ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ Հ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՊԱՏՄԱԳՐԵՑ
Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

1957
ՊԷՅՐՈՒԹ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՊԱՏՄԱԳՐԵՑ

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ

1956 ՏՊ. ՍԵՒԱՆ ՊԷՅՐՈՒԹ

ՑԱՐՕՆ – ՑՈՒՐՈՒՍԵՐԱՆԻ
ՀԱՑԵՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԸ

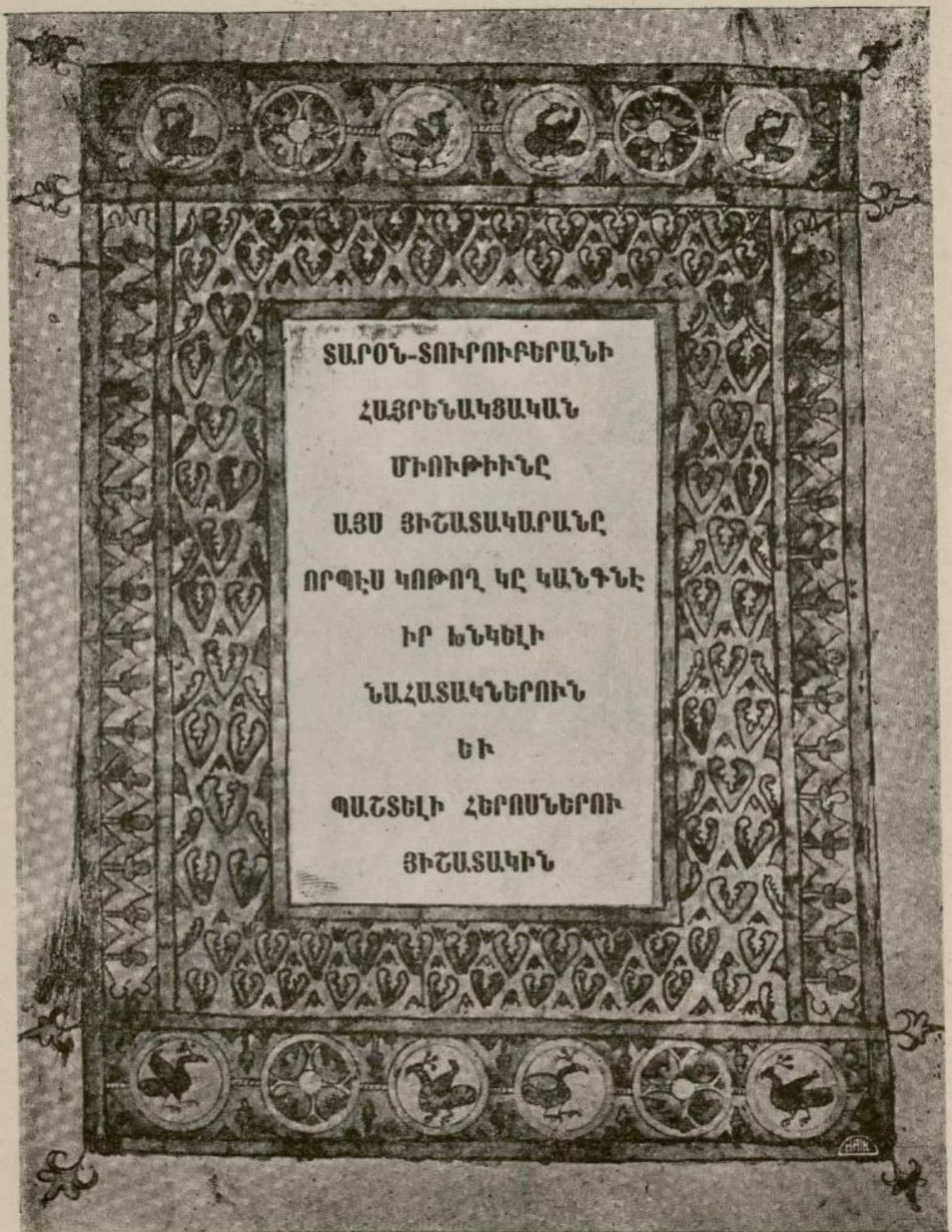
ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ
ՈՐՊԷՍ ԿՈԹՈՂ ԿԸ ԿԱՆԳՆԷ
ԻՐ ԽՆԿԵԼԻ
ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ
ԵՒ
ՊԱՇՏԵԼԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ
ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ

ԲԱՅԱՏՐԱԿԱՆ ԽՕՍՔ

Տարօնի Աբխարհի Պատմութիւնը, որ յոյս կը տեսնէ Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան նախաձեռնութեամբ եւ ծախքով, ունի իր պատմութիւնն ալ:

Արդարեւ, երբ մեծ ու փոքր Հայրենակցական Միութիւններ գովելի քայլեր կ'առնեն եւ մեծ հատորներ կը հրատարակեն իրենց պատկանած գրչանիներու մասին, Տարօն-Տուրուբերանի Միութիւնը կը լռէր: Կը լռէր, սակայն կը մտածէր եւ կը մտահոգուէր այս մեծ գրչանի պատմութիւնը գրի առնել տալու մասին: Տարօնի գրչանի Հայրենակցական Միութեան Վարչութիւնները, մասնաճիւղերն ու մտաւորականները շատ լաւ գիտեն թէ երեսուն տարիներէ ի վեր Տարօնի Պատմութիւնը գրելու խնդիրը օրակարգերու մէջ եղած է եւ բանիցս փորձուած է ձեռնարկելու այդ մեծ աշխատանքին:

Երբ Հայրենակցական Միութիւններէն ոմանք դիւրութեամբ կ'ընդունէին այդպիսի նախաձեռնութիւն մը, այդ քայլը կ'առնէին մասնակի եւ տեղական բնոյթով, առանց կաշկանդուելու Հայոց Պատմութեան հին ու նոր գրականութենէն: Մինչդեռ Տարօնի Աբխարհը ոտքէս Հայաստանի նշանաւոր կեդրոններէն մէկը եւ այդ նահանգի հայ ժողովուրդը իր քաղաքական եւ ազգային շարժումներով, անմոռանալի կերպով միահամուռ են Հայոց ամբողջ Պատմութեան հետ եւ իրենց առանձնայատկութիւնը գտած են հայ հին ու նոր պատմագրութեան մէջ:

Արդ, հարց կը ծագէր.— ո՞ր տեղէն սկսիլ եւ ո՞ւր վերջացնել այդ պատմութիւնը: Գրի առնել Տարօնի եւ իր շրջաններու հնագարեան ամբողջ պատմութիւնը եւ այդ պատմութեան մէջ բնդելուզել Մամիկոնեան Տան սպարապետական եւ հետեւաբար՝ համահայկական դիւցազնական պատմութիւնը, պիտի նշանակէր գրել Հայոց Պատմութիւնը բազմաթիւ հատորներով:

Հին ժամանակաշրջաններու պատմական դրուագները, հերոսամարտերը, ազգային կեանքի վերիվայրումները հատորներու մէջ մեկտեղելու համար՝ ամբողջական հատուածներ պիտի բնեիին Ագաթանգեղոսէն, Փաւստոս Բիւզանդէն, Կորիւնէն, Ղազար Փարպեցիէն, Եղիշէէն, Խորենացիէն, Սեբէոսէն, Ցովնան Եպս. Մամիկոնեանէն, Ղեւոնդ Պատմիչէն, Ասողիկէն, Ուռհայեցիէն, Վարդանէն եւ բազմաթիւ այլ գրիչներէն, բան մը որ արդէն Զամբչեան եւ անկէ ետ եկող հայ պատմաբաններ բրած են միշտ մեր օրերը եւ հատորներ լոյս ընծայած Հայոց Պատմութեան, ուր Տարօնի աշխարհը եւ Մամիկոնեան հզօրագոյն սպարապետական տունը իրենց պատուաւոր տեղը գտած են: Տարրական կրթութիւն ունեցող ամէն հայ եւ ամէն տարօնցի

այդ ընդարձակ պատմութիւնը կրնայ գտնել մեր հին մատենագրութեան եւ նոր ժամանակներու Հայոց Պատմութեան հատորներուն մէջ:

Անշուշտ կան պատմական դէպքեր եւ որոշ ժամանակաշրջաններ, որոնք լուսաբանութեան եւ առանձին ուսումնասիրութեան արժանի նիւթեր են, օրինակ՝ Սասունի իշխանապետութիւնը 1070 թուականէն եսք, որ երկու հարիւր տարիէն աւելի տեւեց եւ որ գրի առնուած չէ, բացի քանի մը ակնարկութիւններէ: Սակայն Տարօնի Հայրենակցական Միութեան հրատարակած հատորը մասնակի խնդիրներու պատմական ուսումնասիրութեան նուիրուած գիրք մը չէր կրնար ըլլալ, այս պայմաններուն մէջ:

Այս բոլոր տուեալները նկատի առնելով եւ կարծիքներու փոխանակութիւններէն եսք, Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան Պատգամաւորական Ժողովը 1953-ին որոշում տուաւ ժամանակակից պատմութիւնը գրի առնելու եւ յանձնարարեց Կեդրոնական Վարչութեան գործնական քայլեր առնել, գլուխ բերելու համար այս ձեռնարկը:

Կեդր. Վարչութիւնը ընտրեց Խմբագրական Մարմին մը, որուն կ'անդամակցէին Տոքթ. Ա. Ալիխանեան (Նիւ-Եորքէն), հայրենակից Սմբատ Շահնազարեան (Լոս-Աննելսէն) եւ Կ. Սասունի (Պէյրութէն): Կեդրոնական Վարչութեան եւ Խմբագրական Մարմնի երկու անդամներու միաձայն հաւանութեամբ Տարօնի պատմութեան պատասխանատու խմբագիր կը նշանակուէր Կ. Սասունին, որ 1953-ի Նոյեմբերէն սկսեալ կը ձեռնարկէր նիւթերու հաւաքման եւ մշակման:

Խմբագրական Մարմնի անդամներու սերտ գործակցութեամբ եւ Կեդրոնական Վարչութեան բոլորանուէր օժանդակութեամբ, երկու տարուան անդուլ աշխատանքով՝ կարելի եղաւ լրացնել Տարօնի Աշխարհի Պատմութեան մեծածաւալ այս հատորը եւ յանձնել տպագրութեան:

Հատորին իրենց աշխատակցութիւնը բերին տարօնցի մտաւորականները, որոնց մասին առանձին յիշատակութիւն պիտի ըլլայ գրքի վերջին մասին մէջ:

Թէ՛ Խմբագրական Մարմինը եւ թէ Կեդրոնական Վարչութիւնը բծախնդրութեամբ հետեւեցան աշխատանքներուն, քննութեան առին բոլոր ձեռագիրները եւ տեւապէս փափաքեցան որ Տարօնի Աշխարհին նուիրուած հատորը ըլլայ քննական պատմութիւն մը եւ վերհանէ Տարօնի եւ Պիթլիսի նահանգի բոլոր գաւառներու ազգային ու քաղաքական կեանքի ընդհանուր պատկերը եւ ընդգծէ Տարօնի հերոսական դիմագիծը համահայկական ըմբռնումներով:

*
* *

Տարօնի Աշխարհը ներկայացնող այս գիրքը, որպէս պատմութիւն, կ'ընդգրկէ 1700 թուականէն եսք տեղի ունեցած դէպքերու, փոփոխութիւններու եւ դերակատարներու պատմութիւնը, ուր Տարօնի եւ շրջակայ գաւառներու հայկական կեանքի զարգացման փուլերը կը քննուին, եւ այդ նահանգի քաղաքական, կրօնական ու ազգային հաստատութիւններու եւ անոնց վարիչ դէմքերու գործերն ու հետեւանքները կարելի մանրամասնութեամբ կը դրուագուին: Ուրեմն երկու դարու պատմութիւն:

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ, ուրեմն, ազգային եւ քաղաքական կեանքի ամ-

բողջական պատմութիւնն է, ուր Հայոց ազատագրական շարժման յաջորդական փուլերը կը պատկերացնան, ժամանակի եւ պայմաններու դասաւորումով ու ճիշտական ակնոցով:

Հատոր նախ կը խօսի բնաբխարհի աշխարհագրական, տնտեսական, քաղաքական բաղկացուցիչ տարրերու, խոչընդոտներու եւ գաւառներու մասին՝ պատմութեան միջավայրը ներկայացնելու համար:

Հայ ժողովուրդի հոգեկան աշխարհը, աւանդութիւններն ու սովորութիւնները բնորոշելու համար ժողովրդական բանահիւսութեան գլուխ մը յատկացուցած ենք: Ժողովրդական այդ երգերը, լեզուական եւ ստեղծագործական իրենց ճանաչութեամբ, առանձին ճիշտութեան արժանացած են որպես Տարօնի ժողովրդական մտակոյրի հարազատ արտայայտութիւն:

Ազատագրական պատմութեան կցած ենք յեղափոխական երգերու փունջ մը, ուր ոչ միայն դէպքերն ու դէմքերը կը տողանցնեն, այլեւ Տարօնի եւ Սասունի շրջաններու դերը կը բնորոշուի: Այդ երգերէն պայծառօրէն կ'երեւի թէ Հայ Յեղափոխութեան դիւցազնական խոյանքներու աշխարհը եղած է Տարօն-Սասունը, որ իրեն գրաւած է հայ միտքը, հոգին եւ քաջակորով բազուկը: Այդ երգերը պատմութեան վաւերականութիւնը կը շեշտեն:

Առանձնապես լայն տեղ տրուած է Հայ Յեղափոխութեան պատմութեան, որովհետեւ Տարօնի Աշխարհի մէջ տեղի ունեցած դիւցազնամարտերը ամբողջ Հայութեան կը պատկանին եւ ունի տեղական բնոյթ չունին:

Երբ Տարօնն ու Սասունը հպարտ են ազատագրական շարժման դրօշակիրը բլլալու, Հայութիւնն ալ ինքզինքը հպարտ կը զգայ քաջակորով Սասունով եւ Տարօնով: Համահայկական այս նկարագիրը կայ դրոշմուած Տարօնի Աշխարհի Պատմութեան այս էջերուն մէջ:

Ամենէն բնդարձակ գլուխը Ապրիլեան Եղեռնի հատուածն է: Տարօնի հերոսամարտերը 1915 թուականին եւ ժողովուրդի անօրինակ նահատակութիւնը լրիւ գրուած եւ հատորի վերածուած չէին: Անհրաժեշտ նկատեցինք պատմական եւ ողբերգական այդ ժամանակաշրջանի պատմութիւնը մանրամասնութեամբ տալ եւ վերլուծել դէպքերը կարելի անաչառութեամբ եւ պատմաբանի անկախ դատողութեամբ:

Անձնուրացներու, հանրային գործիչներու, մտաւորականներու եւ ժողովրդական դէմքերու նուիրուած գլուխ մը ունինք այս հատորին մէջ, ուր համառօտակի այդ դէմքերը կենսագրուած են եւ աւելի լայն ծանօթութեան համար՝ աղբիւրներ մատնանշուած, երբ այդ բանը անհրաժեշտ նկատուած է:

Բացատրական այս յաւելուածին մէջ գիրք իր ամբողջական բովանդակութեամբ ներկայացնելը անկարելի է: Մենք մատնանշեցինք խանի մը կարեւոր գլուխներ միայն: Տարօնի Աշխարհի Պատմութեան այս հատորը ինքզինքն կը ներկայացնէ աւելի լաւ կերպով, քան մենք՝ մեր այս բացատրականով:

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ հաւաքածոյ մը չէ, այլ շարահիւսուած պատմութիւն մը յաջորդական փուլերով: Աշխատակիցներու գրուածքները նկատի առնուած են պատմութեան կառոյցի համեմատութեամբ ու անհրաժեշտութեան չափով եւ գետեղուած են այն տեղերը, ուր որ պէտք է եւ ա՛յն ծաւալով՝ որ ներկայացնէ երեւոյթը եւ պարզաբանէ գայն:

Խմբագրական Մարմինի երկու անդամները— Տոքթ. Ա. Ալիխանեան եւ Ամբաս Շահնազարեան — տանձնած են որոշ ուսումնասիրութիւններ, որոնք

գեղեցած են գիրքին համապատասխան տեղերը, իրենց ստորագրութեամբ:

Հայ գրագէտներէն, բանասեղծներէն եւ մտաւորական գործիչներէն շարք մը ուշագրաւ գրուածքներ, որ ժամանակին գրուած են Տարօնի եւ Սասունի մասին, առած ենք յատուկ գլուխի մը տակ, որպէս վկայութիւն այն կարեւոր դերին, զոր սահմնած էր Տարօնի Աբխարհը հայ ազատագրական անձնուրաց շարժումին մէջ: Սերունդի մը մոռացումները կամ տուեալ ժամանակաշրջանի մը անտեսումները չեն կարող պատմութեան ոսկեղէն էջերը ջնջել: Հայ նորահաս սերունդները, բնդհակառակը, պէտք ունին գիւցազնական այդ պատմութեան, ազգային հպարտանքը վառ պահելու համար: Պատմութիւնը իր ճգնաժամերով եւ պայծառ ճառագայթումներով շատ անգամ կը կրկնուի, եւ ազգային հաւաքականութիւնը դէմ յանդիման կը գտնուի ճակատագրական խնդիրներու: Պատմութեան ճշգրիտ ըմբռնումը կը նպաստէ ճշգրիտ ուղիներ որդեգրելու:

Տարօնի պատմութիւնը հայ ժողովուրդի ցեղային կորովին եւ տեւականութեան մեծագոյն վկայութիւնն է, որ արբազան աւանդութիւններու շարքին դասուելու արժանի է:

Այդ պատմութիւնը մեր ժողովուրդի արդար ոգորումներու արձանացումն է եւ պէտք է արձանացած մնայ գալիք սերունդներու հոգիին եւ գիտակցութեան մէջ:

Մեր սերունդը նախատագիտական պարտականութիւն մը կը նկատէ յուշարձանի այս մատուցումը ի յիշատակ մեր անմահ հայրենիքին եւ ժողովուրդին:

Աւելին բնելու պարտքը կը թողուի գալիք գիտակից սերունդներուն:

Կ. ԱԱՄՈՆԻ

ՆԱԽԱԲԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԿՈՂՄԷ

Տարօնի վերջին դարու պատմութիւնը առասպելական դէպքերու ծփանք մը եղաւ, շնորհիւ մեր անցեալը գեղեցկացնող այն դիւցազնական ոյժերուն, որոնք՝ 19-րդ դարու կէսերուն՝ ցնցելով հայ ժողովուրդը իր դարաւոր թմբիր էն, հրահրեցին անոր մարտունակութեան ոգին եւ դարձան ներշնչարան անոր գոյութեան պայքարին համար:

Անցեալէն ժառանգուած այդ անկշռելի զօրութիւնները փառահեղ յարութեամբ մը եկան կռանելու մեր յեղափոխական ոգորումները եւ դարձնելու անձնազոհութիւնը ամենաբարձր եւ ամենէն գրաւիչ առաքինութիւններէն մէկը: Առաքինութի՛ւն մը՝ ուր կը ցոլայ կերպարանքը մեր քաջակորով հայրերուն:

Անսպասելի երեւոյթ մը չէր անոնց վերերեւումը: Քաջութեան, հայրենասիրութեան եւ ազատասիրութեան յատկանիշները աննախընթաց երեւոյթներ չէին անոնց համար: Մեր նախահայրերը համբաւաւոր էին այդ անկշռելի ոյժերով:

Պատմութեան մէջ արձանագրուած շատ մը դէպքեր կան, որոնք պէտք չէ մոռցուին երբեք: Անոնց յաճախակի յիշատակութիւնը կ'ունենայ իր հոգեբանական բարերար ազդեցութիւնը եւ թմրութեան ու յուսալքութեան մէջ ինկող անհատներ կամ հաւաքականութիւններ ոտքի կը կանգնին կազդուրուած:

Այդ դէպքերէն մէկն է այն աւանդութիւնը, ըստ որում մեր նախահայրերը եղող **Փռիւգացի Արմէններ** կիսաստուածեան ծագում ունէին եւ օժտուած էին այնպիսի բարձր կարողութեամբ եւ ճարտարութեամբ որ նոյնիսկ աստուածներու հետ կը մրցէին:

Անոնց անուան նշանակութիւնն իսկ կը բաւէ մեր սիրտերը լեցնելու հպարտութեան զգացումներով: Չէ՞ որ **փռիւգացի** կը նշանակէ «ազատ մարդ»:

Կիսաստուածեան ծագում ունեցող այս «ազատ մարդ»իկն էին որ Քրիստոսէ աւելի քան հազարամեակ մը առաջ՝ Թրակիայէն գաղթելով հաստատուեցան փոքր Ասիա, եւ կամաց-կամաց յառաջանալով դէպի արեւելք՝ արշաւեցին Ուրարտու, երկար կռիւներէ ետք պարտութեան մատնեցին զայն, խառնուեցան տեղացի բնիկներուն հետ, ծնունդ տուին այժմու հայ ժողովուրդին:

Անոնց լեզուները, կրօնքը, սովորութիւններն ու աւանդութիւնները՝ անոնց արեան նման, իրարու հետ խառնուեցան գեղեցիկ համադրութեան մը մէջ եւ կերտեցին մեր նախնագոյն մշակոյթը եւ զայն արտայայտող լեզուն ու հոգեկան աշխարհը:

Այս գեղեցիկ խառնուրդէն ծնունդ առին աննիւթական նոր տարրեր, մտքի եւ երեւակայութեան նոր սլացք եւ գոյն, կամքի եւ վճռականութեան ոյժ, ազատ ապրելու տենչ, քաղաքակրթական կեանքի մը ձգտումներ:

Ու այս նորաստեղծ ու անկշռելի արժէքները շատ աւելի ուժգնօրէն եւ յստակօրէն յայտնաբերուեցան Տարօն-Տուրուբերանցիին մէջ: Անոնց ներգործութիւնը մեր ազգային-քաղաքական ոգորումներուն վրայ՝ հայ ժողովուրդի պատմութեան տուաւ բացառիկ ծանրութիւն եւ խորութիւն:

Այդ հեքիաթային գաւառին մէջն էր որ շիկահեր, կապուտաչուի, ճերմակ եւ բարձրահասակ Արմէնները առաջին անգամ հանդիպեցան Հայաստանի նախարնիկներուն եւ սկսան իրենց երկար կռիւներուն շարանը, որ վերջացաւ երկու ժողովուրդներուն ներդաշնակ ձուլումովը:

Սասնոյ լեռնաշխարհն էր անոնց ամրոցը: Մինչեւ նոյնիսկ մեր ընդհանուր ջարդն ու տարագրութիւնը՝ Սասուն պահած էր Արմէններու հարազատ տիպարները, յանձին իր իշխաններուն, մարտիկներուն եւ հաւատափոխ կարգ մը աշիրէթներուն:

Հայակազմութեան այս պատմական շարժումէն ետք՝ կու գայ, երկար դարեր վերջ, քրիստոնէական շարժումը:

Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ իր խաչովն ու սուրովը կ'արշաւէ Տարօն: Հոն կռուի կը բրռնուի մոլեռանդօրէն հաւատացեալ հեթանոս զանգուածի մը հետ: Քրիստոնէութիւնը ընդունող իշխաններն ու զինուորները կը յաղթեն կռապաշտներուն, Դեմետրի ու Գիսանէի մեհեանները կը քանդեն եւ անոնց աւերակներուն վրայ կը բարձրացնեն Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի վանքը, որ դարերու ընթացքին մնաց որպէս լուսաղբիւր եւ ուխտագնացութեան վայր՝ ամբողջ Հայութեան:

Անոր գմբէթներուն նայուածքին տակ հոսող Արածանիի ջուրերուն մէջն էր որ հայ ժողովուրդը քրիստոնեայ մկրտուեցաւ՝ յանձին Մեծն Տրդատին եւ իր իշխանական գերդաստանին:

Հո՜ն, այդ հեքիաթային գաւառին մէջն էր որ ճարտարապետուեցաւ Հայ Այրուբենը, որուն գիրերը նիզակներու խուրձի մը պէս մխուեցան ամէն կողմէ յարձակող թշնամիներուն սիրտը եւ դիւցազնօրէն պաշտպանեցին Հայութիւնը դարերու աճաւոր փոթորիկներուն մէջէն:

Հո՜ն, այդ դիւցազնածին գաւառին մէջն էր Մամիկոնեան Տունը, որ իր հայրենասէր սպարապետներով եւ իշխաններով կուրծք տուաւ պարսկական կայսրութեան դէմ՝ ի պաշտպանութիւն քրիստոնէական հաւատքին, հայ լեզուին եւ պետականութեան գաղափարին: Անոնց քաջակորով մեծագործութիւնները բազմահազար ջահերու պէս լուսաւորեցին հայ ժողովուրդին անցքը մթին ու արիւնոտ դարերուն մէջէն եւ լոյսի ու յոյսի անրսպառ ցոլարձակումներով գեղեցկացուցին անոր ներաշխարհը:

Հո՜ն էր, այդ հեքիաթային գաւառին մէջ, միջնադարեան անաստղ երկինքին տակ, որ Սասունցի Դաւիթն ու իր Ծռերը՝ անխորտակելի ժայռերու պէս պատուար կանգնեցան իրենց կայծակնասփիւռ Թուրերով, իրենց աննուաճ հպարտութեամբ, իրենց անբեկանելի վճռականութեամբ եւ ազատութեան խորունկ պաշտամունքով՝ ընդդէմ Արաբներուն եւ Մեմլուքներուն, եւ ապացոյցը տուին իրենց կիսաստուածեան ծագման:

Անոնք անմահութիւնը չէին փնտռեր անդենականին մէջ: Աստեղազարդ երկինքը չէր կրնար շնորհել իրենց՝ ցանկացուած երանութիւնը: Անկորնչելի Հայաստանն էր անոնց երանութեան աղբիւրը: Կապոյտին մէջ մխրճուած լեռները, անդնդախոր ձորերն ու գահաւանդները եւ բազմաբուրեան ծաղիկներով զարդարուն մեր լեռնադաշտերն էին անոնց աղօթաբոյր տաճարները:

Ու անոնք, որ՝ բստ աւանդութեան՝ աստուածներուն հետ կը մրցէին, բմբոստացան երկինքին դէմ, մերժեցին հոն բարձրանալ եւ կառչեցան Հայաստանի հողին՝ որպէս աղբիւր անմահութեան: Անոնք Հայաստանի ստեղծումէն ի վեր կառչած կը մնան իրենց հողին, որովհետեւ այդ հողը դադրած է հող բլլալէ: Ան կազմուած է մարտիրոսներու եւ սուրբերու նշխարներէն ու ճառագայթներէն: Անոնց ոտքերուն տակ կարծրութիւն չկայ: Նիւթականութիւն գոյութիւն չունի: Աննիւթական աշխարհ մրն է ան դիւցազնական արարքներու, սրբազան ցանկութեանց եւ լուսաբաղձ ոգորումներու:

Հայրենասիրութիւնը՝ ինքնին, անոնց համար անհունութիւն մրն է: Խորութեամբ ու տարածութեամբ անհունութիւն, ուր կը կանգնի հայ ժողովուրդը իր պողպատակերտ գոյութեամբ, իր երազներով, իր յամառ ձգտումներով եւ իր վճռականութեամբ:

Տարօն-Տուրուբերանցին ամենէն աւելի շնչած է ու ապրած գաղափարապաշտ այս մթնոլորտին մէջ եւ այն աստիճան տարուած այդ հոգեկան առաքինութիւններու գրաւչութենէն, որ մոռցած է յաճախ կարծր իրականութեան պահանջները եւ դարձած տեսակ մը բնազանցական գոյացութիւն:

Անոր հոգին կրնայ մրցիլ ծիածանագեղ երկինքին, անոր մթին ամպերուն, անոր կայծակնարձակ մրրիկներուն, անոր լուսաթարթ աստղերուն հետ:

Այս խոնարհ ու թանկագին ժողովուրդը, բլլալով ենթակայ բազմաթիւ արշաւանքներու, ստիպուեցաւ յաճախ ինքնապաշտպանութեան համար որդեգրել կրաւորական դիմադրութեան քաղաքականութիւնը: Այս պատճառով էր որ ան իր գիւղերը խրեց հողին մէջ, պէտք եղածէն աւելի խորունկ, որ մրրիկները չառնէին ու չտանէին, որ թաթարական ձիերու սմբակները՝ վերը, տանիքներուն վրայ կրնային տրոփել, եւ սակայն, ինքը՝ գետնին տակ, բուխերիկին առջեւ, խաչին ու Աւետարանին նայուածքներուն տակ

պիտի չարունակէր կառչած մնալ իր մեռելներու յիշատակին, անոնց յաւերժական ուխտին եւ հայ լեզուին գեղեցկութիւններուն, ապասելով յաւուրէ՝ գարնան արեւուն:

Դարեր անցան կրաւորական այսպիսի դիմադրութեամբ մինչեւ Սասնոյ երիտ. ապրամոլութիւնները, առաջինը (1893—1894)՝ ղեկավարուած Սասնոյ իշխաններու եւ Հրնչակեան Մուրատի եւ Տամատեանի կողմէ, երկրորդը (1904)՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ:

Ի՞նչ են դարերը, ակայն, մարդկային պատմութեան մէջ: Կարճ, անշշուկ տեւողութիւններ:

Տարօնի զարթօնքին մէջ մեծ դեր խաղաց Միացեալ Ընկերութեան կեդրոնական վարժարանը՝ 19-րդ դարու վերջին կէսին, արդէն դարու եկած յեղափոխական շունչով պատրաստուած բազմաթիւ մտաւորականներ, որոնք ողն ու ծուծը եղան հետագայ ապրումտրական շարժումներուն:

Ու սակայն Թրքական արիւնոտ բռնակալութեան դէմ, 1904 Յունականին, Սասնոյ երկրամասին լեռներուն վրայ՝ Տարօն-Տուրուբերանցին բարձրացաւ ապստամբական դրօշը:

Այդ պահուն ի ժողովուրդը, առանց հաշուի ու սակարկութեան՝ նետուեցաւ յեղափոխութեան բոցերուն մէջ: Կորնցուց ամէն ինչ, քանդեց իր տուներ, տուաւ իր կեանքը՝ որ Հայութիւնը ապրի ազատ ու ինքնիշխան:

Սասնոյ ապստամբութեան եւ անոր յաջորդող բազմաթիւ կռիւներու ձնչման տակ, մօտ չորս տարի եւթ, Եւրոպ ազգայնամոլ մտաւորականութիւնը գաղիներէց բրաւ. կարմիր Աւետեաններ եւ հրչակեց խարտեաչ ամիսանագրութիւնն մը՝ ֆրանսական յեղափոխութենէն առնուած չոր չորուն ու փալփլուն սկզբունքներով.— **Ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն:**

Լման վեց տարի առաջ՝ մինչեւ որ այս մեղրածորան դեղահատերը իրենց ընդարմացուցիչ դերը կատարեցին հայ ժողովուրդին վրայ, եւ Եւրոպ կառավարութիւններ յղացան, կազմակերպեց ու գործադրութեան դրաւ բնաջնջման իր քաղաքականութիւնը.— Տարագրութեան ու ջարդի դժոխային իր ծրագիրը:

Յանկարծակիի բերուած Հայութիւնը, ճակատակ բնդհանուր ղեկավարութեան մը չգոյութեան, մեռապատներորդ ժամուն, հոս-հոն հերոսական կռիւներ մղեց Եւրոպ գերազանց ոյժերու դէմ:

Սասնոյ ժողովուրդը քառասուն օրուան հերոսական կռիւներէ ետք՝ ֆրանսական եւ անգլիական զրահաւորներու կողմէ ազատուեցաւ եւ փոխադրուեցաւ փոքր-Ասիա: Շապին-Գարահիսար կռուեցաւ քանի մը չարաթ եւ ինկաւ քաջաբար: Վանը մղեց իր չարաթներու հերոսամարտը եւ ազատուեցաւ օգնութեան հասնող կամաւորական գունդերուն կողմէ: Խնուսի կարգ մը գիւղեր մղեցին ինքնապաշտպանութեան կռիւներ՝ նման բախտաւոր վերջաւորութեամբ: Ուրֆան, վերջին պահուն, ունեցաւ իր անմահ հերոսամարտը եւ քաջութեամբ ինկաւ վէրսասկիներուն տակ:

Մեռապատներորդ ժամուն, Սասնոյ լեռնաշխարհը կեդրոնացած Տարօնի անմահ կարիճներն էին միայն, որ եօթ ամիս անընդհատ դիւցազնական կռիւ մղեցին Եւրոպ գերազանց ոյժերուն դէմ՝ առանց որեւէ օգնութեան, առանց որեւէ բախտաւոր վերջաւորութեան:

Անոնք կռուեցան չլսուած քաջութեամբ ու տոկունութեամբ եւ ինկան դիւցազնօրէն: Եւ սակայն, պատերազմի ու տարագրութեան ալիքներէն ձողոպրած մօտ 65 հազարնոց Տարօնցի զանգուածը եկաւ լուծելու անոնց վրէժը, անցնելով կովկաս եւ մասնակցելով Սարտարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Գարաքիլիսէի պատմական ճակատամարտներուն:

Այդ ճակատամարտներուն մէջն էր որ պարտուեցաւ մեր դարաւոր թշնամին եւ ծնունդ առաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Տարօն-Տուրուբերանի կարիճները՝ Հայութեան վերջին ժամանակներու հպարտանքը կազմող այս պատմական մեծագործութեան բերին ուրիշ անջնջելի ծառայութիւն մը եւս. անոնք մաքրեցին մեր հայրենիքը իր թշնամիներէն ու որոնցներէն եւ առնդեցին միաստուար Հայաստան մը:

Այդ սարսռելի ժողովուրդը, քաջ ու գաղափարապաշտ այդ ազգնջելի շերտը՝ այդպէ՞ս է եղած միշտ: Ապրա՞ծ է ան՝ չարունակ հայ ազգին համար եւ իր կեանքը առած անոր պաշտպանութեան համար:

Ան՝ կարծես, Ալարջին կողմէ, ի սկզբանէ, պահակ է կարգուած Հայաստանին, եւ

անոր անյեղլի պարտականութիւնն է եղած աշխուժով հսկել աջէն ու ձախէն փչող մըրրիկներուն եւ մի՛չտ պատրաստ՝ նետուելու արեան ու բոցերու մէջ:

Համաշխարհային առաջին պատերազմէն վերջն էր որ հիմնուեցաւ Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութիւնը:

Ան չսահմանափակեց իր գործունէութիւնը միայն աղետեալներուն եւ տարագրութենէ վերապրողներուն օգնութեան հասնելու հրամայական պահանջովը, այլ որդեգրեց աւելի լայն ծրագիր մը:

Թուրքերու կողմէ կոտորուած հայ մտաւորականութիւնը պէտք էր վերականգնել, խոտոռուելի ուսանողներուն նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն հայթայթելով հայ եւ օտար բարձրագոյն ուսումնարաններուն մէջ:

Գաւառային իր նեղ շրջանակէն դուրս ելլելով՝ ան իր անվերապահ մասնակցութիւնը բերաւ նաեւ համազգային նշանակութիւն ունեցող արշաւներուն, բանալով իր գանձր անոնց առջեւ:

Բարեգործական եւ մշակութային այս ճիգերէն զատ, ան ունեցաւ նաեւ իր պարբերաթերթը — ՏԱՐՕՆԻ ԱՐՇԻԻ, լուրջ եւ խնամուած բովանդակութեամբ եւ ապայն անկանոն հրատարակութեամբ:

Քանի մը տարիներ Պալքաններ եւ Միացեալ Նահանգներ հրատարակուելէ ետք, որոշուեցաւ զայն փոխադրել Սիւրիա, ուր կ՚ապրի ու կը բազմանայ Տարօն-Տուրուբերանցի սքանչելի զանգուած մը, որուն Թիւր այսօր կը հանի մօտաւորապէս **տասնհինգ հազար:**

Խանդոտ, անհանգարտ ու բազմիցս չուսահար այդ ժողովուրդը կը փորձէ այսօր հաւաքուիլ աւուր մագիլներով համբաւաւոր Ալծիւին Թեւերուն տակ՝ որ կարողանայ իր նորահաս սերունդին ներշնչել գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը մեր հայրենիքին եւ անխտաւսափելի Թելադրանքը մեր անցեալին:

Բարձրօրէն հայրենասիրական եւ օրինակելի այս կեցուածքը, սակայն, փոխանակ գնահատուելու, ամենց կողմէ չըմբռնուեցաւ սակաւին:

Տարօն-Տուրուբերանի վերջին երկու հարիւրամեակի պատմութեան կը կցենք հաւատքով մը Տարօնի ժողովրդական բանահիւսութենէն եւ նշմարներ անոր բարբառի մասին, ինչպէս նաեւ գրուածքներ անուանի հայ հեղինակներէն, որպէս զի կարելի լլլայ ընդհանուր գաղափար մը կազմել Տարօնի Աշխարհի մասին:

Մեր այս գործը, անառարակոյս, Տարօնցիներու բնութագիծը ներկայացնող անհերի գործ մը չէ, եւ հոն ներկայացուած դէպքերն ու դէմքերը բաւական չեն լիովին ներկայացնելու մեր վերջին երկու դարու պատկերը, եւ սակայն անուրանալի է անհամապատշար եւ անկողմնակալ այն ոգին, որով վեր հանուած են այդ խոնարհ ժողովուրդին հոգեկան նրբին արժէքները եւ անոր բերած անգնահատելի նպաստը հայ յեղափոխական շարժումներուն:

Պատմական այս աշխատասիրութիւնը, վստահ ենք, որ հետաքրքրութեամբ պիտի կարդացուի հայ հասարակութենէն կողմէ, որովհետեւ, ընթերցողը հոն պիտի գտնէ տակաւին չմշակուած ու չքննուած դէպքեր, որոնք այնքան հարազատօրէն կու տան դիւցազնական պատկերը այդ խոնարհ ժողովուրդին:

Ցունուար, 1956
Լոս-Անճելըս, Գալիֆ.

Ս. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

ՏՈՔԹ. Ա. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ
ՍՄԲԱՏ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ
ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ

ՄԱՍՆ Ա.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐՕՆԸ

ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ ՆԱՀԱՆԳԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅԵԱՑՔ

Հնագարեան Հայաստանի կեդրոնական նահանգներէն մէկն է ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆը, որ աւելի ծանօթ է ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀ անունով։ Տարօնը հին Տուրուբերանի մէկ գաւառն էր, կեդրոնակա՛ն գաւառը։

Հայաստան իր ամբողջութեամբ լեռնային բարձրաւանդակ մըն է, աննման երկիր մը, որ օտարներէն կոչուեցաւ երկինքէն առկախ լեռնակղզի մը։

Հայաստան իր այս դիրքով ունէր իր կեդրոնական աշխարհը և սահմանային երկրամասերը։ Արարատեան աշխարհը, Բարձր Հայքը և Տուրուբերանը միասին առած՝ կը կազմէին միջին կամ կեդրոնական Հայաստանը։ Իսկ Աղձնիք, Ծոփք, Գուգարք, Սիւնիք և Վասպուրական կը կազմէին Հայաստանը շրջապատող պատուարները, բդեշխութիւնները։

Աշխարհագրական քմահաճ վերիվայրումներու տարօրինակ արդիւնքն է Հայաստանի Բարձրաւանդակը, փոքր չափով Հիմալայայի մեծ բարձրաւանդակի նման և անոր ժամանակակից երկրաբանական կազմութեամբ։

Ամբողջ Հայաստանի կազմութեան մասին կանգ պիտի չառնենք, այլ պիտի ծանրանանք Տուրուբերան նահանգին վրայ, որ պատմութեան այս գիրքին թելադրութիւն տուող երկրամասն է։

Տուրուբերանը ինքնին ամբողջութիւն մըն է, լեռնային թերակղզի մը, Հայաստանի ամբողջ բարձրաւանդակին մէջ։ Ինչպէս որ Արարատեան աշխարհը կեդրոնը կը կազմէ հայկական հին նահանգներուն, նոյնպէս Տուրուբերանն ալ ունի իր «Արարատեան դաշտը», իր կեդրոնը։ Եւ այդ կեդրոնը Տարօնի գաւառն է, իր Մշոյ դաշտով։

Տարօնը գրաւելով կեդրոնական դիրքը, իր շուրջը առած է Սասունը, Սալնոյ ձորը, Բզնունիքը, Հարքը, Ապահունիքը, Հաշտեանքը, Ասպակունիքը, և բարձրադիր լեռներով ու լեռնաշղթաներով ստեղծած

է ինքնայատուկ բարձրաւանդակ մը, ինքնապաշտպանութեան բոլոր յարմարութիւններով ինքնաբաւ բերդ մը։

Հայաստանի լեռներն ու լեռնաշղթաները իրարմէ կը բաժնուին երբեմն խորխորատներով և անանցանելի կիրճերով, երբեմն ալ խաչաձեւող լեռնաշղթայով մը, որով կը ստեղծուին անջատ շրջաններ։ Այս աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ Հայաստանի ներքին կազմը հին դարերուն նախարարական հիմունքներով ամրացած էր։ Մեծ ու փոքր նախարարութիւնները հաւաքական պետական կեանքին իրենց օժանդակութիւնը բերելէ ետք կամ բերելէ աւելի, կառչած կը մնային իրենց տեղական ինքնապաշտպանութեան և հզօրացման գործին։

Մեծ շրջաններէն մէկը կը հանդիսանար Տուրուբերան նահանգը, որ ամուր բերդ մըն էր։ Քիչ էին բաց դռները, որոնց մէջէն թշնամին պիտի կարենար ներխուժել դէպի Տարօն։ Իսկ երկիրը իր ամբողջութեան մէջ անտեսապէս ինքնաբաւ էր։

Տուրուբերանը իր աշխարհագրական ինքնայատուկ դիրքին շնորհիւ շատ յաճախ ճակատագրական դեր խաղցած է Հայաստանի քաղաքական և ազատագրական կեանքին մէջ։ Այս նահանգը, Տարօնի գաւառը կեդրոն ունենալով, բոլոր հին նահանգներէն չափով մը աւելի կրցած է պահել զուտ հայեցի իր նկարագիրը, թէ՛ իր լեզուով և թէ բարքերով։

Ա.

ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Հին բաժանումները իրենց սահմանները անխախտ չեն պահած։ Հին անուններով կարելի չէ վերականգնել ժամանակակից նահանգի մը ամբողջութիւնը(*)։ Վարչական փոփոխութիւններ շատ յաճախ տեղի ունեցած են, և միայն վերջին հարիւրամեակի դասաւորութեամբ ըմ-

(*) Թ. Խ. Յակոբեանի **Հայաստանի Պատմական Աշխարհագրութիւն** (Բ. Պրակ, Երեւան, 1952, էջ 58) գիրքէն կ՛առնենք հետեւեալ ծանօթագրութիւնը.— «Տուրուբերանի մէջ էին մտնում այնպիսի արգաւանդ դաշտեր, ինչպիսիք են՝ Դութաղը, Մանազկերտը, Բուլանրղը, Մուշը, Խնուսը եւ Կարայազը»։ Ըստ նոյն հեղինակին հին աշխարհագրութեան համաձայն՝ Ալաշկերտի մեծ մասը, Ծաղկանց լեռներու աղբիւրներու ակունքներէն սկսեալ, կը մտնէր Տուրուբերան նահանգի մէջ։

Ըստ Անանիա Շիրակացիի ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑին՝ Տուրուբերանը բաղկացած էր 16 գաւառներէ։ Այդ գաւառներն էին. Խոյթ, Ասպակունիք, Տարօն, Արշամունիք, Մարդաղի, Դասնաւորք, Տուարածատափ, Դալառ կամ Դովառ, Հարք, Վարաժնունիք, Բզնունիք, Երեւարք կամ Երիվարք, Աղիովիտ, Ապահունիք, Կոր կամ Կորի եւ Խորխոռունիք։ Այս գաւառներու մէկ մասը, ըստ Թ. Յակոբեանի, վարչական միաւորներ էին, իսկ մէկ մասն ալ, Շիրակացիի ժամանակ, սոսկ աշխարհագրական շրջաններ կը ներկայացնէին (անդ, էջ 64-5)։

բանելի են, երբ կ'ըսենք էրզրումի, Տիարպեքիրի կամ Պիթլիսի նահանգներ։ Առեն մը այդ նահանգները ենթակայ էին միայն էրզրումի նահանգին, ուր կը նստէր «Պէյլար պէյ»ը կամ քրքական կառավարութեան ներկայացուցիչ փաշան, որ միւս չրջաններէն կը կառավարէր իր ներկայացուցիչներով կամ քրտական փաշաներով, որպէս աշիրեթական չրջան մը։

Արշակունի և Բագրատունի հարստութեանց ժամանակաշրջանին ալ հայկական հին նահանգներու սահմանները փոփոխական էին։ Մոփոց աշխարհը, որ պրոցի էր Տուրուբերանին և Աղձնիքին, ժամանակ մը կը սահմանափակուէր Ջարսանճագի, Տևրսիմի, Խարբերդի և Բալուի չրջաններուն մէջ և կը կոչուէր Մոփք։ Մոփոց նախարարութիւնը պօրանալով՝ պրաւուածներ կռռաբերց Եփրատի արևելեան (Մուրատ գետ) հովիտին մէջ, իսկ հարաւէն մոտու Տիարպեքիր, Հայնէ, Ցարպին և յառաջացաւ մինչև Ճապաղջուր։ Առանք ենթակայ էին Աղձնիքին։ Այս պրաւուածները բրաւ պինու պօրութեամբ կամ գնուածներով. որով կրնային Մոփոց աթխարհ՝ իր ընդարձակութեան պատճառով։

Աղձնեաց բդեշխութեան մէջ կը մտնէին Պիթլիսը, Սասունը, Խիզանը, Խարզանը, Պշնիքիկը, Շիրուանը, Ալիմանի գաշտերը (ընդհանուր անունով Տիարպեքիրի գաշտը), Ցարպինի և կնձճի չրջանները։ Արևելքէն արեւմուտք տարածուելով Տուրուբերանին, Աղձնիքի սահմանները կը նեղնային կամ կը լայնային, համաձայն իրենց ոյժին։

Մոփոց աշխարհը, Աղձնիքը և Տուրուբերանը իրենց սահմաններով եռանկիւն մը կը կազմէին Մուրատ գետի հովիտին և Տարկոշ լերան չղթայի միջև, ճիշդ նայիրեան կոչուած հին երկրամասին, այսինքն Խուլպի, Խանքի, Լճէի, Ցարպինի, Հայնէի և կնձճի գաւառակներու մէջ։ Այս վայրերն էին որ երբեմն Մոփոց, երբեմն Աղձնեաց և երբեմն ալ Տուրուբերանի մէջ կը յիշուին, նայած պարագաներուն։

Սասունի իշխանապետութիւնը, որ հիմնուեցաւ 1070 թուին Թոնիկ Մամիկոնեանի կողմէ, իր մէջ կը հաշուէր Սասունը, Տարօնի մեծ մասը, Հանձիթքը (Խուլը), կնձճը և Ճապաղջուրը։ Այս իշխանապետութիւնը չարունակուեցաւ մինչև ԺԴ. դարու վերջը. որով փոփոխութեան ենթարկուց հին նահանգներու սահմանները՝ Տուրուբերանէն, Աղձնիքէն և Մոփոց աշխարհէն կազմելով պետական փոքրիկ ամբողջութիւն մը, որ հետագայ դարերուն պահեց իր վարչական կեդրոնականքը։ Բացի Մուշ քաղաքէն և Մշոյ գաշտէն, միւսյած վայրերը միասին կոչուեցան Սասուն։

Մինչև 1860-ական թուականները այդ երկրամասի հարաւային գաւառակները կապուած էին Տիարպեքիրին։ Առեն մը Պիթլիսը կ'ենթարկուէր Մշոյ փաշային։ Մուշ և Պիթլիս կապուած էին էրզրումին։

Այս խառնակ դրութիւնը փոփոխութեան կ'ենթարկուի 1839-ի Թանզիմաթի օրերէն, բայց իր վերջնական ձևը կը առնայ 1871-էն ետք, երբ Միասնաւ փաշան վարչապետ կը դառնայ Օսմանեան կայսրութեան։

Նոր բաժանումով Էրզրումին կապուած նահանգները անկախ նահանգի կը վերածուին։ Տուրուբերանը և Աղձնիքը միասին կը կազմեն մէկ նահանգ։ Պիթլիսը կը դառնայ կառավարական կեդրոն։ Նահանգին մէջ կը մտնեն Ախլաթի, Մալազկերտի, Պուլանուխի, Պիթլիսի, Սասունի, Մուշի և դաշտի, Վարդոյի, Կենճի, Ճապաղջուրի, Սղերդի և Խիզանի շրջանները։ Խնուսը, որ անբաժան մասն էր Տուրուբերանի, կը կցեն Էրզրումին։ Սղերդը, որ մեծ մասամբ քրտական էր, կը միացնեն Պիթլիսի նահանգին՝ անշուշտ ազգագրական կերպարանքը փոփոխելու համար։

ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Վարչական նոր կարգադրութեամբ Տարօնի աշխարհը կամ Պիթլիսի նահանգը բաժնուեցաւ չորս գաւառներու (Մութեսարբֆութիւններու), որոնք իրենց մեծութեան համեմատ ունեցան իրենց գաւառակները և գիւղախումբերը։ Այդ գաւառներն էին.— Բաղէշի գաւառը (Սալնոյ Զոր), Մուշի գաւառը (Տարօն), Սղերդի գաւառը (Աղձնիքի մէկ մասը) և Կենճի գաւառը (Հաշտեանք, Ասպակունիք)։

ԲԱՂԷՇ.— Բաղէշի գաւառներն էին Ախլաթ, Պիթլիս, Խիզան և Մոտըգան։ Ախլաթը հին Տուրուբերանի Բզնունիքն է և սերտ կերպով կապուած է Տարօնի գաւառին։ Իսկ Սալնոյ Զորը, Խիզանը և Մոտըգանը հին Աղձնիքի գաւառներն էին, նորէն սերտօրէն կապուած Տուրուբերանին։

ՄՈՒՇ.— Մուշի սանճագը, որ պատմական Տարօն գաւառն է, ունէր հետեւեալ հինգ ենթակայ գաւառները. Մշոյ դաշտ, Սասուն (մէկ մասը Շատախ և Բռնաշէն), Մալազկերտ (Հարք), Պուլանուխ (Ապահունիք) և Վարդօ (Ասպակունիք—Հաշտեանք)։

ԿԵՆՃ.— Տարօնի արեւմուտքն ու հարաւը ընդգրկող գաւառն է, որուն մէջ կը մտնեն Սասունի մէկ մասը և Ճապաղջուրը։ Կենճը կը գրաւէ հնագարեան Երկիր Նայիրիի տեղը, գետերու և գետակներու հարիւրաւոր ճիւղեր բաշխելով հարաւէն դէպի մեծ Տիգրիս, իսկ արեւմուտքէն դէպի մեծ Եփրատ։

Կենճը ունի երեք գաւառ. Կենճ, Խուլբ (հին Ուլլուբիան կամ հայկական Հանձիտք—Ասպակունիք) և Ճապաղջուր (Հաշտեանք)։

ՍՂԵՐԴ.— Սղերդի գաւառը կը գրաւէ Պիթլիսի նահանգի հարաւային շրջանները, Տիգրիսի հովիտը։ Սղերդի քրտական գաւառները միացուած էին հարաւային Սասունին՝ հայկական ազգաբնակչութիւնը հակակշռելու համար։ Այդ բոլոր շրջանները իրենց բնական դիրքով պիտի մտնէին Սասունի գաւառին մէջ, բայց վարչականօրէն անոնք կապուեցան Սղերդին։ Ժամանակի ընթացքին հարաւային այդ գաւառները Սղերդի գոյութիւնը կը զգային տուրք տուած ժամանակ միայն։

Սղերդը բաժնուած էր եօթը գաւառներու. Սղերդ, Խարզան, Շիրուան, Բարվար, Էրուն, Ռընդուան և Հազօ։ Այս գաւառներէն Խարզան,

Հազօ և Շիրուան Սասունի գաւառակներն էին։ Պչերիկի, Ռընդուանի և Շիրուանի Հայերը ընդհանրապէս քրտախօս էին։

* * *

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ.— Այս բաժանումներու պատկերը տայէ ետք, դիտողութեան արժանի է այն պարագան որ Կենճի գաւառէն բաժնուած պահեցին Լճեճ, որ անմիջական մասն է Սասունին և կը մանէ Խուլբի մէջ։ Ֆարզին, որ հարաւային Սասունի (Խուլբի և Խիանքի) քաղաքն էր և կը գտնուէր Սասնոյ լեռներու ամենէն վարի ստորոտներուն վրայ, կցուեցաւ Տիարպեքիրին, որուն մօտիկ էր և առեւտրական կապեր ունէր։

Այս կարատումները, սակայն, չկրցան Տարօնի աչխարհին հետ սերտօրէն կապուած գաւառներն ու գաւառակները բաժնել Տարօնի և Սասունի կեանքէն։ Այդ շրջանները՝ անցած հարիւր տարուան ընթացքին՝ եղան Տարօնի հետ Հայոց ազատագրական չարժման մէջ, ենթարկուեցան հալածանքի նո՛յն չափերով և բախտաւոր ու անբախտ օրերու ճակատագիրը բաժնեցին հաւասարապէս։

Աչխարհագրական կազմութիւնը նոյն միջավայրին մէջ կը դնէր բոլորը և անոնք աչխարհագրականօրէն այնքան կապուած էին իրարու, որքան հին նախարարական օրերուն։

Այսպիսով Տարօնի մէջ կը մնային Խնուսի, Լճէի և Ֆարզինի շրջանները Հայ Յեղափոխութեան ամբողջ ընթացքին։

Մեծազանգուած Սասունը բաժնուած էր չորս գաւառներուն վրայ։ Պիթլիսին կցած էին Խոյթն ու Մոտըգանը, Մուչին կցած էին Շատախը և Բռնաչէնը, Կենճին միացուցած էին Խուլբը, Խիանքը և Տալուորիկը. իսկ Սղերդին միացուցած էին Բսանք, Աղձն (Խարզան) և Ռընդուան գաւառակները։ Մինչդեռ այս բոլորը միասին կը կազմեն Սասունը, որ Պիթլիսի գետէն մինչեւ Մուրատ գետի եզերքները (Ճապաղջուր), Մուչ քաղաքէն մինչեւ Հազօ և Ֆարզին կը տարածուի։

Բ.

ԼԵՌՆԵՐԸ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնի աչխարհը լեռնային հսկայ հանգոյց մըն է, և իր ամբողջութեանը մէջ՝ լեռնակուտակ մեծզի զանգուած մը կը ներկայացնէ։ Մշոյ դաշտը, որ հարթ ու հաւասար, բայց բարեբեր տարածութիւն մըն է այդ լեռնային հսկայ զանգուածին ճիշդ կեդրոնը, նման է հանդարտ լիճի մը, որ կը մեղմացնէ ապաւորութիւնը ամէն կողմէ խուժող ու ցցուն լեռնե-

բաւ, որոնք կարծես թէ ծովու մը հանդիպակիսի՝ կոնդ առած են իրենց խոյանքին մէջ: Լեռնային այդ աշխարհը բաւարար չափով կը բաժխաուէնաւ Մարտիկեանի, Պալանեանի լեռնագաշտերուն և Քնուսի դաշտին դպչած: Առանք բոլորը լեռնաշխարհն Տարօնի մէջ ամատանեալ ապաւորութիւնը կը թողուն և գեղագիտ այլազանութիւն մը կաւան չգտնես Տարօնին:

Սակայն Տարօնի աշխարհին բնութիւնն ալ բոլորովին նոր՝ վհատիս, մեծդի և խարխարտիպ: Բնութիւնն քմահաճ չարժանիներով լեռնային մեծ հանդոյցներ կազմած են Տարօնի հարաւը, հիւսիսը, արեւելքն ու արեւմուտքը և այդ հանդոյցներէն լեռնաշղթաներ ճիզուսուած են չորս կողմը:

ՍԱՄՈՒՈՅ ԼԵՌՆԵՐԸ

Առաջին մեծ լեռնակաւատակը Սասունն է, որ 60—70 քիլոմեթր յարնութեամբ և 100 քիլոմեթր երկարութեամբ կը տարածուի Տարօնի հարաւը: Սասնոյ լեռները Տաւրոսի լեռնաշղթային ամենէն չատ կաւատակուած մասերն են, որոնք երբեմն հակապիր ուղղութեամբ չղթաներ կը կազմեն և կարծես անոնց անմաւութիւնէն դուրս կը ժայթքին այն գագաթները, որոնց անուններն իսկապէս յիշատակարաններ են բոլոր Տարօնցիներուն համար:

Սասունի լեռնագագաթներն են.— Ալեսոէր, որ Շատախի, Խուլբի և Տալուորիկի միջեւ կը ցցուի և ունի 11,200 ոտք բարձրութիւն: Անտոքի կողքին, դէպի հարաւ՝ Գեբիճ՝ 10,000 ոտք: Անտոքէն դէպի արեւմուտք՝ Տարկոս, 10,500 ոտք: Այս երեք գագաթները կազմած են Խուլբի գետի ակունքներուն երկու կողմերը:

Այս լեռներու և Մշոյ դաշտին միջեւ հաստատուած գոյացած է և զուտուր մը եղած է Մշոյ դաշտին դէմ, երբ նախապատմական հին գաղութն բնակարանի լիճ մը կազմած էր հոն և երբ մը կ'ուզէր դէպի հարաւ հասնիլ իր հաւաքած ջուրերը: Այդ լեռնակաւատակը հոգմոն է, որ կը սկսի Արզրադաճէն և կը հասնի Ճէն գիւղը, որ Անտոքը և Տարկոյը իրարմէ բաժնող ձորին մէջ չինուած է: Վերջապէս Մշոյ դաշտին ջուրերը կրցած են ճեղքել Հոգմոյի ամենէն ակար կողը և թափիլ Տարկոյի ոչ կողմը, կազմելով նշանաւոր Գուզգուռան, որ իր անունը առած է ջրվէժի հոնաձ ձայնէն: Այսպիսով Մուրատ գետը իրեն համբայ մը բացած է ձիշդ Հոգմոյ գիւղի մօտերը, դէպի կենաճ—ձորպղջուր—Արրիրդ:

Հոգմոյին կից ուրիշ լեռնաշղթայ մը կազմուած է, այս անգամ արեւմուտքէն դէպի արեւելք, Մշոյ դաշտի ամբողջ երկայնքին: Կուրտկ լեռն է, որ Արզրադաճի կռնակէն կ'երկարի դէպի Ս. Յովհաննու վանքը. անկէ մինչեւ Տիրինկատար, Մուշ քաղաքի հարաւէն, ուրիշ անուններ առնելով՝ կը հասնի մինչեւ Պիթլիս, միշտ Մշոյ դաշտին զարհուրանքով: Կուրտկ, Տիրինկատար, Ծմակաւիր, Քաճ, Սեւ

Սար անունով լեռներն ու գագաթները արեւմուտքէն դէպի արեւելք երկարող այս լեռնաշղթայի մասերն են։

Այս թուումներէն ետք դառնանք Սասնոյ կեդրոնը։ Անտոքի դիմաց, դէպի արեւելք, կը բարձրանայ Ծովասարբ, լայնանիստ և տարածուն։ Ծովասարը 11,000 ոտք բարձրութիւն ունի։ Իր լանջերը կ'իջնեն մինչեւ Խարզանի լեռները (հարաւ), կը հասնին Խոյթի լեռները (արեւելք), կ'իջնեն մինչեւ Ծիրինկատար և Քանի լեռները։

Մարաթուկ լեռը ամենէն բարձր գագաթները ունի՝ 11,500 ոտք բարձրութեամբ։ Մարաթուկը Ծովասարի արեւելքը և Խոյթի լեռներու հարաւը կը բարձրանայ և ամբողջ լեռնաշխարհը իր տիրապետութեան տակ կ'առնէ։

Մարաթուկէն հարաւ կը տարածուին Մոտրգանի լեռները, մինչեւ Շիրուան՝ Սղերդի մօտերը։ Մարաթուկէն դէպի արեւմուտք Բսանքի լեռները կը կազմուին։

Սասնոյ լեռնամասերու գլխաւորներուն անունները թուած կ'ըլլանք, եթէ յիշենք որ Անտոքէն և Գերինէն դէպի հարաւ Տալուորիկի լեռները կը տարածուին։ Նոյն լեռներէն կը ճիւղաւորի Սպիտակ Խազակ լեռը, որ դէպի հարաւ կ'իջնէ, Խիանքի և Խուլբի միջեւ կազմելով լեռնաշղթայ մը, որուն գագաթները տեղական անուններ կ'առնեն մինչեւ Ֆարզինի մօտերը։

Իսկ Տարկոչը զանգուածօրէն կը բռնէ Մուրատ գետի և Խուլբ գետի միջեւ ինկած տարածութիւնը մինչեւ Լճէ և Հայնէ։ Անշուշտ տեղական անուններ կ'ունենան այն գագաթները, որոնք կազմուած են այս մեծ լեռնակուտակին վրայ։

Տալուորիկէն հարաւ՝ Բսանաց լեռները կը տարածուին և կը միանան Խարզանի լեռներուն։

Եթէ ուզենք ճշգրիտ սահմանագծում մը ընել այս լեռնաշխարհին, պիտի սահմանագիծը սկսինք Բաղէշէն, Կիւզելտերէի ձորով. Բաղէշի գետի հոսանքով իջնենք հարաւ մինչեւ Սղերդի հիւսիսը, 15 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ. թեքուելով դէպի արեւմուտք՝ գիծը կ'անցնի Ռընգուանի հիւսիսէն, Հազօ քաղաքի հարաւէն և կը հասնի Ֆարզին։ Այդ կէտէն սահմանագիծը կը բարձրանայ դէպի հիւսիս և կ'անցնի Թերճիլի լեռնէն Լճէի լեռները, ու Զիֆթալա լեռով (Տարկոչի լեռնաշղթայի վերջին մասը) կը միանայ Մուրատ գետի (արեւելեան Եփրատ) հունին։ Այդ կէտէն գիծը կը դառնայ դէպի արեւելք, գետի հոսանքն իվեր, Ճապաղջուրի և Կենճի սահմաններէն անցնելով կը հասնի Գուռգուռայ, Մշոյ դաշտը, ուրկէ Խորոնք, Քուրտմէյտան, Խըզլաղաճ գիւղերու սահմաններէն կ'անցնի Ս. Յովհաննու վանքի հիւսիսէն, դաշտի եզերքով մինչեւ Մուշ, Մուշէն դաշտի եզերքը քերելով՝ կը հասնի Բաղէշ։

Ահա այս գծուած սահմաններուն մէջն է որ կը պարփակուի Սասունի լեռնաշխարհը։

Պիթլիսը Խոյթի լերան կողին շինուած է և իրաւացի կերպով Սասունը կը նկատէ իր լեռը։ Մուշը Կուրտըկի և Ծիրինկատարի ստորոտը՝

չինուած, ինքզինք կը նկատէ Սասունի քաղաքը։ Հարաւէն Հազօ և Ֆարդին քաղաքները իրենց լեռը կը նկատեն Սասունը։ Ս. Կարապետը, Ս. Յովհաննու վանքը, Առաքելոց կամ Ս. Ղազարի վանքը Սասունի վանքերն են։

ԲԻԻՐԱԿՆԵԱՆ ԼԵՌՆԵՐԸ

Բիւրակնեան լեռները ընդարձակ բարձրաւանդակի մը կազմութիւնն ունին և կը ձեւացնեն ամբողջական զանգուած մը, որ իր բարձունքէն ջուր կը բաշխէ Հայաստանի ամէն կողմը։

Բիւրակնեան լեռներու այս հսկայ զանգուածը փարթամ գահ մըն է՝ Հայաստանի բարձունքին վրայ, և զետեղուած է Մշոյ Ս. Կարապետէն հիւսիս, ընդգրկելով Վարդոյի, Խնուսի, Շուշարի և Թեքմանի շրջանները։

Ճշգրիտ գաղափար մը կ'ունենանք Բիւրակնեան զանգուածի մասին, եթէ լեռնային այս դրախտավայրի սահմանագծումը Կենճի հիւսիսէն, Ս. Կարապետի Հաւատամք լեռնէն (8081 ոտք բարձրութիւն) սկսինք ուղիղ դէպի հիւսիս արեւմուտք, Սերոխ, Չաւրեշ և Խալխալ լեռներու բարձունքներով, սահման ընդունելով այն ակունքները, որոնց ջուրերէն կը կազմուի Ճապաղջուրի կամ Կոյնիւկի գետը և Լեզիկ գետը, որ Քղի հասնելով՝ կը կոչուի Քղիի գետ։

Այդ ակունքները Շուշարի սահմանին մէջն են և կը հասին դէպի արեւմուտք և հարաւ, միանալու համար Մուրատ գետին, որ իր կարգին Վարդոյի և Խնուսի գետերը ընդունած է, բոլորն ալ Բիւրակնի նոյն գագաթներէն քամուած։

Բիւրակնի նոյն գագաթներէն ու լճակներէն գետակներ կը հասին, այս անգամ դէպի արեւելք, կազմելու համար Արաքսի Բիւրակնեան ճիւղը, որ Շուշարէն ու Թեքմանէն կ'առնէ բազմաթիւ փոքրիկ գետակներ և կ'իջնէ Բասենի դաշտը։

Բիւրակնեան լեռներու սահմանագիծը կ'անցնի այդ գետակներու ակունքներէն, այսինքն Թեքմանի ջրաբաշխական գագաթներէն մինչեւ Բասենի Եազան գիւղը։ Այդ վայրէն գիծը Արաքսի հունը բռնելով կ'իջնէ դէպի հարաւ, միշտ դէպի Արաքսի ակունքները։ Կէս ճանապարհին կը բռնէ Աղվերանի լերան գագաթը և կը հասնի Խնուսի դաշտը, որ դաշտային հարազատ մէկ պատառն է Բիւրակնեան բարձրաւանդակին։ Դաշտի հիւսիսէն գիծը կրնանք երկարել մինչեւ Ղարաչոպան գիւղը, ուրկէ Խնուսի գետին հոսանքը բռնելով կը թեքուինք դէպի արեւմուտք և Խամուր լեռներու բարձունքներով կ'իջնենք Չարպուհար, ուր Ալաչկերտէն հոսող Արածանին և Վարդոյէն հոսող Պինկեօլ սուն իրարու կը միանան։ Չարպուհարէն սահմանագիծը կը հասնի Մշոյ դաշտի առաջին գիւղը՝ Ծխաւու, ու կը թեքուի դէպի արեւմուտք, Սերկի լերան կողերով կը միանայ Ս. Կարապետի Հաւատամք բարձունքին, որմէ սահմանագիծը կը սկսէր։

Ահա այս շրջագիծին մէջ կ'իյնայ Բիւրակնեան լեռնային բարձրա-

ւանդակը, որ իր այդ տարածութեամբ Մշոյ դաշտէն երկու անգամ մեծ է։ Բիւրակնեան լեռնակուտակը ամբողջական է իր այս չրջագիծին մէջ։ Ոչ մէկ քարտէս կամ աշխարհագրութեան գիրք իր ցուցմունքներով լրիւ գաղափար մը չի կրնար տալ Բիւրակնեան դրախտի մասին։ Մատնակի որևէ պատկեր կամ այցելութիւն մը վարդոյի չրջանին, ամբողջական գաղափար չի տար այն վհատիտաւ աչ-

ՊԻՆԿԷՕԼԸ ԻՐ ՇՐՋԱՆՈՎ, ՈՒ ԳԵՏԵՐՈՎ

խարհի մասին, որ բիւր ակերով, աղբերակներով, լճակներով բիւրեղազարդ երկրամաս մըն է։

Բիւրակնեան լեռներու ընդհանուր անունին հետ, գանազան մասեր մատնակի լերան մը անունը կը կրեն։ Սերկի լեռը Ս. Կարապետի լեռն է, որ ունի 9000 ոտք բարձրութիւն։ Հաւատամքը՝ 8081 ոտք բարձրութիւն։ Բիւրակնեան գագաթներէն Սրմացց լեռը ունի 10710 ոտք բարձրութիւն, Պինկէօլի գագաթը՝ 10757 ոտք բարձրութիւն։ Շուշարի լեռները՝ 9000 ոտք բարձրութիւն։ Թնգամանի լեռները՝ 9500 ոտք բարձրութիւն։ Ինուս քաղաքի կռնակը բարձրացող լերան գագաթը 10,000 ոտք բարձրութիւն ունի։

Ուշագրաւ երեւոյթ մըն է այն իրողութիւնը, որ Բիւրակնեան լեռնային բարձրաւանդակին մաս եղող այս ընդարձակ տարածութիւնները 8000 ոտք բարձրութեան վրայ կը գտնուին. իսկ ամենէն բարձր գագաթները 10757 և 10710 ոտք բարձրութիւն ունին։ Որով փոքր տարբերութեամբ բարձրաւանդակ մըն է, լեռնային դաշտ մըն է Բիւրակնեան աշխարհը։ Անոր ծայրամասերն են որ ձորեր ու խորխորատներ ունին։ Միջին մեծ մասը դոգաւոր համատարած մարգագետին մըն է, անսահման ծաղկաստան մը, ուր հազար ակունքներ աչք կը բանան, լճակներով և ազբիւրներու ակերով։

Եթէ Հայաստանը երկինքէն առկախ լեռնակղզի մըն է, ապա ուրեմն Բիւրակնեան բարձրաւանդակը երկինքին բացուած հսկայ սեղան մըն է, իր ակունքներով երկինքի աստղերուն հետ մրցելու։

Սասունի լեռները վեհափառ բարձունքներ ունին. պարող լեռնաշղթաները իրար կը խաչաձեւեն։ Անդունդներն ու խորխորատները գլխու պտոյտ կու տան։ Գեղեցիկ է Սասուն, բայց է նաեւ ահատեսիլ և սարսռազդեցիկ։ Սակայն Բիւրակնեան բարձրաւանդակը միայն գեղեցիկ է, վեհ խորհուրդներով լեցուն գեղեցկութեամբ։ Աշխարհէն կտրուած՝ առ երկինք բացուած սրբազան սեղան մը, ծաղկալից, կանաչազարդ, պսպղուն ակունքներով, երգեցիկ թռչուններով լեցուն և անոնց համերգով աղօթքի կանգնած բնութիւն մը։ Արեւածագին խոտերու և ծաղիկներու վրայ իջած ցօղերը կը պսպղան, կարծես թէ երկինքի բոլոր աստղերը վար թափած են Հայաստանի այս բարձունքներուն վրայ, ադամանդէ շողեր արձակելու համար։ Լայն հորիզոններ ընդդրկող խաղաղութիւն մը, խորհրդաւոր լռութիւն մը կը տիրէ ամէն կողմ, ու թռչուններու համերգն է որ կը բարձրանայ դէպի երկինք։

Զմայլումի ու վերացման մէջ կը զգաք գոյութիւնը Աստուծոյ, որ երկինքէն իջած է Բիւրակնեան բուրաստանի մէջ, ու կը համոզուիք որ եթէ Աստուած դրախտը աշխարհի մէջ տեղ մը պիտի զետեղէր, միակ տեղը Բիւրակնեան աշխարհը պիտի ըլլար։

ԱՂ-ՏԱՂ ԵՒ ԽԱԼԻԱԶ

Խնուսի դաշտէն դէպի հիւսիս կը բարձրանայ Աղ-Տաղը կամ Սպիտակ լեռը, 6265 ոտք բարձրութեամբ, ու աւելի հիւսիս կը միանայ Խալիազ լերան, որ 6780 ոտք բարձրութիւն ունի։ Այս լեռնաշղթաները Խնուսի շրջանի հիւսիսային մասը կը բաժնեն Բասենէն և Ալաշկերտի շրջանէն։ Մեծ զանգուած մը կը կազմուի Աղ-Տաղէն, Խալիազ լեռնէն և Շարիան լեռներէն, որոնք կը լեցնեն Բասենի, Ալաշկերտի և Խնուսի միջեւ ինկած տարածութիւնը։ Աղ-Տաղի լեռնաշղթան կ'երկարի դէպի արեւելք և Խնուսի գետին հետ յառաջանալով կը միանայ արեւելեան Եփրատին և սահմանակից կ'ըլլայ Պուլանուխին և Մալազկերտին։

ԽԱՄՈՒՐ ԼԵՌԸ

Խամուր լեռը ունի 9846 ոտք բարձրություն։ Կը տարածուի Խնուսի և Պուլանուխի միջեւ։ Արածանիի աջ կողմը կը միանայ Զերնակ լերան, որ կը շարունակէ իր թեւը մինչեւ Մալազկերտի առջեւէն անցած Արածանիի արմուկը։

ՊԼԵՃԱՆ ԼԵՌԸ

Պլեճան լեռը Պուլանուխ գաւառի և Մալազկերտի ու Ախլաթի միջին տարածությունը կը բռնէ։ Ունի 9000 ոտք բարձրություն։ Այդ լերան հարաւային կողերուն վրայ կը գտնուի Նագիկ լիճը, 6406 ոտնաչափ բարձրութեամբ։

ՔՈՍՈՒՐԻ ԼԵՌՆԱՇՂԹԱՆ

Պուլանուխի և Մշոյ դաշտի միջեւ կը տարածուի երկրորդ լեռնաշղթայ մը. սա կարելի է ըսել թէ կը սկսի Չարպուհարէն և կ'եզերէ Մշոյ դաշտը ամբողջութեամբ՝ դէպի արեւելք, Ցրօնք գիւղի կռնակէն անցնելով մինչեւ Վարդենիսի լեռները, և կը հասնի Նեմրութ։ Այս լեռնաշղթայի բարձրությունն է 6947 ոտք, ճիշդ դիմացը Սասունի լեռներուն (Կուրտըկ, Ծիրինկատար, Քան, Սեւ Սար)։

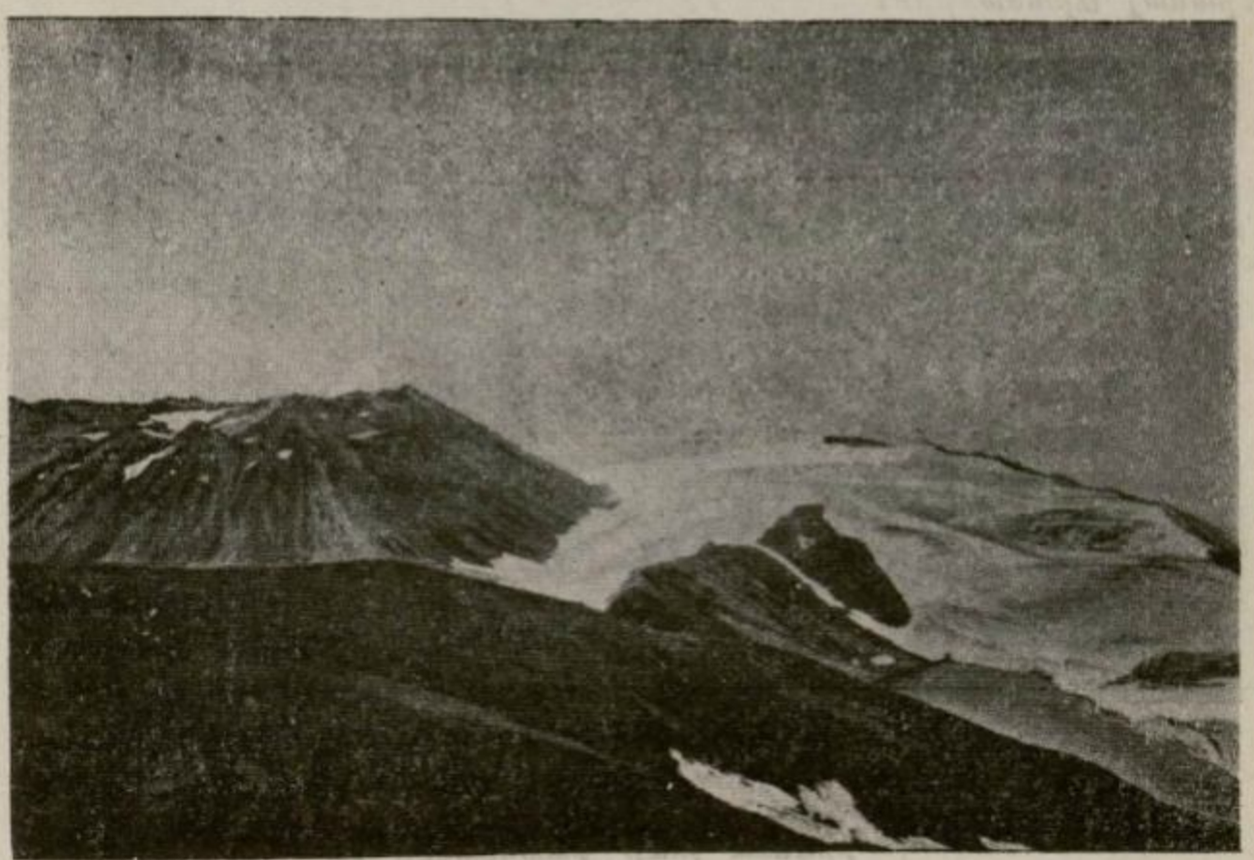

ՍԻՓԱՆԻ ԳԱԳԱԹԸ

ՍԻՓԱՆ

Տարօնի արեւելեան սահմանը կը վերջանայ Վանի լիճին արեւմտեան ափերուն վրայ։ Ծովը բաւական եղած չէ Տարօնի աշխարհի դռները փակելու։ Հոն այդ եզերքնե-

բուն մօտիկ, կը ցցուին լեռնային երեք կոթողներ՝ Սիփան, Նեմրութ և Գրգուռ լեռները, որոնք բարձրաբերձ խորաններ կը ձեւացնեն Տարօնի մեհենական աշխարհին։

Սիփանը Հայաստանի ամենէն բարձր լեռն է, Մեծ Մասիսէն ետք։ Ունի 13,700 ոտք բարձրութիւն։ Զետեղուած է հաստաբեստ իրանի մը վրայ, Վանի լիճին հիւսիսը, Արծկէի և Մալազկերտի միջեւ։ Գագաթը շրջապատէն վեր ոլացած է և Մասիսի կերպարանքն ունի. կ'իշխէ շրջապատի բոլոր տարածութիւններուն վրայ։ Սիփանի ոտքերը կ'իջնեն Վանի լիճին մէջ, իսկ հարաւ-արեւմուտքէն՝ Մալազկերտի դաշտին վրայ։ Հիւսիս-արեւելեան կողերը կը միանան Ծաղկանց լեռներուն։

ՆԵՄՐՈՒԹ ԼԵՌԸ

Մշոյ դաշտի վերջաւորութեան, արեւելեան վերջին անկիւնին վրայ կը բարձրանայ Նեմրութ լեռը, հրաբխային ցցուածք մը, որ իր գագաթին լճակ մը ունի, որ մարած հրաբուխի բերանն է։ Ունի 8145 ոտք բարձրութիւն։ Լճակը 7658 ոտք բարձունքին վրայ է։ Նեմրութ լերան ստորոտէն կը բխի Մեղրագետը, որ կը լճանայ Վարդենիս գիւղի շրջակայքը, շամբ մը կազմելով, ու Մշոյ դաշտի կեդրոնէն անցնելով՝ կը միանայ Արածանիին։

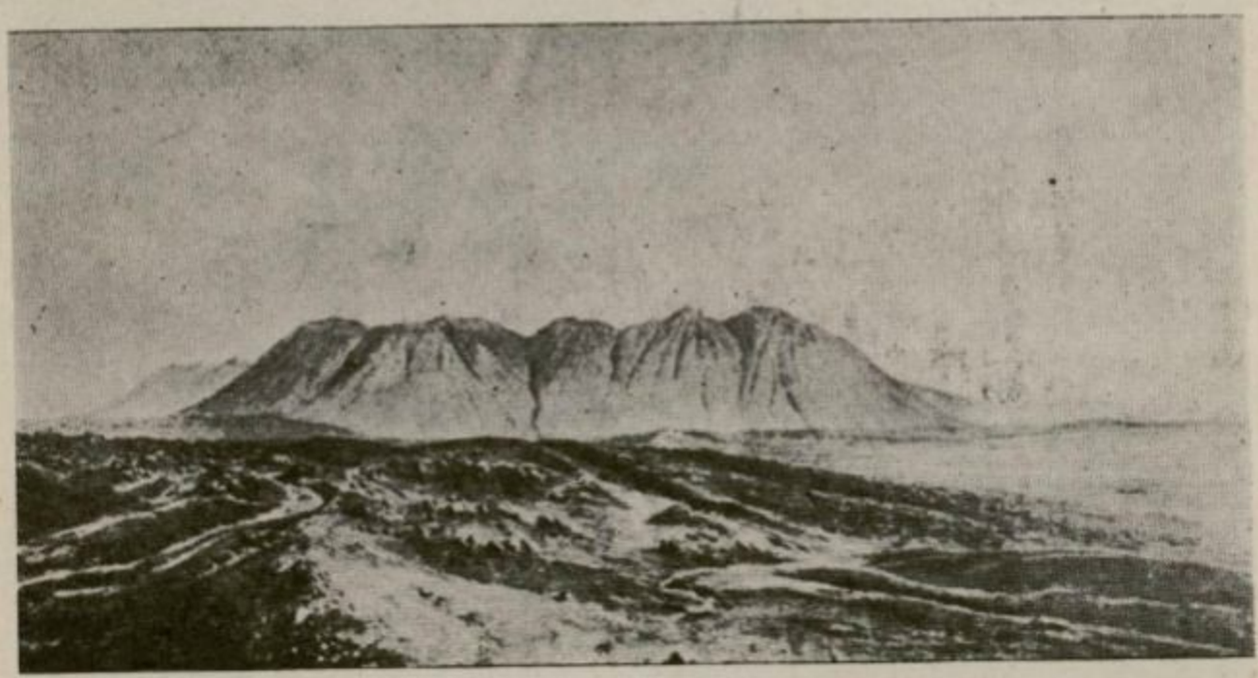

ԳՐԳՈՒՌ ԼԵՌԸ

ԳՐԳՈՒՌ ԼԵՌԸ

Գրգուռ լեռը Դատուանէն կը տարածուի դէպի Մշոյ դաշտը։ Գրգուռի և Նեմրութի կողերը իրարու կը միանան և կը շղթայուին Քոսուրի լեռնաշղթային։ Գրգուռը ունի 7200 ոտք բարձրութիւն։ Սիփան, Նեմրութ և Գրգուռ լեռները Ախլաթի շրջանին մէջ կ'իյնան։ Սիփանի արեւմտեան երեսը Մալազկերտին կը պատկանի։ Այս երեք լեռները հնադարեան այն

սրբազան լեռներն էին, որոնք մեր ժամանակի Հայ Յեղափոխութեան գոյամարտերով այլապէս սրբազնութեամբ մը զգեստաւորուեցան։

ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐ

Ուշադիր ընթերցողը լեռնագրական այս ընդհանուր պատկերէն, քարտէսներու օգնութեամբ, կը նշմարէ արդէն թէ Տուրուբերանը կամ Տարօնի աշխարհը չորս կողմէն լեռնային հաստ գօտիներով շրջապատուած է, չորս կողմերուն վրայ կոթողելով բարձրաբերձ գագաթներ։ Երբ ուղենք այս լեռնաշխարհի համապատկերը դիտել, պիտի բարձրանանք Անտոք կամ Ծովասար՝ հարաւէն, կամ պիտի ելլենք Ս. Կարապետի լեռը՝ Սերկիի գագաթը։ Այս տեղերը եթէ մեզի բաւական չըլլան, պիտի դիմենք արեւելք՝ բարձրանալու համար Սիփանի կամ Նեմրութի գագաթը։ Այս մատնանշուած տեղերէն կամ բազմաթիւ բարձունքներէն, որ կը շրջապատեն Մշոյ դաշտը, եթէ դիտելու ըլլանք, պիտի տեսնենք թէ բնութեան քմահաճոյքով հոկայական չէնք մը կառուցուած է լեռնային կու-

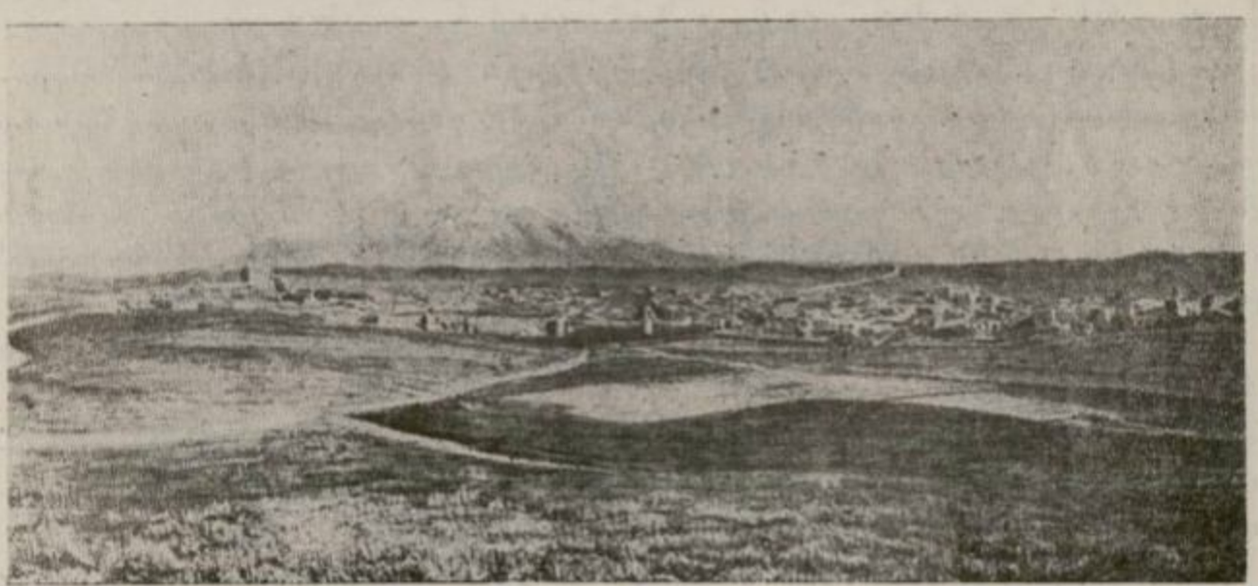

ՄԱԼԱԶԿԵՐՏ, ԵՏԵՒԸ՝ ՍԻՓԱՆ

տակումներով, երկարաձիգ լեռնաշղթաներով և հաստաբեստ սիւներով։ Այդ չէնքը անսահման մեհեանի մը կերպարանքը տուած է Մշոյ դաշտին, որ բաց երկինքին տակ, հարիւր քիլոմեթր երկարութեամբ և յիսուն քիլոմեթր լայնութեամբ տաճար մը կազմած է, վեհափառ խորաններով և երկնասլացիկ գմբէթներով։ Արեւածագին հետ՝ Մշոյ դաշտի հարիւրէ աւելի գիւղերէն կապոյտ ծուխի քուլաներ կը բարձանային դէպի երկինք, անհուն խնկարկումի մը, անպարագիծ աղօթքի մը զգայնութիւնը բերելով ձեզի, որ այդ բարձրութիւններու վրայ հոգեկան խաղաղութեան և բարձրագոյն մտածումներու զմայլանքով կը դիտէիք բնութեան այդ յանկուցիչ տեսարանը։

Արդեօք բնութեան այդ խորհուրդներէն չէ՞ որ մեհեաններ հիմնուած էին (Ս. Կարապետ, Առաքելոց Վանք, Աշտիշատ, Ս. Յովհաննէս), բնութեան մեհեանը ձեռակերտ մեհեանի վերածելու համար։

Ու նոյն բնութեան ծնունդ չե՞ն բարձունքներու վրայ ապրող այս ժողովուրդի ազատատենչութիւնը, քաջութիւնը, համահայկական հայեացքները, խորին հաւատքը և խորախորհուրդ սգին։

Բնութիւնը իր ծոցին մէջ կը սնուցանէ և կը կերտէ մարդը և ժողովուրդները։

Գ.

ԳԵՏԵՐԸ

Տարօնի աշխարհը ջրաբաշխ բարձրաւանդակ մըն է և Կարին նահանգին հետ կը բաժնէ այդ պատիւը։ Առաւելութիւնը Տարօն նահանգին՝ Տաւրոսի լեռնակուտակն է, որ կը ձեւացնէ Սասունը։ Այդ լեռնաշխարհէն բազմաթիւ գետեր և գետակներ կը կազմեն Տիգրիսը։

Լեռներու դիրքը ճշդելէ ետք, դիւրին է ճշդել գետերու աղբերանց ակունքները, որոնք կը սկզբնաւորեն գետերը։ Այս ընդհանուր հայեացքէն ելլելով՝ կրնանք ըսել թէ Տարօնի բարձունքներէն քամուած ջուրերը Հայաստանի չորս կողմը կը հոսին և Տարօնի հողերէն սնունդ կը տանին արեւելք, արեւմուտք, հիւսիս և հարաւ ինկած հայկական մեծ նահանգներուն։

Ջրառատ է Տարօնը, որովհետեւ տէր է բարձր լեռներու և մեծ լեռնաշղթաներու։

Հայաստանի երեք մեծ գետերը՝ Արաքս, Եփրատ և Տիգրիս, որոնք միջազգային աշխարհագրութեան մէջ ծանօթ են, կը բխին Տարօնի աշխարհի բարձունքներէն։

Բիւրակնեան լեռնային զանգուածը 4—5 հազար քառակուսի քիլոմեթր տարածութեան վրայ ունի 8—10 հազար ոտք բարձրութիւն և իր ենթահողի ընդերքներուն մէջ ծով մը ամբարած է ներերկրային ջրանցքներով։ Այդ ամբարուած աւազանը ելք կրցած է գտնել միայն Բիւրակնեան հազար ակունքներով։ Տեղ մը փոքր, տեղ մը մեծ լճակներ կազմուած են ենթահողէն ժայթքող ջուրերէն՝ աղբիւր, լիճ և գետ դառնալու համար։

Խնուսի և Վարդոյի կռնակը բարձրացող Բիւրակնեան երկու-երեք գագաթներէն, որոնք աւելի բլուրի կը նմանին քան գագաթի, կը բխին Արաքսի և Եփրատի ակունքները, հազիւ իրարմէ հինգհարիւր մեթր հեռաւորութեամբ, ու տարբեր ուղղութեամբ իրարմէ կը հեռանան։ Արաքսը կը հոսի հիւսիս-արեւելք՝ դէպի Բասեն։ Իսկ Եփրատի մէկ ճիւղը կ'իջնէ հարաւ դէպի Վարդօ, Խնուս, Մուշ, երթալու համար դէպի Խարբերդ։ Արաքսը կ'իջնէ Բասեն, կ'անցնի Կազզուանի ձորէն՝ մտնելու Արարատեան դաշտը։

Տարօնի աշխարհի գետերէն ոմանք իրենց սահմաններէն ուղղակի

դուրս կը հոսին ու ոմանք ալ դէպի ներս։ Ներս հոսող գետերու ուղղութիւնը կ'ընթանայ դէպի Մշոյ դաշտը, որ հաւանաբար շատ հին դարերուն ծովակ մըն էր Վանի լճին պէս։ Դէպի Մշոյ դաշտ հոսող գետերը, գետակները և բազմաթիւ ձորերէն քամուող առուները կը միանան Մուրատ գետին (արեւելեան Արածանիի) և ճեղքելով Մշոյ դաշտի ամբարտակը, մեծ ջրվէժով մը կը թափին Տարկոշ լերան անդունդը,

ՏԱՐՕՆԻ ՋՐԱԲԱՇԽԸ.— Գետերու ակունքները եւ հոսանքները

դառնալով դէպի արեւելք և Ճապաղջուրի ու Բալուի շրջաններէն անցնելով՝ կը հասնին Խարբերդ և անկէ ալ անցնելով Կապան Մատէնի մօտ կը միանան արեւմտեան Եփրատին։

Մուրատ գետի ջրվէժը ուրիշ արտակարգ երեւոյթ մը յառաջացուցած է, որ իր տեսակին մէջ թերեւս միակն է կամ հազուագիւտներէն մէկը։ Մուրատ գետի վրայ մէկ կամուրջ միայն կայ, որ շինուած է

Սուլուխի առջեւ՝ թաթարական տիրապետութեան շրջանին։ Մուրատ գետը ջրվէժ կազմելէ ետք, երբ կը մտնէ Տարկոշի կիրճը և հետզհետէ ուրիշ գետեր կ'ընդունի, անանցանելի է։ Եւ սակայն բնութիւնը այդ շրջանի մարդկային բազմութիւններուն հնարաւորութիւն տուած է որ առանց կամուրջի կարողանան անցնիլ գետի աջ ափը։ Ջրվէժի տակէն կարաւանները կ'անցնին ու կը դառնան։ Կամուրջ՝ ջուրի տակէն, փոխանակ վրայէն ըլլալու։ Անդունդը, որմէ ջրվէժը գոռալով կը թափի, շատ բարձր և թեք ժայռերէ կազմուած է, ու ջուրը իր թափին մէջ 20—30 մեթր հեռուն կը թափի, դարաւոր ճամբայ մը ստեղծելով Ողական բերդի ստորոտը։

* * *

Այս ընդհանուր պատկերէն ետք, թուենք այն գետերն ու գետակները, որոնք Տարօնի աշխարհին կը պատկանին.—

ՄԵՂՐԱԳԵՏ.— Կը բխի Նեմրութի արեւմտեան ստորոտներէն, Նորշէն քիւրտ գիւղի դաշտին մէջ։ Լճաձեւ ակ ունի, կեդրոնէն կը բխի զուլալ ջուրը։ Մշոյ դաշտի Խաշխալտախ գիւղի մօտերը կը միանայ Մուրատին։ Նեմրութը և Գրգուռը կը նկատուին Տաւրոսի մէկ թեւը, որ Պիթլիսի հիւսիսէն կ'երկարի մինչեւ Վանի լիճ։

Մեղրագետը միայն Մշոյ դաշտի գետն է։ Մեղրագետին կը միանան, ձախ ափէն, Խասգեղի գետակը, Վռազ գետը, Բերդակի գետակը, Մուշ քաղաքի գետակը, որ դաշտի մէջ կը ստանայ Յեղկաքամ անունը. բոլորն ալ Ծովասարի և Կուրտըկի հիւսիսային փէշերէն քամուած։ Մեղրագետի աջ ափին կը միանան Վարդենիսի, Դրմերտի, Օրկնոցի և Ցրօնքի գետակները՝ Քոսուր լեռնաշղթայէն հոսելով։

ՄՈՒՐԱՏ ԳԵՏ.— Մուրատ գետը արեւելեան Եփրատն է, որ կը բխի Ծաղկանց լեռներէն (Ալա-Տաղ) և Ալաշկերտի դաշտէն անցնելով կ'իջնէ Տարօնի շրջանը։ Նախադուռը Մալազկերտի գաւառն է. անկէ կ'անցնի Պուլանուխի գաւառը և Չարպուհարով կը մտնէ Մշոյ դաշտը, ու ապա Կենճի և Ճապաղջուրի գաւառներէն անցնելով կը հասնի Խարբերդ։

Այս մեծ գետի հոսանքին կը միանան հետեւեալ գետերն ու գետակները.

ԲԱԴՆՈՑԻ կամ **ՄԱՐՄՈՒՍԻ ԳԵՏ**.— Կը հոսի Ծաղկանց լեռներու կողերէն և Մալազկերտէն քանի մը քիլոմեթր վերէն կը միանայ Եփրատին։

ՄԱԼԱՋԿԵՐՏԻ ԳԵՏԱԿ.— Կը բխի Թոնդրակ գիւղի բարձունքներէն և Մալազկերտի առջեւ կը միանայ Եփրատին։

ՔՈՌ ՍՈՒ.— Եոնճալուի առջեւէն հոսող գետն է, որ Թոնդրակէն կը հոսի։

ԼԻՋԻ ԳԵՏ.— Պլեճան լերան արեւելեան քղանցքներէն քանի մը գետակներ իրարու միանալով Ագրակի մօտ կը միանան Եփրատին։ Կը կոչուէր ՎԱՐԴ գետ։

ԽՆՈՒՍԻ ԳԵՏ.— Խնուսի գետը կը բխի Բիւրակնեան լեռներու ամենէն բարձր գագաթէն (10,757 ոտք) և քանի մը ճիւղերով կ'իջնէ Խնուս։ Մէկ ուրիշ ճիւղը կը բխի Կիւմկիւմի Պաչքենտ գիւղի բարձունքէն և Հարամիկ գիւղին մօտ կը միանայ Խնուսի գետին։ Շուշարի Կարակալա և Աղվերան լեռներէն կը կազմուի գետ մը, որ Խնուսի դաշտին մէջ, Չաւուրմէ գիւղին մօտ, կը միանայ Խնուսի գետին։ ԽՈԶԼՈՒի գետակը և ԿԷՕՔ ՍՈՒ գետակը Աղ-Տաղի լեռներէն կը բխին և Ղարաչոպան գիւղի վերը կը միանան Խնուսի գետին։

Խնուսի գետը կը մտնէ Պուլանուխ գաւառին մէջ և Համզաշեխ գիւղի հարաւէն կը միանայ Եփրատին։

ՊԻՆԿԷՕԼ ՍՈՒ.— Վարդոյի գետն է, որ կը բխի Բիւրակնեան բարձր գագաթներէն երեք-չորս փոքր ճիւղերով և կ'իջնէ Կունտեմիր գիւղի առջեւ, անկէ զառիթափ հոսանքներով կ'իջնէ Չարպուհար, իր մէջ առնելով ԿԻԻՄԿԻԻՄԻ գետակը, որ նոյնպէս կը բխի Բիւրակնեան 10,770 ոտք բարձունքէն։ Վարդոյի գետը կը միանայ Եփրատին, Չարպուհարի Խնձոր գիւղի արմուկին մօտ։

ՄԵՂԴԻ ԳԵՏ կամ **ԿԷՕՆԻԻԿ ՍՈՒ.**— Ճապաղջուրի գետն է, որ կը բխի Բիւրակնեան լեռներէն և բազմաթիւ ճիւղեր ընդունելով իր մէջ, կը միանայ Եփրատին։ Գետակներու բազմաթիւ ճիւղերու բերումով այս շրջանը կոչուած է Ճապաղջուր։

Այս բոլորէն եաք մեզի կը մնայ թուել Սասունի գետերն ու գետակները, որոնք բոլորն ալ Տիգրիսի ճիւղերն են։

ՏԻԳՐԻՍ ԳԵՏ.— Տիգրիս գետն ալ Եփրատի նման երկու ճիւղերէ կը բազկանայ։ Այս երկու ճիւղերը կը բխին Հայաստանի իրարմէ ամենէն հեռու երկու կէտերէն։ Արեւելեան Տիգրիսը կը բխի Զակրոշեան լեռնաշթայ Կոթուրի բարձունքներէն՝ Պարսկաստանի սահմանին վրայ։ Արեւմտեան ակը կը գտնուի Տաւրոսի արեւմտեան կողերուն վրայ՝ Խարբերդի Կէօլճիւք կամ Ծովք լիճի մօտերը, Եփրատի հունէն հազիւ 15 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ և կը հոսի դէպի հարաւ։ Գետի ընթացքը կ'անցնի Արզընի-Մատէն և Արզընի քաղաքներու առջեւէն, կը դառնայ դէպի արեւելք, կ'անցնի Տիարպեքիրի առջեւէն, կը կտրէ Տիարպեքիրի ամբողջ հովիտը, Սղերդի հարաւը կը միանայ արեւելեան Տիգրիսին և կը կազմէ Տիգրիս գետը, որ կ'եզերէ Իպն Օմարէն անցնելէ եաք՝ Մուսուլի շրջակայքը, Կորդուաց լեռներու հարաւը, իր մէջ կ'առնէ մեծ Զապը և կ'ուղղուի դէպի Շաթ իւլ-Արապը, ուր Եփրատ և Տիգրիս գետերը կը միանան։

Տիգրիսի այս երկու ճիւղերուն մէջտեղ ինկած տարածութիւնը, որ Սասունի Տաւրոսեան լեռնակուտակն է, բազմաթիւ գետեր և գետակներ կը թափէ Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղին մէջ։ Ահա այդ գետերը.—

ՔԵՍԵՐ ԳԵՏ.— Բաղէշի շրջանին պատկանող Կիւզելտէրէէն կը բխի Քեսեր գետը և Սղերդի հարաւը կը միանայ Բաղէշի գետին։

ՊԻԹԼԻՍԻ ԳԵՏ.— Բաղէշ քաղաքի արեւմտեան բարձունքներէն

(Խոյթ) կը բխի և Քեսեր գետին զուգահեռ կը հոսի դէպի հարաւ, իրարմէ հազիւ 5—10 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ, և Սղերդի հարաւը իր մէջ առնելով Քեսեր գետը՝ կը թափի Տիգրիսի մէջ։

ՄՈՏԸԳԱՆԻ ԳԵՏ.— Խոյթի և Մօտըգանի լեռներէն (որոնք Ծովասարի և Մարաթուկի հարաւային կողերը կը կազմեն), երկու ճիւղերով և Խարզանի արեւելքը կը միանայ Պիթլիսի գետին։

ԲՍԱՆԱՑ ԳԵՏ.— Բսանաց գետը իր ջուրերը կ'առնէ Մարաթուկի և Ծովասարի հարաւային քզանցքներէն, որոնք կը կոչուին Խարզանի լեռներ։ Բազմաթիւ գետակներ իրարու միացած կ'իջնեն Հազօ քաղաքի առջեւ, և ատկէ ետք գետը կը կոչուի Հազու գետ, որ Զախօ փոքր քաղաքի առջեւէն իր ընթացքը շարունակելով՝ Ռընդուանի շրջանին մէջ կը միանայ Տիգրիսին։

ՍԱՍՆՈՅ ԳԵՏ.— Սասնոյ այս գետը կը բխի Ծովասարի և Մարաթուկի գագաթներէն (11,000 ոտք)։ Ծովասարի այդ բարձունքին վրայ գոյութիւն ունի 3 տուննոց գիւղակը, որ Սասուն անունը կը կրէ։ Ուրիշ Սասուն անունով գիւղ կամ գիւղաքաղաք գոյութիւն չունի։ Սասնոյ այս գետը կը կոչուի նաեւ ՊԱԹՄԱՆ ՍՈՒ, որ հնագարեան անունով ՔԱՂԻՐԹ ՆԻՄՓՐՈՍՆ է։ Սլիվան գաշտի հիւսիսը կը միանայ Խուլբի գետին։

ԱՏԻԼՃԱՒԱԶԻ ԳԵՏ.— Այս գետը կը բխի Անտոք լերան բարձունքներէն և կը հոսի Կելիեկուզան գիւղի մէջէն և այդ տեղ՝ գիւղի անունով ծանօթ է։ Աւելի առաջանալով դէպի հարաւ, կ'անցնի Ատիլճաւազ գիւղաքաղաքէն և կը կրէ անոր անունը։ Այս գետին մէջ կը թափի Խիանքի գետակը։ Փիրի գիւղէն քիչ մը վար և Սասունի գետէն 6—7 քիլոմեթր դէպի հիւսիս կը միանայ Խուլբի գետին։

ԽՈՒԼԲԻ ԳԵՏ.— Խուլբի վերին ակունքը Անտոքի բարձունքէն կը հոսի՝ հազիւ 500 մեթր հեռաւորութեամբ այն ակէն, որ Ատիլճաւազի գետը կը կազմէ, բայց կը հոսին տարբեր ուղղութեամբ։ Խուլբի գետի և Ատիլճաւազի գետի միջեւ կ'իյնան Անտոքի, Գեբինի եւ Սպիտակ Խաղակի լեռնակուտակները։ Այդ միջին շրջանի մէջ կը մտնեն Խուլբի, Տալուորիկի և Խիանքի գաւառները։

Խուլբի գետը իր մէջ կ'առնէ Գեղերվանի գետակը, Ընձքար գիւղի գետը, որ Տարկոչի բարձունքներէն կը հոսի. Փասուր գիւղաքաղաքէն վար իր մէջ կ'առնէ Գասդէի, Թխախսի և Լճէի գետերը, կը դառնայ մեծ գետ մը և Հաւետանի շրջանէն անցնելով Ֆարդին և Հազօ քաղաքներու միջեւ ինկած տարածութեան վրայ կը միանայ Ատիլճաւազի և Սասնոյ գետերուն և այդ կէտէն սկսած՝ կը կոչուի Սասնոյ գետ կամ Պաթման Սու, որուն վրայ շինուած է պատմական Պաթմանի կամուրջը։

Գետերու այս թուումը ամբողջական չէ։ Մենք միայն գլխաւոր գետերը և յայտնի գետակները թուեցինք։ Մինչդեռ ամէն մէկ շրջան, ամէն մէկ գիւղ փոքր կամ մեծ գետակ մը ունէր, մանաւանդ Սասունի շրջաններուն մէջ։ Այսքանն ալ բաւական է գաղափար մը կազմելու Տարօնի

աշխարհի ջրային հարստութեան վրայ։

Վանի ծովին ալ տուրք մը կու տան Տարօնի լեռները։ Ախլաթի գետը և Պատուանի գետակը Տարօնի արեւելեան սահմանի լեռնոտանջերէն կը հոսին դէպի Վանի լիճը։

Տարօնի գետերն ու գետակները այնքան զուլալ են, այնքան վէմ-վէտուն որ կարծես թէ լոյս կը հոսի ամէն ակունքէ դէպի ամէն կողմ։

Դ.

ԼՃԱԿՆԵՐԸ

Տարօնի աշխարհը կարեւոր լիճեր չունի, բայց ունի լճակներ, որոնք ուշագրաւ են, մանաւանդ իրենց բարձրութիւններով։

ԹԻՒՐԱՆՆԵԱՆ ԼՃԱԿՆԵՐԸ.— *Բիւրակնեան 3—4 լճակները, որոնք ապրիլի ակունքներէն մեծ են և բաւական անդ լճացած կը պահեն ու ապա կը հոսին, կը գառնան 8000 ոտք բարձրութեան վրայ։*

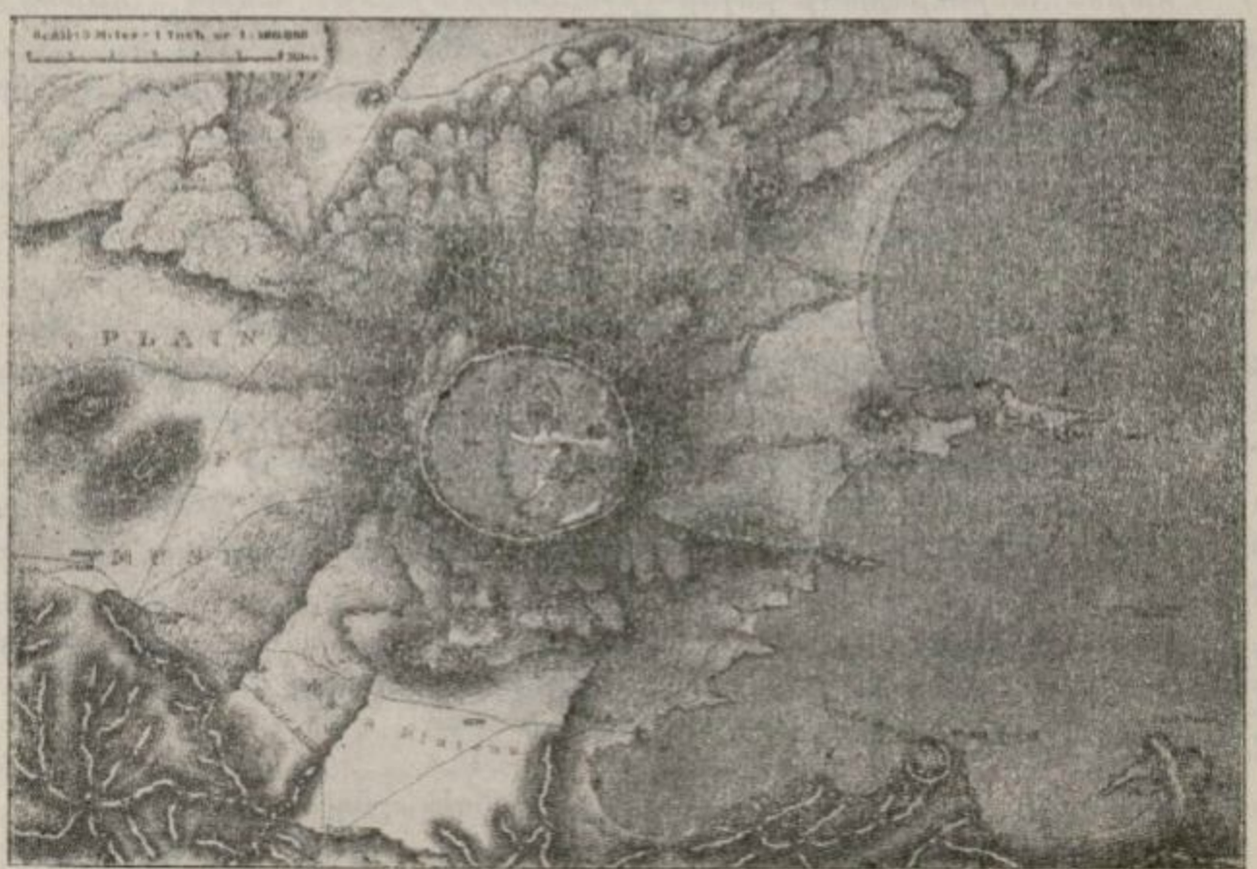

ՆԵՄՐՈՒԹԻ ԳԱԳԱՌԸ ԵՒ ԼԻՃԸ

ՆԵՄՐՈՒԹԻ ԼԻՃ.— *Նեմրութի գագաթի խառնարանէն կազմուած այս լճակը ունի 7684 ոտք բարձրութիւն։ Լճի չրջագիծը 15 քիլոմէթր է, իսկ տրամագիծը՝ 3 քիլոմէթր։*

ՆԱԶԻԿ ԼԻՃ.— Նազիկ լիճը կը գտնուի Պլեճանի հարաւային կողերուն վրայ։ Ունի 6406 ոտք բարձրութիւն։ Իսկապէս նազելի լիճ մըն է, լեցուն համեղ ձուկերով։ Տարօնի պզտիկ լիճերը անուշ ջուր ունին։

ԽԱՉԼՈՒԻ ԼԻՃ.— Փոքր լճակ մըն է։ Կոբին հարաւ-արեւելքը կը գտնուի, Պուլանուխի շրջանին մէջ։

ԿՈԼԷ ԲԱԲԱ.— Խնուսի և Պուլանուխի սահմանին վրայ կը գըտնուի Բաբա լճակը։

ԿԸՌԸՆԿԻ ԿԷՕԼ.— Ծովասարի հիւսիսային լանջին վրայ կը գըտնուի այս լճակը։ Հաւատարիկէն և Ծիրինկատարէն դէպի Ծովասար բարձրացող ճամբան այս լճակի քովէն կ'անցնի։ Կը թուի թէ այս լճակի պատճառաւ Սասնոյ այս բարձր լեռը կոչուած է Ծովասար։

Ե.

ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօն-Տուրուբերանի բոլոր շրջանները միասին առած, կրնանք ըսել թէ հարուստ բուսական աշխարհ մըն է։

Բիւրակնեան ընդարձակ բարձրաւանդակը, Մալազկերտի արեւելեան շրջանը, Սասունի լեռնալանջերը, Բաղէշի ձորը այլազան խոտերու, ծաղիկներու և բանճարեղէն թուփերու առատութեամբ նշանաւոր են։ Տարօնը ձիերու, ոչխարներու, այծերու և մեծ եղջիւրաւոր անասուններու բուծանման կարելիութիւնը միշտ ունեցած է։

Ծաղկաստան է Տարօնը։ Ծաղիկներու այլազանութիւնն ու ճոխութիւնը բոլոր ճամբորդներու ուշադրութիւնը գրաւած է։ Ծաղիկներու, խոտերու և բանճարներու անունները գիրք մը կրնան լեցնել։

Դաւիթ Սալնաձորեցի կամ Մշեցի տաղերգուն երկար բանաստեղծութիւն մը գրած է ծաղիկները գովերգելու և իր ամբողջ բանաստեղծութիւնը ծաղիկներու անուններով կազմած է։ Իր տաղը հարիւր և հինգ տողերէ կը բաղկանայ։ Երկու հարիւրէ աւելի ծաղիկներու անունը կը յիշէ և ածականով մը անոնց գոյնն ու յատկանիշերը կ'որակէ։ Բայց ծաղիկներուն վերջը չկայ, ու 17-րդ դարու այս տաղերգուն կը վերջացնէ հետեւեալ խոստովանութեամբ.

«Սալնաձորցի սարկաւագ որբ Դաւիթն եմ անգեւ գրոց բաներուն,
Կեանքս նման ծաղիկներուն, որ կու բացուի առաւօտուն եւ չորնայ մինչ իրիկուն.
Շատ դադեցայ թէ գլուխն առնում ծաղկըներուն,
Ծաղկունք որ զարդ են աշխարհիս, օրինակ երկնից աստղերուն,
Սակաւ ծաղկունքս գովեցի, բազումն մնաց վարպետներուն։»

Գեղածիծաղ այս ծաղկաստանը մարդոց համար անհրապոյր վայրի

մը վերածեցին Թուրքն ու Քիւրտը։

Ցորեանի յուռթի դաշտ մըն է Տարօնը։ Մշոյ դաշտը, Պուլանուխի, Մալազկերտի և Խնուսի լեռնադաշտերը ցորենի շտեմարաններ էին եւ կրնային լիովին կերակրել միւս լեռնային գաւառները, որոնք վարելիք քիչ հողեր ունէին։

Անտառները դարերու ընթացքին փճացած էին վայրենի արշաւախումբերէն։ Ոտից կոխան Հայաստանի շատ մը շրջանները մերկ էին անտառներէն։ Ճամբորդին առաջին ապաւորութիւնը կը գրաւէ այս մերկութիւնը։ Բագրեւանդի, Բասենի, Էրզրումի շրջանները իսպառ մերկացած էին անտառներէ։

Տարօնի շրջաններէն ոմանք նոյն բախտին արժանացած են։ Մնացած անտառները վերջին դարերուն կտրատման ենթարկուած են և աւելի նուազած։ Այսուհանդերձ Տարօնի քանի մը գաւառներն ու գաւառակները, որոնք ճանապարհներէն դուրս գտնուած են, կրցած էին պահպանել իրենց անտառները։

Քոսուրի լեռնամասերէն ոմանք, Սերկի լերան և Ս. Կարապետի շրջաններուն մէջ դեռ դիմացող անտառներ կային։

Սասունը աւելի հարուստ էր անտառներով։ Բացի Ծիրինկատարէն, Ծովասարի մէկ մասէն և Անտոքէն, միւս մասերը խիտ անտառներով ծածկուած էին։ Քանայ լեռնաշղթան և Բռնաշէն անտառուտ են։ Արեւմտեան կողմը, Տարկոշը, Խուլբի շրջանը, մինչեւ Ֆարդին խիտ անտառներով ծածկուած էին լեռնալանջերն ու ձորերը։ Տիրապետող ծառը կաղնիի տեսակներն էին։

Բարտին և ուռենին բոլոր շրջաններուն մէջ սիրելի ծառեր էին և կը զարդարէին առուներու եղերքները։

Այգիի մշակութիւնը չունէին Մշոյ դաշտը, Պուլանուխը, Մալազկերտն ու Խնուսը։ Պիթլիս և Մուշ քաղաքները ունէին բաւարար այգիներ և գինի կ'արտադրէին։

Սասունի վերին շրջանները նոյնպէս զուրկ էին պտղատու ծառերէ և այգիներէ։ Մինչդեռ Սասունի հարաւային շրջանները—Խուլբի, Խիանքի, Բսանքի և Հաւետանի գաւառակները խաղողի և պտղատու բազմապիսի ծառերու մշակութիւնն ունէին և առատ գինի ու չոր միրգ կ'ատադրէին։

Հանքային հարստութիւնները անյայտ կը մնային։ Տիրապետողները այդ ուղղութեամբ չէին մտածեր։ Երկիրը դրամագլուխով աղքատ էր և մանաւանդ անապահով։ Ինչ որ նախնական կերպով օգտագործուած էր Հայութեան ձեռքով հին դարերուն, նոյնը կը մնար նաեւ 19-րդ դարուն։

Խնուս և հարաւային Սասունը ունէին աղահանքեր, որոնք կառավարութեան մոնոփոլն էին։

Խնուսի շրջանը ունէր գիւղ մը Նաֆտրգ անունով, որ քարիւղ ունէր։ Բայց այդ գործին ուշադրութիւն դարձնող չկար։ Գիւղացիները կ'օգտուէին չմաքրուած այդ վառելիքէն։

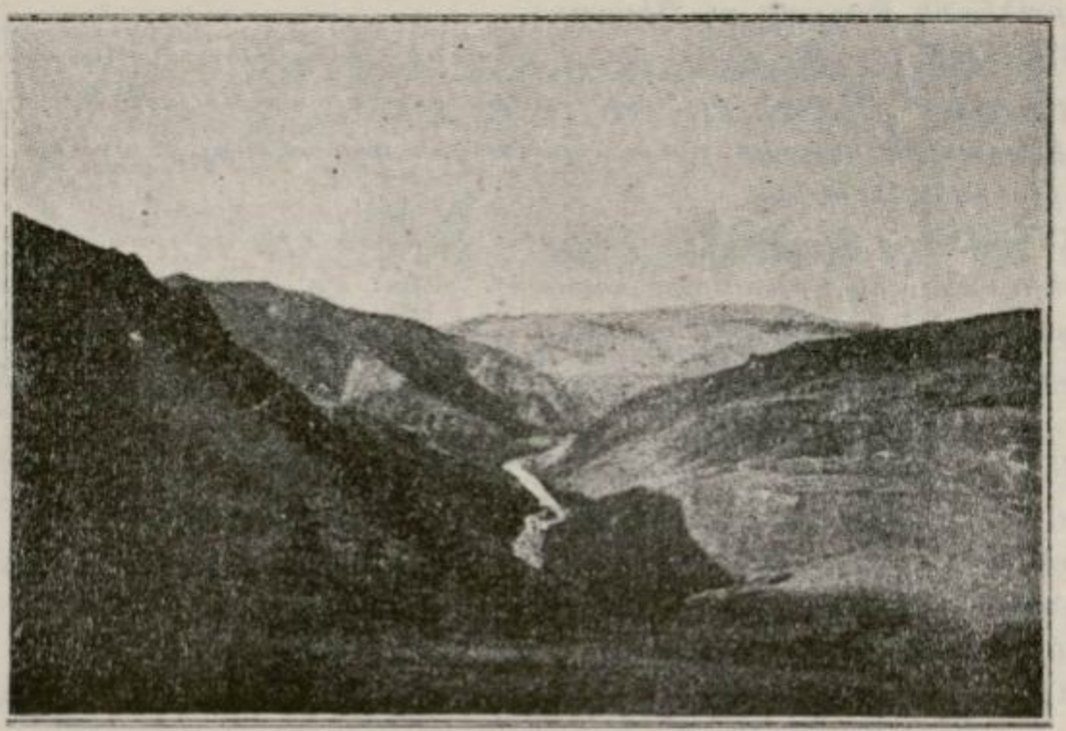

ԱՐԱՔՍ ԳԵՏԸ՝ ԽՆՈՒՍԻ ԵՒ ԲԱՍԵՆԻ ՄԻՋԵՒ

Ստսունը ունէր երկաթի և պողպատի հանքեր։ Տալուորիկի պողպատը նշանաւոր էր։ Տեղական միջոցներով երկաթեղէն գործիքները և պաղ զէնքերը այդ երկաթէն ու պողպատէն կը չինէին։

Տարօնի հողաչերտին տակը քննուած չէ։ Բայց նշաններ կան թէ Բիւրակնեան հրաբխային լեռնագաչտերը, ինչպէս նաեւ Սիփանի ստորոտները հանքային հարուստ տարբեր կը պարունակեն։

Ջ.

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աշխարհագրական բնդհանուր ծանօթութիւններէն հոմ, այս հատուածին մէջ կը գտնենք նաև մի քանի մը հնդիպակնիու տեղագրական աշխատասիրութիւններ, ուելի օգտակար մը կազմել տալու համար Տարօնի աշխարհի շրջանակներու մասին: Այդ տեղագրութիւններուն մէջ մենք կը տեսնենք իրենց այսոհետև պատկերը այլ վայրերուն, որ տպատուրութիւններու եւ գոյներու այլազանութեամբ մը կը ներկայանան:

Այս գլուխին տակ գտնված են Ղեոկ Մելիքեանի, Տոքթ. Ա. Ալիքանեանի, Մանուէլ Միրախորեանի եւ Սմբատ Շահնազարեանի տեղագրութիւնները՝ հնդիպակնիու առարգրութեամբ:

Հարկ գատած տեղը տրոհելու հարցին մէջ, հնդիպակնիուն կարծիքները տարբեր են. բնդհանրապէս Մալազկերտը կը համապատասխան տրպէս Հարկ գատած:

ԽՆՈՒՍ (ՀԱՐՔ)

Գրեց ԵՂԻՇԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԱԽԱՆԳԱԿԱՆ

Հին Հայաստանի քաղաքական-աշխարհագրական բաժանումով, Խնուս կը գրուի Տուրուբերանի նահանգին մէջ, Հարք անուանով, ամփոփելով իր կրկրամասին մէջ Խնուս - Եամուրի *շրջանը (տես* ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, *Հայր Ղեւոնդ Ալիշան*, 1853, *Վենետիկ*, Քաղաքական նկարագիրք Հայոց Մեծաց, *էջ* 23):

Խնուս եւ Հարք, *մեր բնաչխարհի այս վայրերի ու պատմական երկու անուններն ալ, մին մեւէն ուելի հին ու բնիկ են: Զամչեան Խնուսի կու տայ* Տուարածատափ *անունը և կը դնէ Խնուսը իբրեւ «հին Տուարածատափ գաւառ ի Տուրուբերան, այն է Խնուսայ երկիր» (Զամչեան, Բ. Գիրք, էջ* 954): *Դարձեալ կը յիշատակէ վարաժնուցիք անունը, որուն հետ կապուած կը մնան բազմաթիւ պատմական դէպքեր, որոնցմէ մին է յաղագս* փիլարտոս հայ իշխանի *մերազարծուածիւնները (Զամչ., Ա. Գիրք, էջ* 213—219, *Բ. Գիրք, էջ* 997): *Դարձեալ Զամչեան Հարք անուան կը կապէ Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի անունը. «ի Հարք գաւառէ, ի Հերբն, կամ Հերեան կամ Ներքին գեղջէ» (Զամչ., Ա. Գիրք, էջ* 780): *Գրիգոր Մագիստրոս եւ Մատթէոս Ուռհայեցի կու տան Խնուսի,*

Եփուճ անուններըը։ Թէ այս վերջին անուններըը ո՞րքան առընչութիւն ունին Խալդիներու ժամանակաշրջանին հետ՝ ասկուին առնզուած է, Թէպէտեւ 1916-ին, ռուսական դրամատն շրջանին, ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեան մասնակի պեղումներով եւ հետազօտութեամբ կը փորձէ ըսել Թէ Խալդիներու պատմական հետքերը կը գտնուին Եփուսի մէջ։

Հարք անուանը մեր մատենագիրներէն Հայր Ղեւոնդ Ալիշան այսպէս կը մեկնաբանէ.— «Մեր դիւցազնահայր Հայկ նահապետը, իր հասուսաուն բնակութիւնը եւ իր տիրական աթոռը հասուստանց բարձրաւանդակ երկիր մը, Հայաստանի կեդրոնին մօտ եւ ոչ հեռու Արածանիէն, այսինքն հիմակուան Մուրատ-Չայ գետոյն ակրիւներէն, որ է արեւելեան Եփրատ։ Հայկ այս գաշտին անունը անուանեց Հարք, որպէսզի ցուցնէ Թէ հոն հասուստուհեցան անունք, որք Հայոց ազգին հայր եղան. հոն տեղ ուան մըն ալ չինեցին, զոր անուանակոչեցին Հայկաշէն։ Քախ գերմանացի ճանապարհորդը կը յիշէ այս գաշտին անունը, որ հիմա Եփուս կը կոչուի, գիւղ մը Հայկ կամ Փայկ անուամբ, Եփուսի բերդեն դէպի հիւսիս-արեւելք, մէկ ժամ հեռի»։

Չամչեանի Հայոց Պատմութեան Ա. Հատորին մէջ (էջ 59) այսպէս կը կարդանք. «Յաւուցդուրիւնս գրուցացն Յիմպիոգորատոյ իմաստասիրի ասի, թէ Սեմայ առեալ զորդիս իւր չուեաց բնդ արեւմուտս հարուստ, գտանել իւր բնակութիւն, եւ հասեալ առ երկայնաձիսս լերամբ ի դաշտի մի, բնդ որ գետ անցանէր. դադարեցաւ առ գետովն ամիսս երկու, եւ գլեառն առ որով ճուտաւ կոչեաց յանուն իւր Սիմ։ Զայն երկիր տուեալ միոյ ի կրտսերագոյն որդւոց իւրոց, որում անուն էր ասէ Տորգոմ. դարձաւ անդրեն յարեւելս հարաւոյ, ուստի եկեալն էր, գտանել զայլս պատշաճաւոր տեղիս այլոց որդւոց իւրոց։ Իսկ Տորգոմ անցեալ անդ հանդերձ ուսերօք եւ դասերօք եւ առաքինցիկն, կոչեաց զգաւառն զայն յանուն իւր Տորդն. եւ աջխարհն եւս յեղոյ կոչեցաւ Տուրուբերան։ Ապա բաժանեաց զորդիս իւր յայլ եւ այլ տեղիս այնր գաւառի, յորմէ եւ տեղին այն կոչեցաւ Ծրդն, այսինքն ցրուման կամ բաժանուման։ Եւ զի Ջրուան որդի ճոռա անց անդր առ հիւր իւրում, յեղ անեղեալոյ Տորգոնայ լեառն սոյն կոչեցաւ նաեւ Ջրուան։ Սոյնպես եւ որդիք Թոմայ եւ Յարեթի բազմացեալ յորդիս ապրեցան յերեսս այնր աջխարհի յայլ եւ այլ գաւառի ի մեծն Հայաստան. որդիքն Թոմայ զաճիմանիք արեւմտից, եւ որդիք Յարեթի զսահմանիք լերինն Մասեաց։ Եւ ամենեցուն նոցա էր մի լեզու, եւ մի բարբառ. եւ որպես հաւանական թուի այն էր լեզու Հայոց զորմէ տես ի վախճան առաջին գրոյս ի ծանօթութիւն» (Չամչեան)։

Տեղական վաղնջական աւանդութիւնը այնքան առաջ կ'երթայ որ Խնուսի գաւառին եւ Սրմանց կամ Բիւրակնեան սարերուն կը կապէր նախամարդուն՝ Ադամի պատմութիւնը, եւ քար այդ աւանդութեան Պինհէօլի սարը Աստուծոյ առեղծած դրախտն է, իսկ Պինհէօլի արեւելեան լանջերու պատաւանդանին վրայ գտնուող Հարամիկ հայաբնակ գիւղաւանն ալ Ադամին ու Եւային բնակավայրն է եղած, իսկ գիւղին մօտակայքի Սելիմօրուի կոչուած բլրակին վրայ, պազ ապրիւրի մը վերեւը կը ծրաբէր Ադամորդւոյն Աբէլի չիրիմը։ Միեւնոյն աւանդ Հարամիկ հայաւանին

անուան առուգրանութիւնն ալ կը կապէր Հայկ նահապետի որդի Հարմայի անուան հետ։

Հարամիկ և Քաղիկ հայաւաններու մեծ ձորակ մը, անզսպան ուռնդութեամբ «ի մի լարի» կ'անուանուի, իբրեւ թէ Խամուր - Բերդ լերան վրայ բնակող սրսորդ Ղամէք, իր բերդէն վար իջած պահուն, այս վայրը իր նետ ու պլեզը կը լարէ. նոյն պահուն, մնեբեւայի ձայն մը կ'լսէ «ի մի լարի». ահա այս տեղ, սրսորդ Ղամէք սպանուած է հազարդարծ կայէնը, որուն գերեզմանն ալ ցայց կը տրուէր ձորին աւերնեբ բլրակի մը վրայ և քնիկնելէն կ'անուանուէր Կայէնի Բլուր։

Աւանդական այս հնքիսխուռնակ պատմութիւնը ինքնին բնորոշիչ էր։ Ինուացին Ինուսը կ'ընդունէր իբրեւ Դրախտի վայրը, և անոր կատար մարդկութեան օրրանը ըլլալու հնամենայ փառքը, ինչ որ Հայկ դիւցազնահայր նահապետի դիցաբանութեամբ Հայոց վաղնջական օրրանը ըլլալը իր մեծագոյն փառքը կը համարէր, այն խոր համոզումով թէ Հայկի բարբառը եղած է Դրախտի խօսուն լեզուն, և այդ բարբառով արձագանգած են Սրմանց աստուածաստեղծ առեբը և Ինուսի երփնեփանդ ծագկուէա ձորերն ու ծործորները, ուր Հազարան Բլրուլը իր սիրոյ մեղեդին զեղգեղած է փափուք վարդով ծոցուտ, վարդի թուփին տակ, արծաթ ազբիւրի կոչկոչին միխաուանուելով։

ԽՆՈՒՍԻ ԳԱԻԱՌԸ

Ինուսի առմանները են կարինը, Տերջանը, Քղին, Բաանը, Ալաշկերտը, Մալազկերտը, վերի և վարի Պալանուխները և Վարդօն Մշոյ կողմէն։ Շրջապատուած է հեռևեռով լեռներով. արեւմուտքէն Պինկէօլ կամ Բիւրակնեան լեռները, հարաւ-արեւմուտքէն Գաղդար Տաղն ու Խալխալ լեռը. ասոնք Շուշարի առմանը կը զծեն Քղիի կողմէն։ Խամուր-Բերդի սարը Ջերճակայ թեւերով կ'ընդգծէ Մշոյ և Պալանուխներու առմանը, դառնալով դէպի արեւելք Գոզալ-Պապա, և Հազր-Պապա լեռները, հիւսիս արեւելքէն Սպիտակ-Սար կամ Աղբի Տաղ իր երկու թեւերով՝ Դիզքափ և Զևքմէն լեռները. ապա անցնելով Խարահապի (Դառնուտրք) և կէօքսուի (Տուարածաստի) լեռնագագաթները, ուր կ'եզերուին Գագպէլ Տաղն ու Շեբեան լեռը, որոնք կը առմաններն Ալաշկերտն ու Բաանը։

Իր աշխարհագրական դիրքով կը նկատուի Հայաստանի սիրտը և պարտը։ Հատուած հնուտրութեան վրայ կ'իջնայ Էրզրումի, Վանի և Պիթլիսի նահանգներէն։

Ինուս մաս կը կազմէր կարնոյ կուսակալութեան, թէև անկէ առաջ ալ, Մշոյ վաչագութեան հետ կը մտնէր Բաղէշի վիլայէթին մէջ։ Երբ Թրքական սուլթաններէն հայկական արեւելեան նահանգները կը ձանձնային Ալիէթի էրիեցի և Հայերը ազատ էին զէնք կրելու, այդ ժամանակաշրջանին իր շրջապատի այլակրօն և այլացեղ ժողովուրդը հաշիւ կ'առնէր իր դիմագրականութիւնը։

Ցրանագոյ ճանապարհորդ Փիէր Ամաէ Ժորէա կը գրէ. «Իջանք

Խնուսի աւազանը։ Գնացինք դիշերելու Խոզլի, հայկական գիւղ մը, որուն բնակիչները, հակառակ Եուսուֆ փաշայի հրամանին, յամառօրէն մերժեցին մեզի ապաստան տալ։ Առաջին անգամն էր որ մենք կը պատահէինք քրիստոնեաներու, որոնք դիմադրութիւն ցոյց կու տային Թուրքերուն։ Սակայն Հայաստանի այս մասին մէջ կառավարութեան իշխանութիւնը համարեա թէ ոչինչ է և հայ գիւղացիք զինուած են ու պատրաստ կռուելու Քիւրտերու յարձակումներուն դէմ, որոնց հետ միշտ կռիւներու մէջ են և չեն վախնար ոչ սպառնալիքէ, ոչ նախատինքէ և ոչ ալ մահէ»։

Ազգային-եկեղեցական իշխանութեամբ, երկար ժամանակաշրջանով կապուած էր Մշոյ Ս. Կարապետի վանքին, մինչեւ 1880, երբ Մաղաքիա Վրդ. Օրմանեան Կարնոյ իր առաջնորդութեան օրերուն կը զատէ Ս. Կարապետի վանքէն եւ կը կապէ Կարնոյ առաջնորդութեան տեղապահով մը, մինչեւ 1908-ի Օսմ. Սահմանադրութիւնը, երբ այլեւս կը դառնար անկախ առաջնորդութիւն, քանի որ գաւառն ալ Գայմագամութենէ կը փոխուէր Միւթեսարըֆութեան, եւ կը շինուէր քարուկիր նորակառոյց առաջնորդական չէնքը, առաջնորդ ունենալով Դատուանցի Մկրտիչ Վրդ. Չլխատեան։

Խնուսի գաւառը կը բաղկանար 336 գիւղերէ եւ կը բաժնուէր հինգ շրջաններու, հետեւեալ հին ու նոր անուններով.

1.— Խնուս - Հարք,
2.— Շուշար - Վարաժնունիք,
3.— Թագման կամ Թարգման, Մարդաղի կամ Մանանաղի,
4.— Խարաեազի - Դասնաւուրք,
5.— Կեօքսու - Տուարածատափ։

Այս հինգ շրջաններէն կարելի չէ զատել հին Մանանաղին, որ կ'ընդգրկէ Շուշարի եւ Թագմանի մէկ խոշոր երկրամասը ու կը հասնի մինչեւ Դերջան։

Այս հինգ հողամասերու տարածութիւնը կը հաշուուէր մօտաւորապէս 500 քառակուսի մղոն, ծովու մակերեսէն 5.500 ոտք բարձր դիրքով։ Խնուսի դաշտի տարածութիւնը, որ միայն հայկական գիւղերով բնակուած էր, կը սահմանուէր 10—12 ժամ երկայնութիւն, 6—8 ժամ լայնութիւն։ Հայր Ղ. Ինճիճեան կը սահմանէ «յարեւմտից յարեւելս 10 ժամու ճանապարհ, իսկ լայնութիւն իբր 6 ժամու ճանապարհ»։ Մինչ ուղեգիր Լինչ կը սահմանէ Խնուս-Բերդէն մինչեւ Գոպալ ծայրագաւառի հայկական գիւղը 34 մղոն։ Դարձեալ անգլիացի ուղեգիր Այնզուորդ կը գրէ 1840-ին. «Խնուս կը գտնուի հորիզոնական ջերմաչափի եռացման աստիճանի վրայ, 5239 ոտք», և կ'աւելցնէ. «Տիքսընի օդաչափով 5686 ոտք։ Արօս գիւղի մէջ առնուած արեւի միջօրէական բարձրութիւնը, որ է հարաւային լայնութեան 39° 17′ 40′... Կըլասքոթի քննութիւնը Խնուսը կը դնէ լայնութեան 39° 21′ 42′ աստիճանին»։

1914-ի ռուս-թրքական պատերազմէն կամ հայկական մեծ եղեռ-

նէն առաջ հայաբնակ գիւղերը կը համբուէին 35—38, իսկ միւս գիւղերու ամանց մէջ կը բնակէին չուտ ատմանոփակ թիւով Հայեր, որոնք կա՛մ արհեստաւորներ և կա՛մ «մարթաթ»ներ էին։ Ամբողջ գաւառի Հայոց թիւը կը հաշուուէր ուելի քան 25.000՝ 1895-ի դէպքերէն մինչեւ 1915, քան տարուան ժամանակամիջոցին։

Գիւրաները տիրացած էին լեռնային շրջաններուն՝ Խամուր-Բերդի և Պինկէօլի խառուառատ, ջրառատ և ծաղկաւէտ բարձունքներուն, մանաւանդ Թագմանի, Խարահոգիի և Կէօքսուի ընդարձակ լեռնադաշտերուն և հովիտներուն, արգաւառեր արտերուն ու գալարագեղ մարգերուն, ուր առաւելապէս խաչնարածութիւնը ընդհանրացած էր և համբաւաւոր պարձած։

Շէն և բարգաւաճ էին հայաբնակ գիւղերը, մանաւանդ 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան ընծայած ազատութեան կարճ ժամանակամիջոցին. ծաղկեցուցած էին երկրագործութիւն, խաչնարածութիւն, մեղուաբուծութիւն (տես կարնոյ «Ճառաջ», 1909, Արշակ Կ. Թիւթիւնճեանի յօդուածաշարքը՝ «Խնուս Տեղագրական»), հաւաբուծութիւն և անոյշ գանազան արհեստներ՝ պանրաշինութիւն, օճառաշինութիւն, ասատյնանկութիւն, գորգագործութիւն, նկերկարարութիւն։ Նկերկը կը պատրաստէին ծաղիկներէ և բուսարմատներէ։ Գորգագործութեան մէջ ծաղկեցուցած և համբաւի հասցուցած էին «Նախշ է Ջուրօ» բուսած պրճնաւէմը։

Արհեստաւորը ընդհանրապէս Հայոց ձեռքն էր։ Սարքաշատ՝ դրամական փոխառու և ատրաճ՝ դրամափոխ՝ Հայեր, Չերքէզներ, Թուրքեր և Քիւրտեր հաւասարապէս այս գործով կը զբաղէին։ «Թէճիրութիւն»՝ մնծաքանակ արջառներու և ոչխարներու վաճառման գործը, որ նախասահմանադրութեան չրջանին մենաշնորհն էր Չերքէզներու և Թուրքերու, Սահմանադրութեան օրերուն Հայերուն ալ գործը պարձաւ և սկսաւ նախանձը չարժել նախարդներուն։

Խնուսի բնական հարստութիւններն էին ապահանքերը, քարահանքերը, քարածուխի հանքը, պղինձի հանքը, քարիւղի հանքը (Ներքինը Խամուր-Բերդի ատրանջներու վրայ, իսկ Խաթրանլըզ, Ալբ Թաշփուառանի, Փալանթոքեան ատրի հիւսիս-արեւելքը) և արծաթի հանքը (Սպիտակ ատրի լանջերուն՝ Բուրնան և Տեէվերան գիւղերու մերձակայքը)։

Խնուս-Բերդի ձորի մէջ, կարմրակաւ ձորաբերանը, գետին առնթեր, կային հանքային երկու ակեր, քով քովի, որոնցմէ միայն ջուրը գառն էր, իսկ միւսինը՝ քաղցր. այս ակերը կը կոչուէին Չերմուկներ։ Չրտեսութեան հաւատքով հիւանդները հոն կ'երթային լոգանքով բուժուելու։ Մարմաք հայկական գիւղին քովը կար հանքային տիղմ մը, որ կը կոչուէր Պլնկիկ և որ շատ ծանօթ էր իր բուժիչ յատկութիւններով։ Գալանդուկ գիւղաւանի քովը գտնուող ջուրի ակերէն մին կը կոչուէր Թալալոց. «Նորէնցք» բուսած լուսնային հիւանդութենէ գտնուող մանկիկները այս ջուրով կը լոգցնէին և ջուրը կը խմցնէին հիւանդին բուժուելու համատատ հաւատքով։

Աղահանքերը հետեւեալ անուններով ծանօթ էին. Թաթոսի - Տուզլան. ասիկա կ'իյնար Թագման—Շուչար—Վարդօ շրջանին, այսինքն հին Մարդաղիի մէջ, ու թերեւս Խնուսի արուած Մարդաղի կամ Մարդաղի անուանումը ասկէ ծագում առած ըլլայ: Օրմանեան իր Ազգապատումին մէջ այս շրջանը կը դնէ Մարդ—Աղի:

Մշկանայ - Տուզլան, Սպիտակ - Տուզլան և Կարմիր - Տուզլան, որոնք կը գտնուին Զերնակայ սարին վրայ, որ է Խամուր - Բերդի մէկ բազուկը, բոլորն՝ալ հոսուն աղի ջուրեր էին, զորս շոգիացնելով կը չորցնէին: Կային նաեւ Էլպիս գիւղի քովի աղի Շորախները, ինչպէս նաեւ Գովանդուկ հայաւանի մօտակայ աղահանքը, որ ժամանակին գիւղի Հայոց սեպհականութիւնը եղած է, սակայն մեր օրերուն թուրք կառավարութիւնը խլած էր սեպհականութեան և շահարկութեան իրաւունքը և միւս աղահանքերու հետ մենաշնորհը դարձած էր Ֆրանսական ընկերութեան մը:

Կային նաեւ քարահանքեր, որոնք կը շահագործուէին տնաշինութեան, կամուրջի կամարներու, երկանաքարի, գերեզմանաքարի, ջրաղացի աղօրիներու, ձիթահանքի, ինչպէս նաեւ աղբիւրներու և ջրամբարի համար յատուկ փորուած գուռերու համար:

Արօս հայաւանի մերձակայքը կար քարահանք մը, որ իր կարծր ու անկիզելի բնոյթով շատ նշանաւոր էր. այս քարի մասին Լինչ իր Արմենիայի մէջ յիշատակութիւն կ'ընէ: Խնուս-Բերդի ձորին մէջ կար քարահանք մը, որուն քարը սեւ էր և զոր կ'անուանէին Փութ-քար. քարահանքէն հանուած պահուն խոնաւ ու դիւրաբեկ վիճակ ունէր. դիւրութեամբ կը կոփէին, նոյնիսկ կը սղոցէին, սակայն կարճ ժամանակ ետք երբ արեւի տակ մնար, հետզհետէ կը կարծրանար և աւելի դժուարաբեկ կը դառնար. ծանօթ էր նաեւ իր այն բնոյթով՝ որ ո՛չ տաքը և ոչ ալ պաղը ներս կը թափանցէր: Քարածուխի հանք մը կը գտնուէր Խնուս-Բերդի արեւմտակողմը, վիթխարի ձորաբերանի քարաժայռերու բացուածքներու սկզբնաւորութեան. դժբախտաբար անոր շահագործումը և գործածութիւնը արգիլուած էր կառավարութեան կողմէ:

Խնուսի դաշտը ջրառատ էր. Պինկէօլի հազարան ակերէն սկզբնաւորուող Խնուսի գետը կամ Արածանին, օձապտոյտ գալարով, ժապաւէնի մը պէս կ'երիզէր դաշտը արեւմուտքէն արեւելք, ոռոգելով իր արտորայքը: Կար նաեւ ստորերկրեայ գետ մըն ալ, որ Խըռթ գիւղին մօտերը, Քառասուն Մանուկ կոչուած սրբավայր-ուխտատեղը կը յայտնուէր: Համբարձման տօնի օրը կը սկսէր յորդիլ, քառասուն օր անընդհատ կը բարձրանար, տասնչորս առուներու կը բաժնուէր ու կը ջրէր իր շրջակայ գիւղերու արտորայքը, քառասուն օր ջուրը կը մնար անփոփոխ, ապա քառասուն օր աստիճանաբար ջուրը կը սկսէր նուազիլ և ցամքիլ: Այս ստորերկրեայ գետը Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանցէ անուանուած է Խնուսի Նեղոսը:

Խնուսի մարգագետինները, արօտատեղիներն ու արտերը դիւթական էին. հողը այնքան արգասաբեր էր որ Խնուսցիին կու տար ամենա-

բարձր որակով ու քանակով արմաիք. իր գարնան ցորենի հացը չատ համեղ էր, անկէ պատրաստուած խմորը աճուն ու եփուն էր և մեծ համբաւ չինած էր իր և շրջակայ գաւառներու մէջ։ Իր արօտատեղիներէն մին կը կոչուէր «Ախբ Զիման», այսինքն յաւերժատարած. այնքան հարուստ էր երփներանգ ծաղիկներով ու խոտաբոյսերով որ այստեղ արածող գառան ու ոչխարը չատ չուտ կը դիրնային. անոնուած էր որ անոնց առումները ամենայն կը ներկուէին՝ այդ շրջանի մէջ արածելու ընթացքին։

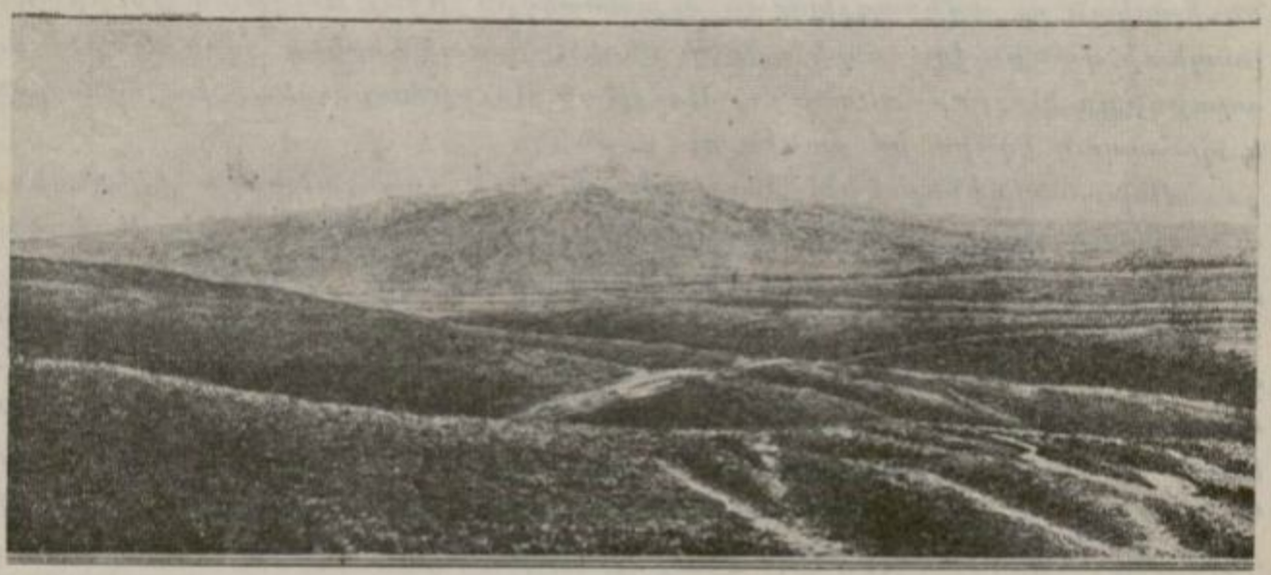

ԽԱՄՈՒՐ ԼԵՌԸ

Խնուսի օդն ու ջուրը չատ առողջարար էին, կլիման բարեխառն էր. խառաչունչ ձմեռները չատ անոնուած էր որ գիշերուան մը ընթացքին գոտեկատ մը ձիւն տեղար. ամառուր ձիւնամերրիկներ ալ տեղի կ'ունենային, իսկ գարնան սկիզբները ձիւնահալներու փլուզումները մարդկային և կենդանիներու զոհեր կը խլէին։ Գարունը և աշունը միասի և համեմի կ'ըլլար, թէև չատ անձրեւալի։ Ամառը տաք ու չոր, ցերեկները մրկող տաք, իսկ գիշերները զով, պինկէօլէն փչող զեփիւռներով։

Խնուսի ժողովուրդը, ընդհանուր առումով, առողջ ու կայտառ էր, բարձրահասակ ու հզօր, քաջ ու կորովի, լեռնականի խորհրդաւոր չարտախով թրծուած։

Սեւաչեայ ու սեւահեր, մանաւոր չէին չիկոներ ու կապուտաչեայ այրեր, կանայք ու փոքրիկներ, Հայոց Թէ Քիւրտաբնակ, որոնց տարբեր ցեղի պատկանելու զանազանութիւնը դժուարաւ կ'ապացուցանէին. արհարկնայն թևեթև այրուցքի դրոշմով թաւխ և ձիւնասպիտակ մորթ երկու ցեղերն ալ ունէին։ Հոս մէջբերենք Լինչի Առմենիայի Բ. հատորէն (էջ 288) հետեւեալը. «Զէվիրմէ գիւղը, հոն ուրկէ գետը անցանք, ունի 150 տնակներ. շրջապատուած է ուռիներու հաճելի ոլատիսով մը, որոնք Դիզլեակի Սուի միացման կէտին վրայ փունջ կը ձեւացնեն։ Հաճոյքով տեսանք կարմրագոյն վայրի վարդերու ցանկ մը, բազմաթիւ

փոքր աղջիկներ, գրեթէ մերկ, ջուրին եզերքը չուքին մէջ կը խաղային. մենք ապչեցանք՝ տեսնելով անոնց մազերուն գեղեցկութիւնը»:

Ազգային աւանդութիւններու հանդէպ ունէին բուռն ու խորունկ սէր և յարգանք. իրենց համար նուիրական էր ընտանիքի, տան ու տոհմի պատիւը: Յարգանք ու ակնածանք ունէին ծնողաց և տարէցներու հանդէպ, մասնաւոր սէր և յարգանք կար քաւորոջ՝ կնքահօր և խաչեղբօր հանդէպ: Խոր համոզումով հաւատք ու սէր ունէին բազմաթիւ ու բազմազան սուրբերու և սրբատեղիներու հանդէպ: Ամենանուիրական ու ամենագլխաւոր ուխտատեղին՝ Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի վանքն էր. սեւէ գործի սկսելէ առաջ իրենց խնդրանքն ու աղաչանքը կ'ըլլար. «Եա Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ, դու օգնական և պահապան էղնիս իմ բանին ու գործին»...:

Ուխտատեղիներ էին՝ Չաւուրմայի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր ուխտի կ'երթային Աստուածածնայ տօնին. Արօսի մօտերը, Արջաձորի քարայրի մը մէջ Նորելածի վանքը. հոս ուխտի կ'երթային Նաւասարդի կամ Վարդավառի տօնին. Պուռնազ գիւղի Թուխ Մանուկը և Ս. Սարգիսը. Խըռըմխայի Գոզալ-Պապան և Հազար-Պապան. Խալչաւուշի Վանքիկ և Շարան-Քարեր. Խըռթ գիւղի մերձակայ Քառասուն Մանուկ. Հարամիկ գիւղաւանի Թուխ Մանուկը, մերձակայքի Աբէլի Գերեզմանը և երկու գետերու (Դանէլ գետ և Խնուսի գետ) տելդայի մէջի Քրռէք ըսուած շրջանի քարաբլուրներու վրայ գտնուող Խաչ-Քարեր, Օձի-Խազինա, ուր Համբարձման տօնին օրը հետաքրքիր երեւոյթ կը պարզուէր՝ անթիւ ու անհամար սեւ օձերու կուտակուելով, արեւագալէն մինչեւ արեւպատ, երբ այդ օձերը յաջորդ օրն իսկ բոլորովին կ'անյայտանային, հրաչքի նմանող երեւոյթի մը տպաւորութիւնը թողլով ժողովուրդին վրայ. Մժնկերտու Ս. Կարապետի վանքը, որուն մասին մեզի հասած աւանդութիւնը արդէն արձանագրած ենք այդ գիւղի մասին գրուած էջին մէջ:

Հին հաւատալիքներու, առաւելապէս նախապաշարումի զօրաւոր ազդեցութիւնը կը պահուէր ժողովուրդի մէջ. հմայութիւնը «Համայիլ» բանալ, դիւթանք՝ «Նուսխա» գրել, բախտ նայիլ, աղով «Կապս ընել», չար աչքէ ազատ մնալու համար «Թըլըսում» կապել, կապոյտ «Հըլուն» կապել,— ասոնք կ'ըլլային առողջութեան համար, հիւանդութեան դէմ, առեւտուրի յաջողութեան համար, բարեբեր հունձքի համար, անտեսանելի մնալու համար, գանձ գտնելու համար, սիրոյ համար, փեսակապի, կապարձակի համար:

Բախտագուշակներն էին ընդհանրապէս քահանաներ, տիրացուներ, վարժապետներ, տարէց մամիկներ, գնչու կիներ, չէյխեր և մոլլաներ: Գուշակելու ձեւերն էին՝ թիզ չափել, գարիի կամ կորեկի հատիկներ նետելով՝ համրել ու հմայել, ձեռքի ափի գիծերը նայիլ, թաս մը ջուրի մէջ նայիլ, մելանը (մուրէքէպ) ափի մէջ առած նայիլ, ասաղերուն և լուսնին նայելով գուշակել, թռչուններու և անասուններու ձայներէն գուշակել, եւայլն:

Կային մագաղաթեայ Աւետարաններ, որոնց զօրութեան և հրաչագործութեան մասին չատ մեծ հաւատք ու երկիւղածութիւն ունէին։ Այդ Աւետարաններուն ուխտի կ'երթային խունկ ու մոմով և նուէրներով։ Այդպիսի Աւետարաններն էին՝ Խոզլուայ Շէկ Աւետարան, Խալչաւուշայ ռէս Մովսէսի կամ Քոչօ Տան Աւետարանը, որուն համար կ'ըսուէր թէ Ս. Մեսրոպի ձեռագիր Աւետարանն է, և զոր 1915-ի տեղահանութեան ատեն Աւետարանի տանտիրուհին գիւղէն դուրս մենաւոր ծառի մը արմատներուն տակ կը թաղէ, օր մը վերագտնելու յոյսով. ատիկա արդէն անհետ կորսուած է։ Գոպալայ իրիցու՝ Տէր Աւետիսի տան Մեռելյարոյց Աւետարանը, Գովանդուկի Սրգէ տան Շէկ Աւետարանը և Ճութէ տան Կարմիր Աւետարանը, Հարամկու իրիցու Խչօ տան Աւետարանը, Էլպիսու Խուլ Աւետարանը և ուրիշներ։

Բնորոշիչ էր Խնուսցիի վերաբերումը իրենցմէ յաւէտ բաժնուող սիրելիի յիշատակին հանդէպ. մեռելը մահուան օրը՝ մայրամուտէն առաջ կը թաղէին. գերեզմանափորը, ինչպէս նաեւ դագաղակիրները գրացիներն էին. մեռելը [տաք ջուրով և օճառով կը լուային, անլուայ ճերմակ կտաւով կը պատանէին, քահանան թաղմանական կարգին «Տան Կարգն» տունի մէջ կը կատարէր, «Եկեղեցւոյ Կարգն» եկեղեցւոյ մէջ, «Գերեզմանի Կարգն» ի գերեզմանատանն, և ապա «Ի Տուն երթալն»՝ ի տուն մեռելին։ Յաջորդ օրը գերեզմանատուն երթալով «Յեկողք» կամ «Մեծի Այգուց կատարելոյ», ապա եօթներորդ օրը «Եօթնանբիծ» կամ «Մեծի Եօթնօրէիցն կատարելոյ» և «Քառասնօրեայ սուգէ հանելոյ» կարգը հոգեհանգիստ կատարելով՝ «Քառասունքէն» կը հանուի։ Յաւարտ թաղման, տուն կը դառնային, հոգեճաշ կը տրուէր յուղարկաւորներուն։ Քառասունքէն ետք, ինչպէս նաեւ մահուան տարելեցին առթիւ, հոգեհացի սովորութեամբ, գիշեր ատեն թարմ հաց թխելով՝ արշալոյսին կը բաժնէին գրացիներուն, աղքատներուն և ճամբորդներուն։ Աստուածածնայ տօնին գերեզմանոց կ'երթային՝ հին և նոր ննջեցելոց հոգւոյն համար թարմ հաց, գաթա, հալուա, պանիր, վարունգ և ուրիշ ուտելիքներ կը բաժնէին, երբեմն ալ հերիսա կը տրուէր։

Ամուսնական հարցերու նկատմամբ, եկեղեցական օրէնքներէն և ազգային աւանդութիւններէն շեղումը աններելի զանցառութիւն կը նըկատուէր։

Եօթը պորտի հեռաւորութիւնը քահանան վկաներով կը ստուգէր ու առաջնորդարանի արտօնագրով միայն պսակի արարողութիւնը կը կատարէր։

Սիրային բացառիկ երեւոյթներու հետեւանքով՝ աղջիկ կը փախցնէին, կողմերու ընտանիքներու մէջ անխուսափելի կռիւներ ալ տեղի կ'ունենային, երբեմն ազիտաւոր հետեւանքով, երբեմն ալ կղերականի կամ ականաւոր անձերու միջնորդութեամբ և բարեխօսութեամբ՝ հաշտութիւն կը գոյանար և պսակադրութիւնը կը կատարուէր։

Գիւղերու մէջ փոխյարաբերութիւնները խանգարող երեւոյթներն էին՝ ջրտուքի ու ջրաղացի կարգ չպահելը, արտ ու կալի, արգիլուած ա-

բոտատեղիներու մէջ անասուններու մուտքը, հարստութեան, արգասաբեր հողերու, լաւագոյն անասուններու և զանազան իրերու նկատմամբ եղած գովասանքներու և պարսաւանքի հետեւանքով ծագած վէճեր և կռիւներ։

Գիւղերու մէջ ոստիկանութիւն գոյութիւն չունէր. նախնական վէճերու հաշտարար մարմինը քահանան, վարժապետը, ռէսն ու համբաներն էին։ Կռիւները ծայրայեղութեան հասնելու պարագային՝ կառավարութեան կը դիմէին։ Յեղափոխութեան ժամանակաշրջանին՝ դատ ու դատաստանը յեղափոխականները կը տեսնէին՝ կատարեալ գաղտնապահութեամբ. անսաստողները կը պատժուէին։

Զիրար կ'ողջունէին հետեւեալ բարեւաձեւերով և բարեւախօսքով։ Առաւօտեան պահուն, բարի-լոյս կամ բարեւ կ'ըսէին՝ նախ աջ ձեռքը օդի մէջ տանելով, ապա շրթունքներուն մօտեցնելով և ճակտին դնելով։ Բարեւ ստացողը, միեւնոյն ձեռքի շարժումով կը պատասխանէր՝ Աստուծոյ բարին կամ ծաթէ վրագ կարմիր արեւ։ Միջօրէի պահուն կ'ըսուէր.— Բարի օր, որուն պատասխանը կ'ըլլար.— Բարին վըր քըզի, քու տան ու տեղին, բանին ու գործին։

Իրիկունը կ'ըսուէր.—Բարի իրիկուն։ Կը պատասխանուէր.—Աստծու բարին։ Ճաշի պահուն՝ ներս մտնողը կը բարեւէր.—Բարաքէն, որուն պատասխանը սեղանին հրամցնելն էր։

Աշխատանքի կամ նոր գործի սկսած պահուն, բարեւաձեւն էր.— Բարաքէն, բարի աշխատիք, խոլայի գայ ձեր գործը։ Ասոր պատասխանը զանազան ձեւով կը տրուէր։ Մեկնելու պահուն կ'ըսէին.—Մնաք բարով։ Պատասխանը. —Երթաք բարով։ Գիշեր բարի.— Չեզ լոյս բարի, Տէր ընդ ձեզ, եւայլն։

Զիրար կ'անուանակոչէին առաջին անունով, և կ'ըլլար՝ Աբրօ, Աբօ Աբրէ։ Յովհաննէսը կ'ըլլար՝ Յովօ, Յովան, Օհան, Յովիկ, Կոթէ։ Մկըրտիչը կ'ըլլար՝ Մկրէ, Մկրօ, Մկուճ, Մկօ, Մճօ։ Կարապետը կ'ըլլար՝ Կըրպօ, Կրպէ, Կարօ։ Գրիգորը՝ Գրգօ, Գրգէ, Գրէ, Գոգօ։ Ու այսպէս բոլոր անուններն ալ կը կրճատուէին, երբեմն ալ աւելորդ անուններով կ'որակէին, ինչպէս Քանքառ, Քաքաճ, Խիթօ, Դոդօ, Մռճէ, Պոլօ եւայլն։

Տիտղոսներն էին.— Մելիք, Չորպաճի, Աղա, Էֆենտի, Պարոն, Տիրացու և Վարժապետ։

1830—32 թուականներուն, գեներալ Պասկեւիչի արշաւանքին (Պասկեւիչ՝ ծագումով լեհ, ռուսական բանակի զօրավար), Թագմանի շրջանի ամբողջ Հայութիւնը, Թուրքերու և Քիւրտերու հալածանքէն խոյս տալու համար, կը գաղթէ Կովկաս։

1877-ի ռուս-թրքական պատերազմին, հայազգի զօրավար Լորիս-Մելիքովի արշաւանքի և նահանջի հետեւանքով, դարձեալ հալածանքներէ խուսափելու հարկադրանքէն, Կովկաս կը գաղթէ Կէօքսուի և Գարաեազիի շրջանի Հայութիւնը։

1915-ի ռուս-թրքական պատերազմին, չքնաղ ու կենսունակ Խնուսի գաւառը, իր 25.000 Հայութիւնով, ենթարկուեցաւ կոտորածի, աւե-

րի և աքսորի։

15-*րդ դարուն մեծ գաղթ մը տեղի ունեցած է Խնուսէն Սեբաստիա. գաղթողները իրենց բնակութիւնը հիմնած տեղին կամ գիւղին անունը Պինկէօլ անուանած են՝ Պինկէօլ սարի անունով։*

ԽՆՈՒՍԻ ԴԱՇՏԸ, ԴԻՄԱՑԸ՝ ԱՂ.-ՏԱՂ.

Հաճընցիներու մօտ աւանդութիւն մը կայ թէ իրենց նախնիքները գաղթած են Խնուսէն կամ Հարքէն, որուն համար ալ Հաճընը անուանուած է նաեւ Հարգան։

*
* *

Խնուսի դերը մեծ եղած է նաեւ մեր ազգային վերազարթումի օրերուն։ Հայ յեղափոխական շարժումներու ընթացքին, անոր բաբախուն երակներէն մին եղած է ան, Կովկասէն Սասուն յեղափոխական շարժման կապը պահելով՝ հայդուկ սուրհանդակներով և աննման վալատներով։

Եղած է ժամանակ որ Խնուս միակ յարմար գիծն է մնացեր՝ Տարօն-Սասնոյ (Դուրան բարձրաւանդակ) և Կովկասի միջեւ կենդանի կապ պահելով։

Ազատութեան և հայրենիքի սիրոյն համար, հայրենասէր Խնուսցիի սիրտը շատ բաբախուն է եղած, անխաիր մասնակցելով հայ յեղափոխական կուսակցութեանց՝ Հնչակեան թէ Դաշնակցական։ Մասնակցած է հետեւեալ Ֆետայական արշաւանքներուն.— Կուկունեան արշաւախումբին, Խանասորի արշաւանքին, Ալաշկերտի Խաստուր գիւղի կռուին, Խանի խումբին, Արծիւ խումբին (Հնչակեան), 1905—6 թուականներու հայ-թաթարական ընդհարումներուն՝ Կովկասի մէջ և 1914-ի հայ կամաւորական բանակին՝ բազմաթիւ կամաւորներով։

1916-ին, երբ ռուսական բանակը կը դրաւէ Խնուսը, ջարդէն և տարագրութիւնէն ճողոպրածները կը վերադառնան իրենց աւերակ երդիքներու տակ և աւանդական փիւնիկի նման Խնուս կը սկսի յառնել իր մոխիրներէն։

Շատ կարճ ժամանակի մէջ գիւղերը կը սկսին չէննալ, ինչպէս Հարամիկ գիւղը կը դառնայ կեդրոն ազգային կեանքի. հոն կը հիմնուի որբանոց-դպրոց, գաղթակայան և այլն։

Հայրենի երդիքէն կենդանութիւն աւետող խնկաբոյր ծուխը կը սկսի բարձրանալ, գալոց օրերու սրբազան հաւատքի ներշնչումով։

1917 Յունուար 1, Թիֆլիզ «Հորիզոն» թերթը, Տաճկահայաստանի գրաւուած վայրերու բնակչութեան դասաւորման մէջ կ'ըսէ.— «Խնուս ունի 28.000 հայ բնակչութիւն»։ Տարաբախտաբար շատ կարճ կ'ըլլայ վերաշինութեան այս շրջանը և 1918-ի մեծ նահանջը խնուսցի խլեակները քշելով կը տանի ու կը դնէ Արագածի փէշերուն, անկէ իր բնագաւառի հրայրքով առլցուն, հանապազ նայելու Բիւրակնեան սարի հազարամեայ ճակատին...։

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԸ

Գրեց ՏՈՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ

Այրարատեան լայնածաւալ դաշտին հետ չէ կարելի չափել անոր ընդարձակութիւնը, և սակայն գեղակերտ է և ուժեղ անհատականութեան նշաններ ունի Մշոյ դաշտը։

Չորս տիտան լեռներ հարբած հսկաներու նման շուրջպար են բռներ ու իրենց միջեւ՝ բնութեան երփներանգ բեհեզին վրայ՝ թագուհու մը պէս փառապանծ բազմեր է Տարօնոյ դաշտը։

10 *մղոնէ աւելի երկայնութիւն ունի ան։*

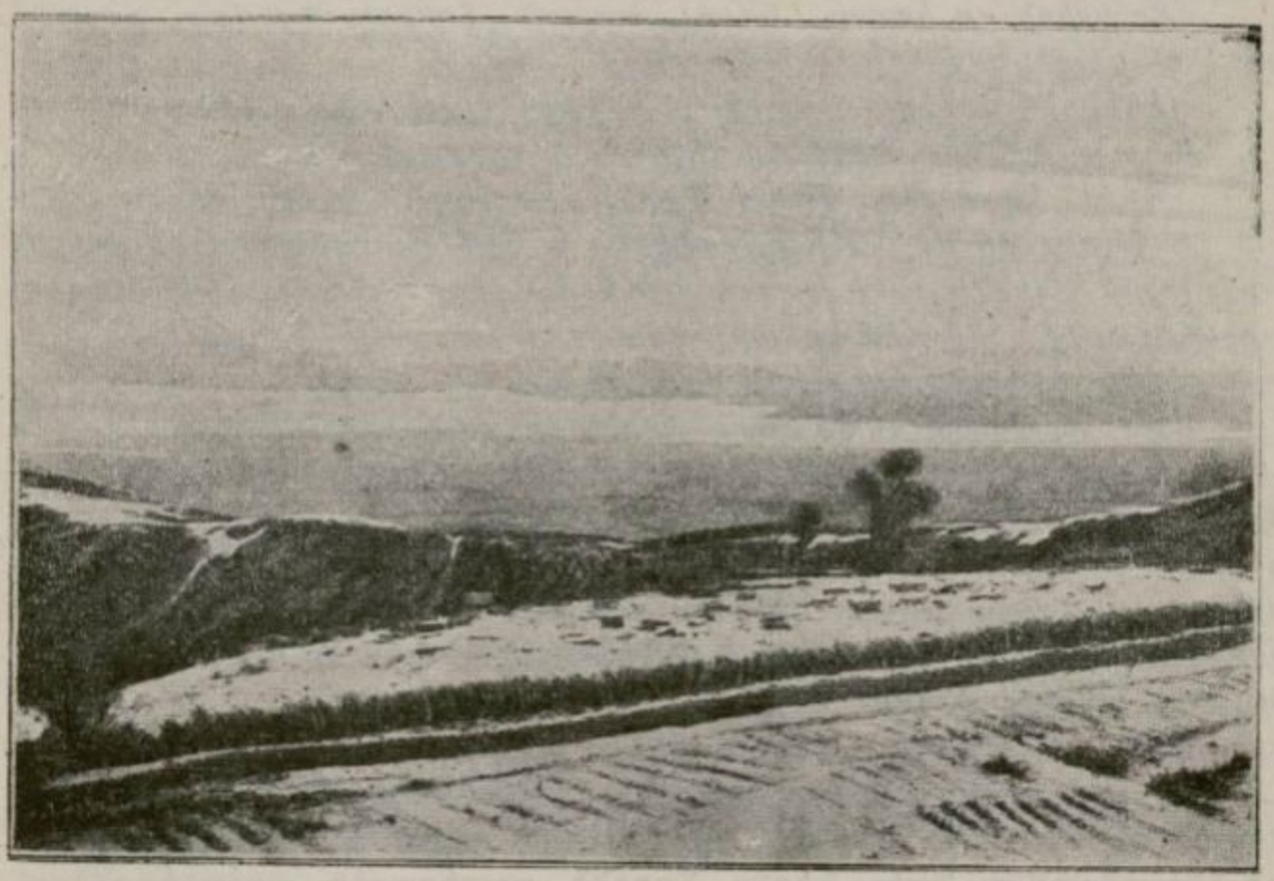

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԸ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

Արեւելքէն Նեմրութի ու Գրդուռի թագը ճակատին գրած՝ ան իր դը-լուխը դրեր է Սիփանայ սէգ սարի ծունկերուն, ու սրունքները դէպի ա-րեւմուտք երկարելով Քարկէ և Իննակնեան լեռներու թաւուտ կողերուն մէջ կը խրին. հիւսիսի կողմէն անոր կլոր թիկունքը ընկղմեր է Կոր-դուաց նահապետի Քոսուրայ սարի մերկ լանջքին. իսկ հարաւէն խե-լագար սիրականներու նման իրեն կը նային Ծիրինկատարն ու Սասունը։

Մեր հայրենի աշխարհի մէջ դժուար է գտնել մի ուրիշ գաւառ

որ անոր հաւատար տէզ ունենայ Հայոց պատմութեան և ամէն Հայի սրտին մէջ։

Չկայ դիտակից հայ մը, որ երախտապարտ չլինի անոր և չհպարտանայ անոր անցեալովը. մեր պատմութեան մէջ ան անբակտելի յաղթական կամար մըն է, ուր քանդակուած է Մամիկոնեան գինանշանը հզօր ու մէկ հերոսամարտերու կարմիր չաղախով. մեր անգիր գըլխուն մութ մեհեանին մէջ ան լուսնկէն ջահն է վառեր ու գայն տաճարի վերածելով՝ բարձր գմբէթի մ'է կերտեր Ոսկեդար անունով։

Ակնարկ մը դարձնելով Մշոյ արեւելեան կողմը, անմիջապէս կ'երեւի քրքմագոյն Գրգուռ լեռը, որ արեւու չոգիով լուսավառ, իսկական թագի մը նման կոնաձեւ գէպի երկինք կը բարձրանայ, Նեմրութին իր կուշտն առած։

Անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր Մշեցին հիացումով կը յիշէ անոր նուիրուած աւանդութիւնը.—

«Զրհեղեղն որ կարաւ, Նոյայ տապան Ջրերու հետ վար քաշուեցաւ, ու գէպի Գրգուռն առաջանալով, ասաց.

—Էկիր իմ քու դուռ, տիրաչէ՛ն Գրգուռ, յօթևանի մ'ընձ տուր։

Եւ ահա համեստ Գրգուռը չիկնած կը պատասխանէ.

—Ծարի՛ էկար յիս, գնա ի Մասիս, որ բարձր է քան զիս»։

Իսկապէս որ Ախլաթի բլուրներէն և կամ Թարգմանչաց վանքէն, արշալոյսի և վերջալոյսի խոզազ ժամերուն, երբ ակնարկը գէպի հիւսիսարեւելք չերթի, հեռուէն կը սկսի երեւիլ Հայոց ալեւոր հայրիկի սպիտակափառ ճակատը. այդ Մեծն Մասիսն է։

Այժմ գտանենք գէպի հարաւ-արեւելք, հո՛ն, ուր Մոլատարն իր փէշերը Քանաչ սարերուն կը խառնէ և լեռներու անպտրուքիւնի մէջ ամփոփուած, մի քնազատրու միտիկ մշուշին ու վանական աղջախոհ երանութեամբ առլցուն՝ կրանիթ հաւատքով կը կանգնի Գոթծէլյարոյց Ս. Աղբերկայ վանքը. անոր համբաւը մեծ է, իսկ մաղթանքը կարճ. «ուր պօրքին մեռնիմ որ պզործելին է յարուցեր»։ Այսպէս կը ձենգեն Քիւրան ու Հայը գարնէ ի վեր։

Այժմ գէպի հարաւը դիտենք։

Թեպետ ամպերու գոյն չզարշնեռով պարուրուած, առասպելական վհուկի մը նման իր ցուցանք քիթը վերն է անկեր, Ծմմակը՝ Քանաչ սարի հրուանդան ու նաեւ կիրճը, Տարօնի սարերային արհաւիրքներու արջն է ան. ամպրոպն ու մրրիկը, բուքն ու բորանը անկից կը փրթին ու դիւահարի պէս չուռ կու տան Մշոյ դաշտն ի վար, և սակայն ան եւս իր համայիչ գերն ունի. հողմերու հետ քաջերն եւս հոն կը ծուարին. Մուշ-Սասունի ընդվզումներու հնքիսթայիկ ոգիները, Աբաթօն ու Լիւռն, Անդրանիկն ու Գէորգը, անոր ժայռերու ծերպերէն մահ են ցաներ բռնացող Թուրք ու քիւրտ վոհմակներուն։ Անոր փէշերուն թառած հայ կորիւնները Անդրանիկի և Գէորգի գնկավարութեամբ պըչրէ Խալիլ պէկի գլուխն են թռուցեր՝ վրէժի և դաւաճանութեան արպէս հատուցում։

Քիչ աւելի դէպի հարաւ, լեռներու անդորրութեան մէջ, բազկատարած կ'ազօթէ Թարգմանչաց կամ Առաքելոց (Ս. Ղազարու) վանքը։

Հայոց գեղեցիկ դպրութեան պսակին ադամանդեայ ակունքն է ան. անուշ հով մը Ծիրինկատարէն և Սասնոյ լեռներէն շնկշնկալով կ'օրօրէ անտառի եղեւինները, որոնց մէջէն վանքի շողակաթ գմբէթը բացխփիկ կը խաղայ. կրօնի տաճարէ մը աւելի հանճարի խորհուրդ մ'է ան։ Ծէսին հետ բանաստեղծութիւն է մշակուեր հոն ու խաչին հետ գրիչն է իշխեր. անոր կրանիթէ խաչքարերու ներքեւ կը հանգչի մեծ հոյլը մեր մտքի դասական մշակներուն, որոնք մեծ համրին՝ հայ ժողովուրդին ձայն են պարգեւեր մեր գրական լեզուն կերտելով. հոն են թաղուած Դաւիթ Անյաղթ, Մամբրէ Վերծանող, Ղազար Փարպեցի, Մովսէս Խորենացի և ուրիշներ։ Աւելի առաջ երթանք, որովհետեւ ճիշդ մեր աջակողմը, Ծիրինկատարի ստորոտը, հմայիչ ակնարկով մեզ իրեն կը քաշէ Աստղնբերդը. անոր մարմարէ սիւները մեր տահմային փառքի կոտրած թեւերն են, որոնք կը տարուբերին և կը ճռնչեն ու կը հառաչեն փչող հողմերէն ու պալերու ծերպերէն սպիտակ կաքաւները իրարու կը դարպասեն, հին յաւերժահարսերու գողարիկ կենցաղը պատմելով։

Թէ ինչո՞ւ մեր քաջ նախնիք Տարօնի պաշտպանութեան այդ գըլխաւոր բանալին Աստղնբերդ են կոչեր, աւելորդ է հարցնել, ինչպէս աւելորդ պիտի լինէր հարցնել թէ ինչո՞ւ Քրիստափոր Գոլոմպոսը Սանթա-Մարիա է անուաներ իր նաւը։

Ահա արդէն մեր դէմն է Սիմ սարի հսկան՝ Ծիրինկատարը, որուն գըլուխին վերեւ ամպերը կը խաղան։ Ըստ յոյն դասական առասպելին Վենիւսը ծներ է ծովի փրփուրէն. տարբեր է մեր Աստղիկի ծնունդը. բերնէ բերան մեզ հասած աւանդութեան համաձայն «բարձր սարի սիրուց էր զարկուի արեգակը ու ամէն օր ազօթըրնին ու հրամգային» Անեղնակի շորերն հագած հոն Ծիրինկատարին կ'իջնէ և այդ հրեղէն սիրուց է ծներ Աստղիկը, ձիւներու և ձնծաղիկներու մէջէն ծներ և ապրեր, Ծիրինկատարի ստորոտը մեծցեր և պաշտուեր է որպէս գեղեցկութեան աստուածուհի, և մեռեր է Հայոց հին հաւատքին հետ մաքուր և առաքինի եղած։ Ան այնքան ամչկոտ էր որ ամէն օր միմիայն արշալոյսին երբ զգաստ ու ոսկեծղիկ ոսկիամայր Անահիտը միգապատ քօղով կը ծածկէր Մեղրագետը, այն ատեն միայն հովիւներու և հնձուորներու աչքերէն գաղտնի՝ Աստղիկը վար կը սլանար և լոգանք կ'առնէր Մեղրագետի փրփուրներուն մէջ։

Հասած ենք արդէն Մուշ քաղաքին մօտ. ահա մեր դէմը կը պարզուին Սաչքի-Դուրանն և կողերը, իսկ վերը կը հսկէ Մուշեղեան բերդը իր աւերակներով, կը դիտէ այնպէս, ինչպէս վիրաւոր առիւծը իր կորիւնները, որովհետեւ հոդ Սաչքի-Դուրանին տակ կը հանգչին ոսկորները բոլոր այն քաջերուն, որոնք Հայաստանի չորս կողմերէն եկեր և դիւցազնօրէն ինկեր են 90-ական թուականներէն մինչեւ 1908 տարու Տուրուբերանի անհաւասար կռիւներուն մէջ. ահա գերեզմանները Գուրգէնին, Ռուբէնին, Տիգրանին, Գէորգին և այլոց։

Լուռ անցնինք Մշոյ վերեւէն. չվրդովենք նիրհող քաջերու յաւիտենական քունը և ոչ ալ անթաղ մնացած քաջերու ոսկորները. ահա Գոմսեցի Կորիւնը, Կոտոյենց Հաճին, Առինչեցի Սահակ Ճիւաղը, որոնց ուրուականները փամփուշտ կ'աղերսեն տակաւին։ Ահա Կառնենցի Մկրտիչը, Պոլէեան Մճօն, Տերդեւնուց Մուշեղը, որոնք իրենց անփամփուշտ հրացանները կոտրելով, զայրոյթով անմահ Հրայրի աստղացած ուրուականը կը փնտռեն երկնուց մէջ։

Այժմ մեր ակնարկը արդէն Քարկէ լեռներու վրան է։ Եղերտուրի բազմադարեան վանքէն անցնելով Ողական ամրոցի մնացորդներուն կը հասնինք։ Սա եղաւ Սլկունեաց ցեղի տունն ու դամբանը և դարձաւ Մամիկոնեանց խանձարուրքը։ Հոն են ծներ ու սներ Վասակն ու Մանուէլը, Վարդանն ու Համազասպը, Մուշեղն ու Վահանը, Սամուէլն ու Թոռնիկը. հոս էր որ պատանին Սամուէլ՝ քրիստոնէական հաւատքով արբշիռ՝ կը դառնայ մայրասպան։

Հասեր ենք արեւմուտք. ահա Աշտիշատը, դրեթէ Արածանիի ափին, գարերու փոչիներով պատանքուած. ան խեղդուեր է և անկից խըռովեր զացեր է մեղուական քինախնդրութեամբ մեր պապերու հզօրագոյն աստուածը՝ Վահագնը։ Անոր փարթամ անցեալին մտածելով հայ հեթանոս հաւատքի վերջալոյսը կը նշմարես. այդ տեղէն է որ մեր նոր կրօնի անագորոյն և Լուսաւորիչ Մշակը 10,000 քուրմերու դիակներու վրայ իր բռունցքներէն քրիստոնէութեան կրակը սերմանեց և դէպի Իննակնեան լեռնաբլուր բարձրանալով, դեւերու դէմ կռուեցաւ ու հիմնեց Ս. Յովհաննու Կարապետի վանքը, որ աւելի ծանօթ է իբրեւ Մշոյ Սուլթան Մուրատատուր Ս. Կարապետ, իսկ ոչ-քրիստոնեաներուն ծանօթ է իբրեւ Զանկլի-Դիւան Սըրբ Կարապետ անունով։

Աւանդութիւնը կ'ըսէ որ կռուող քուրմ-դեւերէն ամենածերը մենամարտի է ելեր Գրիգոր Լուսաւորիչին հետ, բայց ոտքէն վիրաւորուելով, կազացեր է ու փախեր և վանքին զնտանին՝ ջրազացքին խորն է նետեր ինքզինք։

Տարօնոյ ժողովուրդը կը հաւատայ տակաւին որ՝ հակառակ Լուսաւորչի լոյս հաւատքին՝ Կաղ-Դեւը չէ մեռած դեռ ու մութ զնտանին մէջ իր թեւերէն կախուած կ'ապրի ու կ'անիծէ, և ստէպ իր թեւերը թափ կու տայ որ քամի հանէ և անմիաբանութեան չունչ ցանէ Հայոց մէջ ու մեր ազգը դեռ երկու մասի բաժնուած կը պահէ։

Երբ վերջալոյսի պահը կու գայ, անուշ հով մը կ'օրօրէ Իննակնեան լեռներու բուրաստաններն ու պուրակները, կը բանայ նաեւ «Հաւատման Գմբէթը», որ կը փայլփլի մարմրող արեւի վառվռուն ցոլքերով։

Վերջին դարուն ան էր մնացեր միակ կապը հայ ժողովուրդի բոլոր զանգուածներուն միջեւ։

Երբ Վարդավառի ու Աստուածածնի տօները կու գային, հայ ժողովուրդը ի բնէ խորհրդապաշտ, իրար կը խառնէր իր հին և նոր կրօնները, կը նոյնացնէր Վահագնն ու Նազովրեցին, Անահիտն ու Տիրամայրը, ցնծութեամբ կը պարէր Զանկլի-Դիւան Մուրատատուր

Սրբ Կարապետու պատաններուն շուրջը, և ուխտաւորներու անծայր շուրջպարին մէջ քովէ քով կու գային Մշեցին ու Քղեցին, Կարնեցին ու Խնուսցին, Տիգրանակերտցին ու Խարբերդցին, Ալաշկերտցին ու Վարդովցին, մինչեւ իսկ Պոլսեցին ու Կովկասցին և հեռաւոր Հնդկաստանէն եկող կարօտավառ Հայեր։ Մի տեղ փահլեվան կը ճախրէր օդին մէջ՝ չուանին վրայ՝ թարազինն ի ձեռին, մի ուրիշ տեղ ծերունի աշուղ մը Ս. Կարապետի և Ս. Կոյսի գովքը կ'երգէր սիրատարփ ազար աղջիկներուն և խորթերուն, մինչ ներսը Ս. Կարապետի նշխարներուն մօտ երկար մազերով մանուկներ ու աղջիկներ կը սպասէին երկիւղած որ սարկաւագը գար իրենց մազերը խուզէր, ու անոնց կշիռքին հաւասար ոսկիներ նուիրելով դուրս կ'ելլէին իրենց ըրած ուխտէն թեթեւցած։

Ու Տարօնի աշխարհը գինովցած՝ Նաւասարդեան հին օրերը կը վերապրէր. Մշոյ գեղանի դաշտը կը հագնէր իր գեղեցիկ հալաւը, ոսկեղէն շորերը ցորենի արտերուն մէջ. իրիկնամուտի զեփիւռը շնկշնկալով ոսկեծուփ ալիքներով կ'օրօրէր այդ դեղին ծովագաշտը, ուր տեղ-տեղ ծմակներու եզերքին խորոտն ու մորոտ, գինարբն ու յաղբրանց արուն խունկի պէս կը բուրէին և ասդին բլուրներու վրայ կակաչն ու կուժկոտրուկ ժանդառի ցորեն ծաղկանց հետ խառնուած, կարմիր, կանաչ և կապոյտ ժանեակներ ու կղզեակներ կը կապէին։

Այդ ընդարձակ դաշտին մէջ հարիւրաւոր հայ աւաններ և գիւղեր ծերացած ուղտերու նման չոքած Մեղրագետի և Արածանիի արծաթափայլ ողնայարին առատութեան և կենդանութեան ծուխը կը հեւային և Քսենոֆոնի մասին կը խօսէին դեռ զանգերու զօղանջը, կոչնակներու թակթակը և ճռճռացող գութաններու հորովելը կռունկներու երգին խառնուած, կը ստեղծէին մի ներդաշնակ երգ, ուր արագիլներու կափկափը զիլ ճթնակներու երաժշտական նուագ կը թուէր ու հոգիները երանութեամբ կը լեցնէր։

Ուշ գիշերին տակաւին գութանները կը ճռճռային դաշտերուն մէջ։ Ահա երկինքը եւս կը բանար հեազհետէ իր զարդարուն երեսը։ Բոյլքն ու Եօթն Եղբարք, Մեծ Արջն ու Կշիռքը, Լուսաստղն ու Հայկ համաստեղութիւնը կը փայլփլէին ու կ'անցնէին կամաց-կամաց Մշոյ վերեւէն. կաթնագոյն Յարդգողը, որպէս Արածանիի հայելին, երկնից երեսին կամար կը կապէր ու անոր եզերքին լուսինն ու լուսաստղը հեզիկ կը շողային։

Հայաստանի բոլոր նահանգներու մէջ չկայ մի դաւառ, որ ունենայ Տարօնի (Մշոյ) դաշտի աշխարհագրական դիրքը. կարծես ստեղծագործութեան առաջին օրերուն կիկլոբները թումբ են շարեր անոր շուրջ և մի հսկայ ջրամբար են շիներ ու յետոյ, բնական կաթակլիզմներու այդ անկայուն օրերուն, այդ ջրամբարի ստորերկրեայ ցնցումներէն շրջեր է ու թափեր խորութեան մը մէջ, դէպի արեւելք կազմելով Վանայ ծովը։ Ամբողջ Մշոյ դաշտը հազիւ 3-4 նեղ ճեղքեր ունի, որոնցմով արտաքին աշխարհին հետ կը հաղորդակցի։ Արեւելքէն կան Նեմրութայ և Գրգուռի անցքերը, որոնցմէ մէկը դէպի ձախ կ'երթայ և Ախլաթի

վրայով կը խառնուի Սիփանայ խարիսխին, իսկ աջինը կ'երթայ ու կը կորսուի Ռահվայի կիրճին՝ Խոյթ-Բռնաչէնի սարերը քերելով։ Մի ուրիշ ճեղք կը կազմէ Արածանիի անկողինը, որ հիւսիս-արեւմուտքէն կը բացուի և դաշտի նեղլիկ մաս մը կտրելով դէպի հարաւ-արեւմուտքը կը սլանայ՝ միանալու Եփրատին։ Դեռ դաշտին մէջ, Շելխան գիւղի մօտերը, Մեղրագետը կու գայ և կը թափի Արածանիի մէջ։ Այս միացման տեղէն տասը քիլոմեթր անդին Տաւրոսը կը ճեղքէ. անոր Գուռգուռայ անունը կու տան տեղացիք, թերեւս ջրերու հանած ձայնին պատճառաւ։ Հիւսիսի կողմէ երկու ուրիշ նեղլիկ ճեղքուածներ կան, որոնք Մշոյ դաշտը հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն Ապահունեաց (Պուլանուխ—Մալազկերտ) գաւառին հետ։ Սոյն երկու ձորերէն արեւելեանը՝ Ապուլպուհարի ձորը, իսկ միւսը՝ Կեալառաչի ձորն է։ Մինչ դէպի Խնուս գնալու համար պէտք է բարձրանալ Չարպուհարի վրայէն, ուր Քոսուրայ սարը Քարկէին կը միանայ, իսկ դէպի Սասուն գնալու համար պէտք է բարձրանալ Կուրտըկի գագաթը ու շրջիլ դէպի Շէնիք-Սեմալը՝ Ծովասարի մօտերով։

Տարօնոյ կամ Մշոյ դաշտի բնական պարիսպներով շրջապատուած այս բացառիկ դիրքը զայն կղզիացուցեր է բոլորովին քաղաքական, մշակութային և աւանդական կենցաղի մէջ. քիչ աշխարհակալներ են ներմուծեր հոն, բայց եկողները ձգեր են իրենց հետքը. Լուկուլլոսի օրերէն մնացեր է հետեւեալ ասութիւնը. «Հոռմայ հեծելով յարձակեցան վրաս». Թաթարներէն մնացեր է. «Չանկլի Դիւան Ս. Կարապետն թող վկայ եղնի». արաբական իշխանութենէն մնացեր է. «Ալլահ վեքիլ ինք յերիշ քաշեց իմ վրան»։

Իրարու մերձ եռանկիւն մը կը կազմեն Փեթար գիւղը, Ջրիկ գիւղը և Մուշ քաղաքը՝ Կուրտըկի երեք կողերուն։ Մթնելուն Փեթարցին կ'ըսէ՝ «հընեց», Ջրիկցին՝ «մթնեց», իսկ Մշեցին՝ «մաղրբպեց»։ Հացիկ գիւղացին, ուր Ս. Մեսրոպը ծնած է, «ինձ չտուեց» կ'ըսէ, իսկ Խոյթ-Բռնաչէնցին՝ «չետուր ինձ»։

Մեր ժողովուրդը խանդաղատանքով և փաղաքուշ իմաստով յաճախ Տարօնոյ աշխարհ կ'անուանէր՝ Մշոյ դաշտը։

ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

Գրեց ՄԱՆՈՒԻԼ ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ

Մանուէլ Միրախորեան 1884-ին հրատարակեց իր տեղագրութիւնները՝ ՆԱԽԱԳՐԱՆԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՑԱՒԱՌՆԱՒ ԳԱՒԱՌՈՅ վերնագրով: Մալազկերտի, Պուլանուխի, Մուշի եւ Բաղէշի տեղագրութիւնները կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն այս գրքին մէջ, ոչ միայն պահպանելու համար հայոց հասարակաց ծանօթութեանց համար դիմել չիշեալ հասարին:

Առաջարկուած այս հատուածին մէջ անփոփոխ կը պահենք ուղիղ հեղինակին ոճն ու ուղղագրութիւնը:

ՄՈՒՇ

Տաբաբերան նահանգի այն կարեւոր գաւառի (ՄՂՇՈՑ) բուն սահմանն (ինչպէս ուրիշ մի քանիներուն) մեր նախնի աշխարհագիրներէն որոշուած չէր ճշդուպէս, թէպէտեւ կը յայտնուի թէ ամենէն ընդարձակ գաւառն եղած է յիշեալ նահանգին, սակայն չ'գիտցուիր թէ որչափ կը տարածուէր 'ի հրնուամբ, որպէս զի ներկայիս մէջ հասկցուէր թէ ց'արդ ի՛նչ փոփոխութիւն կրած է այդ երկիր իւր քաղաքական բաժանումներով:

Այժմ սովորաբար Մշոյ դաշտօրէից ամբողջութիւնն կը կազմէ գՏարօն գաւառն, որոյ անուան համար կը պատմուի թէ նոյոյ Տարբան որդւոյն անուանէն ծագումն առած լինի, իբրեւ թէ նա հօրմէն բաժնուած՝ կ'առնու իւր բազմաթիւ մանչ և աղջիկ գաւակներն ու թոռները, կը գայ յայս կողմն եփրատայ մէկ ճիւղին վրայ կը հաստատէ գիւր բնակութիւնն և իւր բնակած տեղին անուանակց ՏԱՐՕՆ, որ յետոյ ընդհանրանալով գաւառն եւս կոչուեցաւ նոյն անուամբ:

Սոյն գաւառն 'ի հնումն Սլկունեաց ցեղի կալուածն էր, որ հաքէն ինչ ինչ դէպքերով Մամգուն Մամիկոնեան տոհմի նահապետն Տրդատայ հրամանագրովն Սլկունեաց ձեռքէն առաւ:

Ներկայիս մէջ Տարօն գաւառի մօտաւորապէս սահմանն կը համարին Արեւելքէն Ներբովթ և Գրգուռ, Արեւմուտքէն Քաբքէ, Հարաւէն Տօբոս և հիւսիսէն Քօսուր կոչուած լերինքն: Սոյն չրջապատի մէջտեղն է տնա Տարօնոյ կամ Մշոյ լայնածաւալ դաշտն, որ երկու մասի բաժնուած է, Մուշ և Զուխուր մանուանր վիճակներու:

Մուշ վիճակն իւր համանուն քաղաքն եւս ունի, իսկ «Զուխուրն» վիճակի անուանն է և կ'իյնայ գրեթէ Մշոյ Արեւելակողմը: Ամբողջ գաւառի տարածութենան մասին երկու ու կէս օրուան կարուանի ճանապարհ կը հաշուին Արեւելքէն յԱրեւմուտս իւր երկայնութիւնը, Հարաւէն 'ի հիւսիս 6 ժամ լայնութիւնն: Սոյն մեծ դաշտավայրն, զոր տասնիկներ «Մուշ օվասը» կ'անուանեն, զարդարուած է տեղ տեղ փոքրիկ բլուրներով, որք մանուանր գեղեցկութիւն մը կ'ընծայեն ուղեւորաց

աչքին այդ դաշտի զգալի հորիզոնին մէջ։ Երկիրն չէ քարոտ, կարծես թէ բնութիւնն յատուկ խնամօք քարերը ժողոված է այս կողմերէն և ձգած է 'ի Մանազկերտ գաւառ։

Երկու գետեր կ'անցնին իւր մէջէն. Ա. Եփրատ, որ Հարք գաւառի կողմերէն կը գայ և գաւառիս Արեւմտակողմէն կ'անցնի, որոյ մէջ կան հետեւեալ անուամբ ձկունքն, ինչպէս Դեղիկ, Դեպուկ, Կարապետիկ, որոյ կռնակը տեսնողներն կ'ըսեն թէ կուզ է և Մող։ Բ. Մեղրագետակն, որ Մշոյ Արեւելակողմէն կը բղխի (որոյ վերայ իր կարգին կը խօսուի) քաղաքի Հիւսիսակողմէն յառաջ գնալով կը խառնի յԵփրատ։ Սոյն գետակն Արածանի գետոյն Հիւսիսային օժանդակն է և Արածանին Եփրատայ Արեւելեան զօրաւոր ճիւղը կը կազմէ, որ կը բղխի Ծաղկաց լեռներէն և իւր անունը կ'առնու համանուն գիւղէ մը, որոյ քովէն անցնելով կը դիմէ յԱրեւելս և կ'ընկերանայ իւր Եփրատ մօր։ Վերոյիշեալ երկու գետերն 'ի բաց առեալ, կան նաեւ մեծամեծ առուակներ, ոմանք Հարաւէն 'ի Հիւսիս և ոմանք Հիւսիսէն 'ի Հարաւ ընթացող, որք կը թափին 'ի Մեղրագետակ և յԵփրատ, որոց եղերաց վերայ կը գտնուին տեղ տեղ մեծամեծ շամբեր։

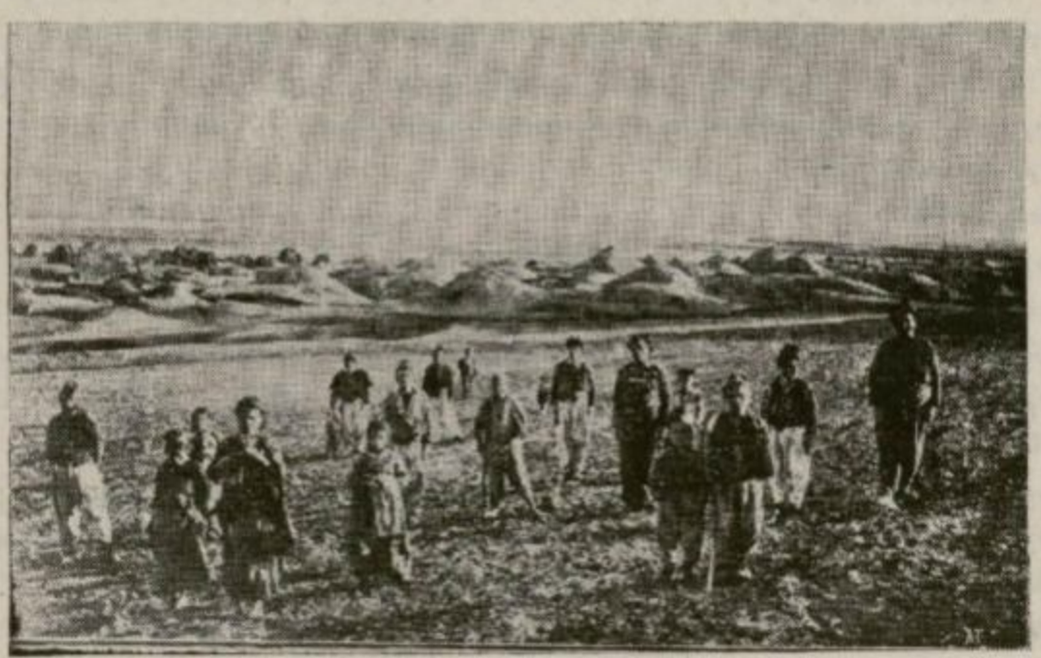

ԿՈՒՐԱՒՈՒ ԳԻՒՂ, ՄՇՈՅ ԴԱՇՏ

Տարօն կամ Մուշ գաւառն, բաց 'ի իւր կողմերն որոշող գլխաւոր լեռներէն, ունի նաեւ բազմաթիւ աննշան լերինք իւր շրջապատն, այնպէս որ ամբողջ Մշոյ դաշտը կարծես թէ լեռներէ սահմանուած է։ Գաւառիս լեռներէն ոմանք լի են այլ և այլ տեսակ ծառերու բնական անտառներով, որոնց մէջ Ալաժահրի կոչուած ծառն նշանաւոր է իւր պտուղովն, որով ոչխարի մորթերը դեղինի կը ներկեն 'ի վաճառ. Ծպիխի, որոյ կեղեւովն մութ-կարմիրի կը ներկեն մորթերը։ Կան նաեւ թեղօշի, կաղամախի, տանձենի, ընկուզենի և չլորենի և այլն ծառեր։

Մշոյ համօրէն դաշտի մէջ 100-110 Հայ գիւղ կը գտնուի սփռուած,

որոնցմէ այցելածներուս նկատմամբ պէտք եղած տեղեկութիւնք կը տամ ուղեւորութեանս կարգին մէջ։ Սոյն գիւղերու միջին թիւն է 70-ական տուն։ Ունին հազարաւոր պանդուխտներ թէ՛ Պօլիս և թէ՛ 'ի Ռուսաստան, ո՛ւր դիմելոյ սովորութիւնն հետզհետէ կ'ընդհանրանայ դժբաղդաբար։

Գաւառիս մէջ 8-10 գիւղ քուրդ հազիւ կը գտնուի. սակայն շրջապատը բաւական շատ են, որք իւրեանց ընտանեօք և ոչխարօք լերանց արօտավայրերն ամառ ատեն կը գրաւեն, ո՛ւր վրաններ հաստատելով կը բնակին մինչեւ յաշուն։

Վերոյիշեալ 100-110 Հայ գիւղերուն մէջ կը տեսնուին նոյնպէս երեք Հայ Կաթոլիկ գիւղեր և են Նորաշէն, Օղունկ և Առինչ։

Երկրիս բոլոր բնակիչներն առ հասարակ քաջառողջ, զօրաւոր և առոյգ են (այս բանն արդէն Պօլսեցւոց աչքին անծանօթ չէ) և արդիւնք է երկրի պատուական կլիմային։

Տարօն գաւառի մէջ, սովորական ընտանի կենդանիներէն զատ կը գտնուին նաեւ հետեւեալ վայրի անասուններն, ինչպէս արջ և գայլ, որք գիշեր ատեն շատ անգամ արտերու և այգիներու վնասներ կը հասցնեն, որոյ համար տեղացիք ժամանակին երբեմն հսկելոյ հարկադրուած են. նոյնպէս վարազ, աղուէս, նապաստակ, կուզ և վայրի կատու պակաս չեն գաւառիս այլ և այլ կողմերը։

Երկաթի և քարի հանքերուն հետ շատ տեղ կը գտնուին «կազճին» կոչուած ընտիր հողեր, որով կը շինեն հողէ ամաններ մեծ և փոքր որք շատ առողջարար են ուտելիք պահելոյ։

Թռչնոց կարգին մէջ կը յիշուին արագիլ (լէյլէկ), վայրի բազ և սագ, արտուտ, սորորիկ, լոր, արոս (գիւղի մ'անուն ալ է), ճշնարօր որ սիրուն կարմիր գոյն մի ունի։

Տուրուբերանի սոյն գաւառին մէջ գտնուած ծաղիկներ և մանաւանդ բանջարեղէնքն խիստ հետաքրքրական են իւրեանց բուսական հանգամանքներովն և ժողովրդեան աւանդութեամբք, ասոնցմէ մի քանի գլխաւորներէն ատ նշանակեմք, ինչպէս կարմիր շուշան, որոյ մէջ գեղեցիկ և դեղին է, բնութենէն ունի սքանչելի հիւսք և տեսք և գլխաւորաբար քարոտ տեղուանք կը բուսնի. նունուֆար գետերու եզերքն և մանաւանդ տելթաներու մէջ, ձնծաղիկ (ձեան ծաղիկ), զոր տեղացիք երբեմն իբրեւ փորցաւի դեղ կը գործածեն. սոյն ծաղիկը ձիւնի գնալէն անմիջապէս ետք բացուելու պատճառէն առած կ'երեւի զիւր անունն. Անթառամ ծաղիկ, որ կը բուսնի լեռնոտ տեղեր աւելի, թերթիկ չունի, կլոր է գլուխն և երկու տեսակ է, դեղին և կարմիր, զոր գաւառիս մէջ տեղ տեղ «Ս. Կարապետի ծաղիկ» կ'անուանեն և սմանք եւս «անթառամ ծաղիկ» որ յիրաւի բնաւ թառամիլ չունի իր կլոր շինուածքէն։

Այս կողմերու բանջարեղէններն բազմատեսակ են, որոնցմէ մի քանիք են «մանտակ», «ժախ», որ իրենց պահք օրերու կերակուրներն են աղով խաչած. օղին, որոյ արմատն է շրէշտ (շիրիշ). լոշթակ, որոյ տերեւները գրեթէ ծխախոտի կը նմանի, սորա համար կ'աւանդեն թէ

«Յաջեան մարգարէի դժմենեայն տեսակէն է, որոյ արմատը շատ խոռունկ է դնանի տակը և մխանգամայն մարդամարդ, մէկը չ'կրնար յանդգնիլ գայն դուրս քաշելոյ, ձայն կը հանէ և մարդն անմիջապէս կը մեռնի, ա'մ որ կ'ուզէ գայն ունենալ, պէտք է կանխապէս բոյսին բոլորտիքը լաւ մը փորելով խորտնկցնէ, այնպէս որ արմատն ինքնին պրծելոյ ատիճանին հասնի, այն ատեն փոքրիկ կենդանի մը, զոր օրինակ կատու, չուանով մը կապելու է արմատին. կատուն թող քաշէ գարմատն և գնայէն դուրս հանէ, յայնժամ կենդանին կը մեռնի և մարդս այլ եւս անվախ կարող է գայն առնել»: Դեղ, որ պտղոց մէջ կը դնեն, ունի անուշ հոտ մը. ապիտակուկ և վնկայ, զոր գիւղացիք կնտակութի համար կը գործածեն. տօնի քանջար, որով յարութեան 8րդ օրը տեղ տեղ ճաշ ընելով կը բաժնեն: Ցաւրծիլ (ուշխուն): կանգատ, որոյ պղնձ. տեսակի արմատէն կը չինեն ձուխ, զոր ամանք «ծամոն» կ'անուանեն, վասն զի ծամելոյ համար կը գործածուի, սոյն նիւթին ամէն կողմ կը տարուի, և երբեմն իսկ 'ի Պօլիս կը բերեն, ոչ մեծ քանակութեամբ: Բաղ, որ մեծամեծ հատիկներ կը տարածէ և քարաժայռերու մէջ շատ առատ է և կը լինի պատուական կերակուր աչխարհս:

Աս հատարակ կը ցանեն ցորեն, իր տեսակներուն, գարի, տարեկան, կըլկըլ, կորեակ, սիսեռ, կաուստա, ոսպ, չոդամ և կազամբ: Գիւղացւոց մէկ մասի կերած կըլկըլ և կորեակ հացն է, իսկ ցորենի հացն սոխակալ են պահել այնպիսի երեվելագոյց, որք լեզու չեն հասկնար: Գազպին չ'յիշեցի, զի ամենուն ծանօթ է:.....

ՄՈՒՇ (ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ)

Մուշ կը գտնուի համանուն ընդարձակ գաշտի Արեւմտակողմը մեծամեծ բլրոց գառիվայրներուն վրայ, Սիմ լերան առոքոտը. տուները չինուած են առ հատարակ ապիւռէ և մեծաւ մասամբ երկայարկ, սակայն ոչ ճաշակաւոր: Հայկական և Տաճկական տուները խմբովին իրարմէ կ'որոչուին. փողոցները չատ նեղ և անկանոն, ձմեռուան համար գրեթէ անտանելի է այդ ևլևէջակաև ճանապարհներն երթևեկել, մանաւանդ երբ գետինը թաց լինի:

Բերդը կը գտնուի քաղաքին արեւմտակողմը բարձր բլուրի մը վրայ աւերեալ.....

Մշոյ քաղաքի Հարաւային ձորակէն մի գետակ կը վազէ, որ քաղաքի մի քանի փողոցներու տեսարանները կը քաղցրացնէ և որոյ վերայ իւրեանց ջրաղացքները կը դառնան:

Մուշ քաղաքի ընդհանուր բնակչաց թիւն 2.500 տունէն աւելի կը հաշուուն, յորոց 1.000 տուն Հայ է, մնացածը Քրդա - Տաճիկ են, որք մեծէն մինչեւ 'ի փոքր վրանին տուր կապելոյ սովորութիւնը յ'արդ կը պահեն:

Տեղիս թէ' Տաճիկք և թէ' Հայք տա հատարակ առոյգ և կայտառ են, կազմուածքնին զօրաւոր և ուժեղ, խօսուածքնին ընդհանրապէս

կոկորդային. սոյն հանգամանքներն անշուշտ տեղի բնական վիճակի արդիւնքն են բնակողաց վերայ ազդած իւր պատուական օդովն ու ջրովն և դիրքովն։

Հայք ունին 5 եկեղեցի հանդերձ 5 ծխական վարժարաններովն, որոց վերայ զատ յօդուածով եաքէն պիտի խօսիմ, երբ ուղեւորութենէս վերջը կարգ կը դայ ՀԱՅԱԲՆԱԿԻ կրթական կողմերուն վրայ ընդհանրապէս խօսելոյ՝ վերաբերութեամբ Միացեալ Ընկերութեանց նախակրթարանաց անցեալ ու արդի կացութեան և ապագայի արդիւնաւորութեանը։

Մշոյ Հայք կրնան երեք գլխաւոր մասերու բաժնուիլ. Ա. վաճառական, Բ. արհեստաւոր, Գ. երկրագործ։ Նպարավաճառաց մեծագոյն մասն Տաճիկ են, ինչպէս և Հայ վաճառականաց գլխաւորներն Բաղէշցի։ Քաղաքիս գլխաւոր առեւտուրն Կարնոյ և Բաղիշոյ հետ է, իսկ մասնաւորն ու յաճախականն շրջակայ Հայոց և Քրդաց դիւղօրէից հետ, որոնց երթեւեկութիւնք քիչ անգամ կը պակսին տեղէս։ Առեւտրականներն 200 չափ կրպակներ ունին հանդերձ արհեստականներովն, որոնց արհեստ-

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԸ

ներն շատ պարզ և ամենէն աւելի սովորականներն են, ըստ որում իրենք ժամանակի ճարտարութենէն տակաւին ներշնչութիւն մը չեն ընդունած։

Ժողովրդեան ստորին կարգէն մաս մը թէ՛ Տաճիկ և թէ՛ Հայ քաղաքի մօտակայ անտառներն արմատէն քակելով շարունակ կը բերեն 'ի վաճառ և կամ իրենց տան համար. ինձ կը թուի թէ տեղւոյն կառավարութեան ուշադրութիւնը տակաւին չէ դարձած այդ բանին վրայ, որպէս զի խստիւ պատուիրէ, որ անտառահատներն արմատներուն չ'դըպչին, որ յապագային անտառն կարենայ շարունակելի լինիլ։

Մշեցիք ունին խաղողի բազմաթիւ այգիներ, որոնք արեւերես

պառիկներուն վրայ լինելով դինիները շատ պատուական կ'ըլլան, զորս Հայ Մշեցիքն անուշ անուշ կը խմեն ծառերու շուքերուն տակ, և երեսնին կարմրցնելով առիւծ կը կարին, մանաւանդ երբ գլուխնին տաքնայ։

ԱՍՏՂՆԲԵՐԴ ԿԱՄ ՄՈԿԱՑ ԲԵՐԴ

Մշոյ արեւելակողմը 1 1/2 ժամ հեռու ԱՍՏՂՆԲԵՐԴ կամ ՄՈԿԱՑ ԲԵՐԴ կոչուած աւերակ մի կայ յիշատակութեան արժանի, որ կը թուի լինիլ Տարօնոյ նախնի ամրոցներէ մին, կառուցեալ լեռնակի մը գագաթան վերայ՝ պատուական և զուարճալի մի տեղը, որոյ չորս կողմերն են ահագին հովիտք խոտաւէտք։ Ամրոցիս վիթխարի պարսպաց մեծագոյն մասն, 'ի բաց առեալ արեւմտակողմանն, տակաւին կանգուն կը կենայ։

Աստղնբերդէն վար իջնալով շարունակեմք մեր ուղին գնալոյ 'ի Վանս Ս. Առաքելոց. ճանապարհին կը հանդիպիմք կարգաւ Մոկունք, Տերկեվանք և Արազ կոչուած հայ գիւղից, յորոց վերջինն ընդարձակ ձորի բերանը շինուած է, որոյ համար կ'աւանդեն թէ «մի գեղեցիկ քաղաք եղած է նախապէս»։ Սոյն դարաւոր խօսքն հաւանականութեան կը մօտի տեղւոյս այժմեան նշմարելի հնութեանց բեկորներովն։ Նոյնպէս ձորերէն վազող ջրերն երբեմն իւրեանց հեղեղանման հոսանքներով տուները կը խորունկցնեն և դուրս կը հանեն շատ հին կարասիներ, որք պահուած կը թուին երկրի նախնական խաւերուն մէջ անթուական ժամանակէ, որպէս գիւղացիքն իսկ ականատես ինձ պատմեցին թէ «Մեր գիւղի հողերուն և ջրերուն տակերը շատ բաներ կը գտնուին, սակայն մեր մէջ իմաստուն և կարգալուն խասը գիտցող մարդիկ չ'կան, որ գիտնան տեղերն և հանեն զայնս. որք անշուշտ մեր պապերու հարըստութիւնքն են ու լուսահոգիները մեռած»։

Սոյն գիւղէն բաւական բարձրանալով լեռնահովտաց մէջէն կը հասնիմք Մշոյ Ս. Առաքելոց վանք։

Սոյն հռչակաւոր մենաստանն Մուշէն երկուք ու կէս ժամ հեռու՝ մասամբ մը նորա յարեւելահարաւ, կը գտնուի Տօրոս լերանց մասնաւոր երկու կատարներու միջեւ՝ գեղեցիկ և լաւ տեսարան ունեցող տեղւոյ մը վրայ, կառուցեալ կոփածոյ քարերէ. ունի մի եկեղեցի տաճարով, որոյ վերայ կաթուղիկէն շինուած է ճաշակաւոր և ճարտարարուեստ։

Տաճարին աջ ու ձախ կողմերը կը տեսնուին յանուն Մարկոս և Ղուկաս Աւետարանչաց երկու տապաններ, յորս անոնց նշխարներէն մասունքներ կան ամփոփուած։ Նոյնպէս աւանդութեամբ կը պատմուի թէ «Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ձեռամբ 12 առաքելոց մասունքներ կան ամփոփուած տաճարիս խորանին մէջ»։ Անշուշտ այս պատճառաւ սոյն մենաստանն «Առաքելոց վանք» կոչուած է։

Եկեղեցին փոքրիկ զանգակատունով մը շինուած է Հայոց ՌԴ.

թուականին (329 տարուան) Կարապետ Արքեպիսկոպոսի [չնորհիւ, 'ի յիշատակ իւր ծնողաց. իսկ տաճարն իւր տեսքով ցոյց կը տայ թէ հին է, որոյ կառուցման թուականը չկայ և կամ ժամանակն կորուսած է զայն։

Տաճարի տանիքը փոքր և կոկիկ քարերէ պատեալ է, որոյ վերայ կան տեղ տեղ անծանօթ գրեանք, որք Յունական կամ Ասորիական պէտք է լինին։ Վանուց չրջապատն քարէ հոկայ պատերով պարսպեալ է. դուրսն յարեւելակողմ կան կարգ մ'ընտիր ծաղիկներով և այլ քանդակներով մեծ խաչաքարինք ամենքն հաւասար և մի օրինակ, որք խըմբովին կը կոչուին «ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ», որք ասա թերեւս տարիներով յոգնած և տքնած են 'ի թուղթ և 'ի գրիչ գրելով, թարգմանելով և հեղինակելով։ Ահա սոյն խաչաքարանց առջեւ լռին և տը-

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ.—
«ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ»

խուր տապանի մէջ 'ի Տէր կը ննջեն ոմանք Հայրենի Աշխարհի նախնի լուսաւորիչներէն, որք են Մովսէս Խորենացին՝ հանճարալից ծերունի Պատմաբանն, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայն, Ղազար Փարպեցի Ճարտասանն, Մամբրէ քաջ վերածանողն և այլ մի քանիքն, որոց տապանաքարանց յիշատակագրեանքն գրեթէ ամենքն ալ անընթեռնլի եղած են։

Կրթական գործով թափառող Հայ մ'երբ ասա կը հանդիպի և կը տեսնայ զայնս, չ'կրնար կարօտակէզ չրթամբ չ'համբուրել սոյն նուիրական Հարց վերայ տնկուած օծեալ սպիտակ քարինքն, որոնցմէ մի քանի քայլ հեռու և առընթեր իրարու կան նաեւ երկու այլ զուգահաւասար տապանաքարինք, որք ըստ աւանդութեան «են գերեզմանքն Սահակայ և Համազասպայ»։

Վանուց մերձակայ այլ և այլ տեղերը կը տեսնուին տակաւին մասնաւոր վայրեր, որք կը յարգուին և երբեմն իսկ կը խնկարկուին 'ի բարեպաշտ ուխտաւորաց։

ՄԵՂՐԱԳԵՏՈՅ ԱԿՆ

Մչոյ յարեւելակողմն Նոր-չէն կոչուած քուրդ գիւղի դաշտավայրին մէջ ՝ի Բազէչ տանող ճանապարհէն 1 քաբընակէց հեռու կը գտնուի Մեղրագետակի լճաձեւ ակն, որոյ չրջապատն չատ փոքր է· կիպրոնէն կը բղխի այդ գուլալ և արտասուքի նման ջուրն, որ թեպետև անուշահամ լինելուն համար իւր գեղեցկայարմար անունն առած է նախնիքներէն, որոնք սոյն գետոյն նկատմամբ հետեւեալ երկք աւանդութիւնքն ձգած են իւրեանց Մչեցի թոռանց։ Ա. «Մուչէն ՝ի Բազէչ կամ Բազիչէն ՝ի Մուչ գնացողն այն ժամանակ կը յոգնի երբ Մեղրագետոյ քովէն անցնելով կը մոռնայ մեղրաջրէն խմելոյ», որով կամին ասել թէ Մեղրագետոյ ջրէն խմողն նոյն ճանապարհի նեղութիւնքն չ'զգար և կամ զգացածն կը մոռնայ։ Բ. «Սոյն գետոյ բղխած տեղին անատակ է» որ թէպէտ և առոյգ չ'լինի, սակայն յակն գետոյն նայողին նոյն գաղափար կը տայ առաջիւ, վասն զի ջուրն մի աւելորդակ տեղոյ վերայ երկրի արգանդէն ամենայն հանդարտութեամբ և լռութեամբ կաթաւդոյն (օդոյ ներգործութեամբ) դուրս կը գայ և իւր փոքրիկ լերճակին մէջ, առանց աղմկի, դաշտանալով կ'երթայ յիւր առուն չարու-

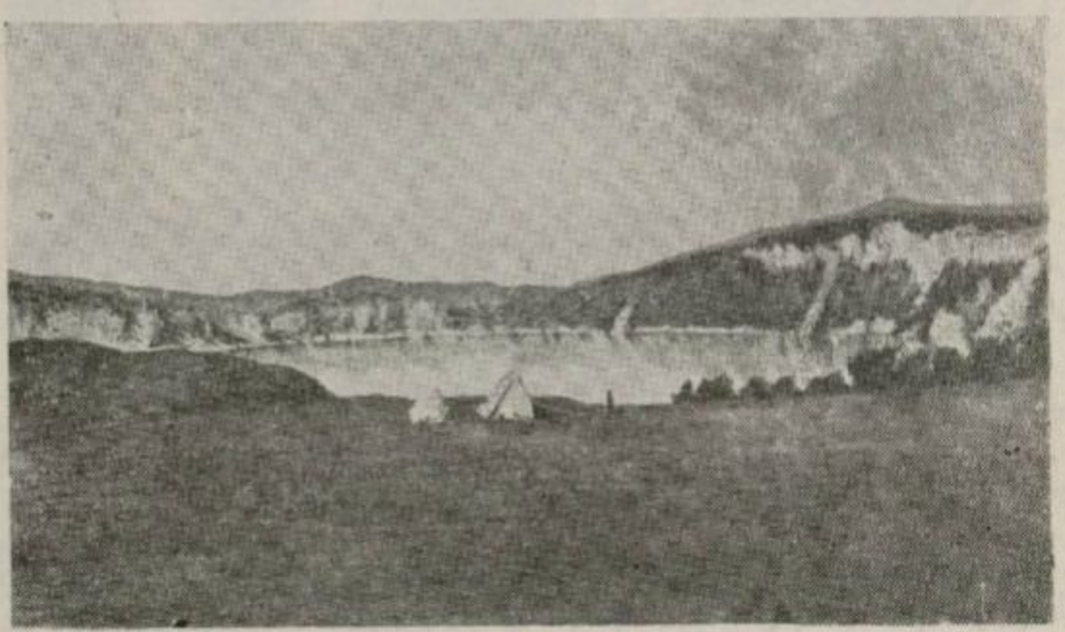

ՆԵՄՐՈՒԹ ԼԵՐԱՆ ԳԱԳԱՆԹԻ ԼԻՃԸ

նակելոյ իւր ընթացքն։ Գ. «Մեղրաջուրն կը գայ Նեբրովթ լերան գագաթի լճակներէն». սոյն վերջի աւանդութիւնն կը՞յիշուի՞գրեթէ համօրէն Տարօնոյ մէջ, իբրեւ թէ ժամանակին մի հովիւ Նեբրովթայ գլուխն իւր ոչխարներն արածացած առեն ոչխարներէն մին տեղւոյ լճակին կը մօտենայ, և ջուրը խմելէն յետոյ հովիւը պռատով ձեռքի գաւազանը կը ձգէ դէպ ՝ի յոչխարն, որ վախնալով լճակի քովէն կը հեռանայ· այս առթիւ գաւազանը կ'իյնայ ՝ի լճակն, որմէ այլ եւս դուրս հանելն անկարելի կը լինի։ կ'անցնի մի քանի ամիս, հովիւն՞իւր՞գաւազանն, որոյ վերայ յատուկ նշան պէտք է ունեցած ըլլայ, կը տեսնայ ուրիշի մը ձեռք

և կ'առնու զայն. առ այս հովիւն հետաքրքիր կը լինի և կ'իմանայ որ իր գաւազանն Մեղրագետայ ջրոյն մէջ լճակին ներքը գտնուած է ևզիր, որով կը հաչակուի բոլոր գաւառին մէջ թէ «Մեղրագետայ ջուրն ներբովթայ գլխոյ լճակներէն կուգայ»։ Գետակն սկսել հարսնօրէն կ'ընթանայ գանազան գաշտավայրերէ, և հարաւային և հիւսիսային լեռներէն վազող բազմաթիւ առուակներ ընդունելով կ'երթայ ու կը խառնուի յեփրատ։

Մեղրագետն իր լայնածաւալ ընթացքով Մշոյ աշխարհին մէջ սկիզբէն ցվերջ իր անցած տեղերու գիւղացւոց հողերու առհասներէն ո՛չ գիտէ քանի հազար քառակուսի մեթր ընտիր և արգաւանդ տեղեր գրաւած է, որոց փոխան ոչինչ ընծայած գարնէ՝ի վեր և ո՛չ իսկ յաւիտեան կարող է օգուտ մի տալ իր բնական դիրքովն։ Չատ անգամ գինքն հիւրընկալող և չրջապատող գաշտօրէից ազնիւ արտօրայքն ամառուան արեւու խնթիւ նոյուածքէն չորցած և մրկած կը մարին գըլուխներին ձգելով հասկերն դէպ՝ի գետն, որմէ, կարծես թէ, ծարաւակէզ մարդոց նման ջուր խնդրելոյ համար, սակայն գետն բնութենէն իրեն առհասնուած ուղղութենէն բնաւ չ'կրնար շեղիլ, որ անոնց ջուր տայ, նթէ մարդիկ ժրաջանութեամբ բնութեան դէմն մրցելով գիւր ընթացքը չ'շեղեն յիւրեանց նպատակն։

ԱՂՋՆԵԱՑ ՆԱՀԱՆԳ

ՍՂԵՐԴ ԳԱԻԱՌ

Սղերդ, քան ամենայն հաւատոկատնութեան, խերհար անուան ազատագիտն պէտք է լինի, որ երբեմն Աղձնեաց նահանգի գաւառներէն մին էր՝ Մեծ Հայոց հարաւակողմը Տիգրիսի յարևելահիւսիս։ Երկիրն մեծագոյն մասամբ բարերար լեռներէ չրջապատեալ է և գլխաւոր բերքերն են ածուածոյն խաղող իր տեսակներով, յորս կը գտնուին այնպիսի քաղցր տեսակ, որ չաքարի պատուոյն կրնայ դպչիլ· փչատ, թութ, պաւթուն, որ տեսակ մը վայրի պտուղ է լերինքն փոքր ասպնձեւ, զորս կ'եփեն ապի ջրով և կ'ուտեն կարեւով զկնգեւն։

Սոյն լեռներու ծոպկանց թագուհին նուռնաւփարն է, զոր բնակիչներէն սովոնք «հարսնամատ» կը կոչեն. նոյնպէս մեղր, մոմ և ոչխարաց կերբ չատ առատ են։ Երկիրն զուրկ չէ սովորական բնաւոնի կենդանիներէ։

Կը պատմուի չատերէ թէ «գէշ խոյքիչ կարիճներ կը գտնուին այս կողմերը». նմանապէս կան ջեռաստկաբ օձեր, մանաւանդ քարայրից և հին բնակութեանց խառնչներուն մէջ։

Վերոյիշեալ նախնական գաւառի գլխաւոր քաղաքն է այժմեան Սղերդ, որ կը գտնուի Բաղիշոյ հարաւային արեւմուտքը՝ չինուած ընդարձակ և ցած գառիվայրից վերայ ունենալով իր չուրջը բաւական

մեծ դաշտօրայք։ Օդն և ջուր շատ տաք են և նորեկին համար կրնան առաջին անգամ դժուարատար երեւիլ, այսու ամենայնիւ խիստ առողջարար է. խոհեմ բնութիւնն, ամէն տեղ իւր դառնութեանց հետ ունեցած է նաեւ զանազան քաղցր կողմեր։ Գիշեր ատեն քաղաքիս տանեաց վերայ այնպիսի մեղմ և կենսատու օդ կը փչէ, զոր շնչող ծերունիք պահ մը կը մանկանան։ Ամառուան սաստիկ տաքութեանը տեղւոյս բնակիչներն դրեթէ միշտ կրնան պատրաստի ձիւն կամ սառ գտնել քաղաքին մէջ իւրեանց խմելի ջուրն բարեխառնելոյ համար վայրկենապէս։

Քաղաքիս բնակութիւնքն առ հասարակ քարաշէն ու երկայարկ են, կերտած իւրեանց մասնաւոր ընտրութեամբն և ճաշակաւ, որ շատ հետաքրքրական է նոր այցելուի մ'աչքին։

Ծերունիք աւանդաբար կը պատմեն թէ «120—130 տարի առաջ աստ 5-600 տուն Հայ բնակիչ եղած է». իսկ այժմ 230 տուն, որք մէկ եկեղեցի ունին շատ հին և ամենապարզ ճաշակաւ կառուցեալ, երկու քահանայ ալեխառն՝ ճշդիւ կատարողք իւրեանց կրօնական պարտականութեանց. ունին մի նախակրթարան Միացեալ Ընկերութեանց պատկանող։

Հայոց թէ՛ արական և թէ՛ իգական սեռն ունի բնութենէն կենդանի և ոգեւորեալ ձիրքեր, և ընդհանրապէս աշխոյժ ու աներկիւղ են 'ի բան, 'ի պատասխան, մանաւանդ իրաւունք ունեցած պահուն սուր շողացունես վրայէն, գլուխը ծռել չ'գիտեր։ Իգական սեռն համեստ՝ իւր նախնական պարզութեան մէջ է։

Հայք հիւրասէր են և նախկին ժամանակաց բռնութենէն մայրենի լեզունին կորսնցուցած կը խօսին Արաբերէն, Տաճկերէն և երբեմն իսկ Քուրդերէն։ Սոյն լեզուաց, որով և տեղական յարաբերութեանց ազդեցութիւնն, եթէ ոչ զգացմանց վերայ առաւել, գոնէ արտաքին ձեւոց և շարժմանց վերաբերութեամբ յայտնապէս կը տեսնուի։ Հայկական ուրոյն յատկանիշ մի իւրեանց վերայ չես կրնար նշմարել. այսու ամենայնիւ ընկերական յարաբերութիւննին ազնիւ է և իրենք խիստ՝ դիւրազգաց բնաւորութեան տէր, ինչպէս նաեւ բնականէն մտաւոր կարողութիւննին զօրաւոր։

Տեղւոյս բնակիչք առ հասարակ կ'զբաղին վաճառականութեամբ և մասնաւոր առեւտրով։ Քաղաքին սովորական արհեստից մէջ հետաքրքիր և յառաջադիմութեան մէջ է ծխելոյ փայտ և ձեռքը բռնելոյ գաւազաններ պատրաստող արհեստն։ Վերոյիշեալները կը շինուին տեսակ մը սեաւ փայտէ, բարակ բանուածքներով, որք իւրեանց յատուկ է։

Տեղւոյս առեւտրական շարժումն համեմատաբար այնչափ մեռեալ չէ։

Սղերդ մօտակայ և տարակայ մի քանի գիւղօրէից կեդրոն կըրնայ համարուիլ։ Ասա կը նստի Միւթէսարըֆ ընդ կերիշխանութեամբ Բաղիշոյ Կուսակալութեան։

ՍՂԵՐԴԷՆ Ի ՈՐՆՏՈՒԱՆ

Դէպ ՝ի Արնաւուան յառաջ տանելով ուղեւորութիւնիս՝ դարձեալ հարկ կը լինի անցնիլ բաւական թաւով մասնաւոր լեռներէ, բնականէն վտանգաւոր ըլրոց և ըլրակոց կողքերէ, քիչ ու չատ կտկտածող վայրերէ, լեռնային գազանաց որջոց առընթեր գտնուած անհրաժեշտ ճանապարհներէ, և վերջապէս իրարմէ բաւական հեռու մի քանի մժղուկլից (ամառ առեն) քուրդ գիւղերէ անցնելով, ուստի ժամանակին չիշնալ գիւղաքաղաքն, որ Սղերդէն 9-10 ժամ ատեց:

Արնաւուանայ ամբողջ բնակութիւնք նախնական ընտրութեամբ չինուած են ընդարձակածաւալ և փիչ բարձր բլուրի մը վրայ, որ ՝ի հնումն «Եղիցուց» գիւղ կը կոչուէր: Ունի առատ օդ, որով և առատ ջուր: Տեղւոյս համայն բնակչաց թիւն 210 առուն է, յորոց 90 առուն լուսաւորչական Հայ են, 30 Հռոմէական և մնացեալքն գրեթէ հաւասար թիւով են Ասորի, Եզդի (սատանայապաշտ), Տաճիկ և մի քանի առուն հետ Քրիստոնի կոչուած Պապական:

Տեղւոյս ընդհանուր լեզուն յոյն և նման է Սղերդցւոցն:

Հայք ունին Ս. Գէորգ անուն խուստ եկեղեցի մի, 4 քահանայ՝ հին սերնդեան պատկանող և մի ծաղկոց, որ չատ առոյգ կը լինի կոչել «խամբոց», ա՛ւր որդորեւ կը թառամին 30—40 կոյտառ մանկանց ծաղիկ կեանքեր: Վերեւ յիշուած եկեղեցւոյն կից կայ նոյն Առաւուածածնի անուամբ մի այլ եկեղեցի կիսատոց, ա՛ւր ժամատուցութիւնք կը լինին ամառուան եղանակին և որոյ չինուիլեան տարեկոց թաւականն, հակառակ ջանքերուս, դժբախտաբար չ'կրցայ ընթեռնուլ, դի ժամանակի ձեռքն զայն մեծաւ մասամբ լղոյած էր (չեզելով մաչեցնել):

Հայք ունին ջեմեռանդութիւն առ կրօն և եթէ արատքին ջանքեր լինին, կրնան ունենալ նոյնպէս մեծ սէր առ ուսումն և դաստիարակութիւն, յորոց այնքան խեղճ մնացեր են: Իրենք արեգակնս լուսէն զատ ուրիչ լոյս տակաւին տեսած չունին: Մի քանի տարի յառաջ ինքնաբերաբար կազմած են «Անձնանուէր» անուամբ մի ընկերութիւն, որ կրնայ իւրեանց խամբոյն իրօք ծաղկոցի վերածել. տակայն գործ կայ, գործող չկայ, ա՞ւր կորզապրիչ և ա՞ւր առաջնորդ գործի:

Այս արարեալոս Հայերն ունին առ հասարակ բարի և ընտիր ձիրքեր, աչխոյժ և կենդանի ոգի, բայց այդ հազուագիւտ գոհարներն մնացեր են անարժէք ապիտութեան մէջ: Իրենք չեն այնչափ տարեմիտ, որչափ կը կարծուի ընդհանրապէս, և ՝ի պահանջել հարկին կարող են իրաւունքնին պաշտպանել փոքր ՝ի չատէ:

Տեղւոյս և մանաւանդ Հայոց սովորական արհեստաւորներն են կօշկակար, նիւթակար, կաւագործ, երկաթագործ, բրուտ և երկրագործ:

Արնաւուանայ մէջ մեծ չէնք մի կայ, որ «քերդ» կ'անուանի և որոյ նկատմամբ հինաւուրց մարդիկ կ'ասանդեն թէ 80—90 տարի յա-

ռաջ Միքայ կոչուած ականաւոր մի եզեմ չինել տուած և անդ տպուռնած է եղեր իւր խուժբով, ինչ տանն դիւզաքաղաքիս չքջակայքը գտնուած են բազում եզեմ գիւղեր: Միքայեան կառավարութեան դիմադրելով պատ մի անկախ դիրք ունեցած է, սակայն յետոյ Օսմ. պետութեան գինուց տակ կը խոնարհի: Միքայի օրովը չինուած է վիրեւ յիշուած Ս. Գէորգ եկեղեցին, որոյ ինչ ինչ նպաստներ տուած լինելուն համար Հայք գիւր անուանն կը գրեն եկեղեցւոյ ճակտին վերայ որպէս «Միքայ եզեմին 'ի յուխտէնեական յիշատակ»:

Գիւղաքաղաքիս հարաւակողմն 5 քարընկէց հեռու մի գետակ կ'անցնի «Ս. կանանաց ջուր» անուանեալ, (այր անուան մասին իկարգին կը խօսուի), որոյ մէջ բուսական մեծ ձկունք կան, զորս երբեմն կ'որսան բնակիչներն իրենց պարապոյ ժամերուն:

Երկաւան Գայմագամութիւն է Սղերդի Միւթէսարըֆութեան ներքեւ:

Շարաւնակելով ընթացքնիս 8 ժամու տեղագրութեամբ, ճանապարհի արեւմտակողմը քիչ հեռու կը պատմուի չինիլ նախնի հռչակաւոր Արզն քաղաքի տեղին, որոյ ամէրակաց կոյտերը տեսնելոյ բախտ չունեցայ: Ապա կը հասնիմք կէօլէ-Մասիա անուշան գիւղն, ա'ր 18 տուն Հայ և մի քանի տուն Քուրդ կը բնակին: Գիւղիս քրիստոնեայ բնակութեանց թիւն 11 տարի յառաջ 45 եղած է: Ատ ընկուզի գորտաւոր ծառի մը հովանեաց տակը կը հանդչէր մի տարեւոր ծերունի, որոյ պատկառելի դէմքը տեղացուցանել կը տայր նորա երիտասարդ տարիներուն ազատութեան հասակին, որ այժմ, նման տեղւոյ, ծռուած էր տարեց ծանրութենէն. նա կը ժպտէր յանտարեւոր ուղեւորիս, երբ գիւղին անցեալին վերայ հետաքրքիր կը լինէի, պարապոյ մի էր այս, յորմէ օգուտ քաղել հարկ էր: Ծերունին լաւ պատմեց իւր գրացեաց մեծադոյն մասի գաղթականութեանց չարժառիթները, զորս թուելը մեր նպատակէն դուրս է: Այսչափ միայն կարելի է ըսել, որ տեղւոյս մերաչինքն, հակառակ իւրեանց կացութեան, նահապետական գիրք և հոգի տեղան ունին: Եկեղեցին անուշան է և գեղոց չունին:

Գիւղիս քով փոքրիկ լճակ մի կայ, յորում անթիւ ձկունք կը խաղան, և զորս տեղացիք նուիրական համարելով չեն որսար: Սոյն լճակէն ծագումն առած է տեղւոյս կէօլէ-Մասիա անուանն, որ քրդական բարբառով կը յիշուի և կը նշանակէ «ձկան լիճ»:

Ակէ հետ մեկնելով հարկ է անցնիլ մի քանի քուրդ գիւղեր, և ապա կը հասնիմք 'ի Հզու:

ՀԶՈՒ ԿԱՄ ԽԶՈՒ

Հզու կամ Խզու գիւղաքաղաքն, երբեմն գլխաւոր բերդաքաղաքն եղած է համանուն գաւառին, որ ազատագնալն լինել կը թուի Ազնձոց նահանգի Գզկ հին գաւառի անուանն Առանց յարեւելեան մասը: Շինուած է ընդարձակ գետափի մի վերայ չքջապատեալ մեծաւ մասամբ լեռներէ և մասնաւոր ջրերէ. ինքն բուսական ծառատունկ և պրնիէ կղզի

մի նոցա մէջ։ Տեղւոյս օդն ջերմ և վատառողջ է, որով ամառ եղանակին քիչ չեն նեղուիր։

Գիւղաքաղաքս ունի ընդ ամէնն 220 տուն բնակիչ, յորոց 120 Հայ ու 100 Տաճիկ են։ Հայք ունին Աստուածածին անուամբ հնաչէն և պարզ ճաշակաւ կառուցեալ մի եկեղեցի, որոյ կից կայ մի մեծ խորան չինեալ յանուն Մուչեղի. այսու ազագաւ եկեղեցին կը կոչուի նաեւ նոյն անուամբ։ Ունին մի դպրոց, ուր 60-70 աշակերտք կ'ուսանին Միաց. Ընկերութեան իրաւասութեան տակ, որոց խնամքն երբեմն ստանձնած էր տեղւոյս «Սանասարեան» ընկերութիւնն, որ մի քանի տարի յառաջ կազմուած է դովելի եռանդեամբ։ Ժողովուրդն կրօնասէր և ուսումնասէր է, և ունի վեհանձն յատկութիւնք նախնեացմէ ժառանգած։

Բնակիչքն առ հասարակ առեւտրով կը զբաղին, ի բաց առեալ մի փոքր մաս, որ երկրագործ և պարզ արհեստաւոր է։ Խանութպանք չարաչար կը տանջուին իւրեանց գործին մէջ, վասն զի ամէն առաւօտ վաճառելի ապրանքնին կռնակնին առած կը տանին չուկայն, որ անկերպարան տեղի մի է, մի քանի աննշան կրպակներէ բաղկացեալ, երեկոյ կրկին զայնս կռնակնին առած՝ յիւրեանց տուն կը վերադառնան ոգեսպառ։

Երկիրն արդաւանդ է և իրենք աշխատասէր. աւելի հարուստ պիտի լինէին եթէ քաջապէս ճանաչէին զերկիրն։

Հզուի համար կը պատմուի թէ 80-85 տարի առաջ քուրդ պէյից ինքնագլուխ տիրապետութեան տակ եղած էր, և ասա կը նստէր դաւառի քուրդ պետն, որ ունեցեր է 1000 տուն բնակիչ, յորոց կէսն Հայ, յորմէ մեացեալքն այժմ Օսմանեան բարեխնամ և մեծազօր իշխանութեան ներքեւ գանուելով հանդերձ, տակաւին անուղղակի իւրեանց առ յաջորդական քուրդ պէյս ունեցած նախկին խոնարհ հպատակութիւնն պահած են, վասն զի այժմ այդ 120 տուն Հայքն բաժնուած են խումբ խումբ քրդական մի քանի ցեղից վերայ, յորոց պետերէն ո՛վ որ ի գիւղաքաղաքս գայ անմիջապէս կը հիւրասիրուի իրեններեն։ Ամէն տարեգլխին իւրաքանչիւր խումբն զիւր ընծայս կը տանի առ իւր պետն համաձայն նախնական սովորութեանն. սոյն իրողութեան փոխան աւանդութեամբ կը պատմեն թէ «նոյն պետն եւս ի պահանջել հարկին զիրենք կը պաշտպանէ ընդդէմ աւազակաց և այլոց»։

Գիւղաքաղաքիս բերդն այժմ աւերակ է, որոյ երկու կողքերուն վերայ երկու սրբոց փոքրիկ մատուռներ կը տեսնուին, որք կը թուին լինել աղօթատեղիք նախնեաց։

Հզու գայմագամանիստ է։

ՍՈՒՐԲ ԿԱՆՈՆՈՍԻ ՎԱՆՔ

Մեկնիմք Հզու գիւղաքաղաքէն դէպի Վանս Ս. Կանոնոսի ճանապարհնիս ուղղելով յարեւելահիւսիս, և այսպէս մի ժամ քարոտ զառիվայրեր եւ ծառոտ ձորավայրեր կտրելէն ետքը կը ժամանեմք յիշեալ վանքը։

Ս. Կանոնոսի վանքը կառուցեալ է երեք կողմէ զինք շրջապատող լերանց և բլրոց միջեւ, և է օդաւէտ ու ջրաւէտ. ունի բաւական ծառաստանք թթենեաց, թզենեաց և նռնենեաց, որք վանուց շրջապատի սահմանը կը զարդարեն ու կը գեղեցկացնեն նորա տեսարանն: Մենաստանն գեղեցկաշէն և օրօրոցաձեւ է, որոյ շինութեան թուականն ինձ մնաց անծանօթ, հակառակ հետամտութեանս:

Վանուց դրսի ձախակողմեան մուտքին քով եկեղեցւոյ պատին կից կը տեսնուի Ս. Կանոնոսի տապանն, մի անշուք վիճակի մէջ, առ որ ամէն կողմանէ Հայ գիւղացիք կը գան յուխտ, նոյնպէս և Քուրդք, որք զայն կ'անուանեն «Շէյխ-Էօմէր» և ունին վանուց մէջ իւրեանց յատուկ աղօթատեղին: Աստ կայ մի այլ փոքրիկ տեղի, ուր 'ի վանս ուխտի բերուած խելագարներ կը կապեն ցցոյ յատուկ շղթայով մը, և մի քանի օր կապեալ կենալէն զկնի «իր մուրատ» առած կը համարուի և կը թողուն զայն:

Տաճարի հարաւային անկիւնը կը տեսնուի մարդոյ նստուածքի չափ մէկ մեթր բարձրութեամբ հողակոյտ մը, որոյ մէջ կ'աւանդեն թէ «սատանայի պետն կը բնակի, որ մշտնջենապէս շղթայակապ բանտարկութեան դատապարտուած է Ս. Կանոնոսի կողմէ»:

Սոյն վանք երբեմն ունեցեր է ճոխ վիճակ մի 100-էն աւելի թեմական գիւղերով, իսկ այժմ անշքացեր է և խիստ ամփոփուեր են իւր պարագայք: 20 գիւղ չունի թեմական. ամէնքն գաղթած և ցիրուցան եղած են:

Ս. Կանոնոսի մենաստանն կը գտնուի Սղերդի առաջնորդութեան ներքեւ, ունի միշտ մի քահանայ կամ վարդապետ վանահայր և մի քանի, կով և ոչխար, որք կը ծառայեն պահապան Քրդաց ու 3-4 մշակներուն 'ի կերակուր: Եթէ օրինաւոր վանահայրութեան մը ներքեւ մըտնայ սոյն վանք, կրնայ ունենալ այնպիսի ցանկալի վիճակ մի, որով կարենայ ազգի բարոյական բարգաւաճման ծառայել, տալով պարզ ուսուցիչներ սոյն կողմերու քրդացեալ Հայ գիւղօրէից:

Վանուց մերձակայ աղի հանքերու լճակներ կան և հորեր, յորոց մեծ քանակութեամբ մաքուր և ձեան պէս ճերմակ աղ կ'արտադրուին կառավարութեան տրամադրութեան ներքեւ:

ՊԻԹԼԻՍ

(ԼԻՆՉԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ *)

Թարգմ. Ս. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

Վանայ ծովուն արեւմտեան հրաբխային բարձրաւանդակին՝ Տաւրոսեան լեռնաշղթայի առաջին կատարներուն հետ միացման գծէն ո՛չ շատ հեռու, հոն՝ ուր Հայաստանի բարձրաւանդակին տափարակ տարածութիւնները կանգ կ՚առնեն և Կորդուաց լեռները կը սկսին, այդ լեռնային երկրամասին ճիշդ գագաթը ընկողմանած է դեղեցիկ քաղաքը՝ Պիթլիս։

Հիւսիսային կողմէն եկող ճանապարհորդը անմիջապէս կը ապաւորուի իր առջեւ փռուող տեսարանին յանկարծական և ամբողջական փոփոխութենէն։ Փոխան հրաբխային լեռնակոյտերով բաժնուած ընդարձակ դաշտերու, ճամբորդը կը գտնէ հոս կանոնաւոր յաջորդականութիւն մը լեռնագագաթներու և հովիտներու, որոնք կ՚ուղղուին դէպի Միջագետքի տափարակ և տաք երկիրը։ Ամպերը այլեւս խաղաղ և հանդարտ չեն ծածանիր կապոյտին մէջ, այլ բարձրաբերձ լեռներու գագաթներուն քսուելով՝ կ՚անցնին գալարուելէն։ Գետերը կը մռնչեն փրփրակոծ, կիրճերու մէջ, և գահաւանդներու ահազդեցիկ պատկեր մը կը փռուի չորսդին։

Սկզբնաւորութեան և վերջաւորութեան վայր մըն է Պիթլիս։ Դէպի դուրս ճառագայթող և դէպի ներս ամփոփուող ճամբաներու կեդրոն մը։

Քաղաքին հարաւակողմը՝ հովիտները և զառիթափերը իրարու կը մօտենան, լեռնալանջերը ետ կը քաշուին և կը ստանան ամփիթատրոնի մը ձեւը։

Մարդս հաճոյք կը զգայ տարածութեանց այս բազմազանութենէն, որ Ալպեան տեսարանները կը յիշեցնէ։

Հակառակ իր դիրքին յարաբերական տափարակութեան, չէք տեսներ, սակայն, Պիթլիսը մինչեւ որ անոր շատ չմօտենաք։ Քաղաքին գլխաւոր մասը, այսինքն միջնադարեան դղեակը, շուկաներն ու մինարէները կը գտնուին խորունկ հովտի մը մէջ։

Գետը, որ անոր մէջէն կը հոսի, կազմուած է երկու գետակներու միացումէն։ Մէկը կու գայ հիւսիսէն, իսկ միւսը արեւելքէն, Կիւ-

(*) Այս տեղագրութիւնները Լինչի Armenia-էն Թարգմանած եւ ամփոփած է Սմբատ Շահնազարեան: Նոյն հատուածին մէջ կաթոլիկ եւ բողոքական հասարակութեանց մասին կան նշմարներ, զորս պիտի զետեղենք յարանուանութեանց գլուխին տակը:

զել Տերէի և Վանի ճամբուն ուղղութեամբ։ Գետերը քաղաքէն քիչ մը անդին իրարու կը միանան և կը թաղուին հարաւ-արեւմուտք գըտնուող ձորի մը մէջ, որ ունի մօտաւորապէս հարիւր ստք խորութիւն։

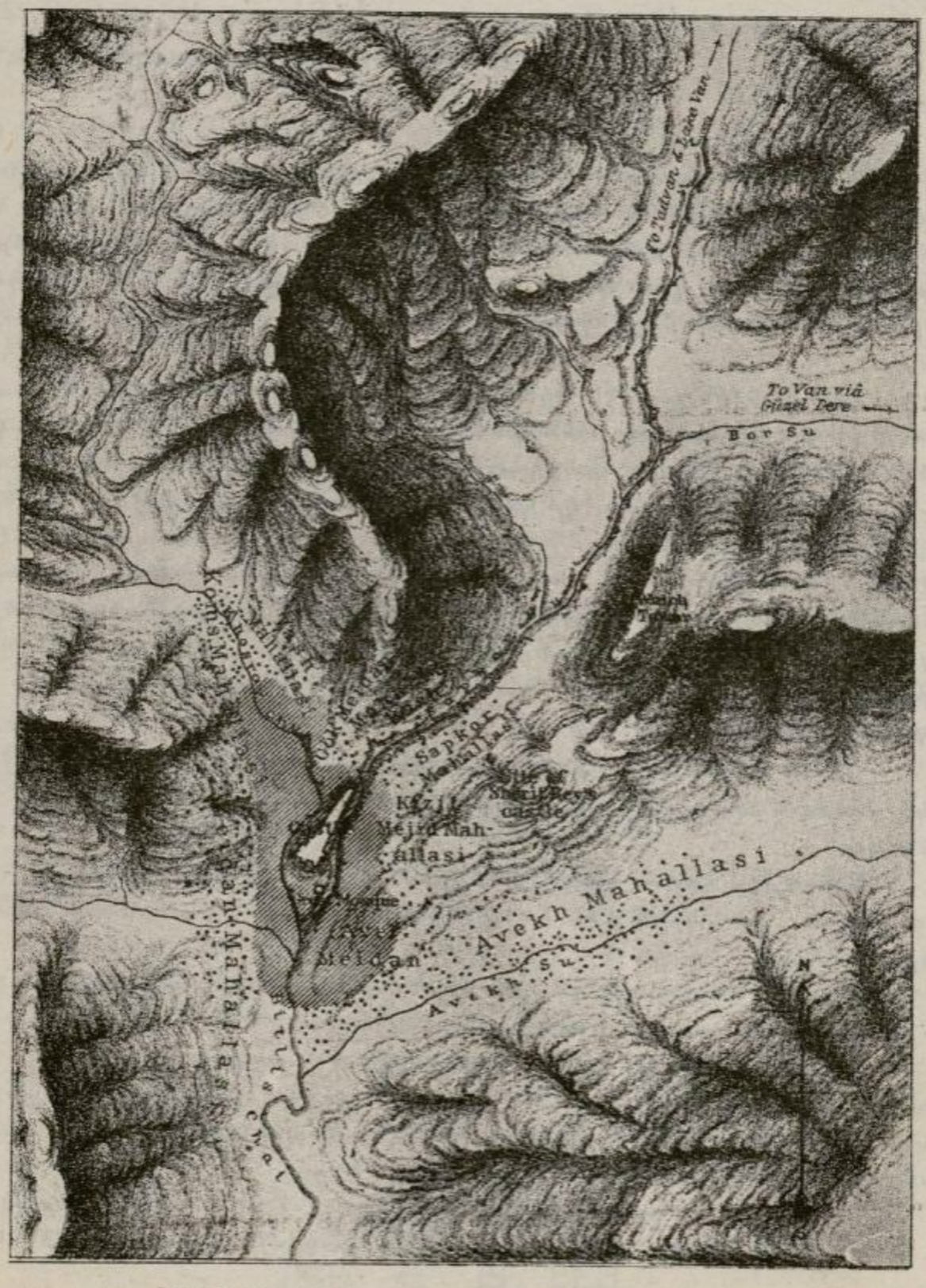

ՊԻԹԼԻՍ ԻՐ ԳԵՏԱԿՆԵՐՈՎ ԵՒ ՁՈՐԵՐՈՎ

Ճամբան կ'երկարի գետին աջ ափէն դէպի բարձրեր և քանի մը ոլորապտոյտ դարձուածքներէ ետք՝ կը հասնի տուներուն։ Այդ տուները խմբուած են գետին երկու կողմերը։ Հովիտը յանկարծ կը բացուի և

գետը իր ուղղութիւնը կը փոխէ դէպի հարաւ։ Կողմնակի երկու հովիտներ՝ նոյն տեղը թափող իրենց ջրերով կ'ընդլայնեն տեսարանը։ Հարթ տանիքով բնակարաններ աստիճանաբար լեռնալանջերուն վրայ կը բարձրանան և կը հասնին մինչեւ բլուրներու հեռաւոր անկիւնները։

Առաջին շէնքերուն հասնելէ ետք՝ քառորդ մղոն պիտի քալէք և անցնիք պատկառազդու լեռնակոյտ մը, մինչեւ որ բերդը և շուկաները կարենաք տեսնել։

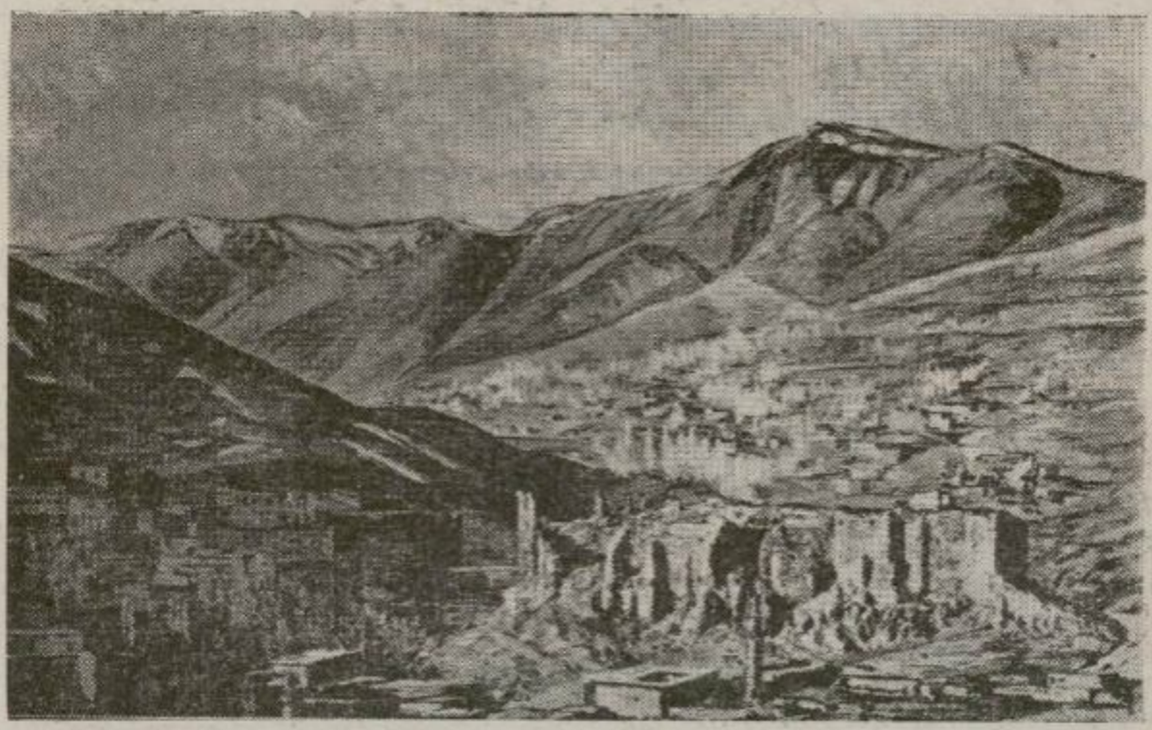

ՊԻԹԼԻՍ ՔԱՂԱՔԸ ԻՐ ԼԵՌՆԵՐՈՎ

Երբ շրջակայ լեռներէն նայիք, հնամենի բերդը՝ որուն կը յանգին հովիտները, կը նմանի հսկայական ծովաստղի մը, որուն շօշափուկները տուներով ծածկուած հովիտներն են։ Առատ ջուր և շուք զայն կը վերածեն բնակութեան շատ յարմար վայրի մը։ Այս առաւելութիւններու փոխարէն, սակայն, ամառը շատ տաք կ'ընէ և ձմեռը՝ ցուրտ և ձիւնապատ։ 5200 ոտք ծովուն մակերեսէն իր ունեցած բարձրութիւնը պատճառ կը դառնայ որ ձիւնը ամբողջ ձմեռը գետին մնայ, և մեծ խորութեան մը մէջ հաւաքուելով, տայ անոր բնական աւազանի մը հանգամանքը։

Ասիոյ այս կողմերը տուները շատ հաստատուն շինուած են և ոեւէ ազդեցութիւն չեն կրեր տաքէն և պաղէն։ Մարդս հաճոյքով կը նայի անոնց ամուր պատերուն, որոնք կատարեալ հակապատկեր մը կը ներկայացնեն արեւելքի ցեխաշէն բնակարաններուն։

Պիթլիսի մէջ շէնքերու պատերը շինուած են կոփուած քարերով։ Հաստ գերաններ զանոնք իրարու կը կապեն, որպէսզի երկրաշարժի մը պարագային ցնցումը աղիտաբեր չըլլայ։ Պատերը կրկնակ են։ Ցեխի և խիճի խաւ մը կը լեցնէ այս երկու պատերուն միջեւ եղած մի-

ջոցը։ Այդ քարերը կազմուած են դեղնագոյն լաւայէ, որ կը ստանայ թուխ գոյն մը։ Լաւան կրնայ հասած ըլլալ հիւսիսակողմի հրաբխային բարձրաւանդակէն։ Արեւմտեան հովտին մէջ, երեք մղոն հեռու կը գտնուի սպիտակ մարմարի քարահանք մը։ Այս մարմարով զանազան զարդեղէններ կը չինուին։ Մեծ քանակութեամբ պատուհանի ապակի կու գայ հոս՝ Եւրոպայէն։ Եթէ անգլիական կրակարաններ և քարաչէն վառարաններ գտնուէին հոս, Պիթլիս կատարելապէս պիտի նմանէր Անգլիոյ արեւմտեան գիւղաքաղաքի մը։

Սենեակները կը տաքցուին փայտածուխի կրակարաններով և տեղ-տեղ ալ, եւրոպական վառարաններով։

Քաղաքին դիրքը ռազմագիտական մեծ կարեւորութիւն ունի, երբ նկատի ունենանք անոր աշխարհագրական պայմանները։

Տաւրոսեան զանգուածը՝ արեւելեան կողմը ունենալով Մեծ Զապը, և արեւմտեան կողմը Պիթլիս Սուի այս հովիտը, կազմուած է բարձրաբերձ լեռներու դժուարայաղթ ցանցով մը։ Այս արգելքները, բնականաբար, կարեւոր դեր մը խաղացեր են երկրին պատմութեան մէջ։ Ասոնց վրայ կ'աւելնան վաճառականութեան վտանգները, որոնք յառաջ ու գան հսկողութեան կատարեալ բացակայութենէն։

Պիթլիս տիրապետող դիրք մը կը գրաւէ Վանայ ծովուն շրջակայքը՝ Միջագետքի դաշտերուն հետ կցող բնական և կարեւոր անցքին վրայ։ Հաղորդակցութեանց ճանապարհը կ'երկարի Պիթլիս Սուի հովիտն ի վար՝ դէպի Քեսեր Սու, յանգելով Սղերդ քաղաքին՝ շուրջ քառասուն մղոն՝ հեռու։

Հաղորդակցութեան այս ճանապարհը յարմար է միայն կարաւաններու։ Սղերդը կը գտնուի տափարակ տարածութիւններու եզերքը և տարբեր կլիմայի մը մէջ, աջ կողմը՝ Տիգրանակերտ, Միջերկրականի ճամբուն վրայ, իսկ ձախ կողմը՝ Մուսուլ, Տիգրիսի նաւարկելի մասին վրայ։ Պիթլիսի արեւմտեան կողմը կը գտնուին Տիգրանակերտ տանող շատ մը ճամբաներ, որոնք սակայն մեծ մասամբ դժուարանցանելի են դէպի մեծ դաշտավայրեր երթալու համար։

Ոչ շատ երկար ժամանակ առաջ՝ լեռներու և տափարակութեանց միջեւ գտնուող այս դուռը կը գտնուէր քիւրտ իշխանական ցեղի մը ձեռքը։

Ճանապարհորդ Մերչբնs, որ ԺԶ. դարու սկիզբները դէպի Պարսկաստան ճամբորդեց, կը նկարագրէ Պիթլիսը որպէս փոքր քաղաք մը։

Քիւրտ մը՝ Սարաղ պէկ անունով, անուանական կերպով կը կառավարէր զայն, Պարսից Շահին հպատակութեան ներքեւ։

Մերչբնs, իր Marchant in Persia գրքին 157-րդ էջին վրայ կ'ըսէ թէ այս աւատական փոքրիկ վեհապետը գրաւած էր բերդը իր լայնատարած շրջանակով, բարձրադիր պատերով, աշտարակիկներով և աշտարակներով։ Դար մը ետք, Տաւեռնիէն ակնածանքով կը խօսի Պիթլիսի Պէյին մասին, անոր ցուցադրած ոյժին համար։ Ան՝ պատերազմի դաշտը կրնար հանել 20-25,000 ձիաւոր՝ առանց հաշուելու մեծ թիւով

հետեւակազօրք։ Ան կը բնակէր բերդին մէջ, ուր կարելի էր մտնել միայն երեք յաջորդական շարժական կամուրջներով։ Իր յարկաբաժինը կը գտնուէր երեք սրահներէն ամենավերջինին և ամենափոքրին մէջ, ուր այցելուն կ'երթար յոտնկայս ունկնդրութեան։

Այս Պէյը ո՛չ Թուրքիոյ Սուլթանը կը ճանչնար և ո՛չ ալ Պարսից Շահը։ Երկուքն ալ հաւասարապէս զայն կը փաղաքչէին, քաղաքին ռազմագիտական դիրքին պատճառով, որ կը գտնուէր Հալէպի և Դաւրէժի հաղորդակցութեանց գծին վրայ (Tavernier, Paris, 1679, Vol Book III, page 303)։

Երբ Ճեզուիթները, 1685-ին, Պիթլիսի մէջ միսիոնարութիւն մը հաստատեցին, օրուան պէյը սիրով ընդունեցաւ զանոնք։ Այդ իշխանն ալ Սուլթանին անուանական հպատակն էր, և գահը բարձրացող ամէն

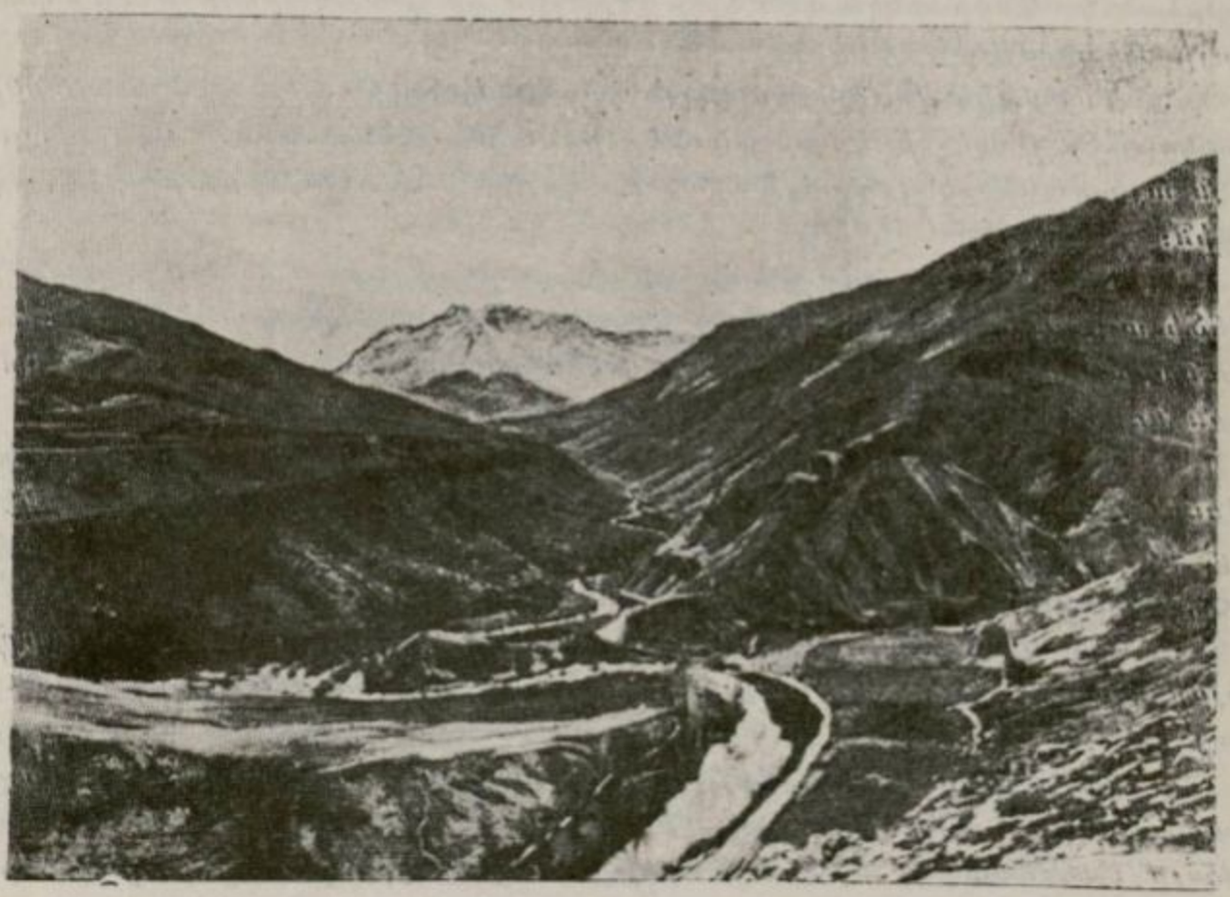

ՊԻԹԼԻՍԻ ՁՈՐԸ ԵՒ ԼԵՌՆԵՐԸ

մէկ իշխան, ձեւի համար՝ պզտիկ նուէր մը կը ղրկէր բարձրագոյն դրան։

ԺԸ. դարուն, Հայր Մորիցիոյ Կարզոնի, որ 18 տարի Քիւրտերու մէջ բնակեցաւ, Հռոմի պրոպականտային ի հաշիւ, խօսելով Պիթլիսի իշխանական գերդաստանին մասին, կ'ըսէ. «Անիկա մէկն էր այն հինգ մեծ իշխանապետութիւններէն՝ որոնք, այդ թուականին, Քիւրտիստանը բաժնած են իրենց միջեւ։ Միւս իշխանները կը գտնուէին Ճեզիրէի, Ամատի, Ճուլամերկի և Սիւլէյմանիէի մէջ։ Այս մասին կը խօսի

նաեւ Ռիմմէր՝ իր Աշխարհագրութեան 9-րդ հատորին 628-630 էջերուն մէջ։

Պիթլիսի քիւրտ իշխաններուն այս վերջին չառաւիղը բազմակողմանի եւ աշքառու յատկութիւններ ունեցող մարդ մըն էր, որուն վիպական պատմութիւնը մէկ չունչով կը կարդացուի հիւպատոս Բրընոի չոր ու ցամաք թղթակցութեանց եւ տեղեկագրութեանց մէջ։

Այդ Քիւրտ իշխանին անունն է Շերիֆ պէյ։ Ան ամբացուած պալատ մը չինեց այն բլուրներուն վրայ, որոնք հովիտը կ'եզերեն արեւելեան կողմէն։ Շերիֆ պէյ ազէկ-գէշ կեանք մը վարելէ եւ թրքական իշխանութեան դէմ ապստամբութիւն մը ցոյց տալէ ետք, վերջի վերջոյ յաղթուեցաւ Բինչիա փաշայի դիւանագործական գործողութիւններէն եւ Պոլիս տարուեցաւ արդէն դեր 1849-ին։ Այնպէս կ'երեւի որ այս իշխանն էր որ լքից հին դղեակը, որ այժմ բոլորովին աւերակ դարձած է։ Անոր անկումէն ետք՝ Պիթլիս կը կառավարուի Թուրք փաշայի մը կողմէ։

Քաղաքին վայրը՝ ամենայն հաւանականութեամբ հին ատեններ կը կոչուէր Բազէշ եւ կը պատկանէր Բզնունեաց գաւառին։ Սէն Մարթէն այս մասին կ'անդրադառնայ իր գործի առաջին հատորին 103-րդ էջին։

Տեղական աւանդութեան համաձայն՝ բերդը չինուած է Ալեքսանդր Մեծի արշաւանքին ժամանակ։ Գետնին տակէն հանուած մեծ թիւով յունական դրամներ ցոյց կու տան թէ ա՛րքան տարածուած էր հելլենական նորագոյն քաղաքակրթութիւնը այս հեռաւոր վայրին մէջ։

Քաղաքին բնակչութիւնը ներկայ դարու ընթացքին աւելցած կը թուի։ 1814-ին, Պիթլիս ունէր 12,000-ի հասնող բնակչութիւն մը, կէսը՝ իսլամ, կէսը՝ հայ։ (Macdonald Kinneir, Journey through Asia Minor, Armenia and Kurdistan, London, 1818, page 393)։

Բրընդ, 1837-ին հաշուեր է որ Պիթլիս ունի 3000 ընտանիք, այսինքն 15,000-18,000 հոգի։ Այս թիւին 2/3-ը մահմեդական, եւ 1/3-ը հայ։

Իմ այցելութեանս միջոցին, քաղաքին բնակչութիւնը կը բազկանար մօտ 30,000 հոգիէ, որուն 10,000-ը Հայ, 300-ը Ասորի եւ մնացեալը մահմեդական Քիւրտ։ Քաղաքին ու գաղթին կառավարական մարզահամարը, որ կը պարունակէ Դատաւանը եւ Մշոյ դաշտին վերի մասը, ցոյց կու տար 44,000 բնակիչ, որուն 15,000-ը՝ հայ։ Եթէ կիներու թիւը հաւասար համարինք այրերու թիւին, պէտք է, ուրեմն, այս թիւերը 15 տոկոսով աւելցնել. այն ատեն, կ'ունենանք իսլամ 27,673, լուսաւորչական Հայ՝ 15,317, Հայ-կաթոլիկ՝ 130, Հայ-Բողոքական՝ 647, Ասորի՝ 342։

Պիթլիս իր ծաղկած վիճակը կը պարտի գլխաւորաբար գաւառական կեդրոն ըլլալու հանգամանքին։ Ունի խէժի եւ դիմորի առեւտուր։ կ'արտածէ ընկուզենիի կոճղ, որ Ֆրանսայի մէջ, նուրբ փայտէ գործարանքներու չինութեան համար կը գործածուի։ կ'արտադրէ նաեւ

տարոն՝ առարկաներ ներկելու։ Կաղնի ծառերու տերեւներէն՝ գիւղացիները մանանայ կը հաւաքեն։

Հայոց Կարմիր եկեղեցիին քովէն կ'անցնիմ, որ կը գտնուի Պիթլիսի առաջնորդին ձեռքը։

Աննշան շէնք մըն է ան՝ քարէ չորս պատերով։ Երեք քարէ սիւներու երկու շարքեր իրենց վրայ կը կրեն փոքր գմբէթ մը։ Խեղճ եպիսկոպոսը հաւանաբար բանտ նետեր են՝ մեր քաղաք այցելութեան պատճառով։

Եկեղեցիին կից կը գտնուի դպրոց մը՝ չորս ուսուցիչներով և մօտ հարիւր աշակերտներով, որոնք Վանեցիներէն աւելի բարեկեցիկ էին։ Բանտը լեցուն էր Հայերով։

Ասորիներու եկեղեցին կը գտնուի նոյն թաղին մէջ, որ կը կոչուի Գզբլ Մեճիտ։ Բլրակին ստորոտը սպիտակ ծեփուած մատուռ մը կայ, ուր ասորերէն լեզուով արարողութիւն կը կատարուի, ու ասորերէն Աստուածաշունչ մը կը հանգչի սեղանին վրայ, և սակայն ծուխին ոչ մէկ անդամը այդ լեզուն կը հասկնայ։ Բոլորն ալ հայերէն կը խօսին, և թրքերէնի ալ ծանօթ են։ Աստուածաշունչը հայերէն լեզուով կը բացատրուի անոնց, քանի որ մայրենի լեզունին հայերէն է։ Երբ մտածենք որ, ժամանակին, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ արարողութիւնները ասորերէն կամ յունարէն լեզուներով կը կատարուէին, շահեկանութենէ զուրկ չէ հին կարգուսարքի այս վերադարձը։

Պաշտօնավարող քահանան սքանչելի մարդ մըն էր՝ Տիգրանակերտէն եկած։ Անոր ձայնին մէջ վիշտը կը թրթռար, երբ կը խօսէր ասորի հասարակութեան բախտին շուրջ։ Ան կը պնդէր թէ հին օրերուն շատ մեծ է եղած իրենց թիւը, և թէ Պիթլիսի գլխաւոր մզկիթը Ասորիներու եկեղեցի եղած է ատենօք։ Ոմանք գաղթած, իսկ մեծ թիւով Ասորիներ ալ հայ դարձած էին։ Օրինակի համար, ասորի մը հայ կնոջ մը հետ կ'ամուսնանայ և զայն այրի կը թողու։ Հայուհին իր զաւակները կ'առնէ և հայկական կրօնի մէջ կը մեծցնէ զանոնք։ Երբ հարցուցի թէ ինչո՞ւ համար ասորական կրօնին հետեւողները հայերէն կը խօսէին և ասորական ո'չ մէկ գաւառաբարբառ կը գործածէին, քահանան պատասխանեց. «Որովհետեւ այս երկիրը Հայաստան է»։

Այն հովիտը, որ Միսիոնարներու թաղէն դէպի արեւելք կ'երկարի, շատ ցանցառ տուներ կը պարունակէ։ Կաղամբի արտեր կը գրաւեն մեծ մասը այն տափարակ տարածութեան, զոր կաղամախիներ և ուրիշ ծառեր կը կէտկիտեն։ Գետերուն իրար խառնուած կէտէն մօտ երկու մղոն հեռու, ամայի վայրի մը մէջ կը գտնուի Հայոց Աստուածածին վանքը։ Մօտը կայ եկեղեցի մը, որ կը պատկանի ասորի համայնքին։

Վանքին շէնքերը աւերակ դարձած են։ Կը սպասաւորէ միայն քահանայ մը, գիւղացիի տարազով, որ ամենահասարակ գիւղացիէն ոեւէ կերպով չի զանազանուիր։ Երբ վար իջանք ձիերէն, դրան առջեւ մէկը յառաջացաւ մեր ձիերը բռնելու։ Անոր կլոր դէմքը, խոշոր աչ-

քերը և հաստ ոտքերը, լայն տափատով մը ծածկուած, մեր վրայ այն տպաւորութիւնը թողուցին որ ան սիրուն երիտասարդ մըն էր։ Բայց երբ արկածով չապիկը բացուեցաւ, հոն տեսանք ազջկան մը կուրծքը։

Եկեղեցին այնքան մութ էր որ մարդս դժուարաւ կրնար տեսնել անոր ճարտարապետական ոճը։ Պիթլիսի արուարձաններուն մէջ գտնուող եկեղեցիներուն համար կրնանք ընդհանրապէս ըսել թէ քարաշէն ամուր շինութիւններ են՝ չորս պարզ պատերով, խորանին կողմէն չունենալով դուրս ցցուած ոեւէ մաս։ Ներքնակողմը կը ցուցադրէ հայկական ճարտարապետութիւնը բնորոշող յատկանիշներ, այսինքն, բարձր գմբէթ մը՝ վեր բռնուած սիւներէ բարձրացող կամարներով, ինչպէս նաեւ արեւելեան ծայրը քարատաշ սեղանը, որուն վրայ կանգնած է խորանը։

Անոնց մասնայատկութիւնը արաբական չթաքարայի զարդարանքներ են որ կը տեսնուին սիւներու խոյակներուն և խորանին մէջ։ Ասոնց ամենէն նշանաւորը Ս. Յովհաննէսն է, որ կը գտնուի Գոմս Մահալլէին մէջ։ Միւս նմոյշներն են Ս. Աստուածածին՝ Գոմս գիւղին մէջ և պարսպապատ համանուն վանքին եկեղեցին, որ կը գտնուի գլխաւոր գետը արեւելեան կողմէն եզերող բլուրներուն մէջ։

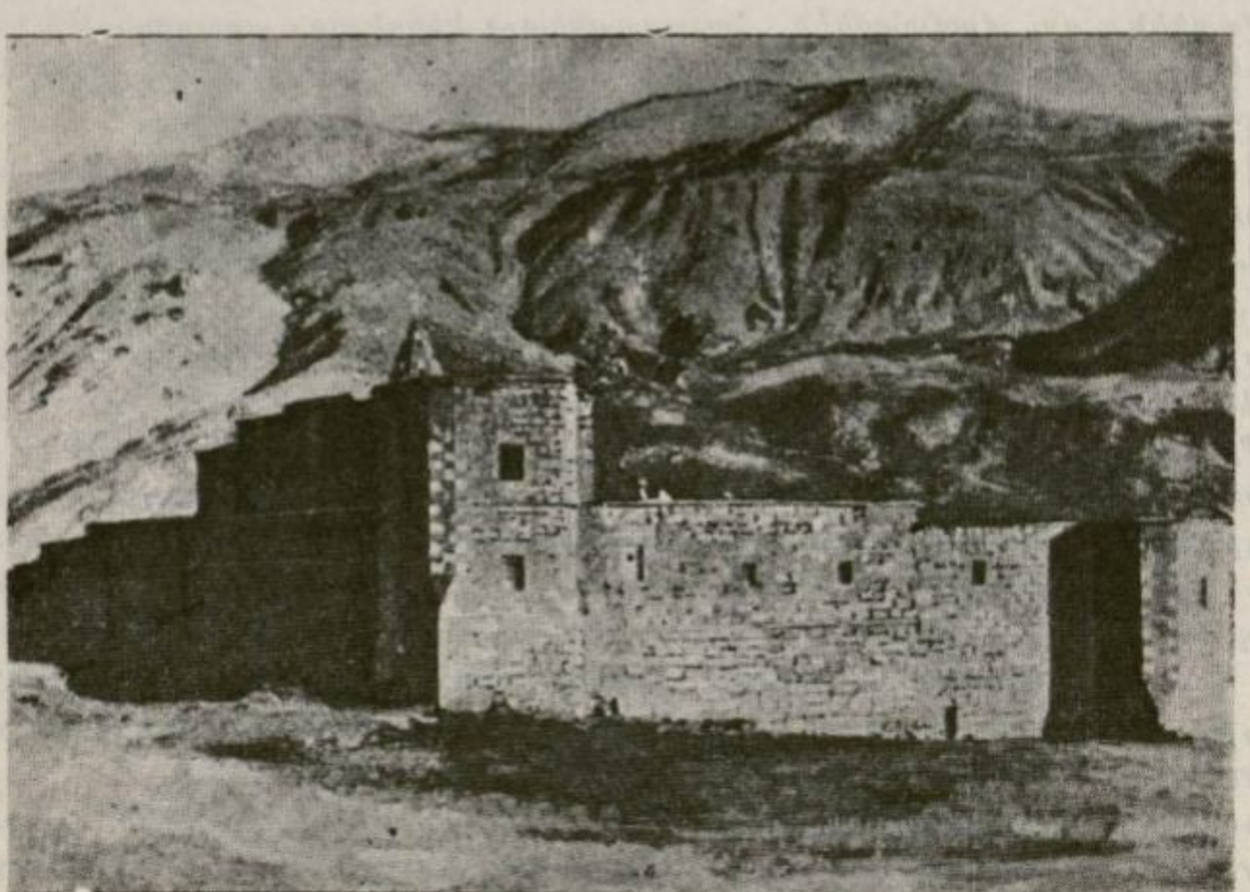

ԱՄՐՏՈԼԻ ՎԱՆՔԸ

Վանէն և Կիւզել Տէրէէն երկարող ճամբայ մը կու գայ Պոռ գիւղին հարաւէն՝ դէպի արեւելեան հովտին ծայրը գտնուող բլուրներ։ Այս նեղ ձորէն դուրս ելլելով և գլխաւոր ճամբուն հետեւելով՝ կրնանք եր-

թալ ձիավ Ս. Աստուածածին պարապապատ վանքը։ Ասիկա շատ շահեկան արքավայր մըն է, որ հակառակ իր թանձր պատերուն՝ Քիւրտերու կողմէ հրացանի է բռնուած ռուս-Թրքական պատերազմին։ Տակաւին կարելի է տեսնել հետքերը այն խոշոր քարերուն, զորս Քիւրտերը գլորեցին այն դրան վրայ, որ կը բացուի ներկեցւոյ խորանին յարակից գանձատան մէջ։

Ոչխար մը կը մայէր բակը։ Գայլ մը խածած էր անոր դմակը։ Ջմրան եղանակին՝ գայլեր մինչեւ քաղաքին փողոցները կուգան եւ նոյնիսկ չուներ կ'ուտեն ու կը տանին։

Վանի նման՝ Պիթլիսն ալ անաբեկման մէջ էր երբ մենք հոն էինք։ Այդ միջոցին պատրաստուած փոթորիկը, որ Սասնոյ կոտորածներուն պիտի յանդէր, ապտնութիւններու ամբողջ շարքի մը նախակարապետն էր։ Քաղաքին մէջ գտնուող լուրեր չէին կ'ընդհատուէին հայ ներգաղթական յեղափոխականի մը վերաբերմամբ, որ քանի մը ամիսներ առաջ ձերբակալուած էր Սասնոյ շրջանին մէջ։ Ոմանք կ'ըսէին մատնութեամբ, իսկ ուրիշներ՝ որպէս թէ հայ ծպտուած Քիւրտերու կողմէ բռնուած էր։ Այդ մարդուն անունն է Տամատեան, որ մեր այցելութեան ժամանակ բանտն էր։

Սասուն հայկական բարձրաւանդակի հարաւային լեռնաշղթաներուն պատկանող շրջան մըն է, որ կը գտնուի Մշոյ հարաւակողմը։

Մեր այցելութեան ժամանակ՝ խառնակութեանց թատերավայրը եղած էր Տալուորիկ անուն գիւղը, որ իր դերը ունեցաւ վերջին ողբերգութեանց միջոցին։

Տալուորիկցիներ ապրուստնին կը ճարեն՝ նախնական միջոցներով երկաթի հանքերը շահագործելով։ Հալեցնելու համար՝ ունին առատ փայտ։ Տամատեան Տալուորիկի մէջ չանացած էր պահ մը Քիւրտերու եւ Հայերու միջեւ դիմակցութիւն մը գոյացնել՝ կառավարական ուժերուն վճարման դէմ։

Պիթլիսի կուսակալ Թահին փաշայի յարաբերութիւնները, այդ աեղներ, Պոլսոյ իշխանութեանց հետ շատ բարեկամական չէին։

Կ'ըսէին թէ կուսակալը շատ ուրախ էր որ առիթը կը ներկայանար իրեն կրկին արժանանալու այդ չնորհին՝ կարծեցեալ ապստամբութիւն մը զսպելով։ Պտիկ պատերազմ մը տեղի ունեցաւ, որու միջոցին Թրքական զինուորները կուսակալին հետ Տալուորիկի վրայ քալեցին։

Ուրբք պահանջուեցաւ, գիւղացիները մերժեցին եւ քաշուեցան անառիկ վայր մը, ուր արդէն յաջողութեամբ դիմադրած էին կառավարութեան կողմնակից երկու քիւրտ աշիրէթներուն դէմ։ Գիւղացիները կառավարութեան յայտնեցին թէ չեն կրնար երկու անգամ ուրբք վճարել, մէկը՝ կառավարութեան, միւսը՝ Քիւրտերուն։

Եթէ կառավարութեան ներկայ պահանջին գոհացում տալու ըլլային, ո՞վ կրնար երաշխաւորել որ աշիրէթները ձայն պիտի չհանէին, անմիջապէս որ Թրքական բանակը հետ քաշուէր։ Արիւնահեղութեան առաջքն առնելու համար՝ կը թուի թէ կուսակալը ողջմտութեամբ գործեց։

կառավարութեան կողմնակից Քիւրտերու յափշտակած արջառը ձեռք ձգելով՝ ծախեց, և իր տուրքի պահանջը գոհացուց: Այս ծառայութեանց փոխարէն՝ ան կ. Պոլսէն պատուանշան մը ստացաւ:

Տամատեան հայ յեղափոխականի լաւ տիպար մըն է: Անիկա իր դաստիարակութիւնը ստացած է վենետիկի Մխիթարեաններու վարժարանին մէջ և կ'ըսուի թէ անգլերէն և ֆրանսերէն խօսիլ գիտէ:

Մեր այցելութենէն մօտ տասը տարի առաջ, ան Մուշ գացած էր որպէս ուսուցիչ: Իր հայրենակիցներուն ընկերային և քաղաքական կեանքին թշուառութիւնները ո՛չ մէկ տեղ այնքան պերճախօս են որքան այդ հեռաւոր քաղաքին մէջ: Այդ դառնութիւնները ազդեցին անոր սրտին, անոր՝ որ Եւրոպայի ազատութեան ճաշակը առած էր, առանց ենթարկուելու անոր մոլութիւններուն: Անոր գործունէութիւնը՝ լիակատար և հիմնական փոփոխութենէ մեկնելի, խառնակութիւն առաջ կը բերէր: Ցաւահատ ուսուցիչը թափ տալով Մշոյ փոշին իր ոտքերէն՝ հեռացաւ և գնաց Պոլիս, ուրկէ մանր թղթակցութիւններ կը ղրկէր եւրոպական թերթերուն:

Երկար բացակայութենէ մը ետք՝ Տամատեան կը վերադառնայ իր նախկին առաքելին: Ուսուցչութիւնը, սակայն, կը ծառայէր իրեն որպէս պարզ վերարկու մը՝ ծածկելու համար այն ծրագիրները, որոնց մասին չատ էր մտածած Պոլիս ապրած միջոցին:

Երբ իր յառաջադիմները ըստ բաւականին մշակուեցան, Սասնոյ առաքելը հագնելով, ան սկսաւ շրջագայիլ Մշոյ լեռները, որպէս վաճառելափայտի վաճառական:

Ան՝ փայտի հայթայթիչը ըլլալով կառավարական գլխաւոր պաշտօնատարներուն, ազատ չփում ունէր անոնց գաղտնիքներուն ընդհանրապէս ծանօթ ծառաներուն հետ: Չկար որոշում մը՝ որուն հաղորդակից չըլլար ինքը:

Այս առաքելը, սակայն, չուտով ընդհատուեցաւ: Արդէն ի՞նչ կարելի էր սպասել նման գործերէ:

ՊԻԹԼԻՍԷՆ ՄՈՒՇ

Մուշ քաղաքը սանճագի մը կառավարչանիստ քաղաքն է, որ կը պատկանի Պիթլիսի կուսակալութեան և կը գտնուի Տիգրիսն ու Եփրատը իրարմէ բաժնող լեռներէն անդին, ճանապարհի երկարութեան հաշուով՝ յիսուն մղոն հեռու:

Բուռի հովտէն կը բարձրանանք վանայ Մովուն արեւմտեան կողմը գտնուող հրաբխային բարձրաւանդակը:

Նեմրութի լաւանները, ինչպէս նաեւ Գրգուռի փէչերուն հրաբխային փոքր ճեղքերը հարթած են այս կողմի հողին խորտուբորտութիւնները և բարձրացուցած եզերքը այն աւազանին, ուրկէ ծնունդ կ'առնեն

Տիգրիս թափող գետակները։ Արդարեւ, երբ հալէն կը չեզիք և կողմնակի ձորի մը մէջէն դէպի հիւսիս կ'ուղղուիք, կ'անցնիք ծանծաղ գետակի մը եզերքէն, որ Պիթլիս Ջայը կը թափի, և որուն ակը հրաբխային բարձրաւանդակին եզերքը կը գտնուի։ Հետեւցանք այդ հոսանքին, դէպի վեր, որ ժայռերուն վրայէն կը թափէր, լիրկ տեսարանի մը մէջ։ Ալ կողմերնիս, ճամբան երկուքի կը բաժնուի, մէկ ճիւղը կ'երթայ դէպի հիւսիս, իսկ միւսը կը հակի դէպի արեւելք՝ Թաուսանի կողմը։

Դէմերնիս կանգնած էր Սիփան՝ գագաթէն մինչեւ գառիթափները։ Քիչ հաք հասանք լեռնագաչա մը, որ Պիթլիսի ամենաբարձր հողերուն վրայ գետեղուած թաղերէն 800 ոտք բարձր էր։

Դադար մը տուի Գրգուռը լուսանկարելու համար, որ ճիշդ մեր դիմաց կը գտնուէր և Նեմրութը կը ծածկէր։ Հակայական խառնարանին մէկ փոքր պատկերը միայն կարելի է տալ։ Գրգուռի վրայ խառնարանի մը տեսէ հետք չէինք կրնար տեսնել։ Ան կը նմանէր կղզիացած գնդաւածի մը։

Այն տարթ գետինը, որուն վրայ կեցած էինք, կը տարածուէր դէպի արեւմուտք և դէպի արեւելք, և ամբողջովին կը ծածկէր վանայ Ծովը։ Դէպի արեւմուտք յառաջանալով անցանք Գրգուռը և հասանք Նեմրութին ճիշդ դէմը։ Երկրորդ հանգիստէն յետոյ, հասանք բարձրաւանդակին եզերքը, ուրկէ կարելի էր տեսնել Մշոյ մեծ դաշտը։

Մեր կեցած տեղէն պարզուող լայնատարած տեսարանը չտեսնուած էր։ Մեր ոչ կողմը, քանի մը մղոն հեռու՝ կը բարձրանար Նեմրութ։ Մեր ետին կը գտնուէին ընդարձակ տարթավայրեր։ Ծանրաչափերը ցոյց կու տային որ 350 ոտք վար իջած էինք, և կը գտնուէինք 5,500 ոտք բարձրութեան մը վրայ։ Մշոյ դաշտը մեզմէ հազար ոտք վար կը գըտնուէր։ Դաշտին տեսարանը մեզի կը յիշեցնէր Ալաշկերտի դաշտը՝ դիտուած Աղրի լերան կոպերէն։

Երկու տափարակ հողմատաներն ալ, արդարեւ, ուրիշ բաներ չեն եթէ ոչ անկոպիններ հին լիճերու, ուր լեռները կ'իջնեն որպէս հրուանդաններ։ Աղրի լերան վրայէն՝ մենք կը տեսնէինք դաշտին լայնութիւնը, իսկ այսօր, առջեւնիս փռուած էր անոր երկայնութիւնը։ Որքա՞ն հետաքրքրական է եփրատի առագած դաշտին վրայ տիրապետող այս վիթխարի թումբը, որ ունի հազար ոտք բարձրութիւն և քանի մը մղոն տարածութիւն։

Վայրէջքնիս դէպի դաշտը, տեւեց մօտ մէկ ժամ։ Առաջին անգամ հանդիպեցանք փոքր գիւղի մը և եփրատ թափող գետակի մը։ Թէ՛ գիւղը և թէ գետակը Մարխ կը կոչուէին։ Դէպի հս նայելով՝ տեսանք փոքր խառնարան մը Նեմրութի կողին վրայ, որ ճիշդ Գրգուռի դէմը կը գտնուէր։ Մեր ճամբուն վրայ, տարտղնուած էին հրաբխային քարեր։ Երբ դաշտին ծայրը հասանք, ըստ երեւոյթին, հրաբխային ծագում ունեցող ցած բլուրներու գոգաւոր մը բարձրացաւ մեր և Նեմ-

րութի միջեւ։ Կը տեսնէինք քրտական գիւղերու ծառերը, հարաւային լեռներու ստորոտը, հազիւ կէս մղոն հեռու։ Կէսօրուան մեր հանգիստը ըրինք քրտական Կոտնի կոչուած գիւղը, որ կը գտնուի հարաւային լեռնաշարքին ստորոտը։

Շատ դժուարութեամբ կրցանք քիչ մը խոտ գտնել մեր ձիերուն համար և քիչ մըն ալ կաթ՝ մեզի համար։

Ասիկա առաջին իսլամ գիւղն էր, ուր կրցայ կիները լուսանկարել։ Այս յաջողութեանս արժանացայ կարգ մը շողոքորթութիւններով և գիւղին մեծամեծներուն և կիներուն նուէրներ տալով։ Բայց այս յաջողութիւնս սուղի նստաւ ինծի ճամբորդութեանս ընթացքին և պատճառներէն մէկը եղաւ որ դէշ վարուին մեզի հետ Մշոյ մէջ։

Զափթիէները մեզի ըսին թէ Կոտնիի կիները շատ պարկեշտ չեն և թէ տասը փարայ արժող հայելիի մը կամ թաշկինակի մը փոխարէն սովոր էին արժանանալու այս գեղուհիներու մեծագոյն շնորհին։

Երբ դաշտը իջանք հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ մը, մեր իջնելիք գիւղը ո՛չ գարի կար և ո՛չ ալ խոտ։ Այս պատճառաւ, մենք առաջնորդուեցանք դրացի գիւղը, որ ձորի մը մէջ կը գտնուէր։ Հոն կային երեսունի չափ խեղճուկ հիւղակներ, որոնց տասը կը պատկանէր Հայերուն, և մնացեալը՝ Քիւրտերուն։ Այս գիւղը ցորեն չկար։ Երկար քաշկռտուքներէ ետք յաջողեցանք քիչ մը գարի գտնել մեր ձիերուն համար։ Դիշերը հոն անցուցինք։ Զոգետ կը կոչուէր այդ գիւղը։

Ստորերկրեայ այս բնակարաններէն ո՞րը, արդեօք, նուազ խորշելի էր դիշերելու համար։ Առաջին հիւղակը մտնելուս՝ չորցած թրիքէ շինուած կրակի մը ցոլքերը նշմարեցի։ Տեղը լեցուն էր տաւարներով։ Կը լսէի մարդու մը հազը և հիւանդի մը մրմունջը։ Երբ քիչ մը յառաջացայ, գետնատարած մէկը դպաւ ոտքս։ Պատռտած շալի մը մէջ փաթթուած էր և դէմքը ծածկուած ու անշարժ։ Դրացի հիւղակ մը մտայ։ Միեւնոյն վիճակը կը ներկայացնէր։ Խումբ մը կիներ խռնուած էին հոն, որոնցմէ ո՛չ ոք գետնին վրայ կրնար շարժիլ։ Վերադարձայ առաջին խրճիթը և հրամայեցի որ տաւարները դուրս հանեն և քնացողն ալ քովի ախոռը տանին։

Մենք փորձեցինք մեր ձիերուն քովը քնանալ և ենթարկուեցանք փոքր կենդանիներու ահաւոր յարձակման մը։

Յաջորդ օրը, ճամբանիս՝ դէպի Մուշ, եղաւ չորս ու կէս ժամուան ձիագնացութիւն մը, հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ։ Մեր դիշերը անցուցած գիւղին մերձակայ դաշտը հինգ-վեց մղոն լայն էր, և գիւղերը հետզհետէ աւելի մեծ ու յաճախակի կը դառնային։ Բարձր բլուրներու նոյն շարքը տակաւին կը կազմէր հիւսիսային պատուարը, իսկ հարաւէն կը կանգնէին Կորդուաց լեռները։

Առտուն կանուխ ցեխը սառ կապեր էր, բայց արեւը շուտով հալեցուց զայն։ Ճահիճները, որոնք ուտեստ կը հայթայթեն վայրի սագերու երամներու, կը շարունակէին նուազ արգելիչ դառնալ։

Դաշտին գիւղերը մեծ մասամբ հայաբնակ են։ Անոնց մէկ քանիին մէջ միայն Քիւրտեր կը բնակին։ Վստահօրէն կրնանք ըսել որ բուն դաշտին մէջ հայ տարրը կը տիրապետէ, իսկ Քիւրտերը իշխող են աւելի դաշտի եզերքի գիւղերուն մէջ, հարաւային լեռնաշարքին երկայնքին։

1838-ին՝ հիւպատոս Բրենտ հետեւեալը կը գրէր. «Մշոյ բովանդակ դաշտին մէջ չկայ Հայերու հետ խառնուած սեւէ իսլամ։ Այս իրողութիւնը շատ որոշ կերպով ցոյց կու տայ թէ այս երկրամասը կը պատկանի աւելի Հայաստանի քան Քիւրտիստանի։ Արդարեւ, վրանաբնակ Քիւրտերը ակներեւօրէն եկուոր են, իսկ տեղացիները, ի սկզբան կը պատկանէին թափառաշրջիկ ցեղին»։ (J. R. G. S. 1840, Vol. X, Page 347)։

Ճաշելու համար կանգ առինք այդ գիւղերուն մեծագոյններէն մէկուն մէջ, որ կը կոչուէր Խասգիւղ։ Ասիկա հայկական գիւղի տիպար մըն է, և տուները կը նմանին մրջնաբոյներու։ Խասգիւղի մէջ կան ո՛չ նուազ քան 300 տուներ, երկու կանգուն եկեղեցիներ և ուրիշ հնամենի սրբավայրերու աւերակներ։ Բայց դպրոցը փակուած էր կառավարութեան հրամանով և գիւղացիներուն հարիւրին մէկը միայն կրնար կարդալ ու գրել։

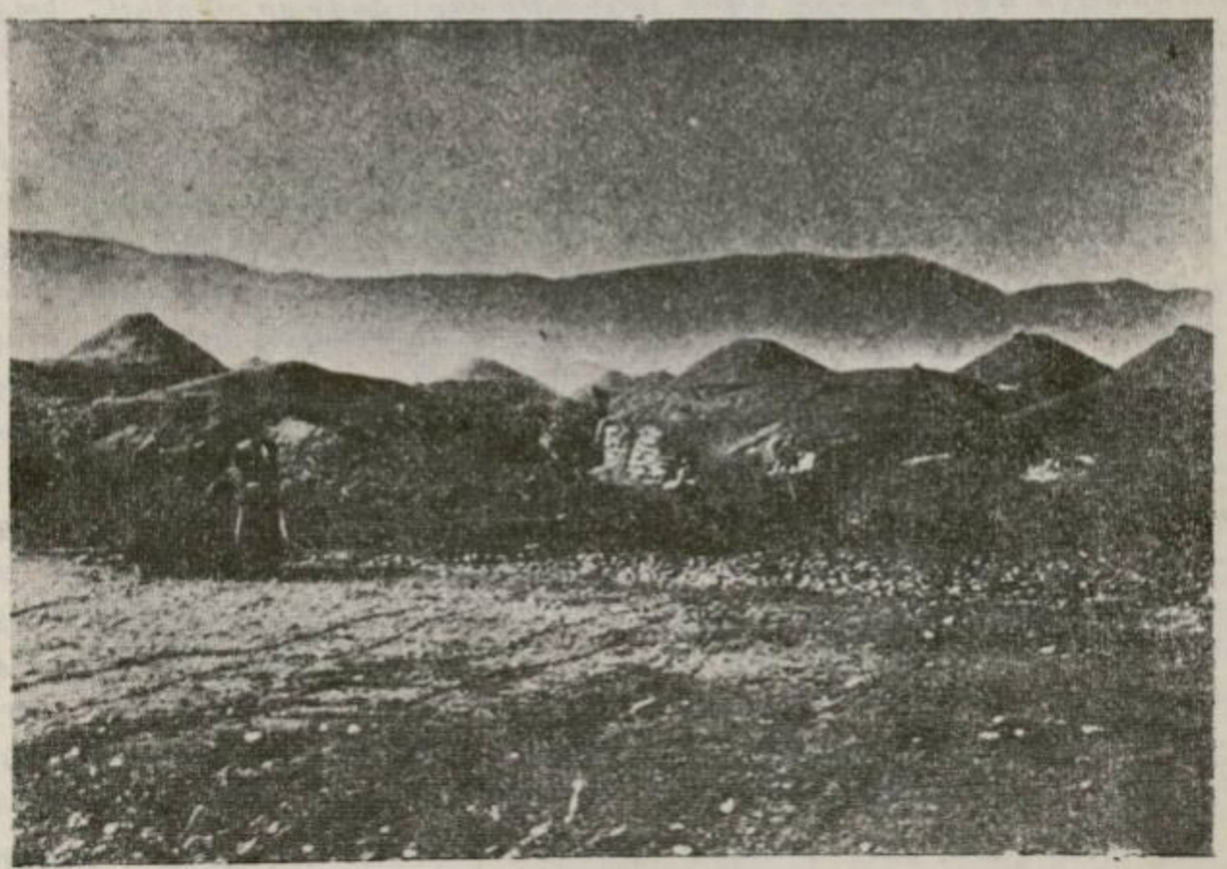

ԽԱՍԳԻՒՂ

Քահանան անգէտ մարդ մըն էր, որ վերջերս բանտարկուած էր տուրքի հաւաքումը արգիլելու ամբաստանութեամբ։ Եթէ հայ հայրենասէրները զբաղէին միայն գեղջուկ եկեղեցականութեան բարեկարգու-

թևան գործով, ցեղը արքան պիտի օգտուէր առիթ։ Այս գիւղին բնակիչները յարմար նմոյշներն են հայ գիւղացիի տիպարին։ Ունին լայն ուսեր և ամրակազմ ոգիներ։ Բարեկեցիկ են առհասարակ։ Անոնց վճռական արտայայտութիւնը չատ ապաւորիչ է։

Խոպիւղ ծառազարդ գիւղ մըն է և ունի բացառական մը լայնատարած դաշտին վրայ, մինչ Մուշ քաղաքը բռնած է հարաւային լեռնաշարքին պառաւարին առընառը։

Մենք նարէն ուղղուեցանք դէպի հիւսիս-արեւմուտք։ Աւրագ գնացքով մը մեր անհետակէտին հասանք երեք քառորդ ժամէն և ուղղուեցանք դէպի արեւմուտք։

Յար և լայնատարած հովտի մը երիժանիքին մէջէն կ'երթայինք, երիժանիք՝ կազմուած երկու լեռնաշղթաներով։ Այս ձորին գագաթը, լեռնալանջին վրայ հիացանք ի տես հռչակաւոր Առաքելոց վանքին, որ պարապատ էր և ունէր կառուցուածք մը։

Վանքը կ'իշխէ անսահման տարածութեան մը վրայ։

Մենք կրնայինք նայիլ Սիփանի փոփոխուն գագաթը։ Հովիտը կէսկիսուած է բազմաթիւ գիւղերով և ճամբայ կու տայ Առախ անուն գետակի մը։ Մեր անցած տեղը քարքարուտ գետին մըն էր, մօտաւորապէս մէկ քառորդ մղոն լայնութեամբ։ Հովիտը անցնելէ ետք, տեսանք բլուրին կողին վրայ հաստատուած Տէրթէվանք հայկական մեծ գիւղը։

Ինչ յետոյ մեր առջեւ բլուրներու չարք մը, որուն կ'իշխէին ձիւնապատ լեռները։ Առաջի հովտէն ա՛չ նուազ գեղեցիկ է Կառնեցու հովիտը, որ շրջափակուած է երկու գոհատունդներով, որոնք դէպի դաշտը կը բացուէին։ Արեւմտեան կողմը՝ ժեռաւոր գագաթ մը կը յառաջանայ ծոցին մէջ և աստիճանարար բարձրանալով կը առնայ կլորաձեւ բլուրի մը կերպարանքը։ Հրաշալի վայր մըն է ան, որովհետեւ մէկ կողմէն բարձր գագաթներով հովերէն կը պատսպարուի, միւս կողմէն կատարելապէս կը սիրապատէ դաշտին։ Բլուրը ծածկուած է տուներով — տափարակ և հողէ տանիքներու հարիզոնական գիծեր — որոնք առնդրամատուրու նման կը բարձրանան դէպի կամարաձեւ կատարը։ Այդ առնուազ բարձրութեան վրայ, հին ժամանակներ բերդ մը կը կանգնէր։ Հաւանաբար Միջին դարու հայկական արուեստի գործ մը։ Այդ բերդը այժմ գետնին հաւասարած է, և հազարակ տուներ եկած գրաւած են այն վայրը, որ առնուօք քաղաքին կատարը կը գեղեցկացնէր։ Ինչ ետք, արդէն Մուշ քաղաքին արուարձաններուն մէջն էինք։

Ամէն ինչ ցոյց կու տար որ մեր ժամանումին կը սպասուէր։ Մարդիկ, փողոցներուն մէջ խռնուած՝ կը ջանային լաւագոյն տեղեր տեղաւորուիլ, մեզ տեսնելու համար։ Անոնց հետաքրքրութիւնը արդիւնք էր, անտարակոյս, իշխանութեանց մեզի հանդէպ բռնած դիրքին։

Ամբոխը հաւաքելու համար կը բաւէր լոկ ներկայութիւնը ատիճառնապետին, որ հագած էր երկար ու նոր վերարկու մը, որու տրոյ-

րէ կոճակներուն վրայ կը փայլէր մահիկը։ Ան կեցաւ իր պաշտօնատեղիին առջեւ, և կատարեալ լրջութեամբ մը բարեւեց մեզ, մինչ մենք՝ խորտուբորտ սալայատակի մը վրայէն դէպի կեդրոնական շուկան կը բարձրանայինք։

Համեստ տուներ կը ծածկեն կողմեակի հովիտներ, ուր կը բարձրանան երկար ու բարակ կաղամախիներ։ Գլխաւոր հովիտին մէջ կը տարածուին ծխախոտի կանաչ արտերը։ Խոշոր տերեւները արդէն հաւաքուած էին, թողլով լերկ տունկեր։ Առաջին խիստ ցուրտին առջեւ՝ ցօղունները սկսած էին թոռմիլ։ Ծառերուն վրայ քիչ տերեւ մեացած էր, իսկ կաղամախիները բոլորովին մերկ էին։

Տուները շինուած են կլոր, ողորկ քարերէ, ծեփուած ցեխով։ Շուկայի սալայատակը ամէն տեսակ աղտեղութեան մէջ կը լողար։ Զորս դին եզան սայլեր, յարդի կոյտեր, մորթուած կենդանիներու կաշիներ՝ աղիքներով լեցուն։ Մշոյ շուկան կը բաղկանայ հասարակ կրպակներէ՝ շարուած մզկիթին շուրջը։ Ամենէն հարուստ վաճառականը հայ մըն էր, որուն խանութը սակայն կը նմանէր պաղավաճառի մը խանութին։ Հոն, տախտակամածին վրայ, նստած էր փայլուն համազգեստով զօրավար մը, ծալապատիկ, և խանութպանին հետ կը խօսակցէր։ Այդ զօրավարը նոյն ինքն զինուորական հրամանատարն էր։ Հրապարակը լեցուած էր հանդիսատեսներով։ Կարմիր և կապոյտ բամպակէ հագուստներ։ Գէշ սնընդառութեան, վատառողջ պայմաններու և յարատեւ աշխատանքի բերումով՝ կիներու բնական շնորհները խաթարուած էին։ Շատ ցաւագին տպաւորութիւն կը գործէ այսքան թշուառ արարածներու տեսքը։ Երկա՞ր ատեն մեր աչքին առջեւէն չհեռացաւ պատկերը Մշեցի կիներու վշտագին դէմքերուն և հերարձակ մազերուն։

Կառավարական պաշտօնատունը առաջնորդուեցանք ընդունուելու համար Մշոյ սանճագի Միւթեսարըֆէն, որ քաղաքային ամենաբարձր պաշտօնեան էր։

Փայտէ աղտոտ սանդուղէ մը վեր բարձրացանք և մտանք առաջին յարկը։ Դատարկաշրջիկ և աննկարագրելի ամբոխ մը կը վրխտար մեր շուրջը։ Թանձր վարագոյրը մէկ կողմ քաշուեցաւ և ներս մտանք ընդունարանը։ Բազմոցին վրայ նստած կը տեսնէինք բազմաթիւ դէմքեր, որոնցմէ մին Միւթեսարըֆն էր։ Ան գէր և ծերուկ մարդ մըն էր, ֆէսով և եւրոպական հասարակ վերարկուով։

Անոր խրոխտ դիմագիծը, անբնականօրէն խոշոր ականջները և ապուշ աչքերու խորշոմաւոր թանձր կոպերը՝ գէշ տպաւորութիւն գործեցին վրանիս։ Երկար նստակեաց կեանքը ընդլայնած էր ստամոքսը և գլխուն ցանցառ մազերը բոլորովին սպիտակ էին։ Անոր ձախ կողմը նստած էր կորովի երիտասարդ մը՝ նոյնպէս ֆէսով, իսկ աջ կողմը՝ մոլլա մը, ճերմակ փաթթոցով և սեւ վերարկուով։ Առաջինը իր քարտուղարն էր, իսկ երկրորդը — նուրբ դիմագծերով կարճահասակ մարդ մը՝ որ մեր ամբողջ խօսակցութեան ընթացքին ոչ մէկ ձայն հանեց — նոյնինքն Մշոյ Միւֆթին էր։ Այս կեդրոնական խումբին երկու կողմերը

շարուած էին ուրիշ երեւելիներ, որոնք Մեճլիսին անդամներն էին։

Միւթեսարըֆն անգամ լուռ էր։ Խօսակցութեան ո՛չ մէկ նիւթ կրնար այս մարդոց բերանը բանալ։ Մեր այցելութենէն ի՞նչ անախորժ հետեւանք մը յառաջ պիտի գար. ահա՛ այն խորհուրդը, որ կը գտնուէր այս մռայլ հոգիներուն խորքը։

Այն հետաքրքրական իրողութիւնը երեւան հանեցի որ անոնցմէ ո՛չ մէկը լսած էր Նափոլէոնեան Օրինագիրքի մասին։ Երբ մեղմօրէն դիտել տուի թէ ան Թուրքիոյ քաղաքային օրինագիրքն է, այն ժամանակ Միւթեսարըֆը զիս ընդմիջեց ըսելու համար թէ հիմա կը յիշէր որ նման օրինագիրք մը գոյութիւն ունէր։

Հոն գտնուողները տարօրինակ արտայայտութեամբ մեզի կը նայէին երբ դուրս կ՚ելլէինք։ Պահ մը մտածեցի որ արդեօք մեզ բա՞նտ պիտի տանին։ Հաճելի անակնկալ մը եղաւ սակայն, երբ տեսանք որ տեղւոյն լաւագոյն տունը մեզ կ՚առաջնորդէին։ Բաղնիք երթալու փափաք յայտնեցի։ Պատասխանեցին որ երկու ժամէն պատրաստ պիտի ըլլայ։ Երբ հոն գացինք, երկու բաղնեպաններէն զատ ո՛չ ոք կար։ Խունկ ծխուած էր լայն և հանգստաւէտ սենեակներուն մէջ, որոնք նոր աւլուած էին, անուշահոտ և մաքուր։ Արտասովոր գեղեցկութեամբ հայ աղայ մը լոգցուց մեզ։ Գլուխը փաթթուած մետաքսեայ փուշիին տակէն գանգուր մազերը աղջկան մը չափ գեղեցիկ կը դարձնէին զայն։

Առաջին անգամն էր որ Թուրքիա հասնելէս ի վեր, մեր անցագիրները քննուեցան։ Անոնք խառն զգացումներով կարդացուեցան։ Յուսախաբ էին որ շատ հոգածու վերաբերմունք մը ցոյց տալու անհրաժեշտութեան առջեւ կը գտնուէին, և միեւնոյն ատեն կը մխիթարուէին այն բանով, որ թուղթերս բարձրաստիճան պաշտօնատարներու վրայ կը նետէին այցելութեան պատասխանատուութիւնը։

Մեզ բնաւ մինակ չէին ձգեր։ Երբ մէկը ինծի այցելութեան գար, ոստիկանապետը կամ անոր օգնականը հետը կ՚ըլլար։

Յաջորդ առաւօտը ուղեցինք մեր պտոյտներուն սկսիլ, բայց ոստիկանապետին օգնականը խնդրեց որ մեր պտոյտը յետաձգենք մինչեւ որ իր պետին իմաց տայ։

Քիչ ետք, ոստիկանապետը եկաւ կիսկատար արդուզարդով։ Հազիւ թէ բարեւած էր, երբ անոր քնաթաթախ աչքերը ինկան լուսանկարչական գործիքիս վրայ։ Հարցուց թէ տուփին մէջ ի՞նչ կայ։ Լուսանկար քաշելու մեքենայ մը... Բայց, Սուլթանը արդեօք հրովարտակ հանա՞ծ էր մեր տեսածները լուսանկարելու համար։ Կարելի չէ ոեւէ պատկեր քաշել առանց այսպիսի հրամանի մը։ Ստիպուած՝ համակերպեցանք և լուսանկարչական գործիքը մէկ կողմ թողուցինք։

Ո՞ւր երթանք։ Երթանք պետական վարժարանը՝ Բիւշտիէն։ Մեզի ըսին թէ շէնքը նորոգուելու վրայ է, որ ներկայիս աւերակ վիճակի մէջ է և իրականութեան մէջ այսպիսի հաստատութիւն մը գոյութիւն չունի։ Լաւ ուրեմն, երթանք բերդին աւերակները տեսնելու։ Պատաս-

խանեցին թէ բերդ-մերդ չկայ։ Լաւ, երթա՛նք հոն՝ ուր ատենօք ան կը կանգնէր։

Գացինք։ Հին բերդին աւերակները խոտերու մէջ տարաղնուած էին։ Քար քարի վրայ մնացած չէր։ Քարերը մեծ մասամբ տարուած էին այս կամ այն շէնքի շինութեան գործածուելու համար։

Հիմա երթանք կաթոլիկներու վարժարանը։ Վար կ՚իջնենք դէպի արեւելեան հովիտը և կը հասնինք նորաչէն եկեղեցւոյ մը շրջապատը։ Ատիկա Կաթոլիկ Հայոց եկեղեցին է։ Դպրոցը հաստատուած է ճիշդ դիմացը։ Սակայն գոցուած էր ան։ Լա՛ւ, եթէ դպրոցը գոց է՝ գէթ եկեղեցին բաց է։ Ներս մտնենք։ Ոստիկանապետը կը մտնէ ամենէն առաջ, որուն կը հետեւին համազգեստաւոր չորս ոստիկաններ։ Նորաչէն եկեղեցւոյ մերկ պատերը կ՚արձագանգէին անոնց քայլերէն։ Հոն կը տեսնուի միակ դէմք մը, որ բարձր խորանին առջեւ կ՚երկրպագէ դողդղալէն։

Այն պահուն որ դուռնէն կ՚ողջունեմ քահանան, ոստիկան մը մէկէն կը յառաջանայ և խեղճ մարդը հազիւ բառ մը կը համարձակի ուղղել մեզի։ Շատ չահեկան եկեղեցի մըն էր այս, արդարեւ...։ Այժմ այցելենք միւս եկեղեցիները։ Սա մօտիկ շէնքը Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցին է։ Խեղճ բան մը։ Դուռը բաց է, երեւութապէս մեր այցելութեան կը սպասեն, սակայն մարդ չկայ։ Ճամբանիս շարունակելով կը հանդիպինք հայ քահանային, երիտասարդ, լայնաթիկունք և բարձր ճակատով մարդ մը։ Իրեն կը հարցնենք թէ Մշոյ մէջ քանի՞ եկեղեցիներ կան. կը պատասխանէ թէ եօթը եկեղեցիներ կան, մինչ ոստիկանապետը ըսած էր չորս։

Ոստիկան մը քիւրտերէն լեզուով հետը կը խօսի, խեղճ եկեղեցականը կը տժգունի և կը յարէ թէ սխալած է, չորս հատէն աւելի չկայ։ Ոստիկանապետէն կը խնդրեմ որ զիս տանի Միացեալ Ընկերութեան վարժարանի ուսուցչին։ Այս ընկերութիւնը մարդասիրական հաստատութիւն մըն է, որուն կեդրոնը Պոլիս է և ունի վարժարաններ կարգ մը գաւառներու մէջ։

Ոստիկանապետը պատասխանեց թէ ուսուցիչը քաղաքէն բացակայ է և վարժարանն ալ արձակուրդի մէջ է։ Տարակոյս չկայ թէ հրամայուած է որ բոլոր վարժարանները գոցուին։ Բողոքականներն ալ գոցեր էին իրենց վարժարանները։ Հաւանական չէ որ այսպիսի տեղ մը դպրոցներ կարենան գոյութիւն ունենալ։

Ահա՛ մեր ձեռք ձգած տեղեկութիւնները, զորս ստացանք Մուշէն, մեր հոն անցուցած կարճ ժամանակուան ընթացքին։ Մենք ո՛չ միայն կը լրտեսուէինք, այլ նաեւ զրկուած էինք այն բոլոր վայելքներէն, զորս ճանապարհորդ մը կը փնտռէ իր կրած նեղութիւններուն և հասցուցած ծախքերուն փոխարէն։

Միւթեսարըֆին բողոքելը կրնար աւելի գէշ հետեւանքներ ունենալ։ Իսկ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց պաշտօնատան քաղաքականութիւնը այս երկրին մէջ այնքան տկար է որ մեր հիւպատոսներէն ոեւէ

օգուտ կարելի չէ ձեռք ձգել։ Երբ կառավարական բարձրագոյն պաշտօնատարէն հրաժեշտ առնելու գացի, շնորհաւորեցի զինք այսքան արթուն ոստիկանապետ մը ունենալուն, և խնդրեցի իրմէ որ լաւ պարգեւ մը աղերսէ անոր համար այն տեղեկագրին մէջ, զոր անտարակոյս պիտի պատրաստէր իմ այցելութեանս շուրջ։ Անոր թափած ջանքերը կատարելապէս յաջողած էին։ Մշոյ մէջ ո՛չ ոքի հետ կրցած էինք յարաբերիլ։ Շնորհակալ եղայ իրեն այն վարպետութեան համար, որով յաջողած էր մեզ բոլորովին առանձնացած պահել։

Ծերուկը ոտքի ելաւ և մինչեւ դուռը ինծի ընկերացաւ...

Արդեօք ի՞նչ անօրինութիւններ էին գործած, զորս կ'ուզէին ծածկել։ Մթնոլորտին մէջ կը տիրապետէր ահաբեկումին ամենէն սոսկալին։ Օդին հետ զայն ծծեցինք, որ նախանձի նման սպառող կիրք մըն է, հալածող, մաշեցնող ուրուական մը, որ ժանգի մը պէս կը նստի կեանքին վրայ։ Ահաբեկման այս տեւական վիճակը մարդկային երեւոյթներու ամենէն ահաւորներէն է. օդին մէջ ուրուականներ կան, զուարթութիւնը մեռած է, արեւը սեւ է, բերանները ցամքած, մտածումները սղորմելի։

Մուշ օսմանեան կայսրութեան ամենէն գէշ կառավարուած քաղաքն է։ Դժուար է որոշ պատճառ մը սահմանել. ախտը դարձած է քրոնիկական և դարձած այնքան սովորական որ բնակիչները այլեւս անզգայ կը մնան իրենց վիճակի մասին։

Միայն Տամատեաններ և դուրսէն եկած մարդիկն են որ այս խորարմատ չարիքներէն կը տպաւորուին։

Իսլամ մեծամասնութիւնը հաւանաբար ամբողջովին քիւրտական ծագում ունի և Համիտիէ հեծելազօրքին կազմութենէն ի վեր՝ Մահմետականները բացէ ի բաց կը գործածեն քիւրտ անուանակոչութիւնը։

Մշոյ շրջակայ բլուրները ծածկուած են այգիներով և պարտէզներով, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կը կանգնի երկյարկանի փոքր տուն մը։

Քիւրտերը սովոր են ծախել իրենց կիները։ Ամենէն գեղեցիկ և ազնուատոհմ կինը երբեմն հարիւր ոսկի կը բերէ։ Բոլորն ալ այն համոզումն ունին որ Գերմանացիներն էին որ Ռուսերը կարող դարձուցին յաղթելու Թուրքիոյ, վերջին պատերազմին և կը յուսան որ ապագային՝ Ռուսիա այսօրինակ օգնութիւն մը պիտի չկրնայ ստանալ և Համիտիէ Ալայիները Խազախներու դէմ հանելով՝ պիտի յաջողին յաղթել անոր։

Հայ փոքրամասնութիւնը կը բաղկանայ արհեստաւորներէ և երկաթագործներէ։ Մշոյ մէջ գործածուած ամէն տեսակ առարկաներ անոնք կ'արտադրեն։ Ատաղձագործները, ծեփիչները, որմադիրները՝ բոլորը Հայեր են։ Շուկային մէջ մեր տեսած բոլոր խանութները կը պատկանին Հայերու։ Անկարող եմ քաղաքին մասին վստահելի վիճակագրութիւն մը տալ, բայց տպաւորութիւնս այն է թէ 20,000-ի մօտ բնակչութիւն մը ունի։ Ս. Կարապետի վանքին մէջ կը հաւատային թէ Մուշ քաղաքը ունի մօտ 7000 տուն, 5000-ը Իսլամ, 1,800-ը Հայ։

Հիւպատոս Թէյլըր՝ 1868-ին Մուշ այցելելով, քաղաքին բնակչութիւնը կը հաշուէ 13,000 հոգի, որոնց 6,000-ը Հայ, իսկ մնացեալը Մահմետական։

Մշոյ դաշտին մէջ՝ Հայերը ստուար մեծամասնութիւն կը կազմեն։ Համաձայն պաշտօնական վիճակագրութեան՝ Հայերուն թիւն է 36,000, Իսլամներուն՝ 21,000։ կան՝ 2,500 կաթոլիկներ և 500 Բողոքականներ։

* * *

Մուշէն Էրզրում ճամբորդելու ատեն, այցելութիւն մը կուտանք Ս. կարապետ (Յովհաննէս Մկրտիչ) հնամենի վանքին, որ կը գտնուի Մշոյ դաշտին հիւսիսային ծայրը։

Էրզրում կարելի է հասնիլ վեց օրէն։ Հեռաւորութիւնն է մօտ 160 մղոն։ Ըստ իմ հաշիւներուս, օթևաններուն միջև եղած հեռաւորութիւնները հետևեալներն են.—

Մուշ քաղաքէն՝ Ս. կարապետ	25 մղոն
Ս. կարապետէն՝ Կիմկիմ	28 1/2 »
Կիմկիմէն՝ Խնուս	24 »
Խնուսէն՝ Կիւլլի	23 1/2 »
Կիւլլիէն՝ Մեճիւլի	13 »
Մեճիւլիէն՝ Հասան Գալէ	22 1/2 »
Հասան Գալէէն՝ Էրզրում	23 »

Նոյեմբեր 2-ին, առաւօտեան ժամը 9 1/2-ին, չորս ուրուպացիներէ և չորս Թուրքերէ բազկացած մեր խումբը՝ Մշոյ քաղաքէն իջաւ դաշտը։ Ոստիկաններու պետն էր Մէվլամ Զաւուշ անունով յիսնապետ մը։ Անոր խորշելի դէմքը երբեք ժպիտ չունէր, իսկ չրթունքը կը շարժէր միայն հրամաններ արձակելու։

Մուրատ գետի հունէն դէպի հիւսիս-արևմուտք յառաջանալով՝ հասանք Ջիարէթ գիւղը։ Ասիկա 150 տնուոր հայկական գիւղ մըն է։ Ունի եկեղեցի մը, բայց ո՛չ գպրոց։ Գիւղապետը չատ քաղաքավարի մարդ մըն էր, այն աստիճան քաղաքավարի որ իր զաւակը մեզի հետ դրաւ՝ դէպի Ս. կարապետ։

Այս գիւղին մէջ ժամ մը և երեք քառորդ կենալէ ետք, ճամբանիս չարունակեցինք չորսին տասն հինգ վայրկեան մնացած և ժամը չորս ու կէսին հասանք հիւսիսային լեռնաշարքին ստորոտը։ Ժամ մը առաւ մինչև վանք հասնելնիս։

Վանքը հաստատուած է լեռներու ամենավերի խորշին մէջ, 6,400 ոտք բարձր և կամ դաշտին մակերեսէն 2,200 ոտք բարձր։

Սովորաբար ընդունուած է որ Մշոյ դաշտը ունի 4,200 ոտք բարձրութիւն, որ կը համապատասխանէ ծանրաչափերուս ցոյց տուած թիւին։ Մեր ճամբան կ'ելլորուէր ժեռուտ լեռնալանջի մը վրայ, ցած

կաղնիներու թաւուտքի մը մէջ։ Օդը պղնցաւ և մենք ամպերու մէջ մխրճուեցանք։ Յօդանման անձրեւը ձիւնի փոխուեցաւ դեռ վանքը չհասած։ Յալորդ առաւօտը, մօտակայ գառիթափերը արդէն ծածկուած էին ձիւնով։ Վանականները ըսին թէ ասիկա աչնան առաջին ձիւնն էր։

Այս մենաստանը առաջին անգամէն պարապատած փոկանի մը ապաւորութիւնը կու տայ։ Կը նմանի բերդի մը։ Ունի թանձր և մեծ դուռ մը վանդակապատ յենակներով։ Առաջին պահակը ցոյց կու տայ հարաւակողմի վանապատական չէնքերուն երկար չարքը։ Գլխաւոր դուռը կը գտնուի արեւմտեան կողմը։ Կը մտնէք ընդարձակ բակ մը և հոն կը գտնէք գեղեցիկ գանգակատուն մը, ճակատը զարդարուած ճերմակ մարմարէ կամարներով։

Առաջնորդուեցանք երկար սենեակ մը, որուն պատերուն արտասովոր թանձրութիւնը մեզի կը յիշեցնէր մեր նորմանատական ամրոցները։

Առանձին սենեակ մը փափաքեցայ ունենալ։ Սակայն ինձ պատասխանուեցաւ որ պարապ սենեակ չկար, և երբ տեսայ որ Մէվլուտը կը պատրաստուէր մեզի յատկացուած սենեակը պատկիլ համոզուեցայ որ աւելորդ էր պնդելը։

Վանական ճաշ մը ըրինք գուարթ մթնոլորտի մը մէջ։ Ուտելիքները ափէներով կու գային, և բոլոր վարդապետները միեւնոյն ամանէն կ'ուտէին։ Անոնցմէ վեցը ներկայ էին և վեցը բացակայ։ Մէկն ալ բանտն էր։ Լուսկաց Մէվլուտի ներկայութեան դժուար էր խօսակցիլ։ Մեր հիւրընկալները՝ այս երկրին մարդոց հետ բազդատած՝ բարձր անձնաւորութիւններ էին։ Ընթրիքէն ետք, փայտածուխի կրակարանին չուրջ փոխադարձ համակրութեամբ մը լեցուեցանք։ Հրապուրուեցայ մանաւանդ խաղաղ կենցաղի տէր և զարգացած վանականէ մը, որուն ինքնութիւնը հրապարակել կը վարանիմ։

Խաղաղ ու վճիտ առաւօտ մըն էր։ Պայծառ արեւը կը ցոլար դաշտին վրայ։ Վանքին կից տարտաւափէն աչքերնիս կը սուզէր դաշտին խորերը և կը բարձրանար դէպի հանդիպակաց լեռնաշարքերուն կատարները, որոնք կը տեսնուէին իրենց բազմազան ձեւերով և երանակներով՝ մչուշի ծալքերէն վեր, մինչ միջին գառիթափերը քօղարկուած էին անոնցմով։

Ամպերու այս շերտերը կը ծածկէին գետը այն գետնին վրայ, ուր ան կը թաղուէր լեռներու ամփիթատրոնին մէջ։

Իսկ ընկերացող քաղցրաբարոյ վանականը ըսաւ թէ այս տարտաւափէն կրնային լսել ջուրերու մռնչիւնը այն պահուն երբ անոնք կիրճը — Գուռգուռէն — կը թափէին։ Ձմրան վերջերը՝ երբ երկինքը թանձր ամպերով ծածկուած կ'ըլլար, երկարատեւ գոռիւններ կը լսուէին։ Ընկերակից յարեց որ կիրճին մէջ տակաւին կը տեսնուէին Հայկաբերդ անունով հայկական բերդի մը աւերակները։

Կը ցաւիմ որ այսօր գրի առած նոթերուս մեծ մասը կորսնցու-

ցի։ Այս վանքը Հայաստանի ամենահին վանքերէն մէկն է և անտարակոյս Գրիգոր Լուսաւորիչ ինքը հիմնած էր զայն։ Անիկա հոս եկաւ Տրդատ թագաւորը քրիստոնեայ դարձնելէն ետք։ Հայ իշխաններէն շատերը, այդ ատեն, ընդուներ էին քրիստոնէութիւնը և անոր նուիրական դատը։ Այդ դատը և այդ կրօնը, սակայն, իրենց խաղաղ բնոյթը կորսնցուցեր էին. այնպէս որ փոխանակ առաքեալի ցուպին և ուսուցչի ջահին, քրիստոնեայ սուրբը հրով և սրով երեւցած էր այս գեղատեսիլ դաշտին եզերքը։

Անիկա իմացած էր որ երկու կռապաշտական մեհեաններ կը գտնուին եզեր հոս, ճի՛շդ այն կէտին վրայ, ուր վանքը կը կանգնի այսօր։ Անոնք կը պաշտուէին հնդիկ փախստականներու գաղութէ մը, որ երկար դարերէ ի վեր հոս հաստատուած է եզեր՝ հայ թագաւորներու ձեռքին տակ։ Հնդիկները կը պաշտէին հոն բարձրացող երկու կուռքեր, որոնք արոյրէ շինուած էին և հսկայական համեմատութիւններ կը ներկայացնէին։

Այս արձանները կը կոչուէին Դեմետր և Գիսանէ։ Այս շահեկան դէմքը և իրենց պաշտամունքը դատապարտուած էին բնաջինջ ըլլալու քրիստոնեաներու կողմէ։ Կուռքերուն սպասաւորող քուրմերը վայնասուն կը բարձրացնեն իրենց հետեւորդներուն մէջ և Գրիգոր Լուսաւորիչ ու իր գործակիցները ինքզինքին կը գտնեն թշնամի ոյժի մը դէմ։ Բայց հնդիկ պատերազմիկները և իրենց հայ զինակիցները երկու պատերազմներու մէջ կը յաղթուին և մեհեանները հողի կը հաւասարեցուին։ Ճիշդ այդ վայրը քրիստոնէական տաճար մը կը բարձրացուի, ուր Ս. Յովհաննէս Մկրտչին նշխարները Կեսարիայէն բերուելով և ամփոփուելով՝ հիմը կը դրուի այս հնամենի վանքին։

Այս եղելութիւնները կը պատմէ Զենոբ Գլակ Ասորին, որ ականատես է եղած այդ դէպքերուն և միեւնոյն ատեն եղած է տեղակալը Գրիգոր Լուսաւորչին։

Զենոբ Գլակ այս վանքին առաջին եպիսկոպոսն է եղած։

Չեմ կրնար ըսել թէ արդի շէնքին ո՞ր մասը հեռաւոր դարերու գործ է։ Տպաւորութիւնս այն է թէ երկրաշարժները քանդած են սկզբնական շինուածքը։ Արեւելեան կողմի երկու մատուռները իրենց բազմանկիւն գմբէթներով և կոնաձեւ տանիքներով, ամենահին մասերը կրնան ըլլալ գոյութիւն ունեցող շէնքերուն։ Եկեղեցւոյ սալայատակին մէջ զետեղուած են վէմեր, որոնք հայ պատմիչներու յիշատակած իշխաններու և ռազմիկներու գերեզմանները կը ծածկեն։ Սասանեաններու դէմ մղուած արիւնահեղ պատերազմները կը յիշենք երբ կը տեսնենք Մուշեղի, Գայլ Վահանի և Սմբատի գերեզմանները։ Վահանի գերեզմանը ուշադրութիւն կը գրաւէ այն սեւ քարով, որ կը գտնուի երկու մատուռներէն հարաւակողմեանի մուտքին առջեւ, իսկ Սմբատի գերեզմանը կ՛ըսուի թէ հաստատուած է Ս. Ստեփանոսի մատուռի սեմին մօտ։ Հարաւակողմի պատին մօտ կը հանգչին Վահան Կամսարա-

կանի աճիւնները։ Այս նշանաւոր անձնաւորութիւններու քաջագործութիւններու մասին կարդացած ենք Յովհաննէս Մամիկոնեանի պատմութեան մէջ։

Թուրք կառավարութեան կասկածոտ պաշտօնեաները և Քիւրտերը փճացուցեր են այս երբեմնի շէն վանքը։ Վանականները, արդարեւ, բանտարկեալներու կեանքի պէս կեանք մը կ'ապրին։ Արեւմտեան կողմի նորաշէնը, որ Մամբրէ եպիսկոպոսին կողմէ կանգնած է, մնացած է անգործածելի։ Ան պիտի ծառայէր որպէս տպարան և մատենադարան։ Մամուլը, սակայն, կամ համաձայն ընկերակցիս բացատրութեան, գիտութեան թեւերը՝ կառավարութեան կողմէ ջարդուած էին 1874-էն ի վեր, իսկ մատենադարանը ԺԹ. դարու առաջին կէսին՝ Քիւրտերուն կողմէ թալլուեցաւ և անոր գիրքերը պատառ-պատառ եղան և այրուեցան։

Հայ համայնքը չի կրնար կանոնաւոր ուսում մը ստանալ, որովհետեւ Հայոց պատմութեան հետ կապ ունեցող ոեւէ գրութիւն իշխանութեանց կողմէ կը գրաւուի։ Այդ միեւնոյն պաշտօնեաները կը գրաւեն և կ'այրեն մեր Միլտոնի և Շէյքսբիրի գործերը, և սակայն եւրոպական դեսպանները կը զուարճանան Վոսփորի ափերուն վրայ, անկարող այս անիրաւութիւններու և նախատինքներու դէմ ծառանալու։

Ս. Կարապետի ետեւի բարձրաւանդակին ժայռերը մեծ քանակութեամբ մանիէթիթ կը պարունակեն։

Վանքէն մեկնեցանք հիւսիսային ուղղութեամբ, դէպի 800 ոտք բարձրութիւն ունեցող լեռնաշարք մը։ Մեր ստորոտը, անհունօրէն վար փռուած էր Մշոյ հրաշալի դաշտը, որու անդիի եզրը կը բարձրանար Կորդուաց լեռներու պատուարը, որ Վանայ ծովուն անտեսանելի ջուրերէն բարձրանալով կը տիրապետէր տեսարանին։

ՊԻԹԼԻՍ ՔԱՂԱՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Գրեց ԻՍԱԱՆ ՆԱՒԻՐԻ (Ջգրաճցի)

Աշարաճի հռոմկան մնձ ապստամբութեան յայտնի դեկավարներէն Իսաան Նաւիրի, նախկին բրոմկան սպայ, լսած ըլլալով որ Տարօնի եւ Պիթլիսի օբրջանները պատմութիւնը կը գրուի, ուզած է իր մասնակցութիւնը բերել գրուածքով մը: Շարաճեանցին Պիթլիսի նշանաւոր ձեռագրէն հատուածագրած է Պիթլիս հաղաքի պատմականը, որ շատ մը կողմերով ուշագրաւ է: Հոս կը գնահատենք այդ գրուածքը բարգմանաբար:

Շարաճեանցի *պատմութիւնէն քաղուածաբար կազմուած է այս գրութիւնը:*

Ըստ աւանդութեան Մնձն Ադիքամանդը գետերու հոսանքով դէպի Յունաստան, իր հայրենիքը ուղղակի երթալու տանն Շաթ իլ Արապէն ուղղակի վեր առաջացած է: Այս Շաթին մէջ թափուռ ջուրերէն ամենէն թեթեւը և համովը գիտնալու համար, հրամայած է քննութիւն մը կատարել: Պիթլիսի ջուրին հասնելու տանն, հասկցուած է որ միւս ջուրերէն աւելի համովը այդ ջուրն է: Ճամբան չարաւնակելով Բեւեր և Ռեզաթի գետակներու խառնուրդին հասած է: Բեւեր գետի ջուրը Ռեզաթէն աւելի լաւ գտած է: Մինչեւ այս ջուրի ակը առաջացած է և այն տեղի կառուցութիւնները, տեսակ-տեսակ ծաղիկները, օդն ու ջուրը հաճելի գտած և վայելած է: Ժամանակ մը հոն հանգիստ ըրած է և ուրախացած:

Հին պատմութենէն յայտնի է որ Մնձն Ադիքամանդրի գլուխին վրայ կտաւի նման ոսկոր մը կար, որուն անհետացման համար բժշկան ամէն միջոցի դիմած էր և օգուտ մը տեսած չէր: Բեւեր ջուրի ակին վրայ տանն մը տպրելէն ետք, այն ոսկորը ինքն իրեն անհետացած է և Ադիքամանդր այդ հիւանդութենէն ազատած է: Վերջին ժամանակներուն այդ տպրութիւնին Ադիքամանդրի տպրութիւն կ'ըսէին:

Ադիքամանդր այդ տեղին վրայ քաղաք մը և բերդ մը չինել կը մտածէ: Այս գործը իր ձեռքին տակ եղող հրամանատարներէն Պիթլիս կամ Լիս անուանով մէկուն կը յանձնարարէ և կ'ըսէ.— «Այնպէս քաղաք մը և բերդ մը պէտք է չինես, որ ինծի պէս թագաւոր մը հեծ ուղէ յաղթել և դրաւել, չյաղթել»:

Պիթլիս, այս հրամանին վրայ, այս տպրութիւնէն երկու փարասխ վարը, Բեւերի և Ռեզաթի գետակներու մէջտեղ քաղաքի և բերդի տեղ կ'որոշէ և կը չինէ:

Ադիքամանդրի դէպի Պարսկաստան ուղղուելու ճամբան այս քաղաքէն պիտի անցնէր: Ջօրավար Պիթլիս բերդի դռները գոցելով՝ Ադիքամանդրին ճամբայ չի տար: Ադիքամանդրի պատգամաւորները հոն կը դրկէ, կը պատրաստուի պատերազմի և յամառօրէն կը դիմադրէ:

Ադիքամանդրն ալ բերդը պաշարելու կարիք չի զգար և իր ճամբան

կը չարունակէ։ Օրուան մը ճամբայ երթալէն ետք, Պիթլիս իր պատանքը և սուրը վիզէն կախելով, բերդի բանալիները կ'առնէ և աճապարանօք Աղեքսանդրին կը հասնի, անոր ոտքերը կ'իյնայ և բերդի բանալիները անոր կը յանձնէ ու կ'ըսէ թէ թագաւորի առաջին հրամանին անսալով դիմադրելու պարտաւորութեանը տակ գտնուած է և այժմ թագաւորին բանալիները մատուցանելով, պատրաստ է իր պատիժը կրելու։

Այս խօսքերը Աղեքսանդրին դիւր կու գան և քաղաքի ու բերդի անունը Պիթլիս կը դնէ։ Ուրիշ աւանդութեան համաձայն զօրավարի անունը Լիս եղած է և կոչուած է Պէլէտի Լիս, որ յետոյ կրճատուելով՝ եղած է Պիթլիս։ Բերդի պաշտպանութիւնն ալ յանձնուած է Պիթլիսին։

Պիթլիս քաղաքէն հարաւ, մէկ փարսախ հեռաւորութեան վրայ, ծակ քար մը կայ։ Սղերդի և Տիարպեքիրի ճամբան այդ ծակէն կ'անցնի։ Այս քարը այդ տեղէն հոսող հանքային ջուրէն կազմուած է։ Բարերարուհի կին մը, որ Պիթլիսի մէջ կամուրջ մը և մզկիթ մը շինել տուած է, այդ քարն ալ ծակել տուած է՝ ճամբայ բանալու համար։ Այսօր ալ այդ կամուրջը և ճամին Խաթունի Կամուրջ և Ճամի կը կոչուին։

Ժամանակին, Իբն-ի Ապտուլհետան կը պատմէ թէ Էօմէր Խալիֆային ժամանակ, Հիճրէթի 27 տարեթիւին, Այեազ-Պին Ղամ Տիարպեքիրի և Հայաստանի տիրելու պաշտօն ստացած է։ Այն ժամանակ Ախլաթ Յուստինիանոս կայսեր ձեռքը եղած է։ Պիթլիսի տէրը Մերվենտին Եունուսը, իսկ Մուշի և Սասունի տէրը Սանասարն է եղած՝ Յուստինիանոսի գերիշխանութեամբ։

Յուստինիանոսի Տարուն անունով աղջիկը հարսնցու ընտրուած էր։ Յաղթուած Քաղաքներ անունով պատմագիրքին մէջ կը գրէ թէ Յուստինիանոս իր աղջիկը իր հօրեղբօր տղայ Մերվենտինի տղուն՝ Եուղուզին տալ կ'ուզէր (Պիթլիսի տէրը)։ Մինչդեռ աղջիկը Սանասարի տղան՝ Մուշը կը սիրէր, անոր գեղեցկութեան համար։ Մերվենտինի և Սանասարի տղաներ Տիարպեքիրի տիրոջ՝ Մերիմ Պին Տարապայի քով կը զրկուին, Տարունն ալ իր հօր Յուստինիանոսի փոխարէն Տիարպեքիր կ'երթայ։ Հոն Տիարպեքիրի մէջ Տարուն և Սանասարի տղայ Մուշը իրարու հետ կը յարաբերին և խօսքը մէկ ըրած՝ գիշերանց բանակատեղիէն կը փախչին և Այեազ Պին Ղանիմէկի քովը կ'երթան և կ'իսլամանան և Տարունն ու Մուշը իրարու հետ կ'ամուսնանան։ Ապա, Տարուն Այեազ Պին Ղանիմէկի հետ խորհրդակցելով, այն տեղէն գաղտագողի իր հօրը քով կ'երթայ և կ'ըսէ.— «Մուշը զիս համոզեց և տարաւ, բռնի ուժով զիս իսլամ ըրաւ. հնարքը գտայ և փախայ, նորէն իմ կրօնքիս դարձայ»։

Այսպէս ըսելով իր հայրը կը խաբէ և առիթը գտնելով իր հայրը կը սպաննէ, Ախլաթը հաշտութեամբ իսլամ զօրաբանակին կը յանձնէ։

Պիթլիսի տէրն ալ դեսպաններու միջոցաւ հարիւր հազար տինար, հազար թոպ կտորեղէն, հինգ հարիւր ձի և հարիւր քաղաքներ առնելով՝ Այնազ Պին Ղանիմիկին հետ հաշտութիւն կը կնքէ։

Պիթլիսի մէջէն երկու գետակները անցնելով, հարաւ իրարու կը միանան։ Այս ջուրերուն վրայ քանի և մէկ կամուրջներ կապուած են։ Ջորս հատ մեծ և հին մզկիթներ կան։ Առնցմէ Գզըլ ճամին և Շէյխ ճամին հայկական հին եկեղեցիներ եղած են։ Քաղաքի գրաւման ժամանակ այդ եկեղեցիները մզկիթի վերածուած են։

Պիթլիսի կուսակալութեան ենթակայ գաւառներէն ամենէն կարեւորները Մուշի և Ախլաթի գաւառներն են։ Քիւրտերը Խլաթ կ'ըսեն։ Ըստ պատմագէտներու այս տեղի ամենէն հին բնակիչներու, Խալտիներու անունէն չինուած է Խլաթ անունը։ Երբեմն հայ Թագաւորներու բնակութեան տեղը եղած է։ Իրանի Նուշիրվան Շահի ժամանակ, այս նահանգը Նուշիրվանի հօրեղբօր Համազասպին տրուած է։

Ախլաթ քաղաքը իալամի երեւումին և անկէ ետք չատ մը պատերազմներ տեսած է և աւերուած է։

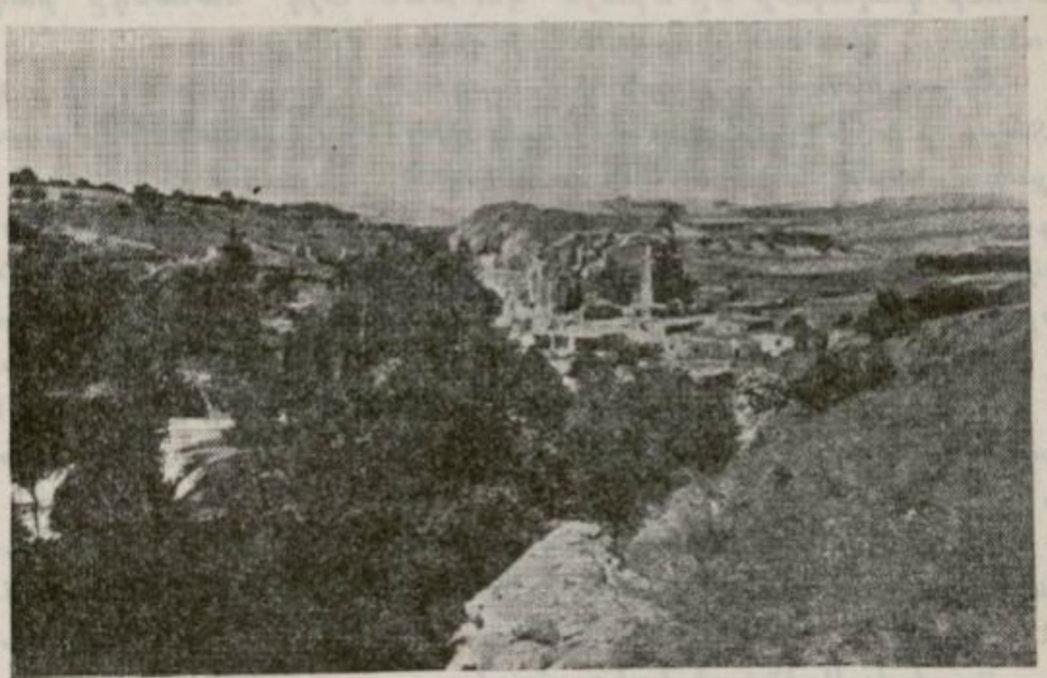

ԱԽԼԱԹ ՓԱՊԱՓԸ

Սուլթան Ճելալէտտին Խուարիզմ Շահը այս քաղաքը և բերդը Սելճուգներէն առած և չատ մարդիկ սպաննած է։ Յետոյ Մոնկոլները եկած են և գրաւելով չատ աւերմունքներ գործած են։

Հիճրեթի 644 թուին մեծ երկրաշարժ մը տեղի ունենալով բազմաթիւ տուներու կործանման պատճառ դարձած է։ 665-ին Շահ Թոհմասպ ձմեռ առնն Ախլաթի բերդը կը պաշարէ, կը գրաւէ և հրաման կ'ընէ որ բերդը քանդեն, ինչ որ կը կատարուի։

Աւելի վերջը, Սուլթան Սուլէյման հին քաղաքը և բերդը մէկ կողմ թողած, վանի լիճի եզերքին նոր քաղաք մը և բերդ մը չինել տուած է։

Ուրիշ ցեղախումբեր տիրած են այս վայրերուն և նոր չէնքեր չինած են. ամենէն վերջը Օսմանցիները եղածները քանդելով, հին քերդի կողմը քերդ մը չինած են։

Մշոյ դաշտը ծօտաւորապէս տաս-տասնեկու փարախ երկարութիւն և չորսէ հինգ փարախ լայնութիւն ունեցող հովիտ մըն է։

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ

ԳԱԻԱՌՆԵՐՈՎ ԵՒ ԳԻՒՂԵՐՈՎ

Պիթլիսի նահանգի կազմութեան մասին համառօտակի խօսեցանք մեր աշխարհագրութեանց առաջին մասերուն մէջ։ Այդ ծանօթութիւնները ընդհանուր գաղափար մը միայն կուտան այդ նահանգը բաղկացնող գաւառներու, գաւառակներու և գիւղերու վրայ։

Տարօնի Պատմութեան փառատոյ մէկ կարեւոր գլուխը կը կազմեն Տարօնի աշխարհի բնակութեան վայրերը և անոնց բաժանումները։ Այդ քաղաքները, գաւառներն ու գիւղերը անշուշտ գոյութիւն ունէին հին դարերուն։ Գոյութիւն ունէին նաեւ 1700-ական թուականներուն, թուական մը, զոր մենք ընտրած ենք նոյնիսկ պատմագրութեան չրջանին որպէս սկզբնաւորութիւն։ Սակայն նոյնիսկ պատմութիւնը, որ կ'ընդգրկէ 1740 թուականէն մինչեւ մեր օրերը, վարչական մէկ միաւոր նկատի չունէր։ Մուշի փաշայութիւնը, Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ֆէոտալական առանձին վարչակարգ մը ունէր մինչեւ 1850 թուականները։

Մուշի փաշայութեան ջնջումէն ետք վարչական նոր փոփոխութիւններ տեղի ունեցան և միայն 1875—1885 թուականներուն վերջնական ձեւ ստացաւ Պիթլիսի նահանգը, իր մէջ առնելով Տուրուբերանի, Սալնոյ Զորի և Աղձնիքի երկրամասերը։

1880 թուականներուն երբ Տարօնի կրթական վերածնունդի չրջանը կը սկսի, Պիթլիսի նահանգի բոլոր գաւառները միասին կը կազմեն Տարօնի Աշխարհը, մեր ժամանակի ըմբռնումով։ Այդ ամբողջութեան մէջն է որ կը ծաղկի կրթական գործը, այդ միջավայրին մէջն է որ կը սկսին ազատագրական չարժումները, ու ապա 1890-ական թուականներուն կը փոթորկին Հայոց Ցեղափոխութեան դիւցազնական խոյանքները։

1880—1900 թուականներու վիճակագրութիւնները այդ ժամանակին կը համապատասխանեն. այդ պատճառով Տարօնի աշխարհի գաւառներն ու գիւղերը իրենց վիճակագրական տախտակներով գետեղած ենք 1880—1890 թուականներու պատմութեան չրջանին մէջ։

ՄԱՍՆ Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՕՆԸ

(1750—1850)

ՄՈՒՇԻ ՓԱՇԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ յառաջաբաններէն ետք, երբ Տարօնի պատմութեան երկդարեան շրջանին մէջ կ'ուզենք մտնել, անհրաժեշտ կը գըտնենք ներածումով մը ընթերցողներու ուշադրութեան յանձնել շարք մը երեւոյթներ, որոնք նախապայման են լրիւ և բազմակողմանի ըմբռնելու պատմական դէպքերու իմաստը, ինչպէս նաեւ Տարօնի աշխարհի հասարակական և քաղաքական կեանքի ինքնայատուկ նկարագիրը։

Տարօնի աշխարհի ազգաբնակչութեան կազմը 16րդ դարէն հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկուած էր։ Բնականօրէն այդ աշխարհի քաղաքական և հասարակական կեանքի արտայայտութիւններն ալ փոփոխութիւն կրած էին։

Հայ տարրը, որ բնիկ տէրն էր այդ աշխարհին, երբեմն շատ նըւազեցաւ, երբեմն ալ վերադառնալով՝ նորէն շէնցուց պատմական այս երկրամասը։

Տարօնը, հայ ազատագրական շարժման ընթացքին, փոթորկալի կեանք մը ունեցաւ։ Այս շեշտուած նկարագիրը եթէ ժառանգութիւն մնացած էր պատերազմիկ հին Տարօնէն և Մամիկոնեան սպարապետութենէն, և եթէ բնութեան ընդձեռաց միջավայրը քաջակորով ժողովուրդ մը սնուցած էր այդ լեռնաշխարհին մէջ, կար նաեւ կարեւոր ազդակ մը, որ Տարօնը կը մղէր առաջին դիրքերը գրաւելու Հայոց ազատագրական շարժման մէջ։

Այդ կարեւոր երեւոյթը քաղաքական-ազատագրական մեծ շարժում մըն էր 18րդ դարու կէսերուն, որ ղեկավարուած էր Յովան Եպիսկոպոսի կողմէ, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի բարձունքներուն։

1750 թուականներէն սկսած քաղաքական և ազգային մեծ գործիչ մը կը հանդիսանայ Ս. Կարապետի վանահայր Յովնան Եպիսկոպոս, որուն հետ կը յարաբերին և կը գործակցին նշանաւոր Յովսէփ Էմինը (որ Իսրայէլ Օրիէն և Դաւիթ Բէգէն ետք, Հայոց ազատագրութեան համար Հայաստան կը մտնէ), Վրաստանի թագաւոր Հերակլ և քիւրտ Ալատին փաշան, որ իրական կառավարիչն էր Տարօնի աշխարհին։

Այս չորս քաղաքական անձնաւորութիւններուն կապուած էին

բազմաթիւ այլ իշխաններ և ազդեցիկ անձնաւորութիւններ, որոնք կը ձգտէին ընդհանուր ապստամբութեամբ մը Օսմանեան պետութեան տիրապետութենէն ազատագրել Հայաստանի և վրաստանի շրջանները։

Ազատագրական այս մեծ շարժման ոգին Ս. կարապետի վանահայրն էր, անշուշտ յենարան ունենալով Տարօնի հայ ժողովուրդը։ Այս դէպքերը, որ 25 տարիներու տեւողութիւն մը ունեցան, ազատագրական զգացումներու և գիտակցութեան ժառանգութիւն մը կը թողէին Տարօնի ժամանակակից Հայութեան։ Քաղաքական անկախութեան և ապառութեան ըմբռնումը կը վերանորոգուէր, նոր ապրում կը դառնար և հետագայ 19րդ դարուն՝ կրկին պիտի պառթկար։

Պատմական այս դէպքերը դժբախտաբար Հայոց պատմութեան մէջ լուսաբանուած չեն, նոյնիսկ անծանօթ կը մնան։ Այս վերջին 30 տարիներուն է որ ուշադրութիւնը գրաւեց Յովսէփ Էմինի գիրքին թարգմանութիւնը, իսկ Գիւտ Ա. Ք. Ազանեանցի հրատարակած Գիւտաց Հայոց Պատմութեան փաստաթուղթերը կան հաստատելու Էմինի պատմութիւնը, որ չատերու կողմէ անստոյգ հնքիաթ մը կը նկատուէր։

Տարօնի արդի ժամանակներու պատմութեան ցանցերը կարելի է գտնել Յովան Եպիսկոպոսի չարժման պատմութեան մէջ։ Նոր Տարօնը, այսինքն 1800—1850-ի Տարօնը իր ազգաբնակչութեան պատկերով և իր հասարակական կեանքով՝ ծնունդն էր 1750—1800-ի յիսնամեայ պատմական դէպքերու և քաղաքական դասաւորութիւններու։

Ի՞նչ էր ազատագրական կերպարանքը Տարօնի աշխարհին 1750 թուին։ Այդ թուականներուն Տարօնի աշխարհը բնակուած էր Հայերէ և Քիւրտերէ։ Շատ չնչին փոքրամասնութիւն մը Թուրքերէն կը գըտնուէր Պիթլիս քաղաքի մէջ։ Ի՞նչպէս եղած էր որ զուտ հայաբնակ Տարօնը Քիւրտերով լեցուած էր։ Այդ արդէն ուրիշ պատմութիւն մըն է, որուն ուսումնասիրութեան պէտք է ձեռնարկել 1400 թուականներէն և մանաւանդ 1515-էն, երբ Օսմանեան կայսրութիւնը Սուլթան Սելիմ Գ.ի օրով գրաւեց ամբողջ Հայաստանը և Ջակրոչեան լեռնաշղթան դարձաւ թուրք-պարսկական սահմանագիծ։

Համառօտակի ըսենք որ 1515-ին Սուլթան Սելիմ Գ. գրաւելով Հայաստանի նահանգները և հոն գտնելով քրտական իշխանապետութիւններ (աշիրեթապետ), սահպանեցաւ դաշնագրութիւն մը կնքել Քիւրտերուն հետ, Պիթլիսի մէջ, քիւրտ Իտրիսի ճարպիկ միջնորդութեամբ, և ճանչնալ 24 քիւրտ իշխանապետութիւններ, որոնք Օսմանեան գերիշխանութեան տակ, պիտի պահէին իրենց ֆէոտալական իրաւունքները և պիտի կառավարէին իրենց ձեռքի տակ գտնուած գաւառները։

ԱԱՏԻՆԻ ՏՈՒՆԸ

Տարօնն ալ այդպիսի ֆէոտալական չրջան մը դարձաւ, չրջապատուած վանի, Էրզրումի, Տևրսիմի և Տիարպեքիրի քրտական իշխանապետութիւններով։ 16րդ դարու թուրք-պարսկական պատերազմներու բերումով՝ Տարօնի հայ ազգաբնակչութիւնը չատ նօսրացաւ։ Իսկ 17րդ

դարու վերջերէն սկսած Հայերը վերադարձան և չէնցուցին իրենց գիւղերը։ Այդ ժամանակաչրջանին, այսինքն 1700-ին, Տարօնի քիւրտ իշխանապետութիւնը կը տեսնենք Ալատին պէկի տան ձեռքը։ Քիւրտ իշխանապետութեանց մէջ ամենէն նշանաւոր տունն էր Ալատին պէկի տունը, հաւասար Պետիր Խան պէկի տան, որ ճեզիրէ նստելով՝ ամբողջ հարաւ. Քիւրտիստանի տէրն էր, որպէս Միրէ-Միրան (իշխանաց իշխան)։

Ալատին պէկի տունը հովանաւորեց իրեն ենթակայ գաւառներու Հայերը, քաջալերեց անոնց վերադարձը և պաշտպանեց զանոնք ուրիշ քիւրտ աշիրեթապետներու ոտնձգութեանց դէմ։ Տարօնի աշխարհը տուրք կու տար միայն Ալատին պէկին, որ իր կարգին կը գոհացնէր Էրզրում նստող թրքական փաշան։

Ահա այս պայմաններուն մէջն է որ կը կազմաւորուի վերջին երկու հարիւր տարուան Տարօնը։

1914-ին Տարօնի աշխարհին մէջ կը բնակէին 180,000 Հայ, 120,000 Քիւրտ և 40,000 Թուրք։

Եթէ ետ երթանք մինչեւ 1750 թուականը, թերեւս Հայերը ներկայացնեն 120,000 հայ, 80,000 քիւրտ և 10,000 Թուրք։ Թուրքերու մեծ մասը Քիւրտերէն Թուրք դարձողներ են, իսկ 120,000 Քիւրտերէն 100,000-ը քրտացած Հայեր են, որոնց պատմութիւնը կը սկսի 1400-էն և վերջնական ձեւ կը ստանայ 1515-ին, հեռաւոր յիշողութիւններ պահելով իրենց հայ անցեալէն։

Պատմական այս համառօտ մատնանշումներէն ետք կրնանք անցնիլ Տարօնի պատմական դէպքերու և դէմքերու նկարագրութեան, վըստահ որ ընթերցողները այդ դէպքերն ու դէմքերը պիտի զետեղեն վերը մեր գծած շրջանակին մէջ և նկատի պիտի առնեն այն տարրերը, որոնք պատմութեան նիւթը կը կազմեն և այն քաղաքական պայմանները, որոնք 1700—1800 թուականներուն գոյութիւն ունէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ։

Ա.

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

18րդ դարու կէսերուն, երբ Տարօնի աշխարհին մէջ վճռական դարձեր կը կատարուէին ի խնդիր Հայաստանի ազատագրութեան, պետական ինչպիսի՞ կազմակերպութիւն գոյութիւն ունէր այդ շրջաններուն մէջ, և ի՞նչ հաստատութիւններ և հասարակական խաւեր դեր մը կատարելու կոչուած էին։

Թրքական տիրապետութիւնը հայկական նահանգներու մէջ գրեթէ անցապէս գինուորական էր և կապուած էր այն չարաբնակական պատերազմներուն, որոնք տեղի կ'ունենային Պարսկաստան և Օսմանեան կայսրութեանց միջեւ։

Սահմանային այդ նահանգները կը կառավարուէին լիազօր փաշաներով, որոնք կը կոչուէին Պեյլեր Պեյի։ Ասոնք ալ իրենց կարգին մեծ ու փոքր գաւառներու և գաւառակներուն մէջ ունէին պէյեր և փաշաներ, որոնք կիսանկախ ձեւով կը կառավարէին իրենց շրջանները։

Էրզրումի նստող Թրքական փաշան կը հսկէր Պիթլիսի, Մուշի, Սղերդի, կնճի, Երզնկայի, Պայազիտի և Տիարպեքիրի շրջաններուն վրայ։ Այս վայրերը իրենց կարգին ունէին քիւրտ փաշայ մը, որ ժառանգական իրաւունքով և 1515-ի Պիթլիսի դաշնագրութեան ուժով՝ գրեթէ անկախ իշխանապետ մըն էր, ասանդական սահմաններով և կամ գինու զօրութեամբ սահմանագծուած։

Քիւրտ իշխանապետները իրենց գինուած այժերով կը միանային Օսմանեան բանակին՝ Պարսից դէմ պատերազմելու և անոնց պատկանող շրջանները աւարելու համար։ Այդ պարտաւորութիւններէն դուրս՝ քրտական աշխարհապետութիւնները ներքին պատերազմներ կը մղէին իրարու դէմ, աւարի, վրէժխնդրութեան կամ հողային գրաւումներու համար։

Թուրք-պարսկական պատերազմներու, ինչպէս նաև քրտական իշխանապետութիւններու ընդհարումներու ընթացքին, ամենէն շա՛տ և մի՛շտ ձեռնուողը հայ ազգաբնակչութիւնն էր։ Եթէ քրտական փաշան զօրաւոր էր, կը պաշտպաներ իր հպատակ Հայերը, և ասկայն կը կողոպտէր հակառակորդ աշխարհապետին ենթակայ հայ և քիւրտ ժողովուրդը հաւասարապէս։ Այս ընդհարումները երբեմն ընդարձակ չրջաններ կ'ընդգրկէին։ Էրզրումի փաշան կը միջամտէր կամ կը հրամայէր վանի և Տիարպեքիրի փաշաներուն՝ պատերազմով կամ զօրքով խնդիրը կարգադրելու։ Շատ յաճախ օսմանեան զօրքերը անկարող կ'ըլլային կարգը վերականգնելու, ու չարժուած կը դառնար պետութեան

դէմ ըմբոստութիւն մը։ Եթէ Թրքական կառավարութիւնը յաջողէր մէկ աչիրէթի ներթարկել իրեն այս միջամտութեամբ, գործը կաշառքով կը վերջանար և դրութիւնը կը վերականգնէր։ Երբեմն ալ պարտուած աշիրէթի ղեկավարը կը յանձնուէր դրացի աւելի զօրաւոր քիւրտ փաշայի մը, կաշառքի աւելի մեծ քանակով մը, զոր վերջին հաշուով պարտուած ղեկավարէն կը գանձէին։ Ամէն անգամ կառավարութիւնը չէր յաջողեր ճզմել ըմբոստ քիւրտ փաշայ մը։ Այդ ղեկավարը անկախօրէն կ'ապրէր երբեմն 10—20 տարիով, առանց չփուած ունենալու Թրքական պետութեան հետ։ Թրքական փաշայի փոփոխութեամբ կամ մահով գործը կը վերջանար և յաջորդ եկողը, առաջ նուէրներ առաքելով, պիտի կը տեղեկացրէր թէ այսինչ քրտական փաշան հաւատարիմ ծառան է սուլթանին և հաւատարիմ հպատակը կը մնայ Օսմանեան կայսրութեան։

Հայկական նահանգները եթէ գինուորական և պետական տեսակէտով Օսմանեան կայսրութեան դրօշին տակն էին, իրական կեանքով ներթակայ էին քրտական իշխանապետութեանց։ Ներքին իրական կառավարութիւնը, կեանքի և ինչքի տէրը քիւրտ ֆէոտալներն էին։

Օսմանեան կայսրութիւնը շնչառած գինուորական նկարագիր մը ունենալով հանդերձ, պետութեան կառոյցը՝ մանաւանդ հեռաւոր նահանգներու և երկրամասերուն մէջ կը մնար ֆէոտալական։ Սուլթանը մեծ ֆէոտալն էր, իսկ միւսները սուլթանի գերիշխանութեան ներթակայ փոքր ֆէոտալներ էին։ Փոքր՝ Օսմանեան կայսրութեան բաղդատմամբ, սակայն մեծ՝ իրենց չրջանին մէջ, ուր այդ ֆէոտալները մէյ մէկ սուլթան էին իրենց հպատակներուն համեմատ։

Պետական այս կառոյցին մէջ կ'ապրէր հայ ժողովուրդը 1515-էն սկսած, երբ ինկաւ օսմանեան տիրապետութեան տակ։ Ամէն առաջ սւելի անիշխանական թոհ ու բոհի մը ներթակայ էր։

Ինչպէս կը տեսնենք, հայ ժողովուրդը երկու իշխանութեանց կը հպատակէր, — Թուրքին՝ ընդհանուր պետական կարգով, Քիւրտին՝ իրական տեղական իշխանութեամբ։

Հիմա տեսնենք թէ Տարօնը 1700 թուականներուն ինչպիսի՞ իշխանութիւն ունէր և հայ համայնքը ի՞նչ դասաւորութեամբ իր գոյութիւնը կը պահէր։

Տարօնի աշխարհը 1700 թուականին, քանի մը քրտական փաշայութիւններ ունէր։ Սասունի ընդարձակ լեռնաշխարհը ներթակայ էր Խարզանի քիւրտ պէկերուն։ Արեւմտեան չրջաններըը՝ Խիանք, Մուշը և Լճէ առանձին իշխանապետներ ունէին։ Ընդհանուր առմամբ կապուած էին Ջեզիրէթ-իպն-ի Օմարի մեծ իշխանապետութեան, որուն գլուխը կանգնած էր Պոտիխան Պէյի տունը։ Այսպիսով ամբողջ Աղձնեաց աշխարհը աւելի ներթակայ էր հարաւի (Տիարպէքիրի դաշտի) քրտական իշխանապետութեանց, որոնք դեռ 1450-ական թուականներուն քիւրտ Ուզուն Հասանի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ մտած էին և արդէն քիւրտ պետականութեան ֆէոտալական ձեւերը իւրացուցած ու բաւական զօրացած էին։ Անոնք բացարձակ տէրն էին իրենց չրջաններ-

բուն և միշտ կը մնային թշնամի թրքական թեւարկութեան դէմ։

Բուն Տարօնի գաւառին տէրն էր Ալատին Պէկի տունը։ Մուշի փաշայութիւնը, Ալատինի ժամանակ, ամենէն զօրաւոր իշխանապետութիւններէն մէկն էր։ Մուշ քաղաքը, Մուշի դաշտը, Պուլանուխը, Խընուսը, Վարտօն և Կենճը կը մտնէին Ալատին Պէկի իրաւասութեան մէջ։ Քիւրտ այս իշխանը բաւական դիւանագէտ, բաւական կորովի և վճռական գտնուելով, կրցած էր այսքան ընդարձակել իր փաշայութեան սահմանները։ Շատ անգամ իշխած էր Պիթլիսին և Տիարպեքիրի շրջանին, թրքական կառավարութեան առաջարկով։ Երբեմն ըմբոստացած էր Օսմանեան տիրապետութեան դէմ և թոյլ չէր տուած որ Էրզրումի թրքական փաշան ոտնձգութիւններ ընէ Մուշի փաշայութեան ենթակայ շրջաններուն մէջ։

Ֆէոտալական կարգ ու կանոնով իշխանապետ մըն էր Ալատին փաշան, և ունէր բազմաթիւ աշիրեթապետներ զանազան շրջաններուն մէջ, որոնք իրենց տեղի իշխանը կը հանդիսանային։ Այս ընդհանուր համակարգութեամբ՝ զինական բոլոր ոյժերը ենթակայ էին Ալատին փաշայի տան։ Պետական իշխանութիւնը ներկայացնողը Ալատինի տան ղեկավարներն էին։ Տուրքերն ու նուէրները անոր տունը կը կեդրոնանային։ Անշուշտ փոքրիկ իշխանապետներն ալ իրենց բաժինը կ'առնէին, իրենց շրջաններուն մէջ։

Տարօնի աշխարհի կառավարութիւնը այս իշխանապետութիւններն էին, որոնք, ինչպէս ըսինք, 1515-ի դաշնագրութեամբ հրովարտակներ (ֆերման) ունէին ինքնավար կերպով վարելու իրենց շրջանները։ Օսմանեան կայսրութեան վերին հովանին կը զգային միայն այն ատեն, երբ թրքական զօրքերը կ'անցնէին դէպի պարսկական սահմանը՝ պատերազմելու, կամ երբ այդ զօրքերը քիւրտ իշխանապետ մը պատժելու կ'ելլէին։

Թէ' Սասունի և թէ Մուշի քիւրտ փաշայութիւնները յատուկ հալածանքներ չունէին Հայերու հանդէպ։ Ընդհակառակը կը հովանաւորէին և կը պաշտպանէին զանոնք թափառաշրջիկ Քիւրտերէն, կը քաջալերէին արհեստաւորներն ու առեւտրականները և կ'օգտուէին անոնց շինարար աշխատանքներէն։ Ալատին Պէկի տան տիրապետութիւնը 1700-ական թուականներուն բարիք մը եղաւ Տարօնի աշխարհին, որ նորէն հայ ազգաբնակչութեամբ լեցուեցաւ։ Մինչեւ այդ թուականները հայ ժողովուրդը հալածական էր անիշխանական ընդհարումներէն, ինչպէս նաեւ քիւրտ այն ցեղերէն, որոնք Պարսկաստանի սահմաններէն և Կորդուաց լեռներէն քշուելով՝ եկած և բնակութիւն հաստատած էին հայկական գաւառներու մէջ։

Պուլանուխի և շրջակայ գաւառներու ազգաբնակչութեան մեծ մասը գաղթած էր Կէօքչայ և Ապարան, որոնք մինչեւ հիմա իրենց բարբառը պահած են։

Ալատինի պաշտպանութիւնը տարածուելով Տարօնի գաւառնե-

րուն վրայ, Արճէչէն, Խիզանէն և Մոկաց նահանգէն հալածուած Հայերը կու գային և կը տեղաւորուէին Խլաթի և արեւելեան Պուլանուխի մէջ։ Այս ժողովուրդի լեզուն, քիչ փոփոխութեամբ, Վանի գաւառաբարբառին կը պատկանի։ Իսկ արեւմտեան և ներքին Պուլանուխի բնակիչները եկած են Պշերիկէն, Սասունէն, Խոյթէն և Տարօնի շրջաններու նախկին բնակիչներէն, և ասոնց լեզուն կը պատկանէր Մշոյ գաւառաբարբառին (Ազգագրական Հանդէս, 1899, «Բուլանըխ», էջ 35)։

Ժողովուրդի տեղափոխութիւնը կը կատարուէր նշանաւոր գերդաստաններու միջոցաւ, որոնք իսկոյն գիւղեր հաստատելով, գերդաստանի օճախի հիմքը կը դնէին և գիւղի աւագութիւնը կը ստանձնէին։

Պուլանուխցի Միհրան Գրիգորեան իր յուշերուն մէջ կը յայտնէ թէ իրենց գերդաստանը եկած է Շէնիկ գիւղէն 1660-ական թուականներուն, գերդաստանը գաղթած է 57 անձով։

Քրտական փաշայութեան մէջ Քիւրտերը ինքզինքնին կը նկատէին տիրող, իսկ Հայը հպատակ։ Կային քիւրտ հպատակներ ալ, որոնք աշիրէթի մը չէին պատկաներ. անոնք ալ ռայեա կը նկատուէին ճիշդ Հայերու պէս։ Անշուշտ իսլամի և քրիստոնեայի տարբերութիւնն էր որ դեր կը կատարէր։

Մալազկերտը կ'ենթարկուէր բերդի հին թուրք Պէկերուն, որ կը կոչուէին Բանոէցի։

Ֆէոտալական կարգով, Ալատին փաշայի տան ենթակայ հայ իշխաններ և մելիքներ կային։ Կարեւոր գիւղերու գիւղապետները, երբեմն փոքրիկ ֆէոտալներ էին իրենց գիւղին մէջ։ Ազդեցիկ իշխաններ թէ' Մուշի և թէ դաշտի մէջ հայ հասարակութեան ղեկավարներ կը հանդիսանային, միշտ ենթակայ քիւրտ փաշային։ Հայ իշխաններու և քիւրտ իշխաններու մէջ կար մեծ տարբերութիւն մը. — հայ իշխանը հպատակ էր և զինեալ ոյժ չունէր իր տրամադրութեան տակ, մինչդեռ քիւրտ փոքր իշխանը (աշիրեթապետը) ընդունելով հանդերձ Ալատին փաշայի տան ղեկավարութիւնը, կը մնար ինքնիշխան, զինուած և զինուորներով միշտ շրջապատուած։

Պետական այս շրջագծին մէջ հայ համայնքը ի՞նչ կառոյց ունէր։ Փորձենք պատկերացնել այդ ժամանակաշրջանի հայ կազմակերպութիւնը։

Բ.

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ
1750-1800 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Տարօնի աշխարհի ազգային և կրօնական կեանքի կեդրոնը Ս. Կարապետի վանքն էր։

Ս. Կարապետի վանքը, սահմանով և ազդեցութեամբ, էջմիածինէն և կ. Պոլսոյ Պատրիարքութենէն անմիջապէս յետոյ կու գար։ Հնադարեան այս վանքի ազդեցութիւնը խիստ մեծ էր համայն Հայաստանի մէջ, և հետեւաբար անոր քաղաքական և կրօնական կշիռն ալ ծանր էր։ Ամբողջ Թրքահայաստանի մէջ եթէ վանք մը կար, որ էջմիածնին մրցորդ կը հանդիսանար, այդ ալ Ս. Կարապետի վանքն էր։ Հայութեան բոլոր խաւերէն ուխտաւորներ ճամբայ կ'ելլէին, ամէն տարի, մուրատաւոր արքավայրին այցելելու համար։ Ս. Կարապետի վարդապետներն ու պաղի հաւաքողները Հայութեան բոլոր հատուածներուն կ'այցելէին և մեծ նուէրներով կը վերադառնային իննակեան բարձունքը։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի օրերէն Ս. Կարապետի վանքը աւագ դիրք մը գրաւած էր և բազմաթիւ աւանդութիւններով մեծ հմայքի մը տիրացած էր։

Ս. Կարապետի վանահայրը միեւնոյն ժամանակ առաջնորդն էր Տարօնի թեմին։ Էջմիածինը կամ Պոլսոյ Պատրիարքարանը առաջնորդներ կը նշանակէին երբեմն, բայց անոնց դերը անուանական էր և երկար չէին կրնար մնալ Տարօնի չքջանին մէջ, որով առաջնորդութիւնը կը մնար Ս. Կարապետի վանքի վանահօր, որ միեւնոյն ժամանակ հսկող և կարգադրողը կը հանդիսանար բոլոր այն խնդիրներուն, զոր Տարօնի միւս վանքերը կրնային ունենալ։

ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Հայ վանքերը, պետական արտօնութիւններով, որոշ դիրք մը գրաւած էին աւատապետական կառավարական կարգ ու սարքին մէջ, չնորհիւ իրենց ձեռք բերած Ֆերմաններուն (կայսերական հրովարտակ)։

Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութեան առաջին տարիներուն, ինչպէս տեսանք, Քիւրտերը որոշ դաշնագրութեամբ, ինքնավար իշխանապետութիւններ կը մնային, կը պահէին իրենց երկրամասերը, և ինչուան բանակ մը կը դառնային կայսրութեան համար՝ արտաքին թշնամիին դէմ։ Ով ի՛նչ դիրք և պատուանդան ունէր, այդ դիրքի և պատուանդանի վրայ կը հաստատուէր առանձին ֆերմանով, պայմանաւ որ առանձնաշնորհեալը ընդունէր Օսմանեան կայսրութեան հրուն հպատակութիւնը։

Հայերը գինուած իշխանապետութիւն չունէին, որպէսզի այդ պիսի խնդիր մը արծարծուէր։ Կային քանի մը իշխաններ վանի մէջ, որ վաճկուլի կը կոչուէին։ Առանք Գերմաններ ասացան և քանի մը դարերու ընթացքին պահեցին իրենց ժառանգական իշխանութիւնը և իրաւասութիւնները։ Տառունի իշխանները քրտական իշխանապետութեանց հետ միասին մնացին, և հայկական չրջանները պահեցին իրենց աշիրեթական կազմակերպութիւնը կիսանկախ վիճակով։ Մնացած բոլոր վայրերու մէջ միայն հայ վանքերը կը մնային, որ վանական իրաւասութեան մը պահանջն ունէին։ Արդ, Օսմանեան կայսրութիւնը վանքերու այս դիմումին ընդառաջ գնաց և Գերմաններով այդ վանքերուն առանձնաշնորհներ տուաւ։ Միակ բանը, որպէս ազգային կամ համայնքային հաստատութիւն, զոր Հայերը ունէին, վանքերն էին, զորս Գերմաններով օժանց, ինչպէս որ քիւրտ ցեղապետի մը կ'տրամօնէր գինուած իշխանապետը մնալ իր գրաւած չրջանին մէջ։

Այսպիսով, կարեւոր վանքերը հայ աւատապետութեան (աշիրեթապետութեան) տեղը բռնեցին։ Կարեւոր վանքերու գործունեայ և քաջ վանահայրերը աշիրեթապետի մը դիրքն ու ազդեցութիւնն ունէին, անշուշտ միշտ կրօնական հանդամանքով։ Վանահայրերը գինուած մարդիկ կրնային պատրաստել իրենց հետ, ինչպէս կ'ընէին քիւրտ իշխանները։ Անիրաւութեանց դէմ կը բողոքէին և կ'օգտուէին հայ եկեղեցական ցանցէն, որ միակ կազմակերպութիւնն էր հայ ժողովուրդին։ Պալատ Պատրիարքը հայ ժողովուրդի պետն էր Սուլթանին մօտ և անոր դիմումները կը լսուէին և շատ յաճախ կը պատժուէին քիւրտ այն ցեղապետները, որոնք վանքի մը իրաւասութիւնը բռնաբարած էին։

Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայրը նոյնիսկ քիւրտ գինուած ծառաներ կը պահէր, ի հարկին այժ գործածելու համար։

ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ

Աշխարհական համայնքին մէջ ալ կային հայ իշխաններ, որոնց ազդեցութիւնը հիմնուած էր կալուածատիրութեան և ունեւորութեան վրայ։ Գիւղապետները, որ երբեմն իշխան կամ մելիք կը կոչուէին, իսկապէս հին իշխանութեան մնացորդներն էին։ Առանք ընդհանրապէս կապուած էին ազգեցիկ քիւրտ իշխանի մը և անոր օժանդակութեամբ կը կառավարէին իրենց չրջանները։ Շատերը այդ գիւղապետներէն կամ մելիքներէն ժառանգականօրէն կը պահէին իրենց չրջանի գեկավարութիւնը մինչեւ այն ատեն որ բարեկեցիկ էին և երիտասարդ բազուկներով՝ փայտ բռնողներով հարուստ էին։ Երբ այս երկու առաւելութիւնները կը վերնային, ուրիշ մը կ'ընտրուէր գիւղապետ։ Շատ մը վայրերու մէջ գիւղապետը ընտրովի էր, ըստ կարողութեան։ Այդ կարողութիւնը, ինչպէս ըսինք, երկու պայման պիտի լրացնէր, — հարստութիւն և փայտ բռնող մարդոց բազկան թիւ։

ԱԶԳԱՊԵՏՆԵՐԸ

Մուշի, Բաղէշի և միւս գիւղաքաղաքներու մէջ հայ իշխանները Քիւրտերու և Թուրքերու պէս զօրաւոր տուներու բաժնուած էին։ Ցեղակիցներու խմբակներ ունէին։ Անոնք կը կոչուէին Քեչիշ Օղլունք, Սլկունինք եւայլն։ Տեսակ մը փոքր ամիրաներ էին, որոնք քիւրտ փաշային հետ բարեկամանալով, նուէրներ և կաշառ տալով՝ իրենց դիրքը կը պահէին։ Այս իշխաններէն մէկը ազգապետ (միլլեթպաշի) կ'ընտրուէր և ան էր որ պաշտօնապէս կառավարական գործերուն կը խառնուէր։

Քաղաքներու իշխաններն ու ազգապետները միասին գալով՝ հայ ժողովուրդի վարչութիւնը կը կազմէին կրօնական առաջնորդի կողքին։ Անոնք առաջնորդ չէին ընտրեր, բայց անոնց հանրագրութիւնները քուէարկութեան մը արժէքն ունէին։

Մուշի, Մշոյ դաշտի, Սալնոյ Զորի, Մալազկերտի, Պուլանուխի և Խնուսի շրջանները ունէին իրենց գիւղական իշխաններն ու մելիքները, որոնցմով կը կառավարուէր հայ համայնքը։ Այս մելիքներէն և գիւղապետներէն ոմանք բաւական զօրանալով, իրենք ալ քիւրտ իշխանապետի վարուելակերպեր կ'իւրացնէին։ Պուլանուխի և Մալազկերտի շրջաններուն մէջ իշխանական տուներ եղած են, որ քիւրտ պէկերուն պէս առանձին հագուստ հագած են, արծաթէ կոթով մտրակներ շինած են և միայն իրենք կրցած են այդ մտրակներով պտըտիլ գիւղի կամ շրջանին մէջ։

Ինչ որ ուշագրաւ է, այն իրողութիւնն է թէ այդ գիւղապետներն ու մելիքները զուրկ էին գինական ոյժէ։ Անշուշտ քանի մը որսորդական զէնքեր ունէին. բայց զինուած ամբողջ երիտասարդութիւն մը գոյութիւն չունէր։ Գիւղական մելիքները, քաղաքներու իշխաններն ու ազգապետները շատ շատ կ'ունենային ձիեր, լաւ սարքուած տուներ, հօտեր, լաւ հագուստ ու զարդեղէն, սակայն ոչ առատ զէնք։ Մինչդեռ քիւրտ և թուրք աղաները ամենէն առաջ կ'ունենային առատ զէնք և զինուած կը պահէին իրենց ենթակայ ամբողջ ժողովուրդը։ Զէնքը լաւագոյն զարդը կը նկատէին։ Ատկէ ետք կու գային մնացած զարդերն ու հարստութիւնները, բնականօրէն աւելի առատ՝ շնորհիւ զէնքին։ Զենքը տնտեսական աղբիւր ստեղծող գործիք էր իրենց համար, իսկ Հայերու համար զէնք կրելը խստիւ արգիլուած էր։

ԹՈՒՐՔ ՑԵՂԱՊԵՏՆԵՐԸ

Թուրքերը կեդրոնացած էին Բաղէշ և Մուշ քաղաքներու մէջ և բաժնուած էին Գապիլեներու։ Գերդաստանական բաժանումներու հիման վրայ՝ թաղերն ալ մեծ մասամբ իրենց անունը կը կրէին։

Մուշի և Բաղէշի թուրք գերդաստաններու մեծ մասը ծագումով քրտական էին։ Քիւրտ ազդեցիկ ցեղապետներէն ոմանք իրենց հարըստութեան բերումով քաղաքներու մէջ հաստատուած էին։ Օսմանեան տիրապետութեան շրջանին խնամիութիւններ տեղի ունեցան՝ փոխադարձաբար ազդեցութիւնները պահպանելու համար։

Քիւրտ այդ գերդաստանները տիրող Թուրքի պետական հմայքէն շլացած, ուղեցին Թուրք անունով պահել իրենց գոյութիւնը։ Իսլամութիւնը աւելի կը նպաստէր այդ ձուլումին։ Թուրք գերդաստաններէն ոմանք հայկական ծագում ունէին։ Օրինակ Քոդաննենք։ Անոնց գերդաստանը, ըստ իրենց ընտանեկան աւանդութեան, Մշոյ դաշտի Գութաննենց հայ ընտանիքն է, որ բռնութիւններու չդիմանալով՝ իսլացած է և իր հարստութեամբ փոխադրուած Մուշ քաղաքը։

Քոդաննենց գերդաստանը հայասէր էր և Հայերուն պաշտպան կը հանդիսանար, ինչպէս պիտի տեսնենք պատմութեան ընթացքին, մինչեւ 1915 Եղեռնը։

1916-ին երբ Մուշը գրաւուեցաւ հայ կամաւորական գունդերու կողմէ, Քոդաննենց գերդաստանը Մուշ մնաց և պաշտպանուեցաւ Հայերէն։

Բերդի թաղի (Գուրդ Մահլէսի) Թուրքերը սահմանադրութեան շրջանին կը յայտարարէին որ իրենք Գայլ Վահան Մամիկոնեանի սերունդէն են, շատ հին դարերուն, հաւանաբար ԺԴ. դարուն իսլամացած։ Բայց այս թաղի բնակիչները իրենց գայլային նկարագիրէն հրաժարած չէին։

Թուրք այս գերդաստանները յենարան էին Օսմանեան կայսրութեան, բայց քիւրտ Ալատին փաշայի տեղական գերիշխանութեան ենթակայ կը մնային, և շատ յաճախ քիւրտ փաշայի պատերազմներուն կը մասնակցէին՝ իրենց աշիրեթական հանգամանքը պահելու համար։

ՏԱՐՕՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ԴԱՍԱՒՈՐՈՒՄԸ

Աշխարհագրական բաժանումները եւ ազգաբնակչութեան վայրերը նկատի առնելով, կրնանք բաժանման որոշ գիծ մը ստեղծել հայ և իսլամ ժողովուրդներու միջեւ։ Եթէ Պիթլիսի հարաւէն, Մոտըգանի լեռներէն սկըսած՝ գիծ մը քաշենք դէպի արեւմուտք, անցնելով Մարաթուկի և Ծովասարի ստորոտներէն, Բսանաց գաւառը, Խիանքն ու Խուլբը մէջ առնելով՝ հասնինք մինչեւ Տարկոշի կատարը, ու անկէ գիծը թեքենք դէպի հիւսիս, ելլենք Ս. Կարապետի վանքը, աւելի վեր մինչեւ Բիւրակնեան հարաւային փէշը, Խնուս քաղաքի ուսը, ու դառնանք դէպի արեւելք, Խնուսի դաշտը, վերի և վարի Պուլանուխները առնենք շրջագիծին մէջ, ու հիւսիսէն հարաւ իջնենք Մալազկերտի և Ախլաթի հայկական գիւղերը ներս առնելով՝ հասնինք Բաղէշ, կ'ունենանք հայ ժողովուրդի կորիզը, Մուշով և Մշոյ դաշտով։

Այս շրջագիծին մէջ, Տարօնի աշխարհի Հայութիւնը բնակչութեան 80 ο/ο-ը կը կազմէր։ Ալատին փաշայի տունը այս հոծ Հայութեան կեդրոնը նստած՝ կը կառավարէր Մուշի փաշայութիւնը։

Ալատինի տունը Տարօնի Հայութիւնը կը նկատէր իր ՀԱՅԸ։ Տընտեսական և թուական հայ աշիրէթը, քիւրտ աշիրէթներէն քիչ մը պա-

կաս կը կշռէր, որովհետեւ պինուած բանակ մը չէր։ Այդ հայ ժողովուրդի համար Ալաթինի տուները չատ յաճախ կը պատերազմէր Թշնամի քիւրտ փաշայութիւններուն դէմ։

1700—1760 Թուականներուն Հայերը կը բարգաւաճէին Տարօնի գաւառներուն մէջ և հետզհետէ կը վերագտնէին իրենց անձնավստահութիւնը, քաջութիւնը և ազգային հպարտանքը։

Ահա այս Թուականներուն Տարօնի աշխարհին մէջ կը խմորուի ազատագրական մեծ չարժում մը ընդդէմ Օսմանեան տիրապետութեան։ Այս չարժման գլուխը կեցած էր Ս. կարապետ վանքի նշանաւոր վանահայրը, Յովհան եպիսկոպոսը, իր հետ ունենալով Ալաթին փաշայի տունը։ Յաջորդ գլուխը յատկացուած է պատմական այդ գործերու մանրամասն քննութեան։

Գ.

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

(18-ՐԴ ԴԱՐ)

1750—1770 թուականներուն Հայաստանը ազատագրելու մեծ շարժում մը խմորուեցաւ Տարօնի շրջանին մէջ։ Այս մեծ շարժումին ոգին և ծրագրողը — Ս. Կարապետի վանահայր Յովնան եպիսկոպոսը — իր ծրագրին միացուցած էր Ալատին փաշայի տունը։ Նոյն թուականներուն Տարօն հասած էր Յովսէփ Էմին, այդ ժամանակաշրջանի ամենէն գիտակից և ամենէն եռանդուն գործիչը, որ Հայաստանի ազատութեան և անկախութեան վերականգնումին կ'աշխատէր։ Իսրայէլ Օրիի և Դաւիթ Բէկի շարժումները 1730-ին վերջակէտի մը հասած էին։ 1755-ին Յովսէփ Էմին հրապարակ կու գայ, որպէս նոր Իսրայէլ Օրի մը, և գործ կ'ունենայ Տարօնի ժողովուրդին հետ։

Տարօնի հասարակական և քաղաքական կեանքի մէջ տեղի ունեցած այս մեծակշիռ դէպքերը որքան Տարօնի պատմութեան կը պատկանին, նոյնքան ամբողջ Հայութեան կեանքին հետ կապուած են և նոր գլուխ մը կը կազմեն Հայոց պատմութեան, որ մինչեւ հիմա չէ գրուած և չէ արժեւորուած՝ անծանօթութեան պատճառաւ։

Ստուգիւ այդ ժամանակաշրջանի մասին մենք որեւէ տեղեկութիւն չենք կրնար քաղել Հայոց պատմութեան նուիրուած գիրքերէն։ Զամչեանի Պատմութեան Գ. հատորը որ մինչեւ իր ժամանակներու պատմութեան նուիրուած է, միայն մէկ անգամ կը յիշէ Յովնան եպիսկոպոսի անունը 1764-ին, որպէս թեկնածուներէն մէկը Էջմիածնի կաթողիկոսական ընտրութեան։ Օրմանեան, հետեւելով Զամչեանին, Ազգապատումի Գ. հատորին մէջ կը յիշէ Յովնան Ամթեցին, Ս. Կարապետի վանահայրը, թեկնածու Էջմիածնի կաթողիկոսութեան և յետոյ անոր բանադրումը Սիմէոն կաթողիկոսի կողմէ։ Այս քանի մը տողէն զատ, ոչ մէկ խօսք ազատագրական շարժման և քաղաքական յարաբերութիւններու մասին։

Ամենէն ճշգրիտ պատմութիւնը այդ դէպքերուն կարելի է գըտնել Էմինի ինքնակենսագրութեան մէջ, որ տպուած է 1792-ին(*), որպէս յուշագրութիւն այս նշանաւոր գործիչին։ Եւ սակայն պէտք եղած ուշադրութիւնը չէ գրաւած։ Շատերը այդ յուշերը նկատած են որպէս արկածախնդրութեան մը նկարագրութիւնը, հեքիաթ և անստոյգ։ Հե-

(*) Յովսէփ Էմինի գիրքը ունի ֆետեւեալ վերնագիրը. «The life and adventures of Joseph Emīn, an Armenian. Written in English by himself, London, 1792»:

տագային, երբ Դիւան Հայոց Պատմութեան հատորները հրապարակուեցան և լոյս ընծայեցին Սիմէոն կաթողիկոսի թուղթերն ու կոնդակները, բազմաթիւ նոր տեղեկութիւններ, վաւերագրական ստուգութեամբ՝ եկան հաստատելու Յովսէփ Էմինի պատմական տեղեկութիւնները։

Յովսէփ Էմինի այս յուշերը առանձնապէս իմ ուշադրութիւնս գրաւեցին, երբ 1930-ին ձեռնարկեցի պատմական ուսումնասիրութեան մը, — Հայերու եւ Քիւրտերու ազատագրական շարժումներ 15-րդ դարէն մինչեւ մեր օրերը, — որ հրատարակուեցաւ Հայրենիք Ամսագրի 1931—1932 տարիներու պրակներուն մէջ։ Այդ ուսումնասիրութեան մէջ Յովնան եպիսկոպոսի, Յովսէփ Էմինի և Ալատին փաշայի միացեալ գործունէութիւնը վեր հանած և ծանրացած էի քաղաքական այն կարեւորութեան վրայ, որ կը ներկայացնէին այդ ձեռնարկները։

Տարօնի պատմութեան անկիւնէն քաղաքական այս դէպքերը քննուած չեն։ Նոր փաստաթուղթերու լոյսին տակ՝ հիմա միայն հնարաւորութիւն կը ստեղծուի պատմագրել այդ ժամանակաշրջանը, որ իր անդրադարձը ունեցած է յաջորդ հարիւր տարիներուն վրայ։

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔՆԵՐԸ ՈՐՊԷՍ ՈՒՂԵՑՈՅՑ

Տարօրինակ, բայց իրաւ վերնագիր մըն է, որուն քննութիւնը մեր առջեւ կը բանայ Տարօնի 18-րդ դարու պատմութեան ծալքերը։ Տարօնի ազգային և եկեղեցական կեանքի մասին ծանօթութիւններ հաւաքելու համար, աչքէ անցուցինք Էջմիածնի հայրապետական և դիւանական թուղթերը, որոնք հրատարակուած են Գիւտ Ա. Քյ. Աղանեանցի Դիւան Հայոց Պատմութեան հատորներուն մէջ։

1750—1830 թուականներու բոլոր թուղթերու և կոնդակներու մէջ միայն երեք անգամ հանդիպեցանք Տարօնի աշխարհին ուղղուած գրութիւններու, որոնք բացառապէս բանադրական սարսռազդեցիկ անէծքներ և պատիժներ էին, ուղղուած Տարօնի աշխարհը կառավարող վանահայր-առաջնորդներու հասցէին, որպէս Էջմիածնի դէմ ըմբոստներու և որպէս ազգը կործանողներու։ Բազմահարիւր թուղթեր և կաթողիկոսական հրահանգներ և օրհնութիւններ գրուած են Աստրախանի, Թիֆլիսի, Պոլսոյ, Իզմիրի և այլ երկիրներու Հայութեան՝ նիւթական և նուիրակութեան խնդիրներու շուրջ, սակայն այդ անցնող 80 տարիներու ընթացքին Տարօնը նկատուած է Քրտսանի Հայութիւն և արժանացած է երեք բանադրանքներու, որոնք սակայն հայ քաղաքական և ընկերային կեանքի պատմութեան իսկական կերպարանքը կը լուսաւորեն։

Առաջին բանադրանքը ուղղուած է Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր Յովնան եպիսկոպոսի հասցէին 1765 Յունիս 30-ին, երկրորդը՝ ուղղուած Բաղէշի Ամրտոլի վանքի վանահօր հասցէին, իսկ երրորդը՝ կրկին Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի վանահայրերու հասցէին, որ Դանիէլ-Դաւիթեան ծանօթ կաթողիկոսական ամօթալի պայքարներու շրջանին Դանիէլ կաթողիկոսին հաւանութիւն տուած էին։

Ս. Կարապետի վանահայրերուն դէմ սրձակուած բանադրանքները բացառիկ նշանակութիւն ունէին քաղաքական տեսակէտներէ։ Դանիէլ-Դաւիթեան կաթողիկոսներու պայքարներու բերումով եղած բա-

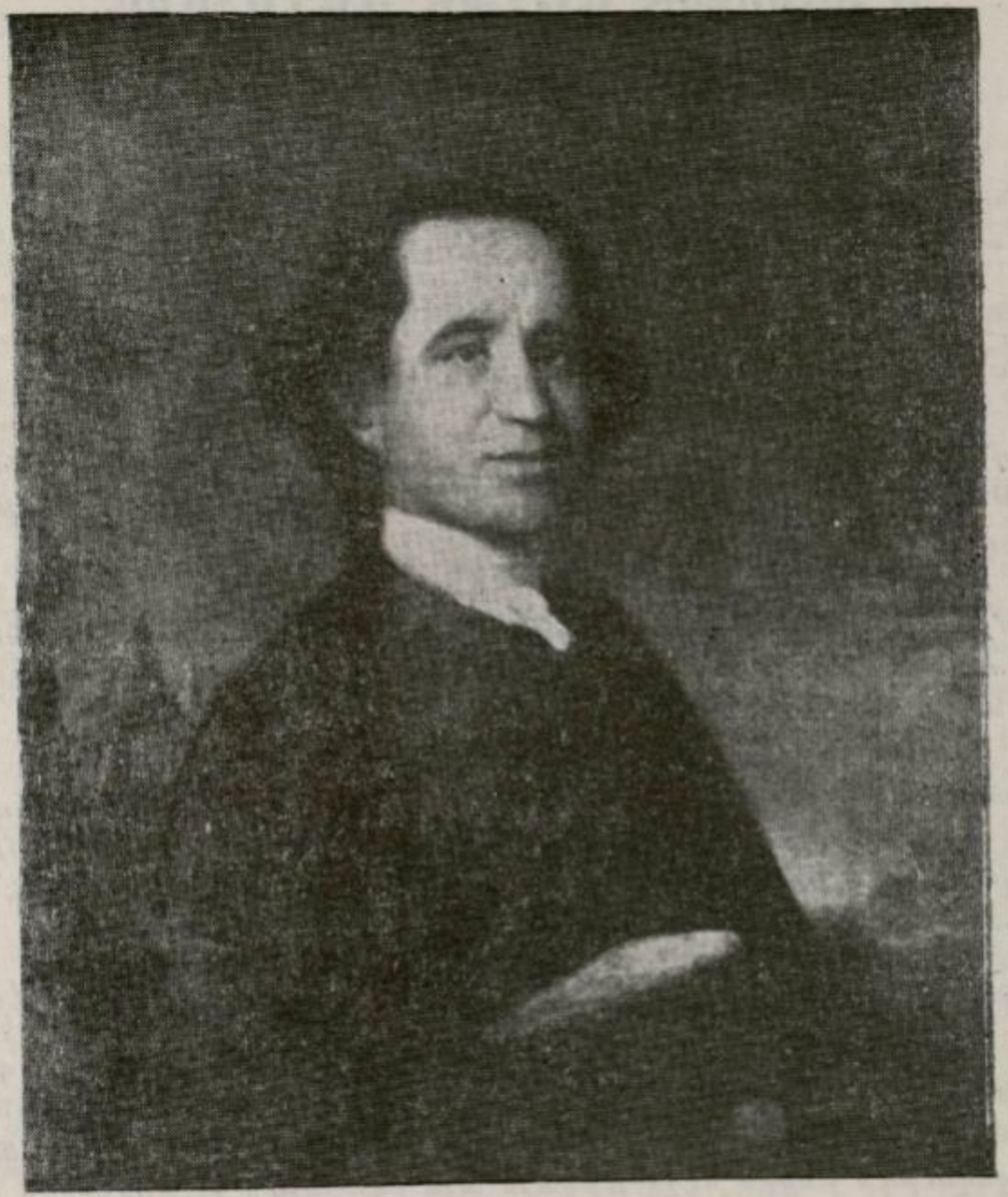

ՅՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆ

նադրանքը պիտի բացատրենք պատմութեան թուականներու կարգով։ Այժմ զբաղինք Ս. Կարապետի վանահայր Յովհան եպիսկոպոսի դէմ ուղղուած բանադրական կոնդակով, որ Տարօնի ժամանակակից պատմութեան կերպարանքը կը լուսաբանէ։

Դ.

ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԸ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՅՈՎՆԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԴԷՄ

Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի մահէն ետք, 1763-ին Սիմէոն երեւանցին մասնակի ընտրութեամբ կաթողիկոս կը նշանակուի և կ'օծուի, առանց հաւանութեան Պոլսոյ և Թուրքիոյ հայ թեմերուն։

Կաթողիկոսական թեկնածուներու մէջն էր նաեւ Յովհան եպիսկոպոս, ինչպէս կը վկայէ Զամչեան իր Պատմութեան Գ. հատորին մէջ, և մենք այդ իրողութիւնը կը տեսնենք նաեւ բանադրանքին մէջ։

Պոլսոյ և Թրքահայ թեմերու, մասնաւորապէս Հայաստանի նահանգներու թեկնածուն վանահայր Յովհան եպիսկոպոսն էր։ Սիմէոնի կաթողիկոսութեան դէմ առարկեցին, բայց կատարուած իրողութեան հանդուրժեցին։

Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայրը ազդեցիկ, խելացի և գործունեայ դէմք մըն էր, և փաստական կրօնապետն էր հայկական նահանգներու առաջնորդութեանց և վանահայրերուն, նոյնիսկ Յակոբ կաթողիկոսի օրերուն։

Սիմէոն կաթողիկոս դժգոհութեան յիշեալ մթնոլորտին մէջ քարձրանալով էջմիածնի գահին վրայ, իր դէմ միայն Յովհան եպիսկոպոսը կը գտնէր որպէս զօրաւոր հակառակորդ։ Էջմիածնի կաթողիկոսը պատրաստուած հոգեւորական մըն էր, զօրաւոր կամքի տէր, և համոզուած էր թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն էր միակ պետը հայ ժողովուրդին և թէ հայ եկեղեցին էր միակ կազմակերպութիւնը հայ ազգին։ Այս ըմբռնումներով առաջնորդուած, տիրական կերպով կ'իշխէր իր գահին և կը վարէր հայ ժողովուրդի հոգեւոր և աչխարհիկ գործերը։ Խիստ և հետեւողական եռանդով կը հալածէր կաթոլիկ գործակիցները և ամէն միջոցի կը դիմէր արգիլելու հերձուածողական չարժումները հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ։ Սակայն այս եռանդուն կաթողիկոսը ամբողջ հոգիով և ըմբռնումներով դէմ էր հայ ազատագրական չարժումին։ Անոր քաղաքական հորիզոնը սահմանափակուած էր Հայոց եկեղեցիի և անոր կաթողիկոսի բացարձակ իրաւունքի ըմբռնումին մէջ։ Ասկէ դուրս ոչ մէկ իրաւունք և իշխանութիւն կը ճանչնար։

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի հռչակը համայն Հայութեան մէջ և անոր վանահայր Յովհան եպիսկոպոսի ազդեցիկ դիրքն ու լայն գործունէութիւնը մեծապէս կ'անհանգստացնէին Սիմէոն կաթողիկոսը։ Եւ երբ վերահասու եղաւ թէ Յովհան եպիսկոպոս ազատագրական մեծ չարժումի մը գլուխը կեցած է և կը գործակցի Յովսէփ Էմինին, ու նոյնիսկ թղթակցութեան մէջ է վրաստանի Հերակլ թագաւորին հետ,

իր իշխանութիւնը վտանգուած զգաց և իր կաթողիկոսական միապետութիւնը խախտուած։ Այդ պատճառներով Սիմէոն կաթողիկոս դիմեց ամենէն ծայրայեղ միջոցին — կրօնական բանադրանքին, ինչ որ մահապատիժ մըն էր, որովհետեւ Յովնան եպիսկոպոսը կը դատապարտէր կատարեալ անգործութեան։

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐԸ

Բանադրանքի այս թուղթը ընդարձակ գրութիւն մըն է և կը պարունակէ այլազան պատճառաբանութիւններ, և նշանաւոր է այն ատելավառ ոգիով, զոր Սիմէոն կաթողիկոս կը ցուցաբերէ նոյն դարու ամենէն նշանաւոր եկեղեցականին դէմ, որ 15 տարիներէ ի վեր Գլակայ վանքի վանահայրն էր և իր ազդեցութեամբ կը հովուէր հայկական նահանգները։ Անէծքներու, անլսելի որակումներու շտեմարան մըն է այս գրութիւնը, աւելի վայել արիւնարբու իսլամ մոլեռանդ շէյխի մը, քան Հայոց կաթողիկոսին։ Իժի ծնունդ, սատանայի գործակից, սատակման արժանի, ազգի և եկեղեցիի քանդիչ, Ս. Լուսաւորիչի աթոռը ուրացող, արատաւոր սուրբ և ուղղափառ հաւատէն, կեղեքիչ, բռնակալ, անհաւատներուն գործակից, ըմբոստ ի տէրութենէ, եւն...։ Անգտանելի բառերու շտեմարան մըն է բանադրանաց այս թուղթը, որ տասը գլուխներու բաժանուած՝ կը թուէ Յովնան եպիսկոպոսի յանցանքները, որոնցմէ՝

Առաջինն է.— *Որպէս թունաւոր զէնք,* «արտելանելն 'ի կրօնից եւ 'ի կարգաց Սրբոյ Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց: Քանզի ինքն յայտնապէս առնէր զ'ախթարմայութիւն եւ հետեւողացն նոյն չար աղանդոց՝ թուլատրէր եւ ոչ լինէր վրէժխնդիր. մինչ մեծ մասն այնմ գաւառի փոխեցան 'ի նոյն աղանդ եւ բազումս 'ի նոցանէ ձեռնադրեաց 'ի քահանայութիւն»:

Առաջին ամբաստանութեան ձեւակերպումէն ետք, բանադրանքի թուղթը կ'աւելցնէ թէ երբ վանահայրը կը հանդիպէր այնպիսի գիւղ մը, ուր կաթոլիկներ և ուղղափառ Հայեր միասին կը բնակէին, անոնք միասին ներկայ կ'ըլլային եկեղեցիին մէջ ի ներկայութեան Յովնան եպիսկոպոսին, ամէն մէկը իր դաւանանքով, իսկ եպիսկոպոսը վրէժխնդիր չէր ըլլար անոնց հանդէպ։

Երկրորդ.— *Յովնան եպիսկոպոս նուիրակներ կը ղրկէր չորս կաթողիկոսական շրջանները և ամէն տեղ գանձանակ հաստատած էր և դրամ կը հաւաքէր։ Ըստ բանադրանքի՝ այդ դրամները չէր յատկացներ Ս. Կարապետի շինարարութեան, այլ կուտար Ալատին Պէկի որդիին, Մախսուտ Պէկին, որ այդ ժամանակ Մշոյ փաշայութեան տէրն ու տիրականն էր։ Ամբաստանագիրը կը շեշտէ թէ այդ մեծ գումարները կը տրուէին փաշային ոչ թէ անոր պահանջմամբ կամ բռնութեամբ, այլ Յովնան եպիսկոպոս իր կամքով կուտար այդ գանձը, որպէսզի ազդեցիկ երեւնայ Տարօնի շրջանի բռնաւորներու աչքին։*

Դրամական մեծ ծախքերով Օսմանեան արքայէն Ֆերմաններ բերել կուտար։ Այդպիսի թոյլտուութիւն մը կրցած էր բերել տալ Պոլ-

աէն, որուն զօրութեամբ Մախսուտ Պէկը բերդ չինելու իրաւունք ունեցաւ, իսկ բերդի չինութեան ամբողջ ծախքը առաւ Յովնան եպիսկոպոս։ Վանահայրը Բազէշի խանը քանի մը անգամ փոխել տուած է յօգուտ Մախսուտ Պէկին։ Այս չռայլ ծախքերու համար եթէ դրամ պակսէր, Ս. կարապետի անօթեղէնները կը հալեցնէր և կը ծախէր։

Երրորդ.— Ինքնագլուխ կը փոխէր առաջնորդները, որ էջմիածնի կողմէ կարգուած էին։

Չորրորդ.— Յակոբ կաթողիկոսի նուիրակները փոխել տուած է կաթողիկոսը համոզելով։

Հինգերորդ.— Յակոբ կաթողիկոսի ժամանակ քառասուն թումանը ղրկուած է Յովնան եպիսկոպոսին և նուիրակ ղրկուած է որ էջմիածնի համար նուիրահաւաք կատարէ, դամէչ գնելու Ս. Էջմիածնի համար։ Յովնան եպիսկոպոս դրամները վար դրած է և 30 հատ մանր և նիհար ձագ (դամէչ) ղրկած է նուիրակին հետ։

Վեցերորդ.— Յովնան եպիսկոպոս թոյլ չէր տար որ ուխտաւորները էջմիածին անցնէին։ Իսկ դէպի էջմիածին անցնողներէն դրամները կ'առնէր և յանձնարարագիր կու տար ճանապարհներու վրայ գըտնուող իր գանձապահներուն վրայ։

Եօթերորդ.— 15 տարիներէ ի վեր, երբ Յովնան նստած էր Ս. կարապետ, որպէս վանահայր և առաջնորդ, ոչ մէկ դրամ էջմիածնի գանձը մտած էր Տարօնի թեմէն։

Ութերորդ.— Ծագկեալ փառաւոր կոնդակներ կը գրէր, աւելի մեծ քան կաթողիկոսի կոնդակները։ Այս կ'ընէր ոչ թէ միամտութեամբ, այլ խորամանկութեամբ և մեծ հպարտութեամբ, վասնզի կ'ուզէր հայրապետական փառքով երևնալ, և գործով իսկ ցոյց կու տար։ Իսահակ վարդապետի կաթողիկոսական կոչումէն հրաժարելէն և Յակոբ կաթողիկոսի մահէն ետք, Յովնան եպիսկոպոս թեկնածուն էր կաթողիկոսութեան, և ինքզինք այդպէս կը նկատէր։ Բազմաթիւ նամակներ կը գրէր հայազգի և օտար անուանի մարդոց, որպէս զի կաթողիկոսական գահը բարձրանայ։

Իններորդ.— «Լրբութիւն եւ անզգամութիւն ընդդեմ արբազան վեհիս մերոյ»։ Որովհետև Սիմէոն կաթողիկոսի խոնարհութիւն և հնազանդութիւն ցոյց չտուաւ ոչ գրաւոր և ոչ ալ բերանացի։ Ընդհակառակը, վանահայրը Ս. կարապետէն և իր ներկայացուցիչը Պոլսէն կը վատաբանէին նորընտիր կաթողիկոսը և չէին ընդուներ անոր այդ հանգամանքը։

Տասներորդ.— Վանահայր Յովնան եպիսկոպոս յամառեցաւ իր ընթացքին մէջ և չարունակեց իր գործունէութիւնը։ Սիմէոն կաթողիկոս միջնորդներով ուզեց Յովնանը բերել էջմիածին ի հնազանդութիւն և խոնարհութիւն, բայց չյաջողեցաւ։

Եւ երբ 1765-ին բռնուած թուղթերէն իմացաւ այն ծաւալուն գործունէութեան նպատակը, որ էր Հայաստանի ազատագրութիւնը,

Սիմէոն կաթողիկոս բանադրեց Ցռվնան եպիսկոպոսը և իր բանադրանքի թուղթը հաղորդի Մահտեսի Սիմէոնի միջոցաւ ղրկեց Տարօն, պատուիրելով որ կարդացուի ամէն տեղ, որպէսզի Ցռվնան եպիսկոպոսը իր ազդեցութեամբ ծածուկ չպահէ կոնդակը։

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մայրաքաղ որակումներով լեցուն և թշնամական զգացումներով յագեցած բանադրանքի թուղթը երկու հիմնական անկիւններէ կարելի է լուսաբանել. առաջին. քաղաքական դրդապատճառներ ունի, երկրորդ՝ անձնական։

Ա.—ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ. Հայաստանի ազատագրութիւնը չարժումն էր, որուն գլուխը կեցած էր Ս. Կարապետի վանահայրը։ Իսկ Սիմէոն կաթողիկոս ոչ միայն դէմ էր ազատագրական չարժումին, այլև թշնամի։ Իր կաթողիկոսական գործունէութեան ամենէն նշանաւոր նիւթն է այն հակառակութիւնը, զոր երեսուն տարի Սիմէոն կաթողիկոս։

Ազատագրական իր ըմբռնումով, ինքը որպէս կաթողիկոս, արդէն Հայ Եկեղեցւոյ իշխանն է և այդ հանգամանքով ամբողջ Հայութեան վերնախաւը (այսինքն թագաւորը), որմէ անդին՝ տարբեր իշխանութեան մը առնչուելը իր ազատագրական իշխանութեան խախտումը կամ կործանումը պիտի նշանակէր։ Անշուշտ կար նաեւ ըմբռնումը թէ Թուրքիոյ և Պարսկաստանի հզօր կայսրութիւններու ճիրաններէն հայ ժողովուրդը պիտի չկրնար կորզել իր ազատութիւնը։ Այս պահպանողական ըմբռնումը տեղ ունէր Սիմէոն կաթողիկոսի մըտքին մէջ։ Բայց ինքը որպէս ուսումնական մարդ և դրեթէ ժամանակակից, գիտէր Իսրայէլ Օրիի չարժումը, գիտէր Դաւիթ Պէկի յաղթանակները, գիտէր թէ մինչև 1728 թուականները Ղարապաղն ու Սիւնիքը կիսանկախ իշխանապետութիւններ էին՝ կռիւներով ձեռք բերուած։ Ուրեմն կարելիութիւններ կային։ Սակայն Սիմէոն կաթողիկոս, երեսունի խանին հրու հպատակ, դէմ էր ազգային ազատագրական չարժումին։

Իր նախորդը այդպէս չէր։ Թոյլ անձնաւորութիւն, բայց հայ ազգի ազատագրութեան համակիր անձնաւորութիւն մըն էր Ցակոբ կաթողիկոս, որ ժամանակին եղած էր Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայր, և անկէ անցած էր Պոլիս որպէս պատրիարք, յետոյ եղած էջմիածնի կաթողիկոս։ Ցակոբ կաթողիկոս ծանօթ էր Ցռվնան եպիսկոպոսի գործունէութեան և այդ պատճառներով ընդառաջ կ'երթար անոր առաջարկներուն։

Ցովսէփ էմինէն վկայութիւն մը ունինք Ցակոբ կաթողիկոսի մասին, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ կաթողիկոսը համակիր եղած է էմինի ձեռնարկներուն։ 1760-ին երբ Ցովսէփ էմին Հալէպէն անցնելով Հայաստան՝ քաջալերած է հայ գիւղացիները զինուելու և դիմադրելու Թուրք բռնապետներուն, իր ճամբան չարունակած է մինչև էջմիածին։ Ցովսէփ էմին հասած է էջմիածին ճիշդ այն ժամանակ, երբ Ցա-

կոբ կաթողիկոս Երեւան է եղած։ Վանքի միաբանները լաւ չեն ընդունած Յովսէփ Էմինը։ Յաջորդ օրը իր ձին հեծած կ'երթայ Գայիանէի վանքի մօտերը, ուր Էջմիածնի ոչխարները կ'արածէին։ Վանքի 12 շուները անոր վրայ կը յարձակին։ Հովիւները և վարդապետ մը անտարբեր կը դիտեն և չեն զսպեր շուները։ Շուն մը վեր կը ցատկէ և կը խածնէ ձիուն դունչը։ Էմին ատրճանակով շունը կը սպաննէ։ Ու ահա հաւար մը կը փրցնեն և Էմինը վանքը կը բերեն ու կը բանտարկեն։ Վարդապետները անոր կ'ըսեն թէ շատ ծանր պիտի նստի իրեն Էջմիածնի շան սպանութիւնը։ Վերջապէս կաթողիկոսը կը վերադառնայ Էջմիածին և իր ներկայութեան կը կանչէ Էմինը։ Վարդապետներն ու եպիսկոպոսները վեհարանին մէջ հաւաքուած կ'ըլլան։ Կաթողիկոսը ձեռքը կը դնէ Էմինի գլխուն ու երկար աղօթք մը կ'ընէ։ Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները կը դիմեն կաթողիկոսին ըսելով.— «Վեհափառ, այս մարդը արժանի չէ այդ աղօթքին՝ այդքան երկար. այս մարդը սպաննեց Էջմիածնի ամենէն հաւատարիմ շունը»։ Կաթողիկոսը կը պատասխանէ.— «Այո', այդ գիտեմ, բայց լաւ է որ Զեզմէ վեցեակ մը չէ սպաննած։ Շատ կը ցաւիմ որ դուք և իմ փոխանորդ Պետրոս վարդապետը այդպէս վարուած էք անոր հետ։ Զեզի պիտի ըսեմ որ այդ մարդը հոս ուխտի եկած չէ, ինչպէս կը տեսնեմ իր տեղեկատուութենէն, այլ աւելի մեծ բանի մը համար։ Ի՞նչ է այդ, մենք չենք գիտեր, բայց վստահ եղէք որ ան անձնուէր զաւակն է Քրիստոսի եկեղեցիին։ Անիկա վաճառական մը չ'երեւիր։ Կը մաղթէի Աստուծոյ, որ մենք շատեր ունենայինք անոր նման»։

Անշուշտ Յակոբ կաթողիկոս ազատագրական շարժումին նուիրուած մարդը կը տեսնէր Էմինի մէջ և կը մաղթէր որ անոր նմանները շատնային։ Սակայն Սիմէոն կաթողիկոս, ինչպէս պիտի տեսնենք, հալածեց Էմինը, բանադրեց Յովնան եպիսկոպոսը, և ամէն ջանք թափեց անոնց գործունէութիւնը ջլատելու։ Թուղթեր ու հրահանգներ ղրկեց ամէն կողմ, Վրաց թագաւորին, Ղարապաղի մելիքներուն, զանազան առաջնորդներուն՝ խափանելու Էմինի և Յովնանի աշխատանքները։

Բանադրանքի առաջին և հիմնական կէտը, եկեղեցական տեսակէտէն, աղանդաւորութիւնն էր։ Իբրեւ հերձուածող մը կը ներկայանայ Յովնան եպիսկոպոս, որ Կաթոլիկները հալածելու տեղ՝ զանոնք կը հովանաւորէ։

Այս հատու զէնքը իր նպատակին չի հասնիր, որովհետեւ Յովնան Հայոց Եկեղեցիի կարկառուն դէմքերէն մէկն էր, դաւանափոխութեան ոչ մէկ հակում ցոյց տուած էր։ Հայաստանի նահանգները մեծ վստահութեամբ կապուած էին Ս. Կարապետի վանահօր հետ և գիտէին թէ ի'նչ կը հետապնդէ ան։

Նոյնպէս չափազանցութիւն մըն էր այն յայտարարութիւնը թէ Յովնան եպիսկոպոսի հովանաւորութեան շնորհիւ Տարօնի դաւառը մե-

ծամասնութեամբ հեռացած էր Հայոց Ուղղափառ եկեղեցիէն։ Ընդամէնը մէկ-երկու գիւղեր էին գաշտի մէջ և 30—40 ընտանիք՝ Մուշի մէջ։

Ցռվեան եպիսկոպոս երբ Քիւրտերը, Եզիտիները և Ասորիները կը սիրաշահէր, որպէսզի ապատամբին օսմանեան տիրապետութեան դէմ, բնական է որ պիտի սիրաշահէր նաեւ այն Հայերը, որոնք ինչ-ինչ տեղական պատճառներով բաժնուած էին Հայց. եկեղեցիէն։ Ցռվեան եպիսկոպոսի բարեացակամ վերաբերմունքը աւելի գերագոյն նպատակի մը համար էր, որ հետագային եւս խաղաղ կենակցութեան առաջնորդեց Տարօնի յարանուանութիւնները։ Տարօնի մէջ Հայ Լուսաւորչականը, Կաթոլիկը և Բողոքականը իրար չհալածեցին երբեք, և նոյն եռանդով մասնակից եղան Հայոց յեղափոխական չարժումին, ինչպէս որ գործակից էին Ցռվեանին 1765 թուին, ազատագրական ապըստամբութեան մը համար։

Քաղաքական պատճառներով էր որ Ցռվեան եպիսկոպոս դրամներ կը ծախսէր — բերդ չինելու Ալատին փաշայի տան համար։ Այդ բերդի չինութեան ֆերմանն ալ Ցռվեանը յաջողցուցած էր Պոլսոյ երեւելիներու միջոցաւ։ Մախսուտ Պէկը յաջորդած էր իր հօրը՝ Ալատին փաշային, ըմբոստ ոյժ մըն էր և չրջանը կիսանկախ իշխանապետութեան մը վերածած էր։ Քրտական այս ոյժը Ցռվեանի համար գերագոյն զէնք մըն էր թրքական տիրապետութենէն ազատելու համար։ Սիմէոն կաթողիկոս այս հեռատեսութիւնը չունէր։ Սիրով կը հանդուրժէր ենթարկուիլ երեւանի խաներու քմայքին, առանց անդրադառնալու որ Ալատին փաշաներն ալ երեւանի խանի չափ ոյժ էին իրենց չրջանին մէջ և կրնային իրենց չրջանը ազատել թրքական տիրապետութենէն, ինչպէս որ վրաստանի Իմէրէթի չրջանի իշխանը՝ Սողոմոն ապստամբեցաւ Թուրքիոյ դէմ, կրցաւ իր երկիրը պաշտպանել և ինքզինք հռչակել Իմէրէթի թագաւոր։

Սիմէոն կաթողիկոս հոգեւին դէմ էր Հայոց ազատագրական չարժումին և իր ամբողջ հալածանքը Ցռվեանի և Ցովսէփ Էմինի դէմ ծնունդ կ'առնէր այդ սկզբունքէն։

Բ.—ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ալ ծանր կը կշռէին բանագրանքի թուղթին մէջ։ Ամբաստանել Ցռվեանը որ չորս կաթողիկոսութեանց չըրջաններու մէջ գանձանակ դրած է, որ ծաղկազարդեալ մնծ կոնդակներ կը ղրկէ ամէն կողմ հայրապետական հանգամանքով, որ նամակներ կը գրէ աշխարհի ամէն կողմ և կը վարկաբեկէ Սիմէոն կաթողիկոսի հեղինակութիւնը, կը նշանակէր թէ յանձին Ցռվեան եպիսկոպոսի, Սիմէոն կաթողիկոս կը տեսնէր իր ամենէն մնծ մրցորդը, որ նաեւլով Տարօնի Ս. կարապետի վանքը, կրնար օր մը պատմական այդ կեդրոնը դարձնել կաթողիկոսանիստ աթոռ մը(*) և ընդունելի նկատուիլ թէ՛ Օս-

(*) Աւտր կրնար նպաստել այն իրողութիւնը, որ Լուսաւորիչի տան հայրապետները չրջան մը աթոռանիստ վայր ընտրած էին Աշտիշատը, որմէ հեռու չէր Ս. կարապետը։

մանեան կառավարութեան աչքին և թէ պաշտպանութիւն գտնել Ալատին փաշայի տան կողմէ։ Մանաւանդ որ թրքահայ նահանգները կապուած էին Յովնանին և Պոլսոյ երեւելիները նոյնպէս համամիտ էին Ս. Կարապետի վանահօր։

Անձնական այս պատճառները նախանձով լեցուցած էին Սիմէոն կաթողիկոսի սիրտը և ան իր բանադրանքի թուղթով վրէժխնդրութեամբ կ'ուզէր զգետնել իր հակառակորդը, դիմելով մահացու բոլոր միջոցներու, ինչ որ կրնար ունենալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս մը, իր կրօնապետական հանգամանքներով։

Սիմէոն կաթողիկոսի միջոցառումները եթէ կրցան ջլատել Յովնանի և Յովսէփ Էմինի ազատագրական շարժումը, բայց չկրցան զգետնել Յովնան եպիսկոպոսը որպէս վանահայր և առաջնորդ, ինչպէս պիտի տեսնենք պատմութեան ընթացքին։

Յովնան շարունակեց կառավարել իր թեմը և ղեկավարեց միւս նահանգներու հաւաքական կամքը. ազատութեան յոյսերով արթնցաւ հայ ժողովուրդը, բայց Սիմէոն կաթողիկոսի ջանքերով Վրաստանի Հերակլ թագաւորը զգուշացաւ քաջալերել Էմինը և Յովնան եպիսկոպոսը, իսկ Ղարապաղի մելիքները տարի մը պահելէ ետք՝ ճամբու դրին Էմինը, համաձայն Սիմէոն կաթողիկոսի հրահանգին, զոր ղրկած էր Մելիք Յովսէփին։

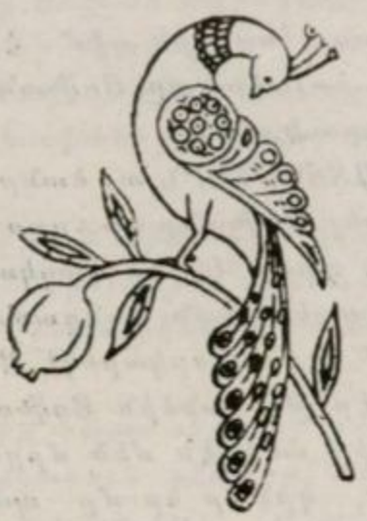

Ե.

ՅՈՎՆԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԵՒ ՅՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆ

ԱՆՈՆՑ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿԸ

18-րդ դարու կէսերուն Տարօնի աշխարհին մէջ կը խմորուէր ազատագրական շարժում մը, մեծ ծաւալով և լուրջ հիմունքներով։ Այդ մեծ շարժումը մտքեր զբաղեցուցած է քառորդ դար մը ամբողջ, 1750-էն մինչեւ 1780 թուականները, երբ պատմութեան բեմէն կը հեռանային Յովնան եպիսկոպոս, Սիմէոն կաթողիկոս և Յովսէփ Էմին։

Ազատագրական այս շարժումի ոգին և ղեկավարը՝ Յովնան եպիսկոպոսն էր, թռիչք տուող և յոյս ներշնչողը՝ Յովսէփ Էմինը։ Այս երկու անձնաւորութիւններու քաղաքական կեանքը շաղկապուած է իրարու։ Անոնց գործունէութիւնը ներկայացնելով, ներկայացուցած կ'ըլլանք նաեւ Տարօնի ժողովուրդի այդ ժամանակուան ձգտումները։ Տարօնը կը դառնար, այդ թուականներուն, միակ վայրը որ նախաձեռնութիւնը կը ստանձնէր այդ մեծ շարժումին և յոյս կը ներշնչէր Յովսէփ Էմինին, որ ամէն տեղ գլուխ զարկած էր և կեդրոնավայր մը գտած չէր։

Ո՞Վ Է ՅՈՎՆԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Յովնան եպիսկոպոս, որ երբեմն վարդապետ և երբեմն եպիսկոպոս տիտղոսը կը կրէ, Տարօնի աշխարհի զաւակներէն մէկն է, նշանաւոր պատմական անձնաւորութիւն մը, որ մինչեւ հիմա մութին մէջ մնացած է, անշուշտ Հայոց պատմութեան այդ շրջանը ուսումնասիրուած չըլլալու պատճառաւ։

Յովնանը ոմանք յիշած են որպէս Ամթեցի (Տիարպեքիր), Տիարպեքիրի դաշտի կեպնէ գիւղը ծնած ըլլալու պատճառով։ Կեպնէ հարաւային Սասունի գիւղերէն մէկն է, Ֆարզինի և Լճէի շրջանին մէջ։ Այդ դարերուն Տիարպեքիրի կեդրոնին կ'ենթարկուէին Սասունի Բսանքի, Խիանքի և Խուլբի շրջանները։ Այդ շրջաններուն պատկանող անհատները կը նկատուէին Ամթեցի։

Անծանօթ պատմագիր մը, որուն գրուածքը տպուած է «Դիւան Հայոց Պատմութեան» շարքին մէջ, և որ Ս. Կարապետի վանահայրերն ու անոնց գործունէութիւնը կը թուէ, կը յայտնէ թէ Յովնան Տարօնցի էր, Կեմիկ գիւղէն։ Կեմիկը Մշոյ դաշտի գիւղերէն մէկն է։ Կեպնէ և Կեմիկ քիչ մը նոյնահնչիւն են և կրնան շփոթուիլ իրարու հետ։ Յամենայն դէպս Յովնան այս երկու գիւղերէն մէկուն մէջ ծնած է։ Հաւանաբար ծնած ըլլայ Մշոյ դաշտի Կեմիկ գիւղը և իր ծնողներուն

հետ փոխադրուած ներքին դաշտի կեպնէ գիւղը։ (Նոյն պայմաններուն մէջ կը գտնուի Արմենակ Ղազարեան (Հրայր), որ ծնած ու պատանութիւնը անցուցած է Սասունի Ախրոնք գիւղը, ապա իր հօր՝ Տէր Մամբրէ Քհնյ. Ղազարեանի հետ փոխադրուած է Մշոյ դաշտի Ղըզլաղաճ գիւղը։ Շատեր Հրայրը Ղըզլաղաճցի կը նկատեն, ու այդպէս ալ անոր պատմութիւնը կը հիւսեն)։

Կրթութիւնը ո՞ւր է առած, անծանօթ կը մնայ։ Բայց չունէին տակն է Ամրատլի (Բաղէշ) համալսարանին, որ այդ առեններբը կիսամար կեդրոն մըն էր, սակայն այդ դպրոցի փայլուն շրջանին արտադրած սերունդը ամբողջ հարիւր տարի մը Տարօնի և Սասունի վանական կեդրոններու մէջ իր նախորդներու ճանապարհով ընթացաւ, ուսումնական վարդապետներ արտադրելով։

Յովհան այս ուսումնական վարդապետներէն մէկն էր, մտաւոր հակումներով օժտուած։ Ժամանակի գրագէտներէն մէկը կը հանդիսանար։ Իրմէ քանի մը տաղերու պատառիկներ յայտնի են։ Անոր տաղերը գտնուած ու հաւաքուած չեն։ Իր տաղերը աչխարհիկ և բնապաչտ նկարագիր մը ունին։ Օր մը, թերեւս, հնար ըլլայ ձեռագիր տաղարաններէն հաւաքումներ կատարել և Յովհանի բնորոչ դէմքը լոյսին բերել։

Ակնցի Մինաս եպիսկոպոսի ձեռնասունն է Յովհան վարդապետ։ Երբ Մինաս եպիսկոպոսը կաթողիկոս կ'ընտրուի և կը մեկնի Էջմիածին, իր ձեռնասուն Յովհան վարդապետը առաջնորդ և վանահայր կը կարգէ Ս. կարապետի։ Յովհանի վանահայրութիւնը կը սկսի 1749-էն։

Անծանօթ պատմագիրը կ'ըսէ թէ Յովհան վարդապետ, ըստ բնթանացի պատմողներու, բթամիտ մէկը եղած է, ուստի Ս. կարապետի գերեզմանէն խնդրած է չնորհք և առանալով չնորհքը, օրէ օր յառաջդիմած է և դարձած՝ առաջնակարգ քարոզիչ։ Անչուշտ աւանդութիւն մըն է այս, որուն նմանը մենք կը տեսնենք Յովհաննէս Պլուզ և Կոստանդին երզնկացի բանաստեղծ կրօնականներուն քով ալ։ Տեսիլք կը տեսնեն, չնորհք կը առանան և կը բանաստեղծեն չնորհալի կերպով։ Կը թուի թէ Յովհան ալ ներչնչուածներէն մէկը եղած է՝ Ս.կարապետէն չնորհք առանալու, ինչ որ չատերու ձգտումը եղած է։ Ճշմարտութիւնը այն է որ Յովհան չատ չնորհալի քարոզիչ մը և բանաստեղծ մը եղած է։ Բնական է որ ժողովուրդը Ս. կարապետի չնորհած կարողութիւնը նկատէր այն փայլուն ձիրքերը, զորս ունէր Յովհան վարդապետը։

Վանահայրութեան շրջանին Յովհան գացած է Էջմիածին և ձեռնադրուած եպիսկոպոս, Մինաս կամ Յակոբ կաթողիկոսներու կողմէ։ Այդ կէտը թուական ճշդութեամբ արձանագրուած չէ։

ՅՈՎՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Յովհան եպիսկոպոս լայն ծանօթութիւններ ունէր Տարօնի և Տիարպէքիրի շրջաններու մասին, որպէս տեղացի։ Նաև որպէս Ս. կարապետի վան-

քի միաբաններէն մէկը, նուիրակի պաշտօնով բազմաթիւ անգամներ պտըտած էր Տարօնէն մինչեւ Տիարպեքիրի դաշտը և խորապէս գիտակ էր միջցեղային յարաբերութիւններուն։ Այդ շրջաններուն մէջ գործող ուշիմ ղեկավար մը անմիջապէս կռահած ու կշռած պիտի ըլլար քրտական իշխանապետութիւններու ոյժը, որ փաստական տէրն էր երկրին։

Յովնան եպիսկոպոս ստանձնելով Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը, վանքի և Տարօնի շրջանի գոյութիւնը կապեց հայ-քրտական բարեկամութեան հետ։ Յովնանի համար շրջանի կառավարութիւնը Ալատին փաշան էր։ Անոր հետ բարեկամացաւ՝ քաղաքական և հանրային խնդիրները վարելու համար։

Գործակցութեան և վստահութեան այս քաղաքականութիւնը ոչ միայն Յովնան եպիսկոպոսի հեռատեսութենէն կ'առաջանար, այլ նաեւ Ալատին փաշայի բարեացակամ վերաբերումէն, զոր ունէր դէպի Տարօնի Հայութիւնը։ Փաստօրէն Ալատինի օրով հալածական ժողովուրդը վերադարձաւ իր օճախը և համեմատական ապահովութիւն մը ունեցաւ։ Տեղէ տեղ քշուող հայ ժողովուրդը ապաստան կը գտնէր Տարօնի գաւառներուն մէջ և կրկին մնայուն կեանքի մը հիմքը կը դնէր։

Ալատինի տունը շատ յաճախ ըմբոստ դիրք մը բռնած էր Օսմանեան կայսրութեան դէմ և կրցած էր զսպել բազմաթիւ թափառաշրջիկ ցեղեր, որոնք անիշխանութիւն կ'առաջացնէին բոլոր այն վայրերուն մէջ, ուրկէ կ'անցնէին։

Քաղաքագէտ և ուշիմ վանահայրը Ալատինի տան մէջ տեսած էր այն ոյժը, որ օր մը պիտի կարենար թօթափել թրքական տիրապետութիւնը, որմէ ետք հայկական ազատագրութիւնը կը դառնար տեղական խնդիր մը՝ քիւրտ ցեղապետներուն հետ կարգադրուելիք։

Ալատին փաշան Ս. Կարապետի վանքը կը նկատէր Հայոց կեդրոնական վայրը։ Իր փաշայութեան շրջանին մէջ մտնող Հայերու ներկայացուցիչը վանքի վանահայրն էր, որ միեւնոյն ժամանակ առաջնորդն էր ընդարձակ շրջաններու։

Յովնան վարդապետ երբ տակաւին միայն պարզ միաբան մըն էր և կ'աշխատէր Ակնցի Մինաս եպիսկոպոսի ձեռքին տակ, ականատես կ'ըլլար դէպքի մը, որ անշուշտ հետագային իրեն ուղղութիւն պիտի տար վանքը կառավարելու գործին մէջ։

Դէպքը կը պատահի մօտաւորապէս 1745—7-ի շրջանին։ Ս. Կարապետի վանքը 50 ոսկի տուրքի պարտքին տակ կ'իյնայ։ Տուրքը պիտի տրուէր Ալատին փաշային։ Օր մը երբ Ալատին փաշան մարդ կը ղրկէ վանքը այդ 50 ոսկին պահանջելու, Մինաս եպիսկոպոս կը փախչի և Ս. Կարապետի անտառը կը պահուի։ Այդ տեղի անունը կը մնայ «Չայէ քեշիշ»։

Տուրք պահանջողները կը վերադառնան Մուշ և Ալատին փաշային կը պատմեն վանահօր փախուստը։ Այն ժամանակ Ալատին մարդ կը ղրկէ վանք և եպիսկոպոսը կը տանի Մուշ, ընտիր վերարկու մը նուէր

կու տայ անոր և վանքի պարագը կը ջնջէ։ Մինաս եպիսկոպոս կը վերադառնայ Ս. կարապետ և քաջալերուած Ալաթին փաչայէն, կը սկսի խաչբակի կողմի պարիսպը ծայրէ ի ծայր հիմնարկել և չինել, նոյնպէս և վերին փակայի պարիսպներն ու եկեղեցին։

Քանի մը տարի ետք Մինաս եպիսկոպոս կաթողիկոս կ'ընտրուի և իրեն տեղ վանահայր կը կարգէ Յովհան վարդապետը և կը մեկնի Էջմիածին։

Յովհան վանքի վանահայրութիւնը և շրջանի առաջնորդութիւնը առանձնելով, գիտակից էր թէ Ս. կարապետի վանքը համայն Հայութեան աչքին մեծ նշանակութիւն ունէր, և թէ Ալաթին փաչան գործնական քայլերով ցոյց տուած էր իր բարեացակամութիւնը հայկական այս կեդրոնին հանդէպ։

Յովհանի առաջին գործը կ'ըլլար սերտօրէն կապուիլ Ալաթին փաչայի տան և փոխադարձօրէն օժանդակել իրարու։ Այս քաղաքականութեան չնորհիւ վանքի կալուածները կը դառնային անձեռնմխելի, նուիրակները կը պարտէին ազատօրէն, իրենց հետ առնելով գինեալ մարդիկ և ամէն տեղ կը մտնէին որպէս Ալաթին փաչայի հետեւորդները։ Շրջաններու մէջ պատահած դէպքերը կը կարգադրուէին Յովհան վանահօր միջնորդութեամբ և հայ զանգուածները կ'ենթարկուէին առաջնորդին առանց առարկութեան, անոր կռնակը տեսնելով Ալաթինի իշխանապետութիւնը։

Փոխադարձաբար, Յովհան եպիսկոպոսն ալ մեծ օժանդակ մը կը հանդիսանար Ալաթինի իշխանապետութեան։ Այն բոլոր խնդիրները, որ պիտի կարգադրուէին Պոլսոյ մէջ, կը կատարուէին Յովհանի միջոցաւ։ Մէկ քանի անգամ կարելի եղած է Պիթլիսի խանը փոխել և ուրիշ մը նշանակել տալ՝ ըստ Ալաթինի բազձանքին։ Յովհանի միջնորդութեան և Պոլսոյ երեւելիներու ջանքերով, կայսերական ֆերմանով իրաւունք տրուեցաւ Ալաթինի տան որ բերդ չինուի։ Քանի քանի անգամներ հրաման տրուած էր Պոլսէն էրզրումի Պէյլէր Պէյին որ հետզհետէ բերէ Ալաթին փաչայի տունը, սակայն Յովհան եպիսկոպոսի դիմումները էրզրումի ազդեցիկ մարդոց միջոցաւ առաջն առած էին գինուորական արշաւանքներուն։

Անշուշտ այս բոլորը կ'ըլլար խելքով և գրամով։ Յովհան եպիսկոպոս քաղաքական խելք ունէր և գրամն ալ կը ճարէր յանուն Ս. կարապետի վանքին։ Քաղաքական ձեռնարկներու համար գրամ չէր խնայեր։ Անոր առատաձեռնութեան պատճառաւ Ս. կարապետի պարտքերը կ'աւելնային։ Յովհան եպիսկոպոս ետքը տարի պարտեցաւ հայկական նահանգները, յետոյ անցաւ կ. Պոլիս։ Հոն գանձանակներ հաստատեց և փոխանորդ նշանակեց։ Բնական է որ այս գործերը կատարած ըլլալու է պատրիարքներու և ամիրաներու հետ անութեամբ։ Այսպիսով Հայութեան բոլոր կեդրոններու մէջ Ս. կարապետի վանքը գանձանակներ ունէր և ազդեցիկ բարեկամներ, որոնց հետ կը թղթակցէր Յովհան եպիսկոպոս։

Տարօնի զանազան գաւառները այցելած ժամանակ իր հետ կ'առնէր 25—30 զինուած Հայեր և Քիւրտեր՝ իշխանութիւն և այժ ցուցադրելու համար։ Բարեկամական ամուր կապեր հաստատած էր Ալատինի հետ և կը գործէր անոր հաւանութեամբ։

Ալատին իշխանապետն էր Տարօնի Քրտութեան և Երկրին, իսկ Յովհան եպիսկոպոս՝ իշխանն էր Հայութեան, անչուշտ փաշայի հովանաւորութեան տակ։

Յովհանի համարձակութիւնը անձնավստահութիւն կը ներշնչէր հայ զանգուածներուն, որոնք կ'արթննային իրենց ստրկական վիճակէն և կը մտածէին ազատութեան մասին։

Ալատին փաշայի և իր յաջորդ Մախմուտ փաշայի առկութիւնը դէպի օսմանեան միրապետութիւնը, յայտնի էր։ Յովհան եպիսկոպոս այդ առկութիւնը կը սրէր և Ալատինի տունը կը մղէր վերջնականապէս ձերբազատութիւն Օսմանեան կայսրութեան չղթաներէն և անկախ իշխանապետութիւն մը դառնալ։

Յովհան ծանօթ էր այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական կացութեան և ժամանակը նպաստաւոր կը գտնէր ազատամարտական չարժման մը համար։

Ահա այս գիտակցութեամբ և համոզումներով առաջնորդուած, Յովհան եպիսկոպոս Ս. կարապետի վանահայրութիւնն ու առաջնորդութիւնը ազատագրութեան ապարէզ կը դարձնէր և իր ամբողջ գործունէութիւնը, նիւթական, կրօնական և քարոզչական հիմնական ուղեգիծով մը կը վարէր, նպատակ ունենալով Հայաստանի ազատագրութիւնը։

Յովհան եպիսկոպոս, որպէս ուսումնական մարդ, աշխարհիկ և քաղաքական ըմբռնումներով առաջնորդուած էր։ Իր շրջապատին մէջ, ինքը անչուշտ լաւապէս ծանօթ էր Հայոց պատմութեան անցքերուն, տակաւին կային Սասնոյ իշխանապետութեան երկաք հարիւր տարուան անկախ կեանքին, անչուշտ ծանօթ էր Խորայէլ Օրիի և Դաւիթ Պէկի ձեռնարկներուն, որոնք իր մանկութեան օրերուն պատմական դէպքեր էին։ Այս պատմական իրողութիւնները ներշնչման աղբիւր էին, զինք մղելու ազատագրական չարժումի մը Տարօնի աշխարհին մէջ, երբ քաղաքական պայմաններն ալ թոյլատու էին այդպիսի յոյս մը ունենալու։

Ի՞նչ էին այդ քաղաքական պայմանները։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ 1750-1770 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

Յովսէփ Էմինին գրած իր նամակէն յայտնի կ'ըլլայ որ Յովհան եպիսկոպոսը լայն չափերով տեղեակ էր քաղաքական անցուդարձերուն։ Այդ ժամանակաշրջանին Թրքական հզօր կայսրութիւնը քայքայման և նահանջի ճամբան բռնած էր։ Ռուսական կայսրութեան վայրէջքը սկսած էր և օրէ օր աւելի հզօր թափով մը, մինչդեռ Թուրքիան ներքին ապատամբական վիճակ մը կը բոլորէր։

Արթնցած էին պալքանեան տիրապետուած ազգերը։ Յունաստանի կղզիները պատրաստ էին ապստամբութեան դրօշը պարզելու, եթէ Ռուսիոյ Կատարինէ կայսրուհին իր հովանին ուզէր տարածել օրթոտոքս Յունաստանի վրայ։

Սերպերու ներկայացուցիչները Մոսկուա հասած էին՝ օգնութիւն խնդրելու իրենց ազատագրական շարժումին համար։

Սեւ Լեռնցիները (Չերնոգորիա) իրենց ներքին պառակտումներուն վերջ կուտային շնորհիւ Ստեփան Փոքրին և ապստամբութեան դրօշը կը պարզէին։

Թուրքիոյ ներսը շատ մը կուսակալներ անկախ վիճակ մը ստեղծած էին իրենց համար և չէին ենթարկուեր կեդրոնական կառավարութեան։ Այսպիսիներն էին Պաղտատ-Պասրայի կառավարիչները, որոնք Պոլսոյ պատուիրակները կը գլխատէին՝ կարեւորութիւն չտալով կայսերական հրամանին։ Եգիպտոսի կառավարիչը Մեհմէտ Ալին կիսանկախ էր և պատեհութեան մը կը սպասէր անջատուելու թրքական կայսրութենէն և Մեմլուքներու թագը իր գլուխը դնելու։ Կիսանկախ շրջաններ էին քիւրտ աւատապետութիւնները, որոնք այլեւս չէին վախնար Ենիչէրիներու բանակէն, որ ինքն իր մէջ պառակտուած էր և անիշխանութիւնը կը տարածէր։

Քիւրտ գլխաւոր ցեղապետները այդ թուականներուն ազգային ազատութեան զգացումներով բռնկած էին։ Իրենց ազգային բանաստեղծ Ահմէտ Հանին անկախութեան քարոզիչը դարձած էր։ Քրտական ցեղապետական պառակտումները գլխաւոր պատճառներն էին քրտական հաւաքական ոյժ մը չկազմելուն, ու Ահմէտ Հանին այդ թերութիւնը կը ձաղկէր ու կոչ կ'ընէր միութեան։ Բանաստեղծը արտայայտիչն էր քիւրտ ժողովուրդի զգացումներուն։

Քիւրտերը հոգեւին կ'ատէին թուրք իշխանութիւնը և անվըստահելի կը նկատէին թուրք ցեղը։ Բայց աւատապետական արշաւներ կ'ընէին իրարու դէմ՝ իրար ջլատելով։ Մեծ ցեղապետները կը ձգտէին անկախութեան.

Այդպիսի ձգտումներ ունէր Ալատին փաշայի տունը, որ իր ազդեցութիւնը տարածած էր մինչեւ Պիթլիս ու Վան։ Բարեկամներ ունէր Էրզրումի մէջ և երբեմն ալ իրենց տան պատկանող անհատներ կը կառավարէին Տիարպեքիրի փաշայութիւնը։

Յովնան եպիսկոպոս այս բոլոր անցուդարձերուն ծանօթ էր, որպէս հայկական նահանգներուն լաւատեղեակ մարդ։ Քաղաքական կացութեան ալ լաւատեղեակ անձնաւորութիւն մըն էր, որովհետեւ իր մէկ ստքը շատ յաճախ Պոլիս կ'ըլլար։

Այս ծանօթութեամբ և գիտակցութեամբ Յովնան եպիսկոպոս կը պատրաստէր հայ ժողովուրդը ազատագրական շարժումներուն համար, և կը հրահրէր Քիւրտերը, Եզիտիներն ու Ասորիները ապստամբական դրօշը բարձրացնելու։

Ցոլքան եպիսկոպոս իր հայեացքը դարձուցած էր դէպի անկախ վրաստան, որ Հերակլի օրով բաւական զօրացած էր։ Գիտակ էր նաեւ Ռուսաստանի վայրէջքին, ու համոզուած որ եթէ վրաստանը այդպիսի նախաձեռնութիւն մը ունենայ, քաջալերուած պիտի ըլլայ ռուսական կայսրութեան պատասխանատու չրջանակներէն։

Նոյն թուականներուն (1760—1763) էմէրէթին, որ Թրքական հովանաւորութեան տակն էր, արդէն 1760 թուականին ապստամբութեան դրօշը պարզած էր։ Քանի մը տարիներու արիւնալի ընդհարումներէն ետք էմէրէթի Սողոմոն թագաւորը չարդեց Թրքական 40,000-ի հասնող բանակը եւ ազատեց իր երկիրը Թրքական լուծէն։ Էմէրէթի ապառնացող այս վտանգներու հարկադրանքին տակ՝ Հերակլ լաւ ընդունելութիւն ըրած էր Ցովսէփ Էմինին, որ 1763-ին, երկրորդ անգամ ըլլալով, կ'երեւնար Կովկասի բեմին վրայ։

Ցովսէփ Էմինի երեւումը Հայաստանի մէջ 1760-ին եւ վերերեւումը 1763-ին նոր յուսադրութիւն մը կը բերէր իր հետ եւ կ'ոգեւորէր Ցովհաննէս եպիսկոպոսը, որ չերմեռանդութեամբ կը փարէր իր անուցած ծրագրին, յանձին Ցովսէփ Էմինին տեսնելով գինուորական հայ իշխան մը ազատագրական չարժումին գլուխը։

Ո՞Վ Է ՑՈՎՍԷՓ ԷՄԻՆ

Ցովսէփ Էմին ծնած է 1726-ին Պարսկաստանի Համատան քաղաքին մէջ, իր նախնիքները գինուորական պատասխանատու գեր կատարած են պարսկական բանակներուն մէջ։ Իր վիպական ինքնակենսագրութենէն յայտնի կ'ըլլայ որ 1733-ին իր հօր հետ փախստրուած է Պաղատա, յետոյ Պասրա եւ 1744-ին այդ տեղէն փոխադրուած են Հնդկաստան, Կալկաթա, ուր կը գտնուէր իր մեծ հայրը։ Այդ միջավայրին մէջ գպրոց կ'երթայ եւ քիչ մը անգլերէն կը սորվի։

Ահա այս պատանին է որ հետագային պիտի անցնի Տարօնի աշխարհէն որպէս առաջին գործիչը վերջին երկու հարիւր տարիներու ազատագրական չարժման։ Ոչ միայն այդ ձամբորդութեան ընթացքին պիտի քարոզէ ազատութեան եւ անկախութեան գաղափարներու մասին, այլեւ պիտի մղէ հայ գիւղացիութիւնը գինուելու, ու ապա մէկ-երկու տարի ետք սերտօրէն պիտի կապուի Ս. կարապետի վանահօր հետ՝ ապըստամբական մեծ ծրագրով մը։

Ցովսէփ Էմինի վիպական կեանքի մանրամասնութիւնները հոս չենք կրնար թուել։ Այդ կեանքէն կ'առնենք այն իրողութիւնները, որ կապուած են Տարօնի աշխարհի պատմութեան հետ։

Ցովսէփ Էմին արթուն եւ քաջ պատանի մը, աչքը կը յառէ դէպի Եւրոպա եւ կ'ուզէ անցնիլ Անգլիա՝ ուսում եւ գինուորական կրթութիւն մը ձեռք բերելու համար։ Հայրը հաւանութիւն չի տար։ Երիտասարդ Էմինը կը ծանօթանայ անգլիացի ձամբորդներուն հետ, ինքզինք կը նեռէ նաւ մը եւ 1751-ին կ'հասնի Անգլիա, ուր կը մնայ տասը

տարի։ Մեծ չրջանակներու մէջ կը մտնէ, կը սիրուի և կը հովանաւորուի, անչուշտ քանի մը տարուան տառապագին աշխատանքներէ և նիւթական նեղութիւններէն ետք։ Այդ հովանաւորներու յանձնարարութեամբ գինուորական ակադեմիան կը մտնէ, անգլիական բանակին հետ պատերազմի կը մասնակցի, նոյնիսկ տարի մըն ալ Գերմանիոյ Ֆրեդերիկ Մեծի բանակին մէջ կը մնայ, ու այսպիսով գինուորական իր գիտութիւնը փորձառութեամբ ալ կ'ամբողջէ։

Անգլիոյ իր բարեկամներու չրջանակին մէջ սիրուած այս երիտասարդը նոր հայ մըն էր, տարբեր այն Հայերէն, զոր Անգլիացիները բախտ ունեցած էին ճանչնալու առեւտրական ասպարէզին մէջ կամ Թուրքիոյ տարկական լուծին տակ։ Այս նոր Հայը մէկ խնդրանք ունէր անգլիացի բարեկամներէն,— հնարաւորութիւն տալ իրեն իր գինուորական կրթութիւնը կատարելագործելու և անցնելու Հայաստան՝ իր հայրենիքի ազատութիւնը գլուխ բերելու համար։ Ազատութեան գաղափարներով խանդավառ, Ցովսէփ Էմինը Հայաստանի անկախութեամբ բոցավառուած նոր դէմք մըն էր և իր այդ անկեղծ արտայայտութիւններով չրջապատի համակրանքը կը գրաւէր։

1756-ին, երեսուն տարեկան Ցովսէփ Էմինը նամակ մը կը գրէ վրաց Հերակլ թագաւորին, և ինքզինք կը դնէ անոր արամադրութեանը տակ, առանց նիւթական ակնկալութեան, վրաստանի բանակին հետ կռուելու անօրէններուն դէմ ազգի և քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար։ Այդ թուականներուն Կովկասի և Հայաստանի առմանններուն մէջ միակ քրիստոնեայ փոքր թագաւորութիւնը վրաստանն էր, որ կը նկատուէր նաեւ Հայերու հովանաւորը։

Ցովսէփ Էմին մնաց Լոնտոն մինչեւ 1760 թուականը և գանըւեցաւ պատերազմական ճակատներուն վրայ, յատկապէս Պնդանօթայինև բերդաշինութեան ճիւղերը կատարելագործելու համար։

Էմինի գլխաւոր հովանաւորն էր Նորթընբրլանտի դուքսը, որ ամէն յանձնարարութիւն առաւ անոր, բանակներու մէջ ունէի վարժուելու և նուիրուելու իր ազնիւ նպատակին, այն է՝ Հայաստանի ազատագրութեան։

Էմինի խնդրանքներուն ընդ առաջ երթալով, Նորթընբրլանտի դուքսը և բարեկամները 161 տարիին կը տրամադրեն Էմինին, որ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Հալէպ, անկէ Հայաստան անցնելու համար։

Հալէպ հասնելէն ետք կը ստիպէ կարաւանի մը միասին ճամբայ ելլելու համար։ Հոն կ'առնէ երեք ձի և կ'ունենայ երկու հայ ծառաներ, որ իր հետ կը մեկնին դէպի հիւսիս։ Աչնան կարաւանի մը հետ ճամբայ կ'ելլեն։ Եօթը օր անցնելէն ետք Հայաստանի ձիւնը կը սկսի տեղալ։ Ցովսէփ Էմին իր հետ ունի կռնչացոյց և քարտէզ, որով կարաւանին կ'օգնէ ճամբան չարունակելու։

Այս ճամբորդութիւնը կը տեւէ քսան և ութ օր Հայաստանի լեռներուն ընդմէջէն։ Դժբախտաբար Ցովսէփ Էմին այս առաջին ճամ-

բարգութեան ընթացքը օրէ օր չի նկարագրեր, որպէսզի մենք գիտնանք թէ ո՞րտեղէն անցած է։ Իր ազատ կեցուածքի պատճառով այն տպաւորութիւնը թողած է թուրք գիւղացիներու և պաշտօնեաներու վրայ, որ նշանաւոր հայ մըն է, Սուլթանի պաշտպանելը և կը ճամբորդէ Սուլթանի ֆերմանով։

Քանի և ուր օր ճամբորդելէ ետք իր ծառաներուն հետ կը հասնի գիւղ մը, որ կը կոչուէր Ենկի-Քէօյ, Հայերով բնակուած։ Գիւղը լեցուած էր թուրք պինուորներով, որոնք Էմէրէթի Սոզոմոն Թագաւորէն պարտուած՝ վերադարձած էին Հայաստանի միջին գաւառները։ Էմին իր ծառաները կը թողու հոգ և կը պատուիրէ հանգստանալ Հայու մը տունը, իսկ ինք առաջ կ'անցնի ուրիշ գիւղ մը գտնելու, որպէսզի գործ չունենայ թուրք զօրքին հետ։ Ցորս ժամուան ճամբորդութենէն ետք կը հասնի Խնուս։ Ենկի-Քէօյը անչուշտ Խնուսի գաչաի Ենի-Քէօյն է։

Խնուսի մէջ, իր իջեւանած տունը կը հաւաքուին Հայեր։ Իր հայ ըլլալը կը յայտնէ և կը խօսի Հայաստանի հին փառքերէն, ազատութենէն և անկախութենէն։ Խոհեմացիի Պատմութիւնը կը պարզէ առանց առջեւ և կ'ըսէ.

— «Ինչո՞ւ դուք այսպէս գերի մնացած էք, իսկ Իսլամները ազէր են և պինուած»։

Հայերը կը պատասխանեն որ մեր կղերականները մեզի այսպէս սովրեցուցած են, որ մենք քրիստոնէական հաւատքով հնազանդ պիտի մնանք մեզի տիրողներուն։ Յովսէփ Էմինի ազատութեան քարոզէն ազդուած՝ ներկայ եղող քահանան կը բացականչէ թէ չատ ճիշդ կը խօսի մեր հիւրը և թէ ան իրական ազատարար մըն է, որ եկած է մեր երկիրը ազատելու։

Երեք օրուան ճամբորդութեամբ՝ Խնուսէն մեկնելով, կը հասնի Էրզրում։ Հոս կը մնայ մինչեւ գարուն և Պայազիտի վրայով կը մեկնի դէպի Էջմիածին, ուր Յովսէփ Էմինը կը տեսնուի Յակոբ Կաթողիկոսի հետ և անոր օրհնութիւնը կ'առնէ։

Ապրիլ ամսուն նամակ մը կը գրէ Հերակլ Թագաւորին, յիշեցնելով անոր որ հինգ տարի առաջ նամակ գրած է նորին մեծութեան, սակայն պատասխան չէ ստացած։ Էմին այս նամակը իր մեծագոյն սխալներէն մէկը կը դաւանի, յայտնած պայմաններու պատճառով։ Ու ապա, առանց երկար սպասելու, կը վերադառնայ Էրզրում, անկէ ալ, իր եկած ճանապարհով կը հասնի Հալէպ և Իսքենտերունէն նաւ առնելով 1761-ի Ապրիլին կը վերադառնայ Լոնտոն։

Յովսէփ Էմինի վերադարձն ալ մանրամասն գրուած չէ։ Սակայն յայտնի է թէ երթուդարձի ընթացքին, հայկական գիւղերու մէջ Հայաստանի ազատութեան մասին խօսած է և մանաւանդ թելադրած է գինուիլ ինչով որ կրնան։ կը թուի թէ ուելի լայն յարաբերութիւններ ունեցած է չրջապատին հետ, բայց այդ գործերու մանրամասնութիւնը գիրքի առաջին հատորին մէջ չէ նկարագրած։

Մենք Յովնան եպիսկոպոսի մէկ նամակէն, որ ուղղուած է Էմինին, գիտենք թէ Յովնան տեղեակ եղած է Յովսէփ Էմինի կատարած աշխատանքէն, որովհետեւ այդ նամակին մէջ Էմինին կը յայտնէ թէ՝ «Հայ գիւղերը հիմա այլեւս երեք տարի առաջուան վիճակը չունին, զինուած են և պատրաստ են իրենց ազատութեան համար կռուելու։ Երեք տարի առաջ երբ դուք անցաք այս վայրերէն և թելադրեցիք որ զինուին, հայ գիւղացիները զինուեցան և կը սպասեն պատեհ առիթին»։

Այսպէս, Հայաստանի ազատութեան այս դրօշակիրը տարիէն աւելի կը մնայ Հայաստանի զանազան վայրերուն մէջ։ Կ'անցնի Տիարպեքիրի դաշտէն, Սասունի լեռներէն, Տարօնէն, Էրզրումէն դէպի Արարատեան աշխարհը։ Յանդուգն և համարձակ, զինուելու և ապստամբելու կը մղէ հայ ժողովուրդը՝ հանդիսանալով առաջին գործիչը, որ անձամբ Հայաստանի բնիկ ժողովուրդին հետ կը շփուի, անոնց իրական վիճակը կը տեսնէ և ազատութեան քարոզը կը կարդայ՝ խոր քունէն արթնցնելով ստրկացած Հայութիւնը։

Էմին, ըստ իր խոստովանութեան, պատրաստ չի գտներ հայ ժողովուրդը ապստամբութեան մը։ Միւս կողմէ զօրաւոր իշխան մըն ալ չկար զինք հովանաւորող։ Հերակլէն, ըստ երեւոյթին, յոյսը կտրած էր։ Կը մնար վերադառնալ Լոնտոն, անկէ Ռուսաստան անցնելու համար, հետն ունենալով յանձնարարականներ։

Յովսէփ Էմին իր արկածախնդրական ճամբորդութիւնը նկարագրած ժամանակ կ'ըսէ թէ ինք Լոնտոն պիտի չդառնար, եթէ Հայերը Քիւրտերու և Թերեքեմաններու պէս զինուած և համարձակ ըլլային։

Դէպի Ռուսաստան ձեռնարկած ճամբորդութիւնը զինք կը դնէր Իսրայէլ Օրիի ուղղութեան մէջ։ Այն տարբերութեամբ միայն որ Յովսէփ Էմին Ռուսաստան կ'երթար անգլիացի բարեկամներու յանձնարարութեամբ, մինչ Իսրայէլ Օրի գերմանական և լեհական շրջանակէն կ'անցնէր Պետրոս Մեծի մօտ։ Ասկէ զատ Յովսէփ Էմին զինուորական մըն էր, կորովի և յանդուգն, որ կրնար բանակ կազմել և ապստամբութիւն մը վարել, մինչդեռ Իսրայէլ Օրի վաճառական մըն էր, ազգային ազատութեան զգացումներով տոգորուած։

Յովսէփ Էմին յանձնարարականներ կ'առնէ Լոնտոնի ազդեցիկ շրջանակներէն Մոսկուայի անգլիական ներկայացուցիչին և ռուս պալատական շրջանակին վրայ և Նորտընբրլանտի դուքսի օժանդակութեամբ կը մեկնի դէպի Մոսկուա։ Վալէսի իշխանը կը հետաքրքրուի Յովսէփ Էմինի նպատակներով և կը յայտնէ թէ պատրաստ է նիւթական ամէն աջակցութիւն շնորհելու հայ քաղաքական գործիչին։ Բայց Նորտընբրլանտի դուքսը Էմինին կ'ըսէ.— «Շատ դրամը մարդ կը փճացնէ»։ Այս զգուշացման հետեւանքով Յովսէփ Էմին կը մեկնի դէպի Ռուսաստան՝ քանի մը հարիւր ստերլինով։ Եւ անկէ ետք իր արկաքախնդրական կեանքի ընթացքին միշտ կը զգուշանայ դրամ առնել երբ իրեն կ'առաջարկուի, մտքին մէջ խորապէս տպաւորուած տեսնե-

լով Նորտընբրլանտի խօսքը, թէ «Դրամը մարդս կրնայ փճացնել...»։

Յ. Էմին արդէն երեսունհինգը անց տարիք ունի այդ թուականներուն։ Զարգացած և աշխարհը տեսած երիտասարդ մըն է։ Պետական, զինուորական և իշխանական շրջանակներու մէջ մտնել-ելլելու վարժուած, գիտէ ինքզինք արժեցնել և սիրելի դարձնել։ Յանձնարարուած է ռուս պետական շրջանակին, որ նոյնպիսի յանձնարարութեամբ Յովսէփ Էմինը զրկեն Վրաստան՝ Հերակլ թագաւորին մօտ, անոր բանակին մէջ ծառայելու։

1761-ին Լոնտոնէն կը մեկնի Ռուսաստան և 1762-ին վարչապետ Կոմս Վորոնցովը Յովսէփ Էմինին կու տայ յանձնարարական մը Հերակլ թագաւորին ուղղուած, ուր կ'ըսուի թէ «Յովսէփ Էմինը յանձնարարուած է Լոնտոնի շրջանակներէն և Կալիցին իշխանէն, ինչպէս նաեւ Ձեր յարգելի հօր Թահմուրազի կողմէ, որ գայ Վրաստան և մտնէ Ձեր ծառայութեան մէջ։ Եթէ գոհ չմնաք իրմէ կամ չուզէք գործակցիլ անոր, ուրախ պիտի ըլլանք եթէ զայն դարձնէք մեզի, որպէսզի առնենք կայսերական ծառայութեան մէջ»։

Այս յանձնարարականով և անցագրով Յովսէփ Էմին 1762 Մարտին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Վրաստան։ Բազմաթիւ փորձանքներէ, ուշացումներէ, Լեզկիներու հետ կռուելէ ետք, 1763-ին վերջապէս կը հասնի Հերակլի մօտ։

Յովսէփ Էմինի նպատակն էր Հերակլի բանակը կազմակերպել, և Վրաց թագաւորի օժանդակութեամբ հայ զինուած ոյժ մը ունենալ իր ձեռքին տակ, որպէսզի կարողանար Հայաստանի խորերը մտնել և ոտքի հանել հայ ազգաբնակչութիւնը, ստրկութեան շղթան խորտակելու համար։

Այս ապստամբական շարժումները ուղղուած էին պարսկական և օսմանեան կայսրութիւններուն դէմ։ Ռուսաստանը դէպի Միջերկրական իջնելու և քրիստոնեայ ճնշուած ազգերը պաշտպանելու քաղաքականութեամբ, իսկ Անգլիան Հնդկաստանի ճանապարհները ապահովելու և Ռուսաստանի ապագայ վտանգներուն դէմ փոքր և անկախ թումբ պետութիւններ ստեղծելու մտադրութեամբ կը քաջալերէին Վրաց և Հայոց ապստամբական և ազատագրական շարժումները, անշուշտ իւրաքանչիւրը իր պետութեան շահը նկատի առնելով։

ՅՈՎՆԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Յովնան վարդապետը բարձրանալով Ս. Կարապետի վանահայրութեան և Տարօնի առաջնորդութեան, անվերապահ բարեկամութեամբ կապուեցաւ Ալատին փաշայի տան և ամէն ջանք թափեց Հայութեան տեղաւորման և հանգիստին համար։

Քաղաքական խելքով օժտուած վանահայրը անմիջապէս կրցած էր համոզուիլ որ Հայոց Պատրիարքարանը շատ հեռու էր Տարօնէն և

Պոլիս նստած Սուլթանի թեւը կ'երկարէր մինչեւ Էրզրում։ Տեղական իսկական իշխանութիւնը Ալատինի քրտական փաշայութիւնն էր, որով ամէն գործ անոր միջոցաւ կարգադրեց։ Փոխադարձ օժանդակութեամբ իրարու դիրքը ամրացուցին։ Վանահայրը դուրսի աշխարհի մէջ աշխատեցաւ վտանգէ զերծ պահել Ալատինի իշխանութիւնը, իսկ Ալատինը հովանաւոր հանդիսացաւ Հայերուն և վանքերուն։ Վանահայրը իշխանապետ մըն էր իր կարգին։

Քաղաքական պայմանները, զորս թուեցինք նախորդ գլուխներուն մէջ, ծանօթ էին Յովնան եպիսկոպոսին։ Այդ ծանօթութիւնը մենք կը տեսնենք անոր այն նամակին մէջ, զոր ուղղած է Յովսէփ Էմինին։ Այդպիսի ծանօթութիւններով օժտուած քաղաքական գործիչ մը ծանօթ եղած ըլլալու է Իսրայէլ Օրիի ազատագրական գործին։

Այս բոլորը կը նպաստէին ազատագրական նոր շարժումի մը նախաձեռնման։ Յովնան եպիսկոպոս 1760-ական թուականին ժամանակը հասած կը նկատէ թօթափելու օսմանեան լուծը մեծ ապստամբութեամբ մը, որուն մասնակից պիտի ըլլային Հայերը, Քիւրտերը և Ասորիները։ Վրաստանը, որպէս քրիստոնեայ պետութիւն, իր սահմաններն ալ ապահովելու մտահոգութեամբ, պիտի հովանաւորէր այդ ազատագրական շարժումը։

Կը թուի թէ այդպիսի մեծ շարժումի մը միտքը ընդունելի նկատուած է Ալատին փաշայի կողմէ։ Յովնան եպիսկոպոս ծանօթ ըլլալով Քիւրտերու այն ատելութեան, զոր ունէին օսմանեան տիրապետութեան դէմ, կրցած է ներշնչել անկախութեան գաղափարը Ալատին փաշայի տան։ Վրաստանի անկախութեան փաստը, Սողոմոն թագաւորի դիմադրութիւնն ու անկախութիւնը մեծ գրգիռներ էին Ալատինի տան համար անկախ պետութիւն մը կազմելու հայկական նահանգներէն, մանաւանդ լաւ տեղեակ էին Հայերու, Եզիտիներու և Ասորիներու պատրաստակամութեան։

Յովնան եպիսկոպոսի այս գաղտնի նպատակը և այդ գաղտնի նպատակին համար կատարուած աշխատանքները կ'երկարաձգուին մինչեւ 1763 թուականը։

1760-ին երբ Յովսէփ Էմին կ'երեւի Հայաստանի մէջ, ազատագրական ոգի կը ներշնչէ Հայութեան և զինման կոչ կ'ընէ, Յովնան եպիսկոպոս աւելի եռանդուն կերպով կը սկսի գործնական աշխատանքներուն։ Յովսէփ Էմին Յովնանի աչքին ոչ միայն պատրաստուած զինուորական մըն էր, այլ եւ գիտակից քաղաքական գործիչ մը, որ կու գար Անգլիայէն, որ կը քաջալերուէր օտար իշխանութիւններէն, որուն եզրակացութիւնը ըմբռնելի էր Յովնան եպիսկոպոսին։ Ռուսաստան և Անգլիան շահագրգռուած էին Թուրքիոյ ծայրամասերուն վրայ իրենց ազդեցութիւնը տարածելու, և Վրաստանը կը հանդիսանար այն կայանը, որմէ պիտի ուղղութիւն տրուէր ազատագրական շարժումներուն։

Յովնան եպիսկոպոս Ս. Կարապետի վանքը և Ալատին փաշայի

տունը յենարան դարձնելով լայն տարածութեան վրայ գործի կը սկսի։

Նախ իրեն կը կապէ Վանի, Պիթլիսի և Էրզրումի հայ երեւելիները և կղերականութիւնը։ Ազատագրութեան նպատակը կը հասկցնէ իր ամենէն մօտիկներուն և հաւատարիմներուն։ Ապա կ'անցնի Պոլիս, ուր գանձանակներ կը գետեղէ զանազան թաղերու մէջ և համամտութիւնը կը շահի գլխաւոր երեւելիներուն։ Սուլթանէն ֆերման կը հանէ, որով կը թելադրուէր Ալատինի յաջորդին՝ Մախսուտ փաշային բերդ շինել։ Բերդի շինութեան ծախքը կը հոգար Յովնան եպիսկոպոս, անշուշտ ի մտի ունենալով ապստամբութեան ծրագիրը։

1760 թուականէն սկսած, Հայերը կը զինուէին։ Յովնան արդէն 1763-ին մօտ չորս հազար զինուած մարդու մասին կը խօսի, երբ կը գրէ Յովսէփ Էմինին։

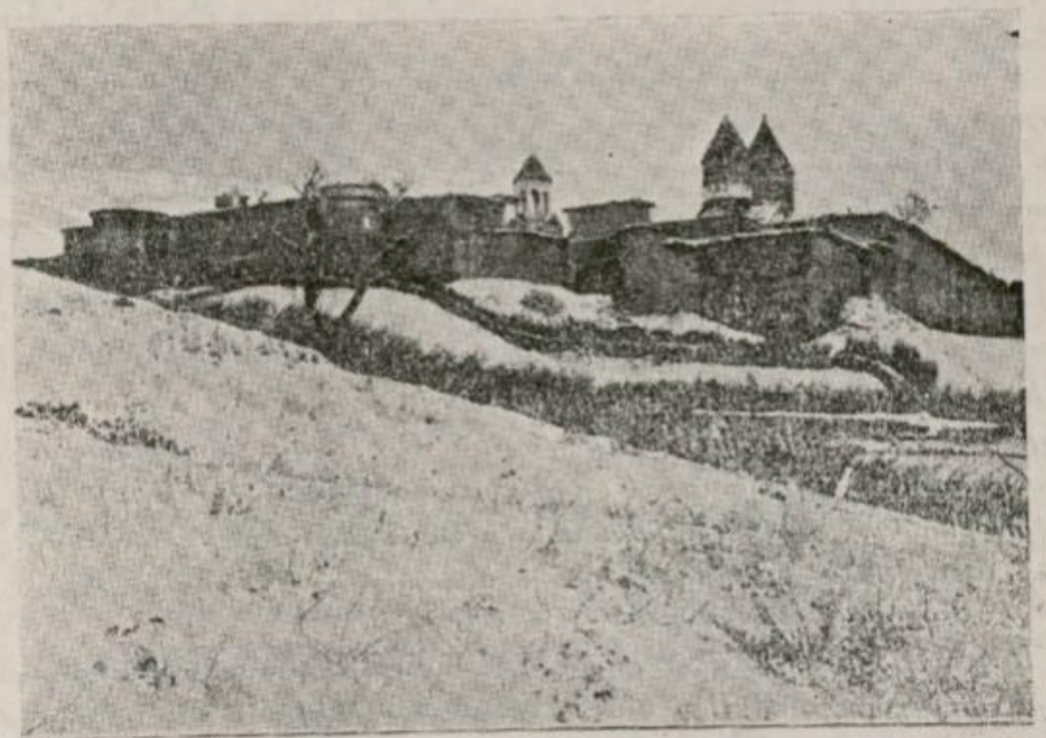

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Յովնան եպիսկոպոս չի բաւականանար միայն Ալատին փաշայի տան պատրաստակամութեամբ, այլ միջոցներ ձեռք կ'առնէ Ալատինի տան անդամներէն ոմանք տեղաւորելու Տիարպեքիր և Վան, փաշայութեան իրաւունքով, որպէսզի այդ շրջաններու Քիւրտերն ալ մասնակցին ազատագրական շարժումին։

Այս աշխատանքները կ'ընդարձակէ մինչեւ Ասորիները։ Գործակալներ կը ղրկէ Վանի արեւելքը և Խոյ-Սալմաստի շրջանը զինուած ասորի ցեղապետները կապելու ապստամբութեան։

Յովնան եպիսկոպոս ամէն կողմ նամակներ կը գրէր, թելադրանքներ կ'ընէր, վստահելի մարդիկ գործի կը լծէր և ապստամբութեան այս ընդարձակ ցանցը իրականութիւն կը դարձնէր։

Չեռնարկի լրջութիւնը կը պահանջէր որ արտաքին յենարան մը ունենային։

Յովնան եպիսկոպոսի կարծիքով այդ յենարանը Վրաստանը պիտի ըլլար՝ իր Հերակլ թագաւորով։ Նախ այն պատճառով որ Վրաստանը վտանգուած էր Թուրքիայէն, որ Էմէրէթը իր Սողոմոն թագաւորով արդէն 2-3 տարիներէ ի վեր կռիւ կը մղէր օսմանեան բանակներուն դէմ՝ թրքական տիրապետութիւնը մերժելով. և երկրորդ՝ որ Վրաստանը սահմանակից էր կամ մօտիկն էր Ռուսաստանին, որ դէպի հարաւ կ'իջնէր քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատարարի նշանաբանով։ Վրաստանի հովանաւորութիւնը Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ տեղի ունեցած ազատագրական շարժման մը, պիտի շահագրգռէր նաեւ Ռուսաստանը։

Ինչպէս կը տեսնենք, Յովնան եպիսկոպոսի ծրագրուած շարժումը լուրջ էր, քաղաքական վայրկեանը յարմար և գործին կապուած ուժերը բաւարար։

Ահա, այդ թուականներուն Յովսէփ Էմին կ'երեւայ Մոսկուայի մէջ՝ Հերակլի քով գալու համար, ճիշդ նոյն նպատակով, ինչ որ ունէր Յովնան եպիսկոպոսը։ Մոսկուայի մէջ Ս. Կարապետի միաբաններէն Սուքիաս վարդապետ կը հանդիպի Յովսէփ Էմինին և անոր կու տայ 30 ոսկի իր նիւթական կարիքներուն համար։ Անշուշտ Սուքիաս վարդապետը Ս. Կարապետի վանահօր համամտութիւնն ու թելադրանքն ունէր, այդպիսի քայլ մը առնելու համար։ Կը թուի թէ Յովսէփ Էմին և Ս. Կարապետի վանահայրը աւելի սերտ կապակցութեան մէջ եղած են, քան մենք կը գտնենք Յովսէփ Էմինի գրքին մէջ, ուր նամակագրութիւնը կը յիշուի առանց թուականի և բովանդակութեան։ Կը թուի թէ Սուքիաս վարդապետ իր հանդիպումները Յովսէփ Էմինին և անոր յարաբերութիւնը Կոմս Վորոնցովի հետ և հետապնդած ծրագիրները տեղեկագրած է Յովնան եպիսկոպոսին։

Երբ 1763-ին Յովսէփ Էմին կը հասնի Վրաց Հերակլ թագաւորի պալատը, նոյն օրերուն Սիմէոն կ'օծուի կաթողիկոս և կը բազմի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը, սաստիկ լարուած տրամադրութեամբ դէպի Յովնան եպիսկոպոսը, որ կաթողիկոսական թեկնածու էր Պոլսոյ և հայկական նահանգներու կողմէ։

Այդ թուականին, այսինքն 1763-ին, ազատագրական մեծ շարժումը կը մտնէ լուրջ և գործնական փուլի մը մէջ և իր դէմը կը գտնէ Սիմէոն կաթողիկոսը իր լարուած աշխատանքով, անշուշտ առաջին շրջանին՝ ընդդէմ Յովնան եպիսկոպոսին, իսկ 1764-էն սկսած՝ ընդդէմ Էմինին և Յովնանին, որպէս ազատագրական շարժման ղեկավարներու։

ՀԵՐԱԿԼԻ ԴԻՐՔԸ

Հերակլ թագաւորը Վրաստանի քաղաքական պայմաններէն առաջնորդուած՝ Յովսէփ Էմինը կ'ընդունէր համակրանքով և ընթացք կու տար անոր ծրագիրներուն, նկատի առնելով թրքական հաւանական արշաւանքը Վրաստանի սահմաններէն ներս։ Այդպիսի պարագայի մը Յովսէփ Էմինը և Յովնան եպիսկոպոսը կրնային ճակատա-

գրական դեր խաղալ ապստամբական ելոյթով մը։

Յովսէփ Էմին վրաստան հասնելով հաղորդակցութեան կը մըտնէ Յովնան եպիսկոպոսին հետ և անկէ կը ստանայ բազմաթիւ նամակներ ազատագրական շարժման կապակցութեամբ և բոլոր նամակները կը կարդայ Հերակլ թագաւորին, որպէս զի ան չկասկածի գաղտնի գործունէութենէ մը։ Յովնանի թղթակցութիւններուն մէջ միշտ շեշտուած է Հերակլ թագաւորի օժանդակութեան անհրաժեշտութիւնը։

Յովսէփ Էմին իր հետեւորդներէն և գործակիցներէն ջոկատի պետ Սիմոնը քանի մը հոգիով կը ղրկէ Տարօն, Յովնան եպիսկոպոսը տեսնելու և երկրէն թարմ լուրեր բերելու։ Էմինի այս քայլը անշուշտ Հերակլի հաւանութեամբ տեղի կ'ունենայ։

Անոնք կը վերադառնան և կը հաղորդեն թէ Տարօնը պատրաստ է ապստամբութեան դրօշը պարզելու և զինուորագրուելու Յովսէփ Էմինի հրամանատարութեան տակ, եթէ Հերակլ թագաւորը ջոկատ մը ձիաւոր զինուորներով Էմինը ճամբու դնէ դէպի Տարօն։

Այս անցուդարձերը տեղի կ'ունենային 1764-ին երբ թուրք-վրացական լարուածութիւնը սուր բնոյթ ունէր։ Հետեւաբար Հերակլ շահագրգռուած էր աւելի քաջալերել Յովնանը իր հետապնդած ծրագրին մէջ։ Յովսէփ Էմինը, երկրորդ անգամ ըլլալով, երեք հոգի ճամբայ կը հանէ դէպի Տարօն, 1764-ի Մարտ ամսու առաջին շաբթուն։ Այս երեքէն միայն մէկի անունը մեզի յայտնի է Սիմէոն կաթողիկոսի այն նամակէն, որ ուղղուած է Հերակլ թագաւորին։ Այդ անհատը կը կոչուի Մահտեսի Գրիգոր։ Էմինի սուրհանդակները կու գան Երեւան և ըստ երեւոյթին բաց-բերան և յոխորտացող անհատներ կ'ըլլան անոնք, և կռուի կը բռնուին Երեւանի խանի մարդոց հետ ու կը ձերբակալուին։ Խուզարկուելով անոնց քովէն կը գտնեն Յովսէփ Էմինի և մանաւանդ Հերակլ թագաւորի նամակները ուղղուած Յովնան եպիսկոպոսին։

Սիմէոն կաթողիկոս ծանօթանալով այդ նամակներուն, նոր գլխի կ'իյնայ և կ'ըմբռնէ այս ընդարձակ գաղտնի գործունէութիւնը, որ կը կատարուի Մշոյ Ս. Կարապետի վանահօր կողմէ, և որ կապակցութիւն ունի Յովսէփ Էմինի և Հերակլ թագաւորին հետ։ Անմիջապէս նամակ կը գրէ Հերակլ թագաւորին՝ խափանելու համար Յովնանի և Էմինի ծրագիրները։

Ահա Սիմէոն կաթողիկոսի այդ նամակը, որ 1764 Մարտի 25-ին գրուած է։ Նամակի յառաջաբանը, որ չքմեղանք մըն է մինչեւ այդ թուականը Վրաց թագաւորի նամակներուն չպատասխանելուն և քանի մը երկրորդական խնդիրներ շօշափելէ ետք, կ'անցնի բուն հարցին։

Հատուածը կու տանք թարգմանաբար.

«Դարձեալ, եւ զայս առանձնապէս կը ծանուցանենք տէրութեանց, որովհետեւ մեր այդ պարոնը (ակնարկութիւնը Յ. Էմինին է) մեկ քանի մարդ ունի, որոնք միշտ կու գան այս կողմերը, համարձակ եւ բաց-բերան կը խօսին անպատշաճ բաներ, զորս կը լսեն Հայեր եւ Տաճիկներ. ոմանք կը ծաղրեն զանոնք եւ ոմանք ալ իրենց լեզուները մեր վրայ կը սրեն։ Այս միջոցիս,

[Էմին] ունի Մահտեսի Գրիգոր մը, որ եկած է Երեւան, եւ հոն լրբաբար խօսելով՝ կռուած է Խանի մարդոց հետ, որոնք կը գանակոծեն զայն եւ կը մերկացնեն, եւ ինչ գրութիւններ որ ուներ՝ կ'առնեն ու ցոյց կու տան Խանին եւ ուրիշներուն: Երկու գրութիւն ունեցած էր, մէկ անկէ (Յովսէփ Էմինէն — անունը չի յիշեր), միւսը տէրութենէդ, ուղղուած Ս. Կարապետի առաջնորդ Յովնան վարդապետին, զոր բոլորն ալ տեսան եւ բերին մեզի, մենք ալ տեսանք եւ հաստատեցինք որ քու կնիքն է, ու շատ զարմացանք: Բայց մենք սուտ խօսեցանք՝ ըսելով թէ շինծու կնիք է եւ վալու կնիքը չէ: Այս բոլորը իմացան երկրացիներս եւ քաղաքէդ շատ մարդիկ եւ մանաւանդ Տէր Գաբրիէլ, որ տեսաւ եւ իմացաւ: Այժմ կ'ուզեմ ըսել ազնուութեանդ թէ ես պատշաճ չեմ տեսներ քու օրհնեալ անուանդ, որ քու գիրը եւ կնիքը գտնուի այսպէս յիմար մարդոց ձեռքը, մանաւանդ վնաս ունի քան օգուտ: Առաւելապէս սիրոյ պատճառով կը գրեմ, խնայելով ձեր անուան եւ արքայական տէրութեանդ: Յովնան որքան մարդ է որ դուն անոր գիր գրես այդպիսի բաներու մասին, եւ գրատարն ալ այդպէս յիմար, որ ամենուն ցոյց տայ՝ պարծենալով: Կը խընդրեմ որ լաւապէս մտածես որոճալով եւ մանաւանդ զայն ալ (Էմինը) զգաստացնես, որ իր մարդիկը իր քով ժողվէ եւ խոհեմութեամբ շարժի, որովհետեւ մեր երկիրը այլազգիի ձեռքը կը գտնուի եւ մենք անոնց ձեռքի տակն ենք: Գիտես թէ ինչ կ'ըսեմ: Ոչ միայն այս տեղը, այլեւ բոլոր այն տեղերը, ուր մեր ազգը կը գտնուի, քանզի մեծ ցաւ կը ծնի մեր ազգին համար, ինչպէս կ'երեւի: Ուրիշ բաները Տէր Գաբրիէլ կը պատմէ»:

Այսպիսով, 1764-ի գարնան Սիմէոն կաթողիկոս բացորոշ դիրք կը բռնէ Յովնանի և Յովսէփ Էմինի դէմ և կը դատապարտէ անոնց գործունէութիւնը, խստօրէն զգուշացնելով Հերակլը, որ գործ չունենայ յիշեալներուն հետ:

Սիմէոն կաթողիկոս նամակներ գրած էր նաեւ Թիֆլիսի երեւելի Հայերուն և Վրաստանի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսին որ զգուշանան Էմինէն:

Հերակլ թագաւորը խորապէս ազդուած էր կաթողիկոսի նամակէն: Նախ անհաճոյ երեւոյթ էր իր և Էմինի նամակներու բռնուիլը, երկրորդ, Հերակլ կը տեսնէր թէ Սիմէոն կաթողիկոս հակառակ է Էմինի և Յովնանի ծրագիրներուն: Վրաց թագաւորը շատ լաւ գիտէր Էջմիածնի և Հայոց կաթողիկոսի ազդեցութիւնը ամբողջ Հայերու վրայ: Վրաց իշխաններու մեծ մասը դէմ էր Էմինին՝ որպէս վերանորոգիչ և ազատական մարդու: Թիֆլիսի երեւելի Հայերը կաթողիկոսի հրահանգներով դիրք բռնած էին Յովսէփ Էմինի դէմ: Բայց Հերակլ թագաւորը նկատի առնելով թրքական վտանգը, առայժմ ընթացք չէր տար կաթողիկոսի նամակին, թէեւ որոշած էր խզել իր յարաբերութիւնները Էմինին հետ:

Կաթողիկոսի նամակը ստանալէն ետք թագաւորը իր մօտ ժողովի կը կանչէր իր խորհրդական իշխանները, Հայոց երեւելիները, որոնք բոլորն ալ դէմ կ'արտայայտուին Յովսէփ Էմինին, որ առանց Էջմիածնի հաւանութեան՝ գործերուն ձեռնամուխ կ'ըլլայ: Մանաւանդ վրա-

ցի իշխանները, ինչպէս նաեւ Հերակլ թագաւորը շատ խրտչած էին «իշխան» բառէն որ կաթողիկոսը գործածած էր Էմինի համար։ Բամբասողներ եղած էին թէ Յովսէփ Էմին կ'ուզէ դառնալ Վրաց և Հայոց թագաւորը։

1764-*ի Մայիս ամսուն, երբ թրքական վտանգը անցած էր, Հերակլ թագաւորը իր մօտ կը կանչէ Յովսէփ Էմինը։ Թագաւորի և Էմինի միջեւ սուր խօսակցութիւն տեղի կ'ունենայ։ Յովսէփ Էմին շատ ծանր բառեր կը գործածէ Հերակլի հասցէին, որ մեղմանալով Էմինին կ'ըսէ.*

«Էմի՛ն աղա, ի՞նչ կրնամ ընել, ձեր կաթողիկոսը իր բոլոր եպիսկոպոսներով, վանականներով ձեր դէմն է։ Իմ հպատակներու կէսը Հայերն են, որոնք այդ կղերականներուն վրայ կը նային որպէս մարգարէներու եւ առաքեալներու. եթէ ես գործելու ըլլամ ձեզի հետ,ուշադրութիւն չդարձնելով անոնց ըսածներուն, անոնք զիս աւելի քրիստոնեայ չեն հաշուեր, քան Սուլթանը»։

Զ.

ՏԱՐՕՆԷՆ ԵԿԱԾ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ

Յովսէփ Էմին այս ընդհարումէն ետք կը վերադառնայ իր բնակարանը և հոն կը գտնէ Տարօնէն եկած տասներեք Հայեր, որոնք Յովնան եպիսկոպոսէն նամակը բերած էին։ Այս պատգամաւորութիւնը եկած էր անձամբ խորհրդակցելու Յ. Էմինի հետ՝ դրութիւնը անձամբ քննելու և Էմինին յանձնելու վեց հարիւր ոսկի, որ այն ժամանակ պատկառելի գումար մըն էր։

Յովսէփ Էմին իր գրքին մէջ յիշատակած նամակներէն, զորս ստացած է Յովնան եպիսկոպոսէն, միայն այս նամակը մէջբերած է որպէս փաստաթուղթ։ Յովնանի նամակները պատմական մեծ արժէք ունին և իր ժամանակի դէպքերու լուսաբանութեան կրնային ծառայել։ Այդ թղթակցութիւնները մինչեւ հիմա անյայտ կը մնան։ Յովսէփ Էմինի մէջբերած նամակը կրկնակի նշանակութիւն ունի Տարօնի պատմութեան տեսակէտէն։ Ահա այդ նամակը ամբողջութեամբ, գոնէ այնքանով, որքան կը գտնենք Էմինի գրքին մէջ.—

«Նամակաբերս, Մելիք Ստեփան, ձեզի կը յանձնէ 600 ոսկի ձեր ճանապարհածախսի համար։ Կը խնդրեմ, որքան կարելի է, շուտ ճանապարհ ելէք, մեր մօտ գալու համար։ Իշխան Հերակլին յայտնեցէք իմ օրհնութիւնները և խնդրեցէք իմ կողմէ որ տայ ձեզի քսան վրացի ձիաւորներ, որպէս ուղեկից, որպէս զի այս տեղի Հայերը համոզուին թէ ան ձեր բարեկամն է։ Իսկ եթէ մեր երկու ազգերու թշնամիները զայն խանգարեն՝ կատարելու ձեր խնդրանքը, անհոգ եղէք. Աստուած ողորմած է։ Բայց այդ պարագային ալ առէք այս գումարը և ծախսեցէք ձեր պէտքերուն համար։ Ստացայ ձեր նամակը, որու մէջ դուք կը խօսիք այդ ստոր վարմունքի մասին, որով ձեզի արգելք կը հանդիսանան այն գայլերը, որ կը յաւակնին աշակերտներն ըլլալու մեր Տիրոջը, և որոնք միշտ պատճառ եղած են մեր թշուառ ազգի կորստեան, և միշտ ծառայած են մեր թշնամիներու շահերուն։ Տասնեւմէկ ամիսէն ի վեր գրաւոր դիմումներով համոզեցի և ծրագրին միացուցի Թուրքիոյ ազգեցիկ Հայերը, Կ. Պոլսոյ, Զմիւռնիոյ, Կեսարիոյ, Թոխաթի, Էրզրումի, Տիարպեքիրի և Վանի։

«Ինչ կը վերաբերի կռուող ուժերուն, արդէն պատրաստ ունինք 40,000 մարդ։ Ասորիներն ու Եզիտի Քիւրտերն ալ պատրաստ են մեզի միանալու։ Յայտնեցէք Վրաց իշխանին, որ ասոնք ոչ մէկ վարձատրութիւն չեն ուզեր իրմէ. բոլորն ալ երդուած են Ս. Աւետարանին վրայ, որ պատրաստ են տասը տարի ծառայել իշխանին ձեր հրամանատարութեան տակ, իսկ ինչ կը վերաբերի ուտեստի և զէնքի պաշարին, այս բոլորի պատրաստութիւնը տեսած են։

«Թուրքերն այլեւս այն չեն, ինչ որ էին հարիւր տարի առաջ: Առանց մեծ դիմադրութեան անոնք անձնատուր պիտի ըլլան: Անոնց քաղաքները ամրացուած չեն. ուստի շատ հեշտ պիտի ըլլայ անոնց գրաւումը: Նախապաշար գուշակութիւն մը անոնց մէջ խոր արմատներ ձգած է, որ իրենց վերջը մօտեցած է եւ այլեւս չպիտի կրնան յաղթել քրիստոնեաներուն: Անոնք քու մասին ալ լսած են. գիտեն որ հզօր Ռուսերու կայսրութեան կողմէ յանձնարարուած ես Վրաց թագաւորին, եւ անոնք չեն համարձակիր ոչ մէկ քրիստոնեայի արիւնը թափել: Գիտեն նաեւ այն որ երբ երեք տարի առաջ դուն Անգլիայէն եկար անցար այս երկրով եւ բոլոր գիւղացիները համոզեցիր զէնք գնել, ամէնն ալ քու խորհուրդին հետեւեցան, եւ նոյնիսկ կանայք պատրաստ են կռուի: Հիմա պակաս է միայն Հերակլի հովանաւորութիւնը: Այսքանը բաւական է: Իսկ եթէ չյաջողուի Հերակլը համոզել, իմ հայրական խորհուրդն է բնաւ չյուսահատիլ: Շարունակէ քու ջանքերը քու բոլոր ուժերով. որեւէ վտանգէ մի վախնար, դի՛ր քու յոյսը Աստուծոյ վրայ: Բայց ես յոյս ունիմ որ դուն պիտի ըլլաս քու թշուառ հայրենակիցները ազատողը գերութեան շղթաներէն: Ես կը խնդրեմ Աստուծմէ, որ քեզ պահէ ու պաշտպանէ ի սէր Հայաստանին»:

Ստորագրուած է ՅՈՎՆԱՆ ՎԱՆԱՀԱՅՐ
(Ծառայ Քրիստոսի)

1763 ի Սուրբ տեղի Ս. Կարապետի
(The Life and Adventures of Joseph Emin, էջ 234—5)։

Ինչպէս այս նամակէն կ'երեւի, Յովնան վանահայրը կրցած է կազմակերպել հայկական նահանգներու Հայութիւնը և հեռաւոր կեդրոններու երեւելի Հայերը համաձայնեցուցած է առնուելիք քայլին։

Ինչ որ շատ նշանակալից է, այն ոգեւորութիւնն է, որով բռնկած է Տարօնի աշխարհը։ Կիներն իսկ կռուելու պատրաստ են։ Ազատագրական շարժման զարթօնքն է Թրքահայաստանի մէջ։

Նամակը գրուած է 1763-ին, հաւանաբար տարուան վերջերը։ Պատգամաւորները շատ ուշ հասած են Թիֆլիս, — 1764-ի Ապրիլին, ճիշդ այն ատեն, երբ Թրքական վտանգը անցած էր և Հերակլ Թագաւորը Սիմէոն կաթողիկոսի նամակը ստացած էր։ Հերակլի և Յովսէփ Էմինի յարաբերութիւնները գրեթէ խզուած էին, երբ պատգամաւորութիւնը կը հասնի Հերակլի մօտ։

Յովսէփ Էմին այդ օրուան ընդհարումին պատճառով պիտի չուզէր Յովնան վանահօր նամակը ցոյց տալ Հերակլին, սակայն ճանապարհին Հերակլի մէկ գործակալը, որ Էջմիածնէն կը վերադառնար Վրաստան, կ'ընկերանայ Տարօնէն եկող պատուիրակութեան և ճանապարհին կը պատմէ թէ Հերակլը Յովսէփ Էմինի տրամադրութեան տակ դրած է արդէն 2000 զինուորներ՝ մեկնելու դէպի Մուշ։ Մելիք Ստեփանը խանդավառուած այդ լուրերէն Զազա-Բէկին կը յայտնէ թէ Յովնան եպիսկոպոսէն նամակ բերած են Յովսէփ Էմինին, ինչպէս նաեւ 600 ոսկի։

Զազա-Բէկը այս բոլորը կը պատմէ Հերակլին, և արդէն Սիմէոն կաթողիկոսն ալ նամակ գրած և յանձնած էր Զազա-Բէկին՝ բերանացի խօսիլ Հերակլին հետ։

Հերակլ թագաւորը այս բոլոր տեղեկութիւններէն կը համոզուէր որ լուրջ փուլի մէջ մտած է Տարօնի և հայկ. նահանգներու ապստամբութիւնը Թուրքիոյ դէմ, և թէ իր անունն ալ կապուած է այդ գործին։ Իր նամակներու բռնուիլն արդէն իր դիրքը կը վտանգէր յաչս Երեւանի խանին և Օսմանեան կայսրութեան։ Հերակլ թագաւորը այս բոլորը նկատի առնելով, կը վճռէ արմատապէս խզել իր յարաբերութիւնը Յովսէփ Էմինի հետ և զայն դուրս հանել Վրաստանէն։ Ատկէ աւելի բան մը պիտի չկրնար ընել, նկատի առնելով որ Էմինը յանձնարարուած էր ռուսական կայսրութեան վարչապետի կողմէ։

Յովնանի ղրկած 600 ոսկին քունը փախցուցած է Հերակլին և Զաքարիա եպիսկոպոսին։

Էմին կը մնար Հերակլի բանակատեղը, Թիֆլիսէն հեռու, իսկ Մելիք Ստեփան և Տարօնի պատուիրակութիւնը՝ Թիֆլիս։ Այդ պատուիրակներէն մէկը, Մուշ քաղաքացի Բարսեղը մնացած էր Էմինի մօտ։ Զաքարիա եպիսկոպոս Մարկոս անունով ձիաւոր մը կը ղրկէ Էմինի մօտ, որպէս զի կռիւ մը հանէ և պատրուակ ստեղծէ Էմինը բանտարկելու և դրամը ձեռքէն առնելու։ Մարկոս նստած իր ձիուն վրայ, կը կենայ Էմինի դրան մօտ և հոն մտնողներուն կը հայհոյէ։ Մշեցի Բարսեղը չի հանդուրժեր այդ հայհոյանքներուն և իրական կռուի մը կը բռնուի Մարկոսին հետ։ Բարսեղը պողպատէ շինուածք մը ունէր։ Հակառակորդի հարուածներուն կարեւորութիւն չի տար, բայց վճռական հարուած չէր տար հակառակորդին՝ սպասելով որ Էմինը հրաման տայ։ Երբ Էմին թոյլ կու տայ, Բարսեղը սուրը կը քաշէ և կը յարձակի։ Մարկոս ձիու գլուխը դարձնելով՝ կը փախչի հեռուն։ Բարսեղ սուրը ձիու ետեւէն կը նետէ, ձին վիրաւորուած կ'ինյնայ, իսկ ահաբեկուած Մարկոսը հոգին ազատած՝ կը վերադառնայ Զաքարիա եպիսկոպոսի մօտ, որ ուրախութեամբ կը յայտնէ թէ գործը յաջողած է։ Անմիջապէս ձիու դատը կը փոխադրեն Հերակլի ատեանը, ուր կը կանչուին Յովսէփ Էմին և Բարսեղ։ Հերակլի ուզածն ալ այդ էր. պատրուակ մը գտնել Էմինի գոյքերը և դրամը գրաւելու և դուրս հանելու Վրաստանէն։

Երբ Էմին և Բարսեղ ատեան կու գան, թագաւորը այս արարքի պատճառը կը հարցնէ։ Էմին ցաւ կը յայտնէ որ Հերակլը այս ատեանին մէջ զինքը կը դատէ։ Ու կ'աւելցնէ թէ ձին, որ վիրաւորուած է, իր կողմէ տրուած է Մարկոսին, որ նախապէս իր ծառայութեան մէջն էր։ Ձիու փոխարէն ձի մը կու տամ, բայց Բարսեղը արդար պիտի կացուցանէք։

Հերակլ կը հրամայէ իր ծառաներուն Էմինի սուրը առնել. բայց

Բարսեղը մօտեցող ծառաներուն կ'արգիլէ որ մօտենան Իմինին։ Թագաւորը բարկացած՝ կը հրամայէ գետին տապալել Բարսեղը։ 40 ծառաները կը փորձեն, բայց չեն կրնար տեղէն շարժել Բարսեղը, որ կաղնի ծառի պէս ամուր կեցած էր։ Ցովսէփ Իմինի տեսնելով որ գործը ծանր հանգամանք կ'առնէ, կ'ըսէ Բարսեղին.— «Թող իշխանի համքը կատարուի, կու տամ իմ սուրը, զոր դուք չէք տուած ինծի»։ Ցետոյ բոլոր ծառաները վրայ կ'իյնան Բարսեղին և չեն կրնար տապալել գետին։ Հերակլ կը նախատէ իր ծառաները որ չեն կրնար հայ մը ղգետնել։

Հերակլ կը հարցնէ Բարսեղին.
— Ինչո՞ւ այդպէս վիրաւորեցիր ձին։
Բարսեղ կը պատասխանէ.
= Իմ գլխաւորս հրամայեց որ իմ անձս պաշտպանեմ։
Հերակլ ուրիշ հարցում մը կ'ընէ.
— Ո՞րքան հետու կրնաս երթալ հնազանդելով Իմինին։
Բարսեղ առանց տատանումի կը պատասխանէ.
= Մինչեւ արեւմտեան վերջին կաթիլը...
Թագաւորը և իշխանները կը բացագանչեն.
— Պարաֆալլահ (կեցցես, կարիճ ազայ)։

Բարսեղի այս դրուագը զեռնզեցի հոս, ցոյց տալու համար թէ Տարօնի ներկայացուցիչները ո՞րքան կապուած էին Ցովսէփ Իմինին, և թէ ո՛րքան վճռական մարդիկ էին անոնք ապատամբական կռուի մը պարագային։

Այս տեսարանով կը ճչդուէր նաեւ Հերակլի դիրքը հանդէպ Իմինին։

Հերակլ կը պահանջէ գոյքերը և անասուկի բանալին։ Իմին կը յանձնէ։ Բնական է որ Ցովհաննի զրկած ոսկիները չեն գտներ։

Ցովսէփ Իմին կը տեսնէ թէ այլեւս ընելիք մը չունի Հերակլի քով։ Գիշերը երկու ձիաւոր ծառաներուն հետ գաղտնի կը մեկնի դէպի Թիֆլիս։ Խաբէութեամբ քաղաքի դուռը կը բացուի, որպէս թէ թագաւորէն հրաման մը կը տանին քաղաքը։

Ցովսէփ Իմին կ'երթայ Տարօնէն եկողներու բնակարանը և կ'ըսէ անոնց թէ ինքը պատրաստ է անոնց հետ Մուշ մեկնելու։ Անոնք կը պատասխանեն.— «Մենք մեր ամբողջ սրտով կ'ուզէինք քեզի հետ մեկնիլ Մուշ. բայց այդ չէ մեզի եղած կարգադրութիւնը. մենք առանց Հերակլի կամքին չենք կարող ընել այդ գործը»։

Տարօնցիները նորէն կ'առաջարկեն Իմինին առանձալ վանահօր զրկած 600 ոսկին, սակայն Իմին կը մերժէ և կը պատուիրէ դրամը վերադարձնել Ցովհաննին։ Իմին կը խնդրէ անոնցմէ յայտնել Ցովհաննի եպիսկոպոսին թէ ինքը իր կեանքը վտանգի մատնելով՝ կ'ուզէր գալ Մուշ, բայց վանահօր կարգադրութեան պատճառով Տարօնի պատգամաւորները չհետեւեցան իրեն։

Այս վճռական տեսակցութենէն ետք, անոնցմէ կը բաժնուի բազմամարտը, և նոյն գիշերը կը վերադառնայ Հերակլի բանակատեղը։

Երկու օր ետք Յովսէփ Էմին հրաման կը առնայ Հերակլէն անմիջապէս հեռանալ իր բանակատեղիէն եւ մեկնիլ դէպի Թեսաղոնիկէ։

Այսպիսով կը փակուի Էմինի խնդիրը և կը բացուի Յովհաննի բանագրանքի արարողութիւնը։

Է.

ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՏԱՐՕՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ԴԷՄ

1764-ի Յունիսին Յովհաննի պատգամաւորները ձեռնունայն կը վերադառնային Տարօն։ Յովսէփ Էմին վրաստանէն կ'անցնէր հիւսիսային կովկաս՝ Լեզգիներուն մէջ, ու յետոյ պիտի դառնար Ղարաբաղ, Մելիք Յովսէփի մօտ, տակէ փորձելու իր ազատագրական ծրագիրը։ Հերակլ կը խղուէր Յովհաննէն և ամբողջովին ընդառաջ կ'երթար Սիմէոն կաթողիկոսի թելադրանքներուն։

Սիմէոն կաթողիկոս այսպիսով կը չլսաէր Յովսէփ Էմինի գործունէութիւնը, և Հերակլը դէմ կը հանէր և՛ Էմինին և՛ Յովհաննէս եպիսկոպոսին։ Վրաստանի թագաւորին մասնակցութիւնը ազատագրական հաւանական չարժումի մը՝ վերջնականապէս վերցուած էր։ Էջմիածնի կաթողիկոսին հետաքրքրութիւնը այլևս թիֆլիսի առևտրական և կղերական դասը՝ Զաքարիա եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ։

Սիմէոն կաթողիկոս այս պայմանները իրեն համար նպաստաւոր նկատեց և իր սլաքը ուղղեց Տարօնի առաջնորդին և հայ ազատագրական չարժման գլխավոր Յովհաննէս եպիսկոպոսին դէմ, որ միևնոյն ժամանակ կրօնական ատիճանով մրցորդ մըն էր Էջմիածնի կաթողիկոսին։

Ու ահա Տարօնը իր ազատագրական խանդավառութեան ամենէն տաք վայրկեանին կ'իյնայ Հայոց կաթողիկոսի անէծքին տակ, յանձին իր ամենէն փայլուն գաւակներէն և գլխավորներէն մէկուն՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսի։

Բանագրանքը, որուն ամփոփումը տուած ենք նախորդ գլուխներուն մէջ, իսկապէս դատապարտութեան տակ կ'առնէր ոչ միայն Տարօնի աշխարհը, այլև վասպուրականն ու կարինը։ Որովհետև Յովհաննէսի ազատագրական մեծ ձեռնարկը կազմակերպուած ու ծաւալած էր գլխաւորապէս այս երեք նահանգներու գլխավոր դասերու համամասութեամբ և գործակցութեամբ։ Ուրեմն համահայկական կենսական աշխատանքի մը համար զոհ կ'երթար Յովհաննէս վանահայրը, և բնական է որ այս պայքարին մէջ մինակը պիտի չլքուէր։

Հակառակ այն ճիգին, զոր Սիմէոն կաթողիկոս թափած է իր բանագրանքը խմբագրելու այնպիսի վերապրումներով որ Յովհաննէսի անձնական թերութիւններն ու յանցանքները դատապարտելի երևնան, չէ կրցած թաքցնել հասարակական և ազգային բնոյթը Ս. կարապետի վանահօր գործերուն, որոնք աւելի խստօրէն բանագրուած են։ Ու աշ-

դիր ընթերցողը անմիջապէս կը կռահէ բուն իմաստը այդ ծայրայեղ բանադրանքին, որ իսկապէս ուղղուած է Ցուլիանի ազատագրական աշխատանքին դէմ, մեացած կէտերը քուլտի պատճառաբանութիւններ են վարկը կոտրելու Ցուլիանին, որ ամբողջ Քրքահայ գանգուածներուն աչքին մեծ ու գործունեայ հովիւ մըն էր, քաղաքական մեծ հասունութեամբ և մեծագործութիւններ կատարելու մեծ ընդունակութեամբ։

Մուքին մէջ մեացած ազգային չարժում մը տեղի ունեցած էր Տարօնի աշխարհին մէջ, ընդգրկելով ամբողջ հայկական նահանգները։ կորովի գաւակ մը հայ ժողովուրդին դրօշակիրը կ'ըլլար հայ ազատագրութեան և իրեն գործակից կ'ունենար Ցուլէփ էմինի պէս դինուրական քաջակորով, ազատական ու յեղափոխական գործիչ մը, ամբողջովին նուիրուած հայ ազատագրութեան։ Ու այս բոլորի փոխարէն Հայոց արշիւներուն մէջ կը մեար միայն Սիմէոն կաթողիկոսի բանադրանքի թուղթը։ Այս պատճառով մենք նախորդ գլուխներուն մէջ զետեղեցինք այդ նշանաւոր բանադրանքի ամփոփումը, որմէ թէև առ թէև քակելով հանդոյցները երեւան կու գայ իսկական պատմութիւնը, որ հայ ժողովուրդի ազատ ապրելու գերագոյն ճիգն էր, անմահութեան իրաւունքը տալով մեր ժողովուրդին, որ հետագայ դարուն ունենայ արիւնալի դրօշակ մը պիտի բանձրացնէր ի խնդիր ազատութեան և անկախութեան, միակ փառքը և յոյսը, որ կը մեայ այսօրուան Հայութեան։

Գործին մասնակից Ցուլէփ էմինի յուշերը, որ երկու հատորով և անգլերէն լեզուով լոյս տեսած էին 1792-ին Լոնտոն, Սիմէոն կաթողիկոսի բոլոր թուղթերու ուսումնասիրութիւնը (Դիւան Հայոց Պատմութեան հատորներու չնորհիւ), Ցուլիանի մէկ ընդարձակ նամակը զետեղուած Ցուլէփ էմինի գրքին մէջ, բաւական լոյս կը սփռէին 1760—1765 թուականներու անցքերուն վրայ, զորս մենք աշխատեցանք հատուածիւ ներկայացնել, պատմական իրողութիւններով, թուականներով և անուններով, որոնց չնորհիւ պատմութիւնը պայծառօրէն կը պատկերանայ, պատմական դէպքերը իրենց պատճառաբանութեամբ տրամաբանական հետեւանքներ կ'ունենան, և մեզի յայտնի կը դառնան Սիմէոն կաթողիկոսի բանադրանքին բոլոր ծալքերը։

Դժբախտաբար այսօր մեր ձեռքին տակ չունինք Ցուլիանի նամակները, որոնք բազմաթիւ էին և ամէն կողմ ղրկուած էին. չունինք նաեւ հայկական նահանգներէն գրուած նամակները, որոնք ուղղուած էին էմինին, ինչպէս ինքը կը յիշատակէ իր գրքին մէջ։ էմինի նամակները Հերակլի կողմէ գրաւուած էին գրքերու և գոյքերու սնտուկին հետ միասին։ էմինի ձեռքը կը մեար Ցուլիանի վերջին նամակը, զոր բերած էր տաբօնցի Մելիք Ստեփանը, և այդ նամակը զետեղուած կը գտնենք էմինի գրքին մէջ։ էմին այդ դէպքերէն 27 տարի առաք իր յուշերը կը տպէր և բնական է պիտի չկրնար յիշել նամակներու բովանդակութիւնը և գրողներու անուննները. այլապէս եթէ այդ նամակները մեային

և հրատարակուէին, մինչեւ այսօր լրիւ գաղափար մը պիտի ունենայինք 1760-ական թուականներու հայ գեկավարներու արամադրութեանց մասին։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԸ ՎՏԱՆԳԻ ԿԸ ՄԱՏՆԷ ՏԱՐՕՆԸ

Սիմէոն կաթողիկոսի բանադրանքը ֆիզիքական և կրօնական վտանգի կ'ենթարկէր Տարօնը։ Իսկապէս բանադրանքի հիմնական և քաղաքական մեղադրանքները, որ կ'ըլլան Տարօնի առաջնորդին, այն էին թէ Ծովինանը կը գործակցի Ալաաին փաշայի տան, այդ «պիղծ բռնաւոր»ին, վանքի և ամբողջ Հայութեան եկամուտները սիրայօժար կ'ընծայէ Տարօնի փաշային, բնդդեմ չինել կու տայ անոր համար ինչ որ վտանգաւոր նպատակներով, նպատակներ զորս մենք արդէն գիտենք։ Այսքանով չի բաւականանար բանադրանքի թուղթը, այլ յաւակօրէն մատնանշում կ'ընէ, ինչ որ մատնութեան հաւասար էր, թէ Ծովինան յանդգնած է գործակից Ալաաինի տան, որ Օսմանեան կայսրութեան դէմ ըմբոստ մըն է, և քանիցս օսմանեան սուլթանը հրահանգած է Էրզրումի թրքական պէյլէր պէյին՝ զօրաբանակներով ճզմել այդ «պիղծ բռնաւոր»ը։

Բանադրանքը, որպէս քաղաքական ամբաստանութիւն կ'ուղղէր նաեւ Ալաաին փաշայի տան դէմ, եւ ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր Օսմանեան կայսրութեան՝ ընդդէմ Մախսուտ փաշային, որով և Տարօնի առաջնորդ Ծովինանին։ Այսքանով չէր սահմանափակուեր Հայոց կաթողիկոսի այս անհեատաս յայտարարութիւնը. ամբողջ հայկական նահանգները կ'իյնային ամբաստանութեան տակ, ենթակայ դառնալով զինուորական պատժիչ արշաւանքներու, քանի որ վասպուրականի և կարինի երեւելիներն ու զեկավարները համամիտ էին սպատամբութեան ծրագրին և գործակից էին Ծովինանին և Մախսուտ փաշային։

Թէ՛ բանադրանքին մէջ և թէ Հերակլ Թագաւորին գրած նամակներով, Սիմէոն կաթողիկոս խոհեմութեան քղամիդը իր ուսերուն առած՝ էմինի և Ծովինանի գործունէութիւնը կործանարար կը գտնէր հայ ազգարնակութեան, գործունէութիւն մը, որ կը վտանգէր հայ ազգը յաչս տիրողներու, որոնց ձեռքին տակն էինք։ Ըստ երեւոյթին Սիմէոն կաթողիկոս միայն երեւանի խանը նկատի կ'առնէր որպէս տիրող, և կամ Թուրքիոյ սուլթանը, որ նստած էր Պոլիս։ Հայկական նահանգները Սիմէոն կաթողիկոսի համար «Ռrsusաձի Հայեր» էին, իսկ Մախսուտ փաշան «պիղծ» մը, բռնաւոր մը։ Մինչդեռ այդ ժամանակաշրջանին Ալաաին փաշան իրական տէրն էր ոչ միայն Տարօնին, որ աւելի ընդարձակ իշխանութիւն մըն էր քան երեւանի խանութիւնը, այլեւ իր ազդեցութեան ենթակայ էին վասպուրականի, կարինի և Տիարպէքիրի հոծ հայկական չրջանները։

Այս վտանգաւոր յայտարարութիւնը մէկ կողմէ, միւս կողմէ միակամ համակրանքը հանդէպ Ծովինան եպիսկոպոսին, միացեալ ճակատ

մը կը սահեցէին ընդդէմ Սիմէոն կաթողիկոսի արարքին, ատոր հանելով հայկական նահանգներու ամբողջ ղեկավարութիւնը՝ Սիմէոն կաթողիկոսի բանադրանքը կատեցնելու և վերացնելու համար։

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ

Ս. կարապետի վանահայրը չատ մեծ ժողովրդականութիւն ունէր Թրքահայաստանի մէջ։ Բանադրանքի մէկ պատճէնը Սիմէոն կաթողիկոսը առած էր պիթլիսցի վաճառականի մը Մահտեսի Սիմոնին որ անձամբ տանի Պիթլիս և Մուշ, և կարդալ տայ եկեղեցիներուն մէջ։ Ուրիշ պատճէն մը կը յանձնէ Մահտեսի Յովնանին, որ Պոլիս անցնելու համար կենայ Էրզրում և եկեղեցիներու մէջ կարդալ տալէն ետք՝ մեկնի Պոլիս նոյն պարտականութեամբ։ Կարնեցիները թոյլ չեն տար որ բանադրանքը կարդացուի, և Մահտեսի Յովնանը կը պահեն կարին։

Վանահայր Յովնանի խնդրանքով Մախսուտ պէկը նամակ գրեց վան իր ազգական Իսազ աղային, որ հայ երեւելիներուն հետ միասին դէմ կենան Սիմէոն կաթողիկոսի բանադրանքին։ Յովնան եպիսկոպոս ալ նամակներ գրեց իր համախոհներուն։ Վան քաղաքի և բովանդակ հայ ժողովուրդին անունով նամակ գրեցին Էջմիածին՝ պահանջելով վերացումը բանադրանքին և հեռացումը Բաղդասար վարդապետին, որ Էջմիածնի նուիրակն էր վանի մէջ։ Էրզրումի երեւելիները Ս. կարապետի վանահայրը իրենց մօտ կը կանչեն։ Յովնան եպիսկոպոս իր հետն առնելով Ալաշկերտի Իւշքիլիսէի վանքի վանահայր Զաքարին՝ կարին կ'երթայ։ Այդ տեղէն կը մեկնին դէպի Էջմիածին պատկառելի պատուիրակութեամբ մը, իրենց հետ ետ դարձնելով նաեւ Մահտեսի Յովնանը։

Այսպիսով Տարօնը, Վասպուրականը և Կարինը իրենց ներկայացուցիչներով կը ներկայանան Էջմիածին և ճնշում կը բանեցնեն Սիմէոն կաթողիկոսի վրայ, որ բանադրանքը վերցնէ։ Կաթողիկոսը այս միակամ դիմումներուն կը ստիպուի ընդառաջել, միայն պահանջելով որ Յովնան եպիսկոպոս հրապարակային ղղջում յայտնէ։ Ձեւական այս արարողութենէն ետք բանադրանքը կը վերցուի և համապատասխան թուղթ կը տրուի Յովնան եպիսկոպոսին։ Սիմէոն կաթողիկոս կը ստիպուի կատարել նաեւ վանեցիներու պահանջը։ Ետ կը կանչէ Բաղդասար վարդապետը և վանի նուիրակ կը նշանակէ Յովնան եպիսկոպոսը, որ կը պահէր Ս. կարապետի վանահայրութիւնն ու Տարօնի առաջնորդութիւնը։ (ԴԻՒԱՆ ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ԺԴ. Գիրք, էջ 285—291)։

Սիմէոն կաթողիկոսի Ցիշատակարանի Բ. մասը որ տպուած է Գիւտ Ա. Ք. Աղանեանցի «Դիւան Հայոց Պատմութեան» ԺԴ. գրքին մէջ, կը յիշատակէ Յովնան եպիսկոպոսի արձակումը բանադրանքէն և կը թուէ այն պատասխան նամակները, զորս Սիմէոն կաթողիկոս ստիպուած է գրել Էրզրումի, Խնուսի, Վանի և այլ շրջաններու հայ իշխաններուն, որոնք միաբանութեամբ դիմած էին Էջմիածին խնդրելով որ կաթողի-

կոսը անմիջապէս բանադրանքը վերցնէ։

Յիշատակարանին մէջ արձանագրուած է.

«Գրեաց եւ 'ի պաՏասխանի Կարնեցոց թղթոցն այսր աղագաւ զթուղթ, թէ ահա արձակեցաք, զորոց եւ լինելով շնորհակալ, զի եղեն պաՏճառ խաղաղութեան: Թուղթ եւս գրեցաւ առ ՄախսուՏ պէկն Մշու վասն այսր, թէ ահա արձակեալ զնա յղեցաք վասն խաթեր Իսաղ Աղային եւ Օնաղլուացն, թէպէՏ դու ո՛չ էիր գրեալ զգիր»:(*ԴԻՒԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, ԺԳ. Գիրք, էջ* 290)։

Յիշատակարանէն յայտնի կ'ըլլայ որ Սիմէոն կաթողիկոս նամակներ գրած է Վանի և այլ շրջաններու քիւրտ փաշաներուն ի պատասխան այն դիմումներուն, զոր անոնք ըրած էին Յովնան եպիսկոպոսի պաշտպանութեան համար։ Այս պատմական տուեալները կը վկայեն թէ Մուշի, Վանի և Էրզրումի հայ և քիւրտ իշխանները Ս. Կարապետի վանահօր հետ համամիտ էին և անոր պաշտպանութեան համար խիստ միջոցներու դիմած էին։

1765-*ի Սեպտեմբերին Յովնան եպիսկոպոս պատուիրակներուն հետ միասին կը մեկնի Էջմիածնէն՝ շարունակելու այն աշխատանքը, որով այնքան ոգեւորուած էին։*

ՏԷՐ ԳԱԲՐԻԷԼԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ Ի ՏԱՐՕՆ

Յովնան եպիսկոպոս բանադրանքէն ազատած կը վերադառնար Ս. Կարապետ, անցնելով Կարինէն և Վանէն։ Ճիշդ այդ ժամանակ, 1765 *Դեկտեմբերին Մուշ կը հասնէր Թիֆլիսի քահանաներէն Տէր Գաբրիէլը, որ Յովսէփ Էմինի և Հերակլի գաղտնի գործակալն էր։ Տէր Գաբրիէլը ճամբայ հանած էին անձամբ տեսակցելու Յովնան վանահօր հետ և պտըտելու ամբողջ Հայաստանը՝ ստուգելու ապստամբութեան պատրաստութիւնները։*

Տէր Գաբրիէլը, որպէսզի կարողանար պտըտիլ հայկական գաւառները, առանց ուշադրութիւն գրաւելու, և որպէսզի չենթարկուէր Սիմէոն կաթողիկոսի հալածանքին, խորամանկ միջոցի մը կը դիմէ։ Կը խնդրէ կաթողիկոսէն յանձնարարական գիր մը ուղղուած հայ ազգաբնակչութեան՝ օգնելու իրեն, որպէսզի հանգանակութիւն կատարէ Թիֆլիսի մէկ եկեղեցին վերաշինելու համար։ Սիմէոն կաթողիկոս այդ յանձնարարականը կը գրէ և Էմինի գաղտնի գործակիցին կ'օժանդակէ անգիտակցաբար։

Տէր Գաբրիէլ Մուշի ամբողջ շրջանը պտըտելէն ետք կ'անցնի Վան, անկէ ալ Սալմաստ և Խոյ՝ Ասորիներու ոյժը ստուգելու և անոնց տրամադրութիւնը գիտնալու։

Տէր Գաբրիէլ կը վերադառնայ Վրաստան. դրութիւնը կը զեկուցէ Հերակլ թագաւորին, աւելցնելով որ Մուշի և Ս. Կարապետի առաջնորդ Յովնան եպիսկոպոսը մեծ վստահութիւն ունի իր (Հերակլի)

վրայ և առանց անոր աջակցութեան ու հաւանութեան ապստամբութիւնը կարելի չէ։

Այդ շրջանին թրքական վտանգը կրկին մտահոգութեան մատնած էր Հերակլը, որ կը բաղձար Էմինը ունենալ իր քով և կապեր պահել վանահայր Յովնանի հետ։

Տէր Գաբրիէլ արդէն գիտէր թէ Էմինը Վրաստանէն հեռացած էր, բայց պարտականութիւն կը զգար Էմինին հաղորդել այն բոլորը, զոր լսած էր Յովնան եպիսկոպոսէն և տեսած էր հայկական նահանգներուն մէջ։ Տէր Գաբրիէլ Էմինին գրած նամակը կը ղրկէ Սուքիաս վարդապետին, գիտնալով որ Ս. Կարապետի վանքի միաբանը հետաքրքրուած է Էմինի գործով և կրնայ այդ նամակը հասցնել անոր, ուր որ գտնուի։

Էմին Վրաստանէն հեռանալէն ետք շատ թափառումներ կ'ունենայ երկու և կէս տարուան ընթացքին։ Կ'երթայ Լեզկիներուն մէջ, կը ղեկավարէ անոնց ուժերը։ Յետոյ իր ծրագրի գործադրութեան համար կ'անցնի Ղարաբաղ, Մելիք Յովսէփի մօտ։ Հոն տարի մը ամբողջ կ'աշխատի համերաշխ գործակցութիւն ստեղծել Ղարաբաղի Մելիքներու միջեւ, բայց չի յաջողիր։ Սիմէոն կաթողիկոսի գրութիւնները արդէն հասած էին Ղարաբաղ և Աղուանից կաթողիկոսին, որ իրենց մէջէն վրռնտեն Էմինը։ Մելիք Յովսէփ Էմինին կը զգացնէ թէ ժամանակն է որ հեռանայ Ղարաբաղէն։ Աղուանից կաթողիկոսն ալ Էմինին կը յայտնէ որ Սիմէոն կաթողիկոսէն կը զգուշանայ։ Այս պայմաններուն մէջ Էմինը և իր անբաժան ընկերը Մովսէս Բարղամեան կը վերադառնան Շամախի, անկէ Դերբենդ անցնելու համար։

Այդ տեղ Էմինին կը հանդիպի Սուքիաս վարդապետը և տեսնելով Էմինը յուսահատ վիճակի մէջ, անոր կու տայ Տէր Գաբրիէլի նամակը, որմէ կ'ոգեւորուի Էմին և փոխանակ Դերբենդ երթալու, կը վերադառնայ Ղարաբաղի վրայով դէպի Մեղրի-Օրտուբատ, և կ'երթայ Խոյ-Սալմաստի շրջանը, ասորի ուժերու գլուխը անցնելու և հետապնդելու ազատագրական ծրագիրը, կապուելով Տարօնի առաջնորդին հետ, որ այս անգամ եւս պատուիրած էր Սուքիաս վարդապետին՝ Էմինին տրամադրել 600 ոսկին։

Տէր Գաբրիէլը Էմինին կը գրէր.

«Ես լրիւ, բազմակողմանի ձեւով կատարեցի ինձ արած յանձնարարութիւնը՝ առանձին-առանձին իմանալով բոլորի մտքերը և տրամադրութիւնները, յատկապէս Մուշի ժողովուրդինը, ուր գտնւում է Ս. Յովհաննու Եկեղեցին, որի արքեպիսկոպոսը՝ Յովնանը ամբողջ հոգւով ուզում է ձեզ ընդունել, պայմանով որ Հերակլ թագաւորը ձեզ մի քիչ օգնութիւն ցոյց տայ։ Իմ Թիֆլիս վերադառնալուց յետոյ, ես զեկուցի Հերակլին, բայց նա տակն ու վրայ արեց ամբողջ ծրագիրը։

«Նախ քան Թիֆլիս գալը ես կարեւոր համարեցի այցելել Խոյ-

Սալմաստի քրիստոնեայ նեստորականներին, և Խոսրովայ գիւղը գտայ մէկ վանական, նա ինձ ըսաւ նեցուկ, որ եթէ դուք նրա մօտ գնաք, նա ձեզ կը կանգնեցնի 18,000 դինուորների դլուխը։

...ես նրան յայտնեցի, որ դուք դրամի կարիք ունէք։ Նա պատասխանեց որ իրենք դրամ չեն պահանջում և լաւ դիտեն, որ դուք դրամ չունէք։ Իրենք ձենքով ձեռք կը բերեն այն բոլորը, ինչ որ անհրաժեշտ կը լինի, միայն թէ՝ դուք գնաք և զնկավարէք այդ արի մարդկանց»։

Նամակին վերջը Տէր Գաբրիէլ կը գրէ.— «եթէ այդ գործի մէջ չյաջողուիք, նորէն վերադարձէք Հերակլի մօտ, որ չատ ցաւում է ձեր հետ վատ վարուած լինելուն համար»։

1766-ին Էմին կը հասնի Նեստորականներու մօտ։ Վանականը առաջ չգիտնալով որ Էմինն է, մեծ ոգևորութեամբ կը խօսի Էմինի մասին և կը յայտնէ թէ, եթէ Էմինը հոս ըլլար, պինուած Ասորիները անոր հրամանատարութեան տակ պիտի գործէին մէկ մարդու պէս։ Բայց երբ Էմինը իր ինքնութիւնը կը յայտնէ, վանականը լեզուն կը փոխէ և կ'ըսէ թէ իր ներկայութիւնը կրնայ Յանի ուշադրութիւնը գրաւել և քրիստոնեաները կոտորել տալ։

Այս ձախողանքէն նաք Էմինի անբաժան ընկերը Մովսէս Բարդամեան կը բաժնուի Էմինէն և կ'երթայ Հնդկաստան։ Իսկ Էմին լսելով Թիֆլիսցի վաճառականներէն որ Հերակլը այժմ կ'ուզէ Էմինը ուղարկել իր քով, Սալմաստէն կը մեկնի Թիֆլիս։

Այս անգամ հոս Հերակլ Թագաւորը սիրով կ'ընդունի Էմինը, բայց տեսնելով որ մեծ համակրանք կը վայելէ Հայերու մէջ և վախնալով որ կրնայ ապստամբութիւն մը սարքել իր դէմ, չուտով կը խզէ իր յարաբերութիւնները և դուրս կ'ընէ վրաստանէն։

Ակէ նաք, Էմին արտաքին լուրջ յենարան մը չգտնելով, երկար թափառումներէ նաք, 1768-ին կը հասնի Պասրա, Հնդկաստան իր հօր մօտ երթալու համար։

Ը.

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆԱՀՕՐ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԷՆ ԵՏՔ

Բանադրանքի վերացումէն ետք Յովհան եպիսկոպոս կը վերադառնար Տարօն և կը չարունակէր այն գործը, որուն նուիրուած էր ամբողջ էութեամբ, բայց ուելի զգոյշ և ուելի զուսպ։ Յովհան չատ լաւ գիտէր Իշմիածնի ազդեցութիւնը և հայ ժողովուրդի ննջեցեայութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան։

Տէր Գաբրիէլ գազանի առաքելութեամբ 1766-ի ակիզբներուն կը հասնէր Մուշ և Ս. Կարապետի վանքին մէջ կը տեսակցէր Յովհաննի հետ։ Յովհան անոր կը հաղորդէր որ 8000 զէնք ինք գնած և պահեստ կազմած է՝ տալու համար անոնց, որ զէնք չունին։ Ապառամբական չարժման մը նախապայմանը Հերակլ թագաւորի մասնակցութիւնն էր։ Ըստ Յովհան եպիսկոպոսին, Հայերը և Քիւրտերը մեծ վատահութեամբ ապրստամբութեան դրօշը պիտի պարզէին, եթէ հիւսիսէն Հերակլ բանակցական դիրք բռնէր։

Ինչպէս կը տեսնենք, Ս. Կարապետի վանահայրը մեծ լրջութեամբ մօտեցած է ազատագրական ապառամբութեան ձեռնարկին, գործին մէջ բաւական մեծ թիւով ազգեր ու ցեղապետներ քաշելով։ Անշուշտ Յովհան ակնդէտ էր նաեւ ռուսական վայրէջքին։ Քաղաքական դէպքերը կը զարգանային դէպի ռուս-թրքական պատերազմը, որ առիթ մը պիտի ըլլար Թօթափելու օսմանեան լուծը։ Լարուած քաղաքական մթնոլորտը կը ստիպէր Յովհանը ուելի եռանդուն աչխատանք կատարել և պահել իր յարաբերութիւնները, զորս նախապէս ստեղծած էր։

Սակայն բանադրանքի թուղթը, որ այնքան իրարանցում առաջացուցած էր հայ և օտար իրականութեան մէջ, չէր կրնար առանց հետեւանքներու մոռցուիլ։

Սիմէոն կաթողիկոս ստիպուած տեղի տուած էր և բանադրանքը ջնջած, սակայն ոգի ի բուին կը պայքարէր ազատագրական չարժման դէմ։ Գիտնալով Յովհանի մեծ ազդեցութիւնը՝ միշտ կասկածով կը նայէր Տարօնի առաջնորդին վրայ։ Այս մտահոգութիւններով քաջալերած էր Պետրոս վարդապետը՝ ընդդիմադիր դեր կատարելու Ս. Կարապետի վանահօր դէմ։

Բայց «ուրբաթը չարաթէն ուելի չուտ եկաւ», ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդական ասացուածքը։

Թրքական բանակները չարժած էին Մուշի Մախասուտ պէկի դէմ որպէս ըմբոստի։ Բանակներուն հրահանգուած էր քանդել Ալատին փաչայի տան բոլոր բերդերը և Մախասուտի գլուխն ալ կտրել։ Այս դէպքը

կը պատահի 1766-ի ամբան։ Այսինքն Յովհան եպիսկոպոսի բանադրանքի վերացումէն 5—6 ամիս ետք։

Օսմանեան կառավարութեան ձեռնարկած այս գինուորական գործողութիւնը Սիմէոն կաթողիկոսի բանադրանքի ցուցմունքներու արդիւնքն էր։ Բանադրանքի մէջ յատակ կերպով Յովհանը ամբաստանուած էր այն բանի համար որ վանքի և ազգի դրամներով Մախսուա պէկին բերդը չինած էր, որ միշտ դրամ կուտար այդ բռնաւորին, որ Օսմանեան կառավարութեան դէմ ըմբոստ մըն էր։ Պատարին մէջ բանադրանքը կը մեղադրէր Յովհանը որ Օսմանեան կայսրութեան թշնամի Մախսուա պէկին կ'օգնէ «վճռասակար» նպատակներով։ Այս բոլոր ցուցմունքները ծանօթ էին Էրզրումի, Վանի և Տարօնի երեւելիներուն, ինչպէս նաեւ Թուրք և քիւրտ ազդեցիկ մարդոց, որոնք նոյնպէս միջամտած էին Յովհանի բանադրանքը վերցնելու համար։

Ուրեմն Թուրք կեդրոնական կառավարութիւնը Հայոց կաթողիկոսի գրաւոր վկայութեամբ հաւատաի կը դառնար որ Հայերու և Քիւրտերու միացեալ աշխատանք մը կը կատարուի Տարօնի մէջ, ու քնական է թէ գինուորական միջոցներ ձեռք պիտի առնէր պատժելու Աղատինի տունը և անոր գործակիցը, որ Մշոյ առաջնորդ Յովհան վանահայրն էր։

ԹՈՒՐՔ ԲԱՆԱԿԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ ԵՒ ՅՈՎՆԱՆԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

1766-ի ամբան երեք փաշաներու հրամայուած էր արշաւել Աղատին փաշայի տան վրայ, որու դեկավարը, այդ թուականին Մախսուա պէկն էր։ Արշաւանքի թիրախներէն մէկն ալ Ս. Կարապետի վանքի վանահայրն էր։ Կռիւները կը չարունակուին երեք ճակատներուն վրայ։ Մախսուա պէկը մեծ ճիգով իր բերդերը կը պահէ։ Մշոյ փաշայութեան զանազան գաւառները և ծայրամասերը կ'ողողուին բանակներով։ Ս. Կարապետի վանքը այդ ճգնաժամային օրերուն կ'ենթարկուի վանդալ։ Յովհան եպիսկոպոս դրամով և պարէնով օգնած էր Մախսուա պէկին։

Ու ահա այդ տարին, Թուրք բանակէն տասնապետ մը, Պոլսէն հրաման մը ձեռքը՝ կը ներկայանայ Յովհան վանահօր՝ պոլիս տանելու համար։ Յովհան, պարտքերու տակ բեռնաւորուած՝ կը թողու Ս. Կարապետը և կը փախչի Բալուէ։ Բալուէն Սիմէոն կաթողիկոսին գրած իր մէկ նամակէն, որ 1766 Սեպտեմբեր Թուականը կը կրէ, կը պարզուի այս իրողութիւնը։ Ս. Կարապետի յիշատակարանին մէջ այդ ժամանակուան անցքերը հետեւեալ ձեւով նկարագրուած են.— «Միաբանիներեն ետեր փախչելով՝ այս ու այն տեղն էին թափուած։ Վերջապես ինքը Յովնան ալ փախած էր եւ կը թափառէր զանազան վայրեր»։

Պատմական այս իրողութիւնը, որ ժամանակին արձանագրուած է, ցոյց կու տայ թէ Ս. Կարապետի վանքն ալ յարձակում կրած էր, ո-

բուն հետեւանքով միաբանութեան անդամները փախած էին չկատարուելու համար:

Ս. կարապետի վանահայրն ու Մախսուտ պէկը նոյն գծին վրայ դրուած, հալածանքի ենթարկուած էին, որպէս Օսմանեան կայսրութեան դէմ դաւադրողներ, ինչ որ իրողութիւն էր:

Փոթորիկը մեղմանալով, միաբանները կը վերադառնան վանք: Ահ ու սարսափի այդ օրերուն միաբանութիւնը, ի բացակայութեան Յովհան վանահօր, երկուքի կը բաժնուի:

Յովհանի հակառակորդները Պետրոս վարդապետը վանահայր կը նշանակեն և կը դիմեն Պոլիս՝ Պատրիարքարան՝ անոր պաշտօնը վաւերացնելու համար:

Երբ Յովհանը Պոլիսէն եկած հրամանով և տասնապետի մը առաջնորդութեամբ Պոլիս կը կանչուէր, կը նշանակէ թէ կառավարութիւնը անոր վանահայրութեան պաշտօնը ջնջած էր: Այդ է պատճառը որ Յովհան նամակ կը գրէր Սիմէոն կաթողիկոսին, խնդրելով որ դիմում կատարէ բարձրագոյն դրան մօտ, պատրիարքին և երեւելիներուն, այս տագնապը անցընելու համար: Ինչ որ կը նշանակէ թէ կաթողիկոսը իր ձեռքով պարտաւոր էր մաքրել այն փորձանքը, որ իր յուշմունքներով կ'առաջանար Տարօնի աշխարհին մէջ:

Մախսուտ պէկը իր կարգին կ'երթար Ս. կարապետ, ի մի կը հաւաքէր երկու հակառակորդ կողմերը և կը ստիպէր զանոնք որ նամակ գրեն Սիմէոն կաթողիկոսին՝ Յովհանի վանահայրութիւնը վերահաստատելու:

Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը, քաջածանօթ տեղի ունեցած դէպքերուն, խորհուրդ կու տայ Յովհան եպիսկոպոսին, որ Բալուէն մեկնի Պոլիս, մինչեւ որ փոթորիկը անցնի: Պատրիարք Գրիգոր Պասմաճեան կը գրէ Յովհանին թէ կրնայ պատահիլ որ ուելի խիստ միջոցներ ձեռք առնեն իր դէմ, հետեւաբար կը թելադրէ անոր.

«Հոգ տարեալ եւ զգուշութեամբ խորհրդակցեալ ընդ մեծախորհուրդ իշխանացուցն գոց գտաք գայն միայն ինձար, զի դու ժամանակ ինչ հեռանայցեիր յայոց կեղեմողաց եւ գայիր ի խաղաս, մինչեւ յաւ մի ոչ պարզեսցի մրրիկն»:

Յովհան կը մեկնի Պոլիս:

Սիմէոն կաթողիկոս տեսնելով որ Տարօնի դէպքերը լուրջ քնոյթ կը ստանան, նամակ կը գրէ Պոլիս՝ յայտնելով որ Յովհանը պէտք է հաստատել իր վանահայրութեան մէջ, և անհրաժեշտ կը գտնէ որ Պատրիարքն ու հայ իշխանները դիմում կատարեն Թուրք կառավարութեան, որպէս զի նորէ Մախսուտ պէկին:

Բանագրանքի մեղքերն է որ կը քաւէ Սիմէոն կաթողիկոս:

1767-ին Յովհան կը վերահաստատուի իր վանահայրութեան պաշտօնին մէջ: Պոլիս եղած ժամանակ մեծ ազդեցութիւն կը թողու ամի-

բաներու և ժողովուրդին վրայ։ Բարեկամաբար կը գործակցի Պատրիարքին և կ'ըլլայ անոր խորհրդատուն։

Պոլսոյ մէջ Յովհան եպիսկ. նկատուած էր բանաստեղծ, հռետոր

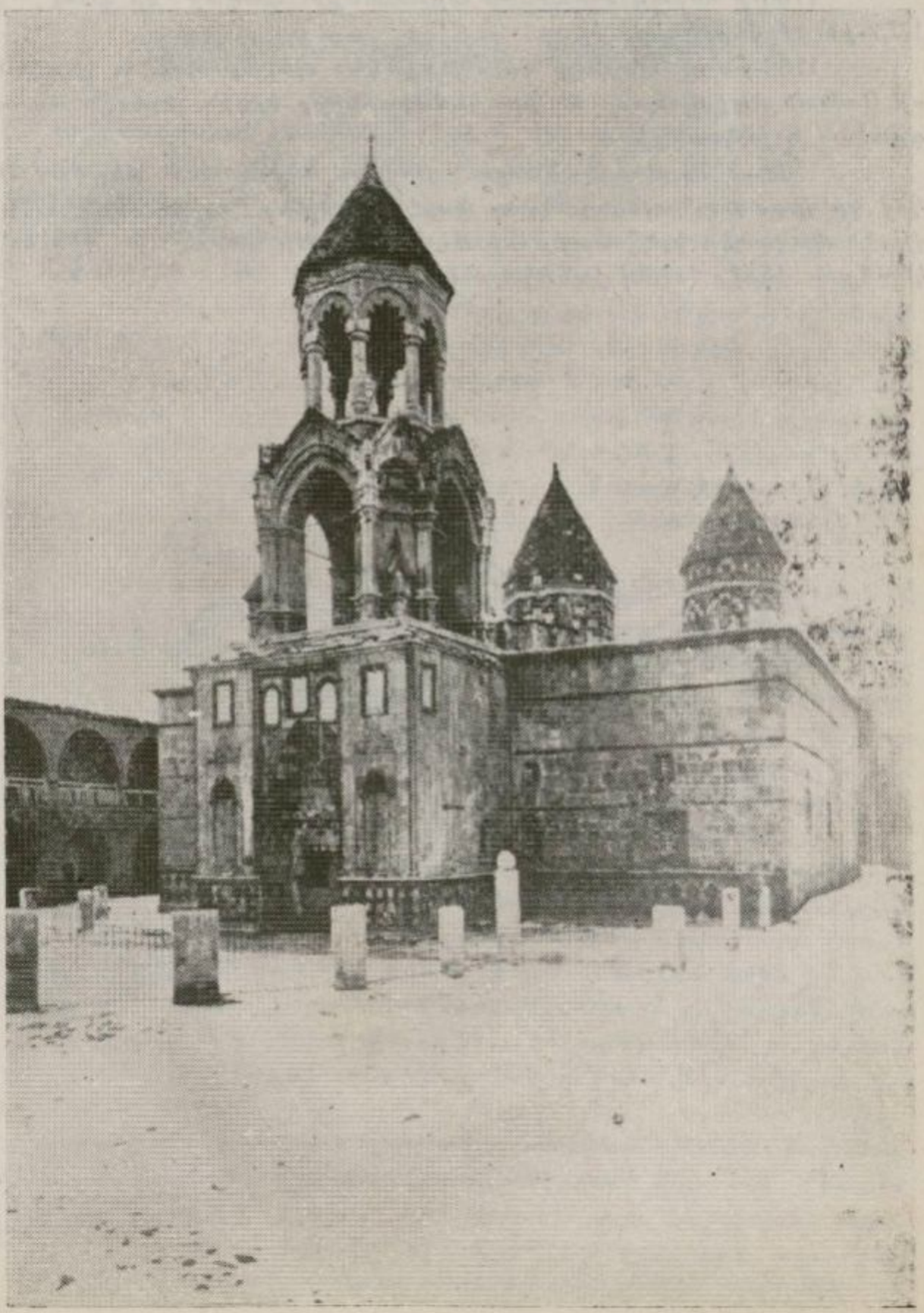

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՋԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆԸ

և իմաստուն կղերական մը, որուն մասին գովեստներ կան արձանագրուած յիշատակարաններուն մէջ այն թաղերուն, ուր եղած է քարոզիչ։

1766-ի ձմրան օսմանեան արշաւանքը դադար կը գտնէ, իսկ 1767-ին չի վերսկսիր։

1768-ին կը պայթէր ռուս-թրքական պատերազմը, և բնական է որ Ծովքեան եպիսկոպոս և իր համախոհները կրկին լծուէին պատրաստական աշխատանքին։

1768—1770 թուականներուն Ծովքեան եպիսկոպոս քիչ ժամանակով կը վերադառնայ Տարօն, ուր նորէն կ'երթայ Պոլիս։ Իսկ 1770-ին վերջնականապէս կը հաստատուի Ս. կարապետի վանքը և մինչև իր կեանքին վերջը (1780) վանահայր կը մնայ։

Թ.

ԻՆՉՈՒ ՉԻՐԱԿԱՆԱՑԱԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ազատագրական զարթօնքի շրջան մըն է 1750–1770 թուականներու քսանամեակը։ Մենք տեսանք Յովնան եպիսկոպոսը, որ գիտակից, զարգացած և մեծ աստուածաբան քարոզիչ մըն էր. ան գլուխն անցած Հայաստանի ազատութեան գործին, կրցած էր Տարօնը, Վասպուրականը և Կարինը համագործակցութեամբ իրար կապել և շահած էր Ալատին փաշայի վստահութիւնը ու անոր գործակցութեամբ օսմանեան լուծը թօթափելու նպատակը կը հետապնդէր։ Չեռնարկի լրջութեան համապատասխան նիւթական և զինուորական ոյժ ձեռք բերելու համար Յովնան վանահայրը հայկական բոլոր գաղութներու և շրջանակներու մէջ գործած էր անձամբ, նամակներով և նուիրակներով։ Ատով չբաւականանալով կապ հաստատած էր ասորի լեռնականներուն և Եզիտի Քիւրտերուն հետ՝ բոլոր ճնշուած ցեղերու ապստամբութիւն մը գլուխ բերելու համար։

Մշոյ Ս. Կարապետի վանահայրը, քաղաքական կացութիւնը ուսումնասիրելով, արտաքին ուժերուն ալ ձեռք կարկառած էր, կապուելով Վրաստանի Հերակլ թագաւորին հետ։ Ռուսաստանի հետզհետէ հզօրացած կայսրութեան վայրէջքն ալ աչքաթող ըրած չէր։ Իր ներկայացուցիչը, Սուքիաս վարդապետ, անընդհատ կը պտըտէր Վրաստան, լեռնային Կովկաս և Ռուսաստանի մայրաքաղաքները՝ Ս. Կարապետի վանքին եկամուտներ ապահովելու և անշուշտ ռուսական շրջանակներու տրամադրութիւնները Յովնան եպիսկոպոսին զեկուցելու համար։

Յովնան եպիսկոպոս, որպէս համոզուած մարդ Հայաստանի ազատագրական գործին, ուշիմութիւնն ունեցաւ անմիջապէս Յովսէփ Էմինի պէս զինուորական անհատ մը գնահատելու և ըմբռնելու անոր նուիրուածութիւնը Հայաստանի ազատութեան։ Յովսէփ Էմին իր թափառումներու, ճիգերու և արկածախնդրութիւններու ընթացքին ջերմօրէն կապուեցաւ Տարօնի առաջնորդին, հաւատաց անոր և յարգեց զայն, իբրեւ միակ մարդը, որ քաղաքական ըմբռնումներ ունէր և կը ձգտէր անկախութեան։

Այդ քսան տարիներու պատմական անցքերը թուած ժամանակ Տարօնը կը ներկայանայ համախումբ հայ զանգուած մը, որ միացած էր իր կրօնական առաջնորդին, որ առաւելաբար Հայաստանի ազատութեան նուիրուած գործիչ մըն էր։ Տարօնի ժողովուրդը առաւելապէս Յովնանին կապուած կը մնար, անոր ազատագրական ձգտումներուն համար։

Ժողովուրդը կը զինուի և Տարօնի առաջնորդը ամէն ջանք կը

թափէ զէնք մթերելու, որպէսզի չունեցողներուն տայ։ Տարօնի ժողովուրդը, ուրեմն, 1760-ական թուականներուն, ստրկութեան երկար շրջան մը բոլորելէն ետք, ազատութեան զարթօնքի շրջանի մը մէջ կը թեւակոխէ։ Հետագայ սերունդները, Տարօնի աշխարհին մէջ, կը կազմաւորուէին Յովնան վանահօր և Յովսէփ Էմինի ստեղծած մթնոլորտով։ Մեր վերջին Յեղափոխութեան կորովի և դիւցազնական Տարօնն ու Սասունը Յովնանի ազատագրական շարժման աւանդապահներն էին։

Յովնան եպիսկոպոսի, Յովսէփ Էմինի և Էջմիածնի կաթողիկոսութեան թուղթերուն մէջ մենք ընդհանուր գաղափար մը միայն կը կազմենք Տարօնի մասին։ Այդ բոլոր պատմութեան մէջ, որ անշուշտ գաղտնի գործունէութեան մը քօղին տակ ծածկուած էր, Տարօնի ժողովուրդը, անոր վարիչները, մելիքները և ազգապետները չենք տեսներ։ Նամակներ և յիշատակարաններ կը պակսին, որպէսզի կարելի ըլլար ներքին կեանքը վերարտադրել իր կրթական, տնտեսական և անհատական գունաւորումով։

Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ, վստահօրէն կարելի է ըսել թէ Տարօնի շրջանի բազմաթիւ փայլուն գործիչներ, մելիքական և իշխանական տուները գործակից էին Ս. Կարապետի վանահօր, որ այնքան մեծ ազդեցութեամբ կը գործէր Տարօնի աշխարհին մէջ, և իր ազդեցութիւնը կը տարածէր Վասպուրական, Բարձր Հայք և Պոլիս։

Ոչ միայն վանահայր Յովնանը զինեալ հետեւորդներով կը պըտըտէր, այլ նաեւ բազմաթիւ իշխաններ Սասունէն և Տարօնէն սկսած էին զինուած ծառաներով պտըտիլ, ինչպէս կ'ընէին քիւրտ ցեղապետները։ Այսպիսով կամաց-կամաց անձնավստահութիւնը կը զարգանար և իրաւունքի պաշտպանութիւնը կը դառնար անհրաժեշտ։

Այդ ժամանակաշրջանի զէնքերը նախնական էին, և կարելի էր հաւասար գետնի վրայ զինուիլ և ոյժ դառնալ։

Յովնան եպիսկոպոսի ազատագրական շարժումը կը զուգադիպէր այնպիսի շրջանի մը, երբ օսմանեան կայսրութիւնը անկման ճամբան բռնած էր։ Անոր կառավարութիւնը անուանական էր Հայաստանի նահանգներուն մէջ։ Քիւրտ մեծ ու փոքր փաշայութիւններն էին, որ դեր կը կատարէին՝ շատ անգամ անիշխանութիւն մը ստեղծելով։ Ահա, այդ ատեն ամէն տուեալ կար յաջողելու։ Եթէ ամբողջական Հայաստան մը չստեղծուէր, մէկ-երկու նահանգի մէջ հայ իշխանապետութիւն մը, քրտական փաշայութեան նման, կարելի պիտի ըլլար գլուխ բերել։

Յովնան եպիսկոպոս իր յոյսը դրած էր այն իրական ուժերուն վրայ, որոնք երկրի մէջ գոյութիւն ունէին (Հայեր, Ալատին փաշայի տունը, Եզիտիներ և Ասորիներ)։ Սակայն կառչած էր արտաքին ուժերու միջամտութեան ալ։ Վրաստանի մասնակցութիւնը, այս միացեալ ապըստամբութեան, անհրաժեշտ կը գտնէր, նախ որ ոյժ մըն էր և թըրքական սահմանին վրայ իր անկախութիւնը պահպանելու համար կը պայքարէր որպէս քրիստոնեայ պետութիւն մը, երկրորդ՝ կը թուի թէ

Յովնան վանահօր և ապստամբութեան կողմնակից ցեղերու մտքին մէջ Վրաստանի թիկունքը կը տեսնէին դէպի հարաւ իջնող հզօր Ռուսաստանը։

Յովնանի և հայ իշխաններու մտքին մէջ անչուշտ տեղ գրաւած էր նաեւ անցեալ պատմութիւնը, երբ Իւանէ և Զաքարէ Սպասալարներու ղեկավարութեամբ Վրաստանը ընդարձակուած էր և կ'ընդգրկէր Հայաստանը 12-րդ դարէն սկսած, փաստօրէն Հայաստանի և Վրաստանի միացեալ պետութիւն մը դառնալով մինչեւ 14-րդ դարու վերջերը։ Այդ-պիսի քաղաքական կեանքի մը վերադարձը կը յուսային տեսնել Վրաստանի գործակցութեան մէջ։

Ազատագրական շարժման փուլերը մենք տեսանք նախորդ գլուխներուն մէջ։ Այդ ամբողջ շրջանին էջմիածինը՝ իր համահայկական ազդեցութեամբ՝ դէմ էր ազատագրական գործին։ Հերակլը տատանուող էր և յոյսը դրած էր Ռուսերուն վրայ։

Ռուսական յոյսը կարծես թէ իրականութիւն կը դառնար 1768 թուին։ Ռուս-թրքական պատերազմը պայթած էր և ամէն մարդ կը սպասէր որ ռուսական բանակները մեծ զանգուածով պիտի իջնեն Կովկաս և քրիստոնեայ ճնշուած ազգերը պիտի գտնեն իրենց ազատութիւնը։

Այդ թուականը ազատագրական շարժման ամենէն եռուն ժամանակաշրջանն է։ Յովնան, հակառակ իր ծերութեան և իր դէմ եղած հալածանքներուն, միշտ բեմին վրայ է և կը գործէ Պոլսէն մինչեւ Տարօն։ Սակայն պատմութեան ընթացքին, մենք տեսանք որ Հերակլ Վրաստանէն դուրս քշեց Յովսէփ Էմինը, որ քաջալերուելու պարագային՝ Տարօն պիտի երթար և անցնէր զինուած ժողովուրդին գլուխը։ Յովնան բանադրուած էր և նոյնիսկ մատնուած օսմանեան իշխանութեան։

Ալատին փաշայի տունը օսմանեան բանակներու արշաւանքին ենթարկուած էր։ Իսկ Հերակլ, որպէս պետական մարդ, աւելի իրապաշտ և իր իշխանապետութիւնը պահպանելու մտահոգութեամբ տարուած, աչքը դարձուցած էր Ռուսաստանին, որ իրեն պիտի օժանդակէր։ Մինչդեռ 1769-ին ռուսական մէկ փոքր զօրամաս միայն շարժած էր դէպի Վրաստան, ընդամէնը 3767 զինուորներով։ Ռուսերը այդ ճակատի վրայ միայն ուշադրութիւն գրաւելու գործողութիւն մը կատարած էին, իրենց գլխաւոր նշանակէտ ունենալով Խրիմը և պալքանեան ճակատը։

1770-ին ռուս-վրացական միացեալ յարձակողականը Ախլցխայի վրայ վիժեցաւ ռուս կառավարութեան պատճառաւ, և 1771-ին ռուսական այս փոքր բանակը քաշուեցաւ Վրաստանէն։

Ռուսաստանի ընթացքը յուսախաբ կ'ընէ ոչ միայն Վրաստանի թագաւորը, այլ և հայ իշխաններն ու գործիչները, ինչպէս նաեւ միւս հպատակ ազգերը։

Այդ ժամանակաշրջանին ամենէն արթուն և ամենէն եռանդուն գործիչը կը մնայ Յովնան եպիսկոպոս, որ ուղիղ գծով կը հետապնդէ

իր ծրագիրը։ Կը թուի թէ Յովհան եպիսկոպոս, որ չատ գործակալներ և գործակիցներ ունէր հայկական բոլոր չրջաններուն մէջ, Պոլիս կամ Տարօն գտնուած միջոցին աչալուրջ կը հետեւէր քաղաքական և պատերազմական անցուդարձերուն, և գիտէր թէ ի՞նչ տեղի կ'ունենայ այս կամ այն չրջանին մէջ։ Անոր սուրհանդակային կապերը ոչ ոք ունէր։ Այս լարուած գործունէութեան չնորհիւ Յովհան կրցած էր առուգել որ Յովսէփ Էմին վրաստանէն քչուելէն առք, 1767-ին, ճամբայ ելած էր դէպի Պարսկաստան և անկէ ալ Պաղտատի վրայով հասած էր Պասրա։ Ձիչդ այդ թուականին, 1768-ին, կարճ ժամանակով Յովհան եպիսկոպոս Պոլսէն կը վերադառնայ Տարօն, կարգ մը գործեր կարգադրելու համար։ Ռուսական պատերազմը իր ընթացքին մէջն էր։ Յովհան հանգիստ նստիլ չէր կրնար։ Մարդ պիտի հասցնէր Էմինին որ ետ դառնար Տարօն, պատեհ առիթը օգտագործելու համար։

Թէև մութ կերպով Յովսէփ Էմին կը նկարագրէ իր հանդիպումը Պասրայի մէջ երկու վաճառականներու, բայց ակնյայտնի է թէ գաղտնի գործին կապակցուած մարդիկ են, որոնք հաւանաբար այդ թուականին Յովհան եպիսկոպոսի կողմէ ղրկուած էին հոն՝ Էմինը ետ բերելու։

Մչեցի այդ երկու վաճառականները, որոնց անունը չի յիչեր Էմին, կը հանդիպին Պասրա և կը գտնեն Յովսէփ Էմինը, որ կ'ուզէր անցնիլ Հնդկաստան իր հօր մօտ։ Անոնք Յովսէփ Էմինին կը յայտնեն որ իրենց ապրանքը և պատրաստի դրամը ամբողջութեամբ կը տրամադրեն Էմինին, եթէ իրենց հետ պատրաստուի դալ Տարօն։

Էմին կը համաձայնի և արդէն պատրաստ են վերադառնալու դէպի Տարօն, երբ Պասրայի փաչան, ինչ որ աւազակութեան համար քանի մը հոգի գլխատել կու տայ քաղաքի հրապարակը։ Այս դէպքէն ետք վաճառականները Էմինին կը յայտնեն թէ իրենք կը վախնան այդպիսի գլխատումէ մը և հետեւաբար կը հրաժարին իրենց ծրագրէն։

Այսպիսով, Էմին կ'ետքայ դէպի Հնդկաստան, ուր կը գրէ իր երկու հատոր գիրքը և լոյս կ'ընծայէ 1792-ին։ Էմին կը վախճանի խոր ծերութեան մէջ՝ Հնդկաստան։

Այս դրուագէն յայտնի է որ Յովհան վանահայրը 1768-ին կըրկին ճիգեր թափեց Էմինը ետ բերելու, մտածելով որ ռուս-թրքական պատերազմը պիտի զարգանայ նաեւ կովկասեան ճակատներուն վրայ և ժամը պիտի հնչէ հայ ժողովուրդի ազատագրական չարժումին։

Դէպքերը այսպիսի զարգացում չունեցան, և քանի տարուան աչխատանքները յաղթանակով չպսակուեցան։ Ընդհանուր ապստամբութիւնը չպայթեցաւ ռուսական քաղաքական խաղերու պատճառով։

1771-ին Յովհան վերջնականապէս կը վերադառնար Տարօն, կը պահէր իր դիրքը և բարեկամութիւնը տեղի փաչայութեան հետ և կ'առաջնորդէր Տարօնը մինչեւ իր մահը, որ հաւանաբար 1780 թուականին տեղի ունեցաւ։

Քան տարուան ընթացքին ընդհանուր ապատամբութիւնը չպայթեցաւ, բայց ապստամբութեան պատրաստ սերունդներ առեղծեց և նոր հունի մը մէջ դրաւ Տարօնի Հայութեան ազգային և ընկերային կեանքը։

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐԸ

Առանց ծաւալուելու, անհրաժեշտ է մեր հանել անգլիական և ռուսական քաղաքական տեսակէտները և մեթոդները, նկատի առնելով որ մեր ամփոփած պատմութեան ընթացքին Ցամսէփ Էմին հովանաւորուած է անգլիացի ազդեցիկ անձնաւորութիւններու կողմէ և կրցած է յանձնարարական առնել ռուս վարչապետ կոմս Վորոնցովէն։

Վրաց թագաւոր Հերակլը յոյսերով կապուած էր ծաւալապաշտ նոր Ռուսաստանին և իր կարգին կապեր կը պահէր Հայոց ազգութեան ձգտող Ցովհան նախիջեւանի և Ցամսէփ Էմինին հետ։

1760—1770 թուականներուն Անգլիան և Ռուսաստանը արդէն սկսած էին հակամարտ կայսրութիւններ դառնալ, թէեւ ոչ բացորոշ կերպով։ Ռուսաստանը կ'ուզէր և կը ծաւալէր դէպի Կովկաս, Պարսկաստան և Օսմանեան կայսրութիւնը։ Անգլիան ամբ դրած էր Հընդկաստանի և մեծ չահեր ունէր Պարսկաստանի և Թուրքիոյ մէջ՝ իր հետաւոր պատրաստները պահպանելու համար։ Ռուսաստանի վայրէջքը Սեւծովեան կը վտանգէր Անգլիոյ դիրքը Միջերկրականի և միջին հարաւային Ասիոյ մէջ։

Այս հակամարտութեան անկիւնէն դիտելով, նոյնիսկ 1760-1770-ի պատմական անցքերուն մէջ կարելի է յաջակօրէն տեսնել Անգլիոյ և Ռուսաստանի քաղաքական վերաբերմունքը դէպի Հայերը և վրացիները։ Սահմանափակուինք այդ երկու ազգերով, նկատի առնելով միայն Հերակլի և Ցամսէփ Էմինի անուններըը։

Ցամսէփ Էմին տասը տարի կը մնայ Անգլիա և պիտուրական կրթութիւն կը տանայ իր ջերմ փափաքին համաձայն, մտադրելով անցնիլ Հայաստան, զինավարձել իր հայրենակիցները ազատագրական ապստամբութիւններուն մէջ և վերականգնել ազատ Հայաստան մը։

Ազատութեան և անկախութեան խանդը, զոր ունէր Ցամսէփ Էմին, մեծապէս կը գնահատուի անգլիացի իր բարեկամներէն և վերջապէս անոնց աջակցութեամբ և յանձնարարականներով կը մեկնի դէպի Վրաստան ու Հայաստան՝ այդ նպատակի իրականացման համար։

Անգլիոյ քաղաքական վարիչները այդ թուականներուն կը գնահատէին վրաստանի անկախութիւնը և ջերմ կողմնակից էին Էմինի նման մտածող անհատներուն, որպէսզի անկախ Հայաստան մըն ալ ստեղծուէր։ Ռուսաստան, իր ճամբուն վրայ հանդիպելով անկախ քրիստոնեայ փոքր պետութիւններուն, դժուարութիւն պիտի կրէր թուլամբ այդ պետութիւնները ոչնչացնելու կամ իր մէջ ձուլելու։ Անգլիոյ այս քաղաքականու-

թիւնը հայասիրական չէր, այլ կը բխէր անգլիական պետութեան իրական շահերէն։

Ռուսաստան ընդհակառակը տիրապետող կայսրութիւնմըն էր և կը ծաւալէր հողային գրաւումներով։ Հրապարակ եկած էր քրիստոնեայ ճնշուած ազգերու ազատագրութեան պաշտպանի հանգամանքով, սակայն վերջին հաշուով կը ձգտէր այդ բոլոր ազգերը խլել Պարսկաստանի և Թուրքիոյ ձեռքէն, իր թեւարկութեան տակ առնելու համար։

Ռուսաստան կ'ուզէր օգտուիլ ճնշուած ազգերու ապստամբութիւններէն՝ հողեր գրաւելու և իր լայնածաւալ կայսրութեան միացնելու։ Քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը կրնար ոչնչանալ և թերեւս այդ ոչնչացումը աւելի շահաւէտ էր կայսերական Ռուսաստանին։

Մինչդեռ Անգլիոյ համար այդ փոքրիկ ազգերու գոյութիւնը և անոնց անկախ միաւորութիւնն էր շահաւէտ, որպէս թումբ պետութիւններ։

1768-ի ռուս-թրքական պատերազմին, Վրաստանը Ռուսաստանին միացաւ և զէնք վերցուց Թուրքիոյ դէմ։ Այդ պատերազմի ընթացքին Հերակլ շահագրգռուած էր ռուսական մեծ բանակ մը տեսնել Վրաստանի ճակատին վրայ, Թուրքիան ջախջախելու համար։

Վրաստանի մէջ գտնուող ռուս զօրքերու հրամանատարն էր Տոլեբէն, որ Հերակլի ցանկութիւնները կը տեղեկագրէր կայսերական կառավարութեան։ Զինուորական իշխանութեան կողմէ Տոլեբէնի գրուած հրահանգի մը մէջ հետեւեալ ձեւով բանաձեւուած է ռուսական զինուորական տեսակէտը.— «Մեր ամբողջ հայեացքը այսուհետեւ դարձնելով Հերակլին, մենք ձգտում ենք, սակայն, միայն այն բանին, որ լաւագոյն ձեւով օգտագործենք նրա սեփական ուժերը եւ ոչ թէ Ասիա փոխադրենք մի ամբողջ բանակ եւ բաց անենք այնտեղ պատերազմական գործողութիւնների մի նոր ճակատ»։ (Աբգար Յովհաննիսեանի Յովսեփ Էմին գիրքէն, թարգմ. Գ. Գ.)։

Ռուսական այս տեսակէտը հետագայ 150 տարիներու ընթացքին աւելի շեշտուեցաւ։ Ռուսը օգտագործեց ուժերը իր շահերուն համար և տիրապետեց։ Ազգային ազատութիւնը երազ մը կը դառնար այն փոքր ազգերուն, որ կ'իյնային անոր տիրապետութեան տակ։ Վրաստանը այդ թուականէն հազիւ 38 տարի անցած՝ կ'իյնար Ռուսաստանի թեւարկութեան տակ և կը դառնար նահանգ մը լայնածաւալ Ռուսաստանին։

Այս քանի մը մատնանշումները բաւական կը նկատեմ բնորոշելու երկու մեծ կայսրութիւններու քաղաքական ուղղութիւնը։ Հետագային մենք այդ քաղաքական ուղղութիւնները պիտի տեսնենք Հայոց Յեղափոխութեան ընթացքին, մասնաւորաբար Տարօնի մէջ։

Ժ.

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1780-1828-Ի ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1771-ին մենք կը տեսնենք Յովնան եպիսկոպոսը Ս. Կարապետի վանահայրութեան մէջ, ինչ որ կը նշանակէ նաեւ առաջնորդութիւն ամբողջ Տարօնի շրջանին։

Փոթորկալի անցքերէն ետք, 1773-էն սկսած՝ ազատագրական ընդհանուր ապստամբութեան մը յոյսերը կը մարին։ Սակայն Յովնան վանահօր և Ալատինի տան զեկավար Մախսուտ փաշայի բարեկամական յարաբերութիւնները կը շարունակուին։ Տարօնը տասնամեակ մը եւս խաղաղ կը մնայ և նիւթապէս ու բարոյապէս կ'ուժովնայ։ Մախսուտ փաշան թրքական զօրքերու փոթորիկը իր գլխէն կը հեռացնէ և այսպիսով իր կիսանկախ փաշայութիւնը կը կառավարէ։

Հայերը անշուշտ տուրք մը կու տան փաշային։ Վանքերը նոյնպէս։ Գաւառներու և գիւղական շրջաններու մէջ երկրորդական աւատապետն ալ կերպով մը կը գոհացնէին։ Սակայն կողոպուտի և գերեվարութեան ենթակայ չէին։ Շրջանի տէրը, Մախսուտ փաշան մեծ նախանձախնդրութեամբ իրեն ենթակայ Հայերը կը պահէր, որովհետեւ անոնք էին իր տնտեսական յենարանը։ Անոնք նաեւ ոյժ էին որպէս արհեստաւորներ և վաճառականներ։ Լեռնային շրջանները զինուած էին և դիմադրական ոյժ մը կը կազմէին և երբեմն իրենց սեփական միջոցներով աւազակային յարձակումները կը վանէին։

Այսպիսով Հայերու և Քիւրտերու բարեկամութիւնը և համակեցութիւնը կը շարունակուի մինչեւ 1780 թուականը։ Այդ թուականներուն Յովնան վանահայրը և Մախսուտ փաշան կը մահանան։ Գոնէ 1781-ին ասոնք բեմին վրայ չեն։

Վախճանած էր նաեւ Սիմէոն կաթողիկոսը։

Նոր դէմքեր հրապարակ կու գան Տարօնի աշխարհին մէջ և հասարակական կեանքը կը զարգանայ նոր վերիվայրումներով։

Այս ժամանակաշրջանի պատմական դէպքերուն մասին լրիւ և պատճառաբանուած տեղեկութիւններ և փաստաթուղթեր կը պակսին։ Բարեբախտ զուգադիպութեամբ մը Գ. վրդ. Սրուանձտեանց ձեռագիր համառօտ պատմութիւն մը, անստորագիր, կը գտնէ Ս. Կարապետի վանքին մէջ և կ'ընդօրինակէ։ Գ. վրդ. Սրուանձտեանցի հաւաքածոյէն, Պոլսոյ մէջ, Մկրեան քահանան կ'ընդօրինակէ այդ պատմութիւնը և կը տրամադրէ Աղանեանց քահանային, որ կը տպէ «Դիւան Հայոց Պատմութեան» Ժ. գիրքին մէջ, 1912-ին։

Այդ անստորագիր համառօտ պատմութեան կարեւոր մասերը կ'առնենք այս գլուխին մէջ, դասաւորելով դէպքերու կարգը, վերականգնելով թուականները և լուսաբանելով պատմական դէպքերու մութ մնացած պատճառները:

Միամիտ շարադրողը ինչ որ լսած է նախորդ առաջնորդներէն և միաբաններէն, դրուագած է յիշատակարանին մէջ՝ վանահայրերու շարքը պահելով: Ուրեմն Գաւազանագրքի (Ս. Կարապետի) մէկ հատուածն է որ կ'ընդգրկէ 1749—1862 թուականները:

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ (ՆՉԵՑԻ)

Յովնան վանահօր վախճանումէն ետք, Ս. Կարապետի վանահայրութեան և Տարօնի առաջնորդութեան աթոռին նստած կը գտնենք Սասունցի Աստուածատուր վարդապետը, Մօտ ըկանի Նիչ գիւղէն:

Աստուածատուրի վանահայրութեան շրջանին Մշոյ փաշայութեան գլուխը կեցած է Մուրատ փաշան, միշտ Ալատինի տան ժառանգորդներէն, հաւանաբար Մախսուտի որդին:

Դէպքերու թուումէն յայտնի կ'ըլլայ որ Մուրատ փաշան կը հետեւի Մախսուտի քաղաքականութեան, բարեկամ և գործակից հանդիսանալով Աստուածատուր վանահօր:

1784-ին, Վարդավառի օրը, երբ ուխտաւորներու բազմութիւն մը ներկայ էր վանքին մէջ, տեղի կ'ունենայ մեծ երկրաշարժ մը և «կը քանդուի վանքը բոլորովին, նոյնպէս եկեղեցին»: Այդ դէպքի ժամանակ «վանքի հարաւային կողմի սենեակները այնպէս կը վերցնէ շարժը և կը ձգէ մինչեւ խոտաճարակ, որոնց մէջ նստած կը լինին Խանամիրեան Մկրտիչ և Վարդան սարկաւագները, որոնք անվնաս կը պրծնուն»: Սակայն ուխտաւորներէն 32 հոգի փլատակներու տակ կը մնան և կը մեռնին:

Ս. Կարապետի վանքը քանդուած էր՝ մեծ յուզում առաջացնելով Հայութեան մէջ:

ՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնի Հայութեան կեդրոնը չէր կրնար փլատակներու կոյտ մը մնալ: Հայութեան չափ այդ կեդրոնով կը հետաքրքրուէր Մուրատ փաշան: Ինչպէս գիտենք, Ս. Կարապետի աթոռը եպիսկոպոսական առաջին և ամենէն ազդեցիկ աթոռն էր, որ կու գար Ս. Էջմիածնի և Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական աթոռներէն ետք:

Մուրատ փաշան երբ կը լսէ թէ վանքը շարժէն քանդուած է, կ'երթայ Ս. Կարապետի վանքը, իր վրանները կը զարնէ վանքէն դուրս և Աստուածատուր վանահօր հետ միասին կը ձեռնարկեն վանքի վերաշինութեան, հիմքէն սկսած:

Սուրբ Կարապետ կը կանչեն յայտնի ուստաներ, ճարտարապետներ, Բաղուեցի Ուստա Կոբիկ Սրգօն և Բաղիշեցի Ուստա Ղազարը։ Այս երկու ճարտարապետներն էին որ հիմէն վերաշինեցին վանքը, եկեղեցին և զանգակատունը։

Այս մեծ շինութիւնը գլուխ բերելու համար Աստուածատուր վանահայրը ժողովարարութեան նպատակով կը պտըտի Սասունի բոլոր գաւառները և մեծ եկամուտ կը բերէ վանքին։

Մուրատ փաշայի մասին յիշատակարանը չի պատմեր թէ ի՛նչ ըրած է, բայց երեւոյթներէն յայտնի է թէ Տարօնի աշխարհէն բանուորներ բերել տալու և նիւթեր հասցնելու գործի հրամանատարը ինքը փաշան եղած է։

Վանքը կը վերաշինուի. քանի՞ տարիէն՝ չենք գիտեր։ Աստուածատուրի վանահայրութիւնը կ՚երկարաձգուի մինչեւ վանքի շինութիւնը։ Սակայն վանքի շինութենէն ետք կամ ընթացքին թիւրիմացութիւն մը կը ծագի վանահօր և Մուրատ փաշայի միջեւ։

Պատմագիրը կը յայտնէ թէ մատնեցին Աստուածատուր վանահայրը, և Մուրատ փաշան չարչարեց զայն։ Եօթը էիսայ պարտքին տեղ՝ Աստուածատուրը կը տանին Կարին և կը դնեն բանտը։

Այս արարքը անշուշտ գաղտնիք մը ունի իր ծալքին մէջ։ Առաջին հաւանականութիւնը այն է որ Աստուածատուր վանահայրը բաւական եկամուտ բերած է հանգանակութեամբ, սակայն ցոյց չէ տուած Մուրատ փաշային, որ իր մեծ պատառը առնէր։ Երկրորդ հաւանականութիւնը այն է որ Աստուածատուր վանահայրը Սասունի շրջաններուն մէջ հայ իշխաններու և քիւրտ ցեղապետներուն հետ համաձայնութիւն մը գոյացուցած է ի հեճուկս Մշոյ փաշայութեան։ Երկու պարագային ալ ցաւալի թիւրիմացութիւն մըն էր որ կը սկսէր ծայր տալ, ապագային աղիտալի դառնալու համար։

Աստուածատուր Նչեցիի մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կը գտնենք Կարապետ վրդ. Լուսարարեանի «Գաւազանագիրք»ին մէջ։

«Տ. Աստուածատուր Բ. Տարօնացի, որոյ յիշատակը գրեալ է 'ի լուսանցս սուրբ Աւետարանի Հեթմոյ թագաւորին։ Սա ութ սիւն եւս աւելցնելով՝ ընդարձակեաց Ս. Կարապետի եկեղեցին, զզանգակատունն և զգաւիթն և ապա հրացեալ տապակօք նահատակի Էմին փաշայի յամի Տեառն 1787-ին»։ (Գաւազանագիրք, Կ. վրդ. Լուսարարեան, էջ 94—95)։

Այս թուականը ճիշդ չի թուիր, նկատի առնելով որ Յակոբ վրդ. Պոլսեցին վանահայրութիւնը ստանձնած է 1793-ին։ Ուրեմն Աստուածատուր վանահայրը սպաննուած պիտի ըլլայ 1793-էն քիչ առաջ։ Էմինը Ուսուֆ փաշայի տղան էր այդ ժամանակ և կրնար նման արարք մը գործել իր նախաձեռնութեամբ կամ իր հօր թելադրանքով։

ՄՈՒՐԱՏ ՓԱՇԱՅԻ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

Հեղինակը անյայտ այս համառօտ պատմութեան մէջ նկարագրած է Մուրատի մէկ քանի գործերը, որոնք կը վկայեն թէ Մուրատ փաշան շարունա-

նակած է պաշտպանել Հայութիւնը միւս ցեղախումբերու արշաւանքներուն դէմ։

Պայազիտի փաշայութիւնը պարսկական սահմանին վրայ անկախ իշխանապետութիւն մըն էր և կը թեւարկէր Արարատի Քրտութիւնը, Ալատազի և Ալաշկերտի ցեղապետները և զօրաւոր դիրք մը ունէր այդ ժամանակաշրջանին։ Պայազիտի փաշան էր Մահմուտ, որ կ'որոշէ յարձակում գործել Մուշի շրջանին վրայ, Պուլանուխէն մինչեւ Մշոյ դաշտը աւարելու և գերելու համար։

Մշոյ փաշայութեան մէջ այդ ժամանակ նշանաւոր և երեւելի Քիւրտերն էին՝ Մշոյ դաշտի Հասանանցի Հաճի Մահմուտի աղաները, Հաճի Սուլէյման, Շաւէշ, Ֆարըզ, Ըմըր, Տայի Մահմատ աղան։ Մուրատ փաշան լսելով որ Պայազիտի Մահմուտ փաշան իր ցեղախումբերը հաւաքած կ'առաջանայ դէպի Պուլանուխի շրջանը, ինքն ալ վերոյիշեալ Մշոյ շրջանի երեւելի ցեղերու զօրքերը հաւաքելով կ'երթայ մինչեւ Ալաշկերտի սահմանը՝ կռուելու։

Ընդհարումը տեղի կ'ունենայ Պուլանուխի Ռըստամկէտուկ գիւղին առջեւ։ Պայազիտի փաշան չարաչար կը պարտուի և այդ տեղէն ետ կը դառնայ իր կեդրոնը։ Տարօնը կ'ազատի այդ աւերիչ արշաւանքներէն։

Մուրատ փաշայի երկրորդ արարքը աւելի յատկանշական է։ Պայազիտի փաշային դէմ կռուելէն ետք, երբ Մուրատ կը վերադառնայ Մուշ, կը լսէ որ Պատըգանցիք սպաննած են իր խոհարարը, որ հայ մըն էր։ Պատըգանցիներու գլխաւոր ցեղերն էին Շըտըվկանցւոց և Ռաշըկանցւոց տուները, մօտ 1700 տուն։ Մուրատ վրէժխնդիր կ'ըլլայ իր սպաննուած Հայուն համար։

Յարմար ժամանակ մը իր գլխաւոր ցեղերը կը հաւաքէ և լուր կը տարածէ թէ պատերազմի պիտի երթայ Պարսկաստանի դէմ, որպէսզի Պատըգանցիք միամիտ մնային։ Պատմագիրը կը շարունակէ.— «Ուստի այդպիսի հնարքով՝ գիշերով կ'երթայ Խաս գեղէն կ'անցնի, և Մշոյ վերէն Խաչառըշու սարի ճանապարհով՝ մէջ գիշերին յանկարծակի Պատըգանցւոց վրայ կը յարձակի, և 32 մարդու չափ կը սպաննէ, անոնց գլուխները կը կտրէ ի վրէժխնդրութիւն իր աշճի Հայուն...»։

Այս դրուագները ցոյց կու տան թէ Մուրատ փաշան շարունակած է Մախսուտի քաղաքականութիւնը և պաշտպան հանդիսացած է Հայութեան։ Սակայն այդ շրջանին Յովհան վանահօր պէս առատաձեռն առաջնորդ մը չէ գտնուած որ դրամով գոհացնէր քրտական ընչաքաղցութիւնը և փաշային կատարել տար իր ուզածը։

Պատըգանցւոց ենթարկուած յարձակումին մէջ բացի խոհարար Հայու վրէժէն, ես կը տեսնեմ Աստուածատուր վանահօր ենթարկուած չարչարանքին գաղտնիքը։ Խոյթ, Բռնաշէն և Մոտըկանի շրջաններուն մէջ տարածուած Պատըգանցիները Աստուածատուր Նչեցիի գաւառին կը պատկանին, և թերեւս գործակցութեան գետին մը պատրաստած էին Հայերու և Պատըգանցի Քիւրտերու միջեւ։ Մուրատ փաշան 32 հոգի

գլխատելու և բազմաթիւ ուրիշներ գործելու համար, հայ խոնարհի մը սպանութիւնէն չատ ուրիշ մեծ պատճառ մը ունենալու էր:

Մուրատ փաշայի պատերազմական այս քաջագործութիւնները, ըստ երեւոյթին, թրքական կեդրոնական իշխանութեան հաճելի թուած են: Ի գնահատութիւն Մուրատի կորովի գործունէութեան, անոր կը յանձնեն նաեւ Տիարպեքիրի փաշայութիւնն ալ, որ այդ ատենները խըլրտումներու թատերաբեմ մը դարձած էր:

Մուրատ առանձնելով Տիարպեքիրի փաշայութիւնը, իրեն փոխանորդ կը նշանակէ իր եղբայրը, Ուսուֆ փաշան, որ կառավարէ Տարօնի աշխարհը:

ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՊՈԼՍԵՑԻՆ «ԱՂԲԵՂ» ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ

Յակոբ վարդապետ Պոլսեցին, «Աղբեղ» մականուանեալը, կը յաջորդէ Առաւածատուր վանահօր, որ կարճ բանտարկուած էր՝ հօրը քիսայ պարտքի դիմաց:

Աղբեղի առաջնորդութիւնը, ըստ Ս. կաթողիկի պատմագրին, կը սկսի 1800-ին, բայց ըստ իր գերեզմանաքարի վրայ եղած արձանագրութեան՝ վանահայրութիւնը սկսած է 1793-ին և վախճանած է 1807-ին: Իր կազմէ 300 քիսայ պարտքը, որ դիզուած էր վանքին վրայ, կը վճարէ: Զարմանալին այն է, որ Առաւածատուր Ներսիսի պէս բարեմիտ և աշխատասէր վանահայր մը հօր քիսայ պարտքի համար կը բանտարկուի, մինչդեռ անոր յաջորդը 300 քիսայ իր գրպանէն դանազան պարտքեր կը վճարէ:

Աղբեղի վանահայրութիւնը, Առաւածատուր վարդապետ Ներսիսի բանտարկութիւնը, ինչպէս նաեւ Յակոբ վրդ. Պոլսեցիի երկար տարիներ քիսայ պարտքի վճարումը կասկած կ'առաջացնեն այն մասին թէ այդ թուականներուն արդէն սկսած էր կաշառքներով աթոռներ գրաւելու սխալ գործը: Այս մասին փաստեր չունինք, բայց երեւոյթը կասկածելի կը թուի:

ԲԱՆԱԴՐԱՆՔԻ ՆՈՐ ԱՂԷՏ ՄԸ

Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանի վախճանումէն (1801 Մարտ 9-ին) ետք, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնը սխալ փուլերէ անցաւ: Ընտրելոցներ նախ Դանիէլ, որ եւդոկիայէ ճամբայ ելլաւ դէպի էջմիածին: Նոյն ժամանակ Հրէշտակապետ Մանուկ խանի թելադրութեամբ և պնդումով էջմիածնի մի խումբ միաբաններու մեծամասնութիւնը Դաւիթը կ'ընտրէ կաթողիկոս և ամպարտանքով կ'օծէ:

Դանիէլ կը հասնի Ալաշկերտի Իւշքիլիսէի վանքը, կը լսէ Դաւիթի ընտրութիւնն ու օծումը, և այլեւս ճամբան չի շարունակեր դէպի էջմիածին:

Բայց գործը հոս կանգ չ'առներ: Դանիէլի կողմնակիցները, գլխաւորութեամբ Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետին, որ երիտասարդ,

գործունեայ և կրքոտ անձնաւորութիւն մըն էր, կ'աշխատին թէ՛ Էջմիածնի մէջ և թէ դուրսը։ Աղթամարի Կարապետ կաթողիկոսը և շրջակայ վանքերու վանահայրերը հաւաքուելով Ալաշկերտի Իւչքիլիսէն՝ կաթողիկոս կ'օծեն Դանիէլը։ Այդ թուականէն կը սկսի Դաւիթեան և Դանիելեան պայքարը ներելի և աններելի միջոցներով, վատնումներով, կաշառքներով և փոխադարձ ծեծկուուքներով, որոնք ամօթանքի պատմութիւն մը պիտի մնան Էջմիածնի կաթողիկոսութեան պատմութեան մէջ։

Մենք նպատակ չունինք հոս վերարտադրելու այս տխուր և ամօթալի պատմութեան մանրամասնութիւնները։ Սակայն մեզ կը հետաքրքրէ այն զարհուրելի հալածանքը, որ բանադրանքով մը ուղղուած է Ս. Կարապետի երկու միաբաններուն դէմ, որոնք համարձակ էին կողմ հանդիսանալ «Քրտստանի» հակաթոռ կաթողիկոսին՝ Դանիէլին։ Փոթորիկը նորէն Տարօնի վրայ կ'իջնէր այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ Տարօնը ճգնաժամային փոփոխութիւններու կ'ենթարկուէր։ Վարիչ ուժեղ բազուկ մը, ինչպիսին էր Յովնան եպիսկոպոսը, գոյութիւն չունէր։ Վանահայրութիւնները փոփոխութեան կ'ենթարկուէին կաշառքով և բռնութեամբ։ Իսկ Ալատինի տունը, ազգականներու մրցութեամբ՝ սարսիլ սկսած էր։

Բանադրանքի թուղթը գրուած է 1803-ի Մայիս 26-ին։ Բանադրուողներն են Մշոյ Ս. Կարապետի երկու եպիսկոպոսները — Յովհաննէս եպիսկոպոս (Գլգլ կոչեցեալ) և Յովհաննէս եպիսկոպոս Աւրանցի։ Ընդարձակ է այս բանադրանքն ալ, ինչպէս էր Յովնանի դէմ արձակուած թուղթը։

Բայց քանի մը խօսք բանադրանքէն կ'ուզենք մէջբերել՝ բուն պատճառը ցուցադրելու համար.

—«...Ուր էիք եւ կայք աղմկով եւ շփոթիւ լցեալ էք, եւ ուր ոչն հասիք, բանիւք եւ թղթովք թունաւորել ջանացիք եւ արարիք։ Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ ըստ օրինակի հօրն ձերում սատանայի, այնքան հպարտացայք եւ զեղջիւր անպարտաւանութեան ի վեր ամբարձիք, մինչեւ յօտար եւ յաննշան վայրի զնոր Աթոռ, եւ զկրկին կաթողիկոս հիմնել եւ հաստատել մարթացիք ընդդէմ քրիստոսահիմն Սուրբ Գահիս եւ գահակալիս, որով... ժպրհեցայք լպիրշքդ եւ դժպհիքդ եւ դիմազրաւքդ ըմբոստանալ եւ հակազինել զանազան կերպիւ մեզ եւ բոլոր ազգիս...»։

Խե՜ղճ Տարօն։ Նորէն ըմբոստութեան ամբաստանութեան տակ ինկած ես։ Ըմբոստանքը, որ քու գերագոյն փառքը կը կազմէ, շատ յաճախ քեզ պատժելու առիթ ծառայած է։ Երէկ օսմանեան իշխանութեան դէմ ապստամբութիւն կը պատրաստէիր՝ պատժուեցար բանադրանքով մը, որ քու վանահայրը և ամբողջ ժողովուրդը Թուրքի վրէժխնդրութեան կը մատնէր։ Այսօր, երբ ուրիշ բազմաթիւ կողմնակիցներուն հետ «Դանիելեան» հոսանքին կը պատկանիս, քու ըմբոստութիւնը սիրած ազգիդ դէմ ուղղուած կը նկատուի։

Դատապարտութեան ու հալածանքի կ'ենթարկուէին Տարօնի այս երկու եպիսկոպոսները և այս իսկ պատճառով՝ տխուր պառակտման հետեւանքները կը կրէր Տարօնի ժողովուրդը։

Դանիէլ-Դաւիթեան վէճը կը շարունակուի մինչեւ Դանիէլի մահը (1808) և Դաւիթի մահը (1816)։ Անոնց կը յաջորդէ Եփրեմ կաթողիկոս՝ 1816 Հոկտ. 31-ին։

ԱՂԲԵՂ ՎԱՆԱՀՕՐ ՏԽՈՒՐ ՎԱԽՃԱՆԸ

Պատմութեան այդ ժամանակաշրջանին, Մշոյ փաշաները սովորութիւն ունէին երբեմն իրենց մարդիկը ղրկել Ս. Կարապետի առաջնորդներուն քով և անոնցմէ իրենց ուզածը և ընծաները կը տանէին։

Աղբեղ Յակոբ վանահօր քով իր մարդիկը կը ղրկէ Մշոյ Ուսուֆ փաշան և կ'ակնկալէ ընծաներ ստանալ։ Յակոբ եպիսկոպոս ղրկուած սուրհանդակները ծեծելով կը քշէ դուրս, որոնք կ'երթան և կը պատմեն եղելութիւնը Ուսուֆ փաշային։ Այս վերջինը զինեալ մարդիկ կը ղրկէ վանահօր քով և կը կանչէ Մուշ ու կը նետէ բանտը։ Բայց վճռական քայլ մը առնելու համար կը գրէ իր եղբօր Մուրատ փաշային, որ Տիարպեքիր կը գտնուէր, և անոր կարծիքը կ'ուզէ։ Մուրատ փաշան կը թելադրէ որ բանտէն արձակէ և խաբէութեամբ ոչնչացնէ զայն։ Ըստ երեւոյթին Ուսուֆ փաշային գործակից եղած է նաեւ Մշոյ դաշտի Գոմս գիւղի անուանի Մլքոյի տունը։

Ուսուֆ փաշան Քիւրտեր կը դնէ վանահօր հետ և կը ղրկէ դէպի Ս. Կարապետ՝ պատուիրելով որ տեղ մը կորսնցնեն Աղբեղը։ Կը հասնին Գոմս գիւղը, սակայն Մլքոն զանոնք չի պահեր, և վանահօր հետ եղողներն ալ կը պնդեն որ գիշերով ճամբորդեն, որպէսզի ցերեկուան արեւին չմնան, ճամբայ կ'ելլեն և կը հասնին Ներքին Փակայ, ուր կը սպաննեն թէ՛ Յակոբ եպիսկոպոսը և թէ անոր ծառան։

Յակոբ եպիսկոպոս Պոլսեցին 14 տարի վանահայրութիւն ըրաւ և նահատակուեցաւ 1807-ին (*)։

Այս արարքէն յայտնի կ'ըլլայ որ Ալատինի տան վարիչները բռնած էին անկման ճամբան, ինչ որ պիտի տեսնենք 1850-1860 թուականներուն։

Աղբեղի գերեզմանը Ս.Կարապետի մէջ հետեւեալ տապանագիրն ունի.

Այս դամբանարան մարմնոյ տեղի
Տեառն Յակոբայ արհոյ դիտի,
Սրբոյ գահիս առաջնորդի,
Նաեւ Կարնոյ մեծ քաղաքի:
Սա էր տեղեաւ Սամաթիացի,
Եւ աշակերտ պատրիարքի
Զաքարիա վարդապետի.
Չորեքտասան ամս հովուեալ,
Զբազում պարտս վճարեալ,
Որ սուրբ տանս վրայ դիզեալ:
Յարգելանաց բանտս մատնի,
Ի կապանաց գերծեալ լինի,
Բայց սուրբ տեղիս չհասանի.
Մինչ Սահակայ ձորակ մտեալ,
Ի նենգողացն ընդհարեալ,
Սրախողխողս մարմնովն լեալ,
Կսկծալի մահուամբ մեռեալ,
Կոծով մեծաւ ի յաստ բերեալ,
Ի գերեզման մահու եդեալ:
Հանդիպողաց իւրոյ շիրմի,
Հայցէ ի ձէնջ աղերսալի,
Ասել զհոգոց եւ զողորմի:

Թվին Հայոց 1256 Մայիս 7 եւ յամի Տեառն 1807»։(Գաւազանագիրք, էջ 97-98)։

ՅԱՋՈՐԴ ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յակոբ եպիսկոպոսին կը յաջորդէր Աճամ Մինաս վարդապետը, որ չատ քիչ տեւողութեամբ, միայն քանի մը ամիս, կը պաշտօնավարէ և քալերայէն կը վախճանի։

Անոր կը յաջորդէ Ս. կարապետի միաբաններէն Մկրտիչ եպիսկոպոս Յովհաննիսեան, միայն վեց ամիս, որմէ ետք Պալէնն եղած կարգադրութեան մը հետեւանքով կը մեկնի Ս. Յովհաննէսի վանքը, և անոր տեղ առաջնորդ կը նշանակուի Վանեցի Մկրտիչ եպիսկոպոսը, որ երեք տարի կ'առաջնորդէ Տարօնի չրջանը, այսինքն մինչեւ 1810 թուականը։

Բազիշենի Վարդան վարդապետը, որ Պալիս փոխանորդի պաշտօն կը վարէր, կը մեկնի Ս. կարապետ և Ակնցի Փիլիպպոս ամիրայէն յանձնարարական մը կը բերէ այդ ժամանակուան Մուշի փաշային, որ Սելիմ փաշան էր, խնդրելով որ Վարդան վարդապետը վանահայր կարգէ։ Այդպէս ալ տեղի կ'ունենայ և Պալէնն ալ հրամանը կու գայ Վարդան վարդապետին, որպէս վանահօր։ Վանեցի Մկրտիչ եպիսկոպոս կ'երթայ վան, անկէ ալ էջմիածին, ապա նորէն կ'երթայ Ս. կարապետ և կը վախճանի։

Վարդան վանահօր ժամանակն է որ Պարսիկները կ'երեւան Տարօնի մէջ 1821-ին։

Վարդան վարդապետ Բազիշենցին Մշոյ գաչաի և Պալանուսի հայ իշխանները հետ առնելով էջմիածին կ'երթայ և եպիսկոպոս ձեռնադրուելով՝ կը վերադառնայ Տարօն։

ՊԱՐՍԿԱՒԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

1816-էն ետք, պարսկական բանակները նոր աշխուժութիւն մը ցոյց կու տային և կը վերապրեցնէին կովկասի զանազան գաւառները՝ չհետալ նկատելով կիւլիստանի գոչինքը, ըստ որու Դարբանդը պարսկական նահանգ ըլլալէ կը դադրէր։ 1820-ին ուելի լայնածաւալ արշաւանքներ կը կատարէր Միրզա Աբաս, որ թէև փախարքայ էր, սակայն փաստական Շահն էր։ Պարսկական բանակները ոչ միայն Դարբանդի և Երեւանի չրջանները կ'ազդէին, այլ և կը գրաւէին կարսը և Թրքական արեւելեան նահանգներուն մէկ մասը։

1821-ին Շահի բանակները կը գրաւեն Պալանուսը, Խնուսը, Վարդօն և այդ վայրերու գերիները իրենց հետ առնելով կ'իջնեն Մշոյ դաշտը և վրաններ կը զարնեն Ցուման գիւղին առջեւ և կ'ուզեն յարձակիլ Մուշ քաղաքին վրայ։ Այս գրուածը գրի առած է Ս. կարապետի պատմութեան անցեալ հեղինակը և թուած է տեղերու, առներու և անուանի մարդոց անուններըը՝ տեղական առոյգ պատկեր մը տալով։ Այդ պատճառու գրուածը հոս կը գետեղենք առանց փոփոխութեան.—

«Ուզելով որ Մշոյ վրայ յարձակութիւն՝ որոյ մէջ լեցուած էին փա-

խոսական գեղացիներ իրենց բնաւոյեօք եւ սպրանիներով եւ Մոյ մէջի մեծամեծ Քրթեր դէմ կայնելով պատպանութիւն րեցին հաղիւ: Եւ անոնց երեւելիներն էին, խալըպի տներ՝ Ըմբր, Ֆարրդ, Ածամ, Խոճ, Ութզկոճ, Գրմուէլ, Նահմաս, Սրլեմաճ, Ըհոճ:

Պէլ պօղոց տներ՝ Թրմբր ադեն, Հաճի Պէյոճ, Օզմաճ (*), որոնք Սելիմ փաշայի հետ գացին բնդդեմ պարսկական բանակին: Ճուանկ Նորեանի դէմ մէկ մէկու հանդիպելով, սկսեցին կռուիլ, եւ պարսիկներէն երկու երեւելի խան բռնեցին բերեցին Մուշ, կ'ուզէին սպանել. եւ Շահ յուդարկեց Սելիմ փաշային որ իր խաներ արձակէ, եւ ալ վնաս մը չտայ: Բայց Սելիմ փաշեն անոր ասաց. «Թէ որ մեր այս երկիրներէն առած գերիներ կ'արձակես, ես ալ ես խաներ կ'արձակեմ: Եւ ապա Շահ բնդունելով անոր բասծը, Սելիմ փաշային կանչեց իրեն մօտ, ուստի Սելիմ փաշան ալ երթալ գնաց Շահի մօտ, եւ անոնց զօրք կարգով կայնելով իրենց բաց բերէն տակով անցուցին Սելիմ փաշային, եւ ապա Սելիմ փաշան ներկայանալով Շահին, Շահը բնդունեց զինք, եւ անոր անուն փաշայութենեն փոխեց եւ խան անուանեց, եւ իրեն մօտ մնացած գերիներն արձակեց, որովհետեւ մեծ մաս ալ Շահը յառաջուց յուդարկած էր ի Պարսկաստան, եւ Սելիմ փաշեն գալով Մուշ՝ Շահի խաներ արձակեց:

Այդ ժամանակ երեւելի Հայեր էին Մոյ մէջ, Զորոյ բաղ՝ Մելիք Նազըր Մօսեն, Մելիք Զբոճ, Մաւելի Փոսթիկ: Սուրբ Մարիանէի բաղ՝ Պէկենց Կիրակոս, եւ Քէհիւ օղլի Եօթ եղբարք, Սելիմ փաշի խոճ, Մահմուս պէկի խրպոճ, իր եղբայր խոճ: Եւ դաշտի մէջ երեւելի էին՝ Կոմսայ Մլէճ, Ալիճնայ Կորկոճ, Զիարաթաց Տէր Մկրտիչ, Խէյպեան Հրխեն, եւ Մեղտի Գրգեն:

Իսկ Շահը Մոյ երկրին ալ վնաս մը չտալով ետ դարձաւ» (**):

Պարսիկներու Մշոյ դաշտ եղած չրջանին, Ս. Կարապետի մի քանի անները աչխարհներով և տաւարներով փախած են և ապաստանած Բողի բերդը, իսկ ամանք ալ ճգնաւորաց քարևրու մէջ: Պարսիկները քաչուելէն ետք վերադարձան վանք:

ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻԻ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ԿՈՒՐԱՒՑԻԻ ՄԻՋԵՒ

1821—1828-ի եօթնամեայ չրջանին Տարօնի գեկավար ուժերու հիմնական խախտումը կը տեսնենք: Աւատին փաչայի տան պատկանող իչխաններու թիւը չատցած է՝ ներքին պատակառումներու տեղի տալով: Իւրաքանչիւր իչխան կը ձգտի փաչայութիւնը իր ձեռք առնել և կողոպուտի ու կա-

(*) Այստեղ հրատարակիչը իրեն ծանօթագրութիւն դրած է հետեւեալը. «**Մշեցի տանիկ Քօբանենց տուը եւս միացաւ Քիւրդերի հետ բաղմ պատպանելու համար**» (Դիվան ժ. էջ 560, ծանօթագրութիւն 138): Քոթանենք ծագմամբ Ցրնցի հայ էին. 1600-ական թուականներուն իսլամութիւն ընդունած էին եւ Քուրք դարձած:

(**) Դիվան, ,ժ., էջ 515-7:

չառքի միջոցաւ կ'ուզէ հզօր դիրք մը գրաւել։ Ընչաքաղցութիւնը քիւրտ ցեղապետներու ամենէն տկար կողմն էր, և այդպէս ալ մնաց։ Ինչ որ տեսնէին, պիտի ուզէին առնել իբրեւ նուէր։ Այս քաղաքավարի կողոպուտը ընթացիկ սովորութիւնն էր քիւրտ երեւելիներուն։

Այս կարգի կաչառքներէն մէկը դարձաւ վանահայրերու, գիւղապետներու և մելիքներու պաշտօնի բաշխումը։ Ալատինի տան յաջորդները քաղաքական-ազատագրական ձգտումը մասամբ մոռացութեան տուին և փոքրիկ ու առօրեայ շահերու հետամուտ եղան։

Ահա այս տարիներուն կը զուգադիպի Վարդան եպիսկոպոսի և Պետրոս եպիսկոպոս Կուրաւցիի մրցումը Ս. Կարապետ վանքի վանահայրութեան համար։ Այս մրցումէն պիտի օգտուէին քիւրտ փաշաները՝ մէկու կամ միւսի կողմը բռնելով։

Կուրաւցի Պետրոս եպիսկոպոս քանի մը տարի առաջ Խրիմ կը գտնուէր որպէս նուիրակ։ Այն տեղէն վերադարձին՝ իր հետ կը բերէ եօթը ուղտ և մեծ ժամացոյց մը, որ ամէն ժամուն եղանակով կը հնչէր։ Սելիմ փաշան այդ թանկագին իրերը տեսնելով՝ կը պահանջէ և կ'առնէ։

Կուրաւցին միաբաններու մէկ մասը հետն առնելով կ'երթայ Սելիմ փաշային և վանքի վանահայրութիւնը անոր հրամանով կը ստանձնէ։ Նախկին վանահայր Վարդան եպիսկոպոս կը քշուի Մատնավանք։

Կուրաւցին կը ձեռնարկէ շինարարութեան։ Ս. Կարապետ կը հրաւիրէ Սրտաձորցի (Կարնեցի) Աղապապը և Բաղիշեցի Սարհատ ճարտարապետ վարպետները և վանքի հիւսիսային ու արեւմտեան սենեակները շինել կու տայ։

Նոյն շրջանին Սելիմ փաշան կը կանչուի Կարին, թուրք զօրքերու հրամանատար Խալիպ փաշայի կողմէ և Սոկիւտլու գիւղին մէջ կը խեղդուի դաւադրութեամբ։

Սելիմին տեղ փաշայութիւնը կը ստանձնէ անոր եղբօր տղան, Աւտըռահման փաշան։ Թերեւս նոյն այս Աւտըռահմանի կաչառքով մահացաւ Սելիմ փաշան։ Նախկին զգուշութիւնը չէր մնացած. ամէն մէկ զօրաւոր ցեղապետ կ'աշխատէր միւսը տապալել՝ անոր տեղը անցնելու, որպէսզի վերջը կախաղան բարձրանար կամ խեղդամահ ըլլար թուրք զօրահրամանատարներու ձեռքով։

Աւտըռահման փաշայութիւնը ստանձնելով՝ Սելիմ փաշայի հովանաւորեալները հրապարակէն կը քշէ և անոնց տեղը բռնողներէն առատ նուէրներ կը ստանայ։ Անշուշտ փաշայի հաւանութեամբ Վարդան եպիսկոպոսի կողմնակից միաբանները գործի կ'անցնին, կը բողոքեն Կուրաւցիի «արարք»ներուն դէմ, և փաշայի հրամանով Վարդանը կը հաստատեն առաջնորդական պաշտօնին մէջ։ Կուրաւցին կ'աքսորուի Ս. Յովհաննու վանքը։

Աւտըռահման փաշան, որ միեւնոյն ժամանակ Բաղէշի շրջանն ալ կը կառավարէր, կ'երթայ հոն՝ կարգ մը գործեր կարգադրելու համար։ Երբ կը վերադառնայ Չըխուրէն դէպի Մուշ, անոր ճամբան կը կտրեն իր հօրեղբօր՝ Ուսուֆ փաշայի չորս տղաները, կը սպաննեն, ի-

բենք կու գան Մուչ և ամէն մէկը իր ուզած ձեւով կը կառավարէ երկիրը։

Այս ներքին անիշխանութենէն օգտուելով, Կարին նստող թուրք վերին հրամանատարութեան կողմէ Մուչի փաշայութիւնը կը յանձնուի Ախլաթի Ահմատ Շեխ փաշային, որպէսզի Ալատինի տան ազդեցութիւնը վերցուի։

Ահմատ Շեխը իր կարգին Կուրաւցին վանահայրութեան աթոռին նստեցուց և Վարդան եպիսկոպոսը 6 ամիսով աքսորեց Արղնի։

Այդ մէկ քանի ամիսներու ընթացքին Կուրաւցին կը հեռացուի. անոր իբր փոխանորդ կու գայ Կարնեցի Ստեփան եպիսկոպոսը (Չըխալ օղլի). նոյն աչնան այս փոխանորդն ալ հեռացուցին և Կուրաւցին վերադարձաւ առաջնորդական պաշտօնին՝ շնորհիւ Էմին փաշային, որ շրջանի ղեկավարութիւնը ստանձնած էր։ Էմին փաշան կը պատկանէր իր այն ազգականներու շարքին, որոնք Կուրաւցին կը հովանաւորէին։ Պոլսոյ Պատրիարքարանն ալ Կուրաւցիի վանահայրութեան հրամանը հանած և հրահանգած էր որ առաջնորդական պաշտօնին անցնի։

Կ. վրդ. Լուսարարեանի «Գաւազանագիրք»ին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնները կան Պետրոս եպիսկոպոս Կուրաւցիի մասին.

«Տ. Պետրոս Տարօնոյ Կուրաու գիւղէն. սա կը լինի առաջնորդ Տարօնոյ աշխարհին և վանահայր Սուրբ Կարապետի վանացն։ Ասոր պաշտօնավարութեան ժամանակ Մշոյ աշխարհ կը կառավարուէր Ալատին պէկի տան միապետական փաշաներով։ Հասնանցի աշիրէթ մէկ կողմէն և Ալատին պէկի տունը միւս կողմէն լեցուած Մշոյ դաշտը կը ճնշէին ու կը հարստահարէին ժողովուրդը և տարուան երեք եղանակներուն՝ գարուն, ամառ և աշուն զանոնք իրենց հաշւոյն աշխատցնելէ զկնի՝ ձըմեռն ալ խշլայ (ձմեռ ատեն անասունները պահել) դրութեամբ իրենց բոլոր անասունները՝ ձի, ոչխար, տաւար կը ցրուէին անոնց վրայ պահելու մինչեւ գարնան և եթէ այդ անասուններէն մէկը սատկէր, ժողովուրդը պարտական կ'ըլլար անոր փոխարէն երկու հատ վճարել և գոհացնել։

Պետրոս եպիսկոպոսը մեծ զոհողութիւններով վերջապէս կը յաջողի յետ երկար աշխատութեանց խշլայի դրութիւնը ջնջել Օսմանեան իշխանութեան միջոցաւ, որ նոր սկսած էր ազդել քրդականութեան վրայ և այդ կերպով ժողովուրդը կ'ազատի այդ անտանելի լուծէն»։ (Գաւազանագիրք, էջ 99-100)։

ԷՄԻՆ ՓԱՇԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1828)

Երբ Ախլաթի Ահմատ Շեխը Տարօնի փաշա նշանակուեցաւ, Ալատինի տան նախանձախնդիր եղաւ նոյն օճախին պատկանող աղջիկ մը՝ Մաւի Խանըմ — Սելիմ փաշայի աղջիկը։ Մաւի Խանըմ իրենց ծառաներէն Խիանցի Չոփոյի ձեռքով վառօդով Ահմատ Շեխի բերդը օդը հանեց և այրեց։ Ահմատ Շեխը իր հարկահաններով փախաւ Մուչէն՝ հայ գիւղերը կողոպտելով։

Ալատինի տունէն, Ուսուֆ փաշայի տղաներէն Էմին փաշան իշխանութեան գլուխն անցաւ։

Շատ կարճ ժամանակ մը միայն կրցաւ յատկացնել երկիրը անիշխանութենէն ազատելու գործին։ Ռուս-պարսկական պատերազմէն անմիջապէս ետք, 1828-ի գարնան պայթեցաւ ռուս-թրքական պատերազմը։ Պատերազմին մասնակցելու կանչուած էին գլխաւոր քիւրտ փաշայութիւնները։ Էմին փաշան ալ պարտաւորուեցաւ իր ամբողջ զօրքով թրքական բանակներուն միանալ և երթալ մինչեւ Արփաչայ՝ Կիւմրիի և Անիի շրջաններուն մէջ ռուսական բանակներուն դիմադրելու համար։

Էմին փաշայի զօրքերը գրեթէ առաջին ընդհարումներուն կը ջախջախուին և խուճապահար ու մեծ ամբոխով կը վերադառնան դէպի Մուշ։ Թրքական բանակները նոյնպէս պարտուած՝ կը նահանջէին և բնաւ ժամանակ չունէին խուճապահար քիւրտ զինեալ ամբոխները զսպելու և պատերազմական ճակատին վրայ պահելու։

Պարտուած քիւրտ աշիրէթները հայկական գիւղերը աւարի տալով, ազգաբնակչութիւնը կոտորելով՝ կը վերադառնային դէպի իրենց պատկանեալ շրջանները։

Ռուս-թրքական պատերազմը հիմնովին կը յեղաշրջէ քիւրտ ցեղերու մտայնութիւնը և անոնց ատելութիւնը կը սրէ քրիստոնեայ Հայութեան դէմ։

Հայութեան կեանքը կը մտնէ անապահովութեան նոր փուլի մը մէջ։ Քիւրտը սարսափած ռուսական արշաւանքէն, ինքզինք այլեւս երկրին տէրը չի նկատեր, հետեւաբար պէտք է աւարի տայ, կոտորէ և անցնի ու երթայ դէպի հարաւ։

Եթէ ամփոփենք 1800 թուականէն մինչեւ 1828 թուականի պատմական անցուդարձերը, պիտի տեսնենք թէ անիշխանութեան և հակամարտութեան շրջան մը բոլորած է Տարօնի Հայութիւնը։

Այդ ժամանակաշրջանին Օսմանեան կայսրութիւնն ալ ներքին վերիվայրումներու մէջ էր։ Ենիչերիներու խառնակութիւնները Պոլսոյ և զանազան շրջաններու մէջ, անոնց բնաջնջումը Սուլթան Մահմուտ Բ.ի ձեռքով նոր կացութիւն մը կը ստեղծէին Թուրքիոյ զինուորական կեանքին մէջ։

Նոյն Սուլթանը քննիչներ զրկած էր Հայաստան և Քիւրտիստան՝ քիւրտ իշխանապետութիւնները կարգ ու կանոնի մը տակ դնելու։

Քիւրտ իշխանապետութիւնները այդ շրջանին ներքին պառակտումներ ունէին։ Ալատին փաշայի տունը քայքայման նշաններ ցոյց կու տար։ Տարօնի Հայութիւնը ո՛չ իր ուժով և ոչ ալ իշխանութեան ուժով իր կեանքը ապահոված էր։

Պոլիսը, ուր Պատրիարքներ կը նստէին, գաւառներու մասին չէր կրնար մտածել։ Լուսաւորչական և կաթոլիկ համայնքի պայքարը կը շարունակէր արիւնել հայ կեանքը։

Այս անորոշ և անապահով մթնոլորտով Հայութիւնը ականատես կ՚ըլլայ ռուս-թրքական պատերազմին։

ԺԱ.

ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ԱՒԵՐՈՒՄԸ (1828-1850)

1828-ի ռուս-թրքական պատերազմը ազիտալի եղաւ մասնաւորապէս հայկական նահանգներուն համար։ Ռուսերը կովկասեան և պալքանեան ճակատներով առաջացան դէպի Թուրքիա։ Թրքական բանակները մէկ տարուան ընթացքին ջախջախուեցան։ Արեւմուտքէն պալքանեան կարեւոր նահանգները գրաւելով հասան Էտիրնէ։ Կովկասեան ճակատէն յառաջանալով Ռուսերը գրաւեցին Կիւմրին, Կարսը, Արտահանը, Էրզրումն ու Երզնկան։ Հայկական բարձրաւանդակի մեծ մասը գրաւուած էր։ Առաջին անգամն էր որ Ռուսաստանը ոտք կը կոխէր Թրքահայաստան՝ տակնուվրայ ընելով 4—5 դարերու թաթարական-թրքական և քրտական տիրապետութեան կարգերը։ Քրիստոնեայ աշխարհն էր որ կու գար հեղեղել իսլամական բացարձակ տիրակալութիւնը, սակայն առանց բարիք մը բերելու Հայութեան, որ միակ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնն էր իր դարաւոր հայրենիքին մէջ։

Ռուս-թրքական պատերազմի պատմութիւնը հոս գրի պիտի չառնենք, սակայն պատերազմի քանի մը հետեւանքները պիտի թուենք, հետեւանքներ՝ որոնք ծանր նստեցան Բարձր Հայքին և Տարօնին։

Առաջին.— Ռուսերու գրաւումը խախտեց այն նուազագոյն համակեցութիւնը, որ մինչեւ այդ թուականը գոյութիւն ունէր։ Իսլամութիւնը գրգռուեցաւ քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան դէմ և ինչ որ Ռուսին չկրցաւ ընել, ըրաւ Հայերուն։

Հայութիւնը յատուկ հալածանքի առարկայ դարձաւ։

Երկրորդ.— Հայաստանը դատարկուեցաւ հայ ազգաբնակչութենէ։ Ռուսերը Էրզրումէն քաչուեցան և Էրզրումի Հայութիւնը առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ 1830-ին գաղթեց Ախլքալաք, Ախլցխա և Թիֆլիս։ Էրզրում քաղաքի մէջ մնացած էին միայն երկու հարիւր տուն Հայեր։ Ռուսը կ'ուզէր դատարկուած Հայաստան մը, ինչ որ նպաստաւոր էր նաեւ Թուրքին։

Երրորդ.— Ռուս-թրքական պատերազմի հետեւանքներէն ամենէն ազիտալին այն եղաւ, որ Հայերու և Քիւրտերու միջեւ բացուեցաւ խրամատ մը, որ հետզհետէ լայնցաւ և փոխադարձ հասկացողութեան գաղափարը անկարելի դարձաւ, հակառակ բոլոր ճիգերուն։ Այդ թուականէն ետք, հարիւր տարուան մը պատմութիւնը մեր աչքերուն առջեւն

է, ուր Հայութիւնը անընդհատ արիւնոտեցաւ և բնաջնջուեցաւ, գլխաւորաբար Քիւրտերէն հարուած կրելով։ Հայ Ցեղափոխութեան աննման խիզախութիւնները ու խոյանքները չատ յաճախ բախեցան Քրտութեան անմիտ ու զանգուածային դիմադրութեան՝ անկարելի դարձնելով ազատագրական ծաւալուն և յաղթական ապստամբութիւն մը։

Տարբեր հարց որ հետագային Քիւրտերն ալ Հայերու պէս պիտի կոտորուէին, բնաջնջուէին և տեղահանուէին։ Անոնց խելքն ալ իրենց գլուխը պիտի գար, պիտի զզջային, Հայութեան պիտի գործակցէին, սակայն չատ ո՞ւշ, երբ երկու ազգերն ալ բնաշխարհին մէջ այլեւս գոյութիւն չունէին։

ԴԷՊՔԵՐԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ 1828-Ի ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԻՋՈՑԻՆ

Ռուս-Թրքական պատերազմին Մուշի փաշայութիւնը իր մասնակցութիւնը բերած էր Էմին փաշայի ղեկավարութեամբ։ Երբ Արփա-Չայի առջեւ կը պարտուի Էմին փաշան և իր քրտական բանակով կը նահանջէ դէպի Մուշ, հրաման կու տայ իրեն ենթակայ ցեղապետներուն որ աւարեն և կողոպտեն հայ գիւղերը, միայն վանքին ձեռք չտան մինչեւ որ ինք յատուկ որոշում տայ այդ մասին։

Ռուսական բանակները արագ յառաջխաղացումով արդէն հասած էին Կարին։ Ամբողջ հայկական նահանգներու իսլամ բնակչութիւնը ահ ու սարսափի մէջ էր։ Այդ երկիրը այլեւս իրենց համար բնակութեան տեղ չէին հաշուեր։ Հետեւաբար ամէն բան քանդելու, աւարելու և իրենց ցեղերով այդ վայրերէն հեռանալու համոզում գոյացուցած էին։

Էմին փաշան հայ գիւղերը աւարելու հրաման տուած միջոցին ըսած է (ըստ Ս. Կարապետի պատմագրին) հետեւեալը.— «Էմին փաշեն հրամայած է առ այժմ վանքի թալնելը թողուլ, մինչեւ որ տեսնեն Ռուս կու գայ՝ յայնժամ ի միասին թալնեն ու փախչեն»։

Ինչպէս կը տեսնենք այս հատուածէն, Էմին փաշան և իր ցեղապետները, իրենց ժողովուրդով Տարօն մնալու միտք չունին։ Ռուսերու յառաջխաղացման պարագային՝ պիտի կողոպտեն ամէն ինչ և փախչին։ Էմին փաշան ուզած է ժամանակաւոր կերպով վանքը անձեռնմխելի պահել, որպէսզի ինքը կողոպտէ։ Ցեղապետներն ու քրտական զինուած խառնիճաղանճը այդ հրամանը լսելէն ետք, բնական է վանքն ալ պիտի կողոպտէին և բաժին հանէին իրենց փաշային։

Կողոպտիչները կ'ողողեն ամբողջ Տարօնը։ Ռուս զօրքի դէմ մըղուելիք պատերազմը կը փոխադրուի Տարօն։ Ամէն կողմ սանձարձակ աւարառութիւններ և սպանութիւններ կը գործուին։ Քիւրտ իշխանապետները մինչեւ այդ թուականը միայն նուէր, կաշառք և տուրք կ'առնէին Հայերէն, բայց կը պաշտպանէին անոնց կեանքն ու գոյքը, որպէս հըպատակներու և կթան կովերու։ Մինչդեռ այդ օրերուն կարծես վերջին դատաստանի օրը հասած էր։ Այլեւս Հայերը իրենց դրացին և հպատա-

կը չէին, այլեւս վաղուան մտահոգութիւնը չունէին, քանի որ պիտի թողէին երկիրը և հեռանային։

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԱԻԱՐՈՒՄԸ

Աւարի և կողոպուտի մատնուած է ամբողջ Տարօնի աշխարհը։ Ամէն մէկ ցեղապետ իր զինուած ժողովուրդի գլուխն անցած՝ կը յարձակէր իր յարմար նկատած գիւղերու կամ գաւառին վրայ։ Ս. Կարապետի վանահայրն էր Կուրաւցի Պետրոս եպիսկոպոս, որ կողոպուտի և աւարառութեան այս լուրերն առնելուն պէս, մարդ կը ղրկէ Մուշ՝ կացութիւնը ստուգելու համար։ Քիւրտ Հաճի Պելոն Կուրաւցիի ղրկած պատգամաւորին կ'ըսէ.— «Որովհեցեւ ես այդ վանքի մէջ հաց-ջուր եմ կերեր, չեմ ուզեր որ մէկ վնաս մը վանքի մէկ քարին անգամ պատահի. շիտակն ըսեմ, որ Հաճի Մահմուտ Աղի տուն խորհուրդ բրած են որ վանքը պէտք է թալլեն...Էմին փաշային մտիկ չեն աներ, հիմակուրնէ կը սկըսին վանք թալնել»։

Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները չեն հաւատար այս լուրին և անհոգ կը մնան։ Յաջորդ առաւօտ կու գան Քիւրտերը և պարիսպին տակէն բեռնակիր ձիերը կը տանին։ Կուրաւցին վտանգը տեսնելով մարդ կը ղրկէ Կենճի Ամիրային՝ խնդրելով որ հարիւր հրացանաւոր ղրկէ վանքը պաշտպանելու համար։ Կենճէն օգնութիւն չի հասնիր։ Քիւրտերը կը պաշարեն վանքը մօտ 800 ձիաւորներով և կը պահանջեն որ դռները բացուին։ Վանահայրը կը մերժէ դարպասներու բացումը։ Քիւրտերը կը յայտնեն որ իրենք եկած են վանքը պաշտպանելու, և կը հեռանան պարիսպներէն։ Խաբէութեան այս միջոցին դիմած էին, որպէսզի վարդապետները դուռները բանային։ Այս Քիւրտերը Վերի Փական կը մտնեն և վանքի դուրս մնացած բոլոր անասուններն առնելով կը մեկնին։

Կուրաւցին վանքի թանկագին իրերը և մասունքները կը հաւաքէ վանքի գաղտնի պահեստներուն մէջ, իսկ երկու երեւելի մեծ պատկերները և օձաձեւ գաւազան մը կը յանձնէ երեք վարդապետներուն որ տանին անտառին մէջ և ապահով տեղ մը պահեն։

Կուրաւցին վանքէն կ'երթայ Ս. Կարապետի անտառը և երեք վարդապետներուն հետ թանկագին պատկերները պահելէն ետք, կը փախչի դէպի Մուշ, հոն, տեղին վրայ, օգնութիւն մը հասցնելու վանքին։ Կուրաւցին կը հասնի Ջրիկ գիւղը։ Ուսուֆ փաշայի տղաները կը կողոպտեն վանահայրը և միւս միաբանները, միայն Զաքարիա վարդապետին իրերը չեն առներ, որպէս իրենց հայը։ Քոթանենց Մուրատ աղան կու գայ Ջրիկ և միւս միաբանները Կուրաւցիի հետ կը տանի իր տունը, Մուշ։

Քիւրտերը յաջորդ օրը կը վերադառնան և 7 հարիւր ձիաւորներով կը պաշարեն վանքը։ Քանի մը վարդապետներ հրացաններն առնելով վանքը կը պաշտպանեն։ Անստորագիր պատմութեան հեղինակը այդ դէպքի մանրամասնութիւնները կը թուէ՝ աւելցնելով.— «Եւ ահա

Սասունցի Ղազար վարդապեs, քաջասիրs լինելով կամեցաւ թիւանքով զարնել անոնց երեւելի Մահմօ անունով քրտին, բայց միւսներ խորհուրդ չտուին, անոնց թշնամութիւն չգրգռելու համար. ուստի Սասունցին դիտմամբ նշանելով ձիու տռնախին (սմբակին) զարկեց»:

Խոհեմները երբ կ'արգիլեն դիմադրութիւնը, Քիւրտերըկը սկսին դռները կոտրել: Միաբաններէն ոմանք պատուհաններէն և ոմանք ալ պարիսպէն չուան կախելով դուրս կը փախին և կ'ապաստանին քարերու և ձորերու մէջ: Քիւրտերը դռները ջարդելով ներս կը մտնեն: Բակին մէջ հաւաքուած հազար ոչխարները դուրս տարին որպէս աւար և ամէն մէկ Քիւրտ ձեռքը ինկածը կ'առնէր ու կ'երթար:

Վանքը խաչերէ, գիրքերէ, զգեստներէ և ամէն տեսակի իրեղէններէ մերկացնելէ ետք, տաճարները ձիերու ախոռի կը վերածեն: Ցեղապետի մէկ խումբը կ'երթայ, միւս խումբը կու գայ՝ պահեստ մը գըտնելու յոյսով:

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը վեց ամիս այսպէս ամայի մնաց: Թշնամին նոյնիսկ կ'ուզէր շէնքը հիմնայատակ ընել, որովհետեւ սկսած էին սիւները կոտրել թէ՛ տաճարին և թէ բարձրաբերձ կաթողիկէին:

Քիւրտերը Ս. Կարապետի պահեստներէն տարին հազար խաչեր, որոնցմէ շատերը ակեր ունէին և կը կշռէին 7—8 քիլօ: Երեք սրուակ միւռոն, որ Յովհան եպիսկոպոսի օրերէն մնացած էր, կը ջարդեն:

Բակին մէջ գտնուած չորս մեծ պղինձները թանով լեցուած էին: Քիւրտերը բոլոր ձեռագիր գրքերը անոնց մէջ լեցուցին և խառնեցին: Բակերն ամբողջ կտրած ու բզկտուած ձեռագիրներով ծածկուած էին:

Վանքի մէջ պահ դրուած ապրանքները, որ շրջանի ժողովուրդին կողմէ հոն տարուած էին որպէս ապահով վայր, ամբողջութեամբ աւարի տրուեցան:

Ս. Գէորգի պահեստը կը գտնեն և տանիքը ծակելով ներս կը մտնեն: Պահեստի կողոպուտի մէջ կը գտնուէր 50 կաղապար արծաթ, որ 7—8 լիտր կը կշռէր: Գանձը լուսարար Բարսեղ վարդապետը պահած էր, որպէսզի վանքի վերաշինութեան յատկացուի, եթէ օր մը վտանգի ենթարկուին կարեւոր շէնքերը:

Վանքի թանկագին իրերու մէջն էր Տրդատի պողպատէ զրահէ շապիկը, որ կողոպուտներուն հետ կորսուեցաւ:

Վանքը զարդարուած էր բազմաթիւ նկարներով: Այս թանկագին արուեստի գործերը սուրերով կտրած ու ոչնչացուցած էին: Դատաստանի պատկերը, որ 15 արշին երկարութիւն և 7 արշին լայնութիւն ունէր, զարմանալի գեղեցկութեամբ, հին ժամանակ շինուած 50 քիսայ ծախքով, մասերու կտրտած և հետերնին տարած էին: Կողոպտիչները կը հանդիպին և կը մերկացնեն վանքի միաբաններէն Աւրանցի Եղիա և Պոլսեցի Յովհաննէս վարդապետները: Եւ որպէս «պատիւ», կտրատած դատաստանի պատկերի մէկ մասը կու տան անոնց, որ իրենց մերկութիւնը ծածկեն:

Վանքի մէջ մնացած էին Մկրտիչ Խանամիրեան եպիսկոպոսը և Զիարէթցի Մարգար վարդապետը, որոնք շատ ծեր էին և չէին կրցած փախչիլ։ Զանոնք կը չարչարեն, հետերնին կը տանին և ճանապարհի վրայ կը թողուն։ Գիւղացիները զանոնք կը տանին իրենց տուները և կը խնամեն։

Վանքի միաբաններէն ուրիշ խումբ մը, վեց հոգիէ բաղկացած, կ'իյնայ Քիւրտերուն ձեռքը, կը կողոպտուի և կը չարչարուի։ Այդ վեց վարդապետները կը փախչին Մուշ՝ ապաւէն մը գտնելու և կ'ապաստանին Մշոյ ազդեցիկ Հայերէն Քեշիշ Օղլունց տունը և կը պահուին։

Ս. Կարապետի ցրուած վարդապետներէն քանի մը հոգի կ'երթան մինչեւ Էջմիածին, Եփրեմ կաթողիկոսի քով և կը պատմեն Ս. Կարապետի կողոպտումն ու աւերումը։

Ս. Կարապետի պատմագիրը այս առթիւ կը գրէ թէ՝ Եփրեմ կաթողիկոս խօսքը այդ վարդապետներուն ուղղելով ըսած է.— «Որդեակներ, ես եղայ պաճառ այդ աւերմունքներուն, եւ ես եմ պարտական Ամլորդւոյ (Սուրբ Կարապետի) վանքին, իմ մեղաց համար Ասուած պատժեց մեր Հայոց վանքը եւ ժողովուրդը»։

Մատնավանքն ալ կ'ուզեն կողոպտել խաբէութեամբ, բայց դըռները բացող չ'ըլլար։ Հոն հաւաքուած էին քանի մը գիւղի մարդիկ, որոնք զէնքով դիմադրեցին և Քիւրտերէն քանի մը հոգի սպաննեցին։ Սակայն Քիւրտերուն օգնութեան կը հասնին ուրիշ ցեղախումբեր և կողքի պարիսպը ծակելով ներս կը մտնեն։ Հայ դիմադրողներէն շատերը կը սպաննուին. հոն կը նահատակուի Մարկոս վրդ. Ալաշկերտի Դիտամ գիւղացի և Ս. Կարապետի ջրաղացպանը։

Ս. Կարապետի վանահայր Կուրաւցի Պետրոս եպիսկոպոսը, ինչպէս ըսինք, ապաստանած էր Մուշ քաղաքը, որ փաշայութեան կեդրոնատեղին էր։ Ցիրուցան վարդապետները, կողոպտուած և մերկացուած, գիշերները կը ճամբորդէին, միշտ ճամբաներէն հեռու, որովհետեւ բոլորովին մերկ էին և ամօթահար։ Վերջապէս անոնք այդ թշուառ վիճակով կը հասնին Մշոյ առուներու ջրին վրայ, և այն տեղ իրենց կը հանդիպի Էմին փաշան իր եղբայրներուն հետ։ Իբր թէ վրդովուած՝ որ վանքը կողոպտուած է, վարդապետներուն կ'ըսէ.— «Վանքի հացը ձեր վրայ հարամ ըլլայ. դուք դեռ խօսք կը տանիք եւ կը բերէք»։

Էմինի եղբայրը, Խուրշուտ Պէկը, իր նիզակը անոնց մերկ անդամին կ'ուղղէր և կը ծաղրէր։ Յարութիւն սարկաւագը բարկանալով և մահը աչք առնելով՝ խօսքը կ'ուղղէր Էմին փաշային և իր եղբայրներուն.— «Մենք իմացանք թէ դուք մարդ էք եւ ձեզ մարդու տեղ դրինք, ու ձեզ ապաւէն բռնեցինք եկանք. հիմա կը տեսնենք որ դուք Քիւրտերէն աւելի վատ կը վարուիք մեզի հետ, եւ անամօթ բաներ կ'ընէք»։

Այս խօսքերուն վրայ Էմին փաշան կը մեղմանայ և կ'ըսէ իր եղբայրներուն.— «Ելէ՛ք, երթանք. անոնց բերնէն կրակ կը թափի», *և կ'աւելցնէ.—*«Ասուած ընողին չթողու»։

Միաբաններն ալ ըսին.— «Ամէ՞ն. Ասուած ենք կանչեր որ ասոր պատճառ եղողն ալ մեր հալին հասնի»:

Միաբանները լուր կը ղրկեն Կուրաւցիին, որ անոնց մէկ-մէկ կտոր հագուստ կը ղրկէ և կը բերէ իր քով:

Միաբանները կը պատմէին այս աղէտի պատմութիւնը, ու Կուրաւցին կու լար...

Միաբանները Մշոյ մէջ ապրուստ չկրցան ճարել. Կուրաւցիի թոյլտուութեամբ գացին Էրզրում Կարապետ եպիսկոպոսի մօտ, որ անոնց հագուստներ տուաւ և աշխատանքի դրաւ. այսպիսով ժամանակ մը հոն ապրեցան: Եւ երբ Էրզրումի ժողովուրդը գաղթեց, Ս. Կարապետի միաբանները վերադարձան Մշոյ դաշտ և Մուշ, ուր Կուրաւցին կը գըտնուէր:

Այս ժամանակաշրջանին միայն քանի մը միաբաններ վերադարձած էին վանք, ուր կ'ապրէին և ժամասացութիւն կը կատարէին մերկ տաճարներուն մէջ:

Երբ Ռուսերը կը քաշուին Էրզրումէն, Էմին փաշան հրաման կ'ընէ վանքի ապրանքները ետ առնելու, ուր որ գտնեն: Ապահով որ Մշոյ աշխարհը իր ղեկավարութեան տակ պիտի մնար, կ'ուզէր վերականգնել Ս. Կարապետի վանքը, որպէս ապահով եկամուտի աղբիւր, և կ'ուզէր ցոյց տալ որ ինքը վանքի կողոպուտին մասնակից չէ:

Այս հրամանին վրայ, Կուրաւցին ուրիշ միաբաններ ղրկեց վանքը, որպէսզի բոլոր աղտեղութիւններէն մաքրեն տաճարները և բնակարանները: Միաբաններէն շատերը շրջանները ելան և ուր որ վանքի ապրանքը կամ անասունը կը տեսնէին, կ'առնէին և կը ղրկէին վանքը:

ՎԱՆՔԻ ԿՈՂՈՊՏՄԱՆ ԴԱՏԸ

Կուրաւցին գործի սկսելով՝ ամէն կողմ կը դիմէ և բաւական ապրանքներ ետ կ'առնէ: Սակայն ամենէն կարեւոր և արժեքաւոր իրերը պիտի գտնուէին Էլ Աղասի Ըմէրի մօտ, որ Ս. Կարապետի վանքը շրջապատող 800 ձիաւորներու ղեկավարն էր: Կուրաւցին ուղղակի կ'երթայ անոր տունը և կը պահանջէ որ վանքի ապրանքները ետ տայ: Ըմէր կը բերէ 30 սկիհ տալու, պայմանաւ որ Կուրաւցին անգիր թուղթի մը վրայ իր կնիքը դնէ: Կուրաւցին չ'ընդունիր այդ պայմանը:

Այդ տեղէն Կուրաւցին կը վերադառնայ Էմին փաշայի մօտ և եղելութիւնը կը յայտնէ անոր: Էմին փաշան, որ խնդրին ծանօթ էր, ակամայ իր քով կը կանչէ Ըմէրը և կը պատուիրէ որ վանքի ապրանքները ետ տայ: Հոն ատեանին ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Կուրաւցի վանահայրը: Նշանաւոր պահ մըն է այս դատական խօսակցութիւնը, որմէ յայտնի կ'ըլլայ թէ Հայերու և Քիւրտերու յարաբերութիւնները հիմնապէս խախտած էին և անկէ ետք ալ կարելի պիտի չըլլար այդ անդունդը գոցել:

արապետի անծանօթ պատմագիրը այդ դրուագը կը նկարա-

գրէ հետեւեալ խօսքերով.— «Կուրաւցին կը սեիպեր Ըմէրի վրայ՝ մալեր տալ: Ըմէր բարկանալով, դանջալ քաշեց Կուրաւցին զարկելու Էմին փաշայի ներկայութեամբ: Կուրաւցին ալ ըսաւ. Ըմէ՛ր, Ըմէ՛ր, այսուհետեւ իմ անուն Կուրաւցի է, քո անուն Ըմէր, այսուհետեւ մենք մէկ տեղ, մէկ երկրի մէջ հաց պէտք է չուտենք: Ուստի Էմին փաշեն ալ սկսաւ թշնամանալ Ըմէրի հետ. անոր համար որ չյայտնուի թէ իր խորհուրդով եղաւ այդ ամէն թալաններ եւ վնասներ: Ըմէր ալ փախաւ գնաց Խնուս, եւ այնտեղ սատկեցաւ»:

Կուրաւցիի բերանով վրդովուած ամբողջ Տարօնն էր որ կը խօսէր: Այդ թուականէն ետք տարուէ տարի աւելի սրեցան Հայերու և Քիւրտերու յարաբերութիւնները, ինչպէս պիտի տեսնենք հետագայ պատմութեան ընթացքին:

ՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Կուրաւցին իր ջանքերը շարունակեց և բաւական իրեր հաւաքեց վանքին մէջ: Բացաւ նաեւ վանքի Աստուածածնի դարանը, միակ պահեստը որ ազատուած էր: Վախնալով որ վանքը կրնայ նոր կողոպուտի ենթարկուիլ, մասունքներն ու զգեստները Մուշ կը բերէ, Նազըր Մոսէի տունը պահելու համար: Էմին փաշան կ՚իմանայ և կու գայ վանքի գոյքերը տեսնելու: Ըստ քրտական ընչաքաղցութեան, այդ գոյքերէն կ՚առնէ եպիսկոպոսական շուրջառ մը և ոսկիէ սկիհ մը: Այս ոսկիէ սկիհը Էմին փաշան կը տանի Բաղէշ և ոսկերիչ Յարութիւնին կու տայ, որպէսզի իր ձիու սարքին զարդ շինէ: Ոսկերիչ Յարութիւն տեսնելով որ Ս. Կարապետի ապրանքն է, կը յայտնէ որ ոսկի չէ, ու անոր փոխարէն արծաթէ կը շինէ զարդերը: Յետոյ սկիհը կը ղրկէ Ս. Կարապետի վանքը, իր կողմէ որպէս յիշատակ:

Վանքը շատ աղքատացած էր: Հացը սաճի վրայ կ՚եփէին, քանի որ փուռը քանդուած էր: Եօթը ոչխար հաւաքած էին: Հացը Մուշէն կը տանէին. նոյնիսկ կատուն Մուշէն տարին: Այդ օրերուն Զիարէթի ռէս Նորատունկեան Դանիէլը վանքին ղրկեց կառք մը ցորեն, տասը ոչխար և մատակ մը, ու իր միջոցներով վանքի ցորեններն ալ ցանեց:

Կուրաւցին կը վերադառնայ Ս. Կարապետ և ջանք կը թափէ բնականոն կեանքը վերսկսիլ: Բայց Էմին փաշան Կուրաւցին կ՚ուզէ մէջտեղէն վերցնել, որպէսզի ազատի անոր բողոքներէն և հետամտութիւններէն: Այս գաղտնիքին ծանօթ էր Կոմսայ Մլքօն, որ պիտի աշխատէր ծուղակը ձգել Կուրաւցին: Այն ատեն երբ Էմին փաշան Քեշիշ Օղլուներուն հետ կ՚երթայ Բաղէշ, Կուրաւցին մարդ կը ղրկէ Քեշիշ Օղլուներուն իմանալու թէ ի՞նչ կայ-չկայ: Անոնք Կուրաւցիի սուրհանդակին կը յայտնեն Էմին փաշայի վատ դիտաւորութիւնը և կը պատուիրեն որ իր գլուխը ազատէ:

Կուրաւցին Ս. Կարապետէն կը մեկնի դէպի Էրզրում և այդպիսով կ՚ազատի Էմին փաշայի սարքած դաւադրութենէն:

Էրզրում այդ թուականին առաջնորդ չկար։ Պոլսոյ Պատրիարքարանը կուբուցին նշանակեց Էրզրումի առաջնորդ, որ իր վրայ պիտի պահէր նաեւ Ս. կարապետի վանահայրութիւնը եւ Տարօնի առաջնորդութիւնը։

ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կուբուցին կարինի եւ Տարօնի երկու առաջնորդութիւնները առանձնելէ ետք Զաքարիա վարդապետը կը ղրկէ Ս. կարապետ որպէս առաջնորդական փոխանորդ եւ կը յանձնարարէ անոր վանքի վերաշինութիւններուն ձեռնարկել։ Զաքարիա վարդապետ օժանդակութիւններ առաւելով կուբուցիէն՝ շինութիւններու սկսաւ։ Սուրբ Սահմանաի տաճարը շինուեցաւ։ Գերեզմանի փոքրիկ կաթողիկէն ալ շինուեցաւ մարմարեայ քարերով։

Կուբուցին կարինի առաջնորդութիւնը վարեց, մինչեւ 1833 թուականը։ Ատկէ ետք կարինի առաջնորդ նկած է Յարութիւն եպիսկոպոս։ Կուբուցին երկու տարի եւս մնացած է կարին, Ս. կարապետի շինութիւններուն օժանդակելու համար։ 1835-ին կուբուցին կը նշանակուի վանի առաջնորդ եւ միայն մէկ տարի հոն մնալէ ետք, կը վերադառնայ Սուրբ կարապետի վանքը՝ իր վանահայրութեան աթոռը։

Կուբուցին ձեռնարկեց Ս. Գերեզմանի տաճարի շինութեան։ Գլխաւոր վարպետ ճարտարապետը վանեցի ուսուցմ Մարտիրոսն էր։ Շինութեանց ժամանակ ճարտարապետ Մարտիրոսը պարիսպէն վար կ'իյնայ եւ կը մեռնի։ Անոր աշակերտներն ու ուսուցմ Նիկողայոս գործը կը շարունակեն եւ տաճարները կը լրացնեն։

ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԷՃԵՐԸ

Ինչպէս տեսանք, Տարօնի չըրջանը փոթորկալի կեանք մը ունեցաւ 1828—1830-ին։ Այդ ճգնաժամային չրջանի կուբուցի Պետրոս եպիսկոպոս եղաւ Տարօնի արի առաջնորդներէն մէկը, կըրցաւ դիմանալ փոթորիկներուն, ապա մեծ ջանքերով կրցաւ վերակազմել վանքը եւ հետագայ տարիներուն մեծածախս շինութիւններ կատուցանել տալ։ Կուբուցին եղաւ նաեւ կարինի եւ վանի պէս կեդրոններու առաջնորդը։ Կուբուցիի փոխանորդ Զաքարիա վարդապետը, ըստ երեւոյթին գործունեայ եւ յամառ աշխատող տարօնցի մխիթարն մըն էր։ 1830-էն սկսեալ մինչեւ 1838 թուականը փաստօրէն ինքը կը վարէր Ս. կարապետի վանահայրութիւնը եւ հետեւաբար բաւական փորձառութիւն ու ազդեցութիւն ձեռք բերած էր։

Ահա այս երկու դէմքերու մէջ մրցում մը կը սկսի։ Զաքարիան իր կողմնակիցներուն հետ կ'ուզէ վանահայր դառնալ եւ բողոքներ կը բարձրացնէ կուբուցիի դէմ։ Այս վէճերը տեղի կ'ունենան 1839—1844 թուականներու ընթացքին։

Ծանօթ է արդէն որ 1839-ին Սուլթան Մեճիտ օսմանեան գահը բարձրանալով հրատարակեց կայսերական հրովարտակ մը, որ ծանօթ է Թանզիմաթ անունով, որ օսմանեան հպատակները հաւասար կը հռչակէր, և բարեկարգութիւններ կ'ուզէր մացնել երկրի վարչական ու դատական կազմութիւններուն մէջ։ Ծանօթ է նաեւ այն պարագան որ այդ թուականներուն հայ ազգային կեանքը կը փոթորկէր ազգային սահմանադրութիւն մը ունենալու համար։

Հայերը այդ թուականներուն արդէն սկսած էին բողոքել քրտական սանձարձակութիւններուն դէմ, և թուրք կառավարութիւնը առիթներ կը փնտռէր քրտական իշխանապետութիւնները խորտակելու։

1840—1845-ին Ալատին փաշայի տան ներկայացուցիչն է Շարիֆ փաշան, որ Մուշի փաշայութիւնը՛ կը կառավարէ, բայց այլեւս այն բացարձակ տէրը չէ, ինչ որ էին իր նախորդները։

Այս քաղաքական կացութեան ընթացքին է որ Զաքարիա վարդապետ, Էրզրումցի երեւելի իշխան Կարապետ Մուրոյեանի միջնորդութեամբ, Պոլսէն հրաման կը ստանայ վանահայրութեան։ Կուրաւցին կը քշեն Առաքելոց վանքը։ Այդ տեղէն ալ կը քշեն Վան։ Ճանապարհին Կուրաւցին ձիէն վար կ'իյնայ, ոտքերը կը սառին և կը մնայ Ախլաթ, ուր գործով եկած էր Շարիֆ փաշան։

Այս հանդիպումը և խօսակցութիւնները Տարօնի քաղաքական կեանքի զարգացման հետ կապ ունին և կ'արժէ որ հոս արձանագրուին։

Շարիֆ փաշան նոյնիսկ լացով կը դիմաւորէ Կուրաւցին և կը տանի իր իջեւանած տունը։ Այդ դէպքը կը պատահի 1844–45 թուին։ Շարիֆ փաշան իր հետեւորդներէն Խութէի Ըմէրը կը զրկէ Ս. Կարապետ Զաքարիա վարդապետի քով և կը խնդրէ որ Կուրաւցին վերադառնայ վանք՝ ըսելով.— «Այդ մարդը ափսոս է, թեեւ մեզի հեs ալ շաs ինկեր կայներ է, բայց մենք ա՛լ չենք յիշեր իր ըսածները»։

Այս հատուածէն յայտնի կ'ըլլայ որ այլեւս Շարիֆ փաշան, իր նախորդներուն պէս չի կրնար հրամայել և վանահայր կարգել։ Բացի այդ, լաւ կը յիշէ Կուրաւցիի այն խօսքը, թէ այս երկրի մէջ այլեւս միասին չենք կրնար մնալ։

Զաքարիան կը մերժէ Կուրաւցին ընդունիլ և սուրհանդակին կ'ըսէ՝ փաշային յայտնելու համար թէ.— «Ես գիտեմ որ ինքն պէտք է բրռներ զայն եւ ծով ձգեր, եւ փոխանակ այդպես ընելու, ի հարկէ կաշառք կերած է, կրկին կ'ուզէ վանք բերել»...։

1844-ին Կուրաւցին կ'երթայ Վան, անկէ կ'անցնի Էրզրում և կը սպասէ Պոլսէն գալիք հրամանին։ 1845-ին կը վախճանի և վանահայրութիւնը կը մնայ Զաքարիա վարդապետին վրայ։

ԺԲ.

ՔՐՏԱԿԱՆ ՓԱՇԱՅՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

ԲՈՂՈՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ

Թանզիմաթէն (1839) ետք բողոքները կը շատնային ընդդէմ քրտական բռնութիւններուն։ Կը թուի թէ կառավարութիւնն ալ կը քաջալերէր այս ընթացքը և կ'ուզէր պետական վարչութիւններուն յանձնել նահանգներու և գաւառներու իշխանութիւնը, որ շատ մը վայրերու մէջ քրտական փաշայութիւններուն կը պատկանէին։ Ալատին փաշայի տունը հետզհետէ տկարացած էր և քրտական ազատութեան մասին չէր մտածեր։ Ընդհակառակը Ճեզիր-Բոհթանի իշխան Պետիր խան Պէկը, Վանի շրջանի Աւտալ Պէկը, Խարզանի Սայիտ Պէկը ապստամբական վիճակի մէջ էին և հասկացողութեան եկած էին հայկական լեռնային բնակիչներուն հետ՝ ազատութեան պայքարի դրօշակը պարզելու։

Այդ թուականներուն փաշաներէն շատերը կ'աշխատէին լաւ վրկայութիւններ ձեռք բերել հայկական շրջանակներէն, Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան առջեւ հաւատարիմ ներկայանալու համար։

Շարիֆ փաշան այս մտահոգութիւններով Մուշէն իր հետ կ'առնէ Մուշ քաղաքի Միլլէթպաշի Յովսէփը, Տիրացուի տղան (Խնուսցի) Սարաֆ Եղօն և կ'երթայ Ս. Կարապետ։ Զաքարիան ալ կը հրաւիրէ վերոյիշեալներուն հետ Ս. Կարապետի գերեզմանին վրայ և երդում ընել կու տայ որ պիտի երթան Պոլիս ու իր մասին լաւ պիտի խօսին։

Զաքարիա վարդապետը չ'երթար, միւս երեքը կը մեկնին Պոլիս, և հոն հասնելուն պէս՝ Շարիֆ փաշայի վրայ կը գանգատին։ Այս թուականներուն (1847) Պոլսոյ Պատրիարքն էր Մատթէոս եպիսկոպոս, որ ընդհանուր բողոք պիտի բարձրացնէր ընդդէմ քիւրտ իշխողներուն և յաջողութեան կոնդակ պիտի հրատարակէր՝ կոչ ընելով բոլոր Հայերուն որ միանան օսմանեան բանակին... Հայաստանը ազատելու համար։

Հոս կը զետեղենք Աւետիս Պէրպէրեանի ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ այն էջը, որ այս դէպքերուն կ'անդրադառնայ.—

«Յաղագս ազատութեան Հայոց բնակելոց ի Վասպուրական, ի Տարօն՝ եւ ի Բագրեւանդ գաւառս ի հարստահարութենէ բարբարոս ազգին Մարաց՝ օնորհիւ Մատթէոս Պատրիարքին:

1847, քանի ամօք ինչ յառաջ անողորմ եւ ապստամբ ազգն Մարաց ունելով ի գլուխ իւրեանց զխան Մահմուտ եւ զՊետերխան պէյ, հարստահարէին զբնակիչս Վանայ եւ Տարօնոյ եւ շրջակայ գիւղօրէիցն, կողոպտէին զվանօրայս եւ զեկեղեցիս, կեղեքէին եւ սպանանէին. եւ կուսակալն Կար-

նոյ եւ Բդեշխն Վանայ յանգէտս լինէին զչարագործութեանց նոցա. եւ ոչինչ փոյթ էր նոցա, թերեւս եւ ինքեանք առնուին զբաժինս իւրեանց յաւարէ անտի՝ զոր կողոպտէին նոքա, եւ ոչ զդէմ ունէին նոցա կա՛մ պատերազմաւ եւ կա՛մ ահացուցմամբ:

Լուեալ զաղէտս սոցին Մատթէոս պատրիարք, բողոքս եբարձ երկիցս 'ի Բ. Դուռն. եւ յերրորդումն նուագի գրեաց, եթէ «բնակիչք Վանայ ոչ կարելով այլեւս տոկալ անըմբեր տառապանաց՝ զոր հասուցանեն Մարք 'ի վերայ նոցա, որոշեալ են 'ի միջի իւրեանց խոյս տալ ընտանեօք հանդերձ եւ գաղթել 'ի Ռուսաստան. եւ որովհետեւ ինձ յանձնեալ է 'ի բարձրագոյն տէրութենէ ձերմէ հսկել 'ի վերայ նոցա, եւ զգուշանալ ելից եւ մտից նոցին, պարտ անձին վարկայ կանխաւ ազդ առնել տէրութեան ձերում, զի մի առ յապայս յանցաւոր գտանիցիմ առաջի ձեր»:

Առ այս խորհուրդ արարեալ 'ի Բ. Դուռն, պատրաստեցաւ կազմեցաւ բանակ պատերազմող զօրաց, եւ սպարապետ կարգեցաւ Օսման փաշա այրն քաջ եւ զօրաւոր. եւ դիմեաց 'ի վերայ ապստամբացն այնոցիկ ի հիւսիսոյ եւ ի հարաւոյ նուահել զնոսա անհողոպրելի փախստեամբ:

Ցայնժամ գրեաց եւ Մատթէոս պատրիարք առ առաջնորդս Տիգրանակերտի, Բաղէշու, Բալուայ, Կարնոյ, եւ Վանայ, զի ժողովուրդք իւրեանց ելցեն 'ի վրէժխնդրութիւն այնչափ տառապանացն՝ զորս կրեցին մինչեւ ցարդ, յամենայնի օգնական լիցին եւ ծառայեսցեն արքունի բանակին, եւ զհաւատարմութիւն իւրեանց ցուցցեն իրօք առաջի արքայի:

Ժողովեցան Հայք Վասպուրական աշխարհին, եւ մարտ եդեալ յարձակեցան 'ի վերայ ճեզիրէ նահանգին, ուր որջացեալ ամրացեալ կային յանառիկ վայրս գլխաւորք բարբարոսաց, եւ այնչափ 'ի նեղ արկին զՊէտէրխան պէյ նոցա, մինչեւ յոգիս լինել նմա ապաստան, եւ յուսահատեալ յանձնեաց զինքն սպարապետ Օսման փաշային հանդերձ իւրով գերդաստանաւն, որ իսկ եւ իսկ առաքեաց զամենեսին զնոսա 'ի Կոստանդնուպոլիս, եւ տիրեաց ամրոցի նորուն, եւ Պէտէրխան պէյ աքսորեցաւ 'ի Կրետէ կղզին ընտանեօք իւրովք:

Իսկ Խան Մահմուտ գլխաւորն Մարաց ըմբռնեալ 'ի Վանցի Հայոց եւ կալանաւորեալ յանձնեցաւ 'ի ձեռս Օսման փաշային, եւ ածեալ 'ի Կոստանդնուպոլիս ընտանեօք իւրովք աքսորեցաւ 'ի Սիլիստրէ. եւ բազումք յապըստամբացն մատնեցան 'ի սուր, եւ մնացեալքն ցրուեցան 'ի կողմանս Ռուսաց եւ Պարսից»: (*Աւետիս Պէրպէրեան*, *ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ*, *էջ* 321—322)։

Ահա այն կոնդակը, զոր Մատթէոս Պատրիարքը ուղղեց հայ ժողովուրդին.—

«Ի Տէր Մատթէոս արքեպիսկոպոսէ եւ Պատրիարքէ մեծի արքայանիստ մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ՝ գիտութիւն լիցի համօրէն լրութեան սուրբ եկեղեցւոյդ:

Ցայտնի է բարեպաշտութեան ձերում, որ մեր սիրելի հայրենիքը՝ Հայաստան աշխարհք՝ որ ամենայն աշխարհաց եւ ազգաց առջեւ Հայոց ազգիս

պարծանք մըն էր իրեն անհամեմաս եւ աննման ձիրքերովը, այսքան հարիւրաւոր տարիներէ 'ի վեր ապստամբ եւ աշխարհաւեր Քրդաց անողորմ եւ անգութ բռնակալներուն ձեռքը ինկած մատնուած, աւերակ եւ անապատ էր դարձեր, եւ անմռունչ բարբառով կու լար կ'ողբար իւր սիրելի զաւակունքը՝ ողորմելի ազգս Հայոց, որ այն մարդակերպ գազաններուն պատառող ժանեացը որս ինկած էին տարաբաղեութեամբ:

Եւ որովհետեւ ամէնողորմ Աստուած իսպառ չի ձգեր իւր ժողովուրդը անտանելի գերութեան մէջ, ինչպէս օրինակ է մեզի Իսրայելացւոց ազատութիւնը Եգիպտացւոց գերութենէն, նայեցաւ երկինքէն Հայոց աշխարհի վրայ, որ աս վայրենի Քրդաց անասուններուն արօտ եւ ճարակ էր եղեր, եւ իւր առաջնասեղծ մարդոյն ամենագեղեցիկ բնակութիւնը աս գազաններուն որջ էր դարձեր, յիշեց իւր բարերար կամօքը Հայկ Նահապետին աստուածապաշտութեան եռանդը, որ աշխարհիս մէջ առաջին կռապաշտութեան հեղինակ՝ Բաբելոնեան աշտարակին վրայ պարծենցող Բելը՝ իւր աստուածազօր աղեղովը զարկաւ գետինը փռեց անոր վիթխարի մարմինը:

Աս աննման եւ գեղեցիկ աշխարհը՝ հիմա ասանկ անողորմ բռնակալներուն ձեռքը ողորմելի տեսնելով, գթացաւ ողորմեցաւ իւր աստուածային անհուն բարերար կամօքը, շարժեց 'ի գութ եւ 'ի կարեկցութիւն՝ բարեգութ եւ բարեխնամ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ արքային մերոյ բարեսիրտ եւ ողորմած բնաւորութիւնը, որ իւր օգոստափառ կայսերական վեհափառութեամբը հրամայեց աս աշխարհին ազատութիւնը այն անիրաւ բռնաւորներուն ձեռքէն:

Եւ որովհետեւ աս բարերարութիւնը յատկապէս Հայոց ազգին վերաբերեալ է, մենք ալ պարտաւորուեցանք երախտագիտութեան օրինօք գիշեր ցերեկ հսկում, աղօթք եւ պաղատանք ընել առ Աստուած, որ իւր ամենակարող աջը հովանի եւ օգնական ընէ Տէրութեան հնազանդ եւ բարեկարգ եւ արիաբար պատերազմող զօրաց բանակին:

Օրհնեալ է Աստուած, եւ օրհնեալ է աջ նորա ամենազօր եւ ամենայաղթ, որ լսելով դպրատանց անմեղ տղայոց բարեբանութիւնը, եւ քահանայից յատուկ եւ ջերմեռանդ եւ արտասուալից բազկատարած բարեմաղթութիւնը, ձգեց վախ եւ երկիւղ մը թշնամեաց խումբերուն մէջ, կորագլուխ ըրաւ այն բռնաւորներուն գլխաւորները Խան Մահմուտը եւ Պէտէրխան պէյը, որոնք ընդհանուր զօրապետին ձեռքը ինկած յուսահատ եւ ամօթահար իրենց կենացը խնայել կը խնդրէին, եւ շնորհեց աս մեծապանծ եւ սքանչելի յաղթութիւնը նորին կայսերական վեհափառութեան բարձր անունին եւ հզօր հրամանին. որով եւ ազատեցաւ Հայաստան աշխարհը աս դառն վիճակէն աս անտանելի գերութենէն. եւ կը յուսամք, որ այսուհետեւ կը նորոգի, կը պայծառանայ, եւ իւր առաջին սքանչելի տեսիլը եւ գեղեցկութիւնը կ'ստանայ շնորհիւ բարեգութ եւ ողորմած արքայիս մերոյ աշխարհաշէն եւ մարդասէր բնաւորութեանը:

Տեսէք հիմա եւ մտածեցէք այս առաջիկայ խօսքիս վրայ, որ պիտի ծանուցանեմ ձեզ ամենեցուն. որ որքան մտածէք, այնչափ աւելի պիտի զար-

մանաք եւ ապշիք վեհափառ թագաւորին մերոյ անհամեմաս սիրոյն եւ յաստուկ խնամոցը առաւելութեանը, որ ունի Հայոց ազգին վրայ, վասնզի նորին կայսերական վեհափառութիւնը լսելով եւ իմանալով մեր բազկատարած աղօթքն եւ խնդրուածքը որ ըրինք աս յաղթութեանս համար, եւ մեր ուրախութիւնը եւ անպատմելի խնդութիւնը առաւել եւս շատցընել ուզելով, եւ ինքն ալ ուրախակից ըլլալով մեզի, ամսոյս Նոյեմբերի 22-ին շաբաթ օրը՝ իւր առաջակայ սիրելի պաշտօնատարներեն մէկ հաւատարիմ մտերմին ձեռօքը հրաման ղրկեց նուաստութեանս 'ի պատրիարքարանս, ըսելով.

«Ձեր աղօթքը եւ խնդրուածքը՝ որ ըրիք իմ աս բարեյաջող յաղթութեանս վրայ, լսեց Աստուած եւ ընդունեց, եւ շնորհք ըրաւ իմ թագաւորութեանս աս փառաւոր յաղթութիւնը, որուն կը բաղձայի իմ աստուածաւանդ հպատակներուս կատարեալ հանգստութեանը համար: Արդ՝ դո՛ւն, պա՛տրիարք, քու բոլոր ազգիդ խապար տաս եւ իմացընես, որ ես ալ ուրախ եմ ձեզի հետ, եւ ընդունելի եղաւ իմ թագաւորութեանս ձեր կատարեալ հաւատարմութեան սէրը եւ փափաքը, եւ իմ փառահեղ թագաւորութեանս առջեւ ներկայացեալ տեսածի պէս եմ ձեր բարեմաղթութեան հանդէսը՝ որ ըրիք եւ կ'ընէք. Աստուած ամենաբարին իւր շնորհօքը պահպանէ զձեզ զամենեսին»:

Զարմացէք այժմ աս սքանչելի մարդասիրութեանը վրայ՝ որ ունի վեհափառ թագաւորը իւր հաւատարիմ հպատակ ազգաց վրայ, եւ աս ամենառաս բարերարութեանս համար տօն ազատութեան կատարեցէք միաբան խնդրուածովք եւ շնորհակալութեամբք առ Աստուած, ըսենք ամենքս միաբերան, կեցցէ՛ բարեգութ եւ բարեյաղթ շէվքէթլու Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ Խան ինքնակալ կայսր եւ թագաւորն մեր. կեցցէ՛ տէվլէթլու իսմէթլու Վալիտէ Սուլթան Ալիյէթիւշշան մայր նորին վեհափառութեան. կեցցե՛ն կայսերազարմ եւ ծիրանածնունդ տէվլէթլու նէճապէթլու Շահզատէք արքայիս մերոյ 'ի պարծանս օսմանեան հզօր թագաւորութեան, աջն Անեղին հովանի եւ օգնական լիցի 'ի վերայ նորին վեհափառութեան. զօրացուսցէ՛ եւ կարողացուսցէ՛ զբարձրապատիւ եւ զվսեմափայլ նախարարս տէրութեանն 'ի պաշտօն փառաւորութեան իւրեանց, եւ զազգս Հայոց ընդ հովանեաւ քաղցր աչաց նորին պահեսցէ եւ պահպանեսցէ 'ի խնամս ողորմութեան իւրոյ, շընորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն»:

Կ. Պոլիս, 1847 *Դեկտ.* 9

(*Ա. Պէրպէրեան*, *ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ*, *էջ* 323—26)

Ինչպէս կ'երեւի Ա. Պէրպէրեանի համառօտագրութենէն, գործողութիւնները քրտական փաչայութեանց դէմ մեծ ծաւալով զարգացան 1847 *թուականին և վարչական կերպարանափոխութիւն մը առաջացուցին Հայաստանի մէջ։ Տարօնի շրջանն ալ վարչական փոփոխութիւններու ենթարկուեցաւ։*

ՄԻԼԼԷԹՊԱՇԻ ՅՈՎՍԷՓԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՇԱՐԻՖ ՓԱՇԱՅԻ ԱՓՍՈՐԸ

Մուշէն գացած պատուիրակները կը վերադառնան Տարօն: Շարիֆ փաշան կը լսէ որ հակառակերդումին՝ իր դէմ բողոքած են: կը ձերբակալէ Միլլէթպաշի Յովսէփը և բանտ կը դնէ: Բանտ երթալէն առաջ Միլլէթպաշին բացէ ի բաց կը խօսէր թէ՝«Միջեւ ե՞րբ մնայ Շարիֆ փաշայի տուբ. պիտի վերջացնեմ փաշայութիւնը»:

Շարիֆ փաշան բանտին մէջ խեղդել կու տայ Միլլէթպաշի Յովսէփը և Հայերուն կը յայտնէ թէ մեռած է: Հայերը բան մը չէին կրնար ընել. գացին բանտ և մեռելը տարին ու թաղեցին:

Ջաքարիան և Եղօն ալ պիտի բռնէին, բայց երեւելի կաթոլիկ մը Շարիֆի դիտաւորութիւնը գիտնալով՝ ծածուկ լուր կու տայ անոնց, որ կը փախչին: Նոյնպէս լուր առած էին Միլլէթպաշիին որ կաչառքով փախչի բանտէն, բայց ան յայտնած էր որ իրեն բան մը չեն կրնար ընել...:

Դէպքերը եկան ուտակնուվրայ ըրին հայկական նահանգներն ու քրտական փաշայութիւնները: 1847—48-ին Թուխալ Օսման փաշայի ապստամբութեամբ հարիւր հազարի հասնող բանակ մը երկու մասի բաժնուած՝ էրզրումէն, վանէն դէպի Մուսուլ և Խարբերդ, Տիարպեքիրէն դէպի Մուսուլ արշաւեց ու խորտակից քրտական իշխանապետութիւնները:

Մուշի փաշայութիւնը դաւաճանեց քրտական ազատագրական չարժումին և չմասնակցեցաւ Պէթիրխանի պէկի ապստամբութեան: Նոյն ընթացքը ունեցաւ Միրզա պէկի տունը, որ ազգական էր Ալատինի տան: Խարգախ տուն մը, որ հետագային ծնունդ պիտի տար Մուսա և Ղասըմ պէկերուն:

Թրքական արշաւանքը անխնայ եղաւ Քիւրտերուն հանդէպ. չատները կոտորեց, չատ գեկավարներ ցիցը հանեց, ամանք կախաղան բարձրացան ու չատերն ալ բռնեցին աքսորի ճանապարհը:

Քրտական փաշայութիւնն էր որ կը ջնջուէր:

1849-ին, Պոլսէն Մուշ կը ղրկուէր զօրահրամանատար Ասատ փաշան, որպէս քննիչ: Քննիչը վերջ կու տար Ալատինի տան փաշայութեան, Շարիֆ փաշան իր ամբողջ ընտանիքով և եղբայրներով կ'աքսորուին Մեհինէ, ուր ժամանակ մը մնալէ ետք՝ կը վերադառնային Պոլիս և կը մնային հակողութեան տակ:

Այս դէպքերը մեծ յոյսեր կը ներշնչէին Հայութեան, որ կը կարծէր թէ պիտի ազատի քրտական բռնակալութիւններէն և ազատ չունչ պիտի քաշէ: Բայց քրտական վարչութեան տեղ կու գար օսմանեան բանակը և վարչութիւնը, աւելի բռնակալ և աւելի կեղեքիչ: Ինչ որ կը մնար որպէս իրողութիւն, հայ-քրտական թշնամութիւնն էր որ աւելի հանգամանք կ'առնէր:

ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՓԱԿՈՒՄԸ

1850-էն սկսած Տարօնի հասարակական կեանքը աւելի սերտօրէն կը կապուի Պոլսոյ Պատրիարքարանին հետ։

Այս ժամանակաշրջանին նորէն Զաքարիա վարդապետն է, որ վանահայրութիւն և առաջնորդութիւն կ'ընէ։

Այս առանդուն վարդապետը չինարարութիւնները կը չարունակէ։ Կը շինէ Առաջնորդարանը և անոր կից չէնքերը, փուռը, չրաղացը, Մինաս կաթողիկոսի բուրջը, վարժարանը և խաչքակի աւետակները։

1851-ին կը կանչուի Պոլիս։ Իր տեղ փոխանորդ կը նշանակէ Եբեւանցի Կարապետ վարդապետը և կը պատուիրէ որ ցորենի ամբարները չինել տայ։

Զաքարիա վարդապետի վրայ բողոք գացած էին Պոլիս Զիարէթցի Մինաս և Առաքել վարդապետները։ Զաքարիա վարդապետ կ'արդարանայ և կը գնահատուի. սակայն կարգ մը տգրանքներու պատճառաւ 3 տարի այս ու այն կողմը կը դատապարտուի մնալ և Տարօնի չրջանը կը կառավարուի փոխանորդներով, մինչ խռովայոյզ չրջան մը բոլորելով։

Վերջապէս 1853-ին Զաքարիա վարդապետ կը վերադառնայ Ս. Կարապետ, սակայն նորէն բողոքներ կը ղրկուին Պոլիս և Զաքարիան կ'աքսորուի Արզնիի Ս. Աստուածածին վանքը։ Մէկ տարի յետոյ Զաքարիան կը նշանակուի Ուրֆայի առաջնորդ և հոն կը մնայ 3 տարի։

Տարօնի առաջնորդ կարգուած էր Բագրատունի Կարապետ վարդապետը, որ կը վախճանի 1859-ին։ Այդ թուականին Զաքարիան վերադարձած էր Ս. Կարապետ և փոխանորդաբար վանահայրութիւնը կը վարէր, մինչեւ որ Տարօնի առաջնորդութիւնը յանձնուեցաւ Կարնեցի Կարապետ վարդապետին։

Զաքարիան կը մեկնի Էջմիածին և երկու փորձէ ետք եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի և կը վերադառնայ Տարօն։ Այդ թուականին առաջնորդական փոխանորդն էր Մամիկոնեան Մամբրէ վարդապետը, որ իր համախոհներուն հետ չէր ընդուներ Զաքարիա եպիսկոպոսի ծախքերը, որոնք եղած էին պատուիրակութեամբ Պոլիս գացած միջոցին։

Զաքարիա եպիսկոպոս քաշուեցաւ Ս. Յովհաննու վանքը և հոն վախճանեցաւ։

1862-ին Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանը նշանակուեցաւ վանահայր Ս. Կարապետի և առաջնորդ Տարօնի։ Ներքին վէճերու չրջան մը, որ Խրիմեանի ժամանակ ալ վերջ չգտաւ և խռովայոյզ պահեց Տարօնի աչխարհը այնպիսի պահերուն, երբ Հայութեան անապահովութիւնը սաստկացած էր։

Մենք կը մանենք 1860-ական թուականներու սահմանադրութեան չրջանը։ Հայ կեանքի ամենէն ցայտուն երեւոյթը բողոքն է և ամէնօրեայ հարստահարութիւնը, որ հայ կեանքի երեսնամեայ պատմութիւնը եղաւ, 1850-էն մինչեւ 1878, Պերլինի գաչնագիրը։

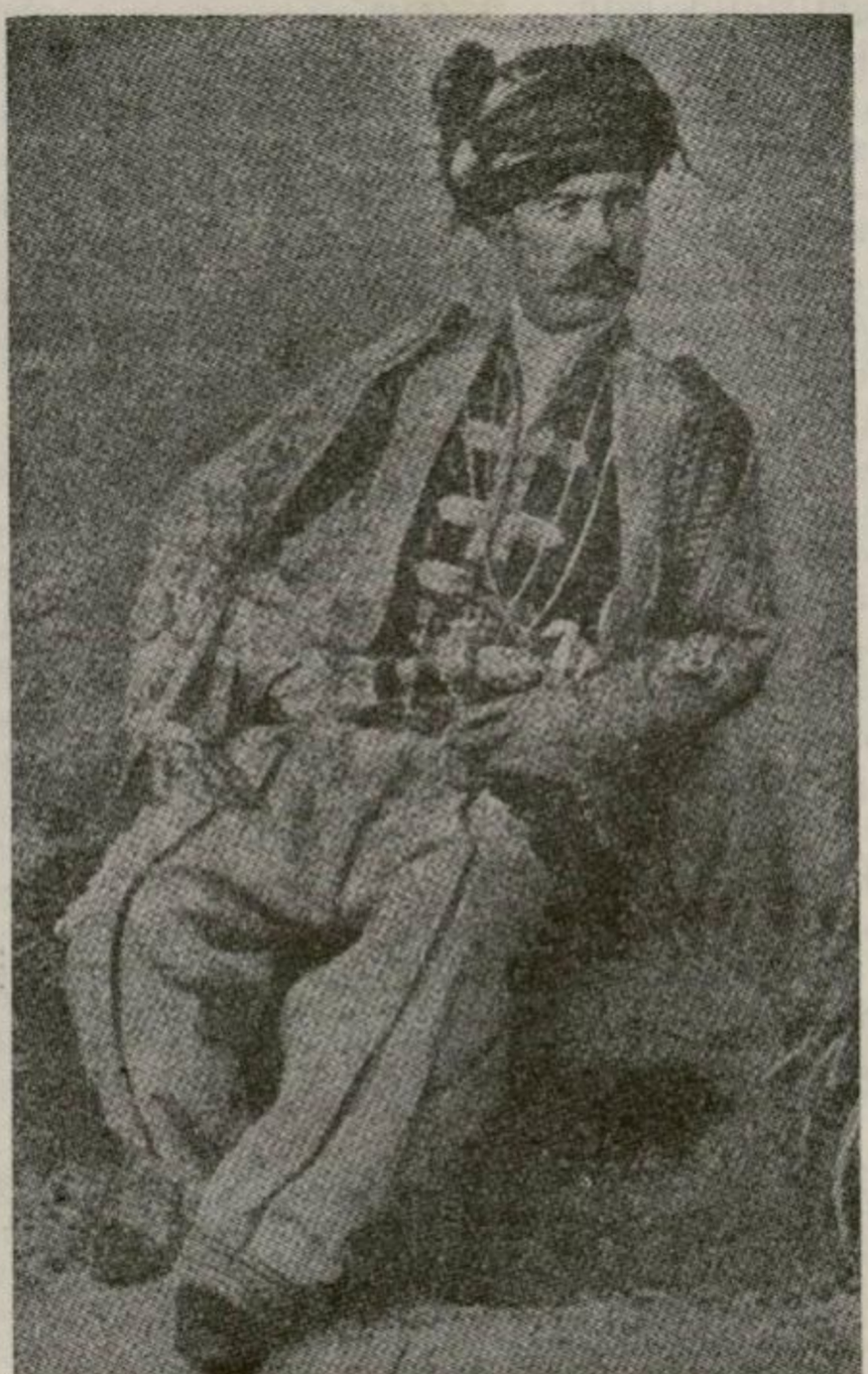

Մուսա պէկ, Ալատինի տան վերջին ու հայատեաց շառաւիղը, որ հայ ժողովուրդի արիւնարբու թշնամին դարձաւ: Ան 1915-ին կազմակերպեց Տարօնի կոտորածը, բայց միչ եամ ինք ալ հալածուեցաւ Թուրքերէն եւ անցաւ Սիւրիա: 1929-ին ուզեց մասնակցիլ քրտական ապստամբութեան ընդդէմ Թուրքիոյ, ճամբայ ելաւ, բայց ճանապարհին մեռաւ հիւանդութեամբ:

ՄԱՍՆ Գ.

ՏԱՐՕՆԸ

ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

(1860 — 1890)

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա.

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՋԱՐԹՕՆՔԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

1850 թուականներէն կը սկսի զարթօնքի նոր շրջան մը Տարօնի աշխարհին մէջ։ Այդ շրջանը կարելի է կոչել ԲՈՂՈՔԻ շրջան։ Բողոքը ինքնին նախայեղափոխական շրջանի մը յատկանիշն է։

Հայ ժողովուրդը, հայկական նահանգներուն, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ մէջ, 1847—48 թուականներուն վառ յոյսեր ունեցաւ ազատագրութեան քրտական փաշայութեանց տիրապետութենէն։ Մասնէոս պատրիարք ոչ միայն յաջողութեան մաղթանքներ կ'ընէր եկեղեցիներուն մէջ, այլեւ կոչ կ'ընէր ամբողջ Հայութեան, որ դիմակալ օժանդակութիւն ընեն ազատագրական բանակին, որ պիտի գար ոչնչացնելու քրտական իշխանապետութիւնները և ազատագրելու հայ ժողովուրդը։ Ակնէ աւելին, կը յայտարարէր թէ Հայկի երկիրը, դրախտավայր Հայաստանը, կրկին պիտի ծաղկի և բարգաւաճի։

Թրքական կառավարութիւնը, Թանզիմաթէն ետք, երբ սուր կը քաշէր քրտական սանձարձակ տիրապետութեան դէմ, չողչողուն խոստումներ կու տար Հայութեան, կարգ ու կանոնը կատարեալ դարձնելու հայկական նահանգներուն մէջ, որոնք փաստօրէն կը գտնուէին քրտական փաշայութիւններու իրական իշխանութեան տակ։ Թուրք կառավարութիւնը կը հետապնդէր երկու նպատակ, որ գլուխ պիտի գար մէկ գործողութեամբ։ Առաջին, թուրք պետութեան ամբողջականութեան սպառնացող քրտական իշխանապետութիւնները խորտակել և այդպիսով Իւսաստանի և Պարսկաստանի իր սահմանները ապահովել։ Երկրորդ, հայկական նահանգներու մէջ հաստատել թրքական վարչութիւն և դատարաններ՝ իրական տէրը դառնալու համար Արեւելեան նահանգներուն։ Այս երկու պետական նպատակները վարագուրուած էին բարեկարգութիւններու վառ չղարչներով, և հետեւաբար մեծ չնորհ մըն էր որ «բարեխնամ» կառավարութիւնը կ'ընէր Հայաստանի Հայութեան։

Ըստ էութեան իրապէս մեծ չնորհ մըն էր գաւառներու հայ բնակչութեան համար, որովհետեւ փաստօրէն կ'ազատուէր քրտական իշխանապետութենէն քմահաճ բռնակալութենէն։ Մանաւանդ 1828-ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք, քրտական իշխանապետութիւնները Պայազիտի, Վանի, Մուշի և Էրզրումի շրջաններուն մէջ աւելի վայրագ և անգութ դարձած էին, և ամէն միջոցի կը դիմէին հարստահա-

բելու Հայութիւնը, այն հիմնական մտածումով թէ այդ երկրամասերը այլեւս իրենց ձեռքը պիտի չմնան, Ռուսը կրկին պիտի տիրապետէ այդ վայրերուն, և թէ իրենք ինչ որ կրնան կորզել Հայերէն՝ այդ չահ պիտի մնայ իրենց։ Հայ ժողովուրդը այլեւս իրենց ապրանքը չէին նկատեր և հետեւաբար հայ գիւղացիութեան պահպանումը, գոնէ ֆէոդալական չահախնդրութեամբ, քիւրտ իշխանապետերու մտահոգութենէն իսպառ կը բացակայէր։ Այս չարաղէտ ըմբռնումը տիրական պիտի մնար հետագայ տասնամեակներուն և Հայութիւնը մեծագոյն հարուածները պիտի առնար իր դրացի քրտական զանգուածներէն։

Թանզիմաթի նախընչած յոյսերը և Մահմէտ պատրիարքի կոնդակը իր խոստումներով, բուռական պատճառներ էին ըմբոստանալու քրտական վայրագութիւններուն դէմ։ Այդ ըմբոստ կեցուածքը կը տեսնենք Մուշ քաղաքի Միլլէթպաշի (ազգապետ) Ծովսէփի մօտ, որ բանտին մէջ իսկ չի վախնար Շարիֆ փաշայէն և կը յայտարարէ թէ քրտական փաշայութիւնը պիտի վերցնէ Մուշի չրջանէն։

Ազգապետ Ծովսէփը Մուշի բանտին մէջ խեղդամահ կ'ըլլայ։ Բայց 1850-ին, ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխին մէջ, Շարիֆ փաշան կ'աքսորուի Մեսինէ և Մուշի չրջանէն քրտական փաշայութիւնը կը վերնայ։

1850 թուականէն սկսեալ Մուշ քաղաքը և չրջանները կը կառավարուին Թրքական կառավարիչներով։ Այդ ժամանակաչրջանին Բաղէշը կ'ենթարկուէր Մուշի կառավարիչի իրաւասութեան։ Եկող ու գացող կառավարիչներէն Հայութիւնը կը սպասէր խիստ միջոցառումներ քրտական ցեղապետներուն դէմ, որոնք թէեւ երկրորդական աստիճանով, այսուհանդերձ իրենց ննթակայ գիւղական չրջաններուն համար մէկ-մէկ անկախ բռնակալներ էին։ Եկող կառավարիչը Հայութեան աչքին այնքան վարկ ունէր, որքան կարուկ միջոցներու կը դիմէր գսպելու, բանտարկելու և աքսորելու քիւրտ անզուսպ տարրերը։

1850-1860 թուականներու տասնամեակը բնորոչ է այն գինուորական արչաւանքներով, զոր Թրքական կառավարութիւնը, Էրզրումի բանակի միջոցաւ, կը կատարէր զանազան գաւառներուն մէջ քրտական ցեղապետերը հնազանդութեան բերելու։ Շատերը կը բանտարկուէին և այլեւս իրենց տունը չէին դառնար. ոմանք կ'աքսորուէին, ոմանք մեծ կաշառքով հազիւ իրենց կաչին կ'ազատէին և աւելի խոհեմ կը չարժէին։

Թրքական տիրապետութիւնը իր վարչութեամբ և դատարաններով կ'ամրանար Հայաստանի մէջ։

Մուշի և Բաղէշի բնակիչներու մեծ մասը քրտական ծագում ունէր։ Այդ երկու քաղաքներու իսլամ ազգաբնակչութիւնը կը Թրքանար, առանց արարողութեան։ Իսլամութիւնը բաւական էր որ իրենք յարմարէին Թուրք կառավարութեան վարչութեան և գործէին որպէս Թուրք։

Ալատին փաշայի ատեն անհետացումով՝ տեղական իսլամ ազգաբնակչութիւնը կը մտնէր Թրքական հովանիին տակ և կը գործէր որպէս իսլամ, պահելով իր գերակշիռ դիրքը։ Իսկ չրջաններու քիւրտ աչիրէթները ոչ Թրքերէն գիտէին և ոչ ալ Թուրքը կը սիրէին. հետեւաբար դիւրին չէին հաշտուիր նոր վարչակարգին հետ ու կ'ենթարկուէին հալածանքի։

Հայ ժողովուրդը այդ փոփոխութիւնները ուրախութեամբ կը դիմաւորէր և յոյս կ'ունենար ազատուելու քրտական հարստահարութիւններէ, որոնք սուր բնոյթ առացած էին 1828-ի ռուս-Թրքական պատերազմէն ետք։

1850—1860-ին զարթօնքի չրջանի մէջ կը մտնէ նաեւ Տարօնը, ինչպէս որ մենք այդ երեւոյթը կը տեսնենք Պոլսոյ Հայութեան ազգային, գրական ու կրթական ասպարէզներուն մէջ։ Մուշի մէջ կը կազմուին կրթական ընկերութիւններ, կը բացուին երեք դպրոցներ՝ Ս. Մարինէ, Վերին և Ջորի Թաղերուն մէջ։ Այդ ընկերութիւններու կազմութիւնը ինքնին յայտարար նշան է որ Մուշի Հայերը նոր կեանքի, նոր վերելքի մը կը ձգտէին։

Այդ տառնամեակը նշանաւոր է այն բողոքի արտայայտութիւններով, որ հայ ազգաբնակչութիւնը կ'ունենայ ընդդէմ բռնութիւններու և ցեղապետներու։ Իրարու հետէ կառավարիչներ և հրամանատար ներ կուգան չրջանը բարեկարգելու և ցեղապետները ճնշելու։ Սակայն կը թուի թէ կաշառքը մեծ դեր կը խաղայ։ Ձեռք առնուած միջոցները երբեմն կիսատ կը մնան։ Ձերբակալուած աւազակ մը քանի մը օրէն բանտէն կ'ազատի։ Որով հայ ազգաբնակչութեան յոյսերն ու խանդավառութիւնները կը տանձանափակուին, և կառավարը նոր վարչութեան դէմ՝ յուսախաբ կ'ընէ ամենէն լաւատեսներն իսկ։

Այս բարդ կացութեան դիմաց Տարօնի ազգային մարմինները տակաւին անկազմակերպ են։ Ջաքարիա եպիսկոպոսի և Մամբրէ վրդ. Մամիկոնեանի առաջնորդական և վանահայրական պայքարները կը չարունակուին։ Դրութիւնը կը մնայ խառնակ։

Նախկին քրտական իշխանապետութեան ժամանակ, մէկն ու մէկը վանահայրութեան մէջ կը հաստատուէր իշխանապետի հաւանութեամբ։ Այժմ այդ իշխանապետը չկար։ Անոր տեղ բռնող կառավարիչը չէր միջամտեր համայնքի եկեղեցական գործերուն. Պատրիարքարանը հետեւ էր։ Փոխադարձ ամբաստանութիւններն ու բողոքները կը ղրկուէին Պոլիս, սակայն լուծումը կ'ուշանար։ Այս պայմաններուն մէջ, կեդրոնական վարչութիւն մը, անձնաւորութիւն մը չկար, որպէսզի քաղաքական բարենորոգումներու գործը հետապնդէր կանոնաւոր հետեւողականութեամբ։

Միւս կողմէ, քրտական ցեղապետները իրենց փոքր չրջաններուն մէջ կը դառնային սեպի աւազակապետ և սեպի կողոպտիչ, ազատած ըլլալով քիւրտ փաշայութեան հսկողութենէն։ Մանաւանդ

չէյխերը, որպէս կրօնական անվիճելի հեղինակութիւններ, կը կանգնէին իրենց համայնքին գլուխը, և իսլամական մոլեռանդութեան կը դիմէին՝ հրահրելով քիւրտ զանգուածները Հայերուն դէմ։ Իսլամական անուան տակ անոնց արարքները խորթ չէին Թուրք Թրքական վարչութեանց։

Այդ Թուականներուն հարստահարութիւնը ընդհանուր աղէտի մը քնոյթը կը ստանայ և չատ մը հողեր կ'իւրացուին չէյխերուն կողմէ։ Մշոյ դաշտի Թիլ և երիզակ գիւղերու սահմաններուն մէջ ընդարձակ հողեր ունէր Մշոյ Զորու Թաղեցի Մուխթ Մատթէոսը։ Այդ հողերը գրաւուեցան Թիլի չէյխերուն կողմէ և սուտ վկաներով պետութեան վաւերացումը ստացան։ Այսպիսի դէպքեր չարունակուեցան անկէ ետք ալ և սահմանուեցաւ հողազրկութիւնը։

Հայ ժողովուրդը մէկ գաւառակէն կը գաղթէր դէպի միւս գաւառակը, յոյս ունենալով որ պիտի կարենայ ազատիլ հարստահարութիւններէն։ «Արծուիկ Տարօնոյ» 1863-ին առաջին անգամ հրատարակուելով, կը գրէր թէ Խնուսէն Պուլանուխ, Մալազկերտէն Մշոյ դաշտ, Մշոյ դաշտէն այլուր կը գաղթէ հայ ժողովուրդը, ապահով ապաւէն մը գտնելու համար։ Այդ Թուականին, ըստ «Արծուիկ Տարօնոյ»ի տեղեկատուութեան, վարդենիսի չրջանէն 865 երիտասարդներ պանդխտութեան ճամբան բռնած են։

Հաստանացի ցեղախումբերը Մալազկերտէն և Քոսուրի լեռներէն իջած էին Մշոյ դաշտը և կ'ապրէին Հայերու հաչուին. ապանութիւններն ու կողոպուտներն ալ որպէս յաւելեալ պատիժ, ամէնօրեայ դարձած էին.

ՅՈՒՍԱՀԱՏ ՄՏԱԾՈՒՄՆԵՐ

Տեղի ունեցած հարստահարութիւններէն և անապահովութենէն յուսահատած, ժողովուրդի բանիմացները անչուչա ճար ու ճամբայ մը պիտի խորհէին։ Այդ ժամանակուան յուսահատութիւնը բնորոշող յուչ մը բերնէ բերան հասած է մեզի, զոր կը զետեղենք հոս, ժամանակաչրջանը ըմբռնելու համար։

Ցուչը գրի առնողն է Մշոյ Զորու Թաղեցի եղիազար Սահփառնեանը։ Դրուագը պատմուած է Զորու Թաղեցի Բուբունց Մխիթարի կողմէ, որ 1860 Թուականներուն Մուչ քաղաքի առաջատար դէմքերէն էր։

«Մշոյ հայ մնծամնծներս նկատի առինք բարենորոգման և յետադիմութեան խնդիրը և չափեցինք գործի մնծութիւնը։ Սակայն Թուրք կառավարութեան հզօրութիւնը մէկ կողմէ, մեր ժողովուրդի քիչութիւնն ու ցրուածութիւնը միւս կողմէ, մեզ ստիպեցին խորհիլ որ նորածագ յեղափոխութիւնը ուրիշ պիտի ձեռաք մեր աչխարհին։ Այդ ժամանակ արդէն Հայոց հողերը կը գրաւուէին։ Մենք զգացինք Թէ Թուրք կառավարութիւնը ուրկէ՛ սկսած էր և ո՛ւր պիտի վերջացնէր։ Երկրի մնծամնծներու ժողով գումարեցինք և մեր վիճակի մասին խոր-

հեցանք։ Ժողովին մասնակցողներէն Զիարաթ գիւղացի Նորաբկանց Թադէոս էֆենտին, Զորու թաղեցի Մուխսի Մատթէոսը (որուն հողերը Թըլայ չէյխերը գրաւած էին) և ես գաղափար մը յայտնեցինք ժողովին, գաղափար մը որ զարհուրելի էր, սակայն մենք այդ միջոցը գտած էինք մեր աշխարհը և ժողովուրդը աղէտներէ ազատելու։

Մենք ըսինք ժողովին թէ մեր ժողովուրդի փրկութեան համար մէկ միջոց կայ, — թրքութիւնը ընդունինք 40—50 տարի, կամ քիչ մը աւելի, թերեւս այս երկիրը ուրիշ պետութեան մը ձեռքը կ'անցնի, մենք ալ կ'ազատինք ու կը դառնանք Հայութեան։ Այս գաղափարը, երկար վէճերէ ետք մերժուեցաւ։ Այն ատեն մեր գաղափարի համակիրներուն հետ առանձին ժողով ըրինք և որոշեցինք թրքանալ։ Ամենէն առաջ թրքութիւն ընդունողն եղաւ Մուխսի Մատթէոսը իր ամբողջ ընտանիքով։ Երբ այդ տունը թրքացաւ, մեր մէջ փլուզում ինկաւ, մենք մեր գաղափարէն հրաժարեցանք և Մուխսի Մատթէոսի տունը կորսնցուցինք»։

Մուխսի Մատթէոսի աղան 1904-ին դեռ կ'ապրէր որպէս թուրք։ Աւետիս էր անունը, դարձած էր տաճիկ Աւտօ։ Այդ թրքացածը երբեմն քմծիծաղով կ'ըսէր։— Մենք լէ մեր ժողովուրդի համար զոհ գացինք...։»

Վերը յիշուած դրուագը պերճախօս փաստ մըն է 1860 թուականներու անապահովութեան մասին, որուն պիտի անդրադառնանք, երբ հարստահարութիւնները պատկերագրելու ձեռնարկենք։

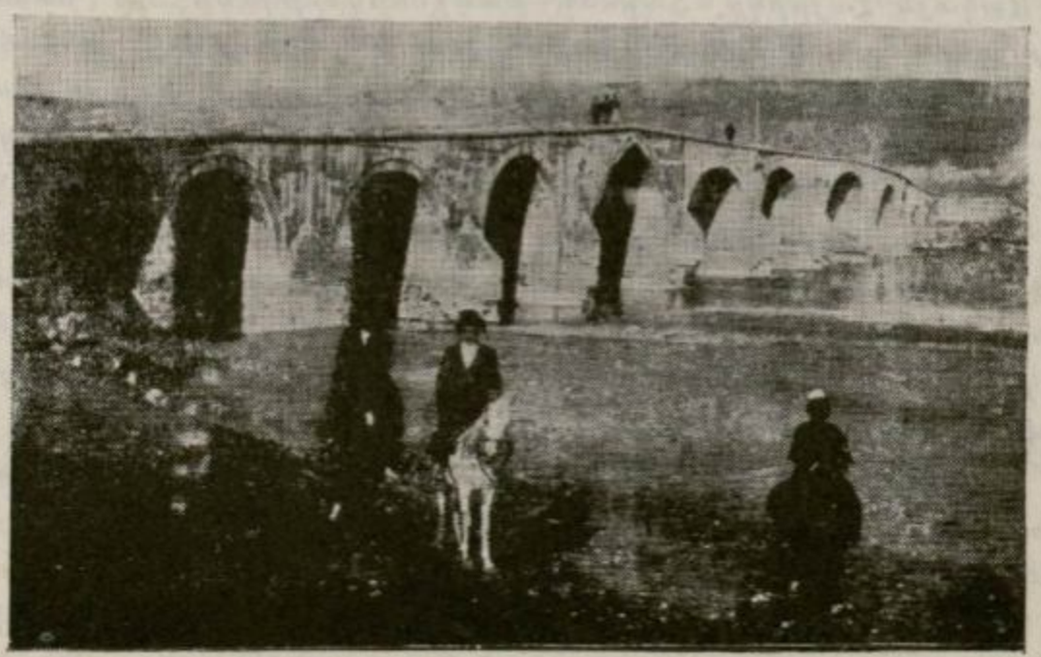

ՍՈՒԼՈՒԽԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԸ ՄՇՈՑ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

Բ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՇՐՋԱՆԸ

Մկրտիչ վրդ. Խրիմեանի վանահայրութիւնն ու առաջնորդութիւնը նոր թուական մը կը բանայ Տարօնի մէջ։ Խրիմեան Տարօնի աչխարհը և Մամիկոնեան տունը կը սիրէր և ազատութեան գաղափարի ծագկումը կը յուսար գտնել այդ մարտական հայ կեդրոնին մէջ։ Տարօնի ժողովուրդն ալ սիրից իր նոր առաջնորդը և գայն Հայրիկ տիտղոսին արժանացուց։

Հայրիկի ներկայութիւնը Տարօնի մէջ ազատութեան և բարենորոգութեան խանդավառ մթնոլորտ մը կը առեղծէր։ Անոր հետ Մշոյ Ս. կարապետի վանքը կը փոխադրուէր վարագի ապարանը և 1863-ին լոյս կը տեսնէր Արծուիկ Տարօնոյ երկշաբաթաթերթը, որ մեծ ազդակ մը կը հանդիսանար կրթական և մշակութային գործօնքին։ Ընկերութիւնները, որ նախապէս կազմուած էին, կը վերակազմուէին և գործի կը լծուէին։ Ճիգ կը թափուէր դպրոցներ բանալու գոնէ կեդրոններու և մեծ գիւղերու մէջ։

Հայրիկին կ'ընկերանար իր աչակերտը և գործակիցը՝ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցը, որ թերթի խմբագիրն էր և երկար տարիներ միաց Հայրիկի փոխանորդը։ Մշակութային, դրական և հանրային գործունէութեան տեսակէտէն Խրիմեանէն չատ աւելի գործ տեսաւ Գ. վրդ. Սրուանձտեանցը Տարօնի չրջանին մէջ և եղաւ յառաջապահը բողոքնեռու ընդդէմ հարստահարութեանց։

Սակայն Հայրիկը Տարօնի առաջնորդութիւնը կը տանձնէր խռովայոյզ ժամանակ մը։ Նախորդ գլուխին մէջ մենք տեսանք թէ ո՛րքան հակամարտ ուժեր կային վանահայրութեան աթոռը գրաւելու համար։ Հայրիկի ժամանակ նոյն տարրերը չարունակեցին իրենց խռովութիւնները և չլատիչ գործեն։

Նախորդ տարիներուն, այդ խռովարար տարրերը միջոց մը գտած էին վանահայրերը Ս. կարապետէն փախցնելու։ Գիչեր ժամանակ հրացան կը պարպէին դէպի առաջնորդի պատուհանը՝ կեանքը վտանգի ենթարկելով. այդ վախէն իրենց աթոռը կը լքէին վանահայրերը, ապարէզը թողլով ընդդիմադիր մխրանններուն։

Հայրիկի վանահայրութիւնը դեռ տարին չբոլորած, ընդդիմադիրներու գնդակին կ'արժանանար։ Այդ մասին հետեւեալը կը կարդանք «Արծուիկ Տարօնոյ»ի մէջ, թիւ 5, էջ 20.

«Անցեալ չաբթու Մայիս 22, երեքչաբթի ժամը 3-ին (գիչերը) Ս. կարապետ վանքէն առաջնորդարանի յուսամտից ուղղութեամբ երկու հրացան արձակուեցան պարապի դուբսէն։ Բայց բարեբախտաբար

գուցէ ե՛ւ խորհրդաբար տանիքի վրայէն անցան գնդակներ։ Այս անակնունելի դիպուածը խռովեցոյց ամենուս սիրտերը. չուտով դուրս ելան և այս կողմ այն կողմ փնտռելով՝ մարդ չկարողացան գտնել։ Սոյն փորձը կրկնուեցաւ կիրակի դիշերը ժամը չորս և կէսին։ Վաղվաղակի տարածուեցաւ այս համբաւ բոլոր ժողովրդեան մէջ և Մշոյ ոստիկանութեան ալ իմաց տրուեցաւ։

«Այսպիսի դէպք մի սոյն վանքիս և սոյն սենեկիս մէջ 10 տարի յառաջ միանգամ ալ պատահեր է Եօղղատու հանգուցեալ առաջնորդ առաքինի Մատթէոս վարդապետին, որոյ առթիւ Տարօնոյ առաջնորդութիւն և Ս. Կարապետի վանուց վանահայրութիւն ի բաց թողլով՝ ոտից փոշիները թօթափեր ու մեկներ է։ Իսկ Արծիւ որոյ իբր ճակատագիր և ականջաց սովորական եղած են գրեթէ այդպիսի ձայներ, անսասան և անզարհուրելի հոգւով ու դէմքով «ի քեզ, Տէ՛ր, յուսացայ», կ՛երդէ, և գործերը կը շարունակէ, թէ կ՛ուզեն թող թնդանօթներ որոտացուցեն և լեռներ դղրդեն. այս ժամանակ նոր և հզօր և լուսաւոր է։ Հին հնարքներ ոչ միայն ներգործութիւն մը չունին այժմ, այլեւ կը խայտառակուին ու կը խորտակուին։ Սոյն դէպքի դաւաճան թելադիրներ այնչափ մութ տեղ չեն, յոյս կայ գուցէ մօտ օրերս յայտնուին. մենք ալ կը մնանք ուրիշ անգամ աւելի բացայայտ պարագաներով խօսել սոյն առարկայի վրայ։

«Մինչ մենք կ՛ուզէինք վերջացնել խօսքերնիս, և ահա սոյն դիշեր ժամը չորս ու կէսին, երրորդեցին փորձը, Մայիս 29։

«Մայիս 30, Հայրիկ մեկնեցաւ վանքէս ի Կարին, և անտի ի Պոլիս երթալու»։

Ինչպէս կ՛երեւի մէջբերուած տեղեկատուութենէն Հայրիկ, ստիպուած է թողնուլ Ս. Կարապետը և մեկնիլ Պոլիս։ Պատրիարքարանը կը միջամտէ։ Ընդդիմադիր վարդապետները մինչեւ Պոլիս կը հրաւիրէ խնդիրները կարգադրելու համար։ Հայրիկը մեծահոգութեամբ կը ներէ այդ խռովարարներուն, որոնք Տարօն կը վերադառնան և սակայն կրկին նոյն ընդդիմադիր ընթացքի մէջ կը գտնուին։ Պատրիարքարանը ի վերջոյ կը ստիպուի անոնց պարագլուխները աքսորել Երուսաղէմ։ Աքսորուած վարդապետները հետեւեալներն էին. — Արիստակէս Ղլըճեան (Ալեքսանդրապոլցի), Խորէն Շահնազարեան (Զիարէթցի), Եսայի Ղեւոնդեան (Լիզեցի), Յակոբ Գրիգորեան (Արճէշցի), Գաբրիէլ Խաչատուրեան (Չնգուշցի) և Կարապետ Եսայեան (Աւրանցի)։

Այս ըմբոստ վարդապետները ոտքերնին կապուած կը քշուին վանքէն և ոստիկաններով քաղաքէ քաղաք փոխադրուելով կը յանձնուին Երուսաղէմի վանքին։

Հազիւ չորս ամիս անցած՝ անոնք կը վերադառնան Պոլիս։ Մեծամեծներու խրատին վրայ հաւատարմութեան երդում կ՛ընեն։ Թէ՛ կեդրոնական վարչութիւնը և թէ Խրիմեան վարդապետը բարեմտութեամբ անոնց կը ներեն։ Մկրտիչ վրդ. Խրիմեան այդ վարդապետները հետն

առած կը վերադառնայ Գլակ, սակայն նորէն ընդդիմադիրները գործի կ'անցնին։ Խրիմեան կը ստիպուի վանքէն դուրս գործել որպէս վանահայր։ Այս խռովայոյզ վիճակը տարիներ կը տեւէ, ինչպէս կը տեսնենք առաջնորդական յաջորդութիւններու ընթացքին։

ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐԸ

Հինէն մնացած խռովութիւններէն զատ, կար պահպանողական տարր մը Մշոյ մէջ, որ համամիտ չէր Խրիմեան Հայրիկի յեղափոխիչ մտածումներուն։ Այդ տարրերը որպէս առաջնորդ և կրօնական՝ շատ կը սիրէին Հայրիկը, սակայն անոր ըմբոստ ոգին կը մերժէին, քաղաքական մտահոգութիւններով։

Բերանացի յուշ մը, որ հետագային գրի առնուած է, կը յայտնէ թէ երբ առաջին անգամ Մկրտիչ վրդ. Խրիմեան կը պատարագէ Մշոյ Ս. Մարինէ Մայր Եկեղեցին, քաղաքի բոլոր աչքի ինկած մարդիկ հոն կը հաւաքուին լսելու նոր առաջնորդը։

Խրիմեան քարոզի ժամանակ կ'ըսէ.— «Անցած շաբթուն բանտ այցելեցի, տեսարանը շատ ցաւալի էր։ Բանտը լեցուած էին 500-էն աւելի Քիւրտեր և Թուրքեր։ Այդ բոլորին մէջ 5-10 Հայեր կային միայն։ Երանի՞ թէ ատոր հակառակը տեսնէի»։ Մտիկ ընողնիրը անչուշտ կը հասկնան Հայրիկին միտքը։ Անոր բաղձանքն էր ինքնապաշտպանութիւնը, ոյժի դէմ ոյժ ցուցադրելու ընթացքը։

Եկեղեցիէն ետք ճաշկերոյթի կը հաւաքուին Մուխսի Աղաճանի տունը, ուր ներկայ կ'ըլլան Հայրիկը և քաղաքական ժողովի անդամները։ Հոգ բաւական կը լուսաբանուին և կ'ըմբռնեն Հայրիկի քարոզին բուն իմաստը։

Քաղաքական ժողովի անդամները կը խորհրդակցին և բացասական դիրք կը բռնեն Հայրիկի յեղափոխական ուղղութեան դէմ։ Այդ պատճառաւ ընդհանուր ժողով մը կը գումարեն առաջնորդի նախագահութեամբ։ Ներկայ եղած են Զորու թաղի Տէր Մխիթարի Աւետիսը, Զիարէթցի Թադէոս էֆենտին, Ստեփան աղան, Մուխսի Աղաճան, Դաշտի և Սասունի իշխանները։

Պահպանողական տարրերը դէմ կ'արտայայտուին Հայրիկի բողոքի և ըմբոստութեան քարոզին։ Անոնք կը պահանջեն որ հայկական բոլոր նահանգներն ալ այդ ուղղութեամբ պատրաստուին, որպէսզի ըմբոստութիւնը կամ բողոքը համազգային բնոյթ ստանայ և ծանրութիւնը չմնայ միայն Տարօնի ժողովուրդի ուսերուն։

Հայրիկը այդ դժգոհութիւնները լսելով հանդերձ, նոյն ուղղութեամբ կը քարոզէ Մշոյ թաղային եկեղեցիներուն մէջ։

Պահպանողական տարրերու այս ընթացքը որոշ չափով քաջալեր կը հանդիսանար այն խռովութիւններուն, որ տեղի կ'ունենային վանահայրութեան շուրջ։

Այդ խռովութիւններու անձնական և շահակցական հիմնական պատճառներէն զատ՝ կար երկրորդական պատճառ մը, զոր կարելի չէ անտեսել։ Տարօնցի վարդապետները չէին հանդուրժեր որ օտար վայրերէ եկած վարդապետներն ու եպիսկոպոսները տիրական դառնան Ս. Կարապետի վանքին մէջ. Հայրիկը և Գ. վրդ. Սրուանձտեանցը վանեցի էին։ Միաբանութեան մեծամասնութիւնը տարօնցի էր։ Հայրիկի հակառակորդները իրենց դատը կը վերածէին տեղական ազգասիրութեան։ Անդաստանի ժամանակ, հակառակորդները կը յայտարարէին որ Վանեցիներու ետեւէն չեն ուզեր թափօր կազմել, նկատի ունենալով որ անոնք դաւաճան Մեհրուժանի սերունդէն են, մինչդեռ իրենք՝ Վարդանի և Գայլ Վահանի թոռները։ Տեղացիական այս քարոզը բաւական ամուր կռուան մըն էր իրարու յաջորդող պայքարներու ընթացքին։ Արդար կամ անարդար, ներքին այս խռովութիւնները վերջ չգտան և երկարաձգուեցան 1840—1888 թուականը, երբ Տարօնի Աւրան գիւղէն Ներսէս վրդ. Խարախանեան վանահայր և առաջնորդ եղաւ, ու թուրք կառավարութեան կողմէ անոր աքսորուելէն ետք, վանահայրութիւնն ու առաջնորդութիւնը անցաւ Վարդան Ծ. վրդ. Յակոբեանին, Սասնոյ Ահրոնք գիւղէն։ Այս երկու Տարօնցիներու վանահայրութիւնն ու առաջնորդութիւնը կը տեւէ մօտ երեսուն տարի, և այդ տարիներու ընթացքին մենք երկպառակութեան դէպքերու չենք հանդիպիր Տարօնի պատմութկան մէջ։

ԶԱՐԹՕՆՔԻ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

Հակառակ ներքին խռովութիւններու, որ գլխաւորաբար կղերական դասակարգի մէջ երեւան եկան և հակառակ պահպանողական տարրերու վերապահութեանց, կրթական և մտաւորական շարժումմը կը սկսի Հայրիկի և Գ.վրդ. Սրուանձտեանցի գործունէութեամբ։ Քանի մը տարի առաջ կազմուած ընկերութիւններն ու միութիւնները գործի կը սկսին և կը նուիրուին լսարանական և դըպրոցական աշխատանքի։

Այդ առթիւ «Արծուիկ Տարօնոյ» թիւ 4-ի մէջ կը կարդանք.

«Արծուիկ Տարօնոյ» առաջին նուագն է որ ողբոց եղանակը կը փոխէ. իւր մատղաշ սիրային աչքերը կը ժպտան քաղցրիկ. բերկրութեան տեսարաններ կը տեսնայ և ցնծութեան համբաւ կ'աւետէ հայրենասիրաց։ Աւետի'ս ձեզ հայրենասէրք, Տարօնն ալ արթնցաւ։ Տարօնն ալ ժամանակիս հարկն ու յարգանքը ճանչնալ սկսաւ, աչքերը բացաւ և տեսաւ թէ ի՞նչպէս ուսեալ և լուսաւորեալ մարդ ժամանակին կ'իշխէ... բայց թէ ինչո'ւ այս չափ յետս մնաց, վասնզի զարթուցանող ալ չի ունեցաւ։

«Ողորմեցան, իրենք իրենց, օգնեցին իրենք իրենց, և Աստուած յաջողեց. այսօր Տարօնոյ Հայկազունք իրենց բաղձանաց արժանի Առաջնորդութիւն մի գտնելով, սկսան իրենց անցեալներ յիշատակելու, ապագայի համար խորհելու և զներկան բարւոքելու համար ուսման և

լուսաւորութեան փափաք և ջանք ցոյց տալ։

«Այսօր Մշոյ մէջ ուսումնարաններ կան, այսօր Մշոյ մէջ Հայոց մանկտիք գրել կարդալ կ'ուսանին. այսօր Մշոյ մէջ ընկերութիւններ կան, — Խորենեան ընկերութիւն, Հայրենասիրաց ընկերութիւն, Մուշեղեան ընկերութիւն և Թարգմանչաց ընկերութիւն։

«Մուշ Աւան երեք վարժարան ունի, Ս. Մարինէ, Զորու և Վերին թաղերու մէջ»։

«Արծուիկ» կը թուէ գիւղական դպրոցներ Զիարէթի, Աւրանի, Ցրօնքի և Ջրիկի։ Կը խօսի լսարաններու մասին և ուրախութիւն կը յայտնէ որ պատանիները փողոցային խաղերով չեն զբաղիր այլեւս...

ՆՈՐԱԿԱԶՄ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Դժբախտաբար դպրոցներու, կրթական ընկերութիւններու, որբանոցներու մասին չունինք լայն տեղեկութիւններ։ Շատ յաճախ չկան դպրոցներու անունները, ընկերութեանց կեդրոնները, իրենց ծրագիրը։ Հատուկտոր այն տեղեկութիւնները, զորս գտած ենք առօրեայ մամուլին մէջ, օգտագործած ենք ստորեւ մատնանշուած ընկերութիւններու ցանկը վերարտադրելու համար.—

1) ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ Մշոյ, հիմնուած 1856-ին, նախաձեռնութեամբ Վարդան աղա Մամիկոնեանի։ Ընկերութեան նպատակն է եղած նիւթապէս օգնել Ս. Առաքելոց վանքի ուսումնարանին։ Հիմնարկութեան ատեն կ'ունենայ 65 անդամ։

2) ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՎՐԺ.ԻՆ Մուշի, հիմնուած 1856-ին, նախաձեռնութեամբ Տ. Մամբրէ վրդ.ի, նպատակ ունենալով օգնել Մշոյ Ս. Թարգմանչաց վարժարանին։

«Արծուիկ Տարօնոյ» երկշաբաթաթերթի մէջ կը յիշուին հետեւեալ կրթական ընկերութիւնները.

3) ԲԱՐԵՍԻՐԱՑ ԸՆԿ., հիմնուած 1855-ին Մշոյ Վերին թաղին մէջ, որուն «նպատակն է զհաւաքեալ ոսկիները ի նպաստ ուսումնարանաց զբաղեցնել և նոցա յառաջդիմութեան միշտ ջանացող և հոգատար լինել» (Մասիս» լրագիր, Ի. տարի, 1872, թիւ 1204, էջ 3)։ Ընկերութիւնը 1872 թուին փափաք կը յայտնէ Պոլսոյ Անձնուէր Ընկերութեան մէկ ճիւղը ըլլալ։

1879-ին ընկերուխիւնը կը բանայ դպրոց մը Սասնոյ Սեմալ գիւղին մէջ շնորհիւ Յակոբ Տիրացուեանի, Յակոբ Տէրունեանի, Յակոբ Պալեանի և Մկրտիչ Սարբեանի։

4) ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ ԸՆԿ., Մշոյ Վերին թաղի մէջ, նպատակ ունեցած է օգնել սոյն թաղի համանուն վարժարանին։

5) ԽՈՐԵՆԵԱՆ ԸՆԿ., Մշոյ Վերին թաղի մէջ, նպատակ ունեցած է օգնել սոյն թաղի համանուն վարժարանին։

6) ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿ., Մշոյ մէջ, շնորհիւ Ղազար և Պօղոս էֆենտիներուն։

7) ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԸՆԿ., հիմնուած 1862—63-ին Մշոյ Զրիկ գիւղին մէջ, նպատակ ունենալով դպրոց մը բանալ նոյն գիւղին մէջ։

Իսկ 1864-ի «Արծուիկ Տարօնոյ»ին մէջ կը կարդանք.— «Մշոյ մէջ թաղական ընկերութիւններ կը շարունակուին, հետզհետէ կը շատնան և կը կանոնաւորուին»։

Ուրիշ շարք մը ընկերութիւններ կը յիշուին Մուշէն գրուած թղթակցութեան մը մէջ («Մասիս» լրագիր, ԻԹ. տարի, 1880, թիւ 2606, էջ 2)։

8) ՆՈՐ ՀԱՅ ԱՆՈՒՆ ԸՆԿ. Մշոյ մէջ, հիմնուած շնորհիւ Աստուածատուր էֆենտիի։

9) ՎԱՀԱՆԵԱՆ ԸՆԿ., հիմնուած Մշոյ Զիարէթ գիւղի մէջ. բացած է դպրոց մը շնորհիւ Նորատունկեան Թադէոսի և Պոլսեցի Սիւտճեան Պետրոսեանի։

10) ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԷՐ ԿԱՄ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՑ ԸՆԿ., Մշոյ Ս. Մարինէ թաղին մէջ, շնորհիւ Յովհաննէսի, Մկրտիչի և Յակոբի։

11) ԻՐԱՒԱՍԷՐ ԸՆԿ., շնորհիւ Յարութիւն էֆենտիի։

12) ՏԱՐՕՆ ԸՆԿ., հիմնուած Պոլսոյ մէջ 1880-ին, նպատակ ունենալով «Տարօնոյ մէջ ազգ. դաստիարակութիւնը ընդհանրացնել, գործակցութեամբ Դպրոցասիրաց—Արեւելեան ընկերութեան»։ Ատենապետ Անտոն Ռ. Խաչախեանց և ատենադպիր Նիկ. Միլլէթպաշեան։ Կեդրոնատեղի՝ Ղալաթիա։

13) ՏԱՐՕՆՈՅ ՀԱՅՈՑ ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿ., կազմուած միացումովը Մշոյ մէջ գործող երեք թաղային ընկերութեանց — Վերին թաղի Բարեսիրաց, Զորոյ թաղի Խորենեան և Ս. Մարինէ թաղի ուսումնասիրաց։ Այս առիթով գրուած թղթակցութենէն կը քաղենք. «Ընկերութիւնս իր կազմութիւնը գտնելով և ըստ հիմնական կանոնագրի իր ուսումնական մասնախումբը ունենալով, քիչ ժամանակէն պիտի սկսի իր Մշոյ վարժարանները բարեկարգել օրինաւոր նախակրթարանաց վերածելով զայնս, օրիորդաց վարժարան մը հաստատել ի Մուշ, և դաշտին մէջ այլ և այլ կեդրոններ և ճիւղեր հաստատելով՝ նախակրթարաններ բանալ, յորոց իսպառ զուրկ է գրեթէ Տարօն»։ Պոլսոյ մէջ իբր կեդրոնատեղի կ'որոշուի Եուսուֆեան Խան, Մշեցի Մարտիրոս Սահակեանի սենեակը։ Ատենապետ՝ Մ. Յ. Սարքեան և ատենադպիր, Կարապետ Պ. Թերզեան։

Գ.

«ԱՐԾՈՒԻԿ ՏԱՐՕՆՈՅ»

Հայ լրագրութեան պատմութեան մէջ բացառիկ տեղ մը կը գրաւեն «Արծուի Վասպուրականի» եւ «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթերը, որոնք ալ Մկրտիչ վրդ. Խրիմեանի նախաձեռնութեամբ ու ջանքերով հիմնուած։ Բացառիկ պատճառ համար որ առաջին անգամ ըլլալով մամուլը կը մտնէր Հայաստանի երկու կեդրոններուն մէջ եւ իր ձայնը լսելի կ'ընէր երկրի խորերէն։

«Արծուի Վասպուրականի»ն չունենալով մեր ձեռքին տակ՝ անոր մասին պիտի չխօսինք։ Բայց ինչ որ պիտի ըսենք «Արծուիկ Տարօնոյ» երկշաբաթաթերթի մասին, մասամբ պիտի բնորոշէ նաեւ նախորդին բնոյթն ու դերը։

Խրիմեան Հայրիկ առանձնելով Մշոյ Ս. կարապետի վանահայրութիւնն ու Տարօնի առաջնորդական պաշտօնը 1862-ին, Ս. կարապետ կը փոխադրէր վարագ հաստատուած փոքրիկ տպարանը եւ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի խմբագրութեամբ լոյս կ'ընծայէր «Արծուի Տարօնոյ»ն, 1853-ի Ապրիլ 1-էն սկսած։

Երեք տարի չտրունակ հրատարակուած է «Արծուիկ Տարօնոյ» երկշաբաթաթերթը, 1863 Ապրիլ 1 — 1865 Յունիս 1, ընդամէնը 43 թիւ։

Այսքան կարճ կեանք մը կ'ունենայ «Տարօնի Արծուիկ»ը, բայց արտաս եւ արթուիչ արձիւ մը դերը կը կատարէ ոչ միայն Տարօնի, այլեւ հայկական բոլոր նահանգներուն մէջ։

Ի՞նչ դեր կատարելու կոչուած էր այս փոքրածաւալ, չորս էջնոց թերթը։ Մենք այդ կը տեսնենք անոր առաջին խմբագրականին մէջ։

Քանի մը հատուածներ այդ խմբագրականէն.

«Հայաստանի գարուն կը բացայ իւր դռներբ. բուի՛ր, Տարօնոյ Արծուիկ, բա՛ց ըո ճորաբոյս ու կարճիկ թեւերբ, դեղին կտուցով, դալար փետուրներով։

Առաջին բուիչդ Ապրիլ ամիս,

Արծուիկ դու, ապրի՛ս։

Թուի՛ր, բուիր դու Հայրենեաց ճեռ, բուի՛ր, Տեր քնդ էեզ, տար Հայաստանիկ, գաղթական Հայոց բնճայէ աւետիս. ճոխա կը սիրեն զէեզ։

Այսուհետեւ լեռներ կը ծաղկին դալարներով, կերպ կերպ գոյներով, այսուհետեւ աղբիւրներբ կը բացուին գով գով ջրերով. ամէն բոչուն կը դիմէ մարգերբ. դու էլ, ո՞վ Արծուիկ, դու Հայրենեաց սիրով ճիսէ ըո թեւերբ, համբուրելով Հայաստանի լեռներբ, տար այդ ճոռ հայրենակաոս Հայերուն. տա՛ր, մխիթարուին ճոցա ճոգիներ։ Այսուհետեւ դու պատգամաւոր, դու սուրհանդակ պիտի երթաս Հայաստանի բերանէն, Տարօնէն. կամ ձայն աղետից կամ ճոր աւետիս՝ ինչ որ տեսնես, ինչ որ լսես, առնես ու տանիս ամէն կողմ սփռես։

Քո ճաճապարհ՝ ճշմարտութիւն լինի, fo եղանակ՝ բարեխառն խոհեմութիւն, fo ընթացք՝ զգուշութիւն, fo ուղղ՝ ազատութիւն, fo բարբառ՝ հայրենասիրութիւն: ԱՍՏՈՒԱԾ եւ ԱԶԳ պիտի կանչես. աչերդ երկինքէն չբխոնարհես. անդադար մնչես. Հայրենեաց աւերակներր ողջունես, Հայրենեաց սիրտերու մէջ հանգչիս, միչեւ նպատակիդ յաջողութեան ժամանես. լուսաւորութիւն, ուսումն, կրթութիւն մեր աշխարհի մէջ տեսնես:

Ա՜ն, մատղաշ աչերէդ աղի՞ կ'արտասուես: Ո՞հ, դու ծնար, դեռ Հայաստան ի ցաւս կը հեծէ. fo ծնողի անդրանիկ համբոյր երբանց՝ կայտառ երեսներդ տաք տաք արցունքով թրջեցին քաց քաց:

Սիրեցէք զա, գաղթական Հայեր, ընդունեցէք զա, Հայրենեաց զաւակներ, սա թոչնիկ փոքրիկ պիտի սնանի ձեր ձեռով, ձեր խնամքով: Աստուած պահե սորա կանչ արեր:

Որ կը փափաքիք Հայրենեաց վիճակն իմանալ, Հայրենեաց ցաւն ու սփոփանք գիտնալ, Հայրենեաց ձայնին լսել հասկնալ, ահա Արծուիկ կը հադորդե ձեզ»:

Խմբագրականը, որ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի առաջարդութիւնը կը կրէ, կը պարզէ կարդ մը խնդիրներ (ազգագրական եւ բաժանորդագրական) եւ աչխատակցութեան կոչ կ'ուղղէ Հայաստանի բոլոր նահանգներու բանիմաց մարդոց: Ու կ'աւելցնէ թէ «Արծուիկ»ը կը թռչի իր բոյնէն՝ Ս. կարապետէն, հանդիպելու չրջակայ գիւղերը, քաղաքները, Վասպուրական, Տարօնական, Տիգրանակերտ, Էրզրում: «Արծուիկ»ը իր թեւերը կ'ուզէ տարածել մինչեւ Թեւասատան, Հայաստան, Պարսկաստան, Պոնտոս, Փոքր Հայք, Խարբերդ, Ակն, Սեբաստիա... եւ Պոլիս:

Այս խմբագրականէն եւ նոյն տարուան բոլոր թիւերէն առաջին ազատութիւնը այն կ'ըլլայ որ «Տարօնի Արծիւ»ը Հայաստանի միակ եւ գիտակից օրկանն է: Գիտէ թէ ի՛նչ կ'ուզէ, գիտէ թէ ի՛նչ կ'ըսէ, եւ հակառակ իր փոքր ծաւալին, ուժն ու կորովը կը զգայ ազրեցնելու բովանդակ Հայութիւնը Հայաստանի ազբերգութեամբ ու տառապանքով: Իննակնեան վանքի բարձունքէն «Արծուիկ»ի ձայնը կը հնչէ բարձր, վըճռական եւ հաստ:

Թևրթը լրագիր չէ, այլ լրատար՝ Հայաստանի սիրտէն եւ հոգիէն:

«Ո՞հ, դու ծնար, դեռ Հայաստան ի ցաւս կը հեծէ...». *Սրուանձտեանցի գեղուն արտայայտութիւններուն մէջ այս տողն ինքնին Հայաստանի ազատութեան արիւնալի խնդիրը սեղանի վրայ կը բերէր եւ բոլորի հոգիներուն մէջ կը վառէր ազատութեան և վերականգնումի կամքը:*

Այս խմբագրական առաջադրութեանց համաձայն, «Արծուիկ»ը իրօ՛ք դրօչակիրը կը հանդիսանայ Ազգային Սահմանադրութեան կիրարկման, կրթական գործի կազմակերպութեան եւ ծաւալումին: Նոր կազմուած ընկերութիւնները կը ջատագովէ, հանրային կեանքի վատթար ավերութիւնները կը քննադատէ և ժողովուրդի միտքը կ'առաջնորդէ դէպի հայկական վերածնունդը:

Ու մանաւանդ կ'առաջնորդէ ժողովուրդը բողոքի՝ ընդդէմ հարստահարութեանց։ Բողոքը եւ բարեկարգութեան պահանջները այդ թուականներուն ազգային եւ հաւաքական բնոյթ կը ստանան չնորհիւ «Տարօնի Արծուիկ»ին։

Ամէն թիւ բաբախուն կեանքի մը արտայայտութիւնն է։ Ամենէն փոքրիկ լուրն իսկ հանրային կեանքի մէկ կարեւոր երեւոյթը կը պարզէ։

Տարօնի ցաւերը, ուրախութիւններն ու յոյսերը «Արծուիկ»ի էջերուն վրայ փռուած են։ Նոյն համեմատութեամբ Հայաստանի զանազան շրջաններու կեանքը պատկերացուած է թերթի սահմանափակ էջերուն մէջ։

Ու այս բոլորը՝ պարզ եւ հասկնալի լեզուով մը, մատչելի հասարակական բոլոր խաւերուն, հարազատ եւ անմիջական արտայայտութեամբ, ճիշդ Խրիմեան Հայրիկի ոճով։

Խմբագիրը գիտակից է իր դերին կատարելապէս եւ այդ գիտակցութեամբ կը խօսի իր փոքրիկ բեմէն, բայց վճռական եւ հաւատաւոր։

Երկրորդ տարեշրջանին, որ կը սկսի 1864 Օգոստոս 15-ին, հետեւեալ արտայայտութիւնները կը գտնենք առաջնորդող յօդուածին մէջ.

«Արծուիկ վերջապէս հոգի տալով առնելով՝ իր առաջին տարուան անդրանիկ շրջանը լրացուց այսօր, փոքրիկ հեսք մը ձգելով դարուս Հայութեան գրականական կամարին ու կարգին մէջը։ Փա՛ռք երկնից։

«Ինքը փոքրիկ՝ թերեւս շատերէ անտես եւ անծանօթ մնաց, բայց շատերէ ալ ընդունելութիւն, սէր եւ քաջալերս վայելեց։

«Փոքրիկ, բաւական մեծամեծ քարեր գլորեց. փոքրիկ, բայց պաշտօնը, տեղը եւ պարտք մեծ էին իրեն. մե՛ծ եւ դժուար, որոնց մէջ կը խոստովանի թէ շատ անգամ ալ անձեռնհաս գտնուեցաւ...

«Ի տեղի մի հանգչեր է Արծուիկ, ուր երամով լրագիրներ եւ խմբագիրներ հազիւ կը բաւէին գրել ինչ որ կը պատահէին եւ ինչ որ պէտք էին։ Իրաւ է, Արծուիկ ոչ կատարեալ եւ ոչ բաւական կրցաւ գտնուիլ իր պարտքին եւ իր կարգին մէջ, այլ գոնէ ինչքան որ կրցաւ եւ ունեցաւ ալ՝ յետս չմնաց գործելէն»։

Այս հատուածներն ինքնին բաւական են ցոյց տալու խմբագրին պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը։

«Արծուիկ Տարօնոյ»ն հատու եւ քննադատական լեզու ունի, ըսինք։ Ազգային ցաւերը իրենց մերկութեամբ հրապարակ դնող եւ իր քննադատութիւնները առանց վերապահումի արտայայտող թերթ մը եղած է ան։

1864-ին, Սահմանադրութեան տօնախմբութիւնը արձանագրելէ եւ Սահմանադրութեան լրիւ կիրարկումը Մուշի եւ Տարօնի զանազան գաւառներուն մէջ յայտարարելէ ետք, «Արծուիկ»ը կ'անդրադառնայ այն անհուն ցաւերուն եւ հարստահարութեանց, որոնց ենթակայ էր Հայաստանի ժողովուրդը։ Սահմանադրութիւնը իր ազգային մարմին-

ներով եւ Պատրիարքարանով այնքան արժէք ունէին Ս. Կարապետի օրգանի աչքին, որքան այդ մարմինները ազգային ցաւերուն դարման մը գտնելու աշխատանքին կը լծուէին։

«Եթէ ազգասէրք, եթէ վարչութիւն, եթէ ազգ եւ եկեղեցականութիւն դպրոցներ կը հասցաւէք, սահման կը դնէք, շաս բանի անուն կը հանէք, ու այսպիսի երկիրներ ազգային ահագին մարմիններ ողջ ողջ կը թաղուին, այսօր Մուշ, վաղը Վան, վաղո՞ւց Քիւրտիսան. միւս օր եւն. եւն.։ Ալ որի՞ համար լուսաւորութիւն, որի՞ համար պատրաստութիւն, որի՞ համար ներկայ, որի՞ ապագայ... դեռ չտեսանք Պոլսոյ ձայնիւ ազգասէր եւ ոսկիով փառասէր անձինքներէն մէկ քանիսը այցելութեան աչքով ու ոտքով պտըտէին ի Հայաստան, դեռ չունին Հայաստանի վրայ ուղիղ գաղափար։ Աշխարհ մը կ'անցնի, կը պօռանք, բայց մեր ազգասէրներ որ ամարանոցներ կ'երթան, որ Եւրոպայ օդափոխութեան, որ պաշտօնէն հրաժարական կու տան, որ թատրոններու մէջ հոգի կու տան, որ կերպ կերպ վայելչասիրութեամբ կը զուարճանան։ Սրբազաննե՞ր, գաւառներ գնացին ձեռաց։ Վարչութի՞ւն, Հայաստանի մէջ Հայուն կեանք չմնաց, չմնաց, չմնաց... Գթութի՞ւն»։

Այս սրտառուչ կանչը անչուշտ կը լսուէր Պոլսոյ մէջ։ Ոմանք ազգային ժողովներու մէջ Հայաստանի վիճակը բարւոքելու պահանջներ կը դնէին, բայց Պոլիսը չէր կրնար ազատագրուիլ բիւզանդական վէճերէն եւ միշտ կտրուած կը մնար Հայաստանի իրականութենէն։

«Արծուիկ»ը թէեւ միայն երեք տարի հրատարակուեցաւ, բայց ակօս մը բացաւ հայ հրապարակագրութեան մէջ։ Հայ մտքի ուշադրութիւնը եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գոնէ մասամբ գրաւեց դէպի Հայաստանը։

«Արծուիկ»ը պայքարեցաւ պանդխտութեան դէմ եւ քարոզեց բոլորին՝ կառչած մնալ հայրենի հողին։

Բողոքներու կազմակերպողը հանդիսացաւ եւ բարենորոգումներու խնդիրը դարձուց հրատապ։

Հայաստանի հարստահարութեանց մասին տեղեկագրերու պատրաստութիւնը «Արծուիկ»ի նախաձեռնութեան կը պարտինք։

Կրթական գործի դրօշակիրը հանդիսացաւ եւ մղում տուաւ դպրոցներու հաստատման։

«Արծուիկ»ը նաեւ բեմ մը դարձաւ նորահաս գրիչներու համար։

Աշխոյժ թերթ մը եղած է «Արծուիկ»ը։ Հայաստանի իրական կեանքի պատկերը հանդիսանալով, վատ երեւոյթները դատափետած, լաւը քաջալերած եւ ուղղութիւն տուած է հասարակական կեանքին։

Բազմաթիւ հին թերթեր թղթատած ենք եւ նորերուն հետեւած՝ անցած 45 տարիներու ընթացքին, բայց ոչ մէկ թերթ կրնանք բաղդատութեան դնել «Արծուիկ Տարօնոյ»ին հետ իր անհրաժեշտութեամբ, անմիջականութեամբ եւ իրական կեանքի հետաքրքրութեամբ։

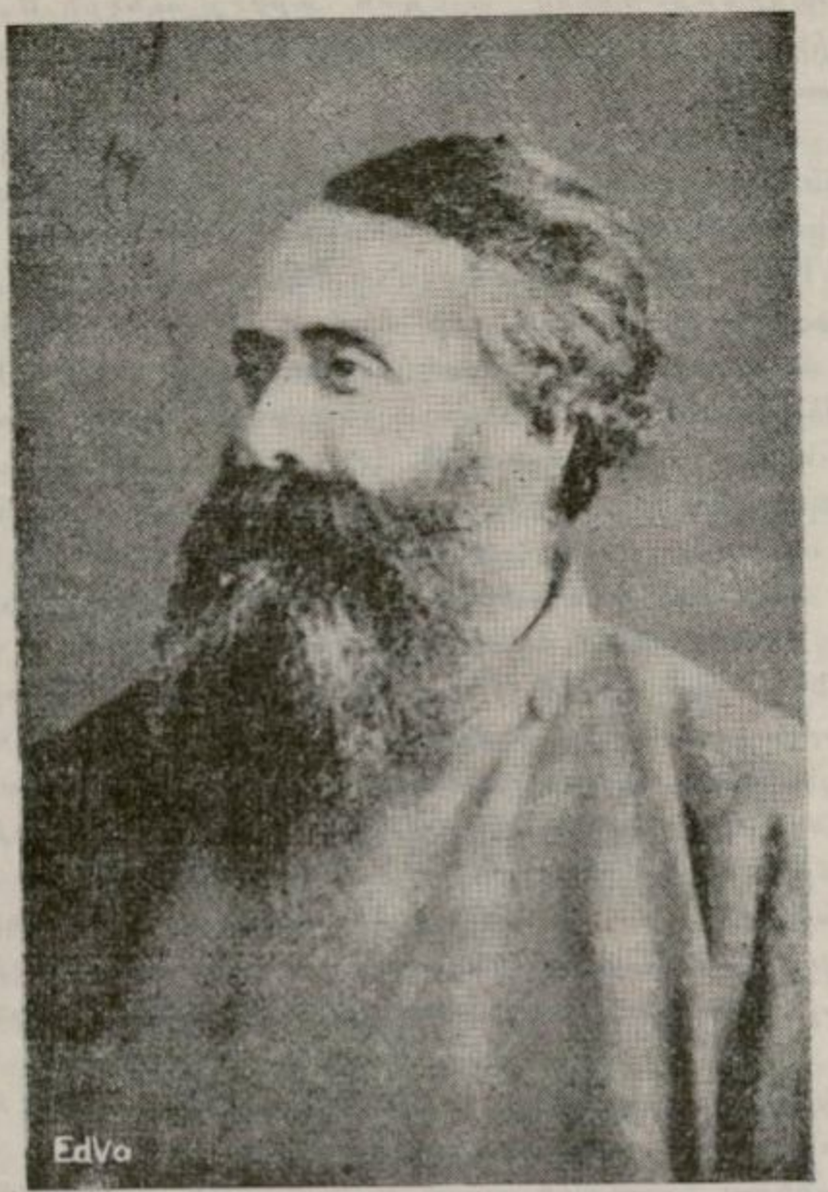

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ, ԵՐԲ ՏԱՐՕՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԷՐ:

Դիմացի էջերը կը յատկացնենք «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթի իսկական էջերը վերարտատպելու։ Առաջին թիւի չորս էջերը լրիւ կուտանք (ասա, էջ 211—4)։ ապա 7 էջեր զանազան թիւերէն առած ենք (ասա, էջ 215—221), որոնք երեւոյթ մը կը պատկերացնեն. ամենէն վերջին թիւի երեք էջերը (ասա, էջ 222—4) և ամենէն վերջի սիւնակը (ասա, էջ 225)։ Նախ կը զետեղենք Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանի (ասա, էջ 210) և ապա Գարեգին վարդապետի (ասա, էջ 225) նկարները։ Անոնք Ս. Կարապետի բարձունքէն և Տարօնէն թռիչք առին՝ դառնալու Խրիմեան Հայրիկ և Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց։

ԼՐԱՏՈՒ

ԸՐՕՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆՈՑ

ԹՈՒՒԻՑՆԵԼ ԹԼԻՕՓ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԸՐՕՒԹԻՒՆՆ
ԻՄԱՑԵԱԼՈՒՆԵՄԲՆ ԸՀԽԸՐՀԱԼԻՆ · ՑԻՆՆԱՀՈՒՆԵՄԲՆ ԼՐԱՏՈՑ ·
ԻՄԱՑՈՑ Ս· ԿԱՐԳՊԱՏՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻ ՍԻՒՏԻՆ ·

ՏՊԱՒԱԼ · 1863 · ՔԻՒ 1·

Ամ հրատարակութեան սակը երկու ամսում · տիպերն եւ ինկան ·
Տարեկան գինն 24 գրուշ ·
Ի հյսուսոնայ գինն 12 գրուշ ·
Առնի հատ 40 փարայ ·

Ամ քիւն ու գինն, կարգ են տարեգրուելոյ · Նոցա երեսներ յորոց ընդունիցի գին ամսոյ համար ·
Յորոցդեր գիրս երեսներ ուղարկեսցի առանց գնոյ ·

ԸՐՕՒԹԻՒՆ ԹՈՒԹԻՑՆԵՆ Ի ՕՐԸՆՕՒԹԻՒՆ

Ընտանեաւոր կենցաղ կը պահանջէ զի մարդիկ միմեանց հետ խաղաղութեամբ վարուին, եւ ամէն բան ընեն որ միմեանց սէր եւ համակրութիւն շահեցնէ. ասոնք են որ ընտանեաց երջանկութիւնը կը կազմեն, եւ ասոնցմով է որ մարդ կրնայ ըսել թէ ունի հանգիստ տուն մը եւ ապրելու ուրախութիւն մը։ Ընտանեաց մէջ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է, եւ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է, եւ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է։

Ընտանեաց մէջ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է, եւ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է։

Ընտանեաց մէջ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է, եւ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է։

Ընտանեաց մէջ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է, եւ ամէն մարդ իր պարտականութիւնները գիտնալու է։

բանիներէ ազգուհիս , Հայրենեաց սիրտերու Մէջ հանգչիս , մինչև Հնապատկիդ յաշխարհս Հեռան ժամանիս . քառասուրթիրեն ուսուցչէն , կրթուիթիրեն մեր աշխարհի մէջ տեսնես

Ո՛հ , մուռդաշ աչքիկդ ապի՞ կ սրտաուռիս . Ո՛հ դուռ ծռար , դեռ Հայաստան չ գուռս կ հեծէ . քո ծնողի անդրանիկ հաճ բոյր չրմանդ կայսուռ երեսներդ տաք տաք պագնուելով համբոյրի թաց թաց .

Ախիկիր գաս գալիական Հայեր , ընդունիլ գաս , Հայրենեաց գաւակներ , սա թաղնիկ Հիւրերն պիտի տեսնի ձեր ձեռքով ձեր խնամքով . Հասուած պահէ տէրս կատարչ արեր .

Ար կ փախուիք Հայրենեաց վիճակն իմանալ , Հայրենեաց ցաւն ու սիրտը գիտնալ , Հայրենեաց ձայնին լսել հասկընալ , ահա Լրագրիկ կ հասկրկի ձեզ .

Լրագրիս երեսս անգամ կ Հառչի Լրագրիկ իւր բոյնէն , Ո՛չ ո՛ . կարապետ սրտպատնէն , եւ չրկելով անցանելով իրեն մերձաւոր գեղերն ու քաղաքներն քար կ բերէ ամէն Հայուն , ուր կ հանդիպիմ եւ կ ընդունիմ իրեն . Լրագրիկ պիտի հրատարակ կ ըլլայ մինչև Տարօնոյ աշխարհին հաստատնելը , այլ եւ գանազան գաւառներէ առղեկուիթիրեն եւ առյդ պատմուիթիւններ , որոյ վասն արդէն կ ծանուցանէ եւ կ խընդրէ , որ հարկ ու պարտք համարեն իրենց ուսումնասէր ազգասէր անձինք այս մասին ձեռնտուիթիւն չնորհել Լրագրիկին . իւ Ո՛ստոս բահան Ո՛ան , ի Տաւրոսբերան Ո՛ադէշ , ի Տիգրանակերտ Տիարպէ քիր , ի Կարին Լրագրատ , այս տեղեր ահա կրցանկայ Հրմեուկ առնել , բարեկամներ եւ ազգականս կուգի իրեն , բաժանորդ եւ գործակից առնել . որոց հետ Հզմտակցիլ պատիւ կրնամիր , յուրեր ընդունիլ կ պատասխանէ , եւ մեզի զինքը , իւր Թեւերը մինչեւ իՈ՛ստոսանան Հայաստան եւ ի Պարսկաստան , Հասիւ ի Պոնտոս եւ ի փոքր Հայաստան , Ի՛նչ , Ո՛երաստիս եւ այլն տեղերը կուգի տարածել . որոց հետ երկրագործութիւն կամ Հզմտակցութիւն կանոնաւոր ու ապահով կերպով առնելու համար կամ կարող գործակիցներ կամ ազգակից առ մեզ պիտի ուզուին ի Ո՛ . Կարա-

պետ վրայէն .

Ի Պօլիս կերթայ այս Լրագրիկ իւր սիրեցեալ գաւառներուն իրեն Հայրենիքն զրկուած հրեշտակը . ան Հոն պանդուխտ Հիւրասիրա Հայրենակիցներն , որ տրտմած ձայնուով , սեւ ցաւ կուրծքերով , լալագին աչերով իւր տան ընտանեաց ու գաւակաց կհարցնէ կարօտով կ մտիչ , իւր երկրին լուր առնելու փափագով կ առնէ ի՛ւր ահա այս Լրագրիկ պիտի միխիթարէ յիրեն այնպիսիսաց . այս Լրագրիկ պիտի լցուցանէ սիրտերնուց սրտի փափագը .

Պիտի ունենայ Լրագրիկ իւր յօդուած նաեւ Պոլսոյ լրագիրներուն քաղուածքը . այն մասներ որ կ վերաբերին Հայաստանի գանազան գաւառներու կամ ընդ Հանրապէս ազգին . Հէ քաղաքական եւ Հէ ազգային լուրեր , որոնք օգտակար կ լինին Հայաստանցւոյն լսել .

Լրագրիկի գիրքեր փոքրիկ մէկ Թուղթ դոյ . (այն առաջին Թուղթս չսխալուհա) , տարեկան դին քսանեւչորս զուրուշ , մէկ Հատը քառասուն փարայ . Պէտ բազմին որ առժամանակ գնել կարգադրեմ , փոքրիկ արձանագիր կամ Հրատարակ բնեռնելդը չ ձանձրանայ .

Ա՛չ չկրնար որ այս ձեռնարկուիթիւնս դժուարին է . վասնզի Ո՛չդ Ո՛ . կարապետ պետի ջանայ Տարսոն Հաստատել նոր . Ժողովրդեան սրտերուս մէջ ուսումնասիրութիւնն եւ ազգը առնել նոր . ազգային փոքրիկ եւ շատ պարագաներով պակաս . Ժողովրդեան մէջերնէ երբեք Հին սիկ եւ մինչդ ազգային Թշնամութիւնեմբ լցուած ազգասէրներ . ասոնք Լրագրիկ ամէն կերպով ինչ գինքը պետի չսրմտրէ եւ բան ուսումն առնէ երեսին ալ , գոնէ առ այժմ այս չափով եւ այս ձեռնարկուիթիւնով .

Ա՛չդ վիճակին մէջ ազգասիրութիւնն խոր սիրելով , Թշնամութիւններ ու վնասներ անբաւ կ կրնան մեր ազգային . սրտաբուխ կ ուրախանամ , երբ կ տեսնեմ մեր ազգասէրներէն մէկը կամ միանգամայն ուսումնասիրել Լրագրիկի անձնական ու սրբազան պարտքը . պետի ամէն գիւղ քաղաքներ ունենան ազգային այս վասն սրտի իւր գրաւածքը պարզ եւ իմաստ ոչ առնչի բարձր մտածութեանդ Հետ տեղ տեղ գաւարձաւի ու ընտանի

կզգաժեն թէ ուրիշ տարիներ ալ կ'պատահէր այդպէս կ'երկարէր ձմեռ, բայց չէր խափանվեր ճանապարհները. այս հին ատենները որ չարաշահ ոչխար ու տաւար դուրս կուգան, գեղացին պարապ իր տանը մէջ կ'նստի, և ձիւնն պրելէ ի զատ ուրիշ բան չունի, ճանաւանդ թէ հազիւ բանակ կ'լինի.

Այսպատանի գիւղացիք առատ արուեստներ չունին, կարծած պրիլ Կ'պատուած տայ. մր մէկ պակասութիւնն տեսի, վերջապէս իրենց կեանքը կանցուցանեն ուրնայնու թեամբ. երբոր թէ երթա մարդ ժամանակը չարիք հանդիպելու գիտնայինն.

Շատ խելօք են, և տէրն կերկար գալ չէ. կասեն թէ քրիստոս կ'երկարէ ըզժամ չէ. իրաւ է. ասկայն մեզ կարծելէ աւելի երկար թուեցաւ թէ հոգ, քան իրենց համր վախնալու թիւն. կուսեն թէ բազարեանս թիւն կ'կիզրէ զմեզ. ասկայն մեր կարծելէ առաջ պատահաց ու ձիւնէն բազարչ ոչ անկարե չինելն և. արքան իրենց կոյր և օրենքներէն քիչ տեղեկանալ անգէտ չինելն է.

Այդչոր պատ արդարեւ գԹուքեան և այցելու թեան կ'կարօտի այսօր.

Կ'երեսփոխանական չարժ լսուեր եղաւ պրինձ Այդու նախանձոտ այս անգործ տարուան Կ'երթան, ըն տասնորդական առաջքը, Թաչիէր, որոյ ձայնը մեզնէ և ի Պոլիս հասաւ. Խորհրդարանի դուռը քարտզո հգաւ և կարծել կու տասկայն ինչպէս եղաւ. Այդչ գիտցողն տասնհատ ապացոյցներ կայ ո և արտասուր Թափիլ. Թէ անկարող չինէր կարող չինէր գնալուն. մեզ վերյ առնել ո.

Թուրքիոյ գեղացին իր վերյ առնել. կ'երջանկի ազքատն տասնորդը Թեան բռնաժեն ժողովուած խառն ու ցրուն եւսոյ Թիւ ը է. որքան չկրճի, նոյնա տեսակ կ'տառնեն ժողովրդեան բոլոր, եւ հրամայէ Թէ քան իրատուսոյ. քան ուրիշ չափ չեն, եկած արդեսոյն Հաւասար. մեզ գիտէ քանի պատիկը ուր ուզեն հոգեր. պահ տայ գեղացին. Կ'յա տարի պ ժքատրդուԹեամբ բոլոր գեղերն ալ կերթան էր մարախ, ու տարի չէին կարողանար յանձն առնել տասկր վճարելու. այն չափով, երբ առատ կ'լինէր

չեզուով պիտի լինի. քանզի տրա նպատակն է գիւղացին. քան քաղաքացին խոսք հասկացնել. սիրաքներն կրճել, միաքներն գարթուցանել ապդասիրական եւ քազաքական սկզբունքներ ընդունել, կարգալու եւ ուսանելու. քան ամենայնի ուխտ եւ նպատակ ունենալով իրեն Կ'պրներուց յառաջադիմու Թիւն. Ամանեան բարեխնամ կոչեցաւ Թեան արդիսական հպատակու Թիւն, եւ քաղաքացու Թիւն եւ ազդասիրու Թիւն.

Կ'սպասե ահա, ո հայրենասէր հոգիք, ձեր ի սուգ բախտ Կ'բան ին ծնանելով զարգացուցանելով իւր ձագուց երասը ի ազգայ բոյն, անոնցմէ քանիսը քաղաքացի Թաւ ի Թաւ ի. Հարստահաս ուր կրկին ի Թուխ նաւաս.

Տարօնոյ Կ'բնու իկ այսօր կ Թուչի Վ ապատ չական, Կ'բնու ոյ ձագուց իճ երով. և պիտի գարգացուցանեն իւր ձագուց երասը ի ազգայ բոյն, անոնցմէ քանիսը քաղաքացի Թաւ ի. Հարստահաս ուր կրկին ի Թուխ նաւաս.

Տարօնոյ Կ'բնու իկ այսօր կ Թուչի Վ ապատ չական, Կ'բնու ոյ ձագուց իճ երով. և պիտի գարգացուցանեն իւր ձագուց երասը ի ազգայ բոյն, անոնցմէ քանիսը քաղաքացի Թաւ ի. Հարստահաս ուր կրկին ի Թուխ նաւաս.

Կ'յա տարի պ ժքատրդուԹեամբ բոլոր գեղերն ալ կերթան էր մարախ, ու տարի չէին կարողանար յանձն առնել տասկր վճարելու. այն չափով, երբ առատ կ'լինէր

Կ'յա տարի պ ժքատրդուԹեամբ բոլոր գեղերն ալ կերթան էր մարախ, ու տարի չէին կարողանար յանձն առնել տասկր վճարելու. այն չափով, երբ առատ կ'լինէր

հաւնձը եւ ազատ կ՚լինէր մտրախէն ։

Ա՚յս ժամն Ա.ՀՊատուէր Ա՚ոսկիոյզ Հոգւոյն սրտի ջանքը , եւ ազգասէր անձանց հակառակ աշխատանքը ժամրսմանի կերպով պրել պիտի է , բայց ոչ առ այժմ ։

Ա՚նդհատ մարթի ամոյ սիրելիներ Գաշտոն իւնեն , ժողովեցան ի Ա՚ուշ եւ հատարակութեան կոչմէն գրուած ապիտագիր մի հիւրերին ու Հոգւոյին մասին ցին պատճառալ այս Թաչիքի մասին ։ որոյ օրինակներ պրկուելան առ Կարծր Ա.ՀՊատրին էչխանաւորներ ։ ապա հնար նահ ս առանձին տղերսագիրներ պրկուելան ժողովրդեան կոչմէն , որոց անդրադարձ պատասխանը կատարեալ գիտութեամբ կ ստանան , ապա թէ ոչ ժողովրդ Հոգւոյ է ։ Տաճկ հպատակութեան կ կորժանի ։ վիլլին չուներ հասած է ։

Ա՚յս ապերասդիրներէն կ խոստանամք հետաւ . նաւ թիւերով հրատարակել ։

Պա ւ լամխոյ եւ Ա՚խտամաւ հարեան կոյ թէ փոյթեր կ լինին անոնց կին հաւատքներու ժողովրդեան քովէն , որ Թաչիք իւրեանց վերայ Հնոյ , բայց ժողովրդ իհնա կ ապատատանալ անարդ ութիւն , ձեռ , մտանութիւն , հալած ան ք , յան ձն ա ատ կ գիտնայ ։ Կ գիտնայ վասն որ գոցա մէջ գեւ եւս շրջիչ ոչի Թշուառը ։

Ա՚նոնք գիտեր այդ կերպ վարմունք բրաձայ պաշտաձանկանները մեծագոյ տէրութեան պատիւ ու չաւն ատելցնել կ համարին որդեներ մեզ գիտեր որ հպատակի հարստահարութիւն տէրութեան ապա հմտութիւն է . հրապատակի հանգստութիւն տէրութեան փոքատարութիւն է . եւ տէրութիւն իւր հրապատակց վերայ այնպէս կ հայի , ինչպէս իւր հարազատ զաւակց վերայ . ուրեմն դգուշանան մեզ այն ձեռներէն տէրութեան խռովարարութեան , ապստամբ ութեան եւ փոքատարութեան գիշչերու . ու իրենց պարտաւորութիւնը ճանչնան , գժոգոխ րդ սիրեն , եւ ոչ հալածեն ։

Հայաստանեայց աւ յաւետ ի Պոլիս հատ , եւ Ա.ՀՊատրին փոքատ ութեան ցած էր այն առ ի գան պատճառ ժշկիչներու Հոգւոյ Ա.ՀՊատրին հարստահարչ գործոց Հոգւոյ պատուական Հայրապետ մերոյ Ներսէս Ա.ՀՊատրիարքի գործոց Հոգւոյ պատուական Ա՚ստիս ԼՔրագրին մէջ քանիցս անգամ գրուած ։

Ա՚նդհատ չարթուն Կ. Պոլսեն տաճկերէն գրուած ու կնքուած գիր մի ընդունինք Հայերէն . որ Հոգւոյ Ներսէս Ա՚ստիս պատճառ ութեան . ազգ ապատ ձամանիներ կ ստեն հետ . բայց գրարեր Հատագիրն Հայ՚ որ յատուկ Պոլսոյ պատճառ Ա՚շխէն ներքատ գիրկերն , կ պատուի Թէ Ա՚ղբատն Հայ՚ Կ. Պոլսոյ մէջ Հոգւոյ պատճառ ութեան Հրատարակ ութիւն կայ ձրատարած ։ Ա՚յս գիրը Հայերէն անձամբ ի Կարին տրուած ։

Ա՚ստիս մէջ կ կարդանք . որ Կարնոյ Կաւատակ ի Հայ Հոգւոյ Հոգւոյ Հայերի պետ երթայ . եւ Հրատարակ ի ան . Հոգւոյ Հայերի գայ Կոյաներական բարեհաճ ութեամբ ։

Ա՚ղօթեանք , Հր ատրբ բարի եւ կամք Հրատարակ ու գիտ Թիւն լինի ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ի Պոլիս Տ . Գ. Հատ ի Գ . Հրատարակ ի արտգոյ . քարտիէ Ա՚. Հ. Հատ ութիւնքեր կնգե յ օյն Գ. Հալաթիս ։

ի Վ. ատ Պ. Ա՚կրտիչ Տ. Ա՚տամեան ։
ի Խոտիշ Պ. Հրատարակ Ա՚նիշեանց ։
ի Ա՚ուշ Պ. Ա՚նդրեաս Գ՚ Հ. Հ. ատ ։

Ա՚յժմ ան Հ. Հատագիտ ութեամբ Հայերնասէրք բարեհատ ութիւնը խնդրել է բաժանարդ ութիւն և. ի գործ ակատ ութիւն լրագրոյս. պատ պիտի յաջողիլ ինչ և յատ աջող իմն ինչ մեր ժանկական ընթացքի մէջ . միշտ փատն և պատրաստ եղ ատ այս Թիւն Հայերնասէրք ։

Հրատարակ Հայրիատ . Ա՚յժմ ի Կ Թատ . Գ. Հատ ատ Հ. Ա՚ատատ ։

Խմբագիր Տարօնոյ Ա՚յժմ . Կ Պոլիս
Գ. Հատ ատ Հ. Հ. Ա՚յժմ ատ ի Գ . Ա՚յժմ ատ ։

ի Տարօնի ի Գ . Ա՚յժմ ատ
ի Տարօ Ա. Հրատարակ Հ. Վանքը ։

ՈՒՐԱԽ ԱՂԻ ՏԱՐՕՆ

Ա՛հա քեզ ցեղուխեան աւետիս, Տարօն հայաստան, դու Ա՛ուշեղոյ եւ Ա՛ահանոյ Ա՛ամիկոնեան քաջաց բազկաց պարծանքն կորուսիր, դու նոցա կամքն արբուցիչ մայր, դու նահատ որդոց ի-արգամանչաց հանդաստեան հեզիկ վայր, դու նոցա մանկութեան քաղցրիկ օրօրոց, նոցա առաքինութեանց կատարելութեանց վկայ։ Ա՛ահ ի՛մ գանկալի ձնոյդ, կորսուած կ՚տեսանեմ այդ-ամէն փառք։ Ուրեմն այդ ի՞չեցաւ Ա՛ամիկոնեան քաջին, ուրէ նոցա գէթ հանգուցեալ մնացեալ ոսկերաց կղզակոյտ գտանիր. ուրեմն այն հրաշալի անձինք, Ա՛նարժր եւ Ա՛ահակ, ի-արգամանիքներ, որոնք քրտանաջան վաստակօք յաւուրս բեղմն Հայաստանի մանուկ էին։ Ա՛յժմ նոցա փխրուկն վշտագնաս ապանդպ, հարուածներուն, եւ ամենակերպ ի՛չս առնելոյն ժո՛ղ կ՚առնուս։

Ա՛սկայն հերիք է, այսու հետեւ քեզ աւետիս, դու յուսաւոր կ՚ապրիս հասելոյն եւ քո յոյս յաւուրս է. վասնզի Ա՛ստուածային եւ Ա՛զգային վարչութիւն իրենց քաղցր այցելութեան աչքը դարձուցին հայել քեզ, եւ ահա աւետիս ինձ ի Ս՛ապուրեան Ա՛րձանէն նոր Ա՛րձանիկ ձնատեզ։

Քաւսա՛ք Ա՛րձանիկ, Տարօն, եւ աստղաւոր աւետիս բոլոր Ա՛զգ ափրաց, տարաւ քո ի՛չս ուսումնութեան յուր Ա՛սպետնախորդաց, քու յոյսդ անմահացուր, վասնզի Ա՛զգ ասէրներ կ՚փափաքեն օգնել քու ի՛չս ուսումնութեան, եւ կղառնան հայրենակարօտ որդւոց սիրտեր այսու հետեւ դէպի քեզ։ քո կրնան նայել որդիք կ՚ժողովին քո ծնունդ տակը։

Խաւսկանէ մեզ Տարօնոյ որդիք, ազգասիրութեան խոր խաւսքի մէջ դանդաղիլիք։ Ա՛յսաւսանէ նախնի դարուց լոյս կ՚ցոլանայ այսու հետեւ մեր հայրենի վայրերը։ Ա՛յս դու, Տարօն, աւա քնար իմ ձեռքդ, զարկ ու կանչէ քո գաւակներդ, եթէ առ քով չեն դան, նայ, գանէ իրենց սիրտերդ քեզի տան եւ զքեզ սիրելու փափաքին, օգնեն եւ ազատեն այդ ի՛չս ուսումնական վիճակիդ, անմահացուցանեն քո անուն ապիտարհիս երեսաց։

Ա՛յդ ունի եւ այս իմ սրտի իղձը, Ա՛ստուած, եւ ձեռ ասէ յո՛ քոյն Ա՛ծնեաց, ինձուկ հայրենասիրաց։

Ա՛ստուած վկայ։

ՏԱՐՕՆԱՑՈՑ ՀԱՅԿԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Տարօնոյ Ա՛րձանիկ աւաչիկն նուագն է իր ազգաց ծպտանիկը կ՚փոխէ, իւր մատղաշ սիրտին աչքերը կ՚ծպտան քաղցրիկ, իւրկրութեան տեսարաններ կ՚տեսնայ եւ ցրնծութեան համբոյր կուտայ հայրենասիրտ։ Ա՛ետիս ձեզ հայրենակիցք Տարօնական արձագանգ։ Տարօնոյ ժամանակիս տղերքն ու յարդանքը ճանչնալ ակնարկ, ուրիշ բացատրութեան տեսնել թէ ինչպէս ուսումնարան ժամդ ժամանակին կիյնան։ կ՚սիրեն եւ յաւաչ կ՚վայելեն ընդհանուկն ապեանէ որ ժամանակ չունին աչխատելու իրենց երջանիկ ապրելու, հանգիստ կեանքի վարելու, եւ մինչեւ անգամ մարդկանց մէջ կարգ ու պատիւ ունենալու։

Ա՛ւ թէ այդչափ գերութիւն, քաշած զրկանք ուսումնութեան, հաւատանք, թշուառութիւնք, ամէն կորուստներ ազիտութեան քաղաքացիի պատուհասներն են եղեր։ Ա՛նոնց թէ ինչու այսչափ յեան մեռած, այսչափ յուշ արմնցուած վասնզի զարթնուցանող ալ չի ունենար։

—Ա՛յսու հաչէ մեզ ազգապրելի, այլ ազգամոլի։ Ա՛պրմիցն իրենք իրենց. օգնեցէք իրենց իրենց, եւ Ա՛ստուած յաջողեց, այսօր Տարօնոյ Ա՛սպագունք իրենց քաղաքացի եւ չարժմանց արժանի Ա՛ստղորդութիւն մի պատահի, ակսան իրենց անգիտանիր ծնողաց, ապագային համար խորհելու եւ գնահատելու քաղաքներ. համար ուսման եւ լուսաւորութեան փափաք եւ ջանք ցոյց տալ։ Ա՛յսօր Ա՛ղբ մէջ ուսուցիչներ կան. այսօր Ա՛ղբ մէջ Ա՛յոց մանկտիք գրեթէ կուգան Ա՛ստուածային բնութիւններ կան. իւրաքանչիւր բնակութիւն Ա՛սպետնախորդաց բնակարանն է. Ա՛ստղ ի՛ն բնակարանն եւ Ա՛ստղամանչաց բնակարան.

Այն անվայել , ինաւսկար եւ վատ-
թար սովրութիւնը բառնալու համար գու-
ցէ յառաջագոյն ալխտհուած ինգիր , բայց
գէտ պէտ առիթներով կ՚ապիրէր չէր յա-
ջողուած : Հաւսիկ ար անգլիաց տարի էրթե-
ալ խոռոտ թիւ II. խառնիճաձիր վարպետ-
ներ առնելով , անոնց ամէն անդամոց ան-
ձնագրեր թիւնք եւ կերպ կերպ ժոգովք
ու ճեռաներ դուռնէն դուրս ասոնց ան-
տեղ բառնալ տալու խոր-
հուրդ առաջարկել : Ինչար ասոր իրեւ
գէտ ան II. խորհրդակից խորհրդա-
կան II. Տոլլ , որք համաձայն հաւանելով
պզտիկ ու խոփանել տալու գործ :

Ասոնց ետեւ քիչ կար մնալ տալու եւ ետ
քիչ կայ սովրելու մէջ , գան կ՚ընդունէր
բարեպաշտան եւ խոհեմաբար անձնդկռել
եւ ջանալով ու աստիճան չէիպարեալ-
կանաս հիմնարկեալ Հայոց խոհեմ
կան հոգւոյն . եւ քննել մ՚ըստ արդեամբ
վանաց ցն եւ բան երկիւղ գործս ետեւ ու խոս-
տովանութ մ՚պատ գիշերոյ օրհնել (ա-
ւանդ , բերան չի բառներ տակ) կապական-
ութեան ան հաստատի եւ կղտանան պղծու-
թեան տակէն . Թագաւորին գործոյն վան-
քին . Իրկրան գործակցութեան տնձանց :

Ու այժմ ժիտն այս կարեւոր գործոյս
հաստատութեամբ չեմբեռանդ ու խոստովան
համար ձեր չունիմք , երբ ուզեն կարող են
պալ թագի առնալ . Ճանաչելուն եւ ոտքս տա-
թիս ու խոր եկեղեցուն համար կասկած որ
Պրիտանէա կան ե . վանական օրինաց բնե-
դիմ , ուսոր ամէն կերպով արգիլուած է
ոչխարանց վանքին մէջ տակաւ մտա ան-
նել , գրեթէ կուգան վանահայր դնել , գոգա-
նալ , յանդել ու այլն . միաբանքն գՀայոն Ա-
ստուծոյ առաքելական փոխարկել այլոս առա-
գաստ ու եւ . . . Ընդհանուր Պրիտանաց խոս-
բան կ՚ունենայիր : Այր ասելոյն ակամայ
լսելու ես եղե :

Ի Տպարանի Վ . Վրդ . Ասլանեան ,
ի Տարեմուտ Ռ . Կոստանդնուպոլսոյ ։ Ի ամին
Ռ . Վասն անձնանունց Անուանց ի Ընդհանուն ,

Թիւն խրատական Թագիրս մէջ , որոնք
բան հարիւրաց եւ բան յաղագս հարցանաց
ամաւիանաւորութեամբ եւ առանձին նուիրք .
Նոյնպէս հինաւուրց վարդապետաց վար-
ժարանքն որոց մէջ Հայոց ոսկեդարեան
յոյնաց հերետոսաց են եւ Տարեն գեղար-
Թագին հրամայ իւր ազգիդ , հոգաբաժ , եւ
գնա այն աստուր չհասած , զոր մեր ապո-
գոյ հիւրիք . այսպիսին կոչի գեղագիտ-
նագ եւ բեղմիկ :

Այս չ աստ երկր վարդապան ունի աս
ազգի բառանիւ բարեկարգ . մինն ի Ասլ
Ասպետն Թագ . մին ի Հայոց Թագ . մի-
ջին ի Հայոց Թագ . Ասոնք ալ կ՚ցա-
նուց . Ես կ՚ասուիք որ չեմ ազգ ազգ
այն Հայոց մէջ վարդապանեմ ալ :

Հայաստանեայց Տարօնոյ գեղերու մէջ մի
քանի հազար տղոց վրայ վարդապետներ ալ
միշին Հայաստան իրարանցման եւ յա-
ղիներ Հայաստան , ուրիշ տեղ Թագոյ
նոցա բարեբարեաց տեղ ետ չմտանիլ .
Այ ազգասէր Ի Հայոց . Վարդապետներ
Ազ բան , Վարդապետներ ի Հնդիք . եւ մի
կերպ սեան քրիստոնեայ կազմիլ է ի-
Տղիկ գիր գ արդ ջանք եւ հարատեւել վար-
ժասան հաստատել ոչն գեղի մէջ ,

Ի միջի մեր եւ Հայոց Ազգ ապերաց
ատելութիւն հետ բոլորեալ էին եւ
գահս էին ժողովել միաբանել քրիստո-
ներ ժողով եւ վարժարանել , եւ բարեմաղ
միներ նոցա ջանիկ յաջողեալ էին յարա-
տեւ էին եւ արդիւնաւոր յառաջիկա-
ալ էին հասնել , Տէր մեզ Ողորմ ,

ՕՐՆՈՒԹԻՒՆ

Ընդ հեռաւոր այն ծագումն որ ասեա-
վանդաց (վանայիր) արդ նշմարէ Ա-
Կարապետի վանքն է , որ ի կառուցս էր ամէն
ապրիլի արդարեւ էին . Ասաւ ասծան ձեռն եւ Ա-
Խոյրի Նահ ապահասոց գործ , Ընդ հա-
պետարանին , հիմն ցոյ ի Թագ Թագ
ասն մի ձեռնոյ գասասներ եւ յաղագներ .
Թող ի ջուխտան բնականի , վանաց գներ
գնել ի ներ կնոյ պատուասոյ Թագ ասն ,
Նոյնպէս արդ ասվանն Ա . Կարապետ ասծան
վանաց ասն Թագ ի ներ ասն ,

ՄԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆ
ՏԱՐՕՆԻՑ ՄԻՋԻ ԵՒ ՕՏԱՐԱԶԳԱՑԻՆ
ՎԻՃԱԿԻ ՎՐԱՑ ՀԱՅՈՑ ԽՕՏԻ

Նախորդ Թուով Ազգային Սահմանադրութեան վրայ յօդուած մի հրատարակեցինք, որ շատ նպատակութիւնը չհասկցուեցաւ, եւ դեռ առաւել անհասկնալի շինելով, բնդհատեցինք, պահելով իր ժամանակին.

Այժմ ուրախութեամբ կ հրատարակենք բնչպէս որ հրատարակեցինք պղէն մէ Ազգ առանձին ուղղութիւն ()ղնական ժողով կազմուած եւ հինգ խոպի եկեղեցւոց հինգ թաղական խորհուրդներ բնտրուած ու հաստատուած էն . որը ըստ իրենց պարտաւորութեան եւ կարգուածեան կըջանան յաժարութեամբ եւ գովելի աշխատութեամբ իրենց պաշտօնները կատարել մանաւանդ դպրոցներուն հոգ տանել.

Վճռեցինք ալ ի Պոլսոյ եւ ի Զմիւռնիոյ հիւսն գնկէն առնլի օրինաւորապէս տպագրել . այնպէս եւ եղաւ. պատրաստեցան 24 գեղ էն . իսկ եւ Բուռնապէն, որ 23 գեղ էն. Ծանօթ անգիր ու գաւառներն ալ նոքին հրահանգ եւ գրութիւններ գրկվցան , որք առնուն անձնական իրաւնքնեմբ կ աշխատէն եւ յառաջ կ տանեն. եւ ժողովուրդ առնուն միտով կը դնեն ու կ հնազանդի :

Ընթերցողք . Թերեւս տարակոյս ունիք իրաւնքնեմ գրուելի մի կարգադրութիւն, այդ բաւական չէ , ձեր աչքով եւ հոգւոյ առաջ բերէք ժողովուրդը մի ինչուան Թեմեր, ազգատ, գրկեալ, չարչարուած, վիրաւորեալ, չափազանց, հալածանքներ, անիրաւեալ, տանեալ, եւ բոլորովին անհետ անազատէն, անյոյս, եւ անլոյս . . . ։ Կ գրել չի գար ասոնց ապրանքը. աչքը չի կըրնար տեսնել , սիրտը չի դիմանար առանց յուզման յարատեւս փգձկելու . ազգութիւն ձգնչու իրիկուան ատրճանը յօրշուն, կրոտրքի՝ ձայն չունի. բայց դեռ գիշերնամայրս կրնդունի , Հոգիները դարձնելնեմ, եւ չկրնիք կատարեալ չանչ. ու ալ չենք կրնար կատարեալ գրել , սիրտը. նիս չի ներեր. Թէ ինչեր տեսեր են . . . ։

Լսանի տարին ասոր ժողովուրդ պատրաստով եւ բազդեցով , դեռ լոզ մի չեզաւ իրենց մէջ չնչաւ իրենց մէջ մի չնչաւ իրենց մէջ սրտութիւն , որ լաւ սեղանակ է ազգս ձայնին ու չխնայ կիր. վայրութիւն Թող գնաւ Թիւն առ . իրենք ասոնի այսպատասխանը ժողովրդեան Թող իր ամէն ուժը ամփ-փէ , իր գործն աւարտեսնցրնբար, ազգասիրաբար , մարդասիրաբար շարժէ այս մասին. Թէ կուգի Թող մնաղգամ Թողու որ ուզնն Թէ կրժչէ Թող շատ, դի սհա հոգին իրեքան հասեր է . Լմնէ , ազգասէրք , եթէ վարչութիւն լմնէ՝ ազգ եւ եկեղեցական ժողովներ կ հաստատէ. սահման կ դնէք . շատ բանի անձան կ հանէք . ու այսպիսի երկիւղներ ազգային ահագին մարմիններ ողջ ողջ կ Թաղվին . այսօր Ա՛ուշ , վաղը վան. վարչութիւն . միւս օր ննեն նվ ուրի հասնար լուսաւորութիւն, որի համար պատրաստութիւն . որի համար ներկայ, որի ապագայ . . . դեռ չտեսանք գլուսոյ ձայնիս աղաղակը եւ ականջ վառանալը անձինքնին մի քանիը այսկլուսութեան աչքով ու ոտքով պատկին ի Հայաստան . դեռ չունին Հայաստանի վրայ ուղիղ գաղափար : Աշխարհը կ անցնի . կըպատանք բաշխ մեր ազգասէրներ որ ամբանաւոյնք կ երթան, որ Լուսոյ օգտակար լինեան, որ պատշաճէն հրաժարականը տայ, որ խաբարնեքնս մէջ հոգի կուտայ , որ կերպ կերպ վայելչութիւնեամբ կը գըուսաբանայ : Արուսեաններ , դաւառներ գընացին ձնուց. վարչութիւն Հայաստանի մէջ Հայուն կեանք չ մնաց. չ մնաց. չ մնաց . . . ։ գլուսութիւն

Այս ասելով այդ . վարչութիւն չունք կրնար մեզապրանաց տակ առնել , այդ յանդգնութիւն չունք ըստ մեզ. եւ ոչ այլ անհատ ձեռնարկ ազգասէրներ , որոց կիսանք մէկ մէկ յոյս եւ ապաստան է ազգին. նոյնպէս իրենց կանքն ու խորհուրդ ի մէր Հայաստան. ազգոյ առաջ մեք պատասխան կ մատուցանենք . բոլոր ազգի յոյսն վառուած՝ ու ազգը մնացեր են , Հոյս եւ թարեխնամ Տէրութեան շնորհքն ու գլուսութիւն :

Վառնալով վերջապէս մեր ազգասէրն ու արամագին ձանապարհէն՝ յորմէնք այս ժողովուրդ , որ ամենայն սիրով ընդունեց եւ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1861 ՄԱՅԻՍ 24

ՀՈՐԻՆՔ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ԱՐՀԱՄԱՐՀՈՒԹԻՒՆՔ

Լինելով դարձեալ այս օր նշանաւոր եւ ամէն հայուն փափաքելի. ասենցին զոր ամէն աշխարհ՝ եւ ազգի յառաջդիմութեան ու բարօրութեան ցանկացող եւ փառասիրող հայերը. եւ անշուշտ ամէն բարեգործներ ու ականաւոր տեղերը ասոնց յիշատակը հանդիսաւոր տրամադրութեան հանդէս եւ ցնծութիւն կատարած են. Տարօնն ալ եւս չմնաց իր պարտքին ի տէր կանգնած տրամադրելով նոյն պարտիզին մէջ եւ նոյն ազգիւրի վրայ, կանանչագեղ ուռենեաց հովանոցի ներքեւ. եւ այս օրս ձագկանց կամարապատակ յօրինուածքներով, ու խոնարհ հոյր տարրերը հոն բազմած եւ մխաւորութիւնը սա հաւարակ հանդիսաւոր էին. դպրոցականք պար առեալ ձագիկ ի ձեռին ձառեր կ՚արտասանէին, երգեր կ՚երգէին, եւ բերանացի առեղծուածներ ալ եղան, յատուկ յայնմ օրուան տեղւոյն (). մանաւանդ ե. ապարիւլ Ա.ձիզ ազգասէր, գՀայուհիութիւն եւ գԼաւշութիւն կ՚օրհնէին, եւ այս այս զգացմամբ լի էին. Հայր առաքնեաց օրհնութեամբ վերջացաւ հանդէսը.

Ա.ՐԻ ԵՒ ՍԱՂ

Անցեալ չաբթու. Այժմ գիտիքը հրամանագիր հանած նահանգիս բոլոր պաշտամունքի. որպէս զի գործուիքն անձնուր որ (կիսաւարի) մարտիր ձնուն գայ. քն ոյժը տեսնեն, որ ասպետարար գործ գործ մէկ տեղ կուտակած կ՚լինի. դեռ չկարցած գիտ հանեն մոլորեալ ջուրը լիցուներն, կամ չար խոտ գիտիքով վրանին ոյրեն. Այս կերպով գործ ուղիղ ապահովիչ ձագիկ ոյրեն ոչ ոք հանդուրժեն հանուածէն, որոյ երեսէն երկու տարի է ժեր գիտ ու կ՚ուշին եւ տասնապատիկ մոլորակ ոչ ոք ձեռնարկեն կ՚ուած.

Այս տարուան եղած ցանքերը խոտակ կոփեն. տեղ տեղ կիսատ մնացած սկսեր է երբեմն գործ գործել. բայց կատարեալ հնարամանաւ ժեր զգուշութիւններ կ՚լինեն. տեղը կ՚ոգեվեն. տեղ կ՚ուրեն. տեղ տեղ ալ կ՚յարուցանեն սկսեր է կատարել.—Ա. առաջ ոգորմածեան նշան.

Այժմ ժէջ հինգ թաղի եկեղեցեաց թաղական խորհուրդներըդ քուէարկութեամբ ընտրուած են քահանի Աստուածաշունչ թեան. որոյ յայտարարութիւնը եւ ընտրելեաց անուններն յուշ հանելով ձեռքիններ յաջորդ թուով կ՚հրատարակենք.

Ա Ջ Դ

Առաքելեան յարգի պ. Գասպար պայտառ՝ նշանակեցաւ Գործակալ Ներքուիկ ի Աստուշ. ուր տեղւոյ պ. Ա՚ելքոնի վիճակին. որ կամաւ հրաժարեցաւ. վարժապետական ծանր պաշտօնէն ազատեալ.

ՆՈՐ ՀՆԱՐԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ.

Պուլանըխ գաւառ. Ապրի գիւղ՝ մատերնոր առնելը շինած ժամանակ գետին կ՚փորեն եւ երկու հատ մեծամեծ քարեր կ՚լինեն հողի տակէն, որոնց գիտի Հնչուն քարեր են. Մէկը խոշտաքար է ուրիշ խոտ հին ու մաշուած. մեկը՝ մարդակերպ մարդ քանդակած արձան հսկայաձեւ եւ մեծ. մէկ ձեռքը ձիզակ բռնած, մէկալ ձեռքը վահան կուրծքին վրան դրած. կրունկ մէկ յաւնարէն գիր ալ կայ այս արձանին տակ. Աստ դիտակ. Ապահովեն բաջաց արձան կամ կուռք եղած լինի. Թէ այս թէ այն. Վերջապէս. Ազգային հնութիւնաց ժողովարանին արժանի բանիմ.

Կը ցանկամք աւելի ձիշտ եւ կատարեալ տեղեկութիւն առնուլ ու ժամու ցանել ժեր սրտագոյ յընթերցողաց այս եւ այսպիսի հետաքրքրական հնութիւնաց մասին. որոյ նամանեղը թերեւս չատ ունի պահած իր փոշիներու տակը՝ Հայաստանի հողը.

խմբագիր Տարօնոյ Ա՚րժանիկեան
Պ. Աստուածաշունչ. Անտ ի. Ա՚րժանեան.

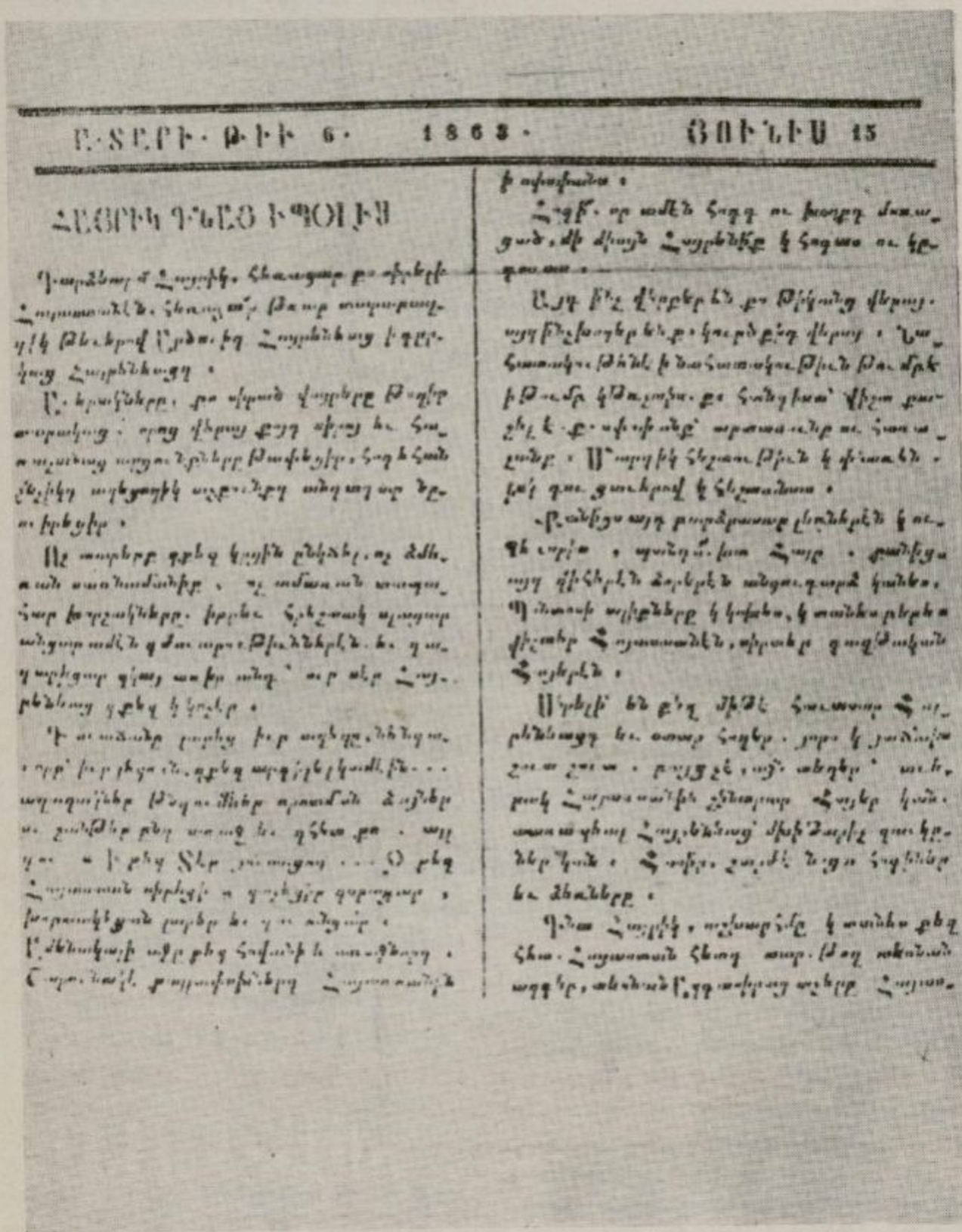

Հայկական Սահմանադրութեան ապիգարան

Խիստ ձշդաւոր եւ օրհնեալ խորհրդաւոր օր էր Մայիս 28. Ի. Հոգեգալստեան կիրակին. Ի. Պարապմունքի վճռաւորեալ Աբգ. առաքն հարեր եւ բոլոր միաբանք առ հասարակ միրուխիր տեսիլ խմբելցան ի նոյն պարտէզ. ուր ամէն ապրի այս հանդէսը կ՚կատարուի.

Ղազրոյականք ճաւերով եւ երգերով կը զարդարուին հանդէս. բոլոր հանդիսականք ուրախ էին. եւ հայր սուրբներ օրհնութիւն եւ կոհութիւն կ՚մատուցանէին առ Աստուած վասն ազգիս. Մասնաւորապէս մագիստրոսներ ձուխերնուն վասն բարեխնամ հայսեր միհիտարա Ուսլեան Ղազմիրի կիներց եւ աղրուհեան ի հասատատութիւն. միաձայն կնգղկներով եւ սիրալի զուարճութեամբ վերջացաւ հանդէս ի փառս Սահմանադրութեան ազգիս Հայոց.

Ազգասիրութիւն

Տարօնոյ Աղանուի երիտ ասպի յատակ պատիւ ունեցած է իր ասպետաց միութեան ոգի ժէ դէպ յիշատակել Ղէր Ղսաիշեանցի բարեպաշտ քանիմ ուխտատրաց կամաւորական եւ ազգասիրական շնորհքներ բաշխել Ի. վանուցս Հառանց աւուրց գպրոցի Տանկանց հանդերձացին. այս գեղեցիկ սովորութիւն տեղոյս համար նոր էր. այլ իրենց բնական՝ եւ օրհասան պարտքերէն ժէկն է եղեր. քանզի իրենցմէ ոեսը գրեթէ չատեր ոչն ազգնակին հետեւեցան, ոչն շնորհաց հանգամանակը հանգամանացին,

Այս սովուածը Հայրիկի օրով եղաւ. քանզի այս գպրոցն ալ Հայրիկի օրով նոր կերպարանքի առաւ փոքր ի շատէ բարեկարգուելով. փոքր ի շատէ կ՚ասենք. քանզի բնաւ Հայրիկն ալ փոքր ի շատէ կարողացաւ հնցաւ. ի հնութեցուցոյ յայտնի է.

Այս դպրոցին բարերար եւ այն հանգամանին բաժանող եղողներ ոչ միայն Հայրիկ եւ Հեւանցիք. այլ եւ ուրիշ տեզացի ուխտատուք ալ եղած են. որոց առ հասարակ իւրեանց ազգիս շնորհակալութիւն կ՚մատուցանենք. եւ իշատ այնոցիկ Ի՞ամիկեան Ի՞ն. Վարդան ազգէն ալ կ՚զոհանամք. որոյ ազգասիրութիւն եղաւ անցեալ ատուան գրեսաններ իր ծախքով շրջագարձել գպրոցիս մանկանց.

Այս տարի եւ Ի՞սիսի 18ին գարձեալ Հոդ Ղսաիշեանցի ուխտատուներ գալով ի Ի. վանքս, իրենց ներժեսանդ օրհասը կատարելով. բարեպաշտ առատաձեռնութեամբ վանքիս դարպարտ եւ մանաւանդ նուէրքնին շնորհելէն զինի. ազգասիրապատ հանձնան գպրոցին եւս այդ տարին. եւ գուարթ հոգւով յուսացիր բերկրանօք լեցուեցաւ իրենց հայրենասէր միտքը. գպրոցականք ձառասացութեամբ եւ երգասացութեամբ պատասխանեցին զամենքը, եւ նոքա իրենց ուրախութիւնը յայտնելով բերանացի խրատուանք եւ իրենց պարտաւորութիւնը յիշեցին զինի. ինքնայօժար առատագրուեցան եւ շնորհեցին գպրոցականաց նոր հանդերձացին. որոց բարիք պարտաւոր աշակերտ գնոզ յատեան երախտագէտ ցնծել. եւ իրենց ազնիւ գործ ու ամենահ անուններ գրել մեր պատից վրայ. որոց պատիւ ահա հատուցանեցաք.

ի ախտն Բ[illegible]

Ա[illegible]. Ընծայք.

Ի ախտն Բ[illegible]ցեանց	2	հատ
Ի արգեղս Ա[illegible]ցեանց	2	»
Ի բրիզ որ Ա[illegible]ցեանց	2	»
Ի գիւղաքար Կ[illegible]ցեանց	2	»
Ի ատեան Ի՛[illegible]ցեանց	2	»
Ի ակոտ Ի՛[illegible]ցեանց	1	»
Ի օհաննէս Ա[illegible]ցեանց	1	»

Պաշտաման օսկի

Ի բեմիա Տ[illegible]ցեանց	1	հատ
Ի մէօն Ի[illegible]ցեանց	1	»
Ի մոր Ա[illegible]ցեանց	1	»

Ա[illegible] օսկի

Ի ատամբօլ Ա[illegible]ցեանց	2	»

Մանէթ

Ի ախտն Ա[illegible]ցեանց	5	»
Ի ախտն Ի՛[illegible]ցեանց	2	»

Ի սոյ յայտ գումարն՝ 11 մանէթ եւս Թղթադրամբն նուիրեցին դպրոցիս սոյն բարեբաղձանք. եւ իրենք Ի. պատ մնկնեցան, այլ իրենց շնորհքը եւ սէր անմոռնելի Թողուցին. ուստի կրկին կատարելով, մինն ի համբոյր Ա. գերեզմանին. միւսն ի յիշատակ մայր Հայաստանին, յերկուսեան եւս փափագով դիմեցին, անձկանօք համբուրելին. եւ Ի. պատ մխիթարեցան, այլ կարօտով սրտի գնացին.

Ա՛վ կարօտալի Հայաստան. որ քո ծոց եղած որդիքնդրդ կարօտով կպահես ի քեզ. եւ տարագիր զաւակդդ սիրաիր կարօտով կ՚ուռես կ՚ձգես քեզ ի տես. եւ դարձեալ անդրէն քեզմէ տարագիր կարօտով կու զարկես.

Ա՛հ մինչեւ ե՞րբ այսպէս Ըստուած մեծ.

Ի սոյն Հաստատ գեր. Յ. Արշակ. որ պաշտօնով գնացած էր ի վան՝ քննելու տուգիլ Հիմնադրոյ ազգանուն կամ ծագման կերպ եւ ազգներու, անդ այն վանք. Առաքելի հետ եւ Գեր. Հաստատ գրոյ եղեւ ի բազմաց երեւելեաց գիտութեամբ եւ ներկայութեամբ վերջացաւ ցեր իր պաշտօնը. Կրնան թէ երկու քրիստոնեաներ, որոց վրայ հաստատվեր եւ տեղեկութիւն գրվեր ի գալիս. Իսկ. տուր տարբեր կաթոլիկոսն ալ գնացեր Հիմնադրոյն. թէ եւ անվստահ է իւր վերհաստատութիւն. մինչեւ ի գալոյ որոշումը գայ.

Գեր. Հաստատ արքեպիսկոպոսական վանայ գպրոցներուն յառաջ այցելութիւններ ըրած է. եւ նչանաւոր վանքերը դնացեր. ամէն տեղ յարգական մեծ ազգանօք պատիւ մատուցած են Առաքելի գրաշխատութեան.

Վանապետականն ի Հաղէշ կամ Հաղպատ երկպատարագութեամբ կ՚ժխտէ Հայ ժողովուրդ. զրա ինքն ալ խոստացեր եւ ի հաստատութիւն չիներ գիրենք. Ի. ատենէն Առաքելոյ դեր. Հրեմիա վարդապետ. եւ թէ ժողովուրդ պատուով մեծարեր են գինքը. եւ այն տեղէն մեկնելով ի Մուշ Հ. կաւ. իրեն հետ տանելով գնաց. Հրեմիա վարդապետ ալ. որ Հաղիցոյ եւ Անդ մնացած Առաքելոյ լինելով. ուստի ամէն աւելի էր որ Մուշէն բացակայ կ՚մնար. ասոր առիթներ արդէն ուրիշ անգամ գրած եմք.

Գեր. Յ. Արշակեան ապրիլեան ի Մուշ. Մեծ. Վարդան ազան. ուր երկու Հայեր. եւ Ա. Առաքելոյ վանքին պատուելու գնացեր էր. Ա. Համբարձման առնէն ի Ա. Կարապետ վանքը Հաստ. Ա՛հ օր միայն մնաց. այլ իւր դիտողութիւններ մեծ եղան. եւ այսպէս իւր ցայդ տուած խոհեմութիւն եւ իւր բարձր Առաքելին վայելուչ ունեցած վերաբերութիւն. մեծ պատուոյ եւ գոհունակութեան արժանի էին. Շնորհ եւ խաղաղական յորդորներ անընդհատ կան էին իւր շրջուններուն առ Ըստ. միութիւն.

Բարեհաճեցաւ նորին Արշակունի այդ առնել ազգասիրին եւ դպրոցին. Մանկանց Ճառասացութեամբ պատուեցաւ. եւ ուսմանց կարգեր համառօտ նայեցաւ. ապա ի պարագային վրայ հարց եւ տեղեկացաւ. եւ իւր ուրախութիւնը յայտնելով դպրոցի մէջ նշանաւոր խոհերով զմանկտին խրախուսեց, սէր հայրենեաց եւ պարտաց առ ազգն յիշելով իրենց. ի վերջոյ

պատգին օրհնութիւնները կտրգաց. եւ ա-
ռաւելցնելով իմքրայ այդ ամենայնի իւր
շնորհքը, 21 աշակերտաց իւրաքանչիւրին
մէկ մէկ ջոյգ առաման խոստացաւ բաշ-
խել։

Ահա այս կերպով իր շնորհաց բաժիններ
հայոյով մեզ. եւ բարեացազարտ զմեզ առ-
նելով՝ հետեւեալ օր ժեկնեցաւ ի կարին
երիծալու. որում երգս երգեց ամենեքին. եւ
յուզարկաւորք հանդիսացան մինչ ի Ա՛ստ-
նաֆանը Ա. Վանուցս Ա՛բժ. մինչեւ վար-
պապանելն չաւերը։ Ընդ հետանէրնաեւ
Ա՛բժ. Տ. Գեւորս բազմաձեռն եւ սար-
սափելի չահանայն։

Արեմիա վարդապետ

Ալախնիայ յօդուածով արդէն ծանու-
ցինք դեր. Արեմիա վ.ին ի Ա՛ուչ գալը։
Ա՛ղնուհետ գործարութիւն կ'երթ Ներին
գրատարութիւն իւր այս երկուրեակ վի-
նակայ եւ ծանրապին գրաղմանց համար.
բայց մինակ գործով. եւ երկու տեղն
այ գրեթէ խառվեալ, եւ հազարաւոր պե-
տական գործառնութիւնք կ պատահին։ տանուանգ թէ ամէն
ժամանակ լի են։ Ձգիտենք բնաւ, եւ
չենք կարող գիտնալ թէ ինչպէս կատկայ
կ վարէ եւ կ կատարէ այս պաշտօնը։
Մեծ զարմանք է եւ այս որ այսքան ժամանակ
Վարչութիւն Ա՛ազգնորդ կարգեց գնա այս
երկու տեղին. եւ գնա ցայսօր Ն. գրան
արտօնագիր կամ հրամարտակ իր ձեռքը չու-
նի. եւ այս առթիւ ի հարկէ շատ իրաց
կարող չէ համարձակ եւ ազդու պաշտպա-
նութիւններ առնել։ Ա՛ազգնորդութիւնմը՝
որում հազար ձախողութիւն կայ. եւ ժո-
ղովուրդմը՝ որոց բազմաց օրէնք իրենց կամք
եւ հաճոյքը կ ձանչեն. թէ ոչ յեզ թըշ-
նամի են։ Ընչխարհմը՝ յորում հարստահա-
րութիւնք, գրկանք. եւ անասելի տառա-
պանք ի իրենց կեանք եւ ասոնց ամենու
ձայր առաջնորդէն կ յուսան. իսկ ինքն
Ա՛ազգնորդ չգիտեմք գրեթ կ յուսայ։ Ամէն
բան մնայեր Ա՛ստուծոյ, Ա՛ստուած ինքն
հասնի օգնական Ա՛ազգնորդին եւ պաշտ-
պան իւր քրեալ հօտին։ Ա՛ա այժմ այսչափ։

Մխիթար վարդապետ

Ա՛յս Ա՛ժանապատիս անձին համար
արդէն կանխաւ ծանուցած եմք, որ
Ա՛ՀՅ Ա՛ազգնորդութեան փոխանորդ լինե-
լով հատարակութեան գործիմք համար ժո-
ղովրդեան կողմն ի Պօլիս գրկվեցաւ. գը-
նալով ի կարին՝ կառավարութեան ձեռօք
արգելուածէր հոն սմբակ մը աւելի. յատ-
կապէս այս մասին գիր ընդունելով Պօլսէն
կարնոյ կառավարութիւն. Մայիս 4ին ար-
ձակեր ի Պօլիս գնալու։

Այլ եւ այլ խոսից նայելով. այն հա-
տարակութիւն՝ որ գրով եւ կնքով իւր ե-
րեսփոխանութիւն եւ գործ յանձներ այս
Ա՛բժ. վարդապետին եւ գրկեր. նոյն եւ
հակառակ հանդագ ին մի եւս եաեւէն պատ-
րաստեր գրկեր. տալա հանելով գնա։ Ո՛ար-
մանալի բան։ Ասյց այս հնարքը յայտնի
որ խարեութեամբ եզած է գործարարգից
կողմանէ. եւ այս սոփրութիւն հին է այս
աշխարհի մէջ. մեք կ ցանկայինք եւ կ յու-
սայինք Յ՛ի վերջոյան լինէին այս կերպիկ
եւ ժողովրդեան աչքը բացված լինէր, թող
ոչ գնա։ ։ ։ Մնայն Յ՛ի այս ալ կ ըսենք
ոչ ժողովրդին խնամոյով իր խորհուրդ
վերստին հանդագիր շինել պատճառ ի հա-
տատութիւն իրենց առաջնոյն բանին. եւ
ի մերժուիլն խարեբայականին։

Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց, որ հետագային եղաւ Տարօնի առաջնորդ (1876-8):

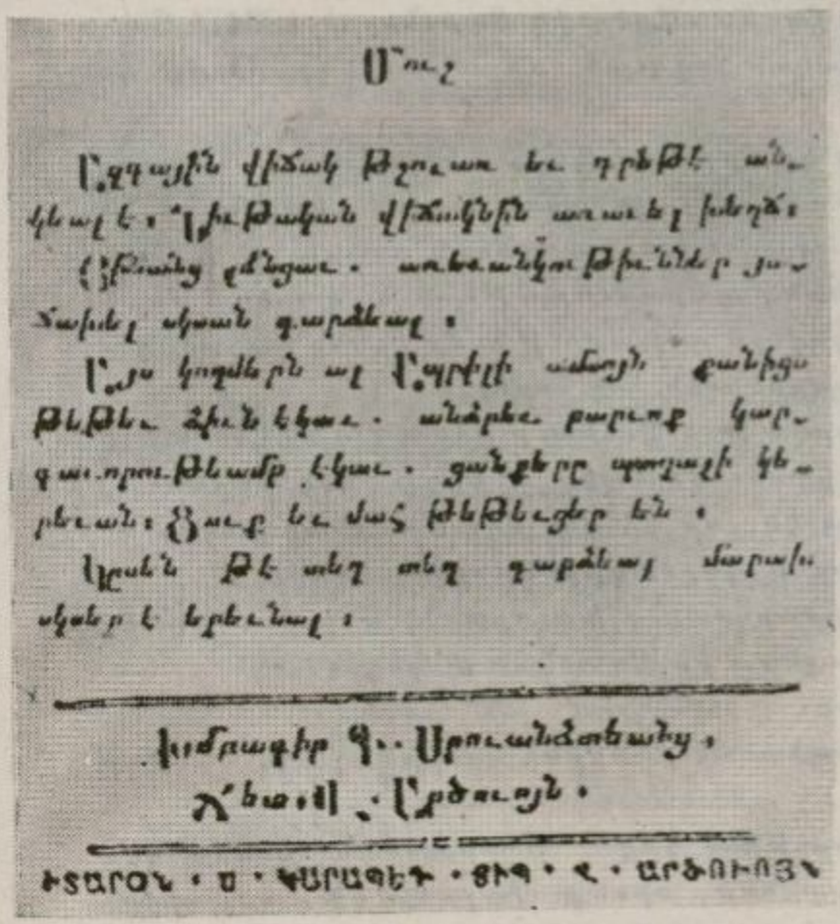

Մուշ

Ազգային վիճակ թշուառ եւ դրեթէ անկեալ է։ Դիւթական վիճակնին առաւել խեղճ։

Ճիմանց չմնցաւ. առեւանկութիւններ յաճախել սկսան գարձեալ։

Այս կողմերն ալ Ապրիլի ամսոյն քանիցս թեթեւ ձիւն եկաւ. անձրեւ բարւոք կարգաւորութեամբ եկաւ. ցանքերը պտղաշի կերեւան։ Ցուք եւ մահ թեթեւցեր են։

Կրսեն թէ տեղ տեղ գարձեալ մարախ սկսեր է երեւնալ։

Խմբագիր Գ. Սրուանձտեանց,
Հետ. Վ. Արծուոյն.

ԻՏԱՐՕՆ · Ս · ԿԱՐԱՊԵԴ · ՑԻՊ · Ջ · ԱՐԾՈՒՈՅՆ

«Արծուիկ Տարօնոյ»ի վերջին թիւի (1865) վերջին հատուածը:

Դ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

Ազգային կեանքին մասնակցելու և ղեկավարելու պահանջը, ինչպէս Պոլսոյ, նոյնչափ և աւելի Հայաստանի նահանգներուն մէջ ալ կը զգացուէր։ Զարթօնքի ճամբուն մէջ մտած ժողովուրդը քանի մը վարականներու կամ վարդապետներու ու աղաներու քմահաճ գործունէութենէն չէր ախորժեր։ Սահմանադրութեան կիրարկումը բարիք մը կը դառնար գաւառներու, և այդ կազմակերպութեան չնորհիւ Հայութեան զանազան զանգուածները համազգային նկարագրով իրարու կը կապուէին։

Ազգային Սահմանադրութիւնը Տարօնի և Բաղէշի շրջաններուն մէջ գործադրութեան կը դրուի 1864-ին։ Վարդապետներ, քահանաներ և ազգային գործիչներ շրջանները կ'ելլեն, կը բացատրեն, ժողովուրդի ղեկավարները իրարու քով կը բերեն և ազգային մարմիններ կը ստեղծեն ըստ Սահմանադրութեան։

Այս աշխատանքներու մասին «Արծուիկ Տարօնոյ»ի 1864-ի Յուլիս 15-ի թիւին մէջ խմբագրական յօդուած մը հետեւեալ ձեւով կը պատկերացնէ շարժումը.—

«Այժմ ուրախութեամբ կը հրատարակենք, ինչպէս որ հրատարակեցինք արդէն թէ Մուշ աւանի մէջ Օգնական ժողով կազմուած և հինգ թաղի եկեղեցւոյ հինգ թաղական խորհուրդներն ընտրուած ու հաստատուած են, որք ըստ իւրեանց պարտաւորութեան և կարողութեան կը ջանան յօժարութեամբ և գովելի աշխատութեամբ իրենց պաշտօնները կատարել, մանաւանդ դպրոցներուն հոգ տանիլ։

«Վիճակներու մէջ ի դաշտ և ի Զուխուր յիսուն գիւղէն աւելի օրինաւորապէս սահմանադրուեցան։ Սոյնպէս և երկու Պուլանըխներ, որ 24 գիւղ են, Խութ և Բռնաչէն, որ 23 գեղ են։ Մնացեալ տեղեր ու գաւառներն ալ նորէն հրահանգ և գործադիրներ ղրկուեցան»։

Սահմանադրութեան կիրարկման գլխաւորած է Մուշի և Բաղէշի առաջնորդ Երեմիա վարդապետը իր Օգնական ժողովով։

Գործին մասնակցած են.

1.— Կարապետ վարդապետ Աւրանցին որ Բռնաչէնի գաւառը դացած է։

2.— Մուրատեան Յարութիւն վրդ., Մուրատեան Յովհաննէս վրդ., Առաքելոց վանքի միաբաններ, որոնք Դաշտի մեծ մասը պտըտած են։ Եւ յետոյ անցած են Վարդոյի շրջանը։

3.— Մշոյ քահանաներէն Յակոբ Քհ. Պատիկեան և Պաղտասար Քհ. Քիւրքճեան Դաշտի մէկ մասը շրջած են։

4.— Սարկաւագ եղբայր և Մշեցի Յարութիւն Տ. Յակոբեանց Պուլանըխի շրջանը կազմակերպած են։

5.— Տիգրան Ամիրջանեան զրկուած է Խնուսի շրջանը սահմանադրապէս կազմակերպելու։

Ժողովուրդը սիրով ընդառաջ գացած է այս նոր կազմակերպութեան. որով բազմաթիւ բանիմաց մարդիկ լծուած են կրթական և եկեղեցական գործերուն։

«Արծուիկ»ը կ'եզրակացնէ.— «Ես սքանչացած եմ սոցա և այս կերպ առաքելութեան վրայ և մեծապէս կը գովեմ զիրենք, և եւ մեծապէս գայս ժողովուրդ՝ որ իրենց հոգեվարք վիճակի մէջ, դեռ կանոնաւորուիլ կը սիրեն»։

Հակառակ այն իրողութեան որ 1860-ին մշակուած և Ազգային Ժողովի կողմէ ընդունուած էր Սահմանադրութիւնը, և նոյն տարին կը նկատուի այդ օրէնքի հիմնադրութիւնը, գաւառները Պոլսոյ Հայութեան կարգն ու սարքը չէին գործադրեր։

Սահմանադրութիւնը Օսմանեան կայսրութեան կողմէ վաւերացուեցաւ 1863-ի Մարտ 19-ին։

«Արծուիկ»ը այդ իրողութիւնը հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ.

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ԼՈՒՐ

Մարտ 19-ին Ազգային Սահմանադրութիւնը կայսերական բարեհաճութեամբ եւ վաւերական հրովարտակով շնորհվեր է Ազգին, որոյ վերայ արդէն ամէն Ազգասիրաց սիրտերը հրճուեցան, ճշմարտութիւն եւ իրաւունք սիրողները բերկրեցան, եւ Ազգը՝ ժամանակի փորած մի ահագին խոր անդունդէն թռան ազատ ափէ յափ: Այսուհետեւ ծանր քալենք, աչքերնիս ընդ վեր եւ ի վայր հաւասար բռնենք, միութեամբ, սիրով եւ լուսաւոր շաւղով ընթանանք, ուղղութեան եւ երջանկութեան կը հասնինք»։

Այս աւետաբեր լուրը տալէն և Սահմանադրութեան տարեդարձի տօնը կատարելէ ետք. Մշոյ առաջնորդ Երեմիա վարդապետը Մայիս 11-ին ընդհանուր ժողով (որ կը նշանակէ գաւառական ժողով) կը գումարէ և կ'ընտրէ Օգնական Ժողով մը՝ Մշոյ մէջ, բաղկացած երկու եկեղեցականներէ և հինգ աշխարհականներէ։

Ընտրուածներն էին.—

Յակոբ Քհ. Պատիկեան	27 քուէ
Պաղտասար Քհ. Մալխասեան	24 քուէ
Վարդան Մամիկոնեան	25 քուէ
Ստեփան Մ. Սարգսեան	16 քուէ
Ղազար Մխիկեան	15 քուէ
Աբրահամ Օհաննէսեան	14 քուէ
Գասպար Առաքելեան	22 քուէ

Այս յանձնախումբը պատրաստութիւններ տեսնելէ և ղեկավար

գործիչները որոշելէ հաք, 1864 Յուլիս 15-էն սահմանադրական կարգերը կը սկսին գործադրել։ Գործադրողներու անուններն ու պատրաստ վայրերը արդէն նախորդ էջերուն մէջ թուեցինք։

Սահմանադրութեան կիրարկման համար ոչ միայն Պաարիարքարանի հրահանգները տասած էին Մուշ, այլեւ կառավարութեան հրամանագիրն ալ կը տրուէր գործողներուն եւ յանձնախումբերուն, որպէսզի ոչ ոք համարձակի ընդդիմանալ այս նոր վարչաձեւին։

Մշոյ առաջնորդական Գաւառական ժողովը եւ Քաղաքական ժողովը կազմուելէ հաք, ինչպէս չրջաններու, նոյնպէս Մուշ քաղաքի առաջին թաղական խորհուրդները կ'ընտրուին 1864-ի Յունիսին։

Թաղական խորհուրդներու անդամները հետեւեալներն են.

Ս. Մարիէ Եկեղեցիի

1.— Վարդան Մխիթարեան	44 քուէ
2.— Աբրահամ Յովհաննեան	22 քուէ
3.— Յոհան Վարդանեան	22 քուէ
4.— Սահակ Մ. Սարգիսեան	19 քուէ

Վերին թաղի Ս. Յարութիւն Եկեղեցիի

1.— Պաղտասար Յակոբեան	47 քուէ
2.— Կիրակոս Յովհաննէսեան	27 քուէ
3.— Ասլան Մ. Տօնոյեան	22 քուէ
4.— Պօղոս Քաչիկեան	22 քուէ

Զորոյ թաղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցիի

1.— Մովսէս Կոնչոյեան	34 քուէ
2.— Ղազար Մ. Մխիթարեան	50 քուէ
3.— Գրիգոր Վարդապետեան	49 քուն
4.— Գասպար Առաքելեան	36 քուէ
5.— Զաքար Գրիգորեան	33 քուէ
6.— Ղազար Մ. Վարդանեան	30 քուէ

Բռուտի թաղի Ս. Սարգիս Եկեղեցիի

1.— Կարապետ Յակոբեան	21 քուէ
2.— Մարտիրոս Յովսէփեան	17 քուէ
3.— Աղաջան Բարսեղեան	16 քուն

Ջիկրաճէճ թաղի Ս. Կարապետ Եկեղեցիի

1.— Աւագ Սարգիսեան	24 քուէ
2.— Աղաջան Գէորգեան	23 քուէ
3.— Սպանդար Մալխասեան	18 քուէ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՂԷՇԻ ՄԷՋ

կը թուի թէ, ինչպէս Պոլսոյ, նոյնպէս գաւառներու մէջ հայ հասարակութիւնը բաժնուած էր երկու թեւերու։ Դրութեան տէր հանդիսացողները չէին ուզեր Սահմանա-

դրութիւնը գործադրել, բայց 1863-ի վաւերացումը և պետական հրամանագիրները պարտադիր կը դարձնէին ընտրովի մարմիններըն։

Բազէշը ըստ երեւոյթին պատակուած վիճակ մը ունէր և իշխանութեան գլուխ եղողները չէին հրաժարեր իրենց աթեոներէն։

Վերջապէս 1864-ի Մայիսին Բազէշն ալ կ'ունենայ իր թաղական խորհուրդը։ Այդ առթիւ «Արծուիկ» կը տպէ թղթակցութիւն մը Բազէշէն.

«Քաղաքիս մէջ խաղաղութեան հետ սկսաւ բուրել։

«Մայիս 2-ին Ամբոխու Ս. Վանայ եկեղեցւոյ թաղականները քուէով ընտրուեցան ըստ Սահմանադրութեան, որք են.

1.— Նուբիկեան Յովհաննէսեան	22 քուէ
2.— Յակոբ Յովհաննէսեան	17 քուէ
3.— Պետրոս Թոքմաճեան	15 քուէ
4.— Յարութիւն Մ. Մելքոնեան	15 քուէ

Այսպիսով Սահմանադրութիւնը 1864-էն սկսած, ուրեմն, կը գործադրուի Տարօնի և Բազէշի բոլոր չրջաններու մէջ և բոլորն ալ կը լծուին կրթական գործին, որ չատ հետ կը մնար՝ Տարօնի գաւառներու յետամնացութեան պատճառով։

ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Ս. կարապետի վանահայրերը միևնոյն ժամանակ առաջնորդութիւն կ'ընէին Մուշի բոլոր չրջաններուն և գաւառակներուն մէջ փոխանորդներ ունենալով։

Մանօթ խառնակութիւնները սոխեցին մտածել այս երկու պաշտօններու բաժանման մասին։ Յրիմեան Հայրիկ համամիտ էր այս բաժանման։ Սահմանադրութեան տրամադրութիւններն ալ կը նպաստէին որ զատ վարչութիւններ ստեղծուին։

1863-ին Մուշի առաջնորդութիւնը կը դառնար անկախ։ Հայրիկը կը մնար վանահայր Ս. կարապետին և վարագին։ Մուշի առաջնորդը էր երեմիա վարդապետ, որ միևնոյն ժամանակ Բազէշի առաջնորդութիւնը կը վարէր։

Յրիմեան Հայրիկ մնալով վանահայր՝ իր ժամանակի մեծ մասը կ'անցընէր Պոլիս և Էրզրում, ընդհանուր համազգային քնոյթ կրող խընդիրներով կը զբաղէր և մանաւանդ հարստահարութեանց հարցեր արծարծելով՝ Տարօնի չրջանի բարեկարգութիւնը կը հետապնդէր։

Այս ընդհանուր աշխատանքներէն զատ, իր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան կը դարձնէր Ս. կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանը, հոն ևս վարագի սերունդին պէս նոր ուժեր արտադրելու համար։ Այս գործին մէջ Հայրիկի մեծագոյն օգնականը կը հանդիսանար Գր. վրդ. Սրուանձտեանցը, որ վարիչ խմբագիրն էր «Արծուիկ»ին։

Ս. Կարապետի Ժառանգաւորացին մէջ այդ ժամանակ կային 33 աշակերտներ։ Հայրիկը անոնցմէ ջոկեց 24 ընդունակ աշակերտներ, որոնց վրայ ջանք թափեցին։

Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց թէ՛ վանքի և թէ շրջանի կրթական գործին վրայ կ՛աշխատէր։ Տարօնի շրջանը պտըտած և բաւական թիւով դպրոցներ հիմնած է։ Այս աշխատանքը շարունակած է մինչեւ 1875-ի վերջերը։

«Արծուիկ»ը 1863-ի Սեպտեմբերի 12 թիւին մէջ խմբագրական ընդարձակ բացատրականով մը բաժանման խնդիրը կը լուսաբանէ։ Քաղաքական և պետական խնդիրներու համար ժողովուրդը փոխանակ Ս. Կարապետ լեցուելու, պիտի դիմէ Մշոյ Առաջնորդարան, իսկ հոգեւոր և կրթական գործերը կը մնան վանահօր, որ ըստ Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցին, Ժառանգաւորաց Վարժարանի գործը աւելի բարձր է քան վանահայրութիւնը և առաջնորդութիւնը։

Այս բաժանման հիմունքներով զարգացաւ Տարօնի ազգային կազմակերպութիւնը։ Ս. Կարապետի վանահայրերու ազդեցութիւնը միշտ կը զգացուէր սակայն, ու շատ անգամ Կենճի, Վարդոյի և Ճապաղջուրի առաջնորդական տեղապահութիւնը Ս. վանքի վանահօր վրայ կը մնար։

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (1860-1880-ԻՆ)

Երբ հարստահարութեանց, անապահովութիւններուն, ներքին պառակտումներու և տկարութիւններուն կ՛անդրադառնանք, ամփոփ կերպով հետեւեալ վիճակը կը տեսնենք Տարօնի աշխարհին մէջ.—

ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆ

Այս անուան տակ պէտք է հասկնալ բռնութիւններ, սպանութիւն, հրդեհում, առեւանգում, հողերու գրաւում, անասուններու կողոպտում։ Մէկ խօսքով ամէնօրեայ ջարդ։

Այս անհուն աղէտը միայն Քիւրտերուն պէտք չէ վերագրել։ Անշուշտ մեծ մասը Քիւրտերու ձեռքով կը կատարուէր։ Նկատի առնելով որ Հայերէն ետք անոնք կը կազմէին հոծ ազգաբնակչութիւնը և իրենց իշխանութեան ենթակայ երկիր մը, բայց Մուշի և Բաղէշի Թուրքերը, ինչպէս նաեւ նոր հաստատուած պաշտօնէութիւնը պակասը կը լրացնէին։

«Արծուիկ» թիւ 3-ի մէջ (1863) կը զետեղէ Մուշի շրջանէն Պոլսոյ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան ուղղուած աղերսագիր բողոք մը, ուր ի միջի այլոց կը կարդանք.

«Դուք արդեն գիտէք զմեզ չարչարող բարբարոս Քրդերը։ Մեր մալ ու մուլքին, նաեւ մեր կեանքին վնասող նոքա են։ Բայց մենք առաւել քան զանոնք քանի տարիէ ուրիշ տեղերէն վիշտեր, զրկանքներ կը կրենք... Քրդերու վնաս ի քաղաք Պետութեան կը բողոքենք։ Բայց քաղաքէն ընդունած վնասը ո՞րի բողոքենք»։

Բացայայտ է որ հարստահարութեանց մասնակից են Մուշի և Բաղէշի Թուրքերն ալ։

Այս բոլորին դէմ բողոքը կը մնար միակ զէնքը, որուն լծուեցան Տարօնի զեկավարները — վանահայր, առաջնորդ, քաղաքական ժողով, «Արծուիկ», բոլոր շրջաններու գիւղապետներն ու իշխանները։

Բարեկարգութիւնն էր որ կը պահանջուէր։ Կառավարութեան ձեռք առած միջոցները որքան յուսալի, բողոքները այնքան կը բաղմապատկուէին, որովհետեւ ազիտալի դէպքերն ալ բազմապատիկ էին։ Այս պայքարը ճակատագրական կռիւ մըն էր անմարդկային անիրաւութեան և սանձարձակ բռնութեան դէմ։

ԶԷՆՔԻ ՊԱՀԱՆՋԸ

Բողոքն ու դատերը կը շարունակուէին։ Պոլսոյ պանդուխտ Տարօնցիներն ալ կ'աշխատին Խրիմեան Հայրիկին հետ և կը ստիպեն պատրիարքը որ Թուրք վարչապետին քով պահանջներ ներկայացնէ և խիստ հրամաններ հանել տայ։

Տարօնի պանդուխտներէն մէկը, Խասգիւղցի, նոյնիսկ Պոլսէն ճամբայ կը հանեն և կը ղրկեն Մուշ՝ քաջալերելու ժողովուրդը։ Նոյն Խասգիւղցին լուր բերած է եղեր թէ Պոլսէն խիստ հրաման ելած է զըսպումի, ինչ որ մենք կը տեսնենք հետագային Հայրիկին զեկուցում-նամակէն։

Բայց այս բոլորը բաւական չեն։ Երեւի գաղտնի խորհրդակցութիւններու մէջ կը խօսուի զէնք ունենալու և անձամբ ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու մասին։

«Արծուիկ» քօղարկուած ձեւով այս խնդրին վրայ կը խօսի և բաւական թափանցիկ կերպով իր միտքը կ'արտայայտէ.

«Կը պարծենա՞ս թէ միամիs իբրեւ զաղաւնի ես, մէկ աչքդ պակաս է, Աւեsարանի Հայ: Խորագեs ալ եղիր, օձերու կը հանդիպիս, կը խայթեն զքեզ: Մարդ պեsք է առիւծ լինի գայլերեն չյաղթուելու համար: Գայլ լինի. իւր երամին հեs վարուելու համար»:

Այս մէջբերումէն պարզ է որ ժողովուրդին կը թելադրուի զէնք ունենալ, առիւծի նմանիլ՝ գայլերէն չյօշոտուելու համար։

1869-ին Խրիմեան Հայրիկ պատրիարքական աթոռ բարձրանալով, իր հետ տարած էր հարստահարութեանց ամբողջ թղթածրարները և անոնց փաստերուն վրայ հիմնուած՝ կազմեց իր նշանաւոր տեղեկագիրը, ուր հինգ հարիւր արիւնոտ դէպքերու նկարագրութիւնը կար։ Պոլսոյ Ազգ. Ժողովի և Կեդր. Վարչութեան խոհեմ անդամները թոյլ չտուին որ տեղեկագիրը նոյնութեամբ յանձնուի Թրքական կառավարութեան՝ տեղեկագրի ոճը և պահանջները խիստ վտանգաւոր գտնելով։

Հայրիկը կը պահանջէր զինել նաեւ հայ ժողովուրդը, որպէսզի կարողանայ քրտական անիշխանութիւնը դիմագրաւել և օժանդակել պետութեան։ Երկար-բարակ քննութիւններէ և կրճատումներէ ետք 1872-ին

այդ տեղեկագիրը տրուեցաւ՝ աւելի բերանացի լայն բացատրութիւններով։

Զէնքի այդ պահանջքի արձագանգը մենք կը գտնենք վաղամեռիկ բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի մէկ բանաստեղծութեան մէջ, որ նուիրուած է Խրիմեան Հայրիկին՝ անոր որպէս Պատրիարք Պոլիս ժամանումին առթիւ։

Այդ բանաստեղծութիւնը կը վերջանայ հետեւեալ տողերով.—

Մեր պատիւն ու Քիւրտր կ'ուզե՛նք
Եւ կամ նորա զէնքին դէմ զէ՛նք: (1871)

Պետրոս Դուրեանի այդ յանդուգն արտայայտութիւնը 1870-1871-ին առաջին քայլն է զէնքի կոչելու անզէն Հայութիւնը։ Բանաստեղծը անշուշտ այդ ներշնչումը ստացած էր Տարօնի գալարումներէն, «Արծուկ»ի արտայայտութենէն և Հայրիկի որոշակի պահանջէն։

Զէնքի այդ մտայնութեան արձագանգը մենք կը գտնենք նաեւ Քամառ Քաթիպայի այն բանաստեղծութեան մէջ, որ կը կրէ «Ղարիպ Մշեցի» վերնագիրը, ուր զէնքի պահանջը արտայայտուած է այնքան որտառուչ կերպով, նոյն ժամանակաշրջանի ոգին խտացնելով.

Ես Մրշեցի ճամբորդ եմ հեռու տեղերէն,
Ձեզ շատ բարեւ բերեր եմ Հայի գեղերէն.
Ախպէրքրս ի՛նձ դրկեցին դէպի էս կուման.—
(Մի՛ վախնամ, չուզեմ ձեր մանէթն ու թուման),
Վարագայ Սուրբ Խաչէն բերեր եմ ձեզ լուր.
Խրդճացէ՛ք հայ ազգիս, տուէ՛ք մէկ մէկ թուր: (1877)

ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԻՒՆԸ

Անապահովութեան այդ շրջանին, հայ ժողովուրդի ներքին ամենէն մեծ մտահոգութիւնը այն էր որ երկիրը կը դատարկուէր երիտասարդներէն։ Տարօնի բոլոր շրջաններէն աշխատող ձեռքերը կը փախչէին դէպի Պոլիս, Իզմիր, Ատանա, Ռումանիա և Եգիպտոս։ Իսկ հարաւէն՝ Սասունէն կ'երթային Հալէպ, ուր հնագարեան Սասունցիներու գաղութ մը կար։ Այս պայմաններուն մէջ արտերը կը մնային անմշակ, հողերը կը գրաւուէին կամ կ'իյնային պարտքի տակ՝ ապագային գրաւուելու համար։ Հարսերը ամուսին ունենալով հանդերձ, որբեւայրիի պէս կը մնային ու կը սպասէին իրենց ղարիպներուն։

Բարեկարգութիւն մը, ապահովութիւն մը անհրաժեշտ էր, առաջքը առնելու այս փախստական գաղթականութեան, որ երկրի կործանումը կ'առաջացնէր։

ԿՐԹԱԿԱՆ ԽԵՂՃՈՒԹԻՒՆԸ

Ներքին մտահոգութիւններէն մէկը, թերեւս բարոյապէս գլխաւորը, կրթական գործն էր։ Տարօնը, բացի վանքերու խեղճուկրակ ուսումէն, ուսումնարան ունեցած չէ։ Քրտական փաշայութիւնը, ագիտութեամբ, հայ համայնքը իր ագիտութեան աստիճանին իջեցուցած էր։ Ս. Մեսրոպին և Ս. Սահակին ծնունդ տըւող ժողովուրդը գրեթէ հրաժարած էր մտաւոր և ուսումնական կեանքէն։

Զարթօնքի շրջանին մէջ մտնելով և պայքար բանալով բռնութիւններու և հարստահարութեանց դէմ՝ Տարօնցին կը տեսնէր թէ իր տգիտութիւնը զինք աղէտի ենթարկած է և թէ առանց կրթական վերելքի, ինք պիտի չկրնայ իր դատն ու ժողովուրդի շահերը պաշտպանել։

Հետեւաբար ոգի ի բռին կրթական գործը տարածելու կը ձեռնարկէր և բազմաթիւ դժուարութիւններու հանդիպելով՝ վերջապէս ճամբայ կը բանար դէպի լոյս աշխարհ։

ՂԱԼԱՆԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ամուսնութեանց առթիւ օժիտի պահանջը շրջուած կը ներկայանայ Տարօնի աշխարհին մէջ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս Քիւրտերը սովորութիւն ունէին ընելու։ Քաղաքակրթուած և հարստացած վայրերուն մէջ աղջիկը օժիտ և դրամ պէտք էր ունենար, որպէսզի տղայ մը թեկնածու ներկայանար իրեն։ Իսկ Տարօնի մէջ աղջկան հայրը «ղալան» (աղջկայ փոխարէն դրամ) կը պահանջէր իր աղջիկը հարսնութեան տալու համար, ու երբեմն ալ արտակարգ պահանջով։ Այս երեւոյթը վաթսունական թուականներուն, ըստ երեւոյթին, աղիտալի չափերու հասած է։ Երկրի մէջ մնացած երիտասարդները չէին կրնար ամուսնանալ, որովհետեւ դրամ չունէին, իսկ աղջիկներու հայրերը անողոք էին։

«Արծուիկ»ը պայքար բացած է այս երեւոյթին դէմ, գտնելով որ ամուսնութիւններու պակասը կը նպաստէ Տարօնի դատարկութեան։ Պանդուխտները արդէն մեծ թիւով կը հեռանան երկրէն, մնացողներն ալ եթէ չկարենան ամուսնանալ, սերունդը կը նուազի և ժողովուրդը ինքնաբերաբար կը մեռնի։

Կը թուի թէ այդ պայքարն ալ մասամբ իր նպատակին հասած է։ Անշուշտ դրութիւնը արմատական կերպով չէ փոխուած, բայց դիւրատար աստիճանի մը եկած է։

Անշուշտ ուրիշ մտահոգութիւններ ունեցած է Տարօնի ժողովուրդը, սակայն այս քանի մը գլխաւորները թուելով՝ կը բաւականանանք։

Գլխաւոր մտահոգութիւնը անապահով վիճակն էր, որ կ'արտայայտուէր աղիտալի հարստահարութիւններով, որոնց կ'անդրադառնանք յաջորդ գլուխին մէջ։

Ե.

ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆՑ ԱՆՊԱՏՈՒՄ ԱՂԷՏԸ

1828-ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետք Թրքահայաստանի հանրային կեանքը տեւական ազէտի մը ենթակայ է. այդ ազէտը յայտնի է «Հարստահարութեանց շրջան» ընդհանուր տարագին տակ: Հայաստանի վերիվայրումները, բարենորոգութեան փորձերը և Հայոց Ցեղափոխութիւնը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է ուշադրութեամբ քննել հարստահարութեանց էութիւնը, որ առանց ընդհատումի կը շարունակուէր 1828-էն սկսած:

Նախորդ գլուխներուն մէջ յայտնեցինք թէ քիւրտ մեծ իշխանապետութիւնները, որ իրական տէրերն էին հայկական նահանգներուն, մասամբ կը պահպանէին հայ ազգաբնակչութիւնը, որպէս իրենց կթան կովը: Սակայն երբ Ռուսները երեւցան Էրզրումի և Հայկական Բարձրաւանդակին վրայ, Քիւրտերու մէջ համոզում գոյացաւ թէ այդ երկիրը այլեւս իրենց պիտի չմնայ և հետեւաբար որքան կարողանան հպատակ ժողովուրդը, այնքան լաւ իրենց համար:

Այս ըմբռնումը աւելի քան հաստատուեցաւ երբ Թրքական բանակները արշաւանքներ կազմակերպեցին քրտական իշխանապետութեանց դէմ 1835—1857-ի տասնամեակներուն: Քրտական իշխանապետութեանց ջախջախումը յուսադրած էր Հայութիւնը՝ բարեկարգ և ապահով երկիր մը ունենալու: Ուստի առաջացաւ ներհակ հոգեբանութիւն մը Հայերու և Քիւրտերու միջեւ: Քիւրտերը օրը օրին կ'ապրէին՝ հարստահարելով չրջապատը: Հայերը բարեկարգութեան յոյսերով տարուած՝ 1850-էն սկսած բողոքներու կը դիմէին և կառավարութեան աջակցութիւնը կը խնդրէին հարստահարութիւններէն ազատելու համար: Թուրք կառավարութիւնը ամբողջ տասնամեակ մը հալածեց այն ցեղապետները, որոնք Թրքական պետական վարկը կը վտանգէին, և կիսամիջոցներ մխայն ձեռք առաւ այն ատեն, երբ Հայը կ'անիրաւուէր կրօնական ու նիւթական տեսակէտներով:

Թուրք կառավարութիւնը վարպետ խաղով մը այս երկու ազգերը իր ճնշման տակը կ'առնէր, այս ու այն կողմը հակելով՝ երկու ազգերն ալ Թուրք պետութեան թշնամի ներկայելով: Եօթանասունական տարիներ պիտի անցնէին, որպէսզի Հայերը և Քիւրտերը այս դառն ճշմարտութիւնը կարենային հասկնալ, աւա՜ղ, արեան մեծ տուրքով միայն...

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Արծուիկ Տարօնոյ», որ 1863-էն կը սկսի իր հրատարակութիւնը, օրը օրին կը ներկայացնէ Տարօնի և չրջակայ գաւառներուն ծանր դրութիւնը: Հասանանցի ցեղերը իւ-

ջած են Մշոյ դաշտը և կ'ապրին հայ ազգաբնակչութեան հաշուին։ Քմահաճ բռնութիւններն ու սպանութիւնները յաւելեալ ողբերգութիւններ են։ Մոտըկանցի աշիրէթները Ս. Աղբերիկի վանքը կողոպտած և գոցած են վանքին դռները։ Վարդոյի և Կենճի շրջաններու ցեղապետները սանձարձակ կը գործեն։ Կառավարութեան պաշտօնեաները և ոստիկանները միշտ գիւղերն են և կ'ապրին գիւղացիներու հաշուին։

Այս անտանելի դրութեան մէջ եթէ կային ոմանք որ թրքանալու առաջարկ կը բերէին, շատ ալ զարմանալի չէ։ Որոշ թիւով ընտանիքներ, այս ու այն գաւառներուն մէջ, հարկադրաբար իսլամացած էին՝ իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար, բայց սերունդ մը ետք եկողները այլեւս իսլամացած Թուրք կամ Քիւրտ էին և չէին ուզեր յիշել իրենց ծնողներու անցեալը։

Բայց Տարօնի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը աւանդապահ ազգասէրներէ կը բաղկանար։ Անոնց յառաջադէմ և կորովի տարրերը խիզախութեամբ կը պահէին իրենց հայկական գոյութիւնը, միշտ յուսալով թէ օր մը Մամիկոնեան տան հզօրութիւնը պիտի վերականգնի։ Հայ ժողովուրդի զանազան հատուածներուն մէջ ոչ մէկը այնքան գիտակ էր իր հայրենի աշխարհի անցեալ սխրագործութիւններուն և հերոսական դէմքերուն, որքան Տարօնը։ Բերնէ բերան աւանդութեամբ, ազգային պատմութեան վկայութիւններով, մեր ազգային վէպի (Սասունցի Դաւիթ) հեքիաթներով, Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի լուսեղէն դէմքերով յագեցած է Տարօնցին և փոխանցած է սերունդէ սերունդ։ Ազգային այսպիսի ոգիով սնած ժողովուրդ մը չէր կրնար չբողոքել և չըմբոստանալ տիրող անմարդկային բռնութիւններուն դէմ։

Ու բողոքը կազմակերպուած ձեւ կ'առնէ։ Հայրիկի և Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի քարոզները, «Արծուիկ Տարօնոյ»ի կանչերը, Մուշի Առաջնորդարանի խորհրդակցութիւնները փաստացի բողոքներու առջեւ կը դնեն թրքական իշխանութիւնները, որոնք այդ թուականներուն դեռ շահագրգռուած էին ճնշիչ միջոցներ ձեռք առնել քիւրտ այն ցեղապետներուն դէմ, որոնք տակաւին ընկճուած չէին։

Կը թուի թէ այս բողոքներու ազդեցութեան շնորհիւ է որ կարգ մը միջոցներ ձեռք առնուած են ընդդէմ վայրագ կողոպտիչներուն։

1863 Յուլիս 1, թիւ 7-ի մէջ «Արծուիկ Տարօնոյ» խմբագրական յօդուած մը կը նուիրէ Էրզրումէն դէպի Տարօն եկող զօրաբանակի հրամանատար Իսմայիլ պէյի այցելութեան նպատակներուն շուրջ։ Ըստ «Արծուիկ»ին՝ հրամանատարը կու գայ հնազանդեցնելու աւազակներն ու աւարառուները, կու գայ խաղաղութիւն և հանգստութիւն տալու Տարօնի աշխարհին։ Եւ արդէն դեռ իր բուն աշխատանքին չանցած, ամէն տեղ Խնուսի, Վարդոյի և այլ շրջաններէն անցած ժամանակ՝ կապանքի տակ առած է շատ մը ցեղապետներ, զորս իր հետ կը բերէ։

Թերթը կը գրէ.— «Ամբարտաւանները ո՞ւր են, որ զձեզ կը սասանեցնէին, և ձեր թէ՛ կայքը, թէ կեանքը կը խլէին. ահա նոքա կա-

պուած այս իշխանի ձեռօք, և նորա ոտից հետ կ'ընթանան. որը կը չարչարուի, որը կը տուժէ, ամէնք ալ ձեր իրաւանց ոտքի տակ գնրի են, ազքատնե՛ր։

«Դեռ հրաշքներ պիտի տեսնենք...։

«Վանեմ. Իսմայիլ պէյ բարձրագոյն արտօնութեամբ եկած է յայտնելութիւն հպատակաց և գնալ ի հնազանդութիւն ածել Մոաբզանցի ապստամբութեամբ և յանդուգն փորձը յայտնեցին, քաղաքական բանտի վրայ յարձակումն ընելով, և իրենց ընկերները՝ որ յանցանքով բռնուած էին՝ խլեցին տարան։

«Սակայն դեռ այնտեղը չհասած, ուր որ իւր այցելու ոտքը կոխեց, զրկանքները դառաւ և ճմլեց։ Ինուսէն մինչեւ ի Մուշ հասաւ, բազմաթիւ խզճալեաց իրաւունքները չնորհեց. մինչեւ տասն տարուան խլածներ, կերածներ այսօր դուրս կուգան և իրենց աէրերուն կը հասնին...»։

Ուրիմն Իսմայիլ պէյը իր զօրաբանակով հասած է Մուշ և մեկնած դէպի Մոաբկան և Խոյթ։ Գործողութիւնները տեւած են ամիս մը, որմէ ետք հետեւեալ լուրերը կը տպուին «Արծուիկ»ի թիւ 11-ի մէջ.

«Ս. Աղբերիկ վանքը, որ Մուշէն 12 ժամու չափ հեռու է և Խութ գաւառի մէջ կ'իյնայ ի Քիւրթխատան, անցեալ օրեր դիր հասաւ ի Ս. կարապետ վանքս, որով կը յայտնէին իրենց ուրախութիւնը թէ ի'նչպէս անդորր և ապահով վիճակի մէջ հասած է այն վանքը և իւր թիմերն՝ չնորհիւ վանեմ. Իսմայիլ պէյին։ Մինչեւ ցսյսօր բարբարոս Քրդերու ձեռաց բռնաբարութեան և հարստահարութեան տակ կը գտնուէին վանքն ու ժողովուրդը»։

«Արծուիկ»ի թիւ 15-ի մէջ կը կարդանք հետեւեալ թղթակցութիւնը՝ գրուած Մոաբկանէն.

«Վանեմ. Իսմայիլ պէյ տեղւոյս Քրդերու բարբարոսութիւնը բոլորովին զսպեց. աշխարհը բարեկարգեց և ապստամբները հպատակեցուց։ Մօաբկանու Քրդերը, որ մինչեւ ցարդ թլփատութիւն չէին գիտեր, զանոնք նորէն ճշմարիտ իսլամ ըրաւ Իսմայիլ պէյը, թլփատել տալով մինչեւ անգամ եօթանասուն տարեկան մարդիկը։

«Իսմայիլ պէյն ամիսէ մը աւելի է տեղէս մեկներ և Բազիշոյ քով Գնձնու գիւղ գնացեր է, այն կողմի ապստամբ Քրդերն ալ զսպելու»։

Այս պինուարական արշաւանքները մեծ ապաւորութիւն կ'ընէին հայ և քիւրտ ազգաբնակչութեանց վրայ։ Հայերը աւելի յանդգնութեամբ իրենց բողոքը կը ներկայացնէին և կը պաշտպանէին իրենց իրաւունքները։ Իսկ քիւրտ անզուսպ տարրերը պահ մը կը զգուշանային անիշխանական արարքներէն, չզիտցյակապ իրենց ընկերներու վիճակին չմատնուելու համար։

ԹՐՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒ-ԹԻՒՆՆ ԱԼ ԿԸ ՇԱՐԺԻ

Թրքական վարչութիւնը զսպումի այս գործերէն ետ չէր կրնար մնալ՝ զինուորական յանցանքի տակ չիյնալու համար։

Բացայայտ անիրաւութիւնները պէտք է վերցնէին, որպէսզի կարողանային իրենց դիրքին վրայ մնալ։ Այդ շրջանին Հայերու բողոքները կը հասնէին Էրզրում, որ ընդհանուր նահանգապետութեան կեդրոնն էր, անկէ ալ անդին մինչեւ Պոլսոյ Պատրիարքարանը, որ Բարձրագոյն Դրան կը տեղեկացնէր իրողութիւնները։ Պաշտօնեաները կը զգուշանային դիտողութեան ենթարկուելէ, գիտնալով որ կը կորսնցնեն իրենց պաշտօնը։

Մշոյ կառավարիչը 1864-ին հրաման մը կը հանէր, յայտարարելով որ պաշտօնեաները, ոստիկանութիւնը և ճամբորդները իրաւունք չունին, առանց դրամի, գիւղացիներէն որեւէ բան առնելու, բացի պարզ ջուրէն...

Հիւրասէր Տարօնի գիւղերը միշտ ալ իրենց դռները բաց պահած են ճամբորդներուն և հիւրերուն առջեւ։ Բայց քրտական աշիրէթները երկու-երեք հարիւր հոգիով, պաշտօնեաները իրենց տասնեակ հետեւորդներով կողոպուտ էր որ կը կատարէին և կառավարութեան հրամանը ատոնց վարմունքը սահմանափակելու կոչուած էր։

Մշոյ կառավարիչը, ըստ երեւոյթին, բաւական խիստ միջոցներու դիմած է Տարօնի շրջանը անդորր և ապահով վիճակի մը բերելու համար։

Այդ առթիւ վկայութիւն մը կը կարդանք «Արծուիկ Տարօնոյ»ի 1864 Նոյեմբեր 1, թիւ 24-ի մէջ. ահա այդ խմբագրական տեղեկատուութիւնը ամբողջութեամբ.—

«Մշոյ նոր գայմագամը բարեխնամ Ավտի փաշայի ցոյց տուած արթուն և արդար հսկողութիւնը իւր պաշտօնին մէջ մեծ է. բարբարոսութիւնք լռած են, մարդասպան գնդակներու ձայներ դադրած են, գիւղերու մէջէն ալ այն արտասվելի տեսարան վերջացած է, որ ծխով և հրով ամէն գիշերներ գրեթէ գեղէ գեղ կը վառուէին դէզեր. չարագործ և վնասակար Քրդերուն ելուզակութիւնը նուազած է, մանաւանդ ի մօտոյ նոր հրամանագիր մի հանած էր Գեր. Առաջնորդ Երեմիա վարդապետ Կարնոյ Վսեմ. Կուսակալէն, որ Մշոյ դաշտի մէջ գտնուող և խեղճ հպատակաց արիւն ծծող Հասնանցի Քրդերը քշուին ամէնքն ալ Մանազկերտու կողմեր, զորս ամենայն փութով սկսեր է բարեխնամ գայմագամն ի գործ դնել Աստուծով և նոր իշխանիս հզօր կառավարութեան շնորհիւ կը յուսայ Տարօն պարզ արեւ և քաղցր օրեր տեսնել, միշտ փառք և օրհնէնք նուիրելով Օսմանեան օգոստափառ կայսեր»։

Օրը օրին արձանագրուած այս պատմական իրողութիւնները մատնանշելով, ուզեցինք ցոյց տալ թէ ո՞րքան անիրաւութիւններու ենթակայ էր Տարօնը և թէ ձեռք առնուած միջոցները, գոնէ ժամանակաւորապէս, սփոփանք մը և ապահովութիւն մը կը բերեն զարթօնքի մէջ մտած ժողովուրդին։

Համեմատաբար այս խաղաղ օրերուն է որ պետականօրէն վաւերացուած Հայոց Ազգ. Սահմանադրութիւնը կը կիրարկուի Մուշի և Բաղէշի շրջաններուն մէջ։ Բայց հարստահարութիւնները կը վերսկսին։ Օսմանեան կայսրութեան վարչութիւնները կաշառակերութեամբ կը սկըսին աչք գոցել և ընթացք չտալ բողոքներուն։ Զինուորական իշխանութիւնը երբեմն զսպողական քայլեր կ'առնէ։ Ազգային մարմիններն ու առաջնորդները տեղեկագիրներ ու բողոքներ կ'ուղղեն կառավարութեան և Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութեան։ Այդ տեղեկագիրներէն և նամակներէն կը քաղենք հարստահարութեանց հետագայ դրուագները, դրուածքներու լեզուն և ուղղագրութիւնը թողլով նոյնը.—

ՋԻՊՐԱՆՑԻ ՔՐԴԵՐՈՒՆ ԵՂԵՌՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ա.— «Ինչպէս տեղեկագրոյս 2 երեսը յիշած եմ, Սիւլէյման Ալին, Գոնդէմիրու Վարդանի աղջիկը Գուլէն կյափշտակէ տանի տաճկեցնէ, իրեն կին կառնէ, և այս կերպով կլինի,—նոյն Գոնդէմիրցի Սահակը կսիրահարի Գուլէին հետ, Գուլէի ծնողքը չուզելով անոր տալ իրենց աղջիկը կփախցնեն յիշեալ Ալիի տուն իբրեւ ապաստանի տեղ, և Ալին իր քով տարած որսը յափշտակելով կտանի ուրիշ տեղմ' քրդերու մէջ ու կտաճկցնէ, իրեն կ'առնէ։

բ.— Դարձեալ Գոնդէմիրու միջէն Թորոյի Մկրէի եղբօր աղջիկը կփախցնէ քիւրդմ' ու այսօր տաճկցուցած ու իրեն կին ըրած է։

գ.— Լսեցի որ Ղավազ անուն քիւրդը, որ ամենէն չարագոյնն է և սոսկալի վիթխարի անձ մը ու կերպարանք ունի, նոյնպէս այս ձմեռը սուրբ զատկի ճրագալոյցին կերթայ Գոնդէմիրու ժամը ու երբ ժողովուրդն ու կնիկներ կհաղորդուին, կերթայ քահանայի ձեռքէն սուրբ սկիհը կ'առնէ, կնայէ, իր ձեռքով սրբութիւնը կտրելով ուրիշներու բերանը կդնէ հեգնելով պատարագչի ըրածը, և անոր հետ եղած քրդերն ալ կնիկներու երեսները բանալով իրարու ցոյց կուտան ըսելով.— «ավա չաւա՞նայ, ռընդ ա», այսինքն, սա ինչպէս է, դեղեցի՞կ է։ Բայց կային ուրիշ կերպ մը պատմողներ թէ, Ղավազ նոյն իրիկուն պատարագի ժամանակ ժամ կեցաւ և մեր ողջոյն տալուն ու սրբութիւն տալուն օրինակը ժամէն ելաւ դուրս քրդերուն հետ կընէր. իբրեւ հեգնութիւն, ու կհայհոյէր, իսկ կնիկներ ոչ միայն ժամուն մէջ, այլ և ուր տեսնան կբռնեն, կնային, կնային եւայլն...։

դ.— Այս Ղավազը Գոնդիմիրցւոց, Մըահէն Պասքանցւոց, և Ալին ու Քնդօն Սլիքանցւոց մէջ թմբուկ զարնել կուտան, ու իրենք նստած հրապարակի մէջ կհրամայեն գեղի ամէն աղջիկ, հարս և կնիկ գան պար խաղան, որին որ հաւնին դիշեր իրենց քով պէտք է երթան և եթէ մէկը իր աղջիկ, կամ հարս կամ կնիկ չղրկէ պարելու՝ անմիջապէս պէտք է մէկ լաւ ոչխար տայ աղային պատիւ, ապա թէ ոչ...

ե.— Օրմ' Մըահէն Պասքանայ մէջ թմբուկի և պարի հանդէս կազմել կուտայ և կկանչէ բոլոր գեղին գեղեցիկները խաղալու, տէր Վար-

դանի հարսը՝ տէր Մանուէլի կին իր տղան օրօրան դրած է եղեր և խնամք կտանի մանկան, զօրով տանել ու խաղալ կուտայ հարսին, աղիկը անխնամ մնալով, օրօրանէն կկախուի և մարդ չլինելով մօտ՝ կխեղդուի տղան։

զ.— Հեպօն Բաղուեցի էր, տղաքներով քանիմ տարի էր Պաղլու գեղը կբնակէր որ Իպօյի գեղն է, ասոր մէկ հարսը տեսքով էր, զոր սովորաբար և համարձակ կլըլկէին Իպօն և եղբայր Սայիդ, փախաւ Հէպօն տնով Պաղլուէն ու բնակեցաւ Գոնդէմիր, այն տեղն ալ կերթայ Իպօյի եղբայր Սայիդ և գիշեր իր սովորականին պէս համարձակ կննջէ նոյն հարսին ծոցը, մի և նոյն սրահին մէջ ուր ննջած են Հէպօյի միւս երկու հարսներ։ Այնքան խիստ է ներգործէր խեղճերուն վրայ երկիւղ՝ որ կլռեն, և լուսոյն մօտ եղած ժամանակ, կզգացունեն Սայիդին թէ ե՛լ գնա՛ հերիք է, քանի չի լուսցեր, այստեղ Պաղլու չէ, հայու գեղ է, որ իմանան թէպէտ քեզ չեն կրնար բանմ՝ ընել, բայց զմեզ կխայտառակեն։ «Քիւրդը կմեկնի, գեղացիք կիմանան, քահանայն կերթայ խրատելու զհարս, հարս տեսնելով որ բան յայտնուեցաւ, կխոստովանի թէ «երկար ժամանակ այս փորձութեան մէջն եմ ես, և այս քրդէն ալ յղի եմ ու գրեթէ տաճկանալու վտանգաւոր խորհրդեան հետն եմ, ինձի ճարմ՝ ըրէք», գեղացիք կիմացնեն հարսի ծնողաց, որ Մշոյ դաշտի Գոմս գեղէն են, կուգան յանկարծ կփախցունեն իրենց աղջիկը կտանեն իրենց գեղ կպահպանեն։

է.— Ղավազը չորս մէճիտէ ոսկի առնելով Գոնդէմիրու Թորոյի Մկրէէն, որոյ եղբօր որդւոյն ա. նշանած՝ բայց չհաս աղջիկ մը խլելով նոյն գեղի Մարկոսի տղային նշանած, առանց մեղաց, պսակել կուտայ բռնութեամբ յիշեալ Մկրէի եղբօրորդւոյն վրայ, այն գիշերը երբ պիտի պսակեն եղեր Մարկոսի տղուն հետ։

ը.— Նադօն և Շաւեշի տղաքները Գոնդէմիրու մէկ տան հայոց տասն հատ գոմէշ մզրաղով, թրով և խէնչէլով կտրած են։

թ.— Այս Նադօն ձմեռս Մխիթար վ.-ի կողմէն իբր թէ գիրմ՝ իր ձեռքն ունենալով Վարդովայ հայոց առաջնորդութիւն է վարեր, և նշանտուքի, զալանի, հաս ու չհասի ըստակները ժողվելու պատճառաւ անչափ հարստահարութիւն և տուգանք է ժողուեր հայերէն։

ժ.— Ամէն հայէն իրենց ուզածին չափ հաց առնել, ոչխար, եզ, խոտ և ինչ որ պէտք է օլամ ընել տալ և խելագնաց ընելու չափ հայերը ծեծել, ծառերը կտրտել տանել, ջաղացքներ թալնել, տներ թալնել, և այլն այսպիսի բաներ այնքան շատ են, զորս գրել անբաւական համարեցի զիս։ Արդէն հայեր այս ամէն չարեաց և վնասներու համար դատ կվարեն ի Մուշ։ Գեղեցիկ ասաց Գոնդէմիրու Մարկոսն անցեալ օր փաշայի ատենին մէջ թէ «այս քրդերը հիւքմէթ չեն՝ մեզ վրայ հիւքմէթ կբանցնեն, տէրտէր չեն, մեր օրինաց մէջ կխառնուին, առաջնորդ չեն՝ մեզ առաջնորդութիւն կնեն, իրենք տէրութեան հպատակ չեն, տէրութեան հպատակներս կփճացնեն»։

— Յ. Գ. Այսօր լսեցի որ Մշոյ կառավարութեան ատենին ներկայացուցած են հայերը դատ վարելու, ու իրենց արզուհալները ատենի դիւանէն կորսուած է եղեր, շատ փնտռելով սէրքէքտարի մօտէն դուրս է ելեր։ Լսեցի նաեւ թէ Վարդովայ մէջ գտնուած Ջիպրանցի քրդերը փախան։

Անցեալ օրը Ռուսաստանցի ուխտաւորները վանքէս ի Կարին դարձած ժամանակ թալնուեր են Իպոյի եղբօրէն։ Յուլիս 2-ին, Մէհմէտի Խալիլի Ալիի մարդերը Վարդովայ Միւտիւրին վրայ յարձակեր են։ Յուլիս 9 սուրբ Կարապետի վանքիս երկու գոմէշ զարկին։ Արդէն Մեղտուայ Սարգսի աղջիկը ի Մուշ տաճկցնելը գրած եմ կանխաւ։

Այժմ ստուգեցին թէ Կարինէն զօրք էկաւ Վարդօ՝ Ջիպրանցիք բռնելու համար։ Եւ Գալամազ անուն բարբարոս ու չարագործ քիւրտը վանքս էր, հեծաւ փախաւ։

Աստուած զօրացնէ մեր արքայն, Աստուած եղիցի մեր ազգին օգնական։

ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

1868 Գ. Վ.

(Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք ԺԳ., էջ 105—108)

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՔԻ ԿՈՂՈՊՏՈՒԻԼԸ

(1868, սեպտ. 19-ին Ս. Յոհաննու վանքը կողոպտեցին. հետեւեալ գրուածը անոր համառօտ պատմութիւնն է)։

Ս. Կարապետի վանուց տնօրէն ժողովոյ արժանապատիւ անդամք, սրբագումար հարք.

Ձեր գիրը խոհեմաբարոյ տիրացու Վարդանի ձեռքով ստացանք, ձեր գրով մեր ինչ եղելութիւնը ուզեր էք իմանալու, և վանուցս կողոպտուածներու թիւն հասկնալու, և վիրաւորուածները ո՛րոնք են կըսէք։ Եկեղեցական արծաթեայ անօթոց թիւը ահա տոմար և ցուցակ չինուած ձեր գրի ծոցն է, վիրաւորուածներն ալ Յարութիւն վրդ.ն է, մէկ թիւվէնք մէկ պալթայ զարկած են, սաստիկ վիրաւոր է։ Մէկ թուր թըրպասըփցի Արթինին և մէկ թուր ալ մեզ զարկած են. շատ մեղաւոր ըլլալուս չմեռայ, կոյր աչքովս ալ այս դէպքն ալ տեսայ. անգին և հրաշագործ մասունքներն ալ կորցուցի. ի՞նչ պիտոր ընեմ՝ չեմ գիտեր, որոյ դիմեմ՝ ճար չկայ, մահս կը խնդրեմ՝ Աստուած տայ, նոր ցաւեր և վիշտեր մարմնոյս վէրք տուած է, լամ ու ողբամ, ասեմ ու հառաչեմ. առ ո՛ր պիտոր գոչեմ. զո՛ր ինձ օգնութիւն կանչեմ. երկի՞նք. այս երկնքին տէ՞ր, գերի եղածները դարձնէ. ցանկալի շիրիմները ո՞ւր են. կալանակապ գերի են գացեր. գերատէր մը չկայ գերիներս գնէ. ճա՛ր ըրեցէք. ինձ մահ խնդրեցէք. և աղօթքով պահքով զԱստուած աղաչեցէք. Աստուծոյ շնորհիւ և ողորմութեամբ գոնէ գերիներս դարձուին, ի՞նչ դէպք էր մեզ պատահաւ և որո՛յ ձեռքով՝ չենք գիտեր։ Տասն օր

վանք կողոպտելէն յառաջ՝ երկու քիւրա վանքը եկան իբրեւ չաշուա, պահեցինք, իրենց սիլահները առինք. երբ լուսացաւ՝ իրենց սիլահները տվինք դնացին. տասն օր զկնի երկու քիւրա արեւ մերելուն վանք մտան. գիշերով իրենց ընկերները պարաններով պարսպէն վանքին մէջ թերեցին. դարկահ կատրեցին. արդէն բռնութիւնը ձեռքները առին, ապին անդին համարձակ թվանքով զարնեցին. և այս արկածը մեզ բերեցին: Գրաբերէն կհասկնաք ի՛նչ ուժով վանքը կողոպտած են. մինք ալ այսօր Շէխլան պիտոր գանք և ձեզ կըապահենք, ձեր հրամանին և ձեր անօրէնութեան կնայիմ՝ Մուշն իջնանք: կարին՝ Պալիս բողոքենք. ինչ ընենք չընենք՝ ձեր կամացն է: Քիւրաներն ալ կհարցնէք՝ անձանօթ են: Ողջ լերուք:

Ս. Յօհաննու վանուց
Խոնարհ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՍՈՒՐԲ ՅՕՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՈՒՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ԿՈՂՈՊՏՈՒԱԾ ԱՆՕՐՆԵՐԱՑ ՑԱՆԿԸ

23	*չուրջառ հին հնոտ.*
4	*վարագոյր թէ հին և թէ նոր.*
2	*արծաթեայ կապարալի չապիք.*
3	*արծաթապատ գոգնոց.*
6	*գերեզմանի ծածկոց.*
8	*գոգնոց.*
2	*արծաթի քշոց.*
3	*արծաթի կանթեղ.*
3	*արծաթեայ բուրվառ.*
3	*զոյգ հողաթափ արծաթապատ.*
3	*թևնոց արծաթապատ.*
3	*թուճէ բուրվառ.*
6	*ուրար սարկաւագի.*
7	*փորուրար արծաթագործ.*
2	*եպիսկոպոսական համիտրան.*
4	*եպիսկոպոսական թագ մարգարտաչար.*
3	*գաւազան արծաթեայ.*
1	*գաւազան ոսկրեայ արծաթապատ.*
3	*արծաթեայ վակաս.*
3	*սաղաւարտ արծաթեայ.*
8	*արծաթեայ քամար ամբողջ.*
1	*կէս քամար և արծաթեայ.*
1	*կէս քամար արծաթեայ բարակ փոքր.*
9	*սկին մազմանով արծաթեայ ոսկեզօծ.*
2	*արծաթեայ մանեատուփ.*

28 արծաթեայ խաչ մասունքով մեծ և փոքր.
1 սուրբ Գէորգայ մասունք անճառ.
1 սուրբ Ստեփաննոսայ մասունք անճառ.
1 սուրբ Գէորգայ մասունք եւս ճոպառով.
1 սուրբ Լուսաւորչայ մասունք ճոպառով.
1 ղօնճի խաչ մասունքով անճառ.
1 Յովսէփ Արիմաթացւոյ ոչ բազուկ.
1 Մարիամ Մակդալինացւոյ մասունք մատն.
1 արծուաքար կենաց փայտ, արծաթ խուրձին.
1 պետրոս աւետարան արծաթապատ.
1 սուրբ Յակոբայ մասունք ճոպառով.
43 արծաթեայ խաչ մեծ և փոքր.
22 արծաթապատ աւետարան.
12 քշոց թուճէ.
1 մեծ խաչ գորն աչխարհ գիակ.
11 խաչ եւս նոր եկած:

Վերը յիշուածներս ընդ ամէն կազապատած են, ասոնցմէ ի զատ, միաբանաց ինչքը և գոյքը որ տարած են՝ անոնց հաշիւն ալ պիտոր նոր ընենք, և կայ ինչ ինչ որ չենք գիտեր, 3,272 դրամ ալ արծաթ տարած են»:

ԳՐ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆԻ ՁԵՌՔՈՎ ԳՐՈՒԱԾ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԸ

Սեպտ. 22-ին Սուրբ կարապետի վանքէն փոխանորդը և քանիմ վարդապետ գնացինք ի սուրբ Յովհաննէս, մեր ուխտանք այն ողբալի տեսարանը: Երեք տաճար ունի այս վանքը, Սուրբ Յովհաննէս, Սուրբ Աստուածածին և Սուրբ Ստեփաննոս, երեքն ալ մերկ և կազապատ ձգտած. մեայն չիշ իւղոյ և արծուաքերի կենաց փայտը ձգած են արծաթները հանելով տանելով: Սուրբ աւետարաններ, ճաչոցներ և յայտմատուրք կարտեր էին: — Վանքի չէնքը և պարիսպները բաւական ամուր էին, բայց պէտք է խոստովանիլ, որ մինչի միաբանք խիստ անզգոյշ և անհոգ են եղած, ինչպէս ցաւօք կպատմէր վիրաւորեալ ծերունի Յարութիւն վ. ալ: Մենք առնելով մեզ հետ վանահայր Առաքել վ. և միւս վարդապետներ իջանք Մուշ. ներկայացանք ու խօսեցանք կառավարութեան. հետագիր մի զրկինք ի պատրիարքարան, և միանգամայն հանրագրութիւնը գրուեցաւ ու կնքուեցաւ վարդապետաց և ժողովրդի կնքով»: (Տ. Հ. Պ.ԺԳ. Գիրք, էջ 119—122)

Այդ հանրագրութեամբ Տարօնի ժողովուրդը հարստահարութեանց դէմ դարման մը կը խնդրէ, այլապէս կ'եզրակացնէ հանրագրութիւնը. «Այս երկիր մնալու ամենևին կարիք չունինք»:

ՔՐԴԱԿԱՆ ԳԱՂԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

(Գ. ՎՐԴ. ՍՐՈՒԱՆՋՏԵԱՆ)

1869 Փետրվար 14.

...Այս անգամ քանիմ տեղեկութիւններ ալ ունիմ քեզ հաղորդելիք, որք դարձեալ արիւն են և արտասուք։

*Ամառայ սկիզբները Ուշդամ գիւղի մէջ Պետրոսի երիք տղաքը զարնուեցան Յութեցի քրդերէն։ Մեր ունեցած տեղեկութիւնն այսպէս է։ Աշնան ժամանակ քանի մը քիւրտ գիշերով կու գան տունց տուն գողութեան, և այս եղբայրները արթննալով՝ մերկուց անկողինէն կելնեն կիյնան գողերու հետէն, կփախցնեն. բայց մէկը կը բռնեն, միւս գողերը տեսնելով իրենց ընկերը բռնուած՝ կդառնան ազատելու զանի, երբ հայ տղայք ուժով կբռնեն չեն թողուր, գող քրդու մէկը դաշոյնը կզարնէ հայ տղան ապաննելու, դաշոյնը վրիպելով բռնուած գողին կը զարնուի. հայ տղայք մահու վտանգ տեսնելով կձգեն գողը ու կմտնեն իրենց տունը, գողերը կառնեն իրանց վիրաւոր ընկերը կմեկնեն գնդէն, քանիմ օրէն յետոյ կմեռնի զարնուած քիւրտը, և միւս ընկերները ապառնալիք կղրկեն այն հայ տղոց թէ դուք ապաննեցիք, արեան վրիժուն պատրաստ կացէք։ Հայերը սարսափելով՝ իրենց տունէն և գնդէն կփախչին հետու գնդերը, բայց Ուշդամ գիւղի մնծատուն տուն լինելով տունք, ճնացեալ գնդացիքը Մուշ իմաց կու տան և կխնդրեն որ Պետրոսի տունը կրկին բերուի Ուշդամ. ապահովութեան համար փոչան զաւթիայ կու տայ Պետրոսենց տունը պաշտպանելու. բայց զաւթիանները ամէնէն չուտ կփախչին, երբ կտեսնեն 30-ի չափ գինեալ քրդերը յանկարծ Պետրոսի տունը կկոխեն, Պետրոսը տունէն դուրս եղած կպատահի. երիք տղաքը տան մէջը, մէկ եղբայրը անմիջապէս նռատած տեղը կկտրատեն, մէկ եղբայր գինքը կձգէ թոնիր կամ հորի մէջ, հոն տապանջայով կբռպաննեն, միւս եղբայրն ալ թրերով կզարնեն, ու կարծելով թէ մեռաւ կձգեն կերթան, բայց այս վերջինը դեռ կենդանի է կըսուի։ Ոմանք կըսեն թէ մէկ եղբայր թոնիրի կամ հորի մէջ չէ ապաննուած, այլ տեսնելով որ դուրը բռնած են քրդերը, սիւնը գրկելով կ'ուզէ երդիքէն դուրս ելնել տանիք և օգնութիւն կանչել, յանկարծ թուր մը կզարնեն վզին, գլուխը կ'իյնայ վարը, բազուկները գրկուած տեղն վրայ։ Ինչ և իցէ, վերջապէս երկուքը ապաննուեցան, մէկն ալ քանի զապաննուողներ խիստ չար վիճակի մէջ է, նոյն դառնութեան մէջն են տունց կնիկներն և տղաքներ, երեքն որ նորահաս երիտասարդ տղայք էին։ զարնողներ այն քրդերն են, որ քանի տարիներ առաջ Միրզապէկի հետ գնացեր Նօգ գիւղը, 120 մարդ մէջ պաշարելով կրակ տուեր վառեր են։ Յունվարին մէջ Յրօնք գիւղի տէր Յօհաննէսի վրան, քնած տեղը երդիքէն 3 տարճանակ պարպեցին, ախոռի մէջ իր ձիու քովն է եղեր քնացած, մէկ գնդակը կդպչի ձիուն կը սպաննէ, երկուքը գլխու բարձին կդըպչին։ Իբր երկու ամիս առաջ Լիզ գիւղի մէջ քիւրտ մի կը հանդիպի

հաւ մի կուզէ մորթէ ուտէ, հայ կ'ըսէ հաւ չունիմ, կզարնէ կսպաննէ զհայը։

Այսպէս հետզհետէ աղէտներ կյաջորդեն, և ահա գարուն կուգայ, ալ ո՞ր հայ կրնայ ապրիլ իր տեղը, կամ պիտի սպաննուին կամ պիտի փախչեն։

Գ. ՎՐԴ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

(Դիւան Հայոց Պատմութեան, ԺԳ. Գիրք, էջ 147—149)

ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ԳԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻ ՄԷՋ

1864ի Մայիս, Յունիս և Յուլիս ամիսներուն հետեւեալ հարըստահարութիւնները տեղի ունեցած են Մշոյ շրջանին մէջ։ Տեղեկագիրը պատրաստած են երկու վարդապետներ՝ իրենց ստորագրութեամբ։ Այս տեղեկագիրը կ'առնենք «Դիւան Հայոց Պատմութեան» ԺԳ. հատորէն, տպուած 1915-ին։

Ահա այս տեղեկագիրը թիւերով, անունով և տեղով.

1. 1864 մայիս 15 Մօտգան ասի գիւղ Թուխման անուն հայ մը խոտ քաղելու ժամանակ Աստրէ գիւղացի, քիւրտ Իսկանոյի տղայ Ճընտէն 2 տապար նորա գլխին զարնելով՝ հոն կմեռցունէ։ Այս քիւրտ 8 տարի առաջ նաեւ հարկահան Եաղուպ աղան և Տիգրանակերտցի Միլաթպաշի Գրիգորի եղբայր Ղուկասը իւր տանը մէջ մեռցուցեր է։

2. Մօտգան Խառոբի գիւղ տիրացու Կարապետ 1000 ղուռուշ պարտք ըրեր՝ կարգուեր է. 8 ամսէն զկնի աղջկայ հայրը իւր աղջիկը տուն տարեր 230 ղր.ի համար քրդաց բռնութեամբ արգիլեր է։

3. Մօտգան Խուճարենք գիւղ Ալէ անուն քիւրդ մը՝ Առաքելոց վանից նուիրակ տէր Յովհաննէսէն՝ չպուղի լուլէյի մը տեղ, ծնած մագի մը առեր է։

4. Առվտոց գիւղ հայ երիտասարդ մը իւր կինը արձակելով՝ իւր հօրեղբօրը հետ նորէն կին մը կառնուն՝ իրենց երկուքին համար՝ ըստ կանոնի քրդաց։

5. Մօտգան Խուճարենք գիւղացի Սաֆարը բաւական ծախս ընելով՝ իրեն համար աղջիկ մը կնշանէ, բայց քիւրտեր՝ նշանեալն բռնի ուրիշ մէկի մը կուտան։

6. Յունիս 13. Մուշաղշէն գիւղն քուէարկութեան ժամանակ։ Գօտնի գիւղի քիւրտեր հայոց տուներ մտնալով, բռնի այն աղքատաց պարէնն ալ կողոպտեցին տարան. այսպիսի տարի մը, որ մէկ բխու կորեկ 200 ղռուշի կը ծախուի. այս բարբարոսաց գիւղը Մշոյ դաշտին մէջն է, կրակէն աւելի կը լափեն իրենց բոլորտիքի խեղճ հայոց կենդանութիւնը, վասնզի սերմը արտէն, խոփն ու շղթան երկրագործէն, մանգաղը հնձողէն, կինը յառնէն անխնայ կըյափշտակեն. ասոնց բար-

բարոսութիւնը՝ դառնաշունչ հողմէ մը աւելի ցրուեց մեր դաշտեցի հայերը՝ աշխարհի չորս կողմը։ Այսուհետեւ ո՛չ հայք պիտի ժողվին այստեղ ի քուէարկութիւն, այլ ողբասաց բուեր ի մեր երկրի աւերութիւն։

7. Մարտ 1. Մշոյ դաշտի մէջ տեղը, Վարդենիս գիւղը՝ խուրձ մը խոտի համար սարկաւագ Յովհաննէսին զարկեր մեռցուցեր են, ինքն ալ Խոյվի գաւառի մէջ կմեայ, Մշոյ իշխանութեան տակ։

8. Նոյն գիւղի մէջ, Ապր. 8, քիւրտերը կլոի Մուրատի տունը մտնալով ցորեն, իւղ, բուրդ և բոլոր կահ ու կարասիք ամենքը մէկանց կը վերցունեն կը տանեն։

9. Ապր. 9. Յովսէփի և Գազպարի տուներ բռնի կողոպտելով բաւական ոչխար և կարի բաւական ինչք կը տանեն։

10. Ապր. 11. Կիրակոսի և Յակոբի տուներ մտնալով եղածը կը տանեն։

11. Մայիս 20. Յակէի տղայ Սրգոյի տունը մտան բոլոր ապրանքը տարին։

12. Յունիս 1. Խչէի տունէն բաւական ինչք տարին։

13. Մառնիկցի քիւրտեր սոյն գիւղ Միհրոյի տունը մտնալով 1000 ղռուշի բան կը տանեն։

14. Սոյն գիւղ Մանուկի տունէն Խութեցի քիւրտեր երկու կով տարին։

15. Սոյն գիշեր Մլքէի տունէն եզ մը տարան։

16. Սոյն գիւղի մարդիկ ժողովելով՝ սահմանադրութեան կանոնները կուտայինք նոցա, իսկ գիշերը ժամը եօթին աւազակները զարկին դուռը, ո՞վ գիտէ զմեզ կողոպտելու թէ սպաննելու, բայց նոյն վայրի 3 տիրասէր քաջ շուներէն հալածեալ՝ կորան։

17. Յիշեալ քիւրտեր անկէ կերթան Վարթիկ անուն քաջ կնոջ տուն կմտնան՝ կով մը կը տանեն, քիւրտին մէկը կնոջ պատահելով թուրը ձեռքէն կառնուի, կինը կարող էր զայն քիւրտը սպաննել, բայց զինքն ալ կառավարութենէն մեռնել՝ անտարակոյս գիտէր, վասնզի քանիներ այնպէս եղած տեսեր էր։

18. Սոյն գիւղը քիւրտեր գողութեան կը բռնուին Իւզպաշի Դըհար աղայէն։

19. Նոյն օր Արտօնք գիւղ Վարդենիսէն կէս ժամու չափ հեռի, աւազակներ տուն մը կը ծակեն, Դհար աղային իմաց կը տրուի, աւազակներ բռնուելով կերթան Մուշ կը բանտարկուին, նոյն տէրեր խեղճ գիւղացւոց սպառնալով, և նոր ի նորոյ աւերմանց սկսելով՝ կստիպեն գիւղացւոց աղաչել Մշոյ առաջնորդին, որոյ լուեալ նոցա ձայն և տեսեալ չարեաց սկիզբն, աւազակներ թողտալ կուտայ։

20. Յունիս 17. Արտօնք գիւղի քիւրտեր Աստուրի տուն ծակելով 2 եզ 1 կով տարան։

21. Յառնիստ գիւղ, Մխոյ տունէն եզ մը և բաւական ապրանք տարին։

22. — Սոյն գիւղ հինգ տուն մտնալով եղածները կը յափշտակեն։

23. Երեք տուն ալ մէկ ալ օր կը կողոպտեն։

24. Յունիս 10. Կուրաու գիւղը, հայ մը լուծք ըրած տեղ, եօթն քիւրտ վրան յարձակելով կը խողխողեն զինքը, նորա գործիք, որ էր շղթայ մը, խոփ մը ցանելու սերմին հետ կը տանեն։

25. Դրմերտ գիւղին մէջ 50 տուն հայ կար, ապրիլէն մինչեւ յունիս, 25 տունը կը գաղթեն. անցեալ օր իրենց խեղճութեան և քրտաց բռնութեան վերայ զինուորաց հարկապահանջութիւնն ալ աւելնալով, մնացած գիւղացիք կըստիպուին գիշերանց կրցածնուն չափ բառնալ ու երթալ, տեղերնին աւերակ թողլով։

26. Քանի օր առաջ քիւրտեր այս գիւղը կաթ ուտելու եկած ժամանակ 70 ոչխար կը տանեն, ռէս Մկրէի ջրաղացն ալ կը կողոպտեն։

27. Յունիս 23. սոյն գիւղ, սահմանադրութիւնը գործադրելու եկանք, բայց 8 աղքատ տնուոր կմնային հոն, որոնք առանց հացի լոկ աւելուկի սերմով կը կերակրուէին։

28. Յունիս 14. Ուշտամ գիւղ, քիւրտեր գիշերանց վրանիս եկան, ո՛վ գիտէ թէ ինչ մտօք, բայց ռէս Յակովբի և իւր պահնորդաց աղաչանօք ետ դարձան։

29. Յունիս 23. Աւզաղբիւր գիւղէն 40 ոչխար տարին։

30. Յուն. 25. Խասգիւղ գիշերուան մը մէջ երեք տուն ծակելով 1 գոմէշ, 3 եզ, բաւական կահ կարասիք կը տանեն։

31. Յուն. 28. Քրդագոմ գիւղ Ատովմի թաւլայէն 2 եզ տարան։

32. Յուն. 30. Պալաքցի քիւրտեր Երիզակ գիւղէն 30 հատ ոչխար տարին, յետոյ գիւղացիք նոցա յոտս դիմելով՝ կարի աղաչանօք 24 այծ դարձուցին։

33. Մայիս 20. Քրդագոմ գիւղը, գիշերանց քիւրտեր հովուին քով կաթ ուտելու կերթան, եկած ժամանակնին զհովիւ Դաւիթը նստած տեղը կը սպաննեն։

34. Յունիս 6. Ցրօնք գիւղ Յակովբի մարագ այրեցին, 16-ին Մելքոյի մարագ այրեցին բոլոր երկրագործական գործիքներով։

35. Մայիս 29. Տերգեւանք գիւղ, գիշերանց քիւրտեր ոչխարի վերայ յարձակելով 20 հատ կը յափշտակեն, և հովիւ Փօստին երկու ընկերաց հետ կը վիրաւորեն, որք թէեւ ազատեցան ի մահուանէ, բայց ոչ անկողնոյ։

35. Յունիս 12. Ալվառինչ գիւղի ոչխարի հօտէն ցորեկով 14 հատ յափշտակեցին։

37. Յունիս 15. քիւրտեր հաւատորիկ գիւղի մէջ, ամէն տունէն մէկ լաւ ոչխար կը ժողվեն, ասոր պատճառն այս է, վասնզի քիւրտեր երբ իրարմէ մարդ ոպաննեն, արեան գին հայերէն կառնեն։

38. Յունիս 17. Հաւատոտիկ գիւղ Կասօյի մեծածախս մարագը այրեցին։

39. Առաքելոց վանից նախորդ վանահայր Մկրտիչ վարդապետը անցած տարի քրտերու վրայ գանկատեց առ Իսմայիլ պէյն, որն որ քիւրտերը ծեծելով կը բանտարկէ, և վանքէն յափշտակուածները կը վերադարձունէ, իսկ երեք ամսէ ետքը քիւրտերէն մէկը նոր իմն ցաւէ բռնուելով կը մեռնի, երբ Իսմայիլ պէյն ալ պաշտօնէ ելլելով կը հեռանայ, քիւրտերը նորէն վանք գալով մեռածին արեան գին կը պահանջեն, ու 20 ոչխար տանելէն յետոյ, նորէն ամբողջ արեան գինը կը պահանջեն, և քանիցս ալ միաբանից ծեծելով վանքէն դուրս կը հանեն։ Ասկէ ի զատ երկրիս քիւրտերը սովորական ըրեր են վանքերէն խաֆիրութիւն առնել, որ տեսակ մը տուրք է, իբր թէ վանքը իրենց սեպհական ըլլայ, ամէն ժամանակ ցորեան, ոչխար, իւղ, ձէթ և ամէն ինչ կը տանեն, համարեա թէ բաժին մը ունին վանից մէջ։

40. Յունիս 10. նոյն վանից հովիւը կը զարնեն, ու 2 ալ ոչխար կը տանեն։

41. Մօտգանցի քիւրտերը Մուշաղչէն գիւղացի Գրէի հարս փախուցին Շէխին գիւղ ու քրդացուցին։

42. Խոյթ և Բռնաչէն գաւառներ քիւրտերը հայոց գեղեր և արտեր իրարու կը ծախեն, առնողը կուգայ գիւղը կը նստի ուզած հայն կը թողու, չուզածն դուրս կը վռնաէ, կամ իրենց հայ կընեն, վարած, ցանածնուն հետ կիսարար։

43. Յուլ. 4. Խէյպեան գիւղ քիւրտեր դիշերանց Սիմէի երկու գոմէշներու ոտքունք կը կտրեն, նոյն դիշեր երկրին կառավարիչը հոն կը գտնուի, եղածը նորա կը ներկայացուի, կը կամի չարագործք գըտնալ ու չկրնար, հոս հայոց վերայ կը բարկանայ, ըսելով, թէ ինչո՞ւ կը թողուք տաւարնիդ դուրս ելլան։

44. Յուլ. 5. Զիարէթ գիւղէն 20 ոչխար տարան, երբ կուսակալն վանքը եկաւ հասկցուցին նորան, քիւրտերը իմանալով իրենց վերայ գանկատ ըլլուիլն, 20 ձիաւոր նոյն գիւղը կը լեցուին, ու խեղճ հայոց ի մահ կը չարչարեն։

45. Յուլ. 6. կուսակալին վանքը եղած օր, Բազու գիւղէն, որ կէս ժամու չափ հեռի է վանքէն, 14 ոչխար կը տանեն։

46. Իւսուֆու տղան խուրձ մը խոտի համար Վարդենիսի քահանացու տիրացուն կը սպաննէ, ազատաբար այլ և այլ չարիքներ կը շարունակէ։

47. Արտօնքի վարդապետի տղայ Ներսէս գիշերը դուրս ելած ժամանակ, բակի մէջ կը խեղդեն, տունը կողոպտելու մտօք, բայց չյաջողիր։

48. Փիրխուսցի Իսա աղէն ջաղացի վարձուց համար, չիշմէով հովանոց կը զարնէ, ջաղացպան Աստուրը կըսպաննէ, որոյ տունը Խլաթն է։

49. Դրմերացի Աւետիսը, գիշերը իր արտը պաշտպանելու գնալով, հրացանի հարուածով մը կը մեռնի։ Զարնող քիւրտի տունը Նոր

գիւղն է, ինքը Առնիստ հովիւ է, անունն ալ Սնճոյ է։

50. Քիւրտերը Մոգունք գիւղի ոչխարներ յափշտակած ատեն, գիւղացիք իրենց ոչխար ազատելու կը վազեն, ուր կը մեռցունեն քիւրտերը սրճապան Մանուկի 20ամեայ Կակչօ որդին։

51. Սողգոմ գիւղը գիշեր ատեն Կարապետ անուն հայը կալի մէջ քնացած ժամանակ, քիւրտեր գլուխը կը ճախճախեն։

52. Իրիզկայ գիւղի խաֆիր քիւրտեր, Ցրօնցի 2 հայու հանդիպելով՝ կողոպտել կուզեն անոնց, իսկ երբ հայք կընդդիմանան չարաչար կը վիրաւորուին սրով, երկար ատեն յանկողին են։

53. Լամկուն մէկը Մուշաղշէնցի նշանուած աղջիկ մը կըփախցունէ ի Տապ գիւղ Իւսուֆի տունը, ուր ըստ իրենց օրէնի քեպէն կը կտրեն։ Աղջկան վերայ կար 15 ոսկի, ապարանջան, մանեակ, երեսնոց, ուրիշ արծաթեղէնք և ստացուածք։

54. Կնիկ մը քաղքի մզրից կը բերեն ի Տապ, քեպէն կը կըտրեն, որն իւր հետ շատ ստացուածք ունէր։

55. Քիւրտերը՝ Յունան գիւղացի հայ կին մը իւր ընչից հետ գիշերով կը յափշտակեն. հայր Մխիթար գտնել տուաւ, իսկ քիւրտերը կնոջ սիրտը գրաւելով տաճիկ եմ ըսել կուտան, բայց հ. Մխիթար դատի մտնալով կազատէ։

56. Խասգիւղացի 2 կին քարական կողմեր կանկառ ժողովելու ատեն,... երեք քիւրտ գալովը այնտեղ իրենց վատ կիրքը բռնի կը յագեցունեն։

57. Արտօնք գիւղին մէջ Մարտիրոսի մարագը կայրեն։

58. Վարդենիս գիւղին մէջ Մլքոյի որդւոյն, Եղսոյեան Մուրատին և Կլօրեան Մուրատին մարագներ կայրեն. նոյն գիւղի մէջ Իւսուֆի աղայի ձեռօք ութ ալ դէզ կը վառուի։

59։ Տապ գիւղի Իւսուֆ, գործաւարու Բատիկի աղան, Բարզզնուց Ըլօյի աղայ Իսօն, նորա եղբօր որդի Հասան Չուխուրի կողմեր շատ մը յափշտակութիւն կընեն ոչխարի, այլ և այլ ընչից և մանաւանդ ցորենի որ այս տարի կարի սակաւ է։

60. Առուառինջ գիւղէն 105 քիլէ ցորեան բռնի յափշտակած են։ Այս յափշտակիչ քիւրտեր Խութայ գլխաւորներն են իրենց արբանեակներով. ասոնց պէս Սասունցի, Ճպրանցի, Սէյտանցի, Պըլըքցի և այլ օպաներ, բոլոր Մշոյ դաշտ, մանաւանդ նորա վերի կողմեր ամենայն կերպիւ կը հարուածեն։

Ն. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ
վարդապետ

Գ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
վարդապետ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

1864 (Դիւան Հայոց Պատմութեան, ԺԳ. Գիրք, էջ 59—64)

ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆՑ ԾԱԻԱԼԸ

Հայ ցողովուրդի ամբողջութիւնը, հակառակ իր կրած անհաշիւ տառապանքներուն, լրիւ գաղափար մը ունեցած չէ հարստահարութեան անորակելի աղէտի մասին, որուն ենթակայ եղան հայկական գաւառները, տասնեակ տարիներ շարունակ, քրտական անզուսպ արարքներով։

«Արարք» բառը անորակելին պարակելու արտայայտութիւն մըն է։ Անմարդկային են այդ արարքները։ Զարմանալին այն է թէ ի՛նչպէս հայ ժողովուրդը իր բեկորներուն կեանքը կրցած է պահպանել մինչեւ զինեալ յեղափոխութեան ձեռնարկումը։

Փաստօրէն Հայ ժողովուրդը ամենօրեայ ջարդի ենթակայ էր Էրզրումի, Վանի, Բաղէշի, Մուշի և Տիգրանակերտի քրտական շրջաններուն մէջ։ Աչքի ինկած երիտասարդը կը սպաննուէր, գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները բռնի կը տանէին, կալուածները կը գրաւէին, տարուան բերքը կը կողոպտէին, անասունները կը քշէին և կը տանէին, դէզերը հրդեհի կը մատնէին, եկեղեցիներն ու վանքերը պարբերաբար կը կողոպտէին և կը պղծէին, կրօնափոխ կ՚ընէին շատերը։ Պարզօրէն հայ ժողովուրդը կը հալեցնէին։ Մնացած օճախներուն մէջ մեծցած մանկիկներն երբ երիտասարդ կը դառնային, կտրիճներու գլուխը կը թռցնէին, իսկ իգական սեռը կ՚առեւանգէին և կ՚իսլամացնէին։ Ու այս անհուն աղէտը ամենօրեայ էր։ Մէկ գաւառը միւսէն տեղեակ չէր, շատ մը վայրերու մէջ տեղի ունեցածը գրի չէր առնուեր։ Այն քիչը որ նամակներով և բողոքագիրներով յայտնուած է և որպէս փաստաթուղթ մնացած է, ինքնին խոշոր հատոր մը կը կազմէ Դիւան Հայոց Պատմութեան շարքին մէջ։

Տարօնի շրջանէն քանի մը դրուագներ տուինք։ Որպէսզի ընդհանուր գաղափար մը կազմուի այդ աղէտի մասին, Վանի շրջանէն ալ քանի մի դրուագ կ՚արձանագրենք։ Անոնք որ կը կարծեն թէ համեմատաբար խաղաղ կեանք մը ունէր Հայ ժողովուրդը և Հայ Յեղափոխութիւնը դուրսէն պատուաստուեցաւ հայ կեանքին, թող ուշադրութեամբ արդան այդ դրուագները, որոնք հազիւ հազարէն մէկը կը ներկայացնեն։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՀԱՆՐԱԳԻՐԸ ՔՐՏԱԿԱՆ ԳԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

(Հանրագրութիւն ստորագրուած Վասպուրականի երեւելիներեն)

Գերապատիւ սրբազան տէր,

Մեր լքեալ հայրենիք ստուգապէս ճանչելով կորովաբիբ Արծւոյդ հայրենավառ սրտի գորով, սոյն երկտող գրութեամբ ի յոտս բարձր սրբազնութեանդ կներկայանայ. վասնզի ըստ սրբոյն Պօղոսի կլսէ հառաչանքդ «ո՞ հիւանդանայ և ես ոչ հիւանդանամ, ո՞ վշտանայ և ես ոչ տապանամ»։ Սրբազան տէր, դարձուր ուշադրութիւնդ քու ընիկ հայրենեացդ ներկայ թշուառ վիճակին վերայ. թէպէտեւ գիտեմք քաջ իսկ կնկատես բարձր հայոց՝ բարձրասահման գաւառէդ. կըտեսնաս քու ծննդարանդ իբրեւ զհիւղ մրգապահաց լքեալ, որով ընդ Երեմիայի ի լալ մատուցեալ աղուական քնարիւդ կերգես անդուլ այտի այսր զմեզ հրաւիրեալ ի լալ։

Տէր, հաւաստեաւ գիտես քրդաբնակ հայոց անտանելի նեղութիւնք ի նախնեաց անտի, այլ սակայն անոք և անկարեկից մնալով, սկսեցին այս օրերս անլսելիս գործել. վասնզի Մահմատանք գաւառի Սաթմանց գիւղին մէջ պատահած դէպք՝ դեռ եւս մեր պատմութեան էջերուն մէջ չի գտնուելով՝ ամենուս սիրտն ալ տակնուվրայ ըրաւ։ ա. ներկայ ամսոյս յիշեալ գիւղի քրտերու գլխաւոր՝ Մահմատ Ալի անուամբ, որ աշխարհածանօթ իսկ է Էլաղասին լինելով. որ նոր հայոց ազգէս չորս կին կըտանէ իրեն փթիրներու ամրոցներն շարել կուտայ և սարսափելի խաչի պատկեր դոցա բոլորտիք քաշել տալէն զկնի, իրեն որովայնի ապականութեամբ կ'աղտոտէ ըսելով՝ թէ ուր է՞ սորա զօրութիւնը։ բ. նորոգ սովորութիւն ըրած է գիւղացի հայոց քովէն՝ տուն մէկ մարդ տանիլ շարունակ աշխատացունել. և այս օրեր իր մարդկանց կը սովրեցնու որ դաշտի մէջ այդ խղջալիք կըբռնեն, անսնց քրիստոսաճաշակ բերանին մէջ իրենց ամօթանք կդնեն, կմիզեն ու կ'ապականեն, և երեք ժամ ջարդելէն յետոյ՝ երբ ակամայից ըստ դոցա կամաց կհայհոյեն ամենասուրբ անուն Յիսուսի և Քրիստոսի և կենարար խաչ, այն ատեն կազատուին. միւս օր կըյանդգնի ինքն իւրայնովք եկեղեցի մըտնել և աղայիմ բերան միզելէն յետոյ՝ սարսափելի սեղանին վրայ կ'ապականեն և եկեղեցւոյ դուրս ներս այդ ապականութեամբ կըծեփեն, և կծանուցանէ յայտնի կերպով՝ թէ քանի որ Մոկաց Ավտալ պէյ (որ Նիթօն սպանած է) բանտի մէջ կըմնայ, ես իմ իշխանութեանս տակ եղած հայեր բոլոր ջնջեմ. թէպէտ մեր արիաջան Պօղոս հայր սուրբ՝ քաղաք բերել տուաւ այդ չարագործներ, բայց թէ ինչպէս տեղերնին դարձան ստոյգն չեմք գիտեր. դեռ երէկ էր որ երեք հայ Խառակոնսցի խողխողեցին Խոչկատուկայ լերան ստորոտ»։

ՑՈՒՑԱԿ ՎԱՆԻ ՎԻՃԱԿԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՐԱԾ ԲՌՆԱԲԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՈՒ ԼԼԿԱՆՔՆԵՐՈՒ ՔՐԴԵՐԷՆ ՈՒ ՏԱՃԻԿՆԵՐԷՆ

(Ցաւալից դեպք Վանայ Հայ ժողովրդի)

Բանական մարդն ի վերին տեսչութենէն չատ սքանչելի ձիրքեր ու պարգեւներ ունի, որոնցմէ մէկն ալ բնական օրէնքն է, որ Աստուածային յաւիտենական օրինաց լոյսն ըլլալով դրուած է մարդուն մտաց մէջն ծնանելուն միջոցէն ի վեր, որով մարդն ըստ պատկերին Աստուծոյ է՝ մարդ. և կորոչի անբան անասուններէն և դազաններէն. կճանաչէ բարին ու չարն, բարին կանէ, չարէն կհրաժարի։ Վանայ երկրի Մարաց ազգն (քիւրտերն) և տաճկաց բարիէն հրաժարած են, չարին կհետեւին՝ ընդդէմ աստուածատուր բնական լուսոյն չարաչար կմեղանչեն չորս տեսակ. ա. սպանութեամբ, բ. կրօնափոխութեան դէմ, գ. համեստութեան կամ բարոյականութեան դէմ, դ. ապրանքներն մեր և կալուածքներն յափշտակելով և գողանալով։ Վանայ հայ ժողովուրդն այս չորս տեսակ եղեռնագործութեանց ալ ենթակայ է։ Ասոնց վրայ պիտի խօսիմք.—

Ա. ՎԱՆԱՅ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՍՊԱՆՄԱՆ ԴԷՄ

Ա. Կարճկանից տէր Բարսեղին գլխուն կացին (պալթայ) զարնելով սպաննեցին։

Բ. Նոյն Կարճկան մ. Սահակն սպաննեցին։

Գ. Փակախներ գիւղէ մի երիտասարդ սպաննեցին։

Դ. Մահտէսի Շատախէն սպաննեցին։

Ե. Մ. Պարխօն դարձեալ Շատախէն սպաննեցին։

Զ. Շատախցի մարդ մի Ծըվստան գիւղին ճանապարհին վրայ սպաննեցին։

Է. Շատախցի մ. Սարգսին աչքն հանեցին։

Ը. Կանգըվար գեղէն ռէս Թովմասին եղբայրն սպաննեցին։

Թ. Զուխայ սար մարդ մի սպաննեցին։

Ժ. Միրավայ գեղ մարդ մի սպաննեցին։

ԺԱ. Նորգեղ ռէսին աղան սպաննեցին։

ԺԲ։ Աստուածաչէն գիւղէն մարդու մի տասնեւութ դաշոյն (խանչէր) զարնելով սպաննեցին, որմէն տասն և մէկ հատ որբ ու այրի մուրացկանութիւն կանեն։

ԳԳ. Կեմ գիւղէն Քատօեան Յակոբ նոր փեսայ և քսանեւհինգ տարուան տղայ մի սպաննեցին։

ԺԴ. Հայոց Զորոյ սարին մէջն անծանօթ հայ երիտասարդ սպաննեցին։

ԺԵ. Վանայ Այգեստանք Պօշտեան Գրիգոր նոր փեսայ քսաներեք տարուան տղայ մի սպաննեցին, տնէն ալ շատ ապրանք տարան...

ԺԶ. Մահտեսի Ագրիպպասին հանած էին երկու աչքն, ջարդած էին երկու թեւքն, և այնպէս չէին կշտացած, գլուխն եւս քարով ջախջախած էին։

ԺԷ. Տարմանի գեղէն մէկ տնէ երեք մարդ սպաննեցին, որոնցմէ երկուքն եղբայր մէկն միւսին տղան էր։

ԺԸ. Արճէշու հայ մը սպաննեցին։

ԺԹ. Արջրէ գիւղէն մարդ մի սպաննեցին.

Ի. Մարմետ գիւղի շահանան հրացանով զարկաւ հայ մի սպաննեց։

ԻԱ. Ճանիկ գիւղէն մարդ մի սպաննեցին։

ԻԲ. Կուռուպաշ գիւղի այգեստանքն զարկին մարդ մի սպաննեցին։

Ասոնք որ մեզ ծանօթ էին՝ գրեցինք, իսկ որք որ, նոյն Վանայ տաճկաց և մարաց երկիւղէն կամ սպառնալիքէն մեռած կամ սպաննուած էին, թող տանք ճշմարտասիրաց քննութեան...

Բ. ԵՂԵՌՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆԱՅ ՏԱՃԿԱՑ ԵՒ ՄԱՐԱՑ

Վանայ տաճկաց և մարաց՝ մեր Հայոց Ազգէն, իրենց կրօնքին դարձնելու համար։

Ա. Երիտասարդ մը Արճակ գիւղէն տաճկացուցին։

Բ. Կին մի Աւանց գիւղէն տաճկացուցին։

Գ. Կին մի Վան քաղաքէն տաճկացուցին։

Դ. Կին մի Ամկոյ բերդէն տաճկացուցին։

Ե. Նոր հարս Բերկրիէն տաճկացուցին։

Զ. Աղջիկ մի Այգեձոր գեղէն տաճկացուցին։

Շատերն կան՝ որոնց մենք տեղեակ չեմք։

Գ. ԵՂԵՌՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆԱՅ ՏԱՃԿԱՑ ԵՒ ՄԱՐԱՑ

Վանայ տաճկաց և մարաց (քիւրտերուն) Հայոց Ազգին ողջախոհութեան և բարոյականութեան կամ համեստութեան, ընտանեացն, կանանցն և տղայոցն (ըռզին, ատէպին) դպչելու համար։

Ա. Շաքիր Ղաւազ օղլու ծուռ աչք և ծուռ բերան Ատօն հայոց յիսուն և ինն կանանց յափշտակեր կըլլկէ, թէ որ չհնազանդին, տուներնին կը կոխէ, կաւերէ և այլն...։ Ասոր տունը Արարքն է, և շատ իրեն նման մարդիկ ունի...։

Բ. Մչօ պէյն, Շանօյի դարին՝ Յայնկոյսներու թաղին և Նորշնայ թաղին հայոց կանայքը և տղայքն, որոնք որ ուզէ՝ կպղծէ...։ Ասոր տունն Ակըռփի է (Աղքէօռփի Վանայ Այգեստանեայց հիւսիսային կողմն)։ — Այդ կողմերն Յանկոյսներ եկեղեցւոյ մօտն տաճկաց ջաղացներ կան, թէ որքան հայոց կանայք և տղայք բռնութեամբ կտանին

պղծեն, թէ եկեղեցի երթալու միջոցին և թէ իճանապարհորդութեան...

Գ. Նորաչէնաց թաղն կին մը եկեղեցի երթալու միջոցին յափշտակեցին տարան, և այլն...

Դ. Թէմիրօղլու Տէվրուշ պէյն և իրեն համախոհներն վանայ Այգեստանաց և կուռուպաշ գիւղի հայոց կանայքն, որն ուզին կը պըղծեն...: Արդէն կուռուպաշ իրեն սեպհական է: Այս Թէմիր օղլու Տէվրուշ, Մչօ պէյերն և ծուռ բերան Ասօն իրենց սրբանեակներով ամենայն չարագործց և ապստամբից գլուխն են...

Ե. Հաճի Պէքիրին Ցէզօ ազան Հայոց Ջորոյ գեղերու հայոց կանայքն որն որ ուզէ կ'ելնէ:

Զ. Երեք եղբայր քիւրտ կան, որոց մէկն փոքր է, միւս երկուքն թէ ի՞նչ տեսակ նիւթական և բարոյական ընչից ձեռաներ կուտան հայոց, Տէվրուշ պէյին և Պէկիրեան ոչս Մազաքին թելադրութեամբ և պաշտպանութեամբ:

Է. Վանայ Այգեստանքն համատիւռ աղջիկ մը ապականեցին տաճիկներն, միջոցէ մը յետոյ մեռաւ աղջիկն:

Ը. Մուրատ անունով մարդ մի կայ, միշտ կպօռա՝ վա՜յ կինս, վա՜յ կինս, տաճիկ ամէն միջոց խեղճ կ'ելնէ:

Թ. Ծովբաստան գիւղէն կին մի աղջիկ մի կերթան իրենց գիւղն, ուր հատ կանոնաւոր զօրք (նիզամ ասքէրի) կբռնեն կինն և աղջիկն կապականեն մահուան դուռն հասցնելով, չենք գիտեր մեռած են թէ կենդանի են, ասա՜ղ հայոց ազգին և բիւրից վա՜յ...: Ողորմելագութ, ողորմելագութ բարերար տէրեր:

Ժ. Արտամետ գիւղի Պայրամ ազան և իրեն սրբանեակներով հայոց քանի՞ քանի՞ կանայք յափշտակեր կպղծէ և ի՞նչ տեսակ անօրէնութիւն կանէ, և այլն...

ԺԱ. Ծովբաստան մարք (քիւրտեր) չատ ձեռս կուտան տեղուն հայերուն...

ԺԲ. կոչ գիւղին ազան քիւրտ Ըվանօղլու Շէրիֆն բոլորովին յափշտակեր է հայոց կանայքն և քանի մը կին իբրեւ օրինաւոր կին արած է...:

ԺԳ. Թափուճի պաշուն Ջորնպաններն (պէրկիրճիներն) Սեւան գիւղին Մահտեսի Յովհաննէսին եղբօր հարան փախցուցին, այնքանն լ'ելնէցին, կինն ոչ մեռեալ է, և ոչ կենդանի:

ԺԴ. Տարապէկ գիւղն քիւրտ Մահմուտն, հայոց որ կինն որ ուզէ կապականէ և չատ բարբարոսութիւն կանէ...:

ԺԵ. Նորչէն գեղէն քսան հատ կին ու աղջիկ փախցուցին, ապականեցին:

ԺԶ. Այգնձոր գիւղէն կոյս աղջիկ ապականեցին:

Ասոնց նման չատերն կան որոնց մեք տեղեակ չեմք։

(Այս տեղեկագիրները թուական չունին)

(Դիւան Հայոց Պատմութեան, ԺԳ. Գիրք, 455—458)

Հարստահարութեանց դրուագները չատ են և անմարդկային։ Դիւան Հայոց Պատմութեան ԺԳ. հատորը նուիրուած է այդ դրուագներուն և կը պարունակէ 500-էն աւելի մեծադիր էջեր, որոնք սովորական մեծութեամբ 1000 էջնոց գիրք մը կը կազմեն։ Այդ ամբողջը, միւս նահանգներն ալ մէջը առած, երբ կը կարդանք, զարմանքի կը մատնուինք թէ ի՞նչպէս հայ ժողովուրդը կրցած է գոյատեւել...։

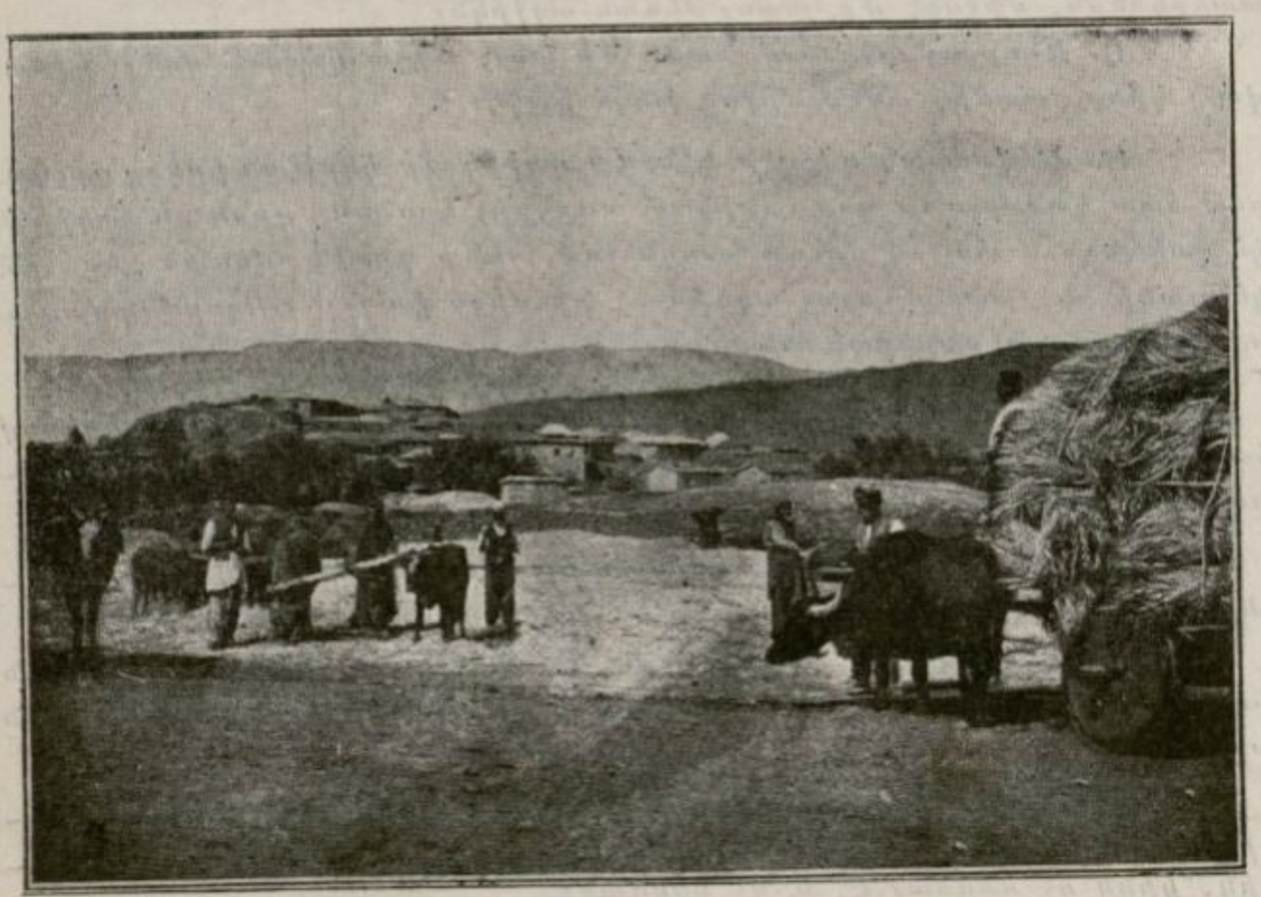

ԿՈՒՆՏԷՄԻՐ ԳԻՒՂԸ, ՎԱՐԴՈՅԻ ՄԷՋ

Զ.

ԲՈՂՈՔՆԵՐՈՒ ԱՐԴԻՆՔԸ

Հարստահարութեանց և անհաչիւ բռնութիւններուն դէմ Հայ ժողովուրդը բողոքներով սկսաւ ընդդիմանալ։ 1850-էն սկսած՝ բողոքները կը բազմապատկուին։ Բողոքը կ'արտայայտուէր դատով, հանրագրութիւններով և չարունակական տեղեկագիրներով, որոնք կ'ուղղուէին Պոլսոյ Պատրիարքարանը՝ Թրքական կառավարութեան տրուելու համար։

Մատթէոս Պատրիարքի կոչը մենք տեսանք դեռ 1847-ին, երբ Թօփալ Օսման փաշան հարիւր հազար զօրքով Հայաստանի նահանգները արշաւեց, վերջ տալու քրտական իշխանապետութեանց։ Մշոյ բանտին մէջ սպանուած ազգապետ Յովսէփը բանտէն իսկ կը պահանջէր որ Մուշէն վերացուի քրտական փաշայութիւնը, և կը վերացուէր, Շէրիֆ փաշան աքսորելով։ Թրքական կառավարութեան դիրքը քաջալեր կը հանդիսանար, որ ճնշուած Հայ ժողովուրդը բողոքով ներկայանար իրեն և ինքը իր յարմար դատած եղանակով հալածէր այն քիւրտերը, որոնք պետութեան աչքին վտանգաւոր դիրք մը ունէին։

1862-էն սկսեալ բողոքներու կազմակերպող և վարողը կը հանդիսանան Հայրիկը և Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցը։ Կազմակերպուած բողոքները մեծ ծաւալ կը ստանան և կարգ մը պարագաներու մէջ դրական հետեւանքներ կ'ունենան։

1868-ին, երբ Խրիմեան Հայրիկը Կարին կը գտնուէր, նամակ մը կ'ուղղէ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցին, ուր կ'ըսէ.

«Մանզումէ լրագրին մէջ կարդացի Սլիկանայ տեղեկագիրներ, զոր արձանագրած էիք լի հանգամանօք։ Այդ բաւ էր ընդհանուր Հայոց սիրտ ի հուր բորբոքելու. այլ, աւա՜ղ, հայ անսիրտ է, սիրտ չունի. Հայու սրտի կրակ վաղուց մարած է։ Եթէ կը ներէ առողջութեանդ վիճակը, ժամէ սկսիր տեսրակ մի շարադրել այս վերտառութեամբ, — *Աղէտք Մշոյ Աշխարհին*, ամենայն մանրամասնին հանգամանօք. այս ձեռնարկութիւնը պիտի պսակուի եւ մեծ խորհուրդ ունի, յետոյ կը բացատրեմ ձեզ»։ Ստորագրուած՝

Աղօթարար վասն ամենայն նեղելոց

ՎՇՏԱՀԱՐ ՀԱՅՐԻԿ

1868 Դեկտ. 2, ի Կարին

Վշտահար Հայրիկը ոչ միայն այս բողոքները կը կազմակերպէր, այլ և կը ջանար կազմակերպութիւն առաջացնել, ներշնչուած Պ. Նորատունկեանի առաջադրած ծրագրէն։ Կը թուի թէ ատոր կ'ակնարկէ Հայրիկը, երբ կ'ըսէ թէ այդ ձեռնարկը մեծ խորհուրդ ունի։ Ի՞նչ բանի մէջ

կը կայանայ այդ խորհուրդը։ Ատոր լուսաբանութիւնը մենք կը գըտնենք Պ. Նորատունկեանի նամակին մէջ, որ գրուած է 1863-ին, Հռոմէն, ուղղուած Խրիմեան Հայրիկին։

Ահա այդ նամակի կարեւոր մասերը.

Սրբազան Հայր ազգիս,

«...Երբ գրիչն ձեռքս կ'առնեմ ներկայ նամակս շարադրելու, նպատակս արդէն Զեզի ծանօթ լուրեր հաղորդել չէ, այլ ձեր ուշադրութիւնը անոնց վրայ գրաւելով, հրաւիրել զձեզ միատեղ խորհելու այն կէտին վրայ ուր կ'երեւակայեմք Հայաստանն նորանոր սոսկալի ողբերգութեանց տեսարան մը։

«Բաւէ այս չափն. թող ալ վայրկեաններն ի պարապն չանցնին անուշ Հայաստանին համար։ Արժանի Հայրդ Ազգիս Հայոց։ Ալ գիտնալու եմք որ եթէ այսպէս մեկերնիս ձեռք ձեռքի վրայ դրած՝ միմիայն առանձին առանձին գործելու ըլլամք այս տեսակ խնդրոյ վրայ (ուսկից կախում ունին մէկ կերպով Հայրենեաց կառումն ու ամբողջ կործանումն) և առանց մեր գաղափարներն միաբերան յայտնելով, խստութեամբ զանոնք լուծելով և ըստ հարկի գործադրելով, Հայաստանի հարազատ որդիքներն չեմք կարող սեպուիլ։

«Մէկդի թողումք հայկական դանդաղութիւնն, ձեռք ձեռքի տալով ջանանք իւր սրտին մէջ վաղեմի հայկական հայրենասիրութիւնն արթնցնել, ... և վերջապէս ասոնցմով Հայաստանի անգութ շրջաններն խորտակելու։ Կարելի է հարցնես թէ ո՞վ կարող է այդպիսի ծանր բեռի մը տակ մտնելով, յաջողիլ զանոնք գործադրելու։

«Այն ժամանակ պիտի պատասխանեմ.

— ՄԵՆՔ։

Եւ մի միայն հետեւեալ յօդուածներն անմիջապէս հաւատով ընդունելով.—

Ա. Մասնաժողով մը երեք կամ հինգ անդամներէ բաղկացած։

Բ. Պաշտօնն.— Ազգիս արտաքին գործերն վարել։

Գ. Նպատակն.— Հայաստանի շղթաներն խորտակել։

«Երբ ուրիշ ազգեր ազատութիւննին ձեռք անցուցին, գրեթէ միշտ հետեւեալ կերպով յաղթանակեցին։ Երեք ճշմարիտ Ազգասէր գլուխ գլխոց տալով, դաւաճանն անունն ընդունելով, ընկերներ աւելցնելով, զանազան միջոցներով դրամ հաւաքելով... օտար Ազգաց համակրութիւնը գրաւելով նպատակնուն հասան։ Եթէ իրենց մէջէն այդպէս անվախ անձնուէր հայրենակիցներ չելլէին, սկզբունք մը չընէին, ո՞վ այդ Ազգերուն իրենց ազատութիւնը պիտի պարգեւէր։

«Ահա', ա'յս է նպատակս, աս է գաղափարս այս մասին, և որուն համար մինչեւ վերջին շունչս պիտի աշխատիմ։ Կը հրաւիրեմ ձեզ ալ, դուք որ այսչափ աշխատանք ունիք Հայաստանի վրայ (որոնց համար ամէն Ազգայինք զձեզ իրենց Հայրը կը ճանաչեն, ինչպէս ես կը

ճանաչեմ), զանոնք կատարելագործելու համար. ընդունիլ ի միասին պաշտօնն ու նպատակը:

... « Խորհեցէք ուրեմն ո՛վ հայր եւ եղբայր իմ, մտածեցէք մէյ մը թէ, եթէ կատարեալ հաւատով ընդունելու ըլլաք այս յառաջարկութիւնս, ի՞նչ մեծ ծառայութիւն մատուցած պիտի ըլլաք Հայաստանին:

« ... Ընդունելուդ պէս մասնաժողով մը կազմուած սեպելով, շարադրած կանոնագրութիւն մը եւ հետեւելիք ճանապարհներուս համար յատակագիծ մը ձեզի պիտի ուղարկեմ, որպէսզի դիտէք, վաւերացընէք, և այդ վայրկեաններէն պիտի շարունակեմ կէտ առ կէտ գործադրութեանց»:

«Խոնարհ և հաւատարիմ իւր սկզբանց

1863, Հռոմ Որդի քո, Պ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

Այս նամակի թելադրանքները քաղաքական կազմակերպութեան առաջին քայլն է որ մենք կը տեսնենք Թուրքիոյ Հայոց հանրային կեանքին մէջ: Խրիմեան Հայրիկը այդ ներշնչումներովն էր որ Մշոյ եկեղեցիներուն մէջ կը խօսէր: Այդ խորհուրդովն էր որ շարժման մէջ կը դնէր բողոքող ժողովուրդը:

Կազմակերպութիւն մը չստեղծուեցաւ այդ թուականներուն, բայց քանի մը տարի յետոյ, 1872-ին, Վանի մէջ կազմակերպուեցաւ «Միութիւն ի փրկութիւն» ուխտը, վերջ տալու հարստահարութեանց: Ուխտակիցներէն ստորագրուած այդ ուխտագրին մէջ կ՚ըսուէր. — «... վասնորոյ կամ պէտք է մեռնել ու չտեսնել այս սարսափելի վիճակը, եւ կամ վերակենդանութիւն ստանալ ի ծոց հայրենեաց»:

Ահա, այս վարակիչ մթնոլորտին մէջն էր որ բողոքը որպէս քաղաքական զէնք մը կը գործածուէր ու տրամադրութիւն կը ստեղծէր զինուած բողոքի դիմելու:

1860—1870 թուականներուն թրքական կառավարութիւնը շատ յաճախ ընդառաջ կ՚երթար այդ դիմումներուն և կը դիմէր զսպիչ միջոցներու, որոնց փաստերը մենք կը գտնենք Հայրիկի, Գ. վրդ. Սրուանձտեանցի նամակներուն և «Արծուիկ»-ի էջերուն մէջ:

ԶՍՊՈՒՄԻ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԸ

Զսպումի քանի մը գործողութիւնը արդէն մատնանշած ենք՝ առնելով «Արծուիկ»-էն: Կը թուի թէ կառավարութիւնը ստիպուած էր միջոցներ ձեռք առնել բացարձակ անիրաւութիւններուն դէմ:

«Արծուիկ»-ի տեղեկութիւններէն և հետագայ տեղեկագիրներէն յայտնի կ՚ըլլայ որ բազմաթիւ աւազակներ և ցեղապետեր բանտարկուած են Մուշի մէջ, և կամ ղրկուած են Կարին: Այդ պարագաներուն, նամակներ կան ուղղուած Կարինի առաջնորդին և Պոլսոյ Պատրիարքարան, որպէս զի միջոցներ ձեռք առնուին պատկան կառավարիչներուն քով՝ այդ վտանգաւոր չարագործները ազատ չարձակելու համար:

Օրը օրին գրուած տեղեկութիւններու շարան մը կայ, խմբագրուած Գ. վրդ. Սրուանձտեանցի կողմէ, ուր հետեւեալ դէպքերը արձանագրուած են 1868-ի Մայիսէն սկսած։

Հայրիկը որ Կարին էր և Ս. Յովհաննու վանքի կողոպուտի մասին դիմումներ կ'ընէր նահանգապետին, Մայիս 6-ին կը վերադառնայ Ս. Կարապետ։

Յունիս 6-ին Կարինի կուսակալ Իսմայիլ փաշան մեծ պատրաստութեամբ կու գայ Մուշ։

Յունիս 16-ին կուսակալը երբ կը հասնի Սուլուխի կամուրջը, Մշոյ դաշտի գիւղապետերը կը դիմաւորեն և խնդրանքներ կը ներկայացնեն։

Յունիս 19-ին Մշոյ մէջ ժողով կը գումարէ Իսմայիլ փաշան իր նախագահութեան տակ, որ գործերը կարգի դնէ։ Տեղեկագրին մէջ գրուած է թէ «Կուսակալէն յոյս չկայ, քրդերուն երես կու տայ»։

Յունիս 28-ին Կարինի բանտը տարուած են Ֆալամազը, իր որդին և քանի մը քիւրտեր։

ՄԻՐԶԱ ՊԷՅԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

1869-ի Յունիսին լուր կը տարածուի որ կուսակալը Մուշէն հրաման հաներ է Ալատին պէյի տունը բռնելու և աքսորելու։ Շէրիֆ փաշան աքսորելէն յետոյ, տասնեւինը տարի վերջ, կը տեսնուի թէ Ալատին փաշայի տան զանազան ճիւղերը խնդրոյ առարկայ դարձած են։ Չխուրի մէջ նստող Միրզա Պէյը Ալատինի տունէն մնացած ամենէն զօրաւոր ցեղապետն էր, ապագայ Մուսա և Ղասըմ պէյերու հայրը։ Երբ այդ հրամանը կը լսէ, իր տունը և տոհմը բառնալ կու տայ և կը վարէ դէպի Պարսկաստան։ Ինքն ալ կրակի կու տայ իր տունները, քէօշքը և տան մէջ եղած կարասին, նպարեղէնը և ամէն կերպ բաները մէկէն կը վառէ, իր ծառատունկերը կտրել կու տայ, և բոլոր բուրաստանն ու շէնքերը կ'եղծէ, կ'ապականէ, ու ինքն ալ կ'ելնէ կը փախչի և կ'երթայ հասնելու ընտանիքին։

Յունիս 14-ին, Դատվանի կողմերու հարստահարիչ քիւրտ Ջանկօն, որուն եղեռները խիստ անբարիշտ և անթիւ են, կուսակալը բռնել կու տայ։ Ջանկոյի մարդիկ յարձակելով Թուխ գեղի մէջ, սուր ի ձեռին կը զարնեն։ Կուսակալը հրաման և զօրք կը ղրկէ, որպէսզի կամ ողջ կամ մեռած զանոնք ալ բռնեն և բերեն։

Յուլիս 27-ին, Ջիպրանցի թոռուններէն 18 անձինք հասան Կարին՝ կուսակալէն ղրկուած։ Ասոնք բոլորը շղթայակապ կալանաւորեցին։

Այսպիսի տեղեկութիւններէն զատ կայ պաշտօնական զեկուցում նամակ մը Խրիմեան Հայրիկէն, ուղղուած Գ. վրդ. Սրուանձտեանցին։ Հայրիկը 1969-ի Յուլիսին Ս. Կարապետէն կը գրէ.—

«Բարևյան վարդապետ,

«Քաղաքի մէջ բնակուելով քաղաքականութեան լուր կը պահանջէք. ահաւասիկ:

«Կաւսակալի բռնած ընթացքը Մշոյ երկրի բարեկարգութեան համար առ այժմ բաւական յուսալից է: Տասն աւուր չափ Մուշ մնացի, 680 խնդրագրէն ալևլի արուած էր կաւսակալին: Բոլոր ժողովուրդը, արք և կանայք սիրա առնելով ամէն կերպ հին և նոր զրկանքներու համար խնդրագիրներ կը տեղան: Բռնութեամբ կամ գաղտնի թափու եղած հողերը ետ կը դառնան, և թափուի թուղթերը կը պատռէ: Գեղացոց պարտուց չափազանց տոկոսներուն ետև չափ պիտի դրուի: Մշեցի անխիղճ տաճիկները որոնք խեղճ գեղացւոյն անասուններ և ոչխարներ պարտուց տեղ գրաւած էին, ետ դարձուց հանդերձ չահով իւրեանց, քանի տարի որ անցած էր, անասնոց աճումը, իւղ և այլ արդիւնքներ հաշուելով »:

Մշոյ դաշտի վարչական փոփոխութիւններու մասին խօսելէ յետոյ, Հայրիկը կը շարունակէ.

«Ի վազուց անտի բանակով բարբարոսները հետզհետէ ձեռք բերելու մեծ փոյթ կայ: Հռչակաւոր Ալատին պէյի տուները պիտի տեղահանուին: Լսեց այս Զուխուրը քանդող Միրզա պէյ ևս իւր ամէն պարագայիւք փախան, դեռ յայտնի չէ դէպի Ռուսաստան թէ ի Պարսկաստան:

«... Թուխ գեղի մէջ բնակող բաւական տարիներէ ի վեր անուանի Ջանկօն որն որ Դատավանայ կողմի չորս կտոր գիւղերը աւերակ գտնուցած էր, քանէն ալևլի կին այլազգի ըրած էր, որուն բռնութեան գործերը անհաչուելի էր, տասիկա բռնուելուս մէկ երկու ընկերներով, դեռ չորս հինգ ևս կան, անոնք ևս հրամայեց կամ կենդանի բռնուին կամ իրենց գիակները բերուին:

«Հատանանցի կամ ձիպրանցի թուռուները հետզհետէ կը հաւաքուին ի Մուշ: Ասոնց վախճանը քնաւ յայտնի չէ »:

Այս բոլոր տեղեկութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ որ եթէ հարբատահարութիւնները ամէնօրեայ են և ամէն օր ազատահար կ'ըլլայ հայ ժողովուրդը, երբեմն երբեմն գոպումի ձեռնարկներ ալ կ'ըլլան կառավարութեան կողմէ, մանաւանդ այն չրջաններուն և անհատներուն դէմ, որոնք ոչ միայն հայ ժողովուրդը կը հարատահարէին, այլ և կառավարութեան ազդեցութիւնն ալ կ'արհամարհէին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Տարօնի աչխարհի կացութիւնը 1850 — 1880 թուականներու ընթացքին, ինչպէս տեսանք հարբատահարութեանց պատկերացումէն, տեւական անապահովութեան չրջան մըն է: Այն ինչ որ մենք ներկայացուցինք հին տեղեկագիրներէն առնելով, մէկ չնչին մասնիկն է տեղի ունեցած դէպքերուն: Հայրիկը ինչպէս կը յայտնէ իր նամակին մէջ, միայն 1869-ի Յունիս ամսուան կաւսակալին ներկայացուած բողոքներուն թիւը

680 է, Մուշ քաղաքին մէջ։ Եթէ նկատի առնենք Բաղէշի, Մալազկերտի, Վարդոյի, Խնուսի, Մշոյ դաշտի և այլ շրջաններու բոզաքները և այդ բոլորը մէկտեղենք, քանի մը հազարներ կը լեցնեն։

Այս ընդհանուր ազէտին դիմաց, սակայն, կը տեսնենք կարովի կեցուածք մը։ Հայ ժողովուրդը իր իրաւունքներուն տէր կ'ուզէ կանգնիլ։ Կը բողոքէ, իր գոյը կը հետապնդէ. եղած բռնութիւններուն այլևս չի հանդուրժեր։

Գրաւոր փաստեր չունինք, բայց կ'ենթադրենք թէ հնարաւոր պատգամներուն՝ ժողովուրդի մէկ մասը ինքնապաշտպանութեան կը դիմէ և շատ մը վնասներէն զերծ կը մնայ։ Բողոքին հետ անշուշտ նաեւ սեփական ուժի և դիմադրութեան մասին կը մտածուի։ Կան շրջաններ և գիւղախումբեր, որոնք կրցած են իրենց անասունները պաշտպանել կողոպիչներէն և թոյլ չեն տուած որ ցեղապետները անպատիժ առեւանգումներ կատարեն։ Բայց, դժբախտաբար, մեր ժողովուրդի մեծագոյն զանգուածը անզէն էր։ Անզէն կը ճամբորդէր, անզէն աշխատանքի կ'երթար, ու այս պատճառաւ ամէն օր հարուած կը ստանար։

Կառավարութեան քաղաքականութիւնը, գոնէ Սուլթան Ապիպի շրջանին, նպաստաւոր էր Հայերուն համար։ Քրտական ուժերը կը զսպուէին, շատերը ծանր պատիժի կ'ենթարկուէին. պինուորական արշաւներ կ'ըլլային ըմբոստ ցեղապետերուն և նշանաւոր աւազակախումբերուն դէմ, ու այսպիսով համեմատաբար տանելի դրութիւն մը կ'ըստեղծէին Տարօնի շրջանին մէջ։

Իրաւունքի պաշտպանութեան արթնցած գիտակցութիւնը ազգային չարժման մը բնոյթը ստացած էր, ու զարթօնքի մէջ մտած ժողովուրդը ունէր տրմատական բարենորոգութիւններու պահանջը կը դնէր։ Բնականաբար ազգային ազատութեան զգացումներով տոգորուած այս շրջանը, այլևս չպիտի բաւականանար չարտգարծ մը բանտարկել տալով, այլ պիտի ուզէր «վերակենդանութիւն ստանալ ի ծոց հայրենեաց»։

Տարօնի Հայութիւնը Խրիմեան Հայրիկի գնկավարութեամբ, երբ կը պայքարէր հարստահարութեանց դէմ և նուաճումներ կ'ընէր, 1869 Սեպտեմբեր 4-ին հեռագիրներ կու գային Պոլսէն՝ յայտնելու որ Խրիմեան Հայրիկը պատրիարք ընտրուած է։

Իրողութիւնն այն էր որ Հայաստանի սիրտը, ժողովրդական բողոքը, և բարեկարգութեան մը յոյսն էր որ Հայրիկին հետ կը փոխադրուէր Պոլիս, համահայկական բնոյթ մը ստանալով։

Տարօնի աշխարհը, իր ազատութեան անձնուէր և բուռն չարժումներու ընդունակութեամբ, ազգային մեծ գէմքեր ծնելու յատկութիւնն ունէր։ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանը Տարօնի խանդավառ ժողովուրդի կողմէ Հայրիկ կոչուելուս, ինչ որ պատրիարքական տիտղոսէն աւելի բարձր էր։ Ան այդ մթնալայրին մէջ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան դրօշակակիրն եղաւ։ Իր և իր գործակիցներու բարենորոգութեան աշխատանքի համար բարձրացաւ պատրիարքական աթոռը։

վանահայրութեան չուրջ եղած հակամարտութիւնները փոքրոգի գործեր էին և չէին կրնար չեզել Հայրիկը և իրեն համախոհ Տարօնցիներու մեծամասնութիւնը հետապնդուած նպատակներէն։

Տարօնի ժողովուրդը անօրինակ մեծ ցոյցերով Հայրիկը ճամբու դրաւ դէպի Պոլիս, Հայաստանի հարստահարութեանց դէմ արտայայտուած բողոքներու համագումարը յանձնելով նորընտիր պատրիարքին։

Սրիմեան Հայրիկ Պոլիս հասնելով բոլորի ուշադրութիւնը կը դարձնէր դէպի Հայաստան։

Իր գլխաւոր գործերէն մէկը կ'ըլլար բողոքներու խմբագրումն ու յանձնումը թրքական կառավարութեան։ Պոլսոյ Պատրիարքարանը և Ազգային ժողովը լրիւ ծանօթ էին այն մեծ տագնապին որ կ'ապրէր Հայաստանի ժողովուրդը։

1873-ին Հայրիկ կը հրաժարէր պատրիարքական պաշտօնէն և կը գործէր գլխաւորաբար վաստակականի չրջանին մէջ։ Անոր կը յաջորդէր Ներսէս վարժապետեան, մեզմ բնաւորութեամբ, բայց նոյնպէս հայրենասէր նկարագրով։

ՄՇՈՑ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ

Է.

ՌՈՒՍ - ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

(1877-1878)

ՄԻՀՐԴԱՏ ՓԱՇԱՅԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հարստահարութեանց ծաւալը չատ աւելի էր։ Գրաւոր փաստերը թէեւ բազմաթիւ են և սարսռազդեցիկ, սակայն բազմաթիւ շրջաններու և գիւղերու, հեռաւոր լեռներու և ձորերու մէջ ծուարած հայժողովուրդը ամենօրեայ աղէտի մը կը հանդիպէր և բնաւ հնարաւորութիւն չունէր գրաւոր բողոքները տեղ մը հասցնելու։ Առաջնորդարաններուն մօտիկ շրջաններէն հասած բողոքները ինքնին բաւ էին որ Հայոց Ազգ. մարմինները, հայկական նահանգներէն մինչեւ Պոլիս, Օսմանեան կառավարութեան դուռը ափ առնէին։

Բողոքը առաջին յեղափոխական շարժումը եղաւ որ ալիք առաւ Տարօնէն, Վանէն և Էրզրումէն 1850-էն սկսած և քսանհինգ տարիներու երկայնքին անվերջ զբաղեցուց Հայոց Պատրիարքարանը, գաւառներու Ազգ. Առաջնորդարանները և Թրքական պետութիւնը։

Խրիմեան Հայրիկը Տարօնէն 1869-ին Պոլիս կ'երթար որպէս Պատրիարք և իր հետ կը տանէր Տարօնի աշխարհին արիւնոտ բողոքները, բարենորոգումներու կենսական խնդիրը Թուրք պետութեան սեղանին վրայ դնելու։

Բողոք և բարենորոգում։ Քառորդ դարու հայ-Թրքական յարաբերութեան ամենէն ցայտուն երեւոյթը եղաւ։ Բողոքներու ալիքը ազգային քաղաքականութեան մը բնոյթն ստացաւ։

Թուրք պետութիւնը 1870—1875-ին ներքին և արտաքին ճնշման տակն էր երկիրը բարեկարգելու, Օսմանեան կայսրութիւնը քայքայումէ ազատելու համար։

Թուրք մտաւորական ընտրանին, Միտհատ փաշայի ղեկավարութեամբ, կայսրութիւնը կ'ուզէր օժտել Սահմանադրութեամբ մը և ներքին լայն բարեկարգութիւններ կատարել։

Եւրոպական պետութիւններէն ոմանք ճնշում կը բանեցնէին Բարձրագոյն Դրան վրայ, չուտափոյթ բարեկարգութեան մը տակ դնելու կայսրութիւնը, որպէսզի ռուս կայսրութեան դէմ ամուր թումբ մը հանդիսանար։

Միտհատ փաշայի և Գրիգոր Օտեանի ջանքերով կը մշակուէր Թուրքիոյ առաջին սահմանադրական օրէնքը։ Պալատական իրարու յաջորդող ոճիրներէն ետք, 1876-ին Սուլթան Համիտ գահ կը բարձրանար և Սահմանադրութիւն կը շնորհէր երկրին, ստիպողաբար։

Միհնատ փաշայի ղեկավարութեամբ կը կազմուէր սահմանադրական կառավարութիւն մը։ Երկրին մէջ ընտրութիւններ տեղի կ'ունենային և առաջին խորհրդարանը կը բացուէր 1876-ին։ Այդ խորհրդարանին մէջ Հայերը ունէին տասը պատգամաւորներ։

ՌՈՒՍ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուրքիան այս վերանորոգման ճանապարհին վրայ էր երբ 1877-ին պայթեցաւ ռուս-թրքական ծանօթ պատերազմը։ Թրքական սահմանադրութիւնը տակախառնեցաւ, խորհրդարանը ցրուեցաւ։ Միհնատ փաշան, Գրիգոր Օտեան և իրենց համախոհները աքսորուեցան. Թուրքիան պարտուեցաւ։ Ռուս բանակները արեւելեան նահանգները գրաւեցին, ամուր նստեցան Էրզրում, և յառաջապահները հասան մինչև Զար-Պուհար, Մշոյ դաշտին սահմանը։

Պալքաններէն առաջացող Ռուս բանակները հասան մինչև Սան-Սթէֆանօ, Պոլսոյ թաղերէն մէկը։ Թուրքիան հնչաւութիւն խնդրեց։

1878-ի Փետրուարին առորոգրուեցաւ Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը, որուն 16-րդ յօդուածը Հայկական Հարցին նուիրուած էր։ Այսպէսով Հայկական բազքներն ու բարենորոգումներու պահանջները կը յանգէին միջազգային որոշումի մը և Հայկական Հարցը կը դառնար միջազգային խնդիր մը։

1878-ին, Յունիսին կը գումարուէր Պերլինի Խորհրդաժողովը։ Մրմռան Հայրիկը կը նշանակուէր նախագահ յանձնախումբի մը, որ Հայկական Հարցը պիտի հետապնդէր Եւրոպայի մէջ և պիտի ներկայացնէր Պերլինի ժողովին։

Պերլինի խորհրդաժողովին մէջ Սան-Սթէֆանոյի 16-րդ յօդուածը կը փոխուէր 61-րդ յօդուածի և Թուռամանի փոխարէն՝ վեց մեծ պետութիւնները պարտականութիւն կը առանձնէին հսկել Թուրքիոյ վրայ, որ բարենորոգումներ պիտի գործադրէր։

Այս համառօտագրութիւնը բաւական կը նկատենք, ըսելու համար թէ Հայկական բազքները, բարենորոգման յայտերը և ազատագրական բազձանքները կը մտնէին նոր փուլի մը մէջ, պատմական դարձակէտ մը առեղծելով Հայոց ազատագրական չարժումներուն, որոնց պիտի անդրադառնանք իր տեղին։

Սակայն պատմական այս դարձակէտը (Սան-Սթէֆանօ և Պերլին) չնչաւած կերպով կը գունաւորուէր քրտական և չէրքէզական խժդժութիւններով։ Թրքական կառավարութիւնը կարծես թէ ամբաստանութենէ զերծ կը մնար, և Հայկական Հարցին դէմ յանդիման կը գտնուէին Քիւրտերն ու Չէրքէզները։

ԳԱԲՐԻԷԼ ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հետաքրքրական և շատ լուրջ կարծիք մը կը յայտնէ Գ. Նորատունկեան, հասկացողութեան մը գալու համար Քիւրտերուն

հետ։ Նորատունկեան, տակաւին շատ երիտասարդ, արտաքին գործոց մէջ պաշտօն ունէր և յանձնախումբի մը հետ կ'աշխատէր սահմանները գծել Ռուսաստանի և Թուրքիոյ։ Երիտասարդ դիւանագէտի հասունութիւնը ակնյայտնի է այս նամակէն, որուն մէկ հատուածը կ'արտատպենք ստորեւ.—

Գ. ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻՆ ՆԱՄԱԿԸ Գ. ՎՐԴ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑԻՆ ՔՐՏԵՐՈՒՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՎ

«Չեմ գիտեր թէ երբ պիտի տրուի ինձ Վան գնալ. բաղձանացս առաջինն է Վասպուրականը, բայց հեռաւորութիւնը և դիրքը կը դըժուարացնեն իրագործել իղձերս այս մասին։ Ինչ որ ալ լինի Հայաստանը տեսած չըպիտի համարիմ ինքզինքս, եթէ Տարօնը ու Վասպուրականը դուրս մնան այցելութնանս շրջանէն։

Մասնաւոր փափաք մը ունիմ մանաւանդ ծանօթանալու Պարսկասահմանի և Վանայ շրջակայ քիւրտ ցեղերուն. Հայտարանլի, Մակուրի, Թագորի, Մեզանի, Միրզիքի և այլն։ Հայոց համար ամենակարեւոր խնդիր կը նկատեմ Քիւրտերու հետ ծանօթանալու և յարաբերութիւն հաստատելու միջոցները գտնելն, և մտերմաբար ձեր մասնաւոր ուշադրութեան ենթարկելով այս գաղափարս, կը հարցնեմ թէ արդեօ՞ք լաւագոյն ու օգտակար չըլլար եթէ Ս. Հայրիկ զձեզ իւր կողմէ անոնց մէջ ղրկէ մի անգամ առաքելութեան և Ձեր աշխատութեամբ մի տեղեկագիր դուրս ելլէ քրդաց վիճակագրութեան։

Մինչեւ ցարդ իմ տեսած քրթերս մասնաւոր էին. Ալաշկերտի և Պայազիտի կողմը գնացած ատեննիս կը սպասեմ հանդիպիլ Ճէմատընլի, Զիլանլի, Արօսանլի ցեղերուն։ Թուի ինձ թէ սոքա աւելի տաճկաց կվնասեն քան թէ Հայոց, զի չտեսայ այս կողմի տաճիկներէն մի հատ որ քիւրտի հակառակ չըխօսի ու նոցա դէմ չըգանգատի։ Հայերն ալ անշուշտ ունին իրենց ըսելիքներ, բայց կամ այն է որ տաճկըները Բասենի մէջ կրկնապատիկ աւելի բազմաթիւ լինելով քան զՀայս, աւելի ենթակայ կ'ըլլան քրթաց հարստահարութեանց և կամ այն է որ քիւրտք կը նախապատուեն Հայերը։

Ինչ որ ալ լինի, այն համոզումը ունիմ որ լաւ քաղաքականութիւն չեմք ըլլար անդադար քրթաց դէմ գանգատելով ու զմեզ շարունակ անոնց յարաբերութենէն հեռու պահելով։ Քրթերը մարմին մը կըկազմեն ցեղով և զէնքով, Հայքս ալ ազգաւ և լոյսով. պէտք է որ իրարու հետ բաղխելէ առաջ իմաստասիրեմք այն օգուտները որ կարելի է քաղել նոցա հաղորդակցութենէն ու միաբանութենէ, եւրոպական իրաւագիտութիւնը կը պատուէ նախ զէնք ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսաւորեալը։

Ներուի ինձ այս տեսութեանց մտնելու Ձեր առջեւ, զի ո՞վ արդեօք ձեզմէ աւելի ձեռնհաս եղած է ցարդ իմաստասիրել այս խնդիրները ու պատչաճ համոզումն գոյացնել»։

Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք ԺԳ, էջ 345—346)

Այս նամակին ի՛նչ պատասխան տուած է Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցը, չենք գիտեր։ Այդ թելադրանքէն ետք ի՛նչ ջանքեր թափուած են լեզու մը գտնելու գլխաւոր ցեղապետներուն հետ, նոյնպէս ազօտ կը մնայ, գրաւոր փաստերու պակասէն։

ՍԱՆ-ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԵՒ ՊԵՐԼԻՆԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրի 16-րդ և Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածները Հայկական Հարցը միջազգային խնդիր մը դարձուցին։ Քաղաքական այդ անցքերը հոս պատմագրելու տեղը չենք նկատեր, սակայն անոնց անդրադարձը, ինչպէս ամբողջ Հայութեան, նոյնպէս Տարօնի աշխարհին մէջ ալ զգալի եղաւ։ Այդ անդրադարձները յստակօրէն պիտի աշխատինք պատկերացնել, որպէսզի Տարօնի պատմութեան ընթացքը ճշգրիտ ըմբռնուի։

Նախորդ գլուխներուն մէջ ըսինք թէ այդ թուականը կրթական և մտաւորական վերածնունդի մը շրջանը եղաւ Տարօնի համար։

Այդ տարիներու կրթական շարժումը պիտի տանք առանձին գլուխով մը, գործերը և գործողները թուելով։

Նոյն թուականը քաղաքական ըմբռնումներու մեծ փոփոխութիւններ առաջացուց, ազատագրական կեանքի նոր շրջան մը բանալով։

1880 թուականին, այլեւս 1860 թուականներու հարստահարութիւնները չենք տեսներ։ Մեծ չափով նուազած են անոնք։ Քիւրտերը մասամբ զսպուած են, իսկ գլուխ բռնողները երբեմն պատիժներու կ՚ենթարկուին։ Հայկական բարենորոգումներու խնդիրը բողոքագիրներէն և տեղական դատերէն դուրս ելած է և դարձած հրատապ խնդիր մը։ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը հակառակ իր թրքական ճկունութեան և խաբեբայութեանց, շատ անգամ ստիպուած է կարգ ու կանոնը պահել, ակնյայտնի անարդարութիւնները պատժել, Հայոց գոհացում տալու համար։ Հայերն ալ աւելի յանդուգն դարձած են և ամէն բռնութեան դէմ դատի և բողոքի կը դիմեն։

Տարօնի և Սասունի ժողովուրդը, 1875-էն 1880 թուականներուն, որոշ սահմաններու մէջ, իրենց իրաւունքներու և վիճելի վայրերուն տէր կը հանդիսանան, և երբեմն ալ կը դիմեն զէնքի, ինչպէս պիտի տեսնենք Սասնոյ քանի մը դէպքերու ընթացքին։

Քիւրտերը տեւական ամբաստանութեան տակ էին 1878-ի Պերլինի 61-րդ յօդուածով։ Թրքական կառավարութիւնը, խորամանկ դարձուածքով մը, օգտուելով Հայութեան քսանամեայ բողոքներէն, Հա-

յաստանի գաւառներու հարստահարութիւններն ու բռնութիւնները բարդեց Քիւրտերու և Չերքէզներու վրայ և յօդուածը խմբագրուեցաւ այդ իմաստով։ Որով Թուրք կառավարութիւնը և Թուրք տարրը ամբաստանութենէն զերծ կը մնային, և քաղաքական այդ բարդ խնդիրը իրարու դէմ կը լարէր առաւելապէս Հայերն ու Քիւրտերը։

Թուրք կառավարութիւնը եւրոպական պետութիւններու առջեւ Քիւրտերն ու Չերքէզները կը ներկայացնէր որպէս պատճառ տեղի ունեցած անիշխանութեան, և յոյսը կը դնէր մեծ պետութիւններու անհամաձայնութեանց վրայ։ Միւս կողմէ, Հայկական Հարցի վտանգաւոր բնոյթը զգալով, իսլամական հոգածութեամբ՝ առաջ կը քաշէր քրտական շէյխութիւնը, հակակշիռ մը ստեղծելու Հայոց շնորհուած սահմանադրութեան։ Ներքին այն խիստ հալածանքները զորս զինուորական իշխանութիւնը կը գործադրէր Քիւրտերու հանդէպ, 1880-էն սկսած կը դադրէր։ Քիւրտերը իրենց շէյխերէն կը թելադրուէին պաշտպանել իրենց իրաւունքները, մանաւանդ իսլամական առաւելութիւնները։

Այդ թուականներու ծնունդ են Շէյխ Ջալլալէտտին և իր աղան Շէյխ Ուպատուլլահն, ինչպէս նաեւ Խիզանի և Մշոյ դաշտի Թիլի շէյխերը, Եփրատի շրջանի Շէյխ Նախշապանտին, Սասունի Շէյխ Տուտարի եւն., եւն., որոնք համ իսլամական շարժումի ներկայացուցիչ կը հանդիսանան և իրենք կը ղեկավարեն քիւրտ աշիրէթները, անշուշտ միշտ ցեղապետը պահելով զինուած ուժերուն գլուխը։

Հայութիւնը շուտով չ'ըմբռներ այդ դիւական դարձուածքը և կը շարունակէ նախկին ճամբան, միշտ բողոքելով Քիւրտերուն դէմ, անշուշտ իրաւացի կերպով։

Այդ թուականներուն ամենէն առողջ մտածումը մենք կը տեսնենք երիտասարդ Գաբրիէլ Նորատունկեանի քով, որ կը գրէ Գ. վրդ. Սրուանձտեանցին յայտնելով թէ շատ ճիշդ չի գտնեը անընդհատ Քիւրտերուն դէմ բողոքել և լաւ կ'ըլլայ որ անոնց հետ հասկացողութեան մը գանք։ Նոյնիսկ կ'առաջարկէ Գ. վրդ. Սրուանձտեանցին այդ իմաստով գործիչ մը դառնալ ամբողջ քրտութեան մէջ։

Մենք գիտենք որ Խրիմեան Հայրիկը, ինչպէս նաեւ քանի մը լուրջ խորհող տարօնցի Հայեր ճիգ թափած են մեղմացնելու հայ-քրտական յարաբերութիւնները։ Գրաւոր փաստեր կը պակսին այդպիսի գործունէութեան մը ծալքերը լուսաբանող։ Քանի մը տեղեկութիւններ կարելի է քաղել Մշոյ Դաշտեցի Սարկաւագի գործունէութենէն։ Մեզի անյայտ է թէ Սարկաւագը տեղեա՞կ էր Գ. Նորատունկեանի կարծիքին, կամ Գ. վրդ. Սրուանձտեանցը իր կողմէ պաշտօն մը տուա՞ծ էր Սարկաւագին Քիւրտերու մէջ գործելու, թէ ոչ, սակայն իրողութիւն է որ Սարկաւագը շէյխի տարազ հագնելով՝ բազմաթիւ անգամներ քրտական կարեւոր շրջանները պտըտած և հայ-քրտական եղբայրութեան մասին քարոզած է։

Անշուշտ Քիւրտերն ալ կը գիտակցէին որ Թուրք կառավարու-

թիւնը խաղեր կը սարքէ, ազգամիջեան թշնամանքը սրելու համար։ Կային քիւրտ ցեղապետներ, որոնք թուրքը խային կը հաշուէին և իրենց երգերուն մէջ կը շեշտէին թրքական դաւաճանութիւնը։ Բայց իսլամական մոլեռանդութիւնը, ընչաքաղցութիւնը և կողոպտելու դարաւոր մոլութիւնը թոյլ չէին տար որ քիւրտ ժողովուրդը արթննար և ետ կենար այն չարագործութիւններէն որ աղէտալի եղաւ Հայութեան, ահռելի կոտորածներով, ու ապա, վերջանալով քրտութեան ալ բնաջնջումով։

Հայ ժողովուրդը խանդավառ յոյսեր ունէր բարենորոգումներու հետապնդումով։ Կար նաեւ Եւրոպայի հմայքը։ Կար գրական եռուզեռ մը, Պոլսոյ մամուլով և Բաֆֆիի գրքերով։

Հեռաւոր Տարօնը խանդավառ էր իր մտաւոր զարթօնքով, բայց այդ խանդավառութեան էութիւնը քաղաքական յոյսերն էին։ Ժողովուրդը քայլ առ քայլ առաջանալով, դտած էր իր ինքնավստահութիւնը և լեցուած էր ինքնապաշտպանութեան բնազդով։

Խրիմեան Հայրիկը հիասթափուած կը վերադառնար Պերլինէն և և «Երկաթէ Շերեփ»ի պատկերաւոր թելադրանքը կը բերէր իր հետ, ու կ'անցնէր կ'երթար Վան, իր հայրենի աշխարհը առաջնորդելու։

Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքը խանդավառ էր և մեծ յաջողութիւն մը կը նկատէր Հայկական Հարցի պաշտօնականացումը։ Այս խանդավառութիւնը փոխանցուեցաւ ամբողջ Հայութեան, եռանդով գործելու և յոյսերով սպասելու գալիք լաւ օրերուն։

Այդ խանդավառութեանց մէկ արդիւնաւոր պտուղն է Միացեալ Ընկերութեան Կրթական գործունէութիւնը։

Կրթական խանդավառ կեանքը Տարօնի մէջ կ'արտայայտուէր քաղաքական բնոյթով։ Ամէն խորհրդակցութիւն, կազմուած ամէն խըմբակցութիւն կը կոչուէր ընկերութիւն։ Փաստօրէն այդ անուան տակ ազատագրական տենչանքները կը ծրարուէին։

Մշոյ Կեդրոնական Վարժարանի աշակերտները, ուսուցչական կազմի ղեկավարութեամբ, պտոյտի երբ կը հանէին Մոկունք կամ Ջրիկ, անոնք ազգային երգեր երգելով կ'անցնէին Մուշի շուկաներէն և թըրքական թաղերէն։ Վերադարձին, մէկ մէկ դաւազան ունէին աշակերտները, որոնք սկաուտական կարգով կ'անցնէին կառավարիչի պաշտօնատան առջեւէն դէպի հայկական թաղերը և կ'երգէին.

Ո՞ւր է, ո՞ւր է Հայաստան...
Սա է, սա՛ է Հայաստան,
Կործանի Տանկաստան,
Կեցցէ՛ Հայաստան...

Օր մը, նոյնիսկ թուրք կառավարիչը կը խօսի դպրոցի տեսուչ Մկրտիչ Սարեանին, և անոր կ'ըսէ.

— «Այս երգը կ'երգէք, կը հասկնամ, բան չեմ ըսեր. բայց, սա «կործանի Տանկաստան»ը մի ըսէք ու կրկնէք, թուրք ժողովուրդը կըր-

նայ գրգռուիլ, լաւ չէ»:

Բայց ով էր լսողը: Ծանգավառութեամբ գինով տարիներ էին, լաւատեսութեամբ Հայութիւնը հրաշքներու կը սպասէր:

Նախկին վիճակին դառնալը անկարելի էր: Հայութիւնը այլեւս անատնական բռնութիւններուն չէր կրնար հանդուրժել: Բարենորոգումները կ'ուշանային: Հայութիւնը զէնքի ուժ չունէր, իր վերելքը չարունակելու համար: Անշուշտ այս կացութիւնը երկար չէր կրնար տեւել: Հայը և Թուրքը իրարու պիտի բախէին:

1880—1890 Թուականներուն մաուսրական նոր սերունդ մը առաջացած էր Տարօնի և իր գաւառներուն մէջ, յաջորդելու «Արծուիկ Տարօնոյ» նոր սերունդին: Բողոքի և ըմբոստանքի նկարագիրը կը չարունակուէր Հայրիկի, Սրուանձտեանցի և Րաֆֆիի մտայնութեամբ: Բայց «երկաթէ Շերեփ»ը սկսած էր առաջնակարգ մտահոգութիւն դառնալ: Հայութիւնը արթնցած էր և կը զգար թէ իրեն պակսածը միայն զէնքն է՝ հաւասարելու Թուրքին և քիւրտին, նոյնիսկ պայքարի մէջ պարտութեան մղել հակառակորդը: Այդ տասնամեակը՝ մտածումով և գործերով՝ դէպի պինդ յեղափոխութիւնը կ'առաջնորդ:

Տարօնի քաղաքական կեանքի պատմութեան ընթացքը կ'ընդհատանք 1880-ական Թուականներուն վրայ, որպէսզի համընթացօրէն պատկերացնենք Տարօնի կրթական չարժումը, առաջնորդական և վանահայրական յաջորդականութիւնները, վանքերն ու անոնց գերը և կրօնական համայնքները՝ ընդհանուր համապատկեր մը ունենալու համար:

Ը.

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

Ա. ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ (1850-1873)

Կրթական գործը 1850—1873-ին հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ։

1850-ին Սուրբ Կարապետի վանահայր Զաքարիա վարդապետ Դաւոյեանի ջանքերով կը շինուի վարժարան մը վանքին հիւսիսային կողմը։ Մամբրէ եպիսկոպոս Մամիկոնեան նոր շէնքի մը շինութեան կը ձեռնարկէ, որ կ'աւարտի Վարդան վարդապետ Յակոբեանի վանահայրութեան օրով։ 1898-ին որբեր կ'աւելնան և աշակերտաց թիւը կը բարձրանայ մինչեւ 50-ի, սակայն 1903-ին կը փակուի, Պատրիարքարանի նպաստի դադարման պատճառաւ։

1850-ին Իսրայէլ վարդապետ Թաղիադեանցի յորդորով մշեցի Մկրտիչ աղա Տէր Յովհաննէսեան կը շինէ հոյակապ դպրոց մը Մշոյ մէջ յանուն Սրբոց Թարգմանչաց։

Առաքելոց վանքի վարժարանը, որ գոյութիւն ունեցած է 1850էն առաջ, սակայն նիւթական միջոցներու չգոյութեան պատճառաւ բարգաւաճ վիճակ մը չէ ունեցած։ 1856-ին Մշեցի Վարդան աղա Մամիկոնեան հոն այցելելով՝ շինել կու տայ երկու սենեակներ, վարժարան մը և ննջարան մը և կը կազմէ Թարգմանչաց ընկերութիւն մը Մշոյ մէջ օգնելու համար այս վարժարանին։

Պոլսոյ Արուեստասիրաց Ընկերութիւնը սոյն վանքին մէջ կը բանայ երկրագործական վարժարան մը 1880-ին, 15 տարուան պայմանագրութեամբ և սակայն վանահայրը դէմ ըլլալով՝ կարող կ'ըլլայ աշակերտները ցրուել տալ և գոցել դպրոցը։

1898-ին կը բացուի որբանոց մը, 3 ուսուցիչներով և 45 որբերով։ Բաբգէն Ծ. վրդ. Կիւլեսէրեանի առաջարկով կ'որոշուի արհեստանոց մը բանալ սոյն վանքին մէջ իբր ճիւղ ունենալով պարզ կտաւագործութիւն և մանուսագործութիւն, սակայն ծրագիրը չիրականանար։ 1903-ին վերոյիշեալ որբանոցը կը փոխադրուի Մուշ և կը վերածուի արհեստանոցի։

Ս. Յովհաննու վանքի վարժարանը կը բացուի 1858-ին, վանահօր՝ Տ. Առաքել Ծ. վարդապետի ջանքերով, որ շրջակայ գիւղերէն կը հաւաքէ 30—40 ուշիմ պատանիներ։

1886-ին կը հիմնուի նոր դպրոց մը և կը մկրտուի Սերովբէ էֆ. Կիւլպէնկեանի անունով։

1861-ին Մշոյ դաշտի Ցրօնք գիւղին մէջ դպրոց մը կը բացուի Մխիթար վարդապետի նպաստով, ուր 23 աշակերտներ կը հաւաքուին Յովսէփ վարժապետի հսկողութեան տակ։

1862-ին Մուշ քաղաքի Զորու Թաղի Ս. Շէկ Աւետարան եկեղեցիի շրջապատին մէջ կը շինուի վարժարան մը թաղեցիներու օժանդա-

կութեամբ և նախաձեռնութեամբ Տ. Բարսեղ քահանայ Կանճոյեանի, Մովսէս աղայի և եկեղեցպան Պ. Ղազարի։

1863-ի «Արծուիկ Տարօնոյ»ն կը յիշէ երեք վարժարաններ Մուշ քաղաքին մէջ.— Ս. Մարինէ թաղ, Զորոյ թաղ և Վերին թաղ։ Իսկ գիւղերուն մէջ,— Զիարաթ, Աւրան, Ցրօնք և Ջրիկ։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑԻ ՋԱՆՔԵՐՈՎ ԲԱՑՈՒԱԾ ԵՆ ՀԵՏԵՒԵԱԼ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

(1870—1871 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ)

ՎԱՅՐ	ԹՈՒԱԿԱՆ	ԱՇԱԿԵՐՏ	ՎԱՐԺԱՊԵՏ
Մշոյ Դաշտ			
Մկրագոմ	1870	25	Մկրտիչ Տեր Ստեփանեան
Արտօնք	1870	30	Տեր Մատթեոս Քահանայ
Վարդենիս	1870	40	Սողոմոն Քիւրքճեանց
Դրւնիկ	1870	20	Տօնապետ Վարժապետ
Աւրան	1870	30	Խանտիլ Վարդանեան
Գոմս	1871	30	Յովհաննես Գասպարեան
Առնչվանք	1871	12	Տեր Յովհաննես Քհնյ. Մարտիրոս Եպիսկոպոսեան
Խեյպեան	1872	30	Յովհաննես Տեր Մանուելեան
Բերդակ	1872	18	Մանուկ Դաւիթեան
Խասգիւղ	—	—	*Բացուած են դպրոցներ յիշեալ գիւղերուն մէջ, սակայն ուսուցիչները հեռանալով գոցուած են։*
Շեյխ Եաղուպ	—	—	
Կառնեն	—	—	
Կուրաւու	—	—	
Վերին Պուլանուխ			
Համզաշեխ	1871	40	Մինաս Տեր Յարութիւնեան
Կոփ	1871	55	Յովհաննես Բարսեղեան
Քաքառլու	1871	36	Գալուստ Ղազարոսեան
Մանիթլու	1871	25	Տեր Կարապետ Քահանայ
Շիրվանշեխ	1871	50	Յովակիմ Աստուածատուրեան
Միրիպար	1871	20	Յարութիւն Տ. Կիրակոսեան

ՎԱՅՐ	ԹՈՒԱԿԱՆ	ԱՇԱԿԵՐՏ	ՎԱՐԺԱՊԵՏ
Ներքին Պուլանուխ			
Լիզ	1871	70	Սարգիս Յովհաննեսեան
Ասկոն	1871	22	Տօնապետ Վարդանեան
Խօշկելտի	1871	25	Գասպար Միրզոյեան
Բոսանքանդ	1872	15	Պետրոս Տ. Գրիգորեան
Մանազկերտ			
Դերիք	1871	10	Տ. Սահակ Քհնյ. Ղազարոսեան
Նորատին	1871	20	Ներսես Տեր Աւետիսեան
Ռոսամկետուկ	1871	20	Մարտիրոս Մելիք Տօնապետեան
Վարդօ			
Կունտեմիր	1871	44	Ստեփան Սարկաւագ Սիմեոնեան
Տօսան	1871	36	Թադեոս Ասովմեանց
Վանքեր			
Ս. Յովհաննու	1862	20	Պօղոս Վարդապետ
Առաքելոց	1870	12	Յովհաննես Վարդապետ
Ս. Դանիել	—	6	Յարութիւն Տեր Յակոբեան
Ս. Կարապետ	—	20	*Ուսուցչական Կազմը Գ. Վրդ. Սրուանձտեանցի ղեկավարութեամբ:*

Ուրեմն Տարօնի կրթական գործը, զարթօնքի շրջանին, վերը թուագրուած պատկերը կը ներկայացնէր։ 1860—1871-*ի տասնամեակին ճիգերն ու ջանքերը այսքան արդիւնք տուած էին, ինչ որ գոհացուցիչ չէր։ Անշուշտ համեմատած քրտական տիրապետութեան շրջանին հետ, ոգեւորիչ էր ձեռք բերուած յաջողութիւնը։*

Բ. ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ՄՏԱՒՈՒԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

Պարզելով պատկերը Տարօնի աշխարհի քաղաքական, ազգային և կրթական կեանքին, ստահճանաբար պարզաբանելով տեղի ունեցած դէպքերը, վերհանելով արտաքին և ներքին կեանքի դժուարութիւնները և հետեւելով մեր ժողովուրդի ստահճանական զարգացման, կը հասնինք 1877 թուականին, որ նոր շրջան մը կը բանայ ընդհանրապէս Հայութեան և մասնաւորապէս Տարօնի համար:

1877-ին պայթեցաւ ռուս-թրքական պատերազմը, որուն հետեւանքով Արեւելեան Հարցը իր ամբողջ ծանրով քաղաքական սեղանին վրայ դրուեցաւ: Ռուսական բանակները էրզրումէն կրկին գրաւեցին և մինչեւ իսկ հասան Տարօնի շրջանին պատկանող Զաթպուհարը, ինչպէս ու վարդօն անցնելով:

1878-ին կնքուած Սան Սթէֆանոյի դաշնագրով Հայկական Հարցը պաշտօնական բնոյթ առացաւ: Ագատագրուեցաւ Պուլկարիան: Ռումանիան և Սերպիան Օսմանեան կայսրութեան հովանաւորութենէն վերջնականապէս ձերբազատուեցան:

Խրիմեան Հայրիկը որպէս նախագահ կը գլխաւորէր Ազգին կողմէ ընտրուած այն յանձնախումբը, որ ներկայացաւ մեծ պետութիւններու արքունիքները, և ժամանակին հասաւ Պերլին, և առանց ժողովէն ներս առնուելու, գրաւոր պահանջները ներկայացուց նշանաւոր այդ խորհրդաժողովին:

Պատմական այդ թուականը Տարօնի աշխարհի համար մասնաւոր նշանակութիւն մը ունի: Պատմութեան ընթացքին ուշադիր հետեւողը յստակօրէն պիտի տեսնէ թէ Տարօնը 1760-ական թուականներէն սկսած, Ս. կարապետի վանահայր Յովհան եպիսկոպոսի քաղաքական ձեռնարկներով ձգտած է Հայաստանի վերականգնումին, և եղած է հայ ազատագրութեան հնոցը, թուրքիոյ տիրապետութիւնը թօթափելու համար:

1850 թուականին ուղեցին ազատուիլ քրտական վայրագութեան կամայականութիւններէն:

1862-ին Մկրտիչ վրդ. Խրիմեանը ընդունելով Ս. կարապետի վանահայրութիւնը և Տարօնի առաջնորդութիւնը, Ս. կարապետ կը փոխադրէր իր տպարանը «Արծուիկ Տարօնոյ»ն հրատարակելու, իր հետ կը բերէր իր օգնականները մշակութային աշխատանքի լծուելու, և մանաւանդ իր հետ կը բերէր Հայութեան ազատութեան գաղափարը, Տարօնի կորովի ժողովուրդը այդ նպատակին յանարան ունենալու, ճիշդ Յովհան եպիսկոպոսի նման.

«Արծուիկ»ի թեւատրական յօդուածները և Հայրիկի ազատատենչ քարոզները՝ ուղղուած Տարօնի ժողովուրդին՝ զայն կը մղէին լուսաւոր

ապագայի մը, Ս. Մեսրոպի և Ս. Սահակի ճանապարհով, դէմ քեր, որոնք այնքա՞ն խօսուն էին Տարօնցիներու սրտին։ Ու ապա, ազատութեան ձգտումը, իրաւունքի պաշտպանութիւնը, գայլերու դէմ առիւծ դառնալու թելադրանքը ո՛ր ժողովուրդին կրնային խօսիլ, քան Մամիկոնեան քաջերով փառաւոր անցեալ ունեցող ժողովուրդին։

Հակառակ անցեալ դարաւոր ստրկութեան, Տարօնի ժողովուրդը տակաւին չէր կորսնցուցած ըմբոստանքի իր յատկութիւնը։ Երկրի աշխարհագրական դիրքը, անցեալի հպարտանքը, Սասունի կիսանկախ վիճակը իր իշխաններով և զինուած ժողովուրդով, Տարօնի աշխարհը կը դարձնէին Թուրքիոյ Հայութեան ազատագրութեան միջնաբերդը։ Խրիմեան Հայրիկ այս բոլորը ըմբռնելով էր որ Տարօնի մէջ գործեց և կրօնական հանգամանքէն աւելի՝ քաղաքական ելոյթներով ուշագրաւ դարձաւ։

Հարստահարութեան դէմ կազմակերպուած բողոքները բարենորոգմանց պահանջի առաջին քայլերն էին։ Տասնամեայ գործունէութեան համագումարն էին իր Պատրիարքութիւնը, իր նշանաւոր տեղեկագիրը և այն իրարանցումը, զոր ան առաջ բերաւ Պոլսոյ մէջ, Հայութեան ուշադրութիւնը դարձնելով դէպի Հայաստան, միշտ Տարօնէն օրինակներ և փաստեր հրապարակ դնելով։

Ու երբ 1878-ին Սան Սթեֆանոյի և Պերլինի ժողովներուն մէջ Հայկական Հարցը քննութեան կ՛առնուէր, Ներսէս Վարժապետեան Պատրիարքը և Ազգային Ժողովի ղեկավարները Հայկական Դատի հետապնդումը կը յանձնէին Տարօնի Հայրիկին, որ շալկած քսան հինգ տարուան բողոքները, փաստերը և ցանկութիւնները, կը ներկայանար Եւրոպային՝ ի խնդիր Հայոց ազատութեան։

Կարմիր թելով իրարու շղթայուած այս իրողութիւնները պիտի հասնէին զինեալ ազատագրական շարժումներուն, որոնց կեդրոնը և տեւական յեղափոխութեան միջավայրը պիտի դառնային Սասունը և Տարօնը իրենց ընդարձակ գաւառներով։

Դեռ 1878-էն սկսած Պոլսոյ Հայութեան ուշադրութիւնը կը կեդրոնանար Տարօնի վրայ։ Համազգային նպատակներուն համար Տարօնի լուսաւորութիւնը առաջնակարգ խնդիր մը կը դառնար։ Ու ահա, Պոլսոյ մէջ կազմուած Միացեալ Ընկերութեան առաջին միջնակարգ դպրոցը կը բացուի Մշոյ մէջ՝ **ՄՇՈՑ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆ** անունով։

Քաղաքական և ընկերային խնդիրներէն ծագում առնելով, կըրթական և մտաւորական կեդրոն մը կը դառնար նորահաստատ միջնակարգ դպրոցը Տարօնի աշխարհին համար։ Միացեալ Ընկերութիւնը կը ստանձնէր Կեդրոնական Վարժարանի ամբողջ ծախքը, անշուշտ որոշ օժանդակութիւն ստանալով Պոլսոյ պանդուխտ Տարօնցիներէն, որոնք Միացեալ Ընկերութեան մասնաճիւղ մը կազմած էին Տարօնի լուսաւորութեան համար։

ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Միացեալ Ընկերութիւնը զարթած Հայութեան ամենէն բեղմնաւոր գործն է։ Հայութիւնը գաւառներու մէջ կրթապէս շատ ետ մնացած էր և պատրաստ չէր ոչ միտքով և ո՛չ ալ բազուկով ազգային ազատագրութիւնը գլուխ բերելու։ Սան Սթեֆանոն և Պերլինը Հայութեան սորվեցուցին թէ «երկաթէ շերեփ» պէտք էր հարիսայ ուտելու, իսկ երկաթէ շերեփը միտք և գիտակցութիւն կ՛ուզէր ճարտարօրէն գործածուելու համար։

Եւ մենք կը տեսնենք իսկապէս արդիւնաշատ և պատկառելի գործունէութիւն մը 1878-էն սկսած։

Կը կազմուին և կը պատրաստուին նոր դասագրքեր, այբբենարանէն մինչեւ միջնակարգ դպրոցի հայերէն լեզուի դասագրքերը։ Տասնեակ հազար այս հատորներուն, կ՛ընկերանան տետրակներ, քարետախտակներ, գրիչ ու մատիտ։ Ու ամենէն կարեւորը՝ հիմնուած միջնակարգ վարժարանին կը տրամադրուի լուրջ պատրաստութիւն ունեցող տնօրէն և ուսուցչական կազմ։

Հայոց պատմութեան վերջին 150 տարիներու ընթացքին ամենէն լուրջ և ամենէն ծաւալուն կրթական շարժումը Միացեալ Ընկերութեան շարժումն է։ Թէեւ Կիլիկիոյ, Տրապիզոնի, Վանի և Էրզրումի մէջ ալ կրթական ձեռնարկներ ունէր այս համազգային ընկերութիւնը, սակայն իր գործունէութեան գլխաւոր միջավայրը ընտրած էր Տարօնի աշխարհը։

Միացեալ Ընկերութեան Մշոյ Կեդրոնական Վարժարանը միայն Մուշ քաղաքին համար չէր որ հիմնուած էր։ Հոն կու գային Սասունէն, Խնուսէն, Մշոյ դաշտէն և այլ գաւառներէն աշակերտներ։

Կեդրոնական Վարժարանը 1878-ին կը բացուէր 80 աշակերտներով և տարուէ տարի կ՛աճէր անոր թիւը։ Դպրոցը կը շարունակուէր մինչեւ 1895-ի կոտորածները։ 1885-ին դպրոցը կու տար իր անդրանիկ շրջանաւարտները, որոնք անմիջապէս կը լծուէին կրթական գործին՝ Միացեալ Ընկերութեան նոր բացած դպրոցներուն մէջ։

Միացեալ Ընկերութիւնը չբաւականացաւ Կեդրոնական վարժարանով։ Աստիճանաբար նոր դպրոցներ բացաւ Տարօնի գաւառներու կեդրոնական գիւղերուն մէջ, շրջակայ գիւղերուն ալ կրթութիւն տալու համար։

Նոր դպրոցներ բացուեցան 1879-ին Պուլանուխի Լիզի և Կոփի մէջ։ 1881-ին՝ Խնուսի Չեվիրմէ և Կովընտուկ։ 1884-ին՝ Մուշ քաղաքի մէջ աղջկանց բարձրագոյն նախակրթարան։ 1886-ին Մշոյ դաշտի Զիարէթ գիւղը։ 1886-ին՝ Արշէն (Կենճ)։ 1886-ին՝ Սասնոյ Ահրոնք գիւղի մէջ։ Ասոնցմէ զատ Բաղէշի և անոր շրջակայ գաւառներու մէջ բացուեցան երկու դպրոցներ։ 1886-ին դպրոց մը բացուեցաւ Սղերդ գաւառի Պըշերիկի դաշտի քրտախօս Հայութեան համար։

Այս դպրոցական ցանցը եռանդուն նոր կեանք մը կը ստեղծէր Տարօնի աշխարհին մէջ, կրթական և մտաւորական վերածնունդի շրջանի մը մէջ մացնելով Տարօնի ժողովուրդը։ Շրջաններու գիւղական դպրոցները պարտաւոր էին շրջակայ գիւղերու աշակերտները ընդունիլ և տուներուն մէջ տեղաւորել։

Մշոյ Կեդրոնականը աւարտած կամ անկէ թերաւարտ դէմքերէն կրնանք յիշել Հրայրը, Մշոյ Գեղամը, Գալուստ Անդրէասեանը, Անդրանիկ Սայեանը, Յովհաննէս Խաչիկեանը, Հայրապետ Համամճեանը, Գէորգ Մարզպետունին, Մուշեղ Նալպանտեանը, Մկրտիչ Բոլէեանը, Կառնէնի Մկրտիչը, Գոմսայ Կորիւնը, Սասնոյ Սեմալ գիւղացի իշխան Մանուկը, Կոփեցի Մուշեղը, Վահան Պորոյեանը, Սլկունի Արշակը և Վաղարշակը, Մօրուք Կարօն, Կայծակ Վաղարշակը, Կոտոյի Հաճի Յակոբը և այլ գործիչներ ու ուսուցիչներ։ Ասոնց շարքին կրնանք դասել գաւառներու մէջ հիմնուած դպրոցներէն աւարտականներ, որոնք իրենց շրջաններու մը-տաւորական վարիչները հանդիսացան, ինչպէս Պուլանուխցի Միհրան Գրիգորեանը, Վարդենիսցի Հասրաթը, Մարգար վարժապետը, Ահարոնցի Գալուստը, Աբրահամ և Գէորգ Սասունիները, Ֆարզինցի Մանուկ Դանիէլեանը և Լուսինը։ Մշոյ դաշտի Աւրան գիւղացի Արամը և ուրիշ բազմաթիւ դէմքեր, որոնք Տարօնի պատմութեան մէջ երեւան կու գան դերով մը։

Տարօնի կրթական վերածնունդի այս մտաւորական պտուղները նոր թափով և ազատութեան գիտակից տենչանքներով կը լծուին հասարակական և ազատագրական գործերուն, պատմական անցեալի փառքը հերոսական նոր փառքերով պսակելու համար։

Կու տանք ցանկը այդ դպրոցներուն, վիճակագրական գաղափար մը կազմելու անոնց մասին։

ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ ՏԱՐՕՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

ՎԱՅՐ	ՎԱՐԺԱՐԱՆ	Թուկ.	Աշակ.	Ուսուց.	Փակուած
Մուշ	Բարձրագոյն նախակրթարան մանչերու	1878	80	4	
Լիզ	Գիւղական նախակրթարան	1879	36	2	1886-ին
Կոփ	Գիւղական նախակրթարան	1879	20	2	1882-ին
Ջեվիրմէ	Գիւղական նախակրթարան	1881	40	1	
Կովբնտուկ	Գիւղական նախակրթարան	1881	60	2	
Մուշ	Բարձրագոյն նախակրթարան աղջկանց	1884	100	3	
Ջիարէք	Գիւղական նախակրթարան	1886	60	2	1886-ին
Առճեն	Գիւղական նախակրթարան	1886	30	1	
Ահարոնիֆ	Վեցամեայ նախակրթարան	1886	60	2	1897-ին
Սղերդ	Գիւղական նախակրթարան	1886	50	1	1895-ին
Պշերիկ	(Ռբնտուան)				

Միացեալ Ընկերութեան դպրոցական այս լայն գործունէութիւնը թարմ մտաւորական շարժում մըն էր՝ գիտակից և երիտասարդական չունչով առգործուն։ Շարժումը կազդուրիչ և ոգեւորիչ էր իր նորութիւններով, որ հիմնապէս կը յեղաշրջէին վանական հին խեղճուկ ձեւերը։ Դասագրքերը նոր, ուսուցիչները պատրաստուած, երիտասարդ և մանկավարժ, դասաւանդուած նիւթերը նոր և հետաքրքրական էին. որով նոր չունչով երիտասարդութիւն մը կ'առաջանար։ Հասարակութիւնն ալ կ'ազդուէր այդ շարժումէն և կ'ընթանար կրթական գեկավարներու ճանապարհով։

Միացեալ Ընկերութեան Մուշի կեդրոնական վարժարանի տեսուչն էր Մ. Սարեան, որ լիսէն աւարտած, ազգասէր և վարչական կարողութիւններով օժտուած էր։ 1890-ին անոր կը յաջորդէր Տամատեան, Փարիզի Մուրատ Ռափայելեան դպրոցը աւարտած, գիտակից մտաւորական մը և կրթական-յեղափոխական գործիչ մը։ Միքայէլ Միրախորեան կրթական քննիչ էր և կ'այցելէր բոլոր դպրոցները։ Իր ճամբորդութիւնները երկու հատորով հրատարակած է։ Բաղէշի մէջ կը գործէր գիտնական Տուտուխեանը, իր հետ ունենալով Գ. Անդրէասեանը, Գէորգ Մարզպետունին և Մարկոս Նաթանեան։

1895-ի արիւնոտ թուականներուն՝ դպրոցները կը գոցուէին, աշքի ինկած գործիչները կը հալածուէին և Հայութիւնը կ'ապրէր յեղափոխութեան դաժան օրերը։ Միացեալ Ընկերութիւնը կը դադրէր գործելէ, և կեանքին կը դառնար միայն 1908-ի Սահմանադրութեան օրերուն ու կը վերսկսէր իր նոր գործունէութիւնը։

ՄԻԱՑԵԱԼ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒԱԾ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ 1908-Ի ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

ՎԱՅՐ	ՎԱՐԺԱՐԱՆ	Թուական	Աշակերտ	Ուսչց.	Փակուած
Մուշ	Բարձրագոյն նախակրթարան	1909	122	7	
Խնուս բերդ	Գիւղական նախակրթարան	1909	102	4	
Վարդենիս	Գիւղական նախակրթարան	1909	75	3	
Փուրխ Տալուորիկ	Գիւղական նախակրթարան	1909	21	1	
Հարթք Տալուորիկ	Գիւղական նախակրթարան	1909	20	1	
Սպաղանք	Գիւղական նախակրթարան	1909	10	1	1910-ին
Ձիգուտուն	Գիւղական նախակրթարան	1909	14	1	1910-ին

ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԷՆ ԵՏՔ (1895 - 1908)

Կրթական և մտաւորական ազատ շարժումները կը խեղդուէին 1890-էն սկսած, բայց կեանքը դեռ տանելի կը մնար մինչեւ 1895-ի կոտորածները։ Ատկէ ետք Կարմիր Սուլթանը (Համիտ) կը սաւառնէր ամէն տեղ։

Հայութիւնը այդ ծանր դէպքերէն ետք, ահ ու սարսափով կըծկուեցաւ ինքն իր վրայ, տարաւ բռնութեան լուծը, բայց չկորսնցուց իր կորովը։ Դաժան բռնակալութեան դէմ Հայ Յեղափոխութիւնը կը խիզախէր, ու հայ ազգաբնակչութիւնը կախաղաններու և բանտերու անպատմելի հարուածները կրելով հանդերձ, կրթական գործը կը շարունակէր ուր որ կարելի էր։ Փակուած դպրոցներուն տեղ՝ գեղական դպրոց մը կը մնար, և Միացեալ Ընկերութեան նախակրթարաններէն ելլող երիտասարդները կը շարունակէին ուսուցիչ մնալ այս ու այն դպրոցին մէջ, քանի մը կոտ ցորենի փոխարէն...։

1899-ին գրուած տեղեկագիրէ մը Մուշ քաղաքի դպրոցներու մասին հետեւեալ վիճակացոյցը կը քաղենք.

ՄՈՒՇԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ 1899-ԻՆ

ՎԱՐԺԱՐԱՆ	Աշակերտ	Պետնէ դրամ.	ՎԱՐԺԱՊԵՏ
Վերին բաղի վրժ.	170	2650	Պօղոս Զոպոյեան, օգնականներ՝ Գասպար Թիւրիւնեան, Ղազար Ալեմշատեան եւ Միհրան Մելիոնեան:
Ձորոյ բաղի վրժ.	130	2000	Գրիգոր Տ. Կարապետեան, Մուշեղ Նալպանտեան:
Մարիճկ բաղի վրժ.	110	3350	Անդրանիկ Սայեան, Յովհաննէս Խաչիկեան:
Օրիորդական վրժ.	230	5600	Պ. Աւետիս, Հայրապետ Համամճեան, Տիկ. Իղոաբեր Աբրահամեան, Տիկ. Առուսեակ Պետրոսեան, Տիկ. Աղաւնի Բարսեղեան:
Բրտի բաղի վրժ.	50	1000	Ճարուխիւն Մկրտիչեան
Ճիկրաւեն բաղի վր.	31	1000	Մարտիրոս Կարապետեան

Վերի ցուցակը միայն Մուշ քաղաքի դպրոցները կը ներկայացնէ: Նոյն շրջանին վերնկղի մէջ էին Մուրատ-Մխիթարեան վարժարանը. կային կաթոլիկ և բողոքական համայնքներու դպրոցները թէ՛ քաղաքի և թէ գիւղերուն մէջ:

Վանքերուն կից եղած դպրոցները կը չարունակէին իրենց գոյութիւնը՝ համեստ պայմաններու մէջ:

Սասունի չարք մը գիւղերը պահեցին իրենց դպրոցները և օգտուեցան Միացեալ Ընկերութեան վարժարանները ուսուցիչներէն:

Մշոյ դաշտի, Խնուսի, Պուլանուխի, Մալազկերտի, Վարդոյի և Ախլաթի շրջաններուն մէջ կը պահուէին համեստ դպրոցներ, որոնք պժնդակ պայմաններուն մէջ Ս. Մեսրոպի լոյսը կը տարածէին՝ միշտ ապագայի վառ յոյսերով:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Տարօնի շրջանի դպրոցներու վիճակագրական ցանկերը, հայ հին մամուլի հաւաքած է երիտասարդ բանասէր մեր հայրենակից Պրն. ԱՐՏԱՇԷՍ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ:

ՊԻԹԼԻՍԻ ԿՐԹԱԳԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Պիթլիս քաղաքը ունէր չորս հաստատուն և բաւական գեղեցիկ եկեղեցիներ, որոնց կողքին կային չորս բարեկարգ վարժարաններ:

1884-ին Պիթլիսի առաջնորդն էր Մեսրոպ վրդ. Մակոցեան, որ մեծ ջանք կը թափէր կրթական գործին վրայ:

Քաղաքին չուրջը կային չորս վանքեր. Ա) Ամբառլու (Ամլորդեայ) Ս. Յակոբեանէս, Բ) կամաց Աստուածածին, գ) Ախէվու Աստուածածին, Դ) Խնդրակատար Աստուածածին:

Ամբառլու վանքը կը գտնուէր քաղաքի մէկ ծայրը՝ բարձրաւանդակի մը վրայ: Ունեցած է փառաւոր անցեալ մը որպէս դպրեվանք, ուր կազմուած է Ամբառլու համալսարանը: Վերջին չրջանին կրթական գործունէութիւն մը չունեցաւ: Միւս երեք վանքերը մէկ-երկու ժամուան հեռաւորութիւն ունէին և կը կառավարուէին առանձին վանահայրերով:

Մխայէլ Միրոխարեան, որ 1884-ին կրթական ներիչի պաշտօնով Պիթլիս հանդիպած է, կը վկայէ թէ քաղաքի չորս վարժարաններն ալ բարեկարգ վիճակի մէջ կը գտնուին:

Իրօք այդ չրջանին Պիթլիսի վարժարաններուն մէջ կը պաշտօնավարէին արտպիզնցի Թովմաս Մեղրիկեան (Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանէն չրջանաւարտ), խուլթիկցի Յարութիւն Տաւուխեան (Ամմաչէն չրջանաւարտ) և վարդենիսցի Մարգար վարժապետ, որ 1890-ական թուականներու նշանաւոր յեղափոխականն եղաւ և կախաղան բարձրացաւ:

Այս երեք ուսուցիչները չատ սիրուած էին ամբողջ ժողովուրդէն. Տաւուխեանը ուշագրաւ գրող մըն էր և կարեւոր յօդուածներ կը տարածագրէր Պալասյ և Կովկասի թերթերուն մէջ:

Թովմաս Մեղրիկեանի գերեզմանը կը գտնուէր Ամլորդեայ վանքին մէջ, իսկ Տաւուխեան և Մարգար վարժապետ կը հանգչին կարմրակնայ Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցւոյ չրջագաւթին մէջ:

Եղիշէ եպս. Զիլինկիրեան, որ 1898-ին առաջնորդ էր Պիթլիսի չրջանին, կը վկայէ թէ Մարգար վարժապետի գերեզմանը ուխտատեղի դարձած էր, նոյնիսկ այդ դաժան օրերուն:

1890-ական թուականներուն Պիթլիսի վարժարաններուն մէջ կը պաշտօնավարէին Գալուստ Անդրէասեան և Գէորգ Մարզպետունին, Մշոյ Միացեալ Ընկերութեան կեդրոնականէն չրջանաւարտ:

ՄՈՒՇԻ ՄՈՒՐԱՏ-ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Դպրոցական այս ցանկին վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ կաթողիկէ համայնքի նախակրթարանը առաջնորդարանին կից։ Բայց առանձին կարեւորութիւն մը կը ստանայ այդ դպրոցը երբ Ներսէս Գերապայծառի ջանքերով Վենետիկի Մխիթարեանները Մուրատ-Մխիթարեան կտակէն կարեւոր յատկացում մը կ'ընեն և նախակրթարանը միջնակարգ վարժարանի մը աստիճանին կը բարձրացնեն, Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարժարանի գոցուելէն ետք Մուչի Մուրատ-Մխիթարեան Վարժարանը անոր տեղը կը բռնէ։ 1899-ին ունէր 80 աչակերտ։ Հոն ներքին տեսուչ հրաւիրուած էր գրագէտ Գալուստ Անդրէասեանը. ուսուցչական կազմին կը մասնակցէին Հ. Անանիա Գոնտագճեան (Մխիթարեան ուխտէն), Հ. Անտոն Ճնտոյեան (Մ. ուխտէն), Գեղամ Տէր Կարապետեան, Պետրոս Մանասեան (Վենետիկի աւարտական), Հղլաթ Էֆենտին, Մուչեղ Նալպանտեան (Կեդրոնական), յետոյ Գէորգ Մարզպետունի։ Ասոնց հետ նաեւ Նիկողոս վարժապետը իր գաւազանով, որպէս կառավարիչ...։

Տարուէ տարի աչակերտներու թիւը բազմապատկուեցաւ և վարժարանը դարձաւ ուշագրաւ կրթական հաստատութիւն մը։

1903-ին Մուրատ-Մխիթարեան վարժարանը տուաւ իր առաջին աւարտականները։ Այս վարժարանը մինչեւ Սահմանադրութիւն տասնամեայ բեղուն կեանք մը ունեցաւ և հասցուց մտաւորական սերունդ մը։

Թ.

ՏԱՐՕՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐՈՒ ՅԱՋՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1850 թուականէն ետք Տարօնի աշխարհի առաջնորդներու և վանահայրերու յաջորդականութիւնը հետեւեալ պատկերով կը ներկայանայ (*).—

Մատթեոս վարդապետ Գաղատացին (1852), որ նախապէս եղած է Էնկիւրիի առաջնորդ. կը նշանակուի Մշոյ առաջնորդ՝ յաջորդելով Զաքարիա վարդապետ Դանիէլեանին։ (Հարկ է հոս յիշատակել որ այս շրջանին Մշոյ առաջնորդութիւնն ու Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը միացուած էին)։ Մատթէոս վարդապետ Ս. Կարապետի վանքին ուսումնարանին աշակերտաց թիւը 25-էն 40-ի կը բարձրացնէ և յառաջադէմ աշակերտներէն երկուքը ուսուցիչ կը կարգէ, մին Ս. Յովհաննու վանքին մէջ, իսկ միւսը Մշոյ քաղաքին մէջ։

Հաղիւ տարի մը պաշտօնավարելէ ետք առողջապահական պատճառներով կը հրաժարի և իրեն կը յաջորդէ Կարնոյ առաջնորդ Գրիգորիս եպս. Զորաբաբէլեան, որ երկու վիճակներուն ալ հովուութիւն կ'ընէ։ Իր կեդրոնը կ'ըլլայ Կարին, սակայն հովուուական այցելութիւններ ալ կու տայ Մշոյ վիճակին։ 1855-ին իր ծերութեան պատճառաւ կը հրաժարի Մշոյ առաջնորդական վիճակէն և իրեն կը յաջորդէ 1857-ին, Պատրիարքարանի որոշումով, Ս. Կարապետի բնիկ միաբաններէն Կարապետ վրդ. Բագրատունին, որ արդէն չորս տարիէ ի վեր Մշոյ գաւառին և Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը փոխանորդաբար կը վարէր։ Իրեն համար կը վկայուի թէ վանքին կառավարութիւնը ձեռք առնելէն ի վեր մեծ բարեկարգութիւններ ըրած է ներքին և արտաքին տնտեսութեան մէջ։ Մանաւանդ շատ հոգ ու խնամք տարած է ուսումնարանը զարգացնելու։

Բագրատունին հիւանդանալով կը վախճանի 1859 Յունուար ամսուն, 44 տարեկան հասակին մէջ։ Նոյն տարուան Սեպտեմբեր ամսուն Մշոյ վիճակին առաջնորդ կ'ընտրուի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի փոխանորդ կեսարացի Կարապետ Ծ. վարդապետ։ Այս վարդապետին օրով է որ պիտի սկսին այն նշանաւոր խռովութիւնները, որոնք իրենց գագաթնակէտին պիտի հասնին Խրիմեան Հայրիկի և Մամբրէ վարդապետի վանահայրութեանց օրով։

(*) 1850 Թուականէն ետք Տարօնի առաջնորդներու եւ վանահայրերու յաջորդականութեան մասին ծանօթութիւնները հաւաքած է բանասէր Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան:

1862-ին վէճ մը կը ծագի միաբանութեան և վանահօր միջև։ Միաբանութեան պահանջներն են. — 1) Սահմանադրութեան սկզբունքներուն համաձայն խորհրդական կառավարութեան մը հաստատում. 2) Ձեռնադրութեանց առժամեայ դադարում. 3) Վանքի արկղէն վանահօր անցած դրամի յանձնում։

Պատրիարքարանը կ'որոշէ ետ կանչել Կարապետ եպիսկոպոսը և նոյն տարուան Յուլիս ամսուն Մշոյ առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանահայր կ'ընտրուի Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեանը՝ միաժամանակ իր վրայ պահելով Վարագայ վանքի վանահայրութիւնը։

Խրիմեան նախ կ'ուզէ բարեկարգել Ս. Կարապետի վանքը և կը կազմէ բարենորոգումներու ծրագիր մը, ինչ որ կ'արժանանայ միաբանութեան հաւանութեան։ Ապա կ'այցելէ Մուշ և ժողովուրդին հաւանութեամբ 12 հոգիէ բաղկացեալ ազգ. ժողով մը կը հաստատէ իբր իրեն փոխանորդ՝ ժողովին նախագահ կարգելով Մամբրէ վարդապետ Մամիկոնեանը։

Առաջին օրէն Խրիմեան կը շահի ժողովուրդին համակրութիւնը և անոր կողմէ կ'արժանանայ «Հայրիկ» տիտղոսին։

1863-ին Խրիմեան Հայրիկ իր ձեռնասունին՝ Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցի ջանքերով լոյս կ'ընծայէ «Արծուիկ Տարօնոյ» անունով փոքրածաւալ երկշաբաթաթերթը, Վարագէն Ս. Կարապետի վանքը տարած մամուլով։

Խրիմեան Ս. Կարապետի վանքի բարեկարգութեանց համար կը հանդիպի միաբանութեան ընդդիմութեան և նոյնիսկ վերջիններս կը փորձեն մահափորձի ենթարկել զայն։ Խրիմեանի դէմ դաւողներու կարգին կը յիշուին՝ Մշոյ նախկին առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը (1845—1851), Մամբրէ, Մխիթար, Յովհաննէս, Մկրտիչ և Թադէոս վարդապետները։

Խրիմեան կը ստիպուի իր դէմ եղող ոտնձգութիւնները հարթելու համար ուղեւորուիլ Պոլիս 1863-ի Յուլիս ամսուն։ Պոլսոյ Քաղաքական և Կրօնական ժողովները Խրիմեանի դէմ լարուած ամբաստանութիւնները քննելով, զայն անպարտ կ'արձակեն։ Բայց Խրիմեան պարտաւորուած ըլլալով Պոլիս մնալ, իրեն առժամեայ փոխանորդ կը նշանակուի Բաղէշի առաջնորդ Երեմիա վարդապետ Տեւկանցը, Բաղէշի առաջնորդութիւնն ալ վարելով միաժամանակ։

Խրիմեան անպարտ հռչակուելէ ետք վանահայրութենէն կը հրաժարի, սակայն Քաղաքական ժողովը չընդունելով՝ որոշում կը կայացնէ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը զատել Մշոյ առաջնորդութենէն (1864) և զինք Վարագայ վանքի և Ս. Կարապետի վանահայրութեանց պաշտօններուն մէջ կը հաստատէ, իսկ Մշոյ առաջնորդութիւնը կը յանձնէ Բաղէշի առաջնորդ Երեմիա Ծ. վարդապետին, որ արդէն առժամեայ փոխանորդ կարգուած էր։ Երեմիա Ս. Կարապետի վանքը երթալով կը բանայ առաջնորդարանն ու տպարանը, նոր պաշտօնեաներ կ'որոշէ և կը կազմէ Տնօրէն ժողով մը։

Ակէ հաք Մշոյ Առաջնորդական վիճակին ու Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը անջատուած ըլլալով, անանց պատմութիւան կ'անդրադառնանք անջատաբար:

1869-ին Յունիսին Պատրիարք կ'ընտրուի և յաջորդ տարին իր անօրինութեամբ Գարեգին Սրուանձտեանց կարնոյ Հայոց առաջնորդ վկհտպետեան Սրբազանէն վարդապետական իշխանութիւն կ'ընդունի և Ս. Կարապետի վանահայրութեան կը կոչուի: Գարեգին վարդապետ մանաւանդ կրթական գործին և բուսական թիւով վարժարաններ կը բանայ Մշոյ գաւառին մէջ: Հոգ կը տանի վանքի մատենադարանին և առաջին անգամ ըլլալով առճկերէն լեզուն դասաւանդել կուտայ Ս. Կարապետի ուսումնարանին մէջ, դպրոցի տեսուչ Պօղոս պատուելի Թումայեանի հսկողութեան տակ:

1874-ին Կ. Պոլսոյ Խառն ժողովը վանօրէից Խրհուրդի առաջարկին վրայ միացնել վանահայրութեանց դրութիւնը կը վերցնէ և այս ձեւով կը բաժնուին վարագայ և Ս. Կարապետի վանքերու վանահայրութիւնները: Ս. Կարապետի միաբանութեան կազմէ Մամբրէ վարդապետ Մամիկոնեան վանահայր ընտրուած ըլլալով՝ կը վաւերացնէ անոր ընտրութիւնը: Մամբրէ Մամիկոնեան այդ թուականներուն արդէն եպիսկոպոս է:

Մամբրէ եպիսկոպոսի և Միաբանութեան միջեւ հրկպտակութիւնները կը չարունակուին այն չափով որ կառավարութիւնը կը հարկադրուի վանքը հսկողութեան տակ առնել և Պատրիարքարանը կը սահպուի քննիչ կարգել:

Մամբրէ եպիսկոպոս սակայն կը փորձէ իր կարելին՝ վանքի բարեկարգութեան համար: Պոլսոյ Ազգ. Վարչութենէն կը խնդրէ 800 ոսկիի փախառութիւն մը, որպէսզի կարենայ վանքի շրջակայքը պատող քիւրտերը, որոնք միշտ ապստամբելու վարժուած էին:

1877-ի ռուս-թրքական պատերազմի միջոցին կենաց կազմերը բնակող Տմլիկ կոչուած քիւրտերը, ձմեռ եղանակին կը յարձակին վանքի փակային վրայ և կը յափշտակեն 900 աչխար, 25 ձի, 3 ջոբի, 20 ուռնակ, բազմաթիւ ոչներ, գամէշներ և կը կողոպտեն ու կը չարչարեն վանքի մշակներն ու վարձկանները: Փակայի աւարէն նաք Տմլիկները կը սպառնան թէ հինգ հարիւր մարդերով վանքին վրայ պիտի յարձակին և կողոպտեն զայն, ճիշդ 1828-ի պատերազմին կատարուածին պէս:

Մամբրէ եպիսկոպոս Մուշ կը դիմէ և կառավարութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ վանքին վրայ: Վանքի միաբան վարդապետներէն ամանք վատաբար վանքը կը լքեն և կը փախչին: Սակայն Նիրսէս վարդապետ Յարախանեան քաջութեամբ կը կենայ վանքի ինքնապաշտպանութեան գլուխը և կը յորդորէ վանքի միւս վարդապետներն ու հատարակ գործակալները մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը պաշտպանել Ս. Շիրիմը և մեռնիլ հոն, քան թէ թողուլ որ պիղծ ոտքերուն կոխան ըլլայ:

Քիւրտերը չկրցան իրենց վատ դիտաւորութիւնը իրականացնել և վանքը ազատեցաւ աւերումներէ։

Պատերազմը երբ վերջացաւ Մամբրէ եպիսկոպոս բողոքեց կառավարութեան։ Պայմաններն ալ նպաստաւոր դարձած էին։ Կառավարական զօրքեր արշաւեցին Կենճ և քիւրտ պէկերէն ետ խլեցին վանքի անասունները, կրկնապատիկ չափով։

Մամբրէ եպիսկոպոսի դիմումներուն և Պատրիարքարանի խնդրանքին վրայ Կենճը Մութեսարիֆութեան վերածուեցաւ, աւելի մօտէն զսպելու քրտական շահատակութիւնները։

Մամբրէ եպիսկոպոս ուզելով կրկնապատկել Ս. Կարապետի վանքի աշակերտներու թիւը և սակայն 1850 թուականին Զաքարիա վրդ. Դաւոյեանի կողմէ շինուած դպրոցի շէնքը փոքր ըլլալով, կ'ուզէ կառուցանել նոր մը։ Կը յաջողի երկու տարուան մէջ շինել տալ շէնքին առաջին յարկը, մնացածը նիւթական պատճառներով չի կրնար լրացնել։

1881-ին կը հրաժարի Մամբրէ եպիսկոպոս, սակայն Պատրիարքը կը յորդորէ շարունակել գործը մինչեւ որ նոր տնօրինութիւն ըլլայ։ Յաջորդ տարի կը վախճանի։

Ս. Կարապետի վանքի քննչութեան պաշտօնը կը յանձնուի Մաղաքիա վարդապետ Օրմանեանին, որ «Ազգապատում»ի մէջ այդ առթիւ կը գրէ.—

«Երկար ատենէ ի վեր Գլակայ վանքը երկպառակութեանց մատնուած էր վանահայր Մամբրէ Մամիկոնեան եպիսկոպոսի և վանական միաբանութեան մէջ տիրող վիճերուն պատճառով։ 1881-ի վերջերը Օրմանեանի յանձնուեցաւ քննչական պաշտօնով երթալ և խաղաղել։ 1882ի Օգոստոս 5-ին Կարինէն մեկնելով Գլակ հասաւ Օգոստոս 13-ին, և յաջողեցաւ համակրութեամբ կանոնաւորութիւն հաստատել, մինչեւ միաբան վարդապետներու իսկ զարմացմամբ յիշել Սեպտեմբեր 8-ին մեկնած օրը, թէ Մշոյ Ս. Կարապետը երբեք պատուով ու սիրով քննիչ մը ճամբայ դրած չունի»։

Օրմանեան «Ազգապատում»ի մէջ կը պնդէ թէ Գլակայ միաբանները դէմ էին Վարագայ վարդապետներուն և հանդարտեցան երբ Խրիմեանը Պատրիարք ընտրուեցաւ ու հեռացաւ Մշոյ Ս. Կարապետէն։

Մամբրէ եպիսկոպոսի յաջորդը կ'ըլլայ Խորէն վարդապետ։ Թէեւ Մշոյ ժողովուրդէն մաս մը հեռագրով կը խնդրէ Պատրիարքարանէն վանահայր կարգել Գարեգին վարդապետ Սրուանձտեանցը։

1884-ին Մաղաքիա Ծ. վրդ. Օրմանեան Ս. Կարապետի միաբանութեան կողմէ վանահայր կ'ընտրուի, սակայն ան կը մերժէ պատճառաբանելով իր ծանր աշխատանքը։ Այս պատճառաւ առժամեայ վանահայր կը կարգուի Յակոբ վարդապետ Քաջունին։

Յաջորդ տարին Ս. Կարապետի վանահայր կ'ընտրուի Տիգրանակերտի առաջնորդ Արիստակես եպիսկոպոս Դերձակեան, որ հազիւ 1886-ին կը հասնի իր պաշտօնատեղին։ Կը լուծէ վանքին առժամեայ Տնօրէն

ժողովը և կ'ընտրէ նոր մը։ Կը թոյլատրէ առնավաճառի դրութիւնը վանքէն ներս, որ առաջ արգիլուած էր՝ ինքնակալ նկատուելով։

Պատրիարքարանի հրահանգով Տրապիզոնի առաջնորդ Գ. վրդ. Սրուանձտեանց կ'ուղեւորուի Մուշ, գլխաւոր նպատակ ունենալով միացընել Մշոյ առաջնորդութիւնն ու Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը։

1888 Դեկտ. ամսուն, Մշոյ առաջնորդութենան և Ս. Կարապետի վանահայրութենան կը կոչուի Ներսես վարդապետ Խարախանեան, որ չորս տարուան պաշտօնավարութենէ ետք կ'ազատուի։ Ներսէս վարդապետ Խարախանեան քաջակորով ու յեղափոխական դէմք մը կը դառնայ իր գործունէութեան ընթացքին և կը սիրուի ամբողջ ժողովուրդէն։

Հոս կ'ուզենք անդրադառնալ Մշոյ առաջնորդական վիճակին չուրջ։ 1864-ին է որ կը բաժնուի Մշոյ առաջնորդութիւնը Ս. Կարապետի վանահայրութենէն։ Մինչեւ 1869 կը պաշտօնավարէ Բաղէշի առաջնորդ երեմիա եպիսկոպոսը, որուն կը յաջորդէ Գրիգորիս վարդապետ Աղուանեանը։ Յիշեալը իր պաշտօնավարութեան չրջանին կ'այցելէ Սասուն և կը նկարագրէ հոն գտնուող Հայկրու վիճակը։ Աղուանեան չի կրնար ժողովուրդին համակրանքին արժանանալ և իրեն հակառակ կուսակցութիւնը կ'ուզէ ընտրել Մամբրէ վարդապետը։

1876-ին Մշոյ Գաւառական ժողովը կարնոյ առաջնորդ Յարութիւն Սրբազանի նախագահութեամբ գումարուելով՝ առաջնորդ կ'ընտրէ Գրիգոր Ծ. վարդապետ Ալէաբենեանը, որ 1880-ին Բ. Դրան կողմէ Պոլիս կը կանչուի և իրեն փոխանորդ կ'ընտրէ Մատնավանքի վանահայր Կարապետ վարդապետ Եսայեանը։ 1885-ին Բարձրագոյն Դրան հրամանով կը վերադառնայ Պոլսէն։ Առաջնորդարանը նորոգութենանց և կահաւորման պէտք ունենալով՝ հրաւէր կ'ուղղէ և կը հաւաքէ 6000 ղրշ. գումար մը։

1886-ին Մշոյ առաջնորդ Գրիգորիս Ծ. վրդ. Ալէաթճեան Մուշէն կը մեկնի վան և առաջնորդական տեղապահ կը կարգուի Յովհաննէս վարդապետ Մուրատեան։

1886-ին Վահրամ եպիսկոպոս Մանկուճին կը նշանակուի Մշոյ առաջնորդ, սակայն վերջինս նախապէս հրաժարականը ներկայացուցած ըլլալով՝ առաջնորդ և վանահայր կ'ընտրուի Ներսէս վարդապետ Խարախանեանը։ Յեղափոխական չարժումներու հետեւանքով Խարախանեան երեսուաղէմ կ'ազատուի և անոր կը յաջորդէ 1895-ին Վարդան վարդապետ Յակոբեանը, Սասնոյ Անարոնք գիւղացի։ Կը տեւէ մինչեւ 1899 թուականը, երբ Պոլսոյ Խառն ժողովը նկատի ունենալով որ Մշոյ առաջնորդութեան և վանքերու, ինչպէս նաեւ կենճի վիճակին բաւականաչափ գործերուն հոգը վարդան վարդապետի վրայ ծանրացած է և մէկ անձ չի կրնար վարել այս ընդհանուր գործերը, Ճանիկի առաջնորդական տեղապահ Բաբգեն Ծ. վարդապետ Կիւլեսէրեանը Մշոյ վիճակին առաջնորդական տեղապահ կը կարգէ։

Բաբգեն վարդապետ Մշոյ մէջ կը բանայ ազնուատոգի ուսումնոյ

բարերար Ջանչեանցի օժանդակութեամբ աղջկանց որբանոց մը, Կենճ գաւառակի Արչէն գիւղի մէջ դպրոց մը և Ս. Յովհաննու վանքին վարժարանը որբանոցի կը վերածէ 36 աշակերտներով։ Մշոյ դաշտի դպրոցները գրքի պէտք ունենալով՝ կը դիմէ Պատրիարքարան և կը ստանայ մօտաւորապէս հազար կտոր գիրք։ Կը դիմէ Պատրիարքարան և կը ստանայ հաւանութիւն ու նաեւ նպաստ՝ բանալու համար արհեստանոց մը Մշոյ Առաքելոց վանքին մէջ։

Բաբգէն Ծ. վրդ. կ'ուղղէ իր հրաժարականը հիւանդութեան պատճառաւ և իրեն կը յաջորդէ Խոսրով Ծ. վրդ. Պեհրիկեան, որ հետամուտ կ'ըլլայ Մշոյ դաշտին մէջ նոր դպրոցներ բանալու և կը յաջողի։ Դպրոց մը կը բանայ Ս. Աղբերիկ վանքին մէջ 12 աշակերտներով և կը յանձնարարէ ուրիշ մը բանալ Կոփայ Ս. Դանիէլի վանքին մէջ։

Այս համառօտ թուումներէն ետք առ ի հետաքրքրութիւն հոս կը զետեղենք Ս. Կարապետի վանքի վանահայրերու յաջորդական ցանկը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն սկսեալ մինչեւ մեր օրը։ 302 թուականէն մինչեւ 1915 թուականը 98 վանահայրեր ունեցած է Մշոյ Ս. Կարապետի նշանաւոր վանքը։—

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿԸ

		Տարեթիւ
1.	Տ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Ա.	305
2.	Տ. Զենոբ Ասորի	303
3.	Տ. Եպիփան Ա.	330
4.	Տ. Ստեփանոս Ա.	...
5.	Տ. Վահան	352
6.	Տ. Փառներսեհ	362
7.	Տ. Եփրեմ	377
8.	Տ. Յովհաննէս Ա.	398
9.	Տ. Զեմենդոս	415
10.	Տ. Մարկոս	425
11.	Տ. Կիւրեղ	480
12.	Տ. Գրիգոր Բ.	502
13.	Տ. Անդրէաս Ա.	...
14.	Տ. Ներսէս Ա.	519
15.	Տ. Յովհաննէս Բ.	541
16.	Տ. Սահակ Ա.	544
17.	Տ. Յովսէփ Ա.	549
18.	Տ. Բարթողիմէոս	555
19.	Տ. Աթանաս	559
20.	Տ. Աբրահամ Ա.	590
21.	Տ. Բարսեղ Ա.	593

22.	Տ. Թադէոս-Թաթիկ	604
23.	Տ. Կոմիտաս	617
24.	Տ. Ստեփանոս Բ.	618
25.	Տ. Ստեփանոս Գ. Մամիկոնեան	629
26.	Տ. Եպիփան Ներչապուհ	630
27.	Տ. Դաւիթ Ա.	...
28.	Տ. Գրիգոր Դ.	638
29.	Տ. Յովհաննէս Մամիկոնեան	653
30.	Տ. Սահակ Բ.	728
31.	Տ. Վարդան Ա.	787
32.	Տ. Գրիգոր Դ. Վկայասէր	1044
33.	Տ. Դաւիթ Բ.	1180
34.	Տ. Յովհաննէս	1181
35.	Տ. Խաչատուր	1204
36.	Տ. Յովհաննէս Ե.	1268
37.	Տ. Յովհաննէս Զ.	1293
38.	Տ. Յովհաննէս Է.	1316
39.	Տ. Դաւիթ Դ.	1342
40.	Տ. Յովհաննէս Ը. Ալինախ	1360
41.	Տ. Յակոբ Ճգնաւոր Ա.	1370
42.	Տ. Աբգար Լենկթիմուր	1390
43.	Տ. Աւետիս	1415
44.	Տ. Յովսէփ Բ.	1426
45.	Տ. Գրիգոր Ե.	1436
46.	Տ. Թորոս	1455
47.	Տ. Յովհաննէս Թ. Արդարն	1463
48.	Տ. Ստեփանոս Դ.	1464
49.	Տ. Մկրտիչ Ա.	1481
50.	Տ. Մելքիսեդեկ Ա.	1493
51.	Տ. Ստեփանոս Ե. Տարօնացի	1503
52.	Տ. Զաքարիա Ա.	1505
53.	Տ. Յովհաննէս Ժ.	1509
54.	Տ. Յակոբ Բ.	1515
55.	Տ. Ղազար	1520
56.	Տ. Աստուածատուր Ա.	1549
57.	Տ. Անդրէաս Բ.	1555
58.	Տ. Մելքիսեդեկ Բ.	1560
59.	Տ. Կարապետ Ա.	1561
60.	Տ. Յովհաննէս ԺԱ.	1580
61.	Տ. Մարտիրոս	....
62.	Տ. Կարապետ Բ.	1586
63.	Տ. Արիստակէս Ա.	1601

64. Տ. Արիստակէս Բ. 1654
65. Տ. Յովհաննէս ԺԲ. 1680
66. Տ. Ներսէս Բ. 1695
67. Տ. Կաթողիկոս Դ. 1698
68. Տ. Յովհաննէս ԺԴ. Կոլոտ 1705
69. Տ. Գրիգոր Ե. Շղթայակիր 1712
70. Տ. Յովհան Ա. 1720
71. Տ. Աբրահամ Բ. 1726
72. Տ. Ներսէս Գ. 1730
73. Տ. Մինաս Ակնցի 1743
74. Տ. Յովհան Բ. Տարօնացի 1753
75. Տ. Պօղոս Ա. 1759
76. Տ. Յովհաննէս ԺԴ. Մոկացի 1767
77. Տ. Յովհաննէս ԺԵ. 1772
78. Տ. Կարապետ Դ. Եւդոկիացի 1774
79. Տ. Յովհան Դ. Համթենցի 1774
80. Տ. Յակոբ Գ. 1781
81. Տ. Յովակիմ 1786
82. Տ. Աստուածատուր Բ. Տարօնցի 1787
83. Տ. Յակոբ Դ. Աղպեղ Պոլսեցի 1807
84. Տ. Պօղոս Բ. Կարնեցի 1808
85. Տ. Մկրտիչ Բ. Վանեցի 1810
86. Տ. Վարդան Բ. Բաղիշեցի 1824
87. Տ. Պետրոս Կուրաւցի 1825
88. Տ. Յարութիւն Եղեսացի 1833
89. Տ. Զաքարիա Տարօնացի 1846
90. Տ. Մատթէոս Գաղատացի 1853
91. Տ. Կարապետ Ե. Բագրատունի 1855
92. Տ. Կարապետ Զ. Կեսարացի 1860
93. Տ. Մկրտիչ Դ. Խրիմեան 1862
94. Տ. Մամբրէ Մշեցի 1873
95. Տ. Արիստակէս Գ. Պոլսեցի 1886
96. Տ. Գարեգին Վանեցի 1886
97. Տ. Ներսէս Խորախանեան Մշոյ Յաւրանեցի 1888
98. Տ. Վարդան վրդ. Յակոբեան 1895

(Գաւազանագիրք, կ. վրդ. Լուսարարեաց, էջ 115—112)

Ժ.

ՏԱՐՕՆԻ ՎԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ՍՐԲԱՏԵՂԻՆԵՐԸ

Տարօնի վանքերու և սրբատեղիներու հին պատմութիւնը նկատի չառնենք և միայն ուշադրութիւն դարձնենք 1750 թուականէն ետք ազգային փաստական գոյութեան վրայ, պիտի խոստովանինք որ անոնք էին միակ պլպլացող լոյսը, որ կ'առկայծէր Տարօնի լեռներուն և ձորերուն մէջ, ատեն մը, երբ հայ իշխանական բազուկը չքացած էր և հայ բազմութիւնները ստրկական կեանքի մը դատապարտուած էին։

Անիշխանական և հարստահարութեանց այդ հարիւր չիւռն ամեակին, վանքերն ալ ենթարկուած էին կողոպուտի, նիւթական հարստահարութեան հետ, կորսնցուցած են ձեռագիրներու անգնահատելի անգին գոհարներ, որոնց կորուստը մնաց անդարմանելի։

Սակայն այդ վանքերու վանահայրերու և միաբաններու յամառութեան և անձնուիրութեան շնորհիւ, երբեմն կաշառքով, երբեմն դիմադրութեամբ, երբեմն ալ մեծ զոհողութեամբ ձեռք ձգուած Ջերմանիներով՝ կրցած են պահպանել իրենց գոյութիւնը և եղած են միակ վայրը ուր հայ լեզուն և գրականութիւնը պահպանուած են։ Այդ հարիւր տարիներու ընթացքին (1750—1840) եթէ հայ ժողովուրդին մէջ կարգացող մը կարելի ըլլար ճարել, ան ալ այդ վանքերու առած դաստիարակութեամբն էր։ Նոյն այդ վանքերէն էլլողներն էր որ քահանայ կը ձեռնադրուէին, և երբեմն ալ իրենց գտնուած վայրին մէջ վարժապետութիւն կ'ընէին։

Ս. կարապետը տեսակ մը կեդրոնական աթոռ էր։ Ինչպէս տեսանք պատմութեան ընթացքին, էջմիածնէն ետք, ամենէն ազդեցիկ և համահայկական աթոռը կը նկատուէր, բուն Գ. Լուսաւորիչի կոզմէ հիմնադրուած։ Այդ հանգամանքով Ս. կարապետի վանահայրը ամբողջ թեմին վանահայրն ու առաջնորդն էր։ Սակայն իւրաքանչիւր վանք ունէր իր վանահայրը, ամանք ունէին իրենց դպրանոցը, հետեւաբար դպրեվանքի հանգամանքը։ Ս. կարապետը, Առաքելոց կամ Թարգմանչաց, Ս. Յովհաննու և Ամբառլու վանքերը չատ յաճախ ունեցած են իրենց ժառանգաւորաց վարժարանը։

Ամբառլու վանքը նշանաւոր էր իր դպրեվանքով, որ համալսարանն մըն էր, և առած էր այնքան փայլուն դէմքեր հայ գրականութեան, բարձրագոյն եկեղեցականութեան և կրթական գործին։

Առաքելոց դպրեվանքն ալ իր փայլուն անցեալը ունեցած է։ Սակայն 1750-էն ետք այդ ջահերը կը մարմրին և միայն առկայծող լոյսերը կը մնային։

Տգիտութեան և խեղճութեան այդ չրջանին իսկ Տարօնի

վանքերը կրցան բաւական թիւով եկեղեցական և վանական գործիչներ հասցնել և վանքերու մատուռ և անառնական կեանքը վարել։

1850—1880-ի երեսնամեակին անոնք թէեւ կազապատներու ենթարկուեցան, սակայն նոր դարթօնքի շրջանին կրցան ունենալ իրենց դպրոցները և ամէն ջանք թափեցին վերականգնելու առեալ վանքի վարկն ու գործունէութիւնը։

1880 թուականէն ետք Տարօնի կրթական և հասարակական շարժումները եղան իրենց վանական նպատակներէն և դարձան ժողովրդական զանգուածային չարժում մը, որ կը բնորոշուի կրթական վերածնունդով և ապա, 1890-էն սկսած՝ յեղափոխական չարժումներով։

Վանքերը այնպէս, ինչպէս կը ներկայանան 1880—1890 թուականներուն, կը ներկայացնենք սաղարթ տրուած համառօտ տեղանունքներ, միայն չհաշուելով այս կամ այն կարեւոր հանգամանքը։ Աւելի լայն տեղ չենք տար վանքերուն այս պատմութեան էջերուն մէջ, այն պարզ պատճառով, որ Տարօնի Հայրենակցական Միութեան կեդրոնական վարչութիւնը երեք տարի առաջ լոյս ընծայեց գիրք մը Տարօնի վանքերու մասին, խմբագրուած Հ. Ոսկեանի (Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութենէն) կողմէ, որ մեծապէս օգտուած է Գեղամի գրածներէն։ Անոնք որոնք հետաքրքրուին մանրամասնութիւններով և պատմական տեղեկութիւններ ուզեն քննել, կրնան դիմել Հայր Ոսկեանի հատորին։

ՄՈՒՇԻ ԵՒ ՄՇՈՑ ԴԱՇՏԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Առաքելոց կամ Ս. Դազարու վանքը.— Արտզ և Մոկունք գիւղերու կռնակը բարձրաւանդակի մը վրայ կը գտնուի։ Ընդհանուր ուխտատեղի էր, մանաւանդ Մշոյ դաշտի ժողովուրդին համար։ Նշանաւոր էին վանքին դուռը և Տօնականը։

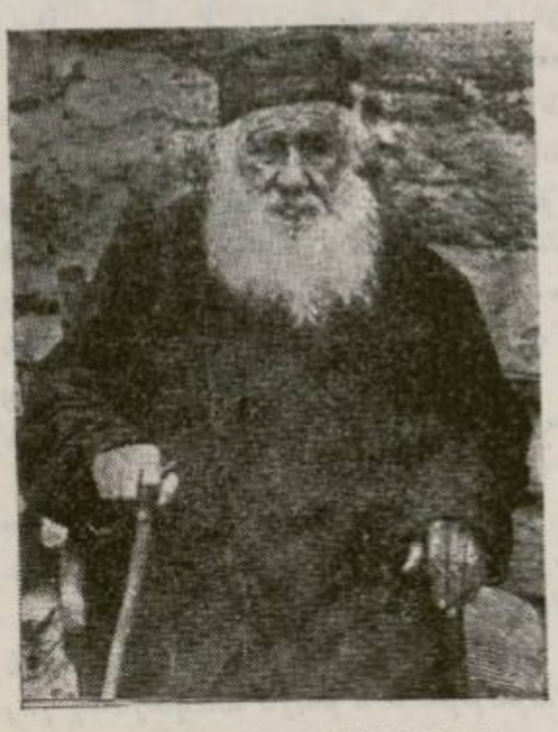

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ
ՎԱՆԱՀԱՅԵՐ

Առուախոց.— Մշոյ դաշտին մէջ։ վանական հասատատութիւն գոյութիւն չունէր։ Գիւղը կը պահէ Աբգամանք անունը։

Ս. Աբիսաակէսի վանքը.— Մշոյ դաշտի թել գիւղէն կէս ժամ հեռու։ Աւերակ է։

Գասպարի վանքը.— Մոկունք գիւղի մօտիկ աւերակ մը։

Ս. Գէորգի վանքերը.— 1) Ապըլպհարի Ս. Գէորգը, ընդարձակ հողերով,

բայց անչքացած։ 2) Պաղլու գիւղի Ս. Գէորգը, աւերակ։ 3) Սուլուխի Ս. Գէորգը։ Մատուռ մըն էր։

Ս. Յովհաննէսի վանքը.— Մուշի արեւմտեան կողմը, Կուրտիկ լերան անտառուտ կողերուն վրայ հաստատուած նշանաւոր Եղրտուտի վանքն է։ Սասունցիներ և Մշոյ դաշտեցիներ հաւասարապէս ուխտի կու գային հոն։

Ս. Կարապետի կամ Գլակայ վանքը.— Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը, որ Իննակնեան ալ կը կոչուէր, ոչ միայն Տարօնի աշխարհի ամենէն նշանաւոր վանքն էր, այլեւ ամբողջ Հայութեան ծանօթ մեծագոյն մենաստանն էր, Ս. Էջմիածնէն ետքը։ Համայն Հայութեան համար նախամեծար ուխտատեղին կը համարուի պատմութեան մէջ։

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ,
ՏԱՐՕՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Բերդակ գիւղի Ս. Կարապետի վանքը.— Աւերակ, սիրուած ուխտավայր մը կը մնար մեր ժամանակին։

Մատնավանք կամ Մատռավանք. — Մշոյ դաշտի Ծխաու գիւղին դիմաց, հնագոյն մատուռներէն մէկը, ուխտատեղի էր։

Ս. Մեսրոպի վանքը.— Հացիկ գիւղին մէջ Ս. Մեսրոպի վանքը եղած է ժամանակին։ Մեր ժամանակներուն փոքրիկ վկայարան մը մնացեր էր միայն յանուն Ս. Մեսրոպի։

Աշտիշատի եւ Ս. Սահակի վանքերը.— Մշոյ դաշտի Աւրան և Ծխառ գիւղերու միջեւ հիմնուած վանքը Հայաստանի անդրանիկ եկեղեցին կը համարուի։ Հին վանքն ու եկեղեցին կործանած են և վերաշինուած են։ Երբ Ս. Սահակը հոն թաղուեցաւ, մատուռը կոչուեցաւ Ս. Սահակի անունով։

Ս. Սիոնի վանքը.— Մուշի Աւզուտ գիւղին մօտիկ, Գրգուռի ստորոտը շինուած էր Ս. Սիոնին նուիրուած վանքը։ Միայն մատուռ մը մնացած իր և ուխտավայր էր։

ՊԻԹԼԻՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Պիթլիս քաղաքին շուրջ կային չորս հաստատուն վանքեր.

Ա.— Ամրտոլու (Ամլորդւոյ) Ս. Յովհաննէս, որ նշանաւոր դըպրեվանք մը եղաւ և հասցուց բազմաթիւ բարձրաստիճան եկեղեցականներ։

Բ.— Կոմաց Ս. Աստուածածին։

Գ.— Ախեվու Ս. Աստուածածին։

Դ.— Խնդրակատար Ս. Աստուածածին։

Սալնոյ Զորի շրջանին մէջ կային բազմաթիւ մատուռներ և ուխտավայրեր Կիւզէլ Տէրէի, Խիզանի և Ախլաթի շրջաններուն մէջ։

Ախլաթի Մատնավանքը.— Ախլաթ քաղաքէն ժամ մը հեռաւորոււորութեան վրայ, Խարաչատ գիւղին մօտիկ, լերան կողերուն վրայ։

Թեղուտայ Ս. Յովհաննէս վանքը.— Կը գտնուէր Թեղուտէն քիչ մը հեռու, Նեմրութի կողերուն ստորոտը։ Շինուած է կոփածոյ քարերով և ունէր բաւական տնտեսութիւն։ Կարեւոր ուխտավայր մըն էր։

ՊՈՒԼԱՆՈՒԽ-ՄԱԼԱԶԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ապահունեաց Ս. Նիկողայոսի վանքը.— Սրուանձտեանց Թորոս Աղբարի մէջ կը յիշատակէ Աղահանքի այս վանքը, առանց վայրը մատնանշելու։

Ս. Գէորգի վանքը.— Կը գտնուէր Մալազկերտի Պոստանխայեա գիւղին մերձակայքը։

Գրսայ Ս. Յովհաննէսի վանքը.— Կը գտնուէր Նազիկ լճի հիւսիսային ափին, Գերս գիւղի դիմացը։

Ս. Դանիէլի վանքը.— Պուլանուխի Կոփ գիւղին մօտիկ էր Ս. Դանիէլի սիրուն վանքը։ Ունէր վարժարան և ընդարձակ կալուած։

Ս. Կարապետի վանքը.— Մալազկերտի Գօթանլի գիւղին մօտիկ կը գտնուէր Ս. Կարապետի վանքը, որպէս ուխտատեղի։

Յովհան Օձնեցիի վանքը.— Շինուած էր Մալազկերտի Նորատին գիւղին մօտիկ, բլուրի մը վրայ։ Վանքը կործանած է, միայն մատուռ մը կը մնար՝ վանքի յիշատակը պահող։ Կը կարծուի թէ Օձնեցի հայրապետը 728-ին այս վանքին մէջ գումարած է եկեղեցական ժողովը։

ՎԱՐԴՈՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Կարմիր կամ Կարմրոյ վանքը.— Վարդօ գաւառակի Կիւնտէմիր գիւղին մօտիկ էր կարմիր վանքը՝ աւերակ վիճակով։

Ս. Յակոբի վանքը.— Կը գտնուէր Վարդօ գաւառակի Տօտան գիւղի մերձակայքը։ Ուխտատեղի էր։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Սասունի լեռնաշխարհը սերտօրէն կապուած էր Ս. Կարապետի, Ս. Յովհաննէսի և Ս. Առաքելոց նշանաւոր վանքերուն։ Ս. Յովհաննէսի կամ Եղրուտի վանքը կը բարձրանար Սասնոյ Կուրտիկ լերան կողերուն, իսկ Առաքելոց վանքը, Ծերենկատարի ստորոտը՝ բարձրաւանդակի մը վրայ։ Սասունցիներու գլխաւոր ուխտավայրերն էին Ս. Կարա-

պետի, Ս. Յովհաննէսի և Ս. Առաքելոց վանքերը: Սասունցի պատանիները այս երեք վանքերուն մէջ իրենց կրթութիւնը կը ստանային: Այդ վանքերու վանահայրերէն շատերը Սասունի գաւառէն ծնունդ առած էին:

Այս նշանաւոր վանքերէն զատ, Սասնոյ լեռնաշխարհը ունէր բազմաթիւ վանքեր և ուխտատեղիներ, որոնք յատուկ էին այս կամ այն գաւառակին:

ՇԱՏԱԽԸ ունէր իր Ս. Անթանեան կամ Աթանագինէն և Շէնիկի Ս. Կարապետ և Կարմիր վանքը, որպէս ուխտատեղի:

ԽՈՒԹ-ԲՌՆԱՇԷՆ ունէր իր Ս. Աղբերկայ նշանաւոր վանքը, որ մեծ ուխտատեղի էր:

ՄՕՏԸԳԱՆ ԵՒ ԲՍԱՆՔ ունէին Ս. Մարաթուկը, Մարաթուկ լերան գագաթին, ուխտատեղի մատուռով:

ԲՍԱՆՔ ունէր Մատին Առաքեալը կամ Գոմուց նշանաւոր վանքը:

ԽԱՐԶԱՆի շրջանը ունէր Կոնոնոսի վանքը:

ԽԻԱՆՔի շրջանը ունէր Հեղինէի Ս. Եղիայի վանքը, սիրուած ուխտատեղի մը, մեր ժամանակներուն տակաւին կանգուն: Նոյն շրջանի Սաղաուն գիւղի Ս. Յակոբի վանքը նոյնպէս ուխտատեղի էր:

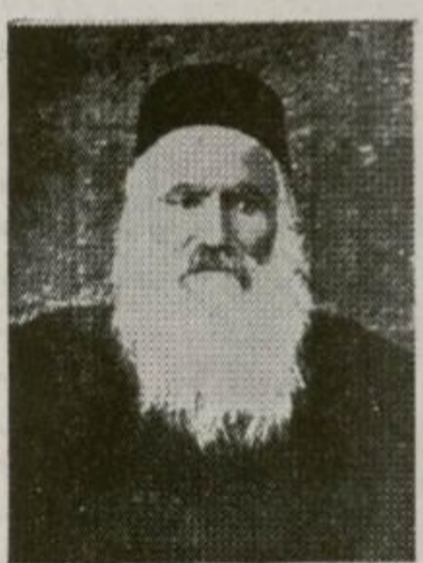

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ
ՎԱՆԱՀԱՅՐ

ԽՈՒԼԲի շրջանի նշանաւոր վանքն էր Ս. Գէորգի վանքը, Ընձքար գիւղի բարձունքին կառուցուած: Մեծ ուխտատեղի էր: Նոյն շրջանի Ահրոնք գիւղը ունէր Ս. Եօթը Մանուկը, որ սրբատաշ քարերով կառուցուած էր 13-րդ դարուն: Վարդան վրդ. Յակոբեան Ահրոնք գիւղէն էր:

Յիշատակուած այս վանքերէն զատ կային բազմաթիւ սրբավայրեր, ուխտատեղիներ, որոնք կը թուի թէ անցեալին մէջ վանքեր եղած են և մասունքներ պարունակած:

ՀԱՅ ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԴԵՐԸ

Համառօտ ցուցակագրութիւն որ ըրինք, ընդհանուր ծանօթութիւն միայն կու տայ ընթերցողին:

Բանասիրական մտածումներով հրատարակուած Տարօնի վանքերուն նուիրուած գիրքը, Հայր Ոսկեանի կողմէ, նոյնպէս չի բնորոշեր այն հիմնական դերը որ կը կատարէին հայ վանքերը: Պատմական ժամանակաշրջանները եթէ նկատի չառնենք և միայն վերջին հարիւրա-

մեակը նկատի առնենք, պիտի տեսնենք որ կրթական և մշակութային ճրագը պլպլացած է այդ վանքերու և ուխտատեղիներուն մէջ։

Այդ մենաստաններուն մէջ պահուած են մեր դարաւոր գանձերը և հակառակ աներեւակայելի կողոպուտներուն և աւերումներուն, այդ մութ և հաստ պատերուն մէջ պահուած են այն գանձերը որ այսօր դեռ կը մնան Հայ Ազգին որպէս յաւիտենական արժէք։

Լուսանցազարդ Առաքելոց վանքի Տօնականէն, գրուած 1204-ին (Երեւանի Պետ. Մատենադարան, թիւ 78)

Տարօնի վանքերը, Հայաստանի ամէն վայրերէն աւելի կողոպուտներու ենթարկուած են, ինչպէս տեսանք Հարբսահարութեանց գլուխին մէջ։ Տարօնը առաւելապէս 1915-ի Եղեռնապատումի ընթացքին հրոյ ճարակ դարձաւ մարդով, գոյքերով և կայքերով։ Այս անհուն աղէտէն, կարծես հրաշքով ազատուեցան քանի մը թանկագին մասունքներ։ Առաջին. — Ս. Կարապետի գաղտնի պահեստներէն միայն բարձրագոյն գմբէթի պահեստը գտնուած էր, երբ ռումբով այդ չքեղ կոթողը քանդեցին։ Սակայն միւս չորս մեծ պահեստները, բարեբախտաբար, անձեռնմխելի մնացած էին։ 1916-ին երբ Տարօնի աշխարհը վերագրաւուեցաւ, պահեստապահ Աւետիս Ռըպէեանի ցուցմունքներով, չորս կառքերով բոլոր գանձերը, որոնց մէջ 1750 հին ձեռագիրներ, փոխադրուեցան Ս. Էջմիածին և այսօր Հայաստանի մշակութային գանձարանին մաս կը կազմեն։

Երկրորդ, փրկուած գանձերը Ս. Առաքելոց վանքէն կու գային։ Վանքի հնագարեան դուռը, եփենոսեայ փայտէ չինուած և նկարազարդուած, և մեծ ճառընտիրը, որ մանրանկարչութեան գլուխ գործոց մըն է։ Այս երկու գանձերն ալ պատահականօրէն ազատեցան, երբ Անդրանիկի բանակը 1916-ին մտաւ Պիթլիս։ Այժմ այդ երկու թանկագին յիշատակարանները կը գտնուին Հայաստանի թանգարանին մէջ։

Լուսանցազարդ Առաքելոց վանքի Տօնականէն, գրուած 1204-ին (Երեւանի Պետ. Մատենադարան, թիւ 78)

Այս մասնակի տեղեկատուութենէն անցնինք բնորոշելու այն դերազանց դերը որ մեր վանքերը կը խաղային հայ կեանքին մէջ, մասնաւորաբար ուխտագնացութիւններու շնորհիւ։ Վանքերն ու սրբավայրերը, դարերէ ի վեր, եղած էին հայկական համախմբումի կեդրոններ։ Հայ ժողովուրդը տարին երկու անգամ առիթն ունէր այս կամ այն վանքի ուխտագնացութեան մասնակցելու։ Այդպիսով լեռնաշխարհի ու դաշտորայքի բազմութիւնները իրարու կը հանդիպէին, իրարու կը ծանօթանային և համազգային ապրումներով կը տոգորուէին։ Հայ կեանքն էր որ եռ կու գար մեր աննման սրբավայրերուն մէջ։

1880 թուականներէն ետք, մանաւանդ յեղափոխութեան շրջանին, հայ ժողովուրդը եթէ նուազագոյն ազատութիւն մը կը վայելէր, այդ ալ ուխտավայրերու վրայ անցուցած քանի մը օրերն էին։ Բռնութեան դաժան հարուածներուն տակ ճզմուած ժողովուրդը պահ մը կ'ուրախանար, կ'երգէր ու կը պարէր, ազատօրէն կ'աղօթէր ու կը յուսար։

Եւ նաեւ կը կազմակերպուէր, լուրեր կը ստանար ապագայի յոյսերով, ու կազդուրուած՝ կը վերադառնար իր գիւղաշխարհը։

Ուխտագնացութիւնները մշակութային մեծ բեմադրութիւններ

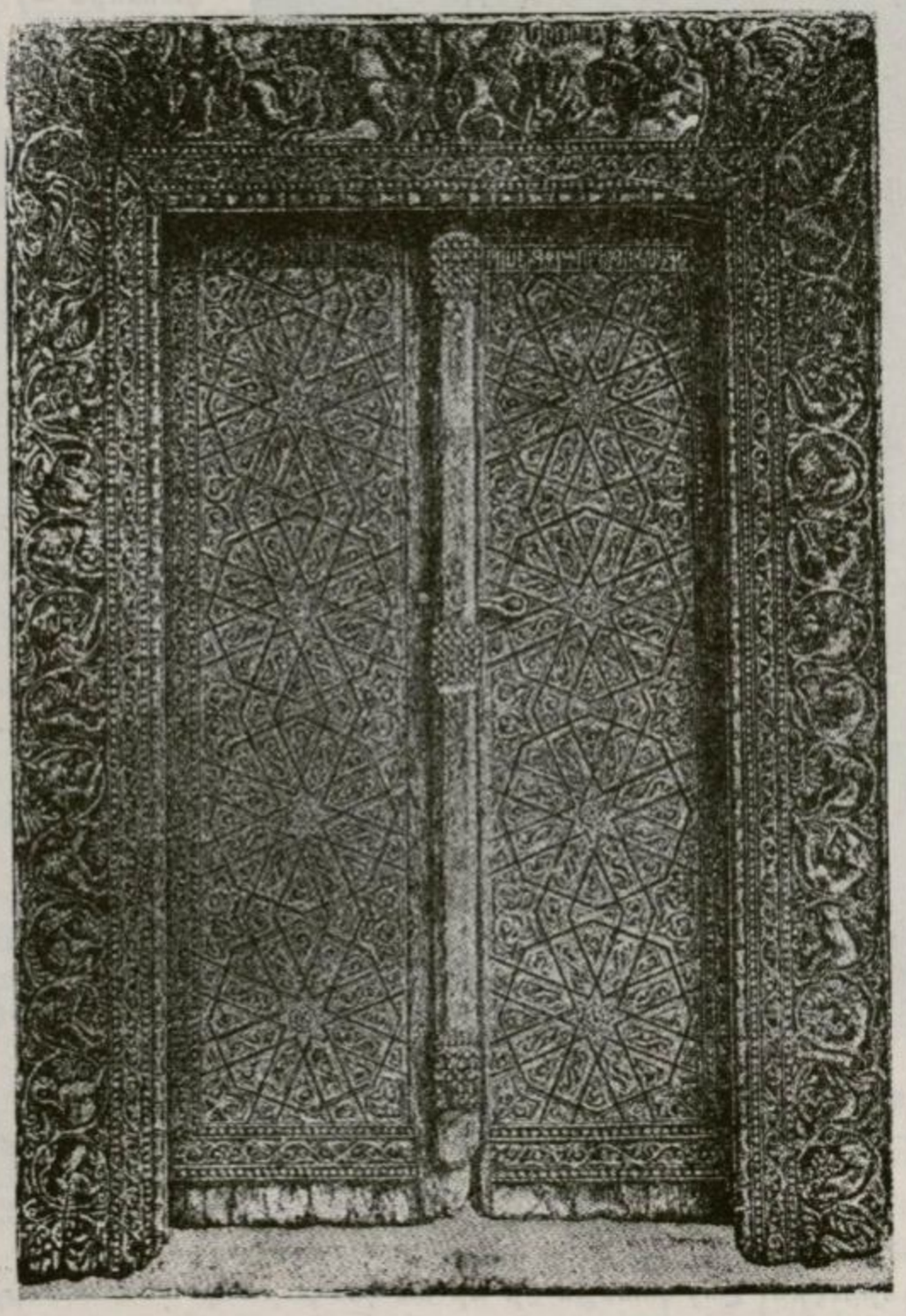

Առաքելոց վանքի Դուռը (Երեւանի Պետ. Թանգարան)

էին, ժողովրդական դպրոցներ, ուր հայ նորահաս սերունդները կը մը-կըրտուէին հայեցիութեամբ։

Տարօնի վանքերն ու սրբավայրերը այս շեշտուած դերը կը կատարէին առաւելագոյն չափով։

ՄԱՍՆ Գ.

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

Տարօնի չրջաններու կաթոլիկ և բողոքական համայնքները ուշագրաւ դեր մը ունեցած են մասնաւորապէս 1880 թուականներէն ետք։ Այդ կապակցութեամբ անոնք իրենց տեղն ունին Տարօնի ընդհանուր պատմութեան մէջ։

Հետագայ էջերուն մէջ համառօտիւ պիտի ներկայացնենք այդ երկու համայնքներու հասարակական կեանքը։

Ուշագրաւ երեւոյթ մըն է այն իրողութիւնը որ Մուշի և Մշոյ Դաշտի կաթոլիկ և բողոքական համայնքները հաստատուած են առանց պայքարի և խաղաղ կենակցութիւն ունեցած են Հայաստանեայց եկեղեցիին հետ։

Մինչդեռ Պիթլիսի մէջ կաթոլիկ կրօնաւորները մեծ դժուարութիւններու մատնուած են և չեն կրցած ծաւալիլ։ Իսկ բողոքական համայնքը թէեւ ընդդիմութեան հանդիպած է, բայց կրցած է հաստատուիլ դանել Պիթլիսի մէջ։ Առաջին միսիոնարը յայտնի Փ. Նիւթը և իր որդին Ճորճ Փ. Նիւթ դլխաւորապէս կրթական գործին լծուած են և պղուչացած են կրօնական դրդռւթիւններէ։

1880 թուականներէն ակսած՝ ազատագրական և յեղափոխական չարժումներու ընթացքին՝ թէ՛ կաթոլիկ և թէ բողոքական համայնքները ամբողջ Տարօնի ժողովուրդին հետ մէկ սիրտ և մէկ մարմին գործեցին, միասին արիւնահեղցան և միասին նահատակուեցան ազգային ազատութեան սրբազան ճանապարհին վրայ։

ԼԻՆՋԻ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ (*)

«Հայ կաթոլիկները կը բաղկանան հազիւ 15 ընտանիքներէ։ Հալածանքը և ազանդաւորութիւնը ծանր հարուածներ տուած են կաթոլիկ համայնքին։ Անոնք, 1838-ին հազիւ 50 հոգիէ կը բաղկանային, և իրենց քահանան Լուսաւորչական Հայոց կողմէ դերի բռնուելով՝ յաւ ձեռ մը կ'ուտէ Մշոյ Ս. կարապետ վանքին մէջ։

(*) Լինջի նշմարները Թարգմանած է ՍՄԲԱՏ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ։

Պէյրութի ճէզուիթներու Գոլէճէն շրջանաւարտ մը երբ կու գայ Պիթլիս, որպէս հովիւ, հայ կաթոլիկ համայնքին կեանքը նոր թռիչք մը կը ստանայ։ Վերջերս նոր դպրոց մը բացուած էր։ Պիթլիսի հայ կաթոլիկները պատճառներ ունէին անշուշտ որ իրենց կրթական գործը Լուսաւորչականներուն կը յանձնէին, բայց իրենց հոգեւոր պետը հակակրանքով լեցուած ըլլալով ազգային կրօնքին յարած Հայերուն հանդէպ, կրօնական ատելութիւնը կը զօրանար ի հեճուկս ցեղային կապին։

Ամերիկացի բողոքական միսիոնարները, սակայն, բոլորովին տարբեր դիրք մը բռնած էին։ Իրենց բարգաւաճ հաստատութիւնը կը գտնուէր Աւել Մէյտանի մէջ։ Թէեւ այս միսիոնարներու ունեցած յաջողութիւնները նախանձը կը շարժէին լուսաւորչական եկեղեցականութեան, սակայն և այնպէս նորագարձ Բողոքականները չէին ձգտեր բնաւ հեռանալ իրենց ազգութենէն, այլ, ընդհակառակն, կը մնային հայ՝ հոգեպէս։

Այս երեւոյթին պատճառով՝ թրքական պաշտօնէութիւնը բարեացակամ վերաբերում ցոյց չէր տար Ամերիկացիներուն հանդէպ։ Միսիոնարութիւնը որ հաստատուեցաւ 1858-ին, միեւնոյն ընդդիմութեանը հանդիպեցաւ հայ կղերին կողմէ, ինչ ընդդիմութեան որ հանդիպած էին Կաթոլիկները։

Եօթ տարուան աշխատանքի պէտք եղաւ մինչեւ որ հինգ Բողոքականներէ կազմուած կորիզ մը երեւան եկաւ։ Բայց անգամ մը որ հիմը դրուեցաւ, յառաջդիմութիւնը շատ արագ եղաւ։ Վերջին տարիներուն, միսիոնարները իմաստութիւնը ունեցած են նուիրելու իրենց ջանքերը աւելի կրթական գործին՝ քան բողոքականութեան տարածման։

Արգիլուած ըլլալով Մահմետականներուն մէջ գործելը, անոնք՝ Հայերուն թանկագին ծառայութիւններ մատուցին, գաւառական մայրաքաղաքին մէջ Գոլէճ մը բանալով, և գաւառին սահմաններուն մէջ ալ տասնհինգի չափ դպրոցներ հաստատելով։ Աշակերտները բաղկացած են կէս առ կէս Լուսաւորչական Հայերէ։ Գոլէճը երեք աստիճանի կըրթութիւն կու տայ, տարրական, միջին և բարձրագոյն։

Մեր այցելութեան ժամանակ վաթսուն աշակերտներ կային տարրականին մէջ, յիսուն աշակերտ՝ միջինին, և քսան աշակերտ՝ բարձրագոյնին։

Գիշերօթիկները 15 հոգի էին։ Ուսուցիչները չորս հատ, առանց հաշուելու միսիոնարները։ Ուսուցչապետը Խարբերդի ամերիկեան յայտնի հաստատութենէն շրջանաւարտ մըն էր։ Ութսունի չափ ալ աղջիկներ կային՝ որոնցմէ մէկ քանին գիշերօթիկ։ Գիշերօթիկները գլխաւորաբար Պիթլիսցի Հայեր էին, որովհետեւ ծնողները՝ ամէն օր, անոնց փողոցէն անցնիլը չէին սիրեր։

Մեծամասնութիւնը իր ապրուստին համար՝ դրամի փոխարէն՝ զանազան նիւթեր կու տար դպրոցին։ Աղջիկները մաքուր և կոկիկ երեւցան ինծի։

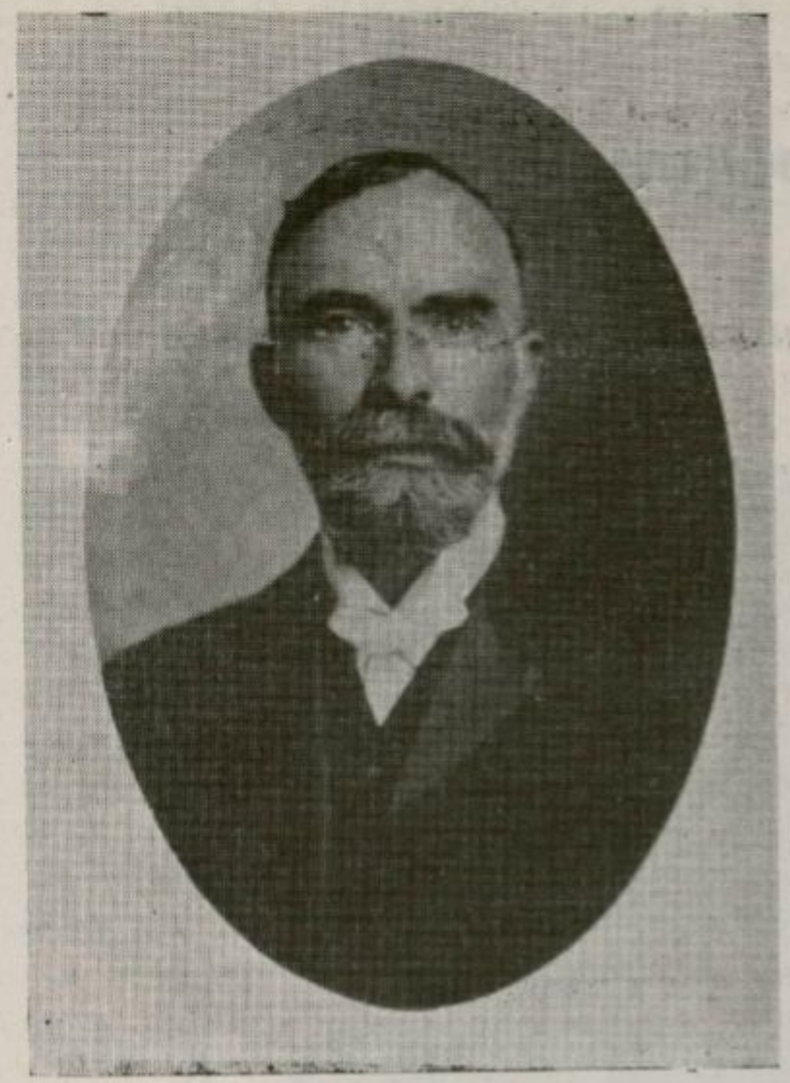

ՎԵՐ. ՃՈՐՃ ՆԵՓ

Միսիոնարութեան ղեկավարներն էին Ճ. Գ. Նեփ և Ռ. Մ. Քօլ Նեփ, որոնք բոլորն ալ եռանդուն, փորձառու և բարեացակամ մարդիկ էին։

Ընկերութիւնը մեծ եկեղեցի մը չինած է իրենց թաղին մէջ, որուն ծախքերուն մէկ մասը համայնքը հայթայթած էր։ Պիթլիսի մէջ կան մօտ հարիւր պաշտօնական Բողոքականներ և երեք հարիւր համակիրներ։ Ամբողջ գաւառին Բողոքականներուն թիւը հազիւ կը հասնի 1200 հոգիի, միասին հաշուելով նաեւ անոնք որոնք կը քաշուին հրապարակաւ յայտնելէ իրենց բողոքական ըլլալնին»։

Ա.

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Հայ Կաթողիկէ համայնքի սկզբնաւորութիւնը անորոշ է։ Գեր. Անդրէաս Աղեքսանդրեան կը գրէ. — «Կաթողիկեայ Հայք գաւառին Մշոյ կային ի հին ժամանակաց և ի հաստատութեան եպիսկոպոսութեան Կարնոյ, զնմանէ կախէին»։ («Համառօտ Պատմութիւն Եպիսկոպոսական Աթոռոյ ի Պատրիարքութեան Կիլիկիոյ», Վենետիկ, 1906, էջ 15)։ Ի հին ժամանակաց ասութիւնը քիչ մը անորոշ է։ Կը կարծենք որ Ուխտաւորի (Գեղամ Տէր Կարապետեան) տուած տեղեկութիւնները աւելի համոզիչ են։ Մուշ քաղաքի հայ կաթողիկէ համայնքի մասին խօսելով կը գրէ. «Մշոյ մէջ ընդամէնը կան 30-40 կաթոլիկ ընտանիքներ, որոնք ինչպէս կը կարծուի մէկ և կէս դար առաջ զատուած են եղեր Մայրենի Եկեղեցիէն» («Մուշի Հռովմէականները և Բողոքականները», «Արեւելք» օրաթերթ, ԺԵ. տարի, 1898, թիւ 3894)։ Իսկ Մշոյ երեք գիւղերու, Նորշէն, Առինչ և Օղունք, կաթողիկէ համայնքի մասին կը գրէ. «Այս գիւղացիներն ալ, աւանդութեան մը համաձայն, Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի, որոյ թեմն են եղեր, նուիրակ վարդապետին և վանահօր հետ կըրօնական վէճի մը պատճառաւ, որոնց յիշեալ եկեղեցականները տեղի տուած են եղեր, ստիպուեր են դիմել հռովմէական դաւանութեան, հազիւ երկու դար առաջ, որմէ անդին սոյն դաւանութեան յարողներ երբեք չեն գտնուած Մշոյ Ս. Կարապետի թեմերու մէջ, ինչպէս հիմա եւս նշանակուածներէ զատ՝ ուրիշներ չկան» (նոյն)։

Մինչեւ 1850-ական թուականները ի՞նչ է եղած անոնց կրօնական կեանքը, անծանօթ է մեզի։ Ճիշդ այս թուականին Կարնոյ մէջ կը հաստատուի կաթողիկէ եպիսկոպոսութիւնը, որուն թեմերէն մին կ'ըլլայ Մուշը, մինչեւ 1880 թուականը, երբ Մուշը կը զատուի Կարինէն և կը դառնայ առանձին վիճակ, իբր թեմ ունենալով Պիթլիսն ու Վանը։

Այս թուականին է որ Մշոյ վիճակին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի պոլսեցի Յարութիւն վարդապետ Ճամճեանը, որ 1886-ին շինել կու տայ եռայարկ շէնք մը իբր առաջնորդարան։

Իրեն կը յաջորդէ 1887-ին Խարբերդցի Յովհաննէս վարդապետ Յովհաննէսեանը, որ յաջորդ տարի կը ձեռնարկէ եկեղեցիի մը կառուցման և որ կ'աւարտի իրեն յաջորդ Ն. վրդ. Ճնտոյեանի ձեռամբ։ Յովհ. վարդապետ 1890-ին կը հրաժարի և կը նշանակուի Էնկիւրիի առաջնորդ։

1892-ին Մշոյ կաթողիկէ առաջնորդ կ'ընտրուի Ներսէս վարդապետ Ճնտոյեանը Վենետիկի Մխիթարեան Ուխտէն, որ շատ օգտակար կը հանդիսանայ իր հօտին։

1894-ին Վենետիկեան Միաբանութեան Ընդհ. Ժողովին մէջ Մշոյ, Պիթլիսի և Վանայ թեմերու եպիսկոպոս-առաջնորդ՝ Ճնտոյեանի առաջարկին վրայ, կ'որոշուի Մշոյ մէջ Մխիթարեան կրթական հաստատութեան մը հիմնարկումը։ Կը բացուի նախակրթարան մը քաղաքին մէջ, որու տեսուչ կը կարգուի Վենետիկի Միաբանութեան անդամ Հայր Անանիա Գոնտագճեան։

Յաջորդ տարիներուն Ճնտոյեան Ներսէս եպս. կը ջանայ վերոյիշեալ երեք գիւղերը օժտել յատուկ եկեղեցիներով և վարժարաններով ու կը յաջողի։

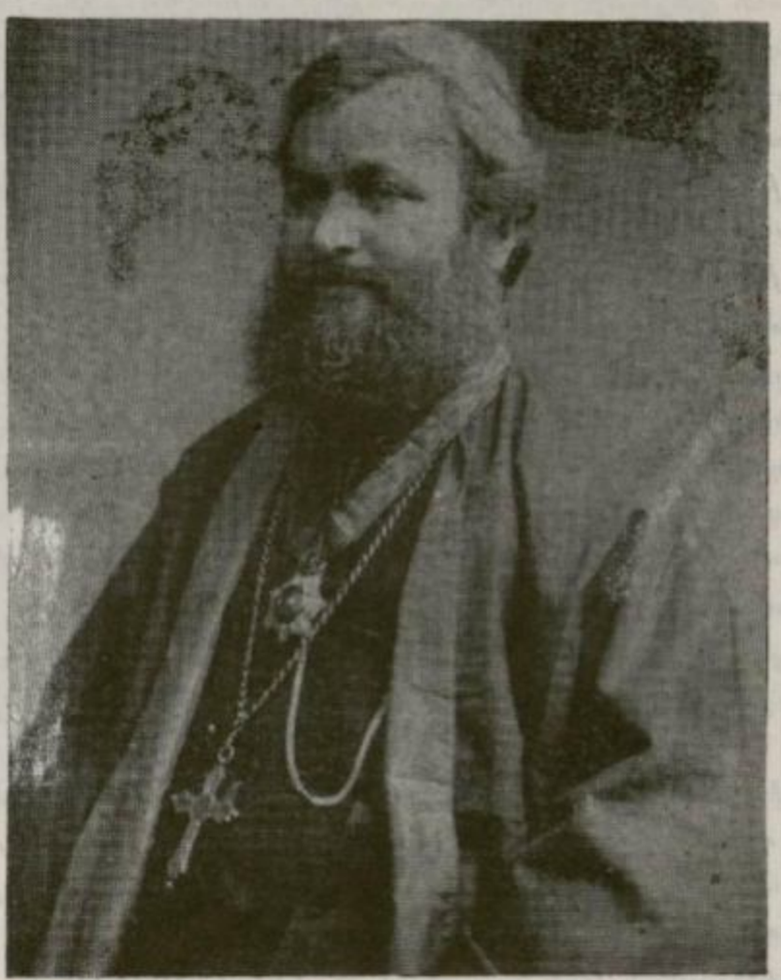

ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ՃՆՏՈՅԵԱՆ

1900-ին կը հիմնուի Մշոյ Կաթողիկէ բարձր. նախակրթարանը։ Փոխ տեսուչ կը կարգուի Մշոյ Նորշէն գիւղի ժողովրդական վարդապետ Ճուհարեան, իսկ վարժարանի ուսումնական ծրագրի վարիչ՝ Գալուստ Անդրէասեանը։ 1903-ին դպրոցը կու տայ իր շրջանաւարտները։ Նոյն տարին Վենետիկի Միաբանութիւնը ուզելով դպրոցի պիւտճէն բարձրացընել, հոն կը փոխադրէ երկու վարդապետներ՝ Հայր Անտոն վարդապետ Ճնտոյեան, բնիկ մշեցի և Հայր Անանիա վարդապետ Գոնտագճեան, որ պաշտօնով Վան փոխադրուած էր։

Բ.

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Մուշ քաղաք.— *Անցեալ դարու ճիշդ կէսերուն է որ սկսած է մուտք գտնել Հայ Աւետարանական չարժումը Տարօնի մէջ և այդ չարժման ղեկավարը հանդիսացած է պատուելի Սիմէոն Դաւիթեանը, բնիկ Սասնոյ Հերինկ գիւղացի։*

Հաստատ յայտնի է որ պատուելի Սիմէոն 1854-ին եկած է Մուշ և կրցած է «գարձի բերել խնւ Գրգէ» անունով փերեզակ մը, նախկին Թոնդրակեցւոց ազանդէն, որ իր արհեստին բերումով չրջած է գիւղերուն մէջ և տարածած Աւետարանականութիւնը։

1855-ին է որ հիմնուած է Մշոյ Հայ Աւետարանական եկեղեցին, սակայն հաստատուած է 1865-ին, Յոճախանեան գերդաստանի վերին թաղին մէջ չինած ժողովարանով և երկյարկանի երիցատունով։

Հաւատոիկ.— *Յաջորդ եկեղեցիի հիմնարկութիւնը կ'ըլլայ Մշոյ Հաւատոիկ գիւղին մէջ 1988-ին վեր. Սիմէոնի հրաւէրով Խարբերդէն ճամբայ ելած աւետարանիչներու խումբի մը կողմէ։ Նոյն տարին է որ չինուած է ազօթարանը և պատուելի Ճոխանննէս Ղազարեան և պատուելի Սարգիս Երէցեան։*

Գնդեվանք.— *Հայ Աւետարանական եկեղեցին հիմնուած է 1888-ին նոյն գիւղացի պատուելի Ճովհաննէս Ղազարեանի և Մկրտիչ Երէցեանի ջանքերով։ Համայնքը ունեցած է իր եկեղեցին և դպրոցի շէնքերը։*

1903-ին Հայ Աւետարանական համայնքը ունեցած է 5 տուն։ Նոյն տարին միսիոնարութեան կողմէ ուսուցիչ կարգուած է վարդան Ճովսեփեան, որ ապա պատուելի ձեռնադրուած է։ Իրեն յաջորդած են Յակոբ Գէորգեան և Սմբատ Խաչիկեան։

Մոկուանք.— *Հայ Աւետարանական եկեղեցին հիմնուած է նոյն չրջանին և իրեն իրր հովիւ ունեցած է պատուելի Յակոբ Գաբրիէլեանը, որ կրցած է օգտակար հանդիսանալ ոչ միայն գիւղին, այլ նաեւ ամբողջ Մշոյ դաշտին։*

1880-ական թուականներուն Մոկունք գիւղին մէջ կը մացնէ գետնախնձորի մշակութիւնը և անոր հետ յարդը ցորենէն զատող մեքենան, որոնք ժամանակի ընթացքին կ'ընդհանրանան։

1894-ի չարդերու առեն կը յորդորէ որ ժողովուրդը չգաղթէ տնտեսական անձուկ պայմաններու պատճառաւ։

Այս գիւղին մէջ, Պիթլիսի միսիոնարութեան հսկողութեան տակ, կը բացուի մանկանոց մը, ուր 15-ի չափ մանուկներ կը կրթուին Յա-

կոբ պատուելիի որդւոյն Գաբրիէլի տեսչութեան տակ, վերին հսկողութեամբ պատուելի Արփիար Վարդանեանի։

ՎԵՐ. ԱՐՓԻԱՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մուշ քաղաքի հովուութիւնը՝ Աւետարանական համայնքի՝ վարած են Սիմէոն Դաւիթեան 1884-86, Վեր. Յակոբ Գաբրիէլեան մինչեւ 1898, Աւետիս Գաբրիէլեան մինչեւ 1900, երբ կը կարգուի հովիւ Կարնոյ Աւետարանական համայնքին։ Պատուելի Արփիար Վարդանեանի մեկնումէն ետք՝ Մուշ հովիւ չէ ունեցած և ընդունած է այցելութիւնը Վեր. Գոլի։ Ապա հովիւ կարգուած են Գաբրիէլ Յ. Գաբրիէլեան և Գրիգոր Լ. Ստեփանեան։

1894-ի Սասնոյ կոտորածէն ետք Մր. Նափի որոշումով Մշոյ Աւետարանականներու վարժարանը որբանոցի կը վերածուի՝ ուր կը հաւաքուին 120-ի չափ որբեր, սակայն հետզհետէ կը պակսի անոնց թիւը՝ 1903-ին հասնելու համար 24-ի։ Դասատու կարգուած է Գաբրիէլ Յ. Գաբրիէլեանը, շրջանաւարա Պիթլիսի Բողոքականաց Բար-

ձրագոյն վարժարանէն, որուն յաջորդած է 1910-ին եղիազարեան, որ 1904-6-ին արդէն իրեն օգնական եղած էր։ Իսկ 1895-ին կը բացուի աղջկանց որբանոց մը, ուր կը հաւաքուին 50-60 որբուհիներ։

Մուշ միսիոնարական կայան մը չէ եղած, բայց զանազան առիթներով ընդունած է այցելութիւնը զանազան միսիոնարներու։

1894-ին ձորձ Փըրքինա Նէփ միսիոնարը, Սասնոյ կոտորածներուն, նպաստներ կը բաշխէ, անձամբ Սասուն երթալով։

Ֆոյր Շուէնթըր Պոսիլ, Նորվեկիացի, որ «1907-էն ի վեր Մշոյ քաղաքին և դաշտին մէջ կեանք և լոյս կը սփռէ և ափոփանք ու խրատ՝ իբր բժիշկ, դայեակ, դեղագործ, հիւանդապահուհի, ուսուցիչ ու քարոզիչ»։

Եղիա Ս. Քասունի կը յիշատակէ Աւետարանական համայնքի մը գոյութիւնը Մշոյ Ծուռնան գիւղին մէջ։ «Ծուռնաց գիւղը կը գտնուէր Մուշէն երեք ժամ հեռաւորութեան, Մեղրագետի եզերքը։ Հոս ալ կար Հայ Աւետարանական եկեղեցի մը՝ 8-10 ընտանիքներէ բազկացեալ, որոնք ունէին երկաթե նախակրթարան մը։ Այստեղ իբր ուսուցիչ-քարոզիչ գործած են երկար տարիներ Աբգար Աբգարեան (ընիկ Մոկունք գիւղացի) և Պատուելի Պետրոս Դաւիթեան (ընիկ Հաւատորիկ գիւղացի)»։ (Լուսաչաւիղ, էջ 288-9)։

1914-ի ընդհանուր ջարդերուն նահատակուած են Գրիգոր Լ. Ստեփանեան, Գաբրիէլ Յ. Գաբրիէլեան և Յակիկ Վարդանեան։

Գ.

ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՄՇՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՄԷՋ

Գրեց՝ Տոմբ. Ա. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ

Մշոյ աշխարհին մէջ գոյութիւն ունէր նաեւ ուրիշ մի փոքրիկ աշխարհ, որ կ'ապրէր ինքն իրեն, ունէր իւրայատուկ կենցաղ և այդ կենցաղը պահող իր մթնոլորտը, իր սիրտը, իր բազկերակը՝ որով կ'ապրէր այդ փոքրիկ «աշխարհը», ինչպէս խխունջը իր պատեանին մէջ։ Այդ փոքրիկ աշխարհը Մշոյ Հայ Հռոմէական թեմն էր կամ Հայ Կաթողիկէ համայնքը՝ ինչպէս կը կոչուէր պաշտօնապէս. դժուար է թուաբանական ճշդութեամբ տալ անոր թուահամարը, բայց հետեւեալ պատկերը թերեւս ամենամօտն է ճշդութեան։

Հայ Կաթոլիկներու թիւը, Մուշ քաղաքի մէջ, մօտաւորապէս քառասուն (40) տուն էր. Մոկունք գիւղի մէջ սեղմուած Լուսաւորչականներու և Բողոքականներու մէջ, անոնք կը կազմէին 3–5 տուներ, ապա կու գար Առինչ գիւղը՝ հարիւր յիսուն անուոր, քաղաքէն 3/4 ժամ հեռու, եօթ կամ տաս քիլոմեթր դէպի հիւսիս։

Առինչէն նոյնչափ հեռաւորութեամբ կու գար Յողունք գիւղը, և Յողունքէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ կու գար Նորշէն կամ Ֆռանկ-Նորշէնը՝ իր ընդարձակ սահմաններով և 500 տուն հաշուող բնակչութեամբ։ Առինչը Մուշ քաղաքի տակն էր և ուղիղ գծով դէպի հիւսիս, և կապուած էր նոյն ուղիղ գծով Յողնաց և Նորշնայ հետ։ Առինչէն դէպի հիւսիսային արեւելքն էր Յողունքը, իսկ աւելի դէպի արեւելքը կու գար Նորշէնը։ Երեք գիւղերն ալ գրեթէ Մեղրագետի ափին էին շինուած և ունէին իրենց սեփական հունը (գետափը), ուր կէսօրուան շոգին կը հանգչէին նախիրն և ոչխարներու հօտը։

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔ

Ինչպէս նախապէս բացատրեցինք՝ Մշոյ մէջ կային 36–40 տուն Հայ Կաթոլիկներ։ Ունէին մի եկեղեցի, որուն կից էր նաեւ Առաջնորդարանը։ Ասոնք կը գտնուէին Սբ. Մարինէ թաղին կից և անոր արեւմտեան կողմը։

Յայտնի չէ թէ երբուընէ ի վեր հայ հռոմէականներ թեմ են ունեցեր Մուշ։ Մի բան սակայն ակնյայտնի է որ որեւէ օտարամուտ միսիոնարական հետք չկար հոս, ոմանք (ըստ Սասունիի կարծիքին) կը խորհին որ անոնք, ինչպէս նաեւ երեք գիւղերը — Առինչ, Յողունք և Նորշէն — Թարգմանչաց-Առաքելոց վանքի ծուխն են եղեր և «կրօնա-

կան վիճաբանութեամբ բաժնուեր են»։ Իսկ ուրիշներ ալ կը պնդեն որ անոնք նոյնքան հին են, որքան Հայոց քրիստոնէութիւնը։

90-ական թուականներու վերջերը Ազարեան հայ կաթողիկէ Պատրիարքը Վենետիկին (Մխիթարեաններուն) կը դիմէ խնդրելով որ արժանաւոր միաբան մը որոշեն Տարօնոյ թեմին եպիսկոպոս և առաջնորդ ընտրուելու համար։

Ընտրութիւնը կը կեդրոնանայ Հայր Ներսէս վրդ. Ճնտոյեանի շուրջ. հետագային՝ Ներսէս եպս. Ճնտոյեան, առաջնորդ Տարօնոյ և Վասպուրականի տիտղոսով։ Անոր ընտրութիւնը արդիւնաւոր եղաւ համայն հայութեան։ Անբասիր եկեղեցական մըն էր, գործունեայ և զարգացած։ Թէ քաղաքը և թէ գիւղերը օժտեց նոր եկեղեցիներով և դպրոցներով։ Շնորհիւ իր ջանքերուն, Վենետիկի Մխիթարեանները բարձրագոյն նախակրթարան մը հիմնեցին Մուշ, որուն ուսումնական ծրագիրը, առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել թէ հաւասար էր Մայրաքաղաքի և այլ տեղերու երկրորդական (High School) վարժարաններու ծրագիրներուն։

Այնտեղ յաջորդաբար ուսումնապետութիւն վարեցին բարձր մըտաւորականներ, ինչպէս Գալուստ Անդրէասեան՝ գիտնական և գրագէտ. Գեղամ Տէր Կարապետեան՝ գրագէտ և Օսմ. խորհրդարանի անդամ. Գէորգ Մարզպետունի և Պետրոս Մանասեան. այս վերջինը՝ Վենետիկի Մուրատ-Ռաֆայէլեանի շրջանաւարտներէն։ Ընդհանուր տեսչութիւնը կը վարէր Հայր Անանիա վրդ. Գունտագճեան՝ բնիկ կարնեցի և Վենետիկի միաբաններէն։ Այդ դպրոցին մէջ կ'ուսանէին մօտաւորապէս 200 պատանիներ, ոչ միայն քաղաքէն և շրջակայ գիւղերէն, այլ նաեւ Մշոյ դաշտէն դուրս Տարօնի ուրիշ գաւառակներէն։

Այդ դպրոցին մէջն են կաղապարուած Կարօ Սասունին՝ գրագէտ և հասարակական գործիչ — ներկայիս ի Պէյրութ. Արտաշէս Միրզոյեան՝ յեղափոխական և Հանրապետութեան շրջանին պաշտօնեայ. Պօղոս Հաճեան՝ Օսմ. բանակի սպայ և այժմ հասարակական մարդ Պոլսոյ Հայ կաթոլիկ համայնքին մէջ և դպրոցի տնօրէն. վիրաբուժապետ Բաղտասար Տէր Մանուէլեան, ականաւոր բժիշկ և Ազգ. Քաղ. Ժողովի երբեմնի ատենապետ, վախճանած 1956-ին. Արտաշէս Ֆէրահեան՝ հնչակեան մըտաւորական մը, նահատակուած 1915-ին. Մխիթար Տարմանեան՝ մտաւորական, այժմ Թեհրան. Սենեքերիմ և եղբայրք Մարգարեաններ՝ մըտաւորական և առեւտրական, ի Քալիֆորնիա. բժիշկ Արմենակ Ալիխանեան՝ գրչի անունը Մուսասիրցի և ուրիշ անդին պատանիներ, որոնց ճակատագիրը փշրուեցաւ 1915-ի սեւ ջարդով։

Մխիթարեան այդ դպրոցի կարեւորութիւնը աւելի կը շեշտուի, եթէ նկատի առնենք որ անոր գոյութիւնը անհրաժեշտ դարձաւ քանի որ Ապտիւլ Համիտը արդէն գոցեր էր Մշոյ Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարժարանը։

Ներսէս եպիսկոպոսը փայլուն դեր ունեցաւ նաեւ իբր քաղաքա-

կան առաջնորդ։ Ան ոչ միայն ստէպ բողոք ու աղերս կ'ուղարկէր բարձրագոյն դուռը՝ Պատրիարքարանի միջոցաւ, այլ՝ մէջընդմէջ ֆրանսերէն և իտալերէն տեղեկագրեր կ'ուղարկէր Հռոմ և դեսպաններուն, գաղտնի կերպով։ Այդ տեղեկագրերը կ'ընդօրինակէր ուսուցիչ Պր. Պետրոս Մանասեանը։

Մշոյ կաթոլիկներուն մէջ նշանաւոր էին Պատուհասեանները, Անդրիկեանները, Տէր Սահակեանները։

Գերապայծառ Պատուհասեանը, թունդ հայրենասէր, անդամ էր Պոլսոյ մէջ հիմնուած Տուրուբերանի և Սալնոյ Զորի հայրենակցական միութեան։ Վախճանեցաւ Զմմառի մէջ, ուր զրկուած էր իբրեւ վերատեսուչ։ Տէր Սահակեան ընտանիքի վերջին շառաւիղն էր Հայր Մովսէս վրդ. Տէր Սահակեան, նարեկատիպ բանաստեղծ եկեղեցական, որուն գլուխը կտրեր են թուրք ոստիկաններ՝ Տրապիզոն, երբ ինքը մերժած է դպրոցական երեխաները յանձնելու Թուրքերուն որ տանին և ծովամոյն ընեն։ Սոյն դէպքը այս տողերը գրողը իր ականջով լսած է Տրապիզոնի իտալական հիւպատոս Commendator Corinier-էն իր Հռոմ գըտնուած ժամանակ, 1921-ին։ Միեւնոյն համայնքէն էր նաեւ Հայր Անառն վրդ. Ճնտոյեան, ատեն մը տեսուչ միեւնոյն Մխիթարեան դպրոցին, վախճանեալ ի Վենետիկ։

ԱՌԻՆՉ ԳԻՒՂ

Մուշ քաղաքէն ուղղաձիգ դէպի հիւսիս, թերեւս 7—10 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ, կը գտնուի Առինչ գիւղը, որ ծառազարդ պարտէզներով շրջապատուած՝ կը նստի Մեղրագետէն մօտ 3—4 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ։ Աւանդութիւնը զայն կը համարէ Վահան (Գայլ) Մամիկոնեանի կալուածը։ 150 տունէ աւելի բնակչութիւն մը ունէր, պանդուխտներով միասին, 2400—2600 անձ։ Պզտիկ բայց հնագոյն եկեղեցի մը ունէր — երեք խորան — Ս. Աստուածածին անունով, հսկայ, իրարու վրայ դրուած ապառաժներով շինուած։ Մէջը կար առաստաղին մէջ շինուած թաքստոց մը, երեք խցիկներէ կազմուած, որը կրնար ընդունիլ մօտաւորապէս 40—50 մարդ։ Երբ կառավարական զօրքերը գիւղը պաշարեցին մի քանի անդամ, տեղական յեղափոխականները այդ թաքստոցին մէջ ապաստանեցան։ Գասպար Անոյեանը հազալուն համար բռնուեցաւ, իսկ իր երկու ընկերները միւս խցիկներուն մէջ ազատ մնացին։

Այս գիւղը ունէր 8 սենեակներէ բաղկացած նորաշէն դպրոց մը, ծաղկաւէտ և մրգաստանով շրջապատուած։ Բնակիչներուն 2/3-ը բարեկեցիկ էին և երիտասարդութեան 1/3-ը գրել-կարդալ գիտէր. հետագային, կողոպուտներու պատճառաւ, գիւղը շատ թշուառացաւ։ Դպրոցէն կ'օգտուէին նաեւ մօտակայ Առինչվանք և Բրգլից գիւղերու տղաներն ալ։ Դպրոցը վերջին 16 տարիներուն երկսեռ էր։

Նշանաւոր ընտանիքներն էին Սնոյենց Արշաւիր, Մխէ Հըլղաթի

տունը մեծահարուստ և բազմանդամ, այնպէս որ Մեծ-մեծ հայր Հըղլաթը իր թոռնիկները բոլորը չէր կարող ճանաչել, հակառակ որ բոլորը մէկ տեղ կ'ապրէին։ Դաւիթ Մարգարեան, հին և քաջ ընտանիք։ Այս մարդը, Զօրավիկցի քիւրտ երկու եղբայրներու գթալով՝ ձգեց որ Առինչ գիւղ գան բնակելու, հակառակ գիւղացիներու կամքին։ 2–3 տարի չանցած՝ մեծ եղբայր Ջաֆարը սպաննեց Դաւիթի կրտսեր որդւոյն՝ Թէոդոսին, և 7 ամիս յետոյ, Ջաֆարի փոքր եղբայրը՝ Խալիլ սպաննեց նոյնինքն ծերուկ Դաւոյին, քաղաքէն վերադարձած պահուն։

Հետագային այդ Ջաֆարը փախաւ բանտէն մեր հերոս Կորիւնի հետ ձիւն-ձմրան և իրարմէ բաժնուեցան։ Կորիւնը խղճահար մնացած, մէկ տարի ետք խմբով Առինչի և Յողնաց միջեւ Ջաֆարին բռնեց, բայց նենգամիտ քիւրտը, երբ գնդակը կը սուլէ մութին մէջ, դետին կ'իյնայ և տղաք խորհելով թէ սատկեր է, կը հեռանան՝ զայն ողջ-առողջ իրենց յետին թողլով։

Նշանաւոր էին նաեւ Շեխիկեան ընտանիքը և Մհերի Աւոյի ընտանիքը՝ Սասունէն եկած երկու դար առաջ, ինչպէս նաեւ Հեպոյենք։

Առինչի մէջ ծներ է հայրենասէր և պատմագէտ Հայր Սահակ վրդ. Տէր Մովսէսեանը, Վենետիկի արժանընտիր Մխիթարեան վարդապետը։ Առինչցի է եղեր նաեւ Մհերեան վրդ.ը, որ Կալկաթա երթալով Բազէշցի վարդապետի մը հետ՝ յաջողեր են Մուրատ Ռաֆայէլեանի կտակը ապահովել «առ ի լուսաւորութիւն մանկաւոյն յազգիս մերոյ»։

Առինչցի էր նշանաւոր յեղափոխական և հերոս Սահակ-Ջիւազը, որ 1915-ի Ծիրընկատարի դէպքերու ղեկավարն էր նշանակուած և ինկաւ հերոսաբար՝ դիրքերուն վրայ։

Առինչ գիւղացի էր նաեւ աչքառու դաշնակցական Անտոն Սողոմոնեան, որուն անունը և գործունէութիւնը յաճախ գրուած է Դրօշակ-ի մէջ, որը Ռումանիոյ Կալաց քաղաքին մէջ կազմակերպեր է պանդուխտ Տարօնցիները. երբ հայկ. բարեկարգութիւնները կ'որոշուին 90-ական թուին, այս անկեղծ հայրենասէրը, Տարօնցիներու հետ հաւաքաբար, մէկ հսկայ և մէկ ալ աւելի փոքր զանգակներ ձուլել տալով կ'ուղարկէ Առինչ գիւղի երեք-խորան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն։ Մուշ մտնող առաջին կամաւորները կը գտնեն որ Թուրքերը զանգակներու լեզուակները տարեր և անոնց տեղ երկու սատկած շուներ են կախեր։

Առինչցի էր նաեւ Դաւիթ Յակոբեան (Յակոյ Դաւիթ), — ծանօթ իբրեւ քիպար Դաւիթ։ Այս մարդը երկար տարիներ ապրեր է Փրովիտէնս (Ամերիկա), յաճախ եղեր է Դաշն. կոմիտէի անդամ, և Տարօնցի (Մուշ քաղաքէն) հայդուկ Ռաֆայէլ Սէմէրճեանի հետ հիմը դրեր են Փրովիտէնսի մէջ Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Ուսումնասիրաց Ընկերութեան, որը 1940-ական թուին միանալով ձուլուեցաւ Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Մայր Միութեան հետ։ Մեռած է Փրովիտէնս։

ՅՈՂՈՒՆՔ ԳԻՒՂԸ

Առինչ գիւղի արեւելակողմ և անկէ 3/4 ժամ հեռու ոտքով և Մեղրագետան կից 100—130 տուն կը հաշուէր, մօտ 1500 բնակչութեամբ, չարքաշ, խաղաղասէր և երկրագործ ժողովուրդ մը. ունէին եկեղեցի մը և դպրոց մը ծաղկաւէտ պարտէզով շրջապատուած և գիւղէն գրեթէ 1/4 քիլոմեթր բաժնուած և առանձնացած։ Շնորհիւ այդ բաժանուած դիրքին, 1905-էն վերջ յաճախ ապաստան էր այս գիւղը Գէորգ Չաւուշին և իր խմբին։ Սոյն տողերը գրողը՝ որ 1905—6-ի ատենները Մշոյ Մխիթարեանը աւարտած և ուսուցիչ կարգուած էր այս գիւղին, հսկեր է մի շաբաթ Գէորգի խմբին. անոնք գիշերը կը նստէին դպրոցին մէջ իրենց կազմակերպական գործերը վարելու ու ցորեկները կը քաշուէին քնանալու եկեղեցւոյ խորանին ետեւը. ձմեռուան սարսափելի ցուրտին պատճառաւ խորանին ետեւ կը տարուէր կրակարան, զիրենք տաքցնելու համար։

Այդ խումբին մէջն էին Սարհատ-Գէորգէն զատ, նաեւ Մօրուք Կարապետը, Չօլօն, Շէնըքցի Խազարը, գրեթէ պատանի, ինձ ծանօթ իբրեւ Օզմանի Ֆրիկ Խազար։ Դժբախտաբար միւսներուն անունները չեմ յիշեր։

Այս գիւղէն էր վաստակաւոր տեղական յեղափոխական Շէխիկեան Մխիթարը, որուն յեղափոխական խանդն ու գործունէութիւնը հայ քաղաքական կուսակցութիւններէն ալ աւելի վաղ սկսած է։

Այս նահապետին կեանքը երկու մասի կը բաժնուի — բանտային շրջան և երբ բանտէն դուրս է, թափառում՝ կազմակերպութեան և խանդավառութեան համար։ Իրեն չափ հին գործողներ էին քաղաքէն թերեւս Կոտոյենց Հաճին և Կառնեցի Մկրտիչ. կարելի է ըսել որ իր կեանքին 60 տարիները ան նուիրած է Տարօնի ազատագրական շարժման. իրեն կողքին և իրմէ անբաժան էր իր երիտասարդ աներձագը՝ Կարապետ (Կարօ) Փիլիպոսեան, նահատակուած Մուսթաֆա Քեմալի շարժման սկզբնական շրջանի կռիւի մը մէջ։ Այս գիւղի կոտորածին մասին տեսնել Եղեռնապատումի գլուխին մէջ։

ՆՈՐՇԷՆ ԳԻՒՂԸ ԿԱՄ ՖՌԱՆԿ ՆՈՐՇԷՆ

Այս երկրորդ անունը կը տրուէր անոր, երբեմն, զայն զանազանելու համար Քիւրտ Նորշէն գիւղէն, որ կը գտնուէր Չըխուրայ շրջանին մէջ։

Ոչ միայն Մշոյ դաշտին մէջ, այլ ամբողջ Տարօն-Տուրուբերանի մէջ ամենահարուստ գիւղն էր և թուական տեսակէտով մի միայն Խասգիւղը իրմէ մեծ էր։ 400—450 տուն և 3000—3500 բնակչութիւն ունէր, երկրորդ գիւղն էր Մշոյ մէջ, ուր իր ընդարձակութեան համար բնակիչները զիրար չէին ճանչնար. բաժնուած էր եօթը թաղերու։ Թէ արական և թէ իգական սեռը այս գիւղին մէջ բացառիկ գեղեցկութեամբ օժտուած էր։

Գիւղի հարստութեան վիճակը պէտք է վերագրել այն բնական պայմաններուն, որոնք նպաստաւոր էին իրեն. գլխաւոր ճանապարհէն հեռու ըլլալով, թուրք և քիւրտ չէին կրնար զայն մշտապէս կոխոտել։ Երկու գետակներ յԱռղայ ջուրէն կու գային հարաւի կողմէն և գիւղն հասնելով երկուքի կը բաժնուէին և ամբողջ գիւղը, բացի Զատոյի թաղէն, շրջապատելով՝ գիւղին տակը երկու գետակները միանալով՝ կը թափէին Մեղրագետան մէջ։ Գարնան այս գետակները յորդելով իրական թերակղզիի մը երեւոյթը կու տային Նորշէն գիւղին, Մեղրագետը հիւսիսէն՝ գիւղէն հեռու էր 10 վայրկեան քալելով։

Միօրինակ այդ գիւղի բազմամարդութենէն երկու տարիքաւոր համբայ (մեծահարուստ գիւղական իմաստով) եղբայրներ կային, Ըռքոյ (Առաքել) Գասպար և Ըռքոյ Յակոբ. լոկ այս երկու եղբարց գերդաստանը զաւակներով և թոռներով միասին հարիւր հոգի էին։ Գիւղը ունէր Ս. Մարինէ անունով եկեղեցի մը և նորաշէն դպրոցը պարտէզով։

Յեղափոխական կազմակերպիչը եղեր է 1890-ական թուականներուն Շեխիկեան Մխիթարը, Ջուհարեան Ստեփան վրդ.ի աջակցութեամբ։ Վարդապետը հետագային թիւրիմաց հիմունքներով տեռորի ենթարկուեցաւ Գէորգ Զաւուշի ձեռքով, ինչ որ մեծ կորուստ մը եղաւ բարոյապէս հասարակութեան համար։ Անձնուէր և անխարդախ Դաշնակցութեան հետեւորդներ էին. տեղական երկու ենթակոմիտէներ կային գիւղին մէջ. ամենաքաջ և նշանաւոր յեղափոխականը այս գիւղին մէջ Հիմիկն էր, իսկական անունով Գասպար Սանոյեան կամ Հիմոյեան։

Հիմիկը դաշնակցական կը մկրտուի Մխիթար Շէխիկեանի իբրեւ ձեռնասուն և իբրեւ հաւատարիմ զինուոր՝ Գէորգին աջ բազուկն էր դաշտին մէջ, մինչեւ իր սպանութիւնը 1906-ին քրտագոմցի քիւրտերու ձեռքով. յաղթանդամ էր և բացառիկ ֆիզիքական ոյժ ունէր. իր մասին կարդալ «Հայրենիք Տարեգիրք», 1949-ի թիւը։

Հիմիկը ֆէտայի չեղաւ երբեք այդ բառի տառական իմաստով, այլ միշտ ապրեցաւ գիւղին մէջ։ Միակ և արժէքաւոր ֆէտային Նորշնայ մէջ Մօսոն էր, Մօսօ Գըշտինեան կամ Գըշտընի Մօսոն։

1904-ին երբ Գէորգ Վանէն Տարօն կը վերադառնայ՝ Մօսոն զէնքի տակ կը կանչուի և Իսոյի (Կորիւն) հետ կը գործէ Բասենի, Խնուսի և Բուլանուխի շրջանները իբրեւ ֆէտայի։ 1906-ին Մուշէն կու գայ Սասուն անցնելու համար ժողովի, Նորշնայ մօտերը, երբ պիտի լուսանար, կը պահուի և զէնքերը կը պահուին արտին մէջ, իրմէ հեռու։ Յորեկին քնացած պահուն կը տեսնուի և մատնուելով իր համագիւղացի անձնական թշնամիէ մը՝ կը բանտարկուի մինչեւ Սահմանադրութիւնը. ապա կրկին կը զրկուի Պուլանուխ, ուր մի շէյխ և մի գիւղապետ տեռօրի կ'ենթարկէ։

Մօսոն կը լինի նաեւ մէկը Քանասարի կռուողներէն և Ռուբէնի կամ Պզտիկ Արամի խումբին հետ կ'անցնի Կովկաս, կը միանայ կամաւորական խմբերուն և հետագային կը նահատակուի բոլշեւիկներէն, կռիւի մը մէջ։

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ԴԷՊՔԸ ԵՒ ԷՏՀԷՄ ԵՈՒԶՊԱՇԻՆ

1307-ը մտաւորական զեղում մը ստեղծած էր Մշոյ դաշտի և մանաւանդ հայ կաթոլիկ գիւղերու մէջ, շնորհիւ Մխիթարեան դըպրոցի տուած կարգ մը շրջանաւարտ պատանիներուն։

Այդ աւարտականներէն մէկն ալ ես էի և ուսուցիչ նշանակուած էի Նորշէնի դպրոցին 1907-ին։ Դպրոցական դէպք մը պատահեցաւ իմ պաշտօնավարութեան ընթացքին, որ կը ներկայացնեմ հոս, ժամանակաշրջանի դաժանութիւնը բնորոշելու համար։

Այդ ատեն գիւղին մէջ կանոնաւոր զօրք կը պահէր կառավարութիւնը, թուով 300—400 հոգի։ Հրամանատարն էր Միլազիմի Էվէլ մը, երիտասարդ և համակրելի, չերքէզ ծագումով և հարիւրապետ մը՝ Էտհէմ պէյ, նիհարակազմ, ջղագար և ֆանատիկ թուրք մը։ Ասոնք իբրեւ բարեկամ յաճախ դպրոց կ'այցելէին և մինչեւ իսկ դասերուն ներկայ կ'ըլլային, կը դիտէին մարմնամարզի դասերը, կ'ունկնդրէին աշխարհագրութեան, գիտութեան և պատմութեան դասերը և մինչեւ իսկ շընորհիւ մեր անխոհեմութեան՝ կը լսէին ազգային յեղափոխական երգերը զոր կ'երգէինք դաշտերու մէջ։ Այս բոլորը թուրք հարիւրապետի մաղձը հետզհետէ դառնացուցին և ան ծրագրեց մի ճիւաղային հնարք։ Օր մը գարնան երբ աշակերտները դաշտին մէջ ուրախ զուարթ կ'երգէին և կը խաղային, 3—4 զինուոր, հսկայ դոյլեր ուսերնուն, մօտեցան աղոց և հրամայեցին որ այդ խոշոր դոյլերով ջուր կրեն դէպի զօրանոց։ Ես հակաճառեցի և երբ զինուորները յարձակեցան, զինուոր մը ապտակեցի։ Թուրք զինուորները բռնեցին զիս և կապելով՝ Էտհէմ պէյին տարին, որը աւելի ամուր կապել տալով զիս, հրամայեց գանակոծել 200 փայտի հարուածներով և Մուշ հեռագրեց ուսուցիչը ներկայացնելով իբրեւ ապստամբ որ «պետութեան դէմ կը հանէ դպրոցականները և թագաւորի զինուորը ապտակեր է»։ Հրաման կ'ուզէ կարճ դատաստան մը ընելու։ Ես ջարդուած՝ ուշաթափ եղած էի արդէն։ Միայն Ներսէս արք. Ճնտոյեանի միջամտութեամբ ազատեցայ և Առինչ վերադարձայ, 2—3 ամիս անկողին մնալով։ Էտհէմ պէյը իր նպատակին հասած էր։ 1907-ին Նորշնայ դպրոցը փակ մնաց։

ՄՈԿՈՒՆՔ ԳԻՒՂԸ

Մոկաց մասին քիչ բան պիտի գրենք, որպէսզի մեր սահմանափակ նիւթէն դուրս չհլենենք. ամբողջ գիրք մը բաւական չէ այս փոքր գիւղի հերոսական արարքները արձանագրել. նշանաւոր յեղափոխականներ տուած է, Մկրտիչ Բազտոյեան, ալացիկ հասակով, բարձր մտայնի կարողութեամբ օժտուած, Պոլիս ուսանած; Բանաին մէջ մեռաւ թոքախտէն. նշանաւոր հայդուկներ էին քեռի Ղազար, Աստուր, վառվռուն յեղափոխական գործիչ և նահատակ Արտաշէս Միրզոյեանը և ուրիշ շատեր:

Մոկունք գիւղը 50—60 տուներ կը բռնկոնար, 3—4 տուն Հայ կաթոլիկ, 10 բողոքական, մի քանի թուրքեր և 40 տուն մոսուորապէս լուսաւորչական: Այս գիւղին մէջ մի քանի անգամ փոքր ընդհարումներ եղեր են և բաղում խուզարկուներ և բանտարկութիւն:

Գիւղապետն էր հայ կաթոլիկ Սահակ Խաչիկեան, մի հսկայ թիկնեղ, համարձակախօս և քաջ անձնաւորութիւն մը. անկարելի է խօսիլ Մոկաց մասին և չյիշել Եսթերի դէպքը որ իր էութեամբ որքան ալ տխուր և տխուր՝ իր հետեւանքներով, այսուհանդերձ կը մնայ յաւերժական գոհար մը, որ ընդմիշտ պիտի փայլի հայ կնոջ հոգիին մէջ և հայ կնոջ բարոյական խորանին վերեւը:

Գեղեցիկ ու մարմնեղ աղջիկ մըն էր Եսթեր, գրեթէ լուացուկ, ամուսնութեան տարիքէ անցած: Միջանկեալ բանք որ Տարօնոյ մէջ երբ աղջիկ մը մինչեւ 20 տարեկանին ամուսնացած չլինէր, արդէն լուացուկ էր. գիւղի երիտասարդները չէին համարձակեր աչք յայտնել անոր, որովհետեւ Մխէ աղջիկ Եսթերը Քօթանենց Շարիֆ աղայի տօսթն էր (բարեկամուհին): Իրականը հետեւեալն է: Այս հէք աղջիկը հօրէ մօրէ որբ մնացած էր և կ'ապրէր իր փոքր եղբօր՝ Քեարիմի հետ. անօթի չմնալու համար իրենց արտերը գրաւի դրուած էին Շերիֆ աղայի մօտ. այս անառակ թուրքը (բոլոր Քօթանենց խարիւէն, մանաւանդ իրենց ցեղապետը Ջաֆար աղան հայասէր էին, բացի Շերիֆ աղայէն և մի ուրիշ արիկայէն՝ Դուբսին անունով որը հետագային 1905-ին Ջանբէզարեան խմբեր կազմեց և շատ մը անմեղ գիւղացիներ սպաննեց գազատգողի), սկսեց յամախել Եսթերի բնակարանը և հէք աղջկայ պատիւը դարձաւ խաղալիք անոր կրքին: Եսթերը կը դիմէ նշանաւոր հայդուկ քեռի Ղազարի և Մկրտիչի խորհուրդներուն և իրիկուն մը երբ ըստ սովորութեան Շերիֆ աղան հիւր կու գայ գիշերը անցնելու, Եսթերը պայման կը դնէ որ զէնքերը անկողնէն հեռու պահուին, որովհետեւ ինքը կը վախնայ. ու գիշերը մինչ թուրքը ճանապարհի երազներով կը քնանար, Եսթերը թուրքին գաշոյնը կ'առնէ և բոլոր ուժով անոր սառմոքսին մէջ կը խրէ, հաղիւնը կը սկսի, Եսթերը ճիչ կ'արձակէ, վրայ կը հասնին եղբայրը և Սեդրակ անունով երիտասարդ մը. մահը վայրկեանական կ'ըլլայ. լուրը կը հաղորդեն Ռէս Սահիանին, որ բոլոր գիւղացիները կը հաւաքէ և կ'երդնուն հաւաքաբար գաղտնիքը պահել,

և իրրեւ այդ, կ'ըսուի թէ ամէն մէկը դաշոյնի հարուած մը կու տայ դիակին՝ ինքզինքը մեղսակից դարձնելու համար. դիակը վեր կը առնին և Միրնկատարի բարձունքին մօտ նշանաւոր կարևկով Ծաղերի առուին տակ կը թաղեն ջուրի ընթացքին ներքեւ. հետեւեալ օրը յայտնուելով՝ գիւղէն 80 հոգի բանտ տարուեցան, ոչ ոք յայտնութիւն ըրաւ. բանտին մէջ 30—40 հոգի որոնց մէջ նաեւ Ռէս Ստեփան և Ուստայ Կարօն՝ Արտաշէս Միրզոյեանի հայրը բծաւոր տենդէն բռնուելով մեռան, ազջ Մեսրոպները և եօթերը դատապարտուեցան 10 տարուան և Օամ. Սահմանադրութեան ժամանակ ազատ արձակուեցան, հետագային դիակը գտնուեցաւ հետեւեալ պարագաներու ներքեւ։

Այդ առեններըը, Գէորգ Չաուշ պատժելու համար իր խումբէն հեռացուցած էր մի քանի և խարամանկ հայդուկ՝ Հաւա տորկայ Մակարը որը հալածական իր ընկերներէն և Թուրք կառավարութենէն, մինակը լեռներ կը պտըտէր ու հոն կը պահուէր։ Մի օր հայ հովիւ մը իր ոչխարները դէպի Միրնկատար կը բարձրացնէ՝ մակաղելու. հօտին գելխեղդ չուները դիակի հոտը կ'առնէ և փորելով մարդու մը թևը դուրս կը բերէ. հովիւը անմիջապէս լուր կու տայ Մակարին, առանց գիտնալու որ Մակարը խռով է յեղափոխականներուն հետ։ Մակարը, իր յուսահատական վիճակէն դուրս գալու համար, այս առիթը կ'օգտագործէ և կու գայ կառավարութեան կը յանձնուի և գործերը կ'առաջնորդէ դէպի Շերիֆի դիակը. այս դէպքէն ետք Թուրքերը մեր Ջան-ֆէտայիներուն իրրեւ հակադէմ ոյժ կազմեցին Ջանբազարական խմբեր և գիշերները յանկարծակի հայ գիւղերու վրայ յարձակելով՝ 1905 թուին բազմաթիւ սպանութիւններ կատարեցին։

Թուրք խարիլանները Սուլթան Համիտին, Սատրազամին և Շէյխ իւլ Իսլամին հեռագիրներ տուին՝ թէ «հայ ֆէտայինները այնքան չատցեր են և սանձարձակ ենոր մեր կիներն ու ազջիկները օր ցերեկին չեն համարձակիր ազբիւր գնալ ջուր բերելու համար», և գայլ Թուրքը ինքզինք ներկայացուց գառան մորթով։

* * *

Յիշատակութեան արժանի է հետեւեալ երեւոյթը։ Թուրք Սահմանադրութենէն ետք Մուշ վերադարձաւ Մոկունքցի անզուգական Արտաշէս Միրզոյեանը, որուն մայրը վան ուղարկած էր զինք։ Արտաշէս և Արմենակ Ալիխանեան վաղեմի ընկերներ էին Մխիթարեան դպրոցէն։ Հետագային — երբ Արտաշի հայրը Ուստայ Կարօն բանտարկուած էր Շերիֆի սպանութեան համար և Առինշեցի Փոլիս Ռոմիսար Միհրան Ալիխանեանը բանտն էր Յեղափոխականներուն օժանդակելու ամբաստանութեամբ (տես Բուլանուխցի Միհրան Գրիգորեանի յուշերը), 1909-ին,—Արտաշէս Միրզոյեան և Արմենակ Ալիխանեան, դեռ պատանի, կը ձեռնարկեն խմոբատիպ թերթի մը հրատարակութեան, «կռուածաղիկ» անունով։ կըռ-

ւածաղիկը Մշոյ դաշտի միջին շրջանի յեղափոխական աշխարհագրական ծածկանունն էր. երեք չորս համարներ լոյս տեսան այս թերթէն։ Տեղի ունեցաւ Ատանայի ջարդը և մեր պատանի խմբագիրները խմբագրական մը գրեցին «Օձի և աղուէսի բարեկամութիւնը» վերտառութեամբ։ Յօդուածի վերնագրին ներքեւ նկարուած էր օձ մը կարմիր ֆէսով և կարմիր լեզուն դուրս երկարած։ Գործիչ Գարմէնը տեսնելով այդ, հրամայեց որ թերթը խափանուի, և այսպէս վերջացաւ տպագրութիւնը։ Սոյն թերթի մելանը մենք կը պատրաստէինք։

Մոկունք գիւղի վերեւը, Արտաշէսենց տունէն մի քանի հարիւր քայլ, լերան արեւմտակողմը, ճերմակ վարդերու բուրաստան մը կար. կը քաղէինք այդ վարդերը և տոպրակի մէջ լեցուցած՝ ես և Արտաշէսը Առինչ կը փոխադրէինք, մեր տան թունտրան վրայ կ'եփէինք և մելան կը շինէինք անով և այդպէս սոսնձատիպ թերթը կը հրատարակուէր» (*)։

(*) Տոքթ. Ա. Ալիխանեանի կաթողիկէ համայնքին նուիրած այս գրութեան մէջ Յեղափոխական շրջանին պատկանող կարգ մը դրուագներ կային, որոնք 1900-1910 թուականներուն մէջ պիտի զետեղուէին, սակայն որպէս անձնական վկայութիւն, անպատեհ ընկատեցինք նոյնութեամբ այս հատուածին մէջ տպելու։

Դ.

ՊԻԹԼԻՍԻ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Լինչի նշմարները Պիթլիսի բողոքական համայնքի մասին ընդհանուր պատկեր մը միայն կը ներկայացնէին։ Բացի ամերիկացի միսիոնարներէն՝ հետզհետէ հասած են նաեւ տեղական հայ գործիչներ և կառավարած են հայ բողոքական համայնքը։ Այս առթիւ մեզի իր աշխատակցութիւնը բերած է հայրենակից Արսէն Խաչիկեան, բնիկ Պիթլիսցի մտաւորական գործիչ մը՝ բողոքական համայնքէն։ Առանձին ոգեւորութեամբ կը խօսի Պիթլիսի Ամերիկեան դպրոցի մասին, ուր ուսում ստացած է, դասընկեր ունենալով Յ. Ս. Լեւոնեան, Ախլաթի Ծղակ գիւղի բողոքական քարոզիչ Սարգիս Երէցեանի որդին։ Հայասէր Ճորճ Նեփի քաջալերանքներով ազատատենչ սերունդ մը կ'առաջանար 1890-ական թուականներուն այդ միջավայրին մէջ։

Հետեւեալ կենսագրականներն ու տեղեկութիւնները կը քաղենք հայրենակից ԱՐՍԷՆ ԽԱՉԻԿԵԱՆԻ թղթակցութիւններէն։

ՎԵՐ. ՃՈՐՃ Փ. ՆԵՓ

Վերապատուելի Ճորճ Փ. Նեփ ծնած է Պիթլիսի մէջ։ Որդին էր Պիթլիսի առաջին միսիոնար Փ. Նեփի։ 1890 թուականներուն միսիոնար Ֆօլի հետ միասին կը վարէին Պիթլիսի բողոքական համայնքը և Ամերիկեան բարձրագոյն դպրոցը։ 1895—96-ի ջարդերու ընթացքին փրկարար դեր կատարած է և շատերու կեանքը ազատած։

1895-ի ջարդին տեղեկագիրը Պոլիս կը ղրկէ յատուկ սուրհանդակով և լաւ վճարելով։ Այս տեղեկագիրը պէտք եղած շրջանակներուն կը հաղորդուի։ Հետագային թուրք կառավարութիւնը իմացաւ այս գաղտնի տեղեկագրին մասին և Ճորճ Նեփը աքսորեց Պիթլիսէն։

1908-ին երբ Սահմանադրութիւն հռչակուեցաւ Թուրքիոյ մէջ, Ճորճ Նեփ նորէն վերադարձաւ Պիթլիս և նուիրուեցաւ միսիոնարական գործին։

Ճորճ Նեփ, ազատամիտ ամերիկացի, իր շրջապատի երիտասարդները ներշնչած է ազատութեան գաղափարներով և մղած է զանոնք ընդդիմանալու թրքական բռնութիւններուն։ Իսկ անձամբ բուռն բողոքող մըն է թրքական բարբարոսութեանց դէմ։ Իր ազդեցութեամբ Ախլաթի Ծղակ գիւղի քարոզիչ Սարգիս Երէցեան յեղափոխական ձգտումներ ունեցած է։ Թուրք կառավարութեան հետապնդումին և հալածանքին պատճառաւ, քարոզիչ Սարգիս Երէցեանը փախաւ Կովկաս և իր վերջին տարիները անցուց Կարսի մէջ։

1915-ի ջարդերուն միսիոնարութեան շէնքի դռները լայն կը բանայ իրենց դիմող ժողովուրդին, բայց թուրք կառավարութիւնը Վեր. Ճորճ Նեփին կ'աքսորէ Տիարպէքիր։ Ժանտարմաները ճանապար-

հին կը թուենաւարեն ու ապա գիակը կը ձգեն չուներուն առջեւ, իբր կեր-բակուր։

Պիթլիսի և Մշոյ մէջ ձորձ Նիփի անուան երգեր յօրինած էին 1895—96-ին և կ'երգէին.

Ամերիկացի ձորճին տարէ բարեւներ,
Մեզի չեզի մոռցար ցրա բարիքներ.
Աստուած պարգեւէ իրեն երկար տարիներ...

Այս ժողովրդական երգը ինքնին կը վկայէ թէ մեր ժողովուրդը կը համակրէր այս հայասէր միսիոնարին։

ՎԵՐ. ԽԱՉԻԿ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՎԵՐ. ԽԱՉԻԿ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

վեր. Խաչիկ վարդանեան Սասնոյ Սեմալ գիւղէն է։ Իր ուսումը առնելէն ետք կը հաստատուի Պիթլիս և կը դառնայ հովիւը Աւետարանական եկեղեցւոյն։

Ցեղափոխական խառնուածք ունէր և ազգայնական մարդ մըն էր։ Սերտ յարաբերութիւն կը պահէր Հայոց Առաջնորդարանի և ազգային մարմիններուն հետ։

1915-ի մեծ եղեռնին, ի տես Հայ ժողովուրդի բնաջնջումին, Արմենակ Յոխիկեանի (Սլաք) հետ միասին կը դիմէ քաղաքի կուսակալին՝ խնդրելու որ ջարդերուն և հալածանքներուն առաջքն առնէ։ Կառավարիչի քովէն մեկնելէն ետք ճամբան կը ձերբակալուին և չարչարանքներէն ետք, կառավարութեան չէնքին առջեւ, հրապարակին վրայ նաֆթով կ'այրին երկուքն ալ։

ՎԵՐ. ԱՐՓԻԱՐ Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Ծնած է 1872-ին, Եօնջալու գիւղ, Պուլանուխ գաւառ, Պիթլիս կուսակալութեան մէջ։

Դաստիարակուած է կանուխ տարիքէն, իր գիւղի բողոքական դպրոցին մէջ, քարոզիչ-վարժապետ Հայրիկ Ներսէս Առաքելեանի ձեռքին տակ։

1881-ին կը ղրկուի Պիթլիս, իբրեւ գիշերօթիկ ուսանող Ամերիկեան Միսիոնարաց բարձրագոյն վարժարան։

Դպրոցական չրջանի մէջ չորս ձմեռներ կը ղրկուի երկու տարբեր գիւղեր պաշտօնավարելու թէ իբր վարժապետ և թէ իբր քարոզիչ։ Դպրոցական կեանքի մէջ այս ընդմիջումները ունենալով հանդերձ՝ բարձրագոյն վարժարանի ընթացքը կ'աւարտէ 1891 Յուլիս ամսուն։

Ընթացաւարտութենէն ղրկեթ անմիջապէս ետք, Միսիոնարաց կողմէ կը ղրկուի Խարբերդի Աստուածաբանական ճեմարան՝ քարոզչութեան պատրաստուելու համար։

1893 Սեպտ.-ին, ճեմարանի ընթացքը աւարտելով, կը վերադառնայ Պիթլիս։ կ'ամուսնանայ և կը գործէ որպէս ուսուցիչ և քարոզիչ։ կարճ ժամանակ մը կենալէ ետք, կ'ուրթայ Մշոյ մօտիկ Հաւատուորիկ գիւղը, իբրեւ տեղւոյն քարոզիչ։ Հոս երեք տարի պաշտօնավարելէ ետք կը փոխադրուին Մուշ։ Հոս ալ կը շարունակէ իր գործը թէ իբրեւ քարոզիչ և թէ իբրեւ որբանոցի տեսուչ։ Այս չրջաններուն տեղի կ'ունենան դէպքեր-կոտորածներ Սասնոյ և Մշոյ մէջ։ Մշոյ մէջ պաշտօնավարած չրջանին տեղի կ'ունենայ Պատ. Վարդանեանի բանտարկութիւնը։ երկու ամիս բանտ կենալէ վերջ, անպարտ կ'արձակուի։ Ակէ վերջ տարի մը եւս կը շարունակէ գործել։ 1900-ին, կարնոյ Հայ Աւետ. Եկեղեցւոյ կողմէ կը հրաւիրուի տեղւոյն հովուական պաշտօնին. հրաւէրը ընդունելով նոյն թուականին, նոյեմբեր ամսուն կը փոխադրուին ընտանիքով կարին։ Չորս տարի պաշտօնավարելէ ետք այս անգամ Ամերիկայի ճամբան ձեռք կ'առնէ և 1904-ին կը հաստատուի Ամերիկա և զանազան վայրերու մէջ կը պաշտօնավարէ որպէս վերապատուելի։ Վեր. Ա. Վարդանեան հիմա կ'ապրի Տայնուա, 89 տարեկան է։

Ե.

ՄՈՒՇԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ՁԱՐԹՕՆՔԸ

Տարօնի աչխարհը իր հոծ հայկական զանգուածով ազգային ամբողջական միաւոր մը կը կազմէր: Մտահոգութիւնները բոլորին մտահոգութիւններն էին, խանդավառութիւնները բոլորը միասին կը վարակէին: Ազգային վերածնունդի ճամբուն մէջ համայնքները խաչաձեւումներ չունէին:

Տարօնի համայնքներու համառօտ պատկերացումէն իսկ կ'երեւի որ 1880 թուականներուն անոնք ալ ամէն տեղ ճիգ ու ջանք չէին խնայած կրթական գործին զարկ տալու և նպաստելու այն մեծ զարթօնքին, որուն այնքան խանդավառութեամբ փարած էր Տարօնի Հայութիւնը:

Լուսաւորչական համայնքի գաղափարը չունէր Տարօնի ժողովուրդը: Ինքզինքը Հայ Ազգը կը զգար, և ամէն հատարակական երեւոյթ՝ ազգային տարազին տակ կ'ըմբռնէր: Որով այս հատուածին մէջ առանձին տեղ մը չենք յատկացներ Լուսաւորչական կեանքին, քանի որ ներկայ պատմութիւնը այդ կեանքը կ'ընդգրկէ ամբողջովին:

Կրթական կեանքին յատկացուած գլուխին մէջ բաւական ծանօթագրութիւններ և վիճակագրական տախտակներ տուած էինք: Սակայն չորս թիւերը բաւարար չեն այն օրերու իսկական գործը և խանդավառութիւնը պարզելու:

Այդ օրերուն, այսինքն 1878—79 թուականներէն անմիջապէս առ Տարօնի կրթական գործը ազգային մեծ յեղաշրջումի մը բնոյթը կ'առնէ: Տառնամեակի մը եռուզեռ գործունէութիւնէն առ, Տարօնը կը նեաուէր Դիւցազնական Յեղափոխութեան արիւնոտ բեմին վրայ:

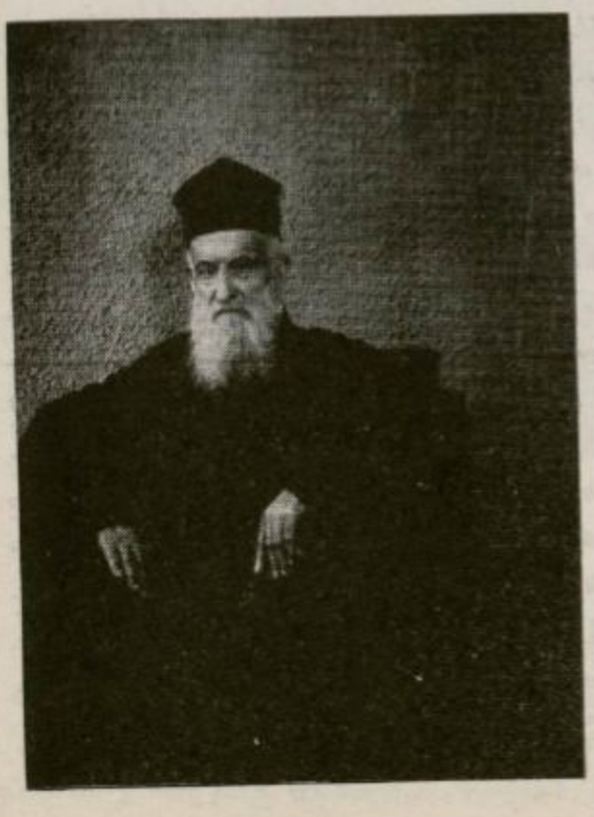

Տ. ՕՇԱԿԱՆ ՔՀ. ՍԱՅԵՏԱՆ
(Անդրանիկ Սայեան)

Տարօնի հին ուսուցիչներէն, լաւ երգող եւ ձայնագրող:

կրթական այս գարթօնքի արտահայտութիւնը լրիւ ըմբռնելու համար անհրաժեշտ կը նկատանք այս հատուածին մէջ գետնդել Անդրանիկ Սայեանի (Տ. Օշական ՔՀ. Սայեան, վախճանած Հալէպ 1952-ին, 88 տարեկանին) «Հայրենի Ցուչեր»էն քանի մը հատուածներ, որպէս ականատեսի վկայութիւն, որ 1934—37-ի Հայրենիք Ամսագրի տարեթիւերուն մէջ տպուեցաւ:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԵԱԼԸ ԵՒ ԽԱՒԱՐԵԱԼԸ

«1878-ի աչնան Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը կարծեմ դեռ միացած չէր։ Ատոր համար Դպրոցասիրաց Արեւելեան Ընկ. կողմէ դպրոց մը բացուեցաւ Մշոյ մէջ։

Խիզանցի երկու եղբայրներ՝ Փիլիպպոս և Յովհաննէս իրենց քահանայ հօր և երկու վարժուհի քոյրերու հետ Պոլսէն Մուշ եկան, և Ս. Մարինէ թաղի մէջ աղայոց և աղջկանց դպրոց մը բացին։

Աղջկանց դպրոցին յատուկ շէնք տակաւին չինուած չէր։ Բորոյեան Նատոյի մեծ սենեակը դպրոցի յատկացուցին. որովհետեւ դեռ տարօնցին աղջիկ դպրոց զրկել կարդացնելու վարժ չէր, կարդացուոր աղջիկներէ կը փախչէին։

— Տան հարս չ'ըլլար կարդացուոր աղջիկ, — այդպէս կ'արտայայտուէր տարօնցին։

Մէկ տարի վերջ միտքերը փոխուեցան, և տարօնցին հաշտ աչքով սկսաւ նայիլ իգական սեռի դաստիարակութեան։

Մեծ աշխատութիւն թափեցին այդ կրթական առաջին առաքեալները և մեծ համակրանք ունեցան Տարօնոյ ժողովրդեան մէջ։ Առաքելատիպ լուսոյ այս ընտանիքը մէկ տարուան մէջ հրաշալի արդիւնքներ ցոյց տուաւ։

Լոյսն ու խաւարը դէմ դէմի ելան կռուելու։ Հին վարժապետները ահ ու դողի մէջ են, կը սլքտան հոս հոն։

— Եկեր են մուկն ու կատու դաս կու տան։

— Վա՜յ, մեր տղաք անկրօն կը դարձնեն։

— Վա՜յ, ժամու ուսմունք, փոխասացութիւն իսկի չեն տար։

— Վա՜յ, տէրտէրը պաս կ'ուտէ, տղոց ծոմ պահել չի տար, կ'ըսէ տղոց՝ կերէք զպաս։

— Վա՜յ, էտ թաժայ վարժապետներ փռօտ ին, կրօնք չունին։

— Վա՜յ, Նարեկ, Սաղմոս, Կտակարան, Գործոց, Ժամագիրք, Շարական ծալեր ին մէկ կողմ դրեր ին էտոնք պէտք չին, կ'ասին։

Այս ու ասոր նման զրպարտութիւններով բեռնաւորեցին լուսոյ տաճարի նորեկ առաքեալները։

Կարիճ Առաջնորդ կրթասէր Գրիգորիս Ալէաթճեանը հինգ թաղի եկեղեցիները այցելելով՝ Պատրիարքի կոնդակներով և իր քարոզներով ու սպառնալիքներով հանդարտեցուց գրգռեալ մտքերը, և կամաց կամաց խաւարը իր սեւ դրօշն առնելով քաշուեցաւ հրապարակէն, լուսոյ բոցաճաճանչ ճառագայթներուն տեղի տալով։

Պատուելի (այդպէս կը կոչէին մշեցիք) Փիլիպպոսը մաթեմաթիքի և գիտութեանց ուսուցիչ էր. շատ կը սիրուէր ժողովուրդէն և աշակերտներէն։

Յովհաննէսը հայերէն, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն կը դասախօսէր։

Տէրտէրը կրօնի դասեր կ'աւանդէր։

Թոյրերն ալ աղջկանց դպրոցին դաս կու տային։

Գարնան առեն Թիֆլիսի հիւանդութենէն մեռաւ Փիլիպպոսը։ Մեծ սուգ ու չիւան եղաւ։ Թաղեցին գինք դպրոցի պատին առակ, ժամու պարտէզին մէջ։

Պատուելի Յովհաննէսը տարաւ գործը իր հօր և քոյրերու հետ մեծ անձնուիրութեամբ, մինչեւ որ 1879 թուի սեպտեմբերին Տարօն հասաւ Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց ընդհանուր տեսուչ Սարգիսեան Մկրտիչը։

Մ. ՍԱՐԳԵԱՆԸ ՄՈՒՇԻ ՄԷՋ

«Խաւարը պարտաւած էր։ Լուսոյ առաքեալներ ինքզինքնին զոհելու հայ վարժապետները մեկ առնէն մէջ յայտնի էին արթնցնել ուսման և գիտութեան սէրը Տարօնոյ աշխարհին մէջ, և տարօնցին արագօրէն կը սլանար դէպի լոյս, դէպի գիտութիւն և դէպի Մեսրոպեան հայ դպրութիւնը։

1879 թուի գարնան անմիջապէս Ս. Մարինէ եկեղեցւոյ վարը բարձրացաւ հսկայ չէնք մը աղջկանց վարժարանին։ Իսկ Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց դպրոցական չէնքը ազգ բաժնին՝ չուառվ փոխադրուեցաւ Զորոյ Թաղի Շէկ Աւետարանի Ս. Աստուածածնին եկեղեցւոյ պզտառու դրախառնման պարտէզներու մէջ կառուցուած ընդարձակ բարձրադիր չէնքը։

Ուրիշն, 1879 թուի աշնան պատրաստ էին թէ՛ մանչերու և թէ՛ աղջկանց բաժնի լուսոյ տաճարները։ Տղոց բաժնի չէնքը իր բոլորտիքը ուրիշ չէնքեր չունէր՝ չորս կողմէն ծեփուած էր ճերմակ կիրով։

Պարտէզներու անտառախիտ առուներով ծածկուած այդ փառաւոր տաճարը, Տարօնի այդ դպրատունը, Մուշի կեդրոնականը, հեռուէն դիտողին վրայ մեծ պատկառանք կ'ազդէր։ Տարօնցին հպարտ ու խրոխտ կերպով իր հայեացքը կ'ուղղէր ուխտեալներու այդ լուսոյ և փրկութեան տաճարին, ուրկէ դուրս կ'ելլան ուխտեալ առաքեալներու հզօր փազանգ մը՝ լոյս և գիտութիւն տարածելով հայրենի աշխարհին։

1879 թուի օգոստոս ամսոյն վերջերն էր, երբ լուսեցաւ թէ Միացեալ Ընկերութեան ընդհանուր տեսուչ Մկրտիչ Սարգիսեանը կու գայ։ Ինքզինքի ընտանիքը արդէն ամբան արձակուրդին իրենց հայրենիքը մեկներ էր՝ առնելով իրենց հետ տարօնցիներու սէրն ու համակրանքը։

Մուշի կեդրոնական վարժարանի տեսուչ Սարգիսեանը մեծ փառքով մտաւ Մուշ։ Հազարաւոր տարօնցիներ ընդառաջ գնացեր էին։ Զաթիլ ճամբան առնել նեռնելու տեղ չկար։ Յորկընացցի Թուրք Քէրիմ պէկն ալ իր բազմաթիւ ձիաւոր հետեւորդներով մինչեւ կուրաւու Սարգիսեանի դիմաւորութեան գնացեր էր։

Մեծ էր խանդավառութիւնը Տարօնոյ ուսումնասիրաթա հայ ժողովուրդին։

Ահա ճերմակ ձիու վրայ հեծած՝ մանիչակագոյն փելուշը (յետոյ Մուշի ասեղնագործ արախչինով) գլխին, որսորդի հագուստով, կլոր ու սեւ մօրուքով, կարմիր այտերով, արծուաքիթ, գիրուկ ու միջահասակ, պատկառազդու Մկրտիչ Սարբեանը ծափերու տեղատարափին տակ վար կ'իջնէ իր ձիէն և դոռ ու պաշտօնական ձայնով մը կ'ըսէ. «Բարեւ ձեզ, իմ տարօնցի կարիճ ախբրտիք» ու կ'ողջագուրուի բոլորին հետ։

Ես ալ իմ ընկեր Ղազար Ալեմշարեանի հետ իր ձեռքը կսկուծ կերպով համբուրելու երջանկութիւնը ունեցայ։

Հանդիսաւոր թափօրով Առաջնորդարան իջաւ։ Առաջնորդի հետ նոյն դիշերը Ս. Մարինէ թաղի իշխաններէն Մուխսի Աղաճանի տունը կը հրաւիրուի։ Խրիմեան Հայրիկի և հայրենասէր Ալէաթճեանի ազդասիրական և կրթասիրական քարոզներով սնուած տարօնցին գրկաբաց ընդունեց լուսոյ առաքեալը՝ Մկրտիչ Սարբեանը։

Ամէն ղեկավար ունի իր Գողգոթան։ Այդ կարգի ղեկավարներէն եղաւ և Սարբեանը։

ԱՇԱԿԵՐՏԱՑ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

«Խիզանցի վարժապետաց ատեն տակաւին մեծ մասով աշակերտներ դուրս կը մնային։ Տակաւին հին տիրացուներու ազդեցութեան և կղերներու յայտնի ու գաղտնի սարսափին տակ կ'ապրէին տարօնցի ծնողները։ Այնպէս որ Սարբեանի ներկայութիւնը պատռեց այդ մնացորդ սեւ քօղը, և տղաք գունդագունդ իրենց ծնողաց հետ Կեդրոնական դպրոց խուժեցին՝ օր առաջ արձանագրուելու համար։

Արդէն հինգ թաղի եկեղեցիներու մէջ կարգացուեցաւ Առաջնորդի և Պատրիարքի կոնդակը, որով լուր կը տրուէր օր առաջ գալ արձանագրուելու։

Տեսուչի գիրն ալ կարգացին, որ կ'իմացնէր դասերու սկսումը սեպտեմբեր 15-ին։

Ես 14 տարեկան էի, երբ անցայ և եղայ ուսանող Մուշի Միացեալ Ընկերութեան դպրոցին։

Շարականի, պատարագի արարողութեան և եկեղեցական բոլոր ծէսերուն հմուտ էի, երբ անցայ հոդ։ Ապագային շատ օգտակար եղաւ այդ ինծի՝ իմ վարժապետական պաշտօնիս մէջ։

ԿԵԴՐՈՆԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

«1. Մկրտիչ Սարբեան՝ տեսուչ։
2. Մարկոս Նաթանեան՝ օգն. տեսուչ։
3. Համբարձում Պերպերեան՝ չափագիտութեան, գիտութեանց և ֆրանսերէնի ուսուցիչ։ Պոլսեցի էր. շատ ազդեցիկ և լուրջ։ Պէրպէրեանի ընթացաւարտներէն էր։

4. Միքայել Յովհաննեսեան՝ Խարբերդի գոլէճի ընթացաւարտներէն, երկրաչափութեան ուսուցիչ էր։

5. Միխայէլ Քաջբերունի՝ *քահանայ. հայերէնի ուսուցիչ։ Առաջ յաջորդեց Յարութիւն Տաճատեանն, Բազէյի ճեմարիտ դիւղէն։*

6. Կարապետ եւ Ստեփան ՀՁ. Մլիկեան՝ *Թուրքերէն լեզուն կը դասախօսէին։*

7. Մկրտիչ Թիւթելեան՝ *պատմութեան եւ մաթեմատիկայի ուսուցիչ. դեղագործ էր, յետոյ հրաժարեցաւ։*

8. Մոկաց Յակոբ Պատուելիի՝ *բաղաքական քարոզիչ էր, սակայն չատ հեզաբարոյ եւ համակ բարութեամբ օժտեալ։ Աչխարհագրութեան ուսուցիչ էր։*

9. Զէյի Քալբաճեան՝ *կարծեմ կամկատէն եկած էր։ Վեց ամիս մնաց հայերէն դաս տալու։ Ինք պոլսեցի էր, որքան կը յիշեմ։*

10. Աւետիս Մարգպետունի՝ *ընդհանուր կառավարիչ։*

11. Կարապետ Մալխասեան՝ *Ս. Մարինէ Քաղէն, երեկոները կուգար երգի դաս կու տար։ Դպրոցական երգեր Սարքիան եւ Պէրպէրեան կը սովրեցնէին։*

12. Աւետիս Պատուելիի՝ *դեղագրութեան ուսուցիչ էր։*

13. Տիրան Ամիրեան՝ *վեներեկի աչակերտներէն, հայ կաթոլիկ Ամիրեան Յովհաննէս ազգի մեծ օրդին էր։ Մեր դպրոցը 6 ամիս դեղագրութեան եւ գծագրութեան դաս տալու։ Թարթառէ մեռաւ։ Լաւ պատրաստուած ուսուցիչ էր։*

14. Սարգիս Քալալիկեան՝ *հին վարժապետ էր։ Սարքիան բերած էր որ եկեղեցական արարողութիւններու դաս տայ։ Մարդր 6 ամիսէն փոխադրուեցաւ Լիմ վարժապետութեան համար, ու մինչ իմացինք առանց եկեղեցական արարողութեան դասի, մինչեւ որ եկաւ Մալխասեանը։*

Սարքիան ինք դաս կու տար եկեղեցական հանդիսաւոր օրերու երգեր։ Ինք Մխիթարեան Նիկոդոսի հետ՝ տասանց չափիկ հագնելու՝ երթեմն կը մասնակցէր եկեղեցական երգերուն։ Լաւ կ'երգէր «Ես Զատկ փրեաթեան», «Ամենայն Արդարք», «Ամէն Հայր Սուրբ», «Տէր Ողորմեան», «Գոհանամք», «Մեղեդիք», «Արքասացութիւն»։ Ծննդեան եւ Զատկի առնակոն օրերուն 10–20 օր առաջ կը պատրաստէր, կը սովրեցնէր մեզի յիշեալ կտորները։

Ես լաւ կը սովրէի. ձայնս քաջ էր։ Շատ կը սիրէր ինձ։ Ես, Գէորգ Մարգպետունին, Կօզալի Գասպար եւ Կոմիտաս Մարգար լաւ երգիչներն էինք կեդրոնին։ Սարքիանը մեր գլուխը կեցած՝ երգել կուտար ժամու մէջ։

Դպրոցական երգերն ալ Պէրպէրեանի հետ դաս կուտար.

1. *Թէ հայրենեաց պատկառիր,*
2. *Դու դով խնդրես,*
3. *Երբոր բացուին,*
4. *Ո՞րն է աչխարհ Հայաստան,*
5. *Ոչ ևդբարք,*

6. Ազատն Աստուած,
7. Ազնիւ ընկեր մեռանում եմ,
8. Ընցաւ տարին,
9. Առաւօտեան քաղցր և անոյշ,
10. Ի բիւր ձայնից,
11. Տէր կեցո՛,
12. Արիք Հայկազունք,
13. Բամ փորոտան,
14. Ալօն զանֆան,

Խմբական երգեցողութիւնը դպրոցներու մէջ Սարըեանի օրով գոյութիւն ունեցաւ։

Սարըեան մեծ հայրենասէր մրն էր։

Միշտ Ալէաթճեան Գրիգորիս եպիսկոպոսի հետ հրաւէրի կ՚երթար Մուշի հայ իշխաններու տուները — Ամրիկեանի, Պոլէեան Սաեփանի (հայ կաթոլիկ համայնքէն ընտիր հայորդիներ էին), Մուխսի Ազաճանի, Պետրոս Արամեանի, Կռնչոյեան Գրիգորի, Սաեփանի և Պոլոյի, Պալեան Յակոբի, Մեսրիկեան Մխիթարի, Սայըեան Պետոյի, Նազարէթ էֆէնտիի, Փոթիկեան Կարապետի, գինեպան Մուրատի, Տ. Մխիթարեան Աւոյի, Հայկունի Խաչիկի, Նալպանտեան Պօղոսի, եւայլն։ Մուշի իշխաններու դուռները բաց էին Սարըեանի առջեւ։ Ան կ՚երթար այդ տեղերը և գերազանց պատիւներու մէջ թաթախուած դուրս կ՚ելնէր։ Ինք մինակ չէր երթար, 5—10 ուսուցիչներ իր շքախումբն էին։

Սարըեան երբեմն մեզ կանչել կու տար որպէս տաղասաց այդ կոչունքներուն և մեզի վարժապետաց ներկայութեան բարի-բարի խրատներ կու տար, կեանքի մասին բաներ կը պատմէր։ Շատ քիչ դինի կը խմէր. 1—2 բաժակ ջրախառն դինի կ՚առնէր. լուրջ էր և իշխող, գերազանցօրէն դիրք պահել գիտէր։ Հայրաբար կը խնամէր իր ուսուցիչները, բոլորն ալ կը պատկառէին իրմէ։

Ճառախօսութիւն, բանախօսութիւն նոր ձեւ ու չնորհք կ՚առնէր մեր աշխարհի մէջ, ինչպէս և հարկ եղած կրթական արտասանութիւններ նոր սովորոյթի կարգ կ՚անցնէին։

Արդէն ամէն կիրակի օրեր Սարըեան կամ ուսուցիչներէն երկու հոգի 4-5 երգեցիկ աշակերտաց հետ թաղային վարժարանները կ՚երթային, թաղի ժողովրդեան բանախօսելու։ Այդ ատեն կ՚ըլլար արտասանութիւն, երգ և թաղերու մէջ մեծ հմայք կը ստանար նորաբաց Կեդրոնական դպրոցի համբաւը։

Հարկ կը համարիմ հոս համառօտակի գրել, որ աղջկանց վարժարանն ալ բացուեցաւ Ս. Մարինէ թաղի նորակառոյց դպրոցական չէնքին մէջ։

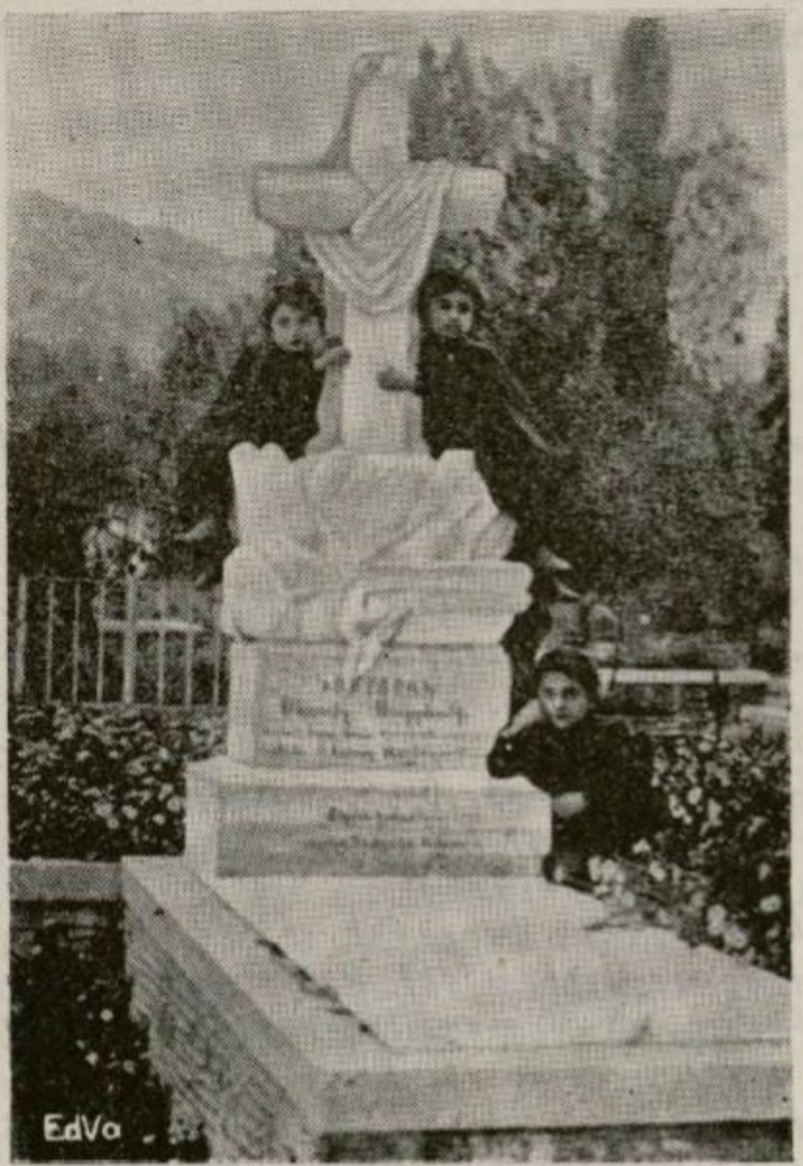

Իզմիր գտնուող պանդուխտ Մշեցիները՝ որոնց նախապէս Սարբեանի անձնուէր ոգին (Միաց.Ընկ. Մշոյ դպրոց ներուն մէջ) ծանօթ էր, Իզմիրցիներէն աւելի երախտագէտ գտնուեցան: Իրենց մէջ հանգանակութիւն մը բանալով յուշարձան մը կանգնեցին, ուր հետեւալ արձանագրութիւնը կը տեսնուի:

ԴԱՄԲԱՐԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԸԵԱՆԻ

Նախկին Տեսուչ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան

Հանգեաւ 10 Յունուար 1901, ի հասակի 48 ամոյ

Շիրիմս կանգնեցաւ

Արդեամբ Պանդուխտ Մշեցւոց

Պոլսոյ կրթասէր և Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը իր տնօրէնուհին 1879 թուի աչնան ղրկած էր։ Ինչ խանդավառութեամբ որ արձանագրուեցան տղոց բաժնի աչակերտները, այնպէս եղաւ նաեւ աղջկանց դպրոցը, որու հսկողութիւնը յանձնուած էր Սարբեանին։

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԲԱՑՄԱՆ ՀԱՆԴԷՍԸ

«1880 թուի սեպտեմբերին բացուեցաւ Մուշի Առաքելոց վանքի գիւղատնտեսական վարժարանը՝ հմուտ գիւղատնտես Նորատունկեանի ղեկավարութեան ներքեւ, որ թէ՛ կը դասախօսէր և թէ՛ գիւղատնտեսական տիպար պարտէզներու մշակումով կը պարապէր աշակերտաց հետ։

Գիւղացի 30—40 քաջարթուն և աշխատասէր տղաքներ մէկ տարուան մէջ զգալի յառաջդիմութիւններ ցոյց տուին։ Ատոնցմէ կոբեցի Քերոբ, Ոսկեան և վանեցի Աքրիպասեանի և Հիւսեանի անունները կը յիշեմ։ Մեր ընտիր ընկերներն էին։

Առաքելոց վանքի գիւղատնտեսական դպրոցի բացման հանդէսը Ս. Գէորգու պասէն ելած կիրակի օր կատարուեցաւ։ Կարգադիր յանձնախումբը քանի մը օր առաջ վանք մեկնեցաւ Սարբեանի հետ։ Մշոյ հինգ թաղի թաղական խորհուրդը իրենց քահանաներու հետ վանք պիտի երթային, ըստ որոշման Առաջնորդի։

Ամէն բան նախատեսուած էր. ե՛ւ երգ, ե՛ւ ճառախօսութիւն, ե՛ւ փառաւոր հանդէս խաչերով բակը՝ Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի մեծ քարին քով։ Քաղաքի մօտակայ գիւղերու բոլոր ռէյսերը և Սասնոյ մի քանի իշխանները նոյնպէս ներկայ պիտի լինէին։

Հայկական թափօրը ժամը 8-ին (ը. ե.) ճամբայ ինկաւ «Ո՞րն է աշխարհ Հայաստան» երգով և համաչափ քայլերով։ Մտանք շուկան և երգելով հասանք ճարտու քարերու ճամբան։

Հոդ լռեց մեր երգը և ներքին թաղի անթիւ ու անհամար ծառերու վրայ թառած ագռաւներու և հարաւը չուող գունափոխ սարեակներու կռոցն ու ճըւճըւոցը յաջորդեց մեր երգին։ Թափօրը հասաւ Մոկաց աղբիւրը և կաթնահամ ջրով իր բոկը թրջեց։

Անցանք Տերգեւանք, Յարաւ և վերջապէս Առաքելոց վանք։ Խաչ ու խաչվառով մեզի դիմաւորեց վանահայրը իր վարդապետներու հետ, և անցանք Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի դամբարանի հսկայ ժայռին վրայ շինուած յաղթական կամարին առջեւ կայնեցանք։

Եղան երգեր, կարդացին ճառեր։ Հոն էր համայն տարօնցին։

Երկրագործական բոլոր գործիքները կանոնաւոր կերպով շարուեր էին բեմին վրայ։

Յատուկ բանախօսներն էին Առաջնորդն ու Սարբեանը, ինչպէս և Յովհաննէս վարդապետը։

Ամենէն վերջը խօսեցաւ գիւղատնտեսական դպրոցի տնօրէնը։ Բոլոր ճառերը կը վերջանային որոտընդոստ ծափերով։

Ամենէն զմայլելի մասը հանդէսին չորս պատանիներու արօր քշել և հող հերկելն էր։

Տարօնցի Քերոբ և Ոսկեան մէկ կողմէ, վանեցի Աքրիպասեան և Հիւսեան միւս կողմէ, երբ իրենց կարմիր ու ճերմակ ձիերով արտ

հերկելն սկսան Ս. Առաքեալոյ տաճարին դէմ, տեղւոյն բան էր, թէ ի՞նչ խելօնդ ծախելու որոշած և կեցցէ Միացեալ Ընկերութիւն գործածող տոքօնցին կը խոյտար։

Այսպէս վերջացաւ հանդէսը։

Թիֆլիսեան ազգ պիտանապետական մարզանք կատարել տալ աշակերտներուն։ Սարքեան քայլ չտեսաւ։ Անհանգստութիւն համարեց։

Այդ օրը վանքի մէջ մեծ ուրախութիւններ եղան։

Մօտակայ գիւղացիներ անցան գնացին, մաս մըն ալ քաղաքացիներ։ Իսկ ուէյսերն և Մչոյ իշխանները կեցան վանքը Առաջնորդի և Սարքեանի հետ։ Աշակերտներն ալ վարժապետաց հետ իջան քաղաք։

ԿԵՊՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱԽԱՐՏԱԿԱՆՆԵՐԸ

«Հօրինական տունս ձէթի ձրագին տալչեւ և պաչարի մօրս և մեծ եղբօրս՝ եղիկի խնամքներուն տակ չտրուելուկեցի ուռուս և 1884 թուի օգոստոս 1-ին վկայական առնելով՝ դարձ եղայ գպրոցէն։

Դասընկերներս ալ ինձի հետ ուտրանցին։ Հետեւեալներն էին.—

1. Գալուստ Անդրէասեան, մչնցի,
2. Հայրապետ Համամճեան, մչնցի,
3. Յովհաննէս Խաչիկեան, մչնցի,
4. Մարգար Գասպարեան, պալանուսցի,
5. Գրիգոր Պետրոսեան, պալանուսցի,
6. Պետրոս Գարբիէլեան, խարբերդցի,
7. Մուշեղ Խաբչեանց, մչնցի,
8. Սահակ Բագրատունի, մչնցի,
9. Վահան Ամատունի, մչնցի,
10. Արամ Հայկազն, մչնցի,
11. Անդրանիկ Սարքեան, մչնցի»։

Անդրանիկ Սարքեանի վերոյիշեալ վաւերական անձնագրութիւնները լրիւ կը պակսէ 1880-ական թուականներուն խառնուածոյ մթնոլորտը կը պատկերացնէ։

Միշտ տասնեմեկ աւարտականները անմիջապէս լծուելան կրթական գործին։ 1884-էն մինչեւ 1894-ը Միացեալ Ընկերութեան կեդրոնական վարժարանը տուս նոր աւարտական կարգեր ունեցաւ և հարիւրէ աւելի մտաւորական գործիչներ բռնեցին Տարօնի ուխտարհին։

ՄԱՍՆ Ե.

ՏԱՐՕՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

ՏԱՐՕՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Վիճակագրական ճշգրիտ պատկերը չունինք ինչպէս Թրքահայաստանի, նոյնպէս Տարօնի աշխարհին։

1878-էն սկսած, բարենորոգումներու և Հայկական Հարցի լուծման կապակցութեամբ, բազմաթիւ վիճակագրական ցուցակներ հրապարակ նետուած են։ Թուրք կառավարութիւնը աշխատած է Հայերու թիւը պակաս ցոյց տալ։ Հայոց Պատրիարքարանը ճիգ թափած է Հայոց թիւը աւելի ներկայացնել։ Վիճակագրական տեղեկութիւններ հաւաքողները նոյնպէս չեն կրցած ստոյգ պատկեր մը ձեռք ձգել։ Այն վայրերը որ անձամբ տեսած ու գրի առած են՝ մօտաւոր ճշդութիւն մը ունին, իսկ ուրիշներու տեղեկատուութեամբ արձանագրուած թիւերը շատ չափազանցուած են, տեղ-տեղ ալ անտեսուած կամ շատ նուազ թիւերով նշանակուած են։

Ազգային առաջնորդարաններու վիճակագրական տախտակները, վիճակագրական խնդիրներով զբաղած և գրի առնող հեղինակները, ինչպէս Մանուէլ Միրախորեան, Էփրիկեան՝ Բնաշխարհիկ Բառարան, Ա-Դօ՝ իր վիճակագրական հատորով, Լումայի և Արաքս տարեգրքին մէջ լոյս տեսած ցուցակները, սասունցի Վարդան Պետոյեանի Սասունի բարբառին նուիրուած աշխատասիրութիւնը (Պետհրատ, Երեւան), շատ անճշդութիւններ կը պարունակեն և հազիւ մօտաւոր իրականութիւնը կը պատկերեն։

Վիճակագրական այս ատաղձը, առաւել կամ նուազ ձեւերով կըրկնուած է 1880 - 1914 թուականներու տասնամեակներուն։ Այս ատաղձը օգտագործած ենք և մեր ծանօթութեան սահմանին մէջ՝ անճշդութիւնները սրբագրած ենք, չափազանցութիւնները վերացնելով՝ մօտաւոր ճշդութիւնը վերահաստատած ենք, մոռացուած վայրերը նշանակած և թիւրիմացութեամբ մէկ շրջանէն միւս շրջաններու ցանկերուն մէջ արձանագրուած անունները իրենց շրջաններուն մէջ զետեղած ենք։

Պիթլիսի նահանգը սահմանակից է Վանի նահանգին արեւելքէն, Էրզրումին՝ հիւսիսէն, Տիարպէքիրին՝ հարաւէն և արեւմուտքէն։

Այս սահմաններուն մէջ ամփոփուած ժողովուրդի ընդհանուր թիւն էր 380,000 բնակիչ։ Հայերը առաջին տեղը կը գրաւէին, ունենա-

լով 180,000 բնակիչ, երկրորդ տեղը կը բռնէին Բիւբլոսը՝ 120,000 բնակիչով, և երրորդ տեղը կը մնար Թաւրքնեաւն՝ իրենց 40,000 թիւով։

Տաբօնի աշխարհի այս առանձնահատ եղած տարածութիւնն էր 27,100 քառակուսի քիլոմէթր։

Թաւրք ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կը գտնուէր Բազէշ քաղաքին մէջ և փոքր մաս մըն ալ Մուշ և Սղերդ։ Գաւառներու մեծ ու փոքր կեդրոններուն մէջ եղած Թաւրքերը պաշտօնեաներ էին և հիմնապէս տեղի մը հետ կապուած չէին։

Բիւբլոսու կէսն ալ հին գաթոլիկ խլամացած Հայերն էին, նախատրտրական բնակարներ, որոնք ուզած են պահել իրենց դէնքն ու զօրութիւնը։ Մամբղոնի, Բազբոնի, Հայդարան հատյն յարձարժումներով յայտնի ցեղերը ընչուչա Մամիկոնեան և Բագրատունի նախատրտրութեանց ներացորդներն են։ Բիւբլոսու մեծ մասը կարտուշց լեռներէն և Սղերդի չրջաններէն տարագրուած էին Տարօն, օգտագործելով Պիթլիսի ձորի ճամբան և Խուլբի գետի հոսանքը։

Տարօնի նահանգի Հայերը բնիկներ էին, հին գաղութէն ի վեր հոն հաստատուած։ Ուրիշ տարրեր հետու գաւառներէն ալ ցած չեն Հայութեան այս պահուան վրայ. մինչդեռ Տարօնէն պանդուխտներու մեծ թիւ մը, գարերու ընթացքին, գաւառ եղած է երկրէն դէպի Պոլիս, Իզմիր և Պալքաններ։ Իսկ Սասունէն գաղթած են դէպի Տարօն, դէպի Եղեսիա և Հալէպ։

Հիմա անանունք թէ Հայութեան այս 180,000 բնակիչները ո՞ր գաւառներու մէջ կը բնակէին, ի՞նչ կեդրոններ ունէին և քանի՞ գիւղեր կազմած էին։

Ա.

ՊԻԹԼԻՍԻ ԳԱՒԱՌ

Տարօնի նահանգի չորս մեծ գաւառներն էին՝ Պիլիս, Մուշ, կնճճ և Սղերդ: կարգով նկարագրենք այդ գաւառները:

Պիթլիսի գաւառը, իբրև առաքել մակերեւոյթ, կը բռնէ նահանգի արեւելեան սահմանագլխին միջին մասը, մէկ ծայրէն տարածուելով դէպի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Սիփանի առաջանները, ընդգրկելով վանայ լճի արեւմտեան և հարաւ-արեւմտեան ափունքը, հանդերձ Գրգաւի և Նեմրութի գագաթներով: երկրորդ ծայրէն կը տարածուի հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ մինչեւ Մոկսի և Շատախի սահմանները, ընդգրկելով Հիզանի բարձունքները: Իսկ երրորդ ծայրէն կը տարածուի դէպի արեւմուտք, ընդգրկելով Մօսկանի լեռնահանդոյցը:

Պիթլիս նահանգի Պիթլիս գաւառը բազկացած է չորս գաւառակներէ — Խլաթի, Մօսկանի, Հիզանի և Պիթլիսի: Առաջինը կը գտնուի գաւառի հիւսիս-արեւելեան ծայրը: Մօսկանը՝ հարաւ արեւելեան, Հիզանը՝ արեւելեան, իսկ այդ եռանկիւ մակերեւոյթի կեդրոնը կը գտնուի նահանգի կեդրոնավայր Պիթլիսն իր գաւառակով:

ԲԱՂԷՇ ՔԱՂԱՔԸ

Պիթլիս կամ Բաղէշ քաղաքը կը գտնուի վանայ լճի հարաւ-արեւմտեան կողմը, լճի ափէն ուղիղ գծով մօտաւորապէս 20 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ:

Բաղէշ գեղեցիկ քաղաք մըն է, չինուած բանուտակեզեակաան ձորի մը մէջ, ձորի բանուտակեզեակաան լանջերուն վրայ: Այդ ձորը իրապէս քանի մը ձորերու հանդոյց է: Նոյն երկու ձորեր, մէկը հիւսիս-արեւելեան կողմէն, իսկ միւսը՝ հարաւ-արեւմտեան, կու գան միանալու կեդրոնական ձորին, անոր եռանկիւնան անկ մը տալով. ապա, յաջորդաբար երկու կողմերէն, կեդրոնական ձորին կու գան միանալու երկու այլ ձորեր:

Երկու գետեր, մէկը Համնղաջուր, միւսը Խոսրովի ջուր անուանուած, երկու վերոյիշեալ ձորերէն իջնելով և կեդրոնական ձորի մէջ դուրս ցցուած ժայռաբլուրի մը հիմքերը երկու կողմերէն քերելով, կ'երթան իրար միանալու. ապա ընդունելով իրենց մէջ երկու ձորերու մէջէն հոսող փոքրիկ գետակները՝ կ'երթան թափելու հեռուր Տիգրիսի մէջ. ատիկա Պիթլիսի գետն է:

Բաղէշը ջուրերով շատ առատ քաղաք մըն է. բազմաթիւ առուներ, աջ ու ձախ վազվզելով, կ'ոռոգեն տուներով բռնուած ձորալանջերը և երբեմն ամայի այդ կողերը կը ծածկեն բուսականութեամբ։

Բաղէշի կլիման ունի երկու ծայրայեղութիւններ. նախ՝ ամառները շատ տաք կ'ընէ, շնորհիւ այն հանգամանքին որ ձորը իր բացուածքով դէպի հարաւ կը նայի. արեգակի այրող ճառագայթները իրենց ամբողջ թափով կը ներգործեն։ Այդ ճառագայթներու և սառնորակ ջրերու շնորհիւ, Բաղէշը կը դառնայ պտղաբեր քաղաք մը. ան զարդարուած է ուռենիներու և կաղամախիներու խիտ շարքերով, ճոխացած է խաղողի այդիներով և պտղատու պարտէզներով։

Միւս կողմէն, Բաղէշը ունի սոսկալի ձմեռ մը,որը յաճախ հինգ ամիս կը տեւէ, սառնամանիքներով ու քամիներով. ասիկա կը բացատրուի ձորի մակերեւոյթէն իր ունեցած 5200 ոտնաչափ բարձրութեամբ։

Բաղէշը վաճառաշահ քաղաք մըն է և որպէս այդ,անցեալի մէջ, մեծ դեր ունեցած է։ Բաղէշը կը գտնուի Տրապիզոնէն Էրզրում և Էրզրումէն Մօսուլ տանող ճանապարհի վրայ։ Ան կը հանդիսանայ այն միակ կէտը, որուն վրայէն յարաբերութիւն կը պահուի Վանի, հիւսիսային քանի մը շրջաններու և Տիարպէքիրի, Մօսուլի և Միջագետքի միջեւ։

Երկու լեռնաշղթաներ՝ Տաւրոսն ու Քիւրտիստանը,իբրեւ անանցանելի բնական պատնէշներ, պատուար կը հանդիսանան Ասիական Տաճկաստանի հիւսիսային և հարաւային երկիրներու մէջ և եթէ կայ տեղ մը որ իբր անցք կը ծառայէ, այդ Վանայ լճի արեւմտեան ցած տարածութիւնն է, ուր երկու շղթաներ հակելով, կը թողնեն հաղորդակցութեան համար բաց դուռ մը, որուն վրայ կը գտնուի Բաղէշը։

Բաղէշը ունէր 30.000 բնակիչ, որուն 10.000-ը Հայեր էին։ Հայերը ունէին չորս եկեղեցի, որոնցմէ նշանաւոր էր Կարմրակ Ս. Նշանի եկեղեցին և չորս վանքեր, որոնցմէ երեքը կը գտնուէին քաղաքի շրջակայքին մէջ, իսկ մէկը՝ քաղաքին մէջ, Ամրտոլու վանքանունով։ Տաճիկները ունէին 15 մզկիթ։

Առեւտրական տուները շատ էին Պիթլիսի մէջ։ Անոնցմէ ոմանք հաստատուած էին Էրզրում և Մուշ, և առեւտրական հրապարակը մասամբ անոնց ձեռքն էր։ Արտածուող գլխաւոր ապրանքներն էին սապոն և կտաւ, որ կը գործուէր Պիթլիսի մէջ։ Առեւտրական յայտնի տուներն էին Գրիգորեան եղբայրները, Շողիկեան, Խաչմանուկեան, Կարօղլանեան, Մաթէոսեան, Մոկլոզեան, Անթոյեան, Գորգմազեան, Աստուրեան, Խանամիրեան, Քրմոյեան, Քէնտէրեան և Մխճեան տուները։

1. ՊԻԹԼԻՍԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Պիթլիսի գաւառակը ունի հետեւեալ չորս հայաբնակ գաւառակները.— Փարխանդ, Տատիկ, Կիւզէլտերէ և Դատուան։

Փարխանդի գաւառակը ինկած է քաղաքէն դէպի հարաւ և իր մէջ կը պարունակէ 8 հայաբնակ գիւղեր։

Տատիկի գաւառակը ինկած է քաղաքէն դէպի հարաւ-արեւելք, և կը պարունակէ իր մէջ 11 հայաբնակ գիւղեր։

Այս գաւառակին մէջ նշանաւոր է Ղուլթիկ գիւղը իր գեղեցիկ դիրքով, ջուրերու առատութեամբ և պտղաբերութեամբ։ Մօտաւորապէս 350 տուն բնակիչներով մեծ գիւղ մըն է. ժողովուրդը յայտնի է իր ընդունակութիւններով և արհեստագիտութիւնով. այստեղ զարգացած է առանձնապէս երկաթագործութիւնը և բրուտութիւնը. Ղուլթիկի կաւէ ամանները մեծ ընդունելութիւն գտած են ոչ միայն մօտիկ, այլ եւ հեռաւոր շրջաններու մէջ։

Ղուլթիկը յայտնի է նաեւ իր եկեղեցիներով, վանքերով ու սրբավայրերով, որոնք իր փառաւոր անցեալը կը կազմեն։

Գիւզէլտերէի գաւառակը կը գտնուի քաղաքէն դէպի հիւսիս-արեւելք և կը տարածուի մինչեւ Կարճկանի սահմանները. այս գաւառակը իր մէջ կը պարունակէ 18 հայաբնակ գիւղեր։

Դատուանի գաւառակը ինկած է քաղաքէն դէպի հիւսիս և կը տարածուի մինչեւ Վանայ լճի արեւմտեան ափը. այս գաւառակի հայաբնակ գիւղերու թիւն է ինը, որոնցմէ նշանաւոր է Դատուան աւանը։

ՏԱՏԻԿԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն	Անձ	Տուն
1	Ղուլթիկ . . .	334	1779	
2	Մօճկօճեւ (Մօճկոճք)	43	291	
3	Կելհօճք (կհլօկ) . .	27	184	
4	Կեխբր	19	147	
5	Պաս	58	441	
6	Ոսթին	27	134	
7	Ծղկամ . . .	41	243	
8	Վանիկ . . .	60	362	
9	Սասիկ . . .	27	158	
10	Շեն	12	73	
11	Սափ	7	41	
		655	3853	655

ԿԻԻՋԵԼՏԵՐԷԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Թիւ	Դ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ	Տուն
1	Հանդ	38	238	
2	Տոփ	20	114	
3	Տաշտոփ . . .	13	70	
4	Որձաք	8	57	
5	Սագ	47	293	
6	Նել	27	181	
7	Կարբ	40	335	
8	Խումս	20	162	
9	Կութ	57	514	
10	Խարզիթ . . .	25	168	
11	Խարդ	8	64	
12	Ջրլքան . . .	7	50	
13	Սնդեան . . .	3	22	
14	Ռոնուա . . .	8	60	
15	Ալբերդ . . .	2	21	
16	Կոտոմ	4	39	
17	Բալքան . . .	3	18	
18	Աղքձոր . . .	9	53	
		339	2459	339

ԴԱՏՈՒԱՆ

Դատուան ասանը կը գտնուի Վանայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին. փոքր, սակայն յարմարաւոր նաւահանգիստ մը ունի։ Այստեղով է որ Պիթլիսէն և Մշոյ դաշտէն մթերքներ կը փոխադրէին դէպի Վան և Վանէն ալ զանազան մթերքներ կը ստանային։ Այս նաւահանգիստէն նաև կ'առնէին վան գացողները և այստեղ ափ կ'ելնէին Վանէն եկողները։ Այսպիսով, Դատուանը կը հանդիսանար լճի արեւմտեան ափին գլխաւոր նաւահանգիստը։

Պիթլիսի գաւառը և մասնաւորապէս Դատուանի շրջանը ունի գեղեցիկ տեսարաններ. բնութիւնը առատօրէն պարգեւեր է իր բարիքները այդ վայրերուն։ Գրգուռն ու Նեմրութը մէկ կողմէն, Տաւրոսի արեւելեան փէշերը միւս կողմէն և Քիւրթխատանի լեռներու արեւմտեան լանջերը երրորդ կողմէն՝ հակելով տեղ տեղ ծուռած են ընդարձակ հովիտի մը, որ իր հարուստ բուսականութեամբ և անուշահոտ բլուրներով համայիլ վայր մը կը հանդիսանար։

ԴԱՏՈՒԱՆԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ը Ր Ը	Տուն	Անձ
1	Դատուան . . .	120	512
2	Օրդափ . . .	80	302
3	Ալամէֆ . . .	5	28
4	Խախրեւ . . .	50	207
5	Ծվար . . .	20	86
6	Կամախ . . .	60	266
7	Պօռ	100	392
8	Բաբըճճ . . .	35	325
9	Մզրէ	25	134
		495	2252

ՓԱՐԽԱՆՏԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Փարխանտի գաւառակը կ'իյնայ Պիթլիս քաղաքի հարաւը և կը վերջանայ Սղերդի գաւառի սահմանին։ Շրջապատը քրտական է։ Հայ գիւղերը ընդհանրապէս փոքր են։

Այս շրջանը հարուստ է այգիներով և պտղատու ծառերով։ Զար միրգը կ'արտածուէր դէպի Պիթլիս, Մուշ և Ախլաթ։

Պիթլիսի գաւառներէն և գաւառակներէն Փարխանտի գաւառակը ամենէն աւելի ենթակայ էր քրտական ազդեցութեան։

ՓԱՐԽԱՆՏԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ
1	Փարխաճղ . . .	51	331
2	Ամպ	8	35
3	Խմելջուր . . .	12	74
4	Մարգոզ վերին .	7	53
5	Մարգոզ ներքին .	25	182
6	Հորմեզ . . .	14	80
7	Կորվու . . .	60	575
8	Խարտկոզ . . .	4	48
9	Խարզիք . . .	25	125
10	Խարդ . . .	40	200
		246	1603

2. ԽԼԱԹԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Խլաթի գաւառը կամ պատմական Բզնունիքը կը գտնուի վանայ լճի հիւսիս-արեւմտեան ափերուն վրայ, սահմանակից ունենալով արեւելքէն՝ Ալջաւազի գաւառը, հիւսիսէն՝ Պուլանուխը, իսկ արեւմուտքէն՝ Մշոյ գաւառն ու գաւառը։

Թիւ	ԳԻՒՂԸ	Տուն	Անձ
1	Ագարակ . . .	6	51
2	Աղաղ	18	139
3	Էրմալը . . .	16	132
4	Թեղուս . . .	215	1728
5	Թուխ	25	208
6	Տափավանք . .	90	873
7	Խուլիկ . . .	20	183
8	Խարաբաճիճեր .	28	209
9	Ծաղկէ . . .	25	227
10	Ծղակ	60	496
11	Կուշեան . . .	26	249
12	Կծուակ . . .	60	514
13	Կամուրջ . . .	57	688
14	Հերանք . . .	28	262
15	Ձիզերոմ . . .	10	115
16	Ձեմալտիճ . .	15	153
17	Մեծմ	20	185
18	Մատճավանք . .	12	103
19	Սպրանոր . . .	29	176
20	Սղոռդ . . .	15	138
21	Փրխուս . . .	115	1000
22	Շամիրամ . .	26	214
23	Չրհոր . . .	37	316
24	Չորկոնք . . .	13	84
		966	8443

3. ԽԻԶԱՆԻ ԳԱՒԱՌ

Քիւրտիստանի լեռները, տարածուելով Վանայ լճի հարաւային ափերու ամբողջ երկարութեամբ և ամենաբարձր չափերու հասնելով լեռնաշղթայի կեդրոնական մասին մէջ, ուր Արտօսն ու Եղերովը, որպէս այդ լեռներու հսկաներ, իրենց կատարներով կը գծեն ամենաբարձրը սահմանը, արեւմտեան մասին մէջ, աստիճանաբար հակելով կ'երթան հանգելու Արեւելեան Տիգրիսի հովտին և Սղերդի տափարակներուն մէջ։

Ահա, Քիւրտիստանի լեռներու այդ մասին մէջ՝ Մոկսին, Կարկառին և Կարճկանին սահմանակից ինկած է Խիզանի գաւառը։

Գաւառին երկարութեամբ կը վազէ Խիզան գետը, որուն բազմաթիւ ճիւղերը կ'ոռոգեն գաւառին մէկ խոշոր մասը։

Կլիման բարեխառն է, տեղ-տեղ նոյնիսկ տաք, իսկ հողը բարեբեր է մանաւանդ դաշտային մասերուն մէջ։

Գաւառը բաղկացած էր հետեւեալ երեք գաւառակներէն.— Մամռտանք, Սպարկերտ և Խիզան։ Ասոնք կողք կողքի ինկած են Մոկսի և Կարկառի սահմաններէն սկսած մինչեւ գաւառաբերանը։

Մամռտանքն ու Սպարկերտը, սահմանակից ըլլալով Մոկսին ու Կարկառին, իրենց կազմութեամբ շատ նման են յիշեալ գաւառակներուն. երկիրը պատած է լեռներով ու ձորերով. հողագործութեան համար տափարակ դաշտեր համարեայ չկան. ժողովուրդին գլխաւոր պարապմունքն էր խաշնարածութիւնն ու շալագործութիւնը։

Խիզանի գաւառակներուն մէջ ալ կան լեռներ ու ձորեր, սակայն ընդարձակ հարթութիւններու մէջ կ'աճին խաղողի ընտիր այգիներ և պտղատու ծառերու տեսակներ։

Սպարկերտն ունէր 29 հայաբնակ գիւղեր, որոնցմէ իր մեծութեամբ աչքի կը զարնէր Բաստը։

Խիզանը ունէր 23 հայաբնակ գիւղեր։

Գաւառի կեդրոնավայրն էր Կարասու աւանը, ուր կ'ապրէին 50 տունի չափ Հայեր։

ԽԻԶԱՆԻ ԳԱԻԱՌԱԿ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Տուն
1	Խարխոց . . .	24
2	Խարկիւ . . .	36
3	Մանտենց . . .	22
4	Մահմտենք . . .	30
5	Պռօշենց . . .	15
6	Անապատ . . .	22
7	Աղեան	3
8	Նորշեն	10
9	Տի	38
10	Ս. Խաչ-Գիւղ . .	20
11	Պախոր	17
12	Նամ	9
13	Խածուս . . .	12
14	Կատինօք . . .	18
15	Կարասու վերին . .	25
16	Կարասու ներքին .	18
17	Պրիւնս	34
18	Դարոնց . . .	38
19	Շեն	18
20	Փալաստ . . .	8
21	Խուփ	9
22	Հեգին	21
23	Անտեանց . . .	42
		489

ՍՊԱՐԿԵՐՏԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Թիւ	Գ Ի Ս Գ Ե Ր Ը	Տուն
1	Սեւ Քար . . .	16
2	Ձաժվաճ . . .	50
3	Կոտեճց վերիճ . .	37
4	Կոտեճց ճերիճ . .	9
5	Ներբաճ . . .	7
6	Օղաճդ . . .	11
7	Հիւռուզ վերիճ .	40
8	Հիւռուզ ճերիճ .	19
9	Պաղեճց . . .	20
10	Լուար . . .	12
11	Թաղ	8
12	Կեղիս . . .	9
13	Տաճձկս . . .	8
14	Տունս . . .	19
15	Ճարգիճ . . .	5
16	Դալարս . . .	15
17	Պաւրաճս . . .	14
18	Հիւսպ . . .	20
19	Խուր	9
20	Սորի	12
21	Բաւս . . .	60
22	Սօզաճց . . .	20
23	Առնջիկ . . .	20
24	Տուաղուս . . .	30
25	Կռաճ . . .	5
26	Դաւճ . . .	13
27	Մաս	20
28	Ձմեճ	20
29	Բերդակ . . .	5
		533

ՄԱՄՈՒՏԱՆՔԻ ԳԱՒԱՌԱԿ

Թիւ	Գ Ի Ւ Դ Ը Ր Ը	Տուն
1	Սեզ	40
2	Օվ	30
3	Հաւտացք . . .	6
4	Գրացք . . .	4
5	Նախացձ . . .	1
6	Ապարացիք . . .	18
7	Պարկացք . . .	10
8	Գոմեր . . .	6
9	Գառնոց . . .	15
10	Հարմուս . . .	1
11	Ցարուբ . . .	9
12	Կօճիս . . .	10
13	Գուզեցք . . .	12
14	Մուբ	10
15	Շեհ-աղբիւր . .	25
16	Միջայ . . .	11
		208

ԾԱՆՕԹ.— Վերոյիշեալ երեք գաւառակները կապուած էին Աղթամարի թեմին: Այս տեղեկութիւնները առնուած են Աղթամարի տեղեկագիրներէն:

4. ՄՕՏԿԱՆԻ ԳԱԻԱՌԱԿ

Տաբրոսի լեռնաշղթան Պիթլիսէն դէպի արեւմուտք կանգ կ'առնէ և ապա ուժգին ձախ թեւեր արձակելով՝ կ'առաջացնէ նոր լեռնաշղթայ մը, որուն մէկ թեւը կը տարածուի դէպի վանայ լիճը, իսկ միւս թեւը հարաւի ուղղութեամբ կ'երթայ հանդիպելու Սղերդի դաշտավայրին մէջ։ Ահա այս նոր լեռնաշղթայի հարաւային լանջերուն վրայ ինկած է Մօտկանի գաւառակը։

Մօտկանը լեռնոտ ու ապառաժոտ գաւառ մըն է։ Անոր ձորերուն և խորխորատներուն մէջէն բազմաթիւ առուներ կը հոսին, որոնք միանալով կը կազմեն Արեւմտեան Տիգրիսի մէջ թափուող Մօտկանի գետը։

Մօտկանը բաւական ընդարձակ գաւառ է և Սասունի բնական մասն է, որ վարչական բաժանման բերումով Պիթլիսի գաւառին միացուած է։

Ամենէն անձանօթ վայրն է Տաբօնի աշխարհին մէջ։ Հայաբնակ բաւական թիւով հայ փոքր գիւղեր կան, որոնք 3—5 տուն բնակիչ ունին, իսկ մեծ գիւղերը, ամենէն շատը՝ 40 տուն բնակիչ։

Մօտկանի մէջ բնակած Հայերը քրտական հոծ զանգուածներէն ճնշուած են և կտրանցուցած են ցեղապետական կառուց նկարագիրը։

Մուշի և Պիթլիսի Հայոց Առաջնորդարանները առյզ գաղափար մը չունէին այս գաւառի հայ ազգաբնակչութեան մասին։ Այդպէս չարաւնակուեցաւ նոյնիսկ Թուրքիոյ Սահմանադրութեան ընթացքին։

1916-ին երբ Մուշը գրաւուեցաւ, մեծ թիւով Հայեր եկան Մօտկանէն։ Մօտկանցի Մեհմէտ ազան զանազան Մուշ կը բերէր՝ իրեն խոստացուած գրամի փոխարէն։

Մօտկանի վիճակագրական տախտակը հոս նշանակելէն առաջ, Սասունի ընդհանուր վիճակագրութեան մէջ ալ պիտի զետեղենք՝ ամբողջական գաղափար մը ունենալու համար Սասնոյ մասին։

ՄՕՏԿԱՆԻ ԳԱԻԱՌԱԿ

Թիւ	Գ Ի Ւ Դ Ե Ր Ը	Տուճ
1	Կարբ . . .	6
2	Բռուտֆ . .	8
3	Մզռուկ . .	20
4	Որձեճիֆ . .	15
5	Գզեխ . .	14
6	Մեռեկ-բաղ . .	10
7	Հաւուս-բաղ .	10
8	Խուր . . .	10
9	Ասպիջեր . .	50
10	Կնճաւ . .	40
11	Մցու . . .	25
		208

Թիւ	Գ Ի Ւ Դ Ե Ր Ը	Տուճ
12	Քաշաղ . .	30
13	Մեծ-ձոր . .	3
14	Մրձաճիֆ . .	5
15	Բողճուս . .	10
16	Շեճ . . .	20
17	Արփի . . .	15
18	Նիչ . . .	15
19	Կրխուս . .	10
20	Մարմաճս . .	15
		123
	Ընդհ. գումար	331

Բ.

ՄՈՒՇԻ ԳԱՒԱՌԸ

Մուշի սանճագը Պիթլիսի նահանգի կեդրոնը կը գրաւէ իր մեծ դաշտով։ Մուշի արեւելքը Պիթլիսն է իր գաւառակներով. հիւսիսը կը գրաւեն Պուլանուխ, Մալազկերտ և Խնուս, հարաւը՝ Սղերդ և Սասուն, արեւմուտքը՝ Կենճ և Ճապաղջուր։

Մուշի սանճագին մէջ կը մտնեն. 1.— Մուշի Դաշտը, 2.— Սասունը (մէկ փոքր մասը), 3.— Պուլանուխ, 4.— Մալազկերտ, 5.— Վարդօ։

Մուշի սանճագի կեդրոնն է Մուշ քաղաքը։

Նախ ներկայացնենք Մուշ քաղաքը քանի մը թուական տուեալներով, և ապա անոր ենթակայ գաւառակները։ Հայութեան հոծ զանգուածները այս գաւառակներուն մէջ համախմբուած էին։

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔ

Մուշ քաղաքը կեդրոնավայրն էր Մուշի սանճագին։

Մուշ քաղաքը շինուած էր Ծիրնկատար գագաթի ստորոտը։ Վերին և Բերդի թաղերը կպած էին Արջգլորի քղանցքին, կռնակն ունենալով Կուրդուկի լեռնաշղթան։

Ծիրնկատարէն և Կուրդուկէն հոսող ջուրերը կը կազմէին Մշոյ գետակը, որ կ'անցնէր Զորու և Ս. Մարինէ թաղերէն և կ'իջնէր Մշոյ Դաշտ, միանալու համար Մեղրագետին։

Մուշ քաղաքի չորս կողմը այգեստաններ կային լեռնալանջերուն վրայ, որոնք գեղեցիկ զբօսավայրեր էին և կը ծառայէին որպէս ամառանոց։

Բերդի թաղը կը կոչուէր Ղուրթ Մահալլէսի։ Ըստ աւանդութեան, Գայլ Վահան Մամիկոնեանի բերդը շինուած էր այդ բլուրին վրայ։ Բերդին աւերակները միայն մնացած էին։ Թրքական թաղ մըն էր։ Սահմանադրութեան շրջանին այս թաղի երեւելի Թուրքերը չէին քաշուեր յայտնելու թէ իրենք Գայլ Վահանի ցեղէն են և թաղն ալ անոր անունով կը կոչեն «Ղուրթ» (Գայլ)։

Զորու թաղը գեղեցիկ դիրք մը գրաւած էր Մշոյ գետակի ափերուն վրայ։ Բարձրաւանդակին վրայ շինուած էր եկեղեցին և անոր կողքին՝ Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարժարանը։

Ս. Մարինէ թաղը Մշոյ կեդրոնը կը գրաւէր։ Բարձրաւանդակին վրայ էր Ս. Մարինէ եկեղեցին, Մուշ քաղաքի մայր եկեղեցին։ Նոյն թաղին մէջն էր Հայ Կաթոլիկներու շքեղ Առաջնորդարանը և Մուրատ Մխիթարեան վարժարանը։ Բողոքական հասարակութեան ժողովարանն ու դպրոցը նոյնպէս այս թաղին մէջ կը գտնուէին։

Գետակի եզերքին շինուած էր Հայոց Առաջնորդարանը։

Գետի արեւելեան կողմը նոր հիմնուած թաղ մը կար, որ կը կոչուէր Կոզու թաղ, Սաճկի Դուրանի ստորոտը։

Վերին թաղը լեռնական թաղ մըն էր։ Տուները ամփիթատրոնի պէս շինուած էին, ուս-ուսի բարձրանալով։ Վերին թաղեցիներու մեծամասնութիւնը Սասունէն հոն գաղթողներէն առաջացած էր։

Մշոյ դաշտէն եկողները հաստատուած էին Ս. Մարինէ և Զորու թաղերուն մէջ։

Մշոյ շուկան կը սկսէր Ս. Մարինէ թաղի վերջաւորութենէն և կ'երկարէր դէպի թուրք թաղերը։ Շուկան երեք կողմերէ շրջապատուած էր թուրք թաղերով։ Շուկային մէջ շինուած էր Ալատին փաշայի մզկիթը։

Տուզ-Մահլէ թաղը, որ Ջիգրաշէն հայ թաղի շարունակութիւնն էր և տուրան տեղ մը կը գրաւէր, մօտիկն էր Կառնեն հայ գիւղին։

Հոս շինուած էր մեծ զօրանոց մը, ուր միշտ երեք հազար թուրք զինուորներ պատրաստ վիճակի մէջ կը գտնուէին՝ Հայ Յեղափոխութիւնը ճնշելու համար։ Հոս հիմնուած էր մեծ բանտը, ուր հաւաքուած էին Տարօնի լաւագոյն զաւակները, շղթայակապ, բայց միշտ ազատատենչ։

Մուշը բաղկացած էր 12 մեծ ու փոքր թաղերէ։

Հետեւեալ ցանկը կը ներկայացնէ թաղերու տուներն ու ազգաբնակչութեան թիւը.—

ՄՇՈՑ ԹԱՂԵՐԸ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՄԲ

Թիւ	Թ Ա Ղ Ե Ր Ը	Հայ Տուն	Թուրք Տուն
1	Բերդի թաղ . . .		500
2	Վերին թաղ . . .	350	
3	Բուսի թաղ . . .	150	
4	Ս. Մարինեի թաղ .	350	
5	Խուրդեցց թաղ . .		50
6	Ջորու թաղ . . .	350	
7	Միհարա-Մահլա . .	50	400
8	Ջիգրաբեի թաղ . .	50	
9	Տուզ-մահլա . .		100
10	Քոթան-մահլա . .		150
11	Դաբ-մահլա . . .		700
12	Սուճրա-մահլա . .		300
		1300	2200

Այսպիսով Մուշը ունէր 3500 տուն բնակիչ, որոնցմէ 2200 տունը Թուրքերն ու Քիւրտերն էին, իսկ 1300 տունը՝ Հայեր։ Ընդունչի հաշուով, Հայերը կը հաշուէին 9000, իսկ Թուրքերն ու Քիւրտերը՝ 11,000, ընդամէնը՝ 20,000 բնակիչ։

Մուշի Հայերուն գլխաւոր զբաղմունքն էր վաճառականութիւնը և առանձնապէս արհեստները։ Մուշի չուկային մէջ կը հաշուէին մօտաւորապէս 800 զանազան տեսակի մանր ու մեծ կրպակներ, որոնցմէ 500-ը Հայերուն էին։ Հայ խանութպաններէն մօտաւորապէս 200-ը կերպասավաճառ էին. կային մանրամասնաւաճառութեամբ զբաղողներ, իսկ 300-ը արհեստաւորներ։ Արհեստներէն աչքի կ'իյնային կօշկակարութիւնը, ոսկերչութիւնը, դարբնութիւնը, պայտառութիւնը, ներկարարութիւնը, եւայլն։

Մշոյ մէջ տարածուած էր նաեւ բրուտութիւնը, որուն անունով, ինչպէս տեսանք, մէկ թաղը կը կոչուէր Բրտի թաղ։

Այս արհեստը այստեղ հասցուցեր էին բաւական նրբութեան։ Մուշի բրուտները հասարակ կաւէն նոյնիսկ բաժակներ կը չինէին, որոնք գիւղերուն մէջ իսկական բաժակները կը փոխարինէին։

Մուշը առաջնորդական քաղաք էր. այնտեղ կը նստէր թեմական առաջնորդը։ Հայերը ունէին 5 եկեղեցի, 5 թաղային դպրոց, մէկ օրիորդաց դպրոց և մէկ հատ ալ Միացեալ Ընկերութեան անունով։ Բացի այդ, Պատրիարքարանէն ստացուող նպաստներով երկու որբանոցներ կը պահուէին։

Մուշ քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւնը աշխոյժ, քաջակորով, հանրային ջիղ ունեցող ժողովուրդ մըն էր։ Տարօնի մտաւոր խանդավառ շարժումներու կեդրոնն էր։ Յեղափոխական և անձնուրաց երիտասարդութիւն մը հասունցաւ այս կեդրոնին մէջ և իր նշանակալից դերն ունեցաւ Տարօնի յեղափոխական շարժումներուն մէջ։

Մուշ քաղաքի ժողովուրդը նախաձեռնութեան ոգի ունէր և կարեւոր տեղ մը կը գրաւէր նահանգի առեւտրական կեանքին մէջ։

Նշանաւոր առեւտրական տուներ ունէին Նազարէթ Քէշիշեան, Մովսէսեանները, Շարաֆեանները, Ասլանեանը, Սահակեանները, Միրջանեանները, Սլկունիք, Սիրունեանները, Մեսրիկեանը, Փոթիկեանը, Բտէեանները, եւայլն։

Թուրքերու մեծ մասը, մինչեւ 1880 թուականները, պոստանճի և եշեքճի էին։

1. ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԸ

Մուշի Դաշտը, ինչպէս տեսանք բնութեան մեր նկարագրութենէն, կեդրոնական մեհեանի մը ապաւորութիւնը կը թողու, երբ կը դիտենք շրջապատող լեռներէն։

Դաշտը կը տարածուի վանի ծովակի արեւմուտքը։ Վանի լճի եզերքներուն վրայ բարձրացած են Նեմրութ և Գրգուռ լեռները, Մուշի դաշտի մուտքին կամար կապելով։

Դաշտը Գրգուռի սառրտոներէն կը տարածուի արեւմուտք, դէպի Ս. Կարապետ վանքը, մօտ 100 քիլոմեթր երկարութեամբ։ Դաշտի հիւսիսային սահմաններուն վրայ կը բարձրանան Քօսուրբի և Քարկէ լեռնաշղթաները, իսկ հարաւային սահմանին վրայ՝ Տաճոյ լեռնաշղթաները (Սիմ լեռը, Միրնկատաբը, Կորդուկը)։ Դաշտին լայնութիւնը 30—40 քիլոմեթր կը հաշուենք։

Մուշի դաշտէն ոլոր-մոլոր կ'անցնին Եփրատն ու Մեղրագետը։

Մուշի դաշտը, հին դարերուն, մրցարդ կը հանդիսանար Արարատեան դաշտին, որուն կէսը հազիւ ըլլար։ Տարօնը իր առատութեամբ, մշակոյթով և քաղաքական դերով, Արարատեան աշխարհին կը հաւասարէր։ Այս երկու մեծ նահանգները միշտ կը գործակցէին համահայկական ձեռնարկներուն մէջ։

Պատմական Հայաստանի մէջ, Տարօնը և Արարատեան աշխարհը, իբրեւ մշակութային վայրեր, նշանակելի տեղ գրաւեցին և վարիչը հանդիսացան հայ մտքի զարգացման։

Հինգերորդ դարուն, որ Հայոց Պատմութեան մէջ կը բնորոշուի որպէս մատեան չարժման դար, Տարօնը և Արարատեան դաշտը կանգնեցան չարժման գլուխը՝ իրենց անմահ գիւղակարներով։ Վռամշապուհ Թագաւորը իր չրջապատով Արարատեան ատանը կը ներկայացնէր, իսկ Ս. Սահակը և Ս. Մեսրոպը Տարօնի ոգին և չունչը կը բերէին գործին։ Անոնց գիւղակարութեամբ տեղի ունեցաւ հայ գիրերու գիւտը, թարգմանութիւնները և կրթական գործի կազմակերպումը։

Ուսանողական հռատանքը, որ կ'երթար Աղեքսանդրիա, Աթէնք, Բիւզանդիոն՝ ուսանելու և վերադառնալու Հայաստան՝ գլխաւորաբար այս երկու յուրթի դաշտերէն կ'երթար։ Տարօնի ուսանողներն էին՝ Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ, Դաւիթ Անյաղթ։ Արարատէն էին՝ եղնիկ Կողբացին և Ղազար Փարպեցին։

Արարատեան դաշտը ունեցաւ իր մատեան կեդրոնը՝ Էջմիածնի վանքը։ Տարօնի մէջ ծաղկեցաւ Գլակայ (Ս. կարապետ) հռչակաւոր վանքը, որ այդ դարերէն մինչեւ մեր օրերը մեծ ժողովրդականութիւն ունէր ամբողջ հայ ժողովուրդին մէջ։

Տարօնը անցեալի մէջ շատ բազմամարդ էր։ Այդ իսկ պատճառով՝ թէ մատեան և թէ քաղաքական կեդրոն կրնար հանդիսանալ։

Տարօնի ծաղկած քաղաքներն էին՝ Օձ, Վիշապ և Ջիւնակերտ, որոնց աւերակները միայն կը մնային մեր օրերուն։

Դաշտի գիւղերը բազմամարդ էին։ Ըստ Զենոբ Գլակի, Կվարսը ունէր 3012 ծուխ, Մեղրին՝ 2080, Խորոնքը՝ 1906։ Եթէ այս բոլորը չափազանցութիւն ընդունինք, կէսը յամենայն դէպս ճիշդ կ'ըլլար։

Ժամանակակից պատմութեան ընթացքին, այդ հոծ բազմութիւնները չկային, թէեւ Մուշի դաշտի նկարագիրը մնացած էր գրեթէ զուտ հայկական։

Մուշի դաշտի մեծ գիւղերն էին, Արեւելեան կողմը՝ Վարդենիս. Արեւմտեան ծայրը՝ Ղըզըլ-Աղաճ (նշանաւոր իր ծխախոտով) և Ջիարէթ, հիւսիսը՝ Ցրոնք և Աւրան, հարաւը՝ Խասգիւղը (որ գիւղաքաղաք մըն էր իր հոծ բազմութեամբ), կեդրոնը՝ Նորշէն և Սուլուխ գիւղերը։

Մշոյ դաշտի ժողովուրդը հողագործ և շինարար ժողովուրդ մըն էր։ Ազգային ոգիով ներշնչուած, ազգային ազատութեան նուիրուած, դիմացկուն և քաջ բազմութիւն մը ունէր Մշոյ դաշտը, որ ոչ միայն մարտական ոյժ մը եղաւ հայ յեղափոխութեան, այլեւ իր նիւթական զոհողութեամբ գերազանցեց ուրիշ շրջանները։

Մուշի դաշտն ունի 102 գիւղեր, որոնց ցուցակը կը ներկայացընենք ստորեւ.—

ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԸ

Թիւ	Գ Ի Ւ Գ Ը Ը Ը	Հայ Տուճ	Թիւ	Գ Ի Ւ Գ Ը Ը Ը	Հայ Տուճ
1	Աւզուս	60	28	Բեռդակ	100
2	Խրւճեր	20	29	Ֆօյօսիկ	30
3	Ծոգես	12	30	Հաւաստոռիկ	65
4	Ուօսամ	10	31	Սիճամեռկ	8
5	Աղբեճիս	80	32	Մառճկու-մզռեճ	10
6	Վարդեճիս	250	33	Առաղ	70
7	Արսօճ	126	34	Դիրեվաճ	75
8	Ղարս	80	35	Մօկուճ	50
9	Առճիս	70	36	Արդա-մզռեճ	12
10	Թրմեռդ	100	37	Հացիկ	30
11	Աւզաղբիւր	40	38	Բօստակեաճդ	80
12	Նոր-ֆաղաֆ	30	39	Ապլպուճար	20
13	Ալիգլբուճ	80	40	Դբվճիկ	30
14	Իրիզակ	50	41	Ցրօճ	500
15	Վարդխաղ	25	42	Խարբոս ճեռիճ	30
16	Ծղակ	20	43	Շեխուսուֆ	40
17	Երօսեր (յերօսեր)	70	44	Շեխբրիմ	30
18	Արգավաճ	80	45	Ցօրկօճ	50
19	Արագ	30	46	Ցուճաճ	83
20	Թիլ	50	47	Բրգլից	50
21	Ֆրդագում	150	48	Ալիջաճ	80
22	Մկրագում	80	49	Աղջաճ	120
23	Խասգիւղ	700	50	Ցարդերբ	80
24	Շմլակ	40	51	Նորօեճ	500
25	Բճդխճեր	8	52	Ալիզրճաճ	30
26	Ալվառիճջ	160	53	Սոխգում	120
27	Մառճիկ	15			2293
		2436		Գումար	4729

ՄՇՈՑ ԴԱՇՏ (ՏԱՐՕՆ)

ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԸ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Հայ տուն	Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Հայ տուն
54	Յողունք	90	81	Ալատին	8
55	Առինչ	150	82	Հերկերտ	20
56	Առինչվանք	60	83	Գոմս	70
57	Զափնայ	40	84	Խեյպեան	100
58	Աւտերազաղիքօշք	10	85	Մեղտի	25
59	Կառնեն	140	86	Հայքաղլու	40
60	Փեդար	30	87	Սորտար	60
61	Ջրիկ	120	88	Ուռուղ	100
62	Քարձոր	40	89	Տոմ	40
63	Խորոնք	50	90	Ըշքեֆթեան	15
64	Կեալախօլի	10	91	Հասանովայ	30
65	Գոմեր	80	92	Բաղլու	40
66	Բլել	20	93	Կրւարս	50
67	Քիւրտ–մեյդան	50	94	Զիարեթ	160
68	Շեխլան	80	95	Սեկրան	4
69	Աւզաղբիւր	40	96	Մուշաղշեն	60
70	Խզբլաղան	135	97	Փակ	4
71	Սընծնուտ	40	98	Ճապկիս	4
72	Յարտխօնք	40	99	Քրդսան	15
73	Փողրկով	40	100	Թախթալու	4
74	Խոփեր	30	101	Սարե-Կօլե	30
75	Խաշխալդաղ	60	102	Մօզբք	8
76	Սուլուխ	150	103	Ալիզուլում	30
77	Կուրաւու	90	104	Պիրզին	7
78	Ծխաու	45	105	Սահակ	2
79	Աւրան	200			926
80	Դերիկ	60		Գումար	2826
		1900		Ընդհ. գումար	7555

2. ՊՈՒԼԱՆՈՒԽԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Պուլանուխի գաւառը կ'իյնայ Մուշի ատենագին հիւսիս-արեւելեան մասին մէջ։

Երկրի կազմութիւնը մասամբ դաշտային է և մասամբ լեռնային. լեռնային է առանձնապէս գաւառի հիւսիս-արեւմտեան և արեւմըտեան մասերը, որոնց սահմաններուն վրայ կը բարձրանան Խամուրի չղթան և Մուշի դաշտի պատուար կազմող լեռները։ Բացի սակէ, գաւառի կեդրոնին մէջ կը բարձրանայ Բլէջան լեռը իր բազմաթիւ գագաթներով, որոնցմէ ամենք ծովի մակերեսէն 9000 ոտնաչափ բարձր են։

Բլէջանի լեռները, տարածուելով դէպի հարաւ, գաւառը վերին և ներքին Պուլանուխներու կը բաժնեն։

Դաշտային տեղերը գաւառակի երկու մասերուն մէջ ալ ինկած են։ Բլէջանէն դէպի արեւմուտք, ներքին Պուլանուխի մէջ կան բաւականին տափարակներ, որոնք բերրի դաշտեր կը հանդիսանան։ Վերին Պուլանուխի մէջ ուղիի ընդարձակ տափարակներ կը գտնուին, որոնք եփրատի լայնանիստ հովիտը կը հանդիսանան։

Պուլանուխը չրաւատ գաւառ մը կը համարուէր։ Նախ՝ Բլէջանէն դէպի հարաւ կը գտնուի Բաւլամա լիճը՝ իր մէջ թափուող գետակներով։ Երկրորդ՝ գաւառակի ամբողջ երկարութեամբ կը հոսի եփրատը, որուն մէջ կը թափուի Խնուսի գետը իր ճիւղերով և քանի մը այլ փոքր գետեր, որոնք առատօրէն գաւառի տափարակները կ'ոռոգեն։

Գաւառը իր կլիմայական յատկութիւններով և դաշտային կազմութեամբ ընտիր հացահատիկներ կ'արտադրէր, երկրագործութիւնը ժողովուրդի գլխաւոր զբաղմունքը կը կազմէր։ Զարգացած էր նաև անասնապահութիւնն ու խաչնարածութիւնը, չնայած այն ընդարձակ արօտատեղիներուն, որոնք փուռած են Խամուրի լեռներուն և Բլէջանի լանջերուն վրայ։

Պուլանուխի մէջ կային ուղիի քան 60 գիւղեր, որոնց 29-ը հայաբնակ էին։ Հայերուն հետ, ուղ-ուղ, խառն կ'ապրէին Քիւրտեր և Զերքէզներ։

Շրջանի կեդրոնավայրը կը համարուէր Կոփ ուռնը։

Պուլանուխի մէջ առաջ մնձ ու չէն գիւղեր չատ կային, բայց պարբերական հալածանքները հանգիստ չէին տուեր անոնց և տեղի էր ունեցեր այն սովորական երեւոյթը, որ յատուկ էր այդ երկրին։ Հայերը չարունակ գաղթեր էին, իսկ անոնց տեղը եկեր բռներ էին Քիւրտերը։

ՊՈՒԼԱՆՈՒԽԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Թիւ	Գ Ի Ւ Գ Ը Ը Ը	Հայ Տուճ	Թիւ	Գ Ի Ւ Գ Ը Ը Ը	Հայ Տուճ
1	Պրտոպ	4	16	Թեղուս	70
2	Խաչլու	10	17	Ոսճչոր	90
3	Փիրաճի	20	18	Ցակրակ	45
4	Խարաբաճիար	30	19	Գեաբօլաճ	30
5	Քեֆաուլու	100	20	Կոպակ	45
6	Բլուր	60	21	Շեխվոլի	5
7	Միրիպար	30	22	Կոպօ	60
8	Ալիպօճաճ	3	23	Թրխաեհճ	50
9	Լաբար	80	24	Կատկօճ	38
10	Շեխեաղուպ	120	25	Լիզ	200
11	Մեճիբլու	125	26	Ապրի	30
12	Կոփ	450	27	Մօլաֆեաճղ	25
13	Եօճճալու	250	28	Խօշկեալղի	120
14	Չամզաշխա	150	29	Շիրվաճշխա	150
15	Գարազել	85		Գումար	2475

3. ՄԱԼԱԶԿԵՐՏԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Մալազկերտի գաւառակը Մուշի սանճագի հիւսիս-արեւելեան ծայրին կը գտնուի։

Երկրի կազմութիւնը մեծ մասամբ դաչտային է մանաւանդ գաւառի կեդրոնական մասը. իսկ գաւառի հիւսիսային և հարաւային ծայրերը լեռնոտ են։

Հիւսիսային սահմանի վրայ ցցուած է Սիփանը, որուն փէշերը ալիքի նման կը տարածուին դէպի Մալազկերտ։ Ուրիշ գագաթ մըն ալ կարեւորն է որ կը ցցուի Մալազկերտի և Ալաշկերտի սահմանին վրայ։

Ահա այս երկու լեռներուն մէջ փռուած էր Մալազկերտի տափարակը։

Մալազկերտի քանի մը մասերը կ'ոռոգուէին ընտիր հոսանահանիկներ։

Մալազկերտի գաւառակը կը հաշուէր 126 գիւղ, որոնցմէ 40-ը միայն հայաբնակ էին։ Ընչին քանակութեամբ Հայկեան հետ միասին կ'ապրէին նաեւ Քիւրտեր։

Գաւառակի կեդրոնը Մալազկերտի փոքրիկ բնդոքաղաքն էր։

ՄԱԼԱՋԿԵՐՏԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ն Ր Ը	Հայ տուն	Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ն Ր Ը	Հայ տուն
1	Բագրան	15	22	Խանբէ	5
2	Եկմալ	15	23	Հասան-Փաշա	7
3	Խաթալի	6	24	Նորաֆին	90
4	Եարամիշ	7	25	Գերանլրդ	9
5	Սարտաւուտ	5	26	Իկնախօճէն	25
6	Թոնթրակ	35	27	Ըրզադի-Խասմիկ	44
7	Տերիկ	60	28	Մրխջին	15
8	Ակներ Վեր.	30	29	Խանօղլի	15
9	Ակներ Ներք.	5	30	Ռստամ-գեղուկ	136
10	Շեյթանաւա	3	31	Խոթանլու	65
11	Մանազկերտ	80	32	Խօշաճին	5
12	Մօլաբաբ	10	33	Սուլթանլու	40
13	Մարմուս	25	34	Կրսէն	8
13	Ղարաղայա	50	35	Կուշտեան	15
15	Տօլաղբաշ	40	36	Մալա-Մրստաֆա	30
16	Հասուններ	30	37	Ինտրիչի-գեղ	10
17	Փրեմասեան	3	38	Բօյի-չապղուն	6
18	Հաճիբօթ	8	39	Տորոխան	30
19	Կանիկոր	15	40	Բանգտէն	25
20	Տուկնուկ	80			
21	Խարաբախանի	47		Գումար	1149

4. ՎԱՐԴՈՅԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Վարդոյի գաւառակը կ'իյնայ Մուշի դաշտի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, բիւրակնեան լեռնադաշտի վրայ։ Բիւրակնեան գագաթներէն մէկը իր լանջերով և ջրերով կ'իջնէ դէպի Խնուս, իսկ միւս գագաթը իր ջրերով կ'իջնէ դէպի Վարդոյի հայ գիւղերը, կազմելով Պինկէօլի գետը որ Չարպահարի մօտ կը միանայ Եփրատին (Մուրատ գետ)։

Վարդոյի շրջանը իսկական Բիւրակնեան ծաղկաւէտ շրջանն էր, ուր կային 6 հայաբնակ գիւղեր։ Իսկ քիւրտ գիւղերուն (անշուշտ փոքրաթիւ տուներով) թիւը հարիւրի կը հասնէր։ Ջիբրանցի քիւրտ աշիրէթի տիրապետութեան շրջանակն էր ուր կային 5 չերքէզաբնակ գիւղեր ալ։

Վարդոյի շրջանը ոչ միայն անասնաբուծութեան աննման վայր մըն էր, այլեւ երկրագործական ամէն կարելիութիւն ունէր։

ՎԱՐԴՈՅԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Թիւ
1	Ամարան	15
2	Կիւմկիւմ	60
3	Յաներ	18
4	Բազրկան	80
5	Կունտեմիր	51
6	Տոսան	
		268

Ծանօթ.— Վարդոյի շրջանը անցեալի մէջ հոծ հայութիւն ունեցած է։ Այժմ զուտ քրտական գիւղի վերածուած բազմաթիւ վայրերուն մէջ եկեղեցիներու, վանքերու և հայկական գերեզմանոցներու աւերակները անմիջապէս աչքի կը զարկեն։

Գեղամ Տէր Կարապետեան 30 եկեղեցիի և վանքի աւերակներ կը մատնանշէ այս շրջանին մէջ։

Վարդոյի գիւղերու բոլոր տուներու գումարն էր 268 տուն։ Եթէ ամէն տան մէջ եօթ հոգի հաշուենք, կ'ունենանք 1676 անձ, ըստ 1912 թուի վիճակագրութեան։ Մինչդեռ Վեթալ Քենիի 1891-ի վիճակագրութեան համաձայն Վարդոյի շրջանն ունէր 7994 հայեր։

Համեմատութեան եզրերը հոս կը պակսին։

Գ.

ԿԵՆՃԻ ԳԱՒԱՌԸ

Կենճը կ'իյնայ Մշոյ դաշտի արեւմտեան հարաւը։ Տարկոչ լերան փէշերուն տակ, Մուրատ գետի եզերքին կայ հնադարեան Արշէն աւանը, որուն անունով երբեմն կը յիշուի ԱՐՇԷՆ գաւառը։

Հաւանաբար հին Արշամաշատը կամ Աշմուշատն է։ Գաւառի արեւելեան մասերը և Ճապաղ-Ջուրի շրջանը հոծ քրտութեամբ բնակուած էին։

Կենճը ունէր երեք գաւառակներ.— Խուլբ (որուն մէջ կը մըտնէին Խիանք և Տալուորիկ), Կենճ և Ճապաղ-Ջուր։

Կենճի և Ճապաղ-Ջուրի գաւառակներէն զատ միւս գաւառակները Սասունի անբաժան մասերն էին։

Թուրք կառավարութիւնը Սասունի հաւաքական ամբողջութիւնը քայքայելու համար՝ անոր գաւառակներր կտրատած և միացուցած էր Պիթլիսի, Մուշի, Սղերդի և Կենճի գաւառներուն։ Այս բացայայտ պարագան նկատի առնելով՝ մենք Սասունի վիճակագրութիւնը պիտի ներկայացնենք առանձին գլուխով։

Կենճի գաւառի վիճակագրական ցուցակը, ուրեմն, պիտի ներկայացնէ Կենճի և Ճապաղ-Ջուրի երկու գաւառակները, որոնց մէջ հայութեան թիւը շատ նուազ էր։

ԿԵՆՃԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն	Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն
1	Արշեն	30	10	Ղամարա	7
2	Փարխու	12	11	Կրբնկան	4
3	Կրծու	22	12	Քխմուs	6
4	Բողի	6	13	Օղնուs	32
5	Խարապէ	15	14	Այի Փիրան	8
6	Պոկլան	8	15	Կիլեն	35
7	Անգակ	6	16	Թոխլիան	15
8	Նորեկ	6		Գումար	237
9	Ճապկնուs	25			

ՃԱՊԱՂ-ՋՈՒՐԻ ԳԱՒԱՌԱԿԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն
1	Չավլիկ	65
2	Մաsրակ	50
3	Սիմսոր	6
4	Դարպասան	8
5	Տրf	18
6	Փարխանդ	60
	Գումար	207

Դ.

ՍՂԵՐԴԻ ԳԱՒԱՌԸ

Սղերդ Պիթլիսի նահանգի ամենէն հարաւային գաւառն էր, որ ունէր 7 գաւառակներ, ընդհանրապէս հոծ քրտութեամբ բնակուած։

Տիգրիսի բազմաթիւ դետակներով ոռոգուած երկիր մըն էր, հացահատիկներով առատ, իսկ խաղողի և այլ պտուղներու տեսակէտէն առաջնակարգ տեղ մը կը գրաւէր։

Գաւառի կեդրոնը Սղերդ քաղաքն էր, որ ունէր 15·000 բնակիչ, որոնցմէ 3300-ը Հայեր էին։

Ըստ Վիտալ Քինէի, Հայերու թիւը Սղերդի գաւառին մէջ կը հաչուէին 30·000։ Հալածանքներու բերումով, 1895-էն ետք քիչ մը պակսեցաւ այդ թիւը։

Սղերդի շրջաններէն ոմանք Սասունի լեռնային գաւառներն են և առանձին նշանակուած են Սասունի ցուցակներուն մէջ։

Առհասարակ, լաւ ուսումնասիրուած շրջան մը չէ։ Կանոնաւոր ցանկեր կը պակսին։ Ռէնավանի շրջանը, ինչպէս նաեւ ներքին Խարզանը, իրենց մէջ կը հաչուէին բազմաթիւ հայ գիւղեր, որոնք ընդհանուր անունով Պըչէրիկի հայութիւնը կը ներկայացնէին։ Պըչէրիկի բազմաթիւ գիւղերէն, վերջին 25 տարիներու ընթացքին, Սիւրիոյ Ճեզիրէի շրջանը անցան 5000-է աւելի քրտախօս հայեր, որոնցմէ մէկ մասը Հայաստան գնաց ներգաղթի ժամանակ, իսկ միւս մասը կը մնայ Ճեզիրէ և բարգաւաճ վիճակ մը ունի։

Նոր սերունդը հայախօս է, կրթուած նոր բացուած դպրոցներուն մէջ։

ՇԻՐՎԱՆԻ ԳԱԻԱՌԱԿԸ

Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն
1	Կարվէ	7	9	Մադան	30
2	Խանդակ	20	10	Դէրավէլ	30
3	Քէօսախ	5	11	Քօֆրա	20
4	Սմխոր	60	12	Գօնդէ-գիզան	10
5	Գորիհան	50	13	Նրբայն	50
6	Քէլին	10	14	Սեզէր	20
7	Դէրեկ	15		Գումար	340
8	Բըրկ	13			

ԲԱՐՎԱՐԻ ԳԱԻԱՌԱԿԸ

Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն
1	Ոզիմ	150	11	Կէփ	12
2	Հակուկ	20	12	Առխէ	15
3	Հաւելանց	30	13	Ասրան վերին	15
4	Մայրկ	25	14	Ասրան ներքին	10
5	Պօրմ	80	15	Ռաբանօկ	20
6	Պանիհան	15	16	Ասէլ	50
7	Սանու	5	17	Դրհ	200
8	Խօսխէր	30	18	Դէմթաղ	18
9	Դաշտով	7	19	Պէրօզ	20
10	Հէշաս	15		Գումար	739

Ե.

ԽՆՈՒՍԻ ԳԱՒԱՌԸ

Խնուսի գաւառի կեդրոնը Խնուս բերդաքաղաքն էր, որ կը գըտնուէր Բիւրակնեան լեռներու արեւելեան ստորոտի ձորակի երկու լանջերուն վրայ։ Քաղաքի դիրքը դեղեցիկ էր և բանաստեղծական։ Զորէն կը վազէ Խնուսի գետը, որ կը բխի Բիւրակնի արեւելեան գագաթէն։ Քաղաքի տունները կը գտնուէին գետի ձախ ափին, ձորի մէջ։ Գետի աջ ափին, կարծր ժայռերու մէջ չինուած էր բերդը։

Խնուս քաղաքը ունէր 925 տուն բնակիչ, որմէ 325 տուն հայերն էին 2500 բնակիչով, իսկ մնացածները Թիւրք և Քիւրտ էին։

Խնուս քաղաքը Խնուսի գետով կը բաժնուէր երկու մասի։ Աջ կողմի թաղամասերն էին Խաստալար, Ճրռթմահլէ, և Բաղջէ։ Ձախ կողմը հաստատուած էին Հիւսէյն-Աղայի թաղը, Ժամու թաղը և Պալու-Քիթ թաղերը։ Կար նաեւ Խայապաշին, որ ամենէն ընդարձակ թաղն էր, ուր հիմնուած էին դատարանը, զօրանոցը, թրքական միջնակարգ դպրոցը, նոր մզկիթը և բանտը։

Ժամու թաղի սկզբնաւորութեան, գետին առընթեր, ժայռին վրայ կառուցուած էր Ս. Աստուածածին քարաչէն եկեղեցին, որուն կողքին կար ծաղկոց-դպրոցը և Միացեալ Ընկերութեան նորակառոյց քարաչէն վարժարանը, առաջնորդարանը և երիտասարդաց ակումբը։

Խնուս քաղաքը առեւտրական կեդրոն մըն էր։ Սերտ յարաբերութիւն ունէր Էրզրումի, Պիթլիսի և Մուշ քաղաքներուն հետ։

Սահմանադրութեան շրջանին կրթական և ազգային եռուն կեանք մը ունեցաւ Խնուս քաղաքը։ Այդ շրջանին կառուցուեցան դպրոցը, առաջնորդարանը և ակումբը։

Խնուս քաղաքի ընտանիքներէն կրնանք յիշել Տիրացեան Սարաֆ Եղօն, Միլաթպաշեանները, Սիմոնեանները (Ալթիպարմաղենք), Մահտեսի Գէորգեան, Միքայէլեան եղբայրները, Շահմուրատեան, Մահտեսի Յովհաննէսեան, Խալօ Մելքոն, Քրմոյեաններ, Փոթիկեան, Աւագեան, Թէրզի Յովհաննէս, Խաչօ Սեդրակ, Սրգէ Գրիգոր և աղաքը՝ Խաչատուր և Արամ (Ե. Մելիքեանի մեծ հայրը և մօրեղբայրը)։ Կային նաեւ Պիթլիսցի վաճառականներ։

Խնուսի գաւառը ունէր 38 հայաբնակ գիւղեր, որոնց ոմանց մէջ կը բնակէին քիչ թիւով քիւրտեր։

Խնուսը նոյնպէս անջատուած էր Տարօնէն և կառավարական վարչութեամբ կապուած էր Էրզրումի նահանգին։

Հետեւեալ վիճակագրական և բաղդատական ցուցակը պատրաստած է ԵՂԻՇԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆ։

ԽՆՈՒՍ

		Մանուկ Կ. Միրաթարեան 1885	Ռնդեանի Բրչիկ բանաստան 1905	Իմ կազմածս 1915	
		ՀԱՅ ՏՈՒՆ	ՀԱՅ ՏՈՒՆ	ՀԱՅ ՏՈՒՆ	ՊՈՒՐ ՏՈՒՆ
1	Խնուս-բերդ	180	160	325	600
2	Արօս	36	45	48	5
3	Աղճամելիք կամ Խաչամելիք	36	25	45	7
4	Անտալագոմ	—	—	5	—
5	Գօվանդուկ	90	80	120	—
6	Գարաքեօփրի	65	57	150	5
7	Գարաչօպան	150	130	220	—
8	Գոլճիսար կամ Խոլհասար	—	—	2	15
9	Գոպալ	37	59	56	25
10	Գարապուրաք	—	—	4	10
11	Գաբրելի-գոմ	—	—	13	—
12	Գրզմուսա	20	—	—	10
13	Ենիքեօյ	25	30	50	5
14	Եահեա	28	22	40	10
15	Ելպիս	50	52	65	10
16	Եղրդլու կամ Գասպարի գեղ	—	—	5	—
17	Լաքպուտաղ	20	12	—	25
18	Խրբ	45	22	40	24
19	Խոզլի	85	84	120	5
20	Խրմխայա	26	19	45	6
21	Խալչաուշ կամ Խաչալոյս	50	48	85	90
22	Խօզան	—	—	4	10
23	Թանտրլի կամ Թոնդրակ	—	—	5	15
24	Թարաձիգ	—	—	5	—

ԽՆՈՒՍ

		Մանուէլ Կ. Միրաքորեան 1885	Բնաշխարհիկ բառարան 1903	Իմ կազմածս 1915	
		ՀԱՅ ՏՈՒՆ	ՀԱՅ ՏՈՒՆ	ՀԱՅ ՏՈՒՆ	ՔՈՒՐԴ ՏՈՒՆ
25	Հարամիկ	93	112	150	35
26	Մարուֆ (մարդ)	28	26	45	—
27	Շապատին	23	22	50	—
28	Պուրնազ կամ Բուռնազ	30	30	40	5
29	Պեկուրտի	—	—	4	15
30	Չեվիրմէ կամ Չաուրմա	115	108	180	4
31	Սալուորի կամ Սարուսլի	10	10	30	8
32	Սառլու կամ Սառլի	20	33	45	5
33	Սօկիւթլի	12	—	—	15
34	Տուման	45	35	90	20
35	Քաղքիկ	43	45	110	15
36	Մժնկերտ	15	—	5	40
37	Մօ ատաուտ	—	—	1	12
38	Փայկ կամ Հայկ	50	—	—	35
	Գումար	1426	1273	2042	1026

ԽՆՈՒՍԻ ՀԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԸ

Եղիչէ Մելիքեան իր «Վիճակագիր Խնուս (Հարճ) գաւառի եւ Թոնդրակեցոց աղանդին եւ բողոքականութեան կապը ի Խնուս» գրքոյկին մէջ, բողոքական շարժումի մասին հետեւեալը կը գրէ.—

«1839-ին երբ Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը էրզրում կը հաստատուի, նոյնպէս Չէվիրմէ գիւղէն՝ Թոնդրակեցոց աղանդի հետեւորդներէն Մալօ Մեսրոպեան (*) կ'երթայ էրզրում կը անսակցի Ամերիկեան Միսիոնարաց հետ, հասկնալու թէ ի՞նչ է անոնց քարոզած վարդապետութիւնը։ Միսիոնարաց առած ծանօթութիւնները համադրելով իր հետեւած աղանդին նմանութեան եզրեր կը գտնէ, վերադառնալով իր գիւղը կը հաւաքէ իրեն դաւանակից Պետրոս Գալանճեան, Յարութիւն Թարկէեան և Պազտասար Պրէկեան, անոնց կը պատմէ բողոքականութեան վարդապետութիւնները. ժողովականները միաձայնութեամբ կ'ընդունին թէ բողոքականութեան վարդապետութիւնները և իրենց՝ Թոնդրակեցոց աղանդը համանման են, ասով կը կողմնն բողոքական համայնք մը և կը դիմեն էրզրումի Ամերիկեան բողոքական միսիոնարաց խնդրելու իրենց համար քարոզիչ մը կամ ինչպէս սովոր են բողոքականները կոչել՝ աւետարանիչ մը։ Միսիոնարութիւնը ընդառաջելով կը ղրկէ Մարտիրոս անունով ուսուցիչ-քարոզիչ մը։

Առաքել Յովհաննէսեան կ'ըլլայ առաջին բողոքականը Հարամիկի մէջ, (տարակոյս չկայ որ Ա. Յովհաննէսեան Թոնդրակեցոց աղանդի հետեւորդ մը եղած է, քանի որ իր քոյրը ամուսնացած էր աղանդաւոր Մալօ Մեսրոպեանի հետ, քանզի Հայաստաննեայց Առաքելական եկեղեցւոյ օրէնքով արգիլուած էր աղանդաւորներու հետ կնութիւն), կարդացողը մը ըլլալով և դէպի ուսումը մանաւանդ սէր ունենալով, իր ընդունած նոր աղանդը պատեհութիւն կու տայ իրեն դըպրոց բանալու։

Առաքել Յովհաննէսեան՝ Ամերիկեան Միսիոնարական դրամին օժանդակութեամբ կը չինէ բողոքականաց ժողովարան-դպրոց։ Բողոքականները կ'ուզենան բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած հետեւեալ պատուելի-քարոզիչ-վարժապետները.— Պատ. Սիմոն Դաւիթեան (Սասունցի), Պատ. Պօղոս Քարահասանեան (Պիթլիսցի 1895-ի դէպքէն վերջ Հարամիկէն գաղթած Ամերիկա և հաստատուած Ֆրէզնօ, Քալիֆորնիա, ուր և վախճանած)։ Քարոզիչ Հաճի Յովհ. Բարազամեան (Քղեցի, ծա-

(*) Այս ծանօթութիւնները ինծի հաղորդած է 1936-ին գրաւոր կերպով հիւանդացիս Սահակ Առաքելեան (Հրլօ Ըռքէ Սահակ), որ Ամերիկա եկած էր 1889-ին եւ կը բնակէր Պոսթըն, Մէս. եւ կը գրաւէր լուսանկարչութեամբ, յիշեալ Մալօ Մեսրոպեան իր հօրաքրոջ ամուսինն է եղած, եւ իր հայրն ալ հետեւորդ մը եղած է Թոնդրակեցոց աղանդին։ Աղանդաւորներու հետ խառն ամուսնութեան արգելքը կը շարունակուէր անոնց բողոքականութեան յարելէն յետոյ իսկ, թէեւ մեղմ կերպով։

նօթ նաեւ «Հաճի Գռպզ» ժողովրդական անունով, վախճանած 1914-ին, Ղարսի Շօրակեալ գաւառը), Պատ. Գարեգին Չիթճեան (Խարբերդցի, փեսան Առաքել Յովհաննէսեանի, յայտնի յեղափոխական գործիչ Վեր. Հնչակեան, սպաննուած Ռուսաստանի Օտեսա քաղաքը 1903 Յունիսին)։ Քարոզիչ-վարժապետ Յովսէփ Պարոնեան (Պիթլիսցի, զոհ 1915-ի տարագրութեան)։ Պատ. Մատթէոս Հովիւեան։ Քարոզիչ-ուսուցիչ Արշակ Թիւթիւնճեան (Երզնկացի, 1915-ի տարագրութեան քշուած Մարզուանէն)։ Պատ. Թադէոս Ղուկասեան (Երզնկացի, զոհ 1915-ի տարագրութեան)։

Խնուսի մէջ բողոքականութիւնը մուտք գտած էր հետեւեալ Հայ գիւղերու մէջ.— Չէվիրմէ, Հարամիկ, Խոզլի, Եէնիքէօյ, Պուռնազ, նաեւ Խնուս-Բերդաքաղաքը։ Քաղաքին մէջ իրենց թիւը չատ սահմանափակ էր, և եղածներն ալ Պիթլիսէն գաղթող բողոքականներ էին։ Բնիկ Բերդիցիներէն բողոքականութեան հետեւողներ չեն տեսնուած։ Հարամիկ գիւղին մէջ կային 25—30 ընտանիքներ, անոնցմէ միայն հետեւեալ չորս ընտանիքներն էին որ բնիկ գիւղացիներ էին, Հըլօ Ըռքէ տուն՝ (Առաքել Յովհաննէսեան), Միրագենց տուն, Իրիցու Կարապետի տուն, Գեւոյ Պետոն և իր եղբայրները, իսկ մնացեալները եկուորներ էին, Պիթլիսցի, Բուլանուխցի, Մշեցի (բրուտներ) և Խարբերդցի։

25,000-է աւելի հայութիւն ունեցող Խնուսի գաւառին մէջ՝ բողոքականները հազիւ թէ 5-600 կը հաշուէին»։

Զ.

ՍԱՍՈՒՆ

Մուշի գաւառին մէջ մտած Սասունի գաւառը մէկ փոքր մասն է Սասունի լեռնաշխարհին։ Այդ պատճառով, Սասունի բոլոր գաւառներու ցանկը պիտի զետեղենք այս գլուխին տակ, որպէսզի լրիւ գաղափար մը կազմուի այս պատմական լեռնաշխարհի մասին։

Սասունը հսկայ լեռներու, խորունկ ձորերու կուտակում մըն է։ Լեռները մէկը միւսին վրայ հեծած, իրարու սեղմուած, այլազան ուղղութիւններով լեռնաշղթաներ կազմած և երբեմն ալ դուրս պոռթկացող լեռնագագաթներով վեհապանծ աշխարհ մը կը կազմեն։

Սասունի հարաւային դաշտը Տիգբանակերտի ընդարձակ հովիտն է, որուն Սասունցիները կը կոչեն Ներքին դաշտ. իսկ հիւսիսը՝ Մուշի դաշտն է, որուն շատ յաճախ կ'անուանեն Վերին դաշտ։

Սասունի լեռնագագաթներէն կը ճիւղաւորուին լեռնաշղթաներ, կը կազմուին լեռնակուտակներ, շրջապատուած խոր ձորերով ու այդպիսով կը սահմանաւորեն այն գաւառներն ու գաւառակները, որոնք Սասունի շրջանին մէջ կը մտնեն։

Անտոքի, Ծովասարի և Կորտուքի միջեւ ինկած տարածութիւնը, որ համեմատաբար ցած է և փոքր դաշտային մաս մը ունի, կը կոչուի Շատախի շրջան։

Շատախի շրջանը Է. դարուն կը կոչուէր Արջոնց շրջան և իշխանը՝ իշխան Արջոնց։ Այս շրջանի երեք նշանաւոր գիւղերը — ՇԷՆԻԿ, ՍԵՄԱԼ և ԿԷԼԻԷԿՈՒԶԱՆ — հնադարեան կնիք մը չունին, հնադարեան յիշատակարան մը չունին, որ շատ հին անցեալ մը ոգեկոչէր։ Այս երեք գիւղերը հայերէն անուն չունին, այլ քիւրտերէն։

Շատախի միւս գիւղերը հնադարեան յիշատակարաններ շատ ունին։

Շէնիկ և Սէմալ բաւական դաշտային տարածութիւն ունին, ինչ որ շատ հազուադէպ է Սասունի լեռնակուտակին մէջ։ Հոն կը ցանէին ցորեն, ծխախոտ, եւայլն։

Կը թուի թէ ԺԴ. դարէն ետք Սասունի զանազան կողմերը խուժող քիւրտերը եկած և տեղաւորուած են այդ տեղ։ Հաւանաբար Խուլբի Շէն աւանէն, որ զետեղուած է Տարկոչի և Անտոքի ստորոտները և Պոզըկանէն։ Շէնէն բաժնուողները հիմնած են փոքր շէն մը և անունը դրած են Շէնիկ։ Երեք տուն ալ տեղաւորուած են Սէմալ, որ նախորօք քիւրտ երեք տունէ բաղկացած էր, ինչպէս կ'երեւի իր անունէն (Սէմալ = երեք տուն)։

Իսկ Կէլիէկուզանը Անտոքի խորխորատ ձորն է, որ կ'երկարի

20-25 քիլոմեթր երկարութեամբ, մինչեւ Եղկարտի անդունդը, որուն վրայ կայ Սատանու կամուրջը։

Ընկուզենիներու այս ձորը շատ փոքր արտեր ունի։ Պաշտպանուած է Անտոքով և Կռըչիկով։ Ինքնապաշտպանութեան խորխորատ մը, լեռնային թիկունքներով։ Այդ ձորին մէջ բնակած ըլլալու են թափառաշրջիկ քիւրտեր, անասնապահութեամբ զբաղելով։

Կէլիէկուզան ունի հին իսլամական լքուած գերեզմանատուն մը։ Հայոց եկեղեցին և գերեզմանատունը քանի մը դարու հնութիւն ունին միայն։ Կէլիէկուզանի շրջանը կը կոչուի նաեւ Պոզըկան. երեւի առաջ Պոզըկցի քիւրտերու շրջանը եղած է։

Այս երեք դիւղերը Սասունցի Հայերու կողմէ գրաւուած են ԺԵ.-ԺԷ. դարերուն։ Հաւանաբար նեղուելով Պոզըկանցի քիւրտերէն, Խուլբի Շէնէն և մօտակայ շրջաններէն, ուրկէ կ'անցնէր կարաւանային ճանապարհը, քաշուած են դէպի Անտոքի և Կուրտըկի կողմը և կռիւով տիրած են այդ շրջաններուն՝ հալածելով նորեկ քիւրտերը։

Այսպիսով Խուլբի-Շէն աւանը իր շրջանով դարձած է զուտ քրտական, իսկ Շէնիկ, Սէմալ և Կէլիէկուզան՝ զուտ հայկական։

Շատեր ճշգրիտ գաղափար մը չունին Սասնոյ աշխարհի մասին։ Ոմանք չփոթութեան մատնուած են պետական և վարչական բաժանումներու պատճառով։ Ատեն եղած է որ Սասունը ամբողջովին ենթարկուած է արաբ էմիրութիւններուն. որոշ ժամանակ մը մաս կազմած է Տիարպէքիր նստող Ուղուն Հասանի քրտական Գոյունլի իշխանապետութեան։ Թրքական վարչութեան օրերուն, երբեմն Տիարպէքիրի, երբեմն Էրզրումի և վերջը Պիթլիսի նահանգին միացուած է։ Այս պատճառաւ Սասունի գաւառակներէն ոմանք այս ու այն շրջաններուն մէջ զետեղուած են։

Սասունի բարբառը ուսումնասիրող Վարդան Պետոյեան (Սասունցի — Կէլիէկուզան գիւղէն) Սասունի տասը շրջաններուն վիճակագրութիւնը տուած ժամանակ՝ «Բուն Սասուն» անունը կու տայ Պոզըկանի (Կէլիէկուզան) շրջանին (*)։ Այդպիսի որակում մը անճիշդ է։ «Բուն» և «ոչ-բուն» Սասուն գոյութիւն չունի։ Բռնաչէն, Խոյթ, Մարաթուկ, Հազօ, Բսանք, Տալուորիկ, Խիանք, Խուլբ և Շատախ՝ հին դարերէն սկըսեալ՝ Սասուն անունը կրած են։ Թոռնիկ Մամիկոնեանի հիմնած Սասնոյ Իշխանապետութիւնը 1081 թուականին աւելի ամբողջական միութիւն մը ստեղծած է և տեւած է մինչեւ 1375 թուականը։ Նոյնիսկ 1440 թուականին Սասնոյ իշխանապետները Ուղուն Հասանին հետ դաշնակցած են ընդդէմ Օսմանեան Սուլթաններուն, Բիւզանդիոնի անկումէն առաջ։

Եթէ Յեղափոխական շրջանի (1880-1908) կռուող Սասունը կ'ու-

(*) Վ. Ա. ՊԵՏՈՅԵԱՆ.— «Սասունի Բարբառը», էջ 171, Երեւան 1954, Պետհրատ:

զուի ակնարկել, անշուշտ ընդունելի է։ Ազատագրական շարժման այդ երեսուն տարիներուն Անտոք, Ծովասար և Գիփին լեռնագագաթներուն շուրջ և խորխորատներուն մէջ զետեղուած շրջանները եղան տեւական ճակատամարտերու դրօշակիրը։ «Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին ազատութեան դրօշակ» երգը այդ շրջաններու խոյանքներու փառաբանանքն է, ինչպէս պիտի տեսնենք Յեղափոխութեան պատմութեան էջերուն մէջ։

Այս դիտողութենէն ետք, արդար է յայտնել թէ Վարդան Պետոյեան բաւարար բարեխղճութեամբ աշխատած է լրացնել Սասունի գիւղերուն ցանկը և վերապրող Սասունցիները հարցաքննելով՝ բազմաթիւ տեղանուններ աւելցուցած է մինչ այդ լոյս տեսած վիճակագրական տախտակներուն վրայ։ Մօտըկանի, Խոյի, Մարաթուկի, և այլ շրջաններու գիւղերէն ոմանց տուներու թիւը շատ աւելի բարձր նշանակուած է, քան Մշոյ Առաջնորդարանի ցոյց տուածը։ Արդէն այդ շրջանները հեռու էին Մուշէն, հաղորդակցութիւնը քիչ էր։ Գաւառակներէն ոմանք խուլ և անծանօթ անկիւններ կը մնային։ Վ. Պետոյեանի թիւերուն վերապահութեամբ նայելով հանդերձ՝ իրականութեան մօտիկ կը գտնենք։

Վիճակագրական բոլոր տախտակներուն մէջ մէկ գաւառակէն միւս գաւառակին գիւղեր փոխանցուած են անծանօթութեան պատճառով։ Ուշադրութեամբ կարելի ճշդումներ ըրած ենք, ճշգրիտ պատկեր մը ունենալու համար։

Սասնոյ լեռնաշխարհը ունէր մօտ 550 հայկական և քրտական գիւղեր, որոնց կէսը փոքր գիւղեր էին, 7—15 տուներէ կազմուած։ Հայերը 153 մեծ ու փոքր գիւղերու մէջ կը բնակէին։

Սասունի 550 գիւղերը կը կառավարուէին չորս գաւառապետներով (գայմագամ)։ Ա) ԽԱՊԵԼՃՕԶԻ գաւառակապետը, որ կ'ենթարկուէր Մուշի գաւառապետին, Բ) ԽՈՒԼԲԻ գաւառակապետը, որ կը նստէր ՓԱՍՈՒՐ գիւղաքաղաքը և կ'ենթարկուէր Կենճի գաւառապետին, Գ) ՀԱԶՈՅԻ գաւառապետը որ Սղերդի գաւառապետութեան հետ կապուած էր, Դ) ՄՕՏԸԿԱՆԻ գաւառապետը, որ կ'ենթարկուէր Պիթլիսի գաւառապետին։

Կառավարական այս չորս շրջաններով սահմանափակուած չէր Սասունը, որ բաժնուած էր տասէ աւելի ինքնուրոյն շրջանակներու, որոնք իրենց յատուկ անուններն ունէին և առաջացած էին աշխարհագրական հարկադրութեամբ։

Սասունի վիճակագրութիւնը պիտի աշխատինք պատկերացնել այդ ինքնուրոյն շրջաններու վիճակագրական տախտակներով։

Այդ ինքնայատուկ շրջանները հետեւեալներն էին.— 1— Շատախ, 2.— Ծովասար, 3.— Կէլիէկուզանի թաղերը, 4.— Տալուորիկ, 5.— Խիանք, 6.— Խուլբ, 7.— Խոյթ, Բռնաշէն, 8.— Հազոյի կամ Խարզանի շրջանը, 9.— Մարաթուկի շրջանը, 10.— Բսանք, 11.— Մօտկան։

Հետեւեալ վիճակագրական տախտակները այդ շրջանները կը ներկայացնեն։

1. ՇԱՏԱԽԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ
1	Շենիկ	100	654
2	Սեմայ	120	798
3	Քօփ	70	429
4	Կեարմաւ	65	395
5	Տափրկ	35	240
6	Գեղաշեն	65	392
7	Իրիցանք	25	134
8	Շուշնամերկ	40	286
9	Տայաւէ Գաժէ	10	58
10	Տափիկ	20	120
		550	3526

2. ԾՈՎԱՍԱՐԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ
1	Աղբիկ	80	548
2	Հեթինք	70	429
3	Կելէ ռաշ	20	87
4	Եղկարտ	10	60
5	Խոծոծվանք	7	40
6	Սասուն	3	15
7	Ճախրկանք	7	40
8	Հարկորք	5	15
9	Արգիկ	15	80
10	Սարեկան	6	—
11	Խատան	20	—
12	Թխիկ	4	—
13	Անժղանք	10	—
14	Մաղենք	15	—
15	Արծուիկ	30	
16	Արջօնք	5	
		307	1314

3. ԿԷԼԻԷԿՈՒԶԱՆ ԻՐ ԹԱՂԵՐՈՎ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն	Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն
1	Տաղվրնիկ	10	9	Դրհօլ	17
2	Հարսն-գոմեր	3	10	Գուղ (կէլիկուզան)	40
3	Խարեպշան	15	11	Մերկեր	17
4	Մխիթար	10	12	Խոշոք	15
5	Հոսել	7	13	Ալեանցիք	15
6	Հիւսեյնցիք	20	14	Ամբարնին	8
7	Մազրեսան	3	15	Ռեշեքնին	15
8	Խասոյ Մեգրեն	12		տուն	207
				անձ	1800

Կէլիէկուզան իր թաղերով կը նկատուէր Շատախի շրջան։

4. ՏԱԼՈՒՈՐԻԿԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն	Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն
1	Էգուտուն	35	9	Քրդամանք	11
2	Հազմանք	15	10	Հոսնուտ	8
3	Հբլոդինք	40	11	Հարդք	11
4	Դրւալենք	15	12	Սպդանք	25
5	Փուրխ	16	13	Զորեր	3
6	Մզրեն	15	14	Հաւկունք	10
7	Արդխունք	10		տուն	224
8	Խբլհովիտ	10		անձ	1561

Տալուորիկի, Բսանքի եւ ծովասարի եռանկիւնի միջեւ գտնուած գիւղերը, զորս մենք ծովասարի տախտակին մէջ զետեղեցինք, Տալուորիկի կամ Բսանքի կը վերագրուին երբեմն։

5. ԽԻԱՆՔԻ ՇՐՋԱՆ

Անտոք լերան գագաթէն կը բաժնուին երկու թեւեր և կը տարածուին դէպի հարաւ։ Արեւելեան թեւին վրայ կ'իյնան Տալուորիկ և Խիանք, որոնք վարչական մէկ միաւոր կը կազմէին և կապուած էին Խուլբի կեդրոնին հետ։

Անտոքէն դէպի հարաւ կը բացուի Իշխանձորը, ուր հիմնուած էր Իշխանձոր գիւղը։ Անտոքի փէշերուն վրայ էին Ընկուզնակ և Սիւիթ գիւղերը, որոնք Խուլբի հատուածին մէջն էին։

Սպիտակ Խազակ լեռան ուսերով դէպի հարաւ-արեւելք կը տարածուէին Խիանքի գիւղերը։ Խիանքն ու Խուլբը համեմատաբար աւելի տաք էին և կ'օգտուէին հարաւի տաք քամիներէն։ Երկրագործութեան հնարաւորութիւն ունէր երկիրը։ Այդիներով և պտղատու ծառերով հարուստ էին այս երկու շրջանները։ Շերամաբուծութիւնը 1870-էն սկսած մուտք գործած էր Խուլբ և Խիանք։

ԽԻԱՆՔԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն	Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն
1	Հեղին	45	11	Բացի	30
2	Արխունտ	30	12	Սրյօխ	5
3	Սաղտուն	50	13	Արխունդ	50
4	Փառկա	40	14	Տանձ	4
5	Պերմ	110	15	Հարաս (Հրտա)	8
6	Պրհամտա	25	16	Ասպտուն	43
7	Արսրգ (Արս)	16	17	Արակոնք	70
8	Կրեխոխ	3	18	Արօրք	20
6	Քարիկ	2			
10	Շրմանանք	4		Ընդհ. գումար	554

6. ԽՈՒԼԲԻ ՇՐՋԱՆ

Խուլբը, ինչպէս տեսանք աշխարհագրական ծանօթագրութենէն, Անտոքի գագաթէն դէպի արեւմուտք կը տարածուի։ Ընդարձակ ձորը որ իր մէջ կ'առնէ Անտոքի, Ծովասարի, Խոզմոյի և Տարկոչի ջուրերը և կը կազմէ Տիգրիսի մէկ կարեւոր ճիւղը։ Շրջանը կը տարածուի մինչեւ Ֆարզինի մօտերը։

Բարեբեր շրջան մըն էր։ Շերամաբուծութիւնը զարգացած էր բոլոր հայաբնակ գիւղերու մէջ։ Կառավարական կեդրոնը Փասուր գիւղաքաղաքն էր։

Խուլբի և Խիանքի խաղողը և պտուղները առատ էին։ Այս երկու շրջանները գինիի լաւագոյն շրջանները կը հանդիսանային։

Խուլբի շրջանին մէջ, մանաւանդ դէպի հարաւ տարածուող գաւառակները հոծ քրտական զանգուածներ կային։ Պատրգան, Մամբգան և Հաւեսան աշիրէթները կ'ենթարկուէին Թէլի աղայի տան։ Աշիրէթապետի կեդրոնը Ներճըգն էր, որ մինչեւ թրքական կառավարութեան մուտքը Սասուն (1864)ին, կը հանդիսանար Խուլբի շրջանի կեդրոնավայրը։ Թրքական կառավարիչը Փասուրը ընտրեց կեդրոնատեղի։ Թրքական կառավարութիւնը և Թէլի տունը տեւապէս մրցման մէջ էին վերին իշխանութիւնը ներկայանալու համար։ 1880 թուին Ահրոնքի և Ներճըգի միջեւ տեղի ունեցաւ ծանր ընդհարում մը, ինչ որ պիտի տեսնենք ազատագրական շարժման պատմութեան մէջ։ Այդ թուականէն ետք Թէլի աղայի տունը բարեկամ մնաց Հայերուն և չմասնակցեցաւ Սասունի վրայ եղած արշաւանքներուն։ 1915-ի կոտորածին Թէլի աղայի տան վարիչն էր Հիւսէյն աղան, որ թոյլ չտուաւ կոտորածը։ Կառավարութիւնը ըստիպուեցաւ ստրուկ քիւրտեր զինել այդ ստորին արարքը կատարելու համար։

Խուլբ հին Ուլլուբան է, Նայիրեան հնադարեան երկիրը։

Խուլբի շրջանը ունէր 26 հայաբնակ գիւղեր, որոնք համեմատաբար աւելի բազմամարդ էին, քան Տալուորիկի և Ծովասարի գիւղերը։

ԽՈՒԼԲԻ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ
1	Աճրոնք	80	470
2	Գեղերվան	54	383
3	Ընձքար	150	1200
4	Էյուբ	35	294
5	Փասուր	36	296
6	Թիախս	15	77
7	Խրռուճ	7	32
8	Գասգէ	60	360
9	Թլթաօ	18	85
10	Հաւրրք	25	120
11	Մաշտակ	10	47
12	Շուղէք	35	217
13	Կրեմորի	8	43
14	Արծուիք	12	123
15	Խաբլջոզ	26	198
16	Մբսբրձոր	17	120
17	Կոյնաձոր	15	110
18	Կելիեկենբման	20	133
19	Կելիեմսուր	30	198
20	Խրուճ	4	32
21	Հարպախ	50	—
22	Խրճրք	7	65
23	Մալա Աւտօ	3	30
24	Տալավայգաժէ	7	60
25	Պերոք	4	30
		728	4723

7. ԽՈՅԹ-ԲՈՒՆԱՇԷՆԻ ԳԻՒՂԵՐ

Մավատրէն դէպի հիւսիս-արեւելք ինկած էին Խութի լեռները. այդ լեռներուն մէջ կը գտնուէր Էայթ-Բռնաչէնի գաւառակը՝ իր 21 հայաբնակ գիւղերով։

Երկրի կազմութիւնը ունի նման է կեդրոնական Սասունի կազմութեանը. բարձրաբերձ լեռներն ու խորունկ ձորերը կը կազմեն այդ գաւառակի յատկանիշը. լեռները մեծ չափով ծածկուած էին անտառներով։

Հայաբնակ գիւղերը մեծ չէին. 24 գիւղերու մէջ ընդամէնը 358 տուն բնակիչ կը հաշուէին։

Այս շրջանին մէջ կը գտնուէր Ս. Աղպրիկի վանքը, որը Խութ-Բռնաչէնի հայ ժողովուրդին համար նուիրական ուխտատեղի էր. այս վանքը չինուած էր իբր թէ Թադէոս Առաքեալի ձեռքով։

8. ՄՕՏԿԱՆԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐ

Այստեղ կը կրկնենք Մօտկանի վիճակագրութիւնը տարբեր վիճակագրական տախտակով, օգտուելով վարդան Պետրոսեանի վիճակագրական աշխատանքէն։ Հեղինակը կը յայտնէ թէ այդ թիւերն ու տուեալները առուգած է վերապրող Սասունցիներէն։ Ա-Դոյի վիճակագրական ուսումնասիրութենէն ցուցակ մը արդէն պահպած ենք Պիթլիսի շրջանները վիճակագրութեան մէջ։ Ա-Դոյի տուեալները անշուշտ թերի էին, տակաւին վ. Պետրոսեանի թիւերն ալ չափազանցուած են։ Ինչ որ ատոր է, Մօտկանէն բաւական մեծ թիւով Սասունցիներ ապաստանեցան 1916-ին և այդ ապաստածներն ինքնին չատ ունէի թիւ մը կը կազմէին քան Ա-Դոյի ներկայացուցած անձերու ամբողջ դումարը։ Ա-Դոյի հաշուեցոյցով Մօտկանի 20 հայ գիւղերը ունէին 331 տուն։ Մինչդեռ վ. Պետրոսեան հաւաստիկ ունի թիւեր կը ներկայացնէ, ինչ որ կը տեսնենք հետեւեալ վիճակագրական տախտակէն։

ԽՈՅԹ–ԲՈՒՆԱՇԷՆ

Թիւ	Գ Ի Ւ Գ Ը Ր Ը	Տուն	Անձն
1	Խաբար	8	101
2	Փիլօնիւ	12	120
3	Սարէ կէօլէ	17	136
4	Կծանիւ	19	101
5	Արիւնօվ	15	47
6	Ընկուզէվ	25	238
7	Շահվէրդի	19	192
8	Պլլըգան	13	78
9	Թաղուբնար	8	47
10	Աւարէ	6	48
11	Ագրակ	23	168
12	Փրիվանիւ	1	8
13	Գիլօնիւ	9	68
14	Հրնդնար	3	12
15	Կոռէ	8	48
16	Շրնիս վերին	5	24
17	Շրնիս ներքին	35	301
18	Դաշտալէմ	11	137
19	Շէն	35	280
20	Թաղավանիւ	26	269
21	Ցուշուս	38	211
22	Պապրնար	9	60
23	Քէլվու	7	45
24	Առուանիւ	6	48
		358	2787

ՄՕՏԿԱՆԻ ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Տուն
1	Պատվաճ	60	19	Ուրուս	10
2	Կրսու	100	20	Մրցաճք	25
3	Սղուճդ	70	21	Խարտկող(*)	10
4	Ջրդօ (ջրսու)	30	22	Կորվու	20
5	Նիչ	40	23	Կարբք	10
6	Արփի	100	24	Մզուք	30
7	Շեճ	60	25	Հուսեճք	8
8	Ցճգեռ	30	26	Միրիքաղ	10
9	Քաւախ	200	27	Աբուքաղ	15
10	Բուլճուս	30	28	Աղբճիր	100
11	Հոռմբզ	60	29	կճնու	50
12	Մարգոռգ	100	30	Ուռնեճք	15
13	Գզեխ	60	31	Մարմաճդ	15
14	Ասպճջեր	80	32	Բողճուս	10
15	Մցի կամ Մցու	120	33	Հաւքաղ	10
16	Հաճկատարաճ	5	34	կարբ	6
17	Բռուսք	25			
18	Խուր	30		Ընդհ. գումար	1484

(*) Խարտկող գիւղը, ըստ Դեղամ Ծէր Կարապետեանի վիճակագրական ցիրուցան թուղթերուն, ունէր 181 տուն եւ 1373 անձ:

9. ՀԱՋՋՈՅԻ ՇՐՋԱՆԸ

Թիւ	ԳԻՒՂԵՐԸ	Տուն	Անձ
1	Հազզօ	350	1000
2	Փիրշենք	15	155
3	Նոր շեն	3	15
4	Ասի կամ Ասու	5	24
5	Արտրեր	6	35
6	Կուստեր	66	610
7	Մշկատար	6	65
8	Հով	8	75
9	Նատոբան	7	70
10	Կող	32	200
11	Մազրէ	2	12
12	Նոր գեղ	14	139
13	Խաբիլճօզ	100	364
14	Արծուիկ	35	335
15	Խասնփի	7	42
16	Կոռթեր	7	45
17	Վարդինոս	5	35
18	Խօճարենք	9	54
19	Տնգետ	16	200
20	Հրիկոնք	5	23
21	Կոշակ	5	30
22	Իրիցանք	3	18
23	Արեգդեմ	4	21
24	Հաղթ	4	22
25	Հրուտ	10	60
26	Կորով	5	34
27	Առվթոց	6	42
28	Հարնի	10	70
		745	3735

ՀԱՋՋՈՅԻ ՇՐՋԱՆԸ

Թիւ	Գ Ի Ւ Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ
29	Պաբրմուs	12	75
30	Քարկից	4	31
31	Զորաղբի	1	9
32	Գոմեր	5	36
33	Խարվեր	7	52
34	Հորանք	5	41
35	Կելիէ սնդուս	3	22
36	Ջողուs	2	15
37	Կուսգեs	50	
38	Դալբրձոր	7	15
39	Խասորի	20	—
40	Ռբչնիկ	15	—
41	Դրուր	10	—
42	Շիկալենք	15	—
43	Ռբմխանք	8	—
44	Այմարօ	4	35
45	Մանկիկ	10	42
46	Մալքեշան	29	110
		207	483
	նախորդ գումար	745	3735
	բնդհ. գումար	952	4218

Այս ցուցակը առած ենք Վարդան Պետոյեանի «Սասունի Բարբառը» գիրքէն:

10. ԲՍԱՆԱՑ ԳԱԻԱՌԸ

Բսանք աւելի ճիշդ անունն է այս գաւառին, իր առատ բուսականութեամբ։ Հայեր և քիւրտեր «Փսանք» կը հնչէին, սակայն չփոթութեան տեղիք չկայ։ Սասունի այս գաւառը կ'իյնայ Մարաթուկի արեւմտեան ստորոտները և Ծովասարի հարաւը։ Սասնոյ գետի և Հազօ գետի միջին տարածութիւնը կը գրաւէ և ունի բազմաթիւ գետակներ որոնք Մարաթուկէն, Ծովասարէն և Տալուորիկէն ճիւղաւորուած լեռնաշղթաներէն կը քամուին և կ'սռոգեն այս այդեստանը։ Պաղաբեր երկիր մըն էր, որ սակայն երկրագործական լայն աշխատանքներու լեռնադաշտեր չունէր։ Այդեգործութիւնը և մեղուաբուծութիւնը մեծապէս զարգացած էր։ Խաղողը և չոր միրգերը կ'արտահանուէին։ Ունէր առատ գինի Խիանքի և Խուլբի շրջաններուն պէս։ Շեկոյի տան քիւրտ աշիրէթը և Խարզանի ցեղապետները Բսանքի շրջանը ոտնակոխ ընողներն էին։

Բսանքի կեդրոնը Գոմուց վանքն էր, որ կը գտնուէր Գոմք գիւղի բարձր գագաթին վրայ, ինքնապաշտպանութեան յարմարութիւններով։

Գոմուց վանքէն զատ, Մարաթուկի բարձր Աստուածածինը, որ փոքր մատուռով մը նստած էր Մարաթուկի ճիշդ գագաթին, 11,500 ոտք բարձրութեան վրայ, գլխաւոր ուխտատեղիներէն մէկն էր, թէ հայերու և թէ քիւրտերու համար։

Շրջանը կը յարաբերէր Հազօ քաղաքին և Խապէլջօղ կեդրոնին հետ։

Գոմուց վանքի դիմացի լեռնալանջէն կ'երեւի Պողըկան գիւղը, որուն մօտերն էր Սասունցի Դաւիթի բերդը, շինուած Շէխանքէն և Կապսդետէն հոսող երկու գետակներու միջեւ։ Ջուրերը կու գային Ծովասարէն։ Քաղքիկ գիւղակին քով շինուած է Դաւիթի ջրաղացը որ վաղեմի չէնք է։ Այս ջրաղացը նուիրական էր, ազալու վարձք չէին տար, միայն ջաղացպանին վարձք մը կը տրուէր։

Բսանքի զաւակներն էին Գէորգ Զավուշ (Մըգթենք գիւղէն), Ստեփան վարդապետ (Գոմք), իշխան Շառօ, որ շրջանի աշխարհիկ կառավարողն էր և նշանաւոր Արապօն՝ Վարդանայ գիւղէն։

Բսանաց գաւառը ունէր երեսունվեց մեծ ու փոքր գիւղեր, որոնց ցուցակը կը ներկայացնենք ստորեւ, զայն առնելով Տ. Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեանի աշխատասիրութենէն։ Հեղինակը անձամբ պտըտած է իր հայրենի բնագաւառը և տեղւոյն վրայ գրի առած է իր տեղեկութիւնները(*)։ Այս ցանկը լրացուցած ենք Ա-Դոյի և Վարդան Պետոյեանի վիճակագրական տեղեկութիւններով։

(*) Տ. Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեանի ուղեգրութիւնը տպուած է «Ազդակ Շաբաթօրեակ»ի եւ «Ալիօս» Ամսագրին մէջ։

ԲՍԱՆԱՑ ԳԱԻԱՌԸ

Թիւ	Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Անձ
1	Մըջգեղ	50	500
2	Խնձորիկ	24	240
3	Թարուբ	21	210
4	Կորընկես	10	100
5	Քաշբենբ	11	93
6	Մըկթենբ	25	277
7	Գոմբ	25	250
8	Ջրթնիկ	30	390
9	Պալոյենբ	10	100
10	Փշուտ	15	150
11	Թաժպատրիկ	20	200
12	Բսանբ	15	150
13	Հասկունբ	16	160
14	Կրեձոր	20	180
15	Բըվի	10	100
16	Քորոնբ	1	10
17	Ջոջենբ	5	20
18	Վանից թաղ	5	20
19	Ձորընթափ	2	20
20	Քաջարենբ	26	260
21	Թափունի	7	60
22	Տալհոր	32	360
23	Հաւկունբ	5	30
24	Ցեցնբար	3	—
25	Մարսթօ	20	—
26	Ջմալենբ	24	—
27	Թաթանբ	8	—
28	Վարդնոց	26	—
		466	3880

ԲՍԱՆԱՑ ԳԱԻԱՌԸ

Թիւ	Գ Ի Ղ Ը Ր Ը	Տուն	Անձն
29	Մտրպաճի	12	—
30	Փիրճիճի	30	—
31	Ճախրկաճի	7	—
32	Բրտաճի	5	—
33	Շէխաճի	11	—
34	Քրտամաճի	9	—
35	Հոսճեր	4	—
36	Քիս բաղ	8	—
		66	
	նախորդ գումար	466	
	ընդհ. գումար	532	3880

Գիւղերու թիւ մէկէն մինչեւ 20-ոի ցուցակը առնուած է Տ. Մ. ՔՀ. Մուրատեանի ցուցակէն:

11. ՄԱՐԱԹՈՒԿԻ ՇՐՋԱՆ

Թիւ	Գ Ի Ղ Ը Ր Ը	Հայ տուն
1	Տճկես	30
2	Կուսգես	7
3	Կող	20
4	Նատոփա	10
5	Հով	15
6	Արբուտց	6
7	Հերեկուճի	30
8	Թրգի	20
9	Գոմեր	5
10	Հարտկոճի	20
		163

12· ԽԱՐՋԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

(Վ· ՊԵՏՈՅԵԱՆԻ ՑՈՒՑԱԿԸ)

Թիւ	Դ Ի Ի Ղ Ե Ր Ը	Տուն	Ա Ն Ջ
1	Զոխ	200	(Հայ եւ Քիւրs)
2	Պղեղիկ (պեխիկ)	60	(Հայ եւ Ասորի)
3	Ղբրպա	40	(Հայ, Քիւրs, Ասորի)
4	Յոպէ	50	(Հայ, Քիւրs, Ասորի)
5	Մբլաֆան	400	(Հայ, Քիւրs, Ասորի)
6	Ներքին պարզան	15	--
7	Վերին պարզան	40	—
8	Ջազնէ	100	—
9	Մամլայէ	25	—
10	Սղունդ	200	(Այս անունը յիշու-
11	Կուղալան	20	ած է Մօտբկանի ցան-
12	Հրորք	60	կին մէջ)
13	Կուզալտարա	40	—
14	Բայսատուն	20	—
15	Դուսատակ	60	—
16	Ռընտուան	400	(Հայ Քիւրs Ասորի)
17	Պէմեր	50	—
18	Բառընջ (վերին)	60	—
19	Նեգնամեր	60	—

ՊԻԹԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԸՍՏ ՎԻՏԱԼ ՔԻՆԷԻ (1891)

Թիւ	ԿԱԶԱ ԵՒ ՔԱՂԱՔ	Մահմեդականներ	Հայեր	Այլ ցեղեր	Բոլորը
1	Բիբլիսի գաւառ.	20800	16286	1800	38886
2	Խլաթի «	16635	6609	415	23659
3	Խիզանի «	17422	4304	1344	23070
4	Մօսկանի «	15546	5710	1356	22612
		70403	32909	4915	108227
5	Մուշ—քաղաք	8300	6700	—	15000
6	« գաւառ.	14082	12921	—	27003
7	Բուլանըղի «	13000	10361	—	23361
8	Մանազկերտի	12000	9000	—	21000
9	Վարդոյի «	9000	7994	—	16994
10	Սասունի «	10370	8382	1342	20101
		66752	55365	1342	123459
11	Սղերդ—քաղաք	9680	3320	2000	15000
12	« գաւառ.	6020	2700	1600	10320
13	Թըղվանի «	8094	2506	400	11000
14	Շիրվանի «	9955	4113	400	14168
15	Էրուճի «	9441	5113	700	15254
16	Խարզանի «	8800	3600	600	13000
17	Բարվառի «	7758	3800	442	12000
18	Հազոյի «	5000	5000	—	10000
		64448	30152	6142	100742
19	Կեցնի գաւառ.	18467	7940	—	26397
20	Ճապաղջուրի «	17465	4335	—	20800
21	Խուլփի «	17465	699	836	19000
		52397	12964	836	66197
		254000	131390	13235	398625

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Տարօնի աշխարհի վիճակագրական պատկերը տալով, բազդատական քննութիւններէն ետք, կրնանք ըսել թէ այդ թիւերը մօտաւոր ճշդութեամբ միայն կը համապատասխանեն իրականութեան։

Բացարձակ ճշդութիւն փնտռել Թուրքիոյ վարչակարգին մէջ՝ անմտութիւն կ'ըլլար։ Որով պիտի գոհանանք ներածով։ Ասկէ ետք որևէ փորձ 1880—1915 թուականներու ճշդրիտ թիւերը գտնելու, ապարդիւն պիտի անցնին։ Վիճակագրական տախտակները նոյնպէս իրականութեան չեն համապատասխաներ։ Այդ երկրին ծանօթ ամէն ուշիմ մարդ անմիջապէս կը տեսնէ թէ մահմետականներու թիւը չատ աւելի ցոյց տրուած է, քան ունէին։

Ուշագրաւ երեւոյթը հայ ազգաբնակչութեամբ բնակուած վայրերու քանակն է։ Գոնէ այս վիճակագրութեամբ տեղեակ կ'ըլլանք թէ իւրաքանչիւր գաւառի և գաւառակի մէջ քանի բնակութեան վայրեր կային։ Ըստ մեր վիճակագրական տախտակներուն, Տարօնի աշխարհը բնակավայրի հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէր.

	ԳԱՂԱՓ	ԳԻՒՂ	ԾՈՒՆ
Պիթլիսի չրջան	1	160	6262
Մուշի չրջան	1	180	1447
կենճ	1	22	444
Սղերդ	1	33	1079
Խնուս	1	38	2042
Տատուն	2(գիւղաքղք.)	243	6954
Բնակութեան վայրեր	7	676	28,328

Տարօնի նահանգի բնակչութեան թիւը՝ 180,000 *անձ։*

Է.

ՏԱՐՕՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏՈՒՆԵՐԸ

Նշանաւոր տուներու այս վերնագրին տակ միայն մասնակի ցուցակագրութիւն մը կը զետեղենք, գոնէ մինչեւ հիմա յիշողութիւններուն մէջ տակաւին յամեցող անուններու եւ տուներու յիշատակը պահպանելու համար:

Նշանաւոր տուն ըսելով պէտք է հասկնալ ունեւոր, գութան ունեցող, հաց տուող եւ հիւր ընդունող, որ նոյն ատեն ազդեցիկ դէմք էր կառավարութեան մէջ եւ քիւրտերու աչքին:

Պարտք կը համարինք այստեղ յստակօրէն ըսել թէ այս ցանկը լրիւ չէ: Կան քանի մը շրջաններ, որոնք բազմաթիւ ազդեցիկ տուներ ունէին անշուշտ, բայց, դժբախտաբար, անոնց անուանացանկը, կամ մատնանշումը չենք ստացած որեւէ թղթակիցէ: Չենք կրցած գտնել նաեւ զանազան հրատարակութիւններու մէջ: Ինչ որ կրցած ենք հաւաքել, համառօտակի կ'արձանագրենք այս հատորին մէջ:

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏՈՒՆԵՐԸ

Մոկունք.— *Նշանաւոր՝ Մարտոյի և Յակոբ պատուելիի տունները:*

Տերգեւանք.— *Նշանաւոր՝ Յարոյի տունը:*

Առաղ.— *Յայտնի՝ Ռէս Գասոյի տունը:*

Բերդակ.— *Յայտնի՝ Երանոսի տունը:*

Հաւատուորիկ.— *Նշանաւոր՝ Ռէս Մուրատի տունը:*

Յալվառինչ.— *Նշանաւոր Սրգոյի տունը: Համբաւաւոր քահանան էր Տէր Հասրաթ:*

Շմլակ.— *Նշանաւոր՝ Մխոյի տունը: Մխոն Կորդերու Արաբոյին հետ մինչեւ Հազզօ կ'երթար՝ Տամատեանի խմոբատիպ թերթը՝ «Բանբեր»ը ցրուելու:*

Մառնիկ.— *Նշանաւոր՝ Քաջալ Մարգարի տունը:*

Խասգիւղ.— *Նշանաւոր՝ Մալոյի և Տոնճոյի տունները: Համբաւաւոր յեղափոխական քահանայ մըն էր Տէր Քերոբը:*

Յերշտեր.— *Նշանաւոր՝ Մխոյի տունը:*

Քոլոսիկ.— *Նշանաւոր՝ երգող Աւտոյի տունը:*

Տաալասեւ (վայրի խնձոր).— *Բալի Օհանի տունը:*

Աւզուտ.— *Նշանաւոր՝ Ռէս Մալխասի տունը:*

Քիւրտնորշեն.— *Նշանաւոր՝ հայացած Շէյխ Հասրաթի տունը:*

Մուշաղշեն.— *Գրոյի և Գասպարի տունները:*

Խարս.— *Նշանաւոր՝ Միրոյի տունը:*

Վարդենիս.— *Նշանաւոր՝ Մարգար վարժապետի տունը:*

Յարտոնք.— *Նշանաւոր էր Յարտոնայ Խաչը՝ որ համաճարակնե-*

րուն գիւղեր կը պատցուէր՝ Պետրոսի տնէն։ Քահանաներ արտադրող գիւղ մըն էր։

Աւազաղբիւր.— *Նշանաւոր՝ Տէր Բարսեղի տունը։*

Արգավանք.— *Նշանաւոր՝ Բենոյի տունը։ Հաճի Մուսան ողջ-ողջ այրեց զայն։*

Ալի Գլբուն.— *Նշանաւոր՝ Թորոսի տունը։*
Իրիզակ.— *Նշանաւոր՝ Անտրանկայ տունը։*
Հացիկ.— *Նշանաւոր՝ Ասոյի տունը։*
Ապլպուհար.— *Նշանաւոր՝ Այոյի տունը։*
Յրոնք.— *Նշանաւոր՝ Խուկէյի և Սլոյի տունները։*
Խարդոս.— *Նշանաւոր՝ Մագսուտի տունը։*
Շեյխպրիմ.— *Նշանաւոր՝ Ռէս Խչոյի տունը։*
Շեյխուսուֆ.— *Նշանաւոր՝ Աւտոյի տունը։*
Ալիճան.— *Նշանաւոր՝ Բոտկայ տունը։*
Քրդագոմ.— *Նշանաւոր՝ Մրտոյի տունը։*
Յորկնոց.— *Խալֆայ Յակոբ Վարժապետի տունը։*
Ֆրանկ-Նորշեն.— *Նշանաւոր՝ Ըռքոյի տունները։*
Յողունք.— *Նշանաւոր՝ Շեխիկեան Մխիթարի տունը։*
Սողգոմ.— *Նշանաւոր՝ Սողոյի և Մխոյի տունները։*
Յալիզռնան.— *Նշանաւոր՝ Մուխսու տունը։*
Յունան.— *Նշանաւոր՝ Կեալչոյի տունը։*
Առինչ.— *Նշանաւոր՝ Մխէ Հըլզաթ, Մհերի Աւօն, Մրգրի Դաւօն։*
Առնչուանք.— *Նշանաւոր՝ Աստաուր Շահինեանի տունը։*
Զաբնայ.— *Նշանաւոր՝ Սատոյի տունը։*
Կառնեն.— *Նշանաւոր՝ Տիրոյի տունը։*
Ջրիկ.— *Նշանաւոր Արմենակի և Մուշեղ քահանայի տունները։*
Քարձոր.— *Նշանաւոր՝ Ղուկաս վարժապետի տունը։*
Փեթար.— *Նշանաւոր՝ Պետոյի տունը։*
Խեյպիան.— *Նշանաւոր՝ Արմենակի և Գեղամ Տէր Կարապետեանի տունները։*

Փողրկով.— *Նշանաւոր՝ Ռաշոյի տունը։*
Սուլուխ.— *Առիւծ Սերոբի տունը։*
Ղզբլաղան.— *Նշանաւոր՝ Արմենակի (Հրայր) և Սարգիսի տունները։*
Խոփեր.— *Նշանաւոր՝ Հըլոյի տունը։*
Խաշխալտախ.— *Նշանաւոր՝ Տ. Խաչատուր Քհնյ. Խաչատուրեանի տունը։*

Գոմս.— *Նշանաւոր՝ Մելքոնի և Կորիւնի տունները։*
Զիարաթ.— *Թաթոյի տունը (Նորատունկեանք)։*
Յուրուխ.— *Նշանաւոր՝ Խազարի տունը։*
Սորտար.— *Նշանաւոր՝ ուսուցիչ Սրամի տունը։*
Բաղլու.— *Նշանաւոր՝ Յովոյի և Տօնիկեանի տունները։*

Յաւրան.— *Նշանաւոր՝ Գալոյի, Ասոյի և Միսաքի տունները։*
Տերբ.— *Նշանաւոր՝ Ռէս Խաչոյի տունը։*
Մխաու.— *Նշանաւոր՝ Յարութի տունը։*
Կուրաու.— *Նշանաւոր՝ Յովհաննու տունը։*
Յախջան.— *Նշանաւոր՝ Վարդանի տունը։*
Յարտերտ.— *Նշանաւոր՝ Նարոյենց տունը։*

ՊՈՒԼԱՆՈՒԽ-ՄԱԼԱԶԿԵՐՏ

Լիզի *Լեւոնի տունը։*
Մալազկերտի *Հայրապետի տունը։*
Իկնախօճու *Դարմոյենց տունը (Դարմանեանները)։*
Եոնճալուայ *Խչէի տունը։*

ԱԽԼԱԹ

Սողուրդ *գիւղի Խչէի Վարդանի տունը։ Սերոբ Աղբիւր այս տունէն էր։*

ԽՆՈՒՍԻ ՇՐՋԱՆ

Խնուսի շրջանի նշանաւոր բնտանիքներու կամ տուներու հետեւեալ համառօտ ցանկը կը քաղենք Եղիշէ Մելիքեանի մէկ ընդարձակ ուսումնասիրութենէն, որ նուիրուած է Խնուս քաղաքին եւ շրջանի գիւղերուն։ Այս ուսումնասիրութիւնը 200 էջէ աւելի ստուար հատոր մըն է, հետաքրքրական եւ ուշագրաւ։

Աղճամելիք *գիւղի Խաժօ Օհանի և Խանըմ Սանոյի տունները։*

Կովանտուկ.— *Ռէս Մհերի, Ստեփէ Ճութէի, Սրգէի, Պաղէ Մխոյի տունները։*

Գարաքեօփրու.— *Հազրոյի, Մելքոնի, Հիրապի, Պատալի, Միլէյի տունները։*

Գարաչօպան.— *Հազրոյի, Մելիք Գաւապարի, Զաքարեաններու, Մխօ Սահակի, Տէրտրոջ Սիմոնի, Սարհատեաններու տունները։*

Կոբալ.— *Տէր Աւետիսի, Ռէս Յակոյի և Աբրոյի տունները։*

Էլպիս.— *Բատոյի և Գեւոյի տունները։*

Եղրտլի կամ Գասպարի գեղ.— *տանուտէր Գասպարի նահապետական տունը։*

Խոզլի.— *Հել-Հելի և Ռէս Աւտալի տունը։*

Խալչաուշ.— *Փախխու, Վրդոյենց, Ռէս Քօչոյի, Տէր Զաքարեանի, Ուստա Սարգիսի տունները։*

Հարամիկ.— *Մելիք Պօղոսի, Տէր Գէորգի, Միրագի, Սիմօ-Ըռքէի, Միրզոյի, Մհերի, Խուռչուտի, Բրուտ Մուրատի տունները։*

Մարուֆ.— *Կատանի Աւագի և Ասոյի տան կտրիճները։*

Շապատին.— *Գրգոյի և Թաչճու տունները։*

Չեվիրմե.— Մալոյի, Ֆարհատ Մանուկի տունները։

Սալուորի.— Մհերի Շահնազարի, Խըչէի, Հըլոյի, Սաղէի տունները։ Կռուող կարիճներն էին Սաղէի Եղօն, Հըլոյի Արշակը։

Քաղքիկ.— Յակոբ Ղուկասեանի, Մինասի Մանուկի տունները։ Նըշանաւոր հայդուկներն էին Փուրթօ Ղազար, Սիմօ Օհան, Շէկ Յակօն, Աղաճանի Աբրօն, Մարկոսի Միսակ, Իկիթի Պօղոս և Միսակ։

Մժնկերs.— Ամրոյեան ընտանիքը։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՇՐՋԱՆ

Սասունի Շատախի շրջանէն կարելի է յիշել հետեւեալ տուներն ու անհատները.—

ԿԷԼԻԷԿՈՒԶԱՆ

Պետոյի տունը, Պետոյի գլխաւորութեամբ, ամենէն ազդեցիկ տունն էր. Պետոյի խօսքը ոչ միայն իր գիւղին, այլ ամբողջ Շատախի շրջաններուն մէջ կ'անցնէր։ Ղազար Պետոյեան (Ֆէտայի) այդ տունէն է։

Տէր Քաչի տունը։ Տէր Քաչը յեղափոխական գործիչ մըն էր։ Սերոբի կռուին մասնակցեցաւ և նահատակուեցաւ 1899-ին Կելիէկուզան գիւղին մէջ։

Մուրոյի տունը։ Այս տունը փախստական յեղափոխականներու ապահով ապաստարան մըն էր։ Այդ տունէն էր Մօրուք Կարապետը, յայտնի Ֆէտային։

Քաթիպ Կիրակոս Կելիէկուզանի ազդեցիկ գործիչներէն էր։

Օսէի Սըրգէի տուն, որ տուած է քաջ կռուողներ. — Խաչօ, Յակոբ, Յովսէփ։

ՍԵՄԱԼ

Քաթէպ Մանուկի տունը։ Մանուկը գիւղի իշխանն էր, Ֆէտային և ազգ. գործիչը։

Կրպէի տունը, իր քաջ կռուող Տ. Կարապետ Քահանայով։

Ռէս Մանուկի տունը, Քօթանի տունը։

ՇԷՆԻԿ

Իշխան Գրգոյի տունը։ 1894-ի հերոսն Գրգօն, ընդհ. հրամանատարը 1891-էն մինչեւ 1894-ի ապստամբութեան։

Գրգէ Վարդանի տունը։

Գընէ Առքոյի քաջ տունը։

Շէնիկի նշանաւոր Ֆէտայիներն էին Չօլօն, Ղազարը և Չօլոյի Մանուկը։

ԱՂԲԻ

Խըչոյի, Մաթոյի և Սինոյեանի տունները։

ԿՈՓ

Մըշոյի Արէն կոփի իշխանն էր և անոր տունը ապստամբեցաւ մըն էր Ֆէտայինեբուն։

Կեարմաւ.— Գրգէի Սահփանի և Տէր Գաբրիէլի տունները։

Եղկարտի.— Թումոյի տունը։

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿ

Իշխան Գասպարի տունը։ Մանուկից և զինակիրն էր Տալուորիկի փառաւոր դիմադրութիւնները։ 1894-ին Մուրատի (հնչ.) և Գէորգ Զաւուշի հետ բռնուեցաւ Ծըրֆըռ քարի Թաքսոցին մէջ։

Շաչոյի տունը. Ճարէհը Ֆեատայի էր։

Թաթար՝ Տալուորիկի իշխաններէն և Ֆեատայիներէն մէկն էր։

Հարթակայ Գասպարի տունը։

Յակէն՝ Տալուորիկի իշխաններէն և Ֆեատայի։

Փուրխի տէր Գաբրիէլի տունը։

Սպղտնայ Մակարը, Սպղտնքի իշխանը և յայտնի Ֆեատային։

Համզէն Տալուորիկի իշխաններէն էր և մանուկից էր ազատագրական կռիւներուն։

Սպղտնաց Գալէի տուն. (Գալէ, Ֆեատայի)։

ԽՈՒՆԿ

Հեղիճ.— Մխոյի վարդան ազդեցիկ և ունեւոր իշխանն էր Հնդին գիւղին։ Մասնակցեցաւ 1904-ի կռիւներուն և նահատակուեցաւ։ Իր տղան, Վահանը, ուսուցիչական կարճ իշխան մըն էր։ Մասնակցեցաւ 1915-ի Հանատքի կռիւներուն, և նահատակուեցաւ Քանի անտառներուն մէջ։

Ախս.— Ախս գիւղէն է Սասունցի Մուշեղը, մեր ուշքառու Ֆեատայինեբէն մէկը, որ հետագայ տարիներուն Տարօնի զօրամասերէն գունդ մը կը զինակալեբէր։

Սապտուճի իշխան Յովհաննէսի տունը։

ՀՈՒՏԼԻՑ

Աճիռճիճ.— Մանկայի Ղազարի տունը Անոնք Մայրիկի իշխանական տունն էր։ Գալուստ Ֆեատայի էր։ Աբրահամ և Գէորգը գիւղի և ամբողջ շրջանի վարիչ դէմքերն էին։ Միացեալ Ընկերութեան գործոց ատաձ էին։ Ազգական էին վարդան վարդապետին և Հրայրին։

Իշխան Հապոյի տունը։ 1880 Թուականներուն ամենէն ազդեցիկ դէմքն էր իշխան Գրգոն, որ նահատակուեցաւ Թէլի ապոյի տան կողմէ։

Իշխան Դանէլի տունը վարդան վարդապետի տունն էր։

Իշխան Ոչէի տունը, որուն զաւակն էր Անոնք Մայրիկը, որ Խուլբի ամենէն ազդեցիկ դէմքը դարձաւ։

Ըճճար.— Տէր Յակոբի տունը։ Տէր Յակոբը վանահայրն

էր նոյն գիւղի մէջ հիմնուած Ս. Գէորգ վանքին, որ միաբանութիւն ունենալէ դադրած էր։

Իշխան Գէվոյի տունը։ Ոչխարներով հարուստ և գիւղի գործերուն աշխատող իշխան մըն էր։

Հոտնով.— Շշանաւոր էր Մուխսի Մըլքէի տունը։

Էյուբ.— Իշխան Վարդանի տունը աչքառու էր այդ փոքր գիւղին մէջ։ Տղաները Միացեալ Ընկերութեան դպրոցը կարգացած էին և կարեւոր դեր կը կատարէին գիւղին մէջ։

Գեղերվան.— Իշխան Յակօն գիւղի վարիչն էր և հաց տուողը։

ՓԱՍՈՒՐ

Աստուր աղան կառավարութեան այս կեդրոնին մէջ հայութեան իշխանն էր և կը մասնակցէր կառավարական վարչական ժողովին։

Ղազարենց Պեղոս աղան ազդեցիկ իշխան և կառավարութեան մէջ վարիչ դէմք էր։

Քօթանենց Պօղոս աղայի տունը հիւրասէր և հաց տուող տուն մըն էր։

ԼՃԷ (*)

Լճէի նշանաւոր ընտանիքներն էին.— Ամիրխան Պօյաճեան (Մալա Խասօ), Կոստանեան ընտանիքը, Քէօրօղլեանը, Վարդանեանը, Արտաչ և Պապօշ ջորեպանները։

ՀԱԶՐՕ

Հազրոյի նշանաւոր ընտանիքներէն կրնանք յիշել.— Մալա Սատօ (Սատոյի տուն), կարիճ և հարուստ տուն մը։

Մալա Դատօ (Դատոյեաններ)։ Կարիճներով և նիւթականով հարուստ տուն մը։

ԲՍԱՆՔ

Ռես Շառօ.— Իշխան և կռուող ոյժ մը։ Շրջանի հայութեան և քրտութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէր։

1915-ին իր կարիճներով ապատանեցաւ Գոմուց վանքը և վանահօր Ստեփան վրդ.ի հետ կազմակերպեց ամենէն հերոսական դիմադրութիւնը, զոր Սասունն ունեցած էր և ամիս ու կէս դիմադրելէն ետք քաշուեցան Անտոք, որ իր վերջին օրերը կ'ապրէր և հոն նահատակուեցան։

Ստեփան վարդապետի տունը։ Ստեփան վարդապետը Վարդան վարդապետի աջ բազուկն էր։ Ֆետայի ամենէն նշանաւոր վարդապետն էր։ Գոմուց վանքի դիմադրութենէն ետք կը բարձրանայ Անտոք և հոն կը նահատակուի հերոսական կռիւներէն ետք։

ՄԸԴԹԵՆԿ

Տէր Ղազարի տունը, որմէ դուրս եկաւ Գէորգ Չավուշը։

Գոմուց Մուրատեան տունը, որուն մէկ ներկայացուցիչն է Տէր Մկրտիչ Ա. Քհ. Մուրատեանը, որ անցած 40 տարիներուն շատ յաճախ Հալէպի թեմի Առաջնորդական փոխանորդ եղած է։

(*) **ԼՃԷ, ՀԱԶՐՕ** եւ **ՖԱՐՂԻՆ** փոքր քաղաքները իրենց մօտակայ շրջաններով իսկապէս մաս կը կազմէին Սասնոյ լեռնաշխարհին, բայց այդ շրջաններու վիճակագրական ցանկերը չդրինք, նկատի առնելով անոնց վարչական կապը Տիարպէքիրի նահանգին հետ...

ՄԱՍՆ Չ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

(1750 — 1890 ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

(1750 - 1890)

Այս հատորով կը փակուի հարիւր յիսուն տարիներու պատմութիւնը իր վերիվայրումներով: Անոնց նշանաւոր գործիչները, որոնք դերի մը կոչուած էին այդ ժամանակաշրջանի պատմական դէպքերուն մէջ, իրենց անուններով եւ գործերով յիշատակուած են՝ թուականներու եւ անցքերու կարգով: Սակայն անհրաժեշտ է անոնցմէ գլխաւորները համառօտ կենսագրութեան մը տակ գետնել հոս, որպէսզի ընթերցողները եւ պատմական պրպտումներ կատարողները աւելի յստակ եւ որոշ գաղափար ունենան գործող դէմքերու մասին եւ զանոնք ըմբռնեն այն ժամանակի շրջագծին մէջ:

Պատմութեան մէջ անունգաէ ումանք իրարու դէմ պայքարած են, ժամանակաշրջանի ըմբռնումներով դատապարտուած կամ գնահատուած: Պատմութեան էջերուն մէջ նոյնպէս դատողութեան ենթարկուած են: Պատմութեան վերլուծական այդ ամբողջութենէն դուրս կ'ուզենք բերել գործող դէմքերը եւ արժանացնել զանոնք իրենց կեանքի շեշտուած գիծերով, ինչ որ արդէն մնացած է պատմական:

Այդ ժամանակաշրջանի գործիչները ստոյգ կենսագրականներ չունին, անոնց դիմանկարները մեր ձեռքը հասած չեն: 1860-էն ետք հրապարակ եկող քանի մը գործիչներու նկարները կրցած ենք ձեռք ձգել: Այս պայմաններուն մէջ, հետագայ համառօտ կենսագրականները գործիչներու դէմքերը կը լուսաւորեն եւ անոնց յիշատակութիւնը հայոց պատմութեան էջերուն մէջ կը դիւրացնեն:

ՅՈՎՆԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Յովհան եպիսկ., կամիկ կամ Կեղնէ գիւղէն, ամենէն նշանաւոր դէմքն է 18-րդ դարուն: Անոր փոթորկալի կեանքը և գործունէութիւնը մանրամասնութեամբ արձանագրուած է նիկոյ հատորի քաղաքական բաժնին մէջ:

Ծնած պիտի ըլլայ Մշոյ դաշտի կամիկ գիւղին մէջ, հաւանաբար 1705-1710 թուականին: Ուսումնական և տպերգու վարդապետներէն մէկը եղած է: Պոլսոյ մէջ եղած է քարոզիչ և հմայիչ ատենաբան թողած է մայրաքաղաքի հայ գանգուածին վրայ:

Կը յիշուի որպէս Ամթկցի, հիմնուած այն արձանագրութեան վրայ, որ կեղնէ գիւղը ցայց կու տայ որպէս ծննդավայր այս նշանաւոր եկեղեցականին: Կեղնէ հարուստին Սասունի գիւղերէն մէկն է: Յովհան եպիսկոպոսի Ամթկցի կոչումը, կը թուի թէ հետեւանք է այն իրողութեան, որ Տիրապէգիրի նահանգին մէջ կը մնէին Սասունը, Կեղնէն, մինչեւ Ս. Կարապետ:

Միգի կը թուի թէ Յովհան եպիսկոպոսը կամիկ գիւղէն է, առաւելապէս:

1743-ին, երբ Ս. Կարապետի վանահայր Մինաս Ակնցին պատրիարք կ'ընտրուի, ու ապա կաթողիկոս կը դառնայ, անոր կը յաջորդէ «Տ. Յովհան Բ. Տարօնացի 'ի գիղջէ կամկայ»: Ս. Կարապետ վանքի գաւազանագրքի 74 րդն է այս վանահայրը: Մինչ պատմութեան ընթացքին, 1750 թուականներուն, արդէն կը տեսնենք Յովհան վանահայրը քաղաքական բեմին վրայ և գործակից Ալաման փաշայի առն: 1760 թուականին Յովսէփ Էմինը յարաբերութեան մէջ է Յովհան վանահօր հետ: 1767—77 թուականներուն ուժի եռուն քաղաքական գործի մէջ կը տեսնենք զայն: Հետեւաբար կարապետ վրդ. Լուսարարեանի աշխատասիրութեան (Գաւազանագիրք) մէջ թիւ 75-78 մատնանշուած վանահայրերը (1759-1767, 1772-1774 թուականներուն) Յովհան եպիսկոպոսի փոխանորդները եղած պիտի ըլլան, քանի որ այդ թուականներուն Յովհան եպիսկոպոսի վանահայրական և քաղաքական գործերը այժմ բացայայտ են:

Նոյն գաւազանագրքին մէջ նշուած 79 թիւին առկ արձանագրուած «Տ. Յովհան Փ. Համթկցի», ուրիշ մէկ չէ եթէ ոչ միգի ծանօթ Յովհան վանահայրը, որ մինչեւ 1780 թուականը կը պահէ վանահայրութիւնը և կը վախճանի խոր ծերութեան մէջ:

Յովհան եպիսկոպոս (Տարօնացի, կամիկցի, Ամթկցի), 1745-էն վանահայրը եղած է Ս. Կարապետին և երեսունհինգ տարիներու կայնքին՝ բազմաթիւ գործերու ձեռնամուխ եղած է: Յովհան վանահայրը իր դարաշրջանի ամենէն արթուն ուսումնական դէմքն է և հայ ազատագրական չարժման նշանաւոր գործիչներէն մէկը կը նկատուի:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՏԱՐՕՆԱՑԻ

Աստուածատուր Արքեպիսկ. Տարօնացիի ծննդեան թուականը յայտնի չէ։ Ս. Կարապետի ձեռագիր մատեաններէն Հեթում թագաւորի աւետարանի լուսանցքին վրայ եղած յիշատակութենէն գիտենք որ 1781-ին կը յաջորդէ Յովնան վանահօր և մեծ ձեռներէցութեամբ կը վարէ Տարօնի առաջնորդութիւնը։

1786-ին, մեծ երկրաշարժի մը հետեւանքով, կը կործանի Ս. Կարապետի վանքը։ Աստուածատուր Տարօնացին վարպետներ բերել կու տայ և մեծ հանգանակութիւն կը կատարէ ու կը վերաշինէ եկեղեցին։ Ութը սիւն աւելցնելով կ՚ընդարձակէ Ս. Կարապետի եկեղեցին, կը շինէ դաւիթը և զանգակատունը։

Յովնան եպիսկոպոսի վանահայրութեան շրջանին՝ բարեկամական յարաբերութիւնները չէին մնացած Ալատին փաշայի տան հետ։ Էմին փաշան որ, այդ թուականներուն Մուշի փաշայութիւնը կը վարէր, «հրացեալ տապակօք» կը նահատակէ վանահայրը՝ 1787-ին։

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿ. ՏԱՐՕՆՈՅ

Պետրոս եպիսկոպոսը Ս. Կարապետի վանահայրութեան կը բարջրանայ 1825-ին։ Իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մեծ ջանքեր կը թափէ Մշոյ դաշտը լեցուած Հասանանցի Քիւրտերը դուրս հանելու և կը յաջողի։

Կուրաու գիւղէն էր և ջերմօրէն կապուած էր Մշոյ դաշտի ժողովուրդին հետ։ Շատ յաճախ կը յիշատակուի Կուրաւցի անունով։

1827-ի ռուս-թրքական պատերազմի ընթացքին Պետրոս եպիսկոպոս Կարին կը գանուէր, որովհետեւ Կարնոյ առաջնորդութիւնն ալ միացած էր վանքի առաջնորդութեան հետ։ Քիւրտերը Ս. Կարապետի վանքը կողոպտեցին։ Դէպքին մանրամասնութիւնը պատմութեան էջերուն մէջ արդէն արձանագրուած է։

Պետրոս եպիսկ. Կուրաւցին Կարինէն կը վերադառնայ Տարօն և վեց երկար տարիներու աշխատանքով կը վերաշինէ Ս. Կարապետի վանքը։ Նուիրակներ կը զրկէ ամէն կողմ, հանգանակութիւններ կատարել կու տայ և կը ձեռնարկէ զանազան շինութիւններու, գլուխ կը բերէ և կը գեղազարդէ հնաւուրց վանքը։

Գաւազանագրքին մէջ Պետրոս եպիսկոպոսի մասին հետեւեալ տողերը գրուած են.

«Պետրոս եպիսկոպոս Ս. եկեղեցւոյ աւանդութեանց կարգաց ու կանոնաց անվթար պահպանման խիստ նախանձախնդիր էր։ Եկեղեցացասիրութեան և աստուածապաշտութեան տիպարն էր. բոլոր վանական

միաբանութիւն եկեղեցին կը յաճախէր և դիշերային ժամերգութենէ առաջ երկու կանոն Սաղմոս երգել պարտիք ըրած էր միաբանութեան։ Եկեղեցական պատժոյ և հացազրկութեան կ'ենթարկէր այն կրօնականը, որ առանց բանաւոր պատճառի եկեղեցիէն և սաղմոսերգութենէն ետ կը մնար»։

Պետրոս եպիսկոպոս Կուրաւցին կ'ըլլայ, կարելի է ըսել, առաջին բողոքողը և Ալատին փաչայի տան դէմ գլուխ բարձրացնողը, այլեւս չհանդուրժելով Քիւրտերու սկսած հարստահարութիւններուն։

Կուրաւցին իրեն փոխանորդ կը կարգէ Զաքարիա եպիսկոպոսը (Խէյպեան գիւղէն)։ Բայց երբ պաշտած վայրերէն կը վերադառնայ Ս. Կարապետ, Զաքարիա Տարօնացին արդէն կողմնակիցներ շահած էր, և ինքզինքը վանահայր հռչակած։ Կուրաւցին կը ստիպուի հեռանալ Տարօնէն և կ'երթայ Կարին, ուր կը վախճանի 1839-ին։

Կուրաւցին կորովի առաջնորդներէն մէկը եղած է Տարօնի աշխարհին մէջ։

ԶԱՔԱՐԻԱ ԵՊԻՍԿ. ՏԱՐՕՆԱՑԻ
(ԽԷՅՊԵԱՆ ԳԻՒՂԷՆ)

Զաքարիա Տարօնացին կողմնակալութեամբ և բռնութեամբ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը ձեռք կ'անցնէ։ Անոր օրով Ս. Կարապետի միաբանութեան մէջ երկու հոսանք կը կազմուի և խռովութիւնները կը շարունակուին նոյնիսկ Խրիմեան Հայրիկի վանահայրութեան շրջանին։

Բացասական այս գիծը մատնանշելէն ետք, պարտինք ըսել թէ Զաքարիա Խէյպեանցին կորովի և շինարար վանահայր մը եղած է։ Իր ջանքերով վերստին կոփածոյ քարերով վերաշինուած է Ս. Գէորգ եկեղեցին։ Շինել տուած է նաեւ ցորենի ամբարը և դպրոցը։

Միաբանութեան խռովութեան հետեւանքով Զաքարիա Տարօնացին աքսորուեցաւ Ս. Կարապետէն և քաշուեցաւ Ս. Յովհաննու վանքը, ուր վախճանեցաւ 1846-ին։

ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴ. ԽՐԻՄԵԱՆ

Խրիմեանի վանահայրութիւնը կը սկսի 1862-ին։ Տարօնը Հայրիկ տիտղոսը կու տայ անոր։ Խրիմեան եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի որպէս Տարօնի առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանքի վանահայր։

1863-ին անոր նախաձեռնութեամբ Վարագի տպարանը կը փոխադրուի Տարօն և «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթը լոյս կը տեսնէ նոյն տարին։

1869-ին Խրիմեան պատրիարք կ'ընտրուի և կը մեկնի Տարօնէն։

Սրիմեան Հայրիկը չատ հանրածանօթ է և բազմաթիւ պարագաներու մէջ կենսագրուած։ Ինչ որ կարելի է ըսել, այն բացատրական ճշմարտութիւնն է թէ Սրիմեան վարպէտն և Ս. կարապետի բարձունքներէն եղաւ Զարթօնքի առաջին բանբերը Հայաստանի մէջ և արթնցուց Տարօնի և վասպուրականի Հայութիւնը, իրաւունքի պաշտպանութեան և ազատութեան մղելով զայն։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Վարդան ազգ Մամիկոնեան ուշագրաւ իշխանական դէմք մըն է 1855 թուականներէն առաջ։ Ըստ երեւոյթին Մուշ քաղաքին մէջ ազգապետի դեր մը տրուած է անոր։ Ան կ'երեւի հանրային բոլոր գործերուն մէջ. միութիւններ կը կազմէ և լսարաններ կը բանայ։ Վանքերուն և եկեղեցիներուն կ'օգնէ առատաձեռնութեամբ։ Իր ծախսով դպրոց կը բանայ։ Կառավարական խորհրդակցութիւններուն կը մասնակցի։ Մէկ խօսքով, 1855—1880 թուականներուն, ամենէն ազդեցիկ մարդը կ'երեւի։

Իսկական կենսագրութիւն մը չունինք մեր ձեռքին տակ, գիտնալու համար անոր ծննդեան թուականը, կրթութիւնը և ընտանեկան պարագաները։ Սակայն վերը թուած դերերու մասին բազմաթիւ յիշատակութիւններ կը գտնենք «Արծուիկ Տարօնոյ» և պոլսական թերթերուն մէջ։

Ազգասէր և կրթասէր նշանաւոր անհատ մըն է, որ ամէն գործի մէջ նկատի կ'առնուի։

Սրիմեան Հայրիկի դէմ գործող վարդապետները, ըստ երեւոյթին, հովանաւորուած են Վարդան ազգ Մամիկոնեանէն։ Բացայայտ արտայայտութիւն մը արձանագրուած չենք գտներ այդ առթիւ։ Միայն «Արծուիկ»ի մէջ ակնարկութիւն մը կայ Մամբրէ եպիսկ. Մամիկոնեանի մասին, որ կը քաջալերուի Վարդան Մամիկոնեանէ։ Հետագային Մամբրէ եպիսկոպոս վանահայր կը դառնայ Ս. կարապետի վանքին։

Մեզի անյայտ է թէ Մամբրէ եպիսկոպոս Մամիկոնեան ազգակո՞ն է Վարդան Մամիկոնեանին։ Երկուքն ալ Մուշ քաղաքէն են և նոյն մականունը կը կրեն։

1880 թուականին, Վարդան ազգ Մամիկոնեան առենապետն է Ազգ. Վարչութեան։ Անոր կողքին կ'երեւին Կ. Սլկունին և Պօղոս Նալբանեանը, որոնք կոչ կ'ուղղեն հասարակութեան որ իրենց մանուկները ղրկեն նորաբաց դպրոցները։

Դժբախտաբար Տարօնի առաջնորդարանի արձանագրութիւններն ու թուղթերը արմատապէս ոչնչացուած են, որով հնարաւոր չէ նոր լոյս սփռել այսպիսի ուշագրաւ գործիչներու աշխատութեանց վրայ։

ՄԱՄԲՐԷ ԵՊԻՍԿ. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ
(ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԷՆ)

Մամբրէ եպիսկոպոս Մամիկոնեան Տարօնի նշանաւոր առաջնորդներէն մէկն է։ Բացի Ս. Կարապետի վանահայրութենէն՝ վարած է Քղիի առաջնորդութիւնը։ Ուսումնական և հռետոր եկեղեցական մըն էր։ Եղած է Պոլիս, և քարոզած է զանազան թաղերու մէջ։

Ներսէս Վարժապետեանի մտերիմներէն և սիրելիներէն էր Մամբրէ եպիսկոպոս։ Վարժապետեան պատրիարքութեան կոչուելէն անմիջապէս ետք, 1873-ին, Մամբրէ Մամիկոնեան վանահայր և առաջնորդ կը նշանակուի Ս. Կարապետի վանքին և իննուկէս տարի արժանաւորապէս կը վարէ այդ պաշտօնը։ Կը վախճանի 1882 Մարտ 19-ին, 48 տարեկան հասակին։

Մամբրէ եպիսկ. Մամիկոնեան ծնած է 1834-ին Մուշ։ Իր կրթութիւնը լրացուցած է Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ և ինքնաշխատութեամբ բաւարար զարգացում ձեռք բերած է։

1877-ի ռուս-թրքական պատերազմին Տմլիկ քիւրտերը վանքի փակայէն կը յափշտակեն 900 ոչխար, 25 ձի, 3 ջորի և 20 աւանակ։ Մամբրէ եպիսկոպոս Մուշ կը դիմէ՝ կառավարութեան օժանդակութիւնը խնդրելու։ Իր բացակայութեան քիւրտերը նորէն սպառնալիքներ կ'ընեն, բայց երիտասարդ Խարախանեան վարդապետը դիմադրութիւնը կը կազմակերպէ և վանքը կ'ազատէ նոր կողոպտումներէ։

Երբ պատերազմը կը վերջանայ, կառավարութեան միջամտութեամբ Կենճի շրջանի Տմլիկներէն վանքի կողոպուտը ետ կը բերուի կրկնակի չափով։

Վանքի սահմանին մէջ գտնուած Կուարս գիւղը եկած ու բնակութիւն հաստատած էին 40 տուն Տմլիկներ։ Մամբրէ եպիսկոպոսի ջանքերով՝ վճռագիր հանուեցաւ կառավարութենէն ի նպաստ վանքին, բայց մահը վրայ հասնելով՝ գործադրութիւնը չտեսաւ։ Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանցի առաջնորդութեան շրջանին կարելի եղաւ Տմլիկները հանել այդ գիւղէն և վերահաստատել վանքի սեփականատիրութիւնը։

Մամբրէ եպիսկոպոս Մամիկոնեան թաղուած է Ս. Կարապետի եկեղեցւոյ պատին տակ, ուր կար հետեւեալ մահարձանը.

«Ասս հանգչի Տեր Մամբրէ Ս. Արքեպիսկոպոս Մամիկոնեան, աշակերտ, դասախօս եւ միաբան Սրբոյ Աթոռոյս, որ 'ի վարդապետութեան վարեց զպաշտօն քարոզչութեան 'ի Կ. Պոլիս, յԱդրիանուպոլիս, 'ի Ռոտոսթոյ, 'ի Կարին, 'ի Կեղի եւ 'ի Բաղէշ եւ յամի 1873-ին բարձրացաւ յաստիճան եպիսկոպոսութեան, 'ի Ս. Էջմիածին եւ հուսկ ապա կարգեցաւ վանահայր Իննակեան մեծի ուխտիս Տարօնոյ զամս ինն եւ կէս։ Երջանկայիշատակ հանգուցեալ ետ զանձն իւր 'ի վերայ հօտին եւ սուրբ ուխտիս եւ յամենայն վրտանգս արիաբար պատրաստ գտաւ։ Նննջեցեալ 'ի հասակի 48 ամայ եւ 19 Մարտի 1882-ին»։

Մամբրէ եպիսկոպոս քաջ ուսած էր հայերէն գրաբար լեզուն, ունէր սուր գրիչ և ճարտար լեզու։ Շարական կ'երգէր գեղեցկօրէն։ Առոգանութիւնը պարզ և յստակ էր. ունէր խրոխտ ձայն մը։ Այսպէս է վկայութիւնը Ս. Կարապետի Գաւազանագիրքը վերակազմող Լուսարարեան վարդապետին։

Մամբրէ Մամիկոնեանը վանքին կից չինել տուած էր ընդարձակ վարժարանի չէնք մը, որ իր անունով կը կոչուէր։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ

Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց արդէն հանրածանօթ անուն մըն է, որպէս գրական դէմք։

Այստեղ կ'ամփոփենք Գարեգին վարդապետի Տարօնի գործունէութեան պատկերը։

1863-ին խմբագիր էր «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթին, որ լոյս տեսաւ Ս. Կարապետի տպարանէն։

Նոյն տարիէն սկսեալ ուսուցիչ-տնօրէն կարգուած էր Ս. Կարապետի Ժառանգաւորաց վարժարանին։

1870 ին վանահայրական փոխանորդ կը կարգուի, վանահայրութիւնը Խրիմեան Հայրիկին վրայ մնալով։ Երեք տարի անդուլ աշխատած և կարգի դրած է վանքի ելեւմտական վիճակը։ Իր փոխանորդութեան շրջանին Ս. Կարապետի եկեղեցւոյ ամբողջ կամարներն ու սիւները քանի մը գոյներով ներկել տուած է։

1887-ին եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի որպէս Տրապիզոնի առաջնորդ, բայց կը փոխադրուի Մշոյ Ս. Կարապետ որպէս վանահայր և առաջնորդ Տարօնի բոլոր վանքերուն։

Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանց այդ տարին բազմաթիւ գործեր կը կատարէ յաջողութեամբ։ Բայց իր դէմ քաղաքական զրպարտութիւններ կ'ըլլան, և Բ. Դրան հրամանով Պոլիս կը տարուի 1887-ի վերջերուն, ու հոն երեք տարի մնալէն ետք՝ կը վախճանի։

Գարեգին եպիսկ. Սրուանձտեանց Խրիմեան Հայրիկէն շատ աւելի եռուն գործունէութիւն ունեցած է Տարօնի աշխարհին մէջ։ Ան եղած է կրթական և գրական մեծ գործիչ մը և մղում տուած է լուսաւորութեան գործին։ Ամենէն ուշագրաւը անոր քաղաքական գործունէութիւնն է։ Որպէս գրիչ և որպէս կազմակերպող, առաջինն է ԲՈՂՈՔներու շարժումը ստեղծողներէն։

Անվհատ թղթակից մը եղած է և ամբողջ Հայաստանի անկիւններէն բողոք-տեղեկագիրներու ալիք մը հասցուցած է Պոլիս։

Իրաւունքի պաշտպանութեան ախոյեան մը եղած է և մղած է ժողովուրդը՝ ինքնապաշտպանութեան, գոնէ քաջաբար բողոքելու։

Տարօնի կրթական և մտաւորական շարժման առաջամարտիկներէն մէկը եղաւ Գարեգին Սրուանձտեանց 1862-1887 թուականներուն։

Եկեղեցական և կրթական գործիչներէն շատերը անոր աշակերտը եղած են։

Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանցի գործունէութիւնը Տարօն աշխարհին մէջ, անոր գրական և կրթական գործիչի հանգամանքին վրայ կ'աւելցնէ քաղաքական գործիչի կորովի և պայծառ դէմքը։

ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔ

Քահանայական հին ու մեծ ընտանիք մըն էր Տէր Յակոբեաններու տունը Մուշի մէջ։ Այդ ընտանիքը կոնդակ մը ունէր, ուր կը յայտարարուէր թէ անոնք Մամիկոնեաններէն կը սերին և թէ անոնց վարդապետներու և քահանաներու խումբին յանձնուած է Մօկունքի շրջապատին մէջ եղած վանքն ու մատուռները։

1781-ին, ըստ Ս. Կարապետի գաւազանագրքին, Յակոբ եպիսկոպոսը վանահայր կ'ըլլայ և իր օրով կը նորոգուի Մշոյ քաղաքի Տէր Յակոբ քահանայի տան նախնիքներէն մնացած հին կոնդակը։ Հին կոնդակը նոյնութեամբ կ'արտագրուի մագաղաթեայ թուղթի վրայ։ Ս. Կարապետի վանահայր Յակոբ եպիսկոպոս և Առաքելոց վանքի վանահայր Պօղոս եպիսկոպոս կը ստորագրեն և վանքերու կնիքով կը կնքեն 1781-ին։ Այդ կոնդակը կը ծանուցանէ թէ Տէր Յակոբեան ընտանիքը հիմը դրած է քանի մը վանքերու։

Մեր ժամանակին ալ Մշոյ Ս. Մարինէ թաղին մէջ Տէր Յակոբեան քահանայական տունը գոյութիւն ունէր, իր Տէր Զաքար քահանայով։

Այդ ընտանիքի մէկ ճիւղը ինքզինքը Տէր Զաքարեան ալ կը կոչէր, ժամանակին անուանի Տէր Զաքար քահանայի մը անունով։

Այդ ընտանիքէն սերած էր Յակոբ Տէր Զաքարեանը, որ արմաչական մըն էր։ Խարբերդ և Տիարպէքիր ուսուցչութիւն ընելէն ետք, վերադարձաւ Մուշ, 1909-ին։ 1915-էն կոտորածներէն ճողոպրեցաւ և Ռուբէնի ու Կոմսի խումբին հետ փոխադրուեցաւ Կովկաս։ Մեռաւ Հայաստանի մէջ, 1930-ին։

Նոյն ընտանիքի միակ վերապրող շառաւիղը Արիստակէս Տէր Յակոբեանն է, որ այժմ կը գտնուի Գալիֆորնիա։

ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿ. ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ
(ՄՇՈՑ ԱԻՐԱՆ ԳԻՒՂԷՆ)

Ներսէս եպիսկոպոս Խարախանեան ծնած է Մշոյ գաշտի Աւբան գիւղին մէջ, 1850 թուականին։

Կրթութիւնը ստացած է Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ։

Ազգասէր և հոանդուն այս վարդապետը 1877-ին յայտնի կը գառնայ, երբ վանքի միաբաններէն ամանք վանքը կը լքեն՝ Քիւրտաց սպառնալիքէն վախնալով։ Խարախանեան քաջութեամբ վանքի պաշտպանութիւնը իր վրայ կ'առնէ և իր չուրջ կը հաւաքէ մնացած միաբանները։ Բարեբախտաբար վանքը յարձակում չի կրեր։ Այդ թուականէն ետք Ներսէս վրդ. Խարախանեանը Տարօնի սիրելի վարդապետներէն մէկը կը դառնայ։

1887-ին երբ Գարեգին եպիսկ. Սրուանձտեանցը Պոլիս կը կանչուի, Ներսէս վարդապետ Խարախանեան Ս. Կարապետի վանահայր և Տարօնի առաջնորդ կ'ընտրուի։

Փոթորկալի շրջան մըն էր։ Սրուանձտեանցէն զատ, նոյն տարին կ'աքսորուէր նաեւ Մշոյ կեդրոնական վարժարանի տեսուչ Մկրտիչ Սարգիսեան ալ։ Երկու տարի ետք տեղի կ'ունենար Կիւլիզարի առեւանգումը Մուսա պէկի կողմէ։

Յեղափոխական դէպքերը կը սկսէին Տարօնի շրջաններուն մէջ։ Ազատագրական չարժումին ջնջիկ կոմիտէներէն մէկն էր Ներսէս վրդ. Խարախանեան։ Կառավարութիւնը չհանդուրժեց անոր գործունէութեան և զայն աքսորեց Երուսաղէմ 1892-ին։

1908-ին, Ներսէս Խարախանեան որպէս Տարօնի առաջնորդ՝ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուէր և կը վերադառնար Մուշ։ Մեծ ձեռնհասութեամբ կը վարէր Մուշի առաջնորդութիւնը մինչեւ 1915։ Կատարածներէն ամիա և կէս առաջ, Ապրիլ 12-ին կը վախճանէր թիֆլիսէ քառնուելով։

Ներսէս եպիսկ. Խարախանեան Տարօնի ժողովուրդի սիրելի առաջնորդներէն մէկը եղաւ, որ իր ամբողջ կեանքը գրաւ իր հօտին վրայ։

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԸԵԱՆ

Մկրտիչ Սարբեան Տարօնի աշխարհի մէջ գործող բացառիկ անձնաւորութիւն մըն է։ Լայն չափանիշերով կրթական մեծ գործիչ մը, որ եղաւ նաեւ հայ ազատագրական շարժման առաջին տասնամեակի (1879—1890) գլխաւոր վարիչը Տարօնի մէջ։

1880—1890 թուականներուն Մկրտիչ Սարբեանի շունչով և դաստիարակութեամբ Տարօնի և անոր գլխաւոր գաւառներուն մէջ հասունցաւ յեղափոխական և մտաւորական սերունդ մը։ Հարիւրաւոր դէմքեր Տարօնի աշխարհը կը հաշուէ Մկրտիչ Սարբեանի աշակերտներէն, որոնք ուշագրաւ դեր մը կատարեցին կրթական, հանրային և յեղափոխական ասպարէզներուն վրայ։

Այս մեծ գործիչի անունը, տարաբախտաբար, իրեն արժանի գնահատանքով ու փառքով ընդհանրացած չէ հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ։

Իր ժամանակին չգրեցին, որովհետեւ բռնակալութեան սպառնալիքը կար։ Իր մահէն ետք ալ չգրուեցաւ, որովհետեւ Սուլթան Համիտի ռէժիմին դէմ ծառայողներէն մէկը եղած էր։

Այժմ, երբ Տարօնի վերջին երկու հարիւր տարուան պատմութիւնը կը հրատարակուի, արդար է որ Մկրտիչ Սարբեան հոն ներկայանայ այն կարեւորութեամբ, ինչ կարեւորութեամբ գործած էր ան։

Մկրտիչ Սարբեան ծնած է 1853-ին, Տրապիզոն։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ։ Ապա փոխադրուած է Պոլիս և ստացած է կանոնաւոր միջնակարգ կրթութիւն մը։ Ատկէ վերջ հետեւած է Կալաթա-Սերայի Լիսէին և աւարտած է անոր ընթացքը։

1878-ին զինք կը գտնենք Պոլիս, հանրային գործին լծուած։ Տարօնցի պանդուխտներուն մէջ կը գործէ և անոնց հետ միասին կը հիմնէ կրթական ընկերութիւն մը, որ մէկ մասնաճիւղը կը դառնայ Միացեալ Ընկերութեան։

1879-ին Մկրտիչ Սարբեան տեսուչ կը նշանակուի Մշոյ Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարժարանին և ընդհանուր տեսուչ Տարօնի, Էրզրումի և Վանի Միացեալ Ընկերութեան վարժարաններուն։

Մկրտիչ Սարբեան Մուշ կը հասնի 1879-ին և կ'ընդունուի մեծ ցնծութեամբ, ինչպէս տեսանք կրթական կեանքի նկարագրութեան ընթացքին։

Մկրտիչ Սարբեան երբ տարեկան այցելութեան կ'ելլէր դէպի Վան, Ալաշկերտ և Պիթլիս, նոյն խանդավառ դիմաւորութիւններով կ'ընդունուէր հայ ժողովուրդի և ազգային իշխանութիւններու կողմէ։

Բոլոր վկայութիւններէն յայտնի կ'ըլլայ թէ Մ. Սարբեան արդիական մանկավարժ տնօրէն մը եղած է և անհրաժեշտ ծրագրով մը վարած է իր խնամքին ենթակայ դպրոցները։

Պատրաստուած մտաւորական մը եղած է, ազգային ազատագրական դիտակցութեամբ օժտուած, հեռանդուն և հետեւզական վարիչ մը որ ոչ միայն կրթական հաստատութիւնները խանդավառած է իր չունչով, այլ ամբողջ հատարակութեան մտայնութիւնը կրցած է յեղաշրջել։

Այս անկիւնէն դիտած՝ նախայեղափոխական շրջանի առանձնակի իսկական յեղափոխական գործիչը Մկրտիչ Սարրեանը կը հանդիսանայ։ Մկրտիչ Սարրեանի գործունէութիւնը, Միացեալ Ընկերութեան դպրոցներու սահմած մթնոլորտը, դպրոցական գործը յեղափոխական գործի կը վերածէին։ Միացեալ Ընկերութիւն բառը կը մոռցուէր և կը մնար ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ բառը՝ իր յեղափոխական իմաստով։ Անոնք որ ազգային ապատագրութեան ձգտումներ ունէին և գործօն կեանք մը ցոյց կու տային, ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ անդամ կը նկատուէին։

Ընկերութիւն կոչումը ազգային ուխտ մը կը դառնար։ Այս յեղափոխական մթնոլորտին գլուխը և վարիչը Մկրտիչ Սարրեանն էր։

Երբ 1890-ին արիւնոտ յեղափոխութիւնը կը սկսէր, Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւններու անուններուն տակ՝ Տարօնցին ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ բառը միայն կը գործածէր։ Ոչ ոք գրեթէ անունը չէր տար Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւններուն, 1890-1890 թուականներուն, ոտքայն պզտիկ և յայտնի խօսակցութեանց ընթացքին կ'ըսէին.

— Ընկերութեան գործն է, ընկերութեան մարդիկ ևկան, ընկերութիւնը մտանկին, ընկերութեան հրամանն է...

Եւ այս խօսքերով կուսակցութիւններու գործունէութիւնը կը հասկնային։

Միացեալ Ընկերութիւնը, իր կրթական գործով, քաղաքական կուսակցութիւն մը հանդիսացաւ Տարօնի շրջանին մէջ, 1879-1890 թուականներուն, ու այդ չարժամին վարիչը և ոգին Մկրտիչ Սարրեանն էր։

Մկրտիչ Սարրեան 1884-ին Պոլիս կ'այցելէ՝ Միացեալ Ընկերութեան կրթական գնդացումը տալու և կը վերադառնայ Տրապիզոն, ուր կ'ամուսնանայ և քանի մը չաբաթէն կը մեկնի Մուշ (*)։

Սարրեան իր պաշտօնին կը մնայ մինչև 1877 թուականը։ Այդ թուականին կը ձերբակալուի Մ. Նահանեանը և կը գրկուի Պիթլիսի բանտը, իսկ Մկրտիչ Սարրեան հակազդեցեան տակ կը տարուի Էրզրում, անկէ ալ Զանգրրի բանտը։

Որքա՞ն կը մնայ Զանգրրի, անյայտ է։ կը թուի թէ մէկ կամ երկու տարի նաք կը փոխադրուի Պոլիս։

(*) Գրագէտ Մալխաս կը յայտնէ թէ այդ թուականին ինք 6-7 տարեկան տղեկ մրն էր եւ Սարրեանի ամուսնութեան կնքահայրը եղած է, փոխարինելով իր հայրը, որ տարի մը առաջ մահացած էր։

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Պոլսոյ բանտ եղած միջոցին Սուլթան Համիտ Մ. Սարբեանը իր ներկայութեան բերել կուտայ, կը հարցաքննէ և ի վերջոյ կ'առաջարկէ հետեւեալը.

— «Դուն խելացի մարդ մըն ես, ես քեզի պէս պատրաստուած և կարող մարդու պէտք ունիմ։ Հեռացիր յեղափոխական գործերէն, ես քեզի կարեւոր պաշտօններ կը յանձնեմ...» (Այս տեղեկութիւնը բերնէ բերան անցած աւանդութեան մը վրայ հիմնուած է)։

Մկրտիչ Սարբեան անդրդուելի կը մնայ, որու հետեւանքով կ'աքսորուի Ափրիկեան Թրիփոլի, ուր կը մնայ աքսորական մինչեւ 1897 թուականը։ Կը թուի թէ 1897-ի քաղաքական յանցաւորներու ընդհանուր ներումէն կ'օգտուի, և զինք կը գտնենք Իզմիր, ուր կը հրաւիրուի Ս. Մեսրոպեան և Ս. Հռիփսիմեան վարժարաններու տնօրէնութեան և կը վարէ մեծ ձեռնհասութեամբ, իր շուրջ ստեղծելով նոյն համակրանքը, յարգանքն ու փառքը, ինչ որ ունեցած էր Տարօնի աշխարհին մէջ։

Սակայն 1898-ին կը մատնուի որպէս վտանգաւոր մարդ, ինչ որ կառավարութեան բաղձանքն էր։ Ազգային մարմինները կը ստիպուին պաշտօնէ հանել Մկրտիչ Սարբեանը, որ նիւթական նեղութեան կը մատնուի, կաթուածահար կ'ըլլայ և կը մեռնի 1901 Յունուար 10 ին, 48 տարեկան հասակին։

Մշեցի պանդուխտները, ինչպէս տեսանք, տէր կը հանդիսանան իրենց շրջանի մեծ գործիչին և մահարձան մը կը կանգնեն անոր շիրիմին վրայ։

Մկրտիչ Սարբեան իր անմոռանալի և պատուաւոր տեղն ունի ոչ միայն Տարօնի պատմութեան, այլ ամբողջ հայ ժողովուրդի կրթական և ազատագրական շարժման պատմութեան մէջ։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Հետագայ չորս դէմքերու մասին գրուածները կ'առնենք Անդրանիկ Սայըեանի «Հայրենի Յուշեր»էն (Հայրենիք Ամսագիր 1936 թիւ 9-էն, էջ 117—120)։ Շարքը այդ անուններուն շատ է: Անոնցմէ կը ջոկենք Աղա Կարապետ Փոթիկեանը, Ոսկերիչ մեծ Աւագը, Ռէս Յոհան Փոստէեանը եւ Մուխսէ Աղաճանը, որոնք առանձին ինքնայատկութեամբ մը ուշագրաւ դէմքեր են: Նոյն շարքէն հետաքրքրական դէմքեր են Մեսրիկեան, Աբօ Մոսօն, Պօղոս Նալբանտեան, Պողէի Մոսօն, Նազարէթ Քէշիշեան, Մուխսի Փարհատ: Ընդհանրապէս Մուշ քաղաքի կեանքի, սովորութիւններու, անցքերու եւ դէմքերու մասին հետաքրքրուողները կրնան աչքէ անցընել Անդրանիկ Սայըեանի «Հայրենի Յուշեր»ը, որոնք տպուեցան Հայրենիք Ամսագրի 1935 եւ 1936 տարեթիւերուն մէջ։

Սարկաւագ Յակոբի մասին տեղեկութիւնները հաւաքած եւ գրի առած է Տոքթ. Ա. Ալիխանեան։

. ԱՂԱ ԿԱՐԱՊԵՏ ՓՈԹԻԿԵԱՆ

Մշոյ Զորոյ թաղի բնակիչներէն էր այս աչազուրկ հայ իշխանը։

Ես ելայ չելայ, զինքը Գաւառական Ընդհանուր Ժողովի ատենապետ տեսայ։ Տարօնցին Մշոյ Կլատսթոնը կ'անուանէր զինքը։ Բնական տաղանդ, ճարպիկ ճարտասան, կուռ բեմբասաց և հզօր կառավարողն էր Մշոյ Գաւառական ընդհանուր և բազմահոծ ժողովին։ Ճարտարագէտ էր։ Ամէն կարգի հանրային մեծ չէնքերու յատակագիծը ինքը կու տար. ծախսերը ինքը կը չափէր։ Բոլոր նորաձեւ չէնքերն ու բազնիքները ինքը կը յօրինէր, կը շինէր և չէր սխալեր։

Կղմինտրի գրութիւնը, անոր թրծելը, անով փուռ շինելը ինքը գտաւ, ինքը հաստատեց. գինեգործութեան արհեստը ինքը ծաղկեցուց։

Իր շինած չէնքերը՝ բազնիքը, ջրաղացը, գինետունը, պարտէզը, իր անձնական տունը, իր կղմինտրի գործարանը և փուռը բոլորը իրարու քով շինեց և ճոխացուց իր նիւթական կարողութիւնը։

Շնորհալի անտեսագէտ մըն էր. մեղուաբոյծի, տաւարաբոյծի, ծառաբոյծի և ուրիշ զանազան գիւղատնտեսական բոլոր մարզերուն խելքը կը հասնէր, իբր բնական ինքնածին տաղանդ՝ բոլորին կը հասնէր։

Շատ անգամներ ներկայ եղեր եմ Գաւառական Ընդհ. Ժողովի

նիստի ատեն։ Հրաչալի կերպով կը վարէր ժողովը։ Մեր Գեղամը կը հիանար անոր սեղմ, կուռ և ջղուտ բանաձևերուն և որոշումներուն վրայ։

Երբեմն 10-15-20 մարդ ձայն կ'ուղէին ժողովի ատեն։ Աչազուրկ մեր հռետորը իրենց ձայներէն կարգաւ բոլորին ձայն կու տար՝ անունները զատ-զատ կոչելով։

Տարօնցի կարիճ երիտասարդներ ուսամբարձ կը բերէին ու կը տանէին տարօնցի Կլատսթոնը՝ ըսելով.

— Մընք քոռցի՞ր ինք, մընք կը թողի՞նք որ քելելով երթայ յիգայ ժողովքին, յորի՞, մընք մեռո՞ւկ ինք։

Կը պաշտուէր ժողովուրդէն։ Անոր մեծ որդին էր Սասնոյ կռիւներուն մասնակցող Փոթկանց Արամը։

ՈՍԿԵՐԻՉ ՄԵԾ ԱԻԱԳ

Ճիկրաշէն թաղի մէջ Աւագ անունով երկու ոսկերիչներ կային։ Զանազանութեան համար տարիքոտ Աւագին մեծ Աւագ կ'ըսէին։ Ոսկերիչ մեծ Աւագը մեծ բանաստեղծ էր. փրփուրի պէս կը յօրինէր հայերէն և թուրքերէն ընտիր ոտանաւորներ։

Եթէ ըսեմ որ Աշուղ-Ջիւանիէն վար չէր մնար, չեմ սխալիր։ Ան գիտէր Նահապետ Քուչակի ոտանաւորները, ինչպէս և Սայեաթ Նովայինը։ Կը հիանար անոնց վրայ, բայց երբեմն ալ կ'ըսէր.

— Ճրագ տկուն լոյս չիտայ. յորի՞, իմ չինածներ պակա՞ս ին ատոնցմէ։

Ափսոս որ ոչ ես, ոչ Գեղամը և ոչ մեր ընկերներէն մէկը չհետաքրքրուեցանք ատոր երկարաշունչ ոտանաւորներով։ Այնչափ գիտեմ որ շատ աշուղներ եկան իր հետ մրցելու, բոլորն ալ յաղթուեցան գնացին։

Աստուածաբան մարդ էր։ Խրիմեան Հայրիկի, Ալէաթճեանի, Սրուանձտեանցի, Խարախանեանի և Բաբգէն վարդապետի (ապա կաթողիկոս) հետ աստուածաբանական խրթին կէտերու մասին վէճի մտած էր և անոնց հիացման առարկայ դարձած։

Ալէաթճեան կ'ըսէ եղեր. «Եթէ դու վարդապետ ըլլայիր, հիմա Հայոց կաթողիկոս դարձեր էիր»։

Ունեցաւ շատ բանաստեղծ երգիչ աշակերտներ։

ՌԷՅՍ ՅՈՀԱՆ ՓՈՍՏԷԵԱՆԻ ՈՂՋԱԿԻԶՈՒՄԸ

Յարգաւանք գիւղի Ռէյս Յոհանը Մշոյ դաշտի առիւծասիրտ ռէյսերէն մէկն էր։ Իր ծով տունը քառասուն անձէ կը բաղկանար։ Նման էր Գոմսայ Մլքոյի, Խարսայ Միրոյի, Ցրոնաց Խուկէի, Խասգեղու Տոնճոյենց, Մուշաղշէնի Գրոյի, Փողրկովայ Ռաչոյի, Կուրաւայ Յոհանի և շատ շատերու պայծառաչէն օճախներուն։

Այս քաջ հայորդին էր որ իր յարաժամ բողոքներով սանձ կը դնէր Միրզայ բէկի աւազակ որդի Հաճի Մուսա բէկին, որ առեւանգեց Խարսայ Միրոյի աղջիկը՝ հերոսուհի Կիւլիզարը։ Յոհանի երկար հեռագրերը միշտ կը տեղային սուլթանին ու Հայոց Պատրիարքին։

Ամէն ատեն զինեալ կ'երթար Բաղէշ և Աւետիս էֆէնտի Խաչմանուկեանի խորհրդով բողոքներ կու տար թէ՛ կուսակալին և թէ՛ Պոլիս։ Յոհան քիւրտ Հաճի Մուսա բէկի հոգէառ հրեշտակն էր։

1891 թուի Յունիս ամսու վերջի կիսուն էր, Խոտունցի Պահոց մէջ։ Յանկարծ լսուեցաւ հետեւեալ սեւ լուրը, թէ Յարգաւնուց քաջ Յոհանը Կօտնի գիւղին մէջ ողջ-ողջ վառուեր է Հաճի Մուսա բէկի կողմէն։

Շշմեցաւ համայն քաղաքը իր դաշտ ու դուրանով, իր խեղճ ու անզէն ժողովուրդով։

Յոհան այդ թուին Պիթլիս կ'երթայ։ Հաճի Մուսա բէկն ալ իր մի քանի հետեւորդներով հոն կը հասնի ու մի քանի դաւաճան հայերէ կը հասկնայ անոր Պիթլիսէն մեկնելու օրը։

Յոհան կը մեկնի Պիթլիսէն, կը հասնի Կոտնի, որ քրտական գիւղ մըն է, և կ'ուզէ 1—2 ժամ իր քիրվային տունը հանգստանալ։ Հազիւ Յոհան օտային դուռնէն ներս կը մտնէ ու բուխերիկի առջեւ նստած՝ սիկար մը կը փաթթէ։ Ահա դաժան Մուսա բէկն ալ յանկարծ կը ցցուի Յոհանի առջեւ իր հետեւորդներով։

Յոհան ոտքի կ'ելլէ և կը նետուի Մուսա բէկի վրայ ու զայն պառկեցնելով՝ կ'ուզէ բդախեղդ ընել։ Ընկերները յարձակելով Յոհանի վրայ, հազիւ կ'ազատեն դազանը քաջ Յոհանի ճանկերէն։

Երկուքն ալ բուխերիկի երկու կողմերը կանգնած կը խօսին իրարու հետ։ Հաճի Մուսա բէկ կ'ըսէ իր քիւրտ հետեւորդներուն.

— Դուրս ելէք. չըլլայ թէ կրակէք. ես զինքը ողջ-ողջ այս բուխերիկի մէջ պիտի այրեմ։

Հաճի Մուսան հեգնական չեշտով մը կը հարցնէ.

— Է՞, Յոհան, պատմէ տեսնենք, Պիթլիս գացիր, ի՞նչ ըրիր, ի՞նչպէս վրաս բողոքեցիր. որո՞ւ հետ կերար խմեցիր, որո՞ւն տուն գացիր, Հայոց փաթրիքին ի՞նչ հեռագիր տուիր։

— Շա՛նորդի, ես գնացի քու աւազակութիւններու մասին ամէն տեղ բողոքեցի, — այս ըսելով կը խոյանայ դազանին վրայ և բռունցքի հարուածներով կրկին գետին կը տապալէ։

Դրան առջեւ եղող քրտերը վրայ կը հասնին և գազանի հրամանով մեր քաջորդիին ձեռքերն ու ոտքերը կը կապեն։

Հոդ ալ Յոհան կապողներու երկուքին ատամները կը փշրէ և Խստօ անունով քիւրտին մէկ աչքն ալ կը պայթեցնէ։

Երկար տարիներ ապրեցաւ այդ կոյրը։ Երբ կը հարցնէին՝ ինչպէ՞ս կուրցար, կը պատասխանէր.

— Ասլան Յոհան գամփոսով զիս քոռցուց։

Մենամարտէն ետք Յոհանը կը կապեն։

Գազանը կը հրամայէ տանտիրոջ կնկան, որ երկու խուրձ չոր ցախ բերէ։ Քիւրտ կինը հասկնալով չար գազանի միտքը, ոտքին կ'իյնայ, կը պաղատի, կ'արտասուէ, որ ետ կենայ իր չար գազանային գաղափարէն. կը մերժուի բէկէն, որ գոռալով կը սաստէ կնոջ, ըսելով.

— Թէ որ կրկին խնդրես, դու ալ հետը կ'այրուիս։

Կինը հլու կամակատարը կը դառնայ չար սողունին և չոր ցախերը կը շարէ բուխերիկին մէջ։ Ցախերը կը բռնկին։ Գազան Հաճի Մուսան դառնալով մեր մեծ նահատակին՝ գոռալով կ'ըսէ.

— Պատրաստուէ՛, Յոհան ազա, վառած կրակով քէպապ պիտի դառնաս։

— Պատրաստ եմ, քու կրակը զիս չ'այրեր։ Այդ կրակէն պիտի ծնին շատ հոգէառ հրեշտակներ քեզի համար։ Օրը պիտի գայ, որ դու ալ ինծի պէս պիտի այրիս։

Մինչ Յոհան աղօթքի մրմունջներ կ'արձակէ, Քիւրտերը խարոյկի վրայ կը դնեն զայն, և վառած կրակի վրայ կ'ողջակիզուի հայ մեծ իշխանը։

Ոճրագործ գազան Մուսա բէկը ածուխ կտրած դիակը կը հանէ և Բաղէշի ճամբուն վրայ կը դնէ, ածխացած կուրծքին թուրքերէն լեզուով գրուած թուղթ մը կը փակցնէ հետեւեալ իմաստով.

— Այսպէս պիտի այրին այն բոլոր կեավուր հայերը, որոնք կը յանդգնին Հաճի Մուսա բէկի վրայ բողոքելու։

Անցորդները կը տեսնեն և կը շշմին, հայերը վրէժի զգացումներով կը լեցուին։

Դիակը Մուշ եկաւ։ Մշոյ և դաշտի մօտակայ գիւղերու քահանաները, վանքերու վարդապետները, հինգ թաղի դպրոցական ձայնաւոր աշակերտները և բազմահազար հայ յուղարկաւորներ գունդագունդ թափեցան եկան և արցունքով թրջեցին ածխացած դիակը։

Եւ այդպէս փառաշուք կերպով տարինք թաղեցինք մեր քաջ նահատակը Ս. Մարինէ թաղի կողը, հայ քաջարի նահատակաց պանթէոնը։

Յոհանի որդի Սարգիսը հօրը վրէժը լուծեց, Մուսա բէկի եղբայր Ճավօն սպաննելով։

ՄՈՒԽՍԻ ԱՂԱՃԱՆ

Մուչի Ս. Մարինէ թաղի հանրածանօթ աղքատասէր և ողորմասէր մարդն էր։ Սա էր հիմնադիրներէն մէկը Ս. Մարինէ թաղի դպրոցական չէնքին։

Մշոյ դաշտի Ալիճան գիւղի մէջ հացահատիկ ցանել կու տար։ Հարուստ էր և կրթասէր։ Աղօթքով և ծոմապահութեամբ կ'ապրէր. խստակրօն եկեղեցական մըն էր։

Աստուծմէ խնդրած էր որ Խրիմեան Հայրիկի ձեռամբ թաղուի։ Աստուած լսած էր, և իր խնդիրքը կատարած։

1884 թուին Խրիմեան Հայրիկ Մուչի վրայով Պոլիս աքսոր կ'երթայ։ Այն դիշեր որ Հայրիկը Մուչ կը մտնէ, կը մեռնի Մուխսի Աղաճանը և փառաւոր կերպով կը թաղուի թաղի եկեղեցւոյ կից պարտէզին մէջ։

Հայրիկը լաւ դամբանական մը խօսեցաւ մեծ բարերար հայ նահապետին վրայ, որ 95 տարեկան կայտառ ծերուկ մըն էր։

Սղութեան և սովի տարին, Մուխսի Աղաճանը 50-60 տան ցորեն կ'ուղարկէր իր տան ծառային հետ՝ հետեւեալ պատուէրով.—

— Գիշեր եղած ատեն 2-ական կոտ ցորեն կը տանիս այսինչ այնինչ տուներուն, չուալը կը պարպես, կու գաս։ Որ հարցուն, ո՞վ ճամբեց, չեղնի չեղնի զիմ անուն իտաս։ Ըսէ Աստծու խսմաթն է՝ առէ'ք, կերէք։

Այս ձեւի ողորմութիւն ցրուող էր Մուխսի Աղաճանը։

Ծով էր՝ կը զրմփար այս նահապետի պայծառ տունը։

Հայոց Միացեալ Ընկերութեան ընդհանուր տեսուչ Մկրտիչ Սարբեանը 1879 թուին երբ Մուչ եկաւ, այս նահապետական տանը մէջ մէկ ամսոյ չափ հիւրասիրուեցաւ։ Ամէն երեկոյ 10–20 հայ իշխաններ Սարբեանի և Ալէաթճեան Գրիգորիս եպիսկոպոսի հետ այս չէն ու չող տանը մէջ սեղանակից էին։

1904 թուի Սասնոյ հերոսամարտին Մուխսի Աղաճանի թոռնիկ Ալեքսանն ալ մասնակցեցաւ և Կեալիգուզանի ճակատամարտին նահատակուեցաւ։

Ա. ՍԱՅԸԵԱՆ

ՅՈՐԿԸՆՈՑԱՅ ԽԱԼՖԱ ՅԱԿՈԲԸ

Ճանաչել մարդոց իրական արժանիքը, դասել անոնց անուններ-ը ազգային հասարակական կառուցուածքի որմնաքանդակի վրայ իրենց վերապահուած ճշգրիտ տեղը՝ անկարելի բան է, քանի դեռ անոնք կ'ապ-րին և կը գործեն։ Տարբեր է երբ անոնք կեանքի կրկէսէն անցած և յաւիտենականութեան ծոցն են ինկած և առանձնացած են պատմութեան մէջ, այն ատեն միայն երբ կիրքերը մարած և յուզմունքները մեղմա-ցած են, այն ատեն միայն հիմնուելով պատմական դէպքերու վրայ և անսայթաք ընթանալով, արդարախոհ մտքով ու անաչառ վերլուծումով կարելի է մարդերը աւելի լաւ ճանչնալ և զանոնք ներկայացնել իրենց իրական արժէքով։

Երբեմն քննարկի ենթարկուած անձը շատ ցայտուն է, բայց իր ժամանակաշրջանը այնքան դանդաղ, այնքան պղտոր ու անպատրաստ է, որ կրկէսին վրայ առաջացող մարդը ժամանակավրէպ ըմբիշի մը կը նմանի։ Ինքն և իր շրջապատը իրարու անհաղորդ են։ Այս սահմանու-մը շատ ճշգրիտ է, եթէ մենք զայն յատկացնենք Խալֆայ Յակոբի հող-մակոծ, ոլորապտոյտ կեանքին։

Մեր ազգային կեանքի մէջ այդպիսի դէպքեր հազուագիւտ են և գրեթէ երբորդութիւն մը կը կազմեն, ժամանակի կարգով Իսրայէլ Օրի, Էմին և Խալֆայ Յակոբը (*)։

Եւ սակայն անոնք իրարմէ շատ կը տարբերին։ Իսրայէլ Օրին քաղաքական միտք մըն է, խորամանկ, հանճարեղ և ստեղծագործող, որ իր հայրենասէրի կորովը անյաղթելի ժայռերու և առապարներու վրան կը խորտակէ ու կը փշրէ։

Էմինը քաջակորով սիրտ մըն է, ուր հայրենասիրութիւնը և բախտախնդրութիւնը կ'եփին ու կը պոռթկան երբեմն քանդելով իր իսկ ստեղծագործած սպանական դղեակները։

Խալֆայ Յակոբը հարազատ բոյսն է իր հողին ու ջրին։ Հայրե-նասէր է և հեռատես, յանդուգն է և համեստ, լաւ կը ճանչնայ իր շրջ-ապատը, գիտէ իր ընելիքը և կը զգայ իր առջեւ բարձրացող ահաւոր խութերը։ Կը տեսնէ իր շուրջի գիտակցական խաւարը և սակայն կը գործէ, կը յուսայ և կը տատամսի, մինչեւ որ անհասկացողութեան մը հետեւանքով, կրքոտ և անիրաւ հարուածի մը զոհ կ'երթայ։

(*) Ամենէն կարկառուն դէմքը այդ ժամանակաշրջանին Յովնան եպիսկոպոսն է, որ գիտակից գործակցութիւն մը ունեցած է քիւրտ իշխանապետներուն հետ: Յակոբ Սարկաւագի ժամանակ, ինչպէս կ'երեւի հրատարակուած փաստաթուղթերէն, հայ քաղա-քական գործիչները մտահոգուած էին լեզու գտնելու քիւրտերուն հետ: Կ. Ս.

Յակոբ Սարկաւագը, կամ Խալֆայ Յակոբը ծներ է Տարօն-Տուրուբերան, Մշոյ դաշտը, Մեղրագետի ափունքներէն ոչ շատ հեռու՝ պատմական Ուրուկնոց կամ Յորկընոց գիւղին մէջ, 1840 թուի գարնան։

Զաւակն էր համբահ (գիւղական ազդեցիկ և բարեկեցիկ) Յարութիւն Տէր Ղեւոնդեանին։ Անշուշտ իր մանկութիւնը կ'անցնէ Մշոյ գեղածիծաղ դաշտին մէջ։ Յորկնոցայ այդ նահապետական չէն աւանից ան լսեր է գարնան առաւօտներին Մեղրագետի ելման հշշիւնը, պայծառ օրերին դիտեր է Ծիրընկատարի սպիտակափառ գագաթը որուն ետեւէն զինուորական համակարգով կը բարձրանան Սասնոյ սարերն իրենց յաղթ ուսերով։ Դէպի արեւելք դառնալով՝ ան ամէն օր տեսեր է կոնաձեւ վերջալոյսից կամմրժեռ Գրգուռը, մթնտան Նէմրուտը և աւելի հիւսիս ամպերու մէջ կորած Սիփանայ ճերմակ գլուխը։ Մօրը փէշերը բռնած՝ ան ուխտի է գացեր իրենց գիւղին մօտ «Հացկայ եկեղեցին», Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդավայրը, Թարգմանչաց Սբ. Առաքելոց վանքը, ուր տեսեր է խաչքարերը Դաւիթ Անյաղթին և միւս մտքի մեծ աստղերուն և այս անգիր պատմութիւնը Սուրբ քերական Սաղմոսի պէս դրոշմուեր է անոր մատաղ հոգուն մէջ, անոր մտքի բիւրեղափայլ սալքրին վրայ, մինչեւ որ բոլորեր է մանկութեան շրջանը։

Տասներկու-տասներեք տարեկանին ան կ'ընդունուի Սբ. Կարապետի Ժառանգաւորաց վարժարանը։ Հոն եւս նոյն տեսարանն է որ կը բացուի իր մտաց ու իր աչքերուն առջեւ, իննակնեան լեռներուն մէջ նստած Հայոց քրիստոնէական կրօնի Մայր տաճարը, Յաշտիշատի պապենական հեթանոս աստուածներու խորաններն ու մեհենական աւերակները, հեռուից երեւցող Մամիկոնեանց խանձարուրքը, Ողական (volandun) ամրոցի աւերակոյտը, որ հայ քաջագործութեանց դարբնարանն է եղեր։ Այդ ամէնքը գիրք ու դպրութենէն աւելի ազդեր ու կաղապարեր են անոր պատանեկան միտքը։

Արտաքոյ կարգի ուշիմութիւն ունեցող այս տղան չորս տարիէն կ'աւարտէ Սբ. Կարապետի Ժառանգաւորաց վարժարանը։ Արդէն ստացեր էր Հայոց պատմութեան և դպրութեան գլխաւոր ատաղձները ու գաղափարները, որոնք կը բզզային անոր պատանի ըղեղին մէջ, ինչպէս գարնան մեղուները մեղրաշէն փեթակին խորը։

Դպրոցաւարտը հազիւ տուն կը վերադառնայ, տասնեւութ (18) տարեկանին կ'ուղարկուի Պոլիս և յաջողութեամբ կ'ընդունուի պետական վարժարան (հաւանօրէն Կալաթա Սերայի Լիսէն)։ Հոն կը սորվի լաւ թուրքերէն և արաբերէն, մի քիչ եւս ֆրանսերէն։ Բայց իր պատանեկան համբաւը կը տարածուի աւելի անով որ կ'ըսեն թէ Ղուրանը կարող էր գոց արտասանել սկիզբէն մինչեւ վերջը։

Սակայն դպրոցը չի կրնար աւարտել։ Սեւասատապոլի պատերազ-

մը կը ծագի (*) ու Յակոբ կը վերադառնայ հայրենի տունը և իբրեւ ուսուցիչ կը նուիրուի իր ծննդավայր Յորկընոց գիւղի կրթական գործին։ Այդ ատեններն է որ ամուսնութեան նարօտը կը կապէ իրենց գիւղի քահանայի քրոջ հետ, որ Շուշան անունով ծանօթ էր իբրեւ գեղեցիկ ու առաքինի աղջիկ։ Հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, անոր լըրջմտութիւնը և ուսուցման համբաւը կը տարածուի մինչեւ հեռուները, ու կը հրաւիրուի իբրեւ ուսուցիչ Ալաչկերտի Ս. Յովհաննու վանքին (Իւչ Քիլիսէ)։

Այդ վանքին մէջ Յակոբ նուիրուած էր հայ սերունդի կրթական գործին, ինչ որ իր ամենամեծ յատկութիւնն ու բազձանքն էր և սակայն վրայ կը հասնի 1876-ի ռուս-թրքական պատերազմը ու Յակոբ կը ստիպուի Մուշ վերադառնալ ու իր ընտանեաց շրջանակին մէջ ապրիլ։ Այդ տարիներուն ան հայր կը դառնայ երեք զաւակներու — երկուքը մանչ և միւսը աղջիկ։

1880-ի վերջերը Յակոբ արդէն Պոլիս է. զարգացած անձնաւորութիւն, խիզախ երիտասարդ, տառապանքի երկրի զաւակ, ան կը նետուի ազգային նուիրական գործին մէջ և Մշեցիներու գլուխը անցած՝ իբրեւ ղեկավար, Մազպաթայ կը ներկայացնէ Սուլթանին, մզկիթին մուտքին առջեւ։ Դիմումնագրով աղիողորմ կը բացատրէր քրտական և թրքական վայրագութիւնները և անմիջական դարման կը խնդրէր։ Մազպաթան իր բարերար ազդեցութիւնը կ'ունենայ։ Եպարքոսը Միւթէսարիֆութեան խիստ հրահանգներ կու տայ և հայկական կեղեքումները կը մեղմանան։ Սակայն հետագային, Զաբդիէ-Նազիրին այդ մազպաթան քննելով՝ մեծ կասկածներ կ'ունենայ։ Գրողը կը փնտռեն։ Յակոբ վարժապետ համարձակ դուրս կու գայ և «Ես եմ գրեր» կը պատասխանէ։ Կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի։ Սակայն Ներսէս Պատրիարքի միջամտութեամբ կ'ազատի որպէս... բարի ու խոնարհ սարկաւագ մը։ Կ'ազատի ու Մուշ կը վերադարձուի, պատուոյ խօսք տալով որ այլեւս ազգային գործերու միջամուխ պիտի չըլլայ։

Այդ ատենէն ի վեր ան կը շահի Սարկաւագ տիտղոսը. ճիշդ է՝ եկեղեցական խորանի առաջ չէր կեցեր, բայց արդէն Յակոբը բարձրացեր էր դէպի հայ ազգային ազատագրական խորանը։

Տարօն վերադառնալով՝ Սարկաւագ Յակոբ ինքզինք նկատեց չոլի մէջ նետուած թեւաբեկ կռունկ մը. սեւ ցանկի մէջն էր անցած իր անունը (սապըգալի) և ամէն ամիս պէտք էր Յորկնոցէն Մուշ երթար

(*) Սեւաստապոլի պատերազմի այս յիշատակութիւնը ճիշդ չի Թուրը: ԵԹԷ Յակոբ Սարկաւագը ծնած է 1840-ին եւ 18 տարեկանին գացած է Պոլիս, այդ պարագային պետական դպրոցը մտած կ'ըլլայ 1858ի-ն, երբ արդէն Սեւաստապոլի պատերազմը վերջացած էր եւ 1856-ին Փարիզի խորհրդաժողովը կը գումարուէր միջազգային կարգադրութիւններու համար: Կ. Ս.

ու Միւթէսարիֆին իր ներկայութիւնը ցոյց տար։ Որեւէ հաւաքոյթ չէր կրնար սարքել և առանց արտօնութեան գիւղը չէր կրնար ձգել, և սակայն այդ ճգնաժամին մէջն էր որ ան յղացաւ և գործադրութեան սկսաւ իր քաղաքական ծրագիրը, — Հայ-քրտական մերձեցումը և այդ ուղղութեամբ գործեց մինչեւ իր կեանքին վերջը (*)։

Ըլլալով Տարօնի հարազատ զաւակ և յաճախակի ճամբորդելով Սասունէն մինչեւ Բագրեւանդ, մինչեւ Այրարատ, Կարինէն մինչեւ պարսկական սահմանը, ան քաջածանօթ էր ազգաբնակչութեանց եթնիքին և տեղաւորման, գիտէր որ այդ երկրին մէջ հայն ու քիւրտը միս ու ոսկորի պէս իրարու միացած են, անջատումը անկարելի է, ուստի պէտք է ջանալ զանոնք իրարու մերձեցնել նաեւ կենցաղով, մտքով, մշակոյթով և համադրելով անոնց շահերը՝ միացեալ ուժերով դիմադրաւել թրքական բռնութիւնները։

Սարկաւագ Յակոբի համար հայը մի պարարտ գառնուկ էր, ոտքերը առասանով կապուած ու այդ առասանին ծայրը թուրքին աջ ձեռքին մէջն էր, իսկ քիւրտը անօթի պահուած մի ուժեղ գայլ էր. ան եւս չուանով կապուած էր, ու ծայրը թուրքին ձեռքն էր, ապահով։ Թուրքը իր ուզած ատեն մէկ կամ միւս ձեռքէն պախուրձը կը թուլցընէր, գայլը կը յարձակէր յօշոտելու գառնուկին, և գառնուկը կը մայէր կողկողագին՝ օգնութիւն հայցելով. գառնուկը բարի էր, առատ բուրդ ունէր և անուշ կաթ կու տար, իսկ գայլը ուժեղ էր, լաւ պահապան էր և վայրագ բնազդներով զինուած, մանաւանդ որ ան իսլամ էր և թուրքը կրօնը իբրեւ սնունդ կը գործածէր քիւրտը արթուն և հլու պահելու համար։ Ահա այս կապերը քակելու, Թուրքն ու Քիւրտը իրարմէ բաժնելու, և Հայն ու Քիւրտը իրարու մօտ բերելու իմաստուն և դժուարին աշխատանքին փարեցաւ Յակոբը խանդով լեցուած, յոյսով լուսաւորուած և հաւատքով զօրացած։

Ան իր նախնական գործունէութեան գետին ընտրեց Մշոյ հարաւային արեւելեան շրջանը, ուր տեղաւորուած էին Բալաքցիները (Մալաշէկօ), Պատըրցիները և Տափիքցիները։ Սկսաւ քարոզել, ի հարկին գաղտնի, թէ իրենք Հայեր եղեր են և իրարու ազգակիցներ, թէ հայն ու քիւրտը դարերով նոյն երկրի օդն են ծծեր, ջուր են խմեր իբրեւ դրացի, իրենք բնիկներն են, իսկ թուրքը՝ եկուոր. եթէ իրենք միանան, կարող են թրքական արհաւիրքը դիմադրաւել, հակառակ պարագային երկուսով պիտի փճանան, ուշ կամ կանուխ։

Այս ուղղութեամբ քարոզն ու աշխատանքը Տարօնի սահմաննե-

(*) Հայ քրտական մերձեցման խնդրով զբաղած է Գ. Նորատունկեանը, Խրիմեան Հայրիկը: Կը Թուի թէ Յակոբ Սարկաւագի գործունէութիւնն ալ այս ուղղութեամբ՝ այն օրերու ստիպողական անհրաժեշտութենէն կը բխէր: Կ. Ս.

րուն մէջ (միայն Մուշի և Խոյթ-Բռնաշէնի) ունեցաւ դրական արդիւնք, Սարկաւագ Յակոբ երկաթ ճարեց Սասունէն և Կարինէն գաղտնաբար մի քանի զինագործներ բերաւ, ապա երբ հայ-քրտական հասկացողութիւնը աւելի ուժեղացաւ, ան իր համախոհ քիւրտ պետերուն հետ խնդրագիր-մազպաթա ուղարկել ուզեց Պոլիս՝ Սատրազամին, բայց յետոյ որոշուեցաւ որ Յակոբ ինքը անձամբ այդ մազպաթայով զինուած՝ Պոլիս երթար և Սուլթանին ներկայանար։

Մազպաթայի գլխաւոր կէտերը հետեւեալներն էին. —

ա) Ոստիկանութիւնը ազգաբնակչութեան թուի համաձայն ընտրուի Հայ, Քիւրտ և Թուրք տեղացիներէն, բ) Աշարը (հացահատիկներու տուրքի աճուրդը) ծախուի մի միայն գիւղացիներուն և ոչ թէ թուրք բռնակալ և վաշխառու Միւլթազիմներուն, գ) Ամէն մի հայ և քիւրտ գիւղի մէջ մասնաւոր իջեւան մը կառուցուի պետութեան և տեղացիներու հաւասար օժանդակութեամբ, դրամականը պետութենէն, իսկ աշխատանքը գիւղացիներէն և այս շէնքերը ծառայեն իբրեւ բնակարան, երբ ոստիկաններ կամ զօրքեր գիւղերու մէջ խոնախ լինեն, դ) Քիւրտ և հայ գիւղերու մէջ դպրոցներ բացուին ուսուցման համար։

Յակոբ Սարկաւագը այդ ժամանակ Մուշի քաղաքական ժողովին կ'անդամակցէր։ Ուզեց որ այդ մազպաթան հայ և քիւրտ առաջնորդներու կնիքներով կնքուէր։ Հայոց առաջնորդարանէն եւս վաւերացնել տալ։ Ուստի զայն խուրճինի մէջ զետեղած, առաւօտ կանուխ, Ուրկանոց գիւղը կը ձգէ և իր սիրած սեփական Քէօրօղլու ձին հեծած դէպի Մուշ կը մեկնի։ Ալիզրնան և Մոկունք գիւղերու միջեւ, Մոկաց-Ջուր գետակին մօտ, ձին կը խրտչի, Յակոբ յանկարծակիի եկած՝ հաւասարակշռութիւնը կը կորսնցնէ ու վար կ'իյնայ. ոտքը կը մնասուի ու ինքը մարած՝ գետին կը մնայ։ Ձին կը փախի։ Եւ որովհետեւ Յակոբ յաճախ Մուշ կառավարչատուն կ'երթար ձիով՝ իր ներկայութիւնը հաստատելու համար, ձին իր կենդանական բնազդով դէպի քաղաք կը վազէ և միւթէսարիֆի խոնախին առջեւ կանգ կ'առնէ։

Երկարամեայ երթուգալը, Միւթէսարիֆի և Յակոբի մէջ ստեղծած էր անկեղծ, անհատական բարեկամական կապեր։ Կը սարսափին պաշտօնեաները ձին առանց Յակոբ Սարկաւագին տեսնելով, և անմիջապէս ոստիկաններ ճամբայ կը դրուին զինք փնտռելու համար. կը գտնեն զինք հետեւեալ օրը։ Մինչ այդ խուրճինը վար առած՝ կը բանան և կնքուած Մազպաթան կը գտնեն, և իրողութիւնը կը պարզուի։

Սարկաւագ Յակոբ արթննալով կը գուշակէ փորձանքին ահաւոր մեծութիւնը, և այդ վեհանձն և արի մարդը իր վիրաւոր ոտքը քարշ տալով, Հայերու միջոցաւ քիւրտ պէկերուն լուր կ'ուղարկէ, ասելով թէ «ամէն բան ուրացէք, յանցանքը իմ վրաս ձգեցէք, իբրեւ թէ կնիքները կեղծ են և իմ կողմէն են պատրաստուեր և դուք բնաւ լուր

չունիք...(*)»։

Ծանր առգանքով և ափսոսանքով կ'ազատուի և Մուշէն ինուս կը փախի ընտանիքով։ Հոն հայրենակից քիւրտ պէկը կը հիւրասիրէ պինք, տուն կու տայ և հողեր կը տրամադրէ վարել տալու և ապրելու համար։ Հետագային երբ հող իր կինը կը մահանայ, ինուսի Դաւման գիւղացիները կ'ուզեն պինք վարդապետ ձեռնադրել, բայց Պատրիարքարանը վախէն կը մերժէ։ Իբրեւ արհասր ազնուական բարերարութեան մը, արժանի է յիշատակել որ Պահրի փաշան որ այդ չրջանին Պոլիս Ջարդիէ-Նազըրի էր, ամէն ատիթով ինքը օգներ և Յակոբ Սարկաւագը բանտէն ու կախաղանէն ազատեր է։ Ինուսի Սայիտ պէկն ալ որ Յակոբին օգնեց ու պահեց երկար տաեն իր գաւակներով՝ Պահրի փաշայի ազգականներէն էր։ Պահրի փաշան քնիկ Տարօնցի էր (**) և Տարօնի սէրը այնքան ուժեղ է եղեր իր մէջ որ բնաւ տարբերութիւն չէր դներ Քիւրտի և Հայու միջեւ։

Հետեւեալ պատմութիւնը գրեթէ բառացի ընդօրինակութիւնն է ինչպէս որ պատմեր է Մշոյ Աւինէ գիւղացի Դաւիթ Ալիխանեանը.

«18 տարեկան էի երբ Պոլիս գացի. անգործ կը պառկէի. հայրենակիցներ խորհուրդ տուին որ Պահրի փաշային դիմեմ. քարի մարդիկ ինձ իր խոնախը տարին. «Օղլում, մեզք չէ քեզ այս տարիքիդ որ զուրպաթի եղեր ես. վաղը գործի կը սկսիս։ Ալլահ աջխրնա, անգործ մնաք՝ ինծի եկէք, աղջիկ փախցնէք, մարդ սպաննէք, ձեզ կ'ազատեմ, բայց ի սէր Աստուծոյ, գողութիւն մի ընէք, գիս մի ամչցնէք, պատիւ չի բերեր Մուշին և Մշեցոց»։

Հետեւեալ սիրուն մանրամէսը կը պատմէին Մուշ, Պահրի փաշայի մասին. «Պոլիս գացող Սասունցի մը, կիրակոս անունով, իբրեւ յանցապարտ, փախստական կը դառնայ։ Ոստիկանութիւնը մարդը կը գտնէ և կը բռնատրկէ. մարդը կ'ընդունի իր անունը և ինքնութիւնը։ Պահրի փաշային կը դիմեն որ ոստիկանութեան կը հրամայէ յանցաւորը իրեն ներկայացնել։

— Ո՞ր տեղացի ես, — կը հարցնէ։

— Սասունցի եմ, — կը պատասխանէ ազան։

— Անունդ ի՞նչ է։

— Կիրակոս։

— Սասունցա Կիրակոս եօխ, եալանըզ Կիրօ վար, — *վրայ կը բերէ*

(*) Անդրանիկ Սայլեան իր «**Հայրենի Ցուշեր**»ուն մէջ խօսելով Յակոբ Սարկաւագի մասին, կ'ըսէ.— «երբ տակաւին յեղափոխական շարժում չկար, Յորկնոցայ Յակոբ Սարկաւագ աներոջս՝ Հղլաթին կնիքները փորել կու տար և առոնցմով բողոքներ, մազպաթաներ չինելով՝ կը տանէր Թուրաստան եւ շատ տեղեր»։ Այս վկայութենէն կ'երեւի որ կնքուած թուղթերը կեղծ կնիքով կնքուած էին։

(**) Պահրի փաշան Ալատին փաշայի տան շառաւիղներէն էր։

Կ. Ս.

Պահրի փաշան և կը հրամայէ որ բանտարկեալին անմիջապէս ազատ արձակեն»։

Այսչափ՝ այս քիւրտի տեղական հայրենասիրութեան մասին։ Դառնանք մեր Սարկաւագ Յակոբին։

Յակոբ Սարկաւագ Խնուսէն Կարին կ'անցնի և այս անգամ իբրեւ բժիշկ՝ հիւանդներու կ'այցելէ։ Իր ուսման և զարգացման համբաւը կը հասնի կուսակալ Մուսթաֆայ փաշային, որ զայն իր զաւակին ուսուցիչ կը կարգէ Արաբերէնի, Փիլիսոփայութեան և Գիտութեան դասերու համար։ Ահա այդ առթիւ է որ Սարկաւագ Յակոբ կը դառնայ նաեւ Խալֆայ Յակոբ։ Կարնոյ մէջ ան մէկ կողմէ յարաբերութիւն կը մշակէ Կովկասի Հայութեան հետ և միւս կողմէն երթեւեկ կը հաստատէ Տէրսիմի հետ։ Տեղական խմբեր կը պատրաստէ։ Հայոց խորհուրդ կու տայ լաւ քրտերէն սորվիլ, այնչափ որ նոյնիսկ կարենան քիւրտ աղջըկանց հետ ամուսնութիւն ունենալ և այդ միջոցաւ թափանցել քրտաց նիստ ու կացին, ազդել անոնց հոգեբանութեան և մինչեւ իսկ՝ ի պահանջել հարկին՝ քրտանալ և ջանալ փոխել անոնց քաղաքական ուղղութիւնը։

Յայտնի չէ թէ քանի տարի մնաց Կարին. բայց 1888-ին արդէն Տարօն կը դանենք զինք, մխրճուած քաղաքական դէպքերու մէջ։

Տեղի կ'ունենայ Վարդենիսի դէպքը։ Քիւրտերը կը յարձակին դաշտէն անցնող հայկական հարսանիքի մը վրայ, և կռիւը կը սկսիմի քանի քիւրտեր կը սպաննուին և միւսները կը փախչին։ Հետեւեալ օր ոստիկանութիւն և զօրք Վարդենիսը կը պաշարեն և ամբաստանութիւնը պաշտօնապէս կը ձեւաւորուի թէ Խալֆայ Յակոբ իր մարդերով կնոջ տարազ հագած՝ զէնքեր կը փոխադրեն, հայ գիւղերուն բաշխելու համար։ Յակոբ նորէն փախստական կը դառնայ ու կ'ապաւինի բարեկամ Թոռիններու (քիւրտ ազնուական) մօտ, որոնցմէ Վարդխաղի, Քուրտ-Յուշտամի և Տափիկի Թոռին Սաֆա պէկը կեղծ վկայական մը կը պատրաստէ Յակոբի համար, իբրեւ թէ Շէյխ Ջէլալէտտինի սերունդէն է և Հաճի պիտի երթայ Արապիստան։ Յակոբ իր հետ կ'առնէ Արապօն, Լեւոնը և Մօսոն (Արաբօն՝ Սասունցի, Լեւոնը՝ Ալիզբրնանցի և Մօսոն՝ Քոլոսիկցի), և ճամբայ կ'ելլէ։ Մշոյ դաշտի արեւմտակողմը կը հանդիպի Խըրխ-սարտարներուն, որոնք երբ կը հարցուփորձեն թէ ո՞վ է այս Շէյխը, պատասխան կը տրուի թէ Ջիլանի շէյխերէն է։

Ս. Կարապետի վանքը հանդիպում կ'ունենայ Աւրանցի Կարապետ վարդապետին հետ, կ'անցնի Լըճէ, մզկիթին մէջ քիւրտերուն կը քարոզէ որ Հայերը ձեզ կը յանձնեմ որպէս Էմանէթուլլահ։ Ապա Կարին կ'անցնի, իբրեւ շէյխ կը մտնէ մզկիթները և սիրոյ ու համերաշխութեան քարոզներ կը կարդայ։ Համբաւը կը տարածուի չորս կողմ, կառավարութիւնը կը հետաքրքրուի նախ և ապա կը կասկածի։ Հետագային լուր կը տարածուի թէ Մուշէն Կարապետ վարդապետը նամակով լուր է տուեր կուսակալին։ Յակոբ անմիջապէս կը փախչի Կարինէն ու

մօրաքը ածիլելէ և տարազը փոխելէ ետք, իբրեւ Լազխաանցի հարուստ վաճառական նորէն կարին կը մտնէ և կրկին գործի կը սկսի։ Կառավարութիւնը այդ ևս կ'իմանայ և ամէն փորձ կ'ընէ Յակոբը ձերբակալելու։ Սանասարեան վարժարանը կը պաշտպանի։ Կռիւ մը տեղի կ'ունենայ, ուր կը սպանուի Մշեցի քաջակորով Վըրդօն (Վարդան), բայց խալֆայ Յակոբը կը յաջողի փախչիլ։ Այլևս կեանքը վտանգաւոր էր Պոլիս, Մուշ, Բազէշ և Կարին։ Խալֆայ Յակոբ կառավարութեան կողմէ կը փնտռուէր խաիւ։ Կովկասի մէջ Հայ Յեղ. խմբակցութիւնները արդէն գործունէութեան մէջ էին։ Յակոբ բոլոր արագով ոգիով իր յոյսը դէպի այն կողմը կը դարձնէ և կեզծ անցագիր մը ձեռք ձգելով՝ գաղտնի սահմանը կ'անցնի ու կարս կը հասնի։

Կովկասի մէջ Հայ Յեղափոխական խմբակցութիւնները հասունցեր էին։ Դաշնակցութիւնը (*) կը փորձէր արշաւախումբով մը սահմանէն ադին քրտական վայրագութեանց դէմ հակազդել և այդ ուղղութեամբ մեզսւոջան աչխատանքի մէջ էր հայրենասէր և քաջ կուկունեան։ Խալֆայ Յակոբ կը մօտենայ Դաշնակցութեան, որ կը փափաքի Յակոբը ևս լծել այդ գործին։ Ահա հոս է գաղտնիքը այն ազնւութեան որ Խալֆայ Յակոբի կեանքին վերջ կու տայ և գոյն հայ ազատագրութեան ճանապարհէն դուրս կը չպրտէ, սրպէս մէկ անտրժէք արգելք։

Կուկունեան կը հաւատար որ Քիւրտը պէտք է պատժել, որ քըրտի հետ ուրիշ լեզու կարելի չէ գտնել, որ զէնքի ձայնը աւելի համոզիչ է քան աղերսի մեղեդին։ Մինչ Խալֆայ Յակոբը, երկրի հարազատ զաւակ, քաջ և յանդուգն, հայրենասէր և իմաստուն, որ ամբողջ Տաճկահայաստանը իր ափին պէս կը ճանչնար, դիտէր անդրադրական բոլոր մանրամասնութիւնները, կը հետաքրքէր այն քարիքները, զորս հայը պիտի կրնար վայելել, եթէ բնիկ քիւրտերու հետ համաձայնութիւն մը գոյանար, համերաշխութիւն մը առնդուէր. ահա այս երկու հակընդդէմ տրամաբանութիւնները իրարու կը բախին և կուկունեանականները այդ խոչընդոտը կ'որոչեն վերցնել և ամենատատրին դաւադրական միջոցներով Խալֆայ Յակոբը կը սպաննեն և մարմինը կը կորսնցնեն(*)։

Այսպէս կը վերջանայ տարօնցի տարկուսագի փոթորկալի կեանքը։

(*)Դաշնակցութիւնը տակաւին կազմուած չէր։ 1900-ի աշնան, երբ վիսխադարձ համաձայնութեամբ առաջին դաշնակցական կեդրոնական մարմինը կազմուեցաւ, Կուկունեան արդէն իր խումբը պատրաստած էր։ Շակառակ նոր ստեղծուած մարմնի պնդումներուն, եւանդուն եւ տաքարիւն կուկունեանը սահմանը կ'անցնէր իր կամքով։

(Տեսնել Շահիրեանի յուշերը այս մասին)։ Կ. Ս.

(**)Տարկուսագի եւ Կուկունեանի անհամաձայնութիւնը Քիւրտերուն դէմ արշաւանք կազմակերպելու խնդիրը չէր միայն։ Տարկուսագը կը պնդէր թէ արշաւանքը կրնայ ձախողիլ ու հետեւաբար՝ ունել ի լուրջ ուսումնասիրութիւնը մը պէտք է սահմանը անցնե-

ՄԵԼԻՔ ՊՕՂՈՍ

(ԽՆՈՒՍԻ ԳԱՒԱՌԷՆ)

Խնուսի շրջանի մելիքներէն նշանաւոր հանդիսացած է Մելիք Պօղոսը, որուն անուան կը հանդիպինք հարստահարութեանց դէմ բարձրացուած բողոքներուն մէջ։

1840—1880 *թուականներուն բողոքը ազատագրութեան առաջին արտայայտութիւնը եղաւ զարթօնքի շրջանին մէջ մտած հայ ժողովուրդին համար։*

Մելիք Պօղոսը Խնուսի շրջանի բողոքողներուն գլուխն էր։ Իր կնիքով կնքուած բողոքագրին պատճէնը կայ հարստահարութեանց թուղթերուն մէջ, որոնք մաս կը կազմեն Դիւա քհ. Աղանեանցի Դիւան Հայոց Պատմութեան հատորներուն։

Ազդեցիկ, ունեւոր և իշխող դէմք մը եղած է Մելիք Պօղոսը։ 1850—1875 *թուականներուն Խնուսի շրջանի գլխաւոր մելիքն է։ Քանի մը ազդեցիկ գիւղերը նոյնպէս ունին իրենց մելիքները, ինչպէս Գարաչօպան գիւղը։ Սակայն Մելիք Պօղոսն է որ առաջաւոր դեր կը կատարէ այդ թուականներուն։ Այսպիսի ազդեցիկ և ունեւոր դէմքեր շատ էին* 1750—1850-*ի դարաշրջանին, բայց դժբախտաբար անոնց կենսագրութիւնը և գործունէութիւնը գրի առնուած չեն։*

Մելիք Պօղոսի մասին, բարեբախտաբար, բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքած է մեր հայրենակից Եղիշէ Մելիքեան, որ Մելիք Պօղոսի թոռն է և Մելիքեան մեծ գերդաստանի վերընձուղող շառաւիղը կը հանդիսանայ մեր օրերուն։

Մելիք Պօղոսի նախահայրերը եկած են Սասունէն։ Ռուս-պարսկական պատերազմներու ընթացքին, Սասունցիներն ալ, որպէս զինեալ ցեղախումբ, միացած են օսմանեան բանակին և արշաւած են պատմա-

---

լու եւ ուշագրաւ գործ մը կատարելու համար: Յակոբ Սարկաւագի այս խոհեմութիւնը Կուկունեանի կողմէ կը նկատուէր իրը դաւաճանութիւն մարտական ձեռնարկին հանդէպ: Կար աւելին.— Խումրի մէկ մասը համակիր էր Յակոբ Սարկաւագի խմբապետութեան, որպէս երկիրը լաւ ճանչցողի: Ահա այս հակառակութիւններն էին որ ոճիրով վերջացան: Կուկունեան եւ իրեն կողմնակիցները շատ տաքարիւն էին եւ անփորձ, մանաւանդ մարտական գործի առաջին զինովութիւնն էր: Յակոբ Սարկաւագը որպէս խոչընդոտ կը սպաննուէր: Այս սպանութիւնը նորակազմ Դաշնակցութեան կողմէ չարդարացուեցաւ: Մ. Վարանդեանը Դաշնակցութեան պատմութեան իր առաջին հատորին մէջ անիրաւ կը գտնէ այդ սպանութիւնը:

Կ. Ս.

կան սահմանները։ Վերադարձին՝ սասունցի երկու եղբայրներ անցած են Խնուսի շրջանէն և շատ հաւնած են օդին, ջուրին և հողին, ու որոշած են թողուլ Սասունը և գալ հաստատուիլ Խնուս։ 1762-ին Ալատին փաշայի տան և Սասունցիներու միջեւ կռիւ տեղի կ'ունենայ։ Սասնոյ հայ իշխաններու ղեկավարութեամբ Սասունցիները կը յաղթեն Քիւրտերուն և զանոնք կը քշեն մինչեւ Խանտիլլի Խալեն։ Այս արշաւանքէն ետք, Սասունցի երկու եղբայրներէն Օհանը կ'երթայ Ճապաղջուր հաստատուելու, իսկ Մհերը կը հաստատուի Խամուր բերդի սարալանջերուն վրայ գտնուող Խամլբերդ գիւղին մէջ։ Սասունցի իշխանը կը դառնայ այդ գիւղին Մելիքը, ու հետագային՝ անոր գերդաստանը կը կոչուի Մելիքենց տուն։

Քրտական ցեղախումբերու միջեւ նոր կռիւներ տեղի կ'ունենան, որոնց հետեւանքով կ'աւերուի նաեւ Խամըրբերդ գիւղը։ Գիւղացիներու մէկ մասը կը փոխադրուի Խնուս, իսկ Մելիքենց գերդաստանը կը հաստատուի Հարամիկ գիւղը։

Մելիք Պօղոսը կը ծնի Հարամիկ գիւղին մէջ և կը դառնայ Խնուսի շրջանի Մելիք, իսկ իր եղբայր Պետրոսը՝ Հարամիկի գիւղապետը։

Ըստ Խնուս Բերդեցի Տիրացեան Առաքել Տացուի վկայութեան, (1877-ին գաղթած Խնուսէն՝ երբ 50 տարեկան էր և ժամանակակից Մելիք Պօղոսին), «Մելիք Պօղոսը Խնուս երկրի Մելիքն էր, իսկապէս նահապետ էր, իր աներեւակայելի քաջութեան, բարութեան եւ ողորմածութեան, մարդասիրութեան եւ հարստութեան համար ժողովուրդը անսահման սէր եւ յարգանք ունէր իրեն հանդէպ»։

Մելիք Պօղոսի նախորդներուն մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ կը պակսին, բայց սասյդ կարելի է հաշուել այն իրողութիւնը թէ Խնուսի շարք մը գիւղերու երեւելիները, Սասունի իշխաններուն պէս զինուած եղած են և ունեցած են զինեալ հետեւորդներ։ Հարամիկ հաստատուած Մելիքենց գերդաստանն ալ զէնքի ոյժով կրցած է դիրք գրաւել և պահպանել ընտանիքի հարստութիւնը։

Մելիք Պօղոսը և իր եղբայրը իրենց նախորդները գերազանցած են։ Մելիք Պօղոս քաջութեան և յանդգնութեան տիպար մը եղած է։ Իր զինեալ ոյժերով դիմադրած է աւազակներուն և ապա, աւելի յախուռն ձեռնարկներով նշանաւոր աւազակապետներէն ոմանք ոչնչացուցած է, ոմանք ալ հնազանդութեան ստիպած։ Երիտասարդութեան շրջանին իր կատարած այս քաջագործութիւններուն շնորհիւ հայ ժողովուրդի սէրն ու յարգանքը շահած է։ Քիւրտ և թուրք պէկերը, որոնք Խնուսի փաշայութիւնը կամ պէկլրկութիւնը Սուլթաններէն ստացած էին, պատկառանքով կը նայէին հայ ժողովուրդի Մելիքին, որ միեւնոյն ժամանակ շրջանի դատաւորն էր և պետութեան տուրքը գանձողը։

Մելիք Պօղոսի քանի մը արարքները բերնէ բերան կը պատմուէին հին սերունդին կողմէ։ Կ'արժէ մէկ քանին յեշատակել հոս։

Սովի տարի մը, Խնուսի շրջանին մէջ գտնուող ենիչէրիները կամ զինուորները կ'երթան Հարամիկ և կը ստիպեն որ գիւղի վերջին ապաւէն մնացած մէկ հոր ցորենը բանան ու տան զինուորներուն։ Գիւղացիները սարսափահար՝ հրամանը կը կատարեն։ Երբ ցորենը սայլերուն վրայ՝ գիւղէն դուրս կ'ելլէ, Մելիք Պօղոսը կը հասնի անոնց ետեւէն։ Մէկ քանին նիզակահար կը տապալէ, իսկ միւսները սայլերը թողած՝ կը փախչին։ Ցորենը հաւասարութեամբ կը բաշխուի գիւղացիներուն։

Ուրիշ առիթով մը, երբ ցորենը շատ թանգ էր, կը նշմարէ որ Խնուս բերդի պէկերը և ցորեն ունեցողները իրենց ցորենները կը փոխադրեն կարօտ այլ շրջաններ, աւելի սուխ ծախելու համար։

Մելիք Պօղոսը այդ կարաւաններու առջեւը կը կտրէ, ցորենները վար կը դնէ և որոշ գիներով կը բաժնէ ժողովուրդին։ Արդար և յանդուգն դատաւորի այս արարքին դէմ պէկերը կը լռեն։

Սասունցի պատուելի Սիմէոն Դաւիթեանը, որ 1853 թուականին Խնուսի շրջանին մէջ կը գործէր որպէս բողոքականութեան քարոզիչ, իր օրագրութիւններու մէջ կը խօսի նաեւ Մելիք Պօղոսի մասին։ Բողոքականներուն դէմ եղած հալածանքը Խնուսի Մելիքին կը վերագրուի։

Օրագրութիւններէն մէկուն մէջ հետեւեալը կը կարդանք.

«1854 Յուլիս 3, Չեվիրմէ.— Այսօր Մելիքին խաղ կանչողը եկաւ, բերդ գնաց կառավարիչին իմացնելու թէ Քիւրտերը աս գիշերս Մելիքին ոչխարները կտրեր են թուրով։ Մելիք այս երկրին (Խնուս) ամենէն հարուստ իշխանն է, եւ միշտ իր քով երկու խաղ կանչող կը պահէ, մէկը տաճկերէն խաղ կանչելու, մէկայը Քիւրտերէն։ Երանի թէ ասոնց տեղ Աւետարանական քարոզիչ մը պահէր իր տունին մէջ»։

Պատուելի Սիմէոնը կ'ուզէր որ Մելիքը Աւետարանական գառնուկ մը դառնար, շրջապատուած գազաններով։

Մելիք Պօղոսը անշուշտ թշնամիներ ունէր։ Պէկերը և կառավարիչը չէին հանդուրժեր անոր մեծ ազդեցութեանը։ Անդամ մը ժողովի կը կանչեն Մելիքը և դաւադրութեամբ անոր վրայ կը յարձակին և մահացու վէրքեր կու տան։ Մելիք Պօղոսը կիսամեռ կը փոխադրուի գիւղը։ Ապաքինելէ ետք կ'երթայ Էրզրում բողոքի, բայց անլսելի կը մնայ։ Ատկէ կ'անցնի Պոլիս, կը բողոքէ կառավարական և քրտական անիշխանութեանց դէմ։ Մելիք Պօղոսը կեդրոնական կառավարութեան կողմէ կը գնահատուի, կը պարգեւատրուի և Ֆերմանով կը վերադառնայ Խնուս, աւելի մեծ իրաւասութեամբ։ Կառավարիչը կը հեռացուի Խնուսէն, որպէս անկարող մարդ մը։

Խնուս բերդի պէկերը շատ յաճախ իրարու դէմ կռիւի կ'ելլէին. զանոնք իրարմէ զատողը, հաշտեցնողը հայ Մելիքն էր։ Անկէ ոչ միայն կը պատկառէին, այլեւ կը վախնային։

Մելիք Պօղոսի արարքները բազմաթիւ են։ Քաղաքական գործունէութիւն ալ ունեցած ըլլալու է, սակայն գաղտնի մնացած են և բերնէ բերան խօսուած չեն։

Մելիք Պօղոսը կողմնակից էր Մամբրէ եպիսկ. Մամիկոնեանին, որ վանահայր և առաջնորդ եղաւ Ս. Կարապետի վանքին և Տարօնի աշխարհին։

1878-էն ետք, Հայկական հարցի բերումով, քրտական և թրքական քաղաքականութիւնը հիմնապէս փոխուեցաւ։ Այդ թուականներուն քիւրտ պէկերը կարծես թէ արտօնութիւն ստացած էին Սուլթանէն՝ ինքնագլուխ արարքներով ոչնչացնելու հայ կարեւոր դէմքերն ու տուները։ Ծերունազարդ իշխան Մելիք Պօղոսն ալ այդպիսի դաւադրութեան մը զոհ կ'երթայ 1880 թուականներուն։ Խնճոյքի կը հրաւիրուի Խնուսի բերդը և թունաւորուած սուրճ խմելով կը մեռնի։

Մելիք Պօղոսի մահը սուգի կը մատնէ ամբողջ Խնուսի շրջանը։ Դիակը մեծ հանդիսաւորութեամբ կը փոխադրուի Հարամիկ, ուր կը թաղուի զանազան շրջաններէն հոն հասնող եկեղեցականներու կողմէ։

Մելիք Պօղոսի մահով հետզհետէ այդ մեծ գերդաստանը և չէն տունը կը քայքայուի և կը կորսնցնէ իր ծով հարստութիւնը։

Այդ թուականներէն տասնամեակ մը վերջ արդէն յեղափոխական շարժումը սկսած էր և կեանքի ու մահուան պայքար մը բացուած։ Մելիքութիւնը և հարստութիւնը կը մնային որպէս յիշողութիւն։

Ինչպէս մատնանշեցինք, այսօր, այդ մեծ գերդաստանէն թոռան թոռը կը մնայ Եղիշէ Մելիքեան, որ կարծես արեան ձայնով, Մելիքեան ընտանիք մը չէնցուցած է Ամերիկայի մէջ, այս անգամ գիտութեան և նախաձեռնութեան ոգիով, միշտ իր կորովի նախահայրերուն ճանապարհով։

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

(ՎԱՐԴՈՅԻ ԳԱՒԱՌԷՆ)

Միացեալ Ընկերութեան դպրոցական շարժումէն առաջ Մշոյ մէջ անուանի ուսուցիչ էր Ասատուր Սարուխանեանը։ Անդրանիկ Սայըեանի «Հայրենի Յուշեր»էն գիտենք որ 1878-ին Ասատուր վարժապետը կրթական մշակ մըն էր Մուշ քաղաքին մէջ։

Ասատուր Սարուխանեանը Վարդոյի շրջանի Կիւնտեմիր գիւղէն էր։ Անոր նախնիքները եկած էին Սասունէն և հիմը դրած էին գիւղին, որ յետոյ կոչուեցաւ Կիւնտեմիր։ Ինչպէս քանի մը պարագաներու մէջ տեսանք, Սասունէն գաղթողները պահած էին իրենց իշխանական հանդամանքը և միշտ զինուած էին։ Այսպէս էին Մելիք Պօղոսի (Խնուս) նախնիքները, նոյն երեւոյթը կը տեսնենք Միհրան Գրիգորեանի (Պուլանուխ) և Լիւսն Տօնիկեանը (Մշոյ դաշտ) նախնիքներու պատմութեան մէջ։

Զինեալ և կորովի այդ մարդիկը գիւղ կը հիմնեն, նիւթական միջոցներ կը ստեղծեն և իրենց նիւթականի և զէնքի ոյժով՝ նոր իշխանական տուներ կը դառնան զանազան շրջաններուն մէջ։

Այսպիսի գերդաստան մըն էր Սարոյի գերդաստանը Կիւնտեմիրի մէջ, որ յետոյ կոչուեցաւ Սարուխանեան։ Սարոյի տղաները Օվէն, Վարդան, Կիրակոս և Առաքել Կիւնտեմիրի իշխաններն էին և կրցած էին գիւղը պաշտպանել քրտական ոտնձգութիւններուն դէմ։

Այս ազդեցիկ տան մտաւորական դէմքը 1875—78 թուականներուն Ասատուր վարժապետն էր, որ եկած էր Մուշ ո՛չ միայն ուսուցչութիւն ընելու, այլեւ իր ազատ ժամերուն թուրքերէն լեզուն կատարելագործելու։

Թուրքերէն լեզուն բաւարար սովրելէն ետք՝ Ասատուր Սարուխանեանը վերադարձաւ Վարդօ, ուր գործեց երկու ուղղութեամբ։ Ինք և իր եղբայրը Յովհաննէսը հիմնեցին առեւտրական գործ մը և նիւթական մեծ յաջողութիւն ունեցան։ Միեւնոյն ժամանակ կառավարական գործերուն մէջ մտան և գործեցին որպէս դատաւոր և փաստաբան։ Ասատուր վարժապետը Վարդոյի շրջանի հարուստ վաճառականներէն մէկն էր, իսկ կառավարութեան գործերուն մէջ՝ ազդեցիկ Ասատուր էֆէնտին էր։

Մեր ժամանակներուն (1910—13) ան կը մնար գործի վրայ, և

շատ մը խնդիրներ անոր ձեռքով կը կարգադրուէին (*)։

Աստուր Սարուխանեանը բազմամարդ և ազդեցիկ գերդաստանի մը անուանի մէկ դէմքն էր։ Նոյն գերդաստանի մնացորդ շառաւիղներէն էր յաւէտ ողբացեալ Գարեգին Սարուխանեանը, որ Տարօնի Հայրենակցական Միութեան սիւներէն մէկը եղաւ Տիթրոյիթի մէջ։ Նոյն ընտանիքի մէկ ճիւղին կը պատկանի Պալիկ Սարուխանեանը։ Եթէ չենք սխալիր, Աստուր Սարուխանեանի մէկ աղջիկն ալ տակաւին ողջ է և Գանատա կը գտնուի։

ՎԱՐԴՈՅԻ ՇՐՋԱՆԸ

Հետեւեալ յաւելուածական տեղեկութիւնները կ'արձանագրենք հոս, աւելի յստակ գաղափար մը տալու համար այս գաւառի մասին.—

1) Պասգան՝ 50 տուն, 365 բնակիչ։ 2) Տոսան՝ 51 տուն, 384 բնակիչ։ 3) Ամարան՝ 15 տուն, 80 բնակիչ։ 4) Կիւնտեմիր՝ 80 տուն, 560 բնակիչ։ 5) Կիւմկում՝ 60 տուն, 380 բնակիչ։ 6) Աներ՝ 35 տուն, 241 բնակիչ։

Ըստ Գեղամ Տէր Կարապետեանի վիճակացոյցին, վերոյիշեալ թիւերը կարելի է նկատել վաւերական։

Վարդոյի շրջանի 90-էն աւելի քրտական գիւղերուն մէջ մնացած էին վերոյիշեալ վեց գիւղերը։ Երեսունէ աւելի հայ գիւղեր եղած են այդ շրջանին մէջ, բայց քիւրտերէն գրաւուած էին։ Ազգաբնակչութիւնը որ կողմը գաղթած է՝ չի գիտցուիր։ Գրաւոր տեղեկութիւններ կը պակսին։ Քրտական գիւղերու վերածուածներուն մէջ հայ եկեղեցիներու և վանքերու աւերակները կ'երեւէին մեր օրերուն։

ԿԻՒՄԿՈՒՄ.— Գաւառակապետի կեդրոնատեղին էր։ Առեւտուրը և կառավարական պաշտօններու մեծ մասը հայերու ձեռքն էր։ Պետական գործերուն մէջն էին Աստուր, Աւետիս, Խաչատուր և Վարդան իշխանները։

ԿԻՒՆՏԵՄԻՐ.— Զուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր, Վարդոյի շրջանի միջնաբերդը։ Իշխան Օվէ Սարուխանեանը միւտիր էր։ Անոր օգնող իշ-

---

(*) 1913-ին ջորեպանները էրզրումէն 12 զէնքեր փոխադրեցին Մուշ, կազմակերպութեան համար։ Զէնքերը բռնուեցան։ Ջորեպանները ուրացան թէ որո՞ւ հասցէին բերած էին։ Բայց անոնց վրայէն բռնուեցաւ նամակ մը՝ ուղղուած Առաքել Սիմոնեանին (Տօտանցի), որ Մշոյ Կ. Կոմիտէի անդամ էր։ Այս Թուականին Մուշ կը գտնուէի որպէս կուսակցական գործիչ։ Շատ աշխատեցայ Առաքելը բանտէն ազատել, բայց չյաջողեցայ։ Ստիպուած Առաքելը փոխադրել տուինք Կիւմկում, որպէս Տօտանցի։ Աստուր էֆէնտիի ջանքով մէկ ամիսէն ազատ արձակուեցաւ։

Կ. Ս.

խաններն էին Աբէլ, Զաքար, Շարոյ, Փօսթէ, Ռէս Օնէ, Մարտիկ, Մկրէ։ Վերջին շրջանին Կիւնտէմիրի յայտնի իշխաններն էին Մելքոն Խաստիկեան, Գալուստ Աստուածատուրեան, Աբրահամ, Մուզսի Պօղոս, Յակոբ, Խուրշուտ (վերջին չորսը Սարուխանեան ընտանիքէն), Եղօ Ստեփանեան, Վարդան Գալուստեան, Ռէս Պալօ Սահակեան, Գրիգոր Մարտիկեան, Շուքուր Մարկոսեան և Օննիկ Իկիթեան։ Քահանաներն էին Տէր Կարապետ Զաքարեան և Տէր Պօղոս Մարտիկեան։

ԱՆԵՐ.— Գիւղի իշխաններն էին Ռաշօն և Կարօն։

ԱՄԱՐՈՆ.— Գիւղի իշխանն էր Կրպէն։ Գիւղի բնակիչները իրենց Հասան աղայի կողմէ պաշտպանութիւն գտան և բոլորն ալ ազատուելով՝ հիմա Հայաստան կը գտնուին։

ՀԱՍԱՆՕՎԱՆ.— 40 տուն զուտ հայ (Գեղամի ցանկին մէջ չկայ այս գիւղը)։ Գիւղին իշխաններն էին Պետրոս, Ռէս Գրիգոր Գասպարեան, Յովհ. Սիմոնեան, Հայրապետեան, Չարիկցի Խաչիկ, Պտէի Թոռ Ստեփան։

ՏՕՏԱՆ.— Գիւղի իշխաններն էին Սարգիս Մուխսեան, Մարտիրոս Աբելեան, Ռէս Մկրօ Մանուկեան, Սերոբ Գաբէեան, Մուշեզ Պետեան և Ասէն։ Առքել Սիմոնեանը գիւղի մտաւորականն էր։

ՍԷԼԸՔԱՆ.— 60 տուն զուտ հայաբնակ (Գեղամի ցանկին մէջ չկայ այս գիւղին անունը)։ Գիւղի իշխաններն էին Մելքոն, Մալխաս, Արմէ, Դմրէ։

ՊԱՌԿԱՆ.— Գիւղի իշխաններն էին Ռէս Խաչօ, Աւետիս Տէրտէրեան, Ասեն, Աւօ Մուխսեան և Աստուածատուր Մուխսեան։

Վերոյիշեալ անուանացանկերը քաղած ենք Պալիկ Սարուխանեանի յուշագրութենէն։ (Գրի առած են Սարոյեան և Սենեքերիմ Չիչէկեան)։

ԿԱՐԵԻՈՐ ՃՇԴՈՒՄ.— Էջ 385-ի մէջ *Թընտվան*-ը պիտի բլլայ ՌԸՆՏՎԱՆ, *Բարվանտ*-ը պիտի բլլայ ԲԱՐՎԱՐ։

Էջ 386-ի վիճակացոյցին մէջ, *Մշոյ Շրջանի* դիմաց տպուած է 1447 տուն, պիտի բլլայ 11447։

ՄԱՍՆ Է.

ՏԱՐՕՆԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՐՕՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Տարօնի աշխարհը հնագարեան օրօրան մը եղած է հեթանոսական մեհեաններու, կրօնական ծէսերու, աղօթքներու, նաւասարդեան հանդէսներու և երգերու, ինչպէս նաեւ դիւցազնավէպերու և առասպելներու։

Անցեալով հարուստ հայկական այս կեդրոնը հայկական նկարագրի ամենէն ցայտուն և ամենէն ուշագրաւ արարքներու թատերաբեմը եղած է դարերով։

Ամենէն շեշտուած յատկութիւնը զինուորական և ըմբոստ նկարագիրն է, որ կարմիր թելի պէս կ'անցնի հին և նոր Տարօնի պատմութեան էջերէն։ Ու ատկէ՝ դիւցազնավէպերու հիւսքը անոր դիւցազն զաւակներու անունին և արարքներուն շուրջ։ Մեհենական պատերազմներէն ետք, լոյսի ու գրականութեան մեծագործութիւնները (Մեսրոպ և Սահակ), Մամիկոնեան տան դիւցազնական խոյանքները (Արտաւազդ, Վասակ, Մանուէլ, Վահան, Մուշեղ, Վարդան սպարապետներու վէպերը), ու ապա՝ Սանասար, Մհեր, Դաւիթ և փոքր Մհեր ազգային դիւցազնավէպի ստեղծագործութիւնը։

Դիւցազներգութիւնը և դիւցազնավէպերը առանց դիւցազնական գործերու, առանց պատմական իրողութեան չեն ստեղծագործուիր։ Տարօնը քաջագործութեան և ազգային բաղձանքներու օրօրան մը եղած է, ու չէր կրնար չըլլալ նաեւ երգի ու դիւցազներգութեանց կեդրոն մը։

Երկրորդ յատկութիւնը նոյնպէս ակնբախ է Տարօնի հին և նոր կեանքին մէջ։ Տարօնի հայ ժողովուրդը կենսունակ է և կենսուրախ, հակառակ իր փոթորկալի կեանքին։ Եթէ հեթանոսական նաւասարդեան տօները վերջ գտան, քրիստոնէական ուխտագնացութիւնները նաւա-

սարդիան տօներուն պէս խրախճանքի վերածուելուն։ Տարօնցին կ'երգէ ու կը պարէ, կը սիրէ և ասպետական արարքներով կը փայլի։ Ինդկութիւնը կը պաշտէ, միշտ ասպետական հպարտանքի զգացումներով ընդելուզուած։ Բոլոր գործերուն և արտայայտութիւններուն մէջ պետ-պետ է (*)։

Տարօնի ժողովուրդը լրջութեան և հերոսականին հետ սրամտութեամբ օժտուած է։ կատակը և սրամտութիւնը կը սիրէ և կ'արտայայտէ պատկերալից ձեւերով, երբեմն սքօղուած, սինոլիք կարճ արտայայտութեամբ։

Բնութապաշտ է Տարօնցին և բնութեան երեւոյթներով կ'արտայայտէ իր սէրը, ծաղրանքը և յուզումները։

Առածներու և առակներու մէջ խորիմաստ է և դարերու փորձառութեան արդիւնքէն կարճ, բայց ճաշակոր կառուցուածներ առեղծած է։

Տարօնի ամբողջ աշխարհը երբ մխասին կ'առնենք՝ անոր բանահիւսութիւնը բարբառային երկու ճիւղի կը բաժնուի։ Մշոյ դաշտը, Պուլանուխը, Խնուսը, Վարդօն և Սասուն արեւմտեան Տարօնը կը կազմեն և զուտ Տարօնի բարբառով կը առեղծագործեն, աւելի նուրբ և աւելի պատկերալից։ Մոփաց աշխարհին առանձնակից ըլլալով և հին դարերէն սկսած յոյն–բիւզանդական կեսագունդին պատկանելով՝ հելլենական արուեստի հաւատարակշռութեամբ կը առեղծագործէ։ Իսկ Ախլաթ, Պիթլիս, Խիզան՝ վանի բարբառի խառնուրդն ունին, մնալով անկախ և ինքնայատուկ։ Մոկաց և Ռշտունեաց աշխարհին 16 և 17-րդ դարերուն ժողովուրդը դէպի արեւմուտք քչուած և խառնուած է Սալմոձորի և Ախլաթի ժողովուրդին։ Մոկաց և Սպարկիրտի երգերէն չատերը Տարօնի երգերն են, Մոկաց բարբառին վերածուած, չնորհիւ ժողովուրդի այս անդափոխութիւններուն։

Տարօնի ժողովրդական բանահիւսութիւնը հարուստ է գրական արտայայտութեամբ, պատկերալից է և խորախորհուրդ։

Այս տեսութիւնը կարելի է ընդարձակել, նմայչներէն բազդատութիւններ ընել և բնորոշել բազմաթիւ յատկութիւններ, որոնք ուշագրաւ նորութիւններ կրնան նկատուիլ։

Բաւական երգեր կան մեր ձեռքին տակ, որոնք մոռնալու պէտք ունին։ Մեր ճիգը պիտի ըլլայ գտնել այն երգերը, որոնք մինչեւ 1915-ի աղէտը արդէն գրուած են, կամ հարազատ արտայայտուած։

Մենք զգուշացած ենք խառնակ երգերը հաւաքել հոս, նկատի ունենալով որ բերնէ-բերան և հաւաքածոյէ-հաւաքածոյ անոնք փոփոխուած են և ուրիշ վայրերու պատկանող երգերուն մէջ ընդելուզուած։ Երբեմն Տարօնի երգերը ուրիշ գաւառներու վերագրուած են, երբեմն ալ ուրիշ գաւառներու երգերը Տարօնի երգերու «տուներ»ու մէջ մտած՝

(*) Պետ=մեծ, մեծութիւն ծախող. պետ պետ կը բրդես...

անհարազատ խառնուրդ մը առեղծած են:

Նոյն պարագան կայ մեր առջեւ նաեւ հին երգերու եւ տաղերու փոխառութեան առնին:

Անհրաժեշտ է հին տաղերգուներու եւ անցեալ գուսաններու տաբօնաշունչ երգերէն լուսագոյն փունջ մը հաւաքել հոս, որպէսզի ինքնայատուկ նկարագիր մը ունին:

Տարօնի բարբառի մասին Փրոֆ. Հ. Աճառեան տեսութիւն մը ունի, զոր կը գտնեցիք հոս:

Ա.

ՄՇՈՑ ԲԱՐԲԱՌ

Մշոյ բարբառը կը տարածուի վանայ ծովին արեւմտեան երկաթը: Իր կեդրոնն է Մուշ քաղաքը. սոր հիւսիսէն կը տարածուի մինչեւ Խնուս եւ Ալաշկերտ, հարաւէն Բազէշ, արեւելքէն կը հասնի մէկ կողմէն Մոկս եւ միւս կողմէն Տիատին, արեւմուտքէն Լճէ, ծագապղպատ եւայլն: Մշոյ բարբառին գրաւած անկերն են ուրիշն՝ Մուշ, Առաւն, Բազէշ, Խիզան, Խլաթ, Արճէշ, Պուլանուխ, Մանազկերտ, Խնուս եւ Ալաշկերտ: Վերջին երկու ռուս-տաճկական պատերազմներու ժամանակ Մուշէն եւ Ալաշկերտէն երկու մեծ հայ գաղթականութիւն դուրս գալով՝ հաստատուեցաւ Երեւանի նահանգը, այն է Ապարան (Ալէքսանդրապոլի մօտ) եւ Նոր-Բայազիտի հարաւային կողմերը՝ Սեւանայ լճին հարաւակողմեան վրայ: Վերջին շրջանին մէջ այսօր կայ 21 հայկական գիւղ՝ որոնք կը խօսին Մշոյ կամ Ալաշկերտի բարբառով: Այս գիւղերն են Կարապ՝ Երանոս, Ադամխան, Զորագիղ կամ Վալի ազալու, Ծակ-քար, Գիօլ, Թաղաքէնդ, Վերին եւ Ներքին Ադեաման, Վերին եւ Ներքին Կարանլըղ, Աւգալազալու, Ալիկըրխ, Զուլխաչ, Վերին եւ Ներքին Գիւզալտարա, Վերին եւ Ներքին Քէօլազուան, Ներքին Ալուչալու, Գետակբուլաղ, Զազալու եւ Թիւսկիւլլիւ: Խնուսցի գաղթականներու խումբ մըն ալ գնաց Ախալքալաք եւ անոր շրջակայքը հիմնեց Թորթում, Ուշմանա եւ Էշտիա գիւղերը, սոնք ալ մինչեւ այսօր կը խօսին նոյն բարբառով:

Մշոյ բարբառին ձայնական դրութիւնը ձայնաւորներու կողմէ հարուստ չէ. ա, ե, ը, իւ, ո, ու, ի ձայնները կը պակսին և տասվ յատկանշական գիծ մը կը կազմեն պահպանելու համար Մշոյ բարբառը վանայ բարբառէն, որ նոյն ձայնաւորները կը ճանչնայ: Մշոյ ե և ո ձայնները չատ որոշ երկբարբառային արտասանութիւն մը ունին և կը ծագին հայերէնի չեչատակ ե և ո ձայներէն: Առանց չհշտի նոյն ձայնները կը գտնան է, օ, միավանկ բառերու սկիզբը յէ, վէ, բազմավանկ բառերու սկիզբը է, օ: Հայերէնի ու ձայնաւորը և այ, ոյ, իւ երկբարբառները կը ներկայանան հոս պարզ ձայներով, այն է՝ ու=ու, այ=է, ոյ=ու, իւ=ու:

Բաղաձայներու կողմէ ընդհակառակը շատ հարուստ է Մշոյ բարբառը։ Կարնոյ բարբառին պէս հոս ալ ստեղծուած է շնչաւոր թրթռուն բաղաձայններու խումբը, որով բարբառիս մէջ պայթուցիկ բաղաձայններու խումբը վերածուած է չորսի.

բ	բ՛	պ	փ
գ	գ՛	կ	ք
դ	դ՛	տ	թ
ձ	ձ՛	ծ	ց
ջ	ջ՛	ճ	չ

Հին հայերէնի թրթռուն ձայները բառին սկիզբը վերածուած են շնչաւոր թրթռունի. բառին մէջ դարձած են կա՛մ խուլ և կամ մնացած են թրթռուն. Ն ռնգականէն յետոյ միշտ թրթռուն ձայներ կը յաջորդեն։ Խուլերն ու թաւերը իրենց աստիճանը փոփոխած չեն սովորաբար։ Բացառութիւններ կան սակայն, ուր մինչեւ իսկ թաւերը դարձած են խուլ. ինչպէս անկ՝ աչք, հայուտեն՝ հայութիւն եւն., ասոնց վրայ խօսիլ՝ մանրամասն ուսումնասիրութեան մը գործն է։

Կարնոյ բարբառին նման՝ Մուշն ալ ունի երկու տեսակ հագագ, որոնք են յ և հ. ասոնց գործածութիւնը Կարնեցոց հետ նոյն է, բայց Մշոյ բարբառը սովորութիւն ունի ձայնաւորով սկսող բազմաթիւ բառերու սկիզբը յ աւելցնել. ինչպէս յեժան՝ աժան, յախոռ՝ ախոռ, յաղբուր՝ աղբիւր, յըմեն՝ ամենայն, յամբուր՝ ամուր, յանգան՝ անագան եւն.։

Վանայ բարբառը չունենալով ո՛չ շնչաւոր թրթռուն ձայներ և ոչ ալ յ հագագը, կ՛ընձեռէ մեզի երկրորդ նշանաւոր միջոց մը՝ զանազանելու համար երկու բարբառները։

Հայերէնի հ ձայնը երկու տեսակ ձեւ առած է Մշոյ բարբառին մէջ. Մուշ, Սասուն, Պուլանուխ, Ալաշկերտ, Ապարան և Սեւանայ լճին եզերքի գիւղերէն վեցին մէջ կը գտնենք հ, մինչդեռ միւսները (Բաղէշ, Խլաթ, Արճէշ և Արծկէ) կը դարձնեն զայն խ-ի, ինչպէս է Վանայ բարբառին մէջ։ Վերջին խումբը քանի մը ուրիշ կէտերով ալ կը զանազանի Մշոյ բարբառէն. օրինակ՝ էական բային ա ձեւը (չէ գացեր ա, չէ բերեր ա, եւն) և գյ ձայնը (կուդյա եւն.), որով կը մօտենայ Վանայ բարբառին։ Ասկէ կը հետեւի որ Մշոյ բարբառին տակ դնելու է Բաղէշի ենթաբարբառը՝ որուն կը հպատակին նաեւ Խլաթ, Արճէշ և Արծկէ։ Դժբախտաբար մեր ձեռքն ունեցած հատուածները չունին պէտք եղած դիտական ճշդութիւնը, ենթաբարբառիս առանձնայատկութիւնները որոշելու համար։ Որչափ որ կրցանք հետեւցնել Նոր Բայազիդի շրջանի գիւղերէն՝ տարբերութիւնը միայն խ ձայնին մէջ է, իսկ մնացեալ բոլոր կէտերուն մէջ երկու ճիւղերը համաձայն են իրարու։ Նոր Բայազիդի շրջանին մէջ Մշոյ ճիւղին պատկանող և հ ձայնն ունեցող

գիւղերն են՝ Երանոս, Ադամխան, Զորագեղ, Գեօլ, Ն. և Վ. Ադեաման, իսկ խ ունեցող գիւղերն են՝ Ծակքար, Ն. Կարանլըզ, Աւտալաղալու, Ալիկրըխ, Զոլախաչ, Ն. Գիւզալդարա, Վ. Գիւզալդարա, Ն. և Վ. Քեօլաղրան, Ն. Ալուչալու, Գետակբուլաղ և Ղաղալու։ Միւսներուն վրայ կը խօսինք աւելի յետոյ։

Մշոյ բարբառին քերականութիւնը քանի մը հետաքրքիր հնութիւններ կը պարունակէ.

1. Հայցականը հին հայերէնի նման կը կազմուի զ նախդիրով. օր. ըզ հաց՝ զհաց, ըզ մըր տուն՝ զմեր տուն եւն.։

2. Նախդրիւ հայցականի ի, յ մասնիկը դեռ կը շարունակուի օր. չուր օրիկն ի մաճուն. կերթամ յարտ:

2. Ստացական ածականներէն յետոյ գոյականին վրայ յօդ չի դրուիր. այսպէս է գրաբարի և բոլոր եւրոպական լեզուներուն մէջ, բացի իտալերէնէ։ Աշխարհաբարը կ'ըսէ մեր հացը, ձեր տանը, Ումի ճիւղին մէջ՝ իմ բարեկամը, քու ժողովուրդը, հմմտ. իտալ. il nostro pano la vostra casa, il mio amico, il tuo popolo, բայց ֆրանս. notre pain, votre maison, mon ami, ton people եւն.։ Մշոյ բարբառն ալ կ'ըսէ մըր հաց՝ մեր հաց, մըր տուն՝ մեր տունը, գրաբ. հաց մեր, տան մեր եւն.։

4. Ստացական ածականները կրնան գրուիլ գոյականէն յետոյ. ասիկա ո'չ մէկ բարբառի մէջ կը գտնուի. բայց Մշեցիք գրաբարի նմանութեամբ կ'ըսեն՝ ձ'եռնեւ մզի «մեր ձեռքէն», բ'երնեւ քզի «քու բերնէդ», սիրտ ձ'ըզի ուրար չուզա «ձեր սրտերը իրար չսիրեն», ձ'եռնեւ ընձի «իմ ձեռքէն», ձ'նռնեւ ձ'զի «ձեր ձեռքէն», յեզ ուրանց, բուկ ուրանց «իրենց լեզուն, իրենց բուկը»։

5. Շատ նախադրութիւններ՝ որոնք ուրիշ բարբառներու յետադրութիւններ դարձած են, հոս իրենց բնիկ տեղը կը պահեն, երբեմն իբրեւ մասնիկ. օր. վըր մըր տան՝ ի վերայ մերոյ տան, մեր տան վրայ, մըչ մըր տան՝ ի միջի մեր տան, մեր տան մէջ, մըտ ընձի՝ ինձ մօտ, մօտ ինձ, քանի՞ տարի առաչ քզնեւ «քեզմէ քանի՞ տարի առաջ»։ Առանձնապէս հետաքրքիր է կոչական հոլովը՝ զոր Մշեցիք կը գործածեն մանաւանդ յատուկ անուններուն մէջ, օ վերջաւորութեամբ. օր. Յա'ro՝ ո՞վ Յարութիւն, Յակo՝ ո՞վ Յակոբ, Մարo՝ ո՞վ Մարիամ, նաեւ լա'o՝ ո՞վ լաճ (ո՞վ ազայ), մա'մo՝ ո՞վ մամ, քուրo՝ ո՞վ քոյր եւն.։

Դերանուններուն մէջ նկատելու արժանի են հետեւեալ ձեւերը. մըր՝ մեր, ձ'ըր՝ ձեր, մըզի՝ մեզ, մեզի, ձ'ըզի՝ ձեզ, ձեզի, քըզի՝ քեզ, քեզի, ըզմըզի, ըզմի՝ զմեզ, ըզքըզի, ըզքի՝ զքեզ, մըզնեւ՝ ի մէնջ, մեզմէ, ձ'ըզնեւ՝ ի ձէնջ, ձեզմէ, իսա, իդա, ինա՝ այս, այդ, այն, եսոպ, ենդով՝ սովաւ, նովաւ. վերջապէս քանի մը շատ սովորական ձեւեր, ինչ. յօրի՞՝ է՞ր, ինչո՞ւ, լեւ՝ այլ (էլ, ալ), մկա՝ հիմակ, այժմ։ Ստացական յօդերէն յետոյ շատ անգամ կը դրուի ի մասնիկը. օր. ձ'իե՞րդի լավ ին, վրե'սի կիգ'աս:

Բայերու խոնարհման մէջ հայերէնի ե և է ձայները դարձած են

ի. *օր. ներկ.* կը սիրիմ, կը տեսնիմ, կը սիրի, կը սիրին, *սաոր.* ասիմ, ուտիմ, *ապառ.* պիտի սիրիմ, պիտի բ'երիմ, *յարակ.* տեսեր իմ, տեսեր ինք, տեսեր իք *եւն.։ Անկատարին մէջ* է *ձայնը, տեղ տեղ ալ* ի *ձայնը ինկած է. օր.* կուզի՝ *կ'ուզէի,* կը գ'ինք=*կը գէինք՝ *կը գայինք եւն.։ Բայց սրովհետեւ այս պատճառով ներկային եզակի երրորդ դէմքը և անկատարին եզակի առաջին դէմքը նոյն ձեւին են յանգած, ուստի զանոնք չշփոթելու համար եզակիին տեղ յոգնակին կը գործածուի. օր.* յես կուզէնք «*ես կուզէի*», մբնք կուզէնք «*մենք կ'ուզէինք*» *եւն.։ Միւսներուն մէջ սա պարզ զանազանութիւնը կայ որ ներկային ձայնաւորն է* ի, *անկատարինը* է, *ինչ.* ինք՝ *ենք,* էնք՝ *էինք,* կը ծէծին, կը ծէծեն, կը ջարդ'ին, կը ջ'արդ'էն *եւն.։*

Յարակատարին վրայ շատ անգամ էական բայը կը կրկնուի՝ օր. յօրի՞ իս դրեր իս, յէ՞րփ իս էկեր իս. *ասիկա նոյնն է Պայազիտի ենթաբարբառին «չե՞ս գալում ես, ո՞ւր ես գնում ես» եւն. ձեւերուն հետ։*

Հրամայականի թող *ձեւը համառօտուած դարձած է* թըխ, *երբեմն ալ պարզապէս* թ. *ինչ.* թխ մնա, թխ ասա', թխ առնէ *կամ* թառնէ, թէրթա։

Միավանկ գալ, տալ, լալ *բայերը դարձած են* իգ'ալ, իտալ, իլալ, *ներկ.* կիգ'ամ, կիտամ, կիլամ *եւն.։ Անցողականի -եցուցանել ձեւը համառօտուած դարձած է* ցու *կամ* ու. *կը խոնարհուի իբրեւ չորրորդ լրծորդութիւն. օր.* կը հարցում, կը հարցուս, կը հարցու, կը հարցունք, կը կը հարցուք, կը հարցուն, կը հերթվցում՝ *երդմնեցուցանեմ,* կը վերում, կը վերուս, կը վերու՝ *կը վերցնեմ, կը վերցնես, կը վերցնէ.* չըն հա'սու՝ *ոչ հասուցանեն.* պտի մեր մալ փիտցուն, երթան փիտցուն՝ *մեր եզը պիտի սատկեցնեն, թո՛ղ սատկեցնեն։*

Անցեալ դերբայը կը կազմուի եր *մասնիկով. բայց կրաւորակերպ բայերու համար կը գործածուի նաեւ* ուկ *մասնիկը. օր.* մեռուկ «*մեռած*», փիցուկ «*սատկած*», կոտրուկ «*կոտրուած*», գ'րուկ «*գրուած*» *եւն.։*

Մշոյ բարբառին վրայ ընդարձակ երկհատոր ուսումնասիրութիւն մը ունի Լ. Մորեան, Էտիւտ նա արմեանսքոյ տեալէքթօլոկէ (*Մոսկուա,* 1897—9)։ *Նոյնին համառօտութիւնը հրատարակուած է Ֆրանսերէն՝ նոյն իսկ հեղինակին ձեռքով.* Notice sur la phonétique du dialecte arménien de Mouch (*տես* Actes du XI Congrès des Orientalistes, *էջ* 299-316), *երկրորդ գերմաներէն՝* L. Patrubany-*ի ձեռքով իր* Sprochwissenschattliche Abhandlungen *թերթին մէջ, հա. Ա. էջ* 271-288)։

Զարմանալի է որ այս աշխատութեանց մէջ թրթռուն բազաձայններու երկու տարբեր խումբերը նկատի առնուած չեն. բան մը՝ որ շատ սովորական ականջ մ'անգամ պիտի կրնար զանազանել՝ փոքր մրտադրութեամբ։

ՊՐՕՖ. ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ

Մշոյ բարբառով գրուած զանազան աշխատութիւններն են.

1. *Մշոյ բարբառով.*

Գ. Վ. Սրուանձտեանց — Գրոց ու բրոց. Պոլիս 1874.
» — Մանանայ. » 1876.

» — Համսվ հոտով. Պոլիս
— Հանդես թռչնոց. Արեւ. Մամուլ 1884, էջ 389—392:
Արիստ. Վ. Սեդրակեան—Քնար Մշեցող եւ Վանեցոց. Վղպրշպտ. 1874.
Յ. Ամրիկեանց — Մշու թռչուն օտար երկրում. Կռունկ 1862, էջ 386—390:
Մ. Դանիելեան — Պարերգ, խաղ, պառաւներու աղօթք. Բիւրակն, 1808, էջ 313—4:
X — Յակօի վախենակ կտրելը. անդ, 1899, էջ 359—330:
Վ. Արտակ — Պարերգ. անդ, 1901, էջ 122—3-
Գ.Տ.Զ. — Կաղ եզը, անդ, էջ 618:

2. *Պուլանըխի գաւառականով.*

Բենսէ — Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ. Ազգ. հանդ. Ե. էջ, 9—184, Զ. էջ 7—108:
Ս. Հայկունի — Ժողովրդ. Գրականութ. բեկորն. Աբրտ. 1896, 556—7:
« — Սոյլամազ խանըմ » » 557—560:

3. *Ալաշկերտի գաւառականով.*

Ս. Հայկունի — Ալաշկերտի Հայոց առածները. Աբրտ. 1894, էջ 200—263—4:
Գ. Քհ. Նժդեհեանց — Ալաշկերտի բանաւոր գրականութիւնից. Ազգ. Հանդ, Ե. 185—199, Է 437—505:

4. *Ապարանի գաւառականով.*

Գարեգին Սարկաւագ — Սասմայ ծռեր. Թիֆլիս 1892:
Բ. Խալաթեանց — Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ. Փարիզ 1901, էջ 24—44 եւ 74—76:

5. *Նոր Բայազէդի գիւղերու գաւառականով.*

Սենեքերիմ Արծրունի — Նոր Պայազիտու գաղթական Մշեցւոց նշանդրէքն ու հարսանիքը. Կռունկ 1863, էջ 385—400:

6. *Մասնոյ գաւառականով.*

Մ. Մուրատեան — Սասնցոց պարերգ. Բիւրակն 1900, էջ 121—2:
» — Հանելուկներ եւ պարերգ. անդ, էջ 470—1:

7. *Բաղէշի ենթաբարբառով.*

Թուխ-Կռպօ — Պարերգ եւն. Բիւրակն, 1898, էջ 300—301:
» — Սիրաբանութիւն. անդ, էջ 651—2:

8, *Խոյթի գաւառականով.*

Զ. Կենճեան—Հարսանեկան պարերգ. Բիւրակն 1898, էջ 739—741:

9. *Ասոնցմէ զատ Ս. Հայկունի հրատարակած է 34 հեքիաթներ՝ Արճէշի, Արծկէի, Պուլանըխի, Ապարանի, Պիթլիսի, Ալաշկերտի, Խլաթի, Խնուսի գաւառականներով, Էմինեան Ազգագրական ժողովածուի մէջ, հա. Բ. Դ. և Ե. (1901—4), ժողովրդական երգ մը Խնուսէն (անդ, էջ 101), Մանազկերտէն (Զ. էջ 139)։ Դժբախտաբար ասոնք գիտական ուղղագրութեամբ չեն։*

ՄՈՒՇԻ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Փրոֆ. Անառեանի տեսութեան հակառակ Վարդան Պետոյեան կը կարծէ թէ Սասունի բարբառը Մուշի բարբառէն տարբեր նիւղ մըն է: Հոս կը զետեղեմ նաեւ Վարդան Պետոյեանի տեսութիւնը.—

Ինչպէս յայտնի է Մուշի բարբառի բաղաձայնական համակարգը քառաստիճան է և չի ենթարկուեր ձայնեղների խլացման, մինչդեռ Սասունի բարբառի բաղաձայնական համակարգը եռաստիճան է՝ ձայնեղների խլացմամբ, խուլերի ձայնեղացմամբ և խուլ շնչեղների անփոփոխ մնալով։

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ թէեւ Մուշի և Սասունի բարբառները պատկանում են հայ բարբառների «կը» ճիւղին, բայց ունեն հնչիւնական խոշոր տարբերութիւններ։

Պրոֆ. Հր. Աճառեանն իր «Հայերէն գաւառական բառարան»-ի առաջաբանում (Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատ. Թ. էջ 29) Սասունի բարբառը նոյնացնում է Մշոյ բարբառին։ Այդ երկու բարբառների նոյնացումը յարգելի պրոֆ. Հ. Աճառեանի կողմից, մեր կարծիքով, առաջացել է Սասունի բարբառին լաւ ծանօթ չլինելու, կամ այդ բարբառի մասին բանաւոր ստացուած տուեալների ոչ բաւարար ստուգուած լինելուց, վերջապէս Սասունի և Մուշի տերիտորիալ մօտիկութիւնը պատճառ է դարձել շատերին ենթադրելու, թէ նրանց բարբառները նոյնն են։

«Կը» ճիւղին պատկանող բարբառների զգալի մասը չի ուսումնասիրուած և դրանցից մէկն է Սասունի բարբառը, որի առանձին ուսումնասիրման համար անցեալում չի կատարուել ոչ մի փորձ։

Լաւ տիրապետելով Սասունի բարբառին, որպէս մայրենի բարբառի և Մուշի բարբառին, որպէս աշակերտական-ուսանողական շրջանի բարբառի՝ համեմատելով այդ երկու բարբառների լեզուական իրողութիւնները միմիանց հետ, գալիս ենք այն համոզման, որ Սասունի բարբառը Մուշի բարբառը չէ, ոչ էլ նրա մի ճիւղը, այլ նրանից անջատ ինքնուրոյն բարբառ է, թէ՛ իր բաղաձայնական սիստեմով և թէ՛ ձեւաբանական առանձնայատկութիւններով։

Պրոֆ. Հ. Աճառեանն իր վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ («Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հատոր Թ, էջ 29) Մուշի բարբառի մասին ասում է՝

1. *«Ձայնաւորներու կողմէ հարուստ չէ, ա, իւ էօ ձայները կը պակսին»։*

2. *«Ընդհակառակն շատ հարուստ է բաղաձայնը, որ հոս ունի 4 աստիճան.*

բ՛	բ	պ	փ
գ՛	գ	կ	ք
դ՛	դ	տ	թ
ձ՛	ձ	ծ	ց
ջ՛	ջ	ճ	չ»

3. «Կայ և նոր տեսակ մը թրթռուն հ, որ կը նշանակենք յ, ասիկա կը համապատասխանէ գրաբարի յ-ին և կը գրուի միայն բառին սկիզբը»։

4. «Խոնարհման ժամանակ բային ե և է ածանցատառերը կ՚ըլլան ի. . . «յէս կուզինք», «մընք կուզինք» և այլն։

Վերի 4 կէտերում նշուած մէջբերումները ճիշդ են և բնորոշ Մուշի բարբառին, որից կարելի է եզրակացնել, որ պրոֆ. Աճառեանը ուսումնասիրել է Մուշի բարբառը, սակայն նրա եզրակացութիւնը, թէ Սասունի բարբառը նոյն Մուշի բարբառն է, կամ նրա մէջ է մտնում, մեր կարծիքով, առաջացել է Սասունի բարբառին ոչ լրիւ ծանօթ լինելուց, այդ բարբառի մասին ճշգուած գրաւոր կամ բանաւոր տուեալներ չունենալուց, կամ ձեռքի տակ եղած տուեալների Սասունի բարբառին հարազատ չլինելուց։

Ի տարբերութիւն Մուշի բարբառի՝ Սասունի բարբառը

1) Զայնաւորների կողմից հարուստ է, և եթէ Մուշի բարբառում ա, իւ, էօ հնչիւնները չկան, ապա Սասունի բարբառում ա հնչիւնը ոչ միայն կայ, այլ իր գործածութեամբ գրեթէ հաւասարւում է ա-ին, իւ և էօ հնչիւնների էլ կան, բացի այդ երեքից կան նաեւ ո̈. ու̈է, հնչիւնները։ Զայնաւորները և բաղաձայնները որպէս բարբառների դասակարգման հիմքերից մէկը, ինչպէս տեսնում ենք, տարբերւում են այդ երկու բարբառներում և իրաւունք են տալիս յանգելու այն եզրակացութեան, թէ այդ երկու բարբառները նոյնը չեն, այլ «կը» ճիւղի իրարից տարբեր բարբառներ։

2) Սասունի բարբառն ի տարբերութիւն Մուշի բարբառի չունի բաղաձայնական քառաստիճան համակարգ, ըստ որում Բ՛, գ՛, դ՛, ձ, ջ՛ հնչիւնները, որոնք շատ բնորոշ են և յատուկ են Մուշի բարբառին, գոյութիւն չունեն, չեն գիտակցւում, Սասունի բարբառում, մի հանգամանք, որ նոյնպէս հաստատում է այդ երկու բարբառների իրարից տարբեր լինելը։

3) Սասունի բարբառում ձայնեղ հ՛, այսինքն գրաբարի բառասկզբի յ-ին համապատասխանող ձայնը գոյութիւն չունի, այնինչ այդ ձայնեղ հ-ն շատ բնորոշ է Մուշի բարբառին և շատ գործածական այդ նոյն բարբառում։

4) Մուշի բարբառում բայերի խոնարհման ժամանակ ե և է հիմքի ձայնաւորները դառնում են ի. օրինակ՝ «ես կուզինք», «մընք կուզինք», իսկ Սասունի բարբառում ներկայի հիմքի ե-ն դառնում է բ, իսկ անցեալ անկատարի է-ն մնում է անփոփոխ, յոգնակի թուի առա-

ջին դէմքում կորսնցնելով իրեն յաջորդող և ռնգայինը։ Օր.՝ «ըս գուզըմ», «մըք գուզէք»։

5) Մուշի բարբառի բաղաձայնական սիստեմում ձայնեղի խլացում, բ=պ բերան=պերան և այլն, և խուլերի ձայնեղացում, պ=բ, պանիր=բանիր, պապ=բաբ, տեղի չի ունենում, մինչդեռ Սասունի բարբառում դրանք տեղի են ունեցել և այն էլ շեշտուած ձևով։

6) Սասունի բարբառում ո̈ (w) շատ գործածական հնչիւն գոյութիւն ունի՝ ո̈լա (ւ ո̈լա) wolə (երգում՝ «աստուած»), ո̈ր (ուոր) wor («որ»), մինչդեռ Մուշի բարբառում ո̈ (w) հնչիւն գոյութիւնը չունի և այդ հնչիւնը վ-ով է արտաբերւում՝ վալա (նոյն երգումը)։

7) Հ=խ (հաց=խաց) հնչունափոխութեան երեւոյթը Սասունի բարբառում չկայ։

Այս ամենից կարելի է գալ այն եզրակացութեան, որ Սասունի բարբառը «կը» ճիւղի առանձին մի բարբառ է և չի նոյնանում Մուշի բարբառին։ Մուշի բարբառին է պատկանում Սասունի տասը շրջաններից միայն Խութ-Բռնաշէնի խօսուածքը և դա հասկնալի է, որովհետև ինչպէս նշուած է «Աշխարհացոյց»ում, Խութ-Բռնաշէնի շրջանը մտնում էր պատմական Հայաստանի Տարօն-Տուրուբերանի մէջ և ո՛չ թէ Աղձնիքի կամ Սասունի մէջ։

Խութ-Բռնաշէնի խօսուածքի բաղաձայնական սիստեմն էլ, հընչիւնափոխութիւնն էլ նման են Մուշի բարբառին, իսկ Սասունի մնացած գաւառների խօսուածքները՝ բուն Սասուն, Սասունի Շատախը, Տալուորիկը, Փսանքը, Հաղօն, Խուլբը, Խիանքը, Խարզանքը և Մոտկանը իրենց բաղաձայնական համակարգով և հնչիւնափոխութեամբ տարբեր են Մուշի բարբառից։

Ելնելով վերոյիշեալներից կարծում ենք Սասունի բարբառը «կը» ճիւղին պատկանող Մուշի բարբառը չէ, այլ առանձին մի բարբառ և իբրեւ այդպիսին էլ պէտք է դիտուի այսուհետեւ։

(«Սասունի Բարբառը», Վ. Ա. Պետոյեան, Երեւան, 1954, էջ 27–30)։

Բ.

ԲԱՌԱՄԹԵՐՔ ՏԱՐՕՆԻ ԳԱԻԱՌԱԲԱՐԲԱՌԷՆ

Պատրաստեց՝ Ս. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ԲԱՌԵՐ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Ակճ (Գոյական). — Աչք։ Աղբիւրի բխած տեղը։ Թոնիրի ծակը՝ ուրկէ կրակը օդ կ'առնէ վառելու համար։

Ակճոր (Գոյական). — Թոնիրին ակը գոցող քուրջի գունդ։ «Տղայ Թունտրան ակը բաց է։ Զակնչոր ըդ յօրի չըս բերի գոցի»։

Ակիշ (Գոյական). — Երկաթէ բարակ ձող՝ կեռ ծայրով, որ թոնիրը ինկած հացին կուտերը կը հանէ։ «Մըր ակչի կեռը կոտրեր է. ըդ յօրի չըք չինի»։

Անթեղ (Գոյական). — Թոնիրի կամ բուխերիկի մէջ մոխիրով ծածկուած կրակը։

Անթեղել (Բայ). — Կրակը մոխիրով ծածկել որ անմար մնայ։

Անթեղուկ (Անց. ընդ.). — Մոխիրի տակ ծածկուած։ «Աղջի՝, ըդ ի՞մալ իս անթեղի զմըր անթեղ։ Յընցեր է»։

Աթար (Գոյական). — Նօսր և չրջանակաձեւ կաղապարուած չոր թրիք, որ ամաններ թրծելու կը գործածուի։

Անթղոց (Գոյական). — Կրակը կամ անթեղը հրահրող փայտէ ձող մը։

Աղուն (Գոյական). — Աղալու համար ջրաղաց տարուած հացահատիկ։ «Տղա՛յ, դու գաղուն ջրաղաց տարի՞ր»։

Անուն-մանուն (Ածական). — Դաճաճ։ «Դու զըտ անուն-մանուն յուստէ կը ճանչնաս»։

Անկ (Ածական). — Անդամալոյծ։ Ան՝ որ չի կրնար քալել, և կամ ձեռքերն ու ոտքերը պէտք եղածին պէս չի կրնար գործածել։ «Ա՞նկ իս՝ ի՞նչ իս։ Չըս կրնա՞յ յոցկա՛ հնչի յոնա՛ երթայ»։

Այնի (Ածական). — Աղը քիչ, կամ անաղ։ Անհամ։ «Ըտոր խօսիլ կը մընի այնի չուրվայ։

Առակ-Զարակ (Ածական). — Այլանդակ, ծիծաղելի։ «Հասկցա՛նք, հասկցա՛նք։ Տե՛ղդ նստի, ու առակ-զառակ մեղնի»։

Աշու-մուշ (Գոյական). — Մթնչաղ։ «Աշու-մուշն որ կոխեց՝ հասայ գեղ»։

Անպրտեն (Ածական). — Տարօրինակ։ Ըտոր պէս անպրտեն մարդ՝ դըռ չըմ տեսերի»։

Ադամամութ (Ածական)։— Լուսաբացէն առաջ եղած թանձր մութը։

Ակրաց (Գոյական),— Նախաճաշ։ «զԱկրատդ կերե՞ր իս»։

Ակրցգահ (Գոյական)։— Նախաճաշի ժամը։ «Ակրագահ է, ու դըռ ճժեր չըն յիմցերի»։

Աշխիլ (Բայ)։— Աւրուիլ, թթուիլ, հոտիլ։ «Շուրվէն աշխեր է, չըմ կրնայ ուտի»։

Աշխուկ (Անց. ընդ.)։— Համը փոխուած, աւրուած, թթուած։ «Ըս հրիսէն աշխեր է։ Դու ի՞մալ զըտ աշխուկ բան կուտիս»։

Անթեցակ (Գոյական) անութին տակը։

Ագլափոթիկ (Գոյական)։— Գլխի վրայ գլտորուելու խաղ մը։

Ագլափոցկիլ (Բայ)։— Գլխի վրայ գլտորիլ։ «Էկօ՛ ագլափոթիկ խաղանք։ Ըս օր չըմ կրնայ ագլափոցկի։ Վիզս կը ցաւայ»։

Ափլթփել (Բայ)։— Խարխափիլ։ Ձեռքերով մութին մէջ բան փնտռել։

Ակնջկլայ (Գոյական)։— Աւետիս։ Լաւ լուր։

Ակռակուղիկ (Գոյական)։— Երբ երախան առաջին ակռան կը հանէ, ուրախութեան պէս բան մը կը սարքուի, որու ընթացքին խաշած ցորեն կամ սիսեռ կը թափեն երախայի գլխուն։ «Չըսի՛ս չըսի։ Ըսօր մըր տղու ակռակողկի օրն է։ Չ՛եղնի չը գաս»։

Ակռաւորիկ (Գոյական)։— Հոմանիշ «ակռակողիկ»ին։

Աղու (Ածական)։— Լեղի, թունաւոր։ «Դու ի՞մալ զըտի կուտիս։ Աղու է, օձու փոր է»։

Ալրցուն (Գոյական).— Ջրաղացի քարին առջեւ դրուած տախտակէ դուռը՝ ուրկէ ալիւր կը թափի։ Ալիւրի տուն։

Ամոլ (Գոյական)։— Գութանի առաջին լուծը։

Այգողէ (Գոյական)։— Երբ մեռել մը կը թաղուի, յաջորդ առաւօտուն, կանուխ գերեզմանին այցելութեան կ՛երթան։ «Երէկ Մկրոյի Այգողէ (էգողք) գացեր էնք, դու ըտ յօրի՞ չըր էկերի»։

Անժաժ (Ածական)։— Անշարժ։

Անուցել։— Առանց ուտելու։ «Գիննա՛մ, շատ իս անօթցի։ Դու աղօթըրնին՝ անուտել ճամբայ իս յէլի»։

Աղանել (Բայ)։— Կամնելէ առաջ՝ խուրձերը կալին մէջ քակել և սփռել։ «զԿամ յօրի՞ իս լծի։ Յառաջ պէտք է աղնիս»։

Աչէել (Բայ)։— Դիտել, նայիլ։

Ագուգայ (Գոյական).— Քարէ և կամ ուրիշ տարրերէ շինուած խողովակ, ընդհանրապէս ջուր տանելու համար։ Կը յիշեցնէ ադուեցուէ եւրոպական բառը՝ որ ջրի խողովակին և կամ ջուրը տանող անցքին կ՛ըսեն։ «Մըր ագուգեն կոտրեր է, (կամ փլեր է) ու երեք օրէ օր ջուր կոլեր է ու չ՛երթար»։

Առզել (Գոյական)։—Ընդհանրապէս, ախոռներու մէջ, չորս սիւներու գամուած՝ առկախ մահիճ։ «Գինա՞ս ի՞նչ է էղի։ Երէկ գիշեր՝ գաբոս չոքեր է վըր մըր մշկու բոկին՝ ու հըմալ է խեղդլկի, որ առզելեն վար է պատի»։

Աղբրգիր (Ածական). — Մտերիմ։ Շատ մօտ բարեկամ։ «Ես չըմ կրնայ զըտ բան էնի։ Ես զիմ աղբրգիր աչքիս լուսի չափ կը սիրիմ»։

Անթըպութ (Ածական). — Անհանդարտ, անզուսպ, անհամբեր։ «Ըտ ի՞նչ անթըպութ մարդ իսկ էզի»։

Ակռաժաժիկ (Գոյական). — Չնչին, անբաւարար։ Ակռայի հազիւ քսուող. չկշտացնող բան մը։ «Ըտի ակռաժաժիկ կ'եղնի ընծի։ Խօ' չըմ կշտանայ ըտով»։

Առխաղ (Ածական). — Խաղաղ, հանդարտ, լուռ։ «Կռիւ-մռիւ չկայ։ Գեղը առխաղ է»։

Առխղիլ (Բայ). — Խաղաղիլ։ «Յըմէնքս լէ ուրախ ինք որ կռիւ վերջացաւ ու երկիր առխըղաւ։

Առխղուկ (Անց. ընդ). — Խաղաղած։

Ակնաս (Գոյական). — Թակարդ. Դարան։ «Տօ' հըմալ ակնրտի խէրն իմ անիծի։ Ինք զգէլ չը բռնեց, գէլ զինք բռնեց»։

Անահուն (Ածական). — Անհուն, անեզր։ «զՔու անահուն Աստուածն որ կը սիրիս, հըմալ բաներ մըսէ ընծի»։

Անծէր (Ածական). — Անծայր։ Շատ երկար։ «Ըդ ի՞նչ իս բռնի զըտ անծէր ճամբան, ու կ'երթաս ու կ'երթաս»։

Աւրել (Բայ). — Ջնջել, սրբել, քանդել։

Աւրուկ (Անց. ընդ.). — Ջնջուած, սրբուած, աւերուած, քանդուած։

Աւեր (Ածական). — Աւերուած, քարուքանդ։ «Աւե'ր տուն, դու չըս կրնայ՝ շաբաթ հեղ մը զքու շապիկ լուայ»։

Անիծ (Գոյական). — Ոջիլի հաւկիթ։ «Մազերդ լեցուն անիծ է»։

Անծոտ (Ածական). — Ան՝ որ շատ անիծ ունի վրան։ «Ես ի՞նչ էնիմ զիտա ոջլոտ ու անծոտ գոտին»։

Ամպռիլ (Բայ). — Ամպոտիլ։ «Երկինք ամպռեր է»։

Ամպռուկ (Անց. ընդ.). — Ամպոտ։ «Երկինք որ հըմալ ամպռուկ է, ես ճամբայ չըմ յէլնայ»։

Ամպշող (Ածական). — Թեթեւօրէն ամպոտ, բայց կիսարեւ և տաք։

Անպակ-զանպակ (Ածական). — Անժուռ, անհամ, ալնի։ «Ի՞նչ անպակ-զանպակ կը խօսաս»։

Անժուռ. — Խակ, անհամ։

Աւտընալ (Բայ). — Հաւատալ։ «Ի՞նչ կ'ըսի'ս, ըսէ. ես քըզի չըմ աւտընայ»։

Առատամ (Գոյական). — Արօրի այն մասը՝ որուն վրայ խոփը կ'անցնի։

Աղօթրան (Գոյական). — Արշալոյս, լուսաբաց, աղօթարան. — «Աղօթըրնին յէ'լայ գեղէն, աշու-մուշին հասայ սրբ Կարապետ»։

Աղբին (Ածական). — Պարարտ հող։

Արախչի (Գոյական). — Գունաւոր կամ ճերմակ բանուած գլխարկ։ Տարօն-Տուրուբերանցիներու յատուկ։

Աբոլկել (Բայ)։ — *Բարկութեամբ առարկանիքը հաս-հան նետել։ «Հըմալ էր հերսաի որ գքաւոսիք յատա-յոնա կ'ամպռկէր»։*

Ապռկել (Բայ)։ — *Չեռքերով-մեռքերով՝ արագօրէն՝ ամպռնը մաքրելու առաիճան ուտել։ «Ոլլա ես հըմալ բան չընք տեսերի։ Ջաչքս գոցի-բացի, գմազրատա հրիսէն ապռկեց»։*

Աճաճա (Դասկան)։ — *Նմանախօսութիւնով և կամ կապկութիւններ ընելով՝ մէկը ծաղրել։ «Հիզ ըմ լէ որ աճաճա էնիս, հըմալ չըփալիս մը կը չիւցուս որ չը գինաս յո՞ւսաէ հիկը իս՝ յո՞ւր կ'երթաս»։*

Աստճել (Բայ)։ — *Արագ և անբծախնդիր կերպով խառնել։ Անհոգօրէն և անուրջ բան մը քննել։*

Ականիչ (Դասկան)։ — *Ծօսակիցին չսիրուած բառերը միամտաբար կրկնել՝ զայն բարկացնելու նպատակով։*

Արեգին (Դասկան)։ — *Արեւառ վայր։*

Արօրխոց (Դասկան)։ — *Վառ հերկուած հող։*

Ակօլիլ (Բայ)։ — *Բանդուիլ։ «Տա'ւնդ քանդուի»։ «Տնակօլ»։*

Ածիկ (Դասկան)։ — *Ամանի մէջ նորածիլ ցորենը ծեծելէ առ կը քամեն, և ջուրին հետ ալիւր կը խառնեն ու կ'եփեն։ Բնան օրուայ չափ բզուկներու մէջ մնալէ առ՝ կը դառնայ քաղցրահամ անուշիկէն։*

Աստփուշ (Դասկան)։ — *Բոյս մը՝ որ կ'աւնննայ բարձր գնդաձեւ ծաղկեփաւնջ մը՝ երկար ու սուր փուշերով։*

Ատռճ (Դասկան)։ — *Անեղ (առանց իւղի) հալվայ։*

Ափաբերճել (Բայ)։ — *Պապանձեցնել։*

Արամ-տարամ (Դասկան)։ — *Արմանք-զարմանք։*

Աճուռ (Դասկան)։ — *Անուանի, համբաւաւոր։*

Աչկպպեցուկ (Դասկան)։ — *Մանուկներու յատուկ խաղ մը։ Աչքիրը կը կապեն իրենցմէ մէկին և գտնել կու տան իր ընկերները։*

Ակլատես (Դասկան)։ — *Շրջիկ չար ոգի։*

Ապուռ-նապուռ (Դասկան)։ — *Ճմռթկուռած։*

Ալխառոս (Ածական)։ — *կծծի. անկուշտ։*

Առաջինեկ (Դասկան)։ — *Անդրանիկ զաւակ։*

Ակռաւօշ (Դասկան)։ — *Անտառամ։*

Ասղնտել (Բայ)։ — *Մարմինը փուշ-փուշ ըլլալ։*

Անկջդրել։ — *Ակռանջ դնել։ Մաիկ ընել։*

Ասպրեցուկ (Դասկան)։ — *Վահռնախառ. ասպարտախաղ։*

Ամմեկ։ — *Ամէն մէկ։*

Անթեռակ։ — *կաւրծքէն վիր, թեւերուն տակի հաւասար մասը։*

Անգգեր (Անգնտ)։ — *Ուչանալ (անագան)։*

Ապով։ — *Համար։*

Առբնճի։ — *Անփառկան, անձնասկան, առանձին։*

Անբողլի։ — *Անթաղելի, թաղութեան անարժան*

Ախլել։ — *Խելք ընել, մտածել, ուշքի գալ, սթափնալ։*

Անկուկուր։ — *կոյր և անդամալոյծ։*

Ազապչարի-մանկտիք.— Փեսայի ամուրի հետեւորդները։
Առնակաւոր.— Առնացի, կրքոտ։
Ապա.— Մազոտ վերարկուի տեսակ մը, վրանոց։
Աշխորդ.— Շալվարի կամ վարտիքի կապը։
Այբիկ-այբիկ.— Պղպջալով։
Արկել.— Արկանել, թափել, անձրեւել։
Արկբնծան.— Հերկի չար մը, վարելահողի հատուած մը։
Արուշ-պարուշ.— Խաղաղ ու հաշտ։
Անցել-իրմէ.— Իրմէ բացի, իրմէ զատ։
Աշմուշ,— Աղջամուղջ։
Արեւպատք.— Արեւի մայր մտնելու ատեն։
Այք.— Չար ոգի։
Այապ-զայապ.— Աճապարանքոտ, իրար անցած։
Անթռիլ.— Կորսուիլ, հեռանալ։
Անինս.— Անմարդ, ամայի։
Ակոն.— Խելք։
Անթերուկ.— Անթերի։
Այեալ.— Ալեծածան, ալիքաւոր։
Աղաղոց.— Ալիւր աղալու աչնան ժամանակաչրջանը։

Բ.

Բունկալ (Գոյական).— Հաւի բոյնը դրուած հաւկիթը։ «Զբունկալն ո՞վ է վերցրի»։

Բշտել (Բայ).— Յանդիմանել։ «Հըմալ բշտեց զընի, որ հնչի անկըճքոք կարմրաւ»։

Բայաբոց (Ածական).— Կրակ ու բոց։ «Ընի հու-հու բայաբոց է։ Յընդան որ բայաբոց ի, Աստուած հեռու պահէ»։

Բուք (Գոյական).— Չիւնամրրիկ։ «Բուք է։ Որը կը յեղչընայ դուրս յելնայ»։

Բքնել (Բայ).— Չիւնամրրկել։ «Զաղցից որ յելայ սկսաւ բքնել հնչի հասայ դեղ»։

Բնութք (Գոյական).— Բնութիւն, սովորութիւն։

Բութանել (Բայ).— Ինքն իր վրայ դառնալ, ոտքի բթամատը որպէս խարիսխ գործածելով։ Շրջանակաձեւ։

Բոռեխ (Գոյական).— Կենդանիները կճող խոշոր ճանճ մը։ «Որ պոչ չունենան, գմշտունք ի՞մալ զբոռեխներ կը քշին»։

Բոքի (Գոյական).— Բոյսի մը երկար, հաստ և մէջը պարապ ցողուն։ «Ըտ բոքին բաժ ու կէս երկար է»։

Բաժ (Գոյական).— Հասակ։

Բնբնալ (Բայ).— Հոս-հոն՝ անձայն դառնալով բան մը փնտռել։

Բուղկիկ (Գոյական).— Բանջար մը որ իբրեւ ազցան կը գործածուի։

Բունիկ (Գոյական).— Ուռենիի բարակ ճիւղերէն հիւսուած ափսէ։

Բռնել (Բայ).— Մակարդ բռնել, թթուել։ «Մակարդ բռնե՞ր է»։

Բռնուածք (Գոյական).— Կազամբէ կամ զանազան բանջարեղէններէ պատրաստուած թթու։

Բուլ (Գոյական).— Թուփերու, մացառներու բոյլ։ «Աղուես մը թռաւ բլերէն։ Չը կրցայ զբրկի։ Հնչի որ նշան առայ՝ մտաւ մրկել բուլ»։

Բրոր (Ածական).— Պղտոր։ Պղտոր ջուր։ «Գարնան անձրեւը որ կու գայ, ու ձները կը հալին՝ ջրեր կը բրորին»։

Բրուտ (Գոյական).— Հողէ ամաններ չինող մարդը կամ կինը։ «Դու զբրուտ կանչի՞ր որ յիգայ շինէ զմբր ամներ (ամաններ)»։ «Որ երթամ բրտի թաղ՝ կը կանչիմ»։

Բղիկ (Գոյական).— Բղուկ։ Կուժէն չատ խոշոր, և կարասէն չատ փոքր հողէ սափոր, որ կը գործածուի ժաժիկ, բազկէ թան, թթու, քալմէ (կազամբ), թուփ, բռնուկ մածուն, եւն. եւն. պահելու համար։ «Ըտի ոը՞րն է կոտրի զմբր բղիկ։ Չըս տե՞սնայ, ճեղքեր է, ու ջուր կը ճլճլայ միջէն։

Բրդել (Բայ).— Հացը կտոր-կտոր ընել։ «Շուտ մը զհաց բրդէ մրջ թանին, կի՛ (կեր) ու յելի գնա՛»։ Նաեւ՝ սուտեր նետել, ու չափազանցուած պատմութիւններ պատմել։ «Ի՞նչ բէտ-բէտ կը բրդիս։ Հըմալ մարդու ըսէ, որ զըտ բաներ չը գինայ»։

Բրդուճ (Գոյական).— Հացի պատառ։

Բրդուկ (Անց. ընդ.).— Պատառ-պատառ կտրուած։ «Հաց բրդուկ է մրջ թթուին»։

Բարդ (Թուական ածական).— Երեսուն միութիւն։ «Բարդ մը հաւկիթ» կը նշանակէ երեսուն հաւկիթ։ «Բարդ մը ցորեն կը նշանակէ երեսուն խուրձ ցորեն։ Չենք կրնար ըսել, սակայն, «բարդ մը աղջիկ, բարդ մը մարդ, կամ՝ բարդ մը հաւ»։

Բարդել (Բայ).— Դիզել։ Իրարու վրայ շարել։ «Հնչի որ զմբր խոտ բարդինք, մբր հոգին՝ մբր բերան եկաւ»։

Բարդուկ (Անց. ընդ.).— Բարդուած, դիզուած։ «Մբր խոտ լէ, մբր փուք լէ՝ բարդուկ ին։

Բարդոց (Գոյական).— Դէզ՝ խոտի, ցորենի, փայտի և ուրիշ առարկաներու։ «Հը՞յ կըտի օրեր։ Յընդան որ զցորեն կը քաղէնք, կը լմնցէնք, ու հրամգահին բարդոցի տակ կը նստէնք ու պղպղկով ջուր կը խմէնք»։

Բրդոն (Գոյական).— Հոմանիշ՝ բրդուճին։

Բտել (Բայ).— Կենդանիները վարձքով հոգալ։ «Զմեր երկու գոմէշն ու երկու եզ՝ Մուխսու հլոյին տուի՝ որ բտէ»։

Բուs (Գոյական). — Կենդանիները վարձքով հոգալու գործողութիւն: «Զմըր ձիանք բուs իմ տուի Մխոյին».

Բալխեր (Գոյական). — Բեռնատար սահնակ կամ տայուկ, որ կը քաշուի մէկ-երկու եղներով՝ ձեան վրայ:

Բժալ (Բայ). — Թեթեւօրէն տեսնել: «Ճպռիկս դրռ չընցեր է, ու աղէկ չըմ տեսնայ: Աչքերս կը բժան:

Բան (Գոյական). — Գործ, աշխատանք: «Ի՞նչ բան ունիս յոտա»: Բան՝ կը նշանակէ նաեւ, «ինչ», «իր»:

Բնաղուն (Գոյական). — Հացահատիկներու տարեկան պաշարը: «Զբնազունս բռնր իմ: Փեթկըներ (փեթակներ) լեցուն են ձաւրով, պլդրով ու ալրով, յօրի՞ ուրախ չ՚եղնիմ»:

Բինs (Գոյական). — Երկար գօտիով կամ կտաւի կտորով մը երախան օրօրոցին հետ կը փաթթեն որ վար չիյնայ:

Բոկ (Գոյական). — Կոկորդ: «Սերկեւիլ բոկս կպաւ, քիչ մնաց խեղդէնք»:

Բրբռեն (Ածական). — Գիսախռիւ: Անխնամ մնացած մազեր՝ աղջիկներու և կիներու: «Սատանէն տանէ զըտոր սուրաթ: Ո՞ը կ՚առնէ զըտ բրբռեն աղջիկ:

Բուդիկ (Ածական). — Կարճ պոչով փայտէ դգալ:

Բրնոց (Գոյական). — Կաշիէ երկար մատնոց՝ գարի, ցորեն, ոսպ և ուրիշ հացահատիկներ մանգաղով քաղելու համար:

Բլկի (Գոյական). — Լուծի կեդրոնը յարմարցուած երկու փայտեր, որոնք՝ փոկը իր տեղը կը պահեն, և լուծ հաւասարակշռելու կը ծառայեն:

Բլտեր (Գոյական). — Հոտաւէտ խոտ մը: Կը չորցնեն զայն և սընտուկներու մէջ կը պահեն, պաշտպանելու համար զգեստները ցեցէն և ուրիշ միջատներէ:

Բոլոն (Գոյական). — Խոշոր միջատներուն կ՚ըսեն: «Թրբէի բոլոն» կը նշանակէ թրիքի մէջ յառաջ եկող և մեծցող խոշոր սեւ միջատ մը:

Բդել (Բայ). — Ոլրել, վրայ դարձնել: «Բեդե զփոկ վրէն». «ոլրէ՛, բրդե վըր լծուն»:

Բլել (Ածական). — Ապուշ, յիմար: Խօսելու անընդունակ:

Բլութ (Գոյական). — Խոզկաղին:

Բամբալուկ (Գոյական). — Գութանի ճամպարուկը և անիւները իրարու կը կապէ:

Բուխերիկ (Գոյական). — Օճախ: Կրակ վառելու տեղ: «Խուրձ մը ցախ դրի մըջ բուխերիկին, նստանք սաքուն՝ ու սկսանք մըզի ժղլիլ»:

Բրիշակ (Ածական). — Աւերակ, անտէր, քանդուած: «Բրիշակ եղնի քու պապու տուն»:

Բամբոսիկ (Գոյական). — Նոր կազմուած կաղամբի գլուխ, փոքր և թոյլ: «Որ բոստան երթաս, չը մոռնաս քընի մը բամբոսիկ բերիս»:

Բումբուլիկ (Ածական). — Թոմպուլիկ: Գիրուկ ու սիրուն: «Հը-

մալ բամբուլիկ աղջիկ մ'է եղի, որ չըս ճանչնայ»։

Բանոքի (Գոյական)։— Կեռ ծայրով երկար փայտ մը՝ որ քաղուած ցորենը կը հաւաքէ, խուրձեր կապելու համար։

Բերտնտա (Գոյական)։— Բերանակալ, ռնգակալ։ «Հէ՛յ, զեզան բերնտեն չըս դրեր ի։ Մէկ կողմէն զկամ կը քաշէ, միւս կողմէն զցորեն կ'ուտէ»։

Բորակ (Ածական)։— Շատ աղի։ «Ըսի բորա՞կ է, ի՞նչ է։ Դու ի-մա՞լ կրնաս զըտի ուտիս»։

Բժոժ (Ածական)։— Պղտոր, մշուշոտ։ «Աչքերս բժոժ ին»։

Բրռտրհոյ (Ածական)։— Անհոգ ու պարապ պտըտող։

Բաժկի (Գոյական)։— Հաղորդութեան գինի։

Բարկենդանք (Գոյական)։— Բարեկենդան։

Բրմբդոշ (Գոյական)։— Բացուելու վրայ եղող ծաղիկ։

Բզօթ (Գոյական)։— Կրակի մը կտոր։ Հրաշէկ ածուխ, կամ վառուող փայտի մը կտոր։ «Բրզօթ մը բի՛, որ խրյլոնս վառեմ»։

Բարկ (Ածական)։— Տաք։ «Ի՞նչ իս զպառեկդ տուի բարկ արեւուն, ու պառկի վըր աւզին»։

Բթխեղդ (Գոյական)։— Բթամատով խեղդուած մարդ։

Բերնքսուէ (Մակբայ)։— Երեսին ու բերնին իյնալ։ «Հըմալ գամբոս մը տուի ուրին, որ բերնքսուէ գետին յինկաւ»։

Բրռ (Գոյական)։— Վազելու վրայ հիմնուած խաղ մը։

Բանջրեճաշ (Գոյական)։— Ջաւարով և զանազան բանջարներով շինուած կերակուր։ «Մըր բանջրեճաշ կը քթքթայ։ Որ պաղի, մաթրաթ մը կրնամ ուտիմ մինակ»։

Բուբու (Գոյական)։— Հոպոպ թռչունը։

Բքծեծ (Ածական)։— Բուքէն ծեծուած։ Ցրտահար, սառած։

Բոլոր (Ածական)։— Կլոր, շրջանակաձեւ։ «Բոլոր լուսնակ մը յէլէր է»։ «Բոլոր քար մը տուր ընծի»։

Բոլորմանց (Մակբայ)։— Բոլորակի, շուրջանակի։

Բլբլալ (Բայ)։— Անիմաստ-անիմաստ խօսիլ։ «Երկու ժամ է կը բլբլաս ու կը բլբլաս, դըռ բան մը չըմ հասկցերի»։

Բարկնալ (Բայ)։— Նիհարնալ, թոքախտաւոր ըլլալ։

Բազկիթան (Գոյական)։— Պահածոյ թան։

Բիճ (Գոյական)։— Ապօրէն զաւակ։

Բնաղուն։— Ջմրան պաչար՝ ալիւրը։

Բիր (Գոյական)։— Գաւազան։ Ձեռնափայտ։

Բարձրասարաս (Գոյական)։— Բարձրագագաթ։

Բետ (Ածական)։— Խոշոր, մեծ։ «Բէտ-բէտ մի ջարդի»։ (Մեծ-մեծ մի՛ խօսիր)։

Բաժ-բալեխ։— Տեսք ու հասակ։

Բարձրաչոք։— Բարձր ծունկի եկած, չոքիլ՝ առանց նստած ըլլալու։

Բուն.— Գուլպայ։

Բլեր.— Բուլ (բուլեր կամ բլեր), փուշի և թուփի փոքր մացառներ։

Բուխալ.— Բղխել։

Բնբուsf.— Պաշար։

Գ.

Գուռ (Գոյական).— Փորուած քարը՝ որու մէջէն կենդանիները ջուր կը խմեն։ Աւազան։ «Մըր գուռ՝ փուտ քար է»։

Գաշել (Բայ).— Փնտռել։ «Երկու ժամ է որ զքզի կը գաշիմ։ Դու յուր էր գացի»։

Գաշգշել (Բայ).— Փնտռտել։

Գերնsուոր (Գոյական).— Գերանդիով հնձող։ «Գերնդուորներ դըռ չըն եկեր ի դաշտէն»։

Գզան-գզան (Ածական).- Գզգզուած, պատռտած։

Գռոց (Գոյական).— Որոտումի ձայն։ «Մենք հըմալ գռոց չընք լսերի»։

Գռալ (Բայ).— Գոռալ։ «Ըտի ա՞մպ էր գռաց»։

Գմալ (Բայ).— Խուլ ձայն հանել։ «Ցընգան որ զանկաջդ դիւտան դրան մօտեցուս, կը լսիս իմալ սատանէք կը գման»։

Գմոց (Գոյական).— Խուլ ձայն հանել։ «Ըտ ի՞նչ գմոցե կ'իգայ»։

Գուբ (Գոյական).— Փոս։ Ցած տեղ։

Գուբ ու դար (Գոյական).— Խորտուբորտ։ «Ըտ ճամբէն շատ գուբ ու դար է։ Գիչերանց իմա՞լ պիտի յընցնանք»։

Գոթեխոց (Գոյական).— Վատ խոց։ Գէշ վէրք։ Անիծելու ատեն կ'ըսեն «զգոթեխոցն հանես»։

Գրմխիլ (Բայ).— Լաւ մը տաքնալ։ «Պառկած կովու մսուր, զկուլաֆ առայ վրէս, գրմխայ ու քնացայ»։

Գորsնուկ (Գոյական).— Կոծիծ։ Տեսար զընոր ձեռք։ Հըզար գորտնուկ կէր վրէն»։

Գմբռsալ (Բայ).— Ոտքերով տանիքի վրայ աղմուկ հանել։

Գբռիլ (Բայ).— Վար ծռիլ։ Ջուրի կամ գուռի վրայ ծռիլ։ «Գըբռայ վըր ջրին ու կուշտ մը խմեցի»։

Գողբծուրիկ (Գոյական).— Գողցուած ապրանք։

Գռեխռուկ (Ածական).— Շուտ ծերացած ու դեղնած։

Գրsնել (Բայ).— Խմորը «գրsնակ»ով թերթերու վերածել։ «Երկու ժամ է կը գրsնեմ ու կը գրsնեմ, դըռ չլմնցայ»։

Գրեցնակ (Դասական) — *Իմաստը թևերթևրու վերածող գլանաձեւ փայտ մը։ «Հիսա գրեցնակ ի՞նչ փէտէ է չինուկ»։*

Գուբնվար (Դասական)։ — *Գուբանով մարուած, հերկուած։*

Գմոռտալ (Դասական)։ — *Մուլ և ապառնական ձայներ հանել։*

Գրմիլ (Դասական)։ — *Հարի մը մէջ իյնալու ձայնը։*

Գրմիլալ (Բայ)։ — *Հարի մը մէջ իյնալու ձայնը հանել։ «Ես ի՞նչ կրնէինք էնէինք։ Հնչի վըզեցի ուր խիչ գացի, ինք գրմիլաց մըջ հա-բուն»։*

Գմուկ (Դասական)։ — *Անուշահոտ բոյս մը, որ կը բուսնի (ապել-Թթուներնով) ձմրան համար։*

Գժմաճ (Մակբայ)։ — *Դիժի պէս վազել։ «Գժմաճ մը վազեց ընար վրէն ու փէտ մը իջուց վըր գլխուն»։*

Գոփալ (Դասական)։ — *Հատ գլուխ ձեռնափայտ մը, որ ընդհան-բապէս հօլ խոզալու կը գործածուի։*

Գազգզնոտիլ (Բայ)։ — *Գազանի պէս կատղիլ, լալ ու ծնծղալիլ։ «Գազգզնոտեր էր, չը գինէ ինչ կ'էնէր»։*

Գարեհատիկ (Դասական)։ — *Կոպի վրայ հանուած բշտիկ։ «Գարե-հատիկ իս հանի, հազ մ'էնի, ոչս կ'էզնիս»։*

Գոլ (Ածական) — *Տաքուկ։ «Ջուրդ ի՞մալ է։ Տա՞ք է թէ պազ»։ «Նը չատ տաք է, նը չատ պազ է։ Գոլ է»։*

Գիժուիլ (Բայ)։ — *Գլխու պատյա ունենալ։ Մարիլ։ «Ջըմ գինայ ինչ էնք կերի։ Ցնք գալս կ'ելնէնք, գիժուայ պատայ վըր չէմկլին»։*

Գխայ (Բայ)։ — *Յանկանալ։ «Ըտ ազջկայ պէս խարտաիկ ազջիկ չընք տեսերի։ Սիրատ գխայց վրեն»։*

Գտրնուրիկ (Դասական)։ — *Գանուելիք բան։*

Գոբտկալ (Բայ)։ — *Հնձկալ (հնք-քրիչ)։*

Գաբռս (Դասական)։ — *Մզձուտնջ։ «Գաբռս չափեր էր վըր իմ բա-կին, քիչ մնաց պիս խեղդէր»։*

Գոնխ (Դասական)։ — *Թարախ։*

Գեցնց (Դասական)։ — *Կատարուած ամանները թափելու տեղ։*

Գռալ (Բայ)։ — *Գնային քաղելով յառաջանալ։*

Գաղտար (Ածական)։ — *Զարդարած, խարտմանկ։*

Գլմլել (Բայ)։ — *Անկարգ կերպով հատաքել, դիպել։*

Գոնել (Դասական)։ — *Մանուկը քալելու վարժեցնող հատնիս գործիք։*

Գողտուկ (Ածական)։ — *Գազանի։*

Գարխ (Ածական)։ — *Դիւրաբեկ, փխրուն։*

Գզիր (Դասական)։ — *Փիղասիաին գործակատարը։*

Գակըտել։ — *Փնտռել՝ խարխափելով։*

Գիսկ (Կիսկ)։ — *Կաթ ուտելէ գազրած ուղը։*

Գոդեցար։ — *Ետցուտ, վատ վէրք ունեցող։*

Գնկաւ (Գճկել)։ — *Ճկուիլ, վար ծռիլ։*

Գրգմել։— Կոտրտելով ուտել, ակռաներուն տակ ջարդել։

Գուճուորիլ։— Կծկտիլ, տեղաւորուիլ։

Դ.

Դուր (Գոյական)։— Փայտի մէջ փոսեր և խոռոչներ տաղելու համար շինուած տափակ և սրուած գլուխով պողպատ։

Դրտակ (Գոյական)։— «Դուր»ին պոչին զարնելու նպատակով շինուած թակ։ Երկուքը անբաժան են իրարմէ։ Այդ պատճառով երկուքը միասին կը գործածեն, — «Դուր ու դրտակ»։

Դահ (Ածական)։— Տարիքը առած, չուտուելիք։ «Ըտ միս շատ դահ է։ Չը ծամուի»։

Դորորալ (Բայ)։— Պառաւներու և հալւորներու քայլուածքին կ'ըսեն։

Դի (Գոյական)։— Կողմ։ «Յո՞ւր է կ'երթաս։ Հիտա դի էկօ»։

Դեղդիր (Գոյական)։— Լուցկիի մեծութեամբ՝ յղկուած ոսկորի մը կտոր, աչքերուն դեղ քաշելու համար։ «Զըմ դեղդիր չըմ գինայ յուր իմ դրի։ Շաբաթ մըն է կը գաշիմ-գաշիմ, չըմ կրնայ գտնայ»։

Դեղրար (Գոյական)։— Դեղ ընող։

Դեղթափ (Գոյական)։— Դեղը, թոյնը թափող, չէզոքացնող քարի մը կտոր։ Հակաթոյն։ Ժողովուրդը կը հաւատայ որ այդ քարը կարկուտի կամ անձրեւի հետ վար կ'իյնայ։

Դերտեսիկ (Գոյական)։— Չտես։

Դադան (Գոյական)։— Թանձր բրդէ կտորներով կարկանուած գուլպայ։ «Չմեռ զիմ դադան ոտքէս չըմ հանի, յեբ տուն իմ»։

Դաղձ (Գոյական)։— Անանուխ։

Դելկել (Բայ)։— Զառանցել։ «Ընքան շող (տաքութիւն) ունէր, որ կը դելկեր»։

Դուրան (Ածական)։— Հարթ, տափարակ։ «Մշոյ դաշտ շատ դուրան է»։

Դրճտի (Գոյական)։— Դրան ճակատի փայտը։ Ճականոց։

Դրճկ (Գոյական)։— Չաւար. պլղուր կամ կտաւատ ծեծող հսկայ, շրջանակաձեւ կրանիթեայ քար մը։ Զոյգ մը եզ կամ գոմէշ պէտք է զայն դարձնելու և աշխատանքը կատարելու համար։

Դալամոլիկ (Ածական)։— Չափաւորօրէն կակուղ։ Թանձր մածունի նման։

Դրբա (Գոյական)։— Մէկ կամ աւելի ոտք բարձրութեամբ և մօտաւորապէս երեք ոտք լայնութեամբ հողէ կամ քարէ շինուած երկար և անշարժ նստարան»։

Դաուկ (Գոյական)։— Սահնակ։ «Երբ եղուն էղնի, զցախ դաուկով կ'իջունք սարէն»։

Դօշ (Գոյական)։— Կուրծք։ «Զիմ դօշ զըրկիմ քու դօշին»։

Դող (Գոյական)։— Մալարիա։ «Երկու շաբաթէ որ կը դողցու։ Չըմ գինայ ինչ էնիմ որ դող յընցնայ»։

Դող ու շող (Գոյական)։— Դող ու տաքութիւն։ «Դող ու շսղի մէջ աղէն կը հալի»։

Դոնիկ (Գոյական)։— Տափակ հաց։

Դողցբւոր (Գոյական)։— Մալարիայէ հիւանդ։

Դալար (Ածական)։— Կանաչ, թարմ։ «Գնա' քընի մը դալար վարոց բի, տեսնամ ըտի ոբ՞րն է որ զիմ խօսք մտիկ չ'էնէ»։

Դալ (Գոյական)։— Նոր ծնած ոչխարի կաթ։

Դեղ ու դուր (Գոյական)։— Դեղ ու դարման։

Դառինչ (Գոյական)։— Վայրի, թթու խնձոր։

Դուրs (Գոյական)։— Հեղուկի մը տակը իջած դիրտը, տակ ու մակը։

Դօժինք (Գոյական)։— Բերնէն կախուած լորձունք։ «Ըտի զուր դօժինք չը կրնա՞յ սրբէ»։

Դիւադադար (Ածական)։— Անհանդարտ, անհանդիստ։ «Ամբողջ գիշեր զիս դիւադադար ըրին։

Դիպուկ (Ածական)։— Դիւահար, խենթ։ «Դիպո՞ւկ իս, ի՞նչ իս»։

Դամոն (Գոյական)։— Սալորի մեծ տեսակը։

Դադրիլ (Բայ)։— Շատ յոգնիլ։ Դադրե՞ր իս ըսօր»։ — «Ոըլա շատ իմ դադրի։ Թէ' տաք էր, և թէ' աշխատանք ծանsr։

Դադրուկ (Անց. ընդ.)։— Շատ յոգնած։

Դուր (Ածական)։— Հաճելի, ախորժելի։

Դիsայ (Մակբայ)։— Այս կողմ։ «Յո՞ւր կ'երթաս։ Դիտա'յ էկօ»։

Դինայ (Մակբայ)։— Այն կողմ։ «Դիտայ մի' գայ։ Դինա'յ գնա»։

Դեսայ-դինայ (Մակբայ)։— Այս կողմ, այն կողմ։ «Դեսա'յ-դինայ գացի գործ փնտռեցի, հնչի գտայ»։

Դարձ (Գոյական)։— Հարսը տուն բերելուն կ'ըսեն։

Դմբշկուլ (Գոյական)։— Ցուցամատին կոճովը ամուր մը մխել ուրիշի մը մարմնոյն։ Զարնել ուրիշ մը։ «Հըմալ դմբշկուլ մը տուի, որ մէկէն գետին պատաւ»։

Դեղուիլ (Բայ)։— Թունաւորուիլ։ «Դեղուե՞ր է։ Սաֆէ մը թան թըզ խմէ, կ'ընցնայ»։

Դելկել (Բայ)։— Զառանցել։

Դիsար (Ածական)։— Ժանտադէմ։

Դիր.— Անգամ։

Դուրգալի։— Դուրգալիք, դուրեկան։

Դրկաչափ.— Նիգ։

Ե.

Երինջ (Գոյական). — Մէկ-երկու տարեկան էգ հորթ։

Եղին (Գոյական). — Թունաւոր բոյս մը, ցողունը մազմզուկներով ծածկուած։ Խայթող մազմզուկներով։ Մորթը սաստիկ կը քերուի և կը պղպջայ, երբ անոնց դպի։ «Յորի՞ ընծի չըսիր որ ըտի եղին էր, որ չը քսուենք ուրին։ Քերելէն թեւս պղպջաւ։

Երկանք (Գոյական). — Երկնաքար որ հացահատիկ աղալու կը գործածուի։ «Մըր երկնքի բմպուքը կոտրեր է, դու կրնա՞ս չինիս»։

Եղնիլ (Բայ). — Ըլլալ։ «Կ'եղնի-չեղնի թագաւոր մը կ'եղնի»։

Եարխուշտա (Գոյական). — Երկու խմբեր՝ դէմ-դէմի չարուած՝ քնքոյշ և չնորհալի ծեքծեքումներով իրարու կը մօտենան։ Անոնցմէ խումբ մը՝ մէկէն, պատի պէս կը կենայ, աջ թաթերնին վեր բռնած՝ օդին մէջ։ Միւս խումբը միշտ պարելով կու գայ՝ և շառաչիւն հարուածներ կ'իջեցնէ անոնց թաթերուն։ «Հըմալ ուժով զրկեց որ ձեռքս ձեւաւ»։

Երենակ (Գոյական). — Վայրի բոյս մը։

Եզան վաստակ (Ոճ). — Հաց։

Ետեւանց (Մակբայ). — Ետեւէն։ «Յուշիկ մը ետեւանց գնաց՝ ու հըլոտեց զընի մըջ գիտուն»։

Ելլել (Բայ). — Ուռիլ, պղտորիլ, ողողելու չափ բարձրանալ։ «Գետ ելեր է»։

Ելման (Ածական). — Ուռած, վարարած սիրտ կամ գետ։ «Ելման գետ», «ելման սիրտ»։

Եկօ՛ (Հրամայական). — Եկո՛ւր։ «Քըզի կ'ըսեմ՝ եկօ՛ յօտայ (հոս)։

Ե՛խ (Հրամայական). — Եզան, կովին կամ գոմէշին պոչը բռնելով ծալլել և հրաւիրել զայն նստելու (ընդհանրապէս ջուրին մէջ)։

Եղ (Գոյական). — Իւղ։

Եղուխալ (Գոյական). — Իւղի աման։

Եղիկ (Գոյական). — Կիսովին հասունցած ցորեն։

Երան (Գոյական). — Կամնուած ցորենը հովին տալու և մաքրելու գործողութիւնը։

Երնել (Բայ). — Ցորենը հովին տալ և յարդէն զատել։

Երդիք (Գոյական). — Տանիքին վրայ բացուած ծակը՝ ուրկէ մուխը դուրս կ'ելլէ և լոյսը ներս կը մտնէ»։

Երկուտակ (Գոյական). — Մէկ անգամ ծալլուած։ Երկու խաւ։

Ետակ (Գոյական). — Օգնական։

Երկբրմեր (Գոյական). — Կարմիր որդ մը։ Երկրամայր։

Եառկալ. — Խոփը արօրին կապող մասը։

Եազմէ-թուղթ. — Թուղթի տեսակ մը (անգիծ)։

Ելման-ժում.— *Ելնելու, վերսկսելու ատեն։*
Երկումաս.— *Երկժանի։*
Եսեւիրաց.— *Իրարու եսեւէն։*

Զ.

Զաս (Գոյական).— *Ճաշ, կերակուր։ «Զատ տարե՞ր իք յարտ»։*

Զասուոր (Գոյական).— *Ճաշը տանող։ «Զատուորներ դըռ չեն և կեր ի։ Յե՞ր կիդան»։*

Զրուրած (Ածական).— *Շփոթուած, շուարած։*

Զբրկ ու պբրկ (Գոյական).— *Զարչարանք, տառապանք, կտոր-կտոր ըլլալ ու մեռնիլ։*

Զարզնդիլ (Բայ).— *Զարհուրիլ, դողալ, սարսափիլ։ «Մարմինս դըռ կը* զարզբնայ *ըտ տեսքէն։*

Զօզան (Գոյական).— *Ամառանոց։ Լեռնադաշտերու արօտավայրեր՝ ուր ոչխարներ կը պահուին գարնան և ամառուան ամիսներուն։*

Զուլալ (Ածական).— *Յստակ, մաքուր ջուր, ականակիտ։ «Հըմալ զուլալ է որ կը* մբնի արտասունք»։

Զանգուլակ (Գոյական և Ածական).— *Զանգակ։ «Քընի՞ հատ զանգուլակ է կախուկ ըտ ձիուց»։ «Հիտա յաղբըրի ջուր հըմալ պաղ է որ կը մընի* զանգուլակ *(պաղ)։*

Զօրել (Բայ).— *Պնդել, ուժ բանեցնել։ «Ինչքան կը զօրիս՝ զօրէ։ Ես զըտ բան չըմ էնի։*

Զխտիլ (Բայ).— *Ուտել՝ որ քթէն-բերնէն գայ։ Ուտել և չվայելել։*

Զօրնդեղ (Ածական).— *Ուժեղ, զօրաւոր։*

Զնգզնգալ (Բայ).— *Ակռաները իրար զարնելով՝ դողալ։ «Ըս ցուրտին որ կը* զնգզնգաս, *հըպա չբլեն որ յիգա՝ ի՞նչ կէնիս»։*

Զոմփ (Գոյական).— *Քար կտրող։*

Զրօրիլ (Բայ).— *Սիրտ-խառնուիլ։ «Սիրտս զրօրեր է ըտկէ։ Չըմ կրնայ ուտի»։*

Զռիպ (Ածական).— *Արագավազ, սրնթաց, յորձանուտ ջուր։ «Ոլլա՛ ես չըմ* յեղբնայ հոցկա յընցնայ։ *Շատ* զռիպ *է ջուրը»։*

Զնգլիկ (Գոյական).— *Բոժոժ։ Շատ փոքր զանգակ։*

Զարզանդ (Ածական).— *Սարսափ, զարհուրանք։*

Զիտայ (*Ցուց. դերանուն*).— *Զայդ։*

Զինայ (*Ցուց. դերանուն*).— *Զայն։ «Ես* զիտայ *չէ՛ որ կ՚ուզիմ։* Զինա՛յ *է։*

Զօլ (Գոյական).— *Շերտ մը կաշի։ «Ըտ գմշու կաշին քընի՞ զօլ եղաւ»։*

Զվռիլ (Բայ)։— Գառնալ։ «Զոչխըրներ զվռէ թըխ յիգան յոտա։

Զվռտիլ (Բայ)։— Շրջագայիլ, պտըտիլ։ «Առտընէ հնչի յիիկուն կը զվռտիս ու բան մը չըս էնի»։

Զռկիլ (Բայ)։— Յամառիլ մնալ։ Պնդել ու տեղէն չը շարժուիլ։ «Ի՞նչ կրնամ էնիմ։ Զռբկեր կեցեր է»։

Զալուր։— Ալիւրը։

Զենիկ։— Զանիկա, զայն։

Զարուրել։— Շուարիլ, անճար մնալ։

Զուռալ։— Պոռալ, չան պէս ոռնալ։

Է։

Էծ (Գոյական)։— Այծ։ (Յոգնակի)=Իծանք։

Էտ-լէ (Ցուցական դեր.)։— Այդ ալ։

Էս-լէ (Ցուցական դեր.)։— Այս ալ։

Էն-լէ (Ցուցական դեր.)։— Այն ալ։

Էրիլ (Բայ)։— Այրիլ։

Էծպտուկ (Գոյական)։— Երկար, սեւ խաղող մը՝ որ կը նմանի այծի մը պտուկին։

Էնց մբ.— Այնպէս մը։

Էրին։— Ըրին։

Էրծուխ։— Ածուխ։

Ը։

Ըմպուք (Գոյական)։— Երկնաքարի վարի սալին կեդրոնը հաստատուած մօտ չորս մատնաչափ երկարութեամբ փայտի կտոր մը։

Ըռքիլ (Բայ) — Խռովիլ, նեղուիլ։

Ըտի (Ցուցական դեր.)։— Այդ, ատիկա։

Ըսի (Ցուցական դեր.)։— Այս, ասիկա։

Ընի (Ցուցական դեր.)։— Ան, անիկա։

Ըղունկ (Գոյական)։— Եղունգ (Յոգնակի) ըղնկներ։

Ընիկ։— Անիկա։

Ընցնալ, ընցնիլ։— Անցնիլ, մարիլ, հանգիլ։

Ընթրքել։— Ընթրիք ընել, արեւը ընթրքեց, արեւը մայր մտաւ։

Թ.

Թալել (Բայ). — Նետել: «Թա՛լ, թըխ յիգա յոտայ»: Նետէ՛ որ հոս գայ:

Թարումար (Ածական). — Աւերակ: Աւեր:

Թաշքիլ (Բայ). — Յոգնիլ:

Թառակել (Բայ). — Մագլցիլ, ճանկռտելով վեր ելլել:

Թուխմանուկ (Գոյական). — Ժողովրդական սուրբ մը:

Թաւ (Գոյական). — Կաղնիի տերեւ՝ ոչխարներուն համար կըտրուած:

Թիթրեն (Գոյական). — Զորցած և կտոր-կտոր եղած թրիք:

Թփռող (Ածական). — Թարմ ու մաքուր աճում:

Թփռոշնալ (Բայ). — Առողջ և թարմ թուփերով մեծնալ,

Թթուառոշ (Ածական). — Թթուաչ:

Թփլիկ (Ածական). — Լեցուն, գիրուկ, թոմպուլիկ:

Թեռ (Գոյական). — Կապերտէ շինուած պարկ:

Թփիլք (Գոյական). — Աչքի թարթիչներ:

Թռբշկել (Բայ). — Խլել:

Թաթնոց (Գոյական). — Զեռնոց:

Թնճկել (Բայ). — Կծկել:

Թաշանալ (Բայ): — Վէրքի մը վատնալը:

Թռավռիկ (Ածական). — Թեթեւսօլիկ:

Թեթուաջրիկ (Գոյական). — Մանուկները վզին դնելով պատցնել:

Թռնոքի (Գոյական). — Թեթեւ պար:

Թեւխաղ (Գոյական). — Կանանց թեւապար:

Թնդոց (Գոյական). — Հէրիսան խառնող փայտը:

Թոթխար (Ածական). — Անհոգ, անճարակ:

Թլխել (Բայ). — Շան ձագ բերելը:

Թուրվանտա. — Երախայրիք, կանխահաս, նորահաս:

Թաւուր. — Տեսակ, կերպ:

Թամասուկ. — Մուրհակ:

Թաթրագերի. — Թաթարի գերի:

Թեն (դան). — Շեղջերուն յատուկ՝ փայտէ կնիք.

Թրաթափ. — Արագ, անմիջապէս:

Թաւթատոտիկ. — Թաւթայի նման ոտք ունեցող:

Ժ.

Ժախ (Գոյական). — Վայրի բանջար մը, մանր տերեւներով և կարճ ճիւղերով:

ժիր (Ածական)։ — Բազ, կարիճ։

ժամացոյց (Ածական)։ — ժամացոյց գլուխ։ Ան՝ որուն գլուխը չզային խանգարման պատճառով միշտ կը շարժուի։

ժմուճիկ (Ածական)։ — Խոռնիճապատճառ գեռատնիկ։

ժանգաոի (Ածական)։ — Կապոյտ։ Ժանգաոի երկինք։

ժամոց (Գոյական)։ — Տէրտէրի պրուժած խայիամբոյր, նրէքը։

ժամկոչ (Գոյական)։ — Ժամ կանչողը, կաչնակ զարնողը։

ժուռ ու ժամանակ (Գոյական)։ — Առին, ժամանակ։

ժաժէ (Գոյական)։ — Երկրաշարժ։

ժուռ (Ածական)։ — Չը հաւատած, թափառ։

ժեխ (Գոյական)։ — Ագահութիւն, փոչի։

ժեխոնց (Գոյական)։ — Փոչին ու ագահութիւն թափելու տեղ։

ժեխաթափ։ — Աւելուքներ հաւաքելու, թափելու տեղ։

ժղլիլ։ — Չրաւցել, ժամանակ անցնիլ։

Ի.

Իշել (Բայ)։ — Նայիլ։ Հրամայական՝ «իչէ՛»։

Իշեել (Բայ)։ — Նայիլ։ Հրամայական՝ «իչքէ՛»։

Իլիկ (Գոյական)։ — Թել մանելու գործիք։ Քարմանի։

Իրեցկին (Գոյական)։ — Երիցուհի։

Իրիկ (Գոյական)։ — Ամառանոն։

Իմալ (Հարց.)։ — Ինչպէս։

Իրուր։ — Իրարու։

Իշխնալ։ — Համարձակիլ։

Իրպաս։ — Բանուոր։

Լ.

Լօլիկ (Գոյական)։ — Թամբէս։ Թամբէսի ձիով և մեծաթեամբ հաց։

Լօրիկ (Գոյական)։ — Պօչայ։

Լուփ (Գոյական)։ — Ափ, ճանկ։ «Լուփ մը աւր ընծ»։

Լփել (Բայ)։ — Լափել, ճանկով առնել։

Լպուս (Գոյական)։ — Գլխաթ, թաղիք չինող։

Լպուսել (Բայ)։ — Ջուրի մէջ բոպիկ քալել։

Լպել (Բայ)։ — Խաբել։

Լալ (Ածական)։ — Համր։

Լաօ՛ (Գոյական)։ — Ջաւակ։

Լփոոս (Ածական)։ — Շատ ագահ։

Լեն (Ածական). — Լայն։
Լիլ (Գոյական). — Թրջուած կաւ։
Լեգուանի (Ածական). — Ճարտարախօս։
Լիժ (Ածական). — Յղկուած, ողորկ։
Լբլփիլ (Բայ). — Անձրեւէն վերեւէն վար թրջիլ։
Լօcsակ (Գոյական). — Լեզի բոյս մը։
Լակել (Բայ). — Շան ուտելը՝ ջուրի կամ ջրեղէն կերակուրներուն։
Լակաման. — (Գոյական). — Շան կերակուրի ամանը։
Լխկիլ (Բայ). — Շատ թրջուիլ, ճզմուիլ, աւրուիլ։
Լապօրեզ (Գոյական). — Անհամ կերակուր։
Լղպոր. — Աղտոտ ու նիհար։
Լալխփման. — Լացակամած։
Լեպ (լուպ). — Խաղ, խորամանկ։
Լամուջում (բնել). — Առարկել, խօսք ընել, պատրուակ որոնել։

Խ.

Խարանք (Ածական). — Անարգանք, նախատինք։
Խեչ (Գոյական). — Քով, մօտ։
Խորոմ (Գոյական). — Որաներէ կազմուած դէզ։
Խզուզ (Գոյական). — Քարախառն ու ցորենախառն յարդ, կալերու մնացորդ։
Խարուք (Բոյական). — Մազէ թելերով հիւսուած գուլպայ, թանձր տակով։
Խսիլ (Գոյական). — Ճլէ հիւսուած փսիաթ։
Խմրլոc (Ածական). — Գունտ ու կլոր։
Խբռպօզ (Ածական). — Ծեր մարդոց ուղղուած նախատական արտայայտութիւն։
Խռպոs (Ածական). — Աւրուած, վատ, անախորժ։
Խուժիկ (Գէյական). — Փոքրիկ աղջիկ։
Խլաւ (Ածական). — Գեր։
Խեղդ-աcուն (Գոյական). — Վերջացող աչունը։ Աչնան վերջերը։
Խաղք (Ածական). — Խայտառակ։ «Խաղք եղանք»։
Խանձ (Գոյական). — Կրակ։ Չոր խոտերը վառել։
Խաւիծ (Գոյական). — Ալիւրէ ճաշ։
Խռsիլ (Բայ). — Վախնալ և ընդոստ փախչիլ։
Խոռ (Ածական). — Պակաս, անհաւասար։ Մաս մը կտրուած կամ կոտրուած։

Խեռն (Ածական)։— Նախանձ։
Խրխիր (Ածական)։— Փխրուն։
Խիժ (Գոյական)։— Ոչխարի կամ կովի տալ։
Խառ ու մառ (Գոյական)։— Պառաւներու գլխու ծածկոց։
Խաչփակ (Գոյական)։— Դրան փականքը։
Խխմել (Բայ)։— Զարդել, ճզմել։
Խանին (Գոյական)։— Կանկառի տեսակ մը։
Խզակ (Գոյական)։— Սահնակ։
Խպլիկ (Ածական)։— Փոքր։
Խպլկի էօլոս (Գոյական)։— Կախարդական գլխարկ։
Խծապ (Գոյական)։— Քոմնտի կար։
Խիզար (Գոյական)։— Մեծ սղոց։
Խբմխբմ (Ածական)։— Քթէն խօսող։
Խզտել (Բայ)։— Պատռել։ «Խզտէ հա՛ խզտէ»։ Մեծխօսիկներուն ուղղուած արտայայտութիւն մը։
Խաղտուն (Ածական)։— Պարասրահ։ Պարելու համար յատկացուած տուն։
Խռպել (Բայ)։— Աւրել, ջնջել։
Խճմել (Բայ)։— Կսմթել։
Խաչերկաթ (Գոյական)։— Թոնիրի վրայ դրուած երկաթէ ձողերը՝ պտուկները բռնելու համար։
Խուղ (Գոյական)։— Տաղաւար։
Խաշպել (Բայ),— Վառել։ Երբ թել մը ուժով և արագօրէն կը քաշուի ձեռքէդ, մորթդ կը խաշպի։
Խաչմորօրիկ (Ածական)։— Խաչաձեւօրէն։

Խլիս։— Վերջ, եզր ծայրակէտ։
Խանձողաս (խանձող)։— Վառուած փայտի մնացորդ։
Խամամ։— Խաւար, խամամ տեսնել։— Խառն և մութ տեսնել։
Խսիլ (խսիր)։— Փսիաթ։
Խալան։— Օժիտ, հարսանեկան ընծայ։
Խոստիկ։— Վանքի մը, սուրբի մը խոստացուած ձրի ծառայութիւն։

Խիլ։— Շիւղ։
Խուփն ու խաղ։— Գոցուած, լռած։
Խուրտուխամ։— Կոտրտուած, ջարդուած, աւերակ։
Խորդ (խօրտօ)։— Երիտասարդ։

Ծ.

Ծոր (Գոյական).— Փեթակին վարի ծակը։

Ծղոն (Գոյական).— Ցողուն, ծղոտ։

Ծանտրուկ (Ածական).— Ծանր, յղի։

Ծոցւոր (Ածական).— Ցղի։

Ծակոսկրուկ (Ածական).— Հալած, մաշած, որ չի կշտանար ուտելով։

Ծակաչք (Ածական).— Անկուշտ, ագահ։

Ծաղկոտիլ (Բայ(.— Բորբոսիլ։

Ծամով-ճոթով (Ածական).— Զարդարուն, չափազանցուած խօսիլ։

Ծակոտել (Բայ).—Ծակծկել։

Ծմրուկ (Գոյական)։— Խղունջի պատեան։

Ծռտավռտիկ (Ածական).— Աննկարագիր, թեթեւամիտ։

Ծրրպել.— Ծերպ, գոցել, դուռը ծրպել, դուռը գոցել։

Ծոծալ.— Ծոծալ, շարժիլ։

Կ.

Կռմիլ (Բայ) — Թմրիլ։ «Ոտք կռմաւ (ոտքս թմրեց.. ։

Կամ (Գոյական).— Հացահատիկները կամնող գործիք.

Կօն (Գոյական).— Վրան։

Կիրիրայ (Գոյական).— Կրեայ։ Նաեւ փականքի այն մասը ուր փակը տեղաւորուած է։

Կռութ (Գոյական).— Արտերը քաղելէ յետոյ մնացած հասկերը հաւաքելուն կ'ըսեն։

Կոռի (Գոյական).— Կալսելու համար իրարու կապուած եզներու խումբը։

Կակօսի-կարդալ.— Դատարկ խօսքերով համոզիչ դառնալ։

Կոկոզավիզ (Ածական).— Հպարտ, պարծենկոտ։

Կիսրար.— Աշխատանքի և արգիւնքի կէսը մէկին՝ կէսը միւսին։

Կիտուռ (Գոյական).— Մարախ։

Կռնճուկ (Ածական).— Գռուզ։

Կեռնճիկ (Ածական).— Կեռ մազերով։

Կոշկոռ (Ածական).— Ամուր, կարծր։ Սառած ցեխ։

Կնկրուրիկ (Մակբայ),— Կանացի բարքով և ձայնով էրիկ մարդ։

Կոչընկան (Գոյական).— Հրաւիրեալ։

Կոճղեզ (Գոյական).— Բոյս մը որու արմատներուն վրայ կ'աճին քաղցր ու ախորժահամ ուռեցքներ։

Կոճոճիկ (Գոյական).— Կոճղ։

Կեր (Գոյական)։— Փտախտ։ Վատ վէրք։ «Կերնէ յընկի յինք»։
Կերբերան (Գոյական)։— Անէծք մը։ Վերքերով ծածկուած բերան։
Կալ ու կապ (Մակբայ)։— Շուարիլ։
Կշեկի (Մակբայ)։— Կուշտէն զացող,
Կնոյոզ (Ածական)։— Առանց գլխարկի։
Կեմ (Գոյական)։— Խոտով հիւսուած կապ։
Կլուլիկ (Գոյական)։— Ծեծուած մսէ կլորակ։
Կաղոտիլ (Բայ)։— Կատղիլ, իրար անցնիլ։
Կալուկուս (Գոյական)։— Երկրագործի աշխատանք։
Կանկիչ (Գոյական)։— Զուանի ծայրը անցած երկճղանի փայտ։
Կալ (Գոյական)։— Հացահատիկները ծեծելու տեղը։
Կակազ (Գոյական)։— Գժուարախօս։
Կոկոշ (Գոյական)։— Կաղնի ծառերու վրայ յառաջ եկող կլոր ուռեցքներ։
Կանկրթուկ (Ածական)։— Թեթեւ, խենդուկ։
Կանկրուկ (Գոյական)։— Կոծիծ։ Ձեռքի կոծիծ։
Կարգել (Բայ)։— Ամուսնացնել։
Կոս (Գոյական)։— Հացահատիկներու չափ մը։
Կոս » Գլուխ։ «Կարեմ զքու կոտ»։
Կտուրս » Աչքի աղտեղութիւնը՝ որ ծայրը կը հաւաքուի։
Կրծօնք (Ածական)։— Կաշառք։ Կաշառակեր։
Կռնճկրտիլ (Բայ)։— Թելին իրարու վրայ ոլորուիլը։
Կոկլիկ (Ածական)։— Պոչոտ վառեակ։
Կեծկտալ (Բայ)։— Ամպերու արձակած կայծերը։
Կրկչալ (Բայ)։— Հաւերուն կարկաչիլը։
Կշտանոց (Գոյական)։— Դրան երկու կողմի տաչուած փայտերը։
Կնտել (Բայ)։— Սափրել։
Կարգաւոր (Գոյական)։— Եկեղեցական։
Կուճուրիլ (Բայ)։— Մէկ անկիւնը կծկուիլ նստիլ։
Կանծիլ (Բայ)։— Փոթ-փոթ եղած, ծերացած,
Կարկտան (Գոյական)։— Կարկատան։
Կցկցել (Բայ)։— Կացահարել։
Կռտել (Բայ)։— Ամուրձիգները հանել։
Կռտան (Ածական)։— Կռտուած գոմէշ։ Ամուրձիգները հանուած գոմէշ։
Կթոց (Գոյական)։— Այն լայնափոր սափորը՝ ուր կաթը կը կթեն։
Կամկրիկ։— Կամքոտ (Կամակոր)։
Կոտոշտել։— Կոտոշահարել, ըմբոստանալ։
Կուլակ։— Խոպոպ, մազի գանգուր։
Կաւրռ։— Կաթ ուտելէ դադրած գառ։
Կուցք կամ կիցք։— Ափ մը, երկու ձեռքով տրուած։

Կորթապատառ.— *Մեծխօսիկ, ամբարտաւան։*
Կամակ.— *Մնուանդ, հաց։*
Կոտմուկ.— *Կառեմ։*
Կաճուռն.— *Կոճղէզ, արմատ մը։*
Կուճ *կամ* Կուէ.— *Կարճ հինգ մը։*

Հ.

Հլլոտել (*Բայ*).— *Հրել։*
Հլլըճկել (*Բայ*).— *Հրել։*
Հոսնուս (*Ածական*).— *Դիզնուած, դունաթափ։*
Հեւէրումաւ (*Մակբայ*).— *Ընչատպատօրէն գալ։* «Հեւէրումաւ *եկաւ ու պատաւ գետին* (*Հեւալէն եկաւ ու ինկաւ գետին*)։
Հոբփոց (*Գոյական*).— *Բարձր, ծանծխալու ազմուկ, գնթթիւն։*
Հալաճուռս.— *Պռատով խթաչեցնել։*
Հլլբէալ (*Բայ*).— *Ընչատպատօրէն չունչ քաշել։*
Հեռոռս (*Ածական*).— *Բարկացատ։*
Հեռս (*Գոյական*).— *Բարկութիւն։*
Հորբրբոլ (*Գոյական*).— *Հոբթիրը թողնելու ժամանակ։*
Հօրիճ (*Գոյական*).— *Աբօրին կամ գութանին վերջին գոյդը։*
Հեղ (*Գոյական*).— *Անգամ։* «Հեղ *մը լէ հոռաս չի գաս*»։
Հոռսելի (*Գոյական*).— *Հնծանոց։*
Հաւճիճչ (*Գոյական*).— *կարճ քուն։ Հաւի ննջելու չափ կարճ։*
Հաւռսիճ (*Գոյական*).— *Երկրորդ անգամ արտը հերկել։*
Համճ (*Գոյական*).— *Շունչ։*
Հաճիռակռսուր (*Գոյական*).— *Ընչակառուր։*
Հորպել (*Բայ*). *Ջիւնը եւ այլն՝ թիակով կամ ճառաճիով մէկ կողմ տալ, ճամբայ բանալ, մաքրել։*
Հռհռս.— *Բնաւ։ Ամենեւին։*
Հիտռաց.— *Իրարու հետ։*
Հաւռրիճ (*Գոյական*).— *Հաւքիր, խռչնեղէն։*
Հմլայ (*արտակ. ածական*).— *Այտպէս։* «Աչխարհ հըմլա՛յ *էկեր է հըմլայ կ'երթայ*»։

Հրռրոճ (*Ածական*).— *Անկարգ, անկանոն հագուստ։*
Հըճոճ (*Ածական*).— *Անզամալոյծ։*
Հըճոճիլ (*Բայ*).— *Անզամալուծուիլ։*
Հըլլըռռս (*Ածական*).— *Թոխթփուած։*
Հրռհրռալ (*Բայ*).— *Վրնջել։ Բարձրաձայն եւ ձանձրալիօրէն խնդալ։*

Հորեգիլ (Գոյական).— Մեծ պահոց միջինքին չինուած մեծ բաղարջ, որ վիճակ կը պարունակէ։

Հբլբսիլ (Բայ).— Մաչիլ, լուծուիլ, քայքայուիլ։

Հբլբսուկ (Ածական).— Քայքայուած, մաչած, քրքրուած։

Հբռմուկ (Ածական).— Հիւանդոտ, տկար։

Հբրիսայ (Գոյական).— Մսով և կորկոտով կերակուր։

Հռշկել (Բայ).— Ջուր իրարու վրայ թափել մեծ աղմուկով։

Հազբրուորիլ (Բայ).— Պատրաստուիլ։

Հաsիկ (Գոյական).— Խաչած ցորեն։

Հաւեճ » Խոչոր աղցուած ցորեն։

Հաւկուր » Վերջալոյսի ատենները չկրնալ տեսնել։

Հբնsբրծուրիկ (Ածական).— Ընտրուած։

Հոգեդարձ (Գոյական).— Հոգեւարքի ատեն՝ երկար դիմանալ։ Հոգիի եա դառնալը։

Հերու (Գոյական).— Անցեալ տարի։

Հարսնիքուր » Հարսի քոյրը։

Հօրքուր » Հօրաքոյր։

Հոգու հաց » Մեռելի համար տրուած ճաչը։

Հալւոր (Ածական).— Ծերունի, ալեւոր։

Հալալ-գուլալ (Ածական).— Անարատ, յստակ.

Հօղբեր (Գոյական).— Հօրեղբայր։

Հրունք » Գործածուած օճառի մաչած կտորը։

Հուր ու մուր.— Մանր ու մունր ապրանք։

Համբա կամ Համփա.— Հող ունեցողը, գիւղի իշխաններէն։

Հուsա.— Հոդ, այդտեղ։

Հբլդի.— Օտարի, ուրիշի, «խալխի»։

Հեղ մ'ել զեն Կիկօն (ասացուածք).— Միշտ նոյնը, նորէն նոյնը։

Հերsեցունց.— Շատցնող, լերդեցուց — սիրտը ցնցող։

Հոլիկ.— Խրճիթ։

Հնքուֆ.— Արժանի, հաւասար, համարժէք։

Հուշոցք.— Հայհոյանք.

Հբնդրել.— Ընտրել, հաւաքել։

Հրsգահուն.— Անմիջապէս, ատենին։

Զ.

Զիթխաց (Գոյական).— Զէթ հանելու կամ ձէթ քամելու գիւղական գործարան։

Զեն (Գոյական).— Զայն։

Զնծաղիկ » Զեան տակ ճերմակ ծաղիկը։

Զաւրտել (Բայ)։— Բերնէն եկածը դուրս թափել։ Յիմար-յիմար խօսիլ։

Զագառ (Գոյական)։— Դագաղ։

Զանծղիլ (Բայ)։— Խելքը կորսնցնել, ցնդիլ։

Զձում (Գոյական)։— Խնոց։ Մածունը հարելու աման։

Զձմուկ-թան » Մածունէն հարուած թան։

Զուրեմաղ » Խոշոր ծակերով մաղ։

Զկնկուլ » Զուկը կլլող թռչուն։

Զաւրծեծ » Զաւար ծեծելը։

Զանձրդիկ » Վզի ջիղերու թուլութիւն։

Զկնկիթ » Զուկի հաւկիթներ։

Զկլկիլ (Բայ)։— Դէպի վեր երկարիլ, ձգտիլ։

Զուածեղ (Գոյական)։— Զուածեղ։

Զկիլ (Բայ)։— Երկարիլ՝ հանելու համար։

Զաւար (Գոյական)։— Ծեծուած ցորեն։

Զեմ (Գոյական)։— Զայնք։

Զեմել (Բայ)։— Մեռելի վրայ լալ։

Զութ (Գոյական)։— Զութ։

Զրմեթ (Գոյական)։— Աչքի հիւանդութիւնը՝ որ յառաջ կու գայ փայլուն ու շողշողուն ձիւնին վրայ նայելէն։

Ճ.

Ճիժ (Գոյական)։— Երեխայ։

Ճղոր » Կախօրրան՝ մանուկներու։

Ճշնարոs » Ճերմակ և կարմիր խոշոր թռչուն մը։

Ճիs » Աքաղաղ։

Ճգռտալ (Բայ)։— Ճիգ թափել։

Ճան (Գոյական)։— Վէգ։

Ճեռօք (Գոյական)։— Զանձրալի հեքիաթ, զրոյց։

Ճլբթալ (Բայ)։— Կաթիլի մը հանած ձայնը։ Հարուածի մը հանած յստակ ձայնը։

Ճօշք (Գոյական)։— Բամբասանք։

Ճօշալ (Բայ)։— Բամբասել։

Ճամպրուկ (Գոյական)։— Ճամբորդի պայուսակը։

Ճաշկիթ (Գոյական)։— Ճաշի ժամանակ կթելը։

Ճլնլալ (Բայ)։— Քիչ-քիչ հոսող ջուրը։ Կաթիլ-կաթիլ հոսիլ։ Ճուրի կաթկթիլը։

Ճարօնք (Գոյական)։— Մուրալով ձեռք բերուած բանը։

ճարբնկան (Ածական)։— Մուրացկան։
ճութ (Գոյական)։— Խաղողի ողկոյզ։
ճաշակ (Գոյական)։— Հաղորդութիւն։
ճապղրլ (Բայ)։— Տարածուիլ։
ճոթ (Գոյական)։— Ծայր։
ճեղքռտուկ (Ածական)։— Ճեղքռտուած։
ճողուկ (Ածական)։— Աղեթափ ունեցող։
ճենճռտալ (Բայ)։— Ճարպին այրիլը։
ճենճռահոտ (Գոյական)։— Վառած իւղի հոտ։
ճոլորթան (Գոյ)։— Տանիքին ջուրերը հոսեցնող փոս-փայտ։
ճուտապ » Կորկոտով իւղով կերակուր։
ճբնազ » Հաւքաչ։
ճպռիկ » Աչքի ցաւ։
ճլօթ » Ապտակ։
ճախառ (Ածական)։— Ծուռ ու չիլ աչք։
ճրստալ (Բայ)։— Փայլիլ՝ սուր կերպով։
ճբփ (Գոյական)։— Զախ։ Ճբփ ձեռք։
ճնճնալ, ճզճզալ.— Քրթմնջել, լալով ուզել։
ճիտուկ։— Վիզ, ճիտէ իմաստով = աքլորիկ։
ճնդրիկ։— Սիրունիկ, քնքոյշ։

Մ.

Մակրդել (Բայ)։— Մակարդել։
Մակրդոց (Գոյական)։— Այն ամանը՝ որու մէջ կը մակրդեն։
Մեջ-մտաց (Մակբայ)։— Մտովի։
Մոշենի (Գոյական).— Թուփ մը՝ ուրկէ աւելի և ցախաւելի ճիւղեր կը ստացուին։
Մորմոր (Ածական)։— Փոշիանման ձեան տեղալը։
Մոթբլոշ (Ածական)։— Հաստ շրթունքներով. ագեղ բերանով։
Մարաթուկ (Գոյական)։— Սասնոյ Մարաթուկի վանքը։
Մռեղ (Ածական)։— Մանր յարդ։
Մբժ (Գոյական)։—Մշուշ։
Մբջ (Մակբայ)։— Մէջ։
Մատորեան (Ածական)։— Տկլոզ, մերկ։
Մղլիլ։— (Բայ)։— Մակաղել, կենդանիներու հանգիստ մը դետին երկարիլը։
Մժլիլ (Բայ)։— Մանր-մանր խօսակցիլ։
Մարմանտ (Ածական)։— Խաղաղ, կամաց։

Մfուf (*Գոյական*)։— *կկոց*, մաfուf։
Մեզար (*Գոյական*).— *Գոզնոց*։
Մոմի (*Գոյական*)։— *Գլխի թաչկինակ, լաչակ*։
Մղաճուկ, Մուղուճ (*Ածական*).— *Տխուր, կրակէ զուրկ*։
Մղկտալ (*Բայ*).— *կակծանքով լալ*։
Մղլել (*Բայ*)։— *Զբաղիլ, ժամանակ անցընել*։
Մախաթ (*Գոյական*)։— *Մեծ ասեղ*։
Մաթ (*Ածական*)։— *Ջարմացած, ապշած, հիացած*։
Մաւոռ (*Գոյական*)։— *Քարերու վրայի կանաչը։ Մամուռ*։
Մռթուկ (*Ածական*)։— *Շրթունքը կախած, տրտում*։
Մժիկ (*Գոյական*)։— *Մժղուկ*։
Մալեզ (*Գոյական*)։— *Ալբէ ճաշ*։
Մլիկ (*Գոյական*)։— *Մլուկ*։
Մկճալուճ (*Գոյական*)։— *Մանր, փոքր ալուճ*։
Մաւոխ (*Գոյական*)։— *կանաչ վարունգ, թարմ*։
Մաճsr (*Ածական*)։— *Մանր*։
Մաճsrsուf (*Գոյական*).— *Մանրուած կաորներ*։
Մաsաղ (*Գոյական*).— *Ջոհ*։
Մորմոր-մորմոր (*Ածական*).— *Մրմռոք-մրմռոք*։
Մարմրել (*Բայ*)։— *Մրսելու ձեւեր առնել։ Կեղծաւորութիւններ ընել*։
Մարդակ (*Գոյական*)։— *Առաստաղի բարակ փայտերը*։
Մաժել (*Բայ*)։— *Քնքշօրէն, կամաց մը չփել*։
Մժեժ (*Գոյական*).— *Միտք, խորհուրդ, ուղեղ*։
Մկլեզ (*Գոյական*)։— *Մղէզ*։
Մեղօf (*Ածական*)։— *Ապօրէն*։
Մբզմբզ (*Ածական*)։— *Դանդաղ, ծակաչք*։
Մաբխոճ (*Ածական*)։— *Թթուաչ*։
Մռուբ (*Գոյական*)։— *Շրթունք*։
Մրմուռ (*Ածական*)։— *Սուր ցաւ, տանջանք*։
Մրսուկ (*Ածական*)։— *Մրսկած, սառած*։
Մրջմուկ (*Գոյական*)։— *Քսակ պէս վէրք*։
Մեղրոճ (*Ածական*)։— *Մեղրահամ*։
Մրղկտալ (*Բայ*)։— *կսկծալ*։
Մգրկկիլ (*Բայ*)։— *Սեւ, անձրեւաթեր ամպերու հաւաքուիլը*։
Մաsեռուճչ (*Գոյական*)։— *Մսաի վէրք*։
Մաղմղիլ (*Բայ*)։— *Մանր ձիւնի կամ անձրեւի սեղալը*։
Մկա (*Մակբայ*)։— *Հիմա*։
Մեձօrեf (*Ածական*)։— *Մեծօրայք*։
Մարդի (*Ածական*)։— *կաղնի վառելափայտ, բարակ*։

Յ.

Յուշիկ (Ածական).— Կամաց.
Յորի՞ (Մակբայ).— Ինչո՞ւ։
Յոտա (Մակբայ).— Հոս։
Յոնկուց (Մակբայ).— Ասկէ։
Յրմեն (Ածական).— Բոլոր, ամէն։
Յրմնոնց (Դերանուն).— Բոլորէն։
Յապով (Նախադրութիւն).— Պատճառաւ։
Յո՞ւր (Մակբայ).— Ո՞ւր։
Յանկսկծի (Մակբայ).— Յանկարծակի։

Ն.

Նախրգնայ (Գոյական).— Նախիրին հաւաքուելու վայրը։
Նրւիկ (Գոյական).— Վայրի, կծու բանջար մը։
Նախրորդ (Գոյական).— Կովարած, կենդանիներ արածող։
Նշանտուէք (Գոյական).— Նշանուելու արարողութիւն, գործողութիւն։
Նշանտուք (Գոյական).— Նշանուելու գործողութիւն։
Նոր (Գոյական).— Մահիկ, նոր ելած լուսին։
Նորենծք (Գոյական).— Մանկական հիւանդութիւն։ Յորանջելու հիւանդութիւն։
Նորընծայ (Գոյական).— Նոր ձեռնադրուած քահանայ։
Նրւալ (Բայ).— Կատուի հանած մեղմ նուոցը։
Նրւնրւան (Ածական).— Քթին տակէն խօսող։
Նրշվկայ (Մակբայ).— Յանկարծ, նշանի վրայ։
Ներսնտուն (Գոյական).— Թոնիրի մեծ սենեակ տան մէջ։
Նալխրռան (Գոյական).— Պայտ կոտրող։
Նղնղուն (Ածական).— Զարդարուն։

Շ.

Շւոտ (Գոյական).— Զարք, ձմեռ, փետրուար։

Շուլէֆիկ (Ածական)։— Թեթեւսոլիկ, երես առած։

Շմփակ (Գոյական)։— Սեմփակ, դուռը գոցելէ յետոյ՝ ճղլակ փայտ մը կ'ամրացնեն դրան ետեւը։

Շնթռկել (Բայ)։— Շան պէս քնանալ։

Շմփլցնել (Բայ)։— Փակցնել։

Շարմաղ (Գոյական)։— Ամենամանր ծակերով մաղը։

Շոպայ (Գոյական)։— Թիֆոյի հիւանդութիւն։

Շոգլտկալ (Բայ)։— Շոգի դուրս տալ։

Շնոֆոր (Գոյական)։— Ծանր հիւանդութիւն մը։

Շլխտի (Ածական)։— Թափթփած, աղտոտ։

Շուրվայ (Գոյական)։— Ապուր։

Շող (Ածական)։— Տաք։

Շռել (Բայ)։— Մզել։

Շռան (Ածական)։— Տակը թրջող։

Շուլլել (Բայ)։— Խոշոր-խոշոր կարել։

Շուլլուկ (Անց. ընդ.) Կարուած։

Շիլ (Ածական)։— Ծուռ աչք։

Շոռպել (Բայ)։— Մէկ շարժումով քակել։ Կռփել։

Շախպել (Բայ)։— Թեթեւօրէն վառել։ Թել մը ամուր մը քաշելով՝ ձեռքին տաքնալն ու վառիլը։

Շեմէել կամ շեքալ (Բայ)։— Վրայէն անցնիլ, լայն քայլով մը վրայէն անցնիլ։

Շարաշուել (Բայ)։— Կառավարել, հոգալ։

Շիք (շեք) (Գոյական)։— Քայլ։

Շըշկռիլ (Բայ)։— Շուարիլ, չփոթիլ։

Ո.

Ոստռտուն (Ածական)։— Շատ մը ոստերով փայտ։

Ոլորտիլ (Բայ)։— Դառնալ, պտտիլ, շրջագայիլ։

Որդնուկ (Անց. ընդ.)։— Որդնոտած։

Ոտմբշան (Գոյական)։— Ոտք մաշեցնող, կճղակի ցաւ։

Ոզոր (Ածական)։— Ծուռ։ Կեռ։ Կանաչ վարոցը կրակի մէջ խանձելէ յետոյ՝ պտուտակի դարձնել, վերածել զայն դիւրաթեք կապիչի։ Փայտի խուրձերը կապող դալար ճիւղերուն՝ ոզոր կ'ըսեն։

Ոզրել (Բայ)։— Ծռել, դարձնել՝ պտուտակի։

Ունկ (Գոյական)։— Թեթեւ հանգիստ մը։ Հանգստի կարճ պահ մը։

Ուշապ (Գոյական).— Կայծակ, շանթ, վիշապ։
Ուշկեկ (Մակբայ).— Կամացուկ։
Ուտի-պատառ (Գոյական).— Յուդայի պատառ, վատաբար շահած պատառ։
Ոշպշտալ (Բայ) — Լափել, բզկտել, ճարակել։
Ուզընկան (Գոյական).— Աղջիկ ուզող, աղջկան ձեռք խնդրող։

Չ.

Չափառ (Գոյական).— Կաղնի երկար և հաստ ցախ։
Չոռ (Գոյական).— Ցաւ, հիւանդութիւն։
Չուր (Գոյական).— Մինչև։
Չեղուկ (Անց. ընդ.).— Չերեւնալ, կորսուիլ (անէծք)։
Չորթան (Գոյական).— Խտացած, չորցած թան։
Չոկիկ (Գոյական).— Փոքրիկ չերեփ։
Չռնել (Բայ).— Աննպատակ պտտիլ։
Չլայ (Գոյական).— Չմրան սաստիկ ցուրտը։
Չլօփայ (Գոյական).— Չիւնախառն անձրեւ։
Չարղնդել (Բայ).— Հարել (մածուն), խառնել, մարմնի փչաքաղում։
Չարղնտիլ (Բայ).— Ասեղնոտիլ, փչաքաղուիլ։
Չռալ (Բայ).— Թափիլ, վերէն վար հոսիլ։

Պ.

Պրին (Գոյական).— Վէրք։
Պնկել (Բայ).— Խառնել, փորփրել։
Պօծառ (Ածական).— Պայծառ։
Պշալ (Բայ).— Պիշ-պիշ նայիլ։
Պոճոնակ (Գոյական).— Ծոծրակ։
Պրունն (Գոյական).— Փոս, փոսիկ։
Պրորել (Բայ).— Պղտորել։
Պծառ (Գոյական).— Կայծ։
Պրակ (Գոյական).— Պուրակ։
Պսպօր (Ածական).— Ճարպիկ, աչքբաց։

Պղող (Ածական)։— Աւրուած հում հաւկիթ։

Պղողած (Անց. ընդ.)։— Աչքը արցունքով լեցուած։

Պոռթել (Բայ)։— Պատռել, գոռոզաբար խօսիլ։

Պլնտրուկ (Գոյական)։— Բթամատի օգնութեամբ՝ ցուցամատով զարնելը։

Պլնտրեզ (Ածական)։— Բոցավառ։

Պարսենտ (Գոյական)։— Պարստատիկ։

Պուտուկ (Գոյական)։— Հողէ կաթսայ։

Պըպուք (Գոյական)։— Կոկոն, ոստ։

Պզպզան (Գոյական)։— Լեփլեցուն։

Պուտ մը (Ածական)։— Քիչ, կաթիլ։ «պուտ մը ջուր»։

Պըպզիլ (Բայ)։— Կկզիլ։ Նստիլ՝ առանց գետնին դպելու։

Պաք (Գոյական)։— Համբոյր։

Պաքել (Բայ)։— Համբուրել։

Պտղունց մը (Ածական)։— Քիչ։ Քիչ մը ալիւր կամ շաքար, կամ աղ։ Չենք կրնար ըսել պտղունց մը հաց, կամ պաղունց մը փայտ։

Պնջաս (Ածական)։— Քիթը կտրած։

Պոչաս (Ածական)։— Պոչը կտրուած։

Պոլոզ (Ածական)։— Բարձր և սրածայր տանիք։

Պարզկայ (Ածական)։— Չմեռուան անամպ երկինքը և անոր ընկերացած սաստիկ ցուրտը։

Պլնտրկի (Ածական)։— Անխորհուրդ, անպատրաստ։

Պնպնալ (Բայ)։— Եռալ։

Պրնկնոտ (Ածական)։— Վէրքոտ։ Պրին = վէրք։

Պեզրիլ (Բայ)։— Յոգնիլ, ձանձրանալ։

Պուղա կամ բուղա (Գոյական)։— Ցուլ, առնական։

Պատիճք (Գոյական)։— Պատիժ, պատուհաս։

Պուժկանց, բուժկանց (Ածական)։— Բուժիչ։

Պաժ (Գոյական)։— Հասակ։

Պալուլ (Գոյական)։— Խենթ. սիրոյ ժողովրդական տիպար մը։

Պերատեղ (Գոյական)։— Ոչխարներ կթելու բացօդեայ հաւաքավայր։

Պոքի (Գոյական)։— Կըլկըլի եղէգը։

Պրբխտալ (Բայ)։— Փայլիլ։

Պզոդ (Գոյական)։— Կրակի կտոր։

Պրորել (Բայ)։— Պղտորել, աղտոտել։

Պշկուրի (Գոյական)։— Փոքրիկ ծառայ, աչխատանքի օգնող փոքր տղայ։

Պրխուպրուս (Բայ)։— Փայլիլ ու մարիլ, երեւալուն պէս կորսըւիլ։

Չ.

Չճչխել (*Բայ*)։— *Չախչախել։*
Չոչիկ (*Գոյական*)։— *Մեծ մայրիկ։*
Չրջնկել (*Բայ*)։— *Չուր ցանել։*
Չrsուf (*Գոյական*)։— *Արբը չբել։*
Չաղաց (*Գոյական*)։— *Չրաղաց։*
Չաղցպաճ (*Գոյական*)։— *Չրաղացպան։*
Չrեկ (*Գոյական*)։— *Լայն բնբան հողէ կուժ։*
Չռայ (*Գոյական*)։— *Չrեկէն չատ խոչոր հողէ բղուկ։*
Չrխաճ (*Գոյական*).— *Չուրի մէջ խաչուած։*
Չբւջուr (*Գոյական*)։— *Հաւկիթով, իւղով, սոխով և տախտեղով չբի կերակուր։*
Չբրջրուկ (*Ածական*)։— *Վէրք մը, որ Չուր կու տայ։*

Ռ.

Ռահ (*Գոյական*)։— *Ճանապարհ, ասպարէզ։*
Ռահե՛ (*Հրամայական*)։— *Ասպարէզ կարդալ հակառակորդ խըմբին։ Հրամեցե՛ք, ճամբան բաց է։*

Ս.

Սամի (*Գոյական*)։— *Լծկանի վիզը լուծին կապող երկու կոր փայտեր։*
Սամաթել (*Գոյական*)։— *Երկու սամիներուն ծայրերը միացնող կապը։*
Սամակոsnr (*Գոյական*)։— *Ընդվզումով սամին կտրող գոմէշը կամ եզը։*
Սողճակ (*Գոյական*)։— *Սողնակին նիգին տեղաւորուելիք ծակը։*
Սողճակ (*Գոյական*)։— *Փականքին լծակը։*
Սպրկեկ (*Ածական*)։— *Մաքուր։*
Սբռ (*Գոյական*)։— *Պաղ հով։*

Սորսբփալ (Բայ).— Սոսկալ, սարսռալ, սարսափիլ:

Սանsիրf (Գոյական).— Բուրդ գզելու գործիք:

Սել (Գոյական).— Սայլ:

Սերսուփ (Ածական).— Մաքուր:

Սրսուր (Ածական).— Հատիկ-հատիկ, փխրուն, կոկիկ:

Սեզռուs (Ածական).— Սէզոտ:

Սբկել (Բայ).— Ջրի մէջ սուզուիլ: Կարելի է գործածել այլաբանօրէն «խորհուրդներու մէջ սբկել»:

Սլալ (Բայ).— Սահիլ:

Սնfռsալ (Բայ).— Անհամբերութեան նշան եղող կոկորդային ձայներ:

Սլիկ (Գոյական).— Սառի վրայէն սահիլ:

Սպիsկուկ (Գոյական).— Բանջարի տեսակ մը:

Սալ (Գոյական).— Տափակ քար, դարբնի սալ:

Սալել (Բայ).— Սալայատակել:

Սառաs (Գոյական).— Ամենախոչոր ծակերով մազը:

Սրմպիկ (Ածական).— Սեպաձեւ ճամբայ:

Սաfու (Գոյական).— Ախոռին այն մասը ուր բուխերիկը հաստատուած է, և ուր՝ գիւղացիները կը հաւաքուին ձմեռ ատեն, խօսակցութեան և ժամանցի, և տաքութեան համար:

Սխsորգուc (Գոյական).— Մէջը սխտոր ծեծելու աման:

Սխsործեծ (Գոյական).— Սխտոր ծեծող:

Սոխռած (Գոյական).— Հալած իւղին մէջ սոխ մանրել և եփել՝ կերակուրի որպէս համեմ:

Սղկել (Բայ).— Փոչիացնել, մանրել, ալիւրի վերածել:

Սրեմ (Գոյական).— Կաչիէ թել կամ առասան:

Սանs (Գոյական).— Կորկոտ ծեծելու տեղը: Ընդհանրապէս քար է:

Սպռիլ (Բայ).— Վախէն գոյնը նետել:

Սպլոր (Ածական).— Կլոր, ողորկ:

Սբթրուիլ (Բայ).— Պատսպարուիլ, կծկուիլ:

Սալթա (Գոյական).— Ընտիր կերպասէ պարեգօտ:

Սրսունf (Գոյական).— Սրսփացող մասեր, դիւրազգայ ջիղեր

Վ.

Վռնիկ (Գոյական).— Վերջը ցանուած ցորեն: Մատղաչ գառնուկ:

Վերֆ-վերիֆ (Գոյական).— Տնական աչխատանք: Տան վերցնել-դնելը:

Վէրի (Ածական).— Վայրի. «Վէրի էծ» = վայրի այծ:

Վկել (Բայ).— Վկայել, հաստատել:

Վրվճալ (Բայ).— Դղդղալ՝ ձայն հանելով:

Վազմաճ (Ածական բայ).— Վազելով:

Վիճկըռար (Գոյական).— Բախտագուշակ, վիճակ նայող:

Վազէ-վազ (Մակբայ).— Վազելով, վազմաճ:

Վժվժալ (Բայ).— Երիխանիրու ձայնիրը խառնուած ընդհանուր ժխորին հետ:

Վռվռալ (Բայ).— Շաղակրատիլ՝ անկրթօրէն:

Վառս (Գոյական).— Մազ:

Վախաս (Գոյական).— Այն ևեւ խաղողը, որմէ գինի կը պատրաստուի:

Վարվաստակ (Գոյական).— Շահ:

Վրայ-գլուխ (Գոյական).— Հագուստ-կապուստ:

Վշալ (Բայ).— Յաւիլ, տխռոտալ:

Վախւերակ (Գոյական).— Վախէն ազդուած երակ:

Տ.

Տկլոզ (Ածական).— Մերկ:

Տուրիկ (Գոյական).— Պարկ, մագէ գործուած տոպրակ:

Տճնուրի (Գոյական).— Տան մէջ պատրաստուած:

Տապալ (Գոյական.— Տան կողը:

Տկանց (Գոյական).— Տակէն:

Տաւուկ (Ածական).— Տարաւած, ցնորած:

Տապկոց (Գոյական).— Դաչա երթալ, ձուածեղ կամ սունկ տապկել:

Տափիլ (Բայ).— Ծածկուիլ:

Տուալ (Ածական).— Շատ ծոյլ և դանդաղաչարժ:

Տարտղնել (Բայ).— Ցրուիլ:

Տմահ (Ածական).— Ագահ:

Տաւար (Գոյական).— կենդանի, դուար:

Տեղատրել (Բայ).— Տեղաւորել:

Տեղ (Գոյական).— Անկողին:

Տէրընդէզ (Գոյական).— Տեառնընդառաջ:

Տիլ (Գոյական).— Ցեխ:

Տկճոր (Գոյական).— Պզտիկ տիկ, մածունի պարկ։

Տնփեսայ (Գոյական).— Աներոջ տան մէջ ապրող փեսայ։

Տանկընալ (Բայ).— Շատ բարկանալ։

Տիզ (Գոյական).— Փոքրիկ միջատ մը, որ մորթին կը փակի և կը ծծէ։

Տաcsաfերուկ (Գոյական).— Կերակուրի վերջին մասը։ Ամանին տակ մնացածը։

Տռջիկ (Գոյական).— Հորթուկներու կամ ընդհանրապէս՝ տաւարներու յանկարծական ոստումով մը վազելու գործողութիւնը։

Տռջկել (Բայ).— Տաւարներու յանկարծական ոստումով վազելը։

Տաsնիլ (Բայ).— Սիրտ խառնուք ունենալ (տատանիլ)։

Տամcել (Գոյական).— Սատանայի անուն. ծոյլ ու վատ։

Տապաղ (Գոյական).— Կճղակի վարակիչ հիւանդութիւն մը։

Տարուկ-sարուկ (Ածական).— Տարուած, մոռացումի մէջ ինկած։

Տրուց (Գոյական).— Դրուց, պահածոյ հագուստ։

Տիլակ (Գոյական).— Մաղթանք։

Տիր (Մակբայ).— Անգամ, հեղ։

Տեռsեսիկ (Ածական).— Թեթեւսոլիկ, չտես, ջղային։

Տերուն (Ածական).— Տէր ունեցող։

Ց.

Ցուցանf (Ածական).— Այլակերպ, հրէշ։

Ցնկնել (Բայ).— Շան լակոտներու ծնունդ տալը։ Անարգական է եթէ մարդոց ակնարկուի։

Ցած (Ածական).— Վար։

Ցածնալ (Բայ).— Քինոտիլ, խռովել։

Ցամfիլ (Բայ).— Չորնալ։

Ցան (Գոյական).— Կենդանիներու չորցած թրիքը։

Ցող (Գոյական).— Կանեփի ցօղունը։

Ցողաման (Գոյական).— Կանեփի երկար ցօղուններէն լուցկի կը չինէին հին ատենները, և ամանի մը մէջ կը դնէին առօրեայ գործածութեան համար։ Ծծումբը հալեցնելէ յետոյ ցողին մէկ ծայրը մէջը կը թաթխէին և կը չորցնէին։

Ցօղուել (Բայ).— Թեթեւօրէն լուալ։

Ցեց (Գոյական).— Ուտիճ։

Ցեցկերուկ (Ածական).— Ցեցէն վնասուած, աւրուած։

Ցփնել (Բայ).— Հացահատիկ և կամ որևէ մանր բան՝ ձեռքով հոս-հոն ցանել, թափել։ Շռայլ ըլլալ։

Փ.

Փողան (Գոյական). — Միջանցք։
Փռըթել (Բայ). — Պատռտել։
Փուշի (Գոյական). — Մետաքսեայ քօղ։
Փեն (Գոյական). — Ուս։
Փիլալ (Բայ). — Փայլիլ։
Փողպաս (Գոյական). — Օձիք։
Փսորիլ (Բայ). — Վնասուիլ, քայքայուիլ։
Փոնթ (Գոյական). — Փոթ։
Փուք (Գոյական). — Բարկութիւն։
Փնչփնչալ (Բայ). — Շատ բարկանալով՝ ձայներ հանել։
Փախուկ (Ածական). — Խենթուկ։
Փարչ (Գոյական). — Ջուրի աման՝ կուժէն փոքր։
Փոխինդ (Գոյական). — Խարկուած ալիւրին վրայ աւելցուած ռուպ։
Փեշ (Գոյական). — Քղանցք։
Փռբտել (Բայ). — Կտոր-կտոր ընել, փարատել։
Փբ՛շ (Զայնարկութիւն). — Կատուն փախցնելու համար հանուած ձայնը։
Փիտնալ (Բայ). — Սատկիլ, փայտանալ։
Փառեկ (Գոյական). — Ծուռ ոտքերով։
Փինչ (Գոյական). — Փայտէ սեպ։
Փամփուխ (Ածական). — Կակուղ։
Փուրխ (Ածական). — Դիւրազգած, դիւրաբեկ։
Փչել (Բայ). — Սուտեր նետել, մեծ-մեծ խօսիլ։
Փափլախուս (Ածական). — Լխկած։
Փոկե-մաղ (Գոյական). — Շատ մանր մաղ։
Փոկ (Գոյական). — Կաչիէ կապ։
Փոխ-փառ (Գոյական). — Վզի պարտք, պարտք, փոխառութիւն։
Փելկտալ (Բայ). — Փայլատակիլ։

Ք.

Քրռնուկ (Ածական). — Ծաղկաւեր, ծաղկի սպիներով ծածկուած դէմք։
Քեփլել (Բայ). — Գայթել, ոտքը բանի մը զարնել՝ իյնալ։
Քռայ (Ածական). — Քարքարուտ։
Քոմել (Բայ). — Հաւաքել։

Քոմ (Գոյական)։— Կոյտ։

Քցուբցալ (Բայ)։— Որդերու շարժումը վէրքերու կամ աղբերու մէջ։

Քարթու (Ածական)։— Ոչ-թարմ։ Հին։

Քրռջ (Գոյական)։— Հին-մին քուրջեր։

Քօղքել (Բայ)։— Քօղաւորել։

Քօղքուկ (Անց. ընդ.)։— Քօղաւորուած։

Քեթրիլ (Բայ)։— Շեղիլ։

Քի (Տրական հոլով)։— Քեզ։

Քերուբտիլ (Բայ)։— Ինքզինքը քերել։

Քփսել (Բայ)։— Լեցուած, թխմուած։

Քարտաշ (Գոյական)։— Քար տաշող։

Քթուել (Բայ)։— Ոջիլները սպաննել, ոջիլներէ մաքրել մազերը, զգեստները և.։

Քշտել (Բայ)։— Սոթտել։

Քշտապնդել (Բայ)։— Թեւերը սոթտել, պատրաստուիլ բան մը ընելու։

Քարման (Գոյական)։— Իլիկ, թել մանող գործիք։

Քըզի (Մակբայ)։— Քեզի։

Քունն (Գոյական)։— Անկիւն։

Քռոց (խոտի քռոց) (Գոյական)։— Խոտ հաւաքող գործիք։

Քարքաշան (Գոյական)։— Գլան։

Քասա (Գոյական)։— Հողէ պնակ։

Քուքուալ (Բայ)։— Հեծկլտալ։

Քունճիլ (Բայ)։— Զիջիլ, յօժարիլ։

Քարճին (Բայ)։— Վայրի տանձ։

Քբշպալ (Բայ)։— Քաշուիլ (մէկէ մը), ընկրկիլ։

Օ.

Օղմած (Ածական)։— Երկնցած կողքի վրայ։

Օզոր-մոզոր (Ածական-մակբայ)։— Ոլոր-մոլոր։

Ֆ.

Ֆշալ (Բայ)։— Օձի հանած ձայնը։

Ֆռալ (Բայ)։— Թռչիլ։ Աղմուկով թափահարել ու թռչիլ։

Գ.

ՏԱՐՕՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ

ՔԱՆԻ ՄԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Տարօնի աշխարհը հնագարեան օրօրան մը եղած է հեթանոսական մեհեաններու, կրօնական ծէսերու, աղօթքներու, նաւասարդեան հանդէսներու և երգերու, ինչպէս նաև դիւցազնավէպերու և առասպելներու։

Անցեալով հարուստ այս կեդրոնը հայկական նկարագրի ամենէն ցայտուն և ամենէն ուշագրաւ արարքներու թատերաբեմը եղած է դարերով։

Ամենէն շեշտուած յատկութիւնը զինուորական և ըմբոստ նկարագիրն է, որ կարմիր թելի պէս կ'անցնի հին և նոր Տարօնի պատմութեան էջերէն։ Ու ատկէ՝ դիւցազնավէպերու հիւսքը անոր դիւցազն զաւակներու անունին և արարքներուն շուրջ։ Մեհենական պատերազմներէն յետոյ, լոյսի ու գրականութեան մեծագործութիւնները (Մեսրոպ և Սահակ), Մամիկոնեան տան դիւցազնական խոյանքները (Արտաւազդ, Վասակ, Մանուէլ, Վահան, Մուշեղ, Վարդան սպարապետներու վէպերը), ու ապա Սանասար, Մհեր, Դաւիթ և Փոքր Մհեր ազգային դիւցազնավէպի ստեղծագործութիւնը։

Դիւցազներգութիւնը և դիւցազնավէպերը առանց դիւցազնական գործերու, առանց պատմական իրողութեան, չեն ստեղծագործուիր։ Տարօնի քաջագործութեան և ազգային բաղձանքներու օրօրան մը եղած է, ու չէր կրնար չըլլալ նաև երգի ու դիւցազներգութեան կեդրոն մը։

Երկրորդ յատկութիւնը նոյնպէս ակնբախ է Տարօնի հին և նոր կեանքին մէջ։ Տարօնի հայ ժողովուրդը կենսունակ է և կենսուրախ, հակառակ իր փոթորկալի կեանքին։ Եթէ հեթանոսական նաւասարդեան տօները վերջ գտնեն, քրիստոնէական ուխտագնացութիւնները նաւասարդեան տօներուն պէս խրախճանքի կը վերածէ, կ'երգէ ու կը պարէ, կը սիրէ և ասպետական արարքներով կը փայլի։ Գեղեցկութիւնը

կը պաչտէ, միշտ ասպետական հպարտանքի զգացումներով ընդելուզուած։ Բոլոր գործերու և արտայայտութեանց մէջ պետ-պետ(1) է։

Տարօնի ժողովուրդը լրջութեան և հերոսականին հետ սրամբտութեամբ օժտուած է։ Կատակը և սրամտութիւնը կը սիրէ և կ'արտայայտէ պատկերալից ձևերով, երբեմն սքօղուած, սինվոլիկ կարճ արտայայտութեամբ։

Բնութապաչտ է Տարօնցին և բնութեան երևոյթներով կ'արտայայտէ իր սէրը, ծաղրանքը և յուզումները։

Առածներուն և առակներուն մէջ խորիմաստ է և դարերու փորձառութեան արդիւնքէն կարճ, բայց ոճաւոր կառուցումներ ստեղծած է։

Տարօնի ամբողջ աշխարհը երբ միասին կ'առնենք՝ անոր բանահիւսութիւնը բարբառային երկու ճիւղի կը բաժնուի։ Մշոյ դաշտ, Բուլանուխ, Խնուս, Վարտօ և Սասուն արեւմտեան Տարօնը կը կազմեն և զուտ Տարօնի բարբառով կը ստեղծագործեն, աւելի նուրբ և աւելի պատկերալից։ Ծոփաց աշխարհին սահմանակից ըլլալով և հին դարերէն սկսած յոյն-բիւզանդական կիսագունտին պատկանելով՝ հելլենական արուեստի հաւասարակշռութեամբ կը ստեղծագործէ։ Իսկ Ախլաթ, Պիթլիս, Խիզան Վանի բարբառի խառնուրդն ունին, մնալով անկախ և ինքնայատուկ։ Մոկաց և Ռշտունեաց աշխարհէն 16 և 17րդ դարերուն ժողովուրդը դէպի արեւմուտք քշուած և խառնուած է Սալնաձորի և Ախլաթի ժողովուրդին։ Մոկաց և Սպարկերտի երգերէն շատերը Տարօնի երգերն են, Մոկաց բարբառին վերածուած, շնորհիւ ժողովուրդի այս տեղափոխութիւններուն։

Տարօնի ժողովրդական բանահիւսութիւնը հարուստ է գրական արտայայտութեամբ, պատկերալից է և խորախորհուրդ(2)։

Բաւական երգեր կան մեր ձեռքին տակ, որոնք մաղուելու պէտք ունին։ Մեր ճիգը պիտի ըլլայ գտնել այն երգերը, որոնք մինչեւ 1915-ի աղէտը արդէն գրուած են, կամ հարազատ արտայայտուած։

Մենք զգուշացած ենք խառնակ երգերը հաւաքել հոս, նկատի ունենալով որ բերնէ բերան և հաւաքածոյէ հաւաքածոյ անոնք փոփոխուած են և ուրիշ վայրերու պատկանող երգերուն մէջ ընդելուզուած։ Երբեմն Տարօնի երգերը ուրիշ գաւառներու վերագրուած են, երբեմն ալ ուրիշ գաւառներու երգերը Տարօնի երգերու «տուներ»ու մէջ մտած՝ անհարազատ խառնուրդ մը ստեղծած են։

Նոյն պարագան կայ մեր առջև նաեւ հին երգերու և տաղերու փնտռտուքի ատեն։

Անհրաժեշտ է հին տաղերգուներու և անյայտ գուսաններու տարօնաշունչ երգերէն լաւագոյն փունջ մը հաւաքել հոս, որոնք ինքնայատուկ նկարագիր մը ունին։

---

(1) Պետ = մեծ, մեծութիւն ծախող, պետ-պետ կր բրդես...

(2) Այս տեսութիւնը կարելի է ընդարձակել, նմոյշներէն բաղդատութիւններ ընել եւ բնորոշել բազմաթիւ յատկութիւններ, որոնք ուշագրաւ նորութիւններ կրնան նկատուիլ։

Ա.

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

ԶՀԷՐԻԿ ԽԱԲԵՑԻՆ

Զհէրիկ խաբեցին կուռէ մէ գինով,
Զմէրիկ խաբեցին բոփիկ մէ շիլով.
Զաղբէր խաբեցին չուխտակ մէ չզմով,
Զհուրիկ խաբեցին մատիկ մէ հինով.

Զդրամի հանգուրց առնիկեցին՝
Զաղջիկ մամուց չոկեցին:

Մէրիկ, մի՛ աւլի զտախտիկ,
Որ չաւրի հու աղջկայ հետիկ,
Թըղ մնայ էի նմուշիկ,
Որ հանիս հու ստի հասարթիկ:

Չամիչ մաղով մաղեցին,
Աղջկայ ճէքեր լցեցին,
Զդարիք համբայ դրեցին:

ԷԴ ԴԻԶԱՆ

Էդ դիզաճ, բեդ բեդ դիզաճ, տեսէ ո՞րճ է,
Էդ դիզաճ, բեդ բեդ դիզաճ՝ գեղի ոհսճերճ եճ,
Կռնկճեր կանչեճ չոլէճ, տեսէ էճ ո՞րճ է,
Կռնկճեր կանչեճ չոլէճ՝ սարկաւըգճերճ եճ,
Էդ հաւճեր գիվըխալէճ՝ տեսէ էճ ո՞րճ է,
Էդ հաւճեր գիվըխալէճ՝ էճ աղջկճերճ եճ,
Ճճճարou գիվըխալէճ, տեսէ էճ ո՞րճ է,
Ճճճարou գիվըխալէճ՝ էճ հարսճերճ եճ:
Շուճ եկաւ, պարկճ ի բերաճ, տեսէ էճ ո՞րճ է,
Շուճ եկաւ, պարկճ ի բերաճ, գեղի գզիրճ է.
Ցախաւել յեսեւ դռաճ, տեսէ էճ ո՞րճ է,
Ցախաւել յեսեւ դռաճ՝ գզրի կճիկճ է:

ՄԵՐ ԹԱԳԻՈՐԻՆ ԾԱՂԻԿ ՊԻՏԷՐ

Մեր թագւորին ծաղիկ պիտեր ծաղկունաց.
Ծաղիկն էլ ընչենի՞ պիտեր ծաղկունաց.
Ծաղիկն էլ խնկենի պիտեր ծաղկունաց.
Որ փթըթեր ճութն ու տերեւ հըտ իրաց,
Զեն քաղինք բերինք թագւորին ծաղկունաց:

Մեր թագւորին ծաղիկ պիտեր ծաղկունաց,
Ծաղիկն էլ ընչենի՞ պիտեր ծաղկունաց.
Ծաղիկն էլ նշենի պիտեր ծաղկունաց,
Որ փթըթեր եւ այլն):

(Հեսզհեսէ կը յիշուին նռնենի, վարդենի, պալասան
եւ այլն եւայլն):

ԹԱԳԱԻՈՐԻ ԳՈՎՔ

Թագւոր բարով, հազար բարով,
Դու վարդ իս կանանչ տերեւով.
Աստուած զեն քու արեւն օրշնէ,
Երկնուց գեսնուց զօրութենով:

Թագւոր բարով, հազար բարով,
Դու վարդ իս կանաչ տերեւով,
Աստուած զեն քու արեւն օրշնէ,
Յերուսաղեմայ զօրութենով:

Թագւոր բարով, հազար բարով.
Դու վարդ ես կանաչ տերեւով,
Աստուած զեն քու արեւն օրշնէ,
Էջմիածնայ զօրութենով:

Թագւոր բարով, հազար բարով,
Դու վարդ իս կանաչ տերեւով,
Աստուած զեն քու արեւն օրշնէ,
Սրբ Կարապետու զօրութենով:

---

* * *

Մեր բագուրն էր աջ, խաչկոթ խաչ ու մաչ,
Բինիշն էր կարմիր, արեւն էր կանաչ.
Մեր բագուրն էր աջ, խաչկոթ խաչ ու մաչ,
Պսակն էր կարմիր, արեւն էր կանաչ:

Կանչէք բերէք զբագուրահէր,
Որ կիգէր շորորն ի ծառին,
Ծնդրիկ զարկէր սուրբ սեղանին,
Խէրն ու բարին մեր բագուրին:

Կանչէք բերէք զբագուրամէր,
Որ կիգէր շորորն ի ծառին եւլն. եւլն.:

ՇԷՄՔԻԿ ՄԻ՛ ԺԱԺԱ

Շէմքիկ, մի՛ ժաժա,
Ես եմ ժաժալու.

Տախտիկ, մի՛ բզդա,
Ես եմ բզդալու.

Հողիկ, մի՛ սռա,
Ես եմ սռալու.

Ծառուկ, մի՛ դողա,
Ես եմ դողալու

Տերեւ, մի՛ բափի,
Ես եմ բափելու.

Արեւ, մի՛ պատի,
Ես եմ պատելու.

Լուսին, մի՛ պատի,
Ես եմ պատելու.

Աստղեր, մի՛ ցոլաք
Ես եմ ցոլալու.

Կռունկ, մի՛ կռա,
Ես եմ կռալու...

ՀԱՐՍԱՆԵԱՑ ԵՐԳԵՐ

Օրհնեալ բարեբար Աստուած.
Կամքն օրհնեալ մեր տարտողին (*կրկս*).
Զուգեցիք, հա՜յ բամամեցիք,
Զխաչն ի վրեն բազմեցուցիք (*կրկս*):

Գացէք բերէք զբագուրի հէր,
Իգայ նստի դարպազ հնէ.
Ծընտրիկ զարկէ սուրբ սեղանին,
Խէրն ու բարին մեր բագուրին (*կրկս*):

Գացեք բերեք գթագւորի մեր,

. . . . . .

Գացեք բերեք գթագւորի աղբեր, (*զքուր եւլն*)

. . . . . .

Գացեք բերեք գկռունկն ի չոլեն,
Իգայ նսի սեյրան ենե.
Ծընտրիկ զարկե սուրբ սեղանին.
Խերն ու բարին մեր թագւորին:

Գացեք բերեք զբադն ի կոլեն,

. . . . . .

Գացեք բերեք գկաքաւն ի սարեն,

. . . . . .

(ՔՆԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ, *էջ* 144)

ՀԱՐՍԻՆ ԳՈՎՔԸ

(Փեսայի տան առաջ երգուած)

Թագւորի մե՛ր, դուս արի,
Տես, քեզ ինչե՞ր ենք բերե.
Թագւորի մեր, դո՛ւս արի,
— Քե գլուխ դրմբող ենք բերի,
— Քե լուաց արող ենք բերի,
— Գրնդակ արող ենք բերի,
— Քե տախտ աւլող ենք բերի,
— Քե տաշտ մաքրող ենք բերի,
— Քե հաց թրխող ենք բերի,
— Ոջիլրդ կոտրող ենք բերի,
— Ծամ խտրկող ենք բերի,
— Կարկտան արող ենք բերի,
— Սոլեր շիտկող ենք բերի,
— Բուրդի գրգող ենք բերի,
— Ճախրակ մանող ենք բերի:

(«ԿԻԼԻԿԻԱ» երգարան, *էջ* 329)

ԽՆԱՄԻ ՋԱՆ

Խնամի ջան, օկե կոկե,
Խնամի ջան, ինչո՞վ կոկե,
Խնամի ջան, հայլով կոկե:
Խնամի ջան, հայլին ո՞ւստե,
Խնամի ջան, փեսեն տուաւ:
Խնամի ջան, փեսան ո՞ւստե,
Խնամի ջան, Աստուած տուաւ:
Խնամի ջան, յորի՞ եկար,
Խնամի ջան, զաղջիկ կ՚ուզեմ.
Խնամի ջան, աղջիկ ո՞ւստե,
Խնամի ջան, պաղչեն տեսայ.
Խնամի ջան, ի՞նչ եր գլուխ,
Խնամի ջան, ալ խինայուդ,
Խնամի ջան, վրեն ի՞նչ եր,
Խնամի ջան, ալ մեհիտի:

(«ՄԱՍԻՍ» ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ, 1885, *Թիւ* 3778,
էջ 1214, *հաւ. Մ. Սարբեան*)

Բ.

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

(ԱՅՐ-ԲԵՆԻ ԿԱՐԳՈՎ)

Այբ, ժէ, ճէ, ռա,
Ձաճի պուտուկ կերայ,
Եամաց մարէ, ըուս էրէ,
Ես աճօրճէ մեռայ:

***

Ա.Բ.Գ. — բրդեմ ուտեմ.
Է.Ը.Թ. — Թոփալ Թօրօ.
Ժ.Ի.Լ. — ժաժկի հրլուճ.
Խ.Ծ.Կ. — գբեդ կը ծակեճ.
Ճ.Մ.Յ. — գէսի մ'էճի.
Ն.Շ.Ո. — Թոփալ Պաւոճ.
Չ.Պ.Ջ. — չամիչ փըչէ.
Ռ.Ս.Վ. — կոտրի ֆու բեւ.
Տ.Ր.Ցոճ — մըր տիրացուճ,
Ւ.Փ.Ք. — Թոփալ Գրգէ,
Եւ Օ.Ֆ. — Ա՜ծ. Աստուած,
Ի մեճիմ՝ Ասված իմ,

***

Այբ ու բեճ,
Տախտակ տփեմ.
Բաճի գայ՝ փախճիմ,
Հացի գայ՝ պուպզիմ:

***

Համբարձի
Ջէօ բարձի,
Գեսճ ըճցի:

***

Հայր մեր որ երկիճէ՝ վկայ,
Կերայ բբու՝ փէայ,
Ըճկայ ջուր՝ սրկայ,
Ելայ դուրս՝ լկայ

ԱՍԱՑՈՒԱԾՔՆԵՐ *(իմաստալից եւ երգիծական)*

Ըճբերցուած Ցօբայ,
Երկու մարդ եկաճ Կոփայ,
Ամէկու ձեռէ մէկ մէկ սոփայ,
Վիրճ որ զարկեճ՝ կ'ըսեճ բոպայ:

***

Հայր մեր յերկիճէ սեւ խարար,
Քիչ կերէմ չեղճի զարար.

Ըճբերցուած Առակաց,
Քասէմ բբու երկու հաց.
Երէք մարդ եկաճ Մոկաց,
Բերաճ ուրաճց մճաց բաց:

***

Ամէկ ուր տուճ,
Լակլակ՝ ուր բուճ,

Խաչ գաւազան
Իմ ֆեռու տուն:

*
* *

Առջին, ֆոռ չարչին
Միջին, չամչի խեչին,
Յետին, մտնայ գետին:

*
* *

Արա՞բ, արա՞բ,
Վի՞ր կամն է պարապ,
Կաման տեր մեռի,
Ոտֆերն էր կեռի:

*
* *

Անիծեմ, անիծուիս,
Ոտֆէ գլուխ պլոնկիս,
Ելնաս հաւէն,
Պատիս թաւէն,
Իսկի չպրծնաս
Գլխուդ ցաւէն

*
* *

Կտօ՛, կտօ՛, մատանայ,
Ոտնէ գլուխ սատանայ,
Կտօն կանի վըր փլին,
Փրթաւ ընկաւ մըջ տլին:

*
* *

Կարկաջա,
Կարինաջա,
Որ չիտայ զիմ կարկաջէն,
Կ՚երթամ ըսիմ Պոլիրիցուն՝
Կիգայ... ձեր ծձում:

*
* *

Զնջլիկ, բա զնջլիկ,
Թուր ու թվանէ ու մռտլիկ,
Աւա էդէ, աւա ճրտէ,
Կուզ մարգարէն... խտէ:

*
* *

Տիտողիկ, տիտմարողիկ,
Զուռնաթխիկ, թուխ մանուկիկ,
Եփէ գաթա ու կոլունճա,
Նղն ի վրէն ու պճպճայ,
Հագնի իդա,
Կապէ իդա,
Խմէ իդա,
Ելնա ինա.
— Վի՞ տուն իջնայ:
— Գոզալի տուն:
Էս Գոզալ,
Էս Մուրատ,
Էս Դիլպար,
Էս Բաղդասար,
Էս Բաբրոն,
Էս Գաբրոն,
Էս կատուն,
Էս մուկիկ:

*
* *

Ալալորում Երկուշաբթի,
Աշխար ընցում Երեքշաբթի,
Ջուր պղտորաւ Չորեքշաբթի:
Խմոր էրի Հինգշաբթի,
Լուացէ էրի Ուրբաթ օր,
Բաղնիս գացի Շաբաթ օր,
Քոպակ, զԿիրակին ո՞վն է
բանի, որ ես բանիմ:

*
* *

Ամառ, ամիրայ,
Զմեռ, բէ խիրա,
Աշուն ու շուն՝
Գարուն ու նխշուն

*
* *

ԱՐԱԳԻԼԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Լակլկոյ, հաջի բեկոյ,
Յո՞ւսեն կիգաս.
— Սեւ սարերուց:
Ի՞նչ իս բերի:
— Թուղթ մի սապոն:
Վի՞ր կը տանիս:
— Հաջու մամուն,
Լուայ լաչին,
Թալէ գլխուն,
Ելնայ գարուն:

***

Ձիւ ու ճիւ ու ճնճղիկ,
Թռաւ, գնաց առուի եզրիկ,
Կերաւ կտիկ, խմեց ջրիկ,
Թռա՞ւ, մտա՞ւ Մկրոյ ծոցիկ:

***

Ձիւ ու ճիւ ագռաւու ճիւ,
Թռաւ գնաց յԵրուսաղէմ,
Բուրդ եբեր՝
Բամպակ չեբեր.
Շալ եբեր՝
Շալվար չեբեր,
Ճնճղիկ՝ թրռա՞ւ գնաց:

***

Կարմիր երես բոլոր սուրաթ,
Դրնգռ գլուխ ու լեն ճակաց,
Բաժ ու բալեղ, չինարի ծառ,
Ոչ լաւ օղիկ ու ոչ ըղառ,
Կարմիր թշներ, մոռ, մող աչքեր,
Գեվաղ երես, թուխ թուխ ընքներ,
Փամպուխ ձեռքեր, ճանկ ու ճւեր,
Թոթոշ, փոփոշ հաստիկ ճռներ,
Էդ կռնծուկ ոլոր ծամեր,
Այնի մընի արծթէ թել:

ԵՐԱԽԱՆԵՐՈՒ ԽԱՂԵՐԸ

Իմ մամ կերի խաւրծիլ,
Զիս է բերի ոսկեծիլ.
Քու մամ կերի ձուածեղ,
Քրզի բերի քոռ ընծեղ:
Իմ մամ կերի գարնցան,
Զիս է բերի ի հնձան.
Քու մամ կերի թթու թան,
Քրզի բերի վթվթան:

***

Քաչալ գացեր է սնձի՝
Վախենամ կոտ կռնծի:
Քաչալ գացեր է սոխի՝
Վախնամ գլուխ սղոխի:
Քաչալ գացեր է տանձի՝
Քաչլու լեզուն պապանձի:
Քաչալ գացի շլորի՝
Քաչլու գլուխ պլորի:
Քաչալ գացի չորթնի՝
Քաչլու գլուխ որդնի:
Քաչալ գացեր է բողի՝
Քաչլու գլուխ պղողի:
Քաչալ գացի երջնկի՝
Քաչլու գլուխ պղոնկի:
Քաչալ գացեր է խոտի՝
Քաչլու գլուխն էր հոտի:
Քաչալ գացեր է կորդեր՝
Քաչլու գլուխ որդներ:
Քաչալ գացեր է մէշեն՝
Արջեր թափած թամաշեն:
Քաչալ գացեր է խանտակ՝
Գիլան ուտին զճանտակ:
Քաչալ քաղեր է օղին՝
Քաչալն իտամ գրողին:
Քաչալ քաղեր է վարոց՝
Քաչլու գլուխ յըմէն խոց:

Քաչալ գացեր է ջաղաց՝
Քաչլու բերան մանցի բաց:
Քաչալ ձեռք բանոքի՝
Մեր քաչլիկներ անհոգի:
Քաչալ կայներ վրր դարին՝
Շաֆղ զարկեր էր վրր սարին:

Գ.

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՐԳԵՐ

ՄՇՈՅ ԳՈՒԹԱՆԵՐԳ

Գութան կու լար զիւր գին կ'ուզեր,
Գութնի բուղեն կրռիւ կ'ուզեր,
Շեկմորթ կռտան կնժակ կ'ուզեր,
Չոքն ի գետին՝ կուզն ի սամին,
Առաւ ելաւ խերն ու բարին,
Խերն ու բարին մանկրլւորին,
Ազապ աղջիկ ուժտրնւորին.
Խնձորտուն՝ խնձորն ի գոտին,
Խարզրնտուն՝ խարզան ի ձեռք,
Փոշետուն՝ փոշին գլխուն,
Մկրնտուն՝ մուկն ի բերան,
Մուռտրյտուն՝ հա' մուռտրյտուն,
Հորաւոր, ջա'ն հորաւոր,
Հացէ ու քերինջ քեզ համաւոր.
Չրքշողին, չրկանչողին
Մալալ բանին կես գութանին,
Գործել հելե՞վ, հելե՞վ, հելե՞վ...

(ԱՄԷՆՈՒՆ ՏԱՐԵՑՈՅՑԸ, 1927, էջ 266)

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳ

Առաւ ելաւ, առաւ ելաւ,
Որ ամոլ տուն ոտքն ի մանին,
Որ մուռտալ տուն մուռտալ բերան,
Ազապ աղջիկ ուժտրնւորին,

Որ խնձոր տուն, խնձոր գօտին,
Որ խարզնտուն խարզան ի ձեռք,
Որ փոշետուն, փոշին գլխուն,
Որ մկնտուն, մուկն ի բերան,
Հորաւոր, ճան հորաւոր,
Կարմիր խնձոր քե համաւոր:

Հիւ ու հիւ հիւական,
Բփռեճ գլուխ դիւական,
Առան ելան սար ու սեյրան,
գտիք ետեւ երան երան.
Ժողվուան լցուան հորաւորի բերան:

Գութան ելաւ վրր սելին,
Հորաւորի մամ եկաւ եզին,
Հօտաղ մանկալ թռան վրդին,
Չրկանչողին, չրքշողին մարափանի կես գութանին

Գութան, գութան,
Հընդկէ տապան.
Զարկեց խորուն,
Հանեց տորուն,
Բարձաւ ջորուն,
Գնաց հեռուն,
Բերաւ խունկ ու ապրշում.
Խունկ պառաւներուն,
Ապրշում աղջիկներուն,
Գործ հոռովել,
Մրր բանին կես գութանին:

(«ԳԻԻԼԻԶԱՐ», ՀՋ 171–2)

ԳՈՒԹԱՆԻ ՀՕՏԱՂ

Գութան, գութան, Ասծու բան,
Զարկի խորուն, ելաւ տորուն,
Բարձայ ջորւոյն, տարայ հեռուն:
Փունջ մանիշակ նոր հարսներուն,
Բոլ խունկ ու մոմ պառւրներուն:
Դալար վարոց հօտաղներուն:
Ձիժ վասրկին կիրակմրտին.

Հորորվարներ տան գութանին:
Ճամբորդն եկաւ, մեր մանկային,
Բարեւ չեցուր, վա՛յ իր հալին:
Քառսուն սամի, պառեկ զարկի.
Քառսուն բրգի գրլխին զարկի:
Գութան նստէ զաց գին կ՚ուզէ,
Գութնի գոմէշ կրռիւ կ՚ուզէ:
Շեկ ու շիրին, չօքն ի գեցնին.
Առանք ելանք զխէրն ու բարին:
Խեր ու բարին մեր մանկրլին,
Վեր իւր կտրին հօտրղներին:
Վեր իւր մարալ ամոլներին,
Խեր բարաքաթ մեր գութանին:

(ՀԱՄՈՎ-ՀՈՏՈՎ, ԷՋ 348 – 9)

ՊՈՒԼԱՆԸԽԻ ԳՈՒԹԱՆԵՐԳ

Գութան, գութան աստուածաբան
Ելաւ ընկաւ հրտ առափան,
Հրտ ակօսին, հրտ արօսին,
Շեկն է տրւեր դրսու սամին,
Ջուհաբ տարէք խազնադարին
Հորեւոր՝ հորու ի գեցին,
Փոշեցուն՝ փոշի գլխուն,
Մկրնցուն՝ մուկն ի բերան.
Խնձորցուն՝ խնձոր գօցին,
Խարզընցուն՝ խարզան թեւին,
Ուժնցուն ուժն ի թեւեր,
Սերն ու պանիր ամոլւորին,
Խէրն ու բարին մանկալւորին,
Առաւէ՞լ, հայ առաւէ՞լ...

ԳՈՒԹԱՆԻ ՊԱՐ

Գութան, գութան աստուածաբան
Առաւ իջաւ 'մօտ գեցափան,
Մկրտեց զկորդն ու խոզան,
Առաւ զհորաւորի մամ ելաւ զոզան,
Չքշողին, չկանչողին
Մարափանի կէս գութանին

Առաւ ելաւ զխերն ու բարին,
Առաւ ելա՜ւ... հո՜ռ, օրօր օր:

Գութան ելեր զիր գին կ'ուզեր,
Գութնի պուղեն կռիւ կ'ուզեր.
Շեկ փոր կռտան զկնճակ կ'ուզեր,
Չոգն ի գետին, կուզն ի սամին,
Առաւ ելաւ զխերն ու բարին,
Խերն ու բարին մանկլւորին,
Չէշողին, չկանչողին մարափանի կես գութանին:

(ԳԻԻԼԻԶԱՐ, ԷՋ 171.)

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԵՐԳ

Համբարձման երկուբաբթին
Առայ զփոցխն ու զգերնդին,
Ընկայ յետ գետու ափին,
Քաղեցի, էաղ մղեցի,
Ծորեցի, ծորթփեցի,
Մանտրիկ մանտրիկ խոռմեցի,
Կեմիկ չեղաւ կապեցի,
Ծամերս կեմիկ երեցի.
Սելիկ չեղաւ կրեցի,
Պառեկս սելիկ երեցի,
Զկռունկ ամոլ լծեցի,
Արոս հորիէ լծեցի,
Նհուղ հօտաղ վարձեցի,
Սեւ օձ խարզան երեցի:

Նախիր գրնեն նուռի ծառ,
Գետին դարձաւ զաբուդար,
Չիր ու չամիչ խառ ու մառ,
Խնձոր թալեմ եկո տար,
Խնձորի կես խածուկ եր,
Չորս էոշեն արծրթուկ եր,
Հարսի գօտին դրուկ եր,
Նայ, նայ...

Իրեէ ամիս ամառ է,
Խնձոր թոռմաւ էամար է,
Խնձոր եարոջ համար է,
Թուխ դեղ աչից համար է,
Քու էիթ բերան յարմար է:
Նայ, նայ...

(«ՏԱՐՕՆ» ՏԱՐԵ-
ԳԻՐՔ, ԷՋ 173-4(

Դ.

ՍԻՐԱՅԻՆ ՊԱՐԵՐԳՆԵՐ

ԶՈՒԼՈՅԻ ԵՐԳԸ

Հաւար Զուլօ, մաՏաթ Զուլօ,
Քրզի Տեսայ, երվայ Զուլօ:
Ես Զուլօն եմ ՄասՏարեցի,
Հինգ օր արի, մեր Տուն կեցի,
Դեմ աղօթրան եկեղեցի:
Արեւն ելաւ կամար կամար,
Զուլօն կապեց ոսկէ քամար,
Քեզի բերեմ ջանիս համար:
Արերն ընկաւ խամուր բերդին,
Քո սերն ընկաւ մէջ իմ լերդին,
Ես քեզ սիրեմ, թող զիս քերթին:
Տան քով անցայ, ճրագն եր վառ,
Դուն նման ես զոզանի գառ,
Որբեւերցի, արի՛ զիս առ:
Ջաղցի բոլոր ըմէն ուռ եր.
Աշխարհն ասեր Զուլոն ծուռ եր,
Մէջ իմ սրտին լալ ու դուր եր:
Թունտիր վառեր՝ եղեր է մուխ,
Կապել փուշին թորկերայ պուխ,
Ունքերդ կամար՝ աչքերդ թուխ:
Օր մը աղեկ՝ օր մը վաՏ եր,
Կանաչ գլուխ չոլի բաղ եր,
Է՛լի խօսքով զիս կու աՏեր:
Տան քով անցայ թափ քելեցի,
Լանգով զարկի զերդիկ բացի,
Եարս Տուն չեր, նսՏայ՝ լացի:
Թառ խորոտիկ ասլի զադա՛,
Քո դարդ մէջ իմ սրտին շա՞Տ ա,
Քո ծոցն ընձի նաշխուն օդա:

Մեր տան յեսին արտ մի եոնչայ,
Թխեմ գաթա, ճամբեմ խոնչայ,
Առնեմ Զուլօն, շրջիմ Գեանջայ:

Շատ խորոտիկ անմահութիւն,
Սիրելիս, մի՛ ըներ վատութիւն,
Թորկեմ՝ երթամ դարիպութիւն:

Դու կայներ ես դեմ ամրոցին՝
Ջուխտակ շամամ մեջ քո ծոցին
Դու կ'խաղաս հետ վզնոցին:

Մեր տան յեսին ջուխտ մ'գերան
Բոլոր երես՝ պզտիկ բերան,
Քո սիրողիդ դռներ վերան:

Մեր տան յեսին արտ մ'գարի,
Երթանք՝ քաղենք, տանք խիարի,
Ճամբեմ Զուլոյին դիարի:

Պաղ ջուր պրծել՝ կու գայ սարեն,
Դեռ չի սաղցեր սրտիդ եարեն,
Ես ի՞նչ ընեմ զիմ քեօր սիթարեն:

Ջուրն է պրծել կու գայ սարեն,
Կը գըլգըլայ մարմար քարեն,
Եարն է դարձեր իր իդրարեն:

Ջաֆար աղի նշխուն օդեն,
Նո՛ր եմ ելեր Զուլոյի մօտեն,
Չեմ կշտացեր անոյշ հոտեն:

Նշխուն օդա՝ շինի քեասայ,
Նանէին, գնա՛, թաքուն ասա,
Էսօր ես Զուլօյի թագնայ տեսայ:

Դու ելեր ես՝ կ'երթաս ի բեր,
Ո՛չ բերն ըլի, ոչ բերատեր,
Տօ՛ պզտիկ հարս, նոր սիրոյ տեր:

Դու ելեր ես՝ կ'երթաս եգին,
Դու ու քո ջուխտակ տեգեր կին,
Որն տեսնի ելնի հոգին:

Քո մօր անուն կ'ըսեն Սառա,
Ես քո սիրոյդ կրակ վառայ,
Ղըսմաթ չելաւ՝ քեզիկ առայ:

Դու կայներ ես դարգեահի դուռ,
Մեջքդ նմանի խանջալի բուռ.
Զիս ըրեցիր սաւդա ու ծուռ:

Ամպերն եղեր բութա բութա,

Զուլօն կապեր բալաք փութա,
Ես քեզ սիրեմ՝ թող ըսեն սուտ ա:
Տնեն ելար հալա հուլա,
Ծիծերդ նման բամբկի քուլայ,
Աչքունքս տեսան, սիրտս կու լայ:
Առաւօտուն բարի լուսուն՝
Քո կոնկներդ հարիւր յիսուն,
Ես դուրպան եմ եդ քո տեսուն:
Զանունդ գիտիմ, ա՞խ, չե՛մ ասի,
Մանիշակ խառուեր հետ քո վարսի,
Չեռս տարայ ծոցդ խոցերդ հասի:
Զանունդ եմ ասեր զանազան,
Իսկի չի՛ կայ քեզի նման,
Ծամերդ եր ճիւղ ճիւղ ռեհան:
Դու կը քելես եանա՛ եանա՛,
Մերկանդ ըսի՝ դուռը բանայ,
Զիրար սիրենք մարդ չիմանայ:
Մեր տուն ձեր տուն մեկ դառապով
Ելնես մտնես կանաչ կապով,
Զիրար սիրենք Աստուածն ապով:
Դու ելեր ես կ՚երթաս Կանգառ,
Ծամերդ ուսերդ էլէ խանգար,
Ես քեզ սիրեմ թող զարկին չանկալ:
Մեր տուն ձեր տուն դիմաց դիմաց,
Հար ե՞րբ աչօք ընեմ իմաց,
Մեր երեսի հայեն գնաց:
Աշխարհ ալամ քեզ կը գովեն,
Օր մ՚չելար սելի հովեն,
Ծամերդ քաշած Վանայ ծովեն:
Մեր տան ետեւ արտ մ՚մասուր,
Զուլօն առնեմ մտնեմ մսուր,
Զուլօն սիրեմ՝ թորկիմ զկ եսուր:
Հելէ՛լ վելէ՛լ Մարու գոմէշ,
Իմ ձեռ թալեմ Քեալաշի փէշ,
Զուլօն եղնի ընծի փէշքէշ:
Մեր տան յետին արտ մ՚պընդուկ,
Ձեր տան յետին արտ մ՚պընդուկ,
Զուլօն առնեմ՝ մտնեմ սնտուկ:
Քամին եկաւ երան երան,
Գնաց հասաւ Մշու բերան,

Մշու հաւեր թեւաւորան.
Քեալաշի տուն սեւաւորան:
Մեր տան յեսին քառսուն կարաս,
Քառսուն կարսի գինին եր խաս.
Ոսկի գիւգիւմ՝ երծրթէ թաս,
Ամէն թասին պագիկ մ'տաս:
Բուխերիկն եկայ՝ ցախ երի,
Եափունջիս պատէն կախ երի,
Մտայ ծոցդ՝շիլթախ երի,
Պագիկդ առայ, օխա՜յ երի:
Զուխտ մ'գութան դաշտ կը բանի,
Զուլօ խաթուն հաց կը տանի,
Մին կը քելէ, մին կը կայնի,
Աչքով ունքով մարդ կը սպանի:
Մեր տուն ձեր տուն մօտիկ մօտիկ,
Դու կապել ես կարմիր գօտիկ,
Երթանք՝ քաղենք կանաչ խոտիկ
Տեսնենք՝ վի՞ր եարն է խորոտիկ:
Եկէ'ք երթանք գարի պոկենք,
Հայլի բերենք գլուխ կոկենք,
Երթանք՝ Զուլոյի երանը չոքենք,
Բալքեամ Զուլօն ընդեանց պոկենք
Մեր տուն ձեր տուն երես երես,
Ապրսպրեմ հայլիս բերես,
Արարիչ Աստուածդ սիրես,
Զուլոյիս անուն չաւիրես:
Մեր տան յեսին տուն մի կարաս,
Ձեր տան յեսին տուն մի կարաս,
Ամէն կարսի գինին եր խաս,
Ոսկէ գիւգիւմ՝ երծրթէ թաս,
Ամէն թասին պագ մը կ'իտաս:

(ՔՆԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷՋ 173—8)

ՊԱՐԵՐԳՆԵՐ

ԱԼԱՋԱ ՊԱՐ

Սասման կ'ելներ բարակ մուխ, Գելեջան,
Եարիկ մ'ունեինք Պուլանուխ, Մբրալէ,
Զարկեց մախճան, թալեց պուխ, Գելեջան,
Երես կարմիր, աչքեր թուխ, Մբրալէ:
Տրլեմ, տրլեմ սրնջարի
Ըմրա տրլեմ սրնջարի:

Նախբր գրնեն վար կ'բնենք,
Քոռ անծեղուն քար կ'բնենք
Իմ հեր քե աղջիկ չիտայ,
Ջահիլութիւն թարկ անենք:

Շաղ թափեր գետին հալեր,
Բոբիկ հետիկն է կորեր.
Առայ զհետիկն ու գացի,
Եարոջ դուռ հանգրռցուցի:

Կաքաւ կայներ վրբ քարին,
Կրտուց դրբեր քնարին.
Ես աղջիկ ենք բելլի ենք,
Նրշանլու ենք տելլի ենք:

Եարիկս ի բաղչեն եր քուն,
Պուրսայի բարձն եր գրլխուն,
Գացի, գացի հեռրցայ,
Բարձրբ գեղին մօտեցայ:

Գացի թ'առնենք թազա հաց,
Անտեր թուլան գիս էխած·
Փախայ էլայ վրբ քարին,
Հաւար արի իմ եարին:

Եարոջ դրռնով ընցայ ես,
Անձրեւ եկաւ, թացւայ ես.
Արեւ զարկաւ, թրփռայ ես,
Քանց կարմիր վարդ բացւայ ես:

Զեռնակայ բերդն եր փրլեր.
Եարիկս ի տակն եր էքներ.
Քրներ եր ու էրտքներ,
Խիալով եր, ա՜խ կ'եներ:

Բաղշոյ քաղաք ձորոյ մէջ,
Իմ եար գտայ քարի մէջ,
Ցար ե'րբ կենանք փախէ փախ,
Արի անենք առ ու փախ:

(ՀԱՄՈՎ.-ՀՈՏՈՎ.)

ՇՕՐՕՐ

Ամպ եր երկինք, հովն՝ անոյշ,
Եա'ր խորոտիկ, պագն՝ անոյշ:

Ամպեր երկինք կը լողեր,
Մանրիկ անձրեւ կը ցօղեր,
Եար վրր դրան կը դողեր,
Քրց նռան կութ կը շողեր:

Բարձրիկ Մարակթու սարեր,
Համբուր կ'ենեք քու քամեր,
Համբուր կ'ենեք քու քամեր,
Ղրսեթ կ'եներ զրդ եարեր:

Բարձրիկ Մարաթկու խաչեր,
Քուրդն զՀային կը կանչեր.
— Շուրջ ու բոլոր կանաչ եր —
Ղրսեթ կ'եներ սեւ աչեր:

(Ասիկա, ինչպէս նաեւ յաջորդող չորս պարերգները, առնուած են «ՍԱՍՈՒՆ» Տարեգրքէն: Էջ 70—75).

ԵՂՍՕ ՋԱՆ

Նաներ, նաներ, նաներ, նաներ,
Նաներ նաներ, Եղսօ ճան:

Ներքեւ մեր տան փուլ մը նռնի,

— Նաներ, նաներ, Եղսօ ճան —
Վերեւ ձեր տան բուլ մը նռնի,
— Նաներ, նաներ, Եղսօ ճան:

Երկու կաքաւ մէջ ձմրռնի,
— Նաներ, նաներ, Եղսօ ճան —
Մէկ կը թռնի, մէկ կը բռնի:

Ներքեւ մեր տան առու հաներ,
Վերեւ ձեր տան առու հաներ,
Շուրջ ու բոլոր ռեհան ցաներ,
Ըմ եար ու քում մէջ նշաներ:

Թէ չընք սիրէ, մեղօք հաներ:
Իմուն քրց քում է՛լ խորոտ եր.
Քրմնի ծոցեր շատ կղտոտ եր,
Ըմնի ծոցեր անուշ հոտ եր:

ՀԱ՛Յ ՆՈՒՊԱՐ

Սասնոյ սարեր՝ քահրուպար, հայ Նուպար
Ըմ պաժ քրմուն՝ պարանպար, հայ Նուպար:

Սասուն կ՚ելլեր բարակ ծուխ, հայ Նուպար:
Թողէ՛ զթանիր, սեպէ զպուխ, ըմ Նուպար,
Թողէ՛ զՀային, սիրէ զՔուրդ, ըմ Նուպար,
Թողէ՛ զբամպակ, վերցու զբուրդ, ըմ Նուպար:

Նուպար իջաւ խիարնոց, հայ Նուպար,
Քաղեց զխիար, լրցուց ծոց, հայ Նուպար,
Տարաւ ուր եարոջ քուրոջ, հայ Նուպար,
Տարաւ կ՚եներ գիրկ ու ծոց, հայ Նուպար:

Նուպար չոքէ օրոցին, հայ Նուպար,
Ծիծ կ՚իտեր գրկանոցին, հայ Նուպար,
Շող զըրկեր սրտանոցին, հայ Նուպար,
Մաներ Սուրբ Աստուածածին, հայ Նուպար:

ԿՈՐԱՆԻ

Ցորեն ըմ ցանէ, լօ՞, վերի արտի կող,
Աստուած անիծեր, լօ՞, զամալ գեղի հող,
Մէկ եար ենք սիրե, լօ՞, զեն լէ, կ՚ասեն, թո՛ղ:

Յորեն բմ ցանէ, լօ՞, ելեր էր պառկի,
Պզկունց ենք սիրե, լօ, չբնք խրմշի զարկի,
Պզկունց ենք սիրե, լօ, չբնք խրմշի թարկի:

Սապաթտան կ'ելլենք հրտ բարի լուսուն,
Եարիկն է նստե, լօ՞, վրբ ոսկի քուրսուն.
Ես հայրան կ'եղնենք, լօ՞, ուր պաժի կիսուն:

Քու մէյտան ճակատ լէ պագնելու տեղ էր,
Ես ու դուն մէկ շապիկ, փողպատ լէ նեղ էր,
Էն շունչ, որ շնչիս, բմ պրնի դեղ էր:

Եկեր էր մօտկցէ, — ճնճղկի բուն էր,—
Կու մանէր ճրագներ, կը վառէր,— սուն էր,—
Կ'երթենք դարիպութեն, սապապ լէ դուն էր:

ՇՕՐՕՐ

Ես Արշակն եմ Կոլավերցի,
Հինգ օր գացի Կոլեր մանցի:

Շորորա', Սալամ, շորորա'.
Տարտերս շատ են, զիս կ'օրորայ:

Կօլի բոլոր մանտբր ուռեր,
Արշակի մէր ճիկրբ ծուռ էր.
Վերեւս իշենք բարձր սարեր,
Ներքեւս իշենք մարմար քարեր.
Արշակն իր մօր մէկ ու ճարն էր:

Շորորա', Սալամ, շորորա'.
Լաթեր Արշակին կ'օրորայ:

Քամին եկաւ երան երան,
Գնաց հասաւ Մբշու բերան.
Մբշու հաւքեր թեւաւորան
Արշակենց տուն սեւաւորան:

Շորորա, Սալամ, շորորա,
Լաթեր Արշակին կ'օրորայ:

Ես Արշակն եմ պալայ կապով.
Չենք խեղդուէ տիկմէ հալով.
Ես խեղդուայ մէկ ձուկ ապով:

Ե.

ՍԻՐԱՅԻՆ ՊԱՐԳՕՏՆԵՐ

Ջուրն է էլը ռուբներ,
Գրող տանէ զպառուբներ,
Ջուրն է էլի ջաղցներ,
Աստուած պահէ զաղջկներ.
Ջուրն է էլի կորդեր,
Աստուած պահէ զխորդեր:
Կանանչ վարոց տղեկներ,
Կարմիր խնձոր աղջիկներ,
Թաս ու թէփսիք կնկտիք,
Ուտիք չուտիք կուբտիք:

Զընգռ մընգըռ իմ տամպուրէն,
Առայ ելայ քոշկ ու սարէն,
Ջուր ըմ խմի կարմիր կժնէն.
Պագ մը առայ եարոջ թշնէն,
Ձենսի թողի Գոզալ դարէն,
Խաբար ելաւ անուշ եարէն,
Զենի պիտի թալիմ քարէն:
Տնէն ելար էրի բէրի,
Քըզի կ'բսեն որբեւէրի,
Կրակ ընկի ջանսի կէրի:

ԹՌՆՈՔԻ ՊԱՐ

Որ չթռնայ զիտայ պար,
Ոտներ կոտրի քիսնայ քար.
Կըտրի ընտրայ ճար ու վար:
Լէն տուն ու բոլոր էրկէն,
Խորոտիկներ իմ գըրկէն,

Սուն ու գերան բար պիտեր,
Սրտով սիրով եար պիտեր:
Որ չթռնայ, զիտայ պար,
Ոտներ կոտրի էիսնայ էար:

Սարեն իջայ եկայ ցած,
Կզայ վերցի թաժա հաց,
Անտրի շուն զիս էխած,
Ընձի ի'նչ խածել պիտեր,
Ընձի գիրկ ու ծոց պիտեր:

Որ չթռնայ զիտայ պար,
Ոտներ կոտրի էիսնայ էար,
Զուն թալի սարեր լորխի,
Զըմ եարն ու էում չըմ փոխի,
Եարոջ սենջին չըմ կոխի.
Զուխտակ սարեր հովն ընկաւ.
Զուխտակ ճեյրան Ծովն ընկաւ,
Որ չթռնայ զիտայ պար,
Ոտներ կոտրի էիսնայ էար:

ՊԱՐԵՐԳ ՄՈՒՇԻ

ԲՈՒՌԸՄ ՈՍԿԻ

Բուռըմ ոսկի ես գտայ,
Էլ գեղի մեջ չմտայ,
Ելայ գացի հարսին տուն,
Իմ էեյֆ կ'իգեր վրր ըմնուն:

Կը ծիծղենէ, հա' կը ծիծղենէ,
Հա կը խաղենէ, հա կ'իջնենէ,
Դուռ ու երդիէ մեկ կ'իշենէ,
Որ աղջիկ մը ինձ նշնենէ:

Աստուած կ'իտայ շատ կ'իտայ,
Ռես աղջիկ ինծի կ'իտայ
Բուռըմ ոսկի ես ունիմ,
Համբի՞ց մունաթ կը էաշիմ:

Ոսկին կապեմ հուչէիս ջուդ,
Երեամ գնիմ բուռըմ թութ,
Ընտրով ըլլամ եարիս խութ,
Պագնիմ զընի լուս ու մութ:

Մեկ լէ իշիմ զինչ իշիմ,
Զոսկին գօտիս շաս կ'իշիմ.
Աղբեր, քոռնամ բան չրկայ,
Ոսկին կորաւ՝ թըլմըշայ:

Վայ բռես, քոբաք բռես,
Ըս ի՞նչ բան եկաւ վրես,
Ոսկին կորաւ սեւերես,
Քու աղջիկ չտեսաւ զիմ երես

Ռեսի աղջրկեն ես պրծայ,
Դառնամ հեմ լէ իմ եարին,
Աստուած վաս օր թըղ չիտայ,
Իմ խըսմաթ վըր չոր քարին:

Ոսկին գնաց՝ թը՛ղ երթայ,
Խորոտ եարուկս թըղ մնայ,
Երթամ իգամ իրանց տուն,
Իրկուն ու հարի լուսուն:

ՄԱՅՐԱՄ

Սարեր ձորեր ձուն կ'իգեր,
Մայրամ տանկին դուր կ'իգեր,
Հա Մայրամ, Մայրամ, Մայրամ,
Կանաչ ու կարմիր Մայրամ:

Մայրամ եկաւ խրլաթեն,
Կարմիր երես կը կաթեր,
Պագ մը տուր Աստծու խաթեր,
Կանաչ ու կարմիր Մայրամ:

Ցարդերտու սար խրճերով,
Մայրամ նըշխուն բրճերով,
Ցարդերտու սար հերկ ու եղ,
Մայրամ կը մընի հալուկ եղ:

Հարաւ քաֆուր ու քամին,
Ստանպոլայ ջուխտակ ամին,
Եկան զՄայրամ կը տանին:
Դէ Մայրամ, Մայրամ, Մայրամ,
Իմ ճան քու ճանին հայրան:

ԳՈՎԱՍԱՆՔ

Ջաղցի բեւեր պոճի է,
Աղջիկ տղին ճոգի է:

Ջաղցի դռներ տաճուկ է,
Խալամ վրայ խաճուկ է,
Աղջիկ տղուն մաճուկ է:

Ջաղցի բեւեր աւազ է,
Աղջիկ տղին մարազ է:

Ջաղցի բոլոր կամար է,
Աղջիկ տղին համար է:

Ջաղցի ծառեր ճարկըզի,
Պատռիս չըմ առնի գըզի:

ՓԱՓՈՒՒԻ

Հէլ հէլիլէ, հէլիլէ,
Հէլ հէլիլէ փափուռի:

Փափուռի շապիկ ըլլայ,
Փափուռ ճոսի դուռ՝ կ'իլայ.
Ճար հէլիլէ, եւլճ...

Ճարս տարաճ մըջ գեղին,
Դուռ դրացիէ կը ճեղին.
Ճար հէլիլէ, եւլճ...

Հեղին տարաճ մըջ գեղին,
Թափաճ խորդեր կը դիտեճ.
Ճար հէլիլէ, հէլիլէ,
Հէլ, հէլիլէ փափուռի:

Փափուռի շապիկ ըլլայ,
Փափուռ ճոսի դուռ՝ կ'իլայ
Իրէէ ամիս աշուճ էր,
Աղջկայ շապիկ ճախշուճ էր:
Հէլ, հէլիլէ եւայլճ...

ՄԷՄԶԱՐԷ

Մեմզարէ, հա, մեմզարէ:

Թունտիր վառիմ, փոշին հանիմ,
Էտ ի՞նչ խշիմ կնիկ մ'իմ ես:
Կուժը չառած ջուրի կ'երթամ,
Էտ ի՞նչ խշիմ կնիկ մ'եմ ես:

Խմոր չեղած հաց կ'եփեմ,
Էտ ի՞նչ խշիմ եւլն...
Գթոց չառած կաթ կը կթեմ,
Էտ ի՞նչ խշիմ եւլն...

Թունտիր վառիմ՝ ցան չկայ.
Փրլաւ կ'եփեմ՝ եղ չկայ,
Տոլմայ փաթիմ՝ թուփ չկայ.
Հա մեմզարէ, մեմզարէ:

Մեմզար գացի խիարնոց,
Խիար քոմեց լցեց ծոց.
Հա մեմզարէ, մեմզարէ:

Մեմզար գացի հերանց տուն,
Ե՞րբ միտք կ'իգայ դառնայ տուն,
Ճժեր մանցած ին անքուն.
Հա մեմզարէ, մեմզարէ:

ԳԵՂՋՈՒԿ ԵՐԳ

— Այբ, բեն, գիմով գովամ զաղջիկ,
Դա, եչ, գայով զարդրեմ զգլխիկ,
Է, բթ, թոյով թելնեմ զծամեր,
Ժէ, ինի, լիւնով լուամ զթշեր:
— Խէ, ծա, կենով զկանաչ մեզար,
Հօ, ձա, ղատով կապենք կամար,
Ճէ, մեն, յիով ճուղրմ վարդի,
Նու, շա, ոյով շարք մարգրտի:
— Չա, պէ, ջեով դնենք խօսկապ,
Ռա, սէ, վեվով ոսկի վզկապ,
Տիւն, րէ, ցոյով կապենք պսակ:
— Ե'ւն, եղնական լուս ու արեւ,
Օ'ն, օրհնական հազար բարեւ,
Ֆէ'ն, ու Ֆելէք Ֆարֆուռ Ֆնճան
Իգան բազմին ի մեր սեղան:

(1886-ին հաւաքուած)

Ե.

ԱՌԱԾՆԵՐ

Ասուած որ քոռ բնծղուն անկաջ էնէ,
Վարդեվառին ձուն կը դնէ:

Ասուած զսար կը տեսնայ, զձուն կը դնէ:

Ասուած երկու ձեռք է տուի,
Մէկով բաց, մէկով դիր:

Ասուած որ ձախէ, տար ծախէ:

Ասուած զմարդ նամարթին մուխթան չէնէ:

Ասուած դարտ տուեր, դարման լէ տուեր է:

Ասուած արժանաւորին կ'իտայ:

Ասուած որ տուեց, չրսէ. դու վի՞ր տղէն ես:

Ասուած մէկ, ուր սեղծած՝ հազար ու մէկ:

Բարակ, բարակ, քանց թունրի կողե՞րն
էլ բարակ:

Բան էրող՞ էղնէր՝ մկա փախեր էր մտի
մկան ծակ:

Բարեկամի հետ առուտուր մ'էնի,
կերուխում էրէ:

Բաղդաս սխտոր ծեծեն՝ հոտ մեր քիթ
պիտի առնի:

Բերանս է շող՝ քիթս ազուգայ,
Ինչ որ ասես, վրէս կ'իգայ:

Բերնով ուզեմ, ինչո՞վ ուտեմ:

Բան դրին փախաւ, հաց դրին հասաւ:

Գողն որ տնէն եղնի, եզն երդիքէն
կ'ելնայ:

Գոդութիւն չածէ զարքայութիւն:

Գռոտ էծ աղբրի ակնէն ջուր կը խմէ:

Գեղ կայնի, գերան կը կոտրի:

Գլորաւ խուփ՝ գտաւ զպուտուկ:

Գլուխս ալրոտ տեսար, ջաղցպա՞ն գիտցար:

Գող՝ սիրտ դող:

Գիտուն աղուես երկու ոտքով կ'ընկնայ
տոմբք:

Գողն ի՞նչ կ'ուզէ — մութ գիշեր:

Գնաց պագեց, գնաց պագեց,
Քոռ վարդապետի ձեռքը պագեց:

Գաւառցին թաւ դրեց իծու բերան,
Ու դարձաւ զպոչտակ տնտղեց թէ էծ
խլաւցա՞ւ:

Դատան խոզեր, կերան բոզեր:

Դատաւորին աչք չկայ, ականջ կայ:

Դուրս քհանայ՝ ներս սատանայ:

Դէվէն հեծեր ես, կուզէ կուզ
կը փախնես:

Դհոլ քում, գոպալ քում,
Քանի կրնաս՝ զա'րկ հա զա'րկ:

Երեխին բան տուր ու գնա յեսեւ:

Ես աղա, դու աղա,
Մեր բնաղուն ո՞ր կ'աղայ:

Եզն որ ընկնայ, դանակ կը շատնայ:

Զողորդ խօսք ճժուց ու սարխոշից իմցիր:

Զոտով կերէք, անոտք մեր ծառէն է:

Զոքանջն ու փեսէն, վա՜յ չթթուի քասէն:

Էն մալն որ իր տիրոջ չնմանի,
Եան գտածուրիկ է, եան գողածուրիկ:

Էշն ի՞նչ գինայ զգէշ:

Էշ, կ'ըսեն, եօթ լող գինայ,
Բրլէ գետի մօտ զրմէն կը մոռնայ:

Էն տարին որ մեզի կտաւատ շատ գայ,
Իշու պոչիկն էլ լուս կ'իտայ:

Ն գինայ մրջ լոշին հալուայ կայ:

Ընչիկ ունիմ, պնչիկ ունիմ,
Իսկի բանէ խաբար չունիմ:

Ընձնէ ՝ էլի՝ լող կը սովրցու:

Ըսած է առուտուր, չըսած՝ առուկուլ:

Ըսելն ու էնել՝ իրարու աղբէր են:
Ըսելու մէջն ու էնելուն՝ սար ու ձոր կայ:

Ընձի չհաւատայ, իմ էշուն կը հաւատայ·

Թագաւորի քասէն էլ ճանճ կ'ընկնայ:

Թունդիր չկայ ցան ու փոշի,
Գլուխ կապեր է թուխ փուշի:

Թողեց զաւետրան՝ առաւ զտամբուրեն:

Թունդիր եկեղեցի է:

Թէ խաչն իմն է՝ զօրութեն ես գինամ:

Ժողովուրդ քնած առուծ է,
Որ զարթաւ էլ չքնի:

Ժամկոչին ժամ կանչել մը պիտի:

Իմալ շիլն յԱստուած՝
Աստուածն ի շիլ (կ'աչքէ):

Իրան շինող՝ ուրիշին քարոզող:

Լամկու ճան ճուկ է (քրդու բան յաջող է):

Լիք գացիր, դարտակ եկար:

Լեզուն մէկ կը խօսայ, ճացն երկուս:

Խաչն եկաւ՝ դեւ խափանաւ:

Խրատ խեւին ի՞նչ էնէ,
Սապոն սեւին ի՞նչ էնէ:

Խոտորնակին՝ խոտորնակ:

Ծռու աղուն՝ Աստուած կ'աղայ:

Ծուռ ակօս մեծ եզնէն է:

Ծառ չկայ որ քամի չառնէ
(այսինքն մարդ չկայ որ չմեղանչէ):

Կատուն ինչքան բարձրէն թալին,
վրր ուր թաթերուն կ'ընկնայ:

Կատուին բսին. հէ՞րդ է լաւ քէ մէրդ.
բսեց. ճաօ՜, ճաօ՜ (ոչ այս ոչ այն):

Կակուղ լեզուն զօձ ծկէն կը հանէ:

Կռակն ու բամպակ մբս իրար չբն ապրի:

Հեռանայ աչէիցդ՝ օսարանայ սրտիցդ:

Հէրանց տան ասեղ որ չեղնի՝ չկրնայ կարէ:

Հարի չնմանին, չխնամին:

Հաց դրած՝ բանն անիծած:

Ձուկն ի ծով պազար չեն հնէ:

Ձեռ ձեռաց կ'ուզէ:

Ձիաւորին հասի, ոտաւորը ետ մօտն է

Ղուկաս գինայ գիր խիաս (հաշիւ)
(ամէն մարդ իր հաշիւը գիտէ):

Ճրագն ուր տակ լուս չիտար:

Ճրագի առջեւ չախմախ չեն զարկի:

Ճաշ տեսաւ՝ խաչանչէն մոռցաւ:

Մարդախաբ՝ աստուածախաբ:

Մարդ մարդու խոհանայ,
Մարդ մարդու աստանայ:

Ցեցին խաղողքեն
Ծածկեց զառջին անառակութեն:

Յօրէ տղայ, յօրէ աբօ, յէրդ քում չէ
Խօ՞ յէրդաման քումն է:

Յօր ջոջութեն՝ առակութեն:

Նեղ տեղ՝ մարդ իր մամու սիրողին
աբօ կ'ըսէ:

Նստցում գոգս որ ճեպկէ զմօրուքս:

Շուն կը հաջայ, քարւան կ'ընցնայ:

Շէն անուն վրբ աւեր քաղքներուն:

Շնէն շուն կ'եղնի:

Ոչ մարդանման, ոչ մարդահաւան:

Ո՞ն է տեսի, ո՞ն է լսի,
որ չոր քարէն ոսկի բուսի:

Ուրբաթ քընց շաբաթ շուտ եկաւ:

Չտեսեր էր պատէն ի կախ, տեսաւ ճակտէն
ի կախ:

Չար բարուն հակառ է:
Չուտողաց մալ, ուտողաց հալալ:

Պանրի տիկ շան է թասլիմ էրած:

Ջաղացն է կորէ, ջախջախ կը գաշէ:

Ջուր որ տեղ մը շատ մնաց՝ կը հոտի:
Ջոջի ըսած, պզտկի լսած.

Զ.

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

1. Կարմիր պուտուկ վրր դարին,
Աչքով կ'ենեւ թաթարին:
(բազուկ, ճակնդեղ)

2. Մութ փողան,
Էրկեն սողան,
Սարկաւագներ մեջ կը դողան:
(գիւղական փականմ)

3. Քըսթ յոտա,
Քըսթ յոնա,
Խռովի նստի յոնա:
(աւել)

4. Հաւք մ'իջաւ երկնուց,
Ոսկէ լական էր կտուց.
Հա էրեց, հու էրեց,
Եօթ բան, աշխար չթողեց:

5. Վերեւ հով,
Գետին ծով,
Ցաւեց քով
Բերեց կով:
(Ադամ եւ Եւան)

6. Նստիմ հով,
Կթիմ կով,
Զմբիկ զարկիմ պատիմ ծով:
(կարկուտ)

7. Փեսէ օրոց, քարէ տղայ,
Քանի զարկեմ կը վզվզայ:
(տամպուրան)

8. Կեռ մանկզոն.
Հարի Տրապիզոն:
(ծիածան)

9. Էս տեղեն չուր ի Վան,
Քառսուն կոտիկ կործման:
(սունկ)

10. Զու կ'ածայ, հաւ չէ,
Կը խփխփայ՝ կաքաւ չէ,
Կ'արածայ՝ ոչխար չէ:
(կրիայ)

Է.

ԱՌԱԿ

ԳԱՅԼՆ ՈՒ ԱՌԻՒԾԸ

Գելն անօթցաւ, գնաց գտաւ զառուծ, որ եղնեն աղբեր, մեկ տեղ նեճիրութեն (որսորդութիւն) ենեն, ապրեն:

Գացին մրտ ձիու նախիր. առուծն բսեց.—Գէ՛լ աղբեր, դու կանի ականջ երէ, տե՛ս թէ ինչ կ՚ենիմ, ու ինչ որ կը հարցում քրզնէ՝ դու զպատասխանին տուր:— Շատ աղեկ, բսեց գել:

Առուծ գնաց ու եկաւ, գնաց ու եկաւ՝ ու կանաւ հարցուց գիլուց,

«Գել աղբեր, իմ մազեր գժկցե՞ր է» (ցցուիլ):

— Գժկցեր է, բսեց գել:

«Իմ աչքեր արնխռնե՞ր է»:

— Արնխռներ է:

«Իմ պոչ կեռե՞ր է, եկի վրբ իմ ճակտին:

— Հա՛, կեռեր է, ու զճակատ լէ յընցեր է:

«Իմ պոչի տակ լէ կը թալէ՞»:

— Հա՛, գումբս (շատ) կը թալէ:

Էլմա՛ն գնաց ու եկաւ, գնաց ու եկաւ ու զա՞րկ ի ձիու մը փոր. հրտ զարկելուն՝ զձին երեց երկու տապակ, կափան վրեն, կուշտ մը կերան ու ելան գացին:

Ոլոր օր գելն բսեց. Առուծ աղբեր, իդ հեղ եմ դօրն է (հերթ)· պէտ է ես ձի մը սպանիմ:— Շատ աղեկ, բսեց առուծ:

Գել գնաց ու եկաւ, գնաց ու եկաւ՝ ու հարցուց առուծից.

«Առուծ աղբեր, իմ մազեր գժկցե՞ր է»:

— Չէ, բսեց առուծ:

«Եա՛, բսէ գժկցե՛ր է»:

— Հայդէ, քու խաթրի համար կ՚բսեմ գժկցեր է:

«Իմ աչքեր արնխռնե՞ր է»:

— Չէ:

«Ուա՛հ, բսէ՛ արնխռներ է»:

— Թրդ հրմալ եղնի, արնխռներ է:

«Իմ պոչ կեռե՞ր է, եկի վրբ իմ ճակտին»:

— Չէ:

«Տօ՛ հրմալ մ՚բսի, յե՞հ, բսէ կեռեր է»:

— Կեռեր է:

«Իմ պոչ տակ լէ կը թալէ՞»:

— Չէ:

«Հայ հօ՞, բսէ՛ կը թալէ, տնաւեր»:

— Կը թալէ, գել աղբեր:

Գել գնաց ու եկաւ, գնաց ու եկաւ՝ ու զա՞րկ ի ձիու մը փոր. ձին աղեկ չուֆթէ (աքացի) մը յիջուց (իջեցուց) գիլու ճակտին, աչքեր թռան եկան ի դուրս: Առուծ մօտեցաւ գիլուն ու բսեց,— «Գել աղբէր, նո՞ր քու մազեր գժկցեր է, քու աչքեր արբխռներ է, քու պոչ կեռեր է, եկի վրր քու ճակտին, ու քու պոչ տակ լէ կր թալէ»:

ԱՆԷԾՔ

Անիծեմ ունենաս,
Խրպիս ու գոդենաս,
Բեռ բեռ ցաւերու տիրանաս,
Ելնաս հաւեն,
Ջրլրթաս (իյնաս) խրժխրժման թաւեն,
Չբրծնաս քու մարդու ցաւեն:
Գետին բոց եղնի,
Քու ոտքերու տակ եղնի,
Քու բրսխ աղուեսի պառեկին եղնի:

ԽՈՐՈՏԻԿ

(Սասնոյ բարբառով)

Խորոտիկ, օսկի գնտիկ,
Դու զաղջիկ իտաս ինծիկ:
Բարձր Մարաթկի սարեր,
Ամուր կուլեն իւր քարեր,
Խսմեթ եներ իւր եարեր:
Հընչի ե՞րբ բսինք զեռ բան,
Իջնենք պաղչան ու սայրան,
Քաղինք զեռ մանտրիկ ռեհան,
Տարինք դրինք խորբսթան,
Եղաւ սեւ օձի նրման,

Խաբեց զԱդամ ու զԵւան,
Հանեց դրախտեն անարժան:
Ելաւ ուրբ Հրլպու սարուն,
Կուլեր զաշուն ու զգարուն:
Բարձր Մարաթկի խաչեր,
Շուրջ ու բոլոր կանաչ եր.
Աշխարհք երկիր կ'աղաչեր,
Խսմեթ ըներ սեւ աչեր:
Շուն շանորդի քոլոսով,
Քու բան ի՞նչ եր մեր դռնով.
Կ'ելեմ ըսեմ մեծօրաց,
Ինջնին զարկուն խանջարով:
Զարկին խորունկ ու զարկին,
Սարեց ելաւ սեւ արուն:
Եարն եր գնաց ջուր մերուն,
Լցեց մեջ իւր կժերուն,
Թալեց ուրբ իւր թեւերուն,
Թափաւ ուրբ իւր փոթերուն,
Լցուաւ մեջ իւր սոլերուն,
Շարի շամամ ծծերուն:
Երցու աղջիկ մեր դռկից.
Բուռ մը չամիչ կրկմից,
Պագ մը խաբեց չտուեց:
Ես գացի Մշու դիմաց,
Տեսայ դռներ կիսաբաց.
Մտայ կ'առնեք թաժե հաց.
Անտեր շունեն մնացած
Բերան բացեց զիս խածներ.
Ընծի ի՞նչ խածիլ պիտեր:
Ընծի գիրկ ծոցքը պիտեր:
Դիման Մշու գացեր իմ,
Լաշփետ Մշեն բերեր իմ,
Զարկամ վրան թալեր իմ,
Եարի դռնեն ընցեր իմ,
Փեշտիմալ գօտեն փրցեր իմ,
Սեւ աչուրներ սրբեր իմ:

(Հ. Աճառեան, ՀԱԵ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, 1911, էջ 128—9):

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Ստիպուած ենք այսքանով փակել Տարօնի ժողովրդական բանահիւսութեան գլուխը՝ դուրս թողլով հարիւրէ աւելի հաւաքուած երգեր, առակներ եւ այլ ստեղծագործութիւններ: Պատմական նիւթերու ընդարձակ կալուածը մեզի կը հարկադրէ ընել այս սեղմումը: Սակայն պարտք կը զգանք յայտնելու թէ ատոնք արդէն հրատարակուած են Ազգագրական Հանդէսի եւ այլ հաւաքածոներուն մէջ եւ կը մնան անկորուստ:

Տարօնի բանահիւսութեան, բարքերու եւ սովորութիւններու մասին ընթերցողները լրիւ գաղափար մը կրնան ունենալ դիմելով Ազգագրական Հանդէսի Ե. եւ Զ. հատորներուն, ուր ԲԵՆՍԷ ստորագրութեամբ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը կայ Պուլանուխի գաւառի մասին: Նոյնպէս կարելի է օգտուիլ Անդրանիկ Սայեանի Հայրենիք ամսագրին մէջ տպուած յուշերէն: Երգերու հաւաքածոներէն կարելի է յիշատակել Արիստ. Վրդ. Սեդրակեանի Քնար Մշեցոց եւ Վանեցոց (Վաղարշապատ, 1874), Քնար Հայկական (Մոսկուա, 1864), Վարդան Պետոյեանի Սասունի Բարբառը, Արտաշէս Տ. Խաչատուրեանի Տարօն երգերու հաւաքածոն:

Ժողովրդական դիւցազնավէպէն հատուած մը չդրինք հոս, նկատի ունենալով որ տարբերակներու երեք մեծ հատորները, ինչպէս նաեւ ամբողջական եւ լրիւ պատումը հրատարակուած են արդէն ծանօթ գրքերով: Հոս կարելի է շեշտել թէ Տարօնի ժողովրդական բանահիւսութեան ամենէն հարուստ ճիւղը դիւցազներգութիւնն է: Սասունցի Դաւիթի առաջին տարբերակի գիւտը կը պատկանի Գ. Վրդ. Սրուանձտեանցին, որ Մշոյ դաշտի Առնիստ գիւղի երեսփոխան Կրպոյի պատումը գրի կ՚առնէ 1873-ին եւ 1874-ին կը տպէ Գրոց եւ Բրոցին մէջ:

Հարուստ այդ ստեղծագործութիւնները լեզուական եւ գրական կարեւորութեամբ ներկայացնելը առանձին աշխատասիրութեան մը կը կարօտի:

ՎԵՐՋ Ա. ԳՐՔԻ

Բ.

ԳԻՐՔ

ՄԱՍՆ Ա.

ԴԻՒՑԱԶՆԱՊԱՏՈՒՄ

(1880—1908-Ի ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ)

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԻԹԸ

ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՏԱՐՕՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒՄ

Ներածում մը, փոքրիկ յառաջաբան մը անհրաժեշտ է Տարօնի ցնցող յեղափոխութեան անցնելէ առաջ։ Այս ներածումը, սակայն, սովորական յառաջաբաններէն տարբեր պիտի ըլլայ, որովհետեւ նախորդ գիրքը իր բազմաթիւ մասերով և 500-է աւելի էջերով ընդարձակ յառաջաբան մըն է Տարօնի դիւցազնական շարժումներուն։

Իրօք, նախորդ էջերուն մէջ, հարիւր յիսուն տարուան պատմութիւն մը քննուած է։ Պատմական դէպքերու տրամաբանական զարգացումը կը դիմէր դէպի Հայոց ազատագրական շարժումը։

Պատճառներ պիտի փնտռե՞նք։

Առատութեամբ կրնանք գտնել նախորդ 500 էջերուն մէջ։ Հարբստահարութեանց նուիրուած մասը, որ շատ փոքրիկ պատկերացումն է այն ահռելի բռնութիւններուն, որոնց ենթակայ էր հայ ժողովուրդը, բաւական է արդարացնելու հայկական բողոքները, բարենորոգմանց հետապնդումը, Երկաթէ Շերեփի քարոզը, և վերջապէս մարտական այն աննման խոյանքները, զոր հայ յեղափոխութիւնը ունեցաւ յանուն հայ ժողովուրդի ազատութեան։

Եղան ոմանք (կրնանք յիշել պատմաբան Լէօի անունը) ու կան այսօր ալ մտաւորականներ, որոնք խորաթափանց ըմբռնում մը չունին Հայոց յեղափոխական շարժումներու մասին։ Ոմանք կ՚ենթադրեն թէ Ռուսաստանէն կամ Կովկասէն բռնկուած կայծ մըն էր որ յեղափոխական հրդեհի վերածուեցաւ։ Ուրիշները հայկական շարժումները եւրոպական պետութիւններու թելադրանքի արդիւնքը կը նկատեն։ Սակայն պատմական դէպքերուն ծանօթ ամէն բանիմաց մարդ անվերապահօրէն պիտի հաստատէ թէ Հայկական Հարցը ծնունդ առաւ հայ ժողովուրդի ապրած դաժան պայմաններէն և հայկական բողոքը և ապա զինական կռիւը առաջ եկան այն անորակելի բռնութիւններէն, որոնց ինչպէ՞ս կը հանդուրժէր հայ ժողովուրդը՝ կը մնայ անըմբռնելի։ Ըմբռնելի կը դառնայ մասամբ, եթէ նկատի առնենք որ Հայը անզէն և նիւթապէս տկարացած հաւաքականութիւն մըն էր։ Քանի մը լեռնաշխարհները բացառութիւն էին այդ ստրկացած երկրին մէջ։

Պետրոս եպիսկ. Աւրանցիի (Տարօնի առաջնորդ 1828—1850) պայքարը քրտական փաչայութեան դէմ առաջին խաղաղ ապստամբութիւն

մըն է։ Անոր ջանքերով քրտական զանգուածները հեռացան Մշոյ Դաշտէն և ղըշլաղի դրութիւնը վերցուեցաւ։ Այս երեւոյթները նոյնիսկ ըմբոստ Ալեքսանը Կեմիկ գիւղէն դուրս բերին, որ զէնքի դիմեց և մէկ հարուածով թշնամին գետին տապալեց։«Վույ Ալեքսան» երգը նոյն օրերէն կը մնայ։

1840-ական թուականներուն Տարօնի առաջնորդ Աւրանցին Ալատին Փաշայի տան վերջին ներկայացուցչին դէմ կը ծառանար և անոր կը յայտարարէր.— «Կա՛մ դուք պիտի հեռանաք այս երկրեն եւ կա՛մ մենք։ Այլեւս իրարու հետ չենք կրնար ապրիլ»...

1850-ին Շարիֆ Փաշան (Ալատինի տունէն) կ՚աքսորուէր Մուշէն և փաշայութիւնը կը վերնար Տարօնի աշխարհէն։ Երեք հարիւր տարիներու քրտական տիրապետութիւնն էր որ կ՚անհետանար իր բռնութիւններով և քմահաճ թագաւորութեամբ։ Կարելի՞ է հարցնել թէ այս շարժումները որո՛ւ թելադրանքովն էր որ տեղի կ՚ունենային։ Այս գրքի ընթերցողը նախորդ էջերուն մէջ բազմաթիւ փաստերով ի վիճակի կ՚ըլլայ հաստատելու թէ այդ բոլորը հայկական նահանգներու ապրած կացութենէն կը բխէին, և համահայկական բնոյթ ունէին։ Մատթէոս պատրիարքը, Պոլսոյ մէջ, կանգնած էր այդ շարժման գլուխը։

1850-ական թուականներուն Ռուսաստանի և Կովկասի Հայութիւնը ոչ մէկ մտածում ունէր ազգային ազատագրական շարժման մասին։ Ռուսաստանի թեւարկութեան տակ, արեւելեան Հայութիւնը նուիրուած էր իր տնտեսական բարօր կեանքին։

1860-էն յետոյ, Ազգ. Սահմանադրութեան հռչակումը, Խրիմեան Հայրիկի գործունէութիւնը Տարօնի շրջանին մէջ, բողոքներու կազմակերպումը հարստահարութեանց դէմ, «Միութիւն ի փրկութիւն» առաջին գաղտնի կազմակերպութիւնը Վանի մէջ, հայկական նահանգներու ոգորումներն ու ճիչերը, զէնքի խնդրանքը դեռ 1871 թուականներէն սկսեալ, արթնցուցին Կովկասի և Ռուսաստանի հայ ժողովուրդի ազգային զգացումները և անոր ուշադրութիւնը դարձուցին դէպի Թրքահայութեան մէջ խմորուող շարժումները։

Հայ ժողովուրդը զէնքէ զուրկ էր և չէր կրնար իր սեփական ուժերով դիմել ինքնապաշտպանութեան, այլապէս ազատագրական յեղափոխութիւնը պիտի սկսէր 1850-ին, երբ օսմանեան կայսրութեան բանակները կը խորտակէին քրտական իշխանապետութիւնները։

Ճիշդ է թէ հայ ժողովուրդը հայկական նահանգներուն մէջ նիւթապէս ճնշուած, կրթականապէս շատ ետ մնացած էր և զուրկ էր մարտական ուժերէ, բայց անոր ձգտումը ազատագրուելու, նախ՝ քրտական փաշայութիւններէն, ապա՝ Թրքական տիրապետութենէն՝ իր կեանքի իրական պայմաններէն կը բխէր։ Հայ ժողովուրդի ճնշիչ մեծամասնութիւնը, մինչեւ 1850 թուականը, իր յոյսը դրած էր օսմանեան կայսրութեան միջամտութեան վրայ, ազատուելու քրտական երեք հարիւր տարուան քմահաճ բռնակալութենէն։ Թրքական կառավարութեան ձեռք առած զինուորական գործողութիւնները 1836—1850 թուականնե-

բուն, այնքա՞ն յուսադրիչ էին, որ Մատթէոս պատրիարքը իր կոնդակով Հայաստանի ազատութիւնը կ'աւետէր հայ ժողովուրդին։

Հայ ժողովուրդը Վասպուրականի և Տարօնի մէջ պատրաստ չէր զինու զօրութեամբ քրտական իշխանապետութեանց տեղը բռնելու։ Թրքական իշխանութիւնները հետզհետէ ամրացան այդ վայրերուն մէջ, սակայն հարստահարութիւնները շարունակուեցան։ Հայ ղեկավար շրջանակները բողոքներով և դժգոհութեան ցոյցերով աշխատեցան բարեկարգութիւններ ձեռք բերել։ Թանզիմաթէն (1839) մինչեւ 1877-ի ռուսթրքական պատերազմը հայ ժողովուրդը հաւատարիմ մնալով օսմանեան կայսրութեան և օժանդակելով անոր կառավարական կառոյցին, կը յուսար բարեկարգ Հայաստան մը տեսնել։ Բայց դառն իրականութիւնը ցոյց տուաւ որ, այդ միջավայրին մէջ, առանց զէնքի՝ իրաւունքը ոտնակոխ կ'ըլլար։ Ու այդ վերջնական հիասթափութիւններէն կ'առաջանար Երկաթէ Շերեփի մարտական մտածումը։ Հայը կը դիմէր զէնքի, ուսումի և կազմակերպութեան՝ իր տարրական իրաւունքները պաշտպանելու համար։

Պատմական ճշմարտութեան դէմ կը գործեն այն վայրերանները, որոնք յուսալքուած արիւնալի հարուածներէն, դուրսէն թելադրուած արարք մը կը նկատեն հայ յեղափոխութիւնը և զայն նախորդող շարժումները։ Հայ կեանքին և հայկական նահանգներու անցեալ երկուերեք հարիւր տարիներու ստրկական վիճակէն անտեղեակ մտաւորականներն են, որ ժամանակակից դառնութիւններէն շլմորած՝ հայ ժողովուրդի ազատատենչ խոյանքները կը քննադատեն։ Հայ ժողովուրդը ուշացաւ քաղաքական բեմին վրայ, բայց հետեւեցաւ իր ճակատագրին, արիւնլուայ եղաւ, բայց ամօթալի ստրկութենէն ազատատենչ ու կորովի ազգի մը դիրքին բարձրացաւ։

Պալքանեան ազգերու ազատագրական շարժումները, Ռուսաստանի պատերազմները Թուրքիոյ դէմ, եւրոպական պետութիւններու միջամտութիւնները անշուշտ քաղաքական մթնոլորտ մը ստեղծած էին, յոյսեր ներշնչած էին՝ ազատագրուելու ոգին բարձրացնելով։ Բայց ատոնք բաւարար պատճառներ չէին, որ հայ ժողովուրդը զէնքի դիմէր, եթէ տեղական պայմանները և անտանելի բռնութիւնները չհարկադրէին։

Հայ ժողովուրդը կը մահանար։

Ու նախընտրեց զէնքով մահանալ, ամէնօրեայ հարուածներուն տակ, կամ ազատիլ։

Պատմական դէպքերը, զոր մենք թուեցինք նախորդ ընդարձակ գլուխներուն մէջ, այդ իրողութեան ապացոյցներն են։ Հայ ժողովուրդի ազատագրական շարժումները հարազատ արտայայտութիւններն էին իր դառն կեանքին։ Նոյնիսկ կրնանք ըսել թէ ուշացած էր պոռթկումը, երբ նկատի կ'առնենք անօրինակ բռնութիւններն ու հարստահարութիւնները, որոնց ենթակայ էր մեր ժողովուրդը։ Հետեւաբար, պատմական իրողութեանց անհամապատասխան և անվաւեր կը գտնենք այն անտեղի պնդումները թէ Հայերը Ռուսերու դրդումով շարժեցան, թէ՝

Եւրոպան հայ ժողովուրդը խաբեց, թէ քաղաքագէտ մարդ չունէինք և երազներու ետեւէն վազեցինք: Հայ ժողովուրդի ազատագրական առնչանքները և այդ նպատակին ձգտող գործերը ազգային արժանապատուութեան, կորովին և ազատասիրութեան յայտարար նշաններն էին, որոնցմով ժողովուրդ մը հպարտ պիտի ըլլայ, եթէ ապրելու կոչուած ժողովուրդ մըն է:

Հայ ժողովուրդը, հակառակ անչափելի կորուստներուն և փշրիացնող բռնութիւններուն, պատմութեան բեմին վրայ մնաց և ցարդ կը շարունակէ իր գոյութեան պայքարը: Մահուան դատապարտուած ազգերը այդ ներքին կրակը չունին և լռելեայն կ'անհետին պատմութեան բեմէն:

Անշուշտ հայ ժողովուրդը դառնութիւններ և հիասթափութիւններ ունեցաւ Ռուսաստանէն, Եւրոպայէն, քաղաքակիրթ աշխարհէն, սակայն այդ դառն իրողութիւնները մեծ ազգերու և պետութիւններու չհատգիտական քաղաքական ուղղութեան պիտի վերագրուին և չեն կրնար նսեմացնել հայ ժողովուրդի ազատասիրութ ճիգերն ու պոռթկումները: Հայ պատմաբանը այս երկու երեւոյթները իրարու հետ չփոթելու իրաւունք չունի:

Այս քանի մը նկատողութիւններէն զատ, ներածման այս բաժնին մէջ կ'ուզենք ընդգծել խիստ կարեւոր պարագայ մը, որ հետագայ փոթորկալի դէպքերու և չարժումներու ընթացքին, կարմիր թելի պէս կ'անցնի Հայոց ազատագրական պատմութեան մէջէն: Հայկական յեղափոխական լայնածաւալ գործունեութեան բուն կեդրոնը Տարօնի աշխարհը կը դառնայ: Դէպքերն ու չարժումները բազմաթիւ են և բազմապիսի միջավայրերուն մէջ անոնց արձագանգը կը լսուի: Սակայն միջնաբերդը, որուն յառած են բոլորի աչքերը, Տարօնի աշխարհն է: Ազգային ճիգերը, լարուած մտածողութիւնը և մարտական կորովը ուղղուած են դէպի այդ միջնաբերդը:

Տարօնի աշխարհի այդ բացառիկ դիրքը մասնաւորելով ո՛չ Տարօնը գովելու և ոչ ալ հայկական միւս նահանգները նսեմացնելու ձգտումն ունինք: Այլ պատմական բացայայտ իրողութիւնը կ'ուզենք լուսաւորել, ասկի ճշդրիտ ըմբռնելու համար ազատագրական չարժման բոլոր փուլերը:

Պատահական երեւոյթ էր, թէ՝ քմահաճ կարգադրութիւններու և անակնկալ դէպքերու հետեւանք՝ որ Տարօնի աշխարհը դարձաւ Հայ Յեղափոխութեան սիւտական թատերաբեմը:

Ո՛չ պատահական երեւոյթ է և ոչ ալ անակնկալ դէպքերու արդիւնք, այլ Տարօնի աշխարհագրական դիրքը, Տարօնի ժողովուրդի հոծութիւնը և մարտական նկարագիրը վճռական դեր կատարեցին պատմական այսպիսի առաքելութիւն մը առնձնելու:

Հայկական նահանգներէն ոչ մէկը այն լեռնային և դաշտային ամբողջութիւնն ունէր, ինչ որ ունէր Տարօնը: Ոչ մէկ նահանգ ունէր համեմատաբար այն հոծ հայութիւնը, ինչ որ ունէր Տարօնը: Եւ ոչ

մէկ շրջան կրցած էր նուազագոյն չափով պահել զէնքի ու զրահի հաւատքը, որքան Տարօնի շրջանը։ Այս երեք ազդակները վճռական դեր կը կատարիէին։

Եթէ հարիւր յիսուն տարի ետ երթանք, պիտի տեսնենք, որ Տարօնը իր Ս Կարապետով և Յովնան եպիսկոպոսով 1760-ական թուականներուն հայկական ազատագրութեան դրօշակիրն է և իր ետեւէն կը տանի միւս նահանգներու պատասխանատու ազգային, եկեղեցական և աշխարհիկ իշխանութիւնները։ Այդ պատմական դէպքերուն ընթերցողները արդէն ծանօթացան մեր նախորդ էջերէն։ Տարօնը այդ թուականներէն սկսեալ, ազգային ազատութեան վերականգնումի գաղափարականն ունէր։

Մամիկոնեան քաջակորով սպարապետներու աւանդութիւնները, Սասունցի Դաւիթի դիւցազնավէպի հեքիաթային պատումները, ժողովուրդի ըմբոստ նկարագիրը կը նպաստէին արծարծելու ազատութեան մարած խարոյկը։ Այդ միջավայրը տուիքներ ունէր յուսալի ապագայի մը համար։

Պատահական երեւոյթ մը չէր Մկրտիչ վրդ. Խրիմեանի մուտքը Տարօնի աշխարհին մէջ, այսօրուան թուականէն հարիւր տարի առաջ։ Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը և Տարօնի առաջնորդութիւնը կը նշանակէր Յովնան եպիսկոպոսի ճամբան բռնել, ճամբայ մը, որուն հեռաւոր հորիզոնին վրայ Հայոց ազատութեան վարդաչող արշալոյսը կը նշմարուէր։

Խրիմեան գիտէր թէ ո՛ւր կ՚երթայ։ Այդ գիտակցութեամբ Վարագի տպարանը կը փոխադրէր Մշոյ Ս. Կարապետ և իր հետ կը բերէր իր ամենէն ընդունակ աշակերտները որպէս գործակից։ Հայ ժողովուրդի մտաւոր զարթօնքի առաջին դէմքերէն էր Մկրտիչ վրդ. Խրիմեան, հայկական նահանգներուն և ժողովուրդին ծանօթ։ Մտաւոր զարթօնքին հետ քաղաքական ազատութեան զարթում մըն ալ կ՚ունենար այս գաւառացի վարդապետը և իր գործունէութեան միջավայրը կ՚ընտրէր Տարօնի աշխարհը, ուր հասնելուն պէս կը դառնար ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿը։ Տարօնի ժողովուրդն էր որ այդ տիտղոսը անոր կու տար, համահայկական քաղաքական մեծ դէմք մը դարձնելով վարդապետը, որ պիտի երթար բազմելու պատրիարքական աթոռին՝ Հայաստանի բողոքները արծարծելու և բարենորոգումներու խնդիրը ամէնօրեայ մտահոգութեան հարց մը դարձնելու Պոլսոյ մէջ։

Պատահական ընտրութիւն մը չէր Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքութիւնը։ 1869-ին Պոլիս նստող երեւելիները ուզեցին որ Հայաստանը իր մտահոգութիւններով փոխադրուի Պոլիս, Ազգային Ժողովին մէջ։ Տարօնի Հայրիկը հայկական նահանգներու բաբախուն կեդրոնէն, սիրտէն էր որ կու գար։

Աւելի մօտիկ ժամանակներուն մշակութային և մտաւոր վերածնունդի աշխատանքներն ալ կ՚ուղղուէին դէպի Տարօն։ 1879-ին հազիւ նոր կազմուած Միացեալ Ընկերութիւնը Կեդրոնական Վարժարանը

կը բանայ Մուշ քաղաքին մէջ և Տարօնի զանազան շրջաններուն մէջ կը հաստատէ տիպար նախակրթարաններ։ Պոլսէն մինչեւ Տարօն կամուրջ ձգող մտաւորականներն ու ազգայինները մեծ յոյսեր կապած էին Տարօնին ու իրենց զոհողութեանց առաւելագոյնը յատկացուցին Տարօնի աշխարհին։

Մեր թուածները բաւական են ցոյց տալու որ Տարօնը ուշադրութեան առնուած կեդրոն մըն էր։ Եւ բնականօրէն ազատագրական կորովի շարժումներու կեդրոնը պիտի դառնար, բնածին իր ըմբոստ նկարագրով։

Տարօնը այդ ճակատագրէն չէր կրնար հրաժարիլ։

Եւ Տարօնը դիւցազնօրէն ազատութեան դրօշակը պարզեց իր լեռներուն վրայ, դիւցազներգութիւններու ամբողջ շարք մը տալով հայ ժողովուրդին։

Եթէ պատմութիւնը լռէ այսօր, հարիւր տարի ետք այս դիւցազներգութիւնները կը բաւեն հերոսական ժողովուրդի մը պատմութիւնը շքեղօրէն վերականգնելու համար։

Տարօնը հարիւր տարուան խուլ մռնչիւններով, աստիճանաբար, կորովի շարժումներու կը ձեռնարկէր, այսինքն յեղափոխութիւնը կը սկսէր, երբ յեղափոխական կուսակցութիւնները չկային։

Հետեւինք դէպքերուն։ Դէպքերը աւելի խօսուն են։

Ա.

ՆԱԽԱՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐԸ ՍԱՍՈՒՆԻ ԵՒ ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

Ցեղափոխական կուսակցութիւններու չարժումները պատկերացնելէն առաջ անհրաժեշտ կը գտնենք անդրադառնալու 1890 թուականը նախորդող երկու տասնամեակներու պատմութեան, որ ընդհանրապէս անծանօթ կը մնայ հայ գրականութեան մէջ։ Մինչեւ այն դէպքերը, որ պատահեցան 1870—1890 թուականներուն, ինքնին ազգային ազատագրական չարժման օզականերէն մէկը կը կազմեն և լուսաբանեն այն արիւնոտ բռնկումները, որ տեղի ունեցան 1890 թուականէն ետք։

1870-ին հիմնական փոփոխութիւն մը տեղի կ'ունենար օսմանեան կայսրութեան այն քաղաքականութեան մէջ, որ ուղղուած էր ընդդէմ քրիստոնեայ ցեղախառնուրդներուն։ Մենք արդէն թուեցինք այն պարտութիւնները, զոր կրեցին քիւրտ փաշայութիւնները 1830—1850 թուականներուն։ Թուրք կառավարութիւնը 1850—1870-ին փաստորէն տէրը կը դառնար Հայաստանի նահանգներուն և գաւառներուն։ Նոյնիսկ 1864-ին երբ Թրքական բանակները կ'ուզէին մտնել Սասուն պետական տուրքը պարտադրելու այս լեռնաչխարհին, Հայերը և Քիւրտերը տակաւին միացեալ ճակատ մը կը կազմէին ընդդէմ Թրքական տիրապետութեան։ Պաթմանայ կամուրջին մօտ պարտութեան կը մատնէին Թրքական բանակը, ու Սասունը տուրքէ ղերծ կը մնար դեռ երկու տասնամեակ։

Մեծ փաշայութիւնները և ցեղապետական անկախութիւնները վերցուած էին, տակաւին ամէն մէկ չրջանին մէջ մնացած էին ցեղապետներ, որոնք իրենց փոքրիկ չրջանի տէրերը կը հանդիսանային։ Այս փոքրիկ ուժերը Թուրք պետութեան աչքին այլեւս վտանգաւոր տարրեր չէին։ Անոնք նեղացուցիչ էին իրենց աւազակութիւններով։ Բայց այդ Թուականներէն ետք Սասունի հայ և քիւրտ ցեղախումբերը իրենց տեղն ու դիրքը կ'ուզէին որոշել, նոր կացութեան հետեւանքով։ Մինչեւ 1860 Թուականը Հայերը, նոյնպէս աւիւրեք կը նկատուէին և իրենց չրջանի ցեղապետին հետ կ'ենթարկուէին մեծ աշիրեթապետին կամ քիւրտ փաշային։ Այս վերջիններու վերացումով, ամէն մէկ չրջան կը մնար իր ինքնայատուկ վիճակին մէջ։

1870—1873-ին, Մրիմեան Հայրիկի պատրիարքութեան չրջանին, երբ հարստահարութիւններու խնդիրը սրծարծուհցաւ և բարեփոխու-

թիւններ պահանջուեցան, թրքական կառավարութիւնը ինքզինքը գտաւ նոր և վտանգաւոր հարցի մը առջեւ։ Հայկական հարցը փաստօրէն այդ թուականներուն պետական անզանններուն վրայ կը դրուէր և քաղաքական նշանակութիւն կը ստանար։

Թուրք կառավարութիւնը 1871-էն ետք աստիճանաբար կը սկսէր ազդայնական գիւտանքը, որոնք առնչութեամբ լեցուած էին Թուրքիոյ դէմ։ Իսլամական կրօնքի ճանապարհը ընդգրկելով, Թուրք կառավարութիւնը հավանաւորեց քրտական չէյխերը, կրօնական համայնքի մը վերածելով քրտական զինեալ ցեղախումբերը։ Հայերը ունէին պատրիարքարան և Ազգ. Սահմանադրութիւն, Քիւրտերն ալ կ'ուննային իրենց չէյխերը և իսլամական օրէնքներով կը կապուէին խալիֆային հետ, որ Թուրքիոյ կայսրն էր։

Այդ թուականներուն Քիւրտերը թևլադրուած էին դիրք բռնելու ընդդէմ Հայերուն։ Թուրքերը զգացուցած էին անոնց թէ իրենց արարքները հակապետական պիտի չնկատուին։

Ահա, այդ քաղաքականութենէն դրդուած՝ քիւրտ ցեղապետները հետզհետէ կը բաժնուէին իրենց չրջանի հայ աշիրէթներէն և կը պահանջէին որ անոնք իրենց ենթարկուին։ Քիւրտ ցեղապետները, այսպիսով, կ'ուզէին տեղը բռնել իրենց կորսնցուցած փաշայութիւնն, և այլևս չէին հանդուրժեր որ Հայերը անկախ և կիսանկախ վիճակ մը ունենային։

1870-էն սկսեալ մենք ականատես կ'ըլլանք հայ և քիւրտ ընդհարումներուն, որոնց իմաստը ուելի քաղաքական էր, քան կարելի էր դատել պատահական դէպքերէն։ Այդ դէպքերը զարգանալով կը յանգին 1890—1894-ի մեծ ապստամբութիւններուն, որոնց արձագանգը ամբողջ Հայութիւնը կ'իմանայ և նոր կը բնորոշէ զայն որպէս ազգային ազատագրական չարժուձմ մը։

1870 թուականէն ետքն էր որ Մշոյ Դաչտէն քչուած Միրզա պէյը իր տղաներուն, — Մուսա, Իսաբմ, Նէօ և Ջոզը պէյերուն հետ կը վերադառնար իր այրած տուն վրայ և թրքական քաջալերանքով՝ կ'ուզէր իր տիրապետութեան տակ պահել հայ գիւղերը, ինչպէս իր նախահայրերը Ալաադին փաշայի ժամանակին ըրած էին։

Սասուն և Մշոյ Դաչտը տարբեր վիճակներ ունէին, երբ քրտական փաշայութիւնները կը խորտակուէին։ Մշոյ Դաչտը անզէն ժողովուրդ մըն էր, տիրապետուած աչխատասէր բազմութիւն մը։ Սասուն նախնական գէնքերով գինուած ցեղապետութիւն մըն էր իր դրացի քիւրտ ցեղերու նման։ Սասուն աղքատ երկիր մըն էր, բայց իշխաններ ունէր, որոնք թէև աղքատ, սակայն զէնք ունէին, ազատ կեանք մը ունէին և անձնազոհաբար կ'ապրէին իրենց լեռնաչխարհին մէջ։ Զինական բախումը բնականօրէն պիտի սկսէր Սասունէն։

Երկաթ Շերեփի սկզբունքը կը հնչէր հայ լեռնաչխարհէն և կը վարակէր նաև Մուչն ու Դաչտը։ 1870-ին երբ Արեմտեան Հայերիկ բարեկարգութիւններ կը պահանջէր, կը դնէր նաև զէնքի պահանջը։ Եթէ

կառավարութիւնը չի կրնար զսպել աւազակները, գոնէ ղէնք տայ հայ խաղաղ ազգաբնակչութեան, որպէսզի իր կեանքն ու գոյքերը ղէնքով պաշտպանէ։

Այսպիսի մթնոլորտի մէջ է որ կարգ մը դէպքեր կը պատահին Սասուն և ապա Մշոյ Դաշտին մէջ։ Թուենք այդ դէպքերը։

ԸՄԲՈՍՏԱՆՔԻ ԱՌԱՋԻՆ ԴՐՈՒԱԳԸ

1870-ին, երբ Արիմեան Հայրիկ Պոլսոյ պատրիարք էր և բազոքի ահեղկապիրներ կու տար Թրքական կառավարութեան քրտական տանձարձակութիւններուն դէմ, Հայաստանի կարգ մը շրջաններուն մէջ քիւրտ աշիրեթապետները պետական նախկին հալածանքներէն ազատ կը զգային իրենք զիրենք և կը ձգտէին ինքնիշխան կառավարել իրենց շրջապատը։

Հին սովորութեամբ, Մուլքի շրջանի աշիրեթապետը, որպէս իշխանական տուրք, տասը փարա կը գանձէր հայ գիւղերէն։

Դրամէն աւելի, իրաւունքի խնդիրն էր, որ կ'ըմբռնացնէր հայ գիւղերը։ Ըստ աւանդական սովորութեան՝ շրջանի ազան իր թիկնապահներով գիւղը պիտի գար, աչխատ պիտի մորթէին, տասը փարան առնէր գառ, աչքը կարած իր մը կամ կենդանի մը նուէր պիտի առնար։

Անբոնք գիւղը առաջինը եղաւ, որ մերժեց տասը փարան տալ և լուր զրկեց ազային, որ այլևս պիտի չկրնայ այդ տուրքը վճարել, նկատի առնելով որ կառավարութիւնն ալ իր կարգին սկսած է տուրք գանձել Սասունէն։

Ահիկա տեղի կ'ունենայ 1870-ին՝ հետաքրքրական ձևով մը։ Գիւղը ներկայացուցիչ կ'ընտրէ իր ամենէն ուժեղ անձը՝ Գուտօն և զայն կը զրկէ ազային քով՝ յայտնելու թէ իրենք միայն ծառ ու ճիւղ ունին, քար ու ջուր, իսկ դրամ՝ չունին։ Գուտօն, Մուլքի ազային կեդրոնատեղին՝ Նիրճիք հասնելէն առաջ, ընկուզենիի խաչաձև ճիւղ մը կը կոտրէ, կը դնէ ուսին (յիշեցնելով Քեռի Թորոսը Սասունցի Դաւիթին) ու կը ներկայանայ ազայի ապարանքին առջև։

Լուր կու տան ազային, որ զարմացած դուրս կու գայ և կը հարցնէ, թէ ի՞նչ խնդրանքի համար եկած է Գուտօն։ Վերջինը ծառը կը կանգնեցնէ պատի ի վեր և քրտինքը սրբելով՝ կ'ըսէ.

«Ազա՛, մենք տասը փարա չունինք, որ քեզ տուրք տանք։ Այս ծառը բերի մեր տուրքի փոխարէն»։

Ազան մօրուքը կը շոյէ, կը մտածէ քիչ մը, և զգալով որ այս չօչափելի վերջնագիրը գիւղին կողմէ վճռական քայլի մը նշանն է, ճամբու կը դնէ Գուտօն՝ «դուք սպասեցէք»... սպառնալիքով։

Այդ թուականէն սկսած, Անբոնք այլևս հարկատու չի մնար Նիրճիքին։

Միւս գիւղերն ալ, Անբոնքին հետեւելով, կը դադրեցնեն այդ

տուրքը։

Այս լարուած խաղաղութիւնը կը չարունակուի մինչեւ 1876 թուականը, երբ օսմանեան առաջին սահմանադրութիւնը կը հռչակուի։ Գաւառական կեդրոնին մէջ վարչական մարմիններ կը հաստատուին, և Անդրանքի գիւղապետը, Հապոյի տան իշխան Գրգոն, վարչական մարմնի անդամ կը նշանակուի և կառավարութեան կեդրոնի մէջ ազդեցիկ մարդ կը դառնայ։ Ներճիքի ազանները, մանաւանդ գլխաւորը՝ Միրզա ազան աւելի թշնամութեամբ կը լեցուին Անդրանքի իշխան Գրգոյի դէմ, այդ երեւոյթին մէջ տեսնելով իրենց տապալ մարելը։

Սահմանադրութիւնը հազիւ տարի մը կը չարունակուի։ 1877-ին, ռուս-թրքական պատերազմի բռնկումով, Սահմանադրութիւնը կ'առկախուի, և Սուլթան Համիտի բռնապետական շրջանը կը սկսի։

1880-ին ծանր դէպք մը կը պատահի Խուլբի շրջանին մէջ։ Դէպքը թէեւ պատմական նշանակութիւն ունի, բայց որեւէ տեղ արձանագրուած չէ։ Արդէն ներքին գաւառներու և մանաւանդ լեռնաշխարհներուն մէջ տեղի ունեցած բազմաթիւ նշանակելի դէպքեր և դարձօն դէմքեր կը մնան անյայտութեան մէջ։

Ահա այդ դրուագը, զոր մեր գիւղի երեւելիներէն չատ յաճախ լսած եմ մանկութեանս շրջանին, իսկ ուսանողութեանս տարիքին, հարցումներով հաստատած եմ մանրամասնութիւնները։

1880-ի ամրան Միրզա ազան գաւադիր ծրագրով մը իր քով կը հրաւիրէ Անդրանքի իշխան Գրգոն, որ երկու թիկնապահներու հետ կ'երթայ Ներճիքի մօտիկ Շուղէք հայ գիւղը, ուր իբր թէ հայ գիւղապետներուն հետ պիտի խորհրդակցէին Խուլբի շրջանի վերաբերող խնդիրներու մասին։

Իշխան Գրգոն կը հասնի Շուղէք և կը ներկայանայ Միրզա ազային, որ տասը պինուած թիկնապահներով նստած էր ընկուզենիի մեծ ծառի մը տակ։ Զարմանքով կը տեսնէ որ միւս հայ գիւղերու իշխանները ներկայ չեն։ Շուղէքի գիւղապետը զգացած ըլլալով որ իշխան Գրգոյի դէմ դաւ մը կը նիւթուի, կերպով մը կը զգուշացնէ իշխան Գրգոն։ Ուտի վերջինս ճաշի ժամանակ կը մերժէ մասնակցիլ սեղանին՝ առարկելով թէ արդէն ճաշած է։ Թիկնապահներէն մէկը պաշտօն ունեցած էր անոր առջեւ դրուած կերակուրին մէջ թոյն խառնելու։

Ճաշէն յետոյ, երբ Միրզա ազան կը տեսնէ որ թոյնի ծրագիրը չգործադրուեցաւ, աչքով նշան կ'ընէ թիկնապահներուն որ սուրով հարուածներէն։

Իշխան Գրգոն, զգուշացումէն յետոյ, չատ ուշադրութեամբ կը հետեւի ազի չարժուձեւերուն։ Երբ յանկարծ կը տեսնէ որ թիկնապահներէն երկուքը դաշոյնները մերկացուցած՝ իր վրայ կը խուժեն, իսկ միւսները իր երկու թիկնապահները կը հալածեն հեռուն, Գրգոն, իր կարգին, կը դիմէ իր դաշոյնին և մէկ երկվայրկեան ազատ կը ձեռք հարուածներէն։

Հայ իշխանը այդքան բազմութեան մէջ մինակը ինքզինքը

պաշտպանելու հնարը չի գտներ և կը դիմէ փախուստի՝ դէպի պարտէզները։

Միրզա աղան, որ չար աչքով դաշոյններու չաչիւնը կը դիտէ եղեր, կը տեսնէ որ իր ձեռքը ինկած որսը կ'ապատի, ոտքի կ'ելլէ, սուրը կը մերկացնէ և կը նետէ իշխան Գրգոյի հետեւէն։ Սուրը թափով մը կը դպչի անոր սրունքներուն և կը կարէ չիզերը։

Իշխան Գրգօն գետին կը տապալի։

Թիկնապահները կը հասնին։ Գրգօն վիրաւոր վիճակով գերագոյն ճիգ մը կ'ընէ դիմադրելու։ Բայց չորս կողմէն վրան կ'իյնան և դաշունահար կը սպաննեն զայն։

Դէպքը տեղի կ'ունենայ հայ գիւղին մէջ, օր ցերեկով, բոլորին աչքին առջեւ։

Շուղէքցիները այս ցնցող ոճիրին հանդէպ բան մը չեն կրնար ընել։ Շուղէքը փոքր և տկար գիւղ մըն էր և, չատ մօտիկը ըլլալով Ներճիքին, ենթակայ էր աչիրեթապետին։ Գիւղացիները կը քաշուին իրենց տուները։

Միրզա աղան և իր հետեւորդները, ձիերը հեծած, կը մեկնին դէպի լեռները։

Իշխան Գրգոյի թիկնապահները հալածական կը հասնին Ախրանք և կը գուժեն անոր մահը։

Լուրը կը հասնի նաեւ Փասուր, ուր գայմագամը կը նստէր։

1880-ին, երբ հայկական բարենորոգումներու խնդիրը դրուած էր թուրք կառավարութեան սեղանին վրայ, օրը ցերեկով կատարուած այս ոճիրը անմարսելի երեւոյթ մը կը նկատուի։ Կառավարութիւնը անմիջապէս քննիչ կը ղրկէ Շուղէք՝ դէպքը վկաներով արձանագրելու համար և ժանտարմներու խումբ մը կը հանէ ճամբայ՝ ոճրագործը կառավարութեան կեդրոնատեղին բերելու համար։

Աչիրեթապետը, ուրեմն, դիմած էր սուրին՝ իր կամքը պարտադրելու համար հայ գիւղերուն։ Առաջին հարուածը կ'իջնէր Ախրանք գիւղի կուրծքին, դաժան ոճիրով մը։ Գրգօն ոչ միայն Ախրանքի, այլ և չրջակայ գիւղերու իշխանն էր և իր ազդեցութեամբ զուսպ կը պահէր քրտական ախորժակները։

Անոր սպանութեան լուրը զգեստող տպաւորութիւն կը թողու բոլորին վրայ։ Ախրանք գիւղը յուզումով, սուգով և անորոշ վախով մը ոտքի կը կանգնի՝ տէր գտնելու համար իր սիրելի նահատակին, որուն դիակը անտէր կը մնար Շուղէքի ընկուզենիներուն տակ։

Ախրանքի ամբողջ բնակչութիւնը կը հաւաքուի գիւղի եկեղեցիին առջեւ, — կին, մարդ, երախայ։

— Ի՞նչ ընենք, ի՞նչպէս երթանք մեռելը բերելու, կառավարութիւնը ի՞նչ պիտի ընէ։ Հարցեր, որոնք կը թափուին՝ առանց պատասխանի։ Երիտասարդները վրէժի մռլտուքներ կ'ունենան՝ քաշուելով խոհեմ իշխաններէն։

Այդ վայրկեանին, Աննա Մայրիկը, որ կանանց առաջին չարքին

մէջն էր, կ'առաջանայ, իր գլխուն լաչակը կը հանէ, իշխաններուն ոտքին առջեւ կը նետէ և վճռական թելադրանքով մը կ'ըսէ.

— Իմ գլխուս լաչակը ձեր բոլորի գլխին լինի, եթէ այսօր դուք Միրզա աղայի տունը հիմնայատակ չընէք և քաւոր Գրգոյի վրէժը չառնէք...

Կայծը բռնկած էր։ Բոլորի կուրծքէն նոյն կոչը կը պոռթկայ։ Երիտասարդները տուն կը վազեն իրենց շաշխան հրացանը առնելու։ Շատերն ալ, իրենց բահն ու բրիչը առնելով, կու գան, իսկ իշխաններն ու քահանան, իրենց գաւազաններուն կռթնած, անոնց առջեւը կ'անցնին։ Եւ Ահրոնք գիւղի բոլոր աղամարդիկ, վրէժի հրդեհով բոցավառ, կը դիմեն դէպի Ներճիք։

Այս անգամ Հայն էր որ աշիրեթական շարժում մը կ'ընէր, ահաւոր տեղաշարժ մը, «տեղափոխուող անտառի մը հանգոյն»։

Ու մարդկային այս հեղեղը կ'ողողէ Ներճիքը արիւնախառն աչքերով։ Տեղացիները, աղայի փախուստին պատճառով, կը մնան առանց հրամանատարի։ Աղային ազգականները խոհեմութիւնը կ'ունենան իրենց տուները քաշուելու։ Նոյնը կ'ընեն Ներճիքցիները՝ վրէժի զոհ չդառնալու համար։

Ահրոնքցիները կը դիմեն ուղղակի դէպի Միրզա աղայի տունը, զոր դատարկ կը գտնեն։ Ու կը սկսին քանդել հսկայ շէնքը։ Տանիքները բահ ու բրիչով կը խորտակեն։ Մեծ գերաններ լծակ դարձնելով՝ պատերը կը տապալեն անհուն ցնցումներով, և փոշիի ամպեր կը տարածեն ամբողջ Ներճիքի վրայ։

Գիւղական իմաստութիւնը կ'ըսէ. «Գիւղը կանգնի, գերան կը կոտրէ»։

Իրօ՛ք մէկ ժամուան մէջ Միրզա աղային fkocfը գետնին հաւասարած էր. հրդեհը տապալած շէնքը մոխիրի էր վերածած։

Այս սրբազան վրէժխնդրական գործի ատեն Քիւրտերէն ո՛չ ոք գլուխը դուրս հանեց իր տունէն։

Իշխան Գրգօն սպաննուած էր, և մթնոլորտին մէջ արեան գոլորշի կար։ Քիւրտը ուժ մը տեսած էր իր դէմ։ Ո՞ր յիմարը պիտի ուզէր իր արիւնը թափել Միրզա աղայի փոխարէն։

Ահրոնքցիները կը հեռանան Ներճիքէն՝ հրդեհի ծուխն ու մուխը թողլով գիւղին վրայ, ու կ'անցնին Շուղէք։ Ծառերու տակ տապալած իրենց սիրելի իշխանի դիակը կ'առնեն և կը վերադառնան Ահրոնք։ Գրգօն կը թաղեն մեծ սուգով, և Աննա Մայրիկը կը դառնար պատմական անձնաւորութիւն մը։ Իսկ հայ գիւղերը կ'ազատուին Միրզա աղայի տան բռնակալութենէն։

Կառավարութիւնը ձերբակալած էր Միրզա աղան և անոր դատը փոխադրած Տիգրանակերտ։

Այդ թուականներուն օսմանեան կառավարութիւնը ծուռ աչքով կը նայէր քրտական պէկերուն վրայ։ Առիթը ներկայացած էր օրինական միջոցներով ճզմելու Միրզա աղայի տունը, որ կառավարութեան

այլեւս կարեւորութիւն չէր տար։ Դատարան քաշուած էին նաեւ իր եղբայրները և մեծ որդիները։

Դատարանը կ'ուզէ իմանալ թէ իշխան Գրգոյի եղբայրները արեան փոխարէն դրամով պիտի գոհանայի՞ն։ Անոնք, սակայն, մահուան դէմ մահ կը պահանջեն։ Եւ Միրզա աղան կախաղան կը բարձրանայ, իսկ իր որդիներն ու եղբայրները կ'աքսորուին և տասը տարի հեռու կը մնան Խուլբի շրջանէն։

Ներճիք մնացած երկրորդական ազգականները այլեւս աղայի բեկորները կը դառնան, և մոխրացած fեօcfը կը մնայ աւերակ, որպէս վկայ նաեւ իրենց տիրապետութեան մոխրացման։

ՊԵՐՄԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պերմ մեծ գիւղ մըն էր Խիանքի և Բսանքի սահմանին վրայ. կարելի է զայն զետեղել թէ' Բսանքի և թէ Խիանքի գաւառին մէջ։ Պերմը իր շրջականերով 1880-ական թուականներուն յարձակումներու ենթարկուեցաւ։ Պերմը հեռու էր Շատախի և Տալուորիկի անկախ ու ազատ շրջաններէն։ Քիւրտ ցեղապետները ուզեցին Սասունի ծայրամասերը ամբողջովին հպատակեցնել իրենց. Պերմը զօրաւոր դիմադրութիւն ցոյց տուաւ։ Քիւրտ ցեղապետները իրարու հետ հաշտ չէին։ Անոնց իւրաքանչիւրը կ'ուզէր առաջին տիրապետողը հանդիսանալ, սակայն անջատ այդ կռիւներուն մէջ անոնք ջարդուեցան Պերմի ձորերուն մէջ և Պերմի շրջանը ազատ մնաց ցեղապետներու ոտնձգութիւններէն։ Պերմի քառասնօրեայ կռիւները տակաւին կ'երգուին Քիւրտերու կողմէ։

ԲՍԱՆՔԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բսանաց գաւառը ճնշման կ'ենթարկուէր Խարզանցիներէն, որոնք տեղաւորուած էին Բսանքի և Հաղոյի միջեւ տարածուած լեռներուն վրայ։ Ոտնձգութիւններու ենթակայ էր նաեւ արեւելքէն Պշարէ Զաթոյի ցեղախումբի կողմէ։ 1880-ական թուականներուն այդ ճնշումը պարզ կողոպուտի կերպարանք չունէր։ Ցեղապետները կ'ուզէին տեղաւորուիլ հայ գիւղերու մէջ կամ գիւղին մօտիկ բնակարան մը շինել, որ ինքնին բերդ մըն էր։

Շեկոյի ցեղապետներէն մէկը կը յաջողէր հող առնել Մջգեղի մօտերքը և հոն շինել fեօcf մը, Գոմուց վանքի դիմացը։ Բսանաց գաւառի իշխան Շառօն և վանքի վանահայր Պետրոս վարդապետը ժողովուրդի գլուխը անցնելով՝ կը դիմադրեն և արիւնալի կռիւներէն ետքը Քիւրտերը կը քշեն իրենց շրջանէն, fեօcfը կը քանդեն և Բսանաց գաւառը մեծ մասամբ կ'ազատեն քրտական ենթակայութենէն։

Քրտական ներխուժումը 1880-էն ետք, ինչպէս կը տեսնենք, զգալի է Խուլբի, Խիանքի և Բսանքի շրջաններուն մէջ։ Այդ գաւառները լուծի տակ առնելով, ձեռք պիտի կարկառէին դէպի Տալուորիկ, Կելիեկուզան, Շենիկ և Սեմալ, Սասունի միջնաբերդն ալ քանդելու համար։ Եւ արդէն փորձ մըն ալ կ'ընեն Շենիկի վրայ։

ՇԵՆԻԿՑԻՆԵՐՈՒ ԵՕԹԸ ԴԳԱԼԻ ԿՌԻՒԸ

Շենիկցիները ամառները իրենց հօտերը Կուրտիկի լեռները կը հանէին և հիւղակներ կը շինէին կիներու և երախաներու համար։ Գիւղի տղամարդիկ երկրագործական աշխատանքով կը պարապէին։ Հովիւները և կանայք հօտերը կը պահէին պաղ աղբիւրներու ակերու մօտերը։

Տիարպեքիրի դաշտէն և հարաւային Սասունէն քիւրտ ցեղերը նոյնպէս կու գային մինչեւ Խոզմօ, Տարկոչ, բայց կը զգուշանային մտնել Շենիկի սահմանները։ 1880-էն ետք ընդհարումները հովիւներու միջեւ յաճախ կը պատահէր, բայց Քիւրտերը աւելի յախուռն դարձած էին և լեռնալանջերը կ'ուզէին գրաւել նախ՝ հովիւներով, ապա՝ արդէն որպէս իրաւատէր։

1882-ին կամ 83-ին, անգամ մը վրանաբնակ Խալկանցի 35 զինուած Քիւրտեր կու գան Շենիկցիներու ամարանոցը և կը հիւրասիրուին հայ կիներու կողմէ հացով, մածունով և սերով։ Ճաշէն ետք եօթը դգալներ կ'իւրացնեն, որպէս վիրաւորանք, կամ բռնատիրական իրաւունք։ Շենիկի իշխան Մոսէի մայրիկը կ'ապտակէ Քիւրտ մը և ետ կը պահանջէ դգալները։ Քիւրտերը տեսնելով որ՝ հիւղակներու մօտ քանի մը հովիւներ կան միայն, կը հրեն Մոսէի մայրիկը մէկ կողմ և ծաղրանքով՝ ճամբայ կ'ելլեն։ Լերան բարձունքէն հաւար կ'իյնայ Շենիկցիներու վրանները և կին, երախայ ու հովիւ իրենց փայտերով և չախմախլի հրացաններով Քիւրտերու վրայ կը յարձակին եօթը դգալները ետ առնելու համար։ Կատաղի կռիւ մը տեղի կ'ունենայ, որու ընթացքին կը սպաննուին չորս Քիւրտեր և մէկ Հայ։ Լուրը կը հասնի Շենիկ, տղամարդիկ օգնութեան կը հասնին և Քիւրտերու ճամբան կը կտրեն։ Անդին քրտական վրաններն ալ լուրը կը լսեն և զինուած խումբերով Շենիկցիներու վրայ կը քալեն։ Կռիւը շաբաթներ կը տեւէ։ Հայերը կը յաջողին ետ մղել քրտական խուժանը և լեռներէն քշել բոլոր վրանաբնակները։ Քիւրտերը կը ստիպուին հաշտութիւն խնդրել։ Հաշտութիւնը տեղի կ'ունենայ քահանաներու, շէյխերու և իշխաններու ներկայութեան։ Քիւրտերը կը ստիպուին վնասուց հատուցում տալ և ետ դարձնել եօթը դգալները։

Անշուշտ այս արիւնալի կռիւը եօթը դգալի շուրջը չէր։ Քիւրտերը այս ոտնձգութիւններով կ'ուզէին տիրել Կուրտիկին, Մերկէ Մոզանին և օր մըն ալ Շենիկին։ Շենիկցիները շատ լաւ գիտէին թէ մէկ դգալ զիջելով, լեռ մը զիջած պիտի ըլլային իրենց դէմ մրցող քրտական ցեղախումբին։

1870—1890-ի քսանամեակին Սասուն բազմաթիւ ընդհարումներ ունեցաւ քիւրտ ցեղախումբերուն հետ։ Հայերը և Քիւրտերը ազատութեան և տիրապետութեան կռիւներ մղեցին այդ քսան տարիներու ընթացքին իրենց տեղը որոշելու համար։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թրքական կառավարութիւնը 1880-էն յետոյ արդէն սկսած էր սեղմումներ կատարել կրթական և հրատարակչական գործերուն մէջ. խօսքով բարենորոգումներու յոյսեր կը ներշնչէր, իսկ գործով բռնութեան օղակը կը սեղմէր Հայութեան վզին։ Ոչ միայն չէր զսպեր Քիւրտերը, այլ և իր պաշտօնեաներուն միջոցաւ կը քաջալերէր անոնց սանձարձակութիւնները։ Ամէն տեղ կը զգացուէր որ Քիւրտերը նոր և արիւնարբու ընթացքի մը մէջ են։

Սասնոյ իշխանները կը տեսնեն վտանգը և կը մտածեն միացնել բնաշխարհի զանազան շրջանները ու գործել համախորհուրդ։

Ահրոնքի մէջ, 1885-ին կը հաւաքուին բաւական թիւով իշխաններ։ Շատախի շրջանէն կու գայ Շենիկի իշխան Գրգօն, որ Սասնոյ ամենէն աչքառու զինուորական դէմքն էր։ Կելիեկուզանէն կու գան իշխան Պետօն և Տէր Քաջը, Տալուորիկէն՝ իշխան Գասպարը և Թաթարը, Խիանքէն՝ իշխան Վարդանը։ Խուլբի գիւղերու իշխանները բոլորն ալ ներկայ կ'ըլլան, գլխաւորութեամբ Հրայրին և Վարդան վարդապետին։

Այդ խորհրդակցութիւնը կը վճռէ անշեղօրէն կառչած մնալ զէնքին և չթողուլ որ Քիւրտերը ընդարձակեն իրենց տիրապետութիւնը Սասնոյ ազատ շրջաններուն վրայ. եթէ Քիւրտերը շարժուին, պատերազմիլ անոնց դէմ բոլոր հնարաւոր միջոցներով. քաջալերել որեւէ զէնքի գնումը, շինել վառօդ, հաւաքել կապար, որքան որ կարելի է։

Զախմախլի հրացանի ժամանակաշրջանն էր։ Ամենէն կարեւորները վառօդն ու կապարն էին։

Ու կը ձեռնարկեն այդ նիւթերով պարենաւորել գլխաւորաբար Շատախը և Տալուորիկը, որովհետեւ հաւանական կռիւները տեղի պիտի ունենային Անտոքի, Գեբինի և Տալուորիկի շրջաններուն մէջ։

Կը խնդրեն Վարդան վարդապետէն որ Ս. Կարապետի վանքը նստելով՝ արտաքին աշխարհին հետ հաղորդակցի և միեւնոյն ժամանակ կարգադրէ իշխաններուն միջեւ ծագած վէճերն ու թիւրիմացութիւնները։

Հրայրը տեսակ մը շրջուն ուսուցիչ և գործիչ կը դառնայ թէ՛ Սասունի և թէ Մշոյ Դաշտին մէջ։

Կապարը և վառօդը Տիգրանակերտի կողմերէն պիտի գային Ահրոնք և անկէ ալ անցնէին Տալուորիկ և Շատախ։

ԼԱՐՈՒԱԾ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

1887—1890 ի երեք տարիներու ընթացքին լարուած դրութիւն մը կը տիրէ Հայերու և Քիւրտերու միջեւ։ Հողային սահմանները և իրաւունքները ճշդուած են կարծես։ Աշիրէթները կը զգուշանան յարձակումներէ, բայց թշնամանքը և սպառնալիքները

կը չատնան։ Շատախ (Անտոքի շրջան), Տալուորիկ, Խուլբ և Բսանք կը պահեն իրենց անձեռնմխելիութիւնը և ամենէն փոքրիկ արարքին իսկ կորովի արարքով մը կը պատասխանեն։ Այս լարուածութեան միջոցին տենդագին պատրաստութիւններ կը տեսնեն վառօդի և կապարի։ Զախմախլի հրացաններու թիւը օրէ օր կ'աւելնայ։

Տալուորիկը կը լայնցնէ երկաթեղէնի արտադրութիւնը։ Տեղէն հանուած և հալեցուած երկաթը պողպատի քանակով բարձր էր և կարելի էր դաշոյն և սուր զօդել։

Գասդէն և Ֆարխին, որ հեռաւոր կեդրոններ էին, ունէին վարպետներ, որոնք հրացան, սուր և դաշոյն կը շինէին։ Այդ վայրերէն մեծ զգուշութեամբ ռազմամթերքը կը փոխադրէին Սասուն՝ անցնելով Հաւետանի, Մամըգանի և Բագրանի աշիրէթներու ճանապարհներէն։

Քիւրտերը կը նշմարէին այս բոլորը, բայց լաւ գիտէին թէ Հայերը իրենց չափ պատրաստութիւն չունէին, որովհետեւ ամէն Քիւրտ, որ աշիրէթի մը կը պատկանէր և 15 տարին լրացուցած էր, ունէր դաշոյն, սուր և հրացան մը։ Ամէն բանէ մերկ, անասուններէ զուրկ Քիւրտը ունէր այս զէնքերը և կին մը։ Անոր գործունէութեան ասպարէզը սուր շարժելն էր։

Աշիրեթական այս իրականութեան մէջ երկու խոշոր փոփոխութիւն տեղի ունեցած էր, և այդ փոփոխութեան կարեւորութիւնը կ'ըմբռնէին Քիւրտերը։

Առաջին երեւոյթը հայ-քրտական կռիւներու արիւնալի բնոյթն էր։ Անզէն Հայերը կողոպտել ու կոտորելը դիւրին էր։ Նոյնիսկ քրտական աշիրեթական կռիւներն ալ վտանգաւոր չէին Քիւրտերուն համար։ Աշիրեթական կռիւները աւելի շեփորային ժխոր մը և ուժի ցուցադրութիւն մըն էին։ Մէկ քանի վիրաւոր և հազուադէպ պարագաներուն՝ կարիճի մը սպանութիւնը հերոսապատում երգով մը կը փառաւորուէր։ Մինչդեռ Հայերու հետ եղած կռիւը շեշտակի էր և անոնց գնդակը անվրէպ։ Հետեւանքը՝ դիակներու շարան մը։

Աշիրէթները կը սիրէին արշաւանքները, բայց դիակները շալկած՝ սուգով տուն դառնալը խոտոր կը համեմատէր իրենց նկարագրին։ Փորձերը ցոյց տուած էին որ Սասունցի Հայերու հետ տեղի ունեցած ընդհարումները կրնային շարունակուիլ՝ մահր աչք առնելով։ Աշիրէթները կը պատրաստուէին գրոհի, բայց առանց կառավարութեան օժանդակութեան չէին կրնար սանձարձակ գործել։

Երկրորդ իրողութիւնը շատ նպաստաւոր էր Քիւրտերուն։ Օսմանեան կառավարութիւնը ոչ միայն դադրեցուցած էր հալածանքը քրտական կեդրոններուն դէմ, այլ և կը զինէր զանոնք և Համիտիէ գունդեր կը կազմակերպէր անոնցմէ՝ պաշտօնական զօրք նկատելով այդպէս զինուած աշիրէթները։ Այս արտօնութիւնը մեծապէս կը քաջալերէր քիւրտ աշիրեթապետութիւնը։

Քիւրտերը արդէն մոռցած էին քառսուն տարիներու (1820—1860) հալածանքները, կախաղաններն ու ցիցերը և այդ մասին միայն իրենց

բերանացի երգերէն կ'իմանային։ Պատեհապաշտ այս զինեալ ամբոխը քաղաքական հասունութիւնը չունեցաւ և առօրեայ կողոպուտի սիրոյն ինկաւ Թուրքերու կողմէ լարուած թակարդին մէջ։ Քիւրտերը իրենց իսլամական մոլեռանդութիւնը ուղղեցին Հայերու դէմ։ 1890-էն սկսած Քիւրտերը պատրաստի գործիք մը դարձան օսմանեան կայսրութեան ձեռքին մէջ՝ կոտորածներով լուծելու համար հայկական հարցը։

Սասունը կառչած կը մնար իր ազատ լեռներուն եւ արիւնը չէր սակարկեր զայն պահելու։ Զէնքի այդ ձայները քաղաքական նշանակութեամբ կ'արձագանգէին Տարօնի միւս գաւառներուն մէջ, ուր հայ ժողովուրդը սկսած էր արթննալ և տէր դառնալ գոնէ իր մարդկային գոյութեան։

Նոր դէպքերու ականատես կ'ըլլանք Մշոյ Դաշտի և այլ շրջաններուն մէջ։ Հոծ զանգուածներն ալ ներշնչուած են լեռնականներու ազատատենչութեամբ։ Հայն ալ սկսած է յոյսով նայիլ դէպի զէնքը, որ մինչեւ այդ՝ միայն տիրապետողի զարդն էր և անիրաւութիւններ գործելու ազդեցիկ միջոցը։

Համառօտագրենք այդ դէպքերը։

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻ ԲՌՆԿՈՒՆ ՎԻՃԱԿԸ

Մուշ քաղաքը և Մշոյ դաշտը բռնկուն վիճակի մը մէջ կը մտնեն Միացեալ Ընկերութեան կրթական գործունէութեամբ։ Նոր տեսուչ, նոր ուսուցիչ գործիչներ, հայկական դատին նուիրուած կղերականներ (Ալէաթճեան եպիսկոպոս, Գր. վրդ. Սրուանձտեանց, Ներսէս Խարախանեան, Վարդան վարդապետ և այլ վանահայրեր ու քահանաներ), նորահաս սերունդ մը Մշոյ Կեդրոնական Վարժարանէն, Առաքելոց վանքի և Ս. Կարապետի դպրոցներէն առաջացած, խանդավառ մթնոլորտ մը ստեղծած էին։ Բարենորոգումներու գործադրութեան յուսացող բազմութիւնները, ամէն օր քայլ մը աւելի առաջ կ'երթային դէպի Երկաթէ Շերեփը։ Ազատութեան և բարենորոգութեանց յոյսը իրապաշտ ժողովուրդը կը կապէր զէնքին հետ։ Զէնքի անհրաժեշտութիւնը ամէն ոք կը զգար իր միջավայրի հարկադրանքէն դրդուած։ Քիւրտը և Թուրքը զինուած էին։ Ուր որ քայլ մը նետէին՝ զինուած ուժերու կը հանդիպէին։ Ամէնօրեայ բռնութիւնները զէնքով կը գործադրուէին։ Մշոյ Դաշտի ժողովուրդը յոյսը կապելով բողոքագիրներուն, կը զգար պակասը զէնքին, որուն ուժովը կարող էր չարիքը հեռացնել իր դուռէն։

Տարօնի բազձանքը արտայայտուած կը գտնենք Գամառ Քաթիպայի Ղարիպ Մշեցի երգին մէջ, ուր կ'ըսէ.—

«Ես Մշեցի համբորդ եմ հեռու տեղերէ,
Ձեզ շատ բարեւ բերեր եմ հայի գեղերէն.
Ախպերքս ինձ ղրկեցին դէպի ես կուման, —
Մի վախնաք, չուզեմ ձեր մանեթն ու թուման, —
Թէ չօգնէք՝ մենք ալ կ'ըլլանք ցիրուցան,
Խղճացէք հայ ազգիս, տուէք մեզ հրացան»։

Հրացանի այս բուռն պահանջն էր որ կը լսուէր 1880-էն ետք, ու օրէ օր աւելի սուր կարիք մը կը դառնար։

Բռնկուն այդ վիճակը կ'ապրէր Մշոյ դաշտը ամբողջ տասը տարի (1880—1890)։ Խրիմեան Հայրիկի քարոզները, Գար. վրդ. Սրուանձտեանցի և Գրիգորիս եպիս. Ալէաթճեանի հայրենասիրական գործունէութիւնը, մանաւանդ Մկրտիչ Սարեանի կրթական և ազատագրական ամէնօրեայ դասերն ու թելադրանքները բացավառ տրամադրութիւններ ստեղծած էին ամբողջ Տարօնի աշխարհին մէջ, ուր գետինը պատրաստ էր այս գաղափարներու պտղաբերման։

Բազմաթիւ գործեր և յիշատակութեան արժանի դէպքեր պատահած են այդ թուականներուն, սակայն անոնք մեցած են գաղտնի և հետեւաբար՝ անյիշատակ։ Գրի առնուած են միմիայն հարստահարութեանց դէմ եղած բողոքները, որոնցմէ քանի մը փաստաթուղթեր արդէն զետեղած ենք պատկան հատուածին մէջ։

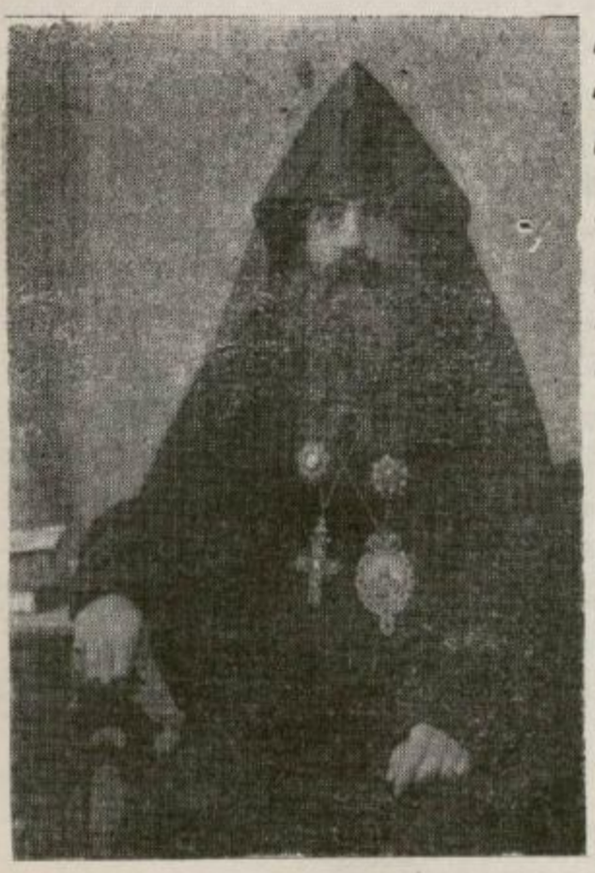

Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊՍ. ԱԼԷԱԹՃԵԱՆ

1876—1882 Առաջնորդ Մշոյ
1885—1886 նորէն Մուշ
1896-ին Եիլիկիոյ Կաթողիկոս

Բերնէ բերան քանի մը զրոյցներ կան մեզի հասած, ինչպէս Կեմիկ գիւղացի Ալեքսանի ըմբոստութիւնը 1830 թուին, կամ Չերքեզներու ջարդը 1860-ական թուականներուն։ Չերքեզները հիւսիսային Կովկասէն գաղթելով, թուրք կառավարութեան կարգադրութեամբ՝ ողողած էին հայ գաւառները։ Անոնք մեծ թիւով տեղաւորուած էին Մշոյ դաշտի մէջ, զինուած էին և կ'ասպատակէին հայ գիւղերը, նոյնիսկ կը սպառնային ոտք դնել Սասնոյ լեռներուն վրայ։ Հաւատորիկցիներու գլխաւորութեամբ ոտքի կ'ելլեն Բերդակը, Առաղը, Մեզրէն և կը կստորեն այս նորեկ չարիքները։ Թուրք կառավարութիւնը հայ ժողովուրդի ըմբոստութեան ծաւալուն պատկերը տեսնելով, կը ստիպուի այդ վայրերէն հեռացնել Չերքեզներու բեկորները։

Մշոյ դաշտի ժողովուրդը համբերատար էր և հանդարտաբարոյ, բայց երբ ըմբոստանար՝ ամեհի ուժ մը կը դառնար։ Այս ուժը ալիք կու տար Դաշտի մէկ ծայրէն միւսը։ Սակայն գործնական քայլերու չէր դիմեր, չէր դիտեր թէ ի՞նչպէս գործի անցնի։ Զենքը քիչ էր ու ժողովուրդը զենք գործածելու անվարժ։ Անշուշտ այս ժողովուրդը որսի

կ'ելլէր, գիտէր զէնք ալ կրակել, սակայն Թուրքի և Քիւրտի դէմ զէնք կրակած չէր, արեան դէմ արիւն Թափած չէր երկար ժամանակէ ի վեր։ Այս առաջին քայլը պիտի նետէր տատանումներով։

1880-էն ետք, Մշոյ շրջանին մէջ մենք կը տեսնենք Յակոբ Տարօնացիի մը գործունէութիւնը։ Անոր կենսագրութիւնը, զոր զետեղած ենք նախորդ էջերուն մէջ, ցոյց կու տայ որ այս ինքնայատուկ գործիչը ունէր նաեւ գործակիցներ։ Ենթադրելի է որ ան գործած պիտի ըլլայ այն օրերու կղերական վարիչներուն հետ համախորհուրդ։ Վկայութիւն կայ որ Յակոբ Սարկաւագը գործ ունեցած է Արաբոյին հետ, բայց ճշգրիտ մանրամասնութիւններ կը պակսին, եզրակացութիւն մը հանելու համար։

ԱՐԱԲՕՆ ՈՐՊԷՍ ԱՌԱՋԻՆ ՖԵՏԱՅԻՆ

Եւ ահա, 1885-ին Մշոյ դաշտին մէջ երեւան կու գայ Արաբօն իր խումբով, Մխօ Շահէն ալ իր առանձին խումբով։ Ասոնց երեւումը մէկ քանի

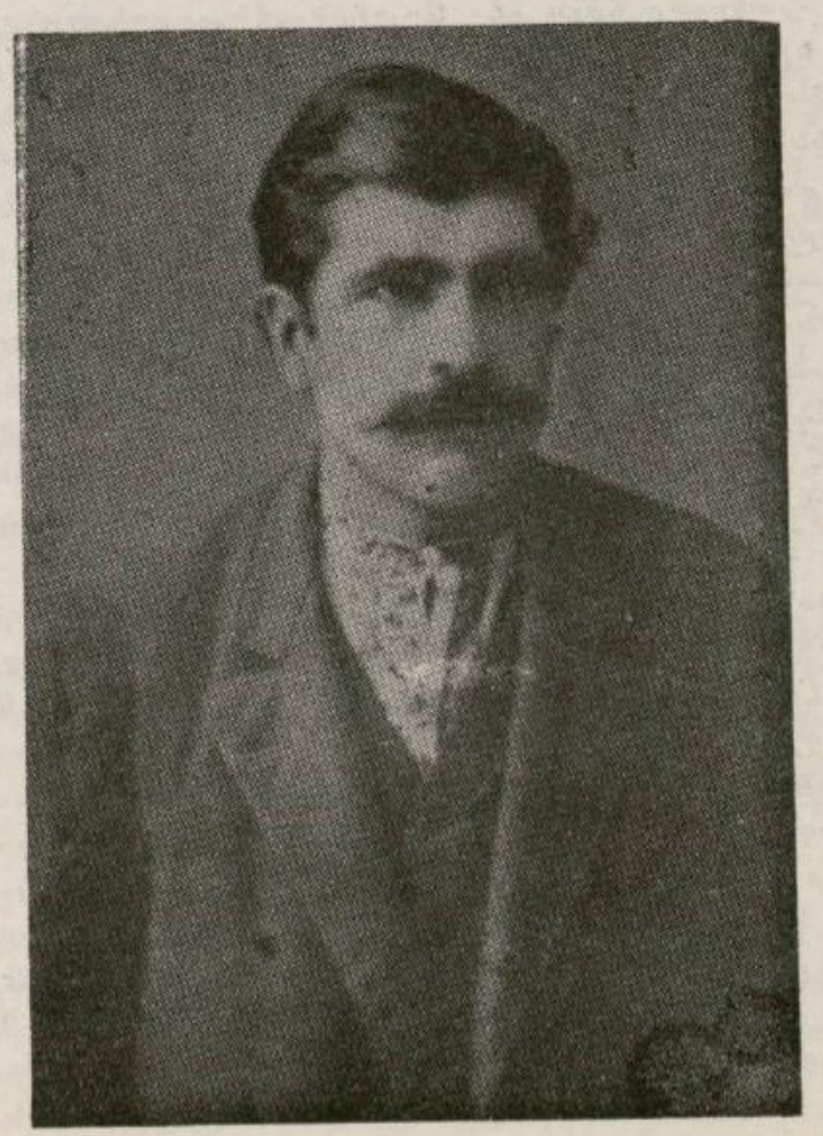

ԱՐԱԲՕ

տարիներու մտորումներու արդիւնք է։

Ազատագրական չարժումի մը ձեռնարկելու մթնոլորտը տեղծուած էր արդէն։ Առաջին քայլերը նոր բազոքները հաշուելնք, յաջորդ քայլը զէնքով հրապարակ գալը պիտի ըլլար։ Բազոքներն ու դառները բազմութեամբ կրնային գլուխ բերել, բայց զէնքավ գործելը պիտի սկսէր անհատներէ և փոքր խմբակներէ։ Այս լարուած մթնոլորտէն ահա դուրս կու գային Դիրգևմանքցի Մխօն և Ծովասարի Աբաթօն։ Զէնք կ'առնէին և փախստական կը պարտէին (ինչպէս կ'ընէին քիւրտ ասպետականները), ինչպէս կը պարտէին քիւրտ աչիրեթապետները, ու իրենց զէնքը կ'ուղղէին հարստահարող Թուրքին և Քիւրտին դէմ, հաւասարէ հաւասար։ Ուրիշ արակում չգտնելով, այս գինեալ և փախստական կեանք վարողներն ալ դաչախ կամ աւազակ անուանեցին։

Հայ յեղափոխութեան նախորդող շրջանի մասին գրողներն ալ երբեմն Աբաթոյին և Մխոյին աւազակ անունը կու տան, իբր թէ աւազակութեամբ սկսած, ապա ազգային գիտակցութեան զարձած տիպարներ ըլլային անոնք։

Այս արակումը ճիշդ չէ։ Առաջին զէնք բռնողները ճիշդ այն մտայնութիւնը և այն վրդովմունքը ունէին, ինչով որ խմորուած էին իրենց ժամանակակից մտաւորականներն ու հրիտասարդները։ Այդ բռնկուն ոգին ունէին վարպան վարդապետ, Մշոյ Գևզամը, Հրայրը, կառնենի Մկրտիչը, կայծակ վազաբշակը, կոտայի Հաճի Յակոբը, վարդենիսցի Մարզար վարժապետը, Պոլէնան Մկրտիչը, Սուրբ Աղբերիկի վանահայր Ղազար վարդապետը, Գոմերցի Ղուկաս վարժապետը և ուրիշներ։ Առնցմէ ամենք անընդհատ գործի վրայ էին, կը քարոզէին, կը կազմակերպէին, բազոքներ տարարկել կու տային, զէնք առնելու թելադրանք կ'ընէին։ Այս տուուր խումբէն դուրս եկած էին Աբաթօն ու Մխօն, որոնք առաջին տարի անմատ կը գործէին և կ'ընէին այն ինչ որ իրենց խելքը կը թելադրէր և այն ձեւով, ինչ որ իրենց նկարագիրէն կը բխէր։

Աբաթօն, որ Առաքելոց վանքը կարգացած էր, ուսելի յախուռն էր, լեռնական և ցեղապետ։ Մխօն ուսելի առհմանափակ չրջագծի մը մէջ կը գործէր, անհատական քաջութեան ապաւինելով։ Աբաթօն տարաւոփ կը տարածէր, և իր գանուած վայրերու իշխանը կամ ցեղապետը կը նկատէր ինքզինքը, միշտ Թուրքին և Քիւրտին դէմ, զգալնելով անոնց որ այդ չրջաններուն իր թշնարկութեան կը պատկանին։ Աբաթօն կը ձգտէր Բանաչէնի և լեռնականջերուն մօտիկ Մշոյ դաշտի գիւղերէն ազատ կարիք մը առնդնել, ինչպէս էին Տալուորիկը, Շենիկը և Կելիկուզանը։ Ընդարձակ գետին մըն էր Մշոյ Դաշտը։ Աբաթօն Առաքելոց վանքի չրջանակը ընտրեց իր կեդրոնը և գործեց Դաշտին մէջ։ Մխօն իր խումբով չիման մէջ մնաց էր Աբաթոյին հետ։

Մարտական գործունէութիւնը սկսած էր։ Աբաթօն իր քաջագործութիւններով առաջին տիպար գիտացին է, երբ դեռ յեղափոխա-

կան կուսակցութիւնները գոյութիւն առած չէին։

Արաբոյի խումբին մէջ մտած էին Ալիզռնանցի Լեւոնը, Խիանցի Կեալչոյի Մանուկը, Ահրոնքցի Ադամը, Գոմերցի Յովիկը, Բերդակի Ներսոն և Գէորգ Չաւուշը։ Անոր գործունէութիւնը կը տարածուէր հեռու ճանապարհներուն վրայ։ Կարաւաններ կողոպտել կու տար և արդիւնքովը զէնք կ'առնէր։ Աղքատները կը պաշտպանէր և շատ անգամ աղաներէն և պէյերէն խլուած ապրանքը անոնց կը բաժնէր։ Կառավարութեան զօրքին կը դիմադրէր և շատ անգամ պաշտօնեաներու գլուխը կը կարէր։

Մխօ Շահէնը իր խումբով կը միանար Արաբոյին։ Այս յայտնի դէմքերէն զատ Արաբօն գործակիցներ ունէր ամէն տեղ։ Անոնցմէ ոմանք կը գործէին ճիշդ քիւրտ աւազակներուն պէս, բայց անոնց հարուածը Հայերու և ռայա Քիւրտերու դէմ ուղղուած չէր. որով նպատակը կ'արդարացնէր նոյնիսկ «աւազակ»ին գործը։

Վերջապէս կատարուած էր հրաբբ... Հայը դիտէր զէնք գործածել Թուրքին և Քիւրտին դէմ։ Առաջին փորձերէն ետք, հայ մարտիկները քաջութեան և յանդգնութեան աննման քայլեր կ'առնէին, սարսափ տարածելով թշնամիի զեկավար խաւին մէջ։

Արաբոյի խումբը գործելով Ս. Առաքելոց վանքի շրջանակին մէջ, աւելի սերտ յարաբերութիւններ կ'ունենային հայ մտաւորականութեան հետ, աւելի կ'ընդարձակէին իրենց քաղաքական մտածողութեան հորիզոնը և փաստականօրէն կը դառնային Հայ Ազատագրութեան նուիրուած զինուորներ։

1888-էն սկսեալ մարտական այս խումբը Մշոյ Դաշտի և Մուշ քաղաքի աչքին Հայոց պաշտպան բազուկն էր։ Արաբօն իր հարուածը կու տար ճիշդ այնտեղ ուր բռնութիւն մը կատարուած էր, այնտեղ ուր կառավարութիւնը իր ոստիկաններով ժողովուրդը կը կեղեքէր։ Արաբօն այլեւս պարզ «աւազակ» մը չթուեցաւ կառավարութեան։ Թուրք կառավարութիւնը իր հալածանքը կեդրոնացուց մարտական այս ուժին դէմ։ Արդէն Մկրտիչ Սարեանը Մուշէն աքսորուած էր և կը հետապնդուէին այն մտաւորականները, որոնք ազատութեան շունչը կը տարածէին Տարօնի մէջ։ Մարտական այդ բջիջը աւելի վտանգաւոր նկատուեցաւ և յայտնի ու անյայտ խուզարկութիւններու ձեռնարկեց թուրք կառավարութիւնը։

Արաբօն բոլոր ընդհարումներէն դուրս եկած էր անվտանգ, առասպելական դէմք մը դառնալով բոլորի աչքին։ Բայց շրջանը տակաւին չէր ազատագրուած ստրկական վիճակէն։ Կային ոմանք, որ կառավարութեան կ'օժանդակէին ցուցմունքներով և մատնութեամբ։ Անոնց հանդէպ անողոք էր Արաբօն։ Բռնի ուժին կը հաւատար, ուրիշ զէնք չունենալով։ Վարդենիսի շրջանի մարտիկները մատնող երեք գիւղերու ռէսերը տեռորի կ'ենթարկէր, յոյս ունենալով որ միւս գիւղերու կառավարական գործակալները պիտի զգուշանան։ Սակայն կառավարութիւնը դրամով և սպառնալիքներով կրցած էր սիրաշահիլ

Ալիզռնան գիւղի ռէս Կրպօն և անոր մատնութեամբ՝ օր մը 1889-ին Բերդակ գիւղին մէջ կը ձերբակալուին Արաբօն և Մխօն ու չղթայակապ կ'առաջնորդուին Մշոյ բանտը։

Ալիզռնանցի Լեւոն կ'անցնի խումբին գլուխը և առաջին գործը կ'ըլլայ պատժել մատնիչը։ Պատանի Գէորգ Զաւուշը և Կեալշոյի Մանուկը կը ստանձնեն այդ պարտականութիւնը և անմիջապէս կ'իրագործեն։ Թուլամորթ տարրերը կը զգան թէ մատնութիւնը առանց պատիժի չի մնար։

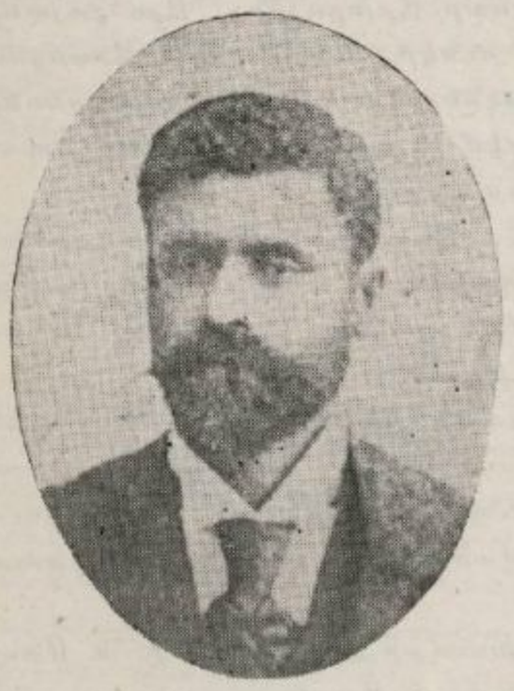

ՄԽՕ ՇԱՀԻՆ

1890 թուին Մխօն կը փախչի բանտէն, բայց կրկին կը ձերբակալուի և կը մնայ Պիթլիսի բանտը։ Այդ տեղէն կը փոխադրուի Աքիայի բանտը, ուր բերուած էր նաեւ հնչակեան Ճիհանկիւլեան։ Մխօն Հնչակեան կը դառնայ և Աքիայէն կը յաջողի փախչիլ ոգիսական փորձութիւններու ենթարկուելով։ Քաջամարտիկ այս Տարօնցին սակայն այլեւս չի կրնար Տարօն դառնալ։ Կը մասնակցի հնչակեան ձեռնարկներուն և 1897-ի Հնչակեան կուսակցութեան պառակտումներէն ետք կ'օգտագործուի ներքին հակամարտութիւններու և սպանութիւններու գործին մէջ և դաւադրութեամբ կը սպաննուի Հնչակեան հակառակորդ թեւի կողմէ Փոթիի մէջ 1903-ին։

1890-ին Արաբօն նոյնպէս կը փախչի բանտէն և կը գտնէ Լեւոնը։ Անոնք միասին կ'անցնին Կովկաս։ Իրենց խումբը կը ցրուի։ Գէորգ Զաւուշ և Կեալշոյի Մանուկ կ'երթան Հալէպ, որպէսզի իրենց աշխատանքով նոր զէնքեր գտնեն և վերադառնան Սասուն։ Խումբի միւս անդամները կը տեղաւորուին իրենց գիւղերը։

Արաբօն (աւազանի անունը Առաքել էր) առասպելական տիպ մըն էր, նոր ժամանակներու Սասունցի Ծուռ մը, որ միամտութեան հետ իմացականութիւն ունէր, համեստութեան հետ՝ յանդգնութիւն։ Բռնաշէնի Կորթեր գիւղէն էր և Ծովասարի ջուրը խմած էր։ Մարտական առաջին թափահարութիւնը կ'ունենար Ս. Աղբերիկի վանքին մէջ, բայց իր գործունէութեան գետինը կը գտնէր Մշոյ Դաշտը։ Ժողովուրդը դեռ բաւական զէնք չունէր և ընդհանուր զինական ապստամբութեան մը համար անպատրաստ էր։ Զորս-հինգ տարի գործելէն յետոյ Արաբօն կը զգար թէ աւելի մեծ կազմակերպուած ուժերու պէտք ունէր Տարօնը՝ դիմագրաւելու համար թրքական բռնակալութիւնը։ Այդ թուականին Հ. Ց. Դաշնակցութեան հիմը դրուած էր, իսկ Կուկունեա-

նի արշաւանքը ամէն կողմ խանդավառութիւն տարածած էր։ Արաբօն Կովկաս կ'անցնէր աւելի մեծ ուժով երկիր վերադառնալու դիտաւորութեամբ։

1891-ին ծանօթանալով Դաշնակցութեան կազմակերպութեան, Արաբօն կ'արձանագրուի դաշնակցական շարքերու մէջ։ Արաբօն արդէն յայտնի անուն մըն էր. անով Կովկասի Հայութիւնը խանդավառուած էր երկրէն հասած լուրերով։ Սակայն Կարսի պատասխանատու մարմինը զինական խումբ մը ճամբայ հանելու համամիտ չի գտնուիր, նկատի առնելով դժուարութիւնները այդ թուականին։ Արաբօն կը ստիպուի աշխատաւոր դառնալ պետական նոր շինուելիք ճանապարհներուն վրայ։ Արաբոյի հայրը բաւական ժամանակ սպասելէն ետք, երբ լուր մը չ'առներ իր տղայէն, ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կարս։ Հայրն ալ անհանգիստ տիպ մըն էր և հեքիաթային երեւակայութիւն ունէր։ Բռնաշէնցին կը հասնի Կարս և հարցուփորձով վերջապէս ճամբուն վրայ քար կոտրելու աշխատանքին մէջ կը գտնէ իր տղան։ Կը ցնցուի լեռնական հայրը՝ տեսնելով իր Արաբօն, որ երկրի մէջ Քեօռ-Օղլի մըն էր, խեղճ բանուորի մը վիճակին մէջ։ Առանց բարեւ տալու, կ'ըսէ.

— Արաբօ, լաօ՛, դուն Կովկասի բոլոր կարաւանները մեր երկրի վրայ պիտի դարձնէիր, դուն աշխարհը քու բուռին մէջ պիտի բըռնէիր... Ո՞ւր է քու գործը... Քու մօր կաթը հարամ ըլլար քեզի։

Ու կը թողու տղան և կը վերադառնայ երկիր։

Արաբօն շատ կ'ազդուի հօրը այս վարմունքէն. Կարսէն կ'երթայ Թիֆլիս, ուր ժամանակ մը պահուելէն ետք, խումբի մը կազմակերպութիւնը կը յանձնարարեն իրեն։ Խումբը կը բազկանար 16 մարտիկներէ, կանոնաւոր զէնքերով զինուած։ 1893-ի գարնան խումբը Կարսէն կը մեկնի դէպի Խնուս-Մուշ։ Խնուսի Խոզլու լերան կիրճերուն մէջ խումբը կռուի կը բռնուի։ Հոն կը սպաննուի Լեւոնը քանի մը ընկերներով։ Արաբօն խումբի մնացորդը կ'առաջնորդէ դէպի Մշոյ Դաշտ։ Խնուսի և Պուլանուխի գաւառները կ'անցնի առանց վտանգի, սակայն Մշոյ Դաշտը չհասած՝ Կեալառաշի ձորին մէջ կը շրջապատուի և բուռն կռուի մը կը բռնուի։ Հերոսական ճիգեր կը թափեն թշնամիին շղթան ճեղքելու, բայց չեն յաջողիր։ Մինչեւ վերջին փամփուշտը կը կռուին, թշնամիին շարքերէն բազմաթիւ զոհեր կը խլեն, ու բոլորն ալ կը նահատակուին նոյն ձորին մէջ։

Արաբոյի խումբը Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին մարտական խումբն էր, որ Կարսէն ճամբայ կ'ելլէր Տարօնի յեղափոխական գործին մասնակցելու համար։

Մարտական այս խումբերու շարժումը եթէ չծաւալեցաւ իրենց օրինակով, սակայն գիւղերու մէջ մարտական երիտասարդութիւն մը ստեղծեց։ Կարգ մը գիւղեր արդէն ինքնապաշտպան մարտիկներ ունէին, իրենց գիւղը վտանգաւոր յարձակումներէն պաշտպանելու համար։ Վարդենիսը, Ղարսը, Ցրօնքը, Գոմսը, Խըզլաղաճը, Բերդակը և այլ գիւղեր զինուածներու թիւը աւելցած էր։ Ազդեցիկ գիւղապետները

անվախօրէն բողոքներ կը ներկայացնէին Պիթլիսի վալիին կամ Մուշի կառավարիչին։ Շատ անգամ փաստացի բողոքները կը լսուէին և առժամեայ զսպումներ տեղի կ'ունենային։

Դաշտի ժողովուրդի համբերութիւնը հատած էր։ Ոմանք կ'ուզէին այլուր գաղթել որպէս բողոք, ոմանք կ'ուզէին օրթոտոքս եկեղեցիին կապուիլ ռուսական միջամտութեան յոյսով։ Այս բոլոր շարժումները բողոքի բնոյթ ունէին և գիւղէ գիւղ կ'արձագանգէին։ Մշոյ Դաշտը այլեւս այն խոնարհ զանգուածը չէր։ Սակայն բռնութիւնները նոյն համեմատութեամբ աւելցած էին։ Թրքական պաշտօնեաներու, զօրքի և ոստիկանութեան ամէնօրեայ չարիքներուն վրայ աւելցած էր քրտական կարգ մը տարրերու կատաղութիւնը ուղղուած Հայերու դէմ։

Հարստահարութեան, սպանութեան և առեւանգումներու վերադարձը կը տեսնուէր, և այս անգամ աւելի մեծ թափով, բացայայտ ու օր ցերեկով։

Թրքական կառավարութեան արտօնութիւնը և թելադրանքը ակնյայտնի էին։ Գոնէ հիմա որ պատմութիւնը քննական ակնոցով կը վերլուծենք, դէպքերու լոյսին տակ՝ թրքական դաւադրութիւնը պարզ ու որոշ կ'երեւի։ Այն ատենները հայ ժողովուրդին մէջ մտայնութիւն մը տիրական կը մնար, այդ այն է որ կը հաւատային թէ թրքական պետութիւնը պիտի հալածէր քիւրտ աշիրեթապետները, հին ժամանակներու զսպումը պիտի շարունակէր Քիւրտերուն դէմ, թէ Պերլինի ժողովէն յետոյ Քիւրտերը խնդրոյ առարկայ էին որպէս հարստահարիչներ, և հետեւաբար՝ պետական չահերէ դրդուած՝ կառավարութիւնը ստիպուած էր բողոքները լսել և զօրաւոր միջոցներ ձեռք առնել։ Այս մտայնութեան պատճառով Հայերը աւելի ուժ կու տային հանրագրութիւններու և դատական դիմումներու, առանց անդրադառնալու թէ թրքական քաղաքականութիւնը հիմնապէս փոխուած էր։

Տարօնի շրջաններուն մէջ Զիպրանցիները, Հասանանցիներն ու Մուսա պէյի ցեղախումբերը մոլեռանդ արշաւ մը շղթայազերծած էին Հայութեան դէմ։ Կողոպուտի և բռնաբարման վայրի բնազդին հետ, տիրապետութեան և վրէժխնդրութեան դիտաւորութիւնը զուգահեռ կ'ընթանար։

Վերցնենք միայն Մուսա պէյի ելոյթները, որպէս ուշագրաւ երեւոյթ, որ այն օրերուն լրիւ ըմբռնուած չէր։

ՄՈՒՍԱ ՊԷՅԻ ՏՈՒՆԸ

1889-ին Մուսա պէյը կը ներկայանայ որպէս արիւնկզակ ցեղապետ մը, Մշոյ Դաշտի գլխաւոր չարիքը։ Անոր նման կը շարժին նաեւ հեռաւոր գաւառներու ցեղապետները, որոնք աւելի կողոպուտի հետամուտ են, քան սպանութիւններու։ Բայց ո՞վ է Մուսա պէյը։

Մուսա պէյը Ալատին փաշայի տան վերջին մնացորդներէն էր։

Փաշայութիւնը վերցուեցաւ Տարօնի աշխարհէն 1850-ին, բայց Միրզա պէյի տունը մնաց Խըւնէր։ Քոլոսիկի մէջ մնաց Հաճի Ֆերոյի տունը, նոյնպէս Ալատին փաշայի սերունդէն։ Մենք տեսանք թէ ի՞նչպէս թրքական կառավարութիւնը հալածեց Ալատինի տան ազդեցիկ անդամները, աքսորեց և շատերը հսկողութեան տակ պահեց Պոլսոյ մէջ։ Տարօնի աշխարհէն հեռացուածները պետական պաշտօններ ստացան, իրենց զաւակները կիսովին թրքացան և Պոլսոյ մէջ բարձր պաշտօններու հասան, ինչպէս Պահրի փաշան, որ Պոլսոյ մէջ պալատական նախարարն էր և Սուլթանի հաւատարիմ խորհրդականը։

Երկրի մէջ մնացող Միրզա պէյի տունը նոյնպէս հալածուեցաւ։ Ինչպէս գրած ենք նախորդ գլուխներուն մէջ, 1869-ին Միրզա պէյը իր տունն ու տեղը այրեց և հեռացաւ դէպի Պարսկաստան։ Ամէն մարդ հաւատացած էր թէ քրտական փաշայութիւնը, հետեւաբար՝ քրտական տիրապետութիւնը վերցուած է անդարձօրէն։ Սակայն 1880-ական թուականներուն Միրզա պէյը կը վերադառնայ Մշոյ Դաշտ։ Անոր հետն էին իր զաւակները Մուսա, Ղասըմ, Նհօ և Ջազօ պէյերը։ Միրզա պէյը Խըւնէր գիւղը վերադառնալէն ետք լաւ վարմունք ունէր դէպի Հայերը։ Հայերէն կը խօսէր և թրքական հալածանքներէն զայրացած, պետութեան դէմ լեցուած էր թշնամանքով որ իրենց ցեղի տիրապետութիւնը հիմնայատակ ըրած էր։ Աւելի կը ջանար հպատակեցնել իր շրջապատի Քիւրտերը, որոնք այլեւս չէին ենթարկուեր իրեն։ 1885 ին յարձակում գործեց քրտաբնակ Նոգ գիւղի վրայ, գիւղը այրեց և ութսունէ աւելի Քիւրտեր կոտորեց։ Նոգէն ազատուածներէն Խալիլ Ֆախի Ախուրին Միրզա պէյը սպաննեց նոյն տարին որպէս փոխվրէժ։ Միրզա պէյի տան ղեկավարը դարձաւ Մուսա պէյը, որ իր հօր ողջութեան իսկ անգութ սճրագործ մըն էր, տիրապետութեան անսահման մոլուցքէն բռնուած։

Մուսա պէյը իր եղբայրներուն հետ իրենց շուրջ հաւաքած էին 4·500 զինուած թիկնապահներ և գործակիցներ, որոնք ամէն վայրկեան պատրաստ բռունցք մը կը ներկայացնէին։ Շարժական այս բանակը միշտ կողոպուտներով և սպանութիւններով զբաղած էր 1889—90 թուականներուն։ Ազդեցիկ ազգականներ ունէին Պոլիս։ Նահանգներու մէջ պաշտօնավարող Թուրքերը Մուսա պէյի ազդեցութիւնը գիտէին և կը հովանաւորէին անոր չարագործութիւնները, որոնք այդ ատեն ուղղուած էին հայ ժողովուրդին դէմ։

Մուսա պէյը, փաստօրէն, ինքզինքը կը նկատէր Տարօնի տէրը և վրէժխնդրութեամբ լեցուած էր Հայերուն դէմ, որոնք Ալատինի տան տիրապետութեան վերջ տուած էին։ Առիթը ներկայացած էր անգութ բռնակալը դառնալ Մշոյ Դաշտէն մինչեւ Պիթլիս, ենթարկել ժողովուրդը իր իշխանութեան, առանց փաշայութեան տիաղոսին։ Հայերը, քառասուն տարի անցնելէն ետք, փաշայութիւնը մոռցած էին, բայց Մուսա պէյը մոռցած չէր։ Կացութեան այս տարբերութիւնը ժամանակին չըմբռնեցինք, յոյս դնելով թրքական կառավարութեան հա-

լուծողական քաղաքականութեան վրայ։

Այս պարագաներէն զատ կարելի է յիշատակել նաեւ Միրզա պէյի տան խարդախ նկարագիրը։ Ալատին փաշայի եւ անոր յաջորդներուն օրերուն իսկ այս տունը, որ մէկ ճիւղն էր Ալատին փաշայի տան, իրենցմէ նկատուած էր խարդախ ազգական մը։ Եւ իրօք, մենք տեսանք թէ ի՛նչպէս Միրզա պէյի տան նախնիքները դարան մտան եւ Պիթլիսէն վերադարձող փաշան (իրենց ազգականը) սպաննեցին եւ չորս նշաններով եկան Մուշ քաղաքը եւ անօրինակ ձեւերով կառավարեցին երկիրը, մինչեւ որ իսկական ժառանգորդները հասան եւ փաշայութիւնը վերականգնեցին։ Միրզա պէյի տան նախնիքները նոյնիսկ իրարու հանդէպ խարդախ ընթացք ունէին։ Անգամ մը հօրը նշաններով գիւղ մը կը հասնին եւ ձիերը տխոռ մը մացնել կ'ուզեն։ Առաջին նշանը ներս կը քաշէ ձին եւ տխոռի դուռը ցած ըլլալով՝ կը կոտրէ թամփքը։ Պարագան նշաններուն չ'ըսեր. երկրորդ նշանը կը հետեւի, նոյնպէս թամփքը կը կոտրի։ Ու այսպէս հօրը նշանները մէկը միւսին լուր չի տար եւ բոլոր թամփքները կը կոտրին։ Անոնց տան անունը կը մնայ Մալայ հաճի խալդախ, — հօրը թամփքերու տունը...

Նոյնիսկ մեր օրերուն, երբ Մուսա պէյը իր տղայի՝ Մատանի պէյի հետ 1929-ին կը միանայ Քէօր Հիւսէյն փաշային, որպէս զի երթան եւ Քիւրտերը տաքի հանեն Թուրքիոյ դէմ, նորէն խարդախութեամբ կը վերջանայ գործը։ Մուսա պէյ ճնշիրէ նշած ժամանակ կը մեռնի։ Մատանի պէյը Հիւսէյն փաշային հետ ճամբան կը չորեւնակէ եւ գիշեր մը քնացած տեղը կը սպաննէ Հիւսէյն փաշան եւ կ'անցնի Թուրքերուն կողմը։ Այսօր Մշոյ Դաշտը կը բնակի եւ իր դաւաճանութեան արդիւնքովը կ'ապրի։

Ահա, այսպիսի տան մը հետ գործ ունենալու Տարօնի ժողովուրդը։

ՌԷՍ ՕՀԱՆԻ ԱՅՐՈՒԻՄԸ ԵՒ ԿԻՒԼԻՋԱՐԻ ԱՌԵՒԱՆԳՈՒԻՄԸ

եղան և լարուած այդ չրջանին երկու ցնցող դէպքեր պատահեցան Մշոյ Դաշտին մէջ և բաժակը յորդեցաւ։

Առաջինը ռէս Օհանի սպլ-սպլ այրուելն է, և երկրորդը Կիւլիջարի առեւանգումը Մուսա պէյի կողմէ։ Ռէս Օհան Արգավանքէն, իսկ ռէս Միրօն Ղարսէն, երկու քաջ գիւղապետներ էին, որոնք Մուսա պէյի սրարքներուն դէմ բողոքներ կու տային Պիթլիսի վալիին և հետագիրներ կը հասցնէին Պոլիս։ Այս բողոքներուն կարճատ ընդհատումով կառավարութիւնը կը ձերբակալէ Մուսա պէյը և Պիթլիսի բանտը կը նետէ, ուր միայն երեք օր բանտարկուած կը մնայ։ Պիթլիսի կուսակալ Էմհէմ փաշան 300 ոսկի կաշառք կ'առնէ և երեւի նոր քաջալերանքներով ազատ կ'արձակէ Մուսա պէյը։ Թշնամական անսահման զայրոյթով Մուսա պէյը Խըննէր կը դառնայ և կը հետապնդէ այս երկու գիւղապետները, որոնք ստրկական կապանք-

ներէն ազատագրուած էին և յամառութեամբ կ'ընդդիմանային Մուսա պէյի անսանձ գործունէութեան։

Առաջին զոհը կ'ըլլայ ռէս Օհանը, որու առամաթիկ սպանութիւնը նկարագրուած է նախորդ էջերուն մէջ։ Այստեղ կ'ուզենք թուականի ճշդում մը կատարել։ Ըստ Ա. Սայեանի, որ Օհանի տիպը տուած է և սպանութեան մանրամասնութիւնները թուած է, դէպքը պատահած կը ներկայացնէ 1891-ին։ Մինչդեռ Կիւլիզարի պատմութիւնը որ զրի առնուած է Կիւլիզարի իսկ բերանէն, դէպքը 1889-ին տեղի ունեցած ըլլալը կը հաստատէ։ Այս թուականն է ճիշդը։ Ռէս Օհանի ողջ ողջ հրկիզումէն 8-10 օր ետքն է որ տեղի կ'ունենայ Կիւլիզարի առեւանգումը։

ԿԻՒԼԻԶԱՐ 1889-ի6

Մուսա պէյի հրամանով ռէս Օհանի այրուած դիակը Պիթլիսի ճամբուն վրայ կը գրուի և թուղթի մը վրայ կը գրուի. — «Ով որ Մուսա պէյի դէմ բողոքէ, այս վիճակին պիտի հասնի»...

Շատ մը գիւղապետներ Մուշ կը մնային, կեանքի ապահովութեան համար։ Օհանի մարմինը կը փոխադրուի Մուշ, ժողովուրդը մեծ յուզումի կը մատնուի, և բողոքի յուղարկաւորութիւն մը կը կատարուի։

Ղարսի գիւղապետ Միրօն Մուշ կը մնար, գիտնալով որ իր կեանքին դէմ ալ մահուան սպառնալիքը կար։

Քանի մը շաբաթ անցնելէն ետք Մուսա պէյը 150 զինեալներով կէս գիշերին կը մտնէ Ղարս, ուր պահակներուն հետ փոքրիկ ընդհարում մը կ'ունենայ և գիւղը կը գրաւէ։ Գիշերը առանց կռուի, գաղտագողի եկեղեցին գրաւած էին, որպէսզի Հայերը զանգերը չհնչեցնեն օգնութիւն խնդրելու Վարդենիսէն։ Զինեալ խուժանը կը մտնէ Ղարսի Միրոյի տունը, տան պահապաններէն շատերը սպաննելէն ետք։ Կը սպաննուին Կիւլիզարի հայրը՝ Աղաճանը, քեռի Մխօն, և տան երիտասարդ կտրիճներէն ոմանք։ Հայ դիմադրողները վիրաւորները վերցնելով կը փախչին։ Քիւրտերէն որքան կը վնասուին՝ արձանագրուած չէ։

Քիւրտերը յաղթական կը մտնեն Միրոյի տունը, ամէն ինչ կը կողոպտեն և Կիւլիզարը բռնելով հետերնին կը տանին և կը յանձնեն Մուսա պէյին(*)։

Մուսա պէյ իր զինեալ ուժերը առնելով կը բարձրանայ Բռնաչէնի լեռները, ուր գիւղեր և բնակարաններ ունէր և այդտեղ կ'արգելափակէ Կիւլիզարը, իրեն կամ փոքր եղբօր՝ Զազոյին կին առնելու համար։ Շէյխերը անյարմար կը գտնեն այդ փոքր աղջնակը Մուսա պէյին և կը թելադրեն զայն տալ Զազոյին, ինչ որ տեղի կ'ունենայ։

Տարօնի աշխարհը այս երկու դէպքերէն կը ցնցուի։ Դաշտի բոլոր գիւղերը կը միանան և բողոքի համար ճամբայ կ'ելլեն դէպի Պոլիս։ Վաթսուն և վեց գիւղապետներ և գործիչներ Պոլիս կը հասնին։

Տարօնի ամբողջ ժողովուրդը այս դատը իր դատը կը նկատէ։ Ազգային առաջնորդարանը, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ պատրիարքարանը տէր կը հանդիսանան դատին, համազգային քաղաքական բնոյթ մը տալով անոր։

Եւրոպական պետութիւններու դեսպանները կը ծանօթանան խնդրին և կը միջամտեն։ Եւրոպական մամուլը ճիշդ օրին արձագանգը կ'ըլլայ տեղի ունեցած առեւանգման։

Մուսա պէյը, իր հօրեղբայրը և Զազօն Բռնաչէնի իրենց որջերը ապաստանած էին՝ կառավարական հետապնդումներէն ազատ մնալու համար։ Կառավարութիւնը ստիպուած էր նկատի առնել Մուշէն մինչեւ Պոլիս ծաւալած բողոքները։ Սակայն Մուսա պէյը ձեռք չէր գար։ Հինգ հարիւրէ աւելի զինեալներու գլուխը անցած՝ օրը տեղ մը կը հարուածէին և կողոպուտները լեռ կը փոխադրէին։ Հոն փոխադրած էին նաեւ Կիւլիզարը և ամուսնացուցած Զազոյի հետ։ Երկու-երեք ամիս անցնելէն ետք կառավարութիւնը լուր ղրկեց Մուսա պէյին թէ Սուլթանը գնահատած էր իր քաջագործութիւնները և զինք կը հրաւիրէ Պոլիս պարգեւատրելու։ Մուսա պէյը հաւատալով այս հրաւէրին կամ լուր ստանալով իր ազգական Պահրի փաշայէն, կը վճռէ մեկնիլ Պոլիս։ Այս պատճառով ամբողջ ընտանիքով, Կիւլիզարն ալ հետերնին կը վերադառնան Խըւնէր, ուրկէ 1889-ի Յունիսին Մուսա պէյը հետեւորդներով և մեծ ցոյցերով կը մեկնի Պոլիս և նոյնիսկ կ'ընդունուի յարգալից դիմաւորութեամբ. Մուսա պէյը կ'իջեւանի Պահրի փաշայի տունը և ազատօրէն կը պտըտի Պոլսոյ մէջ, ոստիկանական ահեսուչ Քեամիլ պէյի (Ալատինի տան շառաւիղներէն) հովանաւորութեամբ։

Մուսա պէյի դէմ եղած բազմաթիւ բողոքներէն ամենէն շօշափելին և ակնյայտնին Կիւլիզարի առեւանգումն էր։ Սակայն ամէն ինչ

(*) Կիւլիզարի առեւանգման, ջարչարանքներու եւ իսլամացնելու մանրամասնութիւնները արձանագրուած են Արմենուհի Գեւոնեանի «ԳԻԻԼԻԶԱՐ» գրքին մէջ (Փարիզ, 1946)։ Արմենուհին Գեղամ Տէր Կարաաետեանի առօիկն է. դրի առած է իր մօր յուշերը այնքան ճշդութեամբ եւ շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններով։

THE TURKISH CRUELTIES IN ARMENIA.

Extract from Mr. Gladstone's Letter to the "Daily News," August 27th, 1889.

Moussa Bey and his men carried off with them the wife, of Agatchian, Aitoon, and their daughter Ghiulisar, aged about 15 years, the latter barefooted and with only her night dress on. The ground was covered with snow knee deep, and the weather very cold. Ghiulisar remained alone in in the hands of the ruffians, begging of them to let her go, but they beat her forward, sometimes dragging her by the hair. After a while she was no longer able to walk, and fell on the snow. After passing a river in this state they gave her some clothes, and continued on their road to Zenghachbar, where there is a kind of lodge belonging to Moussa Bey. Here they passed the night, and the girl was violated by Moussa Bey for the first time. After three days' journey over the mountains they arrived at the village of Paresank, and two Kurds took her to the house of Cheik Mehmed. There the girl threw herself at the feet of the Cheik, and begged of him to save her from the hands of the ruffians. The Cheik went then to Moussa Bey and prayed him to let the girl go, but he replied that it was impossible, and that the girl had been taken to be the wife of his brother Djaso. Djaso arrived, and Moussa Bey ordered the Cheik to perform the marriage ceremony between his brother and the girl. The Cheik replied that the girl was a Christian and refused to become Mussulman; he therefore would not marry her in his house, and he must go elsewhere. Moussa Bey then drew his knife to kill the girl, but he was prevented by his companions, and, against the advice of the Cheik, Djaso took the girl and left for the village of Avedik, and went to the house of Sefer, husband of Meheri, sister of Moussa Bey. Here Ghiulisar pleaded with Meheri for her liberty, but in vain, for they said she had become Mussulman in marrying Djaso. She remained in this house one month with Djaso, while Moussa and his companions left for the mountains on other acts of brigandage and rapine At the end of the month she left Djaso for the village of Cheikhovoran They remained there six days in the house of the Cheik, and then went to Khevenia, the village where Moussa Bey lives; there they stayed three weeks.

About this time there arrived from Moosh one Hadji Dayib, with two gendarmes They came to the house of Djaso and demanded the girl. Djaso would not give up the girl, and she herself refused to go, saying on purpose, 'I am Mussulman. Leave me in peace." Hadji Dayib replied that she must go to the Governor of Moosh and say it. She replied that the Governor and Council should come, and she would tell them that she was Mussulman. It was about this time that Moussa Bey arrived at Bitlis and left for Constantinople

Hadji Dayib, seeing that the girl would not go to Moosh, and believing that she had become Mussulman, took her to Bitlis, which was what she wished for. She was taken to Bitlis, to the house of Cheik Emin and when before the Governor and Council declared herself to be a Christian and the daughter of a Christian. It was on this that she was given up to the Armenian Council, and preparations made to send her and others to Constantinople, to give evidence against Moussa Bey.

DAILY NEWS թերթի այն էջը, ուր զետած է Գլադստոնի նամակը, նիւլիզարի առնուագիզման առթիւ:

կախուած էր Կիւլիզարի խոստովանութենէն։ Ըստ Մուսա պէյի Կիւլիզար իր կամքով իսլամացած և ամուսնացած էր իր հղօր Զազոյին հետ։ Երկք ամիսներէ ի վեր առանձնացուցած և ննթարկած էին իրենց ազդեցութեան, միշտ մահուան ապառնալիքով։ Հարցը կրնար վճռուիլ Կիւլիզարի խոստովանութեամբ։ Պոլսէն հրաման եկած էր Մուշի կառավարիչին Պիթլիսի դատարանի առջև հանել Կիւլիզարը այն պատրաստութեամբ որ պիտի յայտարարէր թէ իսլամ է և իր կամքով հեռացած է տունէն։ Մուշի և Պիթլիսի առաջնորդարանները, ինչպէս նաեւ Մշոյ Դաշտի ժողովուրդը տէր կանգնած էին Կիւլիզարին, սակայն անզօր էին այս պարագային. աղջիկը Զազոյի մօտ կը մնար, իսկ իսլամ չէյխերը և երեւելիները մահուան ապառնալիքներով ամէնը ատրտմեցուցած էին։ Կիւլիզարի հօրեղբայր Միրօն Մուշ կ'աշխատէր, իսկ Կիւլիզարի մայրը Պիթլիս։ Վերջապէս ազգերգական պայմաններու մէջ, չէյխերու ընկերակցութեամբ և Մուսա պէյի հօրեղբօր հսկողութեամբ Կիւլիզարը կը փոխադրեն Պիթլիս, առաջուց անկէ խոստում առնելով որ դատարանի առջև պիտի յայտարարէ թէ իսլամացած է իր կամքով։ Այս ամբողջ գործողութիւններու ընթացքին Կիւլիզարը խելացի և խորամանկ կը չարժի, որպէս զի օրէնքէ կասկած չունենան իր վրայ, ու նաեւ հոգեկան քաջութիւն կ'ունենայ, վերջին վայրկեանի պայքարը տանելու։

Պիթլիսի կուսակալը դատը այնպիսի ձեւով սարքած էր, որ Հայոց առաջնորդարանը չկարենար մասնակցիլ առհանին։ Մէջտեղ կը մնար Կիւլիզարի մայրը և վերջին վայրկեանին Պիթլիս կը հասնէր տանուաէր Միրօն։

Թէ՛ կուսակալը, թէ՛ չէյխերը և թէ Մուսա պէյի ազգականները խաբուած էին Կիւլիզարի զգոյշ չարժումներէն և կը կարծէին արդէն յաղթանակը տարած։ Երբ դատարանի մէջ կը հարցնեն, — Հո՞յ ես, թէ իսլամ, Կիւլիզարը յուսահատ բոլորը կը նայի և հայ մը չի տեսներ, միայն իր մօր ճիչերը կը լսէ դատարանի դռնէն։ Ու կը պահանջէ որ մայրը տեսնէ, որպէս զի խօսի։ Երբ մայրը տեսնէ կուգայ, Կիւլիզարը կը գրկախառնուի իր մօր հետ և կը յայտարարէ որ ինքը հայ է և կ'ուզէ հայ մնալ, թէ՝ Մուսա պէյը 150 ղինեալներով իրենց տունը կողոպտած է և դինքը բռնի կերպով առեւանգած։ Կուսակալը կը տեսնէ աղջնակը Հայերուն յանձնել։ Թուրքերը կը գրգռուին, կատաղած ամբոխը դատարանի առջեւ կը հաւաքուի սպաննելու Կիւլիզարը, սակայն զօրքի հրամանատարի և ոստիկանութեան պաշտպանութեան տակ Կիւլիզարը կը փոխադրուի Հայոց թաղը և կը յանձնուի առաջնորդարանին։

1889-ի Յունիսին տեղի ունեցած այս դատի մէջոցին է որ հայ ժողովուրդը բարոյական յաղթանակ մը կը տանի և կ'ազատէ Կիւլիզարը ճիւաղներու ձեռքէն։ Ահա այդ թուականին է որ Կիւլիզարի դատը ընդդէմ Մուսա պէյին կը փոխադրուի Պոլիս։ Կիւլիզարը և 66 գիւղապետներ ճամբայ կ'իյնան դինուորական ատուար Ջոկատի մը հսկողու-

թեամբ դէպի Էրզրում, անկէ ալ դէպի Պոլիս։

Կիւլիզարի դատը ազգային դատի բնոյթ ստացած էր։ Դատին ներկայ կ'ըլլային բազմաթիւ Հայեր, եւրոպական դեսպանատուներու ներկայացուցիչներ և թերթերու թղթակիցներ։ Բազմաթիւ էին վկաները Տարօնէն, սակայն կառավարութիւնը ամէն ջանք ի գործ կը դնէր սուտ հռչակելու եղած ամբաստանութիւնները։ Պահրի փաշան պալատական ազդեցիկ մարդ էր և կը պաշտպանէր իր ազգական Մուսա պէյը։

1889 Դեկտեմբեր 5-ին դատարանը անպարտ արձակեց Մուսա պէյը և եղած ամբաստանութիւնները զրպարտութիւն հաշուեց։

Կիւլիզարը ազատուած էր։ Բարոյական յաղթանակ մը տարուած էր, բայց Մուսա պէյի ոճրագործութիւնները կ'արդարանային դատարանով, որով քաղաքական անապահովութիւնը աւելի կը շեշտուէր։ Հայ փաստաբանը պահանջեց դատի վերաքննութիւնը։ Վերաքննելի դատը տեւեց երեք տարի, և միայն 1892-ի վերջերը աքսորի վճիռ մը տուին և Մուսա պէյը աքսորեցին Մեքքէ, ըստ երեւոյթին եւրոպական դեսպանատուներուն գոհացում տալու համար։ Այս վճիռն ալ կիսայաղթանակ մըն էր։ Հայ ժողովուրդի յամառ բողոքները վերջ ի վերջոյ փոքրիկ արդիւնք մը կու տային։ Առնուազն Տարօնի աշխարհին մէջ բռնակալները կը զգային թէ Մուսա պէյը աքսորուեցաւ Հայերու պահանջով։

Մուսա պէյը տարի մը միայն կը մնար Մեքքէ և հաճի տիտղոսը ստանալով՝ կը վերադառնար Տարօն, ըստ երեւոյթին նոր թելադրանքներ ստանալով թուրք կառավարութենէն։

Մինչ 1889-ին Կիւլիզարի դատը յուզումի մատնած էր ամբողջ Հայութիւնը Պոլսոյ մէջ, անդին Տարօնի մէջ արիւնալի դէպքերը կը շարունակուէին։

ԱՐԳԱՎԱՆՔԻ ԵՒ ՎԱՐԴԵՆԻՍԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

Երբ Կիւլիզար Պիթլիսի դատարանէն կ'ազատի և Պոլիս կը փոխադրուի դատ տեսնելու Մուսա պէյին դէմ, Ջազօն գազազած՝ աջ ու ձախ յարձակումներ կը գործէ՝ վրէժ լուծելու հայ ժողովուրդէն։

Արգավանքի Օհանը այրած էր, բայց անոր տունը մոխիր դարձած չէր։ Ջազօն զինեալ ուժերով կը մտնէ գիւղը և կ'ուզէ Օհանի տան կարիճները սուրէ անցընել։ Սակայն կը հանդիպի զինեալ դիմադրութեան։ Օհանի տղան, Սարգիսը երկու քիւրտ կը սպաննէ։ Գիւղացիները քաջալերուած՝ իրենք ալ զէնք կը վերցնեն և դուրս կը քշեն Ջազոյի զինեալ վոհմակը։ Մշոյ դաշտեցին արդէն Արաբոյի ճամբան բռնած էր. այլեւս չէր ուզեր համակերպիլ ճակատագրին։ Սարգիսը այդ կռիւին մէջ վիրաւորուեցաւ և այդ վէրքէն մեռաւ։

Այս դէպքէն քանի մը շաբաթ ետք տեղի կ'ունենայ Վարդենիսի կռիւը։ Վարդենիսցիները Մշոյ Դաշտէն հարս մը կը բերեն դէպի Վար-

դենիս։ Երբ կ'անցնին Խլունէր գիւղի մօտէն, Ջազօն իր զինեալներով անոնց առաջը կը կտրէ հարսը առեւանգելու համար։ Վարդենիսցիները կը դիմեն զէնքի, անոնց օգնութեան կը փութան Մուշաղչէնցիները։ Հայերէն կը սպաննուին երկու մարդ, իսկ Քիւրտերէն երկու սպանեալ և երկու վիրաւոր։ Քիւրտերը կը ստիպուին ճանապարհ բանալ և հարսնեւորները կ'անցնին Վարդենիս։

Աշխարհը փոխուած էր։ Սարուկ Հայը զէնքին դէմ զէնք կը գործածէր։ Քրտական իշխանապետներու անսանձ իրաւասութիւնները խախտած էին։ Ջազոյի և միւս ցեղապետներու հրաւէրով զինեալ Քրտութիւնը կը հաւաքուի՝ Վարդենիսի վրայ արշաւելու համար։ Վարդենիսը Մշոյ Դաշտի այդ շրջանի ոգին էր, կազմակերպուած ուժը։ Եթէ Վարդենիսը ընկճուէր, միւս գիւղերը ինքնաբերաբար գլուխ պիտի խոնարհէին։

1890-ին Քիւրտերը չորս կողմէ կ'առաջանան դէպի Վարդենիս, կառավարութեան անտարբեր նայուածքին տակ։ Վարդենիսի ժողովուրդը ծանր երկընտրանքի մը առջեւն էր. եթէ առանց դիմադրութեան գիւղը յանձնէին, նախկին ժամանակներու ստրկութեան պիտի ենթարկուէին, իսկ եթէ նոր օրերու հոգեբանութեամբ շարժէին, ստիպուած էին դիմել զէնքին։ Վարդենիսը ընտրեց Երկաթէ Շերեփի ճամբան։

Քիւրտերու առաջին խուժումը հանդիպեցաւ զօրեղ դիմադրութեան։ Վարդենիսի ոգին Մարգար վարժապետն էր, երիտասարդ մտաւորական մը, որ կրցած էր բոլոր զինեալ ուժերը իր շուրջը հաւաքել և նետել կենաց և մահու պայքարի մը մէջ։ Քիւրտերը չկրցան գիւղը մտնել և ստիպուեցան շրջապատել գիւղը, բայց չորս կողմէ եկած գրոհները խորտակուեցան Հայերու անսպասելի դիմադրութեան առջեւ։ Վարդենիսը արդէն Արաբոյի խումբին պէս մարտական ուժ մը ունէր։ Այդ կռիւներուն մասնակցած էր Մուշէն նաեւ Տէրտրանց Արամը, որ հետագային ուշագրաւ ֆետայի գործիչ մը եղաւ։

Կառավարութիւնը երբ տեսաւ թէ Քիւրտերու յարձակողականը ձախողած է, ոստիկաններ զրկեց այդ շրջանը, Քիւրտերը հեռացուց Վարդենիսէն և մտաւ գիւղը։ Գիւղը կառավարութեան դէմ զէնք չգործածեց։ Ոստիկանները յանուն կառավարութեան Վարդենիսէն զէնք կը պահանջեն։ Գիւղացիները իրենց չախմախլի հրացանները կը յանձնեն։ Քանի մը տասնեակ Վարդենիսցիներ կը ձերբակալուին և կը փոխադրուին Պիթլիսի և Մուշի բանտերը։ Մարգար վարժապետը չհաւատալով թուրք կառավարութեան, քանի մը ընկերներով փախստական կը դառնայ։ Հետզհետէ ուրիշ փախստականներ ալ միացան Մարգար վարժապետի խումբին, որոնք կ'ապրէին Զխուրի շրջանի պուրակներուն մէջ, շատ դժուարին պայմաններով։

Մարգար վարժապետի այս խումբը 1890-ին նոր կորիզ մըն էր Արաբոյի խումբին նման. կարող ենք այդ խումբը հաշուել Դաշնակցութեան առաջին կորիզը, ճիշդ այն ժամանակ, երբ Դաշնակցութեան հիմնադիրները Թիֆլիսի մէջ կը խորհրդակցէին մարտական այս կու-

սակցութիւնը հիմնադրելու։ Երկրի մէջ գործող այս խումբերն ու անհատները ընդհանուր անուն մը ունէին, Ընկերութիւն, ու իրենք ալ Ընկերութեան անդամ։ Մարգար վարժապետը 1889-ին արդէն զեկավար անձ մըն էր և կը վարէր Արաբոյի և Մխօ Շահէնի խումբերը։

1891-ին Մարգար վարժապետը կ'անցնի Կովկաս, նոր կը ծանօթանայ Դաշնակցութեան կազմակերպութեան, կ'անդամագրուի անոր և փոքրիկ զինեալ խումբ մը առնելով կը վերադառնայ Վարդենիսի շրջանը։ Մարգար վարժապետը զէնքերը կը յանձնէ իր գաղտնի խումբին և իրենց շրջանակը կը լայնցնեն աստիճանաբար։ Բայց զէնքի կարիքը շատ էր։ Մարգար կրկին կը մեկնի Կովկաս և 1892-ին հոն կը հանդիպի Արաբոյին։ Մարգար վարժապետը և Արաբօն կը կազմեն առաջին դաշնակցական մարմինը, որ ծրագրով մը պիտի գործէր Դուրան-Բարձրաւանդակի շրջանին մէջ։

Մարգար վարժապետը 1892-ի աշնան կ'երեւի Տարօնի մէջ և կը սկսի գործել և կազմակերպութիւններ ստեղծել։ Աւզուտ գիւղին մէջ կը մատնուի, կը ձերբակալուի և բանտ կը դրուի։ Երկար չարչարանքներէն ետք կախաղանի վճիռ կը տրուի։ 1893-ին Պիթլիսի մէջ կախաղան կը հանեն Տարօնի առաջին գաղափարական գործիչը, որ դատարանին մէջ անվախօրէն խոստովանեցաւ իր յեղափոխական մը ըլլալը և քննադատեց կառավարութեան ոճրային արարքները։

Ժողովուրդը զայն նկատեց գաղափարական ազնիւ առաջնորդ մը, նահատակ և սուրբ յեղափոխական մը, որուն յիշատակը պաշտամունքով կ'արտասանէին Պիթլիսի և Մշոյ Դաշտին մէջ։

ԽԸԶԼԱՂԱՃԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վարդենիսի կռիւներու օրերուն նոյնպիսի դէպքեր պատահեցան Մշոյ Դաշտի արեւմտեան ծայրամասին վրայ, ուր կար Խըզլաղաճ մեծ գիւղը Խոզմօլերան ստորոտը։ 1889—1891-ի շրջանին մենք ականատես կ'ըլլանք բազմաթիւ դէպքերու, որոնք տեղի կ'ունենան Մշոյ Դաշտի, Պուլանուխի, Խնուսի շրջաններուն մէջ։ Հայ ժողովուրդը դիմադրութեան ելած է իր փոքրաքանակ զէնքերով։ Դիմադրութեան ոգին է որ ծաւալած կը տեսնենք ամէն տեղ։ Բողոքին յաջորդած է ուժի ցուցադրութիւնը, ճիշդ Սասունի օրինակով։

Քիւրտերը անպատիժ կը մտնէին գիւղերը, կը կողոպտէին, անասունները կը քշէին, ու մանաւանդ հայ կիներու պատուին կը դըպնային։ Կար նաեւ հողային գրաւումներու հարցը։

Տարօնի ժողովուրդը 1889 1890-ին հոգեբանօրէն փոխուած էր, ազգային ազատութեան գաղափարը բոլորը վարակած էր։ Հարստահարութիւններու վերջ տալու համար եթէ կը բողոքէին, կը մտածէին նաեւ դիմադրութեան մասին։ Տարօնի փոթորկալի դէպքերը, աղիողորմ խնդրանքին խառնած էին զէնքի ձայնը։ Դէպքերը որ իրարու կը յաջորդէին, ցոյց կու տային որ, եթէ Հայը կը սպանուի, թշնամին ալ

կը սպաննուի։ Այս իրողութիւնն էր որ դարաւոր սառոյցը հալեցուցած էր։ Այժմ Քիւրտերը կուրծք պիտի տային գնդակին դէմ։ Որքան ալ քիչ ըլլար այդ գնդակը, միշտ դիակ մը գետին կը տապալէր։

Քիւրտը վարժուած չէր այս դառն իրողութեան։

1890-ին Խըզլաղաճ գիւղի կարիճները Հրայրի զեկավարութեամբ իրենց լեռներէն կը քշեն Լաչըքանցիները։ Լաչըքանցիները ոչ միայն լեռը գրաւած էին, այլեւ իջած էին մինչեւ Խըզլաղաճի արտեւրը։ Կատաղի կռիւէ մը ետք, Քիւրտերը Խըզլաղաճի լեռնալանջերը թողուցին և այդ վայրերուն վրայ իրենց ունեցած աշիրեթական իրաւունքները կորսնցուցին։

Նման կռիւներ և դիմադրութիւններ տեղի ունեցան Կվարսի, Բաղլուի, Սնձնուտի, Տատրագոմի, Աւզուտի մէջ։ Պուլանուխի շրջանին մէջ Կոզաքի և Շիրվանշէխի դէպքերը զինեալ դիմադրութիւններ էին, նոր կեանքի մը առաջին յայտարար նշանը։ Խնուսի շրջանի Ղարաչոպանը, Կովընտուկը դիմադրութեան ելան և սահմանափակեցին քրտական ոտնձգութիւնները։

Այս դէպքերը մեծ գործողութիւններ չեն։ Սակայն դիմադրական ոգիի ցայտուն արտայայտութիւններ են, որոնք ցոյց կու տան ժողովուրդի մը ըմբոստանքի աստիճանական վերելքը։

Յեղափոխական կուսակցութիւնները երբ 1890—1891-ին գործի կը սկսէին Հայաստանի ազատագրական շարժումը կազմակերպելու, արդէն պատրաստ գետին մը կը գտնէին Տարօնի աշխարհին մէջ։

Բ.

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

Հայոց ազատագրական յեղափոխութիւնը Տարօնի մէջ արդէն սկսած էր 1890-էն առաջ։ Յեղափոխութեան պատմութիւնը մենք սովոր ենք կապել Հնչակեան և Դաշնակցական կուսակցութիւններու պաշտօնական հրապարակ գալուն հետ։ Մինչդեռ ուշադիր վերլուծում մը ցոյց կու տայ որ երկրի մէջ տեղի ունեցած դէպքերու թելադրանքին տակն է որ այդ կուսակցութիւնները կը կազմուին։

Նախորդ գլուխը, որ նախայեղափոխական շրջանը կը պատկերացնէր, ինքնին ապացոյց մըն է թէ յեղափոխական շարժումը Տարօնի շրջանին մէջ սկսած է 1885—1889 թուականներուն։ Տարօնի շրջանները բողոքներէն քայլ մը առաջ նետելով՝ ըմբոստ կեցուածք մը ունէին, ինչպէս Սասունը։ Զինեալ դիմադրութիւնը, որպէս ինքնապաշտպանութիւն, արդէն Արաբոյով, Մարգար վարժապետով, Հրայրով և և Մխօ Շահէնով ոգեւորիչ իրողութիւն մըն էր 1888—1889 թուականներուն։

Սասունը երբ ոգի ի բռին կը դիմադրէր քրտական ծրագրուած յարձակումներուն դէմ, երբ տուրք չէր տար կառավարութեան և երբ, ամէն պարագայի, ազատ գաւառի մը իր հանգամանքը կը պահէր, ապստամբութեան դրօշը պարզած կ'ըլլար Քրտութեան և Թրքութեան դէմ։ Նոյն պոռթկումը մենք կը տեսնենք Մուշի և Մշոյ Դաշտին մէջ երբ Արգավանքի ռէս Օհանը կ'այրեն և Կիւլիզարը կ'առեւանգեն։ Մշոյ Դաշտը, Պիթլիսը և Մուշ քաղաքը ոտքի կ'ելլեն համազգային ծառացումով մը Մուսա պէյի և անոր պաշտպան Թրքական կառավարիչներուն դէմ, յանուն արդարութեան և իրաւունքի։

Ազգային այս ըմբոստանքը արձագանգ կը գտնէ մինչեւ Պոլիս և հայ ժողովուրդը, միակամ, տէր կը կանգնի Տարօնի դատին 1889-ին։

Նոյն տարին մենք կը տեսնենք Արգավանքի, Վարդենիսի և Խըզլաղաճի կռիւները քրտական անհամար ցեղախումբերուն դէմ, երկաթեայ հնչիւններով, վէրք տալով և վէրք ստանալով։

Այս ցնցող դէպքերու ազդեցութեան տակն էին այն ռահվիրաները, որ 1890-ին Թիֆլիսի մէջ կը խորհրդակցէին քով քովի բերել ազատագրական այս շարժումներու ղեկավարներն ու խմբակները, աւելի կանոնաւոր և աւելի լայն ծաւալով յեղափոխական շարժումը վարելու

համար։ Այդպէս էր որ կազմուեցաւ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆը, ուր կը մտնէին Հնչակեաններն ալ։ Բոլոր ուժերը համախմբելու, ձեռնարկները համադրելու և ամբողջ ազգին ուժերը մէկ հիմնական նպատակի ուղղելու մեծ շարժում մըն էր այդ, որ կու գար ընդառաջ երթալու երկրի մէջ խմորուած տրամադրութիւններուն։

Արդար պիտի ըլլայ, եթէ ըսենք որ Տարօնի յեղափոխական շարժումը կը նախապատրաստուի և կը սկսի Մկրտիչ Սարեանի ղեկարութեամբ, Միացեալ Ընկերութեան շունչով։ Ուխտեալներու բազմութիւնը ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ նուիրուած մարդիկ էին։ Կրթական գործը արտաքին աստառն էր, ներքին էութիւնը կը մնար ազգային ազատութեան մեծ շարժումը։ Մկրտիչ Սարեանին գործակից էին Գ. վրդ. Սրուանձտեանց, Գրիգորիս եպս. Ալէաթճեան, Ներսէս վրդ. Խարախանեան, Վարդան վարդապետ, Հրայր և Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարժարանը աւարտող երիտասարդ մտաւորականները։ Բոլորն ալ կը գործէին ազգին անունով, առանց որեւէ պիտակի։ Յոյսի, խանդավառութեան և զայրոյթի այդ տարիներուն մարդիկ կը գործէին և պատրաստ էին զոհուելու մեծ նպատակին համար։ Ինքնին այս շարժումը ազատագրական կուսակցութեան մը նկարագիրն ունէր, թէեւ ոչ ոք իր մտքէն կ'անցընէր յատուկ անուն մը տալու շարժումին, երբ Հայկական Դատը, իր ընդհանրական բնոյթով ամենէն խօսուն անունն էր։

Տարօնի ժողովուրդի բոլոր խաւերը,— հարուստը, աղքատը, գիւղացին և ուսուցիչը, տէրտէրն ու վարդապետը, լեռնականն ու դաշտեցին համախմբուած էին ազգային այս շարժման շուրջ։ Անշուշտ կային մատնիչներ ալ, որոնք դրամի սիրոյն կամ անձնական հաշիւներով՝ գործիք կը դառնային թրքական կառավարութեան, բայց ատոնք Յուդա և Վասակ կը նկատուէին և իրենց գլուխը վրայ կու տային, նոյնիսկ իրենց ազգականներու ձեռքով։

Հոս տեղն է շեշտելու թէ Տարօնի կղերական դասակարգը, բացի քանի մը աննշան անձերէն, բոլորն ալ նուիրուած էին ազգային դատին, ու այդպէս ալ մնացին արիւնալի յեղափոխութեան շրջանին ալ։ Անոնցմէ շատերը ոչ միայն յեղափոխութեան ղեկավարներ հանդիսացան, այլև իրենց շարքերէն տուին ֆետայիներ և քաջամարտիկ կռուողներ։

Նոյն բանը կարելի է ըսել Տարօնի ունեւոր դասակարգին համար։ Ան եղաւ ազատագրական շարժման հետ, քալեց մտաւորականին և աղքատ գիւղացիին հետ ազգային ազատագրութեան ճանապարհէն։ Աղբիւր Սերոբը, Գոմսի Կորիւնը, Շենիկի Չոլօն ու Ղազարը, Իշխանձորի Կրպօն և Արթինը, Ահրոնցի Գալուստը, Հեղինցի Վարդանը և իր տղան՝ Վահանը, Մուշ քաղաքի բազմաթիւ մարտիկները ունեւոր տուներու զաւակներն էին։ Այս երկու կէտերու մատնանշումով, կ'ուզենք յայտնել թէ Տարօնի շրջանին մէջ ազգային յեղափոխական շարժումը համազգային իր նկարագիրը պահեց մինչեւ վերջը։ Այդ երկրին մէջ

կուսակցական, կրօնական, դասակարգային և յարաբերական տարբերութիւնները գլուխ չբարձրացուցին յեղափոխութեան ընդհանուր ընթացքին մէջ։ կար Հայոց ազգը իր ազատութեան դրօշով և կար Թուրք բռնակալութիւնը իր արիւնարբու գործակիցներով։

Թուրք կառավարութիւնը հետզհետէ իր ուշադրութիւնը դարձուց դէպի Սասուն։ Սասունցին, մինչեւ այդ թուականները, կը նկատուէր ինչպէս քրտական ցեղախումբ մը, իսկ 1880-էն ետք, որպէս ազգային ազատագրութեան դրօշակիր մը։

Մուշ քաղաքի և Մշոյ Դաշտի վարիչ տարրերը, որոնք Թրքական կառավարութեան անմիջական հսկողութեան տակն էին, ուելի վտանգաւոր նկատուեցան ու հալածանքը սկսաւ ամենէն առաջ անոնց դէմ, յեղափոխութիւնը իր սաղմին մէջ խեղդելու համար։

Ամենէն առաջ Մուշէն հեռացուց Գրիգորիս եպս. Ալէմթճեանը 1886-ին։ Երբ Գարեգին եպս. Սրուանձտեանց յաջորդեց անոր, Թուրք կառավարութիւնը անթաղձալի տարր մը նկատեց զայն և աքսորեց Պոլիս։ Ու ապա Մկրտիչ Սարեանը 1887-ին ձերբակալեց և հսկողութեան տակ ղրկեց Էրզրում, անկէ ալ Պոլիս և աքսորական դէպի բանտ։ Թուրք կառավարութիւնը յեղափոխութիւնն էր որ կը հալածէր։ 1887—1889-ի շրջանին Թրքական սահիկանները և ժանտարմաներու կառանները գիւղէ գիւղ կը պտըտէին յեղափոխականները ձերբակալելու համար։ Արտոյի, Մխոյի, Մարգար վարժապետի, Հրայրի խումբերը հետապնդելու համար, Թրքական կառավարութիւնը կը փնտռէր այն ընդարձակ ցանցը, որ այդ տարիներուն գոյութիւն ունէր Տարօնի աշխարհին մէջ։ Մեր ձեռքը չեն հասած այդ կազմակերպութեան մասին գրաւոր տուեալները, բայց այն փոքրիկ բնկերները, որ կը յիշուին և անուններըը, որ երբեմն կը յիշատակուին, ինչպէս նաեւ այն բնորոշ ուանդակութիւնները, որ մինչեւ մեր սերունդը հասան, ցոյց կու տան որ գաւառներն ու գիւղերը իրարու չզիտցուած էին պատասխանատու գործիչներով, և ամբողջ չարժումը կը տարուէր գաղտնի և բնորոշ հրահանգներով։ 1889-ին չատեր ձերբակալուած էին անորոշ ամբաստանութեամբ, մինչ այն մտածումով թէ Ընկերութեան գործին մասնակից էին։

Գ. եպս. Սրուանձտեանցին կը յաջորդէր Ներսէս վրդ. Խաբախանեան, որուն օրով պայքարը ուելի սուր բնոյթ մը կը ստանար։ Առաջնորդ Խաբախանեանին հետ մտաւորականներն ու ազդեցիկ դէմքերը կտակած տակ կ'տանուէին։ Կառավարութիւնը հետամուտ էր մտանիշներ գտնելու, որպէս զի սուտ զրպարտութիւններ յօրինէին հայ գործիչներու հասցէին և դատարանական փուտա մը հայթայթէին իրեն։

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Տարօնէն արձագանգ առաջ այս դէպքերը Հայութեան ուշադրութիւնը կը դարձնէին դէպի Տարօն, այս անգամ

ոչ թէ զուտ կրթական նպատակով, այլ յեղափոխական կռուի ծրագիրներով։ Տարօնը յարմարագոյն վայր մը կը ներկայանար։

Միհրան Տամատեան 1890-ի աշնան կը հասնէր Տարօն, Մշոյ Կեդրոնական Վարժարանը մէջ պաշտօնավարելու, բայց իրականին մէջ անիկա կու գար որպէս ներկայացուցիչը Հնչակեան կուսակցութեան։

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆ

Մ. Տամատեան Մ. Սարեանի տնօրէնութեան առաջին շրջանին մէկերկու տարի ուսուցիչ եղած էր Կեդրոնական Վարժարանին մէջ, բայց վերադարցած էր Պոլիս և անցած Եւրոպա։ Այժմ աւելի հասուն, աւելի զարգացած և արդէն քաղաքական համոզումներով գործիչ մըն էր, որ կը հասնէր Մուշ և կը դառնար կեդրոնական դէմք մը։ Նոյն տարին Մուշ եկած էին Մխիթար Շեխիկեան և Հընչակեան Մուրատը, որոնք Հալէպէն իրենց հետ առած էին նաեւ Գէորգ Զաւուշը։ Մուրատ կ'անցնէր Պարսկաստան և Կովկաս՝ զէնք գտնելու համար, իսկ Շեխիկեան և Գէորգ կը մնային Մուշ և Սասուն, գործակցելով Մ. Տամատեանին։

1891-ին Մ. Տամատեան դպրոցական քննութիւններու պատրուակով կ'անցնի Սասուն և կը տեսակցի բոլոր իշխաններու հետ, նոր յոյսեր ներշնչելով անոնց։ Մ. Տամատեան խոհեմութեամբ կը գործէ Տարօնի մէջ և բոլոր ուժերը կը համախմբէ իր շուրջը՝ դառնալով ամենէն սիրուած գաղափարական առաջնորդը այն շարժումին, որ արդէն ալիք կու տար շրջանէ շրջան։ Տամատեան կը գործէ ազգի անունով, ուխտեալներն ու նուիրեալները նկատելով Ընկերութեան անդամ, ճիշդ Մկրտիչ Սարեանի ճանապարհով։

Սասունի մէջ երբեմն-երբեմն իշխաններու մէջ խռովութիւն մը ծայր կու տար, աշիրեթական խնդիրներ կը ծագէին և կը տկարացնէին Սասունի ամբողջական ուժը։ 1891 թուականին Կելիեկուզան և Սպղանք գիւղերը թշնամանքի մէջ էին, Կելիեկուզանէն աղջիկ փախցնելու պատճառաւ։ Մ. Տամատեանի ջանքերով կը հաշտուին Տալուորիկն ու Կելիեկուզանը, որոնք զինեալ կռիւներ կը մղէին իրարու դէմ այդ տարին։ Շրջանէ շրջան անցնելով՝ Տամատեան իշխաններու ժողով կը գումարէ Ահրոնք գիւղի մէջ, ուր Միացեալ Ընկերութեան նախակրթարանը կար-Հայկական Դատի լուծման յոյսեր կը ներշնչէ, և բոլորին ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ ազատ հայրենիք մը ունենալու վրայ։ Սասուն-

ցինկերը իրենց գէնքի չնարհիւ պիտի ըլլային առաջին դրօշակիրը այդ մեծ գաղափարին։ Զէնքի և գինամթերքի պատրաստութեան կը լծուին և չրջանները իրարու օգնելու և մէկ ճակատով կռուելու ուխտ կ'ընեն։

Կառավարութիւնը տեղեակ այս իրադարձութեանց՝ կը հետապնդէ բոլոր անոնք որ գործ ունեցած են Մ. Տամատեանին հետ։ Մ. Տամատեան կը դառնայ փախստական և ազատ կը պարթի Սասունի գիւղերը։ Մուշ կու գայ ծպտուած և կը վերադառնայ չրջանները։ Մ. Սարեանի, Գ. Նալ. Սրուանձտեանցի և Խարխանեանի առաջացուցած կազմակերպութիւնը ամբողջութեամբ Տամատեանի հետն է։ Գործին չուրջ ոչ մէկ տարակարծութիւն։

1891-ին Մարգար վարժապետն ալ փոքրիկ գինուորական խումբով մը կովկասէն վերադարձած էր Վարդենիսի չրջանը որպէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ և բնական է թէ անմիջապէս կապ հաստատած էր այն խմբակներուն և անհատներուն հետ, որոնք դեռ 1889-ին կը գործէին իր հրահանգով։

Դէպի Տարօն կ'ուղղէին իրենց քայլերը այն մտաւորականներն ու մարտիկները, որոնք 1890ական թուականներուն երիտասարդ դրօշակիրները եղան հայ յեղափոխութեան։ Տարօնէն և մանաւանդ Սասունէն լսուած զէնքի ձայները թունդ կը հանէին գիտակից երիտասարդութեան սիրտը։ Մուշ կու գար Սեւ-Քարեցի Սագօն և հազիւ գործի անցած՝ կը բանտարկուէր և կը Ճնար Մշոյ բանտը։ Նոյն ժամանակաշրջին Մուշի բանտին մէջ կը գտնենք Աւօն, որ անշուշտ եկած էր Տարօն՝ սուրբ գործին մասնակցելու։

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՓՍՈՐՆԵՐԸ

Թրքական կառավարութիւնը 1889—1891-ի երեք տարիներուն անընդհատ կը բանտարկէր և կ'ոչխարէր ոչքի ինկած անհատները։ Ամէն տեղ յեղափոխականներ կը տեսնէր իր չուրջն ու բոլորը։ Այդ հալածանքներն ու բանտարկութիւնները ուելի զարկ կու տային ազատագրական չարժումին։ Մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ էին հայ վանքերը, որոնք ապաստանարանը կը հանդիսանային փախստականներուն։ Կառավարութիւնը առանց նկատի առնելու հայ ժողովուրդի կրօնական նրբազգածութիւնները, ներս կը խուժէր վանքերէն և կը խուզարկէր բոլոր սրբատեղիները։ Թրքական ոստիկանութիւնը իր փնտռածը չէր գտներ, բայց Մշոյ բանտը կ'առաջնորդէր վարդան վարդապետը Ս. կարապետէն, Առաքել վարդապետը Ս. Յովհաննու վանքէն։ Ցիշեալ վանահայրերը չուտով ազատ կ'արձակուէին։ Անոնք արդէն ազգային հերոսներ կը դառնային հայ ժողովուրդի աչքին և իրօք ալ իրենց գործունէութեամբ այդպէս ալ կ'ըլլան ապագային։

Հայ ժողովուրդի վարիչները Տարօնի չրջանին մէջ հետապըն-

դումի ենթակայ էին. բոլորն ալ կասկածելի էին թուրք կառավարութեան աչքին։ Ամէն տեղ Տամատեանը կը փնտռեն, ու այդ պատրուակով կը ձերբակալեն կարեւոր բոլոր անձնաւորութիւնները, Տարօնը գլխատելու համար։ Կը ձերբակալեն Տարօնի առաջնորդ Ներսէս վրդ. Խարախանեանը և Պուլանուխի Ս. Դանիէլ վանքի վանահայր Սիմոն վարդապետը և կ'աքսորեն։

Մուշի բանտը կը լեցնեն Մուշի երեւելիները, — Վահան Մոզեան, Կռնչոյեանը, Փոթկանց Արշաւիրը, Սիսակ Գույումճեանը, Աղապէկը, Ղազար վարդապետը։ Ձերբակալուածները հարցաքննութիւններու ժամանակ աւելի ընդարձակ գաղափար կը կազմէին ծաւալող յեղափոխութեան մասին։ Բանտարկեալները ժողովուրդի աչքին նահատակ սուրբեր կը դառնային։ Ու երբ զանոնք կ'աքսորէին Մուշէն դէպի Էրզրում, Պոլիս և կամ այլուր, ժողովուրդը սուգի կը մատնուէր և հարիւրաւոր հեծեալներով զանոնք ճամբու կը դնէր ամբողջ Մշոյ Դաշտի տարածքին, քաղաքական ցոյցի կերպարանք տալով այս ճամբադրէքին։

Ժողովուրդը իր յեղափոխական տրամադրութիւնները կ'արտայայտէր բացարձակ ազատութեամբ, համբերութիւնը հատած։ Օրինակ մը այդ հոգեբանութիւնը բնորոշող։ Երբ Կռնչոյեանը կ'աքսորուի, անոր եղբայրը չուզելով եւ մնալ աքսորական նահատակներէն, կը ներկայանայ կառավարութեան և կը յայտնէ թէ ինքն ալ յեղափոխական է և կ'ուզէ աքսորուիլ։ Կը ստուգեն որ խենթ մը չէ, բանտը կը նետեն և այնքան կը չարչարեն որ կը մեռնի բանտին մէջ։

Բարենորոգումներու յոյսերով օրօրուող ժողովուրդը ազգային ազատութեան գաղափարին կը փարէր կրթական տասնամեակի շրջանին։ Ազատատենչ երիտասարդութիւնը գործի անցած էր Տարօնի մէջ, ուր արիւնալի պայքարները կ'ալեկոծէին Սասունն ու Մշոյ Դաշտը։ Եթէ ազատագրական յեղափոխութեան շեփորը հայկական լեռներէն կ'արձագանգէր մինչեւ Կովկաս ու Պոլիս և դէպի Տարօն կը դարձնէր հեռաւոր Հայութեան ուշադրութիւնը, թրքական կառավարութիւնը աւելի արթուն և աւելի բռնակալ՝ ոչ միայն ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած էր Տարօնի աշխարհին վրայ, այլև սուրի, դաւի և բանտի միջոցաւ սազմին մէջ խեղդել կ'ուզէր ժողովուրդի յանդգնութիւնը։

Գ.

ՍԱՍՆՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունի կարգ մը չրջաններըը թուրք կառավարութեան համար անկոխ գետիններ էին. Ոստիկաններըը մօտակայ քանի մը գիւղերը կը հանդիպէին և չատ մեզմ վերաբերմունք ունէին դէպի լեռնական ժողովուրդը։ Բայց քրտական յարձակողականները պատերազմական դրութեան մէջ կը պահէին ամբողջ Սասունը։

Թրքական կառավարութիւնը 1891-էն սկսաւ մտնել Սասուն զինուորական ջոկատներով, սակայն Սեմալէն ետկի հետու չկրցաւ երթալ։ Սասունը ամբռստանուելուս որպէս ապատամբ չրջան։ Թրքական կառավարութեան ջանքերը ի դերեւ ելան եւան չկրցաւ միայն ձերբակալել ու բանտերը լեցնել Սասնոյ իշխաններըը։ Քիւրտերու փորձերն ալ Սասունը ընկճելու՝ ապարդիւն անցած էին նախորդ տասը տարիներու ընթացքին։ Կառավարական ուժերը կը տեղաւորուէին ազատ Սասունի տեղամասերուն վրայ և կը զրգռէին Քիւրտերը ամէնօրեայ յարձակումներ կատարելու։

Պիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան 1890-ին ծրագրած էր զօրքով քալել Սասնոյ վրայ, բայց Պոլսոյ դատավարութիւնը այդ ձեռնարկը յետաձգեց։

1891-ին Թահսին փաշան իր քով հրաւիրեց Շէյխ Մեհմետը (Զիլանի) և Տուաէրիի Շէյխ Էօմէրը և անոնց թելադրեց, անչուշտ յանուն Սուլթանին, որ կրօնական պատերազմի մղեն Սասնոյ հարաւային Քրտութիւնը։ Քրտական ցեղախումբերը տեղական կռիւներ կը մղէին իրենց չահերուն համար, երբեմն ալ հակակացողութեան կու գային Հայերուն հետ։ Մինչդեռ թրքական կառավարութիւնը պանդուխտ կը մղէր բնաջնջելու Սասունը, որ քաղաքական նոր վտանգի մը միջնաբերդը կը հանդիսանար։ Քիւրտերու ատատանումը մոլեռանդութեան կրնար փոխուիլ միայն իսլամական հրահրումով։ Այդ տեսակցութենէն ետք, Սասնոյ չուրջը համախմբուած Քրտութեան մէջ գործի ձեռնարկեցին այս երկու մոլեռանդ և հայատեաց շէյխերը։

Քրտական արշաւանքները կրօնական պատերազմի ձեւ առացան։ Քիւրտերը դէպի Սասուն կը չարժէին սրբազան պատերազմի պատգամներով։

Սասունը ապատամբական-ազատագրական չարժումի կ'անցնէր 1891-ին։

Ընդհանրապէս սխալ պատմագրութիւն մը հիւսուած է Սասնոյ ապստամբութեան չուրջ, 1894 թուականը մատնանշելով որպէս ապըստամբական տարի, մինչդեռ 1894-ին կը վերջանայ Սասունի չորեքամեայ ապստամբութիւնը։

ՀԱՅ-ՔՐՏԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

1890-ին տեղի կ'ունենան կարգ մը դէպքեր, որոնք ցոյց կու տան թէ Քիւրտերը ստնձարձակ գործունէութեան սկսած էին։ Մուսա պէյի կողմէ Կիւլիզարի առեւանգումը Մշոյ Դաշտին մէջ, Ձխուրի (Մշոյ Դաշտ) Աբգաւանքի գիւղապետին հրկիզումը ողջ-ողջ և այլ յարձակումները յայտարար նշան էին չարագուշակ դէպքերու։

1890 թուականը արդէն հարուստ է պատմական դէպքերով։ Հ. Ց. Դաշնակցութեան հիմնադրութիւնը, Կուկունեան խումբի արշաւանքը, Էրզրումի դէպքը, Կիւլիզարի առեւանգումը, Պոլսոյ ցոյցը համահայկական նշանակութիւն ունեցող դէպքեր էին։ Սակայն, հայկական գաւառներու մէջ տեղի կ'ունենային նշանակալից դէպքեր, որոնք թէեւ տեղական բնոյթ ունէին, բայց մեծապէս կապուած էին Հայութեան գոյութեան հետ։

Այս կարգի կարեւոր դէպք մըն էր Սասունի մէջ տեղի ունեցած հայ-քրտական ընդհարումները, որոնք սկսան 1891-ին և երկարաձգուեցան մինչեւ 1894։ Այս կռիւը պիտի պայթէր 1890-ին, եթէ Կիւլիզարի խնդիրը մեծ համեմատութիւններ չառնէր ու չփոխադրուէր Պոլիս, ուր Կիւլիզարը Հայութեան կը վերադառնար, իսկ Մուսա պէյը կ'ազատուէր։

Պիթլիսի վալին և Մուշի կառավարութիւնը զբաղած մնացին այդ խնդիրներով, և չկրցան պէտք եղած քայլերը ընել Սասունի և Տիգրանակերտի աշիրէթներուն, որոնք հրահանգի կը սպասէին՝ յարձակման սկսելու համար Սասունի հայկական շրջաններուն դէմ։

1891-ին Թրքական կառավարութիւնը հատուածներ առած էր Սասունի դէմ գործելու աշիրէթներուն, որ պիտի օժանդակէր իրենց և որ իրենք ալ պիտի ըլլային պատիժներէ իրենց արարքներուն համար։

Քրտական զնդավարներէն ամանք կը տասանէին՝ միշտ վախնալով Թրքական խաբէութենէ։ Անշուշտ վարդան վարդապետ ալ պարապ նստած չէր։ Անոնց լուրեր կը ղրկէր, կը զգուշացնէր, անցեալը անոնց կը յիշեցնէր։

Բայց կրօնական պատերազմը չզթայազերծուած էր Սասնոյ Հայութեան դէմ։ Քրտական ամբոխները համախմբուած էին հայկական շրջաններու սահմանին վրայ և անոնց զնդավարները սպիտուած էին չէյխերու մոլեռանդ քարոզներուն ունկնդրել և աշիրեթական մարտական եռանդին ընդառաջել։

Այս պայմաններուն մէջն է որ Սասունի հայ և քիւրտ լարուածութիւնը 5-10 տարի առևելէն յետոյ, լարը կը կարի և կռիւնները կը սկսին։

Քիւրտերը կ'ուզէին վերականգնել իրենց իշխանապետութիւնը հայ չրջաններուն վրայ։ Հայերը, 1880-էն սկսած, արդէն աչիրէթներու ատքը կտրած էին իրենց չրջաններէն և հարուածին հարուածով պատասխանած։

Հայ իշխանները մեծ նախանձախնդրութեամբ իրենց չրջաններու համեմատական ազատութիւնը կը պահէին և կ'ուզէին վերջնականօրէն ազատուիլ քրտական վտանգէն։ Անոնք կ'ուզէին գործ ունենալ միայն մէկ իշխանութեան՝ թուրք կառավարութեան հետ։ Ու նաեւ կը անուցանէին այն չոյող զգացումը, որ իրենք ալ այդ լեռնաշխարհին մէջ իշխանութիւն մը կրնան ունենալ, Պեկլրկ մը կազմել։

Ուրեմն, խօսքը կը մնար պէնքին։

1891-ին Սասունի մէջ պայթած հայ-քրտական կռիւները էապէս կը ձգտէին ճշդել այդ երկու ժողովուրդներուն իրաւունքի սահմանները։ Հայերու դիմադրութիւնը աչք ծակող իրականութիւն մըն էր, և ինքնայատուկ՝ Սասունի զինուած ժողովուրդին համար։ Մինչդեռ հայկական նահանգներու ամբողջ տարածքին, քրտական չրջաններուն մէջ, Հայերը ենթակայ էին քրտական աչիրեթապետներուն։

Թրքական կառավարութեան աչքին, Սասունի Հայերու զինեալ դիմադրութիւնը կը նշանակէր հայկական իշխանութեան մը առիզծումը։

1891-ի Ցունիս ամսին Հաւհաննի, Բազրանի, Մամըգանի, Սիլվանի և Խարզանի (Աղձնիք) աչիրէթները քանի մը կազմերէ կը խուժէին Տալուորիկ, Անտոք և Ծովասար։ Ոչխարի հօտեր կը կարկն, կը տանին, հովիւներ կը սպաննեն և կարգ մը լեռնագագաթներ կը բռնեն, որպէս ամուր յենարան։

Այս ընդհանուր յարձակողականին, կարովի հակայարձակողականով մը կը պատասխանեն Սասունցիները, և կռիւը կը սկսի երեք ճակատներու վրայ։

Տալուորիկը իշխան Գասպարի և Արէի զեկավարութեամբ, Շատախը Շենիկի իշխան Գրգոյի հրամանատարութեամբ և Ծովասարի չրջանը իշխան Մակարի (ապագայ Գետաշի Մակարը) գլխաւորութեամբ անխնայ կռիւի կը բռնուին երեք կողմէ խուժող քրտական ուժերուն դէմ։

Այս առաջին հարուածը կ'ըլլայ չշմեցուցիչ, և Տալուորիկը Քրտութեան աչքին կ'երեւնայ որպէս անառիկ բերդ մը։

Այդ դէպքի ազդեցութեան տակն էր, որ Մ. Տամատեան կը գրէր Տալուորիկին նուիրուած իր երգը, որ մինչեւ այսօր կ'երգուի.

Տալուորիկի զաւակ եմ խորդ,
Քաղբցու պես չեմ բուլամորթ,
Սարի զաւակ, քարի որդի,
Հին հայ Հայոց եմ մնացորդ...

Ծովասարի շրջանը եւս խիզախ դիմադրութիւն ցոյց կու տայ Խարզանի աշիրէթին։ Աւարը ետ կը բերեն և Քիւրտերը կը մեկնին այդ շրջաններէն՝ բազմաթիւ դիակներ թողլով։

Անտոքը, վերին Խուլբը և Կելիեկուզանը տեւական կռիւի մը կը բռնուին քրտական գլխաւոր ուժերուն դէմ. Շենիկի իշխան Գրգօն ընդհանուր հրամանատարն է։ Բոլոր շրջաններու իշխանները անոր զինուորական կարգադրութիւններուն կ'ենթարկուին։ Այդ տարին վառօդը և կապարը առատ էին. Հայերը իրենց սահմաններէն դուրս կու գան և կը հարուածեն քրտական կեդրոնացման վայրերը։

Ամէն տարուան սովորութեան համաձայն, շարք մը աշիրէթներ իրենց հօտերը բարձրացուցած էին լեռնային աղբիւրներու ակունքները։ Հայ զինեալ խումբերը, թեթեւաշարժ և յարձակողական, արշաւանքներ կը կատարեն, արագօրէն կը հարուածեն և Քիւրտերու հօտերը կը քշեն Անտոք, իրենց տիրապետութեան շրջանը։

Նոյն տարուան Օգոստոսի վերջերը Քիւրտերը, պարտուած, բոլոր շրջաններէն կը քաշուին՝ սուգի տարի մը բոլորելով և երգեր հիւսելով իրենց կորուստներուն վրայ։

Հրայրը կը մասնակցէր ամբողջ շարժման։ Անդադար շարժման մէջ էր։ Կու գար Մուշ, կ'անցնէր Ս. Կարապետ, Վարդան վարդապետին մօտ ու կը վերադառնար Անտոք, իշխան Գրգոյին քով։ Անկէ կ'աճապարէր Ահրոնք՝ վառօդի և կապարի պաշարը անպակաս ընելու համար։

1892-Ի ՍԱՍՆՈՅ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՒ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

1892-ի դէպքերու մասին մեր հաւաքած պատումներն ու տեղեկութիւնները համանման կը գտնենք Ռուբէնի պատումին, որ զետեղուած է իր «Յեղափոխականի մը յուշեր»ու 3րդ հատորին մէջ։ Այդ տեղեկութիւնները Ռուբէն հաւաքած է հին Ֆետայիներու և Սասնոյ իշխաններու պատումներէն։ Հետեւաբար հոս կը զետեղենք այդ հատուածը, որպէս ճշգրիտ պատկերացում մը 1892-ի ապստամբութեան։

«1892-ի սկիզբներէն սկսեալ կառավարութիւնը աւելի աքտիւ քայլեր կ'առնէ իր ծրագիրը յաջողցնելու համար, ձգտելով ամէն բանէ առաջ իր ձեռքը ձգել Սասունի և Դաշտի մէջ շրջող յեղափոխականները։ Այդ նպատակով կը հրաւիրէ Սասնոյ իշխանները, իբր թէ խորհրդակցութեան համար, Մուշ։ Միայն Սասնոյ Շատխու մասի իշխանները կը ներկայանան՝ մասամբ այն պատճառով որ իրենք դեռ կը տատանուէին ըմբոստանալու կառավարութեան դէմ, մասամբ ալ միւս իշխաններու խորհուրդով՝ հասկնալու համար կառավարութեան դիտաւորութիւնը։ Կառավարութիւնը տեսնելով որ միայն անկարեւոր գիւղերու ներկայացուցիչներն են եկած, մինչդեռ Կեալի, Շենիկի, Սեմալի, Տալուորիկի և այլ գիւղերու ներկայացուցիչները կը բացա-

կային, բան չյայտնելով ետ կը զրկէ զանոնք։

«Գարնան բացուելուն պէս վաշտ մը ոստիկաններ կ'ուղարկուին դէպի Մերկէ-Մոզանի և Շենիկի մօտերը և երեք վաշտ ոստիկաններ ալ՝ դէպի Շատախու գիւղերը՝ Հաճի Ֆահիմի առաջնորդութեամբ։ Միաժամանակ կառավարութիւնը կը շտապեցնէ Տիարպեքիրի Քիւրտերը՝ բարձրանալու Սասնոյ լեռները։ Բագրանցիները և Բատկանցիները կը մղէ երթալ Կուրդիկ լեռը, որպէսզի հիւսիսի կողմէն բոլորովին կըտրուի Սասունի Հայութեան հաղորդակցութեան կապը Դուրանի հետ. հարաւէն ու արեւմուտքէն՝ Խիանքի ու Խուլբի Քիւրտերն են ոտքի հանուած նոյն նպատակով։ Վերջապէս Հազոյի գայմագամը իր ոստիկաններով և մանր ու խոշոր քիւրտ աշիրէթներով արեւելքէն կոչուած է նեղելու Սասունը։

«Այս կարգադրութիւնները ընելով էր, որ կառավարութիւնը ոստիկաններ էր ուղարկած Հաճի Ֆահիմի առաջնորդութեամբ և անոնցմով լեցուցած Սասունի ծայրամասերը, Շատախու գիւղերը։ Քանի քոչուորները դեռ բարձրացած չէին լեռները, ոստիկանները շատ զգոյշ էին և կը խուսափէին մտնել բուն ազատ Սասուն և իրենց կեցած վայրերուն մէջ ալ ո'չ մէկ հալածանք ու բռնութիւն թոյլ կու տային իրենց։ Կ'աշխատէին միայն կռուեցնել գիւղերը իրարու հետ և կը պահանջէին յանձնել Տամատեանը։ Ո'չ տուրք կ'ուզէին և ո'չ ալ ուրիշ ոեւէ բան. եկած էին լոկ «բարեկամական» տեսակցութեան մը համար իշխաններուն հետ. մասնաւորապէս կ'ուզէին տեսնել Կեալու իշխան Պետօն և Շենիկու Մոսէ Գրգօն։

«Սասունցիք կը զգան, որ եկողներու փնտռածը այդ չէ և որ Հաճի Ֆահիմը այլ նպատակներ կը հետապնդէ, բայց չեն ուզեր իրենք նախայարձակ ըլլալ և կը սպասեն դէպքերու բնականոն ընթացքին։

«Մայիս ամսուն քոչուորները կը բարձրանան լեռները։ Եւ որքան աւելի կը մօտենան, այնքան աւելի Հաճի Ֆահիմը իր ոստիկաններով գրգռիչ ընթացք մը կը բռնէ։ Բռնութեան առաջին գործը կ'ըլլայ ձերբակալել Միրխօ և Ազօ անձերը Կեալիեմսուր և Կեալիեկանման գիւղերէն և տանիլ Սեմալ գիւղը, ուր կը գտնուէր Հաճի Ֆահիմը։ Գիշեր ատեն քննութիւն կը կատարուի. Միրխօն հարուածներու տակ կը թուլնայ և կը խոստովանի, որ Ազօն կապակցութիւն ունի յեղափոխականներուն հետ և գիտէ Սասնոյ բոլոր գաղտնիքները։ Ազօն ալ իր ընկերոջ խոստովանութենէն յետոյ չ'ուրանար, որ ինքը շատ բան գիտէ, բայց կը յայտարարէ, որ եթէ սպաննելու ալ ըլլան զինքը, ոչինչ պիտի ըսէ։ Ոստիկանները անխնայօրէն կը ծեծեն Ազօն, կը տաղեն անոր մարմինը, կը քաշեն ատամները, կը քերթեն կաշին, և սակայն բոլոր տանջանքները ապարդիւն կ'անցնին։ Ազօն ո'չ մէկ խոստովանութիւն կ'ընէ։ Վախնալով որ Հայերը կարող են լսել Ազոյի չարչարանքներու մասին և յարձակիլ Սեմալի վրայ ազատելու Ազօն, գիշերով կը տանին զայն Մուշ կիսամեռ վիճակի մէջ։ Հոն նոր չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ Ազօն կը մեռնի առանց որեւէ խոստո-

վանութիւն ընելու։«Հաթա զիմ մահ՝ Սասնոյ Վասակ չբմ կրնայ եղնի.զինչ որ կ'ուզէք՝ են էլ արէք»։ Եւ իրօք մեռաւ, բայց Վասակ չդարձաւ։

«Վաղ առաւօտեան Ազոյի չարչարանքներու և Մուշ տարուելու լուրը կը տարածուի Սեմալ և շրջակայ գիւղերու մէջ։ Անմիջապէս Շենիկցի, Ալիանցի և Կեալեցի Հայեր զինուած խումբերով կը շտապեն դէպի Սեմալ, ուր անոնք կ'ուզեն Ազոյի վրէժն առնել, թէկուզ հարկ ըլլայ կոտորել բոլոր թուրք ոստիկանները Հաճի Ֆահիմի հետ միասին, թէկուզ քանդուելու ըլլայ ամբողջ Սեմալ գիւղը։ Բայց Սեմալի կիները ընդառաջ կ'երթան վրէժխնդրութեան համար եկած Սասունցիներուն, որոնցմէ շատերը իրենց հայրերն ու եղբայրներն են, կը համոզեն զանոնք ետ դառնալ և Ազոյի վրէժը պահել ուրիշ անգամուան։Բարկութեան առաջին թափը կը կոտրի,և կռիւ տեղի չ'ունենար։

«Կեալիեկանմանի և Կեալիեմսուրի գիւղերը կը գանուէին Խուլբայ Կեալու մէջ, Սասնոյ արեւմտեան սահմանին վրայ և կ'ապրէին ազատ Շենիկ ու Ալիանք գիւղերու հովանու տակ։Անոնք փոքր էին,այդ պատճառով ալ Մերկէ-Մոզանի մէջ բանակած ոստիկաններու վաշտը համարձակեցաւ մտնել այդ գիւղերը և նորէն ձերբակալել հինգ հոգի. բայց այս անգամ գիւղացիք կ'ըմբոստանան, կը յարձակին ոստիկաններու վրայ և անոնց ձեռքէն կը խլեն ձերբակալուածները։ Եւ որովհետեւ մեծ գիւղերու հաւանութիւնը կռուի բռնուելու համար ստացած չէին, կը բաւականանան միայն ոստիկանները ծեծելով և ապա իրենց ինչքերով կը փոխադրուին Ալիանք գիւղը։

«Տեսնելով որ Սասունցիք կը խուսափին կռուէ,մօտ 100 ոստիկան կու գան կը լեցուին Ալիանք գիւղը, թէեւ մինչ այդ ո'չ մէկ պահանջ դրած էին և առհասարակ ինքզինքնին կը պահէին շատ զգոյշ։ Բայց Ալիանցիք, տեսնելով Կեալիեկանմանի և Կեալիեմսուրի դաղթականները և հասկնալով, որ այս ոստիկանները զիրենք եւս հանդիստ չպիտի թողուն, դուրս կը քշեն զանոնք։ Երբ ոստիկանները կը յայտնեն, թէ իրենք հրաման չունին այդ գիւղէն հեռանալու, Ալիանցիք կը պատասխանեն. «Էս գեղը մերն է. հրաման կու տանք հեռանալու. էլ որը պիտի լինի ձեզ հրամայողը»։ Ոստիկանները, ամէն կողմէ պաշարուած գիւղացիներէն, ստիպուած կ'ըլլան հեռանալու։

«Ոստիկանները յուզուած կ'ուղեւորին դէպի Սեմալ, Հաճի Ֆահիմի մօտ։ Ճանապարհին, երբ կ'անցնին Կեալու հողերով, կը հանդիպին Կեալիեկանմանցի Կրպօ անունով մէկու մը։ Գրգռուած ըլլալով Կեալիեկանմանցոց դէմ,որոնց պատճառով իրենք անպատուութեան ենթարկուած էին Ալիանքի գիւղին մէջ, կը ձերբակալեն Կրպօն։ Հայ գիւղացիները այս տեսնելով անմիջապէս հաւար կը փրցնեն Կեալիեկուզանի մէջ և կու գան ոստիկաններու առաջքը կը կտրեն։ Կը ծեծեն զանոնք, ծանրապէս վիրաւորելով անոնցմէ երկուքը և կ'ազատեն Կրպօն։

Առհասարակ 1892 թուին, Վերին Սասունը, պահելով իր արժանապատուութիւնը և ոչինչ զիջելով իր ազատութենէն, կը բռնէ այն-

պիսի ընթացք մը, որ նախայարձակը կառավարութիւնը ըլլայ և ոչ թէ ինքը։ Այս զգուշաւոր քաղաքականութեան ոգին էր կեդրոնացի պետոն։

«Սասունը արեւելեան կողմէն պաշարելու և Սասնոյ արեւելեան ու հարաւային Քիւրտերը ոտքի հանելու պաշտօնը յանձնուած էր Հազոյի գայմագամին, որու տրամադրութեան տակ դրուած էր ոստիկաննեբու վաշտ մը ղոլաղասիի մը զինավարութեամբ։ Հազոյի գայմագամին յանձնարարուած գործը սակայն չատ ուելի դժուար էր քան Հաճի Ֆահիմինը, քանի որ այս չրջանի Քիւրտերու և Հայերու միջեւ չկար հակամարտութիւն։ Աւելին. կային նոյնիսկ քրտական աչիրէթներ, որոնք իրենց աչիրը նկատելով Տալուորիկի և կեալու չրջաններըը, բարեկամական կապեր ունէին Հայերու հետ։ Ուստի Քիւրտերը թոյլ կերպով արձագանգ տուին Հազոյի գայմագամի կոչերուն։

«Մայիսի վերջերը Հազոյի գայմագամը իր ոստիկաններու մէկ մասին հետ անցաւ Սասունի կամուրջը և մտաւ Տալուորիկի ահմանը, ուղղուելով դէպի Սպոզանք։ Ան ալ Հաճի Ֆահիմի պէս զգոյշ է և կը խուսափի վճռական միջոցներու դիմելէ։ Հայերն ալ, ինչպէս վերին Սասունի մէջ, չեն ուզեր որեւէ առիթ տալ կռիւի ու կը սպասեն, թէ ի՛նչ պիտի ընէ կառավարութիւնը։ Իր փոքրաթիւ ուժերով գայմագամը ո՛չ կարող էր զինաթափ ընել Տալուորիկը և ո՛չ ալ մարդ ձերբակալել։ Ուստի ան կը յայտնէ թէ եկած է միայն ձեւի համար տուրքեր գանձելու, որպէսզի արդարացնէ Տալուորիկի Հայութիւնը կառավարութեան առջեւ, որպէսզի Տալուորիկը չնկատուի ասի (ապստամբ) և խային (դաւաճան)։ Գայմագամը ձեւի համար միայն կ'ուզէր, որ ժողովուրդը քանի մը ոսկանակ դրուշ տայ իրեն իբր տուրք կառավարութեան և իբր նչան հնազանդութեան։ Տալուորիկցին մինչ այդ չէր գիտեր թէ ի՛նչ է տուրքը և իր ձորերուն մէջ առաջին անգամ կը տեսնէր պետական ոստիկաններ, բայց չատերուն գայմագամի առաջարկները բարի կ'երեւնան և մնծաւորները, շատը գտնէն հետացնելու համար, կ'որոչեն անձ գլուխ 10 փարա տալ։ Սակայն Տալուորիկի ժողովուրդը ոտոր ալ համաձայն չէ և կ'ըմբոստանայ իր իսկ գլխաւորներուն դէմ։

«Տալուորիկի պիւլերէն մէկուն՝ Հարթք գիւղացի Աւօն հրը կը լսէ, թէ իր հայրը երկու ոստիկաններու հետ կու գայ իրենց գիւղը 10 փարաները հաւաքելու, լուր կը ղրկէ իր հօրը, թէ Թուրքերու հետ թո՛ղ գիւղ չմտնէ և գիւղը չպղծէ։ Այդ լուրը հաղորդելով, ան կը յայտնէ նաեւ իր հօրը, որ ուխտած է «Մարութայ Սբ. Աստուածածնամ՝ չուխտակ գնդակ զարնել անոր»։ Աւօյի հայրը չի հաւատար իր հարազատ զաւկի ապառնալիքին և հետն առած երկու ոստիկաններ, գիւղ կը մտնէ։ Աւօն կատաղած, հրացանը ձեռքին, դրան չեմքին վրայ կը սպասէ իր հօրը, և երբ ան կը մօտենայ թուրք ոստիկաններու հետ, կը կրակէ և գետին կը փռէ իր հայրը։ Իսկ ոստիկաններուն մեղր ու կաթոգ և կորեկ հաց տալով նա կը ղրկէ, պատուիրելով անոնց պատմել իրենց տեսածը, որպէսզի տեւէ Տալուորիկցի չհամարձակի այլեւս խա-

ռան պահանջել։ «Մըկայ տասը փարայ հախ ընէք, մեզի ֆախիր կ'ընէք, հազար հազար ոսկու պարաքատէր կ'ընէք», կ'ըսէ ան։

«Տալուորիկի Հարթք գիւղի դէպքը բաւական էր, որպէսզի 10 փարայի խնդիրը ջուրն իյնար և ոստիկանները գայմագամին հետ միասին ետ քաշուէին դէպի Սպաղանք և Խոծոծվանք։

«Այս երկու գիւղերն ալ փոքր են, ուստի և տկար։ Գայմագամը իր ուժերը բաւական կը նկատէ զանոնք նեղելու և բռնադատելու համար. բայց Սպաղանցիք, ինչպէս տեսանք, թէեւ փոքրաթիւ էին, բայց շատ յանդուգն, գիտէին օգտուիլ իրենց ժայռերու ամրութիւններէն։ Երբ անոնք կ'իմանան, որ գայմագամը իր ոստիկաններու հետ դուրս է վռնտուած Տալուորիկէն, կ'որոշեն ոեւէ զիջում չընել անոր։ Գիւղի իշխան Մակարը կոչ կ'ընէ, կը հաւաքէ իր շուրջ գիւղի երիտասարդները և կը բռնէ գիւղի մուտքի ճանապարհները։ Երբ ոստիկանները փորձ կ'ընեն գիւղ մտնելու, անոնք կը յարձակուին, կը սպաննեն տասնեակ մը ոստիկաններ և մնացածները հեռու կը քշեն գիւղէն։ Ոստիկանները կռուով կը նահանջեն և կ'անցնին Սատանի կամուրջը, թողնելով Սպաղանքի ձորերու մէջ իրենց ընկերներու դիակները։ Որպէսզի այլեւս նման անախորժ հիւրեր չգան, Սպաղանցիք կը քանդեն ոստիկաններու ետեւէն Սատանի հինաւուրց կամուրջը։

«Հանդիպակաց լեռներէն Խոծոծվանքի Քիւրտերն ու Հայերը կը դիտէին այդ փոքրիկ գիւղի հերոսական կռիւը։ Իրենց գիւղի մէջն ալ 100-ի չափ ոստիկաններ կան, որոնք կը պահանջէին զէնք ու տուրք։ Չէ՞ որ իրենք աւելի շատուոր են քան Սպաղանցիք և իրենց բաժին ինկած ոստիկաններն ալ աւելի փոքրաթիւ են։ Չէ՞ որ իրենք ալ հին ժամանակներէն ազատ են եղած ինչպէս Սպաղանցիք։ Եւ ահա թէ՛ Հայերը և թէ Քիւրտերը, մտածելով այս բոլորը, կը միանան ու զէնքի կը դիմեն։ Սպաղանքէն փախչող ոստիկանները դեռ իրենց գիւղը չհասած՝ Խոծոծվանքցիք կը յարձակին իրենց գիւղի ոստիկաններուն վրայ, որոնցմէ մէկ մասը կը սպաննեն և միւսն ալ զինաթափ ընելով դուրս կը քշեն։

«Այսպիսով Հազոյի գայմագամը իր ոստիկաններու մնացորդներով չէր կրնար որեւէ վճռական քայլ առնել։

«Իսկ Խոծոծվանքի Քիւրտերու դիրքը ապացոյց էր, որ թուրք իշխանութիւնը չի կարող յենուիլ Քիւրտերու վրայ։ Ի պաշտօնէ սակայն ան պիտի շարունակէր մնալ Սասնոյ արեւելեան սահմաններուն վրայ, ջանալ գրաւել իր կողմը Քիւրտերը և գրգռել զանոնք Հայերու դէմ։ Իր փոքրաթիւ ուժերով ան չի համարձակիր այլեւս անզգոյշ կերպով մտնել որեւէ հայ գիւղ, ուստի Ծովասար լերան ճամբաներուն վրայ կը սպասէ կարգադրութեան։

«Գործ մը ըրած ըլլալու համար գիւղէն հեռու ճամբու մը վրայ կը ձերբակալէ պատահմամբ անցնող Աղբեցի Խէչօն։ Տեսնողները իսկոյն լուր կու տան Աղբի գիւղը. հաւար կ'իյնայ և Աղբեցիները ամէն կողմէ կը վազեն Խէչօն ձերբակալող ոստիկաններու ետեւէն, կը հասնին ա-

նոնց, կը չրջապատեն և կը պահանջեն ոգուս թողուլ Խէչօն։ Կր սկսի կռիւ և Խէչօն կը փախչի։ Կռուի ատեն կը ապտնուին ասպիկոններէն քանի մր հոգի և հետացածներն ալ կը քշուին Բոզկանի կռմկիր, Աղբիի ասմանններէն հետու։

«Սարսռած լլլալով ետ քաշուիլ Սասնոյ ասմաններէն, Հազոյի գայմագամը կ'ուխտաւ Քիւրտերու ձեռքով քանդել տալ Բռնաչէնի Ս. Աղբրիկը, որ ժամանակին Արտաշի յիշատակն էր։ Ան կը յանձնէ գրգռել Մահբուբանցի Քիւրտերը Ս. Աղբրիկի դէմ, որոնք երկար ատեն կը մտնեն վանքը, կ'ուզեն թալանել և ապտնել միաբանները։ Յարձակուողներու մէջն են նաեւ վանքի Բռնաչէնի հայ գիւղերու քիւրտ ազանները։ Բայց երկար անգամն ալ անոնք ո՛չ ոք կը ապտնեն և կը բաւականանան միայն կողոպտելով, այն ալ չնորհիւ Բալակցի աչիրէթին։ Բալակցիք թէեւ մահմետական են, բայց կը համակրին Ս. Աղբրիկ վանքին, անոնց մէջ եւս դեռ վառ են Արտաշի գաղափարները և որքան Հայերը, նոյնքան իրենք կ'ատեն Թուրքերը։

«Հաճի Ցահիմի վիճակն ալ աւելի նախանձելի չէր քան Հազոյի գայմագամինը։ Իր յայտը քաչուառ Քիւրտերն էին՝ Բագրանցիք, Բատկանցիք, բայց ասոնք ալ երբ բարձրացան Սասնոյ լեռները, չփախեցին կացութիւնը։

«Գրգռն կազմած էր քանի մր պինտալ խումբեր, որոնք կը չըրջէին Սասնոյ լեռները և չարունակ կը ապտնային Քիւրտերուն։ Այս խումբերը կը յայտնէին, որ եթէ Քիւրտերը փոքրիկ թշնամութիւն մը ցոյց ատն հանդէպ Սասունի, այս անգամ «հօթը գալ»ի պատմութիւնը աւելի խիստ կերպով պիտի կրկնուի։

«Այսպիսի պայմաններու մէջ Հաճի Ցահիմը ստիպուած եղաւ, հակառակ իր նախկին ծրագրին, նահ քաչուիլ, թողնելով այն թակարդը, զոր կը նկատցնէին իրեն համար Սասնոյ գիւղերը, ուր ամէն մէկ վայրկեան բնաջնջուելու վտանգը կը սպառնար իրեն։

«Յունիս և Յուլիս ամիսներուն Սասունը մնաց բոլորովին առանց հանգիստ։ Անոր ասմաններէն չատ հետու էին քաչուած թէ՛ հիւսիսէն և թէ հարաւէն նկած ասպիկանական վաշտերը, իսկ լեռներու մէջ ցրուած քիւրտ քաչուառներէն անոնք երկիւղ չունէին։ Երբ կառավարութիւնը աչինչ կրցաւ ընել, ինչո՞ւ անոնք միանակ մէջտեղ պիտի իյնային. մանաւանդ որ Գրգռն իր պինուածներով չարունակ կը զգաստացնէր զանոնք։ Այս ամիսներու ընթացքին, Սասնոյ ասմանակից Բատնք և Բալակցի աչիրէթներու միջեւ տեղի ունեցան խառնութիւններ, որոնք աւելի եւս թեթեւցուցին Սասունցիներու վիճակը։

«Սակայն չատով Հազոյի գայմագամը օգնական զօրքեր առնելով առաջ կը չարժուի նորէն դէպի Խոժոժվանք և Ինձորիկ, իսկ անոր առաջապահները կը հասնին մինչեւ Եղկոթ։ Այս գիւղերու Հայերը, որոնք հազիւ ամիս մը առաջ, անգամ մը արդէն զոհ ունեցած էին ասպիկաններու հետ և յետ էին մղած զանոնք, քաջ գիտնալով թէ կառավարութիւնը իրենցմէ ձեռք չպիտի քաչէ և նոր զօրքերով պիտի

յարձակի, միացեր էին Քիւրտերուն հետ և կազմ ու պատրաստ կը սպասէին կառավարութեան յարձակման։

«Եղկարտի գործը դիւրին էր, քանի որ այդ կողմ եկած էին միմիայն խուզարկուներ, մանաւանդ որ քանդուած էր Սատանի կամուրջը և զինուորները պիտի չկրնային անցնիլ իրենց կողմը։ Ուստի եկող քանի մը տասնեակ ոստիկանները դիւրաւ կը փախցնեն այն ատեն, երբ Խոծոծվանք և Խնձորիկ կռուի էին բռնուած գայմագամին ոստիկաններուն և զինուորներուն հետ։

«Խոծոծվանքի և Խնձորեկի կռուի ատեն Հայերը և Քիւրտերը միացեալ ուժերով լեռնային անառիկ դիրքերէ կը յարձակին կառավարական ուժերու վրայ, կը ջարդեն զանոնք և գերի կը բռնեն գայմագամը։ Չեն համարձակիր սպաննել զայն, բայց լաւ մը ծեծելէ ետք ճամբու կը դնեն։ Գայմագամը, հաւաքելով իր ցրուած զինուորներն ու ոստիկանները, կը նահանջէ դէպի Բսանք և բանակ մը կը դնէ Գոմուց Մատին Առաքեալի բարձունքները։

«Սասունը իր ապստամբական տրամադրութիւններով վարակած էր ամբողջ լեռնաշխարհը և Մարաթուկէն սկսած մինչեւ Բսանք Հայերն ու Քիւրտերը միացած էին իրարու։ Ո՛չ Հայերը և ոչ ալ Քիւրտերը կ՛ուզեն, որ Խոյին Բոմը մտնէ իրենց երկիրը։

«Միանալով անոնց՝ Հայերն ու Քիւրտերը Շեկոյի քիւրտ ցեղապետի միջոցով պահանջ դրին զօրքերուն անմիջապէս հեռանալ, եթէ չեն ուզեր բնաջինջ ըլլալ։ Ամէն կողմէ թշնամիներով շրջապատուած և չունենալով ո՛չ բաւականաչափ պաշար, ո՛չ փոխադրութեան միջոցներ, ո՛չ ալ բաւականաչափ զինուորներ, Թուրքերը կը ստիպուին ետ նահանջել դէպի Հազօ։ Այդ նահանջը անհրաժեշտ էր դարձած, որովհետեւ գայմագամի ներկայութիւնը տուած էր արդիւնք մը, որ բոլորովին հակառակ էր կառավարութեան ծրագրին, այսինքն՝ հանել Քիւրտերը Հայերու դէմ։

«Օգոստոսէն սկսած, Սասունը, անոր հարեւան Բալակցոց շրջանն ու Բսանքը նորէն ինկան իրենց բնականոն վիճակին մէջ։ Այս անգամ իրենք էին յաղթող դուրս եկեր և իրենց հռչակը տարածուեր էր լեռնաստանի մէջ, յոյս ու հաւատ ներշնչելով ամէն կողմ։ Ամենէն օգտաւէտը այն էր, որ Բսանքն ու Բալակցոց շրջանը իրենց բախտը կապեցին Սասունի հետ և քիւրտն ու հայը միացած ուժերով հրապարակ եկան։ Հեռաւոր վայրերու Քիւրտերն անգամ ակնածանք, պատկառանք կը զգային փոքրիկ Սասունի հանդէպ։ Այդ հանգամանքը մեծ մտահոգութիւն կը պատճառէր կառավարութեան»։

1893-Ի ՅԱՂԹԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Պարտութեան տարի մը եղաւ թուրք կառավարութեան համար 1892-ի տարին։ Կառավարութիւնը չարունակելով հանդերձ շրջապատուած պահել հայկական Սասունը, դիմեց դաւադրութեան և կաշառքներու զօրաւոր զէն-

քին։ Պալաքցի աչիրէթը, որ հայ ժողովուրդին հետ մէկ ճակատով հրապարակ իջած էր Բսանքի կռիւներուն, 1893-ին՝ Թուրք կառավարութեան կողմը կ'անցնէր։ Որով Քիւրտերը ընդհանուր ճակատ մը կը կազմէին ազատ Սասունի դէմ։

Կառավարութիւնը քիւրտ ցեղապետներուն և չէյխերուն հաւաստիքներ տուաւ թէ բանակը լայն գործողութեան պիտի ձեռնարկէ ապստամբ Սասունը ընկճելու համար և հետեւաբար Քիւրտերը ամէն կողմէ պէտք է շարժին դէպի կեդրոնական Սասունը, կրօնական պատերազմի բոլոր արտօնութիւններով։

Թուրք կառավարութիւնը չգոհացաւ քրտական զանգուածները գրգռելով Հայերուն դէմ, այլ ճիգեր թափեց միացեալ Սասունը պառակտելու և շրջանները իրարու դէմ հանելու։ Սակայն Մ. Տամատեանի, Հրայրի, Վարդան վարդապետի, իշխան Գրգոյի և Պետոյի շնորհիւ հայկական գաւառներն ու գիւղերը իրարու միացած էին ազգային գերագոյն շահերով, ինչ որ միեւնոյն ժամանակ իրենց գոյութեան ալ միակ երաշխիքն էր։

Մտահոգութեան միակ կէտը Մուշի բանտը տարուած Սասունցիներն էին, մասնաւորապէս Սեմալ գիւղի իշխան Գուրգէնը, որ կառավարութեան ձեռքին մէջ կարեւոր պատանդ մըն էր։ Իշխան Գուրգէնը Սեմալ գիւղի ամենէն ազդեցիկ դէմքն էր. ունէր բազմաթիւ ազգականներ, որոնք գիւղի գլխաւոր ուժը կը կազմէին։ Կառավարութիւնը կրցած էր համոզել Գուրգէնը թէ զինք ազատ պիտի արձակեն, եթէ Տամատեանը ձերբակալուի։ Գուրգէն իր ազգականներուն և Սեմալի երեւելիներուն յայտնած էր այդ միտքը։ Այսպիսով, իշխան Գուրգէնի ազատ արձակումը պայմանաւորուած էր Տամատեանի ձերբակալումով։ Տամատեանը ազատ կը գործէր Սասունի մէջ և երբեք չէր վախնար թշնամիէն, որովհետեւ Սասնոյ բոլոր գիւղերը և անհատները կը պաշտպանէին զայն։ Սեմալը այս ուխտէն դուրս կ'ելլէր, և լռութեամբ՝ Տամատեանը պաշտպանելու պարտաւորութենէն կը հրաժարէր։

1893-ի գարնան երբ Մ. Տամատեան ծպտուած Մշոյ Դաշտէն Առուառինջցի Սողոյի հետ կը բարձրանայ Սասուն և կ'ուղղուի դէպի Սեմալ, անոնց կը հանդիպին երեք Քիւրտեր, որոնցմէ մէկը ծպտուած ոստիկան էր։ Ոստիկանը ծպտուած Տամատեանը կը ճանչնայ և կ'ուզէ ձերբակալել։ Սողօն քովը գտնուած փոքրիկ ատրճանակով կը դիմադրէ և կը յաջողի փախչիլ դէպի Սեմալ։ Սակայն Սեմալ մտնելուն պէս, իշխան Գուրգէնի եղբայր Դաւօն իր ազգականներուն հետ Տամատեանը կը ծեծեն և գիւղ գտնուած գաղտնի ոստիկանին կը յայտնեն անոր ներկայութեան մասին։ Քիւրտեր և ոստիկանը կը ձերբակալեն Տամատեանը և կը տանին Մուշ։ Սեմալ գիւղը լուռ հանդիսատեսը կ'ըլլայ այս գաւաճան արարքին։ Շենիկի Գրգօն լուրը առնելուն պէս կ'ուզէ ճամբան կտրել և ազատել Տամատեանը, սակայն Սեմալէն Գուրգէնի ազգականները լալով կ'երթան Գրգոյի քով և կը յայտնեն թէ Տամատեանը արդէն հասցուցած են Մշոյ բանտը։ Երբ Տամատեանը դէպի Մուշ կը տա-

նին, ճանապարհին երկու կիլիկուզանցիներ անոնց կը հանդիպին և խնդրէն անդեակ չըլլալով՝ կը վազեն լուր տալու Սեմալին, սակայն Սեմալցիները գանոնք ալ կը ձեռնին։ Ասոնցմէ մէկը փախչելով կ'երթայ Ալիանք և լուր կու տայ։ Ալիանցիները խումբով մը Սեմալ կու գան, կռուի կը բռնուին Սեմալցիներուն հետ և քանի մը հոգի ալ կը վիրաւորեն, բայց եզածը եզած էր։

Տամատեանը Մուչի քանաէն կը փոխադրեն Պիթլիս, անկէ ալ Պալիս։ Տամատեանի կարուսար խանդավառ Հայութեան համար մեծ էր, բայց անոր տեղը կ'անցնէր Հրայրը (Արմենակ Ղազարեան), որ արդէն գործիչ էր և անոր կապեր ունէր Սասնոյ իշխաններուն հետ։ Այդ Թաւականներուն բազմաթիւ գործիչներ արդէն աշխատանքի մէջ էին և Տամատեանի ձերբակալութենէն անմիջապէս հաք ունի գործօն աշխատանքի լծուեցան։ Հրայրի անմիջական գործակիցներն էին Դիրգեվանքի Վարդանը, Մոկունքի Թաւոն, Կառնոնի Մկրտիչը, Գամերի Ղուկաս վարժապետը, Օզունքի Մխիթար Շեխիկեանը, Առինջվանքի Մուշեղը և չատ մը այլ երիտասարդ գործիչներ, որոնք քանի մը տարի հաք Տարօնի վարիչ դէմքերը պիտի դառնային, ինչպէս Մկրտիչ Պուլկեան, Հաճի Յակոբ Կասապեան, Կայծակ Վազգէնչակ և ուրիշներ։

Կառավարութիւնը մտադիր էր իր նպատակին հասած էր։ Բիւրեղները կրցած էր համախմբել կրօնական պատերազմի դրօշին տակ։ Սեմալը կրցած էր բաժնել ապստամբ Սասունէն և տանելութիւն հրահրել հայ գիւղերուն մէջ։ Սասունցիները ուզեցին ատելի Սեմալը, սակայն Հրայրը մեղմացուց անոնց տրամադրութիւնները, համոզելով զանոնք այդպիսի արարքի մը ձեռնակարութեան մասին։ Սասունցիները համոզուեցան որ Թուրք կառավարութեան ուզածը հայ գիւղերու պատահաւմն էր։

Այսուհանդերձ կիլիկուզանի իշխան Պետոյի առաջարկով Սեմալը պիտի գիւղ մը հաչակուեցաւ և ամէն յարաբերութիւն խզուեցաւ Սեմալին հետ։

Տամատեանի ձերբակալութենէն անմիջապէս յետոյ կառավարութիւնը որոշեց լուծել ապստամբ Սասունի խնդիրը, պայմանները նպաստաւոր գտնելով։ Ընդհանուր զօրաշարժի մը ձեռնարկեց և Տարօնի նահանգի պետական և քրտական բոլոր ուժերը ուղղեց դէպի Սասուն։ Զիլանի չէյխ Մահմետը և Տուէրիի չէյխ Էօմէրը կրկին գործի անցած էին, իրենց ամբողջ ուժը կեդրոնացնելու Տալուորիկի դէմ։

Յունիս 1-15 արդէն ամբողջ Սասունը չրջապատուած էր։ Թուրք կառավարութեան կարեւոր բոլոր պաշտօնատարները դէպի Սասուն կը չարժէին։ Պիթլիսի կուսակալ Թահսին փաշան դէպի Սեմալ եկաւ 150 հեծեալ և 300 հետեւակ զօրքով։ Մուչէն զօրաբաժին մը 400 հոգիէ բազկացած Հաւատարիկէն կը բարձրանայ և բանակ կը գնէ Քոփի բարձունքներուն վրայ, Շատախի չրջանին վրայ հսկելու համար։ Կոնճի կառավարիչը ոստիկանական վաչտերով կու գայ միանալու Թահսին փաշային, իր ուժերէն մաս մը դնելով Մերկէ-Մոգանի և Անառաքի

փէշերուն վրայ։ Քիւրտերը կը տեսնէին որ Պիթլիսի կուսակալը, Կենճի կառավարիչը, Մուշի զօրահրամանատար Մուսթաֆա փաշան՝ զօրքերով և ոստիկաններով բարձրացաւ Սասուն։ Այս անգամ կը հաւատային թէ թրքական բանակներու շնորհիւ պիտի կրնան կոտորել ազատ Սասունը։

Մոլեռանդ շէյխերու առաջնորդութեամբ կը շարժէին Խարզանցիք, Բագրանցիք, Փանճարանցիք, Ռաշկոտանցիք, Խիանցիք և Բատկանցիք դէպի Անտոք և Տալուորիկ։ Դէպի Անտոք եկողները առաջին բախումը պիտի ունենային Շենիկին հետ։ Իշխան Գրգօն, մշտարթուն հրամանատարը, ամէն մէկ հարուածին, կը փոխադարձէ կրկնակի ուժգնութեամբ։ Դեռ իրարու ուժը կը փորձեն։ Ինըկանցի Քիւրտերը մօտենալով Շենիկին կը վիրաւորեն իշխան Միքայէլը՝ արտը ջրելու ժամանակ։ Խումբ մը Շենիկցիներ կը մտնեն Ինըկան, կը սպաննեն Մստօն, որ Միքայէլի վրայ յարձակում գործած էր, և կը՝ վերադառնան Շենիկ։ Այս դէպքերը վայրկեան առ վայրկեան կը հաղորդուին Թահսին փաշային։

Թահսին փաշան բանակ դնելով Սեմալի արտերը, Սասնոյ իշխանները կը հրաւիրէ իր մօտ։ Հրայրի, Գրգոյի և Պետոյի խորհուրդով 5-6 գիւղապետներ կը ներկայանան կուսակալին, որ հետեւեալ պայմանները կ'առաջարկէ. 1 — Յանձնել դուրսէն եկած գործիչները. 2. — Յանձնել զէնքերը. 3. — Վճարել բոլոր տուրքերը և 4. — Տալ հանրագրութիւն մը, որ իրենք ապստամբ չեն և գոհ են օսմանեան կառավարութենէն։ Եթէ այս պայմանները չընդունին, ապստամբ պիտի նկատուին և ինքը, Թահսին փաշան պիտի չկրնայ զսպել գրգռուած զօրքերն ու Քիւրտերը։

Սասունցիները Հրայրի, Գրգոյի և Պետոյի խորհուրդով կը պատասխանեն թէ իրենց երկրին մէջ օտարական չկայ։ Տամատեանը որպէս ուսուցիչ կը պաշտէր, զայն ալ ձերբակալած են։ Իրենց զէնքերը չեն կրնար յանձնել, որովհետեւ Սասունը գազաններով լեցուն երկիր մըն է, և թէ իրենք ստիպուած են զէնք կրել այդ գազաններուն դէմ։ Տուրք չեն կրնար վճարել, որովհետեւ գիւղերը աւերուած են և Քիւրտերը իրենց անասունները կողոպտած են։ Ինչ որ ունին իրենց տուներուն մէջ՝ կառավարութիւնը թող առնէ և տանի։

Երբ այս բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային Սեմալի մէջ, քրտական ցեղապետները բազմամբոխ զինեալներով կը գրոհեն Շենիկի վրայ, կատարուած իրողութեան առջեւ դնելու Սասունցիները։ Շենիկը փոքր գիւղ էր, բայց Սասունի լաւագոյն մարտական ուժը կը ներկայացնէր։ Եթէ Շենիկը ընկճուէր՝ Սասունցիները պարտաւորուած պիտի ընդունէին Թահսին փաշայի պայմանները։

Քրտական խուժանը և Կենճի ոստիկանները կ'առաջանան մինչեւ Շենիկ գիւղը։ Իշխան Գրգոյի զեկավարութեամբ Շենիկցիները ուղղակի յարձակողականի կ'անցնին, առանց նկատի առնելու Թահսին փաշայի զօրքերը, որոնք կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ բանակ դրած

էին։ Թշնամին քիչ մը ընկրկելէ ետք, օգնական ուժեր կը ստանայ և կը դիմադրէ Շենիկի գրոհներուն, որոնց հայ կիներն ալ կը մասնակցէին և կռուողները կը քաջալերէին։ Ալիանցիք կռուի ձայն լսելով՝ օգնութեան կը փութան Շենիկին։ Թշնամին երկու կրակի մէջ կը մնայ և դիմադրութիւնը կը ջախջախուի։ Քիւրտերը խուճապով կը լքեն բլուրներն ու ձորերը և կը քաշուին դէպի Շէն։ Շենիկի և Սեմալի ուժերը կը հասնին քրտական լքուած գիւղերը։

Թահսին փաշան զարմանքի կը մատնուի Հայերու այս յանդըգնութիւնը տեսնելով։ Քիւրտերու խուճապային փախուստէն ետք լսելով Սասունցիներու չոր պատասխանները, Թահսին փաշան կը զգայ որ խաբէութեամբ և խաղաղ միջոցներով պիտի չկրնայ հանդարտեցնել Սասունը։ Յունիս 8-ին կը հեռանայ Սասունէն և իր տեղը կը նշանակէ Կենճի Մուսթաֆա փաշան։ Մուսթաֆա փաշան զօրաբանակէն 200 զինուոր կը զրկէ Կելիեկուզան, Սասնոյ կեդրոնական գիւղը հսկողութեան տակ առնելու համար։ Զօրքերը կը մտնեն գիւղ և դատարկ կը գտնեն զայն։ Ժողովուրդը բարձրացած էր Անտոք և դատարկած էր ամբողջ գիւղը։ Զօրքերը կը վերադառնան Սեմալ։

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Կռիւները այս պատկերը կը ներկայացնէին, երբ հարաւէն դէպի Տալուորիկ խուժող Քիւրտերու հինգ հազար զինուած ամբոխ մը կը բռնէր Սպիտակ Սարը և կ'ուզէր ողողել ամբողջ Տալուորիկը։ Քրտական այս հոծ զանգուածի մէկ մասը կը բռնէ Գեբինի կողը և կ'առաջանայ Կապլորի բարձունքները՝ իշխելով Տալուորիկին. միւս մասը կ'առաջանայ ճակատէն։ Խարզանէն և Ռաչկոտանէն շարժուող Քիւրտերը կը ջանան գրաւել Սատանի կամուրջը վտանգելով Փուրխը, Սպաղանքը և Եղկարտը։

Չորս կողմէ յառաջացող քրտական հազարաւոր զանգուածները, թրքական բանակի ներկայութենէն քաջալերուած, կրօնական պատերազմի հրահրումներով գինովցած՝ Սասունն ամբողջ վտանգի կ'ենթարկէին։

Սասունցիները, այս վտանգին դէմ միակամ, օրհասական կռիւը կ'ընդունին։ Տալուորիկը լուր կը հասցնէ Սասունի բոլոր շրջանները և օգնութիւն կը խնդրէ։ Շատախի և Շենիկի շրջանները հազիւ կըրնային զսպել կառավարական 900 կանոնաւոր զինուորները և Խուլբէն դէպի Շենիկ գրոհող Քիւրտերը։

Տալուորիկը կը մնար մինակը։

Տալուորիկի իշխանները գիւղերու բոլոր ուժերը կը դասաւորեն դիրքերու մէջ։ Գիւղերն ու թաղերը ունէին իրենց իշխանները, որոնք կարիճներու գլուխն անցած, Իշխաններու Խորհուրդին հրամաններուն կը սպասէին։ Տալուորիկի գլխաւոր իշխաններն էին Գասպարը, Մկրէն, Համզէն, Խչէի Գասպարը և Տոնոյի Մակարը։

Հրայր Տալուորիկի ծանր վիճակը նկատի առնելով մարտական

թռուցիկ խումբով մը հոն կը հասնէր։ Այդ խումբին մէջն էին Գէորգ Չաւուշ, Կեալշոյի Մանուկը, Ադամը և քանի մը փորձուած կռուողներ, որոնք Արաբոյի հետ գործած էին։

Յունիս 14—16 տեղի կ'ունենան թեթեւ ընդհարումներ, դիմացինի ուժը չափելու համար։

Յունիս 17-ին քրտական մեծ զանգուածը Սպիտակ Սարէն կ'անցնի յարձակողականի։ Զիլանի շէյխ Մահմետի ունեցած երկու հազարէն աւելի զինեալներուն գլուխը օգնութեան կը հասնի Քիւրտերուն։ Տալուորիկցիները հազիւ չորս հարիւր զինեալներ ունին դիրքերուն մէջ։ Թշնամիին գրոհները կը փշրուին, բայց ալիք առ ալիք աւելի գերազանց ուժեր կը հասնին և կը շարունակեն յարձակողականը։

Զիլանի շէյխը իր հետ եղած երկու հազար զինեալները ամբողջովին կը նետէ ճակատամարտին մէջ։ Տալուորիկի կտրիճները այս գերազանց հոսանքին չեն դիմանար և խուճապի կ'ենթարկուին։ Կապլորը կը մնայ Քիւրտերու ձեռքը։ Կին և երախայ փախուստի կը դիմեն։ Շատ մը կիներ ինքզինքնին անդունդը կը նետեն՝ թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար։ Այս խուճապը երկար չի տեւեր։ Ժողովուրդի մէջ կ'երեւայ Արմենակը (Հրայր) իր խումբով և կը խանդավառէ ժողովուրդը դիմադրելու, յուսադրելով Տալուորիկցիները թէ շուտով օգնութիւն պիտի հասնի իրենց։ Եւ իսկապէս իշխան Գրգօն մէկ կողմէ, Կելիեկուզանցիները միւս կողմէ կ'առաջանան դէպի Կապլոր, կոտորելով իրենց առջեւ ելած Քիւրտերը։ Այս զօրաւոր յարձակողականի շնորհիւ Քիւրտերէն հարիւրաւորներ կ'իյնան ձորերուն մէջ։ Տալուորիկցիները սիրտ առնելով կը դառնան թշնամիին դէմ։ Կիները քաջալերանքի խօսքերով իրենց ամուսիններն ու եղբայրները մարտի կը մղեն. տեղ մը հրացանի կռիւ կը մղուի, ուրիշ տեղ մը սուրի և դաշոյնի, կուրծք կուրծքի մահամարտ մը։ Թշնամիին դիակոյտերը փռուած են ամէն կողմ։ Քրտական փոքրիկ նահանջը կը մեծնայ, կը դառնայ խուճապահար փախուստ մը։ Բոլոր դիրքերը վերագրաւուած՝ Տալուորիկցիները անողոքաբար կը հետապնդեն թշնամին և Սպիտակ Սարէն դէպի հարաւ կը քշեն։

Այս արիւնալի ճակատամարտին մէջ Հայերը կու տային երկու հարիւր սպաննուած, իսկ Քիւրտերը հազարէն աւելի դիակներ կը թողէին Տալուորիկի և Սպիտակ Սարի ձորերուն մէջ։

Քիւրտերու պարտութիւնը Տալուորիկի ճակատին վրայ պատճառ կը դառնայ որ միւս ցեղախումբերն ալ քաշուին Շենիկի և Անտոքի սարրոտներէն։

Սասունը ջախջախիչ յաղթանակը տարած էր։

Քիւրտերը կը հեռանային պարտուած ու կոտորակուած, սուգ ու շիւան տարածելով քրտական հեռաւոր գաւառներու մէջ։

Կառավարութիւնը նոր զօրքեր կեդրոնացուց Սասունի սահմաններուն վրայ և շրջապատեց ապստամբ Սասունը, բայց չհամարձակեցաւ ճակատամարտի մանել լեռներն ապաստանած Սասունցիներուն հետ։

Մուսթաֆա փաշան տեսնելով որ Սասունցիները բարձրացած կը մնան Անտոքի, Գեբինի և Ծովասարի լեռները և զինուորական գործողութիւն մը կրնայ վտանգի ենթարկել իր ձեռքի տակ եղող 900 զինուորները, կը ձերբակալէ քանի մը Սասունցիներ և զօրքերը առնելով՝ կը վերադառնայ Մուշ։ Ձերբակալուածներէն մէկը ծեծի տակ կը մեռնի, սակայն որեւէ տեղեկութիւն չի հաղորդեր։

Սասունցիները վար կ'իջնեն դէպի իրենց գիւղերը և յաղթական խաղաղութեամբ կ'անցընեն ամբողջ աշունը և ձմեռը։

Այդ տարին Սասունցիները դուրսէն օգնութիւն ստանալու յոյսեր ունէին։ Արաբօն եկած էր մինչեւ Կալառաչի ձորը և հոն նահատակուած էր իր ընկերներուն հետ։ Մարգար վարժապետը վերադարձած էր Վարդենիս և զինեալ խումբեր կը պատրաստէր, բայց ձերբակալուեցաւ 1893-ին և կախուեցաւ Պիթլիսի մէջ։ Կռուող լեռնաշխարհը, որ ազատութեան դրօշը պարզած էր յանուն Հայութեան, կը յուսար որ ամէն տեղէն օգնութեան պիտի փութան իրեն։

Սասունը մինակը մնաց, իր կռուողներով և իր վարիչներով։

Մինակութեան այս դառնութիւնը կը մեղմանար այն յաղթանակով, որ լեռնականները տարին Տալուորիկի և Շենիկի ճակատամարտերուն մէջ։

Այդ աշնան Կելիեկուզանի իշխան Պետօն կը մեռնէր(*)։ Պետոյի տան իշխանը կ'ըլլար Աւէն, նոյնքան խոհեմ, նոյնքան սիրելի՝ ժողովուրդին։

1894-Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1893-ի յաղթական կռիւներու հետեւանքով Սասնոյ գիւղերը հանգիստ աշուն մը անցուցին։ Բայց պատասխանատու իշխանները աւելի մտահոգ էին քան անցած տարիները։ Անոնք երկու-երեք տարիներու դէպքերէն համոզուեցան թէ թուրք կառավարութիւնն է որ կը դրդէ քիւրտ զանգուածները Սասունի դէմ, թէ թրքական զօրքերու կեդրոնացումը Սասնոյ սահմաններուն վրայ՝ աւելի չարագուշակ դէպքերու տեղի պիտի տայ։ Այս մտահոգութիւններէն դրդուած 1893-ի աշնան իշխաններու ժողովներ տեղի ունեցան և անցան զինամթերքի պատրաստութեան։ Այդ թուականին Վարդան վարդապետը արդէն Մշոյ առաջնորդն էր, փոխարինելով Ներսէս վրդ. Խարախանեանը։ Հրայր, իշխան Գրգօն և Վարդան վարդապետ շատ ջանքեր թափեցին Ֆարխինէն կապար և զէնք փոխադրելու Սասուն։ Ահրոնք գիւղը Խուլբի շրջանին մէջ փոխադրութեան կեդրոն մըն էր, ուր կը գործէր Աննա Մայրիկը, գործի մղելով շրջանի իշխանները։

1893-ի աշնան իշխան Գրգօն եօթը կարիճներու հետ, տակաւին

(*) Ռուբէնի յուշերուն մէջ գրուած է թէ Պետօն Կելիեկուզանի կռիւին սպաննուած է՝ արիւնով ողողուած իր Թուրը ձեռքին։ Ճիշդ չէ այդ տեղեկութիւնը։

ձիւնը չդրած, կ'երթար Ախրանք, կ'անցնէր Ֆարզին և անմիջապէս վառոնցի չորեսպանները մինչեւ բաւական ազդեցիկ կը փոխադրէր Ախրանք, անկէ ալ լեռնային ճանապարհներով՝ Տալուորիկ և Շենիկ։

Պատասխանատու իշխանները բոլորն ալ համոզուած էին թէ 1894-ին ուելի մեծ յարձակումներու պիտի ենթարկուին։ Բայց Սասունը երկընտրանք չունէր։ Պիտի պաշտպանէր Սասնոյ ազատութիւնը, կեանքի և մահուան կռիւ պիտի մղէր Քիւրտերուն դէմ և պիտի դիմադրէր Թրքական բանակին։ Այս վտանգին առջեւ կեցած Սասունի գաւառներն ու գիւղերը՝ ազգային ոգիով ներշնչուած՝ կատարեալ համակամութեամբ կը չարժէին։ Ներքին վէճերուն վերջ տուած էին։ Նոյնիսկ պիղծ յայտարարուած Սեմալի հետ հաչտուած էին չնորհիւ Հրայրի և վարդան վարդապետի միջամտութեանց։

Ջմեռուան ամիսէ կեանքի ընթացքին Սասնոյ իշխանները կ'ուրուչն գործիչ մը դրկել դէպի միւս նահանգներ և կռվկաս՝ գիտնալու թէ ազգային գանգատ չրջանակները ի՞նչ կը խորհին և ինչպիսի՞ օգնութիւն մը կրնան հասցնել Սասունի այս օրհասական կռիւներուն։ Անցած երեք տարիներու պայքարի ընթացքին Սասունցիները շատ բան լսած էին Հայկական Դատի մասին, տեղեակ էին որ կռւսակցութիւններ կազմուած էին, գիտէին որ Արաբօն խումբ կազմած՝ կռվկասէն անցած էր երկիր, կը լսէին յաւուրզրական ձայներ ամէն կողմէ, բայց գինական չօշափելի օգնութիւն մը տեսած չէին։

Սասունցիները դժուն կռիւներու մէջ փորձառու դարձած էին և շատ լաւ գիտէին թէ զէնքն էր ամենէն կարեւորը։ 1894-ի գարնան զէնք և օգնութիւն առնելու յոյսով՝ Հրայրը, իշխաններու խորհուրդով, ճամբայ կ'ելլէ դէպի Խնուս, անկէ ալ կռվկաս անցնելու մտադրութեամբ։ Խնուսի չրջանին մէջ կը հանդիպի Մուրատ Պոյաճեանին, որ պարակատականէն անցած էր կռվկաս և անկէ ճամբայ ելած էր՝ Սասուն հասնելու համար։ Հրայր կը տեսնէ որ Մուրատ գինական խումբ մը կազմած չէր և ոչ ալ գինական օգնութիւն մը կրցած էր կարգադրել։ Հրայր անոր կը մխցնէ իր երկու գինուորները և կը դրկէ Սասուն։ Հրայրի բացակայութեան Մուրատ Պոյաճեան համակրելի վարիչ դէմք մը կը դառնայ և Տամատեանի ու Հրայրի ազդեցութեամբ կը վարէ գործերը։

Մուրատ խոհեմ, գաղափարական երիտասարդ մըն էր, որ ունէր մտաւորական յատկութիւն, անձնական քաջութիւն և մարտական յանդգնութիւն, ինչ որ արժէք մըն էր Սասունցիներու աչքին։

Մուրատի Սասուն անցնելէն քիչ առաջ կառավարութիւնը կը ձեռնարկէր Սասունը պաչարելու գործողութեան։ Պիթլիսի կուսակալ Թահսին փաչան 1892-ի պարտութենէն խրատուած, անշուշտ Սուլթանի հաւանութեամբ և Պոլսոյ կառավարութեան հրահանգներով՝ էրզրումէն, վանէն և Պիթլիսէն զօրքերը կեդրոնացուց Մուշ։ Քիւրտ երեւելիներն ու չէյխերը սերտ յարաբերութեան մէջ էին կուսակալին և գաւառա-

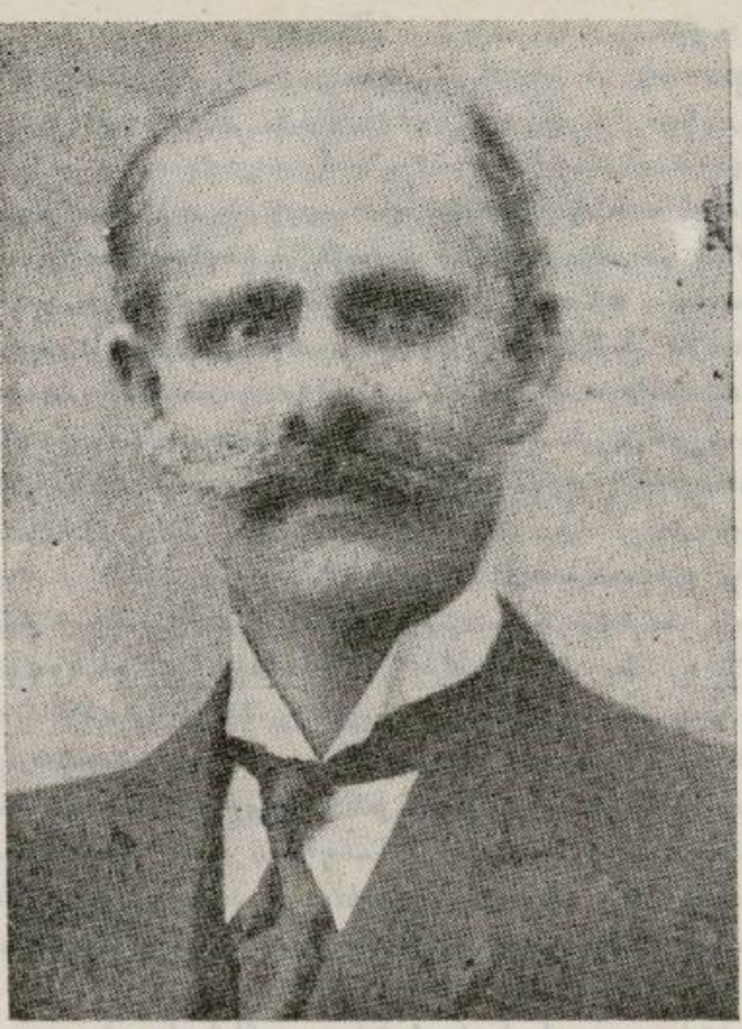

ՄՈՒՐԱՏ ՊՈՅԱՃԵԱՆ

պետներուն հետ։ Օրը օրին տեղեակ էին կեդրոնական կառավարութեան ձեռք առած միջոցներու մասին։ Իրենց աչքերուն առջեւէն կ'անցնէին հեծելազօրքը, հետեւակներն ու թնդանօթաձիգ զօրամասերը։ Գրգռուած Քրտութիւնը կը տեսնէր թէ այս անգամ թրքական պետութիւնը ստուար բանակներով կը քալէր Սասունի վրայ։ Օսմանեան պետութիւնը պատերազմի կ'ելլէր Սասնոյ դէմ և ճակատ կը հանէր այնքան զօրքեր, որքան Սասնոյ հայ ազգաբնակչութիւնը ունէր։ Իսկ քրտական անհաչիւ ցեղապետներու խառնիճաղանճը եթէ հաչուի առնենք, Սասունը շրջապատողներու թիւը Սասունի Հայերէն երեք անգամ աւելի պիտի գտնենք։

Գործողութիւններէն առաջ Սասնոյ թռուցիկ խումբերը Գէորգ Չաւուշի և Ադամի ղեկավարութեամբ Սասնոյ սահմաններուն մօտեցած քրտական հօտերը կը գրաւեն և մօտ երեք հազար ոչխար կ'ունենան որպէս պաշար։ Քիւրտերը փոխադարձ փորձ մը կ'ընեն Շենիկի հօտերը կտրել-տանելու, սակայն իշխան Գրգօ Շենիկի կտրիճներու գլուխը անցնելով կը հասնի Քիւրտերուն ետեւէն, անոնցմէ տասնեակ մը գետին տապալելով՝ ոչ միայն Շենիկի ոչխարները, այլեւ Քիւրտերու հօտերն ալ գրաւելով՝ կը վերադառնայ Շենիկ, միայն երեք սպաննուած տալով։ Թրքական բանակը, որ Միրկէ-Մոզան ստրքած էր իր վրան-

ները, կռիւի չ'իջնէր Հայերու դէմ։ Սակայն Համիտիէներու հրամանատար Պեհահետին փաշան իր ամբողջ զօրամասերը շարժման մէջ կը դնէ և կը մօտենայ Շենիկին։ Յուլիս 28-ին Շենիկցիները կռուի կը բռնուին Համիտիէներուն հետ։ Սեմալցիները օգնութեան կու գան և Շենիկցիներուն հետ մէկ ճակատ կը կազմեն։

Երբ այս շարժումները տեղի կ'ունենան Սասնոյ հիւսիսը, անդին Սասնոյ հարաւէն Փասուրի գայմագամի ղեկավարութեամբ քրտական արշաւանքը կը սկսի Խիանքի դէմ։ Խիանքի իշխանները ընդառաջ երթալով գայմագամի պահանջին, չորս իշխաններ կը յանձնեն և կ'ուզեն կռիւի առաջն առնել։ Գայմագամը շրջապատուած ոստիկաններէն և իր թիկունքը տեսնելով զինեալ ցեղախումբերը, կը պահանջէ որ զէնքերն ալ յանձնեն։ Իշխանձորցիները տեսնելով որ զիրենք բնաջնջելու դիտաւորութեամբ գայմագամը Խիանք եկած է, կը յարձակին անոր ուժերուն վրայ, բաւական թիւով ոստիկաններ կը կոտորեն, իշխանները կ'ազատեն և կռուի կը բռնուին Քիւրտերուն հետ։ Գայմագամը հազիւ կը փախչի դէպի Փասուր։ Խիանքը կը պարզէ ապստամբութեան դրօշը։ Կառավարութիւնը հարաւային այս շարժումով՝ Տալուորիկի, Կելիեկուզանի և Շենիկի ուժերը կ'ուզէր խախտել իրենց տեղերէն, որպէս զի թրքական բանակը առանց մեծ դիմադրութեան ներխուժէր և խորտակէր Սասնոյ կեդրոնը։

Սասունցիները իրենց դիրքերը արդէն որոշած էին և նահանջի ճանապարհները պատրաստած էին։ Վերջին կայանը պիտի ըլլար Անտոք լեռը։

Շենիկ և Սեմալ գիւղերը կռիւի առաջին գծերուն վրայ կը գտնուէին։ Յարձակման ատեն առաջին հարուածները այս երկու գիւղերը կը ստանային, և անոնք էին որ հերոսական աննման խոյանքով թշնամիի թափը կը կոտրէին։ Այդ երկու գիւղերու անունները ահա վաթսուն տարիներէ ի վեր, սիրելի և յեղափոխական անուններ են, Տալուորիկի, Անտոքի և Ծովասարի անուններուն հետ։

Եթէ խիզախութեան առաջնութիւնը կը մնար այս երկու նշանաւոր գիւղերուն, իշխան Գրգոյի գլխաւորութեամբ, Կելիեկուզան մեծ գիւղն էր որ հազարի հասնող իր մարտիկներով միջնաբերդը կազմեց Սասունի դիմադրութեան։ Կելիեկուզան գիւղը ինքը մինակ արդէն պատկառելի հայ աշիրէթ մըն էր իշխան Պետոյի ղեկավարութեամբ։

Այս անգամ խաժամուժը շատ աւելի էր քան նախորդ տարին։ Աշիրէթները իրար էին խառնուած, հեռաւոր տեղերէ զինեալ ամբոխներ կու գային շէյխերու ղեկավարութեամբ։ Սալաւաթի ձայները լեցուցած էին Սասնոյ լեռներն ու ձորերը։

Այս զինեալ ամբոխները իրենց անցած տեղերէն կը քաջալերուէին կառավարութեան պաշտօնեաներուն և զօրքին կողմէ։ Ամբոխի ոգեւորութիւնը և անընդհատ կրօնական քարոզները յանդգնութեան կը մղէին շարժուող խումբերը։ Կրօնական մոլեռանդութեամբ և կողոպուտի մեծ ախորժակով Քիւրտերը միեւնոյն ժամանակ զանգուածօրէն

յարձակեցան Տալուորիկի և Անառաքի վրայ, որպէս զի Հայերը չկարենային մէկ տեղ կեդրոնացնել իրենց ուժերը։

Կռիւները տան գրեթէ գիրկընդխառն։ Եւ որքան չատ էր թշնամիին թիւը, ան այնքան չատ զոհեր առաւ և խորտակուեցաւ Սասունցիներու դիմադրութեան առջեւ։

Յաւելի կելիէն դէպի վեր հասող աչիրէթները իրենց գառամզոչումներու մէջ կարծես թէ պիտի կլլէին Անառաք լեռը։ Բայց անոնք հանդիպեցան ոչ միայն գնդակներու տարափին, այլև լերան զանազան բարձունքներէն գլորուած մեծ ժայռերուն, որոնք իրենց տեղերէն փըրթած՝ կու գային անհուն երկրաշարժի մը պէս և կու գային իրենց տակը ճզմելու թշնամիին բազմութիւնը, որ դէպի վերիրը կը մոգլցէր։

Ժայռերու թաւալամով ուրիշ քարեր ալ տեղահան կ'ըլլային և ամէն ինչ կը խորտակէին իրենց թաւալման ընթացքին։

Սասունցիներու նոր զէնքը ամբոխներուն դէմ սպզնիկ էր ու տատուածային պատիժի մը կը նմանէր և «Ալլա՜հ, Ալլա՜հ» պոռալով կ'ընկրկէին խորտակուած ամբոխները։

ԿՌԻԻԸ ԿԸ ՊԱՅԹԻ ՇԵՆԻԿԷՆ

Քրտական անհամար բազմութիւն մը կը յարձակի Շենիկի վրայ, նախորդ օրերու վրէժը լուծելու, մանաւանդ ջախջախելու այս անառիկ գիւղին կարովը։ Յուլիս 28-էն մինչև Օգոստոս 2, Հայերը յաջողութեամբ կը դիմադրեն քրտական գրոհներուն։ Քիւրտերը Թրքական վաչտերը օգնական ունենալով Օգոստոս 2-ին բուռն կռիւներու կը սկսին։ Առաջին յարձակումը Հայերը կը տանին և մինչև կէսօր կը պահեն իրենց առաւելութիւնը։ Սակայն կէսօրէն ետք, երբ Թնդանօթներու տարափը կը թափի գիւղին վրայ, Շենիկցիներն ու Սեմալցիները կը նահանջեն և կը բռնեն Ալիանքի բարձունքները։ Քիւրտերը և Թրքական վաչտերը կը մտնեն Շենիկ և Սեմալ գիւղերը, կը կողոպտեն և կը հրդեհեն տուները։

Քիւրտ ամբողջ խաժանը կողոպուտով կը զբաղի։ Կելիեկուզանի մարտիկները իշխան Գրգոյի զեկավարութեամբ օգնութեան կը փութան։ Իշխան Գրգօն յարձակման կ'անցնի ուղղակի Մերկէ-Մազանի Թըրքական բանակին դէմ։ Լեռնականներու չնչատակի հարուածը խուճապի կը մատնէ բանակը։ Սասունցիները կը հետապնդեն խուճապահար զօրքերը, որոնց կը միանան բազմահազար Քիւրտերը, լքելով Շենիկը և Սեմալը։ Այդ օրուան ճակատամարտին մէջ Թուրքերը կորսնցուցին 300 հոգի։ Սասունցիները ունեցան 45 սպաննուած և մօտ 100 հոգի վիրաւոր։

Օգոստոս 3-ին Թրքական բանակի բոլոր զօրամասերը նետուեցան ճակատամարտի մէջ։ Ամէն կողմէ Սասունը չրջապատող քրտական ամբոխներն ու կանոնաւոր զօրամասերը նոյն ժամանակ կռիւը սկսան հարաւէն և արեւելքէն։

Թնդանօթները անընդհատ կը գոռային և սարսափ կը տարածէին Շատախի, Անառաքի և Տալուորիկի ձորերուն մէջ։

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ ՇՐՋԱԳԻԾԸ

Մուչէն Ծիրինկատար բարձրացող զօրքերը իրենց հետ ունէին Մշոյ չրջանի Քիւրտերը, ինչպէս նաեւ Բռնաչէնի և Խոյթի ցեղապետները։ Շատախի գիւղերը, ինչպէս Քափը, Կերմաւը, Գեղաչէնը չկրցան դիմանալ Թնդանօթներու հարուածին և ձիաւորներու գրոհներուն։ Ոմանք փախան դէպի Մշոյ Դաշտը, ամանք անասունները և խոր ձորերը ապաւինեցան, իսկ կռուողները կրցան հասնիլ կելիկուզանի սահմանները և ամրացան Կրնքալի և Հարանքարի ճակատին վրայ։

Ծովասարի ճակատին դէմ կը գործէին Հազոյի կողմէն եկած թրքական և քրտական ուժերը, որոնք մեծ թափով կը հարուածէին Հեթինքը և Աղբի գիւղերը։ Զորս կողմէ սրսռացող հրացանի և թնդանօթի ձայները հրաւէր կը կարդային քրտական ամբոխներուն որ աւելի յանդգնութեամբ յառաջանան։ Աղբիի և Հեթինքի կռուողները կը ստիպուին նահանջել և անցնիլ Սասնոյ գետի ալ ափը և ամրանալ մինչեւ Սպղանքի բարձունքները։ Սասնոյ գետը անանցանելի էր և թշնամին չկրցաւ ալ ափը անցնիլ։

Երբ այս երեք ճակատներուն վրայ անհաւասար կռիւը կը չարունակուէր մեծ սաստկութեամբ, հարուէն թշնամին գրոհ կու տար Սպիտակ Սարի բարձունքներէն Տալուորիկը գրաւելու։ Տալուորիկցիները ու Խիանցիները այս անգամ ալ քաջութեամբ կը դիմադրէին և կը կասեցնէին բազմահազար Քիւրտերու յարձակողականը։ Այս ճակատին վրայ թրքական թնդանօթներ չկային։ Տալուորիկը կրցաւ իր ձեռքը պահել կապէրն ու Գերինը, բայց չկրցաւ օգնական ուժեր ղրկել գլխաւոր ճակատամարտի վայրը, Ալիանք, ուր հաւաքուած էին Սասնոյ մարտիկները, իշխան Գրգոյի զինակարութեան տակ։

Ալիանքի ճակատը կ'ընդգրկէր Անառաքի կողերը մինչեւ Կրնքալ, կելիկուզանը կեդրոն դարձնելով։ Քառնինգ քիլոմեթր այս տարածութեան վրայ հաւաքուած էին Սասնոյ կռուողները, ժողովուրդը պահելով իրենց թիկունքը, դէպի Տալուորիկ։ Այս ճակատի դէմ կը գործէր թրքական ամբողջ բանակը, մօտ 12,000 հոգի, նոյնքան մըն ալ քրտական անկանոն վհմախումբեր։ Թշնամին նոյն ժամանակ կ'առաջանար Սեմալի վրայով դէպի Զայ, Կրնքալ, Մերկեր, Պարպարի հովիտ և Ալիանք։ Գիրկընդխառն ճակատամարտ մըն է որ տեղի կ'ունենայ ազատամարտիկ Սասունցիներու և թրքական բռնակալութեան միջեւ։ Ծուխն ու մուխը ձորերը բռնած են, թնդանօթի պայթիւնները ու որոտը լեռները կը դղրդեն, ամէն կողմ յարձակման և կռուի հրամաններ կը լսուին հայերէն, թուրքերէն և քիւրտերէն լեզուներով։ Պատերազմի իսկական դժոխք մը։

Անվեհեր կռիւը բաւական երկար կը տեւէ։ Սակայն թշնամին հաշիւ չունի և դիակներու վրայէն կ'առաջանայ։ Սասունցիները կ'ընկրկին և կելիկուզանի պաշտպանութիւնը կ'ուզեն լքել և քաշուիլ Անառաք։ Թշնամիի յառաջապահները կը հասնին կելիկուզան գիւղը,

ուր սուրի և սուինի մենամարտ մը տեղի կ'ունենայ։ Խառնուրդին մէջ բազմաթիւ թշնամիներ կ'իյնան, Սասունցիներէն ալ նոյնպէս։ Թշնամին գիւղը կը գրաւէ։

Իշխան Գրգօն գիւղի բարձունքները ամրացած՝ վերջին ճիգ մը կ'ընէ յուսահատական դրութենէն ազատուելու համար և համախմբելով Սասունցիները, զանոնք կը սրտապնդէ և յարձակման հրաման կու տայ։ Դէպի Կելիեկուզան խուժող զօրքերն ու Քիւրտերը ամբողջ ձորը և գիւղը բռնած էին։ Անտոքի բարձունքներէն ժայռեր կը գլորէին դէպի թշնամին։ Թնդանօթին դէմ ժայռերու թաւալումը կը սկսի, խուճապահար բազմութիւնները ճզմելու։ Սասունցիները գոռում գոչումներով յարձակողականի կ'անցնին։ Թշնամին ետ կը քաշուի մեծ զանգուածներով, բայց մինչեւ որ դատարկէ ձորերն ու անդունդները, արդէն 800-է աւելի դիակներ թողած կ'ըլլայ ճակատամարտի դաշտին վրայ։

Սասունցիները վերագրաւեցին իրենց դիրքերը։

Օգոստոս 4-6 կռիւները շարունակուեցան նոյն սաստկութեամբ։ Բայց Սասունցիները ստիպուեցան ամփոփուիլ աւելի ամուր դիրքերու մէջ, ապաւինելով Անտոք լերան։ Թշնամիին գրոհները կը կեդրոնանան Անտոքի բարձունքներուն վրայ ամրացած մարտիկներուն դէմ։ Սասունցիները ազատման ճամբայ չունին, պիտի կռուին մինչեւ մահ։ Մարտիկներուն հետն են կիներ, պատանիներ, ծերեր և մանուկներ, բոլորն ալ կռուի խառնուրդին մէջն են։ Թշնամին այս յամառ դիմադրութեան առջեւ տեղի կու տայ և կը քաշուի հին դիրքերուն վրայ։ Սասունցիները իրենց հին դիրքերուն մէջ կ'ամրանան։

Օգոստոս 10-էն մինչեւ 13-ը ճակատամարտը կը մեղմանայ, բայց կռիւները կը շարունակուին՝ Սասունցիներու ռազմամթերքը սպառելու համար։

Օգոստոս 13-ին Թուրքերը աւելի կատաղի յարձակողական մը կը շղթայազերծէին Անտոքի դէմ։ Սալաւաթի ռնոցները և թնդանօթներու որոտը լեռները կը թնդացնեն։ Սասունցիները կը կռուին կատաղօրէն յուսահատի օրհասական կորովով և մեծ զոհերու գնով յարձակողականը կը կասեցնեն։ Այդ օր Սասունցի ընտիր կռուողներէն 200 հոգի սպաննուած էին։ Քիւրտերը և բանակը անթիւ սպաննուածներ կը թողուն ձորերուն մէջ և ժայռերուն տակ։ Քիւրտերը կ'ընկրկին և խիզախօրէն կռուելու այլեւս տրամադրութիւն չունին։

Թուրք կառավարութիւնը կը փորձէ խնդիրը փակել բանակցութիւններով և մարդիկ կը ղրկէ լեռները հրաւիրելով Սասունցիները անձնատուր ըլլալ, կայսերական ներման խոստումով։

Ռազմամթերքը գրեթէ վերջացած էր, բազմաթիւ կարիճներ սպաննուած էին։ Կառավարութեան առաջարկը տատանում կը ստեղծէ Սասնոյ իշխաններուն մէջ։ Տալուորիկէն կը հրաւիրեն Մուրատը այդ մասին խորհրդակցելու։ Ոմանք անձնատուր ըլլալու կողմնակից են։ Իշխան Գրգօն դէմ է և չի հաւատար թրքական խոստումներուն։ Մու-

բատը խնդիրը կը թողու Սասունցիներու վճռին։

Կուսակալը անձամբ կու գայ և պատուիրակ կը ղրկէ Սասունցիներուն մօտ՝ պահանջելով որ անձնատուր ըլլան և ներուին։ Երկուհարիւր հոգի այս կոչին կ'ընդառաջեն և կուսակալին հետ կ'երթան Սեմալ, ուր բոլորն ալ կը կոտորուին։

Նոյն օրը, Օգոստոս 15-ին յարձակողականը կը վերսկսի Գրգոյի հետ մնացածներուն դէմ։ Գրգօն իր չուրջը կը հաւաքէ մնացած մարտիկները և մինչեւ Օգոստոս 22-ը կը դիմադրէ թշնամիին գրոհներուն։ Ապա իր հետ առնելով խումբ մը՝ կը քաշուի Տալուորիկ։ Ժողովուրդը նախօրօք ցոյց տրուած ճանապարհներով կը ցրուի և կ'ապաստանի ձորերն ու պուրակները։ Կիներէն շատերը կռիւին կը մասնակցէին։ Այդ կիներուն մէջն էր Մոսէի տան հարս Շաքէն, Գրգոյի մեծ եղբօր կինը, որ չցանկանալով գերի իյնալ Թուրքերուն ձեռքը, ինքզինքը վար կը նետէր Անտոքի ժայռերէն և կը դառնար սուրբ նահատակ մը։

Տալուորիկը ուժասպառ եղած էր. այլեւս նոր դիմադրութիւն մը անկարելի կը դառնայ։ Գրգոյի կարգադրութեամբ Գէորգ Զաւուշ և Ագամ կը մնան Մուրատին հետ, որ Տալուորիկի իշխան Գասպարի խընամքով կը պահուին Ֆըրֆըր քարի քարանձաւին մէջ։

Իշխան Գրգօն քանի մը մարտիկներու հետ կ'անցնի Սպիտակ Սարէն և կը բռնէ Ահրոնք կամ Հեղին հասնելու ճանապարհը, բայց Սպիտակ աղբիւրի մօտերը Քիւրտերը զայն կը շրջապատեն և կը սպաննեն։

Այսպէս կը վերջանար այս չքեղ իշխանի և անվեհեր մարտիկի կեանքը, Սասնոյ բարձունքներուն վրայ, հին սպարապետներու հմայքը վերակենդանացնելէն ետք։

Հեղինցի հովիւները անոր դիակը կը գտնեն և կը փոխադրեն Եղիա Մարգարէի վանքը, ուր կը թաղուի Սասնոյ աննման հերոսը։

Սասունն ամբողջ, անհուն սուգով մը ողբաց իշխան Գրգոյի կորուստը, արիւնոտ պարտութիւնն իսկ արհամարհելով։ Դեռ մեր օրերուն, երբ խօսք կ'ըլլար Սասնոյ առաջին ապստամբութեան մասին, ամէն տեղ կը լսուէր հառաչանք մը. — Ափսո՞ս ու հազար ափսո՞ս Շենիկի իշխան Գրգօն...

Այսպէս։

Սասուն ելաւ ապստամբեց,
Աշխարհում հանեց ձայն...

Հայ ժողովուրդը ցնցուեցաւ Թուրքիոյ և Կովկասի մէջ։ Երգեց և փառաբանեց Սասունը, սակայն ապստամբ Սասունի հանած ձայնին չկրցաւ գործնականապէս արձագանգ տալ։

Սասնոյ լեռնաշխարհը մինակը մնաց, արիւնալի ճակատամարտներ մղեց, զոհուեցաւ, բայց արթնցուց Հայոց ազգային զգացումները և մանաւանդ թմրած մարտական ընդունակութիւնը։

Դ.

ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ

Սասնոյ 1894 ապստամբութեան Սասունցիները տպիւ 500 հոգի զոհ տուած էին կռիւներու ընթացքին։ Բայց պարտութենէն ետք քրտական խուժանը և կառավարական զօրքերը կատղեցին բուռկան թիւով Սասունցիներ, որոնք ձեռք կու գային այս ու այն ձորին մէջ։ Քարոզչական նպատակով, այդ թուականներուն յայտարարուեցաւ թէ տասը հազար Սասունցիներ կոտորուած էին։ Այս թիւը թէ՛ եւրոպական և թէ հայկական տարեգրութիւններուն մէջ անփոփոխ մնաց. տակաւին ճչգրիտը այն է որ Սասունցիները հազար եօթ հարիւր հոգի զոհ տուած էին։

Սասունցիներու մէկ մասը ապաստանեցաւ Մշոյ Դաշտ, միւս մասը լեռներէն վերադարձաւ այրուած գիւղերը։

Մշոյ և Պիթլիսի բոլոր գաւառներուն մէջ բազմաթիւ և ժգոհութեան ցոյցեր եղան. մինչեւ Պոլիս բազմաթիւ հեռագիրներ զրկուեցան վարդան վարդապետի կողմէ։ Պատրիարքարանը նոյնպէս արձագանգն եղաւ այս բողոքներուն։

Եւրոպական պետութիւններու հիւպատոսները կամ անոնց ներկայացուցիչները Մուշ կը հասնէին և կը զբաղէին այն խառնակ վիճակով, որ կը տիրէր Տարօնի աշխարհին մէջ։ Քաղաքական փոփոխ կացութեան մը մէջ էր Թուրքիան։ Հայութեան յուզեալ վիճակը, օտար ազգութեանց ներկայացուցիչներու ժամանումը, Սասունցիներու այնքան կորովի դիմադրութիւնը պատճառ դարձան որ Թուրք կառավարութիւնը հալածանքները անմիջապէս դադրեցնէ և ճիգ թափէ Սասունցիները վերադարձնելու իրենց բնակավայրը։

Կառավարութիւնը Քիւրտերը կը հեռացնէր հայկական Սասունէն և նոյնիսկ ճնշման գործողութիւններու կը ձեռնարկէր Ջիպրանցիներու, Իշկոտանցիներու և Փանջարանցիներուն դէմ։ Այս նպատակաւոր կացութենէն օգտուելով՝ Սասունցիները կը վերաշինեն իրենց այրուած տուները, իսկ ժողովուրդի հոծ զանգուածը կ'ապրէր Մշոյ չէն և առատ Դաշտին մէջ մինչեւ 1894-ի վերջերը։ Թուրք կառավարութիւնը նպատակ կը յայտնէ Սասունցիներուն։ Հետզհետէ արտասահմանէն օգնութիւններ կը հասնին և հիւպատոսներու միջոցաւ կը բաշխուին ժողովուրդին։

1895-ի գարնան Սասուն վերականգնած էր ֆիզիքապէս, բայց

պէտք ունէր նիւթական կազդուրման։ Սասունցիները պահած էին իրենց նախնական զէնքերը, որպէս իրենց կեանքի ապահովութիւն։ Այդքան դառն կորուստներէն ետք, 1895-ին Սասունը զինուած ցեղապետութիւն մըն էր դարձեալ։

Սասնոյ ապստամբութեան և կոտորածի չուրջ աղմուկ կը բարձրանար դիւանագիտական շրջանակներուն մէջ։ Հայկական բարենորոգումներու խնդիրը կրկին կ'արծարծուէր։ Մայիսեան ծրագիրը կը մըշակուէր դեսպաններու կողմէ և անոր գործադրութիւնը կը պահանջուէր թուրք պետութենէն։ Քաղաքական այս անցուդարձերու մասին աւելի երկար պիտի չխօսինք հոս, սակայն պիտի չեշտենք իրողութեան մը վրայ, որ յատկանշական է Տարօնի ժողովուրդին համար։ Թուրք կառավարութիւնը մէկ կողմէ հայ ժողովուրդը կ'ուզէր սիրաշահիլ, Սասունցիներուն կ'օգնէր որ տեղաւորուին, բռնի ուժի գործադրութիւնը կը դադրեցնէր գրեթէ բոլոր գաւառներուն մէջ, սակայն կը պահանջէր որ հանրագրութիւններ ստորագրեն՝ իրենց գոհունակութիւնը յայտնելու թուրք կառավարութեան հանդէպ և եղած աղէտները վերագրեն Քիւրտերուն։

Այս սիստեմաթիք աշխատանքին Հայերը նոյնքան յամառութեամբ կը մնային բողոքողի և բարենորոգումներ պահանջողի դիրքին վրայ։ Հայերը ոգեւորուած էին եւրոպական միջամտութիւններով և կը յուսային փրկուիլ անոնց միջոցաւ։

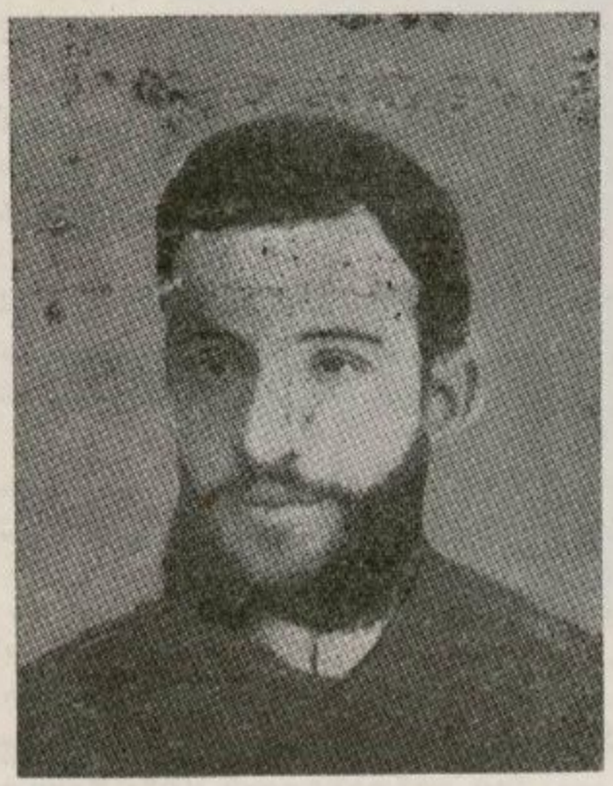

ԱՐԱՄ ԱՐԱՄԵԱՆՑ

Տարօն եկած էր Թաթուլը (Արամ Արամեանց) և գաղտնի կերպով բոլորը կը քաջալերէր որ տեղի չտան։ Մուշի և Դաշտի ղեկավարները ոգի ի բռին ամէն աշխատանք կը տանէին, տեղեկագիրներ կը պատրաստէին և գաղտնօրէն հիւպատոսներուն կը յանձնէին։ Բողոքներ կը պատրաստէին Թահսին փաշային դէմ և վերջ ի վերջոյ կը յաջողէին զայն հեռացնել Պիթլիսէն։

Այս բողոքներու և ցոյցերու ընթացքին, զարմանալին այն է որ Սասունցիները յաղթական տրամադրութեան մէջ էին և որեւէ չնորհակալութիւն չէին յայտներ հանդէպ կառավարութեան։ Շենիկցիներու ցոյցը լաւագոյն ապացոյցն է մեր պնդումին։ Կառավարական պաշտօնեաները Շենիկ կ'երթան, նպաստ կը բաշխեն հոն նոր վերադարձողներուն և կը պահանջեն որ թուղթ մը ստորագրեն և յայտնեն թէ դուրսէն Սասուն

եկած խռովարարներու դրդումով իրենք ապստամբած են, թէ իրենց դէմ կռուողները միայն Քիւրտերը եղած են։ Շենիկցիները կտրականօրէն կը մերժեն ստորագրել այդպիսի թուղթ մը և իշխան Գրգոյի տեղը բռնող իշխան Միքայէլի միջոցաւ կը պատասխանեն պաշտօնեաներուն։ Թուրք պաշտօնեաները Միքայէլը կը ձերբակալեն և կը տանին Մուշ և կը նետեն բանտը։ Շենիկցիները ամբողջ գիւղով կը հետեւին ոստիկաններուն և Մուշ հասնելէն ետք, գոռում-գոչումներով կը պահանջեն Միքայէլի ազատ արձակումը։ Մուշ քաղաքէն ուրիշներ ալ կը միանան և ամբոխ կազմած կը ներկայանան կառավարութեան և հիւպատոսներուն։ Անոնք կը պահանջեն բարենորոգում և Միքայէլի ազատ արձակումը։ Միքայէլ ազատ կ'արձակուի և այս գրգռուած ամբոխը հանդարտութեամբ կը վերադառնայ Շենիկ։

Այս պայքարներու ընթացքին կազմակերպական խմբակներ կը ստեղծուին ոչ միայն բարենորոգումները հետապնդելու, այլեւ մարտական նոր ուժեր պատրաստելու՝ դիմադրութիւնը ամէն կողմ տարածելու համար։

Մուրատ Պոյաճեան, Գէորգ Չաւուշ, Ազամ, Աւօն և Յովհաննէս Մշոյ բանտն էին։ Ատկէ փոխադրեցին Պիթլիս, բայց կրկին վերադարձուցին Մուշի բանտը՝ դատելու համար։ Անոնք Հայերու համար աննման հերոսներ էին և խանդավառութեան աղբիւր։

Գէորգ Չաւուշ բանտէն փախչելու միտքը կը յայտնէ ընկերներուն։ Մուրատ դէմ է փախչելուն։ Կ'ուզէ դատուիլ և դատարանի մէջ իր գաղափարները պաշտպանել։ Ցույցի և աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրելու միամիտ գաղափարականութիւն մը, որ թրքական արիւնոտ բռնակալութեան համար առ ոչինչ էր։ Մուրատ նոյն ընթացքը բռնած էր Տալուորիկի քարանձաւին մէջ, երբ Գէորգը փախչելով ազատուելու ծրագիրը առաջարկած էր։

Գէորգ իր քանի մը ընկերներով բանտի պատը կը ծակէ և անձրեւոտ գիշեր մը 1896-ի գարնան կը փախչի բանտէն, կ'ապաստանի Ս. Առաքելոց վանքը, կը գինուի և իր ընկերներուն հետ կը բարձրանայ Սասնոյ լեռները։

Մուրատ Պոյաճեան կը դատապարտուի 101 տարուան բանտարկութեան և Մուշէն կը փոխադրուի Թրիփոլի, ուր կը մնայ բանտարկուած մինչեւ 1908-ի Սահմանադրութեան հռչակումը։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

1894-ի աշնան յեղափոխական գործիչները Ընկերութեան ցանցը կ'ընդարձակեն Տարօնի բոլոր շրջաններուն մէջ։ Բողոքներ պիտի կազմակերպէին, տեղեկագիրներ պիտի հասցնէին Պոլսոյ Պատրիարքարանը և օտար պետութիւններու ներկայացուցիչներուն, ինքնապաշտպանութեան պիտի մղէին գաւառները Սասունի օրինակով։ Գործի վրայ են Վարդան վարդապետ, Կառնենի Մկրտիչ, Սարգիս և

Պօղոս Խըզլաղաճէն, Մխիթար Շեխիկեան, Դիրգեվանքի վարդանը, Մշոյ նոր մատենագանները՝ Վահան Փոստոյեան, Մկրտիչ Պալէեան, Կոստոյեան Հաճի Յակոբ, կայծակ վազարշակ, Մշոյ Դաշտի բազմաթիւ գիւղապետներ, որոնք Պալսէն վերադարձած էին յաղթական վարդենիի չրջանին մէջ արդէն գոյութիւն ունէր Մարգար վարժապետի կազմակերպութիւնը։ Արամ Աբամեանցը կը հանդիպէր Մուշ և կը քաջալերէր այս կազմակերպութիւնները։ Տաւրպախ, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր Խնուսի չրջանին մէջ։ Հրայր կռվկաս անցնելով

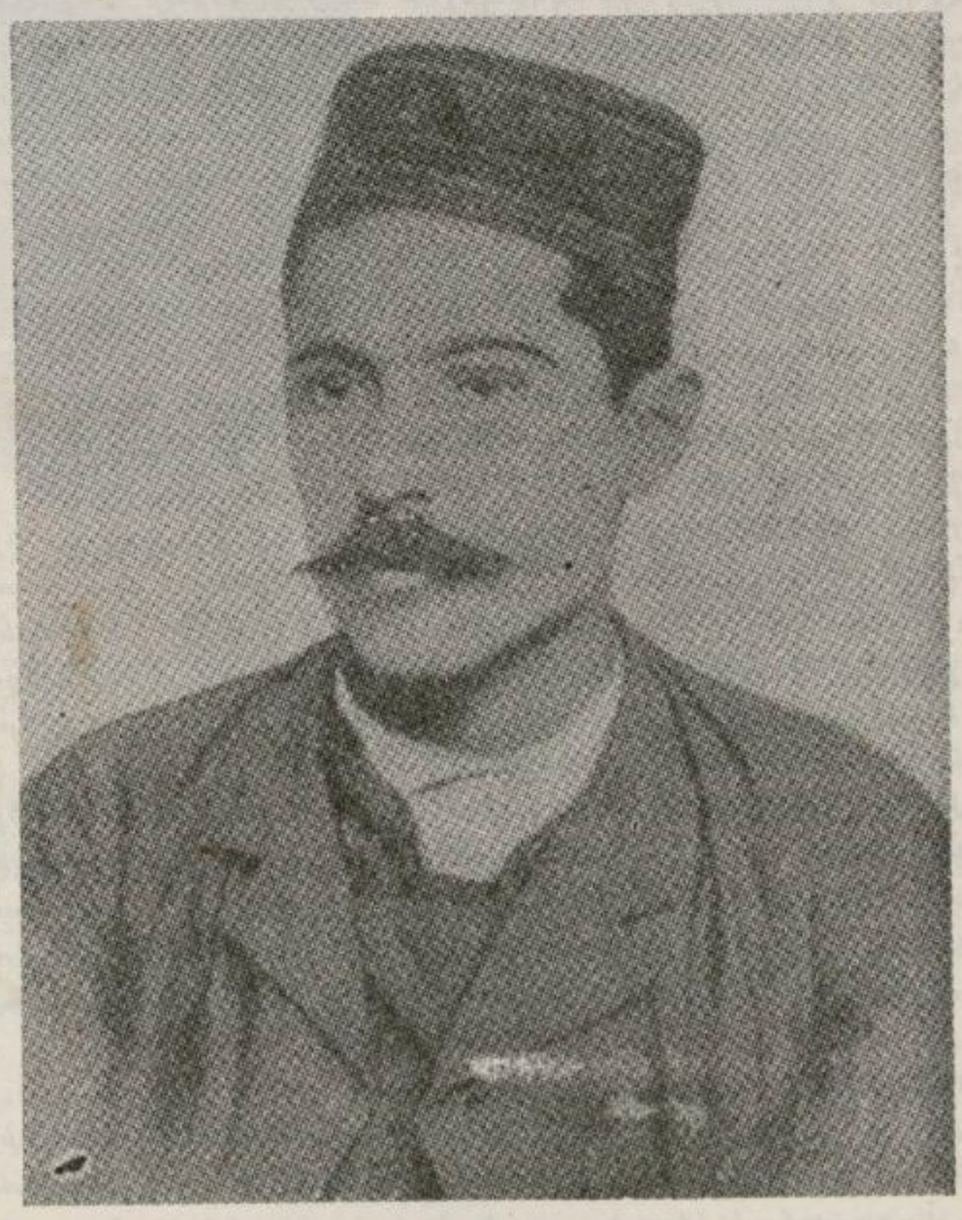

ՀՐԱՅՐ

1894-ին կը կապուէր Դաշնակցութեան և կը դառնար ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկը։ Հրայր մինչև այդ թուականը իր թղթակցութիւնները տառատարապէս կը ղրկէր «Հնչակ»ին և «Իրօշակ»ին, կոչ ընելով որ բոլորի ճիգերը մէկտեղուին և նոյն նպատակին ուղղուին։ Տարօնի մէջ ծնած ու անոնց Ընկերութիւնը ազգային ազատագրական չարժումի մըն էր և կը դարձակէր բոլորին, ազատութեան գերագոյն նպա-

տակին չուբջ։ Հրայր կարսի մէջ զինական և մարտական ուժը միայն Դաշնակցութեան քով կը գտնէր և անմիջապէս կը լծուէր գործի՝ զինակալ խումբեր կրկիր հասցնելու համար։ Հրայր նամակներով կը հաղորդակցէր Տարօնի գործիչներուն հետ և գանոնք կը յուսադրէր մարտական օգնութեան մասին։

Հայկական Հարցի արծարծման ամենէն խանգավառ շրջանն է 1894-ի աշունը և 1895-ի գարունը։ Ամէն կողմ լարուած աշխատանք կը կատարուի։

Հրայր Բասենը կազմակերպելէն ետք կ'անցնի Պաթումի և Ռուսմանիա, աչքի ինկած կարիճները կը հաւաքէ և կը վերադառնայ կարս։ Անոնց մէջ ամենէն աչագրաւ Սերոբ Վարդանեանն էր (Ազբիւր Սերոբ), որ ընդհանուր խմբապետ կը նշանակուի այն մարտական խումբին, որ պիտի անցնէր Ախլաթ, Տարօնի շրջանը։ Այդ խումբի զինուորներէն մէկն ալ Անդրանիկն էր։

Հրայր այդ մարտական խումբը կազմակերպելէն ետք կ'անցնի կրկին անգամ Բասեն և կը գործակցի Արամ Արամեանցին։ Բասենը, Խնուսը և Պուլանուխ-Մալազկերտը անհրաժեշտ կամուրջներ էին զինական խումբերու փոխադրութեան համար։ Ամէն տեղ նաեւ աշխատանք կը տարուի, դիւրութիւններ և ապաստարաններ ստեղծելու յեղափոխական խումբերու անցքին համար։

Արամ Արամեանցի նամակներէն յայտնի կ'ըլլայ որ Էրզրումէն մինչեւ վան գործիչներու և մարտական խումբերու դաստակերումը կը կատարուի ընդհանուր ապստամբութեան մը համար։ Խումբերը դէպի կրկիր գրկելու ժրաջան աշխատանք մը կայ, զէնք ու ռազմամթերք փոխադրելու կարգադրութիւնները նամակներէն յայտնի կ'երեւին։ Արամ Արամեանցը ամենէն անհամբեր դէմքերէն մէկն է։ կապ ունի Մուշի, վանի, Խնուսի, Ալաշկերտի, կարսի, Երզնկան և Թիֆլիսի հետ՝ յատկապէս կրկիրը ուժեղ կեդրոնացնելու, քանի աշ չէ։ Թրքական կառավարութիւնը եթէ բարենորոգումներու չձեռնարկէ, հայ ժողովուրդը պիտի դիմէ ապստամբութեան մը, որուն անպայման պիտի մասնակցին վաստակաւորները, Էրզրումը և Տարօնը, որ արդէն առաւելագոյն չափով իր տուրքը տուած էր և ցոյց տուած էր թէ յուսահատ Հայն ալ կրնայ կռուիլ Թուրքին և Քիւրտին դէմ։

1895 ի գարնան Մուշ կու գար Դաշնակցական գործիչ Աբրօն (Շապին-Գարահիսարցի) պաքուէն հանգանակուած գումարով մը։ Աբրօն վարդան վարդապետի հետ կը գործակցի և կ'օգնէ ուխտուած Սասունին։ Մուշ և շրջանները եղած կազմակերպութիւնները Դաշնակցութեան գրօչին տակ կ'առնէ և կանոնադրական մարմիններ կը ստեղծէ։ Նայիլ կ'ընէ Սասնոյ քանի մը կեդրոններուն մէջ։ Հրայր արդէն Ազբիւր Սերոբի խումբը ճամբայ հանած էր դէպի Ախլաթ։ Մարտական խումբ մը հասած էր Խնուս։

Ազգային ազատագրական չարժման մարտական ուժը Դաշնակցութիւնն էր, որ մեծ թափով կը գործէր Կարսէն և Թուրիզէն մինչեւ

Վան, Էրզրում և Մուշ։ Մարտական Տարօնը Դաշնակցութեան դրօշը իր ձեռքը կ'առնէր առանց տատանումի, անխարաբար։ Ընկերութեան ամբողջ կազմակերպութիւնները Դաշնակցական էին, առանց զգալու որեւէ փոփոխութիւն։ Կարեւորը գործն էր և ազգային միակամութիւնը։

ԱԲՐՕ

Աբրօն, որ մտաւորական ուսուցիչ մը եղած էր նախապէս, նուիրուեցաւ Տարօնի գործին։ Վերադարձաւ Կովկաս և կրկին դարձաւ Մուշ զէնք և դրամ բերելով։ 1896-ի Մարտին երբ Սեմալէն կ'երթար Կելիեկուզան, հիւսին տակ մնաց իր ընկերոջ Թովմասին հետ և խեղդուեցաւ։ Անոնք թաղուեցան Կելիեկուզանի մէջ, որ հետագային պանթէոնը պիտի դառնար այնքան հերոսներուն։

Գաղտնի կազմակերպութեան ցանցը տարածուեցաւ Տարօնի բոլոր գաւառները։ Ազգային ազատութեան նուիրուած ղեկավարները յենուեցան կազմակերպութեան մը, ընդհանուր կամքի մը վրայ և շարունակեցին ազգային յեղափոխութիւնը համազգային նկարագրով մը, որ մինչեւ 1915-ը տիրական եղաւ Տարօնի աշխարհին մէջ։

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1895—1896-ԻՆ

1894-ի աշնան և 1895-ի գարնան ամբողջ Հայութիւնը լարուած անհամբերութեամբ բարենորոգումներու գործադրութեան կը սպասէր։ Երկրի մէջ ապստամբութիւններ տեղի ունեցած էին, վերջապէս Երկաթէ Շերեփը ձեռք առած՝ հայ ժողովուրդը հարիսայէն բաժին մը առնելու յոյսն ունէր։

Երկրի գործիչները աւելի իրապաշտ, շատ ալ խանդավառուած չէին մեծ պետութիւններու միջամտութեամբ և ոգի ի բռին մարտական ուժեր պատրաստելու ետեւէ էին։

Ճիշդ այդ խանդավառութեան ամիսներուն, դժբախտաբար Բասենի Քէօփրի Քէոյ գիւղին մէջ կը ձերբակալուէին Արամ Արամեանց և Հրայր, երկու պատասխանատու գործիչներ, որոնք ընդհանուր ապըստամբութեան մը լայն ծրագիրով կը գործէին և մեծ փորձառութիւն ունէին։ Անոնք աշխատած էին լաւ կազմակերպութիւններ ստեղծել Բասենի, Ալաշկերտի, Խնուսի շրջաններուն մէջ, դիւրացնելու զինեալ խումբերու անցքը դէպի Տարօն։

Նոյն աշխատանքին լծուած էր Պետօն Վանի մէջ, կապուելով

Ատրպատականի և սահմանի վրայ գործող մարմիններուն։

Արամ Արամեանցը դատապարտուեցաւ մահուան և 1899-ին միւս կախուեցաւ։ Հրայրը դատապարտուեցաւ 101 տարուան բանտարկութեան և 1896 Դեկտեմբերի ընդհանուր ներումէն օգտուելով՝ ազատուեցաւ Պիթլիսի բանտէն և վերադարձաւ Ամերիկա։

Այս երկու կարեւոր գործիչները, ուրիշներ 1895-ին յեղափոխական կենսական աշխատանքներէն կը չեզոքանային։

1895-ի տարին, սակայն, ուելի դառն հիասթափութեան տարի մը պիտի ըլլար անմարդկային այն կոտորածներով, զոր սարքեց Սուլթան Համիտ, Հայկական Հարցը ջարդերով լուծելու համար։

Ծանօթ ազերբէյճանցի մը էր Հաճի այդ արիւնալի ճակատին պատմութիւնը գրելու պէտքը չենք զգար։ 1895-ի աշնան Թուրքիոյ ամէն անկիւն գազանի հրահանգը հասած էր միօրինակ ջարդեր սարքելու ամէն տեղ յանուն իսլամական կրօնքին և այդ հրամանը առաջը խաղիֆան էր։ Այդ տարի, ինչպէս յայտնի է 300,000 Հայեր ջարդուեցան, ամբողջ Հայութեան ողնայարը խորտակելով։ Միջին Անատոլուի, Ծովեզերեայ չրջաններու և բազմաթիւ այլ վայրերու մէջ Թուրքերը վայրագօրէն բզկտեցին անզէն հայ ժողովուրդը, անոր ոգեւորութիւնը մարեցին և ամբողջական բնաջնջման մը առջեւ ամբեցուցին բոլորը։

Տարօն, սակայն, կոտորածի չենթարկուեցաւ։ Զարմանալի այս երեւոյթը կրնանք պատճառաբանել նախ անով որ Տարօնը դիմադրական ուժ մը ցոյց տուած էր և հետեւաբար կոտորելը պիտի նշանակէր կռիւներու վերսկսումը այս չրջանին մէջ։ Կար նաեւ քրտական հիասթափութիւնը։ Քիւրտերը անցեալ երեք տարիներուն բաւական թիւով կորուստներ ունեցած էին և դժգոհ էին Թրքական կառավարութենէն։ Երրորդ պատճառը պէտք է փնտռել այն ճկունութեան մէջ, զոր ունեցան Տարօնի պատասխանատու վարիչները վարգան վարդապետի գլխավորութեամբ։ 1895-ին Տարօնի վարիչները աշխատեցան համոզել քիւրտ ցեղապետները խաղաղ դրացնութեան մը համար և մասամբ կրցան համոզել չարք մը ցեղապետները նա կենալու իրենց հայտնուած քաղաքականութենէն։ Նոյնպիսի յարաբերութիւններ մշակեցին Մուշ քաղաքի Թուրք երեւելիներուն հետ և անոնք իրենց անտեսական չահերու բերումով դէմ եղան կոտորածին։

Թուրք կառավարութիւնը երբ տեսաւ թէ տեղական Թուրքերը պիտի չմասնակցին կոտորածին, դուրսէն Քիւրտեր լեցուց Մշոյ չուկան։ Հայերը քաշուեցան իրենց տուները և պատրաստուեցան դիմադրելու։ Շուկայի մէջ հազիւ 7 հոգի սպաննուեցան և քանի մը հոգի վիրաւորուեցան։ Կառավարութիւնը իր ձեռնարկին մէջ ձախողեցաւ։ Մինչդեռ Պիթլիս 1000 հոգի կոտորուեցան, Սղերդի Հայերը անհաչիւ գոհեր տուին, կենճի չրջանի փոքրիկ գիւղերը իսլամացուցին։

Դէպքեր պատահեցան Մշոյ դաշտին մէջ, սակայն հայ գիւղերը դիմադրեցին և խուժանը հետացաւ, առանց իր նպատակին հասնելու։ Թեթեւ դէպքեր պատահեցան նաեւ Պուլանուխի չրջանին մէջ, բայց

գանգուածային կառոյցի չհնթարկուեցան։

Նոսւսի շրջանին մէջ քոլոր փոքձերը դիմադրութեան հանդիպեցան։ Տաւրպախը այդ շրջանին մէջն էր, գիւղերը մասամբ գինուած էին։ Քիւրտերէն ոմանք հրաժարեցան կառոյց սպրքելէն, թեթեւ հրազանաւներով կը գոհանային։ Բայց կային ազդեցիկ և մոլեռանդ շէյխեր և ցեղապետներ, որոնք կառոյցներ սպրքելու կը պատրաստուէին։ Տաւրպախի կարգադրութեամբ Սասունցի Սահմանը շէյխ Հայատոյը և եուսուֆը տեղւոյն կ'հնթարկէ և դաշնագով անոնց հաշիւը կը մաքրէ։ Քազքիկ, Խոզլու, Ղարաչոպան և այլ բազմաթիւ գիւղերը դիմադրեցին և կառոյցէ զերծ մնացին։ Քանի մը գիւղեր, որոնք թշնամիին ապաւինեցան, մեծ մասով կառոյուեցան։

Սասուն բացարձակապէս անձեռնմխելի մնաց։ Քանի մը ոչիրէթներու խուժումները, դիմադրութեան պատրաստ Սասունի դէմ ոչինչ յաջողեցան։

Այսպիսով կը վերաստուէին Սղերդն ու իր շրջապատը, Պիթլիս և Խիզանի շրջանը։ Նոյնիսկ այս շրջաններու տուած գոհերը համեմատաբար չեն այն ահռելի չարդին, որ 300,000 զոհ կը խլէր անպէն Հայութենէն։

Տարօնը 1895-ի և 1896-ի կառոյցներու գառնագէտ ապրումները չունեցաւ։ Շրջանը փոթորկալի հնգամեակ մը անցուցած էր և կը չարունակէր անցընել, միշտ ինքնապաշտպանութեան լարուածութեամբ, անընդհատ կռիւ, պայքար և պատրաստութեան մտահոգութիւններով ծանրաբեռնուած։ Սակայն Տարօնի ժողովուրդի հոգիին մէջ Մամիկոնեաններու ատաքինութիւնները ու յանդգնութիւնները արթնցած էին և ան նետուած էր տեւական յեղափոխութեան ընթացքին մէջ, ամէն ինչ զոհելու վճռակամութեամբ։

Ե.

ՖԵՏԱՅԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

1895-ի աշնան երբ ամէն կողմ Հայու արիւնը կը հոսէր, Սերոբի խումբը, բաղկացած 27 ընտիր մարտիկներէ, կը հասնէր Ախլաթի շրջանը և կը կեդրոնանար Սոխորդ գիւղը։ Սերոբի զինուորներուն մեծ մասը Ախլաթի շրջանէն էին, որոնք դիւրութեամբ տեղաւորուեցան իրենց գիւղերուն մէջ։

Ախլաթի շրջանը ունէր մօտաւորապէս 35 հայաբնակ գիւղեր։ Քիւրտերն ու Թուրքերը փոքրաթիւ էին այս շրջանին մէջ և իրենց ուժերով չէին կրնար կոտորել և քայքայել հայաշատ այս գաւառը։

Հրայրի պատրաստած միւս խումբը Բասենէն դէպի Խնուս անցնելու ժամանակ Տելի-Պապայի կիրճին մէջ կռուի կը բռնուի, սակայն խումբը կ'ազատուի և քանի մը մասերով կը հասնի Մուշի շրջանը։ Կառնենի Մկրտիչի և Խըզլաղաճցի Պօղոսի խումբը կը տեղաւորուի Խըզլաղաճի շրջանին մէջ։

Պիթլիսի և Խիզանի կոտորածները շրջակայ ցեղախումբերու ախորժակը գրգռած էին։ Անոնք ուզեցին խուժանային յարձակումներու ենթարկել Ախլաթի հոծ Հայութիւնը, ճիշդ այն ժամանակ, երբ Սերոբ իր խումբով արդէն կռնակ տուած էր Նեմրութին։

Ախլաթի ինքնապաշտպանութիւնը կը դառնար առաջնակարգ խնդիր մը։ Խումբերը ճամբայ ելած էին երկրի մէջ ընդհանուր ապըստամբութեան մը ծրագրով։ 1895-ի շշմեցնող կոտորածները, Հրայրի և Թաթուլի բանտարկութիւնը, քանի մը խումբերու անյաջողութիւնը ապստամբութեան ծրագիրը կը յետաձգէին։ Այժմ բնաջնջման վտանգի մը առջեւն էին։ Սերոբ իր խումբը փոքրիկ խմբակներու բաժնելով, բոլոր գիւղերը կը կազմակերպէ ինքնապաշտպանութեան հիմունքով։ Անոր խումբը կը դառնայ երկաթէ բազուկը, որ պիտի հարուածէր թշնամին և ապահովէր շրջանի գոյութիւնը։

Եւ ահա Խիզանի և Պիթլիսի զինեալ խուժանները Ուրթափ և Խնձորիկ գիւղերուն առջեւն են։ Սերոբի փոքրիկ խմբակը շեշտակի հարուածներով կը դիմաւորէ խուժանը։ Դիակներ կ'իյնան և թալանի ախորժակը կը գոցուի։

Գաւառի միւս անկիւնը կ'երեւին ուրիշ զինեալ խուժաններ, որոնք վարժուած էին Հայը կոտորել առանց դիմադրութեան և կողոպ-

ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՐԻ ԽՈՒՄԲԸ

տել ինչ որ ուզեն։ Փրխուս և Տափավանք անհաչիւ խուժանին կը դիմադրեն և մեծ վնասներով զանոնք կը հեռացնեն հայ գիւղերու սահմաններէն։

Շամիրամի, Ջրհորի, Կծուակի և այլ գիւղերու առջեւ ոչ միայն խուժանը կը պարտուի, այլ և կը հալածուի յարձակողականի անցնող Հայերու կողմէ։

Թուրքերն ու Քիւրտերը նոր երեւոյթի մը առջեւ կը գտնեն ինքզինքնին։ Մարտական յատուկ ուժերու ներկայութիւնը կը զգան, նոր զէնքերու շաչիւնը կը լսեն և կը յայտարարեն թէ իրենց դէմը գործողները Ֆետայիներ են, որոնք ոչ մէկ բանէ կը վախնան։

Գաւառի զանազան կողմերէն և այլազան աչիրէթներէն եղած փորձերը Սերոբի կայծակնային հարուածներէն կը փչրուէին։ Ախլաթ գաւառի ժողովուրդը անմիջապէս զգաց Սերոբի փրկարար դերը և ամբողջ ուժով փարեցաւ անոր մարտական կազմակերպութեան։

Կառավարութիւնը նոյնպէս զգաց այս նոր ուժի երեւումը, և իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց Սոխորդի վրայ։ Կառավարական զօրքը, Հասանանցի Քիւրտերու և Չերքէզներու հետ կը շրջապատէ Սոխորդ գիւղը։ Գիւղը կ'անցնի դիմադրութեան, բայց եկողները կանոնաւոր կռիւ կը մղեն և գիւղացիներու թափը կը կոտրեն։ Գիւղացիներու մեծ մասը կ'ապաստանի տունները։ Վճռական վայրկեաններ են։ Սերոբ կա'մ դրութիւնը պիտի փրկէ անձնազոհութեամբ և կա մ իր խումբի հմայքը օդը պիտի ցնդի, երբ հազիւ հաւատք ներշնչած էր գիւղացիներուն թէ ինքնապաշտպանութեամբ կարելի էր ազատուիլ կոտորածներէն։

Ու Սերոբ կ'ընտրէ վճռական անձնազոհութիւնը։ Իր հետ եղող տասը մարտիկներով կատաղի յարձակում մը կը գործէ թշնամիին վրայ, դիակներ կ'իյնան և խուճապ կ'առաջանայ։ Տուներու մէջ կծկուած Սոխորդցիները սիրտ կ'առնեն և կը մտնեն մարտի մէջ։ Թշնամին կը հեռանայ գիւղի սահմաններէն, իսկ յաղթանակի լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի բոլոր գիւղերը։

Ու Սերոբ կը դառնայ հայ գիւղացիի փրկիչը, աննման հերոսը. «վերը Աստուած, վարը Աղբիւր Սերոբը»...

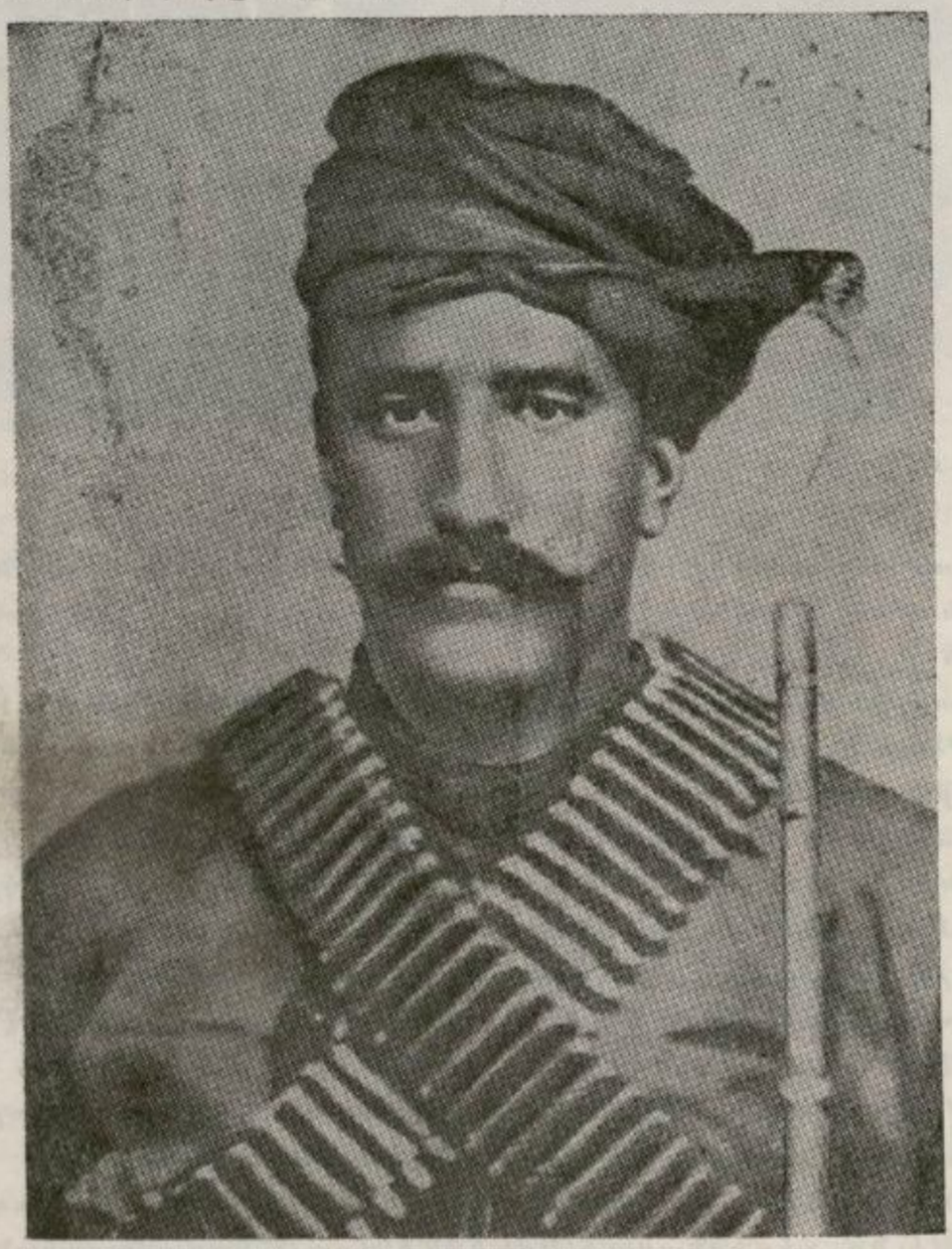

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲ

Ո՞վ էր Սերոբ։

Այս ազնուական դէմքը յարութիւն կ'առնէր կարծես հայ սպասպետներու սերունդէն, կամ Առիւծ Մհերն էր որ իր առասպելական դէմքը կը յայտնէր կքած հայ ժողովուրդին։

Արաբոյի գործած ժամանակ Սերոբ երիտասարդ որսորդ մըն էր Խչէի հարուստ և չէն օճախին մէջ, բոլորին սիրելի, ազատ ու անկաշ-

կանդ, որ Նեմրութի բարձունքները կը չափէր առանց երկիւղի։ Ու երբ օր մը Քիւրտերը իր ճամբան կտրեցին և ուզեցին զէնքը խլել, առանց տատանումի անոնցմէ մէկը գետին տապալեց իր գնդակով և միւսները փախան։ Այս դէպքը տեղի կ'ունենար 1890 էն առաջ։ Վտանգը չէն տունէն հեռացնելու համար Սերոբի մեծ եղբայրը, գիւղապետ Մխօն Պոլիս կը ղրկէ երիտասարդը, որ անկէ ալ կ'անցնի Ռումանիա։ Պանդխտութեան տարիներուն, 1893-ին կը մտնէ Դաշնակցութեան շարքերը։ Եւ երբ Հրայրը կ'երեւի Ռումանիա, անոր կազմած խումբին գլխաւորը կը հանդիսանայ Սերոբ։

Սերոբ զինեալ խումբի գլուխը անցնելէն յետոյ, անվերադարձօրէն անձնազոհ մըն է։ Կոչում մը կը զգայ իր մէջ Հայու մարտական հզօրութիւնը մարմնացնելու։

Սերոբի հզօրութիւնը, բարոյականը և կարգապահ զինուորականի նկարագիրը առաջին օրէն կը զգացուին։

Իր շուրջը կը հաւաքէ Ախլաթցի կարիճներ, գրեթէ ուրիշներէ անկառավարելի դէմքեր, ինչպէս Առիւծ Աւագը, Փալապեխ Կարապետը, Նատօն, Սողօն, Ճարտարը, Զուլումագը, որոնք կը դառնան Սերոբի անունով երդուող ֆետայիներ, հլու Սերոբի հրամաններուն։

Սերոբ 1895-ի աշնան կացութիւնը կշռելով և տեղական պայմանները հաշուի առնելով կը ստեղծէ իր նկարագրին համապատասխան երկաթեայ կազմակերպութիւն մը։ Ամէն ինչ զոհելու պատրաստ մարդիկ միայն կրնան ֆետայի դառնալ։ Կարգապահութիւնը առաջին պարտաւորութիւնն է։ Հայերը պարտաւոր են օգնել յեղափոխութեան, որ իրենց ազատութեան և կեանքի փրկութեան համար նետուած է դաժան կռուին մէջ։ Մատնիչներն ու դաւաճանները ապրելու իրաւունք չունին։ Թշնամիի այն անհատները, որոնք դաժանութիւններ կ'ընեն և կը չարչարեն հայ ժողովուրդը, ենթակայ են տեռորի։

Ամէն ինչ ազգին համար։ Եւ երբ տատանողներ կային, որոնք կ'ուզէին իրենց չէն օճախը պահել, Սերոբ անոնց կ'ըսէր. — Ամենէն առաջ իմ հարուստ և մարդաշատ տունը ազգի ազատութեան զոհ կը բերեմ, ինչպէս որ իմ անձս արդէն դրած եմ զոհողութեան սեղանին։

Սերոբ ոչ միայն որպէս մարտիկ գերագոյն հերոս մըն էր, այլ և զոհողութիւններու ճամբուն մէջ զինքը գերազանցող մը չեղաւ, ինչպէս պիտի տեսնենք պատմութեան ընթացքին։

Ազգային ազատագրական շարժումը կը դառնար գաղտնի մարտական կազմակերպութիւն մը։ Գիւղի ժողովուրդը ամբողջ զանգուածով ինքնապաշտպանութեան դրօշին տակն էր։ Այդ զանգուածէն Սերոբ կ'ընտրէր իր գործակիցները և մարմիններ կը ստեղծէր։

Թրքական կառավարութիւնը լրտեսներու միջոցաւ, դրամական խոստումներով լրատուներ կը ճարէ Սերոբի կազմակերպութիւնը քայքայելու համար։ Այդպիսի տիպեր դուրս եկան Պօղոսը և Գրիգորը, որոնք մտած էին նոր կազմակերպութեան մէջ և լուրեր կը հաղորդէին Պիթլիսի կառավարութեան։ Այս երկու դաւաճանները գնդակահարուե-

ցան՝ մատնիչները սարսափեցնելու համար։

Պիթլիսի կառավարութիւնը հետամուտ է Սերոբը ձերբակալելու։ Ամէն տեղ անոր հետքերը կը փնտռէ։ Տարիէ մը աւելի էր որ Սերոբի մարտական խումբը կը գործէր Ախլաթի շրջանին մէջ։ Հայ գիւղերը կրցած էին իրենց գոյութիւնը անվնաս պահել և քաջութեամբ տոգորուիլ Սերոբի խիզախութիւններով։

1897-ի Փետրուարին, երբ ամէն կողմ ձիւնով ծածկուած էր, կառավարութեան ջոկատները Ախլաթի շրջանը խուզարկելու ելան, Սերոբը գիւղի մը մէջ շրջապատելու և ոչնչացնելու համար։ Թեղուտը կը խուզարկեն համաձայն մատնիչի մը ցուցմունքին։ Սերոբ Սոխորդ կը դըտնուէր։ Ոստիկանական ջոկատը կ'ուղղուի դէպի Սոխորդ։ Թեղուտցիները թէեւ լուրը կը հասցնեն Սերոբին, բայց արդէն ուշ էր։ Սոխորդը շրջապատուած էր։

Կռիւ մը կառավարական ուժերուն դէմ գիւղին կողմէ, պիտի նշանակէր Սոխորդի ոչնչացումը։ Առանց դիմադրութեան ձերբակալուիլը՝ ստեղծուած կազմակերպութեան քայքայման պատճառ պիտի դառնար։ Այս անել կացութենէն դուրս գալու համար Սերոբ կը դիմէ անհատական քաջութեան և յանդգնութեան։ Կ'առնէ իր զէնքերը, քիչ մը պաշար և ոտքերը կ'անցընէ լաքանները, ձիւնին վրայէն դիւրութեամբ քալելու համար, և առաւօտեան արշալոյսին դուրս կու գայ գիւղէն, նախապէս պատուիրելով գիւղացիներուն որ հանդարտութեամբ ընդունին ոստիկանները։

Գիւղը շրջապատող շղթայէն կ'անցնի որպէս պարզ գիւղացի մը, բայց քանի մը հարիւր քայլ հեռանալէն ետք, կ'ուզեն կայնեցնել և խուզարկել։ Սերոբ իր ճամբան կը շարունակէ ու ոստիկանները զայն կը հետապնդեն։ Ջոկատն ամբողջ վազքի մէջ է՝ փախստականը բռնելու։ Հրացանները կը գործեն, Սերոբ կը պատասխանէ գնդակով, բայց կը բարձրանայ դէպի Նեմրութ։ Թուրք ձիաւորները խրուած են ձիւնին մէջ և հազիւ կ'առաջանան, մինչդեռ Սերոբ առանց ձիւնի մէջ խրելու՝ Նեմրութի կողերն ի վեր կը բարձրանայ, և կը ձայնէ հետապնդողներուն թէ ինքը Սերոբն է, ով որ կռուիլ կ'ուզէ՝ թո՛ղ իր ետեւէն գայ։

Հետապնդումը կը սաստկանայ, ամէն կողմէ ճանապարհները կը բռնեն։ Ձիւնապատ Նեմրութին ապաւինողը ազատում չունի։ Հետապընդումի ընթացքին փոթորկաբեր մրրիկ մը ծայր կու տայ։ Մժի և մշուշի մէջ ամէն ինչ աներեւոյթ կը դառնայ։ Հետապնդողները ստիպուած կանգ կ'առնեն։ Ապահով են թէ այդ փոթորիկին մէջ Սերոբ կը խեղդուի։

Սոխորդ գիւղը ազատուած էր։ Կառավարութեան փնտռած Սերոբը Նեմրութի մշուշներուն մէջն էր։ Մէկ քանի օր ձիաւորներու ջոկատը կը մնայ Սոխորդ և ապահով թէ Սերոբ խեղդուած է մրրկաբեր ձիւնին մէջ, կը վերադառնայ Պիթլիս։

Սերոբ ցուրտէն ու մրրիկէն ծեծուած, բայց կորովով և յամառութեամբ կը հասնի Նեմրութի գագաթի տաք ջուրը և երկու շաբաթ

կը մնայ անյայտ, աներեւոյթ։ Ու օր մըն ալ իր հսկայ հասակը կը ցուցադրէ գիւղերուն մէջ, ուրախութիւն և խանդավառութիւն տարածելով ամէն կողմ։

Սերոբի փրկութիւնը հրաչքի մը համազօր էր։ Անպարտելի հերոսին չուրջ, հայ և թուրք շրջանակներուն մէջ, առասպելական զրոյցներ կ'աճէին ամէն օր։

Նեմրութի կռիւէն ետք Սերոբ կ'անցնի աւելի փոթորկալի գործունէութեան մը։ Դաւաճանները անխնայ տեռորի կ'ենթարկուին, դաւանափոխները մատնիչ կը նկատուին և կը կոտորուին։ Ազգի'ն հետ, կամ՝ մա'հ թուլամորթներուն։ Շրջանը հպարտ է, հաւատարիմ է և մարտական ամէն զոհողութեան պատրաստ։

Սերոբ իր զէնքը կը դարձնէ յայտնի ոճրագործ ջարդարարներուն դէմ, որոնք կ'իյնան դիտապաստ։ Անդութ և կեղեքող պաշտօնեաները կը գողային աներեւոյթ այս ուժէն, որ սակայն ամէն տեղ էր։ Բոլորն ալ գիտէին որ Ախլաթի շրջանը լեցուն է Սերոբով։ Ամէն տեղ ֆետային կը տեսնէին։

Սերոբ իր խումբով և թուրք կառավարութիւնը իր բանակով՝ դէմ դէմի՝ ճակատամարտի մէջ էին։

Հայոց համար Աղբիւր Սերոբ էր։

Թուրքերու և Քիւրտերու համար դարձաւ Սերոբ փաչա...։

Հայ ժողովուրդը իր ամենէն նեղ վայրկեանին կը զգար Սերոբի ներկայութիւնը, որքան ալ ան հեռու գտնուէր այդ պահուն։

Եւ իրօ'ք, Սերոբ իր խումբով կը հասնէր հոն, ուր վճռական քայլ մը կար առնելիք։

Թուրք կառավարութիւնը իր զօրքերէն և ոստիկաններէն զատ կ'օգտագործէր լաւ զինուած ցեղախումբերը։ Հասանանցի 100 ձիաւորներ Թեղուտը պիտի հարուածէին և Սերոբի յենարանը աւերակի վերածէին։ Քիւրտերու յարձակման օրը Սերոբ չորս ընկերներով հոն կը հասնի և դուրս կու գայ թշնամիին դէմ ճիշդ ճակատէն։ Մոսին հրացաններու վժոցէն երբ քանի մը Քիւրտեր թաւալգլոր կ'իյնան, միւսները գիւղի սահմաններէն խուճապով կը հեռանան, — «ֆետան» եկաւ, պոռալով։

Սասունի և Մշոյ Դաշտի կռիւները փոխադրուած էին Ախլաթի շրջանը։ Տարօնը կը փոթորկէր Սալնոյ Ձորին մէջ։

ԳՈՒՐԳԷՆԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

1897-ի ամրան Ախլաթ կը հասնէր Գուրգէն իր փոքրիկ խումբով։ Գուրգէն Ագուլիս գիւղէն էր, աւարտած էր քաղաքային դպրոցը, եղած էր զինուոր ռուսական բանակին մէջ և որպէս դաշնակցական գործիչ և մարտիկ, կ'անցնի Պարսկաստան 1896-ին, երկիր մտնելու համար։ Հակառակ դժոխային պայմաններուն, Գուրգէն փոքրիկ խումբով մը կ'երթայ Վան։ Վանի մեծ դէպքը տեղի ունեցած էր։ Պետոյի, Աւետիսեանի և Մար-

տիկի առաջնորդութեամբ վանէն դէպի Պարկատան անցնող 800 ե-
րիտասարդները կոտորուած էին։ Ամէն կողմ տեղի էր ունեցած կոտո-
րած։ Իսլամացում և հալածանքներ դեռ կը չարունակուէին։ Վանի
մէջ ընդհարում մը տեղի կ'ունենայ, որ յայտնի է Պսթիկ դէպք անու-
նով։ Գուրգէն կը մասնակցի այդ կռուին և իր ընկերներով կ'անցնի
Շատախ (վանք)։ Քանի մը փոքրիկ կռիւներէ ետք Գուրգէն իր խումբով
մեացորդով կը վերադառնայ Սալմաստ։

Գուրգէն համաձայն չէ Յանասորի արշաւանքին։ Ան կը պաշտ-
պանէ այն տեսակէտը թէ այդ պինուած խումբերը պէտք է երկիր մըտ-
նեն և ժողովուրդի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպեն, որ ամէ-
նօրեայ պահանջ մը դարձած էր։ Հայ գիւղացիութիւնը ամէն օր ալան-
թալանի ենթակայ էր։

Գուրգէնի տեսակէտը կը պաշտպանէ նաեւ Վազգէն Տէրոյեան,
որ Վասպուրականի յայտնի գործիչն էր։ Որով, Յանասորի արշաւան-
քէն երկու չաբաթ առաջ, Վազգէնի և Գուրգէնի ղեկավարութեամբ 35
մարտիկներ կը մեկնին Վան։ Խումբը քանի մը ընդհարումներէ ետք կը
հասնի Վանայ ծովակին։ Գուրգէն իր հետ կ'առնէ փոքրիկ խմբակ մը
և նաւակներով ինքզինք կը նետէ Ախլաթ, Աղբիւր Սերոբին մօտ։

Այս խումբին մէջն էր Անդրանիկ, որ առաջին անգամ Սերո-
բին հետ մտած էր երկիր, բայց ետ դրկուած էր կովկաս, նոր խումբ
մը բերելու դէպի Ախլաթ։ Գուրգէնի և Վազգէնի խումբին կը միանայ
Անդրանիկն ալ և ատոր մը բացակայելէն ետք կը վերադառնայ Սերո-
բին քով։

ԳՈՒՐԳԷՆ

Գուրգէն ինքզինքը կը գտնէր
Սերոբի ստեղծած ուժեղ կազմակեր-
պութեան չրջանակին մէջ։ Հ.Յ. Դաշ-
նակցութիւնը Ախլաթի չրջանին մէջ,
Սերոբի չունչով կրօնական հաւատամք
մը դարձած էր։ Ազգային սրբութիւն
մը, քանի որ գործը սուրբ էր։

Գուրգէն մասնագէտ և պի-
նուողական քաջ գործիչ մըն էր։ Ու-
նէր կազմակերպելու տաղանդ, խոհեմ
էր և ժողովուրդին սիրելի դառնալու
յատկութիւններով օժտուած։ Գուրգէն
լաւագոյն օժանդակը եղաւ Աղբիւր
Սերոբին և գիտցաւ օգտագործել Սե-
րոբի անսահման հմայքը։ Անոր ա-
նունով գիւղ գիւղ պտըտցաւ և կա-
նոնաւորեց կազմակերպութիւնը, տեղի
պայմաններու հաշուի առնելով։ Կը
ստեղծուէին կոմիտէներ, գաղտնի
մարմիններ, մարտական խումբեր, պինուող և սուրհանդակային խումբ-

բեր։ Ժողովուրդը արդէն գործին մէջն է և իր նախաձեռնութեամբ շրջանը կը կառավարէ։

Գուրգէն Պիթլիս քաղաքին մէջ ալ կազմակերպութիւն կ'առաջացնէ։ Սալնոյ-Զորը և Ախլաթը միասին առած՝ կը հիմնուի Սալնոյ-Զորի Կեդրոնական Կոմիտէութիւնը։

Այդ թուականին (1897) Գուրգէն փոքրիկ խումբով մը կը մտնէ Պիթլիս և ոստիկանապետ դաժան Հիլմին տեռորի կ'ենթարկէ ճիշդ այն ժամանակ երբ հայ կնոջ մը քով եկած էր սիրաբանութեան համար։

Հիլմիի դիակը նետուած էր փողոց, իսկ խումբը անյայտացած էր շրջակայ հայ գիւղերուն մէջ։ Սարսափը այնքան չատցած էր Պիթլիս քաղաքին մէջ, որ գիշերները Թուրքերը կը զգուշանային իրենց տուներէն դուրս գալու։

Այդ թուականին Պիթլիսի կուսակալը դիւային մտածումն ունեցաւ պաշտօնի կոչելու փախստական չերքէզ աւազակապետ մը. անոր ներում չնորհեց և ամէն միջոց տրամադրեց անոր հայ յեղափոխականները ոչնչացնելու։ Այդ անգութ և դաժան ոճրագործը Չերքէզ Ալի պէյն էր, որ Տարօնցիներու կողմէ կոչուեցաւ Կռտան Ալայ պէյ, որովհետեւ 45 անձեր կռտած էր, որպէս զի խոստովանութիւններ կորզէ անոնցմէ։ Ամէն լիազօրութիւն ստացած այդ բորենին, ձիաւոր զօրամասերու գլուխն անցած՝ հալածեց յեղափոխական կազմակերպութիւնը, մարդիկ սպաննեց ծեծի տակ, կիներու վարտիկներուն մէջ կատու նետել տուաւ և չարչարեց, շատերը կռտեց, շիկացած երկաթով տաղեց, աչքի լոյսէ զրկեց, բայց չյաջողեցաւ Սերոբին և անոր խումբին վնասել։

Ժողովուրդը կրօնական մոլեռանդութեամբ փարած էր ազատագրական շարժումին և կը դիմանար տառապանքին, նահատակութիւնը փառաց պսակ մը նկատելով իր ճակտին։

Ազատութիւն կամ մահ։ Օրհասական այդ պայքարներու ընթացքին հայ ժողովուրդը եղաւ ազատութեան հետ և պատրաստ գըտնուեցաւ նահատակուելու այդ սուրբ նպատակին։

Սերոբի և Գուրգէնի ոգին տիրական էր ամէն կողմ։ Ժողովուրդը զանգուածօրէն ֆետայի էր դարձած։

ՍԵՐՈԲ ՍԱՍՈՒՆԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Սալնոյ-Զորի շրջանը կազմակերպուած էր արդէն. գիւղերն ու գործիչները իրարու հետ կապուած էին։ Ժողովուրդը Աղբիւր Սերոբի արարքներով կը պարծենար։ Սալնոյ-Զորը յեղափոխական փայլուն շրջան մը կը բոլորէր։

Սերոբ իր ուշադրութիւնը դարձուց դէպի Մուշ և Սասուն։ Ընդհանուր ապստամբութեան գաղափարը կրկին տեղ կը գտնէր միտքերուն մէջ։ 1896-ի Դեկտեմբերին քաղաքական յանցաւորներուն ընդհանուր ներում հռչակուած էր։ Բանտարկուած գործիչները ազատուած և

վերապարձած էին իրենց տեղերը։ Հրայրը թէեւ ծերացած նայած էր եւ ամէն չաթաթ Մուշ պիտի երթար կառավարութեան ներկայանալու, սակայն վերսկսած էր գազանի գործունէութեան։ Հրայրը ամենէն վերմ կողմնակիցն էր ընդհ. ապստամբութեան գաղափարին եւ կը ձգտէր լուրջ պատրաստութեան։ Երկիրը պէտք ունէր զէնքի եւ ռազմամթերքի, զինուորական փորձուած վարիչներու։ Ընդհանուր ապստամբութեան մը համար բոլոր շրջանները պիտի կազմակերպուէին, զինուէին եւ զինամարժութիւններ ընէին, որպէս զի ապստամբութիւնը իր նպատակին հասնէր։

Սերոբ եւ Գաբրիէլ Ախլաթի եւ Պիթլիսի շրջաններու գործերը յանձնեցին Սալոմոյ-Զաբի կ. կամիսէին եւ այդ շրջաններուն մէջ թողուցին բաւական թիւով ֆետայիներ՝ չարունակելու Սերոբի գործը, և 1897-ի վերջերը իրենք փոքրիկ խումբով մը անցան Մշոյ Դաշտ և բարձրացան Սասուն։ Տարօնը կրկին ոգեւորութեան մէջ էր, հակառակ անցեալ տարիներու փոթորկալի դէպքերուն։ 1895-ին Անտաք և Ծովասար լռած էին, սակայն ազատութեան երկաթեայ ձայնը կը հնչէր Նեմրութէն և Սիփանէն։ Սերոբ Տարօն աչխարհի Մամիկոնեան նոր դիւցազն էր, որ հերոսական զգացումներով կը լեցնէր բոլորի սիրտերը։ Ֆետայական խոյանքները քաջութիւն կը ներշնչէին ազատութեան գործին նուիրուած երիտասարդութեան և նոր գործելակերպի մը հոգիին կը բանային այն մարտիկներուն առջեւ, որոնք անձնուրացութեամբ կ'ըսէին.— Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր։ Ֆետայական հզօր շարժումն էր այդ, որ կու գար պիտգրելու դաժան բռնակալութեան, անհատական զոհողութեամբ և կամ փոքրիկ խումբով մը միայն։

Ազգիւր Սերոբի անզգայութիւնը միշտ մթնոլորտը կ'ելեկտրականացնէր։ Հրդեհի մը պէս կ'անցնէր անոր խումբը, միշտ կայծակնային հարուածով։ Փոքրիկ չշուկ մը, անճիշդ տեղեկատուութիւն մը բաւական էին այս ու այն գաւառի կառավարական վարչութիւնը և զինուորական իշխանութիւնը իրար անցընելու։ Մշոյ կառավարութիւնը խուճապի մատնուած էր՝ լսելով թէ Սերոբ արդէն Մշոյ Դաշտին մէջն է կամ բարձրացած է Սասուն։ Ոստիկանական և զինուորական շարժուձեւեր ամէն կողմ, պահակներու անվերջ շրջագայութիւններ ու հետապնդում Տարօնի երեւելի դէմքերուն։ Պիթլիսի և Մուշի կուսակալներու ամէնօրեայ հեռագրական հաղորդագրութիւնները իրարու կը յաջորդէին։ Ո՞ւր է Սերոբը։

Ո՛վ կրնար ըսել թէ ո՛ւր է Սերոբը։ Երկու տարի անընդհատ հետապնդած էին զայն, սակայն միշտ իրենց փնտռած տեղէն չո՞ւտ հեռու վայրէ մը անոր ձայնը լսուած էր։

Երբ խուճապահար կառավարութիւնը այս փնտռտուքներուն մէջն էր, Տարօնի Դաշնակցական գործիչներն ու մարտիկները գաղտնի խորհրդակցութիւններ կը կատարէին յեղափոխական գործունէութեան մը ծրագիրը մշակելու։

Դրութիւնը հետեւեալ ձեւով կը ներկայանար. Մշոյ կառավարութիւնը կը զգուշանար նոր ցնցումներէ և մեղմօրէն կը վարուէր Հայերու և մասնաւորաբար Սասունցիներու հանդէպ։ Ընդհանուր ներումը կ'ուզէր օգտագործել և հնազանդութեան մէջ պահել հայ ղեկավարները։ Իսկ հայ ժողովուրդին մէջ առաջացած էր Ֆետայաբար հարուածելու տրամադրութիւնը։ Ամբողջ հայ զանգուածը զէնքէ զուրկ էր և հետեւաբար հաւաքական ըմբոստութիւն մը արդիւնաւոր պիտի չըլլար։ Թուրքերը և Քիւրտերը շեշտակի հարուածէն միայն կը վախնային։ Այդպիսի հարուած միայն ֆետային կրնար տալ։ Սերոբի դիւցազնական խոյանքները այս համոզումին բերած էին այն մարտական երիտասարդները, որոնք Տարօնի Հ. Յ. Դաշնակցութեան առաջին կորիզներն էին։ Այդպէս կը մտածէին Սպղանքի Մակարը, Գէորգ Չաւուշը, Պոլէեան Մկրտիչը և Մուշ քաղաքի շարք մը երիտասարդները։ Մինչդեռ Հրայրը, Կառնենի Մկրտիչը և Վարդան վարդապետը աւելի խոհեմ և աւելի երկարատեւ աշխատանքի կողմնակից էին։ Հրայր ամէն ճիգ կը թափէր բոլոր շրջանները կազմակերպելու, միշտ հետապնդելով ընդհանուր ապստամբութեան մը ծրագիրը։ Ան կ'ըսէր.— Եթէ 1894-ին կարելի չեղաւ հրդեհը տարածել մինչեւ Վան և Էրզրում, պատճառը հայ ժողովուրդի անպատրաստ ըլլալուն մէջ պէտք է փնտռել։ Խմբական ընդհարումները, որքան կարելի է քիչ ունենալ և ուժ տալ լայնածաւալ կազմակերպութեան և զինումի գործին։

Վերջապէս Բերդակ գիւղի լերան բարձունքներուն վրայ տեղի կ'ունենար ժողով մը, ուր կ'որոշուէր Գուրգէնը քանի մը զինուորներով թողուլ Սասուն, որոնց մէջն էր Անդրանիկը, Դաշտի և քաղաքի կազմակերպութիւնը յանձնել Կ. Կոմիտէին, որ Հրայրի, Կառնենի Մկրտիչի և Կայծակ Վաղարշակի խորհուրդներով պիտի շրջանները կազմակերպէր և զինման գործին նուիրուէր։ Սերոբ պիտի վերադառնար Սալնոյ-Չորի շրջանը։

Այս խորհրդակցական ժողովին մէջ ամենէն տիրական դէմքը Սերոբն էր իր վայելած հմայքով, բայց Սերոբ որքան յանդուգն թռիչքներու տէր մարդ մըն էր, նոյնքան հեռատես և համբերատար էր։ Մանաւանդ հոն կար Հրայրը, որուն կը լսէր և կը յարգէր անվերապահօրէն։ Հրայր և Գուրգէն նոյն տեսակէտները ունէին։ Աշխատանքի այս բաժանումով բոլոր շրջաններն ալ կ'ունենային իրենց պատասխանատու գործիչները գործերը վարելու համար։

Սերոբի խումբը հազիւ ամիս մը կը մնար Սասուն և կը վերադառնար Ախլաթի շրջանը։

Մշոյ կառավարիչը և զինուորական հրամանատարը բոլոր ուժերը շարժման մէջ կը դնէին Սերոբը հետապնդելու, ստուգապէս գիտնալով որ ան Սասուն կը գտնուի, կամ Դաշտը իջած է։ Պիթլիսի և Ախլաթի փոթորկալի հրդեհը փոխադրուած էր Մուշ և Սասուն։ Պիթլիսի կուսակալը կարուկ հրամաններ կը տեղացնէր Մուշ, որպէս զի այս վտանգաւոր վիշապը զգեանեն։ Մուշի զօրքերն ու ոստիկանները պա-

տերազմական դրութեան բոլոր խստութիւններով Դաչաը և լեռները կը չափէին։ Ամէն տեղ կը հանդիպէին հանդարտութեան և լռութեան։

Ու ահա, փոթորկալի Սերոբը կը յայտնուէր Պիթլիսի դռներուն առջեւ։ Թուրքերը չուկայի Հայերու վրայ կը յարձակէին, 2 մարդ կը սպաննէին և 30 հոգի կը վիրաւորէին։ Ժողովուրդը կը քաշուէր տուն և կը դիմադրէր խուժանին։ Երբ Հայոց առաջնորդը կը բողոքէր տեղի ունեցած խժդժութիւններու առթիւ, անոր կը պատասխանէին թէ Սերոբ իր խումբով կ'ուզէ մտնել Պիթլիս և ջարդել Թուրքերը։

Ո՞ւր էր Սերոբ։ Մուշի կառավարութիւնը կը չարունակէր խուզարկու արշաւանքները։ Իսկ Պիթլիսի կառավարութիւնը հայ յեղափոխութեան չանթահարող ձեռքը Պիթլիսի մէջ իսկ կը տեսնէր, բայց չէր կրնար բռնել ու կաշկանդել։

Սերոբի վարած ֆետայական յեղափոխութիւնը անմարելի հրդեհ մըն էր, որմէ բռնակալութիւնը կը սարսափէր։

ԳՈՒՐԳԷՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Գուրգէն իր խումբով կը հասաւ Սասուն և կը լծուի կազմակերպական աշխատանքի։ Կը սիրաւ Սասունցիներէն իր խոհեմ ընթացքով։ Իր գտնուած գիւղերու պատանիները կը հաւաքէ և ուսուցիչ կը դառնայ անոնց։ Երբեմն անոնց գինուորական վարժութիւններու կը հանէ։ Հասարակ ժողովուրդի աչքին Գուրգէն ուսուցիչ մըն է։ Զէնքերու նորոգութիւնը կը յանձնէ Անդրանիկին, որ հիւանդութեան վարպետ մըն էր։ Մարտական ուժերը գինման գործով կը զբաղեցնէր։ կապ կը պահէր Հրայրին և Գեղամին (արդէն վերադարձած էր Մուշ) հետ։ Դաչաի, Մուշ քաղաքի և Սասունի կազմակերպութիւնները կ'ընդարձակէ և համապատասխան մարմիններ կը տեղծէ։ կազմակերպական այս աշխատանքին մէջ անոր կ'օգնէին Մխիթար Շնխիկեան, Դիրքեվանքի վարդան, Պոլէհան Մճօն, կատոյեան Յակոբ, կայծակ վաղարշակ և այլ բազմաթիւ գործոններ Մշոյ Դաչաէն։

ՄԽԻԹԱՐ ՇՆԽԻԿԵԱՆ

1898-ին Գուրգէնի և Հրայրի ջանքերով ամուր և ծաւալուն կազմակերպութիւն կար Մուշի, Դաչաի, Արնուսի, Պուլանուխի և Սասնոյ մէջ։

Գուրգէն, այդ թուականին միայն մէկ կոիւ ունեցաւ Սասնոյ մէջ, Քոփ (Շատախի չրջան) եզած միջոցին կը թաքնուի մարտպի մը մէջ իր

փոքրիկ խումբով, որուն կը մասնակցէր Գէորգ Չաւուշն ալ։ Պալակցի Քիւրտերը կը լեցուին Քոփ և պատահաբար կը հասկնան որ այդ մարագին մէջ եղողները ֆետայիներ են։ Կ'ուզեն զինաթափ ընել զանոնք։ Կը պաշարեն մարագը և կրակ կու տան խոտերուն։ Ստիպեալ Գուրգէնի խումբը կրակ կը բանայ Քիւրտերուն վրայ, որոնք դիակներ հոն թողլով՝ սարսափահար կը հեռանան գիւղէն։

Այդ դէպքէն ետք, ամբողջ տարի մը Սասունը խաղաղութեան մէջ կ'ապրի։

ԶԻՆԱՏԱՐ ԽՈՒՄԲԵՐԸ

Սերոբի ինքնապաշտպանութեան քարոզները կրնային իրականանալ, երբ պատրաստի զէնք գտնուէր ժողովուրդը զինելու համար։ Զէնք կարելի էր ճարել Կովկասէն։ Զինատար խումբերը այդ նպատակին կը ծառայէին։ Սերոբ ֆետայական կռիւներ մղելու ընթացքին, ճանապարհներուն ծանօթ մարտիկներէն փոքրիկ խումբեր կը զրկէր Կարս և այն տեղէն զէնքեր փոխադրել կու տար դէպի Տարօն։ Վասպուրականը կրնար օգտուիլ պարսկական սահմանէն։

Զինատար խումբերու առաջնորդներէն և խմբապետներէն էր Ճարտարը, և ամենէն նշանաւորը, որ քանի մը անգամ արդէն եղած էր Կարս և վերադարձած Ախլաթ։

Ճարտարը Սերոբի հօրեղբօր որդին էր, Յակոբ Վարդանեան, Խչէի Վարդանի չէն տունէն։ Երբ Սերոբ պանդխտութեան ելած էր, Ճարտարը այս մեծ օճախի հերոսական դէմքը կը մնար։ Մարգար վարժապետի օրերէն, 1891-ին զինուորագրուած էր Դաշնակցութեան դրօշին տակ։ 1894-ին երբ Արամ Արամեանց Մուշէն կ'անցնէր Պիթլիս, Ճարտար կը գործակցէր անոր և գիւղէ գիւղ անցնելով ժողովուրդը կը յուսադրէր։ Ճարտար ժողովուրդի ծոցէն ծնած ընտիր գործիչ մըն էր, մանաւանդ՝ ի ծնէ հերոս մըն էր։ Պիթլիսէն Կարին, Կարինէն Ալաշկերտ, Տարօն, Խնուս կ'անցնէր ու կը դառնար։ Սահմանի կոմիտէները ամէնքը զինք կը ճանչնային և կը գնահատէին իբրեւ անձնուրաց թանկագին ընկեր մը։

Աղբիւր Սերոբի խումբը երբ Ախլաթ հասաւ, Ճարտար դարձաւ Սերոբի զինուորը, հրամանատարի հմայքը թողլով իրենց օճախի ամենէն փայլուն դէմքին, որ Սերոբն էր։ Ճարտար գործունեայ մարտիկ էր։ Սերոբի խորհուրդով, շարունակեց զէնքի ներմուծումը դէպի Ախլաթ։

1897-ին Ճարտար չատ մեծ խումբով մը, 66 զինեալներով կ'անցնի Կաղզուանէն Ալաշկերտ և անկէ ալ առանց վտանգի կը հասնի Ախլաթ։ Սերոբ իր խումբով Նեմրութի գագաթը ապաստանած էր։ Ճարտարի խումբը 66 զինեալներով կը բարձրանար Նեմրութի կողերն ի վեր և այս հանդիպումը հրացանաձգութեամբ և ուրախութեամբ կը դիմաւորուէր։ Սերոբ և Գուրգէն կը զրկէին Ճարտարը և անոր ճակատէն կը համբուրէին այս յաղթական մուտքին համար, իսկ խումբը 66

հրացանները և ռազմամթերքը կը դնէր Սերոբին առջեւ։

Սերոբ քաջալերուած այս յաջողութենէն 1898-ին Ճարտարը կրկին զրկեց Կովկաս, զինատար ստուար խումբ մը առաջնորդելու դէպի Տարօն։

Սերոբ տեղեակ էր որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողովը տեղի կ'ունենայ Կովկասի մէջ։ Տեղեակ էր նաեւ այն տրամադրութեան, որով Սասունը կ'ընտրէին որպէս միջնաբերդը հայ յեղափոխական շարժման։ Եւ իրօք Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բ. Ընդհ. Ժողովի արձանագրութիւններէն կ'երեւի այն բացառիկ ուշադրութիւնը, որ նուիրուած է Սասունին և Տարօնի շրջաններուն։ Հայ յեղափոխութեան տեւական շարժումը ամենէն շատ թափահարեց Տարօնի մէջ և երբ 1898-ին Ընդհ. Ժողովը կը գումարուէր, Աղբիւր Սերոբի փոթորկալի կռիւներու արձագանգը միայն կը լսուէր երկրի սահմաններէն անդին։ Աղբիւրի ֆետայական յանդգնութիւններու շնորհիւ ազատութեան պայքարը կը շարունակուէր Տարօնի բարձունքներուն վրայ։ Յուսալքումը տեղի տուած էր և Դաշնակցութիւնը, առանց ընկրկումի, գերագոյն ճիգեր կը թափէր հայ ազատագրական շարժումը իր գերագոյն նպատակին առաջնորդելու։

Համաձայն Հ. Յ. Դ. Ընդհ. Ժողովի որոշման մօտ 30,000 հընչուն ոսկի կը յատկացուէր Տարօնի շրջանը զինելու և Սասունը դարձնելու գլխաւոր միջնաբերդը մարտական գործողութիւններու։ Աղբիւր Սերոբ իր խումբով երեք տարիներէ ի վեր նոր կեանք մը ստեղծած էր Սալնոյ-Զորի շրջաններուն մէջ։ Ապստամբ Սասունը իր մարտիկները և ազատութիւնը կը պահէր։ Տարօնի գաւառները բաւարար կազմակերպութիւններ ունէին։ Հոն կը գործէին Հրայրի, Գուրգէնի և Սերոբի պէս պատասխանատու զեկավարներ, բազմաթիւ փորձուած գործիչներով շրջապատուած։

Տարօնը կը մնար պատնէշին վրայ։

Հայ յեղափոխութեան դրօշը հոն կրնար ծածանիլ և հպարտանքի զգացումներով տոգորել հայ ժողովուրդը։

Ճարտարի խումբը զինելու պատրաստակամ մարմինը Կարս կը գտնուէր։ Զինատար խումբը դէպի երկիր առաջնորդելու համար Ճարտարին կ'ընկերանային Առիւծ Աւագը, Փալապեխ Կարապետը, Պիթլիսցի Մուշեղը, Առաքելը, Զուլումաթը, Նատօն և Սիմոն փորձուած ֆետայիները։ 1898-ի Սեպտեմբերին Ճարտար ճամբայ կ'ելլէ կրկին 66 զինեալներով և Կաղզուանի վրայէն անցնելով՝ կը հասնի Ղըլիճ Կետուկ, որ կը ցցուէր Ալաշկերտի և Մալազկերտի միջեւ։ Ու խումբը հոտ կըռուի կը բռնուի։

Այդ կռիւը նշանաւոր Խադաւինի և Աւերակ Ջաղացի երգուած դէպքերն են, որոնք իրենց տարողութեամբ և թողած ազդեցութեամբ՝ կը գերազանցեն Խանասորի արշաւանքը։

Այս դէպքերու նկարագրութիւնը «Դրօշակ»ը հրատարակած է մասնակցողներու վկայութիւններէն առնելով։ Ռուբէն «Դրօշակ»էն

նոյնութեամբ ընդօրինակած է իր Գ. հատորին մէջ։ Ահա այդ զինական մեծ արշաւանքի ճշգրիտ նկարագրութիւնը.—

ԽԱԴԱՒԻՆԻ ԿՌԻՒԸ

«Երեք երկար գիշերային ճամբան կտրելէ ետք, ֆետայիներու խումբը կը հասնի Ղըլիճ Կետուկ, որու շուրջը բնակուած են մեծ քանակութեամբ Քիւրտեր։ Քիւրտերը կը նշմարեն ֆետայիներու գալը, հաւար կը ձգեն և շուտով շրջակայքէն օգնութեան հասած քիւրտ հեծեալներով կը շրջապատեն հայ մարտիկներու խումբը։ Դիրքերը յարմար ըլլալով, ասոնք կը յաջողին իրենց համազարկներով հեռու պահել թշնամին։ Կէսօրէ վերջ սկսուած կռիւը կը շարունակուի անընդհատ մինչեւ ուշ երեկոյ։ Ֆետայիները կու տան մէկ-երկու զոհեր, իսկ Քիւրտերը տասնէն աւելի։

«Գիշերը ֆետայիները իրենց բարձր դիրքերէն վար կ'իջնեն և Դութախի մօտէն աննկատելի կերպով կ'անցնին Եփրատը։ Ամբողջ գիշեր ճամբայ կտրելով՝ կը հասնին Քէօշկ գիւղը, յոգնած, ջարդուած։ Հակառակ անոր որ չափազանց վտանգաւոր էր նախորդ օրուան կռիւէն ետք գիւղերուն մօտենալ, կը ստիպուին սակայն հաց և պաշար ստանալու համար մտնել հայ-քիւրտախառն գիւղը. բայց կռուի լուրը արդէն տարածուած էր և Քիւրտերը արթուն կը պահպանէին իրենց գիւղերու սահմանները։ Խումբը կը նկատուի քանի մը Համիտիէ Քիւրտերու կողմէ, որոնք առանց տատանելու կրակ կը բանան ֆետայիներու վրայ, նպատակ ունենալով իմաց տալ շրջակայ Քիւրտերուն վտանգի մասին և միաժամանակ դանդաղեցնել խումբի շարժումները։ Հաւարը կ'իյնայ շրջակայքի մէջ, բայց խումբը երկար զբաղեցնել անկարելի կ'ըլլայ։

«Համիտիէներէն չորս հոգի կը սպաննուին և մէկ քանին ալ կը փախչին լուր տալու Հայտարանցի Համիտիէներուն, որոնց կեդրոնը Քէօշկ գիւղի մօտ էր, Պատնոսի քով։ Հոն կը նստէր Քէօռ Հիւսէին փաշան, որ կանգնած էր 2000-3000 Համիտիէներոն գլուխը։ Քիչ մը աւելի դէպի արեւմուտք-հարաւ կը տարածուէին Հասանանցի Համիտիէներու գիւղերը, որոնց գլխաւորներու՝ Ֆադեհի և Ռըզախի հրամանատարութեան տակ կը գտնուէին 800 ամենաընտիր քիւրտ հեծեալներ։ Մօտ էր նաեւ Սիփկանցի աշիրէթը, որ արդէն ընդհարում ունեցեր էր խումբի հետ և փնտռտուքի մէջ էր, ուզելով վրէժ լուծել երէկուայ զոհերուն համար։

«Այս աննպաստ վայրի մէջ, վաղ արշալոյսին, քանի մը Քիւրտերու հրացան պարպելը պատճառ կը դառնայ, որ ամբողջ լեռներ ու դաշտեր իրար անցնին։ Ղըլիճ Կետուկէն մինչեւ Սիփան, մինչեւ Խադաւին և Մանազկերտի դաշտը՝ քիւրտական գիւղերը, գիւղէ գիւղ հաւարի ազդանշան տալով, կը հաւաքուին գունդագունդ, պաշարելու համար ֆետայիներու խումբը, որ ապաստանած էր Քէօշկի մօտի սարերուն վրայ։

«Թշնամիին այս ահագին հաւարէն ու շարժումներէն Ֆետայիները իրենց գլուխը չեն կորսնցներ. անմիջապէս կը շտապեն բռնել մօտակայ բարձունքները։ Քիւրտերը մեծ բազմութեամբ կը հաւաքուին Հայերու դիրքերու դիմաց և փորձ կ'ընեն գրոհ տալու։ Քիւրտ ձիաւորներ, թողած նժոյգներու սանձը, անվեհեր կը սլանան դէպի վեր՝ տիրանալու համար Ֆետայիներու ամուր ժայռերուն։ Բայց համազարկերը դիաթաւալ վար կը գլորեն խիզախ Համիտիէները և անոնց նըժոյգներուն մէջ կ'իյնայ մեծ չփոթ։ Ձիերէն շատերը կը խրտչին և կը բարձրանան իրենց հտեւի սմբակներուն վրայ վար գլորելով ձիաւորները։

«Որքան կատաղի էր առաջին յարձակումը, այնքան մահացու ու անսպասելի էր դիմադրութիւնը։ Արդէն տասնեակներով թշնամին զոհեր է տուած և իր առաջին անյաջողութենէն խրատուած՝ այլեւս նոր յանդգնութիւններ չ'ըներ։ Հեռու կանգնած հայկական դիրքերէն ու համազարկերէն, Քիւրտերը միայն աղմուկ կը բարձրացնեն։ Ոտաւոր Քիւրտեր փորձեր կ'ընեն բարձրանալու վեր, բայց այդ փորձերն ալ անյաջող կ'անցնին։ Այսպէս, կռիւը կը շարունակուի մինչեւ մութն իյնալը։ Ֆետայիները կու տան 10-է աւելի զոհեր, բայց ուրախ են որ կրցած են փրկել հայ յեղափոխականի պատիւը թշնամիին պատճառելով մեծ կորուստներ։

«Ֆետայիները կը շարժուին դէպի Ախլաթ։ Քիւրտերը կը հետապնդեն զանոնք և ճանապարհին հանգիստ չեն տար։ Անկարելի կ'ըլլայ յոգնած հայ զինուորներու համար երկար ճանապարհ կտրել։ Կ'որոշեն հանգիստ առնել մօտակայ Խադաւինի սարին վրայ, որ անմահ կը մնայ Քիւրտերու յիշողութեան մէջ այնտեղ պատահած դէպքերով։

«Դեռ գիշեր է, երբ Ֆետայիները, փոքրիկ խումբերու բաժնուելով, կը սպասեն լերան ամուր դիրքերուն վրայ արշալոյսի կռիւներուն։ Եւ, իրաւ, արշալոյսը բացուելուն պէս, կռիւը կը վերսկսի աւելի կատաղի քան նախորդ օրը։ Թշնամին պաշարած է լեռը։ Ֆետայիներու ոչնչացումը պատուոյ հարց է դարձած անոր համար։ Յարձակում յարձակումի վրայ կը կատարեն Քիւրտերը։ Եւ կէսօրին մօտ հայկական երկու կարեւոր դիրքեր կարծես արդէն գրաւուելու վրայ են, որով ամէն բան վերջացած պիտի ըլլայ։

«Բայց յանկարծ Առիւծ Աւագը, Փալապեխ Կարապետը, Առաքելն ու Մուշեղը իրենց տասնեակ մը ընկերներով գրոհ կու տան յարձակուողներու վրայ, և մեծ զոհեր պատճառելով թշնամիին, կը փրկեն վտանգուած դիրքը։ Սիրտ կ'առնեն Ֆետայիները և իրենց կռուի երգերով, խիզախ դիմադրութեամբ շուարումի մէջ կը ձգեն պաշարող թշնամի բազմութիւնը։ Քիւրտերը, սակայն, կը շտապեն արեւին մայր մտնելէն առաջ խնդիրը փակել, թոյլ չտալու համար որ Հայերը նորէն խուսափին։ Բայց կէսօրէն յետոյ եղած գրոհներն ալ անյաջող կ'անցնին։ Եւ վերջապէս արեւը մայր կը մտնէ և յուսատու գիշերը վրայ կը հասնի։ Ֆետայիները նոր միայն կը տեսնեն թէ որքա՞ն նօսրացեր են

իրենց շարքերը։ Ճարտարը հազիւ 25 հոգի կը կարողանայ հաւաքել, առանց հանգիստ առնելու, կ'իջնէ լեռներէն վար(*)։

«Խումբը սակայն կը նկատուի Համիտիէներու կողմէ և կ'իյնայ անոնց կրակին տակ։ Կռուի ատեն քանի մը ֆետայիներ եւս կը սպաննուին, իսկ մնացածները կը ցրուին զանազան ուղղութեամբ։ Բազմաթիւ նոր արկածներ ունենալէ յետոյ վերջապէս կը հասնին Ախլաթ։

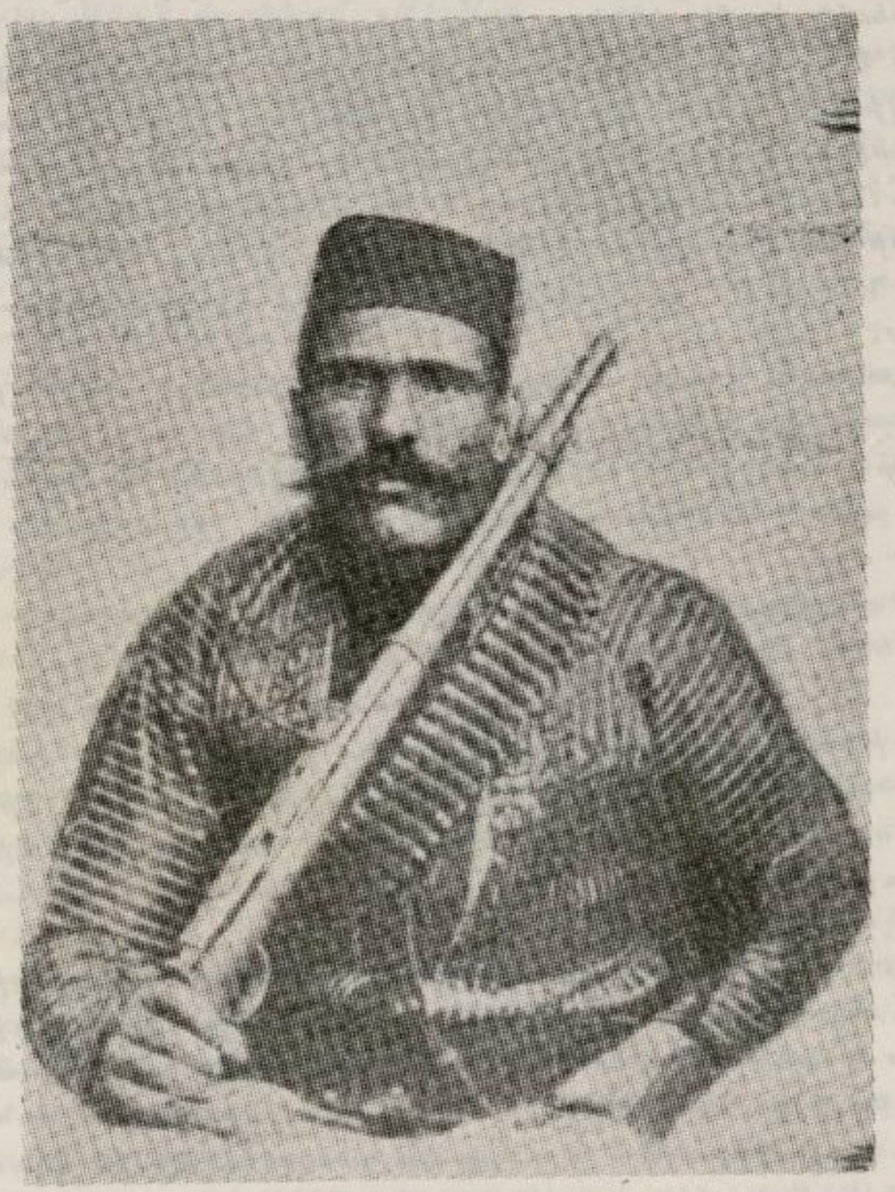

ՃԱՐՏԱՐ

«Մինչ Ճարտար կ'իջնէր գաշտ և կռիւ տալով ճամբայ կ'ուզէր բանալ իր խումբին համար, Փալապեխ Կարապետը իր տասնեակ մը զինուորներով Խադաւինի բարձունքներուն վրայ կը փնտռէր Ճար-

---

(*) Ճարտար առաջին օրուան կռիւին մէջ կը կորսնցնէ իր մէկ հատիկ եղբայրը, բայց անոր նահատակութիւնը օրինակ տալով կը քաջալերէր ֆետայիները խիզախօրէն դիմադրելու Թշնամիին։ («ԴՐՕՇԱԿ» 1900-ի Թիւ 6, էջ 107)։

տարը։ Երկար որոնումներէ յետոյ Կարապետ կը տեսնէ որ յարմար ժամանակը արդէն փախցուցած է և դաշտ իջնելը արդէն վտանգաւոր է։ Կը ստիպուի քաշուիլ լերան մէկ ծայրը, ուր ապաստան կը գտնէ չորացած արօտատեղիի մը վրայ։ Խոտի արմատներով կը փորձեն յագեցնել իրենց քաղցը և կը սպասեն արշալոյսին։

«Բայց յանկարծ դաշտը և լեռը կը բռնկուին հրդեհով։ Կրակ ձգած են Քիւրտերը։ Հրդեհը կը տարածուի և արդէն կը մօտենայ, իսկ կրակի ետեւէն Համիտիէները կը բարձրանան վերեւ։ Այլեւս ծածկուիլ անկարելի է ու շատ վտանգաւոր։ Փալապեխ Կարապետի ֆետայիները անսպասելիօրէն դուրս կը թռչին կրակներու մէջէն և, բռնելով ժայռերը, կրակ կը բանան և կատաղիօրէն կը շարունակեն դիմադրել ամբողջ օրը։ Նորէն մութը կ'իյնայ և Փալապեխ Կարապետ իր խումբով աննկատելի կերպով կը բռնէ Քաքառլուի ճամբան։ Քանի մը օր վերջ կը հասնի Նեմրութ, զարմանք պատճառելով իր ընկերներուն և Սերոբ Աղբիւրին։

«Ջաղացքի կռիւը.— Երբ Ճարտարի խումբը Խադաւինայ լերան փէշերուն տակ կը պաշարուի ու վերջը ցրիւ կու գայ, Առաքելը, Մուշեղը, Առիւծ Աւագը և մէկ-երկու ուրիշ ընկերներ կը յաջողին կտրել թշնամիի շղթան և ապաստան գտնել աւերակ ջաղացքի մը մէջ, Մանազկերտի մօտ։

«Թուրք զինուորներն ու Քիւրտերը կը հետապնդեն զանոնք և կը պաշարեն։ Անձնատուր ըլլալու բոլոր առաջարկները ապարդիւն կ'անցնին։ Դիրք բռնելով ջաղացքի ամուր պատերուն մէջ, ֆետայիները կը դիմադրեն ամբողջ օրը։ Մութը իյնալուն պէս դուրս կ'ելլեն ջաղացքի ծորակով, թողլով այնտեղ իրենց մէկ ծանր վիրաւորուած ընկերը, զոր կը սպաննեն, իր խնդրանքին համաձայն։ Միւս օրն ալ փոքրիկ կռիւ մը ունենալէ վերջ անոնք ալ վերջապէս կը հասնին Նեմրութ»։

Զինատար խումբը այս ծանր բախումներու ընթացքին կը կորսնցնէր 43 մարտիկներ և նոյնքան ալ զէնք։ Միայն 23 հոգիներ, ամենէն ընտիր և փորձուած կռուողները կ'ազատուէին և թշնամիին շղթաները ճեղքելով կը հասնէին Նեմրութ։ Զինուորական արիւնոտ արշաւանք մըն է որ Ճարտարի խումբը կը կատարէր Խլիճ Կետուկէն մինչեւ Նեմրութ։ Թշնամին 300-էն աւելի սպաննուած և վիրաւորներ կու տար, կորսնցնելով շարք մը անուանի ցեղապետներ։ Հայտարանցի և Հասանանցի Համիտիէները Քրտութեան մէջ ամենէն նշանաւոր կռուողներն էին։ Անոնք առաջին անգամն էր որ այդքան լուրջ ճակատամարտ մը կ'ունենային ֆետայիներուն հետ։ Ֆետայիները հակառակ իրենց կորուստին յաղթական կը նկատուէին, քանի որ այս երկու նշանաւոր մեծ ցեղախումբերը չէին յաջողած զանոնք բնաջնջել։ Ընդհակառակը իրենց կորուստներու սուգը կը հիւսէին երգերուն մէջ և ֆետայիներու քաջագործութիւնները կը պանծացնէին։

Հայերն ալ երգ հիւսեցին և անմիջապէս երգել սկսան.

«Առաքել-Մուշեղ լեռներից իջան,
Աւերակ ջաղաց իջեւան եղան...»

Նահատակներուն համար սուգ բռնող չկար, բոլոր մարտիկները ամէն վայրկեան նահատակութեան պատրաստ էին, փառաց պսակին հասնելու համար։ Այն օրերու հոգեբանութիւնը այսպէս էր։

Քիւրտերը այս մեծ կորուստներէն ետք, համոզուեցան թէ Ֆետայիները իրենց գիտցած արհամարհելի Հայերը չեն և սկսան փնտռել Հայ Յեղափոխութեան բարեկամութիւնը։

Խումբը Նեմրութ հասնելէն ետք, Սերոբ ըստ իր խիստ կարգապահութեան, դատի տակ կ'առնէր Ճարտարը, զոր իր աչքի լոյսին չափ կը սիրէր։ Ճարտարի խումբը ծանր վնասներ կրած էր։ Սերոբի աչքին, ուրեմն Ճարտարը յանցաւոր էր... Սերոբ զինաթափ կ'ընէ Ճարտարը և խմբապետի իրաւունքէ կը զրկէ։ Հին Ֆետայիները հազար վկայութիւններ կու տան Ճարտարի քաջութեան և անվեհեր զեկավարութեան մասին, կը խնդրեն որ այդ խստութիւնը չգործադրէ։ Սերոբ կը զիջի զէնքերը ետ տալու, բայց կ'արգիլէ անոր խմբապետ ըլլալ։

Ազատուած մարտիկներէն մէկը կռուի ընթացքին կորսնցուցած էր իր քոլոսը և փամփշտակալները։ Հակառակ ընկերներու վկայութեան որ Պաղտասարը լաւ կռուած էր, Սերոբ զայն զինաթափ ըրաւ և հեռացուց Ֆետայական շարքերէն ու զրկեց Կովկաս։

Սերոբի այս խստութիւններուն շնորհիւ Ֆետայիները գերմարդկային ճիգեր կը թափէին խմբապետի գնահատանքին արժանանալու համար։

Սերոբի, Գէորգի Զաւուշի և Արաբոյի դիւցազնական խոյանքները Ֆետայիի ինքնայատուկ հմայք մը ստեղծած էին։ Մարտական կորով ունեցող ամէն հայ կը ձգտէր հասնիլ այս գերմարդկային տիպարներուն։

Զէնքերու մեծ մասը կը զրկուէր Սասուն, յեղափոխութեան միջնաբերդը զօրացնելու համար։ Սերոբն ալ կը պատրաստուէր մեկնիլ դէպի լեռնաշխարհը, ընդհանուր ապստամբութեան պատրաստութիւնները լրացնելու համար։

Կառավարութիւնը աւելի խիստ միջոցներու կը դիմէ ձեռք ձըգելու Սերոբը, որ Պիթլիսի և շրջականերու սարսափը դարձած էր։ Այդ հետապնդման ընթացքին 1898 Հոկտեմբերին տեղի կ'ունենայ Բաբշէնի կռիւը։

ԲԱԲՇԷՆԻ ԿՌԻՒԸ

Ճարտարի խումբին արիւնալի մարտերը լարուած դրութեան մէջ դրած էին Պիթլիսի և Ախլաթի կառավարական ուժերը։ Քրտական մեծ ցեղերը ծանր վնասներ կրած էին Պուլանուխի և Մալազկերտի շրջաններուն մէջ։ Ֆետայիներու նոր զէնքերու հրաշագործութիւնը, կռուողներու անվրէպ նշանառութիւնը, անոնց թիւի բազմապատկութիւնը շրջանէ շրջան առասպելական չափազանցու-

թիւններով կը տարածուէին։ Կառավարական գինեալ վաշտերը միշտ չարժման մէջ էին։

Սերոբի ռազմավարութիւնը արագարշտ արագութեան և յանդգնութեան մէջն էր։ Հայ ֆեատայինները կը յաղնեցնէին գինուորական ուժերը իրենց արագ տեղափոխութիւններով։

Երբ ասիկանական վաշտերը Պիթլիսէն հեռու գաւառներուն մէջ փնտռտուքի ելած էին, Սերոբ կը մտնէ Բաբչէն գիւղը, որ Պիթլիսէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր։ Գիւղէն մտանիչ մը լուր կու տայ կառավարութեան։ Զօրքերն ու ասիկանական ուժերը անմիջապէս կ'ուղղուին դէպի Բաբչէն։ Ըստ եղիչէ հպս. Զիլինկիրեանի նկարագրութեան, Պիթլիսի թուրք ամբոխն ալ գինուած՝ բանակին կ'ընկերանար, վասն թէ այս անգամ Սերոբի գլուխը պիտի կրնան կարել։

Սերոբ երբ կը տեսնէ թէ զօրքերը գիւղը չրջապատելու կը ջանան, գիւղի բարձունքները կը քաչուի և դիրք կը բռնէ ժայռերուն մէջ։ Հազարէ աւելի գինուորներ և քանի մը թնդանօթներ չարժման մէջ դրուած էին, ասիկաններն ու թուրք ամբոխն ալ արդէն յաւելեալ ուժ յարձակողականին կը մասնակցէին։ Համազարկերը կը սկսին։ Երեք կողմէ կրակ կը տեղան դէպի ժայռերը, ուրկէ հաչուով գնդակներ կ'արձակուին ճիշդ նպատակին։ Թրքական համազարկերը մինչեւ ժայռերը չեն հասներ, մինչդեռ ֆեատայիներու մասիններէն արձակուած գնդակներէն դիակներ կը տապլակին։ Թնդանօթները կը գործեն, ու ժայռերը կը փշրին, բայց ֆեատայինները արհամարհանքով կը դիմաւորեն որոտացող թնդանօթները։

Սերոբին հետ այդ կռուին կը մասնակցէին Առիւծ Աւագ, Փալապեխ կարապետ, Առաքել, Պուլանուխցի Սարգիս, Պիթլիսցի Մուշեղ, Երկար Նաոօն, Խնձորևկցի Նաոօն, Զուլումաթ և ուրիշ քաջեր։ Ֆեատայինները կը կռուին մեծ պատարինութեամբ. իրենց կռնակը կը բարձրանար լեռը, որ Սասնոյ լեռնաչղթաներուն կը միանար։ Թշնամին արդէն 30 սպաննուածներ տուած էր, որոնցմէ երկուքը բանակի սպաներ էին։ Թնդանօթաձիգներէն չորսը ինկած էին թնդանօթի կողքին։ Դիակները կը փոխադրին Պիթլիս, որ կռիւի ձայնը կը լսէր և վայրկեան առ վայրկեան կը սպասէր ֆեատայիներու դիակներուն։ Երբ թուրքերը կը տեսնեն գինուորներու և ասիկաններու անչնչացած մարմինները չարուած կառավարութեան չէնքին առջեւ, կը գրգռուին և կը յարձակին չուկայի Հայերուն վրայ։ Առաջնորդ Զիլինկիրեան վարդապետը կը դիմէ զօրքի ընդհանուր հրամանատարին և կը խնդրէ անկէ քաղաքի զօրքերով առաջն առնել անխուսափելի կոտորածին։ Ըստ Զիլինկիրեան վրդ.ի վկայութեան Ալի փաշան յիսուն գինուորներով չուկայ իջած է և կրցած է ամբոխը հանդարտեցնել և կոտորածի առաջն առնել, թէեւ քանի մը հոգի սպաննուած և չատերը վիրաւորուած՝ առներնին փոխադրուած էին։

Բաբչէնի կռիւը կը տեւէ մինչեւ երեկոյ, խուժանէն և զօրքէն

բազմաթիւ սպաննուածներ խլելով։ Սերոբ երեկոյեան մութէն օգտուելով թշնամիի շղթան կը կտրէ և կ'անցնի Գրգուռ լեռը։

Բաբշէնի կռուին կը սպաննուի Պուլանուխցի Սարգիսը և կը վիրաւորուի Զուլումաթը։ Սերոբ կը յանձնէ Զուլումաթը Փալապեխ Կարապետին, որ Զուլամաթի ամենէն մտերիմն էր, որպէս զի վիրաւորը սպաննէ և չթողու թշնամիին ձեռքը։ Խումբը կը մեկնի, Փալապեխ Կարապետ Սերոբէն ծածուկ, կը հեռանայ խումբէն և ժայռի տակ ինկած Զուլումաթը կը շալկէ և կը փոխադրէ հայ գիւղ մը, ուր վիրաւորը կը կազդուրուի։ Շաբաթ մը անցած Փալապեխ Կարապետը Զուլումաթը հետն առած կը ներկայանայ Սերոբին Նեմրութի բարձունքին վրայ։ Խումբը կը կարծէր թէ Փալապեխն ալ սպաննուած է։ Սերոբ մարտիկները շարքի կը կանգնեցնէ և անոնց ներկայութեան Կարապետի ճակատը կը համբուրէ։

Ե. ԵՊՍ. ՉԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

1897—1901 թուականներուն Պիթլիսի առաջնորդն էր Եղիշէ վրդ. Չիլինկիրեան, որ այդ նեղ օրերուն քաջութեամբ կը հովուէ Պիթլիսի գաւառները։ 1925-ին իր յիշատակները գրի առնելով գրքոյկ մը հրատարակեց, նուիրուած Աղբիւր Սերոբին։ Անվերապահ հիացմունք ունի հանդէպ յեղափոխականներուն, որոնք յանուն ազատութեան լեռները կը դղրդացնէին։

Սերոբ 1897-ին երկտող մը կը հասցնէ Առաջնորդին և կ'ուզէ գալ առաջնորդարան նորեկ վարդապետը տեսնելու և Երուսաղէմի օրհնութիւնը ստանալու անկէ։ Սակայն Առաջնորդը խոհեմաբար կը խնդրէ խումբէն որ իր մօտը չգան և միայն հեռուէն զիրար ողջունեն։ Այդպէս ալ կ'ըլլայ։ Չիլինկիրեան եպիսկոպոս այդ առթիւ կը գրէ.— «Յեղափոխական ընկերներն էին առիւծասիրտ Աղբիւր Սերոբ, վահագնանման Սիմոն, քաջառաջնորդն եւ արին Գուրգէն, նոճեհասակ պարմանին Աղեքսանդրը, սօսապանծն եւ ուշիմ Մուշեղ, քաջալանջն Նատօն, արագընթացն Յակօն եւլն.»։ Այս որակումները ինքնին ցոյց կու տան թէ Սերոբ և իր ընկերները ի՞նչ մեծ տպաւորութիւն թողած էին իրենց շրջապատին վրայ։

Չիլինկիրեան եպիսկոպոսէն քանի մը այլ վկայութիւններ կան, զորս պիտի յիշատակենք, երբ պատմութեան ընթացքը հասնի այն դէպքերուն, որոնց ականատես եղած է Պիթլիսի առաջնորդը։

ՍԵՐՈԲ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ ՍԱՍՈՒՆ

Բաբշէնի կռիւը խորունկ տպաւորութիւն կը թողու Տարօնի բոլոր շրջաններուն վրայ։ Թուրք զօրքը, Կըռտան Ալայ պէյի ձիաւոր յատուկ զօրամասը և Պիթլիսի խուժանը պարտուած էին Բաբշէնի ժայռերուն առջեւ։ Ճարտարի փոթորկալի կռիւներէն և զօրաւոր ցեղապետներու պար-

տութենէն յետոյ, Պիթլիսի կուսակայն ալ կը պարտուէր Սերոբի հարուածներէն և ետ կը դառնար Պիթլիս գլխիկոր, թնդանօթներով հանդերձ։ Այս երեւոյթներէն ամօթահար կուսակալը և Ալայ պէյը իշխանութեան ամբողջ ուժերը կը լարեն Սերոբին դէմ։ Շրջանները ամբողջովին կ'առնուին հսկողութեան տակ, ճանապարհները կը կտրեն, քրտական ուժերը շարժման մէջ կը դնեն, հեռաւոր լեռնամասերն ալ անանցանելի դարձնելու համար։ Զանազան պատրուակներով ազգաբնակչութիւնը կը նեղեն և աչքի ինկած դէմքերը Պիթլիսի բանտը կը լեցնեն։

Սերոբ այլեւս չէր կրնար Ախլաթի և Պիթլիսի շրջանները մնալ, առանց վտանգաւոր բախումներու։ Ժողովրդական ապստամբութիւն մը տեղական ընոյթ պիտի ստանար և տեղն ու տեղը խեղդուէր, քայքայումի ենթարկելով այդ շրջաններու ամուր և հաւատարիմ կազմակերպութիւնը, որ այնքան անհրաժեշտ էր Մշոյ Դաշտի և Սասունի մարտական գործողութիւններուն համար։ Ախլաթը կենսական կամուրջ մըն էր Տարօնի, Վասպուրականի և Ալաշկերտի միջեւ։

Սերոբ կը վճռէ վերադառնալ Սասուն, ուր աստիճանաբար պիտի կեդրոնանային մարտական ուժեր և ռազմամթերք։ Սերոբ իր խումբի կարեւոր խմբապետները կը թողու Ախլաթի շրջանին մէջ, իր հետ կ'առնէ բաւական քանակութեամբ զէնք և ռազմամթերք, բաւական թիւով մարտիկներ և իր ընտանիքի կարեւոր անդամները և կը փոխադրուի Սասուն։

Սերոբի մեծ եղբայրը՝ ռէս Մխօն կրցած էր փախչիլ բանտէն և միանալ փախստական Սերոբին։ Իրենց հետ կ'առնեն միջնակ եղբայրը, Սերոբի տղան՝ Յակոբը (17 տարեկան), Սօսէն և միւս եղբայրներու կիները և փաստօրէն աւերակի կը վերածեն Խչէի Վարդանի չէն օճախը ազգային ազատութեան սիրոյն և կը հաստատուին Սասունի Կելիեկուզան գիւղը, երբեմն-երբեմն տեղ փոխելով։

Սերոբ առանց ընդհարումներու կը հասնէր Սասուն, բայց անոր ներկայութիւնը անմիջապէս կը զգացուէր և յեղափոխութեան հրդեհն ու խուճապը Պիթլիսի շրջաններէն կը փոխադրէր Մուշ և Սասուն։

Կառավարութեան և զօրքի ուշադրութիւնը կը դառնար ապըստամբ Սասունի, Մուշի և Դաշտին վրայ։ Ախլաթի և Պիթլիսի շրջաններուն մէջ ծայրայեղ հետապնդումները կը դադրէին։

ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

1897—1898 Տարօնի շրջանը բաւարար կազմակերպութիւն մը ստեղծած էր։ Առանց խմբական բախումներու երկու տարին բոլորած էր։ Բայց 1898-ին դրութիւնը կը ծանրանար և ժողովուրդը կրկին կ'ենթարկուէր ծրագրուած կեղեքումներու և անպատիժ բռնութիւններու։ Եթէ խոհեմները կը հանդուրժէին, մարտական ուժերը ըմբոստանալու և թշնամին զսպելու մասին կը մտածէին։ Գուրգէն, որ խոհեմ գործիչներէն մէկն էր, անհրաժեշտ կը գտնէր այլեւս հարուա-

ծին հարուածով պատասխանել։

Թուրքերն ու Քիւրտերը կրկին երես առած էին և այս անգամ աւելի մեծ ապօրինութիւններով և բռնի գրաւումներով կ'ուզէին տընտեսապէս քայքայել Տարօնը։ Հողային գրաւումներու, անհաչիւ բանտարկութիւններու և կեղեքումներու անօրինակ արշաւանք մը սկսած էր Հայերու դէմ։ Քիւրտ ազաները և Մուշ քաղաքի Թուրքերը հող և գիւղ կը գրաւէին, հոն չէնքեր կը չինէին, զինուած ծառաներ գիւղերու մէջ կը զետեղէին և կ'աշխատէին Մշոյ Դաշտի շունչը կտրել, ուժը խորտակել և դիմադրական հնարաւորութենէ զայն զրկել։

Թուրք կառավարութիւնը այս բոլոր ապօրինութիւնները կը վաւերացնէր դատարաններով և սուտ վկաներով։ Ալ անկէ յետոյ հայ գիւղերու ողբն ու կոծը կը մնար անլսելի։

Այդ վերջին ժամանակաշրջանի հարստահարութիւններն ու բռնի գրաւումները կը սկսէին 1895-էն և կ'երկարաձգուէին մինչեւ 1908, երբ Թուրքիան սահմանադրութիւն կը հռչակէր։ Հարստահարութիւններու ցուցակագրութիւնը, փաստացի տուեալներով, գրի առած էր Գեղամ Տէր Կարապետեան, օգտուելով Հայոց Առաջնորդարանի քարտուղարի իր հանգամանքէն։ Գեղամի ձեռագիրները այժմ մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուին։ Հարստահարութեանց ծրարը եթէ հոս արտագրենք, հինգ հարիւր էջեր պէտք պիտի ըլլան անոնց տպագրութեան համար։ Հողային գրաւումներ, անհաչիւ կողոպուտներ, սպանութիւններ և իսլամացում, օրով, թուականով և անուններով արձանագրուած են այդ թուղթերուն մէջ։ Ահռելի պատկեր մը կը պարզուի, երբ ամբողջութիւնը նկատի կ'առնէք։ Առաջին իսկ հայեացքէն կը զգաք թէ Տարօնի ժողովուրդը օրէնքէ դուրս հռչակուած է և ամէն Թուրք կամ քիւրտ, յանուն պետութեան ու իսլամութեան, կրնայ հայը կողոպտել ամէն ինչքէ և հարկ եղած պարագային սպաննել զայն, վստահ թէ դատարանէն անպարտ պիտի արձակուի։

Թուրքերը և Քիւրտերը 1895—96-ին չկրցան Տարօնը կոտորել և կողոպտել։ Վրէժով լեցուած՝ 1897-էն ետք ծրագրուած կողոպուտի և կոտորածի կը ձեռնարկէին։ Այն կոտորածները ժամանակաւոր էին, հիմա ամէն տարի և ամէն օր այդ արտօնութիւնը ունէին։ Իրաւունքը ուժեղինն էր։

Այս կացութեան առջեւ ի՞նչ կ'ընէին ազգային առաջնորդարանները իրենց կից մարմիններով։ Յեղափոխութեան ազդեցիկ հարուածները և անցած տարիներու արիւնոտ մարտերը ցոյց տուին թէ բողոքներն ու խնդրանքները ապարդիւն էին, և ժողովուրդը դիմեց զէնքին։ Զէնքի ձայներուն քով առաջնորդարաններու խնդրանքներն ու բողոքները այլեւս նախկին թափը և ծաւալը չունէին։ Ազգին ճակատագրի զեկավարութիւնը մեծ մասով անցած էր հայ յեղափոխութեան վարիչներուն ձեռքը։ Կառավարութիւնը ամէն ճիգ թափեց հայ յեղափոխութիւնն ու ազգային իշխանութիւնները իրարմէ բաժնելու, բայց չյաջողեցաւ։ Անոնցմէ պահանջեց հանրագրութիւններ գոհունակութեան,

բայց չստացաւ։ Առաջնորդարանները ճնշման տակ առաւ այն յոյսով որ անոնք պահպանողական և ունեւոր դասակարգի գլուխն անցնելով՝ իրենց համակրանքն ու օժանդակութիւնը պիտի մերժեն յեղափոխականներուն և գործակիցը պիտի դառնան կառավարութեան՝ ֆետայիները գլխատելու։ Սակայն Հայոց առաջնորդարանները, ազգային մարմինները, վանքերու վանահայրերը և գիւղերու քահանաները եղան յեղափոխութեան հետ։ Կառավարութիւնը հայ կղերի և ունեւորներուն մէջ հազիւ մէկ-երկու աննշան արարածներ գտաւ որպէս մատնիչ, որոնք երկար կեանք չկրցան ունենալ հայրենասէր Տարօնի մէջ։

Խօսքը կը պատկանէր զէնքին, որ բռնակալութեան ուժին դէմ ազդեցիկ էր։ Ազգային մարմինները, մանաւանդ Մուշի և Պիթլիսի առաջնորդները խոհեմ խնդրողի, կատաղութիւնները մեղմացնողի դերին մէջ էին և ի պատիւ այդ հովիւներուն, պէտք է հոս արձանագրենք որ քաջութեամբ կատարեցին իրենց վտանգաւոր պաշտօնը և ի սրտէ օրհնեցին հայ մարտական բազուկը, որ երբեմն չանթահար կ'ընէր անզուսպ ոճրագործները։

Այս դառն կացութեան մէջ հայ ժողովուրդի վարիչ տարրերը պահպանեցին եկեղեցիները, վանքերը, դպրոցները, զարկ տուին կրթական գործին որքան կրնային, և երբ զինական փոթորիկը կը փրթէր, դէպքերը խուճապ կը ստեղծէին, անոնք մեծ աղէտներէն խուսափելու միջոցներու մասին կը մտածէին։ Երբեմն կը բանտարկուէին։ Նիւթական մեծ վնասներու կ'ենթարկուէին, մահուան սպառնալիքի առջեւ կը դանուէին, սակայն մեծ համբերութեամբ կ'աշխատէին չարը խափանել։ Կառավարութիւնը հետզհետէ համոզուեցաւ որ այդ տարրերը չեն կրնար յեղափոխութիւնը զսպել, որ ամէն օր կ'աճէր, գլխատուած մէկ ֆետայիի փոխարէն տասը կտրիճներ կը նետուէին մարտի դաշտը։ Հայ Յեղափոխութիւնը խորունկ արմատներ ունէր հայ ամբողջ զանգուածին մէջ, անկէ սնունդ կ'առնէր և անկէ նոր կանանչ ճիւղեր կ'արձակէր, աւելի առատ, աւելի յանդուգն։

ՍԵՐՈԲԻ ԱԶԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ժամանակաշրջանի հոգեբանութիւնը բնորոշելու համար Ազգապետութիւն բառը ամենէն յարմարը գտանք։ Սերոբ իր զինուորներով Սասուն հաստատուելէն ետք Ազգապետի մը հանգամանքը կը ստանար։ Թուրքերն ու Քիւրտերը զայն կը նկատէին Հայերու փաշան։ Հայ ժողովուրդը զայն կոչած էր Աղբիւր Սերոբ, որ Հայութեան նուիրուած խմբապետն եղաւ և հասաւ այն տեղ, ուր հայ ժողովուրդը ծարաւ էր։

Ֆետայական յեղափոխութեան ամենէն կարկառուն դէմքն էր։ Տարօնը հերոսապաշտ ժողովուրդ էր, պաշտամունքով դիմաւորեց իր արի զաւակը և զայն նկատեց իր գերագոյն պետը։ Անշուշտ կազմակերպութիւնը ուժեղ էր Հրայրով, Գուրգէնով, Վարդան վարդապետով, Գեղամով և այլ մարտական ուժերով, բայց զէն ի ձեռին՝ մարտական

շարժման հրամանատարը Սերոբն էր, որ իր խիզախ կռիւներով մեծ հմայք ունէր բոլորի աչքին։

Սասուն հաստատուելով, Սերոբ այլեւս խումբի մը խմբապետը չէր, այլ կռուող Սասունի գերագոյն հրամանատարը, յեղափոխութեան ներկայացուցիչը և ազգին ընտրեալն էր։ Կիսանկախ Սասունը, թէեւ ակարացած, բայց իր ազատ գոյութիւնը պահած էր։ Հայաստանի այս լեռնաշխարհը յանձին Սերոբին՝ Ազգապետը կը տեսնէր։ Ազատագրական շարժումը ազգային սուրբ գործ մըն էր և հետեւաբար բոլոր Հայերուն համար պարտադիր։ Գոնէ Տարօնցիներն այսպէս կը մտածէին այն օրերուն։

Հայոց առաջնորդարաններէն և հայ վանքերու ազդեցութենէն վեր ուժ մը ստեղծուած էր։ Այդ ուժը Հայ Յեղափոխութիւնն էր, որուն անդամ կամ գործակից էին ազգային բոլոր հաստատութեանց վարիչները։ Հաստատութիւնները եթէ գլուխ չէին ցցեր ազատագրական տագնապը վարելու համար, համոզուած ուխտեալներ էին և իրենց ներկայացուցիչը կը նկատէին այն զինական ուժը, որ ընդունակ էր ակն ընդ ականի քաղաքականութիւնը վարելու։

Տարօնի պատմական շարժումները խորապէս ըմբռնելու համար, մարդ Տարօնի աշխարհին մէջ պիտի ապրէր յեղափոխութեան տասնամեակներուն, համոզուելու այն իրողութեան որ Տարօնի ազգային, յեղափոխական և ժողովրդական ամբողջ կեանքը մէկ կամքի մէջ ձուլուած էր, ինքնաբուխ ձգտումով և մեծ խանդավառութեամբ։

Տարօնը ազգային, յարանուանական և կուսակցական տարբերութիւններ ու հակամարտութիւններ չունեցաւ։ Ազգը մէկ էր, յեղափոխութիւնը ազգային կենսական շարժումն էր։ Այս հաստատուն կռուանին վրայ կառուցուած էր, միաձուլուած էր Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Տարօնի մէջ, և այդպէս ալ մնաց մինչեւ 1915-ի Ապրիլեան Եղեռնը։

Այս հոգեբանութեամբ աճած կազմակերպութիւնները, 1898-ին, երբ Սերոբ կրկին ոտք կը դնէր Սասուն, իրենց նեղ և խմբական շրջագիծէն դուրս կ'ելլէին՝ աւելի լայն գործունէութեան մը լծուելու համար։ Ընդհանուր ուժ մը կազմելու, ընդհանուր ապստամբութեան մը պատրաստութիւնները տեսնելու հարկադրանքին առջեւն էին։ Հետզհետէ զէնք և մարտիկներ պիտի գային Սասուն, որ միջնաբերդը պիտի ըլլար հաւանական ապստամբութեան։

Արդէն երկու կեդրոնական կոմիտէներ — Սալնոյ-Ջորի և Դուրան-Բարձրաւանդակի, կազմակերպուած էին։ Փորձուած և արժանաւոր ղեկավարները շրջաններու մէջ մարմիններ և օժանդակ խումբեր ստեղծած էին։ Կովկասէն խումբեր կ'անցնէին դէպի երկիր, կրկին վերականգնելու այն կազմակերպութիւնները, որ քայքայուած էին 1895—1896 թուականներուն։

Խնուսի շրջանին մէջ գործած էր Տուրպախ, Պուլանուխ-Մալազկերտի մէջ աշխատանք տարած էր հին և կորովի մարտիկներէն Ղազարը, որ Սերոբի գործակիցներէն մէկն էր։ Այս երկու շրջանները զէն-

քի և խումբերու փոխադրութեան ամբողջուած կամուրջներ էին։ Որով Տարօնի բոլոր գաւառները թէ՛ մարտական և թէ կազմակերպական անդուլ աշխատանքի և վերելքի մէջ էին, ընդհանուր նպատակին չուրջ իրարու չղթայուած։

ՏՕՒՐՊԱԽ

Սերոբի Ազգապետութիւնը կը յիշուի այս ամուր կազմակերպութեան վրայ։ Այս բացատրութիւններէնետք, մենք կրնանք այդ բառին տակ դնել Պատասխանատու Մարմին բացատրութիւնը, որ 1902-ին միայն գործածութեան պիտի դրուէր։ Հաւաքական կամքի արտայայտութիւն մը, որ միշտ ալ ազգին պետը ըլլալու իմաստը կը տառնար։ Ուրեմն 1898-ի աշնան, երբ Սերոբ Սասուն կը հասնէր, մարմիններն ու վարիչ դէմքերը ֆետայական խումբի գործունէութեան փոխարէն՝ ընդհանուր յեղափոխական չարժումի հետամուտ էին, որպէսզի ժողովուրդը գինուէր, մարտական ուժերը չատնային, և հարկ եղած պարագային, ընդհանուր հարուածի պատրաստ ըլլար Տարօնը։

Սերոբ որքան մարտական, նոյնքան ժողովրդական գործիչ մըն էր։ Սասունի մէջ հաստատուելէն հետ, իր և Գուրգէնի չանքերով Սասունի գլխաւոր գնկավարները կապեցին գործին, անոնց հետ համբնթաց չարժեցան։ Սասուն, հակառակ ծանր հարուածներ կրած ըլլալուն, Սերոբի չուրջ հաւաքուեցաւ, ազգային ազատագրութեան դրօշակիրն ըլլալու համար։

Ֆետայական չարժումէն դէպի ժողովրդական լայն կազմակերպութիւն եղած փոխանցումը տեղի կ'ունենար գլխու ցաւանքով։ Կային մարտական դէմքեր, որ ֆետայական խմբական չարժումներուն համաձայն էին, ինչպէս Գէորգ Զաւուշ, Սպղտոց Մակարը, Պոլէհան Մճօն։ Հրայրը, Վարդան Վարդապետը, Գեղամբ. ասոնք ժողովրդական կազմակերպութեան կողմնակից էին։ Սերոբ և Գուրգէն ծաւալուն կազմակերպութեան կողմնակից ըլլալով հանդերձ, հարուածողական քաղաքականութիւնն ալ կը պաշտպանէին։ Այս միտքերը գործը խանգարելու բնոյթ չունէին, որովհետեւ կարգապահութիւնը տիրական էր և ոչ ոք ինքնագլուխ քայլ մը չէր առներ։

1898-ի ձմեռը Սասուն ազատ աշխարհ մը եղաւ և Սերոբ անխռով մնաց լեռնաշխարհին մէջ, ոգեւորութեան ալբիւր մը դառնալով

Տարօնի հեռաւոր շրջաններուն համար։

Թրքական կառավարութիւնը Պիթլիսէն մինչեւ Մուշ լարեց իր դաւադրական մեքենան, անոր լծեց բոլոր Քիւրտերը, Հայերու մէջ ճարեց մատնիչներ և պատրաստեց թակարդներ յեղափոխութեան վարիչները գլխատելու համար։

Հայ լրտեսները, համեմատական հանդարտութենէն երես առած՝ աւելի համարձակօրէն սկսած էին գործել։ Այդ պատճառաւ քանի մը մատնիչներ գետին տապալուեցան։ Գէորգ Զաւուշ փոքրիկ խումբով մը իջաւ Բերդակ և ռէս Բարսեղը տեռորի ենթարկեց։ Բարսեղի ցուցմունքներով բազմաթիւ մարդիկ Մուշի բանտը լեցուած էին։ Աւրանցի Կարապետ վարդապետը, որ արդէն տխուր անցեալ մը ունէր, դարձած էր կառավարութեան գործակալը և իր քով կը պահէր երկու ոստիկաններ։ Զայն վերջացնելու գործը կը յանձնարարուի պատանի Իսոյին, որ Աւրան կ'երթայ, կը ներկայանայ վարդապետին և երկու ոստիկաններու ներկայութեան՝ ատրճանակով կը սպաննէ մատնիչը և շշմած ոստիկաններու առջեւէն կ'անհետանայ։ Իսօն ապագայի ֆետայ Կորիւնն էր։

Այս հարուածները 1899-ի գարնան սարսափի կը մատնէին այդ մատնիչները և հարկադրաբար տեղեկութիւն տուողները, որոնք յայտնի էին։ Կային անյայտ մարդիկ, որոնք գաղտնի ոստիկան էին. ասոնց հասցուցած չարիքները դիւրին չէր կռահել։

1889-ի գարնան և աշնան դէպքեր պատահեցան, որոնք Տարօնի յեղափոխական աշխատանքներուն մէջ մեծ ցնցումներ առաջացուցին։ Այդ դէպքերն են Գուրգէնի կռիւը Ցրօնքի մէջ և Աղբիւր Սերոբի թունաւորումն ու գլխատումը Սասնոյ մէջ։

ՑՐՕՆՔԻ ԿՌԻՒԸ

Գուրգէն աւելի շարժական գործիչ մըն էր քան մարտական խումբի խըմբապետ մը։ Կազմակերպուած մարմիններուն ծանօթ էր։ Շատերը ինք անձամբ կազմակերպած էր։ 1899-ի գարնան Սասուն վառօդ և ռազմամթերք փոխադրելու գործով կ'իջնէ Մշոյ Դաշտ և գիւղէ գիւղ կ'անցնի, կը խօսի և կը կազմակերպէ։ Ցրօնք կ'անցնի յատկապէս սպիտակ վառօդ փոխադրելու Սասուն։ Ցրօնքի մէջ պէտք եղած պատրաստութիւնները կը տեսնէ, բեռները ճամբու կը դնէ և ընկերներուն հետ խօսակցելէն ետք գիւղէն կը մեկնի՝ միւս գիւղերը այցելելու դիտաւորութեամբ։ Բայց գիւղէն դուրս ելլելէն ետք, կը մտածէ խումբը Ցրօնքի մարագներուն մէջ տեղաւորել և օր մը եւս մնալ Ցրօնք։ Գիւղացիները անտեղեակ կը մնան Գուրգէնի այս կարգադրութենէն։

Օղունք գիւղացի Մկրտիչ Երամեան, որ գաղտնի ոստիկան մը եբած է, հետապնդած է Գուրգէնի շարժումները։ Նախ Մուշ քաղաքի Զորու թաղը, ապա Դիրգեվանք ու անկէ ալ Ցրօնք երթալու դիտաւորութիւնը կ'իմանայ և գաղտնի հեռագիր մը կը հասցնէ Պիթլիսի կուսակալին։

Ալայ պէյ անմիջապէս ձիաւոր զօրամասի մը գլուխն անցնելով կ'ուղղուի դէպի Ցրօնք։ Ալայ պէյ Մուշի կառավարութենէն և յայտնի ջարդարար Դալիպէն զօրքեր և զինեալներ կը պահանջէ որ Դաշտ ելլեն՝ Ցրօնքի մօտիկ գիւղերու անունը միայն տալով։ Գաղանիքը միայն Ալայ պէյը գիտէր։

Ապրիլ 25-ին Ցրօնք գիւղը կը պաշարուի Պիթլիսէն և Մուշէն հասած զինուորներով։ Այս ամբողջ շարժումէն անտեղեակ էր Գուրգէն։ Անտեղեակ էին նաեւ շրջանի մարմինները, որպէս զի մտածէին լուր մը հասցնելու խումբին։

Պաշարուած Ցրօնքի երեւելիներէն պատանդ կ'առնեն և կը սկսին գիւղը խուզարկել։ Գիւղացիները հանգարտ են, վստահ ըլլալով որ Գուրգէնի խումբը մեկնած է գիւղէն։ Մինչեւ կէսօր ապարդիւն կ'անցնի խուզարկութիւնը։ Կէսօրին գիւղացի մը կը բռնեն գիւղին եզերքը և չարաչար կը ծեծեն։ Գիւղացին կը խոստովանի որ երեկոյեան կողմ տեսած է խումբ մը, որ դէպի մարագները կ'երթար։ Այս լուրին վրայ զօրքերը կը պաշարեն մարագները և յատկապէս մատնանշուած մարագը։

Ոստիկանները համազարկ կը բանան մարագին վրայ։ Գուրգէնի խումբը լուռ կը մնայ։ Թուրքերը կ'առաջանան, նաւթ կը թափեն մարագին շուրջը և տանիքը և հրդեհի կու տան։ Խոհեմութիւնը այլեւս դեր մը չունէր հրդեհին դէմ. Գուրգէն կը հրամայէ զինուորներուն դուրս գալ մարագէն և կռիւով ճամբայ բանալ։ Գուրգէնի խումբին մէջն էին Մշեցի Տիգրանը, Աղջանցի Ռուբէնը, Ղարապաղցի Փարսադանը, Դաշտեցի Մկրօն, Նշանը, Սասունցի Կրպօն և Վարդանը։ Մարագի դռնէն դուրս ելած պահուն Փարսադանը կ'իյնայ անշունչ։ Ռուբէն և Տիգրան կրակ կը բանան Թուրքերուն վրայ և չորս հոգի գետին կը տապալեն։ Ոտքի ձայնէն կը զգան որ մարագի ցուիքին վրայ մարդ կայ։ Հրացանը կ'ուղղեն առաստաղին և հարուածը կը դպնայ Դալիպ էֆենտիին, որ վար կ'իյնայ մարագին դրան առջեւ։ Ու դուրս կը խուժեն ֆետայիները աջ ու ձախ կրակելով։ Թրքական զօրքի համազարկերը կ'ուղղուին ֆետայիներուն վրայ, որոնցմէ երեքը կ'իյնան սպաննուած։ Գուրգէն և Մկրօն կը շարունակեն փախուստը միեւնոյն ժամանակ կրակելով դէպի թշնամին։ Գուրգէն վիրաւոր կ'իյնայ. երբ Քիւրտերը վրան կը վազեն, Գուրգէնի վերջին փամփուշտները զանոնք գետին կը տապալեն և հոգին կ'աւանդէ։ Մկրօն, որ վերջին մարտիկն է այս արիւնալի կռուին, կը հասնի Մեղրագետին եզերքը. բայց իր դէմ կը գտնէ պահակ թուրք ձիաւորները։ Մկրօն կ'արձակէ վերջին գնդակը թշնամիին դէմ, քարին զարնելով կը կոտրէ իր հրացանը և դաշոյն ի ձեռին կը մաքառի թուրք զինուորներուն դէմ և կը նահատակուի։

Թուրք զօրքերը տուած էին 13 հոգի սպաննուած և 20-է աւելի վիրաւորներ։ Քիւրտերէն սպաննուած էին 10 հոգի։ Ֆետայիներու խումբը, որ 8 հոգիէ կը բաղկանար, նահատակուեցաւ ամբողջովին։

Գուրգէնի գլուխը կտրեցին, նահատակներու մարմինները սայլերու վրայ դրած՝ փոխադրեցին Մուշ։ Նոյն օրը սայլերու վրայ դրած

Մուշ կր բերէին Դալիպի և սպաներու դիակները։ Մուշի Թուրքերը սուգի կը մատնուէին։ Խումբի ոչնչացումը Թուրքերու աչքին յաղթանակ մը չերեւցաւ։ Այդ կռիւին մէջ ինկած էին 30 Թուրքեր և Մուշ քաղաքի գլխաւորը։

Հայերը իրենց սուգը տուներուն մէջ փակուած ապրեցան։ Գուրգէն և իր ընկերները թաղուեցան Ս. Մարինէ Թաղի Կողի գերեզմանատան մէջ, որ սրբատեղի մը դարձաւ Մուշի ժողովուրդին։

Գուրգէնի խումբի մատնիչը անյայտ կը մնար ժամանակին։ Ցրօնքի գիւղապետ Սլոյի վրայ կասկածներ ունեցան, և կասկածէն անդին անցնելով՝ իսկական մատնիչ մը հռչակուեցաւ այն երգին մէջ, որ նուիրուած էր Ցրօնքի կռուին։ Անճիշդ և անարդար վերագրում մըն էր մատնութեան այդ ամբաստանութիւնը և ժողովրդական երգը բերնէ բերան տարածուելով՝ բոլորի համար Սլօն մատնիչ մը կը մնար Մշոյ բանտին մէջ և որ կը տառապէր այդ անիրաւ անպատուութենէն։

Ցրօնքի կռուէն ետք բազմաթիւ գիւղացիներ Մշոյ բանտը նետուեցան, որոնց մէջն էր նաեւ ռէս Սլօն, որ բանտին մէջ ալ մեռաւ։ Նուազագոյն արդարութիւնը, զոր կարելի է ընել այսօր Սլոյին, պիտի ըլլար այն, որ այդ երգէն իսպառ ջնջուէր այն տողը, որ անիրաւ կերպով Սլօն մատնիչ մը կը ներկայացնէ։

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՑՐՕՆՔԻ ԿՌԻՒԷՆ ՅԵՏՈՅ

Գուրգէնի խումբի ոչնչացումը մեծ կորուստ մըն էր Տարօնի յեղափոխական կազմակերպութեան համար։ Գուրգէն թէ՛ ժողովրդական գործիչ մըն էր և թէ մարտական ուժ մը։ Անիկա իր մտաւոր պատրաստութեամբ կարեւոր օժանդակ մըն էր Սերոբի ազգապետութեան համար։ Հրայրը, Գեղամը, Մճօն, Կարնենի Մկրտիչը, Կայծակ Վաղարշակը, Յակոբ Կոտոյեան և Դաշտի փորձուած անհատները ճիգեր կը թափէին կազմակերպական մեքենան լարուած պահելու։

Սերոբի ստուար խումբը կը մնար Սասուն և ամբողջ ամառը (1899) խաղաղութեամբ կը պահէր Սասունը։ Թրքական և քրտական ոտնձգութիւնները պակաս էին։ Հարկ եղած պարագային հարուածող մարտական ուժ մը պատրաստ էր և զէնքի տակ։ Կառավարութիւնը լաւ գիտէր թէ առանց պատերազմական գործողութեան՝ Սերոբը չի կրնար զգետնել։

Սասունը ֆետայական ուժերով զօրացած՝ կրկին հանգամանքով պատկառանք կ՛ազդէր Քրտութեան։ Այս պայմաններուն մէջ կառավարութիւնը որդեգրեց դաւադրական գործելակերպ մը, որուն չանդրադարձան այն օրերու վարիչները։ Կառավարութիւնը տեսնելով այն կազմակերպական ցանցը, որ գոյութիւն ունէր Ախլաթէն մինչեւ Սասուն, բանակ և ոստիկանութիւն արշաւանքի չհանեց շրջաններուն դէմ, որպէսզի գիւղերը, յուսահատօրէն, ապստամբութեան չդիմէին։ Այլ միայն հետապնդեց ֆետայիներու ղեկավարները և անոնց դէմ

գաղտնօրէն շարժման մէջ դրաւ Ալայ պէյի յատուկ զօրամասը, առանց լուր տալու կառավարիչներուն, ոստիկանապետներուն և թուրք երեւելիներուն, կասկածելով որ անոնց բաց-բերանութեամբ ֆետայիները լուր կ'առնեն և ծուղակէն կը խուսափին։ Այդպիսի գործողութիւն մըն էր Ցրօնքի պաշարումը։

Կառավարութիւնը զանազան ամբաստանութիւններով Դաշտի և Մուշի գործիչները բանտը կը լեցնէր։ Ոմանք կաշառքով ազատ կ'արձակէր, կրկին բանտարկելու դիտաւորութեամբ։ Սակայն գլխաւոր մըտահոգութիւնը այժմ Սերոբի գոյութիւնն էր, որուն դէմ դաւեր սարքած էր և արդիւնքին կը սպասէր։ Մատնութեան և թունաւորման ստոր զէնքերը սրուած էին։

Տարօնի ժողովուրդը իր կորուստներով սգաւոր, բայց տանջանքին մէջ հաւատաւոր, խանդավառութեամբ նուիրուած մեաց ազատութեան գաղափարին։

Սասունի մէջ 1899-ի ամրան տեղի կ'ունենային քանի մը աննշան դէպքեր, որոնք յեղափոխական կուռ կազմակերպութիւնը կը սարսէին։ Սերոբի խումբին մէջ առնուած էին գոյութիւն ունեցող քանի մը խմբակներ, Անդրանիկը, Գէորգը իր խումբով, Ջրեց Համբարձումը, Սպղանաց Մակարը իր խումբով։ Այս մարտական ուժը կարգապահ բանակը պիտի ըլլար ազատագրական շարժման։ Սակայն այդ կարգապահութիւնը կը խախտէր կարգ մը դժգոհութիւններ արտայայտելով։ Ոմանք կը քննադատէին Սերոբը, որ իր ընտանիքը իր հետ կը պտըտցնէր։ Ոմանք ձգտում ունէին անուանի խմբապետ դառնալու։ Սերոբ իր շէն տունը քանդած և ամբողջական նուիրումով ֆետայական շարժման գլուխը անցած էր։ Սօսէն նոյնպիսի ֆետայի մըն էր, ինչպէս իր խումբի որեւէ զինուորը։ Եւ ինչո՞ւ չէ, առաւելութիւն մը մեր յեղափոխական շարժման, ուր նուիրումով կը մասնակցէր հայ կինն ալ, Սօսէի և Շաքէի տիպարները տալով Հայոց արիւնալի ազատամարտին։

Սերոբ այս քրթմնջիւններէն կ'ազդուէր և կարգապահութիւնը հաստատ պահելու համար, քանի մը զինուորներ զինաթափ կ'ընէր և կը սպասէր առիթի մը զանոնք Կովկաս զրկելու համար։ Այդ զինուորներուն մէջն էր Անդրանիկը, որ կրցած էր զինուորներու համակրանքը շահիլ, անոնց խնամք տանելով և անոնց զէնքերը նորոգելով։ Անդրանիկ երկու անգամով եղած էր Սասուն, կրցած էր ինքզինքը համեստ պահել և շահիլ համակրանքը Գէորգ Չաւուշին, որ իր խումբով ամենէն զօրաւոր ուժն էր մարտական ընդհանուր կազմին մէջ։

Այս բոլորը նեղ շրջանակի մը մէջ կը մնար և գործը կը քալէր առանց խանգարումի։ Բայց պատահական դէպք մը կու գար ամէն ինչ տակնուվրայ ընելու. Գէորգ Չաւուշի հօրեղբայրը, որ սիրահարուած էր Աղբիկցի կնոջ մը, Բսանաց գաւառէն կու գայ Աղբիկ, կինը կը փախցնէ և ճամբայ կ'իյնայ դէպի Բսանք։ Գիւղին մէջ հաւար կը բարձրացնեն և զանոնք հետապնդելով կը բռնեն ու կը բերեն Սերոբին քով դատ տեսնելու։

Սասնոյ առաջին ապստամբութենէն առաջ Սպղանքցինները կեղեքիկուզանէն աղջիկ փախցուցած էին և կռուի բռնուած էին այս երկու գիւղերը։ Իշխաններու ժողովը և Տամատեան հազիւ կրցած էին այս գիւղերը հաշտեցնել և անոնց զէնքը դարձնել Թշնամիին դէմ։ Այդ թուականներէն սկսած՝ աղջիկ փախցնելը արգիլուած էր, որպէսզի Սասնոյ գիւղերու համերաշխութիւնը չքայքայուի։ Գէորգ Զաւուչի հօրեղբօր արարքը մեծ վրդովմունք կ'առաջացնէր Աղբիկցիներուն մէջ, որոնք դատ ու դատաստան կը պահանջէին։

Սերոբ նախ կը թելադրէ որ իշխանները այդ դատը տեսնեն, ինչպէս կ'ընէին առաջ։ Բայց իշխանները կը հրաժարին և կ'ըսեն.— Հիմա դուն ես ազգապետը, դո՛ւն պէտք է վճռես։

Այս կացութեան առջեւ Սերոբ կը դիմէ Գէորգին և բացատրութիւն կը պահանջէ գիտնալու համար թէ այս հին ֆեհտային սեղանո՞ւկ է գործին։ Գէորգ չատ բաց սրտով կը յայտարարէ որ իրմէ ծածուկ կատարուած է այդ գործը, և կ'աւելցնէ.— Դուն ես երկրին մեծը, ինչպէս կ'ուզես, այնպէս դատէ՛ և վճռէ՛։

Սերոբ ընդհանրապէս կարուկ և վճռական մարդ էր, այս տեսակ գործերուն մէջ նուրբ վարմունքի անվարժ գինուորական մը։ Փոխանակ ինք դատելու և գործը տեղ մը կապելու, կ'ըսէ Գէորգին.

— Եթէ դատը իմ ձեռքս է, ես ալ քեզի կը յանձնեմ գործը, գնա՛ և դատէ՛...

Գէորգ կը ցնցուի, իր հպարտութեան մէջ կը վիրաւորուի և հրացանը առնելով կ'երթայ այն տունը, ուր բռնատարկուած էին իր հօրեղբայրը և կինը։ Առանց խօսքի դնդակով մը հօրեղբայրը գետին կը գլտորէ, դնդակ մըն ալ կնոջ ճակտին կու տայ և իր արարքէն յուզումնահար՝ հրացանը ուսը կը նետէ և կ'անցնի դէպի լեռները։ Քանի մը օր անօթի կը մնայ անտառներուն մէջ, և գազանի պէս կ'ոռնայ իր վիշտը, գիտնալով որ անարդար ոճիր մը գործած էր։ Այդ դէպքէն ետք Գէորգ այլեւս չվերադարձաւ Սերոբի խումբին մէջ։ Շաբաթ մը յետոյ երկու գինուոր կը գտնէ և կու գայ Հրայրի քով, որ գինք կը մխիթարէ և կը հանդարտեցնէ։

Սերոբի խումբը կը ակարանար։ Գէորգ իր հետեւորդներով հեռու չրջաններու մէջ մնաց։ Անդրանիկ քանի մը գինուորներով ուրիշ տեղ մըն էր։ Անդրանիկ յօդուտ ունէր. երբ ցաւը բռնէր՝ գինուորները չալկելով գայն կը տեղափոխէին։

Դժգոհանքի այս մթնոլորտին մէջ Սերոբի բացատրական հեղինակութիւնը կը նուազէր, թէեւ պատկառանքը միշտ կը մնար այս անվիճելի հերոսին հանդէպ։

Թուրք կառավարութիւնը մտանիչ առաւնցի մը գտած էր Գեղաչէն գիւղէն, Աւէն՝ որ Սասնոյ մէջ անցած-դարձածները կը տեղեկացնէր Թշնամիին։ Շեկոյի տան ցեղապետներէն Պշարէ Խալիլը, կառավարութեան թելադրանքով՝ կրցած էր Գեղաչէնի Աւէն իր ձեռքին մէջ առնել և դրամի ուժով գայն դաւադրութեան գործիք մը դարձնել։

կառավարութիւնը անչուշտ գիտէր թէ որո՛նք մնացած էին Սերոբին քով և թէ ի՛նչ արամադրութիւններ կային անոր չուրջ։

Նոյնիսկ Պիթլիսի կուսակալն ալ կու գայ Մուշ և երկար ու բարակ կ'ուսումնասիրէ թէ ի՞նչ միջոցներով կարելի է Սերոբը հարուածել։ Թունաւորումը ամենէն զօրաւոր միջոցը կը նկատուի։ Բայց այնպիսի կերպեր կը մտածեն անոր գործադրութեան և Սերոբի ոչընչացման համար որ Սասունը գործողութեան չենթարկուի և իրենք նոր ապստամբութեան մը առիթ չգտնուին։ Այս ցանցը լուրիէլէն հաք կուսակալը կը վերադառնայ Պիթլիս, իր չրջապատին ոչինչ յայտնելով։

ՍԵՐՈԲԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պշարէ Խալիլը յաճախ կու գայ Մուշ և կը վերադառնայ Սասուն։ Թայնը Մուշէն կը փոխադրէ և ձախախտին խառնելով կը յանձնէ մտանիչ Աւէին որ տանի Սերոբին։ Սերոբ իր չրջապատով և գործակցող իշխաններով ոչ մէկ կասկած կրնային ունենալ արեւէ Սասունցիի վրայ։ Այդ միամտութեամբ ձախախտը կը գնեն և կը ծախեն։ Շատ ազդեցիկ թայն մը եղած պիտի ըլլար, որուն անասկը երբեք յայտնի չեղաւ։ Սերոբ կը հիւանդանայ, մազերը կը թափին, քալած ժամանակ ուշաթափ կ'իյնայ, զարմանքի մատնելով իր չրջապատը։ Մէկ-երկու հոգի նաև նոյն վիճակը ունէին. անոնք ձախաղներն էին։

Դարան ապատող Աւէն լուր կու տայ Պշարէ Խալիլին, որ անմիջապէս կը հաղորդէ Պիթլիս Ալայ պէյին, առանց որևէ չչուկ տարածելու Մուշի մէջ։

Ալայ պէյ իր յատուկ զօրամասը Պիթլիսէն ճամբայ կը հանէ դէպի Բռնաչէն՝ լուր տարածելով որ ըմբոստ Քիւրտերը ճնշելու կ'երթայ։ Ու լեռներու վրայէն կ'անցընէ իր 500 գինուորները. յաջորդ օրը գիշերով ճամբայ կը կարճէ և կը հասնի Կելիկուզան ու կը չրջապատէ գիւղը։ Հայ գիւղերը զօրքի անցքէն անտեղեակ՝ այն տան զօրքի գոյութեան տեղեակ կ'ըլլան, երբ արդէն Սերոբի գլուխը կտրուած էր։

Թրքական զօրքը գիւղը չրջապատելէն հաք ուղղակի կը քալէ այն տան վրայ, ուր Սերոբ պատկած էր կիսամեռ։ Գնդապետներու տարափին տակ Սերոբը տաքի կը հանուի և թևերը ինկած դէպի լեռը (Անտառք) կ'ուղուն բարձրանալ։ Գիւղը այդ համազարկերէն կ'արթննայ չըշմած։ Սերոբի ընկերներէն միայն չորսը թունաւորուած չէին։ Անոնք կը կռուին յուսալով որ պիտի կրնան ժամանակ չահիլ որ Սերոբը բարձունքները հասնի։ Սակայն արդէն անոր երկու եղբայրները, — Մհօն և Զաքարը սպաննուած են։ Քիչ վերջը կը սպաննուի ազան՝ Յակոբը. ինք ծանրապէս կը վիրաւորուի և այլևս չի կրնար հրացանը բռնել։ Սօսէն զէնքն առնելով կը չարունակէ կռուիլ թշնամիին դէմ։ Կելիկուզան գիւղէն միայն Տէր Քալը գիրք կը գրաւէ և կը կռուի խուժող զօրքին դէմ և քանի մը հոգի մահացնելէն հաք կը սպաննուի իրենց տան պատին տակը։

Այս գործողութիւնները հազիւ կէս ժամ կը տեւեն։ Գնդապետներու

տարափին տակ Աղբիւր Սերոբի ազնուական գլուխը կ'իյնայ կուրծքին վրայ։ Նեմրութի առիւծը կը լռէ։

Զօրքերը Պշարէ Խալիլի հետ կը հասնին նահատակին քով, երբ այլեւս ոեւէ դիմադրող չի մնար։ Պշարէ Խալիլ կը կարէ Սերոբի գլուխը, գերի կը վերցնեն Սօսէն և բլուրէն վար կ'իջնեն։ Ալայ պէյ անմիջապէս նահանջի փողը կը հնչեցնէ և առանց ժամանակ կորսնցնե-

ՍՕՍԷ ՄԱՅՐԻԿ

լու կը բռնեն Մուշի ճանապարհը, իրենց հետ տանելով Դաշնակցութեան ամենէն արի զաւակին գեղեցիկ գլուխը և քաջասիրտ Սօսէն, վիրաւորուած քանի մը տեղով, սգաւոր, բայց հպարտ այն գլուխով, զոր ամբողջ բանակ մը շալկած կը տանէր թուրք բռնակալութեան յաղթանակը աւետելու համար խուժանին։

Սասնոյ շրջանը շշմած կը մնար այս արագ գործողութենէն. երբ կատարուածին կ'անդրադառնար, Սերոբի գլուխը արդէն Մուշ կը հասնէր և զօրքն ալ ամբողջութեամբ կը հեռանար Սասունէն։

Մուշ քաղաքի Թուրքերը նոր կ'իմանային կատարուածը։ Կա-

ռավարութիւնը հարիւր ձիաւորներ կը ղրկէր ընդառաջ պարտուած հերոսական գլուխին, զոր ցիցի մը անցուցած՝ կը պտըտցնէին թաղերը, համոզում գոյացնելու թէ անպարտելին գլխատուած է։

Նոյն հանդիսաւորութեամբ Սերոբի գլուխը կ'անցընէին Մշոյ Դաշտէն դէպի Պիթլիս քաղաքը, ուր ամբոխը խռնուած էր տեսնելու այն ֆետային, որմէ կը սարսափէին տարիներով։

Պիթլիսի մէջ տեղի ունեցած արարողութեան ներկայ եղած է Պիթլիսի Հայոց Առաջնորդը, որ հետագային իր յուշերուն մէջ նկարագրած է այդ սրտայոյզ պահերը։

Հոս խօսքը կու տանք Եղիշէ եպս. Չիլինկիրեանին.

«Հերոս Սերոբին գլուխը ձիաւոր սպայ մը ձողի մը վրայ բարձրացուցած՝ թափօրին առջեւէն կ'ընթանար յուշիկ. այս տխուր թափօրը եկաւ և լեցուեցաւ կառավարութեան ընդարձակ հրապարակը. նոյն միջոցին պատրաստ գտնուող զինուորական նուագածուաց խումբը բոլորակ մը ձեւացուց ու Սերոբին գլուխը բարձր բռնած ձիաւոր սպան շրջանակին մէջ առաւ և սկսաւ տխուր եղանակներ նուագել։ Կուսակալը, ժողովականք և ամէնքս ալ պատուհաններէն կը դիտէինք տխուր հանդէսը, որ կէս ժամ տեւեց և վերջացաւ։ Ժամը 11-ին կուսակալին հրաժեշտ տալով մեկնեցայ։ Ճամբուն երկու կողմը շարուած զօրաց մէջտեղէն, որ մինչեւ Կարմրակնայ առաջնորդարանիստ եկեղեցին կ'երկարէր, իսկ զօրաց կարգերէն դուրս հազարաւոր Թուրքեր և Քիւրտեր հետաքրքիր կեցած էին։

«Եկեղեցւոյ արտաքին դուռը գոց էր և առջեւը կը սպասէին տասնեակներով գոմիսէր, բոլիս և ոստիկաններ. ասոնք բացին դուռը, ներս մտայ և գաւիթին մէջ տեսայ աւագերէցին ձեռքը պզտիկ կողով մը, ուր նահատակին գլուխը զետեղուած էր։ Ժամը 12-ին մօտ էր, քանի մը Թուրքեր կանգնած էին Ս. եկեղեցւոյ դրան առջեւ, և Սերոբ Աղբիւրի գլուխը կը փափաքէին տեսնել։ Ներս առի հետաքրքիր Թուրքերը, որ դիտեցին հերոսին պատուական գլուխն ու մեկնեցան։ Իրիկուան ժամը 1-ին աւագերէց քահանան տուն ղրկեցի, արտաքին դրան վրայ հսկող կառավարական և զինուորական պաշտօնեաները արձակեցի և փակել տուի դուռը։ Գիշերուան ժամը 3-ին բրիչ մը և հանգուցելոյն գլուխը առնելով՝ գացի Ս. եկեղեցւոյ արեւելեան գաւիթը, ուր կը հանգչէին արդէն 10-12 հերոս նահատակները, զորս յընթացս տարիներուն թաղած էի քահանայից հետ, և անոնց հանգստարանէն երկու մեթր հեռու թթենիի մը տակ բրիչով փոս մը փորեցի։ Ս. Երուսաղէմէն հետս տարած ունէի նուիրական առարկաներ, անոնցմէ մէկ նշխար բերանին վրայ զետեղեցի, ճակտին վրայ դրի ոսկրեայ կարմիր խաչ մը, որուն ապակեայ սպնեակէն կը տեսնուէր Յիսուսի Յարութեան պատկերը, լուսոյ բարակ մոմ մըն ալ ակնակապիչներուն վրայ հաստատեցի և մթութեան մէջ թաղեցի նահատակին գլուխը միայնակ և անտես ի մարդկանէ։ Թաղումէն առաջ և յետոյ Մաշտոցէն որքան աղօթք որ գոց գիտէի, կարդացի։

«Պարզ և չինչ երկինք մը կար, և գիշերը անլուսին էր, չոզ-չոզուն բիբաւոր աստղերը կը պլպլային երկնակամարին վրայ ու անքթիթ վկաներ էին թագուհին սարսռազդեցիկ արարողութեան և սխուր տեսարանին, որուն նմանը հազուագէպ է մարդկային ողբերգական կեանքին մէջ։ Նոյն գիշերը անուշագ և անքուն անցուցի։ Ամիսներ յետոյ զօրաց հրամանատար Ալի փաշան հարիւրապետի մը միջոցաւ ինձ յանձնեց նահատակ Սերոբի կինը Սօսէ անունով. սա քանի մը տիզերէ գնդակով և դաշոյնով վիրաւորուած ըլլալով՝ հրամանատարը պատուաւոր տուն մը դրած և կառավարութեան ծախքով դարմանել տուած էր զայն։ Հրամանատարը միշտ կը կրկնէր ինձ. «Այդ կինը դիւցազն է, ի՛նչ օգնութիւն որ ընէք տասը՝ արժանի է»։ Սօսէն օր մը հանգուցեալոյն հողակոյտին վրայ տարի, արտասուք յաչս համբուրեց գերեզմանն ծնկաչոք և լռութեամբ ազօթեց ընդերկար։»

Այսպէս կը վերջանար քաջերու քաջին կեանքը սուգի մատնելով Ծարօնի աչխարհը։ Ժողովրդական երգերը, Սերոբի և Գաբրիէլի շուրջ հիւսուած, կ'երգուէին տունէ տուն, սուգը մխիթարանքի վերածելով և անմահութիւնը հերոսական մահուան մէջ գտնելով։

Զ.

ԱՂԲԻՒՐ ՍԵՐՈԲԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ

Սերոբի և Գուրգէնի նահատակութիւնը ծանր հարուած մըն էր Տարօնի բոլոր գաւառներուն և Ֆետայական Յեղափոխութեան։ Ժողովուրդը իր խանդավառ նուիրումի ընթացքին գլուխէն կը հարուածուէր և կը մնար առանց Ազգապետի։

Մուշի և Դաշտի յեղափոխական կազմակերպութիւնները ամուր էին։ Ղեկավար տարրերը փորձառու հին գործիչներն էին, — Հրայր, Կարնենի Մկրտիչ, Կայծակ Վաղարշակ, Պոլէեան Մկրտիչ, Կոտոյեան Յակոբ, Դիրգեվանքի Վարդան, Ղուկաս վարժապետ, Վարդան վարդապետ, Գեղամ Տէր Կարապետեան և բազմաթիւ այլ երիտասարդ գործիչներ, որոնք յուսալքման այդ օրերուն կրցան թէ՛ ազգային և թէ յեղափոխական կազմակերպութիւնները կանգուն պահել։ Սակայն ֆետայիները կը զրկուէին մեծ խմբապետէ մը և կը մնային առանց ղեկավարի։ Յաւակնութիւն ունեցողները իրար չէին գերազանցեր։ Այդ գերազանցութիւնը կրնար շահիլ մէկը, որ ծանր դէպքերու մէջ փորձով ցոյց պիտի տար իր արժանիքները։

Գործօն ֆետայիներուն մէջ ամենէն արժանաւորը Գէորգ Զաւուշն էր, որ իր ետեւը ունէր տասը տարուան փառաւոր անցեալ մը և որ սակայն միշտ մերժեց ստանձնել այդ պատասխանատու ղեկավարութիւնը։ Գէորգը պատերազմիկ էր և կը փայլէր երբ վտանգաւոր կռիւի մը մէջ նետուէր։ Գիտէր վարել խումբերը մարտական գործողութիւններուն մէջ, բայց ատկէ դուրս ուրիշ խնդիրներով չէր զբաղեր։ Անդրանիկը փորձուած չէր։ Չորս-հինգ տարիներէ ի վեր զէնքի տակ էր։ Երկու անգամ Կովկասէն մտած էր երկիր, փոքր դէպքերէ անցած էր, բայց իսկական կռուողի անուն չունէր։ Ջրեց Համբարձումը հռետոր էր և ժողովուրդը կրնար խանդավառել, բայց մարտական հաստատ և ամուր ուժ մը չէր։ Սպղանաց Մակարը հին ֆետայի էր, լաւ կռուիլ գիտէր և Տալուորիկի իշխաններէն էր, բայց ֆետայական խումբերու ընդհանուր վարիչը ըլլալու յատկութիւնը չունէր։ Այս կացութեան մէջ բոլորի հայեացքը կը դառնար դէպի Հրայրը (Արմենակ), որ սակայն փախստական ֆետայի մը դառնալու մտայնութիւնը չունէր, ընդհակառակը դէմ էր շարժական խումբերուն և կողմնակից՝ ժողովրդական լայն

կազմակերպութեան մը, ուր զանգուածները կուռ չարքերով ընդհանուր դիմադրութեան ընդունակ և պատրաստ պիտի գտնուէին։

Գործունէութեան ծրագրին շուրջ տարբերութիւնը չատ չհշտուած էր։ Ֆետայական խիզախ չարժումները փաստած էին անոր օգտակարութիւնը և մանաւանդ ազդեցութիւնը։ Այդ համբաւով՝ կորովի երիտասարդները կազմակերպուած էին և կ'երազէին Ֆետայի դառնալ։ Թշնամին չհշտակի հարուածներ ստացած էր Ֆետայիներէն։ Այս պատճառաւ չարժական խումբերուն մէջ գտնուող զինուորները Ֆետայական յեղափոխութեան կռնակից էին։ Կազմակերպական մարմիններու միջամտութիւնը և անոնց գլխաւոր վարիչները ժողովրդական կուռ կազմակերպութեան տեսակէտը կը պաշտպանէին և կ'ուզէին որ չարժական խումբերը ցրուին կամ անցնին Կովկաս, որպէսզի անոնց ներկայութիւնը չխանգարէ գաղտնի լայն կազմակերպութեան աշխատանքները։

Կառավարութեան ճնշումները չափն ու սահմանը կ'անցնէին։ Սեբոբի և Գուրգէնի գլխաւորումէն ետք, թուրք ատիկանութիւնը և զինուորները հետապնդեցին մեացորդ անուանի խմբապետները և ուզեցին արմատախիլ ընել Ֆետայութիւնը։

Յեղափոխական կազմակերպութիւնը անվճռական ամիսներ ապրեցաւ։ Ժողովուրդը յուսալքուած՝ իր կուռ միութիւնը կորանցնելու վրայ էր։ Մանաւանդ որ ժողովուրդը ինկած էր ռուս հիւպատոսի պզդեցութեան տակ և միտք ունէր զանգուածօրէն orթodոxuթիւնը ընդունիլ, յուսալով որ Ռուսաստանը այդ պարագային պաշտպան պիտի կանգնի կեղեքուող հայ ժողովուրդին։

Հայոց առաջնորդարաններու բողոքներն ու ազազակները այլևս անլսելի կը մնային Պոլսոյ Պատրիարքարանէն։ Ժողովուրդը պաշտպանի պէտք ունէր։ Սերոբի համբաւը և ատրճաքը վերցուած էին։ Թուրքերն ու Քիւրտերը արիւնկոտ եղած՝ հայ ժողովուրդը կողոպտելու, ճղմելու և հալեցնելու ելած էին։ Այս ահռելի հալածանքները կը մղէին չատ մը երիտասարդներ որ լեռները բարձրանան և ինքնապաշտպանի դառնան։

Հրայրը այս պայմաններուն նկատի առնելով կազմակերպութեան գլխավորներն ու մարմիններու ներկայացուցիչները ժողովի կը հրաւիրէր, գործունէութեան ուղի մը որոշելու համար։ Ժողովի մեծամասնութիւնը Հրայրի տեսակէտները կ'ընդունէր. որով Ֆետայական խումբերը կը մնային բոլորովին ինքնագլուխ։

Ժողովին մէջ Հրայրի ուղղութիւնը որդեգրուելէն ետք Ֆետայիներու մէկ մասը կ'իջնէր Դաշտ և կ'ենթարկուէր մարմիններու կարգադրութեանց։ Մեծ մասը կը մնար Սասուն՝ Անդրանիկի, Մակարի և Համբարձումի հետ։ Գէորգը իր կապը կը պահէր Հրայրին հետ, որուն գործակցած էր 1889-էն ի վեր, բայց Գէորգը կը մնար Ֆետայական գործելակերպին կռնակից, պայմանաւ որ պատասխանատու գլխավոր մը ճարուէր։

1900 թուականին երբ Տարօնի Դաշնակցական կազմակերպութիւ-

նը գործելակերպի տարակարծութիւններ ունէր, կուռ ու զօրաւոր կազմակերպութիւն մըն էր, ընդարձակ ցանցերով։ Մուշ քաղաքը մասնաւորապէս ուշագրաւ և եռանդուն տարրերէ կազմուած էր։ Պատասխանատու դէմքերու կողքին հասած էին նոր երիտասարդներ, որոնք պինական գործերը կը վարէին մեծ յաջողութեամբ և պատրաստուած մարտիկներ էին, որոնք նահատակուած ֆետայիներու տեղը կրնային բռնել։

Մշոյ Կ. Կոմիտէի անդամներն էին այդ թուականին Հաճի Յակոբ Կոստեան, Մկրտիչ Պոլէեան, Վահան Պորոյեան, Միսակ Բդէեան(*) և Գեղամ Տէր Կարապետեան։ Մշոյ բոլոր թաղերը կազմակերպուած էին և մարտական խումբերուն մէջ ունէին հարիւր ութսունները, ինչպէս Սմբատ (որ հետագային նշանաւոր խմբապետ մը պիտի դառնար), Լեւոն Ալանեան, Յակոբ Սեմերճեան, Արօ Մուխսի Յարհատեան և չատ ուրիշներ, որոնք գործիչներ և ֆետայիներ դարձան։

Մշոյ մարմինը կը զբաղէր զէնքերու փոխադրութեան գործով և արտաքսմանի մարմիններուն հետ յարաբերութիւն կը պահէր։

Մշոյ Դաշտին մէջ մարմին մը գոյութիւն ունէր, որ կը զբաղէր Դաշտի գիւղերու կազմակերպութեամբ և Սասուն հաւաքուած ֆետայիներու պարենաւորման գործով։ Այդ մարմինին անդամներն էին Դիրգեվանքցի Վարդան, Մխիթար Շեխիկեան, Մխաւոյ Յարութ, Սուլուխցի Սերոբ (Առիւծ Սերոբ), Ալիճանցի Պետիկ և Աբրանցի Աւօն։

Սասունի, Մուշի և Դաշտի այս կազմակերպութիւններու վարիչները պատասխանատու Մարմին կը նկատէին վարդան վարդապետը, Հրայրը, կայծակ Վաղարշակը և Կարնենի Մկրտիչը, որոնք միշտ ղեկավար և խորհրդաւոր դէմքեր էին։

Այս զօրաւոր կազմակերպութիւնները Սերոբի և Գաւրգէնի կո-

(*) Միսակ Բդէեան, որ 1900-ին Մշոյ Կ. Կոմիտէի անդամ էր, յաճախ բանտարկուած էր եւ հետապնդուած կառավարութեան կողմէ։ Մ. Բդէեան մարմնի միւս անդամներուն պէս եղած էր Մշոյ կեդրոնական վարժարանը եւ այդ ոգիով տոգորուած էր։ Նկատուած էր վստահելի ընկեր եւ գանձապահութիւնը յանձնուած էր անոր։ Տարիներ հաւատարմութեամբ գործելէն ետք, դժբախտաբար ծանր սայթաքում մը ունեցաւ եւ 1904—1905-ի շրջանին իւրացուց կուսակցութեան եկած հազար ինչուն ոսկիի գումարը, որ միայն այդ մէկ անգամը այդքան առատութեամբ դրկուած էր, նկատի առնելով Սասունի ապստամբական դէպքերը։ Կորսուած (իբր թէ) այդ գումարը, Սահմանադրութեան առաջին օրերուն յայտնի եղաւ որ գանձապահ Մ. Բդէեանը իւրացուցած էր։ Խոստովանեցաւ իր արարքը, կուսակցութիւնը անոր տունը վաճառքի հանեց եւ 250 ինչուն ոսկի գանձեց, մէկ մասն ալ դրամով առաւ, սակայն 500 ոսկին կորսուեցաւ։ Յայտնի եղաւ որ արտասահմանէն ուրիշներուն յանձնելու համար անոր հասցէին հազարաւոր տոլարներ եկած էին, զոր իւրացուցած էր։ Այդ գումարներով Բդէեան խասգիւղի եւ այլ գիւղերու մէջ վաշխառութեամբ կը զբաղէր եւ Հայերու հոդերը կ'իւրացնէր։ Տարօնի շրջաններուն մէջ նիւթական այսպիսի վնասում երբեք արձանագրուած չէ, որովհետեւ Տարօնցին իր նիւթական բոլոր միջոցները արդէն ի սպաս դրած էր հայ ազատագրական գործին։ Սմբատ իր յուշերուն մէջ կը գրէր.— «**Հասասատուեցաւ (Շրջ. Ժողովի մէջ) Միսակ Բդէեանի գեղծարարութիւնը, որ իր տրամադրութեան տակ գտնուած յեղափոխական գործերու գումարները յատկացուցած էր անձնական գործերուն («Զօր. Սմբատի Յուշերը», էջ 325)։**

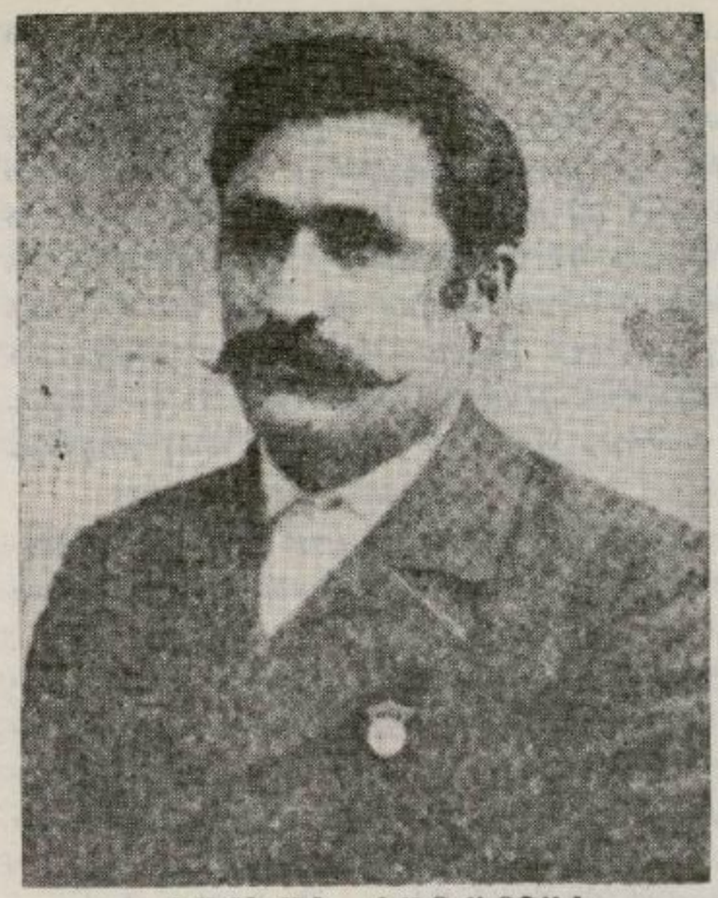

ԿԱՅԾԱԿ ՎԱՂԱՐՇԱԿ

բուստով կրնային սարսիլ և տատանումներ ունենալ, բայց երբեք քայքայուիլ։

Գէորգ Չաւուշի խումբի պասյտը Դաշտին մէջ, Հրայրի և գաղտնի մարմիններու օրթոտոքսութեան դէմ բացած պայքարը քանի մը շաբաթէն վտանգը կը չեզոքացնէին ու ծաղրանքի առարկայ կը դարձնէին։

Հրայրի քաղաքականութիւնը հիմնուած էր մարմիններու և անոնց ներկայացուցիչներու մեծամասնութեան որոշման վրայ։ Ֆետայիները Հրայրէն կը պահանջէին որ փախստական դառնայ և անցնի ֆետայիներու գլուխը։ Հրայր յամառօրէն կը մերժէր և այդպիսի գործունէութիւն մը վնասակար կը գտնէր։ Անշուշտ Հրայրը այն միտքէն չէր թէ բոլոր ֆետայիները պէտք է ցրուել, այլ նուազեցնել անոնց թիւը և թոյլ չտալ որ խումբերը շրջագային զանազան շրջաններ՝ դէպքերու տեղի տալով։

Միայն Սասունի մէջ 50-է աւելի ֆետայիներ հաւաքուած էին, առանց հաշուելու սասունցի մարտիկները։ Հալածանքը Տարօնի մէջ ֆետայի կը ստեղծէր։ Մարդիկ կառչած իրենց զէնքին, պատրաստ էին մահը դիմագրաւել, բայց չվերադառնալ ստրկութեան գիրկը։ Իսկական այս պատճառէն զատ կար նաեւ ազգային ազատութեան զոհուելու հրպարտանքը, որ այդ օրերուն փառաց պսակին հասնելու գինովութիւն մըն էր։

Բոլորն ալ հարկադրանքին տակն էին կնճիռը լուծելու։ Կրկին կը դիմեն Հրայրին և կը խնդրեն պատասխանատուութիւնը ստանձնել ֆետայիներուն։ Այս տարակարծութեան վրայ երկար կանգ չենք առներ, որովհետեւ պատմական դէպքերուն վրայ ազդեցութիւն մը չթողուց և մէկ տարիէն գտաւ իր բնական ճանապարհը, որ գոհացում կու տար ե՛ւ Հրայրին ե՛ւ Անդրանիկին։

Հրայր կը ստիպուի Սասուն բարձրանալ այն պայմանով որ բոլոր ֆետայիները ենթարկուին իր հրամաններուն։ Շենիկի մէջ ժողով կը գումարուի. Հրայր մանրամասն կը խօսի կացութեան մասին, կը պնդէ աւելի լայն կազմակերպութեան և կանոնաւոր զինման անհրաժեշտութեան մասին և կը պահանջէ Անդրանիկէն և հոն հաւաքուած ֆետայիներէն որ զէնքերը վար դնեն և սպասեն յարմար առիթի Կով-

կաս անցնելու և զինատար խումբեր առաջնորդելու դէպի Տարօն։ Մեծ դժգոհութեամբ Անդրանիկ և իր զինուորները զինաթափ կ'ըլլան։ Զէնքերը կը փոխադրուին Մշոյ Դաշտ.— Խըզլաղաճ։ Անդրանիկ, Մակար, Համբարձում և Ուրուզաց Արթին կը խորհրդակցին և կ'ենթարկուին եղած կարգադրութեան, բայց դժգոհ կը մնան։ Սակայն այս լարուած դրութիւնը երկար չի տեւեր. Մուշի Կ. Կոմիտէի և Դաշտի մարմնի միջամտութեամբ աւելի պատասխանատու ժողով մը կը գումարուի Դիրգեվանք, Վարդանի մօտ, որ ամենէն խոհեմ և բոլորէն յարգուած յեղափոխական մըն էր։ Անոր միջամտութեամբ հաշտութիւն կը գոյանայ և կ'որոշեն թէ' մարտական ուժերը պահել և թէ զարկ տալ ընդարձակ կազմակերպութեան։

Հրայր խումբ մը առնելով կ'ելլէ Դաշտ, Ախլաթի շրջանը անցնելու, նկատելով որ Սալնոյ-Զորի կազմակերպութիւնը կրնայ քայքայուիլ Սերոբի կորուստէն յետոյ։

Սասուն ապաստանած մարտիկները, ժամանակաւոր խմբապետ կ'որոշեն Անդրանիկը մինչեւ պատասխանատու մարմիններու վերջնական կարգադրութիւնը։ Դէպքերու ընթացքին յայտնի եղաւ որ Անդրանիկ իսկապէս հանճարեղ ֆետայի մըն է, որ արժանի պիտի դառնար հայ ժողովուրդի հիացմունքին, ճիշդ Սերոբին պէս։

Եւ արդէն Անդրանիկ Սերոբի ճամբով ֆետայական յեղափոխութիւնը շարունակեց, վստահ թէ հայ ժողովուրդը իր յուսալքման պահերուն, շանթահարիչ հարուածներով միայն կրնայ ոգեւորուիլ։

Այս ընդհանուր պատկերացումէն ետք, նոյն ժամանակաշրջանի պատահարները համառօտագրենք, որպէսզի լրիւ գաղափար մը կարենանք կազմել 1899—1901 թուականներուն Տարօնի մէջ տեղի ունեցած քաղաքական անցքերու մասին։

ԿՌԻԻՆԵՐԸ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻՆ ՏԱՐՕՆԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Սերոբ Աղբիւրի գլխատումը աժան յաղթանակ մը եղած էր թուրք բանակին համար։ Թոյնն ու դաւադրութիւնը Նեմրութի պողպատէ բազուկը խորտակած էին։ Բաբչէնի ժայռերուն առջեւ դիաթաւալ եկող սպաներն ու զինուորները գայլ դարձած էին Կելիեկուզանի մէջ՝ կիսամեռ Սերոբին դիմաց։ Փորձուած այս յատուկ գործելակերպը շարունակեցին Պիթլիսի և Մուշի կառավարիչները, որոնք ֆետայիները բնաջնջելու պարտականութիւնը ստանձնած էին Սուլթանին առջեւ։

Ֆետայիներու գլխաւորները և անոնց խումբերը պիտի ոչնչացնէին, սակայն պիտի զգուշանային Սասունը մղելու ապստամբութեան, կամ Ախլաթի և Մշոյ Դաշտի ժողովուրդը մղելու հաւաքական ցոյցի։

Այս մտադրութեան գործադրութիւնը Սասունի վերաբերմամբ հետապնդողը հանդիսացաւ Պալակցի քիւրտ ցեղապետ Պշարէ Խալիլ, որ Սերոբի գլխատումէն ետք, անհանգիստ էր իր շրջանին մէջ և կը զգար

վտանգը իր անձին դէմ։

Սասունի ընդհանուր ուժին դէմ ինք և իրեն օգնութեան եկող թրքական զինուորները անզօր էին։ Պալակցի ցեղախումբին ամենէն մօտիկը Սպղանք գիւղն էր, որ անցեալին մէջ միշտ կրցած էր դիմադրել յարձակումներուն և իշխան Մակարի ղեկավարութեամբ գիւղն ամբողջ ֆետայական բոյն մը եղած էր։ Ամենէն վտանգաւոր պահերուն Սպղանքը անառիկ ապաստանարանը եղած էր հալածուած ֆետայիներուն։ Սպղանքը քանդել և Մակարը իր խումբով ոչնչացնելը պիտի նշանակէին Պշարէ Խալիլը և իր ցեղախումբը ապահովել ֆետայիներու վրէժխնդրութեան դէմ։

ՍՊՂԱՆՔԻ ԿՌԻՒԸ.— 1899-ի Նոյեմբեր ամսոյ վերջերը, Սերոբի գլխատումէն ետք, թրքական զօրամաս մը լեռնային ճանապարհներով կ'ուղղուի դէպի Պալակցիներու շրջանը։ Պշարէ Խալիլ կը հաւաքէ իր ցեղի 200 լաւագոյն կռուողները և անոնց զէնքը կը դարձնէ Սպղանքի դէմ։ Սպղանքը յանկարծակիի չի գար. Մակարի ղեկավարութեամբ կռուի կը բռնուի դէպի Տալուորիկ խուժող բանակին դէմ։ Սպղանքը այս անգամ մինակն է։ Սասունը այս մասնակի դէպքի պատճառաւ ընդհանուր ապստամբութեան մը պատրաստ չէ։ Ամէն մէկ գիւղ իր ինքնապաշտպանութիւնը պիտի ստանձնէ։

Սպղանքը իր գոյութեան կռիւը տարաւ մինակը. Մակարի լաւագոյն զինուորներէն Պօղոսն ու Զաքարը կը սպաննուին տաք կռուի ընթացքին, բայց Քիւրտերը չեն յաջողիր Սասնոյ գետն անցնիլ և մտնել Սպղանք։ Պշարէ Խալիլի մարդոցմէ արդէն տասը հոգի սպաննուած էին։ Թրքական զօրամասն ալ կը փորձէ գետն անցնիլ, բայց կորուստներով ետ կը մղուի։ Առաջին օրուան յարձակողականը ձախողած էր, երկարատեւ կռիւ մը կրնար Սասնոյ գիւղերէն ոմանք ոտքի հանել. Թուրք զօրքը ետ քաշուեցաւ անորոշ ուղղութեամբ։ Պշարէ Խալիլի զինեալները, սպաննուածներու դիակները շալկած՝ ետ դարձան Պողկան։ Սպղանքը յաղթական մնաց։

ԳԷՈՐԳԻ ԿՌԻՒԸ.— Գէորգը Մուշի կառավարութեան աչքին փուշն էր։ Տասը տարիներէ ի վեր զայն կը հետապնդէր, բայց լեռներու Ասլանը ծուղակը չէր իյնար։ Լրտեսները լուր հասցուցած էին Մուշ որ Գէորգ Զաւուշ կը գտնուի Ս. Յովհաննու վանքին անտառը։ Ոստիկաններու անջատ խումբեր, զօրամասեր և հագուստներ փոխած ոստիկանները այդ շրջանները լեցուած էին՝ տուրք հաւաքելու պատրուակով, Գէորգը գտնելու համար։ Ու օր մը գտան Ս. Յովհաննու վանքի հեռաւոր գոմին մէջ և շրջապատեցին փոքրիկ խումբը։ Սակայն Գէորգ և Ուրուղցի Արթին կռիւը կ'ընդունին և նոյնիսկ յարձակման կ'անցնին, դիրքերը կը փոխեն, քանի մը դիակներ գետին փռելէն ետք, մշուշի մէջ կը մտնեն և կ'անցնին Սասուն, ճիշդ այն ատեն երբ Սպղանքը կռիւ կը մղէր։ Ոստիկաններն ու զինուորները յոգնած, վիրաւոր գլխիկոր ետ կը դառնան Մուշ, ու իրենց զրոյցներով Գէորգի

հմայքը կ'աւելցնեն։

Թրքական կառավարութիւնը բորենիի պէս, գաղտագողի շրտեսներով և մատնիչներով սկսաւ գործել Սերոբի գլխատման օրերուն և քանի մը յաջողութիւններ արձանագրեց։ Ինչ որ մենք տեսանք Սասունի և Մշոյ շրջանին մէջ, նոյն արիւնոտ արշաւները կը կատարուէին Պիթլիսի և Ախլաթի շրջաններուն մէջ՝ Աղբիւր Սերոբի քաջակորով ֆետայիները գլխատելու։

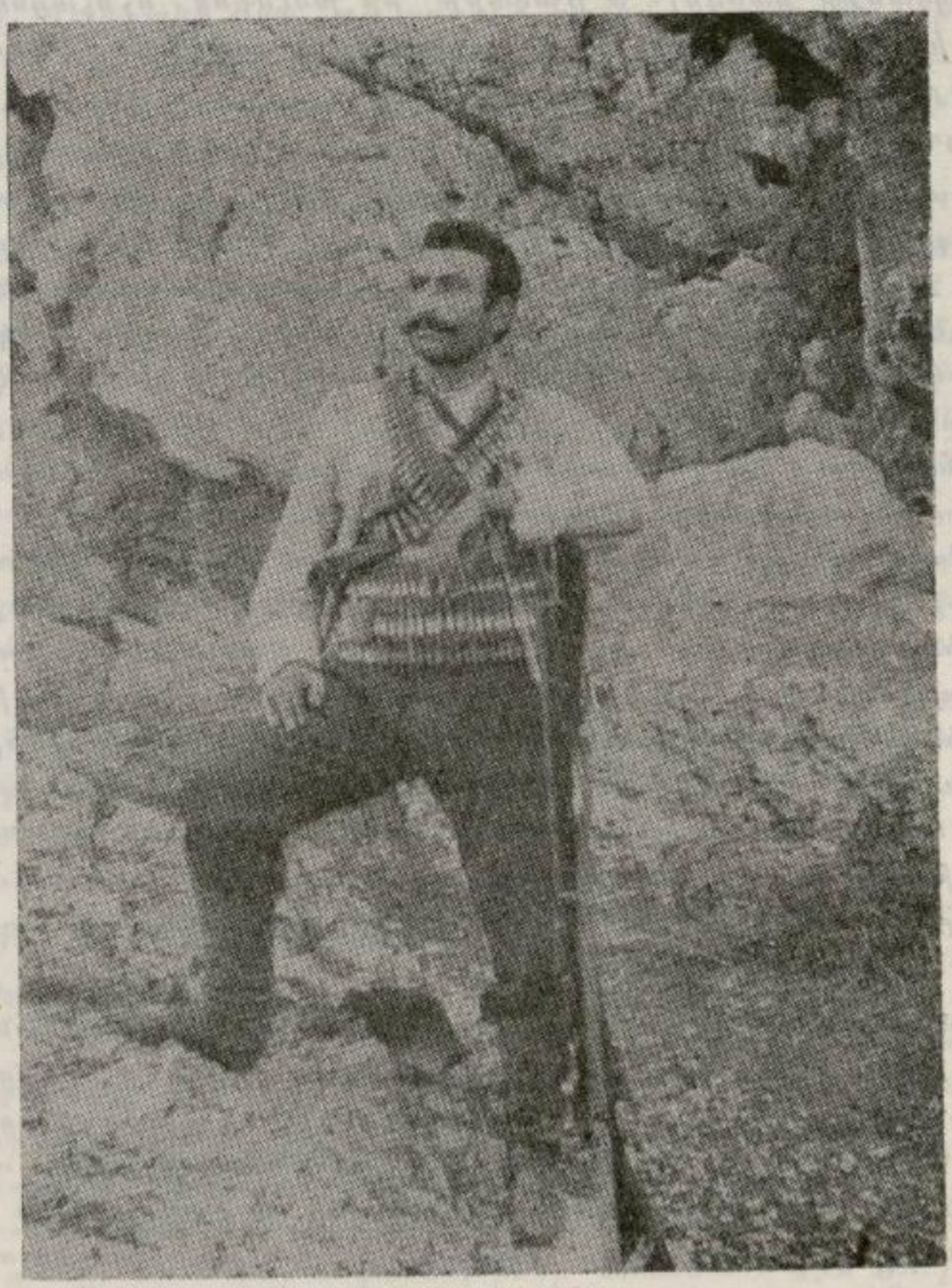

ԳԷՈՐԳ ՁԱՒՈՒՇ

ԴԱՏՈՒԱՆԻ ԿՌԻՒԸ.— Սերոբի ֆետայիներէն առաջին տեղը գրաւողը Մոտկանցի Սիմոնն էր, որ յաճախ Սերոբի տեղը բռնած էր։ Սիմոնը Պիթլիսի ոստիկանապետ Հիլմին սպաննողն էր։ 1899-ին իր խումբով կը մտնէ Դատուան. անոր հետն էին Խնձորեկցի Նատօն, Աշոտը և Բարսեղը։ Ալայ պէյի որսկան շուները ամէն կողմ կը վխտային և լուր կու տային անոր՝ ֆետայիներու շարժումներու մասին։

Ալայ պէյ և իր զօրամասը կը հասնին Դատուան ու կը պաշարեն գիւղը։ Կը գտնեն Աշոտին կինը և ահռելի տանջանքներու կ'ենթարկեն։ Խեղճ կինը չդիմանալով մահացու հարուածներուն, ֆետայիներու թաքստոցը ցոյց կու տայ։ Կռիւը կը սկսի դեռ կէսօր չեղած։ Աշոտ կը վիրաւորուի։ Թշնամիէն կ'իյնան երկու հոգի և քանի մը վիրաւորներ։ Կռիւը կը տեւէ մինչեւ երեկոյ։ Թրքական զօրքը կը յաջողի վառել մարագը։ Նատօն և Բարսեղ կը յաջողին դուրս թռիլ մարագէն և մութին մէջ կորսուիլ։ Սիմոն կը մնայ Աշոտին քով, որ վիրաւոր էր։ Մարագի մէջ եղողները կը կրակեն թշնամիին դէմ և կրակին մէջ ալ կը մնան։ Բարսեղ հետապնդումի ընթացքին ծանրապէս կը վիրաւորուի և քիչ յետոյ կ'աւանդէ հոգին։ Նատօն միայն այս կռիւէն կ'ազատի և կը հասնի Խնձորեկ։

Նատօն ընկերներու նահատակութենէն ետք, մինակը ապրեցաւ քարանձաւներուն մէջ և կատաղի գայլի պէս յարձակեցաւ Թուրքերու և Քիւրտերու վրայ անխտիր և սպաննեց իր ձեռք անցածները՝ Սիմոնի վրէժը լուծելու համար։ Սպաննեց նաեւ Աշոտի խեղճ կինը, որ թաքստոցը ցոյց տուած էր, տապալեց շատ մը մատնիչներ և սարսափ տարածեց շրջանին մէջ։

Ամիսներ ետք երբ Նատօն իր մէկ ընկերոջ հետ ապաստանած էր անտառին մէջ և կրակին դէմ նստած էր, դաւադիր գնդակ մը կու գար վերջ տալու անոր կեանքին։

Նատոյի կինը իր տունը պահեց որպէս ֆետայիի տուն և եղաւ հաւատարիմ գործակիցը եկող-գացող անձնուրացներուն։

ՃԱՐՏԱՐԻ ԿՈՒԻԸ.— Ճարտարը մնացած էր Ախլաթի շրջանը և գիւղէ գիւղ պտըտելով կ'ուզէր կանգուն պահել Սերոբի ստեղծած կազմակերպութիւնը։ Սերոբի խումբի նշանաւոր անդամները հատիկ-հատիկ կ'իյնային դաւադիր հարուածներէն։ Ճարտար (Յակոբ Վարդանեան) ժողովուրդի սիրելին էր։ Սերոբի տան միակ մարտական բազուկն էր, որ դեռ կը գործէր։

1900-ի ամրան Ճարտար կ'երթայ Թուխ գիւղը միակ ընկեր ունենալով մարտիկ Սաբօն։ Կը մատնուի և կը պաշարուի։ Սակայն Ճարտար և իր ընկերը դուրս կը ցատկեն տունէն և կռուելով ճամբայ կը բանան դէպի լեռները և կ'ազատին։

Թշնամին կորուստներ ունէր ու ֆետայիներ կը փնտռէր, սակայն անոնք աներեւոյթ եղած էին։

Ճարտար կ'ապաստանի Ջրհոր գիւղը, որ Գրգուռի ստորոտն էր։ Ատեն մը հոն կը գործէ, բայց հետապնդումները կը շարունակուէին, ու օր մըն ալ թրքական զօրքերը Ջրհորը կը շրջապատեն։ Ֆետայիներէն միայն Ճարտարը կար գիւղին մէջ։ Գիւղը չվտանգելու համար կ'առաջանայ դէպի թրքական շղթան և կռուի կը բռնուի անոնց հետ։ Ճարտար կը յաջողի շղթան պատռել և անցնիլ դէպի Գրգուռի գագաթը։ Հետապնդողներէն չորս հոգի դիտապաստ կ'իյնան, սակայն զօրքը կը

հետապնդէ զայն մինչեւ գագաթը։ Յոգնաբեկ Ճարտարը տակաւին դիրք չբռնած՝ մահացու կապար մը կը ստանայ և կը նահատակուի։

Թուրքերը իրենց սպաննուածները կառքի վրայ կը դնեն, իսկ Ճարտարի մարմինը կառքի ետեւէն քարշ կու տան մինչեւ Պիթլիս՝ ամբոխին ցոյց տալու համար։

1900-ի աշնան, Սերոբի գլխատման տարելիցին, կ'իյնար Ճարտարը և Խչէի մեծ տան մէջ կը մնային միայն երախաները։

ՄՈՒՇԵՂԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ.– Մուշեղ ճկուն, քաջ և արթուն ֆետայի մըն էր։ «Առաքել Մուշեղ լեռներից իջան» երգը շրջանները կը թնդացնէր։ Սերոբի գլխատումէն յետոյ այս կորիւնները փոքրիկ խումբերով կը շրջագայէին՝ վտանգէ զերծ մնալու համար։ Բայց կառավարութիւնը, ինչպէս տեսանք, ընտրած էր թոյնի, դաւադրութեան և մատնութեան զէնքը՝ առիւծները աղուէսի թակարդով խեղդելու համար։

Թուրք կառավարութիւնը Խախրեւ գիւղին մէջ մատնիչներ և դաւադիրներ կը գտնէ, որոնք ոստիկանները գաղտնի կը պահեն և կը հրաւիրեն Մուշեղը իր ընկերներով իրենց գիւղը։ Խախրեւ գիւղացի Արտոյի տունը կը հիւրասիրուին։ Տան տէրն ալ դաւադրութեան մասնակից էր։ Որպէսզի առանց կռուի ֆետայիները գլխատուին, դաւաճանները կը հրաւիրեն յոգնած ֆետայիները լոգնալու։ Հարազատ հայ մարդոց տան մէջ Մուշեղ միամտութիւնը կ'ունենայ ընդունիլ այս «սրտառուչ» պատիւը։ Ու երբ անոնք մերկ՝ կ'օճառուէին, ոստիկանները ներս կը մտնեն և կը նահատակեն Մուշեղը, Աստուրը և Յակոբը։

Առիւծը որս կը դառնար գայլաչուներուն...

Սերոբի անուանի խմբապետներէն ողջ մնացած էին Առիւծ Աւագը, Փալապեխ Կարապետը և Զուլումաթը իրենց հետ ունենալով տասնեակ մը ընտիր մարտիկներ։ Հրայր նկատի առնելով Ախլաթի ծանր կացութիւնը կը փութար հոն՝ Սալնոյ-Զորի և Ախլաթի կազմակերպութիւնը վերականգնելու համար,

Հրայր և Վարդգէս (Վան) խորհրդակցելով, աչքի ինկած այս ֆետայիները կը հեռացնեն Ախլաթի շրջանէն։ Անոնք Ախլաթէն հեռանալէն առաջ բաւական թիւով դաւաճաններ և դաւադիրներ կ'ոչնչացնեն, որոնց մէջն էր Խախրեւի Արտօն։

Առիւծ Աւագը, Փալապեխ Կարապետը և Զուլումաթը ատեն մը կը մնան Վան Վարդգէսին քով, ապա կը ղրկուին Կովկաս և Պարսկաստան, ուր բազմաթիւ քաջագործութիւններ ըրին անոնք, բարձր պահելով Սերոբի անունը, որով կ'երդուէին։

ԱՌԻՒԾ ՍԵՐՈՔ ԻՐ ԿՈՐԻՒՆՆԵՐՈՎ

Սուլուխի Սերոբի փախստական ֆետայի դառնալը կը զուգադիպի 1900 թուականի Դեկտեմբերին։

Սերոբ Սուլուխ գիւղի ամենէն հարուստ և չէն տաննուտէրն էր։ Ամբողջ հոգիով նուիրուած էր յեղափոխութեան սուրբ գործին։ Հաստուն, ազնիկ և խորհող մարդ էր Սերոբ։ Մշոյ դաշտի յեղափոխական կազմակերպութեան սիւներէն մէկն էր թէ՛ գործով և թէ նիւթական ամէնօրեայ օժանդակութեամբ։ Սակայն կառավարութիւնը հանգիստ չէր տար Սերոբին։ Տարին երկու անգամ, պատրուակով մը Մուշ կամ Պիթլիս կը տանէին բանտարկելու։ Մեծ գոհողութիւններով և կաշառքներով Սերոբ կ'ազատէր բանտէն, գիտնալով որ կրկին հոն պիտի դառնայ։

ԱՌԻՒԾ ՍԵՐՈՔ ԻՐ ԿՈՐԻՒՆՆԵՐՈՎ

1900 *թուականին Պիթլիսի բանտն էր երեք ամիսներէ ի վեր։ Պիթլիսի առաջնորդ եղիչէ վրդ. Զիլինկիրեանի միջնորդութեամբ կ'ազատի և անոր հետ կը վերադառնայ Սուլուխ։ Սերոբ վճռած էր լուռ*

բարձրանալ իր երկու տղաներուն հետ, չէն տունը երեսի վրայ թողլով։

1900-ի Դեկտեմբերի վերջը Եղիչէ վրդ. Չիլինկիրեան Ս. Կարապետէն վերադարձին՝ կ'իջեւանի Սուլուխ գիւղը և կը հիւրասիրուի Սերոբի տան մէջ։ Սերոբի մտածումներուն և վճռական քայլին վկայ մըն է Ե. վրդ. Չիլինկիրեան, որ հետեւեալ ձեւով կը նկարագրէ այդ գերագոյն պահը.

«Տարօնի առիւծը իր Յակոբ եւ Աւեսիս զաւակներով զիս պատուեց, մեծարեց: Սեղանէն առաջ եւ վերջը Առիւծի զոյգ կորիւնները անբաժան կը մնային ինձմէ՝ մերթ մանկական խօսքեր ընելով եւ մերթ հեսաքրքիր ակնարկներ արձակելով վրաս. անշուշտ լսած էին որ իրենց սիրելի հայրիկը բանտէն արձակել տալու պատճառ եղած եմ:

«Կէս գիշերը մէկ ժամ անցած էր. Սերոբ ծածկաբար զիս առաջնորդեց տեղ մը եւ թախտոցէ մը զէնքեր բերելով առջեւս դրաւ ու ըսաւ.— «Հա'յր սուրբ, ուխտս յաւիտենական է կարողութիւնս դրամի վերածելով այս զէնքերովս ու հարազատներովս պիտի բարձրանամ Սասնոյ սարը, տղերանց մօտ, պիտի ծառայեմ Ս. Գործին, կենօք եւ մահու չափ: Ուրեմն օրհնէ զիս, որ զօրանամ ու արիանամ»: Անօգուտ կը գտնէի այս վճռական որոշման դէմ խօսիլ, ուստի «պահպանիչ»ով օրհնեցի զինք եւ եկանք ննջեցինք խաղաղ ու խորհրդաւոր քունով մը»:

Սերոբ յաջորդ օրերուն իրենց գիւղին եկեղեցիին մէջ արարողութիւն կատարեց և իր երկու կորիւնները զէնքերուն հետ պսակել տուաւ ու լեռը բարձրացաւ։

Սուլուխի Սերոբ՝ Հրայրին հետ՝ Շենիկ գտնուեցաւ ֆետայիներու գործը կարգադրելու համար։ Անկէ իջաւ Խըզլաղաճ. Հրայր ստիպուեցաւ 21 հոգի զինել և այս խումբը իր հետ առնելով անցնիլ Ախլաթի շրջանը, ուր ժամանակ մը Հրայրին հետ գործելէն ետք, Առիւծ Սերոբ իր կորիւններով զրկուեցաւ Կովկաս, զինատար խումբ մը Տարօն մըտցնելու համար։ 1903-ին Սերոբ՝ Խանի խումբին հետ՝ կը մտնէր Բասեն և կը բախէր թրքական բանակին՝ անոր դէմ առիւծաբար կռուելով։ Սերոբ և իր երկու կորիւնները նահատակուեցան այդ արշաւանքի ընթացքին։

Է.

ՀԱԿԱՀԱՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

(ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՇՐՋԱՆԸ)

1899—1900 *թուականները սուգի և ախրութեան տարիներ են Տարօնի աշխարհին մէջ։ Պիթլիսէն մինչեւ Մուշ Թրքական կառավարութիւնը ամէն տեղ որոգայթներ լարած է և գաղտնի դաւադրութեամբ ֆեսայիները կ'ոչնչացնէ։ Այդ դաժան գործողութիւններուն զուգահեռ Թուրքերն ու Քիւրտերը կոտորածի ու կողոպուտի արտօնութիւն առած՝ չրջաններըը կ'այրէին և կը մրկէին իրենց անգթութիւններով։ Հողերը կը գրաւէին, խումբերով գիւղերը կը լեցուէին և հոն կը տեղաւորուէին։ Հայ ժողովուրդը որքան կը մեղմանար և գլուխ կը ծռէր, այնքան աւելի անառանձ կը դառնար դաժան թշնամին։*

Յուսահատ ժողովուրդը կրկին կը վերադառնար ֆեսայական յեղափոխութեան և կը փնտռէր հարուածող բազուկը։ Գիւղերու մէջ դէպքեր կը պատահէին և ով որ կրնար՝ յուսահատ քայլ մը կ'առնէր։ Այս հոգեբանութեան արդիւնքն էին Սայոս Պօղոսը և Վարդան, Առուտինչ գիւղէն։ Կարիճ երիտասարդներ, ներչնչուած Սերոբէն և գործող ֆեսայիներէն, և տեսնելով որ Թուրքերը անխնայ են հանդէպ Հայերուն, կ'ըմբոստանան կարգ ու կանոնին դէմ, զէնքեր կ'առնեն և կը դառնան ինքնագլուխ մարտիկներ։ Եւ բռնելով Ծծմակայ Քիքը, որ իրենց գիւղին մօտ էր, աջ ու ձախ կը ապտնեն այդ ճանապարհէն անցնող-դարձող թշնամին։ Կառավարութիւնը կը հետապնդէ այս նորելուկ վտանգաւոր ֆեսայիները, և նոյնիսկ օր մը կը յաջողի պաշարել, բայց անոնք երեք թշնամի տապալելով՝ անոնց զէնքերը կ'առնեն և լեռը կը բարձրանան։ Անոնք կը կարեն ճամբան այն ցեղապետին, որ Ս. Աղբերիկի վանահայր Ղազար վարդապետը սպաննած էր։ Ցեղապետը երբ Մուշէն կը վերադառնար դէպի Բռնաշէն, Սայոս Պօղոսը և Վարդան անոր դէմ կ'ելլեն ու կը սպաննեն զայն։

Հետագային այս երկու անուանի կռուողները գացին միացան Գէորգ Չաուշի խումբին և գործեն նշանաւոր ֆեսայիներ։

ՄՈՒՇԱՑ ԵՍԹՈՒՐԻ ԴԷՊՔԸ.— *Յուսահատ աղջիկ մը, որբացած իր հղբօր հետ Մշոյ սպանելէն մէկը Շարիֆ իր չահատակութիւններու կարգին այս աղջկան պատիւը կը բռնաբարէ։ Յուսահատ աղջիկը դաշոյնը կը խրէ ճիւղին սիրտը և կը սպաննէ։ Այս դրուագը արդէն արձանագրած*

ենք Տոքթ. Ա. Ալիխանեանի գրի առած հատուածին մէջ։ Ինչ որ նշանակելի է, այն յանդգնութիւնն է որ կը սկսի ծայր տալ, և ժողովուրդը, հակառակ բազմապատիկ վնասներուն, հրճուանքի մէջ է Եսթերի հերոսութեամբ։

ՄԱՏՆԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ԴԱՒԱՃԱՆՆԵՐԸ ԿԸ ՊԱՏԺՈՒԻՆ

Գեղաշէնի Աւէն և իր գործակիցները չէին կրնար անպատիժ ապրիլ։ Պշարէ Խալիլը որքան ալ շրջապատուած ըլլար իր զինեալ ցեղախումբով, իր գլուխը պիտի չկրնար ազատել ֆետայական անշեղ դատաստանէն։

Ու ահա Գէորգ Չաւուշ փնտռտուքով կը կենայ Գեղաշէնի Աւէին դուռը։ Քննութիւն կը կատարէ, կը խոստովանցնէ, քանի մը այլ գործակիցներուն անունները կ'առնէ անկէ և կը հրամայէ խումբին բնաջնջել Աւէի տունը մեծով ու պզտիկով։ Ութը հոգի կ'ոչնչանան (անմեղներն ալ միասին), սարսափ տարածելով մատնիչներու հոգիէն ներս։

Նոյն օրերուն Շենիկ գիւղի ֆետայիներէն Մանուկը և Ղազարը վերջ կու տային Շենիկցի Կարապետի կեանքին, որ Աւէի գործակիցը եղած էր։

Բայց հայ դաւաճաններու ոչնչացումը որքան ալ ուրախութիւն կը պատճառէր կազմակերպութեան և ժողովուրդին, սակայն անոնք կը սպասէին որ զէնքը դառնար թշնամիին դէմ, մանաւանդ Պշարէ Խալիլին, որ ոչ միայն դաւադրութիւնը կազմակերպողը եղաւ, այլ և Սերոբի պատուական գլուխը կտրեց և շքանշան ստացաւ Սուլթանէն։

ՍՊՂԱՆՔԻ ԿՌԻՒԸ.— Երկրորդ անգամ Սպղանք կ'ենթարկուի յարձակումի և այս անգամ՝ կառավարական զօրքի նախաձեռնութեամբ։ Տալուորիկի այդ փոքրիկ գիւղը վտանգաւոր կեդրոն մը նկատուեցաւ և Պիթլիսի զինուորական հրամանատար Ալի փաշան 3000 զինուորներով, առանց մեծ աղմուկի, ուղղուեցաւ դէպի Սպղանք, շարժման մէջ դնելով նաեւ քրտական ցեղերը։ Թրքական զօրքերը և քրտական ցեղերը, առանց նշմարուելու կ'անցնին Սասնոյ գետը և Սպղանքի ճանապարհները կը բռնեն։ Արշալոյսը երբ կը բացուի, գիւղը ինքզինք շրջապատուած կը տեսնէ։ Գիւղացիները դուրս կը վազեն իրենց տուներէն և կը դիմաւորուին սուիններով։ Շատերը կը նահատակուին. Մակար կռուող երիտասարդներուն հետ կը յաջողի շղթան կտրել և անցնիլ Տալուորիկի լեռները։ Ժողովուրդէն 100 հոգի կը սպաննուին, կին և երախայ։ Այդ կռիւին մէջ կը սպաննուի Մակարի կինը խժդուժ կերպով։

Սպղանքը կը հրդեհեն և կը մեկնին, գոհ՝ որ յեղափոխութեան բոյնը քանդած էին։ Սակայն Սպղանքցիները անմիջապէս վերադարձան իրենց գիւղը և վերաշինեցին այս փոքրիկ բերդը։

Երբ զինուորական իշխանութիւնը օրն ի բուն ֆետայիները ոչնչացնելու կը հետամտէր, Թուրքերն ու Քիւրտերը ժողովուրդը կը

կողոպտէին և անոնց դարաւոր կալուածները կ'իւրացնէին։

Հայը օրէնքէ դուրս հռչակուած էր։ Կրօնական պատերազմը տեւական բնոյթ ստացած էր Տարօնի մէջ և կոտորածները առօրեայ զբաղում՝ գիշատիչ տարրերուն համար։

Ժողովուրդը ստիպուած էր կռուիլ, կամ ստրկանալ։ Ստրուկի համար իսկ տեղ մնացած չէր Տարօնի մէջ, որ Հայութեան ամենէն վտանգաւոր հատուածը նկատուած էր։

ՊՇԱՐԷ ԽԱԼԻԼԻ ԳԼԽԱՏՈՒՄԸ. «ԱԿՆ ԸՆԴ ԱԿԱՆ»

Ժողովուրդի արամադրութիւնը փոխվրէժի բուռն փափաքներով կ'արտայայտուէր։ Խաղաղ և խոհեմ ուղեգիծը թշնամիի գազանային ախորժակները մեղմացուցած չէր։ Յուսահատ ժողովուրդը պիտի վերադառնար Սերոբի ֆետայական խիզախութիւններուն։

Գէորգ, Անդրանիկ և Սպղանաց Մակար կը գլխաւորէին Սասուն ապաստանած ֆետայիները, և ժողովներու կարգադրութեանց կ'ենթարկուէին։ Բայց իրենց առջեւ դրուած էր Պշարէ Խալիլի խնդիրը։ Ֆետայիները չէին կրնար իրենց գոյութիւնը պահպանել նախկին հպարտանքով, որքան ատեն որ Խալիլը յաղթական՝ իր կուրծքէն պիտի կախէր շքանշանը Սուլթան Համիտին։

1900-ի գարունքէն Պշարէ Խալիլը կը հետապնդուէր։ Մուշի Կ. Կոմիտէի մարտական ներկայացուցիչները՝ Մճօն և Կոտոյի Հաճին քաղաքէն տեղեկութիւններ կը հասցնէին Անդրանիկին և Գէորգին։ Պշարէ Խալիլի մէկ ոտքը Մուշն էր։ Կառավարութեան աջ բազուկը դարձած էր, դրամ կը ստանար, պատիւներ կը վայելէր և իր արամադրութեան տակն էին 40 զինեալ թիկնապահներ։ Կառավարութեան ոստիկանութիւնն ալ միշտ պատրաստ էր անոր պաշտպանութեան համար։

Մուշէն Մճօն և Կոտոյի Հաճին լուր տուած էին ֆետայիներուն թէ Պշարէ Խալիլ Մուշ եկած է և մէկ քանի օրէն պիտի վերադառնայ Պալակցիներուն մէջ։ Ֆետայիները Անդրանիկի, Գէորգի և Մակարի ղեկավարութեամբ երեսուն ընտիր մարտիկներ իրենց հետն առած՝ կ'երթան Ծովասարէն անդին և Պալակցիներու սահմանին մօտ ճանապարհը կը կտրեն։ Ֆետայիները կը բաժնուին երկու խումբի և կիրճին երկու կողմերը դիրք կը բռնեն։ Երբ Պշարէ Խալիլ իր 25 զինեալներով կը հասնի դիրքերու ճիշդ առջեւը, երկու կողմերէն համազարկի տակ կ'առնեն և առաջին հարուածէն տասնչորս հոգի գետին կը տապալին։ Ծանրապէս կը վիրաւորեն Խալիլը, որ ձիէն վար կ'իյնայ։ Պշարէ Խալիլի թիկնապահները կը փախչին, ոմանք հարուածներէն թաւալգլոր կ'իյնան։ Ֆետայիներէն մաս մը փախչողները կը հետապնդէ, միւս մեծ մասը Խալիլը կը բռնէ։ Անդրանիկ և Գէորգ կ'ուզեն քանի մը գաղտնիքներ անկէ առնել, բայց ան արդէն հոգեվարքի մէջ էր։ Կը կտրեն Խալիլի գլուխը և շրջապատի մէջ ինկած Քիւրտերու հաշիւը կը վերջացնեն։

Ֆետայիները խօսք տուած էին Մակարին որ Խալիլի գլուխը ինք պիտի կտրէր, բայց Մակար փախչողները հետապնդելէն երբ դարձաւ, Խալիլի գլուխը կտրուած տեսաւ։ Քակեց անոր դաչոյնը և իր

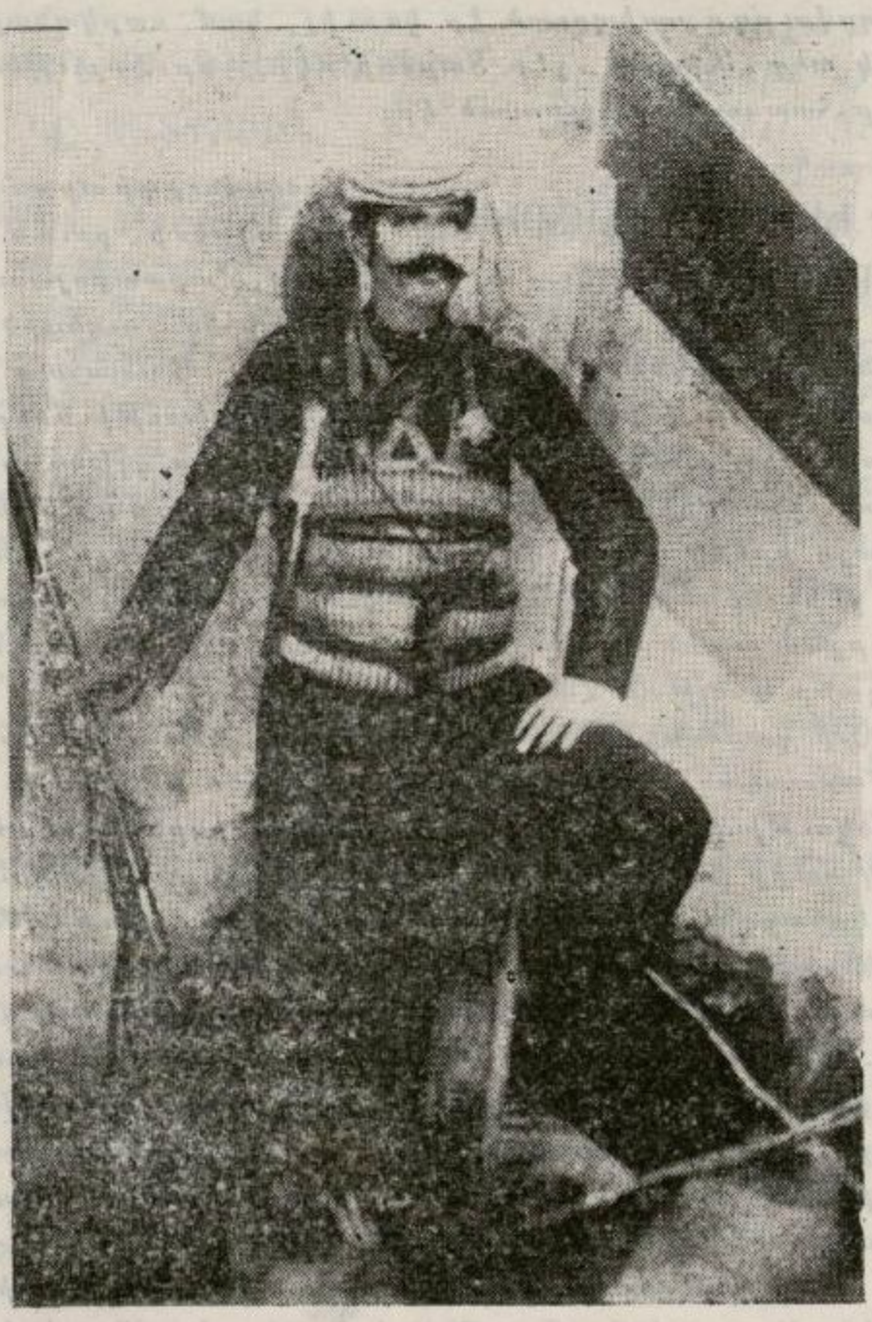

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

մէջքը կապեց։ Անդրանիկն ալ Խալիլի կուրծքէն առաւ չքանչանը և իր կուրծքէն կախեց։

Այս ամբողջ գործողութիւնը կէս ժամ հազիւ տեւեց։ Սերոբի վրէժը լուծուած էր։ Գլուխի փոխարէն գլո՛ւխ մը։

Ֆետայիները սպաննուած Քիւրտերու զէնքերը առնելով՝ կը մեկնին դէպի Ծովասար՝ իրենց հետ տանելով նաեւ Պչարէ Խալիլի գլուխը։ Թուրքերը Սերոբի գլուխը ցիցի անցուցած պտըտցուցեր էին Մուչ ու Պիթլիս, մինչ Ֆետայիները Ծովասարէն Շատախ կ՚իջնէին և մարգագե-

տիններու վրայ Խալիլի գլուխով գնդակ կը խաղային։

Ու լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնէր Մուշ, կ'անցնէր Պիթլիս և կ'արձագանգէր բոլոր գաւառներուն մէջ, սարսափ տարածելով ամէն կողմ։ Խալիլի գլուխը Սասնոյ մարգագետիններուն վրայ գնդակի պէս կը դառնար ահէ ահ սրպէս ազգարարութիւն բոլոր Խալիլներուն։

Շշմեցնող էր ապստամբութիւնը։ Հակահարուածը կը սկսէր։ Ցուսահատութեան ալիքները տեղատարութեան մէջ էին։

Անդրանիկ և Գէորգ վիթխարի դիւցազներու կերպարանքը կ'արձանացնէին Ծովասարի բարձունքին, ի մխիթարութիւն վիշտի ծովին մէջ տապլտկող ժողովուրդին, իսկ Թուրքերուն համար՝ Հայութեան նոր փոչան կը ծնէր...

Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ձոր...
Հայ ժողովուրդի տեր ու պատսպարիչ Անդրանիկ...

Հայութիւնը անոր անունը պիտի յիշէր յաւիտեան, ու Թուրքը պիտի սարսափէր անկէ չատ երկար տարիներ։

ԳԷՈՐԳԻ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

Ֆեհտայիներու չարժառն և յանդուգն դէմքը Գէորգն է։ Ամէն ծակ ու ծուկը գիտէ, ճանապարհները գիտէ աչքը գոցած։ Օրը տեղ մըն է՝ պաշար, ռազմամթերք և հագուստ հասցնելու Ֆեհտայիներուն, որոնց վրայ-գլուխը մաշած էր։ Սերոբի հարուածէն ետք, հազիւ ինքզինքին կը գտնէր։ Գէորգի բազմաթիւ ձեռնարկները կը յաջողին։ Մուշի կ. կոմիտէն Մճոյի և Հաճի Յակոբի միջոցաւ ամէն օժանդակութիւն պատրաստ էր ընելու Ֆեհտայական խումբին։ Դաշտին մարմինները անունդ կը հայթայթէին և կը փոխադրէին Սասուն։

Գէորգ այս չրջապտյութիւններու ընթացքին առիթուած էր կռուի բռնուիլ թշնամիին հետ։ Լրտեսները անպակաս էին։ Ուր որ Գէորգ մտնէր, մէկ ժամէն լուրը կը հասնէր կառավարութեան։

Խալիլի գլխաւորէն քիչ ետք Գէորգ փոքրիկ խումբով մը կը մտնէ Բերդակ։ Անոր հետն են Կուբասայ Բարսեղը, Արքավանքի Մուրատը և քանի մը ուրիշ մարտիկներ։ Դիւզապետը անմիջապէս լուր կու տայ Մուշ։ Ալայ պէյ և Հիւսնի պէյ, որոնք գազան կտրած էին Պշտրէ Խալիլի ապստամբութեան պատճառաւ, զօրք առած կը հասնին Բերդակ։ Զօրքը տակաւին գիւղը չհասած, Գէորգ իր զինակիցներուն հետ դուրս կու գայ գիւղէն և կը բռնէ լերան լանջերը։ Կռիւը կը սկսի։ Զօրքին օգնութեան կը փութան չորս կողմէ Բիւրտերը։ Կռիւը կ'ուժէ մինչեւ գիշեր։ Թշնամին քանի մը զոհեր կու տայ, կը սպաննուի Ալայ պէյի ձին, իսկ Գէորգ իր ընկերներով առանց վնասի կ'անցնի Սասուն։

*Բերդակ Գէորգի կռիւի վայրն է։ Երեք-չորս դէպքեր պատահած են այդ գիւղին մէջ, միշտ կապուած Գէորգին հետ։ Գիւղին վերին

քարերը կը կոչուէին «Գէորգի Քար»:

Բերդակի կռիւէն ետք, Գէորգ քանի մը ընկերներով կ'իջնէ Մուշ քաղաքը, որ Ֆետայիի համար ծուղակ մըն էր, ձորի մէջ խեղդուած և Թուրքերու հարուածին տակ։ Սարսափի տարի էր. ամէն մարդ դուռը դիւրութեամբ չէր բանար վտանգաւոր մարդոց առջեւ։ Փակուած դուռերը ծեծելով կ'անցնի փողոցէ փողոց։ Խուզարկու ոստիկաններ կըրնան ճամբան կտրել, և սակայն անհրաժեշտ է գտնել հաւատարիմ ընկեր մը՝ գործերը կարգադրելու համար։ Վերջապէս տան մը բարի ցուցմունքով կը բացուի Առաքելի դուռը և անոր միջոցաւ կ'այցելէ պատասխանատու ընկերներուն։ Գիշերը չչուկներով կը լեցուի Մուշ քաղաքը։ Լեռներէն գայլ իջած էր Թուրք կառավարութեան որջին մէջ։ Խուզարկու ոստիկաններ և զինուորներ շատ մը փողոցներու գլուխը բռնած՝ կը սպասեն որսին։ Գէորգ առանց ժամանակ կորսնցնելու քաղաքէն դուրս կու գայ և կ'ուղղուի դէպի Աստղկայ բերդը։ Գիշերուան ճամբորդութեան միջոցին կը վիրաւորուի Համբարձումին ոտքը։ Գէորգ կը ստիպուի անցնիլ Բերդակ և վիրաւոր ընկերը կը տեղաւորէ ընկերոջ մը տունը։ Առաւօտուն Բերդակ կը պաշարուի։ Բայց Գէորգ գիւղին վերին քարերուն մէջ դիրք բռնած էր արդէն։ Գէորգ կրակի տակ կ'առնէ Թշնամին և Համբարձումին օգնելով՝ լեռներուն մէջ կը կորսուին։ Թշնամին երեք զոհեր կ'ունենայ, առանց իր նպատակին հասնելու։

Ամէն տեղ Գէորգի ուրուականը կը տեսնեն։ Գիշերը Մուշ քաղաքին մէջն էր, արշալոյսին Բերդակի մէջ կը կռուէր ու Պնաւի կռիւը կ'ունենար և չորս Քիւրտեր կը սպաննուէին, ու ապա, անոր ձայնը կու գար Սասունէն։

Գայլ Վահանը վերակենդանացած էր Տարօնի մէջ և անոր անցքը կը տեսնէին հինաւուրց Աստղկայ բերդի աւերակներէն։

Գէորգ փոքրիկ խումբով յաճախ կ'իջնէր Դաշտը և կ'անցնէր գիւղէ գիւղ՝ ժողովուրդը ոգեւորելու համար։ Ցրօնք վառօդ պատրաստելու նիւթ ունէր և կայաններէն մէկն էր Գէորգի համար։ Ցրօնքի վառօդը և միւս գիւղերէն հաւաքած կապարը ճամբայ կը հանէ դէպի Սասուն և ինքը կ'երթայ Բերդակ, որ Քանայ սարի ստորոտներուն վրայ էր և ճամբայ մըն էր դէպի Սասուն։ Բայց Բերդակը ճակատագրապէս կռուի վայր մը դարձած էր Գէորգին համար։

Գէորգին հետն էր պողպատեայ Գալէն, Սպղանքի քաջակորով Ֆետային։ Ֆետայիները չորս հոգի էին։ Թրքական հեծելազօրքը առաւօտ կանուխ նշմարած էր խումբը և անմիջապէս կրակ բացած էր անոր վրայ։ Կռիւը կը սկսէր արշալոյսին և մօտակայ վայրերու զօրամասերը օգնութեան կը հասնէին բուռ մը Ֆետայիները ոչնչացնելու համար։ Մուշէն ուրիշ զօրամասեր կը բարձրանան դէպի Առաքելոց վանք և կ'ուզեն փախուստի բոլոր ճամբաները փակել։

Գէորգ իր խումբը կը բաժնէ երկու մասի. երկու հոգի պիտի կռուէին, մինչեւ որ միւս երկու հոգիները բարձրանային աւելի վեր և

դիրք բռնէին։ Յետոյ այդ երկուքը կռիւը պիտի չարունակէին, մինչեւ որ երկու ընկերները գային և հասնէին իրենց, այսպէս փոխն ի փոխ իրար պաշտպանելով։

Փոքրիկ խումբը երկար ժամեր կռիւ տալով Բերդակի բարձունքներէն կը հասնէր Ծիրինկատարի մօտերը։ Այս կողմէն Թրքական զօրքեր, Ռիւրտեր և Թուրք խուժանը ճամբաները կտրած էին և վտահ էին թէ Գէորգի գլուխը չուտով պիտի ցուցադրուի Մուշի ժողովուրդին։

Ֆետայիները յոգնած ու ուժասպառ կը հասնին մինչեւ Կարնկի աղբիւրը։ Գալէն թևէն վիրաւորուած է։ Խումբին մէացած է Սպղանքցի Յակէն, որ գաշտէն կը վերադառնար։ Կռիւին մէջ իյնալով՝ Թուրք զինուոր մը կը սպաննէ, զէնքը կ'առնէ և կը միանայ ֆետայիներու խումբին։ Կարնկի աղբիւրը հասած պահուն արդէն յուսահատական վիճակ ունէին, բայց Գէորգի բախտը կռիւներու ընթացքին միշտ ժպտուն եղաւ։ Մշուշ մը կը պատէ լեռն ու ձորը և ֆետայիները կ'առնէ իր ծոցին մէջ։ Գէորգ այլեւս չի կրնար քալել։ Յակէն գայն կը չալկէ և մշուշի մէջէն կ'առաջնորդէ դէպի Սասուն և կ'ազատուին։

Թուրքերը հեւ ի հեւ հետապնդումէն յոգնած ու ջարդուած էին։ Բաւական թիւով սպաննուածներ ունէին, և ինչ որ մնացեալն էր, խորտակուած էին իրենց յոյսերուն մէջ։ Գէորգ առասպելական ոգի մը դարձած էր։ Հազարաւոր զինուորներ լեռն ու ձորը բռնած էին՝ չորս ֆետայի սպաննելու համար, ու հիմա Աստուած մնոնց կ'օգնէր ու մշուշի մէջ պահելով զանոնք կ'ազատէր։

Բերդակի դէպքը, որ տեղի կ'ունենար Մուշի և Դաշտի գիւղերուն դիմացը, բաց տեսարանով և զէնքի ձայներու բեմադրութեամբ, Գէորգը կը դարձնէր անպարտելի հերոս մը թէ՛ Հայու և թէ Թուրքի աչքին։

ԿՈՒՐԱՒՈՒԻ ԿՌԻՒԸ

1901-ի դէպքերու չարքին ուշագրաւ կռիւ մըն է կուրաւուի կռիւը։

Հրայր Ախլաթի չրջան գացած միջոցին իր հետ տարած էր Քեռի Բարսեղը, Սմբատը և քանի մը այլ մարտիկներ։ Ժամանակ մը Հրայրի հետ գործելէն ետք Քեռի Բարսեղ Ախլաթէն կը վերադառնայ կուրաւու։ Անոր հետ էին Սեդրակ և Սարօն, Սերոբի երկու զինուորները, որոնք Սերոբի կռուին մասնակից էին և չորս հոգիով կրցեր էին ազատիլ ու ապաստանիլ Անտոքի բարձունքները։

Քեռի Բարսեղի խումբը թաքստոց մը ունէր, ուր ապահով կը պատսպարուէին։ 1901 Յուլիս ամսուն խումբը կը մտնուի և ոստիկաններու կողմէ կը պաշարուի։ Ցրօնքցի տղչիկ մը, Շուշանիկ անունով, երբ կը տեսնէ պաշարումը, կը հասկնայ տարճանակը և կը կրակէ ոստիկաններուն վրայ։ Ոստիկանները կը չփոթին։ Քեռի Բարսեղի խումբը դուրս կ'ելլէ թաքստոցէն և կռուի կը բռնուի թշնամիին դէմ։ Սեդրակը կը սպաննուի գիւղին մէջ, Սարօն կռուելով կը հասնի Եփ-

բատի եզերքը և հոն կը նահատակուի, իսկ Քեռի Բարսեղ և Շուշանիկ իրենց հետքը կը կորսնցնեն ու կ'ազատին։

Այս կռիւին մէջ թշնամիէն սպաննուած էին Եուսուֆ Զաւուշը և Ֆետուլլահը (Պտօ), որոնք Ցրօնքի կռուին մասնակցած էին և Գուրգէնի և Մկրոյի սպանութեան մէջ դեր կատարած էին։

Ժողովուրդը միշտ կը հաշուէր՝ «ակն ընդ ական...»

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Դիւցազնական Տարօնը, որ ա'յնքան հերոսներու եւ գործիչներու օրօրան եղաւ, համապատասխան նկարներ չունի։ Բախտաւոր պատահմունքի արդիւնք են այն քանի մը նկարները, որոնք յիշատակ մնացած են մեզի։ Ֆետայիներու եւ գործիչներու յայտնի անունները որքան կարելի էր աշխատեցանք զետեղել այս պատմութեան մէջ, գոնէ անունը արձանագրելու Տարօնի դիւցազնական պատմութեան մէջ։

Նկարներու դասաւորութիւնն ալ մտածման նիւթ դարձնելով, դիւցազնական այս բաժնին մէջ զետեղեցինք անոնց նկարները, որոնք նահատակուեցան 1890—1908 թուականներուն։ Նոյն ժամանակի այն յայտնի դէմքերը, որոնք մեծ դեր մը ունէին յեղափոխական շրջանի գործունէութեան ընթացքին, բայց ապրեցան մինչեւ 1915-ի հերոսամարտերը, անոնց նկարները պիտի զետեղենք այն թուականներու պատմութեան մէջ, ուր այդ գործիչները իրենց վերջին դերը կատարեցին եւ հերոսաբար նահատակուեցան։

Նկարներէն ոմանք փճացած են, եւ հազիւ կարելի եղած է անոնց ուրուանկարը վերականգնել։ Այդքանն իսկ ուրախութեամբ ընդունած ենք գիրքին մէջ՝ հերոսի մը ուրուանկարը յաջորդ սերունդներուն յանձնելու մըտահոգութեամբ։

Ը.

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

1901-ին, Նոյեմբերի առաջին շաբթուն Անդրանիկի, Գէսրգի և բոլոր անուանի խմբապետներու առաջնորդութեամբ 25 ֆետայիներ կ'իջնեն Սասունէն և կը գրաւեն Ս. Առաքելոց վանքը, Մշոյ կառավարութեան քթին տակ։ Նոյն օրը հոն կը հաւաքուին Դաշտի ֆետայիներն ալ, ռազմամթերք և պաշար առնելով իրենց հետ։ Որով վաթսուն ֆետայի և շալակաւոր մարտիկներ դիրք կը բռնեն Առաքելոց վանքի հաստ պարիսպներուն մէջ և կռուի հրաւէր կը կարդան բռնակալութեան, որ դիշեր ու ցերեկ ֆետայի կը փնտռէր ամէն տեղ։

Այսպիսի յարձակողական ձեռնարկի մը պատճառները երբ կը քննենք, կը տեսնենք որ Տարօնի յեղափոխական շարժումը զարգանալով, տեղ մը վնասուելով, տեղ մը յաջողութիւն արձանագրելով, 1901-ին հասած էր վճռական վայրկեանի մը, երբ անհրաժեշտ էր հերոսական խոյանք մը եւս, թշնամին զգաստացնելու համար։ Խալիլի գլխատումէն ետք տեղատուութիւնը նշմարելի էր։ Հայ ժողովուրդն ալ անյատակ յուսահատութենէն կրկին կը կառչէր զէնքի ուժին, որուն շառաչը կըրնար գալ միայն ֆետայիներէն։

Տարօնի ժողովուրդը, այդ օրերուն, անհրաժեշտօրէն պէտք ունէր սրտապնդիչ արարքի մը, հերոսական շանթահարիչ հարուածի մը, որպէսզի գտնէր իր ազգային միակամութիւնը մարտական ճանապարհին վրայ։

Մուշ քաղաքը լաւ կազմակերպուած էր։ Մուշի Կեդրոնական Կոմիտէին մէջն էին Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Մկրտիչ Պոլէեան (Մճօն), Գեղամը և ուրիշներ։ Հաճի Յակոբ կապ կը պահէր բոլոր շրջաններուն հետ և ընթացք կու տար կազմակերպական գործերուն։ Գեղամ արտասահմանի թղթակցութիւնները կը վարէր և որպէս Հայոց Առաջնորդարանի քարտուղար՝ ազգային խնդիրներուն նուիրուած կը մնար։

Մշոյ Դաշտը այդ թուականին զօրաւոր կազմակերպութիւն ունէր և կը ղեկավարուէր Դաշտի պատասխանատու մարմնին կողմէն։

Հետզհետէ ուռճացած այս կազմակերպութիւնը այլեւս չէր կըրնար հանդուրժել այն արտակարգ հալածանքներուն, որ տեղի կ'ունենա-

յին կառավարութեան, Քիւրտերու, Չերքէզներու և հայ գիւղերը լեցուած ոճրագործներու կողմէ։ Ստիպուած էին զէնքի ուժին դիմել։ Բայց մասնակի դիմադրութիւնները թշնամին սարսափի մատնելու բնոյթը չունէին, չէին կրնար ալ ունենալ։ Ժողովրդական զանգուածային ըմբոստանք մը անժամանակ էր, որովհետեւ պատրաստ չէին։ Ուրեմն կը մնար ֆետայիներու փրկարար ուժը։

Հաճի Յակոբ, տաղանդաւոր և հնարամիտ, կը յղանայ Առաքելոց վանքի գրաւման ծրագիրը։ Հաճի Յակոբ որքան խիզախ կռուող, նոյնքան և աւելի զեկավար մըն էր, ժողովուրդի հոգեբանութիւնը ըմբռնող և դէպքերու արդիւնքները լաւապէս կշռող։

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆ

Փաստօրէն Առաքելոց վանքի գրաւումը Պանք Օթոմանի գրաւման կամ Խանասորի արշաւանքի նմանող գործողութիւն մըն էր։ Նոյնիսկ աւելի յեղափոխական արժէքով քան առաջին երկու գործերը, որովհետեւ տեղի կ'ունենար Հայաստանի սրտին վրայ, շրջապատուած ազատագրական չարժման նուիրուած ժողովուրդով։ Կռուի գործողութիւնները կը տարուէին մեծ յաջողութեամբ, ամբողջ 21 օր, և յաղթական դուրս կու գային թրքական զօրքի շղթայէն։ Ուրեմն որպէս գործողութիւն և արդիւնք նոյնպէս աւելի մեծ տեղ մը ունի Առաքելոց վանքի կռիւը, որ պատահական գրուագ մը չէր, այլ ծրագրուած, գործադրուած և նպատակին հասած ֆետայական փայլուն մարտական

արարք մըն էր։

Հաճի Յակոբի ծրագիրը պարզ էր։ Ֆետայական կարեւոր ուժերը կեդրոնացնել Առաքելոց վանքի մէջ և ցնցող դիմադրութիւն ցոյց տալ։ Պաշարուիլ և կռուիլ՝ Ազատութիւն կամ Մահ նշանաբանով։ Թուրքերը կրնային սթափիլ և մեր ժողովուրդը չմղել յուսահատ արարքներու։ Ինքը, հայ ժողովուրդը յուսադրուելով՝ մարտական զանգուած մը կրնար դառնալ և դիմադրել բոլոր ոտնձգութիւններուն դէմ։ Առաքելոց վանքին կռիւը կրնար պատճառ դառնալ հիւպատոսներու միջամտութեան և հետեւաբար՝ Հայկական Հարցի արծարծման։

Այս ծրագրին համամիտ եղան բոլոր խմբապետները։ Սասունէն և Մշոյ Դաշտէն որոշուած օրը պիտի հաւաքուէին Առաքելոց վանքը, իրենց հետ պիտի բերէին ռազմամթերք և բաւական պաշար՝ քանի մը շաբաթ դիմանալու համար։

Եւ ահա Նոյեմբեր 6-ին, երբ Տարօնի լեռներն ու ձորերը ձիւնապատ էին, երբ ամէն մարդ ձիւնէն հալածուած, առուները քաշուած էր, «Ծովասարի խումբ եւ իր խմբապեs լեռներեն իջան...»։ (Այսպէս կ'ըսէ երգը, որ Առաքելոց վանքի կռուին նուիրուած է)։ Անդրանիկին հետ 25 ընտիր խմբապետներ և ֆետայիներ կային, երբ վանք մտան։ Հոն կը հասնէր Հաճի Յակոբ Կոտոյեան Մուշի մարտիկներով։ Ցրօնքէն կու գար ֆետայիներու ուրիշ խումբ մը Մուրատի, Էլոյի և Խուշոյի ղեկավարութեամբ։ Արդէն վանքին մէջ հաւաքուած են 60 մարտիկներ իրենց անուանի խմբապետներով։

Վանքի դռները կը փակուին։ Հոն կը մնան միաբանները և 40-ի չափ աշակերտներ, զանազան գաւառներէ հոն բերուած։

Ամէն կողմ կ'ամրացնեն, դիրքերը կը բաժնեն։ Կռուի ղեկավարութիւնը կը ստանձնեն Անդրանիկ և Գէորգ Չաւուշ։

Զինուորական խորհուրդի անդամներն էին Հաճի Յակոբ, Կայծակ Վաղարշակ և Կորիւն, որոնք երկու հրամանատարներուն հետ պիտի վարէին Առաքելոց վանքի կռիւները։

Կառավարութիւնը շուտով իմացաւ թէ վանքին մէջ ֆետայիներ կան և անմիջապէս դիմեց զինուորական գործողութեանց։

Թրքական բանակի հրամանատար Մուհամէտ Ալի փաշան, որուն նախկին դէպքերու ընթացքին ծանօթացանք, ներկայ էր Մուշ, ստուար բանակով մը։ Ալի փաշան անձամբ ստանձնեց գործողութեան հրամանատարութիւնը և պատերազմական վիճակի մէջ դրաւ Առաքելոց վանքի ամբողջ շրջապատը մինչեւ Մուշ քաղաքը։ Զօրամասեր տեղաւորեց Առաղ, Դիրգեվանք, Բերդակ, Մզրէ, Հաւատորիկ, Առինչ և Նորշէն գիւղերու մէջ։ Վաշտեր տեղաւորեց Ծիրինկատարէն, Դաւթի Քարերէն մինչեւ վանք։ Ալի փաշան 3000 զինուորներ ունէր իր տրամադրութեան տակ, սակայն օժանդակ ուժեր ալ պահանջեց զինուորական իշխանութենէն։ (Տեսնել Մշոյ Դաշտի քարտէսը)։

Ընդհանուր պաշարումը և կռիւներու պայթումը տեղի ունեցան միեւնոյն ժամանակ։

Զօրքի յառաջապահները քանի մը կարգով շղթայ կապած էին վանքի բոլորը, 200-1000 քայլի հեռաւորութեամբ։

Առաջին օրուան ընդհարումներէն, թրքական հրամանատարը անմիջապէս ըմբռնեց թէ պատահական դէպքի մը հետ գործ չունի։ Աւելի խորհրդաւոր կը դառնար վանքի գրաւումը, երբ Ալի փաշան կը տեսնէր թէ հոն հաւաքուած են բոլոր ֆետայիները շրջապատուելու և կռուելու համար։ Ուրեմն, ֆետայիները իրենց կամքովը եկած էին Մուշ քաղաքին այդքան մօտիկ վայր մը, ըսելու համար.— Մեզ ուրիշ տեղ մի փնտռէք, մենք հոս ենք...

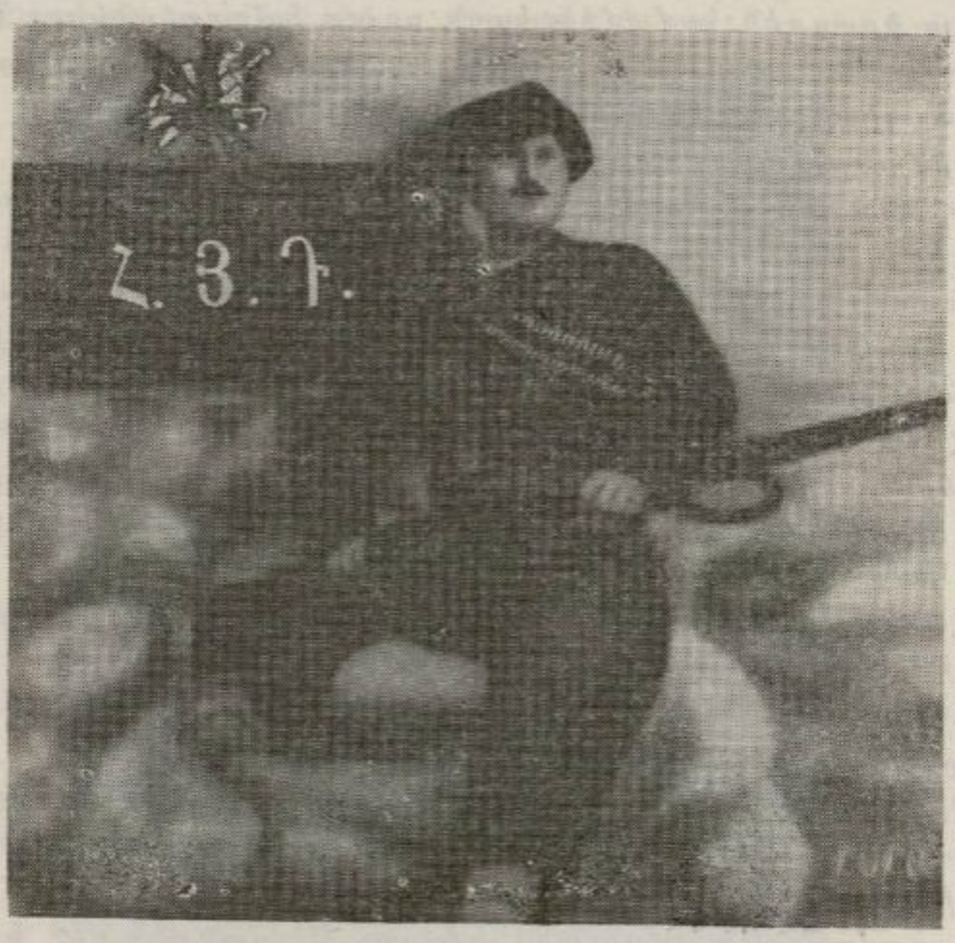

ԿՈՐԻՒՆ

Առաջին օրերու ընդհարումներու ընթացքին, Սասունէն նոր խումբ մը կ'իջնէր դէպի վանք և կռիւ տալով կը հասնէր վանքի դրան առջեւ։ Հոն կը սպաննուէր Կելիեկուզանցի Ղազարը։ Միւսները կը յաջողէին ներս մտնել։ Մէկ շաբաթէ ի վեր կռիւները սաստկութեամբ կը շարունակուէին, երբ հինգ հոգիէ բաղկացեալ խումբ մը Ուրուղցի Արթինի ղեկավարութեամբ զինուորական շղթան կը ճեղքէր և կը հասնէր վանքի դրան. մինչ դուռը կը բանային՝ դուրսէն եկած ընկերները ներս առնելու, Ուրուղցի Արթինը ծանրապէս կը վիրաւորուէր, բայց կը մտնէր վանքի պարիսպէն ներս։ Այս երեւոյթները զարմանք կը պատճառէին թրքական հրամանատարութեան։ Անոնք չէին ըմբռներ թէ ի'նչպէս դուրսի ֆետայիները սիրտ կ'ընէին մտնելու վանքը, ուր շրջապատուածները ազատութեան յոյս չունէին։ Ուրեմն դուրսէն եկողները

կու գային մինչեւ մահ կռուելու համար։

Ալի փաշան ստիպուեցաւ հիւղակներ շինել տալ, վրաններ հասցնել դիրքերը, որովհետեւ 2-3 օր անցնելէն ետք, զօրքերը հիւանդացան, շատերու ոտքերն ու ձեռքերը սառեցան։ Ալի փաշան երկարատեւ կռիւի մը հարկադրանքին տակ գտնուեցաւ ու դիմեց բանակցութիւններու, պահանջեց որ անձնատուր ըլլան, խոստանալով դրամ և ազատութիւն՝ Թուրքիոյ սահմաններէն հեռանալու համար։ Ֆետայիները մերժեցին և պահանջներ ներկայացուցին։ Կռիւը կը շարունակուէր և զօրքը կը կոտորակուէր։

Անշուշտ դէպքը հեռագրուած էր Պոլիս։ Սուլթանի անունով հեռագիրներ կը հասնէին Թուրք կառավարիչին, որ շուտով վերջացնէ այդ ապստամբական ցոյցը։ Կեդրոնական կառավարութեան ճնշման տակ՝ Պոլսոյ Պատրիարքարանէն ալ հրահանգ կու գար Մուշի Առաջնորդարան՝ թելադրելու որ ֆետայիները անձնատուր ըլլան, բարենորոգման խոստումներով։ Բայց օրերը կ'անցնէին և Առաքելոց վանքի բարձունքէն զէնքերու ձայնը կը տարածուէր դէպի Մուշ, դէպի Սասուն, իսկ Դաշտի գիւղերը արդէն կռուի տեսարանին դիմացը նստած էին։

Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս. մարդ չի գիտեր. բայց իրողութիւնն այն էր որ ուրախութեան, յաղթանակի և ազգային հպարտութեան ալիք մը ոտքի կը հանէր լայնածաւալ Դաշտի ժողովուրդը. ուրախութեան մէջ էր Մուշը, պար կը խաղար Սասունը։ Գինովցած էր Տարօնի ժողովուրդը ֆետայական ուժի ցուցադրութեամբ։ Սմբատ ճիշդ այդ շաբթուն, Հըրայրի կարգադրութեամբ խումբով կը վերադառնար Սասուն։ Երբ կը հասնի Վարդենիս, ժողովուրդը ուրախութեան և ցնծութեան մէջ կը գտնէ, բոլորն ալ պատրաստ են շարժելու դէպի Առաքելոց վանքը։ Քեռի Բարսեղի զեկավարութեամբ Դաշտէն կ'անցնին և իրենց թիւը հարիւրի կը հասնի։ Ի զուր ցուցական քայլեր կ'առնեն, ոստիկաններ զինաթափ կ'ընեն՝ յուսալով որ յաջորդ օրը զօրքը իրենց վրայ պիտի քալէ։ Ոչ ոք կը շարժի Մուշէն. Թուրք կառավարութեան ամբողջ բանակը, ոստիկանութիւնը պատերազմի իջած են Առաքելոց վանքի հերոսներուն դէմ։ Դաշտը ազատութեան օրեր կը վայելէ։

Մուշ քաղաքը խնճոյքի մէջ էր։ Երկու շաբաթ չանցած Առաքելոց վանքի երգը արդէն կ'երգուէր(*)։ Յաղթանակ մը, հերոսութիւն մը կը չափուի այն ապրումներով, զոր կ'ունենայ ժողովուրդ մը։ Պատճառաբանութեան ոչ մէկ ձեւը չի կրնար լրիւ կերպով բացատրել Տարօնի ժողովուրդի ուրախութեան ու հպարտանքի պոռթկումը։

Առաքելոց վանքի կռիւը նոր ճանապարհ մը կը բանար Տարօնի

(*) Երբ այս համառօտագրումը կ'ընեմ 1901-ի Առաքելոց վանքի գրաւման, աչքերուս առջեւէն կ'անցնին բոլոր այն դէպքերը, որ տեղի կ'ունենային այդ օրերուն, ու մենք աշակերտական սեղաններէն կը դիտէինք եւ կը հաշուէինք Թէ այդ օրը քանի հիւանդ եւ վիրաւոր Թուրք զինուորներ փոխադրուած էին Սաչքի-Դուրանէն դէպի Մուշ։

Ժողովուրդը մեծով-պզտիկով մասնակից էր հերոսական պայքարին։ Կ. Ս.

մէջ, որ աստիճանաբար հասունցած էր։

Քեռի Բարսեղ և Սմբատ իրենց հետեւորդները կը թողուն Դաշտ և իրենք կը բարձրանան Սասուն, իշխան Միքայէլի քովը մնալու, մինչեւ Հրայրի վերադարձը։ Սասունցի մարտիկները Առաքելոց վանքի կռիւին մասնակցելու համար ճամբայ կ'ելլեն, բայց հազիւ կը հասնին Ծիրինկատարի մօտերը։ Բուքէն ու ցուրտէն չեն կրնար առաջանալ և կը ստիպուին ետ դառնալ։

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՖԵՏԱՅԻՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

ՍՄԲԱՏ

Այս երեւոյթները Առաքելոց վանքի կռիւը ընդհանուր ապստամբութեան մը կը վերածէին։ Մուշի կառավարութիւնը և զինուորական իշխանութիւնը կ'ուզէին վերջացնել խնդիրը, բայց միջոցը չէին գտներ։

Վերջապէս բանակցութեանց օկսելու համար, զինադուլ մը տեղի կ'ունենայ։ Առաքելոց վանք պիտի երթային Մշոյ առաջնորդական տեղապահ Խոսրով վրդ. Պեհրիկեան, Առաքելոց վանքի վանահայր Յովհաննէս վարդապետը (որ վանքի գրաւման ժամանակ հոն չէր), թուրք ոստիկանապետներէն Մահմետ և Մուխթար, որոնք յանուն կառավարիչի պիտի խօսէին։

Բանակցութեան եկողները առանց վտանգի ենթարկուելու կը մըտնեն վանք։

Անդրանիկ և զինուորական խորհուրդը բանակցութեան կու տային պաշտօնական կերպարանք մը։ Բանակցութիւնները պիտի վարէին Անդրանիկ, Հաճի Յակոբ և Գէորգ Չաւուշ։ Պահակները դուրսի դուռէն մինչեւ առաջնորդարանի սրահը պիտի կենային զինուորական կարգով։ Սրահի դրան երկու կողմը երկու ֆետայիներ պիտի սպասէին զինուորական կեցուածքով։ Քսանէ աւելի ֆետայիներ, ընտրուած հսկաներ, որոնք տպաւորութիւն կրնային թողուլ, սրահի մէկ ծայրը կեցած էին կարգով, որպէս թիկնապահ Անդրանիկին և խօսակցութիւնները վարող խմբապետներուն։

Անդրանիկ կրցած էր սրահի մէկ կողմը զետեղել բաւական թիւով դատարկ սնտուկներ, և խօսակցութեան ընթացքին զանոնք ցոյց տուած էր որպէս ռազմամթերք՝ կռիւը շարունակելու վճռականութեամբ։

Հայ և թուրք պատուիրակները մինչեւ սրահը կը հասնէին զըրահապատ անցքերէն և դողդողագին կը նստէին բանակցութեան սեղանին չուրջ, որ իր շրջապատով աւելի տպաւորիչ էր։ Հոն կը տեսնէին Անդրանիկը, Գէորգ Չաւուշը, Կայծակ Վաղարշակը, Հաճի Յակոբը, և իրենց երեւակայածէն աւելի դիւցազնական կը գտնէին զանոնք, որ ահա, տարիներէ ի վեր կը փոթորկէին Տարօնի աշխարհը։

Առաջին առթիւ թուրք երեւելիներու լեզուն կը բռնուի։ Իրենց ոտքով ինկած էին փորձանքի մը մէջ, որմէ ողջ դուրս գալու յոյսը կը կորսնցնէին առաջին վայրկեանէն։

Կացութիւնը տեսնելով Անդրանիկ կը կարգադրէ որ թէյով հիւրասիրեն եկողները և անոնց հաւաստիքներ կու տայ կատարեալ ազատութեան, յայտնելով որ հայ ֆետայիները պատուաւոր կերպով պիտի յարգեն զինադադարը և բանակցողներու անձեռնմխելիութիւնը։

Այդ օրերուն արդէն օտար պետութեանց քանի մը ներկայացուցիչները երեւցած էին Մշոյ մէջ։ Ալի փաշան կը պահանջէր որ վանքէն դուրս հանեն 40 աշակերտներն ու միաբանները, որպէսզի թնդանօթի բռնէ վանքը։ Սակայն օտար ներկայացուցիչները զգացուցած էին հրամանատարին թէ այդպիսի քայլ մը մեծ աղմուկ պիտի հանէ քրիստոնեայ երկիրներու մէջ։

Ֆետայիները լսելով թուրք կառավարութեան բանագնացներու յայտարարութիւնը թէ իրենց պահանջները նկատի պիտի առնուին, թէ Սուլթանը իրենց պիտի ներէ եթէ անձնատուր ըլլան, հետեւեալ պահանջները կը դնեն.

1.— Ազատ արձակել քաղաքական բանտարկեալները։

2.— Պատժել Սասնոյ Սպղանաց շրջանի քանդողները և Ֆնասուց հատուցում ընել Սպղանքին, Հեթինքին և Շուշնամերկ գիւղերուն։

3.— Պատժել Դաշտի մէջ սճրագործութիւններ ընողները և վընասուց հատուցում տալ աւերուած տուներուն և ընտանիքներուն։

4.— Տասանորդ տուրքի գրութիւնը յանձնել հայ գիւղացիներուն, որպէսզի գիւղը ինք իր տուրքը վճարէ։

Այս պահանջները եթէ կառավարութիւնը ընդունի և պաշտօնական կնիքով կնքուած իրենց հաղորդէ, իրենք պատրաստ են դուրս գալու վանքէն։

Գալով անձնատուր ըլլալու առաջարկին, ֆետայիները ոչ միայն կը մերժեն, այլեւ կը յայտնեն թէ անձնուրաց ֆետայիին այդպէս առաջարկ մը ընել՝ կը նշանակէ նոր կռիւի դուռ բանալ։

Թուրք բանագնաց մը կ'ըսէ ֆետայիներուն թէ թուրք կառավարութիւնը հզօր պետութիւն մըն է, վերջապէս այսպէս պաշարուած եթէ մնաք, բոլորդ ալ կը մահանաք, լաւագոյնը այն է որ հաշտութեան եզր մը գտնէք կառավարութեան հետ։

Անդրանիկ բոլոր ֆետայիներու անունով կը պատասխանէ և անոնցմէն ցոյց տալով՝ կ'ըսէ.

— Մենք մահը աչք առնելով ֆետայի դարձած ենք և հետևաբար մահէն չենք վախնար. այս անոնցմէն մէջ որքան փամփուշտ կայ՝ կը վառենք ու ապա կը նահատակուինք, բայց պիտցէք որ մէկ նահատակի տեղ տասը և հարիւր հերոսներ ոտքի պիտի կանգնին և հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքները պաշտպանեն...

Բանակցութիւնը կը վերջանայ, Թուրք և հայ բանագնացները կը մեկնին, կարգադրած և չատ ապահովիչ հայկական բանակ մը տեսնելով Առաքելոց վանքին մէջ։

Ութը օր հանգիստ կ'անցնի։ Թուրք կառավարութիւնը Պոլսէն ստացեր էր հետագիր մը վարչապետէն, իսկ հայ առաջնորդը Պոլսոյ Պատրիարքարանէն։ Մուշի կառավարութիւնը Առաղ գիւղացի կնոջ մը կը յանձնէ այս հետագիրներու պատճէնը և կը զրկէ վանք։

Ֆետայիները կը ծանօթանան բովանդակութեան, որ էր «աճնճացատուր եղէք. ձեզի ճերում կը ճնորհուի եւ ձեր պահանջները կը բաւարարուին»։

Ֆետայիները սուրհանդակ կնոջ միջոցաւ կը յայտնեն թէ կը փափաքին բանակցութիւնները չարաւնակել։ Եւ միջոցներ ձեռք կ'առնեն վանքէն հեռանալու համար։ Ութսունի Աբթինը, որ ծանրապէս վիրաւորուած էր, կը մնայ, և ընկերները պայմ կը թողուն վանքին մէջ, ու ապատ կը զգան մեկնելու։ Բայց գինաւորական չղթաները կարել անցնելը կեանց ու մահու խնդիր մըն էր. սակայն մահը՝ աչք առնելով՝ սահպատած էին չրջապատումէն դուրս ելլել։

Առաքելոց վանքի կռիւը երկար չտեսեց, որովհետև իր դիրքը կատարած էր, ու բան մը մնար։ Դաշտ և Սասուն ազատագրած էին և խումբեր կը հասնէին պաշարման սահմաններու մօտիկ, որպէսզի կռիւի մէկ մասը իրենց ուսերուն առնեն։ Թուրքերը կծկուած էին և որևէ տեղ նոր դէպքի մը տեղի չէին ուզեր տալ։ Մուշ քաղաքի բոլոր թաղերը, մէկ ծայրէն մինչ, ազգային յեղափոխական երգեր կ'երգուէին գիշերները, առանց կարևորութիւն տալու պահակ ոստիկանութեան, որ գլխիկոր կը պտըտէր փողոցներու մէջ, և չէր համարձակեր առնէրէն նեղս խուժել, առաջնաւան պէս։

Հայերը հոգեբանական յաղթանակ մը չահած էին, իսկ Թուրքերը հոգեբանական պարտութիւն մը կրած էին։

Այդ պահէն օգտուելու ջանքեր կը թափէին Մշոյ ազգային մարմինները։ Կաթոլիկ համայնքի առաջնորդ Ներսէս եպս. Ջնաոյեան, վարդան վարդապետ, Փեզամ, Խոսրով վրդ. Պետրիկեան բոլորն ալ լծուած էին աշխատանքի։ Տեղեկագիրներ կու տային հիւպատոսներուն, բողոքներ կը ներկայացնէին կառավարութեան և կ'ուզէին հասկցնել թէ հայ ժողովուրդի համբերութիւնը հատած է և յաւահատ արարքները տեղի կ'ունենան անիշխանական բռնութիւններու պատճառաւ։ Ձիգ կը թափէին համոզելու կառավարութիւնը որ հիմնուի Պոլսէն եկած հետա-

գիրներուն վրայ և կարգ մը անիրաւութիւններ դարմանէ՝ հաւատք ներշնչելու Հայութեան։

Թուրք շրջանակները և զինուորական հրամանատարը այս առաջարկները կը լսէին բարեացակամութեամբ, ընդառաջելու պատրաստ, բայց Առաքելոց վանքի բարձունքէն հրացանը կը խօսէր և կառավարութեան դէմ պատերազմը կը շարունակուէր, Մուշէն մինչեւ Պոլիս իրարանցում ստեղծելով։

Քսան և մէկ օր լրիւ անցած էր պաշարման թուականէն, երբ ֆետայիները վճռեցին այդ գիշեր հեռանալ վանքէն։ Վանքի միաբաններուն և աշակերտներուն կը պատուիրեն չհետեւիլ իրենց, վանքի դռները գոցեն ու սպասեն։

Պատերազմական գիւտը պիտի ըլլար ճերմակ շապիկ հագնիլ, ինչ որ վանքը ունէր որպէս եկեղեցական գոյք։ Անդրանիկ, Գէորգ, Հաճի Յակոբ, Կայծակ Վաղարշակ և Կորիւն դասաւորած էին խմբակները, յառաջապահ և յետսապահ պատասխանատու վարիչներով։ Նախ անշշուկ, երկու-երկու դուրս կ'ելլեն վանքի դռնէն և կը բռնեն Սասունի ուղղութիւնը։ Դաւթի Քարը անցնելէն ետք, ալ ազատ էին։ Անդրանիկ փոքր խմբակով մը առաջ կ'ընթանայ։ Անոր թիկունքէն կը քալէ Կորիւն զօրաւոր խումբով մը։ Գէորգ առաջապահ և յետսապահ խումբերու միջեւ կը շարժի և կը հսկէ խումբերու կարգապահ յառաջացման։ Այսպիսով կրցած էին առաջին շղթան անցնիլ առանց վտանգի։ Պահակները ցուրտէն սմքած, ուզած էին կայնեցնել անցնողները, բայց երբ զգացած էին թէ անցնողները ֆետայիներն են, լեզունին բռնուած էր և ձայն չէին հանած։

Վերջին գիծերուն մօտեցած, յառաջապահները արդէն անցած էին, երբ Գէորգ թուրք պահակներուն կը հանդիպի։ Կը խօսի թուրքերէն և որպէս սպայ, թէ զօրքը կը տանի գիծերուն վրայ տեղաւորելու. կ'ըսէ ու կ'անցնի. կ'անցնին բոլորը, բայց պահակները չփոթէն կ'արթննան և կրակ կը բանան մութին մէջ կորսուողներուն վրայ։ Ֆետայիները չեն պատասխաներ։ Բուքի և մշուշի մէջէն կ'առաջանան և կը հաւաքուին որոշուած վայրը, ուր կը տեսնեն որ միայն Ցրօնքցի Մուրատ իր մէկ քանի ընկերներով կը պակսէր։ Բայց ան աւելի առաջ անցած էր Գէորգի կարգադրութեամբ, լուր տալու Անդրանիկին թէ վերջին զինուորներն ալ շղթան կտրած են։ Չեն կրնար Անդրանիկը գտնել և կ'ուղղուին դէպի Սասուն, ուր բոլորն ալ հաւաքուեցան յաջորդ օրը։

Այս անցքի ընթացքին ֆետայիները մէկ զոհ միայն կու տան, Եահուտի Բարսեղը, այն ալ ընկերոջ մը պատահական գնդակէն։

Լոյսը կը բացուի, վանքը լուռ է, հրացանաձգութիւն չկայ։ Ալի փաշան կը հրամայէ զգուշութեամբ մօտենալ վանքի պարիսպներուն, նորէն վանքը լուռ է։

Թրքական վաշտերը կը մօտենան։ Վանքի դռները կը բացուին և Ալի փաշայի բանակին դէմ կ'երեւնան 40 աշակերտներ և քանի մը

վանականներ...

Թուրք հրամանատարը իր հիացմունքը կը յայտնէ բուռ մը հայ ֆետայիներու այս յանդգնութեան և հնարամտութեան վրայ։

Առաքելոց վանք մտած էին հետեւեալ ֆետայիները.— Անդրանիկ, Գէորգ Չաւուշ, Կայծակ Վաղարշակ, Կորիւն, Հաճի Յակոբ, Ցրօնքցի Մուրատ, Էլօ և Խուշօ, Բերդակցի Մուրատ, Սայտօն, Եահուտի Բարսեղ, Առուառինջցի Վարդան, Թարփաթոզ Սարգիս, Բերդակցի երկու եղբայրներ՝ Միսակ և Անդրօն, Կելիեկուզանցի Ղազար, Ուրուղցի Արթին։ Խումբերու ամբողջական ցանկը չկայ։ Յիշատակուածները մենք կ'արձանագրենք, գիտնալով հանդերձ որ մօտ 30 ֆետայիներու կամ շալակաւոր մարտիկներու անունները կը մնան անծանօթ։

Թրքական բանակը այդ մէկ ամսուան ընթացքին կորսնցուց 500-է աւելի զինուորներ, գլխաւորաբար թիֆիւսէն ու ցուրտէն։ Այս կորուստները, ամէն օր պատգարակներու վրայ դրուած՝ կը փոխադրուէին Մուշ, Հայոց և Թուրքերու աչքին առջեւէն անցնելով։ Ո՛չ կառավարութիւնը և ոչ ալ հրամանատար Ալի փաշան չկրցան այս մեծ կորուստները ծածկել, մանաւանդ որ դէպքէն վերջ շարունակուեցաւ զօրքի ջարդը հիւանդանոցներէն ներս։

Առաքելոց վանքի կռիւներէն ետք, Տարօնի ժողովուրդը յաղթական և մարտական հոգեբանութեամբ կը մտնէր 1902 թուականէն ներս։

ՆՈՐՇԷՆԻ ԿՌԻՒԸ 1901-Ի ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 23-ԻՆ

Առաքելոց վանքի ձեռնարկը յաջողութեամբ գլուխ բերելէն ետք, ֆետայիներն ու պատասխանատու մարմինները անցան գաղտնի աշխատանքի, ռազմանիւթ ու պաշար հասցնելու հայդուկներուն, որոնց թիւը անհամեմատօրէն աճած էր։ Գէորգ Դաշտը շրջագայելու և կարգադրութիւններ ընելու պարտականութեան ընթացքին, Առաքելոց վանքի դէպքէն ճիշդ ամիս մը վերջ կը մտնէր Նորշէն, ուր արդէն անգամ մը Անդրանիկին և Համբարձումին հետ գտնուած էր և յաջող հանգանակութիւն մը գլուխ բերած էին, մօտ երկու հարիւր հնչուն ոսկի, զէնք գնելու համար։

Գէորգ երկու օր կը մնար Նորշէն։ Իր հետն էին Կայծակ Վաղարշակ, Սայտօ Պօղոս, Անդրօ, Միսակ, Սիմոն, Վարդան, Աստուր և Պողէ։

Գէորգի խումբը մատնուած էր Բենիկ Անդրիկեանի կողմէ։ Ոստիկան զօրքերու հրամանատար Հիւսէյն աղան լուրը առնելուն պէս հարիւր ձիաւորներու գլուխն անցած՝ Սողգոմ գիւղի կողմէն աննշմար կը մտնէր Նորշէն՝ օգտուելով խիտ ծառերու շարքէն։

Գէորգի գտնուած տան տէրը հեւիհեւ կը հասնի և լուր կու տայ թէ ձիաւորները սրարշաւ կը մտնեն գիւղը։ Գէորգ, Սայտօն և Կայծակ Վաղարշակը կը պատրաստուին, ձեռքերը զէնքերուն վրայ։ Հիւսէյն

աղան չգիտնալով թէ ո՛ր տան մէջ ապաստանած են, կ՚անցնի դէպի գիւղին հրապարակը։ Սայտօն կ՚ուզէ անոր վրայ կրակ բանալ, բայց Գէորգ զայն կը զսպէ։ Ձիաւորները անցնելէն ետք, Գէորգ իր ընկերներով դուրս կու գայ տունէն և դիրք կը բռնէ զօրքին կռնակը։ Գիւղի երիտասարդներէն քանի մը տասնեակ անոր հետ կը շարժէին։ Ճիշդ այդ վայրկեանին գիւղի տակէն երկու հրացան կը պայթին. Անդրօն ու Միսակն էին, երկու եղբայրներ Բերդակ գիւղէն, որոնք առիւծի պէս երկու ժամ կռուեցան։ Ցաք կռիւը սկսած էր և թրքական զօրքը ինկած էր երկու կրակի մէջ։ Հիւսէյն աղան զօրքը գրոհի կը մղէր և «յանձնուեցէ՛ք» կը պոռար, երբ գնդակահար վար կ՚իյնային քանի մը ձիաւորներ։ Ճիշդ այդ պահուն Գէորգի դիրքէն համազարկ կը բանային և Հիւսէյն աղան ու ուրիշ սպայ մը դիաթաւալ կը տապալէին։ Հիւսէյն աղան Սերոբ Աղբիւրի վրայ յարձակող զօրամասի հրամանատարն էր և Պշարէ Խալիլը որպէս գործակից ճարողը։ Երկու տարի անցնելէ ետք, Նորչէնի հրապարակին վրայ, Սերոբի գլուխին տուրքն էր որ կը վըճարէր իր գլուխով։ Զօրքը կը մնար անգլուխ և չփոթութեան մէջ կ՚իյնար, բայց ճամբայ չէր գտներ գիւղէն դուրս գալու։ Արդէն տասն և մէկ զինուորներ փռուած էին գետին։ Թրքական ձիաւորները կը լքեն իրենց ձիերը և կ՚ապաստանին գոմի մը մէջ։ Անդրօն ու Միսակը զանոնք կ՚անշարժեցնեն իրենց գնդակներուն տակ։

Տագնապալի կռուի այս ընթացքին հրաշալի դեր կը կատարեն երկու կիներ, Ասանէթ Փիրոյեան և Հռիփսիմէ Զաղոյեան։

Գիւղի երիտասարդներն ու կիները հրապարակի վրայ կեցած ձիերու թամբերը վար կ՚առնեն և ձիերը մերկ կը թողուն, որպէսզի ոստիկանները չկարենան ձիերը հեծնել և ֆետայիները հետապնդել։

ՍԱՅՏՕ ՊՕՂՈՍ

Գիւղացիները լուր կու տան թէ քրտական խուժանը կը մօտենայ։ Վարդանը, Աստաուրը և Պողէն իրենց զէնքերը դարձուցին Քիւրաերուն դէմ և ստիպեցին զանոնք հեռու մնալ գիւղի սահմաններէն։

Մուշէն ալ նոր օգնական ուժեր կը հասնէին։ Գէորգ իր խմբակով զանոնք զբաղցուց (իր զէնքը աւրուած էր), մինչեւ որ Վարդան, Պողէն և Աստուրը հասան։

Գիւղէն հարիւրէ աւելի երիտասարդներ, անզէն, խումբին հետ կը շարժէին մեծ ոգեւորութեամբ, հակառակ Գէորգի հրահանգին որ քաշուին իրենց տուները՝ գնդակի մը զոհ չերթալու համար։

Մութը կոխելուն կռիւը դադրեցաւ։ Ֆետայիները ստիպուեցան անցնիլ Առուառինջ, իրենց հետ տանելով քանի մը վտանգուած երիտասարդներ միայն։

Առտուան Քիւրտերը և զօրքերը ներխուժեցին Նորշէն և ահաւոր խոշտանգումներ ըրին։ Սպաննուեցան Նորշէնցի հարուստ հայ մը՝ Վարդան Ջնտոյեան և քանի մը պառաւներ, որ չէին կրցած փախչիլ։ Մահացաւ հերոսուհի Ասանէթն ալ իր կրած չարչարանքներէն։

Քրտական խժդժութիւնները շարունակուեցան երկու օր։ Ներսէս եպս. Ջնտոյեան ազդու դիմում կատարեց կառավարութեան վերջ տալու աղէտին։ Կառավարութիւնը Նորշէն ղրկեց ջոկատ մը ոստիկաններ հայազգի Միհրան Ալիխանեանի զեկավարութեամբ, որ կրցաւ դուրս վանել խուժանը և խաղաղեցնել ժողովուրդը։

Գիւղէն Պիթլիս տարին քանի մը երեւելիներ, որոնք բանտ մնացին մինչեւ Սահմանադրութիւնը։

Թուրքերը Հիւսէյն աղայի և սպաննուած զինուորներու դիակներուն չկրցան ֆետայիի դիակը ընկերացնել և գլխիկոր դարձան Մուշ։

«Ակն ընդ ական»ը կը շարունակուէր, ու դահիճները կը մտածէին թէ ասկէ ետք հերթը որո՛ւն պիտի հասնէր։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹ

Ը.

ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

(ՀՐԱՅՐԻ ՇՐՋԱՆԸ)

Տարօնի աշխարհը 1902-ին արդէն թեւակոխած էր ժողովրդական զանգուածային կազմակերպութեան շրջանին մէջ։ Յեղափոխութեան և բռնակալութեան ալիքները, յառաջատուութեամբ և տեղատուութեամբ, անընդհատ իրարու բախեցան։ Յուսահատութիւնն ու ազատութեան խանդավառութիւնները իրարու յաջորդեցին. Տարօնի ժողովուրդը անցաւ ընդ հուր և ընդ սուր, արիւնլուայ եղաւ, բայց դիւցազնական խոյանքով, Սասունցի Դաւիթին պէս ըսաւ.

— Դեռ ողջ եմ...

Մուշէն մինչեւ Սալնոյ-Զոր, Նեմրութէն մինչեւ Սասուն, Խընուս-Պուլանուխէն մինչեւ Ֆարզին հայ ժողովուրդի ազատատենչ զաւակները ազատութեան դրօշակին տակ կազմակերպուած, Սուրբ Գործին ուխտեալներն էին։

Ուշադիր հետեւողը պատմութեան ընթացքէն արդէն նշմարած պիտի ըլլայ ժողովրդական լայն կազմակերպութեան սաղմերը Աղբիւր Սերոբի, Գուրգէնի և Հրայրի գործերուն մէջ 1898–1899-ի շրջանին։ Եթէ Գուրգէնի և Սերոբ Աղբիւրի դժբախտ դէպքերը չպատահէին, 1899-ին զանգուածային կազմակերպութիւնը ինքնին իրականութիւն պիտի դառնար։

Այդ հիմունքներուն վրայ զարգացած էր Տարօնի յեղափոխական շարժումը, հետեւաբար այդպիսի լայն շարժում մը կրնար ճամբայ կըտրել դէպի Ազատութեան Արշալոյսը։

Վերադարձ դէպի Արաբոյի օրերը անկարելի էր։

1890—1901 *թուականները ինքզինքը վերագտնելու տարիները եղան։ Տակալ, պահել կազմակերպութեան և ժողովուրդի կորովը, ու ապա, հարուածել «ակն ընդ ական»ի անողոքելի օրէնքով, զանգուածներու մարտական ոգին բարձրացնելու համար։*

Բարեբախտաբար խոհեմութիւնն ու խիզախութիւնը կրցան պարտկուիլ ընդհանուր կամքի մը հովանիին տակ և գործեցին երկու ուղղութեամբ ալ։

Ֆետայիները աւելի զգոյշ և աւելի ինքնամփոփ, շարք մը գործեր կատարեցին, գործեր որոնց ազդեցութեան տակ՝ զանգուածները

աննկուն հաւատքով տոգորուեցան։

Անզգալաբար հին կազմերը կը վերակազմուէին և իրենց նախկին դիրքերը կը գրաւէին։

Նախորդ էջերուն մէջ մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացուցինք Սասունի, Մուշի և շրջակայ գիւղերուն մէջ տեղի ունեցած դէպքերուն վրայ և ուզեցինք ընդհանուր պատկեր մը տալ։ Երբ քննենք Առաքելոց վանքի դէպքը որպէս յեղափոխական ձեռնարկ մը, հոն կը տեսնենք հաւաքական կամքի մը արտայայտութիւնը. հոն ոչ միայն ֆետային էր որ կը կռուէր պատահական ընդհարումի մը մէջ, այլեւ հոն կը գործէր կոմիտէներու, պատասխանատու մարմիններու հաւաքական բաղձանքը։ Զանգուածային կռիւ մը, լայն ժողովրդական նուիրուածութեամբ։ Ֆետայական այդ ձեռնարկը և անոր շուրջ ստեղծուած ժողովրդական խանդավառութիւնները ֆետայական խումբերը կը ձուլէին ժողովրդական զանգուածներուն հետ։

Այս կէտին վրայ առանձնապէս կը շեշտենք, դէպքերու էական նշանակութիւնը վերհանելու համար։ Բազմաթիւ դէպքեր, պատահարներ, բանտարկութիւններ, հետապնդումներ, չարչարանքներ և անհատական քաջութիւններ կարելի է էջերով լեցնել՝ Տարօնի շրջանի մէկ տարին գրի առնելով, սակայն այդ դէպքերու համադրումը և հետեւանքներն են որ պատմական նշանակութիւն կրնան ունենալ։ Անշուշտ դրուագներու մանրամասնութիւններն ալ իրենց հետաքրքրական երեսը ունին և կը գունաւորեն պատմութեան էջերը, պայմանաւ որ դրուագներու մէջ պատմութեան էութիւնը չխեղդուի։

Այդ երկու տարուան պատմութիւնը նոր հորիզոններով կ'ընդարձակուի, երբ պահ մը մեր ուշադրութիւնը Սասունի և Մուշի սահմաններէն անդին դարձնենք։

Հրայրը աշխատանքներ վերցուց իր ուսերուն և սկսաւ գործել ժողովուրդին մէջ։ Հետեւինք անոր։

ՀՐԱՅՐԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ 1900—1901-Ի ԱՇՈՒՆԸ

1900-ի գարունէն սկսեալ Հրայր կը լքէ իր տունը և կազմակերպական աշխատանքներու կը լծուի։ Հրայր ամէն տեղ է, Հրայր հին գործակիցներ ունի, ազատագրական շարժման հաւատարիմ ուխտակիցներ, որոնք Հրայրին կը հաւատան և անոր կ'ենթարկուին առանց առարկութեան։ Հրայրի բոլոր քայլերուն հետեւիլը շատ դժուար է։ Ժողովրդական գաղտնի կազմակերպութեան աշխատանքի ընթացքին անոր անունը Ուրուական էր, հազիւ երեւցած, կ'անյայտանար։ Եւ ուր որ մտնէր, հաւատք կը ներշնչէր, կը խանդավառէր և զանգուածները հոգեպէս ֆետայի կը դարձնէր։

Երբ Ուրուականը գոմէ մը, կամ մարագէ մը և կամ բախտաւոր պարագային՝ լայն սենեակէ մը ներս կը մտնէր իր գիւղական տարազով, չարուխը ոտքին, և երբ դռները կը գոցէին Յեղափոխութեան

Առաքեալի խօսքը լսելու, Ուրուականը Հրայր կը դառնար ու հրեղէն լեզուով կը խօսէր...

Բայց Ուրուականին առջեւ երբեմն պատուարներ կը ցցուէին, ծուխի մը պէս չէր կրնար թափանցել մութ խորչերը։ Երբեմն ալիքորմ ճիչ մը կը բարձրանար այդ արի ժողովուրդէն անոգոքելի բըռնաւորի մը դէմ։ Ճար չկար. յեղափոխական նշդրակը պիտի գործէր։ Այդ պարագային Ուրուականն ու Հրայրը կը հեռանային ասպարէզէն ու Դժոխքը կ'անցնէր գործի։ Բռնակալը, ոճրագործը, գաւառճանը յանկարծ կը տապալէր։

Լռութիւն։

Գիւղէ գիւղ անցնելէն ետքը միայն կը խօսէին թէ Ուրուականը նկաւ ու անցաւ անծանօթ ուղղութեամբ։ Այսպիսի գործիչի մը հետեւիլ և ըրածները գրի առնել անկարելի է, բայց անոր գործի հետեւանքները ու գործը միշտ չօշափելի կ'երեւնային ու կը մնային պատմական։

1901-ի Յունուար ամսին Հրայր իր հետ կ'առնէր 21 զինեալներ և Եըզլաղաճէն ճամբայ կ'ելլէր, կը հանդիպէր քանի մը գիւղեր, կ'անցնէր Կուրաւու, կը դառնար Սուլուխ, կ'երթար Ալիջան, Վարդենիս, Ջրհոր, Ախլաթ։ Այդ ուղեւորութեան ընթացքին՝ Դաշտի չրջակայ գիւղերու գործիչները կը հաւնէին այն վայրը, ուր պիտի կենար Հրայրը։ կազմակերպական հրահանգներ, գործերու կարգադրութիւն, դատերու վճռում, զէնքի բաշխում, զինատար խումբերուն համար նոր թելադրանք՝ գործեր էին, զորս գիշերային անընդհատ աշխատանքով կը կատարէր Հրայր և ամէն մարդ կը զարմանար թէ այդ վիթխարի մարմինը ի՞նչպէս կը դիմանար այս կամաւոր չարչարանքին։

ՀՐԱՅՐ ԱԽԼԱԹԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

1901-ի ամրողջ տարին Հրայր Սալնոյ-Ջորի, Ախլաթի և Պուլանուխ-Մալազկերտի չրջաններու կազմակերպութեան նուիրուեցաւ։ Թղթակցեցաւ վարդգէսին և արտասահմանի հետ։ Իր քով կանչեց Պուլանուխ-Մալազկերտի ընկերները և դանդաղ մղեց կազմակերպական ժրաջան աշխատանքի։

Աղբիւր Սերոբի ստեղծած կազմակերպութիւնը տարտամ էր և գաւառաններու մէկի համարձակ դարձած էին։ Փորձառու գետայիններէն ամանք ապաննուած էին։ Մնացած էին Առիւծ Աւագ, Փալապխ Կարապետ և Ջուլումաթ իրենց քանի մը մարտական ընկերներով։ Հրայր, ինչպէս գիտենք, դէմ էր անհատական և խմբական ձեռնարկներուն։ Համոզեց Սերոբի զինուորները և ճամբեց վարդգէսին քով, կովկաս կամ Պարսկաստան դրկելու համար։

Նոյնպէս վարուեցաւ իր հետ տարած խումբին հետ։ Ոմանք դըրկեց կովկաս, ոմանք գիւղերուն մէջ տեղաւորեց և լծեց կազմակերպական աշխատանքի, ոմանք ալ զէնքի փոխադրութեան գործով զբաղեցուց։ Քանի մը զինեալներ միայն պահեց իր քով։

Ու գիւղէ գիւղ չրջագայելով՝ ժողովրդական ամուր կազմակեր-

պութիւն մը սահզծեց այս ընդարձակ չրջաններուն մէջ, ուր ամէն ոք մատնուելնէ կը վախնար։ Ժողովուրդի սիրտը գրաւեց, ազատութեան հաւը հրահրեց բոլորին մէջ։ Ժողովուրդը յեղափոխութեան այս առաքեալը պաշտեց Քրիստոսի պէս և զայն անհպելի առեր մը նկատեց։

Հրայր անզէն մատաղ գիւղերէն ներս, յեղափոխական աշխատանքները կատարեց և ուրուականի պէս հեռացաւ։ Ո՛չ մէկ լրտես, ո՛չ մէկ դաւաճան համարձակեցաւ Հրայրը մատնել կառավարութեան։ Ո՛չ մէկ զինուոր խումբ վտանգուեցաւ այդ սարի կառավարութիւնը ոտիկան և զօրք հաննց դէպի հայկական գիւղերը, դրամ բաչխեց ծանօթ դաւաճաններուն, բայց հետքը չգտաւ Ուրուականին։

Ազգային կաւռ միութիւն մը սահզծուած էր ու վատերը այդ հաւաքական ուժէն կը վախնային։

ՊՈՒԼԱՆՈՒԽ-ՄԱԼԱԶԿԵՐՏԻ ՅԵՂՓ· ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հրայրի մատնոգութեան առարկան էր Պուլանուխ-Մալազկերտի չրջանը, որ զինուոր խումբերու ամենէն վատահելի գիծը կը հաչուուէր։ Նամակագրութեամբ և հրահանգներով վարած էր այդ երկու չրջանները, որոնք 1894-էն ալ առաջ նուիրուած էին Ընկերութեան գործին՝ Միացեալ Ընկերութեան ուսուցիչներով և նորահաս աչակերտներով։ Այդ չարժման գլխաւոր դէմքը Լիպ գիւղի Միացեալ Ընկերութեան վարժարանի ուսուցիչ Լեւոն Մադասեանն էր, որ յեղափոխական սերունդ մը սահզծեց։ Անոր բանտարկութենէն ետք 1895-ին Հ· Յ· Դաչնակցութեան կազմակերպութեան հիմը կը դրուի այս չրջաններուն մէջ Շէխեազուպի Ներսէսի և ընկերներու չանքերով։

Շէխեազուպ գիւղը, Եփրատի եզերքին, ամենէն ամուր կայանն էր այն խումբերուն, որոնք կովկասէն կ'անցնէին Խնուսի կամ Ալաչկերտի գիծերէն։ Երկու ճամբաներու վերջին կէտը կ'ըլլար Շէխեազուպ, ուր այդ տեղէն կ'անցնէին Տարօնի չրջանները։

Սերսր Ապրիլ 1895-ի ամրան 18 ընկերներով կը հասնէր Շէխեազուպ, կը տեսնուէր Ներսէսի (Տարպ) հետ և կ'անցնէր Նէմրութ։ Ներսէս Պուլանուխի և Մալազկերտի չրջանները կը կազմակերպէր և կը կապուէր Սերսրի սահզծած Սալնոյ-Զորի կ· կոմիտէութեան։

1897-ի վերջերը երբ ձարտարի առաջին զինուոր խումբը Ներսէսի աջակցութեամբ կ'անցնէր Նէմրութ, կառավարութիւնը կը հետապնդէր Ներսէսը և կը ձերբակալէր։ Անոր ընկերները կը յաջողէին ճողոպրիլ, որոնց մէջն էր Մարտիրոս վարժապետը, որ հետագային նչանաւոր մարտիկ մը եղաւ։ Ներսէս մեծ չարչարանքներու կ'ենթարկուի և 1898-ին կը նահատակուի, ճիշդ այն տեն երբ ձարտարի Բ· խումբը չրջանէն կ'անցնէր և Խոզաւինի կռիւը կ'ունենար։

1899—1900 թուականներուն Պուլանուխ-Մալազկերտի չրջաններուն մէջ կը գործէ Քաքաւլուեցի Ղազար Գալուստեան (Տէրտէր), որ գաղափարական և մարտական լաւ յատկութիւններով օժտուած էր։ Ղա-

զար աւելի մարտական նկարագիր մը կու տայ այս շրջաններուն, որոնք կը դիմադրեն քիւրտ ցեղապետներու ոտնձգութեանց դէմ և կը զսպեն զանոնք։ Ղազար կ'անցնի Կովկաս և խումբով կրկին կը վերադառնայ շրջանը։ Ատեն մը կ'երթայ Վարդգէսին քով Վան, ապա կը դառնայ Հարք-Ապահունիքի շրջանները։ Ստիպուած փախստական կ'ըլլայ և ատեն մը կը գործէ Ախլաթի գիւղերուն մէջ, որպէս խմբապետ ֆետայի։

Ճիշդ այդ ատեն այս երկու շրջաններուն մէջ կազմակերպական գործի կ'անցնի Բժ. Յակոբ Հորմըզեան, որ բժշկական մեծ հմայք ստեղծած էր իր շուրջ և քիւրտ աղաներու և զօրականներու վստահութիւնը կը վայելէր։ Անոր կ'օգնէր նորահաս պատանի մը՝ Միհրան Գրիգորեան, որ այդ թուականներէն գործ ունեցաւ Հրայրին հետ և անոր շունչին տակ մեծնալով՝ եռանդուն գործիչը եղաւ Պուլանուխ-Մալազկերտի կոմիտէութիւններուն մէջ։

Բժ. Յակոբ Հորմըզեան, Միհրան Գրիգորեան, Մելքոն Գասպարեան, Աբրահամ Մխիթարեան, Տ. Յովհանէս Քհնյ. Աբրահամեան և բազմաթիւ ուխտեալներ կը լծուին Պուլանուխի և Մալազկերտի գիւղերու կազմակերպութեան և Հրայրի խորհուրդներով ընդարձակ այդ շրջանները կ'օժտեն Դաշնակցական կոմիտէներով և խումբերով։

1901-ի աշնան Հաճի Գեւոն Կովկասէն կը վերադառնար երկիր և իր հայրենական գիւղին՝ Բրգաշէնի և Լիզի շրջաններուն մէջ կը գործէր կոմիտէի գիտակցութեամբ։

ԽՆՈՒՍի շրջանը, որ Տուրպախի գործիչ եղած թուականներէն արդէն կազմակերպուած էր, 1901—1902 թուականներուն ժողովրդական ծաւալ ստացած էր։ Հոն կը գործէր Արոսցի Հրաչը։ Հոն եղած էր Հրայրը. այս թուականներուն գիւղերու կոմիտէները իրենց յարաբերութիւնը կը շարունակէին Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէին հետ, բայց գործնական և կազմակերպական հրահանգները կ'առնէին Հրայրէն, որ Ախլաթի շրջանը նստած՝ գիտէր դասաւորել բոլոր ուժերը համաձայն ընդհանուր ծրագրին։

Հրայրի կարգադրութեամբ 1901-ի վերջերը Խնուս կ'երթար Մշոյ Դաշտի Աւրանի Հայկ Վարդանեանը (Ճեմարանի աւարտական), որպէս գործիչ։

Երբ նկատի առնենք Սալնոյ-Զորի, Ախլաթի, Պուլանուխ-Մալազկերտի (որ Հարք-Ապահունիք ծածկանունով յայտնի էր), Խնուսի գիւղերու կազմակերպութիւնները և զանոնք տեղաւորենք Մշոյ Դաշտի, Մուշ քաղաքի և Սասունի կազմակերպութիւններու կողքին, կը տեսնենք ժողովրդական ընդարձակ ցանց մը ազատագրական շարժման, ուր թէեւ ֆետայական մեծ դէպքեր չեն արձանագրուած, բայց շատ ամուր հիմունքներով հաւաքական ուժ մը ստեղծուած է, յուսալի ապագայի մը հեռանկարով։

Ազգային և Դաշնակցական կազմակերպութիւններու համապատկերը այսպէս կ'երեւի մեզի, երբ կը թեւակոխենք 1902 թուականը։

ՀՐԱՅՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Հրայրի բազմաճիւղ գործունէութիւնը կը տարածուէր Տարօնի աշխարհի բոլոր գաւառներուն մէջ։ Ամէն տեղ ներկայացուցիչներ և հաւատարիմներ ունէր, որոնց հետ կը թղթակցէր և զեկուցումներ կը ստանար։ Հրայր Տարօնի աշխարհին մէջ անվիճելի զեկավարն էր յեղափոխական շարժումին։ Ան կը գործէր ինքնալիազօրութեամբ, բայց ընկերներու կարծիքը նկատի կ'առնէր։ Գիտէր թէ զանգուածային կազմակերպութեան մը համար կարծիքներու համադրումը անհրաժեշտ է հաւաքական կամք մը առնելու համար։

Կապ կը պահէր արտաքսմանի պատասխանատու մարմիններուն հետ և տեղեակ էր ընդհանուր արամադրութեանց։

Տեղեակ էր 1898-ի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովի այն որոշումին, որով Սասունը պիտի դառնար ազատագրական շարժման մարտական միջնաբերդը, հետեւաբար՝ Տարօնի բոլոր գաւառները պիտի շարժէին և գործէին լեռնաշխարհին հետ։ Ընդհանուր ապստամբութեան մը կարելիութիւնը միայն Տարօնի աշխարհը կը ներկայացնէր։ 1895—1896-ի կոտորածներէն ետք, յեղափոխական ցնցող դէպքերը միայն Տարօնի շրջանին մէջ տեղի էին ունեցած։ Կոտորածներու յուսալքումներէն ետք, Սերոբ Աղբիւրի, Գէորգի և Անդրանիկի դիւցազնական արարքները միայն Տարօնի աշխարհէն լսուած էին։ Կովկասի և արտասահմանի Հայութիւնը ոգեւորուած էր այս հերոսներու դիւցազնական խոյանքներով և բոլորի ուշադրութիւնը սեւեռած էր Տարօնի վրայ։

Կացութիւնը այսպէս ըմբռնելով, Հրայր կը ջանար այս ապըստամբութեան մասնակից դարձնել վասպուրականն ու կարինի քանի մը շրջանները, որպէսզի լուրջ հետեւանքի յոյսերը աւելնային։ Այսպիսով Հրայրի կազմակերպական հորիզոնը Տարօնով չէր սահմանափակուեր։

Այս մտահոգութեանց հետեւանքով 1901-ի վերջերը Հրայր Ախլաթէն անցաւ վան և երկարօրէն խորհրդակցեցաւ Վարդգէսին հետ, որ վասպուրականի նահանգի պատասխանատու գործիչն էր։ Վարդգէս և Հրայր ընդհանուր գործունէութեան ուղեգիծ մը մշակեցին։ Դաշնակցութեան կանոնագիրը վերամշակեցին և տեղական պայմաններու թելադրանքներով յատուկ կանոնագիր պատրաստեցին այս երկու շրջաններուն համար։

1902-ին Կովկասէն վան կը հասնէր Վահան Տոդրամաճեանը, որպէս պատասխանատու մարմնի անդամ, Տարօնի աշխարհին մէջ գործելու համար։

Վարդգէս, Հրայր և Վահան համամիտ էին անշշուկ գործելակերպի, արագ գինման և համադրուած շարժումի մը, որ ծաւալ պիտի առնար երեք նահանգներուն մէջ, պատրաստուելու ապագայ մեծ ապստամբութեան համար։ Մասնակի դէպքեր, որոնք այս ընդհանուր գործը կրնային խանգարել, պիտի արգիլուէին։

Հիմնական այս որոշումները կայացնելէն ետք, Հրայր և Վահան

պիտի մեկնէին դէպի Սասուն։

Նախ Հրայր վերադարձաւ Ախլաթ և անկէ ալ Մշոյ Դաշտ։ Ամէն տեղ ոգեւորութիւն նկատուեցաւ մարմիններուն և անոնց յայտնեց թէ Դաշնակցութեան լիազօր ներկայացուցիչը պիտի գայ և կազմակերպութիւնը գայն պիտի ընդունի մեծ յարգանքներով և ամէն միջոց ձեռք պիտի առնէ անոր անցքը ապահովելու Ախլաթէն մինչեւ Սասուն։

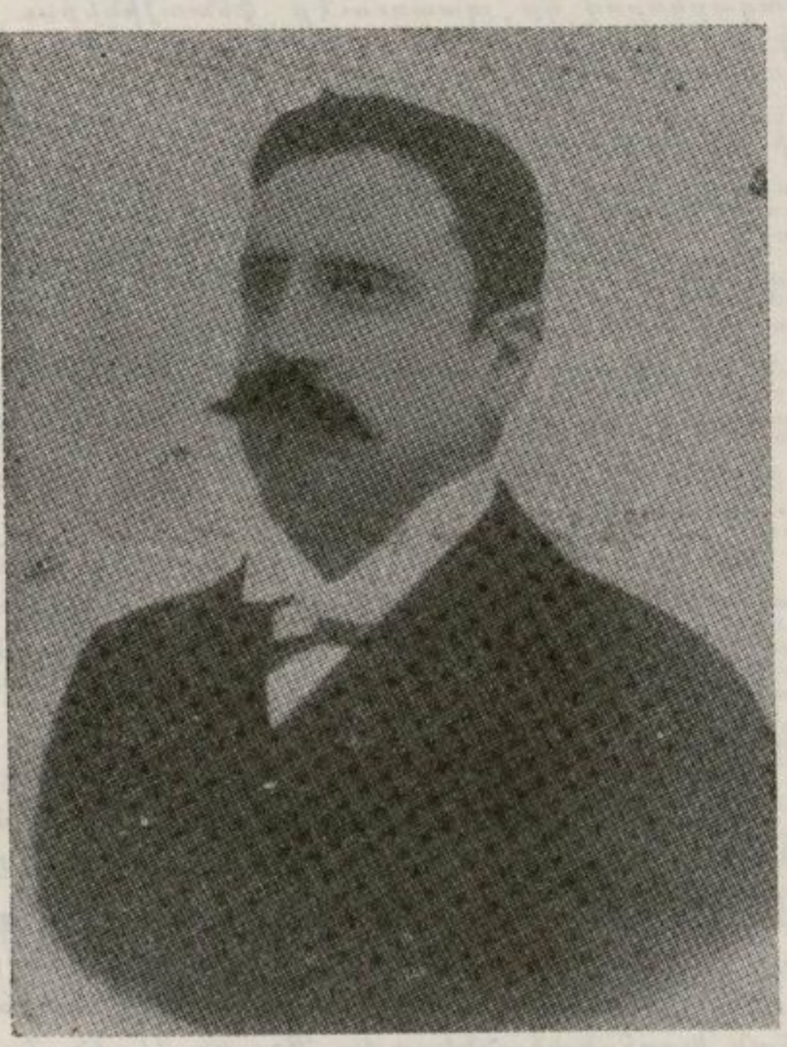

ՎԱՀԱՆ

Այս հոգեբանական բնմադրութեամբ, Հրայր ինքզինքը չուքի մէջ կը թողուր և արտասահմանէն եկած վահանի անձնաւորութեանը չուրջ պատկառանք կը տածէր, որպէսզի խնդիրներու կարգադրութիւնը դիւրին դառնար և ոգեւորութիւնն ու հաւատքը դէպի գործը աճէր զանգուածներու հոգիին մէջ։

Եւ իրօ՛ք, երբ վահան վանէն կը հասնէր Ախլաթ, կը դիմաւորուէր ջերմութեամբ և ճամբան կը չարունակէր Մշոյ Դաշտէն դէպի Սասուն, ամէն օր գիւղ մը գիշերելով։ Վահան հիացմունքով կը տեսնէր զինք դիմաւորող գինեալ խումբերը, որոնք Դաշնակցութեան լիազօրը կ՛առաջնորդէին դէպի միւս գիւղը, որու սահմաններուն մօտիկ տեղէ մը իրենց թաքստոցէն դուրս կու գային նոր խումբեր և միւս խումբը կ՛անհետանար։ Գիւղերը վահանը կը դիմաւորէին ազ ու հա-

ցով, զայն կը չրջապատէին զանգուածներով ու լիազօրը իր չուրջը կը տեսնէր ոչ միայն կուռ կազմակերպութիւն մը, զինեալ խումբեր, սուրհանդակներ, հին ֆետայիներ, այլ և մանաւանդ ազատութեան գաղափարէն հրդեհուած ժողովուրդ մը՝ խանդավառութեամբ փարած յեղափոխութեան դրօչին։

Վահան կը հասնէր Սասուն և մեծ խանդավառութեամբ և հրացաններու համազարկերով կը պատուուէր ֆետայիներու փաղանգէն և ազատատենչ Սասունցիներէն։

Հրայր հասած էր իր նպատակին և առաջին օրէն Պատասխանատու Մարմնի հմայքը դարձուցած էր տիրական։

Վահան Տողրամաճեան Ռոտոսթոյի չրջանէն էր։ Կրթութիւնը ստացած էր Պոլիս և գրական կեանքին մէջ նետուած էր 1893-ին «Հայրենիք» (Շահնազարեանի) օրաթերթին մէջ։ 1896-ի դէպքերէն ետք անցած էր Պուլկարիա և նուիրուած էր կուսակցական ու կրթական գործերուն։ Վահան առողջամիտ, հայրենասէր և յեղափոխական գրագէտ մըն էր։ Դաչնակցութեան եռանդուն գործիչներէն էր և կը փափաքէր անցնիլ երկիր և գործել այն արծիւներուն հետ, որոնք կը սաւառնէին Սասնոյ բարձունքներուն վրայ։

Վահան այդ թուականներուն միակ բացառիկ դէմքն էր, որ Պոլսոյ գրագէտ սերունդէն կը նետուէր ֆետայական աչխարհի մը մէջ, առանց մարտական ընդունակութեան և անցեալի։ Նուիրեալ մը գաղափարական յեղափոխութեան, որ չտատանեցաւ իր կեանքը նետելու արիւնոտ թատերաբեմի մը վրայ։

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հրայր և Վահան Սասուն կը մանէին որպէս Պատասխանատու Մարմնի անդամներ, որպէս վերին ղեկավարները Տարօնի ընդարձակածաւալ կազմակերպութեան։ Լռելեայն ըմբռնելի էր որ Վարդան վարդապետն ու Գեղամ Տէր Կարապետեան խորհրդականները կը մնային վերին մարմնին։

Խանդավառ այդ մթնոլորտին մէջ դիւրութեամբ կարգադրուեցան առկախ խնդիրները։ Ֆետայական չարժումը կը դադրէր անկախ գործունէութիւն մը ըլլալէ։ Ֆետայական մասնակի դէպքերը վերջ կը գտնէին։ Սասուն հաւաքուած ֆետայիները Պատասխանատու Մարմնի բանակը կը դառնային, միշտ ենթակայ կուսակցութեան լիազօր ներկայացուցչին, որ Վահանն էր։ Կը կազմուէր զինուորական խորհուրդ մը, որ ֆետայիներու կարգապահութեան պիտի հսկէր և անոնց կարիքները պիտի հոգար, մնացած կազմակերպական խնդիրները պիտի կարգադրուէին Պատ. Մարմնի, Կ. Կոմիտէներու և Կոմիտէներու միջոցաւ։

Վահան կը մնար Սասնոյ Կելիեկուզան գիւղը, որպէս Դաչնակցութեան ներկայացուցիչը։ Հրայր կրկին կը վերադառնար Մշոյ Դաշտը և չրջաններու կազմակերպութեան կը նուիրուէր։

Անդրանիկ կը մնար Սասուն և զինուորական խորհուրդը կը

տեղաւորուէր Տաղուրբնին, — Կելիեկուզանի մէկ թաղը։

Համաձայն Հրայրի պահանջին, Գէորգ Չաւուշ որպէս շատ հետապնդուող ֆետայի՝ կը զրկուէր Վան, Վարդգէսին մօտ գործելու ժամանակ մը։

Սասնոյ ֆետայիները կը ցրուէին իրենց գիւղերը և կը մնային որպէս տեղական ընկերներ, որպէս պահեստի ուժ մը։

Այն ֆետայիները, որոնք տակաւին շատ յայտնի չէին և ուշադրութիւն գրաւած չէին, պիտի վերադառնային Մշոյ Դաշտը, թաքուն կեանք մը վարէին և օգտակար դառնային իրենց գիւղի կազմակերպութեան։

Այսպիսով Սասուն նորէն կը դառնար կիսանկախ լեռնաշխարհ մը։ Մուշ և Մշոյ Դաշտը վերագտած էին իրենց կորովը։ Ժողովուրդը հետզհետէ կը կազդուրուէր և կը զինուէր։ Բռնութիւնները համեմատաբար սահմանափակուած էին։

1902-էն յետոյ մենք այլեւս մատնիչներու կամ ակամայ դաւաճաններու չենք հանդիպիր Տարօնի յեղափոխական շարժման ընթացքին։ Շարժումը դարձած էր ժողովրդական զանգուածներու սեփականութիւնը։ Պայքարի պատասխանատուութիւնը բոլորի ուսերուն վրայ կը ծանրանար։

1902-ին թրքական բանակի հինգ վաշտերը Սասունի սահմաններուն վրայ բանակեցան, սակայն որեւէ ընդհարման տեղի չտուին։ Ֆետայիները մեծ զգուշութեամբ կը շարժէին, իսկ Սասունցիները զբաղած էին իրենց գիւղական խաղաղ աշխատանքներով։ Այդ տարին անցաւ առանց լուրջ դէպք մը արձանագրելու։ Գաղտնի աշխատանքի տարի էր։

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՏԵՐՈՒ ԵՒ ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ՀԵՏ

Անհաւասար պայքարի մը լծուած էր հայ ժողովուրդը։ Անոր յեղափոխական վարիչները ստիպուած էին դրացի ժողովուրդներուն հետ յարաբերութիւն մշակել պայքարի ծանրութիւնը թեթեւցնելու համար։

1900—1901-ի պատահած դէպքերը ցոյց տուին թէ Հայ Յեղափոխութիւնը չէր գլխատուած, որ ազատութեան և արդարութեան ձգտող ժողովուրդ մը բռնութեան ճիրաններուն մէջ կը չարչարուի, բայց չ'ոչնչանար, չի ստրկանար։ Քիւրտերն ու Թուրքերը նկատեցին որ աւելի կ'աճի յեղափոխական կազմակերպութիւնը և ժողովուրդը ընդունակ դարձած է ինքնապաշտպանութեան։ Ֆետայիները քանի մը շանթահարիչ հարուածներով ցոյց տուին թէ «ակն բնդ ական»ի քաղաքականութեամբ ցեղապետներն ու թուրք երեւելիներն ալ գետին կը տապալին, իրենց քամած արեան տուրքը վճարելով։ Զգաստացուցիչ պարագաները շատ էին և մթնոլորտը թոյլ կու տար հասկացողութեան մը գալու, մանաւանդ Քիւրտերուն հետ։

Զէնքի և խումբերու փոխադրութեան համար Քիւրտերու հետ

հասկացողութեան մը գալու խնդիրը հրամայական դարձած էր։ Առանց քրտական ուժերուն թուրք կառավարութիւնը պիտի չկրնար խեղդել հայ յեղափոխական շարժումները։

Հրայր և Վարդան վարդապետ իրենց վրայ վերցուցին Քիւրտերու հետ յարաբերելու գործը և կրցան շարք մը ցեղապետներ բարեկամ դարձնել ազատագրական շարժումին։ Ոմանք ալ եթէ բարեկամ չդարձան, նախկին հալածանքներէն հրաժարեցան։

Թուրքերու հետ յարաբերելու գործին կը լծուէին Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Կորիւն և Մուշի պատասխանատու ընկերներ, ինչպէս Գեղամը, Միհրան Միրճանեանը, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեանը և Վահան Պորոյեան։Մուշ քաղաքի թուրք երեւելիներն ալ համոզուեցան թէ առանց պատիժի չեն մնար իրենց սանձարձակութիւնները և ետ կեցան բազմաթիւ անիրաւութիւններէն։ Անշուշտ օրինական սահմաններուն մէջ կեղեքումը կը շարունակուէր, սակայն հայ ժողովուրդը յուսալից վաղուան մը համար կը ասկար լռութեամբ և կը գործէր ծայրայեղ գաղանապահութեամբ։

Հայ-քրտական յարաբերութեանց մեղմութեան շնորհիւ Բասենէն դէպի Խնուս և Կարսէն դէպի Ալաշկերտ-Ախլաթ փոխադրութեան գիծերը բանուկ ճանապարհ կը դառնային։

Հայ-քրտական յարաբերութեան մէջ մասնաւոր տեղ մը կը գրաւէր Սլաքը (Արմենակ Յոխիկեան), որ Պիթլիսէն փոխադրուած էր Ալաշկերտ և կապուած էր Ալատաղի Քրտութեան հետ։ Սլաքի կապերու շնորհիւ մեծ քանակութեամբ զէնք կը փոխադրուէր դէպի Ախլաթ և Վան։

Հրայրի գործակիցներէն էր Քղեցի Պօղոսր, որ Ֆետայիներու շարքին մէջ էր, եղած էր Սասուն ու Ախլաթ և Հրայրի կարգադրութեամբ կը կապուէր Սլաքին և զէնքի փոխադրութիւնները կը դիւրացնէր իր փորձառութեամբ և քաջութեամբ։

Ճիշդ այդ նպատակաւ Հրայր ատեն մը անցաւ Խնուս, կազմակերպական գործերով զբաղեցաւ և փոխադրութեանց ծանր պարտաւորութիւնը յանձնեց նախապէս իրեն ծանօթ մարտիկներուն։

ԵՐԿԱԹ (ԱՐՄԵՆԱԿ ԼԵՒՈՆԵԱՆ)

1902-ին Ամերիկայէն Ախլաթ կը վերադառնար Ախլաթցի Արմենակ Լեւոնեան, որպէս գործիչ-քարոզիչ մը։ Հասուն և նուիրուած գործիչ մըն էր Երկաթ, որ կ'անցնէր մինչեւ Սասուն, կը խորհրդակցէր Հրայրի և Վահանի հետ, ատեն մը կը մնար Սասուն, ապա կ'իջնէր Մշոյ Դաշտ և գիւղէ գիւղ անցնելով՝ կը խանդավառէր գաղանի կազմակերպութիւնները։ Սակայն, համաձայն աշխատանքի բաժանման, կը հաստատուէր Ախլաթ և ժրաջան աշխատանք կը տանէր Սալնոյ-Զորը տիպար կազմակերպութեան մը վերածելու։Լաւապէս ըմբռնած էր այն դերը,զոր կըրնային կատարել Ախլաթը, Սալնոյ-Զորը, Մալազկերտը և Արճէշի շըր-

ջանները խումբերու և զինամթերքի փոխադրութեան գործին մէջ։ Հրայրի և Վահանի տեսակէտները իւրացուց և զանգուածային կազմակերպութեան ուժ տուաւ, ապագայ ապստամբութեան հեռանկարով։

Սասուն եղած միջոցին որոշուեցաւ Տարօնէն պատգամաւոր ղրկել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովին Երկաթը, Թորգոմը և Կայծակ Վաղարշակը։ Երկաթ Ախլաթի շրջանին մէջ գործեց մինչեւ 1903-ի աշնան և ապա մեկնեցաւ արտասահման Հ. Յ. Դ. Ընդհ. Ժողովին հասնելու համար։

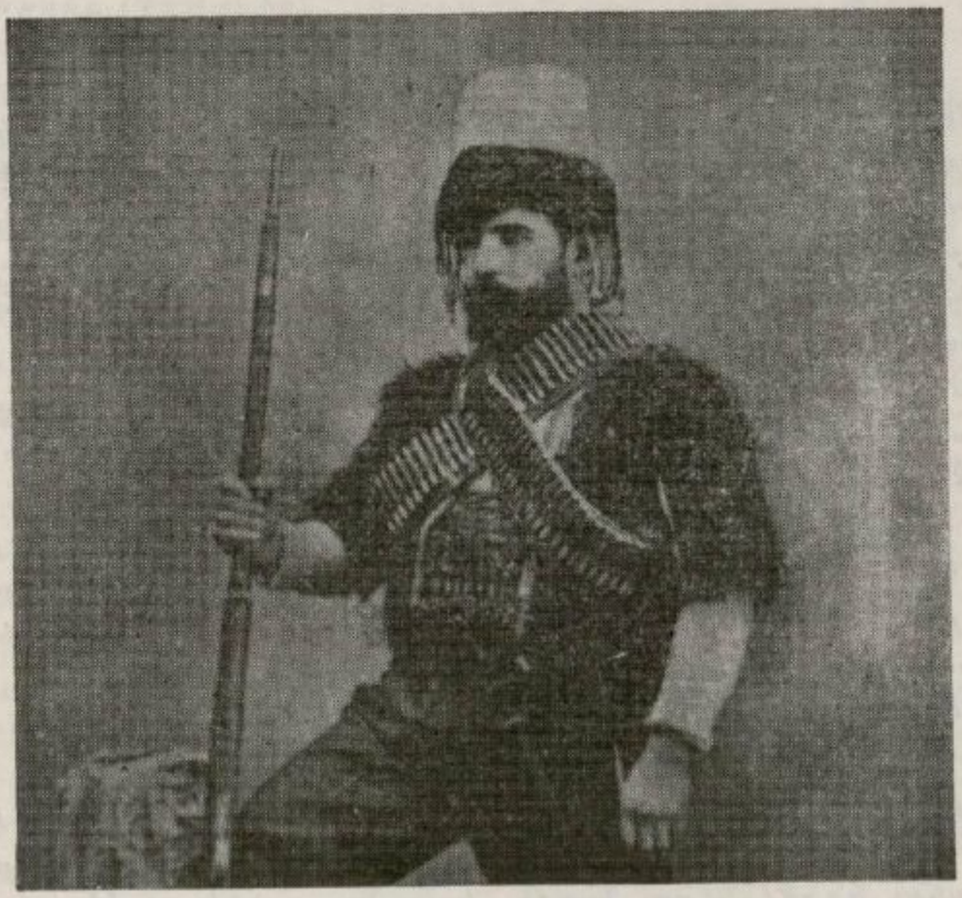

ԵՐԿԱԹ (Արմենակ Լեւոնեան)

1904-ին խումբով մը կը վերադառնար Սասուն, որպէս Պատասխանատու Մարմնի անդամ։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդ. Ժողովին մէջ Պատ. Մարմնի անդամ ընտրուած էին Հրայր, Վահան և Երկաթ։

Արճէշի քարանձաւի մը մէջ խումբը կը շրջապատուի և կը կռուի մինչեւ վերջին փամփուշտ և բոլորն ալ կը նահատակուին։

Ժ.

ԱՌԱՋԻՆ ՏԻՊԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Տարօնի Հ. Յ. Դաշնակցութեան նկարագիրը, պատմական դերը և դիւցազնական թռիչքները խորապէս ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել այն տիպար կազմակերպութեան վրայ, որ ուռճացաւ և իր գագաթնակէտին հասաւ 1903-ին։

Դաշնակցութեան հիմնադրութենէն ի վեր այսպիսի ծաւալուն, բազմակողմանի և կարգապահ կազմակերպութիւն ստեղծուած չէր որեւէ շրջանի մէջ։ Կազմակերպութիւնները աստիճանաբար կը զարգանային և երբեմն ալ վարիչ դէմքերու նահատակութեան պատճառով կը տկարանային։ Տարօնի դաշնակցական կազմակերպութիւնը, ինչպէս տեսանք նախորդ էջերէն, շատ վերիվայրումներու ենթարկուեցաւ, բայց արիւնոտ մարտի դաշտէն չհեռացաւ։ Տեւական յեղափոխութեան դրօշակիրը հանդիսացաւ, արիւնալի գօտեմարտերու մէջ մտաւ ու ելաւ և աստիճանաբար դարձաւ զանգուածային կազմակերպութիւն մը։

Յեղափոխութիւնը Տարօնի և Սասունի մէջ ցոյցի բնոյթ չունէր։ Աժան շարժումով մը փառքի հասնելու ճամբայ մը չէր։ Դաժան և անողոք պատերազմ մը շղթայազերծուած էր Ազատութեան և Բռնակալութեան միջեւ։ Ու Տարօնը յեղափոխական կռուի միջնաբերդն էր, որ փորձառու գործիչներու կողմէ կոչուեցաւ «կիտան կեալմազ»ի երկիր, այսինքն հոն գացողը ետ չի դառնար...

Եւ իսկապէս, դուրսի աշխարհէն ով որ մտած էր Տարօն դեր մը կատարելու, հոն ալ նահատակուեցաւ։ Աբրօն մէկ տարի հազիւ կեանք ունեցաւ Սասունի և Մշոյ մէջ։ Գուրգէն երկուքուկէս տարի դիմացաւ և նահատակուեցաւ Ցրօնքի կռիւին։ Անդրանիկ կազմակերպական գործին մէջ չմտաւ. եղաւ միայն ֆետայի և մարտական ուժերու խըմբապետ և եղաւ նաեւ այն բախտաւոր մարտիկը, որ յաղթական մնաց Ծովասարի բարձունքին և 1904-ին անցաւ արտասահման։

Հոն գացողը ետ չի դառնար։ Մահուան աչքերուն մէջ վճռական նայողները ազատագրութեան կարմիր դրօշը վերցուցին և հիմնաւորուեցան Տարօնի աշխարհին մէջ։ Տարօնի ժողովուրդը ազատագրական յեղափոխութեան ճամբուն մէջ մտած էր, երբ տակաւին քաղաքական կուսակցութիւնները կազմակերպուած չէին։ Տարօնի այդ պաղաբեր ժողովուրդէն դուրս եկան գործիչներ, մարտիկներ, քարոզիչներ և լայն

տեղ գտան անձնազոհ և հայրենասէր զանգուածներու սիրտին մէջ։

Հրայր(*), որ գագաթը կը ներկայացնէր անձնազոհներու լեգէոնին, իր շուրջը ունէր Վարդան վարդապետը, Գեղամ Տէր Կարապետեանը, Հաճի Յակոբ Կոտոյեանը, Մկրտիչ Պոլէեանը, Շենիկի Միքայէլը, Սեմալի Մանուկը, Կելիեկուզանի Աւէն, Կիրակոսը, Մօրուք Կարօն, Իշխանձորի Արթինը և Կրպօն, Ահրոնքցի Գալուստ Սասունին և Աննա Մայրիկը, Մշեցի Միհրան Միրճանեան, Վահան Պորոյեան, Իկիթեան Արշակը, Դիրգեվանքի Վարդանը, Բերդակի Ներսօն, Խասգիւղի Տէր Քերոբը (Փոթորիկ), Մկրագոմի Տէր Մովսէս Քհնյ. Ստեփանեանը (Շանթ), Գոմերի Տէր Սարգիսը, Ջրեց Տէր Մուշեղը, Աւրանի Հայկը և Ասօն, Ծխաւու Յարութը, Դրմերտու Յովհանը, Ալիգլբոնի Անդրանիկը, Մոկունքի Դաւօն և Ղազարը, Ֆրանք Սահակը, Բաղլուայ Յովօն, Սորդարի Տիրանը, Առուառինջի Տէր Պետրոսը (Մրրիկ), Ղուկաս վարժապետը, Խըզլաղաճի Պօղոսն ու Սարգիսը, Փեթարի Պետօն, Վարդենիսի Մարտիրոսը, Պուլանուխի Բժ. Հորմըզեանը, Միհրան Գրիգորեանը, Քաքառլուեցի Ղազարը, Խնուսի Արոսի Հրաչը։ Ասոնք գործիչ էին, Ֆետայի էին, գաղտնի սուրհանդակ և հրահանգներ տանող և գործադրողներ էին։ Ասոնց քովիկը հաշուեցէք հինգ հարիւրէ աւելի կոմիտէի ներկայացուցիչներ և հինգ հարիւրէ աւելի խմբապետներ, դուք կ'ունենաք հազարէ աւելի գործող դէմքեր, որոնք տարիներու անդուլ աշխատանքով կրցած էին ստեղծել Տարօնի ժողովրդական ծաւալուն առաջին տիպար կազմակերպութիւնը, որ իր գագաթնակէտին կը հասնէր 1903-ին։

Տարօնի բոլոր շրջանները միասին առած՝ կազմակերպուած էին հինգհարիւրէ աւելի կոմիտէներ։ Ամէն մէկ գիւղ ունէր իր կոմիտէն։ Քանի մը գիւղեր միայն ունէին երկու կոմիտէներ։ Կոմիտէի կողքին կազմուած էր թռուցիկ մարտական խումբը, նստակեաց խումբը, սուրհանդակ խումբը և օժանդակ կազմակերպութիւնը, որուն մէջ կը հաշուէին գիւղի բնակչութեան ընդունակ տարրերը՝ արական և իգական։ Կոմիտէն գիւղի երեւելիներուն հետ կը կառավարէր գիւղի հանրային խնդիրները և դատական ատեան մըն էր, եթէ դատեր պատահէին։ Կոմիտէն կը տանէր յարաբերութեան գործը Կ. Կոմիտէի և Պատասխանատու Մարմնին հետ։ Թռուցիկ մարտական խումբը կը զբաղէր զինման գործով և զինավարժութեամբ, զէնքի փոխադրութիւնները կը կատարէր մարտական խումբը, և ի պահանջել հարկին՝ Ֆետայական խումբ մը կը դառնար։ Նստակեաց խումբը իր գիւղի ինքնապաշտպանութեան գործին կը նայէր։ Գիւղէ գիւղէ հրահանգները և արտասահման զրկուելիք նամակները կը փոխադրուէին սուրհանդակ խումբերու կողմէ։

Կոմիտէները, մարտական, տեղական և սուրհանդակ խումբերը

(*) Հրայրի կենսագրութեան եւ գործունէութեան մասին տեսնել Կ. Սասունիի ուսումնասիրութիւնը, **Հայրենիք Ամսագիր** 1931 Մարտի թիւ։

միասին առած՝ առանձնակ հազարներու կը հասնէր կազմակերպութեան մէջ արձանագրուածներուն թիւը։ Սակայն Հրայր և իր գործակիցները առաջ չէին բաւականացած, ստեղծած էին օժանդակ կազմակերպութիւնը, որուն մէջ դիւղի կամ թաղի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կը հաշուուէր։

Ազգը ամբողջ միասին և միակամ էր։ Մարդ դուրս չէր մնացած։ Եւ ամէն ոք ուրախութիւնն ու հպարտանքը կ՚ունէր թէ ինքն ալ մասնակից է Հայոց Ազատութեան Սուրբ Գործին։

Մասնիչներ և դաւաճաններ այլևս չերևցան։ Պետական դատարաններուն դիմողներ չեղան. դատերն ու վէճերը արդարութեամբ և արագ վճռուեցան կամիաէներու կողմէ։ Քիւրտերէն ու Թուրքերէն ամանք իրենց դատը յանձնեցին հեզափխական ատեանին։

Մուշ, Մշոյ Դաշտ, Սասուն, Ախլաթ, Վարդօ, Պալանուխ-Մալազկերտ և Խնուս ազատութեան չունչը տարածուած էր։ Սասուն բոլորովին անկախացաւ։ Մշոյ Դաշտի տիրապետութիւնը հայ ժողովուրդի ձեռքն էր։ Քիւրտերը բարեկամութեան կամ զգուշութեան պատճառով՝ մարտի դաշտը չէին իջներ։ Տեղական Թուրքերը խիստ զգոյշ կը շարժէին։ կառավարութիւնը ինքզինքը չրջապատուած կը զգար Ֆեսայացած մարտական Հայութեան կողմէ։ Այս պատճառներով էրզրումէն, Վանէն, Տիարպեքիրէն զօրամասեր բերել կու տար, պետական քանակին վրայ յենուելու համար։ կառավարութեան ձեռքին մէջ կը մնային Զերքէզներն ու ձանպեզարները, որոնք կառավարութեան կողմէ կազմակերպուած էին և արտօնուած էին ամէն ապօրինութիւն և անգթութիւն ընելու։

Թուրքեր և Քիւրտեր կազմակերպուած հայ ժողովուրդի դէմ նախկին յանդգնութեամբ այլևս չկրցան գործել։

Գաղանի կազմակերպութիւնը Ախլաթէն մինչև Վարդօ, Խնուսէն մինչև Մուշ և Սասունէն մինչև Ֆարզին և Սղերդ տարածուած էր խիստ ցանցերով։ Տարօնի աշխարհը ազատութեան և մարտի յուզումներով կը գղրդար։ Ամէն տուն երգ կար, զէնքի պաշտամունքը կար, զինավարժութիւն կար։ Անձնազոհութեան պատրաստ ժողովուրդ մը կար, որ արիաբար կը տանէր յեղափոխութեան ծանր բեռը իր ուսերուն, նիւթական, ֆիզիքական ու բարոյական արիւէ զոհողութեան առջև կանգ չառնելով։ Բանտ, հալածանք, ֆիզիքական չարչարանքներ ամէն տեղ ու ամէն օր անպակաս էին։ Եթէ այդ բոլոր դրուագները, կատարուած աշխատանքներն ու պատահարները դրի առնենք, հազարաւոր էջեր կը լեցնեն։ Իսկանը ազատագրական չարժումի այն հոյակապ կազմակերպութիւնն էր, որ բխած էր հասարակ ու կարիճ ժողովուրդի մը հոգևկան արտայատրութիւններէն, Իսկանը այն միակամութիւնն էր, որ բոլորը կը մղէր դէպի սրբազան անձնազոհութիւնը։

Երկրի Դաշնակցական կազմակերպութեան ոգին և հիմնադիրը Հրայրն էր, որ իրաւացի տեղը ունի Դաշնակցութեան երեք հիմնադիրներու կողքին՝ Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ։

Տարօնի ժողովուրդը վերապատած էր Մամիկոնեաններու մարտա-

կան ոգին և մկրտուած էր անով։ Ոգեզինուած իր արի նախնիքներու առաքինութեամբ հայրենիքի ազատութեան սեղանին կը զոհէր իր լաւագոյն զաւակները։

Մարտական ոգին արագընթաց թափ կ'առնէր և ազատութեան բանակին թիւը կ'աճէր միջնաբերդին մէջ։

Հրայր այլեւս արգելք չէր հանդիսանար ֆետայական խումբերու բազմանալուն։ Գործը կը մօտենար ապստամբութեան դռներուն, մինչ Կարինը և Վանը պատրաստ չէին։ Տարօնը մինակ պիտի մնար պատերազմի դաշտին վրայ։

Ժողովրդական պահանջ դարձած էր Գէորգի վերադարձը դէպի Սասուն։ Հրայր և Վահան ընդառաջ գացին ժողովուրդի փափաքին և Վանէն ետ կանչեցին Գէորգը, որ կը գործէր Արճէշի շրջանին մէջ, իր հետ ունենալով Վարդան Շահպազը։

Գէորգի վերադարձը տօնական տրամադրութիւն ստեղծեց Մշոյ Դաշտին մէջ։ Գէորգ երբ բարձրացաւ Սասուն, ուրախութեան համազարկերով դիմաւորեցին ամենէն հին ֆետային։

ԹՈՐԳՈՄԻ ՁԻԱԻՈՐ ԽՈՒՄԲԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Մարտական մթնոլորտ կար ամէն կողմ։ Ճիշդ այդ ատեն Թուման Թումանեանի (Թորգոմ) ձիաւոր խումբը Կովկասէն կ'անցնէր Խնուս, անկէ ալ Մշոյ Դաշտ և զինուորական հանդիսաւորութեամբ կը մտնէր կուռ կազմակերպութեան մը մէջ։ Գիշերային ճամբորդութիւնը դէպի Սասուն զօրաշարժի մը բնոյթը կը ստանար գիւղէ գիւղ անցած պահերուն։

ԻՍԱՋԱՆ եւ ԹՈՐԳՈՄ

Թորգոմի խումբը Դաշտէն կը բարձրանար Կուրտիկ և կ'իջնէր դէպի Շենիկ գիւղը, աներեւակայելի խանդավառութիւն ստեղծելով Սասնոյ մէջ։

Առաջին անգամն էր որ այսպիսի խումբ մը Կովկասէն կը հասնէր Սասուն։ Թորգոմի Մրրիկ խումբը կը բաղկանար 23 հոգիէ։ Թիւը քիչ, բայց որակը շատ բարձր մարտական ուժ մըն էր, որ ժամանած էր Սասուն։ Խումբին կը մասնակցէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենէն յայտնի կռուողները։ Անոնց մէջն էին Քեռին, Մուրատը (Սեբաստացի), Սեպուհը, Տուրպախը, Մաշատի Աւետիսը, Կիւմիշխանեցի Աւօն, Ղարսեցի Նիկոլը, Որսորդ Գէորգը, Զինուոր Գրիգորը, Կայծակ Առաքելը։

Թորգոմի այս խումբը առաջին ճամբան բացողն էր, անոր պիտի հետեւէր Իսաջանը աւելի մեծ խումբով, բայց Իսաջանը Կարսի ռումբի

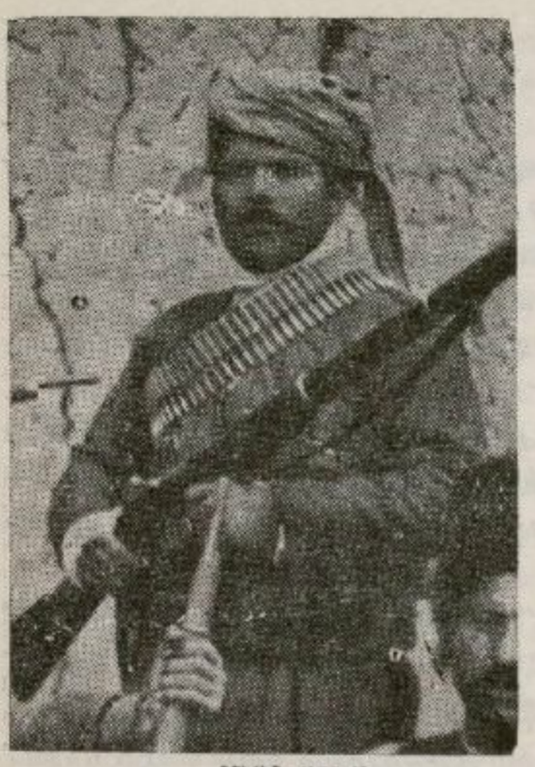

ՄՈՒՐԱՏ

պատահական պայթումին զոհ կ'երթար իր չորս ընկերներուն հետ։

Կովկասը բոցավառ տրամադրութիւններով պատրաստ էր խումբեր ճամբայ հանելու դէպի Սասուն։

Թորգոմ Որսորդ Գէորգին հետ կը վերադառնայ Կովկաս նոր խումբ մը եւս Սասուն փոխադրելու համար, և Կարս հասնելով կը ձեռնարկէ խումբի պատրաստութեան։

Թրքական կառավարութիւնը ուշի ուշով կը հետեւէր այս շարժումներուն։ Տեղեակ էր թէ ի՞նչ տեղի կ'ունենայ Կովկասի սահմաններէն մինչեւ Սասուն, որ իր մարտական ուժերով վտանգաւոր բերդ մը դարձած էր Թուրքերու աչքին։

1903-ի Սեպտեմբերին Խանի խումբը (հեծելազօրք) և Նեվրուզի խումբը (հետեւակազօրք) մտան Բասեն, ուղղուելու դէպի Սասուն։ Երկու խումբերը միասին ունէին 146 մարտիկներ։ Ամենէն մեծ խումբն էր որ արշաւանքով երկրի ներսերը կը մտնէր։ Թրքական կառավարութիւնը սահմաններէն մինչեւ Տելի-Պապա և Իւզվերան ստուար բանակներով ճանապարհները կտրած էր։ Խանի և Նեվրուզի խումբերը կռուի կը բռնուէին Տելի-Պապայի մօտերը, կռիւը կը շարունակուէր մինչեւ Գոմաձոր և Իւզվերան, երեք օր անընդհատ։ Թրքական բանակը թնդանօթներով և ձիաւոր զօրամասերով վարեց այս արիւնալի ճակատամարտը։ Ֆետայիները կռուեցան «ազատութիւն կամ մահ» նշանաբանով։ Այս երկու զօրեղ խումբերէն հազիւ 20 հոգի ազատուեցան, որոնցմէ մէկը ապագայ Վանի Իշխանն էր։ Թրքական բանակը այդ երեք օրերու ընթացքին կը կորսնցնէր մօտ 800 զինուորներ, սակայն կը յաջողէր ոչնչացնել դէպի Սասուն արշաւող Խանի և Նեվրուզի խումբերը։

Ասիկա ծանր դէպք մըն էր։ Ութհարիւր զինուորներու կորուստը ցոյց կու տար այն մեծ պատրաստութիւնը, զոր հայ յեղափոխութիւնը կը տեսնէր Սասունի մէջ։ Թրքական ստուար բանակներ ճամբայ կ'ելլէին դէպի Մուշ, մտահոգուած ապագայ կռիւներով, որ շուտով պիտի պայթէին Տարօնի շրջանին մէջ։

Ապստամբութիւնը անխուսափելի կը դառնար։ Աւելի շիտակ պիտի ըլլայ եթէ ըսենք որ Թուրք կառավարութիւնը ինքը կը նախաձեռնէր կռիւը պայթեցնել, քանի Հայերը տակաւին մեծ պատրաստութիւն չունէին։

Հրայրի հաշուով ապստամբական նախապատրաստութիւնները հազիւ լրանային 1904-ի վերջերը։ Ոչ միայն Տարօնի մէջ պէտք եղած ուժերը, որ դուրսէն պիտի գային և զէնք բերէին, կուտակուած

չէին, այլեւ աւելի ծանր պարագաներ կը մտահոգէին Սասուն նստող Պատ. Մարմինը։ Վասպուրականի մէջ Վարդգէսը կռուի բռնուած, վիրաւորուած և քանտարկուած էր։ 1903-ի աշնան Վասպուրականը ղեկավար դէմք չունէր և կազմակերպութիւնը ծաւալած չէր բոլոր շրջաններու մէջ։

ՄՇԵՑԻ ՏԷՐՏՐԱՆՑ ԱՐԱՄ

Կարին մարտական կազմակերպութիւն չունէր, և հետեւաբար պիտի չկրնար մասնակցիլ ապստամբութեան։ Աղօտ յոյս մը կը մնար Վանի վրայ, որ օժանդակ դեր մը պիտի կարենար ստանձնել։ Այս բոլոր պարագաները նկատի առնելով, Հրայր և Վահան համաձայն գտնուեցան Սասուն կեդրոնացնելու մարտական բոլոր կարեւոր ուժերը։ Ապա սրտառուչ կոչեր ղրկեցին դէպի ուրիշ շրջաններ, մանաւանդ դէպի Կովկաս, օգնութեան հասնելու Սասունին և Տարօնին, որոնք կռիւի ծանրութիւնը պիտի կրէին մինակնին։

Երբ Պատասխանատու Մարմինը այս մասրումներն ունէր, Տարօնի աշխարհը մարտական գինովութեամբ կ'երգէր.

Ով որ քաջ է՝ ի՞նչ կ'ըսպասէ,
Արդեն ժամանակն է թո՛ղ գայ,
Երկաթէ մարդ, քարէ հոգի,
Վրէժխնդիր լինի Թուրքին...

Անդին, Կովկասի մէջ, խանդավառ երիտասարդութիւնը երկրի կոչին կը պատասխանէր քաջութեամբ և անձնուրացութեամբ.

Դաշնակցական խումբ գնանք մենք Սասուն,
Մեր հայ եղբայրներ մեզ են սպասում,
Անդրանիկը քաջ իր ընկերներով,
Կ'ուզէ պատերազմ, կը սպասէ գարնան...

1904-ի Յունուարէն սկսած՝ ապստամբութիւնը Տարօնի հորիզոններուն վրայ կը կայծկլտար։

ԺԱ.

ՍԱՍՆՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ (1904-ԻՆ)

Հայկական լեռնաշխարհին վրայ բարձրացած ապառաժեան դըրօշակը ապագայ անկախ հայրենիքի առաջին պետական ազդանշանն էր։

Իրօք, 1903-ի աշնան, Սասունը բոլորովին անկախ էր։ Թրքական պաշտօնեաներու ոտքը կարած էր Սասունէն, իսկ Քիւրտերը ֆեոտայիներով լեցուած այս չրջաններէն հեռու կը մնային։ Ֆեոտայիներու թիւը աւելցած էր։ Սասուն գինուորական իշխանութիւն մը ունէր, մթնոլորտը պատերազմական էր և ամէն քայլ մարտական կարգապահութեան օրէնքներուն կ'ենթարկուէր։ Բան մը փոխուած էր նախկին Սասունի իշխանական իրաւունքներէն։ Այժմ ուրիշ իշխանութիւն մը գոյութիւն ունէր, Յեղափոխական՝ն իշխանութիւնը, որուն մէջ իշխաններէն չատերը արդէն մատ էին որպէս ֆեոտայի, որպէս խմբապետ կամ կամիաէի անդամ։ Հոն, Սասնոյ բարձունքներուն վրայ, կազմուած էր ազգապահութիւն մը, որ յայտնի էր Պատասխանատու Մարմին անունով։ Ան էր Հայոց իշխանութիւնը, որ կը վարէր անկախ Սասունի ճակատագիրը, բոլորի միահամուռ կամքով։ Հոն էր ֆեոտայական փոքանգի հրամանատարութիւնը իր գինուորական խորհուրդով։ Հոն ուղղուած էին բոլորի աչքերը, հոն երթալ կառնելու կը ձգտէին կորովի բոլոր երիտասարդները։

Հայկական պետութեան և կառավարութեան սաղմերը մենք կը տեսնենք Սասնոյ բարձունքներուն վրայ այդ թուականին.

Գարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին,
Ազատութեան դրօշակ.
Կեցցէ՛ հայրենիք կոչելով,
Բարձրացուցին աղաղակ։

Մշոյ Դաշտը, Մուշը և միւս գաւառները աւելի մեծ խանդավառութեամբ կ'երգէին հայրենիքի դրօշազարդումը և պատրաստ էին ազատութեան հրդեհին մէջ նետուելու։

Երբ իրադարձութիւններն ու այն օրերու կատարուած աշխատանքները իրապաշտ ակնոցով քննութեան առնենք, կը տեսնենք որ Տարօնի ժողովուրդը գերգնահատած էր իր մարտական ուժը և անոր վրայ

յեցած՝ դէպի յեղափոխական պատերազմը կ'երթար, առանց նկատի առնելու միւս նահանգներու կացութիւնը, առանց նոյնիսկ ուշադրութիւն դարձնելու այն տասը հազար թրքական զինուորներուն, որոնք Մուշ հաւաքուած էին Սասունի դէմ պատերազմական գործողութիւնները սկսելու համար։

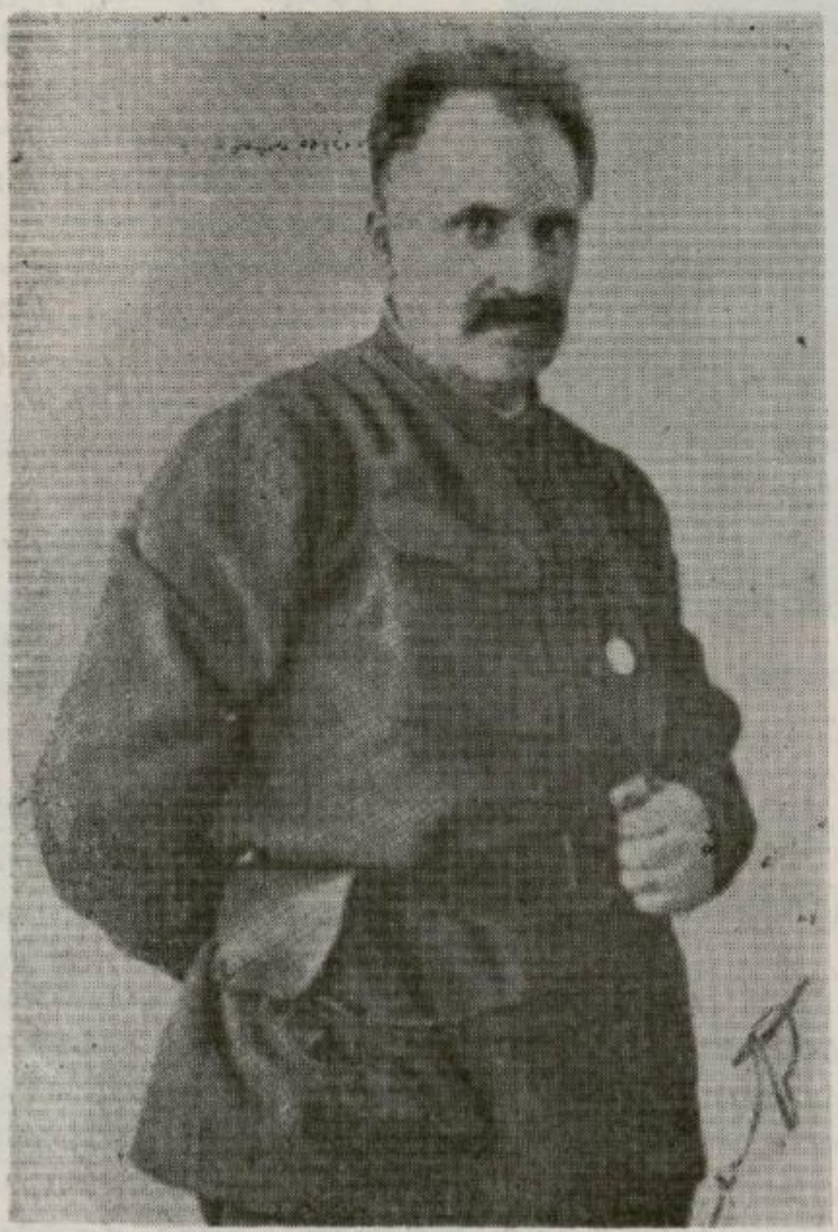

ՔԵՌԻ

Իրապաշտ ամենէն խոհուն ղեկավարը Հրայրն էր և լաւապէս գիտէր կացութիւնը։ Ֆետայիներու մեծ մասը ժողովուրդի խանդավառութեան հետն էին և կը կարծէին թէ երկար պիտի կարենան դիմանալ։ Այս պատճառով կ'ուզէին դիմադրութիւնը ընդարձակել բոլոր գաւառներուն վրայ, ու կը պահանջէին որ Վասպուրականն ալ ապստամբութեան դրօշակը պարզէ։ Հրայր այս տեսակէտը չէր բաժներ։ Յունուարին արդէն նախնական կռիւները կը սկսէին, հետեւաբար ապստամբութենէն խուսափիլ կարելի չէր։ Թրքական կառավարութիւնը խիտ ցան-

ՍԵՊՈՒՀ

ցով մը շրջապատած էր Սասունը և առանց սպասելու ձիւնհալքին, գործողութիւններու ձեռնարկած էր։ Լեռները կը մնային անմատչելի և աննըպաստ ֆետայիներու համար։

Թրքական կառավարութիւնը կ'աճապարէր, որպէսզի ընդհանուր ապստամբութեան ծրագիրը վիժի։

Հրայր այս բոլորը յստակօրէն կը տեսնէր և կը պնդէր որ Մշոյ Դաշտը, Սասունի հարաւային գաւառները (Խուլբ, Խիանք, Բսանք և Բռնաշէն) և Ախլաթը հանդարտ կենան իրենց տեղերը և յենարան մնան կռուող Սասունին։ Պարտութեան մը պարագային, ժողովուրդը և փախստական մարտական ուժերը ապաստանելու տեղ մը կ'ունենային։ Այս ուղղութեամբ ալ Հրայր հրահանգներ զրկեց բոլոր շրջանները։ Մուշի Կ. Կոմիտէն և Դաշտի պատասխանատու գործիչները տեղեակ էին Հրայրի կարծիքին և ըստ այնմ ալ կը վարէին իրենց շրջաններու տրամադրութիւնները։

ԿՌԻԻՆԵՐԸ ԿԸ ՊԱՅԹԻՆ

Յունուարին Սասնոյ հարաւային մասերէն քրտական և ոստիկանական շարժում մը կը սկսի Խիանքի և Խուլբի հայ գիւղերուն դէմ։ Ճանպիզարներու խումբեր կ'երեւնան այդ շրջաններուն մէջ և թեթեւ ընդհարումներով կը վերջանան։ Բայց Խիանքի հիւսիսային գիւղերը մօտիկ էին Տալուորիկին և Անտոքին։ Կարելի չէր անտարբեր դիտել անոնց արշաւանքները։ Զինուորական Խորհուրդի որոշումով Գէորգ Զաւուշ, Մուրատ և Իշխանձորի Արթին իրենց խումբերով Տալուորիկէն կ'անցնին Խիանք, քանի մը շեշտակի հարուածներ կու տան Քիւրտերու խուժանին և ետ կը մղեն զանոնք։ Խիանքի գիւղերէն Հեղինի ժողովուրդը կը տեղափոխեն Իշխանձոր և Սպիտակ լեռը ու Գեբինը կ'ամրացնեն։ Սայտօ Պօղոսը իր տասնեակով այդ ճակատի հսկողութիւնը կը ստանձնէ։

ՅՈՒՆԱՆԻ ԿՌԻԻԸ — Յունուար ամսուն (1904) Հրայր իր հետ կ'առնէ Կայծակ Առաքելը, Կորիւնը և հինգ զինուորներ ու կ'իջնէ Խըզլաղաճ, պաշար զրկելու դէպի Սասուն։ Խումբի մէկ մասը Առաքելի և Կորիւնի ղեկավարութեամբ կ'անցնին Յունան, ուր ատեն մը կը մնան և շրջակայ գիւղերու գործերը կը կարգադրեն։ Յունան կու գան 14

ձիաւոր ոստիկաններ հարկահաւաքման պատրուակով։ Ֆետայիները երեք տուներու մէջ տեղաւորուած էին։ Ոստիկանները կը պաշարեն այն տունը, ուր Գրիգոր և Ջնտոն կը մնային, և կ'ուզեն տունը այրել։ Կորիւն և Առաքել իրենց ընկերներով դուրս կու գան և կը կրակեն ոստիկաններուն վրայ, որոնցմէ մէկը կը սպաննուի և մէկ քանին կը վիրաւորուին։ Ոստիկանները իրենց ձիերը կը լքեն և կը փախչին։ Նորշէնէն և Մուշէն զօրքը կը շարժի Յունանի վրայ։ Ֆետայիները մինչեւ երեկոյ կը կռուին և թոյլ չեն տար որ գիւղ մանեն։ Մութը կոխելուն պէս Ֆետայիները կը հեծնեն ոստիկաններու ձիերը և կը հասնին լերան ստորոտը։ Այդտեղ ձիերու պոչերը կը կտրեն (որպէս վիրաւորանք) և բաց կը թողուն և իրենք ապահով կ'անցնին Սասուն։

ՏԱՓԸԿԻ ԴԷՊՔԸ.— Յունանի դէպքի լուրը կը հասնի Սասուն, որպէս թէ Հրայրը պաշարուած է։ Սեպուհ խումբով մը կ'երթայ Հաւատորիկ, Անդրանիկը ուրիշ խումբով մը Տափըկ, Մշոյ Դաշտ իջնելու համար։ Բայց հաւաստի լուր կ'առնեն թէ կռիւը վերջացած է և տղաները Սասուն բարձրացած են։ Անդրանիկ Տափըկէն կ'երթայ Քոփ, ուր կը լսէ թէ Տափըկի Քիւրտերը դաւադրութիւն մը սարքած են զինք սպաննելու։ Այս լուրին վրայ Անդրանիկ իր հետ կ'առնէ Սեպուհն ու Սմբատը իրենց խումբերով և կը վերադառնայ Տափըկ։ Կը պահանջէ որ յայտնեն թէ ո'վ է եղեր դաւադիրը։ Դաւադիրը մէջտեղ կը հանուի և բոլորի ներկայութեան կը գնդակահարուի։ Քիւրտերը զինաթափ կ'ըլլան և 25 զէնք կը յանձնեն Անդրանիկին։ Խումբը բաւական պաշար կը հաւաքէ (400 ոչխար, 100 տաւար) և տեղացի Հայերու միջոցաւ կը փոխադրէ Սասուն։ Քիւրտ և Թուրք ընտանիքները (20 տուն) կը լքեն Տափըկ գիւղը և կ'իջնեն Մուշ։ Մուշի Թուրքերը գրգռուած էին և Հաճի Ֆերօն Մուշ եկած էր Քիւրտերու վրէժը առնելու համար։ Շուկայի մէջ քանի մը Հայեր կը ծեծուին և կը վիրաւորուին։ Հայերը անմիջապէս խանութները կը գոցեն և կը քաշուին հայ թաղերը։ Շաբաթներ տեւեց շուկայի փակումը։ Ամէն մարդ լարուած կը սպասէր դէպքերու ընթացքին։

ՉԱԼՓԱՓԱԽ ՄԻՍԱԿ

ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ ԿԸ ՄԵԿՆԻՆ ԴԷՊԻ ՍԱՍՈՒՆ

Մինչ այս դէպքերը կը պատահէին, կազմակերպութիւնը ամէն ջանք կը թափէր Սասուն փոխադրելու ուտելիք, հագնելիք, ռազմամթերք։ Ամէն շրջան ունէր իր կամաւոր ֆետայիները, որոնք ժամանակը հասած կը նկատէին Սասուն բարձրանալու։ Շրջանները ապստամբութեան դրօշը պիտի չպարզէին, բայց իրենց լաւագոյն կռուողները պիտի ղրկէին օգնութեան այն օրհասական կռուին, որ տեղի պիտի ունենար Լեռնաշխարհին մէջ։ Ու գիւղէ գիւղ, շրջանէ շրջան թեկնածուները կ'աճէին, բայց ընտրութիւնը կը կատարուէր մեծ զգուշութեամբ։ Շատերու կրկնակի խնդրանքները կը մերժուէին։ Այն օրերուն փառքի պսակին արժանի միակ բանը՝ զէնքը ուսին՝ ազգային բանակին խառնուելու երջանիկ առիթն ունենալու մէջ կը կայանար։

Լեռներու ստորոտները թրքական զօրքերով բռնուած էին։ Զինուորական դրութիւն հռչակուած էր և ամէն կողմ պահակներ կը վըխտային։ Բայց ազատութեան մարտակոչը կը հնչէր Ծիրինկատարէն. —

Ով որ քաջ է՝ ի՞նչ կը սպասէ,
Անսխալ խփողը թո՛ղ գայ...

Ու այս սրտառուչ կոչը կ'արձագանգէր բոլոր տուներէն ներս, երբ տաք փաթաթոցներու մէջ, զէնքը գրկած՝ կամաւորները կը պատրաստուէին ձիւներուն մէջ նետուելու դէպի Ծովասար։

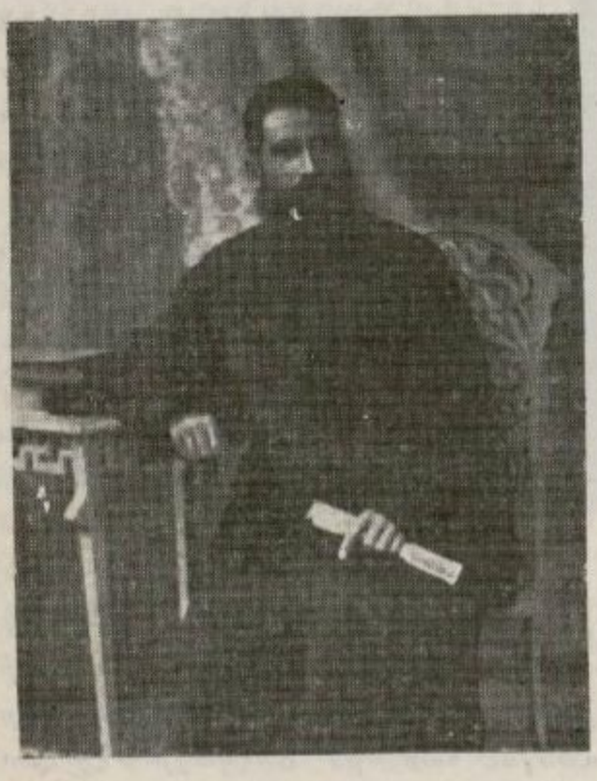

ՏԷՐ ՔԵՐՈԲ (Փոթորիկ)

Եւ ահա, Խասգիւղէն փոթորկալի շարժումով մը Տէր Քերոբ Շահնազարեան, ծածկանունով Փոթորիկ, արժանի իր քաջութեան, Աւետարանը վար կը դնէ, և զէնք ու զրահով Սասուն կը բարձրանայ։ Դէպի լեռ կ'ուղղուին Դաշտի քաջերը— Ալիջանի Տիգրանն ու Մխիթարը, Մեծ Միսակն ու Փոքր Միսակը, Ցրօնքի Էլօն, Խուշօն ու Մուրատը, Աւրանի Արամը, Գոմսայ Մոսօն և Մելիքը, Խըզլաղաճի Քէօռօղլին իր խումբով, Առինչի Սահակը, Մոկունքի Ղազարը, Առաղի Զօրիկն ու Տիգրանը, Վարդենիսի Հասրաթն ու Մարտիրոսը, Խասգիւղի Զալփափախը և Բերդակի կարիճները։ Հարիւրէ աւելի կամաւոր ֆետայիներ Դաշտէն կը բարձրանան Սասուն։

Մուշը հռուզհոի մէջ է։ Երկաթհայ, վարդանանց, Պողպատհայ և այլ խումբերը իրենց լաւագոյն մարտիկները Մուշի գինուորական չղթայէն դուրս պիտի հանեն։ Ս. Մարինէ թաղէն մինչեւ վերին թաղ, Ջորա թաղէն մինչեւ ճկրաշէն սուբհանդակներով իրարու կապուած են, գաղտնի չարժուիները փոզոցները կը թնդացնեն, բայց մարդ չ'երեւիր։ Ջօրքի ջոկատները տանիքէ տանիք կ'անցնին երբ չշուկ մը կը լսեն։ Ի՞նչ փոյթ, քաղաքը ներքին խռովքի մէջ է, կարիճները պիտի նետուին ձիւներուն մէջ և Միքրինկատարէն անդին պիտի անցնին։ Կէս գիշեր է և ահա մէկ-մէկ կը սահին այն ինչ տան դուռէն, զէնք մը գրկած, կ'ուղղուին ժամադրութեան տեղը։ Ձիւնէ ճանապարհը կաւ լայ անոնց ոտքերուն տակ, ու թրքական պահակները կը սուլեն, իրարու ձայն կու տան, տանիքէ տանիք, փոզոցէ-փոզոց կ'անցնին կասկածելի մը բռնելու համար։ Ջիչ մը լռութիւն, ու հրացանի մը որոտը, ապա համազարկեր, տան մը ճիչը։ Մարդ և կին կը ձերբակալեն։ Եւ սակայն կամաւորները անցած են գինուորական չղթայէն։

Այսպէս գացին Մուշէն Ռաֆայէլ Սեմերճեան, Տիգրան Գաւառեան, Արմենակ Մարտէեան, Սամսոն Պոլէեան, Պօղոս Պոլէեան, Արշակ Պոլէեան, Ռուբէն Տօնոյեան, Ալիքսան, Խաչօն, Սամուէլ Սպանդարեան, Արիամակէս Յակոբեան, Առաքել Կոտոյեան։

Մուշէն արդէն Սասուն կը գտնուէին Յովակ Արամը (Տէրտրանց Արամ), Սմբատ, Պզտիկ Արամ (Յակոբեան) և ուրիշ մարտիկներ Մշոյ թաղերէն։

Տարօնի մարտիկները պատերազմի կոչին լիովին պատասխանեցին։ Ոչ միայն լեռ բարձրացողները պատրաստ էին մինչեւ մահ կռուելու, այլեւ Մուշի և Գաչաի մէջ մնացած մարտական խումբերը ամբողջովին պատրաստ էին զոհողութեան սեղանին իրենց արեան վերջին կաթիլը թափելու։

Ջանգուածային կազմակերպութիւնը խիստ բարձր արամադրութեամբ կը դիմաւորէր ազատագրական այս պատերազմը.

Կա՛մ կռուելով մեռնիմ, անցնիմ,
Կա՛մ զենուով փրկութիւն ստանամ...

Ա՛յս էր վճիռը բոլորին։ Ա՛յսպէս կ'երգէին։

ՍԱՍՆՈՅ ՁԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

1904-ի Սասնոյ ապստամբութեան ճակատամարտը կը սկսէր Լաչկանի կռիւով։

Թրքական բանակը չարժած էր երեք թեւերով. մէկը ուղղուած էր դէպի Ռոփ, կեդրոնը կուրտիկի վրայով դէպի Շենիկ և Սմամալ, երրորդ թեւը Սըզլաղաճի վրայով դէպի Ալիանք և Շենիկ։

Սասնոյ մարտական ուժերը դիմադրութեան դիրքերը որոշած, խումբերը բաժնած և հրամանատարները նշանակած էին արդէն։ Հրայր կը վարէր հիւսիսային ճակատի ուժերը, Անդրանիկ արեւելեան Շատախի անցքերը բռնած էր, Գէորգ Իչխանձորի և Տալուորիկի ճակատին

կը հրամայէր, Կոտոյի Հաճին և Սասնոյ մարտիկները Զայի գլուխը կը պաշտպանէին։ Կորիւն, Սեպուհ և Շենիկի ֆետայիները Հրայրի տրամադրութեան տակ կը գտնուէին։

Ազատագրական բանակը կը բաղկանար 200 ֆետայիներէ, որոնցմէ 15-ը Կովկասէն եկածներն էին, 15 ֆետայիներ ալ Էրզրումցի, Խարբերդցի, Սեբաստացի, Տիարպեքիրցի և Վանեցի հին ֆետայիներն էին։ Մնացած 170 մարտիկները Տարօնի շրջանի հին ու նոր ֆետայիներն էին։ Սասունի գիւղերը կը մասնակցէին 1000 կռուողներով։ Որով 1200 մարտիկներով Հայութիւնը ազատութեան դրօշը կը պարզէր Սասունի բարձունքներուն վրայ։

Դիրքերու դասաւորութենէն ետք, Շենիկի և Սեմալի մարտական ուժերը Լաչըկանի Հայերը տեղափոխելու կը ձեռնարկեն և միջոցներ ձեռք կ'առնեն Խըզլաղաճէն առաջացող բանակին դիմադրելու համար։ Կեալիեմսուրի և Կեալիեկենմանի Հայերուն տեղափոխութեան ատեն Լաչըկանցի Քիւրտերը յարձակում կը գործեն Մուրատի խումբին վրայ և կ'ուզեն Հայերը պահել իրենց տեղերը։ Մուրատի և Կոտոյի Հաճիի խումբերը՝ միացած Շենիկի և Սեմալի ուժերուն, կը ջարդեն Քիւրտերը, անոնց գիւղերը կ'այրեն և կը վերադառնան Շենիկ։

Թրքական զօրքերը մօտ տասը հազար սուին, և Քիւրտերու զինեալ խուժանները մօտ հինգ հազար մարդ՝ Սասունի հարաւը և հիւսիսը բռնած՝ կ'առաջանային։

Ապրիլ 2-ին հարաւէն դէպի Տալուորիկ կ'առաջանան Փասուրի, Հազոյի և Խիանքի թրքական վաշտերը և Քիւրտերը, որոնք կը հանդիպին Գէորգ Զաւուչի չեշտակի դիմադրութեան և չեն կրնար անցնիլ դէպի Գեբին և Կապլոր։ Կռիւները դիրքային բնոյթ մը կը ստանան։

Ապրիլ 6-ին Անդրանիկի դիրքերը կը վտանգուին։ Քոփն ու Կերմաւը այրելէն ետք Անդրանիկ իր ուժերը կը փոխադրէ Տափըկ և Գեղաչէն։

Այս գործողութեանց հետ թուրք կառավարութիւնը բանակին հետ Շենիկ կը փոխադրէ Մշոյ Առաջնորդ Գնել վրդ.ը, Պիթլիսի Առաջնորդ Եզնիկ վրդ.ը, Մշոյ և Պիթլիսի Քաղաքական ու Կրօնական Ժողովներէն երկուական անդամներ, որպէս պատանդ և բանակցութեան զրկուելիք անհատներ։ Հոն կը բերուին նաեւ Վարդան վարդապետը, Ստեփան վարդապետը և Առաքել վարդապետը, որոնք կը մեղադրուէին որպէս ապստամբութիւնը կազմակերպողներ։ Սուիններու սպառնալիքին տակ այս տասնչորս հայ երեւելիներէն կը պահանջուէր որ ստորագրէին թուղթ մը թէ սպանութիւններ կատարողները ֆետայիներն են, թէ գիւղերը անոնք հրդեհած և անմեղ Իսլամները կոտորած են։

ՊՕՂՈՍ ՊՈԼԷԵԱՆ

ի պատիւ հայ կղերականներուն և երեւելիներուն յայտնենք որ անոնք կարականապէս մերժեցին այդպիսի թուղթ մը առարկել, յայտարարելով որ իրենց աչքերով տեսածը ուրիշ բան է, քան այն ինչ որ կառավարութիւնը կը պահանջէ որ իրենք հաստատեն։

Զեւականութեան համար, Ապրիլ 12-ին, Առաքել վարդապետը արդէն բանագնաց կը ղրկեն Շէնիկ, որ դառարկուած էր։ Բանագնաց վարդապետը կ'անցնի Սեմալ և Հրայրին կը ներկայացնէ կառավարութեան պահանջը, որ էր ֆեատայիներու անձնատուութիւնը և Սուլթանի ներումը։ Բանագնացին հաւէն զօրքը կը չարժէր և առանց պատասխանի ապասելու կ'ուղղուէր դէպի Սեմալ։ Թակարդ մըն էր բանակցութիւնը, որուն ոչ ոք հաւատաք ընծայեց։ Բանակցութեամբ չփոթանք առաջ պիտի բերէին և յանկարծակի պիտի յարձակէին ֆեատայիներուն վրայ։

Ապրիլ 13-ի առաւօտուն Թրքական բանակը արդէն Սեմալի դաշտերուն առջեւն էր։ Սեմալցիները կը դառարկեն գիւղը և կ'այրեն։ Ժողովուրդը կը բռնէ Կելիկկուզանի ճանապարհը։ Կռիւը կը սկսի և կը տարածուի մինչեւ Ալիանք։ Թրքական զօրաբանակը լայն տարածութեամբ չարձակողականի անցնելով նոյն օրը կ'ուզէր գրաւել Կելիկկուզանը, որ կեդրոնն էր ապատամբութեան։ Հրայրի, Կոբիւնի, Զուլայի և Սեպուհի խումբերը, Շէնիկի և Սեմալի Տառունցի մարտիկները ոգի ի բուին կը կռուէին ներխուժումը արգիլելու համար։ Սեմալի նահանջը պաշտպանելու համար Հրայրի հետ եղողները կը յամառին իրենց պաշտպանութեան գիծերուն վրայ։ Շատերը կը վիրաւորուին։ Սեպուհը կը վիրաւորուի և կարծելով թէ ծանր է իր վէրքը, դաշոյնով կ'ուզէ վերջ տալ իր կեանքին։ Շէնիկցի մարտիկ մը կ'արգիլէ և իր հետ առնելով կը նահանջէ։ Հրայր այդ պահուն սիրտ կու տայ Սեպուհին և կը կարգադրէ որ ղէպի Կելիկկուզան փոխադրուին զայն։ Կռուի այս տաք պահուն գնդակները կարկուտի պէս կը թափէին Հրայրի խումբին վրայ և թնդանօթները կ'որոտային ճակատներուն վրայ։ Ճակատագրական գնդակ մը կը դպնայ Հրայրին, որ անշունչ կ'իյնայ իր զինուորներուն առջեւ...

Թուրք զօրքերը կ'ուղղուէին դէպի Զայը, միւս թեւը Ալիանքը կ'առնէ սաստիկ կրակի տակ։ Հիւսիսային ճակատին հրամանատար Հրայրը սպաննուած էր, Սեպուհը վիրաւոր, Անդրանիկ Տափըկի ճակատը կը պաշտպանէր, իսկ Գէորգ Տալուորիկ էր։ Ռուն կեդրոնի ճակատը այսպէս ճգնաժամին կ'ապրէր։ Սակայն ամէն բլուրէ և ժայռէ դիմադրութիւնը կը չարունակուէր։ Թրքական զօրքը որքան կ'առաջանար, դիմադրութիւնը այնքան կը սաստկանար։ Զայի բարձունքներէն կը կռուէին Մուրատի, Սպղանաց Մակարի և Կոտայի Հաճիի խումբերը։ Տառունցիները վտանգը տեսնելով՝ հակայարձակումի կ'անցնէին, կիները ալ հառանդուն կը գործէին և կը խրախուսէին կռուողները։ Քէօսէ Պինպաշին յառաջացող վաչտերու հրամանատարն էր։ Այդ ձորերուն և բլուրներուն մէջ, թուրք վաչտերը կ'իյնան ֆեատայիներու և Տա-

սունցիներու կրակին տակ։ Ալիանքէն Կորիւնը և Շենիկցիները, Զայի գլուխէն Մուրատն ու Հաճի Յակոբը Ֆետայիներով և Սասունցի մարտիկներով յարձակող թշնամիին թափը կը կոտրեն։ Թէեւ զօրաբանակի փողը յարձակման հրամանները կը կրկնէր, բայց զօրքերը կ'ընկրկին և կը նահանջեն։

Ու ահա կընկակոխ հետապնդումը կը սկսի։ Անխնայ ջարդ մըն է որ տեղի կ'ունենայ։ Քէօսէ Պինպաշին վաշտի մը հետ՝ ձորի մը ձիւնէ խոռոչներուն մէջ կը պահուի։ Ալիանքէն մինչեւ Սեմալի բլուրները ձիւնը կարմրած էր։ Թուրք հրամանատարութիւնը չկրցաւ այս նահանջը կասեցնել։ Ֆետայիները և Սասունցիները թշնամին հետապնդեցին մինչեւ Շենիկ։ Գիշերը վրայ կը հասնէր և ճակատամարտը դադար մը կ'ունենար։

Մուշի կառավարիչը վրանները վերցուցած՝ կը մեկնէր Մուշ, իր հետ տանելով նաեւ հայ պատանդները։

Հայ մարտիկները չափազանց յոգնած էին և յաղթական արշաւը չկրցան շարունակել։ Արդէն Անդրանիկն ալ կը հասնէր արեւելեան ճակատէն։ Յաղթանակէն գինով էին բոլորն ալ, բայց կորսնցուցած էին Տարօնի իսկական ղեկավարը։ Հրայրի մարմինը իրենց հետ առնելով՝ փոխադրեցին Կելիեկուզան, ուր հանդիսաւորութեամբ Հրայրը քաղեցին Աղբիւր Սերոբի կողքին։

ՀԱՃԻ ԳԵՒՕ

Ճակատամարտը առաջին օրէն բուռն եղաւ և սպառիչ։ Թուրք զօրքերը նոյնիսկ Շենիկէն և Սեմալէն նահանջելու կը պատրաստուէին Ապրիլ 13-ի երեկոյեան, սակայն Հայերու յարձակողականը կանգ կ'առնէր։ Սպաննուածներ ու վիրաւորներ կային. մարտիկները յոգնած էին ու անօթի. անոնց ունեցած ռազմամթերքը սպառած էր և նոր ուժ ու պաշար հասած չէր իրենց։

Ապրիլ 14-ին Թուրք բանակը փորձեց Զայի հովիտը գրաւել, բայց Մուրատի ղեկավարութեամբ Ալիանցիք և Մերկերցիք ետ մղեցին յարձակողականը։ Թուրքերը զգուշացան ձորերուն մէջ մխրճուելէ։ Ամէն վայրկեան յանկարծակիի գալու վախն ունէին։

Կելիեկուզանի մէջ յոգնած մարտիկները կը հանգստանային և դատարկուած փամփուշտները կը լեցնէին։

Անդրանիկի ուժերը Շատախի գիւղերը կ'այրէին և կը կեդրոնանային Կելիեկուզան, կեդրոնը զօրացնելու համար։ Վճռական ճակա-

տամարտը պիտի մղուէր Կելիեկուզանի լեռնագագաթներուն վրայ, որ Ալիանքէն կ'երկարէր մինչեւ Մխիթարի գլուխ, Տալազար, Մճլնու աղբիւր և Հարսնգոմեր՝ Տալուորիկի աւերակ վանքը։ Քսան քիլոմեթրնոց այս տարածութիւնը պաշտպանութեան տակ կ'առնէր Կելիեկուզանի կեդրոնը, ուր ժողովուրդը հաւաքուած էր։

Վահան, Հրայրի նահատակութենէն խորապէս ազդուած, նամակներ հասցուց Մուշ և շրջանները, որ եւրոպական ներկայացուցիչներուն քով աղմուկ բարձրացնեն և օտար պետութիւններու միջամտութիւնը առաջացնեն։ Արդէն Վարդան վարդապետր, Գեղամը և Մշոյ Կ. Կոմիտէն այդ ուղղութեամբ մեծ ջանքեր կը թափէին։ Մեծ պետութեանց հիւպատոսները արդէն Մուշ հասած էին և կը հետեւէին գործողութիւններուն։ Ֆրանսական խորհրդարանի մէջ Սասունի պաշտպանութեան համար հարցապնդումներ եղան և Պոլսոյ մէջ դեսպաններէն ոմանք թրքական կառավարութենէն պահանջած էին որ անմեղ ժողովուրդի ապահովութեան հաւաստիքներ տրուին իրենց։

Փարիզ և Պոլիս Սասնոյ լեռներէն շատ հեռու էին. խօսքը կը մնար զէնքին։

Վահան անհրաժեշտ գտաւ Գէորգ Չաւուշի ներկայութիւնը կեդրոնի ճակատին վրայ և այդ իմաստով գրեց անոր։ Գէորգ Սմբատը իր տասնեակով թողուց Տալուորիկի ճակատին վրայ, և իր հետ առաւ Տէր Քերոբը և քանի մը տասնեակ ֆետայիներ, հասաւ Կելիեկուզան Ապրիլ 15-ի առաւօտուն։ Նոյն օրը յանձն առաւ Մերկերի դիրքերու պաշտպանութիւնը։

Ուժերու ամփոփում և նոր դասաւորութիւններ տեղի ունեցան ճակատամարտը դիմադրաւելու համար։

Ապրիլ 16-ին հարաւէն յարձակումը կը սկսի Իշխանձորի դէմ։ Թշնամին անցած է Սպիտակ լեռը և կ'ուզէ կտրել Տալուորիկի և Իշխանձորի ճամբան։ Իշխանձորցիները իշխան Արթինի և Կրպոյի ղեկավարութեամբ, իրենց հետ ունենալով տասնեակ մը ֆետայիներ, ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց կու տան։ Անոնց օգնութեան կը հասնին Տալուորիկի կռուողները, կը կոտրեն թշնամիի յարձակողական թափը և ետ կը մղեն զանոնք մինչեւ Սպիտակ լեռը։

Ապրիլ 17-ին Սայտօ Պօղոսը խումբով մը կը զրկուի դէպի Բերդակ, Մշոյ Դաշտը, հոն եւս կռիւներ սկսելու համար, այն յոյսով որ Սասնոյ վրայ եկած զօրաբանակներէն մաս մը ստիպուած կ'ըլլայ Դաշտ իջնելու։

Ապրիլ 17-ին Քիւրտերը Ղասըմ պէյի ղեկավարութեամբ կը բարձրանան Հաւատորիկ. քանի մը թրքական վաշտեր անոնց կը միանան և կը մտնեն Շատախ։ Գիւղերը դատարկ տեսնելով կ'առաջանան մինչեւ Կելիեկուզանի սահմանը և կռուի կը բռնուին Սասունցիներուն հետ։ Սասունի հին ու նոր մարտիկները իրենց հետ ունենալով Շատախի շրջանի բոլոր կռուողները, ճակատամարտը կ'ընդունին և կ'անցնին յարձակողականի։ Թշնամին առաջին իսկ բախումին քանի մը տաս-

նեակ դիակներ կը թողու կռուի դաշտին վրայ և խուճապով կը նահանջէ։ Սասունցիները թշնամի բազմութիւնը կը հալածեն մինչեւ Անթանիա վանքը։

Տալուորիկի, Իշխանձորի, Շատախի յարձակողականները այսպէս ձախող կ'ացնէին։ Թրքական թնդանօթները աջ ու ձախ կը գոռային, բայց դէպի կեդրոն չէին կրնար յառաջանալ։

Ապրիլ 20-ի առաւօտուն էր որ թրքական բանակի բոլոր մասերը շարժման պիտի դրուէին դէպի Կելիեկուզան։

Ազատագրական մարտիկներու դիրքերը իրարու կապուած էին սուրհանդակներով և յատուկ նշաններով։ Երեք ժամ ոտքով քալելու ճանապարհ էր հայկական դիրքերու մէկ ծայրէն միւսը։ Անոնց ճիշդ մէջտեղը կը ցցուէր Կրեքոլը, ամենէն բարձր դիրքը, ուրկէ նշաններով տեղեկութիւններ կը տրուէին միւս դիրքերուն։

Առաւօտեան տրեւածագին թրքական 12 թնդանօթները կրակ բացին հայկական դիրքերուն վրայ։ Ճակատամարտը վերսկսած էր։ Ժամեր տեւող թնդանօթային կրակին տակ թրքական զօրքերը, լայն տարածութեամբ առաջանալով, դէմ դէմի գտնուեցան հայ մարտիկներուն հետ։ Հեռաւորութիւնը, որ կը բաժնէր ազատութեան բանակը բռնակալութեան բանակներէն, 200-1000 մեթր էր։

Ու համազարկերը կը բացուին երկուստեք։ Անոզո՛ք կռիւ մը՝ որ ծուխի, մուխի և թնդանօթներու որոտին մէջ կը դառնար այլապէս դիւցազնական մարտնչում մը։ Հարիւրաւորներ կ'իյնան, ոմանք անշունչ, ոմանք վիրաւոր։ Բայց խելայեղ այս ճակատամարտին մէջ ո՞վ կը մտածէ ինկածներու մասին, մահ-պատերազմի օրհաս է, և բոլորն ալ չիկացած երկաթի կը նմանին։ Դիրքերու ամբողջ տարածքին վրայ թրքական զօրքերը ալիք առ ալիք կու գան ու կը բախին հայ ֆետայիներու և Սասունցիներու դիրքերուն և կ'ընկրկին։ Ուրիշ ալիք մը աւելի հզօր՝ անոնց կը յաջորդէ, անդադար կռիւը շարունակելու, բայց հայկական դիրքերը Սասնոյ ժայռերուն պէս անսասան կը մնան։

Երեկոն կը հասնի ու խաւարի մէջ կ'առնէ լեռնաշխարհը։ Բայց թնդանօթները կ'որոտան։

Թրքական բանակը կ'ամփոփուի թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ։ Հայերը սպաննուած և վիրաւորներ ունին, բայց ամուր կառչած կը մնան իրենց դիրքերուն։ Հաց և ռազմամթերք բերողները ճանապարհները գիտեն, անոնց համար ցերեկ է և անչփոթ տեղ կը հասնին։

Ապրիլ 21-ի արշալոյսին ճակատամարտը կը վերսկսի։ Մարախլապատ ու անձրեւոտ օր մըն է, երբեմն հովը կը փոթորկէ։ Թրքական ամբողջ բանակը շարժման մէջ է։ Լեռներն ու ձորերը լեցուն են քրտական ցեղերով։ Շատախներէն մինչեւ հայկական դիրքերը ձիւնի սպիտակութիւնը ծածկուած է մարդկային սեւ զանգուածներով, որոնք հեղեղի պէս դէպի հայկական դիրքերը կ'առաջանան։ Թուրքերը վճռական քայլեր կ'առնեն Կելիեկուզանը գրաւելու, բայց Սասունցիները կատա-

ղօրէն կը պաչտպանեն իրենց լեռն ու ձորը։ Հայ կիները խմբովին դէպի դիրքերը կը վազեն, հաց ու փամփուշտ կը տանին կռուողներուն, կ'ոգեւորեն զանոնք և մէկ դիրքի յաղթանակը միւս դիրքերուն կը հաղորդեն։ Հոն են անոնք, հայ մարտիկներուն հետ, նահատակուելու վըճռականութեամբ։

Թրքական մէկ թեւը կը ճնշէ Մճլնու և Մխիթարի դիրքերը, նոյնիսկ սուինամարտի կը հասնի և քանի մը դիրքերէն դուրս կը վանէ Հաճի Յակոբը, որ ամբողջ կռուի ծանրութիւնը կը տանէր իր մարտիկներով։ Բայց տիրական դիրքը Կրեքոլն էր, աւելի բարձր, ուր կը կռուէին Սպղանաց Մակարը, Գալէն և Մօրուք Կարօն իրենց խումբերով։ Թնդանօթի հարուածները Կրեքոլի դիրքերը ակօսած էին, ձիւն ու ցեխը իրար խառնուած էին, և սակայն հայ մարտիկները երկաթէ կամքով դիրքերէն կրակ կը տեղային թշնամիին գրոհներուն դէմ, տասնեակներ հնձելով անոնց շարքերէն։

Անձրեւը կը թրջէր Սասունցիներու չախմախլի հրացաններու վառօդը. որով կռիւը կը տանէին այն մարտիկները, որոնք կանոնաւոր զէնք ունէին։

Մինչեւ երեկոյեան մութը Կրեքոլը դիմացաւ։ Կարեւոր դիրքերը Հայերու ձեռքը կը մնային, որով Ապրիլ 21-ի ճակատամարտը անորոշ արդիւնքով կը վերջանար։

Ազատագրական այս մեծ ճակատամարտի վերջին օրը՝ Ապրիլ 22-ին պիտի սկսէր նոյն կատաղութեամբ։ Թնդանօթները տեղաւորուած էին գրաւուած քանի մը բարձունքներուն վրայ և անընդհատ կը ռըմբակոծէին խոր ձորերը, մինչեւ Կելիեկուզան, ուր համախմբուած էր Սասնոյ ժողովուրդը։

Թշնամին հակառակ քանի մը փորձերու, չկրցաւ առաջանալ։ Ցետայական բանակը և Սասունցիներու միացեալ ուժը թիզ առ թիզ կը պաշտպանէին իրենց դիրքերը։

Վահան Կելիեկուզանի կեդրոնը նստած էր, իր կողքին ունենալով Քեռին, որ ընդհանուր պահեստապետն էր։ Ճգնաժամային այս վայրկեաններուն Վահան խորհրդակցութիւն մը կ'ունենայ Քեռիի, Անդրանիկի և Հաճի Յակոբի հետ, կացութիւնը չափելու համար։ Կը տեսնուի որ ռազմամթերքը գրեթէ սպառած էր և եթէ վերջին ապաւէնն ալ կրակէին ճակատամարտը շարունակելու համար, զէնքերը իրենց ձեռքին մէջ պիտի դառնային փայտի կտոր մը։ Այս կացութենէն դուրս գալու համար կ'որոշեն նահանջել Կելիեկուզանէն և պարտիզանական կռիւ մղել թշնամիին դէմ։ Այդ մասին լուր կու տան Կրեքոլի դիմադրողներուն, որոնք անշշուկ կ'իջնեն Կելիեկուզան։ Ժողովուրդը կը նահանջէ դէպի Ալուճակի բարձունքը։

Թուրքերը այդ օրը երեկոյեան, դիմադրութիւն չտեսնելով՝ կը գրաւեն Սասունցիներու դիրքերը, բայց չեն համարձակիր իջնել Կելիեկուզան։

Այսպէս կը վերջանար Սասնոյ ապստամբութեան հերոսական և

արիւնալի ճակատամարտը, որ մղուեցաւ յանուն հայ հայրենիքի ազատութեան, մղուեցաւ մեծ վճռականութեամբ և դիւցազնօրէն, սակայն տասնապատիկ ուժի մը դէմ, որ զէնք ունէր և անսպառ ռազմամթերք։

Եթէ Սասունը պարտուեցաւ 1904-ին, առաջին և վերջին պատճառը զէնքի և ռազմամթերքի պակասն էր, պակա՛ս մը՝ որ միշտ զգացուեցաւ յեղափոխութեան քսան տարիներու ընթացքին։

ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Կելիեկուզանէն նահանջելով ժողովուրդը, ֆետայիներն ու Սասնոյ մարտիկները կը հաւաքուէին Ալուճակի բարձունքներուն վրայ, իրենց դիմացը ունենալով այն դիրքերը, զորս կը պաշտպանէին մէկ օր առաջ։ Այդտեղ Վահանի, Անդրանիկի, Գէորգ Չաւուշի, Մուրատի և կարեւոր խմբապետներու խորհրդակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ։ Ոմանք կ'առաջարկեն կռիւը շարունակել Անտոքի և Գեբինի բարձունքներուն վրայ։ Ձիւնը արդէն սկսած էր հալիլ։ Իսկ դուրսէն եկած ֆետայիներն ու Մշոյ Դաշտի կռուողները կ'առաջարկէին իջնել Դաշտ, նկատի առնելով որ լեռներուն վրայ պաշար և ռազմամթերք ճարելը հնարաւոր չէր։ Վահանի միջամտութեամբ կ'որոշուի ժողովուրդը և մարտիկներու մեծ մասը իջեցնել Դաշտ։ Այդ որոշումը գործադրելու պաշտօնը կը յանձնուի Մուրատին, որ իր հետ առնելով 120 ֆետայիներ, ժողովուրդը պիտի անցընէր թրքական բանակի շղթաներէն և Հաւատորիկի վրայով պիտի իջնէր Մշոյ Դաշտ։ Իսկ մնացած մարտիկները Անդրանիկի և Գէորգ Չաւուշի ղեկավարութեամբ պարտիզանական կռիւներ պիտի մղէին։

Մուրատի վրայ դրուած էր ուրիշ կարեւոր պարտականութիւն մը։ Ժողովուրդը, մարտիկները և վիրաւորները Մշոյ Դաշտ տեղաւորելէն ետք, պիտի անցնէր Վասպուրական ստուար խումբով մը և ռազմամթերք պիտի բերէր անկէ։

Մուրատ անմիջապէս անցաւ գործի, մեծ դժուարութեամբ կամուրջ կապեց Սասնոյ կատաղի գետին վրայ և ժողովուրդը անցուց Ծովասարի կողմը և բռնեց Հաւատորիկի ուղղութիւնը։

Անդրանիկ, Գէորգ, Կորիւն և Սասնոյ հին ֆետայիները և մաս մը ժողովուրդ մնացին Սասուն։

Անդրանիկ, որ զինուորական անվիճելի տաղանդ ցոյց տուաւ ապստամբութեան բուռն ճակատամարտերու ընթացքին, նոյնքան տաղանդով վարեց պարտիզանական կռիւները Մուրատի մեկնելէն ետք։

Անդրանիկի շուրջը մնացած էին հարիւրէ աւելի ֆետայիներ, որոնց խմբապետներն էին Գէորգ Չաւուշ, Կորիւն, Սպղանաց Մակար, Մօրուք Կարօ, Չոլօն ու Ղազարը Շենիկէն և Սասնոյ իշխաններն ու մարտիկները։ Սասունցիները ապաստանած էին զանազան կիրճերու և ձորերու մէջ և կը դիմադրէին այն թշնամիներուն, որոնք կ'ուզէին թափանցել Սասունի խորքերը։ Անդրանիկ, Գէորգ, Կորիւն և Սպղանաց Մակարը դիրք բռնած էին Սխտոր-Քարէն մինչեւ Կըռըշիկ և Գե-

բին։ Թրքական բանակը, կելիկուզանը գրաւելէն ետք, զգուշութեամբ կը խուզարկէր Սասնոյ անդունդները։ Քիւրտերը ուխլի համարձակ կը մանէին ձորերը, սակայն ամէն քայլափոխին պուրակէ մը կամ ժայռի մը գագաթէն, առջեւէն կամ թիկունքէն գնդակներ կը սուրային։ Կռիւը փոխադրուած էր ամէն տեղ։ Սասունցիները ռազմամթերք չունէին և կը կրակէին տափիկ-տափիկ, ճի՛շդ նպատակին։

Թրքական բանակը Ապրիլ 25-ին չվման մէջ կը մտնէր Անդրանիկի ուժերուն հետ և կռիւները փոխն ի փոխ յաջողութիւններով կը շարունակուէին մինչեւ Մայիս 1։ Անդրանիկ խոհեմութիւնը կ'ուներ չպատռել ռազմամթերքի այն քիչ պահեստը, զոր ունէին ֆետայիները։ Տեղափոխութիւն կը կատարէ, քանի մը ապտով քարանձաւներու մէջ կը թաքնուի և գիշեր մը կը բռնէ Մոլասարի ճամբան, մօտ երեսուն քիլոմեթր հեռանալով այն դիրքերէն, որոնց դէմ թուրք բանակը կեդրոնացուցած էր իր ուժերը։

Վտանգը կը սեղմուէր Տալուորիկի քարանձաւներուն մէջ, ուր տակաւին երկու պահակներ և երկու չաս գաղտնապահ Սասունցիներ, որպէս պաշտպան։

Կարիւն, որ Անտոքի թեւին վրայ էր, քանի մը օր կը մնայ Անտոքի գագաթը, ու այնուհետեւ իր խումբով կ'անցնի Մշոյ Դաշտ, կուրծիկի ճամբաներով։

Մայիս 2-ին թրքական բանակը զարմանքով կը տեսնէ որ Սասունցիներու պաշտպանած դիրքերը դատարկ են։ Այլ ու ձախ թեւերը խուզարկելով կռուող Սասունը ամբողջ ապգաբնակչութիւնէն դատարկուած կը գտնեն։ Մօտ հազար չունչ կին, երախայ և ծեր գիրի կ'իյնան բանակին ձեռքը։ Հրամանատար Քէօսէ Պինպաշին զանոնք կը պաշտպանէ և բանակի հակդութեամբ անվնաս կը ղրկէ Մուշ։ Տալուորիկի և այլ չրջաններուն մէջ Քիւրտերուն և ռազիկանական ջոկատներուն հանդիպած Սասունցիներէն ամանք կը ապաննուին։

Սասուն, 1904-ի ապատամբութեան ամբողջ ընթացքին, գոհ կռուող հազար հոգի։

ՄՈՒՐԱՏԻ ՈԳԻՍԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԸ

Մուրատի վարած նահանջը յանդուգն ձեռնարկ մըն էր։ Բազմահազար ժողովուրդ անցընել Սասնոյ կատաղի գիւղէն անդին և խիզախել, չրջապատող ռազբէն ուխլի բանակի մը չղթաները կտրել և հասնիլ Մոլասարի կողերուն, հրաշքի հաւասար բան մըն էր Ապրիլ 22-ի ճակատամարտի պահերուն։ Այդ յանդգնութիւնը յեղափոխական գործին մէջ միշտ վարձատրուած է։ Մուրատ իր չուրջ ունենալով 120 ֆետայիներ և Սասունցի կռուողներէն ամանք, առանց վնասի կը կարէ երկար ճանապարհը գիշերով ու ցերեկով և կ'անցնի Բրքական բանակի թիկունքը։ Արդէն Մոլասարի կողերէն կ'առաջանան դէպի Քոփի ուխտակ վանքը, ուր հազիւ հանգստացած՝ իրենց դէմ կ'ելլեն քրտական ու ռազի-

կանական ուժերը։ Վանքի աւերակներուն շուրջ հաւաքուած բազմութիւնը անզէն ժողովուրդ կարծելով՝ անմիջապէս կը պաշարեն զանոնք և կռիւը կը սկսի։ Մուրատ խումբ մը կը զրկէ որ գետը անցնի և դիմացի դիրքը բռնէ։ Կռիւը եթէ երկար տեւէր, թրքական բանակը պիտի հասնէր և ոչնչացնէր շրջապատուած այս բազմութիւնը։ Ճգնաժամային այդ պահուն Ծովասարի բարձունքէն վար կ'իջնէր Տէր Քերոբը իր ստուար խումբով և համազարկի տակ կ'առնէր թշնամին, որ երկու կրակի մէջ մնալով՝ երեսուն դիակներ կը թողուր և խուճապահար փախուստի կը դիմէր։ Հայերէն սպաննուած էին միայն 2-3 հոգի։ Մուրատ նահատակները հողին յանձնել կու տայ և իր վիրաւորներն ու ժողովուրդը առնելով կը շարունակէ դժուարին ճամբան դէպի Հաւատորիկ, ուր կը հասնին անօթի և յոգնած։ Մուրատի հետն էին վիրաւորուած ֆետայիները, Դաշտի կամաւորները և Սասունի ժողովուրդը։ Ասոնք կը տեղաւորէ Մշոյ Դաշտին մէջ և ինքը կը մեկնի Վասպուրական՝ ռազմամթերք բերելու։ Վասպուրականը որեւէ շարժումով չէր կըրցած մասնակցիլ Սասնոյ ապստամբութեան. նոյնիսկ ռազմամթերքը Տարօն զրկելու համար ֆետայական խումբեր չունէր։ Պէտք եղաւ որ ճգնաժամային այդ կռիւներու ընթացքին Մուրատ ստուար խումբով մը երկար ճանապարհ կտրէ մինչեւ Վան և վերադառնայ Մշոյ Դաշտ։

Մուրատ և Սեպուհ իրենց յուշերուն մէջ հիացմունքով կը խօսին Տէր Քերոբի քաջագործութեան մասին, որ Մուրատի ոդիսական նահանջի փրկարարը հանդիսացած էր։

ԵՐԱՆՈՍ ՀԼՈՅԵԱՆ
(Խնուսցի, սուրհանդակ եւ գինատար)

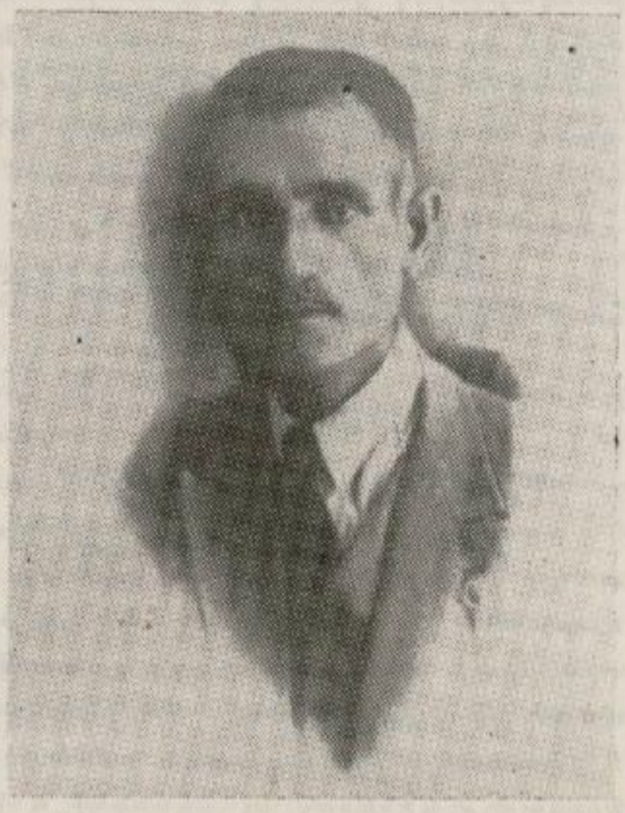

ՄԻՀՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(Բանտարկուած 1904-ին)

ԿՌԻԻՆԵՐՈՒ ՇԱՐԱՆԸ ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻՆ ՄԷՋ

Մայիս 1-էն յետոյ կռիւներու շարանը կը փոխադրուէր Մշոյ Դաշտը։ Դէպքերը մէկը միւսին կը յաջորդէին, կամ նոյն ժամանակ տեղի կ'ունենային՝ զանազան կէտերուն վրայ, իրարմէ հեռու շրջաններուն մէջ։

Այս կռիւները անշուշտ Սասնոյ ապստամբութեան շարունակութիւնն էին, տեղ մը բուռն, տեղ մը թեթեւ. բայց Մշոյ Դաշտը, համաձայն Հրայրի կարգադրութեան, ապստամբութեան դրօշակը պիտի չպարզէր։ Կռիւները, առաջին շրջանին (Ապրիլ 17-ին), որ տեղի ունեցան Բերդակի և քանի մը այլ վայրերու մէջ, նպատակ ունէին իրենց վրայ հրաւիրելու զօրքի ուշադրութիւնը՝ Սասնոյ գոյամարտին օժանդակելու համար։ Մինչդեռ Մայիս 5-էն յետոյ ծաւալած կռիւները ակամայ տեղի կ'ունենային։ Սասունէն զինեալ ժողովուրդ մը և հարիւրաւոր ֆետայիներ Դաշտ իջած էին և չէին պարտկուեր։ Ամէն կողմ զօրքերը բռնած էին, քրտական ցեղախումբերը ոտքի վրայ էին, Պիթլիսէն և Կարինէն նոր բանակներ կու գային դէպի Մուշ՝ Սասնոյ պատերազմը շարունակելու։ Այս պայմաններու բերումով կռիւները իրարու կը յաջորդէին զանազան կէտերու վրայ, պահ մը մտածել տալով որ Մշոյ Դաշտն ալ, մէկ ծայրէն միւսը, ապստամբութեան ձեռնարկած է։

ԲԵՐԴԱԿի կռիւը յարձակողական բնոյթ ունի։ Սայտօ Պօղոսի խումբը կը կարէ Պիթլիսի ճանապարհը և ռազմամթերք փոխադրող զօրքին վրայ կը յարձակի. անոր կը միանան գիւղացիները և կը սպաննեն զինուորներէն ոմանք, միւսները կը փախչին և ռազմամթերքը կը մնայ ֆետայիներու ձեռքը։ Քիչ թիւով ֆետայիները ռազմամթերքէն մաս մը կ'առնեն և լեռ կը բարձրանան։

ՄԿՐԱԳՈՄի կռիւը լուրջ դիմադրութիւն մըն էր։ Հոն ապաստանած էին Տէր Քերոբ քանի մը տասնեակ ֆետայիներով, հոն էր Սըմբատը իր խումբով։ Ու ահա վաշտ մը զինուոր, որ կ'ուզէ մտնել գիւղը։ Ֆետայիները կը դիմադրեն և թոյլ չեն տար որ գիւղ մտնեն։ Կռիւը կը տաքնայ։ Ղասըմ պէյի և Հաճի Ֆերոյի քրտական վոհմակները կը հասնին, թրքական վաշտեր միւս գիւղերէն կու գան և Մկրագոմը կը շրջապատեն։ Սակայն մինչեւ երեկոյ կռիւը կը շարունակուի, թշնամին բազմաթիւ զոհեր կու տայ, անոնց յարձակումները կը փշրուին Հայերու համազարկերուն առջեւ և երբ մութը կը կոխէ, ֆետայիները կ'անցնին Մեղրագետէն և կը բարձրանան Առուառինջի լեռները։

ԱԼԻԳԼԲՈՆի կռիւը Մկրագոմի կռուի շարունակութիւնն է, որ յաջորդ օրը տեղի կ'ունենայ։ Քրտական զինեալ ամբոխը Մկրագոմի առջեւ քանի մը տասնեակ զոհ տալէն ետք, յաջորդ առաւօտ մեծ ուժերով կը յարձակի Դրմերտ և Ալիգլբոն գիւղերուն վրայ, իրենց վրէժը լուծելու համար։ Սակայն Սերոբ Աղբիւրի հին զինուորներէն Զուլումաթը հոն էր 30 ֆետայիներով։ Զուլումաթին կը միանան երկու գիւղերու մարտական խումբերը և ետ կը մղեն քրտական յարձակողականը։

ՏԵՐԻԿի կռիւը տեղի կ'ունենայ Դաշտի հարաւային մասին մէջ, Աշտիշատի շրջան։ Աւրանի Արամը և Մոկունքի Ղազարը իրենց խումբերով ապաստանած էին Տերիկ փոքրիկ գիւղը, անկիւնը ինկած։ Սակայն Ծխաւուի և Աւրանի զօրքերը խուզարկութեան կ'ելլեն և կռուի կը բռնուին ֆետայիներուն հետ։ Կուրաւայ Քեռին իր խումբով օգնութեան կը հասնի. Թշնամին բաւական կորուստներ կ'ունենայ։ Ֆետայիները գիշերով կը փոխադրուին ուրիշ շրջան։

ԿՈՒՐԱՒՈՒի կռիւը տխուր վերջաւորութիւն մը կ'ունենայ Կուրաւցի Քեռիին համար։ Հին ֆետայի, բոլոր կռիւներուն մասնակից ըլլալէ ետք, Կուրաուի դաշտին մէջ հոր մը կը բանայ և քանի մը ընկերներով հոն կ'ապաստանի, մինչեւ որ Մուրատը վերադառնար։ Քեռիի ելեւմուտքը թուրք զինուորներու կողմէ կը նշմարուի, հորը կը շրջապատեն և զայն իր ընկերներով կը նահատակեն Մայիս 23-ին։

ԳՈՄԵՐի կռիւը ուղղակի շարունակութիւնն է Սասնոյ ճակատամարտին։ Անդրանիկ իր խումբերով Սասունէն հեռանալէն ետք, ապաստանեցաւ Մշոյ Դաշտի արեւմտեան մասերուն մէջ։ Երբեմն Փեթարի, երբեմն Ս. Յովհաննու և երբեմն ալ Ս. Կարապետի անտառներուն մէջ ապրեցաւ, միշտ տեղ փոխելով։ Թրքական զօրքը ամէն կողմ Անդրանիկը և Գէորգ Չաւուշը կը փնտռէր։ Գէորգ Չաւուշ Մայիս 20-ին անցած էր Սասուն՝ ամենէն յայտնի կռուողները հետն առնելով, որպէսզի Վահանը իր թաքստոցէն փոխադրէր Մշոյ Դաշտ։ Դժբախտաբար Վահան չէր կրցած գիշերով հասնիլ այն տեղը, զոր Գէորգ մատնանշած էր։ Ցերեկին դուրս ելած և նահատակուած էր իր երկու ընկերներուն հետ։ Այսպիսով, Դուրան-Բարձրաւանդակի Պատասխանատու Մարմնի երկու հեղինակաւոր դէմքերը, Հրայր և Վահան, կը նահատակուէին Սասնոյ ապստամբութեան ընթացքին և կ'անմահանային Տարօնի ժողովուրդի միտքին մէջ։

Անդրանիկ այդ օրերուն կ'ապաստանի Գոմեր գիւղը, Կուրտիկի լեռնալանջին վրայ։ Գոմեր արդէն շաբաթ մը առաջ կռիւ ունեցած էր 500 զօրքերուն դէմ։ Հոն էին Սասունէն փախած զինեալ Սասունցիները։ Մինչեւ երեկոյ կռուած էին քանի մը տասնեակ զոհեր խլելով թշնամիէն։ Իրենք քանի մը զոհ տալով՝ ապաստանած էին իրենց անտառները, գիւղը դատարկելով։ Երբ թուրք զօրքերը աւերուած գիւղէն կը քաշուին, Գոմերցիներն ու Սասունցիները կրկին կը հաւաքուին իրենց օճախներուն շուրջ։ Անդրանիկ իր խումբերը զրկած էր ուրիշ շրջաններ և ինքը մինակ մնացած էր Սասունցիներուն հետ։

Թրքական զօրքերը կրկին կը շրջապատեն Գոմերը և կռիւը կը պայթի աւելի մեծ ծաւալով։ Անդրանիկի հետն են Սպղանաց Մակարը, Շենիկի Ղազարը, Սասունի լաւագոյն կռուողները և Գոմերցիները, որ կտրիճ և յանդուգն կռուողներ էին։ Սպղանաց Մակարը և Շենիկի Ղազարը երկու խումբով դուրս կու գան գիւղէն և կը բարձրանան վերին բլուրները և այնտեղէն համազարկերու տակ կ'առնեն թրքական վաշտերը։ Գոմերցիները իրենց գիւղը կ'այրեն, որպէսզի մուխի մէջ ծած-

կեն իրենց ուժերը։ Թշնամին բազմաթիւ գրոհներ կու տայ և բազմաթիւ զոհերով ետ կ'ընկրկի։ Հայերէն կ'իյնան տասէ աւելի կտրիճներ, որոնցմէ կարելի է յիշել Գոմերցի Սարգիսը, Օհանը, Մանուկը և Յովիկը։ Մութը վրայ կը հասնի, Անդրանիկ զինեալ ուժերով և գիւղացիներով կը կորսուի լեռներուն մէջ։

Դաշտի մէկ ծայրէն միւսը խուզարկու վաշտերը կը շրջագային. Քիւրտերը պատրաստ են աւարի իջնելու։ Իսկ Ֆետայիները փոքրիկ խումբերու բաժնուած՝ գլուխ կը պահեն և անհամբեր կը սպասեն Մուրատի վերադարձին։

ԴԻՐԳԵՎԱՆՔի կռիւը, որ շարժման մէջ դրաւ Առաղի և Բերդակի զօրքերը և ոստիկանական ջոկատները, հետապնդում մըն էր Սմբատի խումբին, որ ապաստանած էր Դիրգեվանք։ Ֆետայիները և փախստական զինեալ Սասունցիները անմիջապէս կը քաշուին գիւղի վերեւի Շարան քարերը և կը կռուին ու թոյլ չեն տար որ զօրքը իրենց մօտենայ։ Զինեալ հայ ուժերը կ'անցնին դէպի լեռները և կ'ազատին։ Ժողովուրդէն 40 հոգիներ կը սպաննուին։ Կը ձերբակալուի ծանր վիրաւոր Ֆետայի Գրիգորը։ Խասգիւղի կողմէն կռուի վայրը կը փութայ անգլիական հիւպատոսը և կոտորածը կը դադրի։ Միւս օրը Առաղի շրջակայքը կռիւ տեղի կ'ունենայ Ֆետայիներու և զօրքի միջեւ, որուն պատճառաւ Բերդակցի քանի մը Հայեր կը զոհուին։

ԳՈՄՍի կռիւը արիւնոտ դատի մը լուծումն էր։ Կորիւն, Սայտօ Պօղոս, Մելիք և Մոսօն ապաստանած էին Գոմս գիւղը, որուն տէրն էր Կորիւնը, բայց Թուրք Հաճի Ալին բոյն դրած էր հոն և «քէօշք» մըն ալ շինած էր գիւղի սրտին վրայ։ Հաճի Ալին նշմարելով Սայտօ Պօղոսը կ'ուզէ զինաթափ ընել։ Սայտօ Պօղոս ատրճանակով անոր ծառաներուն կը դիմադրէ։ Կորիւն և միւս ընկերները դուրս կու գան, տեղն ու տեղը գնդակահար կ'ընեն Հաճի Ալին, տղան և քանի մը ծառաները և կը քանդեն «քէօշք»ը։ Դուրսէն Քիւրտեր և Թուրք զօրքեր Գոմսի վրայ կու գան։ Ֆետայիները և Գոմսեցիները մինչեւ երեկոյ կը դիմադրեն և անվնաս կը հեռանան Գոմսէն, Թուրքի հողային տիրապետութիւնը սըրբելէն ետք։

ՄՈՒՐԱՏԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Պատերազմական վիճակ էր։ Խումբերէն ոմանք վերադարձան Սասուն, հետապնդումէ ազատուելու համար։ Բայց ամէն օր դէպքեր կը պատահէին և սպանութիւնները օրէ օր կը շատնային։ Այսպէս տեւեց մինչեւ Յուլիս 10-ը, երբ լուր ստացուեցաւ թէ Մուրատը վերադարձած է։

Անդրանիկ և միւս խմբապետները զանազան վայրերէն հաւաքուեցան Բերդակի լեռը, ուր կը հասնէր Մուրատ, բաւական ռազմամբեր բերելով իր հետ։

Ֆետայիները ուրախութեամբ կը լեցնեն իրենց դատարկուած փամփշտակալները և աւելի անձնավստահութեամբ կը նային ապագային։

ԿՈՒՐԱԽՈՒԻ ԿՌԻՒԸ

Կուրաւուի կռիւը փառաւոր վերջաւուորութիւն մըն է այն պատերազմին որ ահա վեց ամիսներէ ի վեր Տարօնի աշխարհը արիւնալի բեմի մը վերածած էր։

Անդրանիկ, Մուրատ, Գէորգ Չաւուշ և Կորիւն 40 ֆետայիներու գլուխն անցած Յուլիս 16-ին կ'երթան Կուրաւու, Մշոյ Դաշտի մէջտեղ, կառավարական գլխաւոր ճանապարհին վրայ։ Կ'երթան հոն Քեռիի վրէժը լուծելու և գղրդագին հարուած մը տալու թշնամիին։ Գիւղին մէջ 200 զինուոր կար. ճիշդ նոյն օրը 100 զինուորներ ալ կուգան Կարինէն։ Ֆետայիները գիւղին մէջ քանի մը կէտերու վրայ բաժնուած էին, երբ դէպքը պայթեցաւ։ Թուրք զինուորները կ'իյնային հինգ անկիւնէն եկած կրակին տակ։ Մէկ ժամուան ընթացքին զօրքին մէկ մասը սպաննուած է, միւսը փախած։ Գիւղը ցնծութեան մէջ է։ Հ. Ց. Դ. դրօշակը կը ծածանի եկեղեցին վրայ։ Ֆետայիները թէյ կը խմեն, հանգիստ մը առնելու համար։ Սուլուխէն թրքական զօրքը և ձիաւորները դէպի Կուրաւու կը շարժին։ Բայց ֆետայիի գնդակներէն յառաջապահները գետին կը փռուին։ Հետեւակները այլեւս չեն առաջանար։ Ֆետայիները կը կռուին և յեղափոխական երգեր կ'երգեն՝ հարսանիքի պատկերը տալով կռուին։ Թշնամիէն գրաւեցին 40 կանոնաւոր զէնք։

Մութը կոխելուն պէս ֆետայիները ամբողջ ժողովուրդը դուրս կը հանեն գիւղէն և իրենք կ'անցնին Բերդակի լեռը։

Մինչ Կուրաւուի կռիւը կը շարունակուէր, Շէյխ Եուսուֆի, Աղջանի, Ալիջանի և Յարդերտի մարտական խումբերը կռուի կը բռնուէին Եփրատի ձախ ափի թշնամիին և Քիւրտերուն հետ, թոյլ չտալու որ անոնք Կուրաւու հասնին և շրջապատեն Անդրանիկի խումբը։ Կատաղի այդ կռիւներու ընթացքին թէեւ թշնամին բազմաթիւ սպաննուածներ կ'ունենայ, բայց մարտական խումբերն ալ 14 նահատակներ կ'ունենան։

Մութը կոխելուն պէս Ալիջանի մարտական ուժերը Եփրատի եզերքները կը պահեն և կը դիւրացնեն Անդրանիկի անցքը դէպի Բերդակ։

ՖԵՏԱՅԻՆԵՐԸ ԿԸ ՀԵՌԱՆԱՆ ՏԱՐՕՆԷՆ

Այս դէպքերու ընթացքին Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէն և շրջանի պատասխանատու վարիչները կը մտածեն վերջ տալ կռիւներուն և ֆետայիները հեռացնել Տարօնէն, շրջանի վերքերը բուժելու մտադրութեամբ, նկատի առնելով որ հիւպատոսներն ալ շրջանին մէջն էին։ Բոլոր պատասխանատու վարիչները և ֆետայիները կը հաւաքուին Բերդակի լեռը խորհրդակցութեան համար։

Սասունցի ֆետայիները կը պահանջեն որ բոլորը մնան և կռիւը շարունակուի։ Անդրանիկ կ'ենթարկուի Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի որոշման։ Այդ պատճառով Սասունցի ֆետայիները ժողովը կը

Թազուն և կը մեկնին դէպի Սասուն։

Անգրանիկի և Գէորգի սատրապութեամբ, յանուն Հ. Յ. Դ. Դաւթան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէին, պահանջագիր մը կու տան, որ հանի հիւպատոսներուն, և 80 ֆետայիներով կը բռնեն Վանի ճանապարհը։

Շամիրամի մէջ կռիւ կ'ունենան, ուր Սեպուհ իր խումբով կը միանայ Անգրանիկին, և Վանի Ծովակի ափին նաւակներ գրաւելով՝ կը հանին Աղթամար։

Այսպիսի փոթորկուածներով կը վերջանան Տարօնի ապստամբական կռիւները 1904-ի Յուլիս 14-ին(*)։

(*) 1904-ի ապստամբութեան եւ վեցամսեայ կռիւներու մասին շատ ընդարձակ դրուագներ գրի առնուած են եւ գրքեր գրուած: Մանրամասնութեանց մէջ չուզեցինք մտնել. հետաքրքրուողները կրնան կարդալ. 1.— Անդրանիկի յուշերը, Հ. Ամսագրին մէջ. 2.— Սեպուհի յուշերը, հատորով. 3.— Մուրատի յուշերը (Սեպուհի կողմէ գրի առնուած). 4.— Մրբատի յուշերը, հատորով. 5.— Դրօշակի 1904-1905-ի համարները. 6.— «Սասուն-Մշոյ կռիւները», Դրօշակի հրատարակութիւն:

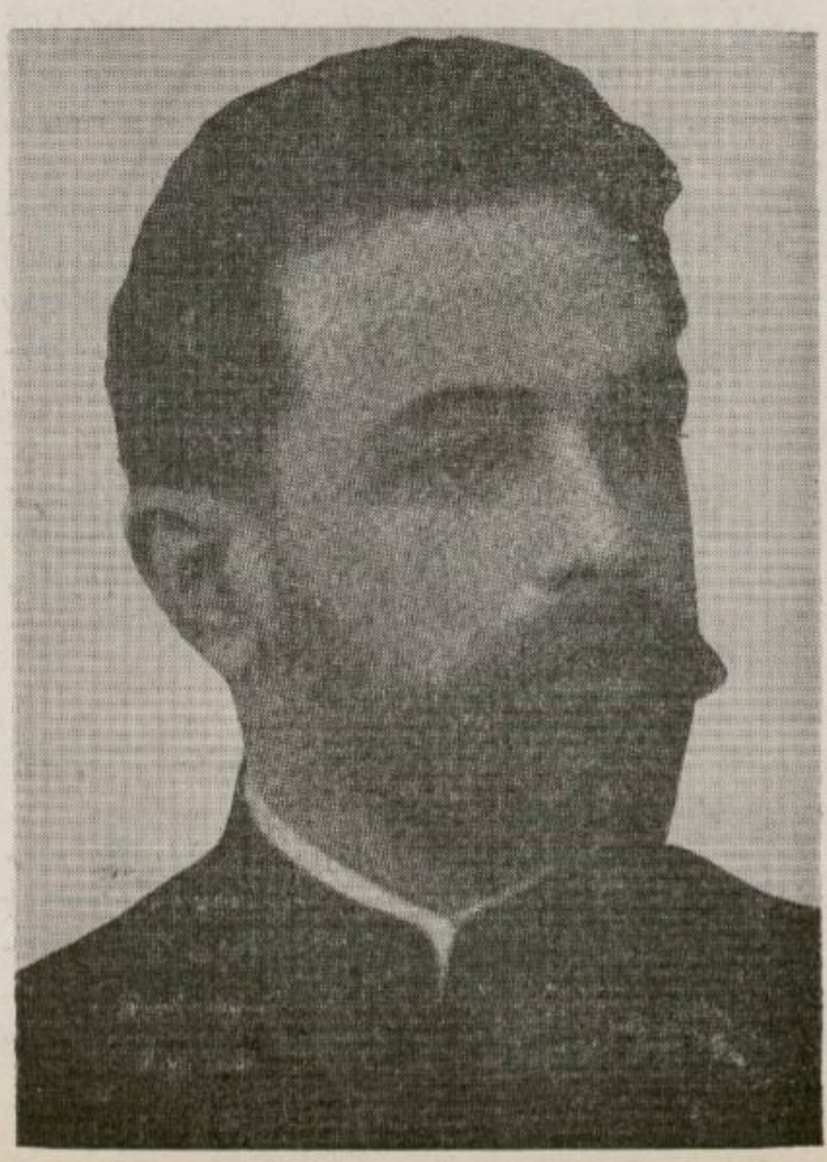

ԲԺ. ՋԱԻՐԻԵԻ

Բժ. Զաւրիեւ Նիկոլ Դումանի խումբին հետ փորձեց Սասուն անցնիլ 1904-ի գարնան, բայց Սասունին օգնութեան փութացող խումբերը— Թորգոմի, Կայծակ Վաղարշակի, ինչպես նաեւ Նիկոլ Դումանի խումբերը-սահմանցիներու վրայ կրուեցան, ամանէ նահատակուեցան, ամանէ ալ հետ նահանջեցին: Բժիշկ Զաւրիեւ 1905-ին եկաւ Մուշ որպէս բժիշկ, բայց բուրք կառավարութիւնը երկրէն հեռացուց զայն:

ԺԲ.

ԳԷՈՐԳԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՏԱՐՕՆ

Ի՞նչպէս կարելի է վերաբանալ այն արիւնոտ վարագոյրը, որ կ՚իջնէր Սասունի և Տարօնի դիւցազնական ապստամբութեան տեսարանին վրայ։ Արիւնաշաղ ու հրդեհուած աշխարհ մը կը մնար վանի ծովակէն այս կողմը, երբ Անդրանիկին հետ 80 ֆետայիներ առագաստ կը բռնային դէպի վան։

Տարօնը դաշտարկուած էր չարժական ֆետայիներէն, սակայն ֆետայի ժողովուրդ մը կը մնար «Արևոտ երկիր, սուգ ու ցիւաղ» անուանուած այդ աշխարհին մէջ, վէրքերով լի, բայց տոկուն ու հպարտ իր հերոսական թափառաբումներով, անձնա՛սրաց ժողովուրդ մը, որ ինքզինքը պարտուած չէր զգար տեղի ունեցած դժեմարաներէն ետք։ Եւ եթէ չբացավառեցաւ մախիր դառնալու ասպիճան, այդ կը պարտինք այն խոհեմ զեկավարներուն, որոնք ճիգ մը թափեցին դադար մը տալու այն հրդեհին, որ կը տարածուէր ամէն կողմ, Տարօնի գաւառներուն մէջ։

Այդ խոհեմ զեկավարները կը մտածէին չսպառել կազմակերպուած յեղափոխութեան ուժը, ժողովուրդի խանդավառութիւնը յուսահատութեան չվերածել հարուածներ կրելով։ Այսպէս մտածողներն էին վարդան վարդապետը, Գեղամ Տէր Կարապետեանը, Մուշ նստող կ. կոմիտէի անդամները և Դաշտի զեկավար դէմքերէն ամանք։ Այս մտածումը ուժ կ՚առնէր այն իրողութենէն, որ Սասնոյ ապստամբութիւնը Եւրոպայի մէջ մեծ աղմուկ հանած էր, որ օտար պետութիւններու հիւպատոսները Մուշ էին և կը նպաստէին հանդարտութեան և գաղտնի զեկուցումներ կը ղրկէին իրենց կառավարութիւններուն։ Միւս կողմէ, թուրք կառավարութիւնը կը պահանջէր որ ֆետայիները հեռանան Տարօնէն, խոստանալով ներում և բարեկարգութիւն։

Ու ֆետայիները հեռացան։

Մնացած խումբերը իրենց հետքերը կը կորնցնէին և թաքստոցէ թաքստոց անչշուկ օրեր կ՚անցընէին։

Ազատագրութեան մարտիկները, անոնք որ իբրեւ արծիւ կը սաւառնէին լեռ ու ձոր, նստած էին Աղթամարի Ս. տաճարին չուքին տակ և կը խորհէին թէ իրենք ի՛նչ ըրին և ո՛ւր կ՚երթան։ Բոլորի մտածումը կը դառնար դէպի Տարօն, որ արեան ծով մը դարձած էր։ Այդ ժողովուրդը մինակ ու անգլուխ լքելը ներելի չէր. զեկավար մարդ մը պէտք էր վերադառնար հոն...

Լռութիւն։

Ո՞վ էր ան, որ այս ծանր լռութիւնը պիտի խզէր և նետուէր կրկին այն աշխարհը, զոր ծուխի ու մուխի մէջ թողած՝ հեռացած էր անկէ։

Գէորգ Չաւուշ որ մինչեւ այդ պահը լուռ ունկնդիրը եղած էր կատարուած խորհրդակցութիւններուն, առաջ կու գայ և կը յայտարարէ.

— Ես կը վերադառնամ մեր երկիրը, մեր ժողովուրդին քով. ով որ կ'ուզէ ընկերանալ ինծի, թող պատրաստուի մեկնելու...

Գէորգ Չաւուշին կը միանար Կորիւն իր 15 ընտիր ֆետայիներով և հրաժեշտ կ'առնէին ընկերներէն ու կը նետուէին փոքրիկ նաւակ մը դէպի Դատուան։

Երբ Գէորգ իր նաւակը կը կանգնեցնէ Կծուակի ժայռերուն դէմ և ոտքը գետին կը դնէ, խումբին դէմ կը ցցուին թրքական զինուորները և համազարկի կը բռնեն։ Ֆետայիները կը նետուին ժայռերուն մէջ և կը կռուին։ Թուրքերէն չորս դիակներ գետին կը փռեն, միւսները կը փախչին։ Ասատուրը, որ մութին մէջ կորած էր, ծանրապէս կը վիրաւորուի և ինքզինքը ժայռէն վար կը նետէ ու կը նահատակուի։

Գէորգի խումբը ինքզինքը կը նետէր Նեմրութ լեռը։ Ջրհոր գիւղէն պաշար կը ստանային և կը բարձրանային Գրգուռ, ուրկէ կ'իջնէին Մշոյ Դաշտ։

Գէորգի վերադարձը քիչեր գիտցան։ Խումբը բարձրացաւ Մառնիկի լեռ։ Հոն եկան Սասուն մնացած ֆետայիները Մակարի ղեկավարութեամբ և ուրախութեամբ գրկախառնուեցան իրենց զէնքի ընկերներուն հետ։

ՏԱՐՕՆԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

Երբ Օգոստոսի վերջին չաբթուն Գէորգի խումբը կը վերադառնար Մշոյ Դաշտ և կ'ապաստանէր Մառնիկի լեռները, Տարօնի շրջանը ծանր կացութեան մը մէջ էր։ Թուրք զօրաբանակը Սասնոյ մէջ շինել կու տար զօրանոցներ և կը տեղաւորուէր Սասնոյ լեռներու կուրծքին։ Սասնոյ ժողովուրդի մեծ մասը վերադարձած էր Սասուն սուիններու հսկողութեան տակ։ Երկրի ղեկավարներու մեծամասնութիւնը բանտերու մէջ լեցուած էր։ Կառավարութեան պաշտօնեաները, Ճանպեզարներու խումբերը, թուրք երեւելիները, քիւրտ ցեղապետները ֆետայիներու հեռանալէն յետոյ, կատղած գազաններ դարձած էին և նետուած էին հայ ժողովուրդին վրայ ֆիզիքապէս և տնտեսապէս զայն բզկտելու համար։ Ալայ պէյը հարիւրաւոր ձիաւորներու գլուխն անցած՝ հայ ժողովուրդը զինաթափ ընելու վայրագ աշխատանքին լծուած էր։ Չարչարանք, սպանութիւն, կողոպուտ և աներեւակայելի հալածանքը յուսահատական աստիճանի հասած էին։ Շատերու աչքին լոյսը խաւարեցաւ անոր ծեծին տակ (Ծխաւայ Արութ), շատերը կռտուեցան, կիները կատուներով բզկտուեցան։

Հայ ժողովուրդը ո՛չ ներում և ոչ ալ հանդարտութիւն տեսաւ, ընդհակառակը վայրագ յարձակում մը չղթայազերծած էին ամէն կողմ, հայ ժողովուրդի ողնայարը ջախջախելու համար։ Խոհեմներն ու միամիտները, որ կը կարծէին թէ ֆետայիներու հեռացումը հանդարտութիւն պիտի բերէր, զղջացած՝ կարօտով կը յիշէին ֆետայիները, որոնք սարսափ կը տարածէին այս անգութ վոհմակներուն վրայ։

Յեղափոխական կազմակերպութեան նախկին ամուր կապերը կըտրուած էին. ան արտաքնապէս քայքայուած կ՚երեւէր, բայց ներքնապէս զանգուածային կազմակերպութիւնը կը մնար, առանց գործիչի, առանց քարոզի, որովհետեւ անոր արմատները խորունկ էին և կ՚ընդգրկէին բոլորը։

Յուսահատական այդ օրերուն Տարօնի ժողովուրդը առնական վեհութեամբ դիմագրաւեց իր վրայ կուտակուած դժբախտութիւնները և աւելի մեծցաւ հոգիով իր տառապանքի փորձութեան մէջ։ Ո՛չ մեղադրանք, ոչ դաւաճանութիւն և ոչ ալ ստորնաքարշ ստրկութիւն ի յայտ եկան այս հերոս ժողէվուրդին մէջ։ Գիտակից զոհողութեամբ նետուած էր ազատագրութեան մարտին մէջ, և հիմա ազնուական հպարտութեամբ և հոգիի վեհութեամբ իր խաչը կը կրէր, կառչած հայրենի հողին և օճախին։

Տարօնի լաւագոյն զաւակներէն 1500 հոգի Մուշի, Պիթլիսի և Կենճի բանտերը լեցուած էին։ Հոն էին վիրաւոր ֆետայիներէն զինուոր Գրիգորը, Ցրօնցքի Մուրատը, Գալուստ Սասունին (Կենճ), բանտն էին Մխիթար Շեխիկեան, Ծխաւայ Արութ, Աւրանի Հայկ, Բերդակի Երանոս, Դիրգեվանքի Վարդան, Սեմալի Մանուկ, Պուլանուխցի Միհրան Գրիգորեան, Առինչեցի Միհրան Ալիխանեան, չորս-հինգ կիներ, Մոկունքի Եսթեր, Կոբեցի Շուշան և հարիւրաւոր գործիչներ ու մարտիկներ զանազան շրջաններէն։ Տարօնի սիրտն ու բազուկը չղթայուած էին թրքական զնտաններուն մէջ։

Բանտ մտած էին փախստական դարձածներէն ոմանք, ինչպէս Տէր Քերոբ, որ Վարդան վարդապետի թելադրանքով յանձնուած էր, ազատ արձակուելու խոստումով, սակայն 101 տարի բանտարկութեան վճիռ էր ստացած։

Մեհմետ էֆենտին, որ յեղափոխութեան ամբողջ ընթացքին խիստ գաղտնօրէն եղած էր Հայ Ազատագրութեան օգնողներէն մէկը և պատմական անձ մը (հա՛յ մը, որ ստիպողական պայմաններու տակ թրքացած էր), լուր կուտայ Վարդան վարդապետին որ միւս փախստականները չներկայանան, ազատում չունին։ Այդ պատճառաւ փախստական մարտիկները և պահուած վիրաւորները, ինչպէս Հաճի Յակոբ, Տէր Մովսէս Ստեփանեան (Շանթ), Տէր Մրրիկ և ուրիշ փախստականներ կը բռնեն Վանի ճամբան և կ՚անցնին Կովկաս։

Թրքական վայրագութիւնները ամէն սահման անցած էին։ Ֆետայիներ չկային, ժողովուրդը կծկուած էր հանդարտութիւն մը գտնելու յոյսով, իսկ Թուրքը տկարին առջեւ առիւծ դարձած էր։

Այս պայմաններուն մէջ երբ ժողովուրդը լսեց Գէորգի և Կորիւնի վերադարձը, ցնծութեան ազազակներով ընդունեց այդ լուրը։

ԳԷՈՐԳԻ ԵՒ ԿՈՐԻՒՆԻ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԸ

Թէև դեր կամ պարտականութիւն ունէին Գէորգի և Կորիւնի խումբերը, երբ կը վերադառնային Տարօն։ Անոնք ապատամբական լոյն չարժուած մը վառելու կոչուած չէին, պարագաներն ալ թոյլ չէին տար։ Ընդհ. ապստամբութեան մը համար պէտք պիտի ըլլար 4-5 տարի կրկին պատրաստուելու։ Անոնք կու գային յոյսի ապաւէն մը դառնալու ապստամբած ժողովուրդին, որ իր միութիւնը և կազմակերպութիւնը պահէր, մանաւանդ պահէր իր զէնքը, որ ինքնապաշտպանութեան միակ միջոցն էր։

Գէորգ մարտական ցցուն դէմքն էր Տարօնի աշխարհին և անոր գործելակերպը բուռն էր և յարձակողական։ Կորիւն, որ նոյնպէս պատկառելի գինուորական էր, Հրայրի ուղեգիծը ունեցող խոհեմ գործիչ մըն էր։ Այդ պայմաններուն մէջ այս երկու զևկավարները իրար կը լրացնէին։

Գէորգ Ջաւուշ, ընդառաջ երթալով խոհեմութեան թելադրանքին, քաշուեցաւ լեռները և իր հետքը կորսնցուց, որպէսզի պատրուակ չծառայէ գինուորական արշաւանքներուն։

Կորիւն իր խումբով իջաւ Մշոյ Դաշտ և գիւղէ գիւղ չրջեցաւ, լաւ զէնքերը հաւաքեց և ապահով թաքստոցներու մէջ զետեղեց, իսկ կոտրած և անպէտ զէնքերը թողուց գիւղացիներուն քով, որպէսզի երթ հարկադրուին զէնք յանձնելու, զանոնք յանձնեն։

Կառավարութիւնը անմիջապէս հետապնդման ելաւ, ետ վերադարձած ֆետայիները ոչնչացնելու, բայց որեւէ տեղ չգտաւ զանոնք։ Դաշտին մէջ երբ Ալոյ պէյը գիւղացիները կը չարչարէր և զէնք կը պահանջէր, անոնք կ'ըսէին թէ Կորիւնը եկաւ և բռնութեամբ իրենց զէնքերը խլեց։ Կորիւնի անունը միայն կար չրջանին մէջ, ան ալ անգամանալի էր։ Կառավարութիւնը պահ մը խորհեցաւ որ ֆետայիները վերադարձած չեն։ Նոյնիսկ Հայերն ալ սկսան կասկածիլ Գէորգի վերադարձի մասին։ Երբեք չէին կրնար հրեւակայել թէ Գէորգ իր խումբով 1904—1905-ի ձմրան կրնար անչարժ մնալ լեռնային թաքստոցի մը մէջ։

Թուրքերը և Քիւրտերը լրբացած, բռնութեան բոլոր միջոցները կը գործադրէին ազատ-համարձակ։ Հայ ժողովուրդը, ուժով բազուկէ զրկուած՝ կրկին կ'իյնար յուսահատութեան գիրկը։

ԳԷՈՐԳ ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԿՈՒ ԳԱՅ ԻՐ ՆՈՐ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊՈՎ

Գէորգ Ջաւուշ մէկ քանի ամիս թաքնուած մնալէն ետք, երբ նշմարեց թէ այդ վարմունքը յուսալքում կ'առաջացնէ, մանաւանդ երբ լսեց որ կառավարութիւնն ալ սկսած է ժողովուր-

դին քարոզել թէ ֆետայիները ձեր տունը քանդեցին և ձեզի դաւաճանեցին, լքեցին ու գացին, կը վճռէ հրապարակ գալ և անցնիլ հարուածողական գործունէութեան։

Գէորգ Զաւուշ իր շուրջը կը հաւաքէ հին ֆետայիներէն և մարտական ուժերէն 50 հոգի և վար կ'իջնէ Մշոյ Դաշտը, օր ցերեկով։ Գիւղերէն կ'առնէ ձիեր և խումբը կը դարձնէ ձիաւոր։ Գիւղէ գիւղ անցած ժամանակ՝ ուղղակի կը կանգնի գիւղապետին դուռը, կամ այն մարդուն դուռը, որուն վրայ կասկած կար թէ կրնայ տեղեկութիւն հաղորդել կառավարութեան։ Գիւղերը ցնծութեամբ կը դիմաւորեն ֆետայիները, մատաղ կը մորթեն, ոչխար ու ցուլ։ Ժողովուրդը իրարու աչքի լոյս կու տան, ուրախութեան արցունք կը թափեն և փառք կու տան Աստուծոյ որ կրկին տեսան իրենց հերոսներու անցքը, որով այնքան հպարտ էին։

Գէորգի հրահանգով դահոլն ու զուռնան մէջտեղ կ'ելլեն։ Գէորգ պարգօտի կը կանգնի, գիւղապետը կամ կասկածելիներն ալ պարգօտին մէջն են։ Ու երբ ժամը հասած է մեկնելու Գէորգ կը կանչէ գիւղապետը կամ կասկածելին և կը ստիպէ որ Մուշ երթայ և լուր տայ թէ Գէորգ խումբով իր տան մէջն է։ Շատեր կը դժկամակին այդ քայլն առնելու, Գէորգի դաշոյնի սպառնալիքին տեղի կու տան և Մուշ կ'երթան։ Կառավարութիւնը զօրքեր ճամբայ կը հանէ, բայց Գէորգ Սուլուխէն անցած է Զիարէթ, միշտ 25 քիլոմեթր հեռու վայր մը և ամէն օր տեղ փոխելով, զիկզակ ուղեգիծով։ Լուրը ստոյգ էր, զօրքերն ալ ճիշդ ժամանակին տեղ կը հասնէին, բայց Գէորգը անոնց հասողութենէն դուրս կը մնար։

Նախկին զանգուածային կազմակերպութիւնը վերականգնած էր։ Խանդավառութիւնը այն չափերուն հասած էր որ եթէ Գէորգ ուզէր, ամբողջ Դաշտի ժողովուրդը ընդհանուր ապստամբութեան կրնար մղել։ Նոր երիտասարդներ իրենց հայրերու տեղը բռնած են։ Նոր մարտիկներ հին ֆետայիներու դերը կը կատարեն գիւղերուն մէջ, հաւատարմութեամբ և անձնուրացութեամբ։

Բանտերու մէջ փակուած 1500 ընտիր գործիչները արդէն Կ. Կոմիտէ մըն էին և բանտէն ոգի կը ներշնչէին շրջաններուն։ Կորաքամակ Հայութիւնը իր մէջքը կը շակէր։ Յեղափոխութեան շանթահարիչ բազուկը Տարօնի մթնոլորտին մէջ իր նիզակը կը ճօճէր.

Ամենայն տեղ մահր մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի...

Այս հոգեբանութիւնը իր ափին մէջ բռնած, Գէորգ Զաւուշ դիւցազնական խոյանքով կ'անցնէր Տարօնի ժողովուրդի մէջէն՝ Սասունցի Դաւիթի հեքիաթը իրականութիւն դարձնելով։

Գէորգ Զաւուշի այս պտոյտները չափազանց կը յոգնեցնէին թրքական այն վաշտերը, որ այս ու այն կողմը արշաւանքի ելած էին Գէորգը բռնելու։ Գէորգ հայ ժողովուրդի հոգին խանդավառելէն ետք,

իր հարուածները ուղղեց ցեղապետներու և թուրք մեծամեծներուն դէմ։

Զօրքն ու ոստիկանութիւնը թուրք կառավարութեան ուժը կը ներկայացնէին և Գէորգ անոնց դէմ կը կռուէր, երբ ստիպուած էր։ Սակայն ժողովուրդին արիւն քամողները ցեղապետները և թուրք երեւելիներն էին իրենց զինեալ վոհմակներով։ Գէորգ Չաւուշ, իրեն յատուկ յանդգնութեամբ, իր քայլերը ուղղեց ուղղակի այս դահիճներուն դուռը։ Կէս գիշերին երբ ամէն մարդ քնացած կ'ըլլար, կը բախէր այս ու այն ցեղապետին դուռը.— Դուռը բացէ'ք, հիւր եկած եմ...

Դողդղալով ու կեղծ քաղաքավարութեամբ կ'ընդունէին ահարկու Գէորգը, որ իր քանի մը ընկերներով կ'արհամարհէր ցեղապետն ու անոր հարիւրաւոր զինեալ ծառաները։ Ու կը բացատրէր թէ այդ կողմէն կ'անցնէին, ուզեց սուրճ մը խմել և ճամբան շարունակել։ Գէորգ երկար չէր մնար այդպիսի տեղեր, կը մերժէր կերակուրի առաջարկը և կը մեկնէր զինեալ բանակի մը մէջէն անցնելով։ Յաջորդ օրը ուրիշ ցեղապետ մը այդ սարսռագին այցելութիւնը ընդունած էր։ Աւելի դաժան տիպեր կային Թուրքերու մէջ, որոնք գիւղերը կը կեղեքէին։ Գէորգ անսպասելիօրէն կը մտնէր «քէօշք»ը և բարեկամական այցելութիւնը արեան սպառնալիքով կը գունաւորէր։

Քիւրտերէն շատերը զգուշացան վագրային այս այցելութիւններէն, բարեկամացան Գէորգին և վերջ տուին իրենց կողոպուտներուն։ Բայց եղան ցեղապետներ և թուրք երեւելիներ, որ միացան զօրքերուն և ոստիկաններուն Գէորգը հետապնդելու համար։ Այս յանդգնութիւնը արմատէն կտրելու համար Գէորգ ուզեց ցոյց տալ թէ «բարեկամական» այցելութիւնը առանց հետեւանքի չէր մնար, ու օր մըն ալ անսաստողի գլուխը կտրուած կը գտնէին և կամ մարմինը դաշունահարուած։

Թուրք զօրքերը կրկնապատկեցին իրենց հետապնդումները, բայց չկրցան ծուղակը ձգել Գէորգը։

Սարսափազդու փոթորիկ մըն էր Գէորգի անցքը, անզսպելի ամեհի ուժ մը, որ կրնար բազմաթիւ մարդիկ զգետնել, և սակայն միայն կը պատժէր զանոնք, որոնք ազդարարութիւնը մոռցած՝ կռթնած էին բռնակալութեան ուժին։ Զօրքն ու ոստիկանութիւնը ամբողջ Տարօնը ոտքի տակ կու տային Գէորգը բռնելու, բայց ետ կը դառնային իրենց արշաւանքներէն պարտուած ու անզօր։

Այսպէս, յեղափոխութեան անողոք հարուածներուն տակ ինկան թէ' Դաշտի և թէ Մուշի անզուսպ բռնակալները, օրինակ ծառայելով շատերուն, որոնք Գէորգի բարեկամութիւնը փնտռեցին կամայ կամ ակամայ։

Այդ հարուածներէն ինկան Քոթանենց Եուսուֆ աղան, որ Փեթարը կը կեղեքէր, Առուառինջի պէյը, Գոմսի Ջիբրանցի Մեհմետ Ալին, Ալիջանի Քեարիմ պէյը, որոնք ամենակարող բռնակալներ էին անզէն ժողովուրդի գլխին։

1905-ին բազմաթիւ այսպիսի դէպքեր պատահեցան։ Գէորգ հա-

սած էր իր նպատակին։ Ժողովուրդը շունչ կ'առնէր։ Գազանները զըսպուած էին։ Շատերը բարեկամ դարձած էին Գէորգին և կը զգուշանային նեղել հայ ժողովուրդը։ Գէորգի այս յանդուգն շարժումները կառավարութիւնը տակնուվրայ կ'ընէին։ Մատնութեամբ ու դաւադրութեամբ բան մը չէին կրնար ընել Գէորգին, որ օր ցերեկով կը պտըտէր, երբեմն քիւրտ ցեղախումբերու մէջ կը մտնէր, ձիարշաւ կը խաղար, նշան կը խփէր, ու կ'անհետէր անորոշ ուղղութեամբ։

Գէորգ յաջողեցաւ իրեն կապել Ջիբրանցի և Պատկանցի ցեղախումբերը, ինչպէս նաեւ Ղասըմ պէյը իր ցեղախումբով, որոնք հայ ֆետայիներուն պէս թուրք կառավարութեան դէմ կը ցցուէին։

Գէորգի վերջին տարիներու կեանքը հարուստ է դրուագներով և յանդուգն ձեռնարկներով։ Մենք այդ դէպքերու մանրամասնութիւնները հոս պիտի չթուենք, սակայն անհրաժեշտ է ընդգծել այն պատմական նշանակութիւնը, որ ունեցաւ Գէորգ Չաւուշի յարձակողական գործելակերպը Տարօնի յեղափոխական կեանքին մէջ՝ 1904—1906 թուականներուն։

Գէորգ հարկադրուած ըլլալով դրօշակիրը մնալու Տարօնի ազատագրական շարժումին և նկատելով որ Սասնոյ ապստամբութիւնը իր վերջին փուլին հասած էր ֆետայիներու մեկնումով, իսկոյն կ'որդեգրէր գործելակերպ մը, որ անօրինակ էր ֆետայական անցեալին մէջ։ Գէորգ իր կեանքը վտանգի ենթարկելով, ուղղակի կը նետուէր հրդեհին մէջ, զայն մարելու յանդգնութեամբ, ու կը յաջողէր։ Կազմակերպութիւնը հիմք մըն էր, որուն կռթնած կը գործէր, բայց կազմակերպութիւնը կեանքի և գործի չէր մղեր։ Կառավարութիւնը և Հայերու թշնամիները գործ ունէին Գէորգին և իր ընկերներուն հետ։ Ով որ քաջ էր, կրնար ասպարէզ իջնել։ Գէորգ իր գլուխէն ձեռք քաշած էր. անոր դէմ եկողը առաջուց ձեռք պիտի քաշէր իր կեանքէն։

Այդ դաժան օրերուն Գէորգի որդեգրած ուղղութիւնը լաւագոյն ձեւն էր ժողովուրդի ոգին բարձր պահելու և թշնամին սարսափեցնելու համար։ Ու Տարօնցին Գէորգ Չաւուշը պաշտեց, որպէս իր պահապան հրեշտակը։

Գէորգի խումբը 1905-ին ունեցաւ քանի մը մեծ ընդհարումներ թուրք զօրքերու և ոստիկանութեան հետ, ինչպէս Առաղի, Ղարսի, Արքավանքի և Առուառինջի կռիւները։ Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի դէպք մըն է Ղարսի կռիւը, ուր 60-է աւելի զօրքեր և 20 սպաներ սպաննուեցան և 100-է աւելի զէնքեր գրաւուեցան։ Ֆետայիներէն միայն Մշեցի Եղօն փոսի մը մէջ իյնալով խեղդուեցաւ։ Ֆետայիները (30 հոգի) Գէորգի ղեկավարութեամբ լեռները բարձրացան։ Քիւրտեր և Հայեր երգեր հիւսեցին Գէորգի և ֆետայիներու քաջագործութեանց վրայ։

Առուառինջի դէպքը Գէորգ Չաւուշի քսան տարուան փոթորկալի կեանքի մէջ միակ տխուր դէպքն էր։ Գէորգ 12 ընտիր ֆետայիներով կ'իջնէր Առուառինջ, յաջորդ օրը քիւրտ պէյերուն այցելութեան եր-

թալու համար։ Գիւղը կը շրջապատուի հազարաւոր զօրքերով և Քիւրտերով։ Գէորգի խումբը մարագի մը մէջ ապաստանած կ'ըլլայ։ Ընդհարումը կը դառնայ գիրկընդխառն կռիւ մը։ Ինը ֆետայիներ կը սպաննուին. հրաշքով կ'ազատին Գէորգը, Մոսօն և Մարգարը։ Կը սպաննուին Կամօ Զաթօն, Մառնիկցի Պօղէն, Թարփաթող Սարգիսը, Բերդակցի Մարտօն, Խասգիւղցի Մոսօն, Աւրանցի Մուրատը, Մոկունքի Իսրօն, Լեւոնը և Առուառինջցի Աստուրը։ Թուրք զօրքը 5-10 սպանեալ ունէր։ Հայ գիւղէն կոտորուեցան 134 հոգի։ Այս անյաջող կռիւը ծանր հարուած մը եղաւ ֆետայիներու վարկին։

Կորիւն համաձայն չէր Գէորգի յախուռն գործունէութեան։ Խնուսի շրջանի կազմակերպութեան գործերով կը զբաղէր։ Երբ կը լսէ Առուառինջի անյաջող դէպքը, Խնուսէն կ'անցնի Կովկաս, իր հետ տանելով երիտասարդ Մուշեղը, որ հետագային խմբապետ Սասունցի Մուշեղը պիտի դառնար։ Կորիւն երկտող մը կը գրէ Գէորգին թէ կը մեկնի Կովկաս։

1905-ին Մուշ կու գար Բժ. Զաւրիեւ իր դեղարանով՝ Սասունին օգնելու համար, բայց թրքական կառավարութեան պահանջով ան ստիպուեցաւ հեռանալ Մուշէն։

ԳԷՈՐԳԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գէորգ իր թափառումներու ընթացքին հանդիպած էր Հեղին գիւղը և եղած էր իշխան Վարդանի տունը։ Հոն տեսած էր Վարդանի աղջիկը՝ Եղսօն և սէր կապած էին իրարու։ Սակայն ֆետային, այն թուականներուն, չէր կրնար ամուսնանալ։ 1898-ին իշխան Վարդանը իր աղջիկը բռնի կերպով ամուսնացուցած էր միականի Բջուկ անունով մարդու մը հետ։ Եղսօն 1899-ին Բջուկի տունէն կը հեռանար և կու գար Ս. Կարապետ, յայտնելու որ կ'ուզէ բաժնուիլ իր ամուսինէն։ Վարդան վարդապետ և Հրայր շատ խիստ վարուեցան Եղսոյի հետ. ծեծեցին, բանտարկեցին, բայց հնար չեղաւ համոզել զայն։ Եղսօն մնաց Ս. Կարապետ հսկողութեան տակ, երբեմն գնաց Ս. Յովհաննու վանքը իր հօրեղբօր՝ Մկրտիչ վարդապետին մօտ։ Եղսօն այլեւս չվերադարձաւ Բջուկի տունը։

1904-ի ապստամբութեան ընթացքին իշխան Վարդանը կռիւներու մէջ սպաննուեցաւ։ Բջուկը մեռած էր կամ անյայտ ուղղութեամբ հեռացած էր Հեղին գիւղէն։ Եղսօն կը վերադառնար Հեղին իր եղբօր մօտ։ Այսպէս տարիներ անցնելէն ետք, 1905-ին Եղսօն կու գար Ս. Յովհաննու վանքը և կ'ուզէր տեսնել Գէորգը։ Գէորգի և Եղսոյի սէրը եօթը տարի վառ մնացած էր, բայց ֆետայական հոգեբանութիւնը անթեղուած պահած էր զայն։

Գէորգ Առուառինջի ձախող կռիւէն ետք ընկճուած և տխուր մտորումներու մէջ էր։ Երբ Գալէն և Սասունցի Մանուկը կ'իմանան Եղսոյի գալը և Գէորգի սիրոյ զգացումը, կ'երթան Եղսօն Ս. Յովհաննու վանքէն կ'առնեն և Ս. Կարապետի անտառը կը բերեն։ Գալէն կ'ըլլայ

կնքահայր, Մանուկը հարսեղբայր, իսկ Ստեփան վարդապետը կը պսակէ Գէորգը Եղսոյի հետ։

Արտակարգ քայլ մը կ'առնէր Գէորգ, որ մինչեւ այդ օր հրացանի հետ պսակուած էր։ Մակարի հետ եղող ֆետայիները վրդոված էին Գէորգի այս քայլէն և առանձին կը պտըտէին։

Գէորգ իր հոգեկան կորովը վերագտնելով կրկին հրապարակ կ'իջնէր և նախկին ազդեցութեամբ կը գործէր, իրեն կապելով բազմաթիւ ցեղապետներ, մասնաւորապէս Ղասըմ պէյը որ Մելիք անունով ֆետայի դարձած էր և խումբերուն հետ կը պտըտէր։

Այսպէս անցան 1906-ի ձմեռն ու գարունը։ Կազմակերպութիւնը վերականգնած էր և ժողովուրդի միակամութիւնը ամէն ժամանակէ աւելի ամուր էր։

ՌՈՒԲԷՆ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

1906-ի ամրան Վանի պատասխանատու ընկերները — Արամ, Իշխան, Սարգիս, Մալխաս, Տիգրան և Ռուբէն, — ժողով կ'ընեն Գէորգ Չաւուշի նամակին պատասխանելու համար։ Գէորգ կը պահանջէր որ Տարօն զրկեն ընկեր մը իրեն օգնելու։ Տարօն գացողը, այդ թուականներուն, վերադառնալու յոյս պիտի չունենար։ Տարօնի շրջանը կը կոչուէր «կիտան կեալմազ»ի երկիր։ Ռուբէն թեկնածու կը դառնար և ճամբայ կ'ելլէր դէպի Տարօն։ Փորձանքով ինքզինք կը նետէր Գրգուռ և անկէ այլեւս ապահով՝ Տարօնի կազմակերպուած գիւղերէն կ'անցնէր Գէորգի քով, Յուլիսի կէսերուն։

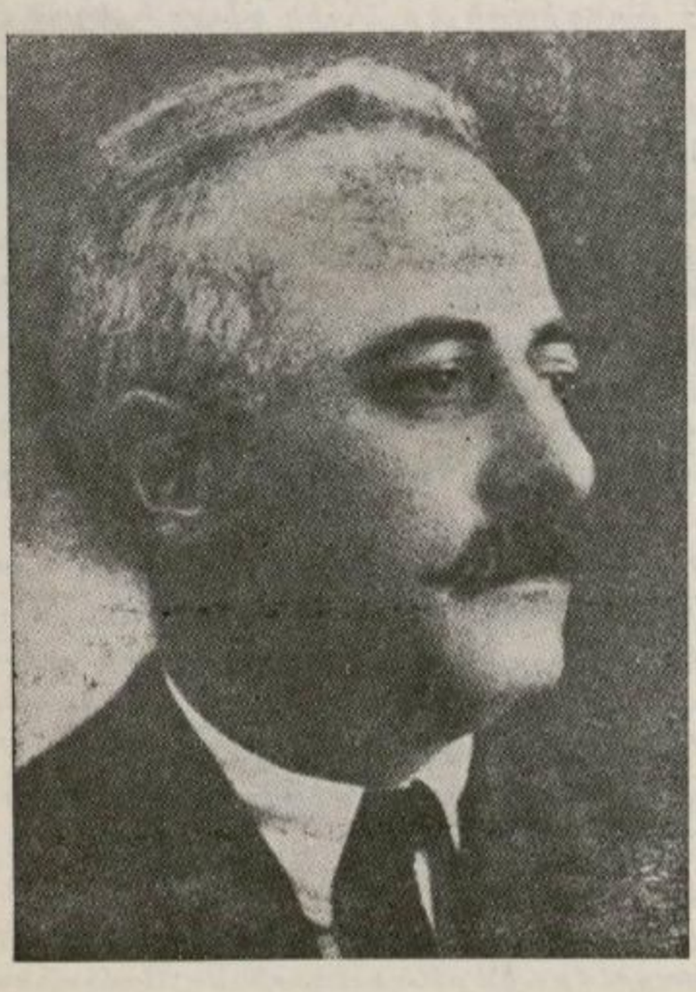

ՌՈՒԲԷՆ

Ռուբէն նոր մտաւորական և զինուորական ուժ մըն էր, որ կու գար օգնելու Գէորգին և Տարօնի յեղափոխական շարժման։ Պէտք է խոստովանիլ որ Ռուբէն եղաւ այն հազուագիւտ մարտիկներէն մէկը, որ շուտով թրծուեցաւ Գէորգի ֆետայական խումբերուն մէջ, նոյնացաւ անոնց հետ, դիմացաւ ֆետայական չարքաշութեան և եղաւ զեկավար դէմք մը, ֆետայական մարտական նկարագրի կնիքը կրելով։

Թիւրիմացութիւնները կը վերնային և ֆետայի ընկերները կը համախմբուէին Գէորգի շուրջ, դաժան այդ օրերուն ազատութեան ձայնը հնչեցնելու Տարօնի աշխարհին մէջ։ Անշուշտ կային դժգոհներ Կ. Կոմիտէի մէջ, որոնք վտանգաւոր կը նկատէին Գէորգի ներկայութիւնը և կ'ուզէին որ ֆետայիները հեռանան Կովկաս։ Այս տեսակէտի ջերմ պաշտպանն էր Գեղամը, բայց շրջաններու մեծամասնութեան տրամադրութիւնը Գէորգի և անոր գործելակերպին հետն էր։

Գէորգ տիրական կերպով կը վարէր ֆետայական խումբերը. անոր հետ կապուած էին գիւղական մարտականները և անոր հրահանգները կը գործադրուէին առանց առարկութեան։ Գէորգ ոչ միայն կը կռթնէր զանգուածային կազմակերպութեան վրայ, այլեւ ամէն շրջանի և ամէն գիւղի մէջ ունէր հաւատարիմ գործող մը, որ ի պահանջել հարկին զէնք կրնար առնել և կռուի մէջ նետուիլ, ինչպէս Նորշէն գիւղի Համիկը, Մուշ քաղաքէն Մուխսի Ֆարհատի Արօն և Լեւոն Ասլանեանը, Խաշխալտախի Գեւօն և Տէր Խաչատուրը, Շեխլանի Պետրոսը, Սուլուխի կարիճները։ Գէորգ երբ ուզէր իր հինգ հոգինոց խումբը քառասունի կրնար բարձրացնել։ Անոնք տեղական ֆետայիներ էին, որոնք կը մասնակցէին Գէորգի ձեռնարկներուն և յաջորդ օրը իրենց գիւղը կը քաշուէին՝ ամէն բանէ անտեղեակ ձեւանալով։

1906-ի աշունէն մինչեւ 1907-ի գարունը խումբերը կը բաժնուին զանազան շրջաններու մէջ գործելու և կազմակերպութիւնը ուժեղացնելու համար։ Գէորգ կ'երթայ Խնուս, Աւրանայ Արամը Պուլանուխ, իսկ միւս խումբերը կը մնան Մշոյ Դաշտը։ Ս. Կարապետի անտառին մէջ Տարօնի Շրջանային ժողովը կը գումարեն և որոշ պարտականութեամբ ընկերները կը վերադառնան իրենց շրջանները։

Մօտ 5000 թրքական զինուորները, վաշտերու բաժնուած՝ հսկողութեան տակ առած են ամբողջ Դաշտը։ Իսկ Սասունի հինգ զօրանոցները լեցուն էին և կը հսկէին Սասունի վրայ։

Այս ծանր դրութեան մէջ ֆետայիները 1907-ի գարնան կ'աշխատին Կովկաս զրկել շատ մը փախստականներ, որոնք դէպքերու տեղի կու տային։ Գէորգ Խնուսէն վերադարձին իր հետ բերած էր Դերենիկը և Փիլոսը։

1906-ի ձմրան Ռուբէն մտած էր Մուշ և կրցած էր տեսակցիլ թուրք բանակի երկու սպաներու հետ, որոնք Թուրքիոյ յեղաշրջման կողմնակից էին։ Անոնց միջնորդութեամբ տեսած էր նաեւ Քէօսէ Պինպաշին, որ համակրելով հանդերձ մեր յեղափոխութեան, յայտնած էր թէ ինք զինուորական է և հաւատարիմ պիտի մնայ Սուլթանին։ Թուրք բանակին մէջ դժգոհները շատ էին։ Իսկ քրտական ցեղախումբերու մէկ մասը բարեկամ կը մնար Հայ Յեղափոխութեան։

ՍՈՒԼՈՒԽԻ ԿՌԻՒԸ ԵՒ ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԻ ՄԱՀԸ

1907-ի Մայիս 25-ին Գէորգ իր խումբով կը հասնի Սուլուխ, Տերիկ անցնելու համար. Ցրօնքէն Ռուբէն Մայիս 26-ին կու գայ Սուլուխ, նոյնպէս Տե-

րիկ անցնելու։ Այսպիսով Սուլուխը կը դառնար ժամադրութեան վայր մը։ Հոն կեդրոնացած էին 80 մարտիկներ, որոնցմէ 60-ը կանոնաւոր զէնք ունէին, իսկ 20-ը «բերդան» հրացան։ Մայիս 28-ին խումբերը պիտի հեռանային Սուլուխէն։

Առաւօտեան նախաճաշին նստած էին երբ Սուլուխցի Մեսրոպ լուր տուաւ Գէորգին որ Մուշէն մեծ բանակ մը դէպի Սուլուխ կ'առաջանայ։ Կռիւը անխուսափելի էր։

Գէորգ դիրքերը կ'որոշէ։ Խումբ մը Յակոյի, Սաղոյի և Հասանոյի մասնակցութեամբ կը բռնէ կամուրջին գլուխը։ Գիւղի երկայնքը եռանկիւն մը կազմելով՝ երեք դիրքերու մէջ կը բաժնուին ֆետայական ուժերը։ Գէորգը խումբով մը գիւղի մէկ տունը դիրք կը մտնէ և կը պատուիրէ չկրակել, սպասել մինչեւ որ զօրքը քսան քայլ մօտենայ իրենց դիրքերուն։ Առաջին ազդանշանը պիտի տար Գէորգ։ Դիրքերէն առաջին առթիւ պիտի կրակէին տասնոց ատրճանակներով (20 հատ ունէին), գնդացիրային կրակի տակ առնելու զօրքը։

Գէորգի ազդանշանին վրայ, կէսօրէն երկու ժամ առաջ, ճակատագրական կռիւը կը սկսի և առաջին վայրկեանէն ճակատամարտի մը բնոյթը կը ստանայ։ Առաջին համազարկերէն թուրք զօրքերէն բազմաթիւ տասնեակներ գետին կը տապալին։ Յառաջապահները կ'ընկրկին, բայց յարձակողական հրամանը նոր ալիքներ կը նետէ ֆետայիներուն վրայ։ Քէօսէ Պինպաշին պարզ զինուորի հագուստով՝ սուրը քաշած՝ զօրքը յարձակման կ'առաջնորդէ։ Գիւղի մէկ մասը կը գրաւուի, կուրծք կուրծքի կռիւ մը, որուն ընթացքին Քէօսէ Պինպաշին կը սպաննուի և զօրքի ալիքը ետ կը քաշուի։ Բայց պատերու ցուիքներուն տակ թրքական զօրքեր կան, որ չեն կրնար նահանջել ու կը կըռուին։ Պատէ պատ թշնամի հրացանի փողը կը բռնեն և առաջին հարուած տուողը միւսը կը տապալէ։

Թրքական զօրքը գետին փռուած կանոնաւոր կռիւ կը մղէ, երբեմն ալ յանկարծակի յարձակման կ'անցնի։ Ալիքները կը հասնին մինչեւ ֆետայիներու դիրքերը և կ'ընկրկին։

Կէսօրէն քիչ ետք գնդակ մը Գէորգի կուրծքը կը ծակէ և Սարերու Ասլանը կ'իյնայ մահացու վիրաւոր։ Իրմէ քիչ մը անդին սպաննուած էր Գալէն։ Կամուրջին գլուխը սպաննուած էր քաջ Յակօն։

Կռիւը կը շարունակուի մինչեւ երեկոյ։ Թրքական 300 ձիաւորներ կը հասնին իրենց թնդանօթներով և ռումբեր կը տեղան գիւղին վրայ. բայց մութը արդէն կոխած էր։ Ֆետայիները կը հաւաքուին, կը վերցնեն վիրաւոր Գէորգը, Գալէի և Յակոյի դիակները և կ'ուղղուին դէպի Խաշխալտախ։ Գալէի և Յակոյի դիակները կը համբուրեն և կը նետեն Եփրատին մէջ, իսկ Գէորգը կը դնեն Խաշխալտախի եղեգնուտներուն մէջ, յաջորդ օրը վերցնելու դիտաւորութեամբ։ Յաջորդ օրը Գէորգ հոգին կ'աւանդէ։ Թուրքեր և Քիւրտեր զայն կը գտնեն և կը փոխադրեն Մուշ։

Սպաննուած էին երեք ֆեռայի, գիւղի մարտականներէն 18 հո-

գի, գիւղի ժողովուրդէն 23 հոգի. վիրաւոր էին 7 ֆետայիներ։

Թուրքերը կը կորսնցնէին Քէօսէ Պինպաշին, 2 հարիւրապետ, 5 ենթասպաներ, 1 բժիշկ, 1 ոստիկանապետ և 110 զինուորներ։

Ֆետայական ամենէն մեծ կռիւներէն մէկն էր Սուլուխի կռիւը, ուր տասնեակ տարիներ իրարու դէմ խոյացող Գէորգ Չաւուշ և Քէօսէ Պինպաշին, ճակատամարտին մէջ կ'իյնային, սուգի մատնելով հայ և թուրք ժողովուրդները։

Քէօսէ Պինպաշին կը թաղուէր Մուշ՝ զինուորական մեծ պատիւներով և 50 հոգինոց նուագախումբով։

Երկու օր ետք Գէորգ Չաւուշը նոյն նուագախումբի առաջնորդութեամբ և մեծ յարգանքով կը տանէին Հայոց գերեզմանատունը, Կողի թաղը և կը թաղէին հայ քահանաներու և հարիւրաւոր հայ աշակերտներու մասնակցութեամբ։ Հայ ժողովուրդը լուռ կ'արտասուէր պատուհաններու ետին(*)։

ԳԷՈՐԳԻ ՄԱՀԷՆ ՅԵՏՈՅ

Գէորգի նահատակութենէն յետոյ մեծ դէպքեր չպատահեցան Տարօնի մէջ։ Խստութիւնները կը շարունակուէին և ժողովուրդը տառապանքով, բայց յամառ կամքով կը տոկար։ Գէորգի նահատակութեան շատեր չհաւատացին, բայց անոր շուքը վերնալէն ետք Քիւրտերը և Թուրքերը աւելի համարձակ դարձան։ Ղասըմ պէյը դաւաճան մը դարձաւ, իր տան մէջ սպաննել տուաւ քաջ Սայտօն, անվախ Ջնդօն և գաղափարական Չաւէնը, ու թուրք կառավարութեան կողմը անցաւ։

Եղսօն և Գէորգի տղան՝ Վարդգէսը ազատելու համար Սպղանաց Մակարը, Սասունցի Մանուկը, Շենիկի Ղազարը և Մանուկը 23 ֆետայիներով Փեթար կը գտնուէին։ Զօրքը զանոնք կը պաշարէ և ծանր կռիւ մը տեղի կ'ունենայ Փեթարի մէջ և Կուրտիկի կողերուն վրայ։ Կը սպաննուին Մակարը, Շենիկի Մանուկը և Պետիկը։ Միւս ֆետայիները վիրաւոր և յոգնած կը վերադառնան Ռուբէնի մօտ։ Եղսօն տղան գրկած ժողովուրդին հետ Դաշտ իջած էր։ Ամիս մը վերջ սուրհանդակներուն հետ Եղսօն ղրկուեցաւ Վան, Պարսկաստան անցնելու համար։ Ճանապարհին Գէորգի տղան ցրտահար մեռաւ, իսկ Եղսօն անցաւ Կովկաս։

(*) 1908-ի աշնան Կովկասէն Մուշ վերադարձող մարտիկներէն ոմանք լուրեր տարածեցին թէ Գէորգը սպաննուած է Ռուբէնի գնդակով։ Հնարուած սուտ մրն էր որ բերնէ բերան յաճախ կրկնուեցաւ։ Հոս պարտք կը զգամ յայտնելու թէ երկրի մէջ մնացող եւ յեղափոխական գործին մասնակից որեւէ Տարօնցի այդ կարծիքը չէ ունեցած։ Անձամբ 1912-ին Սուլուխ գտնուած եմ եւ Սուլուխի կռիւի մասնակից 30 ֆետայիները խօսեցնել տուած եմ, դիրքերն ու տեղերը ճշդած եմ։ Այսպիսի կռիւ մը, ուր մէկ վայրկեան գլուխ բարձրացնելու հնարաւորութիւն չունէին կռուողները եւ իրենց կեանքը ամենէն ստոյգ մահուան ենթակայ էր, դաւաճան հոգի ունեցողն իսկ պիտի չկրնար այդպիսի քայլ մը առնել, իր կեանքը վրայ չտալու համար։ Հակառակութեան ոգիէն բխած սուտ մրն էր, զոր այպանելով միայն կը հերքենք։ Կ. Ս.

Շատ երգեր հիւսուած են Գէորգի վրայ։ Այդ երգերէն մէկը, որ մինչեւ այսօր կ'երգուի, գրած է Բժ. Ա. Ալիխանեան, դէպքէն տասը օր ետք։ Հոս կը զետեղենք այդ երգի բնագրի նկարը, առնելով այն հին տետրակէն, զոր մեր հայրենակից Բժիշկ Ա. Ալիխանեան տրամադրած է մեզի։

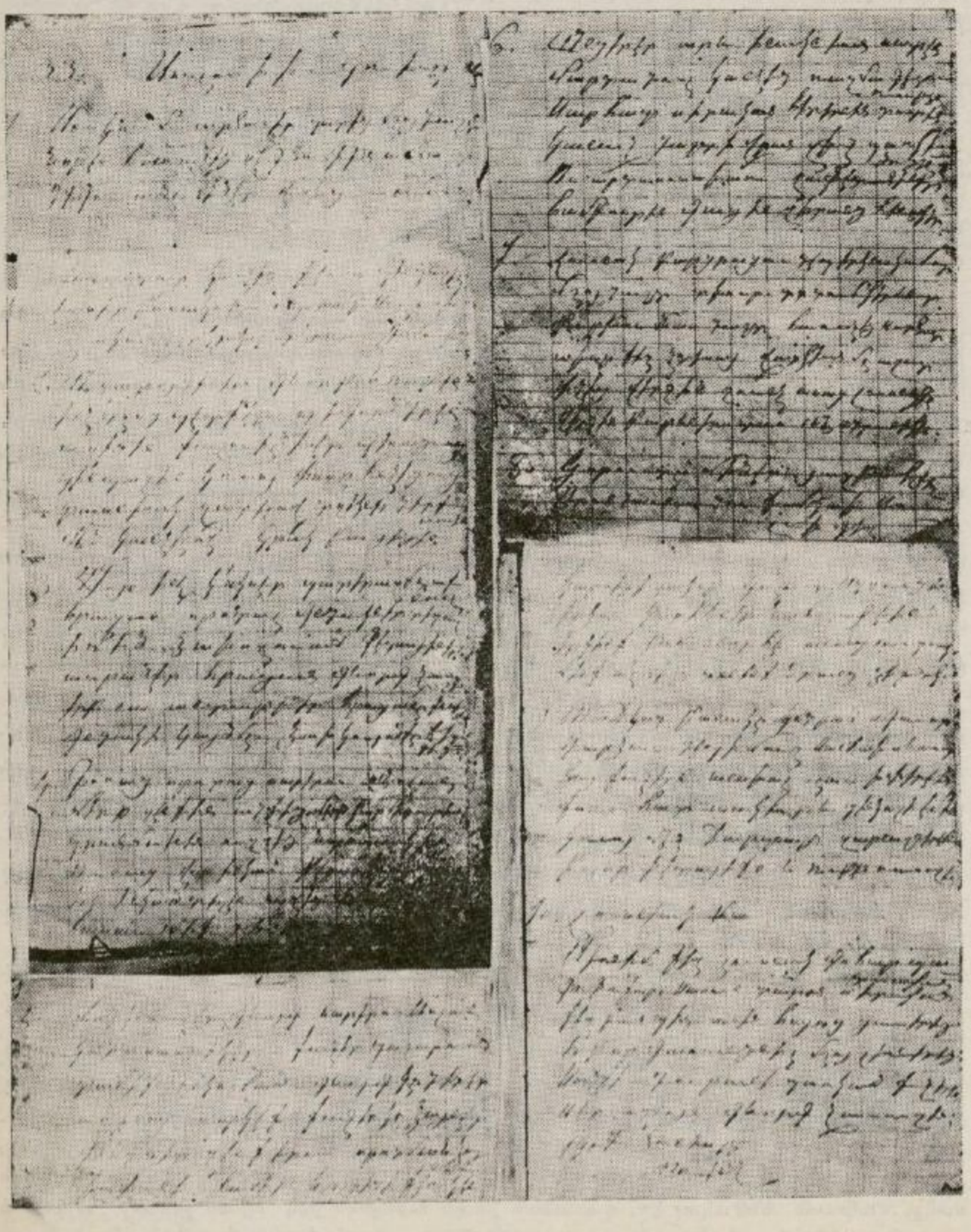

Ղասըմ պէյը պատժելու փորձեր ըրին ֆետայիները, բայց չյաջողեցան զգետնել դաւաճանը։

Դերենիկ և Փիլոս առանց դրական գործ մը կատարելու Տարօնէն հեռացան, չկարենալով դիմանալ այն ծանր կեանքին, որուն ենթակայ էին ֆետայիները։

1908-ի գարունը Կորիւն կը վերադառնար Տարօն երբ Գէորգ նահատակուած էր։ Ֆետայիները տաժանքով կ'ապրէին թաքստոցներուն մէջ՝ հետապնդումներէ զերծ մնալու համար, երբ Յուլիս տասին Թուրքիոյ Սահմանադրութիւնը կը հռչակուէր(*)։

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄ

1908-ի Սահմանադրութեան հռչակումը չնչահեղձ Հայութեան, մասնաւորապէս Տարօնի ժողովուրդին, վերակենդանութեան հնարաւորութիւն կու տար։ Սահմանադրութեան բարիքներու և չարիքներու մասին երկար խօսելու տեղը չէ հոս, բայց ինչ որ կարելի է ստուգապէս ըսել, այն իրողութիւնն է որ Տարօնի շրջանը տեւական յեղափոխութեան դրօշակիրը ըլլալով՝ քայքայուած էր տնտեսութեամբ։ Ֆիզիքապէս արիւնաքամ, գործելու հնարաւորութենէ իսպառ զրկուած էր։ Սահմանադրութիւնը կու գար վերջնական կործանումէ փրկելու երկիրը։

ԳԱՐՄԷՆ

Ֆետայիները լեռներէն վար կ՝իջնէին։ Բանտարկեալները ուսամբարձ դուրս կ'ելլէին զնտաններէն և ազատութեան ախոյեաններ կը նկատուէին։ Ազատ աշխատանքի և գործելու ասպարէզ կը բացուէր բոլորին համար։ Առաջնորդարաններն ու վանքերը ազգային և կրթական գործի կ'անցնէին։ Մտաւորականութիւնը կը լծուէր դպրոցական ընդարձակ աշխատանքի մը։

Գարմէն, որ 6 ամիս առաջ հասած էր Մուշ և գաղտնի պահուած էր, դուրս կու գար և կը կանգնէր սահմանադրական շարժումին գլուխը։ Պարսկաստանէն և Կովկասէն կը վերադառնային նախկին ֆետայիներն ու գործիչները և կը նետուէին հանրային գործերուն մէջ։

Ռուբէն և Կորիւն լեռներէն կ'իջնէին և կը մտնէին այս հոսանքին մէջ։ Դժբախտաբար Գարմէն և Ռուբէն կացութեան մասին

(*) Գէորգի եւ Ռուբէնի գործունէութեան շրջանի մասին տեսնել Ռուբէնի **«Յեղափոխականի մը յիշատակները»**, որուն Գ. եւ Դ. հատորները ամբողջովին նուիրուած են այդ շրջանի դրուագներու եւ տիպարներու նկարագրութեան: Տեսնել նաեւ **Դրօշակ**-ի 1907-ի համարները:

նոյն ըմբռնումը չունէին։ Գարմէնի և հին յեղափոխական գործիչներու միջեւ անդունդ մը կը բացուէր։ Գարմէն Տարօնը չէր ճանչնար և կը գործէր Կովկասի և Վանի կազմակերպական ձեւերով, որոնք Տարօնի ֆետայական խստաբարոյ նկարագրին համապատասխան չէին։ Ռուբէն կը հեռանար Տարօնէն և 1909—1910-ին Սիմոն Զաւարեան Մուշ կ'երթար որպէս դպրոցներու տեսուչ, որ կրթական ու տնտեսական լայնածաւալ գործունէութեան մը կը ձեռնարկէր։

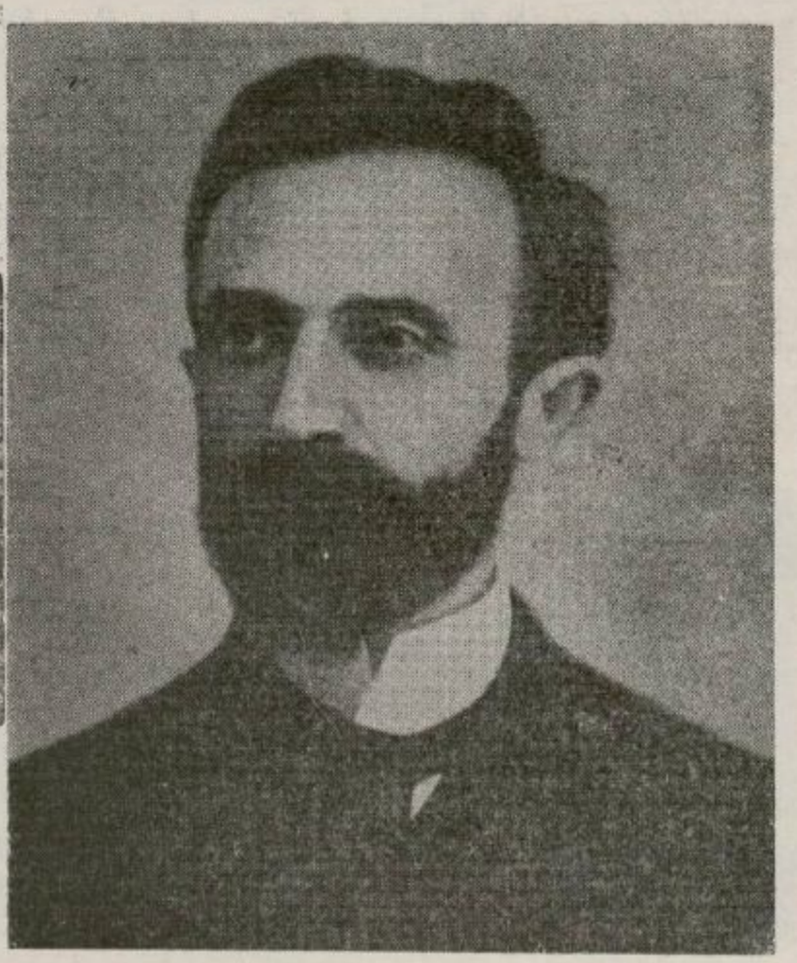

ՍԻՄՈՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆ

Ս. Զաւարեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեանքի մէջ առաջ եկած հակամարտութեան վերջ կու տար՝ Գարմէնը կազմէն հեռացնելով և Հրայրի հին կազմակերպութիւնը կեանքի կոչելով։

Գեղամ կ'ընտրուէր Օսմ. Խորհրդարանի անդամ։ Նոր երիտասարդութիւն մը հասակ կը նետէր Տարօնի մէջ, որ սակայն 1914-ի արիւնոտ պատերազմին զոհ պիտի երթար։

Սահմանադրական տարիներու մասին աւելի երկար կանգ չենք կրնար առնել։ Այդ շրջանի անդրադարձները պիտի տեսնենք յաջորդ Եղեռնապատումի էջերուն մէջ։

ՄԱՍՆ Բ.

ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ

(1914—1915)

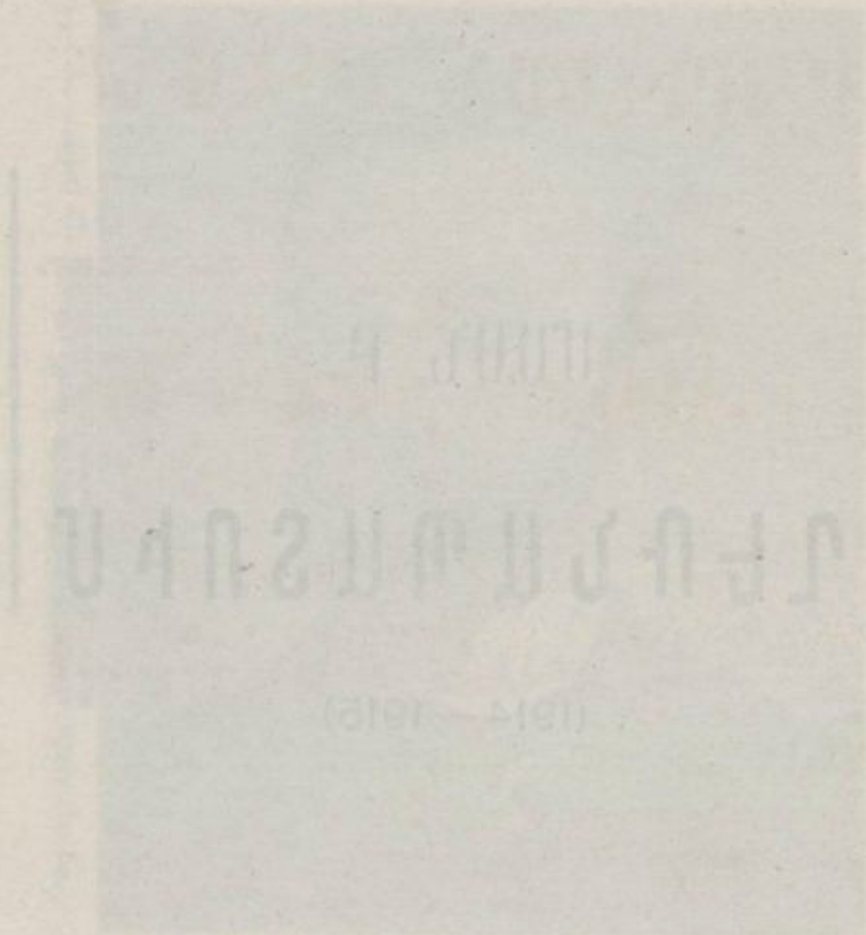

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ԵՒ
ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ

Ա.
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1914-ին պայթած առաջին համաշխարհային պատերազմը անակնկալ մը եղաւ ամբողջ Հայութեան համար։ Թերեւս անակնկալ մըն էր կարգ մը փոքր պետութիւններու եւ ազգերու համար ալ։ Բայց մեծերը գիտէին թէ փոթորիկը կաւ գայ։ Ամանք գիտէին թէ իրենք կը հրահրեն պատերազմի հրդեհը եւ գիտէին թէ ինչո՞ւ կ'առնեն այդ քայլը։

Հայ ժողովուրդը՝ իր ազգային հաւաքական գիտակցութեամբ՝ անտեղեակ էր համաշխարհային այդ ցնցումէն։ Հայ ժողովուրդը 1914-ին այնպիսի պայմաններու մէջ կը գտնուէր, որ նոր պատերազմի մը ակնկալութիւնը չունէր, այդպիսի պատերազմէ մը ապահովիք ալ չունէր։ Թուրքիան Պալքանեան պատերազմէն պարտուած դուրս եկած էր եւ այդ պարտութեան արդիւնքները կը վայելէին պալքանեան կռուող պետութիւնները եւ Հայերը։

Հայ ժողովուրդը իր բաժինը, գոնէ նուազագոյն չափով, կրցաւ առնել Պալքանեան Պատերազմի հաչուեյարդարէն։ Թրքական կայսրութիւնը չախչախուած էր իր երկուան հպատակներէն։ Յունաստան, Սերպիա, Պուլկարիա եւ Ռումանիա միացած՝ Թուրքիան դուրս քշեցին եւրոպական հողամասերէն։ Միայն Էսերնէ քաղաքը եւ Տարտանէլի նեղերքները անոր ձեռքը մնացին, այն ալ պալքանեան պետութիւններու պահակաման բերումով։ Թուրքիոյ բաժանումն էր որ կը կատարուէր այնքան առնասարութեամբ, որով ինքնաբերաբար հայկական հարցը սեղանին վրայ կաւ գար կամ բերել կաւ տային, ու հայկական երկու հատուածները, ազգային, կրօնական եւ կաւսակցական դեկավարներու միակամ համաձայնութեամբ՝ հայկական նահանգներու բարենորոգման խնդիրը կը հետապնդէին եւ յաջողութեամբ գլուխ կը բերէին։

Ուրեմն Հայութիւնը լարուած աշխատանքի լծուած էր օգտուելու միջազգային այդ որոշումներէն, որոնց գործադրութիւնը Թուրքիան սոսկալի սպառնալիքներ ակնարկած էր ի կատար ածել։ Հոգին, որ վանի, Պիթլիսի և Տիգրանակերտի նահանգներու ընդհանուր վարիչը՝ մարզպանն էր, արդէն հասած էր վան և պիտի այցելէր միւս նահանգները։ Ցոյսով և խանդավառութեամբ ոգեորուած էին հայկական նահանգները, մանաւանդ այս անգամ, երբ տեսան թէ միջազգային որոշումները մեռեալ տառ մնալու դատապարտուած չէին, այլ փութով գործադրութեան գրուած էին։

Այսպիսի պայմաններու մէջ կը պայթէր համաշխարհային պատերազմը, Հայութիւնը դնելով կրկնակի կնճռոտ հարցերու առջեւ, բոլորովին անպատրաստ դիմագրաւելու այն վտանգները, որ կը սպառնային իրեն։

Թուրքիան, չարաչար պարտուած Թուրքիան կը կարծուէր թէ հեռու պիտի մնայ հակայական այդ զօռեմարտէն և պիտի ամփոփուի իր վէրքերը դարմանելու։ Մինչդեռ, Թուրքիան բռնկած հրդեհին դարձուց իր աչքերը, գերագոյն խանդավառութեամբ մը, այդ հրդեհի մէջ վառելու համար պոլշեւիկեան հաշտութեան դաշնագիրը և հայկական նահանգներու բարենորոգումներու ծրագիրը։ Անհրի այդ պատերազմի յաջողութեամբ, Թուրքիան կ'ազատագրուէր Թրիփոլիի և Պալքանեան պատերազմի պարտութիւններու ամօթանքէն, տարնացումէն և յետադիմութիւններէն, նոր արկածախնդրութիւններու մէջ փնտռելով կորսնցած կայսրութեան վերականգնումը։ Թուրքերու մտայնութեան մէջ քաղաքական պատասխանատուութիւնը և իմաստութիւնը չխօսեցաւ։ Բացառիկ դէմքերը միայն կը զգային թէ օսմանեան կայսրութիւնը պիտի կորսնցնի և բաժնուի։ Իթթիհատական նոր Թուրքիոյ փառամոլ, կըրքոտ և արկածախնդիր գլխավորները հեռուն չէին ուզեր տեսնել, և վրէժխնդիր էին հանդէպ պալքանեան ազգերուն և մանաւանդ՝ հայ ազգին։

Այստեղ կը տեսնենք այս ընդհանուր տեսութիւնը, որ կրնար ընդգրկել Միջագետք Արեւելքի, Պալքաններու և կարգ մը մեծ պետութիւններու քաղաքականութիւնները Թուրքիոյ առընչութեամբ։ Բայց նկատի ունենալով որ այդ ընդհանուր հարցերը այլ աշխատասրութիւններու մէջ ընդգծուած և չնչուած են, կ'ամփոփուինք հայ չրջանակին, մասնաւորապէս Տարօնի չրջանին մէջ։

Մեր նպատակն է ցոյց տալ բանիմաց և ուշադիր ընթերցողին թէ հայ ժողովուրդի ճակատագիրը վերիվայր ընող դէպքերը հայ կեանքի և մէկ կամ միւս նահանգին հետ կապուած չեն, այլ ունին աւելի բարդ և աւելի խոր պատճառներ, զորս աչքի առջեւ պիտի ունենայ ամէն մէկ անհատ, որ կ'ուզէ բարեխղճօրէն պատմութիւնը քննել և արդար եզրակացութեան մը գալ։

Թուենք քանի մը ուշագրաւ երեւոյթներ, որոնք պայմած պա-

տերազմի առաջին իսկ օրերուն բացայայտ եղան, և որոնք օր ըստ օրէ խորացան, և տիրական մտայնութիւն դարձան և ունեցան իրենց ճակատագրական հետեւանքները։

ԶՕՐԱՀԱԻԱՔ

Սարաճեվոյի մահափորձէն և մեծ պետութիւններու պատերազմի մէջ մտնելու առաջին երեք օրերու ընթացքին Թուրքիան ընդհանուր զօրահաւաք յայտարարեց և նոյնիսկ պատերազմիկ պետութիւններէն չատ աւելի փութկոտութեամբ ամբողջովին նուիրուեցաւ զօրահաւաքի գործին։

Թուրքիան յարձակում կրած չէր, կրնար չէզոք մնալ. կրնար պատերազմին անմիջապէս մասնակցելու աճապարանքը չունենալ, Ռուսաստանը չգրգռելու համար։ Սակայն առաջին օրէն իսկ Թուրքիան Գերմանիոյ կողմը հակելու երեւոյթ մը ցոյց տուաւ։ Մօտ երեք ամիս, մինչեւ Հոկտեմբեր 12-ը Թուրքիան պատերազմէն դուրս մնաց, բայց պատերազմիկէ մը աւելի գործեց իր ներքին կեանքին մէջ, զինուորական դրութիւն հռչակելով և զօրահաւաքը գործադրելով։

Էնվէրն ու Թալէաթը ամէն միջոցի դիմեցին, և դաւադրութեամբ գերման երկու զրահանաւերը, որոնք ապաստանած էին Պոլսոյ ջուրերը, որպէս թրքական ռազմանաւեր մտցուցին Սեւ ծով և ռմբակոծեցին Պաթումը, Սոչին, Սեւաստափոլը և կատարուած իրողութեան առջեւ դրին Թուրք պետութիւնը, որ կը տատանէր պատերազմի մըտնելու։

1914 Հոկտեմբեր 12-ին պատերազմը Թուրքիոյ և Ռուսաստանի միջեւ սկսած էր և Թուրքիան բանիւ ու գործով գերմանական պլոքին հետն էր ընդդէմ Ռուսաստանի, Անգլիոյ, Ֆրանսայի և տարիներ յետոյ՝ ընդդէմ Ամերիկայի և Իտալիոյ։

Մինչեւ Հոկտեմբեր 12-ը՝ զօրահաւաքը և զօրահաւաքի հետ կապուած գործողութիւնները այնպիսի խստութեամբ առաջ տարուեցան, որ ինքնայատուկ նկարագիր մը ստացան, պատերազմական սարսափի զգացումը տարածելով ամէն տեղ, մասնաւորաբար հայ և յոյն համայնքներէն ներս։ Հայերը Պոլսէն մինչեւ հեռաւոր գաւառները ենթարկուեցան ամենէն խիստ հետապնդումի, կոպտութեան և հալածանքի, առաջին օրերէն իսկ, անորոշ բայց զգալի վտանգի մը առջեւ դրուելով։ Ու այս վտանգի զգացումը պատերազմական ճակատներէն զգացած վըտանգը չէր։ Հայը մարտիկ էր, և պարկեշտօրէն պատրաստ էր թշնամիին դէմ կուրծք տալու։ Սակայն Թուրք զինուորական իշխանութեան ներշնչած վտանգը կոտորածի վտանգն էր։ Զօրահաւաքի ենթարկուած ամէն հայ, մէկ-երկու չաբաթէն յետոյ զգաց թէ կռնակէն հարուած պիտի ստանայ Թուրք սպայի և զինուորի կողմէն։

Ահա կրկնակի վտանգը։ Ջլատող վախ մը և անել կացութիւն մը։

Զօրահաւաքի այդ խստութիւնները արագ ծրագրուած և գործադրութիւնը կապուած էր ընդհանուր զօրահաւաքին։ Երկու տեսակ զօ-

բահաւաք եր որ տեղի կ'ունենար մեկ անուան տակ: Փաստօրէն թուրք կառավարութիւնը հայ բոլոր աղամարդիկը 20—45 տարեկանները իր ափին մէջ կ'առնէր և կը կալանաւորէր զինուորական պարտականութիւն կոչուած բանտին մէջ: Տակաւին ռուս-թրքական պատերազմը չպայթած, թուրք կառավարութիւնը գիտէր թէ ի'նչպէս պիտի վարուի զինուոր անուան տակ իր հաւաքած Հայերուն հետ:

Երբ խօսք կ'ըլլայ 1915-ի Ապրիլեան Եղեռնի մասին, հայ գրողները սովորութիւնն ունին ըսելու թէ, թուրք կառավարութիւնը Ապրիլ 24-ին հաւաքեց և գլխատեց հայ գրագէտները, գործիչները և ղեկավար անհատները՝ հայ ժողովուրդը անգլուխ թողնելու համար: Մինչդեռ հայ ժողովուրդի անպատմելի եղեռնը, եթէ ուշադրութեամբ քննութեան առնենք, Ապրիլեան Եղեռն ու գլխատումը կը սկսի 1914 Օգոստոս ամսէն և զօրահաւաքի շրջանին կը լրանայ: Հայ կենսունակ ուժերու 90ο/օը հաւաքուած և շղթայի տակ առնուած էր: Անկէ յետոյ էր որ թուրք կառավարութիւնը գործադրեց իր սճիրները 1914-ի ձմեռէն մինչեւ 1915-ի ձմեռնամուտը:

Ու այս բոլորը թուրք կառավարութիւնը կրցաւ վարագուրել զօրահաւաքի և զինուորական դրութեան հարկադրանքին տակ:

Զօրահաւաքի խստութեանց, ապօրինութիւններու և վտանգաւոր կոպտութիւններու դէմ բողոքներ բարձրացան, հայկական նահանգներու առաջնորդները Պատրիարքարան դիմեցին, Պատրիարքարանը իր կարգին պատկան իշխանութիւններու ներկայացաւ, բայց ամէն անգամ և ամէն տեղ մէկ պատասխան ստացաւ.

— Պատերազմ է, երկիրը վտանգի մէջ է, զինուորական դրութեան մէջ այդքան մը խստութիւն կ'ըլլայ. մեզ մի խանգարէք: Հրահանգեցէք ձեր ժողովուրդին որ իր թուրք հայրենակիցներուն պէս, առանց տրտունջի իր պարտականութիւնը կատարէ... Ու որպէս վերջաբան, չէին մոռնար սպառնալիքը.

— Ամէն թերացում մահուան պատիժի կ'ենթարկուի...

Կառավարութեան դիմողները ցամքած կոկորդով ետ կը դառնային՝ զեկուցելու թէ թոյն կը կաթկթի իշխանաւորներու բերանէն, Աստուած վերջերնիս բարի ընէ:

Ո՞ԻՐ ՄՆԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆ ԳՈՐԾԸ

Պաշտօնական որեւէ յայտարարութիւն չեղաւ թէ ի՞նչ ընթացք պիտի ստանայ բարենորոգումներու ծրագիրը, որուն գործադրութեան պաշտօնին կանչուած էին Հոֆ և Վեստենենկը: Անոնք Թուրքիոյ և մեծ պետութիւններու որոշումով և համամտութեամբ հասած էին Պոլիս: Հօֆը անցած էր Էրզրումէն Վան: Վեստենենկը դեռ Պոլիս կը գտնուէր: Պատերազմի յայտարարութենէն յետոյ, Օգոստոսի ընթացքին, երկու մարզպանները իրենց ստանձնած պարտականութիւնները գործադրելու ետեւէն եղան: Չէզոք երկիրներու պատկանող քա-

ղաքական դէմքեր էին, Թուրքիան ալ պատերազմիկ չէր, բնական է որ անոնք մտածէին բնականոն ընթացքով շարունակել իրենց գործը։ Սակայն իրողութիւնները տարբեր երեւոյթ պարզեցին։

Թուրք կառավարութիւնը եւրոպական պատերազմի հռչակման օրէն Հոֆի և Վեստենենկի պաշտօնին վերջ տուած և բարենորոգումներու ծրագիրը թաղած էր։ Թրքական կեղծ քաղաքավարութեամբ՝ ձեւերը կը պահէին ընդունելութիւններուն և Հոֆը ետ կը բերէին Պոլիս։ Հոֆը առաջին ընդդիմութեանը կը հանդիպէր Վան մտնելու ատեն։ Նահանգապետը Հոֆը դիմաւորելու չէր երթար. Վանէն դուրս տեղ մը անոր կայան կ'որոշուէր, ցոյց տալու համար թէ չեն ուզեր որ Վան մտնէ։ Ու այս բոլոր թերացումները կ'արդարացնէին պատերազմական դրութեան և զօրահաւաքի ծանր զբաղմունքներով։ Մինչդեռ փաստն այն էր որ Հոֆին կը մերժէին ընդունիլ և զայն շրջապատուած կը պահէին իր ճամբորդութեան ընթացքին, որպէս զի չկարենայ շփում ունենալ հայ ժողովուրդին հետ։

Վանէն դէպի Պիթլիս և անկէ ալ դէպի Պոլիս վերադարձին Դատուան գտնուած միջոցին, երկու հայ սպաներ (մէկը գնդապետ Տիրան Բաղդասարեանը), որ Վանի շրջանը կը դառնային իրենց զինուորական պարտականութիւնը կատարելու, կը ներկայանան Հոֆին, կը խօսակցին, և երբ Հոֆ հաւաստի կ'ըլլայ որ անոնք Հայ են, կ'ըսէ անոնց.

— Վան երբ երթաք, ձեր առաջնորդին եւ ազգային ղեկավարներուն ըսէք որ զգոյշ ըլլան եւ աչալուրջ։ Թուրքերու դիտաւորութիւնները վատ կը տեսնեմ։

Փաստական իրողութիւնն էր որ Հոֆը ետ կը ղրկուէր, ու անոր հետ մեծ պետութիւններու երաշխաւորութիւնն ալ օդը կը ցնդէր։

Անշուշտ Վանի, Պիթլիսի և Էրզրումի հայ գործիչներն ու ազգային իշխանութիւնները այս իրողութիւնները կը տեսնէին և կ'ըմբռնէին ծանրութիւնը տեղի ունեցող արարքին, որ կոպտութեամբ եւ ատելութեամբ մեծ պետութիւններու երեսին նետուած ձեռնոց մըն էր։ Պատրիարքարանը և Պոլիս նստող գործիչները աւելի յստակութեամբ կ'ըմբռնէին այս իրողութիւնը և կը կծկուէին հեռազգացուած վտանգին առջեւ։

Թուրքը, Հայը և Քիւրտը գիտէին որ բարենորոգումները թաղուած էին։ Գիտէին որ պատերազմ է։ Գիտէին որ այս հրդեհին մէջ վտանգուածը Հայն է։

ՎՏԱՆԳՈՒԱԾ ՀԱՅԸ Ի՞ՆՉ ԿԸ ՄՏԱԾԷՐ

Հայ ժողովուրդը թուրք կառավարութեան խիստ ու բիրտ շարժումներէն կռահեց վրտանգը, բայց երբեք չկրցաւ երեւակայել բնաջնջումը։

Վտանգին դիմաց Հայութիւնը որդեգրեց խոհեմութեան և հնա-

զանդուածան քաղաքականութիւնը։ Բոլորն անխտիր համաձայն էին զինուոր տալու, զինուորական փոխադրութիւններուն օգնելու, կառավարութեան պահանջները կատարելու՝ ֆիզիքական և նիւթական մեծ զոհողութիւններու գնով, միայն թէ փորձանքը հեռանար հայ ժողովուրդի գլուխէն։

Թրքահայոց Պատրիարքարանը և անոր կապուած առաջնորդարանները, կաթոլիկ և բողոքական համայնքները, հայ հարուստ և պահպանողական դասակարգը, հայ մտաւորականներու խոհեմ տարրերը միաբերան կը կրկնէին.

— Ի սէր Աստուծոյ, խոհեմ չարժինք։ Ու այդ խօսքը ուղղուած կ'ըլլար յեղափոխական պատասխանատու մարմիններուն և գնկավարներուն, ազդարարութեան մը պէս, որպէս զի որևէ ըմբռնամտութեան քայլ չառնուի։ Ընդհանուր համոզում գոյացած էր այն մասին թէ Թուրքը պատրուակ կը փնտռէ, հայ ժողովուրդը հարուածելու, և թէ յեղափոխականները պէտք է զգուշանային որևէ քայլ առնելէ։

Դրութիւնը այնքան ծանր էր որ յեղափոխական կուսակցութիւնները, գլխաւորութեամբ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, նոյնպէս համբերութեան և խոհեմութեան ճամբան բռնած էին։ Որով հայ ազգը, իր Պատրիարքարանով և յեղափոխական կուսակցութիւններով, կը հանդուրժէր կառավարութեան բռնութիւններուն և չրջաբերականներով կը պատուիրէր ամբողջ Հայութեան հնազանդիլ եղած կարգադրութիւններուն, զոհել ամէն ինչ, ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար, մինչև որ փոթորիկը անցնի...

Միջոցը բուրք կառավարութեան բուն նպատակը հայ ժողովուրդի Ֆիզիքական բնաջնջումն էր։ Այս հիմնական կէտը չըմբռնեց հայ ժողովուրդը իր պաշտօնական հաստատութիւններով, իր յեղափոխական կուսակցութիւններով և իր բոլոր իմաստուն խոհեմներով։

Այս է պատմական ճշմարտութիւնը։ Իմացումի այս պակասը չնչուած է բոլոր յուշերու մէջ։ Այդպէս կը վկայեն Ապրիլեան եղեռնի նուիրուած գիրքերը։ Առ ապագայ կրնան ծառայել մտաւորական և յեղափոխական գործիչներու ձեռքակալումը, երբ յաջորդ օրն իսկ արիւն պիտի հոսի (Ա. վռամեանի և Իշխանի պարագան միայն մէկ օրինակն է նոյնանման միամտութիւններուն)։

Հիմնական իմացումի պակասը միամիտ ապահովութիւն մը չէր։ Ամէն ոք գիտէր թէ ծանր վտանգներու և մահնակի կատարածներու առջև կը գտնուինք։ Բոլորի մտքի թաքուն անկիւնի մէջ այդ վտանգին ենթակայ կը տեսնէին նախ յեղափոխական կազմակերպութիւնները, և անցեալին մէջ յեղափոխական արարքներով նշանաւոր հանդիսացած քանի մը գաւառները։ Վտանգի ենթակայ էին մտաւորական և յեղափոխական անհատները, ուշագրաւ մարդիկ։ Մնացածի մասին մտքի այդ թաքուն անկիւնին մէջ կատարածի երևակայութիւնը չկար։ Ոմանք կը մտածէին թէ իրենց դրամի ուժով պիտի փրկուին,

ամանք իրենց հաւատարմութեան ապաւինած կը մտածէին թէ պաշտպանութիւն պիտի գտնեն Թուրքերէն, ուրիշները ապաւինած էին իրենց յարաբերութեանց, որպէս հակա-յեղափոխականներու։ Որով վտանգը կ'ուղղուէր ընտրանիի մը, որոշապէս մտանանչուած մարդոց և կազմակերպութիւններուն դէմ, չատ չատ, անոնց կրոկովը այրուող մասնակի բազմութիւններուն դէմ։

Այսպէս, կլոր հաշուով, յիսուն-հարիւր հազարի կորուստով, կը մտածէին անցնիլ այս փոթորկալի շրջանէն. ու այդ ըմբռնումով խոհեմութիւնը աւելի չահաւոր կը նկատէին քան ըմբռստութիւնը։ Մանաւանդ, ինչպէս ըսինք, վտանգի ենթակայ մարմը արդէն յայտնի էր, լուռ որճացող իմաստասէրներուն ըմբռնողութեամբ։

Ի մեծ պատիւ հայ մտաւորականներուն և յեղափոխական գեկավարներուն, պէտք է յայտնենք թէ անոնք գիտէին իրենց կորուստը և ազնուական հերոսութեամբ մը կը մնային իրենց պատասխանատու դիրքերուն վրայ առանց դասալքութեան, և գիտակցօրէն կ'երթային դէպի Գողգոթան, այն վճռանձն մտածումով թէ իրենց կորուստը կրնար փրկել հայ ժողովուրդը զանգուածային կոտորածէն։ Անոնց մեծամասնութիւնը հնարաւորութիւն ունէր արտասահման անցնելու կամ ապահով տեղ մը թաքնուելու, սակայն այդպիսի երեւոյթի մը մենք չենք հանդիպիր անանուն այս եղեռնի պատմութեան մէջ։

Եթէ այս անձնազոհութիւնը նահատակներու ազնուական ճակատները սրբութեան փառապսակով կը զարդարէ, ահռելի վտանգի արմատական ըմբռնումի պակասը անոնց անհեռատեսութեան և պատմական վայրկեանի անհասկացողութեան յատկանիշը կ'արձանագրէ պատմութեան մէջ։

Հայ պաշտօնական շրջանակները, Պոլիսէն մինչեւ հեռաւոր գաւառները, հնազանդութեան, համբերութեան և խոհեմութեան յորդոր կը կարդային հայ ժողովուրդի գլխուն, երբ ան զինուոր, չալակաւոր և պարտադիր աշխատանքի բանուոր և պարէն տալով կմախք կը դառնար և իր դառնութիւնները կը յայտնէր։

Եղեռնը փաստօրէն կը սկսէր զօրահաւաքի օրերէն. հայ ժողովուրդը ֆիզիքապէս և նիւթապէս կը կոտորակուէր և սակայն կը համբերէր, կարծելով թէ դանակը դեռ ոսկորին հասած չէ...

Վտանգուած Հայութիւնը այսպէս կը մտածէր թէ՛ կեդրոնի եւ թէ ծայրագաւառներուն մէջ։ Անչուշտ կային ըմբռստութեան կանչեր, կային անհնազանդ անհատներ, կային խմբակներ, որ առաջին օրէն դիմադրելու մտածումն ունէին, սակայն ատոնք բոլորը չնչին փոքրամասնութիւն մը միայն կը կազմէին և պատասխանատու անհատներ չէին։

Բ.

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Պատերազմը, որ պայթած էր, ամենէն աւելի անակնկալի մատնած էր Տարօնի աշխարհը։

Մինչեւ 1908-ի սահմանադրութեան հռչակումը յեղափոխութեան անառիկ միջնաբերդը հանդիսացած էր Տարօնը իր շրջապատի բոլոր գաւառներով։ Դիւցազնական այդ յեղափոխութեան ընթացքին Տարօնը ֆիզիքական ծանր հարուածներ կրած էր, նիւթապէս քայքայուած և կրթական տեսակէտով խեղճացած։

Յոգնած ու ջլատուած էր Տարօնի աշխարհը, երբ 1908-ի սահմանադրութիւնը հռչակուեցաւ։ Այդ թուականէն յետոյ միայն Տարօնի աշխարհը ամփոփուեցաւ իր օճախին մէջ, աշխատեցաւ իր նիւթական վիճակը բարւոքել, կրթական գործը կազմակերպել և ծաւալել, եւ ամոքել այն բազմապիսի վէրքերը, զորս այս ժողովուրդը ստացած էր 18 տարիներու անընդհատ ազատագրական կռիւներէն։

Տարօրինակ հակապատկերով մը, այն գաւառներն ու քաղաքները, որոնք բնաւ մասնակից եղած չէին յեղափոխական շարժումին, սահմանադրութեան ընթացքին կը զինուէին և ազատ պայմաններու մէջ զէնք ունենալու փափաքը յագեցնել կ'ուզէին, մինչդեռ Տարօնի գաւառները զէնքը վար կը դնէին և պահ մը կ'ուզէին հանգստանալ զէնքի շաչումէն։

Պալքանեան Պատերազմէն յետոյ ինքնապաշտպանութեան աշխատանքները կը վերսկսէին Տարօնի մէջ, սակայն զէնքի փոխադրութիւնը, հեռաւորութեան պատճառաւ, ամէն տեղէ աւելի դժուար էր, և ապա նիւթականը կը պակսէր անոնց, որ կռուիլ դիտէին և կրնային զէնք գործածել։

Զէնքի պակասը զգալի էր և ժողովուրդը մտահոգ էր, եթէ ոչ կոտորածի մը ըմբռնումով, գոնէ դրացի աշիրէթներու և Թուրքերու անհատական կամ խմբական բռնութիւններուն դիմադրելու համար։

Տարօնի ինքնապաշտպանութեան աշխատանքները նախնական քայլերու մէջն էին, երբ պատերազմը պայթեցաւ։

Հակառակ վերը յիշուած իրողութեան, Թուրք կառավարութեան աչքին Տարօնի աշխարհը ամենէն վտանգաւոր շրջանը կը նկատուէր։ Յեղափոխութեան անցեալ քսան տարիներու յամառ ու հերոսական կռիւները մոռցուած չէին։ Թուրքերը դիտէին թէ մեծ դժուարութիւններու պիտի մատնուին Տարօնի շրջանը բնաջնջելու համար։

Կոտորածի ահռելի վտանգին դիմաց, ինչպէս ըսինք, Հայութիւնը անպատրաստ էր։ Այս դժբախտ իրողութեան վրայ կ'աւելնար հայ ղեկավար մարմիններու և պատասխանատու շրջանակներու անվըճռականութիւնը, աւելի շիտակ՝ հնազանդութեան քարոզը։ Այս պարագան աւելի կը ջլատէր ոչ միայն հայկական բոլոր շրջանները, այլ մանաւանդ Տարօնի աշխարհը, որ սովոր էր անձնազոհութեան և աննման խիզախութեան գնով պահպանել իր գոյութիւնը։ Խիզախութիւնը, անհատական և խմբական ըմբոստութիւնը արգիլուած էին, ամբողջ ժողովուրդի մը գոյութիւնը պահպանելու համար։

1914-Ի ԱՇՈՒՆԸ

1914-ի աշնան, երբ զօրահաւաքը խստագոյն կերպով կը հետապնդուէր և Հայութիւնը կ'ապրէր պատերազմի և անապահովութեան արհաւիրքը, Տարօնի աշխարհը իր պետական և հասարական կազմով հետեւեալ պատկերն ունէր։

Ա. ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ կը գործէր Պիթլիս նստած նահանգապետով մը, Մուստաֆա Ապտիւլ Խալըգ, Իթթիհատի գործիչներէն, խորամանկ ու հայատեաց տիպ մը։ Կուսակալութեան կապուած էին Մուշի, Կենճի և Սղերդի մութեսարիֆներ (գաւառապետները)։

Մուշի գաւառապետն էր Սէրվէթ պէյը, Իթթիհատի երիտասարդ գործիչներէն, ջղագար, կարուկ կարգադրութիւններու հետամուտ, որ իր պոռթկումներով սարսափ տարածած էր շրջանին մէջ։ Թալէաթի հովանաւորութիւնը կը վայելէր և ըստ երեւոյթին, Բաղէշ նստած կուսակալն ալ գործի մղելու ազդեցութիւնն ունէր։

Մուշի գաւառապետին կ'ենթարկուէին Մշոյ դաշտի, Պուլանուխի, Վարդոյի և Սասունի Շատախի գաւառակներն ու գիւղական շրջանները։

Կենճի և Սղերդի գաւառապետները կը թեւարկէին Սասունի միւս շրջանները։ Այսպիսով Սասունի լեռնաշխարհը կը բաժնուէր Մուշի, Կենճի, Սղերդի և Բաղէշի գաւառապետներու իրաւասութեանց միջեւ։

Մուշը դարձած էր զինուորական պահեստի ուժերու կեդրոնատեղի։ Զինուորական ընդհանուր հրամանատարն էր Վասֆի պէյը։

Մուշի տեղական գլխաւոր ուժերը քաղաքի առհմերն (գապիլաթ) էին և Իթթիհատի կազմակերպութիւնը, որուն գլուխը կեցած էին երկու ճիւաղներ, Ռաշիտը և Ֆալամազը։ Այս բոլորի վերին խորհրդատուն ու վարիչը Մշոյ երեսփոխան Հաճի Իլիազն էր։

Բ. ՔՐՏԱԿԱՆ ցեղախումբերը ամբողջովին զինուած էին և զինուորագրուած Համիտիէ գունդերուն մէջ, ինքնիշխան գործելակերպով։ Անոնք գաղանի արտօնութիւն ստացած էին հալեցնելու հայ ժողովուրդը կողոպուտով, սպանութեամբ և քմահաճ բռնութիւններով։

Տարօնի շրջաններուն մէջ կը գործէին Հայտարանցիները, Հա-

սանանցիները, Ջբրանցիները, Մուսա-Ղասըմի աշիրէթը, Բագրանցի, Բատըգանցի, և Շէկոյի տան ցեղախումբերը իրենց ենթաբաժանումներով, որոնք կ'ընդգրկէին Սասունի, Մշոյ դաշտի, Բաղէշի, Պուլանուխ-Մալազկերտի, Վարդոյի և Կենճի շրջանները։

Հայութիւնը ամէն կողմէ շրջապատուած էր Քիւրտերով և աքցանի տակ առնուած թուրք կառավարութեան կողմէ։

Գ. ՀԱՅԵՐԸ.— Տարօնի հայութեան ազգային և յեղափոխական կազմակերպութիւնները հետեւեալ ղեկավարութեամբ կը ներկայանան մեզի.

Մուշի առաջնորդն էր Ներսէս Եպս. Խարախանեան, հին յեղափոխական, անուանի հայրենասէր և ամբողջ շրջանի համակրանքը վայելող անձնաւորութիւն մը։

Ս. Կարապետի վանահայրն էր նշանաւոր Վարդան Ծ. Վրդ. Յակոբեանը, որ 1890 թուականներէն սկսած՝ եղած էր Տարօնի ազատագրական շարժման վարիչներէն մէկը և ամենէն ծանր օրերուն ստանձնած էր Մշոյ առաջնորդութեան պաշտօնը, մնալով միշտ վանահայրը Ս. Կարապետի վանքին։ Բանիմաց, դիւանագէտ, թուրք և քիւրտ երեւելիներուն հետ նուրբ յարաբերութիւններ պահող անձնաւորութիւն մը, որ ամբողջ Տարօնի և Սասունի անվիճելի հեղինակութիւնն էր։

Բաղէշի առաջնորդն էր Սուրէն Վրդ. Գալեմեան, եռանդուն երիտասարդ մը, որ սակայն բաւարար փորձառութիւն տակաւին չունէր։

Կային առաջնորդական փոխանորդներ այս ու այն գաւառներուն մէջ, և վանքերը ունէին իրենց վանահայրերը, որոնց անունին պիտի հանդիպինք այս պատմութեան ընթացքին։

Ազգային կեանքի մէջ կարեւոր դեր մը ունէին երկու քաղաքական ժողովները, Մուշի և Բաղէշի։ Այս երկու քաղաքներուն մէջ կ'ամփոփուէր ազգային վերին իշխանութիւնը, որ կազմուած էր նոյն տեղերու աչքառու և փորձառու անհատներէն։

Տարօնի յեղափոխական և հասարակական կազմակերպութիւններու գլուխը կեցած էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Ուրիշ կուսակցութիւններ չկային Տարօնի մէջ։ Բարեգործական Ընկերութեան դպրոցական գործերուն համար վարչութիւն մը կազմուած էր, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ենթակայ չէր։

Բաղէշի մէջ պահպանողական տարրերը աւելի շատ էին և քաղաքի ազգաբնակչութեան մէկ մասը Դաշնակցութեան մտայնութեան հետեւող չէր, բայց տարբեր կուսակցութեան մը դրօշակիր ալ չէր։

Տարօնի աշխարհը կը պահէր դիւցազնական օրերու յեղափոխութեան նուիրական անունը։ Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէն կը կոչուէր ԴՈՒՐԱՆ-ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿի Կ. Կոմիտէ, որ Հրայրներու, Սերոբ Ազբիւրներու, Գէորգ Չաուշներու և Գուրգէններու սուրբ արիւնով օծուած էր։

Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամներն էին Մշեցի Միճօ Պո-

լէեանը, Կորիւնը, Վարդան վարդապետը, Ռուբէնը, Լեւոն Ասլանեանը, Տիգրան Գաւառեանը, Գառնէնի Մկրտիչը և Սեմանցի Քաթիպ Մանուկը։

Ռուբէն կը ներկայացնէր Դաշնակցութիւնը, որպէս պատասխանատու մարմնի անդամ։

Բազէչի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչն էր Արմենակ Յոխիկեան (Սլաք)։

Ասոնցմէ զատ կային հինաւուրց փորձառու ֆետայիներ զանազան չրջաններու մէջ. կային տեղական գործիչներ և կոմիտէներ գիւղերու և գաւառակներու մէջ։

1914-ի աշնան երբ պատերազմի արհաւիրքը ամէն կողմ կը զգացուէր, երբ զօրահաւաքը ծայրայեղ խստութեամբ կը հետապնդուէր եւ երբ բոլոր տուեալներէն դատելով Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգի մէջ էր, վերը յիշուած հաստատութիւնները ու անհատներն էին բեմի վրայ Տարօնի աշխարհին մէջ։

Գ.

ՋՕՐԱՀԱՒԱՔԸ ԵՒ ԳՐԱԻՈՒՄՆԵՐԸ

Անհրաժեշտ է կրկնել թէ 1915-ի Ապրիլեան եղեռնը սկսած էր 1914-ի աշնան։ Դէպքերու տրամաբանական զարգացումը և այդ դէպքերու պատմութիւնը յստակօրէն այդ ճշմարտութիւնը կ'ապացուցանեն։

Դէպքերը կը սկսին զօրահաւաքով։ Հայերը, ինչպէս Թուրքն ու Քիւրտը, կ'ուննային անհատներ ու խմբակներ, որ չէին ներկայանար զօրահաւաքի գրասենեակները։ Թուրքերու այդ տարրերը կը գառնան պաշտօնեայ, կ'ըլլան ճանպեզար, կը գառնան զօրահաւաքի դործակալ և պատուէր կը առնուն Հայութիւնը հալեցնել, բոլոր նենդ միջոցներու դիմելով։ Քիւրտերը կը գառնան Համիտիէ, կը զինուին, կը մնան իրենց չրջաններուն մէջ և յանձնարարուած կը առնուն Հայութիւնը կողոպտելու և սպաննելու։ Գիտակցօրէն այս դերին կոչուած էին Քիւրտերը, անոնց կողոպուտի բնազդէն և հակումներէն օգտուելու համար։

Զօրահաւաքի ազէտին ենթակայ կը մնար հայ ժողովուրդը։ Զինուորական խաղութեան կը միանար այն պատրուակը, թէ Հայերը օր օրին զօրահաւաքի կեդրոնները չէն ներկայացած։ Քանի մը երիտասարդներու փախուստը լաւագոյն պատրուակ կը գառնար արշաւախումբերու, որոնք գիւղերը կը խուզարկէին, պետական տուրքի անուան տակ ամէն ինչ կը հաւաքէին և կեդրոնները կը փոխադրէին։ Ու այս գործողութեան ընթացքին գիւղի բոլոր տղամարդիկը կը հաւաքէին որպէս բանուար՝ զինուորական փոխադրութիւններուն համար, ամանք ալ որպէս կասկածելի կամ պատասխանատու կը փոխադրէին բանտերը, ուժերէ ու զեկավարներէ զրկելու չրջանները։

Քաղաքներու և ասաններու խանութներն ու պահեստները կը դատարկէին, գիւղերու ուսեստիզէնի պաչարը կը յափշտակէին զինուորական կարիքներուն համար, և այդ ապրանքներուն իբր փոխարժէքը թուղթի կտոր մը կը յանձնէին տէրերուն, չատ լաւ գիտնալով որ անոնց տէրերը պիտի չապրէին։

Այս բոլորէն յետոյ ասունը մնացած Հայերը պարտադիր աշխատանքի կը լծէին։ Ինչպէս օրինակ ճանապարհները մաքրել, ձիւնուտ անցքերը բանալ, քաղաքի փողոցները ասլել և միշտ ենթակայ մնալ պաշտօնեաներու խաղութեան և մտրակին։

Այս բոլոր արարքներուն մանրամասն պատկերը տալ կը նշանակէ հազարէ աւելի գիւղերու և ասաններու դէպքերը թուղթին յանձնել, ինչ որ անհնարին է։ Բայց ընդհանուր պատկերը կարելի է ընդգծել, դէպքերուն ակնատես և ենթակայ անհատներու յուշերէն ամփոփումներ ընելով։

Դէպքերու նկարագրութեան վաւերականութիւնը կասկածէ դուբս է, նկատի ունենալով որ անոնք բոլորն ալ հիմնուած են ականատես մարդոց ճշգրիտ յուշագրութիւններուն վրայ։ Այս առթիւ յայտնենք որ մեր տրամադրութեան տակ ունինք բազմաթիւ փաստաթուղթեր, հրատարակուած գրքով, յօդուածաշարքերով, ձեռագիր յուշերով, որոնք առաջիկայ կը կազմեն պատմութեան այս հատուածին։

Այդպիսի յուշերու հեղինակներէն մէկն էր հանգուցեալ Տէր Եղիշէ Ք.Հ. Պարսամեանը, որ երբեմն Մշոյ առաջնորդական փոխանորդ եղած էր։ Առաջին գիրք հրատարակողը եղաւ 1920-ին։ Այդ գրքի դաստիարակական մասը նկատի չունինք, բայց փաստական տուեալները հոս կ'ամփոփենք, որպէս ականատեսի վկայութիւն։

ԵՂԻՇԷ ՔՀ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«1914 Յուլիսի վերջերը, երբ զօրահանութեան հրամանը կը հասնի Մուշ, Սերվէթը իսկոյն գործի կ'անցնի։

«Արդէն ժամանակէն առաջ այդ աւազակը գաղած էր իր գործակիցները, այնպէս որ իր տուած հրամանները ոչ թէ նոյնութեամբ այլ բազմապատկութեամբ կը գործադրուին։

«Մէկ կողմէ հրիատարդները (18-էն 45) մահու սպառնալիքին տակ գունդագունդ կ'երթային գինուորագրուելու, միւս կողմէն նախապէս կազմուած ցուցակի մը համաձայն պարտադրուեցաւ իւրաքանչիւր տան՝ կառավարութեան յանձնել որոշ թիւով ձիեր, հոգ չէ թէ տանը մէջ ձի չունենայ,— պէտք է գնել և յանձնել։

«Հրամանը ընդհանուրին էր, Թուրքն ու Հայը պէտք էր գնէին ու յանձնէին բայց... քանակն էր որ կը տարբերէր. հայ վաճառականը մը պէտք էր տար երեք-չորս ձի, իսկ Թուրք կալուածատէր ազա մը, պէյ մը՝ մէկ ձի։

«Հայերու թալանուելու վայրկեանը հնչած էր. ձի ունեցողները հասկնալի է որ իրենց կենդանիները գինը բարձրացուցին, այնպէս որ 2—3 տարիւր ղրուչի մէկ ձին 15—20 ոսկի արժէր, ու Հայը գնաց ու յանձնեց, փոխարէն առնելով Թուղթի կտոր մը, կնքուած կամ պարզ առորագրութեամբ հասարակ պաշտօնեայի մը, որ չատ տանի իր գիրը կ'ուրանայ։

«Ձիերու հաւաքումին հետ մէկտեղ կը սկսի պաշտօնական թալանը։

«Կառավարութեան կողմէ կարգուած մասնաւոր պաշտօնեաներու միջոցաւ խանութներէն կը սկսին գրաւումները։

«Կը տանին ինչ որ կը գտնեն և ինչ որ կը փափաքին, հոգ չէ թէ այդ առարկան ըլլար գինուորին կարեւոր պէտք մը կամ կանացի զարդ մը. այնպէս որ քանի մը օրուան մէջ քաղաքին չուկայի խանութները մերկացան իրենց զարդերէն ու հրապոյրէն, Թողելով աչքերուն սրտերուն մէջ կսկիծներ և անցեալ օրերու տխուր

յիշատակներ։

«Երբ քաղաքը այս վիճակին մէջ էր, անդին գիւղերը ամէն սանձ կտրած, ամէն հրաման պատգամ կը դառնար, ու գրաւուեցան բոլոր հացահատիկները, իւղեր, սայլեր, հաւկիթները, գուլպաներն անգամ և.ն. և.ն., որոնց միջոցին խոշտանգումները սկսած էին և ամէն Թուրք ու Քիւրտ ազատ էր իր կողմէն հրաման ընել ու գործադրել, հերիք է որ յանուն բանակին ըլլալը յայտնէր։

«Տաւարներն ու ոչխարները արդէն կառավարութեանն էին, իւրաքանչիւր գիւղին անասունները արձանագրած և առած ըլլալով իր հակակշռին տակ, տիրոջը թողած էին զանոնք սնուցանելու չարչարանքը միայն։

«Օրէ օր զօրհանութիւնը կը սաստկանայ, պոլսական հրամանները մէկը միւսէն աւելի սասանեցնող կը հասնին ու կը ծանուցուին ժողովըրդին ազդերով ու մունետիկներով. թմբուկը իր է՛ն կեանքոտ օրերը կ՛ապրի. օրը մի քանի անգամ թմբուկը փողոցները կ՛այցելէ, զարհուրանքի մէջ պահելու համար սարսափահար ժողովուրդը, մանաւանդ Հայերը, որոնք կորսնցուցած իրենց նիւթականը շատ կարճ ժամանակի մը մէջ, կը տուայտէին լոկ իրենց չոր գլուխները ապրեցնել կարենալու մղձաւանջով։

«18-էն 45ը թող գա՞ն», ի՞նչ սարսափելի թիւ, 18-45, ժամանակին կեանքը ամբողջ... ու մտածել որ այդ տարիքները առնուելէն վերջ անդին կիներ ու փոքրեր կը մնան, որոնք պիտի ապրին զուրկ բոլորովին ոեւէ միջոցէ. 18-45... գնացին գունդագունդ երիտասարդն ու տարիքաւորը, լացի ու մղկտումին մէջ, իրենց օսմանցիական, անարդարանալի գաղափարներ սնուցանող, իրենց հայ եղբայրներէն բռնի պարտադրուած իրենց օսմանցիական պարտականութիւնը կատարելու, մեռնելու, ջարդուելու, յանուն իրենց օսմանեան հայրենիքին...։

Մօտիկ ապագան կանխազգացող և Թուրքին ծուղակէն խուսափող երիտասարդներ կային թէեւ, բայց մահուան և մանաւանդ իրենց պատճառաւ ընտանիքներուն, ծնողներուն տրուելիք տաճկական չարչարանքին մտածումը պարտաւորցուցած էր զիրենք լուռ համակերպութեամբ՝ իրենց մահը չալկած երթալ ու զինուորագրուիլ։

«Ու ահա ամբողջ Տարօնը զօրանոց դարձած, բոլոր տուները իրենց չափահաս արուներէն զրկուած էին»։

«Տարապարհակ աշխատանքը զօրահաւաքին աւելի ազիտալի երեւոյթ մըն էր, բայց շատերը կը կարծէին թէ ատով զինուորութենէ պիտի ազատին։ Տէր Եղիշէն այդ երեւոյթի մասին հետեւեալ պատկերը կու տայ։

«Պատերազմի ընթացքին, ինչպէս եղած է քանիցս Թուրքիոյ մէջ անցելոյն, ճակատին վրայ գտնուած գիւղերը չէ որ կը քաշեն տառապանքը իրենց սաստկագոյն չափով, այլ ետեւի շարքերը, մօտակայ գաւառները։

«Այս վիճակին մէջ հարիւր հազարաւոր զինուորներուն պարէն

ու ռազմամթերք հասցնելու համար անհրաժեշտ էր առնել բոլոր անասուններն և ծառայեցնել զանոնք ու անոնց տէրերը, որովհետեւ այս վերջինները կեավուրներ էին։

«Հայ կիներ, աղջիկներ և 10 տարեկան տղաներէն սկսած մինչեւ զինուորութեան տարիքը յատկացուեցան շալակով փոխադրութեան։

«Բանակին պէտքերը պէտք էր տարուէին մինչեւ Քոփրիւ Քէոյ և մինչեւ Հասան Գալէ. 10 օրուան ճանապարհ, կռնակով, անբաւական սնունդով, ծեծի և չարչարանքի տակ։

«Պէտք էր քալել և արագ քալել, վազել նոյնիսկ, ժանտարմաներու ձիերուն հետ մէկտեղ, այլապէս մտրակն ու փայտը կը գործէին անողորմաբար։

«Երբ տակաւին գետինը չոր էր ու եղանակը, թէեւ աշուն, տանելի, կարելի էր վերջապէս խեղճ այդ բեռնակիրները մի կերպ տանէին իրենց անիծեալ ճակատագիրը, բայց օգերը հետզհետէ կը ցրտէին, անձրեւները սկսեցին տեղալ, ցեխն ու ցուրտը, անձրեւին ու խարազանին հետ եղբայրացած՝ կը ստիպէին յուսահատ շալակաւորը ոտք չկարենալ փոխելու։

«Ու խարազանը կը շաչէ, ու տղան կ'իյնայ անկանգնելի, կինը կը վիժէ ու կր մեռնի, ծերը կը փռուի գետինը, իսկ ինկողին բեռը իյնալիքները կը վերցնեն ու կ'անցնին, իբր թէ ոչինչ պատահած ըլլար։

«Ժանտարման 10—20 կեավուր է սատկեցուցեր ճանապարհին, բաժէ՞ ասոր համար նոյն իսկ պարզ հարցում մ'իսկ ընել իրմէն, չէ՞ որ արդէն պէտք է այդ խայինները մաքրել հայրենիքէն...

«Իւրաքանչիւր երթ ու դարձին 30 առ հարիւրը կը մեռնէին ծեծի տակ ճանապարհին, դիակները ձգուած ճամբուն եզերքը, իսկ վերադարձող 70-էն մեծ մասը ճամբուն տաժանքէն, խոշտանգումներէն ու ցուրտէն արդէն իր բաժինն առած, իսկոյն կ'իյնար անկողին, քանի մ'օրէն իր վերջին յունահատ ակնարկը գոցելու այն աշխարհէն, որուն թուք մը միայն կրնար իր սրտին խորէն բաժին հանել։

«Ու Հայերը կը կոտորակուէին։

«Անասուններէն 30 առ հարիւր միայն ետ կու գար հիւծած վիճակին մէջ, 70-ը կը սատկէին ճանապարհին, այսպէսով երկինքը հայ ասունին ու անասունին ճակատագիրը միեւնոյն տոմարին մէջ էր գրած։

«Գիւղերու մէջ ոչ գուլպայ մնաց, ոչ տրեխ, ոչ իւղ և ձաւար, խոտ ու յարդ, ցորեն ու կորեկ, ամէն ինչ գրաւուած էր, շատերուն հոգեպահիկն իսկ զլանալու չափ, պաշտօնական թալանը վարագուրած էր անպաշտօնը։ Կը կողոպտէին բոլոր Թուրքերը, ով որչափ որ կրնար։

«Բնականաբար այս չարչարանքին պէտք էր յաջորդէր ապստամբութիւնը, և սակայն մէկ կողմէն պատրիարքարանէն եկած հրահանգները, միւս կողմէ առաջնորդարանին խոհեմութիւնը Սերվէթի և իր արբանեակներու ջանքերը, որոնք կը թափուէին խռովութիւններ յառաջացնելու նպատակով, ի դերեւ կը հանէին։

«Կառավարութիւնը բացէ ի բաց ջարդ մը կ'ուզէր ստեղծել եւ

պատճառներ կը փնտռէր, բայց Հայերը կը զգուշանային։

«Շաբաթը անգամ մը Առաջնորդարանէն շրջաբերականներ կը ղրկուէին գիւղերը, որպէս զի տան ինչ որ ունին, նոյն իսկ Առաջնորդարանի կողմէն Տ. Եղիշէն անձամբ գիւղերը կը ղրկուի, այդ ուղղութեամբ ժողովուրդը համոզելու որ խոհեմ մնան, բացատրելով անոնց վայրկեանին ահաւորութիւնը։

«Սարսափն ու զարհուրանքը նիւթականացած էր ամէն տան մէջ, ու ժանտարման, անողորմ ու կատաղի գազան, կառավարութենէն ստացած արդէն անագորոյն հրամանները կը տասնապատկէր իր կողմէն, կորզելու համար Հայէն ունեցածէն աւելին, չունեցածը նոյն իսկ։

«Մերկին կողոպտումն էր որ կ'իրականանար։

«Փոխադրութեան էն կսկծեցուցիչ կողմը կը կազմէր Մշոյ մէպուս Հոճա Իլիասի հօրեղբօր Հաճի Հասենի տղայ Տայիպի արարքը։

«Սերվէթի կողմէ այդ Տայիպը իբր փոխադրութեան հսկող պաշտօնեայ էր որոշուած։

«Տայիպը խնայելով իր ձին, պատգարակ մը շինել տուած էր, որուն մէջ կը նստէր ու ինքզինքը ուսամբարձ տանիլ կու տար աշունը, իսկ ձմեռը բալխիրի վրայ, քաշելով կը տանէին այդ զազիր սողունը։

«Տանջանքի արիւնոտ բաժակը զարհուրելիօրէն մինչեւ մրուրը քամած այդ տառապեալները ստիպուած էին հաշտուիլ փարաւոնեան այս դրութեան հետ ալ, բայց սարսափելին այն էր որ բալխիրը կամ պատգարակը կրողներէն մին եթէ գայթէր և կամ փոքր յոգնութիւն ցոյց տար, անմիջապէս կը գնդակահարուէր բեռանը տակ կա'մ Տայիպի և կամ այդ նեռին ընկերացող ժանտարմներուն կողմէ։

«Մէկ խօսքով Տայիպի բալխիրին լծուելու տարուողներուն կեանքը առաջին բոպէին իսկ կասկածի տակ էր, և արդէն իւրաքանչիւր երթ ու դարձին տասնեակներով Հայերու սպանման բօթը ուրագներու հարուածներով կը տաշէր Հայոց սրտերը, բայց... կը համբերէին։

«Քաղաքացիները բալխիրին ու գիւղացիներն ալ շալակին էին յատկացուած. տասը տարեկանը կքած իր բեռին տակ, 60-70 տարեկանը յոգնած իր ալեւոյթէն ու շալակէն, կարօտ ժամուան մը հանգիստի, խաղաղ քունի մը. Յոբին անէծքը բերանները կը քալէին ու անվերջ, «քալէ՞, քալէ՞, քալէ՞...» (Տարօնի ինքնապաշտպանութիւնը եւ ջարդը» էջ 21—29)։

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՐԺԷՔԸ

Վճարելու դրութիւնը գիտակցօրէն գործադրեցին, նիւթապէս ժողովուրդը քամելու, անուժ խլեակ մը դարձնելու համար։ Վկայութիւն մը եւս այդ առթիւ։ Պարսամեան քահանայէն.—

«Կառավարութիւնը իր խոստման ու օրէնքին համաձայն, ճիշտ է որ մէյմէկ թուղթ տուաւ պէտէլը վճարողներուն, զանոնք իբր թէ ազատ կացուցանելու այդ պարտականութենէն, բայց «յետինն չար քան զառաջինս» եկաւ հիասթափեցնել այդ վճարողները։ Հրամայուեցաւ որ «պէտէլ վճարողները թող գան», ու նորէն ահ ու սարսափը սփռուեցաւ մնացեալներու սրտերուն մէջ։

«Գնացին։

«Կառավարութիւնը իրենց կը յայտարարէ որ իրենք յատկացուած են տարապարհակ աշխատութեան (անկարիայ)։

«Շալակ տանիլ, բեռ կրել, փոխադրութեան միջոց ըլլալ, ճամբաները մաքրել, վերջապէս հազար ու մէկ անհատնում գործեր, որոնց քնոյթն է զինուորը չարչարել։

«Հայ վաճառականները, մերկացած իրենց ունեցածներէն, մէյմէկ աւել ձեռքերնին, կամ շալակներ շալկած հոս ու հոն կ'երթան ու կու գան հսկողութեան, չարչարանքի ու խոշտանգումի տակ։

«Եւ ասոնք պէտէլը վճարողներն են որ ազատ են զինուորական ծառայութենէն...

«Յայտնի յեղափոխական Հաճի Յակոբ, իր նման շատ մը ազգակիցներու հետ, աւելն ու բահը ձեռքերնին կը մաքրէին փողոցները եւ ճամբաները» (անդ, էջ 30-31)։

Տէր Եղիշէ Քհ. Պարսաւմեանի վկայութիւնները արձանագրելէն յետոյ, այս հատուածին մէջ կ'ուզենք ներկայացնել երկու ուրիշ հեղինակներու վկայութիւններն ալ, կացութիւնը լրիւ պատկերացած ըլլալու համար։ Այդ երկու գրիչներէն մէկը Վահան Փափազեանն է, միւսը՝ Մուշի Քաղաքական Ժողովի անդամ Յակոբ Տէր Զաքարեանը։ Վահան Փափազեանի յուշերը Տարօնի մասին տպուած են «ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԸ» տիտղոսուած գրքի Բ. հատորին մէջ։ Իսկ Յակոբ Տէր Զաքարեանի յուշերը ձեռագիր են մեր տրամադրութեան տակ։ Վերը յիշուած երեք անձնաւորութիւնները պատասխանատու դերեր ունէին այդ շրջանին, անձամբ մասնակից եղած են ազգային և հասարակական կեանքին, եւ անոնց վկայութիւնները ականատեսի վաւերականութիւնն ունին։

Վահան Փափազեան, որպէս Թուրքիոյ խորհրդարանի անդամ, այդ օրերուն Մուշ կը գտնուէր և յարաբերութեան կապ մը դարձած էր Առաջնորդարանի, Դաշնակցութեան և Թուրք կառավարութեան միջեւ։ Այդ օրերուն հայ ժողովուրդը տակաւին միամտութիւնն ունէր կարծելու թէ հայ երեսփոխան մը կրնայ ազդեցիկ միջոցներու դիմել, դրութիւնը մեղմացնելու համար։

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Զօրահաւաքի և չալակաւորներու վիճակի մասին Վ. Փափազեան կը գրէ.—

«Բռնագրաւումները սկսան և մեծ թափ ստացան արդէն Դեկտեմբերի սկիզբին, երբ, Մուշը դարձաւ կեդրոն պահեստի ուժի կազմակերպման. Տիգրանակերտէն, Խարբերդէն, Ճապաղջուրէն, Կենճէն, Հազոյէն ժողուած բէտիֆներու խուժանը կը բերուէր ամէն օր։ Քաղաքի մզկիթներու, դպրոցներու, խաներու մէջ այլեւս տեղ չէր մնացած. Զրիկ գիւղի զօրանոցները կարգի կը դրուէին՝ հոն եւս լեցնելու համար։ Բէտիֆ գունդերու հրամանատարութիւնը կը տեղաւորուէր քաղաքի բռնագրաւուած տուներուն մէջ։ Շտեմարանները կը լեցուէին գիւղերէ յափշտակուած եւ գիւղացիներու սայլերով և անասուններով փոխադրուող հացահատիկներով. չուկան աւերակի էր վերածուած. խանութները դատարկ էին. կեանքը՝ մեռած։

«Այդ օրերուն էր որ գէշ լուրեր եկան ռուսական սահմաններէն — Էնվէրի սարսափելի պարտութեան գոյժը։ Խուճապը ահագին էր. յուսահատութիւնը կը թագաւորէր. Համիտիէ գունդերը, որոնք հազար մէկ դժուարութիւններով ժողովուած էին — բազմաթիւ գայթակղեցուցիչ խոստումներով անշուշտ, ինչպէս թալանի — գիշերները կը ցրուէին իրենց գիւղերը կամ լեռներու մէջ կ'անհետանային։ Մուսա բէգը և իր եղբայրները, որոնք նոյնպէս պատրաստուած էին ճակատ մեկնելու, գաղտնօրէն ցրուեցին գունդերը, և Մուսա Բէգը հիւանդութիւն կեղծեց։

«Սերվէթ պէյը և իրենց քլիւպը համակ գործունէութիւն էին. պաշար և մարդ պէտք էր հասցնել։ Դեռ ոչինչ չսորված նորակոչները, ցուրտ ձմրան, փութով ճակատ կը ղրկուէին ցնցոտիներով ու անօթի. անոնց մեծ մասը ճամբաներուն վրայ կ'իյնար պաղած. տեղը նորեր կը բերուէին անընդհատ։

«Միւթէսարըֆը այդ ատենն էր, որ դիմեց ինծի՝ ճակատին մը-թերք հասցնելու համար կազմուած յանձնաժողովի նախագահութիւնը ստանձնելու... Մերժել անհնար էր։ Ընկերները թելադրեցին ընդունիլ, թերեւս մեզի աւելի օգտակար լինէինք։

«Կառավարութիւնը տեսնելով որ մեծ յոյս չկայ հայ նորակոչներ ժողվելու՝ ճակատը (մինչեւ Խնուս) մթերք ղրկելու խմբեր կազմեց — «ամելիա թապուրներ» — և առաջարկեց, որ Հայերը գոնէ այդքան աջակցութիւն բերեն երկրի պաշտպանութեան գործին։ Այդ յանձնաժողովի մէջ կը մնային 8—10 հոգի տեղացի երեւելիներ և երկու սպաներ։ Դժուար չեղաւ այդ ձեռնարկի համար քանի մը հարիւր հոգի հաւաքել — նախ՝ կը թուէր թէ պարզ երթեւեկութիւն մըն էր։ Նախապէս որոշուեցաւ բեռան ծանրութեան չափը, սնունդի պայմանները. ճըշտուեցան հանգստի և գիշերելու իջեւանները (մէնզիլ) ու փոխադրութիւնը սկսաւ։ Այդ ատեն (դեկտեմբերին) թէեւ ոեւէ նշան չէինք նկա-

տեր դեռ ջարդի նախապատրաստութեան, ատով հանդերձ, սոսկալի էին բեռնատար (չալակաւոր) Հայերու քաշած նեղութիւնները։ Ամէն մէկ մեկնող խումբին հետ մէկ կողմէ անպաշտօն տեղեկատու մը կը դնէինք, որոնք նկատուած թերութիւնները կը հաղորդէին մեզ։ Առաջին խումբը վեց օրէն վերադարձաւ. դժգոհութիւններ ունէին ի հարկէ, նեղութեան, սնունդի, վարուեցողութեան մասին, որոնք այնքան ալ մտահոգիչ չէին։ Բայց հետզհետէ, երբ ձմեռը սաստկացաւ, ձիւնը խորացաւ և բուքերը սկսան՝ անհանդուրժելի դարձաւ կացութիւնը. ճամբան մեռնողներ եղան, իսկ մեծ մասը կը վերադառնար հիւծուած ու հիւանդ։

«Հայերու նման մասնակցութիւնը — բանակի պիտոյքներու գըրաւման և փոխադրութեան — ըստ երեւոյթին գնահատութեան կ'արժանանար, և կառավարական խստութիւնները, այդ խնդրոյն մէջ, առ երեւոյթ կը մեղմանային, սակայն միւս կողմէ, միւթէսարըֆի անուղղակի քաջալերութեամբ, աւելի լայն ծաւալ կը ստանային պատերազմէ խուսափող աչիրէթներու սխրագործութիւնները հայ գիւղերու մէջ, անհատական և նոյն իսկ հաւաքական (Ցրօնք ևն. տեղեր) սպանութիւնները յաճախակի դարձան. տուրքերը ամենայն խստութեամբ կը ժողվէին, հացահատիկի գինուորական թալանը կը շարունակուէր։ Տեղ-տեղ մերիններու մէջ արդէն իսկ ըմբոստութեան և ընդդիմութեան դէպքեր տեղի կ'ունենային։ Ազգային և կուսակցական շրջանակներու կարծիքը այն էր, որ մեր կողմէ ոեւէ առիթ պէտք չէ տալ, ընդառաջ պէտք է երթալ, ըստ կարելւոյն, կառավարութեան պահանջներուն՝ ջանալով վարչական եղանակով մեղմացնել կամ առաջն առնել ապօրինութիւններու։ Սակայն, ալ չափը կ'անցնէր. մեր համբերութիւնն ալ կը սպառէր, մանաւանդ երբ տեղեկացանք, որ Զիպրանցիները հայ գիւղերու ասպատակութիւններէ վերջ, քաղաք են հրաւիրուած և հիւրասիրուած են միւթէսարըֆին կողմէ։ Խիստ լեցուած էի. Խարախանեանը անզուսպ զայրոյթով համակուած՝ կ'ուզէր երթալ բողոքելու. այդ վիճակին մէջ չթողինք որ երթայ։ Հանդիպեցայ միւթէսարըֆին հեռագրատան մէջ, երբ ուղիղ հեռագրաթելով կապուած՝ կը խօսէր Պոլսոյ հետ։

«Պահ մը վերջ մօտեցաւ ինծի իր սովորական ժպիտով եւ գոհ երեւոյթով։ Խօսակցութիւնը սկսաւ մեղմ, բայց երբ իմ բողոքներուն, ան պատասխանեց չոր ու քիչ մը հեգնական — ըսելով թէ անխուսափելի են նման դէպքեր պատերազմի միջոցին և թէ պէտք չէր խռովիլ, ու զարմանք յայտնել՝ որ այս տարրական բանը Հայերը չեն ըմբռներ — այլեւս չկրցայ զսպել ինքզինքս և սովորական քաղաքավարական դարձուածքները մէկ կողմ դնելով՝ ամենաբուռն կերպով յարձակեցայ վրան՝ ըսելով թէ աւազակները կը քաջալերուին, թիկունքը կը վտանգուի այս քաղաքականութեամբ, թէ՝ Հայերուն խորթ կը նային և բէժիմը համիտեան բէժիմէն աւելի վատ դարձած է։ Չեմ յիշեր այլեւս մանրամասնութիւնները. այն գիտեմ միայն, որ միւթէսարըֆը

պահ մը ինքզինքը կորսնցուցած՝ չուարած կը լսէր. քանի մը անգամ փորձեց իր սովորական ջղային ճզճզոցներով ազդել, բայց ես անկէ աւելի կը գոռայի։ Վերջապէս, ինքն իրեն չուտով ձեռք առաւ և խոստացաւ վերջ տալ երկրի անիշխանութեան։

«Նամակատունէն ելայ վրդովուած, ջիղերս ծայրայեղօրէն լարուած էին, — միւթէսարըֆի լրբութեան չափը անցած էր։ Մտածեցի և խմբագրեցի բողոքի հեռագիր մը՝ ուղղուած օրինակ մը օսմանեան խորհրդարանի նախագահութեան և բնագիրը՝ ներքին գործոց նախարարին։

«Երկար և խիստ բառերով հեռագիր մըն էր, որով ներկայացնելէ վերջ երկրին անիշխանական վիճակը, կը բողոքէի տեղական կառավարութեան ապիկարութեան և ակներեւ անբարեացակամութեան դէմ։ Կը պահանջէի անմիջական խիստ հրամաններ տալ՝ առաջը առնելու համար այն լուրջ հետեւանքներուն, որոնք կրնան առաջ գալ պատերազմի այս ծանր օրերուն։

«Հաւանաբար այս հեռագրիս արդիւնքն էր որ. . խորհրդարանի նախագահութեան կողմէ հեռագրական «հրաւէր» ստացայ Պոլիս մեկնելու՝ խորհրդարանական նոր նստաշրջանին ներկայ լինելու համար»։ (Վ. Փ.ի «Իմ Յուշերը», Բ. հատոր, էջ 326-9)։

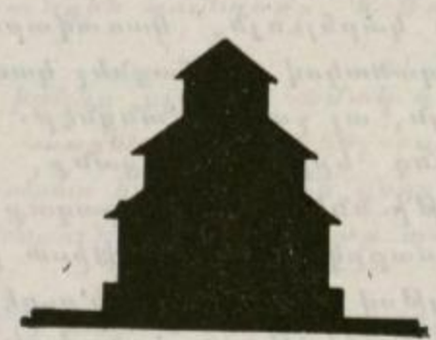

Դ.

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԵՒ ԽՄԲԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Վտանգի չափը և տիրող անտանելի դրութիւնը լրիւ ըմբռնելու համար թէ՛ Մուշ քաղաքի և թէ շրջաններու այլազան վկայութիւնները մէկտեղելու հարկադրանքին տակն ենք։ Ականատեսի վկայութիւններուն մէջ ուշագրաւ տեղ մը ունի Յակոբ Տէր Զաքարեանի յուշերու փաստական երեւոյթներու նկարագրութիւնը։ Յիշեալ յուշագրողի ենթակայական դատողութիւնները և ոչ-պատմական քննադատութիւնները անտեսելով, անոր նկարագրած իրական դրուագները կը ներկայացնենք հոս։ Ահա թէ ինչե՛ր կը գրէ Յ. Տ. Զաքարեանը.—

Յ. ՏԷՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«Օսմանեան պատմական տարեգրութիւններու մէջ թերեւս չարձանագրուած եռուզեռ մը։ Հաստրակութիւնը սակայն, թուրք թէ հայ, դեռ վարանման մէջ էր. առաջինը՝ չունենալով հաւատք ոեւէ յաջողութեան, և երկրորդը՝ տըխուր նախազգացումը ունենալով նոր աղէտի մը։ Անխտիր բոլորը, մինչեւ 45 տարեկանները, զինուորական ծառայութեան պիտի անցնէին, միայն ոչ-իսլամներու 31-էն վեր եղողները պիտի գործածուէին պատերազմական պիտոյքներու հայթայթման (թէքեալիֆի հարպիէ) գործին մէջ։

Զինուորները անխտիր ամէն կողմէ կը հաւաքուէին, իսկ պիտոյից հայթայթիչ յանձնաժողովի պաշտօնեաները միլիցիաներու ընկերակցութեամբ տզրուկի պէս կը ծծէին գիւղերը։ Առանց բացառութեան կը հաւաքէին ամէն ինչ՝ իւղ, ցորեն, ոչխար, կաշի, տրեխ, տրեխի թել, ձու, ևն.։ Մտքի ճկնութեամբ մը կարգադրուած էր որ հայ պաշտօնեաները Քիւրտերու գիւղերէն հաւաքէին, իսկ Թուրքերը՝ հայ գիւղերէն։ Իւղը, բուրդը, կաշին, տրեխը, տրեխի թելը որոշ արդիւնքը ըլլալով ոչխարաբուծութեան, տրահաւաք պաշտօնատան տոմարներէն ճշդուած իւրաքանչիւր գիւղի ոչխարի քանակութեան համաձայն ցուցակ կազմուած և տրուած էր պաշտօնեաներուն — 5 առ հարիւր տոկոս ոչխար, մէն մի ոչխարի համար կէս հոխա (200 տրամ) իւղ, և այսպէս կաշին, բուրդը ևն., իրենց կարգին — 10 առ հարիւր ցորեն, չհաշուելով օրինական 10 առ հարիւրը եւս, զոր պիտի ստանար կառավարութիւնը գիւղի կապալառուէն (միւլթէզէմէն)։ Եւ այս չափը մինչեւ վերջ անփոփոխ չմնաց. գնալով տոկոսը աւելցաւ։ Կարծես թէ սեպհականութեան վերացում, պետականացում ըլլար։ Պահ դրուած ապրանքի մը պէս կ՛ուզուէր և կը բերուէր։ Գիւղացիութիւնը, հէնց ինքը իր միջոց-

ներով պարտական էր պաշտօնեայի ձեռքը եղած ցուցակի և ցուցմունքի համաձայն իր պարտքը կեդրոնը հասցնել. վա՜յ գիւղացիութեան, որ դժկամակէր. վա՜յ պաշտօնեային, որ դանդաղէր։ Կեդրոնի մէջ բոլոր առեւտրականները, խանութները տրամադրելի դարձած էին. պաշտօնեաները ուզած բոպէին ներս մտնելու և պահանջուածը վերցնելու իրաւունք ունէին. ասուի, պասմա, սապոն, թել, ճերմակեղէն, թիթեղ, ասեղ, կարուած շոր, չամիչ, արմաւ ու ամէն ինչ։ Եւ ասոնց բոլորի փոխարէն պատերազմէն վերջ վճարուելու պայմանաւ խմորատիպ թուղթի կտոր մը բաւական համարուած էր. Առանց այլ և այլութեան, առանց տատանման, առանց խղճահարութեան և օրէնքի, ամէն կողմ զօրահաւաք, տրահաւաք, ձիահաւաք, իշահաւաք, եզահաւաք, հաւաք, հաւաք ու դարձեալ հաւաք։ Մթերքները կ'ամբարուէին, ոչխարները՝ ծառայութեան կոչուած խումբ մը մսագործներու ձեռքով կը խորովուէին ու կը դիզուէին, իսկ հաւաքուած պահեստի ոչխարները, առանց ժամանակ կորսնցնելու, կը զրկուէին Էրզրումի, Պուլանըգ-Մանազկերտի և Պայազիտի ուղղութեամբ։ Ձեռքի տակ առնուած ու պահեստարաններու վերածուած տուներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ, ամէն տեղ որ յարմար կը նկատուէր, ըստ դիրքի և ըստ հայեցողութեան։ Եւ ակնյայտնի թալանի այս շարժումը, որ ամէն գիտակից ժողովուրդի մէջ, ինչպէս Հայն էր, պիտի յանգէր դժկամութեան ու տրտունջի տրամադրութեան, ընդհակառակն, Հայերու կողմէ ընդունուեցաւ անտրտունջ, գիտակցելով հանդերձ որ կառավարութիւնը բացարձակ սխալանքի մէջ է նոյն իսկ իր շահերու տեսակէտէն։

«Այս բոլորի հետ միասին կառավարութիւնը ժամանակ չկորսնցուց կազմակերպելու հրոսախմբեր Քիւրտերէն։ Բոլոր գողերն ու աւազակները, որոնք սահմանադրական շրջանին իբր ամբաստանեալներ սարամուտ եղեր էին, դուրս պրծան իրենց կաշկանդուած դրութենէն։ Մուսա, Գասըմ և իրենց նման տասնեակներ, կառավարութեան հրաւէրով գործի անցան։ Վանդակափակ վագրերու նման ասպարէզ իջան։ Հայ ժողովուրդը, որ ներքին հեգնախառն տրամաթախիծ համակերպութեամբ մը ինքնամատոյց եղած էր գործին, բնական է որ պիտի սոսկար այդ գիշատիչներուն երեւումէն, պարտական էր տեղ տալ անոնց երթեւեկութեան միջոցին և պարտական էր կերակրել անոնց ձիերն ու խուլամները։ Հարստահարութեան, տանջանքի, վրդովման ու սպասումի այդ մղձաւանջն էր որ կու գար ճնշելու ժողովրդական տրամադրութիւնը։ Շէյխ Ջելալլետտինի տխուր յիշատակները կը զարթնէին եւ ահռելի մտավախութեամբ մը կը համակէին բոլորը։ Հին, պարբերական վրէժխնդրութեան ոգին յառնելու էր անոնց մէջ յարմար բոպէին եւ այդ բաւական էր զգուշութեամբ և շրջահայեցութեամբ համակելու իւրաքանչիւր Հայը։

«Երկուք ու կէս ամսուան սուղ միջոցի մը մէջ, այն է զօրահաւաքի յայտարարումէն (914 Յուլիս 21 մինչեւ պատերազմի յայտարարութիւնը Հոկտ. 7-8), Տարօնի Հայութիւնը պատերազմական կարիք-

ներու համար տուաւ մօտ 400,000 կոտ (փուտ) ցորեն, 15,990 ոչխար, 8000 լիդր իւղ, 40,000 ոսկիի վաճառականական ապրանք, հազարաւոր ձի, բոլոր արուները 20-45-66, իբր զինուոր և բեռնակիր, եկեղեցիներու և դպրոցներու մի մասը իբր չտեմարաններ։ Ոչ մի կասկած որ այս ու ասոր համապատասխան զոհողութիւններ ցոյց տուած էր ամբողջ Հայութիւնը Պոլսէն մինչեւ ամենախուլ ծայրամասերը։ Բառի բովանդակ առումով հրաչք էր Հայու ցոյց տուած գիտակից գործունէութիւնն ու համբերատար ոգին։ Պատերազմի յայտարարութեան հէնց սկզբնաւորութեան նա խորապէս ըմբռնած էր ձեռնարկի լրջութիւնը և պահ մը կարծեց որ նոյն ըմբռնողութիւնը ունեցած ըլլայու են նաեւ կառավարութիւնը և անոր ղեկավարները։ Առաջին փոթորկալի եռուզեռին մէջ դժուար էր որոշել ամէն ինչ, ճերմակն ու սեւը, թաքուն մաղձն ու ցայտող արիւնը։ Դժուար էր որոշել օրուան կառավարիչի երկերեսանի յայտարարութեանց արժէքն ու որակը, բայց երբ առաջին անակնկալ տպաւորութեան սկզբնական ազդեցութիւնները աստիճանաբար տեղի կու տային անդրադարձումներու, երբ երթալով հնարաւոր կը դառնար խօսքը և գործը դէմ դիմաց բերել, և երբ վերջապէս իրողութիւնները դատելու, ուսումնասիրելու և կշռադատելու ժամը կը հասնէր, հայ ժողովուրդը բնազդօրէն և անոր ղեկավարները անձնական հետազօտութեամբ վերահասու կ'ըլլային վտանգի մը ազդանիշներուն, դէպի ուր կ'ընթանային իր պարտականութենէ թելադրուած խանդավառութեամբ մը և կը սկսէին կասկածանքով նայիլ դրութեան։ Սխալ կամ շիտակ, իրողութիւնը այն է որ Հայը գիտակցօրէն կը նախընտրէր մնալ «լոյալ», իր սոյն կասկածանքի զարթնումէն իսկ ետք։

Անխտիր զօրահաւաք, անխտիր տուրք, անխտիր ծառայութիւն, ահա՛ օրուան նախաբանը։ Ամենախիստ և լիազօր իրաւունքներով կ'օժտէր քիւրտ գիւղերու համար նշանակուած հայ պաշտօնեաները և չէր մոռնար, սակայն, Քիւրտերուն եւս հրահանգել տալ որ կաշառքով պատասխանատուութեան տակ ձգէին զանոնք։ Միջոց մը ենթադրուեցաւ որ հայրենիքի ընդհանուր շահը մոռցնել տուած էր ամէն քէն ու ոխ, ընդդիմադիր պահանջներն ու խնդիրները։ Եւ սակայն յուսախաբութիւնը վերջապէս ծայր տուաւ. հայ ժողովուրդը սոսկումով կը տեսնէր երէկուան փախստական համարուած Համիտիէ հեծելազօրքի պարագլուխներու, իրենց հին իրաւունքներով ասպարէզ գալը, առանձինն, ուրոյն լիազօրութիւններով։ Զարմանքով կը նշմարէր որ մինչ Հայութեան մէջէ կը վերցուէին 20-60 տարեկան արուները զինուոր և բեռնակիր անուան տակ, կը պարպուէին տուներն ու գիւղերը, միւս կողմէ անձեռմխելի կը մնար կարգ մը վայրերու Քրտութիւնը։ Ոչ մէկ կերպով կարելի էր հաշտուիլ իրողութեան հետ, որ երբ հայ ազգաբնակութիւնը ամբողջովին ծառայութեան կը կանչուէր, անդին Քրտութիւնը կը մնար իր վայրին մէջ միայն խօսքով շարժած, Մուսա և Ղասըմ պէյերը, օրինակ, որ այդ դժբախտ երկրի պաշտնեաները եղած էին և իրենց անձնական խնդրոյ համար ի պահանջել հարկին 10·000-ի մօտ զինուած

մարդ դուրս կը բերէին, ներկայ պարագային մէյն մի քանի հարիւրով գործի կ'անցնէին, հակառակ անագին քանակութեամբ զէնք և ռազմամթերք սասցած ըլլալնուն՝ կառավարութենէն։ Սասունի Քիւրտերը կը մնային բացարձակապէս անձեռնմխելի, մինչ Սերվէթ պէյ անպայման սասունցի Հայերէն զինուորագրուներ և բեռնակիրներ կը պահանջէր։ Անխտիր զէնք կը բաշխուէր Քիւրտերուն, մինչ Հայերուն կ'առաջարկուէր իրենց սեպհական զէնքերով կամաւորական խումբեր կազմակերպել։

«Քիւրտ հրոսախմբերը զինուորութեան պարտականութեան կոչումի պատրուակի տակ միշտ ազատ ու անպատասխանատու կերպով մնան եկան գիւղէ գիւղ, չրջանէ չրջան, իսկ նոյն նպատակով կոչուած հայ երիտասարդութիւնը, փոխանակ զինուորական չարքերուն խստացման ծառայելու, մեծ մասամբ գործածուեցան իրամատներու պատրաստութեան ու թիկունքային չարուչար աշխատանքներու մէջ։ Զափազանց երկար պիտի ըլլար մի առ մի թուռւմը այն բոլոր վերաբերմունքին ու ձեւերուն, որով կը չէզոքացուէին հայ զինուորները բանակի մէջ. միեւնոյն օրը, միեւնոյն խումբով քաղաքէն դէպի սահմանագլուխ փոխադրուած զինուորներէն զարմանքով կը սասցուէին նամակներ, լուրեր, որոնց մին կը յայտնէր իր սպայի մը քով ծառայութեան արուած ըլլալը, ուրիշի մը իրամատի մէջ աշխատիլը, միւսի մը կարնոյ մէջ գտնուիլը, չորրորդի մը՝ Հասան Գալէ, հինգերորդի մը՝ այսինչ անկիւնը, և այսպէս չարունակ, իրարմէ հեռու, անջատ ու բաժան վիճակի մէջ։ կը յիշեմ Բասենի Քէօփրի Քէօյ գիւղէն եկած նամակ մը, որ կ'ըսէր... «երեկ յոգնած ու ընկճուած վիճակի մէջ հասանք Քէօփրի Քէօյ. ճամբու նեղութիւնը մէկ կողմէ, քաղցածութիւննիս միւս կողմէ, անասնելի էր. տղաներէն (հինգ հոգիի անուն յիշած) դիմեցին սպային և բողոքեցին որ մօտ 24 ժամէ ոչինչ կերած չունին, հետեւաբար անզօր են այլեւս քալելու։ Պատասխանը եղաւ անմիջապէս անոնց մեկուսացումը և խումբէն բաժնուիլը. կարուկ յայտարարութիւն մըն ալ մեզի, որ ո՛չ մէկ խօսք՝ եթէ նոյնիսկ 50 ժամ ալ բան կերած չըլլան»։ Այս իրողութիւնը, որուն տեսակները բազմաթիւ են, տեղի ունեցած է 1914-ի Հոկտ.ի վերջերը, երբ Ա. Համաչխ. Պատերազմը դեռ նոր սկսեր էր։

«կարելի էր դեռ հեռուներէն հասած դժգոհութեան ձայները վերագրել պահ մը նոր կեանքի առթած դժուարութիւններուն, եթէ միեւնոյն ժամանակ ականատես չըլլար ան, ամէն օր, իր քթին տակ կատարուած, աշխարհիս տարեգրութեանց մէջ եզակի եղող սիստեմատիկ ծիւթացումին, որուն մէջ կը հալէր ու կ'անհետանար հայ հսկայազանգուած չալակաւոր բեռնակիր մասը, որ բոկոտն, կիսաքաղց վիճակով, ցուրտին ու բուքին, իր կռնակով մթերք կը հասցնէր սահմանամերձ կայաններըը, և կըվերադառնար մի քանի տակոսը, բջախեղդ, մի մասը սովամահ ու մնացածը ոտքի վրայ կանգնելու հազիւ հազ զօրող վիճակի մէջ»։

Ե.

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԿԱՐԱԻԱՆՆԵՐԸ

Պատերազմական պարտադիր աշխատանքի ենթակայ էին գլխաւորաբար Հայերը։ Զինուորական փոխադրութիւնները Տարօնի և Էրզրումի միջեւ կը կատարուէր չալակաւորներու միջոցաւ։ Այս պարտադիր փոխադրութիւններուն լծած էին հայ ժողովուրդի բոլոր կենսունակ տարրերը, յաճախ ծրագրով մը, զինուորական խաւազոյն օրէնքներու միջոցաւ քնաջնջելու հայ տարրը, ու անկէ յետոյ մնացած իւրայականները ենթարկելու ընդհանուր ջարդի, որպէս զի որեւէ դիմադրութեան չհանդիպին։

3. ՏԷՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

3. Տէր Զաքարեան չալակաւոր եղած է և կարաւանի նկարագրութիւնը կ'ընէ, ուր ծրագրուած ճգնադործութիւնը ակնյայտնի կ'երեւի։ Այդ հատուածը կու տանք ամբողջութեամբ.—

«Տարօնէն դէպի սահմանամերձ կայանները երկարող Հայաստեան չալակաւոր բեռնակիրներու կարաւաններէն մէկ պատճառիկ նկարագրութիւնը, որուն իբր պաշտօնեայ ընկերակցելու դժբախտութիւնը ունեցած է այս տողերը գրողը, և ուր պիտի տեսնուի թէ մարդկային անարդարութիւնն ու գազանութիւնը ո՛ր աստիճանի կրնան հասնիլ։

«Առաջին ամիսներուն իսկ հաւաքուած բոլոր ձիերը անպէտքանալով, վիրաւորուելով ու սատկելով, փոխադրութեան ամբողջ ծանրութիւնը մնացած էր մարդկային կռնակներու վրայ, որոնք ամէն չարքաշ երկարաձիգ կարաւաններու պէս կ'երկարէին Տարօնէն դէպի սահմանամերձ վայրերը։ Ահա այդ կարաւաններէն մէկի իսկական, տառացի նկարագրութիւնն է, զոր պիտի փորձեմ տալ ընթերցողներուն։ Աչքիդ առջեւ պիտի պարզուի մէկ կողմէն մարդկային զգացումներու կատարեալ քարացումն ու վայրենացումը և միւս կողմէ այն զգացումներու՝ պարտականութեա՞ն, եղբայրակցութեա՞ն, թէ չըջահայեցողութեան հոգեպատառ համակերպումը։

«915 Փետր. 9 կամ 10-ն է։ Զօրփերու մթերք փոխադրող մարդ-բեռնակիրներու 11-րդ կարաւանն էր, որ դուրս պիտի գար. երկինք ու գետին իրարու միացած էին թանձրախիտ մշուշով մը. անձրեւախառն ձիւն մը անընդհատ կը տեղար. սառակաչուղչ հով մը սուլելով

ու ոլորուելով, աջ ու ձախ կը շպրտէր ձիւնի փաթիլներն ու անձրեւի կաթիլները։ Հակառակ այս ամենուն, հետաքրքիրներու ստուար թիւ մը (առանց բացառութեան Թուրքեր) հաւաքուած կը սպասէր։ Սերվէթ պէյ ճերմակ ձիու մը վրայ նստած այս ու այն կողմ կը փութար, հրահանգներ կու տար, կը հրամայէր, կը մտրակէր, ատրճանակով կը սպառնար, փոթորկասէր գայլի մը նման արհամարհելով բուքն ու հողմը, կը ճեղքէր բազմութիւնը, կը զննէր իրարու վրայ դիզուած բեռները, ապա կրկին կը դառնար, նոր հրամաններ կ'արձակէր, նոր պատզամներ կ'որոտար։ Անդին, տահուլ-զուռնան մահուան չարագուշակ յանկերգով մը կը հնչէր։

«Ամէն ինչ պատրաստուած էր, կարաւանին ընկերակող հինգ պաշտօնեաները (3-ը՝ Թուրք, երկուքը՝ Հայ) իրենց ձիերու վրայ, ամուր հագուած, արդէն պատրաստ էին, պահապան ոստիկաններն ալ՝ իրենց կարգին։ Կը մօտիկնայ Սերվէթ պէյ իր խորամանկ արտայայտութեամբ. «Լսեցէք, մեմո'ւր (պաշտօնեայ) էֆենտիներ, շատ խնամքով պիտի տանիք, շատ հոգատարութեամբ. ձեր մասնաւոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ իմ սիրելի Սասունցիներու համար. ոեւէ գանգատ չհասնի ականջիս, պատասխանատու կը մնաք, հա՞...»։ Առաջին անգամն է որ Սասունցիները կը մտնէին կարաւանին մէջ։ Մինչեւ այդ օր, նկատի առնելով որ իրենց հարեւան Քիւրտերը մասնակցած չէին որեւէ կերպով պատերազմական պատրաստութեանց, իրենք եւս որոշեր էին ոչ զինուոր տալ և ոչ շալակաւոր։ Սերվէթ պէյ, սակայն, մասնաւոր ջանքեր թափելով՝ Ազգ. Առաջնորդարանի, Դաշնակցութեան և գլխաւորաբար Վարդան Վարդապետի միջոցաւ յաջողած էր այս անգամ 100-150 հոգի մը շալակաւորներ բերել տալ, որոնց երթալ-վերադառնալէն եաք միայն պիտի տային երկրորդ, երրորդ խումբերը յաջորդաբար։ Ահա թէ ինչո'ւ Սերվէթ պէյ մասնաւոր կերպով պաշտօնեաներուն կը յանձնարարէր Սասունցիները, որոնք կէս ճամբէն շալակները ձգելով կը վերադառնային իրենց տեղերը ու մինչեւ վերջը չէին մասնակցեր գործին։ Որպէս զի պարզ ըլլայ խնդիրը, աւելցնենք որ Սասունցիները չէին ուզեր մասնակցիլ անոր համար որ իրենց հարեւան Քիւրտերը կը մնային իրենց տեղերը և իրենք կը վախնային հեռացնելու իրենց երիտասարդները։

«Կը բացուին վերջապէս զօրանոցներու դռները, որոնց գիճացած, մգլոտած ու ապականած սենեակներու ու նկուղներու մէջէն մաս առ մաս դուրս կը բերուին մարդ-բեռնակիրները, գունատ, պատռած շորերով, կարկտնուած տրեխներով պատանիներու, չափահասներու ու ծերերու ամբոխ մը, աւելի ստուերներու պարանցուկ մը քան կենդանի մարդերու զանգուած մը. յառաջ կու գան մէկիկ-մէկիկ, երկար ատեն չոր գետնին ազտոտ փսիաթի մը վրայ պառկելէն ջիղերնին պրկուած, քաղցէն ազազած ու չէնքի գիջութենէն դալկացած վիճակով։ Գործի վրայ է պատերազմական պատրաստութեանց գործի վրայ հսկող խառն յանձնաժողովի նախագահ՝ Պատրխան էֆ., որ երկար տարիներ Տարօնի

մարդահամարի պաշտօնեան ըլլալով, կը ճանչնար բոլորը անխտիր, իրենց տեղերովն ու անուններովը. — «Դէհ, շուտ ի՞նչ մեռելի պէս կ'երերաս, կեղծաւորութիւն մի ըներ, դուն կարիճ ես, առ, կեանքիդ մէջ կերած ունի՞ս ասանկ հաց, քէօբէկ» ըսելով առաջին եկողին կու տայ մի օգգայ (երեք ֆունտ) հաց, և կը հրէ դէպի պատրաստի շալակները։ «Օհ, դո՞ւն ես, Կիրակոս օղլի Մխօ», խօսք կ'ուղղէ երկրորդին, որ մօտ 60 տարեկան կար, «շնութիւն չ'ուզեր, մի կծկիր, սիքին (առնանդամդ) դեռ ընկոյզ կը կոտրէ, խը'նզիր»։ Կուտայ որոշեալ քանակով հացը և հրելով դէպի շալակները, «երկու կոտանոց դրէք այդ քէօբէկի շալակը»... «Էֆենտի, ոտքերուդ մեռնիմ», աղերսելով յառաջ կու գայ դունատ, տկարութենէն մէկ կողմին թեքուած 50-ի մօտ դժբախտ մը, «ոտքդ պագնեմ, էֆէնտի, Աստուած ալ գիտէ հիւանդ եմ, ութ օր չկայ որ վերադարձեր եմ Հասան Գալէէն, թագաւորի գլխու համար այս անգամին գոնէ խնայէ ինձ, չեմ կրնար»։ Պատրխան էֆ. զայրոյթի նշան մը կ'ընէ և առանց հաց իսկ տալու, կը հրէ դէպի շալակները։ Եւ այսպէս իրարու ետեւէն կ'առաջնորդուին պատանիներ, ծերեր, չափահասներ, մէկը մէկէն տժգոյն, մէկը մէկէն յուսահատ, մէկը մէկէն հոգեխռով։ Հովը կը սուլէ, ձիւնը կը տեղայ, ցուրտէն կապատցած դրժբախտներու շարանը ոստիկաններու հրմշտուքով յառաջ կու գայ շարունակ, Սերվէթ պէյ աջ ու ձախ կը սուրայ, Պատրխան էֆ. ամէն ներկայացողին լկտի ու անսիրտ բարբանջանք մը նետելով կը շարունակէ իր՝ դէպի շալակները հրմշտուքը, իսկ տահուլ-զուռնան իբր գերագոյն հեգնանք ու այպանիչ մարդկային դժբախտութեան, կը տանջէ կը թնդայ փոթորկող մթնոլորտի մէջ։ Այցելուներէն շատերը յուզուած, արտասուալի աչքերով (պէտք է խոստովանիլ), կը հեռանան։ Զարհուրելի պատկեր անգթութեան, ողորմելի տեսարան համակերպութեան։ Դուրս կը բերուին Սասունցիները, դեռ առոյգ ու կայտառ. «Էհ, Պատրխան էֆ.», կը ձայնէ Սերվէթ պէյ ձիու վրայէն, «իմ կարիճ Սասունցիներուն լաւ նայէ», ու առանց ետին նայելու կը վազցնէ ձին։ Ու Պատրխան էֆ., նախագծուած որոշման մը համաձայն, կարծես կը շնորհաբերէր երկուական օգգա հաց, և առանց երգիծանքի ու բարբանջանքի (ինչ որ մեծ զոհողութիւն նկատելու է Պատրխանի պէս բնականէն ինկած շառլադանի մը համար), քաջալերիչ խօսքերով, նոյն իսկ մտրակով ու խարազանով ցոյց կու տայ անոնց շալակներու ճամբան։ Չորս ժամ վերջ ամէն ինչ վերջացած էր. առաջին շալակաւորուածները՝ անկարող տոկալու այդչափ ատեն իրենց բեռներու ծանրութեան, շալակնուն թեք տուած ինկեր էին ձիւնին վրայ, խորունկ, դառնապէս խորունկ տքալով։ Հսկիչ հինգ պաշտօնեաները, տեսնելով պատկերը և մտաբերելով իրենց ահռելի պարտականութիւններն ու տանջանքը, սահմռկեր մնացեր էին. «Այս մարդերն է որ պիտի առաջնորդենք մենք մինչեւ Հասան Գալէ. ասոնք առանց բեռի իսկ տանիլ հնարաւոր չէ, ոչ, ես չեմ կարող գալ», փսփսաց Մուսթաֆա աղան, և ուղիղ իրեն կառավարիչին. «Փաշա, շնորհք ըրէ, անկարող եմ երթալու, ինչ կ'ու-

զէք՝ պատրաստ եմ նուիրաբերելու յօգուտ պատերազմի պէտքերուն, միայն խնայէ ինձ ասոնց ընկերակցիլը»։ «Էհ, լռէ՛, անզգամ», գոռաց Սերվէթ պէյ, «շուտ պաշտօնիդ, եթէ չես ուզեր բեռնաւորուած երթալ»։ Մուսթաֆա աղան քաղաքի Իսալի ըսուած ցեղի գլխաւորներէն մէկն էր, կոշտ, վաշխառու, պիղծ բերան, ճանչցուած Զաչօ Մուսթաֆա անունով ծանօթ։ Համիտեան շրջանին հարստացած ու փարթամացած յայտնի Հաճի Իպրահիմի եղբայրը, որոշ հեղինակութեան և ազդեցութեան տէր իսկական բարբարոս մը, որու ամենաանուշ խօսքն էր Հայուն ուղղեալ՝ կեավուր օղլու կեավուր։ Հայ պաշտօնեաները, երբ լսեցին որ իրենց ընկերակիցներէն մին Զաչօ Մուստաֆան պիտի ըլլար, արդէն ինքզինքնին կորսնցուցած ու շուարած էին, մտաբերելով որ ոչ միայն կարող չպիտի ըլլային ամենադոյզն ծառայութիւնը բերել դժբախտ կարաւանի տանջանքներուն մեղմացման ու ամոքման գործին, այլ և կրկնակի դժբախտութիւններու ականատես ըլլալու ծանր հարկին տակ ընկճուած պիտի զգային ինքզինքնին։ Ահա թէ ինչո՛ւ Մուսթաֆա աղայի հէնց առաջին յուզումը ճշմարիտ անակնկալ մը եղաւ ամէնքին։ Հայ պաշտօնեաներու ծանօթ շրջանակները առաջին օրէն իսկ խոհեմութիւն թելադրած էին անոնց որ շրջահայեացօրէն վերաբերուէին ի միջի այլոց չգրգռելու համար այդ կիսավայրենի, զօշաքաղ դիւրաբորբ տրամադրութիւնները։ Բայց տեսարանը աւելի ուժեղ եղած էր քան անոր տարիներու վատշուէր ու բռնասէր հոգեբանութիւնը, և Զաչօ Մուսթաֆան այդ բոպէէն սկսեալ նոր մարդ մը երեւան եկաւ։ Եւ որպէս զի այդ յեղաշրջման դրդապատճառը միակողմանիօրէն ներկայացուցած չըլլանք, աւելցնենք որ այդ փոփոխութեան մէջ իր տեղը ունեցած ըլլալու էր նաեւ այն պարագան որ պայմաններու բերումով այդ դժբախտութեանց իբր ղեկավար կառավարութեան հետ կը տեսնէր Թոփալլի ըսուած ընդդիմադիր ցեղերէն մին, որուն մօտէն պիտի ծանօթանանք յառաջիկային. տեսակ մը ներքին նախանձ. ինչ որ է, իրողութիւնը այն է որ փոփոխութիւնը կատարուած էր եւ այդ շատ նպաստաւոր բան էր։

«Ճիշդ այն բոպէին, յորում Մուսթաֆա աղան իր դիմումին սպառնալից պատասխանը կը ստանար Սերվէթ պէյէն, Պատրխան էֆ.ի խռպոտ ձայնը կը յայտարարէր որ ամէն ինչ վերջացած է, և իսկոյն հրաման կը տրուի բոլոր շալակաւորներուն, ոստիկաններուն և պաշտօնեաներուն որ պատրաստուին դէպ առաջ շարժուելու։ Տեսնելու բան էր իրարանցումը ոստիկաններուն և մանաւանդ խլրտումները, անզօր ու բռնազբօսիկ երերանքները շալակաւորներուն, որոնք հայհոյանքէ ու մտրակի շաչումներէ խուսափելու համար հնարաւոր ճիգը կը գործէին կարգի գալու, նստած ու պառկած տեղերնէն վեր կենալու, մէկ մէկի ուժ տուած, մէկը իր պառաւ մօր աջակցութեամբ, մին իր փայտի ուժով, ուրիշ մը ծունկերու և կարկամած թեւերու զօրութեամբ ու չորրորդ մը իր վշտաբեկ կնոջ յենած։ Գիւղերէն եկեր և իրենց սիրելիներուն հաար որը մհաց, որը գուլպայ մը, որը բրդեայ շոր մը

քերեր էին։ Ջիւնը կը տեղար, հովը կը փչէր և թչուառներու ցնցոտիներու միջանցքներէն թափանցելով կը կապտացնէր անոնց մարմնամասերը։ Սրտայոչ, աներեւակայելի, դառնացած հոգիներու խորքէն բարձրացող անհաւասարակշիռ անքոց մը գլխու պտոյտ կու տար։ Միայն զուարթ էին Սերվէթ պէյ, Պատրխան էֆ. և տահուլ-զուռնան ու իրենց մի խումբ արբանեակները։ Տրտում էր Զաչօ Մուսթաֆան, որ իր կարգին խումբէ խումբ վազելով, անուշ և յուսատու չեչտերով կը խրատխուսէր որ վեր կենան, չքաշուելով, միեւնոյն ժամանակ, յայտնելու որ այդ զուլումը չպիտի մնայ իրենց։ Պատրխան էֆ. ի յայտարարութենէն կէս ժամ վերջ կարաւանը իր գծին վրան էր, քիչ մը աւելի կորացած ու երիրուն։ Սերվէթ պէյ չարժեց իր կախարդի չրթունքները, թաւ յօնքերու տակէն քթթելով աչքերը Տահուլ-զուռնան հնչեց իր վերջին ողջերթի մահերգը և կարաւանը սկսաւ իր յամր ու մտնահոգ գնացքը, ընկերակցութեամբ քանի մօտ ոստիկաններու և տրամաթախիծ պաշտօնեաներու։ Օրը արդէն տարաժամելու կը մօտենար, ձիւնը դադրեր էր, թեթեւ, այլ ցրտացած հով մը այս ու այն կողմէն կը թաւալէր դեռ իրիկնադէմի սառնացած մշուշը, որ յոգնաբեկ կարաւանի դէմքերէն գոլորշիացող քրտինքի կայլակները անգայտ սառնամանիքներու վերածելով, կը պարուրէր երեսներն, պեխերն ու ծնօտները։ Օրուան կայանը, Սուլուխ գիւղի կառուրները մշուշի մէջէն համատարած ձիւնի ճերմակութեան վրայ ինկած՝ ազատ բիծերու նման կը սկսէին երեւնալ։ Բեռնակիրներէն մաս մը կարճ չնչառութիւն մը կը խնդրէ ու Մուսթաֆա աղան իսկոյն հրաման կ'արձակէ չունչ առնելու, և կարաւանը, որու երկար ծայրերը իրարմէ հեռու տարածութեան մը վրայ կը գալարուէին, ինքն իրմէ ելած, չալակներու վրայ թեք ևկած, կողք կողքի կ'իյնայ թուլացած։ 2-3 րոպէ վերջ նոյն չարչարանքով ու փոխադարձ օգնութեամբ ոտքի կ'ելլէ ու կը շարունակէ իր անիծապարտ ճանապարհը. հազերու քխկունը, հոգոցներու անընդհատ արձագանգները և քրթմնջիւնները խորունկ ոլորտներէ հասած խուլ հնչիւններու մղձաւանջով մը մշուշի մէջէն թաւալելով կը առեղծէին ճչմարիտ տարտարոս մը, հոգիներու յաւիտենական տանջարան մը։ «Աղա', աղա, հոս երկու հոգի մնացին», յանկարծ լսելի կ'ըլլայ հեռւի կողմէն եկող ու հազերով ընդհատուող նուաղուն ձայն մը. ետ կը դառնան պաշտօնեաներէն մէկ-երկուսը. երկու չալակաւոր շնչառպառ ու անոյժ վար ինկեր էին երեսնուն վրայ։ Հազիւ կարելի կ'ըլլայ մեղմացնել ոստիկաններու բարկութիւնը, որոնք բռնի ուժով վեր հանել ու ճամբանին չարունակել տալ կ'ուզէին։ Մուսթաֆա աղայի մի քանի նկատողութիւնները և հայ պաշտօնեայի մը երկու արծաթ մէճիտիէի փոխանցումը ոստիկաններու տասնապետին, կը փոխեն տրամադրութիւնները և չալակները վար կ'առնուին ոստիկաններու իսկ ձեռքով։ Ինկածներէն մին Պատրխան էֆ.ի կիրակոս օղլի Մխօն էր, իսկ երկրորդը 16-17 տարեկան պատանի մը։ Երկու հուժկու Սասունցիները իրենց վրայ կը վերցնեն բեռները, գլուխնին խորունկ ատելութեամբ թափ տալով։ Մուս-

թաֆա ազայի մեղմ նկատողութիւնները և հայ պաշտօնեայի երկու արծաթի մատուցումը որոշ թնդում առաջ բերեր էին ոստիկանապետի տրամադրութիւններուն մէջ, և այդ երկրորդ նպաստաւոր յայտնութիւնն էր դժբաղդ կարաւանի տանջանքները հնարաւոր եղածին չափ տանելի ընելու տեսակէտէն, բայց թէ ինչ էին անոնք այն ծուռ տառապանքին առջեւ, զոր կարաւանը իննօր եւս պիտի կրէր... և անկէ յետոյ չարաւնակ նոր պաշտօնեաներու և ոստիկաններու ընկերակցութեամբ:

«Մութը ինկած էր գրեթէ, երբ կարաւանի առաջին ծայրը հասաւ իր առաջին կայանը, Սուլուխ հայաբնակ գիւղը: Պետական ոչ մի պատասխանութիւն այդ դժբախտներու ընդունելութեան համար: կը հասկցուէր որ Սերվէթ պէյ ամէն անգամ անպատկառօրէն առաջ խօսեր էր մեկնման ժամանակ յայտարարելով որ ամէն կարգի պատրաստութիւններ տեսնուած են: կարաւանի մնացորդները կը հասնէին և կը խառնուէին մօտ կէս ժամէ ի վեր արդէն հասած և ոտքի վրայ կամ կռնակի վրայ ինկածներուն հետ: Մեծ դժուարութեամբ մոայն կարելի եղաւ չէնքեր պարպել տալ և կամազուրկ ոչխարներու հօտի մը պէս իրարու վրայ թխմել այդ թրջած ու տառած ամբոխը, առանց տաք կերակուրի, առանց ամենադոյզն յարմարութեան, առանց կազդուրիչ ոեւէ միջոցի, ի բաց առեալ Պատրխան էֆ--ի մի օգտա հացը· քիչ առաջ այդ չէնքերու մէջ կապուած անասուններու առեղծած քիչ չատ տաքուկ մթնոլորտը, խոնաւ տալայատակը, իրենց հագերու քխկոցներն ու դառնագին հոգոցները, իթթիհատական ուժերու դէմ ապստամբողներու այդ անիծապարտ ամբոխը քաշքշեց գիշերը մինչեւ լոյս մէկ մէկի սեղմուելով, իրարմէ քիչ մը տեղ խնդրելով, ու պահանջէն թրջած փոդերնին քսմելով, տրեխի պատռուածքներն ու թևերը յարդարելով, գուլպաներ կախ տալով, ու մի քանի ժամ ալ տանջող երազներով խռովայոյզ մրափով մը խռկալով:

«Առտուան՝ 15-էն ուեւէլի մարդիկ իրենց ինկած տեղերէն դուրս չկրցան գալ: կիրակոս օղլի Մխօն մսուրի մը մէկ անկիւնը ինկած իր վերջին հննուքներու մէջն էր, միւսները առաւել կամ պակաս չափով ուժասպառ ու քայքայուած վիճակի մէջ էին: Մուսթաֆա ազայի բարեգէպ միջամտութիւնը և նոր երկու արծաթ մէճիտիէներու փոխանցումը կարգադրեց ամէն ինչ· հիւանդներն ու չալակները յանձնուեցան գիւղի գիւղացիներուն և կարաւանը բռնեց իր ճամբան՝ առաւօտեան սաստկացուն հովի տուած կծկումներու ազդեցութեամբ: Միակ հնարաւոր դարմանն էր, զոր ամենաարդարասէր մարդն անգամ կարող պիտի ըլլար տիրող պայմաններուն մէջ ի գործ դնել այդ դժբաղդներու ամենադժբաղդներու հանդէպ: Զորս օրուան տաժանագին, նորանոր տուայտանքներու, ցաւի ու կսծի, յոգնածութեան ու քաղցի ազնխարշ երեւոյթներու պատկերացումը արտադրող ճամբորդութենէ մը յետոյ կարաւանը կէսօրուան ժամանակ կը մտնէինար Խնուսի, 100-ի մօտ մարդ իրենց չալակներով թողլով հոն, գիւղերու և ճամբաներու մէջտեղ:

Անձրեւախառն սաստիկ ձիւն մը կը տեղար անխնայ, կակղացնելով ճամբու ձիւներն և նոր դժուարութիւններու մատնելով՝ առանց այդ էլ քալելու անկարող կարաւանը։ Երկինք ու գետին միասին տանջել սկսան զայն։ Մի ծայրը Խնուսի կը մօտենար արդէն, մինչ միւսը դեռ նոր դուրս կու գար հինգ վերստ դէպի ետեւ գտնուած Արոս գիւղէն։ Անպատմելի, աներեւակայելի պատկեր մը, որու շարունակումը ոչ մի ձեւով ու պայմանով հնարաւոր կը թուէր։ Հէք կարաւանը լպրծուն դարձած գետնին վրայ հա՛ կը սահէր, հա՛ կը խրուէր, հա՞ կը գայթէր ու սայթաքէր։ Ընդհատ շնչառութիւնը, տեղատարափէն ծանրացած ու խխում դարձած բեռները, դէմքերու քրտինքն ու գոլորշին, նոր, տառապանքի ու յաւիտենական տանջանքի նոր աշխարհի մը գոյութիւնը կարծես կը բօթէր դիտողին։ «Անկարելի է շարունակել, անկարելի է աւելի անդին անցնիլ», ըսաւ Մուսթաֆա աղան իր ընկերներուն և ոստիկաններու առաջաւորներուն. «Դժոխքի մէջն իսկ այս զուլումը չիկայ, պէտք է առաջ անցնիլ և յանուն մարդասիրութեան, յանուն Փատիշահի գլխուն, յանուն Ղուրանին, խնդրել, աղաչել գայմագամէն որ հոս ընդունի բեռներն ու վերջ տայ այս սոսկալի տանջանքին»։ Ըսաւ ու առաջ ինկաւ աղան, որու հետեւեցան իր ընկերներն ու մէկ երկու ոստիկան։ Երեսունի մօտ, գեղեցկադէմ, պարթեւահասակ մէկն էր գայմագամը։ Քաղցրահայեաց աչքերն ու քաղաքավարի շարժումները ամէն յոյս կը ներշնչէին։ Հանդարտ ու մտախոհ արտայայտութեամբ մը լսեց իրեն դիմողներուն, որոնց, խիստ կարճ լռութենէ մը յետոյ պատասխանեց. «Կը ցաւիմ, բայց կարելի չէ, մենք հոս չենք կարող ընդունիլ ոչ մի բեռ անգամ. ձեր պաշտօնաթղթերը Քէթէվէնի (Հասան Գալէին 2 ժամ մնացած թուրք գիւղ մը) վրայ են. մենք հոս պատրաստած ենք հաց, զոր ստանալու համար բոլոր շալակաւորները կ՚անցնէք որոշեալ փուռի առջեւէն, ուրկէ իւրաքանչիւրը իր բաժին հացը ստանալով կը մեկնի իսկոյն»։ Զուր տեղ ուզուեցաւ աղերսանքը կրկնել, բացատրել դրութիւնը, ճամբան մնացածներուն թիւն ու շարունակողներու անտանելի կացութիւնը։ Գայմագամ պէյը խոժոռեց, ոտքի ելաւ և հրամայեց շարժիլ ինչպէս ըսած էր արդէն, և դուրս ելաւ անձամբ տեսնելու կարաւանը, սենեակի մէկ անկիւնէն վերցնելով ձեռքին ճշմարիտ իշապանի վայելող կաղնեփայտէ երկայն գաւազան մը։ Յոգնութենէն քուրջի կտորի վերածուած, ջրաթաթաւ կարաւանը քիչ վերջ որոշուած փուռի առջեւն էր։ Անկարող ոտքի կանգնելու՝ կեանքէ ա՛լ ձեռք քաշած դրութեամբ ու կիսաքանդ վիճակով վար թափուեցաւ ձիւնի ու ջուրի մէջ։ Կը սոսկար մարդս տեսնելով մէկ կողմէ այդ յուսահատներու ջղապըրկումները ու միւս կողմէ անձրեւի անընդհատ տեղալը, որոտն ու փայլակը։ Յուսահատութի՞ւն, ցեղային անթեղուած տրամադրութիւններու յառնո՞ւմ, թէ ինքնապաշտպանութեան բնազդային ձգտում անորոշ, խուլ շշուկ մը սկսաւ ծայր տալ այդ յոգնաբեկ ու կիսաքաղց բազմութեան մէջ երբ լսեց որ դեռ պիտի շարունակէ ճամբան։ Շշուկը ուժեղցաւ, փոխուեց աղմուկի, ապա գրգռիչ աղաղակներու. «Տօ աղբե՛ր,

ասոնք մեզ սպաննել կ'ուզեն ուղղակի. ասկէ անդին ա՛լ չենք կրնար երթալ. մեռանք, երթալու չէ, ինչ կ'ուզեն թող ընեն. ձգեցէք չալակները, ձեր գլխուն ճարը տեսէք»: Եւ յանկարծ այդ կիսակենդան բազմութիւնը մի մարդու պէս ծառացաւ, մէկդի չպրտեց բեռները և սկսաւ չորս կողմէն փախչիլ: Մեծ դժուարութեամբ ու խոստումներով կարելի եղաւ համոզել ոստիկանութիւնը որ օդի մէջ կրակեն և ոչ ուղղակի: Կարաւանը խելայեղ, իրար խաչաձևելով կը վազվռտէր, պատահած ճամբայէն սուրալով, հանդիպած դռնէն ներս խոյանալով: Բնութեան ու մարդկային փոթորիկներու ահեղ մրցում մը կարծես: Երկու րոպէ վերջ արդէն միայն պաշտօնեաները էին մէջտեղ մնացած իրենց հատ թիկնոցներու և մուշտակներու մէջ ծրարուած: Հրաձգութեան ձայնէն կը հասնէր և գայմագամ պէյը իր իշապանի գաւազանով ու հետևորդներով, որու առաջին գործը եղաւ Մուսթաֆա աղայի վրայ յարձակիլ ու անլուր հայհոյանքներով փայտահարել իբր թելադրիչ այդ ապստամբութեան: Մութը իյնալու վրայ էր արդէն երբ կարաւանի 2/3ը միայն դարձեալ իր դծի վրայ էր. ուրիշ քայքայուած, ուրիշ յուսահատ ու նուաղկոտ վիճակով: Մնացածներու մասին ոչ մի տեղեկութիւն, թէ պահուե՞ր էին թէ սպաննուեր գնդակահարութենէն: Իբր պատիժ, գայմագամ պէյը նոյն օրն իսկ ճամբայ կը հանէր կարաւանը, օղնական ոստիկաններու հսկողութեամբ, առանց հացի, իսկ պաշտօնեաները, մասնաւորապէս Մուսաֆա աղան, իբր պետութեան չհնազանդող հակառակորդներ, կ'ամբաստանուէին հետագրով Միրվէթ պէյին: Բովանդակ կեանքի մէջ հայհոյող ու փայտահարող Մուսաֆա աղան, այժմ հայհոյուած ու փայտահարուած, մշուշի, ձիւնի ու անձրևի մէջ չդադրեցաւ յուսադրելու և քաջալերելու կարաւանը: Բայց ինչ որ անփարատելի մռայլ մը կար ամէնքի դէմքի վրայ, մանաւանդ Մուսթաֆա աղային ու հայ պաշտօնեաներուն. ի՞նչ եղած էր կարաւանի հետագործը. չկար և բարեկամացած տասնապետը, ուրկէ կարելի ըլլար ճշգրիտ տեղեկութիւններ ձեռք բերել: Երեք ժամէն միայն կարելի եղաւ հասնիլ տեղ, որ Խնուսէն միայն հինգ վերստ հեռաւորութիւն ունէր: Ոչ մի գրիչ կարող է նկարագրել գիշերային ցուրտի մէջ, անձրևի ու ձիւնի տեղատարափի տակ տեղծուած դրութիւնը, դժուարութիւնները, որոնցմով կարելի եղաւ մի մի ծակ, պատսպարան գտնել այդ թշուառներուն, որոնք աչխարհ եկած էին միայն անոր դառնութեան մրուրը քամելու: Խնուսէն մինչև Հասան Գալէ օրուան կայանները թրքաբնակ կամ քրտաբնակ գիւղեր ըլլալով, խեղճ կարաւանը օրուան անսահման խոնջէնքը գոյդն ինչ փարատելու համար միշտ այդօրինակ անսահման դժուարութիւններու մատնուեցաւ: Մինչև Խնուս, հակառակն ըլլալով, հայ հիւրընկալ գիւղացիութիւնը հնարաւորը ի գործ կը դնէր օգտակար ըլլալու, ուստի իր տաքուկ թոնիրներու մէջ րոպէի մը գոնէ հանգիստը տալու տեսակէտից: Ասկէ վերջ այն ալ չկար..., ի մէջ պատսպարաններու (մեծ մասամբ միայն առաստաղուած չրջափակներ), ցուրտին ոչ մէկը կարողացած էր կարճատև նիհր մը իսկ առնել, ու բնութեան այդ դառա-

պարտուածները պարտաւորուած էին բռնազսբօսիկ շարժումներով, ցնցումներով, տրամաթախիծ պարերով լուսացնել, ցուրտէն չսառելու համար։ Հովի ոռնոցը դուրսէն, կարաւանի մելամաղձոտ ձայնատուութիւնները ներսէն, զայրոյթի, հոգեխռովանքի ինչ արցունքներ չխլեցին Մուսթաֆա աղայի և իր երկու հայ պաշտօնակիցներու աչքերէն, որոնք միշտ միեւնոյն երդիքի տակ սովորեր էին պատսպարուիլ միասին։

«Յաջորդ օրը կարաւանը իր մեկնման պատրաստութեան մէջ էր երբ հասաւ փողասէր-մարդասէր տասնապետը 15-ի մօտ չալակաւորներով, որոնցմէ վերջապէս պարզուեցաւ որ կարաւանի անյայտ մնացորդը անվնաս կրցած էր հոս-հոն պատսպարուիլ և խոյս տալ իր տանջանքէն։ Միայն մի Թուրք մուհաճիր սպաննուած էր (ամբողջ կարաւանի մէջ 3-10 հատ թուրք գաղթականներ կային, չգիտցուիր ինչպէս) և մի հայ վիրաւորուած, և այդ մեծ մխիթարութիւն էր ու հանգստութիւն։

«Կարաւանը իր գծի վրայ էր երբ յայտնի եղաւ որ ոչ մի սասունցի կար շարքին մէջ։ Այդ օրը կարաւանը պիտի անցնէր Աղ-Վերանի նշանաւոր անցքը, որու անունը միայն բաւական էր սոսկում տալու մարդուս։ Ոչ շատ բարձր սարահարթ մըն էր, ընդունակ չորս կողմէն փչող հողմը ընդունելու, որոնք սարահարդի բարձրութեան վրայ իրարու հանդիպելով յառաջ կը բերէին անտեղիտալի մրրիկ մը, պտոյտ մը ընկլուզիչ ու խեղդող։ Քանիներ արդեօք խեղդամահ եղեր էին հոն առաջին կարաւաններէն, անիծելով ու նզովելով իրենց ճակատագիրը՝ իրենց հոգեվարքի վերջին ջղաձգումներուն մէջ։ Քանի քանի ծանօթ ու անծանօթ արենակիցներու սառած դիակներու վրայէն էր որ այժմ պիտի ընթանար մեր տարաբախ կարաւանը լի սոսկումով ու մտավախութեամբ։ Խեղճ մարդիկ, մոռցեր էին իրենց քաղցն ու գիշերուան անքնութիւնը և ճիգերու վերջին լարումով մը կը նախապատրաստուէին այդ անագորոյն պայքարին։ Դեռ սարահարթի ստորին մասերուն մէջն էին երբ աղօթքի մրմունջները սրտերնուն խորէն բարձրանալով կ'այրէին իրենց սառած շրթունքները, մանաւանդ որ մէջերնին մէկէ աւելի անգամներ անոր անագորոյն հարուածներուն ենթակայ եղածներ եւս կային։

«Բարեբախտաբար օդը խաղաղ էր, ոչ մի քամի, խանգարելու կարաւանի հեւքոտ ընթացքը։ Միայն սաստիկ ցուրտ էր, ինչ որ այդ-օրինակ ճամբորդներուն աւելի կը նպաստէր թեթեւոտն քալել կարենալու համար։ Ժամ առաջ դուրս գալու համար այդ անիծեալ վայրէն, բնազդօրէն կ'արտորային, կը ճեպէին, թողել կ'ուզէին, եթէ կարելի էր քաղցած ու յոգնատանջ ամբոխին պատշաճեցնել այդ բառերը։ Գայմագամի օգնական ուժերը վերադարձեր էին և կարաւանը մնացած էր իր հին կաշառուած ու բարեփոխուած ոստիկաններովն ու պաշտօնեաներովը։ Անցքը կարաւանի ետին մնացած էր արդէն երբ փոթորիկը կը սկսէր երկինքն ու գետին միազանգելով։ Իրիկուան մթնշաղին կարաւանը կը հասնէր իր կայանը, Քէօր Սու քրտաբնակ գիւղը։ Գիւղի փոք-

բութիւնը և Քիւրտերու անտրամադրութիւնը հնարաւորութիւն չէին տար ամբողջ կարաւանին տեղաւորուիլ։ ուստի պէտք կ'ըլլար մի ժամ աւելի ճամբորդութիւն եւս կատարել գիշերային պարզկայ ցուրտին, այդ կողմերը գտնուող մի քանի գիւղերու մէջ տեղաւորելու համար զայն։ Նոյն հոգեխռով բացատրութիւններն ու բառերը պէտք են իրենց գերադրական ձեւերովը, նկարագրելու և արտայայտելու համար այդ ու յաջորդ գիշերներու ճամբորդութիւնը։ Ճիշդ է որ կարաւանի յոգնածութիւնն ու քաղցածութիւնը աւելի ծանր երեւոյթ ստացեր էին, բայց ատոր փոխարէն, շնորհիւ Մուսթաֆա աղայի, անոր հոգեկան առաւելապէս զգալի բարեփոխումներուն, ճերմակ մէճիտիէներու պարբերական ընծայումներուն, տեսակ մը հաւասարակշռութիւն պահպանել հնարաւոր դարձած էր։ Հայհսյանքներու, լուտանքներու և հարուածներու չգոյութիւնը մեծ մխիթարութիւն էր կարաւանին, որ համապատասխան իր կրած տանջանքի թափին ու ֆիզիքական ու հոգեկան ուժի սպառումին, աստիճանաբար կը թեթեւցնէր իր բեռը, պարկերու տակէն մի մի փոքրիկ ծակ բանալով և անկէ մաս մաս ձեռքի խոռոչներուն մէջ հոսեցնելով ցորենն ու գարին։ Կարաւանի այդ կեղծիքը նշմարուած էր բոլոր պաշտօնեաներու և ոստիկաններու կողմէ, բայց բոլորն ալ համեմատութեան դնելով անոնց ուժն ու տարողութիւնը, անտանելի կացութիւնը և վատնուած մթերքի գոնէ մէկ մասի արժէքին իրենց կողմէ գրպանումը, կատարուած՝ ի հարկէ ստիպեալ կեղծիքի հետ, շատ չնչին, շատ արդարացուցիչ նկատած էին զայն և որոշեր էին աչք գոցել։ Ինչ որ է, ես կատարուածը նոյնութեամբ կը յանձնեմ պատմութեան և թող նա, միակ ճշմարիտ դատաւորը մարդոց և ժողովուրդներու գործունէութեանց, կայացնէ իր վճիռը։

«Վերջին օրն է։ Կարաւանը այդ օր պիտի հասնէր իր վերջին կայանը, Քէթէվէն։ Ոչ ոքի քով գրեթէ մնացած էր հացի փշրանք մը իսկ։ Առանց պաշտօնեաներու հանդէպ ստեղծուած կարաւանի համակրանքին, ոչ մի ուժ, ոչ մի սպառնանք, ոչ մի ձեւ, թերեւս զօրաւոր ըլլար ամբողջութեամբ ճամբայ հանելու այդ ուժասպառ իրականութիւնը։ Սիրայօժար պիտի նախընտրէին մահը քան ոտքի ելնելը և ճամբայ շարունակելը։ Բայց առաուն ամէնքն ալ հրապարակի վրայ էին։ Կէս ժամ վերջ բարձրանալու էին Սագալ Թութանի (Մօրուք Բռնող) հսկայ բարձունքն ի վեր, աւելի վտանգաւոր ու փոթորկոտ քան Աղ-Վերանի անցքը։ Օդը պարզ էր և մեղմ, բայց ո՞վ կարող էր վստահիլ անոր շարունակման։ Հարկ կ'ըլլար աչքէ անցնել կարաւանը ամբողջութեամբ։ Տեղի կ'ունենային որոշ կարգադրութիւններ։ կը զատուէին տկարացածները և ծերերը, որոնց բեռները փոխադարձ հաւանութեամբ կը բաժնուէին աւելի առոյդ նկատուածներու վրայ և կարաւանը երկու ժամ վերջ կը բռնէր իր ճամբան։ Բոլորի մասնաւոր ուշադրութիւնը լարուած էր հնարաւոր ճիգը ի գործ դնել շուտով անցնելու բարձունքը։ Դժբախտի համար, սակայն, ոչինչ կայ ժպտուն ու տեւական։ Նա քնութեան խորթ զաւակն է։ Հալածուած շնչաւորէն և անշունչ տար-

բէն։ Հազիւ թէ բարձունքին մօտեցեր էր կարաւանը երբ քիչ առաջ-ուան պայծառութիւնը կը սկսէր տեղի տալ՝ բարձրաբերձ գագաթներէն գալարուելով ծաւալիլ սկսող և քառորդ ժամէ մը չորս կողմը պատող թանձրախիտ մշուշի մը. միւս կողմէ հով մը, երթալով ուժեղացած անլուր ոռնումներով կը սկսէր տեղահան ընել միապաղաղ ձիւնի մակե-րեսը։ Կէս ժամէն արդէն ամէն ինչ տակնուվրայ եղած էր։ Հէք կա-րաւանը հողմահալած հօտի մը պէս իրար անցեր և իրարու աչքէն ան-տեսուեր էր։ Սաստկաշունչ հովէն վերամբարձ ձիւնամասերը և վերէն հարուածող մանրահատիկ կարկուտ մը աչք բանալու միջոց անգամ չէին տար։

«Քսան քայլ հեռաւորութեան վրայ տեսնել կարելի չէր։ Ի՞նչ ընել։ Պաշտօնեաներն անգամ շուարեր և թոյլ տուեր էին իրենց ձիե-րուն գնալ ուր պէտք էր։ Ամէն մարդ իր սեպհական կաշիի հոգով տարուած էր, ու կարաւանը մէկը միւսի ձեռնացուպէն բռնած կ'ըն-թանար, ո՞ւր, ո՞ր նուիրականութեան, ո՞ր արդարադատ կառավարու-թեան անունով. ոչ ոք գիտէր. կ'ընթանար նա բնազդօրէն։ «Քալեցէք, քալեցէք, մի կայնիք», կը լսուէր միօրինակ յանկերգ մը շարունակ՝ Մուսթաֆա աղան էր։ «Ի սէր Աստծոյ, քիչ մը հաց, օգնութիւն», հազիւ հազ լսելի ձայնով մը կը մրմնջէր ամրացած ատամներու ընդմէ-ջէն, 17-18 տարեկան թուրք մուհաճիր պատանի մը, անցնող հայ պաշ-տօնեայի մը, որ իսկոյն անոր քիչ մը օղի խմցնելու և շալակը քակե-լու ձեռնարկին մէջն էր երբ մշուշի մէջէն անոնց հասաւ տասնապետ ոստիկանը։ «Ի՞նչ կ'ընէք մեմուռ էֆ.», ըսաւ ան, «աս Սախալ Թու-թան է, ամառը ասկէ անցնիլը անտանելի է, բարեգործութեան ժամա-նակ չէ, շուտ ձիդ հեծիր, թող բեռը ձգէ ու քալէ», «Չի կարող, պէտք է ձիու վրայ դնել, — ի՞նչ կ'ըսէք, մեմուռ էֆ., ո՞ր մէկը պի-տի դնէք ձիու վրայ, և յետոյ քիչ մը վերջ ձեզ ո՞վ պիտի դնէ իր ձիուն վրայ։ — Միթէ կարելի է ձգել ու անցնիլ, — լաւ, դուք կեցէք, ես իմ ձին կու տամ անոր, — ըսաւ ու վար թռաւ ձիէն, օգնեց պաշ-տօնեային հեծնելու, ապա դրաւ թուրք պատանին ձիու գաւակիւ ու յառաջացաւ։ Հովը կ'ոռնար, մէգն ու տումանը կ'ալեծփէր ու կարաւա-նը կոյրզկուրայն, աղմկելով, իրարու ձայն տալով, բնազդօրէն կը քալէր ու կ'ոգորէր։ Բարեբախտաբար նախապէս բացուած ճամբայէն դուրս ոտատեղի չըլլալով՝ կը նպասաէր բացարձակապէս կարաւանին չմոլորուիլ ճամբէն դուրս։

«Մի ժամ յետոյ զգալի կ'ըլլար, վերջապէս, որ ճամբան դէպի վար կը թեքուէր։ Վտանգաւոր մասը անցուած էր, բայց թէ ինչ գնով, յայտնի չէր։ Հովը բաւականին մեղմացած էր թէեւ, բայց մէգն ու տումանը կը շարունակէին անթափանցելի մնալ։ Իրիկուան ժամը 11-ին (ը. թ.) կարաւանը կը հասնէր վերջապէս Քէթեվէն, Հասան Գալէի ճիշդ դիմացը, ուր վար կը դնէր անիծեալ, քրտինքով, տանջանքով, արիւնով ու մահով թունաւորուած իր բեռը։ «Տեղ, հաց, ի սէր Աստ-ծոյ», կ'աղերսէր կարաւանը՝ փչրուած ու ջախջախուած։ «Տեղ, հաց»,

կը դիմէին պաշտօնեաները տեղւոյն պաշտօնապետին։ «Ի՞նչ տեղ, դիմեցէք գիւղապետին որ տեղ տայ, իսկ հաց, չեմ գիտեր կա՞յ թէ ոչ», կը պատասխանէր պաշտօնապետը հանդարտ և կտրուկ տրամադրութեամբ։ Մի ժամ վերջ հազիւ կարելի կ'ըլլար գիւղապետի միջոցաւ տեղ ճարել այդ թշուառ, ապերախտ, քաղաքացիական ծառայութենէ խուսափող մարդոց, այն ալ անձի գլուխ մի ղուրուշ վճարելու պայմանաւ։ Պաշտօնեաները իրենց մէջ հանգանակութիւն կատարելով կը հոգային այդ օրինական ծախսը, ինչպէս նաեւ զանոնք կերակրելու պարտադիր տուրքը։ Այդ պարագային միայն յայտնի կ'ըլլար որ վերջին հանգրուանը հասնողներուն թիւը 523 էր, և յանձնուած մթերքի քանակը 7011 օգգա։ Ի՞նչ եղած էին մնացածները և ի՞նչ պիտի պատահէր դեռ այդ 523-ին ալ մինչեւ իրենց տեղերը վերադառնալը։ «Սարսուռ կը զգամ, ընկերներ», ձայն կու տար յանկարծ Մուսթաֆա ազան, պաշտօնակիցներու հետ միասին տաքուկ օճախի մը առջեւ նստած։ Անորակելի դժբախտութիւններու առթած հոգեկան յեղաշրջումներո՞ւ, ցեղային գոռոզութեան մը ջախջախմա՞ն, թէ լոկ ֆիզիքական յոգնածութեան արդիւնք, չգիտեմ. իրողութիւնը այն է որ Մուսթաֆա ազան հիւանդ էր։ Անկողին մտնելէ առաջ կը խնդրէր իր ընկերներէն ու ոստիկաններէն որ թոյլ տային այդ դժբախտներուն ազատօրէն վերադառնալու իրենց տուները, հակառակ Սերվէթ պէյի պատուէրին, որու համաձայն ամէն շալակաւոր իր պարկովն ու չուանովը ետ վերադարձուելու և յանձնուելու էր իշխանութեան։ Երկրորդ օրը, առաւօտեան վարձուած սահնակ մը իր վրայ կը կրէր Մուսթաֆա ազայի հիւանդկախ մարմինը, որ Մուշ հասնելէն օր մը վերջ կ'անշնչանար»։

Այս ընդարձակ հատուածը ամբողջութեամբ մէջ բերինք ցոյց տալու թէ հարիւրաւոր այսպիսի կարաւաններ գացին որպէս շալակաւոր ու ապրեցան այն ողբերգութիւնները և ինկան ձիւներու ու ցեխերու մէջ մեռած, ինչպէս նկարագրուած վերին էջերուն մէջ։ Վերապրողներէն շատերու վկայութիւնն ունինք նոյն երեւոյթներու մասին, աւելի սարսռազդեցիկ խժդժութիւններով վերջացած։

Մուշ քաղաքի կեդրոնէն դիտուած այս երեւոյթներու մասին գրի առնուած երեք վկայութենէն զատ, հոս կ'ուզենք արձանագրել քանի մը վկայութիւններ, որոնք Մշոյ դաշտի վիժակը կը ներկայացնեն հակիրճ տողերու մէջ։

ԼԵՒՈՆ ՏՕՆԻԿԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Լեւոն Տօնիկեանի յուշերը կը կրեն «Իմ տեսածներս 1915-24ին» վերնագիրը և հրատարակուած է գրքով (1923)։ Այս գրքին մէջ պատանի Լեւոնի տեսածը յատկանշական է այն իրողութեամբ, որ գիւղերը արդէն ջարդի վտանգը զգացած են։

Յուշագիրը կ'ըսէ։

«Եկաւ Մայիսը։ Զուշացաւ և ոճիրին ահազանգը, իր ահ ու սարսափով։ Խոտքաղի ժամանակը մօտեցաւ, նոյնպէս և գարի քաղելու

եղանակը։ Երբ ամէն մարդ կը պատրաստուէր հունձքի, խուճապահար բեկորներ Վարդոյի շրջանէն հասան մեր գիւղերը, տեղեկացնելով ջարդը որ տեղի ունեցած էր իրենց գաւառին մէջ։ Սառյգ էր ուրեմն որ պիտի մեռնէինք այլեւս. մեր անհոգութեան հունձքը պիտի քաղէինք մեծ ու պզտեկով։

«Նկատի ունենալով մօտալուտ վախճանը, ոչ ոք փորձեց հնձել խոտն ու գարին։ Նենգամիտ կառավարութիւնը իւրաքանչիւր գիւղ երկուական պաշտօնեայ ղրկեց, յորդորելով որ ամէն մարդ իր գործով զբաղի, թէ Վարդոյի ջարդի հեղինակները անպատիժ պիտի չմնան...

«Այս բոլորը ի դերեւ ելան։ Ակներեւ ըլլալով վտանգը, ոչ ոք մանգաղը ձեռք առաւ։ Եւ օր մըն ալ «խաղաղութիւն» քարոզող պաշտօնեաները գացին և ալ չեկան»։

ՄԱՐԳԱՐ ԲԱՐԽԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Մարգար Բարխեանի յուշերը տպուած են «Յառաջ»ի մէջ որպէս թերթօն, վերնագիրը, «Քանայ Լեռ (Տարօնի Շրջան), 1914-ի Ըրդհանուր Պատերազմը»։ Մարգար Բարխեանը Ալվառինջ գիւղի պատասխանատու գործիչներէն է և եղած է գիւղի քարտուղարը։ Անիկա անձամբ մասնակից և ականատեսը եղած է այն գործերուն որ կը նկաբագրէ, վաւերական վկայութեամբ մը։

Ահա Մ։ Բարխեանի գծած պատկերը.—

«Պատերազմի յայտարարութենէն երկու օր վերջ, երկու ոստիկան զինուորներ մեր գիւղը եկան և ժանտարմայի հրամանատար Քազիմ պէյի քով հրաւիրեցին ռէսը։ Ես, առնելով հետս գիւղի կնիքը, ներկայացայ Քեազիմ պէյի, որ թթու շեշտով մը ըսաւ.— Ձեր գիւղի սահմանին մէջ գտնուած հեռագրական ձողերուն և թելերուն ուշադրութիւն ըրէք։ Օրը երկու անգամ, առտու իրիկուն, երկու մարդ ղրկեցէք և քննեցէք, եթէ տեղ մը խանգարուած գտնէք, անմիջապէս տեղեկացուցէք մեզի։

«Անմիջապէս կառավարութեան մարզուած ոստիկանները ձուլուեցան բանակին մէջ, ու բանտերուն դռները բացուելով դուրս եկան գողեր, աւազակներ, մարդասպաններ, աշխարհի ամենէն քստմնելի վատերը, այս դասակարգէն կազմուեցաւ «միլլի թապուր» մը, որ կապ կը պահէր կառավարութեան և հայ ժողովուրդի միջեւ։

«Պատերազմի սկսելէն մէկ շաբաթ վերջ, գիւղ եկաւ սէր-քօմիսէր Թասին էֆենտի, հինգ միլլի ոստիկաններով, և ցուցակագրեց գիւղի արջառն ու ոչխարները։ Լրանալէն վերջ ըսաւ.— Այսօրուընէ վերջ, ձեր տաւար-ոչխարները կը պատկանին կառավարութեան որ պէտք եղած ատեն կ'առնէ զանոնք և ձեզի «իլմուխապէր» կու տայ, պատերազմը լրանալէն յետոյ ձեզ վճարելու պայմանաւ։ Ոչ ոք իրաւունք չունի հատ մը իր քով եղած անասուններէն ծախելու կամ մորթելու և եթէ մէկը ինքնաբերաբար սատկի, վկայով մը ներկայացնելու էք կառավարութեան։ Վկանիդ պէտք է ըլլայ հաւատարիմ, աւելի լաւ

եթէ Թուրք մը կամ Քիւրտ մը ըլլայ։

«Այդ տարին գիւղերը կապալ առնողներուն չծախուեցաւ, մնաց կառավարութեան և միլլի ոստիկանութեան որ այդ խոշոր գործին ձեռնարկեց։ Ոչ կարգ, ոչ կանոն, նախ քան պատերազմը ութէն մէկ կ'առնէին, ըլլայ հացահատիկ թէ ուրիշ արմտիք. այդ տարի վեցէն մէկ կ'առնէին։ պատերազմ էր և ժողովուրդը անտրտունջ կը վճարէր։

«Մէկ շաբաթ վերջ, ուրիշ հրաման մը, — եղած մթերքը կէս ընելու է։ Քանի մը օր վերջ, — անձ գլուխ երեք ձմրան ամիսներ ապրելու չափ թողուլ գիւղացիին, և մնացածը գրաւել, ցորեն թէ գարի, և ամէն մթերք։ Անմիջապէս բողոքներ կը ներկայանան կառավարութեան և ազգային առաջնորդարան։ Խարախանեան սրբազան և Վահան Փափազեան որ հայ քրտական պարենաւորման յանձնախումբի նախագահներն էին, անվերջ դիմումներ կ'ընէին կառավարիչ Սերվէթ պէյին, որ կը խոստանար խնդիրը կարգադրել, սակայն ի զուր, գիւղերը կը կողոպտուէին միլլի կոչուած արիւնկզակներու կողմէ։

«Անվերջ թելադրութիւններ կ'ըլլային Ազգ. Առաջնորդարանի կողմէ.— Տուէք, "առանց տրցնջալու ամէն ինչ որ պահանջէ կառավարութիւնը, ըլլայ պարէն ըլլայ զինուոր»։

Թուրք կառավարութիւնը Հայ ժողովուրդը քայքայելու, ջլատելու և ապա գլխատելու բոլոր ձեւերը նկատի առած էր և կանոնաւորութեամբ կը գործադրէր։ Հայ գիւղերու քայքայումը այդ ծրագրի մէկ մասն էր, որ պիտի տեսնենք յաջորդ գլուխին մէջ։

Զ.

ՀԱՅ ԳԻՒՂԵՐԸ ՔԱՅՔԱՅԵԼՈՒ ԾՐԱԳԻՐԸ

Զօրահաւաքի կերպերու և հայութիւնը քայքայելու ծրագրի գործադրութեան մասին Մ. Բարխեան կը գրէ.—

«18—50 տարեկան, պարտաւորիչ զինուորցու են։ 5—10 ոստիկաններ կը խուժէին գիւղերը, դասակարգի բաժնուած անուանացանկ մը կը ներկայացնէին։ Առաջին օրը 20 զինուորի ցանկ մը ստացանք։ Ոստիկանները տեղաւորուեցան սաքուները։ Եւ հրամաններ.— Անկողինները մաքուր ըլլան, կերակուրները հաւի միսէ պատրաստուած, ձիերու համար առւոյտ ու գարի, այս բոլորը ձրի, եթէ բան մը պակաս գտնեն, վայ եկեր է գիւղացիին գլխուն։

«Պահանջուած զինուորցուներուն լուր կը տրուի, անոնք գառան նման հլու կու գան ու կը յանձնուին։ Նախ ծեծ մը քաշելով, իբրեւ քանտարկեալներ կը փակեն ախոռի մը մէջ,—«քեաֆիրներ, ձեր երեսէն այս պատերազմը կը քաշենք։

«Պատերազմի առաջին ամսուան յանձնուած զինուորները հասան որոշուած վայրերը, թապուրներու վրայ բաժնուելով, իսկ անկէ յետոյ, մօտ 1915-ին, ամէն ինչ տակն ու վրայ եղաւ։

«Զինուորութեան կանչելու եկող ոստիկանները կրակ ու բոց կտրած էին, նախ փափաք չունէին, որ Հայը զինուոր երթայ։ Փետր. ամսուն 25 հոգիէ բաղկացեալ խումբ մը զինուորցուներ տարի յանձնեցի, անոնց պէտք եղած ձեւակերպութիւնները անլրիւ կարգադրեց։ Երեք օր վերջ բոլոր տղաքը գիւղ կը տեսնեմ։ Այս ի՞նչ փորձանք է տղաք, ինչո՞ւ կը փախչիք։ Ահա ինչ որ պատմեց մեզ Յովհաննէս Տէր Սարգիսեան.

— Մեզի ընկերացան հինգ միլլի ոստիկաններ և քաղաքէն դուրս եկանք։ Այդ օր մինչեւ իրրկուն անընդհատ քալեցինք, ոստիկաններու ձիերուն հետ հաւասար և հասանք Կուրավու գիւղը։ Իրիկունը ուշ ատեն, կէս գիշերին ոստիկաններ մէջէրնիս ինկան և տունէն առած քանի մը ղրուշ դրամին աչք տնկած, կողոպտելու համար. մէկիկ-մէկիկ դուրս կը հանեն, կը ձգեն։ «Փախիր գեղդ գնա» ըսելով։ Ես քնացած էի, ոստիկանը զիս արթնցուց.— «Տե՛ս, ըսաւ, տղաքները բոլորն ալ դրամ տուին, ու ազատեցան գացին, դուն մինակ մնացիր, տուր դրամդ ու դուն ալ գնա»։ Բոլորս կը նայիմ, ոչ մէկ ընկեր. ամէնքն ալ սատանան տարած է. ես դրար չունիմ, ըսի, մէկ ղրուշ ունէի ան ալ քաղաք տուի և այս ծխախոտը առի, ու ցոյց տուի ծխա-

խոտ։ Լաւ, ըսաւ ոստիկանը, տուր այդ ծխախոտը և դուն ալ գնա։ Առին ծխախոտը և դուրս հրեցին զիս ու դուռը կղպեցին։

«Յաջորդ առաւօտ ոստիկանները քաղաք կը դառնան և պէտք եղած տեղը կը բողոքին ըսելով.— Մենք քնացած էինք գիշերը, Հայերը ձգած փախած են։ Ու այդ տեսակներուն դասալիք անունը կու տային։

«Հայ ժողովուրդին նիւթականը միանգամ ընդմիշտ ցամքեցնելու համար մէջտեղ հանեցին գինուրական փրկագին 45 հնչուն ոսկի, և ուրիշ մը, «տիաքոս», 7-10 ոսկի։ Եւ այս երկու ճիւղերուն մէջ ալ չատեր մոխիրի վրայ նստան։ Կար կողոպուտի ուրիշ միջոց մը.— «Մուայենէէ մուհթաճ»ները (քննութիան կարօտ)։

«Ցունուարը չմտած, ես ալ իրրեւ գինուոր վար դրուեցայ։ Ալ գիւղին մէջ գինուորցու չմնաց։

«Ջինուորութիան չգացին Աստուբի Յարօն և Ալօ Պօղոսի Պօոն, երկուքին տունները, ախոռները և յարակից չէնքերը հրկիզուեցան Ցունուարի վերջերը, յայտնի չարդարար Սլէման Օնպաշիի կողմէն։

«Մինչեւ 1915 Ցունուար, հայ գիւղացին տուաւ ինչ որ ունէր, իր ոչխարներու երկու երրորդը, հովիւով ու չուներով, իր տաւարներն ու նախիրները նախրորդով, իր երկրագործական գոհիքները։ սայլ, քալխիր, դահուկ, իրենց կարգի աշխատաւորներով, տուաւ իր խոտերը, յարդը, պանիրը, փայտերը։ հաւն ու հաւկիթը, իւղն ու պանիրը, դուլպան ու տրեխը, կապերտը, պարկը, թեւը, չուանը, անկողինը, տուաւ և գեղի մէջ եղած բոլոր կառուներն ալ, որոնք պարկերու մէջ լեցուցած սայլով փոխադրեցինք Մուշ Ս. Մարինէ եկեղեցին մէջ (որ ցորենի ամբարի վերածուած էր) որպէս զի մուկերը աւեր չգործեն։

«Այս ամբողջը տալէ յետոյ տունիք և մեր հոգեհատորները, չատեր դուռը գոցելով 20-է աւելի անձերու վրայ՝ կ'երթայինք։ Սակայն նպատակի չհասան, փոխանակ գինուոր ըլլալու։ գրատի վերածուեցան։ Առին անոնց ձեռքէն զէնքերը, թեւ ու չուան և բան ու բրիչ տուին։ Անոնք մարդիկ չէին այլ կենդանիներ։

«Պատերազմի ճակատի մօտ եղածները, գինամթափ ըլլալէ յետոյ, տաժանակիր աշխատանքի դատապարտուեցան և բնաջնջուեցան խումբերով։ Մուչէն դէպի Հասան Պալէ հայ գինուորներ իրենց չալակն առած 50 քիլօէն ոչ պակաս արմաիք ու պաշար, մէկ երկու մէթր ձիւնով պատած լեռներու մէջ, բուք ու բորան, սառնամանիքին, կէսէն աւելի սառած ոտքերով ու ձեռքերով, չարաթներ յետոյ ետ կու գային։ Երկրորդ և երրորդ կարաւաններն ալ սկսան խումբերով անհետ կորսուիլ։

«Երբ բողոք կը արուէր, այս կ'ըլլար պատասխանը.— փախած և Թուսներու կողմը անցած են։

«Անդին գիւղերուն մէջ, ժամանակին անձ գլուխ չնչին բան մը, հացահատիկ կամ մթերք ձգուած էր։ Այժմ ալ զանոնք կը խլէին։ Ցաճախագէպ դարձան Քիւրտերու ապստամբութիւնները ու ոճիրները, մանաւանդ գործի վրայ էին Դրպոյի Սայիտը, Թլայ Շէյխ, և այդ կարգին չատերը»։

ԲԱՂԷՇԻ ՎԻՃԱԿԸ ԶՕՐԱՀԱՒԱՔԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Բաղէշի չրջանի դէպքերը և տարբերները նոյն նկարագիրն ունին, ինչ որ տեսանք Մուշի և դաշտի մէջ։ Բաղէշի կուսակալն էր Թահսին Պէյը, ժամ իթթիհատական մը, որ Մուշի կառավարիչին հետ համախորհուրդ կը գործադրէր նախապէս խորհուած ծրագիրը։

Բաղէշի գօրահաւաքի, գօրքերու գործունէութեան, և ժողովուրդի կոտորման առթիւ Բաղէշի ժողովուրդէն վերապրողները պինադարին տեղեկագիր մը ստորագրած և տուած են Դաշնակիցներուն յոյս ունենալով որ ոճրագործները միջազգային տեսանի մը կողմէ պիտի պատժուին։ Այս տեղեկագիրը ստորագրուած է Հրանդ Տապաղեանի, Հայկանոյշ Մարկոսեանի, Յակոբ Աւետիսեանի, Զօհրապ Մատջալեանի, Երուանդ Տապաղեանի, Պարգեւ Յակոբեանի, Անահիտ Միրզեանեանի, Վիքթոր Միրզեանեանի և Ասպիկ Վարդանեանի կողմէ, որպէս ականատես, և խեղժութիւններու ենթականերու։

Հատուած մը այդ տեղեկագրէն։

«Ընդհանուր պատերազմը հրատարակուելուն մեր չրջանի 21-45 տարեկան հայ երիտասարդները գինուորագրուեցան, նկատի չառնելով տարիքի օրինականութիւնը, նաեւ հիւանդներ և ախտահարումներու դիմումները։ Թուրք և ռուս ընդհարումները սկսելուն, զանոնք ամբողջութեամբ ճակատ ղրկեցին։ Անոնք սիսեմատիկօրէն չարդուեցան, ճակատէն գնդակ չստացողը, թուրք գինուորներու կը յանձնուէին, որ բանակէն կէս ժամ հեռացնելով կը ջարդէին։ Այս մասին կարնոյ առաջնորդ Սմբատ Եպս. Սուսաէթեան տեղւոյն կուսակալ Թահսին Պէյին դիմեց, որ պատասխանեց թէ՝ «Այս, թէեւ այդպիսի դէպքեր պատահած են, սակայն թիւրիմացութեան արդիւնք են, հրաման արուեցաւ չկրկնուելու։ Այսուհանդերձ չտրուեցաւ ցվերջ փճացնելով ամբողջ հայ գինուոր երիտասարդութիւնը»։ «Թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան արիւնարբու ոճրագործներէն կազմուեցան չէթեական խումբեր, որոնց մէջ մտնողները ներման կ'արժանանային հին ու նոր բոլոր դատապարտութիւններէն և գինուորական ծառայութենէն։ Թուրք ժողովուրդը իրարու կարգ չէր տար այս վայրագ գործին մասնակցելու, որոնք հայերու օճախները պիտի քանդէին։ Հազարաւոր յիւսուածներ մատն այս գիշատիչ խումբերուն մէջ։

«Բաղէշի մէջ նշանաւոր չարագործներն են.—Նասրը զաէ Նուսրէտին, Մանասէ ոզոզատէ Մուսա, Հաճի Նասին զաէ Եուսուֆ, Ճաֆէը ոզոզատէ Ալի, Սարսռ Հաճի Տաւրսուն, Միւֆթիզատէ Նասրուլլահ, Հաճի Նէճմէտին զաէ Շէմսէտտին, Հաճի Ապտիւլ զանի զաէ Խալիլ։ Այս գլխաւորներուն գործակիցները հազարաւոր էին, որոնք գիշեր ցերեկ հայ գիւղերը կը թալանեն, կը չարդեն կ'առեւանգեն և կը լլկեն. ուրկէ որ բոզոք ըլլար, կամ դիմադրութիւն,կառավարութիւնը իր ասիկանական չոկանները հոն կը փութացնէր, անոնց պակասը լրացնելու։

«Նմուշներ չէթէական վայրագ գործունէութենէն. — Մուսա պէյը իր դրացի Աւզուտ գիւղը ամբողջութեամբ կողոպտեց և նոյն գիշերը Ռէս Մալխասի ընտանիքը մարագի մէջ լեցնելով կրակի տուաւ։ Մուշաղչէն գիւղի ռէս Գասպարի տան վրայ գիշերանց յարձակելով օրօրոցի մանուկներէն մինչեւ ծերը մորթեց, հարսներն ու աղջիկները առեւանգեց և ամբողջ հարստութիւնը իւրացուց։ Չէթէները յարձակեցան համբաւաւոր Վարդէնիս գիւղին վրայ, սակայն անոնք դիմադրեցին՝ միայն 3 հոգի զոհ տալով։ Կառավարութիւնը զայրացած Հայերու ինքնապաշտպանութեան փորձէն, Ալօ օնպաշին ոստիկաններու խումբով մը «անդորրութիւնը» վերահաստատելու պատրուակով հոն կը փութացնէ, որ ժողովուրդը չարչարանքի կ'ենթարկէ, չէթէներուն ի նպաստ խօսեցնելու համար կանանց վարտիքներուն մէջ կատուներ կը ձգէ, բոլոր 15 տարեկանէն վեր արուները կը շղթայէ և Մուշ կը զրկէ եւ բանտը կը նետէ։

«Բաղէշի մօտիկ Տատիկ գաւառի Կշտօնք գիւղի քիւրտ և թուրք ջարդարարները իրենց աշիրէթներով դրացի Շխգամ, Կեղտ, Կեալոկ, Մոճկոնք և Պաս գիւղերու բոլոր արուները հաւաքեցին Կեղտի եկեղեցիին մէջ, սուրով, տապարով մորթեցին և գիւղերը աւարի տուին, առեւանգելով բազմաթիւ գեղուհիներ։ Այս դէպքերը տեղի ունեցան փետրուարի ընթացքին»։

ԱԽԼԱԹ-ԱՐՃԷՇԻ ՇՐՋԱՆ

Ախլաթ, Արշէշ և Դատվանի շրջանները նոյն խստութիւններու ենթարկուեցան զօրահաւաքի և բեռնատար աշխատաւորներու գործերուն մէջ։ Նոյն անորոշութիւնը կ'ապրէին և խոհեմութեան խորհուրդներ կը լսէին։ Այդ շրջանները աւելի մօտ ըլլալով Վանին, Ապրիլի ընթացքին ենթարկուեցան նահանջող թրքական զօրքերու և քրտական ցեղախումբերու խժդժութիւններուն և անխնայօրէն կոտորուեցան։ Այդ շրջաններէն 300 փախստականներ հասան Մշոյ դաշտը։ Կառավարութիւնը զանոնք անմիջապէս հաւաքեց և փոխադրեց Մուշ, իբր թէ իր պաշտպանութեան տակ առնելու և եղածը թիւրիմացութիւն մը ցոյց տալու համար։ Սակայն անոնք տեղաւորուեցան հայկական թաղերու մէջ, որպէս զի Մուշի ժողովուրդին հետ կոտորուէին։

Մուշի շրջանի մասին գրուած յուշերէն յայտնի է որ ժողովուրդը և զեկավար տարրերը լրիւ կերպով ըմբռնած են Ախլաթի շրջանի կոտորումը այդ ճողոպրած բեկորներէն։

ՊՈՒԼԱՆԸԳ-ՄԱԼԱԶԿԵՐՏԻ ՎԻՃԱԿԸ ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

Ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս Պոնլանըգ Մալազկերտ զօրահաւաքի կ'ենթարկըւէր և աշխատանքի ընդունակները բեռներու տակ կը ձգէին։ Սակայն Ալաշկերտի շրջանը 1914-ին Հոկտեմբերի ընթացքին կը գրաւուէր և

ռուսական զօրքերը կը հասնէին Մալազկերտի և Պուլանըղի շրջաններու սահմանին վրայ։ Պատերազմի ճակատին մօտիկ այդ շրջանները թէ աչխատանքներէ կարելի էր խուսափիլ և թէ դինուոր չտալ։ Այդ սահմաններուն վրայ եղած զօրքերն ու ցեղախումբերը աւելի շատ մատնագուած էին իրենց գոյութեամբ և ժամանակ չունէին Հայութեան բնաջնջման մասին մտածելու։

Ինչերի ամօթալի պարտութենէն յետոյ, Թրքական բանակը և անզոհանուած քրտական ցեղախումբերը ծանր ձմեռ մը կ'անցնէին։ Սակայն գարունը դեռ չբացուած ռուսական բանակներու յարձակողականը կը սկսէր դէպի Մալազկերտ և Վան։ Մալազկերտի վրայ չարժուող բանակները աւելի շուտ կ'առաջանային և Մարտի վերջերը կը գրաւէին Մալազկերտը և Պուլանըղի մեծ մասը։ Ապրիլի վերջը ռուսական բանակները, կամաւորական հայ գունդերու յառաջապահութեամբ կը մտնէին Վան և Բերկրիի, Արճէշի և Ալջաւազի գծով կը կապուէին Մալազկերտի շրջանը գրաւող զօրավար Օգանովսքիի զօրաբանակին։ Թուրքերն ու Քիւրտերը խուճապահար կը փախչէին տուն և տեղ լքած, ցեխի և ձիւնի մէջ խրուելով։

Այդ օրերուն, այսինքն 1915-ի Մարտ և Ապրիլ ամիսներուն, Մուսա պէյի ձեռքի տակ գտնուած վոհմակները, պատերազմի ճակատէն փախչելով՝ թիկունքը կը մաքրէին, իրենց հետ ունենալով այն չարդարաթ խումբերը որ այդ նպատակի համար կազմակերպած էին Մուշի և գաշտին մէջ։ Վարի Պուլանուխի կարգ մը գիւղեր, որոնք Քօսուրի լեռներուն մէջ ինկած էին և աւելի մօտ էին Մշոյ գաշտին, կը կոտորուէին։

Վերի և վարի Պուլանըգէն և Մալազկերտի շրջաններէն կ'ապաստանէին մօտ 25-30,000 Հայեր։ Զօրքի արագ յառաջխաղացումը կը փրկէր այդ երկու շրջանները վերջնական կոտորածէն։

ՎԱՐԴՈՅ ՇՐՋԱՆԸ

Վարդոյի հայ գիւղերու զօրահաւաքը կատարելէն յետոյ, բեռնատար բոլոր ուժերը կը հաւաքուին, Քիւրտերու հետ խառն և ճամբայ կը հանուին դէպի Հասան Գալէ, նոյն դաժան պայմաններով, ինչ որ մենք տեսանք Մուշի կարաւաններու վերաբերմամբ։

Այդ օրերու դաժանութիւնը ապրողի մը յուշերէն կը քաղենք հատուած մը.

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆԻ (ԿՈՒՆՏԷՄԵՐՑԻ), ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«1914-ի աշունէն խօսք կար որ սայլերը, եզերը և ձիերը պիտի հաւաքուին ու բեռներ գրկուին դէպի Հասան Գալէ։ Մեր գիւղացիները եզները անտառը՝ Սուրբ Պօղոսի լեռը փախցուցին։ Քանի մը օր յետոյ, լուր տուին որ բան մը չկայ, եւ դարձան գիւղը։

Սակայն 15 օր յետոյ ոստիկանները գիւղը մտան և մարակներու տակ հաւաքեցին հարիւր հոգի, երիտասարդ և տարեց, ալիւր և խորոված միս փոխադրելու մինչեւ Էրզրումի ճակատը։ Իմ հօրեղբօր որդի Ռաչիկը տառնց մէջն էր։ Բայց երկու օրէն վերադարձաւ մեր գիւղը, ոտքերը տառած, որուն հետեւանքով մեռաւ։ Անիկա պատմեց որ ճանապարհին Հայերու դիակները տեսած է և գիտնալով որ զինքն ալ պիտի մեռցնեն, փախած է։

«Մէկ քանի շաբաթ յետոյ, կրկին ոստիկանները գիւղը կը մըտնեն և եղած չեղած մարդիկ կ'ուզեն, չալակաւոր խումբեր կազմելու։ Առաջին գացողները դեռ չէին վերադարձած. անոնց տեղ ալ մարդ կ'ուզէին։ Ռաչիկի մասին հարցուցին, ըսինք որ մեռած է։ Մեռածին տեղ ուրիշ մը պահանջեցին մեր տունէն, ու դիս տակաւին 15 տարեկան, չալակաւոր գրեցին։ Մեզ տարին կումկումէ և լեցուցին Հայոց եկեղեցին։ Մեզի հետ կային զազա Քիւրտեր։ Առաջ Քիւրտերու անունները կարդացին ու ապա Հայերուն։ Մեր գիւղէն մարդ մը կար անունը Քընթօ էր և իր տղաներով չալակաւոր քշած բերած էին։ Միւսիւրը ցանկը կը կարդար.— Քընաօ, ուրիշ մը՝— Քընաոյի տղան և, երկրորդը՝ Քնաոյի տղան եմ, երրորդը Քընաոյի տղան եմ, այսպէս վեց տղաներու անունը երբ գրեց, ըսաւ.

— Քանի որ դուք բոլորդ Քնաոյի տղաներն էք, ես ալ կ'ըլլամ Քրաոյի տղան...

«Չալակաւորները ճամբայ ելանք և հասանք Սրօս (Խնուս), ուր Հայերը մեզի լաւ նայեցին։ Այդ տեղէն անցանք Խնուսի բերդը և ճամբայ ելանք դէպի լեռները Հասան Գալէ երթալու։ ... Ճանապարհին դիակներ փռուած էին, բոլորն ալ Հայերու դիակներ էին։ Մենք չատ վախցանք, Թուրքերը մեզի ըսին որ վիրաւոր զինուորներ են, որ գիշերը դուրսը մնալով՝ մեռած են։ Հովի ու բուքի մէջ հազիւ տեղ մը հասանք, բեռները վար դրինք։ Մեզի ըսին հոս մնացէք, վաղը կը դառնաք ձեր տունը։ Մեր հետ եղած Քիւրտերը անմիջապէս ճամբայ ելան, մենք ալ անոնց ետեւէն ճամբայ ելանք, առանց հոգ ապասելու և մեծ դժուարութիւններով վերադարձանք գիւղը, ճամբու ընթացքին հիւանդ թողնելով Քընաօն»։

Այսպէս, իւրաքանչիւր գիւղ կամ գիւղական շրջան իրարմէ կարուած, իրարմէ անտեղեակ, կ'երթային չալակաւոր ու կը հալէին։

Մէկ կողմէ զինուոր տարուելու վախը, միւս կողմէ չալակաւոր չբռնուելու համար ամէն մարդ կծկուած էր իր գիւղին և շրջանին մէջ։ Ժանտարմաները և անանուն պաշտօնեաները ամէն հանդիպած տեղը մարդ կը բռնէին և կը քշէին դէպի բանակը, կամ չալակաւորներու կարաւանին մէջ։ Այսպիսով գիւղերու հաղորդակցութիւնը կրցած էին կտրել և ժողովուրդը մութին մէջ պահել։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՎԻՃԱԿԸ ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒՆ

Սասունի գլխաւոր շրջանները զօրահաւաքի հանդէպ վերապահ դիրք մը որդեգրեցին։ Ամէն մէկ գիւղէն մէկ քանի հոգի պինուորագրու դրկեցին, յայտնելով որ պինուորական տարիքի մարդ չունին, նկատի առնելով որ 1904-ի կոտորածներու բերմամբ երիտասարդ մնացած չէ, իսկ նոր ծնունդներն ալ տակաւին մանուկ-պատանի են։

Կառավարութիւնը բնականաբար չհաւատաց այդ առարկութիւններուն, բայց խիստ միջոցներ չուզեց ձեռք առնել, ապատամբութենէն զգուշանալով։ Կառավարիչները և քրտական ցեղախումբերը այդպիսի կռիւ մը համար պատրաստուած չէին և օգտակար ալ չէին նկատեր։

Սասունէն տարուած պինուորագուներէն շատերը փախան և վերադարձան իրենց գիւղերը։ Կառավարութեան պահանջին՝ Սասունցիները կը պատասխանէին թէ դրկուածները գիւղը չեն դարձած, իսկ կառավարութեան ձեռքը յանձնուածներուն իրենք պատասխանատու չեն։

Ծովասարի, Շատախի և Տալուորիկի շրջանները գրեթէ պինուոր չտուին։ Խիանք, Խուլբը և Բաղնք սահպուած էին իրենց շրջանի պինուորագուներէն մաս մը յանձնել զօրահաւաքի պաշտօնականներուն, սակայն տարուածներու մեծ մասը փախչելու ճար մը կը գտնէր։

Շալակաւոր տալէն աւելի քան կը խրտչէին Սասունցիները։ Սասնոյ ընդարձակ շրջաններէն անոնք որ հեռաւոր մասերը կը կազմէին այս լեռնաշխարհին, աւելի ննթակայ էին կառավարութեան միջամտութեան և երբեմն աշխատանքի կրնային լծել այս ու այն շրջանի շալակաւորները, որոնք միայն մէկ օրուան ճամբան կարելէն յետոյ, գիշերանոց կը վերադառնային գիւղ, երկրորդ անգամ ձեռք չիյնալու պայմանաւ։

Անմիջական վտանգի ննթակայ շրջանը Խուլբի շրջանն էր։ Տիարպէքիրէն Ցարդին, Փասուր և անկէ ալ Խզմօ կիսուկէն Մուշ երկաթուղի պինուորական ճամբան կ'անցնէր Խուլբի գետի հունով, որ կ'ընդգրկէր Խուլբի ամբողջ շրջանը Անտոքէն մինչեւ Ցարդին։ Փասուրը որ գաւառակի կեդրոնն էր, դարձաւ պինուորական կայան և այդ պատճառով թէ վարչական և թէ պինուորական իշխանութիւնները հետամուտ էին այդ շրջանի տղամարդիկը հաւաքելու և պետական ճանապարհը բանուկ պահելու։

Հակառակ ձեռք առնուած միջոցներուն, Խուլբի գիւղերէն հազիւ հարիւր պինուորագու կրցած էին տանիլ։ Անոնցմէ ոմանք վերադարձած էին իրենց գիւղերը և անտառներու մէջ կը մնային։

Սասնոյ գիւղերը կրցած էին իրարու հետ եղած հաղորդակցութիւնները պահել և կը գործէին խորհրդակցաբար։

Կառավարութիւնը Մուշի մէջ ճնշում կը բանեցնէր Հայոց Առաջնորդարանի և Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմնի վրայ, համոզելու Սասունցիները որ զօրք տան, կամ առնուազն շալակաւորներ հայթայթեն պետութեան։ Հայութեան գլուխին վրայ կախուած

վանդը նկատի առնելով, ինչպէս նաեւ առաջնորդուած խոհեմութեան որդեգրուած ընթացքէն, թէ Առաջնորդարանը և թէ Դաշնակցութեան մարմինը կառավարութեան պահանջները գոհացնելու թելադրանքն ու քարոզը կու տային Սասնոյ չրջաններուն, որ կը մնար անգործադրելի։

Մէկ անգամ միայն Սասնոյ Շատախէն երկու հարիւր չալակաւորներ զրկուեցան Մուշ։ Սերվէթ պէյը ամէն տեսակ կեղծաւորութիւններ ըրաւ, պատուիրեց որ Սասունցիները «լաւ» նային, սակայն ասոնք մէկ օրուայ ճանապարհ կարելէն յետոյ, գիշերանց փախան Սասուն, ինչպէս կը նկարագրէ Ց. Տէր Զաքարեանը, որ անձամբ կառաւանին մասնակից եղած է։

Ուրեմն Սասունի չրջանները 1915 Յունուարէն սկսած ինքնապաշտպանութեան դրութեան մէջ էին, չրջապատուած Տիարպէքիրի, Սղերդի, Կնճ-Ճապաղջուրի, Մշոյ չրջանի աչիրէթներէն և զօրամասերէն։

Սասնոյ զինուորականներն ու իշխանները նոյնպէս խոհեմութեամբ և զգուշութեամբ կը շարժէին, որպէս զի փորձանք մը չպայթի յատկապէս Սասնոյ գլխին, միշտ հին ժամանակուան այն մտայնութեամբ թէ կառավարութիւնը յեղափոխականները պիտի հնազանդէ և ըմբոստ չրջանները միայն պիտի ճնշէ։

1914-ի Հոկտեմբերի կէսերուն, անգամ մը 7 զինուորներ կ'անցնին Շատախ չրջանէն։ Սասունցի 10-15 երիտասարդներ որ զէնքի կարօտ էին, գաղտնի ճամաձայնութեամբ, առանց տեղեկութիւն տալու կուսակցական մարմինին և գիւղական իշխաններուն, այդ զինուորները կ'ոչնչացնեն և զէնքերը կ'առնեն։ Անոնցմէ մէկը կ'ազատի և կառավարութեան լուր կու տայ։ Կառավարութիւնը խիստ պահանջ կը դնէ կեանքի գիւղացիներուն առջեւ։ Կամ յանցաւորները յանձնել, և կամ զօրք պիտի զրկուի գիւղը ճնշելու։ Արդէն քանի մը տուներ ալ կ'այրուին։

Գիւղական Խորհուրդը այս ծանր երկընտրանքէն կ'ընդունի բռնել այդ երիտասարդները, յանձնել Մշոյ կառավարութեան և գիւղը, ինչպէս նաեւ ամբողջ Շատախ չրջանը փրկել զինուորական բախումէ մը։ Այդ երիտասարդները, հակառակ տրուած խոստումին թէ մահուան պատիժ չպիտի ունենան, գնդակահարուեցան կամ կախուեցան։ Մէկ քանին միայն կրցած էին փրկուիլ՝ փախստական ճնշելով։

Թուրք կառավարութիւնը ամբողջ հայութեան բնաջնջման ծրագիրն ունէր։ Սասնոյ լեռնաչխարհը, ինչպէս անցեալին կրցած էր գլուխ ցաւանք դառնալ, նեղկայիս ալ, եթէ խիստ միջոցներ ձեռք առնէր կառավարութիւնը, ապստամբական կռիւներ կրնային պայթիլ և ձգձգացնել մնացած Հայութիւնը Տարօնի չրջաններուն մէջ։ Այս պատճառաւ Սասունը հանգիստ թողուցին, և պատրաստութիւններ տեսան բնաջնջման այնպիսի եղանակով մը, որ Տարօնի կորովի հայութիւնը դիմադրութիւն կազմակերպելու անկարող ըլլայ։

Ոչ ոք կրցաւ ըմբռնել կառավարութեան ձեռք առած միջոցներու տարողութիւնը։ Ամէն մարդ մտածեց պատերազմի հարկադրանքի

ըմբռնումով, եղածը ժամանակաւոր փորձանք մը նկատեց։ Սակայն, իրողութիւնը այն է, որ Հայութեան արու տարրը 17-60 տարեկան զինուոր, շալակաւոր, յանցաւոր անուան տակ Տարօնի ժողովուրդէն կ՚առնէր, որով այդ կորովի շրջանը իր ուժէն կը ջլատէր։

Այս բոլորը դեռ բաւական չէին։ Կառավարութիւնը դաւադիր ծրագրով մը թէ Մուշի, թէ Բաղէշի և թէ շրջաններու աչքի զարկած ղեկավարները, որպէս զինուորական, որպէս ազդեցիկ մարդ, որպէս կազմակերպող ուժ, պատրուակով մը կը հետամտէր բռնել, խաբէութեամբ հասցնել կառավարութեան կեդրոնները, ուրկէ երբեք ազատում չպիտի ունենային։ Այս ծրագրի գործադրութիւնը շատ կարեւոր անձերու վերաբերմամբ, անշուշտ յարմար վայրկեանի մը վերապահած էին, իսկ երկրորդ կարգի բռնուածներու մասին պատրաստի խօսքը ունէին, թէ, թիւրիմացութիւն մը կայ, շուտով պիտի ազատի։ Այդ շուտովը երբեք չիրականացաւ։

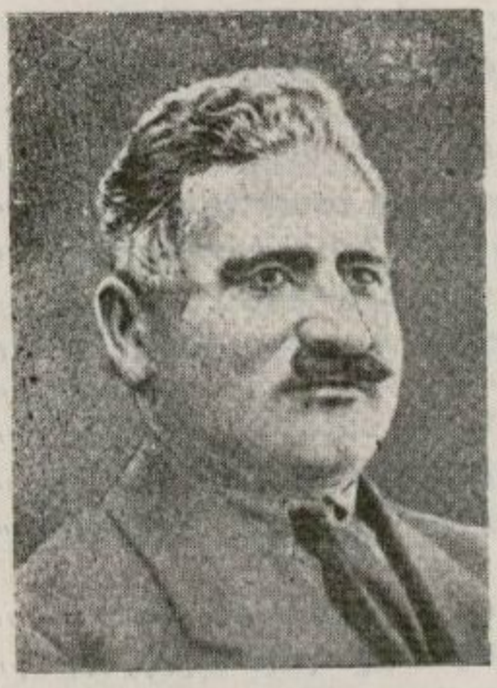

ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ՁԱՔԱՐԵԱՆ

Մուշի Քաղաքական ժողովի Ատենապետ։

Ականատես յուշագրողներէն մէկը, որ Արմաշէն աւարտական էր։ Վախճանած՝ Հայաստան։

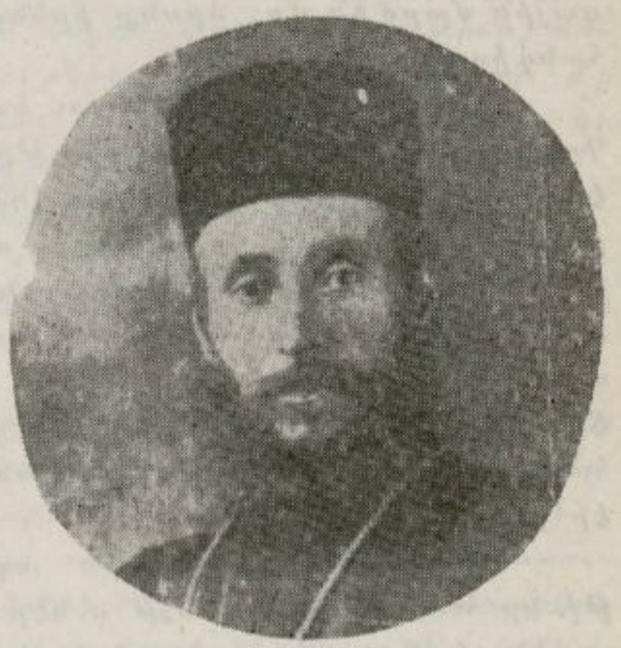

Տ. ԵՂԻՇԷ Ք. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Մուշի անուանի քահանաներէն, որ առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնն ալ կը վարէր։

Դէպքերու յուշագրողներէն մէկը։ Վախճանած՝ Իտալիա։

Է.

ԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՓՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

1914-ի երեք ամիսներու զօրահաւաքը, չալակաւորներու կառաւարները, ինչքերու գրաւեումը, բռնութիւններն ու սպանութիւնները ծանր մահոգութիւններու մատնած էին ամբողջ Տարօնի չրջանը։ Կառարածի, բռնութեան և անիրաւութեան այնպիսի փոսեր կը կաւասկուէին իրարու վրայ, օրը օրին, որ ամենէն պահպանողականը, խոհեմը և իր հարստութեան և հաւատարմութեան ապաւինած հայն ալ կը գտար ազէտի մը, ծանր ազէտի մը դէրդագին մօտեցումը։

Ի՞նչ ելքի մասին կը մտածէին։ Մտածումն ու մահոգութիւնը բռնած էր բոլորը։ Սակայն ի՞նչպէս կ'արտայայտուէր այդ մահոգութիւնը։

Հայ ժողովուրդի ազգային կեդրոնը հայոց առաջնորդարանն էր։ Իւրաքանչիւր գաւառ ունէր առաջնորդական տեղապահ մը և ազգային մարմին մը, որոնք իրենց կարգին գաւառակի կեդրոնը կը հանդիսանային։

Ազգային մարմիններու կողքին, և անոնց զուգահեռ կար Հ.Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը, որ միակ կազմակերպուած այժմ էր Տարօնի չրջանին մէջ՝ դեռ 1895-էն սկսած։ Դաշնակցութիւնը ունէր բազմաթիւ կոմիտէներ և վարիչ անձեր բոլոր չրջաններու մէջ։

Ազգային և յեղափոխական այս երկու կազմակերպութիւններն էին վարիչ և պատասխանատու ուժերը, որոնց կը լսէր ու կը հաւատար Տարօնի ժողովուրդը, միշտ ազգային կեդրոնամիտ ըմբռնումով։ Տարօնցին առանձնակ սարիներու ընթացքին վարժուած էր այս երկու հաստատութեանց ղեկավարութեան, ղեկավարութիւն մը որ միակամ էր ընդհանրապէս։

Տարօնի ժողովուրդին ազգային և քաղաքական գործունէութիւնը համազգային բնոյթ ունէր։ Ազգին կամքը պարտադիր էր բոլորին։ Իսկ ազգն ու յեղափոխական կազմակերպութիւնը միաձուլուած էին իրարու։ Ազգ ըսելով՝ Յեղափոխութիւն, և Յեղափոխութիւն ըսելով՝ ազգը կը հասկնային։ Անշուշտ կային կեդրոնախոյս տարրեր, կային անձնասէր մարդիկ իրենց անձնական չահերով, կային ցեղապետական չրջաններ, և անձնական ազդեցութեան ապաւինողներ, սակայն Յեղափոխական կազմակերպութեան և Ազգային Առաջնորդարանի կամքը տիրապետող էր, գերիվեր էր և վերջնական խօսքը, հրահանգը, ծրագիրը անոնց կը պատկանէր և բոլորին կողմէ կը գործադրուէր վճռական վայրկեանին։

Այս երկու հաստատութիւններն ալ նախաձեռնող կամքէն զուրկ էին։ Անշուշտ կը մտածէին, բազքներ կը ներկայացնէին կառավարութեան, երբեմն իրենց վրդովմունքը կը յայտնէին, բայց ատկէ անդին չէին անցներ, չէին կրնար մտածել թէ կրնան իրենց վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը և գիծը անցնիլ։

Հայոց Պատրիարքարանի չրջաբերականները խոհեմութեան, զգուշութեան և կառավարական պահանջներուն ենթարկուելու խորհուրդը կու տային։ Ենթարկման այս քաղաքականութեամբ Հայոց Ազգ. Պատրիարքարանը կը յուսար հայութիւնը փրկել կատրածներէն։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան գերագոյն մարմինը նոյնպէս իր չրջաբերականները կ'ընկերացնէր Պատրիարքարանի պաշտօնական թուղթերուն՝ հաւատարիմ ծառայութեան և չրջահայեցութեան հրահանգներով։ Ուղղակի մարմիններուն տրուած հրահանգներուն մէջ գերագոյն մարմինը ինքնապաշտպանութեան պատրաստութեան խորհուրդը տալով, կրկին ու կրկին կը չեշտէր խոհեմութեան և չրջահայեցութեան մասին։ Ամաօրէն կ'արգիլուէր ինքնագլուխ գործունէութիւն մը, նախաձեռնութիւն մը, որ կրնար առիթ ծառայել արիւնալի կատրածներուն։

Թէ Պատրիարքարանը և թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը երբ կատրածներէն կը զգուշացնէին, կատրածը կ'ըմբռնէին անցեալի դէպքերու չափանիշով։ Ցեղափոխականներու հալածանք և ապտնութիւն, ժողովրդական խաւերէն վտանգաւոր տարրերու անհետացում, կարգ մը չրջաններու աւերում և մասնակի կատրածներ, որոնցմէ այնքան կը ասկային, նկատի առնելով մեր ժողովուրդի արիւնոտքամ վիճակը։

Այդ երկու հաստատութիւնները, հայ զանազան հոսանքները, յեղափոխական կամ պահպանողական անհատները երբեք չկրցան երեւակայել թէ Ազգին ամէնաչնչացուցիչ բնաջնջումի հաղաքականութեան մը զոհ պիտի երթան։

Անցեալի կատրածները, պահպանողական տարրերու և չորք մը կրօնական հաստատութիւններու կողմէ, սխալ մեկնաբանութեամբ՝ մասամբ յեղափոխական յախուռն գործունէութեան կը վերագրէին։ Նոյն հոգեբանութեամբ կը մնային այդ տարրերը 1914—1915 խաւարութեան օրերուն, մինչեւ կը պայթէր Ապրիլեան եղեռնը։ Այդ տարրերը թախանձագին կը խնդրէին յեղափոխական վարիչներէն գոնէ այս ճգնաժամին Ցեղափոխական կազմակերպութիւնները զգուշ և խոհեմ վարուին և պատճառ չըլլան Ազգի կործանման։

Պատրիարքարանի չուրջ համախմբուած պաշտօնական մարմիններէն զատ, կարեւոր և քանիմաց ազգայիններն ալ խորհրդակցութեանց կը մասնակցէին և մթերքան խոհեմութիւն կը թելադրէին։ Համախառն օրերու ըմբռնողութեամբ, անոնք կը կարծէին որ յեղափոխականները, յեղափոխական կազմակերպութիւնները և Հայաստանի քանի մը անհանգիստ գաւառները պիտի ենթարկուէին արիւնոտ հարուածներուն։ Այդ մասնագիտութեամբ իսկ չատ յաճախ Պոլսոյ մէջ գըտ-

նուող յեղափոխական վարիչներուն կը թելադրէին հեռանալ Թուրքիայէն, մօտալուտ վտանգներէն ազատուելու համար։

Հայ մտաւորական և յեղափոխական ընտրանին կը մերժէր նման դասալքութիւն մը և յանձն կ'առնէր իր ճակատագիրը կապել հայ ժողովուրդին հետ։

Քառասուն տարիներ անցած են այդ թուականէն։ Մինչեւ հիմա հրատարակուած փաստաթուղթերը, գիրքերը, յուշերը կը վկայեն այս մտայնութեան և միամտութեան մասին։ Բնական է թէ քառասուն տարիներու լոյսին տակ, երբ Ապրիլեան զարհուրելի եղեռնը պատահած է և ամէն մարդ գիտէ թէ Թուրքը ծրագրուած դաժանութեամբ կոտորեց մէկ միլիոն հայ, և աւերեց ու անապատի վերածեց մեր դարաւոր հայրենիքը, և օճախները մոխիր դարձուց Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին վրայ ցրուած հայութեան, հիմա այս գիտակցութեամբ տարբեր պիտի ըլլար մեր դիրքորոշումը։

Սակայն պատմութիւնը կ'արձանագրէ իրողութիւնները և դէպքերու ժամանակաշրջանի իսկական մտայնութիւնը, որ համահայկական էր։

Արդ, վերը համառօտագրուած մտայնութեան և ուղղութեան շարունակութիւնն է որ մենք կը տեսնենք Տարօնի աշխարհին մէջ։ Նոյն մտայնութիւնը բացայայտ է մնացած բոլոր նահանգներու և գաւառակներուն մէջ։ Այս պատճառներով է որ մենք նախաձեռնութենէ և վճռական կամքէ զուրկ կը գտնենք Տարօնի առաջնորդարանը և յեղափոխական կազմակերպութիւնը։

Ինքնապաշտպանութեան թելադրանքը նոյնպէս անցեալ յեղափոխական շրջանի գործելակերպի ժառանգութիւնն է, որ յարձակողական և ըմբոստական չըլլալով, ծրագրուած ահռելի կոտորածներուն դէմ անուժ զէնք մըն էր, զէնք մը որ միայն այն ատեն գործածելի էր, երբ արդէն տունդ կը մտնեն, երբ արդէն դանակը ոսկորին հասած է, երբ շրջապատեր են քեզ և ուղղակի կեանքիդ կը սպառնան։ Բայց ծրագրուած ամէնօրեայ հալածանքն ու լռելեայն սպանութիւնները, աղամարդոց կեդրոնացումը անզէն վիճակի մէջ, նիւթական բռնագրաւումները, շրջանները հաղորդակցութիւններէն զրկելը, մարդոց չէր մղեր կեանքի ու մահուան ճակատամարտի դուրս գալ. դանակը դեռ ոսկորին չէր հասած։ Իսկ երբ դանակը ոսկորին հասաւ, բազմութեանց քով բազուկ, գլուխ և զէնք չմնաց՝ ինքնապաշտպանութեան մը համար։

Այդ պարագաներուն, անոնք որ կրցան, կեանքի վերջին շունչը փչելու գոյամարտը մղեցին, հերոսական ճակամարտներուն մէջ նահատակուելով, որպէս մնացորդը մեծ զանգուածին։ Այս հերոսամարտերու մասին պիտի լայնօրէն անդրադառնանք յաջորդ գլուխներուն մէջ։ Այսքանը հոս արձանագրեցինք մտայնութեան իրողութիւնը պարզելու համար։

Մէկ քանի դէպքերու օրինակներ պիտի տանք հոս, մեր շեշտած մտայնութեան որպէս փաստ։

ԱԼԻՃԱՆՑԻ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԱՐԱԳԱՆ

1914-ի Նոյեմբերի վերջերը ոստիկանները կ'երթան Մշոյ դաշտի Ալիճան գիւղը, ուր կային 7-8 հին ֆետայիներ, արդէն խաղաղ գիւղացի դարձած Սահմանադրութեան ընթացքին։ Անոնց մէջ աչքի զարկած դէմք էր Ալիճանցի Տիգրանը։ Ոստիկանները Տիգրանը կը բռնեն և վրան կը գտնեն տասնոց ատրճանակը։ Տիգրանը մինակը բաւական էր ոչնչացնելու այդ 3-4 ոստիկանները։ Անոնք ատրճանակը կը պահանջեն։ Տիգրանը գիտէ թէ արդիլուած է խնդիր մը հանելը։ Որպէս զի գիւղը փորձանքի մը չբռնուի, ստիպուած կը յանձնէ տասնոց ատրճանակը։ Նոյն օրը Ալիճան կը գտնուէր Դուրան Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի քարտուղար Գեղամ Ասատուրեանը (Էրզրումցի մտաւորական երիտասարդ մը)։ Երբ կը լսէ թէ Տիգրան ատրճանակը յանձնած է ոստիկաններուն, անոր խիստ դիտողութիւն կ'ընէ և կ'ըսէ թէ յեղափոխականը իր զէնքը չի կրնար յանձնել ոստիկաններուն...։

Տիգրանի համար այս դիտողութիւնը շատ ծանր կու գայ։ Յեղափոխական շրջանին որեւէ ֆետայի գիտէր թէ պէտք է մեռնի իր զէնքին վրայ։ Իսկ այդ օրերուն խիստ հրահանգներ կու գային Մուշէն, բոլորին զգուշացնելու որ դէպքի մը տեղի չտան։ Տիգրան որպէս կարգապահ հին ֆետայի կ'ենթարկուէր նոր հրահանգներուն և չէր ուզեր խնդիր հանել։ Բայց երբ Կ. Կոմիտէի քարտուղարը նոր տեսակէտ մը յայտնեց, Տիգրանը առանց խօսքի կը քաշուի գիւղամէջ, իր հետ կ'առնէ հին ֆետայիներէն Պզտիկ Միսաքը և երբ ոստիկաններէն մէկը ատրճանակը առած կը վերադառնայ Մուշ, Տիգրանը անոր ճամբան կը կտրէ, կը կապկպէ, ատրճանակը, ոստիկանին զէնքը և ձին կ'առնէ և կը դառնայ փախստական։

Կառավարութիւնը հետապնդեց Տիգրանը, բայց չկրցաւ բռնել զայն։ Գեղամը ձերբակալուեցաւ որպէս մեղսակից, և ղրկուեցաւ Բաղէշ, ուր կախուեցաւ այս ընտիր երիտասարդ գործիչը։ Տիգրանի տունը այրուեցաւ։

Տիգրանի պէս յանդուգն հին ֆետայի մը, որ Սահմանադրութեան շրջանին իսկ փախստական մնաց, որովհետեւ իրենց գիւղի բռնակալը Սահմանադրութեան շրջանին սատակ դարձուցած էր մէկ հարուածով, դիւրին իր զէնքը չպիտի տար, եթէ խոհեմութեան թելադրանքը կարուկ հրահանգի բնոյթ չունենար։

Այսպէս, սպասողական անորոշ վիճակի մէջ էին այն կռուող ուժերը, որոնք զինուոր կամ շալակաւոր չէին գացած ու կորսուած։

Կառավարութիւնը այդ օրերուն հրաման կը հանէր որ օտարականները երկրէն դուրս գան։ Օտարական ըսելով կ'ակնարկէին Ռուբէնին և Կողբեցի Վարդանին։

ՎՌԱՄԵԱՆԻ ԵՒ ԻՇԽԱՆԻ ՊԱՐԱԳԱՆ

Վռամեանի և Իշխանի կորուստը Վանի շրջանին մէջ ինքնին շատ յատկանշական է։ Լարուած է դրութիւնը։ Վայրկեանէ վայրկեան կը սպասեն պայթումին։ Վռամեանը իր ձեռքով գրած նամակ մը հասցուցած էր Երեւան և կը խնդրէր որ կամաւորական գունդերը շուտով շարժուին դէպի Վան, այլապէս ամբողջ Վանի ժողովուրդը կոտորածի վտանգին պիտի ենթարկուի։

Կառավարութիւնը այդ օրերուն կ'ուզէր գլխատել հայութեան զեկավար տարրը։ Կուսակալը իր քով կը հրաւիրէ Վռամեանը, Իշխանը և Արամը, որ ոստիկաններուն հետ շրջանները ելլեն և ժողովուրդը հանդարտեցնեն և ստիպեն որ կառավարութեան օգնէ։ Հրաւիրուածները գիտեն թէ փորձանքի մը պիտի հանդիպին, գիտեն թէ իրենց անձը վտանգուած է։ Վռամեանը ամենէն արթուն, ամենէն խորամանկ գործիչն էր որ թուրքը կը ճանչնար։ Իշխանը յանդուգն, թշնամու ամէն մէկ քայլը չափող և միամտութենէ զերծ մարդ մըն էր։ Բայց գացին կուսակալի հրաւէրին։ Արամին չտարին իրենց հետ, միշտ այն մտածումով որ եթէ իրենք վտանգուին, Արամը ազատ մնայ։ Վռամեանը կը պնդէր երթալու մասին և կ'ըսէր. — «Եթէ մեր զոհուելով 15 օր պիտի կրնանք դէպքերը ուշացնել, այդ կ'ըլլայ հայութեան շահը...»։

Կացութեան ծանրութիւնը բմբռնելով հանդերձ երբ այս երկու կարկառուն գործիչները կուսակալի գործակալներու ճիրաններու մէջ կը նետուէին, խոհեմութեան մտայնութեան տուրքը կու տային։ Անոնց զոհուելով դէպքերը 15 օր չուշացան։ Բայց անոնց կորուստը այն ցնցող դէպքը եղաւ, որով Վանը խոհեմութեան գծէն դուրս եկաւ և փրկեց իր մորթը։

* * *

Աւելի չենք ուզեր ընդարձակուիլ այլ օրինակներ շարելով այս էջերուն մէջ։ Մտայնութեան համահայկական բնոյթը ընդգծելու համար պարտաւորուած ենք յայտնել թէ Շապին Գարահիսարի և Ուրֆայի հերոսամարտերն ալ սկսած են միայն այն ատեն, երբ կենսունակ ուժերու մեծամասնութիւնը արդէն հալած էր, խոհեմները բանտերու և ճանապարհներու վրայ կ'ոչնչանային, և մնացորդը քանի մը կորովի զեկավարներու շնորհիւ իրենց կեանքը թանկ կը ծախէին, հերոսաբար կռուելով մինչեւ վերջին մարդը։ Մահամարտեր էին այս կռիւները, որոնք փրկութեան ոչ մէկ յոյս կը ներշնչէին, սակայն պատուաւոր մահով մը, թշնամին զգետնելով։ Գերագոյն ցնցումներ էին, հայկական խոնարհած ճակատները լուսաւորելու համար։

Վտանգը համահայկական էր, ու այդ վտանգին դէմ՝ հայութեան հաւաքականութիւնը, վերէն վար, խոհեմութեան և զգուշութեան

քաղաքականութիւնը կը վարէր և թուրք պետութեան սահմաններուն մէջ հաւատարիմ քաղաքացիի պարտականութիւնները կը կատարէր ծայրայեղ զոհողութիւններով։

Ազգային մարմիններն ու յեղափոխական կազմակերպութիւնները այլեւս անջատ մարմիններ չէին, միասին կը մտածէին և միասին կը գործէին, մանաւանդ Պալքանեան պատերազմէն ետք, երբ Ազգային բոլոր մարմիններու, յարանուանութեանց և քաղաքական հոսանքներու համախորհուրդ գործունէութեան շնորհիւ հայկական նահանգներու բարենորոգման ծրագիրը միջազգային ատեանի կողմէն վաւերացուած էր, Թուրքերը ընդունած էին և գործադրութեան ձեռնարկած։ Այս բոլորը արդիւնքն էին Սահմանադրութեան շրջանի ազատութեան։ Մինչդեռ 1914—1915-ին Թուրքիան վերադարձած էր բռնակալ վարչաձեւին, և աւելի բռնակալ քան Կարմիր Սուլթանը, իսկ հայութիւնը յանկարծակիի եկած՝ շուարած էր և չէր կրնար իր ուղին գտնել։ Սահմանադրական օրերուն պէս կը գործէր և իր դիմումները կ'ընէր, ու միշտ կը հանդիպէր հին բռնակալութեան դաժան վերաբերմունքին։ Պատերազմը պատրուակ մըն էր վարագուրելու ոճիրներն ու ծրագրուած բնաջնջումը։

Հայ յեղափոխութիւնը անջատ գործի մը չէր ձեռնարկած և կը մնար ազգային ընդհանուր շրջագիծին մէջ։

Այդպէս չէր Սուլթան Համիտի ժամանակ։ Յեղափոխութեան դիւցազնական խիզախութիւնները 1890—1908 թուականներուն վճռականութեան կնիքը կը կրեն։ Հայութեան մտաւորական և յեղափոխական ընտրանին վճռականութեամբ և անկախութեամբ նետուած էր ազատագրական պայքարին մէջ, և գիտէր թէ ի'նչ կ'ուզէ և ինչ կ'ընէ։

Հայ յեղափոխութիւնը, այդ թուականներուն, կապ մը չունէր Պոլսոյ Պատրիարքարանին հետ, անկէ որեւէ սպասելիք չունէր։ Նոյնպէս սպասելիք չունէր հայ առաջնորդարաններէն և ազգային մարմիններէն, որոնք անզօր էին պայքարին իրենց մասնակցութիւնը բերելու բացայայտ կերպով։ Անոնք գաղտնի կ'օժանդակէին, որքան կրնային։

Յեղափոխութեան այդ թուականներուն, ամէն կարեւոր շրջան ունէր իր Կ. Կոմիտէն և շատ յաճախ կը գործէր անկախօրէն միւս շրջաններէն և նոյնիսկ գերագոյն մարմիններէն։ Տեղական պայմանները, պատահած դէպքերը նկատի առնելով՝ յեղափոխական կազմակերպութիւնը կը գործէր իր յարմար դատած եղանակով և ունեցած ուժի քանակով։ Բռնակալութեան դէմ բացուած պայքարը վճռական էր, Ազատութիւն կամ Մահ նշանաբանով։ Այս վճռականութիւնը ամենէն տկարներն ալ կը զինէր, ահռելի դժուարութիւններու ընդմէջէն, յայտարարելու թէ կամքս տկարութիւն չի ճանչնար...

Բայց 1914—1915-ի մեր նկարագրած վտանգի շրջանին Հայ Յեղափոխութիւնը այլեւս նախկին Ֆետայական շարժումին նկարագիրը

չունէր։ Հայ ժողովուրդը բաւական նաւաճումներ կատարած էր և կ'ուզէր իր դիրքը պահել։ Հայ յեղափոխութիւնն ալ, ազգային մարմինները, և հասարակական լայն խաւերուն հետ ձուլուած՝ անջատ և համբակային խիզախութեան մը մասին չէր մտածեր։ Հայ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը հանդիստ կ'ուզէր ճնշել, չունչ կ'ուզէր առնել և երբեք հակամէտ չէր վերադառնալու համիտեան չրջանի արիւնալի յեղափոխութեան։ Հայ ժողովուրդի պահպանողական, խելացի, խոհեմ, դիւանագէտ և իր հարստութեան ապաւինող տարրերը խոհեմութեան քաղաքականութիւնը արդիւգրած էին և թախանձագին կը խնդրէին իրենց խենթ, անձնազոհ, խիզախ և գաղափարական ազգակիցներէն որ հանդիստ ձնան և փորձանք մը չբերեն հայ ժողովուրդի գլխին։

Հայ յեղափոխութիւնը ազգի ամբողջութեան հետը քալեց, համամիտ ու համախոհուրդ չարժեցաւ և խեցգութիւնը իրմէ վանելով, եզաւ խոհեմ բոլորին պէս...

* * *

Քննութեան ենթարկելով այս ժամանակաշրջանի իրական և դաժան կացութիւնը, վերլուծելով հայ ժողովուրդի հոգեկան և քաղաքական ըմբռնումներու կառոյցը, նոյն տարրերը, թուլութիւնները և անորոշութիւնը կը տեսնենք Տարօնի ազգային և յեղափոխական բոլոր խաւերուն քով։

Հիմնական ուղղութիւնը խոհեմութիւնն էր. Ցոյսը կապուած էր ժամանակ շահելուն հետ։

Թուրքիան կը պատերազմէր Ռուսաստանի դէմ։ Սահմանային գաւառները գրաւուած էին (Բասէն և Ալաշկերտ)։ Թուրքը ռուսի տարածութեան տակն էր։ Եւ Ռուսը պիտի գար։ Բայց ե՞րբ։ Պատերազմական այդ հակայ գործողութիւններուն մէջ, փոքր և վատնդի ենթարկուած անզէն ժողովուրդի մը ցոյսը կը կապուէր ռուսական բանակներու գալուն հետ։ Այս սպասումը, այս ցոյսը բոլորին կողմէ ցանկացուած, մեծագոյն գերը կը խաղար անորոշ այն վիճակին մէջ, որ մենք կը տեսնենք Տարօնի անցուդարձերուն ընթացքին։

Այսուհանդերձ ժողովները ու խորհրդակցութիւնները յաճախակի են, անորոշութենէն դէպի կազմակերպուած որոշ դիրքաւորում մը տեղծելու Տարօնի չրջաններուն մէջ։

Հետեւինք այդ ժողովներուն։

Ը.

ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ժողովներու և խորհրդակցութիւններու կեդրոնը Մուշի Առաջնորդարանն էր։ Բնական բերումով 1914-ի աշնան ամիսներուն հոն կու գային գիւղական շրջաններու ներկայացուցիչները և հեռաւոր գաւառներու ազդեցիկ մարդիկ, կացութիւնը կը պարզէին, դաժանութիւնները կը նկարագրէին և անոնց առաջքն առնելու մասին կը մտածէին։

Առաջնորդարանի պաշտօնական մարմինները ու խորհրդակցութեանց մասնակցող ազդեցիկ անհատները և Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները համամիտ կը գտնուէին թելադրելու բոլոր շրջաններուն որ խոհեմ վարուին և տան ինչ որ կառավարութիւնը կ'ուզէ։ Միեւնոյն ժամանակ կ'որոշէին անարդարութեանց և անիշխանութեանց դէմ բողոքել, ու այդ գործը կը յանձնէին առաջնորդ Ներսէս եպիսկ. Խարախանեանին, որ խիզախութեամբ իր պարտականութիւնը կը կատարէր։ Բողոք և լուսաբանութիւնն էր այն զէնքը որ ազգ. Առաջնորդարանէն կը տրուէր։

Գաւառներէն եկող ներկայացուցիչները Առաջնորդարանէն կ'ելնէին և կը մտնէին Դաշնակցութեան ակումբը, հոն ալ կարծիքի փոխանակութիւններ ունենալու, ուր կազմակերպութեան և ինքնապաշտպանութեան շուրջ կը դառնային բոլոր խօսակցութիւնները։

Այս ժողովներու մեծ մասը կը գրաւէր տեղեկատուութեան բաժինը։ Ամէն տեղ պատահած դէպքերու զեկուցումները, կառավարութեան հետ եղած տեսակցութիւնները, պատերազմական ճակատներէն հասած լուրերը հոն սեղանի վրայ կը դրուէին՝ կացութիւնը ըմբռնելու համար։

1914 Սեպտեմբերէն մինչեւ Դեկտեմբեր ամիսը, աստիճանաբար խստութիւնները կը շատնան, մարդկային ուժերը կը պակսին, շրջաններու ներկայացուցիչները կամաց-կամաց ալ չեն երեւնար, շրջաններու հազորդակցութիւնը կը դժուարանայ, մէկ կողմէ ձիւն-ձմեռի պատճառաւ, միւս կողմէ ձերբակալուելու և որպէս շալակաւոր քշուելու վտանգէն խուսափելու համար։

Դաշնակցութեան կեդրոնի ժողովները նոյնպէս կը դժուարանային։ Կառավարութիւնը զօրահաւաքի առաջին օրէն աչքը յառած էր դաշնակցութեան ակումբին և գաղտնի հսկողութեան տակ առած էր զայն, հոն մտնող-ելլողները նկատի կ'առնէր, ինչպէս նաեւ հսկողու-

թեան տակ կ'առնէր չրջաններու ազդեցիկ դաշնակցականները։

1914-ի Նոյեմբեր և Դեկտեմբեր ամիսներուն վտանգը աւելի զգալի կը դառնար։ Պատերազմական տուրք, զօրահաւաք, չալակաւոր և այլ տարբերները պատերազմական դրութեան պահանջն էլլալէն աւելի՝ հայ ժողովուրդը քայքայելու և հալեցնելու բնոյթը առած էին և փաստերն ալ դարձած էին բոլորին ըմբռնելի։

Այս ճնշիչ կացութեան վրայ կ'աւելնար քրտական վտանգը, որ դէն կազմակերպուած, ձեւ առած։ Բոլոր ցեղախումբերը պինուածական կանոնաւոր զէնքերով պինուած էին, պատերազմիկի ոգեւորութիւնը կը վայելէին։ Երբեմն ճակատն էին, բայց մեծ մասամբ չրջաններու մէջ հարիւրաւորներով արշաւանքի կ'ելլէին և ազատ էին ամէն բան ընելու։

Ալաշկերտի և Բասէնի չրջաններէն քշուած քիւրտ ցեղախումբերը իրենց հետեւորդներով և անասուններով արդէն ողոզած էին Պալանուխը, Մալազկերտը և Խնուսը։ Այս ցեղախումբերը նախապէս պինուած, ինչ որ չէին կրցած ընել ռուս բանակին՝ կ'ընէին հայ ժողովուրդին։

Այս ծանր կացութեան առջեւ կը գտնուէր Տարօնի կազմակերպութիւնը և սոսկած էր ինքնապաշպանութեան մասին մտածել։

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

1914-ի Դեկտեմբերի առաջին շաբթուն Մուշի մէջ կը գումարուէր խորհրդակցական լայն ժողով մը Դուրան Բարձրաւանդակի կ. կոմիտէի հրաւէրով։ Այդ ժողովը ամբողջութեամբ կը յատկացուէր ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան խնդրին։

Վտանգը ամէն կողմերէ պաշարած էր Տարօնի չրջանը։ Կարեւոր ընկերները ամէն օր բռնուելու, քշուելու կամ անհետացուելու վտանգին մէջ էին։

Շրջաններէն եկած զեկուցումները ցոյց կու տային թէ իրենց չրջանները քրտական արշաւախումբերէ կ'աւերուին։ Գալիք օրերու վտանգը աւելի մեծ կը տեսնուէր։ Այս պայմաններուն մէջ գտնուած ժողովուրդը և իր յեղափոխական կազմակերպութիւնը թէ ժամանակ չտնելու և թէ ծայրայեղ վտանգի մը պարագային ինքնապաշտպանուելու համար կարգ մը որոշումներ կը կայացնէին։

Ինքնապաշտպանութեան այդ ծրագիրը հետեւեալն էր.

Նկատի ունենալով Տարօնի հայութեան պաշարեալ վիճակը, ժողովը կ'որոշէր ինքնապաշտպանութեան չրջաններու բաժնել ամբողջ Տարօնը, իւրաքանչիւր չրջանին տալով որոշ պարտականութիւն։

Այդ չրջաններն էին.

Ա. Մուշ քաղաքը, Բ. Սասուն, Գ. Մուշ քաղաքի արեւելեան չրջանը, ընդգրկելով Առաքելոց վանքը, Մառնիկը և Հաւատոբիկը մին-

չեւ Քանի անտառները։ Ինքնապաշտպանութեան այս շղթան կը տիրապետէր Մուշէն Պիթլիս երկարող ճամբուն վրայ, Դ. Մուշ քաղաքի արեւմտեան լեռնաշղթան, Ս. Յովհաննու վանքն ու անտառը, Փիթար գիւղը, մէկ կողմէ Տիարպէքիրի ճամբուն հսկելու, միւս կողմէ Սասունի յենարան դառնալու, Ե. Ս. Կարապետի շրջանը իր անտառով և լեռներով, կտրելու համար Ճապաղջուրէն խուժում մը դէպի Մշոյ դաշտը, Զ. Դաշտի հիւսիսային մասի շրջանը կեդրոն պիտի ունենար Աւրան գիւղը և իր թեւը պիտի երկարէր մինչեւ Կուրաւու և Ծխաւու, Էրզրումի ճամբուն վրայ։ Է. Ալիճան և Յրոնք գիւղերը իրենց շրջակայ գիւղերով՝ Պուլանուխէն դէպի Մշոյ դաշտ իջնող ճամբուն վրայ, պատերազմի ճակատին աւելի մօտիկ։ Ը. Հիւսիս արեւելքը Վարդենիսի շրջան իր շամբով և Նեմրութի և Գրգուռի փէշերով։

Այս դասաւորումը կը շրջագծէ ամբողջ Մշոյ դաշտը և եթէ զինական բաւարար պաշար ունենար, կրնար որոշ ժամանակ մը պաշտպանուիլ։

Զինուորական այս դիրքաւորումը արդիւնք էր Տարօնի բնութեան ընձեռած բաժանման։ Հին յեղափոխութեան տարիներուն, ընդհանրական շարժումի մը պարագային, ինքնապաշտպանութեան այդ բաժանումները նկատի առած էին։

Բայց ինքնապաշտպանութիւնը, միշտ վերջին վայրկեանի հարկարդրանք մըն էր, և շրջանէ շրջան տարբեր թէ՛ դէպքերով և թէ ժամանակով։ Նախաձեռնող ապստամբական շարժումի մը ծրագիրը չէր այդ դասաւորութիւնը։ Ապագային, երբ խնդիրները բարդացան, ինքնապաշտպանութիւնը ջլատուեցաւ։

Թուրք պետութիւնը ծրագրած էր ջարդը. տասը համար պատրաստուած էր, իր ուժերը դասաւորած էր Տարօնի ինքնապաշտպանութեան դասաւորութեան համեմատ։ Նախաձեռնութիւնը կառավարութեան կը մնար։ Այդ ճգնաժամի օրերուն, ով որ նախաձեռնողն բլլար, ան պիտի շահեր ճակատամարտը։

Հայ ժողովուրդը նախաձեռնութեան վճռականութիւնը չունէր, ինչպէս տեսանք այդ օրերու վիճակի քննութեամբ։ Թուրքի վճռական հարուածներէն յետոյ, հայութեան հաւաքական ուժը արդէն քայքայուած էր։

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Ինքնապաշտպանութեան այս մտահոթիւններուն հաղորդակից էր նաեւ Ազգ. Առաջնորդարանը։ Խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցան առաջնորդարանի մէջ։ Դաշնակցութեան մարմինը պարզեց դրութիւնը և այն մեծ կարիքները որ ինքնապաշտպանութիւնը կը պահանջէր մարմիններէն։ Զէնքի, փամփուշտի և պարէնի անհրաժեշտութիւնը բացայայտ էր։ Առաջնորդարանի և Բարեգործականի պատրաստի գումարներէն հազիւ 200 ոսկի կը

ճարուէր, 6-7 զէնք, քանի մը հազար փամփուշտ գնելու, քիչ մը ցորեն կեդրոնացնելու Աւրան գիւղը, կռիւի մը պարագային օգտագործելու համար։ Համազգային մեծ զոհողութիւն մը, բոլորին կողմէ և բոլորանուէր մասնակցութեամբ, գոյութիւն չունէր։

Ոչ ոք, հակառակ բոլոր ընդունելի, տեսանելի վտանգներուն, չէր կրնար մտածել համատարած ջարդի մասին։ Ինքնապաշտպանութիւնը դէպքի մը, քանի մը օրուան դիմադրութիւնն էր, որմէ յետոյ կառավարութիւնը կարգը պիտի հաստատէր։

Այդ օրերու հոգեբանութեան և կացութեան ըմբռնման իսկական չափանիշը կը գտնենք Վ. Փափազեանի յուշերուն մէջ, ուր, ճիշդ այդ օրերու մտմտուքը պատկերացնելու համար կը գրէ.

«Յոռետես էին ամէնքը, բայց ոչ յուսահատ. իրենց ունեցած զինամթերքը, կ'ըսէին, պիտի բաւէր քրդական հորդաներու և չէթէներու կռիւներուն։ Ո՞վ կրնար երեւակայել որ զօրքը եւս պիտի մասնակցեր ասպատակութիւններուն...»։

Եթէ Վ. Փափազեանի պէս փորձառու, հին յեղափոխականը այսպէս կը մտածէր, Ազգ. Առաջնորդարանը արդէն աւելին չէր կրնար երեւակայել։

Վտանգի ահազանգը չկար, այդ պատճառաւ բոլոր ուժերը, և բոլորի հարստութիւնը գոյութեան կռուին մէջ նետելու ոչ մտածումը և ոչ ալ վճռականութիւնը կար։

Առաջնորդարանը խիստ բողոքներ տալու քաջութիւնը ունէր, բայց զգուշութեան և խոհեմութեան քարոզն ալ անպակաս էր։

Վարդան վարդապետը նոյնիսկ այդ բողոքներուն ալ կողմնակից չէր։ Ան կը թելադրէր լուռ մնալ և միամիտ ձեւանալ ու գաղտնի պատրաստուիլ, դիմանալ, մինչեւ որ կամաւորները հասնին։

Ռուսական բանակներու և հայ կամաւորներու շուտափոյթ հասնիլը մարմիններու և ժողովուրդի յոյսի մեծագոյն կռուանն էր։

Ս. Կարապետի վանահայր Վարդան վարդապետը ոչ միայն խիստ բողոքներուն կողմնակից չէր, այլ վանքէն զանազան նուէրներ կը հասցնէր կառավարիչ Սերվէթին, ճիշդ այն ատեն, երբ Ն. եպիսկ. Խորախանեանը բուռն բողոքներ ըրած էր կարգ մը անիրաւութեանց դէմ։ Մուշի Առաջնորդարանը և Ս. Կարապետի վանահայրութիւնը գործելակերպի նոյնութիւն չունէին։ Ն. եպիսկ. Խորախանեանը կը կարծէր թէ բուռն բողոքներով կարելի պիտի ըլլայ մեղմացնել չարիքը։ Վարդան վարդապետը կը կարծէր թէ հնազանդութիւն կեղծելով, ու խորամանկութեամբ պատրաստուելով՝ կարելի պիտի ըլլայ չարիքը խափանել։

Այս երկու նշանաւոր կրօնաւորներու ընթացքը կը բխէր անոնց ժողովրդասիրութենէն և հայրենասիրութենէն։ Երկուքն ալ անձնազոհներ էին, բայց երկուքն ալ կը սխալէին իրենց հաշիւներուն մէջ։ Թուրքիոյ աներեւակայելի դաւադրութիւնը իրենց նախատեսութեան սահմաններէն շատ հեռու էր...։

Ներսէս եպիսկ. Խարախանեան
Առաջնորդ Տարօնի

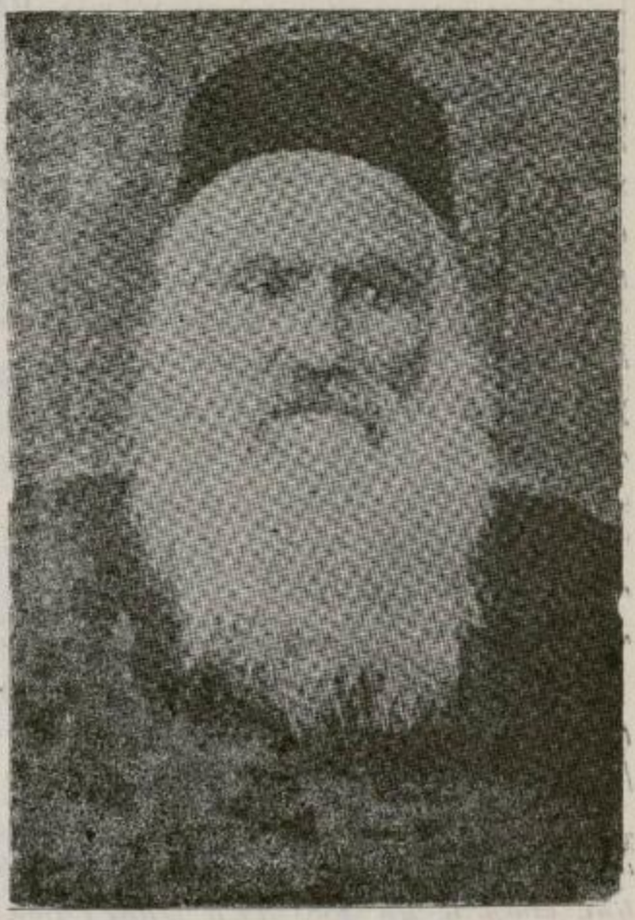

Վարդան վրդ. Յակոբեան
վանահայր Ս. Կարապետի

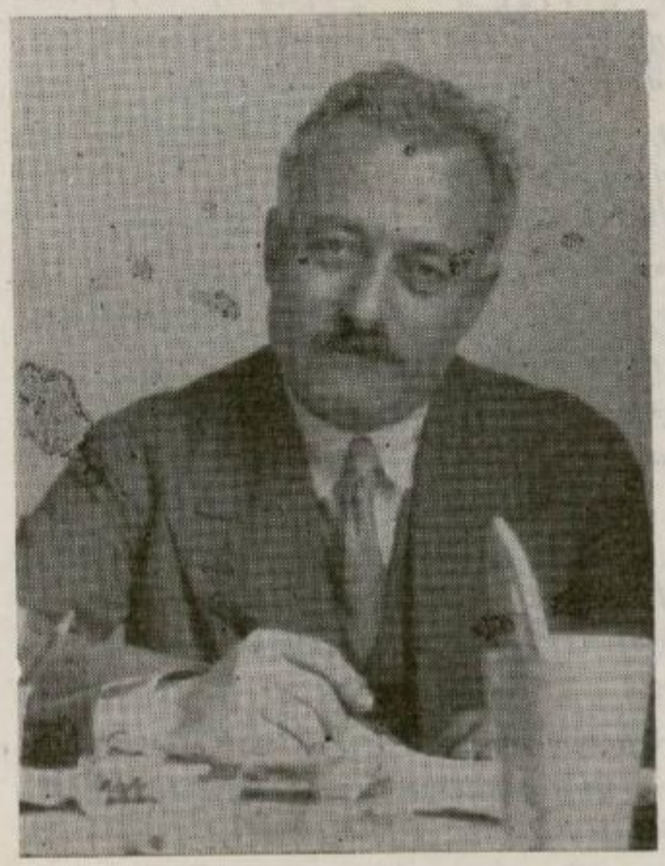

Ռուբէն Տէր Մինասեան
Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը

Վահան Փափազեան
Օսմ. խորհրդարանի անդամ

ՆՈՐ ԿՆՃՌՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օրը օրին պատահած դէպքերը սարսափելի համեմատութիւններ առած էին, ինչքերու գրաւումը կը շարունակուէր, մինչեւ յետին թելը. չալակաւորներու ոչնչացումը արդէն ամէնուն յայտնի էր, չէթէներու և քրտական աշիրէթներու սանձարձակ սպանութիւններն ու կողոպուտները կառավարութեան պակաս թողածը կը լրացնէին։

Այս վիճակի ծանրութեան տակ կը տնքար Տարօնի ժողովուրդը, երբ 1915-ի Յունուարի աօնական օրերուն Սերվէթը Ռուբէնին կ'առաջարկէր Կորիւնի հրամանին տակ կազմել կամաւորներու խումբ մը, ուր մտնեն Քիւրտերն ալ, և ան շրջանը ելլէ խաղաղեցնելու և զինուորական իշխանութեան օգնելու։

Խորամանկ Սերվէթի այս առաջարկը լաւատեսութեամբ կը դիմաւորէին հայկական շրջանակները, մտածելով թէ բաւարար զէնք պիտի անցնի հայ կռուողներու ձեռքը։

Կորիւնը չատ ոգեւորուած չէր։ Անկարելի կը գտնէր Քիւրտերուն և Չէթէներուն հետ խառն խումբ կազմելը, բայց զուտ հայկական խումբի մը կազմութիւնը օգտակար կը նկատէր։

Կորիւնը անձամբ կը ներկայանար Սերվէթին, և իր տեսակէտը կը յայտնէր։ Սերվէթը Կորիւնի արժէքը դիտէր, համակրանք ցոյց կու տար և կը քաշուէր անկէ։ Կառավարիչը կ'առաջարկէ որ հայ խումբը կազմուի հայկական զէնքերով։ Կորիւնը կ'առարկէ թէ Հայերը այդպիսի լուրջ ձեռնարկի մը համար կանոնաւոր զէնքեր չունին։ Սերվէթը Կորիւնին խօսք կու տայ առնել Պիթլիսի նահանգապետի համաձայնութիւնը, և զէնքերը տրամադրել իրեն։

Այդ օրերուն Սերվէթ կը մեկնի Պիթլիս, ջարդի թուականը և գործադրութեան եղանակը մշակելու Բաղէշի կուսակալին հետ։

Սերվէթը կամաւորական զօրամաս մը Կորիւնի հրամանատարութեամբ կազմելու առաջարկը կ'ընէր երկու միտքով։

Առաջին.— Դաշնակցական ղեկավար տարրերը քաշել պետական զինուորական շրջանակին մէջ և յարմար պարագային զանոնք ոչնչացնել։ Այն ինչ որ ծրագրած էին Վանի ղեկավարները գլխատելու, նոյն ծրագիրն ունէին Մուշի մէջ, բայց Ֆետայական ղեկավարները մէկ տեղ ամփոփուած չըլլալով՝ չէին կրնար ոչնչացնել զանոնք, և այդպիսով դրսեւորել կառավարութեան ոճրային ծրագիրները։

Երկրորդ.— Սերվէթին յայտնի էր Էրզրումի 1914 Սեպտեմբերի Դաշնակցութեան 8-րդ Ընդհ. Ժողովի պատասխանները Իթթիհատի ղեկավարներուն, որոնք Էրզրում եկած էին բանակցելու Դաշնակցութեան հետ և պահանջելու որ կուսակցութիւնը զինու զօրութեամբ օժանդակէ Թուրքիոյ՝ Կովկասի վրայ արշաւելու։ Պատերազմի յաջողութեան պարագային, անոնք կը խոստանային Կովկասեան Հայաստանը ինքնավար ընել Թուրքիոյ հովանաւորութեամբ։

Դաշնակցութեան 8-րդ Ընդհ. Ժողովը պատասխանած էր Իթթիհատի վարիչներուն, թէ կուսակցութիւնը դէմ է պատերազմին, և կը փափաքի որ Թուրքիան չէզոք մնայ։ Իսկ եթէ պատերազմ յայտարարէ Ռուսաստանի դէմ, Հայերը երկու պետութիւններու սահմաններուն մէջ իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը պիտի կատարեն հաւատարմութեամբ, ուրիշ ոչինչ։

Բնական է թէ Իթթիհատը այս չէզոք պատասխանը չէր որ կը փնտռէր, և անոնք դժգոհ կը մեկնէին Էրզրումի խորհրդակցութիւններէն։

Իթթիհատի և Դաշնակցութեան գործակցութեան դաշինքը խզուած էր արդէն 1911-ի աշնան։ Այդ թուականէն յետոյ ոչ միայն գործակցութիւն մը գոյութիւն չունէր պետական տիրող կուսակցութեան և Դաշնակցութեան միջև, այլ ընդհակառակը, պալքանեան պատերազմի բերումով Հայկական Հարցի հետապնդումն ու յաջողութեամբ լուծումը թշնամական դարձուցած էր անոնց յարաբերութիւնները։ Եւ այդ շատ բնական էր քաղաքական այն դիրքաւորումի պատճառաւ, որ Հայաստանի եօթը նահանգները կը դնէր երկու օտար մարզպաններու ղեկավարութեան տակ։

1915 Յունուարին Սերվէթի առաջարկը Կորիւնին, Իթթիհատի առաջարկի կրկնութիւնն է, փորձելու համար Դաշնակցութիւնը, գիտնալու համար թէ այդ ծանր կացութեան մէջ փոփոխութիւն մը կրած է անոր ուղղութիւնը, ու նաև, ինչո՛ւ չէ, գիտնալու դաշնակցութեան զինական կարողութիւնը Տարօնի և Սասունի մէջ, որպէս միջնաբերդը հին յեղափոխական շարժումներու։

Շրջաններէն եկած լուրերը ճնշիչ էին։ Արիւնալի դէպքեր կը պատահէին ամէն օր։ Սերվէթի առաջարկը Կորիւնին, որ ոմանց լաւատեսութեամբ տոգորած էր, յուսահատութեան կը փոխուէր։ Մուսա Պէյը իր հորդաներով խուժած էր Մուշաղշէն գիւղը, որ կը գտնուի Վարդենիսի շրջանէն Պիթլիս երկարող ճանապարհին վրայ, կը կոտորէ յայտնի գիւղապետ և հարուստ Գասպարի ամբողջ ընտանիքը, հարսները կ՚առեւանգեն և կը տանին իրենց հետ, հարստութիւնը կը կողոպտեն։ Ազդեցիկ անհատներու գլխատումն էր որ կը սկսէր։

Դրութիւնը աւելի քան կնճռոտած էր։ Վտանգուած էր ամբողջ շրջանը, վտանգուած էին գործիչները և հին ֆետայիները։ Այս կացութենէն դուրս գալու ճամբայ մը կը փնտռէին բոլորն ալ, ամէն մէկը իր շրջանին մէջ մտահոգուած էր այս կացութեամբ։ Նոր Տարուան և Ծնունդի տօները այդ մտահոգուած ղեկավարները քով քովի բերած էր Մուշի մէջ։

Թ.

ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՒ ՈՐՈՆՈՒՄԸ

Շրջաններէն գործիչներ և պատասխանատու անհատներ յաճախ կու գային Մուշ, Ազգ. Առաջնորդարան և Դաշնակցութեան կեդրոնի հետ խորհրդակցելու։

1915-ի Յունուարի տօնական օրերուն Մուշ հաւաքուած էին Գառնենու Մկրտիչը, Բաղլուայ Յովօն, Ջրեց Տէր Մուշեղը, Մոկունքի Ղազարը, Բերդակայ Ոսկեանը, Վարդենիսէն Մարտիրոսը։ Կորիւնը, Ռուբէնը, Կոմսը և Կ. Կոմիտէի անդամները, ինչպէս նաեւ Մուշի պատասխանատու դէմքերը այդ խորհրդակցութեան մէջն էին։ Սասունէն ալ ներկայացուցիչներ կային կացութիւնը իմանալու և հրահանգներ ստանալու համար։

Կոմսի յուշերէն առնելով, հետեւեալ վկայութիւնը որպէս յատկանշական երեւոյթ կ'արձանագրենք հոս, որպէս ժողովներուն մասնակից կարեւոր դէմքերու կարծիքը։

«Ասոնցմէ մէկ քանին, ինչպէս Մճօն, Բերդակայ Ոսկեան և ուրիշներ կ'առաջարկէին նախայարձակ լինել պետական զինանոցներու վրայ։ Ռուբէն նպատակայարմար կը գտնէր Սասունի Դափըկ դիւղի պահականոցին վրայ յարձակիլ և այսպիսով ազատիլ Սասունի ներքին թշնամիներէն։ Ամէնքս կը զգայինք անշուշտ, որ ծանր օրեր կը մօտենային, ընդհարումները անխուսափելի էին, շատ ընկերներ, — որոնց թիւին և ես, — կ'առարկէինք թէ մեր ռազմական ուժերը շատ սակաւ էին և անկազմակերպ՝ յարձակողական կռիւներու համար։ Սասունի ժողովուրդը խիստ թերի զինուած էր։ 7-800 «շէշխան» և որսորդական հրացաններու հետ թերեւս 150—200 քիչ-շատ կանոնաւոր զէնք գտնուէր, որոնք, սակայն, փամփուշտի չնչին պաշար ունէին։ Դաշտը աւելի խղճալի վիճակ մը կը ներկայացնէր։ Կանոնաւոր զէնք կարելի է ըսել, բացառապէս նախկին մարտիկներու ձեռքը կը գտնուէր։ Դաշտի 90 դիւղերը հազիւ 200 կանոնաւոր հրացաններ ունենային, փամփուշտի նոյն թերիներով։

«Համեմատաբար լաւ զինուած էր քաղաքը, ուր կուսակցութիւնը ունէր պզտիկ պահեստ մը ատրճանակներու և 2—3 տասնեակ զէնքերու։ Տրամադրելի այս զէնքերով թերեւս ժամանակ մը հնարաւոր ըլլար հաւաքական ինքնապաշտպանութեան»։ («Իմ Յուշերը», Կոմս էջ 336—337)։

Պատմութեան ճգնաժամային անցքերուն հետեւողը հոգեկան թե-

թեւացում զգայ, իր լուր յարձակողականի անցնելու առաջարկին։ Կը սպասուի որ աղջամուղջը փարատի, հեռատեսութեան վեցերորդ զգայարանքով բոլոր խորհրդակցողները ըմբռնեն թէ ժողովուրդը և իրենք անձամբ պիտի կոտորուին անխնայօրէն, ու լուսապայծառ հոգիով՝ հարուածողական ըմբոստութեան վճիռը կայացնեն։ Հոգ՝ Մուշ գտնուողներու միակամ այսդիսի վճիռ մը ամբողջ շրջանը ոտքի պիտի հանէր։ Անշուշտ կոտորածներ պիտի ըլլային, բայց թշնամին ալ պիտի կոտորուէր։ Ու թերեւս անխնայ կռիւի մը պարագային, մեծ բազմութիւններ կրնային փրկուիլ։

Սակայն յարձակողական ոգին տեղի կու տայ Կոմսի և իրեն պէս խորհողներու կողմէ, թերեւս այդ օրերուն արդարանալի խոհեմութիւն, բայց ճնշիչ փաստերու դիմաց, մտամոլորութիւն մըն էր։

Ռուբէն համաձայն ըլլալով յարձակողական գործունէութեան, մասնակի տեղի մը հետ կը կապէր ձեռնարկը, ինչ որ յարձակողական ոգիէն նահանջ մըն էր։ Հին մարտիկներէն և վերապրողներէն ոմանք Կորիւնին կամ Հաճի Յակոբ Կոտոյեանին կը վերագրեն նոյնպիսի յարձակողական առաջարկ մը, ըստ որու գաղտնի հրահանգով մը, բոլոր շրջաններու և գիւղերու մէջ եղած ոստիկանական պահականոցները պէտք է գրաւուէին յանկարծակի գրոհով մը, անոնց զէնքերով զինուէին և ապստամբական վիճակ ստեղծէին ամէն անկիւն։

Այս վճռական քայլն ալ առնուած չէ։

Նկատի առնուած բոլոր միջոցներն ալ վտանգաւոր էին, և որովհետեւ նախաձեռնութենէ զրկուած էր կազմակերպութիւնը, կը զգուշանար այդպիսի ծանր պատասխանատուութիւն մը իր վրայ վերցնել, երբ ժողովուրդը այդ անհուն տառապանքը կը տանէր, օրերու և ամիսներու ընթացքին, սպասելով ռուսական բանակի ժամանման։

Ղեկավարներու մեծագոյն մասը, ազգային և կուսակցական շրջանակէն, խոհեմութեամբ կը սպասէր և միայն կիսամիջոցներու կ'ապաւինէր, յոյս ունենալով որ բան մը կարելի էր փրկել։ Այս կիսամիջոցներէն մէկն էր «ինքնապաշտպանութիւն»ը, որ մեր պատմագրած ժամանակի և պայմաններու մէջ, անզօր միջոց մըն էր։

Բոլոր տուեալներէն — յուշ, գիրք, բերանացի տեղեկատուութիւն, — դատելով՝ կրնանք ըսել թէ այդ կարծիքները կը մնան առկախ, և որոշումի չեն յանգիր։ Յաճախ նոյն միտքերուն կ'անդրադառնան, սակայն միակամ վճիռ մը չի տրուիր։ Որով շրջանը կը մնայ ինքնապաշտպանութեան ըմբռնումով, և Ռուբէն ու Կորիւն ճամբայ կ'ելլեն Դաշտի ինքնապաշտպանութեան ուժերը դասաւորելու։

Ժ.

ԴԷՊՔԵՐԸ ԿԸ ՊԱՅԹԻՆ

ԳՈՄՍԱՅ ԴԷՊՔԸ ԿՈՐԻՒՆԻ ՎՃՌԱԿԱՆ ԵԼՈՅԹԸ

Դէպքերը չուշացան, չէին կրնար ուշանալ։ Լարուած այն վիճակը, որ ճգնաժամի բնոյթ ստացած էր Յունվարին, պիտի պայթէր։ Շրջաններու մէջ արդէն դէպքերը շատ խօսուն էին նոյնիսկ նախորդ ամիսներուն, ինչպէս Ցրոնքի դէպքը, որուն պատճառաւ կառավարութիւնը 150 տուն կ'այրէր, գիւղը կ'աւերէր, որպէս պետութեան դիմադրող գիւղ մը։

Վտանգը կը սպառնար բոլորին։ Շրջաններէն հասնող լուրերը ցոյց կուտային թէ ամէն օր վտանգը կրնայ պայթիլ իրենց շրջանին մէջ, նոյն շրջանին մէջ հաւաքուած ջարդարարներու կողմէ։ Թէեւ պատերազմի առաջին ամիսներուն տիրական կարծիքն այն էր թէ թրքական բանակները և քրտական աշիրէթները պիտի յարձակին Սասունի վրայ, որպէս ըմբոստ շրջանի մը, բայց հետագայ ամիսներուն նոյն վտանգը, նոյն շրջապատումը տեղի ունեցաւ միւս շրջաններու վերաբերմամբ ալ։ Սասունը խորտակելու գործը յետաձգուած էր, մեծ դժուարութիւններէ խուսափելու համար, մանաւանդ որ ձմեռուան այդ ամիսներուն կարելի ալ չէր։

Այս ծանր պայմաններուն մէջ Ռուբէն և Կորիւն շրջաններ կ'ելլէին, գոնէ մասնակի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար։ Գարունը կը մօտենար և արագ շարժումով մը կարելի պիտի ըլլար եղած ուժերը դասաւորել։

Կառավարութիւնը շատ աւելի աջալուրջ կը հսկէր, և հետեւաբար՝ առաջին իսկ վայրկեանին՝ հետամուտ եղաւ Ռուբէնի և Կորիւնի քայլերուն։

Փետրուարի 6-ին Ռուբէն և Կորիւն կը հասնին Գոմս գիւղը։ Ճիշդ նոյն երեկոյեան հոն կը հասնի Աղջանի Միւտիւրը, Զավալի Ուսէն (Հասանանցի), Դրպոյի Ջաֆարի տղան (Ջբրանցի), Շէյխ Մեհմէտ Էմինը (որ Կորիւնի թշնամին էր) 15 ժանտարմաներով, իբր թէ հարկ հաւաքելու դիտաւորութեամբ։

Կորիւն, որպէս Գոմս գիւղի պատասխանատուն, զանոնք կը տեղաւորէ իր տան մէջ։ Շէյխ Մեհմէտ Էմինը արդէն Մուշի իթթիհատական ակումբէն և նոյնիսկ կառավարիչէն հրահանգ ստացած էր ոչնչա-

ցնել Կորիւնը և Ռուբէնը, անոնց միամիտ մէկ վայրկեանէն օգտուելով։ Այս ժանտարմաներուն մէջ կար Քիւրտ մը, որ Կորիւնի բարիքները շատ էր վայելած։ Խղճի խայթէն դրդուած՝ Կորիւնին կը յայտնէ թէ Մեհմէտ Էմին վատ դիտաւորութիւն ունի և կրնայ ամէն վայրկեան իր վրայ կրակել կռնակէն։

Կորիւն

Կորիւն անձամբ ստուգելով Մեհմէտ Էմինի ջղային շարժումները, կը քաշուի տան կողմը, Ռուբէնի և զինեալ ընկերներուն լուր կու տայ, կինը և երախաները տունէն դուրս կը հանէ, և խստ լեցնելով հիւրանոցին և ախոռին առջեւ, դուռները կը փակէ և կրակի կու տայ իր չէն տունը, ամբողջ ապրանքներով և անասուններով։ Հրդեհի բռնուածներէն մէկ երկուքը կը փորձեն դուրս ելլել, տեղն ու տեղը կը գնդակահարուին։ Աղջանի Միւտիւրը կրակի մէջէն կը պոռայ թէ ինքը անմասն է եղած դաւադրութենէն։ Կորիւն թոյլ կու տայ անոր դուրս գալու, ինչպէս նաեւ այն քիւրտին, որ իրեն լուր տուած էր։ Միւսները կը սպաննուին գնդակներէն և հրդեհէն։

Կորիւն վերջնական ու վճռական քայլով մը ապստամբութեան դրօշակը կը պարզէր և Ռուբէնի և հին մարտիկներուն հետ զէնքին կը փարէր անվերադարձօրէն, ու ատոր փաստը կու տար մոխիր դարձնելով իր չէն և հարուստ տունը։

Ռուբէն և Կորիւն հին ֆետայական խումբ մը իրենց հետ առած կը հանդիպին Ս. Կարապետ և միայն երկու օր կը մնան հոն, վանքը չվտանգելու համար։ Անկէ կ'անցնին Ս. Յովհաննու վանքը։ Զիւնի շատութեան պատճառաւ կը սպաննեն իրենց ձիերը և ոտքով կ'անցնին Սասուն։

Սերվէթի և Իթթիհատի ճիւաղային դաւը վրիպած էր, հակառակ արդիւնքով։ Ռուբէն և Կորիւն դաւադրութեան հակահարուած տալով՝ լեռը բարձրացած էին, ինչ որ ապստամբելու քաջալերանք մը պիտի ըլլար այն ժողովուրդին, որ իր միամտութեան մէջ կ'ուզէին խողխողել, առանց դիմադրութեան։

Սերվէթը կատղած էր։ Յաջորդ օրը իր քով կը կանչէ Մուշի

Առաջնորդ Խարխանեան սրբազանը և Վ. Փափազեանը։ Կը պահանջէ անոնցմէ որ Ռուբէնն ու Կորիւնը գան յանձնուին, այլապէս քանդել պիտի տայ գիւղը և դաւադիրները պիտի պատժէ անխնայ կերպով։ Իբր պատանդ իր սենեակին մէջ վար կը դնէ Փափազեանը։ Խարախանեան ի զուր կը փորձէ ազատել Փափազեանը տնական բանտարկութենէն։ Գիշերը կը մնայ կառավարիչի սրահին մէջ։ Փափազեանի առաջարկով քննութիւնն մը կը բացուի տեղւոյն վրայ, ստուգելու իրողութիւնը։ Փափազեանի հետ Գոմս կը մեկնին զօրքերու հրամանատար Վասրֆ պէյը, Պուլանուխի գայմագամը, հարիւրապետ Էսատ պէյը և Հազոյի միւտիւր Սիւլէյմանը՝ թրքացած քիւրտ մը։

Քննութիւններէն կը պարզուի որ իրօք Շէյխ Մեհմէտ Էմինը դաւադրութիւն մը լարած էր Կորիւնին հանդէպ։ Նոյն իմաստով կը վկայէ նաեւ Աղջանի Միւտիւրը։ Գոմսի բնակչութեան մեծ մասը անցած էր Խաշխալտաղ։ Շատերը Արածանիի մէջ կը խեղդուէին։ Գիւղը կողոպտուած էր քիւրտ վոհմակներէն։ Հարիւրի չափ կիներ և երախաները որպէս գերի բռնուած՝ լեցուցած էին ախոռները։ Քննութեան արձանագրութիւններէն ետք, կիներն ու երախաները ազատ կը թողուին, բայց Կորիւնի կինը և աղջիկը Մուշ կը տանին և կը բանտարկեն։

Քննիչ յանձնախումբը կը վերադառնայ Մուշ և իր տեղեկագիրը կը կարդայ կառավարիչին։ Սերվէթ իրադարձութիւնները տեսնելով, անմիջապէս իր դիրքը կը փոխէ և կը յայտարարէ որ Ռուբէն և Կորիւն մեղաւոր չեն և ազատ կ'արձակէ Վ. Փափազեանը, որ կը վերադառնայ Հայոց Առաջնորդարան։ Սերվէթ այս «արդարամիտ» դիրքը կը բռնէր, յուսալով թէ պիտի կրնար որսալ Կորիւնն ու Ռուբէնը։ Ապէ ետք, կառավարիչը թէ Առաջնորդին և թէ Փափազեանին կը յայտնէր որ Ռուբէնն ու Կորիւնը քանի որ քննութեամբ արդար նկատուած են՝ թող վերադառնան և «ձեռք ձեռքի տուած՝ գործենք»։

Այս քննութենէն քանի մը օր անցած ոստիկանները խուզարկեցին Դաշնակցութեան Մուշի Ակումբը և գոցեցին։ Ռուբէն արդէն Սասուն կը գտնուէր։ Վ. Փափազեանը ստիպուեցաւ փոխադրուիլ Ջոջոյի Գասպարի տունը։

Գոմսայ դէպքը, Փափազեանի տնական բանտարկութիւնը, Գոմսի աւերումն ու կողոպուտը, և Դաշնակցութեան Ակումբի փակումը բաւական էին վերջնական ու վճռական քայլեր առնելու։ Սակայն ընդհանուր դիմադրութիւնը կ'ուշանար։ Սերվէթի մեղմ մէկ արտայայտութիւնը կամ խոստումը բաւական կ'ըլլար երկու շաբաթ եւս սպասել դէպքերու զարգացման։

ՆՈՐ ԴԷՊՔԵՐ Կ'ԱՌԱՋԱՆԱՆ

Փետրուար 10-ին Ռուբէն և Կորիւն, իրենց հետ առնելով Գոմս գիւղի կռուող ուժերը (Գոմսայ Մելիքի և Մօսոյի խումբերը), Մշեցի Պզտիկ Արամը, Աւրանի Արամը և իր

խումբը, Ալիճանի փախստական Տիգրանը, մարտական լաւ խումբով մը արդէն հասած էին Սասուն։

Ռուբէն հոգ կը հրաւիրէ Սասունի խմբապետները, պատասխանատու գործիչները և իշխանները՝ դրութեան մասին զեկուցում տալու և կռիւներու կարգադրութիւնները հաղորդելու զանազան ճակատներու վրայ գործողներուն։

Այդ պատմական ժողովին, ըստ Սասունցի Մուշեղի յուշերուն, ներկայ եղած են Ռուբէնը, Կորիւնը, Մճօն, Փեթարայ Մանուկը, Սեմալցի Իշխան Մանուկը, Կէլիէկիւզանի Կիրակոսը, Շէնիքցի Ղազարն ու Չօլօն, Խուլբէն՝ Ահրոնքցի Գալուստ Սասունին և Սասունցի Մուշեղը։

Դրութիւնը պարզելէն ետք, ինքնապաշտպանութեան աշխատանքները կը դասաւորեն և զանազան ճակատներու պատասխանատու վարիչները կ'որոշուին։

Սասունը փաստօրէն պատերազմական դրութեան մէջ էր, ամէն կողմէ շրջապատուած։ Թէեւ բոլոր շրջաններն ալ վտանգուած էին, սակայն, հայ զեկավարութեան մեծ մասը այն կարծիքն ունէր թէ ճակատագրական կռիւները Սասունի վրայ տեղի պիտի ունենային, և հին ժամանակներու նման, կրկին Սասունն էր որ օրհասական պատերազմը պիտի մղէր և ենթարկուէր ընդհանուր կոտորածի։ Այս մտայնութիւնն էր որ մղեց Ռուբէնին ու Կորիւնին իրենց զինեալ խումբերը կեդրոնացնելու Սասուն։

Սասունը շրջապատուած էր մանաւանդ հարաւէն։ Քրտական աշիրէթները, Տիգրանակերտէն մինչեւ Մուշ, շարժման մէջ դրուած էին՝ արշաւելու դէպի Սասուն։

ԽՈՒԼԲԻ ԴԷՊՔԸ

Հարաւէն դէպի Սասուն արշաւող բանակները և աշիրէթներու մեծ մասը պիտի անցնէին Խուլբի գետի հուներէն։ Ֆարզինէն Փասուր, և անկէ ալ Խոզմը Կէտիկէն դէպի Մուշ և Սասնոյ բարձունքները։ Խուլբի հայկական շրջանը, որ կը տարածուէր Անտոքի հարաւային դագաթէն մինչեւ Փասուր և Ֆարզին, գետի երկու եզերքներուն և բարձունքներուն վրայ ծուարած գիւղերով, Խուլբի ճամբան կը փակէր։ Այս իսկ պատճառաւ, կառավարութիւնը ծրագրած էր, ամենէն առաջ, այդ շրջանը քանդել։ Մինչդեռ Սասունի հին կռիւներուն ընթացքին. Խուլբի հայ գիւղերը վտանգէ զերծ կը մնային։ Խուլբի հայ ժողովուրդը և զեկավարները իրենց մտքէն չէին անցներ թէ առաջին զոհը իրենք պիտի ըլլային։

Շէնիկի ժողովէն յետոյ Ռուբէնի կողմէ յատուկ պարտականութիւն կը դրուի Գալուստ Սասունիի վրայ, ոչ միայն Խուլբի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու, այլ նաեւ անցնելու մինչեւ Ֆարզին, ինչպէս ըրած էր 1904-ին, կապար ճարելու Սասունի ընդհանուր կարիքներուն համար։

Գալուստ կը վերադառնայ Ահրոնք և Փետրուարի վերջերը կը փորձէ հասնիլ Ֆարզին։ Սակայն ճանապարհները բռնուած կը գտնէ Տիգրանակերտէն եկած զօրքերով։ Քիւրտ բարեկամները Գալուստին կը յայտնեն թէ անկարելի է հասնիլ մինչեւ Ֆարզին։ Քիւրտերն ալ փորձած են և ձերբակալուած։ Գալուստ կը վերադառնայ Ահրոնք և գիւղի խումբին կը հաղորդէ եղած որոշումները։ Խուլբի խումբերը շարժման պիտի անցնէին միայն այն ատեն, երբ կռիւները սկսէին Անտոքի վրայ։ Խուլբի խումբերը պարտիզանական կռիւներ պիտի մղէին թշնամիի թիկունքը, Անտոքի դիմադրողներուն օգնելու համար։ Մտածումներն ու ծրագիրները կը մշակուէին հին ֆետայական կռիւներու փորձառութեան վրայ։ Ընդհանուր կոտորածի և ազգային բնաջնջման գիտակցութիւնը կը խուսափէր մարդոց միտքէն։

Մարտ ամսու 25-ին, Փասուրէն 7 ժանտարմաներ, Ահրոնքցիներուն շատ ծանօթ սպայի մը ղեկավարութեամբ, կու գան Ահրոնք։ Ժանտարմաները բոլորն ալ նախկին ծանօթներ են։ Փասուրի կառավարիչի «բարեւներ»ը բերած կ'ըլլան գիւղապետ Աբրահամ Սասունիին և կը խնդրեն որ գիւղապետը իր եղբայրներուն, Գալուստ և Գէորգ Սասունիներուն հետ Փասուր գայ, շրջանի կառավարական գործերուն համար, ու միւս կողմէ, զինուորական ծառայութենէն ազատ մնալու երեք եղբայրներու տուրքը վճարեն և վերադառնան իրենց տեղերը։

Գալուստ, գիւղի վերերը, ժայռի մը տակը կը կենայ իր խումբով և տուն չի գար։ Աբրահամ և Գէորգ պատրաստ են մեկնելու և կ'ուզեն համոզել սպան թէ Գալուստի գալը կարեւոր չէ։ Սակայն անոնք կը պնդեն թէ կառավարիչը խնդրած է որ երեք եղբայրները միասին գան և չնկատուին զինուորական փախստական։ Գիւղի երեւելիները իրար կ'անցնին, ժողովներ կ'ընեն, ոչ մէկ անպատեհութիւն կը գտնեն որ Գալուստն ալ ընկերանայ եղբայրներուն։ Գալուստ կ'ընդդիմանայ։ Գալուստին համակարծիք է նաեւ մայրը, Աննա մայրիկը, որ շրջանի կուսակցական պատասխանատու դէմք էր Հրայրի և Վարդան վարդապետի օրերէն։

Գիւղը ինքզինքը վտանգուած կը զգայ։ Կը կարծեն թէ ուրիշ շրջանները խաղաղ են և իրենք պիտի ըլլան առաջին ոտքի կոխանը։ Քահանաները և իշխանները միակամ՝ կը ներկայանան Գալուստին և կը խնդրեն որ գիւղը ու շրջանը կրակի չմատնէ, քանի որ դրամով կարելի պիտի ըլլայ օձիքը ազատել և տուն դառնալ։

Գալուստ, սրտակոտոր, տեղի կու տայ, մտածելով որ զինեալ կռիւ մը այդ օր, շրջանը պիտի դնէր ծանր կացութեան մը առջեւ և Սասունի դէպքերը պիտի դահավիժէր։ Իշխաններու և քահանաներուն հետ տուն կու գայ, զէնքերը իր զինուորներուն յանձնելով։ Քովը կը պահէ տասնոց ատրճանակը, որ Աննա Մայրիկին կը յանձնէ՝ ժանտարմաներուն ներկայանալէն առաջ։

Սպան և ժանտարմաները սիրալիր վերաբերմունքով կ'ընդու-

նին Գալուստը և երեք եղբայրները իրենց հետ առած, զրոյցով ու կատակներ ընելով կը մեկնին դէպի Փասուր, որ մէկ ու կէս ժամուան հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր։ Աննա Մայրիկը, մտահոգ այս եղածէն, բաւական դրամ իր հետ առած՝ կ'ընկերանայ աղաներուն և ժանտարմաներուն։ Բայց գօտիին մէջ կը մոռնայ նաեւ Գալուստի տասնոց ատրճանակը։ Սպայի ուզածն ալ այդ էր։ Աննա Մայրիկն ալ պէտք էր, բայց չէր կրնար առաջարկել։

Երբ Փասուր կը հասնին, կառավարութեան ճիշդ դրան քով զինուորները շղթայի կը զարնեն Գալուստը, Աբրահամն ու Գէորգը և բանտ կը տանին, ժանտարմաները կեղծ զարմանքի մատնելով։

Աննա Մայրիկը կը մտնէ կառավարիչին քով և իր աղաներու ազատութիւնը կը պահանջէ։ Զինուորական ծառայութենէ ազատ կացուցանելու համար դրամը սեղանին վրայ կը դնէ։ Բայց կառավարիչը չնական ծիծաղով կը յայտնէ թէ այդ դրամը արդէն կառավարութեան կը պատկանի. իսկ իր աղաները կառավարութեան դէմ ըմբոստներն են և պիտի պատժուին։

Աննա Մայրիկը ամէն բան կը հասկնայ. կը գրգռուի։ Ոստիկանները վրան կը խուզարկեն և տասնոց ատրճանակը կը գտնեն։ Աննա Մայրիկն ալ բանտը կը նետեն, ըսելով թէ կառավարիչի վրայ ատրճանակ քաշած է։

Խուլբի շրջանը գլխատուած էր, և արմատապէս։

Փասուրէն զանոնք ճամբայ կը հանեն դէպի Կենճ։ Ճանապարհին Գալուստը և Գէորգը կը սպաննեն։ Աբրահամն ու Աննա Մայրիկը կը հասցնեն Մուշի բանտը և Մուշի առաջին կարաւանի հետ կ'ոչնչացնեն(*)։

Մարտի վերջերուն Խուլբի կարեւոր գիւղերը կը քանդուին։ Զինեալ խումբերը կ'ապաստանին անտառները, Սպիտակ լեռը և Անտոքի հարաւային փէշերը։ Խուլբի ճամբան ապահովել կ'ուզէին, ու բնաջնջումը, այս անգամ, կը սկսէին Սասնոյ հարաւէն, սեղմ օղակի մէջ առնելու համար Անտոքը, որպէս դիմադրութեան կեդրոն։

ՑՐՈՆՔԻ ԴԷՊՔԸ

1915 Յունուար 25-ին, փախստական զինուորներ հետապնդելու համար կառավարութիւնը 500 զինուոր դաշտը կը հանէր հարիւրապետ Իսմայիլի ղեկավարութեամբ։ Ցրոնքը որ դաշտի մեծ գիւղերէն մէկն էր, կը գտնուէր Պուլանուխի սահմաններուն մօտիկ։ Այդ շրջանին մէջ Հայերու դիմադրական շարժում մը կրնար ջլատել թրքական ճակատը, որ հետզհետէ տեղի կու տար Մալազկերտի շրջանը գտնուող ռուսական բանակին ճնշումին։

(*) Այս մասին մանրամասնութիւնը կարելի է գտնել Կ. Սասունիի «Աննա Մայրիկ» վերնագրով յօդուածաշարքին մէջ, տպուած «ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ»ի 1953-ի 6 Թիւերով։

Զօրքերը ուղղակի կ'երթան Ցրոնք, և ճնշումի տակ կ'առնեն գիւղը։ Նոյն օրը գիւղի մարտական խումբերը հաւաքուած են եղեր գիւղին մօտիկ բլուրներու ետեւը, շրջանի ինքնապաշտպանութեան մասին խորհելու։ Զօրքերը քանի մը հոգի կը նշմարեն բլուրներու վրայ, և կը հետապնդեն որպէս զինուորական փախստական։ Կը հանդիպին ինքնապաշտպանութեան խումբին, ու ընդհարումը տեղի կ'ունենայ։ Ցրոնքցի զինուորները և անզէն երիտասարդները լեռները կը քաշուին կամ կ'անցնին դրացի գիւղերը։

Այս դէպքի պատճառաւ Ցրոնքի 150 տուները կ'այրեն և աւարի կու տան, ու շարք մը երեւելիներ բռնելով Մշոյ բանտը կը փոխադրեն։

Այդ առթիւ առաջնորդի բողոքները ի զուր կ'անցնին։

ՄՈՒՇԱՂՇԷՆԻ ԴԷՊՔԸ

1915-ի Մարտի կէսերուն Մուսա Պէյի չէթէները իր ղեկավարութեամբ Գրգուռի ստորոտը գտնուող Մուշաղշէն գիւղը կը մտնեն, կը սպաննեն յայտնի հին գործիչ, գիւղապետ և մեծահարուստ Գասպարը և աչքի ընկած կարգ մը իշխաններ, գիւղը կը կողոպտեն, կիներն ու հարսները կը գերեվարեն և իրենց հետ կը տանին։

Այս դէպքերու արձագանգը ամէն կողմ ցնցող տպաւորութիւն կը թողուր։ Ամէն ոք, ամէն վայրկեան մահուան արհաւիրքի մը առջեւ կը գտնէր ինքզինք։

Վ. Փափազեան իր յուշերուն մէջ այդ առթիւ կը գրէ.

«Մեր շրջանակներուն մէջ զայրոյթը իր զագաթնակէտին հասաւ. հին մարտիկները կը պահանջէին այլեւս լեռ բարձրանալ...»։

ՄՃՈՅԻ ԸՄԲՈՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Բոլէեան Մճօն, որ Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի անդամ էր, հին ու փորձուած ֆետայի մը, որ խումբերու ղեկավար եղած թէ Տարօնի անցեալ կռիւներուն և թէ պարսկական ազատագրակն կռիւներուն, Եփրեմ Խանի օրերերէն, այլեւս չի հանդուրժեր տեղի ունեցած դէպքերուն և առանց ժողովի, առանց հաւաքական որոշումի, կը բարձրանայ Առաքելոց վանքը և դիրք կը բռնէ կառավարութեան դէմ։ Մճոյին հետն էին իր երկու եղբայրները՝ Արշակը և Պօղոսը, Թենէքէճի Խաչօն, Յովկայ Խուշօն, Առինչու Սահակը և խումբ մը կռուողներ, բոլորն ալ փորձուած հին մարտիկներ, ընդամէնը երեսուն հոգի։

Մճօն իր խումբով Առաքելոց վանքը ապաստանելէն ետք երկտող մը կը գրէ Վ. Փափազեանի, յայտնելու թէ վանքը գրաւած է որպէս բողոքի ցոյց, մինչեւ որ կառավարութիւնը անիշխանութեան առջեւն առնէ։ Այլապէս իրենք, որպէս ըմբոստներ, ազատ պիտի զգան վարուելու կառավարութեան հանդէպ իրենց գիտցած ձեւով։

Վ. Փափազեան և Մչոյ պատասխանատու ընկերները կը մտածեն գրել Մճոյին որ հրաժարի նման ցոյցերէ, որպէսզի դէպքերը չարագանան, քանի որ պատրաստ չեն դէպքերը դիմագրաւելու։ (Վ. Փափազեան «Իմ Յուշերը», էջ 342)։

Մինչդեռ Սերվէթը արդէն լուրը առած էր և զինուոր ու ժանտարմաներ կը փութացնէր դէպի Առաքելոց վանքը, Մճօն բռնելու կամ խումբը փճացնելու համար։ Սերվէթ այդ պարտականութիւնը տուած էր ժանտարմայի սպայ Մեհմէտ էֆէնտիին և Ալօ Օնպաչիին։

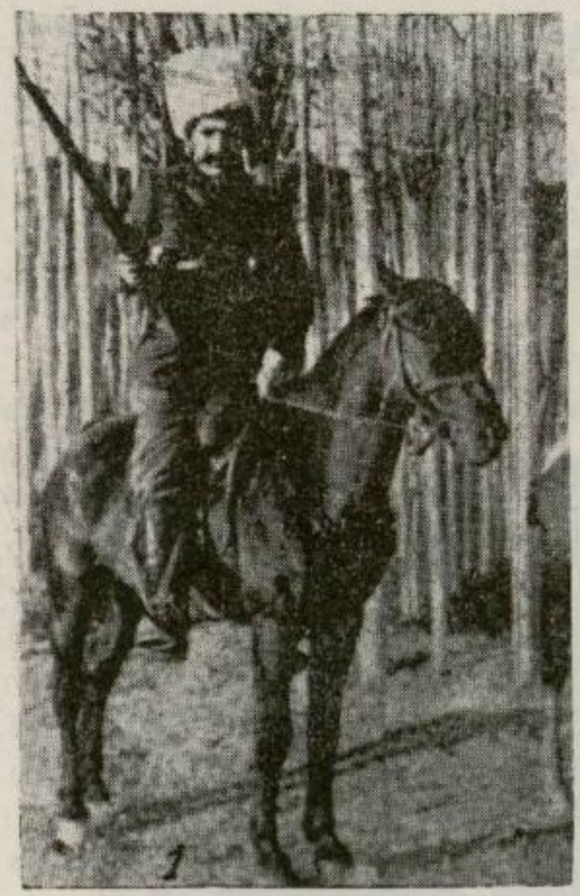

Մկրտիչ Բոլէեան (Մճօ)

Թուրք զինուորները կը մօտենան վանքին և մարդ կը զրկեն Մճոյին որ անձնատուր ըլլայ։

Մճոյի առաջին գնդակէն Մեհմէտը կը տապալի, 5-6 ժանտարմներ ալ անչունչ գետին կը փռուին, իսկ միւսները կը փախչին, կը վերադառնան Մուչ ու եղածը կը զեկուցեն Սերվէթին։ Ան անզօր կատաղութեամբ կը պահանջէ Հայոց Առաջնորդէն որ ըմբոստները յանձնուին, բայց Առաջնորդը կը պատասխանէ թէ ինքը ոչ մէկ ուժ ունի լեռներն ապաստանողները բռնելու և Մուչ բերելու։

Մճօն յաջորդ օրն իսկ կը մեկնի Սասուն և կը միանայ Ռուբէնին և Կորիւնին։

Մճոյի և Կորիւնի լեռ բարձրանալը վարակիչ կը դառնայ։ Հին մարտիկներէն չատերը իրենց զէնքերով, անչչուկ Սասուն կը բարձրանան։ Շրջանները մնացած հին ֆետայիներն ու տեղական մարտական ուժերը թէեւ մնացին շրջաններուն մէջ, բայց իրենց աչքերը դէպի Սասուն ուղղած էին։ Յանկարծակի սպաննուելէն կը նախընտրէին լեռը բարձրանալ և հոն կռուիլ։ Տեղական վարիչներ ալ կային որ կառչած կը մնային իրենց գիւղին կամ գիւղախումբին և հոն կ'ուզէին կազմակերպել տեղական ինքնապաշտպանութեան գործը։

* * *

Վերը յիշուած դէպքերը այդ օրերու ամենէն ցնցող դէպքերն էին, բայց տեղի կ'ունենային բազմաթիւ այլ դիպուածներ, սպանութիւններ, համատարած աւարառութիւններ, որոնք արձանագրուած

չեն ապաւած չարք մը յաւելուա մէջ։ Տարօնի ընդարձակ շրջանը իր հետաւոր անկիւններով շրջապատաւած էր քրտական պինուած ամբոխներով, ու չատ յաճախ ներթակայ էր յարձակումներու։ Այդ հետաւոր շրջաններէն գրուած բողոքներն ու գրութիւնները, որ ուղղուած էին Մշոյ Առաջնորդարանին կամ կառավարութեան կեդրոնին, կարաւած են ընդմիշտ, որով կարելի չէ կատարեալ մանրամասնութեամբ և ժամանակի կարգով թուել բոլոր դէպքերը։ Սակայն եղածները չատ իսկ են՝ ժամանակաշրջանի վատնդաւոր կացութիւնը ըմբռնելու համար։

Հայոց Առաջնորդարանը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դուբան Բարձրաւանդակի կ. կոմիտէն և հասարակական գործիչները ուելի քան բաւարար փաստեր ունէին իրենց տրամադրութեան տակ՝ ուղղութիւն մը շրջորդիգրելու, վճռական կեցուածք ունենալու Թրքական սպառնալիքի ձեռնարկներու հանդէպ։

ՊԱՋԻՆ ԱՐԱՄ

(Արամ Յակոբեան)

Մշոյ կոիւններէն։ Հին ֆետայի, որ մասնակցած էր Սասունի 1904-ի ապստամբութեան եւ բազմաթիւ կռիւներուն՝ Կովկաս եւ Պարսկաստան։

ԺԱ.

ՆՈՐ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915 ի Յունուարէն սկսած մինչեւ Մարտի վերջը երկարող դէպքերը երբ քննութեան կ'առնենք, հետեւեալ քանի մը իրողութիւնները բացայայտուած կը տեսնենք.

Առաջին.— որ թրքական կառավարութիւնը արդէն անցած է բացայայտ բնաջնջումի և ցուցադրած է իր որդեգրած մեթոտները։ Հարկերու հաւաքումէն, սննդեղէնի արմատական բռնագրաւումներէն, բեռնակիրներու և հայ զինուորներու ոչնչացումներէն ետք, կառավարութիւնը արդէն յարձակած է Սասունի, Խուլբի և Տալուորիկի շրջաններուն վրայ։ Ցրոնքը քայքայած է։ Գոմսը աւերակոյտի մը վերածած է։ Ախլաթի և Դատուանի շրջանները կոտորած է և անոնց բեկորները հասած են Մուշ։ Մուսա պէյը ոչ միայն Մուշաղշէնը քանդած է և ղեկավարները սպաննած, այլ Պուլանուխի և Մալազկերտի հարաւային գիւղերէն ոմանք սուրէ անցուցած է։

Այս փաստերը շատ մեծ ապացոյցներ էին, թէ համատարած կոտորածի մը առջեւ կը գտնուի Տարօնի շրջանը և ոչ թէ մասնակի սպանութիւններու կամ կողմնակի շրջաններու կոտորածի հաւանականութեան մը առջեւ։

Երկրորդ.— թրքական ոճրային դաւադրութեան դրսեւորումով, դէպքերու ըմբոստացուցիչ երեւոյթներու հարկադրանքին տակ, հայ ժողովուրդի կորովի տարրերը նոյնպէս հրապարակ կու գան ըմբոստութեան դրօշակով։ Դէպքերուն հետեւողը սրտի դողով և մեծ անձկութեամբ կ'ըսէ. — Փա՞ռք Աստուծոյ, աւելի լաւ է ուշ քան երբեք։

Գոմսի դէպքը միայն բաւական էր, որ ամբողջ Տարօնը այլեւս ըմբոստութեան դրօշակը պարզէր, առանց ժողովի և առանց հրահանգի։ Գոմս գիւղի հարուածը ուղղուած էր Կորիւնի և հին ֆետայական ընտրանիին դէմ, որպէս զի ղեկավարները գլխատեն և անգլուխ ժողովուրդը կոտորեն առանց դիմադրութեան հանդիպելու։

Հակահարուածը տուող ղեկավարներն էին Ռուբէնը և Կորիւնը, իրենց հետ ունենալով երեսունէ աւելի հին ֆետայիներ, որոնք Կ. Կոմիտէի և Կոմիտէներու անդամ էին, կամ ազգային իշխանութեան մաս կը կազմէին։ Ռուբէն պաշտօնական ներկայացուցիչն էր Դաշնակցութեան Բիւրոյին և պատասխանատու մարմնի մը հանգամանքն ունէր

Տարօնի շրջանին մէջ։ Կորիւնի և Ռուբէնի վճռական քայլը, ինքնին վճռական հրահանգ մըն էր, բոլորին լսելի, որ զէնք բարձրացնէին և իրենք ալ իրենց կարգին հարուածէին, երբ առիթը ներկայանար։

Այս վճռական քայլին կը յաջորդէ Բոլէեան Մճոյի Առաքելոց վանքի գրաւումը, ըմբոստութեան յայտարարութեամբ։ Դուրան Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի ամենէն կարկառուն դէմքն էր Մճօն։ Բացի այս պատասխանատու հանգամանքէն, Մճօն Կորիւնի հետ միասին Տարօնի ամենէն հին ֆետային և զինուորական անվիճելի հեղինակութիւնն էր։ Երբ Մճօն երեսուն հին ֆետայիներով հրապարակ կու գար և կռուի ընթացքին ժանտարմներու հրամանար սպան և 7 ոստիկաններ գետին կը փռէր Առաքելոց վանքի պարիսպներուն տակ, Տարօնի շրջանը ինքնին ապստամբութեան դրօշակը պարզած կ'ըլլար։

Նոյն օրերուն Խուլբի շրջանը թէեւ կը կորսնցնէր իր մարտական խմբապետը՝ յանձին Գալուստ Սասունիին, սակայն շրջանի խումբերը լեռներու և անտառներու մէջ ապաստանած՝ օրհասական կռուի կը բռնուէին թուրք զօրքերու և քրտական ցեղախումբերուն դէմ։

Տալուորիկը, որ անմիջական դրացի շրջանն էր Խուլբի, կռիւով ետ կը մղէր քրտական խուժանը և ճակատ կը կազմէր հարաւէն դէպի Սասուն շարժող թրքական ուժերուն դէմ։ Այդ կռիւները, որ կը սկսէին Մարտին, անընդհատ շարունակուեցան մինչեւ Յուլիս ամսու վերջը, բոլոր ճակատամարտներու վերջին օրը։

Սասուն արդէն կը նկատուէր ապստամբ շրջան մը և կառավարութիւնը որոշած էր առաջին անգամ Սասունի հաշիւը մաքրել զինուորական մեծ գրոհով մը։ Բայց նկատի առնելով դժուարութիւնները, կառավարութիւնը ժամանակ շահելու քաղաքականութիւնը որդեգրեց։ Սակայն երբ Ռուբէն, Կորիւն և Մճօն իրենց զինեալ խումբերով Սասուն բարձրացան և հոն փոխադրեցին կռուող ուժերու մէկ մասը, ինքնին Սասունի ամբողջ գաւառները ինքնապաշտպանութեան կռիւը կը սկսէին բոլոր սահմաններուն վրայ, ե'ւ հարաւի ե'ւ հիւսիսի։ Այդպիսով Սասնոյ ուժերը կը գրաւէին Կուռտիկ լերան բարձունքներէն մինչեւ Ծիրինկատարը, իսկ հարաւէն Խուլբի, Խիանքի և Բսանքի սահմանները, լայնատարած ճակատներու վրայ դասաւորելով կռուող ուժերը։

Այս բացայայտ երեւոյթները ինքնին բաւական էին ամէն անորոշութիւն փարատելու։

Եւ սակայն դրութիւնը կը մնար անորոշ, անվճռականութիւնը կրկին կը նստէր հոգիներուն մէջ, հակառակ տեղի ունեցած պոռթկումին, սպասման քաղաքականութիւնը նորէն կը տկարացնէր կամքերը...։

Ինչո՞վ կարելի է պատճառաբանել այս անվճռականութիւնը. ի՞նչ տուեալներ ունէին Տարօնի այդ օրերու ղեկավարները սպասողական քաղաքականութիւն մը որդեգրելու համար, երբ ամէնօրեայ գործնական կեանքի երեւոյթները պէտք է որ հայ ժողովուրդը մղէին

ընդհանուր ըմբոստանքին։

Այս հարցերու մօտաւոր պատասխանը եթէ փորձենք գտնել, պիտի կանգ առնենք կառավարութեան խորամանկ քաղաքականութեան վրայ։ Սերվէթը հակառակ իր ջղագարութիւններուն, որոնց փաստերը քիչ ետք պիտի արձանագրենք, գիտէր ինքզինք զսպել և դէպքերը չգահավիժել։ Երբեմն խիստ և անողոք, երբեմն ալ մեղմ և համապետական չահերով մտահոգ, ընթացք կը փոխէր և միամտութեան կը մատնէր հայ վարիչները։

Այն ատեն երբ ամէն ոք կը կարծէր թէ Սերվէթ իրար պիտի անցնէ շրջանը Գոմսի դէպքի հետեւանքով, ան խորամանկութեամբ կ'ընդունէր թէ Կորիւնը յանցաւոր չէ։ Երբ Մճօն բացայայտ ըմբոստութեամբ մը Առաքելոց վանքին առջեւ դետին կը փռէր Սերվէթի ամենէն մտերիմ գործակիցը՝ Մէհմէտ հարիւրապետը, Սերվէթը բանակ չէր ղրկեր անոր դէմ, կամ վճռական գործողութեան չէր ձեռնարկեր Սասունի դէմ և միայն կը գոհանար Կուռտիկի դիրքային կռիւներով։

Այս մեղմացումները ժամանակ չահելու պատեհութիւն մը կը նկատուէր հայ ղեկավարութեան կողմէ։ Թուրք կառավարութիւնը գիտէր թէ ինչո՛ւ կը սպասէ։ Իսկ հայ ղեկավարութիւնը կը սպասէր... ռուսական և հայ կամաւորական բանակներուն։ Ռուսական բանակներու յառաջացման յոյսերով եղած սպասումը կրնանք գլխաւոր պատճառը նկատել հայութեան անվճռական կամքին։

Այդ օրերու յուշագրողներէն կ'իմանանք, թէ ամէն օր բերնէ բերան ռուս բանակի յառաջխաղացքի մասին կը խօսէին և կը յուսադրուէին։ Այդպէս էր Հայոց Առաջնորդարանը, այդպէս էր Կ. Կոմիտէն, այդպէս էին շրջանի բոլոր վարիչները։

Ճիշդ այդ օրերուն, Մարտի վերջերը կամ Ապրիլի 3-4-ին, Մուշ կը հասնին երկու գաղտնի սուրհանդակներ, քրտախօս Տիգրանը և Խաչօն, որոնք Մալազկերտէն Տ. Դեւոյեանի մէկ գրութիւնը կը հասցնեն Մուշ, Վ. Փափազեանին։ Յոյսի և սպասումի աւետաբեր սուրհանդակներ կը դառնան այդ երկու անձնազոհ ազաքը։

Վ. Փափազեան այդ առթիւ կը գրէ.

«Տ. Դեւոյեանը կը գրէր թէ ռուսական բանակը Պուլանուխ է և չուտով Ս. Կարապետ պիտի հասնի, կը յորդորէր քիչ մըն ալ դիմանալ, կը խնդրէր մանրամասն և արագ տեղեկութիւններ մեր շրջաններու թրքական կանոնաւոր և անկանոն ուժերու մասին»։ («Իմ Յուշերը», էջ 945)։

Տիգրան Դեւոյեանի այս նամակը յուսալու և սպասելու մտայնութիւնը աւելի կը զօրացնէր։ Նամակին մէջ ըսուած էր թէ ռուսական զօրքերը «չուտով պիտի հասնին Ս. Կարապետ»։ Այս լուրը կը հաղորդուի Սասուն բարձրացած գործիչներուն։ Ժողովուրդը կը լսէ և իր ընկճուած վիճակէն ոգեւորուած դուրս կու գայ։

Յոյսի և սպասման ոգեւորութիւն մըն էր այս խանդավառու-

թիւնը։ Կորովի յարձակողականով մը պատեհութենէն օգտուելու մտածումը կը մնար անվճռականութեան աստիճանին վրայ։ Յուսադրութիւնը չօշափելի իրողութիւններու կը կրթնէր։ Խնուսի և կռուի ճակատներուն մօտ գտնուած գիւղերէն տեղեկութիւններ կը հասնէին Մուչ, իրենք թնդանօթներու ձայնը կ'առնեն առաւօտեան արշալոյսներուն։

Խոհեմութիւն թելադրողները աւելի չափով մը իրաւունք կը համարէին իրենց զգուշութիւն քարոզելու և սպասելու ազատարար բանակներուն։

Տիգրան Դեւոյեանի նամակին Մուչի պատասխանատու գործիչները կը պատասխանեն և պէտք եղած տեղեկութիւնները կը հաղորդեն, աւելցնելով որ շրջանը ծայրայեղօրէն վտանգուած է և ջարգի ենթակայ է, եթէ շուտով ռուսական բանակը և կամաւորական գունդերը չհասնին։ Այդ նամակին մէջ կը յայտնէին թէ ճակատագրական կռուի մը պարագային, շրջանը հազիւ ութ օր կրնայ դիմանալ, զէնքի և ռազմամթերքի պակասութեան պատճառաւ։

Տ. Դեւոյեան զինուորական հետախուզութեան պաշտօն մը ունէր Զորրորդ Զօրաբանակի կեդրոնական սպայակոյտի մէջ։ Այդ պաշտօնին հասած էր անշուշտ Ազգային Բիւրոյի և Դաշնակցութեան վերին մարմնի յանձնարարութիւններու շնորհիւ, և յատուկ այն պարտաւորութեամբ, որ դէպի Պիթլիս, Մուչ և Սասուն ըլլալիք յառաջխաղացման ընթացքին՝ օգտակար հանդիսանար երկրի կռուողներուն։ Ռոստոմ ինք առանձին պիտի գար Մալազկերտ, քննելու համար Դեւոյեանի գործունէութիւնը, սակայն Վան հասնելէն ետք, կամաւորական գունդերը դէպի Դատուան շարժել տալու գործերով ստիպուեցաւ զբաղիլ և Յունիս ամսու 15-ին Մալազկերտ ղրկեց Կ. Սասունին, Մինաս Մակարեանը, Տիգրան Աւետիսեանը և Սանդրօն։ Մալազկերտի մէջ օգնութեան գործը կը վարէր Ա. Շարաֆեանը, օգնական ունենալով Միհրան Գրիգորեանը, Մ. Դարմանեանը և շրջանի քանի մը ղեկավարները։

Դեւոյեանի ընթացքին դէմ բողոքներ հասած էին Ռոստոմին։ Անոր գործերը քննելով, Մալազկերտ ղրկուած յանձնախումբը դժգոհ մնաց Դեւոյեանի ընթացքէն և իր տեղեկագիրը ղրկեց Վան՝ Ռոստոմին և Արամին։

Յունիս 20-ին Վ. Փափազեանի ծածկագիր նամակը հասած էր Մալազկերտ, Դեւոյեանին։ Խաչօն և Տիգրանը կրցած էին վերադառնալ։

Պատերազմական գործողութիւնները լարուած հունի մէջ էին, երբ թրքական հակայարձակողական մը սկսաւ Խնուսի հարաւէն դէպի Մալազկերտ՝ կողէն հարուածելով ռուսական բանակը։ Դեւոյեան, որպէս հետախուզութեան վարիչ, Զօրավար Օգանովսքուին տեղեկութիւն տուած էր թէ 70,000 թրքական բանակ մը կը շարժի իր ճակատին

դէմ։ Անչուշտ չափազանցութիւն էր այդ տեղեկատուութիւնը։ Ռուսական բանակը Յուլիս 23-ին նահանջի ձեռնարկեց։

Մուշէն ազատուած գործիչները 1919-ին կուսակցական դատի յանձնեցին Տ. Դեւոյեանը, որ յանցաւոր նկատուեցաւ(*)։

Փաստական իրողութիւնն այն է, թէ Ապրիլի առաջին օրերուն, յոյսի և սպասման այս մթնոլորտին մէջ, հայկական դիմադրութիւնը կը կեդրոնանայ միայն Սասունի բարձունքներուն վրայ, և ընդհանուր ապստամբութեան մը ուղղութիւնը չ'առներ։ Դէպքերը, որ տեղի ունեցան, պայթուցիկ բնոյթ ունէին, բայց ամէն կողմ հրդեհ չառաջացուցին։ Թուրք կառավարութիւնը իր ընելիքները շարունակեց սիստեմաթիկ կերպով, սակայն խոհեմութեամբ և խորամանկութեամբ, բացայայտ պատերազմի չբռնուեցաւ հայ ազգաբնակչութեան հետ։ Ժամանակաւոր այս խոհեմութիւնը մէկ կողմէ, ռուսական բանակներու յառաջխաղացումը միւս կողմէ, սպասողական վիճակի մէջ պահեցին այն հայ ուժերը, որոնք հարուածողական շարժումներով կրնային հրաշքներ գործել։

Մարտ—Ապրիլ ամիսներուն պատահած այս դէպքերուն դիմաց միայն բողոքելով կը բաւականար Հայոց Առաջնորդ Խարախանեանը, որ աւելի ըմբոստ հոգի մը ունէր քան Վարդան վարդապետը, որ դիւանագիտութեան և խորամանկութեան ճանապարհով կ'ուզէր տեղ մը հասնիլ։ Վարդան վարդապետ, Ն. եպիսկ. Խարախանեան, Վ. Փափազեան և ազգ. իշխանութեան գլուխը կեցող քանի մը անուանի և ազդեցիկ մարդիկ խոհեմութեան, զգուշութեան և համբերութեան կողմնակից էին։ Իսկ Ռուբէն, Կորիւն, Մճօ, շարք մը հին ֆետայիներ և Սասնոյ իշխանները արդէն ըմբոստացած էին և լեռ բարձրանալով՝ կռուի դրօշը պարզած էին։ Սակայն այս ըմբոստ թեւը, որ մեծամասնութիւնն էր և ամբողջովին Տարօնի հոգեբանութեան կը համապատասխանէր, նոյնպէս սպասողական էր, և ոչ յարձակողական։

Այդ ճգնաժամի օրերուն, գործնականօրէն, այս երկու հոսանքները նոյն արդիւնքին կը դիմէին։ Գործնական քայլեր չառնուեցան, ռուսական բանակի յառաջխաղացումէն օգտուելու։ Սասունը կը մնար տեւական ինքնապաշտպանութեան կռիւներով զբաղած, որ ժողովուրդի մը հերոսապատումն էր, բայց օրուան վտանգին դէմ, ազատարար միջոց մը չէր։

ՔԱՆԻ ՄԸ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ

Շրջաններու մէջ տեղի ունեցած ակնյայտի դէպքերէն, չէթէներու հալածանքներէն և կողոպուտներէն

(*) Մայազկերտի նահանջի եւ Տ. Դեւոյեանի գործի մասին աւելի լայն տեղեկութեան համար դիմել Կ. Սասունիի «ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ» գրքին, էջ 75-82:

գաս, դէպքեր տեղի ունեցան Մուշ քաղաքի մէջ, որոնք զգաստացուցիչ էին, որոնցմէ կարելի էր կռահել թէ դաժան սրածութեան մը ենթակայ էր Տարօնի ժողովուրդը։ Ու այդ պատահարները տեղի կ'ունենային այնպիսի անձնաւորութիւններուն հետ, որոնք այդ օրերու առաջնորդները կը հանդիսանային։

Տ. ԵՂԻՇԷ ՔՀ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆԻ ՊԱՏԱՀԱԾԸ

Մարտի վերջին չարթնան, նոր զօրքեր կու գան Մշոյ դաշտ, ռազմաճակատ երթալու համար։ Երկու հազար զօրքերը կը լեցնեն Զրիկ հայ գիւղի 80 տուներուն մէջ։ Հայ բնակիչներու վիճակը կրնաք երեւակայել։

Խարախանեան Սրբազանը լսելով Զրիկ գիւղի քահանայ Տ. Մուշեղի և գիւղապետ Մանուկի ազերասնքը, Սերվէթի քով կը զրկէ Տ. Եղիշէ Պարսամեանը, որպէս Առաջնորդի փոխանորդ, խնդրելու որ զօրքերը հայ բնակարաններէն դուրս բներուին և զօրանոցներու մէջ տեղաւորուին։

Համաձայն Տէր Եղիշէի պատումին(*), հազիւ թէ խնդրանքը կը ներկայացնէ, Սերվէթ ատրճանակը կը հանէ և կը կրակէ Տ. Եղիշէին վրայ։ Քահանան կառավարիչի ձեռքը կը բռնէ, գնդակը կը վրիպի, կը հրէ և Սերվէթը գետին կը նետէ ու կը փախչի։ Քահանային հասնելէն երկու գնդակ ալ կ'արձակէ, բայց ի զուր։ Քահանան չնչահեղձ կը վերադառնայ Առաջնորդարան և եղելութիւնը կը պատմէ Խարախանեան Սրբազանին։

Առաջնորդը ինք անձամբ կ'երթայ Սերվէթին, որ կ'ուրանայ իր արարքը և կ'ըսէ թէ ռուսական յառաջխաղացքի պատճառու յուզուած է եղեր և չէ ճանչցած Առաջնորդի փոխանորդ քահանան։

Սերվէթը գիտէ չուտով ամփոփուիլ և անմեղ երեւնալ, ապահովով իր ժամանակին՝ վճռական հարուածը իջեցնելու Տարօնի ժողովուրդի գլխուն։

ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻՆ ՊԱՏԱՀԱԾԸ

Խարախանեան Սրբազանը, իր հիւանդութենէն քանի մը օր առաջ, կրկին կ'այցելէ Սերվէթին՝ խնդրելու որ ժողովուրդի ծանր վիճակին ուշադրութիւն դարձնէ կառավարութիւնը և դադրի անիշխանական արարքները։

Խարախանեանը երբ կառավարիչին քովը կը մտնէ, վ. փափկան կառավարական չէնքէն դուրս, ճամբուն վրայ կը սպասէ Առաջնորդի վերադարձին։

(*) «Տարօնի ինքնապաշտպանութիւնը եւ ջարդը» էջ 38–39։

Ահա Վ. Փափազեանի վկայութիւնը այդ այցելութեան առթիւ.

«Ես սերայէն հեռու, ճամբու քով կը զբօսնէի՝ սպասելով Խարախանեանի վերադարձին։ Վերադարձաւ խիստ մտահոգ և տրտում. իմ հարցական հայեացքիս, քթին տակէն ըսաւ. «Աստուած հեռու ընէ, անիծուած թշուառականը գայլի դէմք էր ստացած, չարագուշակ բան մը կար անոր հայեացքին մէջ...»։

«Ըստ երեւոյթին արդէն որոշուած էր ջարդը և տեղահանութիւնը, և անկասկած, գործադրութեան հրամանը տրուած էր ամէն տեղ...»։

Շաբաթ մը առաջ մեղմացած Սերվէթը, Ապրիլ ամսու առաջին շաբթուն արդէն գայլի կերպարանք ստացած է, ու այդ երեւոյթը կը հաստատեն այդ ատենուան Մուշի ղեկավարները — Խարախանեան, Վ. Փափազեան, Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեան։

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՊԱՏԱՀԱՐԸ

Աւելի յատկանշական պատահար մըն է որ տեղի ունեցած է Վ. Փափազեանի և կառավարիչ Սերվէթի միջեւ, ճիշդ այն օրերուն, երբ Վանի կառավարիչ Ճեվտէթը իր քով կը հրաւիրէր Վռամեանն ու Իշխանը և զանոնք ճամբայ կը հանէր դէպի մահ։

Խարախանեան Սրբազանի այցելութենէն երեք օր ետք, երեկոյեան մութին, Առաջնորդարան կու գայ կառավարիչին հետ պտըտող ոստիկանը և կ'ըսէ Վ. Փափազեանին թէ կառավարիչը կը խնդրէ որ «շնորհ ընէք երթալու սերայ»։ Այս հրաւէրը չարագուշակ կը նկատուի Խարախանեանի կողմէ։ Կը տարակուսին թէ դաւադրութեան մը զոհ կրնայ երթալ Փափազեանը։

Վ. Փափազեան կ'իջնէ Առաջնորդարանէն և իրեն սպասող ոստիկանին հետ կը մեկնի դէպի կառավարչատունը։ Խարախանեան Սրբազանը անմիջապէս լուր կու տայ զինուած տղայոց, որ հեռուէն հետեւին անոնց։

Ահա Վ. Փափազեանի նկարագրութիւնը այդ հանդիպումին.

«Միւթէսարըֆը (կառավարիչ) նստած չէր, անընդհատ, կարճ տարածութեան մէջէն, քովէս կ'երթար-կու գար, կցկտուր բաներ մը կ'ըսէր և յանկարծ առջեւս կը ցցուէր ձեռքը ետեւ տանելով։ «Ի՞նչ ունի», կը մտածէի ես և, յանկարծ, այդ միջոցին սերայի դրան առջեւի կանթեղի ճառագայթով նկատեցի անոր ատրճանակի կոթը՝ ետեւի գրպանին մէջ։ Կայծակի արագութեամբ ձախ կողմս ետին դարձուցի և ատրճանակը գրպանիս մէջ պատրաստեցի։ Միտքս տենդագին արագութեամբ կ'աշխատէր. միեւնոյն ատեն, հակառակ ինքնազսպումիս, անբնական բարձր ձայն մը եկաւ ներսէս։ Ընդհատելով զինք, պոռացի.— «Չեմ հասկնար ձեր ինծի կանչելուն նպատակը։ Նստեցէ'ք ու այնպէս խօսեցէք. չեմ ըմբռներ ի՞նչ ըսել կ'ուզէք»։ Պահ մը քարացաւ. ձեռքը օդին մէջ կախուած մնաց ու լռելեայն դիմացս նստե-

ցաւ։ Ինձմէ անկախ, ջղայնօրէն ատբճանակս կիսովին հանած էի գրպանէս։ Նկատած էր։ Բաւական մը լուռ մնալէետք, զսպուած կիրքով մը, հեւ ի հեւ, կցկտուր, խօսեցաւ Սասունի փախչողներու մասին։ Ըսաւ որ ազդեցութիւնս պէտք էր ի գործ դնէի վերադարձնելու զանոնք...։

«Պատասխանեցի թէ այլեւս ազդեցութիւնս կորսնցուցած եմ, քանի որ ոչ մէկ խոստումս կրցայ իրագործել»։

Վ. Փափազեան պատուհանէն դուրս նայելով՝ կ'ըսէ կառավարիչին, որ իր հետեւորդները իրեն կը սպասեն, ինքը կ'ուզէ մեկնիլ։ Կառավարիչը պատուհանէն կը դիտէ և լապտերին տակ կը տեսնէ խումբը որ Վ. Փափազեանին կը սպասէր։

«Ելայ դուրս և դուռը իսկոյն ետեւէս ծածկեցի։ Իրապէս կ'ուզէր անձամբ սպաննել ինձ, թէ ոչ ձերբակալել և ղրկել սպաննելու, կը դժուարանամ ըսել...» («Իմ Ցուցերը», Վ. Փ., էջ 349—350)։

Այս չարագուշակ պատահարները կը զուգադիպէին Ապրիլի առաջին օրերուն, երբ Թուրք ազգն ու կառավարութիւնը իրենց նախօրօք ծրագրած ջարդը և տեղահանութիւնը գործադրութեան կը դնէին, նախ զինուորները գլխատելու և անմիջապէս ձեռնարկելու համաատած տեղահանութեան և բնաջնջումին։

Ամէն տեղէ ուխտի, Տարօնի աշխարհն էր, որ կ'ենթարկուէր պէտին դեռ 1914-ի աշունէն սկսած։ Եւ Թուրք կառավարութիւնը, Հայկական նահանգներուն մէջ, ամենէն ուխտի աչքը յառած էր Տարօնի չրջաններուն վրայ, որպէս հին յեղափոխութեան հնոցին, և խստագոյն միջոցներու դիմած էր չրջանի ղնաստիւնը ջարդելու, առանց բացայայտ կռուի։

Սակայն դէպքերը այնպէս թուալեցան, որ Տարօնի գոյամարտը սկսաւ Մարտ ամսու սկիզբէն և ծուալեցաւ ամբողջ չրջաններուն վրայ, առանց յարձակողական բնոյթ առնելու։ Մարտ և Ապրիլ ամիսներու ընթացքին ամէնօրեայ հարուածներու, արշաւանքներու, ձերբակալութիւններու և կողոպուտներու միջոցաւ չրջանի ուժերը նուազեցան, և օրը օրին հալեցան, սպառման ու տեղ-քայլի պատճառներով։

Այդ օրերուն զուգադիպեցաւ Խարախանեան Սրբազանի հիւանդութիւնն ու մահը, ինչպէս նաեւ Վ. Փափազեանի թիֆիւսէ վարակուիլը և հիւանդանալը։ Այս երկու դէպքերը իրենց ազդեցութիւնն ունեցան և ուխտի չնչահեցին տիրող անորոշութիւնը։

ԽԱՐԱԽԱՆԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՀԸ

Մարտին Թիֆիւսը աւեր կը գործէր Թրքական զօրքի և նոր հաւաքուած գինուորներուն մէջ։ Ճակատէն փոխադրուած հիւանդները փողոցներուն մէջ կը մնային և կը մեռնէին։ Մշոյ չուկայի պատերուն երկայնքը և առուներուն մէջ դիակներ կա-

յին և կը մնային մինչեւ կառքերը գային վերցնելու։ Մանաւանդ կը կատորուէին Արաբ պինուարները, որոնք լեզու չէին գիտեր և Հայաստանի ցուրտերուն չէին դիմանար։

Վարակիչ այս հիւանդութեան բռնուելուս Տարօնի չատ սիրուած Առաջնորդը, Ներսէս եպիսկ. Յարախանեան, Ապրիլ 2-ին։ (Այս թուականները յունագրոդներու կողմէ արձանագրուած են հին տոմարով, որով Ապրիլ 2/15-ին կը հիւանդանայ Առաջնորդը)։ Ամէն խնամք կը տանին փրկելու Յարախանեանի կեանքը, բայց ութ օր հազիւ կը դիմանայ և Ապրիլ 10/23-ին կը վախճանի, սուգի մատնելով Տարօնը։

Ձգնաժամի այդ օրերուն Յարախանեան Արքազանի ներկայութիւնը Մուշի մէջ յոյսի ապաւէն մըն էր։ Արքազանի կորուստը յուսահատութեամբ մը կ'առաջացնէր։

Ազգային կառն ժողովը անմիջապէս առաջնորդական տեղապահ կ'ընտրէ Ս. Կարապետի վանահայր Վարդան Ծ. Վրդ. Յակոբեանը, որ ամենէն փորձառու հոգեւորականն էր, և միշտ ալ այդ պաշտօնին կոչուած էր, երբ Տարօնը ճգնաժամի մէջ էր։

Վարդան վարդապետ կը փոխադրուի Մուշ և կը սանձէ գործերը։ Վարդան վարդապետ, ինչպէս նախորդ էջերուն մէջ ըսինք, խոհեմութեան և զգուշութեան քաղաքականութիւնը կը վարէր, միշտ ժամանակ չտնելով կը յուսար որ ռուսական բանակը կը հասնի և ժողովուրդին մեծ մասը կը փրկուի։

Առաջնորդարանը, նախորդ ամիսներուն պէս, իր սպասաւորական դիրքը կը շարունակէր և յուսահատ դիմումներով կը ջանար մեղմացնել ժողովուրդի անասելի տառապանքը։

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

Յարախանեան Արքազանի մահէն քանի մը օր առաք, թիֆիւսէ վարակուած՝ կը հիւանդանայ նաեւ Վ. Փափազեան, որ, որպէս Օսմ. խորհրդարանի անդամ և Դաշնակցութեան յայտնի դէմք, Առաջնորդի հետ միասին կը տանէր յարաբերական գործերը։ Ժողովուրդին աչքը յառած էր Առաջնորդարանին, ուր ազգային և յեղափոխական վարիչները նստած էին և օր ու գիշեր նկի մը մասին կը խորհէին։

Վ. Փափազեան Ապրիլ 15-ին կը հիւանդանայ և մինչեւ Մայիս 15 զգայագիրկ կը մնայ։ Ընկերները ամէն խնամք կը տանին անոր կեանքը փրկելու, և անոր տունը տեւական հսկողութեան տակ կ'առնեն։ Այսպէս, Վ. Փափազեան որպէս պատասխանատու մարդ դեր ունենալէ կը դադրի և մտահոգութիւն մը կը դառնայ տեղական մարմնին և ընկերներուն։

Յարախանեան Արքազանի հիւանդութիւնն ու մահը, Վ. Փափազեանի երկարատեւ հիւանդութիւնը ուղիղ քան անորոշ վիճակ մը կը տեղծեն Մուշ քաղաքին մէջ, և չլսուիչ ազդեցութիւն մը կ'ունե-

նան թէ քաղաքի և թէ չրջաններուն վրայ։

Բացի Սասունէն, որ արդէն քանուած էր գոյամարտի մը և իր սահմաններըը կը պաշտպանէր թուրք զօրքերու և քրտական հոծ զանգուածներու դէմ, միւս չրջանները կապուած էին Մուշի և անկէ հրահանգներ կը սպասէին, թելադրութիւններ կ'ակնկալէին։ Մինչդեռ այս երկու հիւանդութեամբ՝ ուխլի ծանր կը դառնար անորոշութիւնն ու անվճռականութիւնը, որ Մարտ ամիսէն սկսեալ կը զգացուէր։

Ապրիլ և Մայիս ամիսները գարձան սպասողական ամիսներ, սուգի ամիսներ և հիւանդ փրկելու ամիսներ։

Իսկ դէպքերը Ապրիլի առաջին օրերէն գահավիժօրէն արագացան, ընդգրկեցին Վանի, Մալազկերտի, Պուլանուխի, Ախլաթի չրջանները, Թրքական պարտութեան յուսատու լուրեր բերելով դէպի Տարօն։

Սասունի գիւղացիներէն խումբ մը

Սասունի Գեղաչէն գիւղի աչակերտները՝ շրջապատուած իրենց ծնողներէն (1910)։

ԺԲ.

ՌՈՒՍ ԲԱՆԱԿԻ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆԸ

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՒՆԴԵՐԸ ԿԸ ԽՈՐԱՆԱՆ ԴԷՊԻ ՎԱՆ

ՎԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Տարօնի դէպքերու մանրամասնութիւնները քննող մը դիւրութեամբ կու գայ այն եզրակացութեան թէ գերագոյն սպասում մը կը տիրէր բոլորին, և այդ՝ ռուսական բանակի յառաջացումն էր։

Մալազկերտէն եկած սուրհանդակներուն տրուած պատասխանը և սպասելիքը այդ հոգեվիճակը կը պարզեն։

Տարօնը իր տուայտանքին մէջն էր, երբ 1915 Ապրիլի սկզբին ռուսական բանակը և կամաւորական գունդերը չարժուեցան դէպի Վան։ Մալազկերտն ու Պուլանուխը զրաւած էին արդէն և կը պաշտպանէին դէպի Վան կատարուած արշաւանքը։

Աբազայէն Պայազիտ - Ազայ, և Բերկրիէն Վան երկարող 150 քիլօմէթր ճանապարհը մէկ ամիսէն կը կտրէին՝ ջախջախելով թրքական դիմադրութիւնները։ Մայիս 5-ին կամաւորական գունդերը կը մտնէին Վան, որ ամիսէ մը ի վեր ապստամբութեան դրօշակը պարզած՝ ազատագրական ամենէն փայլուն հերոսամարտը կ'ապրէր։ Ռուսական բանակէն և կամաւորական գունդերէն պարտուած թշնամին Վանէն կը քաշուէր օր մը առաջ և Վանի ժողովուրդը հպարտութիւնը կ'ունենար բերդին վրայ բարձրացնելու Հայոց ազատութեան դրօշակը, ու որպէս ազատուած քաղաք՝ դիմաւորել կամաւորներն ու Ռուս բանակը մեծ ցնծութեամբ։

Յարձակողականը այնքան արագ և այնքան վճռական էր, որ Վանի կուսակալ Ճեվտէթը չկրցաւ բաւարար զօրք կեդրոնացնել քաղաքին վրայ՝ հայութիւնը կարճ ժամանակամիջոցին բնաջնջելու համար։ Աշիրէթները և թրքական չէթէները լեղապատառ կը քաշուէին դէպի հարաւ, որտեղէն որ կրնային։

Վանի քաջակորով դիմադրութիւնը անշուշտ ամիս մը կրցաւ փրկել Վանի մէջ համախմբուած ժողովուրդը, բայց եթէ ռուս զօրքը և մանաւան կամաւորական գունդերը արագօրէն չշարժէին, Վանը երկար պիտի չկրնար դիմադրել և փրկուիլ։

Վանը գրաւելէն ետք, Բերկրիէն Արճէչ և դէպի Մալազկերտ ճանապարհը կը բացուէր և Պուլանուխէն մինչեւ Վան ճակատին վրայ գործող բանակները իրարու կը կապուէին։

Առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ Դրոյի գունդը կ'առաջանար դէպի Փէսան դաշտ, որ կրցած էր դիմադրել և պահպանել շարք մը գիւղեր, Լեւոն Շաղոյեանի ղեկավարութեամբ։

Վանի Շատախը նոյնպէս ինքնապաշտպանութեան դիմած էր և կրցած էր շրջանը փրկել, մինչեւ Դրոյի գունդին ժամանումը։

Այն տեղերը, ուր ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպուած չէր, կամ թոյլ էր, կ'ենթարկուէին կոտորածի։

Վան նահանգի հայ ազգաբնակչութեան թիւը 185,000 կը հաշուէր 1914-ին։ Վան նահանգէն ազատագրուած հայութեան թիւը 110,000 էր։ Ուրեմն 75,000 Հայեր կոտորուած ու կորսուած էին 1915-ի Ապրիլեան Եղեռնին։

Վանի ազատագրումէն յետոյ հայկական կամաւորական գունդերը (Անդրանիկի, Քեռիի, Դրոյի) և ռուսական բանակէն մաս մը Մայիսի վերջերը կը ձեռնարկէին նոր յարձակողականի մը՝ Վանի լճի հարաւային եզերքէն, Սորբի բարձունքները անցնելու և հարուածելու Բաղէշը և ներխուժելու Մշոյ դաշտը։ Այս դաժան կռիւները տեւեցին երկու ամիս։

Հոս պէտք է արձանագրել այն փաստը որ Վանի ժողովուրդը ազատուելէն յետոյ, այլեւս ուժեր շարամադրեց՝ ազատագրական արշաւը շարունակելու դէպի Բաղէշ և Մուշ։ Վանի ժողովուրդը իր քաղաքի կամ գիւղախումբի մէջ յամառ կռուող է և տոկունութիւն ցոյց կու տայ, բայց իր շրջանէն դուրս՝ խիզախութեան նկարագիրը կը պակսի անոր։

Այդ ճակատներուն վրայ բռնկած կռիւները զուտ պատերազմական գործողութիւններ էին, կապուած ռուսական բանակի ընդհանուր շարժումներուն հետ։ Հայկական գունդերը սակայն ոգի ի բռին կ'առաջանային ի խնդիր Տարօնի ազատագրութեան։ Ազգաբնակչութիւնը իր յոյսը դրած էր Ռուս բանակի հզօրութեան վրայ և չէր զգար թէ ինչ ճգնաժամ կ'ապրէր Տարօնի ժողովուրդը՝ Վանի լճի արեւմտեան կողին։

Վան քաղաքը քանիցս ինքնապաշտպանութեան փորձութիւններէն անցած էր և պատրաստ էր այդ քայլը առնելու։ Նոյն իսկ այդ պայմաններուն մէջ դանուելով, տատանումներու ենթարկուեցաւ՝ ժամանակ շահելու համար։ Վռամեանի և Իշխանի կորուստին կրնային ենթարկուիլ Արամը, Պուլկարացի Գրիգորը և ուրիշ աչքի զարնող ղեկավարներն ալ, ու այդպիսով ջլատուէր ինքնապաշտպանութիւնը։ Այս փաստը կ'արձանագրենք հոս, ցոյց տալու համար թէ տատանումն ու սպասողականութիւնը ընդհանուր երեւոյթներ էին։

Վանի ազատագրութենէն անմիջապէս յետոյ, հայ ժողովուրդը չզգաց և չգիտակցեցաւ թէ արմատական բնաջնջումի պիտի ենթարկուի

Բազէչի, Մուշի և Սասունի ժողովուրդը։ Այլապէս վանի ժողովուրդը այդպէս ձեռնածալ չպիտի նայէր իր տեղը և նահանջի փորձանքին հանդիպէր։ Այլապէս, հայ կամաւորները Ախլաթ և Դատուան հասնելէն յետոյ, ներս պիտի խուժէին դէպի Մշոյ դաշտ, առանց կարեւորութիւն տալու ռուս հրամանատարութեան նահանջի հրամանին։

Այս իրողութիւնը երբեք աչքաթող ընելու չէ որեւէ պատմաբան որ այդ ժամանակուան դէպքերը քննութեան կ'առնէ։

Ուրեմն, դառնանք պատերազմական գործողութիւններուն։

ՊՈՒԼԱՆՈՒԽ-ՄԱԼԱԶԿԵՐՏԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Պուլանուխ - Մալազկերտի չրջանները գրաւող ռուսական բանակը հասած էր Լիվ և կախուած կը մնար վարդենիսի չրջանին վրայ։ Վանէն դէպի Դատուան կ'առաջնային հայ կամաւորական գունդերը և ռուսական բանակի մէկ մասը։ Թուրքերը հետզհետէ տեղի կու տային և կը նահանջէին։ Թուրք բանակին հետ կը նահանջէին քրտական բոլոր ցեղախումբերը, ամբողջութեամբ պինուած բանակի կանոնաւոր զէնքերով։

Թուրքերը մուայլ արամադրութեան մէջ էին։ Գործելու ազատութիւնը բաւական կաշկանդուած էր։ Քրտական ցեղախումբերը կրկին ետ կը դրկուէին կռուի ճակատները։ Թրքական չէթէները նոյնպէս մեկնած էին դէպի վան, օժանդակելու ձեվափէթի կառավարի ծրագիրներուն։ Թէ քրտական ցեղախումբերը և թէ չէթէները կրկնակի պարտականութիւն ունէին։ Անոնց առաջին պարտականութիւնը հայ գիւղերու բնակչութիւնը ոչնչացնելն էր։ Պատերազմական ճակատներուն մօտիկ չրջաններ կային, որ կրնային մէկ օրէն միւսը ազատուիլ ռուսներու յառաջխաղացութեան հետեւանքով։ Պատերազմական գործողութիւններուն մասնակցիլը երկրորդական պարտականութիւն մըն էր, ցոյց մը՝ ընկճուած գիւղերը ոչնչացնելու համար։

Մուշէն գացած չէթէները վանի ճակատէն ետ կը քաշուէին և իրենց ճանապարհներուն վրայ եղած գիւղերը կը կողոպտէին։ Ախլաթի և Դատուանի չրջանները կ'ոչնչանային Մայիսի առաջին չաբթուն։

Մուսա պէյը Մալազկերտի և Պուլանուխի հարաւային գիւղերը կը կողոպտէր և կը կոտորէր։ Վիրաւորուած ըլլալով, Մուսա պէյը իր աչիրէթով կը լեցուէր Զխուրի չրջանը։

Մայիսի առաջին չաբթէն սկսած թէ Թուրքերը և թէ Քիւրտերը օրը օրին կը սպառէին ռուսական բանակներու նախաւժամին։

ԺԳ.

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Տեղահանութեան և կոտորածի ծրագիրներուն մէջ նախատեսնուած էր նախ գլխատել ղեկավարութիւնը, — զինուորական կամ մտաւորական, — ու ապա տեղահանել շրջան մը։ Թուրքերը լաւ գիտէին թէ տեղահանուած ժողովուրդը անզէն պիտի շարժուէր, ու անծանօթ վայրերուն մէջ աւելի պիտի դառնար անզօր։

Ապրիլ 13/24-ին Թուրք կառավարութիւնը ժամանակը հասած նկատեց մէկ օրէն Պոլսոյ ամբողջ ղեկավարութիւնը ձերբակալելու և քշելու դէպի Չանղրի և Այնաշ։ Այդ թուականներէն առաջ Վանի, Էրզրումի և Տարօնի շրջաններու ղեկավարները ձեռք անցնելու և ոչնչացնելու փորձեր ըրին և կարգ մը տեղերու մէջ յաջողեցան։ Բայց Վանի և Տարօնի աչքի ինկած ղեկավարները ազատ էին։ Վանը արդէն դիմադրութեան մէջ էր, իսկ Տարօնի գործիչները, ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխներուն մէջ, ըմբոստութեան դիմած էին և լեռները կը գտնուէին իրենց զինակիցներուն հետ։

Տեղի ունեցած դէպքերը երբ քննութեան կ'առնենք, կը տեսնենք յատուկ որոշում մը Վանի և մանաւանդ Տարօնի վերաբերմամբ։ Վանը և Տարօնը տեղահանութեան ծրագրին մաս չէին կազմեր։ Թրքական կառավարութիւնը նկատի առնելով այս երկու շրջաններու յեղափոխական անցեալը և մտածելով թէ այդ շրջանները լաւ զինուած են ու չպիտի ենթարկուին տեղահանութեան հրամանին, որոշած էր տեղւոյն վրայ ոչնչացնել այդ երկու նահանգները, գաւառ առ գաւառ, մէկը միւսէն կարելով։ Այս յատուկ ձեռնարկին համար քրտական ցեղախումբերը լաւագոյն գործիքը կրնային հանդիսանալ։ Ընդհանուր տեղահանութեան մը պարագային Վանը և Տարօնը միեւնոյն ժամանակ կրնային ապստամբիլ և ստեղծել անել կացութիւն մը։ Թուրքերը այսպէս կը խորհէին և այդ պատճառաւ, թէեւ մէկ կողմէն կը կոտորէին և կը հրդեհէին կարգ մը շրջաններ, սակայն կառավարութիւնը, խորամանկութեամբ, շարք մը դէպքեր թիւրիմացութեան կը վերագրէր և հետապնդումները կը դադրեցնէր, ինչպէս օրինակ, Ռուբէնի և Կորիւնի հետապնդումը, կամ Մճոյի Առաքելոց վանքի գրաւման պարագան։ Եթէ թրքական կառավարութիւնը այդ օրերուն ձեռնարկէր գործողութիւններու, թերեւս շատ մը շրջաններ իրենց քիչ քանակութեամբ զէնքերով դիմադրութեան ելնէին։

Կոտորածի և ոչնչացման ծրագիրը կը յետաձգուէր Յուլիսին։

Ապրիլ ամսուն կատղած Սերվէթը չէր կրնար դիւրութեամբ Տարօնի զանազան գաւառները խեղդել քանի մը օրէն։ Վանի և Մալազկերտի ճակատներուն վրայ թրքական բանակը պարտուած՝ ետ կը նահանջէր։ Բանակի հետ կը նահանջէին քրտական զինուած ցեղախումբերն ալ, նիւթական ու մարդկային կորուստներով։

Մայիս ամսու առաջին շաբաթէն սկսած Վանի, Մալազկերտի, Ալաշկերտի և Պուլանուխի աշիրէթները իրենց կիներով ու երախաներով, անասուններով և ազատել կրցած գոյքերով կը կեդրոնանային Մշոյ ընդարձակ դաշտին մէջ, ողողելով Բաղէշէն մինչեւ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը եղած տարածութիւնը, ուր հայ ազգաբնակչութեան հոծ զանգուածները կ'ապրէին։

Տարօնի հայութեան տեղահանութիւնը թրքական կառավարութեան կողմէ նկատի առնուած չէր։ Տարօնի համար մշակուած էր յատուկ ծրագիր մը, աւելի դիւային քան տեղահանութիւնը, և աւելի ոճրային՝ քան վայրենի կոտորածը։

Տարօնի շրջանները աստիճանաբար պաշարելու հետամուտ եղաւ Սերվէթը։ Տղամարդ ուժերը, որպէս զինուորցու և որպէս շալակաւոր՝ հալեցնելու աշխատանքը խստօրէն շարունակուեցաւ։ Սասունը հարաւէն և արեւմուտքէն պաշարած էին և տեւական կռուի բեմ դարձուցած՝ առօրեայ ինքնապաշտպանութեան մտահոգութիւնը ծանրացուցած էին սասունցի ժողովուրդին վրայ։ Քրտական զօրաւոր ցեղախումբերը, — Հայտարանցիներ, Հասանանցիներ, Ջբրանցիներ և Մուսա պէյի զինեալ գունդերը Բաղէշի դուռէն Մալազկերտ, վարի Պուլանուխէն մինչեւ Վարդօ և Ս. Կարապետի վանքի բարձունքները ամրօրէն պաշարած էին և սանձարձակ կը գործէին։

Պաշարման այս գօտին Ապրիլի վերջերուն աւելի կը սեղմուի և Մայիս 15-էն սկսեալ Մշոյ դաշտ կը խուժեն, անշուշտ կառավարութեան կարգադրութեամբ, Պուլանուխի, Ալաշկերտի, Մալազկերտի, Խնուսի և Վարդոյի ամբողջ քրտութիւնը։ Որով, Մշոյ թրքական ուժերուն վրայ կ'աւելնային համիտիէ բոլոր գունդերը և զինեալ քիւրտ ազգաբնակչութիւնը։

Թուրք չէթէները և ժանտարմաներու փոքրիկ խմբակները ծրագրուած ձեւով բաժնած էին իրենց միջեւ շրջանները և կառավարութեան անունով հրահանգներ կու տային քրտական զինեալ ուժերուն։

Տեղն ու տեղը պիտի կոտորէին Տարօնի ժողովուրդը մէկ օրուան ընթացքին, որպէս զի ոչ միայն շրջանները, այլ դրացի գիւղերն իսկ մէկը միւսի վիճակէն տեղեակ չ'ըլլար։ Գործադրութեան եղանակը գաղտնի կը մնար և այդ գաղտնիքը գիտէին կառավարութեան պատասխանատու պաշտօնեաներն ու իթթիհատական չէթէի գլխաւորները։

Մշոյ դաշտի բոլոր գիւղերը պաշարման տակ առնող Քիւրտերը կողոպտող, հրդեհող բանակը կը հանդիսանային այս պարագային, և պատրաստ էին յարձակուելու գիւղերուն վրայ ընչաքաղցութեամբ և

հետեւաբար՝ պիտի կռուէին եթէ տեղէ մը դիմադրութիւն ցոյց տրուէր։ Այսպիսով տասը հոգիէ բաղկացած ժանտարմաներն ու աշիրէթները իրենց ձեռքին տակ ունէին 500-1000 զինեալ Քիւրտեր՝ տեղական դիմադրութիւն մը խեղդելու համար։

Քիւրտերը Մայիսի վերջերը արդէն գիտէին թէ հայ ժողովուրդը պիտի կոտորուի կառավարական կարգադրութեամբ։ Մուսա պէյը աւելի առաջուց գիտէր այդ հրամանը, բայց գործադրութեան եղանակը կը մնար անորոշ։

Մուսա պէյը իր զինեալ ուժերով մասնակցած էր պատերազմին և վիրաւորուած էր։ Իր ազդեցութիւնը մեծ էր։ Քիւրտ ցեղախումբերէն ամենէն դաժանը և ամենէն համարձակը Մուսա պէյի ուժերն էին։ Մուսա պէյը ինքնագլուխ կը գործէր և միւս ցեղախումբերուն ասպարէզ չէր տար։ Այս համարձակութիւնը ստացած էր անշուշտ Սերվէթէն։

Ազատ ու համարձակ կոտորելու և կողոպտելու այս շարժումները մեծ չափով սրեցին ախորժակը միւս ցեղապետներուն, որոնք կողոպտելու և ջարդելու իրենց բաժինը պահանջեցին։ Քիւրտերու միջեւ ընդհարում կրնար առաջանալ եթէ հասկացողութեան մը չգային։ Այս պատճառով քրտական ցեղապետները ժողով գումարեցին, և շրջանները բաժնեցին իրենց միջեւ։ Ընդհանուր ղեկավարը կը մնար Մուսա պէյը, բայց ոչ մէկ ցեղախումբ միւս ցեղախումբի սահմանները չպիտի անցնէր և գործէր։

Մասնակի դէպքեր, սպանութիւններ և կողոպուտներ միշտ կրնային տեղի ունենալ, բայց ընդհանուր կոտորածի օրը և ժամը կը մնար անորոշ։ Կառավարիչը պիտի տար ազդանշանը և նոյն օրուան մէջ պիտի գործադրէին դիւային ծրագիրը։

Դէպքերու պատմութիւնը արդէն յայտնի է։ Գաղանի ծրագրի էութիւնը կրակն էր։ Կրակով այրել ամբողջ ժողովուրդ մը, հաւաքելով մարագներուն մէջ, կամ կապելով լեցնել ձոր մը և նաւթով այրել բոլորը։ Այս դաժան ծրագրի գործադրողները փոլիսները, ժանտարմաները և չէթէ պաշիներն էին։ Քանի մը հոգի կը կանգնէին մարագին դուռը և կրակ կու տային անոր մէջ հաւաքուած հազարէ աւելի Հայերուն։

Սերվէթը ըստ երեւոյթին մանրամասն քննած էր կոտորածի խնդիրը և գիտէր թէ գնդակներով և կամ Քիւրտերու միջոցաւ երբ հարիւր հոգի սպանուի, հարիւր հոգի ալ կրնայ փախչիլ այս ու այն կողմը։ Հաւաքել և նոյն օրը կրակով վառելը արմատական միջոց մըն էր...

Մշոյ կառավարիչը ստիպուած էր իր ջղագարութիւնները զըսպել, որովհետեւ Մայիս և Յունիս ամիսներուն ռուսական բանակի և կամաւորական գունդերու յառաջխաղացումը վտանգի ենթարկած էին թրքական բանակը և Բաղէշն ու Մուշը կրնային մէկ օրէն միւսը ներխուժման ենթարկուիլ։ Բաղէշի և Մուշի կառավարիչները իրարու կը

հանդիպէին և ծրագրուածի համապատասխան կը դասաւորէին իրենց ուժերը։ Այդ ուժերը իրենց տեղերը գրաւած էին և պատրաստ էին գաժան ծրագիրը գործադրելու միայն Յուլիս մէկէն սկսեալ։

Թուրքերը և Քիւրտերը Մայիս և Յունիս ամիսներուն պիտէին թէ ի՞նչ կ'ընեն և գիտէին թէ որ խումբերը և պինակալ ուժերը ո՞ւր դասաւորուած են նման կառորած մը գլուխ բերելու համար։ Այս իսկ պատճառաւ հայ ժողովուրդը մեղրանքի մէջ պահելու համար, երբեմն մեղմ, երբեմն խիստ ընթացք կը բռնէին, հակառական լուրեր կը տարածէին, մէկը միւսին համամիտ չէր գտնուեր, որպէս զի հայութիւնը արմատական քնաջնջումի մը հետաւ չընծայէ։ Անչուշտ կառավարողները պիտի ըլլային, մանաւանդ աչքի ինկած մարդիկ, բայց կին ու երեխան գամերու և մարագներու մէջ յարդի պէս պիտի վառին, ոչ ոք կրնար երեւակայել։

Քիւրտերէն ոմանք իրենց մօտիկ Հայերուն յայտնած էին թէ կառավարը տեղի պիտի չունենայ և հետեւաբար հիմակուընէ ձեր ինչքերը մեզի յանձնեցէք, որպէս զի ուրիշները չառնին։ Իսկ եթէ կառավարն ու կողոպուտը տեղի չունենայ, ապրանքը ձերն է, կրկին առ կուտանք։ Տեղ տեղ նոյնիսկ այսպիսի փոխադարձ համաձայնութեամբ՝ չառերու ոչխարները և Թանկագին իրերը յանձնուած էին քիւրտ ցեղապետին։

Երբ իրերը և իրողութիւնները այս ընթացքին մէջն էին, կը պայթէին Խնուսի դէպքերը։

Խնուս պատերազմական ճակատին մօտիկն էր Մայիսի սկիզբէն։ Մէկ օրէն միւսը ռուսական բանակները կրնային խուժել դէպի Խնուսի դաշտը, ինչպէս որ այդ օրերուն տեղի ունեցաւ Պալանուխ-Մալազկերտի գրաւումը։ Թուրքեր և քիւրտեր Խնուսի բնաջնջման կը ձեռնարկեն Մայիս 10-էն սկսեալ։ Վանը գրաւուած էր։ Ապրիլ 24-ին արդէն Պոլսոյ բոլոր մասնաւորականները ձերբակալուած էին։ կառավարի և ոստանութեան գործն ալ չուշացաւ։ Մանաւանդ այն վայրերուն մէջ, ուր թրքական բանակը կը նահանջէր։

Խնուսը այդ վայրերէն մէկը եղաւ։

Խնուսի դէպքերը գրի առած է Եղիշէ Մելիքեան որպէս ականատես վկայ մը։ Յաջորդ գլուխը ամբողջութեամբ կը յատկացնենք Խնուսի դէպքերու մանրամասն նկարագրութեան ու ապա կ'անցնինք Մուշի դաշտի և Սասունի դէպքերուն, որոնք ամիս և կէս յետոյ տեղի ունեցան։

ԺԴ.

ԽՆՈՒՍԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրեց՝ Ե. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Խնուսի տարագրութիւնը և ջարդը տեղի ունեցան Թուրք պետական պաշտօնեաներու դիտակցութեամբ և հրահանգով։ (1915 Ապրիլ ամսուն, Պոլսոյ Թուրք կառավարութենէն եկած էր հետեւեալ հրահանգը. «Հայերը Օսմանեան կառավարութեան և կայսրութեան ապահովութեան ծայրայեղ վտանգ կը սպառնան։ Ազգային պաշտպանութիւնը կը պահանջէ հրամայականօրէն կանխազգուշական խստութիւն՝ Հայերը անվնաս դարձնելու համար»։ Ահա այս հրահանգով էր, որ հայկական մեծ եղեռնին ազդանշանը կը տրուէր)։

Խնուսի տարագրութեան և ջարդի ղեկավարներն էին՝ Գայմագամ Թահիր Պէյը, Պիթլիսցի Ալի Աղան, Հաճի Իսաֆ Էֆէնտին, Նուրատին Պէյը, Մուհատին Պէյը, Մահմուտ Աղայի աղան՝ Շիւքրին, Ֆըրգայ գումանտան Հաճի Համտի Պէյը, Քեաթիպ Միրզան, Խնուսի Խատին, Խոլհասարայ Շէյխ Սայիտ Էֆէնտին, Խըռթայ Շէյխ Մուրատի աղան՝ Նուրին։

Ջարդարարներն էին՝ Քիւրտ Համիտիէներու հեծելակազօրքը, չէթէները և Քիւրտ խուժանը։ Անոնց պակաս թողուցածները կը լրացնէին Ժանտարմաները։

Ժանտարմայի յիսնապետ Օսման Զաուշը ամենավայրագ ջարդարարը եղաւ։

Ջարդին մասնակից և մեղսակից Քիւրտ պէյերն էին՝ Ջիբրանցի աշիրաթէն Ֆէյզի պէյի աղաքը ու թոռները, Սէլիմ պէյ, Ազմային, Սատի աղան և իր զաւակները։ Պլըքցիներէն՝ աւազակապետ Շահօ-Խալլոյի աղաքը՝ Թաժնօն, Համզօն, Օզմանի Ալին ու Նատօն։ Զըռըքցի աշիրաթէն՝ Խուլիխան պէյն ու իր աղաքը՝ Ուսօն ու Մօռօն։ Հասանանցիներէն՝ Գոպալայ Ուսուֆ աղայի աղան՝ Ֆէզլին և ուրիշներ։

1914-ի Յուլիսին, երբ Տաճիկները «Սէֆէր Պէրլիկ» հրատարակեցին ու ընդհանուր զօրահաւաքի սկսան, ես Կարին ուսանող էի։

Զինուորական տարիքի մէջ ըլլալով՝ ես առաջին իսկ զօրակոչին զինուոր արձանագրուեցայ և մտայ թրքական բանակին մէջ՝ ծա-

ռայելու իբրեւ պարտաճանաչ քաղաքացի Օսմանեան պետութեան։ Իմ բանակատեղին հանքային ջուրերով հարուստ Իլիճա գիւղն էր։ Ամսուան մը մարզանք ստացած էի, երբ օր մըն ալ մեր գումարտակի հրամանատար Ահմետ Էֆէնտին զիս մեր տասնեակի տասնապետ նշանակեց։

Այս առիթէն օգտուելով՝ արտօնութիւն խնդրեցի ծնողացս տեսութեան համար Խնուս երթալու։ Խնդրանքս ընդունուեցաւ։ Արտօնագրով Խնուս մեկնեցայ։ Հոս ալ զօրակոչը ընդհանուր երեւոյթ էր։ Զինուորական տարիք ունեցող ամէն մարդ կ'արձանագրէին, ոմանց բանակ կը ղրկէին, ոմանց ալ կ'արտօնէին վերադառնալ դաշտային աշխատանքներուն, մինչեւ հունձքը հաւաքելը։ Զինուորական ծառայութենէն ազատ կը թողուէին զինուորական փրկագին (50 հնչուն ոսկի) վճարողները։

ԶՕՐԱՀԱՒԱՔԸ

Զօրահանութեան ենթարկուեցան և Խնուսի Քիւրտ աշիրէթները՝ Համիտէի հեծեալ և հետեւակ զօրագունդերու մէջ։ Սակաւաթիւ Հայեր եւս, որոնք քրտերէն կը խօսէին, առնուեցան այդ գունդերուն մէջ։

Մեր գիւղէն Զափթիա Սարգիսի տղան՝ Գասպարը առնուեցաւ Համիտիէներու հեծելազօրքերու մէջ, և դասակի մը հրամանատար նշանակուեցաւ։ Անշուշտ Քիւրտերը նկատի ունէին Գասպարի պատկառելի անհատականութիւնը, յեղափոխական անցեալը և անվախ մարտիկի հանգամանքը։

Համիտիէները կեդրոնացուեցան Խնուս-Բերդ, Գարաչօպան, Գովանդուկ, Հարամիկ և Զէվիրմէ հայկական գիւղաւաններու մէջ, որոնք կառավարութեան կողմէ պարտաւորուեցան՝ իրենց մօտակայ հայ գիւղերու մասնակցութեամբ՝ պարենաւորել Համիտիէները։ Բարեբախտաբար կարճ ժամանակէ մը ետք ասոնք փոխադրուեցան Կարին՝ Կարին-Բասեն-Ալաշկերտ ռազմաճակատը։

Միայն Մուսա պէյի բանակը կը հաշուուէր 20,000 հեծեալ և հետեւակ։

Յարաչարժ Համիտիէներու զօրագունդերուն տուած հարստահարութիւններէն զատ, կար նաեւ «Թէքէլիֆի Հարպիէ»՝ պատերազմի հարկադրանքէն պետական պարտադիր փոխառութիւն։ Այս անուան տակ Հայ ժողովուրդը պարտաւոր էր իրմէ պահանջուած ամէն ինչ պետութեան տալ՝ եզ, կով, ոչխար, էշ, գոմէշ, ցորեն, գարի, խոտ, յարդ, գետնախնձոր, կազամբ, գուլպայ, թաթնոց, անկողին, սփռոց, անգամ ձէթ ու ձէթի ճրագ։ Ասոնց փոխարէն հարկահաւաք պաշտօնեան հասարակ թուղթի կտոր մը կու տար։

Դեկտեմբեր ամսուն կազմուեցան «Օլամճի Թապուր» բեռնակիր գունդերը։ Բռնութեամբ այս բեռնակիրներու մէջ առնուեցան նաեւ

հայ կիներ, որոնք չալակով բեռ կը կրէին մինչեւ կարին, Բասէն և Ալաշկերտ։ Անոնցմէ չատեր ձիւնին, բուքին ու ցուրտին, ամանք ալ անօթութեան և համաճարակի զոհ դացին։

Արձակուրդս վերջանալուն, իսայի Խալլէի ընկերակցութեամբ, մեկնեցայ կարին և անմիջապէս գացի Իլիճա՝ իմ բանակատեղին։

Ռուս-Թրքական պատերազմը սկսած էր։ Մեզ Իլիճայէն փոխադրեցին Մուսուրկայ գիւղը։ Այստեղ Հայ գինուորները գինաթափ ըրին և մեզ ղրկեցին «Տէվէ Պօյունի» խրամատներու ճանապարհները նորոգելու աշխատանքին։

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ ԽՆՈՒՍԻ ՇՐՋԱՆԻ ՄԷՋ

Այս նոր գոյավիճակին չկրնալով հանդուրժել՝ դարձայ գինուորական փախստական և անցայ Խնուս, ուր մնացի թագնուած և յարատեւ հետապնդումի ենթակայ։ Ձիս ձերբակալելու համար եկած ժանտարման մեր տունը իջեւանած էր. կնոջս, խմից և պզտիկ նուէր մըն ալ դրպանը դնելով, ետեւդ վերադարձու, տեղեկացնելու որ չէր կրցած գիս գտնել և ձերբակալել։

Այս վիճակը չարունակուեցաւ մինչեւ 1915-ի Յունուարի ամիսը։ Երբ հետապնդումը և կաչառքի մշտնջենական պահանջը այլևս անհանդուրժելի դարձան, հայրիկս թելադրեց որ Խալլէի հետ մեկնիմ Գապալ, անկէ ալ փորձեմ փախիլ Ռուսերու սահմանը, որ տրզէն Գապալի մօտերը հասած էր։ Խալլէն, իբրեւ ժանտարմա, ան ալ «Թելեկրաֆ-մէմուրի»ի չինծու պաշտօնագրով մը՝ երկուքս ալ գինուած, գացինք մինչեւ Գապալ։ Հոս, ատկայն, իմ չար բախտէն ձերբակալուեցայ գիւղը, բանակատեղիի Քըրգայ գումանատան Հաճի Համամ պէյի գինուորներէն։

Եթէ չըլլային մօրեղբայրներուս և քեռայրիս միջամտութիւնը և Խալլէի ալ ճարպիկութիւնը, անպատճառ կալանաւոր Խնուս-Բերդ պիտի տարուէի և խիստ պատիժի պիտի ենթարկուէի։ Անոնց օգնութեամբ ազատեցայ։ Սակայն, անհնար եղաւ ռուսական սահմանը անցնիլ, և դարձեալ վերադարձայ գիւղս։

1914-ի աշնան, Խնուսի Հայոց վիճակը աւելի վատթարացաւ։ Չխուբայ Մուսա պէյը իր 20,000 հրոսակներով Պալանուխի վրայով Խնուս եկաւ՝ Բասենի ճակատը երթալու։ Իր ճամբուն վրայ ինկած Խնուսի հայկական գիւղերը ան սարսափի ու աւարի ենթարկեց և 700 հնձեալներով չաթաթ մը մեր գիւղը՝ Հարամիկ կեցաւ։ Գիւղի ռէսը՝ Տէրտրոջ Արշակը գիւղէն կը բացակայէր։ Մուսա պէյ անոր եղբայրը՝ Գարեգինը քովը կանչեց և սարսափելի գանակոծման ենթարկել տուաւ։ Գարեգինը ոչխարի տաք մորթի մէջ փաթթեցին, և երկու չաթաթ հիւանդ պառկեցաւ։

Խասըմ պէյը 10 ձիաւորներով մեր տունը իջեւանած էր։ Առանց

Ֆիւրաի մը ընկերակցութեան՝ ուրէ Հայ տունէն դուրս չէր կրնար ելլել և տեղ մը երթալ։

Օր մը Յունանի Յեսոյի կինը՝ Սանամ կ'ուզէր իր հօր՝ Խօրհրու Մարգարի (Եէզոյի) տունը երթալ։ Ձամբան, երբ կը հասնի մեր Այվանի դրան առջեւ, խասըմ պէյի զուլամները կը բռնեն զինք։ Կինը կը խնդրէ, որ ազատ թողուն, որ հօրը տունը երթայ։ Ֆիւրաները, սակայն, կը փորձեն բռնաբարել զայն։ Յուսահատ կինը յանկարծ կը խոյանայ առաջին յարձակող Ֆիւրային վրայ, ձեռքէն հրացանը կը խլէ և կը զարնէ դրան առջեւի քարին և կը կոտրէ. զարձեալ կը յարձակի երկրորդ Ֆիւրաի մը վրայ և անոր հրացանն ալ կը խլէ ու նոյնպէս կը զարնէ քարին ու կը կոտրէ։ Լուրը հասաւ խասըմ պէյին։ Ան կանչեց իր զուլամները, կինը բերել տուաւ ու հարցուց եղելութիւնը։ Երբ լսեց պատմութիւնը, կոտրած հրացաններու տէր երկու Ֆիւրաները ծեծի ենթարկեց, իսկ Յեսոյի կինը Ֆիւրաի մը ընկերակցութեամբ իր տունը ղրկեց։

Այդ օրերուն անասուգութեան մատնուած Հայ ժողովուրդի ծանր ու ճնշիչ վիճակի մասին մեր Առաջնորդ Աբգար վրդ. Եօթնեղբայրեան կ. Պոլիս Հայոց Ազգային Պատրիարքարանին հետեւեալ պաշտօնական փաստաթուղթը ղրկած էր.

«Խնուս, 10 Հոկտ. (Հ. Տ.) 1914,

«Կրակի գծին մերձաւոր Հայ ազգաբնակչութիւնը պետ ունի գերմարդկային համբերութեան այս անուանելի տառապանքին...։ Արդարեւ, Սասնոյ մասնաւոր դէպքը, հոս ալ արձագանգ գտնելով, տարերու համերաշխութիւնը խանգարելու այլազան տարածայնութեանց տեղի տուած է։ Այսօր որոշուած է 50 Ֆիւրս հնձելազօրք դրկել վիճակիս Գոպալ գիւղը՝ խուզարկութեան համար։ Թեեւ առ ի նախազգուշութիւն գիտերանց մարդ դրկած եմ, սակայն կը զգամ թէ առանց իրական փաստի, ի՞նչ աին ու սարսափի պիտի մատնուին խեղճ գիւղացիները։ Տնտեսապես խայխայուած վիճակի մասին աւելորդ կը համարեմ գրել, քանզի որում բնդհանրապես բնդարձակօրէն ամէն փոստի գրած եմ, ու կը գրեմ Կարնոյ Առաջնորդարան։ Վերջապէս կ'ապրինք աիեղ տագնապալի օրեր եւ օտարած ենք, թէ ի՞նչպէս եւ ի՞նչով մխիթարենք անստուգութեան մէջ տեւայտող հայ ժողովուրդը։ Տէր տեսցէ եւ այց արասցէ»։

Մուսա պէյի Համիտիէները մեկնելէն քանի մը չաթմի հետք, պատասխ արաբական զօրաբանակը հետեւ խնուսի վրայով Տուիքազ՝ ռազմաճակատ երթալու։ Այս բանակին մէջ կային երկու հայ բժիշկներ՝ Հալէպցի բժիշկ Արշակը և Խարբերդցի (Մալաթիացի) բժիշկ Յաշտուր Պօնապարթեանը։

Բժիշկ Պօնապարթեանը, մեր գիւղէն անցած ատեն, իջեւանեցաւ Խարբերդցի Յակոբ Մուրատեանի տունը։ Բժիշկ Արշակ, մեռաւ բծաւոր թիֆոյէն՝ Խնուս-Բերդի զինուորական հիւանդանոցին մէջ։ Բժիշկ Յաշտուրը Բասենի ճակատէն կրցաւ փախիլ և անցնիլ ռուսական

սահմանը։

Արաբ զօրաբանակը նոր ժամանած ատեն, լաւ վերաբերում ուներ Հայոց հանդէպ։ Սակայն, երբ պարտութեան մատնուեցան Ղլճկէտուկի ճակատամարտներուն, իրենց հետագորդները, նահանջելով ձմեռուան ցուրտին, լեցուեցան Խնուսի հայկական գիւղերը և սկսան սոսկալի հալածանքներ յարուցանել Հայոց հանդէպ։

Ալաշկերտի և Մալազկերտի Քիւրտերն ալ, որոնք ռուսական բանակի յառաջխաղացումէն կը փախէին, Խնուս լեցուեցան և դարձան պատուհաս Խնուսի Հայութեան գլխուն։

Ռուս-Թրքական պատերազմի նախօրեակին, Խնուսի Քիւրտ ազիրաթներէն ոմանց տարեց և փորձառու պէյերը, որոնք Հայոց հանդէպ բարեացակամ վերաբերմունք ունէին, յարաբերութեան մտան Խնուսի հայ ականաւոր անձնաւորութեանց հետ և փորձեցին բարւոք յարաբերութիւններ մշակել հետեւեալ հաւակացողութեամբ. «Մինչեւ ռուսական բանակին գալը, Հայերը պաշտպանուին Քիւրտերու կողմէն, իսկ Ռուսերու գալէն ետք, փոխադարձաբար Քիւրտերը կը պաշտպանուին Հայերու կողմէն»։

Ընդհանուր հոգեբանութիւնը այն էր, թէ Ռուսը չուտով պիտի գրաւէր Խնուսը։ Այս հոգեբանութեան հետեւանքով Հայերը որեւէ լուրջ պատրաստութիւն չտեսան ապստամբութեան կամ ինքնապաշտպանութեան համար։ Մանակի պատրաստութիւններ կային միայն քանի մը գլխաւոր գիւղաւաններու մէջ, այն ալ Մարտ և Ապրիլ ամիսներու ընթացքին միայն, երբ արդէն ռուսական բանակի յառաջխաղացքը կանգ էր առած և բարի յարաբերութիւն մշակելու տրամադիր և բարեկամ կարծուած Քիւրտերը մոռցած էին իրենց խոստումը և սկսած էին նորանոր չահատակութեանց, հարկու թուրք կառավարութեան հրահանգով։

ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ ԿԸ ԳԼԽԱՏՈՒԻՆ

Տիրող անստոյգ և օր ըստ օրէ աւելի անհանգուժելի դարձող կացութեան դարմանը մը գտնելու դիտաւորութեամբ, գիւղերէն ներկայացուցիչներ «Մազպաթանեով» դիմեցին Խնուս-Բերդի իշխանութեան։ Այս յարմար առիթէն օգտուելով՝ իշխանութիւնը ձերբակալեց գիւղական ներկայացուցիչները և Բերդի ականաւոր Հայերը՝ յանկարծակիի բերելով գանոնք։ 150 հոգիէ բազկացեալ այս բանտարկեալներէն հետեւեալ անձնաւորութիւնները խիստ հսկողութեան տակ առնուեցան, — Խալօ-Մելքոնի ազան՝ վահանը, Յովհաննէս Շահմուրատեանը, Իվան Սիմոնեանը, և Առաջնորդարանի քարտուղար՝ կարապետ Մալխասեանը, բոլորն ալ Դաշնակցականներ էին. դարձեալ, Մկօ-Յովոյի Սուքիասը և Արշակը, Քրմոյեան Արամը, Փալանճեան Գէորգը, Խազխազեան Աւետիս ազան և իր մեծ ազան՝ Արսէնը, Արոսցի Տէր Ղեւոնդեան Հրաչեայ վարժապետը՝

Դաչնակցական, Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանէն շրջանաւարտ և քիւրտերէն այբուբենի ու քերականութեան հեղինակը, Անթոյեան Մուշեղ աղան, Ալեքսան էֆենտին և իր աղան՝ Կնեազը, Հարամիկցի Մուրատեան Յակոբի աղան՝ Տիգրանը, նոյնպէս Դաչնակցական, նաեւ Հարամիկցի Մհերի Խուրշուտը, Չէվիրմեցի Մանուկ աղայի աղան՝ Սահակը, Բերդեցի Միքայէլեան Մեսրոպը, Մոկլոզեան Միսաքը, Ճութէ Սարգիսը և ուրիշներ։

150-նոց այս խումբը, չորս օրուան բանտարկութենէն ետք, բազմաթիւ չէթէներու և ժանտարմաներու հսկողութեամբ, շղթայակապ ղրկուեցաւ իբր թէ Կարին՝ հոն դատուելու համար։ Սակայն, վերջէն հասկցուեցաւ, որ առանց Կարին հանդիպելու, այդ խումբը քշուած էր Դերջան-Երզնկայի մէջտեղ Սանսար-Դարայի ձորը (Շողալարի ձոր) և հոն բոլորն ալ խողխողուած էին։

Սպանդի ստոյգ լուրը բերաւ Հարամիկցի Թուրք Իսօ-Խալլէն, զոր Յակոբ Մուրատեան յատկապէս ղրկած էր խումբին ետեւէն, որպէս զի փախցնէր իր աղան՝ Տիգրանը։ Խալլէն, երբ ետ վերադարձաւ, ցաւով բօթը տուաւ և իրեն տրուած փրկագինի կանխավճարն ալ վերադարձուց Յակոբին։

ՋԱՐԴԸ ԿԸ ՍԿՍԻ

Վանի ապստամբութեան լուրը Ապրիլ ամսուն սկսաւ շրջան ընել։ Խնուսի Գայմագամ Թահիր պէյը, գունդ մը ժանտարմաներու գլուխն անցած, Խնուս-Բերդէն ելաւ՝ իբր թէ Վան երթալու և ապստամբ Հայերուն դէմ կռուելու համար։ Գայմագամը Հարամիկ գիւղէն անցնելէն ետք, գումարտակ մը կանոնաւոր զինուոր եւս եկաւ և անցաւ Հարամիկէն։ Երբ կը հասնին Շապատին գիւղի դիմացի Պօզ-Փուլ ըսուած տեղը, հոն կը սկսին դիրքեր փորել՝ կռուելու համար, որովհետեւ լուր ստացած էին, թէ ռուսական բանակը կը յառաջանայ։ Սակայն, մինչեւ մութը պատելը, երբ որեւէ դէպք տեղի չունեցաւ, զինուորները վերադարձան Խնուս-Բերդ, իսկ Գայմագամը մինչեւ Գարաչոպան գիւղաւանը պտոյտ մը ըրաւ և նոյնպէս վերադարձաւ Խնուս-Բերդ։ Այս պտոյտէն ետքն էր որ սկսաւ ջարդը։

ԿՈՎԱՆՏՈՒԿԻ ԿՌԻԻԸ

1915 Մայիս 1.— Կովանտուկ գիւղաւանը կու գայ Համիտիէներու հեծելագունդ մը։ Ասոնք իբրեւ հիւր կ'իջեւանին Հայոց տուները, և սակայն, յանկարծակիի բերելով, կը սկսին աւարի և ջարդի տալ գիւղը։ Նոյն պահուն գիւղի մերձականներէն կը սկսի յայտնուիլ նաեւ քիւրտ խուժանը, որ կը միանայ Համիտիէներու և նոյնպէս կը սկսի ալան-թալանի։

Հայ գիւղացիներէն զինուած խումբ մը, Դաչնակցական փորձառու Հայդուկներու՝ Մհերի Դաւիթի, Մալխասեան Համազասպի ու

Հնչակեան Աղեքսանդրի ղեկավարութեամբ, գիւղին մէջ դիրքեր կը բռնէ և օրհասական կռիւ կը մղէ Համիտիէներու և քիւրտ խուժանին դէմ։ Հայ քաջերու գնդակներու տարափէն Համիտիէները և Քիւրտ խուժանը կը փախչին գիւղէն։ Թշնամիին նահանջի առիթէն օգտուելով՝ զինեալ փոքր խումբի պաշտպանութեամբ, անզէն ժողովուրդը կը փախչի Գարաչոպան գիւղաւանը, հոն Նահիէ Միւտիւրին պաշտպանութիւնը հայցելու։

Նահանջող թշնամին, նկատելով որ գիւղը կը պարպուի, կրկին ետ կը դառնայ և զօրաւոր յարձակողականով մը կը գրաւէ գիւղին մէկ մասը։ Խումբը, սակայն կռիւը կը շարունակէ մինչեւ իրիկուն։ Մութը կոխելուն, մերոնք կը թողուն գիւղը, և կը բարձրանան մօտակայ Գօզըլ-Պապա սարը, ուր հետզհետէ կը հաւաքուին զինեալ ու անզէն Հայեր։ Ու երբ կը սկսի անոնց թիւը ստուարանալ, կը ծրագրեն ամէն գնով փախչիլ ու անցնիլ ռուսական գիծը։

Թշնամին գրաւելով գիւղը, կը շարունակէ ջարդն ու թալանը։

ՍԱԼՈՒՈՐԻ ԿՌԻՒԸ

1915 Մայիս 1.— Սալուորի գիւղին վրայ կը յարձակին Ֆըրդա գումանտան Համտի պէյի Համիտիէներէն հեծելագունդ մը և շրջանի քիւրտ գիւղերէն եկող խուժանը։ Գիւղացիներէն զինեալ խումբ մը կը դիմադրէ թշնամիին և հերոսաբար կռուելով, կ'ապահովէ անզէն ժողովուրդին փախուստի ճամբան։ Փախչելով ազատուողները կ'ապաստանին Գարաչոպան, իսկ գիւղը կ'ենթարկուի թալանի և կոտորածի։

1915 Մայիս 2.— Խըրըմխայա գիւղը կ'ենթարկուի Համտի պէյի Համիտիէներու յարձակման։ Անզէն ժողովուրդը փախուստի կը դիմէ, մինչ գիւղացիներէն զինուած խումբ մը, կռուելով թշնամիի դէմ, կ'ապահովէ Գարաչոպան տանող ձորանցքի ճանապարհը, ուրկէ ժողովուրդը փախչելով կ'ապաստանի Գարաչոպան։ Գիւղը մնացողները կ'ենթարկուին կոտորածի, իսկ գոյքերն ու ինչքերը՝ թալանի ու աւարի։ Զինուած խումբը կը բարձրանայ Գօզըլ-Պապա սարը, միանալով հոն հաւաքուած խումբին։

ԳԱՐԱՉՈՊԱՆԻ ԿՌԻՒԸ

1915 Մայիս 2.— Գարաչոպան գիւղաւանը Նահիէ Միւտիւրլիք էր։ Միւտիւրը՝ Օսման Չավուշի գլխաւորած դասակ մը ժանտարմաներով, նաեւ հեռագրատան պաշտօնեաներով և օրեր առաջ Գարաչոպան հրաւիրուած Մոռոյի, Սեւտինի և ասոնց չէթէներով կը պատրաստէ ջարդի և թալանի ծրագիրը։ Շրջակայ հայ գիւղերու դէպքերը պատրուակելով՝ Միւտիւրը իր քով կը կանչէ Հազրոյի տղաքը՝ Իսրայէլը (նախապէս գիւղին Միւտիւր եղած էր), Գասպարը, Կիրակոսը ու Զաքարեան Եղիշէն, և կ'առաջարկէ պաշտպանել զիրենք, ի հարկէ

մեծկակ գումարի մը տիրանալու ակնկալութեամբ։

Ջաքարեան եղիչէն, դաւը նկատելով, ճարպիկ խազով մը Միւաթիբին քովէն դուրս կու գայ, անմիջապէս կը փախչի ու կը միանայ գինուած և կռուելու պատրաստ այն խումբին, որուն զինավարն էր Տէրտրոջ Սիմոնը; իրեն հետ ունենալով Համազասպը, յետոյ նաեւ Շապուն, Պաւտզի Տիգրանը և ուրիշներ։

Միւաթիբը կ'տաջարկէ Իսրայէլին, որ խօսի և համոզէ Հայերը գինաթափ ըլլալու և իր պաշտպանութեան յանձնուելու։ Կը սպառնայ, որ եթէ դիմադրութիւն ցոյց տան, հետեւանքը ազետալի պիտի ըլլայ, նման այն գիւղերուն, ուր դիմադրութիւն տեղի ունեցած էր։ Մինչ մէկ կողմէն Միւաթիբը կը ջանար համոզել Հայերը գինաթափ ըլլալու, միւս կողմէ պատգամ կը հրահանգէր Համիտիէներուն, որ գիւղը պաշարեն։

Կէսօրուան ժամանակ Համիտիէները և քիւրտ խուժանը կը յարձակին Գարաչոպանի վրայ։ Կը սկսի կռիւը։ Առաջին յաղթանակը կը տանին Հայերը։ Պարտուած Համիտիէները և քիւրտ խուժանը, 59 սպանուածներ թողլով, նահանջի կը դիմեն։ Միւաթիբն ու Օսման-Զաւուշը, տեսնելով Քիւրտերուն պարտութիւնը և գետին փռուած դիակները, կը գայրանան և տեղն ու տեղը կը սպաննեն Հազրօ Իսրայէլն ու իր եղբայրները, ինչպէս նաեւ իրենց քով ապաստանած բոլոր անզէն Հայերը, իսկ Մոռային և Սեւտինին կը հրահանգեն չարգել Հայերը։

Նոր յարձակողականով կռիւը նորէն կը սկսի։ Հայերը կռուելով կ'ապահովեն փախուստի ճամբան, և անզէն ժողովուրդէն մաս մը կ'անցնի Գօզլը-Պապա սարը։ Թշնամին, միշտ գիրենք հալածելով, կը հետեւի իրենց։ Սակայն, զինեալ խումբը, միշտ կռուելով, հերոսական ճիգերով՝ կ'արգիլէ Թշնամին հասնելու անզէն ժողովուրդին։

Վերջապէս, գիշերով կ'անցնին Գապալ գիւղի մօտերէն, ուր իրենց կը միանան զինեալ խումբ մը Գապալցիներ, զինավարութեամբ Տէր Աւետիսի տղոց՝ Սեդրակի, Միսաքի և Կարապետի տղուն՝ Մովսէսի։ Ասոնց հետ կ'ըլլան նաեւ Գարգմազեան Նազար ազայի տղաքը՝ Արամն ու Տիգրանը։

Խումբը, Գապալէն Տարսխան-Քէշիշեան գիւղերու վրայով անցած աեն, կը հանդիպի Խալիլ պէյի Համիտիէներու յետապահներուն և անոնց հետ կռիւի կը բռնուի։ Այս կռիւին կը սպաննուի Գալանդուկայ Ռէս Մհերի տղան՝ Դաւիթը (հին յեղափոխական, և 101 տարուան վճիռով կարին բանտարկուած և Սահմանադրութեան ազատ արձակուած, հօրս հօրաքրոջորդին էր)։

Խումբ մը անզէն երիտասարդներ, որոնք կը հետեւէին զինեալ խումբին՝ ճամբանին կը կոխոնցնեն և կ'իյնան լեռները։ Օրերով թափառելէ հաք, անոնք կը բռնուին Խալիլ պէյի Համիտիէներէն։ Ասոնցմէ մաս մը կը սպաննուի, իսկ մնացեալները կը դրկուին Խնուս-Բնրդ

այն ամբաստանութեամբ՝ թէ «ֆետայիներ էին, ռազմաճակատէն բռնեցինք»։

Զինեալ խումբը, երբ կը հասնի Արածանի գետի ափին, հոն կը յամենայ սարսափելի յորդած գետէն անցնելու։ Վերջապէս, ծառերէ լաստեր կը պատրաստեն, լաստերուն կառչած, ոմանք ալ լողալով կ'անցնին գետը, առանց սակայն արկածներէ զերծ մնալու։

Փրկուածները կը դիմեն ռուս զինուորական իշխանութեան և կը յանձնուին անոր։

Անզէն ժողովուրդէն ետ մնացողները, փոքր խումբերու բաժնուելով, լեռներու կածաններու մէջ կը թագնուին, բայց, երկար չկրնալով տոկալ անօթութեան և անստուգութեան, կ'իջնեն դաշտ ուտելիք ճարելու, սակայն ժանտարմաներէն կը ձերբակալուին, սաստիկ կը ծեծուին ու կիսամեռ կը տարուին Խնուս-Բերդ։

1915 Մայիս 3.— Խնուսի ծայրագաւառ գիւղ՝ Գոպալի վրայ կը յարձակի Խլպաչի Խալիլը իր ձիաւորներով։ Մաս մը գիւղացիներ կը փախչին և կ'ապաստանին Հասնանցի Աշիրաթի Աճմու աղոց՝ Պապայի և Ռաշիտ աղայի գիւղերը, իսկ զինուած խումբ մը, Տէր Աւետիսի աղոց՝ Սեդրակի, Միսաքի և Մովսէսի ղեկավարութեամբ, կռուելով լեռը կը բարձրանայ ու կը միանայ Գարաչօպանի և Կովանտուկի խումբերուն։ Ասոնք միասին կ'անցնին ռուսական գիծը ու կը մտնեն հայ կամաւորական խումբերու մէջ։ Ուրիշ խումբի մը հետ, Գորգմազեան Նազար աղան և իր աղաքը՝ Տիգրանը և Արամը փախչելով կ'անցնին ռուսական գիծը և կ'ազատին

ԳԱՐԱՔԷՕՓՐՈՒԻ ԿՌԻՒԸ

1915 Մայիս 4.— Գարաքէօփրու գիւղի վրայ կը յարձակին Հասանանցի աշիրէթապետներէն Իկիթի Ուսուֆ աղան և Խալըթ պէյը իրենց ձիաւորներով։ Ասոնց կը միանայ մօտակայ քիւրտ գիւղերէն հասնող խուժանը։ Անզէն ժողովուրդին մէկ մասը կը փախչի դէպի Գարաչօպան, մաս մըն ալ՝ Խրամշու Շէխերուն բարեկամ ընտանիքները՝ կը փախչին Շէխերու գիւղն ու կ'ապաստանին անոնց մօտ։ Լաքպուտաղայ Զէրքէզներու բարեկամ ընտանիքներ կը փախչին անոնց քով ապաստան փնտռելու. իսկ զինեալ խումբ մը Հայեր ալ Շապուհի, Սիմօ-Գրբոյի և Պուտաղի Տիգրանի ղեկավարութեամբ, կռուելով կը լքեն գիւղը և կը քաշուին Գօզըլ Պապայի սարը։ Դաւիթ Մուրատեան եւս կռուելով գիւղէն դուրս կու գայ, սակայն իր ընտանիքը փնտռելու համար գիւղ վերադարձին կը սպաննուի։

Պուտաղի Տիգրան կը բաժնուի իր ընկերներէն և կը վերադառնայ գիւղ։ Գիւղը աւերակ ու ամայի գտնելով՝ անկէ կ'անցնի Խոզլի և Հաճի Գրռպզի պաղջայի մէջ կռիւի կը բռնուի։ Օրերով այս կռիւը կը շարունակուի։ Վերջապէս, Խոզլուի կռիւներէն ազատելով, քանի մը ընկերներով կը փորձէ երթալ Գօզըլ Պապայի սարը։ Սակայն, ճամ-

քան, Բուռնազ գիւղը մտած ատեն, Քիւրտերէն կը նկատուի և կռիւ կը բռնուի։ Հոս հերոսական կռիւ մղելէ և Թշնամիէն բազմաթիւ զոհ խլելէ ետք, կը պարտուի։ Բարբարոս Թշնամին կրակի կու տայ իր դիրք բռնած տունը՝ հրոյ ճարակ դարձնելով գինքն ալ իր տան հետ։

Ռուսական բանակի յառաջխաղացումով Զէրքէզները կը դադրին ինուածէն՝ իրենց հետ տանելով նաեւ իրենց քով ապաստանած Հայերը։

Գարաքէօփրու մէկ օրուան մէջ ջարդուեցաւ, թալանուեցաւ ու ամայացաւ։

1915 Մայիս 4.— Տուժան, Մարուճ և Շապատին գիւղերու Հայերը ջարդուեցան և թալանուեցան Տուժանի Շահօ-Խալլոյի ազգ՝ Թաժառյի, Համզոյի և իր եղբօր Մօսակոյի ու Ալիի կողմէ։ Ջարդին ու թալանին մասնակից եղան չրջանի Քիւրտերն ալ։ Այս երեք գիւղերէն միայն Տուժանի մէջ Մուզաատ անուանով հայ կարիճ երիտասարդ մը, իր տան մէջ դիրք բռնելով, կռուեր էր հերոսաբար և Թշնամիէն 10-12 հոգի էր սպաններ։

Թշնամին, չկրնալով գրաւել իր անխոցելի դիրքը, տունը կրակի էր տուեր։ Զոր խոտի խուրձերու վրայ ձէթ էր լեցուցեր և տան դրան վրայ էր դրեր որ տունը վառէր։ Տան հետ Մուզաատն ալ հրոյ ճարակ էր եղեր։

Ջարդէն ազատուողները մաս մը փախեր էին Քաղքիկ գիւղը, իսկ մաս մըն ալ եկան Հարամիկ ու պատմեցին իրենց գիւղերու անուանի Ջարդն ու թալանը։ Տուժանցիներէն չատերը մորթուեր էին իրենց տուներու սեմերուն վրայ։

1915 Մայիս 5.— Յաղթամիլիք պաշարուելով Հասանանցի աչիրէթի Քիւրտերէն, անուանի կոտորածի կ'ենթարկուի։ Պաշարումը տ'եւնքան յանկարծակի կ'ըլլայ, որ գրեթէ ոչ ոք կը յաջողի փախչիլ։ Հայերը կը մորթուին իրենց տուներու դրան սեմերուն վրայ։ Դիակներու տակէն ազատուած վիրաւոր Յաղթամիլիքցի հայ մը երբ Ջարդի յաջորդ օրը Հարամիկ եկաւ, պատմեց թէ ինչպէս գազանացած Քիւրտերը սուրով, կացինով, նաչախով ու գերանդիով խողխողեր էին ծեր ու երիտասարդ, այր ու կին, մայր ու մանուկ և թալաներ ու աւերեր էին ամբողջ գիւղը։

1915 Մայիս 5.— Պուրնազի վրայ կը յարձակին Գունաուզայ և Դաստավերանայ Քիւրտեր՝ մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ կը յարձակի Հասանանցւոց աչիրէթէն՝ Ապտլ Մէճիթ։ Ապտլ Մէճիտ, ռուսական բանակի Գազաքներէն պարտուելով, փախեր եկեր էր Խնուս։ Բանակ դրած էր Ջեռնակայ ստորին վրայ և բռնած Ջեռնակայ կիրճը։ Ջարդերէն առաջ ալ ան ահ ու մահ կը սփռէր Խնուսի և Պալանուխի Հայերուն վրայ։ Ջարդի նախօրեակին, Հարամիկէն Շահվալատի Սամսոն Մչկան ազի հանքը գացած ատեն, Ապտլ Մէճիթի Համիտիէներէն կը բռնեն գինք և կը սպաննեն։ Պուրնազի վրայ յարձակած ատեն Ապտլ Մէճիթի Համիտիէները և Գունաուզայ ու Դաստավերանայ Քիւր-

տերը լաւագոյն պատառին համար իրարու հետ կռիւի կը բռնուին։ Գիւղի Հայերը, այս պատեհութենէն օգտուելով, մաս մը կը փախչին Գարաչոպան, իսկ մաս մըն ալ Խոզլու կ'ապաստանին։

1915 Մայիս 6.— Խըռթ, Ենիքէօյ, Եղրդլու կամ Հէլ-Հէլի Գասպարի գեղ, յարձակման ենթարկուելով, անխնայ կը ջարդուին։ Կը թալանուին իրենց անասունները, տնային գոյքերը, հացահատիկները և ամէն ինչ։ Ջարդէն մազապուրծ այդ գիւղերու Հայերէն մաս մը կը փախչի Խոզլու, իսկ մաս մըն ալ եկան Հարամիկ և պատմեցին իրենց գիւղերու ջարդի և թալանի մասին։

ԽՈԶԼՈՒԻ ԿՌԻՒԸ

1915 Մայիս 6.— Խոզլուի վրայ կը յարձակին Գոպալայ Աճմու Ուսուֆ աղայի տղան՝ Ֆեզլին և Մոռօն իրենց հեծելազօրքով։ Ասոնց ետեւէն կը հասնի և գիւղը կը մտնէ մօտակայ շրջաններէն հաւաքուած Քիւրտերու խուժանը։

Խումբ մը զինուած Հայեր կը դիմադրեն թշնամիին և անզէն ժողովուրդի փախուստի ճամբան կ'ապահովեն։ Ժողովուրդէն մաս մը կը փախչի դէպի Սարդմէշի անտառը, իսկ մաս մըն ալ կը քաշուի «Հաճի Գռպզի պաղջայ»ի ծառերուն մէջ։ Այստեղ, զինուած խումբը դիրք բռնելով, կը շարունակէ կռիւը մինչեւ իրիկուն։

Երբ գիշերը վրայ կը հասնի, կռիւը կը դադրի։ Անզէն ժողովուրդը կը փախչի զանազան ուղղութիւններով, իսկ զինուած խումբը կը մնայ իր դիրքերուն մէջ։

Այդ օր կէսօրուան մօտ էր, երբ Խոզլուէն փախստական խումբ մը Հայեր եկան Հարամիկ։ Այդ պահուն Հարամիկ իջեւանած էր Գայմագամ Թահիր պէյը։ Փախստական Խոզլուցիներէն երկու Հայեր կը ներկայանան Գայմագամին և կը պատմեն իրենց գիւղի ջարդի և թալանի մասին։ Գայմագամը, սառնասրտօրէն ունկնդրելով Խոզլուցիները, կը հրամայէ. «Բերդ գացէք. իմ փոխանորդս հոն է. անիկա պէտք եղած կարգադրութիւնը կ'ընէ»։

Խոզլուի ջրաղացքին և Հաճի Գռպզի պաղջայի միջեւ օրերով կռիւներ տեղի ունեցան։ Ջրաղացքի մէջ կռուողը Հարամիկի զինուած խումբն էր, իսկ Հաճի Գռպզի պաղջայի մէջ Գարաքէօփրուցի Պուտաղի Տիգրանը և իր ընկերներն էին կռուած։

1915 Մայիս 6.— Քաղքիկ գիւղը, ենթարկուելով Ջիբրանցի Քիւրտերու աչիրեթապետներէն Սելիմ պէյի և Սատի աղայի խուլամներու յարձակման, կը թալանուի և կը ջարդուի։ Ջարդէն ազատուողները փախչելով եկան Հարամիկ և պատմեցին իրենց գիւղի եղերական վախճանի մասին։

Ժողովուրդէն մաս մըն ալ Խալչաուշ էր փախած։ Ասոնցմէ քանի մը ընտանիք կ'երթան Խըզըլահմատ՝ Սելիմ պէյի գիւղը, պէյի կնոջ գթութեան ապաւինելու։ Սակայն, բոլորն ալ կը ջարդուին։

Ջարդի տեղէն քանի մը կիներ ու փոքր երախաներ միայն յաջողեր էին փախչիլ։ Անոնք եկան Հարամիկ։

Դժբախտաբար, քաղքիկ որեւէ կռիւ ու դիմադրութիւն ցոյց չէր տուած, հակառակ որ անուանի էր հին ու փորձառու յեղափոխական հայդուկներով, որոնցմէ յայտնի էին Փուրթօ Ղազարը, Սիմօ Օհանը, Շէկ Յակօն, Քեռի Գեւօն, Իկիթի Միսակը և Աբրօն։

Քաղքիկի գիւղացիները բոլորն ալ կ'ապաւինին իրենց բարեկամ կարծած Քիւրտերու քով և անգթօրէն կը սպաննուին։

1915 Մայիս 6.— Ելպիս ջարդուեցաւ գիւղի աղայի՝ Շիւքրիի ձեռամբ։ Շիւքրին Խնուս-Բերդի ազդեցիկ աղաներէն Մահմուտ աղայի աղան էր։ Համիտեան ռեժիմին, Ելպիս գիւղին տիրանալով, ան դարձած էր գիւղի աղան։ Իր կրտսեր եղբայրը՝ Ֆախրատինն ալ, Հարամիկ գիւղի Հաճի աղայի աղջկան հետ ամուսնանալով, Հարամիկ էր հաստատուած։ Այս երկու եղբայրները Սահմանադրութենէն առաջ, հայկական հալածանքներու օրերուն, ճանչցուած էին իբրեւ հայասէր։ Նոյնիսկ քանի մը առիթներով անոնք օգնած էին հայ յեղափոխականներուն։ Հարամիկցի յայտնի յեղափոխական Յակոբ Մուրատեանի աղան՝ Տիգրանը 1905-ի աշնան Հարամիկ գիւղի ջրաղացքի մէջ զարկած էր Զիլեցի Փալուլ Օնպաշին։ Փալուլը՝ հայ յեղափոխականները հետապնդելու և հալածելու համար Հարամիկի մէջ դրուած տասնեակ մը թուրք ասկեարներու հրամանատարն էր։ Տիգրանն ինքն ալ վիրաւորուած փախած էր Ելպիս, Շիւքրի աղայի քով, և Շիւքրին ապաստան էր տուած Տիգրանին։

Ահա այդ Շիւքրի աղան էր որ խոստացեր էր պաշտպանել գիւղը և գիւղացիները։ Իբր թէ ապահովութեան համար լեցուցեր էր Հայերը գիւղի մարագներուն մէջ և դաւաճանօրէն ու անգթաբար հրդեհեր էր մարագներն ու ողջ-ողջ այրեր մէջի ժողովուրդը։

ԵԼՊԻՍԻ ՋՐԱՂԱՑՔԻ ԿՌԻԻԸ

Ջարդէն ազատուողներէն ոմանք Խնուս-Բերդ կը փախչին։ Խումբ մը կարիճ երիտասարդներ զինուած՝ կը մտնեն գիւղի ջրաղացքը, կը կռուին նամարտ Շիւքրիին դէմ և թշնամիէն բաւական զոհեր խլելով, կռիւը կը շարունակեն մինչեւ իրիկուն։ Մութը կոխելուն, անվնաս կերպով գիւղը կը թողուն և կը թագնուին մօտակայ անձաւներուն մէջ։ Այս խումբին հերոսներն էին՝ Կոսոյի Միսաքը, Տէրտրոջ Վահանը, Յովհաննէսի Արշօն, Գէորգի Յունան և Խուրշուտի Գաբէն։

Այս խումբը դէպքերէն երկու օր ետք, երբ կը վերադառնայ գիւղ, հոն պատահմամբ կը հանդիպի Հարամիկցի Հայկազուն Մուրատեանին, Պօղսէ Յովոյին և Բատուհանի Մկրէին։ Ասոնք զինուած ըլլալով, խումբին հետ Ելպիսի ջրաղացքի մէջ դիրք կը բռնեն և կռիւի կը բռնուին թշնամիին հետ։ Այս կռիւի մէջ հերոսաբար կ'իյնան Ել-

պիտիները և Հարամիկի Բաառւհանի Մկրէն. ծանր կերպով կը վիրաւորուի Պօղոս Ցովն, իսկ Հայկազուն Մուրատեանը, անվնաս մնալով, կը թագնուի Լրագրի չորորդ յարկաւնը։ Գիշերին, Լրագրը մտնելով, սպանուածներու գէնքերը կ'առնէ ու կը հեռանայ։

Մութը կոխելուն, Հայկազուն թագաւորէն դուրս կու գայ։ Կը տեսնէ, որ Ցովն ողջ է, թէև ծանրապէս վիրաւորուած։ Ցովոյի վէրքը կը կապէ և չալկելով գինք, ճանապարհէն դուրս դաշտի միջով կը տանի մինչև Խնուս-Բերդ։ Հոս երկուքն ալ կը ձերբակալուին և կը բանտարկուին։

Մայիսի վերջերուն, երբ մեր ընտանիքով քրտական Հըզիր գիւղէն վերադարձանք մեր գիւղը, ժանտարմաները ձերբակալեցին մեզ և Խնուս-Բերդ տարին։ Երբ գիս և հրիք հօրեղբայրներս տարին բանտ, բանտին մէջ տեսանք Հայկազունն ու Ցովն։ Բնականաբար, սկսանք իրարու պատմել մեր գլխուն եկածները։

1915 Մայիս 7.— Խալչուսչ Չարդուհցաւ գիւղի փիւրա ազանեըէն՝ Սատի ազայի և գազանաբարոյ Միւհիւր Մատոֆայի գործակցութեամբ։

Խարէպայական խոստումներով անոնք կը հաւաքեն ժողովուրդը և կը լեցնեն խոշոր մարագի մը մէջ։ Այդ մարագի դրան առջև պինթոփ կ'ընեն յայտնի հայդուկ Զուլէ Մուսօն և իր ազան և տեղն ու տեղը կը սպաննեն։ Մարագի մէջ լեցուած անզէն ժողովուրդը խումբ-խումբ դուրս կը հանեն և կացիններով ու նաչաղներով կը սպաննեն։ Խումբ մըն ալ, մօտաւորապէս 80-90 հոգի, կը տանին Խոմուրքերդի տարին վրայ, քրտական Քաւտա գիւղը և հոն կը չարդեն։

Այս վերջին խումբին մէջ կ'ըլլան գիւղի քահանան՝ Տէր Աւետիսը և գիւղի Ռէս Քոչօն (Մովսէս) ու իր եղբօր ազան՝ Բեհիկը։ Ռէս Քոչոյի բարեկամ Սըրէն գաւաճանելով՝ կը սպաննէ Ռէսը։ Ռէս Քոչոյի եղբօր ազան Բեհիկը, տարճանակով մը պինուած ըլլալով, կը կռուի Քիւրտերուն դէմ, կը սպաննէ 4 Քիւրտեր և երկու հոգի ալ կը վիրաւորէ, հուսկ յետոյ ինքն ալ կ'իյնայ հերոսական մահով։ Տէր Աւետիս քահանան ալ պինուած կ'ըլլայ, կը կռուի ու հերոսական մահով կ'իյնայ։ Բարբարոս Գիշեամին կը յարձակի անչնչացած գիակին վրայ, կը յօշոտէ ու կը պղծէ։

Չարդին ականատես Հարամիկ գիւղի Տէր Սողոմոն քահանայի ղջիկը՝ Շահպազը, որ քիւրտ Ալոյէն առեւանգուած էր և գիւղ բերուած, կը պատմէ գիւղը մնացած հայ կիներուն կուրներու և չարդի մասին։

ՍՊԻՏԱԿ ՓՈՒՂԻ ԿՈՒԻԸ

Խալչուսչ կազմակերպուած դիմադրութիւն և կռիւ չունեցաւ, հակառակ սոնոր որ հայդուկային կռիւներու մէջ թրծուած կարիճները հոն էին՝ Վրդէ-Բաառէն, Իրիցու Օհանն, Անաբօն,

Խանտիլի Մարտիրոս (աննման հերոսը), Օղտոյի Դանէլ, Զուլէ Մոսօն և դեռ ուրիշներ։ Երկու կամ երեք հոգիներով կռուեցան միայն։ Ասոնցմէ էր Վրդէ-Բատէն, որ կռուեցաւ իր եղբօր երկու զաւակներուն՝ Բենոյի և Մամբրէի հետ։ Զարդերու նախօրեակին, գիւղէն դուրս, Սպիտակ Փուլ ըսուած տեղը թաքստոց մը կը պատրաստեն և ջարդի օրը կը փախչին ու այդ թագստոցին մէջ դիրք կը բռնեն։ Քիւրտերը, նկատելով թագստոցը, վրանին կը յարձակին և կռուի կը բռնուին։

Թշնամին, երբ կը հասկնայ որ Բատէն է կռուողը, կը սկսի տարաձայնել, թէ «Բատէն խումբ կազմած է, պիտի գայ Հայերուն վրէժը լուծելու»։

Դժբախտաբար, այդ արդար վրէժխնդրութիւնը տեղի չունեցաւ։ Բատէն տենդէ էր բռնուեր ու մեռեր։ Օրեր ետք դիակն ալ գտնուեր էր իր թագստոցին մերձակայքը, փոսի մը մէջ։ Իսկ Բատէի եղբօր տղաքը շարունակեր էին կռուիլ, թագստոցէ-թագստոց տեղափոխուելով, մինչեւ որ ռուսական բանակը գրաւեր էր Խնուսը և իրենք ազատեր էին։

ՎԱՐԱԶԴԱՏԻ ԿՌԻԻԸ

Անտոնեան Վարազդատը, զինուած հրացանով և տասնոց ատրճանակով մը, ինք և իր եղբայր Տիգրանը կը բարձրանան Խամուրբերդի սարը։ Երբ կը հասնին Արապօ քրտական գիւղը, կը պաշարուին Քիւրտերէն և կռիւի կը բռնուին։ Այդ կռիւին ականատես եղող Ալիէ Օզմանի մայրը հիացումով պատմած է Խալչաուշցի հայ կիներուն, Վարազդատի հերոսական կռիւի և ցուցադրած քաջութեան մասին, թէ ի՛նչպէս Վարազդատ կը սպաննէ վեց Քիւրտեր, կը սպաննէ նաեւ իր եղբայրը, որպէս զի Քիւրտերուն ձեռքը չիյնայ։ Եւ երբ իր վերջին փամփուշտը կը կրակէ, ինքն ալ կ՚իյնայ թշնամիին համազարկէն։

Քիւրտ կնոջ տուած այս տեղեկութեան վրայ, Խալչաուշի հայ կիները գաղտնի կ՚երթան Արապօ, կը փնտռեն Վարազդատի և իր եղբօր դիակները և գտնելով կը բերեն Խալչաուշ ու կը թաղեն գերեզմանոցին մէջ։

Վարազդատ ուսանող էր Պոլսոյ Ամերիկեան Ռոպերթ գոլէճին մէջ։ Պատերազմի ընթացքին զինուորական ծառայութեան կը կանչուի։ Կարճ ժամանակ մը զինուորական մարզանք ստանալէ յետոյ, կ՚որոշէ փախչիլ և գալ հայրենիք։ Զինուորական համազգեստով և զէնքով եկաւ հայրենիք և հերոսական մահով նահատակուեցաւ հայրենի սրբազան հողի վրայ։

Յայտնի յեղափոխական (դաշնակցական) և հայդուկ, սուրհանդակ և զինատար խումբերու վալատ Մարտիրոսը, իրեն հետ խումբ մը ուրիշներ եւս, նենգամիտ Սատի աղայի և միւտիւր Մստաֆայի խոստումներէն կը խաբուին։ Այս վերջինները, իբր թէ զիրենք ազատելու

համար, պահակներու հսկողութեամբ Արոսի մերձակայքը, Նորելածի վանքի քարայրը թագցնելու կը դրկեն, միշտ հաւաստիացնելով, որ Ռուսերը շուտով պիտի գան և իրենք շուտով պիտի ազատին։ Այս խումբը երբ ձորը կը հասնի, դաւադիրները կը ջարդեն բոլորն ալ հոն ու դիակներն իսկ կ'անյայտացնեն։ Օրեր յետոյ միայն Արջաձորի մէջ կը գտնուի Մարտիրոսի նշանաւոր փափախը...։

1915 Մայիս 7.— Չէվիրմէն և իր մօտակայ Գաբրիէլի Գոմը, նորաշէն գիւղագարակը ջարդուեցան և թալանուեցան Համիտիէներէն, Փայկի Քիւրտերէն և Բերդէն յատկապէս եկած թալանճի Թուրքերէն։

Յարձակումը տեղի ունեցաւ կէսօրէն յետոյ։ Հրացանաձգութեան ձայնը, աղաղակն ու աղմուկը յստակ կերպով կը լսուէին մինչեւ մեր գիւղը՝ Հարամիկ, որովհետեւ հազիւ կէս ժամուան հեռաւորութիւն ունէին իրարմէ։

Ջարդէն խուսափող ժողովուրդէն մաս մը փախչելով եկաւ Հարամիկ, իսկ մեծագոյն մասը՝ փախեր էր Խնուս-Բերդ։

Մարտիրոս Մանուկեան, Հարամիկցի, որ այդ տարեշրջանին ուսուցչութեան պաշտօնով Չէվիրմէ կը մնար, խումբ մը գիւղացիներու հետ կը սկսի փախչիլ դէպի Հարամիկ։ Մարտիրոս, ատրճանակով մը զինուած ըլլալով, իրեն վրայ յարձակող Քիւրտերուն հետ կռիւի կը բռնուի և հնարաւորութիւն կու տայ իրեն հետ եղողներուն ապահով կերպով գիւղէն հեռանալու և Հարամիկ հասնելու։

Չէվիրմեցի խումբ մը զինուած Հայեր, հին յեղափոխական Քրմոյեան Ալեքսանի ղեկավարութեամբ, դիրք կը բռնեն Բողոքականաց քարաշէն ժողովարանին և քովի տան մէջ ու կը կռուին մինչեւ իրենց վերջին փամփուշտը։ Սակայն, թշնամի գերազանց ուժին չդիմանալով՝ եղերական վախճան մը կ'ունենան և բոլորն ալ կը, ջարդուին։

Գաբրիէլի Գոմի Հայութիւնը ամբողջութեամբ թալանի և ջարդի ենթարկուեցաւ Փայկի Քիւրտերէն։

ԱՐՈՍԻ ԿՌԻՒԸ

1915 Մայիս 8.— Արոսի վրայ կը յարձակին Համիտիէները և Չէթէները մեծ ուժով։ Ասոնց կը միանայ նաեւ շրջաններէն հաւաքուած զինուած Քիւրտերու խուժանը։ Արոսցիներէն զինուած խումբ մը Հայեր, իրենց գիւղի քահանայի ղեկավարութեամբ, կանխատեսելով գալիք արհաւիրքը, կ'որոշեն կռուիլ և կանուխէն գիւղի բարձունքներուն վրայ ռազմական դիրքեր կը պատրաստեն։ Երբ թշնամին կը յարձակի գիւղին վրայ, խումբը կը սկսի կռուիլ և, թշնամիէն բաւական զոհեր խլելով, հնարաւորութիւն կը ստեղծէ որ անզէն ժողովուրդը փախչի ու թագնուի Նորելածի կամ Արջաձորի քարայրներուն մէջ, ուրկէ ժողովուրդը գիշերով կը փախչի Խնուս-Բերդ։

Կռուող խումբը նոյն օրը, մութը կոխելուն, կը լքէ գիւղի բարձունքներուն դիրքերը և կը քաշուի Նորելածի քարայրները։ Օ-

բերով հաս կռիւը կը չարունակուի։ Թշնամիի գերազանց ուժին չկրնալով դիմանալ՝ չատերը կ'իյնան հերոսական մահով։ Գիւղի քահանան այս կռիւէն մազապուրծ ինքզինքը կը հասցնէ Խոզլու, ուր կը միանայ այդտեղ հաւաքուած զինեալ կռուողներու խումբին։ Օրերով կը կռուի Թշնամիի գերազանց ուժին դէմ։ Բայց, ի վերջոյ, ռազմանիւթի և հացի պակասը՝ մէկ կողմէն, իսկ Թշնամիի յարաճուն ուժին ճնշումը՝ միւս կողմէն, կը պարտադրեն դիրքերը մնալով հերոսական մահով։

Նոր կեանքի քարայրներուն մէջ Թագնուածներէն ամանք կ'ապաւինի, երբ ռուսական բանակը կը գրաւէ Խնուսը։

Խնուս-Բերդ ապաստանողները կը տարագրուին, կը Թալանուին ու կը ջարդուին Խնուսի և Վարդոյի միջեւ գտնուող լեռներու վրայ։

ՍԱՐԼՈՒԻ ԿՈՒԻՒԸ

1915 Մայիս 9.— Սարլու, որ Խնուս-Բերդի մէկ Թաղամասը կը նկատուէր և ձորակով մը անջատուած էր Բերդէն, կը պաշարուի Համիտիէներէն և Պաղջացի ու Խալիտասրցի Քիւրտերէն և կը մատնուի Թալանի ու ջարդի։ Գայմագամ Թահիր պէյը, Հայերը պաշտպանելու կեղծ դիտաւորութեամբ, Սարլու կը զրկէ Հաճի Խաճի էֆէնտին ջոկատ մը չէթէներով։ Բայց Խաճի էֆէնտին փախանակ Հայերուն օգնելու, Համիտիէներուն կը միանայ և կը սկսի ջարդի ու կողոպուտի։

Հըլայեան չորս եղբայրները պինուած՝ իրենց տան մէջ դիրք կը բռնեն ու կը կռուին մինչեւ իրիկուն։ Կռիւը երբ կը վերջանայ, եղբայրներէն Աբփիարը կը նկատէ որ իր եղբայրները և իրենց ընտանիքները բոլորն ալ սպաննուած են։ Իր կինը, ոտքս ըլլալով, կը դիմէ իրեն և կը խնդրէ որ զինքը սպաննէ և չթողու որ Թշնամիին ձեռքը իյնայ։ Աբփիար կը սպաննէ իր կինը ու խելայեղօրէն դուրս կը նետուի մութին մէջ իրենց տան քովի ծառաստանը և անկէ ալ կը բարձրանայ լեռը։ Կռուելով տեղէ տեղ ու դիւղէ դիւղ, կը հասնի մինչեւ Ջեռնակայ Սարը, ուր քանի մը ընկերներով ամիսներով կը թափառի և վերջապէս կռիւի կը բռնուի ու կը սպաննուի։

Ջարդէն ազատուողները Բերդեցիներու հետ կ'ապաստանին և կը ջարդուին։

Եահնա 40 տունէ բազկացեալ հայաբնակ գիւղը, որ Խնուսի դաշտէն անջատուած և շրջապատուած էր կէօքսուի և Թագմանի շրջանի Քիւրտ գիւղերով, ջարդի ու Թալանի ենթարկուեցաւ Սէօյլէմէզցի Խալի-Խան պէյի՝ Զըռըքցի աշիրէթի Քիւրտերէն։ Զինուած խումբ մը Հայեր, թէեւ օրերով կռուեցան Քիւրտերուն դէմ, ի վերջոյ բոլորն ալ ջարդուեցան՝ Թշնամիին գերազանց ուժին չդիմանալով։ Քանի մը կիներ ու երախաներ ջարդէն ազատուելով, Քիւրտերու ձեռքը գերի ինկան և անոնց քով մնացին, մինչեւ որ ռուսական բանակը գրաւեց

ինուսը և ազատել պիտի զերութիւնէ։

Զարդի և Թալանի ենթարկուելոյն նահե Մժնկերտի, Գարապուրաքի, Պէկուրտի, Թանարլուի, Խօլհասարի, Մալա-Դաուտի, Անտալագամի, Խզանի և Քօղջուրի Հայերը։ Այս քրտախառն գիւղերու մէջ Հայերը չարդուելոյն իրենց գրացի Քիւրտերէն։ Քօղջուր գիւղը չպատգպանութեամբ գրաղող Հարամիկցի երկու եղբայրներ՝ Բէկը և Լաւանդը, որոնք յաղթանդամ և հաւժկու մարդիկ էին, չրազացքի կառնելով կը կառուին Քիւրտերու դէմ քանի մը Քիւրտ կը սպաննեն։ Եղբայրներէն Բէկը նոյնպէս կը սպաննուի, իսկ Լաւանդը կը յաջողի փախչիլ և քարայրներու մէջ թագնուիլ, մինչև որ ռուսական բանակը կը գրաւէ Ինուսը և կ'ազատէ պինք։

ՀԱՐԱՄԻԿ ԳԻՒՂԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՋԱՐԴԸ

Ուշադիր ընթերցողը անշուշտ նկատեց, որ Ինուսի Չարդը, թուրք կառավարութեան կողմէ պատրաստուած, որոչ ծրագրով տեղի կ'ունենար։ Եթէ կառավարութեան բուն նպատակը Հայոց քանչնչումն էր, տեղացի Թուրքերուն և Քիւրտերուն գլխաւոր չարժառիթն ալ Հայոց հարստութեան տիրանալու մտրմայն էր։

Կազմակերպուած Չարդը սկսաւ գաւառի արեւելեան չրջանի գիւղերէն։ Այս չրջանը ռուսական բանակի պատերազմական գծին մօտ էր, և օրէ օր կ'ակնկալուէր ռուսական գրաւումը։ Ոլպէս պի այդ չրջանի հայկական գիւղերու հաւանական փրկութեան ճամբան փակուէր ու ոչ ոք կարենար փախչիլ և ռուսական գիծը անցնիլ, Համիտիէնեան ֆըրգա գումանատան Հաճի Համոի պէյը բանակաւորած էր Գոպալ գիւղը և կը հսկէր սահմանին։

Անասոյզ կոտորածները օրէ օր սկսիլ կը վտանգուին։ Թրքական նահանջող բանակի թափթփուքները, Պաղտատի արտաքսուն պարտուած բանակի մնացորդները, Քիւրտ Համիտիէները և Մուհաճիրները կ'ապաստակէին գաւառը՝ մէկ ծայրէն միւսը։

Հայկական գիւղերու մէջ յարաբերութիւնները գրեթէ խզուած էին։ Գիւղէ գիւղ երթեւեկութիւնը գիշերանց և գաղանի կ'ըլլար, այն ալ տարկնցուցիչ պարագաներուն։ Անակնկալ յարձակումներու և կողոպտուններու դիմագրաւելու համար, մեր գիւղի՝ Հարամիկի մէջ խումբ մը երիտասարդներ կազմակերպուեցան Տիգրան Մուրատեանի գիկավարութեամբ։ Յաճախ կը հաւաքուէինք իմ հօրաքրոջ Ցուլոյի տունը։ Ամէն իրիկուն հոն կու գային խումբին մասնակցողները՝ Տիգրան Յ. Մուրատեան, Հայկազուն Կ. Մուրատեան, Աւագ վարժապետ, Գարեգին Տէր Սողոմոնեան (Քեմալեան), Յովհաննէս Կ. Մելքոնեան, Ռուբէն Մարկոս, Մհերի Սկեօն, Մխօ-Գապէ Մխիկ, Միրզօ Սկեօն, Աչէ-Աւոյի Մեսրոն, Յուսոնի Յովէն, Ինճէ Յովիկ, Զոփթիա Միհաքի տղան՝ Լիւսոնը և ես։ Խումբին մեծագոյն անդամները փոքրաւոր և անցեալ ու-

նեցող հայդուկներ էին։ Գիւղի հսկողութեան համար, գիւղի երիտասարդներէն ուրիշներ ալ խումբին մէջ առնուեցան և կազմուեցաւ պահակային դրութիւն մը։ Դիրքերուն համաձայն, երկու կամ չորս զինեալ անձեր հերթապահութեամբ գիշերները կը հսկէին գիւղին։ Այս դրութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ Ապրիլ ամիսը։

Մարտ ամսու սկիզբները Տիգրան նամակ մը ստացաւ Գոմսայ Իսոյէն (Կորիւն)։ Իսօն իր դէպքի մասին կը գրէր Տիգրանին Մշոյ Ս. Կարապետի Վանքէն և կը զգուշացնէր Տիգրանը որ թրքական նենգամտութեան զոհ չերթար։ Ան փափաք կը յայտնէր որ Տիգրանը զինեալ խումբով մը Սասուն անցնէր՝ հոն միանալու իրեն։

Տիգրան ջանաց զինեալ խումբ մը պատրաստել թէ՛ մեր գիւղացիներէն և թէ շրջակայ գիւղերէն՝ յաւելեալ ուժերով գալիք պատահականութեանց դիմադրաւելու համար։ Սակայն, իր ջանքերը ապարդիւն անցան, որովհետեւ չատ անակնկալ կերպով ան ձերբակալուեցաւ և 150-նոց խումբին հետ աքսորուեցաւ։

Տիգրան ձերբակալուեցաւ Ապրիլ ամսու սկիզբները, իսկ ընդհանուր ջարդը սկսաւ Մայիսին։ Չորս շաբաթուան այդ ժամանակամիջոցին մեր խումբը կը շարունակէր իր գաղտնի հաւաքոյթները, որոնց ընթացքին խումբը հաստատապէս որոշած էր գիւղին վրայ յարձակելու պարագային, զինեալ դիմադրութիւն ցոյց տալ։

Խումբի բոլոր անդամներս զինուած էինք։ Չէվիրմէ գիւղի դէպքին իրիկունը այլեւս համոզուած էինք որ թշնամիի յաջորդ յարձակումը պիտի ըլլար մեր գիւղին վրայ։ Արդէն մեր գիւղին Թուրքերը հաստատապէս յայտնեցին որ դաշտի բոլոր հայ գիւղերը թալանուած ու ջարդուած են և կարգը եկած էր մեր գիւղին։

Միեւնոյն ատեն անոնք յայտնեցին մեզի.

«Հայե՛ր, մենք և դուք, մեր նախնիքներէն համագիւղացիներ, դրացիներ և բարեկամներ ըլլալով, ինչպ՛ս ասկէ տարիներ առաջ՝ 1895-ի դէպքին ձեզ պաշտպանեցինք Քիւրտերու յարձակումներուն դէմ, հիմա ալ կը պաշտպանենք, պայմանաւ որ այս անգամին, երբ Մոսկովը դայ, դուք ալ մեզ պաշտպանէք Մոսկովէն»։

Այս պայմանական հասկացողութեամբ և գիւղի Թուրքերուն տուած հաւաստիացումներուն վստահելով, մեր գիւղին 150 տուն Հայերը սկսան իրենց շարժուն գոյքերը փոխադրել Թուրքերուն տունները և իրենք ալ ապաստանիլ անոնց տուներուն մէջ։ Միայն թրքական թաղին և տուներուն մերձակից հայ ընտանիքները չփոխադրուեցան, այլ մնացին իրենց տուներուն մէջ։ Խանօն և իր եօթը տղաքը, իրենց հետ նաեւ Խանոյի եղբօր Իսոյի տղան՝ Խալլէն՝ երդումներով հայրիկիս խոստացան պաշտպանել մեր ընտանիքը։ Միեւնոյն իրիկունը մեր շարժական գոյքերէն մաս մը հետերնիս առնելով՝ փոխադրուեցանք Խանոյի տունը։

Հայրիկս վստահելով Խանոյի տղոց հաւաստիացումներուն և մա-

նաւանդ յամառ կերպով շրջան ընող այն լուրերուն, որ ռուսական բանակը կը յառաջանայ և Խնուսի գրաւումը այսօր - վաղը կամ ժամէ ժամ կ'ակնկալուի, խօսեցաւ ինծի որ խուսափիմ կռիւին մասնակցելէ, քանի որ իրեն էր մեր խումբի նպատակը։ Իմ բացասական պատասխանիս վրայ, հայրիկս յուզուած տունէն դուրս եկաւ ըսելով թէ՝ «անգամ մը խանութը երթամ գամ»։

Երեկոյեան, երբ հրացանս պահուած տեղէն հանեցի, սիւրմէն վրայէն հանուած էր։ Եղբօրս հարցուցի թէ ինք լուր ունէ՞ր հրացանիս սիւրմէէն։ Ըսաւ որ լո'ւր չունէր։ Այդ ատեն հայրիկս միջամտեց՝ ըսելով թէ ինքն էր տարած և մեր խանութի դարակներուն մէջ տեղ մը պահած։

Խանութ գացի։ Բոլոր փնտռտուքս ապարդիւն անցաւ։ Սիւրմէն չգտնելով՝ տուն դարձայ։ Չէի կրնար հասկնալ թէ՝ ինչո'ւ հայրս կ'ուզէր զիս զինաթափ ընել։ Վախի արդիւնք չէր կրնար ըլլալ ատիկա, քանի որ ատկէ դեռ չորս ամիս առաջ դժուարին և արկածալի պայմաններու մէջ, ձմեռուան ձիւնին, բուքին ու ցուրտին, կը խրախուսէր և միջոցներ կը հայթայթէր, որ մեկնիմ դէպի ռազմաճակատ՝ Գոպալ գիւղի վրայով անկէ փախչելու, ռուսական բանակին յանձնուելու և ազատուելու համար։ Մինչդեռ այժմ արգելք կը հանդիսանար, որ ես կռիւին մասնակցէի։ Ատոր պատճառը, սակայն, իր համոզումն էր թէ՝ «Ռուսերը չուտով կու գան և կ'ազատինք»։ Եւ այդ ընդհանրական համոզումը տարէցներուն կողմէն արգելք եղաւ լաւագոյն ինքնապաշտպանութեան կազմակերպուելուն։

Այդ իրիկուն մեր խումբը հաւաքուեցաւ Յակոբ Մուրատեանի տունը։ Հրացանս և փամփուշտները հոն տարի։ Տակաւին կը յուսայի գտնել հրացանիս սիւրմէն և մասնակցիլ կռիւին։

Յակոբին տունը գիւղէն անջատուած ընդարձակ հողի մը վրայ շինուած էր։ Ռազմական լաւ դիրք ունէր, կ'իշխէր գիւղ մտնող չորս գլխաւոր ճամբաներուն վրայ։ Երբ Յակոբ իր այդ նոր տունը շինեց Սահմանադրութեան երկրորդ տարին, կանխամտածումով տանիքէն գրեթէ հինգ ոտք բարձրութեամբ պատնէշներ շինել տուաւ։

Խումբը նկատի առաւ այս առաւելութիւնը և ատոր համար Յակոբի տունը ընտրեց ինքնապաշտպանութեան կռիւի համար։

Խումբին ղեկավարութիւնը ստանձնեցին Զապթիա Միսակը, Հայկազուն Մուրատեանը, Գարեգին Տէր Սողոմոնեանը և Խչէ-Աւոյի Մեսրօն։

Մեր առաջին գործը եղաւ պարէնի պատրաստութիւն տեսնել։ Եւ սկսանք ալիւր, հաց, իւղ, պանիր և ինչ որ հնարաւոր էր հաւաքել ու ամբարել Յակոբի տան մէկ սենեակին մէջ. երկու խոշոր կարասներու մէջ ալ ջուր ամբարեցինք, թէեւ առուակ մը կը հոսէր տան քովէն։

Ամէն պատահականութեան համար խումբը պատրաստ էր, երբ գիւղի Թուրքերէն պատուիրակութիւն մը եկաւ Յակոբի տունը և հոն

հաւաքուած գիւղի մեծերէն (Սողոմոն Քհնյ., Յակոբ Մուրատեան, Կարապետ Մուրատեան, Պատ. Կարապետ Մելքոնեան և ուրիշներ) պահանջից որ խումբը զինաթափ ըլլայ և ապստամբի իրենց՝ Թուրքերուն տուները։ «Այլապէս— ըսին— մենք չենք կրնար ձեզ պաշտպանել»։

Զինաթափ ըլլալու և չըլլալու վէճ սկսաւ տարէցներու մէջեւ։ Հին յեղափոխական Յակոբ Մուրատեանը և Կարապետ Մուրատեանը վատահեցան Թուրք պատասխանատուներէն Մուսա ազայի և Ջարխատինի կեղծ հաւատիացումներուն թէ՝ «Ռուսերը այսօր կու գան, վաղը կու գան, հասած են Գոպալ ու Գարաչոպան և չուտով կ'ապաստիք»։ Եւ խոստացան զէնքերը յանձնել և ապստամբի ազգներուն տուները։

Թուրք պատասխանատուները ուզեց որ այդ իրիկուն իսկ զէնքերը յանձնուին, Յակոբի տունը պարպուի և խումբն ալ ցրուի։ Սակայն, խումբի դեկավարութիւնը բացարձակապէս մերժեց զինաթափ ըլլալ, ընդհակառակն՝ ուզեց որ ազգները պատանդ պահէ՝ յաջորդ օրուան դէպքին օգտագործելու համար։ Այդ նպատակով հրամայեց պահակներուն, որ Թուրք ազգները չձգեն տունէն դուրս ելլել։

Կարապետ Մուրատեանը ակայն միջամտեց և համոզեց խումբի դեկավարութիւնը և իր ազգն՝ Հայկազունը, որ Թուրք ազգները պատանդ չբռնեն։ Ցետոյ խօսեցաւ Թուրք ազգներուն, որ զէնքերուն յանձնումը ըլլայ յաջորդ օրը։ Այսպէս Թուրք ազգները մնկնեցան Յակոբի տունէն։

Կէս գիշեր էր։ Հայկազունին հետ Յակոբի տունէն ելանք ու գացինք Խանոյի տունը, ուր փոխադրուած էին մեր ընտանիքները։ Հոն էին նաեւ Պատ. Կարապետ Մելքոնեանը և Պատ. Թադէոս Ղուկասեանը իրենց ընտանիքներով։

Խանոյի տունը այնքա՜ն լեցուած ու խռնուած էր որ գիրար հրմշակելով նեղս ու դուրս կը մանէինք ու կ'ելլէինք։

Հայկազուն վերադարձաւ Յակոբի տունը, իսկ ես մնացի հոն։ Առտուանց ելայ գացի մեր տունը։ Մեր բաց բակի քարէ սահիճաններէն վար կ'իջնէի, երբ դէմս ելաւ Խնճէ-Յարթին։ Նկատեցի որ մեր բակի և տան դռները ծխնիներէն հանուած և գետին նետուած էին։ Երբ ներս մտայ, տեսայ որ տունը թողած գոյքերը չկան։ Յայտնի եղաւ որ գիշերով կողոպտած էին։ Երբ մտայ մեր մեծ սենեակը, տեսայ որ պատի մէջի պահարանի դուռը կոտրուած էր, մէջի գրքերն ու թուղթերը թափուած էին սեղիի և աթոռակամածի վրայ։

Սրտաբեկ դուրս եկայ տունէն։ Իջայ մեր մեծ ախոռի դուռը։ Դուռը գոց էր, ներսէն անասուններուն բառաչը կը լսուէր։ Աճկէ հատարակաց ճամբան անցնելով՝ իջայ մեր կալը, մօտեցայ մեծ առուին, որ կը բաժնէր Յակոբի տունը մեր կալէն ու գիւղէն։ Յակոբի տան դրան մօտեցայ։ Դուռը գոց էր։ Սկսայ դուռը բախել։ Ներսէն Հայկազունի եղբայրը՝ Սենեքերիմը հարցուց ով ըլլալս։ Երբ ինքնութիւնս յայտնեցի, դուռը բացաւ. հարցուցի.

— Սենեքերի՛մ, եղբայրդ ո՞ւր է։

— Ներսն են եղբայրս, Գարեգինը, Զապթիա Միսակը և խումբի բոլոր տղաքը։ Հոս են նաեւ հայրիկս, Յակոբը և ուրիշներ։ Տաճիկ աղաներն ալ ճիչդ հիմա եկան։

Նոյն պահուն նկատեցի որ Գարեգինը աստիճաններէն վար կու գար։ Միջանցքին մէջ կեցած՝ սկսանք խօսիլ։ Գարեգին ուրախ էր որ եկած էի խումբին միանալու։ Ըսի որ տակաւին չկրցայ հրացանս ամբողջացնել։ Գարեգինը ըսաւ որ ինք իր տասնոց ատրճանակը կը գործածէ ու իր հրացանը ինծի կը տրամադրէ։

— Դուն ինձմէ աւելի փորձառու ես, քանի մը ամսուան զինուորական ծառայութեան մէջ մարզուած ես, — աւելցուց։

Թուրք աղաները դարձեալ պնդեցին որ խումբը զինաթափ ըլլայ։

Զապթիա Միսակը խումբին կողմէ բացարձակապէս մերժեց զինաթափ ըլլալ։ Հայկազունը, սակայն, հօրը սաստիկ թախանձանքին վրայ, յանձնեց իր հրացանը Խանոյի Հասանին, բայց գաղտնի պահեց տասնոց ատրճանակը և հօրը հետ գնաց Խանոյի տունը։

Տէր Սողոմոն Քհնյ.ի հետ Յակոբ Մուրատեանը և ուրիշներ ալ գացին Ֆարխատինի տունը։

Կէսօրուան մօտ էր, երբ եղբայրս եկաւ Յակոբի տունը և ըսաւ թէ հայրիկս զիս կը կանչէ և ինծի պիտի ըսէ թէ հրացանի սիւրմէն ուր պահած է։

Եղբօրս հետ գացի Խանոյի տունը։ Հայրս ըսաւ թէ սիւրմէն կը գտնեմ խանութի սետիրին տակի քարէ կափարիչին ետեւ։

Խանութը Խանոյի տան բաւական մօտ էր։ Դուրս ելայ խանութ երթալու։ Հանդիպեցայ Մարտիրոս Մանուկեանին, որ ըսաւ.

— Ես ալ կու գամ խումբին միանալու։ Եկուր հանդիպինք մեր տունը, եղբայրս՝ Աւետիսը տեսնեմ ու անցնինք երթանք։

Բլուրէն վար իջանք իրենց տունը, որ Խանոյի տան շատ մօտ էր։ Հազիւ թէ տունը մտած և քանի մը խօսք փոխանակելով դուրս էինք եկած, երբ եղբայրս Խանոյի տունէն վազելով եկաւ և բարձրաձայն ըսաւ.

— Փախէ՛ք, փախէ՛ք, Համիտիէները գիւղին վրայ բռնեցին։

Այլեւս խանութը երթալու հնարաւորութիւն չկար։ Եղբօրս հետ փախանք Խանոյի տունը։ Աւետիսը իր կնոջ, զաւակներուն ու Մարտիրոսին հետ փախան իրենց դրացի Հաճու-Շքոյի տունը։

Համիտիէները գիւղը պաշարեցին Լակլկու-Դար կոչուած բլուրէն և Հայոց գերեզմանատան կողմէն Պուրհանայ ճանապարհով մինչեւ Ուլուս Զորն ու Կաւ-Գբերը։

Խանոյի աղոցմէն չորս եղբայրները, Իսօ-Խալլէն և Մըռթըպ-Շեռոյի տղան անմիջապէս բարձրացան Հայոց գերեզմանատան թագաձեւ բլուրը և գերեզմանատան քարերու ետեւ դիրքեր բռնելով, սկսան

կռուիլ թշնամիի դէմ։ Թուրքերէն ուրիշ կռուողներ ալ դիրք բռնեցին Յոբի-Զորի կողմը և սկսան կռուիլ Համիտիէներու դէմ։ Իսկ հայկական թաղէն, Յակոբի տան դիրքէն խումբը սկսաւ կռուիլ։ Այդ օրը, թշնամին բաւական զոհեր տուաւ և չկրցաւ մտնել Հայոց թաղը։ Օրուան հերոսն էր Խչէ-Աւոյի Մեսրօն։

Կարիճ Մեսրօն այդ օրը սպաննեց քանի մը Համիտիէներ, իսկ երկրորդ օրն ալ սատկեցուց Քեաթիպ-Միրզան։ Ան օսմանեան սահմանադրութեան առաջին հայ զինուորներէն էր, չորս տարի թրքական բանակին մէջ ծառայած էր իբրեւ սահմանապահ զինուոր ռուս-թրքական սահմանին վրայ և համբաւ հանած էր զիլանցի քիւրտ աւազակներուն հետ ունեցած ընդհարումներու ընթացքին։

Հազարաւոր Համիտիէներ և քիւրտ խուժանը առաջին գրոհին չկրցան մտնել գիւղը և նահանջեցին։ Սակայն, Քեաթիպ-Միրզան, որ այդ ատեն գիւղն էր և յատկապէս Խնուս-Բերդէն եկած էր ջարդը ղեկավարել, տեսնելով որ Համիտիէները կը նահանջեն, կը կանչէ Հաճի Արիֆը և կը թելադրէ որ Հաճի Աղայի տղուն՝ Շերիֆ էֆ.ի հետ երթան Համիտիէներուն ետեւէն և համոզեն որ ետ դառնան՝ կրկին յարձակելու գիւղին վրայ։

Երկրորդ յարձակման ատեն թուրք դիմադրողներէն ոմանք խուսափեցան կռուելէ և դաւաճանօրէն առաջնորդելով խուժանը, ջարդել տուին իրենց տուները ապաստանած Հայերը։

Այդպէս ըրաւ Հաճի Արիֆը։ Ան իր տան մէջ սպաննել տուաւ այն բոլոր Հայերը, որոնք վստահելով իրեն՝ ապաստանած էին իր տունը և ապաւինած էին իր գթութեան։ Հաճի Արիֆ դաւաճանօրէն իր դրան առջեւ գլխատել տուաւ Զապթիա Միսակին եղբայրը՝ Գասպարը։

Գասպարը 1906-ին գիւղի մէջ Հայերու և մուհաճիր Թաթարներու միջեւ տեղի ունեցած մեծ կռիւին հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուած էր՝ կռուելով հարիւրաւոր մուհաճիրներու դէմ, մինչեւ որ հարիւրեակ մը թրքական հեծելազօրք եկած պաշարած էր գիւղը և ձերբակալած զինք ու բազմաթիւ ուրիշ կռուողներ, որոնք բոլորն ալ տարուած էին Կարնոյ Կեդրոնական բանտը (Տաշխան) և 101 տարուան բանտարկութեան դատապարտուած։ 1908-ի սահմանադրութեան ատեն ընդհանուր ներումով ազատած էր բազմաթիւ ուրիշ հայ բանտարկեալներու հետ։

Հաճի Արիֆի եղբայրը՝ Մուսա աղան և Սելիմ աղան նոյնպէս ջարդել տուին իրենց տուները ապաստանած Հայերը։ Սելիմ աղայի տունը ապաստանած հայ մը, որ կրցած էր տան պատը ծակելով փախչիլ, պատմեց թէ ինչպիսի՞ վայրագութեամբ ջարդած էին հոն ապաստանողները։

Խալլոյի Հիւսէյնի տունը, ուր բազմաթիւ Հայեր ապաստանած էին, ենթարկուեցան Համիտիէներու յարձակումին։ Տունը պաշարելով՝ ուզեր էին ներս մտնել և ժողովուրդը ջարդել։ Միրագի Յովսէփը, որ

Հիւսէյնի տունը ապաստանածներուն հետ էր, այսպէս պատմեց.—

«Համիտիէները երբ տունը պաշարեցին, Հիւսէյնը տունը չէր, թալանի գացեր էր։ Հրամայեցին Հիւսէյնի կնոջ, որ դուռը բանայ և Հայերը յանձնէ որ ջարդեն։ Հիւսէյնի կինը ընդդիմացաւ, չուզեց դուռը բանալ։ Համիտիէները դուռը խորտակեցին և սկսան ներս խուժել։ Ես ատրճանակ մը ունէի քովս, քաշեցի և առաջին կրակով համիտիէ մը գետին փռեցի. ետ քաշուեցան և սկսան համազարկի։

«Ես դիրք բռնած էի և կը սպառնայի, որ եթէ ներս գան, պիտի զարնեմ։ Ասոր վրայ չոր խոտ բերին և ուզեցին տունը կրակի տալ։ Հիւսէյնի կինը սկսաւ խնդրել, որ տունը չվառեն։ Սակայն, մտիկ չըրին իրեն. բերին հայ կին մը և ստիպեցին որ խոտը դրան առջեւ դնէ և կրակի տայ։ Կինը Համիտիէներու սպառնալիքին տակ, բերաւ խոտը և դրաւ դրան առջեւ։ Ես ազդարարեցի կնոջ, որ եթէ խոտը վառէ, զինքը պիտի զարնեմ։ Երկու կողմէն կը սպառնայինք։

«Վերջապէս կինը, Համիտիէներու սպառնալիքին ենթարկուելով, մօտեցաւ որ խոտը վառէ։ Զարկի կինը, բայց ուշ էր. կրակ առաւ խոտը և բռնկելով բոցերը սկսան լափլիզել տան դուռը և տրծարծուիլ տունէն ներս։ Ոչ ոք կը համարձակէր դուրս ելլել, վախնալով կրակէն ու Համիտիէներու գնդակներէն։

«Սկսաւ սարսափելի խուճապ մը։ Ամէն մարդ ազատելու համար փորձ մը կ'ընէր։ Ես քաշուեցայ տանը ետեւի կողմը։ Քանի մը հոգի միանալով՝ սկսանք պատը ծակել և դուրս փախչիլ։ Առաջին անգամ ես դուրս ինկայ ծակէն ու անմիջապէս թագնուեցայ տանը քովնտի խարխուլ գոմը, մինչեւ մութը կոխելը։

«Թուրքերու խօսակցութիւններէն հասկցայ որ տան մէջ մնացողներէն ոմանք մուխէն խեղդուած էին, ոմանք կրակէն այրուած, իսկ դուրս փախչողները ջարդուած էին Քիւրտերէն»։

Յովսէփը այդ գիշեր կը փախչի և կը թագնուի գիւղին մօտակայ Մուղտատ աղայի ջաղացքին մէջ։ Յաջորդ օր, քիւրտ մը պատահմամբ կը մտնէ ջաղացքը։ Ան կը սպաննէ քիւրտը և անոր լաթերը հագնելով, կ'անցնի գետը և գիւղին մօտակայ Քարեր ըսուած քարաբլուրներուն մէջ կը թագնուի։ Քանի մը օր այդ տեղերը կը թափառի։ Օր մըն ալ Շաղատին և Հարամիկ գիւղերուն սահմանակից երկու գետերու խառնուրդին քով կը հանդիպի երկու Քիւրտերու։ Կռիւի կը բռնուի անոնց հետ և կը սպաննէ երկուքն ալ ու աննկատ կը փախչի կ'երթայ Գարաչոպան։ Հոն քիւրտի լաթերը կը փոխէ և կը բարձրանայ սարը, ուր կը հանդիպի փախստական Հայերու, որոնց հետ կը ձերբակալուի և կ'ուղարկուի Կարնոյ և Մամախաթունի միջեւ ճանապարհներու վրայ աշխատող «ինշաաթ թապուր»ը։

Աշնան այդ տեղէն կ'աքսորուի Խարբերդ, ուրկէ փախչելով՝ կ'անցնի Տերսիմ, անկէ ալ՝ 1916-ին, երբ ռուսական բանակը կը գրաւէ Երզնկան, կ'անցնի Երզնկա, անկէ ալ Կարին։

Մեր գիւղի ջարդէն օր մը առաջ գիւղը կու գայ Քեաթիպ Միրզան։ Գիւղի թուրք աղաները հաւաքելով՝ անոնց կը յայտնէ Խնուս-Բերդի մէջ Հաճի-Իսախ էֆ.ի տունը գումարուած ժողովի որոշումը։

Այս ժողովին որոշումը կ'ըլլայ՝ տեղահանել Հայութիւնը և տարագրութեան ճանապարհին ջարդել Չարպուհարի Չերքէզներու գիւղին մօտերը և այրել կամ թափել Արածանիի մէջ։

Սակայն, ռուսական բանակի արագ յառաջխաղացման պատճառով, երկրորդ նոր ժողովի մը մէջ կ'որոշուի տեղւոյն վրայ ջարդերը կազմակերպել։

Երկրորդ յարձակման ատեն Համիտիէներու և քիւրտ խուժանի զօրաւոր խումբ մը գրոհ տուաւ Խանոյի տան վրայ։ Խանոյի աղաքը սկսան կրակել օդի մէջ, որովհետեւ Համիտիէներուն զարնելէ կը զգուշանային։ Յանկարծ խուժանը յարձակեցաւ տան դրան վրայ։ Այդ պահուն Հայկազունը քաշեց իր տասնոց ատրճանակը և ըսաւ Խանոյի Հասանին.

— Եթէ կ'ուզես, միասին կռուինք, ապա թէ ոչ՝ դուն քաշուիր պատուհանի դիրքէն, ես կը կռուիմ։ Քանի հատ փամփուշտ որ ունիմ, այնչափ մարդ պիտի սպաննեմ։

Եւ պատուհանէն սկսաւ կրակել ու առաջին իսկ գնդակով քիւրտ մը գետին փռեց։

Նոյն պահուն յարձակող Քիւրտերէն մին սկսաւ պոռալ. «Փախէ՞ք, հա փախէ՞ք, Ջիբրանցիք եկան»։ Եկող Ջիբրանցիները Հզերու Ռաշոյի և Խուլոյի աղաքն էին։ Անոնք կու գային մեզի օգնելու։

Ռաշօն ըսաւ հօրս.

— Ես խօսած եմ իմ և իմ եղբօր Խուլոյի աղոց, թէ երբ լսեն որ մեր գիւղի վրայ յարձակում տեղի կ'ունենայ, իրենք անմիջապէս օգնութեան հասնին։

Երբ ասոնք գիւղին կը մօտենան, Յակոբի տան դիրքերէն մեր աղաքը կրակ կը բանան անոնց վրայ։ Խուլոյի աղան՝ Մստօն կը սկսի բարձրաձայն պոռալ՝ ըսելու համար թէ իրենք բարեկամներ են, եկած են մեր Քիրվայ Վարժապետին օգնելու (հօրս Վարժապետ անունը կու տային Հայերու նման Քիւրտերն ալ)։ Մինչեւ որ զիրար կը հասկնան, Մստօն սրունքէն կը վիրաւորուի։

Երբ Խանոյի տունը եկաւ, վէրքը կապեցինք։ Քիչ մը հանդարտելէն յետոյ, սկսաւ գովասանքով խօսիլ մեր աղայոց քաջութեան մասին։

Իրիկնամուտին Համիտիէները և քիւրտ խուժանը գիւղէն հեռացան։

Թուրք աղաները իրիկունը Հաճի աղայի տունը կը հաւաքուին և կ'որոշեն, յաջորդ օրը, երբ Համիտիէները կրկին յարձակին գիւղին վրայ, իրենք որեւէ դիմադրութիւն պիտի չընեն և Հայերն ալ իրենց տուներէն դուրս պիտի հանեն ու պիտի չպաշտպանեն զանոնք։

Երբ Խանոյի Հասանը տուն վերադարձաւ, յայտնեց.

— Մենք այլեւս անկարող պիտի ըլլանք ձեզ պաշտպանել։ Համիտիէները վաղը նորէն պիտի յարձակին գիւղին վրայ։ Վրէժխնդրութեամբ լեցուած են, որովհետեւ իրենցմէ քանի մը հոգի սպաննուած են և բաւական ալ վիրաւորուածներ կան։ Աղէկ կ'ըլլայ որ դուք ձեր գլուխն ազատելու ճար ու ճամբային նայիք։

Այս յայտնութիւնը ընելէն յետոյ, Խուլոյի տղաքը՝ Մստօն ու Հասանը ըսին հայրիկիս.

— Այս գիշերն իսկ, մենք ձեզ Հզեր կը տանինք։

Մեր ընտանիքի անդամները հաւաքուեցան և մենք պատրաստուեցանք ձգելու Խանոյի տունը։ Յանկարծ Ֆարխատինը ներս մտաւ, կանչեց հայրիկս ու Կարապետ Մուրատեանը և ըսաւ.

— Մի' վստահիք այս Քիւրտերուն։ Ասոնք ձեզ պիտի տանին իրենց գիւղը և հոն բոլորդ ալ պիտի կոտորեն։ Եկէք, ես ձեզ կը տանիմ իմ տունս, կը պաշտպանեմ, մինչեւ որ արհաւիրքը անցնի։ Տեսէք Հեքիմ Յակոբր, ձեր երկու քահանաները՝ Տէր Սողոմոնն ու Տէր Սահակը, Պատ. Կարապետ Մելքոնեանը բոլորն ալ իմ տունս են։ Վստահեցէք ինծի։

Հայրս հաւատք չընծայեց Ֆարխատինի հաւաստիացումներուն և մենք Քիւրտերուն հետ փախանք սարը։ Մեզի հետ եկան նաեւ բողոքականներու հովիւ Պատ. Թադէոս Ղուկասեանը և մեզի մօտիկ դրացի երկու ընտանիքներ։ Մինչեւ գիւղէն դուրս ելանք, մեր թիւը աւելի ստուարացաւ։ Երբ Հզեր հասանք, համրեցինք որ 90 հոգի էինք։

Ֆարխատինի տունը ապաստանողները երկրորդ օրուան յարձակումին Ֆարխատինի կողմէն նուաստօրէն յանձնուեր էին Համիտիէներուն և բոլորն ալ գլխատուեր էին անոր դրան առջեւ։

Խանոյի տունէն երբ դուրս եկանք, բարակ անձրեւ մը կը մաղուէր։ Գիշերուան խաւարը կը թուէր թէ աւելի կը թանձրանար։

Մութին մէջ, վախէն հալածական, հասանք գետափը և Նախրհունէն գետը անցնելով մտանք Քարաբլուրներու մէջ։ Հասարակ ճանապարհէն դուրս՝ վտանգաւոր արահետներով գիշերը մինչեւ լոյս քալեցինք։ Արշալոյսին հասանք Խզըլ-Ահմէտ քրտական գիւղը։ Քիւրտերը ուզեցին մեր վրայ յարձակիլ, սակայն, Մստօյի սպառնալիքէն ազդուած հեռացան մեզմէ և մենք շարունակեցինք մեր ճամբան։

Հասանք քրտական Խասէ գիւղը։ Հոս ալ Քիւրտերը փորձեցին մեր վրայ յարձակիլ։ Դարձեալ Մստոյի սպառնալիքը փրկեց մեզ։ Շարունակելով մեր ճամբան՝ հասանք Հզեր։

Երկու շաբաթ պահեցին մեզ։ Այդ ժամանակամիջոցին պատահմամբ Հզեր հանդիպեցաւ Շէյխ Սայիտ էֆ.ին։ Քիւրտերը մեզմէ մաս մը գիւղէն դուրս տարին և թագցուցին, մաս մըն ալ գոմի մը մէջ և գացին Շէյխին հարցնելու.

— Քանի մը Հայեր ապաստանած են մեր քով, ի՞նչ կը հրամա-

յէ Փիրը՝ պահե՞նք թէ սպաննենք։

Շէյխը կը թելադրէ. «Մի սպաննէք, այլ կրօնափոխ ըրէք և պահեցէք»։

Շէյխի մեկնելէն յետոյ, մեզ հանեցին թագստոցէն։ Եկանք Խուլոյի ախոռի օտան։ Խուլօն և Ռաշօն յայտնեցին մեզի Շէյխ Սայիտի թելադրութիւնը։ Հայրիկս ըսաւ անոնց.

— Մեզի համար մահը աւելի նախընտրելի է, քան հաւատափոխութիւնը։ Աւելորդ է այդ մասին խօսիլ։ Եւ լաւ կ'ըլլայ, որ մեզ վերադարձնէք մեր գիւղը, քանի որ կ'ըսէք թէ դաշտն ալ խաղաղած է։

Յաջորդ առաւօտուն պատրաստուեցանք վերադառնալ գիւղ։ Հաւաքուած էինք Խուլոյի տան դրան առջեւ, երբ յանկարծ Քիւրտերը սկսան հայհոյել իրարու և իրարու հետ կռուիլ, միեւնոյն ատեն պոռացին մեզի ալ սպառնալով, թէ մեզ բոլորս պիտի ջարդեն։

Այս անակնկալ սպառնալիքը սարսափի մատնեց մեզ. ամէն վայրկեան կը սպասէինք որ վրանիս յարձակէին։

Այդ պահուն մահակ մը ձեռքը, տունէն դուրս եկաւ Խուլոյի կինը՝ Քաւէն և զայրոյթով պոռաց բոլորին վրայ.

— Ով որ մօտենայ Քիրվա Վարժապետին կամ Հայերէն սեւէ մէկուն, այս մահակով անոր գլուխը կը ջարդեմ։

Ապա կռուողները իրարմէ զատելով՝ բոլորն ալ հանդարտեցուց և յետոյ մօտենալով հօրս, լալով ըսաւ.

— Քիրվա Վարժապետ, երկու աչքերս կուրնային, ես քեզ այս վիճակի մէջ չտեսնէի։

Այդ օրը Խանոյի երկու տղաքը Հզեր եկան։ Անոնց և Հասանի ու Մատոյի հետ մենք գիշերով Հզերէն վերադարձանք մեր գիւղը։

Խանոյի Հասանը պատմեց մեզի մեր գիւղի երկրորդ օրուան կռիւներու մասին։ Նախ՝ ըսաւ, որ Ֆարխատինը նամարտութիւն էր ըրած և իր տունը ապաստանած բոլոր Հայերը ջարդել տուած էր։ Յետոյ պատմեց.

«Համիտիէները երկրորդ օրը շատ մեծ ուժով յարձակեցան գիւղին վրայ։ Յակոբին տունը դիրք բռնած ձեր հայ ֆետայիները կանոնաւոր ասկեարի պէս կը կռուէին։ Համիտիէները չէին կրնար անոնց դիրքին մօտենալ։ Խչէ-Աւոյի Մեսրօն կը հայհոյէր Համիտիէներուն և ով որ դիրքէն դուրս գար, գետին կը գլորցնէր։ Աւելի քան 10 հատ Համիտիէներ սպաննուեցան։ Անոնց հետ նաեւ Քեաթիպ Միրզան սպաննուեցաւ։ Կռիւը շարունակուեցաւ մինչեւ իրիկուն։ Անկարելի եղաւ գրաւել Յակոբի տունը։

«Երբ մթնեց, Համիտիէները վերցուցին իրենցմէ սպանուածները ու վիրաւորուածները և հեռացան գիւղէն։

«Ֆարխատինն ու Հաճի աղայի աղան Շարիֆը Քեաթիպ Միրզայի մարմինը տարին Բերդ։ Մենք ընաւ չմօտեցանք Յակոբի տան և կռիւին ալ չմասնակցեցանք»։

Ջարդէն վերապրողները կառավարութիւնը հաւաքեց, այր մարդիկը խումբ-խումբ զրկեց Կարին-Մամախաթուն՝ ճանապարհաշինութեան տաժանակիր աշխատանքին։

Ենիքէօյ թրքական գիւղի մօտերը աշխատած ատեն, մեր թապուրին մէջ բերուեցան Միրզօ Սեդօն և Խասօ Սարգսի Ալօն, որոնք խումբի հետ էին կռիւի առաջին օրէն մինչեւ Խոզլուայ աւերակ ջաղացի վերջին կռիւին եղերական վախճանը։ Իրենք հրաշքով ազատած էին և հետեւաբար պատմեցին մեզի.

«Ջարդի երկրորդ օրը երբ գիւղի վրայ նորէն յարձակեցան, այնպէս կը թուէր թէ ամբողջ Խնուսայ Քիւրտերը և Համիտիէները հաւաքուած եկած էին։ Ամբողջ օրը կռուեցանք։ Մեզմէ միայն երկու հոգի թեթեւ վիրաւորուեցան։ Թշնամին շատ կորուստ ունեցաւ։ Մենք կ'ենթադրէինք թէ հարիւրներով անոնցմէ սպաննուեցան։ Իրիկուան մութին թշնամին գիւղէն քաշուեցաւ, մենք ալ Յակոբի տունը լքեցինք և գացինք Տէրարոջ ջաղացքը։ Այնտեղ ծառերու և մացառներու «բուլեր»ու մէջ թագնուեցանք։

«Յաջորդ օրը նորէն գիւղի վրայ յարձակեցան։ Թշնամին, նկատելով որ մեր դիրքերը լքուած էին, համազարկով մը յարձակեցան Յակոբի տան վրայ, ներս մտան և սկսան թալանի։ Կէսօրուան մօտ թշնամին գիւղէն հեռացաւ։

«Մենք մեր թագստոցներուն մէջ քանի մը օր աննկատ մնացինք։ Օրին մէկն ալ, վերջալոյսի պահուն, նկատեցինք որ Գուռնովներու ճամբայէն կարաւան մը կ'անցնէր ժանտարմայի մը ընկերակցութեամբ։ Յանկարծակիի բերելով, բռնեցինք ժանտարման ու իրեն ընկերացողները և բոլորն ալ սպաննեցինք։ Կարաւանի բեռներէն մեզի համար պաշար վերցուցինք ու դիշերով գացինք Խոզլու որ այդ գծով փորձէինք անցնիլ Բասենի ճակատէն ռուսական սահմանը։

«Երբ Խոզլու հասանք, բարձրացանք սարը և մտանք անտառը։ Հոս ճամբանիս կորսնցուցինք։ Գիշերները կը քալէինք, ցերեկները կը հանգչէինք։ Այսպէս քանի մը օր թափառելով՝ պաշարնիս հատաւ։ Նոր պաշար ճարելու մասին կը խօսէինք ու կր քալէինք, երբ անակնկալօրէն անտառէն դուրս ելանք և նկատեցինք որ Խոզլուայ մօտերն ենք։ Իջանք Հաճի-Գռպզի պաղչայի մօտերը և մտանք կիսաւեր ջաղացքը՝ հանգչելու և պաշարի պատրաստութիւն տեսնելու համար։

«Երկրորդ օրն էր։ Առաւօտեան քիւրտ մուհաճիր մը պարկ մը ցորեն շալկած՝ կու դար դէպի ջաղացքը։ Առանց մեզ նկատելու՝ մտաւ ներս։ Բռնեցինք քիւրտը։ Սարսափահար՝ ան խնդրեց որ չսպաննենք զինք։ Պարկի ցորենը գրաւեցինք և քիւրտը քովերնիս պահեցինք։

«Կէսօր կ'ըլլար, երբ քիւրտի կինը եկաւ ամուսնոյն ետեւէն։ Յանկարծ մեզ նկատելով՝ սարսափահար պոռալով փախաւ։ Քիւրտը մեզմէ խնդրեց որ թողունք զինք երթայ ու կնոջը հասնի և չթողու որ երթայ մեզ մատնէ։ Քիւրտը ազատ թողուլ կամ չթողուլ երկար վի-

ճաքանուքիններէ յետոյ, թույլ տուինք որ ան երթայ։ Ինքնաշարժի մեկնումէն առաջ, պատրաստուեցանք դիմագրաւել հաւանական յարձակումը։ Հազիւ թէ ժամ մը անցած էր, հազարաւոր Համիտիէներ պաշարեցին Ջաղացքը չորս կողմէն և բարձրաձայն աղաղակելով ու հայհոյելով, սկսեցին կրակել։

«Մեր խումբը 40 հոգիէ կը բազկանար երբ Յակոբի տունը թողուցինք։ Օրէ օր, սակայն, նոր փախստականներ կը միանային մեզի և Ռոզլուայ Ջաղացի կռիւին տաճն մեր թիւը 60-ի կը հասնէր արդէն։ Իսկ մենք ունէինք միայն 15 հրացան առատ փամփուշտով, քանի մը հատ ալ ատրճանակներ, նաեւ քանի մը ափսեած հրացաններ՝ առուտրական թիւ Թչնամիի դէմ։

«24 ժամ անընդհատ կռուեցանք։ Դիչերուան մութին յանդուգն փորձ մը ըրինք Թչնամիին չղթան ճեղքելու և լեռը բարձրանալու։ Փորձը անյաջող անցաւ և մեզմէ տասը զոհեր խլեց։ Մեր փամփուշտները սպառելու մօտ էին։

«Առաւօտեան Համիտիէները անձնատուութիւն առաջարկեցին։ Երդումով պայման դրին որ մեզ Մնուա-Բերդ պիտի տանին՝ կառավարութեան յանձնելու։ Պայման էր նաեւ որ Զապթիա Միհակը, Մեսրօն և Գարեգինը դիմուած պիտի ընկերանային մեզի, իսկ միւսները զէնքերը պիտի յանձնէին իրենց։

«Երբ տանք դուրս ելան, Ջաղացքի դրան առջեւ համազարկով մը Համիտիէները բոլորն ալ սպաննեցին և մտան Ջաղացքը ու սկսան վայրագօրէն ջարդել մեզ։

«Մենք երկուքս՝ Սեդօն ու Ալօն, Ջաղացքի Ջրամբարին մէջ թաղնուելով, հրաչքով մը ազատեցանք։ Իրիկուան մութին, երբ խոր լռութիւն տիրած էր, մենք դուրս ելանք մեր թաղատեղէն և մեր նահատակ ընկերներու յօշոտուած դիակները արցունքով օծելով՝ թողինք ու փախանք։ Գացինք Բերդ։ Հոն մեզ ձերբակալեցին և զրկեցին Էրզրում, անկէ ալ հաս՝ «Ինչ ատթ Թաղաւրի»։

«Ամառրբերդի քրտական Հզօր գիւղէն, ուր ապաստանած էինք, մեր գիւղը վերադառնալէն օր մը յետոյ, ժանտարմաները ձերբակալեցին մեզ և քշեցին Մնուա-Բերդ։ Հոս պինուտրական տարիք ունեցող այր մարդիկը պահեցին իրենց ընտանիքներէն և բանտարկեցին։

«Բանտը լեցուն էր մեզի նման բանտարկեալներով։ Շաբաթ մը բանտ մնալէն յետոյ, մօտաւորապէս 400 հոգիէ բազկացեալ խումբ մը կազմեցին և մեզ հանեցին բանտէն ու տարին Հայոց եկեղեցին։ Գիշեր մը հոս մնացինք։ Միւս օրը մեզ քշեցին Էրզրում ու անկէ ալ Երզնկա —Մամախաթունի ճանապարհներուն վրայ, տաժանակիր աշխատանքի»։

ԽՆՈՒՍԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1915 Մայիս 10-ին, Համիտիէները և քիւրտ խուժանը, Մնուսի պաշտի հայկական գիւղերը ամբողջապէս ջարդելէ ու թալանելէ յետոյ, վերջին անգամ փորձեցին նաեւ յարձա-

ՏԱՐՕՆՑԻ ԸՆՏԱՆԻՔ ՄԸ,

որոնց տարազները կարելի էր տեսնել Մուսի, Խնուսի եւ Մեսոյ դաշտին մէջ:

կիլ Խնուս-Բերդաքաղաքի վրայ, ուր կը նստէր կառավարութիւնը: Սակայն, կառավարական պաշտօնէութիւնը և Խնուս-Բերդի պէյերն ու աղաները, Բերդի Հայոց ստացուածքները Համիտիէներուն և քիւրտ խուժանին կեր չընելու միակ մտահոգութենէն դրդուած, արգիլեցին անոնց քաղաք մտնել:

Այս փորձէն յետոյ, սակայն կառավարութիւնը սիստեմաթիկ կերպով ինք կողոպտեց Բերդի Հայութիւնը և դաշտի գիւղերու կոտորածներէն ճողոպրած և Բերդ հաւաքուած Հայերը, ապա բոլորն ալ տեղահանեց: Տեղահանութիւնը արդարացնելու համար, մունետիկ կանչել տուաւ, յայտարարելով թէ՝ Բարձրագոյն Դրան հրամանով Հայերը պիտի ուղարկուին Վերան-Շեհիր ապահովութեան համար և թէ ճանապարհին ժանտարմաները զիրենք պիտի պաշտպանեն:

Տեղահանուած կարաւանին ընկերացուցած էին առաջնորդ Աբգար Վարդապետ Եօթնեղբայրեան և հանրածանօթ հայ ընտանիքներ: Սակայն, կարաւանը երբ կը հասնի Վարդոյի շրջանը, քրտական Բազկան և Չերքէզ Չարպուհոր գիւղերու սահմաններու վրայ, Չըռ ու Չաթ ըսուած կիրճին մէջ, Արածանիի ափին, կ'ենթարկուի յարձակման այդ

չրջանի Քիւրտերէն, կարաւանին ընկերացող ժանտարմաներէն ու չէթէներէն և սոսկալի կերպով կը ջարդուի։

Այս կարաւանին մէջ եղած էին անհատներ, որոնք հերոսաբար կռուած էին թշնամիին դէմ ինչով որ կրցած էին։ Անոնցմէ մին եղած էր բերդեցի հնակարկատ Մռճէ-Կարօն, որ իր հերիւնով սպաննած էր երկու Քիւրտեր և անոնց դիակներուն կառչած գլորուած էր Արածանիի ալիքներուն մէջ։

Կը պատմէին որ Բերդէն խումբ մը զինուած երիտասարդներ, Եղիշէ Սիմոնեանի (Ալթիբարմագ) ղեկավարութեամբ, Բերդի ձորաբերանի քարանձաւներուն մէջ օրերով հերոսական կռիւ էին մղած թշնամիին դէմ և ինկած էին բազմաթիւ զոհեր խլելէ ետք։

Անուանական պաշտպանութեան համար կարաւանին ընկերացող ժանտարմաներու հետ կ'ըլլայ նաեւ փոլիս Արամը՝ Բերդի հանրածանօթ Մալխասեան Յովան էֆէնտիի տղան, տեղահանուած կարաւանի վերջին մնացորդներու հետ։ Խնուս-Բերդէն գրեթէ ժամուան մը ճամբայ հեռու Միրսէյիտ քրտական գիւղին հասած պահուն, Արամ կը նկատէ որ ժանտարմաները կասկածանքով կը հետեւին իրեն։ Ինքն ալ կը սկսի կասկածիլ անոնց վրայ, մանաւանդ որ Քիւրտերու կողմէն երբ մասնակի յարձակումներ կ'ըլլային կարաւանին վրայ, ժանտարմաները մեղմացուցիչ բացատրութիւններ կու տային։

Արամ այդ երեւոյթներէն հիասթափած, կը զատուի կարաւանէն և իր ընտանիքին հետ կ'ուզէ վերադառնալ Խնուս-Բերդ։ Միեւնոյն պահուն Արամին ծանօթ շուշարցի քիւրտ մը կը մօտենայ իրեն և թուղթ մը յանձնելով, կ'ըսէ.

— Շահմուրատի Սեդրակը քեզի բարեւ զրկեց և ըսաւ որ այս թուղթը քեզի տամ և ըսեմ թէ Սեդրակ աղան կ'ըսէ՝ մենք կրակի մէջ ենք։

Ժանտարմաները կը մօտենան Արամին ու կ'ազդարարեն որ կարաւանէն չզատուի։ Արամը սակայն, իր ընտանիքին հետ կը զատուի կարաւանէն, անմիջապէս դիրք կը բռնէ և կը սկսի կռուիլ։ Բայց երբ կը պաշարուի թշնամիէն, այդ յուսահատական պահուն իր սիրելիները թշնամիին գազանային արարքներուն չմատնելու սահմռկեցուցիչ մտավախութենէն, նախ կը սպաննէ իր կինը և զաւակները, կը վիրաւորէ հարազատ մայրը և քանի մը ժանտարմաներ ալ սպաննելով, կը հեռանայ կարաւանէն և կ'անյայտանայ մերձակայ անտառին մէջ։

Այս դէպքէն ետք, Արամը ամիսներով կը թափառի սարերը, կը թագնուի քարայրներու մէջ, քանի մը անգամ կռիւներ կ'ունենայ և սակայն, ամէն անգամին ալ կ'ազատի։ Անգամ մը վիրաւոր վիճակով կ'ապաստանի բերդեցի ծանօթ թուրքի մը տունը։ Թուրքը կը խնամէ զինք մինչեւ որ վէրքը կը լաւանայ։ Անկէ յետոյ Արամ դարձեալ կը թագնուի Նորելածի քարայրները և կ'ազատուի, երբ նոյն տարուան ձմրան ռուսական բանակը կը գրաւէ Խնուս-Բերդը։

ԽՆՈՒՍԻ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

1961-ին հիմնուած վերապրող 500 որբերու համաք որբանոցի վերածուած էր Խնուս-Բերդի Թրքական զօրանոցը:

Թրքական գեհէնէն ազատուելով, Արամ կ'երթայ Երեւան: Հայաստանի Հանրապետութեան օրերուն կը հաստատուի հոն: Սակայն, ի վերջոյ, Հայաստանի մէջ պոլչեւիկեան մողոքին քաւութեան նոխազ կը դառնայ...

Զորու թաղէն որմագիր Օսոյի եղբայրը, Էլիկ և իր 6 ընկերները իրենց տան մէջ դիրք կը բռնեն և կը կռուին: Կռիւը օրերով կը չարունակուի: Թուրքերը բաւական զոհեր տալէ ետք, կ'որոշեն տունը կրակի տալ: Էլիկ և ընկերները կը քաշուին իրենց տան մօտիկ ստորերկրեայ այն անցքը, որ ձորէն դէպի Պաղջայ հին բերդի հետ յարաբերութեան գաղտնի ճանապարհ էր: Հոս սակայն, բոլորն ալ կը սպաննուին, իրենց ռազմանիւթը հատնելէն յետոյ:

Խնուս-Բերդի Հայոց տեղահանութեամբ և աքսորով կ'ամբողջանար Խնուսի գաւառի Հայութեան բնաջնջումը և աւերակ ու ամայի կը դառնար դարերով չէն ու պայծառ Խնուսը: Իր 25,000 Հայութենէն հազիւ կ'ազատուէին քանի մը հազար հոգի, որոնցմէ հարիւրաւոր երիտասարդներ ռուսական գրաւուած գօտին կը մտնեն ու անմիջապէս կը միանան հայ կամաւորական խումբերուն:

ԺԴ.

ՏԱՐՕՆԻ ՀԱՅ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԻՆՉ ԿԸ ՄՏԱԾԷՐ

Խնամոյ կառավարիչներն ու դիմադրութիւնները տեղի ունեցան Մայիս 5—15-ի չրջանին, ինչպէս տեսանք ե. Մելիքեանի ականատեսի վկայութիւններէն։ Այդ փաստերն ալ կու գային վկայելու թէ արմատական կառավարին առջեւ կը գտնուէր հայ ժողովուրդը։

Դէպքերու զարգացմանը զուգընթաց մենք քննեցինք նաեւ հայ ղեկավարներու տեսակէտները՝ վտանգը դիմագրաւելու համար։

Կարախանեան Սրբազանի մահէն և վ. Փափազեանի հիւանդութենէն ետք պատերազմի ընթացքը փոխուած էր։ Նախորդ էջերուն մէջ պարզուած պատկերը ի նպաստ Հայերուն կը զարգանար։ Թուրքերը սխուր էին և վտանգուած կը զգային իրենց գոյութիւնը։ Մայիս և Յունիս ամիսներու ընթացքին Թուրքերը քաշուած էին վանէն, Դատուանի չրջանը կը գրաւուէր Յունիսի վերջերուն, Պուլանուխ-Մալազկերտի ուսուցական բանակը կը մօտենար Մշոյ դաշտին։

Մուշ և Սասուն գտնուող ղեկավարները նիթէ օրը-օրին ճչգրիտ լուրեր չէին ստանար, յամենայն դէպս գլխաւոր դէպքերը կ'իմանային չաբաթ մը ետք։

Բացի այդ նպատակաւոր լուրերէն քանի մը խիստ կարեւոր լուրեր առած էին հետեւներէն։

վ. Փափազեանի յաչներէն յայտնի կ'ըլլայ թէ Ապրիլ 24-ին Պոլսոյ մտաւորականները ձերբակալուած և քշուած են Չանղրի և Այաչ։ Յ. Շահրիկեան երկտող մը ղրկած է վ. Փափազեանին՝ Մուշ, պարզած է իրենց վիճակը և օգնութիւն խնդրած։ Բացի այս կարեւոր լուրէն, ուրիշ ալի կարեւոր լուր մը ստացուած է Կիլիկիայէն։ վ. Փափազեան, հիւանդութենէն ետք, երկտող մը գրած է Կիլիկիա գտնուող ուսուցչուհիի մը և խնդրած որ նարինջ ղրկէ Մուշ։ Օրիորդը կը պատասխանէ թէ այդ տարի նարինջ չունին, որովհետեւ ժողովուրդը տիզահանուած է։

Ուրեմն, Մայիսի վերջերուն Մշոյ մէջ յայտնի էր թէ վանը կռուած և ազատուած է, թէ Պոլսոյ ամբողջ ղեկավարութիւնը ձերբակալուած և քշուած է, թէ Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին մէկ մասը տիզահանուած է։ Այս բոլորը գիտնալէն ետք, գիտէին նաեւ Թուրքերու

վերաբերումը Տարօնի ժողովուրդին հանդէպ, գիտէին Սերվէթի և միւս թուրք երեւելիներու դաւադիր խորհրդակցութիւնները: Սակայն Մայիս և Յունիս ամիսներուն փոփոխութիւն մը չի յառաջանար ղեկավար տարրերու մտածումներուն մէջ: Սասուն հաւաքուած ուժերը Ռուբէնի ղեկավարութեամբ, Մուշի մէջ եղողները Վ. Փափազեանի և Կ. Կոմիտէի քանի մը անդամներու ղեկավարութեամբ և Ազգային Առաջնորդարանը Վարդան վարդապետի և Քաղաքական Ժողովի ղեկավարութեամբ կը մնան սպասողական դիրքի վրայ, ժամանակ շահելու, մինչեւ որ ռուսական բանակը Մուշ հասնի:

Մայիս և Յունիս ամիսները կ'անցնին համեմատաբար աւելի խաղաղ Մուշ քաղաքի և Մշոյ դաշտի համար: Երիտասարդութիւն չկար, որ հաւաքէին և զինուոր ղրկէին: Սասուն արդէն դիմադրութեան մէջ էր: Կառավարութիւնը երբեք չսաստկացուց ճնշման գործողութիւնները: Կուրտըք լերան լանջերը դիրք բռնող զինուորները երկու ամիս միայն դիրքային կռիւներ ըրին և քայլ մը առաջ չանցան: Դաշտի գիւղերը իրարմէ կարուած էին: Ճամբաները բռնուած էին քիւրտ ցեղախումբերով: Տեղէ տեղ շարժուող Հայը իր գլուխը վտանգի կ'ենթարկէր: Սերվէթը Բաղէշ կ'երթար խորհրդակցելու և կը վերադառնար: Թուրք երեւելիները և քիւրտ ցեղապետները գաղտնի ժողովներ կ'ընէին և մութին մէջ դանակ կը սրէին: Պատերազմական ճակատը արդէն Մշոյ դաշտի հիւսիսային լեռնագագաթները հասած էր, շալակաւորներու կարիքը չէին զգար:

Մէկ անգամ միայն թուրք կառավարութիւնը կը կանչէ Հաճի Յակոբ Կոտոյեանը և քանի մը թնդանօթներ կու տայ անոր որ երկու հարիւր մարդով և եզի կառքերով հասցնէ Լիզ (վարի Պուլանուխ): Հաճի Յակոբ մինչեւ Ցրօնք կը տանի թնդանօթները, մարդիկ կը ցրուէ, թնդանօթները հոն կը թողու և կը վերադառնայ Մուշ, բողոքագիր մը տալու համար Սերվէթին՝ փախստականներուն վրայ: Հաճին 'իր օձիքը ազատելէն ետք, Մուշի ղեկավարներուն կ'առաջարկէ գրաւել թնդանօթները, գիւղերը լուր ղրկել որ իրենց քով գտնուած կառավարական պաշտօնեաները ոչնչացնեն, անոնց զէնքերը առնեն և գիւղը դարձնեն դիմադրութեան կեդրոն մը: Միեւնոյն ժամանակ լուր ղրկել Սասուն որ Մուշի վրայ արշաւեն. դուրսէն և ներսէն կռուելով, կարելի պիտի ըլլայ Մուշը գրաւել և ժողովուրդը զինել:

Այս առաջարկին ալ ընդառաջ գացող չ'ըլլար: Նոյնպիսի խորհրդակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ նաեւ Սասունի մէջ: Կալիէկուզանցի Կիրակոսը կ'առաջարկէ իջնել և գրաւել Մուշը: Սակայն մեծամասնութիւնը այդ գործողութիւնը անկարելի կը գտնէ: Որով իրերը կը մնան նախկին սպասողական կէտին վրայ: Նախաձեռնութիւնը չարիք մը կը նկատուէր, ժողովուրդը կոտորածի ենթարկելու վտանգաւոր քայլ մը, որմէ կը զգուշանային:

Այն հիմնական մտածումն ունէին, թէ կիներն ու երախաները

պիտի չկատորուին, պիտի չկոտորուին նաեւ ա՛յն ազամարդիկ, որ փախըտական են և կրնան դիմադրել։

Այս հիմնական մտածումին կը միանար Ռուսերու և կամուրջական գունդերու Մուշը գրաւելու յոյսը։ Սպասում, յոյս և ժամանակ չտիլ...

Ապրիլ, Մայիս և Յունիս ամիսներու գործելակերպի կշիռը նթէ տանել ուզենք, պիտի տեսնենք որ Մուշ քաղաքը կը Ճնար սպասողական վիճակին մէջ և մտահոգուած էր հիւանդներով։ Խարախանեան Սրբազանը կը վախճանէր՝ խոր սուգի մատնելով Տարօնի ամբողջ ժողովուրդը։ Վ. Փափազեան թիֆոյով կը վարակուէր և ամբողջ ամիսը իր հոգեվարքը կ'ապրէր։ Ընկերները կը հակէին անոր ապահովութեան վրայ։ Սասուն բարձրացած ուժերը Ռուբէնի, Կորիւնի և Մճոյի ղեկավարութեամբ կը բուսականանային Սասունի ընդարձակ շրջաններու պաշտպանութեամբ և... կը սպասէին։ Վարդանիսի, Ս. Կարապետի, Աբրանի և Մտանիկի շրջանները իրենց տեղական ինքնապաշտպանութեան մասին կը մտածէին, առանց բաւարար միջոցներ ունենալու։ Այս կացութեան վրայ պէտք է աւելցնել այն իրողութիւնը, թէ Մշոյ դաշտէն հին և փորձառու ֆետայիներու մէկ կարեւոր մասը քաշուած էր Սասուն, այն մտածումով թէ ծանր կռիւներ տեղի պիտի ունենային Սասունի բարձունքներուն վրայ։ Այս մտածումը ինքնին կը վկայէ թէ ժողովուրդի արմատական քնաջնջումի մասին ո՛չ ոք կրնար երեւակայել, հակառակ տեսանելի փաստերուն։

Ինքնապաշտպանութեան կռիւներու դասաւորութիւնը հին ժամանակներու ֆետայական փորձառութեան վրայ ձեւուած էր։ Անդրանիկի, Սերոբի և Սասունի 1904-ի ապստամբութեան օրինակին կը հետեւէին Սասուն նահող ղեկավարները։ Սասունը կռիւի դրօշակ պարզած էր, և ամէն մարդ կը մտածէր թէ կառավարութիւնը իր բանակները պիտի ուղղէ Սասունի վրայ։

Հին ժամանակ Սասունը կը կռուէր, որովհետեւ Մշոյ դաշտը յնոտրան ունէր։ Ոչ ոք իր մտքէն կ'անցնէր թէ ամենէն առաջ Մշոյ դաշտը պիտի մոխրանար։

Մուշ քաղաքը, որ հին յեղափոխութեան կեդրոնն էր, երբեք քաղաքի մէջ յեղափոխական կռիւ վարած չէր, այլ օգնած էր Սասունին և դաշտին՝ թէ՛ նիւթապէս և թէ կռուող ուժերով։

Ձգնաժամային այդ օրերուն Մուշ քաղաքի ֆետայական ուժերը հին օրերու մտածումն ունէին, — բարձրանալ Սասուն և կռուիլ թշնամիին դէմ։ Մճոյի քայլը առաջ ապացոյցներէն մէկն էր։ Ուրիշ ֆետայիներ ալ Սասուն բարձրացած էին։ Երբ վ. Փափազեան կ'ազատի իր հիւանդութենէն և կազդուրման շրջանին մէջ կը մտնէ, Սասունէն կը պահանջեն որ լեռ բարձրանայ։ Սասունէն Մաթէոսը կը դրկուի Մուշ, որպէս զի վ. Փափազեանը լեռ տանի։

Մայիս 15—25-ին Մաթէոսը Մուշ կու գայ, խորհրդակցու-

թիւններ կ'ունենան Մերճանեան Հայկի տունը, դաշտի ինքնապաշտպանութեան մասին կը մտածեն և պարտականութիւն կը դնեն զանազան գործիչներու վրայ, այս կամ այն շրջանի գործերը կարգի բերելու և ինքնապաշտպանութեան պատրաստելու համար։

Այդ օրերուն ամէն վայրկեան կը սպասուէր որ Վ. Փափազեանը ձերբակալէին։ Նոյնիսկ Վ. Փափազեան իր բնակարանէն դուրս տեղ մը կ'ապաստանէր գիշերները։ Եւ ահա, օր մը 15 ոստիկաններ, սպայի մը գլխաւորութեամբ, առաւօտուն կը պաշարեն Զոջոյի Գասպարի տունը, որ Վ. Փափազեանի մնայուն բնակարանն էր, անշուշտ ձերբակալելու համար, սակայն հոն չեն գտներ զայն։

Եթէ այդ օր կռիւը պայթէր Մուշի մէջ և Սասունէն ուժերը շարժէին դէպի Մուշ, շատ բան կրնար փոխուիլ, որովհետեւ Թուրքերու ամենէն նեղ ժամանակն էր։ Բայց Հայերը ժամանակը հասած չէին նկատեր։

Ոստիկանները Առաջնորդարան կ'երթան Վ. Փափազեանը գտնելու և կը յայտնեն թէ Սերվէթ կ'ուզէր տեսակցիլ Փափազեան էֆենտիին հետ և այդ առթիւ եկած էին զինք հրաւիրելու կառավարիչին քով։ Ու կը վերադառնան թրքական թաղը։

Յաջորդ օր Վ. Փափազեան Մատթէոսի և խումբ մը հին ֆետայիներու հետ կը բարձրանար Հաւատորիկի և Մառնիկի շրջանները, Քանայ Սարը, որ յետոյ պիտի դառնար կռուի նոր ճակատ մը։

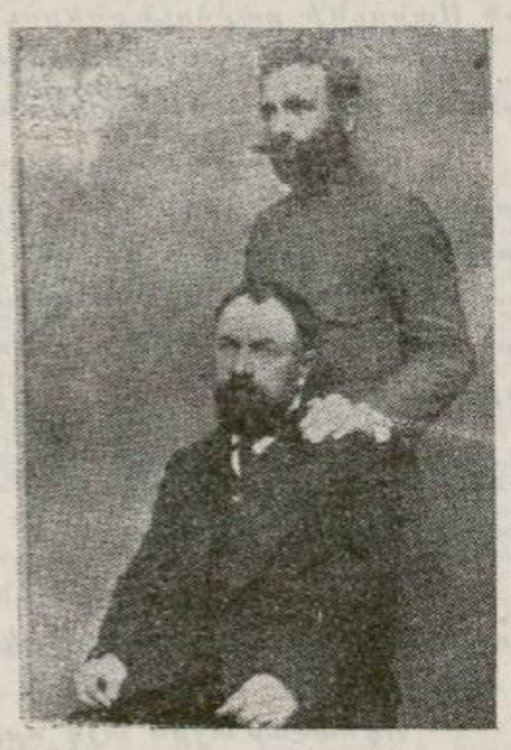

Մատթէոս եւ Ռոստոմ

Հակառակ բոլոր նշաններուն, որ Հայութիւնը ամէն տեղ վտանգուած էր, որ սպառնալիքը բոլորի գլխուն վերեւ կախուած էր, միայն աչքի ինկած ընկերները և հետապնդուող անհատները այս ու այն լեռը կը բարձրանային, կարծելով թէ հայ զանգուածները ամբողջական կոտորածի մը ենթակայ պիտի չըլլան։

Այսպիսի մտածումէն ետք, բոլորն ալ կը սպասէին ռուսական բանակին։ Կը զգուշանային խիզախ և վճռական քայլերէ և կը կարծէին թէ կրնան ժամանակ շահիլ։

Թէ' Առաջնորդարանը և թէ' յեղափոխական ղեկավարները նոյնանման տեսակէտներ չունէին։ Թէ իրողութիւնները տարբեր կ'ըմբռնէին և թէ գործնական քայլեր առնելու առաջարկները կը մերժէին, անշուշտ, միշտ ընդհանուրի ապահովութիւնը նկատի առնելով։ Մինչդեռ, այդպիսի տագնապալի ժամանակ, միակամութիւնը և հա-

մամուլթիւնը կրնային հրաշք գործել։

Անցած դէպքերու պատմութիւնը մէկտեղելով, յետին թուականով, եթէ ուզենք եզք մը գտնել, այդ եզքը այն օրերուն պիտի ըլլար յուսահատ կռիւ մը, ամէն կողմէ բռնկած, պայմանաւ որ Տարօնի կռուողներու դէմքը դարձած ըլլար դէպի Գուլանուխ-Մալազկերտ և ոչ թէ Սասուն, ուր սոյդ մահը կը սպասէր բոլորին։ Ո՛չ Սասունը և ոչ ալ Քանաչ լեռը քաղմութիւնը չէին կրնար ապրեցնել, իսկ կռիւը յաջող վարելու համար ռազմամթերքը կը պակսէր։ Այդպիսի յուսահատ կռիւի մը պարագային կրկնակի դժուարութիւններ պիտի ցցուէին հայ ժողովուրդին առջեւ, նկատի առնելով ճակատի թրքական բանակը և անկէ եռապատիկ աւելի քրտական գինուած ուժերը, որոնք ամէն կողմ բռնած էին։ Բայց, այսուհանդերձ մեծ թիւով խումբեր, նոյնիսկ ժողովրդային զանգուածներ պիտի կրնային հասնիլ Լիճ, Մալազկերտ կամ Ախլաթ և փրկուիլ։

Այդ օրերուն այսպիսի ուղղութիւն մը չարդիգրուեցաւ։

Երբ հայ ժողովուրդը այս անորոշութեան և սպասումի մէջ էր, թուրք կառավարութիւնը իր գոյութեան ամենէն վտանգաւոր պահուն, վախնալով որ ռուս բանակի չնչատակի մէկ հարուածով Տարօնը կրնայ ազատուիլ, ձեռնարկեց միօրեայ ջարդը, նշանակուած օրը և նոյն օրը՝ ամէն տեղ։

ՍԽԱԼ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Սպասողական վիճակը անվճռական մտայնութիւն մը առիթած էր։ Թէեւ ինքնապաշտպանութեան մասին կը մտածէին և շրջաններուն ալ կը թելադրէին, բայց այդ պարագային, կը սպասէին գերագոյն վայրկեանին, որպէս զի զէնքի դիմէին։ Ինչ որ տեղի կ'ունենար, — կողոպուտ, ձերբակալութիւն, անհատական կամ խմբային սպանութիւններ, — «դանակը ոսկորին» հասնելու համոզումը չէին տար տեղական պատասխանատուներուն, որպէս զի ըմբոստութեան դիմէին։ Մինչդեռ թուրք կառավարութիւնը բնաջնջման գործը կը շարունակէր և գիտէր թէ այդ վերջին վայրկեանին, երբ «դանակը ոսկորին» հասնէր, հայ ժողովուրդը ո՛չ միջոց և ոչ ալ ուժ կ'ունենար ինքնապաշտպանութեան։

Այս պայմաններուն մէջ, սակայն, առնուած էին այնպիսի քայլեր, որոնք բնականաբար շրջանը պիտի մղէին կեանքի և մահուան կռուին։ Ռուբէն և Կորիւն Գոմսի արիւնոտ դէպքէն ետք ֆեսայական սուսար խումբով մը Սասուն բարձրացած էին և կռուի ճակատ յարդարած։ Մշոյ նոյնպէս Առաքելոց վանքը սպաստանած և կռուի ձեռնարկած էր։ Այս դէպքերը տեղի կ'ունենային Մարտի առաջին օրերուն։ Եւ սակայն կռիւը կը սահմանափակուէր Սասունի շրջանին մէջ, սահմանագիծ ունենալով Կուրտըք լերան լանջերը։

Ինչո՞ւ կռիւները չծաւալեցան, ինչո՞ւ դաշտի որոշուած կէտե-

րը ինքնապաշտպանութեան դրօշակը չպարզեցին։

Այս հարցումներու պատասխանը կը գտնենք այն իրողութեան մէջ, որ ռազմավարական ծանր սխալ մըն էր։

Բոլոր փորձառու ուժերը Մուշէն և դաշտէն կը բարձրանային Սասուն, որ չէր ենթարկուեր թրքական կառավարութեան՝ ոչխարի պէս ջարդուելու համար։ Ուրեմն, կռիւի վայրը որոշուած էր Սասունը, կամ առանց որոշում տալու, որպէս կատարուած իրողութիւն՝ ինքնին Սասունը կը դառնար ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր վայրը։ Այս ուղղութիւնը հին ֆետայական օրերու փորձառութենէն կը բխէր։ Հին օրերը պատերազմի այդ օրերուն համանման չէին։ Այս հիմնական կէտը չկրցան ըմբռնել և որդեգրեցին ռազմական այնպիսի խարիսխ մը, որ Մուշ քաղաքը և դաշտը ջլատեց։ Բոլորին աչքը ուղղուեցաւ դէպի Սասուն, ու շատերու մէջ համոզում գոյացաւ թէ ճակատագրական կռիւները միայն հոն տեղի պիտի ունենային, և միւս շրջանները մասամբ վնասուելով՝ կռիւի և կոտորածի բեմ պիտի չդառնային։

Օրուան ղեկավարները չկրցան ըմբռնել թէ առաջին հարուածը պիտի իջնէր Մշոյ դաշտի հոծ Հայութեան գլխուն, ապա քաղաքին՝ լեռներու ժողովուրդին ու կռուող ուժերու յենարանները խորտակելով։ Սասունը պատերազմի ճակատէն հեռու գտնուելով, թրքական բանակի կռնակը պիտի չկրնար հարուածել և պիտի չկրնար դիմադրել քրտական և թրքական միացեալ գրոհին։ Ըմբոստ ժողովուրդը, հոն ապաստանած կռուողները, ինչպէս նաեւ դաշտէն ու Մուշէն լեռները ապաստանողները անօթութեան պիտի մատնուէին, անօթութեամբ իսկ պարտուէին։

Այս բոլոր անպատեհութիւնները նկատի առած չէին։ Ռազմավարական այս սխալը եթէ մասամբ մը հին յեղափոխական կռիւներու հետեւողութեան վերագրենք, մեծ մաս մըն ալ պիտի վերագրենք այն սպասումին, որ թէ՛ ժողովուրդը և թէ մարտական ուժերը ունէին ռուսական բանակի և կամաւորական գունդերու ժամանման մասին։ Սասունը դիմադրութեան միջնաբերդ մըն էր, ուր կարելի էր ժամանակ շահիլ, և որպէս կռուող տարր, ազգային արժանապատուութեամբ ներկայանալ ռուս բանակին, ինչպէս ըրած էր Վանը։

Ճգնաժամային և քաոսային այս կացութեան մէջ թէ՛ Մուշ քաղաքը, թէ՛ Սասունը և թէ միւս շրջանները Յունիս ամիսը կ՛անցընէին սպասողական քաղաքականութեամբ։ Թուրք կառավարութիւնն ալ լուռ կը մնար և դրութիւնը պայթեցնելու ձեռնարկներէն կը զգուշանար։ Համեմատական այս «խաղաղութիւն»ը կը նպաստէր սպասողականութեան։

Սասունը միայն զանազան կռիւներ կը մղէր, որոնց պիտի անդրադառնանք Սասունի հերոսամարտը նկարագրող գլուխին մէջ։

Մշոյ դաշտը կաչկանդուած էր հարիւր հազարաւոր ցեղախումբերով։ Վանէն, Ալաշկերտէն, Մալազկերտէն և Պուլանուխէն գաղթող

քիւրտ զինուած բոլոր ուժերը խռնուած էին Մշոյ դաշտ, Վանի լիճէն մինչեւ Ս. Կարապետի վանքը։ Այս պարագան շեշտել հարկ է՝ արդար դատաստան մը ընելու համար։

Սասունի, Մուշի և դաշտի ղեկավարները խիզախ քայլ մը առնելու պարագային՝ իրենց դէմ գտնուող քրտական այս հոծ բազմութենէն զատ, նկատի պիտի առնէին Մուշի մէջ գոյութիւն ունեցող զօրքերը, Թրքական չէթէները և Մշոյ դաշտին մօտիկ պատերազմող Թրքական բանակը։ Այս անհամեմատ մեծ ուժերուն դէմ սոյգ մահուան կռիւ մը պիտի սկսէին, յուսահա՛տ կռիւ մը, որ ելք մը չունէր։

Մեր Թուած բոլոր պարագաները ցոյց տուին թէ այդպիսի յուսահատ պայքարի մը ժամը հասած չէին նկատեր, որովհետեւ չէին հաւատար թէ ամբողջ հայ ժողովուրդը բնաջնջման դատապարտուած էր։

Այսպիսի մտածումի մը, այդպիսի միամտութեան մը համար չենք կրնար դատապարտել այն օրերու պատասխանատուներն ու մեծ ու փոքր ղեկավարները, որովհետեւ... հայ ժողովուրդը, Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին մէջ, այդպէս մտածեց և ամէն տեղ կռնակէն հարուածուեցաւ։

Արդար դատողութեամբ և պատմական անաչառութեամբ եթէ ուզենք քննել ընելիքը այդ օրերու ղեկավարներուն, նախ պիտի ըսենք թէ որո՞նք էին ղեկավարները։

Ազգային կեանքը կր գլխաւորէին Խարախանեան Սրբազանը, որպէս Տարօնի Առաջնորդը, և Վարդան վարդապետը, որպէս Ս. Կարապետի վանահայրը։ Ասոնց կողքին Քաղաքական Ժողովի անդամները, — Նազարէթ էֆենտին, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Դրշոյեան, Արիստակէս Տէր Յովհաննէսեան, Մամիկոն Պետրոսեան, եւայլն։

Կուսակցական կեանքի ղեկավարն էր Ռուբէնը, իր հետ ունենալով Կորիւնը և Մկրտիչ Բոլէեանը (Մճօ) և շարք մը երկրորդական ղեկավարներ։

Մուշ ժամանած էր Վ. Փափազեանը, ժամանակաւորապէս օժանդակելու ընկերներուն՝ յարաբերական գործերով։

Ամէն մէկ շրջան իր ազդեցիկ մարդը և մարտական ղեկավարը ունէր։ Երկրորդ աստիճանի այս ղեկավարները եթէ նկատի չառնենք և միայն խօսինք գլխաւոր ղեկավարներու մասին, աւելի ճշգրիտ եզրակացութեան մը կրնանք յանգիլ։

Խարախանեան Սրբազանի զէնքը բուռն բողոքն էր։ Ատկէ անդին չանցաւ Տարօնի Առաջնորդը, երբ Ռուբէն, Կորիւն և Մճօ արիւնալի կռիւներ մղելով՝ Սասուն բարձրացան։ Առաջնորդը յուսահատ ըմբոստութեան մը թելադրանքը չըրաւ։ Անոր մահը ծանր կորուստ մը եղաւ և կացութիւնը աւելի ծանրացուց։

Վարդան վարդապետը, որ Խարախանեան Սրբազանի տեղը բռնեց, բոլորովին կողմնակից չէր ամբողջական ըմբոստութեան մը,

անել յուսահատ կռիւ մը նկատելով յախուռն որեւէ քայլ։

Վարդան վարդապետ երեսուն տարիներու փորձառութիւն ունէր։ Թէ՛ ազգային և թէ կուսակցական կազմերու առաջնակարգ դեկավարը եղած էր և իր վարած քաղաքականութեամբ ոչ միայն յարգանք պարտադրած էր, այլեւ դարձած էր Տարօնի աչխարհի պաշտելի անձնաւորութիւնը։ Ոչ մէկ գործիչ այն ազդեցութիւնը ունեցած է, որքան ունէր վարդան վարդապետը։ Արդ, այս ազդեցիկ անձնաւորութիւնը կը հաւատար կրաւորական դիմադրութեան և ժամանակ չտեսնելուն։ Հիմա սրբացած նահատակ մըն է և պատմութեան դատաստանէն վեր։

Վ. Փափազեան, երեսփոխանի իր հանգամանքով, միայն յարաբերական գործին կրնար օգտակար ըլլալ։ Զինուորական դեկավար մը չէր և մահ-պատերազմի խնդիրներու մէջ վճռական դեր մը չէր կրնար ունենալ։ Շրջանին անծանօթ էր և չէր կրնար բոլոր ուժերը մէկտեղել, ու նաեւ չունէր այդ կոչումն ու պատասխանատուութիւնը։

Վ. Փափազեան իր յուշերուն մէջ անկեղծօրէն կը խոստովանի թէ ինքը յախուռն ձեռնարկներուն կողմնակից չէր, որովհետեւ համապատասխան պինակաև պատրաստութիւն չէր տեսներ շրջանին մէջ։ Նոյնքան անկեղծութեամբ կը յայտնէ թէ իրենք՝ դեկավարները չէն կրցած արժանաւորապէս հերոսական Տարօնը վարել այդ ճգնաժամի շրջանին։

Մենք տակէ ասելին չենք ըսեր, այլ կը հաստատենք իրողութիւնը։

Ռուբէն, այդ ժամանակաշրջանին թէ՛ իրաւասութեամբ և թէ մարտական և կազմակերպական փորձառութեամբ ամենէն աչքառու դէմքն էր։ Ռուբէն մեծ ուժ մըն էր որպէս ըմբռնող և նախաձեռնող։ Ռուբէն նաեւ մեծ ընդունակութիւն ցոյց տուած էր կազմակերպական կեանքը համադրելու և մարտական ուժերը դեկավարելու, պահպանելով զանազան տարրերու և անհատներու հաւասարակշռութիւնը։ Դրութիւնը պահպանող մըն էր և խաղաղ ժամանակուան վարիչ մը։ Սակայն Ռուբէն երբեք յախուռն և խիզախ մարտական վարիչ մը եղած չէ։ Ճնատայական շրջանի իր ամբողջ գործունէութեան ընթացքին, բացի Սուլուխի կռիւէն, ուր Գէորգ Զավուշն էր մարտական վարիչը, ուրիշ խիզախ կռիւներու մէջ գտնուած չէր և չէր նախաձեռնած։

Խիզախ և անհաշիւ նախաձեռնութիւններու մարդը չէր Ռուբէն։ Քաղաքական և զինուորական գործիչ մըն էր, աւելի պետական ըմբռնումներով։ Ճգնաժամի այդ օրերուն Ռուբէն յուսահատ և հլքն անորոշ կռիւի մը վարիչը չէր կրնար ըլլալ։ Ան կը գործէր հաստատ քայլերով, յեցած իր ձեռքին տակ գտնուած մարտական ուժերուն։ Եւ կ'ընէր այնքա՛ն, որքան իր ուժերը կը ներէին։ Ինքզինքը գերազանցող մարտական դեկավարը չէր։

Աւելի խիզախ նկարագիր ունէին Կորիւնը, Մճօն և Կատոյեան Հաճի Յակոբը։ Այս երեք մեծ մարտական ուժերը կռուեցան մինչեւ

վերջին չունչ և նահատակուեցան հերոսաբար։ Անոնք թէ՛ ազդեցութեամբ, թէ՛ փորձառութեամբ և թէ կուսակցական իրաւասութեամբ տէրն էին Տարօնին և կրնային շատ աւելին ընել իրենց խիզախ ելոյթներէն ետք։ Բայց այս աննման հերոսներն ալ սպասողական ընթացքի մը մէջ դտնուեցան։ Իրենց տունն ու տեղը կործանելէն, յանդուգն կռիւը Մարտ ամսուն սկսելէն ետք, չշարունակեցին նոյն բուռն ընթացքը, շրջանը ամբողջ ստքի հանելու համար։

Բախտը այնպէս դասաւորուեցաւ որ գնդակներ շատ անցան Ռուբէնի և Վ. Փափազեանի ականջին տակէն, բայց անոնք չնահատակուեցան և շարք մը ֆետայիներու հետ կրցան անցնիլ Կովկաս։ Բնական օրէնքով, ժողովուրդը ողջ մնացած ղեկավարները պիտի քննադատէր։ Ամէն մէկ ղեկավարէն, ճգնաժամային դէպքերու ընթացքին հրաչք կը սպասուի և կամ... նահատակութիւն։ Ռոստոմի մտածումը հեռու չէր ժողովրդական այս դատողութենէն։ Երբ Ռուբէն և Վ. Փափազեան իրենց ընկերներով ազատուեցան և հասան Թիֆլիս, Ռոստոմ առաջին հանդիպումին՝ Ռուբէնին կ՚ըսէր. — «Չկրցա՞ր հոն նահատակուիլ»։

Նահատակուիլը դիւրին էր և դատաստանէն ազատ կը կացուցանէր հերոս մը։ Բայց նահատակութեամբ Տարօնի դէպքերու ընթացքը պիտի չփոխուէր, պատմութիւնը, այդ նահատակութեամբ, ուրիշ գունաւորում պիտի չստանար։

Ուրեմն, Տարօնի շրջանի ազգային և կուսակցական ղեկավարները կատարեցին իրենց պարտականութիւնը իրենց ըմբռնողութեան և կարողութեան սահմաններուն մէջ, ա՛յնքան, որքան մարդկօրէն հնարաւոր էր։ Անոնք գերմարդիկ չէին։

Վտանգը բաց աչքով տեսնելէն ետքն ալ, այն օրերուն, ազգային կեանքի ղեկավարները կը յուսային կամ կ՚ուզէին ինքզինքնին համոզել թէ աչքի ինկած մարդիկ թերեւս կոտորուին, բայց ժողովուրդը կինով ու երախաներով բնաջնջելու ըմբռնումը չունէին։

Յակոբ Տէր Զաքարեան այդ տարուան Քաղաքական Ժողովի ատենապետն էր, իր յուշերուն մէջ (ձեռագիր) կը նկարագրէ Յուլիս 14-ին տեղի ունեցած վերջին ողբերգական դէպքը։ Կառավարութիւնը կը պահանջէ Վարդան վարդապետէն և ազգին երեւելիներէն որ անմիջապէս ճամբայ ելլեն և ժողովուրդին հրահանգեն որ տեղահան ըլլան դէպի Պիթլիս։ Քաղաքական Ժողովի նիստին, այդ ճակատագրական պահուն, յայտնի կ՚ըլլայ որ Նազարէթ Քեչիչեան և Քաղաքական Ժողովի միւս անդամները պատրաստ են ենթարկուելու կառավարութեան հրամանին։ Վարդան վարդապետն ու երեւելիները ժողովուրդի լաց ու կոծին մէջ ճամբայ կ՚ելլէն Առաջնորդարանէն։ Հազիւ Մշոյ շուկան հասած՝ ոստիկաններու վերաբերմունքէն բացայայտ կ՚երեւի որ զիրենք պիտի կոտորեն։ Նազարէթ Քեչիչեան երբ դրամ կը խոստա-

նայ իր զաւակներուն փրկութիւնը ապահովելու համար, թուրք պաշտօնեան կը պատասխանէ. «Ձեր դրամը արդէն մերն է... հայտէ', քալեցէք»։ Վարդան վարդապետ այդտեղ կը խոստովանի թէ ինքը խաբուած է ու իրենց վերջը մօտիկ է։ Բայց շատ ուշ էր...։

Վերջին վայրկեանի զգաստութիւնը խորտակուած դրութիւնը վերականգնելու ուժ չունէր։

ՄՇՈՑ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ (Եզրդուտի) ՎԱՆՔԸ

Կուրտրմ լերան անտառուտ կողին

ԺԵ.

ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԸ ԾՐԱԳՐՈՒԱԾ ԷՐ

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԻ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԿԱՆԽԱՄՏԱԾՈՒԱԾ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

Երբ քննութեան առինք այն վաւերագիրները, որ պատերազմի բերումով հայկական ընդհանուր կառոյցներու պիտի յանգէին, տեսանք թէ Հայութիւնը զգալով հանգրւան ծանր վտանգը, չէր ապասեր ցեղային բնաջնջման կարելիութեան։ Յանձնառութեան այն քաղաքականութիւնը, զոր որդեգրած էինք ազգովին, կը ձգտէր փրկել հայ ժողովուրդի գէթ մնծ մասը, զոհ տալով ժողովուրդի ընտրանին և ինչո՛ւ չէ, հայ գանգուածէն մաս մը։

Այդ ժամանակաշրջանի մատենութեան լուսաբանութեան տեսակէտէն, չատ ուշագրաւ վկայութիւն մը ունինք Գևզամ Տէր Կարապետեանէն, որ Մուշի երևափոխանն էր Թուրքիոյ խորհրդարանին մէջ։ Գևզամ 1915-ի Ապրիլին ծանր հիւանդ էր և կը մնար Պոլիս։ Արդէն մահամերձ էր, երբ իր ընկերները Ապրիլ 24-ին կը քշուէին դէպի Այնաչ և Զանղըր։ Գևզամ Տէր Կարապետեան հիւանդ ու ծիւրած մնաց անկողին, որպէս կիսամեռ մարդ և ապրեցաւ այն բոլոր սարսափները, որ տեղի ունեցան Ապրիլեան եղեռնին։ Այսպէս, տառապանքով քաշքշուեցաւ Տարօնի երևափոխանի կեանքը մինչեւ 1918 Նոյեմբերի վերջերը և մեռաւ 1918-ի Սինոդոսի օրերուն։

Գևզամ Ապրիլեան եղեռնի մասին գրած է անհուն վշվշանքով։ Տեղեակ է բոլոր անցուդարձերուն։ Գևզամի վկայութիւնները այդ դէպքերու մասին պաշտօնական և վաւերական բնոյթ ունին։

Հոս կը ներկայացնենք քանի մը կարեւոր հատուածներ անոր փոքրիկ ձեռագրէն։

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Գևզամ արձանագրելով իր ապաւորութիւնը Իթթիհատի արիւնալի ծրագիրներու մասին, հատատօրէն կը վկայէ թէ չարդերու ծրագիրը մշակուած էր 1914-ին տակաւին ընդհ. պատերազմը չպայթած։ Հետևինք իր արձանագրութեան.

«Ինչպէս յայտնի է՝ Թուրքերն ալ ընդհ. զօրաշարժ հրատարա-

կեցին և չեղեալ նկատելով ընդհանուր քննիչներու անուանումն, Հայաստան գնացողներն անմիջապէս ետ կանչեցին, իսկ Վեսթենենկն ալ Եւրոպա դարձաւ։ Թուրքերը, — մասնաւորապէս Իթթիհատականները— չափազանց գրգռուած էին Հայոց դէմ բարենորոգմանց խնդրոյն յարուցումով և չէին քաշուեր ծանր սպառնալիքներ ընելէ։

«Բարենորոգմանց խնդրոյ բանակցութեանց տաք ժամանակը՝ 1914-ի ձմրան, Սուլթանի պալատին մէջ Իթթիհատականներու և անոնց համախոհներու ներկայութեամբ գիշերային ժողով մը գումարուած էր, ուր իթթիհատական չէֆեր՝ Թալաթ պէյ, Էնվէր պէյ եւն. եւն. ամենախիստ կերպով արտայայտուեր էին Հայերու դէմ, զանոնք ներկայացնելով իբր անջատակողականներ, Ռուսիոյ, Անգլիոյ գործիքներ, խռովարարներ ու ծանր որոշումներ տուեր էին ազգին դէմ։

«Արդէն Թալաթ պէյը չէր քաշուած, ուրիշ առթիւ ու քանիցս յայտարարել.—«Հայեր կը կարծեն որ Հոֆն ու Վեսթենենկը ընդհ. քննիչ անուանել տալով բան մը պիտի շահին... ոչ ապաքէն՝ գործադրութիւնը մեր ձեռքն է. քննիչներու առաջարկները չպիտի լսենք ու Հայերը նպաստաւորել չպիտի տանք...

«Ուրիշ անգամներ ալ Իթթիհատականներ սպառնագին կանչւըռտեր էին, Հայերը նոր Պուլկարիա մը ստեղծել կ'ուզեն։ — Դեռ չխրատուեցան, չեն գիտեր, որ մեր կամքին հակառակ ոեւէ ձեռնարկ կը ջախջախուի. թող սպասեն, հարկաւ մեզի ալ պատեհութիւններ չպիտի պակսին...

«Թուրքիան միայն Թուրքերուն է»։

«Հայերու բնաջնջումի սեւ խորհուրդը այդ օրերէն մանաւանդ մեծ մղում ստացաւ։

«Իթթիհատը, որ քրիստոնեայ ցեղեր անհետացնելու կամ անոնց ուրոյն ազգութիւն կազմող դրոշմը ջնջելու սկզբունքն ունէր, բարենորոգմանց խրտուիլակը իրեն զէնք ըրաւ այս անգամ հայկական ցեղին դէմ գրգռելու բոլոր ոչ-իթթիհատական իսլամներն ալ և տենդոտ կերպով միջոցներ կ'ուսումնասիրէր Հայերու բնաջնջումն փութացնելու։

«Միջոցներ չէր որ կը կը պակսէին, այլ պատեհութիւնը ու հայ ազգի ճակատագրական դժբախտութիւններէն՝ այդ պատեհութիւնն չուշացաւ։

«1914-ի պատերազմն և Թուրքերու պատերազմական հանգամանքը սեւ խորհուրդը գործնականի վերածեցին։ Ու Իթթիհատականները դժոխային քմծիծաղով չփեցին իրենց ձեռքերը։ Ահաւասիկ պատեհութիւնը։

«1914-ի պատերազմի աշնան Պոլսոյ թուրք շրջանակներու մէջ, զրոյց մ'ալ տարածուեցաւ թէ՝ Իթթիհատի հակառակորդ՝ փարիզաբնակ Շերիֆ փաշա, իբր թէ հնչակեան Սապահկիւլեանի հետ համաձայներ է Պոլսում տեռորի ենթարկել Թալաթ ու Էնվէր պէյեր... զրոյցն ապա ուրիշ գոյն առաւ, թէ այդ տեռորը պիտի տարածուի եղեր թուրք ու գերման բոլոր նախարարներու դէմ...

«Թալաթն ու Էնվէրը աւելի կը ժողովրդականային, աւելի կատաղօրէն զարնելու հայ ազգը։ Ու անոնք համախմբելով իրենց չուրջն Իթթիհատականներ, անոնց սեւ ուժերը՝ հայ բնաջնջումի սեւ ծրագիրն գործադրութեան դնելու միջոցները կը դարբնէին չաս անհամբեր կերպով։

«Թալաթ պէյը ըսած էր արդէն՝ Հայերը թող ապաան, ինչ որ Համիտ 30 տարուան մէջ չըրաւ, ես 30 օրուան մէջ պիտի ընեմ։

«Թէ հայ անունը պատմութեան մէջ պիտի մնայ։

«Թէ անոնց կիներ, աղջիկներ, երախաներ, ունեցածներն ամբողջ մեզի պիտի ըլլան։

«Թէ՝ պէտք է որ Հայաստան ըսուած այդ մասը Հիճազ մը ըլլայ—հոն միայն իսլամներ պէտք է ապրին։ (Հիճազ նահանգին մէջ իսլամներ միայն գոյութիւն ունին)։

«Արդէն 1914-ի Սեպտեմբերէն առաջ՝ կազմուեր էր գաղտնի ու ճիւղային հրահանգներու ծրագիր մը չէթէներու կազմութեան և սեւ գործունէութեան մասին։

«Այդ ծրագիրը կամ Հայոց բնաջնջումի հրահանգը կազմեր էին Իթթիհատի կեդրոնական ժողովն ու գործակիցները, որոնց կը հրամայէին Թալաթ պէյ, Էնվէր պէյ, Տոքթ. Նազըմ, Տոքթ. Պահաատին Շաքիր, Տոքթ. Ռաչիտ պէյ, Քեմալ պէյ, եւն. եւն.։ Խորհրդակցութիւններ եղեր էին նաեւ Էրզրումի, Վանի, Տիարպէքիրի, Պիթլիսի, Խարբերդի մեպուսներէն այն անձանց հետ, որոնք ամենէն աւելի հայատեաց ճանչցուած էին։

«Չէթէները տեսակ մը զինուորական կազմակերպութիւն պիտի ունենային, զինուորական վարժարանի թուրք ուսանողներու մասնակցութեամբ, որոնք վկայեալ պէյի վարչութեան տակ մասնաւոր մարզանքի կ'ենթարկուէին, չէթէներու վարիչ սպաներն՝ ամէնքն ալ ընդհանրապէս Պոլսէն՝ քերան առ բերան հրահանգուած՝ յատոյ զրկուեցան գաւառներ, կրկնապատիկ, եռապատիկ թոչակներով։

«Չէթէներու վարիչ Թալաթ և Էնվէր պէյերու գաղտնի հրահանգներով ու հրամաններով իրաւունք առացեր էին գաւառի վարչական և զինուորական մարմիններուն վրայ, պէտք եղած առնն ուզածին չափ զինուոր, պաշտօնեայ եւն. գործածելու հայկական բնաջնջումին համար։

«Հրաման արուած էր որ բոնաւոր գտնուած հայասպան բոլոր ոճրագործներն արձակուին ու մտնեն եղեռնախուժին մէջ...։

«Առանք բացարձակ, անվիճելի իրողութիւններ են, արձակ-համարձակ ի գործ դրուած։

«Իթթիհատականներ այս պատերազմին մէջ նետուեցան խօլաբար՝ իրենց առաջին նպատակն ունենալով Հայերու բնաջնջումը...»։

Գեղամի այս վկայութիւնը ոչ միայն Հայութեան կողմէ միաձայնութեամբ հաստատուեցաւ, այլ և միջազգային հեղինակութիւն վայե-

լոզ պատմաբաններն ու դիւանագէտները փաստերով հաստատեցին։ Այդ ատեն, բազմաթիւ հրատարակութիւններ եղած են օտար լեզուներով։

Պատմական այդ փաստերը և վկայութիւնները հոս վերարտադրելու կարիքը չենք զգար։ Սակայն անհրաժեշտ է միշտ արձանագրել թէ թուրք ազգը և պետութիւնը ոչ միայն բարբարոսութիւններ ըրին, այլ և նախամտածուած և ծրագրուած ոճիր գործեցին ու պատմութեան առջեւ կը ներկայանան որպէս ոճրագործ պետութիւն և ազգ։

Գեղամ բազմաթիւ փաստեր կը ներկայացնէ ապացուցանելու համար թէ այդ ահռելի ոճիրը գործադրուեցաւ դաւադիր ծրագրով մը և բոլոր պատասխանատուներու անուններն ալ կը թուէ իրենց գործունէութեամբ։ Գեղամ վախն ունի որ այդ յանցագործութիւնը կրնայ քօղարկուիլ։

Ճիշդ նոյն սրտաճաք ճիչը կը լսենք Ապրիլեան եղեռնը յուշագրողներուն քով։ Անոնք, ականատեսի իրենց վկայութեան ընթացքին, կ'ազդարարեն թէ ոճիրը կը գործադրուէր ծրագրուած և նախամտածուած։ Այս համոզման եկած էին ճիշդ այն ատեն, երբ ոճիրները արդէն համատարած հրդեհի մը բնոյթը առացած էին։ Մինչդեռ հայ ժողովուրդի վարիչները և ամբողջ զանգուածները,— անհատ բացառութիւնները չհաշուած,— գիտակցելով հանդերձ ազէտի ծանրութիւնը, կ'անգիտանային թէ արմատական բնաջնջումի մը նախամտածուած ահռելի ազէտին ենթակայ պիտի ըլլան։

Մատնութեան այս սխալը ըմբռնեցին միայն այն ատեն, երբ բաներ բաւեն անցած էր...

Վարչական կարգադրութիւններու կապակցութեամբ, լուսահոգի Գեղամը հետեւեալ հաստատումները կ'ընէ.

«Ներքին գործերու նախարարը, կանխակալ դիտումով, հետեւէ հայտնակ նահանգներու կուսակալներ, կառավարիչներ և անոնց օգնականներ, ամէնքն ալ կը նշանակէր Ռումելիի կողմը պաշտօնավարող՝ ռումելիցի իսլամներ, կամ թուրք իթթիհատականներ, որոնց համար վստահ էր որ իր հրահանգներուն մինչեւ յօրէն կ'ենթարկուին ու բերան առ բերան՝ անոնց կարեւորը ներշնչելով՝ կ'ուղարկէր Հայաստան, ուրկէ ետ կը քաշէր հին իսլամ պաշտօնեաները, որոնք, պէտք է ըսել, առաջիններու անխղճութիւնն ու վայրագութիւնը չունէին, գուցէ մերժէին իր սեւ հրահանգները, ինչպէս եղեր էին տեղ-տեղ։ Օրինակ, կարնոյ կուսակալ Ռեշիտ փաշան ետ կանչուեցաւ, որովհետեւ պիտի չհամակերպէր, այսպէս Տիարպեքիրի կուսակալ Համիտ պէյ, Հալէպի կուսակալ Պեքիր Սամի պէյ, Գոնիայի կուսակալ Ճելալ պէյ, Ատանայի կուսակալ Իսմայիլ Հագգը պէյ։

«Ճուառով Վանի, Բաղէշի, Տիարպեքիրի, Մուշի, Խարբերդի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի, Ուրֆայի և Երզնկայի կառավարիչները բոլորն ալ իթթիհատական, ռումելիցի ու ներքին գործոց նախարարի վստահած մարդիկ նշանակուեցան և որոշուած պաշտօնա-

տեղիները զրկուեցան»։

Գեղամ կը թուէ այս պաշտօնեաներու և անոնց պատրաստած չէթէներու անմարդկային գազանութիւնները, զօրահաւաքի, պարէնի, կոտորածի և տեղահանութեան արարքները, որոնք նման են այն ցնցող մանրամասնութեանց, զոր մենք կը քաղենք Տարօնի շրջանի ականատեսներու վկայութիւններէն։

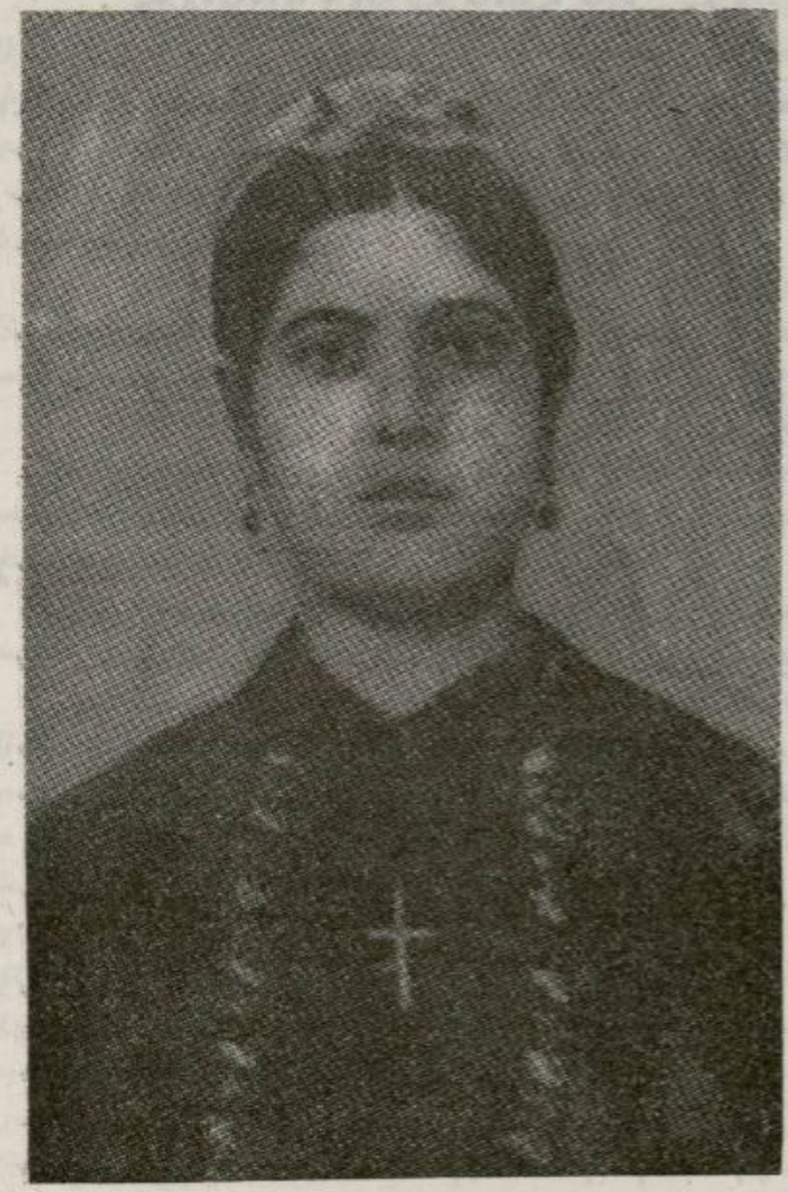

ՆԻՒԼԻԶԱՐ
1890-ին երբ Պոլիս
Գասրմ պէյի դէմ
դատի տարուեցաւ։

ԳԵՂԱՄ
Օսմ. Փառլամենդի անդամ,
Մուշի ներկայացուցիչ։

ԺԶ.

ՏԱՐՕՆԻ ԴԷՊՔԵՐԸ ԳԵՂԱՄԻ ԱԿՆՈՑՈՎ

Գեղամ Տէր Կարապետեան, հակառակ իր ծանր հիւանդութեան, օրը օրին կը հետեւէր դէպքերուն, տեղեկատուութիւններ և նամակներ կը ստանար և պայծառօրէն կը տեսնէր այն բոլորը, որոնք տեղի կ'ունենային Տարօնի շրջանին մէջ և կը գիտակցէր թէ այդ դէպքերու վախճանը ո՛ւր պիտի հասնի։

Նոյն դէպքերու մասին մենք բաւական քաղուածներ ըրինք Մուշ և Մշոյ դաշտը ապրող յուշագիրներէն։ Գեղամ հրդեհէն դուրս է և աւելի պայծառ կը տեսնէ դէպքերու զարգացումը։

Այս առթիւ հատուած մը տանք Գեղամի ձեռագիր յուշերէն.—

«Էրզրումի նման, Տարօնին էլ բնաջնջման սեւ թակարդը կանուխէն սկսեր էին լարել։ Ներքին գործոց նախարարի երկու վատ օժանդակները՝ Պիթլիսի կուսակալ Ապտիւլ-Հալիք, Մշու կառավարիչ Սերվէթ՝ հոն էին։ Հոն կը հասնէին 1914-ի Սեպտեմբերի վերջեր Մշոյ մեպուս՝ Հոճա-Իլիաս, Կենճի մեպուս՝ Մեհմէտ, որոնք նոյն Թալաթ պէյի մտերիմներն էին և արդէն Էրզրումի մէջ Պեհատտին Շաքիրէն ընդուներ էին հայաջինջ չէթէներու հրահանգները իրենց չար սրտին շատ մօտիկ, իրենց փնտռած ու չգտած սեւ միջոցը։

«Տարօնոյ Հայութիւնը չարչարանքի երկունքը կ'անցընէր արդէն 1914-ի աշնան։ Տուներ, գիւղեր, քաղաք, գաւառ, լեռ ու ձոր՝ գրեթէ հրդեհի մէջ էին. ոչ մէկ հայ տուն հանգիստ կար, ոչ մէկ հայ հոգի խաղաղ էր, մինչ մէկ կողմէ հազարաւոր ջահել տղաք զինուոր կը տարուէին, թուրք սուիններու զոհ ըլլալու։ Անոնց ծնողքն կամ կինն ու զաւակները ժանտարմաներու, չէթէներու, խումբ-խումբ եկող-անցնող զինուորներու տուայտանքի տակ կը հեծէին։ Ժողովուրդը ամէն բան տուած էր ի նպաստ պատերազմի կամ ամէն բան խլուեր էր իրմէ ու չէր ազատուեր։

«Հէնց աշունէն գաղտնի բանակցութիւններ կային Ստսուն ու դաշտը տեղահան ընելու ու զարնելու, բայց երեւի կը վախնային այդ կողմի հոծ Հայութենէն ու մեծ ուժերու պէտք կը տեսնէին։

«Պատրուակ կը փնտռէին, այո՛։

«Սեպտեմբեր 17-ին դաշտի Ալիճան գիւղէն մի ջահել տղայ կը բռնեն, վրան ռեվոլվէր կրելուն համար. կը ձերբակալեն, կը ղրկեն, բայց ճամբան ժանտարմայի ձեռքէն կը փախչի։

«Սասուն՝ Կելիէկուզանի հեռաւոր լեռներու մէջ երեք ժանտարմաներ (2 քիւրտ, իսկ մէկն հայ) կը հանդիպին 5-6 կելեցի հայ երիտասարդներու, զորոնք իբր զինուոր փախստական կը հետապնդեն ու իրար կը բախին, որի հետեւանքն կը լինի երեք ժանտարմաներու սպանութիւնը։

«Օ՛հ, էլ կուսակալն ու կառավարիչն՝ իրենց փնտռածն կը գըտնեն. կը հեռագրեն չորս կողմ թէ Մուշ-Սասուն ապստամբեցին...

«Գիշերով Ապտիւլ-Հալիք Բաղէշէն Մուշ կը հասնի, կառավարիչ Սերվէթ արդէն շտապով 20-30 ձիաւոր ժանտարմաներ Ալիճան ղրկեր և փախած տղուն ու դրացիներու տասը տուներ այրեր, ոգեպահիկներ գրաւեր էր. 2-300 ժանտարմաներ էլ Կելիէկուզան ղրկեր 20-30 տուներ այրեր և Սասունի լեռներէն՝ աչքի զարնուող 50-60 Հայեր Մուշ բերեր էր։

«Կարնոյ ընդհանուր հրամանատարից պատուէր էր տրուեր, որ Տիարպեքիրից եկող եօթն վաշտ զինուորներ Սասուն ելնեն, բոլոր տղամարդիկ բռնեն և ժողովուրդն տեղահան անեն։

«Ամէն կողմ կատաղութիւնն կը ժայթքէր։

«Գլխաւոր պաշտօնէութիւնը կ՛ամբաստանէր Տարօն-Սասունի ամբողջ Հայութիւնն թէ — ամէնքն էլ խորհրդակցաբար ապստամբութիւն կը հանեն...

«Այս մասին կը գործակցէին անոնց Հոճա Իլիասի աւարառու ազգատոհմը, Կենճի մեպուսը—յետոյ Իթթիհատի տեղական մասնաճիւղը։

«Հայոց Առաջնորդը—Վարդան վարդապետը, Դաշնակցութեան Մշոյ ներկայացուցիչներ Պր. Ռուբէն, եւն. — երեսփոխան Գեղամը և ուրիշ կարեւոր անձինք՝ ամէն հաւաստիք տուին կուսակալին ու կառավարչին, որ երբեք դիտումնաւոր բան չկայ, ոչ գաղտնի, ոչ Սասնոյ խեղճ հայ ժողովուրդը կրնայ մտքէն անցընել այդպիսի բան. ժողովուրդը իր հոգեվարքի տանջանքը կը կրէ. ինչ սեւ ապստամբութի՜ւն... անկարելի էր համոզել։ Մինչեւ Սասունի դեր կառավարիչն էլ վկայեց թէ անհատական դէպք է և թէ տեղացի ժողովուրդը այդ սպաննուած ոստիկաններու հետ փախչող վեց Հայերն ձերբակալելով իրեն յանձնած է. Ապտիւլ-Հալիք այդ վեց տղաներն Մուշ բերել տալէ վերջ Պիթլիս տարաւ, կախել տուաւ։

«Հայկական նահանգներու պարպումն ու ջարդերն սկսեր էին. կարգը եկած էր Տարօն-Սասունին։

«Յունիս 27-ին Սերվէթ ու Իթթիհատականներ կը կանչեն Վարդան վարդապետն ու քաղքին հայ երեւելիներն ու մեպուս Իլիասի բերնով՝ երեք ժամու միջոց կու տան որ ամբողջ քաղաքի Հայերն ելնեն ու մեկնին իրենց տուներէն։

«Երեք ժամ։ Ճիւաղի խաղ...

«Խեղճ Վարդան վարդապետ ի զուր կ՛աղաչէ, թէ երեք ժա՜մ՝ ինչպէս կարելի է պարպել. ու մինակ քաղաքացին չէ. Մալազկերտէն,

Պուլանըգէն, Խնուսէն, Վարդոյէն տասնեակ հազարներով Հայերու ընտանիքներ էլ աւելի առաջ բերել ու Մուշի մէջ զետեղեր էին։

«Գազաններն անդրդուելի կը մնան։

«Բայց նախ քան այդ, չմոռնանք ասելու, որ կառավարութիւնը արդէն Մուշի դաշտն լեցուցեր էր Պուլանըգի, Մանազկերտի, Ալճավազի, Դութաքի քիւրտ աշիրէթներով (հասնանցի, հայտարանցի եւն.). անոնց վրայ աւելցուցէք Վանէն եկողներ — որոնց թիւը 60,000-ի կը հասնէին ցրուած մեծատարած դաշտում։ Խարբերդից բերուեր էր 20 վաշտ զինուոր։ Պուլանըգի թուրք բանակատեղից ուղարկել էր հրամանատար Խալիլ պէյ, մի հազարապետի՝ Քեազիմ պէյի հրամանատարութեամբ. կային և 2000-ի չափ չէթէներ։

«Երբ տեղահանութեան հրաման կը տրուէր, արդէն Մուշի Հայոց թաղեր իրենց շրջակայ չորս բլուրներից պաշարուեր էին և ութ վաշտ զինուորի թնդանօթներ ու հրացաններ ուղղուեր էին անոնց վրայ։

«Նոյն օր մի մաս ընտանիքներ կը մեկնին ու քաղքին մօտեր կը ջարդուին։ Ժողովուրդը չ'ելներ. մեր տուներ կը մեռնինք քան թէ թուրք թաղերու փողոցներ։

«Նոյն գիշերը կ'անցնի. թուրք զինուորներ մինչեւ լոյս հրացանաձգութիւն կ'անեն։

«Հայեր լուռ են, իբր մահուան դատապարտուածներ. կը զգուշանան ճիչ մ'անգամ հանելէ. գիտեն որ պատրուակ կը փնտռեն։

«Նոյն գիշեր թուրք թաղերու մէջ մունետիկով կառավարութիւնը կը պատուիրէ որ բոլոր այն իսլամներ, զինուոր կամ չէթէ չեն, վաղը դուրս չելլեն տուներէն ու զգուշանան իրենց տուներու մէջ ոեւէ հայ պահելու։ Յետոյ ճիհաs կը քարոզուի զինուորներուն ու չէթէներուն և քաղաքի այն թուրք սրիկաներուն, որ ջարդին կը մասնակցին։

«Նենգաւոր լուսաբացին, Յունիս 28-ին՝ Հայոց թաղերը չորս կողմէ թնդանօթի կը բռնուին. բոլոր ժողովուրդը ներս փակուած, թնդանօթաձգութեան հետ միասնաբար ութ տաս հազար հրացաններ. կ'որոտան անմեղ, անզէն ու ահաբեկ ժողովուրդին վրայ. տուներ կը հրդեհուին, տուներ կը փլին, աղեխարշ վայնասուններ ու աղաղակներ քաղաքը կը լեցնեն։

«Ու թնդանօթները կ'որոտան...»։

ԺԷ.

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԻ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՋԱՐԴԸ ԿԸ ՍԿՍԻ

Բոլոր յուշերէն և տեղեկագիրներէն յայտնի կ'ըլլայ թէ Յունիս ամսուն մէկէն սկսած քառասային վիճակ մը կը տիրէ ամէն կողմ։ Հայ ժողովուրդը չրջան առ չրջան իրարմէ կտրուած է և ամէն մէկ չրջան իր ճգնաժամը կ'ապրի և կը սպասէ օժանդակութեան մը, որ պիտի գար ռուսական և կամաւորական բանակներէն։

Թուրքերը ճակատամարտի մէջ են իրենց լարած ջարդարար ցանցը լրացնելու և չրջանները անորոչութեան մատնելու։

Ֆիւրաները նոյնպէս կ'ճակատարին ամբողջ չրջանը կողոպտելու, քանի որ Հայութիւնը պիտի ջարդուի։ Այդ ճակատամարտին մէջ, նոյն իսկ անհամաձայնութիւններ տեղի կ'ունենան։ Ֆիւրա ցեղապետները իրենց պատկանած չրջանակներու կողոպտումը իրենց անվիճելի իրաւունքը կը համարին։ Թուրք կառավարութիւնը գիտակ քրտական ընչաքաղցութեան, կողոպտուի գործը անոնց կը թողու, պայմանաւ որ Հայութիւնը կոտորելու գործին մասնակցին որպէս կրօնական պատերազմի պարտադրութիւն մը։

Իսլամ ամէն անհատ ոչ միայն իրաւունք ունէր հայ կոտորելու, այլ և դաւճան պիտի նկատուէր, եթէ որևէ հայու խնայէր։

Մուշ քաղաքը պաշարուած էր ամէն կողմէ։ Կուրտքի լանջերուն վրայ դիրք գրաւող զինուորները ոչ միայն կը կռուէին Սասնոյ ուժերուն դէմ, այլ և լերան բարձունքներէն կը հսկէին քաղաքին։ Սուչքի Դուրանը թնդանօթներ տեղաւորած էին ու զօրքերը դիրք գրաւած էին։ Բևրդի թաղի բարձունքը նոյնպէս թնդանօթներ գետնուած էին, արդ զօրամասով մը։ Դէպի դաշտ բացուող ճանապարհները բռնուած էին թրքական թաղերով և պետական պաշտօնատուներով։ Ջօրանոցն ալ քաղաքի արեւմտեան ճանապարհը կը փակէր։

Գառնան և Մակունք գիւղերը, որոնք ամենէն մօտիկն էին քաղաքին, արեւելեան և արեւմտեան ճանապարհներուն վրայ, կտրուած էին քաղաքէն և չէին գիտեր թէ ի՛նչ կը կատարուի հոն։

Անշուշտ բոլորն ալ գիտէին թէ կոտորածներ տեղի պիտի ունենան, բայց երբեք չէին կրնար երևակայել այդ ոճրագործութեան սարսռելի չափերը։

1915 Յունիս 14-ի Շաբաթ օրը դէպքերը կը սկսին վերի թա-

ղէն։ Խուճապ կայ ամէն կողմ։ Ինչպէս տեսանք, Առաջնորդը և երեւելիները ճամբայ կ'ելլեն։

Յակոբ Տէր Զաքարեան և Եղիշէ Քհնյ. Պարսամեան կառավարութեան հրաւէրին չեն պատասխաներ և կը մնան ըմբոստութեան պատրաստուող մարտական ուժերուն հետ։

Յ. Տէր Զաքարեան, այդ վերջին վայրկեանը նկարագրած ժամանակ, իր յուշերուն մէջ կը խոստովանի թէ իրենցմէ և ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնէր թէ կիներն ու երախաները պիտի կոտորեն և Հայութիւնը արմատապէս բնաջնջեն։

Նոյն օրուան դէպքերն ու կռիւները ցոյց տուին թէ արմատական բնաջնջումի մը դատապարտուած է հայ ժողովուրդը։ Այդ համոզման եկած վայրկեանին, հայ ժողովուրդը իր հնարաւոր միջոցներէն արդէն զրկուած էր և յուսահատ կռիւ մը միայն կրնար մղել։

Մուշը իր հերոսական ճակատամարտը կը սկսէր այս յուսահատ վայրկեանին, պատուաւոր մահուան մը համար։ Գառնեն գիւղը նոյնպէս մահու և կենաց կռուի կը բռնուէր։ Այսպէս, անկախ իրարմէ, կռիւներ կը պայթէին Ալիջանի, Աւրանի, Ս. Կարապետի և Վարդենիսի շրջաններուն մէջ։

Այս հերոսամարտերը կու տանք առանձին հատուածով մը։

Համատարած կոտորածը կը սկսէր Յուլիս 14-ին, ամէն տեղ նոյն ժամուն և ծրագրուած ձեւով։ (Թուականներու տարբերութիւնը հին և նոր տոմարէն կ'առաջանայ)։

Կոտորածի մասին լրիւ գաղափար մը տալու համար, ականատեսներու վկայութեան կը դիմենք։

ՋԱՐԴԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐԸ

Ջարդի ձեռնարկումը կը սկսէր նոյն ձեւերով և նոյն հիմնական նպատակով. բայց ամէն մէկ վայր կամ գիւղ ինքնայատուկ ձեւ մը կը ստանար։ Համատարած հրդեհ մը, որ ամէն ինչ կը լափէր, մեծ ու պզտիկ շարժումներով, որոնք մեծ հրդեհի մասերն էին։

Այս վկայութիւններուն մէջ կը զետեղեմ Մարգար Բարխեանի տեղեկատուութիւնը։ Այս վկայութեան մէջ մենք կը տեսնենք քիւրտ աղաներէն ոմանց նախազգուշացնող յայտարարութիւնները, որոնց կրնային անսալ և ճար մը գտնել փրկութեան, և սակայն չշմածութեան մէջ կը մնայ ժողովուրդը և կ'ենթարկուի աներեւակայելի հարուածներու։

ՄԱՐԳԱՐ ԲԱՐԽԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«Արդէն կը լսուին Վանի ապստամբութեան ձայները և ուրիշ տեղերու տեղահանութեան ողբալի լուրերը։ Բայց Տարօն չի տեղահանուիր։ Մշոյ քաղաքի կարգ մը ազդեցիկներ գիշեր մը քշուեցան անորոշ ուղղութեամբ և կորսուեցան անհետ։ Ամէն մարդ կը խօսէր ջարդի մասին, կը զգար վտանգը և աժան

ազատելու միջոց կը փնտռէր։ Փրկութեան համար երկու միջոց կար, — առաջին՝ միացեալ ճակատ և դիմադրութիւն։ Իսկ ատոր համար անհրաժեշտ էր զէնք և ռազմանիւթ, որոնցմէ զուրկ էր Տարօն։

«Երկրորդ միջոցն էր ռուս բանակին յառաջխաղացումը։ Բայց չէ՞ որ Ռուսը որոշած էր Հայաստանը գրաւել առանց Հայու։ Ռուսը չկար, չեկաւ ու չեկաւ։

«Իրերու այս վիճակին մէջ, արդէն կը հասնին Ախլաթի ու Ալջաւազի ջարդի բեկորները։ Նոյնը Պուլանուխէն և Խնուսէն։

«Յուլիսին, Քիւրտերը սկսած էին իրենց ծանօթ Հայերու ոչխարն ու արջառը գրաւել, նոյնպէս տնական կահկարասիները։ «Եթէ Հայերդ ջարդելու հրամանը ետ առնուեցաւ, ձեր եղածները դարձեալ ձեզի կը պատկանին, իսկ եթէ կը ջարդուիք, փոխանակ ուրիշներ օգտուելու, լաւ է որ մենք առնենք, մենք իրարու բարեկամ եղած ենք»։ Եւ Մնօ Ստեփանի 60 ոչխարները կը տարուին Ջպրէ Չաթոյի կողմէ։

ՋԱՐԴԸ ԿԸ ՍԿՍԻ

«Յուլիս 14-ի Շաբաթ երեկոյեան քաղաքէն գիւղ եկաւ Խարզանի եղբայրը Մահմուտ Աղէն և բոլոր գիւղացիներու ներկայութեան յայտարարեց.

«— Վաղը, Վարդավառի Կիրակին, Հայերուդ ջարդը կը սկսի։ Շրջանները բաժնուած են այսպէս.— Հաճի Մուսաբէկ, Խոյթեցի, Պելեկցի, Բագարանցի, Ռչքոթցի, Բատկանցի և դեռ շատ մը աշիրէթներով, որոնց կը միանայ «միլլի թապուր»ը, Պիթլիսէն մինչեւ Ֆռանք Նորչէն։ Արդ, Հայեր ձեր հաց ու ջուր կերայ և ձեր ջանքերուն շնորհիւ այս դիրքին հասայ, թող իմ վերջին օգտակարութիւնն այս ըլլայ ձեզի։ Ձեր փրկութիւնը ոչ աղայի և ոչ պէյի քով փնտռեցէք, այլ դէպի ռուս բանակը, որ հեռու չէ, Պուլանուխի Լիզ գիւղը կը գտնուի։ Ցանցառ է թրքական բանակատեղին, լուծուած են քրտական գունդերը՝ Հայերը ջարդելու համար. զանգուածօրէն փախէք, հրաշք կը գործեն ճամբան գիտցողները. երկու օրուան ճամբայ է ասկէ Լիզ. երկու գիշեր քալելով կ'անցընէք ամէն վտանգ։

«Յուլիս 14-ի Շաբաթ իրիկուն, Մահմուտ աղայի յայտարարութեան վրայ ութ ընկերներով կը բարձրանանք Թաթուլայ սեպ ժայրեր։

«Կը ծագի արիւնոտ արեգակը. ահա կը սեւնան Խասգիւղի դաշտ ու Դուրան, խուժանը կը հասնի մեր գիւղի տակ, մօտ 500 հոգի կը բարձրանան մեր գիւղը։ Նախիրը, որ գիւղէն նոր դուրս եկած էր, կը քշուի դէպի Քոլոսիկ։ Գիւղը շրջապատուած, կը պայթի հրացանը, ուղղուած գիւղին, բայց պատասխան չկայ գիւղէն։ Կը խուժեն ներս, ճիչ ու վայնասուն, առ ու փախ, կ'որոտան գնդակները, գիւղէն դուրս փախչողները հեծեալներու կողմէ կը հետապնդուին ու կը սպաննուին, այր թէ կին։

«Այդ օրը կը սպաննուին այր, կին՝ 12 հոգի և 50-ի չափ այրեր ու կիներ կը քշուին դէպի Խասգիւղ։ Մնացածները կը փախչին լեռ, որ գիւղի կռնակն էր։

«Թալանի սիրահար Քիւրտը կարեւորութիւն չի տար ջարդին, գուցէ այդ օրերուն մէջ, երբ աւարը առատ էր։ Գիւղը վայրկենական լեցուեցան Քոլոսկայ ու շրջակայ քիւրտ գիւղերու կաչէներով. փախչողները եթէ կնիկներ են՝ չեն հետապնդուիր. այս իսկ պատճառով գիւղի մեծամասնութիւնը ողջ բարձրացաւ Քանայ լեռ»։

Մ. Բարխեան կնոջ մը պատումով աւելի վաւերական դրուագներ կը ներկայացնէ ջարդի առաջին օրերու տեսարաններէն։

ԽԱՄԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

«Ջարդի օրը, ես Ֆռանք Նորչէն տալոջս տունն էի. գիւղը պաշարուեցաւ Հաճի Մուսաբէկի աշիրէթներով, տեղական և շրջանի խուժաններով ու «միլլի» անկանոն ոստիկաններով։ Գիւղը պատերազմի դաշտի վերածուեցաւ։ Հանդիպող աղամարդիկ տեղն ու տեղը կը գնդակահարուէին։ Իսկ կիներն ու պզտիկները կը հաւաքուէին և կը բանտարկուէին ախոռներու մէջ։ Ես ալ ծուղակը ինկայ։ Այն փողոցը, ուր մենք կը քալէինք, լեցուած էր ջարդուած դիակներով և մենք կոխկռտելով կ'անցնէինք։

«Ախոռը, ուր մենք բանտարկուած էինք, շուտով լեցուեցաւ։ Դուռը գոցեցին, օդը սկսաւ պակսիլ. շատեր նուաղեցան, քանի քանի պզտիկներ ոտքի տակ մեռան։ Ժողովուրդը հնձուած խոտի մը նման, իրարու վրայ ինկած, «ջո՞ւր, ջո՞ւր» կը պոռար։

«Կէսօրուան ատենները, քսանի չափ արիւնարբու խուժան մը ներս սպրդեցաւ և դուռը գոցուեցաւ։ Ասոնք հարս կամ աղջիկ առեւանգող կամ իւրացնողներ չէին, այլ բռնաբարողներ, լլկողներ էին։ Լաց, ճիչ, ողբ ու վայնասուն, կը մնար անլսելի։

«Այս քստմնելի տառապանքի բոպէին, ահա մայր մը, աղաբերքի երկունք կը քաշէ. կը լսուի երախային սուր ճիչը։ Կը փաթթեն ու կը նետեն ախոռի ջրհորին մէջ։

«Այս վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ գիշեր։ Խուժան խուժանի կը յաջորդէ, և դուռը բաց էր բոլորին առջեւ։

«Գիշերը մոմերու լոյսով ներս կու գային, սակայն սարսափելի տաքէն ու օդի պակասէն մոմերը կը մարէին։ Այս անգամ մութին մէջ իրենց հանդիպած հարսն ու աղջիկը, ծերունիներէն զատելու համար, անոնց ծիծերը կը քննէին...

«Միւս օր կէսօրուան մօտ, ոստիկաններու ու խուժանի սեղմ օղակի մը մէջ հանեցին մեզ լոյս արեւ։ Մեզ միացուցին ուրիշ կարաւանի մը, և Մեղրագետը անցընելով, քշեցին Քրտագոմի ուղղութեամբ։ Կարաւանէն զատուեցան զոյգ մը երիտասարդ հարսեր և տասը քայլ անդին ջուրը նետուեցան խեղդուելու, դեռ ուրիշ նոր սարսափներ

չտեսնելու համար, բայց նետուած տեղը ջուրը ցած ըլլալով, դուրս մնացին։ Եւ ահա գնդակներու տարափ մը։ Զոհերը փռուեցան ջուրի վրայ, և ջուրը կարմրեցաւ։

«Կը քալենք ոստիկաններու ձիերու արագութեամբ. վա՜յ անոր որ ետ կը մնայ, անոր բաժինը գնդակ մըն է։ Մայր մը, հազիւ չորս տարեկան աղեկի մը ձեռքէն բռնած, երկու տարեկանը կռնակը կապած, և մէկ ալ մէկ տարեկանը գրկած, որչափ կարելի է կը ջանայ ձեռքէն բռնած տղուն հետ քալել, գուցէ ազատէ, բայց չէ՞ որ չորս տարեկան երախան չի կրնար քալել ձիուն հետ։ Տղան ուժաթափ ինկաւ, իսկ մայրը գիտէ իր կսկիծը, կը յամենայ պզտիկի ոտքի հետ, ահա կը հասնի ոստիկանը, կը շաչէ խարազանը, կը փրթի ձեռքը պզտիկի ձեռքէն, ու պզտիկը կը մնայ ոստիկանի ձիուն ոտքերուն տակ։ Ճեղքուեցաւ անոր փորը, և աղիքները ձիուն ոտքին հետ դուրս եկան։ Ճչաց վիրաւոր մայրը, ու միւս երկու պզտիկներով տասը արշին բարձրութեամբ թումբէ մը ինքզինք նետեց գետ։ Ահա դուրս եկաւ, չկար գրկի պզտիկը, իսկ կռնակինը կը մնար իր տեղը. դուրս եկաւ երկրորդ անգամ, ալ չտեսանք։

«Քրտագոմի Յօրկնոց գիւղի մէջտեղ բացուած ջուրի խորունկ փոսի մը մէջէն կ'անցնի կարաւանը։ Փոսը ուռենիներով ծածկուած է։ Ժողովուրդի ոտքերուն տակէն սահելով յաջողեցայ մտնել ուռենիներու մէջ։ Ուրիշներ ալ այդպէս ըրած էին ինձմէ առաջ։ Սակայն թումբին վրայ հսկող ոստիկաններ կը զգան որ ուռենիներուն դպած ենք, և երերցուցած ենք. կարաւանը անցնելէ ետք խուզարկեցին փոսը, երկու հոգի տեղն ու տեղը գնդակահարեցին, միւսներս ուռենիներուն մէջ ճչալով վազեցինք կարաւանի ետեւէն։ Հասաւ ոստիկանը և զէնքի կոթի հարուածով մը ծակեց գլուխս։ Սկսաւ արեան հեղեղ մը. դէմքս և բոլոր մարմինս արեան մէջ մնաց։

«Կարաւանը հասաւ Քրտագոմ, եկաւ Գասըմ պէյ, խուժանը ներս մտաւ, առին իրենց սիրած հարսն ու աղջիկը, մնացածը քշեցին դէպի Խասգիւղ։ Մկրագոմի առջեւ մտանք գետը, չձգեցին որ պապակած այն դժբախտները իրենց ծարաւը անցընէին։ Շատ մը մայրեր, իրենց թրջած լաթերը կու տային իրենց պզտիկներու բերանը զովացնելու, թրջելու անոնց չորցած լեզուն։ Անզգուշութեան հետեւանքով, յաջողեցայ դէմքիս վրայ չորցած արիւնը լուանալ, և զղջացի ըրածիս. ալ ուշ էր։

«Խասգիւղի առջեւ, Սլէյման Օնպաշին զատեց գեղեցիկ հարսերն ու աղջիկները, մօտ 100-ի չափ։ Ես ալ ինկայ անոնց մէջ։

«Իսկ մնացածները լեցուցին երկու խոշոր մարագներու մէջ։

«Զատուածներս տարին լեցուցին բակով տուն մը, ուր արդէն կային ուրիշ խումբ մը բախտակիցներ։ Ոստիկան մը կը պահէր դուռը։

«Տան բակին մէջ թոնիր կը վառէր, և Խասգիւղէն կարգ մը վար դրուած կիներ հաց ու կերակուր կը պատրաստէին, մառանի մէջ

երկու կիներ միս կը մանրէին, իսկ թոնիրի կողքին ուրիշ մը խմորի գունտեր կը պատրաստէր։ Մութ է, աստղերը կը պլպլան ու ոստիկանը կ'երթեւեկէ բակին մէջ։ Ես ամէն գնով փախչելու միջոց կը փնտռեմ. ճար չկայ։ Յանկարծ խմոր գնտող կնիկը կը կանչէ. «Աղջի Մայրօ', եկուր ցան բեր, թոնիրը կը մարի, ցան չկայ»։ Կայծակի արագութեամբ կը սուրամ, թոնիրին քով եղած ցանի պղտիկ սակառը կ'առնեմ ու դէպի դուռ կ'առաջանամ։ Ոստիկանը ճամբայ տուաւ. անիկա չնշմարեց երբ ես տունէն սակառը առի, անոր կռնակը իմ կողմս էր, կարծեց թէ աշխատող կիներէն եմ։ Արագ-արագ կը մտնեմ պասմնոց մը, կը նետեմ սակառը և թաթերուս վրայ սողալով, քալելով մտայ եկեղեցիի գերեզմանոցը։ Ազատուած եմ։

«Տեսայ զոյգ մարագներ, ուր լեցուցին իմ բախտակիցները, կրակի ճարակ դարձած։ Անոնց բոցերուն լոյսը կը լուսաւորէր Խասգիւղի փողոցները։ Կը լսէի սարսափելի պայթումի ձայներ կրակի մէջէն։ Մեռաւ լմնցաւ աշխարհ մը չէնցնող ժողովուրդը մէկ ժամուան մէջ. մսէ լեռ մը, մարդկային ծով մը կը փճանար։ Եւ այն բոցերուն առջեւ մարդոց բազմութիւն մը, որ այդ զարհուրելի և աշխարհի պատմութեան մէջ չտեսնուած տեսարանին առջեւ, շնական քրքիջներ կ'արձակէր։

«Կ'անցնիմ մարագներու ետեւէն, կ'իյնամ խումբ մը նոր ջարդուած դիակներու մէջ, մէկը, գուցէ վիրաւոր. «Կը մարի՜մ, կը մարիմ, պուտ մը ջուր»։ Եւ ես կ'աճապարեմ ազատիլ այդ արեան ծովէն։

«Դուրս եմ գիւղէն։ Քանայ լերան վրայ հազարաւոր լոյսեր կ'երեւան. կը գուշակեմ, ասոնք ջարդի փշրանքներն են։ Մալհօ ջաղացքի ջուրի վրայէն երկու ուրուականներ փախան, անոնք ալ իմ բախտակիցներն են։ Կը քալեմ 100 քայլ հեռու, վտանգաւոր գտնելով ճամբան։ Ալիջանքի մօտ, պարէն փոխադրող կարաւան մը կու գայ։ Զօրքեր են։ Կը պառկիմ գետնի վրայ ակօսի մը մէջ։ Անոնց անցնելէն ետք, կը բարձրանամ լեռ։ Եւ լուսնալու մօտ Քարէմսուր հասայ»։

ՅՈՂՈՒՆՔ ԳԻՒՂԻ ՋԱՐԴԸ
ՄԻՍԱԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ
Գրի առաւ Տոմթ. Ա. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ

«1915 Յուլիս 25-ի Վարդավառի Կիրակին կէսօրէն ետք ժամը 2-ին մեր գիւղը պաշարեցին, ամէն բան կողոպտեցին և անասունները քշեցին, տարին։ Գիւղէ գիւղ հաղորդակցութիւնը կտրուած էր, մէկ գիւղը չէր գիտեր ի'նչ կը կատարուի միւսին մէջ։ Մեր գիւղի և ծանօթ գիւղերու Քիւրտերը, որոնք յաճախ իրենց ապրուստը կը շահէին հօտաղ-մշակ ըլլալով և շատ անգամ մուրալով գիւղացիներէն տաւրանը (ժամանակը) դարձած նկատելով, առիւծ էին կտրած, սպառնալով և սպաննելով զիրենք սնուցանող ազնիւ և անզէն գիւղացիները։ Անոնք ծանօթ էին մեր ինչքին, գիտէին թէ ո'վ ի'նչ և ո'րքան բան ունի. վա՜յ անոր որ ամէն ունեցածը չյանձնէր։ Քանի մը

օրեր զարհուրելի բաներ կը կատարուէին մեր աչքին առջեւ, սանձակոտոր, զեղխ, պժգալի, իրենց վաւաշոտ կիրքը յագեցնելու համար, կը բռնէին 8 տարեկանէն վեր մատաղ և անբիծ աղջնակները որպէս ճերմակ աղաւնիներ, կը տանէին պղծելու և իրենց բոսոր արիւնին մէջ զանոնք յետոյ խեղդելու։

«Կային դեռ պահուած աղամարդիկ Քիւրտերու մօտ խոստումներով և երբ ամէն բան կ'առնէին, ալ մարագներու մէջ լեցնելով, միւս Քիւրտերը կը բերէին, սրոնք կը պոռային.—«Ֆըլայ տըր քեւ տըրուայ» հայ, դուրս արի մարագէն, և կրակը կու տային. երբ անոնք խեղդամահ չըլլալու համար դուրս կու գային, թիւով 27 հոգի, Մոկաց առուն անցուցին և հոն գնդակահարեցին։

«Այս ոճրագործներու մէջ կը փայլէր սոխգոմցի քիւրտ Կոկօն, որ ամուսնացած էր Ջուլկի Մկրոյի քրոջ Աղոյի հետ, պատերազմէն շատ առաջ և իրենց մայրենի լեզուն հայերէն էր։ Կոկոյի կողքին կար նաեւ մեր գիւղացի Եուսուֆ։ Միւս կողմէ արդէն որպէս աւար, Քիւրտեր զբաղած էին կին և աղջիկ փախցնելով, ի հարկէ միշտ գեղեցիկները զատելով։ Կին մը կար, շատ գեղեցիկ էր, բայց պժգացին, որովհետեւ արգանդին մէջ Հայու զաւակ կը սնուցանէր։ Արգանդը սուրի մէկ հարուածով պատռեցին, երախան պատէպատ զարկին և այդպիսով վերջ տուին թէ՛ մօր և թէ զաւկին։ Ճիշդ այդ միջոցին խումբ մը քրիստոնեայ գերմանացի սպաներ թուրք սպաներու հետ տանիք նստած օղի կը խմէին և հաճոյքով կը հռհռային ի տես այս անլուր զուլումին։

«Թուրքը և Քիւրտը մոլի չփացած էին քրիստոնեայ եւրոպացիներէն։ Կը զատէին ամենագեղեցիկները և վա՜յ անոր որ համարձակէր հախ տինը մերժել։

«Մեր աղջիկները երկայն ծամ ունէին, Քիւրտերն ալ լաւ ձիեր, բաւական երկար պոչերով. այդ անմեղները կը կապէին ձիերու պոչին և անվարան կերպով կը քշէին մինչեւ որ ջարդ ու փշուր վիճակի մէջ ցոյց տային միւսներուն որ դիւրութեամբ համակերպին իրենց վաւաշոտ քմահաճոյքին. բայց քանինե՜ր կը համակերպէին և կ'ընդունէին այդ պիղծ ձեռքերը. «Մահը ամէն բանէ վեր է, մեր աղամարդիկը ջարդուած են, իսկ մեր ապրիլը ի՞նչ կ'արժէ»։ Եւ այսպէս զիրար քաջալերելով կը մխիթարուէին։

«Տեսայ, այո՛, ես տեսայ թէ ի՛նչպէս գնդակահարուած մայր մը, իր 8 ամսուան երախան, ստինքը բերանը՝ փակած մօրը կուրծքին, այլանդակ վիճակի մէջ կը ծծէր չորցած ծիծը, և այնպէս յաջորդ օրը մօրը սրտին վրայ մեռած տեսայ։

«Ամբողջ մեր գիւղը, 150—200 տուն էր, ոչ մէկ աղամարդ կար մէջերնիս, մեռնողը մեռած էր, ողջ մնացողները փախած էին մինչեւ Քանասար կամ պահուած էին Մեղրագետի ափերուն։ Իգական սեռը և մի քանի աղջկայ զգեստ հագած պատանիներ հաւաքուած են ամենամեծ տունը, ամենահարուստ Մթխալի Մխոյի տունը։ Այդ անգլուխ

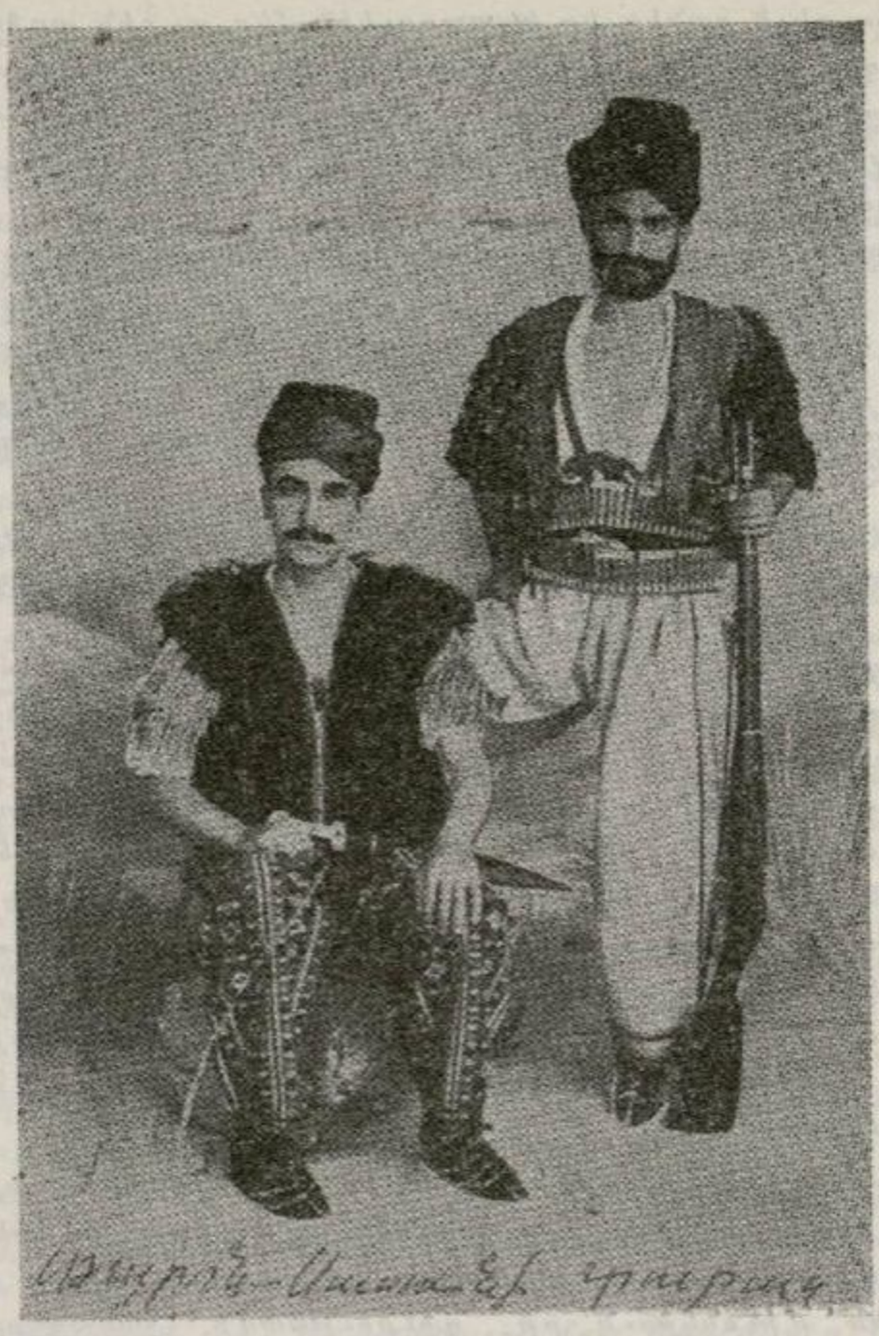

Մշոյ դաշտի եւ Սասունի տարազը

ամբոխը ունէր քանի մը տարէց կիներ որպէս առաջնորդ և պաշտպան, դիմադրաւելով ամէն տեսակ վտանգ, ըլլար Թուրքին կամ Քիւրտին: Այս տարէց կիներէն ամենէն անվախն ու խիզախն էր Էղսոյի Սարգսի աղջիկ Տիրուն (Տշտոն), որ մայր վագրի պէս անվախ կը ցատկէր, կը ճանկռտէր թէ՛ Թուրքի և թէ Քիւրտի երեսը: Դժբախտ կինը ունէր երկու զաւակ, մէկ աղայ և մէկ աղջիկ: Աղջիկը ամուսնացած էր իմ հօրեղբօրս աղուն հետ, որ ունէր 6 թոռներ, իսկ աղան Փիլիպպոս ամուսնացաւ և շատ կարճ ժամանակէն զինուոր տարին. զուլումի աշխարհի մէջն ենք և կարուած ամէն տեղեկութիւններէն:

«Այդ կինը Տիրուն, հակառակ ամէն տեսակ չարչարանքներուն, բռնած իր հարսի ձեռքէն՝ ոչ ոքի յանձնեց զայն, մինչեւ ամենէն ստոյգ մահը, ձեռքը բռնած հարսին և որպէս առաջնորդ այդ անտէր

հօտին, դիմեց այն տունը, ուր հրկիզուեցան ամէնքը միասին, առանց բացառութեան:

«Երբ այդ բազմութիւնը կ'այրէր, ես ալ հետերնին, ճիշդ այդ միջոցին Քիւրտ մը ձեռքէս քաշեց և զիս փախցուց: Մինչեւ իրիկուն մնացի գիւղը, Ս. Սարգիս եկեղեցիին դիմաց այրուող Քթանի տունէն քիչ մը անդին: Յաջորդ օր ինծի հագցուցին քրտական տարազ և գացինք դէպի Առինչվանք գիւղը: Երբ գիւղը այրեցին, հրացանաձգութիւնը դարձուցին դէպի Ս. Սարգիսի զանգակատունը և յաջողեցան զանգակը ցեխի մէջ նետել. իրարու կ'ըսէին. «մի՛ կրակէք ի զուր. չէ՞ որ ամէն մէկ դնդակը հայ մը կ'արժէ»:

«Ռուսը Էրզրում հասած էր, ամբողջ Ալաշկերտի, Մալազկերտի, Խնուսի Քիւրտերը և այլազգիները լեցուած էին Դուրան. երեկոները ընդհանրապէս կ'այրուէր Մշոյ դաշտը, կարծես թէ հրդեհ ինկած էր: Իսկ Քիւրտերը կ'աճապարէին, հասնելու համար Ախըր Շամ-Օխուր Շամ (Դամասկոս): Թէ ի՞նչ պատահեցաւ, չեմ գիտեր. գաղթը կասեցաւ, Ռուսը փախած է, ահա թրքական բանակը կը յառաջանայ: Ողջ մնացած Հայերը դարձեալ մատնուեցան հուրի և սուրի, դարձանք նորէն մեր գիւղը, զոր ձգեր էինք 7 օր առաջ: Տէ՜ր Աստուած, այս ի՛նչ գազանութիւն է, մարդկային իւղը փողոցներու մէջ լճակներ է կազմեր, սարսափելի հոտ. անկարելի է մէկ վայրկեան դիմանալ. մորեխները կը կտրտեն քեզ, անմիջապէս ետ կը դառնամ: Սոսկումի և վախի ազդեցութեան տակ ետ-ետ նայելով կը հեռանամ: Սիրտս կը բզկտի, մտաբերելով երբեմն այս ու երբեմն այն, որ կորսուեցան:

«Այս մտածումներուս հետ վերացած էի, երբ յանկարծ քիւրտ աղայի մը աղան պոռալով զիս կանչեց: Երկու զապիթ, երեք նաֆարով կ'անցնէին. զապիթին մէկը անմիջապէս ատրճանակը քաշեց. «Սեճբն տինբնի...» ըսելով դարձուց զիս դէպի այն մարագին կողմը, որտեղէն դուրս հանեցին իմ կէս հրկիզուած հօրեղբօրս աղաները և դնդակահարեցին տասը վայրկեան ետք:

«Այդ լամուկը իր հօրը լուր տուաւ: Հայրը եկաւ և այդ զապիթները տունը տարաւ և կաշառելով զանոնք, զիս ազատեց. ամբողջ մեր գիւղը զինուորներ նստած էին: Միւս օր իրենց նստած տունը կը քակէին և կը վառէին: Ահ ու սարսափ տիրած էր ամբողջ Մշոյ դաշտը: Հազարաւոր մեռելներ անթաղ, ձեռք-ոտք կապուած, մէկը միւսին ետեւէն կապուած, փորձի համար թէ մէկ դնդակ քանի՞ մարդ կը սպաննէ, զանազան փորձեր՝ իւրաքանչիւր մէկը իր քմահաճոյքին համաձայն իր զուլումի դրոշմը դրած էր: Բարկ արեւէն դիակները կը ճընճըռտային, միւս կողմէն կատղած շուները իրենց վոհմակով կը յարձակէին մեռելներու վրայ, բզկտելու, բռնած՝ որը ոտքէն, որը՝ ձեռքէն, որը՝ մազերէն, խածնելով դիակները կը լափէին:

«Քիւրտը զիս ազատելու պատրուակին տակ, ուղարկեց Հացիկ գիւղը: Ո՞ւր որ գացի, զուլումը և տեսարանը նոյնն էր: Տեսայ, այո՛,

տեսայ Դըւնիկ գիւղի մէջ բռնած էին քահանայ մը, վրան լեցուցին քարիւղ, կրակը տուին և խեղճ մարդուն ազատ ձգեցին։ Ան փախուդիտմամբ կը կրակէին ետեւէն, առջեւէն, կողերէն և փորձ կ'ընէին թէ որքա՞ն պիտի տեւէ այդ չարչարանքը, մինչեւ որ հրկիզուած վիճակի մէջ ինկաւ մարտիրոսը։

«Իսկ այն Կոկօ ըսուած քիւրտ արարածը. որ աւելի չատ հայ էր քան քիւրտ, մեր գիւղի եկեղեցիին աւարը իրեն բաժին էր ձգած։ Ան զգեստաւորուած էր իբրեւ վարդապետ, քանի մը լակոտներու հագցուցած էր եկեղեցիի չապիկներ, չամտան, բուրվառ և ծնծղաներով, Առաւօտ Լուսոյ և չարականներ երգելով, գիւղի չորս կողմերը կը պտըտէին և արգահատանքով կը վերաբերուէին իրենց վրայ եղած առարկաներու հետ։

«Ահա այսպէս տեսայ ես, սիրելի՛ ընթերցող։ Զուլումի աշխարհի այդ զուլումը որքան ալ գրեն չեմ կրնար հաւատալ որ կարողանան տալ լրիւ պատկերը այնպէս, ինչպէս որ կատարուեցաւ»։

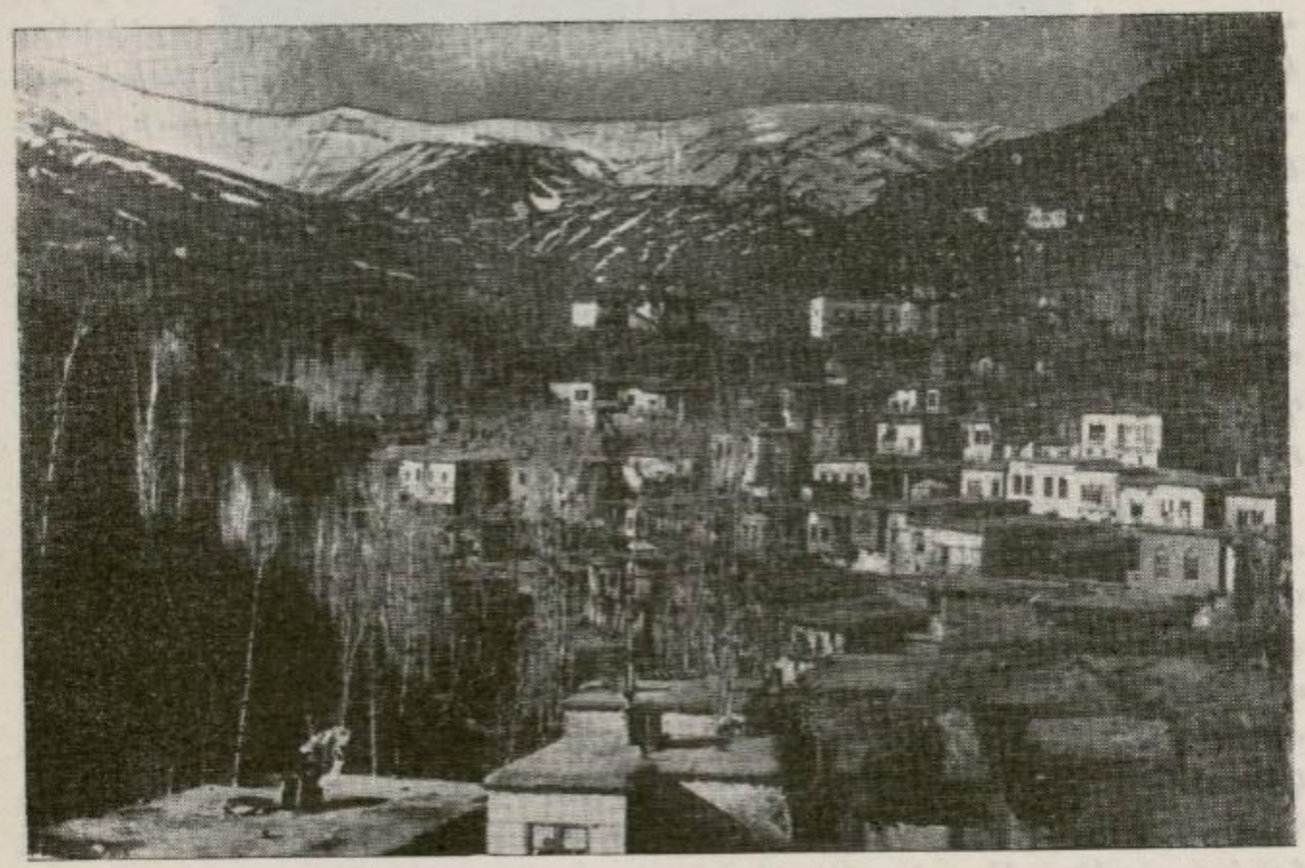

ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԸ

Հարաւէն Ծիրինկատարը եւ Կուրարմը ձիւնապատ

ԺԸ.

ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԱՀՌԵԼԻ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԸ

Տեղահանուած կարաւաններու կեդրոնատեղիներէն գլխաւորը Խասգիւղն էր, որ Մուչէն Բաղէշ երկարող ճամբուն վրայ կը գտնուէր։ Մշոյ դաշտի մեծագոյն գիւղն էր, տեսակ մը գիւղաքաղաք։ Կոտորածներու և հրդեհումի ամենէն սարսռազդեցիկները այդ կեդրոնի շրջապատին մէջ տեղի ունեցան։ Այդ ամբողջ սարսափը ապրած և կոտորածը տեսածի վկայութիւնները ճիշդ պատկերն են նաեւ միւս շրջաններու մէջ կատարուածին։

Գասպար Բտէեանի յուշերը գրի առած է Սարգիս Բտէեան, հետագային հրատարակուած «ՊԱՅՔԱՐ»ի մէջ որպէս թերթօն։ Կու տանք ընդարձակ հատուածներ Գասպարի պատմածներէն։

ԳԱՍՊԱՐ ԲՏԷԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«1915 Յունիս 20-ին, հայրս Մուչէն Խասգիւղ ղրկեց զիս՝ հօրեղբօրս Վաղարշակի մօտ։ Վաղարշակ կը բնակէր Խասգիւղ, որ Մուչի դաշտի մեծագոյն գիւղերէն մէկն էր և Մուչէն Բաղէշ ճամբուն վրայ՝ կարեւոր կեդրոն մը, ուր կառավարութիւնը ունէր կայան մը՝ Կորտոն անունով։

«Խասգիւղ մեր գերդաստանի պապենական ծննդավայրն էր. հոն կ'ապրէր մեր գերդաստանի մեծագոյն մասը, բազմանդամ ընտանիքներով։ Հոն էր նաեւ Վաղարշակը, որ Ամերիկայէն դեռ նոր էր վերադարձեր և վաճառականութեամբ կը զբաղէր։

«Հայրս, կասկածելով որ հաւանաբար ջարդ պատահի քաղաքին մէջ, մեզ հոն ղրկեց՝ իբրեւ աւելի ապահով վայր։

«Ամէն ինչ խաղաղ կ'երեւէր, ամէն մարդ իր գործով զբաղած։

«Քանի մը օր եաք, Յունիս 29-ին, տարաձայնութիւն մը կար, թէ Մուչի կողմէն Հայերու կարաւան մը կու գար։ Չար լեզուները կ'ըսէին թէ Մշեցի երեւելի Հայերն են եկողները։ Սոսկում մը պատեց բոլորս. ամէն մարդ սահմռկած էր. չարաղէտ բան մը կը դարբնուէր, բայց թէ ի՞նչ, ոչ ոք գիտէր...։

«Երեկոյեան, կարաւանը մօտեցաւ գիւղին։ Այդ ատեն ես ալ ելայ դիտելու կարաւանը։ Եւ ի՛նչ տեսնեմ.— 350 հոգիի չափ Հայեր, թեւերնին իրարու կապուած, շարան-շարան կ'անցնէին գիւղին քովէն։

թուխմանուկի քով չինուած կարասնի (ժանտարմաներու կայան) առջեւ բերին ու մօտերը գտնուող երկաթ խոչոր մարագներու մէջ արգելափակեցին։ Անոնց մէջէն ճանչցայ Անուշ Ասլանեանը, Մուրատ Աւագեանը (Փալապըրխա), մեծաւ մասամբ վերի թաղեցիներ։ Մի քանի Զորու թաղեցիներ ալ կային, ինչպէս նաեւ Տէր Յովհաննէս քահանան։

«Կարասնի մէջ նախապէս 12 ժանտարմաններ կային, իսկ կարասանին կ'ընկերանային 15-ի չափ ձիաւոր ժանտարմաններ։

«Առանք իրենց հետ բերած նամակը յանձնեցին Սլէյման Օնպաշիին որ կարդայ։ Անոր մէջ այդ 350 Հայերու մահավճիռը գրուած էր Մուշի միւթեսարըֆին կողմէ։

«Ժամը 11-ին (ը. թ.), կապուած Հայերը լեցուցին մարագներու մէջ, վրայի հագուստները հանեցին և աւելցած գրամին ալ կողոպտեցին այդ ժանտարմանները։ Ժամը 2-ի առաններ, թալլելու գործողութիւնը լրացած ըլլալով, Սլէյման Օնպաշիի հրամանին վրայ, 50 խուրձ չափառ (չորցուած բարակ փայտեր), 15 խուրձ խոտ և չորս թիթեղ ալ քարիւղ բերին և այդ երկաթ մարագներու վրայ չարեցին։ Մենք բոլորս ալ առանիքներու վրայ կեցած՝ կը դիտէինք տեսարանը, եւ անոնք կրակ տուին խոտին, չափառին և քարիւղին, ու բոցերը սկսան բարձրանալ դէպի երկինք։

«Կ'երեւէր թէ Հայերէն ամէնք դուռը կոտրելով կամ պատը ծակելով կը փորձէին փախչիլ, բայց ժանտարմանները իրենց հրացաններով մարագներու չորս կողմը դիրք բռնած՝ սկսան անընդհատ հրացանաձգութեան։

«Այդ առեն, առանիքներու վրայէն վար իջանք, առնելնիս լեցուեցանք և սկսանք լալ ու աղօթել։

«Դրացիները մեր տունը հաւաքուեցան. Աբբօն և իր ընտանիքը, Մուխտի Հլոյի առնցիք, Գասոյի առնցիք, Բրառ առնցիք, Տօրիզբայրս վաղարշակ, Գրօն, ամէնքս լեցուեցանք Տօրիզբօրս Երէցի տունը և սարսափահար սկսանք աղօթել։

«Այդ հրացանի ձայներուն վրայ, Քոլոսիկի Քիւրտերը, որոնք գիւղի մէջն էին, Համի Ֆերոյի Հասանը, որ ժանտարմաներու հետեւն էր, նոյնպէս չատ մը Քիւրտեր, որոնք կարասնի ժանտարմաներու հետեւն էին, Քոլոսիկի Քիւրտերուն հետ յարձակեցան գիւղի հայ տուներուն վրայ և սկսան կողոպտել։

ԽԱՍՓԻՒՂԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

«Ծղակայ Խասքը և իր երկու եղբայրները, որոնք մեր երէցկնոջ բարեկամները էին, եկան մեր դուռը գարկին, երկու-երեք անգամ «դուռը բացէք» ըսին, մենք չբացինք։

— «Կը բանա՞ք թէ ոչ կը կոտրենք» պոռացին։

«Երէցկինը գնաց դրան քով և հարցուց թէ «ո՞վ կ'ուզէք»։

«Ձայնը պատասխանեց. «Բա՛ց, ես եմ, Խասօն, մի՛ վախնար»։

«Երէցկինը բացաւ դուռը, անոնք ներս մտան ու ըսին.

— «Հրաման տրուեր է որ թալլենք Հայերը. փոխանակ օտար մը գայ տանի ձեր ունեցածը, մենք կը տանինք» ըսելով՝ սենեակի դրան մօտեցան, բացին դուռը և սենեակի մէջ մեր ամբարած չուխաներ, շայախներ և այլ ապրանքներ առին, յետոյ սնտուկները խուզարկեցին և ինչ արժեքաւոր բան որ գտան, առին տարին։

«Մենք հասկցանք որ բանը բանէն անցած է ու կեանքերնիս վտանգի տակ է։

«Դուրսը, Կորտոնի կողմէն, հրացանաձգութիւնը չարունակուեցաւ մինչեւ ժամը 9։ Այրուող խեղճ երիտասարդները առիւծի պէս կը գոռային, երկինք-գետին կը թնդացնէին, փախչիլ կը փորձէին, բայց հրացանի գնդակներէն դիտապաստ կ'իյնային և բոցերու ճարակ կը դառնային։

«Դրացինիս, Մուխսի Հըլոյի կինը, մեր տուն եկաւ և ըսաւ որ «մեր տունը մտան, թալլեցին Քոլոսկայ Քրտերը»։

«Դուրս ելանք և տեսանք որ տունը ամբողջ լեցուած է Քիւրտերով. ամէն մէկը իր ուզածը կ'առնէր և տնեցիներն ալ ծեծելով դուրս կը վռնտէին։

«Հըլոյի կինը իրեն ծանօթ քիւրտի մը քով գնաց և աղաչեց որ խնայեն իրեն. բայց ան աքացի մը տալով մէկ կողմ հրեց, ու ամբողջ տունը թալլելէն ետք՝ ձգեցին գացին։

«Մենք մեր տունը վերադարձանք. ան ալ իր չորս զաւակներով իր թալլուած տունը մնաց։

«Քոլոսիկցիք բոլոր հայ տուները մտած ու կրցածնուն չափ թալլած էին։

«Խասգիւղէն լուր եկաւ որ Հաճի Մուսա պէյի զինուորները գիւղէն քաչուեր են և այլեւս վտանգ չկայ գիւղին մէջ, անանկ որ լեռներ փախելու հարկ չկայ, ամէն մարդ թող իր տունը վերադառնայ։

«Հաճի Ֆերօն Վաղարշակին ըսաւ.

— «Գնա՛ քէօչկդ նստիր, առ աղաներդ ու գնա՛, այլեւս վտանգ չկայ։

«Ժանտարմաները խորհելով որ գիւղացիները կրնան լեռները ապաստանիլ, իսկոյն մարդ կը ղրկեն Հաճի Ֆերոյի քով և անոր միջոցաւ կ'ապահովցնեն Հայերը թէ այլեւս վտանգ չկայ իրենց համար, թող գիւղ վերադառնան։ Եւ Հայերն ալ ժանտարմաներու ընկերակցութեամբ, երկ-երկու, առանց կապուելու, ազատ գիւղ եկան, Կորտոնի առջեւ։

«Հոն ժանտարմաները ամբողջ գիւղի այր մարդիկը, որոնք 400 հոգիի չափ կային, լեցուցին մարագներու մէջ, 15 տարեկանէն մինչեւ ծերեր, և հոն բանտարկեցին, իբր թէ հոն աւելի ապահով կրնան մնալ՝ Կորտոնի հսկողութեան տակ։ Իսկ կիներն ու մնացող բնակչու-

թիւնը աւարի տրուեցան Քիւրտերուն կողմէ։

«Նոյն օրը, ցերեկին, կիները դիմեցին Սլէյման Օնպաչիին և խնդրեցին հասկնալ թէ իրենց մասին ի՞նչ կարգադրութիւն պիտի ընէ։ Ան պատասխանեց.

«Թէ՛ ձեզ և թէ զանոնք Բաղէշ պիտի ղրկենք. ատանկ հրաման եկած է Մուշէն»։

«Մուշէն երեք ժանտարմաներ եկան և նամակ մը բերին Սլէյման Օնպաչիին. Հայերը ջարդելու նոր հրաման մըն էր։ Մենք դեռ Կորտոնի մէջն էինք, Ճազօն եկաւ մեզի իմացուց նամակի պարունակութիւնը, թէ «Ձեր ժողված Հայերը պիտի տանինք ճամբան կոտորենք»։

«Մենք յուսահատած մնացեր էինք. ի՞նչ ընելիքնիս կը մտածէինք։

«Մութը կոխելուն պէս, Ռուբէնի հետ Կորտոն գացի Վաղարշակի քով և գիշերը հոն քնացանք։

«Կորտոնի առջեւ լեցուած էին թէ՛ մեր գիւղացիները, կանայք և մարդիկ, և թէ՛ մօտակայ գիւղերու — Ալվառինճ, Նորշէն, Ալիզռնան, Մկրագոմ, Շըմլակ — բնակիչներէն շատերը, որոնք Կորտոնի ժանտարմաներու պաշտպանութեան ապաւինելու եկած էին ինքնաբերաբար, և ահագին բանակ մը կազմած Կորտոնի առջեւ։ Մենք կը լսէինք անոնց լացն ու կոծը։ Իսկ հայ կիներէն անոնք, որ գեղադէմ էին, երեսնուն ցեխ քսած էին որ ագեղ երեւնան, քանի որ աչքի զարնուող գեղեցիկները կը տանէին։ Այդ կիներէն ոմանք՝ վախնալով որ պիտի սպաննուին, իրենց զաւակներուն հետ դաշտ փախան, իսկ մեծամասնութիւնը ժանտարմաներու պաշտպանութեան ապաւինած, կը սպասէր իր վախճանին։

«Երեքնիս ալ Շաքիրին հետ գացինք իր տունը, որ արդէն հայ կիներով և երախաներով լեցուն էր, այն յոյսով որ Շաքիր պիտի պաշտպանէ զիրենք։ Մենք ալ խառնուեցանք անոնց։ Նստելու տեղ չկար։ Վաղարշակ մտաւ ցորենի փեթակին մէջ, իսկ մենք թոնիրի գլուխը կծկտեցանք։ Տեղը նեղ ըլլալուն, ստիպուեցանք քովի մսուրը երթալ և հոն պառկիլ։

«Կորտոնի առջեւի բազմութիւնը կը շատնար հետզհետէ։

«Քիչ ետք ժանտարմա Մեհմէտը եկաւ և Վաղարշակը կանչեց ըսելով որ «Սլէյման Օնպաչին քեզ կ՛ուզէ»։ Վաղարշակ միայնակ գնաց. մենք տուն մնացինք և չէինք գիտեր թէ ինչո՞ւ կանչուած էր։ Բաւական սպասեցինք Կորտոնի առջեւ, բայց ուր որ փնտռեցինք, չգտանք։ Շատ մը փնտռտուքներէ ետք, տեսանք որ մարագի մը սողնածակէն մեզի կը պոռար. երբ իրեն մօտեցանք, ըսաւ որ երթանք Սլէյման Օնպաչիին քով և լանք ու պաղատինք որ զինք անկէ հանել տայ։ Երկուքնիս գացինք Սլէյման Օնպաչիին քով և աղաչեցինք, լացինք, իրեն յիշեցուցինք մեր այնչափ հաց ուտելը և խնդրեցինք որ ազատէ

հօրեղբայրնիս։ Մեր վրայ գթալ ձեւացուց և հրամայեց Ճազոյին որ Վաղարշակը հանէ բերէ։ Ան ալ գնաց հանեց մարագէն և միասին Շաքիրի տունը վերադարձանք։

«Վաղարշակը զիս ղրկեց որ Մշակ Գրոյի և ուրիշներու մասին լուր բերեմ։ Ես միայնակ գացի Կորտոնի առջեւ, մարագներու քով, և տեսայ որ ժանտարմաները չուաններ բերին, և Սլէյման Օնպաշին հրամայեց, որ մարագի դռները բանան և որպէսզի մէկը չկրնայ փախչիլ, երկուական հոգի դուրս կը հանէին։ Առաջին ելլողներն էին Տէր Քերոբը(*) և Թարզու Երէցը, ապա միւս քահանաները, հետզհետէ միւս գիւղացիները, որոնց ձեռքերը իրարու կը կապէին։ Երբ կապուելու գործողութիւնը լմնցաւ, ամբողջին ներկայութեան յայտարարեց. «Միւթեսարըֆի հրամանն է որ ձեզ Բաղէշ ղրկեմ, ձեզի ուտելիք հաց և ճամբու ծախքի համար ալ 10-ական ղրուշ կու տամ, ճամբան հանգիստ գացէք, փախչողները կը սպաննուին։ Այսպէս հրաման տրուած է. ինշալլահ կը վերադառնաք ու նորէն կը տեսնուինք»։

«Տասը հատ ժանտարմա և տասը հատ ալ քիւրտ, որոնց մէջն էին Պոսթանճի Շաքիրը, Պատօն, Պատըր, Նախրորդ Իպօն, Թամօն, շրջապատեցին կարաւանը և ճամբայ ելան։

Տեսնելու էիք հոն հաւաքուած կիներու և աղաներու լացն ու կոծը՝ ի տես իրենց սիրելիներու մեկնումին։ Ես ալ հոն կեցած կը դիտէի թէ՝ մեկնողները և թէ վշտահար բազմութիւնը...։

«Ապա վերադարձայ Շաքիրի տունը և տեսածներս պատմեցի Վաղարշակին։ Եւ մինչ կարաւանը Շաքիրի տան քովէն կ'անցնէր, Վաղարշակն ալ դուրս ելաւ դիտելու։

«Այդ պահուն Գսպօ Մկոյի Խաչօն կարգէն ելլելով եկաւ Շաքիրի տունը և աղաչեց որ ազատէ զինք։ Ժանտարմա Պարակայ Ճազօն եկաւ ետեւէն և ետ դարձնել կը փորձէր։ Խաչօն կ'աղաչէր. «Քու փէյղամպէրի խաթեր համար, հայրս կը տանէք, գոնէ ինծի խնայեցէք» կ'ըսէր, բայց ամէն աղաչանք անօգուտ եղաւ, ձեռքէն բռնեց ու տա-

---

(*) Սարգիս Բտէեանի գրի առած այս յուշերուն մէջ յայտնի հին Ֆետայի Տէր Քերոբի ընթացքի մասին տեղեկութիւն մը արձանագրուած չէ։ Ինչպէս կ'երեւի յուշերէն, Գասպար բաւական տեղեակ մարդ է Խասգիւղի մէջ պատահած դէպքերու մասին։ Որպէս ականատես այս յուշագիրը կը լռէ, մինչդեռ Տ. Եղիշէ Պարսամեան եւ Մուշեղ Դռունեան իրենց լսած տեղեկութիւնները կ'արձանագրեն, ըստ որոնց, իբր Թէ Տէր Քերոբ Հաճի Ֆերոյին ապաւինած է ազատուելու յոյսով եւ սակայն կոտորուած է։

Աւելի վաւերական կը գտնենք Մարգար Բարխեանի վկայութիւնը, որ ուրիշ լոյսի մը տակ կ'առնէ Տէր Քերոբի պարագան։ Վերջին վայրկեանին սպասելով շատերը մեր մարտական ուժերէն յանկարծակիի բերուելով կաշկանդուեցան եւ կոտորուեցան։ Հին փոթորկալի Ֆետայիի համար արդարութիւնը կը պահանջէ, որ հոս արձանագրենք Մ. Բարխեանի տեղեկութիւնը։

Մարգար Բարխեան կը վկայէ Թէ Տէր Քերոբ միշտ կապ ունեցած է իրենց մարտական ուժերուն հետ եւ ամէն կարգադրութիւն բրած է, վերջին վայրկեանին լեռ

բաւ կարգին մէջ մացուց, և վաղաբչակին ալ հրամայեց որ ներս մտնէ։

«Անոնց երթալէն մէկ ժամ ետք, դեռ երբչտէրի պզտիկ ձորը չհասած, մենք կը դիտէինք անոնց երթը. որչափ ապահոգինք որ ձորէն դուրս էլլեն, անօգուտ եղաւ, ընդհակառակն հրացաններու ձայներ կը լսէինք, որ երթալով աւելի կը չատնային։

«Մինչեւ այն աատն կը կարծէինք թէ իրապէս բաղէչ կը տարուէին, բայց ձորակէն դուրս չելլելը և հրացաններուն ձայնները այլ եւս դադն իրականութիւնը հասկցուցին ամենուս։ Կտրտոնի առջեւ հաւաքուած 2000-ի չափ կիներ և երախաներ՝ տեսնելով իրենց սիրելիներուն կատարածը, սկսան լալ, ողբալ և բարձրաձայն գոռալ...։

«Ալէյման Օնպաչին, ժողովուրդին յուզումը հանդարտեցնելու դիտաւորութեամբ յայտարարեց, որ «ի՞նչ կը յուզուիք, կրնայ ըլլալ որ ֆիւրաներու յարձակումի մը կը դիմադրեն, մի՛ վախնաք» և իսկոյն երկու ուրիչ ժանտարմաներ ղրկեց՝ իբր թէ տեղեկութիւն բերելու համար։

«Երկու-երեք ժամ ետք, ժանտարմաները վերադարձան։ Շաքիր Շոխէ Յակոյի արիւնաթաթախ լաթերը հագած էր և Տէր Քերոբ քահանայի վերարկուն ու կօշիկները քովը էին։ Հագուստները Մուճայի կնոջ աչքին առջեւ լուաց ու արեւին առջեւ փռեց որ չորնան։

«Երբ տուն եկաւ, ես դրան առջեւ կեցած էի, իրեն դիտել տուի որ գացած աատն հրացանի պատռոտներու տեղերը լեցուն էին, իսկ հիմա դատարկ են։ Ան ալ պարծենալով ըսաւ որ 250 պատռտն ունէր, հիմա մէկ հատ իսկ չէր մնացեր։

«Ինչ վերջ չորցած հագուստները հագաւ և եկաւ Շոխէ Յակոյի

բարձրանալու համար։ Այս կարգադրութիւններուն որպէս ապացոյց, կը պատմէ թէ Տէր Քերոբէն նամակ առացած է, ուր իրաւիանգուած է քանի մը հոգիով Ալվառինջի բարձունքները գտնուիլ եւ փոխադրուած զէնքերը առանձնել եւ պահել, մինչեւ իր գալը։ Մ. Բարխեան ընկերներով որոշուած վայրը կը գտնուի եւ Ձիշդ ժամանակին չալակաւորները 12 կանոնաւոր զէնքեր եւ ռազմամթերք կը փոխադրեն լեռ։ Այդ վերջին օրերը վայրկեան առ վայրկեան կը սպասեն Տէր Քերոբին։ Պատմութիւնը յայտնի է։ Տէր Քերոբը կը կոտորուի Խազիւղի պզտիկ ձորին մէջ։ Ուրիշ յուշագիրներէն այժմ յայտնի կը դառնայ, որ Շաձի Ֆերօն բաւական խորամանկ խաղ մը խաղցած է եւ կրցած է անորոշ վիճակի մէջ պահել Տէր Քերոբը եւ այլ մարտական ուժերը, որպէս զի իրենց տեղէն չշարժին։ Շաձի Ֆերօն ուզած է անոնց ցոյց տալ, թէ Մուսա պէյը ինքնագլուխ կը շարժի, եւ թէ ինքը կ'երթայ Մուշ, առյգ տեղեկութիւն մը բերելու։ Այս նպատակով, կրցած է սպառողական վիճակ մը ստեղծել։ Իսկ երբ Շաձի Ֆերօն վերադարձած է, Մուսա պէյը արդէն 1500 զինուորներով Խազիւղն ու Քոլոսիկը բռնած էր եւ Տէր Քերոբն ու իր գործակիցները ծուղակի մէջ առած։

Կը թուի թէ Մուսա պէյի խորհուրդով Շաձի Ֆերօն այդ դաւադրութիւնը սարքած է։ Ձիշդ նոյն ձեւով կրցած էին ոչնչացնել փալապեխ կարապետը Ախլաձի շրջանին մէջ, Գալուստ Սասունին՝ Սասնոյ Խուլբի շրջանին մէջ։ Եթէ շատ մը պատմութիւնները հետազոտենք, կը տեսնենք բազմաթիւ հերոսներու եւ գործիչներու ոչնչացումը այսպիսի դաւադիր միջոցներով։

կնոջ առջեւ նստաւ։ Յակոյի կինը, տեսնելով իր էրկան հագուստները, սկսաւ դառնօրէն լալ ու բսել. «Անստուա՛ծ, գացիր-եկար իմ էրիկս սպաննեցիր, և հիմա ալ ինձ առջեւս նստեր ես»։

«Յանկարծ մչեցի չորս գինուորներ ներս մտան և Շաքիրին ըսին որ հոգ գնուազ Հայերը պէտք է դուրս հլլեն, «քացի կնոջմէդ ու զաւակներէդ»։

«Բոլոր Հայերը դուրս ելան, մեզ ալ անոնց հետ դուրս հանեցին։ Երբ կորտոնի առջեւ հասանք ու մարագներու մէջ կը լեցուէինք, այն ատեն Սէյման Օնպաչին այդ տեղէն կ'անցնէր, նախ Իուբէն տեսաւ զայն և ինծի ցոյց տալով բսաւ որ երթամ իրեն խօսիմ որ մեզ ալ ներս չմացնեն։ Այդպէս ալ ըրի։ Ան մեզ նորէն Շաքիրի տունը դրկեց։

«Երեկոյեան կողմ, վաղարչակ ինծի պատուիրեց որ երթամ Հաճի Ֆերոյի Հասանը գտնեմ ու իրեն բսեմ որ ինքը և Սէյման Օնպաչին գան տեսնեն հօրեղբայրս։ Գացի գտայ Հասանը և բսի իրեն։ Երեկոյեան եկան երկուքն ալ Շաքիրի տունը, տեսնուեցան հօրեղբօրս հետ և վատահեցուցին զայն որ բնաւ հոգ չընէ. «Մենք կը պաշտպաննենք քեզ, հոս կեցէք, նայինք ինչ կ'ըլլայ»։ Վաղարչակ կը մտածէր որ եթէ մէկ-երկու օր ալ ողջ մնայ, Իուսերը մօտ են, չուտով կու գան և մենք բոլորս ալ կ'ազատինք։

«Տրուած ապահովութեան վստահելով, փեթակի մէջ տեղաւորուեցաւ։ Մեզի համար անկարելի եղաւ քնանալ, որովհետեւ գիւղի մէջ մնացած մէկ քանի ընտանիքները քոլոսիկցի Քիւրտերու յարձակման ենթարկուելով, կը պոռային ու կը կանչէին։ Ողջ մնացողները կը ջնային կորտոնի առջեւ հաւաքուած անագին բազմութեան մէջ մտնել՝ իբր ամենէն ապահով վայր։

«Յաջորդ առաւօտ, Յունիս 30-ին Սէյման Օնպաչին գիս կանչեց և բսաւ.

— «Ռուս գնուազ ժանտարմաները կը նախանձին ինծի, խորհելով որ ես կը պաշտպանեմ վաղարչակը, որովհետեւ անկէ դրամ կ'առնեմ։ «Կը բողոքենք քու դէմդ, թէ կաշառք առնելով Հայերը կը հովանաւորես» կ'ըսեն։ Արդ, ասոնց ձայնը կտրելու համար, պէտք է որ դրամ տայ որ գինք հանգիստ թողուն։

«Ես ալ ամէն բան նայնութեամբ ըսի վաղարչակին, որ իր քով մնացած 13 ոսկին ինծի տուաւ որ տանիմ Սէյման Օնպաչիին յանձնեմ։

«Դրամը առի և Սէյման Օնպաչիին տարի։ Ան չգոհացաւ տառով և բսաւ ինծի. «Վաղարչակը տասը կրակնոց ատրճանակ մը ունի, թող յանձնէ»։ Հօրեղբայրս ցոյց տուաւ ինծի ատրճանակին տեղը։ Երէցկնոջ տան ապրանքներու պահարանին մէջ դրուած էր։ Ժանտարմայի մը հետ հոն գացի, երէցկինը մինակ նստած էր հոն ու կը հեկեկար՝ նստած չոր տալերու վրայ։ Քարի մը տակէն հանելով ատրճանակը՝ տուի ժանտարմային։

«Սլէյման Օնպաշին նորէն կանչեց զիս և ըսաւ որ Վաղարշակի զրկած 13 ոսկիով չո՛ւնն անգամ չի գոհանար. ուրիշ դրամ եթէ ունի, թող դուրս հանէ:

«Ըսի հօրեղբօրս, որուն քով ուրիշ կին մըն ալ կար պահուած. ան իր քով գտնուած 15 ոսկին Վաղարշակին յանձնեց, ինքն ալ ինծի տուաւ այդ գումարը, որ Օնպաշիին տանիմ տամ և ըսեմ որ ասկէ զատ այլեւս ուրիշ դրամ չունի:

«Օնպաշին դրամն առաւ և «շատ աղէկ» ըսաւ:

«Կորտոնէն վերադարձիս, Շաքիրի տան քով տեսայ հայ կին մը, որ կանաչ խոտերու մէջ կը ջանար պահուըտիլ իր զաւկին հետ: Քիւրտ մը տեսաւ ու անոր ետեւէն գնաց, կ՚ուզէր տանիլ, բայց կինը երթալ չէր ուզեր: Քիւրտը իր ձեռքի հաստ փայտով սկսաւ անոր գլուխին զարնել. գլուխը պատռելով՝ արիւնը սկսաւ իր զաւկին վրայ վազել: Քիւրտը անոր օձիքէն բռնելով՝ քաշկռտելով զայն տարաւ Կորտոնի դրան առջեւ ձգեց:

«Ես այս բանը պատմեցի Վաղարշակին:

«Յանկարծ ներս եկաւ Մառնիկի Մահմուտ էֆենտին և սկսաւ Վաղարշակի հետ խօսիլ. պատմեց որ Մուշէն 500 սայլերով Հայեր պիտի գան, եթէ մեր ընտանիքը մէջերնին ըլլայ, ես երթամ փնտռեմ ու եթէ գտնեմ, ինք լուր պիտի տայ Սլէյման Օնպաշիին և անոր թոյլտուութեամբ զատէ մեր ընտանիքը կարաւանէն ու մեզի յանձնէ:

«Այդ երեկոյ մենք դուրս չելանք: Գիւղի մէջ շատ սպանութիւններ տեղի կ՚ունենային: Ժանտարմաներ և Քոլոսիկ գիւղի Քիւրտերը միասին գիւղին մէջ մնացած տուները մտնելով՝ թալանի կու տային և գտած Հայերը կը սպաննէին:

ԿԱՐԱԻԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

«Ողբալի էր մանաւանդ Կորտոնի առջեւ հաւաքուածներու վիճակը: 2-3000-ի չափ կիներ ու երախաներ թէ՛ վախէն և թէ անօթութենէն կը հեծկլտային ու կը նուաղէին: Ուտելիք չունէին. ժանտարմաներն ալ բան մը չէին տար: Ձեռքերնին ինչ որ անցնէր — շուն, կատու, եւայլն, ցախի ճիւղերով կրակ կը շինէին և եփուած կամ կէս-եփ կ՚ուտէին: Գտնուեցան կիներ, որոնք իրենց մեռած զաւակները խորովելով կերան...:

«Առտու Կորտոն գացի և տեսայ որ Մուշի կողմէն սայլեր կու գային: Ծծմակայ Քիթէն մինչեւ մեր գիւղը շարան-շարան կը յառաջանային: Կորտոնի առջեւի բազմութիւնը թոհ ու բոհի մատնուած էր. ոմանք փախչիլ կ՚ուզէին: Ժանտարմաները անոնց ետեւէն կը կրակէին ու դիտապաստ վար կը ձգէին զանոնք. բոլորն ալ կու լային ու կ՚աղօթէին անընդհատ...:

«Սլէյման Օնպաշին ձեռքը թուղթ մը բռնած, դուրս եկաւ և բազմութեան յայտարարեց թէ Մուշէն հրաման եկած էր որ բոլորն ալ

*Բազէչ ղրկենք. պատրաստուեցէք հոն երթալու: Եւ իսկոյն ժանտարմանները ամէն կողմ չրջապատելով՝ մարակներու հարուածներուն տակ, բոլորն ալ ճամբայ հանեցին: Անոնք որ ոտքի վրայ չէին կրնար քալել, գոնէ տեղն ու տեղը կը սպաննէին: Շատ մը կիներ, չկրնալով իրենց զաւակները հետերնին առնել, լքեցին ճամբուն եղերքը. անոնք որ հազիւ քիչ մը հեռացած, 4-500 փոքր երախաներ ճամբուն վրայ լքուած տեսան, մէկէն մինչեւ 4-5 տարեկան: Կարաւանը դեռ երբշտէր չհասած, Սլէյման Օնպաշին, ձերբակալուած չորս-հինգ Հայերու կռնակը մէյ-մէկ բեճեի քարիւղ բեռցնելով, դիմուորի մը հսկողութեան տակ երբշտէր ղրկեց: Վերջը ժանտարմայէն իմացայ որ այդ ամբողջ բազմութիւնը երբշտէրի մարագներու մէջ լեցնելով վառած են: Իսկ ճամբուն վրայ լքուած երախաներու համար, Սլէյման Օնպաշին հրամայեց 15-ի չափ քալոսիկցի Քիւրտերու և մի քանի ազգ, որ մեծկակ հոր մը փորեն և այդ փոքրիկները հաւաքելով մէջը լեցնեն և հողով ծածկեն: Ջիս ալ անոնց հետ ղրկեց: Ամբողջ պզտիկները տեղ մը հաւաքեցինք, բաւական խորունկ փոս մը փորեցինք: Քալոսիկցի Բազօն սկսաւ մանկիկները չարել այդ փոսին մէջ և իր իսկ ձեռքով կոչտ-կոչտ հողեր խոթել այդ մանկիկներու բերանին մէջ և ոտքով ալ անոնց բերաններուն վրայ կոխել, որպէս զի չուռնչ չկրնային առնել ու մեռնէին: Այդպիսով այդ անմեղ երախաները, բոլորն ալ, խեղդամահ ըրաւ: Իսկ անոնք որ հինգ տարեկան էին և դժուարաւ կը խեղդուէին, կամ բերաննին չէին բանար, քարով ականջներնին կը կոտրէր և հող լեցնելով բերաննին՝ բռնամահ կ'ընէր: Ցետոյ հողով ծածկեցին այդ փոսը...:

«Երբ դիւղ վերադարձանք, տեսանք որ երբշտէրի վրայ (Խասդիւղէն հինգ քիլոմեթր հեռու) Թանձր մուխ մը կը բարձրանայ: Մէկերկու ժամ ետք, հայ կիներն ու երախաները տանող ժանտարմաները հա դարձան: Ամբողջ կարաւանը այրած էին...:

«Այդ տեղն Մուչէն եկող սայլերը հասած էին Խասդիւղ և ձորի երկու կողմերը կայնած էին՝ ժանտարմաներու հսկողութեան տակ: Ես կարտոն գացի և տեսայ որ կարտոնի վարի երկու սենեակներու մէջ բանտարկուած էր կազոյի Մուքօն, զոր գրամ ունենալուն համար զատ բանտարկած էին: Մուքօն, զիս տեսնելուն պէս հարցուց, Թէ վազարշակը ի՞նչպէս է. ըսի որ դեռ ողջ է և փեթակի մէջ պահուըտած: Պատմեց որ Սլէօն խօսք առեր է իրեն որ պիտի չսպաննէ և իրմէ շատ գրամ քաշած է, և խնդրեց որ երթամ Քիւրտերէն հաց ու պանիր գնեմ իրեն համար: կատարեցի իր խնդրանքը. երեք ղրուչի պանիր գնեցի և Շաքիրի տուէն հաց մը առնելով իրեն տարի: Ես քիւրթ լամուկի հագուստ հագած ըլլալով, ծպտուած էի:

«Երեկոյեան, Մառնիկի Մահմուտ էֆենտին եկաւ վազարշակի քով և պատմեց որ Մչեցիներու կարաւանը հասեր է գիւղ, և ձորի երկու կողմը, սայլերու մէջ կը մնան: Քիւրտերը իրենց հաւնած ազ-

ջիկներն ու կիները կը զատեն, կը տանին: Ինքն ալ ուզեր է Նազարէթ էֆենտի Քեչիչեանի աղջիկը առնել, բայց մայրն ու եղբայրը շատ լացեր են և չեն թողուցեր: «Անոնք ժամանակին ինծի բարեկամ էին, իրենց խաթեր համար չտարի, բայց ձեր ընտանիքը չեմ ճանչնար, վաղ առաւօտեան պիտի տանին Երըշտէր վառելու, տղան հոն ղրկէ: Թող երթայ, ճամբու քով կենայ և տեսնելուն պէս ինծի լուր տայ որ ջանամ ազատել զանոնք» ու ձգեց գնաց:

«Այդ գիշեր մենք Հայերու կոծիւններէն, հառաչանքներէն և լալագին ողբերէն, հրացանի ձայներէն բնաւ չկրցանք քնանալ: Առտուն կանուխ իմացանք որ կարաւանը կը մեկնի:

«Ես, իմ լամուկի տարազով, ճամբուն եզերքը կայնած էի, սայլերը անցած ատեն՝ մէկիկ-մէկիկ անոնց մէջ ուշադրութեամբ կը նայէի. անցնողները գրեթէ մեծամասնութեամբ կը ճանչնայի: Եկաւ կառք մը, որուն մէջ լեցուած էին քեռիիս՝ Խոճախանեան ընտանիքի — Նունէն (մեծ-մայրս), Զոհրապի, Սամուէլի, Սամսոնի կիները, աղջիկները և տղաքը: Նունէն երբ զիս տեսաւ, աչքերէս ճանչցաւ զիս, և իր քով կանչելով համբուրեց ու լացաւ...: «Ահա մեզ կը տանին չենք գիտեր ո՛ւր. պապոդ (մեծ-հայրս) մեր դրան առջեւ սպաննեցին, Սամուէլն ու Սամսոնը նոյնպէս»: Իրենց ընկերացող զինուորները, որոնք զիս չէին ճանչնար, մէկ կողմ հրեցին զիս ու սայլը անցաւ...:

«Եկաւ Չաթոյենց ընտանիքը — Մուշեղի, Զօրիկի կիները, երկու պզտիկ տղաները, Սարգիսի և Զօրիկի փոքր տղաները, բայց մեր Արաքսին հոն չէր:

«Ակնցի Յովհաննէս աղայի կինն ու զաւակները: Մեր Մուշեղի կինը, որուն հետ դեռ սրդողած էինք, զիս կանչեց իր քով, համբուրեց այտերէս և «Մնաս բարով» ըսաւ:

«Նազարէթ էֆենտիի կինը, աղջիկները, փոքր աղան և Յարութիկը հոն էին: Յարութիկը իմ դասընկերս էր, զոր երբեմն մեր տունը կը տանէի և մեղր կը կերցնէի իրեն: Հետեւաբար Յարութիկը տեսնելուս պէս՝ իրեն մօտեցայ և ըսի որ Սլէյման Օնպաշին և Մահմուտ էֆենտին կ'ուզեն քեզ ազատել, վա՛ր իջիր, եկո՛ւր իմ քովս, թերեւս ազատեն քեզ. ասոնք բոլորն ալ պիտի սպաննուին, ըսի:

«Յարութիկին պատասխանն էր. «Ես մայրիկիս հետ կը մեռնիմ և Թուրքերու քով չեմ երթար»: Ես շատ պնդեցի որ «կը զղջաս, մի ըներ»: Ականջ չկախեց:

«Միւս սայլերը յաջորդաբար անցան իրարու ետեւէ, որոնց մէջ նշմարեցի վերին թաղեցի Փալապըյըխ Մուրատ Աւագեանի ընտանիքը, Աստուր Ասլանեանի և ուրիշ շատ մը ծանօթներու ընտանիքները:

«Ես անոնց ետեւէն կը նայէի այրած սրտով: Բոլորն ալ մինչեւ Երըշտէր գիւղը գացին և նոյն գիշեր մարագներու մէջ լեցուելով այրեցան...:

«Յաջորդ օր, ժանտարմաները եկան պատմեցին ըրածնին. — Նախ մէկ-մէկ կանչած էին, վրայի զարդերը, ոսկիները, դրամը, հագուստները կողոպտելէն ետք, մարագներու մէջ լեցուցած են և կրակի տուած։ Ժանտարմա Մուսթաֆան կը պատմէր որ վարուելու կարգը Յարութիկին է եկեր, ազատեր է որ ազատեմ գինք։ «Չէի գիտեր որ ասանկ պիտի ըլլար» ըսեր է, և Մուսթաֆան ալ պատասխանած կ'ըլլայ եղեր. «Հայտէ', ա'լ ժամանակն անցաւ. այն ատեն որ ըսինք, Թո'ղ գայիր, այլեւս չ'ըլլար»։

«Գացի, վազաբշակին ըսի որ Սէյման Օնպաշին գինք կ'ուզէ. ելաւ, կօշիկներն հագաւ, ֆէսն ալ գլուխը դրաւ և ժանտարմայի հետ գնաց։ Ես և Ռուբէնը տունը մնացինք։

«Կէս ժամ ետք, երբ վազաբշակ չվերադարձաւ, կասկածեցանք թէ ինչո՞ւ ուշացաւ. երթանք նայինք թէ ի՛նչ պատահեցաւ իրեն։

«Երկու եղբայրներս միասին կորտոնի առջեւ գացինք և հոն քարի մը վրայ նստեցանք։

«Մեր մտածումներուն մէջ խորասուզուած էինք, երբ աչքիս բան մը զարկաւ.— վազաբշակը դուրս հանեցին կորտոնէն՝ չուան մը վիզը անցուցած, թեւերն ալ իրարու կապուած կռնակին վրայ, մէկ կողմէն պարակայ ձագօն, իսկ միւս կողմէն ալ՝ Մշեցի ձագօն (ժանտարմա) չուանի ծայրէն բռնած՝ քաշելով բերին դրան առջեւ կեցուցին։ Սէյման Օնպաշին հոն չէր։ Յետոյ դուրս հանեցին Ռէս Մուքօն, կաչոյի Մուքօն և Գղիր կակօն և վազաբշակի հետ չուանով կապեցին իրարու։ Ես և Ռուբէնն լալով գացինք վազաբշակի քով։ Մեր ընտանիքը Մուշի մէջ փճացաւ, ատ ալ հոս կը սպաննուի, այլեւս մեզի ո՞վ պիտի նայի, երթանք անոր հետ միասին մեռնինք ըսինք»։

«Պարակայ ձագօն, իմ և Ռուբէնի թեւերն ալ սկսաւ կապել և անոնց հետ տանիլ։ Սէյման Օնպաշին, որ պատուհանէն կը դիտէ հեղը, տեսնելուն պէս պոռաց.

«Հարամ ըլլայ այն հացը, որ կերեր ես անոնց տուներ։ Մեծը կը տանիք, այս փոքրիկները ի՞նչ ըրած են ձեզի։ Արձակեցէ՛ք անոնց թեւերը։

«Անոնք ալ մեր թեւերը քակեցին և «կորսուեցէք այս տեղէն» ըսին մեզի։ Ես կապուած չորս անձերը մարագի տեւեւի ձորը տարին։ Ջիչ ետք հրացանի ձայներ լսեցինք մարագի տեւեւի կողմէն, սկսանք մեր գլխուն զարնել և բարձրաձայն լալ ու ողբալ, բայց ի՞նչ օգուտ. ամէն բան լմնցած էր...։

«Այն ատեն ես կորտոնի դրան առջեւ կը դիզկրէի, երբ տեսայ Մուքօն՝ երեք ֆիւրաներու հետ կու գար՝ ոտքերը բոպիկ, գլուխը ճերմակ առոխչի մը դրած, վրան չոպիկ մը և չալվար մը։ Մուքօն յանձնուեցաւ Սէյման Օնպաշիին։

«Մուքօն, խօսքն ուղղելով Սէյման Օնպաշիին, հարցուց.

— «Ինծի պիտի չխնայե՞ս, պիտի չներե՞ս ինծի։

— «Քեզի պէս հազարաւորներ գացին, քեզի՞ պիտի խնայենք, եղաւ պատասխանը, և հրամայեց որ մարդը բանտարկեն: Հոն մնաց, մինչեւ որ մէկ-երկու օր ետք վաղարշակին հետ ազատեցին:

«Այդ օր Շաքիրի տունը գացինք քնանալու: Առտուն կորտոն եկանք, որուն ծառան Լալ Հասօն ըսաւ.

— «Դուն չե՞ս տեսներ թէ ի՛նչպէս կը սպաննեն Հայերը, եկուր ցոյց տամ:

«Քիչ ետք, իրարու կապուած վեց Հայեր, ախլաթցի ժանտարմա Մահմուտի և բազայի առջեւ ինկած, Մկրտգոմի ճամբուն վրայի ձորը գացին և հոդ մարդոց և երախաներու դիակներու մէջէն անցնելով՝ ձորակի մը առջեւ կանգ առին: Ասոնք գիտէին թէ ի՞նչ պիտի ըլլար իրենց վերջը: Խազիւղցի էին, բոլորն ալ կը ճանչնայի, բայց անուններին մոռցած եմ: Ասոնցմէ մին ըսաւ Մահմուտին.

— Կը խնդրեմ, անանկ մը զարկ որ մահս չիմանամ:

— Ո՞րտեղէն զարնեմ, հարցուց Մահմուտ:

— Ծունկերուս զարկ, պատասխանեց Հայը:

Իսկ Հասօն ըսաւ.

— Ծունկերո՞ւդ զարնեմ. նայէ՛, տես, ո՞ւր պիտի զարնեմ:

«Եւ ճակատը նշան առնելով՝ կրակեց:

«Միւսներուն ալ սրտին, մէջքին, կուշտին հարուածներ տալով՝ վեցն ալ անկենդան գետին փռեցին: Ապա հագուստները հանելով, դիակները բացօթեայ թողուցին ու հեռացան:

«Այս երկրորդ անգամն էր որ մարդ սպաննել կը տեսնէի:

«Ալէյման Օնպաշին ինծի և Լալ Հասանին պատուիրեց որ երթանք ցրուած կենդանիները դաշտէն ժողվենք բերենք: Մենք ալ գացինք և անդադարաբար մինչեւ պզտիկ ձորակը յառաջացանք: Հասօն մէկ կողմ գնաց արածող կենդանիները իմ մի հաւաքելու, հա ալ դէպի ձորակ իջայ՝ տեսնելու համար թէ հոն ալ կենդանիներ կա՞յին: Զարմանքով տեսայ որ դիակներու կոյտեր իրարու վրայ դիզուած էին: Առաջին անգամ ոտկլորով հետ քաշուեցայ և վազելով վեր ելայ Հասօյի քով: Ան ինծի ըսաւ որ ատոնք Հայեր են: Ես ալ՝

— Հա՛, հա՛, ըսի և չհամարձակեցայ լալ, որովհետեւ Հասօն կրնար զիս ալ սպաննել:

«Ցետոյ ինքն ալ հետս եկաւ ու միասին նորէն դիակներու քով գացինք, ու տեսանք որ 4—500 դիակներ իրարու վրայ լեցուած էին խառն ի խուռն: Անոնց մէջէն ճանչցայ Տէր Քերոբ քահանայի դիակը, մէկ թեւը կտրած, գլուխը ջախջախուած, Թարզու Երէցի՝ բութ մասը կտրուած, կուրծքը դաշոյնի հարուածներով լեցուն: Շախէի Յակօն գլուխէն զարնուած, մէջքին վրայ դաշոյնի հարուածներ: Մեր Գրօն երկու գնդակով զարնուած և իրարու վրայ դիզուած՝ կը մնային անթաղ: Ո՛չ ոք անոնց վրայ հող լեցուց և բոլորն ալ չուներու և թըռչուններու կեր դարձան:

«Այլեւս տոկալու կարողութիւն չունէի։ Հասոյին «երթանք» ըսի։ Հասօն քարեր վերցուց և նետեց այդ դիակներուն՝ հայհոյելով։ Գիւղի չունները այդ դիակները ուտելով կատղած էին, և ոչ ոք կրնար կամ կը համարձակէր այդ կողմերէն անցնիլ, առանց անոնց յարձակման ենթարկուելու...։

«Երբ Հասոյի հետ մեր անասուններով գիւղ եկանք, ես այնքան բթացած էի, ուղեղս՝ ընդարմացած, որ այլեւս կրնայի առանց դողալու նայիլ սպաննուած դիակի մը՝ առանց սոսկում զգալու։

«Նոյն օրը, Համիտ Օնպաչին պատուիրեց Հասոյին և ինծի որ մարագներու ետեւ ցրուած անասուններն ալ հաւաքենք։ Այդ կողմ ալ գացինք։ Քանի մը Հայերու նոր սպաննուած դիակներ ինկած էին ճամբու վրայ։ Հասօն մեծ քարերով այդ դիակներու գլուխները կը ջախջախէր։ Անոնց մէջ Վաղարշակ հօրեղբօրս դիակը կը փնտռէի։ Բլուրի մը տակ գտայ իր դիակը, բոլորովին մերկանդամ և բաց ձգուած։ Բան մը գտնելու համար փնտռտուքի ելայ, որպէս զի վրան ծածկեմ։ Կորտոնի կողմը, Հայերէն թալանուած հին կապերտ մը գտայ և Վաղարշակի դիակը անով փաթթեցի, և քանի մը կոշտ հողեր դրի վրան, ու Կորտոն վերադարձանք»։

ՇՈՒՇԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

«Մուշի և Խասգիւղի ջարդի օրը, Մշոյ միւթեսարըֆէն հրաման եկած էր որ Ծռգետ գիւղն ալ ջարդեն, սակայն Մուսա պէյ, Խուրշիա պէյ և Նըհօ պէյ եկան գիւղ և չթողուցին որ մեզ ջարդեն, այլ մեզ նոր իսլամ յայտարարեցին և մինչեւ հիմա ողջ կը մնանք։ Միայն քանի մը մարդոց անասունները գրաւեցին, իսկ երբ Ռուսերը եկան մինչեւ Նոք, հոն Մուսա պէյ իր զինուորներով դէմ դրաւ և չթողուց որ Ռուսերը մինչեւ մեր գիւղը յառաջանան ու ետ դարձան։ Մենք կը սպասէինք որ մինչեւ մեր գիւղը գային. բայց հոս չեկած նահանջեցին, որով մենք պատեհութիւնը փախցուցինք փախչելու և ազատելու։ Եւ հիմա ամէնքս ալ իսլամներու պէս փաթթոցներ կապած՝ թուրք ձեւացանք։ Քիւրտերէն շատերը գովեցին մեր հաւատարմութիւնը թէ կրնայինք փախչիլ և Ռուսերուն միանալ, բայց չըրինք ատիկա, որ ապացոյց էր մեր հաւատարմութեան ու հնազանդութեան։

«Մտքերնուս մէջ ինքզինքնիս կ'ուտէինք թէ ի՞նչպէս առիթը եկած էր փախչելու և ազատելու, և մենք այդ հազուագիւտ պատեհութենէն չէինք օգտուած։ Մինչեւ այս վայրկեանը դեռ ողջ ենք, ասկէ ետք ըլլալիքը չենք գիտեր»։

ՆԵՐՈՒՄԻ ԿԵՂԾԻՔԸ

Կառավարութիւնը զանգուածային կոտորածներէն ետք, ամէն ջանք թափեց լեռներու, ձորերու և աւերակներու մէջ ա-

պաստանած բեկորները գտնել և կոտորել։ Այդ պատճառաւ, ներումի կեղծ լուրեր տարածեց ամէն կողմ, որպէս զի սովահար բեկորները ինքնաբերաբար գան և յանձնուին դահիճներուն։

Սասունէն մօտ 400 մարդ Մուշ կու գար և կը յանձնուէր։ Կառավարութիւնը լաւ վարուեցաւ անոնց հետ, Մնացեալ ժողովուրդը խաբելու համար։

ԳԱՍՊԱՐ ԲՏԷԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«Գիւղերէն, դաշտերէն, լեռներէն, թաքստոցներէն, ուր պահուրտած Հայեր կային, լսելով ընդհանուր ներման լուրը և մանաւանդ տեսնելով համոզիչ փաստը թէ Սասունցիները ազատ ու համարձակ կը պտըտին Մուշի մէջ, առանց ոեւէ նեղութիւն կրելու շատ ու շատ Հայեր իրենց թաքստոցներէն դուրս ելան և թուրք կառավարութեան գթասրտութեան և ողորմածութեան ապաւինեցան...։

Տասնհինգ օր չանցած, սակայն, երբ կառավարութիւնը համոզուեցաւ որ գրեթէ բոլոր փախստականները իր ափին մէջն են, սկսաւ հաւաքել զանոնք մէկ առ մէկ։

«Սասունցիները վտանգը տեսնելով, գիշեր մը Մուշէն փախան և կրկին Սասունի լեռները ապաստանեցան։

«Այդ շաբթուն, ես նորէն Ծռգետ վերադարձայ։ Հոն երեք օր Մնացի. նորէն Մուշէն Հայերու կարաւան մը բերին իբր թէ Բաղէշ տանելու համար։ Ատոնք մեծ մասամբ Վերին Թաղեցիներն էին, որոնք փախստական պահուած էին և վերջէն յանձնուած։ 300 հոգիի չափ էր անոնց կաբաւանը, որ Ծռգետի Կորտոնի դրան առջեւ կանգ առաւ։ Ասոնց մէջ կար աղայ մը, որ իմ մեծ-հօրս (մօրս հայրը) աշկերտն էր. կը ճանչնայի զինք. ըսաւ որ վեց օրէ ի վեր իրենց հաց չէին տուած, Մուշէն մինչեւ հոս անասունի պէս ծեծելով բերած են, իսկ անոնք որ անօթութենէ ուժասպառ՝ չէին կրնար քալել ու ետ կը Մնային, հրացանով կը սպաննուէին, և մեր մէջ գտնուող աղջիկներն ու հարսերը ուզածնուն պէս կը գործածէին ժանտարմաները և յետոյ ալ Ֆիւրտերուն կը յանձնէին։ Ոտքերը կօշիկներ ունէր, հանեց և ինծի յանձնելով ըսաւ. «Տա՛ր, գիւղը ծախէ և ինծի կտոր մը հաց բեր, անօթութենէ կը մարիմ»։

«Վաղեցի Շուշանի տունը, երեք հաց առի եկայ, տուի իրեն և կօշիկներն ալ յանձնեցի ըսելով, որ ձմեռ է, հագիր որ ոտքերդ չմսին, հացն ալ քեզի, կե՛ր։

«Կարաւանի մէջ բոլորն ալ այնքան անօթի էին, որ անասուններու պէս կը գոռային և Աստուծոյ աղօթելով հաց կը խնդրէին, բայց լսող չկար...։

«Անոնց մէջ Մկրօ անունով սասունցի՞մը կար։ Երբ կարաւանը յաջորդ առտու ճամբայ հանեցին, այդ Մկրօն գտնուած տեղը կանգնած մնաց, չէր ուզեր տեղէն շարժիլ.

— Չե՛մ երթար, կ՚ըսէր։

«Համիտ Օնպաշին հաստ փայտով սկսաւ հարուածներ իջեցնել այդ խեղճ Մկրոյի գլխուն, մարմինին, ոտքերուն։ Յիսունէ աւելի հարուածներ տալէ ետք, հրամայեց որ կարաւանին հետեւի։

— Չե՛մ երթար, կ՚ըսէր նորէն։

«Նոր հարուածներ, աւելի ծանր և ուժգին. ամբողջ ոսկորները կարծես ջարդ ու փշուր կ՚ըլլային, բայց նորէն Մկրօն տեղէն չշարժեցաւ։

«Համիտ Օնպաշին հմամայեց.

— Այս շունը տարէք Շուշանի տունը, երկու օր թող մնայ, մինչեւ որ կազդուրուի, յաջորդ սեվգիաթին հետ կը ղրկեմ։

«Մկրօն զատեցին անոնցմէ և Շուշանի տունը տարին։ Հոն անկողնի մէջ պառկեցաւ։ Կողի ոսկորները կոտրեր էին։ Այդ գիշեր դեղեր ըրինք, կապեցինք, մինչեւ առտուն լացաւ խեղճը և պատմեց որ իրենց ընտանիքը 15 հոգիէ կը բաղկանար, իր մանչ ու աղջիկ զաւակները տարեր Մուրատ գետը լեցուցեր են, զինքն ալ վեց օր Մուշի մէջ բեռնակրութիւն ընելէ ետք՝ բռներ ու կարաւանին ընկերացուցեր են։

— Եթէ կը սպաննեն, թող հոս սպաննեն զիս, ա՛լ ուրիշ տեղ չեմ երթար, այլեւս աւելի չարչարուիլը անօգուտ է, կ՚ըսէր։

«Չորս-հինգ օր մնաց պառկած։

— Գնա՛ Մկրոյին ըսէ որ երթայ վառելափայտ (չափառ) բերէ Կորտոնի համար։

«Մկրօն գնաց կատարեց հրամանը և Շուշանի տունը վերադարձաւ։

«Քիչ ետք, Օնպաշին կանչեց զայն։ Ես ալ վազելով իրեն հետեւեցայ, «Չըլլայ թէ սպաննելու համար կանչեց» մտածելով։

«Մուշէն 60-ի չափ կիներ և երախաներ բերած էին։ Համիտ Օնպաշին մտադիր էր Մկրօն ալ անոնց հետ ղրկելու։ Երբ այդ կարաւանը ճամբայ ելաւ, ժանտարմաներուն հրամայեց որ Մկրօն ալ տանին հետերնին։ Սակայն Մկրօ նորէն յամառեցաւ։

— Եթէ սպաննէք ալ, հոս կը մեռնիմ, ես մինչեւ Բաղէշ չեմ երթար, ըսաւ հաստատ վճռակամութեամբ մը, սասունցիի յատուկ մասնաւոր շեշտով մը։

«Համիտ Օնպաշին հաստ և դալար փայտ մը տուաւ Ախլաթցի Մահմուտի ձեռքը և հրամայեց որ ծեծէ զայն։ Ան ալ ծեծեց որքան որ ուժ ունէր։ Երեք ժանտարմաներ փոխն ի փոխ ծեծեցին զայն։

Մկրօն ուժասպառ ինկած էր ձիւնի վրայ, չէր կրնար խօսիլ, չէր կրնար չարժիլ, կարծեցին թէ մեռած էր, միայն կը աքար։

«Համիա Օնպաչին հրացան մը առաւ Մոնմաւտի ձեռքը և «զա՛րկ», բաւ, «թո՛ղ չերթայ»։

«Ան ալ հրացանը կրակեց և արդէն մահամերձ Մկրօն մեռաւ ձիւնի վրայ փռուած»(*)։

Ս. Բաէհանի գրի առած դրուագները հոս կը վերջանան։ Ինչ որ ուշագրաւ է, այն լուռ համակերպումն է զոր մենք կը տեսնենք ա-նասնական չարդերու ընթացքին։ Սասունցի Մկրտչի մը յամառութիւնը բացառիկ երեւոյթ է։ Անոր քով վաղաբչակ Բաէհանը անկամ հա-մակերպութեան տիպարն է։ Սակայն հակառակ փաստեր կու տայ մեզի նոյն Պասպիւղցի Արամ Մանուկեան իր յուշերով («Տարօնի Աղբիւր» 1938, թիւ 3—4)։ Կը պատմէ իր փախուստը գիւղէն։ Տղեկը գիւղին եզերքը կ'իյնայ Քիւրաներուն ձեռքը։ Հայ տուներէն կիները դաւազաններով կը յարձակին Քիւրաներուն վրայ ու ազան կ'ազատի և կը յաջողի դէպի դաշտ փախչիլ։ Գիւղի ձորակներէն դէպի լեռ կ'ելլէ և գինուած ըն-տանիքի մը քով կ'ապաստանի։ Երկու գինուած եղբայրները միշտ Քիւրաներուն վրայ կը յարձակին և իրենց ապրուստը կ'ապահովեն այդ դժոխային օրերուն։ Ըստ երեւոյթին, նմանատիպ դրուագ-ներ ալ կային, որոնք դժբախտաբար գրի չառնուեցան։

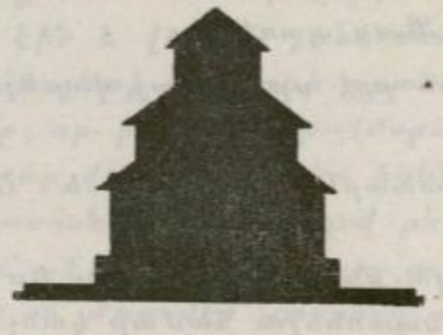

(*) «ՊԱՅՔԱՐ»ի Թերթոնը, 1954 Ապրիլ 2 — 1954 Մայիս 25։

ԺԹ.

ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԶԱՆԱԶԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Տարօնի ահռելի կոտորածի գործը գլուխ բերելու համար, ինչպէս ըսինք, կառավարութիւնը յատուկ կազմակերպութիւններ ստեղծած էր Մշոյ դաշտի ամէն կողմը։

Մեթոտը աւելի քան ճիւաղային էր։

Արեւմտեան կողմի գիւղերու բնակիչները կը հաւաքէին և անոնց կը յայտնէին թէ ճամբայ պիտի ելլեն դէպի Մուշ։ Տղամարդիկը կ'առանձնացնէին, իսկ կիներն ու երախաները կը լեցնէին ախոռ մը կամ մարագ մը, իբր թէ միասին ճանապարհ դնելու համար։ Սակաւաթիւ տղամարդիկ իրարու կապուած գիւղի անկիւնը կը գնդակահարէին։ Իսկ մարագները կը հրդեհէին, կրակով ոչնչացնելու հարիւրաւոր և հազարաւոր բազմութիւնը, առանց ժամանակ կորսնցնելու։

Տղամարդիկ հաւաքուելէ յետոյ, այլեւս անզօր էին որեւէ բան նախատեսելու։ Զինուածները լեռները փախած էին, իսկ մնացողներու զէնքերը եթէ ունէին, կը մնային պահեստի մէջ, անգործածելի։

Հիւսիսային և արեւելեան մասերէն նոյն ձեւով ժողովուրդը իրենց տուներէն կը հանէին և մօտակայ տեղ մը մատնանշելով՝ հոն փոխադրուելու մասին կը խօսէին, մինչեւ որ մարդիկ, կիներ և երախաներ հաւաքուէին։ Անկէ յետոյ կրակն ու կոտորածը ամէն բան կը վերջացնէին։

Այս ու այն կողմը փախչող բեկորներ կ'ըլլային, բայց անոնք ալ անօթութեան և զարհուրանքի ենթարկուած՝ ուրիշ ջարդարարներուն զոհ կը դառնային։

Պետական այս գործողութեան անմիջապէս կը մասնակցէին քիւրտ աչիրէթները, որոնց թողուած էր թալանի գործը։ Կողոպուտով զբաղուած այս վոհմակները ամէն ծակ ու ծուկը կը մտնէին և ո՛վ որ տեսնէին՝ կը սպաննէին։

Դէպի Պիթլիս քշուած ժողովուրդը՝ Խասգիւղի և շրջականերուն մէջ կը գտնէր իր մահը։

Կոտորածի ուրիշ կեդրոն մըն էր Խոբերը, որ կը գտնուէր Մեղրագետի կամուրջին գլուխը։ Անել տեղ մը, որ կ'իյնար Մուրատ գետի

և Մեղրագետի միջեւ։ Դէպի Մուշ փախուստը անիմաստ էր և սոյգ կտրուատի կը մատնուէր փախչողը։ Իսկ այդ եռանկիւնի մէջ քշուած ժողովուրդը կա՛մ մարագներու մէջ կ՛այրուէր և կա՛մ Մեղրագետի փուլերուն վրայ կը կոտորուէր։ Շատերը ջուրը կը նետուէին և կը խեղդուէին։

Սուլուխի կամուրջը, Շէյխլանի գետի անցքը և Ղըզըլ-Աղաճի ճամբան կոտորածի այլ վայրեր էին։

Որով Մշոյ դաշտի մէկ ծայրէն միւսը նոյն օրը սկսուած կոտորածէն ազատակ չէին գիւղերը և ամէն մէկը իր ողբերգութիւնը կ՛ապրէր։ Ազատուած բնակիչներ քովի գիւղը կ՛ուզէին ապաստանիլ, փըրկուելու համար։ Բայց գիւղը գտտարկուած կը գտնէին, իսկ ճանապարհներուն վրայ դիակներ կը տեսնէին ու նոր կը համոզուէին թէ ամէն տեղ կոտորած եղած է։

Մեր ձեռքը հասած յուշերն ու վկայութիւնները քիչ են։ Հարիւրաւոր գիւղերու մէջ կոտորուած անպատմելի սպանդը բազմաթիւ հատորներ պիտի լեցնէր, եթէ վերապրողներ գտնուէին և իրենց տեսածները գրի առնէին։ Բայց այն քիչը, որ մեր ձեռքին մէջն է, որպէս վաւերական փաստ, բաւական է գաղափար կազմելու եղեռնապատումի մասին։

Արձանագրուած դրուագներուն վրայ կ՛աւելցնենք քանի մը այլ դրուագներ, ընդհանուր պատկերը լրիւ դարձնելու համար։

ՎԱՐԴՈՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Վարդոյի շրջանի մասին բաւական մանրամասնութիւններ կը գտնենք վարդոյի կուսակալի գիւղացի Մկրտիչ Դարբինեանի և հանգուցեալ Գաբրիէլ Սարուխանեանի ձեռագիր յուշերուն մէջ։ 1915-ին Մ. Դարբինեան 15 տարեկան պատանի մը եղած է և ապրած է այն բոլոր սարսափները, զոր մենք նկարագրեցինք նախորդ հատուածներուն մէջ։

Մկրտիչ Դարբինեան, որ այժմ կը գտնուի Ֆրանսա, Լիոնի շրջանը, հետաքրքրական դրուագներ կը պատմէ նախ չալակաւորներու տառապագին կեանքէն և կառավարութեան հալածանքներէն, վաւերական ճշդութեամբ։ Զօրահաւաքի և չալակաւորներու պարագան ամէն տեղ նոյնն էր։ Նպատակը հայ ժողովուրդը հալեցնել և անոյժ դարձնել, որպէս զի կոտորածը, վերջին վայրկեանին, կատարուի առանց դիմադրութեան։

Այդ յուշերէն կը համառօտագրենք կոտորածի օրերու դրուագները։ Խնուսէն անզօրանուած ժողովուրդի քնաջնջումն ալ վարդոյի շրջանի մէջ տեղի ունեցած է։ Մ. Դարբինեան ականատես է նաև այդ ջարդին. որով կրկնակի կարեւորութիւն ունի անոր վկայութիւնը։

Գարնան մօտ, ոստիկանապետ Շիւքրին, որ կիներու կողմէ

Գրող անունը առած էր, կրկին կու գայ Կունտեմիր և կը յայտնէ թէ տարուած զինուորներն ու շալակաւորները փախած են։ Կը պահանջէ որ բոլորը յանձնուին, այլապէս կը սպառնայ տուները այրել։ Ոմանք մերժեցին և Մեացին փախստական, իսկ մեծ մասը վախցած՝ եկաւ և ներկայացաւ Շիւքրիին։ Կարաւանը հարիւր հոգիէ կը բաղկանար։ Այդ բոլորը երկու շարքի կը կանգնեցնէ և կը պահանջէ որ բոլորը միասին ըսեն.— «Կեցցէ՛ մեր թագաւորը...»։ Շարքին մէջ մէկ մարդ կար թուրքերէն գիտցող, Պօղոս անունով, որ բերանը չբացաւ։ Ոստիկանապետը մտրակներուն տակ կը ջարդէ Պօղոսի կողերը և կը հրամայէ կապել բոլորը ու ճամբայ կը հանէ դէպի Կումկում։ Գիւղը կը դատարկուի։

Գիւղի փախստականները, որ գիւղը կը Մեան հետեւեալներն էին, — Առաքելի Մուշեղը, Առաքելի Կիւրեղը, Շառօ Գրիգորը, Համպօ Գրիգորը, Խանդլի Ադամը, Մխօ Կիրակոսի Արթինը, Յովհաննէս և իր աղայ Եղօն, Իկիթի Մուրատը, Մուխսի Պօղոսենց Գասպարը, Սարօ Խուրշուտը, Յովէ Զքօն, Յօնէ Մարտօն։ Ասոնց մեծ մասը ծերեր էին։

Գարուն էր արդէն և գիւղը Մեացողները կը սկսին իրենց արտերը հերկել։ Յուշագիրը կը պատմէ որ երկու զինուած Քիւրտեր իրենց կը մօտենան և լուծքը կը կայնեցնեն, կը հրամայեն որ լծվարը իր շալուարը և չարուխները հանէ։ Նոյն հրամանը նաեւ Մկրտիչ Դարբինեանին, որ նոյնպէս հրամանը կը կատարէ։ Ու լուծքը արձակած՝ գոմէշներն ու եզները կը քշեն և կը ստիպեն այս երկուքը որ հովիւի դերը կատարեն։ Քիչ մը անդին կը տեսնեն ոչխարներու և տաւարներու նախիրները իրար խառնուած կը քշեն՝ տանելու համար և ամէն կողմէ հրացանի ձայներ կը լսուին։ Այս երկու Հայերը դէպի գիւղը կը փախչին գնդակներու տարափին տակ և կը հասնին իրենց տուները ու կը տեսնեն որ գիւղացիներէն ոմանք դիրք բռնած կը կռուին։

Գիւղի հովիւներէն և լծվարներէն երեք հոգի կը սպաննուին։ Գիւղի ինքնապաշտպանութեան կռիւը կը տանէին Առաքելի Մուշեղը, Հըմպօ Գրիգորը, Շառօ Գրիգորը, Խանդլի Ադամը և Իկիթի Մուրատը 12 կռուողներու հետ։ Այս մեծ գիւղը միայն այսքան ուժ Մեացած էր։ Գիւղի ամբողջ անասունները երբ բաւական հեռացան գիւղէն, Քիւրտերը, որ ամէն կողմէ շրջապատած էին, հեռացան. կռիւը դադրեցաւ։ Կռիւը կը տեւէ մինչեւ մութը կ'իջնէ։ Իկիթի Մուրատը կ'ուզէ զինուած խումբով Քիւրտերու ետեւէն հասնիլ և աւարը ետ առնել։ Այդ ժամանակ գիւղը կը հասնի տիատինցի քիւրտ մը, Մահմուտ անունով և կը խրատէ որ պարապ տեղը չերթան և սպաննուին։ Քիւրտը կ'ըսէ.— «Ես ձեր հացը շատ եմ կերեր, ձեզի կը յայտնեմ որ կառավարութիւնը հրամայած է կոտորել Հայերը և կողոպտել։ Ձեր գլուխի ճարը տեսէք»։ Բարեկամական այս խորհուրդը տալէն յետոյ, Քիւրտը կը մեկնի գիւղէն։

Երբ սպաննուած Հայերու դիակները գիւղը կը բերեն, գիւղացիները կ'ուզէին դիակները առնել և տանիլ Կումկում, կառավարութեան բողոքելու համար։ Այդ վայրկեանին դեռ միամտութիւնն ունէին թէ

կրնան պաշտպանուիլ կառավարութենէ մը, որ ջարդի հրամանը տուած էր... Մուրատ կ'ըսէ.— «Եթէ դիակները Կումկում տանիք, դուք ալ անոնց պէս կը սպաննուիք. չլսեցի՞ք ինչ ըսաւ Մահմուտը»։

Կառավարութիւնը «կատուի և մկան» խաղ կը խաղայ, միշտ այն մտածումով որ գիւղի մը մէջ 5-10 զինուած մարդ յուսահատական դիմադրութիւն մը չկազմակերպեն։ Կունտեմիր գիւղը, որ փոքրիկ ինքնապաշտպանութիւն մը ըրած էր գիւղի մնացորդ փախստականներով, պէտք էր խաբել։ Ու ահա երեք օր յետոյ ողբալի կատակերգութիւնը։ — Երեք ժանտարմաներ Կումկումէն կու գան Կունտեմիր և կը յայտնեն թէ գիւղի թալանուած տաւարները ետ առնուած են և թէ գիւղացիները կրնան երթալ և իրենց կենդանիները բերել։ Գիւղի փախստականներն ալ հեռացած են։ Գիւղի մէջ կան պառաւներ, քանի մը ծերեր և 10-15 տարեկան տղաներ։ Գիւղի փոքրիկ հօտաղներէն տասը տղայ կ'երթան և քրտական գիւղէն իրենց կենդանիներու մէկ մասը կը բերեն Կունտեմիր։ Սակայն երեք ժանտարմաները կը հրամայեն որ բերուած տաւարը տարուի Կումկում, որպէս զի կառավարութիւնը գիտնայ թէ թալանը ետ առնուած է։

Խեղճ տղաք, որոնցմէ մէկն էր Մ. Դարբինեանը, իրենց վախէն կենդանիները կը տանին մինչեւ Կումկում։ Բնական է գայմագամը և միւտիւրը իրենց բաժինը կ'առնեն, մնացածն ալ Թուրքերը կ'առնեն քիչ մը դրամով և խորհուրդ կու տան տղաներուն որ ճանապարներէն դուրս ելլեն և դառնան իրենց գիւղը, որպէս զի Քիւրտերը զիրենք չսպաննեն։

Այս հօտաղները, երբ գիւղը կը հասնին, գիւղը դատարկուած կը գտնեն։ Յուշագիրը կը յայտնէ թէ իրենց տունը մնացած էր հօրեղբօր պառաւ կինը։ Այդ կնոջ տեղեկութեան համաձայն գիւղացիները իրենց ունեցած չունեցածը առած՝ գացած էին իրենց վստահելի Քիւրտերուն քով, անշուշտ կոտորուելու համար, սակայն ամենէն ողբերգականը այն է, որ պատուիրած են փոքրիկ այս տղաներուն գիւղը մնալ ու պաշտպանել մարգագետիններն ու առուոյտները...

Բացայայտ կոտորածը տեսնելով իսկ՝ բնաջնջումի համոզումը չունին և... առուոյտները պաշտպանելու համար իրենց տղաները պահակ կը թողուն։

Վարդոյի ուրիշ գիւղեր ալ թերեւս փոքրիկ ինքնապաշտպանութիւն մը ըրած են, սակայն այդ մասին վկայութիւններ չկան։ Փաստը այն է որ հայ գիւղերը տեղահանուած են։ Քիւրտերէն ոմանք անկեղծ կերպով ուզած են իրենց բարեկամները պահպանել և անոնց գոյքերուն տիրանալ։ Բայց կոտորածէն քանի մը շաբաթ յետոյ թուրք կառավարութիւնը պահանջած է պահուած Հայերը և ձեռք անցուցածները ոչընչացուցած է։

ԽՆՈՒՍՑԻՆԵՐՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ ՎԱՐԴՈՅԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ

Խնուսի դէպքերու զարգացումը տեսանք Եղիչէ Մելիքեանի յուշերէն։ Այդ դէպքերէն յետոյ տեղի կ'ունենայ Խնուս քաղաքի և շրջանի տեղահանութիւնը Էրզրումի կուսակալութեան հրահանգով, ճիշդ Էրզրումի տեղահանութեան նշանաբանով։ Պատերազմական ճակատի մօտիկութեան պատճառաւ ժողովուրդը ճամբայ կը հանեն Հալէպի շրջանը զրկելու համար։ Տեղահանուածները իրենց գոյքերով, ձիերով և պաշարով ճամբայ կ'ելլեն... Արաբիա հասնելու, կառավարութեան պաշտպանութեան տակ։

Խնուսի քաջ ժողովուրդը մէկ մը իր բոյնէն դուրս ելլելէն յետոյ, կը դառնար անզէն կարաւան մը, իսկ Վարդոյի լեռներն ու ձորերը հասնելէն յետոյ, անպաշտպան գառներու հօտ մը, որ դիւրին կը լափուէր։

Վարդոյի շրջանը հասնելէն յետոյ, Խնուսցիներուն վիճակուած եղեռնի պատմութիւնը կը գտնենք Կունտեմիրցի Մ. Դարբինեանի յուշերուն մէջ։

Գիւղի խոտերը պահպանող տղաները կը տեսնեն որ բազմութիւն մը կու գայ դէպի իրենց գիւղը, շրջապատուած ժանտարմաներով։ Խնուս քաղաքի ժողովուրդն էր որ գիւղի վերին թաղի կալերուն մէջ վրան կը զարնէր։ Գիւղը մտնելն արգիլուած էր։ Ժանտարմաներու դլխաւորը սեւամորթ էր... երեւի հաւատացնելու թէ մինչեւ Հալէպ (Արաբիա) պիտի ճամբորդեն ապահով կերպով։

Երեք օր Խնուսցիները կը մնան Կունտեմիրի կալերուն մէջ։ Կատարեալ գաղթակայան մը, ուր առեւտուր կ'ըլլար, պաշար կը պատրաստուէր։ Տարէցները աւելի շատ էին քան երիտասարդները։ Ժողովուրդի հետն էր Խնուսի առաջնորդը։

Կունտեմիրի տղաներն ու Խնուսի փոքրիկները իրարու կը միանան, իրարու հետ կը խաղան և գիւղի գետին մէջ կը լողան, կարծես թէ վտանգի ենթակայ չեն։

Յուշագիրը կը յայտնէ թէ իրենց տան քիւրտ բարեկամ մը, Յուսպին զինքը կը կանչէ և կ'ըսէ որ Խնուսցիներու մեծերուն լուր տայ թէ իրենց վտանգ կը սպառնայ եթէ Չաթախի կողմը շարժեն ժողովուրդը. թող չերթան և իրենց գլուխի ճարը տեսնեն։ Յուսպին միլիս էր և ժանտարմաներուն կ'ընկերանար։ Ինքը և իր ծեր հայրը շատ բարի մարդիկ էին։

Տղան վստահելի այս Քիւրտի ըսածները կը հաղորդէ Խնուսի երեւելիներուն, որոնք չեն հաւատար և անոնցմէ մէկը կ'ըսէ.

— «Տղայ, լաօ', մեր հետ քսան ժանտարմաներ կան և մենք կառավարութեան հրամանով ճամբայ ելած ենք մեր ամբողջ գոյքերով և կենդանիներով. ո՞վ կրնայ մեզի բան մը ընել...»։

Երբորդ գիշերը քանի մը Քիւրտեր կու գան կալերուն տակ և

քանի մը հրացան կը պարպեն։ Իրարանցում կ'իյնայ վրաններուն մէջ։ Ժանտարմաները կը հանդարտեցնեն ժողովուրդը։ Քիւրտերն ալ կը թողուն և կ'երթան։ Անչուշտ այդ նշան էր որ ամէն պատրաստութիւն տեսնուած է, կիրճերը բռնուած են և կարաւանին կը սպասեն։

Առաւօտուն կը հրամայուի որ ճամբայ ելլեն։ Ամէն մարդ իր պատրաստութիւնը կը տեսնէ, բեռները կը կապեն և կը շարժին։

Մկրտիչ Դարբինեան, իրողութենէ անտեղեակ, տղայական մտածումով՝ իր հետ խաղցող խնուսցի ընկերոջ մը կ'ըսէ թէ ինքն ալ կ'ուզէ Հալէպ երթալ և կը փափաքի միանալ կարաւանին։

Խնուսցի տղան կ'երթայ իր հօր համաձայնութիւնը առնելու, որ կը հաւանի։

Խօսքը տանք յուշագրողին.

«Ես ալ ուրախացայ որ Արաբստան կ'երթամ. նոյնիսկ հօրեղբօրս կնոջ ալ չյայտնեցի։ Մինչեւ կէսօր պատրաստուեցան և ինկան ճանապարհ դէպի Զաթախ։ Կունտեմիրէն անցան գետը և հասան Բազքան։ Անոնք որ տաւար և ոչխար ունէին, սայլերէն առաջ գացին։ Ես և իմ ընկերն ալ առաջ կ'երթայինք։ Կը խաղայինք և կ'երգէինք, մինչեւ հասանք Ցամաք Զորու գլուխը։ Սայլերն ալ Բազքանի կամուրջը անցան։ Մենք բաւական հեռացած էինք։ Սեւամորթ սպան եկաւ և ըսաւ որ կենանք, մինչեւ սայլերը գան հասնին։ Մենք ալ տաւարներու գլուխը դարձուցինք որ առաջ չերթան։

«Հինգ վայրկեան յետոյ, սպան իր հետ առաւ տասը ժանտարմաներ, քաշուեցաւ ժողովուրդէն դուրս, ատրճանակը հանեց ու սկսաւ կրակել։ Մէկ ալ նայինք ի՞նչ խուժան կու գայ մեր վրայ։ Զիաւորները զէնքով են, ոտաւորը նաչախ, կացին, փայտ բռնած կու գայ։ Մեծ ու պզտիկ, այդ գիշեր, բոլորը հաւաքուած էին Ցամաք Զորու մէջ։ Ու սկսան կոտորել. ոչ պզտիկ կը նայէին և ոչ մեծ։ Երբ շօփը հասաւ մեր մօտ, մենք յիմարի պէս կանգնած էինք, չէինք փախչիր։ Առաջնորդը ձիէն վար իջեցուցին և գլուխը կտրեցին։ Մենք ճչացինք և սկսանք փախչիլ։ Տասը հատ միլիս զաղաներ մտան քարերուն տակ իբր թէ քիւրտ խուժանի վրայ կրակելու, բայց օդին մէջ կը կրակէին։ Խնուսցիները անոնց ըսին՝ զէնքերը մեզի տուէք, մենք կռուինք...։ Երբ խուժանը մօտեցաւ, միլիսներն ալ սկսան կողոպուտի։ Մէկ ալ տեսայ որ մէկը ապտակ մը իջեցուց երեսիս։ Դարձայ որ մեր բարեկամ Յուսպին է։ Ան ինծի ըսաւ.— «Աստուած քու տունդ աւրէ, դուն հոս ի՞նչ գործ ունիս»։ Իր ֆէսը ինծի տուաւ և երկու էշ, որ քշեմ և հեռանամ դէպի լեռը։ Ամէն քայլափոխին կին, երախայ կոտորուած կը տեսնէի։ Հինգ-վեց երախաներ զարնուած էին և հաւու պէս կը թփրտային։ Յուսպին եկաւ հասաւ ինծի և ըսաւ որ շուտ քշեմ էշերը, հեռանանք այս տեղէն, մեր աչքերը չտեսնեն այս անաստուածներու ըրածները։ Հրացանի ձայներ կը լսուէին, բայց մենք հեռացած էինք։ Յուսպիի ընկերներն ալ եկան հասան։ Բեռները քանդեցին. դրամ կը փնտռէին։ Բեռ-

ներէն կ'ելլէին գաթա, հաց, եփուած միս, ամէն տեսակ ուտելիք։ Ես անօթի էի, բայց չկրցայ պատառ մը բան ուտել։..

«Մինչեւ կէս գիշեր քալեցինք և հասանք մեր բարեկամ քիւրտի տունը։ Հայրը, որ 80 տարեկան էր, մեր առջեւ ելաւ և հարցուց.— Ովո՞ր է։ Տղան պատասխանեց.— Նա խեր, նա պըսըլամաթ, կին-երախայ բոլորը կոտորեցին. այս տղան մեր ճանչուորն էր՝ ազատեցի և հետս բերի։ Ծերունին ըսաւ.— «Ի՞նչ գործ ունէիր անոնց հետ, քուրդ հօրեղբայրները հոս մեր տունն են»։

«Հաց բերին որ ուտենք. ես չկրցայ պատառ մը ուտել։ Իր տղան կերաւ և ըսաւ թէ վախցած է, չի կրնար հաց ուտել։ Ձիս տարին իմ հօրեղբայրներուն քով, որ քովի սխոռի մէջէն բացուած անցքով մը կ'անցնէր։ Նեղ դռնակէ մը ներս առջեցի։ Բոլորն ալ քնացած էին. չչուկէն արթնցան և ձիս ճանչցան մութի մէջ և ուզեցին տեղեկութիւններ առնել գիւղէն։ Չէթի ճրագը վառեցին և իրենց տեղերուն վրայ նստեցան։ Ես իրենց յայտնեցի որ գիւղը մարդ չէ մնացած։ Ինուսցիները բերին մեր կալերը և երեք օրէն չետոյ ճամբայ հանեցին դէպի Զաթախ։ Ես ալ անոնց երախաներուն միացայ և անոնց հետ գացի։ Բազքանի վիրերը, ձորի բերան բռնած՝ կրակ թափեցաւ վրանիս. ժողովուրդը, մեծ ու պզտիկ կոտորեցին։ Մեր Ցուսպին ևթէ չըլլար, ձիս ալ կը սպաննէին։ Փոքրիկ երախաները զարնուած՝ հաւի ձագերու պէս կը թփրտային։ Այս խօսքին վրայ հօրեղբայրս ծանր ապտակ մը տուաւ երեսիս, որ մինչեւ հիմա կը յիշեմ։ Հօրեղբայրս կ'ըսէր թէ կը հաւատայ որ մեծ մարդիկը կը սպաննեն, բայց կին ու երախայի կոտորումին չեմ հաւատար։ Ես ալ լալով ըսի որ մեր բարեկամ Քիւրտին հարցուր։ Յաջորդ առաւօտ երբ Ցուսպին ամէն բան պատմեց, հօրեղբայրս եկաւ ձիս համբուրեց և ըսաւ.— «Ձեռքս կոտրէր, որ քեզ սպաւակեցի»։

Այս ընդարձակ քաղուածքը ըրինք այս միամիտ, բայց հարազատ պատումէն, ցոյց տալու համար թէ որքա՜ն միամիտ էին, որքա՜ն հեռու էին ըմբռնելու այն ահռելի ոճիրը, որ կը գործադրուէր ամէն տեղ անխտիր։

Քիւրտերու մէկ մասն ալ անտեղեակ էր ձեռնարկի տարողութենէն։ Անոնք հետաքրքրուած էին կողոպուտով և քանի մը մարդ սպաննելով։ Բայց ամէնօրեայ խուժանային սպանութիւնները, բռնաբարութիւնները, անհաչիւ կողոպուտները զիրենք ալ նետած էին արիւնոտ հոսանքին մէջ։ Իսկ մեծ մասը արդէն կառավարութեան հետ համախորհուրդ կոտորածը կը կազմակերպէր, միշտ այն հասկացողութեամբ որ կողոպուտը իրենց պիտի մնար։

Այն Քիւրտերը, որ կրցած էին քանի մը հայ պահել, ստիպուած էին իրենց տուներէն հեռացնել զանոնք կամ յանձնել կառավարութեան։

Այս պայմաններուն մէջ ապրող բնակութիւններէն ոմանք կրցան

ապրիլ այս ու այն գաւառին մէջ և վերապրիլ, որոնցմէ մէկն է Կունտեմիրցի Մ. Դարբինեանը։

Այս վերապրողները նախ փոքրիկ տարիքի մէջ էին, երբ դէպքերը տեղի ունեցան։ Անոնք փորձառութիւն չունէին և չէին կրնար ըմբռնել տեղի ունեցած դէպքերը։ Նոյնիսկ տարիքոտ անձերը միայն իրենց տեսածը գիտեն, քանի մը տուն անդին կատորուածը չգիտեն և իրաւունք ունին։ Թուրքերը կեանքի բոլոր թելերը կտրած էին և խաւարի մէջ իրենց ոճիրը կը գործադրէին։

Այսօր այդ դէպքերու ընդհանուր պատկերը պարզ է։ Նոյն մեթոտով ոչնչացուցին մէկ միլիոն հայ։ Եթէ տարբերութիւն մը կայ, այն ալ անձնական պարագաներն են, անհատական ողբերգութիւն մը, որ իւրաքանչիւր Հայը ունի և կրնայ հատոր մը լեցնել իր սրտակեղեք պատմութեամբ։

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Մշոյ դաշտի չորս կողմի մեծ շրջաններուն մէջ, գրեթէ միեւնոյն ժամանակ կը սկսէր կոտորածը։ Ս. Կարապետի շրջանի գիւղերը Մուշ քաղաքի դէպքէն մէկ օր առաջ կ'ենթարկուին խուժանի յարձակումներուն։ Այդ շրջանին մէջ կեդրոնացած էին բացի մօտիկ քրտական գիւղերու բնակիչներէն, նաեւ Չերքէզները և Բասենի քրտական ցեղախումբերը։

Հայ ժողովուրդը արդէն զգացած էր վտանգը և արտ ու ափ և կենդանի երեսի վրայ թողած՝ իր գլխուն ճար մը կը փնտռէր։

Շրջանի ինքնապաշտպանութեան դասաւորութենէն գիտենք թէ Ս. Կարապետի անտառը և Սերկի լեռը ինքնապաշտպանութեան վայր պիտի դառնային և այդ կողմէն պիտի պաշտպանէին շրջանին գիւղերը մինչեւ Աւրան գիւղը։

Կառավարութիւնը խորամանկ էր։ Վարդոյի դէպքերը կրնային արթնցնել Ս. Կարապետի շուքին տակ ինկած գիւղերը և անոնք թէեւ քիչ թիւով, բայց կորովի կռուողներով կրնային ամրանալ քանի մը անառիկ տեղեր և մեծ դժուարութիւններ ստեղծել։ Այս իսկ պատճառով ամէն մէկ գիւղի մէջ կը ղրկէր երկու պաշտօնեայ և կը յորդորէր որ ամէն մարդ իր գործին նայի։ Խաղաղութեան այդ քարոզիչները Վարդոյի դէպքերը աւազակներու գործը կը նկատէին և կը յայտարարէին թէ Վարդոյի ջարդի հեղինակները պիտի պատժուին։

Լ. Տօնիկեան իր «Իմ տեսածներս 1915-ին» գրքին մէջ այդ օրերու պատկերը կը գծէ այն չափով, ինչքան կրնար տեսնել 10-15 տարեկան տղայ մը, առանց ամբողջ շրջանը ընդգրկելու։ Սակայն մէկ գիւղի պատահմունքը կրկնութիւնն է տասնեակ մը այլ գիւղերու պատահարին, որով մասնակի պատկերացումը, ընդհանրական պատկերի մը բնոյթն ունի։ Լ. Տօնիկեանի գիրքէն հատուած մը.—

— «Ակներեւ ըլլալով վտանգը, ոչ ոք մանգաղը ձեռք առաւ։

ՄՇՈՑ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Բանդուած՝ 1915-ի կոտորածներուն

Եւ օր մրն ալ «խաղաղութեան» պաշտօնեաները գացին և ալ չեկան։

«Գիւղէն հեռացան նաեւ հովիւները, որ Քիւրտեր էին։

«Գիւղին մէջ վայնասունը իր ծայրայեղութեան հասած էր։ Անասունները լքուած էին դաշտը իրենց բախտին։

«Շաբաթ իրիկուն մը խուճապ փրթաւ գիւղին մէջ թէ կը պաշարուինք։ Տղամարդիկ ապաստանեցան լեռը։ Կին-երախայ մնացին գիւղը, որովհետեւ ամէն մարդ կը կարծեր թէ մասնակի ջարդ միայն պիտի բլլայ, յայտնի մարդիկ միայն պիտի ջարդուին, իսկ կին եւ երախայ անձեռնմխելի պիտի մնան։

«Այդ գիշերը ստուգուեցաւ որ առանց խտրութեան պիտի մեռնի ամէն հայ, եթէ ձեռք անցնի։ Ուստի ընտանիքներն ալ քաշուեցան լեռը, որ անմիջապէս կռնակն է մեր գիւղին»։

«Ամբողջ գիւղին մէջ տասը կանոնաւոր հրացան չկար։ Զէնք ունեցողի մը հետ կար աւելի քան 50-100 *անզէն մարդ։*

«Կիրակի երեկոյեան երբ մենք պահուած էինք լեռը, մեր գիւղը թալանի տրուեցաւ և մնացողներն ալ զոհուեցան։ Զէնքի ձայնէն իննակնեան ամբողջ լեռնաչղթան կը դղրդար(*)»։

Ջարդն ու կողոպուտը բոլոր գիւղերու մէջ սկսած են նոյն օրերուն ու ահա մօտ 20,000 *ժողովուրդ կը լեցուի Ս. Կարապետի ձորը, անտառը և Սերկի լեռը, ամէն օր հազարաւորներ արեան մէջ կուլ տալով։*

(*) «Իմ տեսածներս 1915-24-ին», Լ. Տօնիկեան, էջ 18-21։

Պաղլու գիւղացիները երբ կը բարձրանան Սերկի լեռը, իրենց գիւղի թալանէն և կոտորածէն քանի մը օր յետոյ, այդ բարձունքէն կը լսեն թնդանօթներուն ձայնը Մուշի կողմէն։ Մուշի ողբերգական հերոսամարտը սկսած էր։

Այս շրջանը հերոսական դիմադրութիւն ալ ցոյց տուաւ, զոր պիտի ներկայացնենք հերոսամարտի գլուխին մէջ։ Ինչ որ կարելի է ըսել, այն միամտութիւնն է, զոր մենք կը տեսնենք բոլորի վկայութեանց մէջ։ Ջարդ ըսելով, միշտ մտածած են թէ աչքի ինկած անհատներ կամ ընդհանրապէս տղամարդիկ միայն վտանգի ենթակայ են, թէ կին և երախայ բնաջնջումի պիտի չենթարկուին...

Կոտորածի պատկերը միւս շրջաններու նման է։ Այրել բազմութիւնները, ջարդել հանդիպած տղամարդիկը, քշել ամբոխը մինչեւ Արածանի և ջուրը լեցնել։ Առաջին քանի մը օրերու ջարդէն յետոյ, շրջանի լեռներն ու անտառները խուզարկել և աստիճանաբար ոչնչացնել ճողոպրած հայ բեկորները։

Յուլիս, Օգոստոս և Սեպտեմբեր ամիսներուն շարունակուեցան այս նախճիրները և տակաւին բեկորներ կային այս ու այն կողմ, գերագոյն ճիգով գոյութիւն մը պահպանելու համար։

Շրջանի անասունները թալանի բաժին դարձած էին, բայց ինչպէս որ իրենց տէրերէն բեկորներ մնացած էին այս ու այն անտառին կամ ձորին մէջ, նոյնպէս փախած անասուններ կային, որ մնացած էին իրենց ծանօթ գիւղի սահմաններուն մէջ։ Փախստական հայ բեկորները անօթութեան չդիմանալով յաճախ իրենց գիւղերը կ'իջնէին բան մը գտնելու յոյսով։ Լ. Տօնիկեան այդ առթիւ կը գրէ.—

«Գիշերներն ալ առաջուան նման կը մտնէինք մեր գիւղերը, ուր կը հանդիպէինք թալանէն ճողոպրած մեր անասուններուն — եզ, գոմէշ, կով։ Մեր գոյութիւնը պահելու համար ստիպուած էինք մորթել մեր այնքան հաւատարիմ կենդանիները։

«Մեր դրացի Կիկոյեան Սահակի գոմէշը, որ զէնքի ձայնէն կատղած էր, կը յարձակի Քիւրտերուն վրայ և 1-2 հոգի կոտոշահար կը սատկեցնէ, ապա գնդակահար կ'իյնայ վրիժառու կենդանին...»։

Քաջակորով այս գոմէշին պէս, եթէ ամէն անհատ, առաջուց գիտնար թէ մահ-պատերազմի օրհաս մը կ'ապրի և իր կոտոշը ցնցէր, թշնամին քանի մը տասնեակ հազար զոհերով միայն պիտի կրնար բնաջնջել Տարօնի աշխարհը։

ՍԵՒ ՎԱՐԱԳՈՅՐԸ ՓԱԿԵՆՔ

Անպատում այս ոճրագործութեան ամբողջական դրուագները պատկերացնել անկարելի է։ Ականատեսներու դրուագումներէն կը տեսնենք այն անզօրութիւնը և կարկամումը, զոր կ՚ունենան յուշագիրները։ Զարհուրելի պատկերացումներէն յետոյ միշտ կը յաւելուն թէ՝ իրենց տեսածները չեն կրնար ամբողջովին և լրիւ գրի առնել, որովհետեւ ինչ որ տեղի ունեցաւ և շարունակուեցաւ մինչեւ աչունը, մարդկային ուղեղը անընդունակ է պարփակելու և մանաւանդ՝ արտայայտելու։

Գրի առնուած հատ ու կոտոր յուշերը թէեւ այս ու այն գիւղի կամ շրջանի կոտորածները կը նկարագրեն, սակայն ստուգիւ կրնանք ըսել թէ ամէն տեղ նոյնը տեղի ունեցած է, մէկը միւսը գերազանցող դաժանութեամբ, դաւադրութեամբ և անմարդկային անասնութեամբ։

Եղեռնապատումը Տարօնի շրջաններուն մէջ հրդեհում մըն էր, աւելի քան դաժան և աներեւակայելի միջոց մը՝ մէկէն հազարաւորները ոչնչացնելու։ Ասիկա կռիւ մը չէր, ոչ իսկ գոյամարտ մը, այլ ստոր, վախկոտ և ստրուկի վայել դաւադրութիւն մը, միամիտ ժողովուրդ մը մէկ չուանով խեղդելու, երբ քնած է։ Թուրքը իր ժողովուրդով և կառավարական ամբողջ կազմակերպութեամբ վատօրէն այդ ստորնութիւնը գործեց կիներու, երախաներու և ծերերու բազմութեան հանդէպ։ Նոյնիսկ այդ անզէն ու անտէր ժողովուրդին դէմ չելաւ որպէս դահիճ, այլ որպէս անարի խաբեբայ ու այդպէս կոտորեց բազմութիւնները։

Կոտորածը պիտի մնայ յաւիտենական դատապարտութիւն մը Թուրքի անուան արձանագրուած։ Կարմիր Սուլթանը ունենալէն յետոյ, արիւնարբու գայլի իր կերպարանքով գործեց Թուրքը։ Բայց իր անմարդկային արարքները, ստոր խաբեբայութիւնը, անզէն ժողովուրդ մը կռնակէն զարնելու ստորնութիւնը աւելի մահացու դատավճիռները պիտի մնան այս ժողովուրդին, որ օր մը պատմութեան բեմէն պիտի անհետանայ վատութիւններով պատկերազարդուած պատմութիւն մը թողլով տարեգրութեանց էջերուն մէջ։

Տարօնի աշխարհը ունէր մօտ 800 գիւղեր և քաղաքներ։ Եղեռնապատումը կ՚ընդգրկէր այդ ամբողջ շրջանները։ Սակայն մենք չունինք բոլոր վայրերու պատմութիւնը։ Վերապրողները գրի առած չեն իրենց տեսածները։ Բազմաթիւ վայրերու մէջ տեղի ունեցած կոտորածներէն վերապրող իսկ չկայ, որ իր վկայութիւնը բերէր։ Ընդամէնը

5-6 յուշագիրներ կրնանք հաշուել, որ իրենց տեսածները գրքոյկով կամ յօդուածաշարքերով լոյս ընծայած են։ Ունինք 5-6 ականատեսներ ալ, որ Տարօնի պատմութեան համար քանի մը դրուագներ հասցուցած են մեզի։

Այս յուշագիրներու մեծամասնութիւնը 15-17 տարեկան պատանիներ եղած են եղեռնի օրերուն։ Անոնց տեսածն ալ նեղ շրջանակ մը կ'ընդգրկէ և ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ։ Ամէն շրջաններէն պատասխանատու անհատներ ազատուած չեն, որ կարենային մանրամասն և ճշգրիտ տեղեկութիւններ արձանագրել։ Հին ֆետայիները, որ կռուեցան և ազատեցան, իրենց յուշերը գրի չառին դէպքերու մասին և սիրտ ալ չունէին այդ դէպքերու մասին անդրադառնալու։ Կռիւներու և հերոսամարտերու մէջ գտնուած էին, շատ ընկերներ իրենց կողքին նահատակուած էին գերագոյն գոյամարտերու ընթացքին ու մանաւանդ՝ հայ ժողովուրդի կոտորածով, ինքզինքնին պարտուած կը զգային, հակառակ այն իրողութեան՝ որ անոնք ամէն փառքի արժանի էին իրենց հերոսական դիմադրութիւններուն համար։ Խելահաս և հերոս այս տարրը երբեք յանձն չառաւ իր յուշերը գրելու։ Գրի առնել փորձողներն ալ անյաջողութեան մատնուեցան, որովհետեւ աչքառու այդ անհատները փաստօրէն կը լռէին։

Այսուհանդերձ բերանացի պատումներէն իրադարձութիւններն ու իրողութիւնները ամփոփուած էին և անծանօթ բան մը, ընդհանուր առմամբ, մնացած չէր։ Այս հաւաքուած տեղեկութիւններուն վրայ կ'աւելնար Մարգար Բարեանի, Լեւոն Տօնիկեանի, Յակոբ Տէր Զաքարեանի, Սարգիս Բաէեանի (ականատեսներէն գրի առած) և ուրիշ մէկ քանի հայրենակիցներու յուշերը, որոնք ականատեսի վաւերական վկայութիւններ էին։ Այս ատաղձը ինքնին բաւական էր եղեռնապատումը ներկայացնել պատմական վաւերականութեամբ։

Եղեռնապատումի այս սեւ վարագոյրը երբ կ'իջեցնենք մոխրացած, բայց միշտ հերոսական Տարօնի աշխարհին վրայ, պէտք է ընդգծենք նաեւ ուրիշ ճշմարտութիւն մը, որ հերոսական ճակատը պիտի ներկայացնէ այս արի աշխարհին։

Որովհետեւ, Տարօնի աշխարհի բազմաթիւ գաւառներու և գիւղերու մէջ հերոսական կռիւներ ու ճակատամարտեր տեղի ունեցան, դժբախտաբար միշտ ՎԵՐՋԻՆ վայրկեանին, երբ «դանակը ոսկորին հասաւ»։

Անվճռականութիւնը ջլատեց հին յեղափոխութեան այս օրրանը։ Սպասումը ուժերը կամազուրկ դարձուց։ Օգնութիւնը չհասաւ։ Եւ Տարօնը կռուեցաւ, երբ թշնամիին դանակը իր ոսկորին հասած էր։ Կռուեցաւ երկար և արիւնլուայ։ Պատուաւոր մահուան փառապսակը իրենց ճակատին՝ շատերը ինկան հայրենի սրբազան հողին վրայ, շատերն ալ ազատեցան շատ ուշ, գերմարդկային ճիգերով, ծիւրած, ֆիզիքապէս քայքայուած, բայց հերոսական անվթար կերպարանքով։

Այդ մասին կը տեսնենք Հերոսապատումի բաժնին մէջ։

ՄԱՍՆ Գ.

ՀԵՐՈՍԱՊԱՏՈՒՄ

(1915-Ի ԳՈՅԱՄԱՐՏԵՐԸ)

ՀԵՐՈՍԱՊԱՏՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Այն անհուն եղեռնապատումը, զոր նկարագրեցինք նախորդ գլուխներուն մէջ և մանրազնին քննութեան առինք, ցոյց կու տայ թէ որքա՞ն դժնդակ պայմաններու մէջ կը գտնուէր Տարօնի աշխարհը։ Այդ ծանր պայմաններուն մէջ Տարօնի և Բաղէշի գաւառները շրջապատուած էին քրտական զինեալ զօրամասերով, պատերազմին մասնակցող զօրաբանակներով, և Վանէն, Ալաշկերտէն ու Բասենէն տեղահանուած քիւրտ և թուրք վոհմակներով։

Եթէ թուրք կառավարութիւնը կրցաւ խաբել հայ ազգը և կըռնակէն հարուածեց մեր ղեկավարութիւնն ու միամիտ ժողովուրդը, կրկնակի գաւադրական ծրագրով մը գործեց Տարօնի հանդէպ և աշխատեցաւ իր բոյնին մէջ խեղդել Տարօնի ընտիր ժողովուրդը, ներսէն և դուրսէն անհաշիւ բազմութիւն մը հանելով անոր դէմ։ Զէնքի հետ հրդեհի դիմեց, աներեւակայելի այս զէնքով՝ մոխիրի վերածելու շուտրած բազմութիւնները։

Անպատում այս եղեռնագործութեան դէմ, մահը աչք առած, Տարօնը ունեցաւ քանի մը պոռթկումներ դեռ 1915-ի Մարտի ընթացքին։ Սասունը ապստամբեցաւ և իր սահմաններուն վրայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներ մղեց գարունէն սկսած։ Մշոյ դաշտին մէջ Գոմսի կռիւը պայթեցաւ Մարտին, Կորիւնի և Ռուբէնի ղեկավարութեամբ։ Մուշի կտրիճները Մճոյի ղեկավարութեամբ, Մարտի վերջերուն, Առաքելոց վանքը գրաւեցին և կռուեցան Մուշէն զրկուած զօրամասին դէմ։ Տարօնը փաստօրէն, այդ օրերէն կը սկսի իր յուսահատական հերոսամարտին, որ երկարաձգուեցաւ եօթ ամիս։ Արեան և հրդեհի ծովին մէջ եօթնամսեայ անհուն կորով, ու տուայտանք ապրեցաւ երբեմնի դիւցազնական յեղափոխութեան միջնաբերդը, գալարուեցաւ ինքն իր վրայ, մաշեցաւ կրակի և գնդակի դէմ կուրծք տալով և ունեցաւ իր շարք մը հերոսամարտերը այնքա՞ն վճռական և այնքա՞ն արիւնոտ։

Մեծ մասը այդ հերոսամարտերուն, սկսան շատ ուշ, երբ դանակը ոսկորին հասաւ։ Այդ խնդիրներու քննութիւնը և վերլուծումը կատարած ենք նախորդ գլուխներով։ Չենք ուզեր վերադառնալ այդ

հարցերուն, սակայն պիտի չնշանակէ այն պարագան թէ ուշացումը ուժասպառ ըրաւ չրջաններըը, թէ նախատեսուած ապստամբութիւնը մը չատ աւելի ծանր պիտի նսեմէր Թուրքերուն, թէ... օգնութեան չհասան Տարօնին, հակառակ երկար ժամանակ դիմանալուն:

Տարօնի ամբողջ ժողովուրդին և կառավարներուն աչքերը չուր կարնցան իրենց հայեացքները յառելով Նեմրութին ու Սիփանին, այն կողմերէն սպասելով կամաւորական գունդերուն հրեւումը:

Տարօնը ցմրուր ըմպից դառնութեան բաժակը, մոխրացաւ իր հայրենի աչխարհի մնհետանին մէջ, բայց նաև քաջութեամբ խիզախեց և կռուեցաւ մինչև վերջին չունչը, լուսապսակ ճակատներով դիմաւորեց մահը, «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր» արբագան ուխտը թողլով յաջորդ սերունդներուն:

Անհուն ողբերգութեան և սեւ խաւարին մէջ Տարօնի բազմաթիւ հերոսամարտերը, զոր պիտի թուենք այս գլուխին մէջ, չառապոյն լոյսով մը կ'ողողեն յեղափոխական այս անձնուրաց չրջանի պատմութիւնը և կ'արձանագրեն հայ ժողովուրդի հպարտանքի հաչուոյն:

Եթէ անպատում եղեռնը երկար ատեն դեռ պիտի սգայ հայ ժողովուրդը, չի կրնար չյիչել իր հերոսամարտերը, որոնք կորովի և ապրելու ընդունակ ժողովուրդի մը պանծալի յատկանիչները կը յայտնաբերեն:

Հակառակ այս արիամարտական ճչմարտութեան, Տարօնի ժողովուրդը 1920-էն ի վեր միայն սպասօներ սարքից տարին անգամ մը և յուզումով խոնարհցաւ իր անհամար նահատակներուն անթաղ չիրիմներուն առջեւ:

Տարօնի Հայրենակցական Միութեան մասնաճիւղերը անցած ներեան և հինգ տարիներու ընթացքին հերոսամարտերու մասին չխօսեցան, և սպասօներու կրկնութիւններով, կարծես այն ըմբռնումը տարածելի թէ Տարօնի ընդարձակ չրջանի եօթնամսեայ կռիւները աննչան դէպքեր էին: Մինչդեռ միայն Հայրենակցական Միութիւնները, գովելի նախաձեռնողութեամբ, պանծացուցին Շապին Գարահիսարի, Վանի, Ուրֆայի և Սուետիոյ հերոսամարտերը, տոգեպէս քաջալերելով այդ չրջաններէն վերապրող բազմութիւնները: Սպասօնը եղաւ ընդհանուր սուգ մը, որ Ապրիլ 24-ի համազգային սպասօնի պաչտօնական առնուները կը կրէր: Ամբողջ ազգն էր որ մէկ միլիոն զոհ առաւ: Մասնակի սուգերը այլևս իրենց իմաստը կը կորսնցնէին:

Ինչո՞ւ համար Տարօնցին տոգեկան խռովքով մը սպակիր մնաց և չհաչտուեցաւ Տարօնի աչխարհի անմարդկային կտտրածին հետ:

Հոգեբանական այս խռովքը կարելի է բացատրել պատմական այն իրողութեամբ, որ Տարօնը բազմաթիւ հերոսական մարտերու թատերաբեմը դարձած էր 1890—1908-ի յեղափոխութեան չրջանին: Հայ ժողովուրդը պարծանքով կը յիչէր Սասունի, Մուչի, Ախլաթի և Քնուսի անուանները: Տարօնի ծոցէն ծնած հերոսները ամբողջ ազգին հպար-

տանքն էին։ Քաղաքագրծութեան այնպիսի դէպքեր տեղի ունեցած էին անցեալին մէջ, որ մատծել կու տային թէ այդ մարգին մէջ Տարօնցին առաջին ախոյեանն է։ Յեղափոխական ժամանակաշրջանի ապրումներով անած Տարօնցին երբեք չհաշտուեցաւ Տարօնի պարտութեան հետ, և չմբռնեց զանգուածային կոտորածները, որ բաժին ինկան Տարօնին։ Դիւցազնական ըմբռնում ունենալով Սերոբ Աղբիւրի, Անդրանիկի, Գէորգ Զաւուշի, Հրայրի, Կոբիւնի և այլ բազմաթիւ հերոսներու և զնկավարներու մասին, Տարօնցին չկրցաւ մտածել այն ազատագործական հրդեհումը մեր ժողովուրդին, ու բան մը պակաս գտաւ 1915-ի դէպքերու և զնկավարներու ընթացքին մէջ։ Հոգեկան այս խռովքը թոյլ չտուաւ նաեւ անդրադառնալու հերոսական այն կռիւներուն, զոր Տարօնի ժողովուրդը մղեց սրեան և հրդեհի անօրինակ ծովի մը մէջ։

Անոնք, որ խելահաս տարիք ունէին և մասնակից էին դէպքերուն, ժամանակի սրատակարգ պայմանները դիտէին, Տարօնի վիճակուած բախտը ուղիղ իրապաշտօրէն ըմբռնեցին։ Իսկ անոնք, որ երկրէն դուրս էին, կամ մանկական ու պատանեկան հասակին անցուդարձ ունեցան և վերապրեցան կերպով մը, անոնք չհաշտուեցան իրենց վիճակուած բախտին հետ, միշտ այն մտածումով թէ Տարօնը կրնար ունենալ մեծ խոյանքներ ունենալ ու քալել հին յեղափոխութեան դիւցազնական ճանապարհով, քան ունեցաւ հօթնամսեայ կռիւներու ընթացքին։

Հոգեկան այս ապրումներն ու ըմբռնումները իրարու հետ բազդատելով՝ իրողութիւն մը ակներեւ կ'ըլլայ։ Տարօնի սրիւնալի կռիւները, որ մղուեցան 1915-ի հօթը ամիսներուն, անտեսուած են և իրենց տեղը չեն գտած մեր պատմութեան մէջ ու չեն տրժեւորուած ըստ արժանւոյն։

Մինչեւ 1915-ի Ապրիլեան եղեռնի ամբողջական պատմութեան մէջ, եթէ պիտի խօսուի նաեւ հայ ժողովուրդի դիմադրականութեան մասին, Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին վրայ, այդ անմարդկային կոտորածին դէմ ամենէն ծաւալուն և ամենէն երկարատեւ կռիւները մղեց Տարօնի աշխարհը բազմաթիւ չրջաններու մէջ, և անդ-ուստ կռուող բնակիչները կրցան դիմանալ մինչեւ 1916-ի գարունը, երբ ռուսական բանակները և կամաւորական գունդերը հասան Մուշ։

Անտեսել այս հերոսամարտերը, անդիտանալ բազմաթիւ սրիւնալի գոյամարտները, պիտի նշանակէր պատմութիւնը խեղաթիւրել։

Հրաշք սպասել հերոսներէն՝ հերոսապաշտ ժողովուրդի մը իրաւունքն է։ Բայց հերոսութիւնները ուրանալը ոչ ոքի իրաւունքն է։

Պատմութիւնը իրողութիւններն ու ճշմարտութիւնները կը գտաւորէ անկողմնակալ կերպով և կը դառնայ հաւատարակչիռ արդարութեամբ։

Այս լոյսին տակն է որ պիտի ներկայացնենք այն հերոսամարտերը, որ տեղի ունեցան Մուշ քաղաքի, Սասունի, Մշոյ դաշտի, Նեմրութի և ա՛յլ չրջաններու մէջ։

Ա.

ՄՈՒՇԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Յունիսի վերջին օրերը Տարօնի Հայութեան համար ամէն ինչ քառսային էր։ Շրջանները, նոյնիսկ գիւղերը իրարմէ կտրուած էին։ Ամէն կողմէ արեան հոտ կու գար։ Ոչ ոք գիտէր թէ ի՛նչ պիտի ընէ։

Մուշ քաղաքը և դաշտը ջլատուած վիճակ ունէին։

Թրքական և քրտական ուժերը ամբողջովին օղակած էին Մշոյ դաշտը և Մուշ քաղաքը։

Շրջանները, գիւղերը և քաղաքը ուժասպառ եղած էին սպասելով։ Ամէն օր կորուստ մը արձանագրած էին, և երբեմն ալ զանգուածային կորուստներ տուած էին։ Կենսունակ և կռուող ուժերէն զգալի մաս մը բարձրացած էր Սասուն և կը մասնակցէր լեռնաշխարհի գոյամարտին։

Թուրք կառավարութիւնը մեծ զգուշութեամբ իր պատրաստութիւնները առաջ կը տանէր, որպէս զի զօրաւոր դիմադրութեան մը չհանդիպի։ Վանի դէպքը բաւական խրատական փաստ մըն էր։ Տարօնը յեղափոխական անցեալով պատկառելի ուժ մը նկատուած էր Թուրքերէն։ Ինչ որ պիտի ընէին, պիտի իրականացնէին պետական ամբողջ մեքենայով։ Զօրք, թնդանօթ, չէթէ, քրտական զինուած ուժերը, բոլորը պիտի տրամադրուէին կոտորածի ծրագրին։

Ու այդպէս ալ ըրած էին։ Շրջապատման օղակները և թրքական ուժերու դասաւորութիւնը լրանալէն անմիջապէս ետք, Սերվէթ կը ձեռնարկէր Մշոյ դաշտի և Մուշ քաղաքի կոտորածին։

Մինչեւ այդ վայրկեանը Առաջնորդ Վարդան վարդապետին և Մշոյ հայ երեւելիներուն՝ Սերվէթ ցոյց կու տար բարեացակամ վերաբերմունք դէպի Մուշի և դաշտի հայ ժողովուրդը և կը դժգոհէր ապստամբ Սասունէն և հոն բարձրացած Ռուբէնէն, Կորիւնէն, Մճոյէն, որոնք իբր թէ Մուշի և դաշտի խաղաղութիւնը կը խանգարէին։ Մինչդեռ դէպքերը ցոյց տուին հակառակը։ Թուրք կառավարութիւնը ամենէն առաջ խորտակեց դաշտի հզօր Հայութիւնը, ապա Մուշ քաղաքը ու յետոյ միայն բանակները ուղղեց Սասունի վրայ։

Մուշի կառավարիչ Սերվէթը և զինուորական հրամանատարը աստիճանաբար Մուշ քաղաքի բարձունքները ամրապէս բռնած էին թէ՛ զօրքով և թէ թնդանօթներով։ Հայկական թաղերու կեդրոնը բռնող Միացեալ Ընկերութեան Վարժարանը (Զորի թաղին մէջ) զօրանոցի

վերածուած էր երկու ամիս առաջ և այսպիսով այդ բարձունքը թրքական բերդ մը դարձած էր Մուշ քաղաքի հայկական հատուածի սրտին վրայ:

Կողու թաղէն և Մոկունքի բարձունքէն մինչեւ Աստղնբերդ տարածուող Սաչքի Դուրանը զինուորական շղթայի տակ առնուած էր և երկու թնդանօթները ուղղուած են հայկական թաղերուն: Քաղաքի արեւմտեան կողմը, Բերդի թաղի բարձունքը թնդանօթ զետեղուած էր: Արջգլորի կողին վրայ նոյնպէս թնդանօթ զետեղուած էր թէ՛ քաղաքի և թէ Կարնեն գիւղի կողմը հարուածելու համար:

Հայկական թաղերը երկաթէ տուփի մը մէջ առնուած էին: Այսուհանդերձ թուրք կառավարութիւնը և անոր միացած Մուշի Թուրքերու արիւնարբու ղապիլաթները զգոյշ քայլերով հայ թաղերը կը սեղմէին: Նկատի ունէին Սասունէն յարձակողական մը և այդ պատճառով բաւական ուժ զետեղած էին Կուրտըքի կողերուն վրայ: Վերին թաղի բարձունքները բռնող թուրք տուներու մէջ ուժ կեդրոնացուցած էին:

Մահաբոյր այդ մթնոլորտին մէջ Մուշ քաղաքի Հայութիւնը շշմած է և անորոշութիւն կ՚ապրի: Ի՞նչ պիտի ընեն վերջին վայրկեանին: Այդ վերջին վայրկեանը արդէն անցած երկու ամիսներու ընթացքին շատոնց վերջացած էր և ամէն բան ի վնաս Հայերուն դասաւորուած:

Թուրք կառավարութիւնը քանի մը փորձեր կ՚ընէ, հակազդեցութիւնը չափելու համար: Յունիսի 25-ին, նոր տոմարով Յուլիսի 8-ին, Ուրբաթ օր քանի մը պատահական ձերբակալութիւններ կը կատարէ, իբր թէ ապրանք ծախած են սասունցի կիներուն: Կը բանտարկուի Տ. Յովհաննէս Քհ. Տ. Աստուածատուրեանը, ջրաղացպան մը, արհեստաւոր մը, վաճառականներէն Խաչիկ Հայկունին, Անուշ Ասլանեան, Սարգիս Զաթոյեան, Աւագենց Մուրատ, ընդամէնը 18 հոգի: Մուշի Հայութիւնը լռելեայն կը յուզուի, բայց շարժում չկայ:

Յուլիսի 9-ին կառավարութիւնը պարպել կու տայ Ս. Մայրինէ թաղի Կողու թաղամասի բարձրագոյն տուները և զինուոր կը լեցնէ: Կրկին լուռ կը մնայ հայ ժողովուրդը: Թշնամին արդէն հայ թաղերու լաւագոյն դիրքերը գրաւած է առանց դիմադրութեան:

Այս գործողութիւններուն համընթաց, կառավարիչը կը հրաւիրէ Վարդան վարդապետը և 28 աչքառու Հայեր՝ կառավարչատունը: Այս հրաւիրուածներուն մէջն էին Ազգ. Քաղաքական Ժողովի անդամները— Յ. Տէր Զաքարեան, Նազարէթ Քեշիշեան, Համազասպ Տէր Յովհաննէսեան, Արշակ Իկիթեան, Մամիկոն Պետրոսեան, Ֆետայիներէն՝ Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Դերձակ Արօ, Մուխսի Ֆարհատի Արօն, Տէր Եղիշէ Քհ. Պարսամեան և քանի մը քահանաներ, Ալեքսան Մովսէսեան և այլ երեւելիներ:

Քաղաքը դիմադրութեան մը պատրաստ չէր: Քաղաքը կռուի դաշտ պիտի չդառնար: Այդ էր մտայնութիւնը: Ազգային մարմիննե-

բու, վաճառականներու և միջին դասի արամադրութիւնը կառավարութեան ենթարկուիլն էր, վարդան վարդապետի գլխաւորութեամբ: Այդ պայմաններուն մէջ Մուշ քաղաքի հին կառուցները — Հաճի Յակոբը, Մուխսի Ֆարհատի Արօն, Դերձակ Արօն, Լ. Ալանեան, Տիգրան Մկըրտիչեան և հին մարտիկները Սասուն բարձրանալու որոշում առած էին և այդ օրը պիտի մեկնէին երկու խումբով, ընդամէնը 40 հոգի: Մճօն արդէն առաւար խումբով մը մեկնած էր: Պզտիկ Արամը քանի մը ազատներով Ռաբէնի և Կարիւնի հետ լեռ բարձրացած էր: Մուշը իր կառուց ուժերէն կը զրկուէր:

Յուլիսի 9-ի գիշերը Ս. Մարինէ թաղի խումբը ճամբայ կ'ելլէ, բայց Սուչքի Դուբանի վրայ կառուց կը բռնուի Թրքական զօրքին հետ: Հրացանաձգութիւնը կը տեւէ 15 վայրկեան: Կառավարութիւնը անմիջապէս թաղերու մէջ հսկիչ խումբ մը, սպայի մը գլխավորութեամբ կը պարտցնէ և կը յայտարարէ որ խաղաղ մնան, բան մը չկայ, Թուրք պահակներն էին որ իրարու հանդիպած են և սխալմունքով իրարու վրայ կրակ բացած են: Իրազութիւնը այն էր որ Մուխսի Ֆարհատի Արօն, խումբի մէկ մասը հետն առած՝ կը յաջողի Թրքական չղթան ճեղքել և անցնիլ Սասուն. խումբի միւս մասը կը վերադառնայ Ս. Մարինէ Թաղը, որով Զորու թաղի խումբը Հաճի Յակոբ Կոտոյեանի գլխավորութեամբ կը մնայ քաղաքը և այլևս փորձ չ'ըներ Սասուն բարձրանալու: Անցքերը փակուած էին:

Ինչպէս կը տեսնենք այս ձեռնարկներէն, վերջին վայրկեանին իսկ դէպի Սասուն երթալու, ազամարդիկը հոն հասնելու, հոն կռուելու մտայնութեան հակուած են մարտական ուժերը:

Յուլիսի 10-ին վարդան վարդապետ միայն 12 անձեր հետն առած կը ներկայանայ Սերվէթին և գինուորական հրամանատարին: Միւս հրաւիրուածները կը մնան ներկայանալ, համոզուած որ բոլորը պիտի կատարուին:

Կառավարիչը կը յայտարարէ որ արդէն անդամանութիւնը սկսած է էրզրումէն, թէ վերջնական հրաման մըն է և պատրաստ պէտք է ըլլան երկու ժամէն ճամբայ ելլելու, թէ որևէ բան հետերնին առնելու կարիք չկայ, քանի որ կառավարութիւնը կայաններ տեղծած է և ամէն խնամք պիտի տանի իր սիրելի ժողովուրդին...: Այդ պահուն կառավարչատունը ներկայ եղած են Մշոյ երեսփոխան Յոճա Իլիասը և զօրահրամանատար Ֆեազիմ պէյը, որ արցունքն աչքերուն մէջ՝ կը խոստանայ վարդան վարդապետին, ամէն պաշտպանութիւն և դիւրութիւն ընծայել ժողովուրդին:

Այս թատերական տեսարանէն, ըստ երևոյթին ազդուած, վարդան վարդապետ իր հետեւորդներուն հետ միասին կը վերադառնայ Առաջնորդարան և կոչ կ'ընէ գինուել ուժերուն որ գէնքերը վար դնեն և ենթարկուին կառավարութեան կարգադրութեան: Վարդան վարդապետին հետ նոյն տեսակէտն ունէին Նազարէթ Քեչիշեան, Համազասպ

Տէր Յովհաննէսեան և Արշակ Իկիթեան։ Այսպիսով, ճգնաժամային այդ վայրկեանին, Առաջնորդարանը և Հ. Յ. Դաշնակցութեան Մուշ քաղաքի վարիչները իրարմէ կը բաժնուին։ Հաճի Յակոբ Կոտոյեանը, Տիգրան Մկրտիչեանը, Դերեակ Արօն, Լ. Ասլանեան և մարտական ուժերը կը մերժեն զէնքերը վար դնելու առաջարկները և կը պնդեն դիմադրութեան տեսակէտին վրայ։ Առաջնորդարանի և յեղափոխական այս կորիզին միջեւ, մէկ ժամուան ընթացքին, քանի մը անգամ նամակներ կը փոխանակուին։ Առաջնորդարան հաւաքուողները կ'ուզեն համոզել կռուելու պատրաստուող ղեկավարները թէ անձնատուր ըլլալով՝ եթէ հեռանան քաղաքէն, թերեւս խնայուի կին և երախաներուն։

Հաճի Յակոբը, Արօն և Տիգրանը անդրդուելի կը մնան, համոզուած որ տեղահանուածները պիտի կոտորուին։

Քաղաքական ժողովի ատենապետ Յակոբ Տէր Զաքարեանը Առաջնորդարանի իր գործակիցներէն կը բաժնուի և կը միանայ մարտական ուժերուն։

Երբ այս բանակցութիւնները տեղի կ'ունենան, անդին կառավարութեան զօրամասերը, ոստիկանները և թոփալիներու վոհմակը արդէն սկսած էին ձերբակալել 10-70 տարեկանները և խումբ առ խումբ կը ղրկէին դէպի կառավարական կայանը։ Հայկական թաղամասերու ծայրերը գտնուողները արդէն կը հաւաքէին և կը քշէին։

Ոստիկանական ջոկատ մը կը մտնէր Առաջնորդարան և հոն հաւաքուած 70-էն աւելի անձերը, Վարդան վարդապետի հետ միասին ճամբայ կը հանէր դէպի կառավարչատունը։

Ժողովուրդի լաց ու կոծին մէջ Առաջնորդարանի կարաւանը կը մեկնէր Ս. Մարինէ թաղէն դէպի շուկան։

Նոյն ատեն բանտերուն մէջ հաւաքուածները, որ բերուած էին դաշտէն, Կենճէն, Խուլբէն և պատահական ճամբորդներէն, համախումբ ճամբայ կը հանէին դէպի շուկան, անկէ ալ դէպի Մոկունք գիւղը, Բաղէշի ճամբուն վրայ։

Բանտարկեալներէն մաս մը կը տանէին Կառնեն և ձորին մէջ կը կոտորէին։

Յուլիսի 11-ի Կիրակին Մուշը սուգի, լացի և ահի վերջին օրը կ'ապրի։ Ծայրամասերը դատարկուած են։ Տուներուն մէջ փակուած կը մնայ Մուշ քաղաքի Հայութեան մեծամասնութիւնը։ Ոչ ոք գիտէ թէ ի'նչ տեղի կ'ունենայ միւս թաղին մէջ կամ անկիւն մը ինկած քանի մը տուներուն մէջ։

Ճնշիչ լռութիւն մը կը տիրէ և լռութեան մէջ ոճիրն է որ անսանձ կը գործէ։

Թաղերուն մէջ ոստիկաններ և զինուորական ջոկատներ կը պաշտին։ Գլխաւոր փողոցներու անցքերը բռնուած են։

Ամէն մարդ կը սպասէ պայթումի մը։

Ճնշիչ լռութիւն։

Եւ սակայն կառավարութիւնը, որ զինուորական, ոստիկանական և չեթէական ամբողջ ուժերը շարժման մէջ դրած էր, ամբոխը կը քշէ մահուան ճանապարհներուն վրայ: Շատերը կ'իյնան պաղ զէնքի հարուածներուն տակ և խուլ հռնդիւնով մը կը վերջանան:

Փաստօրէն ջարդը սկսած էր թաղերու ծայրամասերէն, բայց փակուած դռներուն մէջ. դրացին իսկ չէր իմանար որ տուն մը կը վերջանար:

* * *

Դիմադրական ուժերը կը գտնուէին երեք թաղամասերուն մէջ, իրարմէ բաւական հեռու: Տիգրան Մկրտիչեանը, որ Դուրան Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի անդամ էր և կը գտնուէր Մուշ, իր հետ ունէր 15 մարտիկներ և տեղաւորուած էր Ս. Մարինէ թաղի միջին տուներէն մէկը: Անոր քով հաւաքուած էին Յ. Տէր Զաքարեան, Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեան և Մամիկոն Պետրոսեան:

Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, որ հին և փորձուած ֆետային էր և մարտական ուժերու գլխաւոր վարիչը, կը մնար Զորու թաղին մէջ Դերձակ Արոյի և այլոց հետ:

Լ. Ասլանեան, որ նոյնպէս Կ. Կոմիտէի անդամներէն էր, կը մնար իրենց տունը, Վերին թաղ և իր շուրջ հաւաքած էր 6-7 մարտիկներ:

Ս. Մարինէ թաղի պաշտպանութիւնը դժուարացած էր այն վայրկեանին, երբ Կողու թաղի տուները զօրքերով լեցուած էին: Անհրաժեշտ էր որ ուժերը կեդրոնանային տեղ մը, ուր կարելի ըլլար կորովի դիմադրութիւն մը ցոյց տալ:

Յուլիսի 10-ի սահմռկեցուցիչ Կիրակին այս երեք խումբերու վարիչները իրարու հետ հաղորդակցութեան կը մտնեն, իրենց ընելիքը որոշելու համար: Այս ցերեկը տունէ տուն իսկ յարաբերութիւնը դադրած էր: Լ. Ասլանեանի ձեռքին տակ կար ընտիր պատանի մը, անվախ ու ճարպիկ, Աղաբեկ Յակոբեանը, որ մահը աչք առնելով, քանի մը անգամ նամակներ տարաւ և բերաւ ինքնապաշտպանութեան երեք կայաններու միջեւ:

Տիգրան Մկրտիչեան իր խումբով Սասուն երթալու տրամադրութիւն ունէր: Բայց Հաճի Յակոբի պնդումներուն վրայ, իր հետ եղողները առնելով, պատանի Աղաբեկի առաջնորդութեամբ, կ'երթայ միանալու Հաճի Յակոբին, Զորու թաղի դիրքերուն մէջ:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Յուլիսի 10-ի Կիրակին Մուշ քաղաքի ամենէն ողբերգական օրն է: Մահուան դէմ յանդիման կեցած է ժողովուրդը, անորոշ ու անյոյս այդ օրուան գիշերուան պէս:

Բուռ մը մարդիկ, անցեալով ֆետայի, այժմ քաջակորով ու յանդուգն, կտրուած աշխարհէն, կտրուած Տարօնի բազմաթիւ գաւառներէն, անգիտակ թէ իրապէս ի՞նչ է որ տեղի կ'ունենայ, թէ ի՞նչ տարողութիւն ունին կոտորածը և տեղահանութիւնը, որոնց ձեռնարկած է թուրք կառավարութիւնը. խորհուրդի նստած են մահ-պատերազմի այս օրհասին մասին կարգադրութիւն ընելու։

Այս գերագոյն վայրկեանին իսկ մտահոգուած են պատասխանատուութեան գիտակցութեամբ։ Անոնց խիղճը հանգիստ չէ։ Կը մտածեն թէ իրենց դիմադրութեամբ կրնան ժողովուրդի կոտորման պատճառ դառնալ։ Չեն գիտեր թէ միւս շրջանները ի՛նչպէս պիտի շարժին։ Այն միամտութիւնը ունին կարծելու որ Մշոյ դաշտը կանգուն է... Նոյնիսկ կը սպասեն օգնութիւն Սասունէն։

ՀԱՃԻ ՅԱԿՈԲ ԿՈՏՈՅԵԱՆ

Այս մտահոգութեան հարազատ արտայայտութիւնը կը գտնենք Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեանի մէկ քանի տողերուն մէջ, որ զինուորական խորհրդակցութեան նկարագրութիւնը կը պարունակեն.—

«Խորհրդակցութիւնը կը դառնար մահու և կենաց շուրջը, դիմադրութենէն. կազմակերպուած ուժէն կախում ունէր Հայերու լինել-չլինելը։

«Արտաքին աշխարհէն բոլորովին կտրուած, անգէտ թէ ի՞նչ կ'ընեն կամ ըրին միւս շրջանները, ստանձնել ամբողջ պատասխանատուութեան բեռը, տալ որոշումներ, որոնք գուցէ վաղը դատապարտելի ըլլան և գուցէ չկարողանան արդարանալ։

«Այս բոլոր խարխափումներուն մէջ վերջապէս կ'որոշուի լուրջ դիմադրութիւն մը սարքել ու թանկ ծախել ժողովուրդին կեանքը»։

Անորոշութեան, խոհեմութեան և սպասումի դժբախտ քաղաքականութեանց վերջին մնացորդը տակաւին դեր կը կատարէ։ Մարտական այնքան վճռական կռիւներուն մէջ առիւծաբար կռուող Հաճի Յակոբը, Գերձակ Արօն, երկաթեայ խումբի անդամները, որոնք Գէորգ Չաւուշի գործունէութեան օրերուն, գնդակի դէմ աչք չէին թարթեր, հիմա նստած են և կը մտածեն պատասխանատուութեան մասին, կը մտածեն թէ իրենց արարքը կրնայ դատապարտուիլ հայ ժողովուրդի կողմէ։ Այդպէս չմտածեցի՞ն Պոլսոյ ղեկավարները, այդպէս չմտածե՞ց Յուլիս 10-ին Վարդան վարդապետը, այդպէս չմտածեցի՞ն բազմաթիւ կորովի ղեկավարները և ազգային առաջնորդարաններու վարիչները, որոնք

գիտակցօրէն դէպի մահը գացին, հայ ժողովուրդի մեծամասնութիւնը փրկելու սին յոյսով։

Այս երեւոյթը խորապէս ըմբռնելով միայն կարելի է լուսաբանել Տարօնի դժնդակ անցքերը։

Ջինուորական խորհրդակցութիւնը վճռական որոշման գալէն յետոյ, այլեւս տատանումը կը վերնար և մարտական այդ ընտիր զորձիչները կը մտնէին իրենց իսկական դերին մէջ, առիւծաբար կռիւը տալու անարդ թշնամիին, որ չատ օգտուելու հայ ժողովուրդի խռնմութեան քարոզէն։

Այժմ խօսքը զէնքին էր։ Գիտակից մահը անմահութեան պէս կը ծածանէր հինաւուրց մարտիկներու աչքին։

Այս խորհրդակցութեան մէջ կ'որոչուին դիրքերը և անոնց վարիչները.

ա) Արօն պիտի բռնէ Սատոյենց տունը քանի մը հոգիով։

բ) Տիգրանի խումբը պիտի ամրանայ Ջուլկենց տունը։

գ) Իսպանդարենց Սամօն, Զախչախենց Յոսիկը և Քոռ Յակոյի Զաքարէն պիտի պաշտպանեն Յանամիրենց տունը։

դ) Հաճի Յակոբ Կատոյեանի խումբը դիրք պիտի գրաւէ Կռնոյենց տունը։

ե) Լ. Ասլանեանը վերի թաղի դիրքերու վարիչը կը մնայ։

Հերոսամարտի ընդհանուր զեկավարն է Հաճի Յակոբ Կատոյեան, որուն կ'օգնէ որպէս զեկավար կռուող Տիգրան Մկրտիչեան։

Այս դասաւորութեամբ կը դոցուի ժողովը և ամէն մէկը կ'անցնի իր պարտականութեան գլուխը։

Գիշերը կ'անցնի մանացուցիչ լռութեամբ։

ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՑԱՆԸ ԿԸ ՊԱՅԹԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Յուլիսի 11-ի առաւօտ, վերին թաղի փողոցները կը բռնեն քանի մը ատիկաններ, իրենց հետ ունենալով ժանտարմանական ջոկատ մը իր սպայով։ Անոնք յառաջապահներն էին թուրք խուժանին, որ կիրակիէն սկսեալ, վերին թաղի եղերային տուները մատած և կոտորածները սարքած էին պաղ զէնքով։ Այնքան տանն որ դիմադրութեան չհանդիպէին, պիտի չարունակէին իրենց գործը, տուներուն մէջ խեղդելով հայ ընտանիքները, որոնք դիմադրութեան որեւէ միջոց չունէին։ Այդ հայ ընտանիքները հնթարկուելով ընդհանուր սարսափին, երբեք չէին կրնար երեւակայել թէ ամբողջական բնաջնջումի հնթակայ էին։ Այլապէս քարով ու փայտով իսկ պիտի դիմադրէին մինչեւ մահ։

Անպատիժ կոտորածի արշաւը հասած էր Լ. Ասլանեանի տան դուռը։ Այդ տեղ ուելի մեծ զինուորական պատրաստութեամբ կը ներկայանային թուրքերը։ Երեք օր առաջ Լ. Ասլանեանի եղբայրը, Անուշ

Ասլանեանը բռնած և քշած էին կոտորածի ճամբաներուն վրայ։

Ոստիկանները Լ. Ասլանեանի դուռը կը բախեն և կը պահանջեն որ բացուի։ Լեւոն թոյլ չի տար որ դուռը բանան։ Հաստատ համոզուած է թէ մահը կը դիմաւորէ։

Քանի մը հարուածներէն յետոյ, ոստիկանները հրացանները կ'ուղղեն պատուհաններուն և կը կրակեն։ Լեւոնը և իրենց դրացի Կակոյենց Զօրիկը տան դիրքերէն կը կրակեն և քանի մը ոստիկաններ գետին կը փռեն։

Այս կ'ըլլայ առաջին գնդակը, որ կը պարպուի Մուշ քաղաքի Հայութեան կողմէ։

Կռիւը սկսած էր։

Օր մը առաջ Վերին թաղի թրքական գերեզմանոցէն մինչեւ Հայոց եկեղեցիի քովերը բաւական հայ ջարդած էին։ Հոդ, Ասլանեան Աստատուրի տան դէմ, Թուրքերը իրենց դիակներու թաւալումը տեսան։ Արեան դէմ արիւն։ Վերին թաղը իր բոլոր մասերով կռուի դաշտ կը դառնար։ Զէնք ունեցողը դիրք մը կը գրաւէր։ Ներս խուժող թշնամին գրոհ կու տար հայկական թաղին վրայ ու ծանր վնասներով երբեմն կ'ընկրկէր։

Հայկական առաջին գնդակը երբ պարպուեցաւ և հրաձգութիւններէն յայտնի եղաւ թէ կռիւը սկսած է, անմիջապէս քաղաքի երեք կողմերուն վրայ զետեղուած թնդանօթները սկսան որոտալ հայկական թաղերուն վրայ։

Կռիւը ստացաւ ընդհանուր բնոյթ մը։

Կռուի ծանրութեան կեդրոնը, այդ օր, մնաց Վերին թաղը։ Բայց թնդանօթները անընդհատ կրակելով, հայկական թաղերը աւերակոյտի կը վերածէին։ Քաղաքի քանի մը փողոցներէն զօրքերը, ոստիկաններն ու թուրք ջարդարար խուժանները չորս կողմէ կ'առաջանային դէպի հայկական թաղերու կեդրոնները։

Քովնտի տուները կը խորտակէին և ձեռք անցած Հայերը կը կոտորէին։ Բայց երբ դէմ յանդիման կու գային այնպիսի տուներու, որոնց մէջ դիրք գրաւած էին հայ մարտիկները, ընդհարման առաջին վայրկեաններուն՝ բազմաթիւ սպաննուածներ տալով՝ ետ կ'ընկրկէին, աւելի մեծ ուժով գալու համար։

Զորու թաղին դիրքերուն վրայ եղած յարձակումները անյաջող անցան։ Թուրքերը այս անյաջող փորձերէն յետոյ դիմեցին աներեւակայելի զէնքի մը, որ նախօրօք պատրաստուած էր։ Ս. Մարինէ թաղի և Վերին թաղի տուները հրդեհի մատնեցին, արդէն առաջուց պատրաստուած քարիւղով և հրդեհը տարածող խումբերով։ Այն տուները, որ թրքական ուժերու սահմանին մէջ կը մտնէին, անմիջապէս կը հրդեհէին։

Այսպիսով Զորու թաղի և Վերին թաղի այն կեդրոնները, որ հայ մարտիկներուն ազդեցութեան տակ կը մնային, շրջապատուած էին

համատարած հրդեհով մը, որ հետզհետէ կը ծաւալէր։

Ձորու թաղի կռուող ուժերը կրցած էին թաղը ներխուժումներէ ազատել չնչատակի հարուածներով։ Թնդանօթները, որ գետեղուած էին Սուչքի Դուբանը, չաս յաճախ կոթնցուցին իրենց թնդանօթաձիգները հայ մարտիկներու անվրէպ գնդակներու չնորհիւ։ Այդ օր թնդանօթները Ձորու թաղին մեծ վնաս մը չկրցան հասցնել։

Վերին թաղի և Ձորու թաղի միջեւ հաղորդակցական գօտի մը կար։ Վերին թաղի կիներն ու երախաները մեծ մասով, կռուի ընթացքին, անցած էին այդ գօտիէն և խառնուած Ձորու թաղին մէջ։

Վերին թաղի կռիւը Յուլիսի 12-ին անխնայ գօտեմարտ մը եղաւ։ Բուռ մը քաջեր, առաջին գնդակը արձակուելէն յետոյ, զէն ի ձեռին մինչեւ վերջին կաթիլ արիւնը կռուելու վճռակամութեամբ ցցուեցան թուրք պետութեան զօրքին, ժանտարմաներուն, ոստիկանութեան և թուրք խուժանին դէմ։ Անոնք կռուեցան մեծ քաջութեամբ թէ՛ թնդանօթներուն և թէ հրդեհին դէմ։ Թշնամին առաջին անգամն էր որ արիւնլուայ կ'ըլլար։ Ձորա-հինգ ամիսներէ ի վեր անոնք վարժուած էին Հայը լափել որպէս գառնուկ և հայ արիւնով ներկել իրենց գայլի դունչը։

Վերին թաղի մարտիկներու անուններու լրիւ կարելի չէ տալ։ Վերապրողներէն որեւէ մէկը Վերին թաղի կռիւը նկարագրած չէ։ Բայց երբ Վերին թաղէն կռուողները յաջորդ օրը կը փոխադրուին Ձորու թաղ, այնտեղ, պարագաներու բերմամբ, կռուողներու անուններ կը թուին։ Այդ անուանացանկը կը գտնենք Եղիշէ Ճն. Պարսամեանի գրքոյկին մէջ։

Ահա, այն անուններ, որոնք հերոսաբար կռուեցան Վերին թաղի գոյամարտի ընթացքին. Լեւոն Ալանեան, Կակոյենց Զօրիկ, Աւագենց Եղիկ և Զօրիկ, Զաթոյենց Մուշեղ, Տիգրան և Զօրիկ, Զախչախենց Զրօն և Վարդան, Սահակեան Հայկ և Ռաֆայէլ, Խռակայ Համբօն, Ֆալամազի Ազաջան, Գուբոյենց Ալեքսան, Պօղկանց Պօղիկ, Սիմոյի Մխիթար, Ասատուրկայ Կարօն, Տէր Գալուստ, Ցարթինի Մանուէլ, Խոճախանենց Սամսոն, Պրաէինց Արշօն, Թիւթիւնճի Մխոն, Զաքէի Ղազարի Հայկ, Բազէյցի Քենաիրեան Ոստանիկ, Մկրտիչեան Անուշ։ Այս 28 մարտիկներէն չատ ուելի եղած են անչուշտ կռուողները։ Ամէն տուն դիրք մը գարձած էր։ Տուներ կային, որ մեծ յաջողութեամբ խուժանին և զօրքին կը դիմադրէին, բայց քանի մը ժամ յետոյ տունը թնդանօթներու գնդակներէն փուլ կու գար, ուերակոյտին տակ կը թաղէր քաջարի կռուողները, որոնց ո՛չ անունը կայ, ո՛չ ալ թիւը գիտենք։

Հոս անհրաժեշտ կը գտնենք արձանագրելու ցաւալի իրողութիւն մը։ Նախ չատ քիչերը իրենց տեսածներն ու լսածները գրի առած են։ Իսկ գրի առնողները դէպքերը հարազատութեամբ և պէտք եղած անմբամտանութեամբ չեն արձանագրած։ Ինչ որ ամենէն ցաւալին է,

Տարօնի չրջաններու յուշերու պատառիկներուն մէջ ամենէն չատ և ամենէն պզխաբոյ կատարումները գրուած են մանրամասնութեամբ և կրկնութիւններով, լաց ու կոծով, սակայն կարովի որևէ դրուագ, հերոսական որևէ կռիւ արձանագրուած է միայն մէկ տողով։

Եղեռնի անագին սուգէն, դէպքերու արիւնալի պատկերներէն, Թշնամիին անմարդկային անգթութիւններէն ընկճուած, Տարօնցին կարծես թէ այլևս սիրտ չէ ըրած գրի առնելու այն դէպքերը, որոնք ժողովուրդի կարովը, հերոսական ոգին կ'արտայայտեն և ցեղին անւսանութեան յատկանիշներն են։ Պատմութիւնը այս անել կացութեան առջև կը գտնուի և գերագոյն հերոսութիւնը երբեմն կ'արձանագրէ անգոյն պատկերով։ Անձերը, գործողութիւնները և պահերը չարժման մէջ դրուելով միայն կարելի է բեմին վրայ հերոսական ողբերգութիւնը ներկայացնել։ Այս բոլորը կը պակսի։ Բնկերներէն միայն կարելի է կարկատել և կացութիւնը ներկայացնել։ Մինչդեռ իրականը, որ անդի ունեցած է, չատ աւելի մեծ է իր սարսռութեամբ, քան մենք կրնանք ներկայացնել։

Վերին Թաղի կռիւը գրկախառն կռիւ մը եղաւ։ Մինչև կէսօր Թաղին ժողովուրդը հաւաքական կամք մը ցուցաբերեց։ Ամէն մարդ բանով մը կ'օժանդակէր կռուողներուն։ Թնդանօթի գնդակներէն փլած դիրքերը կը վերանորոգէին, աճապարանքով նոր դիրքեր կ'ամրացնէին, կիները հաց ու ջուր կը հասցնէին կռուողներուն։ Բայց կէսօրէն յետոյ դրութիւնը կը ծանրանար։ Զօրս Թնդանօթներու կրակը կեդրոնացած էր Վերին Թաղի դիրքերուն դէմ։ Տուները իրարու նետէ փլատակ կը դառնային։ Կռուողները ստիպուած էին դիրքերը փոխել և աւելի անմատչելի։ Թնդանօթի տարափին տակ՝ պատերը վերականգնել անկարելի կը դառնար։ Հրդեհի մուխն ու ծուխը կը մօանար դիմադրական կեդրոնին։ Ժողովուրդի մեծ մասը դէպի Զօրու Թաղ կ'իջնէր։ Երեկոյեան, Վերին Թաղ կը մնային կռուողները և անոնց օժանդակող քանի մը խումբեր։

Գիշերը կռիւը կը չարունակուէր Վերին Թաղի մէջ։ Զօրքը և խուժանը հրդեհի և մուխի մէջէն չէին համարձակեր գրոհ տալ հայ մարտիկներու կեդրոնին վրայ, բայց հրդեհի լոյսերէն օգտուելով՝ Սաչքի Դուրանի Թնդանօթները կը չարունակէին ռմբակոծել կանգուն մնացած տուները և ծուխի ու փոշիի մէջ խեղդել կը սպառնային ազատամարտիկներու դիրքապահները։

Լ. Ալանեան գիշերուան մութէն օգտուելով կ'իջնէր Հաճի Յակոբին քով՝ կացութեան մասին խորհրդակցելու։

Վերին Թաղը պահելն անհնար էր։ Վերջին ճակատամարտը պիտի տային Զօրու Թաղէն։

Առտուան մութն ու լոյսին, Վերին Թաղի մարտիկներն ալ կ'ուղղուին դէպի Զօրու Թաղ։ Դժբախտաբար կարգախօսը չգիտնալուն, քնդհարում կ'ունենան Զօրու Թաղի հայ պահակներուն հետ։ Այդտեղ կը

սպաննուի Զքօն և քանիներն ալ կը վիրաւորուին։ Վերին Թաղի կըռուողներէն մէկ մասը արդէն նահատակուած էր կռուին մէջ։ Քանի մը հոգի Տէր Գալուստին հետ կ'ըլլան վերջին դիմադրողները և կը նահատակուին։

Վերին Թաղի դիրքերուն մէջ կը սպաննուին հետեւեալ մարտիկները.— Սատոյենց տան դիրքին մէջ կը սպաննուի Աղաբեկը. Կակէի Միսակենց տան մէջ Զաքէի Ղազարի Հայկը. Կիտուռի տուն կը սպաննուի Դաւիթի Յակոբը. Ստեփոյենց տան դիրքի մէջ մարտիկ Էլօն Խուրտենց Թուրքերը ժամերով սարսափի տակ կը պահէ ու ապա կը նահատակուի։

Այսպիսով, Յուլիսի 12-ի առաւօտուն, բոլոր ուժերը կը կեդրոնանան Զորու Թաղը վճռական կռիւը շարունակելու համար։

ՁՈՐՈՒ ԹԱՂԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Երեք օրէ ի վեր Զորու Թաղը դարձած էր երբեմնի քաջակորով Մուշ քաղաքի բաբախող սիրտը, առնական բազուկը, ուշացած բայց պայթած ռումբը։

Հաճի Յակոբ Կոտոյեան իր հետ ունենալով Մուշի մարտական խումբերու— Երկաթեայ, Պողպատեայ և Վարդանանց — հին մարտիկները, վերջին վայրկեանի յոյսը, փրկարար բազուկը կը ներկայանար հրդեհի մատնուած Մուշ քաղաքի Հայութեան։

Անհաւասար կռիւ մը, մահամարտ մըն էր որ Մուշի Հայութիւնը կը մղէր վերջին վայրկեանին, այնքան ընտիր ուժեր կորսնցնելէն յետոյ։

Ճակատագիրը ուզած էր որ Մուշի անուանի ժողովուրդը հերոսաբար մեռնէր և Թաղուէր իր տունին աւերակներուն մէջ։

Կռիւները հասած էին վճռական կէտի մը։ Ստոյգ մահը բոլորի աչքին առջեւն էր։ Մուշի Հայութիւնը վերջին ճակատամարտը Զորու Թաղին մէջ պիտի տար։

Ի պատասխան Վերին Թաղի հայկական առաջին գնդակին, երբ Թրքական Թնդանօթները գոռացին, Զորու Թաղի մարտիկները յեղափոխական երգերով ընդունեցան կռիւը, մահը նկատելով փառաց պսակ մը այդ պահուն։ Հայ ժողովուրդը անցած 5-6 ամիսներու ընթացքին անհուն տառապանքով հետեւած էր արիւնալի դէպքերուն, հանդուրժած էր անմարդկային արարքներուն, վրդովուած էր խոհեմութեան քարոզներէն ու հիմա, երբ արդէն մահուան դուռը հասած էին հաւաքաբար, կռիւի դրօշը կը բարձրացնէին երգելով հինաւուրց այն երգերը, որոնցմով գովքը կ'ըլլար իրենց հայրերու հերոսութեան։ Մահուան ճակատամարտը սկսող այն բազմութիւնը, որ հաւաքուած էր Զորու Թաղին մէջ, յաւէտ հպարտ էր իր քաջակորով նախնիքներով, ու այդ պահուն ամէնքն ալ պատուով մահը կը նախընտրէին ստրկական մահէն։

Կռիւը պայթելուն պէս, կռուողներու թիւը բազմապատկուեցաւ։

Զինուորական խորհրդակցութեան ընթացքին դիրքեր և վարիչներ որոշած էին։ Կռիւը սկսելէն մէկ ժամ յետոյ բազմաթիւ դիրքեր ստեղծուեցան և կռիւ մղեցին չորս կողմէ խուժող թշնամիին դէմ։

Թշնամին հեռաւոր պատերու տակ քաշուեցաւ։ Հայ մարտիկներու գնդակները անվրէպ էին։

Յուլիսի 11-ի կռիւներու ընթացքին ժողովուրդը մեծ կորովով օժանդակեց կռուողներուն։ Կիները ամէն տեղ հաց, կերակուր և ջուր հասցուցին, քաջալերեցին կռուողները և երբեք տկարութիւն ցոյց չտուին։

Թնդանօթներէն քանդուած տուներու դիրքերը կր նորոգէին պատով մը և կռիւը կը շարունակուէր։ Քանի՞ քանի գրոհներ ետ մըղուեցան՝ փողոցներու բերանը թրքական դիակներ լեցնելով։

Հրդեհի ծուխը, թնդանօթներու խլացուցիչ որոտը, քանդուած տուներու փոչին չէին թողուր որ ամէն կատարուած տեսնուէր։ Եւ ո՞վ էր այն որ հանդարտօրէն պիտի դիտէր տասն և հինգ ժամերու անընդհատ կռիւը և կարենար նկարագրել բոլոր անցքերը։

Վերին թաղը երբ իր գերագոյն ճակատամարտը կը վարէր, Զորու թաղի կռիւները կ՚ընթանային աւելի հանդարտ, բայց միշտ մեծ վնաս պատճառելով թշնամիին։

Ու ահա Յուլիսի 12-ի արշալոյսը կը բացուէր թնդանօթներու համազարկով։ Զորու թաղը ծուխի և փոչիի ամպի մէջ կորած էր։

Գերագոյն կռիւն էր որ կը պայթէր։

ԴԻՐՔԵՐԸ ԵՒ ԿՌՈՒՈՂՆԵՐԸ.— Նախկին վեց դիրքերը տեղի ունեցած կռիւներու բերումով, փոփոխութեան ենթարկուեցան և ստացան հետեւեալ պատկերը.—

ԿՈՏՈՅԵՆՑ ՏՈՒՆԸ.— Այս դիրքի ղեկավարն էր հին ֆետայի Շահկայ Արօն, իր հետ ունենալով Յակոբի Աղաբեկ, Մարտէեան Արմենակ, Ոսեան և Աւկայ Արտիկ։

ԲՏԷԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Կռնջոյենց Նազար ու Անդրանիկ, Դարբին Սիմոնի Մխիթար, Սարգիս Անդրէասեան (Գալուստ Անդրէասեանի եղբայրը), Ծուռ Վիզ Յակոբ, Սրգէեան Սինօն։

ԽԱՆԱՄԻՐԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Իսպանդարեան Սամօն, Չախչախենց Յոսիկ, Քոռ Յակոյի Զաքարէն։

ԲՏԷԻ ՅԱՐԹԻՆԻ ՏՈՒՆ.— Բտէի Յարթին, Նուրոյի Վահան, Դոլոյենց Արշակ, Շէյխուուֆցի Պետօն և քանի մը այլ տղաներ։

ԹԱՐԶԻ ԽԱՉԿԱՆՑ ՏՈՒՆ.— Թարզի Խաչիկ և եղբայրը՝ Արշակ, Բոլէենց Սաքօն, Սհոյենց Մկրտիչ։

ԿԻՏՈՒՌԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Կիտուռի տղաք՝ Արամ և Վահան, Սասունցի Ջանօն, Բրտի թաղեցի Դաւիթի Յակոբ։

ՍԻՆՈՅԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Նալպանտեան Տելեմաք, Արոյի Արփիարն ու

Մխիթար, Փոստոյեան Վահան, Խալաչոնց Տիրան, Ճպուռ, Վրացի Ալեքսան։ Վերին թաղէն եկողներէն ոմանք այս դիրքը մտած էին— Մխիթարի Յարթինի Մանուէլ, Լ. Ասլանեան և Քենտերեան Ոստանիկ։

ՃՊՈՒՌԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Թազանի Կարօն և խումբ մը կռուողներ։

ՍՏԵՓՈՅԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Սիմոնեան Ալեքսան, Ֆռունճի Բեմոյի Ասօն, Ստեփոյի Մանուկ։

ԿՌՆՋՈՅԵՆՑ ՄԻՍԱԿԻ ՏՈՒՆ.— Միսակ, Զաքէի Ղազարի Հայկ, Կռընջոյենց Էլիբեկ և Յովհաննէս։

ՋՈՒԼԿԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Ջուկենց Յովհաննէս, Առաղենց Եղիկ, Յովհաննէս Ասլանեան (Լեւոնի եղբայրը), Հաճի Եանօն, Կակոյի Զօրիկ, Հրանդ Հղլաթեան։

ԲԱԼՈՅԵՆՑ ՏՈՒՆ.— Բալոյենց Միքայէլ և Կարապետ, Համամճեան Հայրապետ(*)։

ԲՐՏԻ ԹԱՂԻ ԴԻՐՔԵՐԸ

Բրտի թաղը շրջապատուած էր Թուրքերով. փոքր թաղ էր և կարուած Զորու թաղէն։ Բրտի թաղի խումբ մը կռուողներ կ'ամրանան քանի մը տուներու մէջ և նոյն օրը կը կռուին մինչեւ վերջը։

Բրտի թաղի դիրքերն էին.—

ԱՄՐՈՅԻ ԳԱՍՊԱՐԻ ՏՈՒՆ.— Գասպարի տղաք՝ Մարոյի Միհրան, Արշակ, Մեսրիկեան Մովսէս և Վահան ու քանի մը այլ կռուողներ։

ԹԱՐՋԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏՈՒՆ.— Գրիգորի տղայ Արամ և իր ընկերները։

Այս ցանկերը անկատար են։ Վերապրողներ չկան որ այդ երկու օրերու արիւնոտ անցուդարձերը արձանագրէին, կռուողներու անունները յիշատակէին։ Կուրծք կուրծքի կռիւ մըն էր և ոչ ոք փըրկութեան յոյս ունէր։ Բնական է թէ զէնք ունեցողը կռուեցաւ և նահատակուեցաւ։

Բրտի թաղի դիրքերը դիմադրեցին մինչեւ երեկոյեան կողմը և թնդանօթներու գնդակներէն քանդուեցան, իրենց տակ ծածկելով հերոսաբար կռուող նահատակները։

Այսքան կարճ և այսքան չոր արձանագրութեամբ կը վերջացնենք Բրտի թաղի դիմադրութիւնը։ Բայց ով որ եղած է կեանքի և մահուան այսպիսի պայքարի մը մէջ և յաջողած է վերապրիլ, շատ լաւ գիտէ թէ գործողութեանց մանրամասնութեան մէջ դէմքերը կ'արձանանան պայծառութեամբ, մէկ վայրկեանի գերագոյն քայլ մը հա-

(*) Այս ցուցակը կ'առնենք Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեանի գրքոյկէն, ուր բսուած է թէ ասոնցմէ զատ ով որ զէնք ունէր, տեղ մը ամրացած՝ կը կռուէր։ Անշուշտ ասոնց թիւը շատ էր։ Իւրաքանչիւրը իր տան պատուհանը բռնելով, դիմացի փողոցը կը պաշտպանէր։

մեստ կռուող մը հերոսի պատուանդանին կը բարձրացնէ. կորովի շարժում մը ցեղին նկարագիրը կը լուսապսակէ։ Բայց մենք զուրկ ենք այդպիսի իրական դրուագներէն։

Օրինակ մը Մուշի այդ օրուան ճակատագրական կռիւէն, որ պատահականօրէն կը գտնեմ դրուագուած «Տարօնի Արծիւ»ի մէջ (1939 թիւ 12, էջ 30)։

Պատմողն է Մշեցի Վահան Պատրիկեան։ Մշոյ հերոսամարտէն երեք օր յետոյ Թուրքերը աւերակներու մէջ մարդ կը փնտռեն և կը սպաննեն։ Կ'ըլլան դիմադրողներ ալ, որ վերջին գնդակը պարպելով կը նահատակուին։ Այս փնտռտուքի ընթացքին է որ կը գտնեն Խալպոնց Սաֆարը, որ անդամալոյծ էր և ոտքերէն քաշելով կը տանին Ս. Կիրակոսի մօտերը և կը սպաննեն։ Աւերակներուն մէջ կը գտնեն նաեւ անոր տղան, 12 տարեկան Լեւոնը և կը բերեն հրապարակ ու քարիւղ լեցնելով վրան՝ կ'այրեն։ Թուրքերը կատղած էին Խալպոնց Սաֆարի մեծ տղայ Մովսէսի ցուցադրած քաջութենէն և հիմա վրէժ կը լուծէին Սաֆարէն և փոքրիկ Լեւոնէն,

Դրուագողը հետեւեալը կը պատմէ Մշոյ բարբառով.

«Ուր մեծ տղայ Մովսես, կռուի օր, շաս քաջութիւն ցուցք տուեց։ Զուր խանութ շիներ եր դերք. կռուաւ մինչեւ վերջին գնդակ, որով զարկեց զինք»։ «Թուրքեր պար բռնած են, կը խաղեն Լեւոնի շուրջ, կը պոռեն, կը կանչեն, — «Թը՞ղ քու աղբեր Մովսես ու ձր Ֆեսայիք գան ազատեն զքի»։

Ահա կարիճ մը, որ մինակը կը փակուի իր խանութին մէջ և կը կռուի խուժանին դէմ։ Անշուշտ շատերը տապալած են անոր գնդակներէն։ Մովսէս իր խանութը բերդի պէս պահած է։ Բան մը չեն կրցած ընել անոր և չեն կրցած մօտենալ և հրդեհի տալ խանութը, բայց երբ մնացած է վերջին գնդակը, այս անանուն հերոսը այդ մէկ գնդակը ուղղած է իր ճակատին և տմարդ թշնամիին առիթ չէ տուած որ զինք խոշտանգեն, ինչպէս կը խոշտանգէին իր անկար հայրը և 12 տարեկան եղբայրը։

Բազմաթիւ են այսպիսի անհատական և խմբական քաջագործութիւններ Մշոյ հերոսամարտին մէջ, բայց այդ ահռելի թոհուբոհի մէջ, ո՞վ որուն կրնար տեսնել և ո՞վ սիրտ ունէր միտքը պահելու այս խիզախումները, երբ տասը հազար ժողովուրդ կ'այրէր անդին։

ՄՇՈՅ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԸ

Օրհասական կռիւը կը սկսի Յուլիսի 12-ի առաւօտեան։ Երեք բարձրադիր դիրքերու վրայ դրուած թնդանօթները կը գործեն անընդհատ։

Զորու թաղն է այն վերջին ապաւէնը, ուր կեդրոնացած են Մուշ քաղաքի կտրիճները։ Ազատութեան յոյսը չունին։ Պատուաւոր մահուան հոգեբանութիւնը վարակած է բոլորի հոգին։ Ժողովուրդը քաջութեամբ կը շրջապատէ մարտիկները։ Անոնց դիրքերէն նոյնպէս

անընդհատ կրակ կը տեղայ թշնամիին դէմ։ Մէկ կողմէ լաւ նշանառուները թնդանօթաձիգները կը զգետնեն և կը դժուարացնեն անոնց ազատ ռմբակոծութիւնը, միւս կողմէ՝ զօրքի և խուժանի յարձակողականներուն կը դիմադրեն և թոյլ չեն տար որ ներխուժեն Զորու թաղի ներսերը։

Հաճի Յակոբ Կոտոյեան և Տիգրան Մկրտիչեան դիրքէ դիրք կը պտըտին, կ'ոգեւորեն, կռիւի հրահանգներ կու տան։

Դիրքերը ամէն կողմէ կրակի տակ են։ Դիրքերէն ոմանք արդէն խորտակուած են թնդանօթներու ռումբերէն։ Կա'մ դիրքը կը վերանորոգեն պատով մը և կա'մ կը փոխադրուին ուրիշ տուն մը՝ կռիւը շարունակելու համար։

Կոտոյի Հաճին տեսնելով որ Զորու թաղին մօտեցուած թնդանօթը իրենց դիրքերը կը խորտակէ, այդ տեղի վրայ կը կեդրոնացնէ իր ուշադրութիւնը։ Խանամիրենց տան դիրքին մէջ դիրք գրաւած էր լաւ նշանառու Զախչախենց Յոսիկը, որ Հաճիի թելադրութեամբ իրարու ետեւէ կը գնդակահարէ թնդանօթաձիգները։ Յաջորդող զինուորը միշտ կ'իյնայ Յոսիկի անվրէպ գնդակէն։ Սակայն թուրք սպաները դիտակով կը հետեւին և կը գտնեն Խանամիրենց դիրքը և թնդանօթի չեշտակի հարուածներով տունը կը խորտակեն։ Յոսիկն ալ կը նահատակուի։

Խանամիրենց տան դիրքը կը լքուի։ Կռուողները կը փոխադրուին Սինոյենց տուն և կը միանան այնտեղ դիրք բռնած կռուողներուն։

Նոյնիսկ այդ ծանր պահերուն Կոտոյի Հաճիի կարգադրութեամբ սիրտ կ'ընեն թաղելու Յոսիկը և Զքօն՝ որպէս առաջին նահատակները։ Անոնց մարմինը կ'ամփոփուի Բտէինց պարտէզի մէջ. թաղումի արարողութիւնը կը կատարէ Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեան։

Հաճի Յակոբ Կոտոյեան որպէս հին ֆետայի, շատ լաւ գիտէր թէ անյոյս ճակատամարտ մըն էր որ կը մղէին։ Բայց ժողովուրդի տրամադրութիւնը բարձր պահելու համար, ամէն հնարքի կը դիմէր։ Այս հերոս նահատակներու թաղումը հանդարտութեան և պաղարիւնութեան հոգեբանութիւն կը ստեղծէր։ Շատ յաճախ կը կրկնէր, որպէս քաջալերութիւն.

— Տղա'ք, լաւ կռուեցէ'ք, քիչ մըն ալ դիմացէ'ք, Սասունէն մեզի օգնութիւն պիտի հասնի։

Կռիւի այդ ծանր պահերուն, բոլորն ալ կը յուսադրուէին և կը դիմանային։ Թերեւս Հաճին էր միակը, որ իր յայտարարութեան չէր հաւատար։ Հոն Կուրտըքի վրայ կռիւ կար և թրքական զօրքը բոլոր անցքերը բռնած էր։ Մէկ վայրկեանի մէջ կրնային թնդանօթները դարձնել դէպի լեռները և ջլատել ամէն արշաւանք։

Բայց կռիւը կը դառնար ահաւոր։ Թնդանօթներու և հրացաններու ձայներէն մարդ կը խլանար։ Հրդեհը ամէն կողմէ Զորու թաղի

կեդրոնին կը մօտենար։ Կռուողներն ու ժողովուրդը ծուխի և փլած տուներու փոշիին մէջ կը կորսուէին շատ յաճախ։

Բրտի թաղի փոքրիկ դիմադրութիւնը արդէն խորտակուած էր։ Զկրաշէնի ցանուցիր տուներէն ժողովուրդը ճամբայ հանուած էր Ս. Մարինէ թաղի ժողովուրդի մէկ մասին հետ։ Մնացած ժողովուրդը խռնուած էր Զորու թաղը ու ճակատագրական կռիւը կը շարունակուէր։ Այդ նեղ շրջանակին մէջ փոքրերու լացը, կիներու ճիչը, վիրաւորներու հռնդիւնը միացած թնդանօթներու որոտին և զէնքերու ճաքճաքին՝ խելակորոյս բազմութեան կը վերածէր բոլորը։ Եւ սակայն կռուողները գամուած կը մնային իրենց հրացաններուն վրայ և անվեհերութեամբ կը տանէին այս օրհասական մարտը։ Ոչ միայն տղամարդիկ, այլ և բազմաթիւ կիներ և աղջիկներ քաջութեան աննման օրինակներ կու տային, ոգեւորելով կռուողները և անոնց հասցնելով հաց, ջուր և ռազմամթերք։

Կոտոյեան Հաճին երեք անգամ վիրաւորուած է, բայց թեթեւ։ Վէրքերը կապած՝ դիրքէ դիրք կը հասնի և անայլայլօրէն կը վարէ կռիւները։

Շահկայ Արօն այդ օր քանի մը հերոսական դրուագներ կ'ունենայ և ներխուժողները ետ կը մղէ թաղէն։ Այդ քաջակորով հին ֆետային շնորհիւ՝ Զորու թաղը կը մնայ կռուողներու ձեռքը մինչեւ երեկոյեան կողմը։ Բայց տուները հետզհետէ կը տապալին, մութին և ծուխին մէջ շնչառութիւնը կը դժուարանայ։ Ծայրամասերը արդէն գրաւուած են։ Միայն այն տուները կանգուն կը մնան, որոնք ձորի խորքն են և կը գտնուին հայկական դիրքերու մէջտեղը։ Յուսահատ ժողովուրդը, հոգ իրարու վրայ խռնուած՝ ալիք կու տայ, առանց ճամբայ մը գտնելու։

Մշոյ հերոսամարտը իր վերջին վայրկեանները կ'ապրէր...

Գիշերուան խաւարը իջած էր Զորու թաղին վրայ, սակայն հրդեհներէն լուսավառ էին շրջակայ բլուրներն ու լեռնալանջերը։ Հրդեհի շառայլ բոցերը ամէն կողմ արեան գոյնը կը տարածէին։ Երեկոյեան մութը իջնելուն, կռիւները մեղմացան։ Թնդանօթի հարուածները այլեւս կը վրիպէին Զորու թաղի մութ տուները խորտակելու։

Հաճի Յակոբ Կոտոյեանը, վիրաւոր ու յոգնած, կեդրոնը կը դառնար՝ զինուորական խորհրդակցութիւն մը ունենալու համար։ Կեդրոնը հասնելէն յետոյ կը շրջապատուէր հոն գտնուած մարտիկներէն և զեկավար անձերէն, որոնք կ'ուզէին գիտնալ կացութիւնը։

— Ի՞նչպէս ես, Հաճի...

— Շատ լաւ եմ, միայն քիչ մը յոգնած ու քնատ եմ։

— Տղաները ի՞նչպէս են, կը կռուի՞ն։

— Շատ լաւ կռուեցան. այդչափ կ'ըլլար, մէկը մէկէն լաւ, մէկը մէկէն հրաշալի, բոլորն ալ կռուեցան ե'ւ Տիրան, ե'ւ Զաքարէն, և Ալեքսան, և Սամօն, և Արմենակ (Մարտէեան), բոլորն ալ...։

— Արօն ի՞նչպէս է, անվնա՞ս է, լսեցինք որ դիրքէն դուրս ելած էր։

— Արօն այսօր հրաշալի կռուեցաւ, հրաշք գործեց։ Ժամը 9-ին պիտի յանձնուէինք, եթէ ան՝ նշանիս վրայ՝ դիրքէն դուրս չնետուէր և Փոթիկեաններու պարտէզի կողմէն դէպի դաշտ խուժող վաշտ մը զօրքի դէմ չծառանար երկու երեք ընկերներով։ Արօն կռուեցաւ, մինչեւ մութը վրայ բերաւ(*)...

Հակառակ այս պաղարիւնութեան Հաճին մռայլ էր։ Դիմադրութեան վերջին պահերն էին։ Ժողովուրդը արդէն Հաճիի դէմքէն կռահած էր վտանգը և կը սեղմուէր անոր շուրջը։ Շշուկը տարածուած էր արդէն թէ Սասունէն օգնութիւն չպիտի կրնար գալ և թէ զինուորական խորհրդակցութիւնը կրնար այն եզրակացութեան գալ, որ կռուողներէն անոնք որ ողջ մնացած էին, մեկնին դէպի լեռները։

Դիմադրութիւնը հնարաւոր չէր։

Ու ժողովուրդը, վտանգի այս վերջին պահուն, կը կուտակուէր Կետրոնի և Հաճիի շուրջ։

Այդ ճգնաժամային վայրկեաններու նկարագրութիւնը կու տանք ականատեսներու վկայութեամբ։

Յ. Տէր Զաքարեան իր յուշերուն մէջ կը գրէ.

«Աստուած իմ, փետտուած մազերով այլայլուած կիներ, դալկացած դէմքերով մատաղ կոյսեր, ապշահար ու անտիրացած երախաներ, վշտաբեկ ու յուսահատ այրեր, ջղայնացած կռուողներ իրար հրմշակելով, իրար տրորելով, իրարու ուսին բարձրանալով Հաճին կը փնտռէին, Հաճի կը պոռային։ Ա՜խ, Հաճի՛, ալ կը թողուս մեզ, ո՞ւր կ՚երթաս...։ Անըմբռնելի, պակուցիչ իրարանցում, հոգեվարքի սարսափելի հռնդիւններ։ Բայց Հաճին կիսասթափ ցասումով մը կը դիտէր չորս կողմը, հրացանի փողէն բռնած՝ կուտակուած բազմութեան դիւրավառ մթնոլորտի մէջ. ազօտացած լամբարներու լոյսին ներքեւ կարծես մարմնացումն ըլլար այդ հոգեվարք ամբոխի բովանդակ հոգեբռնութեան։ Կը մեղմանար կարծես, արգահատանքով լի նայուածքով մը կը սկսէր նայիլ յորձանուտ ջուրի մը ալիքներուն նման իր շուրջը ալեկոծուող բազմութեան, կ՚երդուընար նահատակներու, երկնքի և երկրի ու Աստուծոյ անունով որ ինքը տեղ չպիտի երթար, իրենց քովը պիտի մնար, պիտի կռուէր ու եթէ մեռնիլ հարկ ըլլար, պիտի մեռնէր իրենց հետ, միայն թէ թող տային որ զինուորներուն հետ խորհրդակցութիւն մը ունենար...

«Ի զուր, սակայն։ Բազմութիւնը կ՚եռար, կը փրփրէր, կ՚աղերսէր ու չէր ուզեր զատուիլ իր վերջին ու միակ ապաւէնէն և ապաւէնը, ճշմարիտ ժողովրդական հերոսը, չուզեց բաժնուիլ այդ լացուկո-

(*) Այս խօսակցութեան կը վկայեն Յ. Տ. Զաքարեան եւ Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեան, որոնք ներկայ եղած են այդ պահուն կեդրոնը:

ծէն, ողբ ու հառաչանքէն. խօսքն անգամ չըրաւ ու չփնտռեց իր ընտանիքը և մէկ հատիկ 14 տարեկան Կիւլպէնկը, չլսեց իր մարտական ընկերներու աղերսանքն ու թելադրանքը, որոնք պատրաստ էին բազմութիւնը ցրուելով և նոյնիսկ շալակով դուրս հանելու զինքը քաղաքէն: Անձնատուր կ'ըլլար խելագարուած ամբոխի ալեծփանքին և կը համաձայնէր մնալ քաղաքը, հրդեհուած հայ բնակարաններու մոխրակոյտին տակ, թնդանօթափուլ աւերակներու կոյտերու ներքեւ, հազարաւոր զոհերու աճիւններուն հետ»:

Մուշ քաղաքի վերջին վայրկեաններու ողբերգական անցքերը մանրամասն գրի առնուած չեն: Պատառիկներ միայն կը գտնենք երկու ականատեսներու գրուածքներուն մէջ: Յ. Տէր Զաքարեանի վկայութենէն ետք, խօսքը տանք Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեանին.

«Զորու թաղը ամբողջ ծուխի ու մուխի մէջ է այժմ, ամէն մարդ իր գլուխը կորսնցուցած՝ ապաստանելու տեղ կը փնտռէ: Թուրքերը արդէն լեցուած են թաղին մէկ քանի կէտերը, կիներու պոռալկանչելը, վայնասունը, օգնութեան աղաղակները կը լսուին ամէն կողմէ: Ու հրացաններու տեղատարափը և պատկերը կ'ամբողջանայ:

«Ամէն մարդ հասկցած էր որ վերջին վայրկեաններն էր որ կ'ապրի. ոչ մէկ յոյս, ոչ մէկ փրկութիւն:

«Կռնջոյենց Գաբրիէլն ու Խօչկայ Կարագը իրենց ընտանիքի անդամներուն իրենց ձեռքով թոյն կու տան. ասոնց կը հետեւին շատերը:

«Բացի Զորու թաղի միջին դիրքերէն, թաղի տուները բոլորն ալ բոցերու մէջ կ'այրէին:

«Զինուորական մարմինը շուարած և յուսահատ՝ մէկ մասը կիներուն և երախաներուն կը խոստանար զիրենք չլքել. այս մասի ներկայացուցիչն էր Հաճի Յակոբը, միւս մասն ալ կը պահանջէր որ կըռւող ուժերը թողուն ժողովուրդը ու Սասուն ելլեն:

«Այս բանակցութիւնները շատ երկար կը տեւեն. թէ ի՞նչ ըսուեցան, ի՞նչ որոշումներ տրուեցան, այդ գաղտնի մնաց(*):

«Հրացանաձգութիւնը պահ մը կը դադրի: Տ. Եղիշէն կը տեսնէ որ խումբ-խումբ հոս ու հոն կեցած զինուորներ կը փսփսան. կը հասկընայ որ լեռը ելլելու պատրաստութեան մէջ են: Յանկարծ Հաճի Յակոբի կողմէն կը կանչուի, իրեն կը տրուին Աբրկայ Գալօն, Գուռգուռենց Մուշեղ, Ոսեան և Յակոբի Հայկը, տասը հոգի, երկուքը ռումբ և միւս ութը պատռոն շալկած, որպէս զի տեղափոխէ Կաքւոնց տուներու կարգը, որովհետեւ որոշուած է եղեր որ այդ տեղերէն հետեւեալ օրն եւս դիմադրութիւն պիտի ընեն:

«Յանձնարարութիւնը կը կատարուի թէեւ, բայց վերջին պահուն

(*) Ըստ Յ. Տէր Զաքարեանի վկայութեան, ինչպէս տեսանք, ժողովուրդը Հաճի Յակոբի շուրջը համախմբուած էր եւ խորհրդակցութեան հնարաւորութիւն չէր տար: Միւս ընկերները կ'ուզէին համոզել Հաճին որ իրենց հետ լեռը բարձրանայ:

այդ գաղափարը մէկ կողմ կը ձգուի և կը սկսին մաս-մաս բաժնուիլ իրարմէ, Թուրք գնդականերուն տակ, որովհետեւ Թուրքերը 2-3 ժամ կրակը դադրեցնելէն վերջը վերակազմած էին և աւելի ամուր կերպով, այսպէս գիշեր ժամանակ։

«Տ. Եղիշէն տեսնելով որ այլեւս ոչ մէկ հնարաւորութիւն պիտի կարողանայ խօսք հասկցնել ժողովրդեան, իսկ Հաճի Յակոբն ալ յուսահատական գալարումներով կը մղկտայ ու կը խորհրդակցի Յ. Տէր Զաքարեանի և ուրիշ մի քանիներու հետ, քահանան հասկնալով ըլլալիքը, կը պոռայ ժողովրդեան, որ ինքը կ'ուզէ լեռ երթալ, որոնք որ կ'ուզեն՝ Թո'ղ ընկերանան իրեն, և անոնց մօտաւորապէս 250 հոգի, մեծ մասը 10-15 տարեկան, կ'իյնան իր հետեւը ու հանդիպակաց կողմէ կ'անցնին Մակունքի կողմը(*)»։

Ինչպէս կը հասկցուի վերը մէջբերուած երկու վկայութիւններէն, Զորու Թաղի ներքսական դիմադրութիւնը հասած էր իր վախճանին։ Դիրքերու մեծ մասը խորտակուած էր և դիմադրութեան արիւէ ամուր կէտ մնացած չէր։ Հաճի Յակոբ իր կամքով կը մնար իր չուրջը համախմբուած ժողովուրդին հետ։ Ըստ երեւոյթին Հաճին համամիտ գտնուած էր միւս մարտիկներու մեկնումին, նոյնիսկ անզէն երիտասարդութեան և պատանիներու փախուստին, փոքրիկ յոյսով մը թէ անոնցմէ ոմանք կրնան փրկուիլ։ Յ. Տէր Զաքարեան, նոյն գիշերը, երբ Տէր Եղիշէն մեկնած էր, ինքն ալ խմբակի մը միանալով, լեռները քաշուած էր։

Ու այսպէս, կէս գիշերէն յետոյ, խումբ առ խումբ կը մեկնին քանի մը ուղղութեամբ։ Ոմանք Մշոյ գետակի ջուրերուն մէջէն կ'անցնին դէպի Մակունքի այգիները, ոմանք դիմացի կողերէն կ'ուղղուին դէպի Մակունքի կողմը, ուրիշներ գետակի հունէն վեր կը բարձրանան դէպի Միրինկատար կամ Մշոյ այգիները։

Խաւարակուռ գիշերը միշտ չառագունած մնաց հրդեհներէն, իսկ Զորու Թաղը միշտ դղրդաց որոտացող գնդակներէն։

Ու զէնքի ձայներ այլ ուղղութեամբ։ Անշուշտ քաղաքէն մեկնողներն էին որ պաշարման չղթաներէն կ'անցնէին կռիւով։ Անոնց մեծ մասը անզէն էր և տասնեակներով կը տապալէին թշնամիին համազարկերէն։ Այդ գիշեր, ամբողջ Մուշ քաղաքէն դուրս կ'ելլէին 6-700 հոգի։

Զորու Թաղը Յուլիսի 13-ին արշալոյսը կը դիմաւորէր մահուան վճռականութեամբ։ Մահուան ճակատամարտը վարողն էր Հաճի Յակոբը։ Անոր հետ կը յիշուին Մամիկոն Պետրոսեանի և Միսակ Կեռնջոյեանի անուանները։ Ուրիշ ո՞վ մնաց իր հետ. որո՞նք զէնք մը ճարելու և այդ վերջին վայրկեանին գնդակով նահատակուելու ելան իրենց պատուհա-

(*) «Տարօնոյ ինքնապաշտպանութիւնն ու ջարդը», էջ 56-58: (Պատմեց Տ. Ե. Քհ. Պարսամեան, գրի առաւ Ս. Նալբանտեան):

նը դիրք բռնելու, չգիտենք։ Գիտենք միայն որ Հաճի Յակոբը Յուլիսի 13-ի ամբողջ օրը կռուեցաւ, անչարժ մնալով իր ընտրած դիրքին մէջ և թրքական վոհմակները յաճախ գրոհ տուին անոր վրայ և դիակները ձորին մէջ թողած՝ ետ փախան։ Թնդանօթները աւելի կատաղի համազարկեր տուին Զորու թաղին, հրդեհը տուները լափեց, փլատակները իրարու վրայ կուտակուեցան ու Մշոյ հերոսամարտի ղեկավար հերոսը, թերեւս վերջին գնդակը պարպած՝ մնաց խորտակուած դիրքին փլած պատերուն տակ, իրեն ապաւինած բազմութեան աճիւնին հետ միացած։

Յուլիսի 12-ի գիշերը Մուշ քաղաքէն դէպի լեռներն ու ձորերը քաշուած տղամարդկանց և պատանիներու թիւը հազիւ 700 անձ կը հաշուուէր։ Վերին թաղի և Զորու թաղի, ինչպէս նաեւ Ս. Մարինէ թաղի ժողովուրդի մէկ մասը համախմբուած էին Զորու թաղի նեղ շրջանակին մէջ։ Այս բազմութիւնը շրջապատեց իր հերոսը, որ գիտակցօրէն և քաջութեամբ մահը ընդունեցաւ և մնաց պատնէշին վրայ։

Յուլիսի 13-ի և Յուլիսի 14-ի կռիւները վկայ չունին ։. Բայց վերջին օրհասական կռիւը ամէն մարդ կրնայ ըմբռնել պարզ երեւակայութեամբ։ Մինչեւ վերջին մարդը, վերջին կինն ու երախան, վերջին դիմադրողը այս ու այն պատին տակ, այս ու այն շէնքին մէջ, մահամերձի կռիւը քարով, փայտով, զէնքով ու կրակով, թշնամիին շարքերը հնձելով և վերջապէս նահատակի մոխրացած աճիւնը թողլով Զորու թաղի հայրենի օճախներու փլած ու մոխրացած աւերակներուն տակ։

Փա՜ռք, մահուամբ անմահութեան ճամբան բռնողներուն...։

Բ.

ԿԹԻԼԸ ՔԱՂԱՔԷՆ ԴՈՒՐՍ

Երբ Յուլիսի 13-ին քաղաքը իր օրհասական ճակատամարտը կը մղէր, կէս գիշերին քաղաքէն դուրս եղած ուժերը կռուի կը բռնուէին քաղաքը չրջապատող զօրքերու և չնքէներու հետ, դաժան կռիւ մը, որ սակայն ընկրկում չէր ճանչնար, թիկունք չունէր։ Կռուող խումբերու փրկութիւնը յարձակողականի մէջ էր. զօրքը ճեղքելու և անցնելու մէջ կը կայանար անոնց ազատութեան յոյսը։

Շահկալ Աբօն իր հետ ունենալով հարիւր հոգի, կէսէն աւելի անզէն, կատաղի կռիւով մը կը ճեղքէր զօրքերու չղթան և կը հասնէր Հաւատարիկ։

Ուրիշ խումբ մը յանգուգն Զաքարիայի գնկավարութեամբ կռիւով կը հասնէր Մշոյ այգիները։ Մէկ մասը ձորերով կը ճողոպրէր և կը հասնէր Բերդակի լեռները։ Զաքարիան խմբակի մը հետ դիրք կը բռնէր Մշոյ այգիներու հնձաններուն մէջ և չորս ժամուան անհաւասար կռիւ մը նաք բոլոր ընկերներով կը սպասնաւէր։

Բազմաթիւ խումբեր գանազան ճամբաներուն վրայ կը կռուէին և կատորակուած՝ մէկ մասը կ'անցնէր այն լեռները, որոնք տակաւին ոտքի կոխան եղած չէին։

Տէր Եղիշէի հետ մօտ երկու հարիւր հոգի, մեծ մասը պատանիներ և երախաներ, անզէն, կը տեղաւորուին Մոկաւնքի այգիներուն մէջ։ Յուլիսի 13-ին, առաւօտը բացուելուն, կը տեսնեն որ այգիները դիակներով լեցուն են։ Մարդ կը զրկեն Տիրգեւանք և կը տեսնեն որ գիւղը կատորուած է Յուլիսի 8-ին։

Շէյխանց ձորին մէջ կը հանդիպին Խապանդարեան Սամոյին, Հղլաթեան Հրանդին և անոնց գինուած խումբին։ Քանի մը վայրկեան ետք այգիներուն մէջ կ'երեւին մարդիկ. կարգախօսը կը հարցնեն. պատասխանը կ'ըլլայ «լուսնեակ», որ մարտական խումբերուն հաղորդուած էր։ Իրարու կը մօտենան։

Տիգրան Մկրտիչեանի խումբն էր։ Խումբին մէջն էր Մխիթարի Յարթենի Մանուէլը, Աւագենց Եղիկը, Զուլկենց Յովհաննէսը, Զաքանչոնց Համօն, Ադէի Մանուկի Անուշը և ուրիշներ։

Ուրիշ գինուած ոտանաւոր ալ կը հասնին այս ու այն կողմէն, գիշերուան կէսընդէն յետոյ, ու կը տեղաւորուին Մոկաւնքի այգի-

ներուն մէջ։

Դէպի դաշտի գիւղերը յառաջանալու յոյսերը մարած են։ Դաշտը կոտորուած ու այրուած է հինգ-վեց օր առաջ։ Ամէն կողմ դիակներ փռուած են։ Մարագներու և ախոռներու մէջ այրուածներու ծուխը դեռ կը բարձրանայ ամէն կողմ։ Նոր հաւաքուած կարաւաններ կը հասնին այս ու այն գիւղը և քիչ ետք ծուխը կը բարձրանայ։ Հրկիզումն է որ կը շարունակուի, մնացած բեկորներն ալ վերջացնելու համար։

Մոկունքի այգիներուն մէջ ապաստանողները կը մտածեն կտրել շրջապատող շղթան և անցնիլ Քանի լեռները։ Բայց արդէն արշալոյսը բացուած է, ու անցքը անկարելի։ Տիգրանի առաջարկով բոլորն ալ կը պահուին այգիներու թուփերուն մէջ։ Իսկ Տիգրան մարտական ուժերը կը հաւաքէ Սրահովիտ կոչուած քարաշարերուն մէջ և դիրք կը բռնէ։ Դիմացը Առաքելոց վանքի զօրքերն են, վարերը չեթէներն ու ժանտարմաները կը վխտան և Հայ կ'որսան կոտորելու և այրելու համար։

Դիրք բռնած տեղերէն և այգիներէն յստակօրէն կ'երեւին ճամբաներուն վրայ կատարուած խողխողումները։ Խումբ առ խումբ տարուած բազմութիւնները Սողգոմի մարագներուն մէջ կ'այրեն։

Մուշէն ելլողները նոր կը զգան թէ կոտորածը ամբողջական և համատարած է։

Զաքարէն (Քոռ Յակոյի) իր հետ ունենալով Ծուռվիզ Յակոբը, Սեմոյի Մխիթարը և ուրիշ տղաները կը պաշարուին վերին հնձաններուն մէջ և կռուի կը բռնուին։ Այսպիսով կռիւը կը մօտենայ Մոկունքի այգիներուն մէջ դիրք բռնողներուն։

Տիգրանը տեսնելով որ Թուրքերը այդ կռիւին պատճառով դէպի այգիները կը բարձրանան, իր գրաւած դիրքը կը թողու և աւելի բարձր դիրքեր կ'ընտրէ։ Իր հետ կ'առնէ Սերգէյենց Մքան ու Սինօն, Թարզի Խաչիկը, Ասլանեան Յովհաննէսը, Աբոյենց Նուրօն և Աւօն, Ղազանջոնց Համօն, Բաղէշցի Տիգրանը, Պրսէեան Գալօն։ Անզէն պատանիներու բազմութիւնը անոնց կը հետեւի և քարերու մէջ կը պահուի, քանի մը սպաննուած տալով։

Դիրքերը գրաւելէ ետք Տիգրան կը ստիպուի կրակ բանալ իրենց դէմ առաջացող թշնամիին դէմ, ու կռիւը կը սկսի։ Կռիւը կը տաքնայ։ Թրքական չեթէները մէկ կողմէ, Առաքելոց վանքի զօրքերը միւս կողմէ կարկուտի պէս գնդակ կը թափեն Հայերու դիրքերուն վրայ։ Բայց մարտական այս խումբերուն մէջ բաւական թիւով հին ֆետայիներ կային և գիտէին լաւ կռուիլ։ Թշնամիին գրոհները կը խորտակուին, բազմաթիւ կորուստներով։

Կռիւը քանի մը ժամ շարունակուելէն ետք կը հասնի իր գագաթնակէտին։ Ճիշդ այդ ատեն կը նշմարեն որ Ծծմակայ Քիթէն ութ-

սուն ձիաւորներ, որոնց դէպի կռիւի վայրը կ'ուղղուին: Առանք Մուսա պէյի ձիաւորներն էին, որ կը փութային օգնութեան: Տիգրանի կարգադրութեամբ մարտական ուժերէն խումբ մը, Մանուէլի, Աւագենց եղիկի և Թիլ գիւղի Ռէս Յոհաննի զեկավարութեամբ կը ղրկէ Սրահովիտի նշանաւոր այրը բռնելու և գնդակի տակ առնելու ձիաւորներու ճանապարհը: Ձիաւորները կը մօտենան և վարէն իրենց կրակը կ'ուղղեն Տիգրանի դիրքին դէմ: Սակայն, երբ Սրահովիտի այրէն գնդակներ կը տեղան անոնց դէմ և դիակները կը փռուին գետին, նահ կը քաշուին:

Այս կռտաղի կռիւը տեւեց մինչեւ երեկոյեան մութը: Թշնամին իր զոհերուն պատճառաւ չուտ կորուսաններ առաւ: Հայ մարտիկները կառչած մնացին իրենց ամուր դիրքերուն և չնչտակի հարուածներով կրցան պաշտպանուիլ և պաշտպանել այն բազմութիւնը, որ այգիներու և քարերու տակ պահուըտած էր: Սպաննուեցան 5—10 փոքրիկներ, իսկ կռուող ուժերէն եղան քանի մը վիրաւորներ և նահատակուեցաւ միայն Առէի Մանուկի Անուշը, հերոսական մաքառումներէն ետք:

Մութը կոխելուն պէս կռիւը կը դադրի: Տիգրանի կարգադրութեամբ բոլորը կը համախմբուին: Անզէնները շարքի կը դնեն, պինակալ ուժերէն մաս մը յառաջապահ կը հանդիսանայ, միւս մասը թիկունքը կը պաշտպանէ և ճամբայ կ'ելլեն դէպի Քան, անցնելով Առազի գետակէն և Բնբդակ գիւղի մէջէն:

Այսպէս կը վերջանայ Մուշ քաղաքի հերոսամարտը:

Մուշ քաղաքը առաջնակարգ դեր խաղացած էր մեր ազատագրական կռիւներու ընթացքին: Ծանդաւառ ու քաջակորով երիտասարդութիւն մը ունէր, որ միշտ պատմագրուած էր յեղափոխական և մարտական ձեռնարկներուն: Քաղաքի մարտական ուժերը միշտ կը բարձրանային Սասուն և որպէս ֆետայի կը գործէին Սասունի լեռներուն վրայ կամ Մշոյ դաշտին մէջ: Նշանաւորները միայն Թուենք՝ ինքնին ըմբռնելի պիտի ըլլայ Մուշի դերը. — կայծակ Վազգէն, Հաճի Յակոբ Կոտոյեան, Պզտիկ Արամ, Տէրտերենց Արամ, Ռուբէն, Արմենակ Մարտէեան, Ռաֆայել Սեմերճեան, Սմբատ, Ալէքսան, Բոլէեան Մճօ, Արշակ և Պօղոս, Լեւոն Ալանեան և չատ մը անուանի մարտիկներ Մուշ քաղաքի խումբերէն ելած էին: Բայց Մուշ քաղաքին մէջ երբեք կռուի բռնուած չէին Թուրքերուն հետ: Յեղափոխական կռիւ տեղի ունեցած չէր Մուշի մէջ, որպէս անյարմար վայր մը:

Մուշ քաղաքը ինքնապաշտպանութեան կրնար դիմել միայն այն ժամանակ, երբ զօրաւոր կերպով գրաւած ըլլար Սաչկի-Դուրանի ամբողջ տարածքը և մարտական ուժերով դիրք գրաւած ըլլար կողու թաղի բարձրադիր տուներու մէջ: Ասկէ զատ, Հայերու ձեռքը պէտք է ճնար ձորը և դէպի Սասուն տանող լանջերը, ինչ որ ժամանակին հնարաւոր եղած չէր:

Մուշ քաղաքը կռիւի և ինքնապաշտպանութեան փորձ ունեցած չէր անցեալ հարիւր տարուան ընթացքին։

Ոչ երբ ճակատագիրը չոգեցաւ Մուշի առջեւ, մարտական ուժերը երկար ժամանակ տատանեցան Սասուն բարձրանալու և կամ քաղաքը պաշտպանելու ծրագիրներուն միջեւ։

Իր գլխաւոր ուժերէն զրկուելէն առաք, երբ թշնամին մէկ հարուածով քաղաքն ալ այրելու և փուչիացնելու էր, մեծացած ուժերով Մուշ քաղաքը իր առաջին ու վերջին հերոսամարտը ունեցաւ և դիւցազնօրէն մոխրացաւ։

* * *

Մուշի հերոսական մարտի արիւնալի դէպքերուն հետ կը տոպազնեն Մուշ քաղաքի արի ու ազնուական դէմքերը, որոնք քաջութեամբ մեռան իրենց հայրենիքին համար: Անոնց լուսապայծառ անուններն պատմութեան յաւերժած պահուն մեր սիրտը կը մղկտայ, երբ հնարաւորութիւն իսկ չունինք անոնց պատկերներն յաւերժելու գալիք սերունդներուն:

Այս էջերուն վրայ պիտի երեւցնենք հետեւեալ անուանի մարտիկներու եւ գործիչներու նկարները.

ՎԱՀԱՆ ՓՈՍՏՈՑԵԱՆ (կեդրոնականեն, մտաւորական եւ ուսուցիչ), ՄԱՄԻԿՈՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ (մտաւորական, գործիչ եւ հերոսաբար կռուած), ՏԻԳՐԱՆ ԳԱԻԱՌԵԱՆ (Կ. Կ.ի անդամ), ԱՐՄԵՆԱԿ ՄԱՐՏԻԵԱՆ (հին Ֆեհայի), ՇԱՀԿԱՑ ԱՐՕ (հին եւ նշանաւոր Ֆեհայի), ՌՈՒԲԻՆ ՏՕՆՈՑԵԱՆ (հին Ֆեհայի, մասնակցած է Սուլուխի կռուին), ԼԵՒՈՆ ԱՍԼԱՆԵԱՆ (Կ. Կ.ի անդամ եւ մարտիկ), ՄՈԽՍԻ ՖԱՐՋԱՏԻ Արօ (հին մարտիկ), ԱՐՇԱԿ ՄԻՐՋԱՆԵԱՆ (մտաւորական գործիչ), ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՀԱՄԱՄՃԵԱՆ (կեդրոնականեն, հին գործիչ եւ ուսուցիչ), ԳՈՆԶՈՑԵԱՆ ԷԼԻՓԿ եւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (գործիչ եւ մարտիկ), ՍԱՐԳԻՍ ԱՆԴՐԻԱՍԵԱՆ (մտաւորական եւ ուսուցիչ), ՀՐԱՆԴ ՀՂԼԱԹԵԱՆ (Ֆեհայի), ԱԼԵՔՍԱՆ (Վերին թաղէն, Ֆեհայի):

Անուանի կռուողներ միայն յիշատակելով բաւականացանք: Բոլոր այն անուններ, զոր յիշեցինք նախորդ էջերուն մէջ, քաջութեան փառապսակն ունին իրենց նախին եւ երբ անոնց նկարները հասնին մեզի, ամենայն իրաւամբ պիտի զարդարեն այս պատմութեան էջերը:

Գ.

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Մշոյ դաշտի հայ գիւղերը, 1915-ի Մայիսէն սկսած, շրջապատուած էին քրտական զինուած հորդաներու կողմէ։ Կառավարութիւնն ալ իր կարգին ժանտարմաներ դրած էր որպէս պահակ։ Աղիտահար դաշտի գիւղերը յարաբերութենէ կտրուած էին։ Իսկ Յունիս ամսուան վերջին շաբաթները որեւէ գիւղ իր քովի հայ գիւղէն տեղեկութիւն չունէր։

Կառավարութեան այս դասաւորութիւնը երբ աչքի առջեւ կ'ունենանք, կը համոզուինք որ թուրք կառավարութեան առաջին հարուածը պատրաստուած էր Մշոյ դաշտը խորտակելու, որպէս զի ապաստան և սնունդ չգտնէ որեւէ փախստական հայ, և երկրորդ, դաշտի գիւղերը դիմադրութեան կեդրոն չկարենան դառնալ։

Մուշ և Սասուն երբ կը մտածէին թէ ծանրութեան կեդրոնը իրենք պիտի ըլլան և դաշտի կռուողներու մէկ կարեւոր մասը Սասուն կը բարձրանար, թուրք կառավարութիւնը միօրեայ հարուածը պատրաստեց և իջաւ Մշոյ դաշտի գլուխին։

Այդ աղիտալի օրերէն առաջ, ինչպէս տեսանք, փորձեր եղան դաշտի ինքնապաշտպանութիւնը վերակազմելու։ Անշուշտ հրահանգներ ալ գացին շրջանները։ Բայց դաշտը լաւ զինուած չէր։ Եւ զրկուելով իր ղեկավար մարտիկներէն և կռիւի լաւ զէնքերէն, տկար դիմադրութիւն մը միայն կրնար ցոյց տալ։ Բացի այս տկար կողմէ, դաշտի ժողովուրդն ալ Մուշ քաղաքի միամտութիւնն ունէր, թէ ժողովուրդի կինն ու երախաները պիտի չկոտորուին, այլ աչքի ինկած տղամարդիկը վտանգուած են, և հետեւաբար անոնց հեռանալը բարիք մըն է։

Այս պայմաններու մէջ դաշտի մեծամասնութիւնը չկրցաւ դիմադրել և աղիտահար եղաւ մէկ օրուան մէջ, որովհետեւ շրջաններն ու շրջանակները արդէն նախօրօք բաժնուած էին կոտորողներու և կողոպտողներու միջեւ։

Սակայն Մշոյ դաշտն ալ առանց մռունչի չնահատակուեցաւ։ Արիւնալի կռիւներ պայթեցան քանի մը վայրերու մէջ և տեղ-տեղ հերոսամարտերու վերածուեցան։ Ուշացած ու անպատրաստ բռնկումներ էին ատոնք, և իրենց օրհասական բնոյթով՝ թշնամիին սուղի նստեցան։

Կախի վայրերն էին Կառնան, Ս. Կարապետի չրջանը, Աբրանը, Ալիջանը և Վարդենիսի չրջանը։

Այս դասաւորութեան մէջ մենք կը տեսնենք նախապէս մտածուած ինքնապաշտպանութեան ծրագիրը, բայց անկատար։ Ցրօնքի չրջանը կորովի չարժումմը չէ արձանագրած։ Ըստ երեւոյթին, 1915-ի Մարտի դէպքերու հետեւանքով ցրօնքը չլատուած է, և մարտական ուժերը քաշուած են Սասուն։ Այս կարեւոր կէտը դեր մը չէ ստանձներ, երբ անիկա մօտ էր ռուսական բանակին, որ հասած էր Լիճ։ Միւս անկիւններուն մէջ բռնկած դիմադրութիւնները չկրցան ծաւալիլ, շատ ուշ էր։ Իսկ թշնամին շատ ուժեղ էր և կը գտնուէր միեւնոյն ժամանակ մեր մատնանշած չրջաններուն մէջ։

Այդ կռիւներուն մանրամասն նկարագրութիւնը կը պակսի, բայց հատ ու կտոր հրատարակութիւններէն, մեզի հասած յուշերէն և վկաներու բերանացի տեղեկութիւններէն կարելի է արդար եւ ճչգրիտ պատկերացում մը տալ այդ դէպքերուն, որոնցմէ ամենք թէեւ կը վերջնան ողբերգութեամբ, բայց կը պահեն իրենց հերոսական բնոյթը։

Դ.

ԿԱՌՆԵՆԻ ԿՌԻՒԸ

Կառնեն գիւղը Մուշ քաղաքի մէկ արուարձանն է, քաղաքէն դէպի արեւմուտք, 2 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ։ Թրքական թաղերը, բանակը և զօրանոցները կառնենի դիմացն են և զայն կը կտրեն հայկական թաղերէն։

Մուշ քաղաքի հերոսամարտին հետ կը սկսի Կառնենի կռիւն ալ։ Նոյնիսկ կարելի է Մուշ քաղաքի հերոսական դիմադրութեան մէկ դիրքը հաշուել Կառնեն գիւղի կռիւն ու նահատակութիւնը։

Թրքական թնդանօթները արդէն կախուած էին Կառնենի վրայ։ Զօրանոցէն և թրքական թաղերէն կարելի էր գնդակի տակ առնել հայ գիւղը։ Կառնենի ձորակին մէջ արդէն կոտորածը սկսած էր։ Բանտարկեալներէն հանուած Հայերու մէկ մասը այդ կողմը տարած և խողխողած էին։ Գիւղը մէկ թափով մոխիր դարձնելու անձնավստահութիւն ունէին թուրքերը, սակայն անակնկալօրէն հանդիպեցան ուժեղ դիմադրութեան մը։

Կառնենի Մկրտիչը հին յեղափոխական մըն էր։ 1890-ական թուականներէն գործիչ էր և ֆետայի։ Փորձառու այս գործիչը իր չուրջը կը համախմբէ իր ազգականները և կազմակերպութեան մարտիկները և դիրք կը գրաւէ գիւղի յարմար տուներու մէջ։ Ժողովուրդին մէկ մասը գիւղէն դուրս կու գայ դէպի ուրիշ գիւղեր՝ ապաստան գտնելու յոյսով։ Անոնք մօտակայ ճանապարհներուն վրայ կը սպասնուին։

Մկրտիչ համոզուած որ արմատական կոտորածի մը առջեւ կը գտնուին, կը նախապատրաստէ իր ձեռքին տակ գտնուողները մահուան պատերազմի համար։

Կառնենի մարտիկները իրենց միտքէն կը հանեն Սասուն բարձրանալու գաղափարը, կը հրաժարին գիւղէն դուրս ելլելու միտքէն և գիտակցաբար ծունկ կը զարնեն գետին՝ գիւղին վրայ գրոհ տուողներուն դէմ կռուելու։

Կառնենի կռիւը կը սկսի Յուլիսի 12-ի արշալոյսին և կը տեւէ ամբողջ օր մը։ Բերդի թնդանօթներէն մէկը կը յատկացուի Կառնենի քանդումին։ Թրքական չեթէներու և Մուշ քաղաքի թուրքերու յարձակողականը կը խորտակուի Կառնենի մարտիկներու համազարկերուն

տակ: Անոնք բազմաթիւ դիակներ կը թողուն կառնենի գետակի ևզերքին, ուր հայ դիակներ լեցուած էին:

Ջօրամաս մը օգնութեան կը փութայ թուրք խաժամուժին և կը սկսի կանոնաւոր ու տեւական կռիւ մը: Այս պարագային ալ զօրքերու գրոհը նո կը նահանջէ քանի մը անգամ, միշտ քանի մը տասնեակ կորուստ տալով:

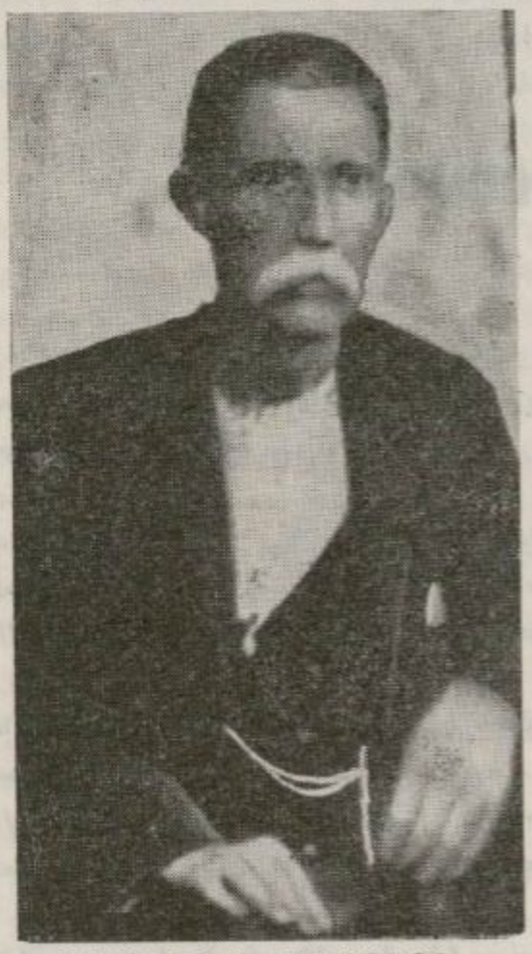

ԿԱՌՆԵՆԻ ՄԿՐՏԻՉԸ

կառնենի մարտիկները անխնայ համազարկեր կը բանան թուրք խուժանին և զօրքին դէմ, որ իր կատաղութենէն մոլեգնած, Սալատէթ կանչելով, խուռն բազմութեամբ կ'ուզեն նեռխուժել գիւղը և սուրէ անցընել այս բուռ մը Հայերը: Բայց ամէն անգամ ծեծուած ու արիւնլուայ նո կը նահանջեն:

Մարտիկներու ռազմամթերքը կը վերջանայ: Տուներուն մեծ մասը աւերակոյտ կը դառնայ և իր տակը կ'առնէ մարտիկներու մեծ մասը:

Եմքակ մը, տան մը մէջ, կը չարունակէ կռիւը մինչեւ երեկոյեան մութը իջնելը: Ու հետզհետէ կը զօրին այն հատ-հատ կրակոցները, որոնք մարտիկի մը դեռ կանգուն ըլլալու հաւաստիքը կու տային:

Գիշերը կ'իջնէր կառնեն գիւղին վրայ: Հերոսաբար նահատակուածները կը լռէին և յաւիտենական քունի մէջ կը մտնէին իրենց հայրենի օճախին աւերակոյտին մէջ:

13 Յուլիսի առաւօտը կառնենի ամբողջական աւերակը կը լուսաւորէր: Նախկին գիւղը գոյութիւն ունենալէ դադրած էր, երբ իր գարաւոր տէրերը թաղուած էին խորտակուած պատերուն տակ:

Ե.

ԱԼԻՋԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Ինչպէս իր տեղին մատնանշած ենք, Ալիջանի մէջ Մարտէն առաջ դէպք մը պատահեցաւ հին Ֆետայի Տիգրանին հետ և ան ստիպուեցաւ փախստական մեալ ու վերջը միացաւ Կորիւնին և մասնակցեցաւ Գոմսի կռուին։

Տիգրանը Կորիւնի հետ բարձրացաւ Սասուն, բայց Ալիջանի մէջ կային հին մարտական ուժեր, որոնք թէ՛ կովկասի և թէ Ֆետայական կռիւներուն մէջ թրծուած մարտիկներ էին, ինչպէս Պզտիկ Միսակը, Մխիթարը և ուրիշներ։

Յուլիսի առաջին շաբթուն Ալիջան կ՚երթայ Հայկ Միրջանեանը։ Կը թուի թէ ինքնապաշտպանութեան գործով Մուշէն այդ կողմ անցած է Միրջանեան, քանի որ անոր տան մէջ տեղի ունեցաւ ղեկավար ընկերներու խորհրդակցութիւնը և որոշուեցաւ դաշտ ելլել և դասաւորել զինական ուժերը։

Յուլիս ամսու 5—8-ի օրերուն արդէն փորձնական կոտորածները սկսած էին։ Նոյն փորձը կը կատարեն նաեւ Ալիջանի վերաբերմամբ։

Ժանտարմաները չեթէներու ստուար խումբով մը կը մտնեն Ալիջան և կը պահանջեն գիւղի բոլոր ձիերը։ Գիւղացիները խորհրդակցութենէ մը ետք, կը հաւաքեն 20—30 ձի, որոնց մէջն էր Հայկ Միրջանեանի ձին, ու կը յանձնեն ժանտարմաներուն։ Ապա, անոնք կը պահանջեն որ 30 հոգի այդ ձիերու երասանը բռնած՝ իրենց հետեւին։ Գիւղացիները ատոր ալ կը համակերպին։ Բայց գիւղէն քիչ մը հեռանալէն ետք, կը կոտորեն զանոնք։ Մէկը վիրաւոր՝ կ՚ազատի և գիւղին կը հաղորդէ եղելութիւնը։

Ժանտարմաներու խումբի մեկնումէն ետք ուրիշ խումբ մը գիւղ կը մտնէ և կը պահանջէ որ աղամարդիկ հաւաքուին, զորս պիտի տանին կառավարութեան ներկայացնելու։ Գիւղին մէջ վլվլուկը կը սկսի։ Մարտական ուժերը կը խորհրդակցին և կ՚որոշեն դիմադրել։ Նախ կը շրջապատեն եկողները, զինաթափ կ՚ընեն և գիւղը կ՚ունենայ նոր զէնքեր։

Պզտիկ Միսակը, Մխիթարը և Հայկ Միրջանեանը ղեկավար կը հանդիսանան այդ պահուն։ Գիւղի զինեալ ուժերը կը գրաւեն դիրքե-

րը և ժողովուրդը կը լեցնէին Հայոց նկուղին, որ ամուր կառուցուածք ունէր։ Այս գործողութեան ընթացքին կը նշմարէին որ գիւղը չորս կողմէն պաշարուած է ջիւրտերով և չնքէններով։ Գիւղի դիրքերէն երբ կրակ կը բացուի, նախաժողները կը կենան և չորս կողմէ կռիւը կը սկսի։ Գիւղացիները կ'ոչնչացնէին զինաթափուած չնքէնները, և կը նահատակուին մեծ վճռակամութեամբ։

Տիգրանի քայլը տղամարդու հպարտ հպած՝ դիրքէ դիրք կ'անցնի, կը մասնակցի կռուին, բռնելով Տիգրանի տեղը և ցուցաբերելով անոր քաջութիւնը։ Կիներն ու անդէն երիտասարդներն ալ պարտականութիւններ կը սահմանեն և ամէն տեսակ օժանդակութիւն կ'ընեն գիւղի հերոսական կռուին։

Ժանտարմաներ, ամէն տեղ, որպէս յառաջապահ, գիւղերը կը մտնեն, ազդարարիկը կը հնչեցնէ կամ գլխաւորները կը բռնեն և գիւղէն դուրս կու գան։ Այդ արդէն ազդարար նշան մըն էր որ գիւղը չրջապատող չնքէնները ու քրտական աշիրէթները ներս խուժեն և կոտորածը սկսի։

Նոյնը ըրին Ալիջանին։ Բայց ներս խուժողները դէմ առ դէմ գտնուեցան անվրէպ գնդակին։ Դիւրին կոտորածը դարձաւ զօտեմարտ մը, ուր թշնամին դիակներ թողած՝ ետ նահանջեց բազմաթիւ անգամներ։

Ալիջանի հերոսամարտը տեւեց չորս օր։ Չորս կողմէ եկած խուժանները բախեցան Ալիջանի մահացու կրակին. քանի մը արիւնաւէտ փորձերէ ետք, անցան դէպի ուրիշ գիւղեր, դիւրին որսեր գտնելու։ Ուրիշ գիւղեր խումբեր եկան և փորձեցին սրբել Ալիջանը իրենց կատաղի գրոհով, բայց գիւղի դիրքերը աւելի ամրացան։ Թուրքերէն ու Քիւրտերէն գրաւուած զէնքերը դիմադրողներու թիւը աւելցուցին։

Ալիջանի կռիւը, աւելի չիտակ պիտի ըլլար անուանել հերոսամարտը, ականատես վկայ մը ունի, որ իր գրաւոր յուշը թողած է մեզի։ Անպաճոյճ այդ պատմութիւնը կը գնահատենք հոս, լրիւ գաղափար մը կազմելու համար այն կորովի դիմադրութեան մասին, որ ունեցաւ Ալիջան գիւղը։ Միւս յուշագիրները, որ ներկայ եղած չեն այդ կռուին, միայն մէկ տողով կը յիշատակեն Ալիջանի դէպքը։ Կը թուի թէ չատ մը ընդհարումներ տեղի ունեցած են կարգ մը գիւղերու մէջ, դէպքե՛ր, որոնց մէջ անչուշտ հերոսական արարքներ գործուած են և սակայն կը մնան անյայտ ու անյիշատակ։ Վերապրողներէն չատեր այն ժամանակ փոքր էին և հիմա ազօտ յիշատակ մը ունին տեղի ունեցած կռիւներէն, բայց վատ կը մնայ արիւնաւէտ կոտորածը որուն ականատեսը և նահատակն եղած են բոլորն ալ։

Հոս կը գնահատենք Ագնիւի պատումը.—

«1915-ի Յունիսի վերջերը, գիւղէ գիւղ և գիւղէ քաղաք երթեւեկութիւնը գրեթէ դադրած էր Հայերու համար. միայն չարաչուք

տարաձայնութիւններ կը լսուէին թէ կարգ մը հայ գիւղեր ջարդուած ու թալանուած են։

«Ցունիսի վերջերը, Մուշէն վերադարձող Թուրքերը — Հայերը մի քանի շաբաթներէ է վեր չէին համարձակեր գիւղէն դուրս ելլելու — լուր բերին թէ Մշոյ մէջն ալ Հայերը կը ջարդուին, թէ կառավարիչը առաջին անգամ կառնէն գիւղէն է ակսած և շարունակուած Մուշի մէջ, թէ քաղաքի մէջ ալ կառավարիչը առաջին անգամ վերին թաղէն ակսած են, եւայլն։

«Մեր գիւղացիները այս բօթաբեր լուրերը լսելով, չուարեցան։ Ի՞նչ պէտք էր որ իրենք բնէին. դիմադրէի՞ն թուրք և քիւրտ ուժերուն՝ թէ ձգէին ու փախչէին։

«Առանց ունէ կերպով պատրաստակ հայթայթելու, որոշեցին առժամայ կերպով պահուըտիլ և սպասել, մինչև որ կացութիւնը ուելի պարզուի։ Ոմանք կը խորհէին որ այլևս փրկութիւն չկայ, բոլորն ալ պիտի կառավարին՝ նման միւս գիւղերուն և քաղաքներուն, իսկ ուրիշներ դեռ կը խորհէին որ միայն յեղափոխականներն ու քամիթաճիներն են որ պիտի հետապնդուին, ինչպէս եղած է անցեալին. հետևաբար մինչև փոթորիկը անցնի, իրենք մէջտեղ չելլեն և թաքստոցներու մէջ պահուըտած մնան։

«Այդ օրերուն, երեկոյեան կողմ, քանի մը քիւրտ գիւղերէ — Խըռպա, Գարամէշ, եւայլն — հասնողի ձիաւոր և հետիոտն Քիւրտեր երևցան մեր գիւղի շրջակայքը. կանչեցին գիւղապետ Յարթին Սարուխանեանը, որ կարելի և ակնածանք առթող անձնաւորութիւն մըն էր, և յայտնեցին անոր որ իրենց հրամայուած է կառավարութեան կողմէ ժողվելու գիւղին մէջ գտնուած բոլորը ձիերը։ Եւ այդպէս ալ եղաւ։

«Հաւաքուած ձիերը մէյ-մէկ հայ ազայի ձեռք առլով՝ գիւղին մէջէն դուրս հանուեցան. գիւղէն բաւական մը հեռանալէն ետք, Քիւրտերը սպաննեցին բոլոր այդ ազաները։

«Երբ այդ ցնցող լուրը գիւղ հասաւ, հասկցուեցաւ որ այդ ձիերը հաւաքելը դաւ մըն էր, որպէս զի իրենք չկարենային դուրս փախչիլ գիւղէն։

«Հիմա յայտնի եղաւ թէ կարգը մեզի եկած է ջարդուելու։ Եւ թաքստոցներու մէջ պահուըտողները դուրս ելան և բոլորը միասին որոշեցին ինքզինքնին պաշտպանել, ի հարկին կռուիլ ու անանկ մեռնիլ։

«Նոյն գիշեր, բոլոր գիւղացիները հաւաքուեցան մեր եկեղեցիին մէջ, որ քարակերտ խոշոր շէնք մըն էր և հրացանի գնդակները անոր պատերէն ներս չէին կրնար թափանցել։ Ամբողջ գիւղի կիներն ու երախաները հոն հաւաքուեցան։ Իսկ այր մարդիկն ու երիտասարդները՝ չորս խումբերու բաժնուելով, գիւղին չորս կողմերը դիրք բռնեցին՝ գիւղի ունէ կողմէն եկած յարձակումի դէմ պաշտպանելու համար։

«Դրացի գիւղերէն — Սուլուխ, Աղջան, Յունան, Յօրկնոց,

Շէյխպրիմ, Բքլից. բազմաթիւ այր մարդիկ, նոյն գիշերն իսկ, մեր գիւղը ապաստանեցան։ Ասոնք կարծելով որ յարձակողները միայն այր մարդոց պիտի վնասեն և կիներուն ու պղտիկներուն պիտի խնայեն, ձգած էին իրենց ընտանիքները և մեր գիւղը ապաստանած, իրենց գլխուն ճար մը գտնելու յոյսով։

«Այդ ատեն, մեր գիւղը կը գտնուէր մշեցի յայտնի երիտասարդ մը, Հայկ Միրճանեան, որուն ձին ալ նոյն օրը տարին Քիւրտերը։ Հ. Միրճանեան մեր տունը եկաւ, և որովհետեւ մայրս հիւանդ պառկած էր, իր քով գտնուած դեղահատերէն հատ մը անոր տուաւ։

«Պրն. Միրճանեան կռուելու պատրաստուողներու գլուխն անցաւ և ինքնապաշտպանութեան գործը կառավարեց։

«Մեր գիւղի մէջ, լաւագոյն ոյժը, նախկին յեղափոխական և ռազմիկ հրամանատար Մրտէի Միսակն էր։ Նոյնպէս կորով ներշնչող անձնաւորութիւն մըն էր Տիգրանի քոյրը՝ Հայկանուշը, որ զինուորի պէս հագուած, վզէն երկու կարգ պատռոններ անցուցած, այր մարդոց շարքին մէջ կը կռուէր, ասկից հոն կ'երթար, անկից ուրիշ տեղ մը կը վազէր, բոլորը կ'ոգեւորէր. գնդակներու տեղատարափին տակ՝ թշնամիի գծին մօտերը գտնուող աղբիւրէն ջուր բերելու կ'երթար, և առնական քաջութեամբ մը իր զէնքերով կը պաշտպանէր գիւղը։

«Կային նաեւ Ռուսիայէն եկող քանի մը հոգի, որոնք կը ղեկավարէին կռուող ուժերը։

«Չորս խումբերը շրջապատած էին եկեղեցին, ուր լեցուած էին 200 տունէ բաղկացեալ Ալիջանի կիներն ու երախաները, հազար հոգիի չափ. իսկ բոլոր էրիկ մարդերը —15 տարեկանէն մինչեւ ծերերը — ամէնքն ալ գիւղի պաշտպանութեան գործին նուիրուած էին։

«Ես ալ, հիւանդ մօրս հետ, եկեղեցիին մէջ կը գտնուէի։

«Մեր եկեղեցին, ինչպէս ըսի, ընդարձակ շէնք մըն էր, որ 1500 մարդ կրնար առնել։ Մենք հոն լեցուած, լալով կ'աղօթէինք որ Աստուած այս բաժակը հեռու պահէ մեզմէ։

«Առտուն, Քիւրտերը, իրենց մեծով-պզտիկով, ահագին բազմութեամբ, յարձակեցան գիւղին վրայ, բայց տղաներու համազարկերէն վախնալով՝ չհամարձակեցան մօտենալ գիւղին, և հեռուէն իրենց հրացանի գնդակները կը տեղացնէին գիւղին վրայ։

«Երբ Քիւրտերը տեսան որ կատաղի դիմադրութեան կը հանդիպին, ետ ընկրկելով՝ սկսան դանդաղեցնել հրացանաձգութիւնը, որպէս զի խորհրդակցին իրարու հետ։

«Այդ ատենն էր որ մերձակայ գիւղերէն բազմաթիւ փախստական Հայեր եկան գիւղը լեցուեցան և եկեղեցին ապաստանեցան։ Ասոնք Ս. Կարապետի կողմի գիւղացիներն էին. իրենց վրայ գործուած յարձակումներուն չկրնալով դիմանալ, փախչիլ կրցողը եկեր մեր գիւղը ապաստաներ էր, իսկ մնացածները բոլորն ալ ջարդուած էին։

«Քիւրտերը տեսնելով որ իրենք առանձինն պիտի չկրնան Հա-

յերուն յաղթել, լուր ղրկած են Մուշ և օգնութիւն խնդրած կառավարութենէն, որ անմիջապէս օգնական ուժեր կը հասցնէ Քիւրտերուն։ Եւ կռիւը շուտով վերսկսաւ։

«Հայերը ոչ միայն յաջողեցան իրենց դիրքերը պահել, այլեւ ստիպեցին թուրք զինուորները որ լքեն իրենց դիրքերը և նահանջեն։ Ասոնց նպատակն էր հայ սպաննել, չեղա՛ւ Ալիջանցի, թո՛ղ ըլլայ ուրիշ գիւղացի։ Քանի որ Ալիջանցիները չեն ուզեր դիւրաւ սպաննուիլ, հոգ չէ, կային այնպիսի տեղեր, ուր կրնային դիւրութեամբ հայ սպաննել, հետեւաբար լքեցին մեր գիւղը և իրենց զէնքերը ուրիշ գիւղերու վրայ դարձուցին։ Մաս մը Քիւրտեր մնացին մեզի՝ զբաղելու մինչեւ երեկոյ, որ ատեն հեռացան իրենք ալ։

«Երրորդ օր, Մշեցի չեթէպաշի Ռաշիտ էֆենտին իր զինուորներով եկաւ մեր գիւղին վրայ։ Իր զինուորներէն 23 հոգի սպաննուեցան, իսկ Հայերէն ո՛չ մէկ զոհ, միայն այն Հայերը սպաննուեցան, որոնք գիւղէն դուրս կը գտնուէին իբրեւ հովիւ կամ փախստական։

«Գիշեր ատեն, գիւղացիք դուրս կ՚ելլէին գիւղէն և թշնամի սպաննուածներու զէնքերը կ՚առնէին ու մեզի կը բերէին։ Հայկանուշը ակնդէտ կը սպասէր քիւրտի մը իյնալուն, որպէս զի խիզախէր անոր մարմնին վրայ և թէ՛ հեծած ձին և թէ կրած զէնքերը առնէր և վերադառնար։ Եւ քիչ ալ չէին սատկող Քիւրտերու դիակները։ Քիւրտերը, մութը կոխելուն, յուսահատած՝ ձգեցին հեռացան, ետեւնին տասնեակ դիակներ լքելով։

«Երրորդ օրուան երեկոյեան, Ցրօնքէն եկաւ կարաւան մը՝ բանակին պարենով բեռնաւորուած։ Անոր կ՚ընկերանային 17 ժանտարմաներ և 20-30 ալ Հայեր, որոնք անգիտակցաբար եկան գիւղին մէջ լեցուեցան։ Երբ մութը կոխեց, Հայերը ձերբակալեցին այդ ժանտարմաները և բոլորն ալ հրացանի բռնեցին, իսկ Հայերն ալ մերիններուն միացան։

«Այդ գիշեր, խորհրդակցական ժողով գումարեցին և խորհելով որ որեւէ իրաւախոհութիւն այլեւս անկարելի է իրենց ու թուրք կառավարութեան միջեւ, մանաւանդ որ ամէն կողմէն եկող փախստականները կը պատմէին համատարած ջարդի մասին՝ առանց խնայելու կիներուն և երախաներուն իսկ, նաեւ նկատելով որ թէեւ իրենք քանի մը օր կրնան դիմանալ, բայց վերջապէս պիտի յաղթուէին, փախչիլն ալ կտրիճութիւն է ըսելով՝ որոշեցին լքել գիւղը և հեռանալ։

«Նախ եկեղեցի եկան, մեզ ամէնքս ալ դուրս հանեցին և ըսին մեզի որ մեր հոս մնալը վտանգաւոր է, բոլորս ալ պիտի սպաննէին իբրեւ դիմադրող։ Եթէ ուրիշ գիւղեր երթաք, իբրեւ այն գիւղացի, թերեւս ձեզմէ ոմանք ողջ մնան։ Իսկ մենք կը փախչինք, ըսին։

«Այդ բազմութենէն ոմանք, կիներ և երախաներ Քիւրտերէն գրաւուած ձիերու վրայ հեծցնելով՝ իրենց հետ տարին։ Ես չկրցայ ընկերանալ իրենց, թէեւ քանիցս առաջարկեցին։ Մօրս հիւանդ ըլլալուն

համար հայրս ալ չգնաց. չգացին նաեւ եղբայրներս. իսկ հօրեղբայրս, որդիները՝ վարդան և Յարութ գացին։

«Մեկնելէն առաջ գիւղի չուրջը գտնուող խոտի դէզերը կրակի առին, որպէս զի հետեւէն տեսնուի թէ Ալիջան կ'այրի և այլեւս Մուշէն գինուոր չղրկեն և գիւղը չաւերեն։

«Իսկ իրենք հանդարտութեամբ, իրենց հացի պատրաստութիւնը տեսնելով, անցան գացին...

«Հիւանդ մայրս անկողնի մը մէջ փաթթելով և ձիու մը վրայ կապելով, զիս ալ ուրիշ ձիու մը վրայ հեծցնելով, հայրս և եղբայրներս ճամբայ ելանք դէպի Սուլուխ։ Մեզի ընկերացան քանի մը գինուած Հայեր։ Երբ կանիկ Ռաչ բսուած տեղը հասանք, այդ գինուած Հայերը ետ դարձան՝ իբր թէ վտանգաւոր վայրերը անցած էինք և անկէ ետք ոեւէ վտանգ գոյութիւն չունէր...։

«Եւ մենք չորեւնակեցինք մեր ճամբան դէպի Սուլուխ՝ ընկերակցութեամբ բազմաթիւ միւս գիւղացիներու։ Երբ Ս. Գէորգի քով հասանք, հայրս բսաւ. «Դուք հոս կեցէք. երթամ տեսնեմ Սուլուխ ի՞նչ կայ չկայ, յետոյ գամ ձեզ առնեմ»։ Ու առաջ անցաւ։ Քիչ ետք վերադարձաւ և յայտնեց որ գիւղին մէջ ոչ ոք մնացեր է. ամէն տան մէջ իր բնակիչները սպաննուած լեցուած են, ամանք անդամահատուած, ամանք յօշոտուած»։ (Ագնիւի յուշերը գրի առած է Ս. Բաէեան. տես «Պայքար», 1954 Մայիսի թիւերը)։

Ալիջանի հերոսամարտի մանրամասն պատմութիւնը կը պարտինք այս կնոջ, որ ականատեսի ճշդութեամբ կռիւը կը պատկերացնէ(*)։

Անհրաժեշտ է անդրադառնալ այն հոգեբանութեան, որ նկարագրուած է Ագնիւի յուշերուն մէջ։ Այդ մտայնութիւնը յատկօրէն ցոյց կու տայ այն միամտութիւնը, որուն մէջ թաղուած էր հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ գաժան հարուածը կրելու պահուն։ Մարտական ուժերը չորս օր հերոսաբար Ալիջանը պաշտպանելէ ետք՝ կը մտածեն ելք մը գտնել կռուողներուն և անզէն երիտասարդներուն. այն մտածումով որ կիներուն և երախաներուն թերեւս չվնասեն, կ'որոչեն տղամարդիկը ճամբայ հանել դէպի Քանի լեռները, իսկ կիներն ու երախաները գիշերով տեղափոխել Սուլուխ, ուր ապահան պիտի գտնէին։ Ալիջանը այն միամտութիւնն ունի թէ ինքը դիմադրած է և կռուի ճակատ առեղծած, մինչդեռ Սուլուխը հանդարտ է, հետեւաբար հայ գիւղը կանգուն կը մնայ։ Ալիջանի ժողովուրդին մէկ մասը երբ կը հասնի Սուլուխ, զարհուրանքով կը տեսնէ որ Սուլուխ կոտորուած է

(*) Ագնիւը անձամբ կը ճանչնամ։ 1919-ին Պոլիս կը գտնուէի ընտանիքով։ Ս. Բաէեան Ագնիւը մեր տունը դրկեց եւ ամիս մը պահեցինք։ Իր պատմածները գիտէի որ Ս. Բաէեան գրի առած է։ Գրուածքը ձիշդ իմ լսածիս պէս է։ Կ. Ս.

և տունները լեցուն են դիակներով...։ Ու նոր կը համոզուի որ բոլորը դատապարտուած են մահուան։

Անշուշտ տարբեր պիտի ըլլար հոգեբանութիւնը, եթէ նոյն օրերուն կռիւի ձայներ լսուէին Սուլուխէն, Աղջանէն, Ցրօնքէն, Նորշէնէն, Մառնիկէն եւ այլ վայրերէն։ Ոչ ոք իր տեղէն պիտի շարժէր և իր գիւղը բերդ մը պիտի դարձնէր, ինչպէս ըրած էր Ալիջանը։

Թշնամին գերազանց ուժերով այդ գիւղերը պիտի խորտակէր, բայց մեծ վնասներ կրելով և շատ տեղեր նոյնիսկ ջլատուելով։ Աղատուածները անհամեմատօրէն աւելի պիտի ըլլային, իրենց դէմքը դարձնելով դէպի Մալազկերտ ու Պուլանուխ։

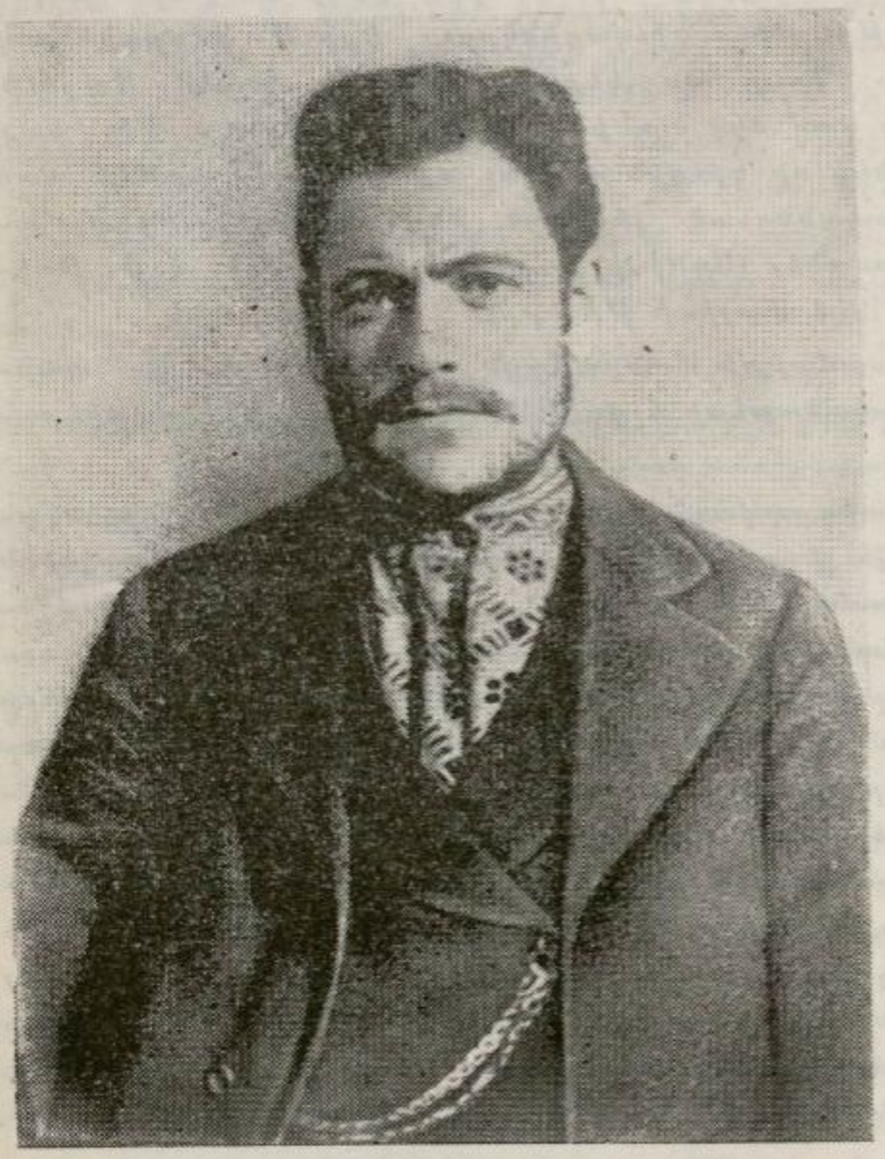

ԱՐԱՄ
(Աւրանցի)

Հին Ֆետայի, որ Սասունի հերոսամարտին մասնակցելէն ետք, դէպի Քան խումբով եկած ժամանակ նահատակուեցաւ։

Զ.

ԱԻՐԱՆԻ ԿՈՒԻԸ

Աբրանը, որ Աշիչատի մօտիկ է և կ'իյնայ Մուրատ գետի արեւմտեան դաշտամասին մէջ, դէպի Ս. Կարապետի վանքը դիմադրութեան կեդրոն մը եղած է։ Վերապրողները կը վկայեն թէ Աբրանը կատարածի առաջին օրը կռիւի դրօշակ պարզած է և կռիւով կնքած է իր մահկանացուն։ Սակայն դիմադրութեան այդ գործողութեան մասնակցող որեւէ անհատ չէ ազատուած և ականատեսի պատումը չէ հասցուցած մեզի։

Աբրանը դաշտի արեւմտեան մասի կեդրոնական գիւղերէն էր և կը սպասուէր որ Տէրըգի, Գոմսի և չրջակայ գիւղերու հետ միասին ինքնապաշտպանութեան ճակատ մը կազմէր։ Եղեռնապատումի վերլուծման ընթացքին մենք ցոյց տուինք թէ ստեղծուած պայմաններու բերումով՝ ինքնապաշտպանութիւնը ինքնախաբէութեան հաւասար էր։ Թրքական կառավարութիւնը թակարդը այնպէս մը լարած էր և գիւղերը այնպէս չրջապատած էր չնթէներով, քրտական աշիրէթներով և զօրամասերով, որ կազմակերպուած ինքնապաշտպանութիւնը անկարելի դառնար։ Նախաձեռնութիւնը Հայերուն չէր պատկաներ։ կը մնար վերջին վայրկեանի դիմադրութիւն մը՝ ատոյգ մահը դիմաւորելով։

Գիւղերու վրայ կը յարձակէին միեւնոյն ժամանակ։ Մէկ տեղէն միւսը փախչողները կ'իյնային կրակին մէջ։

Աբրանն ալ այդ վերջին վայրկեանին սպասած էր։

Վերջին վայրկեանի երեւոյթները կատածի տեղի չէին տար թէ կատարածն է որ կը սկսի։

Աբրանի քանի մը փորձառու անձեր, ինչպէս Հայկ Տէր Վարդանեան, որ Գէորգեան ճեմարանը աւարտած էր և գիւղի մասնորական գործիչներէն էր, Մակար Յարախանեան ու խումբ մը կռուողներ դիրք կը բռնէին գիւղի բարձրադիր եկեղեցիի բակը և տանիքները ու կը կռուէին ամբողջ օր մը թշնամիի գերազանց ուժերուն դէմ։ Թրքականն և քրտականն ուժերը գիւղի մէկ մասը գրաւած էին, և կռիւը տեղի կ'ունենար տունէ տուն։ Տեղահանուած ժողովուրդը գիւղի եզերքը կը կատարուէր, մնացածները իրենց տուներուն մէջ կը փակուէին և կը դիմադրեն ինչով որ կրնային։

Մարտական ուժերու վերջին կայանը կը մնար եկեղեցին որ կը

տիրապետէր գիւղին։ Այդտեղ կռուեցան մինչեւ երեկոյեան կողմը և երբ վերջին հերոսն ալ ինկաւ, եկեղեցին լռեց աւերակի մը պէս։

Այդ օրուան արիւնոտ կռիւէն և գիւղի հրդեհումէն ազատուած բեկորները անտառներուն և լեռներուն մէջ ապաստանածներուն միացած էին և իրենց անհուն ողբերգութեան հետ՝ պատմած էին քանի մը կցկտուր բաներ տեղի ունեցած կռիւի մասին։ Այս բեկորներն ալ մէկ քանի չաբաթ ետք կ'ոչնչանային։ Այսպիսով Աւրանի հերոսական դիմադրութիւնը և նահատակութիւնը իր մանրամասնութեան մէջ կը մնային անյայտ։

Սորտարցի Յաբէթի տեղեկատուութեան համաձայն, Աւրանը կռուած է 12 օր։ Այդ բանը Յաբէթին պատմած է Աւրան գիւղացի տղայ մը, երբ Յաբէթը Չէրքէզներուն հետ Սեպտեմբերի սկիզբը եկած է Աւրան։ Աւրանցի տղան գիւղին մէջն էր և քիւրտի մը քով ծառայ։

Տուներու և եկեղեցիի դիակները, գնդակի վէրքերով սպաննուածներու թիւը, տունէ տուն ցոյց կու տան որ Աւրանը իրօք 10—12 օր դիմադրած և կռիւով նահատակուած է մինչեւ վերջին մարդը։

Դիւրին է մէկ տողով արձանագրել թէ Աւրանը օր մը ամբողջ կռուեցաւ և նահատակուեցաւ մինչեւ վերջին կռուողը։ Որո՞նք էին կռուողները, քանի՞ հոգի էին։ Բացի եկեղեցիի դիրքէն, տուներու դիմադրութիւնը ո՞վ ղեկավարեց։ Տեղի ունեցած դէպքերը ի՞նչպէս ընթացան, որո՞նք արտակարգ քաջագործութիւն ցոյց տուին, թշնամին ի՞նչ վնասներ կրեց։ Այս բոլոր հարցերը կր մնան անպատասխան։ Սակայն այսպիսի դէպքերու փորձառութեամբ կարող ենք ըսել թէ օրուան մը անընդհատ ճակատամարտը իր խիզախները ունեցաւ, թշնամին դիակներ թողուց հայ մարտիկներու դիրքերուն առջեւ, տուներու մէջ ապաստանածները քարով ու փայտով կռուեցան արիւնարբու վոհմակներուն դէմ ու ապա բզկտուեցան...։

Հերոսական դիմադրութի՛ւն մը՝ մինչեւ վերջին մարդը։ Պատմութիւնը հոն, Աւրան գիւղին մէջ, անծանօթ հերոսներու անմոռանալի դամբարանի մը յիշատակութիւնը պիտի պահէ առյաւէտ։

Է.

ՎԱՐԴԵՆԻՍԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մշոյ դաշտի արեւելեան ծայրը կը բռնէ Չխուբի չրջանը, որուն գիւղերէն ամենէն անուանին Վարդենիսն է: Վարդենիսը քաջ գիւղ մը եղած է անցեալին և յեղափոխական չարժման մասնակցած է զեկավար ու ֆետայի գինուորներով:

Վարդենիս Մուչէն բաւական հեռու գտնուելով և մանաւանդ վտանգուած ըլլալով Մուսա ու Ղասբմ պէյերու կողմէ, միշտ մտածած է իր ինքնապաշտպանութեան մասին և այդ գործը չատ յաճախ վարած է ինքնուրոյն կերպով:

Չխուբի չրջանի գիւղերը վարդենիսի առաջնորդութեամբ կը չարժէին և ունէի արթուն և զգոյշ էին, քան դաշտի միւս գիւղերը:

Կոտորածի առտյգ վտանգին դէմ ամենէն չուտ մտածողը Վարդենիսը եղաւ: Շրջանի ապաւէնը կը մնար Շամբը, որ քանի մը գիւղերու հողերուն հաւասար տարածութեամբ ծանծաղ լիճ մըն է, եղէգներու անտառով մը պատուած: Նախօրօք կայացուած որոչման մը համաձայն հոն պիտի ապաստանէին և կռուէին:

ՀԱՍՐԱԹ ԱՍԼԱՆ
. . . . . ԱՐԱՄ

Վարդենիսի կռուող ուժերը երբեք չմտածեցին Սասուն բարձրանալ, այլ Հասրաթի և Մարտիրոսի զեկավարութեամբ իրենց չրջանը մնացին և մօտակայ գիւղերուն առաջնորդ հանդիսացան:

Կոտորածէն չարաթներ առաջ ժողովուրդի պաչարը և անհրաժեչտ իրերը գիչերով փոխադրեցին Շամբի մէջ և քանի մը կղզեակներու վրայ տեղաւորեցին: Հոն փոխադրեցին Վարդենիսի, Արատնքի, Ղարսի և այլ գիւղերու բնակիչները, որոնք չատ լաւ գիտէին Շամբի ծակն ու ծուկը:

Զինուած ուժերը գիչերային պահակութիւն երթին և Շամբի քովերը ցցուած ժայռուտ քարերուն մէջ դիրքեր գրաւեցին: Ինքնապաշտպանութեան կանոնաւոր և հնարաւոր աչ-

խատանքը միայն այս շրջանը ունեցաւ։ Շրջանի մտահոգութիւնը այն էր որ կարողանար շաբաթ մը դիմանալ գրացի Քիւրտերու կողոպուտին և ջարդին։ Անոնց ըմբռնումին մէջ ընդհանուր և արմատական կոտորածի հաւանականութիւնը չկար։ Բայց իրենց շրջանը միշտ վտանգուած էր Մուսա պէյի աչիրեթական շարժումներէն։ Հին փորձառութիւնը այս անգամ օգտակար հանդիսացաւ Վարդենիսի և իր շրջապատին։

Կռուող ուժերը և գիւղերու աղամարդիկ ցերեկները Շամբի մէջ կ'անցընէին իրենց օրը, մինչեւ գօտեկապը ջուրերուն մէջ։ Եղէգներու անտառը զիրենք կը ծածկէր։ Ճանապարհէն հեռու տեղեր կ'ընտրէին, որպէս զի իրենց շարժումները չնշմարուին։ Միայն գիշերները դուրս կու գային ջուրերէն, կը հանդիպէին իրենց գիւղերը, նորէն պաշար կը փոխադրէին ջրային այդ թաքստոցը։ Գիւղերու մէջ կը մնային միայն պառաւները, քանի մը ծերուկներ և երախաները պահող տարիքոտ կիներ։

Ամիս մը ամբողջ այս ձեւի ինքնապաշտպանութեամբ կրցած էին խուսափիլ վտանգներէն։ Շրջանի Քիւրտերը համոզուած էին թէ Վարդենիսի և շրջակայ գիւղերու հայ կռուողները բարձրացած են Սասուն, ու կը սպասէին կոտորածի օրուան՝ դիւրութեամբ ոչնչացնելու կիներն ու երախաները՝ անպաշտպան ու անզէն։

Վարդենիսի շրջանի այս տարրական ինքնապաշտպանութիւնը զանոնք արթուն կը պահէր։ Վճռած էին առաջին վայրկեանին իսկ կռիւով դիմաւորել վտանգը։ Անոնք չէին հաւատար իրենց շրջանի Քիւրտերուն, և հետեւաբար անոնց ապաւինելու յիմարութիւնը չգործեցին։ Համախումբ այս շարժումները ինքնին կարգ ու կանոն դարձաւ բոլորին՝ վտանգի այդ օրերուն։

Երբ Յուլիսի 8-ին, ամէն կողմ, նոյն օրը ջարդի ձեռնարկեցին, Վարդենիսի և շրջակայ քանի մը գիւղերու բնակչութիւնը փոխադրուած էր շամբերուն մէջ։ Փոքրիկներն ու անկարները միայն տեղաւորուած էին կղզեակներուն վրայ, ուր երբեմն կու գային հանգստանալու ու նորէն կը մտնէին ջուրերուն մէջ։ Այս անօրինակ «բերդ»ը անառիկ էր։

Քրտական խուժանը կը մտնէր հայ գիւղերը առանց կռիւի, և կը տեղաւորուէր անոնց մէջ, սակայն զինուած Քիւրտերը նոր արշաւանքներ կը կազմակերպէին դէպի դաշտի միւս գիւղերը, կոտորելու և կողոպտելու համար։

Քրտական վոհմակները և թրքական չեթէները քանի մը անգամ մօտեցան Շամբին և կռիւի բռնուեցան հայ դիրքապահներուն հետ։ Ջուրերու և եղէգներու մէջ թաքնուածները դիւրութեամբ թշնամին կը տեսնէին և շեշտակի հարուածով կը տապալէին։ Թուրքերն ու Քիւրտերը պաշտպանութեան տեղ մը չունէին և զոհեր տալով կը հեռանային, միշտ այն մտածումով որ ջուրերուն մէջ անյայտացած այդ

բազմութիւնը պիտի չկարենայ դիմանալ երկար ժամանակ և անձնատուր պիտի ըլլայ իր դահիճներուն։

Թուրքերը և յարաշարժ աշիրէթները շատ յաճախ ընդհանուր համազարկի կը բռնէին Շամբի տարածութիւնները՝ սարսափ տարածելու համար։ Այդ համազարկերէն Շամբի ապաստանողներէն ոմանք կը վիրաւորուէին և մէկ քանի կին ու երախայ ալ կը սպաննուէին։ Սակայն անորոշութեան նետուած գնդակները ջուրին մէջ իրենց ազդեցութիւնը կը կորսնցնէին։

Դաժան կռիւ մըն էր որ կը մղուէր ջուրին մէջ տեւապէս մնացողներուն և մարդասպան պետութեան մը միջեւ։ Շամբի կռուող ուժերը քիչ գնդակ կը վատնէին, ամէն գնդակ իր զոհը կ'ունենար, և ամէն անգամ, այդ ընդհարումներուն, թշնամիի դիակները կը մնային Շամբի եզերքներուն վրայ։

Շամբը վտանգաւոր գօտի մըն էր։ Մինչդեռ անդին անպաշտպան գիւղեր կային, ուր կրնային անպատիժ կերպով իրենց կիրքերուն գոհացում տալ։

Վարդենիսի և շրջակայ գիւղերու այս ինքնապաշտպանութեան կռիւները տեւեցին տասնեւհինգ օր։ Ջուրերով շրջապատուած այս բազմութիւնը վճռած էր խեղդուիլ Շամբին մէջ, բայց չյանձնուիլ թշնամիին անգթութեան։ Զանազան տեղերէն ճողոպրած հայ տղաներ ու կիներ նետուած էին ընդարձակ Շամբին մէջ և պատմած էին այն սարսռազդեցիկ կոտորածներու մասին, որոնց ենթարկուած էին Մշոյ դաշտի միւս գիւղերը։

Ելք չկար։ Մինչեւ վերջը պիտի կռուէին։

Հայ գիւղացիները Շամբի մէջ քշած էին բազմաթիւ սայլեր, բեռցուած պաշարով, ու կռիւներու և հսկողութեան ընթացքին, փոխն ի փոխ անոնց վրայ կը հանգստանային։

Քանի մը հազարի հասնող այս բազմութիւնը անյուսալի կռիւ մղեց թշնամիին դէմ, մահուան ճակատամարտ մը, որմէ փրկութեան յոյս չունէին։ Կը դիմանային մոծակներուն, թշնամիի գնդակներու տարափին, մարմնի կէսը թաղած լճացած ջուրերուն մէջ։ Բայց կը կռուէին բոլորը միասին, առանց ընկրկումի, կը դիմանային՝ իրար քաջալերելով, իրարու օգնութեան կը հասնէին, և ամէն մէկը կը կենար իր պարտականութեան գլուխը։

Նոյնիսկ այդ ճգնաժամին մէջ, սիրտ կ'ընեն քանի մը սուրհանդակներ ղրկելու Քանայ սարը՝ գիտնալու համար թէ Սասունի դիմադրութիւնը ի՞նչ վիճակի մէջ է և թէ ազատուած ղեկավար ընկերները ի՞նչ թելադրանքներ ունին ընելիք։

Քանայ լեռան վրայ ապաստանած քսան հազարէն աւելի բազմութիւն մը անղեկ ալիքի մը պէս յորձանք կու տար անտառէ անտառ, ձորէ ձոր, բայց ելք մը չէր գտներ։

Սուրհանդակները կը վերադառնան Շամբ և եղելութիւնը կը

հաղորդեն Հասրաթին և միւս զեկավարներուն։

Տաս-տասնեւհինգ օր անընդհատ կռիւ մղելէն ետք, կը բացուի արշալոյս մը, երբ Քիւրտերն ու Թուրքերը լեզապատառ այդ չրջաններէն կը փախչին։ Դատուածն ու Ախլաթը գրաւելէն ետք, Գոզաքներու ջոկատ մը կ'իջնէր Մշոյ դաշտ, կ'անցնէր Շամբի եզերքներէն և կը հասնէր մինչեւ Քրատգոմ և Խասգիւղ։

Թուրքերու և Քիւրտերու փախուստը կ'արեւէր Հանայ բարձունքներէն։ Քիւրտերու կողմէ բռնուած Հայեր կային, որ իրենց ապատատարար Քիւրտէն յատակ կերպով իմացած էին որ Ռուսը կու գայ և թէ իրենք արագ փախուստի մէջ են։ Սակայն ո՛չ Հան ապատանողները և ո՛չ ալ այս լուրերը լսող հայ բնակորները իրենց տեղէն չարժեցան՝ դէպի ռուս բանակը երթալու համար։ Ապատեցին որ Մշոյ դաշտը ամբողջ գրաւուի ու Հան իջնեն լեռներէն։ Երեք օր Մշոյ դաշտի ապեւելեան անկիւնը թշնամիներէն դատարկ մնաց, բայց Հանի բազմութիւնը չկրցաւ օգտուիլ առիթէն։

Վարդենիսի չրջանը առանց վայրկեան կորսնցնելու, ռուս Գոզաքներուն հետ, Շամբի ամբողջ ժողովուրդով՝ ճամբայ կ'ելլէր դէպի Ախլաթ։ Շամբէն կը հանէին իրենց սայլերը, արագօրէն կը մտնէին Վարդենիս, Արտոնք և Ղարս, ու լքուած փոխադրական միջոցները ձեռք կը ձգէին և կը բռնէին ճամբան՝ դէպի ռուսական բանակը։ Այդ բանակին հետ էին Անդրանիկի, Դրոյի և Քեռի կամաւորական գունդերը։ Շամբէն դէպի ազատութեան գօտին արագօրէն տեղափոխուող ժողովուրդը չկրցաւ լուր հասցնել Հան։ Հոգին ազատողը ետ չէր նայեր։

Վարդենիսի չրջանէն մօտ վեց հազար հոգի կ'ազատուէին և գօրաբանակներուն հետ նահանջելով կը հասնէին Արարատեան դաշտը։

Ը.

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿՌԻԻՆԵՐԸ

Աւրանէն այն կողմ, դէպի արեւմուտք հաստատուած գիւղերը, — Զիարէթ, Մեղտի, Բաղլու, Սորտար, Պոկլան, Կվարս, Բազու և անոնց շրջակայ գիւղերը Ս. Կարապետի շրջանը կը նկատուէին։

Այդ գիւղերու կռնակը կը բարձրանար Սերկի լեռը, անոնց մօտիկն էին Ս. Կարապետի անտառը և ձորը։ Կը թուէր թէ այդ կողմերը ինքնապաշտպանութեան խարիսխ մը կրնային դառնալ։ Այդ շրջանին վրայ հսկողութեան պարտականութիւն ստանձնած էին վանքին մէջ զետեղուած զօրքերը։ Կառավարութիւնը նախատեսած էր վտանգը, որ կրնար գալ Ս. Կարապետի վանքէն և շրջակայքէն։ Հայ մարտական ստուար ուժ մը եթէ ամրանար վանքին մէջ, իր ձեռքը պահէր Անտառը, Հաւատամքի բարձունքը և Սերկի լեռը, պիտի կրնար ճակատ բռնել որեւէ կողմէ եկող խուժանին և նոյնիսկ կառավարական ուժին։

Բայց, ինչպէս տեսանք դէպքերու յաջորդականութենէն, կառավարութիւնը զօրք լեցուց Ս. Կարապետի վանքին մէջ և Մարտ ամբսէն սկսեալ, այդ շրջանը հսկողութեան տակ առաւ։ Նախաձեռնութիւնը մնաց Թուրքերուն, իսկ Հայութիւնը սպասեց վերջին վայրկեանին։

Յուլիս 7-ին Մշոյ դաշտի եղեռնապատումը սկսած էր։ Յուլիս 7-ի Շաբաթ օրը գիւղերը կը պաշարուէին զինուած թուրք չեթէներէն և քիւրտ աշիրէթներէն։ Ոստիկաններն ու ժանտարմաներու ջոկատները միշտ յառաջապահի դերին մէջն էին։

Միեւնոյն օրը կը սկսէր Բաղլուի, Մեղտիի, Զիարէթի, Սորտարի և շրջակայ գիւղերու պաշարումն ու կոտորածը։

Վտանգի առաջին վայրկեանին այդ շրջանի զինուած ուժերը և աղամարդիկ լեռներն ու անտառները կ'ապաստանին, կիներն ու երախաները գիւղը կը մնան այն մտածումով թէ աղամարդ տարրն է որ կոտորածի ենթակայ է։ Նոյն օրը երեկոյեան արդէն յայտնի էր թէ որեւէ մէկուն պիտի չխնայեն։ Այդ պատճառով կիներն ու երախաներն ալ դէպի լեռներն ու անտառները փախան։ Անոնք, որ ձեռք անցան առաջին երկու օրերու ընթացքին նահատակուեցան։ Դաշտի այդ շրջանի գիւղերն ալ միւս շրջաններուն պէս լեցուեցան Բասենէն, Ալաշ-

կերտէն և ուրիշ վայրերէն գաղթած Քիւրտերով և Չերքէզներով։

Այդ գիւղերը դարձան արեան ու հրդեհի դաշտ մը։

Բաղլուի ղեկավարները կը քաշուին Սերկի լեռը։ Հոն կ'ելլէ գիւղի ժողովուրդի մեծ մասը։ Մնացողները զոհ կ'երթան առաջին խուժանին։

Մէկ օր բաւական էր սովի տագնապին ենթարկուելու համար։ Իսկ ամենէն զգալի պակասը զէնքն էր։ Բաղլուի պէս գիւղ մը ունէր միայն տասը կանոնաւոր զէնք և քանի մը ատրճանակներ։ Մէկ զէնք ունեցողին հետ կային 50-100 հոգի անզէններ։

Մեղտիի, Սորդարի և Զիարէթի ժողովուրդը բարձրացած էր Ս. Կարապետի լեռը և անտառը։

Վերջին վայրկեանի այս յուսահատական ինքնապաշտպանութեան գլուխը կեցած էին Սորտարցի Արամը, Բաղլուայ Յովօն, Գոմսայ Մոսօն և Մելիքը, վանքի աշխատաւորներէն Ռըպէի Աւետիսը և Սարգիսը, Մեղտուայ Սիսակը, Բաղլուայ Սարգիս Տօնիկեանը, վանքի ուսուցիչներէն Մկրտիչ Տէր Մկրտիչեանը (ճեմարանական և Գերմանիա աւարտած), Յակոբը և շրջանի քանի մը խմբապետները։

Ս. Կարապետի անտառը, ձորը, լեռը և Սերկի լեռն իր պուրակներով ապաստանարան դարձած էին այս կռուող խումբերուն, որոնց շուրջն ու բոլորը հաւաքուած էր 15-20,000 ժողովուրդ, հալածական ու անօթի։

Ինքնապաշտպանութեան այս ճակատը ունէր մօտաւորապէս հարիւր կանոնաւոր զէնք և հարիւր մըն ալ ատրճանակ և որսի հրացաններ։ Ռազմամթերքը շատ աղքատ էր։

Շատերը անօթութեան պատճառաւ, ոմանք ալ իրենց զաւակներն ու ազգականները գտնելու հոգսովն գիշերով իրենց գիւղերը կ'իջնէին բան մը ճարելու, մէկը գտնելու համար։ Առաջին երկու օրերու ընթացքին այդպիսի փորձ ընողներէն ոմանք նահատակուեցան, ոմանք բռնուեցան՝ յետոյ ոչնչացուելու համար, միւսները արհաւիրքով կը վերադառնային լեռներն ու անտառները, որոնք նոյնպէս դիակներով լեցուած էին։ Ամէն օր արշաւանքներ կը կատարուէին դէպի անտառներն ու լեռները։ Ամէն տեղ մեծ կամ փոքր դիմադրութիւններ տեղի կ'ունենային։ Թշնամին առաջին օրերուն մեծ զգուշութեամբ կը մօտենար անտառներուն, սակայն երբ նշմարեց թէ զէնքերու քանակը քիչ է և կրակը տեւական չէ, աւելի մեծ համարձակութեամբ սկսաւ շարժիլ։ Գիւղերու մէջ մնացած շուները կատղած էին մարդու միս ուտելով և վայրի գազաններուն պէս փախստական հայ խլեակներուն վրայ կը յարձակէին և կը բզկտէին։ Շուները նաեւ առաջնորդ կը հանդիսանային՝ Հայերու թաքստոցները գտնելու համար։ Տիրոջ հոտն առնելով՝ թաքստոցի առջեւը կը կենային և կը հաչէին։ Շատերը ստիպուած իրենց շուները ոչնչացուցին։

Ս. Կարապետի լերան և անտառի ինքնապաշտպանութեան կռի-

ւը աւելի ուժեղ ապաւորութիւն թողած էր Թշնամիին վրայ։ Թշնամին կը կարծէր թէ շատ ուժեղ ֆետայական խումբ մը կը գործէ այդ կողմերը։ Եւ իսկապէս Սորտարցի Արամի, Գոմսայ Մոսոյի և Մելիքի, Ռըպէեան Աւետիսի և Սարգիսի ներկայութիւնը այդ ինքնապաշտպանութեան մէջ բոլորին յոյս կը ներշնչէր։

ՍՈՐՏԱՐՑԻ ՅԱԲԷԹԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Սորտարցի Յաբէթի վկայութիւնը կը գետեղեմ այս տեղ, որպէս ականատեսի պատմութիւն.—

«Այդ օրհասական օրերուն, Սորտար գիւղի երեւելիները նախատեսելով գալիքը, ժողով գումարեցին Արամի գլխաւորութեամբ և միաձայնութեամբ որոշեցին Ս. Կարապետի լեռը ապաստանիլ և սպասել ճակատագրին։ Ուզողը Արամի ղեկավարութեամբ լեռը բարձրացաւ, իսկ մնացողը Թուրքին զոհ դարձաւ։

«Լեռը փախած եկած էին նաեւ Կվարսէն, Պոկլանէն, Բազուէն, Մեղտիէն, Բաղլուէն, Զիարէթէն բաւական թիւով Հայեր, զինուած կամ անզէն։ Բոլորը միաձայնութեամբ Արամը ղեկավար ընտրեցին, լաւ ծանօթ ըլլալով անոր անցեալին։ Արամը երկար ժամանակ ուսուցչական պաշտոն վարած էր Ս. Կարապետ վանքին մէջ և Վարդան վարդապետի համակրութիւնը վայելած. հետեւաբար օրուան մարդն էր։ Ժողովուրդը Արամով գտած էր իր արժանի ղեկավարը։ Այդ պայմաններուն մէջ հրամանատար ըլլալը շատ հեշտ չէր։ Այնտեղ կային կիներ, երախաներ, ծերեր, որոնց ուտելիք պէտք էր։ Մշոյ դաշտը խռնուած ըլլալով Քիւրտ, Չերքէզ և Թուրք հորդաներով, անկարելի էր դաշտ իջնել և ուտելիք բերել։

«Արամ ատոր միջոցը շուտ գտաւ։ Ամէն իրիկուն քանի մը զինուած տղաներ հետը առնելով կ'երթար քրտական գիւղերը, կը հարուածէր և կով, ոչխար և ալիւր կը բերէր։ Անասունները մորթելով հաւասարապէս կը բաժնէր բոլոր ժողովուրդին։ Այսպէս գրեթէ մէկերկու ամիս...։

«Սորտարցի Յաբէթը Ս. Կարապետի զօրքերու կողմէ կ'առնուի Քիւրտերու ձեռքէն և կը բերուի վարի Փական, ծառայութիւններ ընելու համար։ Հոն կը գտնէ իր ազգականները։ Օր մը իր հօր բարեկամներէն քիւրտ Պաչէն կ'անցնի այդ տեղէն և կը տեսնէ զիրենք ու կը պատուիրէ անոնց որ լեռը փախչին։

«Քիրվա Պաչէն բոլոր եղելութիւնը պատմեց և աւելցուց,— աշխատեցէք այստեղէն փախչիլ և լեռը բարձրանալ, ուր բաւական զինուած ֆետայիներ և ազատուած կին ու երախաներ կան։ Ապա թէ ոչ, շատ մօտ ատենէն այս տեղի անասունները Մուշ պիտի տանին, այն ժամանակ ձեզ ալ պիտի սպաննեն»։

Այս տեղեկութեանց վրայ գիշերով կը փախչին Փակայէն, լեռը

կը բարձրանան և հոն կը հանդիպին Սորտարցի Արամին, Բաղլուայ Յովոյին, Գոմսայ Մոսոյին, Ռըպէեան Աւետիսին և Սարգիսին և Մեղտուայ Սիսակին, որոնք ինքնապաշտպանութեան կռիւները կը վարէին։

Այդ օրերուն Մեղտուայ Սիսակը 25 ընկերներով կը բաժնուի Արամի խումբէն և կը մեկնի դէպի Սերկի լեռը ու կը շրջապատուի թշնամիներէն և երեք ժամ կը կռուի, մինչեւ որ փամփուշտները կը վերջանան և բոլորն ալ հոն կը նահատակուին։

Այս առթիւ վկայութիւն մը ունի Լ. Տօնիկեանը։

ԼԵՒՈՆ ՏՕՆԻԿԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«Օր մը հինգ հոգիով կը գըտնուէինք Գուռնով կոչուած բարձր լերան վրայ, ուրկէ կը տեսնուէին մեր անտառի ամէն կողմերը։ Կէսօրին դեռ կար մօտ երկու ժամ, երբ տեսանք երկու ձիաւոր և 3-4 հետիոտն զինուած Քիւրտեր, որոնք Խաչեան քրտական գիւղէն եկան, անցան Կարմիր եկեղեցիի ետեւէն և մտան Սերկի լերան ստորոտը։ Շատ չանցած սկսան կրակել։ Հրացանաձգութիւնը տեւեց 2-3 ժամ։ Քիւրտերը Սերկիի ձորէն դուրս եկան ու գացին, մինչ մեր սիրտը կը տրոփէր։ Գիտէինք որ այդ օրուան կորուստը մեծ էր։ Իրիկունը երբ դարձեալ հաւաքուեցանք իրարու մօտ, հասկցանք որ Մեղտի գիւղացի Սիսակը 25 ընկերներով սպաննուած է այդտեղ։

«Ի՞նչ պատահեցաւ արդեօք. փամփո՞ւշտը պակսած էր, թէ անօթութենէ ուժասպառ եղած էին։ Առիւծը մեռած էր։ Սիսակը ինք մինակը կրնար դիմադրել հազարներու։

«Քանի մը օր վերջը Ս. Կարապետի վանքի ձորի մէջ հանդիպեցանք Հերկերտ գիւղացի Անճօ անունով երիտասարդի մը, որ Սիսակի խումբէն ճողոպրած էր, պատահելով Քիւրտերու, որոնցմէ երկուքը սպաննած էր յունական իր զէնքով և ազատուած՝ եկած էր։ Բացատրեց Սիսակի և ընկերներու դժբախտութեան բուն պատճառը, — փամփուշտը վերջացած էր...»(*)։

Վանքի ձորին մէջ կը հաւաքուին շրջակայ գիւղերու կիներն ու երախաները։ Հոն հաւաքուած էր կռուող ուժերէն մաս մը. հազիւ հարիւր զէնք կար անոնց ձեռքը, կանոնաւոր ու անկանոն։ Այդ բազմութիւնը պաշարուած էր վանքի զինուորներէն և Քիւրտերէն։ Բազու, Սահակ, Խամչլու, Խազեան, Խլըճուխ, Կվարս, Պոկլան, Խըրըպէկ, Սալանկոլ գիւղերու Քիւրտերը միացեալ ուժերով գրոհ տուած էին Ս. Կարապետի անտառին վրայ։ Չորս կողմէ գրոհ տուողներուն դիմադրելն անկարելի էր։ Անտառի կեդրոնը դիրք գրաւեցին կռուողները. կռնակները բոլորաձեւ իրարու տուած՝ ծունկի եկած էին։ Պատանիներն ու

(*) Լ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, «Իմ տեսածներս 1915-1924», էջ 27:

արական երախաները իրենց մէջտեղը առած էին։ Երախաներու ոտքերուն տակ ոզորներով փաթթած էին, որ դիրք փոխած պահուն չսահէին։

Թշնամին հեազհետէ կը սեղմէ օղակը, ու երբ կը մօտենայ կըռուողներուն, կը հանդիպի Հայերու համազարկին և կը ցրուի։ Հայերը ստիպուած դիրք կը փոխեն։ Այս կռիւը կը տեւէ ամբողջ օր մը։ Անզէն բազմութեան մէկ մասը կը կոտորուի, ոմանք պուրակներու մէջ կը ցրուին։

Ս. Կարապետի անտառը արեան ծով մը դարձած էր։ Հոդ մնալը անկարելի էր։

Յովոյի զեկավարութեամբ կ'որոշեն անցնիլ Սերկի լեռը, ուր դաշտէն եկած էին 200 հոգի, 60 կանոնաւոր զէնքով։ Այդ գիշեր ամէն ջանք կը թափեն հասնելու Սերկի լերան գագաթը, աւելի ապահով դիրքեր ունենալու համար։

Լ. Տօնիկեան կը շարունակէ.—

«Մրջիւնի նման շղթայ կազմած սկսանք բարձրանալ։ Հազիւ ծայրը բարձրացանք, լոյս էր արդէն։ Այդ հսկայ լեռը, որ առտուները երկար ժամանակ մեր գիւղի արեւը կը ծածկէր, այդ օրը անզօր էր ծածկելու մեր արեւը, քանի որ մագլցած էինք իր գագաթը։

«Յոգնած ու դեղնած, իրարու երես կը նայէինք։ Կը զննէինք մեր շուրջը։ Իննակնեան բարձրագոյն գագաթն էր այդ, ուրկէ կը տեսնուէր Տուրուբերանի ամբողջ նահանգը իր սար ու անտառով, իր դաշտ ու ձորով, երբեմնի շէն գիւղերով, սեւ-սեւ վրաններով։

«Մեր աչքերը յառած աջ ու ձախ, դեռ կը մտածէինք ու կը խորհրդածէինք, երբ անիծեալ թնդանօթի գոռումը խզեց լռութիւնը։ Արեւը հազիւ սկսած էր տաքնալ, երբ թնդանօթի յաջորդական հարուածները լսուեցան քաղաքէն։ Քաղաքը կը քանդէին։

«Ու ահա, մօտէն անմիջական հրացանի ձայներ, որ եկան մոռցնելու թնդանօթի որոտումը։

«Պաշարուած էինք։ Հսկայական այդ լեռը շրջապատուած էր ճերմակ քոլոսներով։ Լեռը անմատչելի էր, սակայն լերան առջեւէն լայն ճամբայ մը կ'անցնէր։ Հակառակ շրջապատը անտառ ըլլալուն, ճանապարհի երկու կողմն ալ լերկ էր։ Ուստի երբ Քիւրտերը ատկէ կ'անցնէին, մերինները վերէն խփելով կը զգետնէին այդ արիւնարբուները։

«Կը յիշեմ մեր Օվոյի որդի Ներսէսի,— իմ ուսուցչիս մէկ խօսքը.

« — Հայրի'կ, այն քոլոսով հպարտ Քիւրտը զարնե՞մ, որ Դուրանէն կ'անցնի։

« — Զարկ տեսնեմ, ազա'ս, ըսաւ հայրը։

«Ներսէսը կրակեց իր ուզածը զգետնելով և անոր յաջորդեց երկրորդ մը։ Կռիւը կատարեալ էր այլեւս։ Մեր ուժերը ծարաւէն կը

տառապէին լերան այդ ապառաժ գագաթին, արեւին դիմաց։ Մեր միակ յոյսը կանխաւ թրջուած հագուստներն էին, որով կը թրջէին մեր լեզուն։ Ջուր ճարելու միջոց չկար։ Քիւրտերը իրենց կորուստներէն կատղեցան և սաստկացուցին յարձակումները։ Քիւրտ մը մեր մէջ տեսնելով Հերկերտ գիւղի տէրտէրը, կ'ոռնար.

«— Քեշի'շ, քեշիշ, ո՞ւր կը փախչիս, ես Մահմէտի հայրն եմ։

«Իսկ մեր արիասիրտ տէրտէրը կը պատասխանէր իր լեզուով.

«— Դուն ալ մի' փախչիր, ես Մահմէտիդ մեծ հայրն եմ։

«Եւ իր տասնոց մաւզէրով խփեց, լերան կողէն վար գլորեց Մահմէտի հայրը։

«Քրտական ուժը անհաչիւ էր։ Բարեբախտաբար մեր դիրքը անառիկ էր։ Կարկուտի նման գնդակ կը տեղար, երբ յանկարծ ոտքէն վիրաւորուեցաւ մեր աննման Ներսէսը։ Արեւը մարը մտնելու մօտիկ էր, Քիւրտերը նահանջեցին։ Այսպիսով մենք ունեցանք քանի մը վիրաւոր, իսկ Քիւրտերը զգալի կորուստներ ունեցան։

«Մենք եւս ստիպուեցանք վար իջնել, մեր դիրքերը փոխելու համար։ Վերցնելով մեր վիրաւորները, իջանք վար։ Այդքան մարդ իրարու հետ պտըտիլ անկարելի էր. ուստի խմբակներու բաժնուեցանք պատսպարուելու համար բուլերու և պուրակներու մէջ»(*)։

Այս կռիւները կը տեւեն երեք շաբաթ։ Գիշերները իրարու քով կը հաւաքուին, նշանակուած հաւաքատեղի մը, երբեմն գիւղերը կ'իջնեն և սնունդ կը բերեն, երբեմն ալ իրենց կենդանիները կը գտնեն և կը մորթեն։ Քիւրտ և չերքէզ գաղթականները նորէն կը վերադառնան դէպի Վարդենիս ու իրենց գիւղերը կը դատարկուին։ Այդ պարագաներէն օգտուելով գիւղերը կ'իջնեն, ցորեն կը հաւաքեն, ալիւր կը գտնեն և կերպ մը իրենց գոյութիւնը կը պահպանեն։ Իսկ ցերեկները կը պահուին զանազան թաքստոցներու մէջ։ Վտանգուած պարագային կը կռուին և դիրք կը փոխեն։

Դրուագ մը կրկին Լ. Տօնիկեանի պատումէն.—

«Գիշեր մը դարձեալ բաւական թիւով Հայեր հաւաքուած էինք մեր գիւղը, որ այրուած չէր։ Կը պատմէին որ մեր դրացի Կիկոյեան Սահակի գոմէշը, որ զէնքի ձայնէն կատղած էր, կը յարձակի Քիւրտերուն վրայ և մէկ քանի հոգի կոտոշահար կը սատկեցնէ, ապա գնդակահար կ'իյնայ վրիժառու կենդանին։ Այդ գիշեր կարծես ամէն մարդ կեանքէն զզուած՝ զգուշութեան որեւէ փորձ չէր ըներ,— կրակ չվառել փողոցներուն մէջ, ազմուկ չհանել եւն.։ Նոյնիսկ զէնքի ձայն լսեցինք մերիններէն, հակառակ ոմանց խոհեմութեան և համբերութեան քարոզին։

«Կատարուեցաւ անխուսափելին։ Քիւրտերը պաշարեցին գիւղը։

(*) Լ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, «Իմ տեսածներս 1915–1924», էջ 31–:34

Մօտակայ Չիարկէթ գիւղէն զօրք ալ եկաւ։ կարկուտի նման գնդակ տեղալ սկսաւ։ Լոյսը մօտ էր և մեր վիճակը՝ անել։ Պէտք էր որեւէ ձեւով անմիջապէս հեռանալ. ուստի մեր ուժերը կեդրոնացան նոյն ուղղութեան վրայ և համազարկով թշնամիին չղթան ճեղքեցին և գիշերուան մութէն օգտուելով՝ հեռացանք, ցրուելով այս ու այն կողմ, տալով անչուչա զոհեր ալ»(*)։

Այսպէս, Ս. կարապետի անառաքը, լեռը և Սերկի լեռը անընդհատ կռիւներու թատերաբեմ մը եղան։ Գիւղերէն ճողոպրած 10-15,000 բազմութիւնը, որ այդ չրջաններէն ապաւինած էր, հետզհետէ մաշեցաւ, կտտրուեցաւ և սովամահ եղաւ։ Մնացին դիմադրող կղզեակներ, որոնք կռուեցան, օրը տեղ մը փախադրուելով։ Այս պայմաններուն մէջ ապրող և դիմադրողները պատկառելի զանգուած մը կը կազմէին։ Երեք չաբաթներու ընթացքին կռիւները կը սկսէին առաւօտեան և վերջ կը գտնէին երբ երեկոյեան մութը կ'իջնէր։

Յուլիս ամսու վերջը, երբ ռուս բանակի և հայ կամաւորներու գալու յոյսերը մարեցան և երբ Մասունի հերոսամարտի վերջին օրերն էին, Սարտարցի Արամի, Յովոյի և Մոսոյի կողմէ ժողով մը կը գումարուի Ս. կարապետի անառաքի Շահիա կոչուած վայրին մէջ։ Հոն հաւաքուած էր կռուողներուն հետ չտժուող ժողովուրդի մեծագոյն մասը։ Դիմադրութիւնը չարունակել կարելի չէր։ կռուողներուն քով հազիւ 10-15 փամփուշտ մնացած էր։ Ժողովուրդը սովամահ էր և միայն բանճարներով կը սնանէր։ Երբ կը փորձէին դիւղերը մտնել և բան մը ճարել, տասնեակներով կորուստի կը մատնուէին։

Հոդ, Շահիաներու խոր անառաքին մէջ, կ'որոշեն Յովօն, Ռուպէնան Սարգիսն ու Աւետիսը, Գամսոյ Մոսօն և Մելիքը գինուած տասնեակ խումբով մը դրկել Մասուն, օդնութիւն խնդրելու համար։ Սարտարցի Արամը իր գինուորներով կը մնայ ժողովուրդի պաշտպանութիւնը վարելու։

Նոյն միամտութիւնը կը տիրէ այս ճակատին վրայ ալ, ինչպէս տեսանք Մուշի հերոսամարտի ընթացքին։ Աչքերը յառած են դէպի Մասուն, կարծես թէ այնտեղ պահեստի հայ բանակները պատրաստ են ամէն տեղ հասնելու։ կը տիրէ անգիտակցութիւն մը չտեսրու մտքին։ Մասունը չրջապատուած էր գէտ ամիսներ առաջ և կռուի ճակատներ տեղծուած էին։ Հին օրերու սովորութեամբ, կը կարծէին թէ Մասունէն ֆեատայական խումբի մը երեւումը կրնայ իրենց փրկութեան ճամբայ մը բանալ։ Որեւէ ապատան և անունդ չունեցող խումբը գատապարտուած էր առաջին օրէն իսկ բնաջնջուելու։ Ասկէ զատ, ինչպէս պիտի տեսնենք, Թրքական կառավարութիւնը Յուլիս 14-էն յետոյ տասնեակ բանակներ և թնդանօթներ չարժեց Մասնոյ վրայ, ուր կատաղի

(*) Լ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, «Իմ տեսածներս 1915-1924», էջ 35-36։

կռիւները ամէնօրեայ ճակատամարտի մը բնոյթը ստացած էին։

Սորտարցի Արամը և իր հետ եղած ղեկավարները զինուած խումբի մեկնումը պատճառաբանեցին այն իմաստով, որ անոնք Սասուն կ'երթան օգնութիւն բերելու։ Ժողովուրդը այդպէս համոզուեցաւ։ Բայց կը թուի թէ Արամը գիտէր թէ ղրկուած խումբը պիտի անցնի ռուսական ճակատ և եթէ յաջողի, պիտի համոզէ որ շուտ օգնութեան հասնին, գոնէ մնացած բեկորները ազատելու համար։

Յովոյի, Ռըպէեան եղբայրներու, Գոմսոյ Մոսոյի և Մելիքի ղեկավարութեամբ շարժուող խումբը 40-45 հոգի էին, մեծ մասը զինուած և փորձառու։ Անոնք Սասուն չեն կրնար հասնիլ։ Ճամբաները բռնուած էին։ Քանայ լեռն ալ չեն հանդիպիր, այլ կը բռնեն միջանկեալ ճանապարհ մը Պուլանուխի վրայով դէպի Ալաշկերտ և առանց մեծ ընդհարումներու կը հասնին Կովկաս, քառասուն լրիւ ընկերներով։

Ս. Կարապետի անտառը և շրջակայքը գտնուող կռուող ուժերը կը նուազին։ Ասոնց հրամանատարութիւնը կը ստանձնէ Սորտարցի Արամը՝ մինակ, և կը դառնայ իսկապէս առասպելական հերոս մը։ Երբ Սասունէն օգնութիւն չի գար և երբ ամէն կողմ յուսահատութիւն կը տիրէր, Արամ իր փոքրիկ խումբով կը դիմէ յանդուգն քայլերու։ Գիշերով այս ու այն գիւղին վրայ կը յարձակի. սպաննուած թշնամիի զէնքերը կ'առնէ, կը զինէ երիտասարդները և կը միացնէ իր խումբին։ Աւարը կը բերէ և ժողովուրդին կը բաժնէ։ Ժողովուրդը կը տեղաւորէ զանազան թաքստոցներու մէջ և բարձրագիր գիրքէ մը կը հսկէ անոնց ապահովութեանը վրայ։ Այսպիսով Արամի խումբը սարսափի կը մատնէ հայ գիւղերու մէջ տեղաւորուած Քիւրտերն ու Չերքէզները և անոնց լքած աւարներով կը կերակրէ ժողովուրդը։

Քանի մը դրուագներ Սորտարցի Յարէթի յուշերէն, որպէս ականատեսի վկայութիւն, կը զետեղենք հոս.—

«Կանոնաւոր դիմադրութիւն մը անկարելի էր. որոշուեցաւ որ ամէն ոք ցերեկները քարայրներու և ծմակներուն մէջ պահուի, իսկ գիշերները բոլորը կը հաւաքուէին որոշուած տեղ մը, ուր մեզի ուտելիք պիտի տրուէր մատակարարներու միջոցաւ, անշուշտ եթէ մարտական խումբը բան մը կրցած էր ձեռք ձգել։ Թրքական զօրքը և զինուած Քիւրտերը, սովորականին պէս, ամէն օր կու գային և կը սկսէին կրակել, ոչ մէկ պատասխան ստանալով, կը մտնէին անտառը և կը խուզարկէին։ Արամը, որ իր խումբով պահուած էր անառիկ տեղեր, անմիջապէս անոնց վրայ կը յարձակէր, շանթահարիչ հարուածներ կու տար։ Թշնամին անակնկալի գալով, բազմաթիւ սատակներ թողլով անտառէն կը փախչէր։ Թշնամիին զէնքերը կը հաւաքէր և երիտասարդները կը զինէր։ Գիշերներն ալ որոշուած տեղը կը հաւաքուէինք և ուտելիք կը ստանայինք։

«Օր մը, մեր գիւղացի կիներուն հետ քարայր մը մտանք և դրան առջեւ խոշոր քար մը տեղաւորեցինք։ Թշնամին անկարելի էր

որ մեզ կարենար գտնել. բայց մեր չար բախտէն, մեզի հետ գտնուող մեր դրկից Թուխիկ մայրիկին չունը, որ գիւղը ճնալով, տղին-անդին տնօթի թափառելով, չեմ գիտեր ի՞նչ բնազդով տարը կ'ելլէ և Թուխիկ մայրիկի հոտը առնելով՝ մեր քարայրի դրան առջեւ կը նստի և կը սկսի հաչել: Ֆիւրաները չան հաչոցի ուղղութեամբ եկան և քարայրի առջեւ փնցան: Երկու զինուած Ֆիւրաներ էին: Մեզ քարայրէն դուրս հանեցին և չարքով կեցուցին: Շարքէն գտանցին Թուխիկին հարսը և աղջիկ մը և պատուիրեցին որ մեր տեղէն չշարժինք, մինչեւ իրենք դառնան: Հարսն ու աղջիկը քաշքշեցին մօտիկ ծառի մը տակը, իրենց գազանային կիրքը գոհացնելու համար: Մինչ այդ, Արամը, որ իր խումբով մեզմէ քիչ մը բարձր կտտարին վրայ նստած՝ պահապան հրեշտակի պէս մեր վրայ կը հսկէր, Ֆիւրաներու վրայ յարձակեցաւ, երկուքն ալ չանսատակ ըրաւ, երկու Հայուհիները անարատ առաւ և եկաւ մեր քով և մեզ ալ իր հետ վերին դիրքերը տարաւ: Շունը տեղն ու տեղը սպաննեցին, որ նոր փորձանք մը չբերէ մեր գլխուն:

«Ուրիշ օր մը մեր գիւղի մէջ լեցուած Չերքէզները լեռը եկան հայ որսալու համար: Այդ օրը իմ չար բախտէն բռնուեցայ անոնցմէ և խումբ մը աղաներու հետ բերուեցայ Սարտար:

«Չերքէզ ազան Արիֆ կը կոչուէր. գիս որպէս ծառայ պահեց. վրաս գլուխս փոխեցին, չերքէզի հագուստ հագցուցին, փափախ մը գլուխս դրին, անունս ալ Արիֆ մկրտեցին: Քանի մը օրէն ինքզինքս գտայ, ուժերս վերանորոգուեցան. ալ կրնայի աշխատիլ: Այս անպիտան Չերքէզները սկսած էին ամէն օր լեռը բարձրանալ և պահուած Հայերը անհանգիստ ընել: Արամը հասկցած էր թէ այս չարիքի արմատը ո՛ւր էր: Իրիկուն մը երբ Չերքէզները խարոյկ վառած էին և անոր չուրջը կ'ուտէին ու կը խմէին և իրենց քաջագործութիւնները կը պատմէին իրարու, Արամը կէս գիշերին գիւղը կ'իջնէ իր խումբով, կը շրջապատէ գիւղը և մութին մէջէն կրակի չուրջ հաւաքուողներուն վրայ համազարկ կը բանայ: Չերքէզները անակնկալի եկած՝ իրար անցան, սայլերը լծեցին և Սարտարէն դուրս եկան, տասնեակ մը դիակներ հոն թողլով: Չերքէզները եկան տեղաւորուեցան Աբրան գիւղը: Ձիս ալ իրենց հետ բերին, չկրցայ փախչիլ: Այսպիսով Արամը Սարտար գիւղը մաքրեց: Այդ դէպքէն յետոյ, ոչ մէկ Թուրք կամ Ֆիւրա չէր համարձակեր Սարտարէն անցնիլ:

«Աբրան գիւղ եղած միջոցիս, ծանօթացայ իմ տարիքի աբրանցի աղու մը հետ, որ Ֆիւրաի մը քով կը գտնուէր: Այդ տղան ինծի պատմեց Աբրանի կռուի և կտտրածի մասին:

«Աբրանի Հայութիւնը երբ կ'իմանայ թէ Մշոյ դաշտի գիւղերը կը կտտրուին, ամբողջ ժողովուրդը եկեղեցի կը լեցնեն և ազամարդիկ ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն: Ութսմամթերքը քիչ ըլլալուն համար տասներկու օր կը դիմադրեն և գոլորն ալ կը սպաննուին: Աչքերնուս առաջ որ թէ եկեղեցին և թէ տուները լեցուած էին դիակներով:

Այս գիւղին մէջ հաւաքուած ու այրուած մարդ չկար։ Տունները դիրքի վերածած էին և կռուած էին մինչեւ վերջին մարդը»։

Չերքէզներուն և Քիւրտերուն հետ կը մնան բռնուած այս բեկորները և երբ ռուսական ճնշումը կը սկսի 1916 Յունուարին, անոնց հետ կը տեղափոխուին դէպի Խարբերդ կամ Տիարպեքիր։ Անոնք այլեւս տեղեկութիւններ չեն ունենար Արամի խումբի մասին։

Արամը իր խումբով և ազատած բեկորներով ձմեռն ալ կ'անցընէ Ս. Կարապետի շրջանին մէջ։ Երբ Թուրքերը կը նահանջեն և դաշտի մէջ տեղաւորուած Քիւրտերը լեղապատառ դէպի հարաւ և արեւմուտք կը շարժին, Արամ երկու զինուած ազաներ հետն առած՝ կ'ուզէ գալ մինչեւ Սուլուխի կամուրջը և զգացնել ռուս բանակին իրենց գոյութիւնը։ 1916 Յունուարին կը հասնի Սուլուխի կամուրջը և կռուի կը բռնուի Թուրք ջոկատի մը հետ։ Ժողովրդական այս մեծ հերոսը կը սպաննուի այն հողին վրայ, ուր ինկած էր Գէորգ Չաւուշը։

1916 Յունուարի վերջերուն միայն կամաւորական Բ. գունդի յառաջապահները հասան Մշոյ դաշտ՝ խմբապետ Մարտիրոսի առաջնորդութեամբ։

Արամի պահպանած բեկորները ազատուեցան և մեր վերապրող ժողովուրդին միացան։

Անհաւասար ու անյոյս կռիւներու աննման հերոսն եղաւ Արամ և նահատակուեցաւ ճիշդ այն ատեն, երբ իր դաժան պայքարը ա'լ վերջ կը գտնէր։

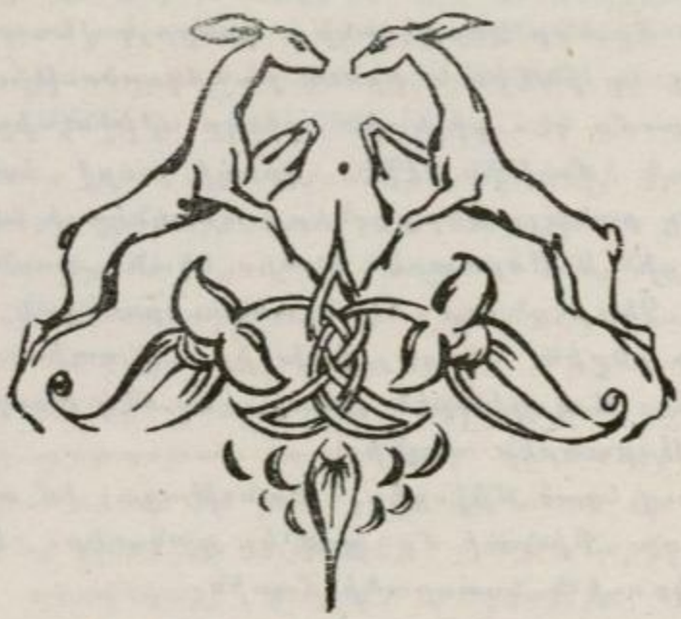

Թ.

ՆԵՄՐՈՒԹԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Նեմրութի երեք ամսուան կռիւները հերոսական, այլապէս հետաքրքրական դրուագ մը կը կազմեն Տարօնի հերոսամարտերուն մէջ։

Սալնոյ Զորի և Ախլաթի շրջաններուն նո՛յն ժամանակ և նո՛յն խստութիւններով կատարուեցաւ զօրակոչը։ Պատկերը նոյնն է. գլխատել հայ ժողովուրդի արու և երիտասարդ տարրը, գլխատել նաեւ ղեկավարները, ու ապա ջարդել անմեղ ու անզէն ժողովուրդը։ Անոնք, զորս որպէս զինուոր ոչնչացուցած չէին, կ'ոչնչացնէին որպէս շալակաւոր։

Զօրքը, չեթէները և քրտական աշիրէթները կը կերակրուէին հայ գիւղերէն. որով բռնագրաւուած պաշարէն զատ, մեացած օրապահիկն ալ այսպէս կը սպառէին, անօթութեամբ հայ տարրը արմատախիլ ընելու համար։

Թուրք ոստիկաններն ու չեթէները փախստական զինուորներ փնտռելու կամ զէնքեր հաւաքելու պատրուակով մշտապէս կը պտըտէին հայ գիւղերը և տանջանքներու կ'ենթարկէին հայ ազգաբնակչութիւնը։ Մատնիչներ ալ կային, որոնք իրենց չարիքը գործելէն եաք՝ անխնայօրէն կոտորուեցան։

Այսպէս, Ախլաթի շրջանի բոլոր զէնքերը յաջողած էին հաւաքել, բացի քանի մը հին ֆետայիներու զէնքերէն, որովհետեւ առաջուց յայտարարած էին թէ եթէ ոստիկաններ գան զէնք ուզելու, առանց այլեւայլի պիտի սպաննեն և լեռը ապաստանին։

Նեմրութի և շրջկակայ գիւղերու դրութեան և ինքնապաշտպանութեան մասին մեր տրամադրութեան տակ ունինք Արմենակ Յակոբեանի վկայութիւնը, ականատեսի վկայութիւն, որ իր պարզութեան մէջ իսկ իրական պատկերը կու տայ տեղի ունեցած դէպքերուն։

ԱՐՄԵՆԱԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆի վկայութիւններէն և քանի մը այլ տեղեկութիւններէն կը կազմենք համառօտ պատմութիւնը Նեմրութի հերոսամամարտին։

Երբ Ապրիլի 3-ին Վանը ապստամբութեան դրօշը պարզեց, Ախլաթի շրջանի քանի մը գիւղերը Քիւրտերու կողմէ կոտորածի ենթարկուած էին և անոնց բեկորները հասած էին մինչեւ Մուշ։

Երբ Վանի ինքնապապաշտպանութեան կռիւները ծայր կու

տան, վանի չրջանին պատկանող չորք մը գիւղերու քնակիչները չեն կրնար վան ապաստանիլ և կը սպիտուին գաղթել Ախլաթ։

Արամ Մանուկեան այս դէպքերու պայմանը գալով նամակ գրած է հին ֆետայիներէն՝ Փալապեխ Կարապետին որ պինակալ ուժերը հաւաքէ և լեռը բարձրանայ։

Փալապեխ Կարապետը և Շամիրամցի Սաղօն (նոյնպէս հին ֆետայի) իրենց չուրջ կը հաւաքեն 300 երիտասարդներ և Նեմրութի պարակներուն մէջ ժողով մը կ'ընեն և կը խորհրդակցին այն մասին թէ ե՞րբ պիտի բարձրանանք Նեմրութ և գիմադրութիւնը կազմակերպենք։ Վճռական որոշում մը չեն տար. բոլորն ալ համաձայն են, սակայն ապստամբութեան օրը կը մնայ անորոշ։

Սաղօն Շամիրամի կուսակիներուն հետ կը բարձրանայ Նեմրութ։ Փալապեխ Կարապետն ալ իր պատրաստութիւնները կը տեսնէ լեռ ելլելու համար։ Այդ օրերուն, կը թուի թէ իրենց գիւղապետը կասկածութեան ծուղակը ինկած էր և կը գործակցէր այն սպիկաններուն հետ, որոնք Կարապետը ձերբակալելու պաշտօնը ստանձնած էին։

Կարապետը գիւրին բնաւորիք մարդ չէր. չատ գոհեր պիտի տային։ Գիտէին թէ մինչեւ վերջին փամփուչտը կռուող անարկաւ ֆետայի մըն էր։ Որով գաւադրութիւն մը կը սարքեն և իրենց դաւակից կը գարձնեն գիւղապետը։

Ահա, այդ օրերուն գիւղապետը կ'երթայ Կարապետին քով և կը յայտնէ թէ գիւղին ներկայացին պիտի չինուի, գիւղի երեւելիները հաւաքուած են իր ընդունարանը և կը խնդրեն որ ինքն ալ մասնակից ըլլայ այս ժողովին և իր կարծիքը յայտնէ։ Փալապեխ Կարապետը կը մերժէ երկար անգամ և կ'ըսէ. «Ըրէ՛ք, ի՞նչ որ կ'ուզէք»։ Սակայն, գաւադիր գիւղապետը երրորդ անգամ կ'երթայ անոր քով և կը խնդրէ որ քանի մը վայրկեանով ներկայ ըլլայ գիւղական ժողովին, որպէս զի չկարծեն թէ հին ֆետային ներկայացին չինելու նպատակին հակառակ է։

ՓԱԼԱՊԵԽ ԿԱՐԱՊԵՏ
(Աղբիւր Սեորթի ճեռնարկ գիրքէն)

Շատ զգոյշ հին ֆետային, այս անգամ միամտութիւնը կ'ուննայ հետեւելու գիւղապետին։ Երբ ժողովատեղիէն ներս կը մտնէ, վեց զինուած ասպիկաններ պատրաստած տեղերէն կ'ելլեն և անչարժութեան կը մատնեն Փալապեխը։ Առանց վայրկեան կոր-

սնցնելու հին ֆետային կը կապկպեն և կը տանին Բաղէշի բանտը։

Ապրիլի 10—15-ին Սողօն Նեմրութն է, իր հետ ունենալով Կծակցի Այվազ Գէորգեանը և խումբ մը կռուողներ։ Սողօն նոյնպէս Աղբիւր Սերոբի զինուորներէն էր և Փալապեխ Կարապետի հետ ազդեցիկ հին ֆետայի մը կը նկատուէր։ Կառավարութիւնը կ'ուզէ զայն ալ ծուղակը ձգել, որպէս զի այդ փորձառու ուժերը չմնան և ինքնապաշտպանութեան չդիմեն։

Բաղէշէն 15 ոստիկաններ յատուկ այդ նպատակով կու գան Շամիրամ և կը տեսնուին Սողոյի 80 տարեկան ծեր հօրեղբօր հետ և պաշտօնական թուղթեր ցոյց կու տան անոր, թէ Բաղէշի կուսակալը կը խնդրէ որ Սողօն երթայ իր մօտ հայ գիւղերու ապահովութեան մասին խորհրդակցելու համար։ Սողօն կը մերժէ և ճամբու կը դնէ իր ծերունազարդ հօրեղբայրը։ Սակայն կառավարութեան պաշտօնատարները չեն յուսահատիր։ Այս անգամ աւելի համոզիչ խօսքերով կը մօտենան ծերունիին։ Ոստիկանները կրկին կը վերադառնան Շամիրամ, և այս անգամ կուսակալի հրաւէրին վրայ կ'աւելցնեն Ա. Վռամեանի և Փալապեխ Կարապետի հրաւէրն ալ, անշուշտ բերանացի, որ իբր թէ անոնք կուսակալին քովն են և կ'ուզեն որ Սողօն ալ հոն երթայ և միջոցներ ձեռք առնեն, որպէս զի քիւրտ հրոսախումբերուն արգիլեն հայ գիւղերը աւերել։ Այսպիսով, իբր թէ հայ գիւղերու պաշտպանութեան համար կը հրաւիրեն Սողօն։

Այս անգամ իր ծերունի հօրեղբօր թախանձանքներուն ընդառաջելով՝ լեռնէն կ'իջնէ Շամիրամ, ուր 15 ոստիկաններ մեծ պատուով կ'ընդունին հին ֆետային և ուրախութեամբ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Բաղէշ։ Ճանապարհին Սողոյի ձեռքերը կը կապեն և կը տանին այն բանտը, ուր կը գտնուէր Փալապեխ Կարապետը։ Երկուքն ալ Բաղէշի բանտին մէջ կը սպաննուին և կը յօշոտուին։

Դէպի Նեմրութ իրենց աչքերը յառող երիտասարդները կը զրկուին Փալապեխ Կարապետի և Սողոյի նման հին ֆետայիներէն և կը սկսին մտածել իրենց սեպհական ուժերով քայլ մը առնելու մասին։

Սողօն շատ քաջ և փորձառու հին ֆետայի մըն էր, շատ լաւ գիտէր թէ յանձնուելով պիտի ոչնչանայ։ Իր վերջին խօսքերը անոր ապացոյցն են։

Գիւղէն դեռ չմեկնած, իր եղբօր կը պատուիրէ որ իրենց զէնքերէն չբաժնուին։ Լեռը մնացողներուն մեկնած ժամանակ նոյն պատուէրը

ՍՈՂՕ
(Սերոբ Աղբիւրի զինուորներէն)

տուած էր։ Եղբօրը կրկին կը պատուիրէ որ զինուած երիտասարդները ոչ մէկ խոստումի չհաւատան և ապաւինին միայն իրենց զէնքին։ Եւ կ'աւելցնէ.

— Գիտնալով հանդերձ որ Թուրքերը զիս պիտի սպաննեն, բայց այս ծերունի հօրեղբօրս ճերմակ մազերուն համար կ'երթամ...

ՆԵՄՐՈՒԹԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրիլի առաջին շաբաթներէն Նեմրութ ապաստանած երիտասարդներուն կը միանան Սոխուրդի, Տափավանքի, Ջրհորի, Շամիրամի և Կծակ գիւղերու երիտասարդներն ու ընտանիքները, որոնք այլեւս չէին կրնար դիմանալ ամէնօրեայ հալածանքներուն։

Սակայն Նեմրութը ձիւնով ծածկուած էր տակաւին։ Պուրակներն ու քարանձաւերը ցուրտ էին։ Այս բազմութիւնը չկրցաւ դիմանալ բնութեան արհաւիրքին ու սառնամանիքին, և բազմաթիւ ընտանիքներ ստիպուեցան վերադառնալ իրենց գիւղերը և յանձնուիլ Թուրքերուն։

Քիւրտ հրոսախումբերը անմիջապէս յարձակեցան այդ գիւղերուն վրայ։ Քանի մը գիւղեր դիմադրեցին իրենց ձեռքը մնացած աննշան զէնքերով, բայց կարճ տեւեց այդ դիմադրութիւնը։ Քիւրտ հրոսախումբերուն միացած էին Թուրք չեթէները, կառավարական ոստիկաններն ու ժանտարմաները։

Գիւղերուն մեծ մասը տեղւոյն վրայ կոտորուեցան, մէկ մասը դէպի Մուշ քշուեցաւ և այնտեղ այրուեցաւ, միւս մասը ցիրուցան եղաւ և յաջորդ շաբաթներու ընթացքին հալեցաւ։

Վանէն խուճապահար փախչող Թուրքերը, Քիւրտերը և կառավարական պաշտօնատարները արդէն Մայիսի առաջին շաբթուն հասած էին Դատուան և Բաղէշ։ Ասոնք բոլորը անցան Ախլաթի շրջանի գիւղերու վրայէն և արիւն հոսեցուցին՝ ատելութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ։

ՆԵՄՐՈՒԹԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ապրիլի վերջերուն Նեմրութ ապաստանած կռուողներու թիւը երեք հարիւրի կը հասնէր։ Ասոնց մեծ մասը անզէն էր։

Նեմրութի հերոսական դիմադրութեան ղեկավարներն էին. Սողոյի եղբայրը՝ Շամիրամցի Արամը, նոյն գիւղէն՝ Մուշեղը, Կծակ գիւղացի Այվազ Գէորգեան (հին Ֆետայի) և Տափավանք գիւղացի՝ Յարութիւն Տէրոյեանը։ Այս չորս քաջերը իրենց շուրջ կը հաւաքեն զինեալ երիտասարդները, իրենց պաշտպանութեան տակ կ'առնեն երեք հարիւրէ աւելի երիտասարդները և դիրքեր կը գրաւեն Նեմրութի կողերուն վրայ։

Դէպի Նեմրութ արշաւող քրտական խուժանը կը հանդիպի Նեմրութի հերոսներու հնձող կրակին և կը նահանջէ։ Այդ առաջին ընդհարումին բաւական զէնքեր կը գրաւեն թշնամիէն և կը զինեն կռուի ընդունակ երիտասարդները։ Ատկէ ետք թրքական վաշտերն ալ կու գան օժանդակելու քրտական աշիրէթներուն, բայց ամէն անգամ դիակներ թողլով կը հեռանան Նեմրութի կողերէն։ Ու անոնց թողած զէնքերն ու ռազմամթերքը աւելի կ'ուժեղացնէ Նեմրութի հերոսական բանակը, որ մինչեւ վերջին շունչը կռուելու հաստատակամութեամբ կառչած կը մնար առասպելական այն լերան, ուրկէ փոթորիկի պէս անցած էր Աղբիւր Սերոբ։

Նեմրութի դիմադրութիւնը կը սկսի Ապրիլ ամսու 15—20-ին և կը շարունակուի մինչեւ Յուլիսի 15-ը։ Երեք ամիս անօրինակ յարձակումներ կրեցին Նեմրութի հերոսները։ Սպաննուած և վիրաւորներ ունեցան, բայց երբեք չընկրկեցան։

Թուրքերը և Քիւրտերը դիւրին կոտորածի անսահման տարածութիւն ունէին իրենց առջեւ։ Շարք մը փորձերէ ետք այլեւս կը վախնային դէպի Նեմրութ յանդուգն քայլ մը առնելէ։ Հոն ճակտէ ճակատ կռիւ կար, հերոսական դիմադրութիւն կար, տասնեակ մը դիակներ թափել և փախչիլ կար։ Անարգ թշնամին շատ յաճախ իր ճամբան կը փոխէր և այրուած գիւղերու մնացած բեկորները կոտորելով կը զբաղէր։

Ատեն եղաւ, այդ երեք ամիսներու ընթացքին, որ խաղաղ մնաց Նեմրութը։ Թուրքերն ու Քիւրտերը սարսափով կը նայէին դէպի լեռ։

Մահուան պատերազմը մղող այս քաջերը, սակայն, անհուն տառապանքով կ'անցընէին իրենց օրերը։ Վայրի գազաններու պէս վայրի խոռոչներու մէջ կ'ապաստանէին, անօթի էին, մերկ էին և իրենց սնունդը բուսականութիւնն էր։ Երբեմն-երբեմն գիւղերը կ'իջնէին և պաշար կը տանէին լեռ, երբեմն ալ Քիւրտերէն անասուններ կը գրաւէին և անալի միսով կը կազդուրուէին։ Այս անհուն տառապանքին մէջ անոնք աւելի կարծրացան ու աւելի վճռական դարձան։

Նեմրութը իրենց տրամադրութեան տակն էր։ Անոր գագաթը իրենց դիտարանն էր, ու լճակը իրենց ծարաւը կը յագեցնէր։

Ռուսական բանակը առաջին թափով հասած էր Մալազկերտ, գրաւած էր Կոփը, մէկ թեւը առաջացած և գրաւած էր Վանը, միւս թեւը Բերկրիէն դէպի Մալազկերտ՝ Վանի լիճի արեւմտեան ափը գրաւած էր։ Զօրքերը նստած էին Արճէշ, Ալճաւազ, սակայն Ախլաթն ու Դատուանը Թուրքերու ձեռքը կը մնար։ Ռուս բանակը այլեւս իր տեղէն չշարժեցաւ Մայիսի մէկէն մինչեւ Յունիսի վերջերը։ Կարծես թէ կը սպասէր որ Ախլաթի և Բաղէշի կոտորածները վերջանային ու ինքը նոր մտնէր դատարկուած այդ երկիրը։

Վանէն, Սորփի բարձունքներով, դէպի Բաղէշ կ'առաջանային

հայ կամաւորական գունդերը։ Անոնք Գառաւան և Ախլաթ հասան Յուլիսի առաջին շաբթուն, երբ կռտորածը վերջացած էր։

Կամաւորական գունդերու երեւումէն մէկ օր առաջ, Նեմրութի բարձունքներէն կ'իջնէր տարօրինակ բանակ մը, երկաք հարիւրէն աւելի երիտասարդներ, հովէն ու ցուրտէն ծնծուած, հագուստները բզիկ-բզիկ, բայց քաջակորով։

Անոնք ասանդական Նեմրութին ապստամբական մարտիկներն էին, որոնք հերոսական կռիւներ մղած էին երկաք ամիս անընդհատ, քաջութեան փառապսակը իրենց ճակատին և Հայութեան առնական դէմքը կ'արձանացնէին անպատում եղեռնի այս տեսան դաշտին մէջ։

Այս երկաք հարիւր կտրիճները քանի մը շաբաթներու կռիւներէն առաջ, բոլորն ալ մտան կամաւորական գունդերու մէջ, քաջագործութիւններով ամենուն հիացմունքին արժանացան և բարձր պահեցին Սերոբ Աղբիւրի մարտական համբաւը, որուն անունով կ'երդուէին և որու գաղափարական չունչով մեծցած էին։

Զարմանալի իրողութիւնը այն է որ գիւղէ գիւղ տեղեակ չէին ինչ որ կը կատարուէր, ճիշդ Մշոյ դաշտին պէս։ Ու քանի անտառներուն ու բարձունքներուն վրայ ապստամբողները չէին գիտեր թէ Նեմրութը դիմադրութեան մը կեդրոնն էր։ Երբ կրակներ կը վառէին Նեմրութի բարձունքներուն վրայ, քան ապստամբողները կը կարծէին թէ թշնամիներով լեցուած է լեռը։ Մինչդեռ նէթ կապ ունենային Նեմրութի հետ, չատ դիւրութեամբ պիտի կրնային մաս առ մաս հոն անցնիլ, ու այնտեղէն դէպի ռուսական բանակի յառաջապահները։

Թուրք պետութիւնը նախորոշուած ծրագրով մը չրջաններու և գիւղերու կապը կտրած էր, իսկ գործող հայ ուժերը անզօր եղան ամուր կապ մը ստեղծելու։ Մենք պատմական իրողութիւնն է որ կ'արձանագրենք։

Ժ.

ՊԻԹԼԻՍԻ ՀԻՆԳ ՏՈՒՆԵՐՈՒ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բաղէշի և շրջականերու կոտորածը աւելի ահռելի եղած է քան մենք կրցանք նկարագրել։ Այդ սարսռազդեցիկ կոտորածի ընդհանուր տեսարանին քով, անակնկալ դիմադրութեան մը դրուագը արձանագրուած է հրատարակուած ու գրուած յուշերու և տեղեկատուութիւններու մէջ։

Անակնկալ երեւոյթ մըն էր այն կորովի դիմադրութիւնը, զոր ցոյց տուած են Բաղէշի հինգ տուները։ Բաղէշ քաղաքը ընդհանրապէս կռիւի թատերաբեմ մը եղած չէ։ Նշանաւոր էր որպէս վաճառաչահ քաղաք մը։ Մեծամասնութիւնը այդ քաղաքի բնակչութեան հակամէտ չէր յեղափոխական բուռն շարժումներուն։ Բայց երբ կոտորածի արհաւիրքը կը հասնի իրենց տուներուն առջեւ, կը գտնուին հինգ տուներ որ հերոսաբար կը դիմադրեն թուրք և քիւրտ խուժանին։

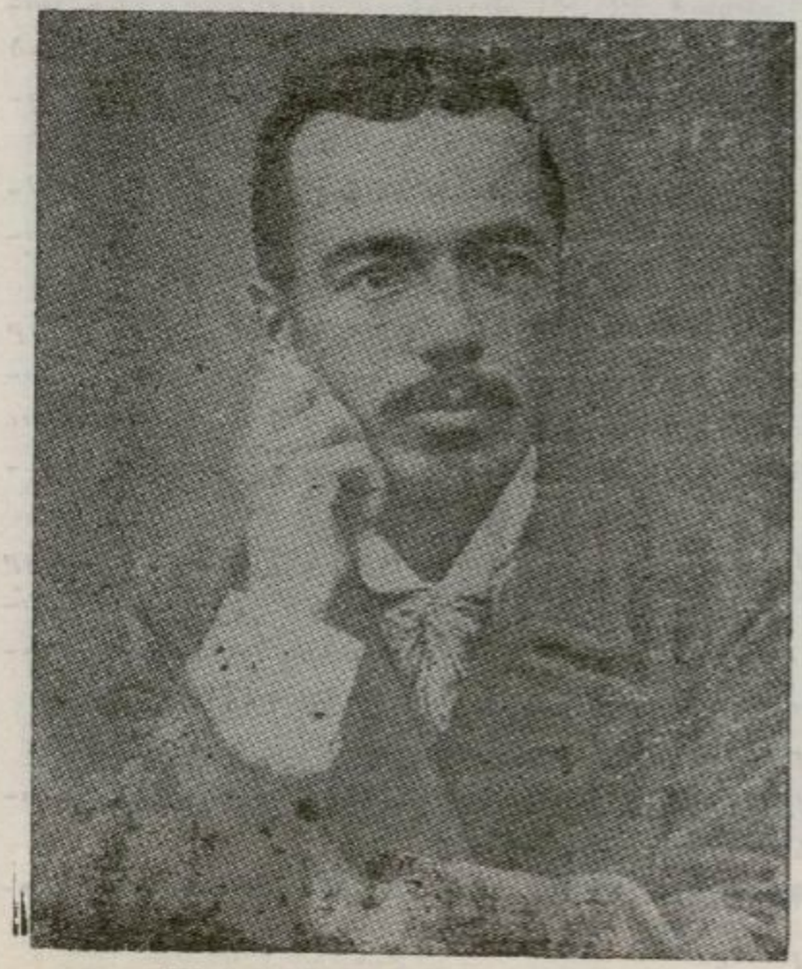

ՍԼԱՔ (Արմենակ Յոխիկեան)
Սալնոյ Զորի նշանաւոր գործիչը

Դէպքերը հետեւեալ ձեւով կ'ընթանան.—

1915 Յունիսի սկիզբները կը սկսին ընդհանուր ձերբակալութիւնները։ Բաղէշի երեւելիներէն 70 հոգի կը բանտարկուին։ Մնացած Հայերը սարսափի կը մատնուին, կը փակուին իրենց տուներուն մէջ և կը զգուշանան շուկայ իջնելու։ Հին ժամանակներէն փորձուած էին և գիտէին թէ շուկայի մէջ կրնան ջարդ կազմակերպել։

Հայկական քանի մը

թաղերը լաւ դիրքեր ունէին և բարձունքներու վրայ կը գտնուէին։ Կառավարութիւնը դժուարութեան կը մատնուի։ Փակուած իրենց տուներուն մէջ, Հայերը կրնային դիմադրութիւն մը կազմակերպել, ինչ որ ջարդը պիտի դժուարացնէր։ Կառավարութիւնը վստահութիւն ներշնչելու համար՝ բանտարկուածներէն 60 հոգի ազատ կ'արձակէ և մունետիկ կը պտըտցնէ հայկական թաղերը՝ խաղաղութեան կոչով և ժողովուրդը կը հրաւիրէ չուկայ իջնելու և իրենց սովորական կեանքը վերսկսելու։

Կառավարութիւնը կը յայտարարէ որ միայն վտանգաւոր անձերը բանտարկուած պիտի մնան և պատժուին։ Ու այդ բանը ապացուցանելու համար, բանտի մէջ անպատմելի չարչարանքներով կը սպաննեն Արմենակ Յոխիկեանը, որ Բաղէշի յեղափոխական և հասարակական կեանքի վարիչ դէմքն էր, Աւետիս Շողիկեանը, դատարանի անդամ խարբերդցի Միհրան էֆենտին, Փարխան գիւղի ուսուցիչ Արմենակը, Վանեցի բժիշկ մը, Կարնեցի Գեղամ Աստուրեանը, Գեղամ Պասմաճեանը և ուրիշներ։

Հայերը ահաբեկուած՝ կը ստիպուին չուկայ ելլել, կառավարութեան տչքին վտանգաւոր մարդ չերեւնալու համար։ Նոյն օրը չուկայէն կը ձերբակալեն 700 հոգի և կը լեցնեն զօրանոցին մէջ։ Ու ապա կը մտնեն թաղերը և ձեռք անցած 12—80 տարեկան արուները կը հաւաքեն և կ'արգելափակեն եօթ օր։ Անօթութեան և ծեծի տակ սպառած այս բազմութիւնը մաս առ մաս, գիշերով կ'իջեցնեն ձորը և պարտէզները ու կը խողխողեն։

Բաղէշ լեցուած էին Վանէն փախչողները, նահանջող աշիրէթները, չեթէներու վոհմակները։ Ասոնք բոլորը միացած էին կառավարութեան ուժերուն և կը կոտորէին անզէն բազմութիւնները։

Այս անհուն ողբերգութեան մէջ միայն հինգ տուներ կային, որ փակուած կը մնային և կը դիմադրէին վոհմակներու գրոհներուն։ Հազար անմեղի արիւնը կը թափուէր անդին ձորերու և պարտէզներու մէջ, ու անոնց դահիճներէն մէկը միայն կ'իյնար այս դիմադրող տուներու պատին տակը։

Արեան լիճերու մէջ խեղդուող հայ բազմութիւններու ճիչը կը հասնէր մինչեւ դիմադրող տուները, ու այդ տուներէն շեշտակի գընդակներ կը հասնէին այս ու այն փողոցը՝ գետին թաւալելու արիւնարբու թուրքը, որ արիւնոտած բերանով գայլ դարձած էր։

Դիմադրող տուները հետեւեալներն էին.

1.— ԵՐՄՈՅԵԱՆՆԵՐՈՒ ՏՈՒՆԸ, ուր կը գտնուէին Յովսէփ Երմոյեան, Մուչեղ Կճընեան և Մուչեղ Զոզանեան։

2.— ԺԱՄԽԱՐԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՏՈՒՆ, ուր կային իր փեսան՝ Աբրահամը և եղբօրորդին՝ Արամը։

3.— ԿԱՂՆԵԱՆԻ ՏՈՒՆԸ, ուր ապաստանած էր նաեւ Լեւոն Պատիկեանը։

4.— ԿԱՐՆԵՑԻ ՅԱԿՈԲ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆԻ ՏՈՒՆԸ, որոնց միացած էր Գաւուգճեան Սիրունը։

5.— ՏԻԳՐԱՆ ՄԱԹՈՍԵԱՆԻ ՏՈՒՆԸ։

Ահա այս հինգ տուներուն մէջ ամրացածներն էին որ մինչեւ վերջին գնդակը, մինչեւ վերջին շունչը կռուեցան և բոլորն ալ նահատակուեցան իրենց ընտանիքներուն հետ, պատուաւոր մահով։

Եթէ հայ ժողովուրդը այդ օրերուն ամբողջութեամբ սգաւոր էր, թուրք և քիւրտ ընտանիքներէն շատերն ալ սուգի մատնուեցան այս հինգ տուներէն արձակուած գնդակներէն։

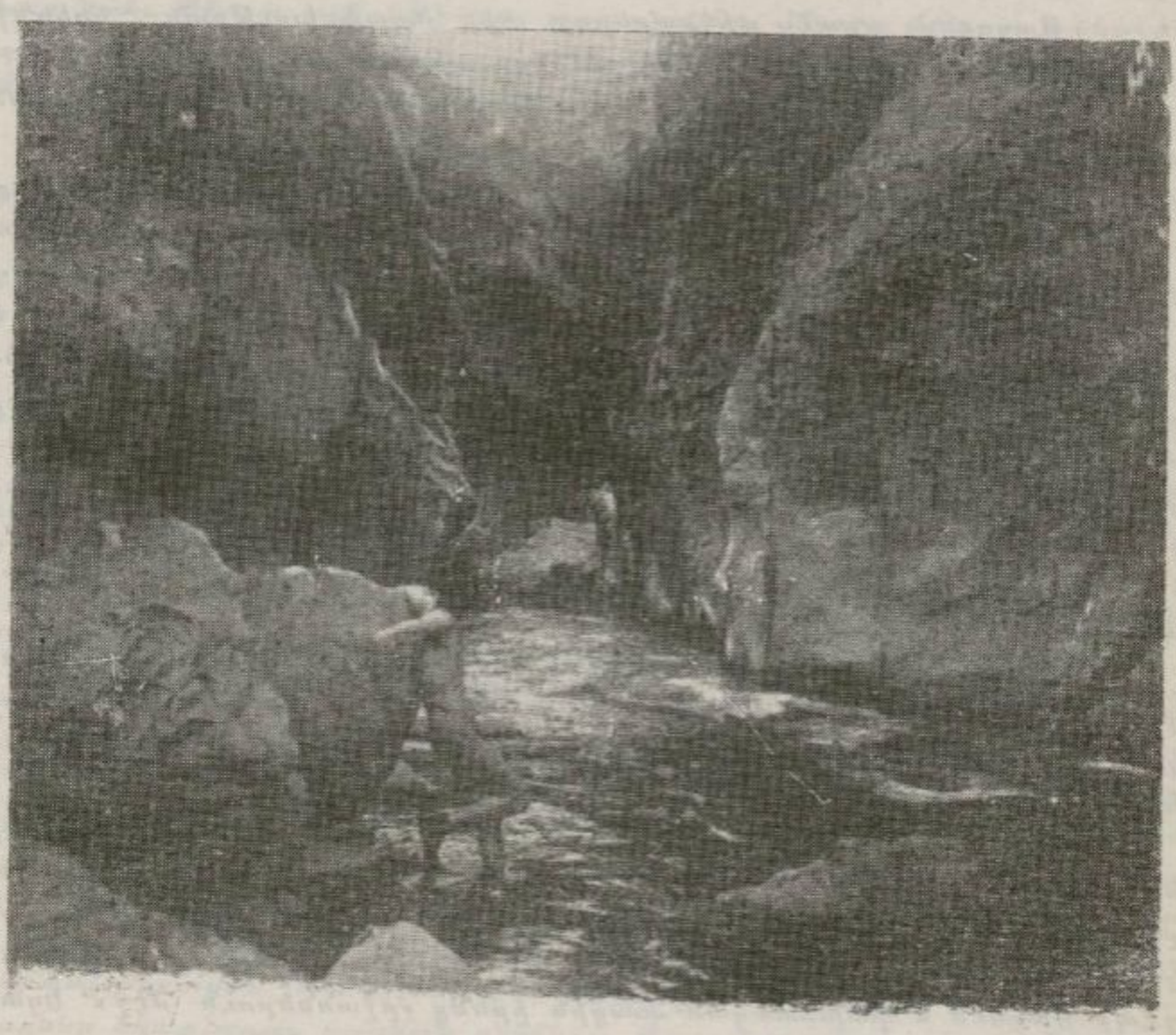

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿԻ ՍԱՏԱՆՈՒ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Ժ.

ՍԱՍՆՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ
Ե Ի
ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԸ

Սասունը, որպէս միջնաբերդը հին յեղափոխութեան, եղեռնի այդ շրջանին բռնեց աւանդական ըմբոստութեան ուղին։

Հին դաժան օրերու փորձառութեամբ հաւատք չընծայեց թրքական կեղծ յայտարարութիւններուն և ապաւինեցաւ իր զէնքին։

Զօրահաւաքի առաջին օրերուն, Սասնոյ գաւառակներէն ոմանք յանձնեցին քանի մը երիտասարդներ, որպէս զինուորցու։ Սասունցիները կառավարութեան կը յայտնէին թէ ատոնցմէ զատ աղամարդ չունի Սասունը, որովհետեւ մինչեւ 1908 թուականը ենթակայ եղած է կոտորածներուն։ Նորահասները տակաւին 15 տարեկան են, իսկ տարիքոտները արդէն 45 տարեկանէն վեր հասակ ունին։ Կառավարութիւնը անմիջապէս ըմբռնեց կացութիւնը և միշտ խոհեմ կոչեր ըրաւ Սասունցիները համոզելու համար։ Սակայն այս լեռնական ժողովուրդը, կասկածոտ ու զգոյշ, իր իշխաններու և զեկավարներու խօսքին ու խորհուրդներուն մտիկ ըրաւ և ամփոփուեցաւ ինքն իր վրայ, ինքնապաշտպանութեան բնազդով մը։

Սասունցիները և Տարօնի զանազան շրջանները, առաջին վտանգաւոր երեւոյթներէն ապաւորուած՝ այն կարծիքն ունեցան թէ թրքական կառավարութեան առաջին հարուածը պիտի իջնէր Սասնոյ գլուխին, ճիշդ հին բռնակալութեան որդեգրած ձեւերով։

Այս կասկածները աւելի քան հաստատուեցան 1914-ի Հոկտեմբեր և Նոյեմբեր ամիսներուն։ Սասունցի այն երիտասարդները, որոնք զօրահաւաքի ենթարկուած էին և փոխադրուած զօրահաւաքի զանազան կեդրոններուն մէջ, անմիջապէս զգացին մահուան վտանգը և փախան դէպի Սասուն և փախստական մնացին իրենց շրջաններուն մէջ։ Եղան ոմանք որ այդ հնարաւորութիւնը չունեցան և բնաջնջուեցան։

Փախստական զինուորներու բերած լուրերը Սասունցիները մղեցին ըմբոստ դիրքաւորման։

1914 Նոյեմբերէն սկսեալ Սասունը ոչ միայն զինուորցու չու-

նէր տալու, այլեւ կը մերժէր շալակաւոր տալ։ Կառավարութիւնը, իր մեղմ վերաբերմունքը ցոյց տալու դիտաւորութեամբ, Սասունցիներէն կը պահանջէր միայն շալակաւորներ և խօսք կու տար առանձին ուշադրութիւն դարձնել այս լեռնականներուն։ Սասունցիները այս խոստումներուն ալ չհաւատացին։ Մուշի կեդրոնէն և Ազգ. Առաջնորդարանէն եղած թելադրանքներուն ընդառաջելով, Մուշ զրկեցին 200 շալակաւոր։ Բայց անոնք ալ, ինչպէս տեսանք եղեռնապատումի դրուագներէն, Մուշէն մէկ օր հեռանալէն յետոյ, լքեցին իրենց բեռները և վերադարձան Սասուն։

Կառավարութեան և Սասունի հաղորդակցութիւնը կը կտրուէր 1914 Դեկտեմբերին, թէ՛ ըմբոստութեան և թէ ձիւնի պատճառով։

Կառավարութիւնը ուզեց 1914-ի աշնան Քիւրտերով շրջապատել Սասունը և հարուածել զայն, երբ ան պատրաստ էր։ Սակայն ձիւնապատ Սասունը հնարաւորութիւն չէր տար նման շարժումի մը։ Բացի այդ, կար նաեւ Քիւրտ աշիրէթներու տատանումը։ Անոնց միտքը տակաւին պատրաստուած չէր ընդհանուր և արմատական կոտորածի մը համար։ Քիւրտերն ալ անվստահելի էին։

Սասունցիները այդ բոլոր շարժումները կը տեսնէին և կ՛ըմբռնէին։ Քիւրտ ազաներէն ոմանք այդ իրողութիւնները կը հաղորդէին իրենց բարեկամ իշխաններուն։

Սասունը, այսպիսով, 1914 Նոյեմբերէն մինչեւ 1915 Մարտ ամիսը, կ՛անցընէր խաղաղութեան մէջ և կը պատրաստուէր։

Սասունի ժողովուրդը համոզուած էր որ դարնան յարձակումները պիտի սկսէին թէ՛ հարաւէն (Տիարպեքիր) և թէ հիւսիսէն (Մուշ)։

Սասունը կտրուած էր աշխարհէն։ Իր պատրաստութիւնները նախնական էին։ Վառօդ պատրաստել, կապար թափել, զէնք գտնել, միշտ նախկին ձեւերով։ Դաշնակցութիւնը շատ քիչ պահեստ ունէր, որմէ Սասունին բաժին ինկածը մեծ բան մը չէր։ Այս պայմաններուն մէջ, երիտասարդներէն ոմանք, ինքնագլուխ՝ ճամբաները կը կտրէին, զինուոր և ժանտարմա կը սպաննէին և կը զինուէին։ Այսպիսի դէպքի մը բերումով Կելիեկուզանցի եօթը երիտասարդները, որ կրցած էին կանոնաւոր եօթը զէնք ճարել, հետապնդուեցան կառավարութեան կողմէ։ Այդ ատեն իսկ թրքական զօրքերը պիտի քալէին Սասնոյ վրայ, եթէ իշխաններու խորհրդակցութեամբ քանի մը երիտասարդներ, որպէս մեղսակից, չյանձնուէին կառավարութեան։ Այդ երիտասարդները Պիթլիս տարուեցան և գնդակահարուեցան։ Փոթորիկը ժամանակաւոր կերպով հեռացաւ լեռնաշխարհէն, բայց կառավարութիւնը լուրջ միջոցներ ձեռք առաւ գարնան ընկճելու Սասունը, որպէսզի դիմադրութեան միջնաբերդ մը չդառնայ։

1914-ի աշնան երեք ամիսներուն քանի մը խորհրդակցութիւններ տեղի ունեցած էին Մուշի մէջ։ Դուրան Բարձրաւանդակի Կ. Կո-

միեւնոյն ատեն խորհրդակցական ժողովները կը դադարէր ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ կացութիւնը հսկելու համար։ Սասունոյ կամիէներու ներկայացուցիչներն ու իխանններու միակ անասկէսը զէնքով պաշտպանելու եւ թուրք կառավարութեան չհնազանդելու մէկը կայտառ։ Սասունցիները կը մնջէին դիմառար եւ չալակաւոր ատելու խռնեմ խորհուրդները։ Անոնք լիովին համոզուած էին թէ Սասունը պիտի բլլար առաջին թիրախը թրքական վայրագութեանց։ Այդ պատճառու, անոնք կը պահանջէին զէնք եւ ռազմամթերք, որ գոյութիւն չունէր։

Ու նոյնիսկ այդ խորհրդակցութիւններու ընթացքին Սասունցիները կը զգացնէին միւս չրջաններուն թէ պարտաւոր են զէնքով եւ կրուողներով օգնել լեռնաչխարհին, որ յաճախ միտքը կը մնար դէմ յանդիման թրքական բանակին եւ չրջապատող քրտական գիւղացութեան։

Հակառակ բոլոր տեսակներուն, պաշտօնական մարմինները եւ օրուան գլխավորները չէին երեւակայեր թէ տրմատական քնաջնջման մը առջեւ կը գտնուէին։ Ինչպէս անոնք նախորդ մտերմութեան մէջ, այնպէս ալ կը գտնուէին մերձեցութիւնը եւ անվճռականութիւնը տիրական մնացին Մուշի մէջ։

Վճռական կեցուածք որդեգրած էր միայն Սասունը. ան ալ վաղուց հին ապստամբութիւններու չափանիշով կ'ըմբռնէր։

Ապրիլեան եղեռնի ամբողջ պատմութիւնը նոր մէկտեղնք, կը տեսնենք թէ հերոսական ինքնապաշտպանութիւնները սկսած են վերջին վայրկեանին, չատ մը կորուստներէն յետոյ։ Սասունի վճռական դիմադրութեան քիչ մը կը նմանին Վանի քաղաքի եւ Մուսեռնոյ դիմադրութիւնները, որոնք բախտաւոր վերջաւորութիւն ունեցան։ Զէյթունի պէս հերոսական անցեալ ունեցող չրջան մը այդպիսի վճռական կեցուածք չունեցաւ։ Թրքական կառավարութիւնը նախապէս միջոցներ ձեռք առաւ, խորհրդաժողովը անոնց աչնչացումը դիւրին դարձաւ։

Սասունը այդ դիւրութիւնը չտուաւ թրքական կառավարութեան։

1915-ի գարնան առաջին փոթորիկը պիտի պայթէր Սասնոյ վրայ, որ վաղեմաւոր բնդ մը դարձած էր։ Տիարպէքիրի քրտական աչիրէթները արդէն չարժման մէջ դրուած էին դէպի Սասուն։ Սասնոյ հարեւանի չրջաններու քրտական աչիրէթները նոյնպէս պատրաստ վիճակի մէջ դրուած էին՝ հարուածն խաւժելու դէպի Սասուն։ Անոնց միացած էին փոքրիկ զօրամասեր եւ ժանտարմաներ։ Թուրք կառավարութիւնը բոլորովին ապահով չէր թէ քրտական մեծ աչիրէթները մասնակցութեամբ պիտի յարձակին Սասնոյ վրայ. այդ պատճառու զինուց ռայա Քիւրտերը, որոնք զէնքի երես տեսած չէին եւ արհամարհուած էին աչիրէթներէն։ Ռայա (առուկ) Քիւրտերը կառավարութիւնը այս հովանաւորութիւնը մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան, մինչ կամ

ժանտարմա անուամբ հրապարակ եկան և դարձան յառաջապահները կառավարական վարչութեան։ Այս նոր տարրը մոլեռանդ գործիք մը եղաւ կառավարութեան ձեռքին մէջ։ Վերջապէս իրենք ալ (ռայաները) պիտի կրնային ուզած ատեն մարդ սպաննել, կողոպտել և կանայք բռնաբարել։ Մարգարէի կողմէ շնորհուած «բարիք» մըն էր. իրենք այդ բարիքը պիտի վայելէին կատարեալ ազատութեամբ, կառավարութեան հովանաւորութեամբ և պիտի չենթարկուէին աշիրեթապետներուն։ Աշիրեթապետները զանազան հաշիւներ ունէին. անցեալի փորձառութեամբ գիտէին թէ թուրք կառավարութիւնը լաւ աչքով չի նայիր իրենց և թէ փորձանքը օր մը պիտի կենայ նաեւ Քիւրտերու դրան առջեւ։ Սակայն ստրուկները երկար-բարակ մտածում չունէին։ Իրենց կապը կտրուած էր. կառավարութիւնը իրենց զէնք բաշխած և արտօնած էր ամէն վայրագութիւն, զոր պիտի գործադրէին իրենց դրացի Հայերու վերաբերմամբ։

ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԴԱՆՇԱՆԸ

Քրտական այս անթիւ խաժամուժը երկու ճանապարհով կրնար յառաջանալ դէպի Սասուն։ Առաջինը Խուլբի ճանապարհն էր դէպի Տալուորիկ և Անտոք։ Երկրորդը Հաւետանէն և Հազոյի շրջանէն դէպի Բսանաց գաւառը, անկէ ալ դէպի Անտոք-Ծովասարը։ Այս երկրորդ գծին վրայ կային բագրանցի, պատրգանցի և մամբգանցի աշիրէթներն իրենց պետերով, որոնք զեկավար դեր կը կատարէին և իրենց կամքը կը պարտադրէին։

Մինչդեռ առաջին ճանապարհը կառավարութեան բանուկ ճանապարհն էր, որ Ֆարզինէն կու գար Փասուր, որպէս կառավարչանիստ կեդրոն ու անկէ Խուլբի գետի հոսանքով կը բարձրանար Անտոք։ Խուլբի հայ շրջանը ունէր նաեւ Սպիտակ լերան ճանապարհը դէպի Տալուորիկ և Անտոք։ Կառավարութեան զինուորական կայանները այդ գծի վրայ էին։ Փասուրը ունէր ոստիկաններ և ժանտարմաներ, որոնց վրայ աւելցած էին ռայա Քիւրտերու զինուած միլիսները։

Կառավարութիւնը այս ճանապարհը ընտրեց, որպէսզի իր ուժերով մասնակցի յարձակողականին և հսկէ շարժումներու զարգացման փուլերուն։

Այս դասաւորութեան դէմ առաջին թումբը Խուլբի շրջանը կը ներկայացնէր։ Փասուրէն մինչեւ Անտոք ու Խիանքէն մինչեւ Տալուորիկ՝ Խուլբի հայ գիւղերն էին զետեղուած։ Պարզ էր որ հարաւէն եկած յարձակողականը առաջին անգամ պիտի բախէր Խուլբի դիմադրութեան։

Խուլբի շրջանը Հրայրի առաջին գործունէութեան օրերէն կազմակերպուած շրջան մըն էր։ Ամէն գիւղ ունէր իր կոմիտէն և մարտական խումբը։

1900—1915-ի տասնեւհինգ տարիներուն Խուլբի շրջանի գործիչը

և մարտական ուժերու վարիչը Գալուստ Սասունին էր: Փորձուած հին կռիւներուն մէջ, գաղտնի և յայտնի կազմակերպութեան ոգին էր: Թէ՛ քիւրտ և թէ թուրք զեկավարները Գալուստի ներկայութիւնը հաշուի կ'առնէին: Գալուստին գործակից և աջակից էին իր երկու եղբայրները, Աբրահամ և Գէորգ Սասունիները, մէկը գիւղապետ, միւսը ուսուցիչ: Ամբողջ չրջանին մէջ մեծ ազդեցութիւն ունէր Գալուստի մայրը, Աննա Մայրիկը, որ գործակիցը եղած էր Հրայրին և վարդան վարդապետին:

Արդ, Խուլբի հայկական չրջանը ճզմելու համար, անհրաժեշտ էր գլխատել չրջանի այս չորս գործիչները դաւադրութեամբ մը, առանց մեծ ընդհարումներու:

Մարտի առաջին օրերուն տեղի ունեցաւ Գամախի դէպքը: Մէկ չաբաթ յետոյ Սասուն բարձրացան Ռուբէն և Կորիւն: Հոն, անմիջապէս գումարուցին մարտական ներկայացուցիչներու և իշխաններու ժողովը, ուր նկած էր մասնակցելու նաեւ Գալուստ Սասունին: Յարձրդակցութիւնն էր յետոյ, Մարտ 15-20ին՝ Գալուստ կը վերադառնար Խուլբ, մարտական ուժերը կանոնաւորելու:

ԳԱԼՈՒՍՏ ՍԱՍՈՒՆԻ

Դուրան-Բարձրաւանդակի . կամիքէի կարգադրութեամբ Գալուստ պիտի երթար Ցարդին և այն տեղէն բերէր ռազմամթերքը:

Անդրանքը Խուլբի կեդրոնական գիւղն էր: Գալուստ հազիւ վերադարձած էր գիւղը, երբ փաստերէն տասը փոլիսներ, ապագի մը զեկավարութեամբ կը ներկայանան գիւղապետին և կը պահանջեն որ երեք եղբայրները կառավարութեան կեդրոնն երթան, իրենց զինուորական տուրքը տան և դառնան իրենց գիւղը և խաղաղօրէն իրենց գիւղական գործերը տեսնեն:

Գալուստ տուն չի գար և կը քաշուի գիւղին վերի ժայռերը: Աբրահամ և Գէորգ յանձն կ'առնեն երթալ փաստեր և դրամական վճարումները բերել, բայց փոլիսները, որ մօտիկ ծանօթ էին, կը պնդեն որ Գալուստն ալ գայ, երեւնայ՝ փախստական չնկատուելու համար:

Գիւղացիները իրար կ'անցնեին: Քահանայի առաջնորդութեամբ կ'երթան խնդրելու Գալուստէն որ տեղի տայ և երթայ Փաստեր, որպէսզի գիւղը չաւերուի: Ամէն մարդ կը մտածէր թէ եթէ Հայերը տեղի տան, կառավարութիւնը գիւղերուն պիտի չդպչի և նոյնիսկ պիտի պաշտպանէ զիրենք քրտական յարձակումներուն դէմ:

Գալուստ նկատի առնելով որ կառավարական ճանապարհներէն

պիտի անցնի մինչեւ Ֆարղին, իսկ եթէ փախստական մնայ՝ այդ պարտականութիւնը պիտի չկրնայ գլուխ բերել, գիւղացիներու խնդրանքին ընդառաջ կ'երթայ և կու գայ տուն։ Սպան և փոլիսները շատ քաղաքավարութեամբ զայն կ'ընդունին և երեք եղբայրները միասին ճամբայ կ'ելլեն դէպի Փասուր։ Անոնց կ'ընկերանայ նաեւ Աննա Մայրիկը՝ տեղին վրայ աղաներուն օժանդակելու համար։

Փասուր հասնելուն պէս չորսն ալ շղթայակապ բանտը կը դընեն(*)։ Խուլբի շրջանը գլխատուած էր, ճիշդ այնպէս ինչպէս բռնեցին Փալապեխ Կարապետը և ինչպէս ճամբայ հանեցին Իշխանն ու Ա. Վռամեանը ու ոչնչացուցին։

ԽՈՒԼԲԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Խուլբի ղեկավարներու բանտարկութիւնը և շղթայակապ ճամբայ հանելու իրողութիւնը շրջանը կը ցնցէր։ Մարտական ուժերը կը համախմբուէին և զանազան կիրճերը կը բռնէին՝ Գալուստը և Աննա Մայրիկը ազատելու համար։ Սակայն կառավարութիւնը ուրիշ ճանապարհներով զանոնք կը փոխադրէր դէպի Կենճ։

Կառավարութեան չեթէները և Քիւրտերը ազդանշանը տրուած նկատելով կ'աւարէին Շուղէք, Սաղտուն և Էյուպ գիւղերը։ Ապա կը յարձակէին Ահրոնք գիւղին վրայ և կռիւները կը սկսէին Մարտի վերջին շաբթուն։

Շրջանի մարտական ուժերը քանի մը խումբերու կը բաժնուէին։ Ահրոնքի անտառներն ու ժայռերը կ'ապաստանէին գիւղի քանի մը երիտասարդները և իրենց ունեցած զէնքերով կը կռուէին հարաւէն եկող քրտական վոհմակներուն դէմ։ Ահրոնքի մարտական ուժերուն գլուխը մնացած էին Մանօն, Յովհաննէս Տէր Մամբրէեանը (Հրայրի հօրեղբօր տղան), Կիրօն և Խաչօն։

Ուրիշ խումբ մը կը գործէր Ընձքարի անտառներուն և կիրճերուն մէջ։ Երրորդ խումբը կազմուած էր Գեղերվանքի և Քարձորի մարտիկներէն, որոնք կը պաշտպանէին Անտոքի հարաւային փէշերը, Իշխանձորէն մինչեւ Ահրոնք։

Հայ գիւղերու ժողովուրդը կ'ապաստանէր հեռաւոր գոմերուն և քարանձաւներուն մէջ։ Լեռնալանջերն ու ձորերը տակաւին ձիւնով ծածկուած էին։ Գիշերները միայն հնարաւորութիւն ունէին գիւղերը իջնելու և պարէն ճարելու։ Ընդհարումները բազմաթիւ վայրերու մէջ տեղի կ'ունենային։ Ժողովուրդի ամէն մէկ խմբաւորութեան հետ քանի

(*) Աննա Մայրիկի եւ Գալուստ Սասունիի դէպքերու եւ նահատակութեան մանրամասնութիւնները կարդալ Կ. Սասունիի ԱՆՆԱ ՄԱՅՐԻԿԸ վերնագրով յօդուածաշարքը «Հայրենիք Ամսագիր»ի 1953-ի Նոյեմբեր եւ 1954-ի Յունուար, Մարտ, Ապրիլ, Յուլիս եւ Օգոստոս թիւերուն մէջ:

մը զէնք կը ճարուէր։ Մէկ խումբը եթէ ապաստան գտած էր գոմի մը մէջ, միւս խումբը այսինչ ժայռերու խոռոչը ընտրած էր որպէս ապահով վայր, մէկ ուրիշ խումբը մերկացած անտառի մը ծառերուն մէջ կծկուած էր։ Ու այս պատճառաւ, շատ յաճախ կռիւներ տեղի կ'ունենային երբեմն ճակատէն և երբեմն ալ յարձակողներու թիկունքէն։ Քրտական խուժանը կողոպուտներով կը հեռանար՝ դիշերը դեռ չկոխած։

Խուլբի այս առաջին ընդհարումներով կը սկսէր Սասունի դէմ քրտական և թրքական յարձակողականը։

Խուլբի կռիւներէն քիչ յետոյ, կը շարժէին Խիանքի Քիւրտերը դէպի Սպիտակ լեռը և Տալուորիկը։ Այս երկու շրջաններու կռիւները Մարտի վերջերէն մինչեւ Յունիսի վերջերը կ'երկարաձգուէին։

Քրտական հորդաները կառավարութեան օժանդակութեամբ Խիանքի և Խուլբի գիւղերու մեծ մասը կ'աւարեն և ձեռք ինկած կին, երախայ և ծեր կը կոտորեն։ Այս երկու շրջաններու երիտասարդները և առողջ ժողովուրդը լեռներու և անտառներու մէջ թաքնուած՝ կը կռուին երկու ամիս և աստիճանաբար տեղի տալով՝ կը քաշուին Տալուորիկ և Անտոք լեռը, ուր տեղի պիտի ունենար վերջին ճակատամարտը։

Շրջանները իրարմէ կտրուած էին։ Աղէտի ենթարկուած շրջանները դիմադրութեան ընթացքին կը մնային մինակ, որովհետեւ շրջապատուած Սասունի բոլոր սահմաններն ալ վտանգուած էին։ Ոմանք կռուի բռնուած, ոմանք ալ կռիւի պատրաստ։ Այդ պայմաններուն մէջ մէկ տեղէն միւս վայրը օգնութիւն հասցնելու հնարաւորութիւն չկար։ Իրարու շատ մօտիկ դրացի գիւղական շրջանները, որ 1-2 ժամ հեռաւորութիւն ունէին, իրարու կ'օգնէին։ Բայց մէկ-երկու օր հեռաւորութեան վրայ գտնուած շրջանային կռիւներուն օգնելու միջոցը չկար։ Այս գետնին վրայ դժգոհութիւններ կան արձանագրուած զանազան յուշերու մէջ։ Մէկը միւսի վիճակէն անտեղեակ՝ օգնութիւն կը սպասէ, առանց մտածելու թէ այն շրջանն ալ ծանրօրէն վտանգուած է։

Անտառներու, ձորերու և կիրճերու մէջ շինուած գոմերուն ապաւինած Խուլբի և Խիանքի ժողովուրդը կը կռուէր Ապրիլէն մինչեւ Յունիսի վերջը ու յետոյ իր երիտասարդ կռուողներով կը քաշուէր Անտոք, վերջին քսան օրերու ճակատամարտը ապրելու։

Այդ կռիւներու մանրամասն նկարագրութիւնը չունինք։ Սակայն անձնական բերանացի վկայութիւնները ցոյց կու տան թէ բազմաթիւ հերոսական դրուագներ տեղի ունեցած են այդ եռամսեայ կռիւներու ընթացքին։

1916-ին երբ Մուշը գրաւուեցաւ, այս երկու շրջաններէն 64 հոգի միայն ազատուեցան և եկան Մուշ։

ՍԱՍՈՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ԿՌԻՒԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴ

Գոմսի դէպքէն յետոյ, թէեւ Ռուբէն և Կորիւն իրենց հետ եղող հին ֆետայիներով Ս. Կարապետ ապաստանեցան, սակայն քանի մը օր միայն մնացին

հոն։ Այդ ատեն Ս. Կարապետ կը գտնուէր վանահայր Վարդան վարդապետ, որ Դաշնակցութեան պատասխանատու դէմքերէն էր։ Հոն, Ռուբէն, Կորիւն և Վարդան վարդապետ անչուշտ խորհրդակցեցան կացութեան մասին։ Հոն էին նաեւ շրջանի հին ֆետայիներէն Աւրանայ Արամը, Ալիջնայ Տիգրանը, Գոմսի Մոսոն և Մելիքը և ուրիշ պատասխանատու գործիչներ։ Ասոնք եւս այդ խորհրդակցութեանց կը մասնակցէին կամ տեղեակ էին։ Կը թուի թէ Վարդան վարդապետի պնդումով Ռուբէն և Կորիւն, Ս. Կարապետ վանքի անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու համար, ստիպուած կ'ըլլային այդ շրջանը թողուլ և անցնիլ Սասուն։

Այդ նոյն պատճառներով Ս. Յովհաննու վանքն ալ դիմադրութեան կայան չէին ըներ և Կուրտիկի վրայով կ'իջնէին Շենիկ գիւղը։

Սասունը, ինչպէս տեսանք, յարաբերութիւնը խզած էր կառավարութեան հետ և ապաւինած էր իր ինքնապաշտպանութեան։

Ռուբէն և Կորիւն երբ դաշտը դուրս եկան, ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելու մտադրութեամբ ճամբայ ելած էին։ Լայնածաւալ շրջաններ էին և իրարմէ բաւական հեռու էին այն կեդրոնները, որոնց դիմադրութեան վարիչ պիտի դառնային։ Այդպիսի շրջաններն էին Ս. Կարապետի, Աւրանի, Ցրօնքի և Վարդենիսի շրջանները։ Կարեւոր կայան մը պիտի դառնար Ս. Յովհաննու վանքը Փեթար և Գոմեր գիւղերու օժանդակութեամբ, թիկունք ունենալով Կուրտիկի լեռնաշղթան։

Գոմսի անակնկալ դէպքը բս որ հաշիւները իրար խառնեց։ Կռիւը պայթեցաւ աւելի շուտ քան կառավարութիւնը ծրագրած էր։

Այսօր, երբ բոլոր դէպքերը անցեալին կը պատկանին և պատմութեան կը ներկայանան իրենց ամբողջ մերկութեամբ, կարող ենք ըսել թէ Գոմսի կռիւը բարիք մը պիտի ըլլար ամբողջ Տարօնի Հայութեան, եթէ այդ օրէն կռիւները բռնկէին ամէն կողմ, կամ Ռուբէն և Կորիւն կռիւը տարածէին ամէն կողմ՝ դոնէ Ապրիլ և Մայիս ամիսներու ընթացքին։

Կառավարութիւնը Գոմսի դէպքը քնացուց և ջանաց միտքերը հանդարտեցնել։

Ռուբէն և Կորիւն դիմադրութեան միջնաբերդ ընտրեցին Սասունը, որ տրդէն գործնականապէս ըմբոստութեան դրօշակը պարզած էր։

Գոմսի դէպքին անմիջապէս յաջորդեց Պոլէեան Մճոյի զինուորական ելոյթը։ Մուշէն իր հետ կ'առնէր մօտ 30 հին մարտիկներ, կը գրաւէր Առաքելոց վանքը Մուշ քաղաքի քթին տակ, կը կռուէր հոն եկող ոստիկանական ջոկատին դէմ և Սերվէթի սիրելի հրամանատար սպան կը սպաննէր։

Մճօն Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի ամենէն ազդեցիկ

անդամն էր, թէ՛ որպէս գործիչ և թէ որպէս մարտական ղեկավար։ Այս ցնցող ելոյթն ալ, որ կրնար ընդհանուր ապստամբութեան հրահրող հանդիսանալ, մարեցաւ կառավարիչ Սերվէթի խորամանկ վարմունքով։ Մճօն ամրացած չմնաց Առաքելոց վանքին մէջ, այլ իր զինուորական ուժերն առնելով բարձրացաւ Սասուն։

Երբ Ռուբէն, Կորիւն և Մճօ ստուար մարտական խումբերով, Մարտի վերջերը կը կեդրոնանան Սասուն, կրնանք ենթադրել թէ այդպիսի որոշում մը կամ նախատեսութիւն մը ունեցած պիտի ըլլային նախօրօք։ Ուրիշ կերպ դատողութիւն մը իրականութեան ժխտումը պիտի ըլլար։ Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի ամենէն ազդեցիկ երեք անդամները, դէպքերու բերումով, ժամադրութեան մը պէս, Մարտի վերջերուն կը քաշուին Սասուն և իրենց հետ կը տանին Մուշի և Դաշտի ամենէն փորձառու հին ֆետայիները։ Պատմական իրողութեան համապատասխան պիտի ըլլայ, եթէ ըսենք որ Տարօնի կուսակցական վարիչ մարմինը իր մարտական գործունէութիւնը կը փոխադրէր Սասուն, ուր պիտի կատարուէին բախտորոշ ճակատամարտներ, հին օրերու յեղափոխական ըմբռնողութեամբ։

Սասունը ինքնապաշտպանութեան դարաւոր սովորութեամբ զէնքին կը փարէր։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի մեծամասնութիւնը, մանաւանդ վարիչ տարրը Սասուն կը բարձրանար՝ գերագոյն զոհողութեան մը գիտակցութեամբ, որովհետեւ համոզուած չէր թէ արմատական կոտորածներ տեղի պիտի ունենան, մինչդեռ Սասունը որպէս պատերազմիկ շրջան, պիտի ենթարկուէր անխնայ կոտորածի, եթէ պարտուէր։

Հին ժամանակներուն համար ճիշդ նկատուած այս ուղեգիծը, դժբախտաբար, ճիշդ չէր 1915-ի եղեռնապատումի օրերուն։ Զինուորական գործելակերպը տարբեր պիտի ըլլար, եթէ հայ վարիչները հեռատեսութեամբ ըմբռնէին թէ ընդհանուր և անխնայ ջարդի մը ենթակայ պիտի ըլլար հայ ժողովուրդը, դաւադրութեամբ և թիկունքէն հարուածուելով։

Մենք դառնանք պատմական դէպքերուն և պատկերացնենք այնպէս, ինչպէս որ տեղի ունեցան։ Եւ գնահատենք գործերն ու գործողութիւնները իրենց տարողութեամբ և արժէքով։

Փաստական ճշմարտութիւնը այն է, որ Տարօնի ամբողջ շրջանը իր միջնաբերդը կը նկատէր Սասունը։ Հոն ուղղուած էին բոլորի աչքերը։ Հոն կ՚երթային մարտական և կուսակցական ղեկավարները։ Հոն կը բարձրանային հին ֆետայիները, կռուելու և մեռնելու համար։

Այդպէս ըրած էին 1894-ին, այդպէս վարուած էին 1898-ին երբ Սերոբ Աղբիւր Սասուն կու գար։ Այդպէս ըրին 1904-ի Սասունի ապստամբութեան. բնական էր որ այդպէս ալ պիտի ընէին 1915-ի Եղեռնի օրերուն։

Ռուբէն և Կորիւն Սասնոյ Շենիկ գիւղը հասնելէն յետոյ անմի-

ՎԱՐԴԱՆ ՆՈՂԵՑԻ

Ջապէս կը հրաւիրին իշխաններու, կոմիտէներու և գործիչներու ժողով մը կացութիւնը պարզելու համար։ Դուբան-Բարձրաւանդակի կ. կոմիտէի այս երկու կարկառուն ներկայացուցիչները իրենց հետ բերած էին բաւական թիւով հին մարտիկներ, կանոնաւոր զէնքերով զինուած։ Սասունցիներուն ունէի ապահովութիւն տալու համար ճամբայ կը հանէին Սասունցի Մուշեղը դէպի Ս. Յովհաննու վանքը, այնտեղի զինական պահեստը Սասուն փոխադրելու։ Սասունցի Մանուկի և Սասունցի Մուշեղի ջանքերով, նոյն գիշերը այդ պահեստը կը փոխադրուէր Շէնիկ։

Սասունցիները զինուորական վարիչներու պէտք չունէին, բայց զէնքի և ռազմամթերքի կարիքը կը զգային և կ'ուզէին այդ ուղղութեամբ ապահովուիլ։ Ռուբէն, Կորիւն և Մճօն լաւ գիտէին Սասնոյ իշխաններու և մարտական վարիչներու հոգեբանութիւնը։ Այդ էր պատճառը որ զինուած ուժերով և քիչ մը ռազմամթերքով կ'ուզէին լիացնել անոնց աչքերը։

Սասունցիներն ու Սասուն բարձրացողները միակամ դարձան և իրենց տրամադրելի բոլոր ուժերով դիմադրութեան պատրաստուեցան։

Փասօրէն Մարտի վերջերուն Սասունի կռիւները կը սկսէին։ Թուրք կառավարութիւնը, որ ծրագրած էր առաջին հարուածը իջեցնել Սասունի և խորտակել դիմադրութեան այս միջնաբերդը, իր նախաձեռնութեան առաջին քայլերուն կը ձախողէր։

Հարաւէն սկսուած գործողութիւնը թէև առաջին արարողութեամբ յաջողութիւն մը կ'արձանագրէր Գալուստ Սասունի և Աննա Մայրիկի բռնատիրութեամբ, սակայն չրջանի մարտական խումբերը կը դիմադրէին։ Ճակատ մը կը տանիձուէր առաջին մուտքին։

Նոյն օրերուն արդէն Ռուբէն և Կորիւն բարձրացած էին Սասուն։ Սերվէթի դաւադրութիւնը ձախողած էր։

Այս պայմաններուն մէջ տեւական պատերազմ մը անհրաժեշտ էր Սասունը ընկճելու համար։

Ռուսական բանակները և կամաւորական գունդերը Ապրիլ ամսուն կ'առաջանային դէպի վան, Մալազկերտ և Պուլանուխ։ Թրքական ճակատը վտանգուած էր։ Մինչդեռ Սերվէթ կ'ուզէր Հայութիւնը տեղն ու տեղը այրել՝ առանց դիմադրութեան հանդիպելու։ Այս պատճառներով Սերվէթ Սասունի վրայ յարձակելու գործը թողուց քրտական աշիրէթներուն և աշխատեցաւ միամտեցնել հայ ժողովուրդը։

Այսուհանդերձ կառավարութիւնը քանի մը հիմնական քայլեր առաւ Սասունի վտանգը չէզոքացնելու համար։ Վաչա մը զինուորներ զեռեզեց Ս. կարապետի վանքը, մէկ վաչա Ս. Յովհաննու վանքի և

երրորդ վաշտը Առաքելոց վանքին մէջ։ Այս երեք կարեւոր դիրքերու գրաւումը շատ մը առաւելութիւններ կ'ապահովէր Թուրքերուն։ Այս վայրերը նկատի առնուած էին որպէս ինքնապաշտպանութեան խարիսխներ։ Սակայն, ինչպէս տեսանք, նախաձեռնութիւնը կը մնար Թուրքերուն ձեռքը։ Կորիւն և Ռուբէն կը զգուշանային ամրանալու Ս. Կարապետի և Ս. Յովհաննու վանքերուն մէջ, մտածելով թէ այդպիսի քայլ մը կրնայ վանքերու աւերման պատճառ դառնալ։

Նոյնպէս կը վարուէր Մճօն և կը լքէր Առաքելոց վանքի ամրութիւնները։

Ապրիլ ամսուն այս կարեւոր դիրքերը Թուրքերու ձեռքը անցած էին։ Եթէ այդ դիրքերը հայ կռուողներու ձեռքը մնային, թրքական կառավարութիւնը քանի մը հազար զինուորներ շարժման մէջ պիտի դնէր և երկար ժամանակ՝ պիտի վատնէր՝ հայ մարտիկները տեղահան ընելու համար։

ԿՈՒՐՏԻԿԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Կառավարութիւնը այս երեք դիրքերը գրաւելով չգոհացաւ։ Երկու վաշտ զինուորներ ճամբայ հանեց Կուրտիկի ամբողջ լեռնաշղթան գրաւելու։ Վաշտ մը տեղաւորուեցաւ Զորու թաղը, Միացեալ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարժարանին մէջ, որ կը հսկէր Ծիրինկատարէն դէպի Մուշ բացուած ձորին։

Սասուն կեդրոնացած վարիչները Կուրտիկի գրաւումը վտանգաւոր նկատելով, Կուրտիկի գլխաւոր գագաթները բռնեցին և զօրաւոր դիմադրութիւն մը ցոյց տուին։ Այսպիսով, Ապրիլի սկիզբին կը սկսէր Կուրտիկի դիրքային կռիւը, որ կը տեւէր մօտ երեք ամիս։

Փեթար և Գոմեր գիւղի կռուողներուն կը միանային Շենիկի և Սեմալի կռուողները և մէկ քանի օրերու ընդհարումներէն յետոյ՝ դիրքերը կ'որոշուէին։ Թուրքերը կը ստիպուէին Կուրտիկի բարձունքներէն ձեռք քաշել և կը տեղաւորուէին հիւսիսային լանջերուն վրայ։ Այս զօրքերը Սասուն մտնելու և լայն գործողութիւններ կատարելու հրահանգը չունէին։ Ուստի խրամատներ փորեցին և ամրացան խրամատներուն մէջ։

Ամէնօրեայ մաշեցնող կռիւ մըն էր որ տեղի կ'ունենար Կուրտիկի բարձունքներուն վրայ։ Թուրքերու յենարանը Ս. Յովհաննու վանքն էր։

Կուրտիկի կռիւներու ընդհանուր վարիչը Սասունցի Մանուկն էր, Փեթար գիւղէն։ Հին օրերու ընտիր ֆետայի, Գէորգ Չաւուշին հետ 1904-1907-ին գործած ու թրծուած ղեկավար մըն էր Մանուկը։ Անոր հետն էին Փեթարի հին ֆետայիները՝ Ախօն, Իսրօն, Կիրակոս, Թագօն և Գոմերի, Խըզլաղաճի և այլ շրջաններու կռուողները։ Կռիւները երբ տեւական և դիրքային դարձան, խումբերը փոխն ի փոխ կռիւի կը մտնէին։

Թուրքերը կ'ուզէին Հայերու ռազմամթերքը սպառել։ Այդ պատճառաւ միշտ ընդհարումներ կը ստեղծէին և իրենց խրամատներն ապաստանած կը կրակէին աննպատակ ու կը ստիպէին որ Հայերը համազարկերով պատասխանեն։ Թուրքերէն մէկը եթէ գլուխը դուրս հանէր դիրքէն, ստոյգ մահը կը գտնէր։ Շատ յաճախ իրենց գլխարկները քարի մը կամ թումբի մը վրայ կը դնէին և պատճառ կը դառնային Հայոց գնդակներու վատնումին։

Սասունի զեկավարութիւնը Կուրտիկի բարձունքները ապահովելէն գոհ էր։ Աւելի առաջ անցնելու, Ս. Յովհաննու վանքը գրաւելու կամ Մուշ քաղաքի վրայ խուժելու ծրագիրը չունէր։ Անշուշտ այս գործողութիւնները մեծ ուժի կը կարօտէին, սակայն ակնյայտնի է թէ Սասունի ինքնապաշտպանութիւնը և ճակատամարտը Անտոքի, Գեբինի և Շատախի լեռնալանջերուն վրայ տեղի պիտի ունենային։ Այդպէս էր զինուորական դասաւորութիւնը։ Հին ժամանակներու ապստամբութիւնները այդպիսի ռազմագիտութեամբ տեղի ունեցած էին։ Հին սովորութիւնը և փորձառութիւնը առարկութիւն չէին վերցներ։

Երեք ամիս տեւող այս կռիւներու օրագրութիւնը կրնար հարիւրաւոր էջեր լեցնել։ Կռիւներու ընթացքին բազմաթիւ քաջագործութիւններ տեղի ունեցան և բերանացի զրոյցներու նիւթ դարձան, բայց ժամանակին գրի չառնուեցան անոնք։

Արդէն Տարօնի պատմական դրուագներուն համառօտութիւնը ակնյայտնի է։ Գրաւոր զեկուցումներն ալ շատ ժլատ են։ Կարճ քանի մը տող։ — «Գացինք, կռուեցանք։ Զարկինք, զարկուանք։ Մէկ ընկեր նահատակ տուինք (անունը չեն յիշեր)։ Թուրքերը կոտորուան՝ ետ գացին...»։

Ո՞վ պիտի մտածէր հերոսական արարքներու գունագեղ նկարագրութեան մասին։ Յաջորդ օրը նորէն կռիւ կար։

Ցեղին կորովը, առանց անունի և շքեղանքի, Կուրտիկի բարձունքներուն վրայ կ'արձանանար, ընդհանուր բնոյթ կրող յիշատակութիւն միայն թողլով Հայոց ազատագրական պատմութեան մէջ։ Հերոսները նկար չունէին, գործողութիւնները գրի առնող չկար։ Գրչի մարդն ալ արդէն զէնքի տակ մտած էր և գնդակի լեզուով կը խօսէր։ Օրհասական այդ կռիւներուն պատմութեան մասին մտածող չկար։

Յամենայն դէպս Տարօնի հերոսը պատմութեան մասին չմտածեց։

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿԻ ՃԱԿԱՏԸ

Խուլբի և Խիանքի դէպքերը ցոյց տուին որ Սասնոյ վրայ հարաւէն ձեռնարկուած յարձակողականը լայն ծաւալ ունէր։ Ֆարզինի և Հազրոյի քրտական մեծ աշիրէթներու պետերը, Խաթի պէյ, Պետրի պէյ և Հաճի Ռաշիտ աղան շարժած էին դէպի Խուլբ և Խիանք։ Ապրիլի առաջին շաբթուան սկսուած կռիւները կը ծաւալին մինչեւ Սպիտակ լեռը։

Սակայն երբ Քիւրտերը մինակ կը զգան դիրքերնէ կռիւներուն մէջ, կը զգուշանան մեծ ընդհարումներէ։ Կառավարութիւնը չկարենալով յանկարծակիի բերել Սասունը, սոխպուած կը փոխէ իր ծրագիրը և կը բաւականանայ չրջապատումով։

Քրտական ուժերը արդէն ընդհարումներ ունեցած էին Խուլբի և Խիանքի չրջաններուն մէջ։ Լեռներուն, ձորերուն և անտառներուն ապաւինած հրետանաւորդները չատ յաճախ կռիւի կը բռնուէին քրտական խուժանին հետ։ Անապահովութիւնը ամէն կողմ սիրական էր։ Գիւղերները Հայերու երթևեկը ուելի չատ էր։ Հետեւներէն սկսած աչքերը միջավայրին անծանօթ ըլլալով՝ չատ անգամ ծուղակը կ'իյնային և կ'ոչնչանային։

Այսուհանդերձ Սպիտակ լեռը բռնած էին և կը պատրաստուէին յառաջանալ դէպի Տալուորիկ։ Գնբինի և Տալուորիկի կռուղները փակած էին Սպիտակ լերան անցքը։ Առաջին ընդհարումները տեղի ունեցան Ապրիլ ամսու 5-10ին։ Քիւրտերը բազմաթիւ կորուստներ ունեցան և նահանջեցին։ Սակայն անոնց յառաջապահները Սպիտակ լերան բարձունքները իրենց ձեռքը պահեցին։ Տալուորիկի այս ճակատն ալ տեւական կռուի բեմայր սատցաւ։ Քիւրտերը չկրցան առաջ անցնիլ։ Հայերն ալ սոխպուած պահեցին Սպիտակ լերան քանի մը կիրճերը հարաւէն գալիք վտանգը չէզոքացնելու համար։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ՄՈՒՇԵՂ

Այս ճակատի վրայ հաւաքուած էր Խիանքի և Տալուորիկի կռուղներու մէկ մասը։ Ջինուորական գիտակցութեամբ նշանակուած էր Սասունցի Մուշեղը, որ Խիանքի չրջանին կը պատկանէր, ծանօթ էր չրջաններուն և մարտական խումբերուն։

Խուլբի մարտական խումբերն ալ հետզհետէ քաչուեցան դէպի Գնբին և Անտոքի հարաւային կողերը, կապ պահելով Սասունցի Մուշեղին հետ, որ հարաւային ճակատի պատասխանատուն էր։

Տալուորիկի և Ընկուզնակի ճակատի վրայ գործող խումբերը ունէին իրենց չրջաններու մարտական դիտակէտերը։ Խիանքի չրջանի մէկ խումբը կը դիտավարէր Սոզատուն գիւղի իչխան Ցովհաննէսը։ Խիանքի միւս խումբը կը վարէր Հեղին գիւղի Վահան Վարդանեանը։ Իր հայրը Վարդան Հեղինի իչխանն էր, որ 1904-ի ապստամբութեան մասնակցեցաւ և նահատակուեցաւ Տալուորիկի կռուին։

Վահանը ուսում ստացած քաջ ֆետայի մըն էր և յանդուգն էր յարձակողական կռիւներուն մէջ։ Խուլբը ունէր չորս մարտական խումբեր, որոնք Գալուստ Սասունիի ղեկավարութեան տակ մարզուած էին։ Գալուստի բանտարկութենէն և նահատակութենէն ետք Ահրոնքի Մանօն, Յովհաննէսն ու Խաչօն կը վարէին այդ խումբերը և կը բռնէին Ընկուզնակի և Սեւիթի ճակատը։

Անտոքի հարաւային լեռնալանջերուն դիրք բռնած էին նաեւ Իշխանձորի կարիճները՝ հին ֆետայի Արթինի և Կրպոյի ղեկավարութեամբ։ Արթին և Կրպօ Իշխանձորի իշխաններն էին և միշտ մասնակցած էին հին ֆետայական կռիւներուն և դարձած էին անուանի անձնազոհներ։

Տալուորիկի իշխաններէն, ֆետայական քաջագործութեամբ ծանօթ Ֆարէն, Համզօն, Թաթարը և Ռըզկօն կը վարէին Տալուորիկի կռուողները։

Աղբի գիւղը, որ կ'իյնար Ծովասարի հարաւային ստորոտը և կ'իշխէր Տալուորիկի ձորին, կը պահէ կիրճը և կը դիմադրէ հարաւ-արեւելքէն եկող քրտական աշիրէթներուն։

Այս բոլոր դիրքերը Ապրիլ ամիսէն կը դիմադրեն Սասունը շրջապատողներուն և դիրքային կռիւներու թատերաբեմը կը դառնան։

Սասունը, Ապրիլ ամիսէն սկսեալ չորս կողմէն շրջապատուած էր։ Երբ կռիւները սկսան բոլոր ճակատներուն վրայ, թուրք կառավարութիւնը զգաց թէ լուրջ պատերազմի մը ստիպուած պիտի ըլլայ բռնուելու Սասունի լեռնաշխարհին հետ։ Այդ թուականին թուրք կառավարութիւնը մեծ բանակ մը դէպի Սասուն շարժելու հնարաւորութիւն չունէր։ Բայց Սասնոյ ժողովուրդը պատերազմական դրութեան մէջ մնաց և վարեց տեւական կռիւ մը Կուրտիկի, Սպիտակ լերան, Իշխանձորի, Ընկուզնակի և Աղբիի շրջաններուն մէջ, դիրքեր՝ որոնք պատերազմի բռնուած Սասունը կը պաշարէին 150 քիլոմեթր շրջագծով մը։

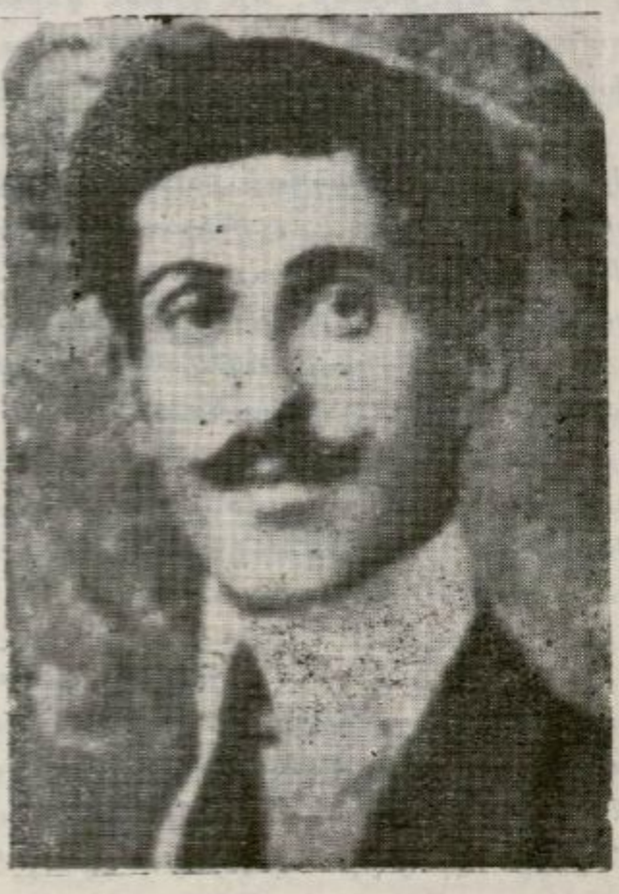

ԴԱՒԻԹ ԵՐԷՑԵԱՆ

Բսանաց գաւառի ճակատն ալ կ'աւելնար այս դիրքերուն վրայ։ Մայիսի առաջին շաբթուն

Բսանքի շրջանը կ'ենթարկուէր քրտական յարձակումներուն։ Քանի մը ընդհարումներէ ետք ժողովուրդին մէկ մասը Դաւիթ Երէցեանի և երիտասարդ կռուողներու առաջնորդութեամբ կը քաշուէր դէպի Տալուորիկ և Անտոք։ Ժողովուրդին միւս մասը Ստեփան վարդապետի, Աղճոյի և Իշխան Շառոյի ղեկավարութեամբ կ'ապաստանի Գոմուց հինաւուրց վանքը և դիմադրութեան ճակատ մը կը ստեղծէ Բսանքի շրջանին մէջ, որ կը տարածուի հարաւ-արեւելեան լեռնամասերուն վրայ։

ԳՈՄՈՒՑ ՎԱՆՔԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ

Գոմուց նշանաւոր վանքը Բսանաց գաւառակի կեդրոնական վայրն էր։ Հին ժամանակներուն ծաղկած կրօնական կեդրոն մը եղած է, սակայն վերջին հարիւր տարուան ընթացքին չէ կրցած պահպանել իր մշակութային գործունէութիւնը։

Գոմուց վանքը կ'ունենար վանահայր մը և երբեմն ալ քանի մը աբեղաներ։ Հարուստ էր վանքը եկեղեցական գոյքերով և ձեռագիրներով։

Վանահայրերը Բսանքը կը հովուէին և կը պաշտպանէին քրտական ոտնձգութիւններուն դէմ։

Հին յեղափոխական դէպքերու ընթացքին Բսանքի ժողովուրդը կ'ապաստանէր վանքի ամրակուռ պարիսպներուն և կը դիմադրէր քրտական խուժանին։ Նշանաւոր վանահայր մը եղած է Պետրոս վարդապետ Երէցեանը, որ զինու զօրութեամբ գլուխ կը բռնէր Շէկոյի տան (աշիրէթին) դէմ։ Այս նշանաւոր վանահօր եղբօր տղան էր Ստեփան վարդապետ։

Ստեփան վարդապետ Ս. Կարապետի միաբանութեան անդամ էր, Վարդան վարդապետի շունչին տակ մեծցած և գործած յանդուգն եկեղեցական մըն էր։ Մարտական նշանաւոր դէմք մը կը նկատուէր Ստեփան վարդապետ։ Հրայրին և Գէորգ Չաւուշին գործակցած խիզախ ֆետայի մըն էր, որմէ կը վախնային Քիւրտերը։

Սահմանադրութեան շրջանին Ստեփան վարդապետ վանահայրը դարձաւ Գոմուց վանքին։

1915-ի եղեռնական տարին վանահայրը գլուխը կեցաւ Բսանաց գաւառակի հայ ժողովուրդին և զգացուց շրջակայ Քիւրտերուն թէ հայ ժողովուրդը մէկ մարդու պէս կռուի պիտի ելլէ իրենց դէմ, եթէ յարձակման ենթարկուի։

1915- Մարտ և Ապրիլ ամիսներուն դրացի Քիւրտերը զգուշացան ընդհարումներէն և նոյնիսկ ուզեցին բարեկամական հաւաստիքներ տալ Հայերուն։ Սակայն երբ հարաւէն, կառավարութեան կարգադրութեամբ, քրտական աշիրէթները Բսանքի սահմանները ողողեցին և համոզեցին լեռնաբնակ Քիւրտերը՝ թէ ընդհանուր կոտորածը տեղի պիտի ունենայ, թէ՝ Հայութիւնը պիտի կողոպտուի իր ինչքերէն ու բռնաբարուի առանց պատիժի, թէ իսլամ եղողը եթէ չմասնակցի այս կրօ-

նական պատերազմին՝ իսլամ պիտի չնկատուի և պիտի պատժուի իշխանութեան կողմէ, իրենք ալ միացան յարձակող խուժանին։

Բանքի կռիւները կը սկսէին։ Հայերու մէկ մասը գինուած էր նախնական զէնքերով։ Կային քանի մը կանոնաւոր հրացաններ։ Բայց Բանանց ժողովուրդը արդէն 1870-ական թուականներուն ժանիք ցոյց տուած էր քրտական ազանիերուն դէմ։ Սահմանադրական ազատութենէն հաք ուելի կորովի և յանդուգն երիտասարդութիւն մը հասակ նուաճած էր այս շրջանին մէջ։

Քրտական յարձակողականը ամէն անկիւն բախումի հանդիպեցաւ։ Փոքրաթիւ հայ կռուողները կրցած էին սարսափ տարածել առաջացող խուժանին մէջ։ Քիւրտը ոգևորութեամբ կռիւ կ'երթայ, բայց իր չարքերէն երբ դիակներ թափին, կը յուսալքուի։ Քիւրտերը առհասարակ ֆեոդալական կռիւներուն մէջ չէին մաներ։ Գիտէին թէ ֆեոդալի գնդակը անվրէպ էր։ Քիւրտերը չուտով զգացին թէ գոնէ առայժմ կրնային ընկճել այս ժողովուրդը, որ զէն ի ձեռին կանգնած էր իր վրայ քալողներուն դէմ։ Այս պատճառով դիրքային կռիւ մը տեւականացուցին և բաւականացան կողմնակի հարուածներով։ Յայտնի էր թէ Քիւրտերը կը սպասէին Թրքական զօրքերու և Թնդանօթներու երեւումին, որպէս զի կատարեալ ապահովութեամբ իրենք գրաւէին կողոպուտներով, դիւրին ապանութեամբ և առեւանգումներով։

Մայիս ամիսը կ'անցնէր այս ամէնօրեայ ընդհարումներով։ Բանքի ժողովուրդին մէկ մասը ապաստանած էր Գոմուց վանքը։ Հոն էին Սահակ վարդապետը, իշխան Շառօն, խիզախ կռուող, հին ֆեոդալի, որ պատկառանք կ'ազդէր շրջապատի Քիւրտերուն։ Հոն էր կարիճ ու հսկայ Աղճօն (երկու մնթերէն ուելի հասակ ունեցող չիկահեր հայկազուն մը), Դաւիթ երէցկան, շրջանի ուսուցիչը, կռուող և կուսակցական գործիչ։

Վանքը պարէնով և ջուրով ապահովուած էր։

Վանքէն դուրս կը մնար ժողովուրդին մեծ մասը։ Կռուող երիտասարդները ժողովուրդը փոխադրած էին անտառիկ լեռները և իրենց ձեռքը կը պահէին քանի մը գիւղեր, որոնք տիրական դիրքեր ունէին։

Մէկ ամսուան կռիւներէն ետք, երբ ռազմամթերքը պակասեցաւ և քրտական ճնշումը ուելցաւ, վանքին մէջ հաւաքուած զինակարներու որոշումով Դաւիթ երէցկան գուրս եկաւ վանքէն և միացաւ լեռները ապաստանած ժողովուրդին։ Կարգադրուած էր որ ան գուրսի ժողովուրդը և կռուողները առաջնորդէ դէպի Տալուորիկ և Անտոք, տեղնուի Թուրէնի, կորիւնի և Մհոյի հետ, պիտնալու համար թէ ի՞նչ պիտի ընեն Գոմուց վանքի մէջ պաշարուածները։

Ցունիս ամսուան կէսերուն Բանքի շրջանը ամբողջովին կը պաշարուէր և յարաբերութիւնը կը կտրուէր կեդրոնի վարիչներուն հետ։

Գոմուց վանքին մէջ ապաստանողները ամբողջ ամիս մը կը դիմադրէին և ետ կը մղէին յարձակումները։ Կտրուած էին Տալուորիկէն, Անտոքէն և ամբողջ Շատախի շրջանէն։ Դրութիւնը օրէ օր կը ծանրանար։ Ռըշգոտանցի աշիրէթը բռնած էր Տալուորիկի ձորը, որ միակ անցքն էր դէպի Շատախ։ Նշանաւոր Մազէ կամուրջը փակուած էր։

Ստեփան վարդապետը, Իշխան Շառօն, Աղճօն և միւս իշխաններն ու կռուողները անյուսալի կռիւ մը կը մղէին թշնամիին դէմ։ Քիւրտերը կրցած էին գտնել և քանդել վանքի ջուրի խողովակները։ Վանք ապաստանողները հորի ջուրը խնայողութեամբ սկսած էին գործածել։

Քիւրտերը շատ անգամ փորձեցին բանակցութեան մտնել վանքի վարիչներուն հետ և խաբէութեամբ ընկճել զանոնք, բայց չյաջողեցան։

Յունիսի վերջերուն՝ վանքի պարիսպներուն կը մօտենայ Իշխան Շառոյի քիւրտ ծառան, որ քսան տարի Իշխան Շառոյի տունը ապրած և գործած էր։ Զայն կու տայ և կը խնդրէ որ Իշխան Շառօն վանքի դուռը գայ, շատ կարեւոր ըսելիք ունի անոր։ Բազմաթիւ ազաներու առաջարկները մերժուած էին, մեծ զգուշութեամբ։ Բայց այս Քիւրտը պաշտամունք ունէր Շառոյի հանդէպ։ Իր կեանքը կը պարտէր անոր։

Իշխան Շառօն վանքի պարիսպներէն կ'իջնէ փակուած երկաթապատ դրան ետեւը և կը սկսի խօսակցութիւնը։ Թանձր երկփեղկանի դուռը անշուշտ արգելք կ'ըլլար յստակ խօսակցութեան մը։ Քիւրտը կը մօտենայ դրան ճեղքին և այդ տեղէն կը խօսի։ Իբր թէ Շառոյի խօսքերը չի լսեր և կը խնդրէ որ ճեղքէն իրեն պատասխան մը տայ։ Երբ Շառօն ճեղքէն կը խօսի իր հաւատարիմ ծառային հետ, թշուառական Քիւրտը գնդակ մը կը զետեղէ անոր կուրծքը և Շառօն, առիւծասիրտ կռուող մը, կ'իյնայ այդ դաւաճան գնդակէն։

Շառօն Գոմուց վանքի հերոսամարտի ոգին էր, անվրէպ բազուկը։ Անոր նահատակութիւնը յուսալքում կ'առաջացնէ։

Ստեփան վարդապետ նամակ մը կը գրէ Ռուբէնին և կը խնդրէ Մազէ կամուրջի (Սատանու կամուրջ) անցքը բանալ, որպէս զի իրենք ալ փորձեն ճեղքել թշնամիին շղթան և հասնին Տալուորիկ։

Տալուորիկի ճակատին պատասխանատու վարիչ նշանակուած էր Սասունցի Մուշեղը։ Անոր վրայ կ'իյնար այս գործողութեան կատարումը։ Ռուբէնի հրահանգը ստանալուն պէս, իր հետ կ'առնէ Դաւիթ Երէցեանը և Տալուորիկի հին Ֆետայիներէն Ֆարէն, Թաթարը, Համզօն և Ռըզկօն, որոնք հարիւր կռուողներու գլուխն անցած կը դիմեն դէպի Մազէ կամուրջին անցքը։ Առաջին յարձակողականին Քիւրտերը կը պատասխանեն իրենց ամրացած դիրքերէն։ Կռիւը կը ստանայ դիրքային բնոյթ, որ կրնար երկարաձգուիլ քանի մը օր։ Քիւրտերը օգնա-

կան նար ուժեր պիտի առանային և անկարելի պիտի դարձնէին այդ անառիկ դիրքերու գրաւումը: Մինչեւ երեկոյ տեւող այս կռիւի ընթացքին յայտնի կ'ըլլար որ Քիւրտերը չախմախլի հրացանով կը կռուէին: Նոյն զէնքերն ունէին նաեւ Տալուորիկի կռուողները, բացի քանի մը հին ֆեստայիներէն, որ կանոնաւոր զէնքեր ունէին:

Մութը կոխելուն պէս, կ'որոշեն յանկարծակի յարձակում մը գործել Քիւրտերուն վրայ և դիմել դաշոյնին, կուրծք կուրծքի կռիւով մը մաքրելու այդ ճակատի հարիւրը: Այդպէս ալ կ'ընեն: Արագ չարժումով մը երբ դէմ դէմի կու գան և առանձակ մը դիակներ կ'իյնան, Քիւրտերը կը չփոթին, հեւաբեր կը ձգեն և խուճապահար կը թողուն կիրճը: Տալուորիկցիները քանի մը գոհեր առլով ճամբան կը բռնեն: Անմիջապէս սուրհանդակ կը ղրկեն Սահիան վարդապետին, որ գիշերով կը դառնարկէ վանքը. կռուողները կը դասաւորէ յառաջապահ և յետապահ. ժողովուրդը իրենց պաշտպանութեան առակ առնելով՝ ճամբայ կ'ելլեն: Ճամբու ընթացքին քանի մը անգամ կռիւ կը բռնուին պաշարողներուն հետ, բայց վճռական հարուածներով չղթան կը ճեղքեն և առանց վնասի կ'անցնին Տալուորիկ:

Բառնաց գեղատի կռիւները և Գամուց վանքի մէկ ամսուան հերոսամարտը կը վերջանար Յուլիսի առաջին օրերուն: Բառնքը իր բոլոր կռուողներով արդէն փոխադրուած էր Տալուորիկ և Անտաք, նոր հերոսամարտերուն մէջ նահատակուելու համար(*):

Գամուց վանքի հերոսամարտի ամէնօրեայ կռիւներու և հերոսական արարքներու նկարագրութիւնը կը պակսի ժամանակին (1916—1917) երբ դերակատարները ողջ էին, մէկը միւսը չերթար գրի առնելու վկայութիւնները, մասնակցող գլխաւոր կռուողներու անուններուն, նահատակուածներու անուանացանկը, ուշագրաւ խոյանքներու գոնէ համառօտագրութիւնը: Բայց, գոյամարտի մը ընթացքին, պաշարուած ժողովուրդ մը, փակուած՝ վանքին հետ պատերէն ներս, ամբողջ մէկ ամիս պիտի կռուէր գիշեր և ցերեկ: Ամէն մարդ, որ քիչ մէ չատ այսպիսի պատերազմի մը մասին գաղափար ունի, կրնայ երեւակայել մարտական այն անհուն կաթիլը, զոր ի յայտ բերին Բառնքի կաթիճները այս հերոսամարտին մէջ:

Վանքին մէջ պաշարուողները մոռնան պատերազմի ելած էին Թշնամիին դէմ և վճռած էին կռուիլ մինչեւ վերջին մարդը: Այս վճռականութեան չնորհիւ անոնք բազմաթիւ զոհեր խլեցին Թշնամիէն և բախտը ժպտեցաւ հերոսական այս ժողովուրդին, որ կարենայ ճեղ-

(*) Գոմուց վանքի հերոսամարտին մասնակցող Աղեն, որ մասնակցեցաւ Անտաքի հերոսամարտերուն, 1916-ին երբ Մուշը գրաւուեցաւ, Բառնքի լեռներէն, իր տղուն հետ, ազատուեցաւ եւ եկաւ Մուշ: Գոմուց վանքի եւ Բառնքի կռիւներուն մասին անձամբ լսած եմ Աղեոյի վկայութիւնը: Կ. Ս.

քել Թչնամիին չղթան և հասնիլ Անտոք։

Բայց հայ ժողովուրդը ամէն կողմէ պաշարուած էր, օդնութեան հասնող բանակները կ'ուշանային, ազատութեան ճամբանները փակուած կը մնային և արիւնաքամ, յոգնած ու պարտասած հերոսները կրկին կը փորէին իրենց պէնքերուն Անտոքի, Գևբինի և Տալուորիկի արիւնալի հերոսամարտները մղելու։

Գոմուց վանքի հերոսամարտը փոխադրուած էր Տալուորիկ և Անտոք։

ՅԱՐՁԱԿՈՒՄ ՔՐՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ ԴԷՄ

Ցունիս ամսուան կէսերուն Սասունի պաշարման չղթան կը նեղնար։ Երկ ամսուան անդադար կռիւները կը փոխադրուէին դէպի Անտոք, որ կեդրոնական տեղ մը կը գրաւէր Խուլբի, Խիանքի, Բաանքի, Տալուորիկի և Շատախի միջեւ։ Հարաւային շրջաններու կռիւներու հետեւանքով Խիանքի, Խուլբի մեծ մասը և Բաանքն ամբողջովին անցած էին Թչնամի սիրէթիներուն ձեռքը։ Այդ երկ շրջաններու ժողովուրդին մեծ մասը հետեւած էր կռուող ուժերուն և անդաւորուած էր Տալուորիկի, Անտոքի և Գևբինի լեռներու և պաբակներու մէջ։ Իրենց հետ փոխադրած էին իրենց անասուններն ալ և այնքան պարէն, որ կրցած էին վերցնել իրենց հետ։

Տալուորիկէն մինչեւ Կաբաիկ, և Ծովասարի սարբասէն մինչեւ Անտոքի հարաւային կողերը 30 քիլոմէթր խորք և 40 քիլոմէթր լայնք ունեցող միջավայր մը կը մնար կռուող Սասունցիներուն ձեռքը։ 1200 քառ. քիլոմէթր այս տարածութենան վրայ հաւաքուած էին Սասունի ժողովուրդը և դէպի Սասուն բարձրացած մարտիկները։ Օրէ օր, գանազան շրջաններէն, Մշոյ դաշտէն, Պլնրիկէն և Տիարպէքիրի գաւառներէն խումբեր կը հասնէին Սասուն։ Այս պայմաններու մէջ, այդ բազմութիւնը կերակրելու խնդիրը կը դառնար մահադիչ։ Միակ միջոցը կը մնար ժողովուրդին գտնել անհրաժեշտ պաշարը։ Բացի պաշարի անհրաժեշտութենէն, քրտական այն ցեղախումբերը, որ մօտիկ էին Անտոքին, տեւական սպառնալիք մըն էին, մանաւանդ Խուլբի գետի վերին ակունքներուն չուրջ հաւաքուածները։ Անտոքի միջավայրը լաւ կը ճանչնային և կրնային յառաջապահի դերը կատարել դէպի Անտոք խուժող հարաւային ուժերուն։ Այս կրկնակ պատճառներով, Ցունիսի կէսերուն, Սասունի կռուող ուժերէն քանի մը հարուածող խումբեր կազմուեցան, յարձակելու համար Լաչէքանի և Ժըժքի Քիւրտերուն վրայ։

Լաչէքանը, Շենիկ գիւղէն դէպի արեւմուտք, Խոզմօ կետիկի և Տարկուչի ձորերն ու անտառները բռնող մասն է։ Շնչառակի հարուածներուն՝ Քիւրտերը չկրցան դիմանալ և քաշուեցան աւելի հեռուն։ Արշաւախումբը այդ շրջանը անվտանգ դարձնելէ զատ, կրցաւ գրաւել

ՇԵՆԻԿԻ ՂԱԶԱՐ

հազարէ աւելի ոչխար, որ միսի պաչարը կ'ապահովէր։ Շենիկի խումբերու ղեկավարներն էին Չոլօն և Շենիկի Ղազարը, երկուքն ալ հինաւուրց ֆետայիներ։

Նոյնպիսի արշաւանք մը գործուեցաւ Անտոքի հարաւային ձորերու մէջ տեղաւորուած Քիւրտերուն դէմ և անոնցմէ գրաւուած ոչխարներն ու պարէնները բաշխուեցան կռուի ճակատներուն վրայ։

Լաչըքանի կռուին կը մասնակցէին Շենիկի, Սեմալի կռուողները։ Իսկ Անտոքի շրջանի կռիւը կը ծանրանար Իշխանձորի մարտական խումբերուն վրայ, որոնց ղեկավարն էր հին ֆետայի Արթինը (Իշխանձորի քահանայի աղան)։

Սեմալցիներուն գլուխը կանգնած էր Իշխան Մանուկը։

Քիւրտերը խուճապահար եղան և մօտ քսանեւհինգ քիլոմեթր հեռացան Անտոքի ճակատէն։ Կառավարութիւնը ուզեց օգտուիլ այս երեւոյթէն և կրկին անգամ շարժման մէջ դրաւ հարաւային շրջաններու ամբողջ աշիրէթները, որպէս զի անոնք օգնութեան հասնին հալածական Քիւրտերուն։ Աշիրեթապետները հաւաքուեցան Փասուր և պատրաստուեցան քալելու Անտոքի վրայ Յունիսի 20-ին, միշտ այն յոյսով որ թրքական բանակը իր ամբողջ թափով պիտի յարձակի Սասունի վրայ ու իրենք օժանդակի դեր պիտի կատարեն՝ առատ կողոպուտի մը փոխարէն։

Այս լուրերը օրը օրին կը հասնէին Ռուբէնին և զինուորական մարմինին։ Ռուբէն գրութիւն մը կ'ուղղէր Խիանքի Սիւլէյման և Խուլբի Հիւսէյն աղաներուն և Իշխանձորի իշխաններէն Կիրակոսի միջոցաւ անոնց կը հասցնէր, զգուշացնելով Քիւրտերը որ թուրք կառավարութեան ձեռքը խաղալիք չդառնան։

Խիանքի Սիւլէյման աղան իր հրամանատարներէն մէկը կը ղրկէր բանակցելու Ռուբէնին հետ։ Ռուբէն բանակցելու կը ղրկէր Սասունցի Մուշեղը և Իշխանձորի Յարութիւնը, ծանօթ հին ֆետայի մը, որ ազդեցութիւն ունէր այդ շրջանի Քիւրտերուն վրայ։ Երբ բանակցութիւնը կը վերջանար և անոնք դուրս կու գային ժամադրուած գոմէն, իրենց շուրջը կը գտնէին հարիւրէ աւելի կանոնաւոր զինուած մարտիկներ։ Քիւրտը կը մեկնէր բազմապատկուած բանակ մը տեսած ըլլալու տպաւորութեամբ։ Արդիւնքն այն կ'ըլլար այս բանակցութեանց, որ Խուլբի և Խիանքի աղաները կը յայտարարէին թուրք կառավարութեան թէ քրտական ուժերը, առանց թրքական զօրքի, չեն կրնար քա-

լել Սասունի ֆետայիներուն դէմ։

Քիւրտերը մէկ ամիս ետք միայն շարժեցան, երբ թրքական մեծ բանակ մը, թնդանօթներով սպառազէն՝ քալեց Սասունի կեդրոնին վրայ։

ՃԳՆԱԺԱՄԱՅԻՆ ՕՐԵՐԸ

Յունիսի վերջին օրերը ծանր ու ճնշիչ վիճակի մէջ էին Մուշը և Մշոյ դաշտը։ Սասուն կեդրոնացած ուժերը նոյնպէս կը զգային դրութեան ծանրութիւնը։ Ռուսական բանակներու ուշացումը և կամաւորական գունդերու անյայտ դիրքը մտահոգութեան մատնած էին բոլորը։ Ճիշդ այդ օրերուն Անդրանիկի, Դրոյի և Քեռիի խումբերը արիւնալի ճակատամարտեր կը մղէին՝ հասնելու Դատուան և Ախլաթ, որպէս զի այդ տեղերէն ներխուժէին դէպի Տարօն։

Սասուն հաւաքուածներէն ոմանք կրկին կ'առաջարկեն յարձակողականի անցնիլ դէպի Մուշ քաղաքը։ Կելիեկուզանցի իշխան Կիրակոսն է որ յամառօրէն կ'առաջարկէ դէպի Մուշ շարժելու անհրաժեշտութեան մասին։ Բայց իշխաններու և մարտական ուժերու ղեկավարներու մեծամասնութիւնը համաձայն չի գտնուիր։ Այս խորհրդակցութիւններու և մտահոգութիւններու ընթացքին, Կուրտիկի հայ պահակները լուր կը ղրկեն զինուորական մարմնին թէ թնդանօթներու ձայն կը լսուի Մշոյ դաշտէն։ Ոմանք կ'ոգեւորուին այն յոյսով թէ ռուսական բանակը մտած է Մշոյ դաշտ, ոմանք ալ կը մտահոգուին Մուշով։ Կարգադրութիւն մը կ'ըլլայ Կուրտիկի պահակախումբին շեշտակի հարուածով թշնամիին դիրքերը մտնել և եթէ կարելի է գերիներ վերցնել՝ զինուորական կացութիւնը ճշդելու համար։ Փեթարցի հին ֆետայիներէն Իսրօն այդ պարտականութիւնը կը ստանձնէ և թրքական բանակի յառաջապահ դիրքը կը գրաւէ, ուղղակի նետուելով թշնամիի դիրքին մէջ։ Խումբը դաշոյններով կը մենամարտի թրքական պահակախումբին հետ և անոր հաշիւը կը մաքրէ։ Գրաւած դիրքէն արդէն յայտնի կ'ըլլայ որ թնդանօթները Մուշի վրայ կը գործէին։

Այս գործողութեան ժամանակ արդէն դաշտէն երկու հոգի կը հասնին Սեմալ և կը յայտնեն թէ ամբողջ Մշոյ դաշտը կոտորածի ենթարկուած է, Մուշն ալ կը դիմադրէ Զորու թաղին մէջ միայն։

Այս շշմեցնող իրականութեան առջեւ խումբերը կը շարժին դէպի Կուրտիկ և Ծիրինկատար, օգնութեան հասնելու Մուշ քաղաքի կռուողներուն։ Դուրսէն եկած մարտիկները Ռուբէնի ղեկավարութեամբ, իսկ Սասունի ուժերը Սեմալցի Մանուկի (Քեաթիպ), Կելիեկուզանցի Կիրակոսի, Շենիկցի Զոլոյի և Ղազարի ղեկավարութեամբ կը շարժին դէպի Մուշ։ Սակայն Մշոյ ձորի վերին բարձունքները, Ծիրինկատարի մօտերը փախստական Մշեցիներուն կը հանդիպին և կը ստուգեն որ Մուշ քաղաքի հերոսամարտը վերջացած է ու հայ թաղերը մոխիրի վե-

բածուած են։

Վ. Փափազեան, որ Մատթէոսի առաջնորդութեամբ անցած էր Սասուն և այդ օրերուն կը գտնուէր Սեմալ, կը յայտարարէ թէ ինք կը մեկնի ժողովուրդին մէջ և Մատթէոսին հետ քանի մը զինուորներ առնելով՝ կը հեռանայ դէպի Հաւատորիկ։ Այդ շրջանները ապաստանած էին Մուշի կռուողները։ Նոյն օրը կը հանդիպի անոնց և դիրք կը բռնեն Առաքելոց վանքի թրքական վաշտերուն դէմ։ Հաւատորիկի, Մառնիկի և Բերդակի լեռներուն մէջ դիրք բռնող այս ուժերուն կը միանան Մշոյ դաշտի այն զինուած խումբերը, որոնք կրցած էին արեան ծովէն ազատիլ։ Այսպիսով, թէեւ կոտորակուած, վերջին վայրկեանին յուսահատական ճակատ մը կը կազմեն այս բարձունքներուն վրայ և Սասունի ճամբան բաց կը պահեն։

Ինչպէս տեսանք ինքնապաշտպանութեան խորհրդակցութիւններու ընթացքին, Ծիրինկատարէն մինչեւ Մառնիկի բարձունքները ճակատ մը կը նկատուէր, պայմանաւ որ նախօրօք այդ տեղը բռնէին և պէտք եղած ուժերը հոն կեդրոնացնէին։ Հիմա նոյն տեղերը կը բռնէին հեւ ի հեւ ճողոպրած ուժերը, Մուշ քաղաքի և Դաշտի կոտորածները ապրելէն և յուսալքուելէն ետք։

Այսուհանդերձ այս նոր բացուած ճակատը յենուած Սասունին, դիմադրութեան բնական դիրքեր ունէր, մէկ պայմանով որ Ծիրինկատարի շրջապատը ամուր պահուէր և Սասունի ու այս շրջանի (Հաւատորիկ—Մառնիկ) բարձունքները ապահով հաղորդակցէին իրարու հետ։

ՍԱՍՈՒՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՄՈՒՇԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԷՆ ԵՏՔ

Մուշի հերոսամարտէն և հրկիզումէն անմիջապէս ետք թրքական ուժերը կը բարձրանան դէպի Ծիրինկատար, Կուրտիկ և Առաքելոց վանքի վերին ձորերը։

Թրքական զօրամասերը թնդանօթներով կը քալեն Կուրտիկի և Խոզմոյի վրայէն դէպի Շենիկ և Սեմալ, որոնք առաջին դռներն էին դիմադրող Սասունին։ Առաքելոց վանքի զօրամասերուն նոր օգնական ուժեր կը ղրկեն, որպէս զի կարենայ ոչնչացնել Մուշէն և Մշոյ դաշտէն ազատուած հայ մարտական ուժերը, որոնք դիրք բռնած էին Հաւատորիկի և Մառնիկի բարձունքներուն վրայ։

Թուրք և քիւրտ խուժանները միացած ժանտարմաներուն եւ չեթեներուն, ամէնօրեայ արշաւանքներ կը կատարէին Մոկունքէն Աստղնբերդ, Մշոյ այգիներէն մինչեւ Ծիրինկատար։ Մուշ քաղաքի աւերակները և ձորէն մինչեւ Ծիրինկատարի ստորոտները խուզարկութեան կ'ենթարկէին, մնացեալ բեկորները ոչնչացնելու համար։ Անհատական և խմբային բախումներ տեղի կ'ունենային։ Մուշէն և շրջակայ գիւղերէն ճողոպրած հազարաւոր բազմութիւնը այս ու այն ձորին ու

քարին տակ թաքնուած էր, ոմանք ալ այգիներուն և հնձաններուն մէջ ապաստան գտած էին։ Ամէն օր և ամէն ժամ հայ որսալու ելլող թրքական վոհմակները այս տարաձայնութիւնները կը սանտրեն։ Եթէ մէկ քանի տեղ դիմադրութեան կը հանդիպէին և իրենցմէ սպաննուողներ կ'ունենային, անդին հարիւրաւոր Հայեր կը նահատակուէին։

Թուրք կառավարութիւնը մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէր այս գործողութիւններուն, կ'օժանդակէր և նոր ուժեր կը տրամադրէր, մարդասպանութեան այս արշաւանքները շարունակելու համար, որպէս զի Մուշի և Սասունի միջեւ վտանգաւոր կորիզ մը չմնար, երբ արդէն Սասունի ճակատամարտը սկսած էր։

Կուրտիկի երկօրեայ մենամարտէն ետք, Սասունի մարտական ուժերը ստիպուեցան տեղի տալ և իջնել Շենիկ և Սեմալ։ Երեք ամիս կրցած էին պաշտպանել Կուրտիկի բարձունքները թրքական վաշտերուն դէմ։ Բայց երբ բանակ մըն էր որ կը շարժէր դէպի Սասուն, Կուրտիկը պաշտպանող քանի մը տասնեակները չէին կրնար դիմանալ այս հոսանքին։

Կռիւը Յուլիսի 19-ին արդէն ճակատամարտի բնոյթ կը ստանար։ Թնդանօթները քանի մը կէտերէ կը գոռային դէպի Շատախի հայ գիւղերը, դէպի Կելիեկուզան և Անտոք։

Նոյն օրը կռիւները մեծ թափ կը ստանային Խիանքի և Խուլբի ուղղութեամբ։ Քրտական բոլոր աշիրէթները շարժման մէջ դրուած էին։ Անոնց կ'ընկերանային թրքական վաշտերը և ժանտարմաներու ջոկատները։ Թրքական բանակի ներկայութիւնը քաջալեր կը հանդիսանար քրտական խուժանին, որ մինչեւ այդ վայրկեանը կը զգուշանար գօտեմարտի մտնել Սասունի կռուողներուն հետ։

Հարաւէն, Հազոյի շրջանի թրքական ուժերը քրտական աշիրէթներուն հետ կը բարձրանային Բսանաց լեռները և կ'ուղղուէին դէպի Տալուորիկ։

Ընդհանուր յարձակողականը շղթայազերծուած էր Սասունի դէմ։

ԴԻՐՔԵՐԸ

Թրքական և քրտական յարձակողականի հետեւանքով հեռաւոր ծայրամասերը կը լքուէին։ Ուժերու և դիրքերու բաժանումը նախօրօք ճշդուած էր։

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿի և ԽԻԱՆՔի շրջանը յանձնուած էր Սասունցի Մուշեղին, որուն կ'օգնէին Ալիջանցի Տիգրանը և Բսանցի Դաւիթ Երէցեանը։ Այս ճակատին հետ կը գործէին Տալուորիկցի իշխանները՝ Թաթար, Համզէն, Բազէն և Ռըզկօ, բոլորն ալ հին ֆետայիներ և ժողովուրդի ղեկավարներ։

ՇԵՆԻԿ-ՍԵՄԱԼ ճակատի ղեկավարութիւնը ստանձնած էին Չոլօն, Շենիկի Ղազարը, Սեմալի Քեաթիպ Մանուկը և Ադամը։

ԱՂԲԻի ճակատը կը յանձնուի Աղբկայ Մարտէին և Մշեցի Արոյին։

ԳԵԲԻՆ-ԽՈՒԼԲի ճակատը յանձնուած էր Իշխանձորի Արթինին, Հեղինցի Վահան Վարդանեանին և Սաղտունցի Յովհաննէսին։ Այս ճակատին վրայ էր Գալուստ Սասունիի խումբը Մանոյի ղեկավարութեամբ։

ԿԵԼԻԵԿՈՒԶԱՆի ճակատները շատ էին և իրարմէ հեռու։ Անտոքի ամբողջ կողերը կ'ընդգրկէին։ Այս ճակատներու հրամանատարներն էին Կորիւն և Մճօ, իսկ Կելիեկուզանի մարտական ուժերու ղեկավարներն էին Մօրուք Կարօ, Ղազար Պետոյեան, Սրգոյի Յովսէփը, Քեաթիպ Կիրակոսը, Մարգէն, Տէր Քաջի Ադամը, Ղազար Ֆարհատեան և Գաբոյի Պետրոսը։ Հազարէ աւելի զէնք բռնող շրջան մըն էր և եօթէ աւելի դիրքերու մէջ ամրացած էին։

ԿԵԴՐՈՆը, Ռուբէնի հետն էին Սասունցի Մանուկը իր խումբով, Մշեցի Մուխսի Ֆարհատի Արօն իր խումբով, Պզտիկ Արամ (Մշեցի) իր խումբով, Աւրանի Արամը իր խումբով, Հրայրի եղբայրը՝ Մանօն իր խումբով (Խըզլաղաճցիներ), որոնք պահեստի հարուածող ուժ մը կը կազմէին և կը հասնէին օգնութեան, այն տեղը որ անմիջապէս հարուածող ուժի մը պէտք ունէր։

ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ

Սասունի հերոսամարտը, որ ամիսներէ ի վեր կը շարունակուէր, Յուլիսի 15—19-ին ճակատամարտի մը բնոյթը կը ստանար։

Սասունը որպէս մեր ազատագրութեան միջնաբերդը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս Տարօնի յեղափոխական միակ կազմակերպութիւնը, Անտոքի և Ծովասարի բարձունքներուն վրայ գերագոյն զոհողութեան կ'երթային, յանուն հայ ժողովուրդի ազատութեան։

Պատմական այս գերագոյն արարքի ղեկավարները որո՞նք էին և ի՞նչպէս դիմաւորեցին օրհասական այս մարտը։

ՌՈՒԲԷՆ.— Պատմութեան վերլուծման ընթացքին մենք անվճռականութիւն տեսանք ղեկավարներու մտայնութեան մէջ։ Ռուբէն, որպէս լիազօր և գլխաւոր վարիչը Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպութեան, չկրցաւ ըմբռնել ահռելի վտանգը այն ծաւալով, ինչ ծաւալով որ գործադրուեցաւ։ Եղաւ անվճռական և չհրահանգեց բոլորին և բոլոր շրջաններուն ապստամբիլ, կռուիլ և մեռնիլ իրենց շրջաններուն մէջ։

Սխալ ռազմավարութիւն մըն էր Սասուն կեդրոնացնել բոլոր ուժերը և հին ժամանակներու յեղափոխական ուղղութիւնը ընդգրկել։ Իրողութիւն էր թէ ռուսական բանակը Պուլանուխ-Մալազկերտ կը գտնուէր և կամաւորական գունդերը կ'առաջանային դէպի Դատուան և Ախլաթ։ Այս իրողութիւնները ինքնին կը թելադրէին ծանրութեան կեդրոնը դարձնել Մշոյ դաշտը դէպի Քոսուրի լեռնաշղթան, և դաշտին թիկունքը ամրացնել՝ Հաւատորիկի, Մառնիկի և Բերդակի բարձունքները գրաւելով։ Այս թերութիւնները անվերապահօրէն մատնանշելէն ետք, արդար է որ գնահատենք այն դերը, զոր խաղցաւ Ռուբէն

Սասունի հերոսամարտին մէջ։

Արդարեւ Սասունի ապստամբութեան եւ հերոսամարտերու կազմակերպութեան մէջ Թուբէն գլխաւոր դերակատարն է եւ կ'արժեցնէ իր դրական յատկութիւնները։ Թուբէն ոչ միայն կը յաջողի իր չուրջ համախմբել Սասունի իշխանները, այլեւ զանոնք իրարու կը միացնէ ընդհանուր ապստամբութեան մը ծրագրով։ Այս ամուր կռնակէն զատ Թուբէն իր չուրջը կը հաւաքէ Մուշի և Մշոյ դաշտի հին ֆեատայիները Մճոյի և Կորիւնի զեկավարութեամբ, և կ'ունենայ կարգապահ ու փորձուած բանակ մը իր ձեռքին տակ։

Թուբէն կրցած էր նոյն գործելակերպին բնթել Կորիւնն ու Մճոն, ու անոնց հետ կը կազմէր գինուորական խորհուրդ մը, որ նոյն ժամանակ կը ներկայացնէր Դուբան-Բարձրաւանդակի կեդրոնական կոմիտէն։

Թուբէն կազմակերպած էր պարենաւորման գործը և ռազմամթերքի բաչխումը, անշուչտ որքան որ միջոցները կը նեբէին։ Դասաւորած էր դիւքերը և ուժերը բաչխած էր ըստ կարիքի։ Այս կարգադրութիւններու ընթացքին Թուբէն գիտցած էր առնել իշխաններու, Մճոյի, Կորիւնի և կարեւոր խմբապետներու համաձայնութիւնը։

Անցած երեք ամիսներու ընդհարումներու ընթացքին, ինչպէս նաեւ այն պահուն, երբ ճակատամարտները պիտի սկսէին, Սասուն կը ներկայանայ կազմակերպուած և կարգապահ բանակ մը։ Այս կազմակերպութեան մեծագոյն դերակատարը Թուբէնն է։

ԿՈՐԻՒՆ.— Կորիւն ամենէն յանդուգն, բայց ամենէն պղտոր գինուորական վարիչն է, որուն կը վստահին Տարօնի բոլոր մարտական ուժերը։ Կորիւն հետաքրքիր է, գիտէ ճամբայ մը գտնել, սակայն յամառ չէ, չի պնդեր իր առաջարկին վրայ։ Կռիւները գիտէ վարել և մանաւանդ գիմանալ մինչեւ վերջին գինուորը։ Օրհասական կռիւներուն հլքը գիտէ և անառարքերութեամբ ու կատակներով կը գիմաւորէ մահուան վտանգը։

ՄԿՐՏԻՉ ՊՈՂՔԵԱՆ (Մճո).— Տարօնի յեղափոխական կազմակերպութեան հին կռնգներէն մէկն էր, վարիչ, նշանաւոր կռուող մը ու կռիւները վարող մը։ Մուշի, Սասունի և Մշոյ դաշտի ժողովուրդը անոր խոհեմութեան, քաջութեան և գինուորական զեկավարութեան կը հաւատար։ Մճոն և Կորիւնը հաւասար զեկավարներ էին։ Ժողովուրդը այնպիսի բմբռնում ունէր թէ այս երկու պատասխանատու անհատները երբ գործի մը ձեռնարկեն, լուրջ հանգամանք ունի գործը և ժողովուրդը անոնց պիտի հետեւի անվերապահօրէն։ Մճո փորձուած գինուորական վարիչ մըն էր և ազգմագէտ էր կռիւներու ընթացքին։ Սխալ պիտի չըլլայ եթէ ըսենք որ Մճոն և Կորիւնը Տարօնի Դաչնակցութիւնը կը մարմնաւորէին։

ԳԼԽԱՒՈՐ ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐԸ

Սասուն կեդրոնացած էին Տարօնի զանազան շրջաններէն յայտնի ֆետայիները։ Սասուն այդ օրերուն ամբողջ Տարօնը կը ներկայացնէր։ Քանի մը խօսք յատկացնենք այն խմբապետներուն, որոնք վարիչ դեր մը ունէին Սասունի հերոսամարտերու ընթացքին։

ՄՈՒՇէն լեռ բարձրացած էին Պզտիկ Արամը (Յակոբեան) և Մուխսի Ֆարհատի Արօն (Երկաթեայ խումբէն)։ Երկուքն ալ հինաւուրց ֆետայիներ, քաջ ու վարիչ դէմքեր էին։ Մուշը իր լաւագոյն երկու խմբապետներով և քանի մը տասնեակ մարտիկներով կը մասնակցէր Սասունի ճակատամարտին։ Հոն էին արդէն Մճօն և իր երկու եղբայրները՝ Արշակ (Թամօ) և Պօղոս, որ մտաւորական մարտիկ մըն էր։

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏԷՆ իրենց խումբերով Սասուն կը գտնուէին Ալիջանի Տիգրանը, արտակարգ յանդգնութեամբ կռուող ֆետայի մը, որ իր ժամանակի Գէորգ Չաւուշն էր։ Աւրանցի Արամը (Տ. Վարդանեան) դաշտի ամենէն աչքառու հին ֆետային էր, կռիւներու մէջ թրծուած ու վարիչ դէմք մը։ Մանօ, Հրայրի եղբայրը, որ Խըզլաղաճ կը բնակէր, իր խումբով Անտոք էր և ճակատ մը կը պաշտպանէր։ Մոկունքի գիւղապետ Ղազարը, հին ֆետայի և աչքառու գործիչ։ Առաղցի Արտաշէսը և Առուառինչցի Մուշեղ իրենց խումբով Անտոք կը գտնուէին։

ՍԱՍՈՒՆի խմբապետներն ու կռուող իշխանները ցանկի առնելը գրեթէ անկարելի է։ Գլխաւոր դերեր կատարող և յայտնի վարիչները միայն պիտի կրնանք յիշել։

ԿԵԼԻԵԿՈՒԶԱՆ կռուող Սասունի կեդրոնական գիւղն էր։ Ունէր 14 թաղեր, որոնք իրարմէ 10—15 քիլոմեթր հեռու էին և կը հանէին հազար կռուողներ. կը ղեկավարուէր Ուսէի Աւէի, Քեաթիպ Կիրակոսի, Իշխան Պետոյի Տան կողմէ։ Փորձուած և յայտնի խմբապետներն էին Մօրուք Կարօ, Ղազար Պետոյեան, Կիրակոս, Տէր Քաջի Ադամ, Սրգոյի Յովսէփը, Գաբոյի Պետրոսը, Թորօն, Մարքէն և շարք մը երկրորդական խմբապետներ։

ՇԵՆԻԿ, միշտ անուանի յեղափոխական գիւղ մը եղած է, և իշխան Գրգոյի հերոսական ճանապարհով ընթացած է։ Անուանի խմբապետներն էին Չոլօն, ֆետայի Ղազարը, Գրգէ Վարդանը և Պետրոսը։

ՍԵՄԱԼԻ անուանի ներկայացուցիչն էր Շառոյի Մանուկը, իր եղբայրը՝ Ստեփան, Գալէն և շարք մը երկրորդական խմբապետներ։

ԻՇԽԱՆՁՈՐ ունէր իր իշխանը, Արթինը, հին ֆետայի, եղբայրը՝ Մկրէն, որոնք հին և նոր ժամանակներու Իշխանձորի մարտիկները կը ղեկավարէին։

ԽԻԱՆՔԸ ներկայ էր իր երկու իշխան խմբապետներով, Հեղինի Վահան Վարդանեանը և Սաղտունի Յովհաննէսը, երկուքն ալ կռուող և ուսումնական դէմքեր էին։

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿԸ ամբողջ կազմով միշտ կռիւներու մէջ եղած է, Վարիչ իշխանները, որ միեւնոյն ժամանակ ֆետայի էին, մեծ կորովով կը ղեկավարէին կռիւները։ Թաթարը, Յակէն, Ռըզկօն, Համզէն և Բազէն նշանաւոր մարտական դէմքեր էին։

ԲՍԱՆՔ ներկայ էր իր անուանի և հին ֆետայի վարդապետով։ Ստեփան վարդապետը վարիչն էր Գոմուց վանքի դիմադրութեան։ Անկէ անցաւ Տալուորիկ. իր հետ հոն կը գործէր քաջակորով մտաւորական երիտասարդ մը, Դաւիթ Երէցեան։

Աղբիի, Սպղանաց, Քոբի, Կերմաւի, Գեղաչէնի, Կիլիեմսուրի և այլ գիւղերու խմբապետներն ու հին ֆետայիները ներկայ էին Սասունի ճակատամարտին։

Բաւականանանք այս համառօտագրութեամբ, չեշտելով որ բոլորն ալ մոլեռանդ պատերազմիկներ եղան այն ճակատամարտին, զոր պիտի նկարագրենք, ի յայտ բերին կարգապահութիւն, միակամութիւն և սրբազան ուխտի բանակ մը դարձած՝ զոհուեցան հայրենիքի սուրբ սեղանին։

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Յուլիսի 19-ին թրքական բանակը և քրտական բազմահազար աչիրէթները ընդհանուր յարձակողականի անցան։ Նոյն օրը և նոյն ժամուն Տալուորիկի, Աղբիի, Շենիկի, Խուլբի և Սեմալի ուղղութեամբ ներխուժում տեղի ունեցաւ։

Սասունի պաշարեալ շրջաններուն մէջ հաւաքուած էր տասն և հինգ հազար ժողովուրդ։ Բոլորն ալ կորովի և կռուի ընդունակ, իրենց ընտանիքներով և անասուններով բռնած նին Շատախի, Կելիեկուզանի, Անտոքի, Տալուորիկի և Գեբինի լեռնալանջերն ու գագաթները։

Պատմութիւնը կը կրկնուէր. 1894-ի և 1904-ի ապստամբութեան օրերուն վերադարձած էր Սասունը, այս անգամ աւելի ծաւալուն և աւելի ընդարձակ շրջագծով մը։

Թրքական բանակը, չեթեները, քրտական աչիրէթները հիւսիսէն ու հարաւէն համախմբուած՝ երեսուն հազարէն աւելի թիւ ունէին։

Յուլիսի 19-ին թնդանօթներու և հրացաններու աննկարագրելի ժխորով կը դղրդար Սասունը։ Կիրճերն ու ձորերը արձագանգներով կը թնդային ու ամէն կողմէ ազատութեան երգերուն հետ՝ Սասունի ազատատենչ բանակը համազարկերով կը դիմաւորէր թշնամիի գրոհները։

Թուրք կառավարութիւնը կը յուսար առաջին հարուածով խորտակել դիմադրութիւնը և անցնիլ դիւրին կոտորածներուն։ Սակայն ճակատամարտի ելքը անորոշ մնաց առաջին օրուան արիւնալի բախումներէն ետք։

Շենիկի ուղղութեամբ շարժող թրքական բանակը կրցած էր Մերկէ-Մոզանի և Տալաւներու բարձունքները գրաւել և հոն զետեղել թնդանօթները։ Շենիկի և Կուրտիկի հայ մարտիկները ստիպուեցան

լքիլ գիւղը և քաչուիլ դէպի Անտոքի մօտիկ բարձունքները։ Այդ օր Թուրքերը չատ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք վատնեցին և զգալի կորուստներով միայն կրցան տեղաւորուիլ իրենց գրաւած բարձունքներուն մէջ։

Սասունը, այդ օրէն սկսած, կը կռուէր բանակային կարգապահութեամբ և կը չարժէր ընդհանուր ճակատներու դասաւորութեան համաձայն։ Առանց մեծ կորուստներու Սեմալի, Շենիկի և Կուբաիկի ուժերը կ'ամփոփուէին իրենց նոր դիրքերուն մէջ։

Նոյն օրը արիւնալի ճակատամարտներ տեղի ունեցան Տալուորիկի և Իշխանձորի ճակատներուն վրայ։ Թրքական բանակի և Թնդանօթներու գործի անցնիլը խանդավառած էր հարաւէն չարժող Թրքական վաչտերը և աշիրէթները։ Անոնք կը յուսային կռնակէն հարուածել Սասունը և երկու կրակի մէջ խեղդել ըմբոստ Հայութիւնը։ Բայց կռիւները արիւնալի քնոյթ առացան Սպիտակ լերան կիրճերուն մէջ և Իշխանձորի լեռնալանջերուն վրայ։

Սասունցի Մուշեղի, Ալիջանցի Տիգրանի, Դաւիթ Երէցեանի և Տալուորիկի իշխաններու ղեկավարութեամբ կուրծք տուին հարաւէն խուժող բազմութեան և կռիւը դարձաւ գիրկընդխառն մենամարտ մը։ Տալուորիկի և Իշխանձորի լեռներն ու անդունդները կը դղրդային համազարկերէն, մթնոլորտը լեցուն էր հայհոյէն և քիւրտերէն երգերով։ զէնքերու խլացուցիչ ձայներուն կը միանար սուրերու չկտիւնը, ձիերու խրխինջը, վիրաւորներու ոռնոցը, կանանց սգաւոր երգը։ Ցեղապետական կռիւ մըն էր, ուր կիները գօտեմարտին մէջ կը նետուէին քաջալերական խօսքով կամ սուգի անհուն լացով։ Դիրքերը անորոշութեան կը մատնուէին։ Մահ-պատերազմ մըն էր բոլորին համար։ Տալուորիկ կարծես երկրաչարժէ մը բռնուած էր։ Լեռները կը չարժէին, ժայռերը թաւագլոր դէպի ձորերը կ'իջնէին թշնամի վոհմակները ճզմելու, ժողովրդական բանակը փառքի պսակով մեռնելու գինովութեամբ կը սաւառնէր Սպիտակ լերան կիրճերուն վրայ։

Երկու կողմերն ալ պարտասած էին արեան այդ կիրճին մէջ։ Երկու կողմէն դիակներ թափած էին և բազմաթիւ էին վիրաւորները։ Անոնց ցաւի կանչերը հովիտը կը սարսէին։

Տալուորիկցի քանի մը կիներ կուլէի, Անթառամի և Շուշանի ղեկավարութեամբ սիրտ կու տային կռուողներուն։ Ո՞վ կը մտածէր նահատակուած հերոսներու մասին. անոնք՝ այս կանանց աչքին՝ արդէն սուրբեր էին, որոնք իրենց արեխները մաքրած՝ ուղղակի դրախտ մըտած էին։

Նպատակը օրհասական կռիւն էր, առանց ընկրկելու։

Այս անխորտակելի պատուարին առջեւ, արիւնլուայ թշնամին, երեկոյեան կողմ ակարութեան նշաններ սկսաւ ցոյց տալ։ Ջորէ ձոր կ'արձագանգէր գինադադարի առաջարկը։ Քիւրտ աշիրեթապետները իրենց վիրաւորներն ու սպաննուածները հաւաքելու առաջարկ կը ներ-

կայացնէին, միշտ անիծելով Օսմանցին, որ իրենց կոտորման պատճառ եղած է։

Զինագադարը կ'ընդունուէր։ Երկու կողմերն ալ, ցեղապետական աւանդութեամբ, հաւատարիմ կը մնային զինագադարին, որ տեղի կ'ունենար յանուն սպաննուածներուն։

Նոյն արիւնալի տեսարանը Իշխանձորի լեռնալանջերուն վրայ։ Թշնամին ծանր կորուստներով կ'ընկրկէր և կը դիմէր պաշտպանողական կռիւին։

Տալուորիկի Կապլորի ձորը յաղթական բերդ մը կը դառնար հարաւէն խուժող բազմութեանց դիմաց։ Ընկճուած աշիրէթները իրենց վիրաւորները վերցնելով կը հեռանային, անոնց տեղ աւելի բազմապատիկ բանակ մը կու գար դիրք գրաւելու և յարձակումները շարունակելու։ Ալիք ալիքի վրայ կը բախէր Կապլորի դռներուն և կը փշրուէր։ Ճակատամարտը կը շարունակուէր, բայց իր թափը կորսնցուցած էր այս ճակատին վրայ ծանր վնասներու բերումով։

ԿԱՅԾԱԿՆԱՅԻՆ ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆ ՄԸ

Մեր ուշադրութիւնը դարձնենք դէպի Շենիկ, ուր առաջին օրուան սաստիկ բախումները կը վերջանային թշնամիի յաղթանակով։ Թրքական բանակը առաջին օրուան շփոթէն օգտուելով ոչ միայն Ալեանցւոց, այլեւ Մճըլնու աղբիւրի գագաթները բռնած էր։ Թնդանօթները կը գոռային Տալաւի, Ալեանցւոց և Մճըլնու բարձունքներէն։ Ճակատամարտը տեղի կ'ունենար 15-20 քիլոմեթր տարածութեան մը վրայ։ Ռմբակոծումները բարոյապէս կը ճնշէին, ժողովուրդը յուզումի կը մատնուէր։ Հեռաւորութիւններէն հարուածող այս զէնքին դէմ զէնք չունէր Սասունցին, որ աւելի ընդունակ էր գիրկընդխառն կռուին։

Զինուորական խորհուրդը կ'որոշէ յաջորդ օրն իսկ հակայարձակումի անցնիլ թնդանօթներուն դէմ։ Ուժերը կը համախմբուին և յարձակողականի ուղղութիւնները կը ճշդուին։ Մարտական ուժերու ամենէն ընտրանին այս վտանգաւոր ձեռնարկին կը տրամադրուի։ Ռուբէնի հետն են Կորիւնը և Մճօն։ Այս ճակատագրական կռուին կը մասնակցին Շենիկի Ղազարը, Զոլօն, Պօղոս, Գրգէի Վարդանը իրենց խումբերով. Սեմալի իշխան Մանուկը և Տէր Կարապետը իրենց մարտիկներով. Սասունցի Մանուկը իր հետ ունենալով Ախօն, Իսրօն, Խութեցի Ղուկասը և Փեթարցի կռուողները. Կելիեկուզանէն Մօրուք Կարօն կելեցի քաջամարտիկներով։ Անոնց կ'ընկերանան Մուշի և Մշոյ դաշտի անուանի կռուողները և գիշերային յարձակումի կ'անցնին։ Գիշերը նպաստաւոր էր այս բանակին, որ ծանօթ էր քար ու թուփին, նեղ կածանին և անդունդին։ Թուրք բանակը այս մէկ առաւելութիւնը չունէր։ Առաջին օրուան յաղթանակէն յետոյ, պահակախումբեր դրած էր բազմաթիւ ձորերու բերանը։ Թնդանօթներու վրայ թողած էր պահա-

ՂԱԶԱՐ ՊԵՏՈՅԵԱՆ

պան ջոկատներ, իսկ զօրքի մեծ մասը կծկըւած էր քարանձաւներու մէջ կամ մեծ ժայռի մը տակ և կրակ վառած էր տաքնալու համար։

Յարձակողականը կ'առաջանար դէպի Մըճլնու աղբիւրը, միւս թեւը՝ դէպի Ալիանցիներու բարձունքը։ Խստօրէն պատուիրուած էր առանց մեծ աղմուկի գործել և պաղ զէնքերով վերջացնել պահակներու գործը։ Եւ իսկապէս բազմաթիւ պահակախումբեր ինկան դաշոյնի հարուածներուն տակ և ողջ մնացողը գերի բռնուեցաւ, քիչ յետոյ ոչնչանալու համար։

Երկու թեւերէն յառաջացողները առանց մեծ դժուարութեան կը հասնէին թնդանօթներու դիրքերուն։ Կայծակնային յարձակումով ջոկատները կ'ոչնչացնէին, և կը գրաւէին երեք թնդանօթները։ Ճիշդ այդ պահուն շրջագծին մէջ կը նշմարեն վառուած խարոյկները և իրենց կրակը կ'ուղղեն թրքական զօրամասերուն դէմ։ Հայ մարտիկները մութին մէջն էին և կը կրակէին խարոյկներէն լուսաւորուած թուրք վաշտերուն դէմ։ Թրքական անկանոն համազարկերը խաւարին մէջ անզօր էին վնասելու հայ յարձակողներուն։ Խուճապ մըն էր որ կ'իյնար այս ցիրուցան բանակին մէջ, ոմանք գնդակահար կը տապալէին, ուրիշներ անդունդները կ'իյնային և խելապատառ կը հեռանային Շենիկէն և շրջակայ բարձունքներէն։

Շենիկը վերագրաւուած էր։ Թրքական յաղթանակին կը յաջորդէր հայկական յաղթանակը։ Երէկուան գոռացող թնդանօթները Սասունցիներուն ձեռքն էին, առանց ռումբերու և մասնագէտի։ Ռուբէնի կարգադրութեամբ կը հանեն թնդանօթներու բանալիները և կարեւոր մասերը ու կը վերադառնան իրենց զինուորական կեդրոնատեղին, յառաջապահներ թողլով Շենիկ։

Ամբողջ Սասունը ցնծութեան և խանդավառութեան մէջ է...

«Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին Ազատութեան դրօշակ»...

Եւ սակայն ճակատամարտը շարունակուեցաւ բոլոր ճակատներուն վրայ։ Տարօնի և շրջապատի Թուրքերը, Քիւրտերը, չեթէները և Թրքական բանակի վաշտերը անընդհատ և ամէն օր կը հոսէին դէպի Սասուն։ Իսլամական սրբազան պատերազմ էր և բոլորին բերանը արիւնոտած էր դիւրին կոտորածներէն։

Թնդանօթները օր մը լռելէն յետոյ կրկին սկսան գոռալ և հետըզհետէ անոնց թիւը աւելցաւ։

Շենիկը պահելն անկարելի կը դառնար։ Այդ տեղի պահակները ետ առնուեցան և ամրացան Անտոքի բազմաթիւ դիրքերուն վրայ։ Ան-

տոքի լեռնալանջերը Մերկէ-Մոզանէն և Կրեքոլէն կ'երկարաձգուէին մինչեւ Կելիեկուզան և աւելի հարաւ, կը դառնային դէպի Տալուորիկ իրենց մէջ առնելով Գեբինը, Կըռըշիկը և Կապլորը, մօտ 50 քիլոմեթր շրջագիծ մը, ուր ճակատամարտը կը շարունակուէր երեք օրէ ի վեր։

Հայ մարտական ուժը ժողովուրդին հետ միաձուլուած՝ մէկ ամբողջական բանակ դարձած էր։ Ամէն ոք աշխատանքի մը վրայ էր. հաց ու ջուր հասցնել, վիրաւորները տեղափոխել դէպի ապահով վայր մը, ռազմամթերք հասցնել այս ու այն դիրքին նոյնքան արկածալից էին, որքան դիրքերուն մէջ նստած զինուորներու կեանքը վտանգուած էր։ Սակայն կիներ, աղջիկներ ու պատանիներ գործի վրայ էին, քաջ ու արագաշարժ։

Բացի զինուորական կազմակերպութենէն կար գիւղի, աշիրեթական կազմակերպութիւն մըն ալ, հին սովորութեամբ։ Ամէն գիւղ կամ շրջան, ցեղապետական նախանձախնդրութեամբ, ամբողջովին իր շրջանի պահապան հրեշտակն էր, մանաւանդ սընունդի մատակարարման գործին մէջ։ Ու այդ իրողութիւնը ամէն ապահովութիւն կու տար մարտնչող խումբերուն։

ՄՕՐՈՒՔ ԿԱՐՕ

Ազգ մը կար հոն, Անտոքի բարձունքներուն վրայ, միակամ ու վրճռական, որ այդ բարձունքներէն հրացանի լեզուով կը խօսէր արիւնարբու, նամարտ և գազանացած Թուրքին հետ։ Այն ատեն երբ Տարօնի մեծ մասը հրդեհուած էր ու անզէն բեկորները կ'իյնային թրքական եաթաղաններէն, այն ատեն, երբ հայ ժողովուրդի մէկ միլիոնը տեղահանուած՝ անծանօթ ձորերու և անապատներու մէջ կ'արիւնոտէր ու կ'անչնչանար։ Անտոք, որպէս Հայ Ազատագրութեան բարձրադիր աշտարակ՝ կրակ կը տեղար արիւնարբու թշնամիին դէմ և անոր դիակներով կը լեցնէր իր կիրճերն ու ձորերը։

Ճակտէ ճակատ ու հաւասար ուժով հրապարակ չեկաւ Թուրքը. անարի և ստրուկ մարդու հոգեբանութեամբ կռնակէն զարկաւ անզէն ազգ մը։ Ու հիմա, այս ճակատամարտի ընթացքին, տեսնելով որ իր յարձակողական ալիքները կը փշրուին քաջակորով և քիչ զինուած լեռնականներու կողմէ, կատաղութեան մոլուցքէն բռնուած՝ կը կրկնապատկէր իր ուժերը, կը ստիպէր բոլորը դիակներու վրայէն անցնիլ

և «սբրազան պատերազմ»ի պարտաւորութիւնը կատարել։

Ճակատամարտը Յուլիս 23-էն վերսկսած էր նոյն ատակութեամբ։ Կռիւները տեղի կ'ունենային բոլոր դիրքերէն։ Թուրքերը և Քիւրտերը իրենց դէմ կը գտնէին կանոնաւոր բանակ մը, դասաւորուած բազմաթիւ դիրքերու մէջ, մօտ 50 քիլոմեթր երկարութեան մը վրայ։

Թուրքեր ռազմամթերքը անխնայ կը տեղացնէին հայկական դիրքերուն դէմ, մինչ հայ մարտիկները խնայողութեամբ կը գործածէին թանկագին գնդակը, միշտ որոշ նպատակակէտի մը ուղղուած։

ՎՃՌԱԿԱՆ ՏԱՆՕՐԵԱԿԸ

Յուլիս 23-էն մինչեւ Օգոստոս երկուքը ճակատամարտի վճռական տանօրեակն է։ Անընդհատ յարձակողական և հակայարձակումներու անվերջանալի գործողութիւն մըն է որ տեղի կ'ունենայ Անտոքի ամբողջ շրջապատին մէջ։ Բազմաթիւ անգամներ դիրքերը ձեռքէ ձեռք կ'անցնին։ Հայ մարտական ուժերը Մխիթարի, Ալեանքի, Մճըլնու աղբիւրի բարձունքները գրոհով կ'առնեն ու կը սեպուին լքել, կրկին ու կրկին։

Թրքական բանակները այդ տասն օրերու ընթացքին հազիւ օրը մէկ քիլոմեթր կը գրաւեն և հետզհետէ թնդանօթները ուղիի մօտիկ բարձունքներու վրայ կը զետեղեն՝ ռումբերը Անտոքի գագաթը հասցնելու համար։ Անվերջ խփոցները թնդանօթներու վարիչները կը տապալեն, բայց անոնց կը յաջորդեն ուրիշները։

Յառաջապահները իրարու կը բախին չատ մօտիկէն, առանց տեղի տալու։ Բայց թնդանօթներու հարուածները ահեր կը գործեն վերին բարձունքներու դիրքերուն մէջ։

Ռուբէն որպէս ընդհանուր հրամանատար իր կեդրոնը զետեղած է Անտոքի ամենէն վերին բարձունքը, Գէորգ Զաւուշի Ղուլուղը։ Անոր քով պատրաստ են սուբհանդակները։ Հոն կը մնայ Մոկունքի Ղազարը որպէս ընդհանուր մատակարար. հոն էր կաղբևցի Տիգրանը, Ուրֆացի Հաճի կարապետը և Հաճի Եանօն։ Այդ տեղ կը կենայ տասնեակ մը, փոխն ի փոխ կեդրոնի հսկողութեան համար։ Ժողովրդական իշխանութեան ձևերը այդ տեղն են և ինքնաբերաբար սուբհանդակներ են իրենց շրջաններուն լուր տանելու, սիրտ տալու և կռիւի մղելու մարտական ուժերը։

Անտոքի գագաթը բաւական ընդարձակ սարահարթ մը կայ։ Այդ մասերուն մէջ հաւաքուած էին ընտանիքները, իրենց անասուններով և ծուարած էին իրենց հիւղակներուն մէջ։

Այդ բարձունքէն ժողովուրդն ամբողջ ականատես էր դիրքային բոլոր կռիւներուն։ Անտոքի գագաթի այս ու այն անկիւնէն մօտ քսան քիլոմեթր տարածութիւն ընդգրկող դիրքերը կ'երևէին։

Ու թնդանօթները կը գործէին գիշեր և ցերեկ ու անոնց որոտումներուն կը միանար առնուազն երկու տասնեակ հազար հրացանաձ-

բու արաքսյը, Թնդացնելով Անասքի, Մովսասրի և Գևբինի լեռները, դղրդալին արձագանգներ դրկելով անհամար խոր ձորերու և անտառներուն մէջ։ Ականջ դնէք այս բոլորին վրայ տասնեակ հազար մարդոց չշուկն ու ճիչը, կենդանիներու բառաչը, վառոդն զգացող չուներու ոռնոցը, լեռներու կողերէն գլորցուած ժայռերու Թնդիւնը, պիտի ըմբռնէք թէ երկինքը կը պատռէր այդ անհուն արտասուքէն և զէնք չունեցող ժողովուրդը կը սարսէր արհաւիրքին դիմաց։

Մինչեւ մարտիկները գլխահակ իրենց հրացանին, կարծես խուլցած էին և չէին լսեր անընդմէջ արտասուքը։

Օրհասական ճակատամարտն էր և պիտի դիմանայիր որքան որ ոգիդ ներ...

Թաւրքերը մէկ չարթուան կռիւներու ընթացքին լաւագոյն ճշդորոշեցին Հայերու ամբացած դիրքերը և ուղիղ չեչոտակի հարուածներու տակ առին Շէնիկցիներու և Կլիխկուզանցիներու դիրքերը։

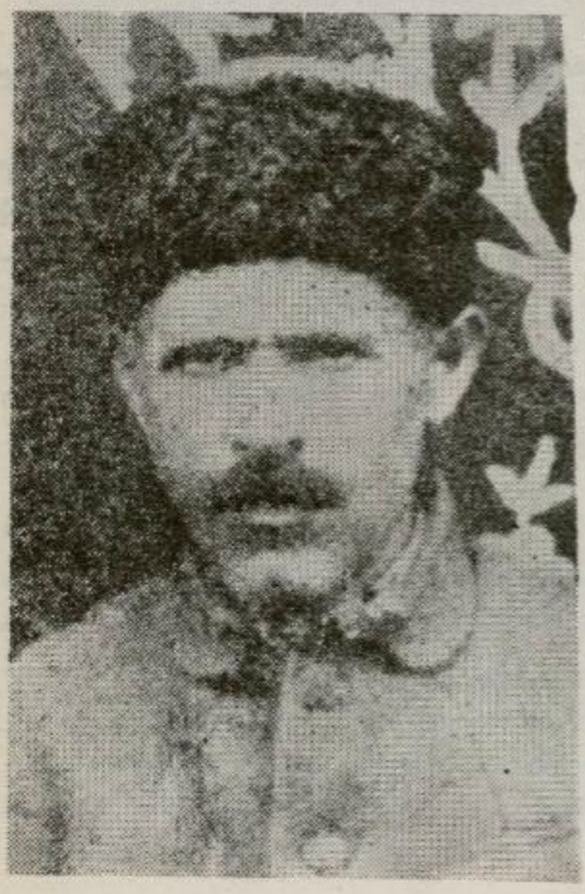

ՁՈՒՕ

Օգոստոս 1-ին (Յուլիս 20) առաւօտ կրակ կը բացուի Շէնիկցիներու և Սեմալցիներու դիրքերուն դէմ։ Թնդանօթները կը գործէին կրկքլի և Շարաֆ խանի բարձունքներէն։ Թնդանօթներու համազարկերուն տակ Շէնիկցիներու տասնեակները բզիկ-բզիկ կ'ըլլան։ Անոնք այս դիրքերը կը լքեն և ուղիղ բարձր դիրքի մը մէջ կ'ամրանան։

Կոբիւն Ամպրնկրու դիրքին մէջ ամրացած էր և Թշնամիի չարքերէն բազմաթիւններ կը հնձէր։ Միշտ պազարիւն, միշտ կատակախօս, զինուորներուն քաջութիւն կը ներշնչէր մանր արհամարհելով։ Այդ վերջին երկու օրերուն Կոբիւն առանց երկիւղի դիրքի զինուորներուն կարգադրութիւններ կ'ընէր կանգնած, գընդակներու անզգաստարափին դիմաց։ Հին ֆեհայիները կը խնդրեն որ այդպէս անհոգ չկենայ գնդակին դիմաց, բայց կը տեսնեն Կոբիւնը, արհամարհական ժպիտ մը չրթունքի եզերքին՝ կը չարունակէ նոյն ընթացքը։ Երբ չատ կը կրկնեն, իր ամենէն մօտիկ ընկերներէն մէկուն կը յայտնէ թէ չ'ուզեր այս հերոս ժողովուրդի խռովարարը տեսնել(*)...

(*) Այս յայտարարութիւնը լսած եմ նոյն դիրքի մէջ կռուող Շէնիկցիներէն եւ Մշոյ դաշտի վերապրողներէն։ Կ. Ս.

Պարզ է, Կորիւն կ'ուզէր նահատակուիլ, պարտութիւնը չդիմաւորած։

Օգոստոս 2-ին ճակատամարտը կը հասնի իր գագաթնակէտին։ Թնդանօթի ռումբերը կը պայթին Կորիւնի պաշտպանած դիրքերուն վրայ ու առաջին զոհը կ'ըլլայ Կորիւնը, Անտոքի փառահեղ պանթէոնին մէջ, ուր Աղբիւր Սերոբի և Հրայրի աճիւնները կը հանգչէին...

Զինուորական մարմնի աջ բազուկը ջախջախուած էր։ Անտոքի անկումը օրուան մը, նոյնիսկ ժամերու խնդիր էր։

Թշնամին հետզհետէ վեր կը բարձրանար, լքուած դիրքերը կը գրաւէր։

Ճակատամարտի շրջագիծը կը նեղնար։ Սասունցի Մուշեղը և Տալուորիկցիները Կապլորը և Տալուորիկի բարձունքները կը ստիպուէին լքել և մօտենալ Անտոքի դիրքերուն։ Այժմ քսանհինգ քիլոմեթը շրջագծի մէջ ամփոփուած էր Սասունի տասնեւհինգ հազար բազմութիւնը։

Կորիւնի սպաննուիլը և Շենիկցիներու մեծ թիւով զոհերը յուզումի կը մատնէին ժողովուրդը, զոր հանդարտեցնելու համար Ռուբէն՝ Տէր Եղիշէ Պարսամեանը և քանի մը խելահաս մարդիկը ճամբայ կը հանէր դէպի ժողովրդական հաւաքատեղիները։

Բայց Օգոստոս 3-ին աւելի կատաղի յարձակումներ շարունակուեցան բոլոր դիրքերուն դէմ։

Թնդանօթի ռումբերը կ'իյնային ժողովուրդի շինած հիւղակներուն վրայ և ամբողջ ընտանիք մը կ'ոչնչացնէին։ Ժողովուրդը այս համազարկերուն չդիմանալով, հիւղակները լքեց և շարժեցաւ դէպի վարերը, ձորերու և անտառներուն մէջ ապաստան մը գտնելու համար։

Անուանի մարտիկներէն շատերը արդէն նահատակուած էին պատերազմի դաշտին վրայ։ Ալիջանցի Տիգրանը, Բացեցի Դաւիթ Երէցեանը, Շենիկի ընտիր տասնեակները, Կելեկուզանի շարք մը կռուողները արդէն սպաննուած էին. Ստեփան վարդապետը ծանրօրէն վիրաւորուած՝ ինկած էր Անտոքի ժայռի մը տակ։

Ռազմամթերքը հատնելու վրայ էր։ Ամէն մէկ մարտիկի քով հազիւ 15-20 պատռոն կը գտնուէր։

Ժողովուրդի յուզումնահար զանգուածի ճիչն ու աղաղակը, հերոս զաւկի մը կամ եղբօր մը անշունչ դիակին վրայ եղած լացուկոծը, միացած թնդանօթներու և հրացաններու շաչիւնին և շառաչիւնին մըթնոլորտը սարսափով կը լեցնէին։

Այդ օր ժողովուրդը ամէն ինչ թողլով Անտոքի գագաթին վրայ, կ'ուղղուի դէպի Կըռըշիկի ձորը, Կապլորը, Գեբին և Կեալիեսան, իբր ամենէն ապահով վայրեր։

Այդ վերջին վայրկեանին տեղի ունեցած երեւոյթները գրի առած է Տէր Եղիշէ Պարսամեան, որմէ հատուած մը կը զետեղենք հոս.

«Այդ բազմութեան հետ կար նաեւ քսան հազարէ աւելի ոչխար

և տեսար։

«Այդ անասուններդ երբ զգացին պարտպը, նայեցան իրենց չորս կողմ ու ոչ ոք տեսան անոնցմէ, որ սովոր էին տեսնել, վայնասուններու էն ազիզարմը սառնք էր որ փրցուցին։ կով ու եզ կը բառչեն, չուներդ կ'առնան, աչխարը կը մայէ, ու ձայներդ կը հասնին թնգանօթներու ձայներդ մարելու աստիճանին, զարհուրեցնելով էն քաչատիրան անգամ, յետոյ, կարծես թէ զսպանակէ մղուած, բոլորը մէկէն գիրար հրմչակելով, կոխոտելով կը սկսին վազել այն ճանապարհներով՝ որոնցմով գնացին իրենց տէրերը, և հասան ալ այդ կարաւաններուն, տարբեր տարբեր ուղղութեամբ և չարունակեցին իրենց վայնասունը, որ նախերգանքն ու վերջաբանը եղաւ անաւոր մեծ սուգին»։

ԱՆՏՈՒՔ ԼՔԵԼՈՒ ՎԵՐՋԻՆ ՎԱՅՐԿԵԱՆՆԵՐԸ

Վերջին օրուան մասին երկու դրաւոր վկայութիւններ ունինք, մէկը Տ. Եղիշէ Պարսամեանի կողմէ գրուած, միւսը Սասունցի Մուչեղի կողմէ, որ դեռևզուած է Թաւբէնի «Ցեղափոխական Յուշեր»ու 7րդ հատորին մէջ։ Այս երկու յուշերուն մէջ կան բազմաթիւ անճշդութիւններ, զորոնք այսօր մանրամասն քննութեան չենք ենթարկեր, սակայն այս կարճ մատնանչումով կ'ուզենք մօտրանքէ զգուշացնել պատմութեամբ հետաքրքրուող ընթերցողները։

Այս վերապահումը արձանագրելէն ետք, յայտնենք թէ այս երկու վկայութիւնները վերջին վայրկեանի կացութիւնը կը ներկայացնեն նոյն ձեւով, հետևաբար իրականութեան համապատասխան կը գտնենք։

Տ. Եղիշէ Պարսամեանը հետևեալ վկայութիւնը կու տայ վերջին վայրկեաններու մասին.

«երբ երեկոյ եղաւ, բոլոր ողջ մնացող գինուորները դիրքերէն եկան հաւաքուեցան Թաւբէնի քով։ Իր դիրքին մէջ մնացած էր միայն Պոլէի մեծն, որ կը կռուէր(*)։

«Թաւբէն հաւաքելով բոլոր գինուորները կը խօսի մօտաւորապէս հետևեալը.

«Սիրելի՛ բնկերներ,

«Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը իր հայրենիքի դաշտ վերցուցած իր ուսերուն վրայ, տարիներէ ներս, կը վազէր ներ ի ներ դէպի ցպատակը՝ մղելով թշնամիին դէմ շատ կռիւներ։

(*) Ըստ Ղազար Պետոյեանի վկայութեան (որ դեռ ողջ է), իրենց դիրքերուն մէջ մնացած էին մեծն, Ղազար Պետոյեան, Ալադցի Վարդան եւ չարք մը ուրիշ խմբապետներ, որոնք հրահանգ ստացած էին Թաւբէնէն պահել իրենց դիրքը, առաւօտուն յարձակողականի անցնելու համար։ կ. Ս.

«Այսօր որ հոս հաւաքուած ենք, ըսեմ որ մենք տարինք կռիւը որչափ որ մարդկօրէն կարելի էր, ըրինք նոյնիսկ անկարելին, բայց այժմ ոչ ուտելիք ունինք եւ ոչ ռազմամթերք:

«Կացութիւնը յուսահատական է:

«Ձեզ կու տամ ազատութիւն ընելու ինչ որ կ'ուզէք:

«Կայ Կովկաս մեկնելու հաւանական յաջողութիւնը, կայ պահուելու պարագան եւ կայ նորէն դիրքերը մտնել ու կռուիլ մինչեւ մնացած 5-10 փամփուշտը եւ սպաննուիլ տեղնուտեղը:

«Ուրեմն ազատ է ամէն ոք ընտրել որն որ կ'ուզէ: Ցրուեցէք, ուր որ հաճելի է ձեզ»:

Ռուբէնէն յետոյ խօսք կ'առնէ Կողբեցի Տիգրանը (Վարդան), որ ռուսերէն կը խօսի, երբ միայն Ռուբէն ռուսերէն կը հասկնար: Կը յայտնէ այն միտքը թէ ժողովուրդին հետը պիտի ըլլանք և թէ Ռուբէն այդպէս խօսելու չէր: Այդ վայրկեանին արդէն ժողովուրդը լքած էր Անտոքը և խուժած էր դէպի Կըռըշիկ և Կապլոր, ցրուելու համար բազմաթիւ ձորերու և անտառներու մէջ:

Կողբեցի Տիգրանի խօսքը աւելորդ ժողովրդասիրութիւն մը կը թուի մեզի, նկատի առնելով այն պայմանները և զանազան վայրերը, որոնց մէջ ցրուած ու պահուած պիտի ըլլար ժողովուրդը, կորսնցնելով իր հաւաքական միութիւնը:

Իրականութիւնը կը պարտադրէր խմբակներու վերածուիլ և պարտիզանական կռիւներ մղել ուր որ կարելի ըլլար:

Ըստ Մուշեղի վկայութեան զինուորներէն ոմանք կ'ուզէին կըռուիլ և մեռնիլ Անտոքի գագաթը: Ախօն, Փեթարցի առիւծ ֆետային, կ'առաջարկէ մեծ խարոյկ մը վառել, որպէսզի բոլորը միասին նետուին կրակին մէջ ու վառուին...

Այս արտայայտութիւնները միայն մէկ քանի անհատներէն կը լսուին: Բոլորն ալ համաձայն են Ռուբէնի ըսածներուն, որոնք կը բխէին դաժան իրականութենէ:

Ռուբէն շարքի կը դնէ հոն գտնուած զինուած ուժերը և գիշերուան խաւարի մէջէն կ'ուղղուի դէպի Կըռըշիկ, Կապլոր և Գեբին: Ինչպէս տեսանք ժողովուրդն ալ այս ուղղութեամբ մեկնած էր:

Սասունցի Մուշեղը հետեւեալ վկայութիւնը կ'աւելցնէ մեր թըւած վիճաբանութեան մասին.

«Գիշերը կը յառաջանար ու խօսակցութիւնները կը շարունակուէին: Մնօն կ'բսէր որ ինչ ալ որոշէք, ես իմ ժողովուրդը առած՝ պիտի փորձեմ հասնիլ Կովկաս. ով որ կրցաւ կ'ազատուի»:

Այս վկայութիւնը ճիշդ չէ, որովհետեւ Մճօն այդ վերջին հաւաքոյթին ներկայ չէր:

Տէր Եղիշէ Պարսամեան վերջին վայրկեանը և մեկնումը նկարագրելէն ետք կ'աւելցնէ.

«Եւ այսպէս, Ռուբէն եղաւ առաջին անգամ ժողովուրդ լքողը ու իր

գլուխը միայն մտածողը...»:

Այս դատողութիւնը նոյնպէս անհիմն և անիրաւ արտայայտութիւն մըն է, արդէն հերքուած վկայութիւն տուողի իսկ խօսքերով:

Իրական կացութիւնը ըմբռնել, մնացած զինական ուժերը ստոյգ կորուստէ ազատելու առաջարկութիւնը, զինուորական պարտադիր կապանքէ ազատ կացուցանելը առողջամիտ ղեկավարի մը յատկանիշն է: Տարբեր բան է, եթէ մենք, տեսականօրէն պահանջէինք որ Ռուբէն հոն, Անտոքի գագաթին վրայ նահատակուէր, որպէս զի... քննադատութեան չենթարկուէր:

Պատմութիւնը այսպիսի անտրամաբանական արտայայտութիւններով դատումներ և դատապարտութիւններ չի կրնար արձանագրել:

Այսպէս, 1915-ի Օգոստոս 3-ի կէս գիշերէն սկսեալ Անտոքը կը լռէր: Նահատակները փառաց պսակով կը ննջէին անոր կողերուն վրայ և բազմաթիւ վիրաւորներ ծանրօրէն կը տնքային:

Գիշերուան այդ ծանր լռութիւնը կը խզուէր թնդանօթային պարբերական հարուածներով ու Անտոքը կը խոկար իր հերոս զաւակներու քաջագործութիւններուն վրայ:

ԺԲ.

ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՑՐՕՆՔԸ ԵՒ ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Անտոքի պարպումը Օգոստոսի 3-ի կէս գիշերին կատարուած իրողութիւն էր։ Առաջին քայլը դիւրին էր։ Պաշտպանուած քսանեւհինգ քիլոմեթր շրջագծին մէջ շարժուիլ, արագութեամբ կատարուեցաւ։ Սակայն, այդ գիծէն անդին, ամէն քայլափոխին ընդհարումներով պիտի առաջանային։ Կռիւ՝ անհատական, կռիւ՝ խմբական, կռիւ՝ ժողովրդային զանգուածով։ Դիրք չկար. ամէն կողմէ ներխուժող թշնամին ինքն ալ յանկարծակիի կու գար։ Աջէն-ձախէն, վերէն-վարէն գնդակ կը տեղար։ Ու այս գիրկընդխառն կռիւներուն մէջ թշնամիին կորուստներն ալ շատ էին։ Թշնամին զանգուածային բազմութեամբ ամէն կողմ տարածուած էր։ Այդ խառնիճաղանճին մէջէն Սասունցիները, վայրերուն աւելի ծանօթ, դիւրին որսը չէին դառնար այս վոհմակներուն։ Սակայն Անտոք հաւաքուածներու մէջ հինգ հազարէ աւելի ժողովուրդ կար Մշոյ դաշտէն, Մուշէն, Բսանքէն, Խիանքէն և Խուլբէն։ Այս բազմութիւնը Անտոքի և Ծովասարի միջեւ ինկած տարածութեան անծանօթ էր, հիւսիսին ու հարաւին անգիտակ, որով աւելի ենթակայ էր բնաջնջման։

Ցրուած ժողովուրդին մէկ մասը դէպի իր շրջանը կը դառնար, — Խուլբցիները, Խիանքցիներու մեծ մասը և Տալուորիկցիները թշնամիին շղթաներուն մէջէն ճամբայ կը բանային դէպի իրենց գիւղական շրջանները։ Այս հոսանքը կ'երթար դէպի Կապլոր և Խուլբի խորխորատները։

Մշեցիներ ու դաշտեցիները միայն Կըռըշիկի ճամբան գիտէին, դէպի Ծովասար անցնելու համար։ Այս ճանապարհով կ'երթային նաեւ Շենիկցիներն ու Սեմալցիները։

Ռուբէն Սասունցի Մանուկի և Իշխանձորի Արթինի խումբերն առած՝ Գեբինէն կ'ուղղուի դէպի Կըռըշիկի ձորը։

Կելիեկուզանցիներէն խումբ մը Ղազար Պետոյեանի ղեկավարութեամբ կ'անցնի Ծովասար, անկէ Հաւատորիկի լեռները անցնելու համար։

Այս խուճապային տեղաշարժով Անտոքի զինեալ ուժերը միացած ժողովրդային խմբակներուն, փաստօրէն թշնամի բանակներուն մէջ կը մխրճուէին։

Ընդհարումները կանոնաւոր պատերազմի բնոյթը կը կորսնցնէին

և կը դառնային պատահական կռիւներ, շատ լայն շրջագիծի մը մէջ։ Զանգուած մը, որ դէպի հարաւ կը քալէր, բնականօրէն պիտի ընդհարէր Խուլբէն, Խիանքէն և Խարզանէն ներխուժող Թշնամիներուն հետ։ Դէպի հիւսիս (Ծովասար-Ծիրինկատար) շարժուողները պիտի բախէին Թրքական բանակներուն և Մշոյ դաշտէն Սասուն բարձրացած աշիրէթներուն։

Օգոստոս 4-ի ցերեկը զանազան ուղղութեամբ փախչող ժողովուրդը կա՛մ ընդհարած էր Թշնամիին և կորուստներով կրցած էր անցնիլ ու ապաւինիլ լեռ մը, կա՛մ անտառ մը, և կամ առանց ընդհարումի անցած էր Թշնամիին Թիկունքը։ Այս պայմաններու մէջ ընդարձակ տարածութիւններու վրայ մասնակի կռիւի Թնդիւնները ամէն կողմէ կը լսուէին։

Կեալիեսանէն անցնողները ծանր հարուածներու կ՚ենթարկուին։ Այդ ձորին մէջ կը սպաննուին Կողբեցի Տիգրան, Պօղոս Պոլէեան և Պոլէեան Սագօն։ Բազմաթիւ նահատակներ ինկած են այս վայրին մէջ, բայց յուշագիրները անոնց անունները չեն յիշեր։

Նոյն ճանապարհէն անցած էին Մճօն, Հրանդ Հղլաթեան, Տէր Եղիշէ Պարսամեան և յաջողած էին հասնիլ Կըռըշիկի բարձունքները։ Ամէն քայլափոխին կռիւ մը կը բացուի ժայռերուն կամ պուրակներուն մէջ։ Շենիկցիները պահ մը կռուելէն ետք կը քաշուին անտառներու խորերը։

Այդ օր, ըստ Տ. Ե. Պարսամեանի վկայութեան, Մճօն յոգնաբեկ ինկած է եղեր Կըռըշիկ լերան կողին վրայ։ Բայց առանց հանգիստ առնելու՝ Թշնամիի յարձակման կ՚ենթարկուին։ Մճօն, իր ուժերը կ՚ամփոփէ և կը հարուածէ Թշնամին, որ բազմաթիւ դիակներ ձգած կը հեռանայ։ Հոդ հաւաքուած են քանի մը մշեցի մարտիկներ, որոնք կը շրջապատեն Մճօն։ Մճօն տեղեկութիւն կ՚ուզէ իր եղբայրներուն մասին։ Կեալիեսանէն անցնողները կը յայտնեն որ Պօղոսը և Սագօն սպաննուած էին գետին եզերքը։ Ուրեմն կը մնար Արշակը (Թամօն) անյայտ։ Այդ պահուն ուժասպառ Մճօն կը կանգնի քարի մը վրայ և դէպի Կըռըշիկի ձորը ուղղուելով կը պոռայ.

— Թամօ՞, Թամօ՞, Թամօ՞...

Կարծես Ռոլանի վերջին փողն էր որ կը հնչէր, օգնութեան մը յոյսով։

Զորերը երկար կ՚արձագանգեն, բայց պատասխան չկար։

Ճիշդ այդ պահուն կը նշմարեն որ Թշնամին այս անգամ վերերէն կրակ կը բանայ իրենց վրայ։ Տղաներ դիրքերը կը գրաւեն և պահ մը կը կռուին։ Երբ Մճօն իր հրացանը կ՚ուղղէ այն կողմը, ուրկէ Թշնամին կու գար, քովի ժայռերէն գնդակ մը կը ստանայ վիզէն եւ տեղն ու տեղը կ՚աւանդէ հոգին։

Մշոյ հինաւուրց վարիչը և աննման ֆետային կ՚իյնար հին ֆետայիներու պանթէոնին մէջ, դիւցազնական փառքով պսակուած։

Այդտեղ գտնուողները կը փախչին և յաջորդ օր կը հասնին մինչեւ Ծովասարի ստորոտը, ուր կը գտնեն Արշակ Պոլէեանը 50 զինուածներու և մօտ 3000-ի հասնող կին և երախաներու հետ։ Արշակ Մճոյի նահատակութիւնը լսելով՝ կ'ողբայ իր մեծ եղբայրը, բայց անմիջապէս կարգի կը դնէ զինուած ուժերը և կ'ուղղուի դէպի Ծիրինկատար։ Մէկ օր անընդհատ կռիւներ մղելով, զոհեր տալով այս կարաւանը աւելի ստուարացած՝ կը հասնի Մառնիկի եւ Քանայ սարերը։

Պզտիկ Արամը ստուար խումբով մը կ'անցնի Հաւատորիկի լեռները՝ քանի մը կռիւներ մղելէ ետք։

Աւրանցի Արամը Մշոյ դաշտի խումբ մը զինուորներու հետ կը հասնի՝ Ծովասար թշնամիին կուրծք տալով։ Ծովասարէն դէպի Հաւատորիկ անցնելու ընթացքին խումբը կը շրջապատուի բազմաթիւ թշնամիներէ և կը ստիպուի վճռական կռիւ մղել։ Հետզհետէ թշնամին օգնական ուժեր կը ստանայ և իր ճնշումը կը սաստկացնէ Արամի խումբին դէմ։ Խումբը մինչեւ վերջին փամփուշտը կը դիմադրէ եւ կը նահատակուի։ Արամ ծանրապէս վիրաւորուած՝ յաջորդ օր քաշքշուելով կը հասնի Հաւատորիկի ձորը և կը նետուի գոմի մը մէջ անշարժ։ 10—15 օր ետք հին ընկերները կը հանդիպին այդ գոմը և Արամի խնդրանքով իր ազգական Վահանը վերջ կու տայ անոր կեանքին, աւելորդ տառապանքը խնայելու արդէն մահացած հերոսին։

Ռուբէն՝ Սասունցի Մանուկի, Մուշեղի և Իշխանձորի Արթինի խումբերով նոյնպէս կ'անցնի Կըռըշիկի լեռը, երբ օր մը առաջ արդէն Մճօն սպաննուած էր։ Թշնամին տեսնելով որ իր թիկունքը վտանգուած է, կ'արշաւէ դէպի Կըռըշիկ։ Ռուբէնի խումբը կը ստիպուի դիրք գրաւել և մինչեւ երեկոյ կռուիլ։ Ժողովուրդը ժամանակ կ'ունենայ ցրուելու Կըռըշիկի խոր անտառներուն մէջ և ապաստանիլ անմատչելի քարանձաւները։ Գիշերը, երբ ընդհարումները կը դադրին, Ռուբէն խումբը առնելով կ'անցնի Տալուորիկի ձորը, Ֆըրֆըռ Քարի թաքստոցը ապաւինելու համար։

Այս քայլէն դատելով, կարելի է պնդել թէ Ռուբէն դէպի Կովկաս անցնելու դիտաւորութիւնը չունէր, որովհետեւ Տալուորիկի ձորը աւելի կը հեռանար Ծիրինկատարէն և Քանէն, որոնց վրայէն կարելի պիտի ըլլար իրականացնել փախուստ մը դէպի ռուսական բանակը։ Սխալ ռազմավարութեան վերջին ցուցադրութիւնն է որ կը տեսնենք։ Սասունի լեռներուն վրայ կռուիլ և սպասել կամաւորական բանակներու ժամանման։

Մինչեւ Օգոստոսի 10-ը քարանձաւին մէջ փակուած մնալէն ետք, Ռուբէն վերջակէտը կը դնէ իր սխալ ռազմավարութեան, բայց արդէն ուշ էր։ Մանուկին և Մուշեղին կը յայտնէ թէ՝ «եթէ այս թաքստոցին մէջ մնանք, անօթի պիտի մեռնինք. դուրս ելլենք, երթանք դէպի Փեթար ու անկէ ալ անցնինք Քանայ սարը»։ Այդպէս ալ պիտի ընեն

և Սեպտեմբերի 3—4 պիտի հասնին Հաւատորիկի և Մառնիկի լեռները, ուր դեռ կը մնային Մուշի կռուողներն ու Վ. Փափազեանը։

Սասունցիները իրենց ծանօթ անառիկ ու անկասկածելի տեղեր ապաւինեցան առանց մեծ կորուստներու։ Ընդհարումները շատ յաճախ կը պատահէին, բայց անյայտացողներուն ետևէն թշնամին հնարաւորութիւն չունէր ամբողջ Սասունը խուզարկելու։

Միւս շրջաններու մէջ ի՞նչ պատահեցաւ, ի՞նչ կռիւներ տեղի ունեցան, շատերը ի՞նչպէս նահատակուեցան, կը մնան խաւարի մէջ։ Վերապրողներ չկան, եղողներն ալ իրենց տեսածը գրի չեն առած։ Միայն կրնանք վստահօրէն ըսել թէ ոչխարի պէս չայրուեցան, այլ դիմադրութեամբ ինկան հայրենի հողին վրայ։

Օգոստոսի 15-էն ետք թրքական զօրամասերը և աշիրէթներու մեծ մասը կը հեռանար Սասունէն։ Հոն ո՛չ ապաստան մնացած էր և ոչ ալ պաշար։

Սեպտեմբերի կէսերուն Սասունի ժողովուրդին 90 առ հարիւրը ողջ էր տակաւին և թաքնուած տեղ մը։

Զիւնը կ՚իջնէր սարերուն և կը ծածկէր ամէն ինչ։ Սասունցիներու բազմութիւնը անպատմելի տառապանքներով կը հալէր այդ սառուցապատ լեռնաշխարհին մէջ, բայց անընկճելի խումբեր ալ կը մնային հոն, Անտոքի շրջապատին մէջ, Մօրուք Կարոյի, Չոլոյի, Ղազար Պետոյեանի, Տէր Քաջի Ադամի, Ուսէի Աւէի, Յովսէփի, Սեմայցի Քեաթիպ Մանուկի, Ստեփանի, Քոփայ Հմայեակի, Կելեցի Պետրոսի, Մարքէի, Տալուորիկցիներու, Աղբեցիներու և Կելիեմսուրցիներուն հետ և 1915-ի գարնան 6—700 հոգիով կ՚իջնէին Մուշ, ծիւրած, այլակերպ գազաններու նման, բայց զինուած ու առնական։ Անոնցմէ շատերը զոհ գացին, ինչպէս Յովսէփը, Քեաթիպ Մանուկը, Կիրակոսը և բազմաթիւ մարտիկներ ու իշխաններ, որոնք գնդակէ մը ինկան, կամ անօթի մեռան և կամ անճարացած՝ Քիւրտին ու Թուրքին ապաւինեցան և դաւադրութեամբ սպաննուեցան։

Սասունի ապստամբութիւնը, հերոսամարտը և գոյութեան կռիւը իր 12-րդ ամիսը կը բոլորէր 1915-ի Փետրուարին։

ԺԳ.

ՔԱՆԱՅ ՍԱՐԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Քանայ սարը ապաստանած բազմութիւնը 15—20·000 չունչի կը հասնէր։ Մուշէն և Սուլուխ գիւղէն սկսած, դէպի Պիթլիս տարածուող Մշոյ դաշտի գիւղերէն ճողոպրածները բարձրացած էին Մառնիկի, Բերդակի, Հաւատորիկի լեռները։ Ծիրինկատարէն և Ծովասարի հիւսիսային փէշերէն դէպի Պիթլիս երկարող Սասնոյ լեռնաշղթան կը կոչուէր Քան։ Յիշեալ գիւղերը այդ ընդհանուր լեռնաշղթայի դէպի Մշոյ դաշտը երկարող լեռնալանջերն էին ապաւինած։ Անտառուտ էր և խոր անդունդներ ունէր։

Նախորդ գլուխներուն մէջ արդէն խօսեցանք Մուշէն դուրս ելած կռուողներու և փախստականներու մասին։ Մուշէն և դաշտէն ազատուածները Յուլիսի 10—15 ցրուած էին այս լեռնալանջերուն վրայ։

Դէպքերու բերումով այս շրջանն ալ ճակատ մը կը դառնար։ Վերջապէս դիմադրութիւն մը կազմակերպելու տուեալներ ունէր։ Հոն հասած էին Մշոյ քաջակորով մարտիկները, հոն եկած էին Ալիջանի հերոսները, Սասունէն հոն վերադարձած էր Վ. Փափազեան իր խումբով։ Շրջակայ գիւղերէն (Բերդակ, Առուառինջ, Առաղ) հոն ապաստանած էին շատերը։ Հաւատորիկ և Մառնիկ գիւղերը իրենց տեղն էին և ապաստան տուած էին 2—3000 մարդերու։ Այս գիւղերու զինուած ուժերը անվեաս կը մնային։

Այս հաւաքականութեան մէջ 200-է աւելի զէնք կար, չհաշուելով ատրճանակները։ Սպասելի էր որ ուշագրաւ դիմադրութիւններ տեղի ունենային այս ճակատին վրայ, բայց, դժբախտաբար, այդպիսի յուշագրութեան մը չենք հանդիպիր։

Քանայ սարի ողբերգութեան մասին գրողները հետեւեալներն են. Մարգար Բարխեան, Վ. Փափազեան, Տ. Եղիշէ Քհնյ. Պարսամեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Երուանդ Շարաֆեան և Մուշեղ Դռունեան։ Այս վեց յուշերուն մէջ ալ կան դժգոհութիւն, յուսալքում, անորոշութիւն, տեւական անօթութիւն և ղեկավարութեան բացակայութիւն։ Եթէ ատոր վրայ աւելցնենք իւրաքանչիւր անհատի, ընտանիքի և գիւղի անձնական ողբերգութիւնը, որմէ կ'առաջանար նաեւ հոգեկան լքումը բոլորին քով, կ'ունենանք քայքայուած և յուսալքուած բազմութիւն մը, որ կոտորածներու սարսափէն և անօթութեան տառապանքէն դարձած էր անձնասէր, անկամ և անղեկ զանգուած մը։

Մուշէն դուրս ելած մարտական ուժերը Մոկունքի այգիներուն մէջ և դէպի Հաւատորիկ անցնելու իրենց ճամբուն վրայ հերոսական կռիւներ մղեցին և կրցան զսպել իրենց վրայ եկող թշնամին։ Յաղթական ճամբայ մըն էր որ կը բանային և կը հասնէին ազատ լեռները։ Առաքելոց վանքը գրաւող թրքական վաշտը միշտ սպառնալիք մըն էր այդ վայրերուն համար։ Չեթէներն ու քրտական խուժանը այդ ուժին յենուելով դէպի լեռները կ'արշաւէր երբեմն, բայց մեծ զգուշութեամբ, մտածելով որ լեռ ապաստանողները ֆետայական փորձուած մարտիկներ ունին և անոնց հետ չափուիլը դիւրին չէ։

Առաջին շաբթուն, Յուլիսի 13—19, հիացմունքի արժանի կորովով անմիջապէս դիրքեր կը բռնեն թշնամիին դէմ և Ծիրինկատարէն մինչեւ Հաւատորիկի ձորերը պաշտպանութեան տակ կ'առնեն։ Այս գործին նուիրուած էին Շահկայ Արօն, Մատթէոս (Գողթնցի), Տիգրան, Լ. Ասլանեան, Ռուբէն Տօնոյեան, Արմենակ Մարտէեան, Առնչեցի Սահակ (Ճիւաղ) և բազմաթիւ հին մարտիկներ։ Ծիրինկատարի դիրքերը կը բռնէ Պուլանուխցի Մարտիրոս (վարժապետ), որ հայ-թրքական կռիւներուն Գանձակի շրջանին մէջ մեծ հերոսութիւն ցոյց տուած էր։

Զինուորական այս խորհուրդի հետն է Վ. Փափազեան, որպէս հին ու փորձուած յեղափոխական գործիչ։ Առաջին օրերուն ճիգ կը թափեն փախստական Հայութիւնը դասաւորել և պարենաւորման գործը կարգի դնել. փոխադարձ օգնութեան թելադրանքներ կ'ընեն և ժողովուրդն ալ կարգապահ կը գտնուի առաջին շաբթուն։

Դիրքային մասնակի կռիւներ տեղի կ'ունենան Առաքելոց վանքի կողմէ եկած թշնամիին դէմ։ Բայց Ծիրինկատարի վերին անցքերը, որոնք Սասունի ճանապարհը կ'ապահովէին, պահակներով լաւապէս պաշտպանած չէին։ Թշնամին ուժեր կը հասցնէ այնտեղ, և նոր ուժերով զօրացած՝ կը յարձակի Հայոց դիրքերուն վրայ։ Յուլիսի 18-ի կռուին կը սպաննուին Ռուբէն Տօնոյեանը, Ճիւաղ Սահակը, կը վիրաւորուի Արմենակ Մարտէեանը։ Հերոսական դիմադրութիւն եղաւ այդ օրուան տեւական ընդհարումը։ Երկու հին և նշանաւոր ֆետայիներու նահատակութիւնը կարծես յուսալքում առաջացուց մարտական ուժերուն մէջ։ Յաջորդ օր դիրքեր գացողներու թիւը պակաս էր, շատեր գլուխ կը պահէին։ Հիացմունքի արժանի էր Մատթէոսը, հին ֆետայի, անձնուէր գործիչ մը, որ անօթի, առանց տրտունջի, միշտ դիրքերը կը մնար, նոր դիրքեր կը փորէր և անձնական օրինակով քաջութիւն կը ներշնչէր բոլորին։

Թուրքերը յաջորդող երկու օրուան մէջ գրաւեցին այդ դիրքերը։ Մարտական ուժերը այս վայրերու մէջ հաւաքուած ընտանիքներուն հետ անցան Մառնիկի և Քանայ լեռները։ Ատկէ ետք, մարտական հաւաքական ուժ մը չկազմուեցաւ այդ շրջաններուն մէջ։ Ամէն օր տեղ փոխելու հարկադրանքին տակն էին։

Առաջին տասը օրուան փորձի ընթացքին Թուրքերն ու Քիւրտերը զգացին թէ իրենց դէմ նախկին ֆետայիներ չկան, ու դարձան յանդուգն։ Ամէն օր արշաւախումբեր կ'ելլէին դէպի լեռները, պարակները հրացանի կը բռնէին, ձեռք անցած բեկորները կը կողոպտէին և կը սպաննէին։

Շատ անգամ այս ու այն ձորին կամ պուրակին մէջ պահուածները հարկադրաբար կրակ կը բանային իրենց վրայ յարձակողներուն դէմ և լիզապատառ կը փոխադրուէին ուրիշ ձոր մը կամ պուրակ մը։

Առաջին չարաթէն արդէն Քանայ սարի բազմութիւնը անօթի էր, իսկ անկէ ետք՝ սովալլուկ բազմութիւն մը դարձած էր։ Հաւատարիկի և Մառնիկի ժողովուրդը դեռ պատառ մը բան կը գտնէր ուտելու, սակայն մեսցոյ մասը սոխպուած էր գիշերով Մշոյ դաշտ իջնել քանի մը հատ ցորեն գտնելու։ Շատերը այդ ճանապարհին վրայ դոհուեցան։ Անասուները լեցուած էին մեռելներով, սպաննուածներով և վիրաւորներով։

Այդ պայմաններուն մէջ կը մտածեն մարդ ղրկել մինչեւ Պուլանուխ, ռուսական բանակէն օգնութիւնը խնդրելու համար։ Առաջին խումբը, որ ճամբայ կ'ելլէ, Մատթէոսի խումբն է։ Այս խումբը դժբախտաբար ճամբան կը չրջապատուի և կը սպաննուի։

Մուշի անկումէն մինչեւ Անտոքի պարպումը քանի օրեր կ'անցնին։ Սասունի հետ ճամբան կտրուած է։ Սասունի ճակատամարտի ընթացքին գինուորական մարմինը կելիեկուզանցի Թորոն, հին ֆետայի, կը ղրկէ Քան՝ այդ տեղէն օգնութիւն ուղելու։ Ցոյս ունէին որ Միրինկատարի բարձունքէն Թրքական բանակի կռնակը կրնան հարուածել։ Մուշ քաղաքն ալ յոյսը դրած էր Սասունէն գալիք օգնութեան վրայ։ Ըստ երեւոյթին, ժամանակի ծանր երեւոյթները ըմբռնած չէին։ Անօթիներու բազմութիւնը և նոյնիսկ քաջամարտիկները լեռները կարել անցնելու կարողութիւնը պիտի չունենային։ Թորոն կը դառնար յետսոտատ։

ԹՐՔԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆՋԸ

Յուլիսի 13-ին երբ կամաւորական գունդերը և Սորփի վրայով առաջացող ռուս զօրամասերը Դատուանի չրջանը կը գրաւեն, Թուրքերը կը դատարկեն Նեմրութի, Գրգուռի և Մշոյ դաշտի արեւելեան մասերը։ Քիւրտերը խուճապահար կը հետանան վարդենիսի, Ղարսի և Խոզիւղի չրջաններէն։

Մառնիկի լեռնագագաթներուն վրայ նստած ժողովուրդը կը տեսնէ այդ երեւոյթը և չի չարժիր իր տեղէն։ Վ. Փափազեան կը յայտնէ թէ ցերեկները կը նշմարէին անհաչիւ բազմութիւնը, որ իր անասուններով կը տեղափոխուէր Ս. Կարապետի չրջանը։ Գիշերները աւելի բացայայտ նշաններ կը նշմարեն. Մշոյ դաշտի արեւելեան մասը, այսինքն Քանայ սարի ստորոտը տարածուած մասը կատարեալ խաւար է, մինչդեռ Սուլուխէն անդին, դէպի Ս. Կարապետ՝ բազմահազար խա-

բոյկներ կը վառին։ Կը գիտակցին թէ թրքական նահանջ մըն է, բայց որեւէ նախաձեռնութեան չեն դիմեր։ Յուլիսի 16-ին, ցերեկով վ. Փափազեան դիտակով կը նշմարէ ռուս զօրապետ Նեստրոյի ձիաւոր հետախոյզ ջոկատը, որ կ'առաջանայ մինչեւ Մկրտիչ եւ նորէն ետ կը դառնայ։ Երեք օր թուրքերն ու Քիւրտերը քաշուած են Մշոյ դաշտէն, երեք օր ալ դաշտի արեւելեան մասերը դատարկ մնացած են, մակայն ո՛չ մարտիկները, ո՛չ զինուորները եւ ոչ ալ բնազդին կառչած ժողովուրդը անդէն չէ չարժած եւ օգտուած այդ պատեհութենէն։

Վարդենիսի չրջանը, ինչպէս տեսանք, անմիջապէս թողուց Շամբը եւ չարժեցաւ դէպի Ախլաթ եւ Միացաւ կամաւորական գունդերուն։

Շշմածութիւն մը, անյուսութիւն մը, որ կամազրկութեան հասատար էր, տիրած էր բոլորին։

Ռուսական բանակներուն սպասումը թերեւս այս վերջին պարագային ալ իր չարիքը կը հասցնէր հայ ժողովուրդին։ Եզեռնապատումի ընթացքին կրկին չնշմարինք թէ այդ սպասումը ո՞րքան չլսանց հայ զինուորութիւնը եւ թոյլ չտուաւ յարձակողական նախաձեռնութիւն մը փորձելու։ Լեռներու գագաթներուն վրայ կեցած մարտական ուժերը եւ գիւղական զինուորները, թէեւ անօթի եւ մարտական կորովը կորսնցուցած, երեւի սպասեցին որ ռուս բանակը եւ հայ կամաւորները ազատեն Մուշն ու դաշտը, ապա իրենք իջնեն լեռներէն...։

ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒՄԸ ՔԱՆԱՅ ՍԱՐԷՆ

Քան սպասատանողները Յուլիս 15—20-ին առիթուած պատեհութենէն չկրցան օգտուիլ։ Մօտ քառասնհինգ օր լեռնէ լեռ, ձորէ ձոր տեղ փոխեցին ֆիզիքական գոյութիւնին պահելու համար։ Մատակարարութեան փորձերը ձախողեցան, դիմադրութեան կազմակերպումը հազիւ չաքաթ մը տեւեց եւ փլուզումի ենթարկուեցաւ։ Դիակները չատցան ամէն կողմ։ Քիւրտերը աւելի համարձակութեամբ անասուները կը խուզարկէին. բնաջնջման գործը կը չարունակուէր։ Կատորածի պատկերներէն մէկն ալ Քանայ սարի ողբերգութիւնն է։ Հոն դաշտին մէջ հաւաքաբար կ'այրուէին, հոս հաւաքաբար գնդակի կը բռնուէին։ Անշուշտ երբեմն անձամբ դիմադրութիւն մը տեղի կ'ունենար, բայց յաւտոյ դիմադրողները թուփի մը տակ կը թաքնուէին, պատահական գնդակի մը զոհ երթալու համար։

Այս երեւոյթներուն մասին վ. Փափազեան իր յուշերուն մէջ կը գրէ.

«Անձնապահպանման զարհուրելի կենդանական զգացումը երթալով ա՛լ աւելի թափ առացաւ և վարակեց, գրեթէ անխտիր ամէնքը։ Տարօրինակ էր նաեւ որ յուսահատական այս տագնապի վիճակին հանդէպ բացարձակապէս անզգայ և անհոգ էր դարձած այդ ամբոխը։ ...Ի-

րենց վիճակին անգիտակ խելագարուածներու բազմութիւն մըն էր։ Պէտք էր ամէն գնով կենդանի մնալ ու ազատիլ, մանաւանդ կենդանի պիտի մնայ աղամարդը։ Ահա այս հոգեբանութեամբ հետզհետէ վարակուեցան մեր քով մնացած կամ պաշտպանութեան յատկացուած փորձառու մարտիկներն իսկ, ինչ որ պատճառ դարձաւ հետագայ մեր դժբախտութիւններուն»։

Մարտիկները, ճիշդ է թէ պէտք եղած ռազմամթերքը չունէին, ճիշդ է թէ յուսալքման բազմաթիւ պատճառներ ունէին, սակայն իրենց կեանքն իսկ փրկելու համար պէտք ունէին մարտական կորովին, որմէ դժբախտաբար զրկուած էին։

Վ. Փափազեան կը հաստատէ.

«Օրէ օր ամէնքը ցանուցրիւ եղան. ամէն ոք ապաստան մը կարծեց գտնել ամայի լեռներու գագաթին, ձորերու և պուրակներու մէջ։ 8—10 հոգի մնացին այլեւս։ Ժողովուրդը կը հալէր ամէնօրեայ մասնակի ջարդերէ և հիւանդութիւններէ։ Այդ պայմաններուն մէջ ո՞վ կը մտածէր ուժերու ամփոփման կամ որեւէ նպատակի համար զանոնք կազմակերպելու մասին։ Բոլորը զարհուրելիօրէն յուսահատ՝ անձնական կեանքի պահպանման միջոցներ կը փնտռէին ամէն գնով»։

Անօթի, հիւանդ, պուրակէ պուրակ փոխադրուող աղամարդիկ, նոյնիսկ մարտական անցեալ ունեցողները ամէն օր ուժէ կը սպառէին և ամէն օր պատահական գնդակի մը զոհ երթալու հաւանականութիւնը կար։ Եւ սակայն ո՛չ մտաւորական և ոչ ալ մարտական դէմքերէն մէկը սիրտ չըրաւ ուժեղ խմբակ մը կազմել և զինու զօրութեամբ աւար առնել դաշտէն կամ Խասգիւղի ճանապարհէն անցնող կարաւաններէն ու ապրիլ։ Անօթութեան դէմ կորովի շարժում մը չենք տեսներ այս բազմութեան մէջ, որ անգլուխ մնացած էր։

Այս կամազրկութիւնը, այս ջլատուած վիճակը ամենէն շատ զարմանք կ՚առթէ պատմութիւնը ուսումնասիրողին։ Թողունք նպատակին ծառայեցնելու գաղափարը. այս մարտական խմբակները իրենց կեանքը պաշտպանելու հզօր մղում մը պիտի ունենային՝ իրենց զէնքի ուժով պաշար գտնելու։ Բայց բոլոր վկայութիւններէն կը տեսնենք շլմորած վիճակ մը, ճակատագրական սպասում մը, որ դէպի մահ կ՚առաջնորդէր բոլորը։ Կիներ, աղջիկներ և պատանիներ, ինքնագլուխ մինչեւ դաշտի գիւղերը կ՚երթային, թշնամիին հաւաքատեղիները կը մտնէին կտոր մը հաց ճարելու համար։ Ոմանք կը սպաննուէին, ոմանք ալ կը յաջողէին սնունդ մը գտնել և կեանքը երկարաձգել։ Վերապրողներէն շատերը այս յանդգնութեամբ փրկուած են»։

Վ. Փափազեան կը գրէ.

«Շատ անգամներ ծրագրեցինք խումբերով դաշտ իջնել, սարսափ ձգելու մուհաճիրներու մէջ, մանաւանդ քիչ մը սնունդ ձեռք բերելու, բայց անհնար եղաւ քանի մը հոգի իրար բերել եւ խումբ մը կազմել...»։

Տխուր, չա՞տ տխուր իրականութիւն է այս, որ երկու տողով կը պատկերանայ մեր առջեւ: Մարդկային հոգիի այնպիսի փլուզում մըն է, որ առողջ արամաբանութեամբ չի բացատրուիր:

Ռուսական նահանջէն ետքն է որ Քանայ սար հաւաքուողները սպասումի դժբախտ յոյսերէն կը հրաժարին:

«Քանայ լեռը այլեւս վտանգուած էր: Ռուսական բանակէն ալ յոյսերնիս կտրեցինք եւ որոշեցինք անցնիլ Մառնիկի լեռները: Սարսափելին այն էր որ պուրակներու տերեւները սկսած էին թափիլ եւ այլեւս չէինք կրնար ծածկուիլ...»:

ԱՐԱՄ ՅԱԿՈԲԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Սասունի անկումէն մէկ երկու օր ետք Մշեցի, Սասունցի և Դաշտեցի բազմաթիւ մարտիկներ, ժողովրդային գանգուածով Քանի լեռներն եկան: Եկած օրէն իսկ հարցը դրուած էր մեկնիլ դէպի ռուսական բանակը, ապաստանի վերջին ապաւէնը: Բոլորն ալ անդադար սպասման մէջ են մեկնելու համար: Վ. Փափազեանի մօտ մնացած քանի մը մարտիկները և գործիչները մեկնումի գործը, ըստ երեւոյթին, թողած էին Տիգրան Գաւառեանին, որ գաղտնի կը պահէր ինչ որ տեղի պիտի ունենար:

Յարձրդակցութիւն մը տեղի կ'ունենայ անտառի հիւղակներուն մէջ: Վ. Փափազեան, ըստ իր յուշերու արձանագրութեան, համաձայն է որ բոլորը միասին մեկնին: Արամ Յակոբեան կ'առաջարկէ միացնել բոլոր զինուածները, Սասունէն եկողները, ցիրուցան ժողովուրդը համախմբել, անտառէն գաւազաններ կտրել անզէններուն համար ու մեկնիլ: Երբ հասնին Թրքական բանակը, քանի մը հարիւր զինուածներով յարձակում կը գործեն Թուրքերուն վրայ և հաւասարներով ճամբայ կը բանան. ավ որ սպաննուեցաւ, ավ որ ապաեցաւ:

Սասունցիներն ալ հոն պուրակին մէջ ունին 60 զինուորներ, որոնք որոշումի մը կը սպասեն: Բայց Տիգրան Գաւառեանը դէմ կ'ըլլայ մեծ գանգուածով մեկնելու, դէմ կ'ըլլայ նաեւ սաուար խումբով անցնելուն: Ըստ երեւոյթին վ. Փափազեան կը համակերպի Տիգրանի թելադրանքներուն և կը մնայ քիչ թիւով իր ընկերներուն հետ:

Պզտիկ Արամը վրդովուած այդ անորոշութենէն և անկամութենէն, նոյն գիշերը 74 Մշեցիներու և Դաշտեցիներու հետ կ'անցնի Քոսուր լեռը, կը հանդիպի Թրքական նահանջի մը, կը զինաթափէ բաւական թիւով Թրքական զօրքեր, կը գինէ իր խումբին անզէններն և ապահով կ'անցնի Մալազկերտի չրջան, անկէ ալ Կովկաս: Այս խումբին կ'ընկերանային Առազի Զօրիկը և Արտաշէսը, Բերդակցի Ոսկան, Ալիքրնանցի Մուշեղը, Մշեցի երիտասարդներ, Միսակ Բաէկան, Հայկ Մերջանեան և ուրիշներ:

Սասունցիներէն միայն 3 հոգի, վարդան Պետոյեանի հետ, աշխարհագրական ծանօթութեամբ, առանձին կը մնկնին և ապահով կ'անցնին կովկաս։ Միւս Սասունցիները որ անցնելիք վայրերուն ծանօթ չէին, յետաձգուած՝ անմիջապէս կը վերադառնան Սասուն։ (Այս դրուագը մնզի պատմած են Սասունցի Ղազար Պետոյեանը և Պզիկ Արամը)։

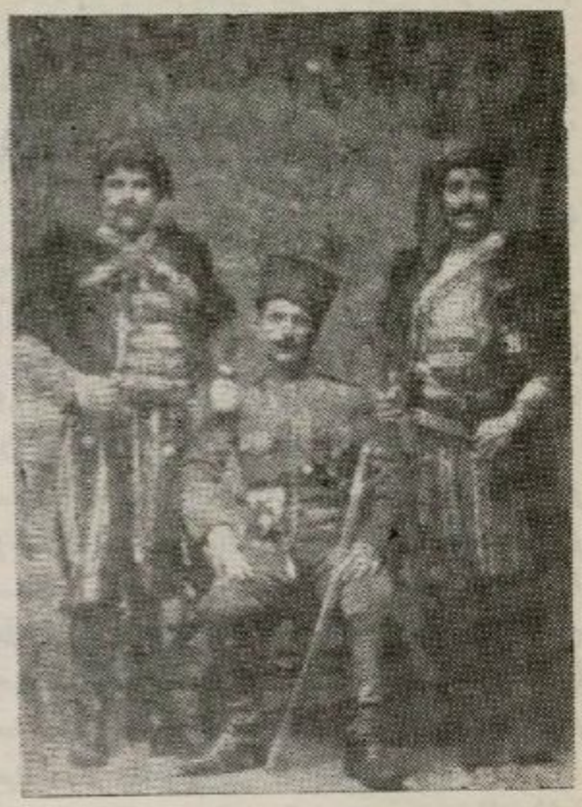

Ձախէն աջ՝ ՋԻՐՕ, ՋՕՐԻԿ և Աւազդի գիմուտր մր

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԽՈՒՄԲԻՆ ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Նոյն օրերուն, Մարտիրոս վարժապետը փոքրիկ խումբով մը ճամբայ կը հանէն դէպի կովկաս՝ օգնութիւն խնդրելու համար։ Մարտիրոսը իր փոքրիկ խումբով Մատթէոսի բախտին չարժանացաւ։ Կրցաւ անցնիլ կովկաս և բաւական խոր տպաւորութիւն առաջացուց կոմունտրական գաղնդրու վարիչ շրջանակին մէջ։

Օգոստոսի վերջերը կազմուեցաւ ձիաւորներու յատուկ զօրամաս մը Դրոյի հրամանատարութեան տակ, որ անմիջապէս պիտի անցնէր Մալազկերտ, անկէ ալ Վանայ ատրը։ Տարօնցի մարտիկներ անմիջապէս մտան այս զօրամասին մէջ Տարօն հասնելու յոյսով(*)։ Բայց Ալաշկերտի Ղարաքիլիսէն հասնելէն ետք, յայտնի եղաւ որ ռուս հրամանատարութիւնը անկարելի կը գտնէ նման արշաւանք մը։

Այդ ձիաւոր զօրամասը զբաղեցաւ Ալա-Տաղի քրտական շրջաններու մաքրագործման արշաւանքով։

ՌՈՒԲԷՆԻ ԵՒ Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՄԵԿՆՈՒՄԸ

Պզիկ Արամի խումբին մեկնումէն ետք, դրութիւնը աւելի ծանրացաւ։ Կորովի ուժերը կը պակսէին։ Երիտասարդներ և պատանիներ ծիւրած էին անօթութենէն։ Մարտական դեկավար մը չկար որ զանոնք իր չուրջը հաւաքէր և յանդուգն գործերու մղէր,

(*) Ես անձամբ գտնուեցայ այդ ձիաւոր զօրամասին մէջ։ Մեզի հետ էր Շենիկ գիւղէն Յարութիւն Սարգիսեանը, որ Լեւոն Շաղոյեանի հետ Փեսան դաշտի դիմադրութեան մասնակցած էր։ 1915-ի վանի նահանջին նոր էր հասած Երեւան եւ քանի մր Տարօնցիներու հետ մտած էր նոր կազմուած զօրամասին մէջ։ Կ. Ս.

գոնէ իրենց սնունդը ճարելու։

Ալիջանցիները յուսահատած այս քայքայուն վիճակէն, իրենց բոլոր ուժերը հաւաքելով կը մեկնին դէպի ռուսական բանակը։ Այդ ստուար խումբը լաւ առաջնորդներ չունենալով՝ ճանապարհը կը կորսընցնէ և Քոսուրի լեռներուն մէջ կռիւի բռնուելով կը նահատակուին։

Ատկէ ետք քսան տառապագին օրեր կ'անցընեն։ Վ. Փափազեանի հետ մնացած էին Շահկայ Արօն, Տիգրան Գաւառեան, Արմենակ Մարտէեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Ալեքսան Մովսէսեան, Յովհաննէս Կռընչոյեան և քանի մը զինուորներ։

Խումբը կը պզտիկնար, սոված էին և ամէն օր տեղ կը փոխէին ընդհարումներէ խուսափելու համար։ Այնքան կարիճ պատանիներ, ինչպէս Ղազկայ Աւետիսի Լեւոնը, Ակնցի Սաեփանի տղաները՝ Ներսէսը և Ղազարը, Երուանդ Շարաֆեանը և բազմաթիւ այլ պատանիներ լքուելով իրենց բախտին, կ'երթային Մուշ յանձնուելու Թուրքերուն։ Անոնցմէ ոմանք նահատակուեցան, մէկ-երկուքը մնացին, կրցան վերապրիլ և միանալ Կովկասէն հասնող կամաւորներուն, 1916-ին։

Ստոյգ մահը ամէն օր կը ցցուէր անոնց դէմ, այլեւս ստիպուած էին թողուլ դամբարան դարձած այս լեռը։ Ճանապարհները գիտցող առաջնորդներ կը գտնեն և կը պատրաստուին մեկնելու դէպի Մալազկերտ։

Սեպտեմբերի 2-ին Քանայ սար կը հասնի Սասունցի Մուշեղ, կը գտնէ Վ. Փափազեանի խումբը և կը յայտնէ թէ Ռուբէն իր խումբով այս կողմ կ'ուզէ անցնիլ։ Մուշեղ հասկնալով ընկերներու մտադրութիւնը Կովկաս անցնելու, կը վերադառնայ Ռուբէնին քով Փեթարի լեռները՝ անոր լուր տալու։ Յաջորդ օր Ռուբէնի խումբը կը հասնի Մառնիկի և Հաւատորիկի բարձունքները և երկու խումբերը կը միանան։

Ռուբէն դէպի Քանայ սար մեկնած միջոցին Մօրուք Կարոյին, Չոլոյին և Ղազար Պետոյեանին լուր կը ղրկէ և կը յանձնարարէ որ ողջ մնացող մարտական ուժերը մինչեւ Սեպտեմբերի 12-ը Քան հասնին, որ միասին մեկնին դէպի ռուսական բանակը։

Երկու խումբերը Մառնիկի վերերը, Պութել կոչուած վայրին մէջ կը հաւաքուին և կ'որոշեն իրենց ընկերակցողներուն թիւը։ Շատեր կը յուսային այդ խումբին միանալ. բայց այդ չի յաջողիր և դժգոհ կը թողու ոմանք։ Անշուշտ այդպիսի պարագաներուն մէջ ամէն մէկը պիտի բաղձար ազատիլ իր ազգականին հետ, ու հետեւաբար պիտի դժգոհէր եթէ խումբը ընդառաջ չերթար իր ցանկութեան։ Լեւոն Ասլանեան տեսնելով որ մեկնող խումբը չ'ընդունիր իր հօրեղբայրը միասին առնելու, կը հրաժարի մեկնելու գաղափարէն և ի վերջոյ զոհ կ'երթայ Քիւրտերու դաւադրութեան։

Վերջապէս երկար վիճաբանութիւններէն ետք մեկնողներու

լրիւ ցանկը կը պատրաստուի և Սեպտեմբերի 8-ին ճամբայ կ'ելլէն դէպի Նեմրութ, անկէ ալ Մալազկերտ։ Այդ խումբը կը բաղկանար 33 հոգիէ.— Ռուբէն, վ. Փափազեան, Աբօ, Հրանդ Հզլաթեան, Տիգրան Գաւառեան, Ալեքսան, Աչոտ, Արչակ Պոլէեան, Ալեքսան Մովսէսեան, Յովհաննէս Կոբնչեանն, Յ. Տ. Զաքարեան, Սասունցի Մանուկ, Ախօ, Կիրակոս, Խաբօ, Սասունցի Մուշեղ, Թադօ, Բազէյցի Քհնտերեան Ոսմանիկ, Բազէյցի Յակոբ, Առուտինջու Պրօն, Պետրոս և Արմենակ, Իկաիրցի Վաչկան, ապայ Միսակ, Սասունցի Պօղոս և մէկ-քանիներ, որոնց անունը տրձանագրուած չէ յուշերուն մէջ։

Այս խումբէն երեք հոգի ճանապարհին կը սպաննուին (Նեմրութ), խումբին համար չուր բերած ժամանակ։ Նահատակուածները հետեւեալներն էին.— Քհնտերեան Ոսմանիկ, Ալեքսան և Առուտինջու Պրօն։

Խումբը միայն վերջին օրը պզտիկ ընդհարում մը կ'ունենայ Մալազկերտի մօտերը, և առանց վնասի կը հասնի Մալազկերտ։

Սեպտեմբերի 12-ին Սասունցի մարտիկները կը հասնին Քան և Տ. Եղիչէ Պարամեանէն կ'իմանան որ խումբը արդէն մեկնած է։ Սասունցիները կրկին կը վերադառնան Սասուն և ամբողջ ձմեռը կ'անցընեն մեծ տառապանքներով և արկածներով, մինչեւ որ 1916-ի Փետրուարին Մուշ կը հասնին հայ կամաւորները։

Պուբրակներուն մէջ մնացողները ուրիշ դաժան օրեր կ'ապրին. անօթութեան կը միանայ նաեւ ցուրտը։

Տ. Եղիչէ Պարամեան իր չուրջ կը հաւաքէ 15 հոգի և Հոկտեմբերի 1-ին կը մեկնի Քանէն։ Այդ խումբին մէջ մտած էին հետեւեալները.— Տ. Եղիչէ, Աբրահամ Ելօն և Նուբօն, Յրօնաց Հայրօն և Հզլաթը, Սկրտատցի Յարութիւնը, Սողոմոնի Մկրօն և Պետօն, Բերդակցի Գրիգորը, Կիրակոսը, Մխիթարը (Ս. Աղբերիկ վանքի ուսուցիչը), Արգարը, Խաչօն և Միքայէլը։

Խումբը արկածալից վիճակներէ յետոյ Խօրասանի ճամբորդութենէն ետք կը հասնի ռուսական բանակին։ Պատասխանները կ'անցնին երեւան և կը փրկուին։

Հոկտեմբերէն ետք ձիւնը կ'իջնէ Տարօնի աշխարհին վրայ։ Դէպի ռուսական բանակ մեկնելու յոյսերը կը մարին։ Լեռներու եւ ձորակներու մէջ մնացորդ բնակիչները արդէն ուժասպառ էին և յանդուգն քայլ մը առնելու կարողութիւնը չունէին։

Համառաբած ձիւնը իր սուտանը կը փռէր ամէն կողմ, ճերմակ պատանքի պէս, որ այդ տարի սեւ սուգի չղարչը հագաւ Տարօնի աշխարհին։

Վերապրող ազգային և յեղափոխական գործիչներն ու մարտիկները, որպէս մարդ, երբեմն այն ինչ որ իրենց կարողութիւնը կը նեբէր. մահուան գացին և օրերով ու ամիսներով մահուան վտանգը տա-

բեցան։ Որպէս մարդ մեղադրելի չեն։ Բայց որպէս ղեկավար կամ մարտական բազուկ, անոնք ըլլան դրսեցի թէ Տարօնցի, մեղադրելի են որ վտանգը իր ծաւալով չըմբռնեցին և չեղան այն ղեկավարը, որ այդպիսի փոթորիկի մը մէջէն պիտի կրնային վարել Տարօնի քաջակորով ժողովուրդը։

ՌՈՒԲԷՆԻ ԵՒ Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ ԽՈՒՄԲԸ, ՈՐ ՔԱՆԷՆ ՄԵԿՆԵՑԱՒ:

Ձախէն աջ կանգնածները.— Առաջինը չի ճանչցուիր, Բ. Սասունցի Մանուկ(3), Ռուբէն (1), Տ. Գաւառեան (4), Վ. Փափազեան (2), Պօղոս, Արշակ Պոլէեան, Ախօ (6), սպայ Միսակ (8):

Ձախէն աջ նստածները.— Առաջին երեքը չեն ճանչցուիր, չորրորդը Սասունցի Մուշեղ (9), հինգերորդը եւ վեցերորդը չեն ճանչցուիր, 7-րդը Ալեքսան Մովսէսեան, 8-րդը Արմենակ Մարտէեան եւ Յ. Տէր Զաքարեան(7):

ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆ ԽԱՄԷՆ

(Բազմաթիւ անհատական դրուագներ այդ անհուն գոյամարտին մէջ տեղի ունեցած են եւ անհատական հերոսութիւններ գործուած են անյայտ մնալով: Դրուագ մը, որպէս օրինակ, որ վկայուած է Մ. Բարխեանի կողմէ):

Քանայ սարի անտառներուն և ձորերուն ապաւինած՝ տասնեակ հազարաւորներու մէջն էր Խամէն, որուն վկայութիւնը ահռելի ջարդի մասին արձանագրած ենք արդէն։

Անօթութիւնը շատերը կը ստիպէր կրկին իջնել գիւղերը սընունդ ճարելու կամ ազգական մը փրկելու։ Խամէն այդ գիշերաշրջիկ կիներուն մէջն էր։ Օր մը իր ազգական կնոջ մը հետ վար կ'իջնէ Մառնիկ, որպէսզի 10 տարեկան հայ աղեկ մը լեռ փախցնէ։ Դրուագը գրի առած է Մ. Բարխեանը։

Խամէն է պատմողը...

«Առանց մեր նպատակին հասնելու կը բռնուինք։ Քիւրտերը բաւական չարչարեցին մեզ։ Երբ չկրցան օգտուիլ, տարին յանձնեցին ոստիկաններուն, որոնք խումբ մը կիներ հաւաքած ու բանտարկուած էին Տէր Ղազարի ախոռը։ Մենք ալ բանտարկուեցանք անոնց քով։ Կամաց-կամաց ախոռը կը լեցուէր։ Ասիկա կ'ըլլար երրորդ կարաւանը։

«Իրիկուան մութին ներս մտաւ քիւրտ գառնարած Մահմուտ։ Քիւրտերը ազատ էին մեր մէջ պտըտելու։ Անցաւ իմ քովէն, երկար նայեցաւ ինծի, ուզեց լոյսին առջեւ տանիլ, մերժեցի, գնաց ոստիկանին քով, բաներ մը փսփսացին ու եկան մեր մէջ, մատով զիս ցոյց տուին։ Ոստիկանը թեւէս քաշելով զիս յանձնեց Մահմուտին։ Վառօն մնաց։

«Մահմուտին հետ դուրս ելանք բանտէն։ 20 ղրուշի գնած էր զիս։ Կը քալենք առանց շշուկի, բան մը գողցողի նման։ Առանց մէկու մը հանդիպելու հասանք Փալի Խաչոյի տունը, ուր գրպանէն բանալի մը հանելով դուռը բացաւ, ներս մտանք և դուռը ետեւէն կղպեց։

«Թուէքի աղօտ լոյսին տակ նստանք. զէնքերը վար դրաւ. նորոգեց կրակը և ըսաւ.

— «Գիտես Խամէ, 20 ղրուշով կեանքդ փրկեցի, ընկերներդ վաղը կը տանին վառելու, ալ ասկէ վերջ իմ կինն ես, այս տունը լեցուն է ամէն տեսակով։ Անկողին կ'ուզես, հագուստ կ'ուզես, ալիւր ու իւղ կ'ուզես, ինչ որ Աստուած ստեղծեր է, ամէն բան ունիմ. դուն, միայն դուն պակաս էիր, ան ալ ձեռք բերի. կե'ր, խմէ', հագուէ', կապէ' և իմ յարգս գիտցիր։

«Եւ գլուխս սեղմեց իր խռֆած սրտին, համբոյրներ քաղեց,

ինչպէս որ կ'ուզէր։

«Ցետոյ ծրար մը բացաւ, և մէկիկ-մէկիկ ցոյց տուաւ։ — Առ ասոնք, լաթերդ փոխէ։ Տնաայ որ արևան բիծեր ունէին, տեղ-տեղ գնդակները ծակած էին. յուզումէս կը խեղդուէի։ Կապոցի ծրարը և համազգի թէ արիւնոտ ևն, առանց լուալու կարելի չէր հագնիլ։ Թալաներ էին ինծի նման ջանալ ջիվաններըը, որոնք գազանի հարուածներու տակ փշած էին իրենց վերջին շունչը։

«Ցետոյ ալիւր բերաւ, խմոր պատրաստեցի, իւղով հաց տապկեցի և կերանք։ Կապոց մը անկողին բացաւ։ Ալ իր կամքին յանձնուած էի։ Ի՞նչ ընեմ. մինակ չէի, ցեղիս ընտրեալները բոլորն ալ իմ ճակատագիրս ունէին։

«Այսպէս կը մխիթարեմ ինքզինքս։ Մարդը քուն մաաւ առանց քակուելու, նոյնիսկ արեխներով։ Ջէնքին փոկը քանի մը անգամ բազուկին դարձնելով գրկեց հրացանը և սկսաւ խոմփալ։

«Երկար կը խորհիմ այս ազատ գազանէն ազատուելու։ Ցոյս ունէի գիշերը փախչիլ, երբ ան քուն մտնէ, սակայն գրան բանալին ծոցի գրպանը պահեց. անկարելի էր առնել։ Ես ալ քուն մտայ։

«Առտուն կանուխ արթնցաւ, տուաւ հաց մը ու պահեց ծոցի ազատ լաթերուն մէջ և դառնալով ըսաւ.

— «Համէ՛, ես լեռ կ'երթամ Հայեր խուզարկելու, դուռը վրադ կը գոցեմ. հաց ունիս, ատ կեր ու պառկէ. չփորձես կրակ վառել, ծուխը թող տունէն չելլէ, մերիններըը (իրենց գիւղացի ֆիւրահերը) լուր չունին որ ես քեզ ձեռք բերած եմ. գուցէ նախանձին և գէշ հետևանք ունենայ։

«Իր բոլոր բսածներուն հաճութիւն կու տամ։ Գազանը գոցեց դուռը ու կորսուեցաւ։

«Ես խեղդուած եմ մամուռքի մէջ. ի՞նչպէս փրկուիմ այս գազանէն։ Չեմ ուզեր երկար մնալ անոր քով, կ'ատեմ, կը նախընտրեմ մահը քան այդ չունը։

«Երեկոյեան պարապ ես եկաւ։ Հայ չէր գտած։ Կրակ պատրաստեց, ճաշեց և իր չնոկան կիրքը գոհացնելով անկողին մտաւ։ Դուռը կղպած էր, բանալին ուզեցի բնական պէտքի համար դուրս գալու։ Հրացանը առած հետս դուրս եկաւ։ Ներս գալուն պէս դուռը կրկին գոցեց, բանալին խօթեց գրպանը և մտաւ անկողին։ Ցոգնած էր և քունը չուտով տարաւ։

«Ուխտած եմ, այս գիշեր վերջին գիշերս պիտի ըլլայ անոր քով մնալս։ Անկողինէն դուրս եկայ և պահ մը կրակին առջև նստայ։ Ցանկարծ աչքիս առջև եկաւ թուէքի քով դրուած կացինը, որով փայտ կը մանրէր։ Ահա իմ փրկութեան բանալին. կա՛մ կը փրկուիմ, կա՛մ կեանքս կու տամ։ Առի կացինը, աչքիս առջև բերի անպատուաբեր ցեղիս բնաջնջումը։ Պրկեցի բազուկներս և ոտքի եկայ։ Ցանկարծ սկսայ գոռալ, բայց գօրութիւն մը, ձայն մը կը թևլատրէր.—

զա՛րկ մի խնայեր։ Ահա գլխուն վերեւն եմ և կացինը երկու ձեռքով բարձրացուցած, ամբողջ ուժով կը զարնեմ ականջին վերեւ։ Կացինը գործեց մինչեւ ակը. ալ չկրցայ գլխէն բաժնել կացինը։ Գազանը ոռնաց, վեր ելլել ուզեց, բայց դարձեալ ինկաւ։ Խռպոտ ճիչ մը տունը լեցուց։ Հասկցայ որ ալ յաղթած եմ։ Քաշեցի դաշոյնը, ծակեցի սիրտը ու մխեցի քանի կը շնչէր։ Վերջին հարուածիս դաշոյնը մնաց սրտին մէջ։ Առի բանալին, բացի դուռը և դուրս ելայ, առանց մազ մը հետս առնելու։

«Լեռ բարձրացայ. ոչ ոքի բան ըսի այդ մասին։ Յետոյ որ Յովնկայ հետ քու քով եկայ և դուն չորս ոսկի տուիր և քեզ տարինք մորենիի պուրակի մէջ պահեցինք, այն իրիկուն կնիկներու հետ գիւղ իջանք։ Գիւղը լեցուած էր Քիւրտերով։ Ես մտայ մեր տունը և կոտրած փեթակի մը մէջ պահուեցայ։ Առտուն լսեցի հայերէն խօսելու ձայներ. տեսայ որ հայ կիներ են, որոնք Քիւրտերու տուներուն մէջ ծառայելու կ՚երթային։

«Այս կիներուն մէջ կար իմ տագեր կին Գիւզալը՝ Պետրոսի կինը. խնդրեցի որ աղա մըն ալ ինծի գտնեն, որ ես ալ ծառայելու երթամ։ Գիւզալ զիս առնելով տարաւ Մանօ Արամի տունը, ուր այս աղաս կը կենար։ Անոր կինը սիրով ընդունեց և ցոյց տուաւ ախոռը որ մաքրեմ։ Մաքրեցի ախոռը և լեցուցի ջրհորի մէջ. այդպէս պատուիրեցին։ Երեկոյեան հացս առի ու գացի մեր Սրգոյի տունը, ուր կու գային քնանալու բոլոր ծառայողները։ Եօթը օր վերջ դուն եկար ու կիները քեզ ներս առնել չէին ուզեր։

«Միւս օր խուզարկու ոստիկաններու ձեռքն ինկայ. աղաս և իր կինը չհետաքրքրուեցան ինձմով։ Ոստիկանները զիս տարին Օսկոյի դուռը, մէկ ոստիկան ներս մտաւ խուզարկելու, միւսը մեզի կը հսկէր, Այն չորս ոսկիէն երկու ոսկի առնելով ոստիկանին մօտեցայ.

— «Առ, աղա, այս երկու ոսկին, որ իմ վերջին փրկագինն է ու ձգէ զիս, կ՚աղաչեմ. աղա՛ս, թող քու կանաչ արեւուդ սատար ըլլայ։

«Ոստիկանը երկար նայելով ըսաւ.

— «Կրնամ այս դրամն ալ առնել ու քեզ չձգել, բայց քանի որ ազնիւ եղար այս դրամը տալու և փրկութեանդ աղերսանք ընելու, գնա՛ շուտով՝ քանի ընկերս դուրս չէ ելած։

«Փախայ ետ ու մտայ նորէն աղայիս քով։ Մնացած երկու ոսկին ալ տուի խաթունիս և ըսի.— Առ այս երկու ոսկին, որ վերջին լումաս է և փոխէ տարազս քրտականի. ես կ՚ուխտեմ չբաժնուիլ ձեզմէ. ուր որ՝ ալ երթալու ըլլաք՝ ձեր հետ կու գամ և ձեզի կը ծառայեմ։ Աղան և խաթունը երկար խորհրդակցեցան ու դառնալով ինծի ըսին.

— «Կ՚ընդունինք քու առաջարկդ, կ՚ազատենք քեզ, պայմանաւ որ երբ Ահմէտ ազատի ու գայ (Ահմէտը աղայիս եղբօր աղան էր և զինուոր), անոր հետ ամուսնացնենք։

«Կ՚ընդունիմ առաջարկը. անմիջապէս մազերս պէտք եղած տեղերը կը կտրեն, հագուստս կը փոխեն»։ Ու Խամէն կ՚ազատի. .

ԻՆՉՈ՞Ի ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ ՉՀԱՍԱՒ ՏԱՐՕՆԻՆ

Քանայ սարի վերջին օրերու տխուր պատկերը փակելէն ետք, քննութեան արժանի է այն պարագան թէ ինչո՞ւ կամաւորական գունդերը չկրցան օգնութեան հասնիլ Սասունի, Քանայ և կարգ մը այլ վայրերու կռուողներուն։ Այդ ատեն 60.000 է աւելի Տարօնցիներ սրածութենէն կրցած էին խուսափիլ և կը կռուէին այն տկար միջոցներով, զոր ունէին։

Այս առթիւ մեր ձեռքին տակ ունինք խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեանի յուշերը, որոնք վաւերական վկայութիւններ են այն օրերու զինուորական կացութեան։ Խմբապետ Մարտիրոս Հ. Յ. Դաշնակցութեան հին մարտիկներէն մէկն է (բարեբախտաբար այսօր ողջ է և կը գտնուի Թեհրան) և եղած է Դրոյի կամաւորական գունդի լաւագոյն վաշտապետներէն մէկը, ու Դատուանի գործողութեանց ընթացքին՝ յառաջապահ հանդիսացած է զինուորական գործողութեանց։ Գործով մասնակից և ականատես Մարտիրոսի վկայութիւնը լոյս կը սփռէ այդ խնդրին վրայ։

Խմբապետ Մարտիրոսը Վանէն մինչեւ Դատուան տեղի ունեցած կռիւներուն մանրամասն և հետաքրքրական նկարագրութիւնը ընելէ ետք կը շարունակէ.

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«Շարժւում ենք դէպի Դատուան։

«Թշնամին դարձեալ այնտեղ է, ամրացած խորունկ փորուած դիրքերում։

«Մեր յարձակման ծրագիրն էլ կրկնութիւնն է համարեայ թէ Սորբի կռուի։

«Տաճկական դիրքերը այստեղ ռազմականօրէն աւելի տիրող են մեր դիրքերին, մանաւանդ մեր թնդանօթներին։ Նրանք փառաւոր կերպով կարողանում են որոշել մեր թնդանօթների տեղերը ու հեշտութեամբ հարուածել նրանց։ Քանի-քանի անգամներ մերոնք փոխեցին իրենց տեղերը, սակայն անօգուտ, որովհետեւ տաճկական դիրքերը բարձրում լինելու պատճառով անմիջապէս գտնում էին մերոնց ու հարուածում ճշդութեամբ։

«Մեր տեսողութեան դաշտը նեղ էր և սահմանափակ, մինչդեռ նրանցը ճիշդ հակառակը՝ լայն և մինչեւ իսկ անսահման։ Գիշեր ու ցերեկ կռուելուց յետոյ հազիւ կարողացանք միայն 500 քայլ մօտենալ նրանց դիրքերին։ Գիշերուան ընթացքում մեր լուսարձակները լու-

սաւորում էին նրանց դիրքերը, ընձեռելով մեզ ամենատեսակ յարմարութիւններ ամրակոծելու համար, սակայն անօգուտ, դրութիւնը ոչինչով չփոխուեց։

«Յաջորդ օր կէսօրին միայն մեր հնձելազօրքը յաջողուեց անցնել դիմացի կամուրջը և Սուզուրթով ուղղուել Ջրնար աւերակ գիւղը, Գրգուռի փէչին ընկած։ Այդ պատճառ դարձաւ որ մենք առնենք նրանց մեր խաչաձեւ կրակի մէջ, սակայն նրանք հիանալիօրէն նա էին մղում իմ և Արտաշէս Սուջեանի վաշտերի դրոհները։

«Սուջեանը և ես մի պահ իրար մօտ եկանք մեր վաշտերի տրանքում ու սկսեցինք խօսել դրութեան մասին, երբ տեսանք Անդրանիկին, Դրոյին, Քեռուն և Համազասպին, նստած Դատուանի ընկուզենիների տակ, լճի ափին։ Քիչ յետոյ Անդրանիկը վեր կացաւ և ուղղուեց դէպի մեզ։ Մեր տեղը բարձրադիր լինելու պատճառով կարելի էր մինչեւ Գրգուռի փէչերն անգամ տեսնել այնտեղից։ Փաչան մի քանի քայլ մեզնից հեռու, հետապիտակը աչքերին ուշադիր կերպով սկսել էր զննել դիմացի լեռների փէչերը և Բիթլիզ երկարող ճամբան։

«Մի քանի րոպէ լուրջ դիտելուց յետոյ դարձաւ մեզ և ցոյց տուեց Բիթլիզի ճամբան, ասելով.

— Տղե՛րք, նկատո՞ւմ էիք որ Բիթլիզից զօրք է գալիս թէ ոչ։

«Մեր հետապիտակները անմիջապէս ուղղուեցին դէպի փաչայի նշած կողմը։ Իրաւ թուրք հնձելազօրքը եկաւ մինչեւ Դատուանի մօտերը, թեքուեց դէպի Գրգուռի ձորերից մէկը և կորաւ տեսողութիւնից։

— Հասկացա՞ք ինչ է կատարւում, — հարցրեց կրկին։

— Ո՛չ, փաչա — պատասխանում ենք մենք։

«Անդրանիկ իր արծիւի հայեացքով և սրատեսութեամբ կռահել էր թշնամու մտադրութիւնը։ Նա յանձն էր առել իր համառութիւնը նման դէպքերում. իր բնատուր ռազմագիտութեամբ ու փորձուած բնազդով կարողանում էր րոպէապէս տեսնել ու զգալ ռազմի դաշտի առաւել ու թերի կողմերն ու յարմարութիւնները, չկորցնելով թշնամու ամենափոքրիկ շարժումն անգամ իր տեսողութիւնից։ տեղին յարմար մի զօրաշարժով կարողանում էր ձեռքն առնել առաւելութիւն ներկայացնող դիրքերը ու պարտադրում թշնամուն անյարմար մի վիճակ, կատարեալ յաղթանակը ապահովելով իր համար, իսկ թշնամուն ափ ի բերան թողած, զարմանքի հետ խառն ապուշ մի դրութիւն։

«Մեր բացատրական պատասխանից յետոյ, ցած բերելով աչքերից հետապիտակը ասաց.

— Տաճիկները պատրաստւում են նահանջի. այդ հնձեալ զօրքը որ տեսաք, եկել է թիկունքը ապահովելու նահանջի պատրաստուող մեր դէմի թշնամուն։ Դէ՛հ, տղերք, պատրաստ եղէք յարձակումի մինչեւ որ ես մեր ձիաւորներին կարգի բերեմ։

«Խօսքը դեռ եւս չվերջացրած նա արագ-արագ, համարեայ թէ վազելով, հեռացաւ դէպի իր հեծեալները։ Մենք արդէն պատրաստ էինք յարձակման երբ Դրօն բարձրացաւ մեզ մօտ ու ասաց.

— Տղե՛րք ջան, յարձակում։

«Արտաշէս Սուջեանի վաշտը սկսեց իր յարձակումը լճի ափով, իսկ ես իմ վաշտով շարժուեցի ճիշդ իմ դիմացի բարձունքների մէջ ամրացած թշնամու վրայ։ Մեր միահամուռ յարձակման հետ, միաժամանակ բոլոր դիրքերից դուրս, թափուեցին թշնամու ասկեարները և խուճապահար սկսեցին նահանջել։

«Մոգական գաւազանի մի հարուածով, երէկուան այնքան ամրօրէն նստած թշնամին փուլ էր եկել բոլոր դիրքերում, չդիմանալով մեր հարուածներին։

«Նահանջող, խուճապի մատնուած թշնամու սիրտը սարսափ ձգելու համար, սրարշաւ առաջ շարժուեցին մեր հեծեալ կամաւորները Դաշնակցական Խեչոյի գլխաւորութեամբ։ Կպած ձիերի մէջքին և ձուլուած նրանց հետ, հուռռաներով, ճիշդ սրընթաց ու կատաղի գետի թափով, նրանք մօտենում էին արդէն մի քանի տասնեակ քայլի վրայ փախչող հետեւակին։

«Մի վերջին վայրկեան էլ ջղուտ բռունցքների մէջ սուրերի դաստակն յարմարեցնելուց յետոյ, սկսուեց մի նախճիր։ Առաջին զոհերը իրենց արեան մէջ թաթախուած, փռուեցին գետնին վայրենի հռնդիւններով։ Ահա և աղաների աջ կողմից օգնութեան փութաց տաճիկ հեծեալների մի միաւոր։ Նրանք արագօրէն մօտեցան մերոնց ու խառնուեցին նրանց։

«Գիրկընդխառն կռիւի մէջ, բացի սուրերից և տասնոցներից ուրիշ զէնք այլեւս չէր կարող գործել։ Հուժկու բազուկների ուժեղ թափով իջնում էին բարձրացած սրերը դիմացի թշնամու վրայ, կտրելով մէկի թեւը, պատռելով միւսի գանկը կամ թէ չէ ուժեղ թափից կոտրուած էր մէկն ու մէկի շեղբը և յաջորդ հարուածը գալիս էր վերջ տալու եւս մի կեանք, ձիերի սմբակների տակ գլորելով նրան։

«Ձիերի խրխնջոցը, մարտիկների վայնասունը, վիրաւորների աղեխարշ ճիչերը սմբակների տակից բարձրացած, մահամերձների վերջին անքոցները խառնուած սրերի մետաղեայ շրխկոցին և տասնոցների համազարկերի ու ձիերի սմբակների դոփիւնին, ռազմի դաշտը վերածել էին այնպիսի մի խառնաշփութութեան, որ ոչ ոք ոչինչ չէր էլ կարող մտածել բացի հարուածելուց, ինչ մեաց որ կարողանային նկատել, թէ ընկել էր անզուգական ռազմիկը, ֆետային։

«Ընկել էր Խեչօն սուրը ձեռին, մատները պիրկ և բարկութեան շանթերը դեռ եւս իր դէմքին դրոշմուած։ Բազմաթիւ կռիւներում դարբնուած ու կոփուած այդ յեղափոխականը բազմաթիւ անգամներ հեգնանքով ծիծաղել էր մահուան երեսին. քանի-քանի անգամներ մահը մեկնել էր դէպի Խեչօն իր արիւնոտ թաթը ու բացել իր երախը կուլ

ԽԵՉՕ

տալու համար նրան, սակայն Խեչօն միշտ էլ կարողացել էր խուսափել նրանից, կրկին նետուելու համար ուրիշ կռիւի, ուրիշ մարտի մէջ։

«Խեչօն իր կեանքը շատ թանկ էր ծախել։ Նրա շուրջը թափուած էին տասնեակ ասկեարների դիակներ։

«Գրիչս շատ թոյլ է պատկերացնելու համար Խեչոյին, ինչպէս և իր նմաններին իրենց կատարեալ «հասակով»։ Թերթեցէք «մեր պատմութեան» այնքան արիւնոտ էջերը ու դիտեցէք նրանց իրենց հսկայութեամբ, պատկերացնելու համար նրանցից իւրաքանչիւրի ոդիսականը ու հերոսական վախճանը ...Փա՜ռք նրանց։

«Թշնամին քանի գնում աւելի ստուարանում էր, պատրաստուելով իր մէջ կորսնցնելու համար մերոնց, երբ հրահանգուեց ետ քաշուել։ Տաճիկները չքաջալերուեցին մերոնց նահանջով, այլ բաւականացան մեր ձիաւորներին յետ շպրտելով՝ ապահովել իրենց հետեւակի նահանջը դէպի Բիթլիզ։

«Մինչեւ Բիթլիզի ձորի բերանում գտնուող Քարւանսարան ես հետապնդեցի թշնամու հետեւակին, վերցնելով որպէս աւար երկու ջորի։ Դեռ եւս պիտի շարունակէի նոյն թափով առաջանալ երբ մի գրութիւն ստացայ Դրոյից. «Անմիջապէս յետ դարձիր, թշնամին թիկունքումդ է, գերի կը մնաս»։

«Եւ իսկապէս իմ աջ ու ձախ կողմերում գտնուող տաճկական զօրքերը կարծելով իմ վաշտը իրենց միաւորներից է, ուշադրութիւն չէին դարձրել ինձ վրայ յառաջխաղացման պահին, սակայն երբ սկսեցի յետ նահանջել, նկատեցին ինձ ու անդրադարձան, որ թշնամու միաւոր եմ։ Սկսուեց մի անտանելի վիճակ իմ վաշտի համար. բոլոր կողմերից առան իրենց կրակների մէջ, որպէս զի իսպառ ոչնչացնեն մեզ։ Կռուելով ու նահանջելով մազապուրծ կերպով կարողացանք ճողոպրել նրանց արանքից և վերադառնալ մերոնց մօտ։

«Եօթն օր էլ սպասեցինք Դատուանում։ Մեր ամէնօրեայ գործն էր հետախուզութեան գնալ մինչեւ վերեւում յիշածս Քարւանսարան, կռուի բռնուել Տաճիկների պահակների հետ ու կրկին դառնալ Դատուան։ Միակ արդիւնքը այն եղաւ, որ կարողացանք վստահօրէն իմանալ, Բիթլիզից երկարող լեռնաշղթան մինչեւ Մառնիկ և Նոք, ինչպէս

և Բիթլիզ տանող ճանապարհի աջ ու ձախ բարձունքները բռնուած էին տաճկական կանոնաւոր զօրքերով։

* * *

«Ճիշդ Վարդավառի օրը, բոլորս էլ Դատուան էինք, երբ Սասունից ստացուեց մի նամակ Ռուբէնի և Վ. Փափազեանի անունից։ (Ահա թէ ինչքան եմ յիշում այդ նամակից)։

«...Ինչո՞ւ էք դանդաղում, Մշոյ ժողովուրդը կոտորուեց. միայն մի մասին յաջողուեց փախչել մեզ մօտ, Սասուն. մի ուրիշ մասն էլ թագնուել է զանազան տեղերում: Հայկական գիւղերը լցւած են օտարականներով՝ մուհանիրներով, որոնք Քրտեր են: Մշոյ դաշտում տանկական զօրք չկայ, մի՛ ուշացրէք, յարձակուեցէք Նեմրութի կողմից, մենք էլ կ՚աշխատենք մեր կողմից կռուելով միանալ ձեզ, որպէսզի կարողանանք այստեղի 40.000 ժողովուրդը ազատել: Սրանք մեզ մօտ են ապաստանել Տիարպեքիրից, Մուշից եւ միանգամայն անօթեւան են: Շտապեցէ՛ք, արդէն մեր ուտելիքն ու փամփուշտը վերջանում է. ի սէր Աստուծոյ, շտապեցէք եթէ չէք ուզում ժողովուրդը սովամահ լինի... եւայլն, եւայլն»:

«Անդրանիկը, Քեռին, Դրօն ու Համազասպը շտապում են Գեներալ Տրուխինի մօտ, բացատրելու համար Սասունում ստեղծուած վիճակը և ցոյց տալու համար Ռուբէնի աղերսանքներով լեցուն նամակը։

«Անյապաղ յարձակում որոշուեց բարեբախտաբար։

«Անդրանիկի գունդը և մեր գումարտակը միասին ուղղուեցինք Սուղուրթ, որպէսզի գիշերով անցնելով Նեմրութի փէշերով յարձակուէինք Մուշի վրայ ու այնտեղից Սասուն, միանալու համար Ռուբէնին։

«Արդէն Սուղուրթում էինք։

«Տղաները թէյ էին պատրաստում խմելու համար, երբ Անդրանիկի հետախոյզները մեզ մօտ բերին մի թուրք գերուած ասկեարի։ Ասկեարը նախ զարմանք յայտնեց, թէ մենք ի՛նչպէս է որ Սուղուրթ էինք և չէինք նահանջել, ապա ասաց որ Մալազկերտը գրաւուած է Տաճիկների կողմից և Զօր. Նազարբէգեանն էլ արդէն նահանջում է։

«Զարմանքն ու զայրոյթը համակեց բոլորին։ Անդրանիկը այնքան էր զայրացած, որ հրամայեց ասկեարի հաշիւը անմիջապէս մաքրել։

«Դժբախտաբար իրականութիւն կար տարաբախտ ասկեարի ասածներում, որովհետեւ հազիւ կէս ժամ չանցած, հասաւ Զօր. Նազարբէգեանի սուրհանդակը, հաստատելով կէտ առ կէտ նոյնը ինչ որ ասել տաճիկ ասկեարը։

«Յիշում եմ մօտաւորապէս ինչ որ գրել էր Զօրավարը.

«Մեր զօրքերը թողին Մալազկերտը եւ ճահճոջեցին. ինձ ցոյցպես հրահանգուած է ցոյցը. անձնական պատասխանատուութեամբ մինչեւ գիշերուայ 12-ը Ձեզ կարող եմ սպասել Ախլաթում. աւելին անկարող եմ. եթէ ուշացաք, գիտցէք որ գերի պիտի մնաք...»:

«Դրութիւնը փրկելու և մի ձեւով Սասունին օգնութեան գնալու բոլոր որոշումներն ջուրն ընկան: Ոչինչով կարելի էր փոխարինել ներկայացուած առիթը:

«Հասել էինք Սասունի դռների առաջ ու մնում էր միայն մի փոքրիկ ճիգ և պիտի փրկուէր անմեղ ժողովուրդը անխուսափելի կոտորածից: Արդէն կարողացել էինք համոզել մեզ, որ հոգ չէ մի ինչ որ Տրուխինի պատճառով 4 օր Սբ. Յակոբում, 5 օր Սորբում, 7 օր Դաստուանում անտեղի ժամանակ կորցրինք, որովհետեւ մէկ-երկու օրից յետոյ ուղղելու առիթ էր ներկայացնում, չակելու միջոց էր տըրուում մեզ պարտադրուած սխալի լաւով վերջացնելով... Սասունը մեզնից միայն երկու օրով էր բաժանուած, ժողովուրդը փրկուած էր արդէն ջարդից... յանկարծ նահանջ...

«Անդրանիկը այլեւս չսպասեց, նաեց իր ձին և ձիաւորներին հետն ալ առնելով թողեց իր հետեւակին անգլուխ ու անտէր, հեռացաւ:

«Դրօն, կոզակաների գնդապետի հետ ապահովելով մեր հետեւակի թիկունքը ռուս և հայ խառն ձիաւորներով ու թնդանօթներով, չարժուելու հրամանն առնց դէպի Ախլաթ, պատուիրելով յատուկ ուշադրութիւն, որ ազաներից ճամբին մնացող չլինի:

«Արդէն յետնապահութիւնը տառապանք ասել է նշանակում, դրա վրայ էլ աւելացրէք Անդրանիկի անգլուխ, անկարգապահ ու անհասկացող հետեւակ գինուորների արարմունքները, ձեզ համար լրիւ պատկերը կ'ստացուի այն նեղութիւնների ու տպրումների, որ ես ունեցայ այդ օրուայ ու գիշերուայ իմ յետնապահութեան ժամանակ, մինչեւ Ախլաթ հասնելը:

«Զօր. Նազարբէգեանը արդէն նահանջել էր: Մենք այնուհետեւ նրան չկարողացանք հասնել, մինչեւ որ Արճէշ մտնելիս տեսանք, որ իր 8-րդ գնդով Բաթնոսի վրայով դիմեց Ղարաքիլիսէ, միանալու համար Մալազկերտից հասնող իր 5—6—7-րդ գնդերին, չարժուելու համար դէպի Ալաշկերտ:

«Անդրանիկն էլ նահանջեց Բերկրի-կալա:

«Մի գիշեր միայն հանգստացանք Արճէշում և յաջորդ օրը Բերկրի-կալայով անցնելով, ճանապարհուեցինք դէպի Երեւան:

«Մեր չարքերը քիչ թէ շատ քայքայուած էին ու մարտիկները յոգնած. դադար առնելու և հանգստանալու կարիքն էր զգացուում, նոր թափով ու եռանդով կրկին հայրենիք վերադառնալու, որպէսզի կիսատ ձգած գործը աւարտէինք:»

Կամաւորները եօթն օր սպասած էին Դատուանի չրջանը, առանց փորձ մը ընելու դէպի Սասուն սուրհանդակ մը հասցնելու։ Զիաւորներուն համար մէկ օրուան ճանապարհ էր Քանայ սարը հասնելու համար։ Իսկ Քանայ սարը ապաստանուղները, ինչպէս տեսանք, ռուսական յառաջապահները կը տեսնեն Մշոյ դաշտին մէջ և իրենց տեղէն չեն շարժիր արեան ծովէն ազատուելու համար։ Երկու կողմերն ալ դրութեան ծանրութիւնը չեն ըմբռներ. կարծես չշմած են։

ՄՈՒՐԱՏ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
(Ցրօնմցի)

ԱՐՏԱՇԷՍ ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ
(Մշոյ դաշտի Մոկունմ գիւղէն)

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Երբ կը փակենք Եղեռնապատումի և Հերոսապատումի այս էջերը, անհրաժեշտ կը գտնենք վեր հանել եղերական այս փոթորկալի անցքերէն պատմական այն ճշմարտութիւնը, որ կը հաստատուի Տարօնի աշխարհի դիմադրութիւններու շարքով։

Ապրիլեան ահաւոր եղեռնի անմարդկային եւ անողոքելի պատմութեան մէջ Տարօնի աշխարհն է որ թէեւ մասամբ, բայց ծաւալուն ընդդիմութեան պայքարի մէջ կը մտնէ դարաւոր թշնամիին դէմ՝ արեան ծովու մը մէջ խեղդուելով։ Եօթն ամիսներ անընդհատ կ'արիւնոտի Տարօնը, տեղ մը կ'այրուի, տեղ մը կը դիմադրէ, տեղ մը կանոնաւոր պատերազմ կը մղէ թշնամիի դէմ, ուրիշ տեղ մը հերոսական վճռականութեամբ մինչեւ վերջին մարդը և վերջին փամփուշտը կը վատնէ և կը ճնայ Մուշ քաղաքի աւերակներուն տակ։

Ու Տարօնը փոթորկեցաւ, կռուեցաւ, նոյնիսկ երկար դիմացաւ, բայց օգնութիւն չստացաւ։ Ռուս բանակը կեցաւ Պուլանուխ-Մալազկերտի շրջանը, հայ կամաւորները մեծ գոհերով հազիւ հասան Թաւուան և Ախլաթ, հազիւ յոյսի գուները բացուեցան, և ահա ազիտալի նահանջը ռուսական բանակին։ Ահկէ ետք երեք ամիսներ անցան, Տարօնը արիւնլուայ՝ չարունակեց կռուիլ, սակայն օգնութիւն մը չստացաւ որեւէ կողմէ։

Հայոց պատմութիւնը եթէ Տարօնի անուան առջեւ պիտի չկրնայ արձանագրել դիւցազնական այն խոյանքը, զոր ան ունեցաւ հայ յեղափոխութեան շրջանին, պիտի հաստատէ թէ Տարօնը եղաւ ամբողջ հայկական հորիզոնին վրայ արիւնոտ գոյամարտերու մանողը նենգ Թուրքին դէմ և երկար հոգեվարք մը ապրեցաւ, ցեղին առնականութիւնը, ազատատենչութիւնը եւ ազգային պատիւը վեր պահելու համար։

Տարիներ ու դարեր անցնելէ ետք, երբ հայ պատմաբանը խոնարհի այս եղերական պատմութեան վրայ, մեծ

հիացմունքով ու հպարտութեամբ պիտի ընդգծէ այն իրողութիւնը, որ 1916-ին երբ կամաւորները կը մտնէին Մուշ, Սասնոյ լեռներէն կ'իջնէին 6—700 հոգի, տարի մը ամբողջ արիւնոտ մարտէն ետք, զինուած ու հպարտ ցեղային իրենց արիութեան մէջ։

Այս օրերու տխրութիւնները պիտի փարատին և փոքրիկ նկատուած հերոսութիւնները ոսկի ճառագայթով պիտի լուսաւորեն Հայոց Պատմութեան էջերը։

* * *

Երկու խօսք ալ կամաւորներու օգնութեան գալու մասին։ Կամաւորները կը հասնէին Դատուան, մեծ զոհեր տալով։ Տարօնին օգնութեան հասնելու իր խոյանքին մէջ, այդտեղ, դիրկընդխառն կռիւին մէջ կ'իյնար դաշնակցական Խեչօն, Տարօնի հոգին վրայ։ Այս թափը կը կոտրէր երբ ռուսական հրամանատարութիւնը Տիգրան Դեւոյեանի սխալ տեղեկատուութեան հիման վրայ՝ նահանջի հրամանը կու տար։ Այդ վայրկեանէն սկսեալ, դժբախտաբար, ո՛չ Անդրանիկը, ո՛չ Դրօն, ո՛չ Քեռին և ո՛չ ալ Տարօնցի կամաւորները, որոնք Սմբատի հրամանատարութեան տակն էին, չըմբռնեցան նահանջի հրամանին դէմ և չնեղխուժեցին Մշոյ դաշտը։ Այս արարքը, ինչ պատճառաբանութեամբ ալ բացատրուի, պիտի մնայ դատապարտելի, որովհետեւ կամաւորական գունդերու ստեղծումը միայն հայկական նահանգներու ազգաբնակչութեան փրկութեամբ հիմնաւորուած էր։ Տարօնէն դեռ այդ տաեն կարելի պիտի ըլլար ազատել մօտ 60,000 հայ. աւա՛ղ, սակայն կամաւորական գունդերը կը թերանային իրենց այս սրբազան պարտականութեան մէջ։

Այս է, կը կարծենք, պատմութեան վճիռը։

ՄԱՍՆ Դ.

ՏԱՐՕՆԻ ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆԱՑՈՒՄԸ

(1916 — 1918)

ՏԱՐՕՆԻ ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆԱՑՈՒՄԸ

ՆԵՐԱԾՈՒՄ

1915-ի աչնան, Հայութիւնը Կովկասի մէջ սուգով կը համակուէր։ Երկրէն հասած լուրերը կոտորածներու մասին չատ բան կ'ըսէին։ Թէեւ պէտք է խոստովանիլ թէ Հայութեան բնաջնջման տարողութիւնը ըմբռնուած չէր։

Կոտորածներու տխրութեան վրայ կ'աւելնար ռուսական չարաղէտ նահանջը։ Քաղաքականութիւնը միշտ զուգահեռ քալեց զինուորական գործողութիւններուն և մեծ ու փոքր նահանջներով հայ ժողովուրդն էր որ ոտից կոխան կը դառնար։

Վանի նահանջը մեր քաղաքական խանդավառ յոյսերը կը մարէր։ Շէն Վանը մէկ անգամէն լքուելէն յետոյ, այլեւս աւերակի մը քնոյթը կը ստանար։ Իսկ Մալազկերտէն և Դատուանէն եղած նահանջը խորապէս կը ցնցէր Հայութիւնը, մասնաւորապէս կամաւորական չարքերը, որոնք ամօթապարտ կը մնային հերոսական Տարօնին։ Վրդովմունք կար ամէն կողմ. բոլորն ալ կը գիտակցէին թէ Հայոց ազատագրութեան միջնաբերդը անյուսալի դիմադրութիւններէն և հերոսամարտերէն յետոյ, ինկած էր արիւնլուայ ու մնացած էր անօգնական։

Կամաւորները, լեցուած վրէժխնդրութեամբ, վերագնահատելով այն պատեհ առիթները, զոր կորսնցուցած էին, հեւիհեւ կը պատրաստուէին կրկին մարտի մտնելու Թուրքին դէմ, ակն ընդ ականի վճռական քաղաքականութեամբ։

Ռուսական բանակները արդէն պատրաստ էին ձմեռուան ընդհանուր յարձակողականին, որուն պիտի մասնակցէին նաեւ կամաւորական գունդերը։

Այդ յարձակողականը պիտի դիմէր դէպի Էրզրում, Տրապիզոն, Մուշ, Պիթլիս և Վանէն հարաւ։

Ու տեղի ունեցաւ այդ փոթորկալի յարձակողականը, երբ հայկական նահանգներու մէջ հայ մնացած չէր։

Տարօնի շրջանը կը գրաւուէր երկու ուղղութեամբ։ Ախլաթէն դէպի Պիթլիս առաջացող ռուսական բանակներուն հետն էր Անդրանիկը, որու գունդին մեծ մասը Տարօնցիներն էին՝ ղեկավարութեամբ

Սմբատին, Ցրօնցքի Մուրատին, Արտաչէս Միրզոյեանին, Փիլոսին, Խարապչհարցի Մուրատին։ Նոյն գունդին մէջն էր Սեպուհը իր ենթավաչտապետներով։

Մալազկերտէն դէպի Խնուս և Մուշ քալող ռուսական բանակին կ'ընկերանար Դրոյի գունդը։

Կազմուած գաղթականական և քաղաքական մարմիններ կային, որոնք լիազօրներու առաջնորդութեամբ քայլ առ քայլ պիտի հետեւէին բանակին, ժողովուրդի փրկութեան գործը կազմակերպելու համար։

Զինուորական այս յարձակողական գրաւումներու մասին մեր տրամադրութեան տակն ունինք խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեանի ականատեսի վկայութիւնը, զոր պիտի զետեղենք յաջորդ գլուխին մէջ։

Կովկասէն դէպի Տարօն ներխուժող կամաւորական գունդերն ու գործիչները կը տեսնէին խուճապահար Թուրքն ու Քիւրտը, որ Յունուարի ձիւն-ձմեռին լեղապատառ կը փախչէին Պիթլիսէն դէպի Սղերդ և Պչերիկ, իսկ Մշոյ դաշտէն և Խնուսէն դէպի Ճապաղջուր և Խուլբի ձորը, Տիարպեքիր հասնելու համար։ Ճանապարհներու վրայ, ձիւնին ու ցեխին մէջ խրած դիակներ, մարդոց ու կենդանիներու, անթիւ ու անհամար էին։

Արեան արհաւիրքին մէջ անասնացած Թուրքն ու Քիւրտը, հազիւ քանի մը ամիս անցած, բնութեան և պատերազմի հարուածներուն տակ կ'իյնային, պատիժներու ամենէն սոսկալին կրելով։

Եթէ դուրսէն, այս խուճապահար բազմութիւնը հետապնդողները պատուհասի միայն հետքերը կը տեսնէին, անդին բազմաթիւ հայ բեկորներ, կին թէ մարդ, գերեվարուած՝ անոնց հետ կը քալէին և օրը օրին կը տեսնէին անոնց ջարդուիլը ու կը մխիթարուէին։

Այս բեկորներէն ոմանք վերապրեցան և իրենց յուշերը գրեցին։ Թրքական խուճապային նահանջի նկարագրութիւնը կը գտնենք Մարգար Բարխեանի, Մուշեղ Դռունեանի, Լեւոն Տօնիկեանի, Երուանդ Շարաֆեանի և Ալիջանցի Ազնիւի վկայութիւններուն մէջ։ Անոնց նկարագրութիւններէն կ'երեւի այն անճրկած վիճակը, զոր այս բարբարոս ժողովուրդը և պետական պաշտօնեաները ունեցած են ձիւնի և ցուրտի այդ օրերուն, թէ ինչպէս մայրն իր զաւակը, եղբայրն իր եղբայրը, հայրը իր որդին կը լքեն ձիւներուն մէջ և կ'անցնին անասնական անգթութեամբ։ Կը նկարագրեն թէ ինչպէս անոնք կը մերկանային իրենց կողոպտածներէն, լեղապատառ լքելով ամէն ինչ, թէ ինչպէ՞ս կողոպտած անասունները կը սատկէին ձիւներուն մէջ, թէ ինչպէ՞ս հարաւի աչիրէթները Պչերիկի և Սղերդի մէջ կը կողոպտէին և կը սպաննէին իրենց ազգակիցները։ Ու այս բոլորին վրայ թիֆիւսը կու գար վարակելու տեղաչարժուած բազմութիւնները, որոնք՝ անտէր ու անխնամ՝ դաշտերու և փողոցներուն մէջ կը մեռնէին, թաղող իսկ չունենալով։

Անգթօրէն հայ ժողովուրդը սրախողխող ընող այս վոհմակները

80ο/ο կ'ոչնչանային անարգ վիճակի մը մատնուած։

Երկիրը կը գրաւուէր։ Հայկական զէնքն ալ իր դերը կ'ունենար զինուորական այս յաղթանակներուն մէջ։ Հայոց արիւնոտ լեռներն ու դաշտերը, տխրութեան և սուգին հետ, սփոփանքը կ'ունենային որ հայկական յաղթական վաշտերը ոչ միայն կը տիրանային հայրենի հողին, այլ և վրէժի սրբազան պարտքը կը կատարէին, որպէս հոգեհանգիստ՝ ինկած նահատակներուն։

Յաղթութիւնը ինքնին վերանորոգիչ ուժ ունի, և այդ ուժով նահատակուած Տարօնի վերապրողները յարութիւն կ'առնեն և Տարօնի գաւառները կը վերակենդանացնեն, ինչպէս պիտի տեսնենք։

Նախ ներկայացնենք գրաւման գործողութիւնը, խմբապետ Մարտիրոսի վկայութեամբ։

Ձախէն աջ.— ՍԵՊՈՒՀ, ԱՆԴՐԱՆԻԿ, ՍՄԲԱՏ

(Անդրանիկի կամաւորական գունդի երեմ մեծ հրամանատարները)

Ա.

ՅԱՐՁԱԿՈՂԱԿԱՆ ԴԷՊԻ ՏԱՐՕՆ

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«1915 թուի Նոյեմբերի վերջին օրերն էին։

«Մեր գումարտակը վերակազմըւած էր ու թարմ ուժերով փոխարինուած։

«Սպասում էինք վերջին հրամանին կրկին չարժուելու համար դէպի երկիր։ Շատ ժամանակ չէր անցել այն օրուանից երբ սախալուած կռնակ տարձրինք Սանոյ ժողովրդին, առանց կարողանալու դոյդն օգնութիւն իսկ հասցնելու նրան։ Վրէժխնդրութեան անչէջ կրակը կրկնակի ուժգնութեամբ էր բռնավառուած մեր հոգիներում այս անգամ, ահա թէ ինչու այնքան անհամբերութիւն կար բոլորիս մէջ։

«Այս անգամ մեր գումարտակը հետեւակ կազմն էր ներկայացնում. երեք հետեւակ վաշտ և երկու ձիաւոր հարիւրեակ։

«Առաջին վաշտ.— Վաշտապետ՝ Դալի Ղազար։ Օգնականներ՝ Անդրէաս և Թովմաս։

Երկրորդ վաշտ.— Մարտիրոս Աբրահամեան (տղերքիս դրողը)՝ վաշտապետ։ Օգնականներ՝ Խնկո և Մակեդոն։

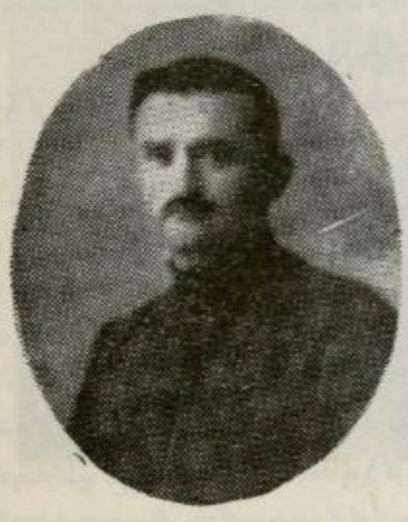

ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Երրորդ վաշտ.— Վաշտապետ՝ Մեծ Ղազար Քոչարեան (Բաշգառնեցի)։ Օգնականներ՝ Տիգրան և Սերգօ։

«Առաջին ձիաւոր հարիւրեակի պետն էր Զեմլեակը։

«Երկրորդ ձիաւոր հարիւրեակի պետն էր Եապոնը, օգնականը Խոսրով Եղիազարեան։

«Հրամանը արեց և մենք չարժուեցինք դէպի Իգդիր։ Դեկտեմբեր 3-ին Ալաշկերտի Ղարաքիլիսէում միանալով պետական լարինակի գնդին անցանք Ղէշլ-Գեղուկի հարաւային լանջին թառած մի գիւղ որտեղ հանդիպեցինք Գնդ. Ապրասովին (կովկասեան չորրորդ հրացանաձիգ զօրամասնի ութերորդ գնդի հրամանատար)։

«Ցաչորդ առաւօտ անցնելով Դաւթաղի միջով կարեցինք Մու-

բաղ-չայը (Արածանին) ու արգէն կէսօր էր համարեայ թէ հասանք Խամուր, Լաբինսկիի հեծելազնդի հրամանատար Գնդապետ Նասկովի մօտ։ Գնդապետը սիրալիր կերպով ընդունեց մեր գումարտակին ու բաժին հանեց կամաւորներին իր զինուորների ճաշից և Դրոյին ու իր հրամանատարական կազմին հրաւիրեց իր վրանը ճաշելու։

«Ճաշելուց յետոյ հրահանգ ստացանք ուղեւորուել դէպի Բաթնոս գիշերելու գլխապետ Պերեկրեստովի մօտ։ Գլխապետը հրամանատարն էր ութերորդ հրացանաձիգ գնդի եօթերորդ վաշտին։

«Բաթնոս եկաւ նոյնպէս Սասունցի Մանուկը իր տասն ձիաւորներով։ Մանուկին պատուիրուած էր մեր յառաջխաղացման ժամանակ ձեռք ընկած Հայերին, որոնք բախտի բերմամբ կենդանի էին մնացել, հաւաքել ու ապահով տեղեր հասցնել մեր թիկունքում։ Տեսնելով որ ինքը անելիք չունէր Բաթնոսում, թողեց մեզ, վերադարձաւ Ղարաքիլիսէ, իսկ մենք դեռ եւս պիտի սպասէինք վերին հրամանատարութեան հրահանգին դէպի յառաջ շարժուելու համար։

* * *

«Քրդերի անկարգութիւնների պատճառով Բաթնոս-Արճէշ կապը կտրուել էր։ Կապը վերահաստատելու համար, Արճէշ և Զիլանի ձորն էին զրկուել մի մաս Անդրանիկի գնդից՝ Սմբատի ղեկավարութեամբ և երկու հարիւրեակ կողակ ձիաւորներ։

«Այդ շրջանը անհանգստացնող Քրդերից մաքրելու համար, Գնդապետ Նասկովը մի հարիւրեակ կողակներով մեզ մօտ եկաւ և միասին շարժուեցինք դէպի Արճէշ, որպէսզի մենք մեր կողմից և Սմբատն էլ Արճէշի կողմից միասին յարձակումով ընդմիշտ վերացնէինք անկարգութիւնը և սաստէինք Քրդերին։

«Մինչեւ Բաթնոսի և Արճէշի արանքում գտնուած Գեդուկը հասնելը, մի քանի տեղերում հանդիպեցինք մանր ու չնչին դիմադրութիւնների. գիշերելով քրդական մի գիւղում, յաջորդ օրը մեր երկուստեք զինուորական գործողութիւններով մաքրեցինք այդ շրջանը և կապը վերահաստատեցինք Բաթնոսի և Արճէշի միջեւ։

«Դարձանք կրկին Բաթնոս։

«Հրամանատարութիւնը պէտք ունէր լուրջ հետախուզութեան

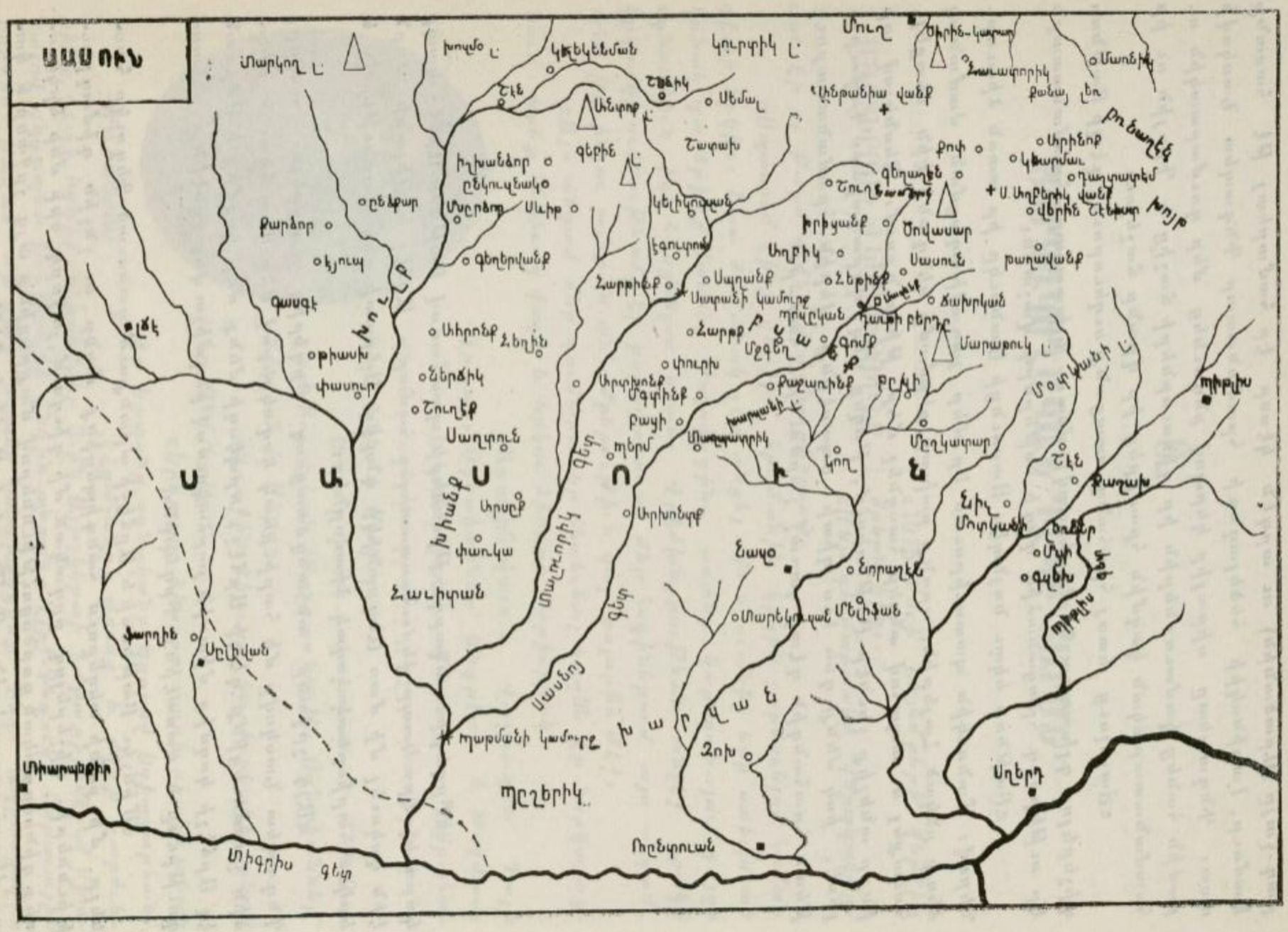
ՍԱՄՈՒՆ
Մուղ
Սիրիե-կարաու
Մառնիկ
Քանայ լեռ
Ալնթաեիա վանք
Ռուբաղեկ
Խոյր
Քոփ
Արիեոր
Կեարմաւ
Դաղտատեմ
Ս. Աղբերիկ վանք
Վերին Շէխար
Շուղեաեան
Գեղաղեե
Իրիկանք
Ծովասար
Սասուե
Թաղավանք
Ձախրկան
Դաբի բերդ
Մարաթուկ
Մուրկանի
Տիրիխ
Քաշաղ
Էրիկ
Մուրկանի
Ծոլքեր
Մկի
Գլեին
Ենորաղէե
Ենապ
Մարենկոսաե Մելիֆաե
Սաղերդ
Ռումկուսան
Ռընկրուան
Զոխ
Պաբմանի կամուրջ
Պըշերիկ
Տիգրիս գետ
Մասնոյ գետ
Խանքս
Սաղրոյե
Սաղրիկ
Սարաեի կամուրջ
Սպղանք
Հարբիեք
Ենթիեք
Գոմք
Մշգնեղ
Քաշաւունք
Քրկի
Մբղկապար
Կոող
Պերմ
Արսըք
Արխոնդք
Փաւկա
Էաւիփան
Սըլիվան
Փարղիե
Միարպեքիր
Ամարկող
Խոզմ
Կեղեկեեման
Շէէ
Անդրոք
Գերիե
Սեմալ
Շաբախ
Իշխանձոր
Ընկուզենակ
Մսըրծոդ
Սևիր
Քարձոր
Ընձքար
Գեղերվանք
Էդուլ
Գասգէ
Լճէ
Թիասխ
Փասղուր
Սիհրոնք
Ներձիկ
Շուղեք
Սաղրոյե
Արդխոնք
Մգդիեք
Բայի
Փուրխ
Խարպանէ
Մաղարդրիկ
Կուրդրիկ
Շէէ
Շեձիկ
Էէ
Էդեղէն
Ձորձոր
Ձորձոր
Ձորձոր

դէպի տաճկական առաջաւոր դիրքերը «կենդանի լեզու» ձեռք բերելով տեղեկանալու համար դիմացում գտնուած թշնամու որոշ գաղտնիքներին, դասաւորելու և կարգի դնելու զինւորական գործողութիւնները։

«Դրօն առաւ իր հետ Խոսրովին և ձիաւորներին, Պերեկրեստովը Բոստան-Ղայայում գտնուած Եասաուլ Բաբիևին իր ձիաւորներով (մէկ ջոկատ), միասին ուղղուեցին Մանազկերտի ուղղութեամբ։ Առաջին տաճկական պահականոցին յանկարծակի բերելով, մի ասկեարի կապում են կողակներից մէկի ձիու գաւակը, փախցնում են ու բերում մեզ մօտ։

«Գերուած ասկեարը ուղարկուեց անմիջապէս բարձր հրամանատարութեան։

ԴԷՊԻ ԽՆՈՒՍ

«Ընդհանուր յարձակողականի հրամանագրի ստացումով, բոլոր ճակատներում եռուզեռ ու շարժում սկսուեց։

«Մեր գումարտակը Բոստան-Ղայայի վրայով շարժուեց Մանազկերտի ուղղութեամբ։

«Պերեկրեստովը միացաւ իր ութերորդ գնդին։

«Եասաուլ Բաթիևն էլ իր հարիւրեակով գնաց դէպի Լաբինսկիի գունդը։

«Մեր թիկունքի կարգը ապահովելու համար, շնչին ու փոքրիկ դիմադրութիւնների հանդիպելով՝ մաքրուում էին ու դատարկուում համարեայ բոլոր քրդական գիւղերը։

«Մեծ Ղազարը իր վաշտով մնաց Բաթնոս։

«Մենք Արածանին ունենալով միշտ մեր կողքին, որպէս ուղեցոյց, արդէն մօտենում էինք Մանազկերտին։ Լաբինսկիի գնդից մի խումբ կողակների անցկացնելով Արածանիի միւս ափը մենք շարունակեցինք մեր ճամբան և հասանք քրդական մի գիւղ։

«Արևը մայր էր մտնում արդէն և գիւղը դատարկ էր բնակչութիւնից։ Քրդերը փախել էին իրենց կանանց ու երեխաների հետ ու թագնուել մերձակայ լեռներում։

«Խնուսի և Մանազկերտի միջև մի գեղուկ կայ, որը բաւականին զառիվերներ ունի, ահա այդտեղ էր որ պիտի միանայինք Գնդ. Նասկովին, ըստ նախորդ գիշերուայ ստացած հրահանգի։

«Գիշերեցինք մի քրդական գիւղում, որի արևմտեան բարձրունքներում յաջորդ օրը հանդիպեցինք տաճկական հեծելազօրքին, ամրօրէն նստած զառիվերի վրայ։

«Մեր հեծելազօրքը նրանց առաւ իր կրակի տակ, որպէսզի հետևակը կարողանայ առաջ նետուել դէպի թշնամին։ Երկար չտևեց նրանց դիմադրութիւնը, որովհետև Ղարաչոբան գիւղի կողմում կովկասեան ութերորդ գունդը իր թնդանօթների տակ առնելով թշնամուն ոչնչացրեց նրանց դիմադրութիւնը ու փախուստի մատնելով, շտապեց մեզ օգնութեան։

«Տաճիկները չկարողանալով այլևս դիմանալ, սկսեցին նահանջել և օգտուելով գիշերային մութից թեքուեցին դէպի հիւսիս և լեռների փէշերով անցան դէպի Խնուս։

«Այսպիսով մեր առաջին հանդիպումը տաճիկ կանոնաւոր զօրքի հետ և կռիւը պսակուեց մեր կատարեալ յաղթանակով ու յաջողութեամբ։

«Յաջորդ օրը նրանց յետնապահները և մեր յառաջապահները անընդհատ գնդակներ էին փոխանակում միմեանց հետ, նրանք նահանջում էին, իսկ մենք անընդհատ յառաջանում։ Այդ օրը վիրաւորուեց Դրոյի սուրհանդակ Գրիգորը տեղեկագիր բերելիս։

«Հասանք Հարամիկ։ Ճաշ էր արդէն և յոգնած աղաները նստեցին հանգստանալու և ճաշելու ինչ որ ունէին իրենց պայուսակներում։

«Երբ կրկին շարժուեցինք, իմ վաշտը յառաջապահ էր։ Խնուսից չորս թէ հինգ քիլոմետրի վրայ յաջողեցի գերի վերցնել 15 ասկեար, 1 քիւրտ և երկու հայ կին։

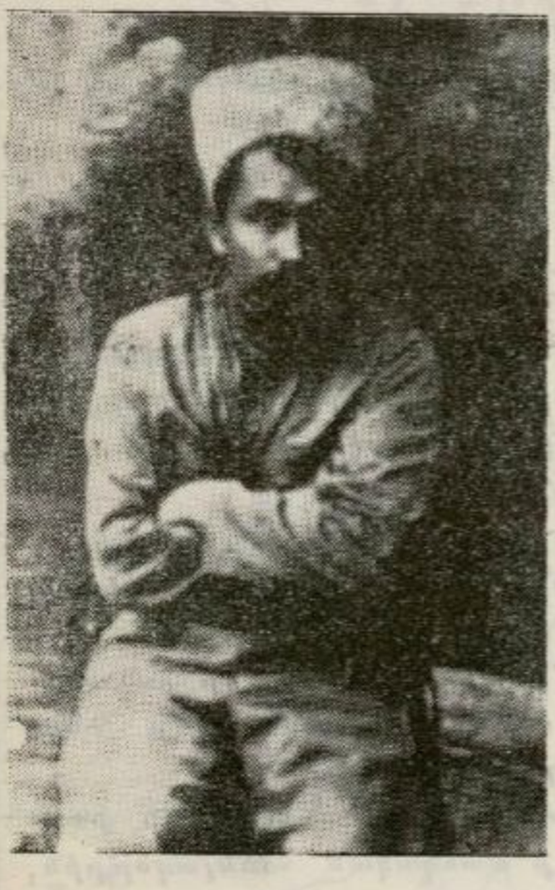

ԴՐՕ

«Առեւանգուած հայ կանայք էին, որոնց անամօթները քաշ էին տուել իրենց հետ ամէն տեղ, ենթարկելով նրանց ամէն տեսակ անպատուութիւնների։

«Որոշ հարցումներից յետոյ, ասկեարներին ու Քրդերին ճամբեցինք դէպի հուրի-փերիների գոգը, իսկ հայ կանանց պահելով մօտս, Խնուսում յանձնեցի ըստ պատկանելւոյն։

«Այնուհետեւ երկու հարիւրեակ կոզակներ փոխարինեցին վաշտիս, որպէս յառաջապահ. ես վերադարձայ Հարամիկ։

«Յոգնած ու դադրած, նոր էինք սկսել հանգստանալ։ Արդէն կէս գիշեր էր։ Կոզակները լուր բերին թէ «Խնուսը կրակների մէջ է»։ Այդ նշանակում էր որ Տաճիկները նահանջում են։ Ամբողջ գիշերը մենք պայթիւնների և գղրդիւնների ձայներ էինք լսում Խնուսի կողմից, որովհետեւ նախ քան իրենց նահանջը, նրանք հրդեհում էին բոլոր ռազմական մթերանոցները։

Այսպէս 1916 Յունվ. 12-ին, առաւօտեան մենք մտանք Խնուս։

«Երկու օրից յետոյ Գեներալ Պիվնովը եկաւ Խնուս զօրատեսի, շնորհաւորելով հայ և ռուս յաղթական մարտիկներին։

ԴԷՊԻ ՄՇՈՑ ԴԱՇՏ

«Հիւանդութեան պատճառով Դրօն վերադարձաւ Երեւան, իր հետ տանելով Յոսրովին և Մակեդոնին։ Գումարատակի հրամանատարութիւնը յանձնուեց պարուչիկ Եգոր Տ. Աւետիքեանին և Գագա Տ. Օհանեանին (պրապորչիկ)։

«Նոյն երեկոյեան (Յունուար 15-ին) մեր գումարտակը տեղափոխուեց Ինուսից 7 քիլոմետրի վրայ գտնուած Ղարա-ազաջ գիւղը։ Գիւղի բարձունքներում դիրք էին բռնել Բեգիւրդում կենտրոնացած տաճիկ զօրքերի պահակները, որոնք ամէն ներկայացած առիթին կրակ էին բաց անում մեզ վրայ։ Առաւօտեան ես իմ վաշտով և Ջեմլեակն իր ձիաւորներով յարձակուելով նրանց վրայ՝ դուրս քշեցինք դիրքերից։ Դնելով մեր պահակները նրանց դիրքերում վերադարձանք Ղարա-ազաջ, տանելով մեր հետ Ջեմլեակի անհետացած բաժնի վարիչին, վիրաւորուած Յովսէփին։

«Ըստ արուած հրամանգի, յաջորդ առաւօտեան մենք պիտի անցնէինք յարձակման Բեգիւրդի վրայ։ Ռուսական մի ուրիշ գումարտակ պիտի միանար մեր ոյժերին այդ օրը։

«Մինչեւ ռուսական միաւորի մեզ միանալը, մենք մի քանի զօրաչարժով կարողացանք մօտաւորապէս ճշդել թշնամու քանակը, դիրքերը։ Մեծ Ղազարը իր վաշտով մնաց թիկունքում որպէս պահեստի ոյժ, իսկ մենք անցանք յարձակման։

«Շատ չանցած, ես վաշտովս առաջ էի անցել ու գրաւել Բեգիւրդի դիմացում գտնուած մի կարեւոր բարձունք, թողնելով Ինկոյին կիսավաշտով ապահով մի տեղում, որպէս պահեստի ոյժ։

«Դալի Ղազարն էլ առաջացել էր իր վաշտով և Ինկոյին հաւատարուելու չափով կանգնած մնացել էր, որովհետեւ թշնամու ուժեղ կրակը չէր թողնում այլեւս առաջ չարժուելու նրան։

«Մեր յոգնած լինելու պատճառով, գիշերը ութերորդ հրացանաձիգ գունդը փոխարինեց մեզ. հանգստից յետոյ, Լոբինսկիի ձիաւոր գնդի հետ միասին անցանք Ջաւուրմա գիւղի բարձունքներով, կարեցինք Արածանին, սկսեցինք բաւականին երկար տեւող մի վերելք, անցնելու համար թշնամու թիկունքը։

«Վերելքի ընթացքին մաքրեցինք մի քանի քրդական գիւղեր իրենց բնակիչներից, ապահով լինելու համար թիկունքից։ Վայրէջքը նոր էինք սկսել երբ մի ձորակում հանդիպեցինք տաճիկ հեծելազօրքին։

«Մի փոքրիկ ընդհարումից յետոյ, օրը մթնեց. մենք մնացինք մեր դիրքերում, նրանք էլ իրենց դիրքերում, ապասելով լոյսի բացուելուն։

«Լուսաբացին անցանք յարձակման, փախցրինք նրանց և գրաւեցինք մի գիւղ։

«Արդէն Բեգիւրդի թիկունքը մեր ձեռքին էր։ Սկսեցինք նո-

բից մեր յարձակումները։

«Յունուար 29-ին և 30-ին ութերորդ հրացանաձիգ գունդի հետ միասին կարողացանք այնքան նեղը դնել նրանց, որ Յունուար 31-ին նրանք սոխալուկին թողնել Բեգիւրդը և նահանջել։

«Ենթակայ ութերորդ գնդի հետապնդումին, Տաճիկները նահանջեցին Գումգում-վատիկ, Սուրբ Կարապետ և Սախարնի Գոր ու կորցրին իրենց հետքը։ Իսկ մենք մտածելով որ միւս կողմում, մեր դէմի սարի վրայ, կարողանալու ենք կարել նրանց փախուստի ճամբան, յաւասախաբ կանգ առանք Զարքուհարում. Թշնամին չկար...

«Զարքուհարի բնակիչներն էլ հորեկներ էին, եկած հիւսիսային չրջաններից գրաւելու համար տեղահանուած Հայերի թողած անշարժ ունեցուածքը։

«Երբ մենք մտանք գիւղը, դատարկութիւն միայն տեսանք, բոլորը փախել էին մերձակայ լեռները իրենց կանանց ու երեխաների հետ, մեզ համար թողնելով բաւականին ուտելիք։

«Մի օր միայն բախան ունեցանք հանգստանալու Զարքուհարում. նորից ճամբայ ընկանք դէպի արեւմուտք... դէպի Մուշ, Արածանիի ակ ափով։

«Արեւը իր վերջին չողերն էր հաւաքում վերտնաս գիշերուայ առջեւից, երբ մի վերջին բարձունքից մեր առջեւ բացուեց Մշոյ դաշտը... Հեռու հորիզոնում արիւնոտ երկնակամարի տակ գանազան բարձրութիւններով հսկում էին կանգնել Տաւրոսն ու իր ընկերները, Հայկական Բարձրավանդակի հսկաները...

«Մութն արդէն սարսռեցնել էր և իր թանձր սեւութեամբ կլանում էր բոլորին, մարդ, անասուն, լեռ, ձոր և մինչեւ իսկ գիւղերն ամբողջութեամբ։

«Ահա այդ ժամանակն էր օրուայ, երբ մենք Ծխաւոր գիւղը մտանք։

«Գիշերեցինք, ապասելով լոյսի բացուելուն, իր հետ նոր հրահանգների և կարգադրութիւնների հասնելուն։

ԲԵԿՈՐ ՄԸ, ՎԱՐԴԱՆԸ

«Եաասուլ Բաբիւրի կոզակները հետախուզութեան ժամանակ բռնել էին մի հայ տղայի։ Տղաները ինձ յայտնեցին թէ չէ, գնացի Բաբիւրի մօտ և խնդրեցի ինձ յանձնել նրան. առանց առարկելու յանձնեց ինձ, որին և բերեցի ինձ մօտ։

«Հարցուփորձերից յետոյ յայտնուեց որ վարդան էր անունը. Զարքուհարի Ջնչէնների մօտ տասարածութիւն էր արել, նախ քան մեր հասնելը Զարքուհար։

«Իրենց չրջանում կատարուած բոլոր անգթութիւններին նեղկայ էր եղել և բախտի բերմամբ կենդանի մնալուց յետոյ, Ջնչէնները նրան փախանակ ապանելու, պահել էին իրենց մօտ որպէս տասարած։

«Սրածութիւնները ու անգթութիւնները շատ ուժեղ կերպով տպաւորուել էին նրա գլխում և պատճառ դարձել նրա մի քիչ շշմած վիճակին։ Տեղին և անտեղի ժպտում էր ինքն իրեն և առանց պատճառի ցնցւում էր երբեմն։

«Յանձնեցի աղաներին և պատուիրեցի ուշադրութիւն դարձնեն իր վրայ, գուցէ կարողանայ կամաց-կամաց ձերբազատուել իրեն շրջապատող մղձաւանջից։

«Վարդանի հոգը իր վրայ վերցրեց Խնկօն, ասելով.

« — Ես ու Վարդանը, երկուսս էլ մի խելքի ենք, էսօրուանից մենք ախպերանում ենք իրար հետ. համաձա՞յն ես Վարդան, հը՞, միասին կը կռուենք. կ'ախպերանա՞ս Վարդան։ — Հա', պարոն, — պատասխանեց Վարդանը։

«Այնուհետեւ նա դարձաւ Խնկոյի ստուերը, միշտ նրա հետ էր։ Մինչեւ իսկ զէնք էլ ստացաւ իր փամփուշտներով միասին։

«Ծխաւուից գնացինք Սուլուխ, հետեւելով Լաբինսկիի գընդին։

«Սուլուխ... մի անուն որն այնքան սերտօրէն կապուած է հերոս հայդուկի՝ Գէորգ Չաւուշի անուան հետ, որտեղ այնքան հերոսաբար մարտնչեց և քաջաբար դէմ տուեց Քէօսէ Բինբաշուն։

«Հազիւ թէ 15-16 կիլոմետր հեռու լինի Մուշից։

«Չորս օր մենք պիտի մնայինք Սուլուխում։

«Խօսւում էր թէ տաճկական զօրքը Մուշի վրայով պիտի քաշուէր Պիթլիզ։ Որպէսզի մենք քաղաքը մտնելիս առանց պաշարի չմնայինք, պէտք էր գաղտնօրէն Մուշ ուղարկէինք երեքական հոգի բոլոր վաշտերից, պաշար պատրաստելու և մի տեղում ամբարելու համար։

«Խնկօն, պարենաբաշխը և Ֆեթֆեբիլը, երեք հոգի իմ վաշտից, որոշեցի և պատուիրեցի ճամբայ ընկնել, զգուշութեամբ քաղաք մըտնելու համար։

«Վարդանը տեղեկացել էր այդ մասին, խնդրելով Խնկոյին որ իրեն էլ վերցնի քաղաք գնալիս։ Խնկօն մերժել էր ասելով.

— «Առանց վաշտապետի թոյլտուութեան չի կարելի։

«Տղան յուսահատուած գալիս է ինձ մօտ։ Անխօս կանգնել էր իմ դիմաց, մերթ նայում էր ինձ ու ժպտում, երբեմն էլ լրջացած գըլուխը կախում էր ու նայում իր ոտքերին։

«Զգում եմ որ ամաչում է ասելու ինձ այն, ինչի համար որ եկել է ինձ մօտ։

— «Հը՞, Վարդա'ն, ի՞նչ փորացաւ ունես, ասա', մի ամաչիր։

«Պատասխանում է կմկմալով և հայեացքը աչքերիցս փախցնելով։

— «Պարո'ն, ես լը կ'ուզեմ Մուշ երթալ, շատուց չըմ տեսել Մուշ։

«Մտածում եմ, այս խենթը կը գնայ քաղաք և իր խենթութիւ-

նը կը զարթնի Տաճիկներին տեսնելով, փորձանք կը բերի միւսների գլխին. հարցնում եմ.

— «Եթէ գնաս Մուշ, Թուրք տեսնես ի՞նչ կ'անես, կը խփե՞ս։

«Առանց թողնելու որ խօսքս լրացնեմ.

— «Ըբը, իմա՞լ, Թո՞ւրք։ Ես Թուրք տենամ չը' խփե՞մ, իմա՞լ կ'եղնի. կը խփեմ, կը սատկցում, Թուրք մեր քոք կտրեց...

— «Չէ', Վարդան, չի կարելի,— պատասխանում եմ կտրուկ։

«Շուռ եկաւ, մէջքը դարձրեց ինձ ու սկսեց արտասուել փոքր երեխայի հեկեկոցով. այնքան աղերսանք ու ցանկութիւն կար նրա արարմունքի մէջ, որ ստիպուած թոյլ եմ տալիս գնալ Մուշ, չմոռանալով պատուիրել Խնկոյին որ զգոյշ լինի, Վարդանին մենակ չթողնի ոչ մի տեղում։

«Առանց վտանգի նրանք հասնում են քաղաք, բաւականին պաշար (բրինձ, թէյ, շաքար, ղաւուրմա, ծխախոտ եւայլն) են հաւաքում և մի սենեակում տեղաւորելով, տղաներից մէկին թողնում նրանց վրայ որպէս պահապան, վերադառնում են մեզ մօտ, Սուլուխ։

«Վարդանն էլ վերադարձաւ նրանց հետ, միշտ Խնկոյի յետեւից ընկած, հաւատարիմ թիկնապահի պէս, սակայն ուսից կախած ունէր մի մեծ դհոլ։ Սկզբում չանդրադարձայ թէ դհոլը ինչո՞ւ էր բերել, բայց մի ժամից յետոյ երբ նրա ձայնը բարձրացաւ ու տղաները բոլորեցին Վարդանին, ես էլ հետաքրքրութիւնից մօտեցայ նրանց. նոր միայն հասկացայ որ Վարդանը ոչ միայն լաւ դհոլչի էր, այլ և միեւնոյն ժամանակ լաւ երգում և լաւ էլ պարում էր։

«Երբե'ք, այսքան կատարեալ «Քոչարի» պարող չէի տեսել։

«Տարիներ առաջ բախտն էի ունեցել տեսնելու մեր հին հայդուկներից՝ Սմբատին, Ցոլակ-Արամին, Փոքր Արամին, Արոյին, Հասրաթին, Ախոյին և ուրիշներին պարելիս, ընկերական քեֆերում, սակայն զգում էի այժմ ակնբախ մի տարբերութիւն Վարդանի «Քոչար»ի և նրանց պարելու միջեւ։

«Տարօնցին պարելիս, կենդանի խօսք է համակ, ներքին զգացումների արտայայտիչ։ Իր ապրած կեանքը պատկերացնող, երբեմն նմանեցնելով ու կեղծելով իր շարժումներում կռուի բոլոր ձեւերն ու հնարները իր կատարեալ ռազմունակութեամբ, մերթ ընդօրինակելով իր լեռների այծեամների ու եղնիկների, մեղմ, զգոյշ, երկչոտ և յաճախ սիգաճեմ քայլուածքը կանաչազարդ պուրակներում...

«Վարդանի պարը իսկապէս գեղեցիկ էր։

«Նրա մարմնի վրայ անշարժ մնացող մաս չկար. բոլոր անդամները իրենց տեղին և ժամանակին շարժւում էին տալով ռիթմ, համաչափութիւն և երանգ։ Չնայած որ երկու ձեռքերն էլ բռնուած էին թմբուկ-դհոլով և կոպալ-չբուղով, սակայն նա երբեմն կանգնած որպէս տնկուած ցից, դողացնում էր իր ուսերը, թափ էր առնում յանկարծ ու խոյանում դէպի առաջ, ոտքերի ուժեղ դոփիւնով ծունկի էր չոքում

այնպիսի արագութեամբ ու թափով որ կարծում ես...

«Սակայն ոչինչ չեղաւ, նա կրկին ոտքի է... հասակը պիրկ ու ձիգ, ոտքերը ձոյլ միմեանց հետ, փոքրիկ ցատկոցներով սկզբում իր տեղում, ապա աջ ու ձախ, կրկին յետ և առաջ չարժուում է անընդհատ...

«Ինչքան նոր ձևեր, այնքան աւելի գեղեցիկ և կատարեալ, համաչափ ու թարմօրէն կատարուեմով:

«Մինչեւ ուշ գիշեր նա երգից, նուագից ու պարից, վարակեալ նոյն արամադրութեամբ բոլորին:

«Յաջորդ օր մենք հանգստացանք, կազդուրուեցինք: Մեր ուրախութիւնների առանցքը միշտ էլ վարդանն էր իր դնալով, կոպալով ու չբուզով:

«1916 թուի փետրուար 5-ն էր որ սկզբում կամաւորական և ապա ռուսական հեծելազօրը մտաւ Մուշ. Փետրուարի 9-ին էր միայն, որ հետևակը իր դանդաղ բայց հաստատուն քայլերով մուտք էր գործում քաղաք:

ՍԱՍՈՒՆՑԻՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

«Այդ գիշեր իմ վաչաին յանձնուեց քաղաքից դուրս գանուղ չրազացների պահակութիւնը:

«Գիշեր էր...

«Մարդկային մի կերպարանք գիշերային մթութեան մէջ, պահակ կանգնած գինուորի աչքերի առաջ, հանդարտօրէն մօտենում էր չրազացներին:

Յանկարծ լսուում է պահակի ձայնը և հրացանը պատրաստ վիճակի բերելու չրխկոցը:

— «Ո՞վ ես, կանգնի՛ր, գիշերուայ անա՞նը, — մէկը միւսի յետեւից հարցնում է պահակը:

«Մարդը առանց ուշադրութիւն դարձնելու չարունակում է մօտենալ, իսկ պահակը արդէն պիտի կրակ բանար նրա վրայ եթէ վիրաբը՝ վաչախ ֆեթֆեբիլը վրայ չհասնէր առանցը ձևին:

— «Չկրակի՛ս, տեսնեմ ո՞վ է,—առաջանում է դէպի մարդը արագօրէն:

— «Ո՞վ ես, ինչո՞ւ ես առանց թոյլտուութեան մօտենում. եթէ չհասնէի, պիտի ապտնէր քեզ:

— «Յո՞րի պիտի ապտնէր, նմլա կ'երեւի դուք Հայ չէք: Հայը վըր Հայուն դնդակ կը բանա՞յ,— պատասխանում է մարդը համարձակ:

— «Հայ ենք, բայց դու ինչո՞ւ չես կանգնում քո տեղում. գինուոր-պահակի օրէնքն է երբ ձայն առնից «կանգնիր»՝ պիտի կանգնես, մինչեւ որ մի ուրիշ գինուոր գայ ու քեզ առնի մեծաւորի մօտ: Մինա՞կ ես, թէ ընկերներ էլ ունես:

«Ուշադրութիւն չդարձնելով վիրաւոր խօսքերին, զարմանքով հարցնում է կրկին.

— «Ըրը՞, դուք Հայ է՞ք։ Իմա՞լ էկաք դա՛ս (այստեղ), յորի՞. տաճիկ մեռա՞ւ։

— «Հայ կամաւորներ ենք, Ռուսահայեր, մինչեւ Մուշ մեր ձեռքումն է, Տաճիկները նահանջել, փախել են։

— «Ես ձրգի զուրբան,— ասում է տղան ու հեկեկոցով փաթաթւում վիրաւորին։

«Այնուհետեւ սկսում է կանչել իր ընկերներին, որոնք թագնըւած, հեռւում սպասում էին իրենց ընկերոջ։ Մօտ կէս ժամուայ փընտռտուքից յետոյ մթութեան միջից երկու ուրիշ կերպարանքներ երեւացին, որոնք գոյչ քայլերով ու վարանոտ, մօտեցան վիրաւորին հրացանները դեռ եւս պատրաստ վիճակում։

«Այսքանը, այսպէս պատմեց վիրաւորը ինձ, երբ երեք Սասունցիների հետ մնաւ իմ վրանը։

«Երեք ամբակազմ Սասունցիներ։ Այդ նրանց հագուստներն էին ասում։

«19-30 տարիկան, այրուած դէմքերով, բարեկազմ, խրոխտ ու համարձակ, միեւնոյն ձեւով հագնուած ու զինուած, ճիշդ երկուսրիակների պէս։

«Ջեմ յիշում, կարմիր սառնից, թէ մեռաքից, նախշուն կրծքերով չապիկ կար հագներին, փէշերը խոթած չալուարի մէջ. տեղական սեւ բրդից էլ գործուած ու կարուած էր նրանց չալուարը։ Շալուարները նեղ էին և կպած սաքերին, բայց ծնկներից վեր սկսում էին լայնանալ ճիշդ զինուորական դալիֆէների պէս, ծայրերը մացրած բրդեայ տաք գուլպաների մէջ և արեխներ հագներին։ Նոյն կտորից որ չալուարն էր, ֆրենչի պէս մի բան էլ հագած ունէին չապիկի վրայ, իսկ ֆրենչի նմանող հագուստի վրայ կապուած էին փամփչատակալները իրենց վրայ պահած, կարգով ու հաւասար չարքով քուն մտած փամփուչտներին։ Ապա այս բոլորի վրայ աւելացրէք փունջերով զարդարուած սրան, մի քիչ կարճլիկ, որը հազիւ էր հասնում մինչեւ գօտկատեղին, իսկ գլխներին էլ դրուած գեղեցիկ ու նախշուն թելերով առեղնագործուած սրաղչինները լրացնում էին նրանց հագուստ-կապուստը։

«Որքան գեղեցիկ էին և համաչափ Սասունցիների հագուստները, այնքան աւելի երկար ու ազեղ Շատախի, Ողմի և Մոկսի Հայերի տարազները, առանց գրպանի և չափազանց լայն։

«Երեք Սասունցիները այնպիսի հարազատութեամբ և կարօտով սկսեցին համբուրուել ինձ հետ, կարծես թէ տարիների ընկերներ լինէինք իրար, չարաբաստիկ բախտի բերումով բաժանուած։

«Թողեցի մի քիչ չունչ առնեն, որից յետոյ սկսեցի հարցուփորձը Սասունի վերջին դէպքերին ու կատարածներին վերաբերող։

— «Տղերք ջա՛ն, որտեղի՞ց էք գալիս։

— «Սասունէն, պարոն, — պատասխանեցին միաբերան երեքը միասին և նայեցին միմեանց, կարծես թէ ՝անյարմար զգալուց յետոյ, որոշեցին թէ ով պիտի ինձ պատասխանէր։

— «Բոլոր Հայերին կոտորե՞լ են, թէ դեռ եւս կենդանի մնացածներ կան, — հարցնում եմ։

— «Ա՜խ, պարոն, էրնէկ մենք լէ մեռած էղնէինք մեր ընկերներաց հետ, — պատասխանում է աւելի ազդեցիկ բնաւորութիւն ունեցողը, այդ զգացի նրանց հայեացքներից. — ինչե՞ր տեսած ենք, չենք ընայ պատմել. տղերք կորսնցուցած ենք, պարո՜ն...զըմմէ՜ն կոտորեցին, որին Քրդեր ջարդեցին, որքա՜ն սովը ու քաղցը տարաւ։ Քառասուն հոգի լէ մնացուկ ին հո՜ն...,— ցոյց է տալիս Սասունի լեռները։

— «Հապա, ի՞նչ էիք ուտում, ի՞նչ էիք անում։

— «Լաւ Քուրդըմ կար, որ մեզի վախտ-վախտ հաց կը բերէր, համա, որ ձեռք մըզի բան չինգնար, ամէն ինչ կ'ուտինք, կատու, շուն, կրիրա (կրիայ)։ Գողտուկ տեղեր չքար կ'էնէինք թէ դուշման հեռու ըլնէր. հէ՜, պարոն, ի՞նչ պատմեմ քզիկ, զուրբա՛ն, աւերակ գեերաց մէջ հին չարուխի ու պարկերաց կտորներ կը ժողվրտէինք, կ'եփէինք, կ'ուտէինք։ Ջաղացներաց քարերի զրաղներէն, մնացուկ ալուրները հողի հետ խառնուկ՝ թոփ կ'էնէինք ու հաց կը թխէինք...

— «Դուք ի՞նչպէս իմացաք, տեղեակ էի՞ք որ Մուշը մեր ձեռքումն է եկաք, թէ՞...

«Խօսքս չվերջացրած անմիջապէս պատասխանում է տղան.

— «Հէ՛, պարոն, քզի մատաղ, մենք ալուր ժողվելու եկած էինք ջրաղացներէն, ձեր տղերանց հայերէն խօսքերէն կեցանք, կեցանք, յետոյ ես ըսի ընկերներուս. ես կ'երթամ տեսնեմ էսոնք վո՞վ ին որ հայերէն կը ժղլին (կը խօսեն). չըղնի թէ Թուրքեր հայերէն խօսքերով կ'ուզեն մեզ խաբել, բռնել։ Քիչ ըմ սպասեցի ու գողտուկ մօտենալ սկսեցի ձեր տղաներաց ու ականջ կախեցի.. տեսայ չեմ սխալած, էնոնք հայերէն կը ժղլին։ Ըսի վալլա՜հ էսոնք Հայեր են։ Ես կ'երթամ էնոնց մօտ. ընկերս չէր թորկեր, կ'ըսէր. «Կ'տամ քեզ կը փիցիցում, դու դաւաճանել կ'ուզես զմեզ, կ'երթաս կը բռնուիս ու մեզ մէջ կրակներաց կը ձգիս». ես կ'ըսեմ՝ վալլահ կ'երթամ, ան կ'ըսէ, «վալլա՛հ, դաւաճան էղնիմ՝ թէ չզարկիմ, սատկցում»։

«Մնացածը արդէն պարզ էր ու ծանօթ, հարցնում եմ կրկին։

— «Ովքե՞ր կան ողջ, նրանց մէջ։

— «Էն օրուէն որ պարոն Ռուբէն և Կոմս կորսնցուցինք, մնացին մենակ պարոն Մուրուք և Զոլօն քառասուն տղերաց հետ։ Օր մը կուշտ, օրըմ քաղցած՝ կը զուհըռտինք (ման դալ) լեռներաց քարերու մէջ, քանց վայրենի դազան. եթէ էնոնք իմանան որ Մուշ առած էք ու Թուրք փախած, ինչքա՜ն պիտի ուրախանան։ Ա՜յ, աւրուի քո տուն Թուրք, որ մեր տուն աւրիր...

«Ցայտնուեմ եմ թէ Ռուբէնն ու կոմսը կենդանի են։ Տեղից միանգամից վեր թռաւ ուրախացած, կարծես թէ ականջներին չէր հաւատում։

«— Ըղո՞րդ կ'ըսիս, կոմսն ու պարոն Ռուբէն ազատո՞ծ են։

«— Այո՛, ներանք եկան և ամէն ինչ պատմեցին մեզ, դրա համար էլ մենք եկել ենք որ ձեզ ազատենք Թուրքերի ձեռքից։ Մանուկն էլ պիտի գար մեզ հետ, բայց չդիտեմ ինչո՞ւ ուշացաւ։

«— Մանո՞ւկ, քո տուն չաւրուէր Մանուկ, որ մեզ մենակ թողիր ու ոչինչ չասիր, գնացիր։

«Այլևս բաւական համարեցի հարցուփորձս, պատուիրելով ազատներին՝ կերակրել Սասունցիներին. չատպեցի եգորի մօտ։ Քիչ ժամանակից յետոյ եգորը գնդապետ Նազարովի թոյլտուութեամբ հրամանդեց իմ և Դալի Ղազարի վաշտերին յաջորդ առաւօտ մեկնելու Սասուն, Սասունցի ազատների առաջնորդութեամբ։

«Փետրուարի 12-ին Մուշից դուրս գալով, տարբեր ուղղութիւններով դիմեցինք Սասուն, փրկելու համար Մօրուքին ու Զալոյին իրենց քառասուն ընկերների հետ։

ԴԷՊԻ ՍԱՍՈՒՆ

«Քաղաքից դուրս սկսուեց մի վերելք։ «Նախորդ գիշերուան ձիւնը փխրուն էր և թոյլ չէր տալիս որ մի քանի քայլ իսկ, առանց փոխելու քայլուածքի թափը, առաջանալ, քայլել դէպի վեր։ Մէկ-երկու քայլ վերցնելուց յետոյ յանկարծ թաղուում էինք, կամ թէ չէ սահում դէպի վար, ստիպուած կանգնում հանգստանալու։ Նորից մի քանի քայլ առաջ, նորից յետ և այսպէս չարունակաբար, մինչև որ սկսեցինք վարժուել դրութեան հետ, կարծես թէ մասնագիտանալով մեր գործին։

«Բարձունքը յաջորդում էր բարձունքին և սասունցի ազատների ցուցմունքով մեր կարաւանը դանդաղօրէն, սակայն կամաւոր, չարժուում էր դէպի վեր։ Ահա և սկսեց ձիւնել, մանր և նօսր, կարծես թէ ուզում էր էլ աւելի դժուարացնել մեր գործը, քանի որ թևեւ մի քամու հետ նրանց փոքրիկ փաթիլները թառում էին մեր թարթիչների վրայ և ստիպում մեր աչքերի յաճախակի բաց ու խուփին։

«Լերան կողին անընդհատ մի հարթութիւն կար, որ ցոյց էր տալիս թէ ձիւնի տակում կայ մի ճանապարհ, որտեղով մարդիկ գնում և գալիս են երբ ձիւն չկայ։ Ահա այդ թաքնուած ուղիով մենք բարձրանում էինք ու բարձրանում, սակայն կարծես թէ անվերջանալի էր, անվախճան...

«Արդէն յոգնածութեան նշաններ կան ազատների մէջ։

«Ահա և Սասունցիները ցոյց են տալիս լերան վրայ համառաստած սպիտակութեան մէջ մի փոքրիկ գործութիւն, անուանելով այն Մուշոյ բերդ։

«Նորից մի քիչ թափ, քանի որ Մուշոյ բերդում հանգիստ

պիտի առնէինք. տղաները հեւում են ու փնչացնում և մէկ ժամից յետոյ յոգնած ու դադրած կանգ ենք առնում մի փոքրիկ տափարակութեան վրայ, այս ու այն կողմում երեւացող քարուքանդ քարերին նետելով մեր հայեացքները...

«Մուշղայ բերդի (Մուշեղեան բերդը) աւերակ պարիսպներն են նրանք:

«Ձիւնը դեռ եւս մաղւում էր ու մաղւում: Հեռւում երեւում էր Մշոյ դաշտը արեւի շողերով ողողուած: Աջ կողմում երկու հսկայ գագաթներ, Գրգուռն ու Նեմրութը իրենց լուսաւորուած կրծքերի վրայով արեւի լոյսն էին արտացոլում ոտքերի տակ գտնուած անարեւ ձորերին և հեղեղատներին, իսկ դաշտի միջով նազանքով Արածանին էր սահեցնում ջրերին դէպի արեւմուտք և շտապեցնում նրանց շուտափոյթ կերպով Եփրատին համբոյր տալու համար իր գահավիժող, սահանքաւոր նեղ հունի մէջ, լեռների փէշերում խեղդուած, սեղմուած:

«Անառիկ մի վայրում, լերան ծերպերի վրայ ծուարած հսկայ արծիւի տեսք ունի Մուշղայ բերդը: Տեսնես, Մամիկոնեանների ո՞ր Մուշեղն է ընտրել այս վայրը բերդ կառուցանելու համար այնտեղ: Դարերը դարերին հրելով անցել են և Մուշեղները յաջորդել Մուշեղներին, անցնելով պատմութեան գիրկը, սակայն Մուշղայ բերդ գեղեցիկ անունը ոչ ոք չի կարողացել պոկել այդ աւերակ պարիսպների քարուքանդ եղած ու հազիւ հազ երեւացող սենեակների, սրահների հետքերի վրայից նետելու համար ցած, իր ոտքերի տակ բացուած անդունդի մէջ...:

«Նրա անունը կայ, կը մնայ. ո՛չ մի բարբարոս կարողացաւ մի երկրի, մի քաղաքի ու թէկուզ մի քարի անունը փոխել քմահաճօրէն: Պատմութեան մէջ արձանագրուած անունները չեն փոխւում:

«Մուշղայ բերդը իր խորտակուած ոտքերով, վիրաւորուած արծիւի շեշտակի հայեացքը ուղղած դէպի հեռաւոր հորիզոնները, փընտռում է դեռ եւս անցած դարերի, փառքի օրերին, իրենից հեռացած մի խումբ քաջերին, որոնք թշնամուն դաս տալու համար հեռացան մի կարմիր առաւօտ և այլեւս չվերադարձան...

«Մրրիկներն ու փոթորիկները եկան այնուհետեւ: Փչեցին իր վրայ, փոշի դարձնելով իր սրբազան քարերը, մտան իր սենեակներն ու սրահները, քանդեցին կտուրների ծածքը, պղծելով հայ բերդերին վայել կուսութիւնը ու անցան:

«Սակայն իր առյաւէտ ծալուած ոտքերի ու թեւերի վրայ հազիւ հազ կռթնած, նա դեռ որոնում էր իր քաջերին, նրանց յաղթական վերադարձ-թափօրն երազելով:

«Մշոյ դաշտի այն կողմում գտնուած լեռների շարքերին հանդիպելով իր հայեացքը յուսահատ շուռ է գալիս ու հարցական նայում Գրգուռին, Նեմրութին, բայց նրանք էլ երբեք դրական կերպով գլուխները չշարժեցին, հերոսների վերադարձը աւետելու համար:

«Մուշղայ բերդը յաճախ է կծկուել ու թագնուել իրեն պարուրող մառախուղի, մէգի մէջ ու լուռ արտասուել անյոյս, մինչեւ իսկ հպարտօրէն ծածկուել է սպիտակ, սակայն բազմաթիւ կարկտաններով զարդարուած սաւանի մէջ, օտար աչքերից հեռու պահելու համար իր թշուառ վիճակը։

«Եւ ահա մի օր էլ եկան նրանք՝ մի խումբ խենթեր ու անձնուրացներ։

«Թէեւ նրանք չունէին Մամիկոնեանների խոյակիր սաղաւարտները իրենց գլուխներին, բայց նրանց երակներում հոսում էր նոյն արիւնը. ձեռքերնին սեղմած մոսին հրացաններ, նիզակների փոխարէն, գլխներին դրած բրդէ բաբախներ. Արարատեան դաշտի զաւակներ, Արաքսի ջրով մկրտուած Հայորդիներ։

«Հայրենի երկրի քաջակորով մարտիկների կանչը, արձակուած մահուան ճիրաններում, և անզէն ժողովրդի աղեխարշ ճիչերը, հասել էին ամէնուրեք ցրուած Հայկի զաւակների ականջներին, արիւնոտել նրանց սրտերը ու վրէժի կանչել նրանց։ Ահա եկել էին նրանք, եկել էին ամոքելու նրանց ցաւերը, սրբելու նրանց արցունքները և թիկունք լինելու հայդուկ քաջերին, որոնց անկողինն էր լեռների ու ծերպերի քարը և երկնքի կապոյտ անսահմանութիւնը... Բայց, աւա՜ղ... Ո՜ւշ էր...

«Նախճիրը վերջացել էր արդէն։

«Արեւը մի քանի վայրկեան իր վերջին ու աժգոյն շողերով ցոլաց աւերակների վրայ։ Պարիսպների քարերից կախուած ձիւնի ու սառոյցի քուլաները ջերմացան ու մի քանի կաթիլ հալած ձիւն կաթկթեց վայր...

«Ինձ թւում էր թէ Մուշղայ բերդը արտասւում էր...

«Ուրախութիւնից էր, թէ վշտից... Չգիտեմ։

* * *

«Մեր բոլոր փորձերը, առաջ շարժուելու և վերելքը շարունակելու համար հանդիպեցան կատարեալ անյաջողութեան։ Մեր միջոցներով և յատկապէս մեր կօշիկներով առաջ շարժուելը և այն էլ այնքան ձիւների մէջ, անկարելիութիւնը փորձել էր նշանակում։ Ուրիշ բան էր եթէ մենք էլ ունենայինք սասունցի աղաների ոտքերին կապած լաքաններից (ռշիկներից), այն ատեն հնարաւոր էր շարունակել մեր ճամբան։

«Որոշում եմ դառնալ Մուշ։

«Սասունցի աղաներին ճամբու դնելով դէպի իրենց ընկերները, իսկ ես վաշտովս սկսեցի իջնել դէպի Մշոյ դաշտը, նոյնպիսի դժուարութիւններով և գուցէ աւելին ինչպէս վերելքը։

«Համարեայ թէ նոյն ժամին, քաղաքի մի կողմից ես, իսկ

միւս կողմից Դալի Ղազարը մտանք քաղաք, ձեռնունայն։ Նոյն դժուարութիւնների հանդիպելով, նրանք էլ դարձել էին, մինչեւ իսկ Ս. Յովհաննու վանքը չհասած։

«Սասունցի աղաները հեշտութեամբ հասել էին իրենց ընկերներին, որովհետեւ հինգ մատերի պէս նրանց ծանօթ էր լեռների բոլոր ծակ ու ծուկերը. չանցաւ երեք օր որ հայկական մեացորդները հասան Մուշ և տեղաւորուեցին դատարկ մեացած բնակարաններում։

«Երբեք չեմ մոռանում նրանց ժամանման յաջորդ օրուան հարսանիքը։

«Հազիւ քսանչորս ժամուայ հանգստից յետոյ, յիշել թէ հարսանիք էլ գոյութիւն ունի աշխարհում և այն էլ այնպիսի տառապանքներից ու նեղութիւններից յետոյ, որ նրանք էին կրել, հէնց երէկ։ Ուզես-չուզես հպարտութեամբ լեցուած կուրծքդ ուռչում է ի տես այդպիսի արարքի. բնութիւնը օժտել է սասունցի լեռնցուն սերնդագործութեան մի այնպիսի ուժեղ և անխորտակ բնազդով ու ազգապահպանման կորովով, որ իր ամենածանր ու նեղ պահերն ապրելուց յետոյ և մահուան ճիրաններից հազիւ ճողոպրած. յիշում է անմիջապէս իր զաւակներին, որոնք կեանքի շեմքին պիտի կոխեն իրենց առաջին քայլը ու ընտանիք կազմեն, օջախ կառուցեն։

«Եւ որպէս զի սերունդից սերունդ բաց չառաջանայ, հասցնում է նրանց, իրենց «մուրազին»։ Ահա թէ ո՛րտեղ է արմենատոհմ մեր ժողովրդի յարատեւման գաղտնիքը։

«Մոռանալով երէկուան դառնութիւնները, այսօր ուրախացնում են նրանց յանձնելով «վաղուայ կեանքը իր ամէն տեսակի անակնկալներով ու բաղցրութիւնների հեռանկարներով»։

«Հետաքրքիր է և կեանքի տարօրինակ դասաւորութիւնը։ Դեռ եւս հարսանիքի զուռնայի ու դհոլի վերջին ձայները մեր ականջների մէջ, իմացանք որ Սասունցիները չարժուել են դէպի Թրքական թաղերը...

«Ներքին թաղում, հիւանդանոցի մօտ, դեռ եւս մեացել էին մի քանի թուրք ընտանիքներ, որոնք մահուան սարսափն էին ապրում իրենց տներում, դարպասները ամրօրէն փակած։

«Սասունցիք իմանալով այդ մասին, չարժւում են դէպի Թուրքերը... մինչեւ որ մենք կ'անդրադառնայինք, արդէն ուշ էր։ Սասունցին մոլեգնած, յագուրդ էր տուել իր վրէժին։

— «Թուրքի քոք պիտի կտրել աշխարհի երեսից. դուք իմա՞լ հանգիստ կը նստէք երբ Թուրքը ձգի հարեւան էղնի», — ասում էին նրանք մեզ, երբ յանդիմանում էինք նրանց։

«Կատարուած փաստի առաջ էինք կանգնել։ Պառաւ մի կին հպարտօրէն խոստովանում էր թէ ինքը միայնակ հինգ հոգի թուրք էր սպաննել։

«Ստիպուած անցնում ենք գործի, մաքրել տալով բոլոր հետ-

քերը, թաղել տալով դիակները, Ռուսների բարկութիւնը նրանց վրայ չհրաւիրելու համար։

«Ռուսների այն հարցին թէ, «ո՞ւր են Թուրքերը», պատասխանում ենք թէ գիշերով թողել, փախել են Սասունցոց վրէժից վախենալով։

ԴԷՊԻ ՔԱՆԱՅ ՍԱՐԸ

«Փետրուարի 15-ին Դալի Ղազարի առաջապահութեամբ ճանապարհւում ենք դէպի Մառնիկ։

«Քուրդ յայտնի ցեղապետ Ղասմ բէկը իր եղբօր Նհօ բէկի հետ յարձակուեցին մէկ-երկու անգամ մեզ վրայ, սակայն լաւ ջարդ ուտելուց յետող թողին քաչուեցին(*)։

«Մենք շարունակում ենք մեր ընթացքը և անցնելով Մեղրագետը հասնում ենք Մառնիկ։ Այնուհետեւ իրար յետեւից մեզ հասան Գնդ. Նասկովը, ութերորդ հրացանաձիգ գնդի մի մասով և Լաբինսկիի հեծեալ գունդը։

«Վանի կողմից գեներալ Աբացիեւի հեծելազօրը և Անդրանիկի գունդը յարձակուել էին Բիթլիզի վրայ. որպէս օգնութիւն, շտապեցին հիւսիսից (մեր կողմից) դէպի Բիթլիզ Գնդապետ Նասկովը և Դալի Ղազարը։ Խնդիրը բաւականին շուտ փակուեց, որովհետւ տաճիկները չկարողացան երկար դիմադրել և մէկ օրուայ կռուից յետոյ թողին Բիթլիզ քաղաքը ու քաչուեցին։

«Մառնիկ եղած ժամանակ, Ղասմ բէկը անդադար յարձակւում էր մեր զօրքերի վրայ և յետոյ յետ քաչւում դէպի անտառապատ ու անառիկ լեռները, իսկ մենք թուով քիչ լինելու պատճառով չէինք կարողանում հետապնդել և լաւ ջարդ տալ նրան, և բաւականանում էինք միայն ինքնապաշտպանութեամբ։

«Բալաքցի ցեղից Ջազօ անունով մի յաղթանդամ քուրդ, Խութի կողմերից եկաւ մեզ մօտ երեք անգամ, բերելով 90—100 հոգի Հայերին և յանձնեց մեզ։

«Կենդանի մնացածների մէջ հազիւ էր պատահում աղամարդ. նրանք բոլորն էլ կանայք, աղջիկներ և երախաներ էին։

«Ջազոյի քայլին յետեւից և Շեկոյի աչիրէթը երկուական անգամ յանձնելով մեզ 50—60 հոգի։

«Նրանց բոլորին էլ ղրկեցինք դէպի թիկունք, յատուկ մի յանձնախմբի, որ վերին ղեկավարն էր ազատածների գործին։

«Մառնիկում մեզ միացաւ Եապոնը, Քոսա-Յարութիւնի և մի քանի աղաների հետ միասին, անցնելով իր հարիւրեակի գլուխը, որը ժամանակաւորապէս յանձնուած էր Խոսրովին։

(*) Ղասմ պէյը սպաննուած է այդ կռիւներու ընթացքին: Այս հաստատումը ըրին Խոյթ-Բռնաշէնէն ազատուած Սասունցիները: Կ. Ս.

«Մեզ համար ստեղծուած ձանձրալի օրերը վերջացան այն ժամանակ երբ Մառնիկ եկաւ իր գումարտակով փոխ-գնդապետ Եաչուբովը 8-րդ գնդից։ Նա քրիստոնեայ թաթար էր Կազանից և նրան կարգադրուած էր մեր օգնութեամբ մաքրել Բիթլիսից մինչեւ Մանազկերտի շրջանը Ղասըմ բէկի ոտնձգութիւններից և ապահով դարձնել այն մեր զօրքերի համար։

«Դալի Ղազարի վաչտի վերադառնալուց յետոյ, Եաչուբովի գումարտակի հետ մեր գումարտակը Եգոր Տ. Աւետիքեանի հրամանատարութեամբ շարժուեց դէպի Մանազկերտ։ Անցանք Վարդենիսով, մտանք Գրգուռի և Նեմրութի արանքը և չուռ գալով Մանազկերտ ու Բուլանուխ, մանելով Ապուլ-Բհարի գիւղը և ձորը, ուղղուեցինք Խասգիւղի միջով դէպի Մուչ։ Ամբողջ այս պտոյտի ընթացքին, մաքրուեցին բոլոր գիւղերը և շրջանը անհանգիստ տարրերից ու ստեղծուեց լրիւ ապահովութիւն մեր թիկունքում։

«Մուչում հանդիպեցի Կարօ Սասունուն. որին յանձնուած էր գաղթականութեան և փրկուած հայկական մեացորդների մատակարարման այնքան դժուարին գործը։ Վերոյիշեալ գործը իր վրայ վերցնելով դադարել էին բոլոր խօսակցութիւններն ու թիւրիմացութիւնները, որոնք ստեղծուել էին իր նախորդի ժամանակ»։

ՋՕՐ. ՆԱՋԱՐԲԷԿԵԱՆ

«Զօրավար Նազարբէգեանը նշանակուեց Բիթլիսի և Մուչի շրջանի ու ճակատի ընդհանուր հրամանատար և իր հետ ճակատ բերեց բոլոր այն զօրամասերը, որ գտնւում էին իր հրամանատարութեան ներքոյ։

«Նրա հրամանի տակ էին գտնւում ութերորդ հրացանաձիգ գունդը, գեներալ Աբացիուի հեծեալ զօրասիւնը, Անդրանիկի կամաւորական գունդը, Լաբինսկիի հեծեալ գունդը, վեցերորդ հրացանաձիգ գունդը, գնդապետ Սիլիկեանի հրամանատարութեամբ և մեր գումարտակը։

«Լաբինսկիի գումարտակը Մուչ դարձաւ թէ չէ, միասին ճամբայ ընկանք դէպի Ղզըլ-Աղաճ»։

ԴԷՊԻ ԿԵՆՃ

«Երբ Ղզըլ-Աղաճի մօտ Զանգոկի սարում դրինք մեր պահակները, Մարտի սկիզբն էր և ցուրտն ու ձիւնը դեռ եւս շարունակում էին ցոյց

տալ մեզ իրենց ոյժը։

«Հէնց երկրորդ օրը Քրդերը յարձակուեցին Ռիժա-Տիրանի կիսավաշտի վրայ։ Մեծ Ղազար շտապեց օգնութեան ու լռեցուց թշնամուն։

«Սպայակոյտին տեղեկացրել էին որ տաճիկներին օգնութեան է շտապել Գալիպոլեան բանակը, ուստի գնդապետ Նասկովին հրահանգուեց դիրք բռնել Խոզմօ-Գեդուկում։ Լուսաբացին երբ ճանապարհուեցինք, մի փոքրիկ առաջանալուց յետոյ զգացինք որ անկարելի է առաջ շարժուելը ձիւնի շատութեան պատճառով։ Ստիպուած վերադառնում ենք կրկին Ղզըլ-Աղաճ։

«Վեցերորդ գնդից մէկ գումարտակ, փոխ-գնդապետ Վրացի Կնիազի հրամանատարութեամբ և մենք շարժւում ենք նորէն դէպի Խոզմօ-Գեդուկ և ցրուելով Քրդերին, իջնում ենք Լիճք, գիշերային պահակութիւնը յանձնելով Դալի Ղազարին։ Խոզմօ-Գեդուկը անձնելով Դալի Ղազարի վաշտին, յաջորդ օրը մենք Լիճքից շարժւում ենք նորէն դէպի առաջ, Մուրատ-չայի ձախ ափով, այնքան մինչեւ որ հանդիպէինք կանոնաւոր զօրքի։

«Մուրատ-չայը (Արածանին) այստեղ այնքան է նեղացրել իր հունը ենթարկուելով երկու կողմից լեռների անընդհատ սեղմումին, որ կարողանայ մի ելք գտնել առաջանալու համար խիտ մացառների միջով, որոնք բռնել են գետի երկու կողմերին սեղմումը կատարեալ դարձնելու համար։ Գետը ստիպւում է երբեմն կատաղօրէն գահավիժել դէպի ցած ջրվէժներից, երբեմն էլ իր հունի մէջ հանդիպելով ժայռերին՝ սահանքներով անցնել նրանց վրայից։ Իսկ մենք երբ ստիպուած էինք գետի հետ միասին շարժուել դէպի արեւմուտք, ենթակայ էինք ամէն բոպէ կուլ գնալու կատաղի ալիքներին, եթէ փորձէինք հմայուել բնութեան վայրի գեղեցկութիւններով, անուշադիր մեր ամէն մի քայլափոխին։

«Այնքան նեղ էր ու անանցանելի մեր ուղին, որ ստիպուած էինք քայլել մէկ շարքով, մի կողմից ամուր սեղմած մէջքին կպած պայուսակները և հրացանները, իսկ միւս կողմից ուշադիր կերպով ամրացնելով առաջին քայլի ոտնատեղին և ապա ընտրելով յաջորդ քայլի տեղը և այսպէս անընդհատ նոյն անտանելի վիճակը։

«Մեր առաջից շարժուող ռուսական գումարտակը հանդիպելով մի խումբ Քրդերի հրացանաձգութեան՝ կանգնեց։ Մացառների և ժայռերի ծերպերում դիրք բռնած թշնամին երկար ժամանակ կարեց մեր ճամբան ու չթողեց որ մենք շարժուենք դէպի առաջ։ Անդամ մեր թնդանօթների պայթիւնները դրութիւնը ոչինչով փոխեցին։

«Նկատում եմ որ Քրդերը առանց զգալու որ իրենց թիկունքը խոցելի է, շարունակում են նոյն թափով մեր ճամբան կտրած պահել։

«Յայտնեցի Գագային, որ խնդրի Կնիազին ես առաջ անցնեմ ու ճամբան բաց անեմ զօրքի առաջ։ Կնիազը թոյլատրեց թէ չէ, ես

անցնում եմ գործիս։

«Ճղթայ կապած վաչաս հասցրի մինչեւ ռուսական յուռկապան-ները ու նրանց պահած վիճակում թողնելով առաջացայ դեպի մի վտակ, որ թափում էր Մուրատ-չայը։ Կարգադրեցի անցնել վտակը, մինչ տղաները ուզեցին կօչիկները հանել ու ապա անցնել. ինքս ա-ռաջ ընկայ և կօչիկները ոտքերիս՝ մաս չուբը, նրանք էլ իմ յետեւից։ Անցանք միւս ափը թէ չէ, մի քանի րոպէ հանգստանալով բացատրեցի ծրագիրս և ուժեղ ուռռաններով գրոհեցինք Քրդերի վրայ. սարսափած մեր թափից, Քրդերը հարայ-հրոցով թողին դիրքերը և փախան։

«Մեր կօչիկները անյարմար էին արագ շարժումների համար, ուստի և չկարողացանք նրանց հետապնդել և մոքրել նրանց հոչիւը։ Նորից մէկ-երկու անգամ նրանք երեւացին մեր դիմացում, սակայն ես վաչաս երկար մտած բաժանելով, յուժերից ես զրպարտում էի նրանց, իսկ վերեւից լեռների փէչերով թնկօն միւս կիսավաչաչա անակնկալի էր բերում նրանց և փախցնում։

«Մութը ընկնում էր արդէն, երբ մեր առջեւից մոքրելով ճամ-բան, իսկ միւսները յետեւից պանդոզ ընթացքով, յոգնած ու դադրած գրաւեցինք կենճը։ Մի քանի ձի կուլ էր տուել Մուրատ-չայը և թնդա-նօթներն էլ մնացել էին ճամբին, որովհետեւ հնարաւոր չէր եղել նրանց փախադրութիւնը ճամբի անանցանելի լինելու պատճառով։

«Կենճի ամբողջ ժողովուրդը թողնելով ամէն ինչ, փախել էր։

«Տաք թոնիրների կողքերին կարելի էր դանել մինչեւ իսկ առ-առ դաթաներ, իսկ տաք կերակուրները թոնիրների վրայ դեռ եւս քլթքլթում էին, սպասելով մեզ նման յոգնած ու սոված անկոչ հիւրերի։

«Գիշերուայ պահակները ռուսական զօրամասերից էին, այնպէս որ տղաները հանգիստ ու առանց աճապարանքի զբաղուած էին իրենց պարտաւորները ուսելիքով լցնելով։

* * *

Իր անվերջանալի սանդարամով և չրվիժներով միասին, Արա-ծանին միշտ մեզ հետ էր։ Բարձրաբերձ լեռների մշտակայ սեղմումին ենթակայ, գետի հունին մէջ ոչ թէ չուր էր հոսում, այլ փրփուրների դէզեր, որոնք կոխկռտելով միմեանց, սկանչ խլացնող զրրդիւնով թաւալգլոր գնում էին ու գնում։

«Երբեմն Արածանին այնքան էր նեղանում, որ կարելի էր մէկ ոտաբնակ թռնել միւս ափը, սակայն գետի վիշապային ձայնը այն-պիսի մի վախ էր առաջացնում մարդու սրտում, որ նայելն ու լսելը մարդ սրտածի համար զարհուրանք էր, ի՛նչ ասաց թռնելու համար մտածելը։

«Քիւրդերը ամէն տեղ կային իրենց հրացաններով և պարսնա-կալ քարերի ու մացառների մէջ։ Բնական էր մէկը հրացան արձա-

կէր, հին ձեւի հրացանները իրենց մուդ ծուխով մատնում էին նրանց դիրքերը։

«Նախորդ օրուայ ռազմախազովս նորից կարողանում եմ փախցնել նրանց և յետեւելով, կրնկակոխ մտնում ենք Արտանուչ, արեւի մայր մտնելուց բաւական յետոյ։

«Գիշերուայ մթութեան մէջ լսում ենք ճիչ, լաց, ողբ ու աղաղակ։ Ժողովուրդը փախուստի մէջ է լեղապատառ։ Անտէր-անտիրական երեխաներ բնկնում են ձիերի սմբակների տակ, աղջիկներն ու կանայք փողոցից փողոց են փախչում ճչալով ու կորչում մթութեան մէջ, իսկ ով որ կարողացել էր, արդէն դուրս էր եկել կռուի շրջանից դէպի լեռները փախչելով։ Մի խօսքով ստեղծուել էր այնպիսի դրութիւն, որպիսին նրանք սովորաբար ստեղծում էին հայկական գիւղերում, Հայերի համար։

«Բախտի անիւը շուռ էր եկել ի նպաստ Հային, ի վնաս Քուրդին։

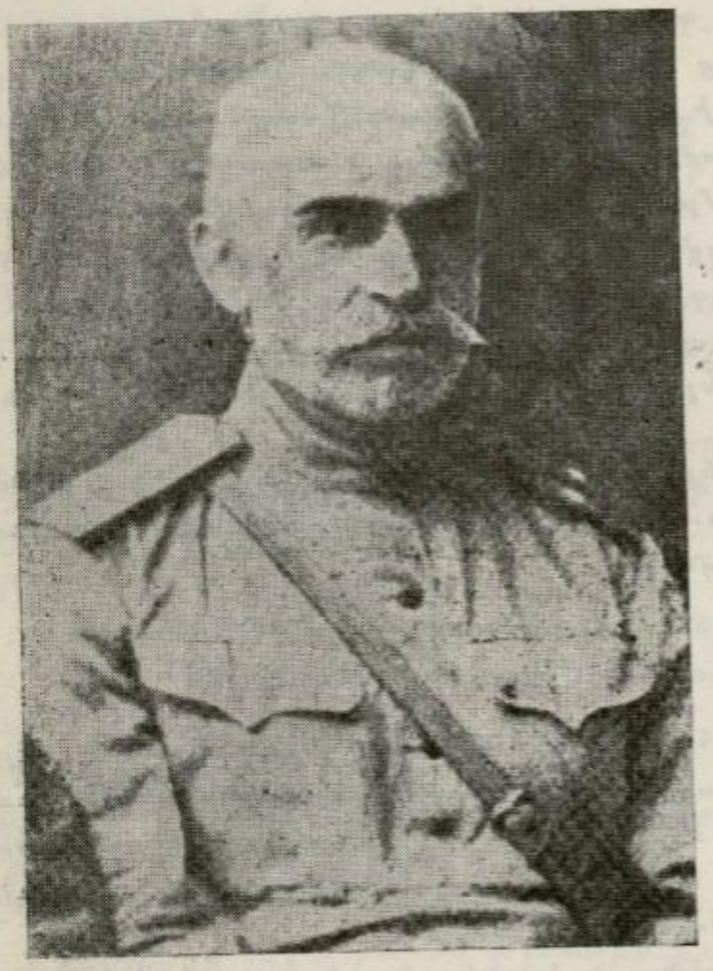

ՋՕՐ. ՍԻԼԻԿԵԱՆ

«Խնկօն մէկ ջոկատ աղաներով կարելով նրանց փախուստի ճամբան, գերեց 20 Քիւրդեր և 25 Քրդուհիներ, որոնց բոլորին էլ կատաղած աղաները թափեցին գետի մէջ։

«Ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման», — ինչպէս վարդապետել էր Մովսէսը, մարգարէների հայրը։

«Ռուսների հասնելուց քիչ առաջ արդէն աւարտուել էր «գործ»ը։

«Արտանուչից քիչ ցած, Արածանին դուրս գալով իր նեղ հունից, սկսած է տարածուել, լայնանալ։ Գետն արդէն մեղմացնում է իր ձայնը և սկսած է հաճելի մի խչչոց ու յետոյ արագ և անձայն փախուստ, երէկուայ դժոխքից վախեցած։

«Ահա այդ բլուրների վրայ դնելով մեր պահակներին, սպասում ենք լուսաբացին, յետ նահանջելու համար դէպի Կենճ»։

Բ.

ԳՐԱՒՈՒԱԾ ՏԱՐՕՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

1916-ի Յունուար և Փետրուար ամիսներու ընթացքին տեղի ունեցած դէպքերը քիչ մը կ'ոգեւորէին Կովկասի Հայութիւնը։ Ռուսական ընդհանուր յարձակողականը յաջող կ'ընթանար։ Էրզրում, Խնուս, Մուշ և Պիթլիս գրաւուած էին։ Կամաւորական գունդերը այդ ճակատներուն վրայ հերոսական խոյանքներ ունեցած էին։ Հայ ազգը զինու զօրութեամբ կը մասնակցէր Հայաստանի ազատագրման։

Կովկասեան Հայութեան ուշադրութիւնը ամբողջովին դարձած էր դէպի ազատագրուած Տաճկահայաստան։ Ազգային Բիւրօն, Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինները, Գաղթականական կեդրոնական կոմիտէները և Բարեգործական հաստատութիւնները իրենց նիւթական միջոցները և գործիչները տրամադրած էին օգնութեան գործին։

Գրաւեալ վայրերէն հասած առաջին հեռագիրները հաւաքուած որբերուն օգնութեան հասնելու պահանջը կը ներկայացնէին։

Կամաւորական գունդերուն ետեւէն արդէն Խնուս և Մուշ հասած էին շարք մը գործիչներ, որոնք Ալաշկերտ կը գտնուէին։ Սասունցի Մանուկը քանի մը զինուորներով Մուշն էր, Վ. Քրմոյեանը Խնուս, Ալաշկերտի գործիչներէն Տ. Զօրեան, Բ. Աբոյեան Մուշ հասած էին, անմիջական օգնութիւն ընձեռելու ազատած բեկորներուն։

Փետրուարի ընթացքին Տարօնի բոլոր շրջաններուն համար կը կազմակերպուէին երկու օգնութեան մարմիններ, երկու լիազօրներու ղեկավարութեամբ։ Քաղաքներու Միութեան (Սայիւզ Կարաստով) կողմէ լիազօր կը նշանակուէր Ռուբէն։ Անոր վարչական կազմին մէջ կը մըտնէին Տոքթ. Արշակ Պօղոսեան, Տոքթ. Փիլիպպոսեան, Յովհ. Ամատունի և ուրիշներ, որոնք հիւանդանոցներու և սննդակայաններու միջոցաւ պիտի օգնէին վերապրող ժողովուրդին։ Այս վարչութեան կը միանար Սասունցի Մուշեղը, երբ Ամերիկայէն կը վերադառնար Խնուս։

Իսկ հայկական օգնութեան մարմիններու կողմէ կը կազմուէր վարչական մարմին մը Կարօ Սասունիի լիազօրութեամբ, որ օգնութեան և տեղաւորման գործին հետ պիտի դառնար ներքին վարչութիւնը գրաւեալ Տարօնին։ Դաշնակցութեան վերին մարմինը, ինչպէս նաեւ Ազգային Բիւրօն և Գաղթականական կեդրոնական հաստատութիւնները ձգտումն ունէին հէնց առաջին օրերէն գրաւեալ վայրերու վարչական

մանկանաց կազմակերպել, ապագայ աւելի մեծ յաւակնութիւններով։

Տարօնի չրջաններու վարչական այս մարմնին մաս կը կազմէին Մինասեան Գրիգորեան, Մ. Թարմանեան, Արմէն Սասունի, Սասունցի Մանուկ, Համօ Մակարեան, Արշակ Մանուկեան և չորք մը օժանդակ գործիչներ։

Ռուբէնի լիազօրութեամբ գործող մարմնի կեդրոնը կը մնար Խնուս։ Կ. Սասունիի լիազօրութեամբ գործող վարչութեան կեդրոնը Մուշ կը հաստատուէր։

Այս մարմիններէն զատ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն, Տարօնի բացառիկ վիճակը նկատի առնելով, և նկատելով որ այդ չրջանին մէջ պիտի գտնուէին ազատագրուած հին մարտիկներ և կուսակցական ընկերներ և որ կամաւորական գունդերու արդէն մասնակից էին ֆետայիներ, կ'ընտրէր պատասխանատու մարմին մը երեք անդամէ բաղկացած.— Կ. Սասունի, Սասունցի Մանուկ և Միքայէլ Տէր Գէորգեան (Ղամարլուցի Միքօն)։

Այս պատասխանատու մարմինը գաղտնի պիտի գործէր և մարտական պարտաւորութիւնները պիտի հրահանգէր յանուն կուսակցութեան։

Երկրի մէջ գտնուող մարմինները կը գործէին ինքնավար նախաձեռնութեամբ, յարմարելով պինաւորական դրութեան։ Լիազօրութեան իրաւասութիւնը անհրաժեշտ էր թէ՛ օգնութեան, թէ՛ վարչական կարգադրութիւններու և թէ կուսակցական հրահանգներու համար։ Գործ կար մեծ պատասխանատուութեամբ։ Այդպիսի պարագաներուն մէջ վիճաբանութիւնը և տարակարծութիւնները չարիքի դուռ կրնային բանալ։

Եւ իրօք, Տարօնի չրջաններուն մէջ գործող մարմինները, վարչական և մարտական ուժերը լծուեցան չինարար աշխատանքի մը, ուր տարակարծութեան որևէ պարագայ չկար գտներ արձանագրուած։

Պատմական այս օրերու անցքերն ու կարգադրութիւնները մենք ժամանակին հրատարակած ենք «Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ» վերնագրով գիրքին մէջ, հրատարակուած 1927-ին Պոսթոն։ Այդ գիրքէն հատուած մը կ'առնենք, որպէս անձամբ գործողի վկայութիւն։

ԵՐԿՐԻ ԳՐԱՒԻՒՄԸ

1916-ի Յունուարին կովկասեան ռազմաճակատի գլխաւոր ուժերը յարձակողականի սկսան Թուրքիոյ դէմ և մէկ ու կէս ամսուան ընթացքին կրցան ջախջախիչ հարուած իջեցնել թըրքական բանակներուն։ Իրարու հետևէ գրաւեցին Էրզրումը, Տրապիզոնը և Երզնկան։ Ռուսական բանակի միւս թևերը նոյն արագութեամբ ու խիզախութեամբ Մալիազէն և Մալազկերտէն առաջացան Խնուս, անկէ ալ յարձակողականով մը ամբ գործան Վարդոյին, Գղիին, Մշոյ դաշտին,

Մուշին և Սասունի առաջին լեռնաշղթային։ Պուլանուխ-Մալազկերտէն, ինչպէս նաեւ Արճէշ-Ախլաթէն ուրիշ զօրասիւն մը յանդուգն յարձակողականով մը կը մտնէր Պիթլիս։ Այսպիսով ռուսական բանակը կ'երթար ամրանալու Սեւ ծովու եզերքը, Պոնտոսն իր թեւարկութեան տակ առնելով և ուղիղ գիծով վար կ'իջնէր Երզնկա, մինչեւ Տերսիմի լեռնաշղթան. աւելի հարաւ կը հանգչէր Եփրատի հովիտը ու անոր հունով կ'առաջանար մինչեւ Սասնոյ լեռնաշղթան, Պիթլիսի հարաւով մինչեւ Վանի Շատախը ու կը կախուէր Մուսուլի գլխին, հայկական նահանգներն իր տիրապետութեան տակ առնելով։

Այն ինչ որ կը բազձայինք ու կ'երազէինք 1914-ի պատերազմի առաջին օրերուն, տեղի ունեցաւ միայն 1916-ի ձմեռուան և գարնան ամիսներուն։ Մենք տէր էինք մեր պահանջած Հայաստանին, սակայն հայ ժողովուրդի մեծ մասը կոտորուած ու տեղահանուած էր՝ անապատի հովերուն ցրուելու համար։ Շէն Վանն իսկ տակաւին չէր վերականգնած. հոն բաւական թիւով աղամարդիկ միայն վերադարձած էին. 1916-ի յաջող յարձակողականներէն յետոյ էր որ հետզհետէ ժողովուրդի մէկ մասը վերահաստատուեցաւ Վանի նահանգի մէջ ու կենդանութիւն տուաւ անոր։

Հայ կամաւորական գունդերը 1915-ի Վանի մեծ նահանջէն յետոյ նորէն վերակազմուեցան. իրենց շարքերը լրացուցին և իրենց մասնակցութիւնը բերին ռուսական ընդհանուր յարձակողականին։

Դրոյի գունդը Ալաշկերտէն առաջացաւ Խնուս և առանց սպասելու, առաջին զօրամասն եղաւ որ մտաւ Մուշ և մագլցեցաւ Սասուն։ Անդրանիկի գունդը հերոսական կռիւով մը կը մտնէր Պիթլիս քաղաքը։ Համազասպի գունդը նոյնպէս կը գործէր Պիթլիսի ուղղութեամբ ու դիրք կը բռնէր Պիթլիսի Գիւզելտերէն։ Քեռիի և Իշխանի գունդերը կը գործէին Վանի նահանգի և Պարսկաստանի սահմանին վրայ։ Հայկական վեցերորդ գունդ մըն ալ կար, որ կապուած չէր Ազգ. Բիւրոյի հետ, սակայն ռուսական բանակի արտօնութեամբ կազմակերպուած էր, որուն ղեկավարն էր Ջանբոլատեանը։ Այդ գունդը մշտապէս մեաց դէպի Էրզրում գործող ռուսական զօրամասին հետ և լուծուեցաւ ընդհանուր կարգով։

Հայկական զօրական ուժերը, այսպիսով, իրենց գերագոյն տուրքը կու տային Հայաստանի վերջնական սահմանները գրաւելու պատերազմական գործողութիւններու ընթացքին, ու սրտաբեկ՝ կը դիմէին դէպի իրենց սիրելի հայրենի սարերն ու ձորերը, ուր միայն բեկորներ կը գանէին ի գին իրենց քամած արիւնին։

Հայաստանի ամբողջական գրաւումէն յետոյ էր որ մենք կըրցանք լիովին ըմբռնել ու չափել այն ահռելի ոճիրը, որ թրքական նենգ կառավարութիւնը մտածած ու գործադրած էր։ Յուսալքումը, որ տիրական դարձած էր Վանի և Մալազկերտի նահանջէն յետոյ, ձմեռուան ամիսներուն, աւելի քան ճնշիչ կը դառնար կոտորածի և տեղահանու-

թեան լուրերով։ Հայ ժողովուրդը կծկուած իր հոգիի խորքին մէջ, վախով կ'երեւակայէր, իրմէ դուրս, Թուրքիոյ մէջ գտնուած Հայութեան ամբողջական կորուստը։ 1916-ի ռուսական յաղթութիւնը մեզ կը փոխադրէր մեր դատարկուած հայրենիքը։ Մեր երեւակայական վախն ու ցուրտ իրականութիւնը իրար կը գրկէին։

Այդ ահռելի իրականութեան առջեւ ցնցուած, պահ մը կը չուարէինք։ Սակայն բեկորները կը չատնային։ Հայրենի լեռներէն ու ձորերէն, հեռու սահմաններէն, Տերսիմէն, Սասունէն, Խարբերդէն ու Տիգրանակերտի շրջաններէն երբեմն ժողովրդական զանգուածներ, երբեմն խումբեր, երբեմն մէկ-մէկ կին կամ աղեկ, կու գային, կ'աւելնային և ժողովրդական զանգուած մը կը կազմէին Մշոյ, Պիթլիսի, Քղիի և Երզնկայի մէջ։ Այս սփոփանքէն զատ, այլեւս կը զգայինք որ հաստատուն կերպով ամրացած ենք մեր հայրենիքի մէջ, ու կարելի պիտի ըլլայ աւերակներու տակէն կանգնեցնել մեր չէն օճախը։

Յուսալքումը կամաց-կամաց տեղի կու տար յուսատու լոյսին, ո'ր ինքնահամոզման ու ճիգի արդիւնք էր. պարզ ինքնապաշտպանութեան բնազդ։

ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչպէս գրաւուած Տաճկահայաստանը կը ծածկուէր հայրենի ծուխերով։

Կամաւորական բանակը Մուշ հասնելէն քանի մը օր յետոյ, Սասնոյ տակաւին ձիւնածածուկ լեռներէն վար կ'իջնէին մօտ 300 զինուած մարդիկ, անասելի պատմութիւններ բերելով իրենց հետ։ Մենք, որ կը կարծէինք թէ ոչ մէկ չունչ մնացած էր այդ կողմերը, ականատես կ'ըլլայինք կիսամերկ հսկաներու, որոնք գազան մարդկութեան դէմ կռուելէ զատ, կռուած էին իրական գազաններու և բնութեան արհաւիրքներու դէմ, ու թէեւ քիչ մը վայրենացած կերպարանքով՝ սակայն Հայկ նահապետի յաղթական ու պայծառ ճակատով՝ կը ներկայանային մեզի։ Նոր հասնողներու շարանը կը չատնար։ Անոնք կու գային Անտոքէն, Տալուորիկէն, Խիանքէն, Խուլբէն, Հազոյէն ու Սասնոյ զանազան կողմերէն։

Ասոնց բացարձակ մեծամասնութիւնը կարիճ տղամարդիկ էին, որոնք Մուշ հասնելու առաջին օրն իսկ, հացէն ու հագուստէն առաջ, զէնք կը պահանջէին։ Այդ օրերուն, բարեբախտաբար Զօր. Նազարբէգեանը Մուշ կը գտնուէր. Անդրանիկի միջնորդութեամբ, որոշ քանակութեամբ զէնք կը տրամադրէր նորազատ լեռնականներուն, որոնք Սասունցի Մանուկի, Մօրուք Կարոյի և այլ ղեկավարներու առաջնորդութեամբ անմիջապէս կը մեկնէին Սասնոյ խաւարակուռ անկիւնը, Խոյթ-Բռնաչէն։ Սա հին Սասունն է, ուր Քիւրտն ու Հայը կրցած էին մասամբ իրարու գոյութիւնը տանիլ ու չբնաջնջուիլ։ Այդ արշաւանքի չնորհիւ, անվնաս Հայութիւն մը, հարիւրով ու հազարով կարաւան կազմած, կ'ազատուէր ու կու գար տեղաւորուիլ Մուշ քաղա-

քը և շրջականները։

Մոտըկանէն, որ Սասնոյ այդ շրջանին կը պատկանէր ու կը գտնուէր մօտիկ Պիթլիս քաղաքին, մեզի բարեկամ քիւրտ ղեկավարներու առաջնորդութեամբ բազմաթիւ Հայեր կու գային ու կը կեդրոնանային Պիթլիս, անկէ ալ կը տարածուէին Մալազկերտի շրջանը, տեղաւորելու և սնանելու համար։ Մուրատ, Սեպուհ և Սմբատ կը գտնուէին Պիթլիս, և ամէն ջանք ու նիւթական զոհողութիւն կ'ընէին, որպէսզի Քիւրտերը անվնաս բերէին իրենց քով ապաստանած Հայերը մինչեւ ազատութեան գօտին։ Այդ օրերուն էր որ Մուրատ կոչ մը հրատարակեց Կովկասի հայ թերթերուն մէջ, ՄԷԿ ՀԱՅ ՄԷԿ ՈՍԿԻԻ ֆոնտ մը կազմելու, և այդ դրամով Հայեր ազատելու զանազան շրջաններէն։ Այդ ֆոնտը կազմուեցաւ, ու գործադրուեցաւ Պիթլիսի, Մուշի և Տերսիմի գծերուն վրայ։ Սակայն այդ ֆոնտէն աւելի, զինուորական ու հետախուզական խումբերու շնորհիւ էր որ շատ մարդիկ ազատուեցան... առանց սպասելու ոսկիներու հաւաքման։ Այդ ժամանակաշրջանը կարող ենք կոչել Ազգահաւաքման շրջան։

Ցուցակագրութիւն մը, որ կազմուած էր 1916-ի Յունիս ամսուն, ցոյց կու տար որ մէկ քանի ամիսներու ընթացքին ազատուած էին բուն կռուող Սասունէն և շրջականերէն 2400 հոգի. իսկ Խոյթ-Բըռնաշէնէն և Մոտըկանէն մօտ 11.000 հոգի։ Այդ գծերէն եկած ժողովուրդին մէջ կային շատ քիչ թուով Մուշ քաղաքէն, Մշոյ դաշտէն և Տիգրանակերտի շրջանէն բեկորներ, որոնց ամբողջութիւնը 4—500-ի հազիւ կը հասնէր։

Թրքական դժոխքէն ազատուածները չունչ կ'առնէին պատերազմական վայրերու անմիջական մերձակայքը, և դուք կը տեսնէիք թէ ի՞նչպէս աւերուած քաղաքներն ու գիւղերը կենդանութիւն կ'առնէին, նոր բոյներ կը դառնային։ Այս հոսանքը հետզհետէ նուազեցաւ, բայց չցամքեցաւ։ Բարակ աղբիւրի մը պէս միշտ հոսեցաւ, ու մեզի բերաւ մանուկ մը, կին մը, մարդ մը, որ կու գար ու կը հանդիպէր եղբայրական օգնութեան ու գուրգուրանքի, և ծուխ մը կ'աւելցնէր մեր նօսրացած ժողովրդի վրայ։

Միւս կողմէ կը սկսէր ներգաղթը Կովկասէն դէպի գրաւուած վայրերը։ Բասենն ու Ալաշկերտը հաստատուն մնացած էին ու երկու չէն կամուրջներ կը դառնային ներգաղթի համար։ Վանեցիներու մէկ մասը կը դիմէր դէպի Վան։ Պուլանուխ-Մալազկերտի ժողովուրդի մեծ մասը կը հաստատուէր իր գիւղերու մէջ։ Խնուսցիներն ու Մշոյ դաշտի ազատուածները կը փութային շօշափելու իրենց փլատակները ու տնակէ ծուխ մը կը հանէին, որպէս խնկարկէք իրենց անթաղ մեռելներուն։

Այսպէս, թէեւ ցան ու ցրիւ, սակայն Վանէն Արճէշ, Մալազկերտէն Պիթլիս, Մուշէն մինչեւ Խնուս, Երզնկայէն մինչեւ Էրզրում Հայրենի երդիքէն սկսած էր ծուխ բարձրանալ։

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ ԳՈՐԾԸ

Պատերազմական գործողութիւններուն զուգընթաց հայ հասարակական հաստատութիւնները թռուցիկ խումբեր ճանապարհ հանած էին, անմիջական օգնութեան գործը կազմակերպելու համար: Զօրքերու ժամանումէն քիչ յետոյ Խնուս և Մուշ հասած էին վ. Քրմոյեան, Տ. Զօրեան, Աբոյեան և ուրիշներ ու լծուած էին գաղթականական գործին:

Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան, Գաղթականական կ. կոմիթէի և Էջմիածնի Եղբայրական Միութեան կողմէ Խնուսի և Մուշի շրջանին օգնութիւն հասցնելու համար կազմակերպուեցին մարմին մը, որ Մարտի սկիզբը իմ գնկավարութեամբս մեկնեցաւ Խնուս և Մուշ: Այս մարմնին կը մասնակցէին Մ. Տէր Գէորգեան, Մ. Դարմանեան, Արմէն Սասունի, Հ. Մակարեան, Սասունցի Մանուկ և ուրիշներ: Քաղաքներու Միութեան կողմէ Խնուս եկաւ Ռ. Տէր Միհրանեան, որուն կը գործակցէին Խնուսի և Մշոյ մէջ Յ. Ամատունի, Տոքթ. Ա. Պօղոսեան, Տոքթ. Փիլիպպոսեան, Սասունցի Մուշեղ և ուրիշ բազմաթիւ գործիչներ, բժիշկներ և սանիտարական խումբեր:

ՓԻԼՈՍ (Խնուսցի)

Այսպիսով գաղթականական օգնութեան մարմիններու և գործիչներու ցանց մը կը կազմակերպուէր Էրզրումէն մինչև Խնուս-Մուշ, մինչև վան: Եթէ չարք մը տեղեր գործը կը սահմանափակուէր միայն որբերն ու անօգնական ժողովուրդը խնամելու աշխատանքով, մըներացած գլխաւոր վայրերու մէջ, ինչպէս Խնուս, Մուշ, Մալազկերտ և Վան, միայն օգնութեան գործը չէր որ կը կլանէր մեր ամբողջ աշխատանքը, այլ նաեւ ժողովրդական հասարակական և զինական կեանքն էր որ իր վրայ կը կրկրոնացնէր մեր գլխաւոր ուշադրութիւնը: Նոր գրաւուած Հայաստանի կենդանութիւնը գաղթականներով գլուխ չէր կարող գալ: Ցիչեալ վայրերու մէջ, գաղթականութեան տեղաւորման ու գիւղական կազմակերպութեան գործն էր որ արագ առաջ կը տարուէր և վարչական կերպարանք կը առնար:

Ասով հանդերձ, պէտք է խոստովանիլ որ Տարօնի այս գաւառներուն մէջ մենք կը դիմաւորէինք աւելի՛ կորովի, աւելի՛ կազմակերպուած ու աւելի՛ նախաձեռնող հայ ժողովուրդ մը, որ քաղաքական ու մարտական դիմագիծ ունէր, քան օգնութեան կարօտ գաղթականական բազմութիւն մը:

Ռուսական տիրապետութիւնը իր ցարական կնիքը կը դնէր ամէնուրեք: Ու մենք ստիպուած էինք գերազանցապէս ծածկուիլ գաղթականական դիմակի տակ ու օգնութեան հետ զուգընթաց, մեծ մասամբ գաղտնի, տանիլ վարչական, քաղաքական և ինքնապաշտպանական աշխատանքները:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏԱՀՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ուիլսընի սահմանագծած Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ մտած էր։ Հակառակ մեր թշնամիներու ակնկալութեանց, հայ ցեղը ամբողջովին բնաջնջուած չէր։ Իսկ մնացորդ բեկորները յամառօրէն կը կառչէին իրենց հայրենիքին և գերագոյն ճիգով մը կը չէնցնէին անապատ դարձած գիւղերն ու աւանները։ Անոնք կը նախընտրէին իրենց հայրենի քարերը լզել ու ինքնապահ մնալ, քան երթալ Կովկաս, դրռներու առջեւ մուրացիկ գաղթական մը դառնալ։

Ռուս բանակն այս բոլորը կը տեսնէր։ Ռուսական կառավարութիւնը սկսած էր լրջօրէն որոճալ այս կենսունակ ժողովուրդի մասին։ Առաջին յայտնի եղած ծրագիրն այն եղաւ, որ ռուս կառավարութիւնը վճռեց Ալաշկերտի դաշտի լաւագոյն մասերը լեցնել քաղաքներով։

Իսկ երկրորդ ծրագիրը, որ վճռականօրէն գործադրուեցաւ ռուսական կառավարութեան կողմէ, ուղղուած էր Հայոց քաղաքական և զինուորական ուժին դէմ։ Ազատուած Տաճկահայաստանը թէ՛ ներգաղթով և թէ թրքական գեհէնէն ազատուած բեկորներով կենդանութիւն կ՚առնէր։ Միւս կողմէ, այդ նուիրական հողերուն վրայ կազմ ու պատրաստ կը մնային հայկական կամաւորական գունդերը, որոնք երկու տարուան պատերազմական փորձառութիւն ձեռք ձգած էին և յաղթական անցեալ մը ունէին։ Անոնք Հայոց զինուորական կազմակերպուած ուժն էին և քաղաքական կշիռ մը ունէին, թէեւ անորոշ ապագայով, բայց արդէն վերածնիլ սկսող հայրենիքի համար։ Ռուսական կառավարութիւնը այդ ուժի ներկայութիւնը գտաւ վտանգաւոր։

Ահա նոր ու անսպասելի հարուած մը, կամաւորական գունդերու լուծումը։ Սակայն կամաւորական ուժերու ցրուումը կարծես թէ մեծ ցնցում չառաջացուց Հայութեան մէջ։ Կարծես թէ մենք յոգնած էինք։ Թէեւ տհաճութեամբ, բայց տեղի տուինք առանց աղմուկի։ Կար ուրիշ պարագայ մը։ Տաճկահայաստանը գրաւուած էր արդէն։ Իսկ այդ սահմաններէն անդին հայաբնակ վայրեր մնացած չէին։

1916-ի ամրան, զինուորական կտրուկ հրամանագրով մը հայկական գունդերը հաշուեյարդարի կ՚ենթարկուէին Խնուսի, Պիթլիսի, Վանի և Պարսկաստանի մէջ։ Ու անոնց տեղ, ռուսական որեւէ գունդի մէկ գումարտակն իր մէջ կ՚ամփոփէր այն հայ զինուորները, որ կը գտնուէին կամաւորական գունդին մէջ։ Այդ գումարտակը կը կոչուէր հայկական գումարտակ, այսինչ սպայի ղեկավարութեամբ և ենթակայ՝ այնինչ գնդապետին, ճիշդ նոյն գունդը կազմող միւս երկու գումարտակներուն պէս։

Ռուսահայ հին մարտիկները, որոնք զինակոչի ենթակայ չէին, կը հեռանային Կովկաս։ Տաճկահայերէն ոչ ոք չէր մտներ ռուսական նորակազմ գումարտակի մէջ ու պարտաւորիչ ալ չէր այդ։ Անոնք զինուած՝ ցրուեցան տեղական ժողովուրդի մէջ ու դարձան զինուած ժո-

ղովուրդ: Հեռաւոր գաւառներէն ու գաղութներէն եկած կամաւորներու մեծ մասը դարձաւ Կովկաս:

Այսպիսով, երկրի գործիչներու առջեւ կը ցցուէր խիստ կարեւոր խնդիր մը: Մենք պարտաւորուած էինք ժողովրդական զինեալ ուժ մը հրապարակ բերել և մասամբ լրացնել այն պակասը, որ կ'առաջանար կամաւորական գունդերու բացակայութեամբ:

Այն ժամանակ երբ Ազգ. Բիւրօն և Կովկասի հայ քաղաքական շրջանակները Թիֆլիզի և Երեւանի մէջ գրաղուած էին կամաւորներու հաշուեյարդարի գործով, անկարելի էր ակնկալել որ անոնք նոր դիմում մը կատարէին կովկասեան ճակատի ռուսական հրամանատարութեան ու կարենային արտօնութիւն մը ձեռք ձգել նոր ուժեր կազմակերպելու համար: Այդ ուղղութեամբ մտածում ալ չկար: Ուրեմն խնդիրը կը մնար տեղին վրայ լուծել: Հիմա մենք ունէինք աւելի կենսունակ, ու աւելի ռազմունակ ժողովուրդ մը: Միւս կողմէ, անոր վրայ կու գար ու կ'աւելնար զինուած եւ զինավարժ կամաւորներու բազմութիւն մը, որ ինքնին պատրաստի ատաղձ մըն էր, նոր ուժ մը ստեղծելու համար:

Խնուսի և Մալազկերտի շրջաններու մէջ բաւական զինուած խմբակներ ցրուած կային, կապուած մնալով գաղթականական մարմիններուն:

Այն ինչ որ կարելի չէր լայն չափով ընել վերեւ յիշուած թիկունքային վայրերուն մէջ, հնարաւոր էր իրականացնել անմիջական ճակատի վրայ:

Մշոյ և Սասնոյ շրջանը լարուած ճակատամարտի վայր էր, ուր մենք աւելի քան պէտք ունէինք զինուած ուժերու: Մշոյ շրջանի ռուսական ուժերը կ'ենթարկուէին 4-րդ կորպուսի հրամանատարութեան, որուն կեդրոնական սպայակոյտը Խնուսի մէջն էր: Մենք նման ձեռնարկի մը համար անյուսալի կը գտնէինք Կովկասի գլխաւոր հրամանատարութեան դիմում ընել: Հետեւաբար, նախընտրեցինք դիմել Խնուսի սպայակոյտին: 4-րդ կորպուսի հրամանատարը, այն ատեն, Զօր. Դէվիտն էր, որ թոյլ մարդ էր, սակայն սպայակոյտի պետն էր վրացի Զօր. Մտեվանի, որ հանդարտ ու քաղաքավարի մարդ մը ըլլալով հանդերձ, գիտակից հայատեաց մըն էր: Մենք կը ներկայանայինք սպայակոյտին, առաջարկելով մեր աջակցութիւնը ռուսական բանակի թիկունքն ապահովելու քրտական և թրքական յարձակումներէ. ժողովրդական միլիցիայով պահպանել ժողովուրդի խաղաղութիւնը և հետախուզական խումբերով՝ առաջնորդ հանդիսանալ ռուսական արշաւող բանակին, Սասնոյ լեռնաշղթայէն թափանցելու աւելի խորերը: Մենք այդ բոլորի փոխարէն կը խնդրէինք միայն զէնք կրելու արտօնութիւն և ռազմամթերք: Մնացածը պիտի ընէինք մեր միջոցներով:

Բարեացակամ, բայց կեղծ վերաբերմունքի հանդիպեցանք: Զօր. Մտեվանին շատ քիչ արտօնութիւն տուաւ մեզի, միայն գաղթականական գործերը լաւ վարելու համար. մնացածը թողուց ճակատներու հրամա-

նատարներուն, որոնք ոսկոյն, Զօր. Մանվանիի արտօնութիւնը անհրաժեշտ կը գտնէին։ Քանի մը անգամուան անօսկեայ թիւններէն հաք, կրցանք 60 գինուորներու արտօնութիւն առնել Արմէն Սասունի տանուն, որ առաներէն գիտէր և որ կապը հանդիսացաւ մեր և ռուսական պատկասյի միջեւ։ Այս կարիքին վրայ հետագային կազմուեցաւ Սասնոյ հնձելագունդը։

Բարեբախտաբար Մշոյ մէջ կը գտնուէր Գնդապետ Սիլիկով, որ կայազօրի պետն էր։ Քանի մը անօսկեայ հաք միայն՝ կրցայ գիտնալ որ անիկա հայ մըն էր։ Գնդ. Սիլիկովի դունդը Զօր. Նազարբէգեանի դիվիզիային կը պատկանէր, բայց գինուորական կարգապրութեան մը բերումով, փոխանակ Պիթլիսի մէջ մնալու, Սասնոյ առաջաւոր դիրքերը անոր յանձնուած էին։ Գնդ. Սիլիկով չատ բարեացակամ եղաւ և ըմբռնեց մեր մտահոգութիւնները, սակայն չատ քաչուզ մարդ էր և կը գուչանար իրմէ բարձր զինակոչներէն։ Անոր թելադրանքով ես ներկայացայ 16-րդ դիվիզիայի հրամանատար Զօր. Սամիցկիին, որ կարծեմ ուկրանացի էր, ոչնիւ հայրենասէր մը, բաւական անկախ մարդ, ու մեր չարժուձիները ըմբռնող։ Այս վերջինն ընդ առաջ գնաց մեր ծրագիրներուն և Գնդ. Սիլիկով ուղի համաձայն եղաւ իր արտօնութիւններուն մէջ։ Մենք կրցանք առնել բաւական քանակութեամբ զէնքեր, ռազմամթերք, հագուստ և պաչար։

Մենք այլեւս հնարաւորութիւն ունէինք Մշոյ և գաչաի մէջ լեցուած զինուած ուժերը պարակել։ Անդրանիկի գունդի Տարօնցի բոլոր կամաւորները նկած էին և գիւղական խառնիճաղանջ մթացած, ուրանք թիկուցնայիճ աչխատանք կը կատարէին։ Սասունցիներու մնծ մասը կը մնար Մշոյ մէջ. իսկ առաւել խառնիճաղանջ մը Մանուկի և այլոց գիտակցութեամբ երկրի խարխլէն հայ բնակչներու պատասպրութեան գործով կը զբաղէր։ Ուրիչ խումբ մը առաջնորդ հետախուզքի պարտաւորութեամբ Սասուն բարձրացած էր և կը գտնուէր Սիլիկովի գունդին հետ։

Այսպէս, լուսաչոյ գործակցութիւն մը ունեցանք Գնդ. Սիլիկովի հետ. ասոնք մը, երբ ոչ ինք և ոչ ալ մենք կրնայինք մտածել թէ՝ օր մը անիկա պիտի գտնար Հայաստանի Զօրավար Սիլիկեանը և անկախ Հայաստանի ճակատագրական օրերուն գործակցէինք իրարու, առանց ռուսական գինուորական իչխանութեան թոյլտուութիւնը ստանալու։» («ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒԻՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ», էջ 98—113)։

Այդ ժամանակաչրջանին, 1916 Մայիս—Օգոստոս ամիսներուն Տարօն համախմբուած կը գտնուինք վերապրող գիտակիները, մարտական գործիչները և կամաւորական գունդերու զինակոչները։

Մշոյ հետ Պիթլիսի և Ախլաթի չրջաններուն մէջ կը գտնուէին Ախլաթի բոլոր մարտիկները, Մշեցիներէն Շահկոյ Աբօն, Խնուսցի Փիլոս, Զիրօն (Տիրան), Բիւթիւկճեան Ղազարը, Արտաչէս Միրզա-

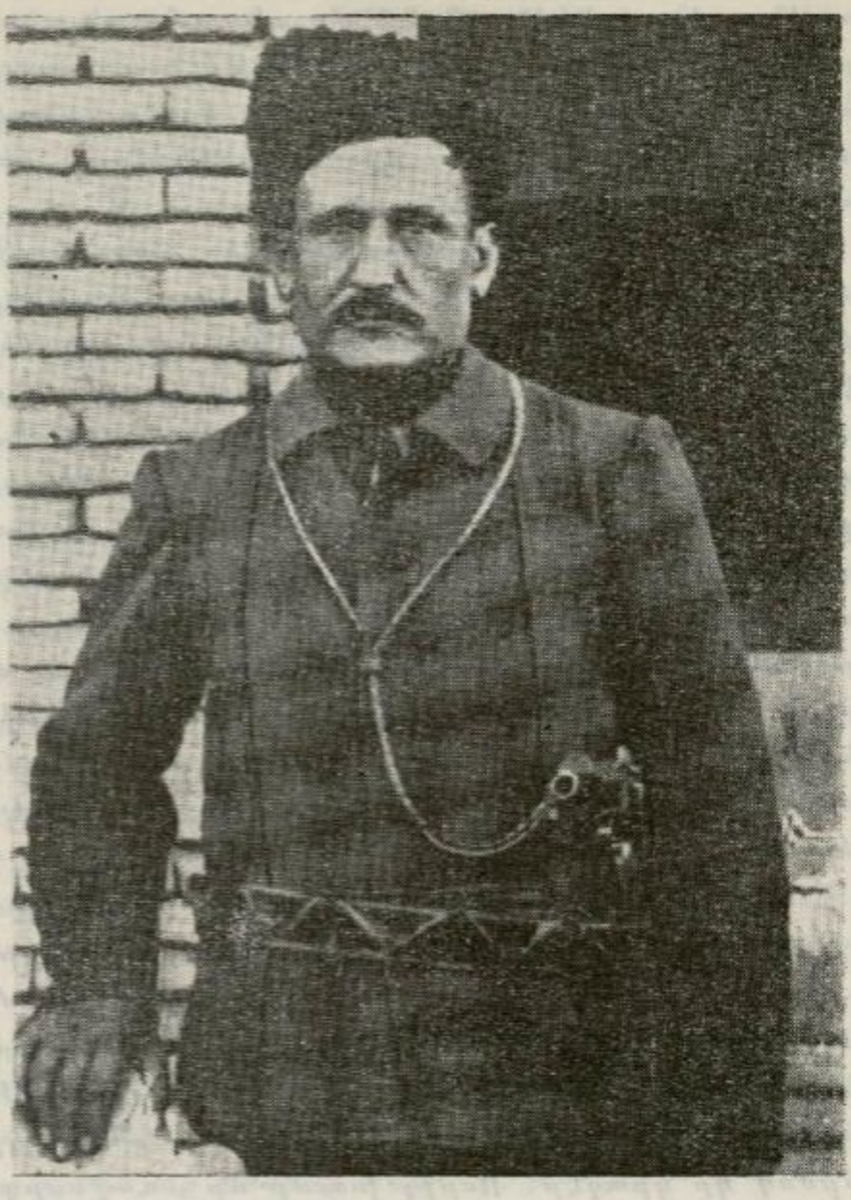

ԽԱՐԱՊՇՀԱՐՑԻ ՄՈՒՐԱՏ

յեան, Ցրօնքցի Մուրատը, Խարապշհարցի Մուրատը, Յորկնոցայ Մուրատը, Ռուբէն և Լորիս Պոլէեանները, Խասգիւղցի Տիգրանը և ուրիշներ։ Պուլանուխ-Մալազկերտ կը գտնուէին Միհրան Գրիգորեան, Մխիթար Դարմանեան, խմբապետ Գնիազ, Արշակ Մանուկեան, Մելքոն, Աբրահամ, Գալէ եւ ուրիշ մարտական ուժեր։

Խնուսի շրջանին մէջ, Ռուբէնի ձեռքին տակ կային տասնեակ մը գինուորներ Սասունցի Մուշեղի ղեկավարութեամբ։ Մուշեղ կը գործէր Վարդոյի շրջանին մէջ։ Այդ շրջանէն վերապրողները կ'օժանդակէին հետախուզական աշխատանքներուն։ Խնուսի շրջանին մէջ կը գործէին Ղարաչոպանի Սիմոն Տէր Յովհաննէսեանը, Քաղքիկի Արամը, Աբրօն (Պուճուր), Շապուհը և Մխիթարը իրենց խումբերով։

Մուշ և դաշտ հաւաքուած կը գտնենք Սասունցի հին ֆեատյիներն ու մարտիկները։ Հոն ներկայ էր Սասունցի Մանուկը Փեթարցի հին ֆեատյիներով՝ Ախօ, Իսրօ, Սանդրօ, Թագօ և Կիրակոս։

Հոն էին Մօրուք Կարօն, Զոլօն, Թորօն, Թաթարը, Յակէն, Ղազար Պետոյեանը, Փոքր Ղազարը, Աղբեցի երիտասարդ մարտիկներ, Սիմոն և Պետրոս իրենց տասնեակներով, Շենիկի Պետրոսը, Սեմալի Ստեփանը և Գալուստը, Քոփայ Արէի Հմայեակը, Կելիեկուզանցի Պետրոսը, Տէր Քաջի Ագամը, Մարգէն, Ահրոնքէն՝ Մանօն, Յովհաննէսը (Հրայրի հօրեղբօր որդին), Խաչօն, Կելիեկանըմանի Նորէն և Յարթինը, Բսանաց գաւառէն Աղճօն իր խումբով։

Մշոյ դաշտէն կային Վարդենիսի Մարտիրոսը, Արտոնաց Աբրահամը, Սողգոմցի Մկրօն, Աղջանցի Վահանը, Քրտագոմցի Համբարձումը, Բաղլուայ Յովօն, Վանքի (Ս. Կարապետ) Աւետիս և Սարգիս Ռըպէեանները, Գոմսայ Մսսօն և Մելիքը: Ցրօնքցի Մուրատը, Յորկնոցայ Մուրատը, Արտաշէս Միրզոյեանը և շարք մը խմբապետներ Պիթլիսէն անցած էին Մշոյ դաշտը կամ Մալազկերտը:

Մուշ քաղաքին մէջն էին Տիգրան Գաւառեան, Արմենակ Մարտէեան, Արշակ Պոլէեան, Արմէն Սասունի, Տէր Եղիշէ Պարսամեան, Սամուէլ Սպանդարեան, որոնք նախկին յիշուածներուն հետ կը կազմէին Տարօնի մարտական և վարչական ղեկավարութիւնը:

Մուշի մէջ Քաղաքներու Միութեան մէկ ճիւղը կապուած էր Խնուսի կեդրոնին: Մուշի գործիչներն էին Յ. Ամատունին և Տոքթ. Արշակ Պօղոսեան:

Ռուսական բանակի հետախուզական գործը, Մուշի շրջանին մէջ, յանձնուած էր Տրդատ Գազանճեանին, բռնելով Տիգրան Դեւոյեանի տեղը: Տրդատ Գազանճեան բաւական դիւրութիւններ ունէր թռուցիկ խումբեր ղրկելու այս կամ այն կողմը, միշտ զինուորական իշխանութեան գիտակցութեամբ:

Այս բոլոր տարրերը միատեսակ մտածող ղեկավարութիւն մը կը կազմէին աշխատանքի բազմաթիւ ճակատներուն վրայ: Շարք մը անհատներու կամ խմբակցութիւններու նախաձեռնութիւնները իսկ այն օրերու նպատակներուն կը ծառայէին ուղղակի գծով: Անհատական շահեր և կիրքեր երբեմն կը նշմարուէին, սակայն գործի մեծութեան եւ զինուորական կարգապահութեան մէջ կը խեղդուէին և կը մնային անհետեւանք: Անհատական փոքր մտածումները կարծես թէ գոյութիւն չունէին:

ՓՈԽԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂԻՆ

Ժողովրդական զինուած ուժերը մէկ ամբողջութիւն չէին կազմեր և բանակի կերպարանք չունէին, սակայն անջատ-անջատ նահանգներու և գաւառներու մէջ գոյութիւն ունեցող ազգային կազմակերպութիւններու, ինչպէս նաեւ զինուորական ուժերու ղեկավար ձեռքը նոյն շղթային կը պատկանէր և հետեւաբար հաւաքական կամքի մը և ծրագրուած աշխատանքի մը արտայայտութիւնն ունէին: Ժողովրդական ուժերը կամաւորական գունդերու պէս պարտաւորիչ և մնայուն պարտականութիւններու ենթակայ չէին: Անոնք բացառապէս կռուի ճակատին մօտիկ վայրերու մէջ կ'օգտագործուէին որպէս հետախոյզներ կամ յառաջապահներ: Այդ ժամանակաւոր յանձնառութիւններէն յետոյ, անոնք կը դառնային ժողովուրդի մէջ ու կը զբաղէին թիկունքային աշխատանքով:

Երկու տարուան պատերազմական կեանքը, կամաւորական շարժումը, նահանջներն ու յառաջխաղացութիւնները ընտելացուցած էին

տաճկահայ ժողովուրդը ռուսական բարք ու վարքին, բարեկամութեան ու չարակամութեան։ Ժողովուրդը յարմարելով ռուսական բանակի շարժումներուն, կարելի հնարամտութեամբ և դիմացկունութեամբ իր գոյութեան պայքարը կը տանէր։

Այդ քիչ թէ շատ զինուած ժողովուրդը, գրաւուած ամբողջ Հայաստանի մէջ, 1916-ի ամրան, կը վերագնահատէր թրքական կոտորածներու ահաւորութիւնը, կը սթափէր իր շշմածութենէն, կը դադրէր լացուկոծէն և կը բռնէր նոր ուղի մը, փոխադարձութեան ուղին։ Այս փոխադարձութեան գաղափարը, որպէս վրէժի ըմբռնում՝ ընդհանուր էր։ Սակայն վրէժի և ատելութեան զգացումը ամէն տեղ և մեր ժողովուրդի զանազան զանգուածներու մէջ գիտակցական չէր, գործելակերպի և նախամտածուած ծրագրի մը բնոյթը չունէր ու կը մնար պարզ արտայայտութիւն մը, առանց գործնական արդիւնքի։ Բայց ինչ որ էականն էր ու կ'արժէ ընդգծել, այդ այն է որ վրէժի ու ատելութեան զգացումը բեկում մը կ'առաջացնէր հայ կեանքի մէջ ու նոր գործելակերպի մը նախանշանը կու տար։

ՅՈՐԿՆՈՑԱՅ ՄՈՒՐԱՏ

Այդ գործելակերպի առաջին նախանշանները մենք կը տեսնենք մասնաւորաբար Տարօնի շրջանին մէջ։ Տարօնի շրջան ըսելով պիտի ըմբռնենք Սասունը, Մուշը և Դաշտ, Խնուսը, Վարդօն, Պուլանուխ-Մալազկերտը և Ախլաթ-Պիթլիսը։

Պատերազմի բերումով Հայաստանի Թըրքութեան մեծագոյն մասը կա՛մ բնաջնջուած էր, կա՛մ հեռացած էր Թուրքիոյ ներքին նահանգները։ Քիւրտերն ալ թէեւ նոյն վիճակին ենթարկուած էին, բայց բաւական թիւով մնացած էին քանի մը լեռնամասերու մէջ։ Հայկական շարք մը շրջաններ, մնալով զուտ հայաբնակ, ցեղային պայքարը ինքնաբերաբար դադրած էր։ Բայց կային շրջաններ, ուր պայքարը տակաւին կը շարունակուէր։ Այդպիսի շրջաններ էին Էրզրում-Երզնկան և Տարօնը։

Տարօնի բոլոր գաւառներու մէջ ծուարած Հայութիւնը Թուրքերու և Քիւրտերու դէմ կեանքի ու մահուան պայքարի մը բռնուած էր։ Թիկունքային պատերազմ մըն էր այդ, որ տեղի կ'ունենար երկու նպատակով. առաջին, հայացնել Տարօնը և երկրորդ, ջլատելով թշնամի տարրերը, ապահովել Հայութեան թիկունքը։ Ապահովման այս աշխատանքը ռուսական բանակի գործին ալ կու գար։ Սակայն ռուսական զինուորական իշխանութիւնը շատ յաճախ արգելքներ կը յարուցանէր ու կը խափանէր կեսսունակ ուժերու գործունէութիւնը։ Ժողովուրդը ընտելացեր էր ընել ա՛յնքան, որքան կարելի էր և շահիլ ա՛յնքան, որքան կարելի էր անմիջապէս շահիլ։

Այս պայքարը միայն վրէժով ու ատելութեամբ կարելի չէ բնորոշել։ Ինչպէս ըսի, անոր էութեան մէջ մենք կը տեսնենք զուտ հայկական հայրենիք մը կազմելու իրական ձգտումը։ Ատոր վրայ պէտք է աւելցնել տնտեսական ազդակը։ Հայերը ամէն ինչէ զրկուած էին։ Դուրսէն եկած օգնութիւնը չնչին էր։ Ժողովուրդը պարտաւորուած էր ապրիլ իր տեղական պայմաններով։ Ազգային մարմինները ստիպուած էին ժողովուրդը կերակրել տեղական հորերէն ցորեն հայթայթելով։ Իսկ երկրի մէջ մնացած Թուրքերն ու Քիւրտերը հարուստ էին հացահատիկներով, հարստութիւն մը որ կուտակուած էր Հայոց գոյքերը իւրացնելով։ Վերապրող հայկական բեկորները, ամենայն իրաւամբ, իրենց սեփականութեան տէր կ'ուզէին դառնալ։Ապրուսի խնդիրը կռիւը աւելի կը սրէր եւ զինուած Հայութիւնն իր սուրի ծայրով օր աւուր կը տիրէր իր հայրենի հողին եւ պատերազմական աւարով՝ կ'ապահովեր իր Ֆիզիքական գոյութիւնը։

Մեր ժողովուրդի բնազդն ու կտրուկ գործելակերպը աւելի առաջէն կ'ընթանային, քան զեկավար մտաւորականութեան մտածելակերպն ու զեկավարութեան ձեւերը։ Վճռականութիւնն ու գործնական ոգին բխած էին ժողովուրդի որոշ զանգուածներէն. երկար ժամանակ նախաձեռնութիւնը մնացած էր այդ զանգուածներուն քով ու կամաց-կամաց ներարկուած էր աւելի վերին խաւերուն։

Այդ ինքնաբուխ արտայայտութիւններէն միայն մէկ օրինակը կ'ուզենք հոս արձանագրել։Մշոյ դաշտի մէջ ոչ մէկ տեղ թշնամի տարր մնացած էր. միայն հայկական Ջրիկ գիւղի մէջ հաւաքուած էին զանազան վայրերէ նահանջող Թուրքեր և Քիւրտեր, մօտ 700 հոգի ու չէին կրցած ազատիլ առաջացող բանակի առջեւէն։ Մուշ կուտակուած Սասունցիներ և Տարօնցիներ, առաջին ամիսներուն, պահանջեցին հեռացնել այդ թշնամի տարրը Ջրիկ գիւղէն։ Լսող չեղաւ։ Ռուսական զինուորական իշխանութիւնը այդ մասին մտածել իսկ չուզեց։ Իսկ հայկական մարմիններն անզօր էին որեւէ կարգադրութիւն ընելու։ Տարօնի միւս մասերու մէջ ապաստանող և դիմադրող տարրերու դէմ մեր զինուած ուժերը կը գործէին ու այդ կը նկատուէր թիկունքային ապահովութեան համար կատարուած գործ մը։Սակայն Ջրիկի մէջ հաւաքուած թշնամիները կը գտնուէին Մշոյ ռուսական բանակի անմիջական հսկողութեան տակ ու հետեւաբար՝ հովանաւորուած վտանգ մը ընդդէմ Հայերու։ Ժողովուրդի համբերութիւնը հատաւ։ Անկախ Մուշ գտնուող զեկավար մարմիններէն և առանց նոյնիսկ զինուած խումբերու օժանդակութեան, մայիսեան առաւօտ մը արեւածագին, երկու հազարէ աւելի ժողովրդական զանգուած մը, կիներէ և տղամարդերէ բաղկացած, զէնքերով, սուրերով, բիրերով և քարերով զինուած՝ կը մտնէ Ջրիկ գիւղը։ Այս ժողովրդական ալիքը երկու ժամուան ընթացքին կ'ոչնչացնէ 700-է աւելի թշնամին, որ եկած ու Մշոյ քթին տակ, հայկական Ջրիկ գիւղը թրքացուցած էր։

Ասիկա հսկայ ցոյց մըն էր և զօրքը ժամանակ չունեցաւ առաջն առնելու։ Հրամանատարութիւնն իրար անցաւ. զօրքի որոշ մասեր շարժման մէջ դրուեցան. ազգային մարմինները հսկողութեան տակ առնուեցան, բայց անմիջապէս կրցան ստուգել որ անոնք բոլորովին տեղեակ չէին ժողովրդական շարժումէն։ Սակայն Զրիկէն դարձող ժողովուրդի յառաջապահներն ու վերջապահները կիներն էին, մերկ սուրերով, խաչերկաթով ու փայտերով, արիւնլուայ։ Շշմեցնող տարերք էր այս ու զօրքը չհամարձակեցաւ դպչիլ այդ զանգուածին։ Առանց լուրջ արգելքի, ժողովուրդը վերադարձաւ Մուշ։ Անիկա մէկ զայրալից յայտարարութիւն ունէր իր շրթունքներուն վրայ.— անօրէնները այլեւս այս երկրի մէջ պէտք չէ ապրին. ուր որ անոնք բլլան, մենք չկանք. ուր որ մենք բլլանք, այլեւս անոնք տեղ չունին...

Ահա կենսունակ ժողովուրդի մը վերջնական վճիռը, որ անչափելի ազէտներու փորձառութեան մէջ կերտուած էր ու պիտի դառնար մեր մօտաւոր օրերու և մասնաւորաբար անմիջական վաղուան ազգային քաղաքականութեան հիմնաքարը։

Մենք այլեւս ժողովրդական նման ցնցող ցոյցերու արձանագրութեան չենք հանդիպիր։ Մնացածը ամէնօրեայ կռիւն էր, կռիւ մը որ մշտական բնոյթ ունէր մօտաւոր ու հեռաւոր լեռներու և ձորերու մէջ. տեղ մը կազմակերպուած ու յաջող, ուրիշ տեղ մը հապճեպ ու անղեկավար, քիչ արդիւնքով ու թանկագին զոհերով(*), բայց քայլ առ քայլ դէպի յառաջ։ Հայ ժողովուրդի գաղտնի ու յայտնի զարկերուն տակ, Հայկական Բարձրաւանդակը կը մաքրուէր բոլոր տեսակի գիշատիչներէն։

ՆԱՀԱՆՋԸ

Տարօնի բոլոր գաւառները գրաւելէ և բանակի թիկունքը մաքրելէ ետք, ռուսական բանակը Յուլիսի առաջին շաբաթէն վերսկսաւ յարձակողականը՝ Սասունի բարձունքներէն Տիարպեքիր իջնելու համար։

Ճակատամարտը կը սկսէր Խոզմօ-Կետուկի և Կուրտիկի հարաւային փէշերուն վրայ։ Դրոյի խումբը Խոզմօ-Կետուկի վրայ արիւնալի կռիւներ կը մղէր(**)։

(*) Այդ կռիւներու ընթացքին, միակ ցաւալի դէպքը որ կարելի է յիշատակել, Քոսուրի լեռնալանջերու վրայ եղած արշաւանքներէն մէկն է, որ կազմակերպուած էր քանի մը անխորհուրդ մարդոց կողմէ։ Այդ արշաւանքին կը մասնակցէին բաւական Թիւով Սասունցիներ եւ Մշոյ դաշտէն Չխուրցիներ։ Քանի մը Թշնամի գիւղեր յաջող կերպով ընկճելէ յետոյ, կռուողներու մէկ մասը կը շրջապատուի, մինչեւ վերջին շունչ կը կռուին ու կը կոտորուին։ Այդ կռուին սպաննուեցան 40 ընտիր զինուորներ Սասունցիներէ եւ Չխուրցիներէ։ Սասնոյ Կելիեկուզանցի Պետրոսը եւ Վարդենիսցի Մարտիրոսը, երկուքն ալ հին յեղափոխականներ ու ընտիր ղեկավարներ, սպաննուեցան իրենց լաւագոյն ընկերներուն հետ։ Կ. Ս.

(**) Այդ կռիւներու մանրամասն նկարագրութիւնը կը գտնենք խմբապետ Մարտիրոսի հետաքրքրական յուշերուն մէջ։ Բայց տեղի սղութեան պատճառով չենք կրնար ամբողջութեամբ հոս զետեղել։ Կ. Ս.

Իսկ ռուսական գլխաւոր ուժերը Շենիկէն և Կուրտիկի կողերէն կը հարուածէին Թրքական Կելիպոլուի զօրամասը։ Շաբաթ մը տեւող ահռելի կռիւներու ընթացքին, սասունցի հին հայդուկները Սասունցի Մանուկի, Մօրուքի և Զոլոյի ղեկավարութեամբ անցած էին Անտոք և այն տեղէն կը հարուածէին Թուրք բանակի կռնակը։ Թրքական զօրքերը վերջապէս տեղի տուին և Յուլիսի 21-ին խուճապահար հեռացան դէպի հարաւ և արեւմուտք։

Ռուսական թնդանօթները կ'որոտային մինչեւ Փասուր, Անտոքէն քսան քիլոմեթր հարաւ։

Տարօնցիներու ոգեւորութիւնը կատարեալ էր։ Սասունի գաւառները պիտի գրաւուէին։

Սասունցիներէ ստուար խումբ մը կը բարձրանայ Կուրտիկ, որպէս զի միանայ Անտոք եղածներուն։ Յաղթութենէն ետք Մանուկ իր խումբը բերած էր Կուրտիկ, ուր չորս թնդանօթներ կը գոռային դէպի Խուլբի խորխորատները։ Մուշէն Կուրտիկ բարձրացողները երբ կը գանեն Մանուկը և կը դիմեն թնդանօթներու հրամանատարին գիտնալու թէ՝ կռիւները ո՛ւր կը շարունակուին, զարմանքով կը լսեն թէ բանակը նահանջած է դէպի Ս. Կարապետ և Վարդօ, որովհետեւ թշնամին Կենճի և Ս. Կարապետի կողմէ հարուածած էր ռուս բանակի կողը։ Թնդանօթները ստիպուած կը մնային Կուրտիկի բարձունքը, քանի որ նահանջի հրամանը չէին ստացած, և գերի պիտի բռնուէին։

Այս կացութեան տեղեկանալով, սասունցի զինեալները աճապարանքով կը վերադառնան և գիշերը կը հասնին Մուշ։ Զինուորական իշխանութիւնը արդէն յայտնած էր ազգաբնակչութեան թէ պիտի նահանջեն։ Որով Մուշ հաւաքուած ժողովուրդի մեծ մասը արդէն մեկնած էր դէպի Զարպուհար, իսկ մնացորդներն ալ հետզհետէ կը քաշուէին(*)։

Սասունցի զինեալները Մուշի մարտիկներուն հետ յետսապահի դերը կը ստանձնեն, տեսնելով որ ռուսական և կամաւորական գունդերէն ոչ մէկ զինուոր մնացած էր Մուշ։

Յուլիսի 24-ի առաւօտեան արդէն Մուշը և Մշոյ դաշտը դատարկուած էին։ Ժողովուրդը բռնած էր Զարպուհարի և Խնուսի ճամբան։

Այս փոքր նկատուած նահանջը մեզ տեղահան կ'ընէր Սասունէն և Մուշէն։ Մէկ-երկու շաբաթ ետքը, Ռուսերը կը վերագրաւէին Մշոյ դաշտը և պահակներ կը դնէին Սուլուխ և Խոբեր գիւղերուն մէջ։ Թուրք բանակի հետախուզական ջոկատները միայն կը մնային Մուշ քաղաքի վերերը։

(*) Սասունցի զօրամասին հետ ես բարձրացած էի Կուրտիկ եւ երբ Մուշ վերադարձայ, տեսայ որ հոն մնացած էին Սախւզ Կարատովի քանի մը պաշտօնեաները եւ մեր վարչական կազմերը ամբողջութեամբ։ Մինչեւ կէս գիշերէն ետքը քաղաքը պահեցինք, որպէս զի Մոկունք հաստատուած որբանոցը եւ պաշտօնեաները Սուլուխի կամուրջը անցնին. ապա մենք ճամբայ ելանք։ Երբ հասանք Սուլուխի կամուրջը, արեւը արդէն ծագած էր։ Կ. Ս.

Տասներկու հազար ժողովուրդ կը փոխադրուէր Խնուս։ Մէկ փոքր մասը կը տեղաւորուէր Խնուսի գիւղերուն մէջ, իսկ տասը հազարը գաղթաչարժով մը կը հասնէր Արարատեան ու Շիրակի դաշտերը։ Որբերը և կանայք Շիրակի որբանոցներուն մէջ տեղաւորուելէն ետք, բոլոր կենսունակ և մարտական ուժերը վերադարձան Խնուս և Մշոյ դաշտ, արդէն զինեալ ժողովուրդի մը, բանակի մը դիմագիծը ստանալով։

ՈՐԲԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գաղթական մարմինը Մուշ հաւաքուած որբերու խումբ մը, մօտ 500 հոգի, Ապրիլ ամսուն ճամբայ կը հանէ դէպի Խնուս, անկէ ալ Կարս։ Օրը օրին կրկին կը լեցուին այն շէնքերը, զոր յատկացուցած էին որբերուն։

Յունիս ամսուն առանձին խումբ մըն ալ սասունցի 200 որբերէն ճամբու կը դնեն դէպի Ալեքսանդրապոլ։ Որբերու այս կարաւանը կը յանձնուի Ղազար Պետոյեանի, Ղազար Ֆարհատեանի և Կելիեկուզանի իշխաններէն Ուսէի Աւէին, որոնք որբերը ապահովութեամբ կը հասցնեն Ալեքսանդրապոլ և այդ տարին կը մնան որբերուն հետ, որպէս հսկող։

Անկէ ետք դէպի Խնուս որբերու կարաւանը անպակաս եղաւ։ Խնուսի մէջ 1916-ին հիմնուած էր ընդարձակ որբանոց մը, որ իր գոյութիւնը պահեց մինչեւ 1918, Խնուսի պարպումը։ (Խնուսի որբանոցի նկարը տեսնել ասա էջ 826 և 1961 սխալ թուականը կարդալ 1916)։

1916 Յուլիսի 24-ին երբ մասնակի նահանջ մը տեղի ունեցաւ, գաղթող ժողովուրդին հետ դէպի Խնուս փոխադրուեցան մօտ 500 որբեր։ Մաս մը տեղաւորուեցաւ Խնուսի մէջ, մաս մըն ալ փոխադրուեցաւ Կարս։

Որբերը ընդհանուր խնամքի ենթակայ էին։ Հասարակական մարմիններն ու հիմնուած հիւանդանոցը ամէնօրեայ սնունդ և առողջապահական միջոցներ կը հայթայթէին անոնց։

Իսկ ժողովուրդին մեծ մասը ինքնապահ դարձած էր, մնացեալ մասը կը ստանար ցորեն և հագուստեղէն։ Սննդատու կայան գոյութիւն չունէր. ժողովուրդը վարժ չէր կայաններու առջեւ պոչ բռնելու։ Տարօնցի ժողովուրդը այդպէս ալ մնաց. երբ փոխադրուեցաւ Կովկաս, իր ձեռքով իր ապրուստը կրցաւ ճարել։

Մալազկերտէն և Մուշէն փոխադրուած որբերէն դուրս եկան հայ գրագէտներ, ինչպէս Վաղարշակ Նորենց, Սողոմոն Տարօնցի եւ Խաչիկ Դաշտենց։

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐԸ ԵՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳՈՅՔԵՐԸ

1916 Յունիս ամսու առաջին շաբթուն Մուշ կը հասնի պատուիրակութիւն մը Էջմիածինէն, Գէորգ Ե. Կաթողիկոսի յանձնարարական նամակով, զոր

կը ներկայացնեն Տարօնի չրջանի լիազօր Կ. Սասունիին, խնդրելով աջակցութիւն Ս. Կարապետի պահեստները Էջմիածին փոխադրելու համար։ Պատուիրակներն էին Գիւտ վարդապետ (վերջը եպիսկոպոս) եւ Էջմիածնեցի Պահատուրեանը։

Ս. Կարապետի չորս մեծ պահեստներէն մէկը, որ վերին մեծ գմբէթին մէջ զետեղուած էր, Թուրքերը գտած էին երբ գմբէթը օդը կը հանուէր։ Միւս երեք կարեւոր պահեստները չէին կրցած գտնել։ Աւետիս և Սարգիս Ռըպէեանները Ս. Կարապետի պահեստապահները և ամենէն հաւատարիմ գործակատարներն էին Վարդան վարդապետին։ Բարեբախտաբար, այս երկու եղբայրները, որ հին Ֆետայիներ էին, կրցած էին ազատիլ Ս. Կարապետի անտառի կռիւներէն ետքը։

Մուչի վարչական մարմինը անմիջապէս ընդառաջ կ'երթայ պատուիրակութեան խնդրանքին, անոնց կը տրամադրէ սայլեր, անոնց կը միացնէ Աւետիս և Սարգիս Ռըպէեանները, ինչպէս նաեւ Արմէն Սասունին՝ խումբ մը զինուորներով։

Պատուիրակները իրենց ընկերացողներուն հետ ապահով կը հասնին Ս. Կարապետ, պահեստները կը գտնեն չնորհիւ Աւետիսին, որ իր ձեռքով պահած էր այս սրբազան գոյքերը, կը հանեն դուրս, կը ցուցակագրեն, մէկ օրինակը կը մնայ պատուիրակութեան մօտ, ստորագրուած ներկայ եղողներուն կողմէ և միւս օրինակը կը յանձնեն Ա. Սասունիին, որ գաղթականական մարմնի մէջ կ'աշխատէր։ Այդ գոյքերուն մէջ կային 1700-էն աւելի ձեռագիրներ, թանկագին խաչեր, շուրջառներ և այլ եկեղեցական ու մշակութային առարկաներ։

Գոյքերը կը բեռցնեն չորս կառքերու մէջ և եզներով կը փոխադրեն մինչեւ Էջմիածին, ճանապարհներուն վրայ վայելելով ամէն օժանդակութիւն։

Այսպիսով, այդ օրերուն, կ'ազատուէր ազգային գոյքերու ամենէն սրբազան մասունքը, Ս. Կարապետի անունը պահելով հայ մշակոյթի թանգարանին մէջ։

Այս դրուագին կարելի է կցել նաեւ Առաքելոց վանքի երենոսէ նշանաւոր դուռը և աննման Ճառընտիր մեծ ձեռագիրը, որոնք գերման սպայի մը միջոցաւ փոխադրուած էին Պիթլիս և Պերլին պիտի երթային, եթէ Անդրանիկի գունդը այդ գիշեր չմտնէր Պիթլիս։ Խուճապահար թշնամին ամէն բան լքելով, դէպի Սղերդ կը փախչէր և Առաքելոց վանքի դուռը և Ճառընտիրը կը մնային Պիթլիս քաղաքին մէջ։ Քաղաքի գրաւումէն երկու օր ետքը միայն Անդրանիկ կ'իմանայ որ այդ սրբազան գոյքերը ռուս բանակին կողմէ գրաւուած են։ Ռուսերը այդ երկու թանկագին յիշատակարանները փոխադրեցին Մոսկուա։ Հետագային, հնարաւոր եղաւ, երկար ընդդիմութիւններէն ետք, այդ մշակութային առարկաները փոխադրել Երեւանի հայկական թանգարանը։

Գ.

ԱԶԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅՈՅՍԵՐԸ

Մուշի նահանջը անշուշտ թափը կը կոտրէր Տարօնի ժողովուրդին, որ թէեւ թիւով քիչ, բայց մարտունակ ընտիր բանակ մըն էր և կրնար աճիլ և զարգանալ իր ծննդավայրին մէջ։ Տեղահանուելով կը տկարանար։ Ցիրուցան ժողովուրդ մը, որուն մէկ մասը Խնուս և Մշոյ Դաշտը պիտի մնար, իսկ միւս մասը Ալեքսանդրապոլ, Շիրակ և Արարատեան դաշտ պիտի տեղաւորուէր և կը կորսնցնէր իր ցեղապետական հաւաքականութիւնը։

Բարեբախտաբար կենսունակ տարրերը, մարտական ուժերը, առոյգ կանայք և նորահաս երիտասարդները վերադարձան Խնուս և ամրացան զանազան ճակատներու վրայ։

Խնուսը կը դառնար վարչական և գաղթականական մարմիններու կեդրոնատեղի։ Մշոյ դաշտի գրաւեալ մասին մէջ կը տեղաւորուէին մարտական ուժերը և քանի մը գործիչներ, միշտ հետեւելու թշնամիին և հնար եղածին չափով Տիարպեքիրի և Հազոյի կողմերէն հայ բեկորներ ազատելու։

Այդ թուականէն ետք այլեւս նահանջներ տեղի չունեցան։ Հայութիւնը, թէեւ կոտորակուած, ամբօրէն կը նստէր հայրենի հողին վրայ և կը յուսար Ազատ Հայաստանի մը իրագործումը։ Թուրքիան տկարացած էր և ջախջախուած 1916 Յունուարի և Փետրուարի յարձակողականներուն ճնշման տակ։

Տարօնի գաւառները վերակենդանացած էին։ Խնուսի շրջանին մէջ 1916-ի աշնան արդէն 25,000 Հայեր կը բնակէին։ Պուլանուխ-Մալազկերտի ժողովուրդը, ինչպէս գիտենք, 90o/o ազատուած էր։ Այդ գաւառներուն մէջ ալ տեղաւորուած էին 15-20 հազար ժողովուրդ։ Ապրուստի հնարաւորութիւնը շատ էր։ Աշխատանք կար, կար նաեւ վար ու ցանքը, կային, ինչու չէ, — զինուորական արշաւանքները, որոնց շնորհիւ ոչ միայն թշնամի տարրերէն երկիրը կը մաքրուէր, այլեւ ժողովուրդը կ'ապահովուէր մսացուներով և այլ պարէններով։

1916-ի Յուլիսի վերջերը կամաւորական գունդերը լուծուած էին։ Տարօնի շրջանին պատկանող կամաւորներու մէկ մասը կը մնար ժողովուրդին հետ և կը դառնար անոր մարտական ուժը։ Ոմաքն ալ կը

հանգստանային, միշտ պետական զինուորական շարժումի մը սպասելով։

Սմբատ 1916-ի Օգոստոսէն սկսեալ իր քանի մը վաշտապետներուն և զինուորներուն հետ կը քաշուէր Ալեքսանդրապոլ։ Ասոնք այլեւս երկիր չեկան, մինչեւ 1918-ը, երբ պայթեցաւ հայ-թրքական կռիւը։ Ոմանք զբաղեցան առեւտուրով, սմանք ալ եղան պարզ գաղթական...

Երկիր մնացող ժողովուրդը իսկապէս ժողովրդական բանակ մըն էր և ինքզինքը տէր կը նկատէր հայրենի հողերուն։ Հայաստան մը աստիճանաբար կերտելու աշխատանքին լծուած էին Տարօնի շրջաններու վարիչներն ու մարմինները։ Ռուս կառավարութիւնը բազմաթիւ մեծ ճամբաներ կը շինէր և կը պատրաստուէր իջնելու Տիարպեքիր աւելի հեռուները երթալու համար։ Հայերը գործ և առատ սնունդ ունէին։ Այս երեւոյթները տեսնելով կ'ապահովուէին ու շինարարական աշխատանքներու կը նուիրուէին։

1917-ին հայ ժողովուրդը Տարօնի շրջաններուն մէջ ինքնաբաւ էր։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ 1917 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻՆ

Վերապրող հայ ժողովուրդը անհուն ճիգերով և արիւնալի ընդհարումներով, վերջապէս իր հայրենի հողին վրայ ծուխ կը բարձրացնէր ի նշան կեանքին և անհաշիւ կորուստներէն ետք կը յուսար կերտել ազատագրուած հայրենիք մը։ Ճիշդ այդ ժամանակ կը պայթէր ռուսական փետրուարեան յեղափոխութիւնը և Մարտի առաջին օրերուն յայտնի կ'ըլլար զինուրական բոլոր ճակատներուն վրայ։

Անակնկալ մեծ իրողութիւն մըն էր այս յեղափոխութիւնը, որ պատերազմի ամենէն լարուած շրջանին կը պայթէր և առանց ընդդիմութեան բոլորին կողմէ կ'ընդունուէր մեծ խանդավառութեամբ։

Յեղափոխութեան մասին ընդարձակ խօսելու տեղը չէ հոս. բայց անոր անդրադարձը Հայաստանի ճակատներուն վրայ կարելի է բնորոշել, անշուշտ հայկական ակնոցով։ Ռուսական յեղափոխութիւնը պատերազմական գործողութիւններուն դադար մը կու տար, ինչ որ Հայերու համար նպաստաւոր երեւոյթ մը չէր։ Դէպի Տիարպեքիր արշաւելու ծրագիրը ջուրը կ'իյնար գոնէ առժամաբար։ Այսպիսով հայ բեկորները առաւել չափով ազատելու գործն ալ կանգ կ'առնէր. թշնամին կը մնար Սասնոյ բարձունքներուն վրայ և Պիթլիսի ձորը, տեւական վտանգ մը դառնալով ազատագրուած ու չէնցած Տաճկահայաստանին։

Բացասական այս անդրադարձներուն հետ ռուսական յեղափոխութիւնը դրական անդրադարձներ ալ ունէր։ Նախ, ազատութիւնը որ կը ծաւալէր ամէն կողմ և մենք կ'ազատուէինք ցարական երկաթէ կաշկանդումներէն։ Ցարական զօրահրամանատարութեան խիստ աչքը

այլեւս դեր մը չունէր։ Գրաւուած հայկական նահանգներու վարչութիւնները, լիազօրներն ու մարտական վարիչները ազատ չունչ մը կ'առնէին և աւելի մեծ չափերով կ'ընդարձակէին իրենց գործունէութիւնը։ Այդ շրջաններուն մէջ գործող վարիչ տարրերը բացառապէս դաշնակցական կուսակցութեան կը պատկանէին և հետեւաբար՝ ցարական վերին հրամանատարութեան հակազդեցութեան ենթակայ էին։ Ռուսական յեղափոխութեան հռանքին մէջ կը մանէր նաեւ Դաշնակցութիւնը և հրապարակ կու գար ազատ գործունէութեան։ Գրաւուած երկրին մէջ բանուորը, գիւղացին և զինուորը Հայն էր և հետեւաբար որպէս զինուոր, գիւղացի և բանուոր իր ձայնը լսելի կ'ընէր, յեղափոխական իրաւունքով։

Ազատութեան այս շրջանին Տարօնի Հայութիւնը աւելի լայն չինարար աշխատանքի կը նուիրուէր։

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Մինչեւ ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը կովկասեան Հայութեան ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Թրքահայաստանի վրայ։ Կամաւորական գունդեր կը կազմակերպէր, օգնութեան մարմիններ և լիազօր գործիչներ կը ղրկէր գրաւեալ վայրերը, հանգանակութիւններ կը կատարէր և իր մտաւորական, բարոյական ու նիւթական բոլոր միջոցները կը յատկացնէր գրաւեալ Հայաստանին և հոն կը գործէր։ Սակայն ռուսական յեղափոխութեան հռչակումով դրութիւնը ամբողջովին փոխուեցաւ։ Հայութիւնը բաժնուեցաւ երկու խոշոր ճակատներու։ Կովկասի Հայութիւնը յեղափոխութեան չնորհիւ ազատութեան թռիչք ստացաւ և անդադրին աշխուժով նետուեցաւ յեղափոխութեան յորձանուտին մէջ։ Թրքահայաստանի կազմակերպումը մոռցուեցաւ կամ կապուեցաւ Ռուսահայութեան փոփոխութիւններուն հետ։ Փաստն այն է որ Ռուսահայութեան քաղաքական գործունէութեան դիմինը փոխադրուեցաւ Կովկաս։

Ռուսահայ հատուածին առջեւ բացուեցաւ նոր ու լայն հորիզոն մը թէ՛ ազգայնօրէն կազմակերպուելու և թէ համառուսական չափանիշով տեղ գրաւելու։

Ռուսահայութիւնը Կովկասի մէջ պետութիւն և քաղաքական ազդ դառնալու ճանապարհը չատ ուշ ըմբռնեց։ Իսկ Թրքահայերը գրաւեալ երկրամասին մէջ միայն ազատ Հայաստանի մը յոյսով կրնային ոգեւորուիլ, որպէս փոխարինութիւն, որպէս մխիթարանք Ապրիլեան եղեռնին։

Կովկասի Հայութիւնը լարուած պայքարի և ցնծութեան մէջ էր։ Համագումարներ, կուսակցական ժողովներ, ընտրական պայքար և ճառեր մէկը միւսին կը յաջորդէին։ Գաղթականական գործերը երկրորդ գծի վրայ կ'անցնէին։ Մտաւորականութիւնը կը լծուէր քաղաքա-

կան աւելի փայլուն աշխատանքներու։

Երկրորդ ճակատի վրայ կ'իյնար Թրքահայութիւնը, որ իր կարգին բաժնուած էր երկու հատուածներու։ Թրքահայ այն հատուածը, որ ցրուած էր կովկասեան Հայաստանի և Կովկասի մէջ, գերազանցապէս գաղթական էր և ունէր գաղթականական հոգեբանութիւն։ Յաւատխնդիրներ էին ապրուստի մատակարարութիւնը, պաշտօն գտնելու հարցը, զանազան խարութիւններն ու անիրաւութիւնները, ռուսահայ-թրքահայ հակամարտութիւնը և բազմաթիւ ապիկարութիւնները, որոնք դժգոհութեան մթնոլորտ մը կը ստեղծէին գաղթականական զանգուածներուն համար։

Այս ամբողջ պատմութիւնները մէջ իրաւացի և անիրաւ չատ բաներ կային, սակայն քաղաքական նշանակութենէ զուրկ էին և ուղղակի առնչութիւն չունէին այն անընդհատին աշխատանքին հետ, որ կը կատարուէր Թրքահայաստանի մէջ՝ հայրենիք մը ստեղծելու համար։

Թրքահայ այն հատուածը, որ տեղաւորուած էր հայկական նահանգներուն մէջ, գերազանցապէս բաղաքական միջավայր մը կը ձգտէր. ապրուստ և ապրուստէն աւելի հայրենի աշխարհի պատասխանութիւնն ու պաշտպանութիւնը կը զբաղեցնէր այդ հատուածը, որ չարունակութիւնն էր տասնեակ տարիներու յեղափոխական ներուժին։

Երկրին կառչող զանգուածը երեք հիմնական մտահոգութիւններ ունէր։ Առաջին մտահոգութիւնը միջնադարեան կռիւն էր, որ տակաւին հրապարակ կու գար։ Կովկասի իսլամները թէ՛ Կովկասի և թէ Թրքահայաստանի մէջ իսլամ տարրերը կը զինէին հայ ժողովուրդը թիկունքէն հարուածելու համար. մինչդեռ հայ զանգուածը կը ձգտէր Հայաստանը հայացնել։ Երկրորդ, ազգային պատասխանի խնդիրը ինքնաբերաբար հրապարակ եկած էր, որպէս ռուսական յեղափոխութեան արգասիքը։ Թրքահայութիւնը, Ռուսաստանի բարեփոխութեան ճանապարհով, համապետական երջանկութեան մը մասին չէր մտածեր։ Ռուսաստանը իր ճանապարհով, Թրքահայը Հայաստանի պատասխանութեան ճանապարհով, այս էր մտայնութիւնը։ Երրորդ մտահոգութիւնը պատերազմական ճակատի ամրութիւնն էր։ Պահպանել ճակատը կը նշանակէր պահպանել ազատ Հայաստանի մը կարելիութիւնը։

Այս քաղաքական մտահոգութիւններով կը կազմակերպուէր գրաւեալ երկիրը և հոն հաստատուած գործիչները այդ քաղաքական նպատակները կը հետապնդէին։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1917-ի գարնան Ժնեւի մէջ գումարուած Երջանային ժողովին մէջ կ'ընտրուէր Հ. Յ. Դ. Դուբան-Բարձրանդակի կ. կոմիտէն, որուն մէջ կը մտնէին Տարօնի հին գործիչներն ու մարտական ուժերու վարիչները։ Գաղտնի կազմակերպութիւնը այդ թուականէն ետք կը գործէր յայտնի կերպով։ Հասարակական հատա-

տութիւններուն վրայ կ'աւելնար քաղաքական կուսակցութեան ներգործող ուժը։ Տարօնի շրջանին մէջ յայտնի էր միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը. ուրիշ կուսակցութիւն այդ վայրերուն մէջ ոեւէ փորձ չըրաւ։

Վարչական և գաղթականական մարմիններու գլխաւոր դէմքերը մտած էին Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի մէջ. որով գործող բոլոր հաստատութիւններն ու անոնց գործիչները համախորհուրդ և համերաշխ աշխատանքի մէջ էին։

Հիւանդանոցային գործերը կը մնային Քաղաքներու Միութեան կալուածին մէջ։ Ռուսական յեղափոխութենէն ետք Ռուբէն կ'երթար Թիֆլիս և այլեւս հոն կը մնար մինչեւ 1918-ի ամառը։ Միութեան գործը կը շարունակուէր մնացած պաշտօնեաներու կողմէ։

Կրթական գործը կը կազմակերպուէր Հայկական Միութեան վարչութեան ձեռքով։ Քսանէ աւելի դպրոցներ կը բացուէին զանազան վայրերու մէջ։

Գիւղերը իրարու կը կապուէին թելեֆոններով, շնորհիւ զինուորական ցանցին։

Երկրագործական աշխատանքները, սերմի բաշխումը, ցանքը, հաւաքումն ու բաշխումը կանոնաւորուած էին և ժողովուրդը սիրով կը կատարէր իրեն բաժին ինկած աշխատանքը։

Ռուսական միջամտութիւններէն շրջանը ազատուած էր և ինքզինքը կը կառավարէր ինքնավարօրէն։

Մարտական ուժերը դասաւորուած էին բազմաթիւ խումբերու մէջ, տեղական խմբապետներու ղեկավարութեամբ։ Անոնք կը գտնուէին Մշոյ դաշտը, Խնուս, Խնուսի դաշտը, Պուլանուխ և Մալազկերտ։ Արտաքնապէս դիտող մը ցիրուցան բազմութիւն մը պիտի նկատէր զանոնք և պիտի կարծէր թէ ինքնագլուխ գործող խմբակներ էին։ Բայց ճշմարտութիւնն այն էր որ այդ բազմաթիւ խումբերը մէկ ընդհանուր համակարգութեան տակն էին և ցեղապետական ամբողջութիւն մը կը կազմէին։ Մարտական և ցեղապետական աստիճանաւորումները հին ժամանակներէն ժառանգութիւն մնացած էին և փոխանցուած էին նոյնիսկ յեղափոխական ժամանակաշրջանի գործիչներուն։ Սասունցի Մանուկը նշանակուած էր Սասունցիներու գունդին հրամանատար, բայց Մանուկը փորձառութեամբ գիտէր թէ իր կողքին հրամանատար խմբապետներ ունի, — Մօրուքը, Չոլօն, Ղազար Պետոյեան, Ախօն, Աղջանցի Վահանը, կամ Քրտագոմցի Համբարձումը։ Ասոնք ամէն մէկը մեծ կամ փոքր վաշտ մը ունէր իրեն հետ կապուած, շրջանի, գիւղի, ազգականութեան կապերով ամրացած։ Այսպէս էին Սասունցի Մուշեղը, Խնուսցի Աբրօն, Սիմոնը և Շապուհը, Պուլանուխի և Մալազկերտի մարտական ուժերը, որոնք ենթախումբեր և վարիչներ ունէին և իրենց տեղերուն մէջ կը գործէին իրենց նախաձեռնութեամբ։ Սակայն ընդհանուր վրտանգի մը կամ նախաձեռնութեան մը համար անմիջապէս կը վերածուէին մէկ բանակի, կատարեալ կարգապահութեամբ։ Այդպէս ալ գոր-

ծեցին մինչեւ Հայաստան ու Ղարապաղ, հիացմունքի առարկայ եղան, բայց շատերէն չհասկցուեցան։

1917-ի Մայիսին Երեւանի մէջ տեղի ունեցաւ Արեւմտահայերու Համագումարը, որուն իր մասնակցութիւնը բերաւ Տարօնի շրջանը։

ԹԱԴՕ
(Սասունցի Մանուկի խումբի Փեթարցի հին հայդուկը)

Համագումարին կը մասնակցէին Լ. Շանթ, Փիլոս, Սմբատ, Յ. Տէր Զաքարեան և Կ. Սասունի։ Ուրեմն երկրի ժողովուրդի կողմէ միայն մէկ հոգի ներկայ էր, միւսները կու գային Կովկաս ապաստանած գաղթականներու կողմէ։

Կ'ընտրուէր գործադիր մարմին մը հինգ հոգիէ բաղկացած. Վ. Փափազեան, Արտակ Դարբինեան, Յ. Տէր Զաքարեան, Հ. Գալիկեան և Կ. Սասունի։ Ուրեմն երեք հոգի Վասպուրականէն և երկու հոգի Տարօնի շրջանէն։

Այս մարմինը միշտ մնաց Թիֆլիս և կապուեցաւ գաղթականական մարմիններուն։ Երկրի գործիչները կը վերադառնային իրենց շրջանները և իրենց գործերը կը վարէին տեղական պայմաններուն համեմատ։

Գրաւուած Թրքահայաստանի, ինչպէս և գաղթականական գործերու համար մանրամասնութիւններով հետաքրքրուողները կրնան դիմել Կ. Սասունիի «Տահկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ» գրքին, տպուած 1927-ին Պոստոն։

Խնուսի մէջ հաստատուած էր մնայուն որբանոց մը, որ ունէր իր կառավարչուհին, ուսուցիչներներն ու անտեսները։ Մօտ 500 որբեր կը պատսպարուէին հոն, ուր երբեմն թրքական կառավարութիւնը և զօրքերը կը նստէին։

Երկրի կազմակերպութիւնները կը քալէին իրենց ուրոյն ճանապարհով և աստիճանաբար կը դառնային այդ շրջաններու կառավարութիւնը։

ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսաստան, յեղափոխութեան առաջին ամիսներուն, բնաւ չզբաղեցաւ գրաւեալ Թրքահայաստանով։ Ռուսաստանը իր ընդարձակ երկիրներով և բազմաթիւ ազգերով ալեկոծեալ ծովու մը վերածուած էր։ Սակայն Հայութեան համար հայկական դատը գոյութիւն ունէր և կային քաղաքական

գործիչներ, որոնք այդ մասին կը մտածէին, նոյնիսկ յեղափոխութեան խելակորոյս խանդավառութեանց մէջ։

Տոքթ. Զաւրիեւ որ ժամանակին գործակցած էր Պօղոս Նուպարին հետ և կարեւոր դեր մը ունեցած էր Հայաստանի բարենորոգումներու որոշման մէջ (1913-1914), Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմնի հաւանութեամբ կը տեսակցէր Կերենսկիին հետ և կը համոզէր զայն կարեւոր քայլ մը առնել Թրքահայաստանի վերաբերմամբ։ Այս բանակցութիւնները յանգեցան որոշ եզրակացութեան մը 1917, Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներուն։

Կերենսկիի ժամանակաւոր կառավարութիւնը դեքրետ մը հրատարակեց, որով Թրքահայաստանը կը նկատուէր ինքնուրոյն նահանգ մը ռուսական տիրապետութեան տակ։

Ուրիշ խօսքով, փոխարքայութիւն մը։

Ընդհանուր նահանգապետ կը նշանակուէր Զօր. Աւերեանով, օգնական՝ Տոքթ. Զաւրիեւ։

Թրքահայաստանի ամբողջութիւնը կը բաժնուէր չորս նահանգներու, — Տարօնի, Վասպուրականի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներու։ Նահանգապետները կը նշանակուէին Զօր. Աւերեանովի և Տոքթ. Զաւրիեւի կողմէ։ Ըստ ձեւի նշանակուած նահանգապետները ռուս էին, անոնց օգնականները Հայեր էին։ Թէ՛ ընդհ. նահանգապետը և թէ միւս նահանգապետները Թիֆլիս նստած էին և ունէին իրենց դրասենեակները։ Իսկական նահանգապետները Հայերը կ՚ըլլային, անմիջական գործի պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ վերցնելով։

Տարօնի նահանգին վրայ կ՚աւելնար Ալաշկերտի դաշտը մինչեւ Մասիս։ Կարելի է ըսել թէ Մասիսի գագաթէն սահմանները երեք ուղղութեամբ կ՚երթային և այսպիսով Վասպուրականը, Տարօնը և Բարձր Հայքը սահմանակից կը դառնային Արարատեան աշխարհին։

Տարօնի նահանգապետ նշանակուած էր Նիկոլենկօ անունով ռուս մը (հրէական ծագումով) և անոր օգնականը Կ. Սասունին։ Նիկոլենկօն Թիֆլիսէն չշարժեցաւ, որով Տարօնի կառավարութիւնը փաստօրէն կը մնար Տարօնցիներու ձեռքը։ Այն հաստատութիւնները և վարչութիւնները, որ կը գործէին Տարօնի շրջանին մէջ, նահանգապետութեան հաստատումէն անմիջապէս յետոյ՝ դարձան կառավարական վարչութիւններ, իսկ մարտական ուժերը՝ երկրի ապահովութեան նուիրուած զօրամասեր։

Փաստօրէն ազատ Հայաստանն էր որ կը կազմուէր և ձեւ կը ստանար պատերազմի, կոտորածներու և ռուսական յեղափոխութեան քառսէն։

Ուժերու զօրահաւաք էր 1917-ի աշնան, Թրքահայ բոլոր ուժերը համախմբելու անհրաժեշտութիւնը բոլորն ալ կը զգային։ Քաղաքական նոր ասպարէզ կը բացուէր Թրքահայաստանի ինքնավարութեամբ։ Անհրաժեշտ էին հեռագիրի, թելեֆոնի պաշտօնեաներ, թնդանօթային

մասնագէտներ, մասնաւորական հրհատարակներ, որպէսզի նորակազմ երկրի բոլոր կարիքներուն կարողանային ընդառաջել:

Դէպի Տարօնի չրջանը հսկայ քայլ մը կը սկսէր: Բազմաթիւ մասնաւորականներ, ուսանողներ և հրհատարակներ կը տրամադրուէին գործելու Բարձրաւանդակի չրջանին մէջ: Հոն կային Օննիկ Մխիթարեան («Աշխատանք»ի խմբագիր), Սօս-Վանի, Մինրան Տէր Յովհաննէսեան (Խնուսցի, Սանասարեանէն), Անդրանիկ Սահակեան և բազմաթիւ ուսուցիչներ և մասնագէտներ:

Դէպի Խնուս կու գամարտակ մը նորակոչներէն, զոր միացնելով Խնուսի և Սասունի նորակոչներուն՝ կազմուելու Խնուսի գունդը Սասունցի Մաչկոյի հրամանատարութեան տակ: Այս գունդի ձիաւորներուն հրամանատարն էր Խնուսցի Աբրօն (Պուճուր) իր հետ ունենալով Ղարաչոպանցի Սիմոն Տէր Յովհաննէսեանը, Շապուհ և Կոփալի Մխիթարը:

Քաղաքական այս հոսանքն և խանդավառ աշխատանքներուն մէջն էր Տարօնի նորակերտ նահանգը, երբ պայթեցաւ պոլշեւիկեան հակահեղափոխական յեղաշրջումը, գինուորներուն ուղղուած ծանօթ կոչով մը, — Դէպի տուն:

Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիւներու և «խելագարուած ամբոխներու» պատմութիւնը հոս չենք կրնար ներկայացնել: Ինչ որ պարտաւոր ենք արձանագրել որպէս պատմական իրողութիւն, այն է որ դէպի տուն հոգիի նման թափուող ռուս գինուորներու հեռացումով, ամէն ինչ ուժերակի վերածած, Թրքահայութիւնը ինքզինքը մինակը կը տեսնէր Թրքական բանակներուն դէմ պարսկական սահմանէն մինչեւ Պոնտոս:

Հայոց ժամանակակից պատմութիւնը ինչպէս նաեւ միջազգային տարեգրութիւնները արձանագրած են այն բոլոր ոգեւորները, որոնք յաջորդեցին պոլշեւիկեան յեղաշրջումին: Մենք չտրտնջակենք Տարօնի դէպքերու պատկերացումը:

Դ.

ԶՕՐԱՀԱՒԱՔ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Ռուս զօրքը, որ ութ ամիսներէ ի վեր միայն յեղափոխական ճառեր կը խօսէր, ինքնին քայքայուած կարգապահութիւն մը ունէր։ Կերենսկիի կառավարութիւնը թէեւ կը մտածէր պատերազմը շարունակել և յառաջանալ դէպի Խարբերդ և Տիարպեքիր, սակայն պոլշեւիկեան յեղաշրջումը ամէն բան յեղաշրջեց։ Ռուս զօրաբանակները առանց կարգ ու կանոնի թողուցին ճակատները և զանգուածօրէն դիմեցին դէպի Ռուսաստան։ Կէս միլիոն բանակի գոյքերը կը մնային տեղին վրայ։

Այս պայմաններու հետեւանքով ընդհանուր զօրահաւաք հռչակուեցաւ, մասնաւորաբար Կովկաս և Ռուսաստան ցրուած Թրքահայերու համար։

Տեղի կ'ունենար Թրքահայոց արտակարգ համագումարը 1917-ի Դեկտեմբերի առաջին շաբթուն։ Պարտադիր զօրակոչը կը յուսար ի մի հաւաքել 20,000 զինուոր, որ անմիջապէս պիտի դրկուէր պատերազմի ճակատը ամրացնելու։ Արեւմտահայ այդ զօրաբանակի հրամանատար նշանակուեցաւ Անդրանիկ, որ Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդի և Տոքթ. Զաւրիեւի հետ գործի կը սկսէր, իր շուրջը հաւաքելու նորագիր վաշտերը։ Անդրանիկ պիտի հրամայէր Վանի, Խնուսի, Ալաշկերտի և Էրզրումի գունդերուն։ Փաստօրէն Անդրանիկը միայն իր շուրջը հաւաքուածները կը տեսնէր Թիֆլիսի մէջ և անոնց կրնար իրական հրամանատարութիւն մը ընել։ Վանը ունէր իր գունդը Պուլգարացի Գրիգորի, գնդապետ Տ. Բաղտասարեանի և Լեւոն Շաղոյեանի ղեկավարութեամբ։ Խնուս-Մուշի ճակատին վրայ արդէն կը գործէր Սասունցիներու գունդը Սասունցի Մանուկի, Արմէն Սասունիի, Մօրուք Կարոյի, Զոլոյի և Ղազար Պետոյեանի հրամանատարական կազմով։ Խնուսի մէջ նոր կազմուած էր Խնուսի գունդը Սասունցի Մուշեղի ղեկավարութեամբ։ Այս զօրամասին մէջ կը մտնէին Խնուսի ձիաւորները Աբրոյի և իր օգնականներու խմբապետութեամբ։ Խնուս կը գտնուէր Գնդ. Սամարցեանը, որ Սիլիկեանի հին գունդէն կը մնար հոն և դեպի տուն չէր դառնար։ Այս հայրենասէր և քաջ գնդապետը իր վաշտերէն խնդրած էր որ մնան և պաշտպանեն հայրենիքը, սակայն

հայ զինուորները հետեւելով Ռուսերուն՝ տան ճամբան բռնած էին։ Գնդ. Սամարցեանը նոյնիսկ Խնուսի փողոցներու ցեխին մէջ կը պառկէր և իր զինուորներէն կը խնդրէր որ իր վրայէն չանցնին-երթան։ Սակայն անոնք պարտուած ու ամօթահար, ճամբան կը չեղէին և կ'ուղղուէին դէպի Կովկաս։ Անոր հետ մնացած էին քանի մը հարիւր զինուորներ միայն։

Գնդապետ Սամարցեանը այդ ճակատի ընդհանուր հրամանատարն էր, որպէս փորձառու զինուորական մը, և Տարօնի գունդերը անոր կ'ենթարկուէին, անչուշտ զինուորական կոմիսարի և նահանգի ղեկավարներու օժանդակութեամբ։

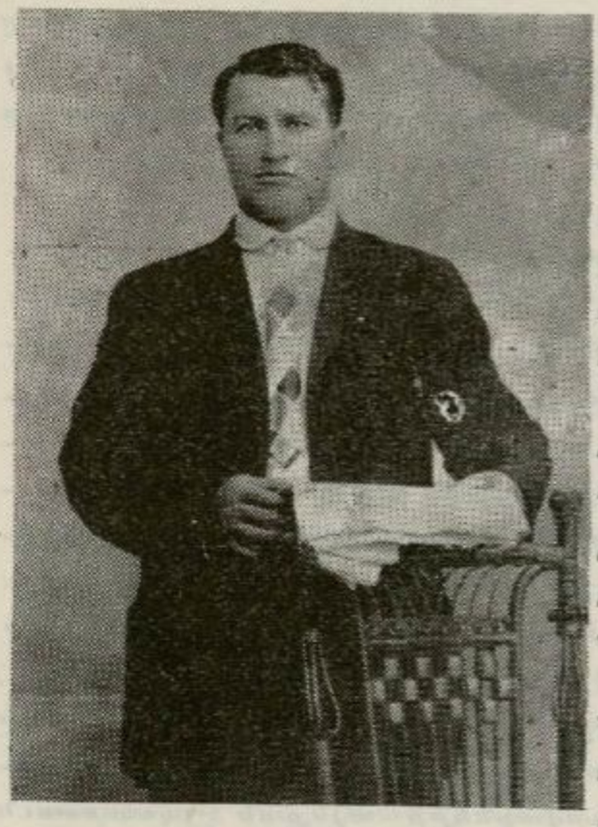

ՏԻԳՐԱՆ ՆՈՐՈՅԵԱՆ
(Խասգիւղցի կամաւորներէն)

Տարօնցիներու ուրիշ գունդ մը կազմուեցաւ Երեւանի և Ալաշկերտի շրջաններէն, մեծ մասը Տարօնցի զինուորներէ բաղկացած։ Գունդի հրամանատար նշանակուած էր Գնդ. Արէշեանը, օգնական ունենալով Սմբատը, որ իրական հրամանատարն էր։ Այս գունդը Մալազկերտի վրայով Ախլաթի ճակատը պիտի պաշտպանէր։

Այսքան տարածուն ճակատի մը վրայ Անդրանիկ պիտի չկրնար հրաչք մը գործել։ Ամէն ճակատի հրամանատարը ստիպուած էր գործել իր տեղական պայմաններուն համաձայն։

Թրքական հրամանատարութիւնը երբ տեսաւ թէ Ռուսերը քաշուած են ընդհանուր ճակատներէն, յարձակողական փորձերու անցաւ։ Նոյն ժամանակ խաբեպատիր բանակցութիւններ վարեց կովկասեան իշխանութեան հետ։

Թուրքերը քայլ առ քայլ կ'առաջանային և իրենց բանակցութիւններով կը քայքայէին կովկասեան միութիւնը, որ արդէն խախուտ էր։

Թրքական յառաջապահները քանիցս յարձակողական գործողութեան ձեռնարկեցին Սուլուխի դէմ, որ Խնուսի առաջաւոր դիրքն էր, և որ կը պաշտպանուէր Յասունցիներու գունդին կողմէ։ Ամէն անգամ կատաղի դիմադրութեան հանդիպեցան Թուրքերը և չկրցան քայլ մը առաջանալ մինչեւ 1918 Փետրուար 26, Էրզրումի անկումը։

Նոյնպիսի յարձակողականներ Թուրք բանակը գործեց Ախլաթի և Վանի ճակատներուն վրայ, բայց իր դէմը գտաւ կանոնաւոր և յա-

մառ կռուողներ ու զգուշացաւ վճռական ճակատամարտի մտնել այդ երեք ճակատներուն վրայ։ Մինչեւ Էրզրումի անկումը այդ երեք ճակատներուն վրայ, Վասպուրականէն մինչեւ Խնուս, հայկական դիրքերը ամուր մնացին։

Մինչեւ նահանջի օրը Տարօնի մարտական ուժերը ստիպուած էին իրենց թիկունքը մաքրել Մաղալէ-Սորի և Շուշարի 17—20 գիւղերու մնացորդներէն։ Սասունցի հին ֆետային, քաջակորով Թորօն և իր եղբայրը սպաննուեցան այդ կռիւներու ընթացքին։ Այն վայրկեանին երբ կատարեալ ապահովութիւնը հաստատուած էր, Էրզրումի շրջանի կռիւները կը սաստկանային։

Անդրանիկ, Սեպուհ և Մուրատ իրենց ձեռքի տակ եղած զօրամասերով, որոնց թիւը ընդամէնը, կանոնաւոր և անկանոն, հազիւ տասը հազարի կը հասնէր, կռուեցան և հետզհետէ տեղի տուին և վերջն ալ Էրզրումը պարպեցին։ Թրքական բանակը, բոլոր ճակատներու վրայ կը հաշուէր մօտաւորապէս ութսուն հազար սուին։

ՆԱՀԱՆՋ ԴԷՊԻ ԱԼԱՇԿԵՐՏ

Էրզրումի անկումով Խնուսի և Ախլաթի ճակատները կը վտանգուէին։ Փետրուար 26-ին Անդրանիկ և Տոքթ. Զաւրիեւ Կ. Սասունիին կը յայտնէին Էրզրումի անկումը և կը թելադրէին նահանջել դէպի Բասեն։ Սակայն Խնուսի հրամանատարական կազմը և երկրի վարչութիւնը ժողովուրդը ճամբայ կը հանէր դէպի Ալաշկերտ։ Մէկ-երկու վաշտեր Սամարցեանի կարգադրութեամբ կը մեկնէին դէպի Բասեն, իսկ միւս զօրամասերը կը սպասէին Սասունցիներու գունդին, որ Փետրուար 26-ին կը հեռանար Սուլուխէն և 27-ին կը հասնէր Խնուսի Հարամիկ գիւղը։

Խնուսի պահեստները հրդեհի կը մատնուէին, թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար։ Այնքան չէնցած Խնուս քաղաքը աւերակի կը վերածուէր։ Հայ ժողովուրդը և Տարօնի ղեկավարները այնքան հաստատուն նստած էին Խնուս, որ պահ մը մտածեցին Էրզրումի «Յառաջ» թերթը հրատարակել այդ կեդրոնին մէջ։ Օննիկ Մխիթարեան այդ գործը իր վրայ կը վերցնէր և ռուսական լքուած տպարանը քիչ մը կարգի կը դնէր, գրաշար կը գտնէր և առաջին թիւը արդէն պատրաստ էր Փետրուար 25-ի գիշերը, որպէս փորձ մեքենայի տակէն քաշուած։ Այդ մէկ օրինակը միայն մնաց Օննիկ Մխիթարեանի մօտ։ Մխիթարեանի վիճակուած բախտը յոյս չի ներշնչեր որ այդ պատմական փաստաթուղթը օր մը հայկական արշիւներուն մաս կազմէ։

Տարօնի ժողովուրդը շարժեցաւ Խնուսէն, Մալազկերտէն և Պուլանուխէն փետրուարեան ցուրտերուն և անցաւ Ղըլըճ-Կետուկի պէս լեռնացքները, սակայն բոլոր վկայութիւնները ցոյց կու տան թէ ժողովուրդը ապահովութեամբ անցած է գաղթի իր ճամբաներէն և մահացութեան դէպքեր պատահած չեն։

Զօրամասերը թէ՛ Ախլաթէն և թէ Խնուսէն նոյն ժամանակ կը հասնէին Ալաչկերտի Ղարաքիլիսէն, ուր արդէն ժողովուրդի ամբողջութիւնը կուտակուած էր։

ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ՄԷՋ

Պատմութեան ամենէն ողբերգական փուլին մէջ կը մտնէր հայ ժողովուրդը 1918-ի Յունուարէն սկսեալ։ Այնքան կոտորածներէն և արիւնալի կռիւներէն ետք, հազիւ թէ կոտորակուած Հայաստանցին Թուրքիայէն ազատագրուած իր հայրենիքին մէջ կ՛արմատանար և ճիգ կը թափէր իր վէրքերը բուժել, պատմութեան անիւը կը դառնար հակառակ ուղղութեամբ ու կը սպառնար Հայութեան վերջին մնացորդն ալ բնաջնջել։

Ահռելի դէպքերու փորձառութեամբ հայկական նահանգներու Հայութիւնը կեանքի և մահուան կռուին համազուած բազմութիւն մըն էր։ Գիտէր թէ Թուրքը, որ կ՛առաջանայ, առաջին հերթին Հայը պիտի բնաջնջէ։ Տարօնի հայ զանգուածները լիովին զինուած, աւելի քան անձնավստահ իրենց մարտական կորովին, վճռած էին դիւրին որսը չըլլալ թուրք-թաթարական արիւնստ կզակին։ Անողոք կռիւէն տարբեր ըմբռնում գոյութիւն չունէր։

Ահա, Բագրեւանդի դաշտին մէջ հաւաքուած էին Տարօնի վերապրող բոլոր կարիճները, զէնք ու զրահով։ Վանի ծովակէն մինչեւ Մշոյ Ս. Կարապետ վանքի բարձունքները, վերջին դիմադրութիւնը ցոյց կու տային թուրք բանակին, վերջին գնդակը կ՛արձակէին Սուլուխի և Ախլաթի դիրքերէն, ու աննկարագրելի սրտաբեկումով՝ կ՛այրէին իրենց հայրենի օճախները՝ բռնելով Մասիսի ճամբան։ Այժմ նստած Բագրեւանդի ընդարձակ դաշտին մէջ, Մեծ Մասիսի հովանիին տակ, կ՛որոճային իրենց ընելիքներու մասին։

Հոն էին (անգամ մը եւս ցուցակի անցընենք գլխաւոր դերակատարները) 1.— Սասնոյ ձիաւոր գունդի զեկավարները, Սասունցի Մանուկ, Չոլօ, Մօրուք Կարօ, Ղազար Պետոյեան, Արմէն Սասունի, Տիգրան, Շենիկի Պետրոս, Սեմալի Ստեփան Շառոյեան, Տէր Քաջի Ադամ, Աղբեցի քաջակորով մարտիկներ և բազմաթիւ այլ խմբապետներ։ 2.— Խնուսի գունդի վարիչները՝ Սասունցի Մուշեղ, Խնուսցի Աբրօն, Շապուհ, Սիմոն Տէր Յովհաննէսեան, Արամ Խոճուկեան, Մխիթար։ 3.— Ալաչկերտի գունդի հրամանատարութիւնը՝ Սմբատ, Հասրաթ, Արտաչէս Միրզոյեան, Խնուսցի Փիլոս, Սասունցի Մարգէն, Թզեցի Կարօն, Խարապշհարցի Մուրատ, Գնդ. Արէշեան և այլ վաշտապետներ։ 4.— Պուլանուխ-Մալազկերտի զեկավարները՝ Մխիթար Դարմանեան, Միհրան Գրիգորեան, Արշակ Մանուկեան, Աբրօ, Գնիազ, Մելքոն, Թեղուացի Գալէ իրենց զինուորներով։

Հոն էին հին ֆետայական անցեալ ունեցող մարտիկները։ Հոն էին Գնդ. Սամարցեան, Կարօ Սասունի և Ալաչկերտի շրջանի գործիչ-

ները, Բ. Աբոյեան, Հ. Աստաուրեան, ճարտարագէտ Անտոն Մսրլեան և բազմաթիւ հայ պաշտօնեաներ, որոնք Ալաշկերտի շրջանը կը կառավարէին։

Հոն էր մանաւանդ ԱՆԾԱՆՕԹ ԶԻՆՈՒՈՐԸ, հարիւրաւոր ու հազարաւոր։ Անոնց անունը չի յիշուիր, բայց անոնք էին մարտական պողպատէ բազուկը Տարօնի աշխարհի։ Ահա երկու դէմքեր, մէկը Մշոյ դաշտէն, միւսը Սասունէն, զորս տեսած ենք զէնքի տակ, բայց որոնց անունները մոռցած ենք։ Այս երկու նկարները թող բռնեն բբոլս անանուն հերոսներուն տեղը, որպէս Անծանօթ Զինուորի։

Մշոյ դաշտեցի

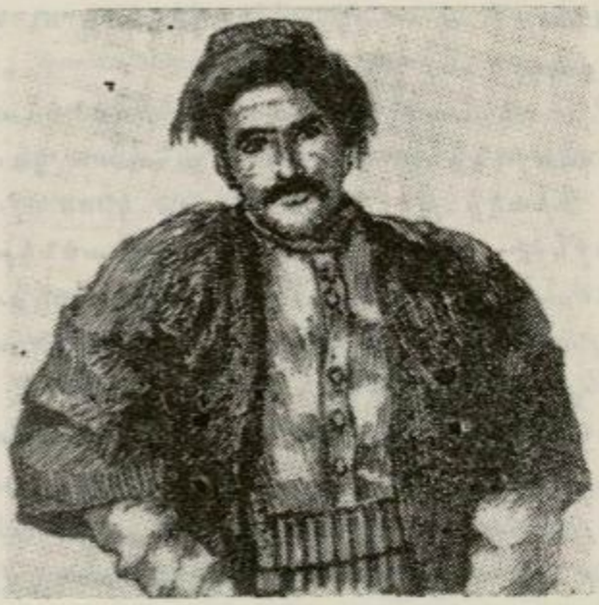

Սասունցի

ԱՆԾԱՆՕԹ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ

Նահանջի բերումով Տարօնի աշխարհի մտաւորական և մարտական բոլոր ուժերը կեդրոնացած էին Ալաշկերտի Ղարաքիլիսէն եւ կը մտածէին ելքի մը մասին, զոր ամէնօրեայ պատերազմը կը պարտադրէր, և մանաւանդ կը մտածէին 60—70 հազար այն ժողովուրդին մասին, որ վերջին թանկագին բեկորն էր վերապրելու ձգտող Հայաստանէն։

Նոր համակարգում մը կ'ըլլար ճիշդ տեղին վրայ։ Այս երեք գունդերը պահելով հանդերձ իրենց ամբողջական միաւորը, կը մտնէին ընդհանուր հրամանատարութեան մը տակ։ Երեք հոգի, որ արդէն պատասխանատու հրամանատարութեան իրաւունքներ ունէին, կը կազմէին վերին հրամանատարութիւնը։ Գնդ. Սապրցեան որպէս Խնուսի ընդհ. հրամանատար, Սմբատ որպէս Ախլաթի ճակատի հրամանատար և Կ. Սասունի որպէս զինուորական լիազօր կոմիսար, վերին հրամանատարութիւնը կը ստանձնէին և սպայակոյտի աշխատանքը կը բաժնէին իրարու մէջ, խաչաձեւումներու տեղի չտալու համար։

Այսպէս, համագրուած ուժերը կ'անցնէին աշխատանքի, ոմանք ճակատը պաշտպանելու, ոմանք ժողովուրդը տեղափոխելու, ոմանք ճանապարհները ապահով պահելու, ուրիշները հիւանդներն ու որբերը խնամելու ճանապարհի ընթացքին։

Դրութիւնը կը ծանրանար։ Էրզրումէն դէպի Սարը-Ղամիչ և Կարս թրքական արշաւանքը կը շարունակուէր։ Սարը-Ղամիչի կռիւները բուռն բնոյթ մը ստացած էին. դժբախտաբար հայկական բանակը չէր յաջողեր կասեցնել թրքական յարձակողականը։ Աւելի ծանր վտանգներու առջեւն էին։

«ՔԱՋՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՌՑՈՒՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԱԶԳԻՍ ՄԵՐ»

Ի՞նչ պիտի ընէինք։ Տարօնի մարտական այս հաւաքական ուժը մէկ պատասխան ունէր.— Կռուիլ մինչեւ վերջին մարդը, մինչեւ վերջին փամփուշտը։ Թուրքի եւ Հայու միջեւ միայն զենքի լեզուն գործածելի է։ Դաժան կռիւ մըն է, կա'մ մենք պիտի ապրինք ու հոն Թուրքը պիտի չըլլայ եւ կա'մ Թուրքին եղած տեղը մենք մահը պիտի նախընտրենք։ Այս վճռական որոշումն էր բոլորի շրթունքին. ա'յսպէս տրամադրուած էր նաեւ ժողովուրդը, որուն մէջ կիներն ու պատանիներն ալ զէնք ունէին ռուսական լքուած պահեստներէն։

1918 թուականի Մարտ ամսու վերջին շաբթուն էր որ Տարօնի ժողովուրդը և վարիչները մարտական վճռականութեամբ Բագրեւանդի դաշտը կը լեցնէին պատերազմական թնդիւններով։

Երբ պատմութեան կը յանձնենք մեր ժամանակներու Տարօնցիներու մարտական վճռականութիւնը, պայքարի ուխտը, թշնամին դիմագրաւելու մահ-պատերազմով, մեր մտածումը ետ կ'երթայ դէպի Հայոց Պատմութեան հին դրուագները և մեր աչքին առջեւ կը վերակենդանանան Մամիկոնեան դիւցազները, որ օր մը, 772 թուականի օրերէն, երբ արաբական բանակները ճնշման տակ առած էի Հայաստանը ամէն կողմէ, դարձեալ Բագրեւանդի այս դաշտին մէջ բանակած էին Մամիկոնեան տան սեպուհներն ու մարտիկները, տիրապետող ուժին դէմ ապստամբելով։ Ղեւոնդ Պատմիչն է որ կ'արձանագրէ պատմական դրուագը։ Հայոց կաթողիկոսն ու Բագրատունի խոհեմ իշխանները նամակ կը գրեն Մամիկոնեան իշխաններուն և կը թելադրեն ետ կենալ ապստամբութենէն, նկատի առնելով որ Արաբներու ուժը շատ մեծ է։ Զեռնարկը պիտի ջախջախուի անխուսափելիօրէն։

Մամիկոնեան ապստամբ բանակը սակայն կը մտնէ անհաւասար գուպարի մէջ հետեւեալ ուխտով.

«Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մեր եւ ի վերայ ազգիս մեր, եւ մի' տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից պղծալից լեալ զարբարանս մեր»։

Ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենայ, արիւնալի ճակատամարտին մէջ Հայերը կը պարտուին. Մամիկոնեան սեպուհներէն և կարիճներէն 3000 հերոսներ կ'իյնան ճակամարտի դաշտին վրայ, և սակայն այս ցնցող ապստամբութենէն ետք արաբական տիրապետութիւնը կը տկարանայ և Բագրատունիները հեազհետէ կը բարձրանան անկախ Հայաստանի գահը։

Պատմութիւնն էր որ կը կրկնուէր հազար հարիւր քառասուն վեց տարի անցնելէն ետք, նոյն Բագրեւանդի դաշտին մէջ։

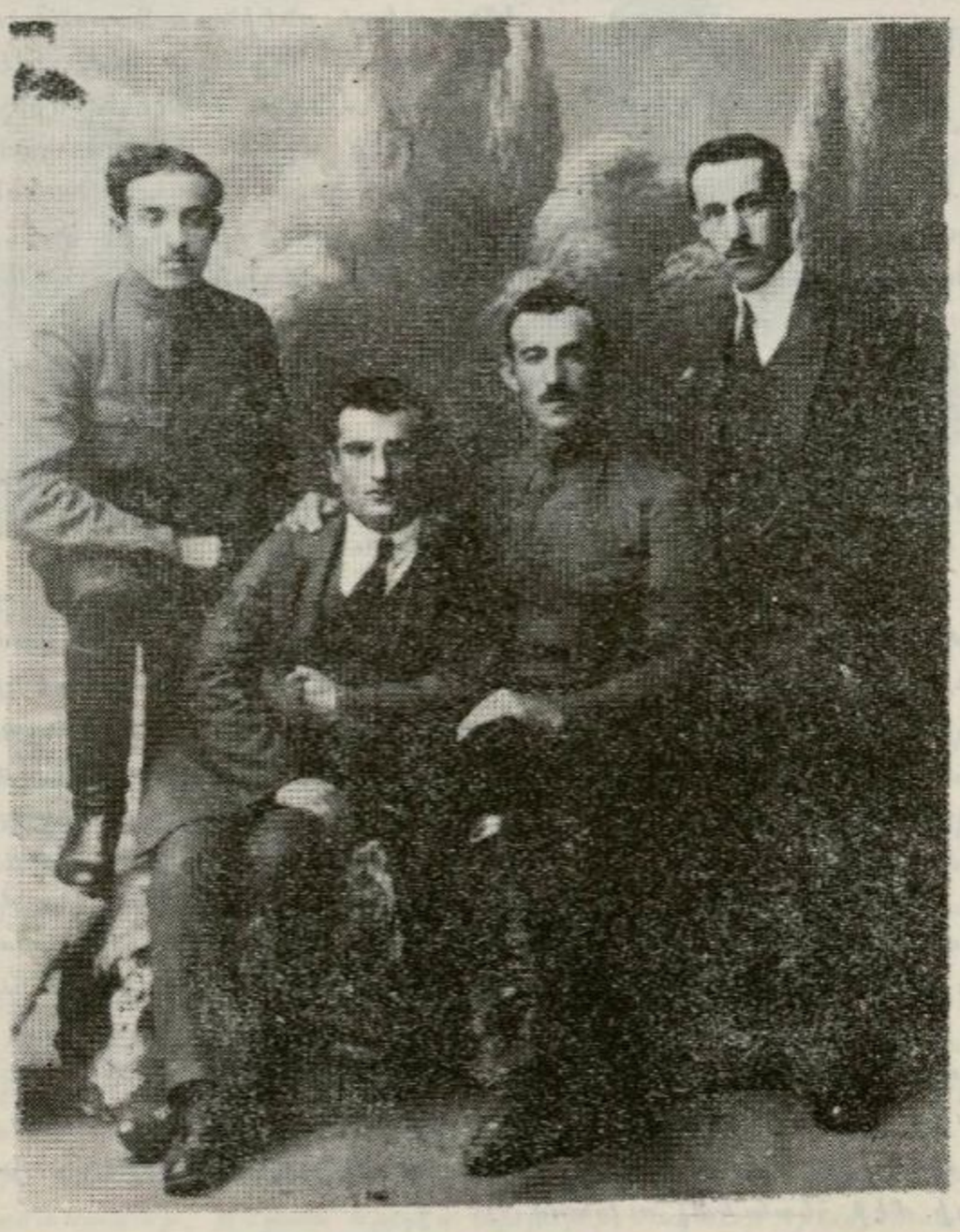

Ձախէն աջ՝ ԱՐՄԷՆ ՍԱՍՈՒՆԻ, ՕՆՆԻԿ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ եւ ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ («ԱՇԽԱՏԱՆՔ»ի խմբագիր)

Ե.

ԳԱՂԹԱՇԱՐԺԸ ԵՒ ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՈՐՈՆՈՒՄ

Սարը-Ղամիչի անկումէն ետք, հայկական բոլոր ուժերը հրահանգ կը ստանային քաշուիլ դէպի Կարս և Արարատեան դաշտը։ Ուժերու կեդրոնացում, գոնէ Արարատեան աշխարհի սիրաը պահելու համար։

Ղարաքիլիսէի ընդարձակ բաց դաշտագետինին վրայ, մէկ քիլոմեթրէն աւելի տարածութեամբ, ռուսական բանակի ռազմամթերքի պահեստներն էին, փշաթելերով շրջապատուած։ Ժողովուրդը եւ բանակային միաւորները դուրս հանելէն ետք, այդ պահեստները հրդեհի կը մատնեն, որպէսզի թշնամին չկարենայ տիրանալ անհաշիւ զինամթերքին։ Պայթիւնները երեք օր կը տեւեն և եօթանասուն քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ կը լսուին, սարսափ տարածելով ամէն կողմ։

Թշնամին չկրցաւ առաջանալ Ղարաքիլիսէէն, սպասելով Կարսի անկման։

Ալաշկերտի շրջանի երեք թաթարական գիւղերը, որոնք Ռուսերու հովանաւորութիւնը վայելած էին ու ամուր նստած էին ճանապարհներէն տասը քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ, մէկ յարձակողականով կը մաքրուէին և ժողովուրդին կը մեար տասը հազարէ աւելի ոչխար և տաւար։

Նոյն բախտին կ'արժանանային Թաշլի-Չայի ճանապարհին վրայ ինկած երկու քիւրտ գիւղերը, որոնք փորձած էին գաղթականութեան ճամբան կտրել։

Տարօնի և Ալաշկերտի ժողովուրդը կը համախմբուէր Տիատինի և Մոսունի շրջանին մէջ, ճիշդ Մեծ Մասիսի ստորոտը։ Կարսը ինկած էր։ Հայկական նահանգներէն նահանջող ուժերը ստիպուած էին անցնիլ Բարթողեան լեռնաշղթան և իջնել Արարատեան դաշտը,

Այդ վերջին պահուն կրկին ժողով մը տեղի կ'ունենայ բաց դաշտին մէջ, ուղղութիւն և գործելակերպ հրահանգելու բոլոր մարտական ուժերուն։ Այստեղ թոյլ կու տանք մեզի այն օրուան բանաձեւը տալ այնպէս ինչպէս գրի առած ենք «Տահկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ» գրքին մէջ, որպէս վարիչը այդ ուժերուն, որպէս գործադրողը այդ ծրագրին, նկատելով որ այդ անձնական յիշատակութիւնը վաւերական վկայութիւն մըն է պատմութեան համար։

Ահա այն որոշումը, զոր առինք, այն հրահանգը, զոր հաղորդեցինք բոլորին.

«Կարսի անկումեն եսէ, ժողովուրդն ու զինեալ ուժերն ամփոփուեցան Տիատինի եւ Մուսունի շրջանին մէջ, ուրկէ եկան ու անցան Վասպուրականեն հասնողները: Տակաւին Արարատեան լեռնաշղթան չանցած, Տարօնի եւ Ալաշկերտի ժողովրդական ղեկավարները, որոնք կը ներկայացնէին այդ շրջաններու զինուորական, վարչական եւ կուսակցական հաստատութիւնները, վերջին խորհրդակցութիւն մը ունեցան Տանկահայաստանի վերջին հողաշերտին վրայ, *գոյութեան պայքարի* ուղեգիծ մը պատրաստելու համար: Այդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ ժողովուրդի հետ մնալ եւ ղեկավարել գաղթաշարժը. դառնալ տեսակ մը շարժական կառավարութիւն, կեդրոնացած պահել զինուորական, կուսակցական եւ վարչական ղեկավարութիւնը եւ ընթացք տալ 50.000-է աւելի ժողովրդական զանգուածի մը շարժումներուն: Հիմնական որոշում մը, — զէնքի ուժով եւ սեփական կազմակերպութեամբ ապրուստ ճարելու եւ Ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու մտայնութիւնը, — ընդհանուրի սեփականութիւն դարձաւ: Ղեկավարները անցան իրենց սահմանուած պարտականութեան գլուխը: Զօրքն ու զինուած ժողովուրդը մէկ միութեան մէջ ձուլուեցան: Զինուած ժողովուրդը կազմակերպուած տարերային խոշոր ուժ մը դարձաւ:

Ռուսական Հայաստանի քարտէսը մեր աչքերուն առջեւ ունէինք: Մեր աչքերը կը յառէինք լեռնամասերու եւ թաթարական շրջաններու վրայ: Հայկական լեռնամասերը մեր ժողովուրդի ապաւէնը պիտի ըլլային եւ մենք բնական ամրութիւններէն օգտուելով՝ գոյամարտը պիտի շարունակէինք: Գոյամարտը ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր թաթարական ապստամբ շրջանները (որոնք կռնակէն եւ կողերէն կը հարուածէին հայ ժողովուրդը) առնել զինուած ժողովուրդի ազդեցութեան տակը: Պարզ տրամաբանութիւն մը ունէր դէպի Արարատեան Հայաստան դիմող տանկահայ զինուած զանգուածը: — Անիկա կը մտածէր, եթէ Թուրքը զինք բռնի ուժով դուրս կը քշէ իր հինաւուրց հայրենիքէն ու ինքը Արարատը անցնելէն եսէ, անհող ու անծածք բազմութիւն մը պիտի դառնայ, իր մարդկային սրբազան իրաւունքն է գրաւել, զէնքի ուժով, թաթարական հողերը եւ բնակիլ հոն, որպէս իր ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ:

Այս ուխտով ու վճռականութեամբ Տարօնի, Ալաշկերտի եւ Վասպուրականի ժողովուրդը, Ապրիլի վերջերը, Արարատեան բարձունքներէն, ձիւնէ հիւսի մը պէս, վար կ'իջնէր դէպի Սուրմալու: Այս հսկայ բազմութեան հետ երեւակայեցէք հարիւր հազարի հասնող մեծ ու փոքր անասուններու հօտեր, բռնած ամբողջ դաշտի լայնութիւնը, ամէն ինչ աւերող մարախի պէս, ալիք առ ալիք կ'առաջանար:

Այս զանգուածն էր որ մնաց Հայաստանի հանրապետութեան (տակաւին չկազմուած) սահմաններուն մէջ: Չափեց երկրի լայնքն ու երկայնքը, գալարուեցաւ վտանգներու ցանցին մէջ, արիւնոտեցաւ ու արիւնեց, բայց զօրացաւ եւ արմատ ձգեց նորակազմ հայրենիքի հողին խորքը, եւ հայկական դիմագիծ տուաւ անոր»:

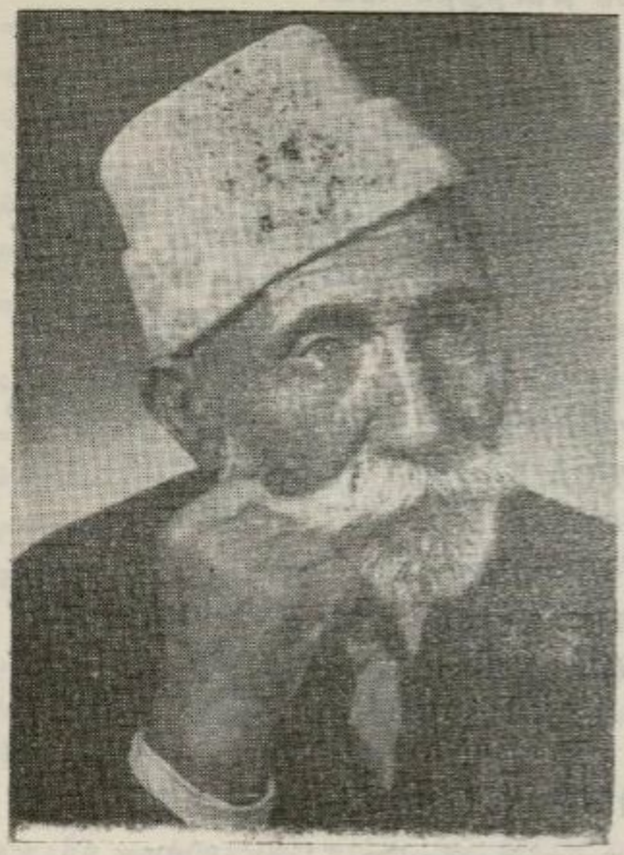

ԱՌԱՂՑԻ ՍԵԴՕ
Յեղափոխական
հին սուրհանդակներէն

Իրօք զինեալ ժողովուրդի մը գաղթաշարժն էր որ տեղի կ'ունենար։

Ժողովուրդի այն հատուածները, որոնք ապաւինեցան սննդատու կայաններու, կամ գացին Երեւանի ու Էջմիածնի պատերուն տակ ապաւինելու, եղան գաղթական։ Սնունդ տուող եղաւ, կը ստանային, այլապէս կը մնային անօթի։ Հիւանդութիւնն ալ կու գար իր կարգին, ու գաղթական ժողովուրդի մէկ մասը կը հալէր նոյնիսկ հայրենի հողին վրայ։

Բայց, անոնք որ իրենց զէնքով և կորովով ապրեցան, գաղթական ըլլալէ դադրեցան։ Զանոնք կարելի էր անուանել ցեղապետութիւն մը, երկիր փնտռող զինեալ ժողովուրդ մը, պատերազմիկներու արտակարգ բանակ մը, երբեմն վայրի, երբեմն մեղմ, բայց միշտ սեւեռուն մտքով, մի'շտ յարձակողական։

Տարօնցիներուն անցքը ժողովուրդի մը գաղթաշարժն էր։

Առաջին առթիւ այս հեղեղը անցաւ Սուրմալուի թաթարական գիւղերէն և ուղղակի սրբեց զանոնք փոթորկալի հովի մը պէս։ Այս հոսանքը կը հասնէր Արաքս կայարանը և աչքերը կը յառէր Արագած լերան։ Սասունցիները, մասնաւորաբար, կը պահանջէին լեռնաշխարհ մը, որ ազբիւրի ջուր ունենար։ Միւս հոսանքը կ'առաջանար դէպի Սարդարապատ։

Ապրիլ ամսուն արդէն դժգոհութիւն մը կը ծաւալէր Երեւանի Ազգային Խորհուրդի և կուսակցական վարիչներու մեծամասնութեան մէջ։

— Տարօնցիները գիւղերը աւերեցին։
— Տարօնցիները թաթարական գիւղերը կը կոտորեն։
— Տարօնցիները ամեն ինչ կողոպտեցին...։

Երբ Արարատեան աշխարհը թրքական յարձակողականի վտանգը կ'ապրէր, երբ հայ ազգը պատմութեան ամենէն ծանր ճգնաժամը կ'անցընէր, հայ մտաւորականութեան մեծամասնութիւնը դեմոկրատիզմ կը հոլովէր և մարդկային ազնիւ բարոյականէն կը ճառէր։

Բարեբախտաբար Երեւան կը գտնուէին Արամն ու Դրօն, որոնք իրապաշտ էին և գիտէին թէ կեանքը սկզբունքներէն տարբեր ճամբա-

ներով կ'ընթանայ, երբ գարձ ունենաս Թուրքին հետ։

Տարօնցիներու զեկավարները Սարդարապատի մէջ կը դասաւորեն այն ուժերը, որ պիտի մեկնէին դէպի Արագածի թաթարական չրջանները, իրենց ժողովուրդին համար տեղ ճարելու համար։

Այդ որոչումէն քանի մը օր առաջ Անդրանիկէն կը սացուէր նամակ մը, որով կը հրաւիրէր Տարօնցի բոլոր ուժերը Լոռիի չրջանը երթալ, ուր իր զօրամասն ալ կը գտնուէր(*)։ Անդրանիկին մերժողական պատասխան տրուեցաւ։ Երկ օր ետք, երկրորդ նամակ մը կը հասնէր Անդրանիկէն, Սմբատի հրաւէրով։ Սմբատ որոչեց մեկնիլ։ Իր հետ մեկնեցան Հասրաթը, Փիլոսը քանի մը վաշտերով, ընդամէնը 600 հոգի։ Անոնք երկաթուղին առին դէպի Լոռի, իսկ Տարօնցիներու գլխաւոր ուժերը ուղղուեցան դէպի Թալինի թաթարական կերդը։

Արագածի գրաւման մասին մեր տրամադրութեան տակն է Արմէն Սասունիի մէկ ընդարձակ յուչագրութիւնը, ուր Սասնոյ գունդի պատմութիւնը և գործունէութիւնը գրի առնուած է ճչգրիտ մանրամասնութիւններով։ Այդ գրուածքէն կ'առնենք քանի մը հատուածներ, որպէս վաւերական վկայութիւն մը, նկատի առնելով որ Ա. Սասունի Արագածի գործողութեան կը մասնակցէր անձամբ և վարիչ դեր ունէր։

ԱՐՄԷՆ ՍԱՍՈՒՆԻԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԱԳԱԾԻ ԳՐԱՒՄԱՆ ԱՌԹԻՒ

«Մեր առջեւ կը բարձրանար զանգուածային Արագածը։ Մեր զեկավար ընկերներէն ոմանք կողմնակից էին մեր գաղթականութիւնը տանիլ դէպի Թալին, Թալիզ, Մաստարա գիւղերու չրջանը, որ կը գտնուի Շիրակի և Արարատի միջեւ։

«Այդ չրջանին մէջ կային բազմաթիւ թաթարական գիւղեր, որոնք լաւ զինուած էին։

«Ուրիշներ կողմնակից էին Էջմիածնի վրայով բարձրանալ դէպի Օչական, Աշտարակ և Ապարան։

«Կային նաեւ ընկերներ, որոնք կ'առաջարկէին Երեւանի վրայով անցնիլ Նոր-Պայազիտի չրջանը։

«Ճակատագրական օրեր էին, և վերջնական որոչման մը յանգելու համար, անհրաժեչտ եղաւ ժողով գումարել։

«Այդ պատմական ժողովին կը մասնակցէին՝

(*) Անդրանիկի նամակը ուղղուած էր ինծի։ Մարտական ղեկավարներուն հետ խորհրդակցելով մերժողական պատասխան մը ղրկեցի Անդրանիկին, Լոռին ապրելու եւ կռիւ մղելու տեղ մը չնկատելով։ Մենք չէինք ուզեր բամնուիլ մեր ժողովուրդէն։ Չէինք ուզեր անցնիլ Վրաստան, ինչպէս կ'առաջարկէր Անդրանիկ։ Կ. Ս.

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ Կարօ Սասունի, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի անդամները և շրջաններու պատասխանատու ղեկավար ընկերները, Վահագն Քրմոյեան, Արմէն Սասունի, Մխիթար Դարմանեան, Միհրան Գրիգորեան, Արամ Խոճուկեան, Սասունցի Մուշեղ, Կելեցի Ղազար, Թեղուտի Գալէն, Նորատինի Արշակը, Արշակ Մանուկեան, Սասունցի Մանուկ, Աղջանցի Վահան, Զոլօ, Մօրուք Կարօ, Լոլոյի Տիգրան եւ ուրիշներ։

«Պատմական այս ժողովին մէջ, ճակատագրական այդ օրերուն, հանգամանօրէն քննութեան ենթարկուեցան շարք մը կլիմայական, տնտեսական և ռազմական պայմանները։ Եւ որոշուեցաւ որ Սասնոյ հեծելագունդի առաջնորդութեամբ Տարօնի ժողովուրդը տեղաւորուի Արագածի թաթարական, պարսկական և քրտական դիւղերը, որոնք պիտի գրաւուէին Սասնոյ հեծելագունդի զինու զօրութեամբ։

«Պուլանուխ—Մալազկերտի ժողովուրդը, որոնց մեծ մասը սայլ ունէր և մեծ քանակութեամբ կենդանիներ, Էջմիածնի և Աշտարակի խճուղիով պէտք է բարձրանար Աշտարակ, Օշական և շարժէին դէպի Ապարան։

«Այս որոշումը շատ արագ կերպով դործադրուեցաւ և հետագային բախտորոշ նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի համար։

«Սասնոյ հեծելագունդը Մայիսի 5-ին ղեկավարութեամբ Սասունցի Մանուկի, Մուշեղի, Զոլոյի, Ղազարի, Մօրուք Կարոյի և Արմէն Սասունիի բռնեց Արագածի ճանապարհը։

«Մեր այդ ճանապարհի ընթացքին, մենք հանդիպեցանք զօրավար Սմբատին։ Առաջին անգամ ըլլալով անկէ տեղեկացանք որ Ալեքսանդրապոլէն երկու անգամ փորձ եղած է, կանոնաւոր զինուորներով և թնդանօթով, դրաւել թաթար Մեծ Թալինի բերդը, և երկու անգամն ալ փորձը անյաջող անցած է, և Սմբատ խորհուրդ կու տար որ այդ խենթ ծրագրէն հրաժարինք։

«Բայց կար Տարօնի մօտ 60 հազար Հայութիւնը տեղաւորելու խնդիրը։ Որով մեր ծրագրէն չէինք կրնար հրաժարիլ։

«Ամբողջ գիշեր շարունակելով ճանապարհը, առաւօտեան արշալոյսին, Սասնոյ հեծելագունդը

ԴԱՒԻԹ
(Աղբեցի Ց. Երէցեան)

կանգնեցաւ դէմ յանդիման Թուրք Թալինին, մօտ 1500 քայլ հեռաւորութեան վրայ։ Տարօնցիներու այս բանակը հազար զինուոր ունէր։

«Թուրք-Թաթար Թալինը չրջապատուած էր հաստաքիրդ պարիսպներով։ Այդ գիւղը հին պատմական Թալին բերդն էր։ Անառիկ ամրոց մը Արագածի փէշին ինկած։

«Այդ բերդէն ոչ հեռու կար Հայ Թալին մեծ գիւղը։

«Ճակատագրական պահ մը։

«Հնձելագունդի հրամանատարական կազմը վճռապէս որոշեց յարձակիլ։

«Յարձակումը տեղի կ'ունենայ արագ հիւսիսէն, հարաւէն և կեդրոնէն։ Արագօրէն մեր զօրամասի թեւերը կը հասնին բերդի պատերուն։ Բերդի դռները կը խորտակուէին։ Թաթարներն ու Թուրքերը հիւսիսային դռնէն կը դիմեն փախուստի։ Մօրուք կարօն իր ձիաւորներով կը հետապնդէ թշնամին և անօրինակ ջարդ մը կու տայ թշնամիին։

«Կէսօրէ վերջ Թաթար Թալին բերդի գրաւումը վերջացած էր։ Զօրամասը ունեցաւ 6 սպաններուած և 13 վիրաւորներ։

«Տարօնի մօտ 60.000 Հայութիւնը արդէն վաստհօրէն կարելի էր տէր համարել Արագածի Թաթար գիւղերուն։

«Երևկոյեան մօտ Սասնոյ հնձելագունդը, իր սպաններուածներով և վիրաւորներով, տեղաւորուեցաւ Հայ Թալին մեծ գիւղը։

«Ցաջորդ առաւօտեան արշաւանքը չարունակուեցաւ։ Բոլոր Թաթարական գիւղերը պարպուեցան։

«Թաթար Թալին բերդի գրաւումը սարսափի մատնած էր միւս գիւղերը, որոնք սարսափով դիմած էին խուճապահար փախուստի։

«Տարօն-Տուրուբերանի ժողովուրդը տեղաւորուեցաւ այդ գիւղերու մէջ, հարկաւ որոշ ծրագրով ու դասաւորութեամբ։

«Թաթար Թալին բերդի և Ալագեազի Թաթար գիւղերու գրաւումը պատճառ դարձաւ այդ չրջանի և Էջմիածին գաւառի հայացման։

«Սասնոյ հնձելագունդը և Տարօնի ժողովուրդը, իրենց հերոսութեամբ, արտակարգ ապաւորութիւն գործեցին Ալագեազի Հայութեան վրայ։ Բան մը, որ մեծապէս դիւրացուց մեր աշխատանքները։

«Հետագային, Թրքական բանակները Ալեքսանդրապոլը գրաւելէ ետք երբ կը չարժէին դէպի Արարատեան դաշտի սիրտը, երեւան, հայկական բանակները կրցան արժանավայել կերպով դիմագրաւել այդ վտանգը, որովհետեւ Թիկունքի Թաթարական գիւղերը և հոծ բնակչութիւնը մաքրուած էին Սասնոյ հնձելագունդի կողմէ»։

«Արագածի արշաւանքէն քանի մը օր ետք, Տարօնի ժողովուրդի մէկ ուրիշ հոսանքը Պուլանուխ-Մալազկերտի և Խոյթ-Սասունի գործիչներու ղեկավարութեամբ ձեռնարկեց ժողովրդական խիզախ գործողութեան մը Աչտարակի ապատամբ Թաթարական չրջանին դէմ։ Այդ գործողութեան վարիչներն էին Միհրան Գրիգորեան, վ. Քրմոյեան,

Մ. Դարմանեան, Գնիազ, Մելքոն, Թեղուացի Գալէն և ուրիշներ։ (Այս անուանացանկը ստուգութեան կը կարօտի. նախ լրիւ չէ և երկրորդ՝ սրբագրելի է)։

Երկու օրուան արիւնալի կռիւներէն ետք, թրքական խոշոր գիւղերը ընկճուեցան. Տարօնցիներէն սպաննուեցան 22 հոգի և վիրաւորուեցան 30 հոգի։

Ժողովուրդը Արագածի գիւղերուն մէջ տեղաւորուելէն ետք, Սասնոյ հեծելագունդը կ'իջնէր Աշտարակ և կը միանար միւս հոսանքին։

Արդէն Սարդարապատի և Աբարանի ճակատամարտերու նախօրեակն էր։ Ամբողջ Հայութիւնը լարուած էր մէկ մարդու պէս և զանգուածօրէն կը նետուէր դէպի Սարդարապատ, Աբարան և Ղարաքիլիսէ։

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ԵՒ ԱԲԱՐԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏՆԵՐԸ

Պատմութիւնը ծանօթ է. անոր մանրամասնութեան մէջ պիտի չմանենք, բայց պատմութեան համար պիտի արձանագրենք, որ Տարօնցիներու ժողովրդային բազմաթիւ վաշտերը կը գտնուէին Զօր. Սիլիկեանի և Գնդ. Սամարցեանի հրամանին տակ և կը մասնակցէին ազգային այս մեծ հերոսամարտին։

Իսկ Սասնոյ հեծելագունդի մէկ մասը Սասունցի Մանուկի հրամանատարութեամբ մասնակցեցաւ Աբարանի ճակատամարտին, ուր Դրօն ճակատի ընդհ. հրամանատարն էր։ Յաղթական բոլոր գործողութիւններուն Սասունցի Մանուկի հեծելագունդը գործօն դեր ունեցաւ և զինուորական պատիւով կատարեց իր պարտքը։

Արամի կարգադրութեամբ Սասունցիներու և Տարօնցիներու զանգուածը, այդ օրերուն, կը կեդրոնանար Եղուարդի շրջանը Երեւանի թիկունքը պահելու համար։

Հաշտութիւնը կնքուելէն ետք Յունիսի 5-6-ին Ազգային Խորհուրդի համաձայնութեամբ Սասունցիները և Տարօնի շրջաններու ժողովուրդը կը բռնէին Պայազիտի և Լեռնահայաստանի ճանապարհը, թուրք պետութեան գրգռութենէն հեռու մնալու համար։

Ժողովրդական քանի մը ջոկատներ կը մնային Երեւանի շրջաններուն մէջ և նորակազմ կառավարութեան կարգադրութեամբ մարտական աշխատանքներ կը կատարէին։ Ատոնք գլխաւորաբար Խնուսի և Պուլանուխի շրջաններուն կը պատկանէին։

Հայաստանի հանրապետութիւնը կազմուած էր, ունէր իր կառավարութիւնը Արամ Մանուկեանի ղեկավարութեամբ։ Կառավարութեան միւս անդամները դեռ Թիֆլիս կը մնային։ Ճանապարհները փակուած էին։ Արդէն Հայաստանի ո՞ր անկիւնի ճանապարհը փակուած չէր Թաթարներու կողմէ։

Տարօնի գաղթաշարժը կը բռնէր ճիշդ այդ փակուած դուռներու

ճանապարհը, փաստօրէն պատերազմը շարունակելով թաթարական շրջաններուն մէջ։

ԴԷՊԻ ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Փոթորկալի անցք մըն է այս գաղթաշարժը, որ կը սկսի Յունիսին և կը տեւէ մինչեւ նոյն տարուան Հոկտեմբերը։

Այս ընդարձակ պատմութիւնը պիտի համառօտենք։ Ընթերցողները եթէ նկատի առնեն Արարատեան և Սիւնեաց աշխարհներու քարտէսը, պիտի տեսնեն տասնեակ հազարաւոր բազմութիւն մը ճամբայ կ'ելլէ Երեւանէն, Եղուարդէն և Քանաքեռէն, կ'ուղղուի դէպի Նոր-Պայազիտ, Սեւանի ափերով, լեռները կարելէն ետք՝ կ'իջնէ դէպի Դարալագեազ, անկէ մինչեւ Նախիջեւանի գիւղերը։ Անդրանիկ իր զինուորներուն և Տարօնցիներու մէկ քանի վաշտերով (Սմբատ, Հասրաթ, Փիլոս, Շահկայ Արօ, Մօրուք Կարօ) կ'անցնի դէպի Սալմաստ։ Տարօնցիներու մեծ հոսանքը Անդրանիկին չի հետեւիր, այլ կը վերադառնայ դէպի Դարալագեազ, կ'ազատէ երեք թնդանօթները և կ'ուղղուի դէպի Սիսեան-Գորիս։ Խնուսցի Եղօն կը սպաննուի թնդանօթներու ազատման պարագային։

Ու ահա նոր հայկական զանգուած մը կ'ողողէ Սիսիանէն մինչեւ Գորիս, զինուած բանակ մը, յառաջապահ և յետսապահ...

Գորիսի Ազգային Խորհուրդը հազիւ կրնար պահել վտանգուած շրջանը։ Թաթարները ամէն կողմէ գլուխ բարձրացուցած էին։

Երկինքէն բանակ մը օգնութեան իջած էր Լեռնահայաստանի Ազգային Իշխանութեան, որ... զօրք չունէր։ Իսկ տեղացիները տակաւին ռուսական յեղափոխութեան փլուզումի տպաւորութեան տակ էին։

Ժողովուրդը կը տեղաւորուի գիւղերու մէջ, իսկ մարտական ուժերը դիրք կը բռնեն թաթարական գիւղերուն դէմ(*)։

Անդրանիկը Խոյի շրջանին մէջ կը հանդիպի Խալիլ փաշայի բանակին. ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենայ։ Երկուստեք բաւական կը վնասուին։ Անդրանիկը իր բանակով և իրեն հետեւող ժողովուրդով կը վերադառնայ Ղափան և Գորիս։ Այդ կռուին մէջ կը սպաննուին հինաւուրց ֆետայի Շահկայ Արօն, Մշեցի Տիրան և շարք մը զինուորներ, որոնց անունները յիշատակուած չգտանք զանազան յուշերու մէջ։

Ճեպեճի Սարգիս իր երկու հարիւր ձիաւորներով կը մնայ Մեղրիի շրջանը, բաժնուելով Անդրանիկէն։

(*) 1918 Յուլիսին Գորիսէն կը ստանայի շնորհակալական նամակ մը Արշակ Շիրինեանէն, որ Ազգ. Խորհուրդի նախագահն էր։ Կը յայտնէր թէ Սասունցիներու գունդը Ազգային Խորհուրդի բանակը դարձած է եւ կը փրկէ Լեռնահայաստանը ծանր վտանգներէն, եւ թէ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը գոհ է Տարօնցիներէն, որոնք կարգապահ են եւ թաթարական գիւղերուն սարսափ կ'ազդեն։ Կ. Ս.

Սասնոյ հեծելագունդը գործողութեան կը սկսի Աղուտի, Վաղուտի, Տերքենտ, Զապուղ, Հեքերլու թաթարական մեծ և ապստամբ գիւղերուն դէմ։ Այդ գիւղերը 1905–6 թուականի հայ-թաթարական կռիւներու ընթացքին զօրաւոր դիմադրութիւն ցոյց տուած էին։ Անդրանիկ իր զօրամասերով օգնութեան կու գայ Տարօնցիներուն, և արիւնալի կռիւներէն ետք, քանի մը օրէն այդ բոլոր գիւղերը կ'ընկճուին։ Շրջանը վերջնականօրէն կ'ազատուէր թաթարական վտանգէն։

Տարօնի ժողովուրդը և մարտական ուժերը կը տեղաւորուէին Պազար-Զայի շրջանը, Դարալագեազի սահմանին վրայ։ Ճանապարհները Երեւանի և Լեռնահայաստանի միջեւ կտրուած կը մնային։

Սմբատ, իր հետ առնելով Հասրաթը, Փիլոսը, Արտաչէս Միրզոյեանը, Բասենցի Շաւարշը իրենց վաշտերով կը բաժնուէին Անդրանիկի զօրամասէն և զինու զօրութեամբ ճամբայ կը բանային դէպի Սեւան։ Այդ ճանապարհներու վրայ ինկած 25 գիւղերը կը պատժուէին և Պայազիտը հաղորդակցութեան կը մտնէր Լեռնահայաստանի հետ։ Այս վաշտերը Երեւան հասնելով Սեպտեմբերին, ցրուեցան ժողովուրդին մէջ։

Սասունցիները, Մշոյ դաշտեցիներն ու Խնուսցիներու մէկ մասը կը փորձէին տեղաւորուիլ Դարալագեազ, և հետախուզութիւններու ընթացքին կը նշմարեն անծանօթ գիւղերու ցանց մը, որ կը սկսի Դարալագեազի սահմանէն և կ'երկարի մինչեւ Բաշ-Գառնի, Երեւանի դուռը։ Յիսուն քիլոմեթր երկար այդ տարածութեան վրայ նստած էին Միլլի Տէրէի և Զղնի ձորի թրքական գիւղերը, որոնք 30-է աւելի կը հաշուուէին։

Տարօնցիները այդ գիւղերը կ'ընտրեն որպէս առժամեայ բնակութեան վայր(*)։ Ու անողոք կռիւ մըն էր որ ծայր կու տար Հայոց և Թաթարներու միջեւ։ Խոսրովայի, Ճամուշ Պասանի և Զղնիի ձորերը դարձան արիւնալի կռիւներու թատերավայր։ Իրարու ետեւէ թաթար գիւղերը ինկան՝ Տարօնցիներէն քանի մը տասնեակ զոհեր խլելով։

Տարօնցիները տեղաւորուեցան այդ գիւղերու մէջ և ապրեցան իրենց զէնքի շնորհիւ։ Հայաստանի կառավարութիւնը միայն Հոկտեմբերի վերջերը կրցաւ ռազմամթերք զրկել Տարօնցիներուն, երբ պատերազմական գործողութիւնները արդէն վերջացած էին։

(*) Պարտք կը զգամ այստեղ մատնանշել թէ Սուրմալուի, Արագածի, Լեռնահայաստանի եւ Զղնի ձորի պատմական արարքները կապ չեն ունեցած Ռուբէնին հետ, որ այդ ժամանակաշրջաններուն Թիֆլիս կը գտնուէր, կտրուած էր Հայաստանէն եւ հնարաւորութիւն չունէր իր հրահանգներով շարժել Տարօնցիները: Ռուբէն անշուշտ համամիտ էր եղածին: Բայց անոր վերագրելը Թիւրիմացութիւն մըն է:

Ռուբէն 1919—1920-ին որպէս զինուորական նախարար, ըմբոստ շրջաններու վերացումը կարգադրեց եւ հայկական բանակներով կրցաւ մաքրել տալ Թաթարական մնացորդները Հայաստանի զանազան շրջաններու մէջ: Այս իրողութիւնը նոյնպէս կ'ուզենք արձանագրել Հայոց Պատմութեան մէջ: Կ. Ս.

Բացի Կ. Սասունիէն, որ այդ ամիսներուն կը մնար Երեւան, Տարօնի մարտական ուժերու բոլոր զեկավարները կը գտնուէին Լեռնահայաստան և Զոնիի ձորը և իրենց նախաձեռնութեամբ կը վարէին կռիւները։

Ահա այն գալարումները, զոր ունեցաւ Տարօնի գաղթաշարժը Սուրմալուէն, Արագածէն և Աշտարակէն մինչեւ Գոռիս և վերադարձ դէպի Զոնիի ձորը։

Վերջացնենք մեր խօսքը այս երկարատեւ արշաւանքի պատմութեամբ։

1919-ի գարնան, վերջապէս, Տարօնցինները կը թողուն Զոնիի ձորը՝ Հայաստանի կառավարութեան համաձայնութեամբ և կը վերադառնան Արագած... Ապա կը տեղաւորուին Շիրակի դաշտը, կ'ընդարձակուին մինչեւ Աշտարակ և Աբարան, և որպէս Հայաստանի քաղաքացի կը տեղաւորուին իրենց արիւնով գնուած գիւղերուն մէջ։

Տարօնցին այսպիսով դարձաւ Հայաստանի քաղաքացի և Հայաստանն ալ հայացած հայրենիք։

ՄԱՍՆ Ե.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

(1917 — 1957)

Н. Н. ЛЕБЕДЕВ

ФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕОРИИ ПОДОБИЯ

(1917 — 1957)

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՏԱՐՕՆ - ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Գրեց ԵՂԻՇԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ԿԱԶՄԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

1914-ի համաշխարհային պատերազմէն առաջ, Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ գաղթած, սակաւաթիւ Տարօն-Տուրուբերանցի հայրենակիցներ, 1915-ի Հայկական Մեծ Եղեռնի գարհուրելի ջարդերու լուրերը կը առնան, պահ մը առմռկած, օրէ օր առյգ լուրերու սպառումով, ցնցուած և յուզուած, ամբողջ գաղթաշխարհի Հայութեան նման, իրենց ալ մտասեւեռումը կ'ըլլայ հրաշքով վերապրող սիրելիի մը եղբայրական օժանդակութեան ձեռք կարկառել։

Այդ օրերուն, Ամերիկահայոց մէջ, համազգային մարմիններէ զատ, կը սկսին կազմակերպուիլ նաև հայրենակցական նահանգային և գաւառային անուններով զանազան միութիւններ, և ուրիմն, Տարօն-Տուրուբերանցին, հայ ժողովուրդի ամենէն անձնուէրը՝ պատմութեան վճռով, բազմաթիւ փորձառութեամբ, տաք ու պաղ օրեր և ժամանակներ տպրած, անցուցած, հազարամեակներու մէջէն քալած, աքանչելի ոգեմական ոգիով պայքարած, սուրի և հուրի գերագոյն մաքառումներով, արիւնի և արցունքի հովիտներէն անցնելով, առանց իր յոյսն ու հաւատքը կտրանցնելու, իր և ազգին յաւերժականութեան հանդէպ, բնական էր որ այդ նոյն հաւատքով և յոյսով զրահաւորուած, պիտի սկսէր իր եղբայրական օժանդակութիւնը, անվարան ու անյապաղ։

ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

1917-ին, Մոնթանա նահանգին մէջ, երկաթուղագծի վրայ աշխատող երիտասարդ և խանդավառ հայրենակիցներ — Արիս (Արիստակէս) Տէր Իսրայելեան (Պուլանուխցի) և Հայկ Մալոյեան (Խասգիւղցի), որոնք երկաթուղիի տարբեր կայաններու վրայ գործելով հանդերձ, թղթակցութեամբ իրարու հետ, ինչպէս նաեւ Կրանիթ Սիթի բնակող հայրենակից Հրանդ Փարիզեանի հետ հայրենակցական միութիւն կազմելու միտքը կը յղանան։ Դարձեալ Ամերիկայի զանազան շրջաններ գտնուող հայրենակիցներու հետ թղթակցութեամբ, նոյն մտքերը կ'արծարծեն։ Միաժամանակ, ամերիկահայ մամուլի մէջ, նոյնիմաստ յօդուածներով, կ'աշխատին հող պատրաստել, միութիւնը կազմելու գաղափարը իրականացնելու համար։

Նախնական այս աշխատանքներէն կարճ ժամանակ ետք, նոյն տարուան աշնան, Հայկ և Արիս կ'երթան Կրանիթ Սիթի, Իլ., տարօնցիաշատ գաղութը և հոն գտնուող հայրենակիցները հաւաքելով, ժողով կը գումարեն, նպատակակէտ ունենալով կազմել հայրենակցական միութիւն մը։ Կատարուած նախապատրաստական աշխատանքները արդէն հայրենակիցներու մտքերը պատրաստած ըլլալով, ժողովականները համաձայն կը գտնուին առաջադրուած գաղափարին, և միաձայնութեամբ անհրաժեշտ կը նկատեն հիմնել հայրենակցական միութիւն մը։

Հայրենակցական միութեան կազմակերպութեան նախնական շրջանին, երեւան կու գայ որ արդէն գոյութիւն ունին, Տարօն-Տուրուբերանի զանազան շրջաններու գիւղերու անուններով Ուսումնասիրաց Միութիւններ։ Այդպիսի միութիւններէն մին կ'ըլլայ Իսթ Փրովիտենսի (Բոտ Այլընտ) մէջ կազմուած և իր գոյութիւնը պահող, «Տարօն-Տուրուբերանի Յառաջդիմասիրաց Միութիւն»ը՝ նկատի ունենալով մամուլ մը հիմնել Տարօնի մէջ։ Այս միութիւնը քանի մը մասնաճիւղեր ալ կ'ունենայ զանազան քաղաքներու մէջ։ Սակայն, այս իրողութիւններով հանդերձ, ժողովականները համաձայն կ'ըլլան և անհրաժեշտ կը գտնեն հիմնել մէկ միութիւն՝ «Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութիւն» անունով և հետագային ջանալ, աստիճանաբար, զանազան անուններով ուսումնասիրաց և մշակութային բոլոր միութիւնները ձուլել անոր մէջ։

Հայկ Մալոյեանի և Արիս Տէր Իսրայելեանի ներկայութիւնը տարօնցիաշատ Կրանիթ Սիթի քաղաքին մէջ, ուր Հրանդ Փարիզեանի խորհուրդով և գործակցութեամբ, միութիւն հիմնելու գաղափարի գործնականութեան իրականացումի հաւանականութենէն խանդավառուած, առժամեայ յանձնախումբի անունով ժողով կը գումարեն, 1917 Նոյեմբերի 18-ին։ Ժողովին ներկայ կ'ըլլան 35 հայրենակիցներ։

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆԸ

Կազմակերպական աշխատանքի համար կազմուած առժամեայ յանձնախումբի անունով, Արիս Տէր Իսրայէլեանի բացատրութիւններէն, ժողովականները գոհ մնալով, միաձայնութեամբ կ'որոշուի որ Կրանիթ Սիթիի նկատուի Հայրենակցական Միութեան հիմնադրավայր, իսկ մասնաճիւղն ալ, որպէս առաջին մասնաճիւղ, պարտականութիւն և պատասխանատուութիւն ստանձնէ, կազմակերպելու նոր մասնաճիւղեր, յարաբերութիւն պահէ անոնց հետ. նաեւ կապ հաստատէ և յարաբերութիւն պահէ արտասահմանի հայրենակիցներու հետ, իսկ յարմար առիթով նախաձեռնէ պատգամաւորական ժողով գումարելու, հոն՝ Հայրենակցական Միութեան պաշտօնական անուն որոշելու, ծրագիր-կանոնագիր պատրաստելու և կեդրոնական վարչութիւն ընտրելու: Այս հասկացողութիւնով, Կրանիթ Սիթիի առաջին այս ժողովը կ'ընտրէ մնայուն Գործադիր Մարմին մը: Ընտրութիւնը կ'ըլլայ գաղտնի քուէարկութեամբ, հետեւեալ ցանկէ մը: Այս Գործադիր Մարմինը փոխարէնն կը դառնայ առաջին կեդրոնական վարչութիւնը: Հոս կու տանք Կրանիթ Սիթիի առաջին ժողովի արձանագրութենէն առնուած հետեւեալ ցանկը, այդ անուանացանկէն Գործադիր Մարմինը.

Արիս Տէր Իսրայէլեան, Հայկ Մալոյեան, Միսակ Մկրտիչեան (Ջրենց), Միսակ Հայրապետեան, Մակար Ասատուրեան, Գէորգ Օհանեան, Աւետիս Դարիպճանեան, Աւետիս Բարսեղեան, Վահան Գզիրեան, Համբարձում Ասատուրեան, Սահակ Մլմուլեան, Մարտիկ Առաքելեան, Մուրատ Գէորգեան, Սիմոն Պօղոսեան, Յովհաննէս Գասպարեան:

Այս ցանկին վրայէն, հետեւեալ հինգ անձնաւորութիւնները կ'ընտրուին Գործադիր Մարմնոյ անդամներ.

Արիս Տէր Իսրայէլեան, Հայկ Մալոյեան, Աւետիս Դարիպճանեան, Վահան Գզիրեան (Քղեցի), Միսակ Մկրտիչեան (Ջրենց):

Ժողովը որոշում կ'անցընէ ժամանակաւոր հասկացողութեամբ, Հայրենակցական Միութեան անդամակցող անդամատուրքի քանակը ամսական մէկ (1) տոլար, իսկ մուտքի նուէր հինգ (5) տոլար:

Գործադիր Մարմինը աշխատանքի լծուելով, ջանք ու աշխատանք կը թափէ հետզհետէ նոր մասնաճիւղեր կազմելու: Առաջին առիթով, Հոփուել վիրճինիայէն կը տեղեկացնէն այնտեղի հայրենակիցները, որ, քանի մը ամիս առաջ, տեղւոյն մէջ իրենց կազմած «Տարօնի Նոր Սերունդ» անունով միութիւնը, փոխելով իր անունը, կը միանայ Հայրենակցական Միութեան որպէս մէկ մասնաճիւղը: Այս քայլը կ'առնեն, երբ մամուլի մէջ կը կարդան Գործադիր Մարմնի կոչը:

Քալիֆորնիոյ Ֆրեզնոյ քաղաքէն Գործադիր Մարմինին կը գրեն որ անսալով իրենց կոչին, հոն գոյութիւն ունեցող Ուսումնասիրաց Միութիւնը կ'որոշէ անունը փոխել, և որպէս մասնաճիւղ մաս կազմել նորակազմ Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան:

Սենթ-Քեթրինս (Քանատա) գտնուող հայրենակիցները կը գրեն Գործադիր Մարմնին, որ շուտով իրենց տեղւոյն մէջ պիտի կազմեն Հայրենակցական Միութեան մասնաճիւղ մը։ Մինչ այս, Էքրըն-Օհայօ գործի անցած և կազմած է մասնաճիւղ մը, նմանապէս և Տիթրոյիթը կազմած է մասնաճիւղ մը։

Հայրենակցական Միութեան կազմակերպական այս նախնական շրջանին, 1918-ի Յունուար ամսուն Կրանիթ Սիթի գումարուած ժողովին, կը կարդացուի Կովկասէն ստացուած նամակ մը, ստորագրուած Զօր. Սմբատի և Յ. Տէր Զաքարեանի կողմէ։ Նամակէն յայտնի կ'ըլլայ որ Մեծ Եղեռնէն վերապրող Տարօնցիներուն օժանդակելու առաջադրութեամբ, Հայրենակցական Միութեան մասնաճիւղեր կազմուած են Թիֆլիս, Պաթում և Ալեքսանդրապոլ (այժմու Լենինական), յայտնելով միանգամայն որ վերջին քաղաքի մէջ կազմուած մասնաճիւղը ճանչցուի որպէս Միութեան կեդրոն։

ՏԱՐՕՆԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Քանի որ մեր խօսքը Հայրենակցական Միութեան կազմակերպելու շարժումներու մասին է, հոս արձանագրենք պատմական երկու իրողութիւններ, որոնք եթէ ուղղակի առնչութիւն չունին Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան կազմակերպման հետ, սակայն անուղղակի կապ ունին Տարօն-Տուրուբերանի պատմութեան հետ։

1880 թուականին, Կ. Պոլսոյ մէջ կը հիմնուի «Տարօն» անունով ընկերութիւն մը, նպատակ ունենալով «Տարօնոյ մէջ ազգ. դաստիարակութիւն ընդհանրացնել, գործակցութեամբ Դպրոցասիրաց Արեւելեան Ընկերութեան»։

«ՏԱՐՕՆ» ընկերութեան կեդրոնատեղին կ'ըլլայ Ղալաթիա։ Ընկերութեան ատենապետը Անտոն Ռ. Խաչախեանց և ատենադպիրը Նիկողոս Միլլեթպաչեան։

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան խանդավառ օրերուն, Կ. Պոլսոյ մէջ, Մշոյ երեսփոխան (Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ) Գեղամ Տէր Կարապետեան, որ անդամ էր նաեւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Ազգային Ժողովին, որպէս Տարօնի Առաջնորդութիւնը ներկայացնող, իր ղեկավարութեամբ և քանի մը տարօնցի ուսանողներու գործակցութեամբ Հայրենակցական Միութիւն կազմելու գաղափարը կը յղանան և կը կազմուի «Տարօն-Սալնոձորի Հայրենակցական Միութիւն»։ Այս մասին Պէյրութ՝ Լիբանանէն, հայրենակից Կարօ Սասունին հետեւեալը կը գրէ.

«... Քեզի կը յիշեցնեմ պատմական իրողութիւն մը, 1909-ին, երբ Պոլիս էի որպէս իրաւաբանական ուսանող, կապուած էի Գեղամ Տէր Կարապետեանին, որ երեսփոխան էր։ Մխիթարեան վարժարանի մէջ (Մուշ) մեր պատմութեան ուսուցիչն էր։ Պոլիս, 1909-ին, գար-

նան օր մը հրաւիրեց զիս, Մխիթար Շնախիկեան և Արտաշէս Ջերահեան (Մշեցի, հնչակեան ուսանող և իմ մօտիկ ընկերս) և խորհրդակցեցանք Տարօն-Սալնաձորի Հայրենակցական Միութիւնը կազմելու։ Կանոնագիրը ինքը (Գեղամ Տէր Կարապետեան) պատրաստեց, մենք քննեցինք և վաւերացուցինք։ Վարչութիւն մը կազմեցինք նոյն տարին, անդամներն էին Գեղամ Տէր Կարապետեան, Մխիթար Շնախիկեան, Արտաշէս Ջերահեան, Պօղոս Առինչեցի և ես։ Այս վարչութիւնը քանի մը տարի գոյութիւն ունեցաւ և օգնեց երկրի կարիքներուն։ Գրեցինք Պուլկարիա, Ռումանիա և Իզմիր, և այն տեղերն ալ մասնաճիւղեր ունեցանք։

«1912-ին, երբ որպէս գործիչ գացի Մուշ, Բիւրոյի կազմէ, այլեւս վարչութեան անդամութենէն հրաժարեցայ։ 1913-ի աշնան դարձայ Պոլիս, բայց հազիւ տարի մը մնացի և մեկնեցայ կովկաս։ Աւելի յետոյ 1919-ին նորէն վերակազմուեցաւ Հայրենակցական Միութիւնը Պոլսոյ մէջ։ Կ'ենթադրեմ թէ Գեղամ Տէր Կարապետեան Պոլսէն Ամերիկա ալ գրած ըլլալու է»։

Արդեօք, որեւէ կապ կամ առնչութիւն կա՞յ, 1908-ին Ամերիկայի Բոսթ Այլընա նահանգի Իսթ Փրովիտընս քաղաքի Տարօն-Տուրուբերանցի հայրենակիցներու կազմած «Տարօն-Տուրուբերան Ցառագիմասիրաց Միութեան» և կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած «Տարօն-Սալնաձորի Հայրենակցական Միութեան» միջեւ, չգիտենք։ Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, այս չարժուձիները հոգեւին իրար չզթայուած են։

Ա. ՊԱՏԳԱՄԱԻՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

1918-ի Յունուար ամսուն կրանիթ Սիթի գումարուած ժողովին, կը տառգտւի որ Ամերիկայի գանազան քաղաքներու մէջ, Հայրենակցական Միութեան վից (6) մասնաճիւղեր գոյութիւն ունին. ժողովը կ'եզրակացնէ որ ժամանակը հասած է պատգամաւորական ժողով գումարելու և Միութեան գոյութիւնը հաստատելով կեդրոնական մարմին մը ստեղծել։ Մինչ այդ, սակայն, Գործադիր Մարմնի անդամներէն Հայկ Մալոյեան և Արիս Տէր Իսրայելեան՝ Մուշեան մղիչ ուժը կազմող այս երկու հայրենասէր և անձնազոհ հայրենակիցները պահ մը թողած իրենց աշխատանքները և հետեւար վայրէկեան կրանիթ Սիթէ, լծուած էին Հայրենակցական Միութիւն կազմելու աշխատանքներուն, առանց մը անգործ մնալու գնով իսկ չարեւնակելով աշխատանքները։ Սակայն, անգործութիւնը հետզհետէ ճնշիչ դառնալով, գործ գտնելու հարկադրանքէն, ակամայօրէն հրաժարելով Գործադիր Մարմինէն, կը մեկնին ուրիշ վայրեր։ Արիսի և Հայկի հրաժարումով և հետանալով, Գործադիր Մարմինը կ'ամբողջանայ յաջորդ առաւելագոյն քուէ ստացող երկու հայրենակիցներով՝ Աւետիս Բարսեղեան և Մակար Աստուրեան։ Կրանիթ Սիթիի մասնաճիւղը այդ օրերուն իր տեղարներուն մէջ

կ'արձանագրէ 55 անդամներ և մուտք 605 տոլար 40 սենթ, իսկ ելք 1 տոլար 70 սենթ։ Յատկանչական են ել և մուտքի թուանչանները, թէ ո'րքան խնայողութեամբ և գուրգուրանքով կը գործածուէին այդ հայրենակարօտ և հայրենասէր հայրենակիցներու ճակտի քրտինքով շահած և Հայրենակցական Միութեան նուիրած լումաները։

Արիսի և Հայկի Կրանիթ Սիթիէն մեկնելէն յետոյ, պահ մը, մասնաճիւղի ուրիշ անդամներ եւս կը հեռանան Կրանիթ Սիթիէն, աշխատանք փնտռելու, գործի նուազութեան հետեւանքով. ամառուան ընթացքին ստիպուած կ'ըլլան զանազան վայրեր երթալու աշխատանքի համար։

Արիս և Հայկ կը մեկնին Չարլըսթըն Վեստ Վերճինիա, հոն վառօդարանի գործին մէջ աշխատելու։ Ատեն մը հոս մնալէ յետոյ, համաշխարհային առաջին պատերազմի վերջաւորութեան, գործերու դադարումով, նախ Արիս կը մեկնի Էքրըն Օհայօ, ապա նաեւ Հայկը կու գայ Էքրըն։ Հոս արդէն բաւական թիւով հայրենակիցներ գտնուելով և հայրենակցական միութեան մասնաճիւղ ալ գոյութիւն ունենալով, նոր թափով ու եռանդով միութեան գործերուն կը լծուին։

Էքրըն Օհայոյի մասնաճիւղի նախաձեռնութեամբ և գոյութիւն ունեցող մասնաճիւղերու հաւանութեամբ, Հայրենակցական Միութեան անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովը կը գումարուի 1919 Դեկտեմբեր 28-ին Էքրըն Օհայօ, մասնակցութեամբ հետեւեալ մասնաճիւղերու.— Էքրըն, Կրանիթ Սիթի, Տիթրոյիտ, Սենթ-Քեթրինս, Սենթ-Փոլ, Պեթընտորֆ, Ֆրեզնոյ։

Անդրանիկ Պատգամաւորական Ժողովը տեղի կ'ունենայ կատարեալ յաջողութեամբ, ժողովը կ'որոշէ Հայրենակցական Միութեան պաշտօնական անունը և կը մշակէ Ծրագիր-Կանոնագիրը։

* * *

Պատմական Տուրուբերան նահանգի բաղկացուցիչ հետեւեալ գաւառներէն կազմուած է «Տարօն-Տուրուբերան» Հայրենակցական Միութիւնը.—

ա) Տարօն կամ Տարուն (Մուշ, Յաշտիշատ, Չըխուր).
բ) Սասուն կամ Սանասունք (Խոյթ, Տալուորիկ, Բսանք).
գ) Ասպակունիք (Կենճ, Փասուր, Խուլբ, Վարդօ).
դ) Հարք (Խամուր, Խնուս).
ե) Վարաժնունիք (Պուլանուխ).
զ) Ապահունիք (Պուլանուխ-Մանազկերտ).
է) Բզնունիք (Ախլաթ)։

ԾՐԱԳԻՐ - ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

ԾՐԱԳԻՐ - ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ

ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

(Հաստատեալ՝ 1917-ին եւ վաւերացեալ 1919-ի Պատգամաւորական ժողովի կողմէն Էրզրում, Օհայո):

ՆԱԽԱԲԱՆ

Միութիւնս կազմուած է 1917-ին եւ վաւերացուած 1919 Դեկտեմբ. 28-ին, Էրզրում Օհայոյի մէջ գումարուած անդրանիկ Պատգամաւորական ժողովի կողմէն, մասնակցութեամբ նոյն ատենուան գոյութիւն ունեցող հետեւեալ մասնաճիւղերու.— Էրզրում, Կրանիք Սիթի, Տիթրոյիտ, Սենթ-Քեթրինս (Քանատա), Սենթ-Փոլ եւ Ֆրեզնոյ:

ԱՆՈՒՆ

Յօդ. 1.— Միութեանս անունն է «Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութիւն»:

ՆՊԱՏԱԿ

Յօդ. 2.— Միութեանս նպատակն է՝ Ամերիկայի մէջ գտնուած Տարօն-Տուրուբերանցիներու (Մուշ իր գիւղերով, Սասուն, Պալանուխներ, Վարդօ, Խնուս, Կեղի, Կոյնուկ, Ձապաղջուր, Ախլաթ եւ Մալազկերտ): Նիւթական եւ բարոյական ուժերը համախմբել եւ զանոնք ի սպաս դնել հետեւեալ հիմնական նպատակներու իրագործման.—

ա) Զարկ տալ Տարօն-Տուրուբերանցիներու կրթական, մշակութային եւ տնտեսական վերելքին:

բ) Օգնել գաղթաշխարհի կարիքաւոր Տարօն-Տուրուբերանցիներուն:

Պատգամաւորական ժողովը կ'ընտրէ կեդրոնական վարչութիւնը Ֆրեզնոյ (Քալիֆորնիա), գլխաւորաբար այն նկատումով որ Քալիֆորնիոյ հայրենակիցները ունէին մեծաքանակ բնակութիւն հաստատած են հոն: Հողագործութեամբ զբաղելով, կապուած են հողին եւ գործած հաստատաբնակ, մինչ տարբեր չրջաններու մէջ, գործաւորութեամբ զբաղող հայրենակիցները որքան որ նուիրումով, եռանդով եւ անխոնջ աշխատանքով փարած ըլլան Հայրենակցական Միութեան գործին, սակայն, օրէ օր, հայրենիք վերադառնալու բուռն բաղձանքով եւ մտահոգումով տարուած ըլլալով, նախընտրած են Միութեան կեդրոնը հաս-

տատուն տեղի մը մէջ պահել։

Պատգամաւորական ժողովը, նորընտիր կեդրոնական վարչութեան կը փոխանցէ ժողովի արձանագրութիւնը և այդ առթիւ Հոփուէլ Վիրճինիայի կազմուածուած մասնաճիւղի և Կրանիթ Սիթիի մասնաճիւղի գոնձը՝ 3,500 տոլարի դումարը ամբողջութեամբ։

ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1919-էն մինչեւ 1926 թուականը, այս ժամանակաշրջանին պատգամաւորական ժողով տեղի չէ ունեցած. բոլոր մասնաճիւղերն ալ ըստ իրենց հայեցողութեան գործած և գոյութիւննին պահած են։ Ամենայն հաւանականութեամբ անգործութեան այս ժամանակաշրջանը վերագրելու է անփորձառութեան և մասամբ ալ հայրենակիցներէն ոմանց անտարբերութեան. եթէ նկատի ունենանք այդ օրերուն մեր ազգային ընդհանուր կեանքի գոյավիճակն ալ, պիտի փորձուինք ըսելու թէ Միութեան այդ գոյավիճակը ունի նաեւ «մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց»։

Կեդր. վարչութիւնը մօտաւորապէս 6 տարիներու ժամանակամիջոցին, Ֆրեզնոյի մասնաճիւղի միջոցաւ գոյացած գումարներն ալ, մեր յիշած 3,500 տոլարի հետ, գործածած է ըստ իր հայեցողութեան։ Նախ, Զօր. Սմբատը պարսկաստանէն բերած է Ամերիկա և Ֆրեզնոյի մէջ Միութեան անուան գրասենեակ մը բանալով, Զօր. Սմբատը նախագահ նշանակած է Միութեան։ Դարձեալ Միութեան գանձէն փոխառութիւններ եղած են քանի մը հայրենակիցներու և պատճառ գտրձած, Միութեան մէջ անբաղձալի գոյավիճակի մը առեղծուելուն։ Դժբախտաբար այդ ժամանակաշրջանի կեդր. վարչութեան գործունէութեան արձանագրութիւնները չկան։ սակայն, ապրողներէն յիշողութիւններ կան։ Ասով հանդերձ, սակայն կայ գնահատելի իրողութիւն մը, որ այդ ժամանակամիջոցին տեղի ունեցած է և արձանագրուած Միութեան անուան։ (Տես «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոստոն Մէս., 1932 Հոկտ. 15, թիւ 6218 Բացառիկը նուիրուած Տարօն-Տուբուբերանին)։ Տ. Տ. Հ. Միութիւնս մինչեւ 1926 թուականը, մօտաւորապէս 15,000 տոլար կը ղրկէ հետեւեալ վայրերը. Հայաստան, Պարսկաստան, Պալիս, Յունաստան, Ֆրանսա և Սուրիա, յատկացուելու համար Տարօն-Տուբուբերանի գաղթականներու կարիքներուն։

Հայրենակցական Միութեան գործերու այս դասաւորումով կը առեղծուի անբաղձալի գոյավիճակ մը Միութեան և Ֆրեզնոյի կեդր. վարչութեան միջեւ և պատճառ կը դառնայ որ մասնաճիւղերը Միութեան հանդէպ յուսախաբին և յուսալքուին։ Սակայն օրեցաւ և բանիմաց հայրենակիցներու յամառ աշխատանքով և հաւատքով հնարաւոր կ'ըլլայ վստահութիւն ներշնչել հայրենակիցներուն Միութեան ապագայի մասին և նոր թափով վերակազմել զայն։

1926-ին Տիթրոյիթի մէջ կը գումարուի Հայրենակցական Միութեան Բ. Պատգամաւորական ժողովը. կ'ընտրուի կեդր. վարչութիւնը էքըըն Օհայոյի։

Պատգամաւորական ժողովը որոշում կ'անցընէ և կը յանձնարարէ նորընտիր կեդր. վարչութեան, հաշուեյարդարի ներկայացման կեդր. վարչութիւնը։

Հայրենակցական Միութեան կազմակերպական տնօրէնութիւնը, տարուէ տարի, իրար յաջորդող պատգամաւորական ժողովները և կեդր. վարչութիւնները մասնակցութեամբ կ'ուսումնասիրէ Ամերիկայի թէ արտասահմանի մէջ գոյութիւն ունեցող Միութեան բոլոր մասնաճիւղերը և շրջանային վարչութիւնները վճռական մէկ կեդրոնի մը կապել, ամբողջական կեդրոնական վարչութեան մը դիակատարութեամբ։ Վերջապէս 1937-38-ի տարեշրջանին Սենթ Քեթրինա (Քանատա) գումարուած պատգամաւորական ժողովին կ'իրականանայ ընդհանուր կեդր. վարչութիւն ունենալու գաղափարը, հաւանութեամբ թէ՛ Ամերիկայի և թէ արտասահմանի բոլոր մասնաճիւղերուն։ Այս որոշումով, Ամերիկայի շրջանի կեդր. վարչութիւնը կը դառնայ ընդհանուր կեդր. վարչութիւն և ազգային կեանքի մէջ տեղծուած նոր պահանջներու դասաւորութեամբ, իրեն արամադրուած հնարաւոր միջոցներով կը լծուի գործի։

Հայրենակցական Միութեան կազմակերպութիւնը մինչև 1937—38 տարեշրջանի պատգամաւորական ժողովը (Սենթ Քեթրինա, Քանատա, գումարուած), կեդր. վարչութիւնները և անոնց բոլոր անդամները գործած են առանց ունենալ վճարումի, սակայն, այս պատգամաւորական ժողովը որոշում կ'անցընէ որ, յաջորդական տարիներուն, կեդր. վարչութեան քարտուղարին վճարում բլլայ, տարեկան 200 տոլար։ Այս որոշած որոշումով հանդերձ, եղած են քարտուղարներ, որոնք մերժած են վճարում առնուլ։

Ցարօն—Տուրուբերան Հայրենակցական Միութիւն
1956-ի Պատգամաւորական ժողովը Տիրոյին

ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԸ

ԿԵԴՐՈՆ՝ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

1. *Կրանիթ Սիթի (Իլլինոյի)*։ 2. *Տիթրոյիտ (Միչիկըն)*։ 3. *Էքրըն (Օհայօ)*։ 4. *Հափուէլ (Վիրճինիա) լուծուած*։ 5. *Սինթ Փօլ (Մինեսոթայ), լուծուած*։ 6. *Էմպրիս (Փենսիլվենիա) լուծուած*։ 7. *Ինտիանա Հարպըր (Ինտիանա)*։ 8. *Շիքակոյ (Իլլինոյի)*։ 9. *Պեթընտորֆ (Այովա)*։ 10. *Նիւ-Եորք (Նիւ-Եորք) լուծուած*։ 11. *Ֆիլատելֆիա (Փենսիլվենիա)*։ 12. *Ֆրեզնօ (Քալիֆորնիա)*։ 13. *Սանֆրանչիսկօ-Օքլենտ (Քալիֆորնիա)*։ 14. *Պոստոն (Մասաչուսէց)*։ 15. *Իսթ Փրովիտենս (Ռոտ Այլընտ)*։ 16. *Նիակարագուա (Նիւ-Եորք)*։

ՔԱՆԱՏԱՅԻ ՇՐՋԱՆ

17. *Համիլթըն (Քանատա) լուծուած*։ 18. *Սինթ Քեթրինս (Քանատա)*։

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ։
ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ։— *Պուրկազ, Ֆիլիպէ*։
ՍԻՒՐԻԱ։— *Հալէպ, Դամիշլի*։
ԼԻԲԱՆԱՆ։— *Պէյրութ*։
ՅՐԱՆՍԱ։— *Փարիզ, Մարսէյլ, Տևսին, Լիոն*։
ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ։— *Աթէնք, Տեէպազաճ, Սկլանիկ*։

ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿՆԻՔԸ

Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցութեան Միութեան կնիքը պատրաստուած է Տարօնի Արծիւի նկար-խորհրդանշանով։

Պատկերը հետեւեալն է.— Արծիւի գանկին վերեւ, նկարի ճակատը դրուած է Ա. Բ. Գ. մեսրոպեան սրբազան տառերը։ Թեւաբաց Արծիւը քարաժայռ պատուանդանին վրայ կանգնած է մերկ սուրով, թշնամի օձի գլուխը կտրած, բաժնած, աջ մագիլով ամուր բռնած սուրին բռնակոթը և դրած օձի կէսին՝ պատուարած աջ թեւով սուրը և յեցած կրծքին, բերանաբաց կտուցը ամրափակ սուրին՝ կը լզէ զայն...։ Զախ մագիլը կղպուած օձի գլխուն, մահուան ու անչարժութեան դատապարտելով անարգ ու անիծուած թշնամին։

Նկարի քարաժայռ պատուանդանին դրոշմուած է.

«ՔԱՋՈՒԹԵԱՄԲ ՄԵՌՑՈՒՔ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՄԵՐ ԵՒ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՋԳԻՍ ՄԵՐ ԵՒ ՄԻ ՏԵՍՑԵՆ ԱՁՔ ՄԵՐ ԿՈԽԱՆ ՈՏԻՑ ՊՂԾԱԼԻՑ ԼԵԱԼ ԶՍՐԲԱՐԱՆՍ ՄԵՐ»։

«Ուխտ Մամիկոնէից»(*)

(*) ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— Տարօնի Արծիւի նկար-խորհրդանշանի մասին անհրաժեշտ կը նկատենք քանի մը ծանօթութիւններ աւելցնել հոս։ Տարօնի Արծիւի խորհրդանշանը ես կազմել տուած եմ 1934-ին Հալէպ եղածս միջոցին։ Նոյն տարուան ընթացքին Սասնոյ Հայրենակցական Միութիւնը եւ Տարօն-Տուրուբերանի միութիւնները կը միանային իմ միջամտութեամբս։ Այդ առթիւ խորհրդանշան մրն ալ ուզեցինք ունենալ։ Ես ընտրեցի արծիւի այդ նկարը, զոր Ֆեթվաճեանը գծած էր Հայաստանի Հանրապետութեան նոր տպուած 50 ռուբլինոցներուն համար։ Ապա ժայռի մը վրայ գրուեցաւ Ղեւոնդ Պատմիչի վկայութիւնը 772 թուականին Բագրեւանդի ճակատամարտի վերաբերմամբ, ուր Մամիկոնեան Սեպուհները երդում կ'ընէին քաջութեամբ մեռնելու հայրենիքի համար եւ չէին ենթարկուեր խոհեմութեան քարոզներուն։ Այս ձեւաւորումը գծել տուինք, վրան աւելցնելով Ա.Բ.Գ.ը եւ ունեցանք Տարօնի Հայրենակցական Միութեան խորհրդանշանը, որ ընդունուեցաւ նաեւ Կեդրոնական Վարչութեան եւ բոլոր մասնաճիւղերուն կողմէ։ Կ. Ս.

Տ. Տ. Հ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՋԱՐԴԱԿՈՃԱԿԸ

Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութիւնը իր կազմակերպութեան քսանամեակի տօնակատարութեան առթիւ, հայրենասիրական քարոզութեան մտածումով որոշում կ'անցընէ դիմել հայ մամուլին, որպէսզի Տարօնի յիշատակին բացառիկ թիւեր նուիրուին, միեւնոյն ատեն որոշում կ'անցընէ՝ զինանշան զարդակոճակ մը պատրաստել տալ և զայն տարածել հայրենակցական միութեան անդամներու մէջ։ Դիմում կը կատարուի Մխիթարեան Միաբանութեան մօտ, պատմագէտ հայրերէն հասկնալու թէ Մամիկոնեան նախարարութիւնը պատմականօրէն ի՞նչ զինանշան գործածած է, և թէ, պատմական իրողութեամբ վաւերական խորհրդանիշ մը կարո՞ղ են թելադրել միութեան, որպէսզի անկէ պատրաստեն զարդակոճակը։ Ի վերջոյ զարդակոճակը կը պատրաստուի Տարօնի Արծիւի նկար-խորհրդանիշով, նման միութեան պաշտօնական կնիքի պատկերին։ Մինչ կնիքի նկարին մէջ՝ ճակատը Ա. Բ. Գ. տառերը դրուած են, զարդակոճակի նկարի պատուանդանին գրուած է Տարօն։ Զարդակոճակները կը տարածուին Տարօն-Տուրուբերանցիներու մէջ, նոյնիսկ ոչ Տարօնցիներ բաղձանք կը յայտնեն կրելու այդ զարդակոճակները իրենց կուրծքերուն և ի հարկէ Տ. Տ. Հ. Միութիւնը այդ բաղձանքներուն գոհացում կու տայ։

Պատգմագաւորական ժողովէ մը եամ

ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐ

Տ. Տ. Հ. Միութիւնը կը հիմնուի 1917-ին՝ Միացեալ Նահանգներու կրանիթ Սիթի քաղաքին մէջ։ Հիմնադիրներն են.—

ԱՐԻՍ ՏԻՐ ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆ.— Ծնած է Պուլանուխի Համզաչխ գիւղը՝ Փաչօ-Իրիցու անկէն։ Մանկութեան՝ ծնողաց հետ փոխադրուած կովկաս։ Կրթութիւնը ստացած է Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը։ 1912-ին եկած է Ամերիկա։ Մեռած է 18 Դեկտ. 1942-ին, Էքըրն Օհայօ։ (Նկարը չենք ստացած)։

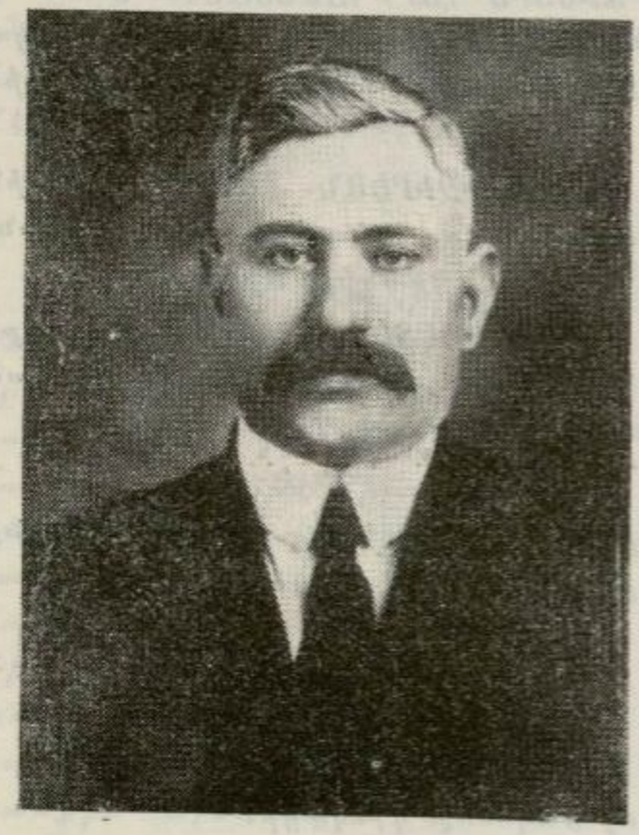

ՀՐԱՆԴ ՓԱՐԻՋԵԱՆ

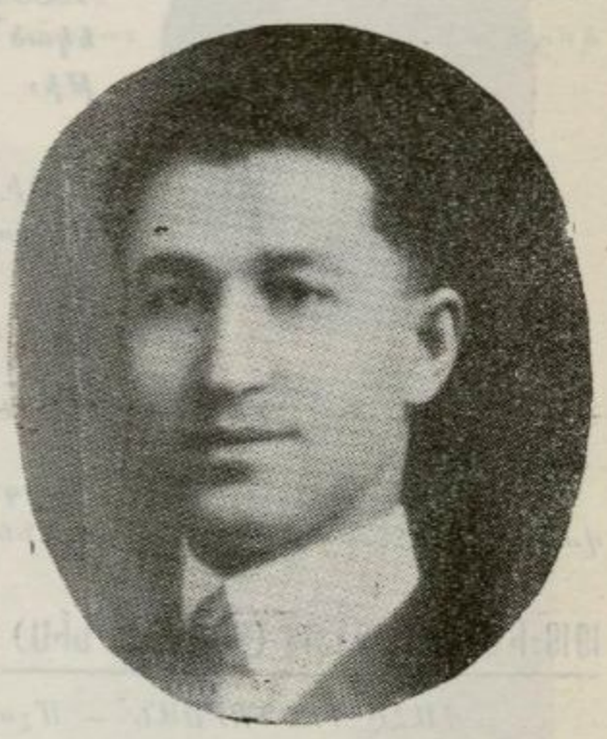

ՀԱՑԿ ՄԱԼՈՑԵԱՆ

ՀՐԱՆԴ ՓԱՐԻՋԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ, 1867-ին։ Երիտասարդ հասակին եղած է պանդխտութեան Պալխա և Պուլկարիա. Ամերիկա եկած է 1902-ին։ Նախ ապրած է Փրովիտընս, ապա կրանիթ Սիթի։ Իր հզօրամբոյր քնաւորութեամբ դարձած էր հասարակաց դէմք մը։ Մեռած է 1931-ին, կրանիթ Սիթի։

ՀԱՑԿ ՄԱԼՈՑԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ, 1895-ին։ Ուսած է Ս. Յովհաննու վանքը։ Ամերիկա եկած է 1913-ին, ապրած է կրանիթ Սիթի, Վիրճինիա, Մոնթանա և 1919-ին հաստատուած Էքըրն Օհայօ։ Տարիներով եղած է կեդր. վարչութեան անդամ՝ պատասխանատու պաշտօնով, և նուիրումով կապուած է Միութեան գործերուն։ Կ'ապրի Էքըրն Օհայօ։

ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

(ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆ)

ԱԻԵՏԻՍ
ՂԱՐԻՊՃԱՆԵԱՆ

ԱՐԻՍ ՏԻՐ ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆ
ՀԱՅԿ ՄԱԼՈՅԵԱՆ

ԱԻԵՏԻՍ ՂԱՐԻՊՃԱՆԵԱՆ.— Ծնած է 1888-ին, Մշոյ Ցևրիչտիր գիւղը։ Ամերիկա եկած 1911-ին, միշտ ապրած Կրանիթ Սիթի։

ՎԱՀԱՆ ԳՋԻՐԵԱՆ.— Ծնած է 1892-ին Քղիի ճպըր գիւղը։ Ամերիկա եկած 1908-ին, մեռած 1954-ին, Կրանիթ Սիթի (Իլլ.)։

ՄԻՍԱԿ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ (ՋՐԵՆՑ).— Ծնած է Մշոյ Ջրիկ գիւղը, Ամերիկա եկած 1911-ին, միշտ ապրած Կրանիթ Սիթի։

ժամանակագրական կարգով կու տանք կեդր. վարչութեանց վայրերը և անդամներու անուանները.—

1919-ԻՆ, ՖՐԵԶՆՈ (ՔԱԼԻՖՈՐՆԻԱ)

ՎԱՀԷ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ.— Մշոյ Մոկաւնք գիւղացի։
ՎԱՀԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ.— Մշոյ Մոկաւնք գիւղացի։
ՅՈՎՀ. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ.— Մշոյ Մոկաւնք գիւղացի (Հանգուցեալ)։
ԵՂԻԱԶԱՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ.— Մշոյ քաղաքացի։
ԱՇՈՏ ԵՐԻՑԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

1926-ԻՆ, ԷՔՐԸՆ ՕՀԱՅՕ

ՀԱՅԿ ՄԱԼՈՅԵԱՆ
ԱՐԻՍ ՏԻՐ ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆ
ՌԱՖԱՅԷԼ ՍԵՄԵՐՃԵԱՆ.— Ծնած է Մուշ 1870-ին։ Տակաւին չատ երիտասարդ տարիքին կը միանայ Հ. Ց. Դ. չարքերուն և կը դառնայ

տեղական «Երկաթեայ» խումբի գնկավարներէն մէկը։ Իր անբաժան ընկերներուն հետ միասին զէնքի փոխադրութեամբ կը զբաղէին, բուսական թուով զէնքեր մացուցին քաղաք։ Ապա քաղաքի և Սասնոյ միջև հաղորդակցութեան կապ պահողը եղաւ մինչև 1904-ի Սասնոյ ապստամբութիւնը։ 1904-ին իր մարտական ընկերներուն հետ Սասուն քաշքշացաւ և մասնակցեցաւ Սասնոյ նշանաւոր ապստամբութեան։ Սասնոյ անկումէն ետք Անդրանիկի խումբին հետ անցաւ կովկաս։ Հայ-թաթարական կռիւներուն ինֆիայէլ դարձեալ առաջին գծի վրայ կը գտնուի։ Կռիւներէն ետք ինֆիայէլ կը լծուի խաղող աշխատանքի։ Օամանեան Սահմանադրութեան երկիր վերադարձաւ 1909-ին. 1910-ին մեկնեցաւ Ամերիկա։ Մնաց միշտ հաւատարիմ իր բնտրած (Հ. Յ. Դ.) դաշնակցութեան, նաև եռանդուն աշխատող Տ. Տ. Հ. Միութեան։ Սիրայօժար ի սպաս կը դնէր իր ժամանակը և իր կեանքը, իր պաշտած և փայփայած Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցականին։ Մահացաւ 1952-ին Ուաչինկթընի մէջ, հայրենի կարօտով։

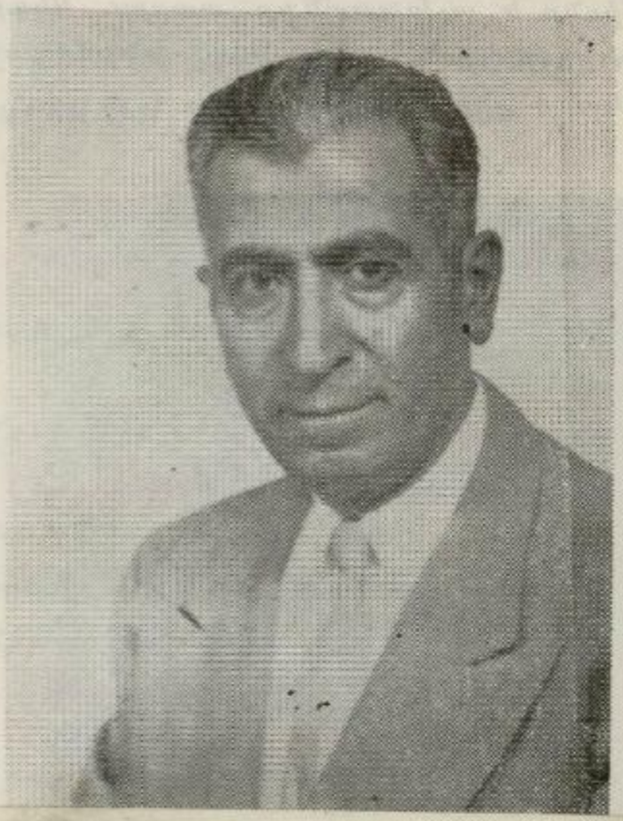

ՍԵՓՈՒՀ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ (տես էջ 1102)

ՄՈՎՍԻՍ ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ.— Ծնած է 189.., Մշոյ Նորչէն գիւղը. ուսումը առացած է տեղական նախակրթարանին մէջ։ Ամերիկա եկած և գրեթէ միշտ ապրած է Իքըրն Օհայօ։ Տարիներով եղած է կեդր. վարչութեան անդամ, քարտուղար և գանձապահ։ Միութեան չտներուն միշտ բծախնդիր՝ խղճմտօրէն ատրած է իր պաշտօնը։ Միութեան գնահատանքին արժանացած է, հանդուցեալ Սեդրակ Յովհաննէսեանի կատկի պատրաստութեան աշխատանքով։

Յայտարարեալ զոյգ թուականներով պիտի տանք ժամանակը, նկատելով որ տարին սկսած է Յուլիսին կամ Սեպտեմբերին։

1927 - 28-ԻՆ *(միեւնոյն վարչութիւնը)* **ԷՔՐՆ ՕՀԱՅՕ**

1928 - 29-ԻՆ *(դարձեալ միեւնոյն վարչութիւնը)* **ԷՔՐՆ ՕՀԱՅՕ**

1929 - 30-ԻՆ. ՏԻԹՐՈՅԻՏ

ՅԱԿՈԲ ՄԱԿԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Սասուն, Բաղեշ գաւառ, Թարգ գիւղը 1897-ին։ Ամերիկա եկած և ապրած է Տիթրոյիտ, ուր և մեռած 1952 Յուլիսին։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ.— Ծնած է Վարդօ գաւառի Կաղնաւոր գիւղը 1902-ին, նշանաւոր Սարուխանեան ընտանիքէն։ Ուսումը ստացած է Ս. Կարապետի վանքը։ Ամերիկա եկած է 1924-ին, ապրած է Քանատա և Տիթրոյիտ, ուր և մեռած է 1952-ին։ Միշտ լաւագոյն ծառայութիւնը և աչխատանքը տարաւ կիզբ. Վարչութեան՝ իր պաշտօնավարութեանց ընթացքին։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

ՍԵԴՐԱԿ ՏԻՐԱՑԵԱՆ.— Ծնած է Խնուս-Բերդ 1896-ին, հանրածանօթ Տիրացեան ընտանիքէն. ուսումը ստացած է Ազգային և Միացեալ Ընկ. վարժարանը։ Ամերիկա եկած 1913-ին, ապրած է նախ Պոսթըն. երկար տարիներէ ի վեր կ'ապրի Տիթրոյիտ։

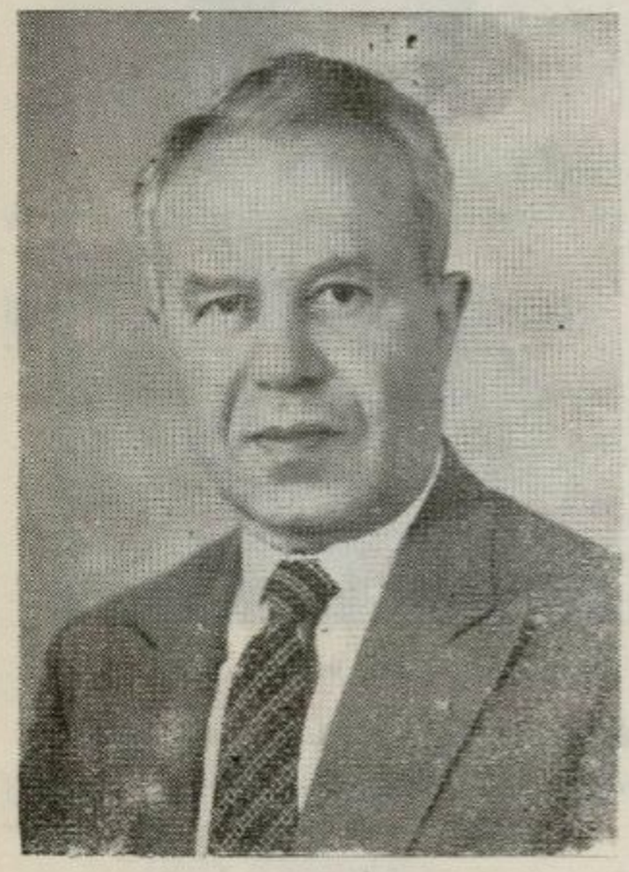

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ.— Ծնած է Թուրմանիոյ Սուլինա քաղաքը 1901-ին, Մկրտագամցի ծնողքէ. ուսումը ստացած է Թուրմանիա և Ամերիկա։ Ապրած է Քանատա և Տիթրոյիտ. իր լաւագոյն ծառայութիւնը տուած է Հայրենակցական Միութեան գործերուն։

ԳԱՍՊԱՐ ՏԷՐ ՍԻՄՈՆԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ։ Ամերիկա գալէն ի վեր ապրած է Տիթրոյիտ։ Այժմ կը քնակի Լոս Անճելըս։

1930 - 31-ԻՆ, ԿՐԱՆԻԹ ՍԻԹԻ

ՀՐԱՆԴ ՓԱՐԻՋԱՆ

ՄԻՍԱԿ ՄԿՐՏԻՉԱՆ

ՍՐԱՊ ՓԱՐԻՋԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ։ Ամերիկա եկած է 1910-ին։ 1917-ին պինասրապրուած Հայկական Լեգէոնին և մեկնած Կիլիկիա։ 1920-ին վերադարձած է Ամերիկա, ցարդ կ'ապրի Կրանիթ Սիթի։

ՍԱՐԳԻՍ ԳՐՈՅԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Նորչէն գիւղը։ Ամերիկա եկած է 1913-ին. ցարդ կ'ապրի Տիքթոյիա։

ՍԱՀԱԿ ԱՀԱՐՈՆԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Ալվառինջ գիւղը։ Ամերիկա եկած է 1913-ին, ապրած Կրանիթ Սիթի, մեռած 1944-ին։

1931 - 32-ԻՆ. ՏԻՔՐՈՅԻՏ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԱՆ, ՍԵԴՐԱԿ ՏԻՐԱՑԱՆ, ԳԱՍՊԱՐ ՏԷՐ ՍԻՄՈՆԱՆ, ՅԱԿՈԲ ՄԱԿԱՐԱՆ, ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԱՆ։

1932 – 33-ԻՆ, ԻՆՏԻԱՆԱ ՀԱՐՊԸՐ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԻՐՈՅԱՆ.— Ծնած Մշոյ Խասգիւղ։ Ամերիկա եկած 1913-ին։ Հանգուցեալ։

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱԼՈՅԱՆ.— Ծնած Մշոյ Խասգիւղ։ Ամերիկա եկած 1912-ին։

ԴԱՒԻԹ ՍԱՐԳԻՍԱՆ.— Ծնած Մշոյ Քոլասիկ գիւղը։

ՀՐԱՆԴ Ն ԱԼԻՍԱՆԱՆ (Շիքակօ).— Ծնած Մշոյ Խասգիւղ։

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԱՆ (Տիքթոյիա)

1933–34-ԻՆ, *(միեւնոյն անդամներով)* ԻՆՏԻԱՆԱ ՀԱՐՊԸՐ

1934-35-ԻՆ, ԷՔՐԸՆ ՕՀԱՅՕ

ՀԱՅԿ ՄԱԼՈՅԱՆ, ՌԱՖԱՅԷԼ ՍԵՄԵՐՃԱՆ, ՄՈՎՍԷՍ ԹԱՓԻՈՐԵԱՆ, ԱՐԻՍ ՏԷՐ ԻՍՐԱՑԵԼԵԱՆ։

ՅԱԿՈԲ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Քիւրա Մէյտան գիւղը. ուսած է Ս. Յովհաննու վանք։ Ապրած է Տիքթոյիա և Էքրըն, ուր ցարդ կ'ապրի։

1935-36, 1936-37, 1937-38, 1938-39, ԷՔՐԸՆ ՕՀԱՅՕ

ՀԱՅԿ ՄԱԼՈՅԵԱՆ, ԱՐԻՍ ՏԷՐ ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆ, ՄՈՎՍԷՍ ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ, ՅԱԿՈԲ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ, ՌԱՓԱՅԷԼ ՍԵՄԵՐՃԵԱՆ։ 1939-ին ՌԱՓԱՅԷԼ ՍԵՄԵՐՃԵԱՆը կը փոխարինէ Ա. ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ։

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՅՐԵԱՆ

1939-40-ԻՆ, ՆԻԻ-ԵՈՐՔ

ՏՈՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ.— Ծնած է 1890, Մշոյ Առինչ գիւղը։

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՅՐԵԱՆ.— Ծնած է Սասուն և 1900-ին փոխադրուած Ամերիկա։ Սիրուած ազգային դէմք մըն էր։

ԳԵՂԱՄ ԳԵՂԱԿ.— Ծնած է Մշոյ Արտխանք գիւղ։ Ուսած է Ս. Յովհաննու վանք և Արմաչու Դպրեվանք։ Ամերիկա եկած 1921-ին, ուսման հետեւած՝ հետեւելով գիւղատնտեսութեան, ապրած է Նիւ-Եորք։ Այժմ կ'ապրի Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա։

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՏԻԿ. ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ.— Ծնած է Մուշ քաղաքին մէջ, 1904-ին։ Իր հայրը ռուսական հիւպատոսի թիկնապահն էր և այդ պատճառով կը փոխադրուի Բաղէշ քաղաքը։ Մեծ Եղեռնին հայրը՝ Պօղոս և եղբայրը կը նահատակուին Բաղէշի մէջ, և մայրը երախաներով կը քշուի դէպի տարագրութիւն. և Վարդուհի որպէս հայ աղջնակ՝ ողբերգական կեանք մը անցընելէ ետք, պատերազմէն յետոյ փախչելով

Պոլիս կ'ապաստանի և ապա Ամերիկա կը հասնի, ուր կ'ամուսնանայ Սասնոյ իշխանական սերունդէն, 94-ի կոտորածէն որբ մնացած Վարդան Տօնապետեանի հետ, և այնուհետեւ իրենց համեստ բնակարանը կը դառնայ Տարօնական տուն, ուր հաւաքուելով կը կազմուի Նիւ-Եորքի փոքրիկ մասնաճիւղը, որուն անխոնջ և նուիրուող գործադիր անդամներէն մէկը կը դառնայ Տիկ. Վարդուհի Տօնապետեան, և առ ի գնահատութիւն անդամ կ'ընտրուի Կեդր. Վարչութեան։

ԵՂԻՇԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ԵՂԻՇԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆ.— Ծնած է Խնուսի Հարամիկ գիւղը, 1895-ին։ Ուսած է Խնուս-Բերդ Միացեալ Ընկ. Վարժարանը, ապա Կարնոյ Ամերիկեան Բարձրագոյն վարժարանը։ 1915-ի տարագրութենէն վերապրած՝ եղած է Կովկաս և Ռուսաստան։ 1917-ին Կարնոյ մէջ հայկական իշխանութեան շրջանին եղած է գինուոր։ Պոլշեւիկեան Յեղափոխութեան շրջանին բանտարկուած է Մոսկուայի մէջ։ Ամերիկա եկած է 1920-ին. միշտ ապրած է Ֆիլատելֆիա։

1940 - 41-ԻՆ, ՆԻՒ-ԵՈՐՔ

Միեւնոյն անձերը, միակ փոփոխութիւնը՝ Գեղամ Գեղակը փոխարինուած է Համբարձում Սուտճեանով։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՍՈՒՏՃԵԱՆ.— Ծնած է Մուչ քաղաքը։ Ամերիկա գալով ապրած է Նիւ-Եորք և Ֆրեզնոյ։ Մեռած է 1952 ին Ֆրեզնոյ, Քալիֆորնիա։

1941-42-ԻՆ, ԷՔՐԸՆ ՕՀԱՅՕ

ՀԱՅԿ ՄԱԼՈՅԵԱՆ, ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ, ՄՈՎՍԷՍ ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ։

ՄԵՍՐՈՊ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ. երկրորդ անդամ Ամերիկա եկած է 1924-ին. միշտ ապրած է Էքրըն։ Մեսրոպ

չատ երիտասարդ տարիքին, իր հօրը աննման յեղափոխական Տէր Քերոբի (Փոթորիկ) չունչով մեծցած և մտած է հայդուկային չարքերը։

ՍՄԲԱՏ ՏԷՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Պոլիս, ծնողքը Մչոյ Բերդակ գիւղացի։

1942-43-ԻՆ, ԷՔՐԸՆ (միեւնոյն անդամներով)

1943-44-ԻՆ

Պատգամաւորական ժողով տեղի չէ ունեցած. նոյն Կեդր. Վարչութիւնը շարունակած է գործը այդ տարեշրջանին եւս։

1944-45-ԻՆ, ՏԻԹՐՈՅԻՏ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ԳԵՂԱՄ ԳԷՈՐԳԵԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ.— Ծնած է Մուշ, Մկրագամ գիւղը։ Որդին է անզուգական հայդուկ Տէրտէրի (Տէր Մովսէս Քհնյ. Տէր Ստեփանեանի, Շանթ)։ Ամերիկա գալով նախ ապրած է Քանատա, ապա Տիթրոյիտ. այժմ կը բնակի Լոս Անճելըս (Քալիֆորնիա)։

ՍԵԴՐԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— Ծնած է Մչոյ Ալվառինջ գիւղը. Ամերիկա եկած և հաստատուած է Տիթրոյիտ։

1945-46-ԻՆ, ՏԻԹՐՈՅԻՏ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

ՍԵԴՐԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ՀՐԱՆԴ ՆՈՐՈՅԵԱՆ.— Ծնած է Մչոյ Խասգիւղ։ Ապրած է Տիթրոյիտ. այժմ կ'ապրի Ֆրեզնոյ (Քալիֆորնիա)։

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.— Վարդոցի, կ'ապրի Տիթրոյիտ։

1946-47-ԻՆ, ՖՐԵԶՆՈՅ (ՔԱԼԻՖՈՐՆԻԱ)

ՀՐԱՆԴ ՍՈՒՏՃԵԱՆ.— Ծնած է 1902-ին Մուշ քաղաքը։ 1903-ին փոխադրուած է Տիգրանակերտ ծնողաց հետ։ 1909-ին եղած է Կ. Պոլիս,

յաճախած Պէյիկթաշի Մաքրաւհաց վարժարանը, աշակերտած Նարդեան Պատրիարքին։ Ամերիկա եկած 1920-ին. միշտ ապրած Ֆրեզնոյ (Քալիֆորնիա)։

ԵՐՈՒԱՆԴ ՍՈՒՏՃԵԱՆ.— Մուշ քաղաքէն

ԵՐՈՒԱՆԴ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ.— Մուշ քաղաքէն

ՏԻՐԱՆ ՋԱԹՈՑԵԱՆ.— Մուշ քաղաքէն

ՏԻԿ. ԱՐԱՔՍԻ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ.— Մուշ քաղաքէն

ՍԵՆԵՔԵՐԻՄ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.— Մուշ քաղաքէն

ՎԱՀԱՆ ԳԱՋԱՆՃԵԱՆ.— Մուշ քաղաքէն

Այս կնգր. վարչութիւնը ամայն, իր պաշտօնավարութեան ակզբնական չրջանին իսկ, գժուարութիւններու հանդիպելով կը հրաժարի հաւաքականօրէն և գործը կը յանձնէ Տիթրոյիթի կնգր. վարչութիւնը միեւնոյն անդամներով։ (Տեսնել 1945—46-ի կազմը)։

1947—48-ԻՆ, ՏԻԹՐՈՅԻՏ *(միեւնոյն անդամներով)*

1948—49-ԻՆ, ՏԻԹՐՈՅԻՏ

ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆ

ՍԵԴՐԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

ՀՐԱՆԴ ՆՈՐՈՑԵԱՆ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԽԱՉԻԿ ՄԵԼԻՔԵԱՆ.— Ծնած է Պուլանուխի կոփը։ Ամերիկա եկած է և միշտ ապրած Տիթրոյիթ։

ՍՈՒՐԻՆ ՔՀՆՑ. ԲԱԲԱԽԵԱՆ.— Ծնած է Խնուսի Խոյչաուչ գիւղը 1895-ին. ուսումը ստացած Խնուս-Բևրդ Միացեալ Ընկ. վարժարանը, ապա Պոլիս Եսայեան վարժարանը և Փրակայի Համալսարանը։ Եղած է ուսուցիչ Պէյրութի Համազգային ճեմարանին։ Քահանայ ձեռնադրուած է Հալէպ և պաշտօնավարած Լաթաքիա։ Ամերիկա եկած է 1947-ին. կը հովուէ Տիթրոյիթի Ս. Սարգիս եկեղեցին։

1949—50-ԻՆ, ԷՔՐՃՆ (OZAJO)

ՀԱՅԿ ՄԱԼՈՑԵԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ԹԱՓՈՐԵԱՆ

ՄԵՍՐՈՊ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

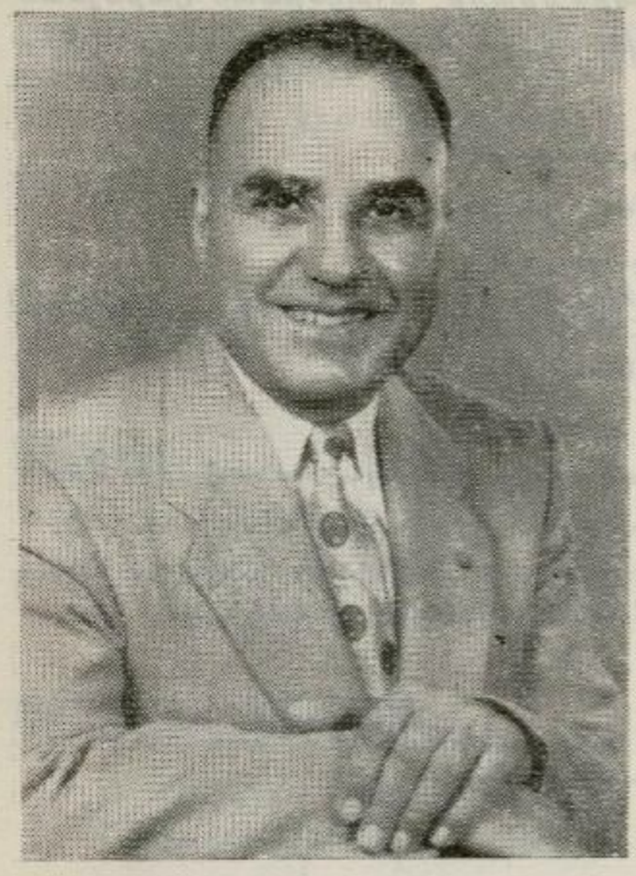

ԳԵՂԱՄ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՍԵԴՐԱԿ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.— Ծնած է Տէտէագաճ, Մշոյ Խասգիւղցի ծնողքէ. մեծցած Ֆիլիպպէ (Պուլկարիա)։ Ամերիկա եկած է 1923-ին և միշտ ապրած Էքրըն։

ԳԵՂԱՄ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ 1895 թուին։ Ուսումը ստացած է Ս. Կարապետի վարժարանը. ընթացաւարտ 1912-ին։ Ամերիկա եկած 1913-ին։ Եղած է Կեդր. Վարչութեան քարտուղարը՝ 1950—1956։ Ապրած է Էքրըն. այժմ կ'ապրի Ֆրեզնոյ։

1950—51, 1951—52, 1952—53, ԷՔՐԸՆ (ՕՀԱՅՕ)

Միեւնոյն անդամներով, միայն մէկ փոփոխութեամբ, Մեսրոպ Շահնազարեանի տեղ Գարեգին Սարուխանեան։

1953—54, 1954—55, 1955—56, ԷՔՐԸՆ (ՕՀԱՅՕ)

Միակ փոփոխութիւնը Գարեգին Սարուխանեանի մահուամբ, իրեն կը յաջորդէ Արտաչէս Գալուստեան։

1956—57-ԻՆ, ՖՐԵԶՆՈՅ (ՔԱԼԻՖՈՐՆԻԱ)

ԳԵՂԱՄ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՀՐԱՆԴ ՍՈՒՏՃԵԱՆ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— Ծնած է 1893-ին Մուշ քաղաքը, ուսած է նախ ծխական, ապա Մխիթարեան վարժարանը։ 1912-ին Ամերիկա եկած և հաստատուած է Ֆրեզնոյ։

ՄՈՒՐԱՏ ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆ.— Ծնած է 1891-ին Մշոյ Ալվառինջ

գիւղը։ 1911-ին երկրէն անցած է Իզմիր։ 1912-ին եկած է Ամերիկա, նախ Պեթընտորֆ Այովա, ապա 1921-ին փոխադրուած Ֆրեզնոյ, ուր կը բնակի այժմ։

ԵՂԻՇԷ ՔՀՆՅ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.— Ծնած է 1902-ին Խնուսի Գովանդուկ գիւղը, ծանօթ Մշաօ-Ըռքոյի և Նուպարի տուներէն. Պըռէ Մխոյի թոռն է և Խուրշուտի տղան։ Ուսած է Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը։ Տարագրութենէն վերապրելով անցած է Խարբերդ և ուսած է Եփրատ Գոլէճի մէջ, ապա 1923-ին անցած է Երուսաղէմ և մտած է նորաբաց աստուածաբանական Վարժարանը։ Քահանայ ձեռնադրուած է 1928-ին Մարսէյլի մէջ (Ֆրանսա)։ 9 տարիներ եղած է Մարսէյլի Հայոց առաջնորդական Փոխանորդը. Ամերիկա եկած է 1946-ին. հինգ տարի հովուած է Ֆիլատելֆիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին։ Այժմ հոգեւոր հովիւն է Ֆրեզնոյի Ս. Երրորդութիւն մայր եկեղեցւոյ։

ԱՇՈՏ ԵՐԷՑԵԱՆ.— Պուլանուխի Թեղուկ գիւղացի. Ամերիկա եկած է 1900-ին։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ.— Մշոյ Ալիգլբոն գիւղացի. Ամերիկա եկած է 1917-ին։

* * *

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ.— 1956—57 տարեշրջանին Տիթրոյիտ գումարուած պատգամաւորական ժողովը, «Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի» գրքի հրատարակութեան առնչութեամբ, որոշում կ'անցընէ որ Պատմագրքի խմբագրութեան երեք անդամներու նկարներն ու կենսագրութիւնները, Հայրենակցական Միութեան հիմնադիրներու նկարներն ու կենսագրութիւնները, Պատմագրքի հրատարակութեան ձեռնարկելու շրջանի կեդր. Վարչութեան անդամներու նկարներն ու կենսագրութիւնները, Միութեան պատմութիւնը պատմագրողի նկարն ու կենսագրութիւնը, և ժամանակագրական կարգով կեդր. Վարչութիւններու անդամներուն անունները և ամփոփ կենսագրութիւնները դրուին Պատմագրքին մէջ(*)։

(*) Պատմագրքի նկարազարդումը առաջին օրէն մեր մտահոգութեան առարկան եղած է: Կեդր. Վարչութիւնը ինչպէս նաեւ խմբագրական մարմնի անդամներուն հիմնական մտածումը եղած է առաւելաբար պատմական նշանակութիւնը շեշտել գրքին եւ հետեւաբար՝ այն դէմքերը, որ զէնքով, հերոսութեամբ կամ քաղաքական դերակատարութեամբ յայտնի էին, անոնց նկարները զետեղել գրքին մէջ: Ազատագրական բոլոր ճիգերուն մասնակցութիւն բերողները, գոնէ յետ մահու, իրենց տեղը պիտի գտնէին այս յիշատակարանին մէջ:

Իմ պնդումներուն վրայ միայն, Կեդր. Վարչութիւնը եւ խմբագրութեան անդամները համաձայնեցան այնքան նկարներու, զոր մենք կը տեսնենք Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան Պատմութեան այս գլուխին մէջ: Կ. Ս.

ՏԱՐՕՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1937—38-ի տարեշրջանի պատգամաւորական ժողովը, Միութիւնը զօրացնելու յառաջադրութեամբ, որոշում կ'անցընէ ամսաթերթ մը հրատարակել։ Կ'որոշուի՝ ամսաթերթը անուանակոչել «Տարօնի Արձիւ», իսկ հրատարակութեան վայրը Պուլկարիա, խմբագրութեամբ հայրենակից Հայկ Ասատրեանի։ «Տարօնի Արձիւ»ի առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ 1938 թուի Ապրիլ ամսուն, Միութեան կեդր. վարչութեան պաշտօնական յայտարարութիւնով։

Այդ օրերուն, «Տարօնի Արձիւ»ի մէջ լոյս կը տեսնէն կարգ մը հայրենաշունչ, սակայն յախուռն գրութիւններ, և որովհետեւ պուլկարահայ կեանքին մէջ խմորուող ծանր վէճեր ալ գոյութիւն ունէին, այդ իսկ պատճառաւ հայ հասարակութեան ամենց վրայ այդ գրութիւնները այն ապատարութիւնը կը թողուն, որ որպէս թէ Տ. Տ. Հայրենակցական Միութիւնը Տարօնականութիւն քարոզելով, միտում և յանկարծութիւն ունի քաղաքական կուսակցութիւն մը դառնալու, նոր վարդապետութեամբ։

1939-ին, Տիլբոյիա գումարուած պատգամաւորական ժողովը, իր օրակարգին վրայ կ'ունենայ նաեւ տարօնականութիւնը, այդ «չա՛տ սիրուած, չա՛տ տառուած և չա՛տ բամբասուած» բառը։ Պատգամաւորական ժողովին մասնակցող պատգամաւորներու թեր ու դէմ կարծիքներու բիւրեղացումով, ժողովը կու տայ հետեւեալ որոշումը.

«Լսելով թեր ու դէմ կարծիքները Տարօնականութիւն բառի գործածութեան շուրջ և անոր ձգած ազդեցութիւնը հայ հասարակութեան կեանքի վրայ, Տ. Տ. Հ. Միութեան Պատգ. ժողովը որոշեց պահել այդ բառի գործածութիւնը, իրաւունք ունենալ քննադատելու հայ իրականութեան խոցերը, կատարել մշակութային աշխատանք, սակայն խուսափիլ քաղաքական կուսակցութեան մը յանկարծութիւնը ունենալէ։ «Տարօնի Արձիւ»ի մէջ պէտք է լոյս տեսնեն միայն այնպիսի գրութիւններ, որոնք ամբողջովին կը վերաբերին Տարօնի աշխարհին։ Գրուելու են նաեւ հին և նոր պատմութեանց մասին, ինչպէս նաեւ ուսանդութիւններու և բարքերու շուրջ։ Տեսական բնոյթ ունեցող այն գրութիւնները, որոնք կը ձգտին նոր վարդապետութիւն մը հաստատել, ինչ անունի ներքեւ ալ ըլլան, պէտք չէ որ մուտք գործեն մեր պատմութեան մէջ»։

Պատգամաւորական ժողովի առած այս որոշումով և «Տարօնի Արձիւ»ի հրատարակութիւնը Պուլկարիայէն Ամերիկա փոխադրելով,

Տարօնական չուրջ առիթաւոր թիւրիմացութիւնները և վէճերը կը մեղմանան և ժամանակի ընթացքին կ'անհետանան։

Ի՞նչ էր առաջ Տարօնականութիւնը։

Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութիւնը կ'ընդունի որ Տարօնականութիւն բառը, անոր գործածութիւնը և գայն քարոզելը, լոկ հայրենասիրական պարտականութիւն մը կատարելու սերտութիւնն է, և ևթէ հնարաւոր ըլլայ բառը ընդլայնել, բացատրել և մեկնաբանել, անոր անհրաժեշտ իմաստը պիտի հաւատարի զարկերու ընթացքին, որի և ըմբռնուի Տարօնցիի անձնուրաց հայրենասիրութեան թովիչ պատգամի յարդանաց պատճառին։

Տարօնական ոգիի հրաշագործ ուժն է որ Հայութեան տուած է Ս. Մահակներ, Մեսրոպներ, Վարդաններ, Վահաններ, Խորենացիներ, Դաւիթ Անյաղթներ, Սերոբներ, Գէորգներ, Մուշեղներ և դեռ բազմաթիւ յայտնի և անյայտ փառքեր, և այս ըմբռնումի ուրացութիւնը հաւատար է ուծացումի...։ Անձնուրաց պատգամով և ցեղային ուսանդական յուռթի ոգիի հմայիչ ազդեցութեամբ չէ՞ որ գրուած է Մամիկոնէից Ուխտը. «Քաջութեամբ մեռցուք ի վերայ աշխարհիս մերոյ եւ ի վերայ ազգիս մերոյ, եւ մի տեսցեն աչք մեր կոխան ոտից պղծալից յեալ գարբարանս մեր»։

Պատգամաւորական ժողով, գումարուած 2 Սեպտ 1944-ին, Էրբօ։

Աջէն ձախ, եռացած.— Իսահակ Սեմերճեան, Հրանդ Սուտճեան, Մեսրոպ Շահնազարեան, Տ. Խորէն Քհնյ. Մանիկոնեան, Ղուկաս Խաչիկեան, Սամուէլ Մոմճեան, Գարեգին Սարուխանեան, Շամրարճում Մուրատեան։

Աջէն ձախ, կանգնած.— Եդուարդ Շահմուրատեան, Խաչիկ Մխիթարեան, Սեդրակ Մանուկեան, Արտաշէս Գալուստեան, Մկրտիչ Յովհաննէսեան, Յակոբ Մխիթարեան, Մովսէս Քեագուրեան, Սրապ Փարիզեան, Ջաքար Մանուկեան, Հրանդ Նորոյեան, Գեղամ Շահնազարեան, Հայկ Մալոյեան, Սեդրակ Մովսէսեան, Սենեքերիմ Մարգարեան, Ասատուր Մխիթարեան, Բալիկ Սարուխանեան, Սողոմոն Տէր Ալեքսեան, Սմբատ Տէր Մարգարեան։

ԿԱՐԵՒՈՐ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

ԿԱՐՕՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1917-ին Հայրենակցական Միութեան կազմուելէն մինչեւ 1926, այս ժամանակաշրջանին, պարբերական օժանդակութիւններ եղած են կարօտեալ հայրենակիցներու, որուն գումարը հասած է մինչեւ 15,000 տոլարի. այս պարագան արդէն մենք յիշած էինք մեր նախորդ էջերուն մէջ։

Կարօտեալներու օժանդակութիւնը, տարուէ տարի, հարց եղած է պատգամաւորական ժողովներուն և որոշ պիւտճէ քուէարկուելով գործածուած է իր նպատակին։

1937-ին, Լիբանանի կառավարութեան որոշումով, Պէյրութի հայկական հիւղաւաններու քանդումի և վերացումի պատճառով, այնտեղի հայրենակիցներէն դիմում կ'ըլլայ Ամերիկա՝ Միութեան Կեդր. Վարչութեան, նիւթական օժանդակութիւն խնդրելու, որպէսզի հող գնուի, նոր տնակներ շինելու համար։ Նման հարց կու գայ նաեւ Սուրիայէն և Յունաստանէն։ Կեդր. Վարչութիւնը նկատի կ'առնէ և կը փորձէ տարբեր հայրենակցական միութիւններու հետ գործակցաբար օգնութեան հասնիլ հիւղաւաններու շինութեան և հողի գնման խնդրանքներուն։

Տ. Տ. Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութիւնը նախաձեռնող կ'ըլլայ, Տիթրոյիտի մէջ խորհրդակցական ժողովի հրաւիրել հետեւեալ հայրենակցական միութիւնները.— Քղիի Հայրկց. Միութիւն, Վասպուրականի Հայրկց. Միութիւն և Եկեղեաց Գաւառի Հայրկց. Միութիւնը։ Տեղի կ'ունենայ խորհրդակցական ժողովը, ուր համակարծիք կ'ըլլան անապաստան հայրենակիցներուն ընակարան կառուցանելու հողի համար հաւաքաբար ներքին ընդհանուր հանգանակութիւն մը կատարելու և արդիւնքը յատկացնելու այդ նպատակին։

Հետագային սակայն, յիշուած հայրենակցականներու համագործակցական որոշումը կը ձախողի և հանգանակութիւն տեղի չ'ունենար։ Միութեան Կեդր. Վարչութիւնը այս իրողութեան առջեւ գտնուելով, հազիւ կրնայ 100 տոլարի գումարով մը օժանդակել հիւղաւաններու շինութեան հողի գնման խնդրանքին։

«ՏԱՐՕՆ»ԱՆՈՒՆՈՎ ԴՊՐՈՑ-ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑ ՄԸ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Միութեան Բ.րդ Պատգամաւորական Ժողովը, Տիթրոյիտ գումարուած (1926) որոշում կ'անցընէ Հայաստանի մէջ«Տա-

բօն» անուանով գպրոց-արհեստանոց մը հիմնելու։ Տարիներ չարունակ, յաջորդական կերպ. վարչութիւնները, աշխատանք կը կատարեն և կը հետապնդեն արեւմտահայ որբուհիները իրագործելու համար, սակայն, Հայաստանի մէջ տիրող աննպաստ կացութեան հետեւանքով, այդ որոշումը և բաղձանքը կը մնան անիրագործելի։ Հայաստանի խորհրդայնացումէն առաջ, հանրապետութեան շրջանին, Ալեքսանդրապոլի մէջ միութիւնը ունէր կերպով պատրաստելու արհեստանոց մը։

Խորհրդային Հայաստանի մէջ Տարօն ունի մը չինութիւնը։— Այս հարցը կամ բաղձանքը կու գայ Փարիզի Տ. Տ. Հ. Միութեան մտահաճիւէն։ կեդր. վարչութիւնը այս հարցը, զանազան առիթներով ժողովներու նիւթ կը դարձնէ։ Ի վերջոյ, կու գան այն եզրակացութեան որ, նման ձեռնարկ մը անգործնական է. թէ՛ Միութեան ուժերու հատուածութենէն հեռու է և թէ անհամապատասխան Տարօնի ոգիին... Նման քայլ մը՝ որքազան ուսանդութեան մը ստացումը և Տարօնի գոյութեան ժխտումի փաստը արձանագրելու միջոցին հաւատար ըլլալ պիտի նկատուէր։

Այս խնդրոյ առնչութեամբ, Փարիզ հրատարակուող «Նոր Երկիր» անուանով թերթը, իր էջերուն մէջ, կը հիւրընկալէ մի ոմն Ա. Բ. ստորագրութեամբ յօդուածագրի մը անարդար յարձակումները, որ կ'ընէ Տ. Տ. Հ. Միութեան վրայ։ Իսկ Նիւ-Եորքի «Բանուոր» թերթին մէջ, ոմն՝ Թալոյեան կը գրէ որ, — չատով Տարօն ունի հիմնարկէքը պիտի կատարուի Խորհրդային Հայաստանի մէջ։ Որպէս թէ, Խորհրդային Հայաստանի մէջ «Նոր Տարօն-Տուբուբերան»ի չինարարութեան յանձնախումբը, հետագրով՝ երեւանէն «ՀՕԿ»ի միջոցաւ, այս լուրը ղրկած է Նիւ-Եորքի «Բանուոր»ին։ կեդր. վարչութիւնը հոտառութիւնը և հետաքրքրութիւնը կ'ունենայ ըմբռնելու որ եզրածը ամբողջապէս կանխամտածուած խաղ մըն է, և միտում ունի արտաքսմանի Տարօն-Տուբուբերանցիները մոլորեցնելու, երկպառակելու և Հայրենակցական Միութիւնը իր արդիւրած ուղղութենէն շեղեցնելու։ Այդ օրերուն մութի մէջ գործող դաւադիրներու ծրագրուած և մշակուած երկպառակիչ քաղաքականութեան գործելակերպն էր այդ, զոր կը կիրարկէին գաղութահայութեան մէջ ընդհանրապէս, իսկ ամերիկահայութեան մէջ մասնաւորապէս, հասնելու համար իրենց քօղարկուած յետին նպատակին։

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութիւնը կազմուելէն յետոյ տարիներ շարունակ, պատգամաւորական ժողովներու և կեդր. վարչութիւններու մտածումը եղած է, մեր մտաւորականներու արժէքաւոր գրութիւնները, դրական և ազգագրական, փրկել կորուստէ, ապագայ պատմաբանին՝ Տարօն-Տուրուբերանի թէ Հայոց պատմութեան համար ատաղձ պատրաստելով: Այս մտածումը պատգամաւորական ժողովները կ'իւրացնեն և որոշում անցընելով կը սկսին գործի, հաւատալով որ, ինչ որ կրնան փրկել այս ճանապարհով, պիտի դառնայ ազգային մշակոյթի հաստատութեան մէջ տեւական գանձ մը:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ԳՐՔԵՐԸ

1. «ՏԱՐՕՆՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՋԱՐԴԸ»

Անցողակի կերպով արձանագրենք հոս թէ 1920-ին Մշոյ առաջնորդական տեղապահ՝ Մեծ Եղեռնէն վերապրող Տէր Եղիշէ Քհնյ. Պարսամեան, գրի առնել կու տայ 1914—1915-ի «Տարօնոյ Ինքնապաշտպանութիւնը և Ջարդը», որ գրքով մը կը հրատարակուի 1920-ին Ֆրեզնոյ, Քալ.: Պատմագիրը՝ Սիսակ Նալբանտեան (այժմ Տ. Խորէն Քհնյ. Մամիկոնեան): Որքան ալ որ այս գիրքը Տ. Տ. Հ. Միութեան ուղղակի հրատարակութիւնը չէ, սակայն, Տարօն-Տուրուբերանցիներու այդ օրերու ջերմ հետաքրքրութեան և անհատական օժանդակութիւններու արգասիքն է եղած: Կեդր. Վարչութեան արձանագրութեանց տոմարներու մէջ յիշատակութիւն կայ որ Տէր Եղիշէն հայրենակիցներու բոլորանուէր օժանդակութիւնով, բաւական խոշոր գումարով մը կը վերադառնայ Հայաստան: Հայոց Վեհափառ Հայրապետէն վերամուսնութեան հրաման ստանալով, կը վերամուսնանայ և կը փոխադրուի Իտալիա, ուր և կը վախճանի:

2. «ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ»

Աշխատասիրութիւն՝ Տոքթ. Հ. Համազասպ Ոսկեանի՝ Մխիթարեան ուխտէն: (24 պատկերներով): Տպագրութիւն Վիեննա, Մխիթարեան ապարան, 1953-ին:

3. «ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ»

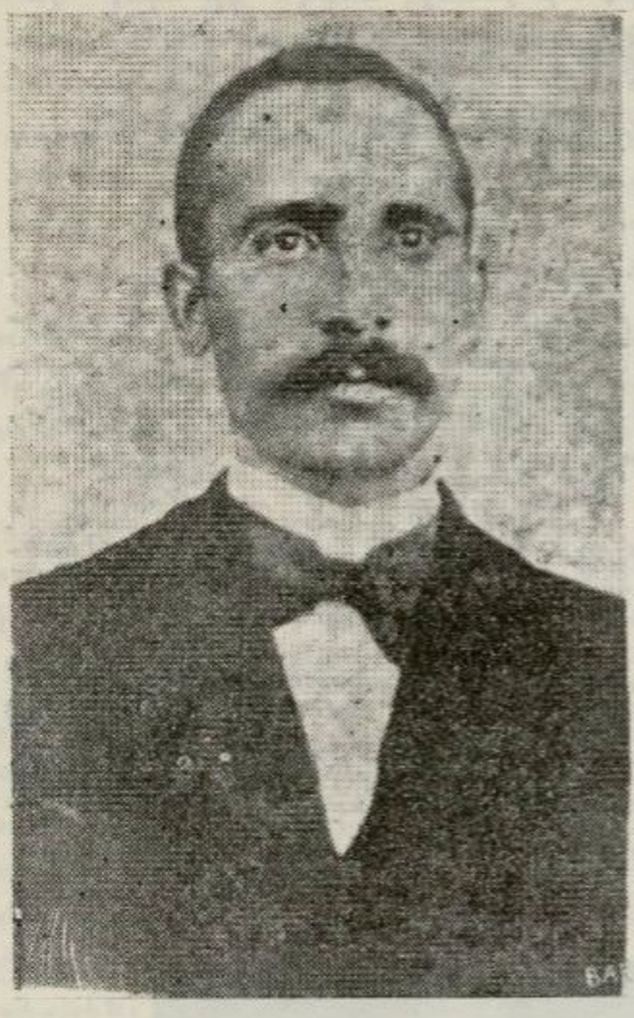

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

«Գալուստ Անդրէասեանի ամբողջական գործերը»՝ պատկերներ, դատումներ և ուսումնասիրութիւններ են, Կարօ Սասունիի յառաջաբանով և խմբագրութեամբ։ Նիւթերը տրամադրուած են Արամ Անտոնեանի կողմէ, Փարիզի Հայ Բարեգործական Միութեան գրադարանէն։

4. «ԼՈՒՍԱԲԵՐԴ» (Տարօն և Տարօնցիներ)

Աշխատասիրութեամբ Նշան Պեշիկթաշլեանի։ Տպագրութիւն Փարիզ (Ֆրանսա), 1956-ին։

5. «ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ» (1914–1918)

Հեղինակ՝ Կարօ Սասունի։ Տպագր. Պոստոն (Ամերիկա), 1927-ին։

6 «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ»

Պատմագրող՝ Կարօ Սասունի։ Խմբագրական կազմ.— Տոքթ. Արմենակ Ալիխանեան, Սմբատ Շահնազարեան և Կարօ Սասունի։

Տպարան «ՍԵԻԱՆ», Պեյրութ, 1956։

ՏԱՐՕՆԻ ԱՐԾԻՒ

1938-ի Ապրիլին, Հայրենակցական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան հովանաւորութեամբ և ծախքովը կը հրատարակուի «Տարօնի Արծիւ» ամսաթերթը Պուլկարիա, Սոֆիա, Պալըգճեան տպարանէն, խմբագրութեամբ հայրենակից Հայկ Ասատրեանի. պատասխանատու տնօրէն՝ Ներսէս Ասատուածատուրեան։ 12 թիւեր հրատարակուելէն յետոյ, 1939-ին, համաշխարհային երկրորդ պատերազմի նախօրեակին, Տիթրոյիտի Պատգամաւորական ժողովի որոշումով, թերթը կը փոխադրուի Ամերիկա. խմբագրութիւնը կը ստանձնէ Տոքթ. Արմենակ Ալիխանեան և բեղմնաւոր շրջան մը կ'ունենայ։ 1940-ի թիւ 13-ը նուիրուած է Արմենակ Շահմուրատեանի յիշատակին։

1945-ին խմբագրութիւնը կը ստանձնէ Գեղամ Գեղակ, այս շրջանին, 138 էջերէ բաղկացեալ թիւ մը կը նուիրուի Միհան Գրիգորեանի (Պուլանուխցի) «Հայրենի Յուշերը» աշխատասիրութեան, Պարսկաս-

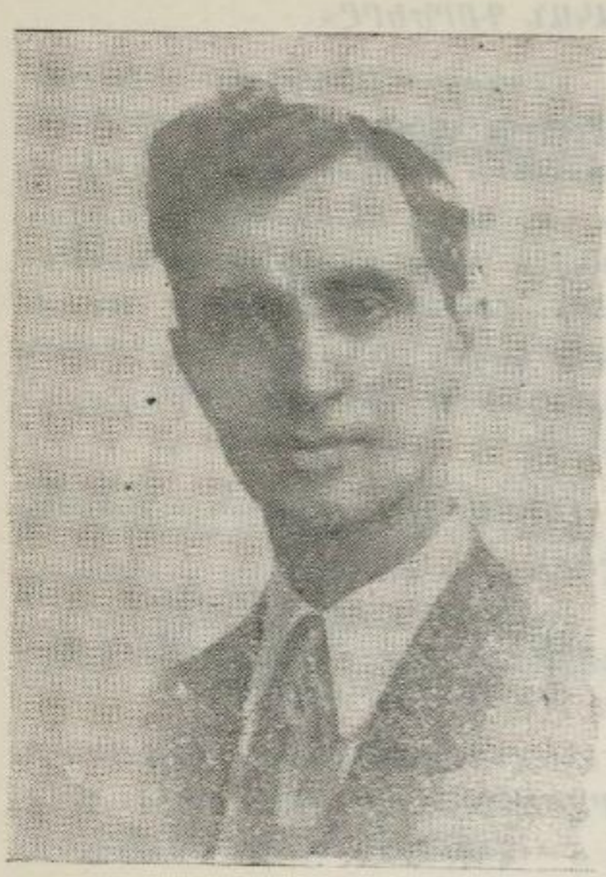

ԳԵՂԱՄ ԳԵՂԱԿ

տանէն զրկուած։ Երկու տարուան դադարէ մը յետոյ, նորէն կը սկսի վերահրատարակուիլ Սմբատ Շահնազարեանի խմբագրութեամբ, ճոխ բովանդակութեամբ և բացառիկ՝ նկարազարդ թիւով մը, յատկապէս նուիրուած երկրորդ համաշխարհային պատերազմին ամերիկեան բանակին ծառայող Տարօն-Տուրուբերանցի ծնողաց զաւակներուն։ Դարձեալ կարճ դադարէ մը յետոյ, կը փոխադրուի Սուրիա՝ Հալէպ, խմբագրութեամբ Մկրտիչ Մկրտիչեանի, հրատարակուելով պատմական և ազգագրական ճոխ բովանդակութիւններով։

Քանի մը տարի է որ դադար առած է. սակայն այս տարուան (1956) պատգամաւորական ժողովի որոշումով, պիտի սկսի վերահրատարակուիլ Ամերիկայի մէջ։

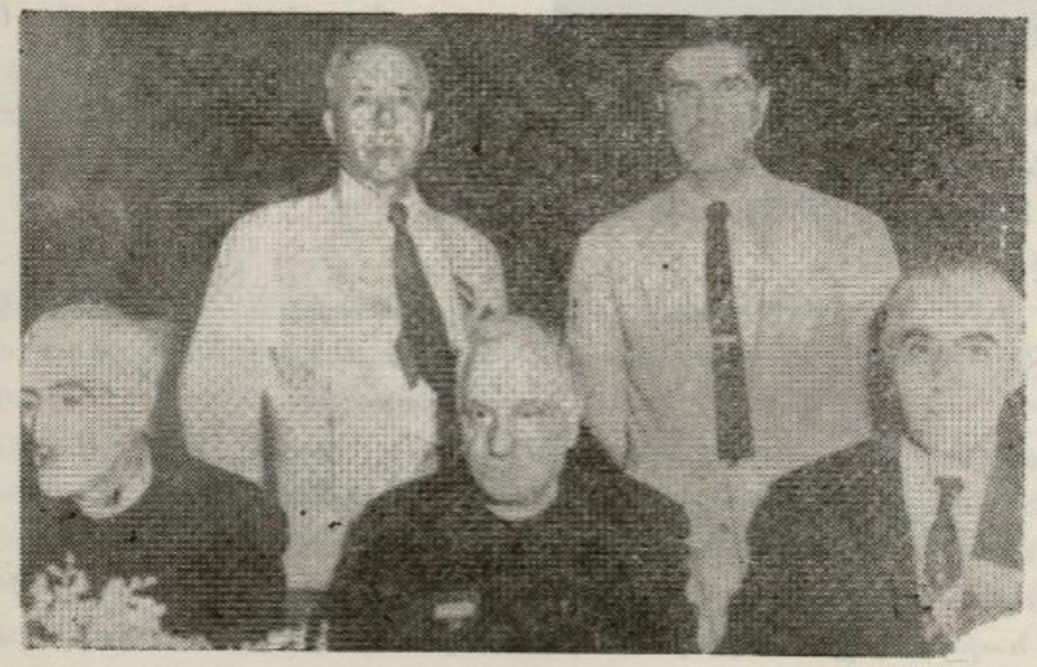

Տ. Տ. Միութեան 30րդ Պատգ. Ժողովի ճաշկերոյթին նկարք հրատարակուած է «Niagara Falls Gazette»-ի մէջ 1955 Յուլիս 18-ին:

Աջէն ձախ նստածներ.— Տ. Խաչիկ Քհնյ. Կիրակոսեան, Տ. Խորէն Քհս. Մամիկոնեան եւ Եղիշէ Մելիքեան:

Աջէն ձախ կանգնածներ.— Տոքք. Ա. Ալիխանեան եւ վերահսկիչ Տոմենիք Սերիանի:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ
«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀԻ» ԳՐՔԻՆ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ.— Ծնած 1889-ին Սասնոյ Ահրոնք գիւղը։ Աւարտած է Մշոյ Մխիթարեան Վարժարանը 1906-ին։ 1908-ին յաճախած է Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական Վարժարանը և 1909-ին մտած է Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանը, զոր աւարտած է 1914-ին։

1953-ի աշնան ստանձնած է «Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի» պատմագիրքին խմբագրութիւնը և խմբագրական մարմնի աշխատակցութեամբ զայն լրացուցած է 1956-ի Յունուարին։ 1956 Փետրուարին կը սկսի գիրքի տպագրութիւնը և կը վերջանայ 1957-ի Մարտին։

ՏՈՔԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Առինչ գիւղը 1890-ին։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է գիւղի դպրոցը և ապա հետեւած է Մշոյ Մխիթարեան Վարժարանը։ Աւարտական 1905-ին, ուսուցիչ կը դառնայ Առինչ, Յողունք և Նորշէն գիւղերու մէջ։ Պատանի հասակէն մասնակցած է յեղափոխական շարժման։ 1908-ի Սահմանադրութեան՝ Ա. Միրզոյեանի հետ կը հրատարակէ խմորատիպ թերթ մը «Կռուածաղիկ» անունով, որուն միայն առաջին թիւերը լոյս կը տեսնեն։

1910-ին կը փոխադրուի Պոլսոյ Մխիթարեան Վարժարանը եւ անկէ կ'անցնի Վենետիկի վանքը 1911-ին, ուր չորս տարիէն կ'աւարտէ դպրոցը։ Որպէս Մխիթարեան սան կը հետեւի Լողանի և Ցիւրիխի բժշկական համալսարանները և կ'աւարտէ 1919-ին։ 1924-ին կը փոխադրուի Նիւ-Եորք։ Խմբագրած է «Տարօնի Արծիւ»ը։ Աշխատակցած է «Հայրենիք»ի ՄՈՒՍԱՍԻՐՑԻ ստորագրութեամբ և արտադրած է բազմաթիւ հայրենասիրական և գրական էջեր։

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Խասգիւղ 1895-ին։ Որդին է նշանաւոր Ֆետայի Տէր Քերոբի։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է Ս. Կարապետի Ժառանգաւորաց Վարժարանը։ Աւարտած է Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական Վարժարանը և Ohio State University-ն։ Հետեւած է բուսաբանական ախտաբանութեան։

Քանի մը տարի վարած է «Տարօնի Արծիւ»ի խմբագրութիւնը։ Գրած է «Ժառանգականութիւն» անունով գիրք մը։ «Հայրենիք»ի մէջ ստորագրած է բազմաթիւ գրական էջեր, որոնք հատոր մը կը կազմեն։

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԸ

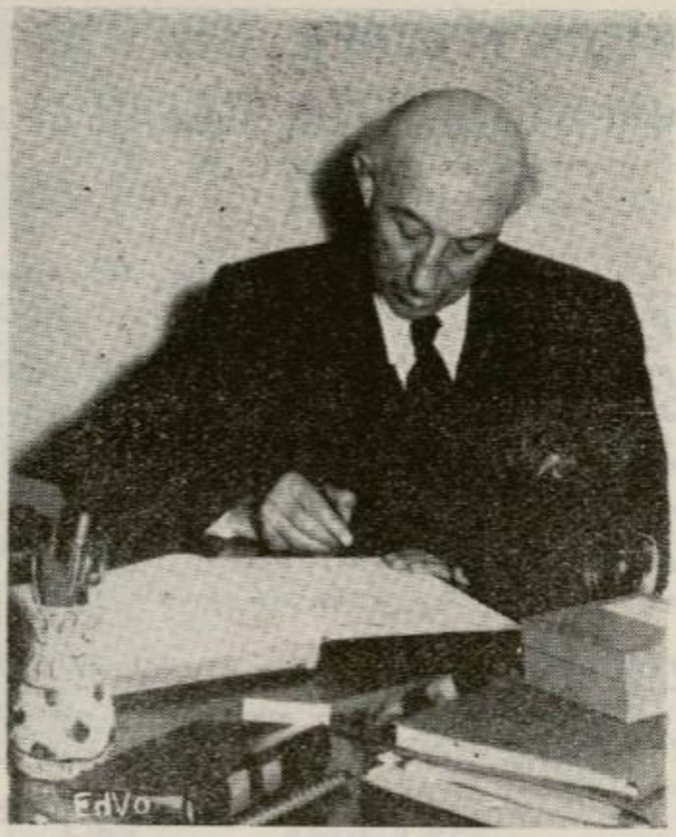

Պատմագրողը՝ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ

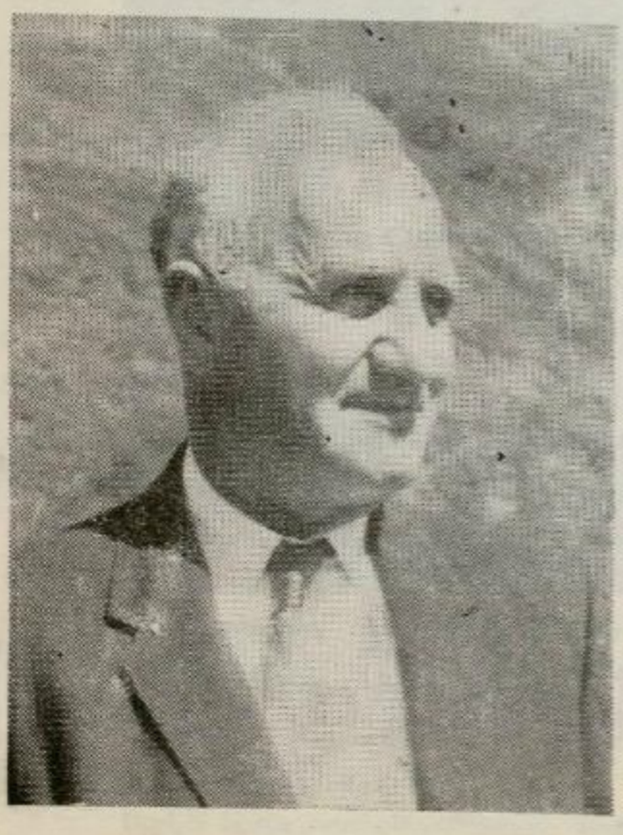

ՄՄԲՈՒԹ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

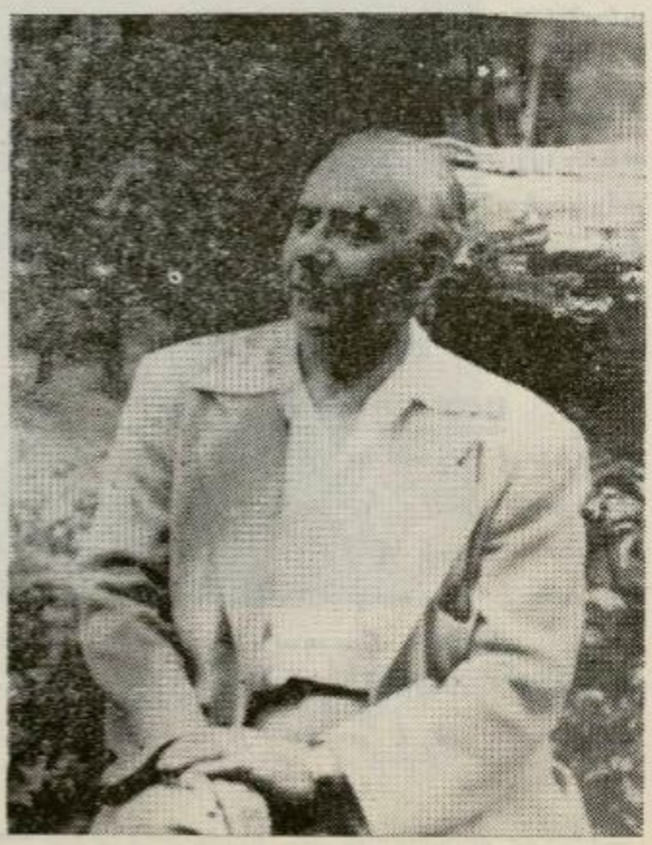

ՏՈՔԹ. Ա. ԱԼԻԽԱՆԵԱՆ

ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Ի. ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

*Գեղամ Տէր Կարապետեանի ձեռագրերու մասին կեդր. վարչութեան արձանագրութեան գիրք Բ.167րդ էջին մէջ գրուած է.- «1914-ին Մշոյ Առինչ գիւղացի Հայր Անաան Պալիս կ'երթայ և կը հանդիպի Գեղամ Տէր Կարապետեանին: Գեղամ երբ կ'իմանայ որ վարդապետը արտասահման կ'երթայ, կ'առաջարկէ անոր իր հետ տանիլ իր ձեռագրերը և յանձնել վառանելի տաբօնցիի մը, ապագային հրատարակութեան տալու համար: Հայր Անաան կ'առնէ Գեղամի ձեռագրերը և կը տանի արտասահման: Ժամանակ մը ետք, երբ կը լսէ Զօր. Ամբաամի Ամերիկա գաղութելու մասին, կը գրէ անոր և Գեղամի ձեռագրերու մասին կարգադրութիւն մը կը խնդրէ: Զօր. Ամբաա Ֆրեզնոյի Միութեանն Մասնաճիւղի խորհուրդով և անոր ծախսով, ձեռագիրները կը փոխադրէ Ֆրեզնոյ և Միութեանս հոգաատարութեան կը յանձնէ: Ձեռագիրները կը գտնան Տ. Տ. Հ. Միութեան սենեականութիւն և կը փոխադրուին Ֆրանսա Հ.Ց.Դ. Դիւանը. Հոն գրկուած է կարօ Սասունի և «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներու Ընկերութեան» խնդրանքով, անկէ ընտրուած գրութիւններէն գիրք մը հրատարակելու:

1931-ին Փարիզ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ»ու Մասնաչարի թիւ 3-ը Գեղամ Տէր Կարապետեանին կը նուիրուի: Գիրքը «ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀ, ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ» անուանով կը հրատարակուի:

Գրքի հրատարակութենէն յետոյ, ձեռագիրները կը փոխադրուին Ամերիկա Հ.Ց.Դ. Դիւանի մէջ: Ի վերջոյ կարօ Սասունն կը տեղեկացնէ որ պատերազմի ընթացքին Փարիզի ամբակոծումի վախէն, Հ.Ց.Դ. Դիւանի հետ Գեղամի ձեռագրերն ալ փոխադրուած են Պոստոն, իր հաւատարմութեամբ, քանի որ ձեռագրերը իրեն գրկուած էին և ինք ատանդ թողուցած էր Փարիզ Հ.Ց.Դ. Դիւանին:

Կեդր. վարչութեան և Հ.Ց.Դ. Ամերիկայի կեդր. կոմիտէի ու Պ. Սիմոն Վրացեանի միջեւ եղած թղթակցութեանց ընթացքին, կեդր. վարչութեան կը գրուի որ Գեղամի ձեռագրերը (գրական-քանասիրական) կը պատկանին ժառանգորդին՝ Տիկ. Արմենուհի Գեւոնեանի՝ Գեղամի աղջկան և առանց անոր գրաւոր հաւանութեան Գեղամի ձեռագիրներէն ոեւէ մաս չէ կարելի օգտագործել:

Տ. Տ. Հ. Միութեան կեդր. վարչութիւնը սակայն, կը գրէ Հ.Ց.Դ. Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին, որ Գեղամի ամբողջ ձեռագրերը

Տ. Տ. Հ. Միութիւնը գնած է Գեղամի այրիէն՝ Կիւլիզարէն, որուն համար վճարած է 500 առլար։ Այս իրողութիւնը կը տեղեկացուի նաեւ Տիկ. Արմենուհի Գեւոնեանին։ «Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհ»ի գրքի պատրաստութեան համար ձեռագրերը ղրկուած են Պէյրութ, Կարօ Սասունիին։

2. ՅԱԿՈԲ ՏԷՐ ԶԱՔԱՐԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

Յակոբ Տէր Զաքարեանի Յուշերու ձեռագրերու ընթերցումն ու դասաւորումը կատարած է Տոքթ. Ա. Ալիխանեան։ Մեքենագրուած 120 էջերէ բաղկացեալ, կը գտնուի Կեդր. Վարչութեան արամադրութեան տակ։

3. ՕՇԱԿԱՆ ՔՀՆՅ. ՍԱՅԸԵԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

1948-ին 24րդ Պատգամաւորական Ժողովի որոշումով, Օշական Քհնյ. Սայըեանի ձեռագրերը գնուած են 300 առլարի և կը մնան Կեդր. Վարչութեան արամադրութեան տակ։

Տ. Տ. Հ. Միութեան Էմրոն Օհայոյի Կանանց խումբը

Նստած աջէն ձախ.— Օր. Ա. Մ. Շահնազարեան, Մարիամ Տէր Մարգարեան, Նոյեմզար Տէր Աւետիսեան, Աննա Սահակեան, Աղաւնի Շահսազարեան, Իսկուհի Տ. Սարգիսեան, Տիգրանուհի Մխիթարեան, Սիրանոյշ Գ. Շահնազարեան:

Կանգնած աջէն.— Օրիորդներ՝ Ժրնեւիեւ Շահմուրատեան, Անահիտ Հ. Մալոյեան, Պարպարա Սիմոնեան, Աստղիկ Հ. Մալոյեան: Տիկիններ՝ Նուարդ Եսայեան, Պայծառ Հ. Մալոյեան, Ազատուհի Շահմուրատեան, Աղաւնի Մուրատեան, Արաքսի Վարդանեան, Ատլաս Մխիթարեան:

Առջեւը նստած աղջնակներ.— Թինա Շահմուրատեան՝ ձախ, Գարմէն Տէր Մարգարեան՝ աջ:

ՆԻԻԹԱԿԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՆԱԶԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐՈՒ

ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՏՐՈՒԱԾ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Արտասահմանի կարօտ ուսանողներու օժանդակութեան հարցը, պատգամաւորական ժողովները նկատի առնելով, տարուէ տարի անխափան կերպով, պիւտճէ քուէարկած են և նիւթական յատկացումներ եղած են այդ նպատակին համար։

Ուսանողներ պահուած են Ֆրանսա, Սամուէլ-Մուրատեան վարժարանը։

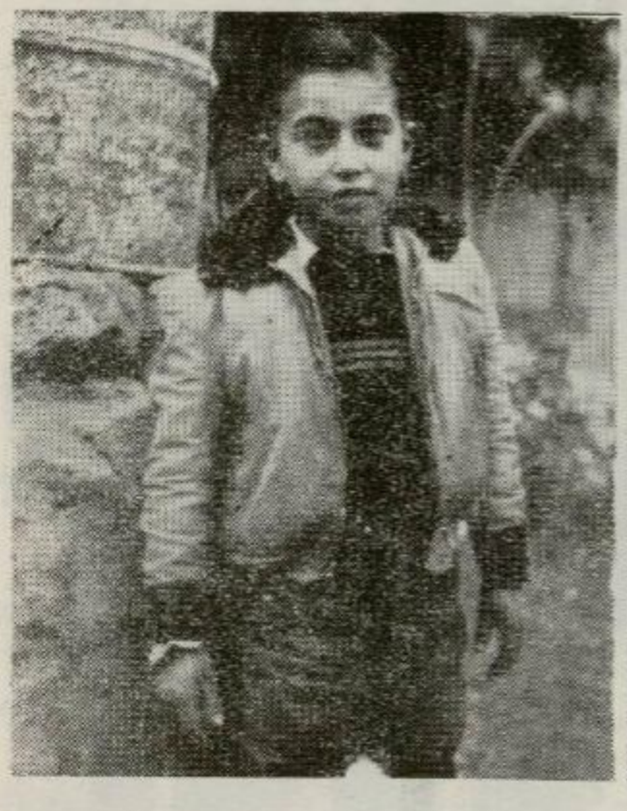

Պէյրութի Համազգայինի Ն. Փալանճեան Ճեմարանի Տարեցի սաները

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ
Ծնած է 1946-ին, Պէյրութ։
Խնուսցի ծնողքի զաւակ։

ՄԻՍԱԿ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ
Ծնած է 1944-ին։
Խնուսցի ծնողքի զաւակ։

Լիբանան՝ Պէյրութ, Համազգային Նչան Փալանճեան Ճեմարանը և ազգ. վարժարանները։

Իտալիա՝ Մխիթարեան վարժարանը։

Յունաստան՝ Աթէնքի ազգային վարժարանը և Սելանիկի Ամերիկեան վարժարանը։

Պուլկարիա՝ ազգային վարժարանները։

Սուրիա՝ Հալէպ, Քարէն-Եփփէ ճեմարանը և ազգային վարժարանները։

Երուսաղէմ և Անթիլիասի Դպրեվանքը։

Համալսարանական ուսանողներ՝ Ֆրանսա, Լիբանան, Ամերիկա, Իտալիա, Պելճիքա։

Ուսանողներ.— Նուարդ Աբրահամեան, Նադիա Մարուքեան, Արտաչէս Տէր Խաչատուրեան։ Տարօն Երէցեան, Պերճ Կարապետեան, Ստեփանիկ Պօղոսեան, Յարութիւն Յարութիւնեան, Դէորգ Տօնապետեան, Սարգիս Պեքիարեան, Սերոբ Մարգարեան, Ղազար Ղազարեան, Տոքթ. Վիզէն Սասունի, Շմաւոն Պարսամեան, Յակոբ Մելքոնեան, Շմաւոն

ՏԱՐՕՆ—ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՍԱՆԵՐ

Փարիզի Սամուէլ—Մուրատեան վարժարան

Ա. կարգ ձախէն աջ երեքը.— Սեդրակ Խաչատուրեան (Ռընաժէն), Յովհաննէս Մարգարեան (Վիենէն), Վարդգէս Միրոյեան (Փարիզէն):

Եռեւի կարգ.— Սարգիս Փոստոյեան (Փարիզէն), Անդրանիկ Տօնիկեան (Փարիզէն), Եդուարդ Ադամեան (Տեսինէն), Մուրատ Սարգիսեան (Տեսինէն):

Մարգարեան։

Փարիզ՝ Սամուէլ-Մուրատեան Վարժարան.— Մուրատ Սարգիսեան, Պետրոս Միրոյեան։

Նոյն վարժարան՝ Սեդրակ Յովհաննէսեանի անուան ուսանողներ.— Եդուարդ Ադամեան, Սարգիս Փոստոյեան, Անդրանիկ Տօնիկեան, Յովհաննէս Մարգարեան, Սեդրակ Խաչատուրեան։

1955—56 տարեշրջանին պահած է 150 սաներ նախակրթարաններու մէջ, 8 սաներ բարձրագոյն վարժարաններու մէջ, 5 սաներ համալսարաններու մէջ, որոնց համար յատկացում եղած է աւելի քան հինգ հազար տոլար։

ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿԸ

1917-էն մինչեւ 1926, կարօտեալներու օժանդակութիւն եղած է 15,000 տոլար։

1937-ին Պէյրութի հիւզաւաններու հողի գնման համար յատկացուած է 100 տոլար։

1940-ին պատերազմի հայ աղետեալներու համար, Հ. Օ. Մ.ի սկսած հանգանակութեան առաջինը ըլլալով մասնակցութիւն բերող միութիւն, 100 տոլար։

Հայաստան Քէմփին 500 տոլար նուիրելով, Քեպին մը կ'արձանագրուի Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան անունին։

Հայաստան ներգաղթի՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան միջոցաւ կը մասնակցի 5,000 տոլարով։

Պէյրութի Համազգային Նշան Փալանճեան Ճեմարանի հանգանակութեան 500 տոլար։

Սուրիա՝ Հալէպի Քարէն Եփփէ Ճեմարանին 100 տոլար։

1941-ին Հայր Կոգեանի միջոցաւ Վոթըրթաունի Մխիթարեան Տան 100 տոլար։

Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան աբբահայր Ուլուհոճեանի միջոցաւ 200 տոլար.

Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան աբբահայր Հ. Մեսրոպ Արք. Հապոզեանի կատարած հանգանակութեան՝ 500 տոլար։

Անթիլիասի Դպրեվանքին Տարօնցի ուսանողի մը համար յատկացում 500 տոլար։

Տիթրոյիտի Հ. Օ. Մ.եան միջվարչական մարմնոյ միջոցաւ Հայ Դպրոցին 200 տոլար։

Անդրանիկի յուշարձանին յատկացուած գումար մը։

Տէտէաղաճի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ նորոգութեան յատկացուած գումար մը։

ԿՏԱԿՆԵՐ

Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան ղրած են հետեւեալ կտակները.—

ԱՐՇԱԿ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ.— Մշոյ դաշտի Ջրիկ գիւղացի. ծնած է 1880-ին: Երկրէն Ամերիկա գաղթած է 1912 ին: Հաստատուած է Ֆրեզնոյ (Քալիֆորնիա). Նոն ապրած մինչեւ իր մահը: Մեռած է 1946 Օգոստոս 20-ին: Հայրենակցական Միութեան կտակած է 1000 տոլար: Պէյրութի Համազգային Նշան Փալանճեան Ճեմարանին 800 տոլար: Ֆրեզնոյի Հայոց առաքելական Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ 500 տոլար: Հայ Օգնութեան Միութեան 300 տոլար: Հ. Յ. Դաշնակցութեան 300 տոլար: Ֆրեզնոյի Արարատ հայկական գերեզմանատան 400 տոլար: կտակակատարը եղած է Տիգրան Մխիթարեան:

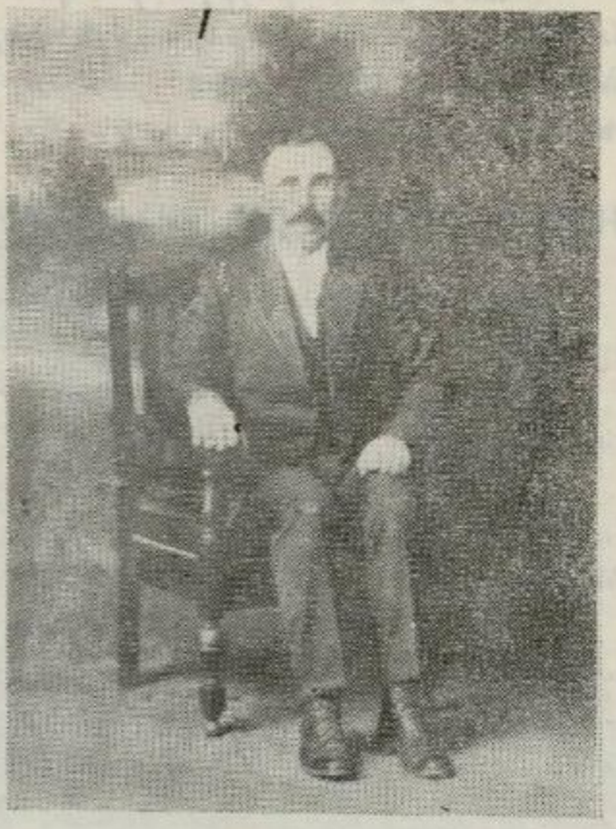

ԱՐՇԱԿ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ՍԱՀԱԿԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ Մոգնա գիւղը: Ամերիկա եկած է երիտասարդ տարիքին: Այժմ կ'ապրի Շիքակօ: Հայրենակցական Միութեան կտակած է 1000 տոլար:

ՈՒՌՈՒՍԻ ՅԱԿՈԲ.— Մշոյ Խասպիւղի: 1954 Թուականին, Արշաւիր Շահնազարեանի ջանքերով, կտակ ըրած է Տարօն Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան անուան:

Ցետ մահու, այս կտակով Տ. Տ. Հ. Միութիւնը տէր կը դառնայ իր ագարակին, որ կը գտնուի Սիսթըլ Ուաչինկթընի չրջանը, և որուն արժէքը կը գնահատուի 15.000 տոլար:

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՀԱԴԵԱՆ.— Մշոյ դաշտի Ալվառինջ գիւղացի: Հայրենակից Սրապ Փարիգեանի աշխատանքներու չնորհիւ, Տ. Տ. Հ. Միութեան անուան կտակած է 2000 տոլար. յետ մահու Միութիւնը կտակին տէր կը դառնայ:

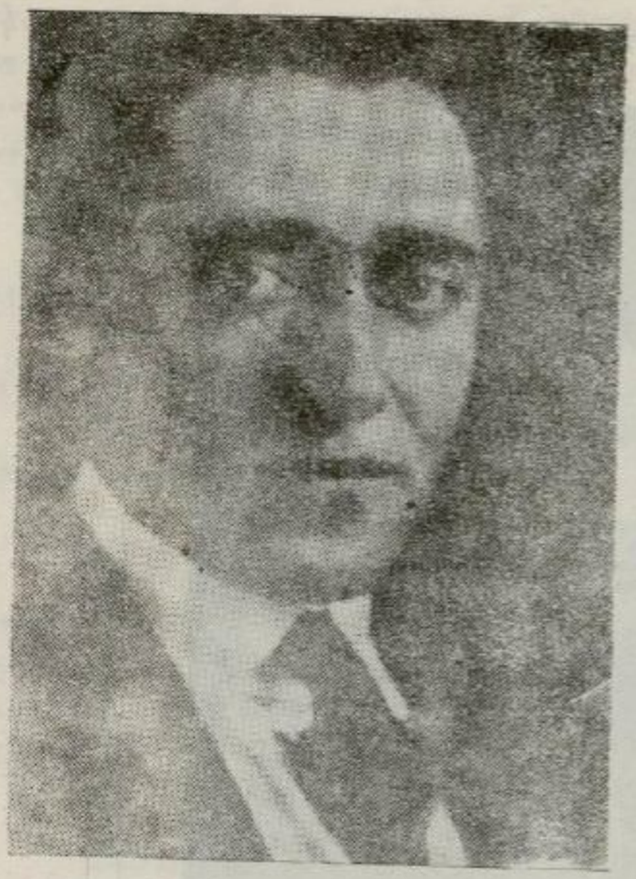

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ.— Ծնած է Մշոյ դաշտի Մոկունք գիւղը։ Երկրէն Ամերիկա գաղթած է 1912-ին։ Եղած է Կրանիթ Սիթի. տարի մը հոն ապրելէն յետոյ տեղափոխուած է Ֆրեզնոյ, ուր ապրած է մինչեւ իր մահը։ Մեռած է 1953 թուին։ Հայրենակցական Միութեան կտակած է 1000 տոլար։

ՌԱՖԱՅԷԼ ՍԵՄԵՐՃԵԱՆ

ՌԱՖԱՅԷԼ ՍԵՄԵՐՃԵԱՆ.— Ծնած է Մուշ քաղաք։ Ամերիկա գալէն ի վեր, ապրած է Փրովիտենս, Էքրըն, Ֆրեզնոյ և Ուաչինկթըն, ուր և մեռած է 1952-ին։ Հայրենակցական Միութեան կտակած է 1000 տոլար, ինչպէս նաեւ իր ձեռագրերը, որոնք արժեքաւոր են հայկական յեղափոխական շրջանի դէպքերու պատմութիւններով։

ՍԵԴՐԱԿ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ. — 1950 Փետր. 11-ին Տիթրոյիթի մէջ, սրտի և երիկամունքներու հիւանդութեանց զոհ գնաց։ Ուրիշ երկու

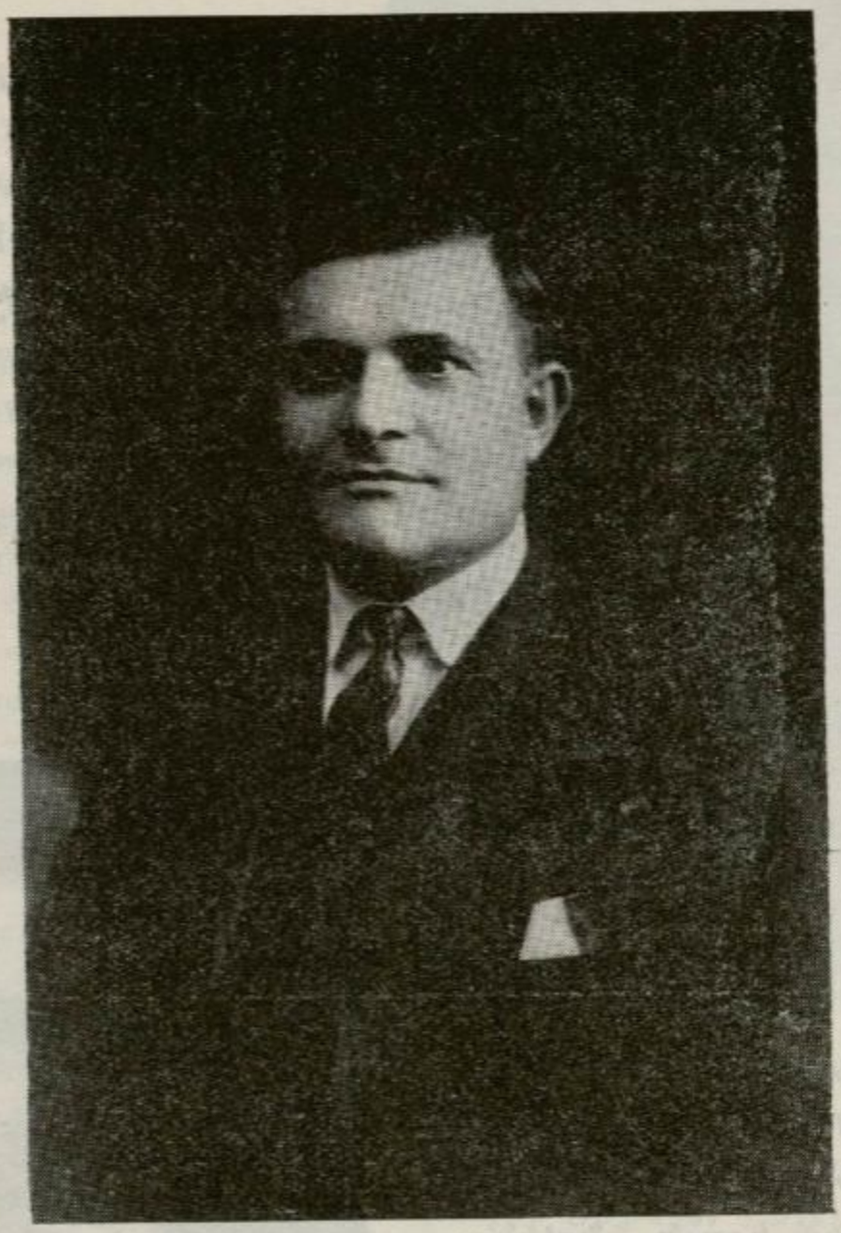

ՍԵԴՐԱԿ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

անգամներ եւս նոյն հիւանդութեանց ծանրութեան տակ հիւանդանոցներ գացեր էր և շնորհիւ բժիշկներու և հիւանդանոցներու խնամքին՝ կրցեր էր գէթ ժամանակաւորապէս կազդուրուած դուրս գալ։ Սակայն այս վերջին անգամ զգալով իր հիւանդութեան ծանրութիւնը, հեռաւոր քաղաքէ մը իր համադիւղացի Մովսէս Թագւորեանը կը կանչէ և հիւանդանոցի մէջ, Տարօնցի հայրենակիցներու զաւակներուն հայեցի բարձրագոյն կրթութեան համար կտակել կու տայ իր ամբողջ 37 տարիներու խնայած գումարը, Մ. Թագւորեանի կտակակատարութեամբ։

Կտակի պատրաստութենէն 11 օր ետք յաւիտեանս կը փակէ իր աչքերը, իր հետ գերեզման տանելով իր պապենական օճախը անգամ մը եւս վերաշինելու միակ երազը։

Ծնած էր 1892-ին Մշոյ Նորչէն գիւղը։ Զաւակն էր նահապետական, շատ բարի և բազմանդամ ընտանիքի մը։ Հազիւ պատանի, իր բազմանդամ ընտանիքին օգնելու ցանկութիւնը զինք կը մղէ աշխատանքի։ Նախ Մշոյ քաղաքի և ապա Պոլսոյ մէջ ժամանակ մը աշխատելէ ետք, 1913-ին կու գայ Ամերիկա և 1921-ին վերջնականապէս կը հաստատուի Տիթրոյիթ։

Այս տողերը գրի առած ատեն, իր մահէն գրեթէ 6 տարիներ անցեր են։ Իր կտակած դրամով ներկայիս ութ սաներ կ'ուսանին։

Առձեռն կառավարական պոներն ու կանխիկ գումարը, տոկոսներով և ծախսուած գումարներով միասին՝ կը հասնին 30.000 տոլարի։

Տարօնի Հայրենակցական Միութիւնն ու իր անունով որդեգրած սաները երբեք պիտի չմոռնան Սեդրակի սիրելի յիշատակը։

ԱԻԵՏԻՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ.— Մշոյ դաշտի Կուրաւու գիւղացի։ Տ. Տ. Հ. Միութեան կտակած է 1000 տոլար։ Յետ մահու, Հայրենակցական Միութիւնը տէր կը դառնայ կտակին։ Բերանացի կերպով, հայրենակից Աւետիս Մանուկեան ըսած է Ա. Գալուստեանի որ եղած կտակը յատկացուի Տարօնցի սանի մը հայեցի կրթութիւն տալու։

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆԵԱՆ.— Մշոյ դաշտի Ցրօնք գիւղէն։ 1930—31 տարեշրջանին, Տ. Տ. Հ. Միութեան անուան 100 տոլարի կտակ մը ստացուած է։ Կտակը գործադրուած է իր որդւոյն Յաբէթ Սիմոնեանի կողմէ։ Յաբէթ այժմ կ'ապրի Իսթ Փրովիտենս։

ՀԱԼԷՊԻ ԱՐԾԻԻ ԽՈՒՄԲԸ

ՏԱՐՕՆԻ ԵՐԳԵՐԸ

Տարօն-Տուրուբերանի ժողովրդական երգերու և պարերգներու եղանակներու պահպանման համար, Հայրենակցական Միութիւնը հետաքրքրուած և փորձած է զանոնք կորուստէ փրկել։ 1936–37 տարեշրջանին, Կրանիթ Սիթի հայրենակից Սմբատ Շահնազարեանի ղեկավարութեամբ, Պատգամաւորական Ժողովի որոշումով, Կեդր. Վարչութեան և հայրենակից Ջրենց Միսակի օժանդակութեամբ կը կազմուի նուագախումբ մը. անունը թէեւ ազգային նուագախումբ կը դրուի, սակայն հանրութենէն կը ճանչցուի «Տարօն» նուագախումբ անունով։ Տարիներով կը պահուի խումբի գոյութիւնը, մինչեւ պատերազմը, երբ խումբի անդամները կը կանչուին զինուորական ծառայութեան ու այլեւս խումբը կը լուծուի։

1951-ին Պատգամաւորական Ժողովը կ'որոշէ որ ժողովրդական երգերու և պարերգներու հաւաքումը և եղանակաւորումը կատարուին։

«ՏԱՐՕՆ» Նուագախումբը

Աջին կանգնած է ՋՐԵՆՑ ՄԻՍԱԿը: Ա. Կեդր. Վարչութեան անդամ եղած է եւ միաժամանակ նուագախումբին օժանդակող:

ժամանակ մը վերջ սակայն որոշում կը տրուի պարերգներու եղանակաւորումը երգապնակներու վրայ առնել, նկատելով որ հայրենակից Մովսէս Ջաքարեանը որպէս ամենատարազատ կերպով մեր քնաչխարհի պարերգները նուագող՝ կեդր. վարչութեան հաւանութեամբ Ֆիլատելֆիոյ մէջ կը պատրաստուին պարերգներու երգապնակները։

Դարձեալ Պատգամաւորական ժողովի որոշումով, կեդր. վարչութիւնը Արմենակ Շահմուրատեանի երգերու վերարտադրութեան համար պարտականութիւն կը դնէ հայրենակիցներ Տօքթ. Ալիխանեանի և եղբէր Մկրիքեանի վրայ, որ պարերգներու երգապնակներու պատրաստութեան հետ զուգընթաց, վերարտադրուին նաեւ Արմենակ Շահմուրատեանի երգերու այն եղանակները, որոնց քանի մը հատի մեսրոպները կը գտնուին Տօքթ. Ա. Ալիխանեանի քով և ինք սիրայօժար կերպով արամադրած է գտնելք որ օգտագործուին։

Շահմուրատեանի երգերու վերարտադրութեան առնչութեամբ, նշենք որ, Փարիզէն, Հայրենակցական Միութեան Մասնաճիւղը կը գրէ Պոլիս, հայրենակից Տօքթ. Պաղտասար Մանուէլեանին որ հանի՝ Պոլսոյ մէջ վերարտադրուին Շահմուրատեանի երգերը։ Տօքթ. Պաղտասար Մանուէլեան կը պատասխանէ թէ թուրք կառավարութիւնը չէ արտօնած, առարկելով որ ազգային ոգիով են երգուած այդ երգերը...։

ՏԻԿ. ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ԳԵՒՈՆԵԱՆ

Տիկին Արմենուհի Գեւոնեան Փարիզէն դիմումի կը կատարէ Հայրենակցական Միութեան, որպէսզի նախաձեռնէ և օժանդակէ իրեն, Ամերիկա գալու և երգահանդէսներով Տարօն-Տուրուբերանի ժողովրդական երգերը ծանօթացնէ և տարածէ Ամերիկահայութեան մէջ։ Պատգամաւորական ժողովի որոշումով, կեդր. վարչութիւնը ընդառաջ կ'երթայ և օժանդակելով Տիկին Արմենուհիին, Ամերիկա կը բերէ և երգահանդէսներ կազմակերպելով Ամերիկայի գլխաւոր հայաչատ քաղաքներու մէջ, կ'ապահովէ իրեն նաեւ նիւթական հատոյց մըն ալ։ Տիկ. Արմենուհին Ամերիկա կը մնայ մօտաւորապէս տարի մը տեւի, 1949—50 թուականներուն։

ՅՈՒԲԵԼԵԱՆՆԵՐԸ

1937-ին Ամերիկահայութեան մէջ չարժուում մը կը սկսի, Րաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակը տօնելու։ Տօնակատարութեան կեդր. Յանձնախումբը ի մէջ այլոց, կը դիմէ նաեւ Հ. Միութեան՝ տօնակատարութեան մասնակցելու։ կեդր. վարչութիւնը ընդունելով հրաւէրը և իր կարելի եղած միջոցներով կը մասնակցի տօնակատարութեան։

1937—38 տարեշրջանի Պատգամաւորական ժողովին՝ որոշում կ'անցնի Արմենակ Շահմուրատեանի յոբելեանը տօնելու։ Ա. Շահմուրատեան յոբելենական հանդէսը 1938-ին տեղի կ'ունենայ Նիւ-Եորքի մէջ։

ՆԻՒԹԱԿԱՆ ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ

Թուական	Մուտք		Ելք
	Տոլար		Տոլար
1919	3·500·00		.....
1926	471·48	*Վիճակահանութենէ*	370·50
1926	3·959·88	*Մահառաձիւղերէ*	450·00
1927—28	1·712·00		196·00
1928—29	837·00		151·90
1929—30	1·114·98		.....
1930—31	1·010·00		546·88
1931—32	.....		494·00
1932—33	350·35		310·00
1933—34	171·53		323·19
1934—35	1·125·23		1·024·07
1935—36	1·190·00		1·820·28
1936—37	2·085·00		1·472·94
1937—38	2·339·36		1·643·13
1938—39	1·198·20		1·389·53
1939—40	1·393·06		1·235·07
1940—41	1·299·48		1·149·64
1941—42	1·482·11		742·00
1942—43	2·072·45		1·062·20
1943—44	1·947·71		724·55
1944—45	6·513·23		192·10
1945—46	11·976·00		2·355·08
1946—47	5·666·36		6·587·62
1947—48	6·998·00		3·201·61

Թուական	Մուsf Տոլար	Ելf Տոլար
1948—49	3·852·00	5·003·67
1949—50	4·852·93	7·042·43
1950—51	3·322·82	4·551·15
1951—52	2·778·50	6·591·93
1952—53	3·662·61	5·677·79
1953—54	5·215·48	5·492·74
1954—55	5·192·35	7·974·36
1955—56	6·033·79	13·528·12
	Ընդհ. գումար 95·323·89	Ընդհ. գումար 84·304·48

ԾԱՆՕԹ.— 1955 տարեշրջանի վերջաւորութեան, Կեդր. Վարչութեան կը փոխանցուի Սեդրակ Յովհաննէսեանի կտակի գումարը, որ կը մնար Տիթրոյիտի Ուէյն Քաունթիի դատարանի հսկողութեան տակ, օրինական գործողութեանց սահմանումի համաձայն։

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Տարօն-Տուրուբերան Հայրենակցական Միութեան այս ամփոփ պատմութիւնը գրի առի, Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան խնդրանքով և պատասխանատուութեամբ։

Հայրենակցական միութեան պատմութեան կազմութեան և գործունէութեան մասին գրածներուս նիւթերը առած եմ Միութեան Կեդր. Վարչութեան արձանագրութիւններէն, այն չափով որքան հնարաւոր եղած է, որովհետեւ քառասուն տարիներու արձանագրութիւնները լրիւ գոյութիւն չունէին. ինծի տրամադրուած արձանագրութեան տոմարները աւելի քան հազար էջեր, կարդալով, անկէ առած եմ հարկ եղածը։

Անտարակոյս որ այսպիսի աշխատանք մը կապուած էր բազմաթիւ դժուարութիւններու, և սակայն համբերանքով ու յարատեւ աշխատանքով կարելի եղաւ այսքանը պատրաստել։

Երբեք յաւակնութիւնը չունինք ըսելու թէ անթերի գործ մըն է եղածը, սակայն, տուեալ պայմաններու մէջ, ըրինք մեր լաւագոյնը. աւելին կարելի չէր ակնկալել։

Այս երկու խօսքով կ'եզրափակենք այս գործը, որպէս մեր համեստ աշխատանքի բաժինը, մեր շատ սիրելի Միութեան ընծայած ըլլալու գոհունակութեամբ։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենկց. Միութեան համառօտ պատմութիւնը երբ կը փակենք այս գլուխով, մեր մտքին առջեւ կը պատկերանայ ուշագրաւ այլ շարժում մը, որ ծաւալած է Հալէպի և Ճեզիրէի շրջաններուն մէջ 1914—1918-ին, մինչեւ պատերազմի վերջաւորութիւնը։

Տարօնի աշխարհէն Սասունցիներն էին որ հաստատուած Հալէպ և իր շրջականերուն մէջ, կը փոթորկէին այն մեծ վտանգին առջեւ, որ կը սպառնար ամբողջ Հայութեան։ Ու ահա խումբեր կը կազմուէին Մովսէս Ստեփանեանի ղեկավարութեամբ, Սասուն երթալու համար։ Զէնքի ու ռազմամթերքի պատրաստութիւն կը տեսնէին։ Երբ դէպի Սասուն բարձրանալու հաւանականութիւնը անկարելի կը նկատուի, Սասունցիները կը մտածեն Ճէպէլ Մուսա կամ Զէյթուն երթալ։ Փորձն ալ ըրին ու ձերբակալուեցան (անշուշտ դաւաճաններ կային), և բանտը լեցուեցաւ Սասունցիներով։ Ոմանք գնդակահարուեցան, ոմանք բանտը մնացին և ոմանք ալ կրցան փախչիլ բանտէն ու իրենց գոյութիւնը պահել։

Ճգնաժամային այդ շրջանին Սասունցի կիներ գանուեցան, որոնք տարօնական անձնազոհութեամբ զէնքերու փոխադրութիւնն ու պահպանումը յանձն առած էին և բանտարկեալներուն կ'օգնէին աննման յանդգնութեամբ։ Այդ անձնազոհներէն յիշատակենք երիցուհի Վարդուհի Մուրատեանը (Տ. Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեանի երիցուհին), Լուսիա Գրիգորեանը և Ֆերիտէ Սահակեանը (Տ. Խաչատուր Քհնյ. Յակոբեան-Կիրակոսեանի քոյրը)։

Քանի մը խումբեր կրցան Հալէպէն դուրս ելլել։ Ոմանք Մովսէս Ստեփանեանի հետ գործեցին Ճեզիրէի շրջանին մէջ, ոմանք (40 հոգի) ապաստանեցան Ամանոսի բարձունքները, ուրիշներ՝ Գրօ Աղայի ղեկավարութեամբ Իսլահիէի մէջ։

Փոթորկալի այդ շրջանին ամենէն ուշագրաւ գործը, զոր կը կատարեն Սասունցիները, Հալէպէն մինչեւ Ռագգա, ազգապահպանման և փրկութեան գործն է։ Սասունցիները ջրաղացպան և փռապան էին։ Բազմահազար ժողովուրդը, որ կը հալէր Հալէպէն Տէր-Զօր կարաւաններու ճամբուն վրայ, բարերարութիւնը կը վայելէր այս ջրաղացատէրերուն և փռատէրերուն, որոնք իրենց կեանքը վտանգելով և հազարներով հայ ազատեցին (Յովհաննէս, Թեմօ, Վարդան, եւ այլն)։

Այս համառօտ ծանօթութիւնը անհրաժեշտ նկատեցինք արձանագրել Տարօնի Պատմագրքին մէջ, որպէս պատմական, քաղաքական և ազգային ոգեւորիչ երեւոյթ մը։

Հալէպի և շրջաններու Տարօնցիներու պատմութիւնը ինքնին մանսայատուկ էջ մը կրնայ կազմել Հայոց նորագոյն պատմութեան և կ'արժէ գրի առնել։ Տանք քանի մը նկարներ.—

Երիցուհի
Վ. Մ. ՄՈՒՐԱՑԵԱՆ

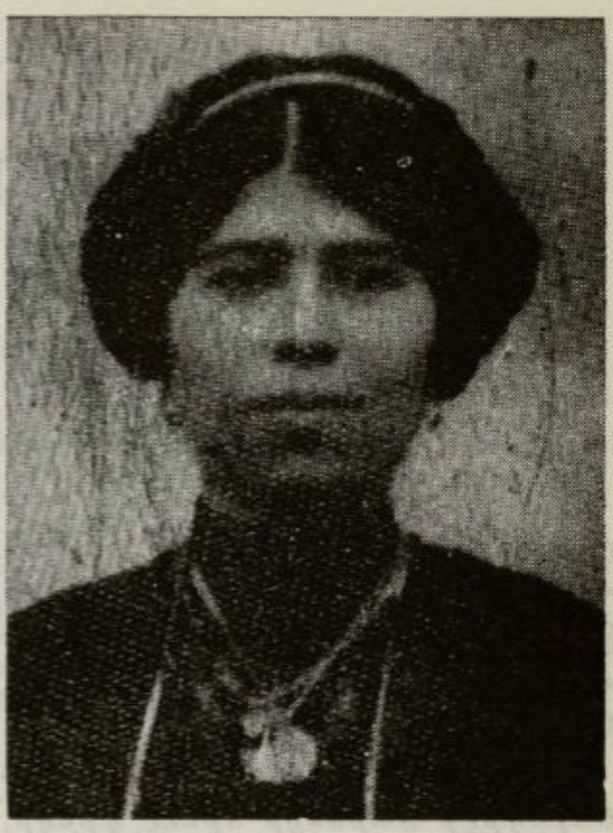

ԼՕԻՍԻԱ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

ՅԵՐԻՑԱԿԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

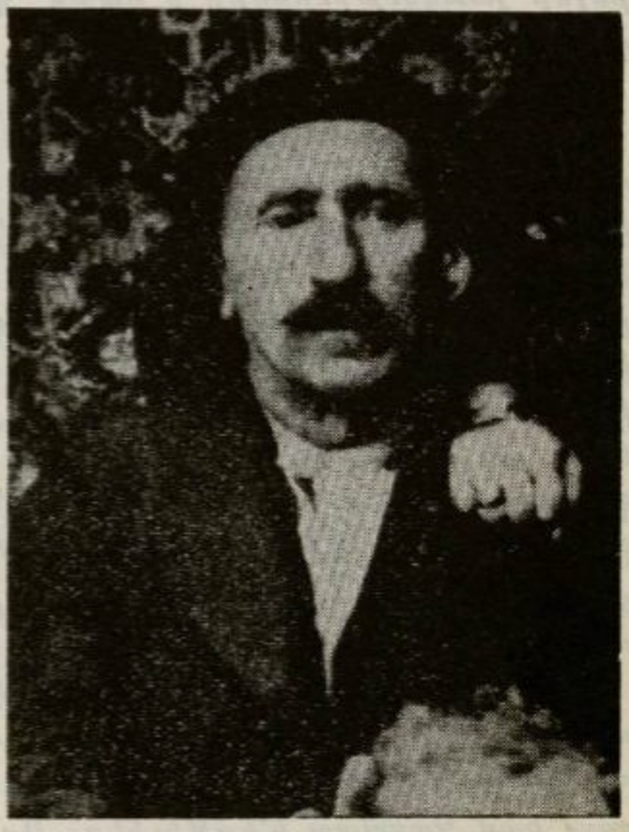

ՔԱՋԱՐԵՂԻՑ ԹԵՄՕՆ
(Թեմօ Թարոյեան)

ՄՈՎՍԷՍ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Մովսես Ստեփանեանի մասին շաս գեղեցիկ գրուածք մը մեզի տրամադրած է Բժիշկ Ա. Խաչատուրեան, որմէ միայն քանի մը հատուածներ հոս կը զետեղենք, Մովսեսի դէմքը բնորոշելու համար.—

«Հարկ է յայտնեմ թէ տարագրութեան երկարաձիգ տարիներու ընթացքին համեմատաբար ամենէն ապահով և մտավախութենէ զերծ տարին եղաւ, զոր ապրեցայ Մծբինի մէջ։ Ինչ որ ինձ համար էր, անկասկած նոյնպէս թուեցաւ հարիւրաւոր Հայերու. և այդ իրողութիւնը մենք կը պարտէինք անզուգական, զարմանահրաչ մէկ անձնաւորութեան մը, որ կը կոչուէր Մովսէս Ստեփանեան։

Անոր մասին հանգամանօրէն արտայայտուելու համար պիտի թելադրէի Տարօնցի որեւէ գրողի, որպէսզի հաւաքէր բոլոր կենսագրական տուեալները և արձանացնէր այն հսկայատիպ Սասունցի մարդուն կերպարը, որ բախտորոշ ճգնաժամի ատեն յայտնաբերեց զերմարդկային քաջութիւն, վճռակամութիւն և անվրդով պաղարիւնութիւն, այդ բոլոր յատկութիւնները ի սպաս դնելով հազարաւոր Հայորդիներու փրկութեան։

Հազարներէն մէկն ալ ես էի։

Մծբինի (թրքական յորջորջումով «Նիւսէյպին») այն ատենուան կեանքի եռուզեռին համայնապատկերը ուրուագծել երեւակայութեան համադրական մեծ ճիգի կը կարօտի. ատիկա ընելու ո՛չ յաւակնութիւնն ունիմ ո՛չ ալ ատակ եմ։ Սակայն ինչ որ խորապէս ապաւորած է զիս սա՛ իրողութիւնն է որ ամէն տեսակ գործունէութեան խթանիչ կեդրոնական դէմք մը դարձած էր Ստեֆան էֆենտին. սոյն թափանցիկ անուանակոչումին ներքեւ կը ճանչցուէր Մովսէս Ստեփանեան. անիկա կը ներկայանար փոխ-յարաբերութեան միացման գիծը, կառավարութեան և երկաթուղիի ընկերութեան ընդմէջ ասոնց և շրջակայ Քիւրտ թէ Արաբ Աշիրէթներուն։ Անոր անհատականութեան ցայտուն յատկանիշը տենդոտ գործունէութեան լծուած անհրաժեշտ բոպէին իր ներկայութիւնը զգալի դարձնելուն մէջ կը կայանար։

Մծբին իջեւան կամ պանդոկ չունէր. ան իր ընդարձակ բնակարանին մէջ, ուր ես կը ծառայէի, ասպնջականութիւն կ՚ընծայէր պետական կամ զինուորական կարկառուն ամէն պաշտօնատարի որ Մուսուլ կամ Պաղտատ կ՚երթեւկէր։ Առանց որեւէ շահի ակնկալութեան՝ լոկ վաստկելու համար անոնց բարեկամութիւնը, ի պահանջել հարկին օգտագործելու համար ի խնդիր Հայութեան վերապրող բեկորներու

ապահովութեան։

Ըստ անհատին կարեւորութեան փոխն ի փոխ կը պարգեւէր թանկագին գորգեր, արաբական նժոյգներ կամ դրամական նուէրներ. Թոյլ կողմը գիտնալով օսմանեան պետական պաշտօնէութեան, ոչինչ կը խնայէր կաշառելու համար զանոնք։ Մտերիմ Սասունցիներուն կ'ըսէր. «Լաօ', մեզ դրամ պէտք չէ, թող մեր կեանքը ազատուի, կը բաւէ...», երբ անոնք դիտողութիւն կ'ընէին շռայլ առատաձեռնութիւններուն։

Մծբին քաղաքին մէջ բացած էին ապուխտի գործարան մը, ուր մի քանի տասնեակ Հայեր կ'աշխատէին, մեծ նպարավաճառատուն մը, փուռ մը, ճաշարան մը, որոնց ամենուն ծառայողները Հայեր էին։ Խաչնարածները Սասունցի տղաք էին արաբական տարազ հագած։

Նման բազմածալ գործունէութեանց ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնած էր ինքը Մովսէս Ստեփանեան։

Հաւատարիմ գործակիցներէն յիշատակութեան արժանի են երկրաչափ Ֆիլիպ Շիշմանեան, Հաճի Հիւսէյնը (անմոռանալի Մարզպետը), Մուսա էֆէնտին (Խոսրով Պապայեան)։

Անհաւատալի հրաշք մըն էր այն օրերուն, Միջագետքի սրտին վրայ, ուր դեռ նոր սրսկուած հայ արեան հետքերը կը յամենային, հանդէս գալը չարչարուած ցեղիս յանդուգն և ձեռներէց մէկ զաւկին»։

Բժիշկ Ա. Խաչատուրեան թուելով մեկ քանի դեպքեր, ուր Մ. Ստեփանեան հայ բեկորները ազատելու յանդուգն ձեռնարկներ կ'ընէ, կ'եզրակացնէ. —

«Այս կէտին հասած, կ'անդրադառնամ թէ շատ բաներ վրիպած են յիշողութենէս, աւելի ցայտուն և տպաւորիչ դարձնելու համար կերպարը այն Սասունցիին, որ երեք տարի առաջ Պաղատատի մէջ կընքեց իր մահկանացուն։ Յանկարծ երեւակայութեանս խորքէն կը վերյառնու տեսիլք մը մայրամուտի շողերով պարուրուած, որուն ականատես եղած էի այն մռայլ օրերուն երբ ան, վերջալոյսի չքեղութեան մէջէն իր նժոյգին վրայ նստած՝ կը հեռանար, գաւակին առած Վարսենիկը, Շամար ցեղին վրաններէն ազատուած մատաղատի հայուհին, սեւածոր աչքերուն մէջ հայրադորով երանութիւնը որբուկի մը ազատարարն ըլլալուն...։

Արդ կը տարուիմ մտածելու թէ միակ մակդիրը որ անոր անկապտելի փառքը պիտի կազմէր, զոր պիտի ցանկայի քանդակուած տեսնել անոր շիրմաքարին վրայ՝ «Ազատարար» բառը պիտի ըլլար, բնորոշիչ խորհրդանիշ ազատատենչ ցեղին այդ մեծ զաւկին առասպելական թուող անձնաւորութեան։»

Հալեպ ԲԺ. Ա. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՄՈՎՍԷՍ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
Սասնոյ Ջրդնիւ գիւղէն

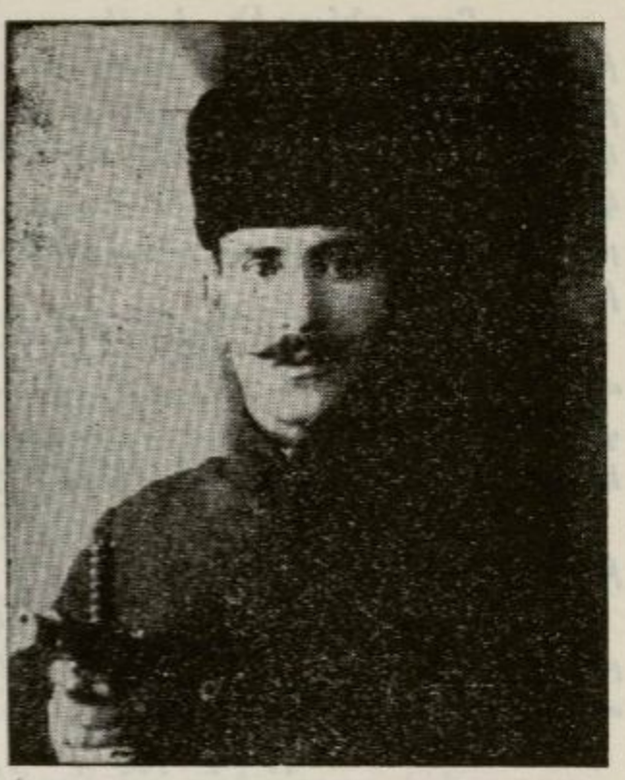

ԳՐՕ ՊԱՊԻԿԵԱՆ
Սասնոյ Բացի գիւղէն

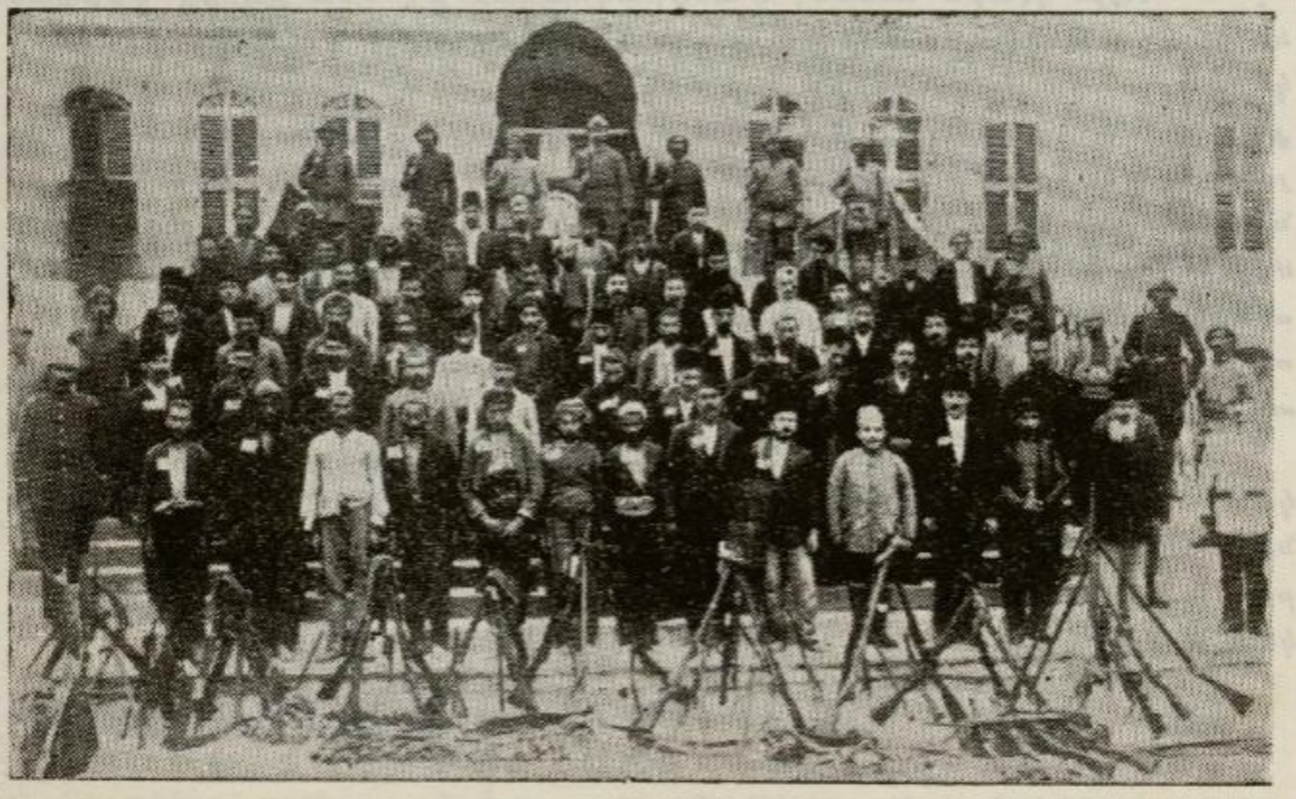

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԲԱՆՁԱՒՐԿԵԱԼՆԵՐԸ ՀԱԼԻՊ ՄԻՋ 1915-ԻՆ

ԱՆՀԵՏԱՑԱԾ ԴԷՄՔԵՐ

Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի գիրքը պատմական դէպքերու եւ դէմքերու չարքը կը փակէ 1920 ին։ Այդ թուականէն ետք Տ. Տ. Հ. Միութեան համառօտ պատմութիւնն է որ կ'արձանագրուի այս գիրքին մէջ, ընդհանուր գազափար մը տալու համար վերջին 36 տարիներու արտաահմանեան կեանքի մասին։ Անցած այդ տարիներու ընթացքին Տարօնցի արժեքաւոր դէմքեր անհետացած են մեր հորիզոնէն։

Այն անհատները, որոնք գործօն կեանքին մասնակցած են 1920-էն առաջ եւ յիշատակուած, այդքանով պիտի բաւականանք։ Կան աչքառու անհատներ ալ, որոնք արտաահմանեան կեանքին մէջ ուշագրաւ դերձած են եւ հետեւաբար անոնց յիշատակութիւնը արդար կը գտնենք։

Այդպիսի անհատներէն կրնանք թուել հետեւեալները.—

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ (Պաարխարք կ. Պոլսոյ).— Տարօնի կրօնական փայլուն դաւակներէն մէկը, արդէն հանրածանօթ որպէս Պոլսոյ Պաարխարքական Աթոռին բարձրացած արժանաւոր կղերական մը։ Եղած է Արմաշի Դպրեվանքի Տնօրէնը՝ եղիչէ Դուրեան Սրբազանէն ետք։ Ուշագրաւ տեղ մը կը գրաւէ նաեւ որպէս գրչի մարդ։ Նարոյեան Պաարխարքի վախճանումով, Տարօնը կը կորսնցնէր կարող և պարկեշտ կղերական մաւսրական դէմք մը։

Հ. ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.— Հանրածանօթ պատմաբան եւ դաստիարակ, ծնած էր Մշոյ Առինչ գիւղը 1879-ին. 16 տարեկանին մտած է Ս. Ղազար և իր ուսումը աւարտած է Ալիշանի չունչին տակ։ 1902-ին վարդապետ կը ձեռնադրուի և կը դառնայ Վենետիկի Մխիթարեան Ընտանի ամենէն ուշագրաւ դէմքը։ Ունի պատմական հատորներ և դասագրքեր։ 1928-ին իր ջանքերով կը վերաբացուի Մուրատեան վարժարանը Փարիզի մէջ։ Հայր Սահակ մինչեւ իր խոր ծերութիւնը այդ վարժարանին տնօրէնը եղաւ։ Քանի մը տարիէ ի վեր քաշուած էր Ս. Ղազար, ուր վախճանեցաւ 1956 Դեկտեմբերի 25 ին։ Տարօնի յաւադոյն դաւակներէն մէկը կ'անհետանար հայ գրականութեան բեմէն, լիովին իր պարտքը կատարած։

ՓՐՈՖ. Ա. ՉԱՔՐԵԱՆ.— Բնիկ Մշեցի, որ երկար տարիներ գործած է Պոլսոյ մէջ որպէս քիմիագէտ։ Փարիզ փախադրուելէն ետք, քիմիագիտութեան դասախօս նշանակուած էր Սորպոնի Համալսարանին։ Վախճանեցաւ Փարիզ։ Եղած է Տարօն-Տուրուբերանի Միութեան վարչութիւններուն մէջ և աշխատած է մեծ խղճմտութեամբ։ Տարօնցի

գիտուն մըն էր Առաքել Չաքրեան։

Կը ցաւինք որ անոր նկարը չունինք մեր տրամադրութեան տակ, հոս զետեղելու համար։

ԱՐՄԵՆԱԿ ՇԱՀՄՈՒՐԱՏԵԱՆ.— Տարօնի սոխակը, որ իր գեղգեղանքը լսեցուց համայն Հայութեան և արժանացաւ անոր գնահատանքին։ Ծնած էր Մուշ. ընդունուած էր Գէորգեան Ճեմարանը Կոմիտասի ժամանակ։ Անկէ՝ բարերարներու շնորհիւ անցաւ Փարիզ և յաջողութեամբ աւարտեց երաժշտական բարձրագոյն վարժարանը։ Փարիզի երաժշտանոցը վերջացնելէ ետք Ա. Շահմուրատեան Պոլիս, Կովկաս եւ արտասահման երգահանդէսներ տուաւ, և շրջան մը ամբողջ Հայութիւնը իր թովչանքին տակ պահեց։

ԿԱՐԱՊԵՏ Ծ. ՎՐԴ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ.— Կարապետ Ծ. Վրդ. Պատուհասեան ծնած է Մուշ 1878-ին։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է Մուշի մէջ։ Ապա կը զրկուի Զմմառ, կրօնական ասպարէզին հետեւելու։

1901-ին քահանայ կը ձեռնադրուի Արփիարեան Կաթողիկոս-Պատրիարքին կողմէ։ Վարդապետական աստիճան ստանալէն ետք, կը վարէ Գատը-գիւղի և Բերայի կաթոլիկ թեմերը։

1912—1914-ին կը պաշտօնավարէ Դ. Վարուժանի անօրէնութեան տակ, Պոլսոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ միջնակարգ վարժարանին մէջ։ Կ'աւանդէ հայերէն և կրօնի դասերը։ Պատերազմի դժնդակ օրերուն շատերուն օգնեց և փախստականներ պահեց։

1918-ի զինադադարին, Պոլսոյ մէջ կազմուած Խնամատարութեան մէջ կաթողիկէ համայնքի ներկայացուցիչն էր։ Պատուհասեան վարդապետը յանդուգն և գործունեայ մէկն էր, որ կը հասնէր ամէն տեղ, գործ մը կարգադրելու համար։ Այդ թուականներուն Պոլսոյ մէջ կազմած է Տարօն-Սալնոձորի Հայրենակցական Միութիւնը և եղած է վարչութեան նախագահը։

Պոլսոյ վերագրաւումէն ետք Պատուհասեան վարդապետ կը փոխադրուի Պէյրութ։ 1923-ին կ'ընտրուի Զմմառի վանքին մեծաւորը և խղճամիտ ու եռանդուն կերպով կ'աշխատի վանքի բարեկարգութեան համար։ Այս պաշտօնը կը վարէ տասներեք տարի։ Վախճանեցաւ 1935-ին։

Կարապետ Ծ. Վրդ. Պատուհասեան ազգային գաղափարներով տոգորուն դէմք մըն էր և ազգային ընդհանուր շահերը կը գերադասէր ամէն բանէ վեր։

ՍԵԴՐԱԿ ՍԱՍՈՒՆԻ.— Ծնած է Սասնոյ Ահրոնք գիւղը 1896-ին։ Նախնական կրթութիւնը ստացած է գիւղի և Տիարպեքիրի մէջ։ 1910-ին փոխադրուած է Պոլիս և աւարտած է Ազգ. Կեդրոնական Վարժարանը։ Եղած է Ռոտոսթոյի Ազգ. վարժարանի ուսուցիչ 1914-ին։ Տարագրութենէն ետք, 1919-ին, կ'երթայ Փարիզ և կ'աւարտէ ատամնաբուժական համալսարանը։ Հետեւած է իրաւաբանական և ընկերա-

յին գիտաժիւնիերու դասընթացքներուն։ Բազմակողմանի պատրաստութիւան տէր մտաւորական մըն էր։ Դաշնակցութիւան ներկայացուցիչն էր Ընկերվարական Միջազգայնականի մէջ։ Մեռած է 1936-ին։

ՏՈՒԹ. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱՆՈՒԵԼԵԱՆ.— Ծնած էր Մուշ. հետեւած է Մշոյ Մխիթարեան վարժարանին։ 1909-ին կը փոխադրուէր Պոլիս և կ'աւարտէր Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանը։ Ապա հինգ տարի հետեւելով բժշկական համալսարանին՝ կ'աւարտէր ընթացքը։ Յարգուած բժիշկ մը և հասարակական գործիչ մըն էր։ Ազգային Հիւանդանոցի վիրաբուժական էր։ Մեռաւ 1955-ին, մնծ բաց մը թողլով Պոլսոյ գիտական և հասարակական ասպարէզին վրայ։

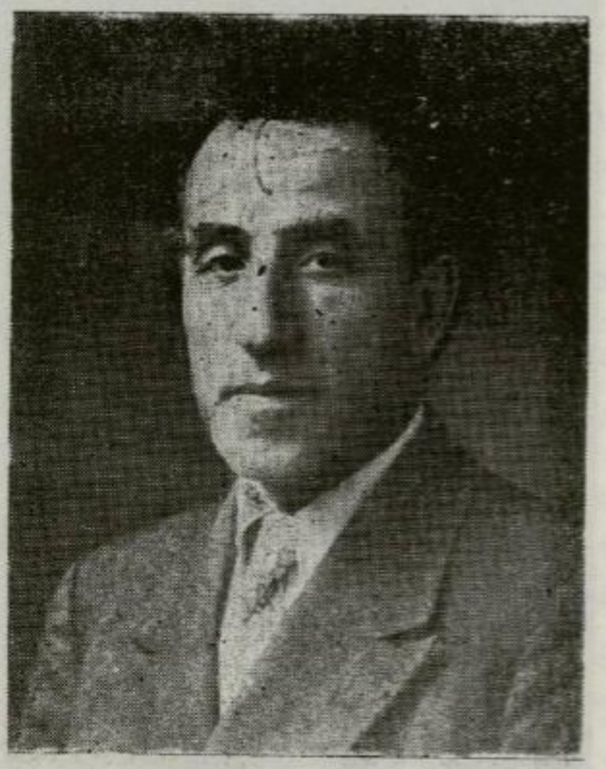

Ա. ՇԱՀՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՍԵՊՐԱԿ ՍԱՍՈՒՆԻ

ՅՄԵՍՐՈՊ. ԱՐՔ. ՆԱՐՈՑԵԱՆ
Պատրիարք Կ. Պոլսոյ

Հ. ՍԱՀԱԿ ՑԼՐ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

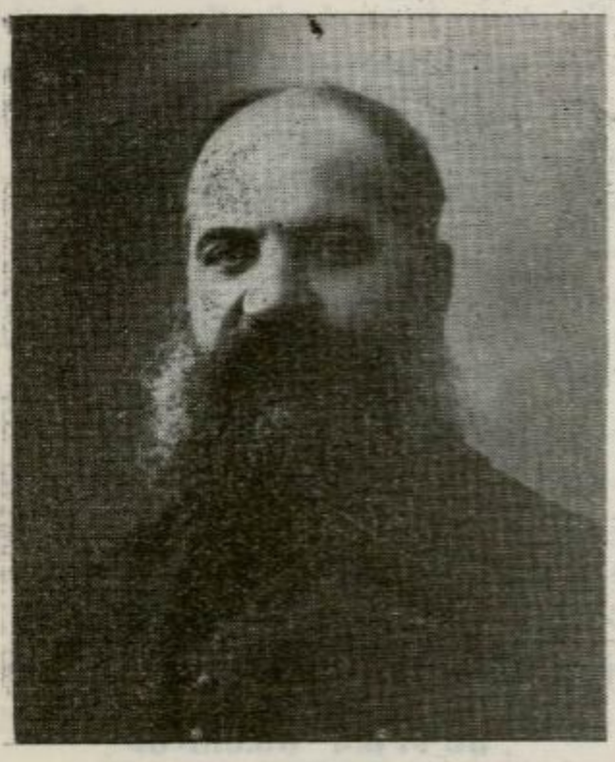

ՀԱՑՐ Կ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ

ՅՕՐՔ. ՊԱՂՏԱՍԱՐ ՄԱՆՈՒԵԼԵԱՆ

ՀՐԱՇԱԼԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՅԵՂԻՆ

Տարօնցիներուն համբաւը սառյգ չենք գիտեր։ Բացի մէկ-երկու ցուցականերէն, վաւերական թիւեր չեն հասած մեզի։ Ինչ որ պիտի յայտնենք հոս, մօտաւոր թիւեր են՝ ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար։

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ և Գանատա ունինք 4500 հայրենակիցներ։ Ֆրանսա 3500 անձ, Պէյրութ-Սուրիա-Ճեզիրէ 14,000 անձ։ Միւս երկիրներու մէջ մօտաւորապէս 1500 անձ։ Ընդհանուր գումար 23,500 անձ։

1920-ին Հայաստանի մէջ կ'ապրէին 69,000 Տարօնցիներ։ Երեսուն և հինգ տարուան ընթացքին, բոլոր կորուստները նկատի առնելով հանդերձ, պիտի ընդունինք թէ այդ թիւը կրկնապատկուած է, աճումի չափը նկատի առնելով։ Այսօր Հայաստանի և Սովետ Միութեան պետական մատենադարանի մէջ Տարօնցիներուն թիւը հասած պիտի ըլլայ 136·000-ի։

Ուրեմն վերապրող Տարօնը այսօր կը հաշուէ 159,500 Տարօնցի։

Այս թիւերուն վրայ խորհրդածութիւններ պիտի չընենք, սակայն կ'ուզենք քանի մը օրինակ տալ այն հրաշալի յարութեան, որ ցեղին այս բնակորները ունեցան, բազմաթիւ ընտանիքներէն յիշելով միայն մէկ քանին.—

ԼԵՒՈՆ ՏՕՆԻԿԵԱՆ.— Մէկ պատանի միայն ազատուած Մշոյ գաչաի իր չէն տունէն՝ կը վերականգնէ իր հայրենական մարած օճախը և պլպլացող 17 ճրագներ կը վառէ հոն։ Տիկին Տօնիկեան տասնեւմէկ զաւակներ կը բաշխէ Տօնիկեան հին ընտանիքին։ Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահը չքանչանով պարգեւատրեց այս բեղմնաւոր հայ մայրը։ Այսօր Լ. Տօնիկեան տասնեւհինգ զաւակներու և թոռներու տէր է Փարիզի մէկ արուարձանին մէջ։ Նկար չունինք մեր տրամադրութեան տակ, պատկերազարդ պատմութիւնը հոս ցուցադրելու համար։

ԼՈՒՍԻԱ ՄԱՑՐԻԿ ՍԱՐՀԱՏԵԱՆ (Խնուսցի).— Տարագրութեան ճամբաներուն վրայ ամէն ինչ կորսնցուցած՝ կը բռնէ երկու տղաներու և երկու աղջիկներու մանկական ձեռքերէն և կը քալէ դէպի Տէր-Զօր։ կ'ազատէ իր փոքրիկները, տուն-տեղ կ'ըլլայ և այսօր քառասնուչորս զաւակներուն և թոռներուն վրայ կը նայի ուրախութեամբ։

Նկարը բաւական խօսուն է, որմէ տասնեակ մը զաւակներ կը պակսին այլուր գոնուելնուն համար։

ԿՈՒԼԷ ՄԱՑՐԻԿ (Խնուսցի).— Մէկ հատիկ տղան պահեց քաջութեամբ և չէն տուն մը կազմեց իր մահէն առաջ։

ԼՈՒՍԻԱ ՄԱՅՐԻԿ ՍԱՐՀԱՏԵԱՆ (ծառին կռթնած)
շրջապատուած Մելիք եւ Սեդրակ զաւակներով եւ թոռներով

ՎԱՐԴԱՆ ԴԱՒԻԹԵԱՆ

Սասունցի Յովհաննէսին հետ (որուն նկարը չունինք դժբախտաբար) իրենց հացով 1915—18-ին հազարաւորներուն կեանքը կը փրկեն:

ԿՈՒԼԷ ՄԱՅՐԻԿ

Խնուսցի կարին կինը, որ իր տունը շէնցուց Դամիշլիի մէջ: Մեռած 1954-ին:

ՄԱՍՆ Զ.

ԷՋԵՐ ՏԱՐՕՆՑԻ ԳՐՈՂՆԵՐԷ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

—•—

Գրական այս քաժինը ստիպուած ենք սեղմ շրջագծի մը մէջ առնել, տեղի սղութեան պատճառաւ:

Տարօնը երկու ուշագրաւ գրագէտներ ունեցած է· — Գալուստ Անդրէասեան եւ Գեղամ Տէր Կարապետեան: Անոնցմէ մէյ-մէկ նմոյշով կը գոհանանք, նկատելով որ երկուքին գիրքերն ալ հրապարակի վրայ են:

Ապրիլեան Եղեռնէն ետք, Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ Տարօնի աշխարհի բնակիչներէն գրական դէմքեր առաջ եկան եւ շարունակեցին Ս. Մեսրոպի լոյսի ճամբան:

Տարօնի լեռնաշխարհէն երեք վաւերական բանաստեղծներ, — Վաղարշակ Նորենց, Սողոմոն Տարօնցի եւ Խաչիկ Դաշտենց, — ծաղկեցան ներկայ Հայաստանի մէջ եւ այսօր ամենէն ուշագրաւ բանաստեղծները կը մնան:

Արտասահմանի մէջ արդէն գրական անուն ունեցողներն ալ շարք մը կը կազմեն. ԲԱՆԻՆ երկրպագուներու այս շարքէն կու տանք փունջ մը:

Ուշագրաւ գրուածքներու ստուար հաւաքածոյ մը ունինք մեր տրամադրութեան տակ, սակայն Պատմագրքին մէջ տեղ չունինք: Ընտրած ենք այն գրուածքները, որոնք Տարօնի Պատմութեան երանգ մը, ինքնայատուկ նկարագիր մը կը շեշտեն:

Կ. Ս.

ԳԵՂԱՄ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

ԾԱՂԻԿ ՃԱՐԸՆԿԱՆ

Դեռ չեր բոլորած երեսուն տարին
Երբ հնօք օճախ Աբօ Մարտոյին
Սեղանով հացտուր, սրտանց երկիւղած
Երկնուց ու գետնուց բարիքով լցուած,
Աստուր անցաւոր, ֆէլէքը խաբէ,
Իրիկուան տուած, առտուան կը խլէ,
Խունկը աղօթքին, քրտինքը ճակտին,
Չեղան դեղ ու տուր գալոց փորձանքին:

Հովն ու սովն իջան սարէն ու ձորէն,
Օճախը զարկին ուսէն ու բուսէն,
Աշխարհ մը մլքեր, աշխարհ մը մալեր
Քաշեցին տարան, երին բնաւեր.
Տունը բրիշա՞կ, արտերը խոպա՞ն,
Գօտով կտրիճներ մեռան ու կորան
Մեզ հարսնուկ մընաց ջուխթրկեկ որբով
Առանց գլխաւոր՝ Ֆելէքից խրռով:

Երեքն ալ անտեր, մրջ տան խուփն ու խաղ
Անհուր ու անջուր, անաղ-անմատաղ,
Մանցին երերման ու առանց սեղա՞ն,
Հազարաշէնիկ տները վերան,
Հացն էլ անուշիկ, սով էր սեւաւոր,
Կորաւ այրիին ումուտը աստուր,
Ճամպրուկ կապեցին ճժերով սոված,
Ներքին դաշտ քշուած տաս տարի առաջ:

Մշուց չուր Սիլվան քարավէժ սարեր,
Տաս օր, տաս գիշեր եղան տարուբեր,
Օրիկ մը մժթափ, օրիկ մը տարափ,
Կերան ցուրտ ու ցաւ՝ մռող-անմրափ,
Բոբիկ ու տրկլոզ խորունկ խոցերով,
Ցուցանք սարերուց իջան դաշտ բարով,
Ու գիւղի մ'անկիւն հիւղակի մը ծոց,
Ապաւէն գտան մօտ ծեր տերտրոջ.

Որ են ել գալով իրենց նմանակ
Եղեր էր տնանկ ու աննկանակ.
Ու դեռ շաս դրկից՝ քաղցած-հալածուած՝
Մանրիկ ճժերով ի չոլեր ինկած,
Ամենք մուրացիկ դռներէ ի դուռ՝
Կ'առնէին փոխան հացի՝ թուքումուր.—
Շաս հեղ մնացին միաժում ծըւար,
Տուրիկը պարապ, սրտիկն յուսահաս:

Օր մը օրերուց երբ քաղց շաս զօրեց,
Այրին սիպուած ճժերը ճամբեց
Որ ճարօնք երթան գեղ մը հարեւան
Ու արեւպաստէն առաջ ես դառնան:
Շփոթ ու շիւար գացին մատղշներ:
Ասցը ճապղեր էր, օրն ամպոտեր էր,
Երակը իջու, ճամբախը օտար
Երկուքը մինկուկ եղան թարումար:

Ու հեսրաց մոլրած ճամբախ ճարընկան,
Հեսիրաց խեղդուան հեղեղն անկուման
Իրարու *հէյրան*՝ իրար գրկըւան՝
Ջուխթ հովուն լուսնեակ մրջ հեղեղ
կորան.
Մրմունջ Ասցծուն՝ *տիլակներ* անհուն՝
Ի զուր խեղճ այրին կ'աչքէր ծագերուն.
Ահա', բարելոյս, ահա' վերջալոյս,
Բայց չկան մէջտեղ ջուխթ գոհարանց
բոյս:

Աշմուշն ու գիշեր արհաւիրք ահեղ,
Տանջեցին զինքիկ արցունքը հեղեղ,
Մաղմաղ աղօթրան տժգոյն բացւրռտան,
Ծաղիկ ճարընկան դիակներ գտուան:
Փոս մը փորեցին գերեզմանատան
Իրենց շորիկներ կարեցին պատան,
Խաչանիշ կնքեց ծերուկ քահանան,
Անշարժ եղիցին չուր աշխարհ ընցման

ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ

ԱՐԵՒԱԳԱԼԻ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

«Լոյս ի լուսոյ... ի ծագել լուսոյ առաւօտու,
ծագեա ի հոգիս մեր, զգլոյս ճո իմացալի»:

Կա՛մ երգելու, կամ մաիկ ընելու է... : Անուշահոտ խունկի մը պէս, որ մարդու զգայարանքները անճառելի ապրեցուքեան մը տակ կը վարագուրէ ու կը տկարացնէ, մեր եկեղեցիին Արեւագալի չարականները ալ, որ Մեծ Պահքի այս օրերուն մէջ կ'երգուին, կը կակուղցնեն մարդու հոգին մեղրամոմի պէս, ու սրտին մէջ կը թողուն եկեղեցական երաժշտութեան այն անբացատրելի տպաւորութիւնը, որ բոլորովին միտիկական է: Անշուշտ մեր ցեղի հոգին այնքա՜ն զօրաւոր հակում ունէր դէպի այդ միտիկականութիւնը, որ կրցաւ գրեթէ հնաւաստ ուժով նիւթական ու չօշափելի արդիւնք մը տալ, տեղծելով այն եկեղեցական բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը, որոնք փոխադարձաբար զիրար կը լրացնեն տեսականին ու գործնականին մէջ, եւ որոնք, կարելի է ըսել, մէկ հատիկ էին այն դարերուն մէջ երբ ծագում առին:

Մտի՛կ ըրէք սա Արեւագալի չարականները. անոնց երաժշտութիւնը արեւելեան թովիչ ու հիւանդացնող եղանակներուն կը մօտենայ, գերազանցապէս զգայնական ու տպաւորիչ է. ո՛չ թէ տաքութիւն մը և անոր յաջորդող ապիկար թուլութիւն մը առաջ կը բերէ այս չարականներուն երաժշտութիւնը, այլ տեսակ մը սարսուռ, որ գլխիդ մազերէն կ'իջնէ, մարթիդ ոլքերուն մէջ կ'անցնի, ամբողջ մարմինդ կը փշամիզէ ու ջիղերուդ մէջ առաջ կը բերէ երկնագնացիկ ճարճատիւն մը...:

Իրաքանչիւր անհատին զգացած տպաւորութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ, այսպէ՛ս կը զգան առ հասարակ հայ հաւատացեալները և մանաւանդ հայ կիները, — ամենէն աւելի գաւառացի կիները: Ուրիչ կերպ կարելի չէ մեկնել այն ցաւագին մարմաջը, սրտաբուխ լացի այն փղձկումը, անդիմագրելի ներքին հառաչներու այն սրտահատումը, որ միաժամանակ դուրս կը հոսին հայ կնոջ հոգիէն, աչքերէն ու սրտէն, երբ պալար ու մելամաղձոտ ձայն մը իր մեղեդիին անուշ ու սրբեցուցիչ ճօճումներուն տակ կը թրթռացնէ անոր սրտին թելերը, արթնցնելով իր գիտակցութեան մէջ մեղքի ու յաւիտենականութեան ահաւոր գաղափարները... : Ո՛վ որ ներկայ գտնուած է «Լոյս ի լուսոյ»ի երգին, ինքն ալ զգացած է անշուշտ այն գրեթէ բնազդական սարսուռը, տեսակ մը ներքին նախապատրաստութիւնը, որ ամբողջ հաւատացեալները զապտակի մը պէս կը մղէ, չարժուած մը, խեղդուած բացականչութիւն մը առաջ բերելով. և ահա ամէն մարդ անձնուէրին հզօր

հրապոյրին ներգործութեան և երկիւղի ու հաւատքի գիրկընդխառն ապաւորութեան տակ, կը փութայ մէկ-մէկ կամ աւելի մեղրամոմ գնելու, և շատ անգամ, իր իսկ ձեռքով, զանոնք վառելու Յիսուսի պատկերին առջեւ։

Եւ ահա լոյսը ամէն կողմէ։

Դպիրները կ'երգեն.

Լոյս ի լուսոյ ծագումն, Արեգակն արդար,
Աննառ ծնունդ, հօր որդի,
Յառաջ քան զարեւ անուն քո գովեալ ընդ հօր.
Ի ծագել լուսոյ առաւօտու,
Ծագեա ի հոգիս մեր, զլոյս քո իմանալի:

Լոյսը կ'ողողէ վարագոյրներով սքօղուած տաճարին կամարներն ու սիւները, լոյսի երաժշտութեան արձագանգը կը կրկնեն հինաւուրց եկեղեցիին սպիտակ պատերը, և Յիսուսի խաչելութեան համար պահուած այս սգաւոր օրերու մթնշաղ առաւօտները՝ հաւատացեալներու սիրտերուն մէջ կ'արթնցնեն յաւիտենական լոյսի կազդուրիչ ու վերակենդանացնող գաղափարը։ Իսկ հեծեծանքը, ցաւագին մարմաջները։

Ու հաւատացեալին սիրտը թեթեւցած, արցունքներու ծանր բեռէն իր հոտին ազատած, միեւնոյն ատեն կարծես կը զգայ թէ իր մեղքերէն մաս մը սրբուած, ներուած են Յիսուսէն, որ միշտ «քաւիչ և ներող յանցանաց» է։

Մեր նահապետական տուներուն մէջ, երեխայ հասակէն վարժեցուցին մեզ երգելու և մանկական խանդով մը սիրելու այս երաժշտութիւնը, այս շարականները։ Շնորհալիին բոլոր սրբազան երգերն ու աղօթքները, որ ամենէն աւելի տեղ կը գրաւեն Մեծ Պահքի շարականներու և աղօթքներու շարքին մէջ, այնքա'ն ընտանի են գաւառացի տղուն, չափահաս մարդուն ու կնոջ, որ կարելի է առանց անպատեհութեան ըսել թէ՝ Շնորհալին մեր ժողովրդական սրբազան երգիչն է։ Իր «Զարթիք»ը, իր «Առաւօտ Լուսոյ»ն անմահ տաղեր են. իր բոլոր երգերուն մէջ դաշնակաւոր փափկութիւն մը կայ որ այնքան համաձայն է իր վարած փափուկ և զգայուն կեանքին հետ։

Գրական ու գեղարուեստական տեսակէտով, ամենէն նրբաքննին ճաշակներն անգամ գոհ կ'ըլլան այս երգերուն ու շարականներուն մեծ մասէն. մանաւանդ երբ նկատի առնուի թէ հայ միաքը զանոնք արտադրած է Զ.—Է. դարերուն, և մեծ մասով ԺԲ. դարուն։ Կան որ գրական արուեստի անգին գոհարներն են. և արեւն ու լոյսը այնքան առատ է անոնց մէջ, որ կը զգաս թէ ասոնց կենդանացուցիչ ազդեցութեան շնորհիւ՝ միստիկականութեան այնքան յարած ցեղի մը հոգին, հաւատքի առողջ միամտութիւն մը պահած է դարերու այլասերող ընթացքին մէջ։

Ու կը խորհիմ թէ ի'նչ բնական խորհրդաւոր ազդեցութեան մը

ԼԵՒՈՆ ԳԱՐՄԷՆ

ՄԵՐ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Տարօն՝ մեր նախնիքներուն խտացեալ ըմբոստութեան պոռթկումը՝ երկնամերձ գագաթներով ու ամպածրար լեռներով:

Լեռնաշխարհ մը՝ Հայոց երկրի կուրծքին վրայ քանդակուած՝ կամքի եւ վճռականութեան մուրճերով, ուր աստուածներ իրենց կապոյտ հոգիները իջեցուցին՝ Ծովասարի ջինջ ու խորունկ ջուրերուն գիրկը:

Տարօն՝ Հայոց համայնական պատմութեան ամրակերտ խարիսխը եւ դարերու վաւերական մագաղաթը, որուն վրայ սրբազան ձեռքը Մեսրոպին լուսակերտեց առաջին նըշանագիրը մեր հոգեձայն Լեզուին:

Մշտավազ գետ, որ ոռոգեց մեր կեանքը՝ անցեալի հերոսական ոգեկանութեամբ եւ դարձաւ նաւարկութեան անցք՝ հասնելու յեղափոխութեան բաց ու անծայրածիր ծովերուն:

Տարօն՝ հաւատքի ամրոց եւ խիզախութեան միջնաբերդ:

Ճամբաներու վրայ ինկած անանցանելի ապառաժ:

Ցեղին անաղարտ դիմագծին հայելի, որուն ցոլացումի ճամբաներեն անցան սերունդներ յաջորդական օղակաւորումով՝ մշտանորոգ ու անխորտակ:

Անծանօթ Լեռնաշխարհ...:

Հպարտութեան անխոցելի զրահ եւ մեր սրտերուն մէջ մշտատրոփ մայր երակ, որուն շունչին դեռ կը վառենք մեր օրերու լամբը անփայլ:

տակ այս չարականներուն անունը Արեւագալ դրած են ու կ'երգեն զայն Մեծ Պահքի այս օրերուն, երբ Մարտ 9-ին Արեւը կը դառնայ, օրերը կ'երկարին, երկինքին կապոյտը կը ցուցնէ իր երազուն ու հրապուրիչ անսահմանութիւնը, որուն մէկ ծայրէն, արեւելքէն, ամէն օր կանուխ կը ծագի լուսաճաճանչ արեւը, միշտ յափշտակիչ, միշտ երկրպագութեան գաղափարը ազդող... այնպէս որ մեր եկեղեցին իր արտայայտած զգացումներուն անկեղծութիւնը գերագոյն էակին առջեւ արդարացնելու համար, տեսակ մը չքմեղանք, տեսակ մը բաղդատութիւն անհրաժեշտ համառած է, իր «Լուսոյ» երգին մէջ զետեղելով սա տողերը:

«Յառաջ քան զարեւ *անուն քո գովեալ ընդ հօր...»:*

ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՔՀՆԵ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՍԱՍՆՈՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐԸ

Խօսիլ Սասնոյ աչուղներու մասին, կը նշանակէ վեր հանել անոր դիւցազներգական բանաստեղծութիւնները, որոնք դժբախտաբար ցարդ մոռացութեան փոշիներու տակ թաղուած կը մնան և չեն շահագործուած հայ երգիչներու կողմէ։

Սասնոյ հայ բնակչութիւնը, որպէս լեռնակեցիկ ժողովուրդ, հինէն ի վեր իրեն գլխաւոր զբաղումն ունեցած է խաշնարածութիւնը և այդ իսկ պատճառաւ աւելի շատ առիթ ունեցած է երգելու իր չնաշխարհիկ հայրենիքին բնական գեղեցկութիւններն ու քաղցրութիւնները, մանաւանդ իր սրբազան լեռներն ու գողարիկ սարերը, որոնց հրաշալի ուխտագնացութիւնները ամէն դարու և ժամանակի մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցած են հաւատաւոր սասունցիի հոգեկան ու բարոյական կեանքին վրայ։ Հէնց որ Ս. Մարաթուկի, Ծովասարի, Անտոքի, Հռեվարի և Տղամանուկի սքանչելագործ ուխտավայրերը, ուր ամէն տարի հազարաւոր հայ և քիւրտ ուխտաւորներ կ'երթային, ծնունդ տուած են բազմաթիւ աչուղներու, որոնց երգն ու սրինգը միշտ վառ պահած էին ժողովուրդին մէջ ընկերական ու բարոյական կեանքի կենսունակ զգացումները։

Այս տեսակէտով Սասնոյ աչուղները կարելի է բաժնել երկու խումբի՝ փողահար և տէնկպէժ աչուղներ, որոնք զանազան ժամանակներու և շրջաններու մէջ ապրելով հիւսած ու երգած են ժողովրդային ամէն տեսակ դիւցազնական բանաստեղծութիւնները ի մեծ ուրախութիւն։

Վերջին մէկ դարու շրջանին Սասնոյ Բսանաց գաւառին մէջ նշանաւոր փողահարներն եղած են՝ Ա.— Նատոբու Արէն, որ արժանաւոր զաւակն էր հռչակաւոր Թրքաչ Յակոբին և Խարզանի շրջանին մէջ ապրելով միշտ նուագած է Ս. Մարաթուկի ուխտին։ Արէին համար կ'ըսուի թէ տարի մը Ս. Մարաթուկի ուխտին առիթով, 24 ժամ անընդհատ փող փչելու և կովէնs խաղցնելու պայմանաւ տոսախէ շինուած եօթը հատ սրինգ պայթեցուցած է կովէնs պարի մէջ։ Բ.— Վանից Կարճ Գրիգոր, որ Գոմուց Ս. Մատին Առաքելոց վանքին փայտահատն ըլլալով՝ ապրած է միեւնոյն վանքին մէջ և փչած է զանազան ուխ-

տավայրերու վրայ և հարսանիքներու մէջ։ Գ.— Դալարձորի Մարգարը, որ ապրած է Խարզանի շրջանը և միշտ փչած է Ս. Մարաթուկի և Անարեւ Արջոնց Ս. Քառասուն Մանկանց ուխտավայրերն ու հարսանեկան խրախճանութեանց մէջ։ Դ.— Հաղտի Կենճոն, որ Պտրի կոչուած քիւրտ աշիրեթին մէջն էր, նուագած է զանազան ուխտավայրերու վրայ և քիւրտ հարսանիքներուն։ Ե.— Գոմուց Խաչօն, որ ապրած է Բսանաց գաւառի շրջանը և նուագած է Վարդենանց Ս. Քառասուն Մանկանց և Ս. Խաչի ուխտավայրերը։ Զ.— Մղտու Կարպուշը, որ ապրած է Վանից մեծ տունը և նուագեր է Զրթնեց օձասպան Ս. Գէորգի ուխտավայրն ու Տանձիկի Պալոյենց Պետուորներուն համար։ Է.— Խնձորենց Մարգէն, որ ապրած է եօթը թաղ գաւառի շրջանը և նուագած ու երգած է Ս. Աստուածածնի և Ս. Տղամանուկի ուխտավայրերն ու Սուլթան աղբիւրի կովեճs պարերուն։ Իսկ Բսանաց գաւառի Տէնկպէժներն եղած են հետեւեալները՝ Ա.— Հազոցի Սուվար Եղօ Մուրատ, որ Խարզանք ու Բսանաց եօթը թաղ գաւառի գիւղերու մէջ երկար տարիներու ընթացքին փերեզակութիւն (չարչիութիւն) ընելով հեղինակած ու երգած է անթիւ խաղեր ու տաղեր, մանաւանդ քիւրտ աշիրեթական կռիւներու դիւցազներգութիւնները, որոնք պատմական տեսակէտով մեծ արժէք ունին։ Սակայն կը ցաւիմ ըսելու, որ հակառակ իմ թափած ջանքերուս, ցարդ չեմ յաջողած ձեռք բերել այդ մեծ վիպասանին արտադրած գործերը, որովհետեւ թէ՛ հեղինակն ու թէ իր աշակերտները 1915-ի բռնագաղթի միջոցին սրախողխող փճացած են և գիտցողներ ալ չեն մնացած։ Բ.— Հաւկոնաց Տօնէն, որ Խիանքի շրջանին մէջ ապրելով հեղինակած ու երգած է կովեճs-պարի խաղեր, կորաճիներ և մանաւանդ թեթեւաշարժ fոչերիներ, որոնք իրենց տեսակին մէջ շատ յարգի են։ Գ.— Մջգեղու Խրցտան Կարպէն, որ Բսանաց գաւառի նշանաւոր տէնկպէժն ըլլալով իր յատուկ և մեղրանուշ ձայնովը երկար ժամանակ երգած ու զուարթացուցած է միեւնոյն շրջանի ժողովուրդն ու հարսանեկան հանդէսները։ Տէնկպէժ Կարպէն եօթը թաղ գաւառի Հայերուն և Տաղներցի քիւրտ աշիրեթին միջեւ 1892-ի աշնան տեղի ունեցած կռուին ականատես ըլլալով, հեղինակած է «Օհանէ Թէմմէ» վերնագրով քիւրտերէն լեզուով դիւցազներգութիւն մը, որուն մէջ յստակօրէն կը պատկերացնէ Ս. Մատին Առաքելոց վանքի վանահայր Տ. Պետրոս վարդապետի և Մջգեղի Ռէս Շարոյին կատարած քաջութիւնները, որոնց շնորհիւ Հայերը յաղթական հանդիսանալով կը վերագրաւեն Բսանք հայ գիւղն ու կը վտարեն Տաղներցիները մեծ վնասներով։ Դ.— Մջգեղի Սայի Կոբէն, որ իբրեւ երգիծաբան տէնկպէժ, կարգ մը ժանանակակից դէպքերու շուրջ հեղինակած է շատ մը յանգաւոր երգիծաբանութիւններ, որոնց ամբողջութիւնն ալ չեմ կրցած ձեռք բերել, որ հրատարակել տամ ի լուր մեր նորելուկներուն։ Ե.— Չարչի Ղազար, որ իր արհեստին բերումով գիւղէ-գիւղ և շրջանէ-շրջան ման գալով երգած ու զուարթացուցած է շատ մը սրբավայ-

բերու ուխտաւորներն ու հարսանեկան հաւաքոյթները։ Զ.— Թաթնոց Աբէն, որ իբրեւ կովկասի ազնկպէժ ունի բազմաթիւ յանգաւոր հեղինակութիւններ, որոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւեն Թաթնայ անծըղ ծառին և կեղծ օձին երգիծական վիպասանութիւնները։ Առաջինով կը ներկայացնէ երեւակայական ծառ մը, որուն վրայ աչխարհիս բովանդակ անծղնները տարին մէկ անգամ հաւաքուելով խորհրդակցական ժողով կը գումարին. իսկ երկրորդով կը ներկայացնէ հասատ չուան մը, որ գիշերուան մութին մէջ օձ կարծուելով, ամբողջ գիւղացիները զինուած կը հաւաքուին զայն սպաննելու համար և յաւտախտ կ'ըլլան։

Այսպէս, Սասունցին ա՛չ թէ միայն իր նուիրական ուխտագնացութիւնները, այլ նաեւ իր հարսանիքը հագիին իսկ փողով ու խաղով կը կատարէր։ Ամէն չրջան ունէր իր փողահարն ու ազնկպէժը, որոնք ի պահանջել տարկին հրաւիրուելով առանց նիւթական ակնկալութեան, օրերով կ'երգէին ու կը զուարթացնէին ժողովուրդը, իսկ մեռելներու համար ալ հնարուած էին տխուր եղանակներ, զորս երգելով ու նուագելով կը լացնէին յուղարկաւոր ժողովուրդը։

Հալէպ

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՆՈՐԵՆՑ

ԿՈՐԱԾ ՔՈՏՐ

1

Մի քոյր ունեմ ես կորած,
Կորցրի նրան այն տարին,
Երբ արիւն էր, կոտորած,
Մահն էր տիրում աշխարհին:

2

Դեռ փոքր էինք ես ու նա
Մեր Սասունի սարերում,
Ժողվում էինք մանանա,
Դազբա էինք տուն բերում:

Վազում էինք քարէ քար
Ուլերի պէս քարայծի.
Ոչ հեգնութիւն ոչ ցաւ կար,
Ոչ՝ հասկանալն արածի:

Սիրում էինք վազքը խենթ
Քարայծերի հօտերի
Կաքաւների երգ ու երթ,
Շշուկները խոտերի:

Սիրում՝ երբ որ լինում էր
Արեւ-անձրեւ եղանակ,
Երբ արեւը հենում էր
Ծիածանի աղեղնակ:

Վազում էր քոյրս այդ պահին
Ծիածանին հասնելու,
Այդ պատրանքին երկնային,
Նրա տակով անցնելու:

«Գիտե՞ս, եղբայր, ով անցնի
Ծիածանի տակից, նա
Իր մուրազին կը հասնի,
Միշտ երջանիկ կը մնայ»:

Ասում էր նա եւ վազում
Դեպի աղեղն ծօթնեւրանգ.
Ու երբեմ էլ չէր հասնում,
Թեկուզ վազէր շատ արագ:

3

Ցեղոյ եղաւ մղձաւանջ
Այրուեց ամբողջ գիւղը մեր,
Եղաւ վայրագ ձիչ ու կանչ,
Եւ կոտորած ու աւեր:

Ու ջա՜րդ եղաւ, ջա՜րդ եղաւ
Անպատմելի կոտորա՜ծ.
Չմնաց մարդ, երեխայ,
Չմնաց շունչ-արարած...

Բայց ես եղայ մազապուրծ,
Ի՞նչ հրաշքով, ո՞վ գիտէ...
Այդ վարո՜ւց էր, շատ վարուց,
Բայց երէկ էր կարծես թէ:

Ու յիշում եմ ես դողդոջ
Շատ փնտռեցի խելագար,
Բայց դիակը իմ հրոջ
Դիակների մէջ չկար:

Ու սրտիս մէջ յոյս մնաց՝
Թէ նա գուցէ խելայեղ
Ինձ պէս փախաւ ու գնա՜ց
Ուրիշ աշխարհ, ուրիշ տեղ:

4

Մնում է նա իմ մտքում,
Ու թւում է ինձ, թէ նա
Մուրի՜կ հա՜ց է հաւաքում,
Եւ ոչ սարի մանուկայ:

Իր չար բաղդի եսեւից
Նա վազում է յոգնաբեկ,
Ջուրկ ուժերի զոյգ թեւից,
Բազդին աճհաս, թոյլ եւ հեգ:

Մղկտւում է սիրտս խոր
Ֆո բաղդից չար ու ցսեմ,
Ո՞ւր ես, ֆո՜յր իմ, իմ աղուո՜ր
Արի՜ այս կողմ՝ ուր ես եմ:

Ֆանի՜ հազար մարդ եկաւ,
Դու դեռ չեկար, ե՞րբ կգաս...
Ե՜կ, բնաւեր իմ կամա՜ւ,
Այս կողմ բռի՜ր, եթէ կաս:

Այսեղ, ոչ թէ ֆանի մարդ
Ֆանի՜, ֆանի ժողովուրդ՝
Արդէն բռնած փնտռած բաղդ՝
Տաֆացրել է կեանքը ցուրտ:

Այսեղ կ'անցնիս դու, արի՜,
Միածանի հե'նց տակից,
Արի՜, եղիր հազարի
Երջանկութեան մասնակից:

1947

ՍՈՂՈՄՈՆ ՏԱՐՕՆՑԻ

«ԴԱՒԹԻ ՔԱՐԸ»

Աշնանային մի պայծառ օր Հովիւ Դաւիթը վիթխարի
Սասնա Տան հօտը իջեցրեց ստորոտը Սեղանսարի,—
Այնտեղ, ուր երկհեղէ ժայռից կաթնաղբիւր է բխում պաղ-պաղ,
Երկհեղէ ժայռից, որ նման է որձ առիւծի բացուած երախ:

Ահա հեռու եւ մօտակայ հերմակագեղ շաւիղներից,
Ինչպես թեթեւ այծեմիկներ, ինչպես հովը իջած սարից,
Եկան Սասնա սեգ հարսները, աղջիկները թուխ, սպիտակ,
Ոչխարի կիթն սկսեցին վերից կախուած ժայռերի տակ:

Ու ոչխարի կաթը յորդեց պտուկներից լի-կարմբրուն,
Հանց սառոյցի բարակ ձողեր՝ փռփռալով կթոցներում,
Ճերմակ ու շեկ պղինձներում եւ փայտակող դոյլերի մէջ,
Հանց երկնէից թափուող անհուն, անհատնելի անձրեւ անվերջ:

Կթուորներից ոմանէ իրենց սեւ աչէունէովը բոցարծած
Նայում էին թաւուն Դաւթին՝ Կաթնաղբիւրի ակին նստած.
Նայում էին յոյզով լցւում, լցւում մի խոր գաղտնիքով վես,
Բարձր՝ Սասնա լերանց նման, խորը Սասնա վիհերի պես:

Եւ հերթի հերթ, հազար լի կուրծ, երբ որ պիտի դատարկուէին,
Պիտի հազար հարպիկ մատներ լի կուրծերիցն ազատուէին,
Ու երբ պիտի բացուէր այնժամ սրտապարար մի տեսարան
Գառը պիտի իր մօրը գար, մայրը պիտի գտնէր գառան,—

Ցանկարծ բարձր սարի գլխից պոկուեց հսկայ մի քարաժայռ
Պոկուեց, թնդիւն-դղրդիւնով, գլոր-գլոր հռընդաց վայր,
Կթուոր կանայք եւ աղջիկներ եւ ոչխարներն իրար անցած,—
Բարձրացրին մի լաց ու մայուն, — մէկը մէկի մէջքը մտած:

Ու շուռ եկան հազարաւոր կթոցները ձեան շերտի պես,
Ստորոտը մի ծայրից ծայր սպիտակեց ամբողջապես
Ու մինչ ժայռը դէպի ներքեւ գլորւում էր ահագնութեամբ,
Հսկայական վիշապի պես, ահագին մի բլուրի չափ:—

Դաւիթն ամբողջ ուժն հաւաքած՝ վազեց դէպի ժայռը եկող,
Դղրդացին նրա վազքից գագաթ ու վիհ ու սարակող.
Պարզեց ուժգին պողպատը ձեռքը, եւ վեմ ժայռը հռնդալով,—
Կանգնեց իսկոյն, Դաւթի առաջ,— շուրջը փոշի, խիճ ցանելով:

Կանգնե՛ց: Մնա՞ց: Մինչեւ հիմա այն ժայռը կայ եւ մեծազօր
Դաւթի ձեռքի հինգ մատների դրոշմը կայ մինչեւ այսօր:
Եւ կթուորը, կիթ անելիս, այդ դեպքն է միշտ մտաբերում,—
Ահով յիշում «Դաւթի քարը», որ կանգնած է Սեզանսարում:

Ս. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՏԱՐՕՆ

Ասուծոյ տաճար սրբազան Տարօն,
Փառքի ծիածան, զօրութեան կրօն,
Քո հողեն, ջրեն, երկինքեն բուրվառ,
Խորհուրդը կեանքի ինձ ըսաւ թէ «ա՛ռ՝
«Արիւնը ցեղիդ, լեզուն ոսկեբառ,
«Մեսրոպի տեսլեան գիրը ոսկետառ»

Ցայտնութեան կամքի դու կարօտ անբաւ,
Հանճարի որրան, հայկեան մեծ համբաւ·
Դարերու ահեղ, տիտանեան պայքար,
Ցաղթ դիւցազներու սուրբ տապանաքար,
Եւ այժմ միայն կսկիծ, մորմոք, յուշ
Երազատոչոր աշխարհիդ իմ Մուշ:

Երկինքիդ ոսկի, դաշտերիդ զմրուխտ,
Խորախորհուրդ է սուրբ վանքերուդ ուխտ,
Լեռներիդ հսկայ, գետերդ յորձնափառ,
Հին աղբիւրներուդ լոյսն է անսպառ —
Սահակ եւ Մեսրոպ, Վարդան եւ Վահան
Պատմութեան ձայնով դեռ մեզ խանդ կուտան:

Այժմ թեպետեւ սգաւոր, խոպան,
Գիւղերդ աւերակ, արտերդ անգութան,
Բայց որդիներուդ կարօտը անյաղթ
Եւ տարօնական սուրբ ուխտը անխախտ,
Գծած են ուղին մեռնելու կամքին,
Մեր առաջնորդն է՝ հայրերու ոգին:

ԽԱՉԻԿ ԴԱՇՏԵՆՑ

ՁԱՆԳՈՒԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Ջուրը գնում է, կամուրջն է մնում,
Փա՛ռք գեցի վրայ կամուրջ կապողին:
Ճանապարհից լաւ ի՛նչ կայ աշխարհում,
Հազա՛ր հազա՛ր փառք ճամբայ շինողին:
Հրհւում է հոգին լաւ խօսք լսելիս,
Լաւ խօսքդ խառնիր դու Զանգու գեցին:
Փա՛ռք նրան, ով որ ճամբով անցնելիս
Յիշում է նրան շինած վարպեցին:
Կամուրջի տակով թող հոսի Զանգուն,
Փա՞ռք այս կամուրջով գնացողներին:
Ճամբորդը գնում, ճամբան է մնում,
Փա՞ռք մեր աշխարհի ճանապարհներին:
Երգն էլ հիւսւում է ճանապարհի հեց,
Եւ նրա հեց էլ մնում է կանգուն:
Լաւ երգն ու ճամբան ապրում են յաւէց,
Փա՞ռք նրան, ով նո՞ր ճամբան է երգում:

ՅԱՐԴԸ ԳՆՈՒՄ Է, ՑՈՐԵՆՆ Է ՄՆՈՒՄ

Նսցած էի ես մի օր մեր շեմին,
Քեռիս ցորեն էր էրնում մեր կալում.
Սարից փչում էր աշնան զով քամին,
Քամին քրշում էր ու յարդը տանում:
— Քեռի՛, — ասացի, — էդ ի՞նչ ես անում,
Մեր ամբողջ յարդը տրւեցիր քամուն:
— Բան չրկայ, բա՛լիկ, ի՞նչ ես վրշտանում,
Յարդը գնում է, ցորենն է մնում:
Ամէն բանի մէջ եւ ամէն ժամին
Քամին էրնում է ու յարդը տանում,
Մեզ էլ էրնում է աշխարհի քամին,
Յարդը գընում է, ցորենն է մնում:
Մենք ողջ աշխարհն ենք էրնում լոյսից լոյս
Յարդն ու ցորենը տալիս ենք քամուն
Ու ես յիշում եմ խօսքերը քեռուս.
«Յարդը գընում է, ցորենն է մնում»:
Էրնում եմ ես էլ երգերս հիմի,
Իմ ամբողջ կալը բռնել եմ քամուն,
Ինչ որ չի մնայ, կը տանի քամին,
Յարդը գընում է, ցորենն է մնում:

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՀՆՈՑՔ

Ա.

Ծծմակայ Քիքը հռչակաւոր է իր կաքաւներով։ Սեւ սարիրու մէկ հրաւանդանն է ան Մշոյ դաշտին մէջ։

Արեւածագին՝ երբ գոյներու և ճաճանչներու հրդեհ մը կը բռնկի հոն, ժայռերու երկնակարկառ ցցուածքներէն՝ հազարաւոր կաքաւներու համանուագ մը կը պայթի։ Թաւ, ոլորուն ու կակորդային ձայներ մը կը կէսկիսին վճիտ ու բուրաւիռաւէտ առաւօտը։ Իրենց փետուրներուն պէս գունագեղ են անոնց ելեւէջները և տարօրինակօրէն տխուր ու իմացական երանգ մը կը զգաս անոնց մէջ։

Երբ մեր հնթանոսական կրօնքը տիղի տուաւ Քրիստոնէութեան, և տաճարները քանդուեցան, անոնց բոլոր քուրմերը, քրմուհիները և փոխասացները, կարծես, վերածուեցան կաքաւներու և Թռան դէպի ապառաժուտ լեռները։

Ու այսպէս, ամէն առաւօտ, անոնք՝ իրենց ժամերգութիւնը կը կատարեն մեղեդիներով, փոխասացութիւնով, ծնծղաներով ու քչոցներով։ Այս բոլորը, արդարեւ, իրենց յատուկ գոյներով ու չափերով կը զգաս անոնց կակորդներէն դուրս ցայտող Թրթռուն ձայներուն մէջ, և կը տեսնես Թէ, արեւը ի՞նչ պայծառութեամբ կը ժպտի՝ այս քնքուշ և երաժշտասէր Թռչուններուն ցուցադրած արեւապաշտութեան համար։

Եւ ցօղաթուրմ ու պայծառ առաւօտին մէջէն, արեւը՝ անօրինակ գգուանքներով կը խաղայ, ժայռերուն վարի խոռոչներէն դուրս ցայտող պաղ ու բիւրեղային ջուրին հետ։

Անոնց խռովքին ու սիրուբաուքներուն ընկերացած ձայներուն մէջ ալ կրնաս զգալ իմացական որոշ չափականութիւն մը, արեւաչող ու հաղագային կարկաչիւն մը՝ որ յատուկ է գետնին խորութիւններէն՝ արեւին հետ համբուրուող ջուրերուն։

Հո՛ս, կրանիթեայ այս ժայռերուն խառնակոյտին մէջն է այն ծակը՝ ուրկէ կրնաս անցնիլ և թափառիլ Սասնոյ լեռնաշխարհին և Հայաստանի բոլոր երկար ու ընդարձակածաւալ քարայրներուն մէջ։ Անոնք՝ մեր գետնամոյն եզած գետերուն և լիճերուն ցամքած կաղապարներն են՝ որոնց երազական լռութեան մէջ՝ տակաւին կը չարու-

նակես լսել փրփրաբաչ ջրվէժներու զմբզմբոցը և գետերուն մոլեգնոտ վազքը։

Քալէ՛ ամէն ուղղութեամբ, հետեւէ՛ ցամքած գետերու անցքերուն, իջիր լիճերուն թաց յատակը, ու պիտի զգաս խորունկ, գերեզմանային լռութիւն մը և մթութիւն մը, որոնց մէջ՝ մտածումներուդ ոստումները կը դառնան լսելի, կայծարձակումները՝ տեսանելի։

Հո՛ս-հոն՝ կը հանդիպիս բերդերու, քաղաքներու և տաճարներու աւերակներուն, ու երկրաչարժէ յառաջ եկած ճեղքերուն մէջ կը նշմարես յուշարձաններու, կոթողներու և անհամար կմախքներու կոյտեր։

Ելի՛ր դէպի Սասնոյ քարայրները՝ թանգարան գանձերու, և բնութեան ճարտարապետական հանճարին։ Շթաքարերու և պտկաքարերու բոցեղէն անտառ։ Գունագեղ, շողուն, հրաշէկ։ Կարծես երկնային Մայր Տաճարներու խորաններ ըլլային անոնք՝ հրեղէն կերոններով, հսկայ մոմերով և գեղակերտ ու շողարձակ արձաններով զարդարուն։

Աղօթքի մէջ քարացած ծնրադիր հաւատացեալներ։ Սեղանին վրայ արձանացած քուրմեր, և մեղեդիներու մշտնջենական արձագանգներ։

Բիւրեղացած պաշտամունք։

Վա՛ր իջնենք այս անառիկ բարձրութիւններէն և թափառինք Մշոյ դաշտին տակ։ Հո՛ն կը տեսնես լիճի մը ցամաք կաղապարը։ Հազարաւոր դարերէ ի վեր ցամաք։ Հսկայ և ընդարձակածաւալ դաշտ մըն է ան, կարծես, որուն տանիքին վրայէն՝ գալարուելէն ու մռլտալէն կ՛անցնին Մեղրագետն ու Արածանին՝ բազմաթիւ ուրիշ գետակներու հետ, և որուն վրայ կը տարածուի արտերու և մարգագետիններու օրհնուած կանաչութիւնը և կաթնաբոյր գիւղերու ցանց մը։

Այս տանիքին վրայ է որ մղուած են Հայութեան մեծագոյն ճակատամարտները։ Զրահներու, նիզակներու և սուրերու չկահիւնները տակաւին կը շարունակեն իրենց արձագանգները՝ այդ ընդերկրեայ տարածութեան մէջ։

Տարօրինակ խառնակոյտեր կը տեսնես հոն՝ տաճարներու և արձաններու։ Հին աստուածներու շուքեր և քրմական արարողութեանց թափօրներ կ՛անցնին առջեւէդ, և դո՛ւն, բնազդաբար ծունկի կու գաս համբուրելու այդ թաց գետինը՝ որուն վրայէն աստուածները քալեր են, ատենօք։

Անցի՛ր Բիւրակնեան լեռնաշղթային տակէն ու մտի՛ր Արարատեան դաշտին տակը։ Միեւնոյն տեսարանը, միեւնոյն թանգարաններով, ճակատամարտներու միեւնոյն արձագանգներով։ Աշխարհակալներու ահեղ բախումներուն հետքեր։ Գանկերու բլուրներ։ Խորտակուած սիւներ ու կոթողներ։ Գառնուկի գլխով դամբանաքարեր։ Փլած գըմբէթներ ու խորաններ։ Զանգերու և կոչնակներու կտորուանքներ, ու

գերեզմանուած գիւղերու կոտրտուած գերաններ։

Ի՞նչ լաւ կը զգաս, սակայն, երբ այսօր, գլխուդ վերեւ՝ ոտնաձայներ կը լսես։ Ապրելու, կերտելու և ստեղծագործելու եռուզեռ մը կը թրթռայ գերեզմանային այս լռութեան մէջ։

Ի՞նչ լաւ կը զգաս, երբ դարերու արիւնոտ ցնցումներէն և ընկերային համաճարակներէն անցնելով՝ հայ ժողովուրդը կ'ապրի այսօր, որպէս ազգային անհատականութիւն մը, և հակառակ բոլոր կապանքներու, կը մտածէ, կ'երգէ և կը պարէ հայու պէս։

Ի՞նչ լաւ կը զգաս, երբ կը տեսնես անոր անճկելի յամառութիւնը և անոր ադամանդեայ կարծրութիւնը։

Հայաստա՛ն, ռազմադա՛շտ աշխարհակալներու, սա՛լ անխորտակելի, փա՛ռք քեզ։

Ետ դառնանք, այժմ, մեր Ծծմակայ Քիթը, որովհետեւ հո՛ն է այն անցքը՝ որ կ'առաջնորդէ մեզ դէպի Հայաստանի հոգեկան աշխարհը։ Չէ՞ որ, վերջապէս, այս ուղեւորութեան նպատակն է ծանօթանալ այդ աշխարհին հետ։

Եւ իսկապէս, երբ Ծծմակայ Քիթը վերադարձայ, ապառաժներու խառնակոյտին մէջ նշմարեցի քարայրի մը բերանը, որուն ճակատին վրայ փորագրուած էր, բեւեռագիր գիրերով, հետեւեալ տողը։

«Օձն իր պորտով, հաւքն իր թեւով՝ ասկէ չէ անցած, դո՛ւն ի՞նչպէս կ'անցնիս»։

Խնդացի հէքեաթային այս խօսքին վրայ, և նե՛րս մտայ։ Քա՛յլ մը միայն։ Կարծես, մէկէն, աշխարհէն կտրուեցայ, և արեւին լոյսը մարեցաւ։ Անդունդի մը եզերքն էի կանգնած, քարացած։ Ինձմէ քիչ մը հեռու, թանձր խաւարին մէջ, բացէ լեզուներով գրուած հետեւեալ տողերը կարդացի.

«Ով որ թեւ չունի, և սաւառնելու կարողութենէ զուրկ է, կա՛նգ թող առնէ հոս։ Խորխորատները բերանաբաց կը յօրանջեն, եւ անոնց խաւարը կուպրի պէս թանձր է ու կպչուն»։

«Ո՛վ որ անձնազոհութեան գինին չէ ըմպած, հեռո՛ւ թող մնայ այս ափերէն, որովհետեւ, եսասիրութիւնն ու ընչաքաղցութիւնը՝ ծանր քարերու պէս, զայն դէպի անդունդները կրնայ քաշել»։

«Ո՛վ որ յաւիտենական արեւածագերու պաշտամունքը չունի, թո՛ղ ետ դառնայ դէպի իր անծայրածիր գիշերը և լողայ անոր մահասարսուռ ալիքներուն մէջ»։

«Ո՛վ որ Հայութեան յաւերժութեան մասին կը տարակուսի, թող չփորձէ անցնիլ այս սահմանը՝ որ կը բաժնէ մեր հայրենի հողը՝ աննիւթական Հայաստանէն»։

Ու, մէկէն, պայթեցաւ՝ կաքաւներու համանուագ մը։ Չգիտցայ սակայն, թէ ո՛ւրկէ կու գար ան։ Դուրսէ՞ն, ժայռերուն մէջէն, թէ առջեւս բացուող անդունդէն։ Միայն կը տեսնէի որ, անոնց ձայները խաւարը կը կէտկիտէին կայծերով, հնչեղ կայծերով։ Ու անդունդը

սկսաւ զնգալ կայծարձակ համանուագով մը։

Երազական թմրութեան մը հետ, անդիմադրելի վճռականութիւն մը ողողեց զիս, և ե՛ս, լսեցի ակամայ բացագանչութիւնս։

— Ի՞նչ կը վարանիս։ Դուն վախկոտ մը չես։ Բա՛ց երեւակայութեանդ թեւերը, և թռի՛ր։ Թռի՛ր դէպի այն լուսաշխարհը՝ որ կը կոչուի աննիւթական Հայաստան։

Կը լսե՞ս Մեղրագետին ու Արածանիին մռնչիւնները գլխուդ վերեւ։ Եկեղեցիներուն կոչնակներն ու վանքերուն զանգերը։ Կը լսե՞ս գութաներգն ու կալերգը՝ մեր ցորենաբոյր դաշտերէն ու կալերէն։ Կը լսե՞ս հարսնետուներու պարերգները և պատարագներու մեղեդիները։ Կը լսե՞ս գլխուդ վերեւ՝ ոտնաձայները աշխատող, և պայքարող եղբայրներուդ ու քոյրերուդ։

Թռի՛ր, երիվար, թռի՛ր։ Օձն իր պորտով, հաւքն իր թեւով՝ այս կողմերէն չեն անցած։ Դո՛ւն կրնա՛ս անցնիլ։ Բա՛ց թեւերդ և սուրա՛ այս անդունդներուն վրայէն՝ դէպի լուսաշխարհը Հայաստանի։ Հո՛ն է որ կ՚ապրին մեր նախնիքները և անոնց աստուածները։ Հո՛ն են հիմերը մեր լեռներուն։ Հո՛ն են գետնին երեսէն անհետացած մեր բոլոր գետերն ու լիճերը։ Հո՛ն է անսահման հնոցը՝ որ ջերմութիւն կը հայթայթէ Հայաստանի ժողովուրդին։ Ջերմութիւն՝ անոր արօտավայրերուն և անտառներուն։ Ջերմութիւն անոր վանքերուն և գիւղերուն։ Հո՛ն, այդ անծայրածիր լուսաշխարհին մէջն է որ, ուժերու կախարդական խաղերով կ՚արտադրուի սնունդ մտքի և երազի։ Կը դարբնուի տոկունութեան ու յարատեւութեան պողպատը, և կը սրուի դիւցազնականութեան թուրը։

Այս ուժերն ու զէնքերը կը պատրաստուին Հայաստանի ներաշխարհին մէջ, և կը յանձնուին իր զաւակներուն՝ գետնին տակէն։ Հողին մէջէն։

Անոնք կը յանձնուին մեզ՝ մեր գետերուն գալարումներուն մէջէն։ Մեր ձորերուն ու ջրվէժներուն մռնչիւններէն։ Մեր աղբիւրներուն քաղցրահնչիւն խոխոչումներէն։ Մեր արեւահեր ծաղիկներուն ժպիտներէն։ Մեր ոսկեվարս արտերուն ծփանքներէն։ Մեր երկնամուխ լեռներուն վեհութենէն։ Մեր ձիւնածածկ կատարներուն անբծութենէն։

Բ.

Ընդերկրեայ Հայաստանը գետին չունի, որ, վրան քալես։ Կարծր տարածութիւն չունի, որուն վրայ տուներ շինես և բնակութիւն հաստատես։ Անեզր ծով մըն է ան լոյսի և գոյներու, ուժերու և զօրութիւններու։ Յարաշարժ յորձանքներ և ծիածանագեղ ջրվիժումներ։ Գիտակցութեան ու երեւակայութեան մոգական խաղեր։ Երազներու շղթայազերծ ծփանք և իմացական թռիչք։ Ու այս լուսափրփուր ծփանքին մէջ՝ կը նշմարուին մարդկային գիծեր ու կերպարանքներ՝ որոնք

լուսեղէն գոյութեան ճկունութեամբ կը կազմուին ու կը չքանան։

Ի՞նչ կախարդական տեսարան։

Հեռաւորութեան մէջ, թանձր գոյներու քողերուն տակ կը տարածուի մեր նախապատմական շրջանը՝ անխռով ու անայլայլ։ Անձեւ ու անկերպարան։ Ապա, հոս-հոն, ստուերագիծեր պարսպապատ բերդերու և ամրոցներու՝ որոնք հոսանուտ մշուշի մը տակէն կ'երեւին ու կ'անյայտանան։ Ծփծփուն ալիքներուն մէջ կը տեսնես տեսարանները ճակատամարտներու, և մեր հեթանոսական տաճարները իրենց կուռքերովը, դիցուհիներովը, քուրմերովն ու քրմուհիներովը կ'ուրուագծուին վայրկեանի մը համար ու կը կորսուին։

Մեր վանքերուն զանգակատուները՝ ստուերներու պէս կ'երերան լուսալիքներու ելեւէջներուն մէջ, և անոնց կատարին վրայ կը նշմարուի Մեսրոպ-Մաշտոցի երազող դէմքը՝ որմէ կայծեր կը ցայտեն։ Կայծեր՝ որոնք այբուբենին բոլոր ձեւերը կ'առնեն ու կը չքանան։ Այդ կայծերը, լուսածին գոյացութեան մասնիկներ են, արարչական կարողութիւններով։ Բանն են անոնք, անեղծ ու անխորտակելի։ Ջերմութեան ու ստեղծագործութեան աղբիւրներն են անոնք։

Եւ խորհուրդներով ու առեղծուածներով լեցուն այդ լուսեղէն արտին մէջ կանգնած կը տեսնես՝ հրեղէն մաճակալը իր տասներկու զոյգ հրեղէն գոմէշներով՝ որոնք գութանը կը քաշեն ճառագայթակերտ մտրակի մը շաչիւնին տակ, և աշխատանքին երգը կը խառնեն տիեզերական համերգին հետ։ Ու ահա՛, սերմնացանը կը սկսի իր ցանքը։ Իր լուսաշող ցորենին ցանքը։

Կախարդական այդ ծովուն մէջ՝ սեւ տարածութիւն մը կը նշմարուի։ Փոքրիկ կղզի մը, ցուրտ ու մթին։ Հո՛ն են հաւաքուած բոլոր ընչաքաղց, երկչոտ և մատնիչ Հայերը։

Երկչոտը՝ լոյս չունի։ Ընչաքաղցը՝ ջերմութիւն չունի։ Մատնիչը հարուստ է գարշահոտ բնազդներով։ Եսասիրութեան այս յատկանիշերէն՝ սառնամանիք և մթութիւն միայն կը ճառագայթեն։ Ու այդ մթին ձմեռուան մէջ կ'ապրին անոնք յաւիտենապէս, առանց վայելելու, նոյնիսկ աստղերուն ցոլքը։

Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր աննիւթական Հայաստանին վիճակը, եթէ չունենայինք մարտիրոսներ, դիւցազուններ, լուսապաշտ գրողներ և անանձնական առաջնորդներ։

Ի՞նչ պիտի ըլլար մեր անցեալն ու ներկան, եթէ հայ ժողովուրդը ծունկի գար բոլոր արշաւող բռնակալներուն առջեւ, կորսնցնէր իր ոտքի կանգնելու կարողութիւնն ու գեղեցկութիւնը, և սողար, դետնաքարշ, իր ձեռքերուն վրայ։

Ի՞նչ պիտի զգար մեր հողը՝ այն ատեն։ Այն հողը՝ որուն վրայէն, ատենօք, աստուածներ քալեր են, և որուն մասնիկներուն մէջ՝ աստուածային շունչ մը կը խլրտի։

Մարտիրոսներէն, դիւցազուններէն և գաղափարապաշտ գրող-

նրէն՝ չոգեր կը ճառագայթեն։ Անոնք անչէջ հնոց մըն են լոյսի ու կենդանութեան, և անսպառ ազբիւր երազանքի ու մտածման։

Գոյացութիւնը կը գեղեցկանայ, միայն, անոնց ցուցադրած առաքինութիւններով և մչանչենական զօրութիւններով։

Վերցո՛ւր արիւը, և տիեզերական խաւար մը պիտի պատէ ամէն ինչ։

Թո՛նձր ու համատարած կաւպր։

Այն ատեն, աւա՜ղ, մեր ներաչխարհն ալ պիտի դադրէր լուսածով ըլլալէ, և պիտի վերածուէր անծայրածիր գիշերուան մը։ Ու մեր անցեալին համայնապատկերը զրկուած պիտի ըլլար բերդերու, տաճարներու, վանքերու, մագաղաթներու և դիւցազնական ճակատամարտներուն գեղեցկութենէն։

Հայուն մնծութիւնն ու յաւերժութիւնը կը կայանայ անոր լուսապաշտութեան, անոր հերոսապաշտութեան մէջ։ Ցայտնի չէ թէ, հայ ժողովո՞ւրդն է ևզած վահագն—Անահիտ—Աստղիկ երրորդութեան արարիչը, թէ այդ երրորդութիւնն է ևզած հայ ժողովուրդին արարիչը։ Ցայտնի է, սակայն, որ երկուքը համանման են։ Նմանանման։ Միևնոյնն են ևզած, և միևնոյնը պիտի մնան՝ յաւիտեան յաւիտենից։ Օրհնեալ ըլլայ անոնց գոյութիւնը։

Մեր ընդերկրեայ ծովուն մէջ գետեղուած են անտեսանելի հիմերը Տաւրոսեան լեռնաշղթային, Սասնոյ լեռնաշխարհին, Բիւրակնեան լեռներուն, Գրգուռին ու Սիփանին, Արարատին ու անոնց մեծ ու փոքր թևերուն։

Անոնց լայնանիստ հիմքերուն չուրջը կու գան փշրուելու ծովուն յարաչարժ ալիքները՝ ծիածանագեղ փրփուրներով, և անոնց ճոպիւններէն կը կազմուի անլուր, երկնային համանուագ մը՝ որ կ'անցնի հոդէն ու կը փոխանցուի մեր նիւթեղէն աշխարհին։

Մեր հանճարեղ երաժիշտները այս համանուագն է որ կը լսեն ու կը ձայնագրեն։ Չէ՞ որ ան՝ Հայաստանի ներաչխարհէն կու գայ։ Անոր հոգիէն, անոր լուսափրփուր ալիքներուն յաւիտենական ծփանքէն։

Ա՛յդ մեր անվերջանալի պատարագն է։ Հազարաւոր դարերու մեր պատարագը։ Մեր մեղեդիներն ու չարականներն են, անոնք։ Մեր փոխասացներուն ու դպիրներուն ընթերցումներն են անոնք։ Մեր քուրմերուն ու վարդապետներուն քարոզներն են անոնք։ Անո՛նք մեր զարուեստական առեղծագործութիւններն են։ Մեր յղացումներուն ներշնչարաններն են։ Մեր հաւատքի ու յաւերժութեան ազբիւրներն են։

Կը տեսնե՞ս ուրուագիծերը մեր բերդերուն, մեր տաճարներուն, մեր վանքերուն։ Կը տեսնե՞ս այն բազմերանգ մշուշը որ կը բարձրանայ անոնց կատարներէն ու կը տարածուի անչրպետին մէջ։ Կը լսե՞ս այն եղանակները, որոնք մեր չարականներն են և կը բարձրանան դէպի մեր հայրենի հողը, տուիքը մեր ընդերկրեայ աշխարհին։

Անոնք մեր աննիւթական Հայաստանին մտածումներն ու մեղե-

Տ. ՍՈՒՐԷՆ ՔՀՆ. ԲԱՐԱԽԵԱՆ

ԲԻՆԿԷՕԼ ԿԱՄ ԲԻՒՐԱԿՆ

❀

Ահա՛, Բինկէօլը, լեռը կեանքի, գեղեցկութեան, սիրոյ և քնքշութեան։ Անոր արեւելքը կը փռուի ենուսի գեղազուարճ լեռնադաշտը՝ իր աննման տեսարաններով. արեւմուտքէն Քղիճ կը նայի անոր, հարաւէն Վարդոյ և հիւսիսէն Կարնոյ ու Ալաշկերտ-ի սարահարթերը կը նային անոր թագի պէս չքեղ ձիւնափառ կատարին։

Հայաստանի կեդրոնը, անոր կուրծքին վրայ բարձրացող այս լեռը Հայ ժողովուրդի սիրան իսկ է։

Եթէ Մասիսը Հայ ժողովուրդի Մտքին խորհրդանիշն է ու Սիփանը անոր Կամքին, Բինկէօլը իր անմահական չքնաղով, իր յաւակ ու քաղցրակարկաչ վտակներով, իր անթիւ լիճերով, իր բազմազան ու բազմերանգ ծաղիկներով Հայ ժողովուրդի բոլոր սիրտը կը մարմնաւորէ։

Շքեղ ու փարթամ թագուհիի մը պէս կը բազմի ան, և յաւէտ կանաչ իր արգաւանդ փէշերը փողփողուն ծովերու պէս կը փռուին չորսդին, լո՜յն լո՜յն ու միշտ գեւարթուն...։

Իր գագաթը ոսկեհուռ թագի մը պէս է։ Ամառ թէ ձմեռ իր ճակատին ձիւները կը փողփողին հազար ու մէկ գոյներով արեւելքի առատ արեւուն ներքեւ։ Արեւելքի պայծառ ու անթիւ աստղերը, լուսնկան ու խորունկ կապոյտը հնքնաթոյին համայք մը կու տան անոր։

պինդերն են՝ որոնք հողէն անցնելով կը գինովցնեն մեր գրողները, նկարիչները, երաժիշտները։

Երանի՜ անոր որ կ'ըմպէ անմահական այդ գինիէն։

Հնթանոսական տաճարներէն ու քրիստոնեայ վանքերէն միեւնոյն մշուշն է որ կը տիրածուի միեւնոյն մեղեդիներով, քչոցներու և բուրվառներու միեւնոյն ձայներով, խունկի ու գինիի միեւնոյն բոյրերով։

Ու այս անմահ ու յաւիտենական խնկարկութիւնը՝ ձայներու, գոյներու և զօրութիւններու այս երկնային համանուագը՝ կը կազմէ այն անասանելի հիմունքը, որուն վրայ կը բարձրանայ Հայաստան լեռնաշխարհը՝ իր անյայտ ու յայտնի անցեալովը և իր կարողական ապագայովը։

Իր կուրծքին ու փէշերուն վրայ ծովերու պէս կը յորդին կանայն ու կորնկան, և բիւրաւոր ծաղիկներու աննման հայրենիքն է։

Բինկէօ՞լ։ Հայ ժողովուրդի կուրծքին տակ կը թռթռայ այս բառը, հազար ու մէկ սարսուռով։ Ու այդ անունը Հայ ժողովուրդի սրտէն կը թռչի անակնկալ ճերմակ ազունիի մը քնքշութեամբ, ու իր առջեւ կը փռուի դրախտ՝ ճերմակ չուչաններով ու պլպուլներով լեցուն, ու կ'երգն...

«Սուսամ սիւմպիւլ, պաղի պիւլպիւլ
«Ինչո՞ւ Բինկէօլը մտար,
«Ինչո՞ւ Բինկէօլը մտար,
Պաղի պիւլպիւլը գտար...:»

Աչուղները անոր գեղեցկութիւնը կ'երգեն, կը գովեն, սիրահարները անոր կը դիմեն, անոր կը բանան իրենց սիրտը, հիւանդները Բինկէօլին կ'ապաւինին, կաթիլ մը անմահութեան ջուր, ծաղիկ մը, ծիլ մը կանաչ կը պաղատին։ Հովիւները տարին տասներկու ամիս գիշեր ու ցորեկ չեն ուզեր բաժնուիլ անոր օդէն ու ջուրէն, և որսորդները ամէն առաւօտ դէպի Բինկէօլը կը դիմեն։

Մչանչնապէս կանաչ ու թարմ, ան իրեն կը կանչէ, իրեն կը դրաւէ ամէն բաբախող սիրտ։ Կեանքի ազբիւրն է ան. և առաւօրէն ինքզինք կը բաշխէ ամէնուն անխտիր, և՛ հարուստին, և՛ աղքատին, և՛ մարդուն և՛ վայրի կաքաւին...։

Եւ ձմրան երկայն իրիկուններ, իրենց առաք թռնիրներուն և մանրիմ բաւխերիկներուն չուրջ բոլորած, ճարճատող կռճղի ուրախ բոցերուն դիմաց՝ ժողովուրդը, հովիւն ու որսորդը իրենց լաւածն ու տեսածները կը պատմեն Բինկէօլի մասին, ու աւանդութիւնն ալ՝ անոր ջրերուն պէս կը սկսի հոսիլ...։

... Դրախտն է Բինկէօլը, Ադամին ու Եւային բնակած դրախտը, կ'ըսէ աւանդութիւնը. հոն է որ երկար տասն տարի ապրած են առանց ձանձրոյթի, վտակներուն ափը, ծաղիկներու մէջ, երջանի՞կ երջանի՞կ...։

Ու ցոյց կու տայ, Բինկէօլին արեւելակողմը փռուող Նինուսի ուրախ լեռնագաչտին մէջ, Հարամիկ գիւղին մօտիկը, տորերկրեայ հետքը, ուր՝ բնակած ըլլան այսօրուայ մարդկութեան առաջին ծնողքը։

Այսպէս Ս. Գրքին դրախտը Հայ ժողովուրդի երեւակայող հոգին կը փոխադրէ իր Բինկէօլին վրայ։

Հատուած մը «Հայաստանի Լեռներու Աւանդութիւններ» գիրքէն։

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

„ԵՍԻ ՀԷՐՍ ՈՒՆԸՄ”

Տիգրիսի վրայ երկու մեծ ոյժեր կան, վերը՝ Ասուած, վարը՝ Քեռի Օհան։ Ասուած անակիզը է և անվախճան, Քեռի Օհանը ունի սկիզբ, կը ծագի Սասնոյ Սպաղանք գիւղէն, կ'անցնի Մշոյ Դաչտի Հաւասարիկ գիւղը, անկէ Ուրֆա և ապա Հալէպ, ուր կը չարունակէ իր անվախճան գոյութիւնը՝ Ասուծոյ պէս։

Քեռի Օհանը ունի ութսուն տարիք, կոր քամակ, մկրատ չդըպած պեխեր, տակաւին գրեթէ անւ մազեր, երկրի չարուխ, որոտացող ձայն, մինչդեռ Ասուած չունի տասնեմէ և ոչ մին։

Քեռի Օհանը ունի նաեւ անզգագոչ թուք՝ բոլոր «աննամուս» մարդոց երեսներուն համար, անկշռելի և բարբառարոյր հայհոյանք՝ բոլոր հարուստներու էգ ազգականներուն համար, և կրակէ բարկութիւն՝ երկնային արդարութեան դէմ, մինչդեռ այս բոլորը չունի նոյնիսկ հին Ասուածը՝ Եհովան։

Քեռի Օհանը բեռնակիր է, իսկ Ասուած՝ բեռցնող։ Աստ համար Օհան կը հայհոյէ, մինչդեռ Ասուած կը լռէ՝ հարուստ փոթրոնի մը պէս։

Քեռի Օհանը ունի մէկ ձեռք հագուստ, հազար կտորներէ կարուած, որոնց իւրաքանչիւրը մեացորդն է ամբողջական զգեստի մը։ Օհանի զգեստին վրայ կարելի է գտնել հնարաւոր բոլոր գոյները, թէպէտ ժժգունած, և գործու մը կերպասներու բոլոր նմոյշները, որոնք ունին ազգագրական մեծ արժէք։

Ասուած ստեղծած է Օհանը, Օհանն ալ՝ Ասուածը։ Ասուծոյ ստեղծածը թշուառ է, մինչդեռ Օհանի ստեղծածը՝ անգութ և թշնամի՝ երբորդ դասակարգի։ Ասուած անիծած է Օհանը՝ ըսելով.

— Սատանայի՛ ըլլաս։

Իսկ Օհանն ալ անիծած է Ասուածը ըսելով.

— Վար չիջնե՞ս։

Այս երկու անէծքներն ալ իրականացած են։ Օհանը մեացած է մի՛շտ Սատանայի ու Ասուածն ալ չէ իջած աշխարհը։ Երկրի վրայ կ'իշխէ Օհանը, իսկ երկինքի մէջ՝ Ասուած։ Աստ համար երկինքը Ասուծոյ բանան է, երկիրն ալ՝ Օհանի։

Օհան վարէն վեր կը պոռայ.

— Անխի՛ղճ, որի՞ (ինչո՞ւ համար) սեղծեցիր զիսի Սասունցի:

Իսկ Աստուած վերէն վար կը գոռայ.

— Օհա՛ն, ինչո՞ւ չես ձգեր որ վար իջնեմ:

Օհան իր բեռնակիրի չուանը գետին զարնելով կը պատասխանէ Աստուծոյ.

— Վալլահի չրմ սեպէ (չեմ թողուր) ուոր իջնիս ես հոց:

Օհան կը նախընտրէ որ Սատանա՛ն չրջի այս աշխարհի վրայ քան թէ ունեւորներու բարեկամ Աստուածը: Յաճախ Սատանան իր մօտ կը կանչէ գգուական խօսքերով (և Օհան միայն Սատանայի հետ կը խօսի քաղցրութեամբ) և նոյնիսկ կ՚ըսէ.

— Ըմ սիրs Սատանու թախs (գահ) է:

Ատոր համար Օհանի բոլոր հայրենակիցները զինք կը կոչեն.— Եզիտի՛:

Օհան գիտէ թէ Աստուած իր վախէն «չիշխնայ» (չի համարձակիր) իջնել այս աշխարհը, բայց կը զրկէ իր «խաֆիա»ները (գործակալները): Օհանի համաձայն Աստուծոյ երկիր զրկած «խաֆիա»ներն են՝ իր կինը, Զօրավար Անդրանիկ և Անգլիացիները: Արշալոյսէն մինչեւ վերջալոյս և վերջալոյսէն մինչեւ արշալոյս Օհան կը հալածէ Աստուծոյ այս գործակալները՝ գոռալով, որոտալով և փրփուր հանելով իր բերնէն անոնց դէմ: Իր բեռնակիրի պարանը կը զարնէ պատերուն, գետինին և օդին, ամէն անգամ որ իր միտքն իյնան այդ «խաֆիա»ները: Օհան չի՛ խօսիր, Օհան չի՛ ժպտիր, Օհան մտիկ չ՚ըներ, այլ միայն կը բարկանայ, քանի այս աշխարհի վրայ կան այդ երեք գործակալները: Օհան շինուած է Բարկութենէ: Անոր երակներուն մէջ, արեան տեղ, կը հոսին Բարկութեան հրավառ լաւաները:

Առաջին «խաֆիա»ն եղած է իր կինը՝ Սիրանոյշը: Վանեցի հայուհի մը, զոր Զինադադարին ազատած է «Ճզիրու չոլերէն», անոր տալով ապահովութիւն և հաց, որոնց համար Սիրանոյշ յօժարակամ ամուսնացած է իրեն հետ: Ունեցած են մանչ մը, Ադամը: Խաղաղութեան յաջորդող տարիները բացին աչքերը Սիրանոյշին, որ նկատեց թէ ինք քսան տարեկան էր և ամուսինը՝ գրեթէ յիսուն, ինք գեղեցիկ էր և Օհանը՝ կոպիտ, երկարապեխ և տակաւին գաւառի չարուխներով: Եւ, ասկէ քառորդ դար մը առաջ, դրացի այլազգիին հետ կապելով հոգիի և գոյքերու հակերը, փախաւ անորոշ ուղղութեամբ: Օհան մնաց մինակ՝ իր երեք տարեկան մանչուն հետ: Շատ ուշ իմացաւ թէ իր կինը փախած է Պաղտատ: Այն ատեն Օհան տիւ և գիշեր սրեց խոշոր դանակ մը և իր ծանօթներուն հարցուց Պաղտատի ուղղութիւնը: Ըսին՝ Հալէպի հարաւ-արեւելքը, «քառսուն օրուան ճամբայ»: Աւելի իմաստունները պատուիրեցին հասնիլ «Մուրատ»ի (Եփրատի) կամ Տիգրիսի եզերքը և անկէ դէպի վար իջնել...: Օհան հայրենակից պառաւի մը մօտ ձգեց իր մանչը, խոշոր դանակը խրեց մէջքի գօտիին և ճամբայ

ինկաւ։ Հասաւ Եփրատի եզերքը ու դէպի հարաւ քալեց։ Երկու օր ետք, անապատին մէջ կողոպտուեցաւ «պետեւի»ներէն։ Օհան վերադարձաւ Հալէպ։ Պաշտօնական ձեւակերպութիւններով Պաղտատ հասնելու համար երբեք չունեցաւ հասկացողութիւն և մա՛նաւանդ՝ դրամ։ Հալէպի մէջ սկսաւ ինքզինք կրծել և ատեն-ատեն կրել բեռ, որ երբեք չեղաւ աւելի ծանր քան իր հոգիին բեռը։ Իր հետզհետէ մեծցող տղուն հետ բնակեցաւ խանի մը խուցին մէջ, որ շինուած էր մութէ և խոնաւութենէ։ Ծեծեց ուժգին իր տղուն այն մասերը, որ ամենէն աւելի նմանութիւն ունէին իր կնոջ հետ։

Անցան տասը տարիներ։ Օհան արդէն շալկած էր շատ բեռներ, որոնց ընդհանուր գումարին հետ կը մրցէր հետզհետէ աճող բեռը իր հոգիին։ Օր մըն ալ իր անունին ուղղուած նամակ մը հասաւ։ Կանչուեցաւ Առաջնորդարան։ Գնաց։ Տաներէց քահանան կարդաց։ Իր կինը զղջման գիր մը ուղղած էր իրեն։ Լքած էր այլազգին (թերեւս լքուած անկէ)։ Ներողութիւն կը խնդրէր։ Խաբուած էր։ Տուած էր օրինակ մըն ալ Հին Կտակարանէն. «Եւան ալ խաբուեցաւ օձէն»։ «Դրամի մասին հոգ մի՛ ըներ» ալ ըսած էր։

Օհան, ոտքի վրայ, իր կոր քամակը տուած պատին, ունկնդրեց նամակին բովանդակութիւնը, իր ձեռքով փաթթուած հաստ «ճղարա»ն ծխեց խո՛ր ներշնչումով... Չխօսեցաւ։ Քահանան, ընթերցումը աւարտելէ ետք, ըսաւ մեղմագին.

— Ներէ՛ և հաշտուէ։

Օհան, հին հրաբուխի մը պէս՝ նոր և հզօր պայթեցաւ.

— Եսի արեան կոլերուց (լիճերէն) կիգամ, Տերտեր եկեր է ընծի հիտ հան (վէգ) կր խաղայ...։

Օհան աջ ձեռքը բարձրացուց ապտակելու քահանան, բայց խաւասը բռնեց զինք։ Ներողութեան ոգին գրուած կայ Նոր Կտակարանին մէջ, բայց ո՛չ լեռնականի կուրծքի տախտակին վրայ։

Քահանան դողդղագին ըսաւ.

— Օհա՛ն, ծուռ (խենթ) մի՛ ըլլար։

Օհան կատաղութեան փրփուրներուն մէջէն կրցաւ ըսել.

Օհան ծո՞ւռ է, աշխրքի օրենք՝ բղո՞րդ... Չբր օրենք մե հաղ (ամբողջովին) ծուռ է։ Օհան չթողէ (չի ներեր) ուր քուլֆաթին (կնոջ)։ Ըմ ներողութիւն եսի է...։

Ու քաշեց և ցոյց տուաւ իր մէջքի մշտափայլ դանակը։

Առաջնորդարանէն գրեցին կնոջը թէ Օհանը ներողը չէ։ Խե՞ղճ Օհանը նոյնիսկ չկրցաւ խորամանկ ըլլալ և կեղծ ներողամտութեամբ մը կինը Հալէպ բերել, երբ իրեն համար անկարելի էր Պաղտատ երթալ, և ա՞յնքան յոգնութեամբ փայլեցուած դանակին շնորհել իր միակ կոչումը։

Ասիկա եղաւ միակ դէպքը իր կնոջ փախուստէն ետք։ Անկէ ետք ատեց բոլոր կիները, զոր արդէն չէր սիրած, ու երբե՛ք, երբե՛ք բեռ-

նակիր Օհանը չկրեց բեռը չուկայ իջած ո՛րեւէ կնոջ։ Կին յաճախորդներու դրամը ինծի համար «հարամ եղնի», ըսաւ։ Ամենէն աւելի ատեց կիներու կօշիկներուն երկար կրունկները, որոնց տակէն, խորհեցաւ Օհան, կրնայ անցնիլ աղուէս մը։

Մինակութիւնը, ոջիլը, հագուստի և գուլպաներուն պատռուածքներու միշտ չկարուած մնալը, տան մէջ պատրաստուած տաք կերակուրներու պակասը, իր մէկ հատիկ մանչուն ահաւոր որբութեամբ մեծնալը պատճառներ չեղան որ Օհան տկարացում ունենայ Աստուծոյ առաջին «խաֆիա»ին՝ իր կնոջ հանդէպ և կամ մտածէ երկրորդ կնոջ մը մասին, վասն զի իրեն համար բոլոր կիները «անիծուկ» էին և «շեկ օձու ճընսից»։

Այդ բոլորը սակայն իրեն մտածել տուին Աստուծոյ երկրորդ «խաֆիա»ին՝ Զօր. Անդրանիկի մասին։ Օհանի համար հայկական սարսափելի տեղահանութեան և կոտորածներուն, ապա ուրեմն իր և իրեն նման խեղճերուն ներկայ դժբախտութեան պատասխանատուն «Անդրանիկ Փաշա»ն էր։ Ամէն անգամ որ ծանր բեռ չալկեց և իր ութսուն տարիները ճարճատիւն ունեցան, պոռաց Անդրանիկի դէմ.

— Անդրանի՛կ, ձրր երկիր սար չկէ՞ր (չկա՞ր), ձոր չկէ՞ր. ի՞նչ ուզեցիր մրզնէ...։ Ծաղիկ էք (էիք), ձրր երկիր ծաղկէք (ծաղկէիք)։ Կտրիճ էք (էիք), ձրր երկիր կտրճութիւն ենէք (ընէիք)։ Էկաք մրզի յեղափոխութի՞ն սովրբցնելու։ Մրքի (մենք) մրր պապերուց օրեն, մրր թոխումեն (սերմ, սերունդ) կռուող ենք, տուշմանի առէջ վիզ չրնք ծռէ...։ Էկեր էք մրր երկիր, կերէք կտորմ հաց ու անցէք գացէք ձրր ճամբով։ Մէկ ու կէ՞ս Ֆշանկով (փամփուշտ) էկեր ին, երեք հարիր վաթսուն տարուան Օսմանլի տովլաթը (տէրութիւնը) ա՞լթ կ'ենեն (կը նուաճեն) ու Հայաստա՞ն կ'ազատեն...։

Օհանի համար Զօր. Անդրանիկը կը խորհրդանչէր Հայկական Յեղափոխութիւնը, որ գործեց հոգիով և մարմինով կռիւի արդէն ընդունակ մարզի մը՝ Սասնոյ մէջ, մինչդեռ պէտք էր որ գործէր կռիւի դեռ անպատրաստ շրջաններու մէջ։ Դուրսէն եկող յեղափոխականները պէտք էր որ գործէին իրենց շրջաններուն մէջ և պէտք չէր որ «հերկէին արդէն հերկուած դաշտ մը»՝ Սասունը։ Ու մա՛նաւանդ պէտք չէր որ ունենային մի միայն «մէկ ու կէս Ֆշանկ»...։ Օհանը անձամբ լաւ ծանօթ է «Անդրանիկ «Փաշա»ին, միասին հաց կերած են իր հայրենի գիւղին՝ Սպաղանքի մէջ, միասին կռուած են, միասին դիտած են «Սպաղանաց եկեղեցու» ահաւոր հրկիզումը, մօտակայ բլուրի մը վրայէն։ Օհան նոյնիսկ կը պատմէ թէ հանգիստի պահերուն ի՛նչպէս կատակելով ձեռքով զարկած է Անդրանիկի «քէլ»ին (ճաղատին) վրայ։ Կարօտով կը յիշէ իր գիւղացի և ազգական «Սպաղանաց Գալէ»ն, որ աննման կարիճ եղած է, բայց հետեւող մը Աստուծոյ թիւ երկու խաֆիա»ին՝ «Անդրանիկ Փաշա»ին։

Երբ իրեն դիտել տրուած է թէ Անդրանիկ մեռած գացած է, և հարկ չկայ այդ անգոյ մարդը հետապնդելու, Քեռի Օհան զայրագին

պատասխանած է.

— Անդրանիկ չկէ՞ (*չկայ*), բայց կէ՛ (*կայ*) անդրանկութին: Ուր նժեր կէն (*իր զաւակները կան*):

Այսինքն դեռ կայ «մէկ ու կէս ֆշանկով» կռուելու տրամադրութիւն, որ մեզ այս օրէն աւելի վատ օրերու կրնայ հասցնել և Օհանի արդէն ծանր բեռը աւելի՛ ծանրացնել:

Օհան կը հաւատայ թէ գաղթական Հայերու այս նեղութիւնը վերջ կը գտնէ, բոլորը կը վերադառնան հայրենի տուները և վերստին կը վառեն հանգած օճախները, եթէ զսպուի Աստուծոյ երրորդ «խաֆիա»ն՝ «Մեծ Օսկու տէրը» — Անգլիացին: Քեռի Օհան ամէն անգամ որ վերադառնայ ծանր բեռ մը կրելէ և ազատ ժամ մը ունենայ, կը նստի իրեն ծանօթ Հայու մը խանութին առջեւ, կը վառէ «ճղարա»ն և ականջ կու տայ օրուայ «խապար»ներուն: Կը լսէ Կարսի և Արտահանի պահանջներուն մասին: Յետոյ կը հարցնէ.

— Ի՞նչ խապար կէ (*կայ*) վեց վլայաթնուն (*վեց նահանգներու*) համար:

Իր հայրենի գիւղը կ'իյնայ վեց նահանգներուն մէջ, որոնց ամբողջական ազատագրութեամբ միայն հնարաւոր պիտի ըլլայ իրեն և իր նմաններուն՝ երթալ հայրենիք: Բայց «քրիստոնեաները» չեն ձգեր որ «Հայի մեծ ախպէր, բրջով գլուխ (բրդոտ, մազոտ) Մոսկովը խօսայ Թուրքին հիs մէկ ու կէս միլիոն Ֆշանկի լիսանով»: Քեռի Օհանը գիտէ թէ «Ինկլիզ»ը, Աստուծոյ երրորդ «խաֆիա»ն, տէր կը կանգնի Թուրքին, և ատոր համար իր հոգին ունի անհուն դառնութիւն: Երբ կը լսէ «Ինկլիզ»ի մասին, ինքզինք կը կորսնցնէ, բեռնակիրի իր պարանը կը թօթուէ՝ այդ «խաֆիա»ն հալածելու, ինչպէս հին քուրմ մը, որ կը վանէ «չարքեր»ը: Օհան վազուց յուսահատած է Անգլիացիներէն: Զինադադարին ինք Ուրֆա կը գտնուէր, երբ անոնք հասան հոն: Այսպէս կը նկարագրէ այդ դէպքը.

— Տը՞նկ ու տը՞նկ: Ըսեցին Մեծ Օսկու տէր (*Անգլիացին*) կիգայ: Երեք թֆանկ (*հրացան*), երկու ջորի մտան քաղաք: Մնաց քանիմ օր. ըսեցին՝ էս մարդ կ'երթէ, կիգէ Ֆրանսըզ: Գնաց Մեծ Օսկու տէր...

Զինադադար: Վերապրող Հայերու նորածիլ յոյսերը: Զարդող Թիւրքերու ծանր անկումը: Քրիստոնեայ Անգլիացիներու մուտքը Թրքական հող: Հայութեան ամբողջական ազատագրութեան քարցր հեւքը: Բայց որ Անգլիացին՝

— Կիգէ ու կ'երթէ:

Ու Թիւրքը կը վերյառնէ...:

. . . . . .

Օհան կը չարունակէ ապրիլ: Անիկա երբեք չէ մտածած մահուան, մա՛նաւանդ բնական մահուան մասին: Յաճախ ինքնիր մասին կ'ըսէ. — Ըմ ճընս անիծուկ օձի ճընսից է: Աստուծոյ ամրով (*հրամանով*) չըմ մեռնէ:

Կը հաւատայ թէ յաւիտենական իր կեանքը ասկէ ետք պիտի անցնի Հայրենիքին մէջ։ Ներգաղթի արձանագրութիւնները իրեն բերին նոր աւիւն։ Գնաց արձանագրուելու։

Հարցուց արձանագրող պաշտօնեային.

— Մբր երկիր կնիկմ իշխնէ՞ սեպել զուր տեր ու փախնել (կին մը կը համարձակի՞ ձգել իր ամուսինը և փախիլ)։

= Ո՛չ, — պատասխանեց զարմացած պաշտօնեան։

— Լաւ, — ըսաւ Քեռի Օհան և շարունակեց իր հարցումը.

— Մբր երկիր, կռիւմ մեկ գաւա՞ռ կ'ենէ, թէ բոլոր ժողովուրդ։

= Բոլոր ժողովուրդը, — պատասխանեց կրկնապէս զարմացած պաշտօնեան, որ սկսեր էր հետզհետէ հաճոյք զգալ այս տարօրինակ ծերունիէն։

Դարձեալ «լա՛ւ»ըսաւ Քեռի Օհան և ուղղեց իր երրորդ ու վերջին հարցումը.

— Մբր երկիր, կը սիրե՞ն զԹուրք, կ'ուզի՞ն զվեց վլայաթներ։ Ինկլիզ կէ՞ հոնի։

= Չեն սիրեր Թիւրքը, մեզ ջարդող Թիւրքը, կը պահանջեն վեց նահանգները, և հոն Անգլիացի չկայ, — պատասխանեց երիցս զարմացած պաշտօնեան։

— Լա՛ւ, — ըսաւ Քեռի Օհանը, գրէ առջին հաղ (անգամ) ըմ անուն, Ադամին լէ։ Ադամ ըմ ուորդին է։ Եսի կ'երթամ առջին փոստայով։

. . . . . .

Անցան քանի մը ամիսներ։ Քեռի Օհանը լսեց թէ առաջին կարաւանով ներգաղթողներու ցանկերը կը պատրաստուին։ Ուղեց առաջին կարաւանով մեկնիլ։ Գնաց և գտաւ պատասխանատու պաշտօնեաներէն մին և պահանջեց որ անպայման առաջին կարաւանով ղրկեն զինք և իր որդին։

Պաշտօնեան հարցուց.

— Ի՞նչ արհեստ գիտես։

Օհան մտածեց։ Հոս բեռնակրութիւն կ'ընէ։ Բայց երկիր լաւ սղոցող էր և կը պատրաստէր ընտիր տախտակներ։ Ուրեմն երկրի մէջ ալ պէտք էր որ ընէր իր հի՞ն, հայրենական արհեստը։ Ուստի պատասխանեց.

— Խիզար կ'ենեմ (սղոցող եմ)։

= Չեղա՞ւ, — ըսաւ պաշտօնեան, մեր Հայրենիքին մէջ գործարանները ելեկտրական սղոցներով կը պատրաստեն տախտակները։

Ցետոյ պաշտօնեան հարցուց.

— Քանի՞ զաւակ ունիս։

= Մեկ տղայ, — պատասխանեց Քեռի Օհան։

— Չեղա՞ւ, — ըսաւ պաշտօնեան։ Առաջին կարաւանով պիտի երթան արհեստաւոր և բազմանդամ ընտանիքի տէր անձերը միայն.

Քեռի Օհանի բարկութիւնը պայթեցաւ.

ՆՇԱՆ ԿԷՕԼՃԻՔ

ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ...

1902-ի դարնան ամպգոլ առաւօտ մըն էր։ Մուշ քաղաքի շուկայի խանութպանները ահապարանքով իրենց առօրեայ գործերուն սկսելու կը պատրաստուէին, երբ յանկարծ Յակոբին տեսայ։

— Տղայ, ի՞նչ կ'ընես հոս առտուն կանուխ, հարցուցի։

Պատասխանեց, որ քաղաք եկած է գնումներ ընելու, որովհետեւ այդ երեկոյ գիւղը երկու հարսանիք կար։

— Ո՞վ են այդ բախտաւորները, հարցուցի։

— Ես և եղբայրս Աւետիսը։

Զարմանքով երեսը նայեցայ։

— Նշան,— ըսաւ, — գործերը լրանալէ վերջ կ'ընկերանաս ինծի գիւղ երթալու։

Առանց կմկմալու հաւանութիւն տուի։

Եւ Յակոբը իր գնումներն ըրաւ, մազերը խուզել տուաւ, ածիլուեցաւ, և կէսօրը անցած, գիւղի ճամբան բռնեցինք ընկերներով։

Արեւը մարը դեռ չմտած, Սուլուխ գիւղը հասանք։

Այս գիւղը Մշոյ ամենէն մեծ գիւղերէն մին է։ Գիւղացիները վերադարձած էին իրենց առօրեայ գործերէն և եռուզեռի մէջ էին։

Գիւղի կեդրոնական հրապարակի աղբիւրէն քիչ հեռուն, կէօլակին մէջ գոմէշները կը հանգստանային։ Քիչ վերջը գիւղի նախիրն ալ

— Դնի (*դուն*) խմի՞ր իս մըր երկրի ջուր։ Դնի կը ճանչե՞ս զիսի։ Եսի ծուռ Օհանն իմ։ Ասուած չի կարնայ (*չի կրնար*) ընծի հեs խօսալ։ Ով որ ականջ չդրէ ըմ խօսքերուն, քուֆր կ'ենեմ։ Հայաստան մահաթա (*կայարան*) է։ Կ'երթամ հիմակուան Հայաստան, ենտեղեն մըր պապերու երկիր, վեց վլայաթներ։ Էկեր (*եթէ*) հոն մացինք (*մնացինք*), կը խմիմ մըր երկրի ջուր, կը տինջանամ, կը կարգուիմ եւ տեր կ'եղնիմ նոր ճժերու, կ'ունենամ եւել ճժեր քեց քըզի (*քեզմէ աւելի նոր զաւակներ կ'ունենամ*)։ Էկեր խիզար ենել չեղնի, եսի հե՛ru (*բարկութիւն*) ունըմ։ Ըմ հերս եւել ուժով է քեց էլեկտրիկ։ Զըմ հերս կապեցեք գնտերու (*անիւներու*) հիտ, հազար բաբրիքաներ կը դարձում քեց էլեկտրիկ (*էլեկտրականութենէ աւելի*)։ Ըմ հերսով կը բանամ ջրի ճամբեք (*ջրանցքներ*), լեռներուց կը քակըմ զքարեր։ Ջրեցեք զարտեր (*արտեր*) ու շինեցեք զտներ (*տուներ*) երկիր երթացողներու համար։

Ըմ հերս դուրս կը դրէ զբոլոր խաֆիաներ...։

1946, Յուլիս, Հալէպ

(Պատմուածք մը «ԼԵՌՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍ»էն)

տուն վերադարձաւ անվերջանալի պոռչտուքներով, և, վերջապէս, մութը հասաւ։

Տավուլ զուռնան հնչեց։ Երիտասարդ տղաք ու աղջիկներ շուրջպար բռնեցին, իսկ ծեր մարդիկ ու պառաւ կիներ մոմերնին վառած, եկեղեցի գացին։

Երբ տունէն դուրս ելանք եկեղեցի երթալու, նկատեցի, որ Տարօնի առիւծի երկու կորիւնները, փոխանակ փեսացուի զգեստ հագնելու, ճամբորդի լաթեր հագած էին։ Գուշակեցի որ այս հարսանիքը սովորական հարսանիք մը չէր։

Մտանք եկեղեցի։ Տէր հայրը իր օգնական տիրացուներով շարականներ կ'երգէր։ Յանկարծ տիրեց լռութիւն։ Քաւոր Մըճօն երեք մոսիններով և 9-ը փամփշտակալներով մէջտեղ եկաւ, առանց հարսընցուներու։

Վայրկենապէս տեսարանը լացի փոխուեցաւ։ Տարօնի Առիւծը իր ձագուկները առաջ կանչեց, փամփշտակալները կապեց և, մոսինները ձեռքերը տալով, ինքն ալ նոյնը ըրաւ։ Ապա դարձաւ իր զաւակներուն և ըսաւ.

— Այս քամբախտ երկրի մէջ ես շունչ մը չկրցի քաշել։ 18 անգամ բանտարկուեցայ։ Ունեցած հարստութիւնս կաշառքի տուի։ Փոխան երկու սիրուն աղջիկներու, «որոնք պատրաստ էին», այս երկու մոսինները ձեզի կու տամ։ (Այդ միջոցին ժողովուրդի մէջէն ճիչ մը արձակուեցաւ, «կարծեմ Յակոբի սիրական Արեգնազանն էր»։ Դուք պէտք է կռուիք այս եղած զուլումներու դէմ։ Զէնքը թող ըլլայ ձեր սիրականը։

Երբ վերջացուց, Տէր Հայրը, փոխանակ հարսանեաց արարողութեան, պահպանիչ մը կարդաց։ «Հայր Մեր»ով վերջացաւ արարողութիւնը։

Դեռ լոյսը չբացուած, Տարօնի Առիւծը իր կորիւններով Բերդակի գիւղի ճամբով լեռ՝ Սասուն բարձրացաւ։ Իսկ ես գլխիկոր Մուշ քաղաքի ճամբան բռնեցի։

Տարօնայ աշխարհը այսպիսի հարսանիք ալ ունեցած է։

ԵՓՈՒԱՐԴ ՏԱՐՕՆԵԱՆ

ՕՐՀՆԵԱԼԴ Ի ԿԱՆԱՅՍ

(ԱՂԲԻԻՐ ՍՕՍԷԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ)

Երգերու և հրաշավէպերու մէջէն էր որ իր անունը կը հասնէր մեզի, և երգերու ու հրաշավէպերու անձնաւորութեանց պէս Աղբիւր Սօսէն ալ մեզի համար իր միջավայրէն վեր, իր ժամանակէն առաջ, մեր զգայարաններուն անմատչելի հոգեղէն էակ մըն էր։ Հայ կին մը՝ արեւկան զգեստաւորումով, ոտքերը ռուսական մոյկերով կաղապարուած, մէջքը՝ փամփշտակալով գօտեպինդ, մազերու հիւսակէններէն՝ բանուած ատրճանի փոփոխի մը տակ, ու մա՛նաւանդ, մա՛նաւանդ մատուզէրը՝ կուրծքին, փոխանակ կաթնկներ մանկիկին որուն խնամքը վըստահած էր աւանին միւս կիներուն, որպէսզի ինքը նեմրութի հղնիկներուն պէս ժայռէ ժայռ ոռնայու, և քարայրէ քարայր գարան մտնէ, մարդանման գազաններ որսալու։

Դրէ՛ք այս դիցակերպ պատկերը աւանդական հայ կնոջ տիպարին դէմ առ դէմ, ու այն ատեն թերեւս հազորդակից գառնաք այն երկիւղած ու մշուշոտ ըմբռնումին զոր հայ գիւղացին ունէր Սօսէի կանոքի պարագաներու մասին։

Մեր գիւղին մէջ կային, ստկայն, աչխարհ տեսած, այսինքն ճամբորդած քանի մը կարիճներ որոնց համար կ'ըսուէր թէ տեսած էին Սերոբն ու Սօսէն։ Ու թէեւ անոնց նկարագրութիւնները տեսիլքի մը չքնազանքն ունէին, բայց ունէին նաեւ տեսիլքին նուիրականութիւնը, որուն ոչ ոք կը ժպրհէր կասկածիլ պատմուածներու մասին։

Կենդանի ձայներով կատարուած այս վկայութիւնները քայլաչափ մը չէին պակսեցներ Սօսէի ու Սերոբի գերաչխարհիկ բարձունքէն, ընդհակառակն, անոնց հետ կապ ունեցած անձերն էին որ կը սկսէին այդ կապին չնորհիւ մոգական կերպարանք ստանալ հայ գիւղացիներու աչքին։

Այս միամիտ կարօտը չարունակեց վառիլ մեր սիրտերուն մէջ մինչեւ այն օրը—օսմանեան սահմանադրութենէն քանի մը տարի առքն էր — երբ պատարագի ողջոյնի պէս չշուկ մը սկսաւ երկիւղածօրէն սօսափիլ շրթունքէ շրթունք.

— Սօսէն մեր գիւղը եկա՞ծ է...հիմա Աւլաս Յաթունի տունն է։

— Իմ մայրս ալ հիմա հոն գնաց, բսաւ տղայ մը անզուսպ պար-

ծանքով։

Ուրիշ երկու տղաք ալ, առաջինին օրինակէն քաջալերուած, նոյն յայտարարութիւնը ըրին։ Միւսները, որոնք գիտէին թէ իրենց մայրերը այդ առանձնաշնորհեալ հաւաքոյթին մէջ չէին, գլուխնին կախեցին ամօթահար։ Ես որ պահ մը առաջ մայրս տուն ձգած և դուրս ելած էի, վերջիններուս զգացած կորանքին խորապէս մասնակից էի։ Կարծես այս դժբախտութիւնն ալ չբաւէր, փողոցին երկու եզերքները նստած մարդիկ կային որոնք նախատալից սաստերով մեզի կ'արգիլէին մօտենալ Ատլաս Խաթունի տունին։

— Տօ՛ սատանի ձագե՛ր, գացէ՛ք քիչ մը հեռու խաղացէք։

Իսկ մենք այս սպառնական հրամանը կրկնել չէինք տար ոչ թէ ծեծ ուտելու վախէն — ատանկ դիւրաւ օձիքը ձեռք տուողներէն չէինք — այլ իսկոյն հնազանդիլ կը կեղծէինք, աւելի ապահով կերպով տունին ետեւը անցնելու համար։ Հոն կարգով իրարու ուսերուն վրայ կը մագլցէինք՝ պատին ծերպերէն դէթ պահիկ մը Սօսէն տեսնելու փափաքով։ Իրա՞ւ տեսան թէ իրենք իրենց գերիվերութիւն մը ընծայելու համար էր որ իրարու ետեւէ մէկ քանիներ խեղդուկ բայց խորունկ ոգեւորութեամբ մը յայտարարեցին.

— Ես տեսա՛յ, ես տեսա՛յ. Ատլաս Խաթունի քով նստեր է։

Եւ տեսնելու ճիգին մէջ մեր՝ ձախողածներուս հարցումները.

— Փամփշտակալները վրա՞ն են, Լեւո՛ն։

— Փափախը գլո՞ւխն է։ Մոյկերը սե՞ւ են թէ դեղին։

— Հրացա՛նը, հրացա՛նը, տեսա՞ր, Մուշե՛ղ։

— Ծօ, հա՛րկաւ տեսայ, խենթ, սիւնին կռթնցուցած են. այնպէս կը փայլի՞...

Բոլորին պատասխաններն ալ հաստատական էին։ Ընդհանուրի համարմունքին մէջ բարձրանալու այս չնաշխարհիկ առիթը ո՞վ կ'ուզէր ձեռքէ փախցնել։

Դժբա՞խտ ձախողածնե՞րու... ուխտի սեղանէն մերժուածներու պէս լալու մօտ էինք։

Բայց Աստուած իր ստեղծածը չի՛ մոռնար, կ'ըսէին մեր մամիկները։ Արդարեւ, բախտը մեզի ալ ժպտեցաւ. յանկարծ ողորմութեան աղբիւրի պէս Ատլաս Խաթունի դուռն ալ բացուեցաւ, ու դուրս եկաւ խարտեաշ, գեղեցիկ ու դեռ երիտասարդ կին մը, որ զինք շրջապատող կիներուն մէջ այն տպաւորութիւնը կը թողուր ինչ որ իրական սօսի մը անտառին միւս համեստ ծառերուն մէջ։ Սօսէն էր։ Սլացիկ ու վայելուչ հասակով, թարմ ու վարդագեղ դէմք մը՝ նուրբ բայց առողջ գիծերով, նայուածք մը հետաքրքիր բայց պատկառոտ, ու ժպիտ մը պարզ բայց հպարտ, քաղցր բայց հեղինակաւոր։ Գիւղացիներու բազմութիւնը ինքնաբերաբար երկուքի ճեղքուեցաւ, անցք տալու համար Սօսէին, ինչպէս ծովը որ կ'ակօսուի արքայական զբօսանաւի գնացքին տակ։ Այն ատեն ստուգեցինք որ մեր սնապարծ ընկերները բաւական մեծխօսիկութիւններ ըրած էին Սօսէի արտաքինի մասին, թուելով ա-

նոր փափախն ու մոյկերը, փամփուշտն ու հրացանը։ Սօսէն այս առարկաներէն ոչ մէկը ունէր, և պէտք ալ չունէր անոնց, Նեմրութի մացառուտքներուն մէջ չէր որ...։ Սօսէն կը կրէր մեր աշխարհի գիւղացի կիներուն սովորական տարազը, և իր գլուխի թափանցիկ քօղը կապոյտ մշուշի մը պէս նոր հրապոյրով կը շաղապատէր իր մազերու ոսկի հիւսքերը։ Սօսէն անցաւ սարի եղնիկի մը անգիտակից նազանքով, բոլոր նայուածքները քարշ տալով ետեւէն։

Մարմարի վրայ փորագրուած գծանկարի մը պէս որ երկար ատեն յաղթականօրէն կը դիմանայ արեւի ու անձրեւի աւերիչ յարձակումներուն, Սօսէէն ընդունածս այս առաջին պատկերն ալ, այն օրերէն մինչեւ այսօր միտքիս մէջ կը մնայ վճիտ ու անվթար, հակառակ իմ կեանքիս մէջ յառաջ եկած բուռն ու տխուր վերիվայրումներուն։ Կրնամ ըսել նոյնիսկ որ յաճախակի վերյիշումներն ու այն եռանդագին պատմումները զոր ըրած եմ բարեկամներուս, աւելի որոշ դարձուցած էին այդ պատկերին շրջագիծերը յիշողութեանս մէջ։

Բայց մօտաւորապէս տասնըհինգ տարի վերջ, Սօսէի հետ երկրորդ հանդիպում մը մռայլ ամպի մը պէս եկաւ մշուշոտել իմ առաջին պայծառ տպաւորութիւնս։

Պոլիս էի։ Զմեռնային կիրակի մը, գացի մօրաքոյրս տեսնելու Թարլա Պաշիի իր տնակին մէջ։ Մօրաքրոջս հետ հասարակաց յիշատակներ չունէինք երկրէն, ուրկէ ան հեռացած էր իմ ծնելէս առաջ. բայց յաճախ ինծի կը խօսէր մեր գիւղի հին դէմքերէն ու դէպքերէն, և այդ ամէնը գիւղին բարբառով զոր պահեր էր անփոփոխ։ Իր երկարատեւ ծառայութեանց ընթացքին հաւաքած զուրուշները վրայէ վրայ դնելով, կրցած էր Երուսաղէմ ուխտի երթալ, ու վերադարձին՝ աջ դաստակին վրայ Գլխադիրի պատկերը, իսկ աչքին մէջ ալ սուրճի բաժակ կարդալու շնորհքը ներածած էր։ Ուստի դրացուհիները զինք բնաւ առանձին չէին թողուր։ Ինքը անկեղծօրէն կը հաւատար կարդացածին ու այդ իսկ պատճառով երբեք չհաւանեցաւ իմ գաւաթիս նայիլ, մէջը տխուր պատահար մը տեսնելու վախէն։

Այդ օրը երբ ներս մտայ մօրաքրոջս սենեակէն, որ միանգամայն իր ննջարանն էր և իր ժղլատունը, իրեն հետ ու իրեն պէս երկու սեւազգեստ պառաւներ ալ տեսայ ծալապատիկ բոլորուած կրակարանին շուրջ։ Անոնցմէ մէկը, նոյնպէս մեր գիւղէն, ծանօթ էր ինծի։

— Քեռիկի՛ն Մարօ, ինշալլահ աղէկ ես, ըսի վերջինիս՝ լռութիւնը խզելու ճիգով, ու սկսայ զգուշաւոր նայուածքով դիտել նոր այցելուն որ հազիւ լսելի ձայնով բարի գալուստ մաղթեց ինծի, և լռութիւնը վերհաստատուեցաւ։ Այն ատեն էր որ Քեռիկին Մարօն կըշտամբանքի շեշտով մը մօրաքրոջս ըսաւ.

— Քա՛ Հաճի՛ Դիլբար, քո քուրոջ աղին չասե՞ս թէ էսի ո՛րն ա եկեր ի քո տուն։

Մօրաքոյրս յարմար տեսաւ յանդիմանութիւնը փոխանցել ինծի.

— Տղայ լաօ՛, դու զէսի չճանչցա՞ր։

— Չէ՛, մօրքո՛ւր, առաջին անգամն է որ տիկինը կը տեսնեմ։

— Աղէ՛կ միտքդ բեր, պնդեց մօրաքոյրս, յերկրէն գալէդ էսդին պալքի տասը դրուան (անգամ) ինծի պատմեր ես թէ իմա՛լ Սօսէն դուրս ելաւ յԱալաս Խաթունի տնէն։

— Ի՞նչ կ՛ըսես, մօրքո՛ւր, ուրեմն...։

— Հապա՜, որդի, էսի մեր Նեմրութայ քաջ Սօսէն ա, մեր ազիզ Սերոբ Փաչի կնիկն ա։

Յայտնութիւնը դժնդակ էր։ Լքումի ու թշուառութեան այս վիճակին հանդէպ բնականօրէն միտքիս մէջ ծագեցաւ այն միւս կերպարանքը որուն ներքեւ Սօսէն կը ներկայանար իր սյժի և վայելչութեան լրումին մէջ. և այս հակընդդէմ պատկերներուն իրերաբախումէն զգացի այն սրտաբեկումը զոր կ՛ունենայ գիւղացի մը որ իրիկուն մը իր խոստմնալից արտէն գոհունակութեամբ կը բաժնուի և յաջորդ առաւօտ երբ հոն կը վերադառնայ, զայն քար ու քանդ կը գտնէ կարկուտէն ու հեղեղէն։

Ես որ մօրաքրոջս կ՛երթայի՝ մօրս կարօտը առնելու, այդ օր պահանջ զգացի կրճատելու այցելութիւնս։ Սօսէն, իմ մտածումիս մէջ, այրի իշխանուհի մըն էր զոր հայ ազգը պարտաւոր էր պահելու ապարանքի մը մէջ, օժտուած ամէն կարգի յարմարութիւններով։ Իսկ այդ արժանավայել վիճակի փոխարէն կը տեսնէի գեղջուկ կին մը, սեւ ու հնամաշ հագուստներով, տարագրութեան ճամբաներէն պարտասուն, կրած աղէտներէն սահմռկած ու անխօս, տեղաւորուած զոյգ մը աղքատ պառաւներու միջեւ։ Այդ վայրկեանին այն բովանդակ պարտքը զոր հայ ժողովուրդը ունէր Սօսէին հանդէպ, կարծես միայն իմ ուսերուս վրայ ծանրացաւ, ու ես խուսափելու համար այդ վեհանձն պարտապահանջի անտարբեր նայուածքէն, ոտքի ելայ մեկնելու։ Բայց այդ այնքան թանկագին որքան տխուր առիթը չփախցնելու համար, ծնրադրելու աստիճան ծռեցայ ու համբուրեցի Սօսէի ձեռքը։

— Աստուած արեւդ պահէ՜, որդի՛, մրմնջեց Սօսէն։

Մօրաքոյրս ու Քեռիկին Մարօն հեծկլտալով էր որ ըսին.

— Կ՛երեւայ թէ աղէն զերկիրն եբեր ի միտ։

Սօսէն էր որ իմ տեղս պատասխանեց իր տարեկից պառաւներուն.

— Ախըր մեր անբախտ երկիրն էլ մոռնալիք բան չէ որ մարդ մոռնայ, Աստուած զդուշմընի աչք կուրցնէ որ զմեզ էսանկ էրէրուն չէնէր ու զարիպ աշխարհ չզրկէր։

Այս պարզամիտ պառաւները երկիր ըսելով մեր գաւառը կը հասկնային ու գուցէ միայն մեր գիւղը։ Մինչդեռ այդ պահուն Սօսէն իմ աչքիս կը մարմնացնէր ամբողջ հայ հայրենիքն ու հայ դատը։

*
* *

Յիշատակներու աշխարհին մէջ այս ցանցառ անդրադարձումներով բաւականացայ մինչեւ այն օրը — դարձեալ տասնըհինգ տարի

վերջ, ու այս անգամ Պէյրութի մէջ, երբ հեղ մըն ալ տեսայ Սօսէն։ Աղեքսանդրիայէն անցած միջոցին՝ անծանօթ ճամբորդ մը իր ետեւը ձգեր էր այն լուրը թէ Սերոբ Փաշայի մէկ որդին կը գտնուի Մարտինի Քիւրտերուն քով։ Այդ խախուտ լուրով ու աղօտ յոյսով, Սօսէն, հեքիաթի մօրը նման ճամբայ ելած էր իր կորուսեալը փնտռելու։ Ճէզիրէէն ետ կը դառնար ձեռնունայն բայց ոչ յուսահատ։ Ամառ օր մըն էր։ Թուրիկի պանդոկէն ներս մտնելուս պէս, աշխատաւորները զիս դիմաւորեցին այս աւետիսով.

— Աղբիւր Սօսէն վերը՝ քեզի կը սպասէ։

Քովը փութացի։

— Ահա՛ քու փնտռած մարդը, ըսին իր շուրջինները։

Անգամ մըն ալ կարօտով իր ձեռքը համբուրեցի։ Իսկ ինքը հարկ տեսաւ ինքնութիւնս ստուգելու.

— Տղա՛յ, դո՞ւ ես Տարօնեան։

Իմ հաստատական պատասխանիս վրայ, ծոցէն հանեց երկտող մը որով Կ. Սասունի ինծի կը գրէր. «Սօսէն Պէյրութ կու գայ, տէ՛ր եղիր. դուն միայն կրնաս իր բարբառով հետը խօսիլ»։

Սօսէն սպասեց մինչեւ որ նամակը կարդացի, յետոյ բաբախուն հետաքրքրութեամբ հարցուց.

— Դու յո՞ր մէկ գեղէն ես։

— Ես ի Ղուլթիկ գեղէն եմ, Սօսէ՛ Մայրիկ. զԱտլաս Խաթունի տուն մոռցա՞ր։

Սօսէն խորունկ հառաչանք մը արձակեց երիտասարդ օրերու ետեւէն, յետոյ իր շեշտը դարձաւ յանդիմանական։

— Տղայ լաօ՛, դու ի Սերոբի խողէն ու ջրէն եղնիս ու չուր մկայ թղթիկ մի չգրե՞ս, չխարցուցե՞ս թի Սօսէ իմա՞լ ես, մեռա՞ր թի հալա կ՚ապրիս։

Գլուխս կախեցի ամօթէս։ Ի՞նչ կրնայի պատասխանել, մանաւանդ որ ես կը հասկնայի թէ թղթիկ ի՞նչ կը նշանակէր Սօսէի բարբառով որ իմ ալ բարբառս էր։ Մեր թղթիկները Նոր Տարւոյ խայտաբղէտ քարթեր չեն, քաղաքավարական անկարօտ բարեւներ ու «բարեկամական» անբովանդակ զգացումներ փոխադրող։

Մեր թղթիկները տարագնաց ու հայրենադարձ կռունկներ են որոնք իրենց թեւերուն վրայ աչքէ աչք արցունք ու հոգիէ հոգի մորմոք կը տանին։

Մեր թղթիկները Աւետարանի էջեր են որոնցմէ աղօթք և օրհնութիւն միայն կը ծորին։

Մեր թղթիկները հալածական ցայգաթիթեռներ են որոնք հայրենի օճախին շուրջ միայն կը դառնան, հոն նետուելու անյաղթելի փափաքով, որպէսզի իրենց ողջակիզումով այդ օճախին մարմրուն բոցը վերարծարծեն։

Երանի՜ թէ, Սօսէ՛ Մայրիկ, այս յապաղած թղթիկս որ յիշատակիդ կը ձօնեմ, արժանի ըլլայ այդ սրբազան ու սրբարար կրակին։

Ա. ՏՕՆՃՈՅԵՆՑ

ՏԱՐՕՆ

Դուն ի՛մ Տարօն, իմ գոյութեան յուզիչ օրրան,
Հոգւոյ, մտքի ո՞ր շողերով կամ տաղերով
Մեծ ուխտի գամ, իյնամ գիրկդ սիրագորով,
Ո՞վ իմ Տարօն՝ յոյզի կեդրո՛ն արարչութեան:

Բնութիւնն իր սէրն առաջին դրախտահամ
Երգեց մօտիկն հիւլէ սրտիս՝ քու սրտին մէջ,
Ուր ըմպեր եմ Աստուծոյ հեւք արե՞ւն անշէջ.
Արդ կարօտիդ ես հոգեղէնս ինչպէ՞ս տոկամ.

Նախատիպարն ես աշխարհի, ո՞վ աշխարհդ իմ.
Լուռ հմայք մը շենք ու շուքէդ աստուածաշէն
Կը սաւառնի ասդկածին Աշտիշատէն՝
Հոգիս գրկած, ու կապոյտիդ մէջ կը յածի՞մ...:

Սա լեզուիս մէջ մեսրոպեան տառն հոգւոյս լարին՝
Մեծ կուրծքիդ հին զարկն ու շունչը կը նուագէ.
Հայրենի՞ք իմ, գիտեմ, սիրտըդ համակ վերք է,
Բայց վսե՛մ ես, ինչպէս կեանքիդ խորհուրդ խորի՞ն...

Արե՛ւ վկայ, Տարօ՛ն, լանջիդ զարկերն անհուն
Զաւակներուդ սիրտ-նուագն յար պիտի լարեն.
Հիմա անոնք՝ մասունքն այդ սուրբ ցրուած թէեւ՝
Պիտի երգեն վահագնաշունչ՝ աստուածօրէ՞ն...

Կ՛ուզէի որ մէջս մնար յոյզ մը միայն,
Ան ալ լոկ դուն, դո՛ւն ըլլայիր, անո՞ւշ Տարօն,
Ու արեւոտ առտուներուդ լոյս-լոգան՛քը
Կ՛ուզէի ինձ Երկրէն մնար բաժին ու ձօն:

Նշխար մը սիրտ ըլլայի սոսկ, ու անխորհուրդ
Հովն առնէր զիս իր թեւերուն, տանէր գարուն,
Տանէր դնէր կուրծքիդ վրայ, տրոփէ՞ի՝
Իբրեւ կեանքի ամէն ժամու տաղերգութի՞ւն...

Սրտիս մօտիկ՝ հեռո՞ւ աշխարհ, երկնի երես
Մեծ յուզումիդ լողն ու խաղը կը զգամ գիշեր.
Քու կարօտէն հոգիս ըլլար շող մ՛արծաթէ՝
Լուսնի համբով ծոցըդ իյնար ու հոն երգէ՞ր.—

Երկնէր երկին եւ երկիրն իմ արի Տարօն,
Ուր եղեգնեայ ծուխ ու բոցէն ամենաջերմ
Վահագնեղբայր հայ արեւնե՛ր կը վառէին...
Երկնէր երկին եւ Մեսրոպեան մի՛տքը վսեմ...

Հալէպ

ԳԵՂԱՄ ԳԵՂԱԿ

ԱՅՑ ՏԱՐՕՆԻ ՍՈՒՐԲԵՐՈՒՆ

Ա.

Կքած ու կորաքամակ, առանց տաւղի և նուագարանի, արտասուքով աւազանացած աչքերով, պանդխտութիւնը մեր ուսերուն և անպարագիծ ցաւը մեր ատամներուն տակը սեղմած, ձեզ այցի կուգանք, Տարօնի անմեռ սուրբեր:

Արդ, թող ցրուին մեզ ձեր սրբազան թերափներուն առաջնորդող ուղիներուն վերեւ կուտակուած ամպերը մթին:

Թո՛ղ բացուին անծայրածիր քղամիդներու պէս յաւերժական կապոյտները մեր հոգիներու երկինքներուն:

Թող չողան մեր ցեղային լինելութեան սկզբնական քայլերուն վրայ իրենց անջնջելի կնիքը դնող աստղերը լուսապայծառ:

Թո՛ղ Տարօնի դալարաւէտ ու կենսապարգեւ դաշտերն ու ծմակները յագենան ու յորդին հոգեպարար զօղանջներովը մեր երկնապիշ վանքերու զանգակներուն,—

Երբ մենք, աշխարհի չորս հովերուն նետուած Տարօնցիներս, այսօր այցի գանք ձեզ:

Իրենց հնամեայ ծխնիներուն վրայ թո՛ղ բացուին երկաթեայ դռները մեր հայրենի հաւատքը դարերով դիեցնող եկեղեցիներուն:

Անոնց տաճարներու մշտավառ կանթեղներէն մաղուող լոյսերն առկայծ՝ թո՛ղ լուսաւորեն բոլոր ուղիները մեր:

Խնկավառ բուռվառներու բոյրը թո՛ղ բարձրանայ ու գալարի ոսկի բոժոժներէն սրսկուող մեղեդիներուն հետ:

Քակուին կախարդական բառերը լոյսի յղութեան խորհուրդներովը բեռնաւորուած մեր շարականներուն,

Երբ, լուսավառ կտուրին տակ մեր անկորնչելի սրբավայրերուն, ձեզ դիմաւորենք ու հսկումի պաշտօն մատուցանենք ձեզի:

Ահա՛ ձեզի կը բերենք մեր յիշողութեան հորիզոնին վրայ յաւերժականօրէն դրոշմուած երախայրիքը չհինցող մեր սիրատոչոր սիրտերուն,

Ահա ձեզի կը բերենք օտարութեան առթած վիշտերէն դողդոջուն մեր սիրտերը՝ ձեր մարտիրոսական կեանքի գնով տաքցած սիր-

տերուն իբր ընծայ,

Կը բերե՛նք ձեզի հաւատարմութեան պատգամը մեր խոստումներուն ու ուխտի տապանակը մեր հոգիներուն։

Ու կ՛ըսենք ձեզ, թէ օտարութեան ակամայ ու անհրապոյր ասպընջականութիւնը երբե՛ք մեր յիշողութենէն պիտի չջնջէ յիշատակը ձեր և ձեր յիշատակին առընթեր՝ ձեզի հանդիսաւոր կերպով տուած կարմիր ուխտը մեր։

Թէ՝ մեր սիրտերու զառիվայրներէն յաւէտ պիտի ջրվէժուին կարօտի հրեղէն մրմունջները մեր։

Ու գերբնական չունչը, գարնան եղեամներուն պէս պիտի իջնէ խորը ձեր հոգիներուն ու անկէ անձրեւուի մեր վրայ, մեզ՝ ձեր վրէժի պարտքին համար զրահաւորելու։

Որպէս զի, ազատութեան ա՛յն լուսաճաճանչ ուղին զոր դուք բացիք մեր առջեւ գերագոյն զոհաբերութեամբը ձեր անձերուն, չգոցուի մեր դիմաց ու չմարի յոյսի յաւերժական կրակը մեր աչքերուն։

Որպէս զի, մեր մանկութեան տաք խանձարարներուն մէջ թափած ձեր արցունքի ադամանդեայ կայլակները չշոգիանան ու չթառամին մեր մանկութիւնը պատմուճանող ժպիտներու բազմերանգ ծաղիկները ձեր։

Մեր հսկումի թանձրացեալ խորհուրդին ծանրութենէն թո՛ղ ծընին ծիրանագեղ ծովեր ու անոնց վարդափրփուր ալիքներու հրեղէն գոլորշիներէն լուացուած ու սրբացած զգաստութեան մայրերը՝ մեր դաշտերը լեցնեն ու մայրութեան անարատ երկունքի նոր ուղիներ բանան մերօրեայ կեանքի կորստաբեր հոսանքէն քշուող մայրերուն առջեւ։

Շշմած մեր հոգիներու տառապանքին սաստկութենէն, մտրակուած կեանքի այս անորոշ ու մութ բաւիղներուն մէջ շուտով կորսուելու վտանգին ահագնութենէն, կուգանք ձեզ այցի մեր մտքի չոր պատրոյգը՝ ձեր լուսառատ սրտերու աւազաններուն մէջ թաթխելու և ձեր երկնատուր իմաստութեան բոցովը լուսաւորելու։

Ռ.

Մենք, ձեզմէ նուազ երջանիկ, յենած ձեր յիշատակի մարմարակերտ սիւներուն, փլուզումէ զերծ պահելու համար անպաճոյճ ու անաւարտ գործը մեր ձեռքերուն, և հայրենի սրբազան հողը նորէն կթոտ ոտքերուն հաստատ ու յաւերժական կռուան դարձնելու անմեռ յոյսով, այսօր, տարագրի մախաղով ու հովուական ցուպով ձեզ այցելելու կու գանք անհորիզոն հեռուներէն, հեռուներէն, հեռուներէն...

Իրա՛ւ է թէ դաժան թշնամու լախտին հարուածները տապալեցին ձեզ, բայց չկրցան զձեզ զատել ա՛ն հողէն՝ ուրկէ դուրս նետուեցանք մենք միջոցին անսահմանութեանը մէջ փշրուող ասուպներուն պէս։

Հո՛ն էք դուք, ձեր սիրտերը փարած հայրենի հողին, և ձեր հոգիները ա՛յն երկնքին մէջ՝ որ կը տարածուի ու կը գրկէ շիրիմները ձեր։

Իսկ մենք, որ որպէս թէ կը շնչենք ու տարաշխարհներու անօրինակ փշաստաններէն ձեզ այցելելու կու գանք, ո՛չ ընտանի հող ունինք մեր ոտքերուն տակ և ո՛չ ալ ա՛յն ճառագայթարձակ երկինքը՝ մեր գլխուն վրայ, որուն արեւին պէս արեւ չկայ և որու աստղերուն խորհուրդը ո՛չ մէկ երկինք ունի։

Կ՚այցելենք ձեզ այսօր, անգամ մըն ալ ձեզ հետ շնչելու անանուն քաղցրութիւնը մեր հողի ընդերքներէն բարձրացող սրբութեան, անգամ մըն ալ ձեզ հետ ըմպելու անմահական նեկտարը ձեր վէրքերէն ընձիւղած անթառամ ծաղիկներուն, ու անգամ մը եւս մեր անժպիտ աչքերուն խորը ծաղկեցնելու մոռցուած ժպիտն երէկուան։

Անկործանելի տաճարները մեր սիրտերուն՝ կը բերենք նետելու ձեր սրբազան ոտքերուն առջեւ որ զանոնք վերածէք մեզ՝ մեր հայրենի հողին կամրջող մագնիսներու, որպէս զի, ուր որ ալ ճակատագրի փոթորիկը զմեզ նետէ, նորէն հայրենիք վերադառնալու ձգողական ոյժ մ՚ունենանք, որպէս զի, երբ կեանքի անակնկալ մրրիկները չղթայազերծուին ու ալիքները բարձրանան, անոնք մէկ-մէկ փարոսներ ըլլան ու մեր ճամբաները լուսաւորեն։

Դո՛ւք որ ազատութեան գինովութիւնը երգեցիք ու ձեր շրթներուն բարձրացուցած բաժակները պարպուելէ առաջ փչրուեցան,

Դո՛ւք որ ազատ ու անկախ կեանքի մը հիմերը դնել փորձեցիք ու պատերուն շաղախը խլուեցաւ ձեր ձեռքերէն,

Դո՛ւք որ չվերջացած մեր ամեհի պայքարներու նախակարապետներն եղաք, բայց ձեր առջեւ նետուած բոլոր կամուրջները քանդեցին,

Այսօր տակաւին, հաւատացէ՛ք մեզի...

Մենք, ձեր յետնորդները, ձեզի չափ ու ձեզմէ աւելի՛ յամառ, կլանուած ձեր անզուգական գաղափարներու գեղեցկութենէն, տարուած՝ մեր երկիրն ու մեր ժողովուրդը՝ ազաս, անկախ տեսնելու սանձակոհ փափաքէն, այսօր, ձեզի տրուած մեր այս հանդիսաւոր այցի պահուն, կ՚ուխտենք ճարտարապետներն ըլլալ ձեր բազմապիսի ճիգերուն, ձեր հզօր ու անտեղիտալի պայքարներուն, ձեր բարձրագոյն նպատակներուն, ձեր խօսքերուն, ձեր գործերուն, ձեր մշտավառ տեսիլքներուն և ձեր վարդագոյն արիւնէն բխող բոլո՜ր, բոլո՜ր, բոլո՜ր պատգամներուն...

Հաւատացէ՛ք, հաւատացէ՛ք, դո՛ւք այս հանդիսաւոր ուխտի սրբութենէն բխող սրբութեան՝ հաւատացէ՛ք։

Լոս-Անճելոս

ՏՕՔԹ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՐԷՑԵԱՆ

ՖԵՏԱՅԻ ՍԻՄՈՆԸ

Ֆեսայի Սիմոնը, եթէ չեմ սխալիր, Մշոյ դաշտի Փողերկով գիւղէն էր։ Փերեզակ էր ան և գիւղերը շրջելով կը ծախէր թել, ասեղ, կոճակ, մատանի, օղ, յուլունք, ձիւթ, մկրատ, մատնոց, համրիչ եւայլն՝ իր ապրուստը ճարելու համար։

Իրրեւ փերեզակ՝ ամէն տեղ մտնող-ելլող մէկն էր։ Միշտ խընդուն, միշտ չռզակրատ։ Երբ լեզուն կը սկսէր դառնալ, ամէն ինչ գուբս կու տար և անգիտակցաբար կ'ուներնար ելոյթներ, որոնք գինք կը մըղէին մինչեւ մատնութիւն։ Ու ասիկա՝ մասնաւորաբար գինուորական շրջանակներու մէջ։ Արդէն գիւղերուն մէջ սկսած էր յամառ զրոյց մը, ըստ որում Սիմոն մատնիչ է։ Այս զրոյցը հասաւ նաեւ յեղափոխութեան և բնականաբար Գէորգ Զաւուշին։

Օրին մէկը, երբ Գէորգ Զաւուշ Շէյխլեան գիւղը կ'ըլլայ, գիւղացի մը իրեն կ'իմացնէ թէ Փերեզակ Սիմոնն ալ գիւղը կը գտնուի։ Գէորգ անմիջապէս կը հրամայէ իրեն բերել այդ Սիմոնը, որ համակ դողէ կը բռնուի, երբ դէմ-յանդիման կու գայ Գէորգին։

Իր կէս ողբալի, կէս ծիծաղելի վիճակը խնդուք կը պատճառէ Գէորգին, որ, սակայն, պատշաճութեամբ կը հարցնէ.

— Սիմո՛ն, ի՞նչ կ'ընես։

— Պարո՛ն, ի՞նչ կ'ընեմ, չան պէս կը թափառիմ, թել ու թուրայ կը ծախեմ, որպէսզի հացս ճարեմ, — կը պատասխանէ Սիմոն՝ սառակացող դողով մը։

— Է՜ն, լաւ կ'ընես, — կ'աւելցնէ Գէորգ,— անշուշտ պիտի աշխատիս հացդ ճարել, ո՛չ ոք իրաւունք ունի քու այդ աշխատանքդ խանգարելու։ Բայց, Սիմո՛ն, լսած եմ որ մատնութիւններ ալ կ'ընես, ճի՞շդ է։

Սիմոն քիչ մը շփոթեցաւ և յանցաւորի մը ժպիտով ըսաւ.

— Ճի՛շդ է, պարո՛ն։

Գէորգ նեա խնդաց այդ միամտութեան և անկեղծութեան վրայ. հաճելի թուեցաւ իրեն Սիմոնի անկեղծ խոստովանութիւնը։

— Սիմո՛ն, ինչո՞ւ մատնութիւն կ'ընես, չի՞ս գիտեր որ մատնիչները խիստ կերպով կը պատժուին յեղափոխութեան կողմէ։

Սիմոն այս անգամ կարմրեցաւ, քիչ մը մտածեց և պատասխա-

նեց.

— Գիտեմ, պարո՛ն, բայց քեզի շիտակը ըսե՞մ, աղբէր, ես իմ Լեզուիս տէրը չեմ, այս անտէր լեզուն չեմ կրնար զսպել։Ես ալ շուարեր եմ։

— Յիմա՛ր, զգոյշ եղի՛ր և լեզուդ զսպէ, թէ չէ գլուխդ կ՚ուտէ,— զգալի լրջութեամբ յարեց Գէորգ։

Լռութիւն...

Ու լռութիւնը խզուեցաւ Սիմոնի անակնկալ առաջարկով. «Պարոն, այս փորձանքէն կ՚ազատիմ, եթէ զիս ֆետայի դարձնես»։

— Ի՞նչ կը զառանցես, յիմա՛ր, մատնիչը ֆետայի՞...։

— Մի զարմանաք, պարո՛ն, ի՛մ փրկութեանս միակ միջոցը այդ է։ Փոխանակ իբրեւ մատնիչ օր մը սատկելու յեղափոխութեան գնդակէն և յաւիտենական նախատինք մը դրոշմելու իմ և սերունդիս ճակտին, ֆետայի կը դառնամ և ազամարդու նման թշնամիին գնդակէն կը մեռնիմ։

Չափելէ յետոյ տպաւորութիւնը այս անկեղծ յայտարարութեանց՝ Գէորգ կու տայ իր հաւանութիւնը և կը հրահանգէ զէնք տալ Սիմոնին, որ այլեւս կը դառնայ յեղափոխութեան զինուոր։

Այնուհետեւ Սիմոն կռուող յեղափոխական էր լեռներու մէջ և փերեզակ յեղափոխական՝ քաղաքներու ու գիւղերու մէջ, ուր կը լրտեսէր զինուորական շարժումներն ու մտադրութիւնները՝ իր ժամանակին մեծ մասը անցընելով զօրանոցներու և զինուորական շրջանակներու մէջ, որոնք այլեւս նկատած էին թէ Սիմոնին լեզուն աւելի զուսպ էր դարձեր։

Ինքզինքը կ՚արդարացնէր.

— «Ի՞նչ ընեմ, աղբէ՛ր, այդ սրիկայ Հայերը տարաձայներ են որ մատնիչ եմ։ Ֆետայիներն ալ համոզուած են ու որոշած՝ զիս սպաննել»։

Սպաները շնական քահ-քահով ապահովութիւն կու տային իրեն։

Ու Սիմոն կը գործէր ապահովութեան մէջ ծայրայեղ անձնուրացութեամբ։

Լեզուագար «մատնիչ»ը ֆետայի դարձած էր...։

ՄԿՐՏԻՉ ՄԿՐՏԻՉԵԱՆ

ՄԻՏՔԻ ՎԱՍՏԱԿՈՎ

Սա համեստ վաստակին առջեւ, որ ամիսներու երկունք մը արժեց մեզի, քանի մը տող մտածում՝ պարտաւորութենէ աւելի՝ իրաւունք կը համարենք։

Ո՛չ ոք կրնայ ժխտել, չտեսնել կամ անգիտանալ այն փրփրերախ յորձանքը, որ կը սպառնայ ջրամոյն ընել մեր ազգային դիմագծութիւնը բաղկացնող մասնայատկութիւնները՝ «ընդ աստեղօք օտար ափանց»։ Օրէ օր կը փլին մեր աւանդութիւններու շէնքը և բարքերու տաճարը, պատմութիւնը կ՚անթեղուի մերօրեայ իմաստակութիւններով, և լեզուն կը տժգունի բռնազբօսիկ և անողոք յեղաշրջումով։

Որքան որ դժբախտ հանդիսատեսներն ենք մենք այս դժխեմ իրականութեան, այսուհանդերձ հեռու ենք յոռետեսի փիլոն հագնելէ, որովհետեւ մենք կը հաւատանք մեր ցեղային վաստակի ուժին, ստեղծագործութիւններու ծիածանի հմայքին և մշակոյթի չքեղ դղեակին։

Այսպէս մտածեց, անցեալին, Տարօն-Տուրուբերանի իմաստուն իշխանաւորը իր Վարդանով ու Վահանով, անզուգական մտաւորականը՝ Մեսրոպով ու Նչեցիով, և առաքելատիպ յեղափոխականը՝ իր Սերոբով ու Գէորգով։ Այսպէս կը մտածէ նաեւ այսօր Տարօն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութիւնը — մեր բազմավաստակ ժողովուրդի վերջին բեկորներու օթեւանը—, որ հրատարակութեան տալով ներկայ տարեգիրքը՝ կը ձգտի ամէն մէկ Տարօնցիի ներշնչել մեր ցեղային արժանապատուութիւնը՝ սրտի ու հոգիի աչքերով յառած մնալու համար մեր նախահայրերու անշամանդաղ փառապսակին։

«Տարօն Տարեգիրք», 1949

(Յառաջաբանը)

ՋՕՐ. ՀՐԱՆԴ ՄԱԼՈՑԵԱՆ

Երեսուն տարիներ ծառայեց տուրիական կառավարութեան եւ բարձրացաւ Զօրավարութեան աստիճանին: Զօր. Հրանդ Մալոյեան սիրուած եւ յարգուած դէմք մըն է, ջերմօրէն կապուած Տարօնի Հայրկ. Միութեան, որուն իր օժանդակութիւնը չէ խնայած:

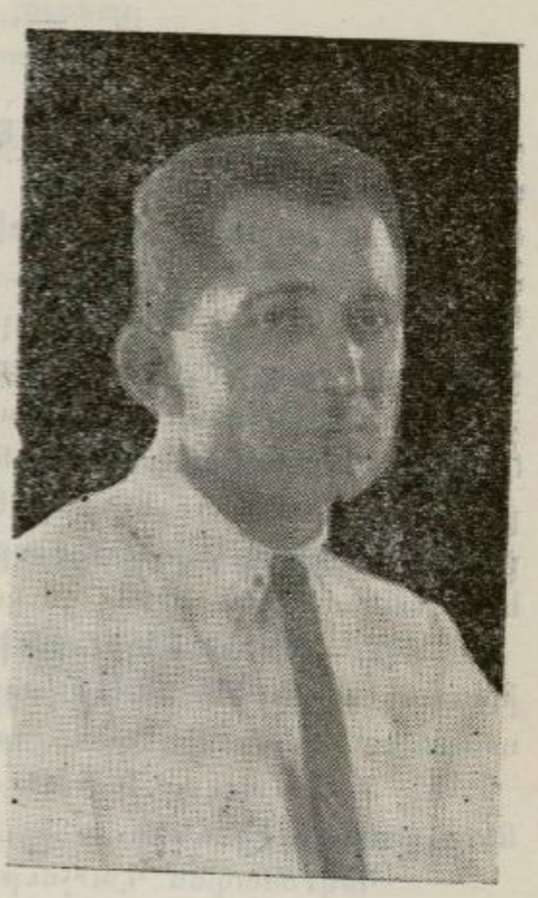

ՊԵՏՐՈՍ ՍԻՆՈՑԵԱՆ

Սասնոյ Ադբի գիւղացի:

Քաջակորով մարտիկ, որուն ճկարը ուր հասաւ մեր ձեռքը, Սասնոյ հերոսամարտին մէջ գետեղելու համար:

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՆ ՈՒ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

Տարօնի պատմութեան նուիրուած այս հատորը պատրաստուեցաւ գրաւոր այն աղբիւրներուն վրայ, որոնք հրատարակուած էին վերջին հարիւր տարուան ընթացքին: Այդ աղբիւրներուն ցանկը պիտի տանք յաջորդ էջերուն մէջ:

Հիմնական այս տուեալներէն զատ մենք ունեցանք աշխատակիցներ եւ թղթակիցներ, որոնք մեծապէս դիւրացուցին մեր գործը:

1.— Խմբագրական մարմնի երկու անդամները — Տոքթ. Ա. Ալիխանեան եւ Սմբատ Շահնազարեան իրենց աշխատակցութիւնը բերին որոշ գրութիւններով, որոնք զետեղուեցան Պատմագրքին մէջ հեղինակներու ստորագրութեամբ: Բացի այդ, խմբագրութեան անդամները հետեւեցան ձեռագիրներուն եւ օգտակար եղան իրենց ցուցմունքներով:

2.— Եղիշէ Մելիքեան խմբագրական մարմնի անդամներուն չափ աշխատասիրութիւններ ներկայացուց, աշխատասիրութիւններ՝ որոնք հեղինակի ստորագրութեամբ տեղ գտան Պատմագրքին մէջ, ժամանակագրական կարգով:

3.— Մարգար Բարխեան իր տպուած եւ անտիպ յուշերն ու յօդուածները տրամադրեց մեզի:

Կեդրոնական Վարչութիւնը եւ խմբագրական մարմինը մեզի փոխանցեցին հետեւեալ անհատներու գրութիւնները.—

4.— Մեսրոպ Շահնազարեանի յուշերը, Տարօնի շրջանի յեղափոխական դրուագներու մասին:

5.— Յակոբ Պարոյրեանի յուշերն ու գրութիւնները:

6.— Ռաֆայէլ Սեմերճեանի յեղափոխական յուշերը:

7.— Յակոբ Տէր Զաքարեանի ձեռագիր յուշերը:

8.— Մովսէս Թագւորեանի յուշերը Նորշէնի դէպքի մասին:

9.— Մկրտիչ Դարբինեանի յուշերը Վարդոյի շրջանի դէպքերու մասին:

10.— Միսակ Յակոբեանի յուշերը Յողունք գիւղի ջարդի մասին:

11.— Կարապետ Սարգիսեանի յուշերը Ցրօնքի (Գուրգէն) դէպքի մասին:

12.— Սարգիս Գրոյեանի յուշը Նորշէնի դէպքի մասին:

13.— Տ. Խորէն Քհնյ. Մամիկոնեանի գրութիւնը Կառնեն գիւղի Մկրտիչ Սողոմոնեանի մասին:

14.— Եղիազար Ստեփանեանի յուշերը:

15.— Շմաւոն Շեխիկեանի գրութիւնը իր հօր մասին:

Ուղղակի իմ հասցէին ղրկուած են յուշեր, յօդուածներ եւ կենսա-

գրականներ հետեւեալ հայրենակիցներու կողմէ.

16.— Սենեքերիմ Մարգարեան (Ամերիկա), Մխօ Շահէնի կենսագրականը (Սմբաս Ռստիկեանի կողմէ գրուած) եւ Յակոբ Սարկաւագի մասին:

17.— Արիստակէս Յակոբեան (Ամերիկա) բազմաթիւ տպուած եւ անտիպ յուշեր եւ յօդուածներ Տարօնի մասին:

18.— Յովհ. Տ. Յակոբեանի (Ամերիկա) յուշերը:

19.— Մկրտիչ Տէր Ստեփանեան (Ամերիկա), կենսագրականներ եւ տեղեկութիւններ:

20.— Պետրոս Վարդանեան (Ֆրանսա), յուշեր Սասնոյ Խուլբի շրջանի մասին:

21.— Քերոբ Կարապետեան (Ֆրանսա), երգարան եւ յօդուած:

22.— Արմենակ Յակոբեան (Ֆրանսա), յուշեր Նեմրութի ինքնապաշտպանութեան մասին:

23.— Սորտարցի Յաբեթ (Ֆրանսա), յուշեր Ս. Կարապետի շրջանի դիմադրութեան մասին:

24.— Պալիկ Սարուխանեան (Գանատա), տեղեկութիւններ Վարդոյի մասին:

25 — Արտաշէս Տէր Յովհաննէսեան — Տօնհոյենց (Հալէպէն), գրութիւն մը Մշոյ Դաշտի մասին:

26.— Լեւոն Աբգարեան (Հալէպ), տեղեկութիւններ 1915—1918-ին Հալէպի եւ շրջանի Սասունցիներու գործունէութեան մասին:

27.— Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան, Տարօնի դպրոցներու եւ առաջնորդներու մասին:

28.— Արսէն Խաչիկեան (Թեհրան), տեղեկութիւններ Պիթլիսի գործիչներու մասին:

29.— Ալեքսան Մովսէսեան (Թեհրան), նամակագրութեամբ բազմաթիւ տեղեկութիւններ Մշոյ եւ շրջանի մասին:

30.— Մխիթար Դարմանեան (Թեհրան), նամակով քանի մը ծանօթագրութիւններ:

31.— Յարութիւն Գէորգեան (Գամիշլի), տեղեկութիւններ Սասնոյ Փասուրի շրջանի մասին:

32.— Տոքթ. Ա. Խաչատուրեան (Հալէպ), գրութիւն մը Մովսէս Ստեփանեանի մասին:

33.— Մարտիրոս Աղաբաբեան (Պէյրութ), տեղագրութիւն Մարաթուկի եւ Մոտկանի շրջաններուն:

34.— Համազասպ Տէր Խաչատուրեան, յուշ մը Մշոյ Դաշտի Խաշխալտախ գիւղի կոտորածի մասին:

Աշխատակիցներու եւ թղթակիցներու տրամադրած նիւթերէն ոմանք կարճ կամ երկար հատուածներով տեղ գտած են Պատմագրքին մէջ որպէս փաստ ու վկայութիւն: Այս պարագային յիշուած է աշխատակիցի անունը: Իսկ միւս նիւթերը նկատի առնուած են որպէս ծանօթութիւն եւ բաղդատութիւն, առանց անուններու յիշատակութեան:

Շնորհակալութիւն կ'արձանագրենք հոս բոլոր աշխատակիցներուն եւ

թղթակիցներուն, որոնք արդար հպարտանքն ունին մասնակից ըլլալու Տարօնի Պատմագրքի պատրաստութեան:

Աշխատակցութեան կարեւոր բաժին մըն ալ բերաւ մեզ *Սեւան* հրատարակչական տան տնօրէնը՝ բանասէր եւ գրագէտ հայրենակից Սիմոն Սիմոնեան իր լայն ծանօթութիւններով ու բծախնդրութեամբ, որուն համար կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնը:

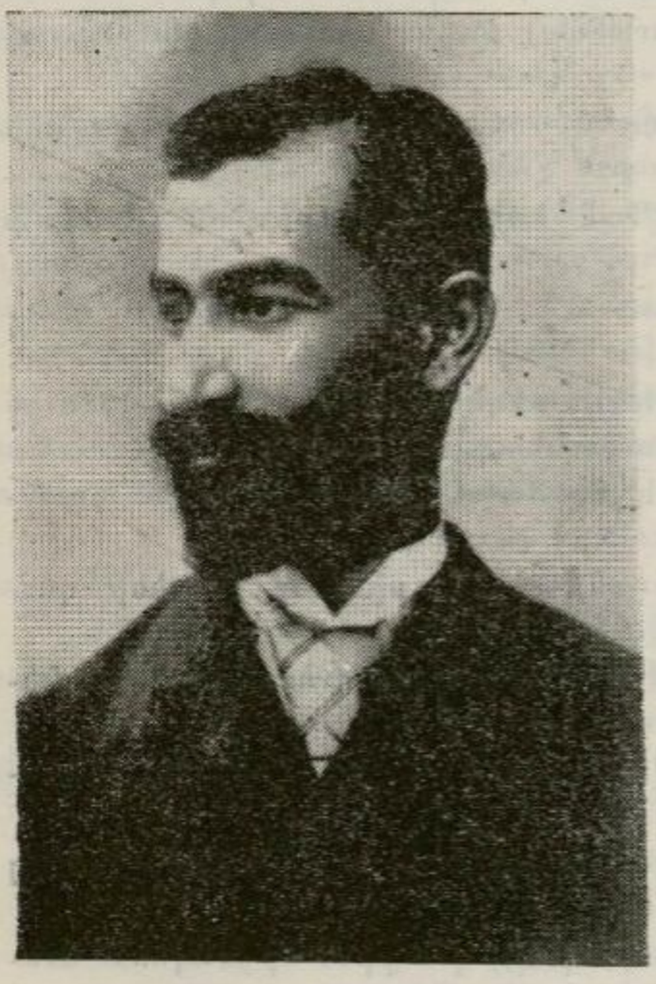

ՅԱԿՈԲ ՊԵՔԻԱՐԵԱՆ

Բնիկ Տալուորիկցի: Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանէն աւարտական. եղած է Այնթապի Աղեանական Դպրոցի տնօրէն եւ ուսուցչական պաշտօնով գտնուած է Կիլիկիա եւ Եգիպտոս, ուր եւ վախճանած է 1913 թուին:

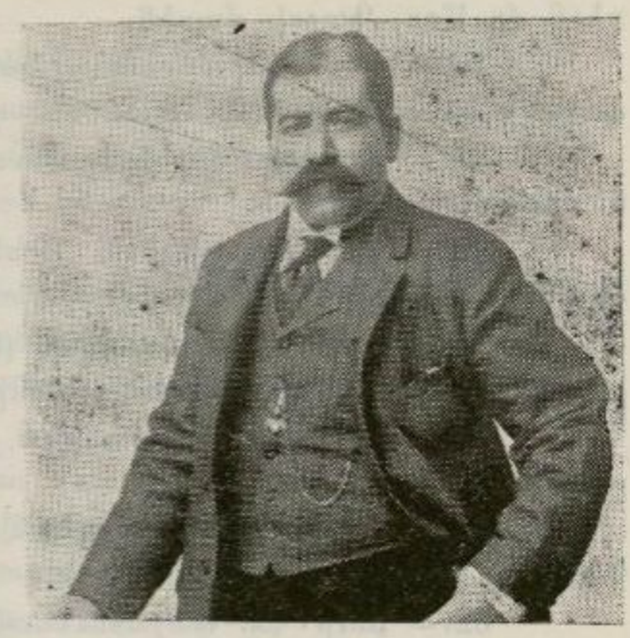

ԳՐԻԳՈՐ ԳԶԻՐԵԱՆ

(հաւանաբար)

Մեզի տրամադրուած նկարին վրայ անունը գրուած չէր եւ հետեւաբար զգուշացանք գետեղել Հայրենակցական Միութեան պատմութեան բաժնին մէջ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այսքան ծաւալուն հատորի մը վերջաբանը թերեւս տարօրինակ թուի ընթերցողներուն, եւ սակայն Տարօնի Պատմութեան այս գիրքը խմբագրողի եւ պատմագրողի հանգամանքով պարտք կը զգամ յայտարարել թէ գիրքի շատ մը մասերը ստիպուած եղանք սեղմել, պատրաստուած կենսագրականները զեղչեցինք եւ շարք մը երեւոյթներու եւ դէպքերու ատեն միայն անոնց պատմական կարեւորութեանը վրայ ծանրացանք, որպէսզի հնարաւոր ըլլար մէկ մեծ հատորի մէջ Տարօնի Աշխարհին Պատմութիւնը վեր հանել իր այլազան երեսներով։

Տարօնի աշխարհի պատմական դէպքերը եւ դէմքերը իրենց շեշտուած նկարագիրով ընդգծուած են այս հատորին մէջ, բայց պատկառելի հատոր մը կրնայ կազմուիլ մեծ ու փոքր կենսագրականներէն, զոր մենք պատրաստած ենք, ինչպէս նաեւ ստացած ենք թղթակից հայրենակիցներէն։

Եթէ օր մը Տարօնի վերապրող ժողովուրդը կարելիութիւնն ունենայ հրատարակել այդ կենսագրականները, մենք կ'ունենանք յուշարձան մը **Անձինք նուիրեալք**ներուն յիշատակին, որ հիմնադրուած եկեղեցիէ մը եւ վանքէ մը աւելի մնայուն արժէք պիտի ունենայ յետնորդ սերունդներուն համար։

Առաւելապէս ծանրացած ենք գիրքի **Եղեռնապատումի** եւ **Հերոսապատումի** մասերուն վրայ, որովհետեւ այդ ցնցող դէպքերը չեն գրուած, իսկ հրատարակուած բեկորները ամբողջական գաղափար մը չէին տար ո՛չ անցքերու եւ ոչ ալ Տարօնի ժողովուրդի մասին։

Այս քանի մը ծանօթութիւններէն ետք, կը փակենք գիրքը եւ կը յանձնենք զայն ընթերցողներու բարեացակամութեան, որ պիտի արտայայտուի լրիւ պրպտումով մը, որմէ կախուած է ճշգրիտ գաղափար մը կազմել այս հատորի մասին։

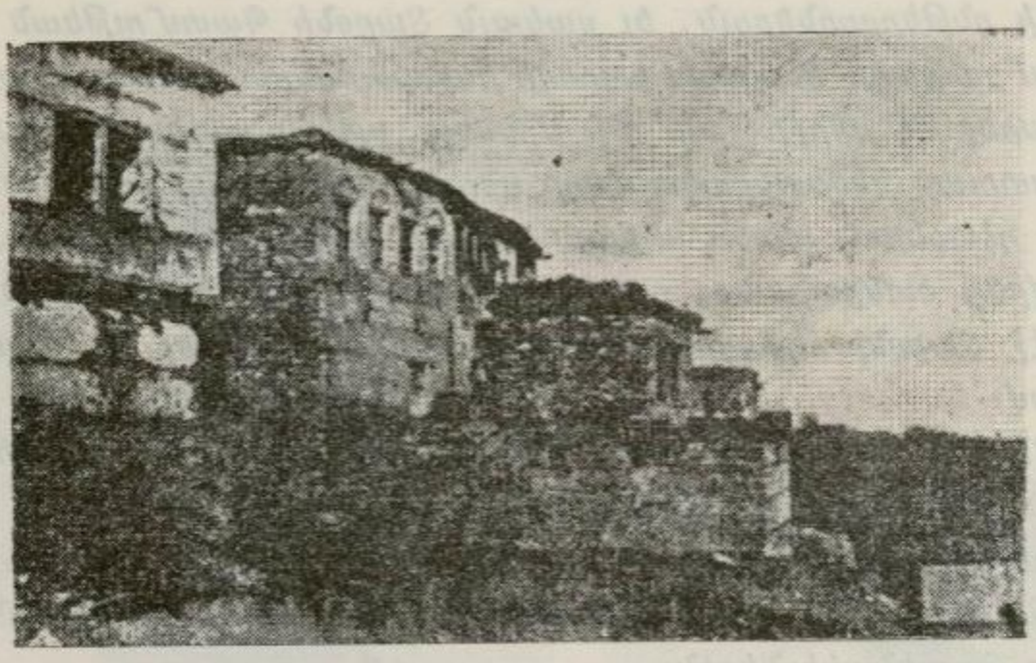

ՄՇՈՑ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

(Հիմնուած Սիմոն Զաւարեանի կողմէ)

Կողքի շենքը՝ Մշոյ Աղջկանց Վարժարանն է:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա·

Աբուբաղ — 378
Աբաղա — 789
Ագարակ — 339
Ագուլիս — 593
Ագրակ — 36, 377
Ադամխաճ — 432, 434
Ադեամաճ ներքին — 432, 434
Ադեամաճ վերին — 432, 434
Աքնիճ — 350
Ալա-Տաղ — 36, 168, 995
Ալպեաճ — 75
Ալաշկերտ — 28, 30, 36, 45,53, 59, 85. 150, 168, 169, 170, 181, 246, 356, 432, 433, 599, 600, 608, 656, 748, 760,761,793,832,853.885, 929, 936, 995, 1007, 1016, 1037, 1039, 1041, 1043, 1060, 1062, 1063, 1064, 1065. 1066, 1069, 1070, 1074
Ալինճայ Կորկոճ — 173
Ալվառինչ — 246, 248, 352, 387, 651, 695, 696, 697, 743, 860, 989
Ալբերդ — 336
Ալամեխ — 337
Ալչաւազ — 339, 749, 844, 847, 943
Ալիգլբոճ — 352, 388
Ալիչաճ — 352, 388, 655, 688, 695, 757, 763, 773, 842, 843, 846, 913, 916, 919, 921, 922, 989
Ալիզրճաճ — 352, 388, 417, 419, 538
Ալաիճ — 353
Ալիզուլում — 353
Ալիպոճաճ — 355
Ալի-Փիրաճ — 360
Ալիաճիճ — 675, 677, 678, 679
Ալեքսանդրապոլ — 432, 1052, 1054, 1055, 1073, 1074
Ալիկրխ — 432, 434
Ալուչալու (ներքին) — 432, 434
Ալագեազ — 1074
Ալուճակ — 681, 682
Ախալք — 24, 31, 32, 33, 56, 59, 98, 99, 113, 175, 185, 278, 292, 317, 337, 389, 431, 593, 594, 595, 596, 597, 599, 602, 603, 605, 608, 655, 748, 779, 788, 791, 847, 860, 886, 928, 939, 940, 942, 943, 944, 968, 971, 992, 1007, 1009, 1013, 1039, 1045, 1048, 1063, 1064, 1065, 1066
Ախլցխա — 161, 177
Ախլխալաք — 177, 432
Ախեվու Աստուածածին — 279, 292
Ախր Չիմաճ — 48
Ակն — 126. 127, 128, 172, 207
Ակրափի — 252
Ակներ ներքին — 357
Ակներ վերին — 357
Անռոճիք — 126, 203, 274, 276, 285, 293, 374, 375, 391, 525, 526, 527, 528, 531, 774, 952, 953, 961
Աղձնիք — 23, 24, 69, 72, 100, 107
Աղձն — 25
Աղ-Տաղ — 30, 37, 53
Աղրի-Տալ — 45
Աղվերաճ — 28, 739, 740
Աղրի — 85
Աղեքսանդրիա — 97, 98, 133, 350
Աղխորփի — 252
Աղահաճիճ — 292
Աղճամելիք — 364, 389

Աղբերիկ — 538
Աղբիկ — 371, 390
Աղբի — 961, 970, 974
Աղբենիս — 352
Աղջան — 352, 389, 688, 918, 922
Աղէձոր — 336
Աղաղ — 339
Աղեան — 341
Աղթամար — 170, 343, 689, 690
Աղբներ — 378
Աղուտի — 1077
Ամրտոլու — (Ամլորդւոյ) վանք. 82, 116, 125, 229, 279, 289, 291, 334
Ամկոյ — 252
Ամբարնին — 372
Ամարան — 358, 426, 427
Ամերիկա — 310, 319, 366, 424, 709, 1037
Ամպ — 338
Ամատի — 79
Այգեստան — 252, 253
Այգեձոր — 252, 253
Այնզուորդ — 46
Այեաւ — 792, 827, 837
Անտալագոմ — 364
Անմղանք — 371
Անգակ — 360
Անտեանց — 341
Անապատ — 341
Աներ — 426, 427
Անգլիա — 78, 91, 131, 132, 136, 143, 163, 164, 709, 838
Անթանիա — 680
Անի — 176
Անեղին — 189
Անտոք — 26, 27, 33, 38, 41, 368, 369, 370, 373, 374, 391, 392, 531, 576, 618, 672, 683, 751, 773, 774, 775, 951, 953, 954, 959, 960, 961, 965, 966, 970, 971, 973, 974, 975, 977, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 991, 1040, 1051
Աշտիշաս — 31, 58, 291, 686, 923
Աշմուշաս — 359
Աշտարակ — 1072, 1073, 1075, 1078
Ապրի — 355
Ապարանք — 343
Ապրլպհար — 60, 290, 352, 388, 1033
Ապահունեաց Սբ. Նիկողայոսի վանք — 292
Ապարան — 108, 432, 433, 1072, 1073, 1075, 1078
Ապահունիք — 24, 60
Առաքելոց վանք — 28, 33, 57, 66, 67, 88, 185, 226, 244, 247, 269, 286, 289, 290, 292, 293, 295, 302, 307, 327, 641, 642, 643, 645, 646, 648, 649, 650, 654, 762, 776, 777, 780, 781, 792, 831, 885, 909, 955, 956, 958, 969, 1053
Առվտոց գիւղ — 244, 379
Առնիսս — 248, 352
Առինչ — 63, 302, 307, 309, 310, 311, 313, 316, 353, 388, 418, 643, 674
Առնչվանք — 270, 309, 353, 388, 853
Առաքելոց — 271
Առխէ — 362
Առղայ — 312
Առնջիկ — 342
Առաղ — 534, 643, 648, 674, 687, 696
Առուարինջ — 651, 695, 696, 697
Ասղնբերդ — 57, 66, 889, 969
Ասիա — 163
Ասրէ — 244
Ասուածաշէն — 251
Ասրան վերին — 362
Ասրան ներքին — 362
Ասիական Տաճկաստան — 334
Ասպնջեր — 345, 378
Ասի կամ Ասու — 379
Ասպտուն — 373
Ասպակունիք — 24, 60

Աստրախան -- 116
Ատանա — 232, 316, 840
Ատել — 362
Ատկոն — 271
Ատիլճաւաղ — 38
Ադրիանուպոլիս — 400
Արմաշ — 279
Արգավանք — 290, 352, 388, 996
Արջոնք — 371
Արապիսան -- 419
Արաբիա — 875
Արտանուշ — 1036
Արարատ — 1070, 1072
Արարատեան Աշխարհ — 35, 55, 97, 134, 168, 350, 1060, 1069, 1070, 1071, 1076
Արարատեան Դաշտ — 928, 1030, 1052, 1054, 1074
Արաքս — 28, 34, 42, 1030, 1071
Արածանի - 28, 31, 32, 35, 44, 48, 58, 59, 60, 62, 772, 880, 1021, 1022, 1029, 1035, 1036
Արծկէ — 32, 433
Արջաձոր — 50
Արագած — 54, 1071, 1072, 1073, 1074, 1077, 1078
Արաղ (Առաղ) — 66, 88, 252, 290, 387, 910, 989
Արճէշ — 109, 252, 432, 433, 748, 749 790, 943, 1007, 1017, 1039, 1041.
Արարքն — 252
Արփաչայ — 176, 178
Արտահան — 177, 1069
Արղնի Ս. Աստուածածին — 191
Արեւելեան Նահանգներ — 195
Արգըն — 37, 72, 175
Արօս — 364, 737, 750, 810
Արջոնց — 368
Արգիկ — 371
Արծուիկ — 371, 379, 375
Արտամետ — 253
Արդխունք — 372
Արխունտ — 373
Արսրգ (Արս) — 373, 391
Արագ — 352
Արղա-Մզրէն — 352
Արշամաշատ — 359
Արտօս — 340
Արփի — 345, 378
Արինօք — 377
Արունք — 377
Արտրեր — 379
Արակոնք — 373
Արօրք — 373
Արեգդեմ — 379
Արըւտոց — 383
Արշէն — 274, 276, 286, 359, 360
Արտօնք — 245, 247, 248, 270, 352, 387, 925, 928
Արջգլոր — 346, 889
Արջրէ — 252
Արճակ — 252
Աքիայ — 538
Աւարք 377
Աւել Մէյտան — 300
Աւզաղբիւր — 246, 352, 353, 388
Աւանց — 252
Աւրան — 203, 204, 270, 275, 291, 351, 353, 389, 419, 674, 686, 692, 699, 763, 764, 829, 846, 878, 913, 923, 924, 937, 955
Աւզուտ — 291, 352, 387, 748
Աւտերազաղի քօշք — 353
Աւդալաղալու — 432, 434

Բ.

Բալու — 34, 155, 187
Բաղեշ — 24, 27, 37, 40, 45, 65, 69, 70, 80, 112, 113, 116, 120, 126, 174, 183, 187, 196, 212, 214, 221, 223, 226, 229, 230, 231, 236, 238, 249, 260, 274, 276, 282,285,304, 310, 324, 332, 333, 334, 400, 420, 432, 433, 715, 716,717,747, 748, 753, 757, 766, 790, 791, 793, 794, 828, 840, 843, 855, 868, 885, 891, 929, 941, 842, 943, 945
Բարվար — 24, 362, 385
Բասեն — 28, 30, 34, 41, 42, 45, 264, 312, 730, 760, 761, 878, 885, 1041, 1064
Բադնոց — 36
Բաթնոս — 1017, 1019
Բագրեւանդ — 41, 186, 1065, 1067, 1068
Բարձր Հայք — 160, 177, 1060
Բաբելոնեան Աշտարակ — 188
Բազու — 247, 929, 931, 932
Բագրան — 332, 357, 715
Բարգնի — 248
Բաբշեն — 337, 605, 606, 607
Բալքան — 336
Բասս — 342
Բաղլու — 353, 388, 929, 831
Բանգտեն — 357
Բազրկան — 358
Բուռնազ — 364
Բաղջէ — 363
Բացի — 373
Բայսատուն — 384
Բառընջ (վերին) — 384
Բարթողեան լեռ. — 1069
Բաշ Գառնի — 1077
Բերդակ — 36, 270, 291, 342, 352, 387, 534, 537, 538, 539, 597, 613, 643, 679, 685, 687, 688, 692, 908, 910, 969, 971, 989
Բերդի թաղ — 113,346,348,845,889
Բերկրի — 252, 749, 789, 790, 943, 1007
Բեգիւրդ — 1021
Բզնունիք — 24 80, 339
Բրգլից — 309, 352, 919
Բրրկ — 362
Բրվի — 382
Բիւրակնեան լեռներ — 28, 29, 30, 34, 37, 39, 40, 42, 44, 45, 54, 113, 358, 363
Բիւզանդիոն 360, 369
Բլել — 353
Բլեջան — 354
Բլուր — 355
Բուրհան — 47
Բոյլք — 59
Բոռ — 84
Բոդի բերդ — 173
Բոսանքանդ — 271, 352
Բոդնուս — 343, 378
Բուլամա 354
Բոդի — 360
Բույնուս — 378
Բոյի-չապղուն — 357
Բոսան-Ղայա — 1019
Բռնաշեն — 24, 25, 41, 60, 168, 217, 218, 226, 247, 293, 369, 370, 376, 377, 417, 536, 538, 543, 618, 1040, 1041
Բսանք — 25, 27, 38, 41, 113, 125, 293, 369, 370, 372, 381, 382, 383, 392, 529, 532, 751, 780, 951, 961, 962, 963, 966, 970, 974, 985
Բնդխներ — 352
Բրենտի — 80, 87
Բրտի թաղ — 216, 228, 278, 900,903
Բրուտք — 345, 378
Բրտանք — 383

Գ.

Գասպարի վանք — 290
Գառնոց — 343
Գարագհլ — 355
Գարաֆեօփրի — 364, 389, 804
Գարաչոպան — 28, 37, 364, 389, 421, 802
Գարապուրաք — 364
Գաբրիելի գոմ — 364
Գասպարի գեղ — 364, 389
Գասգի — 38, 375, 532
Գազպիլ — 45
Գարաեազի — 52
Գայանեի վանք — 122
Գարամէ 918
Գալամազ 240
Գանատա — 426
Գանձակ — 991
Գեղ — 292
Գեաքօլան — 355
Գերանլըղ — 357
Գեղաշեն — 371, 617, 676, 974
Գեղերվան — 38, 375, 392, 953
Գեբին — 26, 27, 38, 370,531,676, 682, 683, 959, 960, 966, 971, 974, 978, 980, 981, 983, 985
Գերմանիա — 92, 132
Գեօլ — 432, 434
Գետակ բուլաղ 432, 434
Գլլ ձամի — 99
Գզեղ — 72, 345, 378
Գզլ Մեհիս — 81
Գզմուսա — 364
Գթանց — 343
Գիլօնք — 377
Գրգուռ — 698
Գլակ — 119, 202, 284, 291, 350
Գլգլ — 170
Գուգարք
Գուռգուռան — 26, 27, 60, 94
Գողգոթա — 323
Գոմս — 171, 239, 270, 353, 388, 539, 687, 694, 770, 772, 779, 781, 831, 885, 916, 923, 952, 954, 955
Գուզեճց — 343
Գուղ — 372
Գոմֆ — 381, 382, 392
Գոպալ — 46, 51, 364
Գոլճիսար — 364
Գոմուց վանք — 293, 381, 392, 962, 965, 966, 974
Գոմեր — 343. 353. 380. 383. 686, 955, 956
Գորիճան — 362
Գուլէ — 238
Գոզալ-Կապա — 45, 50
Գոմս Մանալլէ — 81, 82
Գուբան — 113
Գոնիա — 840
Գուռնով — 932
Գորիս — 1076, 1078
Գրգուռ — 32, 36, 55, 56, 59,61, 74, 75, 85, 291, 333, 337, 350, 763, 776, 991, 1003 1029, 1033
Գօբանլի — 292
Գոսճի — 244
Գօնդէ-Գիզան — 362

Դ.

Դատուան — 32, 39, 46, 80, 85, 258, 259, 335, 337, 377, 691, 711, 748, 779, 782, 791, 928, 942, 943, 944, 968, 971, 991, 1002, 1006, 1007, 1009, 1013.
Դաւրէժ — 79

Դաւթի ջրաղացը — 381
Դաւթի քարը — 649
Դարոնց — 341
Դալարս — 342
Դաշտաշեմ — 377
Դալբրձոր — 380
Դաշ-Մահլա — 348
Դարպասան — 360
Դաշտով — 362
Դասնաւուրք — 45, 46
Դաշտ — 342, 641, 645, 646, 647, 650, 655, 674, 675, 676, 684, 685, 686, 690, 693, 694, 696, 698, 699 701, 703
Դամասկոս — 853
Դարալակեազ — 1076, 1077
Դարան — 618
Դերջան — 45, 46
Դեղթափ — 45
Դեղթափ-Սու — 49
Դերբենդ — 152
Դերգեվանք — 304, 352, 613, 643, 687, 692
Դերիք — 271, 353, 362
Դերավել — 362
Դեմթաղ — 362
Դրւինկ — 270
Դրվնիկ — 352, 854
Դրհ — 362
Դրհոյ — 372
Դրւալենք — 372
Դիտամ — 181
Դուսատակ — 384
Դուրան — 53, 611, 686, 688,689, 853, 933
Դուման — 418
Դրմերտ — 36, 246, 247, 352, 685
Դրուր — 380

Ե.

Եաղան — 28
Եարամիշ — 357
Եահեա — 364
Եգիպտոս — 130, 232
Եդեսիա — 332
Եզիտցւոց գիւղ — 71
Ելպիս — 48, 51, 364, 389, 807
Եղրտուտի վանք — 58, 291, 292
Եղերով — 340
Եղրդլու — 364, 389,
Եղկարտ — 369, 371, 391
Եղուարդ — 1075, 1076
Եկմալ — 357
Ենիքեոյ — 133, 364, 367
Եոնհալու — 36, 319, 355, 389
Եուսուֆեան խան — 205
Երզնկա — 106, 177,221,840,1038, 1039, 1040, 1041, 1048
Երեւան — 121, 122,123, 139, 140, 144, 172, 331, 369, 432, 758, 995, 1007, 1021, 1044, 1059, 1063, 1071, 1072, 1074, 1075, 1076, 1077, 1078
Երիզակ — 198, 246
Երուսաղեմ — 201, 279, 285, 607, 620
Երշտեր — 352, 387, 863, 864
Երանոս — 432, 434
Եւրոպա — 78, 84, 93, 131, 209, 217, 297, 273, 520, 690
Եւդոկիա — 169
Եփրատ — 24, 27, 30, 34, 35, 37, 44, 60, 61, 62, 69, 84, 85,266, 350, 354, 358, 601, 656, 688, 700, 1029, 1039
Եօզղատ — 201

Զ.

Զապ — 37, 78
Զախօ — 38
ԶաՏոյի թաղ — 312
Զաղալու — 432, 434
Զանգոկ — 1033
Զապուղ — 1077
Զերնակ — 31, 45, 48
Զեյթուն — 950
Զիարեթ — 93, 204, 205, 221, 247, 270, 274, 276, 351, 353, 388, 694, 929, 931, 935
Զիլան — 1017
Զմմառ — 309
Զմիւռնիա — 142
Զոլախաչ — 432, 434
Զրուան — 44
Զօրավիկ — 310

Է.

ԷգուՏուն — 372
Էմերեթ — 123, 131, 133, 138
Էյուբ — 375, 392, 953
Էնկիւրի — 214, 281, 302
Էջմիածին — 110, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 126, 128, 133, 140, 143, 147, 150, 151, 154, 160, 161, 166, 169, 170, 172, 181, 191, 289, 291, 294, 350, 400, 1052, 1053, 1071, 1072, 1073, 1074
ԷՇՏիա — 432
ԷՏիրնե — 177, 707
Էրմալը — 339
Էրուն — 24, 385
Էրզրում — 24, 41, 45, 93, 104, 105, 106, 108, 110, 128, 130, 133, 136, 137, 142, 149, 150, 151, 155, 177, 182, 183, 184, 185, 190, 195, 196, 207, 212, 229, 234, 235, 249, 262, 263, 272, 274, 331, 334, 363, 366, 369, 423, 426, 597, 710, 711, 728, 731, 750, 763, 766, 767, 792, 839, 840, 842, 853, 875, 890, 1013, 1037, 1038, 1039, 1041, 1042, 1048, 1060, 1062, 1063, 1064, 1067

Ը.

Ընձմար — 38, 293, 375, 391, 953
Ընկուզնակ — 373, 960, 961
Ընկուզեմ — 377
ԸՇՄեՖթեան — 353
Ըրզաղի-Խասմիկ — 357

Թ.

Թագորի — 264
Թարգմանչաց վանք — 56, 57, 289, 307
Թարուք — 382
Թաղուըձոր — 377
Թաղ — 342
Թախթալու 353
ԹանՏրլի — 364
Թարաձիգ — 364
Թաղավանք — 377

Թալին (Մեծ) — 1072, 1073, 1074,
Թալին (Հայ) — 1074
Թաժպատրիկ — 382
Թափունի — 382
Թաթանք — 382
Թաբէիասանի — 47
Թաթալոց — 47
Թաթոսի Տուզլան — 48
Թահմուրազ — 135
Թագման — 28, 29,46,47,48,49,52
Թալիբ — 1072
Թազաքենդ — 432
Թաբլի-Չայ — 1069
Թեղուտ — 292, 339, 355, 593
Թեհրան — 308, 1002
Թերճիլ — 27
Թրզի — 383
Թընդվան — 385
Թիախս — 38, 375
Թիֆլիս — 54, 116, 140, 143, 144, 145, 147, 151, 152, 153, 177, 539, 835, 1044, 1059, 1060, 1062, 1075, 1077
Թիլ — 198, 266, 290, 352
Թիւսկիւլլիւ — 432
Թլթաօ — 375
Թխիկ — 371
Թուրքիա — 263, 264, 317, 386, 519, 542, 707, 708, 709, 710, 711, 756, 759, 760, 764, 766, 767, 1038
Թոնտրակ — 36, 357, 364
Թոխլիան — 360
Թուխ — 258, 259, 339
Թոխաթ — 142, 844
Թորիա — 432
Թրքահայաստան — 110, 118, 143, 150, 177, 233, 331, 1059, 1060
Թրիփոլի — 708

Ժ.

Ժամու թաղ — 363

Ի.

Իզմիր — 116, 232, 326, 332
Իկնախօճեն — 357, 389
Իկտիր — 221, 1016
Իննակեան լեռ — 55, 58, 110
Իննակեան վանք — 291
Ինտրիչի-Գեղ — 357
Իպնի Օմար — 37
Իբխանձոր — 373, 679, 680, 961, 967, 973, 975, 976
Իբխնձոր — 373
Իտալիա — 709
Իրան — 99
Իրիզակ — 248, 352, 388
Իրիցանք — 371, 379
Իւչքիլիսէ վանք — 150, 169, 170

Լ.

Լաթար — 355
Լաքպուտաղ — 364
Լաչրքան — 675, 676, 966
Լեզիկ — 28
Լեռնահայաստան — 1075, 1076, 1077, 1078
Լիզի — 36
Լիզ — 243, 271, 274, 276, 324,

355, 389, 791, 856, 828, 847, 913
Լիոն — 872
Լիճք — 1034
Լճէ — 25, 27, 38, 107, 125, 392, 419, 432
Լուար — 342
Լոնտոն — 132, 133, 134, 135, 148
Լոռի — 1072

Խ.

Խարբերդ — 26, 34, 35, 36, 37, 59, 190, 207, 212, 300, 304, 319, 323, 367, 724, 839, 840, 844, 938, 1040, 1062
Խարզան — 23, 24, 25, 27, 38, 107, 186, 293, 361, 370, 381, 384, 385, 986
Խալխալ — 28, 45
Խամուր — 28, 31, 43, 47, 354, 422 1017
Խադաւին — 601, 602, 603
Խալեազ — 30, 1038
Խամշլու — 932
Խաշխալտաղ — 36, 353, 388, 700, 772
Խասգիւղ — 36, 87, 88, 214, 231, 246, 248, 270, 311, 351, 352, 387, 596, 624, 674, 687, 847, 848, 849, 855, 856, 859, 867, 871, 928, 991, 993, 1033
Խաչլու — 40, 355
Խարաեազ — 45, 46, 47,
Խամուր բերդ — 45, 48, 49
Խաթունի կամուրջ — 98
Խաթրանլրխ — 47
Խալչաւուշ — 50, 51, 364, 389
Խաչ-քարեր — 50
Խանասոր — 53, 594, 600, 642
Խաստուր — 53
Խանտիլլի Խալէ — 422
Խամլբերդ — 422
Խաս — 168
Խաչառաշ — 168
Խարապշահար — 292
Խառակոնիս — 250
Խառոբ — 244
Խաթալի — 357
Խարաբախան — 357
Խանրք — 357
Խանօղլի — 357
Խարապէ — 360
Խանդակ — 362
Խաստալար — 363
Խայապաշի — 363
Խաչամելիք — 364
Խասորի — 380
Խապիլճօզ — 370, 375, 379, 381
Խատան — 371
Խարիպշան — 372
Խասոյի Մզրէն — 372
Խարտկող — 378
Խազեան — 932
Խասնփի — 379
Խարվեր — 380
Խարդ — 336, 338
Խարզիթ — 336, 338
Խախրեւ — 337
Խարաբաշէհիր — 339, 355
Խարտոս — 341
Խարկիւ — 341
Խածուս — 341
Խարթոս ներքին — 352, 388
Խարս — 387
Խերնաթ — 69
Խէյպեան — 247, 270, 353, 388, 398
Խրզլաղան — 539, 596, 655, 674, 675, 676
Խրոթ — 48, 50, 364
Խրոբմխայա — 50, 364
Խրլհովիտ 372
Խրուն — 375
Խրճրխ — 375

Խբւներ — 352, 541, 542, 544
Խբռպա — 918
Խբրպէք — 932
Խիզան — 23, 24, 109, 266, 292, 321, 333, 340, 341, 385, 431, 432
Խիանք — 23, 25, 27, 38, 41, 107, 113, 125, 293, 359, 369, 370, 373, 374, 381, 391, 529, 531, 676, 751, 780, 951, 954, 959, 966, 970, 973, 985, 986, 1040
Խլաթ — 99, 247, 333, 339, 385, 432, 433
Խլբճուխ — 932
Խլբջ-Գեդուկ — 1016, 1064
Խմելջուր — 338
Խնուս — 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 34, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 59, 60, 93, 108, 112, 113, 133, 150, 172, 182, 198, 218, 227, 235, 236, 260, 272, 274, 277, 278, 312, 346, 354, 358, 363, 364, 365, 366, 367, 386, 389, 418, 419, 421, 422, 423, 424, 425, 431, 432, 539, 598, 599, 656, 697, 699, 724, 736, 737, 738, 750, 761, 782, 793, 795, 796, 823, 827, 844, 847, 853, 872, 875, 886, 1014, 1019, 1020, 1021, 1037, 1038, 1039, 1041, 1042, 1043, 1044, 1046, 1047, 1051, 1052, 1054, 1057, 1058, 1059, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1075
Խնուս-բերդ — 364, 367, 422, 423, 424
Խնուս-Պուլանուխ — 653
Խնուլ — 43
Խնուն — 43
Խնձոր — 36
Խնդրակաստար Աստուածածին — 279, 292
Խնձորիկ — 382
Խոյթ — 25, 27, 38, 60, 109, 168, 217, 236, 369, 370, 376, 377, 417, 1040, 1041, 1074
Խոյ — 137, 151, 152, 370, 1076
Խոսրովայ գիւղ — 153, 1077
Խութ — 226, 236, 243, 245, 247, 248, 293, 376, 1032
Խոզմօ — 26, 374, 530, 751, 969,
Խորոնք — 26, 27, 351, 353
Խուլբ — 23, 24, 25, 26, 27, 38, 41, 107, 113, 125, 293, 332, 359, 368, 369, 370, 373, 374, 375, 381, 385, 391, 525, 526, 529, 531, 532, 751, 773, 774, 775, 779, 780, 860, 891, 951, 952, 953, 954, 959, 961, 966, 970, 971, 974, 985, 986, 1014, 1040, 1051
Խոզլու — 37, 46, 364, 367, 389, 539, 806
Խուճարենք — 244
Խոյվի — 245
Խոշկատուկ — 250
Խուլթիկ — 279, 324, 335
Խոսրովի ջուր — 333
Խոփեր — 353, 388, 871, 1051
Խոթանլու — 357
Խումս — 336
Խուլիկ — 339
Խոզմօ Կեսիկ — 773, 966, 1034, 1050
Խուփ — 341
Խուր — 345, 478
Խուրդենց թաղ — 348
Խոլհասար — 364
Խոծոծվանք — 371
Խոշոք — 372
Խրուճ — 375
Խրիմ — 161, 174
Խօշկելտի — 271, 355
Խօզան — 364
Խօճարենք — 379
Խօշանին — 357
Խօսխեր — 362

Ծ.

Ծաղկանց — 32, 36, 62
Ծաղկէ — 339
Ծակ-Քար — 432, 434
Ծրվսան — 251, 253
Ծիրինկատար — 26, 27, 31, 40, 41, 55, 57, 292, 310, 315, 346, 350, 643, 646, 674, 675, 780, 906, 958, 968, 986, 987, 989, 990
Ծխաւու — 28, 291, 353, 692, 763, 1022, 1023
Ծծմակաքիթ — 26, 909
Ծծմակ — 56
Ծղակ — 317, 339, 352
Ծղկամ — 335
Ծոփք — 23
Ծովասար — 27, 33, 36, 38, 40, 41, 56, 60, 113, 368, 370, 371, 372, 374, 376, 381, 536, 538, 596, 643, 674, 682, 683, 684, 751, 951, 961, 966, 971, 980, 985, 986, 987, 989
Ծովք — 37
Ծոփաց աշխարհ — 431
Ծպեխի — 62
Ծռգեs — 352, 867, 868
Ծվար — 337

Կ.

Կարին — 34, 45, 46, 47, 59, 65, 147, 149, 150, 151, 159, 167, 169, 171, 174, 175, 178, 184, 186, 187, 201, 212, 213, 214, 218, 221, 223, 224, 240, 241, 255, 257, 258, 281, 283, 284, 285, 302, 319, 397, 398, 400, 417, 419, 420, 433, 599, 685, 688, 730, 747, 840, 843
Կաղզուան — 34, 599, 600
Կարակալա — 37
Կապան Մատեն — 35, 37
Կայենի բլուր — 45
Կարմրական — 47
Կարս — 172, 177, 317, 420, 539, 542, 599, 600, 1067, 1069, 1070
Կարմիր-Տուզլան — 48
Կարմիր եկեղեցի — 81
Կառնենու հովիs — 88
Կալկաթա — 131, 310
Կարճկան — 251, 335, 340
Կանգրվար — 251
Կառնեն — 270, 347, 353, 388, 845, 846, 889, 891, 914, 915
Կարմիր վանք — 292, 293
Կալաց — 310
Կարմրակ Ս. Նշան — 334
Կարբ — 336, 345, 378
Կամախ — 337
Կամուրջ 339
Կարկառ — 340
Կարասու — 340, 341
Կատինօք — 341
Կապսգեs — 381
Կարբք — 378
Կատկօն — 355
Կանիկոր — 357
Կարվէ — 362
Կանանոսի վանք — 72, 73, 74, 293
Կարանլրդ ներքին — 432, 434
Կարանլրդ վերին — 432, 434
Կանիէ Ռաշ — 921
Կապլոր — 676, 976, 978, 981, 983, 985
Կենն — 23, 24, 25, 26, 27, 28, 36, 106, 179, 230, 235, 274, 283, 284, 285, 286, 333, 346, 359, 360, 370, 385, 386, 396, 400, 715, 716, 724,

752, 775, 843, 891, 953, 1035, 1036, 1051
Կեալաուաբի ձոր — 60, 539
Կեսարիա — 95, 142
Կեպճե — 125, 126, 396
Կեմիկ — 125, 396, 534
Կեմ — 251
Կեալախօլի — 353
Կերմաւ — 371, 391, 676, 974
Կեալի — 752
Կելիօճիք (Կիլօկ) — 335
Կեխբր — 335
Կեղիս — 342, 400
Կեղս — 748
Կեալոկ — 748
Կեալիեսաճի — 981, 986
Կեօք Սու — 37, 45, 46, 47, 52
Կեօճիւկ Սու — 37
Կեօղճիւք — 37
Կելիեկուզաճի — 38, 368, 369, 370, 372, 390, 529, 531, 536, 608, 617, 618, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 843, 949, 968, 970, 971, 973, 974, 978, 981
Կեօլե-Մասիա — 72
Կեօչայ — 188
Կեփ — 362
Կելիե Սնդուս — 380
Կելիե Ռաճ — 371
Կելիեմսուր — 375, 676, 974
Կելիեկեճքմաճի — 375, 676
Կըրբնկի կեօլ — 40
Կբսեճ — 357
Կրրբնկաճ — 360
Կբնճու — 378
Կբսու — 378
Կիւզելտերե — 27, 37, 76, 82, 292, 335, 336, 384, 432, 434, 1039
Կիւմկիւմ — 37, 93, 358, 426, 750, 874
Կիւմրիւ — 175, 177
Կիւղի — 93
Կիլիկիա — 274, 827
Կիլեճ — 360
Կիսուկ — 601, 604, 751
Կիւմկիւմ Վաթիկ — 1022
Կծու — 360
Կծաճե — 377
Կծուակ — 339, 691
Կծակ — 942
Կճծաւ — 345
Կճոք — 52
Կճսոճե — 748
Կուրթիկ — 26, 31, 36, 60, 291, 292, 369, 530, 675, 683, 686, 701, 780, 781, 831, 845, 889, 902, 958, 959, 961, 966, 968, 969, 974, 1050, 1051
Կոյնիւկ — 28
Կուճեեմիր — 37, 271, 292, 358, 425, 426, 427, 873, 874, 875
Կոթուր — 37
Կորդուաց լեռ — 37, 55, 75, 86, 96, 108, 332
Կոբ — 40, 270, 274, 276, 292, 354, 355, 391, 943
Կոլեբաբա — 40
Կուրաւու — 62, 246, 271, 322, 353, 389, 397, 655, 686, 745, 763
Կոնիի — 86
Կուռուպաճ — 252, 253
Կովբճսուկ — 47, 48, 51, 274, 276, 364, 389, 801
Կոջ — 253
Կոմաց Աստուածածին — 279, 291
Կոռբեր — 379
Կոտեճց վերին — 342
Կոտեճց ճերին 342
Կորդուկ — 346. 350, 368
Կողու բաղ — 347, 889
Կոպակ — 355
Կոպօ — 355
Կորով — 379
Կուսգեե — 380, 383
Կուսեեր — 379, 538, 539
Կոոք — 377
Կոյճաձոր — 375

Կորբնկես — 382
Կուղալաճ — 384
Կող — 379, 383
Կորեկով ծաղբիւր — 315
Կվարս — 400
Կուբ — 336
Կոտմ — 336
Կորվու — 338, 378
Կուշեաճ — 339, 357
Կոշակ — 379
Կոբալ — 389
Կովկաս — 52, 53, 59, 131, 132, 147, 159, 163, 172, 177, 279, 312, 317, 324, 419, 420, 517, 518, 534, 538, 594, 600, 611, 616, 622, 623, 655, 656, 697, 699, 701, 703, 704, 766, 835, 987, 994, 995, 1013, 1014, 1037, 1041, 1043, 1044, 1052, 1056, 1057, 1062, 1063
Կուաճ — 342
Կրպբեիկ — 369, 682, 978, 981, 983, 985, 987
Կվարս — 351, 353, 929, 931, 932
Կրեսէ կղզի — 187
Կրեծոր — 382
Կրխու — 345
Կրեմորի — 375
Կրեխոխ — 373
Կրեոլ — 680, 681, 976, 980
Կօնիա — 343

Հ·

Հալէպ — 79, 121, 132, 133, 232, 320, 332, 392, 840, 875
Համիտիէ-Ալայիներ — 92
Հասան Գալէ — 93, 721, 730, 733, 737, 738, 741, 746, 749, 750
Հայկաբերդ — 94
Համատաճ — 131
Հայաստան — 22, 28, 30, 32, 34, 37, 41, 43, 44, 45, 46, 57, 59, 75, 81, 87, 95, 98, 103, 104, 106, 115, 118, 120, 121, 122, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 143, 151, 159, 160, 161, 163, 176, 177, 186, 187, 188, 195, 196, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218-220, 223, 226, 233, 255, 256, 257, 260, 261, 264, 267, 272, 273, 291, 294, 295, 324, 327, 350, 361, 399, 401, 427, 521, 523, 642, 710, 755, 767, 787, 838, 839, 840, 1037, 1039, 1048, 1054, 1055, 1057, 1059, 1060, 1068, 1070, 1073, 1075, 1077, 1078
Հարք — 24, 43, 44, 46, 53, 366
Հապօ — 526
Հազրօ — 529, 676
Հաշեաճիք — 24
Հաճնիսք — 23, 24
Հազօ — 24, 25, 27, 28, 38, 369, 370, 379, 380, 381, 385, 387, 724, 772, 951, 970, 1040, 1054
Հաւատամք լեռ — 28, 29, 58, 929
Հարամիկ — 37, 44, 45,50, 51,54, 365, 366, 367, 389, 422, 423, 424, 812, 1020, 1064
Համզաշխ — 37, 270, 355
Հազու — 38, 72, 73
Հաւեցաճ — 38, 41, 374, 951
Հաւատորիկ — 40, 246, 304, 306, 315, 319, 352, 387, 643, 679, 682, 684, 762, 830, 969, 971, 985, 987, 988, 989, 990, 996
Հայկաշեճ — 44
Հարմա — 45
Հազր-Պապա — 45, 50

Հաճն — 53
Հարգան — 53
Հացիկ — 60, 291, 352, 388
Հայոց Զոր — 251, 253
Հասանան — 259, 397, 715
Հայտարանլի — 264, 332, 715
Հաւու թաղ — 345, 378
Հարթ — 277, 372
Համեղաջուր — 333
Հանդ — 336
Հաւտանց — 343
Հարմուս — 343
Հայբաղլու — 353
Հասանովայ — 353, 427
Հասուններ — 357
Հաճիբօթ — 357
Հասան-Փաշա — 357
Հակուկ — 362
Հաւելանց — 362
Հայկ — 365
Հարկորք — 371
Հարսն-Գոմեր — 372
Հազմանք — 372
Հարտկոնք — 383, 391
Հաւկունք — 372, 382
Հարաս (Հրտա) — 373
Հաւրք — 375
Հարպախ — 375
Հաշտակարան — 378
Հաղթ — 379
Հարնի — 379
Հասկունք — 382
Հազրօ — 392, 959
Հայկական Բարձրաւանդակ — 1022
Համիկ — 699
Հերթն — 43
Հերեան — 43
Հեթինկ — 304, 371, 647
Հեղինի Ս. Եղիա — 293
Հերսոնք — 339
Հերկերտ — 353, 932, 934
Հեղին 373, 391, 697, 960, 973
Հերեկունք — 383
Հեքերլու — 1077
Հելմին — 595
Հեգին — 341
Հեշաս — 362
Հրլողինք — 372
Հընդձոր — 377
Հիւսպ — 342
Հիւրուգ վերին — 342
Հիւրուգ ներքին — 342
Հիւսեյն-Աղա — 363
Հիւսեյնցիք — 372
Հինազ — 839
Հնդկաստան — 59, 131, 135, 153, 162, 163
Հորմեզ — 338, 378
Հոսել — 372
Հոսնուտ — 372
Հուսինք — 378
Հով — 379, 383
Հորանք 380
Հոսներ — 383
Հոտնով — 392
Հռոմ — 79, 256, 257, 309
Հրիկունք — 379
Հրուտ — 379
Հրորք — 384

Զ.

Զափնայ — 353. 388
Զիգուտուն — 277
Զիւնակերտ — 351
Զմեն — 342
Զորեր — 372
Զորաղբի — 380
Զորընթափ — 382
Զորու թաղ — 173, 197, 199, 202,

204, 205. 228, 269, 270, 278, 322, 346, 347, 348, 675, 888, 894, 895, 898, 899, 901, 903, 906, 907, 958
Ջորագեղ — 432, 434
Ջռգեs — 86
Ջորկօնք — 339

Ղ.

Ղարա-Աղաճ — 1021
Ղանդար-տաղ — 45
Ղարաբաղ — 121, 122, 124, 147, 152, 172, 1059
Ղալաթիա — 205, 214
Ղարաղայա — 357
Ղարս — 352, 367, 696, 925, 928, 991
Ղամարա — 360
Ղարաքիլիսէ — 995, 1007, 1016, 1065, 1066, 1069, 1075
Ղափան — 1076
Ղըզըլ-Աղաճ — 26, 27, 126, 351, 353, 388, 872, 958, 973, 1033, 1034
Ղրպա — 384
Ղուրթ Մահալլէսի — 346

Ճ.

Ճապաղջուր — 23, 24, 25, 26, 27. 28, 35, 36, 37, 230, 346, 359, 360, 385, 422, 432, 724, 752, 1014
Ճամուշ Պասան — 1077
Ճամի — 98
Ճարտու — 327
Ճանիկ — 252, 285
Ճաժվան — 342
Ճապկիս — 353
Ճապկնուs — 360
Ճախրկանք — 371, 383
Ճեզիր-Բոհթան — 186
Ճեզիրէ — 97, 105, 187, 361, 542
Ճեմալտին — 339
Ճըռթմահլէ — 363
Ճիզերոք — 339
Ճիկրաշէն թաղ — 228, 278, 675
Ճուլամերկ — 79
Ճպրան — 248, 258, 259, 358, 715

Մ.

Մալազկերs — 24, 26, 30, 31, 32, 33, 36, 40, 41, 43, 45, 60, 62, 109, 112, 113, 198, 237, 260, 271, 278, 292, 346, 356, 357, 385, 389, 432, 716, 728, 748, 749, 761, 775, 779, 781, 782, 783, 788, 789, 790, 791, 793, 795, 827, 832, 843, 853, 922, 943, 957, 971, 994, 995, 996, 997, 1006, 1009, 1013, 1014, 1019, 1033, 1038, 1039, 1041, 1042, 1044, 1046, 1047, 1048, 1052, 1054, 1058, 1063, 1064, 1065, 1073, 1074
Մարաթուկ — 27, 38, 113, 293, 369, 370, 381, 383
Մասիս — 32, 44, 56, 204, 205, 214, 1060, 1065, 1069
Մարմուս — 36, 357
Մանանաղի — 46
Մաղալէ-Սորի — 1064
Մարուֆ — 47, 365, 389
Մարդաղի — 46, 48
Մարգ-Աղի — 48

ՄաՏնավանք — 173, 285, 291, 292, 339
Մակուրի — 264
Մառնիկ — 245, 352, 387, 691, 762, 829, 922, 969, 971, 987, 988, 989, 991, 994, 996, 999, 1032, 1033
Մահմտանք — 250, 341
ՄարմեՏ — 252
Մահիթլու — 270, 358
Մառնկու-Մզրէն — 352
Մաղենք - 371
Մալա-Մբստաֆա — 357
Մատրակ — 360
Մադան — 362, 542
Մալբկ — 362
Մարգորգ վերին — 338, 378
Մարգորգ ներքին — 338, 378
Մամռտանք — 340, 343
Մանտենց — 341
ՄաՏ — 342
Մարմանդ — 345, 378
Մարզուան — 367
Մազրեսան — 372
Մաշտակ — 375
Մալա-Աւտօ — 375
Մալքեշան — 380
Մանկիկ — 380
Մասրթօ — 382
Մամլայէ — 384
Մայրենի եկեղեցի — 302
Մամբգան — 332, 374
Մատին Առաքեալ — 293
Մաստարա — 1072
ՄեղրագեՏ — 32, 36, 57, 59, 60, 306, 307, 309, 311, 312, 346, 350, 614, 605, 848, 871, 872, 1032
Մեղդի գեՏ — 37
ՄեղրագեՏակ — 62, 68, 69
Մեճիտլի — 93
ՄեՏինէ — 190, 196
Մեղրի-ՕրտուբաՏ - 152
Միլանի — 264
Մեզրէ — 534
Մերկեր — 372
Մեծք — 339
Մերկէ-Մօզան — 530, 974, 978
Մեծ-ձոր — 345
Մեղրի — 351, 1076
Մեղտի — 353, 929, 931
Մերձաւոր Արեւելք — 708
Մզուք — 378
Մզրէ — 337, 372, 379, 643
Մզրուկ — 345
Մէրէ թաղ — 345
Մբսբրձոր — 375
Մբջգեղ — 382
Մբլաֆան — 384
Մբխջին — 357
Մբգթենք — 381, 382, 392
Մժնկերտ — 50, 365, 390
ՄիջագեՏք — 75, 78, 334
Միջերկրական — 78, 135, 163
Միլլի Տերէ — 1077
Միրեսվայ — 251
Միշայ — 343
Մինարա-Մահլա — 348
Միրզիքի — 264
Միրիպար — 270, 352
Միրի թաղ — 378
Միսիոնարներու թաղ — 81
Մխիթար — 372
Մկրագոմ — 270, 352, 685, 849, 992
Մշկանա Տուզլան — 48
Մշկատար — 379
Մշոյ Դաշտ — 244, 245, 263, 266, 270, 274, 278, 283, 286, 290, 291, 299, 304, 308, 313, 316, 346, 347, 350, 351, 353, 354, 359, 387, 396, 397, 419, 425, 431, 641, 643, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 691, 693, 694, 699, 715, 716, 742, 748, 749, 757, 763, 784, 790, 791, 793, 832, 842, 853, 855,

871, 878, 885, 887, 888, 912, 925, 928, 929, 931, 937, 956, 966, 968, 971, 973, 985, 986, 987, 989, 991, 1006, 1008, 1010, 1021, 1029, 1030, 1038, 1047, 1052, 1058, 1066
Մջգեղ — 529
Մուշ — Գրեթե բոլոր էջերուն մէջ յիշուած։
Մոտրգաձ — 24, 25, 27, 38, 113, 166, 168, 236, 244, 247, 293, 333-345, 370, 376, 378, 384, 385, 1041
Մուրաս գետ — 25, 26, 27, 28, 35, 36, 44, 93, 358, 359, 869, 871, 923, 1017, 1019, 1034, 1035
Մուսուլ — 37, 78, 190, 334, 1039
Մոկաց ճահաճգ — 109
Մոկաց բերդ — 66
Մորխ — 85
Մոկուճք — 66, 248, 267, 290, 304, 306, 307, 314, 316, 352, 387, 417, 431, 674, 686, 697, 845, 889, 891, 906, 969, 973, 990, 1051
Մոսկուա — 130, 134, 138, 1053
Մուշաղեճ — 244, 247, 248, 353, 387, 748, 767, 776, 779
Մուք — 343
Մոկս — 333, 340, 432, 1026
Մուսասիր — 308
Մոկաց Աղբիւր — 327
Մոկաց Ջուր — 417
Մուսա-Ղասըմ — 715
Մուշոյ բերդ (Մուշեղեաձ բերդ) — 1028, 1029, 1030
Մոսուճ — 1069, 1070
Մտրպաճք — 383
Մրձաճք — 345, 378
Մցու — 345, 378
Մօզբք — 353
Մօլաքեաճդ — 355
Մօլաբաբ — 357
Մօլասաուս — 365
Մօճկօճես (Մօճկոճք) — 335, 748

Յ.

Յաուճիսս — 245
Յաճկոյս — 252
Յարայ — 327
Յարգիճ — 342
Յարգերբ — 352, 389, 688
Յարսխօճք — 353
Յակրակ — 355
Յաճեր — 358
Յեղկաքամ — 36
Յովհաճ Օձնեցիի վաճք — 292
Յուճաճ — 172, 306, 352, 673, 918
Յողուճք — 63, 302, 307, 310, 311 353, 388, 850
Յորկբոց — 36, 322, 388, 849, 918
Յուզուս — 377
Յոպէ — 384
Յուրուխ — 388
Յուճաստաճ — 707

Ն.

Նայիրի — 24, 374
Նազիկ — 31, 40, 292
Նաֆտղգ — 41
Նամ — 341

Նատոփա — 379, 383
Նախանձ — 343
Նախիջեւան — 1076
Նեմրութ — 31, 32, 33, 36, 39, 55, 56, 59, 68, 84, 85, 86, 292, 333, 337, 350, 593, 599, 604, 605, 607, 653, 656, 691, 763, 886, 887, 939, 940, 942, 944, 991, 997, 1006, 1029, 1033
Ներքին Գեղջ — 43
Նեբրովբ — 61, 68, 69
Ներքին Փակայ — 171
Ներբան — 342
Ներքին Պարզան — 384
Նեգնամեր — 384
Ներքին Դաշտ — 368
Ներճրգ — 374, 525, 526, 527, 528, 529
Նել — 336
Նրբայն — 362
Նիչ — 166, 167, 345, 378
Նոգ — 541
Նորվեկիա — 306
Նորատին — 271, 357, 292
Նորշեն — 36, 63, 68, 252, 253, 302, 303, 307, 311, 312, 313, 341, 351, 352, 379, 643, 650, 651, 673, 699, 922
Նոր — 247
Նոր գիւղ — 251, 379
Նոր-քաղաք — 352
Նորեկ — 360
Նորելածի վանք — 50
Նոր-Բայազիտ — 432, 433, 1072, 1076

Շ.

Շատախ — 24, 25, 26, 251, 293, 333, 368, 369, 370, 371, 372, 390, 529, 531, 532, 594, 678, 679, 680, 715, 751, 752, 790, 959, 966, 970, 974, 1026, 1039
Շարիան — 30
Շաթ իւլ Արապ — 37, 97
Շարան քարեր — 50
Շամախ — 152
Շանոյի Դար — 252
Շամիրամ — 239, 941, 942
Շապատին — 365, 389
Շահվերտի — 377
Շապին Գարահիսար — 758, 886
Շամբ — 925, 926, 927, 928, 992
Շահիտ — 935
Շարաֆ Խան — 980
Շեն — 26, 335, 341, 345, 368, 369, 377, 378
Շերեան — 45
Շեխլան — 59, 241, 353, 699
Շենիք Սեմալ — 60
Շեյխ Էօմեր — 74
Շեյխ Ճամի — 99
Շենիք — 109, 293, 368, 369, 371, 390, 529, 530, 531, 536, 675, 676, 677, 678, 782, 686, 701, 773, 955, 956, 957, 958, 966, 970, 973, 974, 976, 977, 995, 1051
Շեխին — 247
Շելխ Եաղուպ — 270, 366, 656
Շեն-աղբիւր — 343
Շեխուսուֆ — 352, 388
Շեկօ — 529
Շեխ Բրիմ — 352
Շեխվոլի — 355
Շեյթանաւա — 357
Շեխանք — 381, 383
Շեյխպրիմ — 388, 919
Շեյխլան — 872
Շեյխենց Զոր — 908
Շրմանանք — 373
Շրնիսս վերին — 377
Շրնիսս ներքին — 377

Շրմլակ — 352, 387
Շխգամ — 748
Շիրուան — 24, 25, 27, 362, 385
Շիրուանշէխ — 270, 355
Շիկալենք — 380
Շիրակ — 1052, 1054, 1072, 1078
Շուշար — 28, 29, 37, 45, 46, 48, 1064
Շորախ — 48
Շուղէք — 375, 526, 527, 528, 953
Շորակեալ — 367
Շուշնամերկ — 371, 647

Ո.

Ոզմի — 362
Ոզմ — 1026
Ողական — 36, 58
Ոսթին — 335
Ոսնչոր — 355
Որձէնք — 345, 378
Որձաք — 336
Ուլուբիա — 24, 374
Ուրֆա — 191, 758, 840, 886
Ուրուս — 378
Ուռուղ — 353
Ուշդամ — 243, 246, 352
Ուրկանոց — 417
Ուչմանա 432

Չ.

Չաւրէշ — 28
Չարպուհար — 28, 31, 36, 37, 60, 263, 272, 358, 1022 1051
Չաւուրմէ — 37, 49, 50, 274, 276, 365, 366, 367, 390, 423, 1021
Չայէ Քէշիշ — 127
Չաթալ ճամբայ — 322
Չավլիկ — 360
Չանդրի — 792, 827, 837
Չարախ — 875
Չաթախ — 875
Չայ — 676, 677, 678
Չեքմէն — 45
Չերնոկարիա — 130
Չիֆթալա — 27
Չուխուր — 61, 174, 217, 218, 226, 248, 259, 311, 791, 925
Չուխայ — 251

Պ.

Պաշքենց — 37
Պարսկասցան — 37, 78, 97, 104, 106, 108, 121, 131, 162, 163, 164, 168, 173, 195, 207, 212, 258,, 259, 541, 593, 594, 655, 703, 1039, 1043
Պաթման սու — 38
Պայազիտ — 106, 133, 168, 195, 264, 435, 728, 1075, 1077
Պալքան — 130, 263, 332, 519
Պաղտաց — 130, 131, 162
Պասրա — 130, 131, 153, 162
Պաստգան — 168, 374, 716
Պաստման — 523
Պաղլու — 239, 291, 880
Պաս — 335, 748
Պալաճցի — 246
Պանինան — 362
Պատրանս — 342
Պաղենց — 342
Պախոր — 341

Պարդաց — 343
Պալու-Քիր — 363
Պապբնձոր — 377
Պասրմուս — 380
Պալոյեճիֆ — 382
Պասգաճ — 426
Պառկաճ — 427
Պաթում — 709
Պայազիտ-Ադայ — 789
Պազար-Ջայ — 1077
Պաճիֆ-Օթմաճ — 642
Պատճուս — 601
Պերլիճ — 191, 263, 265, 267, 272, 273, 274, 540, 1053
Պեկուրտի — 365, 529
Պերմ — 373
Պերոֆ — 375
Պէյրուբ — 300, 308
Պեմիր — 384
Պէյրուբ — 300, 308
Պերոզ — 362
Պեմիր — 384
Պլլրֆ — 248
Պլլրգաճ — 377
Պիթլիս — Բազմաթիւ էջերու մէջ յիշուած:
Պինկեօլ — 28, 37, 44, 45, 47, 48, 49, 53, 358
Պիրգիճ — 353
Պիթլիս Ջայ — 85
Պլեճաճ — 31, 36, 40
Պլնկիկ — 47
Պհամտա — 373
Պղեղիկ (Պեխիկ) 384
Պշերիկ — 25, 109, 274, 276, 361, 966, 1014
Պուլաճուխ — Բազմաթիւ էջերու մէջ յիշուած:
Պուլաճուխ-Մալազկերտ — 655, 656
Պուլկարիա — 272, 707, 838
Պոսաճխայեա — 292
Պոլիս — Բազմաթիւ էջերու մէջ յիշուած:
Պուռնուզ — 50, 365, 367
Պոռ — 82, 337
Պոճսոս — 207, 212, 220, 1039, 1061
Պոկլաճ - 360, 929, 931
Պորմ — 362
Պող — 651
Պոզբկաճ — 368, 369, 381
Պոսթոճ — 1038, 1059
Պոօշնց — 341
Պրսոպ — 355
Պրիւճս — 341

Ջ.

Ջազեկ — 384
Ջլլֆաճ — 336
Ջրբնիկ — 382
Ջիկրաշեճ — 347, 348, 903
Ջլլաճ — 419
Ջղճի — 1077, 1078
Ջմալեճիֆ — 382
Ջոլուս — 380
Ջոչեճիֆ — 382
Ջրիկ — 179, 204, 205, 216, 267, 270, 353, 388, 724, 784, 1049, 1050
Ջրհոր — 339, 655, 942
Ջրդօ-Ջրսու — 378

Ռ.

Ռահուա — 60
Ռաբաթ — 377
Ռաբանօկ — 362
Ռեպաթ — 97
Ռեշեքնին — 372
Ռբնտուան — 24, 25, 27, 38, 71, 72, 276, 361, 384
Ռբստամկետուկ — 168, 271, 357
Ռբշնիկ — 380
Ռբմխանք — 380
Ռբշտունեաց աշխարհ — 431
Ռբզախ — 601
Ռուսաստան — 134, 136, 136, 138, 146, 159, 161, 163, 164, 187, 195, 207, 212, 259, 264, 367, 418, 517, 518, 519, 520, 623, 709, 760, 767, 838, 1056, 1057, 1059, 1061, 1062
Ռումանիա — 232, 272, 310, 707
Ռոնուա — 336
Ռոտոսթօ — 400
Ռումելի — 840

Ս.

Սասուն — Գրեթէ բոլոր էջերուն մէջ յիշուած:
Սալուորի կամ Սարուսլի — 365, 390, 802
Սառյու կամ Սառլի — 365,811
Սատանու կամուրջ — 369, 947
Սասնոյ իշխանապետութիւն — 369
Սարեկան — 371
Սասունցի Դաւիթի բերդը — 381
Սասիկ — 335
Սափ — 335
Սագ — 336
Սաթմանց — 250
Սան Ստեֆանօ — 263, 265, 272, 273, 274
Սաղտուն — 293, 373, 391, 953, 960
Սարաճեվօ — 709
Սագալ Թութան — 740
Սալանկոյ — 932
Սախարնի Գոր — 1022
Սարբ-Ղամիշ — 1067, 1069
Սարդարապատ — 1071, 1072. 1075
Սալմաստ — 594, 1076
Սալնոյ Ձոր — 24, 100, 112, 292, 431, 593, 595, 296, 597, 600, 611, 653, 655, 656, 939
Սաչքի Դուրան — 57, 347, 645, 845, 889, 896, 897, 910
Սանճագ — 84
Սալմաստ 137, 151, 152, 153
Սամաթիա — 171
Սարէ-Կօլէ — 353, 377
Սարտաւուտ — 357
Սանու — 362
Սեւ լեռ — 130
Սեւ սար — 26, 31
Սերոխ — 28
Սերկի — 28, 29, 33. 41, 878, 880, 929, 932, 933, 935
Սելիմօրուք — 44
Սեբաստիա — 53, 207, 212, 840
Սեւան — 253, 432, 433, 1076, 1077
Սեմալ — 204, 275, 318, 368, 369, 371, 390, 675, 676, 677, 678, 692, 958, 967, 970, 973, 974, 976
Սերպիա — 272, 707
Սեւ քար — 342
Սեւ ծով — 709, 1039
Սեւաստափոյ — 709
Սեւիթ — 961
Սեկրան — 353
Սեզեր — 362

Սեզ – 343
Սբնձնուս – 353
Սբոխ – 373
Սիւնիէ – 121, 1076
Սիփան – 31, 32, 33, 42, 55, 60, 85, 88, 333, 356, 596, 601, 886
Սիմ – 44 57, 63, 350
Սիլիստրէ – 187
Սինամերկ – 352
Սիմսոր – 360
Սիւիք – 373
Սիսիան – 1076
Սլիվան – 38
Սլիկան – 255, 427
Սղերդ – 24, 25, 27, 37, 38, 69, 70, 71, 72, 74, 78, 98, 106, 274, 276, 332, 333, 338, 340, 344, 359, 361, 370, 385, 386, 715, 752, 1014, 1053
Սղուեդ – 378, 384
Սխսոր խար – 682
Սմխոր – 362
Սնդեան – 336
Սոդգոմ – 248, 352, 388, 650, 909
Սոդուրդ – 339, 389, 942, 1003, 1006
Սորսար – 353, 388, 929, 931, 937
Սուլուխ – 36, 199, 258, 291, 351, 353, 388, 655, 688, 694, 699-701, 735-6, 834, 872, 918, 921-2, 938, 989 ,991, 1023, 1024, 1051, 1063, 1064, 1065
Սուֆրա-Մանյա – 348
Սուլէյմանիէ – 79
Սուլթանյու – 357
Սուրմալու – 1070, 1071, 1077, 1078
Սուրիա – 192, 361
Սոչի – 709
Սորբ – 790, 943, 991, 1002, 1007
Սուեսիա – 886, 950
Սուրբ Աստուածածին – 50, 51, 58, 71, 72, 81, 82, 83, 242, 279, 291, 292, 309, 310, 363, 381
Սբ. Աստուածածին Շեկ Աւետարանի – 269, 322
Սբ. Անթանեան կամ Աթանագինեն – 293
Սբ. Աղբերիկ – 56, 235, 236, 286, 293, 376
Սբ. Արիստակես – 290
Սուրբ Գեորգ – 71, 72, 180, 242, 290, 292, 293, 327, 392, 398, 921
Սբ. Դանիէլ 271, 286, 292
Սբ. Երեմիա – 250
Սբ. Թարգմանչաց – 269
Սբ. Եօթը Մանուկ – 293
Սբ. Խաչ-Գիւղ – 341
Սբ. Կարապետ – Բազմաթիւ եկեղու մէջ յիշուած:
Սբ. Կիրակոս – 901
Սուրբ Լուսաւորիչ – 242
Սբ. Ղազար – 28, 57, 290
Սբ. Մարաթուկ – 293
Սբ. Մեսրոպ – 291
Սբ. Մարինե – 173, 197, 202, 204, 205, 216, 228, 270, 278, 307, 312, 321, 322, 323, 675, 746, 889, 890, 895, 903, 907
Սբ. Յարութիւն – 228
Սբ. Յակոբ – 242, 292, 293
Սբ. Յովհաննես – 26, 27, 28, 33, 58, 152, 172, 174, 191, 241, 242, 258, 269, 271, 279, 281, 286, 289, 291, 292, 293, 398, 763, 771, 955, 957, 958, 1030
Սբ. Յովհաննես – 686, 697
Սբ. Պօղոս – 250
Ս. Սահակ – 291
Սբ. Սեփաննոս – 95, 242, 328
Սբ. Սարգիս – 50, 228, 853
Սբ. Վանայ եկեղեցի – 229
Սպիտակ Խազակ – 27, 30, 38, 45, 47, 48, 373
Սպաղանիէ – 277, 372, 391, 597, 647
Սպրանոր – 336
Սպարկերս – 340, 431
Սպիտակ լեռ – 679, 775, 951, 954, 959, 961, 975

Սպիտակ Փուլ — 808
Սրմաճց լեռ — 29, 44, 45
Սրահովիտ — 909
Սօկիւթլի — 174, 365
Սօզաճց — 342
Սօրի — 342

Վ.

Վասպուրական — 149, 150, 159, 160, 186. 187, 207, 211-215, 223, 250, 261, 264, 308, 399, 519, 599, 608, 682, 684, 1059, 1060, 1064, 1070
Վարդօ — 24-37, 45-59, 172, 218-240, 260, 271-278, 292, 346, 358, 385, 425-431, 715, 716, 743, 749, 793, 844, 872-878, 1038 1051
Վարդենիս — 31, 32, 36, 198 245, 247, 248, 270, 275-279, 351, 352, 379, 387, 419, 453, 537, 539, 645, 655, 674, 748, 763, 767, 791, 829, 846, 913, 925-928, 934, 955, 991, 992, 1033
Վարաժնունիք — 43, 46
Վան — Բազմաթիւ էջերու մէջ յիշուած:
Վանէիկ — 50
Վարագ — 200, 206, 213, 214, 229, 232, 282-284, 398, 399, 521
Վանայ Ծով — 59, 84, 85, 96, 333-340, 344, 350, 432, 790, 833, 943
Վալի Աղալու — 432
Վարդնոց — 382
Վանիկ — 335
Վարդխաղ — 352, 419
Վարդանայ գիւղ — 381
Վանից բաղ — 382
Վաղուտի — 1077
Վեճեքիկ — 43, 84, 280, 302, 308, 309, 310, 324
Վերի Փակաճ — 179
Վերի բաղ — 197, 204, 216, 228, 270, 278, 304, 346-348, 889, 896, 907
Վերին Պարզաճ — 384
Վերին Դաշտ — 368
Վիճնճա — 290
Վիշապ — 351
Վոսփոր — 96
Վոռոգ — 36
Վրաստան — 104, 118, 123, 124, 131-144, 147, 151-153, 159-164, 1072

Տ.

Տարօն — Դրեթէ բոլոր էջերուն մէջ յիշուած:
Տարկոս — 26, 27, 35, 36, 38, 41, 113, 359, 368, 374, 530, 966
Տալուորիկ — 25-27, 38, 42, 83, 277, 359, 369-374, 381, 391, 529.531, 532, 536, 622,675-677,679, 680, 683, 751, 779, 780, 951, 954, 959 961, 964, 970,974,976, 981, 987, 1040
Տաւրոս — 26, 34, 36, 37, 60, 75, 78, 334, 337, 344, 1022
Տուարծատափ — 43, 45, 46
Տարման — 252
Տապ — 248
Տարապէկ — 253
Տանկաստան — 54, 267
Տայնուա — 319
Տարօն Տուրուբերան — 311, 1074
Տատիկ — 335, 748,
Տաշտոփ — 336
Տափավանիք — 339, 942

Տաճձես — 342
Տափըկ — 371, 768
Տափիկ — 371, 419, 673, 676, 677
Տալաւէ Գաժէ — 371, 374
Տաղվրճիկ — 372
Տալաւ — 974
Տաճձ — 373
Տալճոր — 382
Տաալասեւ — 387
Տաճկահայաստաճ — 420, 1037, 1040, 1043, 1055, 1070
Տարտաճել — 707
Տալազար — 679
Տեռսիմ — 104, 419, 1039, 1040, 1041
Տեսկվեռաճ — 47
Տերկեվաճիֆ — 66, 88, 246, 327, 387, 908
Տեռֆեճս — 1077
Տեռիկ — 357, 389, 686, 699, 700, 923
Տրֆ — 360
Տիգրիս — 54, 33, 34, 37, 38, 69, 78, 84, 85, 333, 340, 344, 361, 374
Տիգրանակեռտ — 23, 25, 37, 78, 82, 98, 104, 107, 108, 125-127, 130, 134, 137, 142, 149, 169, 171, 187, 190, 207, 212, 244, 249, 284, 317, 331, 334, 368, 369, 392, 396, 528, 531, 708, 724, 751, 752, 763, 773, 774, 839, 840, 843, 938, 949, 950, 966, 1006, 1014, 1040, 1041, 1050, 1054, 1055, 1062
Տիատին — 432, 1069, 1070
Տի — 341
Տիրոյիր — 426
Տիարպեքիր — 530
Տնգես — 378
Տնկեց — 383
Տուռուբեռաճ — 22-24, 33, 40, 43, 44, 57, 61, 63, 100, 207, 212, 933
Տռոս — 61, 66
Տոփ — 336
Տուապուս — 342
Տուզ-Մաճլէ — 347, 348
Տուկնուկ — 357
Տումաճ 365
Տրապիզոճ — 221, 274, 285, 309, 334, 401, 840, 1013, 1038, 1060
Տոսաճ — 271, 292, 358, 426, 427
Տոռու — 342
Տօլաղբաղ — 357
Տորօխաճ — 357

Ց.

Ցեցնիար — 382
Ցամամ Ձոր — 876
Ցռօճիֆ — 31, 36, 44, 204, 216, 243, 246, 248, 269, 270, 351, 352, 388, 539, 613, 614, 615, 643, 649, 674, 699, 725, 763, 770, 775, 776, 779, 828, 913, 920, 922, 955
Ցորկոճիֆ — 352

Փ.

Փասուր — 38, 370, 374, 375, 392, 527, 676, 751, 773, 774, 775, 951, 952, 1051
Փայկ — 44, 365
Փալանբռճաճ լեռ — 47
Փակախնեռ — 251

Փարիկ — 276, 679
Փարխաձոդ — 335, 338, 360
Փակա — 283, 931
Փալաս — 341
Փակ — 353
Փարխու — 360
Փառկա — 373
Փեբար — 60, 353, 388, 686, 695, 701, 763, 955, 958, 987, 996
Փեսաճ — 790, 995
Փիրի գիւղ — 38
Փիրխուս — 247, 339
Փիրաճ — 355
Փիղոճիֆ — 377
Փիրեհճիֆ — 379
Փոուս — 382
Փուբ ֆար — 48
Փոբի — 538
Փոֆր Հայֆ — 207
Փուրխ — 277, 372, 391
Փոդրկով — 353, 388
Փռովիսեհճս — 310
Փրիվաճիֆ — 377

Ք.

Քաճ — 26, 27, 31, 41, 56, 312, 391, 763, 830, 848, 909, 910, 921, 926, 936, 944, 987, 989, 991, 992, 994, 995, 999, 1002, 1008
Քաղիրք Նիմփռոս — 38
Քաղհիկ — 45, 365, 381, 390
Քառասուճ Մաճուկ — 48, 50
Քարհե — 55, 58, 60, 61, 350
Քահառլու — 270, 355
Քարձոր — 353, 388, 953
Քալիֆորնիա — 308, 366
Քաշաղ — 345, 378
Քարիկ — 373
Քարկիզ — 380
Քաշհեհճիֆ — 382
Քաջարեճիֆ — 382
Քաճաշեռ — 1076
Քեսեր — 37, 38, 78, 97
Քելիճ — 362
Քեսաախ — 362
Քեյվու — 377
Քեղաղռաճ վերիճ — 432, 434
Քեղաղռաճ ճերիճ — 432, 434
Քեր Սու — 36, 739
Քեօշկ — 601
Քրոհֆ — 50
Քրխմուս — 360
Քրդսաճ — 353
Քիւրս-Մեյսաճ — 27, 353
Քիւրսիսաճ — 170, 176, 209, 217, 334, 337, 340
Քիւրս Նորհեճ — 311, 387
Քիս բաղ — 383
Քղի — 28, 45, 59, 400, 1038, 1040
Քասուր — 31, 32, 36, 41, 45, 60, 61, 198, 350, 749, 971, 994, 1050
Քորոճիֆ — 382
Քուրս-Ծուբտամ — 419
Քղսսիկ — 419, 541, 847, 848, 860
Քոփրիւ Քեղ — 721, 730
Քոբ — 371, 597, 598, 673, 675, 676, 683, 774
Քրդազամ — 346, 352, 388, 848, 928
Քրդամաճիֆ — 372, 383
Քօձրա — 362
Քղսսիկ — 352, 387
Քօբաճ-Մահյա — 348

Օ.

Օղաճդ — 342
Օղնուս — 342
Օսականց — 1072, 1073
Օձի-խազիճա — 50
Օձ — 351
Օսեսա — 367
Օրդափ — 337

Ֆ.

Ֆարդին — 25, 27, 28, 38, 41, 125, 275, 374, 392, 532, 653, 751, 773, 774, 951, 952, 959
Ֆրանսա — 48, 80, 84, 709, 872
Ֆրանկ Նորեն — 173, 307, 311, 388, 847, 848
Ֆրեզնո — 366
Ֆրֆրա քար — 391

ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա·

Աբել — 44, 50, 427
Աբելեան Մարտիրոս — 427
Աբրահամեան Իղաբեր — 278
Աբրահամեան Մարտիրոս — 1002, 1014, 1016
Աբրահամ (Տեր) — 286
Աբրահամ — 427, 1046, 1047
Աբգար Լեհկբիմուր (Տեր) — 287
Աբոյեան Բ. — 1037, 1042, 1066
Աբրահամ Բ. (Տեր) — 288
Աբացիեւ (զօրավար) — 1032, 1033
Աբգարեան Աբգար — 306
Աբրօ — 389, 664
Աբրօ (Պուճուր) — 1046, 1058, 1061 1062, 1065
Ադամ — 44, 537, 970, 971, 988, 1046, 1065
Ա-Թօ — 331, 376, 381
Ազգապատում — 115, 284
«Ազդակ Շաբաթօրեակ» — 381
Ազարեան — 308
Ազգային ժողով — 273
Ազնիւ — 917, 919, 921, 1014
Ազգային Բիւրօ — 1037, 1039, 1044
Աբանաս (Տեր) — 286
Ալլաճին Փաշա — 103-109, 112 116, 119, 123, 124, 127-139, 135 137, 149, 154, 155, 159-161, 165, 166, 170-176, 185, 186, 190, 191, 197, 259, 259, 347, 396-398, 418, 422, 518, 524, 540-544
Ալայ պէյ — 607, 608, 614, 618, 619 691, 693
Ալիխանեան Ա· — 43, 307, 316, 850
Ալի Փաշա — 606, 621
Ալթիպարմաղեան — 363
Ալեմտաղեան Ղազար — 278
Ալեքսան — 518, 534
Ալեքսանդրեան Գրիգոր Ծ·Վրդ· — 285, 321. 323, 325, 533, 534
Ալեմշարեան Ղազար — 278, 323
Ալօ (օնպաշի) — 748, 777
Ալէ — 244
Ալիխանեան Թաւիթ — 418
Ալիխանեան Միհրան — 315
Ալեժահրի ծառ — 62
Ալօ Պօղոսի Պոսօ — 746
Արեւեան (գնդապետ) — 1063
Ախօ — 976, 983, 997, 1024, 1046
«Ակօս» ամսագիր — 381
Ահմեթ Հաճին — 130, 175
Ահմաս Շեխ — 175
Աղաճան Աբրօ — 390, 543
Աղջանի Միւսիւր — 770, 771, 772
Աղճօ — 962, 1046
Աղեքսանդր — 607
Աղեքսանդր Մեծ — 80 98
Աղուանից կաթողիկոս — 152
Աղանեանց հանանայ — 104, 116, 150, 165, 421
Աղբեղ Յակոբ — 169, 171
Աղապապ (Սրտածորցի) — 174
Աղեքսանդրեան Անդրեաս — 302
Աղուանեան Գրիգորիս Վրդ· — 285
Անամ Միհաս — 172, 173
Ազատեան Հ· Փրոֆ· — 432, 437
Ամատունի Վահան — 328
Ամերիկեան Միսիոնարութիւն — 366

Ամերիկեան Դպրոց (Պիթլիս) — 317
Ամրիկեան Տիրան — 324, 325
Ամրիկեան Յովհաննես — 324
Ամատի — 79
Ամթեցի — 125
Ամիրջանեանց Տիգրան — 218, 227
Ամրոյեան — 390
Ամրոյի Գասպարի Տուն — 900
Ամատունի Յովհաննես — 1037, 1042
Այեազոպին Ղամ — 98, 99
Այօ — 388
Անահիտ — 57, 58
Անդրեասեան Գալուստ — 276, 275, 279, 280, 303, 308, 328
Անթոյեան — 384
Անդրեաս Ա. (Տեր) — 286
Անդրեաս Բ. (Տեր) — 287
Անդրանիկ — 56, 295, 388, 641-650, 658, 660, 664, 673-678, 681 690, 790, 829, 887, 928, 968, 1003, 1006, 1010, 1013, 1017, 1032, 1033, 1039, 1040, 1053, 1062-1064, 1077
Անդրիկեան — 309
Անթառամ — 975
Անոյեան Գասպար — 309
Աննա Մայրիկ — 391, 527, 528, 774, 775, 952, 953, 957
Անտոնեան Վարազդաս — 809
Անդրեաս — 1016
Անդրօ — 651
«Աշխատանք» — 1061
Ապրացով (գնդապետ) 1016)
Ապտիւլ Հալիք — 842, 843
Առաքել վրդ. — 191, 204, 241, 269, 676, 677
Առաքելեան Ներսես հայրիկ — 319
Առաքելեան Գասպար — 227, 228
Առաքել — 425, 602, 604, 672, 673
Առիւծ Մհեր — 430
Առիւծ Աւագ — 600, 602, 604, 655
Ասանեթ Փիրոյեան — 651, 652
Ասոդիկ — 57
Ասորի — 67, 71, 80, 81, 123, 130, 136, 137, 142, 151, 153, 160, 384
Ասատուր — 651
Ասուածածին — 183, 228
Ասաս փաշա — 190
Ասուածատուր ԷՖ. — 205
Ասուածատուր (Տեր) — 167, 169 287
Ասուածատուր Նչեցի — 168, 169
Ասատուրեան — 334
Ասլանեան — 349
Ասատուրեան Գեղամ — 757
Ասատուրեան Հ. — 1066
Ասուածատուր Բ. Տարօնցի (Տեր) — 288, 397
Ասուածաբանական Ճեմարան — 319
Ասուր — 314, 245, 247, 392, 426
Ասուածատուրեան Յովակիմ — 270
Ասուածատուր (Սասունցի) — 160,
Ասօ — 388, 389
Ասուածատուրեան Յովհ. Քհնյ. — 889
Ասուածատուրեան Գալուստ — 427
Ասէ — 427
Ասլանեան Լեւոն — 717, 890- 895, 990, 996
Ասուրի Յարօ — 746
Ասլանեան Անուշ — 889, 394, 895
Ավտի փաշա — 327
Ավտալ պէյ (Մոկաց) — 186, 250
Ասովմ — 246
Ասօ — 252, 253
Ասովմեանց Թադեոս — 271
Ասոմեան Մկրտիչ — 214
Արծիւ խումբ — 53
Արբօ — 56
Արաբ — 70, 787, 1067
«Արծուիկ Տարօնոյ» — 198, 200, 203 -210, 225-229, 230-237, 250, 257. 268, 270, 272, 282, 398, 399, 401
Արծուիկ Վասպուրականի — 206
Արամ Հայկազն — 328
«Արաքս» — 331
Արշակ (Նորատինի) 1073
Արտաշես — 316
Արոսցի Հրաչ — 657

Արմենակ Լեւոնեան (Երկաթ) — 662
Արամ — 363, 275, 758, 782, 790, 825, 826, 1071, 1075
Արապօ — 381, 387, 479, 535, 536, 537, 538, 539, 653
Արամեան Պետրոս — 325,
Արիստակես Ա. (Տեր) 287
» Բ. » — 288
» Գ. (Պոլսեցի) — 288
«Արեւելք» — 302
Արշաւիր (Սինոյենց) — 309
Արամ (Շամիրամցի) — 942
Արուեստասիրաց Ընկ. — 269
Արդութեան Յովսեփ Կաթ. — 169
Արմենակ Քինյ. — 388
Արմենուհի Գեւոնեան — 544
Արմենակ — 388
Արտաշես (Առաղցի) — 973, 994
Արմենակ (Հրայր) — 388
Արօ (Շահկայ) — 889, 903, 908, 930. 970, 996, 1024, 1076 1045
Արտաշ — 392
Արթին — 961. 971, 973. 985. 1046
Արամ (Քաղքեկի) — 1046
Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդ — 1062
Արեշեան (գնդապետ) — 1063, 1065
Արամ Արամեանց — 599
Աւտօ — 199, 387, 388
Աւէ — 617, 618
Աւետարան — 142, 674
Աւետիքեան (Տ.) Եգոր — 1021, 1028
Աւտրռահման փաշա — 174
Աւագենց Մուրաս — 889
Աւրանցի Եդիա — 180
Աւրանի Արամ — 772, 922, 955, 971, 973, 987
Աւագեան — 363
Աւետիսեան Տիգրան — 782
Աւետիս — 247, 278, 426, 1053
Աւետիս Պատուելի — 324
Աւետիսեան Յակոբ — 593, 747
Աւետիս (Տեր) — 287, 389
Աւետարանական Եկեղեցի — 304, 305, 306, 318, 319
Աքրիպասեան — 327

Բ.

«Բանբեր» 387
Բալի Օհան 387
Բարսեղ (Տեր) 388
Բադօ — 389
Բաղդասարեան Տիրան — 711, 1062
Բարխեան Մարգար — 743, 745, 846, 848, 882, 859, 860, 989, 999, 1014
Բաղլուայ Յովօն — 768, 930, 932
Բալոյենց Տուն — 900
Բազեն (Իշխան) — 970, 974
Բանոքցի — 109
Բարսեղ — 144, 145, 180, 251, 613
Բաղդասար վրդ. — 150
Բաղուեցի Ուստա — 167
Բագրատունի Կարապետ վրդ. — 191
Բարեսիրաց Ընկ. — 204
Բատիկ — 248
Բարսեղեան Աղաւնի — 278
Բագրատունի Սահակ — 328
Բարթողոմեոս (Տեր) — 286
Բարսեղ Ա. (Տեր) — 286
Բաղտոյեան Մկրտիչ — 314
Բարոյեան Նաստ — 321
Բագրատունի — 332, 1067, 1068
Բարաղամեան Հահի Յովհ. — 366
Բարսեղեան Աղաջան — 228
Բաղրամեան Մովսես — 152, 153
Բարսեղեան Յովհաննես — 270
Բենօ — 388
Բերդակայ Ոսկեան — 768, 994
Բարսեղ Քեռի — 645, 646
Բենիկ Անդրիկեան — 650

Բել — 188
Բրջուկ — 697
«Բնաշխարհիկ Բառարան» — 331, 364, 365
Բողոքական Բարձր. Վարժարան — 305
Բուբուենց Մխիթար — 198
Բոլեան Մկրտիչ — 252, 253, 275, 716, 768, 773, 776-781, 783, 792, 829, 833, 885, 888, 890, 955-957, 963, 971-973, 976, 982, 983, 986
Բոլեան Արշակ — 776, 973, 986, 997, 1047
Բոլեան Պօղոս — 776, 973, 986
Բոլեան Լորիս — 1046
Բոլեան Սարգիս — 986
Բտեան — 349
Բտեան Գասպար — 855, 859, 868
Բտեան Սարգիս — 855, 869, 882, 859, 921
Բտեան Վաղարշակ — 855-858, 860
Բտինց Տուն — 899, 902
Բտի Ցարթինի Տուն — 899
Բտեան Միսաք — 994

Գ.

Գայլ Վահան — 95, 113, 203
Գաւառական Ժողով — 228, 285
Գաբրիելեան Ցակոբ — 304, 305
Գաբրիելեան Գաբրիել — 305, 306
Գալուսս (Ահարոնցի) — 275
Գաբրիելեան Աւեսիս — 305
Գարմեն — 316, 703, 704
Գասպարեան Մարգար — 328
Գաբրիելեան Պետրոս — 328
Գազաննեան Պետրոս — 366
Գալիպոլեան — 1034
Գասպար — 245, 387, 389, 391, 531
Գարեգին Վանեցի (Տեր) — 288
Գալուսս (Սեմալի) — 1046
Գասպարեան Յովհաննես — 270
Գասպարեան Ցակոբ (Կարնեցի) — 947
Գալօ — 389
Գազաննեան Տրդաս — 1047
Գաբրիել (Տեր) — 391
Գաբոյի Պետրոս — 971, 973
Գալէ — 391, 681, 697, 700, 973-1075
Գալուսեան Վարդան — 427
Գասպարեան Գրիգոր (Ռես) — 427
Գաբեեան Սերոբ — 427
Գալեմեան Սուրեն վրդ. — 716
Գաւառեան Տիգրան — 994, 996, 997
Գալիկեան Հ. — 1059
Գամառ-Քաթիպա — 533
Գարեգին վրդ. Սրուանձտեան — 533
Գեղամ — 536, 598, 610, 641, 648
Գեորգ — 56, 57
Գեորգ Չաւուշ — 311 315, 381-392, 537-599, 613-698, 700-702, 1023
Գեորգեան (Մահտեսի) — 363
Գեւօ (Խաշխալտախի) — 699
Գեորգ Մարզպետունի — 275-280, 308
Գեորգեան Ցակոբ — 304
Գեորգ Ե. Կաթողիկոս — 1053
Գեորգ (Աղճան) — 228
Գեորգեան Ճեմարան — 923
Գեւոյի Պեսօ — 367
Գեորգեան Այվազ — 941, 942
Գեորգեան Մահտեսի — 363
Գեորգ Իշխանձորցի — 675
Գեւօ — 389, 392
Գեորգ Որսորդ — 668
Գեորգ (Տեր) — 389
Գրմուել — 173
Գրշտինեան Մօսօ — 312
Գրնէ Առքօ — 390
Գիսանի — 95
Գիւս Վրդ. — 1053
Գնել Առաջնորդ — 676
Գոլի Վեր. — 305
Գորգմազեան — 334
Գուսօ — 525

Գոմսայ Կորիւնը — 58, 275
Գոնտաքճեան Անանիա — 280, 303
Գուրգեն — 57, 593-600, 607-624, 652, 664
Գունդեմիրցի (Կունտեմեր) Սահակ — 238
Գունդեմերու Մարկոս — 239
Գունդեմերու Թորոս — 238, 239
Գոմսայ Մելիք — 772, 930, 935, 955
Գոմսայ Մոսօ — 930, 932, 935, 955
Գոմերցի Սարգիս — 687
Գրիգորեան — 334
Գրիգոր Լուսաւորիչ — 58, 66, 95, 110, 119, 286, 289
Գրիգոր — 244, 673, 687, 1020
Գրիգոր Բ. (Տեր) — 286
Գրէ — 247
Գրիգոր Գ. (Տեր) — 287
Գրիգոր Դ. Վկայասեր — 287
Գրիգոր Ե. — 287
Գրիգոր Ե. Շղթայակիր — 288
Գրգէ — 304, 347, 973
Գրիգոր Մագիստրոս — 43
Գրիգորեան Զաքարիա — 228
Գրիգորեան Միհրան — 109, 275, 315, 425, 657, 684 1038-1074
Գրիգորեան Յակոբ (Արճէցի) — 201
Գրիգորեան Պետրոս (Տ.) — 271
Գրօ — 387
Գրգօ — 389-391, 526-529, 531
Գրգէ Վարդան — 390, 973, 976
Գրգէի Ստեփան — 391

Դ.

Դաւիթ Սալնաձորեցի — 40
Դաւիթ Անյաղթ — 43, 57, 67, 327
Դանիել — 50, 169, 171, 391
Դաւիթ Բեգ — 103, 115, 121, 129, 169, 171
Դաւիթեան Դանիել — 116, 117, 169 — 171
Դաւիթ — 246
Դանիելեան Մանուկ — 275
Դանիելեան Զաքարիա վրդ. — 281
Դաւօ — 310
Դաւիթ Ա. (Տեր) — 287
Դաւիթ Բ. (Տեր) — 287
Դաւիթ Դ. (Տեր) — 287
Դաւիթեան Սիմեոն — 304, 305, 366
Դաւիթեան Պետրոս — 306
Դաւոյեան Զաքարիա վրդ. — 269, 284
Դաւիթեան Մանուկ — 270
Դարմօ (Դարմանեան) — 389, 782
Դարմանեան Մ. — 1038-1046, 1075
Դատոյեան — 392
Դարբինեան Մկրտիչ (Կունտեմիրցի) — 749, 872, 874, 875
Դալի Ղազար — 1016-1028, 1034
Դարբինեան Արտակ — 1059
Դաշտենց Խաչիկ — 1052
Դեղեկ — 62
Դեպուկ — 62
Դեմետր — 95
Դերձակեան Արիստակես եպս. — 284
Դեմաքսեան Հմայեակ — 215
Դեւոյեան Տիգրան — 781-783, 1047
Դերենիկ — 699, 703
Դեվիտ (զօրավար) 1044
Դիւան Հայոց Պատմութեան — 116, 125, 421
Դհար — 245
Դմրէ — 427
Դուրսի — 314
Դուրեան Պետրոս — 232
Դուրան-Բարձրավանդակի Կ. Կոմիտէ — 757, 762, 778, 780, 892, 949, 952, 955, 956, 1057, 1058, 1073
Դպրոցասիրաց Արեւելեան Ընկեր. — 205, 321
Դռունեան Մուշեղ 859, 989, 1014

«Դրօշակ» — 310
Դրպոյի Սայիս — 746
Դրպոյի Ջաֆար (Ճպրացի) — 770
Դրօ (Կանայեան) — 790, 928, 968, 995, 1002, 1003, 1096, 1010, 1014, 1021, 1039, 1071, 1075

Ե·

Եաղուպ — 244
Եապոճ — 1016, 1032
Եասաուլ Բաբիեւ — 1019, 1022
Եաղուբով (փոխ գնդապետ) — 1033
Եահուտի Բարսեղ — 649
Եգիպտացի — 188
Եզնիկ Կողբացի — 350
Եզիտի — 71, 72, 123, 130, 136, 142, 159, 160
Եզնիկ վրդ· (Առաջնորդ) — 676
Եղօ — 190
Եղբայր Սարկաւագ — 218
Եղիկ — 328
Եղոյեան Մուրաս — 248
Եղիազարեան — 306
«Եղեռնապատում» — 311
Եղիճէ — 350
Եղեազարեան Խորով — 1016, 1019, 1021, 1022
Եղօ (Խնուսցի) — 1076
Եղսօ — 647, 698, 701
Եուսուֆ փաշա — 46
Եուդուզ — 98
Եպիսեան Ա· — 286
Եպիսեան Ներսապուհ — (Տհր) 287
Եպիսկոպոսեան Ցովհ· Քհնյ· Մարտիրոս — 270
Եսայեան Կարապետ վրդ· 226, 285
Եսբեր — 314, 315
Երեցեան Սարգիս — 304, 317
Երկաբէ Շերեփ — 267, 268, 274
Երեցեան Մկրտիչ — 304
Երեւանի Խան — 149, 159
Երեմիայ վրդ·— 218, 223, 224
Երանոս — 387
Երմոյեան — 946
Երեցեան Դաւիթ — 961, 962, 970
Երեցեան Պետրոս վրդ· — 962
Երանոս Հլոյեան — 684
Եւա — 44
Եփրեմ Կաթողիկոս — 171, 181
Եփրեմ (Տհր) — 286
Եփրեմ Խան — 776
Եօթնեղբարք — 59
Եօթնեղբարեան Աբգար վրդ· — 799

Զ·

Զաղա Բէկ — 143, 144
Զաքարիա Ա. (Տհր) — 287
Զաքարիա Տարօնացի (Տհր) — 288. 398
Զաքարիա Եպիսկ. — 140, 144, 147, 150, 161, 171, 179, 184 186, 191, 197, 282, 398
Զաքարիա — 908
Զաքարեան — 389
Զաւրիեւ (բժ.) — 689, 697, 1060, 1064
Զաքար — 427, 618
Զավալի Ուսեն (Հասանեանցի) — 770
Զաւեն — 701
Զաւարեան Սիմոն — 704
Զեյնոբ Գլակ (Ասորի) — 95, 351
Զեյնոբ Ասորի — 286
Զեմլակ — 1016, 1021
Զիարէքի Ռէս — 183, 199

Զիլանլի — 264
Զորաբաբելեան Գրիգորիս վրդ· — 281
Զուլումաթ — 607, 655
Զօրիկ (Առաղցի) — 994
Զօրեան Տ· — 1037, 1042

Է·

Էլ Ադասի Ըմիր — 182, 183, 250
Էլօ — 643
Էմիր փաշա — 175-179, 181, 183
Էնվեր — 709, 724, 749, 838, 839
Էտհեմ փաշա — 214, 313
Էսաս պէյ — 772
Էփրիկեան — 331
Էօմեր Խալիֆա — 98

Ը·

Ըլօ — 218
Ըհօճ — 173
Ըմբր — 168, 173
Ըռեոյ Գասպար — 312
Ըռեոյ Յակոբ — 312
Ըռեօ — 388
Ըվան Օղլու Շերիֆ — 253

Թ·

Թաբար — 36, 53, 60
Թահսին փաշա — 83, 747
Թարգմանչաց Ընկերութիւն — 204, 215, 269
Թափուճի Պաշի — 253
Թադեոս վրդ· — 282
Թադեոս Թադիկ (Տեր) — 287
Թաղիադեանց Խորէն վրդ· — 269
Թադեոս եպ· (Չիարեքցի) — 202
Թադեոս Առաքեալ — 376
Թաբօ — 388, 997, 1046
Թաճու տուն — 389
Թաբար — 391, 531, 970, 974, 1046
Թալեաք — 709, 715, 838, 839, 842
Թասին եպ — 743
Թարգի Խաչկանց Տուն — 899
Թարգի Գրիգորի Տուն — 900
Թեմիրօղլու Տէվրեօ պէյ — 253
Թէյլըր — 93
Թերզեան Կարապետ — 205
Թէլի աղա — 374, 391
Թըմբր աղա 173
Թիւթիւնճեան Գասպար — 278
Թիւթէլեան Մկրտիչ — 324, 328
Թիւթիւնճեան Առաք Կ· — 47, 367
Թոմաս Շահ — 99
Թումայեան Պօղոս պատուելի — 283
Թովմաս — 251, 1016
Թուխմաճ — 244
«Թորոս Ազբար» — 292
Թոճտրակեցի — 304
Թոփալլի — 734
Թորոս (Տեր) — 287
Թոճտրակեցոց աղանդ — 366
Թորոյի Մկրտ — 238
Թոխմաճեան Պետրոս — 229
Թովմասեան Ստեփաննոս էպիս· — 221
Թորոսեան Սիմեոն — 223
Թորօ — 973, 991, 1046, 1064
Թոփալ Օսման փաշա — 187, 190
Թորգոմ — 663. 667, 668, 689
Թումօ — 391

Ժ.

Ժառանգաւորաց Վարժարան — 229, 230, 279, 289, 400, 401
Ժամխարեան Պետրոս — 946

Ի.

Իկիբի Պօղոս — 390
Իկիբեան Օննիկ — 427
Իկիբեան Առաքել — 889
Ինսան Նուրի — 97
Իննիճեան Ղ. (Հայր) — 46
Իշխան — 698, 712, 758, 790, 953
Իշխան Մանուկ — 773, 967, 976
Իշխան Պետօ — 973
Իշխանձորի Արքին — 672
Իշխան Արքին — 679
Իշխան Միքայէլ — 646
Իպն Ի Ապտուլհեսան — 98
Իպօ — 239, 240
Իսրայէլ Օրի — 103, 115, 121, 129, 134, 136
Իսահակ վրդ. — 120
Իսպանդարեան Սամօ — 908
Իսաղ աղա — 150, 151
Իսմայիլ Հազգր պէյ — 840
Իսօ — 173, 248, 312
Իսմայիլ — 214, 235, 236, 247, 258
Իսաջան — 667
Իսա — 247
Իսրօ — 976, 997, 1042
Իւսուֆ — 247, 248
Իրիցու Կարապետ — 367

Լ.

Լաբինսկի (գունդ) — 1016, 1019, 1021, 1023, 1032, 1033
Լալայեան Երուանդ — 44
Լեզկիներ — 135, 152
Լեւոնեան Ե. Ս. — 317
Լեւոն — 389, 419
Լեւոն Ասլանեան — 699
Լէօ — 517
Լիս — 97
Լինչ — 46-49, 75, 299, 317
Լորիս Մելիքով — 52
Լուսաստղ — 59
Լուկուլլոս — 60
Լուսին 275
«Լուսաբաւիղ» — 306
Լուսարարեան Կ. վրդ. — 167, 175, 288, 396
«Լումայ» — 331

Խ.

Խարախանեան Ներսէս վրդ. — 203, 283, 285, 288, 400, 716, 725, 744, 761, 764, 772, 783-787, 827, 833, 533
Խաչատուր (Տէր) — 287, 391
Խաչիկեան Յովհաննէս — 328, 275
Խաչիկեան Ամբաս — 304
Խաչիկեան Ստեփան — 314
Խալպոնց Սաֆար — 901
Խաչիկեան Առաքել — 317
Խալպոնց Մովսէս — 901
Խալիլ փաշա — 1076

Խալիլ — 310
Խալիլ պէյ — 844
Խաչմանուկեան — 334
Խանամիրեան Մ. — 166, 172, 181
Խալօ Մելքոն — 363
Խարախանեան Մակար — 923
Խաչօ Սեդրակ — 363
Խաթի պէյ — 959
Խաչատուր — 363, 426
Խաչախեանց Անտոն Ռ. — 205
Խաչատուրեան Գաբրիէլ (Չնքուշցի) — 201
Խամէ — 848, 999
Խան Մահմուտ — 140, 153, 188
Խալիպ փաշա — 174
Խաչատուր կաթողիկոս — 223
Խալդի — 44, 99
Խանամիրեան Յակոբ — 229
Խանամիրեան Նուրիջան — 229
Խաչիկեան Պօղոս — 228
Խանամիրենց Տուն — 899, 902
Խաչատուրեան Խաչատուր Քհնյ. — 288
Խաչիկ — 750
Խաժօ Օհան — 389
Խաչիկ (Չարիկցի) — 427
Խանբմ Սանօ — 389
Խաստիկեան Մելքոն — 427
Խաչօ — 390, 776, 781, 782, 1046
Խեչօ — 1004, 1005, 1010
Խէյպեան Հրխէն — 173
Խբշոյի Արէն — 391
Խբրխ Սարտար — 419
Խզօ Տան Աւետարան — 51
Խզէ — 389
Խիանցի Չոփոյ — 175
Խնկօ 1016, 1021-1024, 1035, 1036
Խչէի Վարդան — 389, 599, 608
Խչէ — 390, 391
Խչօ — 390
Խոզլուայ Շէկ Աւետարան — 51
Խուլ Աւետարան — 51
Խուրշուտ պէկ — 181, 867
Խութէի Ըմէր — 185
Խուարիզմ շահ — 99
Խորէնեան Ընկերութիւն — 204, 215
Խորէն վրդ. — 284
Խոնախանեան — 304
Խուրշիտեան Մուշեղ — 328
Խուկէ — 388
Խուրշուտ — 389, 427
Խոնուկեան Արամ — 1065, 1073
Խոսրով վրդ. Պեհրիկեան — 646, 648
Խուշօ — 643
Խրիմեան Հայրիկ — 191-202, 206, 208, 210, 229, 231, 232, 255-264, 266-268, 272, 273, 281-284, 288, 323, 398, 399, 401, 518, 521, 523, 524, 525, 534

Կ.

Կարապետ — 244, 248
Կարապետ Քհնյ. — 270, 390, 976
Կառնենի Մկրտիչ — 51, 275, 311, 536, 597, 624, 717, 768, 914, 915
Կասօ — 246
Կայծակ Վաղարշակ — 275, 536, 597, 598, 624, 643, 647, 649, 663, 689
Կակչօ — 248
Կայծակ Առաքել — 672
Կարապետեան Մարտիրոս — 278
Կարապետ Ծ. վրդ. — 281, 613
Կարմիր Աւետարան — 51
Կարապետիկ — 62
Կարապետ Արքեպիսկոպոս — 67, 177
Կալիցին իշխան — 135
Կատարինէ Բ. — 130
Կարապետ վրդ. (Ալգուտցի) — 218
Կարաօղլանեան — 334
Կարնեցի Ստեփան եպս. — 175
Կարնեցի Կարապետ վրդ. — 191

Կանճոյեան Բարսեղ Քհնյ. — 270
Կաստանի Աւագ — 389
Կարապետ վրդ. — 419
Կարօ — 427
Կաղնեան — 946
Կարօ (Թզեցի) — 1065
Կեդրոն — 324
Կեդրոնական Վարժարան — 267-280, 308, 322, 328, 346
Կեալշօ (Մանուկ) — 388
Կերենսկի — 1060
Կիրակոս (Կելիեկուզանցի) — 245, 418, 425, 773, 968, 973, 997, 1046
Կիւլիստանի Դաշինք — 172
Կիւլեսերեան Բաբգեն Ծ. վրդ. — 269, 285, 286
Կիրակոսեան Յարութիւն Տ. — 270
Կիւլպենկեան Սերովբէ — 269
Կիկոյեան Սահակ — 880, 934
Կիտուրենց Տուն — 899
Կլօրեան Մուրատ — 248
Կլասքօթ — 46
Կնեազ (վրացի) — 1334, 1046, 1065
Կորդ — 387
Կոստանեան — 392
Կորիւն (Գոմսայ Իսօ) — 310-312, 38[illegible], 643, 649, 665, 672-678, 682, 683, 687, 688, 691, 693, 697. 703, 717, 766-783, 792, 829, 833, 885-890, 916, 952-957, 963, 971, 981
Կոտոյենց Տուն — 899
Կուլէ — 975
Կողբեցի Տիգրան — 979, 983, 986
Կոտոյի Հանի Յակոբ — 58, 275, 641, 642, 643, 646, 647, 649, 662, 678, 681, 682, 769, 828, 834, 889, 907
Կոփեցի Մարգար — 324
Կուկունեան — 53, 420, 421
Կոստանդին Երզնկացի — 126
Կոմս Վորոնցով — 135, 138, 162
Կոմսայ Մելքոն — 173, 183
Կուրաւցի Պետրոս եպիս. — 175, 179, 181-185
«Կռուածաղիկ» — 315
Կռնչոյեան Գրիգոր — 325
Կռնչոյեան Մովսես — 228
Կռնչոյենց Միսակի Տուն — 900, 906
Կռնչոյեան Յովհաննես — 996, 997
Կրպօ - 679, 961
Կրպէ — 390, 427
Կրուզինեանց Եղիազար — 223
Կօզալի Գասպար — 325
Կօբիկ Սրգօ — 167

Հ.

Հասան — 248, 427
Համասփիւռ — 253
Հաճեան Պօղոս — 308
Համամճեան Հայրապետ — 275, 328
Հասրաթ — 275, 387, 925, 928, 1054, 1065-1077
Հայկունի Խաչիկ — 325, 889
Հայուհեաց Ընկերութիւն — 326
Հաճի Գուպրռ — 367
Հաճի Յակոբ — 723
Հաճի Պէքիր — 253
Հաճի Իպրահիմ — 734
Հասանանցի — 198, 234, 793
Հայկ — 44, 45, 59, 195
Համազասպ — 58, 67, 99, 1003, 1006, 1039
Հաճի Մահմուտ — 168, 175, 179
Հաճի Սիւլէյման — 168
Հաճի Հասեն — 722
Հաճի Իլիազ — 715
Հաճի Պէլօ — 173
Հայրենասիրաց Ընկ. — 204, 214-215
Հայկազուն — 215
Համբարձում — 223, 650

Հազարաց Պլպուլ — 45
Հաճի Մուսա — 388
Հայրապետ — 389
Հազրօ — 389
Համզէ — 391, 970, 974
Հասպօ — 391
Հայրապետեան — 427
Հաճի Եասիճ Զատէ Եուսուֆ — 747
Հաճի Նեճմեթի Զատէ Շեմսեդդին — 747
Հաճի Ապտիւլ Ղանի Զատէ Խալիլ — 747
Հաճի Ռաշիտ — 959
Համիտ պէյ — 526, 840
Համիտ Օնպաշի — 869, 870
Հաճի Մուսաբէկ — 848, 856
Հաճի Ֆէրօ — 673, 685, 859, 860
Հայկանուշ — 919
Հաճի Կարապետ —979
Հաճի Եանօ — 979
Համբարձում (Բրուգումցի) — 1047
Համբարձում (Զրեհ) — 616, 622, 623
Հասանօ — 700
Հեպօ — 239, 310
Հեթմոյ թագաւոր — 167, 397
Հերակլ — 103, 118, 124, 131-140, 151-164
Հել-հել — 389
Հլլօ Ըոճէ — 367
Հլլօ — 388, 390
Հլլոյի Արշակ — 390
Հիմոյեան Գասպար — 312
Հիմիկ — 312
Հիւսեան — 327
Հիւսէյն աղա — 374, 650, 651
Հղլաք եֆ. — 280, 418
Հղլաքեան Հրանդ — 908, 986, 997
Հմայեակ (Քոփեցի) — 988, 1046
Հովիւեան Մաթէոս — 367
Հոֆ — 707, 710, 711, 838
Հոճա Իլիաս — 722, 843, 980
Հորմզդեան բժ. Յակոբ — 657
Հրայր — 58, 126, 275 391, 531, 536, 596-600, 620-624, 645, 646, 653-679, 685, 693, 704, 774, 887, 951, 962, 971, 973, 981, 1046

Ղ.

Ղամէ — 45
Ղազար Փարպեցի — 56, 67, 350
Ղասպմ պէկ — 190, 258, 679, 685, 696, 698, 701, 703, 728, 729, 925-1033
Ղազար եֆ. — 204
Ղազար — 270, 313, 314, 390, 611, 657-973
Ղազար (Տէր) — 387, 392
Ղազարեան Յովհաննէս — 304
Ղավազ — 238, 239
Ղազարեան Արմենակ — 126
Ղազարեան Գալուստ — 270
Ղազարեան Մամբրէ ծնյ. — 126
Ղազարոսեան Սահակ ծնյ. — 271
Ղազար վրդ. (Սասունցի) — 180
Ղազարեցց Պօղոս — 392
Ղազար (Շեփքի) — 311, 967, 968, 970, 976
Ղազար (Կելեցի) — 644, 1073
Ղազար Գալուստեան (Բահաղուեցի) — 656
Ղեւոնդ Ալիշան — 41, 44, 214, 221
Ղեւոնդեան Եսայի (Լիզեցի) — 201
Ղեւոնդ Պատմիչ — 1067
Ղուկաս — 244
Ղուկասեան Թադէոս — 367
Ղուկաս վարժապետ — 388
Ղուկասեան Յակոբ — 390
Ղուկաս (Խուբեցի) — 976
Ղլճեան Արիստակէս — 201

Ճ.

Ճամնեան Յարութիւն վրդ. — 302
Ճառընտիր — 295, 1053
Ճաֆեր Աղազատէ Ալի — 747
Ճարտար — 599, 600, 603-605, 656
Ճելալլետին Սուլթան — 99
Ճեվտեթ — 785, 789, 791
Ճելալ պէյ — 840
Ճէզուիթներու Գոլեհ — 300
Ճընտեն — 244
Ճընտոյեան Անտոն — 280, 303, 309
Ճընտոյեան Ներսես (Գերապայծառ) — 302, 303, 308, 313
Ճպուռենց Տուն — 900
Ճութէ Տուն — 51
Ճուհարեան — 303

Մ.

Մամիկոնեան — 56, 58, 200, 215, 235, 273, 332, 430, 521, 596, 666, 1030, 1067, 1068
Մամիկոնեան Մամգուն — 61
Մամբրէ Վերծանող — 57, 67, 96
Մահմետ Ալի — 130, 250
Մախսուտ Պէկ — 119-129, 137, 149-156, 165-168
Մահտեսի Գրիգոր — 139, 140
Մարկոս — 66, 144, 181, 239
Մահտեսի Սիմէոն — 150
Մահտեսի Յովնան — 150
Մահմուտ — 168, 169, 186, 187
Մաւի Խանըմ — 175
Մահմօ — 180
Մարտիրոս Ուստա — 184
Մատթէոս եպիսկոպոս — 186, 187, 195, 196, 201
Մամիկոնեան Մամբրէ — 191, 197, 204, 269, 281-288, 399, 401, 424
Մանուէլ — 58, 239
Մատթէոս քահանայ — 270
Մանուկ — 245, 248, 275, 390, 537, 538, 687, 698
Մարգար Վարժապետ — 275, 279, 387, 599
Մանասեան Պետրոս — 280, 308, 309
Մատթէոսեան — 334
Մամիկոնեան Թոռնիկ — 58, 369
Մանկունի Վահրամ եպս. — 285
Մարգարեան Սենեքերիմ — 308
Մարգարեան Դաւիթ — 310
Մարգարեան Թէոդոս — 310
Մակար — 315, 391, 691, 698
Մատթէոս Գաղատացի — 281, 288
Մարգպետունի Աւետիս — 324
Մալխասեան Կարապետ — 324
Մահտեսի — 251
Մահտեսի Ագրիպպաս — 252
Մահտեսի Յովհաննէս — 253
Մահմուտ — 553
Մամիկոնեան Վարդան — 430
Մամիկոնեան Վահան (Գայլ) — 309, 346, 430
Մամիկոնեան Մուշեղ — 430, 1029
Մանուկ (Փեթարցի, Սասունցի) — 773, 768, 925, 938, 957 987, 990, 997, 1028, 1037-1042, 1045-1058, 1062, 1065, 1073, 1075
Մանուկեան Արշակ — 1038, 1073
Մակարեան Համօ — 1038, 1042
Մակար (Սպղանաց) — 599, 616, 622, 623, 677, 681, 686, 701
Մակեդոն — 1016, 1021
Մաշտոց — 620
Մագսուտեան Լեւոն — 656
Մարտիրոս Վարժապետ — 656
Մատթէոս Պատրիարք — 255, 518-519

Մաթոսեան Տիգրան — 947
Մանգումէ — 255
Մարտիրոս — 248, 366, 768, 925, 938, 1015, 1016, 1047, 1050
Մարգար վրդ. (Զիարեթցի) — 181
Մանուկ (Սեմայցի) — 968
Մահմետ (Բաղեշցի) — 121
Մարտէ (Ադբիի) — 970
Մամիկոնեան Յովհաննէս — 96, 287
Մանօ — 971, 973, 1046
Մամիկոնեան Վարդան Աղա — 204, 218, 227, 269, 399
Մաւելի Քոսթիկ — 173
Մարտէեան Արմենակ — 990, 1047
Մահմուտ պէկի խրպօճ — 173
Մանուսաճ Աղազատէ Մուսա — 747
Մալխասեան Պաղտասար էճմ. — 227
Մարգէ — 971, 973, 988, 1046, 1065
Մալխասեան Սպանտար — 228
Մատջալեան Զոհրապ — 747
Մարսօ — 387
Մակարեան Միհրան — 782
Մալօ — 387, 390
Մանուկեան Արամ — 870, 940, 1075
Մագուս — 388
Մարկոսի Միսակ — 390
Մասթէոս — 829, 830, 969, 990, 995
Մարօ — 390
Մարկոսեան Հայկանոյշ — 747
Մանկոյի Ղազար — 391
Մալխաս — 427, 698
Մարտիկ — 427, 594
Մարտիկեան Գրիգոր — 427
Մարկոսեան Շուշուր — 427
Մանուկեան Մկրօ (ռէս) — 427
Մամիկոնեան Արտաւազդ — 430
Մամիկոնեան Վասակ — 430
Մամիկոնեան Մանուէլ — 430
Մելիք Յովսէփ — 124, 147, 152
Մելիք Ստեփան — 142, 143, 144, 148
Մելիք Նազբրի Մօսէն — 173, 183
Մելիք Զքօ — 173
Մեղտի Գրգէն — 173
Մերուժան — 203
Մեղսուայ Սարգիս — 240
Մեռելայարոյց Աւետարան — 51
Մեծ-Արջ — 59
Մերչքնս — 78
Մերվենտին Նուսուս — 98
Մերիմ Պին Տարապայ — 98
Մելոնեան Յարութիւն — 229
Մեխենեանց Կարապետ — 214
Մեսրիկեան Մխիթար — 325, 349
Մեհմետ Աղա — 344
Մեհմետ էֆ. — 692, 777
Մեսրոպեան Մալօ — 366
Մելիքեան Եղիսէ — 43, 363, 366, 389, 421, 424, 795, 796, 827, 875
Մելոնեան Միհրան — 278
Մեղրիկեան Թովմաս — 279
Մելոն — 388, 389, 427, 1046, 1065
Մելիք Գասպար — 389
Մելիք Պօղոս — 389, 421-425
Մեհմետ (ճարխուդապետ) — 781
Մերճանեան Հայկ — 830
Մեղսուայ Սիսակ — 930, 932
Մելիք — 687
Մեվլուս Չաուշ — 93, 94
Մեհմետ Խալիլ Ալի — 240
Մեսրիկեան Ստեփան — 223
Միրզոյեան Գասպար — 271
Միսհաս փաշա — 23, 262, 263
Միրջան — 72
Միսոն — 96
Միրզա Աբաս — 172, 190
Միլլէթպաշի Յովսէփ — 186, 190
Միհրան կաթողիկոս — 191
Միրզա բէկ — 243, 258, 259, 524-528, 541, 542
Միրզոյեան Արտաշէս — 308-315, 1008, 1014, 1045, 1047, 1065, 1077
Միրիջանեան — 349
Միսակ Բդեեան — 674
Միրագեցց Տուն — 367, 389
Միհրան Ակնցի (Տէր) — 128, 288, 396
Միլլէթպաշեան Նիկողոս — 205, 324

324, 363
Միացեալ Ընկ. — 267, 273-280, 308-328, 346, 349, 363, 391, 392, 425, 888, 958
Միութիւն ի փրկութիւն — 257
Միճախոռեան Մանուէլ — 43, 276, 279, 331, 364, 365
Միխայէլեան — 363
Միհրո — 245
Միրիջանեան Վարդան — 228
Միրո — 387, 542, 543, 544
Միսակ — 389, 390, 651
Միւէ — 389
Միրզօ — 389
Միճասի Մանուկ — 390
Միրիջանեան Անահիտ — 747
Միրիջանեան Վիքտոր — 747
Միւֆթիզատէ Նասրուլլահ — 747
Միրիջանեան Հայկ — 916, 919, 994
Միհրան Ալիխանեան 652
Միրճանեան Միհրան — 662
Մլիկեան Կարապետ — 324
Մլիկեան Ստեփան — 324
Մլէհ — 245, 246, 248
Մլոյի տուն — 171
Մխիթար վրդ. 224, 239, 269, 282
Մխիթարեան — 84, 311, 313, 315
Մխիկեան Ղազար — 227
Մխիթարեան Ղազար — 228
Մխ Հրլղաք — 309, 310, 314, 388
Մխօ — 245, 387, 388, 535-538, 543, 608, 618
Մխիթարեաններ — 280, 290, 302, 303, 308-310
Մխիթարեան Աւօ — 325
Մխճեան — 334
Մխիթար — 248, 681, 916, 1046, 1065
Մխօ Սահակ — 389
Մխոյի Վարդան — 391
Մխիթարեան Օննիկ — 1061, 1064
Մխիթար (Կոփալի) — 1061
Մկրտիչ (Տեր) (Զիարէքգիղ) — 173
Մկրտիչեան Տիգրան — 890, 902, 908, 910, 916, 919
Մկրեան Հաճացայ — 165
Մկրէ — 338, 239, 246, 427, 973
Մկրտիչ — 315, 534, 537
Մկրօ (Սողգոմցի) — 614, 1047
Մկրտիչ վրդ. — 247, 260, 282, 697
Մկրտիչ Երամեան — 613
Մկրտիչ եպիսկոպոս (վանեցի) — 172
Մհերի Աւօ — 310, 388
Մհերեան վրդ. — 310
Մհեր — 389, 422
Մհեր Շահնազար — 390
Մուրոեան Կարապետ — 185
Մուրատեան Յակոբ 226
Մուրատեան Յովհաննէս — 226, 248
Մովսէս — 51
Մոնկոլ — 99
Մովսէս Խորենացի — 57, 67, 133
Մոսկ — 530, 687, 697
Մուշեղեան — 57, 215
Մովսեսեան Ալեքսան — 889, 996
Մուշեղ — 58, 73, 95, 388, 602, 604, 607, 697
Մուրատ (Բրուս) — 389
Մուրատ փաշա — 166, 167, 168, 169, 171
Մուրատ (Յորկնոցի) — 1046, 1047
Մուսա պէկ — 190, 192, 258, 524, 540 544, 724-729, 748, 749, 767, 776, 791-799
Մուխսի Մատթէոս — 198, 199
Մուխսի Աղանաց — 202, 323, 325
Մուշեղեան Ընկերութիւն — 204
Մուրատ (Խարապշարցի) — 1014, 1046, 1065
Մուրատ — 242, 253, 325, 391, 643, 649, 668, 672, 677, 678, 682-684, 689, 1041, 1064
Մուշեղ (Կոփեցի) — 275
Մովսէս Աղա — 270
Մուրատ (Յոռնեցի) — 1014, 1046,
Մուրատ-Ռաֆայէլեան — 308, 310
Մուսաֆա Քեմալ — 311

Մուհամէս Ալի փաշա — 643, 644, 645, 647, 649, 650
Մովսէսեան — 349
Մոկոզեան — 334
Մուրատեան (Մկրտիչ էֆ.) — 381, 382, 392
Մուրաս-Մխիթարեան — 278, 280, 347
Մոկացեան Մեսրոպ վրդ. — 279
Մուխսի — 388
Մուշեղ (Սասունցի) — 391, 773, 951-967, 970, 975, 981-987, 996, 997, 1017, 1037, 1042, 1046, 1058, 1061, 1062, 1065, 1073
Մուխթար — 646
Մուրո — 390
Մուխսի Մլէհ — 392
Մուսա պէյ — 860, 867, 910, 925
Մուսթաֆա փաշա — 419
Մուխսի Ֆարհաթի Աղա — 699, 889, 971, 973
Մուխսի Պօղոս — 427
Մուխսեան Սարգիս — 427
Մուխսեան Աւօ — 427
Մուխսեան Աստուածատուր — 427
Մուշեղ (Աղուաւիճնչցի) — 973
Մուսաֆա Ապտիւլ Խալիգ — 715
Մուսաֆա աղա — 733-742
Մոկուճի Ղազար — 768, 979
Մուշեղ (Տեր) — 784
Մուշեղ (Ալիշրճանցի) — 994
Մտեվանի (զօրավար) — 1044
Մարլեան Անտոն — 1066
Մրսո — 388
Մրգի Դաւօ — 388
Մրտի Միսակ — 919
Մսսո — 312, 419, 772
Մտրուէ Կարօ — 275, 311, 390, 681, 971-996, 1027, 1028, 1040-1051, 1058-1076

Յ.

Յարօ — 387
Յարտոնայ Խաչ — 387
Յարութ — 389
Յակօ — 392, 607, 700
Յակոբ Սարկաւագ — 245, 246, 388, 418-421, 427, 536, 603, 930
«Յառաջ» — 743, 1064
Յակոբեան Արամ — 675, 994
Յաբեթ (Բաղէշցի) — 997
Յաբեթ (Սորատցի) — 924, 931, 936
Յակոբ Ջուղայեցի — 118-122, 126
Յակոբ վրդ. Պօլսեցի — 167, 169, 171, 172
Յարութիւն Սարկաւագ — 181-184
Յարութիւն Էֆէնտի — 295
Յարութիւն վրդ. — 242, 248, 285
Յակէ — 245, 391, 974, 1046
Յակոբ պատուելի — 305, 324, 387
Յակոբեան Դաւիթ (Յակոյի Դաւիթ) — 103
Յակոբեան Վարդան վրդ. — 203, 269, 285, 288, 293, 716, 787
Յակոբեան Կարապետ — 228
Յարութիւն (ոսկերիչ) — 183
Յակոբեան Միսակ — 850
Յակոբեան Պաղտասար — 228
Յակոբեան Արմենակ — 939
Յակոբեան Սեթիան — 221
Յակոբեան Պարգեւ — 747
Յովհաննէս Մկրտիչ — 93, 95
Յուստինիանոս — 98
Յովնան եպս. — 103, 104, 114-170, 180, 272, 396, 397, 537
Յովիկ — 537, 687
Յովսէփ Էմին — 103-118, 121-129, 131-149, 151-153, 159-167, 896
Յովհաննէս Պուլ — 126

Յովհաննես եպս. Աւրանցի — 170
Յովհաննես — 205, 243-245, 389, 391, 425, 1046
Յովհաննես վրդ. — 180, 271, 282, 327, 646
Յովհաննես (Սաղտունցի) — 960, 971
Յունան — 248
Յովսէփ Արիմաթացի — 242
Յովսէփ — 245, 255, 269, 390, 988
Յովհաննէսեան Յովհ. վրդ. — 302
Յովսոյեան Վարդան — 304
Յոխիկեան Արմենակ (Սլաք) — 319, 662, 717, 945, 946
Յովհաննես Միքայել — 323
Յովհաննէսեան Առաքել — 366, 367
Յովհաննես (Թերզի) — 363
Յովհաննէսեան Աբգար — 164
Յովսէփեան Մարտիրոս — 228
Յովհաննէսեան Կիրակոս — 228
Յովհաննէսեան Սարգիս — 271
Յովօ — 388, 933, 935, 1047
Յովկայ Խուշօ — 776

Ն.

Նալպանտեան Մուշեղ — 275, 278,
Նաւասարդ — 50, 59
Նասկով (գնդապետ) — 1017, 1019, 1028, 1032, 1034
Նադօ — 239, 607
Նազարէթ էֆ. — 325
Նաթանեան Մարկոս — 276, 323
Նալպանտեան Ս. — 906
Նալպանտեան Պօղոս — 325, 399
Նասըր Զատէ Նուսրէտին — 747
Նազըմ (Տօքթ.) — 839
Նազարբէգեան (զօրավար) — 1006, 1033, 1040, 1045
Ներսես Աշտարակեցի — 169
Ներսէսեան Ընկ. — 205
Ներսես (Շէխեաղուպցի) — 656
Ներսօ — 537
Ներսես — 247, 934
Ներսես (Տարազ) — 656
Նեփ Փ. — 299, 301, 317
Նեվրուզ — 668
Նեփ Ճորճ — 299, 301, 306, 317
Նեփ Քօլ — 301, 317
Ներսես եպս. Ջնտոյեան — 648, 652
Նիկողայոս — 184
Նիթօ — 250
Նիկողոս Վարժապետ — 280
Նիկոլենկօ — 1060
Նիկոլ Դուման — 689
Նհօ բէկ — 524, 541, 1032
Նոյեան Տապան — 56, 61
Նուշիրվան Շահ — 99
Նորտընբրլանտի Դուքս — 132, 135
Նորատունկեան Դանիել — 183
Նորտընկանց Թադեոս — 199, 205
Նոր Հայ Անուն Ընկ. — 205
Նորատունկեան — 255-257, 263-366 327, 388
Նորէ — 1046

Շ.

Շանթ Լ. — 1059
Շառոյեան Ստեփան — 1065
Շաւարշ (Բասենցի) — 1077
Շարիֆ — 518
Շաքիր դաւազ — 252
Շապուհ — 1046, 1058, 1061, 1065
Շահնազարեան Սմբատ — 43, 299
Շարաֆեան — 349, 782, 989, 996
Շահնազարեան — 660
Շահմուրատեան — 363

Շահրիկեան Ց. — 827
Շառօ (իշխան) — 381, 427, 529, 962
Շաւէշ — 168, 239
Շառոյի Մանուկ — 973
Շարաֆեսին — 97
Շաղոյեան Լեւոն — 790, 995, 1062
Շահնազարեան Խորէն (Զիարէթցի) — 201
Շահինեան Ասատուր — 388
Շաթիրեան — 420
Շաշօ — 391
Շեխիկեան Մ. — 310-312, 388, 598
Շեկոյի տուն — 381, 716, 962
Շենիկցի Ղազար — 686, 701
Շեխլանի Պետրոս — 699
Շերիֆ Փաշա — 255, 258, 80, 185, 186, 190, 196, 838
Շերիֆ Աղա — 314, 315
Շեյխ Զալալեսին — 266, 419, 728
Շեյխ Ուպատուլլահ — 266
Շեյխ Տուտարի — 266
Շեյխ Նախշապանտի — 266
Շեյխ իլ իսլամ — 315
Շեյքսբիր — 96
Շեկ Աւետարան — 51
Շեյխ Մեհմետ Էմին — 770, 771, 772
Շեյխ Հասրաթ — 387
Շեյխ Նուսուֆ — 688
Շեկ Յակոն — 390
Շողիկեան — 334
Շուշան — 867, 868, 975

Ո.

Ոլիմպիոդորոս — 44
Ուսէի Աւէ — 973, 988, 1052
Ուիլսըն — 1043
Ուրուղցի Արթին — 644, 647, 648
Ոսկեան — 327, 768
Ոսկեան Հայր — 290, 293
Ուխտաւոր — 302
Ուստա Կարօ — 315
Ուզուն Հասան — 107, 369
Ուսուֆ Փաշա — 167, 169, 171-179
Ուստա Ղազար (բաղշեցի) — 167
Ուստա Սարգիս — 389

Չ.

Չամչեան — 43, 44, 115, 118
Չաչօ Մուստաֆա — 524, 734, 735
Չաթոյեան Սարգիս — 889
Չաղոյեան Հռիփսիմէ — 651
Չերքեզ Ալի — 595
Չիլինկիրեան Եղիշէ Եպս. — 279, 606, 607, 620
Չիթճեան Գարեգին — 367
Չիչեկեան Սենեքերիմ — 427
Չլխատեան Մկրտիչ Վրդ. — 46
Չխալ Օղլի — 175
Չոպոյեան Պօղոս — 278
Չոլոյի Մանուկը — 390
Չոլօ — 311, 390, 773, 967-996, 1027, 1058, 1062, 1073

Պ.

Պասմաճեան Գրիգոր — 156
Պահատուրեան (Էջմիածնեցի) — 1053
Պատալ — 389
Պապօշ — 392
Պահրի Փաշա — 418, 419, 541, 544
Պարսամեան Եղիշէ Քհնյ. — 719-723

784, 889, 896, 900, 902, 906, 981-989, 997, 1047
Պատրխան Էֆ. — 732, 733, 734, 735
Պատրիկեան Վահան — 901
Պաղտասար — 605
Պայրամ — 253
«Պայքար» — 855, 921
Պարխօլի — 251
Պասուհասեան — 309
Պալեան Յակոբ — 204, 205 325,
Պարոնեան Յովսէփ — 367
Պասիկեան Յակոբ Ֆինյ. — 226, 227
Պասկեւիչ — 52,
Պապական — 71
Պասիկեան Լեւոն — 946
Պասիկեան — 226
Պեհրիկեան Խոսրով Ծ. Վրդ. — 286
Պետրոսեան Առուսեակ — 278
Պերպերեան Համբարձում — 323, 324
Պետրոս — 242, 243, 388, 422, 427 973-1046
Պետրոս Կուրաւցի (Տեր) — 288, 173, 174, 397, 398
Պերպերեան Ռեբեկոս — 323
Պետրոսեան Մուրաս — 1008
Պետրոսեան Գրիգոր — 328
Պետոյեան Վարդան — 331, 369, 370 376, 380, 383, 437, 439, 995
Պետրոս (Շենիկի) 1046, 1065
Պետրոսեան — 205
Պետոյեան Ղազար — 390, 971-977, 988, 995, 996, 1046, 1052-1065
Պեսո — 593, 390, 531
Պերեկրեսով — 1017, 1019
Պեսիկ — 701
Պետրոս Վրդ. — 122,154,156,175,529
Պետիր Խան պեկ — 105, 107, 186 188
Պեկեցց Կիրակոս — 173
Պետրոս Օձնեցի — 221, 292
Պետրոս կելեցի — 988
Պետրոս (Տեր) 224
Պերպերեան Աւետիս — 186, 187, 189
Պետրոսեան Մամիկոն — 889, 906
Պեֆիր Սամի Պէյ — 840
Պետեան Մուշեղ — 427
Պեհանեսեան Շահիր (Տոքթ.) 839, 842
Պետրոս (Կալիեկուզացի)—1046,1050
Պետրի պէյ — 959
Պզտիկ Արամ — 312, 772, 890, 971, 973, 987, 994, 995, 1024
Պզտիկ Միսաք — 757, 916
Պեհերեան Մաղաք — 253
Պէյ Պօղոց տուն — 173
Պիլճով (զօրավար) — 1020
Պտարէ Խալիլ — 56,529,617-619, 651
Պոլեեան Ստեփան — 325
Պոլեեան Պօղոս — 676
Պոսթիլ Շուէսպըր (ֆոյր) 306
Պոլօ — 325,
Պորոյեան Վահան — 275, 662
Պոդէ — 651
Պուլկարացի Գրիգոր — 790, 1062
Պուլանուխցի Մարգիս — 607
Պօղոսեան Գրիգոր — 252,
Պօղոս — 250, 976,
Պօղոս վարդապետ — 271
Պօղոս Էֆ. — 204
Պօյաճեան Ամիրխան (Մալօ Խասս) —
Պօնապարթեան (բժիշկ) — 799
Պօղոս (Սասունցի) — 997
Պօղոսեան Առշակ (Տոքթ.) 1037, 1042
Պօղոս Նուպար — 1060

Ջ.

Ջանկօ — 258, 259
Ջանճեանց — 286
Ջաֆար Աղա — 310, 314
Ջազօ - 541, 544, 1032
Ջամբոյատեան — 1039
Ջիրօ (Տիգրան) — 1045

Չիբրանցի Մեհմեհ Ալի — 695
Չնտոյեան վարդան — 652
Չնտո — 673, 701
Չուհարեան Ստեփան — 312
Չոջոյի Փասպար — 772, 830
Չուլկենց Տուն — 900
Չրեց Տեր Մուշեղ — 768

Ռ.

Ռաշո — 388, 427
Ռաշիս — 715
Ռաշիս պէյ (Տոխբ.) — 839
Ռաշիս էֆ. (մշեցի) — 920
Ռասպիմ — 924
Ռեշիս Փաշա — 80, 840
Ռես Գասո — 387
Ռես Մուրաս — 387
Ռես Մալխաս — 388, 748
Ռես Խրչո — 388, 389
Ռես Խաչո — 427,
Ռես Մհեր — 389
Ռես Գասպար — 748, 767
Ռես Ցակո — 389
Ռես Քոչո — 389
Ռես Աւտալ — 389
Ռես Մանուկ — 390
Ռես Շաուշ — 392
Ռես Օճե — 427
Ռիզկո — 173, 970, 974
Ռիպեհան Աւետիս — 294, 930. 932, 935, 1047, 1053
Ռիպեհան Սարգիս — 930-935, 1047,
Ռիժա-Տիրան — 1034
Ռուբեն (Տեր Միհրասեան) — 717,757, 766-770, 771-779, 780, 783, 792, 828, 698, 699, 701, 703, 704, 833, 843, 285, 888, 890, 952-957 963, 967, 971-979, 981-987, 995-998, 1006-1009, 1027, 1038, 1042, 1046, 1058, 1077
Ռոսոմ — 782, 835

Ս.

Սարգսեան Ստեփան — 227, 228
Սասունցի Դաւիթ — 235,430,521,525
Սայիս — 239
Սարան Հաճի Տուրուն — 747
Սարգիս — 251, 388, 698
Սասունցի Աբրահամ — 275, 391, 774 775, 952
Սասունցի Գեորգ - 275, 391, 774, 775, 952
Սասունցի Գալուստ — 391, 773 780, 860, 952 971
Սասունցի Արմեն — 1038, 1042-1047. 1053-1073
Սահակեան Անդրանիկ — 1061
Սամարցեան (գնդապետ) — 1062-1066
Սալնոյ Ջորի Հայր Միսաքիւն — 309
Սասունցի Կարո — 307, 308, 665, 775 782, 783, 953, 1033-1078
Սարգիս (նեպենի) 1076
Սայսօ-Գօդոս — 672,679, 685,687,701
Սաչո — 700
Սանասար — 98, 430
Սամուել — 58
Սահակ — 67, 171, 215-235, 251, 776
Սանասարեան — 73, 420, 1061
Սայիս պէկ — 186, 418
Սասեաբեան Սմբատ եպս. — 747
Սահակեան — 205, 349
Սաֆար պէյ — 218, 244
Սարկաւագ եղբայր — 227, 266
Սահակ ֆիւաղ — 58, 310, 990
Սանդրո — 782, 1046

Սարհաս Գեորգ — 311
Սարհաս (բաղջեցի) — 174
Սարթեան Մկրտիչ — 204, 205, 322-328
Սապահկիւլեան 838
Սարգիսեան Աւագ — 228
Սայրեան Անդրանիկ — 275, 278, 320 328, 418, 425
Սանոյեան Գասպար — 312
Սարոյեան — 427
Սավիցկի (զօրավար) 1045
Սահակեան Պալօ (Ռուս) 427
Սայրեան Պեսօ — 325
Սասունցի Մանուկ — 697
Սասօ — 388, 392
Սարգիսեան Յարութիւն — 995
Սարհասեան — 389
Սարուխանեան Յարութիւն — 918
Սաղէ — 390
Սարուխանեան Օվէ — 426
Սաղէի Եղօ — 390
Սարուխանեան Ասատուր — 425, 426
Սարօ — 425
Սարուխանեան Գարեգին — 426, 872
Սարուխանեան Պալիկ — 426, 427
Սեմերճեան Ռաֆայէլ — 310
Սեդրակ — 314
Սերգօ — 1016
Սեպուհ — 672, 673, 676, 677, 684, 689, 651, 453, 655, 456, 658, 887, 941, 943
Սերոբ — 388, 829
Սերոբ Աղբիւր — 389, 390, 593-678 944, 955, 981
Սերվէր — 719-794, 828, 888, 890, 957
Սեն Մարդեն — 80
Սելիմ Փաշա — 172, 173, 174, 175
Սելիմ Փաշի Խչօ — 173
Սիմէոն Կաթողիկոս — 115-120, 121, 125, 138, 139, 140-149, 150, 156, 165
Սիմէոնեան Ստեփան Սարկաւագ — 271
Սիրունեան — 349
Սիմոնեան — 363
Սիւլէյման Ալի — 238
Սիւճեան (պոլսեցի) — 205
Սիմօ-Ըոֆէ — 389
Սիմոն (Տէր) — 389
Սիմօ Օճան — 390
Սիւնեցց Տուն — 899, 902
Սիւնեան — 390
Սիմոնեան Առաքել — 426, 427
Սիմոնեան Յովհաննէս — 427
Սիլիկեան (Զօրավար) — 1033, 1045, 1062, 1075
Սիմոն (Ակբեցի) — 1046, 1058
Սիմոն — 607
Սկուտեաց ցեղ — 58, 61, 112
Սկուտի Արշակ — 275, 349
Սլաֆ — 319, 546
Սլօ — 388, 615
Սկուտի Կ. — 399
Սկեման Օնպաշի — 746, 849-858, 869-867
Սմբատ — 95, 624, 645, 646, 675, 685-689, 1010-1017, 1024, 1041, 1045, 1055, 1059, 1063-1066, 1072 1077
Սննօ — 248
Սպանդարեան Սամուէլ — 1047
Սուլթան Սուլէյման — 99
Սուլթան Սելիմ — 104
Սուլթան Մահմուտ Բ. — 176
Սուլթան Մեհմետ — 185, 188, 189
Սուլթան Ազիզ — 211, 213, 222
Սուլթան Համիտ — 262, 277, 308, 315, 759, 838, 881
Սողոմոն թագաւոր — 123, 131, 133, 136, 138
Սուբհան — 138, 152, 159
Սողոմոնեան Անտոն — 310
Սուրբ Մեսրոպ — 51, 60, 215, 232, 235, 273, 278, 291, 350, 430
Ս. Խաչ — 216, 232
Սուլուխցի Մեսրոպ — 700
Սուրբ Սահակ — 273, 291, 350, 430
Սուրբ Լուսաւորիչ — 214
Սուջեան Արտաշես — 1003

Սողօ — 388
Սորտարցի Արամ — 930-932, 935, 938
Սողօ (Շամիրամցի) — 940, 941, 942
Սրգէ — 51, 389
Սրգօ — 245, 387
Սրգէ Գրիգոր — 363
Սրուանձտեանց Գարեգին վրդ.— 48, 165, 200, 203, 206, 207, 210, 225, 229, 230, 235, 242-244, 255, 257, 258, 264-266, 268, 270, 271, 282-285, 292, 400, 401
Սրգոյի Յովսէփ — 971, 973
Սրմաքէշեանց Վարդերես — 220
Սրմաքէշեանց Խաչատուր — 223
Ստեփէ Ճութէ — 389
Ստեփոյենց Տուն — 900
Ստեփան Փոքր — 130
Ստեփան Աղա — 202
Ստեփանեան Եղիազար — 198, 427
Ստեփանեան Գրիգոր — 306
Ստեփան (ռես) 314, 315
Ստեփան — 325, 427, 973, 988, 1046
Ստեփան վարդապետ — 381, 392, 676, 698, 692, 974, 981
Սօսէ — 608, 616, 618, 619
Սօս-Վանի — 1061

Վ.

Վարթիկ — 245
Վահան — 58, 95, 286, 391
Վաղարշակ (Սլկունի) — 275
Վարդանեան Աւետիս — 304
Վարդանեան Արփիար — 205, 319
Վարդանեան Խաչիկ — 306, 318
Վարդանեան Տօնապետ — 271
Վարժապետեան Ներսես — 261, 267, 273, 400
Վարդանեան Խանտիլ — 270
Վարդանեան Ղազար Մ. — 228
Վարդանեան Յովնան — 228
Վարդաշաղեան Գրլօ — 228
Վարդավառ — 49, 58, 216
Վասակ — 58
Վահագն — 58
Վահան Կամսարական — 95
Վանկուլի — 111
Վահանեան Ընկերութիւն — 205, 215
Վահան (Աղճանցի) — 1047, 1058
Վալես — 134
Վարդան Բաղիշեցի — 173-175, 203
Վարդանեան — 392
Վարդանեան Վահան — 960, 971, 973
Վարանդեան Մ. — 421
Վազգէն Տէրոյեան — 594
Վասֆի պէյ — 715
Վարդանեան Յակոբ — 599
Վարդանեան Աստղիկ — 747
Վարդան Կողբեցի — 757
Վասրֆ պէյ — 772
Վարդան վարդապետ — 58, 166, 172 238, 239, 389, 391, 392, 420, 425, 426, 531, 533, 536, 597, 651, 717, 732, 764, 774, 783, 828, 833, 835, 843, 888, 931, 952, 954, 962, 1019, 1023, 1024, 1053
Վաղարշակ Նորենց — 1052
Վարդգես — 655, 657, 658, 661, 669
Վարդանեան Հայկ — 657
Վեր. Հնչակեան — 367
Վեհապետեան (Տէր) — 283
Վենիւս — 57
Վեստենենկ — 710, 711, 838
Վեյսել պէյ — 839
Վիրաբ — 1025
Վրաց թագաւոր — 122, 135, 139-143
Վրդոյենց — 389
Վռամշապուհ Ա. — 712, 758, 785, 790, 953

Տարբան — 44
Տաւեռնիէ — 78
Տարօնցի Սողոմոն — 1052
Տամատեան — 83, 84, 92, 276, 387
Տարուն — 98
«Տարօնի Արծիւ» — 870, 901
Տարօնցի Բ. Աստուածատուր — 167
Տայի Մահմետ աղա — 168
Տապաղեան Հրանոյշ — 747
Տարմանեան Մխիթար — 308
Տապաղեան Երուանդ — 747
Տարօնի Հայրենակցական Միութիւն — 290, 426, 886
Տայգիպ — 722
Տերգեւնոց Մուշեղ — 58
Տեւկանց Երեմիա վրդ. — 282, 285
Տեր Գեորգեան Միքայել — 1038, 1042
Տեր Յովհաննէսեան Սիմոն — 1046 1061, 1065
Տեր Յովհաննէսեան Միհրան — 1061
Տերտրանց Արամ (Ցոլակ) — 669, 1024
Տեր Մովսես — 692
Տեր Աւետիս — 51
Տեր Գաբրիել — 140, 151-154
Տեր Մխիթարի Աւետիս — 202
Տեր Մկրտիչեան Մկրտիչ — 930
Տեվրիշ պեյ — 253
Տեր Սահակեան Մովսես վրդ. — 309
Տեր Խաչատուրեան Արտաշես — 278
Տեր Կարապետեան Գեղամ — 275, 280, 302, 308, 358, 378, 388, 426, 427, 609, 660, 690, 837, 839, 840, 841, 842, 843
Տեր Մանուելեան Բաղդասար — 308
Տեր Սահակեան — 309
Տեր Մովսեսեան հայր Սահակ վրդ. — 310
Տերունեան Յակոբ — 204
Տեր Քաջ — 618
Տեր Յակոբեան Յարութիւն — 271
Տեր Մանուելեան Յովհաննես — 270
Տեր Մրրիկ — 692
Տեր Յարութիւնեան Մինաս — 270
Տեր Խաչատուր — 699
Տեր Սեփանեան Մկրտիչ — 270
Տեր Յովհաննէսեան Մկրտիչ — 269
Տեր Աւետիսեան Ներսես — 171
Տեր Զաքարեան — 389, 427, 723, 727, 731, 752, 833, 835, 846, 882, 889, 904, 989, 996, 997, 1059
Տեր Պօղոս Մարտիկեան — 427
Տերտերեան Աւետիս — 427
Տեր Սարգիսեան Յովհաննես — 745
Տեր Քերոբ — 674, 679, 684, 859, 860
Տեր Յովհաննէսեան Համազասպ — 662, 889
Տեր Վարդանեան Հայկ — 923
Տերոյեան Յարութիւն — 942
Տիգրան — 57, 59, 614, 698, 1016
Տիքսրն — 46
Տիրացեան Սարաֆ Եղօ — 186, 363
Տիրացեան Յակոբ — 204
Տիաչքեանց Երեմիա — 223, 226, 227
Տիգրան (Լոլոյի) — 1073
Տիրօ — 388
Տիրացեան Առաքել — 422
Տիգրան (Ալիճանցի) — 757, 773, 781, 782, 955, 970, 973, 975, 981
Տիրան (Մշեցի) — 1076
Տիգրան (Խասգիւղցի) — 1046
Տմլիկ — 283, 400
Տոլեբեն — 164
Տուտուխեան — 276, 279, 324
Տոնճօ — 387
Տողրամաճեան Վահան — 658-660, 663-669, 679, 681-683, 686
Տրդատ — 61, 96, 180
Տրուխին (զօրավար) — 1006
Տօնական — 290
Տօնապետ վարժապետ — 270
Տօնոյեան Ասլան — 228
Տօնոյեան Ռուբեն — 990
Տօնապետեան Մարտիրոս Մելիք — 271
Տօնիկեան Լեւոն — 388, 425, 742, 878, 880, 882, 932, 934, 1014
Տօնիկեան Սարգիս — 930

Ր.

Բաֆֆի — 267, 268

Փ.

Փափազեան Վահան — 723-726, 744, 764-769, 772, 776, 777, 781-787, 827, 830, 833, 969, 988-998, 1006, 1027, 1028, 1059
Փալապեխ Կարապետ — 602-604, 607, 860, 940, 941, 953
Փիլարետոս — 43
Փիեր Ամեոտ Ժոռես — 45
Փիլիպպոսեան Կարապետ — 311
Փիլիպպոս — 172, 321, 322
Փիլոս — 1014, 1045, 1059, 1072-1077
Փիլիպպոսեան Տոհբ. — 1037, 1042
Փուրբո Ղազար — 390
Փոթիկեան Կարապետ — 325, 349, 363
Փոխր Մհեր — 430
Փոխր Ղազար — 1046

Ք.

Քաջ (Տեր) 390, 971, 973, 988, 1046
Քաթիպ Կիրակոս — 390, 971, 988
Քաթիպ Մանուկ — 390, 717, 968, 970, 988
Քամառ Քաթիպա — 232
Քամ — 44
Քաոյեան Ցակոբ — 251
Քաջունի Ցակոբ վրդ· — 284
Քասունի Եղիա — 306
Քաջբերունի Միքայել — 324
Քալբաճեան Չհէի — 324
Քալալիկեան Սարգիս — 324
Քարահատեան Պօղոս — 366
Քաջալ Մարգար — 387
Քհէհէ Օղլուճի — 112, 173, 181, 183
Քհարիմ — 314, 322
Քհնտրեան Ոսկանիկ — 334, 997
Քհէհէեան Նազարէթ — 349, 833, 889
Քհլիէեանց Վահան — 223
Քհէհէեանց Մելիոն — 214, 219, 221
Քհորոլեան — 392
Քհոսէ Պինպաճի — 1023
Քհնճ Վեբալ — 358, 361, 385, 386
Քհռաբ (Կոփեցի) — 327, 387
Քհազիմ պէյ — 743, 844, 849, 890
Քեռի — 790, 928, 968, 1003, 1006, 1010, 1039
Քեմալ պէյ — 839
Քիլտանի — 71
Քիւրս Հանի Պելոն — 179
Քիւրճեան Պաղտասար — 218, 226
Քիւրճեան Սողոմոն — 270
Քիւթիւկճեան Ղազար — 1045
Քոխ — 44
Քոդան — 113, 390
Քոթանեանց Մուրատ — 179
Քոթանեանց Շարիֆ աղա — 314
Քոթանեանց Պօղոս — 392
Քոչարեան Ղազար — 1016, 1019, 1021, 1034
Քոսա Ցարութիւն — 1032
Քիգո (Սլիմանցի) — 238, 750
Քսենոֆոն — 59
Քոչո Տան Աւետարան — 51
Քրմոյեան — 334, 363
Քրմոյեան (Վահագն) — 1037, 1042, 1073, 1074

Օ.

Օգնական ժողով — 217, 218, 226
Օգոստոսի — 749, 782
Օզման — 173
Օզմանի Ֆրիկ խազար — 311
Օհաննեսեան Աբրահամ — 227, 228
Օհան — 422
Օհանեան Գագա — 1021, 1034
Օսմանեան Խորհրդարան — 308, 787
Օսկի Սրգի — 390
Օտմանեան Մաղաքիա — 43, 46, 115
Օտեան Գրիգոր — 262, 253
Օվէ — 425

Ֆ.

Ֆարքղ — 168, 173
Ֆալամազ — 258, 715
Ֆարհաս Մանուկ — 390
Ֆարհի — 391
Ֆարհասեան Ղազար — 971, 1052
Ֆաթհի — 601
Ֆեզօ — 253
Ֆերահեան Արտաշես — 308
Ֆրեսերիկ — 132

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

	Սխալ	Ուղիղ
էջ 262	*Միհրդատ* փաշայ	Միհհաս
» 286	Լուսաւորիչ Ա. 305	302
» 286	Եպիփան Ա. 330	339
» 419	*Զիլանի* Շեյխ	Զիլանի Շեյխ
» 653	Գլուխ Ը.	Գլուխ Թ.
» 826	1961	1916
» 841	*Գասըմ* պէյ	Մուսա պէյ
» 948	Գլուխ ժ.	Գլուխ ԺԱ.
» 476	«*Քանի մը հատուածներու համար*» կրկնութիւնն է էջ 430-ի նախաբանին:	
» 402	*Արխատակէս Տէր Յակոբեան* պիտի ըլլայ *Յովհաննէս Տէր Յակոբեան*, իսկ *Արխատակէս Յակոբեանը* եղբայրն է Թեսալի *Պապիկ Արամ* Յակոբեանին:	

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ

1.— *Դրօշակ*, օրգան Հ. Ց. Դաշնակցութեան:
2.— *Հայրենիք Ամսագիր* (1922—1955), Պոստոն:
3.— *Ազգագրական Հանդէս*, Ե. Լալայեանի:
4.— *Դիւան Հայոց Պատմութեան՝* Գ. Ա. Քննյ. Աղանեանցի. Ա-ԺԳ հատորներ:
5.— *Դիւան Հ. Ց. Դաշնակցութեան*, Ա. Բ. հատորներ. խմբագր. Ս. Վրացեան:
6.— Գեղամ Տէր Կարապետեանի ձեռագիրներու հաւաքածոն:
7.— *Ազգապատում*, Մ. Արք. Օրմանեան, Գ. հատոր:
8.— *Պատմութիւն Հայոց*, Զամչեան, Գ. հատոր:
9.— *Ցիշատակներ Բազէշի Առաջնորդութենէս*, եղբ. եպսկ. Չիլինկիրեան, Երուսաղէմ 1925:
10.— *Ուղեգրութիւններ*, Մ. Միրախորեան, 1884, Պոլիս:
11.— *Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլ.* Ա-Թ0, Երեւան, 1912:
12.— *Տարօնի Ինքնապաշտպանութիւնը և Ջարդը* (1914-1915): Եղբ. Քննյ. Տէր Պարսամեան:
13.— *Իմ Տեսածներս* (1915—1924), Լ. Տօնիկեան, 1933, Փարիզ:
14.— Գասպար Բտեեանի Յուշերը («Պայքար»ի թերթօն, 1954 Ապրիլ 2 թիւեն սկսեալ):
15.— *Իմ Յուշերս*, Վ. Փափազեան, Բ. հատոր, Պէյրութ, 1950:
16.— *Իմ Յուշերս*, Սեպուհ, Ա. Բ. հատորներ:
17.— *Անգրանիկի Յուշերը*, Հայրենիք Ամսագիր, Պոստոն:
18.— *Յեղափոխականի մը Յուշերը*, Ռուբէն, Ա-Է հատորներ:
19.— *Հին Օրթոերթեր*, «Մասիս», «Արեւելք», «Բիւզանդիոն»:
20. *Արծիւ Տարօնոյ*, 1863—1865 տպարան Մօղ Ս. Կարապետի:
21.— *Սասուն և Տիգրիսի Ազբերաց Ակունքները*, Փրոֆ. Տոմասեկ, 1896, Վիեննա:
22.— *Սասուն*, հրատարակուած Թիֆլիս 1897-ին:
23.— *Սասունի բարբառը*, Վ. Պետոյեան, Երեւան, 1954:
24.— *Գաւազանագիրք*, յաջորդութիւն վանահարց ուխտիս Ս. Կարապետի Տարօնոյ, Կարապետ վրդ. Լուսարարեան, Երուսաղէմ, 1912:
25.— Armenia, Լինչ, Ա. եւ Բ. հատորներ:
26.— The Life and Adventures of Joseph Emin I եւ II հատորներ, London, 1892:

27.— *Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքարը Թիւրքական Բռնապետութեան դէմ* (1850—1870), Մ. Գ. Ներսիսեան, Երեւան, 1955:

28.— *Հայաստանի Լեռներուն Աւանդութիւնները*, Սուրէն Բաբախեան, Գահիրէ, 1931:

29.— *Դրուագներ Սասունի Կռիւներէն*, Սեպուհ, Պոլիս, 1910:

30.— *Լումայ* (Գրական Հանդէս), Բ. գիրք, 1897, Թիֆլիս:

31.— *Արաքս* (Հանդէս), 1895 Թիֆլիս:

32.— *Հայ Բարբառագիտութիւն*, Հ. Աճառեան (Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու) 1911:

33.— *Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով*, Կ. Սասունի, 1931, Փարիզ:

34.— *Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան տակ*, Կ. Սասունի, 1927, Պոստոն:

35.— *Պատմութիւն Հայոց*, Հտ. Գ., Լէօ, 1946, Երեւան:

36.— *Խմբապետ Մարտիրոսի Յուշերը* (ձեռագիր), Խնուս-Մուշի գրաւման մասին (1916):

37.— *Միհրան Գրիգորեանի Հայրենի Յուշերը* (Արծիւ Տարօնոյ 1945 թիւ 25):

38.— Յուշեր նկատի առնուած են, որոնց թուումը աւելորդ կը նրկատենք:

39.— Աշխատակիցներու եւ թղթակիցներու ձեռագիրները:

40.— *Գիւլիզար*, Արմենուհի Տէր Կարապետեան (Գեւոնեան), Փարրիզ, 1946:

ՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

	էջ
1.— Տարօն-Տուրուբերան Հայրկց. Միութեան խորհրդաւոր	5
2.— Ցիշատակարանը	6
3.— Պինկէօլը իր շրջանով	29
4.— Սիփանի գագաթը	31
5.— Գրգուռ լեռը	32
6.— Մալազկերտը	33
7.— Տարօնի ջրաբաշխ. համակարգ	35
8.— Նեմրութի գագաթը	39
9.— Արաքս գետը Խնուսի եւ Բասենի միջեւ	42
10.— Խամուր լեռը	49
11.— Խնուսի դաշտը	53
12.— Մօտ դաշտը Ս. Կարապետին դիտուած	55
13.— Կուրաւու գիւղը	62
14.— Մուշ քաղաքը	65
15.— Առաքելոց վանքի յուշարձաններ	67
16.— Նեմրութի լիճը	68
17.— Պիթլիս իր գետակներով	76
18.— Պիթլիս քաղաքը	77
19.— Պիթլիսի ձորը	79
20.— Ամրոցի վանքը	82
21.— Խաս գիւղը (Մօտ Դաշտ)	87
22.— Ախլաթ քաղաքը	99
23.— Ծովակի Էմիր	117
24.— Ս. Կարապետի վանքը	137
25.— Ս. Կարապետի Ջանգակատունը	157
26.— Մուսա Պէկ	192
27.— Սուլուխի պատմ. կամուրջը	199
28.— Խրիմեան Հայրիկ երբ Տարօնի առաջնորդ էր	210
29.— Գարեգին վրդ. Սրուանձտեանց	225
30.— Կուկդեմիր գիւղը (Վարդոյի շրջան)	254
31.— Մօտ Ս. Առաքելոց վանքը	261
32.— Ծովհաննէս Վարդապետ (Առաքելոց վանքի վճիռ.)	290
33.— Ներսէս Եպս. Խարախանեան	291
34.— Վարդան Վարդապետ	293
35.— Լուսաւորչազարդ Առաքելոց վանքի Տօնակատարէն	294
36.— Նոյնպէս	295
37.— Առաքելոց վանքի դուռը	296
38.— Վեր. Ձորն Նեփ	301
39.— Գերպ. Ներսէս Ճնշոյեան	303
40.— Վեր. Արփիար Վարդանեան	305
41.— Վեր. Խաչիկ Վարդանեան	318
42.— Տ. Օտական Քհնյ. Սայեան	320
43.— Դամբարան Մկր. Սարբեանի	326
44.— Քարէս Մօտ Դաշտի	352
45.— Մկրտիչ Սարբեան	406
46.— Սասունցի Դաւիթ	516
47.— Գրիգորիս Եպս. Ալէքսեեան	534
48.— Արաբօ	535
49.— Մխօ Շահէն	538
50.— Կիւլիզար 1889-ին	543
51.— Միհրան Տամատեան	554
52.— Մուրաս Պոյաճեան	574
53.— Արամ Արամեանց	581
54.— Հրայր	583
55.— Աբրօ	585
56.— Սերոբ Աղբիւրի խումբը	589
57.— Աղբիւր Սերոբ	590
58.— Գուրգէն	594

		ԷՋ
59.—	Մխիթար Շեխիկեան	598
60.—	Ճարտար	603
61.—	Տուրպախ	612
62.—	Սօսէ Մայրիկ	619
63.—	Կայծակ Վաղարշակ	625
64.—	Գէորգ Չաւուշ	628
65.—	Առիւծ Սերոբ իր կորիւններով	631
66.—	Անդրանիկ	636
67.—	Հաճի Յակոբ Կոտոյեան	642
68.—	Կորիւն	644
69.—	Սմբաս	646
70.—	Սայտօ Պօղոս	651
71.—	Սասունցի Դաւիթ	652
72.—	Վահան	659
73.—	Երկաթ (Արմեն. Լեւոնեան)	663
74.—	Իսաջան եւ Թորգոմ	667
75.—	Մուրաս	668
76.—	Մշեցի Տէրտրանց Արամ (Ցոլակ)	669
77.—	Քեռի	671
78.—	Սեպուհ	672
79.—	Չալփափախ Միսակ	673
80.—	Տէր Քերոբ (Փոթորիկ)	674
81.—	Պօղոս Պոլէեան	676
82.—	Հաճի Գեւօ	678
83.—	Երանոս Հլոյեան	684
84.—	Միհրան Գրիգորեան	684
85.—	Բժ. Զաւրիեւ	689
86.—	Ռուբէն	698
87.—	Գարմէն	703
88.	Սիմոն Զաւարեան	704
89.—	Յակոբ Տէր Զաքարեան	753
90.—	Տ. Եղիշէ Քհ. Պարսամեան	753
91.—	Ներ. Եպս. Խարախանեան	765
92.—	Վարդան Վարդապետ	765
93.—	Ռուբէն	765
94.—	Վահան Փափազեան	765
95.—	Կորիւն	773
96.—	Մկրտիչ Պոլէեան (Մճօ)	777
97.—	Պզտիկ Արամ	778
98.—	Սասունցի գիւղացիներ	788
99.—	Տարօնցի ընտանիք մը	824
100.—	Խնուսի որբանոցը (1916-ին)	826
101.—	Ռոստոմ եւ Մատթէոս	830
102.—	Մշոյ Ս. Յովհաննու վանքը	836
103.—	Գեղամ Տէր Կարապետեան եւ Կիւլիզար	841
104.—	Մշոյ Դաշտի եւ Սասունի տարազը	852
105.—	Մուշ քաղաքը	854
106.—	Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը (քանդուած)	879
107.—	Հաճի Յակոբ Կոտոյեան	893
108.—	Կառնենի Մկրտիչ	915
109.—	Արամ (Աւրանցի)	922
110.—	Հասրաթ, Ասլան եւ Պզտիկ Արամ	915
111.—	Փալապեխ Կարապետ	940
112.—	Սողօ	941
113 —	Սլաք (Արմեն. Յոխիկեան)	945
114.—	Տալուորիկի Սատանու կամուրջը	947
115.—	Գալուստ Սասունի	952
116.—	Վարդան Կողբեցի	957
117.—	Սասունցի Մուշեղ	960
118.—	Դաւիթ Երէցեան	961
119.—	Շենիկի Ղազար	967
120.—	Ղազար Պետոյեան	977
121.—	Մօրուք Կարօ	978
122.—	Չոլօ	980
123.—	Ջիրօ եւ Զօրիկ	995
124.—	Ռուբէնի եւ Վ. Փափազեանի խումբը	998
125.—	Խեչօ	1005
126.—	Մուրաս Յրօնցքի	1008
127.—	Արտաշես Միրզոյեան	1008
128.—	Սեպուհ, Անդրանիկ եւ Սմբաս	1015
129.—	Մարտիրոս (Բաշգառնեցի)	1016
130.—	Դրօ	1020

ԷՋ

131.— Զor. Նազարբէկեան 1033
132.— Զor. Սիլիկեան 1036
133.— Փիլոս (Խնուսցի) 1042
134.— Մուրաս (Խարապճուրցի) 1046
135.— Ծորկնոցայ Մուրաս 1048
136.— Թադօ (Փեքարցի) 1059
137.— Տիգրան Նորոյեան 1063
138.— Անծանօթ գիմուորներ 1066
139.— Արմեն Սասունի, Օննիկ Մխիթարեան, Կ. Սասունի եւ Հմայեակ Մանուկեան 1068
140.— Առաղցի Սեդօ 1071
141.— Դաւիթ (Աղբեցի) 1073
142.— Տարօն-Տուրուբերան Հայրկց. Միութեան Պատգ. ժողովը 1089
143.— Պատգամաւորական ժողով մը 1092
144.— Հրանդ Փարիզեան 1093
145.— Հայկ Մալոյեան 1093
146.— Աւետիս Զարիպճանեան 1094
147.— Մովսես Թազուրեան 1095
148.— Գարեգին Սարուխանեան 1096
149.— Արտաշես Գալուստեան 1096
150.— Յակոբ Պարոյրեան 1098
151.— Վարդուհի Տօնապետեան 1098
152.— Եղիսկ Մելիքեան 1099
153.— Գեղամ Շահնազարեան 1102
154.— Պատգամաւորական ժողով մը 1105
155.— Գալուստ Անդրեասեան 1109
156.— Գեղամ Գեղակ 1110
157.— Տ. Խաչիկ Քհնյ. Կիրակոսեան, Տ. Խորէն Մամիկոնեան, Ե. Մելիքեան եւ Բժ. Ա. Ալիխանեան 1110
158.— Կ. Սասունի, Սմբատ Շահնազարեան եւ Բժ. Ա. Ալիխանեան 1112
159.— Տ. Տ. Հ. Միութեան Էրզրումի կաճառց խումբը 1114
160.— Պէյրութի Ձեմարանի երկու սաները 1115
161.— Փարիզի Սամուէլ-Մուրատեանի սաները 1116
162.— Սեդրակ Յովհաննիսեան 1120
163.— Հալէպի Արծիւ խումբը 1121
164.— Տարօնի Ուսուցչական խումբը 1122
165.— Երիցուհի Մուրատեան, Լուսիա Գրիգորեան, Ֆերիտէ Սահակեան եւ Քաջարենց Թեհօն 1127
166.— Մովսես Սեֆեանեան, Գրօ Պապիկեան եւ Սասունցի բանտարկեալները (Հալէպ) 1130
167.— Ա. Շահմուրատեան եւ Սեդրակ Սասունի 1133
168.— Մեսրոպ Արք. Նարոյեան 1134
169.— Հ. Սահակ Տէր Մովսեսեան 1134
170.— Հ Կարապետ Պատուհասեան 1134
171.— Տոքթ. Պաղտասար Մանուելեան 1134
172.— Լուսիա Մայրիկ Սարհատեան թնտանիքով 1136
173.— Կուլէ Մայրիկ 1136
174.— Վարդան Դաւիթեան 1136
175.— Զor. Հրանդ Մալոյեան 1181
176.— Պետրոս Սիմոյեան 1181
177.— Յակոբ Պապիկեան 1184
178.— Գրիգոր Գույրեան 1184

Զ

ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Ա. ԳԻՐՔ

	ԷՋ
Բացատրական խօսք, *Կ. Սասունի*	9
Նախաբան (խմբագրական մարմնի կողմէ), *Սմբատ Շահնազարեան*	13

ՄԱՍՆ Ա.

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐՕՆԸ

Ընդհանուր հայեացք	21
Ա.— Վարչական բաժանումներ	22
Բ.— Լեռները	25
Գ.— Գետերը	34
Դ.— Լճակները	39
Ե.— Բուսական եւ հանքային հարստութիւնը	40
Զ.— Տեղագրութիւններ	
Խնուս	43
Մշոյ Դաշտը (Բժ. Ա. Ալիխանեան)	55
Տուրուբերան (Մ. Միրախորեան)	61
Աղձնեաց Նահանգ	69
Պիթլիս (Ս. Շահնազարեան)	75
Պիթլիս քաղաքի պատմականը (Իհսան Նուրի)	97

ՄԱՍՆ Բ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐՕՆԸ

ՄՈՒՇԻ ՓԱՇԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ներածում	103
Ա.— Պետական եւ հասարակական կազմակերպութիւնները	106
Բ.— Հայ Ազգ. Կազմակերպութիւնը (1750—1800)	110
Գ.— Ազատագրական Շարժումը Տարօնի մէջ 18-րդ դարուն	115
Դ.— Սիմէոն Կաթողիկոսի բանադրանքը	118
Ե.— Յովնան եպիսկոպոս եւ Յովսէփ Էմին	125
Զ.— Տարօնէն եկած պատգամաւորներ	142
Է.— Հայածանք Տարօնի ազատագրական շարժման դէմ	148
Ը.— Ս. Կարապետի վանահօր գործունէութիւնը բանադրանքէն եսք	154

Թ.— Ինչո՞ւ չիրականացաւ ազատագրական ծրագիրը 159
Ժ.— Հասարակական կեանքի զարգացումը 165
ԺԱ.— Ռուս-թրքական պատերազմի հետեւանքները (1828—1850) 177
ԺԲ.— Քրտական փաստաթղթաց անկումը 186

ՄԱՍՆ Գ.

ՏԱՐՕՆԸ ԱԶԳ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ (1860—1890)

Ա.— Ազատագրական Զարթօնքը Տարօնի մէջ 195
Բ.— Խրիմեան Հայրիկի շրջագը 200
Գ.— «Արծուիկ Տարօնոյ» 206
Դ.— Ազգ. Սահմանադրութիւնը Տարօնի մէջ 226
Ե.— Հարստահարութեանց անպատում պոռթը 234
Զ.— Բողոքներու արդիւնքը 256
Է.— Ռուս-թրքական պատերազմը (1877—1878) 262
Ը.— Կրթական շարժումը Տարօնի մէջ (1850—1873) 269
Թ.— Տարօնի առաջնորդներու եւ վանահայրերու յաջորդականութիւնը 281
Ժ.— Տարօնի վանքերն ու արքեպիսկոպոսները 289

ՄԱՍՆ Դ.

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ ՏԱՐՕՆԻ ՄԷՋ 299

Ա.— Հայ կաթողիկէ համայնքը 302
Բ.— Հայ աւետարանական համայնքը 304
Գ.— Կաթողիկէ համայնքը Մշոյ Աբխարհին մէջ (Բժ. Ա. Ալիխանեանց) 307
Դ.— Պիթլիսի բողոքական համայնքը 317
Ե.— Մուշի կրթական զարթօնքը 320

ՄԱՍՆ Ե.

ՏԱՐՕՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Ընդհանուր տեսութիւն 331
Ա.— Պիթլիսի գաւառ 333
Բ.— Մուշի գաւառ 346
Գ.— Կեղիի գաւառ 359
Դ.— Սղերդի գաւառ 361
Ե.— Խնուսի գաւառ 363
Զ.— Սասուն 368
Է.— Տարօնի շրջանի ներքին տուները 387

Էջ

ՄԱՍՆ Զ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ (1750—1890) 396

Վարդոյի շրջանը 426

ՄԱՍՆ Է.

ՏԱՐՕՆԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Նախաբան խնդիր մը հաստատումներու համար 430
Ա.— Մեռյ բարբառը 432
Բ.— Բառամթերք Տարօնի գաւառաբարբառէն (Ս. Շահնազարեան) 440
Գ.— Տարօնի ժողովրդական բանահիւսութիւնը 476

Բ. ԳԻՐՔ

ՄԱՍՆ Ա.

ԴԻՒՑԱԶՆԱՊԱՏՈՒՄ

(1888—1908-Ի ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ)

ԴԻՒՑԱԶՆԱԿԱՆ ՏԱՐՕՆԸ

Ներածում 517
Ա. — Նախայեղափոխական դէպքեր 523
Բ.— Ազատագրական յեղափոխութիւնը Տարօնի մէջ 551
Գ.— Սասնոյ ապստամբութիւնը 557
Դ.— Սասունի ապստամբութենէն ետք 580
Ե.— Ֆեթայական յեղափոխութիւնը 688
Զ.— Աղբիւր Սերոբի ճահճակութենէն ետք 622
Է.— Հակահարուածներ (Անդրանիկի շրջանը) 633
Ը.— Առաբելոց վանքի գրաւումը 641
Թ.— Զանգուածային կազմակերպութիւն (Հայրի շրջանը) 653
Ժ.— Առաջին տիպար կազմակերպութիւնը 604
ԺԱ.— Սասնոյ ապստամբութիւնը (1904-ին) 670
ԺԲ.— Գէորգի վերադարձը Տարօն 690

ՄԱՍՆ Բ.

ԵՂԵՌՈՒԱՊԱՏՈՒՄ (1914—1915)

Ա.— Ընդհանուր ակնարկ մը 707
Բ.— Տարօնի ազխարհը պատերազմի ընթացքին 714

	Էջ
Գ.— Զօրահաւաքը եւ գրաւումները	718
Դ.— Անհաւատական եւ խմբական կոտորածները	727
Ե.— Զինուորական փոխադրութիւններու կարաւանները	731
Զ.— Հայ գիւղերը հայհոյելու ծրագիրը	745
Է.— Կացութեան ճնշութիւնը	754
Ը.— Ժողովներ եւ խորհրդակցութիւններ	761
Թ.— Փրկութեան միջոցներու որոնում	768
Ժ.— Դէպքերը կը պայթին	770
ԺԱ.— Նոր կացութեան ճնշութիւնը	779
ԺԲ.— Ռուս բանակի յարձակողականը	789
ԺԳ.— Տեղահանութեան խնդիրը	792
ԺԴ.— Խնուսի տեղահանութիւնը եւ դիմադրութիւնը (Ե. Մելիքեան)	796
ԺԴ[Բ].— Տարօնի հայ դեկավարութիւնը ի՞նչ կը մտածէր	827
ԺԵ.— Ապրիլեան եղեռնը ծրագրուած էր	837
ԺԶ.— Տարօնի դէպքերը Գեղամի ակնոցով	842
ԺԷ.— Մուշ քաղաքի ճգնաժամը	845
ԺԸ.— Կոտորածի ահռելի տեսարանները	855
ԺԹ.— Կոտորածի դրուագներ զանազան շրջաններու մէջ	871
Սեւ վարագոյրը փակեցէք	881

ՄԱՍՆ Գ.

ՀԵՐՈՍԱՊԱՏՈՒՄ

(1915-Ի ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ)

Ընդհանուր ակնարկ	885
Ա.— Մուշի հերոսամարտը	888
Բ.— Կռիւը քաղաքին դուրս	908
Գ.— Մշոյ դաշտի կռիւները	912
Դ.— Կառնեցի կռիւը	914
Ե.— Ալիջանի կռիւը	916
Զ.— Աւրանի կռիւը	923
Է.— Վարդենիսի ինքնապաշտպանութիւնը	925
Ը.— Ս. Կարապետի շրջանի կռիւները	929
Թ — Նեմրութի հերոսամարտը	939
Ժ.— Պիթլիսի հինգ տուներու դիմադրութիւնը	945
ԺԱ.— Սասնոյ ապստամբութիւնը եւ հերոսամարտը	948
ԺԲ.— Սասունցիներու շրջիկ եւ պարտիզանական կռիւները	982
ԺԳ.— Քանայ Սարի ողբերգութիւնը	989
Հերոսուհին խամեց	999
Ինչո՞ւ օգնութեան չհասաւ Տարօնին	1002
Եզրակացութիւն	1009

ՄԱՍՆ Դ.

ՏԱՐՕՆԻ ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆԱՑՈՒՄԸ (1916—1918)

Ներածում 1013
Ա.— Յարձակողական դեպի Տարօն 1016
Բ.— Գրաւուած Տարօնի կազմակերպութիւնը 1037
Գ.— Ազաս Հայաստանի յոյսերը 1054
Դ.— Զօրահաւաք եւ պատերազմ 1062
Ե.— Գաղթաշարժը եւ նոր հայրենիքի որոնում 1069

ՄԱՍՆ Ե.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՏԱՐՕՆ-ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ (1917—1957) (ԵՂԻՇԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆ)

Յաւելուած 1126

ՄԱՍՆ Զ.

ԷՋԵՐ ՏԱՐՕՆՑԻ ԳՐՈՂՆԵՐԷՆ

Կ. Սասունի, Երկու խօսք 1138
Գեղամ Տէր Կարապետեան, Ծաղիկ հարբնկան 1139
Գալուստ Անդրէասեան, Արեւազալի շարականները 1141
Լեւոն Գարմէն, Մեր լեռնաշխարհը 1143
Մկրտիչ Ա. Քհնյ. Մուրատեան, Սասնոյ աշուղները 1144
Վաղարշակ Նորենց, Կորած քոյր 1147
Սողոմոն Տարօնցի, «Դաւթի քարը» 1150
Ս. Մարգարեան, Տարօն 1151
Խաչիկ Դաշտենց, Զանգուի կամուրջը,Յարդը գնում է,ցորենն է մնում 1152
Սմբատ Շահնազարեան, Հնոցը 1153
Սուրէն Բաբախեան, Բինկեօլ կամ Բիւրակն 1159
Սիմոն Սիմոնեան, «Եսի հե՛ր ունքմ» 1161
Նշան Կէօլճիք, Հարսանիքը... 1167
Եդուարդ Տարօնեան, Օրհնեալդ ի կանայս 1169
Ա. Տօնճոյենց, Տարօն 1174
Գեղամ Գեղակ, Այց Տարօնի Սուրբերուն 1175
Տոքթ. Գարեգին Երէցեան, Ֆեսայի Սիմոնը 1178
Մկրտիչ Մկրտիչեան, Միտքի վաստակով 1180
Աշխատակիցներն ու թղթակիցները 1182
Վերջաբան 1185
Աշխարհագրական անուններու ցանկ 1187
Յատուկ անուններու ցանկ 1213
Ուղղելիք 1236
Աղբիւրներ 1237
Նկարներու ցանկ 1239
Նիւթերու ցանկ 1242
Յիշատակարան 1248

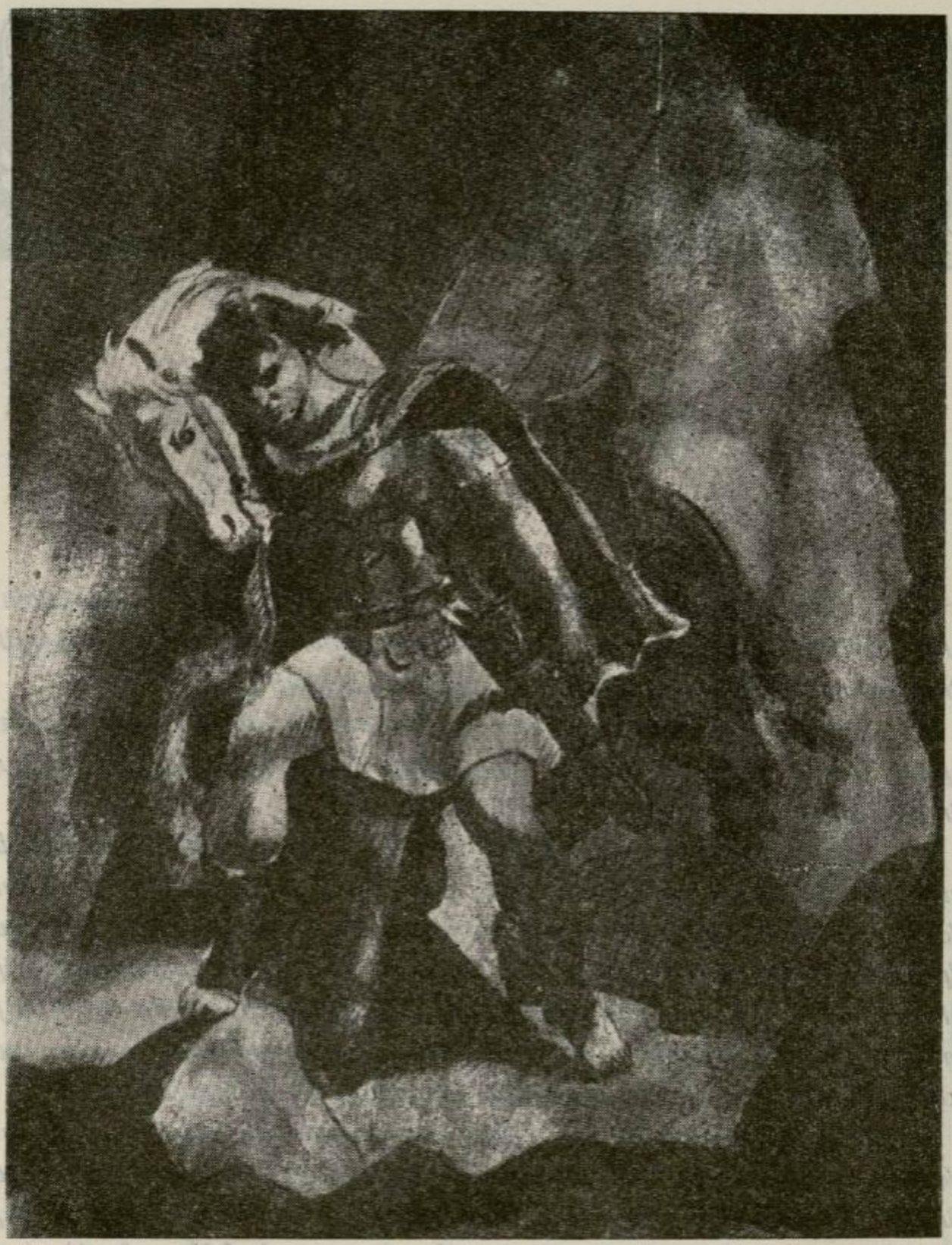

ՓՈՓՐ ՄՀԵՐ ԻՐ ՔԱՐԱՆՋԱՒԻՆ ՄԷՋ,
ՏԵՆԴԱՀԱՐ ՏԱՐՕՆԱԿԱՆ ԱԳԻՒ ԵՐԿՈՒՆՔՈՎ.

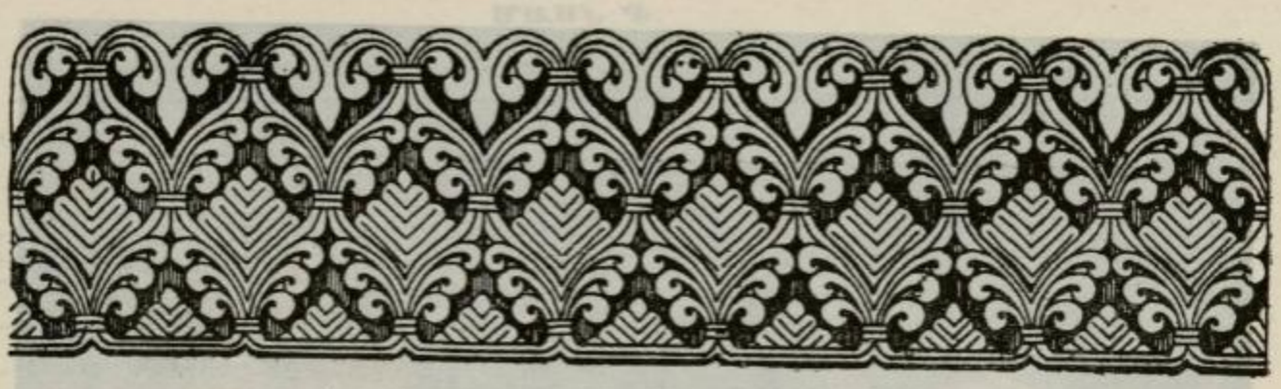

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Մեր նախնիքները հին եւ աւանդական գեղեցիկ սովորութիւն մը ունէին, զոր կ'ուզենք վերակենդանացած տեսնել այս օրերուն, երբ հայ ժողովուրդը ցրուած է ի սփիւռս աշխարհի։

Հինները Աւետարանի մը կամ Նարեկի մը վերջին էջերուն վրայ կ'արձանագրէին իրենց ընտանիքի մէջ տեղի ունեցած ծնունդները, պսակադրութիւնները ու մահերը։

Այս յիշատակարաններուն մէջ կը թուէին իրենց նախնիքներու անունները յաջորդական կարգով. որով ազգատոհմի պատմութիւնը կը փոխանցուէր յաջորդ սերունդներուն։ Երբեմն այդ յիշատակութիւններուն կը միացնէին նշանաւոր պատմական պատահար մը, միշտ քանի մը տողով։ Այսպիսով Յիշատակարանները ոչ միայն ընտանիքի մը իսկական պատմութիւնը կը ցոլացնէին, այլեւ վաւերական նիւթեր կը հայթայթէին ապագայ պատմաբանին։

Յիշատակարանի այս էջերը տրամադրելով Տարօնի պատմութեան սոյն հատորը ունեցողներուն, կը յուսանք առիթ մը տալ անոնց, որ արձանագրեն իրենց նախնիքներու անունները որքան կրնան յիշել եւ անկէ վերջ այդ ծառին վրայ աւելցնեն այն ճիւղերը, որ նոր պիտի ծլին ու ծաղկին։ Յիշատակարանը նոր սերունդը կը կապէ իր ընտանիքին եւ հետեւաբար՝ իր ազգին։

Թուական	ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Թուական	Ց Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Թուական	Ց Ի Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Թուական	Ե Ր Շ Ա Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Printed in Lebanon

ՏԱՐՕՆԻ ԱՇԽԱՐՀ

ԹԵՔՄԱՆ
3500 ոտք
ՇՈՒՇԱՐ
10.757 ոտք
ԲԻԲՐԱԿՆԵԱՆ Լ.
6265 ոտք
ԱՂՏԱՂ Լ.
ՍՈՒՄ
Կոփալ
Ղաւուրմա
Խնուսի գ.
Ղարաչոպան
Հարամիկ
Կարա Քէօփրիւ
Քաղքիկ
Արօս
ԽՆՈՒՍ
10.000 ոտք
ՎԱՐԴՕ
Կում Կում
Նիպրատ գ.
ԱՊԴԱՀԻՆԻ Լ.
Խառաբի Լիճ
9846 ոտք
Կուռնամիր
Տատան
Զարպուհար
(ՎԵՐԻՆ) ՊՈՒՂԱՆՈՒԽ
Ծովասունքի գ.
ՋԱՓԱՂՋՈՒՐ
Ս. Կարապետ
8081 ոտք
ԱՇՏԻՇԱՏ
Ալբան
Սրածանի (Մուրատ գետ)
ԿՈՓ
Մալազկերտ
Խաչեվ Լիճ
ՄԱԼԱԶԿԵՐՏ
(ՆԵՐՔԻՆ) ՊՈՒՂԱՆՈՒԽ
Կոտրատու
Ջիտէք
Գոմս
ՄՇՈՅ ԴԱՇՏ
Էլիզ
ՔՈՍՈՒՐՔԻ ԼԵՌՆԵՐ
6947 ոտք
Թարթալ-Շահր
Նազիկ Լիճ
6847 ոտք
ՍԻՓԱՆ Լ.
13.700 ոտք
Ալիքան
Ծրօնք
Աղբան
Հայկ
Ալվանք
Կենձ
Ս. Յովհաննու Վանք
Մուշ
4500 ոտք
Ս. Աստուածածին Վանք
Ղարս
Ախլաթ
ՎԱՆԱՅ ԾՈՎ
ԽՈՋՄՈ Լ.
6500 ոտք
ԿՈՒՐՏԻԿ Լ.
6800 ոտք
ԱՆՏՈՔ Լ.
11.200 ոտք
ՏԱՐԿՈՇ Լ.
10.500 ոտք
ԳՈՒԲԻՆ Լ.
10.000 ոտք
ՏՋԼՈՒՐԲԻԿ Լ.
ՄՈՒՍԱՍԱՐ Լ.
11.000 ոտք
ՔԱՆԱՅ ԼԵՌՆԵՐ
Մահնիկ
Մուշաղբէն
Դատուան
Բաբչէն
ԲՈՒՆԱՇԷՆ ԽՈՅԹ
Պիթլիս
(Բաղէշ)
ՄԱՐԱՖՈՒԿ Լ.
11.500 ոտք
ՄՈՏՔԱՆ
ՍԱՆՂՈՅ ՁՈՐ
ՍԱՍՈՒՆ
ՏԱՒՐՈՍ
Իշխանձոր
Փաստուր
Ս. Աստուածածին Վանք
Ծատուրիկ
Ժամամոյ գ.
Հաղո
ԽԱՐԶԱՆ
ՍԻՒԱՆ ԴԱՇՏ
ՀԱԶՐՕ
ՉԱՐԴԻՆ
(Տիգրանակերտ)
ՊՐՇԵՐԻԿ
ՀԱԶՈ
Հազոյի գ.
Պրշերիկի գ.
ՍՂԵՐԴ
Մոկսի գ.
ՏԻԱՐՊԵՔԻՐ
Տիգրսի գ.

10 5 0 10 20 30

- Քաղաքներ
- Գիւղաքաղաքներ
- Գիւղեր
- Վանքեր
- Շամբեր
- Ցեղախոսական Դէպքերու վայրեր
- Հերոսամարտերու վայրեր